

THE
ŚĀRŅGADHARA-SAMHITĀ

BY
PANDIT S'ĀRŅGADHARĀCHĀRYA
SON OF
PANDIT DĀMODARA

WITH THE COMMENTARY
Aḍhamalla's Dīpikā and Kās'irama's Gūḍhārtha-Dīpikā.

EDITED WITH FOOT NOTES
BY
PANDIT PARAS'URĀMA S'ĀSTRĪ, VIDYĀSĀGAR
AUTHOR OF ENCYCLOPIDIA OF VEDIC LITERATURE, ETC. AND
SON OF PANDIT HĪRĀLAL S'ARMA, AYURVEDĀCHĀRYA.

Second Edition.

PUBLISHED BY
PĀNDURANG JĀWAJĪ,
PROPRIETOR OF THE "NIRŅAYA-SĀGAR" PRESS,
BOMBAY.

1931.

Price ~~Rs.~~ Rs.

[All rights reserved by the publisher.]

PUBLISHER:—Pandurang Jawaji, } at the "Nirnaya-sagar" Press,
PRINTER:—Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

श्रीमत्पण्डितदामोदरसूनु—शार्ङ्गधराचार्यविरचिता

शार्ङ्गधरसंहिता ।

भिषग्वराढमल्लविरचितदीपिका—पण्डितकाशिरामवैद्यविरचित-
गूढार्थदीपिकाभ्यां टीकाभ्यां संवलित ।

यत्रौषधीः समग्मत राजानः समिताविव ।

विप्रः स उच्यते भिषग् रक्षोहामीव चातनः ॥ ६ ॥ (ऋ. सं. १०।९७)

यश्चकार स निस्कर्तु स एव सुभिषक्तमः ॥ ५ ॥ (अथ. २।९)

सेयम्—

आयुर्वेदाचार्यपण्डितहीरालालशर्मणां सूनुना

वेदवाचस्पत्यबृहदभिधानप्रणेत्रा विद्यासागर—पण्डितपरशुरामशास्त्रिणा
संशोधिता ।

द्वितीयं संस्करणम् ।

मुम्बय्यां

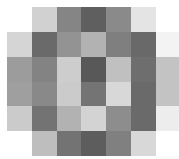
पाण्डुरङ्ग जावजी श्रेष्ठिभिः

स्वीये “निर्णयसागरालय” मुद्रणयन्त्रालयेऽङ्कयित्वा

प्राकाश्यं नीता ।

शाकः १८५३, सनाब्दः १९३१.

मूल्यं/प्रचलितव्यम्

THE [illegible] OF [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

येषां पादरजःस्पर्शैर्वेदानामुदयो हृदि ।
जातः सत्यव्रतान्वन्दे, श्रीसामश्रमिणो गुरुन् ॥

येषां सततमुद्योगाजीर्णोद्धारोऽभवत्पुनः ।
सर्वशास्त्रेषु, तत्त्वस्य येषां पादोपसेवया ॥
स्फूर्तिर्मे जायते बुद्धौ, ये महापदभूषिताः ।
शिवदत्ता दाधिमथास्तान्नमामि महंगुरुन् ॥

श्रीमत्पञ्चनदे देशे ध्वस्तवैद्यागमे पुनः ।
स्थापनाद्रसशालाया आयुर्वेदाश्रमस्य च ॥
शिष्यान्संपाठ्य संपाठ्य, आयुर्वेदः प्रवर्तितः ।
आयुर्वेदसमुद्धर्ता हीरालालो भिषग्वरः ॥
तेषामेवाज्ञया सेयं श्रीशार्ङ्गधर-संहिता ।
सम्पादिता मया भूयाद्विदुषां प्रीतये सदा ॥

श्रीधन्वन्तरये नमः ।

आयुर्वेदालोचनम् ॥

पुरा सत्ययुगान्ते खलु पञ्चनदप्रदेशे आर्या असुरत्रस्ताः प्रकृतिसौन्दर्यविलुब्धा गिरिनद्युपा-
श्रिता, ब्राह्मणादिचातुर्वर्ण्याः समाजस्थितिवन्धनपुरःसरं मनुष्यपशुपक्षिणां निखिलस्थावरजंगमादि-
चतुर्योनिसमुद्भूतानां विज्ञानपुरःसरं तेषां श्रेयसे पाँचभौतिकशरीराणां स्वास्थ्यसमालोचनया सर्ववे-
दाङ्गभूतमायुर्वेदमुपवेदं ऋग्वेदस्याथर्ववेदोपाङ्गं चिन्तयामासुः । तथा चोक्तम्—“इह खल्वायु-
वेदो नाम यदुपाङ्गमथर्वस्यानुत्पाद्यैव प्रजाः श्लोकशतसहस्रमध्यायसहस्रं च कृतवान् स्वयम्भूः”
इति (सु. सू. १) ॥

आयुर्वेदावतरणं चेत्थं दृश्यते चरकसंहितायां—

‘अथात आयुर्वेदसमुत्थानीयं रसायनपादं व्याख्यास्यामः—इति ह स्माह भगवानात्रेयः । ऋषयः
खलु कदाचित् शालीना यायावराश्च ग्राम्यौषध्याहाराः सन्तः सार्वपन्निका मन्दचेष्टा नातिकल्या-

१ ऐतरेयब्राह्मणेन द्रष्टव्यम् ।

२ तथाच चरकसंहितायामपि—‘जनपदमण्डले पाञ्चालक्षेत्रे द्विजातिवराध्युषिते काम्पित्यराजधान्यां
भगवान् पुनर्वसुरात्रेयोऽन्तेवासिगणपरिवृतः’ (च. वि. ३) ।

३ जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जानां चतुरशीतिलक्षयोनयोऽप्यत्रैवाऽन्तर्भवन्ति । तथाहि कर्मविपाके—
स्थावरास्त्रिशलक्षश्च जलजा नवलक्षकाः । कृमिजा दशलक्षश्च रुद्रलक्षश्च पक्षिणाम् ॥

पशवो विंशतिलक्षश्च चतुर्लक्षश्च मानवाः । एतेषु भ्रमणं कृत्वा द्विजत्वमुपजायते ॥ इति ।

४ पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मनां, तथाहि—वैकारिकादहंकारात्तैजससहायात् तल्लक्षणान्येवैकादशेन्द्रिया-
ण्युत्पद्यन्ते । तद्यथा—श्रोत्र-त्वक्-चक्षु-जिह्वा-प्राण-वाग्-हस्तो-पस्थ-पायु-पाद-मनांसीति । तत्र पूर्वाणि पञ्च
बुद्धीन्द्रियाणि । इतराणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । उभयात्मकं मनः । भूतादेरपि तैजससहायात् तत्
लक्षणान्येव पञ्चतन्मात्राण्युत्पद्यन्ते । तद्यथा—‘शब्दतन्मात्रं, स्पर्शतन्मात्रं, रूपतन्मात्रं, रसत-
न्मात्रं, गन्धतन्मात्रमिति’ इत्यादि (सु. शा. १) द्रष्टव्यम् ।

५ तदुक्तम्—‘आयुःकामयमानेन विज्ञेयमिदमादरात्’ इति ।

६ तदुक्तम्—‘ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान् दृष्ट्वा वेदान्प्रजापतिः ।

विचिन्त्य तेषामर्थैवायुर्वेदं चकार सः ॥’ ब्र. वै. पुरा. ब्रह्मखण्डे १६ अध्याये ।

७ ‘आयुर्हिताहितं व्याधेर्निदानं शमनं तथा । विद्यते यत्र विद्वद्भिः स आयुर्वेद उच्यते’ इति ।
(सुश्रु. सू. १) ।

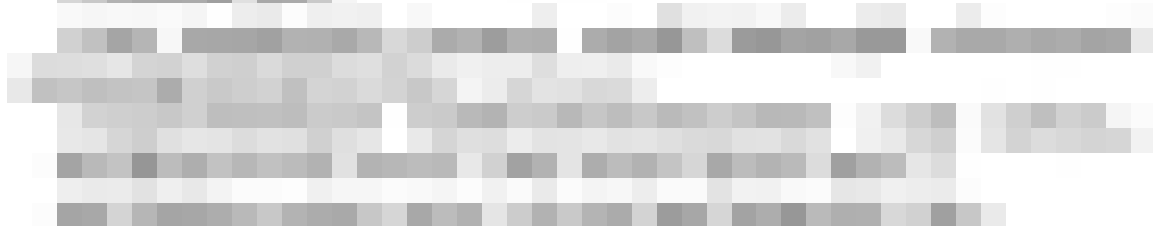
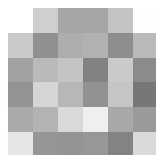
‘हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् । मानं च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते’ इति चरके
(सु. अ. १) ।

८ तथाच कात्यायनः—ऋग्वेदस्यायुर्वेद उपवेदः (चरणव्यूहे) ।

९ अथर्ववेदस्योपाङ्गत्वेऽन्यत्रापि चरके ‘भिषजा पृष्टेनैवं चतुर्णां वेदानामात्मनोऽथर्ववेदे भक्तिरादेश्या’
(सूत्र० ३०) इत्यादि ।

‘अथर्वान्तर्गतं सम्यगायुर्वेदं च लब्धवान्’ इति भावमिश्रश्च ।

१० नत्विदानीमिव दरिद्राः । उपनिषत्सु च बहुत्रैव धनसम्पत्तिमन्तो दृश्यन्ते तदानीं तना आर्याः ।

णाश्च प्रायेण बभूवुः । ते सर्वासामितिकर्तव्यतानामसमर्थाः सन्तो ग्राम्यवासकृतं दौषं ज्ञात्वा पूर्व-
निवासमपगतग्राम्यदौषं मत्वा शिवं पुण्यमक्षरं मेध्यमगम्यमसुकृतिभिर्गङ्गाप्रभवममरगन्धर्वयक्षकिन्न-
रानुचरितमनेकरत्ननिचयमचिन्त्याद्भुतप्रभावं ब्रह्मर्षिसिद्धचारणानुचरितं दिव्यतीर्थौषधिप्रभवमतिश-
रण्यं हिमवन्तममराधिपतिगुप्तं जग्मुर्भृग्वज्जिरोऽत्रिवसिष्ठकश्यपागस्त्यपुलस्त्यवामदेवासितगौतमप्रभृ-
तयो महर्षयः । तानिन्द्रः सहस्रदृगमरवरोऽब्रवीत्—‘स्वागतं ब्रह्मविदां ज्ञानतपोधनानां ब्रह्मर्षीणा-
मस्ति । ननु वो ग्लानिरप्रभावत्वं वैस्वर्यं वैवर्ण्यं च ग्राम्यवासकृतसुखानुबन्धं च । ग्राम्यो हि वासो
मूलमशस्तानाम् । तत् कृतः पुण्यकृद्भिरनुग्रहः प्रजानां स्वशरीरमरक्षिभिः । कालश्चायमायुर्वेदो-
पदेशस्य ब्रह्मर्षीणामात्मनः प्रजानां चानुग्रहार्थम् । आयुर्वेदमश्विनौ मह्यं प्रायच्छतां, प्रजापतिर-
श्विभ्यां, प्रजापतये ब्रह्मा, प्रजानामल्पमायुर्जराव्याधिबहुलमसुखानुबन्धं, अल्पत्वादल्पतपोदमनि-
थमदानाध्ययनसञ्चयं मत्वा । तं पुण्यतममायुःप्रकर्षकरं, जराव्याधिप्रशमनं, ऊर्जस्करं, अमृतं,
शिवं, शरण्यमुदारं भवन्तो मत्तः श्रोतुमर्हन्ति, उपधारयितुं प्रकाशयितुं च प्रजानुग्रहार्थम्’ इति ।
तच्छ्रुत्वा विबुधपतिवचनमृषयः सर्व एवामरवरभृगुभिस्तुष्टुवुः प्रहृष्टास्तद्वचनमभिननन्दुश्च’ इति ।
(चर० चिकि० १ अ.)

ब्रह्मवैवर्तपुराणादिषु सोऽयमवतरणक्रमो भेदेन प्रतिपादितस्तदलं पुराणचिन्तया । तत्र धन्व-
न्तरिनाम्नां दिवोदासादीनामपि पृथक्त्वेन पृथगेव दिशा दर्शिता ।

तदेतदवितथं नाम यत्—कस्यापि संप्रदायस्य धर्मग्रन्थे न विद्यन्ते स्वास्थ्यरक्षणविधौ उप-
देशविज्ञानं च । आर्याणां तु प्राणसमे वेदे सर्वा विद्याः, सर्वं शास्त्रं, किं ब्रूमः सर्वमेव भूतं
भविष्यमपि प्रतिष्ठितम्, अत एवोक्तम् ‘भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदात्प्रसिध्यति’ इति ।

यथैव अथर्ववेदो गांधर्ववेदो धनुर्वेदाश्चोपवेदा वेदानाम्, एवमेवायुर्वेदोऽप्यस्ति अथर्ववेद-
स्योपाङ्गभूतः प्रधानतमः । अत्रैवान्तर्भवति कामशास्त्रं, शिल्पशास्त्रं, सूत्रशास्त्रं च । अतएवाथर्व-
वेदस्य भिषक्शास्त्रे महामहिमा दृश्यते ‘भिषजा पृष्टेनैव चतुर्णां वेदानामात्मनोऽथर्ववेदे भक्ति-
रादेश्या’ इति चरकः । अथर्ववेदे दृश्यन्त एव बहूनि सूक्तानि भेषजपराणि ।

आयुर्वेदसंहिताः ।

इहोक्तावतरणक्रमे याः संहिताः स्मृतास्ता इदानीं कथावशेषतां प्राप्ताः, काश्चन लुप्तकल्पाः,
इतराश्च विप्लवात्कथमप्यवशिष्टाः साम्प्रतमप्यलंकुर्वन्ति संसारम् । विशेषतश्चार्याणां विद्यादिसद्गु-
णगरिमाः ख्यापयन्त्येवाखिलां भारतभुवः कीर्तिमिति ।

अत्र च तेषां प्रातःसरणीयानां पुण्यात्मनां महर्षीणां, तेषां तन्त्राणां चायुर्वेदसमयसमालोचनं करि-
ष्यामः । तत्र सुश्रुतनिर्दिष्टा अश्विनीसंहिता अद्यापि विद्यत एव मद्रासनगरे नाहनराजधान्यां च । किंच
सुश्रुतादिपूर्वतनः कालः सूत्राणां । आयुर्वेदसूत्राण्यपि मद्रासनगरे दक्षिणापथे चेदानीमुपलभ्यन्ते ।

अत्रिसंहिता च पञ्चापराजधान्यां लवपुरे विद्यते । काश्यपसंहिता तु मैसूरराजधान्यामस्ति । ब्रह्म-
संहिता अप्यत्रैव मन्मित्रपार्श्वे । भेलसंहिताया अपूर्णं पुस्तकमसत्संग्रहे तंजोरनगरे च विद्यते ।

अथ मुद्रितेषु तन्त्रेषु सुश्रुततन्त्रं बहुतरं प्रसिद्धम् । तच्च समुपलभ्यमानं न पुनरिदं साक्षात्सु-
श्रुतश्रुतं अपि तु चरकस्येवेदमपि प्रतिसंस्कृतम् । तथाच उल्लनः—‘प्रतिसंस्कर्ता अपीह नागा-

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

जुन एव' इति । (सुश्रुतटीकायाम्) । अनेके आचार्याः नागार्जुननामानो बभूवुरिति विदित-
मेव सूचीपत्राणां सूचीपत्रेण औपम्येष्टप्रकाशितेन । सत्येवं कतमेन नागार्जुनेन कदा वा प्रतिसं-
स्कृता सेयं सुश्रुतसंहिता इति तु न निश्चीयते । परंतु सुश्रुते चरकपाठोद्धरणाद्विषयसन्निवेशाच्च-
रकप्रतिसंस्कृतेर्दृढबलादवरजेन केनचिन्नागार्जुनेन प्रतिसंस्कृता इति प्रतीयते । वृद्धसुश्रुतसंहिता
चेदानीं जीर्णशीर्णा लब्धा कुरुक्षेत्रे । न जाने द्वितीयमप्यादर्शमस्याः कदाचिल्लभ्येत न वा ।

चरकसंहिता ।

इदं पुनरग्निवेशतन्त्रं चरकमुनिना प्रतिसंस्कृतं चरकसंहितात्वमापन्नम् । तथाहि—‘चिकित्सा
वह्निवेशस्य सुस्थानुरहितं प्रति । यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्कचित् ॥ अग्निवेशकृते तत्रे
चरकप्रतिसंस्कृते’ इत्यवसाने द्रष्टव्यम् । चरकश्चायं भगवान्पतञ्जलिरेवेति सर्वसंमतम् ।

भगवान् पतञ्जलिश्च व्याकरणमहाभाष्यप्रणेता । भाष्येऽपि ‘अनङ्गलोदकं पादरोगः’ ‘दधिन्न-
पुषं प्रत्यक्षो ज्वरः’ ‘आयुषे घृतं’ इत्यादिसूचनात्सूच्यत एवास्यायुर्वेदज्ञत्वमिति ।

किञ्चानेनान्यदपि पातञ्जलतन्त्रं रसशास्त्रे निर्मितं इति गूढार्थदीपिकायामेवोक्तं ‘पातञ्जले तथा
तत्रे लोहा बहुविधा मताः’ इति । (लौहमारणप्रकरणे शार्ङ्गधरे) चक्रदत्तोऽपि ‘पातञ्जले तु
स्पर्शादिनाऽपि पाकज्ञानमुक्तम्’ इत्याह । पुनश्च जीर्णशीर्णे विकले चरकसंस्कारे दृढबलेन केन-
चिद्विदुषा पञ्चनदपुरवास्तव्येन पुनरपि संस्कृता । तथाहि—‘अखण्डार्थं दृढबलो जातः पञ्चनदे
पुरे’ इति ‘सिद्धिस्थानेऽष्टमे प्राप्ते तस्मिन्दृढबलेन तु । सिद्धिस्थानं खसिच्यर्थं समासेन समापि-
तम्’ इति च स्वयमेवाह ।

दृढबलश्चायं वाग्भटप्राक्तनः । वाग्भटो हि दृढबलपूरितपाठानष्टाङ्गहृदये समुद्धरति । वाग्भ-
टश्च विक्रमचतुर्थशताब्द्यां बभूवेत्येतिहासिकाः । अतश्च दृढबलो द्वितीयशताब्द्यां बभूवेति ।
लभ्यमानचरकसुश्रुतयोः पारदलौहादिव्यवहारोऽपि दृश्यत एव । तथाहि चरकसंहितायां—‘सर्वव्या-
धिनिबर्हणमद्यात् कुष्ठी रसं च निगृहीतम्’ (च. चि. ७) । सुश्रुतेऽपि—‘रक्तं श्वेतं चंदनं पारदं
च काकोल्यादिः क्षीरपिष्टश्च वर्गः’ (सु. चि. २५) ‘त्रपुसीसताम्ररजतकृष्णलोहमुवर्णानि लोहम-
लश्च’ (द्रव्यसंग्रहाध्यायः) इति ।

किञ्च-सुश्रुते सर्वत्रैव ‘पुनर्वसुः’ इति पदं दृश्यते । ‘तिप्यपुनर्वसोरैकवचनं (अष्टा०)’
इति पाणिनिसूत्रेण यद्यपि छन्दस्यैकवचनस्यानुविधानं दृश्यते परन्त्वत्राप्यनुकरणमेव ॥

वाग्भटसंहिता ।

वाग्भटस्य कालनिर्णयस्तु प्रागुक्तः । क्वचिदस्य ‘वाग्भट’ इत्यपि नामान्तरं दृश्यते । रसरत्नस-
मुच्चयकारस्तु पृथगेव वाग्भटः । अयं च वैक्रमद्वादशशताब्द्यां बभूव । सोमदेवपरिभाषायाः रस-
हृदयस्य च पाठा अत्र गृहीताः ।

१—पतञ्जलिः पतञ्जलिरिति व्युत्पत्त्या शतपथोक्तमत्स्यावतार एवेति केचन ।

२—तथाहि—‘पातञ्जलमहाभाष्यचरकप्रतिसंस्कृतैः । मनोवाक्कायदोषाणां हन्त्रेऽहिपतये नमः ।

इति चक्रपाणिः । ‘इति चरके पतञ्जलिः’ नागेशः ।

‘सूत्राणि योगशास्त्रे वैद्यकशास्त्रे च संहितामनुलाम् ।

कृत्वा पतञ्जलिमुनिः प्रचारयामास जगदिदं सर्वम्’ इत्यादि । पतञ्जलिचरितं सर्ग ५.

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that proper record-keeping is essential for the transparency and accountability of the organization. The document also outlines the specific procedures for recording transactions, including the use of standardized forms and the requirement for double-checking entries.

The second part of the document addresses the issue of budgeting and financial planning. It provides a detailed overview of the budgeting process, from the initial identification of needs to the final approval of the budget. The document also includes a section on how to monitor and adjust the budget as needed throughout the year.

The third part of the document focuses on the management of financial resources. It discusses the various ways in which the organization's funds can be used to support its mission and goals. This section includes a detailed analysis of the costs associated with different types of activities and a discussion of the factors that can influence the overall financial health of the organization. The document also provides a list of recommendations for improving financial management practices.

The fourth part of the document deals with the issue of financial reporting. It explains the importance of providing accurate and timely reports to the board of directors and other stakeholders. The document also outlines the specific requirements for these reports, including the format and content. Finally, the document provides a summary of the key findings and recommendations from the previous sections.

The fifth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that proper record-keeping is essential for the transparency and accountability of the organization. The document also outlines the specific procedures for recording transactions, including the use of standardized forms and the requirement for double-checking entries.

The sixth part of the document addresses the issue of budgeting and financial planning. It provides a detailed overview of the budgeting process, from the initial identification of needs to the final approval of the budget. The document also includes a section on how to monitor and adjust the budget as needed throughout the year.

The seventh part of the document focuses on the management of financial resources. It discusses the various ways in which the organization's funds can be used to support its mission and goals. This section includes a detailed analysis of the costs associated with different types of activities and a discussion of the factors that can influence the overall financial health of the organization. The document also provides a list of recommendations for improving financial management practices.

ब्रह्मवैवर्तपुराणे तु भास्करसंहिता, धन्वन्तरिप्रणीतं चिकित्सातत्त्वविज्ञानतन्त्रं, चिकित्सादर्शनं, चिकित्साकौमुदी; अश्विप्रणीतं चिकित्सासारतन्त्रं, अमग्नं, नकुलप्रणीतं वैद्यकसर्वस्वं; सहदेवप्रणीतं व्याधिसिन्धुविमर्दनं, यमराजप्रणीतं ज्ञानार्णवं, च्यवनप्रणीतं जीवदानं, जनकप्रणीतं वैद्यसन्देह-भञ्जनं, जाबालप्रणीतं तन्त्रसारं इत्यादि लिखितं दृश्यते ।

आयुर्वेदस्याष्टाङ्गविभागेन तदन्तःपातिन एव सर्वचिकित्साविधयः । आयुर्वेदस्याष्टविधत्वम् । अष्टाङ्गविभागो यथा—

काय, शल्य, शालाक्य, भूत, कौमारभृत्य, अगद, रसायन, वाजीकरणाश्चेति । अत्र दिङ्मा-त्रमुदाह्रियते—

१ कायचिकित्सायां (आत्रेयसांप्रदायिकाः) । ३ शालाक्यचिकित्सायां—

१ अग्निवेशतन्त्रम्

२१ विदेहतन्त्रम्

२ भेळसंहिता

२२ निमित्ततन्त्रम्

३ जातूकर्णसंहिता

२३ काङ्कायनतन्त्रम्

४ हारीतसंहिता

२४ गार्ग्यतन्त्रम्

५ खरनादसंहिता

२५ गालवतन्त्रम्

६ विश्वामित्रसंहिता

२६ सात्यकितन्त्रम्

७ आत्रेयसंहिता

२७ शौनकतन्त्रम्

८ पराशरसंहिता

२८ करालतन्त्रम्

९ क्षारपाणिसंहिता

२९ चक्षुष्यतन्त्रम्

३० कृष्णात्रेयसंहिता

२ शल्यचिकित्सायां—

१० औपधेनवतन्त्रम्

४ भूतविद्यायां तु न कस्यापि सत्ता ज्ञायते ।
सुश्रुतादौ भूतविद्याबीजं तु लभ्यत एव ॥

११ औरभ्रतन्त्रम्

५ कौमारभृत्ये

१२ वृद्धसुश्रुतसंहिता

३१ जीवकतन्त्रम्

१३ पौष्कलावततन्त्रम्

३२ पार्वतकतन्त्रम्

१४ वैतरणतन्त्रम्

३३ बन्धकतन्त्रम्

१५ भोजसंहिता

३४ हिरण्याक्षतन्त्रम्

१६ करवीर्यतन्त्रम्

६ अगदचिकित्सायां—

१७ गोपुररक्षितन्त्रम्

३५ काश्यपसंहिता

१८ भालुकितन्त्रम्

३६ अलम्बायनसंहिता

१९ कपिलतन्त्रम्

३७ उशनसंहिता

२० गौतमतन्त्रम्

३८ सनकसंहिता

३९ लाट्यायनतन्त्रम्
७ रसायनचिकित्सायाम्—

४० पातञ्जलं तन्त्रम्

४१ व्याडितन्त्रम्

४२ वसिष्ठतन्त्रम्

४३ माण्डव्यतन्त्रम्

४४ नागार्जुनतन्त्रम्

८ वाजीकरणे

वात्स्यायनप्रणीते

कामसूत्रे एवं समुपलभ्यते

‘कौचुमारः औपनिषदिकम्’

इति

तदेतत् कुचुमारतन्त्रं ४५

अस्माभिः सम्पादितम् ।

यथैव मनुष्यचिकित्सायां अष्टाङ्गविभाग एवमेवास्मदाचार्यवर्यैश्चिकित्सायां पश्चादिचिकित्सावि-
षयेपि निर्मिताः प्रबन्धाः

यथा—

पशुचिकित्सायां—

१ अश्वयुर्वेदे—शालिहोत्रसंहिता । नकुलकृतं अश्ववैद्यकम् । (कलिकातायां मुद्रितम्)

२ गजायुर्वेदे—हस्त्यायुर्वेदः (पुण्यपत्तने मुद्रितम्)

३ पशुचिकित्सा च

वृक्षचिकित्सायां—

४ वृक्षायुर्वेदः (भा. र. गङ्गुलालशास्त्रिणां पुस्तकालये विद्यते)

५ अग्निपुराणे, गारुडे च ।

रत्नपरीक्षणम्—

६ रत्न-खनिज-वसुन्धरादिविज्ञानम् । एतद्विषयका बहवो निबन्धाः पुराणादिष्वपि ।

धातुविद्या तु—

कौमारभृत्ये एवान्तर्भवति ।

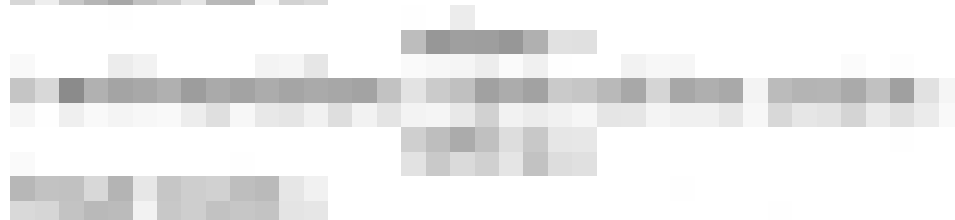
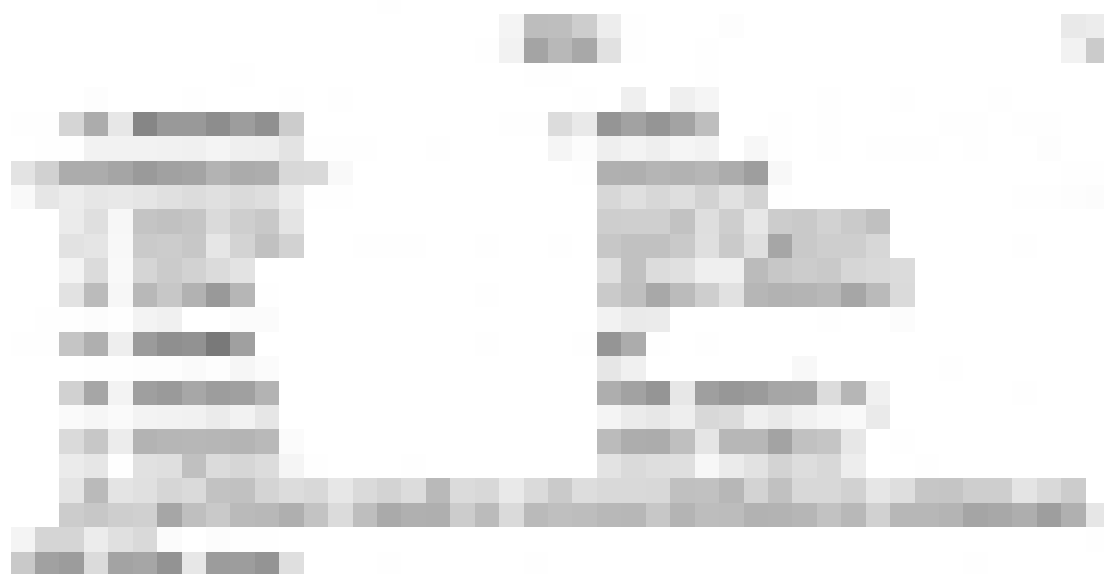
प्रसूतिशास्त्रस्य—

सत्ताऽपि सुश्रुतादौ दृश्यते । एवमेव गर्भशास्त्रस्यापि ।

अत्रेदं बोद्धव्यम्—न केवलमेव द्रव्यादीनामेव गुणा बोधिता भिषग्भिः, प्रत्युत ओषधीनां तैल-
घृतयोर्गुणाविष्कारः, वीरुधां, खनिजानां च सत्त्विनिर्गमप्रकारः, द्रुति, जारण, मारण, शोधनादिवि-
धयश्च निर्दिष्टाः । कीटाणुशास्त्रं च सुविदितमेव स्यादार्याणां । प्रदर्शितं चाऽस्माभिराथर्वणे खण्डे ।
ओषधीनां त्वचि प्रवेशोऽपि नारायणतैलादीनां निर्दिष्टः । बालानां शीतलानिवृत्त्यै स्कन्धोल्लेखनं
च दृश्यते—‘धेनुस्तन्यमसूची वानराणां च मसूचिका’ । इत्यादि शैवतन्त्रे । एवं च पाकशास्त्र-
स्याऽपि सत्ता विद्यते नकुलकृतं सूपशास्त्रं प्रसिद्धमेव । नेत्रकर्मणि उपनेत्रस्य सत्ता तु सर्वप्रसिद्धैव ।

एवं रत्नशास्त्रोऽप्यायुर्वेदान्तर्गत एव । क्षाराणि वस्त्रगात्रस्वच्छकराणि अन्येषां चोपकरणाना-
मायुर्वेद एव परिस्थितिः ।

एतेनायुर्वेदशास्त्रे वर्तमानरसायनशास्त्रस्यान्येषां च प्राणिमात्रव्यवहारोपयोगिनां शास्त्राणां
द्रव्याणां च परिस्थितिरिति स्फुटम् ॥

इह हि आयुर्वेदशास्त्रे चराचरप्राणिनामनुग्रहार्थं महर्षिभिर्नानाचिकित्सा अभिहिता दृश्यन्ते ।
तथाहि—

हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् ।

औषधान्नविहाराणामुपयोगः सुखावहः ॥

पथेनानेन वर्तमानहोम्योपैथिक, एलोपैथिक, जलचिकित्सा-व्रतचिकित्सादयः सर्वविधयः
सूचिताः ।

चरकादिष्वार्षग्रन्थेषु लौहादिप्रयोगाः सूचितमात्रा एवासन् । ततश्च यवनसाम्राज्यकाले काथा-
वलेहचूर्णघृततैलादीनां भूयसीं मात्रां विलोक्यातुराणां च भ्लानिमनुभूय रसायनशास्त्रे रसाचार्यैः
लौहादीनां भस्मानि, वसंतकुसुमाकरादयश्चानेके रसाः प्रत्यक्षफल्दाः अत्यल्पमात्रात्मका इह प्रसा-
रिताः स्वबुद्धिविभवानुसारिभिः । बहवः प्रादुर्बभूवुः किल रसतन्त्रप्रणेतारः । केषांचन सूची रसर-
त्नसमुच्चये सूचिता—

आदिमश्चन्द्रसेनश्च लङ्केशश्च विशारदः । कपाली मत्तमाण्डव्यौ भास्करः शूरसेनकः ॥

रत्नघोषश्च शम्भुश्च तथाको नरवाहनः । इन्द्रदो गोमुखश्चैव कम्बलिव्याडिरेव च ॥

नागार्जुनः सुरानन्दो नागबुद्धिर्यशोधनः । चण्डः कापालिको ब्रह्मा गोविन्दो लम्पको हरिः ॥

सप्तविंशतिसंख्याका रससिद्धिप्रदायकाः । रसांकुशो भैरवश्चैव नन्दी स्वच्छन्दभैरवः ॥

मन्थानभैरवश्चैव काकचण्डीश्चरस्तथा । वामदेव ऋष्यशृङ्गः क्रियातन्त्रसमुच्चयी ॥

रसेन्द्रतिलको योगी भालुकिर्मलयाह्वयः । महादेवो नरेन्द्रश्च वासुदेवो हरीश्चरः ॥

एतेषां क्रियतेऽन्येषां तस्मात्प्राण्यालोच्य संग्रहः ॥' इति ।

इत्थमष्टाङ्गविभक्तमायुर्वेदशास्त्रं दृष्ट्वा खल्पायुषः संक्षिप्तप्रियान्पुरुषानाकलय्य बहूनि तन्त्राणि च
लुप्तकल्पान्यवगम्य बभूवुः केचन संग्रहकाराः, वृन्दमाधव-भावमिश्र-चक्रपाणि-मल्लिनाथ-शिवदा-
स-वङ्गसेन-प्रभृतयः, अन्ये टीकाकाराश्च, आचार्या विक्रमदशमशताब्द्याः परं लब्धजन्मानो मुगल-
साम्राज्ये । एतेष्वेवान्यतमः शार्ङ्गधराचार्यः । अनेनायुर्वेदे स्वनाम्नैव संहिता सम्पादिता । इयं किल
लघुत्रय्यां मिषग्भिः सादरं गणिता । अत्र च चरकादिभ्यः शारीरकविज्ञानं खलपतरं संगृहीतम् ।
परिभाषा, नेत्र-मुख-मूत्र-नाडीपरीक्षा च प्रयोजनीयतया लिखिता । रोगाणां तु संख्यामात्रपरिचयः
प्रदत्तः । इह तु महाव्याध्यवान्तर्भूता व्याधयः, नूतनाश्च संक्रामकरोगाः प्रादुर्भवन्त्येव, तदा सं-
ख्यामात्रे किं फलमिति न जानीमः । निघण्टुविषयस्त्वत्र सर्वथैवास्पृष्टः काथावलेहचूर्णगुटीरसा-
सवारिष्टादयः सर्वे प्रयोगाः प्रायः अनुभूता एव ।

शार्ङ्गधरेण सुभाषितेऽपि शार्ङ्गधरपद्धतिः प्रणीता । तस्यामित्थं परिचयोऽस्य लभ्यते—

‘पुरा शाकम्बरीदेशे श्रीमान्हम्मीरभूपतिः ।

चाहुबाणान्वये जातः ख्यातः शौर्य इवार्जुनः ॥ २ ॥

१ सेयं संक्षिप्तप्रियता महाभाष्यकाले लब्धप्रचारा आसीदिति पस्पशायां द्रष्टव्यम्—‘विदाज्ञो वैदिकाः
सिद्धाः, लोकाच्च लौकिकाः, अनर्थकं व्याकरणम्’ ‘वेदमधीत्य त्वरितं वक्तारो भवन्ति’ इत्यादि ।

तस्याऽभवत्सभ्यजनेषु मुख्यः परोपकारव्यसनैकनिष्ठः ।
 पुरन्दरस्येव गुरुर्गरीयान् द्विजाग्रणी राघवदेवनामा ॥ ३ ॥
 गोपाल-दामोदर-देवदास-संज्ञा बभूवुस्तनयास्तदीयाः ।
 नेत्रावतारा इव चन्द्रमौलैरपाकृतध्वान्तगणास्त्रयोऽपि ॥ ४ ॥
 तेषां मध्ये यस्तु दामोदरोऽभूदुत्पाद्य त्रीनात्मजान्नीतरागः ।
 भागीरथ्यां शुद्धदेहं विधाय ज्ञानादात्मन्येव निष्ठां जगाम ॥ ५ ॥
 ज्येष्ठः शार्ङ्गधरस्तेषां लघुर्लक्ष्मीधरस्ततः ।
 कृष्णोऽनुजस्ततस्तेषां त्रयस्त्रेताऽग्नितेजसः ॥ ६ ॥' इति

प्रारम्भे स्वयमेव वक्ति । इह च शार्ङ्गधरसंहितायां प्रत्यध्यायसमाप्तौ 'इति श्रीदामोदरसू-
 नुना शार्ङ्गधराचार्येण' इत्यादि स्वयमुल्लिखति दामोदरसूनुत्वं इतश्च पद्धतिकारः संहिताकारश्चैक
 एवाचार्य इति सिद्ध्यति । आफ्रेल्टमुद्रिते सूचिपत्राणां सूचीपत्रे अन्येऽपि शार्ङ्गधरनामानो
 विद्वांसो बभूवुरिति निश्चीयते इति त्वन्यत् ।

शाकम्भरीदेव्याश्च मन्दिरमन्त्रैवास्मन्निवासे अम्बालयमण्डले, कुरुक्षेत्रप्रान्ते उत्तरदिशि विद्यते
 साम्प्रतमपि । हम्मीरस्य राज्यमप्यत्रैवासीदित्येतिहासिकाः ॥ अस्य च ग्रन्थस्य सुगमत्वात्सर्वत्र
 शीघ्रमेव प्रचारः संवृत्तः । अस्य च संग्रहस्य टीकात्रयं समुपलब्धम् ।

१—दीपिका ।

२—गूढार्थदीपिका ।

३—आयुर्वेददीपिका च । तत्र दीपिका तु आढमल्लप्रणीता । आढमल्लश्च हस्तीकान्तपुर्या
 श्रीजैत्रसिंहप्रभो राजवैद्य आसीदिति भूमिकास्थलोकेन ज्ञायते । अस्य चाभिजनः शार्ङ्गधरकर्तुर्ह-
 म्मिरपुर एव शाकम्भरीदेशे । केचिच्चैनं 'श्रीवास्तव्य' विशेषणाद्वैश्यं मन्यन्ते । सुप्रसिद्धश्चक्रदत्त-
 प्रणेता, चरकटीकाप्रणेता च चक्रपाणिरपि अस्यैव पूर्वजः इत्यपि प्रारम्भतो ज्ञायते । मद्दृष्टासु
 तिसृष्वपि मातृकासु तृतीयखण्डान्ते खण्डितमिदं पद्यं दृश्यते—

एकादश सहस्राणि तथा..... ।

शकानामाढमल्लो हि पञ्जिकायां विनिर्ममे ॥

त्रुटितेनानेन पद्येन शकाब्दैकादशे निर्मिता सेयं दीपिका इति निश्चीयते । अस्याश्चादर्श-
 पुस्तकानि—

१—असत्संग्रहस्थम् । कलिकातामुद्रितम् । खण्डद्वयात्मकम् । परिवर्तित-। परिवर्द्धित-
 परिवर्जितपाठम् ।

२—खण्डद्वयात्मकं प्रायः शुद्धं हस्तलिखितं मुजफ्फरनगरमण्डलान्तर्गतब्राह्मणपुरवास्तव्यानां
 पण्डितवरपरमानन्दशास्त्रिणाम् ।

३—श्रीहरिद्वारसमीपकनखलवास्तव्यानां राजवैद्यपण्डितयागेश्वरशर्मणाम् ।

१ द्वितीयशार्ङ्गधरो देवराजस्य पुत्रो वैकुण्ठाश्रमस्य शिष्यः । तृतीयः शार्ङ्गधरमिश्रश्चतुर्थः शेषशार्ङ्गधर इति ॥

४—बीकानेरराज्यपुस्तकालयस्य तृतीयं खण्डम् । इदं च श्रीमद्राजाधिराजश्रीबीकानेरप्रभो-
राज्ञया तेषां मन्त्रिप्रवरैः श्रीमन्महाराजभैरवसिंहजी (Lt. Col., K. C. S. I. इत्यादि) वर्मणां
कृपया समाधिगतम् । अतस्तेषां कृतज्ञतां शिरसा वहामि ।

२—गूढार्थदीपिका । इयं च काशिरामवैद्यैः प्रणीता । इमे च तृतीयखण्डान्ते स्वपरिचय-
मित्थमुद्धोषयन्ति—

श्रीमत् शाहसलेमस्य राज्ये कन्यागते रवौ ।

ब्रुटितेनानेन पद्येन शाहसलेमराज्यसमये भारते काशिरामवैद्याः प्रादुरभवन् । शाहसलेमस्य
नगरी चाधुना कर्णालयमण्डले कुरुक्षेत्रप्रान्ते अम्बालयतो दक्षिणस्यां चतुर्योजनान्तराले 'सलेमा-
बाद' इति विराजते । शाहसलेमश्च देहलीनगर्यामगरनगर्यां च खृस्तीये सपञ्चाशत् पञ्चदशश-
ताब्द्यां (१५५०) राज्यमकरोत् । कलिकातातः पुरुषपुर (पेशावर) पर्यन्तं भारतवर्षे अस्य
पिता शेरशाहः राजपथकर्तासीत् । अस्याश्चादर्शपुस्तकानि यैर्महाशयैः प्रदत्तानि तेषां कृतज्ञतां
सधन्यवादं प्रकाशयामि—

१—नालागढाभिजनमण्डीराजन्वत्यां राजवैद्यानां स्वर्गतानां पण्डितवरत्रिद्यासागरशर्मणाम् ।
शुद्धं नवीनं च ।

२—मुजफ्फरनगरमण्डले मीरापुरग्रामवास्तव्यानां पण्डितरामाधीनवैद्यवर्याणाम् । प्राचीनतरं
शुद्धं च ।

३—मुम्बईवास्तव्यास्मिन्नित्रवर्याणां यादवरामशर्मणां तृतीयखण्डम् । इयं पुण्यपत्तनस्य दक्षि-
णकालिजवर्तमानपुस्तकालयस्य पुस्तकस्य प्रतिकृतिः ।

मूलपाठशोधने चास्माभिष्ट्रीकाभिरेव पाठं संवाद्य पाठान्तराणि च क्वचित्क्वचित् संगृहीतानि ।
साहाय्यभूतानि पुस्तकानि—

१—मूलपुस्तकं हस्तलिखितम् । अस्मत्संग्रहस्थम् ।

२—कलिकातायां मुद्रितं अतिप्राचीनम् ।

३—निर्णयसागरयन्त्रालयमुद्रितम् ।

४—श्रेष्ठिक्षेमराज-श्रीकृष्णदासमुद्रितम् ।

३—आयुर्वेददीपिका । इयं कोनेरीभट्टवैद्यात्मजरुद्रभट्टेन प्रणीता । बहुषु स्थलेषु समीचीन-
तरा च । आढमल्लीटीकया सह अस्या अतिसादृश्यं परस्परं प्रमाणोद्धृतत्वं च सर्वत्र दृश्यते ।
द्वितीयतृतीयखण्डयोरेवास्या आदर्शपुस्तकं वैद्यराजयागेश्वरशर्मणां सकाशाद्व्यवहृतम् ।

तदत्र कृतेऽपि बहुप्रयत्ने मद्दृष्टिदोषात्, वेदवाचस्पत्यबृहदभिधानप्रणयने च व्यग्रत्वात् स्व-
लितत्वं स्यादेव । तत्संशोध्य पाठयन्तु सन्त इति निवेदयति—

अम्बालये
ज्येष्ठशुक्ल द्वितीया १९७६ वै.

पुश्चुराम शास्त्री.

1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting department in ensuring the integrity of the financial statements.

2. The second part of the document outlines the various methods used to collect and analyze data, including interviews, surveys, and focus groups. It also discusses the challenges associated with data collection and the importance of ensuring the reliability and validity of the data.

3. The third part of the document describes the various methods used to analyze the data, including statistical analysis, content analysis, and grounded theory. It also discusses the importance of ensuring the reliability and validity of the analysis.

4. The fourth part of the document discusses the various methods used to present the results of the research, including written reports, presentations, and posters. It also discusses the importance of ensuring the clarity and accuracy of the presentation.

5. The fifth part of the document discusses the various methods used to ensure the ethical integrity of the research, including obtaining informed consent, protecting the confidentiality of the data, and ensuring the accuracy and reliability of the results.

वर्णक्रम-सूची ।

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अ		अभिध्यन्दिद्रव्यम्	३९	आ	
अंकोटककः (अतिसारे)	१७६	अभ्यङ्गवस्तिप्रकारः	३६८	आकारकरभादिचूर्णम्	
अगस्तिहरीतकी० (क्षये)	२१०	अभ्रक-भस्मविधिः	२५०	(स्तम्भनम्)	१९६
अभितुण्डवटी (अजीर्णे)	२७९	„ द्वितीयविधिः	२५०	आनन्दभैरवरसः	
अभिदग्धे-लेपः	३६७	„ शोधनम्	२४९	(अतिसारे)	२७०
अभिविकारसंख्या	८७	„ सत्वविधिः	२५०	आनाह्रोगसंख्या	८७
अङ्गारतैलम् (ज्वरेषु)	२२३	अमृतामृतम् (वातरक्ते)	२१७	आमलक्यादिगुटिका	
अ जमोददिचूर्णम्		अमृतादिकाथः (”)	१६१	(तृषायाम्)	१९८
(अतिसारे)	१८४	„ „ (नेत्ररोगे)	१६३	आमलक्यादिचूर्णम्	
„ „ (आमवाते)	१९१	अमृतार्णवरसः (कासे)	२७४	(ज्वरे)	१७८
अजीर्णकण्टकरसः		अमृताष्टकम्	१४९	आमवातसंख्या	८६
(अजीर्णे)	२७९	अमृताखरसः	१३८	आम्रादितैलम् (कर्णरोगे)	३७२
अजीर्ण-संख्या	७९	अरलपुटपाकः	१४२	आम्रादिफाण्टः (अतिसारे)	१७१
अञ्जन-मेदाः	३९३	असंघिकायां लेपाः	३५७	आम्रादिहिमः (रक्तपित्ते)	१७२
अञ्जनविधिः	”	अरोचकसंख्या	८३	आरग्वधादिकाथः	१४८
अञ्जन-शलाका	३९५	अर्कतैलम् (कण्डूदाय)	२२७	आरभस्मविधिः	२४३
अञ्जनाऽनर्हाः	३९३	अर्बुद-संख्या	९३	„ द्वितीयविधिः	२४४
अतिवान्तेर्लक्षणम्	३०८	अर्शो-रोग-संख्या	७९	आर्द्रकखरसः	१४०
अतीसार-संख्या	७८	अलम्बुषा-खरसः	१४०	आश्रयोतनकर्म	३८१
अधूमार्हाः	३४७	अवपीडननस्यम्	३४१	आश्रयोतन-योग्याः	३८२
अनुक्रमणिका (शाङ्गधरस्य)	५	अवलेह-कल्पना	२०६	आसवारिष्टयोर्जल-	
अनुवासन-मात्रा	३२०	अवलेहस्य सिद्धलक्षणम्	२०७	प्रमाणम्	२३३
अनुवासनयोग्याः	”	अवलेहे अनुपानम्	२०७	आसवारिष्टयोर्भेदः	२३३
अनुवासन-विषयः	३२३	अवाम्याः	३०५	आसवारिष्ट-विधिः	२३३
अनुवासनायोग्याः	३२१	अश्मरीसंख्या	८९	आहारस्य अन्यधातुषु क्रमः	७०
अनुलोमनम्	३५	अश्वगन्धादिचूर्णम्		„ रक्तक्रमः	६८
अपराजितधूपः	३५१	(बाजीकरणे)	१९५	„ रसक्रमः	६८
अपस्मारसंख्या	८६	अष्टगुणगण्डः	१६९	आहारादिगतिरध्यायः	६६
अपामार्गकल्कः (अर्शसि)	१७६	अष्टवर्गः	१८१	इ	
अपामार्गक्षारतैलम्		अष्टादशाङ्गकाथः	१५०	इक्षुशुक्तम्	३३४
(कर्णरोगे)	३७१	अष्टाविंशतिगणः	१५०	इच्छाभेदी रसः (वैरेचनः)	२७२
अभयादिकल्कः (दीपनः)	१७७	अस्वेदार्हाः	२९९	इन्द्रयवादिकाथः	१५४
अभयादिकाथः	१४९	अहंकारनिरूपणम्	६४	इन्द्रुते लेपाः	३५८
अभयादिमोदकाः				इन्द्रियाणां विषयाः	४६
(विरेचनकराः)	३१६				

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
इन्द्रियाणि	६३	कण्डादौ लेपाः	३६०	कुटजाष्टकावलेहः	
इरिमेदादितैलम्		कनकमुन्दररसः		(अतीसारादौ)	२११
(दन्तरोगे)	२२९	(सन्निपाते)	३६७	कुमार्यासवः (उदरेषु)	२५३
इषिकाविधानम्	३४९	कन्दर्पमुन्दररसः		कुष्ठकुठाररसः	२७५
उ		(वाजीकरणे)	२८२	कुष्ठरोगसंख्या	९८
उत्क्लेशन-बस्तिः	३३३	कपित्थाष्टकचूर्णम्		कुष्ठार्थं तैलम् (छिकायां)	२३१
उत्तरवस्तिविधिः	३३६	(ग्रहण्यां)	१८५	कूष्माण्डस्वरसः	१४१
उदयादित्यरसः (श्वेतकुष्ठे)	२७६	कफरोगसंख्या	१०७	कूष्माण्डावलेहः (रक्तपित्ते)	२०९
उदर-रोगसंख्या	८८	करञ्जतैलम् (इन्द्रजले)	२२८	कैशोरगुग्गुलुः (वातरक्ते)	२०३
उदरशूले लेपः	३६५	करवीरादितैलम्		काथकल्पना	१४४
उदरदादिरोगसंख्या	१०२	(लोमशातनम्)	२३१	काथपर्यायनामानि	१४५
उद्गारलक्षणम्	७६	कर्णकीटे हरितालयोगः	३७२	किमिरोगसंख्या	८०
उन्मत्तरसः (सन्निपाते)	२७२	,, शिशुस्वरसयोगः	३७२	क्षयरोगसंख्या	८२
उन्मादसंख्या	८५	कर्णपूरणविधिः	३७०	क्षारतैलम् (कर्णरोगे)	२३०
उपदंशसंख्या	९६	कर्णरोगसंख्या	११२	क्षारविधिः	२५६
उपदंशे लेपाः	३६७	कर्णशूले योगाः	३७०	क्षाराः	१८२
उपधातवः	२४९	कर्णस्त्रावे योगाः	३७२	क्षारोपद्रवरोगसंख्या	१३२
उपनाहस्वेदः	३०१	,, खर्जिकारसयोगः	३७२	क्षीरपाकविधिः	१६७
उशीरासवः (रक्तपित्ते)	२३५	कलादिकाख्यानाध्यायः (५)	४०	क्षीरषट्पलघृतम् (ज्वरादौ)	२१५
उष्णोदकविधिः	१६६	कल्ककल्पना	१७३	क्षुद्ररोगसंख्या	९८
उष्णोपद्रवरोगसंख्या	१३२	कल्के मध्वादिमानपरिभाषा	१७४	क्षुद्राकाथः	१५४
ऊ		कांकायनगुटिका (गुल्मादौ)	२०१	ख	
ऊष्मस्वेदविधिः	३००	काञ्चनारगुग्गुलुः		खदिरादिकाथः (भगन्दरे)	१६१
ए		(गण्डमालायां)	२०५	खदिरारिष्टः (कुष्ठेषु)	२३८
एरण्डकाथः	१५७	काञ्जिकविधिः	२३५	खर्जुरादिमन्थः	
एरण्डसप्तकम्	१५६	कालिङ्गपरिभाषा	१०	(मयविकारे)	१७१
एलादिकाथः	१५८	कामदेवघृतम्		ग	
एलादिचूर्णम् (छर्दिरोगे)	१९४	(रक्तपित्तादौ)	२१६	गण्डमालारोगसंख्या	९२
ओ		कामलारोगसंख्या	८१	गण्डूष-कवल-प्रतिसारण-	
ओष्ठरोगसंख्या	१०८	कासरोगसंख्या	८२	विधिः	३५२
औ		कासीसादितैलम् (अर्शःसु)	२२६	गन्धकजारणम् (सुते)	२६२
औषधव्यवस्था	७१	कासीसाद्यं घृतम् (कुष्ठेषु)	२१८	गन्धकशोधनम्	२६१
क		कीटघ्नलेपः	३५६	गर्भरोगाः	२२९
कट्फलादिकाथः	१५०	कुङ्कुमनस्यम्	३४३	गलगण्डे लेपः	३६६
कट्फलादिचूर्णम् (ज्वरे)	१८३	कुटजपुटपाकः	१४१	गलरोगसंख्या	११०
कण्टकारिकाथः	१४९	कुटजारिष्टः (ज्वरेषु)	२३७	गांगेरुकीस्वरसः	१४१
कण्टकारीपुटपाकः	१४३	कुटजावलेहः (अर्शःसु)	२११	गुटिकाकल्पना	१९६
कण्टकार्यवलेहः		कुटजाष्टकम्	१५३	गुटिकानां मात्रा	१९७
(कासादौ)	२०७				

Table 1. Summary of the data sources and the variables used in the study		
Variable	Source	Description
Age	Demographic data	Age in years
Gender	Demographic data	Male or Female
Marital status	Demographic data	Married or Single
Education	Demographic data	High school or College
Income	Demographic data	Low, Middle, or High
Health status	Health data	Good, Fair, or Poor
Stress level	Health data	Low, Middle, or High
Depression	Health data	Yes or No
Loneliness	Health data	Yes or No
Life satisfaction	Health data	High, Middle, or Low
Quality of life	Health data	High, Middle, or Low
Physical activity	Health data	Yes or No
Social support	Health data	Yes or No
Healthcare utilization	Health data	Yes or No
Health insurance	Health data	Yes or No
Healthcare costs	Health data	Low, Middle, or High
Healthcare access	Health data	Yes or No
Healthcare quality	Health data	High, Middle, or Low
Healthcare satisfaction	Health data	High, Middle, or Low
Healthcare utilization	Health data	Yes or No
Health insurance	Health data	Yes or No
Healthcare costs	Health data	Low, Middle, or High
Healthcare access	Health data	Yes or No
Healthcare quality	Health data	High, Middle, or Low
Healthcare satisfaction	Health data	High, Middle, or Low

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
गुटिकासु गुडादिमानम्	१९७	छ		तैलयोग्याः प्राणिनः	२८८
गुडगुटिका (श्वासादौ)	१९८	छर्दि रोगसंख्या	८४	तैलसाधनपद्धतिः	२१२
गुडचतुष्टयगुटिका		‘छेदन’ औषधम्	३६	त्रिकण्टकपयः (कफज्वरे)	१६७
(आमदादौ)	१९९	ज		त्रिनेत्ररसः (शूले)	२७८
गुडादिनस्यम्	३४१	जम्बूवादिखरसः	१३९	त्रिफलाकाथः (प्रमेहे)	१५८
गुडूचीहिमः (जीर्णज्वरे)	१७३	जलबन्धुरसः (सन्निपाते)	२७९	त्रिफलाचूर्णम् (मेहादौ)	१७९
१. गुडूच्यादिक्वाथः (ज्वरेषु)	१४६	जातीफलादिचूर्णम्		१. त्रिफलादिक्वाथः	
२. „ „ (तृतीयकज्वरे)	१५१	(ग्रहण्याम्)	१८७	(कृमि रोगे)	१५४
गुडूच्यादितैलम्		जात्यादिघृतम् (व्रणेषु)	२१९	२. „ „ (कामलादौ)	„
(अनुवासनम्)	३२७	जात्यादितैलम् (नाडिव्रणे)	२२९	३. „ „ (पित्तशूले)	१५७
गुल्मरोगसंख्या	८८	जिह्वारोगसंख्या	११०	४. „ „ (वृषणशोथे)	१६०
गृध्रस्यादिषु लेपः	३६६	जीवनीयगणः	१८०	त्रिफलादिगुग्गुलुः	
गृध्रधूम्रतैलम् (नासार्शःसु)	२३१	‘जृम्भा’ लक्षणम्	७५	(भगन्दरे)	२७४
गोक्षुरादिगुग्गुलुः (प्रमेहे)	२०४	जैपालशोधनम्	२८४	त्रिफलादिघृतम् (नेत्रेषु)	२२०
गौराद्यं घृतम् (व्रणेषु)	२२०	ज्वरगणना	७६	त्रिफलादितैलम् (कुष्ठे)	२२८
ग्रन्थिरोगसंख्या	९२	ज्वरघ्नी गुटिका	२६५	त्रिफलादिमोदकाः (कुष्ठे)	२०५
ग्रहणीकपाटरसः	२८१	ज्वराङ्कुशरसः (ज्वरे)	२६४	त्रिविक्रमरसः (अश्मर्या)	२७४
ग्रहणीवज्रकपाटरसः	„	ज्वरारिरसः („)	„	त्रिवृतादिकल्कः (कृमिषु)	२७७
‘ग्राहि’ औषधनिरूपणम्	३७	त		त्रिवृतादिचूर्णम्	
‘ग्लानि’ लक्षणम्	७५	तण्डुलजलम्	१४२	(वैरेचनम्)	३१४
घ		तण्डुलीयकल्कः (प्रदरे)	१७६	त्रिषष्टिरसमेदाः	२२३, २२
घृतसाधनविधिः	२१२	‘तन्मात्रा’ निरूपणम्	६४	त्रिसुगन्धम्	१८०
च		तर्पणम्	३८४	त्र्युषणचूर्णम् (क्षीपनम्)	१७९
चतुर्विंशतितत्त्वनिरूपणम्	६५	तापस्वेदः	२९९	द	
चन्दनादितैलम् (क्षयादौ)	२३२	ताम्रशोधनम्	२४४	दन्तरोगसंख्या	१०८
चन्द्रप्रभावटिका (प्रमेहेषु)	२००	„ भस्मविधिः	„	दन्तवर्तिः (लेखनी)	३९०
चन्द्रोदयावर्तिः (नेत्रेषु)	३९०	तालशुद्धिः	२५१	दरदशोधनम्	२६१
चांगेरीघृतम् (गुदभ्रंशे)	२१६	तालीसादिचूर्णम्		दरदाद्रसाकृष्टिः	२६१
चातुर्जातकम्	१८०	(अरोचके)	१९३	१. दशमूलक्वाथः (ज्वरे)	१४९
चित्रकादिचूर्णम्		तालुरोगसंख्या	११०	२. „ „ (गृध्रस्याम्)	१५५
(मन्दाग्रयादौ)	१९१	तिस्तिरपुटपाकः	१४२	३. „ „ (हृद्रोगे)	१५७
चूर्णकल्पना	१७८	‘तिल’ वर्णनम्	५७	दशमूलारिष्टः	
चूर्णस्य मात्रा	„	तिलकल्कः (अर्शसि)	१७७	(प्रसूतिरोगादौ)	२४०
चव्यादिक्वाथः	१५९	तुत्थशोधनम्	२४९	दशाङ्गलेपः	३५६
चूर्णे गुडादिमानम्	१७८	तुम्बुरादिचूर्णम् (शूले)	१९०	दाडिमाष्टकम् (क्षीपनम्)	१८५
चूर्णे भावनापरिमाणम्	„	तुलसीखरसः	१३९	दाडिमीपुटपाकः	१४३
च्यवनप्राशावलेहः		तुषाम्बुकाञ्जिकम्	२३४	दारुणे लेपाः	३५७
(क्षयक्षीणादौ)	२०८	तृष्णासंख्या	८४	दाव्यादिक्वाथः	१५८

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
दाहसंख्या	८५	नाराचरसः (श्लेष्णु)	२७२	पलिते नस्यम्	२२८
दीपनपाचनाध्यायः (४)	३४	नारायणचूर्ण (उदरघ्नं)	१८८	„ लेपाः	३५८
दीपिकातैलम् (कर्णश्ले)	३७१	नारायणतैलम् (वातरोगे)	२२३	पश्चात्स्वेद्याः	२९८
दुर्वान्तलक्षणम्	३०८	नासारोगसंख्या	११४	‘पाचनं’ औषधम्	३६
दूतलक्षणम्	२९	‘निद्रा’-लक्षणम्	७४	पाठादितैलम् (पीनसे)	२३०
देवदार्वादिक्वाथः (ज्वरादौ)	१५१	निम्बकल्कः (त्रणे)	१७४	पाण्डुरोगसंख्या	८१
„ „ (चातुर्थिकज्वरे)	१५२	निम्बबीजतैलम् (पलिते)	२२८	पादरोगसंख्या	१३१
देवदार्वाद्यरिष्टः (मेहघ्नः)	२३७	निरुहबस्तिविधिः	३३०	पानकल्पना	१६५
द्रवस्वेदः	३०२	निरुह्याः प्राणिनः	३३१	पानीयकल्याणघृतम्	
द्रव्य-व्यवस्था	११-१६	निदिग्धिकादिक्वाथः	१५०	(अपस्मारादौ)	१७२
द्रव्येषु रसादीनां व्यवस्था	१८	नीलाञ्जनशोधनम्	२५१	पारदशोधनम्	२५८
द्राक्षारिष्टः (उरःसंधानकृत्)	२३८	नीलिकातैलम् (केशकल्पे)	२२८	„ भस्मनः १ विधिः	२६३
द्रोणपुष्पीखरसः	१३९	नीलोत्पलादिहिमः		„ „ २ विधिः	२६४
ध		(वातपित्तज्वरे)	१७३	„ „ ३ विधिः	„
धतूरतैलम् (वाते)	२३२	नेत्ररोगसंख्या	११७	„ „ ४ विधिः	„
धातुशोधनम्	२४१	नेत्ररोगे लेपः	३६०	पारदस्य मुखकरणम्	२६१-२
धान्यनागरक्वाथः	१५२	नेत्रप्रसादनाञ्जनम्	३९५	पिच्छलबस्तिविधिः	३३४
धान्यपञ्चकक्वाथः	१५२	नेत्रप्रसादनकर्माणि	३७९	पिंडतैलम् (वातरक्ते)	२२७
धूमनाडीविधानम्	३४९	न्यग्रोधादिक्वाथः	१५८	पिंडिकाप्रयोगाः	३८३
धूमपानविधिः	३४७	प		„ विधानम्	३८२
धूमसंख्या	३४७	पञ्चकर्मजरोगाः	१३२	पिप्पलीचूर्णम् (ज्वरे)	१७९
न		पञ्चकोलम्	१८०	„ „	१८३
नयनामृताञ्जनम्	३९०	पञ्चतिक्तघृतम् (विषमज्वरे)	२२२	पिप्पल्यादिकल्कः	
नवायसचूर्णम् (पाण्डुरोगे)	१९६	पञ्चनिम्बचूर्णम् (कुष्ठादौ)	१९४	(ऊरुस्तम्भे)	१७५
नस्यधारणमात्रा	३४५	पञ्चभद्रक्वाथः	१४८	पिप्पल्यादिचूर्णम्	
नस्यभेदाः	३३९	पञ्चवलकलक्वाथः (त्रणे)	१६४	(ग्रहण्याम्)	१८६
नस्ययोग्या अयोग्या नराः	३४०	पञ्चमूलकषायः (मेदोरोगे)	१५९	पिप्पल्यादिनस्यम्	३४१
नस्यविधिः	३३८	पञ्चमूलीपयः (सर्वज्वरेषु)	१६७	पिप्पल्यादिमोदकाः	
नस्यशुद्धिलक्षणम्	३४५	पञ्चवक्त्ररसः (सन्निपाते)	२७१	(ज्वरघ्नाः)	२००
नागशोधनम्	२४५	पञ्चसमचूर्णम् (श्ले)	१८९	पिप्पल्यासवः (क्षयादिषु)	२३६
नागभस्मविधिः	„	१. पटोलादिक्वाथः (ज्वरे)	१५१	पित्तरोगसंख्या	१०६
„ द्वितीयविधिः	„	२. „ „ (उपदंशे)	१६१	पित्तरक्ते लेपः	३६१
१. नागरादिक्वाथः (पाचनः)	१५२	३. „ „ (वातरक्ते)	„	पुंस्त्वदोषाः	१२५
२. „ „ (वातश्ले)	१५७	पथ्यादिक्वाथः		पुटपाकविधिः	१४१
नाडीपरीक्षा	२८	(यकृत्प्लीहादौ)	१६०	१. पुनर्नवादिक्वाथः	
नाडीपरीक्षादिविधि-		पथ्यादिषडङ्गक्वाथः		(शोथोदरे)	१५९
रध्यायः (३)	२८	(शिरोरोगे)	१६२	२. „ „ (शोथे)	१६०
नाराचचूर्णम् (आध्माने)	१८९			३. „ „ (पाण्डुरोगे)	१५४

Date	Description	Amount
1/1/20	Opening Balance	1000.00
1/5/20	Cash Sale	250.00
1/10/20	Bank Deposit	150.00
1/15/20	Cash Sale	300.00
1/20/20	Bank Deposit	200.00
1/25/20	Cash Sale	180.00
1/30/20	Bank Deposit	220.00
2/5/20	Cash Sale	270.00
2/10/20	Bank Deposit	190.00
2/15/20	Cash Sale	310.00
2/20/20	Bank Deposit	210.00
2/25/20	Cash Sale	290.00
2/30/20	Bank Deposit	230.00
3/5/20	Cash Sale	260.00
3/10/20	Bank Deposit	200.00
3/15/20	Cash Sale	320.00
3/20/20	Bank Deposit	240.00
3/25/20	Cash Sale	280.00
3/30/20	Bank Deposit	250.00
3/31/20	Closing Balance	1000.00

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
पुष्पवर्तिः	३९१	बीजपूर-पुटपाकः	१४२	मधुतैलवस्तिः	३३५
पुष्पहरलेखनाञ्जनम्	३९२	बीजपूर-स्वरसः	१४०	मधुशुक्तम्	२३०
पेयाविधिः	१६८	बीजपूरादिकाथः	१४७	मधूकसारादिनस्यम्	३४२
पेशीवर्णनम्	५६	‘बुद्धि’ प्रभृतिवर्णनम्	६३	मनःशिलाशोधनम्	२५१
प्रकृतिविवरणम्	६५	ब्राह्मीस्वरसः	१४०	मन्थविधिः	१७१
प्रकृतिवृत्तान्तः	७३	बृंहण-नस्यकल्पना	३४२	मन्थानभैरवरसः	
प्रतिमर्शनस्यम्	३४१	बृंहणवस्तिः	३३४	(कफरोगे)	२७९
प्रधमननस्यम्	३४१	बृहत्कट्फलादिचूर्णम्		मरिचादिशुटिका	
प्रमथ्याविधिः	१६४	(कासे)	१८३	(कासादौ)	१९८
‘प्रमाथि’ द्रव्यम्	३९	बृहत्क्षुद्रादिकाथः	१५१	„ चूर्णम् (उदरे)	१८४
प्रमेहरोगसंख्या	९०	बृहद्गङ्गाधरचूर्णम्		„ नस्यम्	३४२
प्रमेहपिडकासंख्या	”	(प्रवाहिकायां)	१८४	मरीच्यादितैलम् (कुष्ठे)	२२७
प्रतिसारणचूर्णम्		बृहद्वाडिमाष्टकचूर्णम्		„ हिमः (तृष्णादौ)	१७२
(मुखपाके)	३५४	(अतीसारे)	१८६	१. मसूरधृतम् (शिरोरोगे)	२२१
प्रतिमर्शनस्यविधिः	३४४	बृहन्मधूकफाण्टः		२. „ „ (अतीसारे)	२१६
प्रलेपविधिः	३५५	(रक्तपित्ते)	१७१	मसूरादिमन्थः (छर्द्या)	१७१
प्रलेपस्यान्यविधिः	३६२	बृहद्गुह्यादिकाथः	१५२	महाखाण्डवचूर्णम्	
प्राक्स्वेद्याः	२९७	भ		(रुचिदं)	१८७
प्राणहरद्रव्यम्	३९	भक्तसाधनविधिः	१६८	महाज्वराङ्कुशरसः	
प्लीहासंख्या	५७	भगन्दरसंख्या	९६	(विषमज्वरे)	२७०
फ		भगसंकोचनलेपः	३६७	महातालेश्वररसः	२७५
फलधृतम् (वन्ध्यादोषे)	२२१	भूनिम्बादिकाथः	१४८	महातिक्तधृतम् (वातरक्ते)	२१८
फाण्टकल्पना	५७	भृङ्गराजतैलम् (पलिते)	२२९	महानिम्बकल्कः (गृध्रस्यां)	१७४
‘फुफ्फुस’ वर्णनम्	५७	‘भेदन’ औषधम्	३५	महावहिरसः (विरेचने)	२७८
ब		भैषज्यग्रहणकालः	१६	महाराज्ञादिकाथः	१५६
बन्बूल-स्थोनाक-कुटजानां		भैषज्याख्यानकाध्यायः (२)	१६	माक्षिकशोधनमारणम्	२४९
स्वरसाः	१३९	म		मागधपरिभाषा	६
बन्बूलारिष्टः (क्षये)	२३८	मज्जायोग्यप्राणिनः	२८९	मानपरिभाषा	१२
बलादितैलम् (वायुरोगे)	२२४	मण्डविधिः	१६८	माषादितैलम् (वातघ्नं)	२२५
वस्तिकरणप्रकारः	३२१	मण्डूरशोधनम्	२५६	„ नस्यम्	३४४
वस्तिमात्रा	३२३	„ भस्मविधिः	”	„ मोदकाः	
वस्तिविधिः	३१९	„ वटकाः (कामलादौ)	२००	(पुष्टिकराः)	२०६
वस्तिव्यापञ्चित्सा	३२८	मदकारिद्रव्यम्	३९	मुक्ताञ्जनम् (नेत्रप्रसादनम्)	३९५
वस्तेः कालनियमः	३२२	मदनकामदेवरसः		मुखरोगसंख्या	१०८
बालरोगसंख्या	१३०	(वाजीकरः)	२८२	मुण्डीस्वरसः	१०४
बाहुशालगुडः (अर्शरोगे)	१९७	मदरोगसंख्या	८५	मुशल्यादिचूर्णम्	
विभीतकपुटपाकः	१४३	मद्यभेदानां लक्षणम्	२३३	(पुष्टिदं)	१९६
बिल्वादितैलम् (बाधिर्ये)	२३०			मुस्तादिकाथः	१५१

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
मूत्रकृच्छ्रसंख्या	८९	रन्ध्राणि	५७	लोहशुद्धिः	२४६
मूत्राघातसंख्या	८९	रसक्रिया (नेत्रयोः)	३९२	„ भस्म	२४७
मूच्छीसंख्या	८४	रसकशुद्धिः	२५१	„ „ २ विधिः	२४७
मूर्धतैलविधिः	३६२	रसशोधनम्	२५८	„ „ ३ विधिः	२४७
मृगशृङ्गपुटपाकः	१४४	१. रसस्य मुखकरणम्	२६१	लोहरसायनम्	२८३
मृगांकपोटलीरसः (क्षये)	२६८	२. „ „	२६२	लोहासवः (पांडुरोगे)	२३६
मृद्वीकारिष्टः (क्षये)	२३६	३. „ „	२६२	व	
मेदोरोगसंख्या	९०	‘रसायन’ निरुक्तिः	३७	वंगशोधनम्	२४५
मेहवद्धरसः (मेहेषु)	२७७	१ रसोनकल्कः (वाते)	१७४	„ भस्मविधिः	२४५
य		२ „ „ (,,)	१७५	„ „ २ विधिः	२४५
यकृन्निरूपणम्	५७	राजमृगांकरसः (क्षयेषु)	२७३	वचातैलम् (गंडमालायां)	२३२
यवक्षारादिचूर्णम्		राज्ञादिकाथः (अन्नवृद्धौ)	१६०	वज्रशोधनम्	२५३
(कासे)	१८४	राज्ञा-पञ्चकम्	१५५	„ १ मारणम्	२५३
यवश कुमन्थः	१७२	„ सप्तकम्	१५५	„ २ विधिः	२५३
यवागूः	१६४	‘रेचन’ द्रव्यम्	३६	वज्रीतैलम् (कुष्ठे)	२३१
यवागूप्रक्रिया	१६७	रेणुकाकाथः	१५५	वत्सकादिकाथः	१५३
यवानीखांडवचूर्णम्		रोगगणनाध्यायः (७)	७६	बदरीमूलकल्कः (अतीसारे)	१७६
(रुचिकरं)	१९२	रोहितकारिष्टः (ग्रहण्याम्)	२३९	वमनद्रव्यम्	३६
यष्टीमधुकतैलम् (पलिते)	२२८	ल		वमनविधिः	३०४
यष्टीवसापूरणम् (कर्णशूले)	३७१	लघुक्षुद्रादिकाथः	१४८	„ वेगाः	३०७
यापनवस्तिः	३३५	„ गंगाधरचूर्णम्		वमनार्हंरोगाः	३०५
युक्तरथवस्तिः	३३५	(अतीसारे)	१८४	वमने काथमानम्	३०६
यूषः	१६५	„ फलघृतम् (योनिदोषे)	२२२	„ „ पानमात्रा	३०६
यूपविधिः	१६८	„ मज्जिष्ठादिकाथः		„ काथे कल्कादिमानम्	३०७
योगराजगुग्गुलुः	२०२	(वातरक्ते)	१६२	„ प्रस्थादिमानम्	३०७
योनिद्रावणलेपः	३६८	„ मधुकपुष्पादिफांटः		„ पथ्यापथ्यम्	३१०
योनिरोगसंख्या	१२७	(तृषादौ)	१७१	वमनोत्पन्नरोगचिकित्सा	३०८
र		„ सूचिकाभरणरसः		वरादिकाथः	१५८
रक्तजनकानि	३८	(त्रिदोषे)	२७०	वरुणादिकाथः (विद्रव्यौ)	१६०
रक्तपित्तसंख्या	८१	लवंगादिचूर्णम् (राजार्हम्)	१८६	वर्धमानपिप्पल्यः	
रक्तरोगसंख्या	१०७	लवणत्रितयचूर्णम्		(जीर्णज्वरे)	१७४
रक्तलक्षणम्	३७४	(यकृति)	१९०	वर्ण्यलेपः	३५७
रक्तस्त्रावयोग्याः	३७५	„ पञ्चफलम्	१८१	वशीकरणलेपः	३६८
रक्तस्त्रावविधिः	३७३	„ भास्करचूर्णम्	१९४	वसन्तकुसुमाकररसः	
रक्तस्त्रावाऽयोग्याः	३७६	‘लेखन’ द्रव्यम्	३७	(मेहेषु)	२७२
रजतशुद्धिः	२४३	लेखनपुटपाकः		वसायोग्याः प्राणिनः	२८९
„ भस्मविधिः	२४३	लेखनवस्तिः	३३४	बाकुचीकाथः (श्वित्रे)	१६२
„ २ विधिः	२४३	लोकनाथरसः (क्षयेषु)	२६६	„ बीजप्रयोगः (,,)	३५९

		陳	陳
陳	陳	陳	陳
陳	陳	陳	陳
陳	陳	陳	陳
陳	陳	陳	陳
陳	陳	陳	陳
陳	陳	陳	陳

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
'वाजीकरण' द्रव्यम्	३८	वृद्धदारुमोदकाः		१. शुंठीपुटपाकः	१४३
वाय्वमंडः	१६९	(अशौघाः)	१९९	२. " "	"
वातरक्ते लेपः	३६१	वृद्धिरोगसंख्या	९२	शूकदोषसंख्या	९७
वातविसर्पादौ लेपाः	३६१	वृषणौ	५९	शूलगजकेसरीरसः	२७८
वातव्याधिसंख्या	१०३	वैकान्तभस्म	२५३	शूलसंख्या	८६
वातादिदोषविवरणम्	४९-५२	वैरेचननस्यम्	३०४	शुंगीचूर्णम् (कासे)	१८३
वाताशनरसः (वातव्या०)	२७९	'व्यवायि' द्रव्यम्	३८	शेषरत्नानां शोधन-	
वान्तलक्षणम्	३१७	व्याघ्रीचूर्णम् (ऊर्ध्ववाते)	१९४	मारणम्	२५४
वाय्वाः	३०४	व्याघ्रीतैलम् (पीनसेषु)	२३१	शोणितस्त्रावविधिः	३७३
वारुणीविधिः	२३४	व्योषादिगुटिका (,,)	१९९	शोथ-संख्या	९१
वारुणीतैलम् (कम्पे)	२२४	व्रणरोगसंख्या	९३	'शोधन'-द्रव्यम्	३६
वासकादिस्वरसः	१३९	व्रणलेपविषयाः	३६३	शोधन-वस्तिः	३३४
१. वासादिकाथः (नेत्रे)	१६३	व्रणस्य सप्तविषये लेपाः	३६४	श्वाससंख्या	८७
२. " " (कासे)	१५४	श		श्वित्रे लेपाः	३५९
३. " " (रक्तपित्ते)	"	शतावरीचूर्णम्		श्लीपदसंख्या	९३
वासापुटपाकः	१४३	(वाजीकरणम्)	१९५	श्लीपदे लेपः	३६६
'विकाशि' द्रव्यम्	३९	,,—तैलम् (वाते)	२२६	ष	
विडङ्गारिष्टः (विद्रधि०)	२३७	,,—स्वरसः	१४०	षडङ्गपानम्	१६५
विडालविधिः	३८३	शम्बूकतैलम् (कर्णशूले)	३७२	षट्पु विरेचनम्	३१५
विद्याधररसः (गुल्मे)	२७८	शरीरपोषणादि-		षड्विन्दुघृतम् (वैरेचनम्)	२१९
विद्रधिसंख्या	९३	व्यापारक्रमः	५९-६३	स	
,, रोगे लेपः	३६५	शल्योपद्रव्यरोगसंख्या	१३२	'संशमन' औषधम्	३५
विरेकातियोगचिकित्सा	३१८	शाखोटकादिकाथः		सज्जीवनीवेटी (त्रिदोषे)	१९८
विरेचनकालः	३१२	(श्लीपदे, मेदोरोगे च)	१६०	सण्डाकीविधानम्	२३५
,,—मात्रा	३१३	शालिपर्णीकाश्मरीकट्फलद्राक्षाणां		सत्त्वप्रकारः	२५२
,,—फलम्	३१८	काथाः	१४६	सन्धानकल्पना	२३२
,,—विधिः	३११	शालिपर्ण्यादिकाथः	१५३	सन्निपातभैरवरसः	२८०
विरेचनद्रव्याणां		सिराविभागः	५४	सन्निपाते-अञ्जनम्	२७२
परिमाणम्	३१४	शिरोरोगसंख्या	११५	सप्त-आशयाः	४४
विरेचनाऽयोग्याः	३१३	शिरोरोगघ्ना लेपाः	३६१	,,—कलाः	४२
विरेचनार्हाः	"	१. शिलाजतुशोधनम्	२५४	,,—त्वचः	४९
विरेचने एरण्डतैलप्रयोगः	३१५	२. " " २ प्रकारः	२५५	,,—धातवः	४५
विलेपीविधिः	१६८	शीतोपद्रव्यरोगसंख्या	१३३	,,—धातुमेदाः	४७
विषघ्नलेपः	३५६	शीतज्वरारिरसः	२६५	,,—मलाः	४६
विषरोगसंख्या	१३२	शुक्तम्	२३४	सप्तोपधातवः	"
विषशोधनम्	२८४	शुक्रदोषाः	१२६	सर्पविषे-जयपालवर्तिः	
विष्णुकान्ताकल्कः (शूले)	१७५	१. शुंठीकल्कः (शूले)	१७६	सर्पिर्योग्या नराः	२८८
विसर्प रोगसंख्या	१०२	२. " " (संप्रहृष्याम्)	१७७		
वीरतर्वादिगणः	१५७	शुंठीचूर्णम् (श्वासे)	१९२		

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
सर्वेश्वररसः (कुष्ठे)	२७६	स्नेहपानविधिः	२८५	स्नेदकालः	२९४
सितोपलादिचूर्णम् (कासादौ)	१९३	स्नेहपरिभाषा	२१२	स्नेदयोग्याः	२७९
सितादिपरिमाणम्	२०६	स्नेहनपुटपाकः	२९१	„ अयोग्याः	२९९
सिद्धवस्तिः	३३५	स्नेहसिद्धिलक्षणम्	२१४	स्नेदविधिः	२९४
सिन्धु लेपाः	३६०	स्नेहाऽजीर्णे चिकित्सा	२९०	स्नेदसंख्या	२९५
सीधुलक्षणम्	२३३	स्नेहाऽयोग्याः	२९२	स्नेदे अवगाहनकालनियमः	३०२
सुदर्शनचूर्णम् (ज्वरेषु)	१८२	स्नेहस्य चतुर्विधत्वम्	२१४	„ „ फलम्	३०३
सुरालक्षणम्	२३४	स्नेहस्य चतुःषष्टिविचारणाः	२९१	ह	
सूक्ष्मद्रव्यम्	३८	स्नेहे काथपाकलक्षणम्	२१३	हंसपोटलीरसः (ग्रहण्यां)	२७४
सूरणपिंडी (अर्शस्सु)	१९९	स्नेहे जलपरिमाणम्	२१२	हपुषादिचूर्णम् (अजीर्णे)	१८९
„-पुटपाकः („)	१४३	स्योनाकतैलम् (कर्णशूले)	३७१	हरीतक्यादिकाथः	१५७
„-वटकाः („)	१९९	‘संसन’ औषधम्	३५	„ चूर्णम् (आमातीसारे)	१८४
सूरणावलेहः („)	२१०	स्वच्छन्दभैरवरसः (वाते)	२७४	हलीमकसंख्या	८१
सूर्यावर्तारसः (श्वासे)	२७४	स्वप्नलक्षणानि	३२	हिक्कासंख्या	८३
सृष्टिक्रमः	६२	स्वरभेदसंख्या	८४	हिंवादिचूर्णम् (शूले)	१९२
सेक-विधिः	३७९	स्वर्जिकातैलम् (कर्णे)	३७१	हिंवादितैलम् (कर्णे)	२२९
सैधवादिनस्यम्		स्वर्णशुद्धिः	२४१	हिमकरपना	१७२
(तंद्रायाम्)	३४२	१. „ भस्म	„	हृद्रोगसंख्या	८७
‘स्तम्भन’ औषधम्	३७	२. „ „	२४२	१. हेमगर्भपोटलीरसः	
स्त्रीरोगसंख्या	१२६	३. „ „	„	(क्षयेषु)	२६९
स्नायूनां विवरणम्	५२	४. „ „	„	२. „ „ „	„
स्नेहः केवलद्रवैः साधनम्	२१४	५. „ „	„	हीबेरादिकाथः	१५३
स्नेहः पुष्पकल्केन साधनम्	२१४	स्वर्णक्षीरीरसः (कुष्ठे)	२७७		
स्नेहपानमात्रा	२८६				

श्रीधन्वन्तरये नमः ।

भिषग्वरेण श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधरेण विरचिता

शार्ङ्गधरसंहिता ।

भिषग्वराढमल्लविरचितदीपिकाख्यटीकया तथा श्रीकाशीरामवैद्यविरचित-
गूढार्थदीपिकाख्यटीकया च समुद्दीपिता ।

करशिरसाच्युतमीशं भवभवपुष्टिक्षयालयमुपायम् । स्वर्गापवर्गयोरपि तापत्रयनाशनार्थमभिवन्दे ॥ १ ॥
सगणगणेशं मतिदं विघ्नसमूहांश्च हन्ति यः स्मरणे । तदनु गुरोरपि चरणं गदहान्यै दीनमनुजानाम् ॥ २ ॥

ये दुर्जनाः परगुणाननुसूचयन्ति तेऽपि स्वभाववशगाः किमु वारणीयाः ।

ये शास्त्रबोधगुणदोषविचारदक्षास्ते सज्जनाः प्रणुतिभिः खलु वन्दनीयाः ॥ ३ ॥

श्रीवास्तव्यकुलप्रकाशमणयो ये पूर्वजा विश्रुताः श्रीहम्मीरपुरे महाजनतते येषां स्थितिः कथ्यते ।

ये कामं मदविह्वलामिव रवैः क्षीराब्धिपारंगतामत्याश्चर्यसुचन्द्रकान्तविततां प्रख्यातकीर्तिं गताः ॥ ४ ॥

तदन्वये किं बहुना प्रसिद्धः श्रीचक्रपाणिः कुलकैरवेन्दुः ।

नानागुणालीयमभूच्च यस्य समस्तवैद्योद्धटनादिरूपा ॥ ५ ॥

तस्य बुद्धिसुभगस्य तनूजो भावसिंह इति भूपतिमान्यः ।

सुश्रुतादिकरहस्यविधिज्ञो यो यशांसि विपुलानि (चै) लेभे ॥ ६ ॥

तस्यात्मजो दीर्घमतिः प्रहृष्टो नाम्नाऽऽढमल्लोऽल्पनिबन्धदर्शी ।

तेन स्वगुर्वर्चनतत्परेण विधास्यते शार्ङ्गधरप्रकाशः ॥ ७ ॥

केचिच्छास्त्रविशारदाः कतिपये दिव्यौषधीकोविदा

नानाव्याधिपरीक्षणेषु चतुराः कर्मोत्सुकाश्चापरे ।

कामं तानधिकर्तुं सुस्तुक्रमना नाहं समर्थो यत-

स्तेषां सन्निधिमेल्य चात्र रचितं यत्किञ्चिदेव श्रुतम् ॥ ८ ॥

हस्तीकान्तपुरी पुरा पुरजिता काशीव विद्वज्जनै-

र्व्याप्ता यत्र सरःसरिद्रुणवरा चर्मण्वती पापहा ।

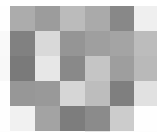
यस्यां हृद्गतवासुदेवचरणद्वन्द्वाम्बुजः क्षमापतिः

ख्यातो धर्म इवास्ति धर्मगतिषु श्रीजैत्रसिंहः प्रभुः ॥ ९ ॥

तस्यां शार्ङ्गधरोक्तानां योगनानां च प्रकाशिनी । क्रियते साऽऽढमल्लेन संहितायाः प्रदीपिका ॥ १० ॥

अभिनवनिबन्धरचनां श्रोतुं कः कोऽत्र लोलुपो भवति । यः कृपया परकाव्यं पश्यति सर्वं स वै धीरः ॥ ११ ॥

१—‘मदविह्वलोद्धवदरिक्षीबाद्विह्वलो गतः’ इति पाठान्तरम् । २—‘सत्साश्चर्य’ पाठान्तरम् । ३—‘च’ शुद्धितो भवेत् ।

Small horizontal line of text or a separator.

Line of text, possibly a title or header.

Line of text, possibly a title or header.

Small horizontal line of text or a separator.

Line of text, possibly a title or header.

Line of text, possibly a title or header.

Line of text, possibly a title or header.

Line of text, possibly a title or header.

Line of text, possibly a title or header.

Line of text, possibly a title or header.

Line of text, possibly a title or header.

Line of text, possibly a title or header.

Line of text, possibly a title or header.

Line of text, possibly a title or header.

Line of text, possibly a title or header.

Line of text, possibly a title or header.

Line of text, possibly a title or header.

Line of text, possibly a title or header.

Line of text, possibly a title or header.

अथेह पृथुतरदुरधिगमायुर्वेदतत्त्वाङ्कितसद्ग्रन्थपरि-
समाप्त्यर्थं श्रोतृणामपि प्रत्यूहव्यपोहार्थं मनसि विशिष्टे-
ष्टदेवताप्रणामपूर्वकमाशीर्षित्तमादौ निबद्धवान् ग्रन्थ-
कारः । तद्यथा—

मङ्गलाचरणम् ।

श्रियं स दद्याद्भवतां पुरारि-

यदङ्गतेजःप्रसरे भवानी ।

विराजते निर्मलचन्द्रिकायां

महौषधीव ज्वलिता हिमाद्रौ ॥ १ ॥

श्रियमित्यापि । यदङ्गतेजःप्रसरे भवानी विरा-
जते स पुरारिर्भवतां श्रियं दद्यादित्यन्वयः । यथा हि-
माद्रौ ज्वलिता महौषधी राजते । क सत्यां । निर्मलच-
न्द्रिकायां निर्मला या चन्द्रिका ज्योत्स्ना तस्यामित्यर्थः ।
निर्मलचन्द्रिकायामित्यस्य स्थाने निर्मलचन्द्रिकात इति
केचित् पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । पुरारिः पुरनामा
दैत्यविशेषः स एवारिर्यस्य, यद्वा पुरस्यारिः पुरारिः
शिव इत्यर्थः । श्रियमिति कल्याणं लक्ष्मीं वा । भवता-
मित्यत्र यस्मै दित्सा रोचते धारयते वा तत् सम्प्रदा-
नमित्यनेन चतुर्थी न स्यादित्यत आह—‘विवक्षातः
कारकाणि भवन्ति’ इति न्यायादिह दित्सायै षष्ठ्यपि
भवतीत्यर्थः । यदङ्गतेजःप्रसरे तेजःसमूहे अर्धाङ्गे
इति सम्बन्धः । एतेन विभूत्यलिप्ताङ्गस्यापि शुभ्रत्वा-
ददिसाम्यम् । ‘भवानी पार्वती चण्डी’त्यमरः । अनेना-
शीर्षिर्देशं कथितवानाचार्यः । यतः—‘आशीर्षम-
स्क्रियावस्तुनिर्देशो वाऽपि तन्मुखम्’ इति त्रिविधं
प्रबन्धमुखलक्षणं भवति । आशीर्षहणमत्र दुष्कृता-
दीनां विपाकजन्यदुःखस्वरूपरोगनिवृत्त्यर्थं तन्निवृत्त्या
सुखश्रियःप्राप्तिरिति भावः ॥ १ ॥

ॐ गू०—शार्ङ्गधरसंहितार्थमहं व्याख्यातुमारभे ।
तत्र सिद्धिं दिशतु मां विघ्नाधीशो गणाधिपः ॥
परमनिपुणो ग्रन्थकृत्प्रारिप्सितनिर्विघ्नपरिसमाप्तये तद-
ध्येतृणामपि प्रत्यूहव्यूहोपशान्तये अव्ययननिर्वाहाय
व्युत्पत्तये च आशीर्वादरूपमङ्गलमाचरति । तस्य च
कर्तव्यतायां शिष्टाचारः प्रमाणम् । श्रियं स दद्यादि-
त्यादि । सः भवतां श्रियं लक्ष्मीं दद्यात् पुरो दैत्यस्त-
स्यारिः श्रीमान्महादेवः, अथवा श्रीशब्देन संपत् । य-
दुक्तं ‘लक्ष्मीसरस्वतीधात्रिवर्गसंपद्विभूतिशोभासु । उप-
करणवेशरचनाविधासु च श्रीरिति प्रथित्वे’ति व्याडिः ।

स कः । यदङ्गतेजःप्रसरे भवानी विराजते, यस्य
शंभोर्यदङ्गं तस्य तेजःप्रसरः प्रचारः तस्मिन्भवानी
पार्वती विराजते शोभते । कस्मिन् कस्यां केव ? हिमाद्रौ
निर्मलचन्द्रिकायां ज्वलिता महौषधीव हिमाद्रौ हिमप-
र्वते निर्मलचन्द्रिकायां चन्द्रज्योत्स्नायां मध्ये यथा ज्व-
लिता महौषधी राजते तद्वदियमपि कर्पूरगौरवत्तया
हिमाद्रिवत् शम्भो प्रतीतस्य पार्श्वे महौषधीव भवानी
विराजते इत्यर्थः ॥ १ ॥

गू०—आदौ चिकित्सानिमित्तमुत्कृष्टयोगसंहारार्थं
पद्यमाह—

प्रसिद्धयोगा मुनिभिः प्रयुक्ता-

चिकित्सकैर्वै बहुशोऽनुभूताः ।

विधीयते शार्ङ्गधरेण तेषां

सुसंग्रहः सज्जनरञ्जनाय ॥ २ ॥

दीपिका—अथ ग्रन्थोऽयं सकलजनोपकारार्थं भ-
वतु इति मत्वा सद्ग्रन्थस्य सम्बन्धः कथनीयः । तद्यथा
‘सिद्धिः श्रोतृप्रवृत्तीनां सम्बन्धकथनाद्यतः । तस्मात्
सर्वेषु शास्त्रेषु सम्बन्धः पूर्वमुच्यते ।’ इति । अनेन
तावत् पूर्वं तमाह—प्रसिद्धयोगा इत्यादि । ये
प्रसिद्धयोगाः सन्ति तेषां सुसंग्रहः सज्जनरञ्जनाय
मया शार्ङ्गधरेण विधीयते विशेषेण क्रियत इत्यभि-
प्रायः । ननु क्रियते यतश्चरकसुश्रुतादिमुनिभिरितस्ततो
विस्तृता मया संहृत्य प्रकारान्तरेण लिख्यत इति
भावः । एतेन ग्रन्थस्य विशिष्टत्वं दर्शितम् । कीदृशा
योगाः ? मुनिभिः प्रयुक्ता इति । त्रैकालिकदर्शी पुरु-
षातिशयो हि मुनिरुच्यते । तैः पूर्वं कथिता इत्यर्थः ।
एतेन ग्रन्थस्य प्रामाण्यं कथितम् । पुनः कीदृशाः ?
चिकित्सकैर्वै बहुशो वारंवारमनुभूता । नामरूपयोज-
नादिभिर्दृष्टप्रत्यया इत्यर्थः । एतेनात्र सज्जनानां दर्श-
नाद्युत्कण्ठा स्यादित्यभिप्रायः ॥ २ ॥

गू०—प्रसिद्धेति । मुनिभिः प्रयुक्ता ये सिद्धयोगाः
चिकित्सकैर्वै बहुशः अनुभूताश्च योगाः चिकित्साधिकारिणः
तेषां योगानां सुसंग्रहः शार्ङ्गधरेण विधीयते कथ्यते ।
युज्यत इति योगः क्वाथचूर्णादिगणः ॥ २ ॥

गू०—औषधयोगानां प्रयोगस्तु हेत्वादिभिर्व्याधिं
ज्ञात्वा कर्तव्यस्तद्विज्ञानार्थं श्लोकमाह—

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions, including sales, purchases, and expenses. It emphasizes the need for a systematic approach to record-keeping, such as using a ledger or accounting software, to ensure that all financial data is properly documented and organized.

The second part of the document focuses on the importance of regular reconciliation of accounts. It explains how reconciling accounts helps to identify discrepancies, such as errors in recording or unauthorized transactions, and ensures that the company's financial statements are accurate and reliable.

The third part of the document discusses the importance of maintaining proper documentation for all financial transactions. It highlights the need for keeping original receipts, invoices, and other supporting documents, as well as making copies of these documents for backup and security.

The fourth part of the document discusses the importance of regular audits of the company's financial records. It explains how audits help to detect and prevent fraud, errors, and other financial irregularities, and ensure that the company's financial statements are accurate and compliant with applicable laws and regulations.

The fifth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all assets and liabilities. It emphasizes the need for a systematic approach to asset and liability management, such as using a fixed asset schedule or a liability schedule, to ensure that all assets and liabilities are properly recorded and valued.

The sixth part of the document discusses the importance of regular reviews of the company's financial performance. It explains how regular reviews help to identify trends, such as increasing sales or decreasing expenses, and provide valuable insights into the company's financial health and performance.

The seventh part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all tax-related transactions. It emphasizes the need for a systematic approach to tax record-keeping, such as using a tax schedule or a tax journal, to ensure that all tax-related transactions are properly recorded and reported.

The eighth part of the document discusses the importance of regular updates to the company's financial records. It explains how regular updates help to ensure that the company's financial statements are current and accurate, and provide a reliable basis for decision-making.

The ninth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all financial transactions. It emphasizes the need for a systematic approach to record-keeping, such as using a ledger or accounting software, to ensure that all financial data is properly documented and organized.

The tenth part of the document discusses the importance of regular reconciliation of accounts. It explains how reconciling accounts helps to identify discrepancies, such as errors in recording or unauthorized transactions, and ensures that the company's financial statements are accurate and reliable.

हेत्वादिरूपाकृतिसात्म्यजाति-

भेदैः समीक्ष्यातुरसर्वरोगान् ।

चिकित्सितं कर्षणबृंहणाख्यं

कुर्वीत वैद्यो विधिवत्सुयोगैः ॥ ३ ॥

दी०—इदानीं 'रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम्' इत्यादि मतमालोच्य शाङ्गधरोऽप्याह—हेत्विति । वैद्य आतुरसर्वरोगान् समीक्ष्य पश्चात् चिकित्सितं विधिवत् कुर्वीतेति । अन्यथा दोषः स्यात् । तथाह्युक्तम्—'यस्तु रोगमविज्ञाय कर्माण्यारभते भिषक् । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्' इति । कैः कृत्वा समीक्ष्येत्याह—हेतुर्निदानम्, आदिरूपं पूर्वरूपम्, आकृतिः स्वरूपम्, सात्म्य-सुपशयः, जातिः सम्प्राप्तिरिति; एषां भेदैः नानात्म-कत्वेन एते व्यस्ताः समस्ताश्च व्याधिवोधका ज्ञेया इत्यर्थः । यद्वा हेतुरादिर्येषां ते हेत्वादयः, ते च रूपादयश्च तैरित्यर्थः । एतेन हेत्वादपञ्चभिः रूपादि-भिश्च आतुररोगान् परीक्ष्येति भावः । तथाहि वाग्भटे—'दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेताथ रोगिणम् । रोगं निदानप्राग्रूपलक्षणोपशयाप्तिभिः' इति । हेत्वा-दिपञ्चकं पूर्वं व्याख्यातमेव । रूपादित्रयं यथा-रूपमिति चाक्षुषं तेन शरीरस्य स्थूलकृशतावर्णविका-रादयः, एतेन दर्शनज्ञानमलङ्करोति । आकृतिरिति आसमन्तादेव कृतिः कृतिकारणमिति समुचितकौश-ल्येनैव नाड्यादिभिः शीतोष्णादिकज्ञानरूपमित्यर्थः, एतेन स्पर्शनज्ञानमलङ्करोति । सात्म्येन हितं कथ्यते भवतां किं सात्म्यमित्यादिवाक्येन प्रश्नज्ञानमलङ्क-रोति । अथवा सात्म्यमभिलषितं वदन्त्यन्ये यतो येन यद्वाञ्छितं भवति तस्य तेनैव दोषादीनां क्षीणवृ-द्धत्वं ज्ञायते, इति दर्शनादिकं त्रयं कथितम् । जाति-शब्देन विशिष्टेन्द्रियज्ञानमभिधीयते । यतः—सुश्रुते 'षड्विधो हि रोगाणां विज्ञानोपायः, तद्यथा पञ्चभिः श्रोत्रादिभिः प्रश्नेन चेति' । अतो दर्शनादयस्त्रय एवादौ व्याख्याताः, शेषाः श्रोत्रादयो जातिभेदेन कथिताः । तदुक्तं सुश्रुताचार्येण 'तत्र श्रोत्रेन्द्रि-यविज्ञेया विशेषा रोगेषु प्रणष्टशल्यविज्ञानीयादिषु वक्ष्यन्ते सफेनं रक्तमीरयन्निलः सशब्दो निर्गच्छती-त्येवमादयः । स्पर्शनेन्द्रियविज्ञेयाः शीतोष्णश्लक्ष्णकर्क-शमृदुकठित्वादयः स्पर्शविशेषा ज्वरशोषादिषु । चक्षुरेन्द्रियविज्ञेयाः शरीरोपचयापचयायुर्लक्षणबलवर्ण-

विकारादयः । रसनेन्द्रियविज्ञेयाः प्रमेहादिषु रसवि-शेषाः । गन्धेन्द्रियविज्ञेया रिष्टलिङ्गादिषु त्रणानामत्र-णानां च गन्धविशेषाः' । इति हेत्वादयो व्याख्याताः, तत्राद्यः पक्षो व्यवहारसिद्धौ द्वितीयस्तु कल्पितोऽपि साधुः । समीक्ष्येति सम्यक् प्रकारेण विचार्य, एत-द्रहणं तज्ज्ञानविच्छेदार्थम् । यतः 'मिथ्यादृष्टा विकारा हि दुराख्यातास्तथैव च । तथा दुःपरिदृष्टाश्च मोहये-युश्चिकित्सकम्' इति । चिकित्सा रोगापनयनं कर्म व्याधिप्रतीकारः धातुसाम्यार्था क्रिया चेत्यादिपर्याय-वाचकैः शब्दैश्चिकित्सा कथिता । तथाचोक्तं—'चतुर्णां भिषगादीनां शस्तानां धातुवैकृते । प्रवृ-त्तिर्धातुसाम्यार्था चिकित्सेत्यभिधीयते' इति । तच्चात्र द्विविधं कर्म कर्षणबृंहणाख्यमिति । कर्षणमिति प्रवृत्तदोषाणां, बृंहणमिति क्षीणानाम्; तथाच—'क्षीणा वर्धयितव्या' इत्यादि । तथा—'रोगस्तु दोष-वैषम्यं दोषसाम्यमरोगिता' इति वचनात् । सुयोगैरिति शोभनद्रव्यकृतप्रयोगैः शीघ्रमारोग्योत्पादकैरित्यर्थः ॥ ३ ॥

गू०—हेत्वादीत्यादि । हेत्वादिरूपाकृतिसात्म्यजा-तिभेदैः आतुरस्य सर्वरोगान् समीक्ष्य दृष्ट्वा वैद्यः कर्षण-बृंहणाख्यं चिकित्सितं कुर्वीतेत्यन्वयः । कर्षणं कृशीकरणं बृंहणं बलवर्धनं आख्या नाम यस्य तत् चिकित्सितं हेत्वादिसरूपं च आकृतिश्च सात्म्यं च जातिभेदश्च ते हेत्वादिरूपाकृतिसात्म्यजातिभेदास्तैः हेत्वादीनि नि-दानपञ्चकहेतुर्निदानं, रूपं गौरादिर्वर्णविशेषः । तथा चक्षुषा यद्वाह्यं वस्तुजातं संस्थानादि तदपि रूपम् । आकृतिस्तु चक्षुरादीन्द्रियस्वरप्रतिच्छायाक्रियादिषु अ-न्येष्वपि भावेषु प्राकृतेषु निमित्ततः विकृतिर्या समा-सेऽरिष्टं तदिति लक्षयेत् । सात्म्यं देशादि तैः, आदि-शब्दात्प्राग्रूपारूपोपशयसंप्राप्तयो गृह्यन्ते हेत्वादिरूपं हेत्वादिकात्स्न्यं तेन आकृत्या च सात्म्येन च जातिः सं-प्राप्तिः तस्या ये भेदाः संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालाः । वैद्यः आतुरस्य सर्वरोगान् समीक्ष्य प्रोक्तं चिकित्सितं कुर्वीत व्याधेः कियन्तोऽप्युपाया भवन्ति ॥ ३ ॥

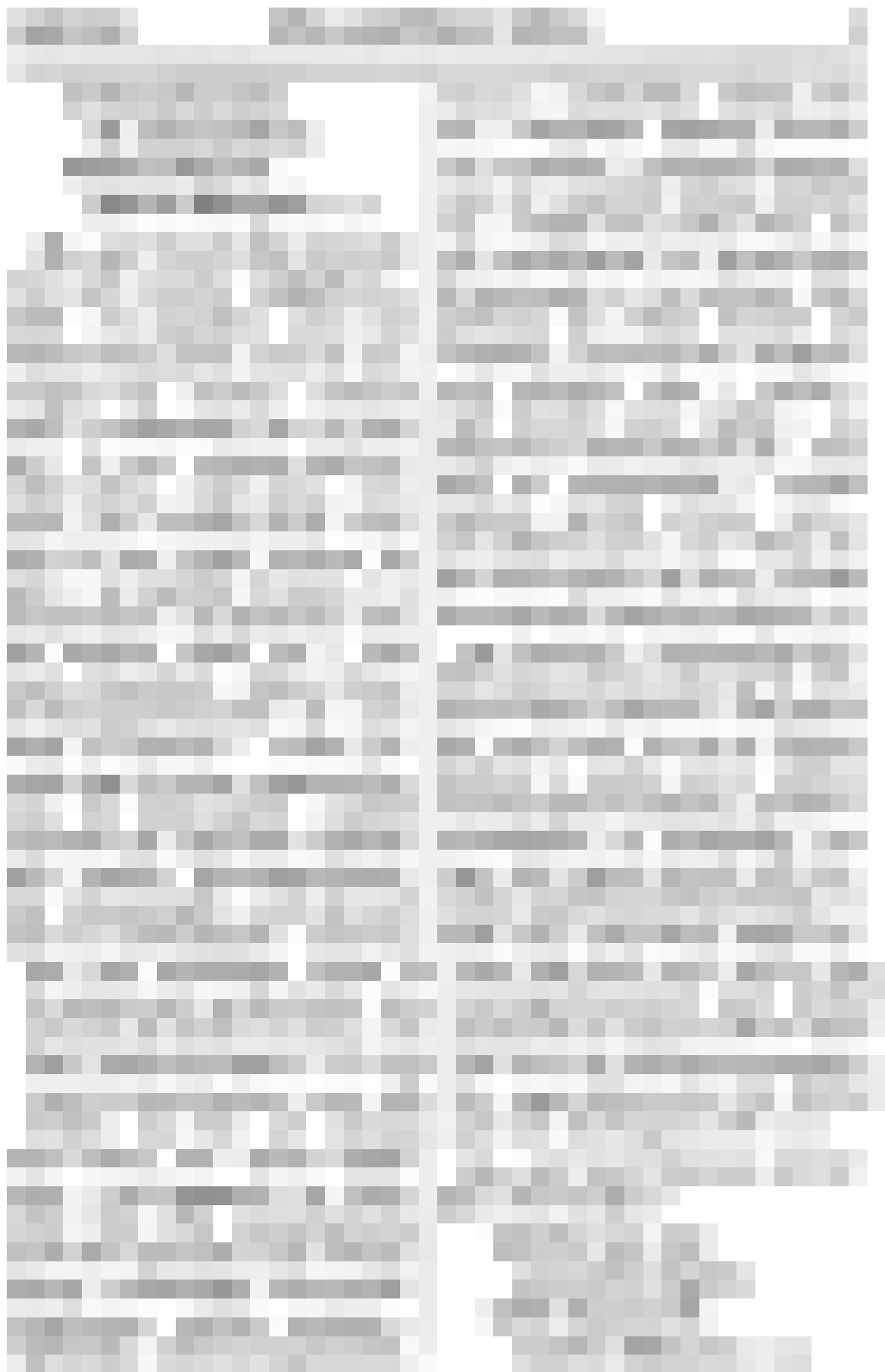
दी०—इदानीं द्रव्याणां विविधप्रभावाः सन्ति तेषां हेतुभिः परीक्षां निराकर्तुमाह—

द्विव्यौषधीनां बहवः प्रमेदा

वृन्दारकाणामिव विस्फुरन्ति ।

ज्ञात्वेति संदेहमपास्य धीरैः

संभावनीया विविधप्रभावाः ॥ ४ ॥

दी०—दिव्यौषधीनामिति । दिव्यौषधीनां बहवो भेदा वृन्दारकाणामिव विस्फुरन्ति प्रकटीभवन्ति इत्यर्थः—इति ज्ञात्वा विचार्य तदा सन्देहमपास्य दूरीकृत्य विविधप्रभावा अपरिमितशक्तयोऽविच्छिन्नशक्तयो वा सम्भावनीयाः तेषां सम्भावना कर्तव्येत्यर्थः । धीरैरिति ज्ञेयम् । एतेनाऽचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभाव इति तात्पर्यार्थः । दिव्यौषधीनामिति दिव्यग्रहणमत्र द्रव्याणां विशिष्टत्वज्ञानार्थम् । वृन्दारकाणामिति यथा देवानां भेदा अपरिमितास्तथैव द्रव्यभेदा इत्यभिप्रायः । प्रभावाश्चेत्यचिन्तनीयाः । धीरैरिति गम्भीरबुद्धिभिः । धीरा हि बाह्याध्यात्मिकानां हिताहितपरिच्छेदकारिणो भवन्ति, अतो धीरग्रहणमत्रानिश्चयार्थज्ञापकत्वव्यवच्छेदार्थम् ॥ ४ ॥

गू०—दिव्येति । अस्यार्थः—दिव्यौषधीनां बहवः प्रभेदाः विस्फुरन्ति तान् ज्ञात्वा सन्देहं वापास्य धीरैः विविधप्रभावाः संभावनीया विचारणीयाः । वृन्दारका देवास्तेषामिव यथा देवानां बहवः प्रभेदास्तथौषधीनामिति । दिव्या या ओषध्यः तासां बहवः प्रभेदा विस्फुरन्ति । केषामिव ? वृन्दारकाणामिव तान्मेदान् वनस्थानादिभ्यः ज्ञात्वा सन्देहं अपास्य दूरीकृत्य कर्म कारयेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

दी०—अथ प्रयोजनमपि सर्वस्यैव स्यात् तथाहि—‘सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्यचित् । यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् केन न गृह्यते’ इति, अत एव तदधिकृत्याह—

स्वाभाविकागन्तुककायिकान्तरा

रोगा भवेयुः किल कर्मदोषजाः ।

तच्छेदनार्थं दुरितापहारिणः

श्रेयोमयान्योगवरान्नियोजयेत् ॥ ५ ॥

दी०—स्वाभाविकेति—स्वाभाविकादयो रोगाः कर्मदोषजा भवेयुः । किलेत्यागमनिश्चयार्थम् । तच्छेदनार्थं तेषामुपशमनिमित्तम् । योगवरान् प्रयोगश्रेष्ठान् नियोजयेत्; एतेन समस्तार्थतन्त्राभ्यन्तरस्थान् योगान् विचिन्त्य आचार्येणात्र ते योज्यन्त इति भावः । स्वाभाविका इति स्वभावेन भवाः स्वाभाविकाः, ते क्षुत्पिपासाजराभ्युत्थानिद्राप्रसृतयः । आगन्तुका इति अभिघातनिमित्ताः, ते व्यालादिकृताश्च । कायिकान्तरा इति शारीरा अन्तर्जाताश्च शारीरास्तेऽन्नपानमूलाः । वातादिदोषद्वाराऽसृक्पित्तकासादयः, अन्तःशब्देन

मनोऽभिधीयते, तदुद्भवा मानसा इत्यर्थः । ते कामक्रोधादिनिमित्ता मदमूर्च्छासंन्यासग्रहभूतोन्मादादय इति । **सुश्रुते** स्वाभाविकादयो दर्शिताः । **कर्मदोषजा** इति । एके कर्मजाः, एके दोषजाः, अपरे कर्मदोषजाश्च । तथा चोक्तम्—‘कर्मप्रकोपेण कदाचिदेके दोषप्रकोपेण भवन्ति चान्ये । तथाऽपरे प्राणिषु कर्मदोषप्रकोपजाः कायमनोविकाराः’ इति । कर्मजादीनां संज्ञा केषाञ्चिज्ज्ञापनार्थं लिख्यते यथा—‘ये चामयाः स्युरपरद्रविणापहाराद्बुर्वङ्गनागमनविप्रवधादिभिर्ये । दुष्कर्मभिस्तनुभृतामिह कर्मजास्ते नोपक्रमेण भिषजामुपयान्ति शान्तिम् ॥’ किञ्च—‘दानैर्देयादिरतिथिद्विजदेवतानां गुर्वर्चनाप्रणतिभिश्च जपैस्तपोभिः । इत्युक्तपुण्यनिचयैरुपचीयमानाः प्राक्कर्मजा अपि रुजः प्रशमं प्रयान्ति’ इति । अथ दोषजा यथा—‘स्वहेतुदुष्टैरनिलादिदोषैरुपभुतैः खेषु परिस्खलद्भिः । भवन्ति ये प्राणभृतां विकारास्ते दोषजा भेषजसिद्धिसाध्याः’ । उभयोत्पन्ना यथा—‘दानादिभिः कर्मभिरौषधैश्च कर्मक्षये दोषपरिक्षये च । सिद्ध्यन्ति ये रत्नवतां कदाचित् ते कर्मदोषप्रभवा विकाराः ॥’ इति । दुरितापहारिण इति दुरितशब्देन दुःखमभिधीयते तत्संयोगा व्याधय इत्युक्तत्वात् । श्रेयोमयानिति पुण्यस्वरूपान् । येऽन्येपि पुण्यमयास्ते दुःखच्छेदनाय सम्भवन्ति, उच्यते—‘परदुःखविनाशार्थं महान्तो निजशक्तिभिः । कर्म कुर्वन्ति यत् पुण्यं तेन पुण्यमयाः स्मृताः’ इति ॥ ५ ॥

गू०—स्वाभाविकागन्तुककायिकान्तरा रोगाश्चतुर्धा भवेयुः कर्मजा दोषजाः कर्मदोषजाश्चेति त्रिधा भवेयुः । स्वभावेन भवन्तीति स्वाभाविकाः क्षुत्पिपासाजरानिद्राभ्युत्थप्रसृतयो भवेयुः । किलेति निश्चयेन कर्मदोषजा भवेयुः । तच्छेदनार्थं दुरितापहारिणो योगान्नियोजयेदित्यन्वयः । किंविशिष्टान्योगान् ? श्रेयोमयान् तत्र स्वाभाविका रोगाः क्षुत्पिपासादयः, आगन्तुका भूताभिषजादयः, कायिका अजीर्णादयः, आन्तराः मानसिकाः कासादयः, कर्मजा दोषजाः कर्मदोषजाः, यथा ‘ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात्’ दोषवातपित्तकफजन्त्याः, तच्छेदनार्थं तेषां दोषाणां छेदनार्थं दुरितापहारिणः रोगापहारिणः वरान् श्रेष्ठान् योजयेत् । किंविशिष्टान् ? श्रेयोमयान् कल्याणदायिन इत्यर्थः ॥ ५ ॥

दी०—इदानीं प्रत्यक्षसिद्धयोगानां कथनेन संक्षेप-

करणेन च निजग्रन्थस्य माहात्म्यमाह—

प्रयोगानागमात्सिद्धान्प्रत्यक्षादनुमानतः ।

सर्वलोकहितार्थाय वक्ष्याम्यनतिविस्तरान् ॥ ६ ॥

दी०—प्रयोगानिति । आगमादिसिद्धान् प्रयोगान् सर्वलोकहितार्थाय अनतिविस्तरान् वक्ष्यामि कथयिष्यामीत्यर्थः । अनतिविस्तरं यथा स्यादित्येके पठन्ति । आगमादीनां लक्षणं तु जैजटादिभिराचार्यैरुक्तं तदेव सुबोधार्थं लिख्यते । यथा—आगमो वेदः, आत्मानां शास्त्रं वा । तथाहि—‘सिद्धं सिद्धैः प्रमाणैस्तु हितं चात्र परत्र च । आगमः शास्त्रमात्मानामात्माः सत्यार्थवेदिनः’ इति । आगमात् सिद्धाः श्रूयन्ते—यथा—‘जीवेद्वर्षसहस्राणि योगस्यास्य प्रभावतः । बृद्धा च शतवर्षीया भवेत् षोडशवर्षिकी’ इत्यादि । प्रत्यक्षमिति यत्किञ्चिदेवार्थस्य साक्षात्कारि ज्ञानं तदेव प्रत्यक्षं, तथाहि—‘मनोक्षिप्तमभ्रान्तं वस्तु प्रत्यक्षमुच्यते । इन्द्रियाणामसंज्ञानं वस्तु तद्वै भ्रमः स्मृतः ।’ इति । तत् सिद्धा यथा वमनवैरेचनादिकयोगाः प्रत्यक्षफलाः । अनुमानत इति अनु पश्चादव्यभिचारिलिङ्गालिङ्गी ज्ञायते येन तदनुमानम् । तत् सिद्धा यथा मृत्पाण्डुरोगेण मृद्वक्ष्णमनुमीयते, छर्द्या मक्षिकादिभक्षणं, त्वक्परिपाटनादिभिः पक्वामव्रणमिति । केन हेतुना त्वया क्रियते इति विवक्षायां सर्वलोकहितार्थायेतिग्रहणं कृतम् । सर्वलोक इति लोको हि द्विविधः स्थावरजङ्गमात्मकभेदेन । अत्र पुरुषप्रधान्याजना एव लोकशब्देन गृह्यन्ते । आपेणाऽपि ग्रन्थेन ज्ञानं भविष्यति किमनेन तदुपजीविना ग्रन्थेनेत्याशङ्क्यानतिविस्तरानिति ग्रहणं कृतम् न अतिशयेन विस्तरो यत्र तानिति । यतो बहुप्रपञ्चरचितान्यूहापोहपूर्वपक्षसमाधानादिना तन्त्राणि सोद्वेगकराणि भवन्ति तस्मात् संक्षिप्यानुलिखामीत्यर्थः ॥ ६ ॥

गू०—प्रत्यक्षादनुमानतः आगमात्सिद्धान् प्रयोगान् अनतिविस्तरान् अल्पानित्यर्थः ॥ ६ ॥

दी०—अथानुक्रमणिकामाह—

प्रथमं परिभाषा स्याद्भैषज्याख्यानकं तथा ।

नाडीपरीक्षादिविधिस्ततो दीपनपाचनम् ॥ ७ ॥

ततः कलादिकाख्यानमाहारादिगतिस्तथा ।

रोगाणां गणना चेति पूर्वखण्डोऽयमीरितः ॥ ८ ॥

दी०—अथेति । अथशब्द आनन्तर्यार्थे मङ्गलार्थे वा । अनुक्रमणिका इति अध्यायानामनुक्रमणं त्रिखण्डानामित्यर्थः । इदानीं तामनुक्रमणिकां दर्शयितुमाह—प्रथममित्यादि । परिभाषादि रोगगणनान्तैः सप्तभिरध्यायैः कृत्वा पूर्वखण्डोऽयमीरितः कथित इत्यर्थः, आचार्येण इति शेषः । ते के अध्याया इत्याह—प्रथममिति । प्रथममादौ परिभाषा तुलनादिकम् । द्वितीये भैषज्याख्यानकम् । भैषज्याख्यानकमित्यौषधभक्षणविधिः । तथेति ग्रहणात् द्रव्यरसगुणविपाकादीनां कथनं ऋतुषट्कथनं च । नाडीपरीक्षादिविधिरिति तृतीयम् । आदिग्रहणादिह स्वप्नादीनां कथनम् । ततोऽनन्तरं दीपनपाचनादिलक्षणकथनं चतुर्थम् । आदिशब्दात् संसनमेदनानुलोमनवमनलेखनस्तम्भनादिकथनम् । ततोऽनन्तरं कलादिकाख्यानमिति पञ्चमं, आदिग्रहणात् सृष्टिकमशारीरादिकथनम् । तथेत्यनन्तरं आहारादिगतिरिति षष्ठम् । आदिशब्दात् गर्भोत्पत्तिकुमारपोषणोक्तप्रकृतिलक्षणकथनं च । रोगाणां गणना चेति इतिशब्देनावशिष्टं सप्तममित्यर्थः, एतेन साध्या य उक्ता रोगा ज्वरादयस्तेषां गणना संख्याकथनमिति पूर्वखण्डाध्यायानुक्रमः कथितः ॥ ७-८ ॥

गू०—अत्र प्रथमं परिभाषा स्यात् भवेत् । कुतः यतः मानेन विना द्रव्याणां गतिः क्वचिन्न ज्ञायते । अतः औषधसंख्याज्ञापनाय आदौ मानमुच्यते, ततो भैषज्याख्यानकं, औषधग्रहणपञ्चकालद्रव्यादिषट्कथनं, ततः नाडीपरीक्षा आदिशब्दात्स्वप्रलक्षणं हृतलक्षणं शकुनं रोगिलक्षणं च ततो दीपनपाचनं दीपनमग्निदीपनं पाचनं आमादिशमनं ततः कलादिकशारीरं सृष्टिकमं च ततः आहारादिगतिः आदिशब्दाद्गर्भोत्पत्तिकुमारादिपोषणप्रभृतिलक्षणानि रोगाणां गणना इति पूर्वखण्ड ईरितः कथितः । इतिपदं समाप्त्यर्थं द्योतयति ॥ ७-८ ॥

दी०—अथ मध्यमखण्डानुक्रमणिकां दर्शयन्नाह—

स्वरसः काथफाण्टौ च हिमः कल्कश्च चूर्णकम् ।

तथैव गुटिकालेहौ स्नेहः सन्धानमेव च ॥ ९ ॥

धातुशुद्धी रसाश्चैव खण्डोऽयं मध्यमः स्मृतः ।

दी०—स्वरस इत्यादि । स्वरसादिरसान्तैर्द्वादशभिरध्यायैर्मध्यमः खण्डः स्मृतः, कथित इत्यर्थः । स्वरसादयो विख्याता एव ते चात्रे वक्ष्यमाणाः सन्ति ।

<p> 1. Introduction The purpose of this study is to investigate the effects of various factors on the performance of a specific task. The study is organized as follows: Section 2 discusses the background and motivation for the research. Section 3 describes the methodology used in the study. Section 4 presents the results of the experiments. Section 5 discusses the implications of the findings. Section 6 concludes the study and suggests future research directions. </p>	<p> 2. Background and Motivation The study is motivated by the need to understand the factors that influence the performance of a specific task. Previous research has shown that various factors, such as the complexity of the task, the skill level of the performer, and the availability of resources, can all affect performance. This study aims to provide a comprehensive overview of these factors and their interactions. </p>
<p> 3. Methodology The study used a controlled experiment design. The participants were recruited from a pool of individuals with varying levels of skill and experience. The experiment was conducted in a laboratory setting to ensure that all conditions were controlled and consistent. The data was collected using a series of standardized tests and measures. </p>	<p> 4. Results The results of the experiments show that there are significant differences in performance across the different conditions. The data indicates that the complexity of the task and the skill level of the performer are the most influential factors. The availability of resources also plays a role, but to a lesser extent. The interactions between these factors are complex and require further investigation. </p>
<p> 5. Discussion The findings of this study have several implications. First, they suggest that the complexity of the task is a critical factor in determining performance. Second, they indicate that the skill level of the performer is also important. Finally, they show that the availability of resources can have a significant impact on performance. These findings have important implications for the design of tasks and the selection of performers. </p>	<p> 6. Conclusion and Future Research The study concludes that the factors investigated have a significant impact on the performance of the task. The findings suggest that future research should focus on understanding the interactions between these factors and on developing strategies to optimize performance. The study also highlights the need for further research on the role of resources in task performance. </p>

तत्र स्वरसेषु पुटपाकविधिकथनम् । काथे प्रमथ्या-
द्युष्णोदकक्षीरपाकाञ्चक्रियाविधिकथनम् । फाण्टे मन्थ-
विधिकथनम् । स्नेहग्रहणाद्धृतकल्पना तैलकल्पना
च । सन्धानमित्यनेन मद्यभेदकथनम् । धातुशुद्धि-
रित्यत्र समस्तधातूपधातूनां शोधनमारणादिकथनम् ।
रसा इति बहुवचनेन सर्वेषां रसोपरसादीनां शोधन-
मारणादिकथनम् । इति मध्यमखण्डस्याध्यायानु-
क्रमो व्याख्यातः ॥ ९ ॥

गू०—तदादौ स्वरसः पुटपाकश्च ततः काथादि
ततः फाण्टः द्विवचनात्पंथो(?) पि । ततः हिमः, ततः
क्लकः, ततः चूर्णं, ततः गुटिका, ततोऽवलेहः, स्नेहः
घृततैले, ततः संधानं आसवारिष्टं, ततः धातुशुद्धिः
द्विवचनान्मारणरसकथनं इत्ययं मध्यमः खण्डः स्मृतः
कथितः ॥ ९ ॥

दी०—इदानीमुत्तरखण्डानुक्रममाह—

स्नेहपानं स्वेदविधिर्वमनं च विरेचनम् ॥ १० ॥
ततस्तु स्नेहबस्तिः स्यात्ततश्चापि निरुहणम् ।
ततश्चाप्युत्तरो बस्तिस्ततो नस्यविधिर्मतः ॥ ११ ॥
धूमपानविधिश्चैव गण्डूषादिविधिस्तथा ।
लेपादीनां विधिः ख्यातस्तथा शोणितविस्तृतिः ॥ १२ ॥
नेत्रकर्मप्रकारश्च खण्डः स्यादुत्तरस्त्वयम् ।

दी०—स्नेहपानमिति । स्नेहपानादिनेत्रकर्मप्रकारा-
न्तरैस्त्रयोदशभिरध्यायैरुत्तरः खण्डः स्यात् । तत्र
धूमपाने त्रणधूपनं गृहधूपनं च, गण्डूषे कवलादीनां
लक्षणग्रहणात् कवलप्रतिसारणकथनम् । प्रलेपेत्यादि-
ग्रहणान्मूर्धतैलकर्णपूरणविधिकथनम् । शेषं सुबोधम् ।
इत्युत्तरखण्डाध्यायानुक्रमः कथितः ॥ १०-१२ ॥

गू०—तत्रादौ चतुर्विधस्नेहपानं ततः स्वेदविधिः
ततश्च वमनं ततो विरेचनं ततः स्नेहबस्तिः, ततो निरु-
हणबस्तिः ततोऽप्युत्तरबस्तिः, ततो नस्यविधिः ततो
धूमपानविधिः ततो गण्डूषः आदिशब्दात्कवलविधिश्च
ततो लेपविधिः आदिशब्दान्मूर्धतैलकर्णपूरणविधिः
ततो शोणितमोक्षः ततो नेत्रकर्मप्रकारः इत्येवमु-
त्तरखण्डः ॥ १०-१२ ॥

दी०—इदानीं संहितानिरुक्तिपूर्वकं श्लोकसंख्या-
माह—

द्वात्रिंशत्संमिताध्यायैर्युक्तं संहिता स्मृता ॥ १३ ॥
षड्विंशतिशतान्यत्र श्लोकानां गणितानि च ।

दी०—द्वात्रिंशदिति । यतः पूर्वोक्तानां त्रिखण्डा-
नां द्वात्रिंशदध्यायैर्युक्तं तस्मात् संहिता कथिता ।
संमितस्थाने संहिता इति केचित् पठन्ति । तत्रापि स
एवार्थः । अत्र संहितायां श्लोकानां गणितानि गण-
नानि षड्विंशतिशतानि भवन्तीत्यध्याहार्यम् । अध्याय
इति पदसमूहो वाक्यं, वाक्यसमूहः प्रकरणं, प्रकरण-
समूहोऽध्याय इति ॥ १३ ॥

गू०—इयं शाङ्गधरनाम्नी संहिता स्मृता कथिता ।
किंविशिष्टेयं? द्वात्रिंशदध्यायैः संमिता च सम्यक्
प्रकारेण रचिता च । अत्र अस्यां गणितानि षड्विंशति-
शतानि श्लोकानां संतीति शेषः ॥ १३ ॥

अथ मागधपरिभाषा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचित् ॥ १४ ॥
अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ।

दी०—अथेदानीं तावत् पूर्व परिभाषां दर्शयितु-
माह—न मानेनेति । मानेन परिमाणेन विना द्रव्याणां
युक्तिः कर्तव्यविधिः क्वचित् कुत्रापि न जायते
नोत्पद्यते अत इत्यस्मात् प्रयोगकार्यार्थं प्रयोगाणां यो-
गानां कार्यार्थं कर्तव्यविधिनिमित्तं मानं तुलनादि अत्र
संहितायां मया आचार्येण उच्यते कथ्यते इत्यर्थः ।
भक्ष्यमानव्यवच्छेदार्थमुक्तं तद्भक्ष्यमानं वक्ष्यमाण-
मप्यस्ति इति ॥ १४ ॥

गू०—अथ परिभाषामानेन विना द्रव्याणां युक्तिः
न जायते नोत्पद्यते अतः अस्मात्प्रयोगकार्यार्थं मया
मानं उच्यते । तन्मानं द्विविधं, तदुक्तं ग्रन्थान्तरे—‘का-
लिङ्गं मागधं चेति द्विविधं मानमुच्यते । मागधं प्रवरं
प्राहुः कालिङ्गं च तदुत्तरम्’ इति ॥ १४ ॥

मागधीयं मानम्—

त्रसरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ॥ १५ ॥
त्रसरेणुस्तु पर्यायनाम्ना वंशी निगद्यते ।

दी०—इदानीं परमाण्वादिगम्यमानार्थं लक्षणा-
न्याह—त्रसरेणुरिति । परमाणुभिर्यस्त्रिंशता स एव
त्रसरेणुः प्रोक्तः कथितो बुधैस्तद्वेदिभिः पुरुषैः । पर-
माणुः सुसूक्ष्मः स्वभावतो प्राह्यो न चक्षुषा अनुमानेन
चेति केचित् । तथाहि—‘जालान्तरगते भानौ यत्
सूक्ष्मं दृश्यते रजः । तस्य त्रिंशत्तमो भागः परमाणुः
स उच्यते ॥’ इति । त्रिंशतेति परमाणूनां दशत्रि-
संख्यैरित्यर्थः । त्रसरेणुरेव पर्यायनाम्ना एकार्थवाचक-

शब्देन कृत्वा ध्वंसीति निगद्यते कथ्यते । यत्र समा-
नार्थकता शब्दानां तत्र ते पर्याया उच्यन्ते इत्यर्थः ।
ध्वंसीलक्षणं तु एतस्याग्रे केचित् पठन्ति । यथा—
'जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्ध्वंसी विलोक्यते' इति । सूर्य-
करैरादित्यरश्मिभिः ॥ १५ ॥

गू०—बुधैस्त्रिंशत्परमाणुभिः त्रसरेणुः प्रोक्तः स
एव त्रसरेणुः पर्यायशब्देन वंशी निगद्यते ॥ १५ ॥

जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ॥ १६ ॥

तस्य त्रिंशत्तमो भागः परमाणुः स कथ्यते ।

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी विलोक्यते ॥ १७ ॥

गू०—त्रिंशतेत्यत्र विंशत्याद्याः सदैकत्वे भवन्ति
तस्माद्बहुवचनान्तपरमाणोर्लक्षणं दर्शयति 'जालान्तरगते
सूर्ये यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः । तस्य त्रिंशत्तमो भागः
परमाणुः स उच्यते' भवेदिति शेषः । वंशरंघ्रं प्रविष्टं
यद्रजस्तद्वंशी तस्यास्त्रिंशता परमाणुना या संख्या सा
वंशीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

दी०—अथ मरीचिप्रभृतीनां परम्परामाह—

षड्वंशीभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः षड्भिस्तु राजिका ।
तिसृभी राजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः ॥ १८ ॥
यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् ।
षड्भिस्तु रक्तिकाभिः स्यान्माषको हेमधान्यकौ ॥ १९ ॥

दी०—षड्वंशीभिरिति । षड्वंशीभिरेका मरी-
चिर्भवेदिति । मरीचिभिर्मार्गसंज्ञकाभिर्मरीचिभिः
षड्भिः संख्याभिरेका राजिका कथिता इत्यध्याहारः ।
राजिका सर्षपभेदः, तिसृभी राजिकाभिरिति राजि-
कात्रितयेनैकः सर्षपः प्रोच्यते कथ्यते बुधैरिति ।
सर्षपग्रहणेनात्र गौरसर्षपो ज्ञेय इति प्रसिद्धिः । अष्ट-
सर्षपैः कृत्वा एको यवः कथितः । यवोऽन्नविशेषः ।
गुञ्जामाह—तच्चतुष्टयमानेन गुञ्जा स्यात्, तेन एका
गुञ्जा कथिता इत्यभिप्रायः, गुञ्जा रक्तिका वाच्या । अथ
माषकमाह—षड्भिः षट्संख्याभी रक्तिकाभिर्गुञ्जाभि-
रेको माष इति ख्यातः, स एव हेमधान्यकपर्याय-
नाम्ना कथित इति स्वमते, क्वचित् सप्तभिः क्वचित्
पञ्चभिर्दशभिर्वा गुञ्जाभिः कृत्वा माषकः कथितः स

एव माषको मरीच्यादिभिर्विचार्यमाणोऽत्र न विरुद्धः,
तच्च विस्तरंभयाच्च लिख्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥

गू०—बुधैः तिसृभिः राजिकाभिः सर्षपः प्रोच्यते
अष्टसर्षपैर्यवः प्रोक्तः तच्चतुष्टयं गुञ्जा स्यात् षड्भी रक्ति-
काभिः माषकः स्यात् स एव माषकः पर्यायशब्देन
हेमश्च निगद्यते धान्यकश्च निगद्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥

दी०—इदानीं शाणपरिमाणं कोलपरिमाणं च
वक्तुमाह—

माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरणः स निगद्यते ।

टङ्कः स एव कथितस्तद्वयं कोल उच्यते ॥ २० ॥

क्षुद्रको वटकश्चैव द्रक्ष्णः स निगद्यते ।

दी०—माषैरिति । चतुर्भिर्मार्गकैरेकः शाणो धरणं
टङ्कश्च कथितः । माषोऽत्र षड्भिर्गुञ्जाभिस्तुलित इति
सर्वत्र । तद्वयमिति शाणद्वयेनैवैकः कोलः । कोलो बदर-
संज्ञ इति केचित् । तस्य पर्यायवाचकाः क्षुद्रमोटरकद्रं-
क्षणादयः, तेऽत्र टङ्कद्वयमानसंज्ञका बोद्धव्याः ॥ २० ॥

गू०—चतुर्भिर्मार्गैः शाणः स्यात् स एव धरणो नि-
गद्यते स एव शाणः पर्यायशब्देन टङ्कः कथितः,
तद्वयं टङ्कद्वयं कोल उच्यते स एव कोलपर्यायशब्देन
क्षुद्रक उच्यते वटकश्चोच्यते द्रक्ष्णश्च निगद्यते अमूनि
टङ्कद्वयस्य नामानीत्यभिप्रायः ॥ २० ॥

दी०—कर्षमाह—

कोलद्वयं च कर्षः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ॥ २१ ॥

अक्षं पिचुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ।

विडालपदकं चैव तथा षोडशिका मत्ता ॥ २२ ॥

करमध्यो हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ।

उदुम्बरं च पर्यायैः कर्ष एव निगद्यते ॥ २३ ॥

दी०—कोलद्वयमिति । कोलद्वितयमेव कर्षः

१—यत्र माषकः पञ्चभिर्गुञ्जाभिस्तत्र पञ्चवंशीभिर्मरी-
चिका, पञ्च मरीचिभिरेका राजिका, सार्धद्वयराजिकाभ्या-
मेकः सर्षपः, सप्तसर्षपैरेको यवः, त्रियवेनैका गुञ्जा,
पञ्चगुञ्जाभिरेको माषक इत्युत्तरोत्तरं ज्ञेयम्, सप्तभिर्गुञ्जा-
भिरेको माषक इति पक्षे किञ्चिद्वर्धनीयम्, दशभिर्गुञ्जाभि-
रेको माषक इति पक्षे च दशवंशीभिर्मरीचिकेत्याद्युक्तम् ।
२—'क्षुद्रमोटरकश्चैव द्रक्ष्णं तन्निगद्यते' इति दीपिका-
संमतः पाठः ।

१—दीपिकामते प्रक्षिप्तमिदम् । २—सूर्ये इति पाठः ।
३—शार्ङ्गधरमते इत्यर्थः ।

Case No.	Case Name	Case Description	Case Status	Case Date
1	Case 1	Case 1 Description	Case 1 Status	Case 1 Date
2	Case 2	Case 2 Description	Case 2 Status	Case 2 Date
3	Case 3	Case 3 Description	Case 3 Status	Case 3 Date
4	Case 4	Case 4 Description	Case 4 Status	Case 4 Date
5	Case 5	Case 5 Description	Case 5 Status	Case 5 Date
6	Case 6	Case 6 Description	Case 6 Status	Case 6 Date
7	Case 7	Case 7 Description	Case 7 Status	Case 7 Date
8	Case 8	Case 8 Description	Case 8 Status	Case 8 Date
9	Case 9	Case 9 Description	Case 9 Status	Case 9 Date
10	Case 10	Case 10 Description	Case 10 Status	Case 10 Date
11	Case 11	Case 11 Description	Case 11 Status	Case 11 Date
12	Case 12	Case 12 Description	Case 12 Status	Case 12 Date
13	Case 13	Case 13 Description	Case 13 Status	Case 13 Date
14	Case 14	Case 14 Description	Case 14 Status	Case 14 Date
15	Case 15	Case 15 Description	Case 15 Status	Case 15 Date
16	Case 16	Case 16 Description	Case 16 Status	Case 16 Date
17	Case 17	Case 17 Description	Case 17 Status	Case 17 Date
18	Case 18	Case 18 Description	Case 18 Status	Case 18 Date
19	Case 19	Case 19 Description	Case 19 Status	Case 19 Date
20	Case 20	Case 20 Description	Case 20 Status	Case 20 Date
21	Case 21	Case 21 Description	Case 21 Status	Case 21 Date
22	Case 22	Case 22 Description	Case 22 Status	Case 22 Date
23	Case 23	Case 23 Description	Case 23 Status	Case 23 Date
24	Case 24	Case 24 Description	Case 24 Status	Case 24 Date
25	Case 25	Case 25 Description	Case 25 Status	Case 25 Date
26	Case 26	Case 26 Description	Case 26 Status	Case 26 Date
27	Case 27	Case 27 Description	Case 27 Status	Case 27 Date
28	Case 28	Case 28 Description	Case 28 Status	Case 28 Date
29	Case 29	Case 29 Description	Case 29 Status	Case 29 Date
30	Case 30	Case 30 Description	Case 30 Status	Case 30 Date
31	Case 31	Case 31 Description	Case 31 Status	Case 31 Date
32	Case 32	Case 32 Description	Case 32 Status	Case 32 Date
33	Case 33	Case 33 Description	Case 33 Status	Case 33 Date
34	Case 34	Case 34 Description	Case 34 Status	Case 34 Date
35	Case 35	Case 35 Description	Case 35 Status	Case 35 Date
36	Case 36	Case 36 Description	Case 36 Status	Case 36 Date
37	Case 37	Case 37 Description	Case 37 Status	Case 37 Date
38	Case 38	Case 38 Description	Case 38 Status	Case 38 Date
39	Case 39	Case 39 Description	Case 39 Status	Case 39 Date
40	Case 40	Case 40 Description	Case 40 Status	Case 40 Date
41	Case 41	Case 41 Description	Case 41 Status	Case 41 Date
42	Case 42	Case 42 Description	Case 42 Status	Case 42 Date
43	Case 43	Case 43 Description	Case 43 Status	Case 43 Date
44	Case 44	Case 44 Description	Case 44 Status	Case 44 Date
45	Case 45	Case 45 Description	Case 45 Status	Case 45 Date
46	Case 46	Case 46 Description	Case 46 Status	Case 46 Date
47	Case 47	Case 47 Description	Case 47 Status	Case 47 Date
48	Case 48	Case 48 Description	Case 48 Status	Case 48 Date
49	Case 49	Case 49 Description	Case 49 Status	Case 49 Date
50	Case 50	Case 50 Description	Case 50 Status	Case 50 Date
51	Case 51	Case 51 Description	Case 51 Status	Case 51 Date
52	Case 52	Case 52 Description	Case 52 Status	Case 52 Date
53	Case 53	Case 53 Description	Case 53 Status	Case 53 Date
54	Case 54	Case 54 Description	Case 54 Status	Case 54 Date
55	Case 55	Case 55 Description	Case 55 Status	Case 55 Date
56	Case 56	Case 56 Description	Case 56 Status	Case 56 Date
57	Case 57	Case 57 Description	Case 57 Status	Case 57 Date
58	Case 58	Case 58 Description	Case 58 Status	Case 58 Date
59	Case 59	Case 59 Description	Case 59 Status	Case 59 Date
60	Case 60	Case 60 Description	Case 60 Status	Case 60 Date
61	Case 61	Case 61 Description	Case 61 Status	Case 61 Date
62	Case 62	Case 62 Description	Case 62 Status	Case 62 Date
63	Case 63	Case 63 Description	Case 63 Status	Case 63 Date
64	Case 64	Case 64 Description	Case 64 Status	Case 64 Date
65	Case 65	Case 65 Description	Case 65 Status	Case 65 Date
66	Case 66	Case 66 Description	Case 66 Status	Case 66 Date
67	Case 67	Case 67 Description	Case 67 Status	Case 67 Date
68	Case 68	Case 68 Description	Case 68 Status	Case 68 Date
69	Case 69	Case 69 Description	Case 69 Status	Case 69 Date
70	Case 70	Case 70 Description	Case 70 Status	Case 70 Date
71	Case 71	Case 71 Description	Case 71 Status	Case 71 Date
72	Case 72	Case 72 Description	Case 72 Status	Case 72 Date
73	Case 73	Case 73 Description	Case 73 Status	Case 73 Date
74	Case 74	Case 74 Description	Case 74 Status	Case 74 Date
75	Case 75	Case 75 Description	Case 75 Status	Case 75 Date
76	Case 76	Case 76 Description	Case 76 Status	Case 76 Date
77	Case 77	Case 77 Description	Case 77 Status	Case 77 Date
78	Case 78	Case 78 Description	Case 78 Status	Case 78 Date
79	Case 79	Case 79 Description	Case 79 Status	Case 79 Date
80	Case 80	Case 80 Description	Case 80 Status	Case 80 Date
81	Case 81	Case 81 Description	Case 81 Status	Case 81 Date
82	Case 82	Case 82 Description	Case 82 Status	Case 82 Date
83	Case 83	Case 83 Description	Case 83 Status	Case 83 Date
84	Case 84	Case 84 Description	Case 84 Status	Case 84 Date
85	Case 85	Case 85 Description	Case 85 Status	Case 85 Date
86	Case 86	Case 86 Description	Case 86 Status	Case 86 Date
87	Case 87	Case 87 Description	Case 87 Status	Case 87 Date
88	Case 88	Case 88 Description	Case 88 Status	Case 88 Date
89	Case 89	Case 89 Description	Case 89 Status	Case 89 Date
90	Case 90	Case 90 Description	Case 90 Status	Case 90 Date
91	Case 91	Case 91 Description	Case 91 Status	Case 91 Date
92	Case 92	Case 92 Description	Case 92 Status	Case 92 Date
93	Case 93	Case 93 Description	Case 93 Status	Case 93 Date
94	Case 94	Case 94 Description	Case 94 Status	Case 94 Date
95	Case 95	Case 95 Description	Case 95 Status	Case 95 Date
96	Case 96	Case 96 Description	Case 96 Status	Case 96 Date
97	Case 97	Case 97 Description	Case 97 Status	Case 97 Date
98	Case 98	Case 98 Description	Case 98 Status	Case 98 Date
99	Case 99	Case 99 Description	Case 99 Status	Case 99 Date
100	Case 100	Case 100 Description	Case 100 Status	Case 100 Date

स्यात्, स चतुःशाण इत्यर्थः । तस्य पर्यायसंज्ञका पाणिमानिकादयः । पाणिमानिका करतलं विदुरिति भावः । अक्ष इति विभीतकफलं तच्च कर्षमानसंज्ञम् । तिन्दुकं तिन्दुकफलम् । विडालपदकं अङ्गुलित्रयग्राह्यं चूर्णद्रव्यं तत् कर्षसंज्ञमित्यर्थः । षोडशिका षोडशमापकपरिमितेत्यर्थः । शेषं सुगमम् ॥ २१-२३ ॥

गू०—कोलद्वयं कोलयोः द्वयं कर्षः स्यात् पाणिमानिकाया उदुंबरान्तं कर्षस्य पर्यायवाचकाः चतुर्भिष्टङ्कैः कर्षैः स्यादित्यर्थः ॥ २१-२३ ॥

दी०—अर्धपलं पलमानं चाह—

स्यात्कर्षाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा ।

शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिरात्रं चतुर्थिका ॥ २४ ॥

प्रकुञ्चः षोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ।

दी०—स्यात् कर्षाभ्यामिति । कर्षद्वयेनार्धपलं कथितं, तदेव शुक्तिः । अष्टमिका च शुक्तिः प्रसिद्धा, अष्टमिका अष्टशाणसंज्ञमानविशेषः । पलमप्याह—शुक्तिभ्यामिति । शुक्तिद्वयेनैव पलं बोद्धव्यम् । पलं प्रसिद्धम् । एतस्यापि मुष्ट्यादयः पर्यायवाचका ज्ञेयाः । अत्र मुष्ट्यादिषु पलमेव कीर्त्यते नान्यत् । मुष्टिर्नखान्तमुष्टिः । आत्रं फलम् । चतुर्थिकेति चतुःकर्ष इति भावः । षोडशी षोडशशाणमितः, शाणोऽत्रैवोक्तो ज्ञातव्यः, न तु व्यावहारिकः । बिल्वं बिल्वफलं एतत् संज्ञा पले बोद्धव्या ॥ २४ ॥

गू०—द्वाभ्यां कर्षाभ्यामर्धपलं स्यात् अर्धपलमेव शुक्तिः अष्टमिका च सैव पर्यायशब्देन अष्टटङ्कमिता शुक्तिरिति द्वाभ्यां शुक्तिभ्यां पलं ज्ञेयं मुष्ट्यायाः षट्पलस्य पर्यायवाचकाः षोडशटङ्कं पलं ज्ञातव्यमिति शेषः ॥ २४ ॥

दी०—इदानीं प्रसूतिपूर्वकं मानिकान्तं मानमाह—

पलाभ्यां प्रसूतिर्ज्ञेया प्रसूतश्च निगद्यते ॥ २५ ॥

प्रसूतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ।

अष्टमानं च स ज्ञेयः कुडवाभ्यां च मानिका ॥ २६ ॥

शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र त्रिचक्षणैः ।

दी०—पलाभ्यामिति । पलद्वयेनैका प्रसूतिर्ज्ञेया प्रसारिताङ्गुलिकरतलं प्रसूतिः सैव द्वात्रिंशत् शाणमिता । प्रसूतिभ्यामिति प्रसूतिद्वयेनैकाञ्जलिः, अञ्जलिस्तु करद्वयमिलितसम्पुटकाकारः प्रसिद्धः, स एव कुडवः अर्धशरावकश्च कथितः, कुडवः प्रसिद्धश्चतुःपलप्रमितः

अर्धशरावकश्चतुःषष्टिशाणसंज्ञः । कुडवाभ्यामिति । कुडवद्वयेनैका मानिका सैव शरावः । अष्टपलं च शरावः स तु साष्टाविंशतिशतसंख्याकशाणैः कथितः ॥ २५ ॥ २६ ॥

गू०—द्वाभ्यां पलाभ्यां प्रसूतिर्ज्ञेया द्वात्रिंशत् टङ्कानां प्रसूतिः पर्यायशब्देन प्रसूतिश्च निगद्यते द्वाभ्यां प्रसूतिभ्यामञ्जलिः स्यात् स एवाञ्जलिः कुडवोऽर्धशरावकश्च पर्यायशब्देन स एव मानमप्यञ्जलिर्ज्ञेयः चतुःषष्टिकानामञ्जलिरित्यभिप्रायः । द्वाभ्यां कुडवाभ्यां मानिका, मानिकापर्यायवाचकः शरावः अष्टपलं च अष्टाविंशच्छतोत्तरटङ्कानां मानिकेत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

दी०—अथ प्रस्थाऽढके दर्शयितुमाह—

शरावाभ्यां भवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थैस्तथाढकम् ॥ २७ ॥

भाजनं कंसपात्रं च चतुःषष्टिपलं च तत् ।

दी०—शरावाभ्यामिति । शरावद्वयेन एकः प्रस्थः स च षोडशपलपरिमितो भवति । चतुःप्रस्थैः कृत्वा आढकमेकं तच्च भाजनं कंसपात्रं च कथितं, भाजनादयोऽप्याढकस्यैव पर्याया इत्यर्थः । एतच्चतुःषष्टिपलपरिमितं बोद्धव्यम् ॥ २७ ॥

गू०—द्वाभ्यां शरावाभ्यां प्रस्थो भवेत् षट्पञ्चाशदुत्तरद्विशतटङ्कानां प्रस्थः, चतुःप्रस्थैः आढकं भवेत् चतुर्विंशोत्तरसहस्रटङ्कानामाढकं, तदेव भाजनं कंसपात्रं च तदेव पर्यायशब्देन चतुःषष्टिपलं चोच्यते ॥ २७ ॥

दी०—अथ द्रोणप्रभृति द्रोणीपर्यन्तमानमाह—

चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नल्वणोर्मणः ॥ २८ ॥

उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकाः ।

द्रोणाभ्यां शूर्पकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकाः ॥ २९ ॥

शूर्पाभ्यां च भवेद्द्रोणी वाही गोणी च सा स्मृता ।

दी०—चतुर्भिरिति । चतुर्भिश्चतुःसंख्याकैराढकैः कृत्वा एको द्रोणः, स च कलशादिपर्यायानामभिरुपलक्षितो द्वात्रिंशच्छरावतुलितो ज्ञेयः । द्रोणाभ्यामिति । द्रोणद्वयेन शूर्पकुम्भौ कथितौ, शूर्पश्च कुम्भश्चेति । शूर्पश्चतुःषष्टिशरावको ज्ञेयः । शूर्पाभ्यामिति । शूर्पद्वयेन एका द्रोणी सैव वाही गोणी च कथिता, अत्र चतुःषष्टिप्रस्था भवन्तीति तात्पर्यार्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

गू०—चतुर्भिराढकैर्द्रोण उच्यते स एव कलशः, नल्वणः, अर्मणश्च, उन्मानश्च, घटश्च, राशिश्च पर्यायशब्देन स एकेत्युत्तरचतुःसहस्रटङ्कानां द्रोणः ॥ २८ ॥ २९ ॥

Case No.	Case Name	Case Description	Case Status
1	Case 1	Description of Case 1	Open
2	Case 2	Description of Case 2	Open
3	Case 3	Description of Case 3	Open
4	Case 4	Description of Case 4	Open
5	Case 5	Description of Case 5	Open
6	Case 6	Description of Case 6	Open
7	Case 7	Description of Case 7	Open
8	Case 8	Description of Case 8	Open
9	Case 9	Description of Case 9	Open
10	Case 10	Description of Case 10	Open
11	Case 11	Description of Case 11	Open
12	Case 12	Description of Case 12	Open
13	Case 13	Description of Case 13	Open
14	Case 14	Description of Case 14	Open
15	Case 15	Description of Case 15	Open
16	Case 16	Description of Case 16	Open
17	Case 17	Description of Case 17	Open
18	Case 18	Description of Case 18	Open
19	Case 19	Description of Case 19	Open
20	Case 20	Description of Case 20	Open
21	Case 21	Description of Case 21	Open
22	Case 22	Description of Case 22	Open
23	Case 23	Description of Case 23	Open
24	Case 24	Description of Case 24	Open
25	Case 25	Description of Case 25	Open
26	Case 26	Description of Case 26	Open
27	Case 27	Description of Case 27	Open
28	Case 28	Description of Case 28	Open
29	Case 29	Description of Case 29	Open
30	Case 30	Description of Case 30	Open
31	Case 31	Description of Case 31	Open
32	Case 32	Description of Case 32	Open
33	Case 33	Description of Case 33	Open
34	Case 34	Description of Case 34	Open
35	Case 35	Description of Case 35	Open
36	Case 36	Description of Case 36	Open
37	Case 37	Description of Case 37	Open
38	Case 38	Description of Case 38	Open
39	Case 39	Description of Case 39	Open
40	Case 40	Description of Case 40	Open
41	Case 41	Description of Case 41	Open
42	Case 42	Description of Case 42	Open
43	Case 43	Description of Case 43	Open
44	Case 44	Description of Case 44	Open
45	Case 45	Description of Case 45	Open
46	Case 46	Description of Case 46	Open
47	Case 47	Description of Case 47	Open
48	Case 48	Description of Case 48	Open
49	Case 49	Description of Case 49	Open
50	Case 50	Description of Case 50	Open
51	Case 51	Description of Case 51	Open
52	Case 52	Description of Case 52	Open
53	Case 53	Description of Case 53	Open
54	Case 54	Description of Case 54	Open
55	Case 55	Description of Case 55	Open
56	Case 56	Description of Case 56	Open
57	Case 57	Description of Case 57	Open
58	Case 58	Description of Case 58	Open
59	Case 59	Description of Case 59	Open
60	Case 60	Description of Case 60	Open
61	Case 61	Description of Case 61	Open
62	Case 62	Description of Case 62	Open
63	Case 63	Description of Case 63	Open
64	Case 64	Description of Case 64	Open
65	Case 65	Description of Case 65	Open
66	Case 66	Description of Case 66	Open
67	Case 67	Description of Case 67	Open
68	Case 68	Description of Case 68	Open
69	Case 69	Description of Case 69	Open
70	Case 70	Description of Case 70	Open
71	Case 71	Description of Case 71	Open
72	Case 72	Description of Case 72	Open
73	Case 73	Description of Case 73	Open
74	Case 74	Description of Case 74	Open
75	Case 75	Description of Case 75	Open
76	Case 76	Description of Case 76	Open
77	Case 77	Description of Case 77	Open
78	Case 78	Description of Case 78	Open
79	Case 79	Description of Case 79	Open
80	Case 80	Description of Case 80	Open
81	Case 81	Description of Case 81	Open
82	Case 82	Description of Case 82	Open
83	Case 83	Description of Case 83	Open
84	Case 84	Description of Case 84	Open
85	Case 85	Description of Case 85	Open
86	Case 86	Description of Case 86	Open
87	Case 87	Description of Case 87	Open
88	Case 88	Description of Case 88	Open
89	Case 89	Description of Case 89	Open
90	Case 90	Description of Case 90	Open
91	Case 91	Description of Case 91	Open
92	Case 92	Description of Case 92	Open
93	Case 93	Description of Case 93	Open
94	Case 94	Description of Case 94	Open
95	Case 95	Description of Case 95	Open
96	Case 96	Description of Case 96	Open
97	Case 97	Description of Case 97	Open
98	Case 98	Description of Case 98	Open
99	Case 99	Description of Case 99	Open
100	Case 100	Description of Case 100	Open

दी०—इदानीं खारीपरिमाणमाह—
द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ॥ ३० ॥
चतुःसहस्रपलिका षण्णवत्यधिका च सा ।

दी०—द्रोणीचतुष्टयमिति । द्रोणीचतुष्टयं सम्भारं
तत् खारीशब्दवाच्यं, तेन षण्णवत्यधिकचतुःसहस्र-
पलमानेन सा ज्ञातव्या, अत एव सूक्ष्मबुद्धिभिरिति
ग्रहणम् ॥ ३० ॥

दी०—अथ भारपरिमाणं तुलापरिमाणमप्याह—
पलानां द्विसहस्रं च भार एकः प्रकीर्तितः ॥ ३१ ॥
तुला पलशतं ज्ञेया सर्वत्रैवैष निश्चयः ।

दी०—पलानामिति । पूर्वप्रतिपादितानां पलानां यत्
सहस्रद्वयं तेन एको भारः प्रकीर्तितः कथितः । एतेन
भारो विंशतितुलाभिः परिमितो भवति । तुला च पल-
शतपरिमिता ज्ञेया । तथाचोक्तम्—‘तुला पलशतं तासां
विंशतिर्भार उच्यते । खारी भारद्वयेनैव स्मृता षड्भा-
जनाधिका’ इति । एष निश्चयः सर्वत्रैव सर्वदेशेष्वेव
प्रयोगेषु वा ज्ञेय इत्यर्थः, नतु केवलं मगधदेशे ।
एवेति निश्चयार्थबोधकः ॥ ३१ ॥

दी०—इदानीं सकलमानज्ञापनार्थं श्लोकेनैकेन
मानमाह—

माषटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ॥ ३२ ॥
राशिगोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ।

दी०—माषेत्यादि । माषादिखार्यवसाना यथोत्तरं
चतुर्गुणा ज्ञेयाः । यो यस्मादुत्तरो यथोत्तरं, एतेन कि-
मुक्तं भवति—माषाच्चतुर्गुणः शाणः शाणात् कर्षश्चतु-
र्गुणः कर्षाच्चतुर्गुणं बिल्वमित्याद्या अपरे मिता
इति । बिल्वमत्र पलं, राशिद्रोणसंज्ञः, गोणीत्यनेन द्रो-
णी कथिता ॥ ३२ ॥

दी०—इदानीं द्रवार्द्रशुष्कद्रव्याणामनुक्तानां मानं
निर्देशमाह—

गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्स्यात्कुडवस्थितिः ॥ ३३ ॥
द्रवार्द्रशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं समं मतम् ।

दी०—गुञ्जाप्रभृतिमानमारभ्य यावत् कुडवस्थितिः
स्यात् तावद्द्रव्यादीनां मानं समं ज्ञेयम् । गुञ्जा आदि-
येषां ते माषकक्रोलाक्षशुक्तिप्रसृताः कुडवपर्यन्ताः ।
द्रवं तोयादि, आर्द्रं तत्क्षणोद्धतं, शुष्कं सूर्याशुभिः
शोषितं चिरकालं धृतं च । एके यावन्न कुडवस्थिति-
रिति पठन्ति तत्र कुडवादवाक् सममिति । तथाहि—
‘रक्तिकादिषु मानेषु यावन्न कुडवो भवेत् । शुष्के
शा. सं. २

द्रवार्द्रयोस्तावत् तुल्यं मानं प्रकीर्तितम्’ इति । एत-
दपि तन्त्रान्तरे यथा—‘प्रस्थादि मानमारभ्य द्विगु-
णश्च द्रवार्द्रयोः । कुडवोऽपि क्वचिद्दृष्टो यथा दन्ती-
ष्टते मतम्’ इति ॥ ३३ ॥

प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तद्रवार्द्रयोः ॥ ३४ ॥
मानं तथा तुलायाश्च द्विगुणं न कचिस्मृतम् ।

दी०—प्रस्थादिमानमिति । प्रस्थादिपरिमाणमारभ्य
यावत् तुला पूर्यते तावद्द्रवार्द्रयोर्द्विगुणपरिमाणं ज्ञेयम् ।
द्विगुणं तु शुष्कद्रव्यादित्यर्थः । तथाच—‘शुष्कद्रव्यस्य
या मात्रा त्वार्द्रस्य द्विगुणा हि सा । शुष्कस्य
गुरुतीक्ष्णत्वात्तस्मादर्थं प्रयोजयेत्’ । प्रस्थादिमानमि-
त्यादिशब्दात् षोडशपलमारभ्य यावत् पलशतं पूर्यते
तावदित्यर्थः । (न तथा तुलायाः ।) तुलाया उपरि मानं
क्वचित् कुत्रापि द्विगुणं न तत्कार्यं द्रवार्द्रयोरिति शेषः ।
उपरिमानमिति द्रोणादिकम् । तथाच—‘द्वैगुण्यं न
तुलामानादिति मानविदो विदुः । यतो द्रवार्द्रशुष्कादेः
प्रसिद्धिश्चात्र लोकतः’ । एतदभिप्रायं स्नेहपाकविषये
प्रायशो मन्यन्ते क्वचित् ॥ ३४ ॥

दी०—इदानीं द्रवमानार्थं कुडवपात्रनिर्माणमाह—
मृदृक्षवेणुलोहादेर्भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ॥ ३५ ॥
विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् ।

दी०—मृदिति । मृदादिवस्तुभिर्निर्मितं यद्भाण्डं
भवति तत् परमितं द्रवद्रव्यं कुडवसंज्ञितं वदेत् । कथं-
भूतं ? आयामपरिमाणाभ्यां चतुरङ्गुलप्रमाणं, तथा उच्च-
नापि चतुरङ्गुलम् । वेणुं वंशं, लोहमष्टविधं तच्च सुवर्णर-
जतताम्रारघोषत्रपुसीसकलोहसंज्ञम् । आदिग्रहणाच्चर्म-
शृङ्गदन्तोपलादयः । अङ्गुलशब्देनात्राङ्गुष्ठनखतलभागं
गृह्णन्ति । केचित् ‘मध्यमाङ्गुलिकायास्तु मध्यमपर्वमिता-
ङ्गुलमिति’ । यद्वा चतुर्भिर्ङ्गुलिभिः परिमितं चतुरङ्गुल-
मिति प्रसिद्धम् । एतत् परिमाणं द्रवद्रव्यार्थं बोद्ध-
व्यम् ॥ ३५ ॥

१—‘द्रवादेर्द्विगुणं मतम्’ पा० । २—वन्धनी-
धृतपाठो नास्ति ‘ख’ पुस्तके । ३—द्रव्याणां गुरुलघु-
त्वात्तरत्तमाभ्यां ततोऽप्यसंभवादिदं कुडवभाण्डं समद्रव-
द्रव्यार्थं बोद्धव्यम् । वस्तुतस्तु ‘आर्द्रद्रव्यस्य कुडवः पलै-
रष्टाभिरेव च । शुष्कद्रव्यचतुष्केण कुडवः समुदाहृतः’
इति हारीतोक्तमिहापि सर्वव्यम् ॥

<p>1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records in a laboratory setting. It emphasizes the need for clear labeling and proper storage of samples to ensure the integrity of the data.</p> <p>2. The second part of the document describes the various methods used to collect and analyze data. It includes a detailed description of the experimental procedures and the statistical analysis performed on the results.</p> <p>3. The third part of the document presents the results of the study. It includes a series of graphs and tables that show the relationship between the variables being studied. The data indicates a strong correlation between the two variables.</p> <p>4. The final part of the document discusses the implications of the findings. It suggests that the results of the study may have important implications for the field of research and that further studies should be conducted to confirm the findings.</p>	<p>1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records in a laboratory setting. It emphasizes the need for clear labeling and proper storage of samples to ensure the integrity of the data.</p> <p>2. The second part of the document describes the various methods used to collect and analyze data. It includes a detailed description of the experimental procedures and the statistical analysis performed on the results.</p> <p>3. The third part of the document presents the results of the study. It includes a series of graphs and tables that show the relationship between the variables being studied. The data indicates a strong correlation between the two variables.</p> <p>4. The final part of the document discusses the implications of the findings. It suggests that the results of the study may have important implications for the field of research and that further studies should be conducted to confirm the findings.</p>
--	--

गू०—तद्विगुणं न, तर्हि तुलया विना कुतः ? तदाह—सृष्टक्षवेणुलोहादेः चतुरङ्गुलं विस्तीर्णं चोच्चं च यद्वाण्डं तन्मानं कुडवं वदेत् सृष्टमयं, वृक्षकाष्ठकृतं, वैणवं वृक्षवद्वेणुकृतं, लोहमायसं चतुरङ्गुलीकृतं तन्मानं कुडवमित्यर्थः, पूर्वदेशे प्रसिद्धमिति ॥ ३५ ॥

दी०—अथ प्रयोगाणामादिद्रव्याङ्कितसंज्ञा निर्देष्टुमाह—

यदौषधं तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ॥ ३६ ॥

तन्नामैव स योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चयः ।

दी०—यदिति । यस्य योगस्य गणस्वरूपस्य प्रथममादिपठितमौषधं भवति तन्नामैव स योगः कथ्यते इत्यत्र विनिश्चयो ज्ञातव्यः । यथा—शुद्धादि, गुड्यादीति तात्पर्यार्थः । मगधदेशे प्रायशः प्रचरतीत्यतो मागधपरिभाषा कथ्यते ॥ ३६ ॥

गू०—यस्य योगस्य यत्प्रथमं औषधं कथ्यते स योगस्तन्नामैव भवेदिति निश्चयः ॥ ३६ ॥ इति मागधपरिभाषा ॥

अथ कालिङ्गपरिभाषा ।

दी०—इदानीं कालिङ्गपरिभाषां दर्शयितुमाह—

स्थितिर्नास्त्येव मात्रायाः कालमग्निं वयो बलम् ३७ प्रकृतिं दोषदेशो च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत् ।

दी०—अथेति । तत्रादौ मात्राव्यवच्छेदार्थं श्लोकमेकं पठन्ति केचित् तमाह—स्थितिरिति । मात्रायाः परिमाणस्य स्थितिव्यवस्था नास्ति, यतः कालादिकमवेक्ष्य परिमाणं युज्यादित्यभिप्रायः । कालं शीतोष्णवर्षालक्षणं, भेषजग्रहणकालं वा । अग्निरपि चतुर्विधो मन्दतीक्ष्णविषमसमभेदेन । वयोऽपि त्रिविधमादिमध्यान्तम् । बलमपि हीनोत्तममध्यमम् । प्रकृतिरपि त्रिधा हीनमध्योत्तमा, अथवा देशजातिशरीरादिभिः प्रकृतेर्वहवो भेदाः । दोषोऽपि त्रिविधो वातौदभेदेन । देशोऽपि द्विविधो भूमिदेहप्रभेदेन ।

१—स्वकल्पित इत्यर्थः । कचित्तु योगस्यैव महिमहापनार्थं नामान्तरं कल्पितं भवति । यथा सुदर्शनचक्रवज्ज्वरेषु चूर्णमिति लुप्तोपमा । एतेन लेहतैलरसादिषु न दोषः । २—‘मादिमध्योत्तरम्’ पा० । ३—आदिशब्देन पित्तकफग्रहणम् ।

भूमिदेशस्तु त्रिधा जाङ्गलानूपसाधारणभेदेन, देहदेशोऽपि त्रिधैव पूर्वोक्तः ॥ ३७ ॥

गू०—अत्र मात्रायाः स्थितिर्नास्त्येव—

दी०—अथ भक्षणार्थं प्रागुक्ता कालिङ्गपरिभाषाऽस्ति अतस्तामपि दर्शयन्नाह—

यतो मन्दाग्नयो ह्रस्वा हीनसत्त्वा नराः कलौ ॥ ३८ ॥

अतस्तु मात्रा तद्योग्या प्रोच्यते सुज्ञसम्भता ।

दी०—यत इति । यतः कारणात् कलौ कलियुगे ईदृशा नराः सन्ति, अतः स्थितिहेतोः तद्योग्यैषा नराणां विहिता मात्रा भक्षणद्रव्यपरिमाणं प्रोच्यते कथ्यते इत्यर्थः । कथम्भूता ? सुज्ञसम्भता इति मानवेदिभिः पुरुषैर्विचार्यमाणा इत्यर्थः । कीदृशास्ते नराः । मन्दाग्नय इति स्वल्पाहारिणः, ह्रस्वाश्चेत्यल्पकायाः, हीनसत्त्वा इति स्वल्पबलाः ॥ ३८ ॥

गू०—कुतः ? यतः कलौ मन्दाग्नयो नराः ह्रस्वाः हीनसत्त्वाश्च, अतः कालमग्निं वयो बलं प्रकृतिं दोषं देशं दृष्ट्वा या तु तत्सम्भता तद्योग्या मात्रा प्रोच्यते सा योज्येति शेषः ॥ ३८ ॥

दी०—इदानीं तत्तुलनमाह—

यवो द्वादशभिर्गौरसर्षपैः प्रोच्यते बुधैः ॥ ३९ ॥

यवद्वयेन गुञ्जा स्यान्निगुञ्जो वल्ल उच्यते ।

माणो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत्कचित् ॥ ४० ॥

स्याच्चतुर्माषकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च ।

गद्याणो माषकैः षड्भिः कर्षः स्याद्दशमाषिकः ॥ ४१ ॥

चतुष्कषैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः ।

चतुष्पलैश्च कुडवं प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥ ४२ ॥

दी०—यव इत्यादि । द्वादशभिर्द्वादशसंख्याकैर्गौरसर्षपैरेको यवः, गौरग्रहणं तदन्यजातिव्यवच्छेदार्थम् । ईदृशेन यवद्वयेन एका गुञ्जा स्याद्भवेत् । त्रिगुञ्जो गुञ्जात्रयः, एको वल्लः वल्लसंज्ञः प्रसिद्धः परिमाणः । अष्टाभिरष्टसंख्याभिर्गुञ्जाभिः कृत्वा एको माषः कथितः, माषोऽत्र टङ्कस्य चतुर्थांशः । कचिदिति कुत्रापि सप्तभिर्गुञ्जादिभिः कृत्वा माषको ज्ञेय इति तन्त्रान्तरीयमतं, तच्च विषकल्पे प्रचरितमिति वदन्ति केचित् सर्वत्राप्रसिद्धत्वात् । गुञ्जाप्यत्रैवोक्ता ज्ञेया । चतुर्माषकैः कृत्वा एकः शाणः स एव निष्कः टङ्कश्च पर्यायनाम्ना कथितः । षड्भिः

१—मानमिति मूलपाठं त्यक्त्वा सामेति शोधनं कलिकातामुद्रकाणां पाण्डित्यमूलकम् ।

Case No.	Case Name	Case Description	Case Status
1	Case 1	Description of Case 1	Open
2	Case 2	Description of Case 2	Open
3	Case 3	Description of Case 3	Open
4	Case 4	Description of Case 4	Open
5	Case 5	Description of Case 5	Open
6	Case 6	Description of Case 6	Open
7	Case 7	Description of Case 7	Open
8	Case 8	Description of Case 8	Open
9	Case 9	Description of Case 9	Open
10	Case 10	Description of Case 10	Open
11	Case 11	Description of Case 11	Open
12	Case 12	Description of Case 12	Open
13	Case 13	Description of Case 13	Open
14	Case 14	Description of Case 14	Open
15	Case 15	Description of Case 15	Open
16	Case 16	Description of Case 16	Open
17	Case 17	Description of Case 17	Open
18	Case 18	Description of Case 18	Open
19	Case 19	Description of Case 19	Open
20	Case 20	Description of Case 20	Open
21	Case 21	Description of Case 21	Open
22	Case 22	Description of Case 22	Open
23	Case 23	Description of Case 23	Open
24	Case 24	Description of Case 24	Open
25	Case 25	Description of Case 25	Open
26	Case 26	Description of Case 26	Open
27	Case 27	Description of Case 27	Open
28	Case 28	Description of Case 28	Open
29	Case 29	Description of Case 29	Open
30	Case 30	Description of Case 30	Open
31	Case 31	Description of Case 31	Open
32	Case 32	Description of Case 32	Open
33	Case 33	Description of Case 33	Open
34	Case 34	Description of Case 34	Open
35	Case 35	Description of Case 35	Open
36	Case 36	Description of Case 36	Open
37	Case 37	Description of Case 37	Open
38	Case 38	Description of Case 38	Open
39	Case 39	Description of Case 39	Open
40	Case 40	Description of Case 40	Open
41	Case 41	Description of Case 41	Open
42	Case 42	Description of Case 42	Open
43	Case 43	Description of Case 43	Open
44	Case 44	Description of Case 44	Open
45	Case 45	Description of Case 45	Open
46	Case 46	Description of Case 46	Open
47	Case 47	Description of Case 47	Open
48	Case 48	Description of Case 48	Open
49	Case 49	Description of Case 49	Open
50	Case 50	Description of Case 50	Open
51	Case 51	Description of Case 51	Open
52	Case 52	Description of Case 52	Open
53	Case 53	Description of Case 53	Open
54	Case 54	Description of Case 54	Open
55	Case 55	Description of Case 55	Open
56	Case 56	Description of Case 56	Open
57	Case 57	Description of Case 57	Open
58	Case 58	Description of Case 58	Open
59	Case 59	Description of Case 59	Open
60	Case 60	Description of Case 60	Open
61	Case 61	Description of Case 61	Open
62	Case 62	Description of Case 62	Open
63	Case 63	Description of Case 63	Open
64	Case 64	Description of Case 64	Open
65	Case 65	Description of Case 65	Open
66	Case 66	Description of Case 66	Open
67	Case 67	Description of Case 67	Open
68	Case 68	Description of Case 68	Open
69	Case 69	Description of Case 69	Open
70	Case 70	Description of Case 70	Open
71	Case 71	Description of Case 71	Open
72	Case 72	Description of Case 72	Open
73	Case 73	Description of Case 73	Open
74	Case 74	Description of Case 74	Open
75	Case 75	Description of Case 75	Open
76	Case 76	Description of Case 76	Open
77	Case 77	Description of Case 77	Open
78	Case 78	Description of Case 78	Open
79	Case 79	Description of Case 79	Open
80	Case 80	Description of Case 80	Open
81	Case 81	Description of Case 81	Open
82	Case 82	Description of Case 82	Open
83	Case 83	Description of Case 83	Open
84	Case 84	Description of Case 84	Open
85	Case 85	Description of Case 85	Open
86	Case 86	Description of Case 86	Open
87	Case 87	Description of Case 87	Open
88	Case 88	Description of Case 88	Open
89	Case 89	Description of Case 89	Open
90	Case 90	Description of Case 90	Open
91	Case 91	Description of Case 91	Open
92	Case 92	Description of Case 92	Open
93	Case 93	Description of Case 93	Open
94	Case 94	Description of Case 94	Open
95	Case 95	Description of Case	

संख्याकैर्मर्षकैः कृत्वा एको गद्याणः, स च सार्धद्वैकेन परिमितो भवति । गद्याण इति परिमाणसंज्ञाशब्दः । दशमाषकैरेव एकः कर्षः स्यात्, कर्षोऽक्षः कथितः स च सार्धद्विशाणमितः । चतुष्कर्षैः कृत्वा पलमेकं प्रोक्तं कथितम्; पलं प्रसिद्धं कर्षेणैवोक्तं, मानतस्तत् पलं दशशाणमितं बोद्धव्यम् । ईदृशैश्चतुर्भिः पलैः कृत्वा कुडवमेकं तच्चत्वारिंशच्छाणपरितुलितं भवति । प्रस्थाद्याः पूर्ववन् मताः । इति प्रस्थाद्यवशिष्टं मागध-परिभाषावज्ज्ञेयमनुक्रमेणेत्यर्थः । न तु तत्सुल्यमानं; एतेन कुडवाच्छेषमानमप्यत्रैव प्रतिपादितपलेन परिमितं बोद्धव्यम् । न तु मागधपरिभाषोक्तपलेनेति तात्पर्यार्थः ॥ ३९-४२ ॥

गू०—द्वादशगौरसर्षपैः कृत्वा बुधैर्यवः प्रोच्यते; गौरसर्षपैः पीतसर्षपैः । यवद्वयेन गुञ्जा स्यात् भवेत् त्रिगुञ्जो वल्ल उच्यते अष्टभिः गुञ्जाभिः सप्तभिर्वा क्वचिद्भवेत् चतुर्माषकैः शाणः स्यात् स एव निष्कः टङ्कश्च; षड्भिः माषकैर्गद्याणः स्यात् दशमाषिकः कर्षो भवेत् चतुष्कर्षैः पलं प्रोक्तं किं विशिष्टं दशशाणमितं चतुःपलैः कृत्वा कुडवं प्रोक्तं प्रस्थाद्याः पूर्ववज्ज्ञेयाः ॥ ३९-४२ ॥ इति कालिङ्गपरिभाषा ॥

दी०—यद्यपि देशान्तरे बहूनि मानानि सन्ति तथापि द्वे परिमाणे प्रसिद्धे इति विचार्याह—

कालिङ्गं मागधं चेति द्विविधं मानमुच्यते ॥ ४३ ॥

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठं मानं मानविदो विदुः ।

दी०—कालिङ्गमिति । कालिङ्गमिति केचित् पठन्ति । कालिङ्गमिति कलिङ्गदेशे प्रचुरं प्रसिद्धं यत्तत् कालिङ्गं; मागधदेशे प्रायशः प्रचरतीति मागधमानम् । इति द्रव्याणां परिमाणमिति, द्विविधं द्विप्रकारमुच्यते मान-वेदिभिः कथ्यत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ इति कालिङ्गपरिभाषा ॥

दी०—इदानीं द्रव्याणां युक्तयुक्तविचारमाह—

नवान्येव हि योज्यानि द्रव्याण्यखिलकर्मसु ।

विना विडङ्गकृष्णाभ्यां गुडधान्याज्यमाक्षिकैः ॥ ४४ ॥

दी०—नवानीति । अखिलकर्मस्त्विति दशधा द्रव्य-कल्पनाविषयेषु मूलनद्रव्याणि योज्यानीति भावः । यतः—‘सर्वं च क्षीरवद्वीर्ययुक्तं भवति भेषजम् । तेषामलामे गृहीयादनतिकान्तवत्सरम्’ इति । विडङ्गादिद्रव्यं विना तेन विडङ्गप्रभृतिकं पुरातनं गुणकरमिति तात्पर्यार्थः ।

१—इयं टिप्पणिर्द्वादशे पृष्ठे द्रष्टव्या । २—‘तस्यास्तु-लितेन’ पा० । ३—‘प्राहुर्मानविदो जनाः’ पा० ।

पुरातनत्वं संवत्सरादुपरि भवति । तत्र धान्यं धान्यकं, आज्यं घृतं तदत्रापकं ज्ञेयं, पक्वं तु हीनवीर्यं स्यात् । तथाहि—‘घृतमब्दात् परं पक्वं हीनवीर्यं प्रजायते । तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायि गुणाधिकम्’ इति पुराणं रूक्षादिगुणसंयुक्तत्वात् ॥ ४४ ॥

गू०—हीति निश्चयेन अखिलकर्मसु नवान्येव द्रव्याणि योज्यानि । विडङ्गकृष्णाभ्यां विना, गुडधान्या-ज्यमाक्षिकैश्च विना ॥

दी०—इदानीं ये सर्वकालेष्वाद्या अद्विगुणा द्रव्य-विशेषा योज्यास्तानाह—

गुडची कुटजो वासा कूष्माण्डं च शतावरी ।

अश्वगन्धा सहचरी शतपुष्पा प्रसारिणी ॥ ४५ ॥

प्रयोक्तव्या सदैवाद्यां द्विगुणा नैव योजयेत् ।

दी०—गुडचीति । गुडचीपूर्वकाः प्रसारिणीपर्यन्ता ओषधयः सदैव सर्वस्मिन् काले कृतौ वा तत्काली-नोद्धृताः प्रयोक्तव्याः, एते च द्रव्यविशेषा द्विगुणा न कार्या वीर्योत्कृष्टत्वात् । गुडची प्रसिद्धा; कुटजो वृक्ष-विशेषः स च कौरैर्यौशब्दवाच्यः । वासा आटरूपकः, सहचरः कुरण्टकः पियावासा इति शेषः । प्रसारिणी खनामख्याता । एतस्याग्रे ‘शुष्कं नवीनं यद्रव्यं योज्यं सकलकर्मसु । आर्द्रं च द्विगुणं युज्यादेष सर्वत्र निश्चयः’ इति श्लोकं पठन्ति केचित् स चोक्तमेवार्थं द्रव्यति न दोषः पौनरुक्त्या । द्विगुणमत्र एकद्रव्य-भागापेक्षया तत् पूर्वमुक्तं न तु समसमानात् । सर्व-त्रेति कल्पनासु ॥ ४५ ॥

गू०—गुडच्याद्याः प्रसारिण्यन्ताः सदैवाद्याः प्रयो-क्तव्याः, द्विगुणा नैव कारयेत् ॥ ४५ ॥

शुष्कं नवीनं यद्रव्यं योज्यं सकलकर्मसु ॥ ४६ ॥

आर्द्रं च द्विगुणं युज्यादेष सर्वत्र निश्चयः ।

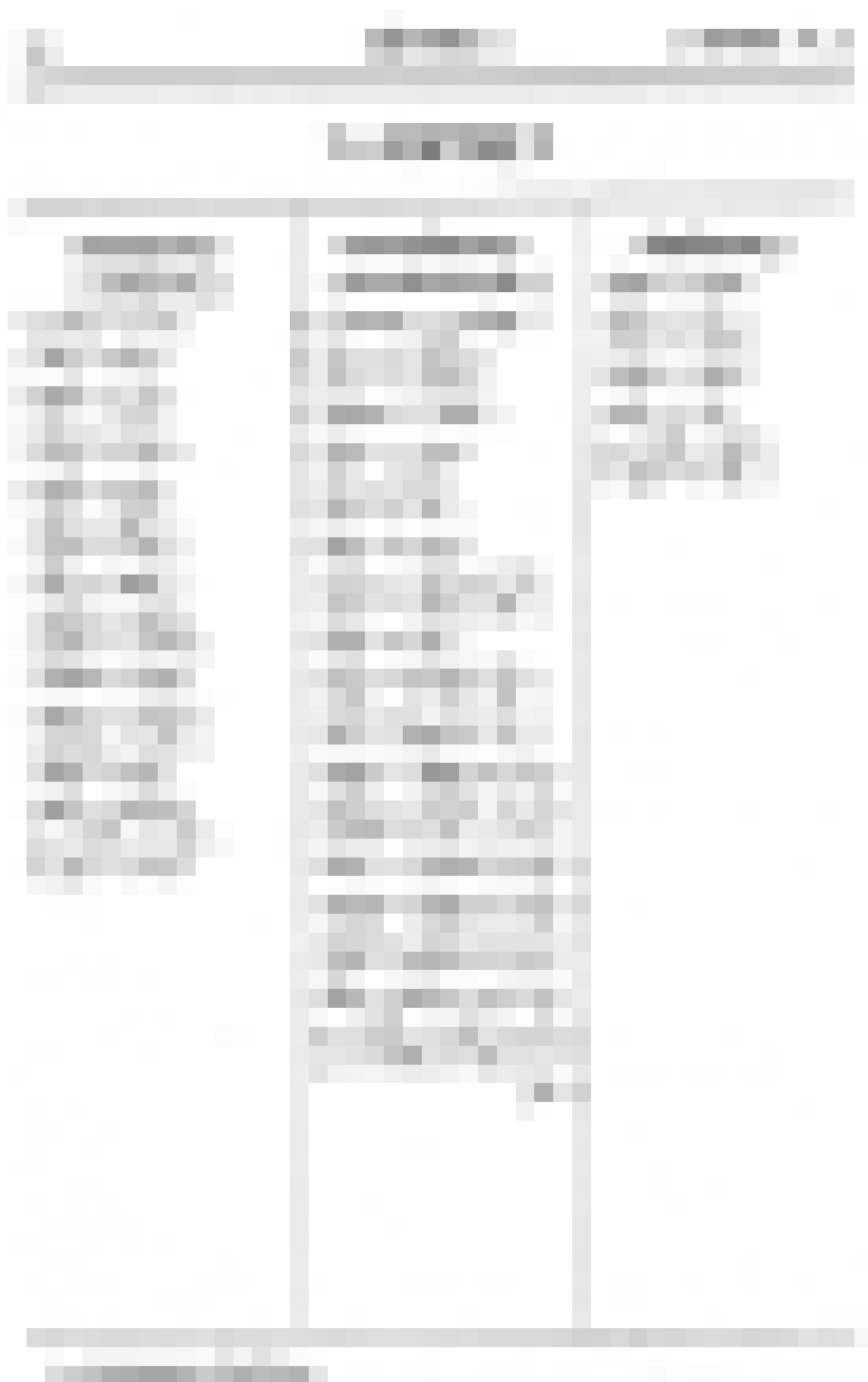
गू०—याभिः पूर्वोक्ताभिर्विना शुष्कं नवीनं यद्रव्यं

१—‘वासानिम्बपटोलकेतकबलाकूष्माण्डकेन्द्रीवरी व-र्षभूकुटजाश्च कन्दसहिताः सापूतिगन्धामृताः । ऐन्द्रीनाग-बलाकुरण्टकपुरदलत्रामृता सर्वदा सार्द्रा एव तु न क्वचि-द्विगुणिताः कार्येषु योज्या बुधैः ॥’ इति भावमिश्रोक्तम-पीह ध्येयम् ॥ २—‘कुटैया’ पा० । ३—‘अतो’ इति वर्धितं कलिकातानिवासिभिः । ४—दीपिकामते प्रक्षि-प्तमिदम् ।

<p>1. The first step in the process of creating a new product is to identify a market need. This involves conducting market research to understand what customers want and what problems they are facing.</p> <p>2. Once a market need has been identified, the next step is to develop a concept for a product that addresses that need. This involves brainstorming ideas and creating a prototype.</p> <p>3. The third step is to conduct a feasibility study to determine if the product is viable. This involves assessing the technical, financial, and market feasibility of the product.</p> <p>4. If the feasibility study is positive, the next step is to develop a business plan. This involves outlining the business model, marketing strategy, and financial projections.</p> <p>5. The final step is to launch the product and monitor its performance. This involves creating a marketing campaign, launching the product, and tracking sales and customer feedback.</p>	<p>1. The first step in the process of creating a new product is to identify a market need. This involves conducting market research to understand what customers want and what problems they are facing.</p> <p>2. Once a market need has been identified, the next step is to develop a concept for a product that addresses that need. This involves brainstorming ideas and creating a prototype.</p> <p>3. The third step is to conduct a feasibility study to determine if the product is viable. This involves assessing the technical, financial, and market feasibility of the product.</p> <p>4. If the feasibility study is positive, the next step is to develop a business plan. This involves outlining the business model, marketing strategy, and financial projections.</p> <p>5. The final step is to launch the product and monitor its performance. This involves creating a marketing campaign, launching the product, and tracking sales and customer feedback.</p>
---	---

१—मानचक्रम् ॥

सर्षपादिमानम् । (कालिङ्गमानम्)	परमाण्वादिमानम् । (मागधपरिभाषामानम् ।)	व्रीह्यादिमानम् ।
१२ सर्षपाः—१ यवः ।	३० परमाणवः—१ त्रसरेणुः ।	४ व्रीहयः—१ गुञ्जा ।
२ यवौ—१ रक्तिः ।	६ त्रस०—१ मरीचिः ।	५ गुञ्जाः—१ पणः ।
३ रक्तयो—१ चलः ।	६ मरी०—१ राजिका ।	८ पणाः—१ धरणः ।
४ वल्लाः—१ माषः ।	३ राजिकाः—१ सर्षपः ।	२ धरणौ—१ कर्षः ।
४ माषाः—१ शाणः ।	८ सर्षपाः—१ यवः ।	४ कर्षाः—१ पलं ।
२ शाणौ—१ कर्षः ।	४ यवाः—१ गुञ्जा ।	१०० पलानि—१ तुला ।
२ कर्षौ—१ शुक्तिः ।	५ गुञ्जाः—१ पणः ।	२० तुलाः—१ भारः ।
२ शुक्ती—१ पलम् ।	६ गुञ्जाः—१ माषः ।	
२ पले—१ प्रसृतिः ।	४ माषाः—१ शाणः=११० तो० ।	
२ प्रसृती—१ कुडवः ।	४ शाणः—१ कोलः=१ तो० ।	
२ कुडवौ—१ मानिका ।	२ कोलौ—१ कर्षः ।	
२ मानिके—१ प्रस्थः ।	२ कर्षौ—१ अर्धपलं=२ तो० ।	
४ प्रस्थाः—१ आढकः ।	२ अर्धप०—१ पलं=४ तो० ।	
४ आढकाः—१ द्रोणः ।	२ पले—१ प्रसृतिः=८ तो० ।	
२ द्रोणौ—१ शूर्पः ।	२ प्रसृती—१ कुडवः=१६ तो० ।	
२ शूर्पौ—१ खारिका ।	२ कुडवौ—१ मानिका ३२ तो० ।	
१०० पलानि—१ तुला ।	२ मानिके—१ प्रस्थः ६४ तो० ।	
२० तुलाः—१ भारः ।	४ प्रस्थाः—१ आढकः=२५६ तो० ।	
	४ आढकाः—कलसः=१०२४ तो० ।	
	२ कलसौ—१ शूर्पः=२०४८ तो० ।	
	२ शूर्पौ—१ द्रोणी=४०९६ तो० ।	
	४ द्रोण्यः—खारी=१६३८४ तो० ।	
	१०० पलानि—१ तुला ४०० तो० ।	
	२,००० पलानि=१ भारः=८,००० [तो० ।	

तत्सकलकर्मसु योज्यं । आर्द्रं यद्द्रव्यं तद्विगुणं युक्त्यात्प्र-
स्थादिमानेषु तुलाया विना द्रवार्द्रद्रव्यं यद्युक्तं भवति
तदा द्विगुणं कार्यं नान्यत्र एषो मया निश्चयः कृतः ॥ ४६ ॥

दी०—इदानीमनुक्तप्रयोगे तद्भक्षणकालादिक-
माह—

कालेऽनुक्ते प्रभातं स्यादङ्गेऽनुक्ते जटा भवेत् ॥ ४७ ॥

भागेऽनुक्ते तु साम्यं स्यात्पात्रेऽनुक्ते च मृण्मयम् ।

द्रवेऽनुक्ते जलं ग्राह्यं तैलेऽनुक्ते तिलोद्भवम् ॥ ४८ ॥

दी०—काले भेषजभक्षणसमयेऽनुक्ते अप्रकाशिते
सति प्रभातं प्रातःकाल एव स्यात्, तथाङ्गे द्रव्यावयवे-
ऽनुक्ते सति जटा मूलं स्यादित्यर्थः । भागे द्रव्याणां
परिमाणेऽनुक्ते सति साम्यं स्यात् सर्वेषां समता
भवतीत्यर्थः । पात्रे इति द्रव्यस्य करणार्थं स्थापनार्थं
च भाजनेऽनुक्ते सति तदा मृण्मयं मृत्पात्रं ग्राह्यम् ।
चकाराद्भवानुक्तविषये पानीयं, तथाचोक्तं 'द्रवेऽप्यनुक्ते
जलमेव देयं भागेऽप्यनुक्ते समता विधेया । अङ्गेऽप्य-
नुक्ते विहितं तु मूलं कालेऽप्यनुक्ते दिवसस्य पूर्वम्' इति ॥

गू०—औषधभक्षणार्थमनुक्ते काले सति प्रभातं
स्यात् । अङ्गे अनुक्ते सति जटा भवेत् । अनुक्ते माने
सति साम्यं स्यात् । काथादिकथनसमये अनुक्ते पात्रे
सति मृण्मयं स्यात् भवेत् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

दी०—अथ योगेषु पुनरुक्तद्रव्यस्य मानमाह—

एकमप्यौषधं योगे यस्मिन्यत्पुनरुच्यते ।

मानतो द्विगुणं कार्यं तद्द्रव्यं तत्त्वदर्शिभिः ॥ ४९ ॥

दी०—एकमिति । यत्र योगे एकं वापि द्रव्यं
द्विपर्यायनाम्ना कथितं तदेवौषधं मानतः परिमाणात्
द्विगुणं कार्यं द्विगुणिता च एकद्रव्यभागापेक्षया इति
तत्त्वदर्शिभिरायुर्वेदरहस्यज्ञापकैः प्रोक्तमित्यर्थः । तथाहि
—'घृते तैले च योगे च यद्द्रव्यं पुनरुच्यते । तज्ज्ञा-
तव्यमिदं हार्येण मानतो द्विगुणं भवेत् ॥' इति ॥ ४९ ॥

गू०—यस्मिन्योगे एकमप्यौषधं पुनरुच्यते तद्द्रव्यं
तत्त्वदर्शिभिः वैधैर्मानतः द्विगुणं प्रोक्तं । अन्यदपि
सांप्रदायिकं प्रयोगं वदन्ति ग्रन्थान्तरात्—'चूर्णस्नेहा-
सवा लेहाः प्रायः स्युश्चन्दनान्विताः । कषायलेपयोश्चात्र
युज्यते रक्तचन्दनम्' ॥ ४९ ॥

दी०—इदानीं सामान्यचन्दनग्रहणं योगविशेषेषु
विभजन्नाह—

चूर्णस्नेहासवा लेहाः प्रायश्चन्दनान्विताः ।

कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनम् ॥ ५० ॥

दी०—चूर्णेति । चूर्णादयः कल्पनाः चन्दनग्रह-
णेन श्वेतचन्दनान्विता ज्ञेयाः । आसवग्रहणेन सर्वे
सन्धानकाश्च । अवलेहग्रहणेन गुटिकाग्रहणं, यथा
लवङ्गादिचूर्णे लाक्षादितैले त्रिफलाघृते द्राक्षासवे च्यव-
नप्राशावलेहे द्रष्टव्यम् । कषायलेपयोस्तु चन्दनग्रहणेन
रक्तचन्दनं योज्यमित्यर्थः । कषायं स्वरसादिपञ्चकं तेन
स्वरसक्राथफाण्टहिमकल्कादयः । लेपो दशाङ्गप्रभृतयः ।
प्राय इति ग्रहणात् कुत्रापि व्याध्यनुरूपं बोद्धव्यम् ।
नचात्र नियमार्थं प्रायःशब्दः, यतो न्यूनमाचष्टे
क्वचित् । तथाहि—'प्रायःशब्दो विशेषार्थे कचिन्न्यू-
नेऽपि दृश्यते' इति । छर्द्यथमेलादिचूर्णं रक्तचन्दना-
न्वितमिति प्रसिद्धिः, व्याधिविहितत्वात् । तथाचोक्तं
—'रक्तं शीतं गुरु खादु छर्दितृष्णास्रपित्तजित् । तिक्तं
नेत्रहितं वृष्यं ज्वरव्रणविषापहम्' इति ॥ ५० ॥

दी०—इदानीं प्रसिद्धद्रव्याणां कालातिक्रमेण हीन-
गुणत्वमाह—

गुणहीनं भवेद्वर्षादूर्ध्वं तद्रूपमौषधम् ।

मासद्वयात्तथा चूर्णं हीनवीर्यत्वमाप्नुयात् ॥ ५१ ॥

हीनत्वं गुटिकालेहौ लभेते वत्सरात्परम् ।

हीनाः स्युर्घृततैलाद्याश्चतुर्मासाधिकात्तथा ॥ ५२ ॥

ओषध्यो लघुपाकाः स्युर्निर्वीर्या वत्सरात्परम् ।

पुराणाः स्युर्गुणैर्युक्ता आसवा धातवो रसाः ॥ ५३ ॥

दी०—गुणहीनमिति । वर्षादूर्ध्वं संवत्सरादुपरि
तद्रूपमौषधं गुणहीनं भवेत् स्वकार्यकरं न भवतीत्यर्थः ।
तद्रूपमिति यादृशं द्रव्यस्वरूपं तादृशमेव तद्रूपं कथितं
न तु चूर्णादिकल्पितम् । तथाच—'धातुरूपं द्रव्यवर्जं
न श्रेष्ठं वत्सरोषितमिति' । तथा चूर्णं तालीसाद्यादिकं,
मासद्वयादुपरि हीनवीर्यस्य भावः हीनवीर्यत्वमाप्नुयात्,
वीर्यहानिरप्यत्र भावमात्रं न तु सर्वथा वीर्यरहित-
त्वम्, यतस्तन्त्रान्तरे दृश्यते हि लवणभास्करादीनां
बहुपरिमाणं चिरकालसेवनार्थम् । तदुक्तं—'पिप्पली
पिप्पलीमूलं धान्याकं कृष्णजीरकम् । सैन्धवं च विडं'

१—प्रक्षिप्तमिदम् । २—कलिकातामुद्रितपुस्तके 'काल'
इति ।

१—अत एवाकलकस्य सप्तवर्षपर्यन्तमपि गुणा न
हीयन्ते । २—'चविकं' पा० ।

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting system in providing reliable financial information. It highlights the need for transparency and accountability in financial reporting.

The second part of the document focuses on the implementation of internal controls to prevent fraud and ensure the integrity of the financial data. It outlines the key components of a robust internal control system, including segregation of duties, authorization procedures, and regular monitoring.

The third part of the document addresses the challenges faced by organizations in managing their financial resources effectively. It provides practical advice on budgeting, cost management, and financial forecasting to help organizations achieve their financial goals.

The fourth part of the document discusses the impact of external factors, such as market conditions and regulatory changes, on an organization's financial performance. It emphasizes the need for flexibility and adaptability in financial management strategies.

The fifth part of the document concludes by summarizing the key findings and recommendations. It stresses the importance of continuous improvement in financial management practices and the role of leadership in fostering a culture of financial responsibility.

चैव पत्रं तालीसकेशरम् ॥ एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्च सौवर्चलस्य च । मरिचाऽजाजिशुण्ठीनामेकैकस्य पलं पलम् ॥ त्वगेले चार्धभागे च सामुद्रात् कुडवद्रयम् । दाडिमात् कुडवं चैव द्वे पले चाम्लवेतसात् ॥ इति । एतत् सम्भारं बहुकालोपयोगिकम्, अन्यथा व्यर्थमेतत् तस्माद्भावमात्रं चूर्णस्य मासद्वयादुपरि हीनत्वं स्यादित्यभिप्रायः । गुटिका विजयादिगुटिका, लेहाः खण्डखाद्या अवलेहप्रभृतयश्चिरकालस्थिता अपि स्वगुणं न परित्यजन्ति किन्तु किञ्चिद्गुणरहिता इति भावः । तथा तैलघृताद्याश्चतुर्मासाधिकादपि वत्सरात् परं स्वगुणं न परित्यजन्ति किन्तु किञ्चिद्गुणरहिता इति भावः, चतुर्मासाधिकाद्वत्सरात् परं षोडशमासादुपरीत्यर्थः । एके चतुर्मासाधिकास्तथेति पठन्ति । तत्र चतुर्मासग्रहणेन वर्षाकालं मन्यन्ते, 'वर्षायामुषितं स्नेहं पक्वं हीनत्वमाप्नुयात्' इति वचनात् । तथेति ग्रहणात् अत्रापि न भावमात्रं किन्तु द्रव्यसमूहपाकजस्य गुणस्य हानिर्न तु प्रकृतिगुणहानिः । तथाच 'लेहः सिद्धो गुडादीनां गुणहीनो भवेद्भुवम् । स्नेहाद्याः पूर्ववीर्याः स्युस्ते चतुर्मासतस्तथा' इति । केचित्तु 'हीनं च स्याद् घृतं पक्वं तैलं वा वत्सरात् परम्' इति केषाञ्चिन्मतमवलोक्य पठन्ति तत्र सर्वसम्मतं । यतः सर्वसम्मतं वाक्यमिदं दृश्यते 'घृतमब्दात् परं किञ्चिद्धीनवीर्यत्वमाप्नुयात् । तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायि गुणाधिकम्' इति । लघुपाका ओषध्यो वर्षादुपरि निर्वीर्याः स्युः, निःशेषेण वीर्यरहिता इत्यर्थः । न तु हीनत्वम् । ताश्च यवगोधूमप्रमुखाः । तथाच 'एतेषु यवगोधूमतिलमाषा नवा हिताः । रुढाः पुराणा विरसा न तथा गुणकारिणः ।' इति । अथ चिरकालस्थिता ये उत्कृष्टगुणाः स्युस्तानाह—पुराणा इत्यादि । पुराणाश्चिरकालस्थिता बहुसंवत्सरोषिता अपीत्यर्थः । गुणैर्युक्ता इति ते आसवादयो विशिष्टगुणान्विता भवन्तीत्यध्याहार्यम् । आसवा मद्यभेदाः, आसवा इति बहुवचनेन सर्वे सन्धानकाश्च ज्ञेयाः । धातव इति सुवर्णरजतादयः, बहुवचनाच्च संसिद्धमृगाङ्गादयोऽपि बोद्धव्याः ॥ ५१-५३ ॥

गू०—वर्षात्संवत्सरादूर्ध्वं तद्रूपं औषधं गुणहीनं भवेत् । वर्षादूर्ध्वं संवत्सरादनन्तरं न तु वर्षाऋतुभ्य ऊर्ध्वं । तथा तेन प्रकारेण मासद्वयानन्तरं चूर्णं हीनवीर्यत्वमाप्नुयात् । गुटिकावलेहौ एतौ द्वौ संवत्सरात्परं हीनत्वं

लभेते । तथा तेन प्रकारेण वर्षादधिकाः घृततैलाद्याः हीनाः स्युः भवेयुः । चतुर्मासाधिकाः चातुर्मास्याधिकाः लघुपाकाः ओषध्यः वत्सरात्परं निर्वीर्याः स्युः । आसवा धातवो रसाः पुराणा एव गुणैर्युक्ताः स्युः ॥ ५१-५३ ॥

दी०—इदानीं रोगाणामुक्तानुक्तद्रव्यविशेषमाह—

व्याधेरयुक्तं यद्द्रव्यं गणोक्तमपि तत्त्यजेत् ।

अनुक्तमपि यद्युक्तं योजयेत्तत्र तद्बुधः ॥ ५४ ॥

दी०—व्याधेरिति । यस्य व्याधेरयुक्तमसात्म्यं यद्द्रव्यं गणेषूक्तमपि तत्त्याज्यम्, यथा अतीसारे पथ्या । यद्गणेऽनुक्तमपि व्याधेः सात्म्यं तत्र तद्योज्यमिति व्यवहारः । यथाऽतीसारे स्तम्भनार्थं वत्सकपाठादि । तथा चोक्तम्—'गणोक्तमपि यद्द्रव्यं भवेद्वाधौ न यौगिकम् । तदुद्धरेद्यौगिकं तु प्रक्षिपेदन्ययौगिकम्' इति ॥ ५४ ॥

गू०—व्याधेः रोगस्य यत् अहितं अयुक्तं द्रव्यं तत् गणोक्तमपि त्यजेत् । गणेष्वनुक्तं द्रव्यं युक्तं भवति चेदायोजयेत् ॥ ५४ ॥ इति युक्तानुक्तविचारः ॥

दी०—इदानीं द्रव्याहरणार्थं देशादिकथनमाह—

आग्नेया विन्ध्यशैलाद्याः सौम्यो हिमगिरिर्मतः ।

अतस्तदौषधानि स्युरनुरूपाणि हेतुभिः ॥ ५५ ॥

अन्येष्वपि प्ररोहन्ति वनेषूपवनेषु च ।

दी०—आग्नेया इति । यतो विन्ध्यशैलाद्या आग्नेयाः अभिगुणभूयिष्ठाः । आदिग्रहणान्मलयसह्यपारियात्रा-(पर्वता)दयः । हिमगिरिस्तु सौम्यो मतः, सौम्यगुणभूयिष्ठ इत्यर्थः । अतो हेतोस्तदुद्भवानि द्रव्याणि तद्रूपाणि स्युरुष्णशीतवीर्याणि भवन्तीत्यर्थः । न केवलं शैलजातानि अन्येष्वपि वनेषूपवनेषु च यानि प्ररोहन्ति तान्यपि हेतुभिः कृत्वा शीतोष्णवीर्याणि भवन्तीति तात्पर्यार्थः । हेतुरपि ऋतुस्वरूपमिति, एतेन यादृशं ऋतुरूपं शीतोष्णादिकं भवति तादृशमेव तज्जातद्रव्यस्य वीर्यमित्यर्थः । आगमेऽपि 'अग्नीषोमीयत्वाज्जगतः' इति । वनमुद्यानं, उपवनं पुरुषव्यापारकृतं पूर्वमुक्तम् ॥ ५५ ॥

गू०—विन्ध्यशैलाद्याः ओषध्यः आग्नेयाः, हिमगिरिः सौम्यो मतः, हिमगिरौ या ओषध्यः ताः सौम्याः शीतगुणयुक्ताः, अतो हिमगिरिः पर्वतः सौम्यो मतः । कुतः ? यतः तदौषधानि तेषां पर्वतानामौषधानि हेतुभिः अनुरूपाणि स्युः यथा शीतहेतुभिरुपचानां

	Date	Page
1. Introduction	1/1/2020	1
2. Objectives	1/1/2020	2
3. Methodology	1/1/2020	3
4. Results	1/1/2020	4
5. Discussion	1/1/2020	5
6. Conclusion	1/1/2020	6
7. References	1/1/2020	7
8. Appendix	1/1/2020	8
9. Summary	1/1/2020	9
10. Acknowledgements	1/1/2020	10
11. Bibliography	1/1/2020	11
12. Glossary	1/1/2020	12
13. Index	1/1/2020	13
14. Appendix	1/1/2020	14
15. Summary	1/1/2020	15
16. Acknowledgements	1/1/2020	16
17. Bibliography	1/1/2020	17
18. Glossary	1/1/2020	18
19. Index	1/1/2020	19
20. Appendix	1/1/2020	20
21. Summary	1/1/2020	21
22. Acknowledgements	1/1/2020	22
23. Bibliography	1/1/2020	23
24. Glossary	1/1/2020	24
25. Index	1/1/2020	25
26. Appendix	1/1/2020	26
27. Summary	1/1/2020	27

रोगाणां उष्णान्यौषधान्युष्णहेतुरुपाणि शीतलहेतुना-
शकानि भवन्ति एवं शीतान्यौषधानि उष्णहेतुरुपाणि
उष्णहेतुनाशकानि भवन्तीत्यर्थः । नचाग्नेयाः सौम्या-
श्चौषध्यः पर्वतेष्वेवोत्पद्यन्ते नान्यत्र नह्यन्येष्वपि
तदाह ॥ ५५ ॥

दी०—इदानीं द्रव्याणामाहरणक्रममाह—

गृहीयात्तानि सुमनाः शुचिः प्रातः सुवासरे ॥ ५६ ॥

आदित्यसंमुखो मौनी नमस्कृत्य शिवं हृदि ।

साधारणधराद्रव्यं गृहीयादुत्तराश्रितम् ॥ ५७ ॥

दी०—गृहीयादिति । सुमनाः शोभनचित्तः पुरुष
इति शेषः, तानि पूर्वोक्तानि द्रव्याणि प्रातररुणोदये
गृहीयादुत्पाद्य धारयेदिति भावः । कथंभूतः ? शुचि-
रिति बाह्याभ्यन्तरेण, आदित्यमुख इति पूर्वाभिमुखः,
मौनीत्यजल्पकः, सुवासरे इति विशिष्टनक्षत्रादिसंयुक्ते
दिने । किं कृत्वा ? चित्ते ईश्वरं नमस्कृत्य । साधारण-
धराद्रव्यमिति साधारणधरा जाङ्गलानूपमिश्रिता
पृथ्वी तत्रोत्पन्नद्रव्यम् । उत्तराश्रितमिति उत्तरदिग्वि-
भागस्थितं मूलं द्रव्यमिति शेषः । एतेन द्रव्याणां
सर्वीर्यत्वं दर्शितम् । केचिदुत्तराश्रित इति पुरुषविशेषणं
पठन्ति । स च उत्तराभिमुखोभूत्वा गृहीयादिति ।
गृहीयादिति द्विसक्तिर्निश्चयार्थज्ञापनार्थम्, नान्यथा
गृहीयादित्यस्य तात्पर्यार्थः । एके तु गृहीयादिति पदं
पूर्वश्लोकेन योजनीयमिति वदन्ति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

गू०—अन्येषु वनेषु पर्वतेषु यान्यौषधानि प्ररोहन्ति
तानि शुचिर्भूत्वा सुमनाः पुमान् प्रातरेव सुवासरे
गृहीयात् । ग्रहणविधानमाह—मौनयुक्तः स पुमान्
आदित्यसंमुखो भूत्वा शिवं हृदि नमस्कृत्य उत्तराश्रितं
साधारणधराद्रव्यं औषधं गृहीयादित्यर्थः । ग्रन्थान्तरा-
द्भूमेर्लक्षणमाह ‘वर्णगन्धरसोपेता षड्विधा भूमिरुच्यते’ ।
तत्र समां गौरां कृष्णां लोहितां दृषद्वतीं बहुजलां
कठिनां च भूमिमौषधग्रहणाय परीक्षेत । तत्र साधार-
णा भूमिः श्रेष्ठा । सुश्रुतः साधारणां भूमिमाह—‘सर्वलक्ष-
णसंपन्ना भूमिः साधारणा स्मृता । द्रव्याणि यत्र तत्रैव
तद्गुणाश्च विशेषतः’ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

दी०—इदानीं कुत्सितस्थानजातद्रव्यस्य परित्या-
गमाह—

वल्मीककुत्सितानूपश्मशानोषरमार्गजाः ।

जन्तुवह्निहिमव्यासा नौषध्यः कार्यसिद्धिर्दाः ॥ ५८ ॥

दी०—वल्मीकेति । वल्मीकादिषु स्थानेषु जाता
उत्पन्ना ओषध्यो न कार्यकराः तथा जन्तुवह्निहिम-
व्यासाश्च, इत्यत्र व्याप्तशब्दो जन्त्वादिभिः प्रत्ये-
कमभिसंबध्यते । कुत्सितं बीभत्सस्थानं, आनूपं जल-
प्रायस्थानं जलव्याप्तमित्यर्थः । जन्तुव्यासा इति कृमि-
जग्धाः, वह्निव्यासा दावाग्निदग्धाः, हिमव्यासास्तुषा-
राभिव्यासाः । ओषध्य इति बहुवचनेनात्र पुष्पफल-
मूलत्वक्सारनिर्यासादयो बोद्धव्याः ॥ ५८ ॥

गू०—वल्मीककुत्सितानूपश्मशानोषरमार्गजाः ज-
न्तुवह्निहिमव्यासाश्चौषध्यः कार्यसिद्धिर्दा न । वल्मीकजं
तु मृगमयं, जलप्रायमानूपः । सुगममन्यत् ॥ ५८ ॥

दी०—इदानींमृतुविशेषेण विरेकवमनार्थमपि द्र-
व्याहरणकालमाह—

शरच्चखिलकार्यार्थं ग्राह्यं सरसमौषधम् ।

विरेकवमनार्थं च वसन्तान्ते समाहरेत् ॥ ५९ ॥

दी०—शरदीति । शरदि शरत्काले अखिलकार्यार्थं
सकलप्रयोगनिमित्तं ग्राह्यम् । वसन्तान्ते ग्रीष्मकाले
समाहरेद्गृहीयादित्यर्थः । यद्यपि अखिलकार्यग्रहणे-
नापि विरेकवमनमपि प्राप्तमेव तथापि वाक्यानां द्वैवि-
ध्येन सामान्यविशिष्टत्वं दर्शितमिति न दोषोऽखिलग्रह-
णेन । तथाच ‘ग्रीष्मे मञ्जरिकाप्रेषु वर्षासु दलचर्मणी ।
वसन्ते मूलमाश्रित्य वृक्षाणां च रसस्य च’ ॥ ५९ ॥

गू०—शरदि अखिलकार्यार्थं सर्वकार्यार्थं सरसं
औषधं ग्राह्यं । विरेकवमनार्थं वसन्तान्ते वसन्तमध्ये
समाहरेत् ॥ ५९ ॥

दी०—अथानुक्तावयवानां द्रव्याणामङ्गग्रहण-
माह—

अतिस्थूलजटा याः स्युस्तासां ग्राह्यास्त्वचो बुधैः ।

गृहीयात्सूक्ष्ममूलानि सकलान्यपि बुद्धिमान् ॥ ६० ॥

न्यग्रोधादेस्त्वचो ग्राह्याः सारः स्याद्वीजकादितः ।

तालीसादेश्च पुष्पाणि फलं स्यान्निफलादितः ॥ ६१ ॥

धातव्यादेश्च पुष्पाणि स्नुह्यादेः क्षीरमाहरेत् ।

इति श्रीदामोदरसूनुना शार्ङ्गधरेण विरचितायां

शार्ङ्गधरसंहितायां पूर्वखण्डे परिभाषा नाम

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[illegible]

दी०—अतिस्थूलेति । या औषध्यः अतिस्थूलजटाः पृथुतरमूलाः तासामौषधीनां त्वचो वल्कला ग्राह्याः, ताश्च घटनिम्बाम्रप्रभृतयः । ध्रुवमिति निश्चयेन । यानि सूक्ष्ममूलानि द्रव्याणि तान्यपि सकलानि गृहीयात्, बुद्धिमानिति सदैवः । सूक्ष्ममूलानि गोक्षुरकण्टकारिप्रभृतीनि । सकलानीति मूलपत्रपुष्पशाखान्वितानीत्यर्थः । ‘अतिस्थूलजटायाः स्यु’रिति केचित् पठन्ति । तत्रातिस्थूलजटानां त्वचो ग्राह्या इति दशमूलपक्षे प्रचारः ॥ अथ द्रव्याणां प्रसिद्धाङ्गाहरणत्वेन विशेषमाह—न्यग्रोधादेरिति । न्यग्रोधादेरित्यनेन विशेषो दर्शितः, न्यग्रोधो वटवृक्षस्तदादेर्द्रव्यस्यानुक्तत्वात् त्वचो वल्कला ग्राह्याः, आदिशब्दात् लक्षाम्रजम्बूकपीतनकाश्चत्प्रभृतयः । बीजकादित इति । बीजको विजयासारो वृक्षविशेषस्तदादितस्तत्प्रभृतेः सारो मध्यस्थितः काष्ठविशेषो ग्राह्यः, आदिशब्दात् खदिरासनबन्धूकवव्वूलादीनां ग्रहणम् । तालीसादेरिति तालीसः खनामख्यातः तदादेस्तत्पूर्वकात् पत्राणि पलाशानि ग्राह्याणि आदिग्रहणात् पत्रककौमारीनागवल्लीपत्रशाकादयः । त्रिफलादित इति त्रिफला प्रसिद्धा । तदादितस्तत्प्रभृतेः फलं ग्राह्यं आदिग्रहणात् प्रियङ्गुकङ्कोलमदनफलादयः । तालीसादेश्चेति । चकारादनुक्तान्यपि पुष्पनिर्वासुङ्गादीन्यनुमानतो बोद्धव्यानि ॥ ६० ॥ ६१ ॥

इति श्रीवात्सव्यन्वयाप्रकाशवैद्यश्रीभावसिंहात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायां प्रथमखण्डे परिभाषा नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

गू०—या औषध्यः अतिस्थूलजटाः स्युर्ध्रुवमिति निश्चयेन तासां त्वचो ग्राह्याः । बुद्धिमान्पुमान् सूक्ष्ममूलानि औषधानि गृहीयादित्यर्थः । न्यग्रोधादेः स्थूलवृक्षस्य त्वचो ग्राह्याः बीजकादितः विजयसारखदिरादेः सारः स्यात् त्रिफलादितः फलं स्यात् आदिशब्दाज्जातीफलकट्फलादयोऽपि ॥ ६० ॥ ६१ ॥

इति श्रीकाशीरामवैद्यरचितायां गूढार्थदीपिकायां सूत्रस्थाने परिभाषाध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥

दी०—पूर्वमुक्तं ‘भैषज्याख्यानकं तथा’ इति, इदानीं तद्दर्शयन्नाह—

अथ भैषज्याख्यानकाध्यायः ।

दी०—भैषज्यस्य आख्यानकं भक्षणकालादिकथनम् ॥

दी०—तदधिकृत्याह—

भैषज्यमभ्यवहरेत्प्रभाते प्रायशो बुधः ।

कषायांश्च विशेषेण तत्र भेदस्तु दर्शितः ॥ १ ॥

दी०—भैषज्यमिति । बुधो भैषज्यं प्रायशो बाहुल्येन प्रभाते अभ्यवहरेत् भक्षयेदित्यर्थः । भिषजा संस्तुतं द्रव्यं भैषज्यम् । बुध इत्यनेन औषधकालान् वीक्ष्य स्वबुद्ध्या शीलयेदित्यर्थः । नात्र प्रभातमेव सर्वेषां नियतकालं । अत एव वक्ष्यन्ते अत्रैव विशेषाः । यथा—कषायांश्च विशेषेणेति । विशेषग्रहणेन कषायान् प्रातरेवाभ्यवहरेत् नान्यत्र । कषायानिति बहुवचनेन खरसादयः पञ्चकषायसंज्ञका ज्ञातव्याः, तद्यथा—‘खरसः कल्पनिर्यूहौ हिमफाण्टौ च विश्रुताः’ इति । तत्र औषधभक्षणे भेदः कालभेदो दर्शितः कथित इत्यर्थः । वक्ष्यमाण इति शेषः ॥ १ ॥

गू०—प्रायशो बाहुल्येन प्रभाते भैषज्यं अवहरेत् प्रयोजयेत् विशेषतः कषायांश्च प्रयोजयेत् । तत्र भेदस्तु दर्शितः ‘कालेनुक्ते प्रभातं स्या’दित्यत्र ॥ १ ॥

गू०—अथ पञ्चविधकालः—

ज्ञेयः पञ्चविधः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम् ।

किञ्चित्सूर्योदये जाते तथा दिवसभोजने ॥ २ ॥

सायन्तने भोजने च मुहुश्चापि तथा निशि ।

दी०—इदानीं तद्वेदमाह—ज्ञेय इति । भैषज्यग्रहणे औषधभक्षणनिमित्ते नृणां पञ्चविधः पञ्चप्रकारः कालः समयो ज्ञेयः । एतच्चातिपातिव्याधिषु न कालनियम इत्येके भाषन्ते, यतः ‘अतिपातिषु रोगेषु नेच्छेद्विधिमिमं भिषक् । प्रदीप्तागारवच्छीघ्रं ततः कुर्यात् प्रतिक्रियाम्’ इति । सत्यं, तथापि कर्तव्यमेतत् । अथ पञ्चप्रकारानाह—किञ्चिदिति । तत्र किञ्चित् सूर्योदये जाते सति एकः कालः, स तु प्रायशः कषायार्थमादौ प्रतिपादितः, ‘कषायार्थं विशेषेण’ इति वचनात् । द्वितीयस्तु दिवसभोजने भैषज्यकालः स पञ्चविधो भवति । भोजनाग्रे यथा लवणार्द्रकं भोजनमिश्रं यथा हिङ्गुघृतादिकं, भोजनमध्ये यथा पानीयादिकं, भोजनान्ते यथा लवङ्गहरीतक्यादि भोजनपू-

Case No.	Case Name	Case Description	Case Status
1	Case 1	Description of Case 1	Open
2	Case 2	Description of Case 2	Open
3	Case 3	Description of Case 3	Open
4	Case 4	Description of Case 4	Open
5	Case 5	Description of Case 5	Open
6	Case 6	Description of Case 6	Open
7	Case 7	Description of Case 7	Open
8	Case 8	Description of Case 8	Open
9	Case 9	Description of Case 9	Open
10	Case 10	Description of Case 10	Open
11	Case 11	Description of Case 11	Open
12	Case 12	Description of Case 12	Open
13	Case 13	Description of Case 13	Open
14	Case 14	Description of Case 14	Open
15	Case 15	Description of Case 15	Open
16	Case 16	Description of Case 16	Open
17	Case 17	Description of Case 17	Open
18	Case 18	Description of Case 18	Open
19	Case 19	Description of Case 19	Open
20	Case 20	Description of Case 20	Open
21	Case 21	Description of Case 21	Open
22	Case 22	Description of Case 22	Open
23	Case 23	Description of Case 23	Open
24	Case 24	Description of Case 24	Open
25	Case 25	Description of Case 25	Open
26	Case 26	Description of Case 26	Open
27	Case 27	Description of Case 27	Open
28	Case 28	Description of Case 28	Open
29	Case 29	Description of Case 29	Open
30	Case 30	Description of Case 30	Open
31	Case 31	Description of Case 31	Open
32	Case 32	Description of Case 32	Open
33	Case 33	Description of Case 33	Open
34	Case 34	Description of Case 34	Open
35	Case 35	Description of Case 35	Open
36	Case 36	Description of Case 36	Open
37	Case 37	Description of Case 37	Open
38	Case 38	Description of Case 38	Open
39	Case 39	Description of Case 39	Open
40	Case 40	Description of Case 40	Open
41	Case 41	Description of Case 41	Open
42	Case 42	Description of Case 42	Open
43	Case 43	Description of Case 43	Open
44	Case 44	Description of Case 44	Open
45	Case 45	Description of Case 45	Open
46	Case 46	Description of Case 46	Open
47	Case 47	Description of Case 47	Open
48	Case 48	Description of Case 48	Open
49	Case 49	Description of Case 49	Open
50	Case 50	Description of Case 50	Open
51	Case 51	Description of Case 51	Open
52	Case 52	Description of Case 52	Open
53	Case 53	Description of Case 53	Open
54	Case 54	Description of Case 54	Open
55	Case 55	Description of Case 55	Open
56	Case 56	Description of Case 56	Open
57	Case 57	Description of Case 57	Open
58	Case 58	Description of Case 58	Open
59	Case 59	Description of Case 59	Open
60	Case 60	Description of Case 60	Open
61	Case 61	Description of Case 61	Open
62	Case 62	Description of Case 62	Open
63	Case 63	Description of Case 63	Open
64	Case 64	Description of Case 64	Open
65	Case 65	Description of Case 65	Open
66	Case 66	Description of Case 66	Open
67	Case 67	Description of Case 67	Open
68	Case 68	Description of Case 68	Open
69	Case 69	Description of Case 69	Open
70	Case 70	Description of Case 70	Open
71	Case 71	Description of Case 71	Open
72	Case 72	Description of Case 72	Open
73	Case 73	Description of Case 73	Open
74	Case 74	Description of Case 74	Open
75	Case 75	Description of Case 75	Open
76	Case 76	Description of Case 76	Open
77	Case 77	Description of Case 77	Open
78	Case 78	Description of Case 78	Open
79	Case 79	Description of Case 79	Open
80	Case 80	Description of Case 80	Open
81	Case 81	Description of Case 81	Open
82	Case 82	Description of Case 82	Open
83	Case 83	Description of Case 83	Open
84	Case 84	Description of Case 84	Open
85	Case 85	Description of Case 85	Open
86	Case 86	Description of Case 86	Open
87	Case 87	Description of Case 87	Open
88	Case 88	Description of Case 88	Open
89	Case 89	Description of Case 89	Open
90	Case 90	Description of Case 90	Open
91	Case 91	Description of Case 91	Open
92	Case 92	Description of Case 92	Open
93	Case 93	Description of Case 93	Open
94	Case 94	Description of Case 94	Open
95	Case 95	Description of Case 95	Open

व्रान्ते चेति यथा धात्रीलोहमलपिते । तृतीयकालस्तु सन्ध्यासमयभोजने ज्ञेयः, सोऽपि त्रिविधः प्रासे प्रासान्तरे भुक्तान्ते चेति स चानुमानतो बोद्धव्यः । चतुर्थकालस्तु वारंवारं कथितः, स द्विविधः, तत्र द्रव्यं सान्नं निरन्नं चेति । पञ्चमः कालस्तु निशि रात्रौ बोद्धव्यः ॥ २ ॥

गू०—तमाह—नृणां भैषज्यग्रहणे भक्षणार्थं पञ्चविधः कालो ज्ञेयः—किञ्चित्सूर्योदये जाते प्रथमकालो ज्ञेयः । तथा तेन प्रकारेण दिवसभोजनेन मध्याह्ने द्वितीयः कालो ज्ञेयः । च पुनः सायन्तने भोजने तृतीयग्रहरे तृतीयः कालो ज्ञेयः । मुहुः कोऽर्थः—चतुर्थग्रहरे चतुर्थः कालो ज्ञेयः । अत्र मुहुरव्ययम् । चतुर्थग्रहारार्थं दर्शितः । निशि सन्ध्यायां पञ्चमः कालो ज्ञेयः । इति पञ्चकालानामनुक्रमणिका ॥ २ ॥

दी०—अथ तेषां प्रत्येकं विशेषविवरणमाह—

प्रायः पित्तकफोद्रेके विरेकवमनार्थयोः ॥ ३ ॥

लेखनार्थं च भैषज्यं प्रभाते तत्समाहरेत् ।

एवं स्यात्प्रथमः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम् ॥ ४ ॥

दी०—प्राय इति । पित्तकफोद्रेके सति विरेकवमनार्थयोः द्रव्यं प्रभाते भक्षयेदित्यभिप्रायः । यथा पित्तोद्रेके विरेकः कफोद्रेके वमनम् इति । उद्रेको दोषोत्कटः । अन्यथा अस्मिन् कालेऽपि वमनविरेकयोर्न निषेधः । तथाहि 'सद्योभुक्तस्य वा जाते ज्वरे सामे विशेषतः । वमनं वमनार्हस्य शस्तमित्याह वाग्भटः' इत्यादिवचनात् । वमनातियोगेन विरेकं शृदु कारयेत् इत्यपि न केवलं वमनविरेकनिमित्तम् । लेखनार्थं च प्रातरेव लेखनं पत्तलीकरणं पुरुषाणां दोषाणां च । पुरुषाणां यथास्थूलस्य मध्वम्बुना, दोषाणां यथा—वायोस्तैलं, पित्तस्य घृतं, कफस्य मधु इति । एवमिति परिसमाप्तः प्रथमः कालः ॥ ३-४ ॥

गू०—अथ प्रथमकालः । प्रायः अतिशयेन कफोद्रेके पित्तकफाधिक्ये विरेकवमनार्थयोः, च पुनः लेखनार्थं कृशीकरणार्थं मेदोरोगादौ दन्तधावनार्थं च । तत्र भैषज्यं प्रभाते समाहरेत् भक्षयेदित्यर्थः । एवं, अनुना प्रकारेण भैषज्यग्रहणे प्रथमः कालः स्यात् इति प्रथमः ॥ ३ ॥ ४ ॥

दी०—अथ द्वितीयकालमाह—

भैषज्यं विगुणेऽपाने भोजनाग्रे प्रशस्यते ।

अरुचौ चित्रभोज्यैश्च मिश्रं रुचिरमाहरेत् ॥ ५ ॥

समानवाते विगुणे मन्देऽग्नावग्निदीपनम् ।

दद्याद्भोजनमध्ये च भैषज्यं कुशलो भिषक् ॥ ६ ॥

व्यानकोपे च भैषज्यं भोजनान्ते समाहरेत् ।

हिक्काक्षेपककम्पेषु पूर्वमन्ते च भोजनात् ॥ ७ ॥

एवं द्वितीयकालश्च प्रोक्तो भैषज्यकर्मणि ।

दी०—भैषज्यमिति । अपाने गुदस्थिते वाते विगुणे कुद्धे भोजनाग्रे भुक्तादौ भक्षयेद्भैषज्यमिति शेषः । अरुचौ सत्यां चित्रभोज्यैर्मनोज्ञव्यञ्जनादिकैः सह मिश्रं मिलितं रुचिरं रुचिकरं यथा स्यात्तथा भक्षयेद्भैषज्यमिति पूर्ववन्मन्तव्यम् । समानवाते नाभिस्थिते वायौ विगुणे प्रकुपिते सत्यग्निमान्द्येऽपि च अग्निदीपनमभिकरं द्रव्यं भोजनमध्ये दद्यादित्यर्थः । तथा हिक्काक्षेपककम्पेषु सत्सु भोजनस्य पूर्वमन्ते च दद्यात् । आक्षेपको वातरोगे पठितः, कम्पोऽपि वातरोगे ॥ ५-७ ॥

गू०—अपाने गुदस्थे वायौ विगुणे सति भैषज्यं मध्याह्ने भोजनाग्रे भोजनादौ प्रशस्यते युज्यते । द्वितीये काले मध्याह्ने इति सर्वत्रैव योज्यम् । अरुचौ सत्यां चित्रभोज्यैः सह रुचिरं औषधं मिश्रं अन्नयुक्तं यथा स्यात्तथा आहरेत् प्रयोजयेत् । चित्रभोज्यैः नानाव्यञ्जनैः, समानवाते नाभिस्थे वायौ, मन्देऽग्नी च सति अग्निदीपनभैषज्यं कुशलो भिषक् भोजनमध्ये दद्यात् । कुशलो भिषक् वैद्यकशास्त्रे निपुणः । व्यानकोपे सर्वशरीरस्थे वायौ कुपिते सति भैषज्यमौषधं भोजनान्ते भोजनमध्ये समाहरेद्योजयेत् । हिक्काक्षेपककम्पेष्वधिकेषु सत्सु भोजनात्पूर्वं अन्ते च भैषज्यं योजयेदिति शेषः । आक्षेपकः वायुः । एवमनुना प्रकारेण द्वितीयः कालः भैषज्यकर्मणि प्रोक्तः ॥ ५-७ ॥

दी०—अथ तृतीयकालमाह—

उदाने कुपिते वाते स्वरभङ्गादिकारिणि ॥ ८ ॥

प्रासे प्रासान्तरे देयं भैषज्यं सान्ध्यभोजने ।

प्राणे प्रदुष्टे सान्ध्यस्य भुक्तस्यान्ते च दीयते ॥ ९ ॥

औषधं प्रायशो धीरैः कालोऽयं स्यात्तृतीयकः ।

दी०—उदाने इति । उदाने कण्ठस्थिते वाते कुपिते, कथंभूते स्वरभङ्गादिकारिणि, स्वरभङ्गो विकृतस्वरत्वं सूक्तत्वं वा, आदिग्रहणात् कण्ठगतारोगाणां ग्रहणम् । सान्ध्यभोजने सन्ध्यासमयभोजनेऽग्रे प्रासे कवले प्रासान्तरे कवलयोर्मध्ये भैषज्यं देयमित्यभिप्रायः । तथा

Date	Description
1/1/2020	Initial assessment of the project area. The site is located in a rural area with a mix of agricultural and natural habitats. The project area is approximately 100 hectares in size.
1/15/2020	Field visit to the project area. The site is located in a rural area with a mix of agricultural and natural habitats. The project area is approximately 100 hectares in size.
2/1/2020	Field visit to the project area. The site is located in a rural area with a mix of agricultural and natural habitats. The project area is approximately 100 hectares in size.
2/15/2020	Field visit to the project area. The site is located in a rural area with a mix of agricultural and natural habitats. The project area is approximately 100 hectares in size.
3/1/2020	Field visit to the project area. The site is located in a rural area with a mix of agricultural and natural habitats. The project area is approximately 100 hectares in size.
3/15/2020	Field visit to the project area. The site is located in a rural area with a mix of agricultural and natural habitats. The project area is approximately 100 hectares in size.
4/1/2020	Field visit to the project area. The site is located in a rural area with a mix of agricultural and natural habitats. The project area is approximately 100 hectares in size.
4/15/2020	Field visit to the project area. The site is located in a rural area with a mix of agricultural and natural habitats. The project area is approximately 100 hectares in size.
5/1/2020	Field visit to the project area. The site is located in a rural area with a mix of agricultural and natural habitats. The project area is approximately 100 hectares in size.
5/15/2020	Field visit to the project area. The site is located in a rural area with a mix of agricultural and natural habitats. The project area is approximately 100 hectares in size.

प्राणे हृदयस्थिते प्राणवाते प्रदुष्टे सति सान्ध्यस्य भुक्त-
स्याहारस्य अन्ते प्रान्ते औषधं देयमित्यर्थः । धीरैरिति
गम्भीरबुद्धिभिः पुरुषैः । अयं तृतीयः कालः स्याज्जानी-
यात् । ननु कथं वायोः प्राणादयः पञ्चभेदा दर्शिताः
पित्तकफयोस्तु नोदाहृताः ? उच्यते—अनिलस्तु दोष-
धातुमलादीनां प्रधानतमः प्रकोपकारणहेतुश्च अतः
एवास्य प्रकोपेण पित्तकफयोः प्रकोप एव 'एकः प्रकु-
पितो दोषः सर्वानेव प्रकोपयेत्' इति वचनात् । अन्य-
दपि 'स्वयम्भूरेष भगवान् वायुरित्यभिज्ञादितः ।
अचिन्त्यवीर्यो दोषाणां नेता रोगसमूहराद्' ॥ ८-९ ॥

गू०—उदाने कण्ठस्थे वायौ कुपिते सान्ध्यभोजने
तृतीयप्रहरे भैषज्यं ग्रासग्रासान्तरे देयम् । भूते उदाने
स्वरभङ्गादिकारणं शीलं यस्य तस्मिन् हृदिस्थे प्राण-
वाते प्रदुष्टे सति सान्ध्यस्य भुक्तस्यान्ते तृतीयप्रहरमध्ये
धीरैः प्रायशो बाहुल्येन औषधं दीयते । इत्ययं तृतीयः
कालः स्यात् । इति तृतीयकालः ॥ ८ ॥ ९ ॥

दी०—अथ चतुर्थकालमाह—

मुहुर्मुहुश्च तृदृच्छर्दिहिकाश्वासगरेषु च ॥ १० ॥

सात्रं च भेषजं दद्यादिति कालश्चतुर्थकः ।

दी०—मुहुर्मुहुरित्यादि । तृडादिषु सत्सु मुहुर्मुहु-
र्वारंवारं सात्रमिति भक्तमिश्रितं द्रव्यं दद्यात् । चका-
रात् क्वचिन्निरञ्ज्यवहाराच्च दोषः । तृदृ तृष्णा, गरमत्र
विषम् । इति चतुर्थः कालः ॥ १० ॥

गू०—मुहुस्तुर्ये प्रहरे कोऽर्थः । पुनः तृदृच्छर्दिहि-
काश्वासगरेषु सात्रं भेषजम् । तृदृ तृष्णा, गरं विषम् ।
इति चतुर्थः ॥ १० ॥

दी०—अथ पञ्चमकालमाह—

ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु लेखने बृंहणे तथा ॥ ११ ॥

पाचनं शमनं देयमनञ्च भेषजं निशि ।

इति पञ्चमकालः स्यात् प्रोक्तो भैषज्यकर्मणि ॥ १२ ॥

दी०—ऊर्ध्वेति । रात्रौ पाचनशमनरूपमौषधं चा-
न्नरहितं देयमिति भावः । कुत्र ? ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु
तथा लेखने बृंहणे च जत्रु ग्रीवामूलं, तदूर्ध्वविकाराः
शिरोरोगादयः । तथाच—'ऊर्ध्वजत्रुरोगे तु सायं
स्यादवलेहिका' इत्यादिवचनात् लेखनं प्रवृद्धरोगाणां
हृत्स्नानां बृंहणमिति क्षीणदोषवर्धनमिति भावः । निशी-
ति सामान्येन सकलरात्रावित्येके भाषन्ते, संप्रदाने तु
प्रथमं यामं वरमित्यर्थः । 'इति पञ्चमकालः स्यात्'

इत्यस्य स्थाने 'इत्येवं पञ्चमः कालः' पाठः साधुः ।
भैषज्यहेतवे द्रव्यभक्षणनिमित्ते इत्येवं पञ्चमः कालः
कथितः ॥ ११ ॥ १२ ॥

गू०—ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु सत्सु तथा करणीये ले-
खने बृंहणेऽर्थे पाचनं द्रव्यं स्थानान्मलसञ्चयमूर्ध्वमधो
वा यज्येतच्छमनं इत्ययं भैषज्यहेतवे पञ्चमकालः
प्रोक्तः । इति पञ्चमकालः ॥ ११ ॥ १२ ॥

दी०—इदानीं द्रव्ये रसादीनां विशेषत्वस्थामाह—

द्रव्ये रसो गुणो वीर्यं विपाकः शक्तिरेव च ।

संबन्धेन क्रमादेताः पञ्चावस्थाः प्रकीर्तिताः ॥ १३ ॥

रसः—मधुरोऽम्लः पटुश्चैव कटुतिक्तकषायकाः ।

इत्येते षड्रसाः ख्याता नानाद्रव्यसमाश्रिताः ॥ १४ ॥

धरांस्त्रुक्ष्मानलजलज्वलनाकाशमाहृतैः ।

वारवभिक्ष्मानिलैर्भूतद्रव्यै रसभवः क्रमात् ॥ १५ ॥

गुणाः—गुरुः स्निग्धश्च तीक्ष्णश्च रुक्षो लघुरिति क्रमात् ।

धरांस्त्रुवह्निपवनव्योम्नां प्रायो गुणाः स्मृताः ॥ १६ ॥

एष्वेवान्तर्भवन्त्यन्ये गुणेषु गुणसञ्चयाः ।

वीर्यम्—वीर्यमुष्णं तथा शीतं प्रायशो द्रव्यसंश्रयम् १७

तत्सर्वमग्नीषोमीयं दृश्यते भुवनत्रये ।

अत्रैवान्तर्भवन्ति वीर्याण्यन्यानि यान्यपि ॥ १८ ॥

विपाकः—त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वादुम्लकटुकात्मकः ।

मिष्टः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः ॥ १९ ॥

कषायकटुतिक्तानां पाकः स्यात्प्रायशः कटुः ।

मधुराज्जायते श्लेष्मा पित्तमम्लाच्च जायते ॥ २० ॥

कटुकाज्जायते वायुः कर्माणीति विपाकतः ।

प्रभावः—प्रभावस्तु यथा धात्री लकुचस्य रसादिभिः २१

समापि कुरुते दोषं नियतस्य विनाशनम् ।

क्वचित्तु केवलं द्रव्यं कर्म कुर्यात्प्रभावतः ॥ २२ ॥

उवरं हन्ति शिरोबद्धा सहदेवीजटा यथा ।

क्वचिद्रसो गुणो वीर्यं विपाकः शक्तिरेव च ॥ २३ ॥

कर्म स्वं स्वं प्रकुर्वन्ति द्रव्यमाश्रित्य ये स्थिताः ।

दी०—द्रव्य इति । द्रव्ये प्रधानभूते रसादयः पञ्चा-
वस्थाः कथिताः, संबन्धेन क्रमादिति ज्ञानक्रमात्, ताश्च
रसगुणवीर्यविपाकप्रभावादयो रसाः षट् मधुरादयस्ते
तु मधुराम्ललवणतिक्तोषणकषायाः । गुणा विंशतिः—
ते यथा—गुरु-मन्द-हिम-स्निग्ध-क्षुब्ध-सान्द्र-मृदु-
स्थिर-सूक्ष्म-विशदा इति दश; विपर्ययास्तु—लघु-तीक्ष्णो-
ष्णरुक्षखरद्रवकठिनसरस्थूलपिच्छिलाः; एवं विंशति-

गुणाः कथिताः । वीर्यमिति द्विविधं शीतमुष्णं चेति । केचिदष्टविधमाहुः—शीतोष्णस्निग्धरूक्षविशदपिच्छल-मृदु तीक्ष्णं चेति, यतः—‘वीर्यसंज्ञा गुणा ह्येते तेऽपि द्रव्याश्रया मताः’ इति वचनात् । विपाकस्तु त्रिविधः स्वा-द्रव्यमूलकटुकात्मक इति । केचिदुल्लुख्यद्वारेण द्विविधमाहुः । तत्र मधुरः कटुकात्मकः यतो मधुराख्यो गुरुः कटुकाख्यो लघुरिति । शक्तिश्चाचिन्त्यप्रभावो द्रव्याणां यथा मणि-मन्त्रौषधीनां विधिः । एतेऽपि रसादयो द्रव्याश्रिता भवन्ति तस्माद्द्रव्यं प्रधानमित्याहुः । यदुक्तं ‘पाको नास्ति विना वीर्याद्वीर्यं नास्ति विना रसात् । रसो नास्ति विना द्रव्याद्द्रव्यं श्रेष्ठतमं स्मृतम्’ इति । द्रव्यमिति सामान्यग्रहणेन मूलत्वकसारनिर्यासादीन्यभिधीयन्ते । तद्यथा—‘मूलत्वकसारनिर्यासनालस्वरसपङ्क्ताः । क्षीरं क्षीरं फलं पुष्पं भस्म तैलानि कण्टकम् ॥ पत्राणि शृङ्गकन्दानि प्ररोहास्तूद्धिदादयः । द्रव्यशब्देन गृह्यन्ते जङ्गमाः पार्थिवास्तथा ॥’ इति । जङ्गमा अपि यथा—‘मधूनि गौरसाः पित्तं वसा मज्जाऽसृगामिषम् । विण्मूत्रचर्मरेतोऽस्थि स्नायुश्चङ्गनखं खुराः ॥ जङ्गमेभ्यः प्रयुज्यन्ते केशा लोमानि रोचनाः’ इति । पार्थिवाश्च यथा—‘सुवर्णं समलाः पञ्च लोहाश्चेति कलासु च । मनःशिलाले मणयो लवणं गैरिकज्जनम्’ इत्यादि ॥

अथ तेषां रसादीनां स्वरूपमाह—मधुर इति । मधुरादयः षड्रसा द्रव्याश्रिताः सन्तोऽपि व्याख्याता एव । तत्र मधुरो घृतगुडादिः, अम्लो अम्लीकामातु-ल्लङ्गादिः, पटुलवणपर्यायः स च सैन्धवादिः, कटुको मरीचादिः, तिक्तो निम्बादिः, कषायो हरीतक्यादिः ॥ एतेषां मूर्तानामुत्पत्तिमाह—धरेत्यादि । उत्पत्तिस्तु भूतद्रव्येण भवति । भूतं पृथिव्यादि । क्रमादिति युक्तक्रमेण तद्यथा—धराभ्युभ्यां मधुरो रसः, तेन पृथिव्यम्बुवा-हुल्येन मधुररस उत्पद्यते, एवं क्षमाऽनलाभ्यामम्लः, जलज्वलनाभ्यां लवणः, आकाशमरुद्भ्यां कटुकः, वायव-मिभ्यां तिक्तः, क्षमाऽनिलाभ्यां कषाय इति रसः ॥

अथ गुणाः—गुरुरिति । गुरुस्निग्धादयो गुणाः क्र-मात् धरादीनां कथिताः । क्रमो यथा—धराया गुरुः, अम्बुनः स्निग्धः, वह्नेस्तीक्ष्णः, पवनस्य रूक्षः, व्योम्नो लघुरिति । प्राय इति प्रायेण एतेऽत्र मुख्या गुणा गुणानां मध्ये कथिताः । पञ्चगुणग्रहणं भूतक्रमेण कृतम् । एष्वेव पञ्चगुणेषु अन्योऽपि श्लक्ष्णसान्द्रमृदु-प्रभृतिगुणसंचयो बोद्धव्यः । स चाप्यनुमानतो निरूप-

णीयः । गुणा इति बहुवचनत्वेन व्यव्यायी विकासी चाकरौ द्वौ द्वाविंशत्यर्थमिति केचित्, सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रयो महागुणाः कथिता इति कैश्चित् ॥

अथ वीर्यम्—वीर्यमिति शक्तिः । तद्विविधमपि प्रायशो बाहुल्येन द्रव्याश्रयं द्रव्याधीनं भवति । द्विविधं शीतोष्णभेदेन । यस्माद्भुवनत्रयमभ्यात्मकं सोमात्मकं च दृश्यते । अत्रैव शीतोष्णवीर्ये अन्यानि यानि वीर्याणि तान्यन्तर्भविष्यन्तीति केचित् वदन्ति न स्वमतम्, यतः प्रायश इति ग्रहणेन शीतोष्णं विशिष्टवीर्यम् । अन्यानीति स्निग्धरूक्षविशदपिच्छलमृदुतीक्ष्णादीनि महाभूतानि तु क्षमाभ्युज्ज्वलनाकाशमरुतः ॥

अथ विपाकमाह—मिष्ट इति । प्रायशो बाहुल्येनात्र त्रिविध एव विपाकः मधुरोऽम्लः कटुक इति । विशिष्टो पाको विपाकस्तत्र मिष्टो मधुरः पटुलवण एत-योर्मधुर इति मधुरविपाक इत्यभिप्रायः । अम्लोऽम्ल-मिति । अम्लो रसः अम्लमेव पच्यते । कटुतिक्तक-षायाणां रसानां कटुरिति कटुकविपाकः स्यात् । एत-दभिप्रायेण तन्त्रान्तरे चोक्तम् ‘त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्रमूलकटुकात्मकः’ इति । अत एव विपाकानां त्रिविधं कर्म भवति । तदाह—मधुरादित्यादि । मधु-रान्मधुरविपाकात् श्लेष्मा प्रजायते प्रकोपमापद्यते इत्यर्थः । अम्लाच्चेत्यम्लविपाकात् पित्तमिति । कटुका-दिति कटुकविपाकाद्वायुरिति । एतानि कर्माणि यत् कुर्वन्ति तत् कर्म, कर्मशब्देनात्र दोषप्रकोपव्यापार-लक्षणं धर्म इति ॥

इदानीं प्रभावमाह—प्रभाव इति । विशिष्टो भाव उत्कृष्टा शक्तिरित्यर्थः । यथा धात्री आमलकीफलं रसा-दिभिरिति रसगुणवीर्यविपाकादिभिः समा समानगुणा लघुरप्यस्ति तथापि तदेवामलकीफलं प्रभावाद्दोषत्रय-नाशनं नियतमेव । इति रसादिप्रभावः ॥

केवलं द्रव्यप्रभावमाह—क्वचिदित्यादि । कुत्रापि केवलमेकद्रव्यमेव प्रभावतः कर्म कुर्यात् । यथा सहदे-वीजटा शिरोबद्धा सती ज्वरं हन्तीति । अतएवाचिन्त्यो मणिमन्त्रौषधीनां प्रभाव इति विश्रुतिः । एके ‘प्रभावस्तु यथा धात्रीलकुचस्य रसादिभिरिति’ पठन्ति । तत्र लकुच-फलस्य रसादिभिः सह धात्री समानधर्मा, तत्रापि धात्री प्रभावादेव दोषत्रयनाशिनी भवति । लकुचफलम्—लकुचः क्षुद्रपनसः, नारङ्गफलमित्येके ॥ १३-२३ ॥

अथ द्रव्याश्रितानां रसादीनां निजोत्कृष्टतामाह—क्वचिदिति । द्रव्यमाश्रित्य स्थिता ये रसादयस्ते

स्वं स्वं कर्म कुर्वन्ति । क्वचिद्रस इति यथा—
 तिक्ता गुडची उष्णवीर्यापि पित्तं शमयति । क्वचिद्गुणो
 यथा—कटुकं मूलकं श्लेष्माणं च वर्धयति स्निग्ध-
 गुणत्वात् । क्वचिद्वीर्यमिति यथा—महत्पञ्चमूलं कषायं
 तिक्तानुरसं वातं शमयति उष्णवीर्यत्वात् । ननु गुणवी-
 र्ययोः को भेदः ? उच्यते, य एव गुणा धात्रीफले त एव
 हरीतक्यां सन्ति । वीर्ये विशेषोऽस्ति यतः उष्णवीर्या ह-
 रीतकी शीतवीर्यं धात्रीफलमिति, तस्माद्विज्ञत्वं प्रतिपा-
 दितमिति न दोषः । क्वचिद्विपाक इति यद्व्यं परिणा-
 मकाले स्वाभाविकं रसं परित्यज्य रसान्तरं भजते तत्र
 विपाकेति संज्ञा, यथा शुष्ठी कटुकापि वातं शमयति
 मधुरपाकत्वात् । क्वचित् शक्तिरिति । यथा शक्तिः
 प्रभावतः यतो रसगुणवीर्यविपाकैर्यत् कर्म कर्तुं न
 शक्यते तत्कर्म कुर्वन् प्रभाव इति संज्ञा, यथा खदिरः
 कुष्ठं हन्ति । अत एवाह सुश्रुतः—‘अमीमांस्यान्यचि-
 न्त्यानि प्रसिद्धानि स्वभावतः । आगमेनोपयोज्यानि
 भेषजानि विचक्षणैः’ ॥ इति द्रव्यादिकथनम्
 ॥ १३-२३ ॥

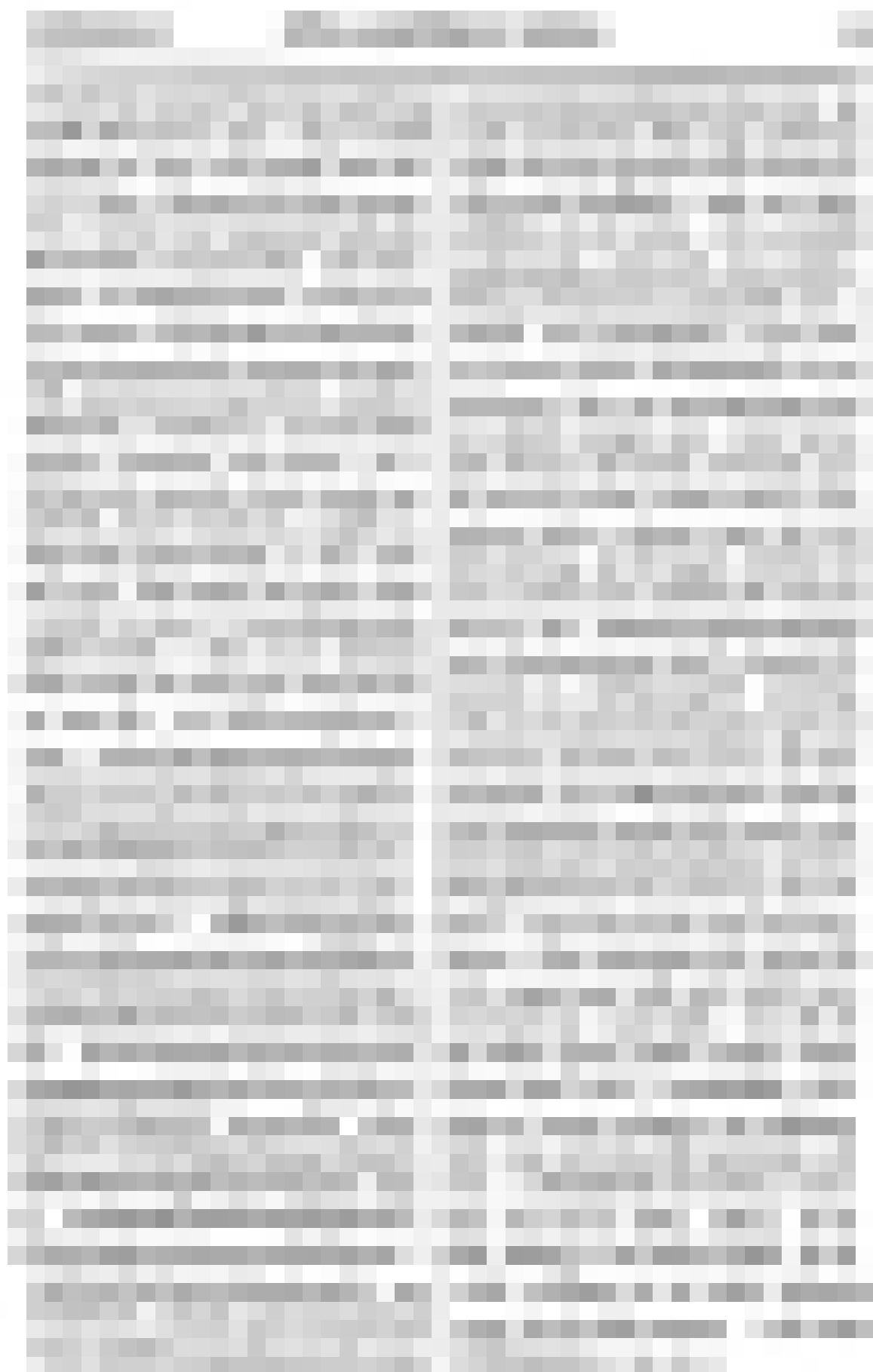
गू०—नता रसादयः पञ्चावस्थाः सम्बन्धेन द्रव्ये
 प्रकीर्तिताः । सम्बन्धेन तत्कार्यानुसन्धानेन द्रव्ये रसः
 द्रव्ये गुणः द्रव्ये वीर्यं शीतोष्णादिके द्रव्येऽपि पाकः
 विगतः विकारं प्राप्तः रसादिपाकः विपाकद्रव्ये शक्तिः
 शक्तिः प्रभावः सर्वं रसादिकं द्रव्ये तिष्ठतीति । तस्मा-
 द्रव्यं प्रधानम् । ननु रसादिकं विहाय द्रव्यमिति प्रधानं
 क्रियते । केचिदाचार्या ब्रुवते—द्रव्यं प्रधानमेव
 कस्माद्यवस्थितत्वात् । इह खलु द्रव्यं व्यवस्थितं न
 रसादयः । यथा आमे फले रसादयस्ते पक्वे न सन्ति
 नित्यत्वाच्च । नित्यं हि द्रव्यमनित्या गुणाः, यथा पा-
 र्थिवं द्रव्यं न रसादय आश्रयत्वाच्च । द्रव्यमाश्रिता
 रसादयो भवन्ति आरम्भसामर्थ्याच्च द्रव्याश्रित आ-
 रम्भः यथा विदार्यश्वगन्धादीनां द्रव्याणां काथनार्थं
 कुट्टनपाचनादिकरसारम्भः क्रियते न तथा रसा-
 दिधारम्भः । शास्त्रे हि द्रव्यं प्रधानमुद्देशे हि योगानां
 यथा मातुलुङ्गाग्निमन्थौ चेति न रसादय उपदि-
 श्यन्ते । कमापेक्षित्वाच्च रसादीनाम् । रसादयो
 हि द्रव्यादयः साध्यन्ते यथा महावृक्षः क्षीणोपि यस्मा-
 द्रव्यं तस्माद्द्रव्यं प्रधानम् । द्रव्यलक्षणं तु क्रियावद्गुण-
 वत्समवायिकारणमिति नेत्याहुः—अन्ये रसान्प्रधा-
 नान् ब्रुवते । कस्मात् । आगमात् । आगमो हि

शास्त्रमुच्यते । शास्त्रे रसाधिकता यथा रसायत्त आहार
 इति । तस्मिंश्च प्राक् उपदेशात् ते रसा यथा मधु-
 राम्ललवणा वातं शमयन्ति । अनुमानाच्च । रसतो
 ह्यनुमीयते द्रव्यम् । यथा मधुरमिति ऋषिवचनाच्च ।
 ऋषिवचनं वेदो यथा किञ्चित्किञ्चिदर्थं रसमाहरेदिति ।
 तस्माद्रसाः प्रधानम् । रसेषु गुणसंज्ञा रसलक्षणमन्य-
 त्रापि लक्षयामः । नेत्याहुः । अन्ये वीर्यं प्रधानमिति ।
 कस्माद्वंशेनौषधं निष्पद्यते । इहौषधकर्माण्यूर्ध्वोभा-
 गोभयभागसंशोधनसंशमनसंग्राहिकामिदीपनपीडनले-
 खनबृंहणरसायनवाजीकरणश्वयथुहरकारणविलयनदह-
 नदारणमन्थनप्राणप्रविषप्रशमनानि वीर्यप्रधानानि
 भवन्ति । तद्वीर्यं द्विविधम् । उष्णं शीतं च अग्नीषोमी-
 यत्वाज्जगतः । केचिदष्टविधमाहुः—उष्णं शीतं स्निग्धं
 रूक्षं विशदं पिच्छिलं मृदु तीक्ष्णं चेति । एतानि वी-
 र्याणि स्वगुणोत्कर्षात् सप्तभिः भूयात्मकं कर्म कुर्वन्ति ।
 यथा तावदनन्तमूलं तिक्तानुरसं वातं शमयत्युष्ण-
 वीर्यत्वात् । मधुरं क्षौद्रं वा तदेतन्निदर्शनमात्रमु-
 क्तम् । भवन्ति चात्र नचैते कर्मकारिणः तस्माद्वीर्यं
 प्रधानमिति नेत्याहुः । अन्ये पाकप्रधानमिति ।
 कस्मात् सम्यग्भिथ्याविपक्वत्वात् इह सर्वद्रव्याण्य-
 भावहृतानि सम्यग्भिथ्याविपक्वानि गुणं दोषं वा जन-
 यन्ति । तत्राहुः—अन्ये प्रतिसंपाक इति केचिन्निवि-
 धमिच्छन्ति । यथा क्षीरमुखागतमभिपच्यमानं मधुर-
 मेव स्यात् तथा शाल्यिवमुद्गादयः प्रकीर्णस्वभावमुत्तर-
 कायेऽपि न परित्यजन्ति तद्वदिति केचिद्वदन्ति । अवल-
 वलो(?)पल्लवतां वशमायान्तीत्येवमनवस्थितिः । तस्माद-
 सिद्धो न रसः । आगमो हि द्विविध एव पाको मधुरः
 कटुश्च तयोर्मधुराख्यो गुरुः कटुकाख्यो लघुरिति । तत्र
 पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां द्वैविध्यं भवति । गुणसाध-
 र्म्याद्गुरुता लघुता च । पृथिव्यापश्चादुर्व्यः शेषाणि तु
 लघूनि । तस्माद्विविध एव पाकः । भवति चात्र
 द्रव्येषु पच्यमानेष्वम्बुपृथिवीगुणा निवर्तन्तेऽधिकस्तत्र
 पाको मधुर उच्यते । तेजोनिलाकाशगुणो द्रव्यमानेषु न
 निवर्ततेऽधिकस्तत्र पाकः कटुरुच्यते । पृथक्त्वदर्शना-
 मेष वादिनां वादसंग्रहः । चतुर्णामपि सामर्थ्यमित्थम् ।
 तत्र विपश्चितः तत् द्रव्यमात्मना किञ्चिद्वीर्येण सहितं
 किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति वा । केचन
 शक्तिं प्रधानमाहुः । नेत्याहुरन्ये । द्रव्यमेव प्रधानम् ।
 कुतः ‘पाको नास्ति विना वीर्यं नास्ति वीर्यं विना रसात् ।

Date		Time		Location		Weather		Remarks	
1911	10/1	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/2	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/3	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/4	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/5	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/6	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/7	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/8	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/9	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/10	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/11	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/12	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/13	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/14	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/15	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/16	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/17	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/18	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/19	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/20	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/21	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/22	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/23	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/24	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/25	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/26	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/27	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/28	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/29	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/30	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/31	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00

रसो नास्ति विना द्रव्यात् द्रव्यं श्रेष्ठतमं स्मृतम् ॥ वीर्यं संज्ञा मतायेष्टौ तेषां द्रव्याश्रयाः स्मृताः । रसेषु न भवन्त्येते निर्गुणास्तु गुणाः स्मृताः ॥ द्रव्ये द्रव्याणि यस्माच्च विपच्यन्ते न षड्रसाः ॥ श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं शेषा भावास्तदाश्रयाः ॥ यतो द्रव्यं प्रधानं तस्माद्रसादयो द्रव्येषु प्रतिष्ठितास्तान्यस्मिन् नानाद्रव्यसमाश्रिता इत्येते षड्रसाः ख्याताः । अत ऊर्ध्वमुत्पत्तिं वक्ष्यामः द्वाभ्यां भूताभ्यां क्रमात् रसभवः रसोत्पत्तिर्धराभ्यां मधुररसोत्पत्तिः, क्षमानलाभ्यां अम्लरसोत्पत्तिः, जलज्वलनाभ्यां कटुरसोत्पत्तिः, आकाशमारुताभ्यां कटुरसोत्पत्तिः, वाय्वभिभ्यां तिक्तरसोत्पत्तिः, अम्बुनिलाभ्यां कषायरसोत्पत्तिरिति रसोत्पत्तिः । रसलक्षणमत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः । तत्र यः पुरीषमुत्पादयति, प्रह्लादयति, तर्पयति, जीवयति, मुखमुपलेपयति, श्लेष्माणं चाभिवर्धयति, स मधुरोऽपि दन्तदृषमुत्पादयति, मुखस्त्रावं जनयति । स लवणः यो जिह्वां बाधते, उद्वेगं जनयति, शिरो गृहीते, नासिकां च स्त्रावयति स कटुकः यो गललक्षणदोषमुत्पादयति, मुखवैरस्यं जनयति । स तिक्तः यो वक्त्रं परिशोषयति जिह्वां स्तम्भयति कण्ठं बध्नाति हृदयं कर्षयति पीडयति रसः कषाय इति । अतः सर्वाणि द्रव्याण्युपदेक्ष्यामः । तद्यथा काकोल्यादिक्षीरघृतवसामज्जाशालिषष्टिकगोधूममाषशृङ्गाटककसेरुकत्रपुसैर्वारुकरुकारुकाळावुकलिङ्गगलौघप्रियङ्गुपुष्करबीजकादमर्यमधूकद्राक्षाखर्जूरराजादनतालिनालिकेरेक्षुविकारबलातिबलात्मगुप्ताविदारीवयस्यागोक्षुरकजीरमोचरसमधूलिकाकूष्माण्डप्रभृतीनि समासेन मधुरो वर्गः । दाडिमामलकमातुलुङ्गाम्रातककपित्थकरमर्दकबदरकोलशचीनामलकर्तितिडीकाकोशाप्रभव्यपरेवतनेत्रफलकुचांम्लवेतसउदधितकसुराशुक्तसौवीरकतुषोदकधान्याम्लप्रभृतीनि समासेन लवणो वर्गः । पिप्पल्यादिशिग्रुमधुशिग्रुमूलकलशुनसुसुखशीतशिवकुष्ठदेवदारुहरेणुकावल्गुफलचण्डागुग्गुलुमस्तुलाङ्गलीशुकनासापीलुप्रभृतीनि शालसारादिश्च प्रायशः कटुको वर्गः । आरग्वधादिगुड्यादिमण्डूकपर्णांवेत्रकरीरहरिद्राद्वेन्द्वारुणखादुकण्टकसप्तपर्णवृहतीद्वयं शङ्खिनी द्रवन्तीतृचछतवेधनकर्कोटककारवेल्हकवर्ताककरवीरसुमनश्ङ्गुष्पाभाङ्गीत्रायमाणकरोहिणीवैजयन्तीसुवर्चलापुनर्नवावृश्चिकालीज्योतिष्मतीप्रभृतीनि समासेन तिक्तो वर्गः । न्यग्रोधादि रक्षादि प्रियंगवादि रोघ्रादि त्रिफला शङ्खकीबीजं वाम्नबकुलतिन्दुकफलानि करकशा-

कफलपाषाणमेदकवनस्पतिशालसारादिश्च प्रायशः कुरबकादि दारकजीवन्तिका चिल्ली पालङ्का सुनिषण्णकप्रभृतीनि लीवरकादयो मुद्गादयश्च समासेन कषायो वर्गः । तत्रैषां रसानां संयोगस्त्रिषष्टिः । भवति चात्र 'भूतेजोवारिजैर्द्रव्यैः समं याति समीरणः । पित्तं क्षयमवाप्नोति खभूमिजलवायुजैः ॥ खतेजोऽनिलजैः श्लेष्मा सममेति शरीरिणाम् । वियत्पवनजाताभ्यां वृद्धिमभ्येति मानतः ॥ आग्नेयमेव यद्रव्यं तेनेयमुदीर्यते(?) । वसुधा जलजाताभ्यां बलासः परिवर्धते । एवमेतद्गुणाधिक्यं द्रव्ये द्रव्यं विनिश्चितम् ॥' इति । रसा धराधराम्बुवह्निपवनव्योम्नां प्रायः अतिशयेन क्रमाद्गुणाः स्मृताः । धरायां गुणा अम्बुनि स्निग्धगुणं, वह्नी तीक्ष्णगुणं, पवने रुक्षगुणं, एषु गुणेषु अन्तरन्ये गुणसञ्चया भवन्ति सन्तीत्यर्थः । पञ्चभूतानां गुणाः कथिताः । इति गुणाः । ऋषयः शीतं चोष्णं द्विविधं वीर्यमाहुः, एवं शीतं एकमुष्णं । किंविशिष्टं वीर्यं प्रायशः द्रव्यसंश्रयं प्रायशः अतिशयेन द्रव्ये संश्रयं स्थानं यस्य तत् । कुतः यद्यस्मात्कारणाद्भुवनत्रयमग्नीषोमीयं दृश्यते सोमात्मकमभ्यात्मकं चेत्यर्थः । सोमात्मकं वीर्यमभ्यात्मकं रजः, तयोर्जङ्गमानामुत्पत्तिः स्थावराणामुत्पत्तौ भानो रश्मिभिरुष्णत्वाद्वजोगुणयुक्तायां भुवि सत्यां सोमात्मकात् शीतवीर्यात् मेघानां प्रायशः भुवि स्थावराणामुत्पत्तिः । अतः जगन्नितयं सोमात्मकं अन्यानि वीर्याणि सर्वमग्नीषोमीयं दृश्यन्ते वीर्याणि तान्यत्रैव अग्नीषोमीये वीर्यमन्तर्मध्ये भविष्यन्तीत्यभिप्रायः । इति वीर्यं । मिष्टकटुतिक्तानां रसानां पाकः प्रायशः कटुः स्यात् भवेदित्यर्थः । यदुक्तं—'त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वम्लकटुकात्मकः ।' तदाह 'मधुराच्छ्लेष्मा जायते, अम्लात् पित्तं जायते, कटुकात् वायुः जायते एतानि कर्माणि पाकतः जायन्ते इति पाकः । प्रभावं वदति । यथा अपि नि इति निश्चयेन लकुचस्य रसादिभिः समाहिता धात्रीदोषत्रयस्य विनाशं कुरुते । अन्यत्प्रभावमाह—'क्वचित्केवलं द्रव्यं प्रभावतः कर्म कुर्यात् यथा—सहदेवीजटा शिरसि बद्धा सती ज्वरं हन्तीति सुगममन्यत् । इति प्रभावः । क्वचित्कस्मिन्स्थले द्रव्यं आश्रित्य रसादयः स्थिताः ते स्वं स्वं कर्म कुर्वन्ति, क्वचिद्रसः स्वं कर्म करोति, क्वचिद्गुणः स्वं कर्म करोति, क्वचिद्वीर्यं स्वं कर्म करोति, क्वचिद्विपाकः स्वं कर्म करोति, क्वचिच्छक्तिः प्रभावः स्वं कर्म करोति स्पष्टमन्यत् । इति द्रव्यगुणवीर्यविपाकप्रभावाः ॥ १३-२३ ॥

१ रसस्य षण्णामपि रसभेदानां चरकसुश्रुतादौ त्रिषष्टिरसभेदाः परिगणितास्ते सोदाहरणाः प्रदर्श्यन्ते—

त्रिषष्टिरसभेदाः ॥

सं.	सं.	रूपाणि	उदाहरणानि
१	१	मधुरम्	सन्तानिकागोदुग्धादि
२	२	अम्लम्	आम्रकरमर्दादि
३	३	लवणम्	रोमकादिकम्
४	४	तिक्तम्	निम्बपर्पटादि
५	५	कटुकम्	चव्यादि
६	६	कषायम्	पद्मकन्दन्यग्रोधादि
७	१	मधुराम्लम्	कपित्थफलादि
८	२	मधुरलवणम्	उष्णीक्षीरादि
९	३	मधुरतिक्तम्	श्रीवाससर्जरसादि
१०	४	मधुरकटुकम्	कुङ्कुमशृङ्गालमांसादि
११	५	मधुरकषायम्	तैलधन्वनफलादि
१२	६	अम्ललवणम्	एडकादिकम्, ऊषादिकम्
१३	७	अम्लतिक्तम्	सुरादिकम्
१४	८	अम्लकटुकम्	चुक्रादिकम्
१५	९	अम्लकषायम्	हस्तिनीदध्यादि
१६	१०	लवणतिक्तम्	त्रिपुसीसादि
१७	११	लवणकटुकम्	गोमूत्रस्वर्जिकादि
१८	१२	लवणकषायम्	समुद्रफेनादि
१९	१३	तिक्तकटुकम्	कर्पूरजातीफलादि
२०	१४	तिक्तकषायम्	लवलीफलहस्तिनीघृतादि
२१	१५	कटुकषायम्	भल्लातकमज्जाहरितालादि
२२	१	म. अ. ल.	हस्तिनीमांसादि
२३	२	म. अ. ति.	गोधूमोत्थसुरादि
२४	३	म. अ. कटु	शल्यमांसादि
२५	४	म. अ. कषा.	मस्तुतकादि
२६	५	म. ल. ति.	शम्बूकादिमांसम्
२७	६	म. ल. कटु	अपूपदीनि
२८	७	म. ल. कषा.	ताप्यकासीसादि
२९	८	म. ति. कटु	कटुकाम्लभक्तादि
३०	९	म. ति. कषा.	गुडूच्यादि
३१	१०	म. क. कषा.	ऐरण्डतैलादिकम्
३२	११	अ. ल. ति.	हस्तिमृगमूषादि

Date		Time		Location	
10/10/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/11/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/12/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/13/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/14/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/15/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/16/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/17/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/18/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/19/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/20/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/21/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/22/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/23/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/24/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/25/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/26/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/27/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/28/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/29/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/30/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/31/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00

सं.	सं.	रूपाणि	उदाहरणानि
३३	१२	अ. ल. कटु	रौप्यशिलाजत्वादि
३४	१३	अ. ल. कषा.	हस्तिनीदधि
३५	१४	अ. ति. कटु	मरिचसंस्कृतसुरादि
३६	१५	अ. ति. कषा.	करिमांसयुतसुरादि
३७	१६	अ. कटु कषा.	अम्लवेतसादि
३८	१७	ल. ति. कटु	अविमूत्रम्
३९	१८	ल. ति. कषा.	समुद्रफेनम् समुद्रस्थितम्
४०	१९	ल. कटु कषा.	अरुष्कासवरोमकम्
४१	२०	ति. कटु कषा.	कृष्णागुरुसुरदारुस्नेहादि
४२	१	म. अ. ल. ति.	गोमूत्रैकशफक्षीरादि
४३	२	म. अ. ल. कटु	गोमूत्रान्वितशिलाजत्वादि
४४	३	म. अ. ल. कषा.	सैन्धवान्विततक्रादि
४५	४	म. अ. ति. कटु	लशुनान्वितसुरादि
४६	५	म. अ. ति. कषा.	कम्बुवादिकम्
४७	६	म. अ. कटु कषा.	काञ्जिकान्वितैरण्डतैलादि
४८	७	म. ल. ति. कटु	उदुम्बरान्वितं यवादि
४९	८	म. ल. ति. कषा.	समुद्रफेनशर्करायुक्तचन्दनम्
५०	९	म. ल. कटु कषा.	गोमूत्रान्विततैलादि
५१	१०	म. ति. कटु कषा.	तिलगुग्गुलादि
५२	११	अ. ल. ति. कटु	सैन्धवसौवर्चलान्वितं शुक्रमांसादि सुरादिकम्
५३	१२	अ. ल. ति. कषा.	उद्भिदलवणान्वितं शुक्रमांसादि
५४	१३	अ. ल. कटु कषा.	सौवर्चलान्वितं हस्तिनीदध्यादि
५५	१४	अ. ति. कटु कषा.	बालमूलकाक्तहस्तिनीदध्यादिकम्
५६	१५	ल. ति. कटु कषा.	रोमकबालविलादिकम्
५७	१	म. अ. ल. ति. कटु	आम्रकरमर्दान्वितभ्रष्टवृन्ताकफलादि
५८	२	म. अ. ल. ति. कषा	उद्भिदान्विततक्रादिकम्
५९	३	म. अ. ल. कटु कषा.	त्रिकटुयवान्विततक्रादिकम्
६०	४	म. अ. ति. कटु कषा.	हरीतकीफलादिकम्
६१	५	म. ल. ति. कटु कषा.	रसोनादिकम्
६२	६	अ. ल. ति. कटु कषा.	भल्लातकरूप्यशिलाजतुमिश्रनिम्बादि
६३	७	अ. ल. ति. कटु कषा.	पारदः ॥

Table 1. Summary of the data sources and the variables used in the study			
Variable	Source	Unit	Frequency
Age	Survey	Years	Quarterly
Gender	Survey	Male/Female	Quarterly
Marital status	Survey	Married/Single	Quarterly
Education	Survey	High school/College/University	Quarterly
Income	Survey	Dollars	Quarterly
Health status	Survey	Good/Bad	Quarterly
Employment status	Survey	Employed/Unemployed	Quarterly
Home ownership	Survey	Own/Rent	Quarterly
Life expectancy	Survey	Years	Quarterly
Life expectancy squared	Survey	Years squared	Quarterly
Life expectancy cubed	Survey	Years cubed	Quarterly
Life expectancy to the fourth power	Survey	Years to the fourth power	Quarterly
Life expectancy to the fifth power	Survey	Years to the fifth power	Quarterly
Life expectancy to the sixth power	Survey	Years to the sixth power	Quarterly
Life expectancy to the seventh power	Survey	Years to the seventh power	Quarterly
Life expectancy to the eighth power	Survey	Years to the eighth power	Quarterly
Life expectancy to the ninth power	Survey	Years to the ninth power	Quarterly
Life expectancy to the tenth power	Survey	Years to the tenth power	Quarterly
Life expectancy to the eleventh power	Survey	Years to the eleventh power	Quarterly
Life expectancy to the twelfth power	Survey	Years to the twelfth power	Quarterly
Life expectancy to the thirteenth power	Survey	Years to the thirteenth power	Quarterly
Life expectancy to the fourteenth power	Survey	Years to the fourteenth power	Quarterly
Life expectancy to the fifteenth power	Survey	Years to the fifteenth power	Quarterly
Life expectancy to the sixteenth power	Survey	Years to the sixteenth power	Quarterly
Life expectancy to the seventeenth power	Survey	Years to the seventeenth power	Quarterly
Life expectancy to the eighteenth power	Survey	Years to the eighteenth power	Quarterly
Life expectancy to the nineteenth power	Survey	Years to the nineteenth power	Quarterly
Life expectancy to the twentieth power	Survey	Years to the twentieth power	Quarterly
Life expectancy to the twenty-first power	Survey	Years to the twenty-first power	Quarterly
Life expectancy to the twenty-second power	Survey	Years to the twenty-second power	Quarterly
Life expectancy to the twenty-third power	Survey	Years to the twenty-third power	Quarterly
Life expectancy to the twenty-fourth power	Survey	Years to the twenty-fourth power	Quarterly
Life expectancy to the twenty-fifth power	Survey	Years to the twenty-fifth power	Quarterly
Life expectancy to the twenty-sixth power	Survey	Years to the twenty-sixth power	Quarterly
Life expectancy to the twenty-seventh power	Survey	Years to the twenty-seventh power	Quarterly
Life expectancy to the twenty-eighth power	Survey	Years to the twenty-eighth power	Quarterly
Life expectancy to the twenty-ninth power	Survey	Years to the twenty-ninth power	Quarterly
Life expectancy to the thirtieth power	Survey	Years to the thirtieth power	Quarterly
Life expectancy to the thirty-first power	Survey	Years to the thirty-first power	Quarterly
Life expectancy to the thirty-second power	Survey	Years to the thirty-second power	Quarterly
Life expectancy to the thirty-third power	Survey	Years to the thirty-third power	Quarterly
Life expectancy to the thirty-fourth power	Survey	Years to the thirty-fourth power	Quarterly
Life expectancy to the thirty-fifth power	Survey	Years to the thirty-fifth power	Quarterly
Life expectancy to the thirty-sixth power	Survey	Years to the thirty-sixth power	Quarterly
Life expectancy to the thirty-seventh power	Survey	Years to the thirty-seventh power	Quarterly
Life expectancy to the thirty-eighth power	Survey	Years to the thirty-eighth power	Quarterly
Life expectancy to the thirty-ninth power	Survey	Years to the thirty-ninth power	Quarterly
Life expectancy to the fortieth power	Survey	Years to the fortieth power	Quarterly
Life expectancy to the forty-first power	Survey	Years to the forty-first power	Quarterly
Life expectancy to the forty-second power	Survey	Years to the forty-second power	Quarterly
Life expectancy to the forty-third power	Survey	Years to the forty-third power	Quarterly
Life expectancy to the forty-fourth power	Survey	Years to the forty-fourth power	Quarterly
Life expectancy to the forty-fifth power	Survey	Years to the forty-fifth power	Quarterly
Life expectancy to the forty-sixth power	Survey	Years to the forty-sixth power	Quarterly
Life expectancy to the forty-seventh power	Survey	Years to the forty-seventh power	Quarterly
Life expectancy to the forty-eighth power	Survey	Years to the forty-eighth power	Quarterly
Life expectancy to the forty-ninth power	Survey	Years to the forty-ninth power	Quarterly
Life expectancy to the fiftieth power	Survey	Years to the fiftieth power	Quarterly
Life expectancy to the fifty-first power	Survey	Years to the fifty-first power	Quarterly
Life expectancy to the fifty-second power	Survey	Years to the fifty-second power	Quarterly
Life expectancy to the fifty-third power	Survey	Years to the fifty-third power	Quarterly
Life expectancy to the fifty-fourth power	Survey	Years to the fifty-fourth power	Quarterly
Life expectancy to the fifty-fifth power	Survey	Years to the fifty-fifth power	Quarterly
Life expectancy to the fifty-sixth power	Survey	Years to the fifty-sixth power	Quarterly
Life expectancy to the fifty-seventh power	Survey	Years to the fifty-seventh power	Quarterly
Life expectancy to the fifty-eighth power	Survey	Years to the fifty-eighth power	Quarterly
Life expectancy to the fifty-ninth power	Survey	Years to the fifty-ninth power	Quarterly
Life expectancy to the sixtieth power	Survey	Years to the sixtieth power	Quarterly
Life expectancy to the sixty-first power	Survey	Years to the sixty-first power	Quarterly
Life expectancy to the sixty-second power	Survey	Years to the sixty-second power	Quarterly
Life expectancy to the sixty-third power	Survey	Years to the sixty-third power	Quarterly
Life expectancy to the sixty-fourth power	Survey	Years to the sixty-fourth power	Quarterly
Life expectancy to the sixty-fifth power	Survey	Years to the sixty-fifth power	Quarterly
Life expectancy to the sixty-sixth power	Survey	Years to the sixty-sixth power	Quarterly
Life expectancy to the sixty-seventh power	Survey	Years to the sixty-seventh power	Quarterly
Life expectancy to the sixty-eighth power	Survey	Years to the sixty-eighth power	Quarterly
Life expectancy to the sixty-ninth power	Survey	Years to the sixty-ninth power	Quarterly
Life expectancy to the seventieth power	Survey	Years to the seventieth power	Quarterly
Life expectancy to the seventy-first power	Survey	Years to the seventy-first power	Quarterly
Life expectancy to the seventy-second power	Survey	Years to the seventy-second power	Quarterly
Life expectancy to the seventy-third power	Survey	Years to the seventy-third power	Quarterly
Life expectancy to the seventy-fourth power	Survey	Years to the seventy-fourth power	Quarterly
Life expectancy to the seventy-fifth power	Survey	Years to the seventy-fifth power	Quarterly
Life expectancy to the seventy-sixth power	Survey	Years to the seventy-sixth power	Quarterly
Life expectancy to the seventy-seventh power	Survey	Years to the seventy-seventh power	Quarterly
Life expectancy to the seventy-eighth power	Survey	Years to the seventy-eighth power	Quarterly
Life expectancy to the seventy-ninth power	Survey	Years to the seventy-ninth power	Quarterly
Life expectancy to the eightieth power	Survey	Years to the eightieth power	Quarterly
Life expectancy to the eighty-first power	Survey	Years to the eighty-first power	Quarterly
Life expectancy to the eighty-second power	Survey	Years to the eighty-second power	Quarterly
Life expectancy to the eighty-third power	Survey	Years to the eighty-third power	Quarterly
Life expectancy to the eighty-fourth power	Survey	Years to the eighty-fourth power	Quarterly
Life expectancy to the eighty-fifth power	Survey	Years to the eighty-fifth power	Quarterly
Life expectancy to the eighty-sixth power	Survey	Years to the eighty-sixth power	Quarterly
Life expectancy to the eighty-seventh power	Survey	Years to the eighty-seventh power	Quarterly
Life expectancy to the eighty-eighth power	Survey	Years to the eighty-eighth power	Quarterly
Life expectancy to the eighty-ninth power	Survey	Years to the eighty-ninth power	Quarterly
Life expectancy to the ninetieth power	Survey	Years to the ninetieth power	Quarterly
Life expectancy to the ninety-first power	Survey	Years to the ninety-first power	Quarterly
Life expectancy to the ninety-second power	Survey	Years to the ninety-second power	Quarterly
Life expectancy to the ninety-third power	Survey	Years to the ninety-third power	Quarterly
Life expectancy to the ninety-fourth power	Survey	Years to the ninety-fourth power	Quarterly
Life expectancy to the ninety-fifth power	Survey	Years to the ninety-fifth power	Quarterly
Life expectancy to the ninety-sixth power	Survey	Years to the ninety-sixth power	Quarterly
Life expectancy to the ninety-seventh power	Survey	Years to the ninety-seventh power	Quarterly
Life expectancy to the ninety-eighth power	Survey	Years to the ninety-eighth power	Quarterly
Life expectancy to the ninety-ninth power	Survey	Years to the ninety-ninth power	Quarterly
Life expectancy to the one hundredth power	Survey	Years to the one hundredth power	Quarterly

Source: Author's calculations.

दी०—अथ दोषोपचयप्रकोपोपशमान् दर्शयन्नाह—
चयकोपशमा यस्मिन्दोषाणां संभवन्ति हि ॥ २४ ॥
ऋतुषट्कं तदाख्यातं रवे राशिषु संक्रमात् ।

दी०—चयकोपशमा इति । दोषाणां वातादीनां
चयकोपशमा इति चयः सञ्चयः, स च संहतिरूपा
वृद्धिः, स्वस्थानवृद्धिरित्यन्ये । कोपः प्रकोपः स च प्रवि-
लयरूपा वृद्धिः प्रकोपः । शम इत्युपरमः । यथा-
वातपित्तकफानां शरद्धेमन्तग्रीष्मेषु यथासंख्यमुपशमः
स्वभावत एव । तद्वत्तुषट्कं ग्रीष्मप्रावृद्धर्षाशरद्धेमन्तव-
सन्ताख्यमित्यर्थः । कुत इत्याह—रवे राशिषु संक्र-
मादिति रवेः सूर्यस्य राशिषु मेषादिषु संक्रमात् प्रवेशा-
दित्यर्थः ॥ २४ ॥

गू०—अथ षट्कं यस्मिन् ऋतुषट्के दोषाणां वात-
पित्तकफानां चयकोपशमाः संभवन्ति तदेव ऋतुषट्कं
रवे राशिषु संक्रमात् आख्यातं—तदेवाह—जीवितभरणे
च मनुष्याणामापन्नेत्यसूक्ष्मां कलामपि न लीयते इति
कालः, कलयति उत्पादयति मरणं नयति वा भूतानीति
कालः । तस्य संवत्सरात्मनो भगवानादित्यो गतिविशेषे-
णाक्षिनिमेषिका काष्ठाकलामुहूर्ताहोरात्रपक्षमासत्वयन-
संवत्सरयुगप्रविभागं करोति । तत्र लघ्वक्षरोच्चारमात्रो-
क्षिनिमेषः, पञ्चादशाक्षिनिमेषाः काष्ठा, त्रिंशत्काष्ठाः कला-
विंशतिकलो मुहूर्तः, त्रिंशन्मुहूर्तमहोरात्रं, पञ्चदशा-
होरात्राणि पक्षः, स च द्विविधः, शुक्लः कृष्णश्च, तौ
मासः, तत्र मार्गशीर्षादयो द्वादश मासाः, द्विमासकमृतुं
कृत्वा षट् ऋतवो भवन्ति तदेवर्तुषट्कम् । एते
चयकोपशमा एके केवलप्रकोपाः ॥ २४ ॥

दी०—इदानीमृतुषट्कं राशिद्वयेन दर्शयन्नाह—
ग्रीष्मो मेषवृषौ प्रोक्तौ प्रावृद्धमिथुनकर्कयोः ॥ २५ ॥
सिंहकन्ये स्मृता वर्षास्तुलावृश्चिकयोः शरत् ।

धनुर्ग्राहौ च हेमन्तो वसन्तः कुम्भमीनयोः ॥ २६ ॥

दी०—ग्रीष्म इति । मेषसंक्रान्तिप्रभृति वृषसंक्रा-
न्त्यवसानं ग्रीष्मऋतुः प्रोक्तः कथित इत्यर्थः । एवं
मिथुनादिकर्कान्तं प्रावृद्ध, सिंहादिकन्यान्तं वर्षाऋतुः,
तुलादिवृश्चिकान्तं शरत्, धनुरादिग्राहान्तं हेमन्तः,
ग्राहो मकरः, कुम्भादिमीनान्तं वसन्त इति । एतेन
राशिद्वयेन द्विमासिकमपि ऋतुषट्कं भवति । तद्दोषचया-
दिनिमित्तमभिहितं तत्त्वज्ञानार्थम् । यदुक्तं सुश्रुतेन—
दोषोपचयप्रकोपोपशमनिमित्तं ते तु भाद्रपदाद्येन द्वि-

मासिकेन वर्षादयो व्याख्याताः यथायथं संख्याताः । ये
तु तच्चान्तरे—‘मासैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यै’ रित्यादिना शिशिर-
वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ता भवन्ति ते तु शीतोष्णवर्ष-
लक्षणाश्चन्द्रादित्ययोः कालविभागकरत्वाच्चायननिमित्ताः ।
यतः ‘मासराशिस्वरूपाख्यमृतौ यल्लक्षणत्रयमिति’ वच-
नात् । ननु प्रावृद्धर्षयोः को भेदः ? उच्यते, प्रथमः
प्रवृत्तः कालः प्रावृद्ध तस्यानुबन्धो वर्षा इत्यत्र भेदः ।
एवं ‘शिशिरे शीतमधिकं रौक्ष्यं चादानकालजम्’ इत्य-
नेन शिशिरहेमन्तयोरपि भेदोऽस्ति । पूर्वमुक्तं चय-
कोपसमा ऋतवो भवन्तीति ॥

तयोर्मध्यमध्ये आदौ सुश्रुतादिष्वप्युक्तत्वात् केवलप्र-
कोपे ऋतुमाह—ते शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ताः
तेषां माघफाल्गुनौ शिशिरः, चैत्रवैशाखौ वसन्तः, ज्ये-
ष्ठाषाढौ ग्रीष्मः, श्रावणभाद्रपदौ वर्षा, आश्विनकार्तिकौ
शरत्, मार्गपौषौ हेमन्त इति । एते शीतोष्णवर्षलक्ष-
णाश्चन्द्रादित्ययोः कालविभागकरत्वात् । अयने द्वे भवतो
दक्षिणमुत्तरं च । तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धेमन्तास्तेषु भगव-
न्सोम आप्यायते सामल्लवणमधुराश्च बलवन्तो भवन्ति
उत्तरोत्तरं च सर्वप्राणिनां बलमभिवर्धते । उत्तरं च शि-
शिरवसन्तग्रीष्मास्तेषु भगवानर्क आप्यायते तिक्तकटुक-
षाया रसा बलवन्तो भवन्ति उत्तरोत्तरं च सर्वप्राणिनां
बलमपहीयते । भवति चात्र ‘शीतांशुः क्लेदयेत्पूर्वा
विवस्वान् शोषयत्यपि । तावुभावपि संसृज्य वायुः
पालयति प्रजाः ॥’ इति ।

मेषवृषौ एतौ द्वौ राशी ग्रीष्मः प्रोक्तः, मिथुनकर्क-
योरेतयोर्द्वयोराशयोः प्रावृद्ध, सिंहकन्ये एते द्वे वर्षाः स्मृता,
तुलावृश्चिकयोः शरत् भवति, धनुर्ग्राहौ द्वौ हेमन्तः
प्रोक्तः, कुम्भमीनयोर्मध्ये वसन्तः प्रोक्तः । ननु शिशिरं
विहाय प्रावृद्धग्रहणं किमिति क्रियते नहि अत्र
शिशिरस्तु हेमन्ते प्रविष्टः श्लेष्मणश्चयहेतुत्वात् । यदि
शिशिरः हेमन्ते न प्रविशति तदा श्लेष्मणश्चयात्
वसन्तं विहाय कफस्य कोपः शिशिरे स्यात् ।
नन्वन्येऽपि चरकादयो ग्रन्थाः सन्ति शिशिरं हेमन्ते
एकीकर्तुं केनापि न शक्यते भवद्भिः कथं क्रियते
तदत्रास्मिन्नायुर्वेदे यत्र द्वौ समवेतौ भवतः तत्र
शिशिरस्तु हेमन्ते प्रयोक्तव्यः, वर्षाप्रावृषोर्भेदः कर्तव्यः
प्रथमो वर्षाकालः प्रावृद्ध तदनुकरणं, तस्य प्रावृषोऽङ्गम् ।
यदाह सुश्रुतः—‘इह तु वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मप्रावृषः
षट् ऋतवो भवन्ति दोषोपचयप्रकोपोपशमनिमित्तं ते

The first part of the book is a historical overview of the development of the field of international law. It begins with a discussion of the origins of international law, tracing its roots back to the ancient world. The author then moves on to a detailed examination of the evolution of international law through the centuries, highlighting key milestones and the influence of major legal scholars. This historical context is essential for understanding the current state of international law and the challenges it faces.

The second part of the book focuses on the contemporary challenges facing international law. The author discusses the impact of globalization on international law, the role of international organizations, and the challenges posed by the rise of new powers. He also explores the relationship between international law and domestic law, and the role of international law in the resolution of international disputes. This part of the book provides a comprehensive overview of the current state of international law and the challenges it faces.

The third part of the book is a critical analysis of the current state of international law. The author discusses the strengths and weaknesses of international law, and the challenges it faces in the future. He also explores the role of international law in the resolution of international disputes, and the impact of globalization on international law. This part of the book provides a comprehensive overview of the current state of international law and the challenges it faces.

The fourth part of the book is a collection of essays by leading experts in the field of international law. These essays provide a detailed examination of the current state of international law and the challenges it faces. The author also explores the role of international law in the resolution of international disputes, and the impact of globalization on international law. This part of the book provides a comprehensive overview of the current state of international law and the challenges it faces.

The fifth part of the book is a collection of essays by leading experts in the field of international law. These essays provide a detailed examination of the current state of international law and the challenges it faces. The author also explores the role of international law in the resolution of international disputes, and the impact of globalization on international law. This part of the book provides a comprehensive overview of the current state of international law and the challenges it faces.

तु भाद्रपदाद्येन द्विमासिकेन समाख्याताः । यत्र चय-
समावेतौ न स्तः कोप एवास्ति तत्र प्रावृद् विहाय
शिशिरसहिताः षट् ऋतवः सन्ति । तदाह ग्रन्थान्तरे
'हेमन्तवर्षाशिशिरेषु वायोः पित्तस्य वर्षासु निदाघ-
योश्च । कफस्य कोपं कुसुमागमे च कुर्वीत यद्यस्य हितं
तदेषाम् ॥' अत्र कथितायाः प्रावृषः हेमन्ते प्रविष्टस्य
शिशिरस्य सन्देहो न कार्यः ॥ २५ ॥ २६ ॥

दी०—एतच्चयसाम्ये ऋतचयकोपसमानाह—

ग्रीष्मे संचयीते वायुः प्रावृद्काले प्रकुप्यति ।
वर्षासु चीयते पित्तं शरत्काले प्रकुप्यति ॥ २७ ॥
हेमन्ते चीयते श्लेष्मा वसन्ते च प्रकुप्यति ।
प्रायेण प्रशमं याति स्वयमेव समीरणः ॥ २८ ॥
शरत्काले वसन्ते च पित्तं प्रावृद्धतौ कफः ।

दी०—ग्रीष्मे इति । वायुग्रीष्मे संचयीते सञ्च-
यमापद्यत इत्यर्थः । एवं पित्तश्लेष्माणामपि स्वस्व-
ऋतुषु चयकोपावापद्यते । सम्यग्रहणं स्वसञ्चयका-
रणार्थं बोद्धव्यम्, तत् सञ्चयकारणं तन्त्रान्तरादव-
गन्तव्यम् । तद्यथा 'ता एवौषधयो निदाघे निःसारा
रूक्षा अतिमात्रं लघ्वो भवन्त्यापश्च, ता उपयुज्य-
मानाः सूर्यप्रतापोपशोषितदेहानां देहिनां रौक्ष्याल्लघु-
त्वाद्वैशद्याच्च वायोः सञ्चयमापादयन्ति' इति । ननु शी-
तस्य वायोरुष्णे ग्रीष्मे सञ्चयः कथं संभवति ? उच्यते—
सर्वेषु वातगुणेषु रौक्ष्यं प्रधानं तेनौषधीनामत्यर्थरौ-
क्ष्येण रूक्षस्य वायुग्रीष्मे सञ्चयः स्यादित्यदोषः । यदैवं
चययुक्तो भवति । प्रावृद्काले प्रकुप्यतीति प्रावृद्काले
प्रावृषि, प्रकुप्यतीति प्रशब्दोऽत्र प्रकर्षकारणं सूचयति;
तद्यथा—'स सञ्चयः प्रावृषि चात्यर्थं जलोपक्लिन्नायां
भूमौ क्लिन्नदेहानां देहिनां शीतवातवर्षेरितो वातिकान्
व्याधीन् जनयति' । वायुः प्रकोपमापद्यत इति तात्प-
र्यार्थः । एवं पित्तमपि वर्षायां सञ्चितं शरत्काले प्रकु-
प्यति । कफोऽपि हेमन्ते सञ्चयमापद्य वसन्ते प्रकोपं
करोतीत्यर्थः । अनयोः कारणं तन्त्रान्तरादवगन्तव्यम् ।
केषाञ्चित् ज्ञापनार्थं लिख्यते, यथा—'तत्र वर्षास्वौष-
धयस्तरुण्योऽल्पवीर्या आपश्चाप्रसन्नाः क्षितिमलप्रायास्ता
उपयुज्यमाना भवन्ति । मेघा वसन्ते जलप्रक्लिन्नायां
भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातविष्टमिभताम्रीनां
विदहन्ते, विदाहात् पित्तसञ्चयमापादयन्ति । स सञ्चयः
शरदि प्रविरलमेवे विद्यत्युपशुष्यति । पक्वे अर्ककिरण-

ज्ञा० सं० ४

प्रविलापितः पैत्तिकान् व्याधीन् जनयति । ता एवौ-
षधयः कालपरिणामात् परिणतवीर्या बलवत्यो हेमन्ते
भवन्त्यापश्च प्रसन्नाः । स्निग्धा अत्यर्थं गुर्व्यस्ता अत्यर्थं
उपयुज्यमाना मन्दकिरणत्वाद्भानोः सतुषारपवनोपस्त-
म्भितदेहानां देहिनामविदग्धाः स्नेहात् शैत्यात्
गौरवादुपलेपाच्च श्लेष्मणः सञ्चयमापादयन्ति । स
सञ्चयो वसन्तेऽर्करश्मिप्रविलापितः ईषत् स्तब्धदेहानां
देहिनां श्लेष्मिकान् व्याधीन् जनयति' इत्येवं दोषाणां
सञ्चयप्रकोपो दर्शितौ । ननु दोषाणां सञ्चितेषु ऋतुषु
कथं न प्रकोपः ? इति । उच्यते, शीतस्य वायुग्रीष्म-
स्यात्युष्णत्वात्तस्मिन्नेव काले न प्रकुप्यन्ति । (सञ्चय-
मानमपि पित्तं ऋतुशैत्यात् तस्मिन् काले न प्रकुप्यति)
ऋत्वादिविषयभावात् कफस्य सञ्चयमानस्य हिमानीव-
शात् तदानीं स्थानतैव भवति न प्रकोपः । वसन्ते च
प्रकुप्यति इति चकारग्रहणेनात्र सञ्चयादिकमहोरात्र-
योरपि जानीयात् । तद्यथा—'तत्र पूर्वाह्णे वसन्तस्य
लिङ्गं मध्याह्णे ग्रीष्मस्यापराह्णे प्रावृषः प्रदोषे वार्षिकं
शारदमर्धरात्रे प्रत्युषसि हेमन्तमुपलक्षयेत्' ॥ अथ
दोषाणामुपशममाह—प्रायेणेत्यादि । समीरणो वायुः
शरत्काले स्वयमेव कारणं विना प्रशमं याति प्राप्नोति ।
स्वयमेवेति स्वभावतः स्वलक्षणत इत्यर्थः । स्वलक्षणं
पुनरेषां शीतोष्णवर्षादि । एवं वसन्तेऽपि पित्तं, प्रावृद्-
काले कफ इति । अत्र यत् शरद्वसन्तप्रावृद्धचयोप-
शमार्थमुक्तं तद्राशिपरिवर्तनात् अन्यथा तन्त्रान्तरवि-
रोधः । प्रायेणेतिग्रहणात् दोषजा अपि व्याधयः प्रशमं
यान्ति स्वयमेवेति सुश्रुतः । तथाहि—'तत्र पैत्तिकानां
व्याधीनामुपशमो हेमन्ते, श्लेष्मिकाणां निदाघे,
वातिकानां घनाल्यये स्वभावत एव' । अत्र शीतो-
ष्णवर्षालक्षणकालप्रभावादुपशमः । तस्मात् पूर्वभ्यो
न विरोधः ॥ २७ ॥ २८ ॥

गू०—वायुः ग्रीष्मे चीयते प्रावृद्काले प्रकुप्यति
पित्तं वर्षासु चीयते शरदि प्रकुप्यति प्रकोपं करोती-
त्यर्थः । श्लेष्मा हेमन्ते चीयते वसन्ते प्रकुप्यति ।
शममाह समीरणोऽतिशयेन शरत्काले स्वयमेव शमं
याति, पित्तं च वसन्ते, हेमन्ते शमं याति ।
कफः प्रावृद्ऋतौ शमं याति । उष्णऋतौ वेति पाठे
ग्रीष्मे शमं याति । सुश्रुतादिभ्योऽप्युक्तत्वात् । यदाह
सुश्रुतः—'तत्र वातिकव्याधीनामुपशमो घनाल्यये, पै-
त्तिकानां व्याधीनामुपशमो हेमन्ते, श्लेष्मिकाणां निदाघे

स्वभावात् । एते सञ्चयप्रकोपोपशमा व्याख्याताः ।
एवमहोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षलक्षणं दोषोपच-
यप्रकोपोपशमैर्जानीयात् । तत्र पूर्वाह्णे वसन्तस्य लिङ्गं
मध्याह्ने ग्रीष्मस्यापराह्णे प्रावृषः प्रदोषे वार्षिकं शारदम-
धरात्रे प्रत्युषसि हेमन्तिकमुपलक्षयेत् ॥ २७ ॥ २८ ॥

कार्तिकस्य दिनान्यष्टावष्टावाग्रयणस्य च ॥ २९ ॥

यमदंष्ट्रा समाख्याता स्वल्पभुक्तो हि जीवति ।

दी०—इदानीं दोषाणामकालेऽपि चयादिनिमित्तं
हेतुमाह—

चयकोपशमा दोषा विहाराहारसेवनैः ॥ ३० ॥

समानैर्यान्यकालेऽपि विपरीतैर्विपर्ययम् ।

लघुरुक्षमिताहारादतिशीताच्छ्रमात्तथा ॥ ३१ ॥

प्रदोषे कामशोकाभ्यां भीचिन्तारात्रिजागरैः ।

अभिघातादपां गाहाजीर्णैश्चे धातुसंक्षयात् ॥ ३२ ॥

वायुः प्रकोपं यात्येभिः प्रत्यनीकैश्च शाम्यति ।

विदाहिकटुकाम्लोष्णभोज्यैरत्युष्णसेवनात् ॥ ३३ ॥

मध्याह्ने क्षुत्तृषो रोधाजीर्यत्यन्नेऽधरात्रके ।

पित्तं प्रकोपं यात्येभिः प्रत्यनीकैश्च शाम्यति ॥ ३४ ॥

१ प्रक्षिप्तमिदम् ।

मधुरस्निग्धशीतादिभोज्यैर्दिवसनिद्रया ।

मन्देऽग्नौ च प्रभाते च भुक्तमात्रे तथाऽश्रमात् ॥ ३५ ॥

श्लेष्मा प्रकोपं यात्येभिः प्रत्यनीकैश्च शाम्यति ॥

इति दामोदरसूनुना शार्ङ्गधरेण विरचितायां
श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां पूर्वखण्डे भैषज्या-
ख्यानकं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

दी०—चयेत्यादि । दोषा वातादयः समानैर्विहा-
राहारसेवनैः कृत्वा चयादीन् यान्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।
विपरीतैरसमानैः कृत्वा अकाले अप्रशमकृतावपि
विपर्ययं नाशं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । समानैरिति दोषानुरूप-
कारणैः । तद्यथा—लघुरुक्षशीतादयो वातगुणसमानाः
विदाहिकटुकाम्लोष्णादयः पित्तगुणसमानाः, मधुर-
स्निग्धशीतादयोऽपि श्लेष्मगुणसमाना इति । एषां
विपरीतैर्विपर्ययैर्यथा—गुरुस्निग्धोष्णादयो वातगुणवि-
पर्ययाः, अविदाहिमधुरशीतादयः पित्तगुणविपरीताः,
तिक्तोष्णरूक्षादयः श्लेष्मगुणविपरीता इति ॥

अथ दोषाणां प्रत्येकं प्रकोपशमकारणान्याह—
लघ्वित्यादि । लघ्वादिधातुसंक्षयान्तैः कारणैर्वायुः

१ दोषाणां सञ्चयप्रकोपशमनमित्थम्—

नाम	वातः	पित्तम्	कफः
सञ्चयः	ग्रीष्मे वैशाखे, ज्येष्ठे च मेषवृषयोः	वर्षायाम् भाद्रपदे आश्विने च सिंहे कन्यायां च	हेमन्ते पौषे माघे च धनुर्मकरयोः
प्रकोपः	प्रावृत्कृतौ आषाढे श्रावणे च मिथुनकर्कयोः	शरदृतौ कार्तिके मार्गशिरसि च तुलावृश्चिकयोः	वसन्तकृतौ फाल्गुनचैत्रयोः कुम्भमीनयोः
शमनम्	शरदृतौ कार्तिके मार्गशिरसि च तुलावृश्चिकयोः	वसन्तकृतौ फाल्गुनचैत्रयोः कुम्भे मीने च	प्रावृत्कृतौ आषाढे श्रावणे च मिथुनकर्कयोः

प्रकोपं याति प्राप्नोतीत्यर्थः । एतेषां प्रत्यनीकैर्विपरी-
तैश्च शाम्यतीत्यर्थः । आहारशब्दो लघ्वादिभिः प्रत्येकं
संबध्यते तेन लघ्वाहारात् रुक्षाहारात् मिताहारादि-
त्यर्थः । लघ्विति पाकतः, रुक्षं-अस्निग्धं, मितं
स्वल्पं, अतिशीतादित्यतिशीतसेवनात्, अतिश्रमा-
दिति अतिशरीरायासात्, अतिशब्दोऽत्रापि बोद्धव्यः,
प्रदोषे रजनीमुखे, कामशोकाभ्यामिति कामोऽभि-
लाषः स च स्त्रीसङ्कल्परूपः अभिमतकामिन्याद्य-
प्राप्तिरिति भावः । शोको धनबन्धुनाशादिना, भीति-
र्भयं, कामशोकभयाद्वायुरिति । अभिघातः शस्त्रलग्ना-
दीनाम्, अपां गाहादतिजलावगाहात्, अतिशब्दोऽत्र
पूर्वादनुवर्तते, जीर्णोऽन्ने आहारे परिपाकं गते सति,
धातुसङ्ख्यादिति रसादिधातूनां क्षीणत्वात्, यदुक्तं
'धातुक्षयात्कुते रक्ते मन्दः सञ्जायतेऽबलः ।
पवनश्च परं कोपं याति तस्मात्प्रयत्नतः' इत्यादि ।
प्रत्यनीकैरिति लघ्वादीनां विपर्ययैस्तेऽप्यनुमानतोऽव-
गन्तव्याः ॥

अथ पित्तम् । विदाहीति । विदाहिभोज्यादिभिः
कारणैः पित्तं प्रकोपं याति । एषां प्रत्यनीकैर्विप-
रीतैः कृत्वा शाम्यतीति । भोज्यशब्दो विदाहादिभिः
प्रत्येकमभिसंबध्यते तेन विदाहिभोज्यैः कटुकभोज्यै-
रम्लभोज्यैरुष्णभोज्यैरिति । यद्वा विदाहीति भिन्नार्थसू-
चकं ज्ञेयम् । तेन विदाही वंशकरीरादि पित्तकरत्वात् ।
उष्णभोजनं च वीर्यात् स्पर्शाद्वा । अत्युष्णसेवनादित्या-
तपाम्नीनाम् । क्षुत्तृषो रोधादिति क्षुत् क्षुधा तस्या अव-
रोधात् तृद्ध तृषा तस्या अवरोधात्, अवरोधो वेगधा-
रणम् । एके क्षुत्तृषो रोधादिति पठन्ति । तत्र क्षुत्तृषोर-
तिवेगात्, रोषात् क्रोधात्, तथा च 'क्रोधात् पित्तं
प्रकुप्यति' इति । प्रत्यनीकैरिति विदाहिभोज्यादीनां
विपरीतैरिति सुगमम् ॥

अथ कफः । मधुरेति । मधुरभोज्यादिभिः श्लेष्मा
प्रकोपं याति । एषां प्रत्यनीकैर्नाशकरैः शाम्यति
शान्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः । भोज्यशब्दोऽत्रापि मधुरादिभिः
प्रत्येकमभिसंबध्यते तेन मधुरभोज्यैः स्निग्धभोज्यैः
शीतादिभोज्यैश्च । आदिशब्दात् गुरुश्लक्ष्णादीनां ग्रह-
णम् । दिवसनिद्रया कफवृद्धिः स्यात् यतः 'रात्रौ जाग-
रणं रुक्षं स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा' इति वचनात् । अश्रमा-
दिति अव्यायामात् 'व्यायामः कफनाशनं' इत्युक्तेः ॥

इति श्रीवास्तव्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभावसिंहात्मजेना-
ढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायां प्रथमखण्डे
भैषज्याख्यानकं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

गू०—दोषा वातपित्तकफाश्चयप्रकोपशमा येषु तान्
चयकोपशमान् खल्वक्तून् परित्यज्य समानैर्निर्मन्तरै-
र्विहाराहारसेवनैः अकालेऽपि विपर्ययं यान्ति । विहारो
वाग्देहमनोनिवर्तितत्वे विशेषो व्यायामजागरणाध्यय-
नादिरूपः । आहारो मिथ्याहारः । यदुक्तं चरके 'अकाले
अन्यदोषकृतौ विपर्ययं कोपं यान्तीत्यर्थः । विपरीतैस्तद्धे-
तुनाशकर्तृभिरुपायैः साम्यं यान्ति । तदाह—'लघुरुक्ष-
मिताहाराघातशीतात् श्रमात्तथा ।' प्रदोषे लघुरुक्षमि-
ताहारायाति विपरीतैः तद्धेतुनाशकर्तृभिः साम्यं याति ।
सुगममन्यत् । ग्रन्थान्तरात् साम्यकर्तृत्वमाह—'स्निग्धो-
ष्णस्थिरवृष्यवल्लवणवत् स्वाद्वम्लतैलातपस्नानाभ्यञ्जन-
बस्तिमांसमदिरासंवाहनोन्मर्दनम् । स्नेहस्वेदनिरुहणं
च शयनस्नानोपनाहादिकं पानाहारविहारभेषजमिदं वायुं
प्रशान्तिं नयेत्' एभिः प्रयोगैर्वायुः साम्यं याति । एभि-
र्हेतुभिः पित्तं प्रकोपं याति प्रत्यनीकैः शान्तिकर्तृभिरुपायैः
शाम्यति । शान्तिं कर्तुमुपायानाह—'तिक्तस्वादुक्षायशी-
तपवनच्छायानिशावीजनं ज्योत्स्नाभूतगृहप्रवासजलज-
स्त्रीगात्रसंस्पर्शनम् । सर्पिःक्षीरविरेचकैश्च रुधिरस्त्रावप्रदे-
हादिकं पानाहारविहारभेषजमिदं पित्तं प्रशान्तिं नयेत् ॥'
एभिः प्रयोगैः पित्तं साम्यं याति । एभिर्हेतुभिः श्लेष्मा
कोपं याति अश्रमात् श्रमरहितात् । सुगममन्यत् । शीत-
कर्तृभिरुपायैः शमं याति । श्लेष्मणः शान्तिकर्तृनुपाया-
नाह ग्रन्थान्तरात् 'रुक्षाहारकषायतिक्तकटुकव्यायाम-
निष्ठीवनं स्त्रीसेवाध्वनियुद्धजागरजलक्रीडापघातात्तथा ।
धूमो नस्यशिरोविरेकवमनस्वेदोपवासादिकं पानाहारवि-
हारभेषजमिदं श्लेष्माणमुग्रं जयेत्' एभिरुपायैरकालेऽपि
कुपिता दोषाः शाम्यं यान्तीत्यभिप्रायः ॥ ३०-३५ ॥

इति श्रीकाशीरामवैद्यविरचितायां गूढार्थदीपिकायां
द्रव्यरसगुणविपाकप्रभाव ऋतुषङ्काख्या-
नाध्यायो द्वितीयः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

दी०—पूर्वमुक्तं नाडीपरीक्षादिविधिरिति अनन्तरं
नाडीपरीक्षासाह ।

Date	Description
1890	Jan 1 - 1890
1891	Jan 1 - 1891
1892	Jan 1 - 1892
1893	Jan 1 - 1893
1894	Jan 1 - 1894
1895	Jan 1 - 1895
1896	Jan 1 - 1896
1897	Jan 1 - 1897
1898	Jan 1 - 1898
1899	Jan 1 - 1899
1900	Jan 1 - 1900
1901	Jan 1 - 1901
1902	Jan 1 - 1902
1903	Jan 1 - 1903
1904	Jan 1 - 1904
1905	Jan 1 - 1905
1906	Jan 1 - 1906
1907	Jan 1 - 1907
1908	Jan 1 - 1908
1909	Jan 1 - 1909

अथ नाडीपरीक्षादिविधिरध्यायः ।

दी०—अथेति ॥

करस्याङ्गुष्ठमूले या धमनी जीवसाक्षिणी ।

तच्चेष्टया सुखं दुःखं ज्ञेयं कायस्य पण्डितैः ॥ १ ॥

दी०—करस्येति । जीवसाक्षिणी या धमनी सा करस्याङ्गुष्ठमूलेऽस्तीति क्रियापदं योज्यं, तच्चेष्टया कृत्वा कायस्य शरीरस्य सुखं दुःखं च ज्ञेयं पण्डितैरिति शेषः । धमनीति । शब्दवाहिनी नाडी धमनी जीवनं तनौ इत्यतो धमनी जीवसाक्षिणीति प्राणवायोः साक्षिभूता अत एव कुत्रचिज्जीवनाडीति कथिता । तथाहि—‘प्रदर्शयेद्दोष-निजस्वरूपं व्यस्तं समस्तं युगलीकृतम् । मूकस्य सुग्धस्य विमोहितस्य दीपः पदार्थानिव जीवनाडी’ इति ॥ लक्षणमपि च—‘अश्लः प्रकोष्ठबाह्यस्य मध्यमानामिकाश्रिता । जीवनाडीति सा प्रोक्ता नन्दिनी तत्त्ववेदना’ इति । तच्चेष्टया दुःखमिति दोषादिवैषम्यधर्मः । यतः ‘रोगस्तु दोषवैषम्यम्’ इत्यादिवचनात् । पण्डितैरिति प्रवीणैः नाडीग्रहणस्य समयविशेषज्ञैरित्यर्थः । यतः—‘सद्यःस्नातस्य भुक्तस्य क्षुत्तृष्णाऽऽतपशीलिनः । व्यायामश्रान्तदेहस्य सम्यग् नाडी न बुध्यते’ इति ॥ १ ॥

गू०—करस्याङ्गुष्ठमूले या धमनी सा जीवसाक्षिणी जीवोऽस्ति नो वेति बोधनी ज्ञेया । बुधैः तच्चेष्टया मन्दस्थिरचलगामिन्या कायस्य देहस्य सुखं दुःखं च ज्ञेयम् ॥ १ ॥

दी०—इदानीं दोषाणां निजस्वरूपचेष्टामाह—

नाडी धत्ते मरुत्कोपे जलौकासर्पयोर्गतिम् ।

कुलिङ्गकाकमण्डूकगतिं पित्तस्य कोपतः ॥ २ ॥

हंसपारावतगतिं धत्ते श्लेष्मप्रकोपतः ।

दी०—नाडीति । मरुत्कोपे वातप्रकोपे जलौकासर्पयोर्गतिं गमनं धत्ते नाडीति शेषः । जलौकासर्पयोर्स्तिर्यग्गतिरित्यभिप्रायः तद्वदत्राऽपि । पित्तप्रकोपतस्तु कुलिङ्गादीनां गतिं धत्ते, कुलिङ्गो गृहचटकः । काकमण्डूकौ प्रसिद्धौ एतेषामुल्लवनगतिरित्यर्थः । एके कुलिङ्गस्थाने कलापीति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । कलापी मयूरः । श्लेष्मप्रकोपात् हंसपारावतगतिं धत्ते । अत्रापि नाडीति संबध्यते । एतेन मन्दगतिवाहिनी

भवतीत्यभिप्रायः । यतो हंसपारावतयोरपि मन्दगतिः स्यात् ॥ २ ॥

गू०—मरुत्कोपे सति नाडी जलौकासर्पयोर्गतिं गमनं धत्ते । नाडी पित्तस्य कोपतः कुलिङ्गकाकमण्डूकगतिं धत्ते । कुलिङ्गो गृहचटकः हंसपारावतगतिं श्लेष्मप्रकोपतः धत्ते ॥

दी०—अथ सन्निपातसंसर्गयोर्नाडीचेष्टामाह—

लावतिस्तिरवर्तीनां गमनं सन्निपाततः ॥ ३ ॥

दी०—लावेति । सन्निपाततस्त्रिदोषकोपात् लावादीनां गमनं नाडी धत्ते इति पूर्वादनुवर्तते । लावतिस्तिरौ प्रसिद्धौ, वर्तीति वर्तिका (धरधर) शब्दवाच्या । गङ्गुकाभिधानेत्यन्ये । एतेषां सोत्ताला गतिः सूच्यते ॥

गू०—नाडी सन्निपाततः त्रिदोषप्रकोपतः लावतिस्तिरवर्तिकानां गमनं धत्ते । नत्वेकस्य जन्तोर्गत्या नाम्नां प्रकुपितस्य दोषस्य बोधो भवेदतो द्वित्रिजन्तूनां गतिः दर्शिता यथा विकृतिभाष्यो वायुः सर्पगतिं धत्ते । साम्यं गतो वायुः जलौकागतिं धत्ते एवमन्येऽपि ज्ञेयाः ॥ ३ ॥

कदाचिन्मन्दगमना कदाचिद्वेगवाहिनी ।

द्विदोषकोपतो ज्ञेया—

दी०—द्विदोषकोपादपि नाडी कदाचिन्मन्दगमिनी कदाचिद्वेगवाहिनीति ॥

गू०—द्विदोषकोपतः कदाचिन्मन्दगमना कदाचिद्वेगवाहिनी ज्ञेया ॥

दी०—इदानीमसाध्याया लक्षणमाह—

हन्ति च स्थानविच्युता ॥ ४ ॥

स्थित्वा स्थित्वा चलति या सा स्मृता प्राणनाशिनी । अतिक्षीणा च शीता च जीवितं हन्त्यसंशयम् ॥ ५ ॥

दी०—हन्तीति । स्थानविच्युता स्वस्थानाच्चलिता नाडीति शेषः । हन्तीति आतुरमिति शेषः । या स्थित्वा स्थित्वा चलति गच्छति सापि प्राणनाशिनी ज्ञेया । एतेन कदाचिद्वहति कदाचिन्न वहतीत्यभिप्रायः । अतिक्षीणा चेति विसतन्तुवत्, अतिशीता चेति हिमस्पर्शवत् । असंशयं निश्चयेन जीवितं प्राणान् हन्ति नाडीति शेषः । चकारात् कुटिला चोर्ध्वाधोगमनशीलापि प्राणनाशिनी बोद्धव्या । तथा चोक्तं—‘नाडी मध्यवहाङ्गुष्ठमूले यात्यर्थमुच्छलेत् । शनैरूर्ध्वाधोगमना कुटिला हन्ति मानवम् ॥’ इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

१—‘वरधर’ पा० ।

१—‘धमन्ति पवनं तनावित्यतो धमन्यः’ पा० ।

२—‘मध्ये कापि समाश्रिता’ ‘मध्यकामसमाश्रिता’ पा० ।

३—‘सोत्तालगति’ पा० । ४—‘प्यर्थ’ पा० ।

गू०—स्थानविच्युता सती हन्ति । या धमनी स्थित्वा स्थित्वा चलति सा प्राणनाशिनी स्मृता कथिता । अति-क्षीणा शीता गच्छती सती प्राणिनो जीवितं जीवनाशं असंशयं निःसंदेहेन हन्ति दूरीकरोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

दी०—अथ ज्वरादीनां धमनीलक्षणमाह—

ज्वरकोपेण धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् ।
कामक्रोधाद्वेगवहा क्षीणा चिन्ताभयद्युता ॥ ६ ॥
मन्दाग्नेः क्षीणधातोश्च नाडी मन्दतरा भवेत् ।
असृक्पूर्णा भवेत्कोष्णा गुर्वी सामा गरीयसी ॥ ७ ॥
लघ्वी वहति दीप्ताग्नेस्तथा वेगवती मता ।
सुखितस्य स्थिरा ज्ञेया तथा बलवती स्मृता ॥ ८ ॥
चपला क्षुधितस्यापि तृप्तस्य वहति स्थिरा ।

दी०—ज्वरकोपेणेति । ज्वरकोपेण सामान्यज्वरस्य प्रकोपेण कृत्वा धमनी नाडी सोष्णा उष्णयुक्ता भवेत् । ज्वरस्योष्णात्मकत्वान्न केवलं सोष्णा वेगवती भवेत् । ज्वरस्य देहेन्द्रियमनःसन्तापितत्वात् । कामक्रोधादपि वेगवहा वेगयुक्ता अनौष्ण्येन ज्वरवद्भिन्ना । कामोऽभिमतकामिन्याद्यप्राप्तिः, क्रोधो हिंसात्मकादिरूपः, चिन्ताभयद्युतेति चिन्ताभययुक्ता नाडी क्षीणा सुसूक्ष्मा ज्ञेया । चिन्ता चित्तोद्वेगरूपा, भयं शत्रुप्रभृतीनाम् । एके चिन्ताभयश्रमादिति पठन्ति । चिन्ताभयश्रमाच्चाडी क्षीणा सुसूक्ष्मा ज्ञेया । चिन्ता मानसोद्वेगरूपा ज्ञेया । तत्र श्रमाद् श्लानेः मन्दाग्नेः क्षीणधातोश्च पुरुषस्य नाडी मन्दतरा भवेत्, अत्यर्थं मन्दगतिरित्यर्थः । असृक्पूर्णा रुधिरप्रकोपात् पूरिता नाडी कोष्णा गुर्वी च भवेत् । कोष्णा ईषदुष्णा गुर्वी गुरुतरा पाषाणवदित्यर्थः । एके सोष्णेति पठन्ति । सामा आमयुक्ता नाडी गरीयसी स्यात् अत्यर्थं गुर्वी भवतीति भावः । आमेन सह वर्तत इति सामा, आमोऽपरिपक्वरसः । तद्यथा—‘जठरानलदौर्बल्यादविपक्वस्तु यो रसः । स आमसंज्ञको देहे सर्वदोषप्रकोपकः’ इति । अथवा आमग्रहणेन आमादित्रयमन्नजमजीर्णं गृह्यते तेन तैर्युक्तेत्यर्थः । तत्र आमं विदग्धं विष्टब्धं चेति । एके सामा गरीयसीति पठन्ति । आमेन सह वर्तत इति सामा । ते च दोषदूष्यतादयः । यतः ‘आमेन तेन संपृक्ता दोषा दूष्याश्च दूषिताः । सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः’ इति । एतेन किमुक्तं भवति सामदोषात् सामदूष्यात् सामदूषितात् सामरोगाच्चेति । दूष्या

रसादयो धातवः । दूषितानि मलमूत्रप्रभृतीनि । दीप्ताग्नेः प्रबलाग्नेः पुरुषस्य लघ्वी वेगवती च वहति । लघ्वी तूलवत् सैव वेगयुक्ता ज्ञेया न तु पूर्वोक्ता । सुखितस्य स्वस्थस्य स्थिरा प्रकृतिस्था भवतीत्यर्थः । न केवलं स्वस्था तथा बलवती बलयुक्ता न क्षीणेत्यभिप्रायः । क्षुधितस्य बुभुक्षितस्यापि चपला चञ्चला न मन्देत्यर्थः । एतेन प्रकृतिस्थिताभिरिति भावः । तृप्तस्य भोजनादिना सन्तुष्टस्य पुरुषस्य स्थिरा निश्चलैव ॥ ६-८ ॥

इति नाडीपरीक्षा ॥

गू०—सा धमनी नाडी ज्वरकोपेण ज्वराधिक्येन सोष्णा अत्युष्णा सती वेगवती भवेत् कामात् क्रोधाच्च वेगवहा स्यात् चिन्ताभयद्युता सती क्षीणा भवेदित्यर्थः । अतिशयेन मन्दा मन्दतरा असृक्पूर्णा नाडी कोष्णा ईषदुष्णा सती गुर्वी चलेत् । कोष्णा ईषदुष्णा गुर्वी अल्पगरिष्ठा सामा आमयुक्ता नाडी गरीयसी भवेत् । अतिशयेन गरिष्ठा गरीयसी । दीप्ताग्नेः पुरुषस्य नाडी लघ्वी वहति । तथा दीप्ताग्नेः पुंसः लघ्वी मता स्मृता । सुखिनो रोगरहितस्य पुंसः स्थिरा ज्ञेया तथा बलवती स्मृता । क्षुधितस्य पुंसः नाडी चपला स्यात् । तृप्तस्य कृतभोजनस्य पुंसः नाडी स्थिरा वहति । अन्यान्यपि नाडीपरीक्षास्थानान्याह ग्रन्थान्तरात्—‘पादयोर्नाडिकास्थानं गुल्फस्याधोऽङ्गुलत्रयम् । कण्ठमूलेऽङ्गुलद्वन्द्वे नासामूलेऽङ्गुलाधिकम् । नरस्याङ्गुलमूले च नाडी चतुर्थिका मता । स्थानान्येतानि नाडीनां तासु प्राणो व्यवस्थितः’ । करस्य नाडी सदैवावलोकनीया अन्या यास्तिस्रो नाड्यः मरणसमयेऽवलोकनीया नान्यत्र । अन्यत्र करस्यावलोकनीयेति । सद्यःज्ञातस्य भुक्तस्य क्षुत्तृषातपशीलिनः व्यायामश्रान्तदेहस्य सम्यङ्नाडी न बुध्यते । भारप्रहारमूर्च्छाभयशोकप्रमुखकारणान्नाडी संमूर्च्छितापि बाहं पुनरपि जीवनं लभते ॥ ६-८ ॥

इति नाडीपरीक्षा ॥

दी०—पूर्वमुक्तमादिग्रहणात् दूतस्वप्रादीनां लक्षणकथनम् । अथ दूतलक्षणान्याह—

दूताः स्वजातयोऽव्यङ्गाः पटवो निर्मलाम्बराः ।
सुखिनोऽश्ववृषारूढाः शुभ्रपुष्पफलैर्युताः ॥ ९ ॥
सुजातयः सुचेष्टाश्च सजीवदिशि संश्रिताः ।
भिषजं समये प्राप्ता रोगिणः सुखहेतवे ॥ १० ॥
दी०—दूता इति । एवंविधा दूता यदा भिषजं

Date		Time		Location		Weather		Remarks	
1911	10/1	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/2	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/3	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/4	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/5	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/6	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/7	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/8	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/9	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/10	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/11	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/12	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/13	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/14	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/15	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/16	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/17	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/18	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/19	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/20	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/21	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/22	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/23	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/24	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/25	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/26	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/27	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/28	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/29	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/30	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/31	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00

वैद्यं प्राप्तास्तदा रोगिण आतुरस्य सुखहेतवे भवन्ती-
त्यव्याहार्यम् । वैद्याह्वानाय प्रश्नाय आगताः पुरुषा
दूताः कीदृशास्तानाह—स्वजातय इति । स्वस्यां जातौ
स्वगोत्रे वा जाताः स्वजातयः । एके 'सजातय' इति
पठन्ति तत्र सपक्षा इत्यर्थः । यदुक्तं 'पाषण्डाश्रमव-
र्णानां सपक्षाः कर्मसिद्धये । त एव विपरीताः स्युर्दूताः
कर्मविपत्तये' इति । अव्यङ्गा इति । व्यङ्गा हस्तावयव-
हीनाः न व्यङ्गा अव्यङ्गाः । पटव इति प्रवीणाः ।
एतेन विचित्रकालज्ञाः कथिताः । निर्मलाम्बरा इति
शुभ्रवस्त्रधारिणः, तेन रक्तकृष्णवस्त्रादिरहिता इत्यर्थः ।
सुखिन इति अवीनाः । अश्ववृषारूढा इति अश्वारूढा
वृषारूढाश्च । आसमन्तात् कारेण रूढाः इति यद्ग-
हणं तन्महिषोद्भूखरादियाननिषेधार्थम् । शुभ्रपुष्पफलै-
र्युता इति श्वेतपुष्पैरेभिः सारफलैश्च संयुक्ता इत्यभि-
प्रायः । एतेन रक्तपीतकृष्णादिभिः सारफलरहिता
इत्यर्थः । यत एवविधानि पुष्पफलान्यमङ्गलानि
भवन्ति । तथा चोक्तम् 'तैलकर्दमदिग्धाङ्गा रक्तस्रगनु-
लेपनाः । फलं पक्रमसारं वा गृहीत्वाऽन्यच्च तद्विधम् ।
वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः' इति ।
सुजातय इति शोभना जातिर्येषां ते तथाविधाः ।
एतेनान्यजातिजनिता निषिद्धाः । पापकृद्भूमौत्पत्तिर-
हिता इत्यर्थः । यद्वा विज्ञातजातय इति पिण्डार्थः ।
सुचेष्टाश्चेति चेष्टात्र कायकृतो व्यापारः शोभनव्यापार
इत्यभिप्रायः । शोभनग्रहणं दुश्चेष्टितव्यवच्छेदार्थम् ।
तथाहुक्तं 'छिन्दन्तस्तृणकाष्ठानि स्पृशन्तो नासिकां
स्तनम् । वस्त्रान्तानामिकाकेशनखरोमदशस्पृशः ।
स्रोतोऽवरोधहृद्गण्डमूर्धोरःकुक्षिपाणयः । कपालोपल-
भस्मास्थितुषाङ्गारकराश्च ये । विलिखन्तो महीं किञ्चि-
न्मुञ्चन्तो लोष्टमेदिनः ।' इत्यादि दुश्चेष्टिता दार्शिताः ।
सुचेष्टाश्चेति चकारग्रहणात् सुदर्शनाः सुवेष्टा अपि
गृह्यन्ते अन्यथा गर्हिताः स्युः । तथाहि—'नपुंसकः
स्त्रीबहवो नैककार्या असूयकाः । पाशदण्डायुधधराः
प्राप्ता वा स्युः परंपरा(?) । आर्द्रजीर्णापसव्यैकमलिनोद्ध-
तवाससः । न्यूनाधिकाङ्गा उद्विग्ना विकृता रौद्ररूपिणः ।
वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः' । सजीव-
दिशि सङ्गता इति जीवनेन प्राणानिलेन सह या दिक्
नाडी तस्यां सङ्गताः प्राप्ता इत्यर्थः । तथा च—'यस्यां
प्राणमरुद्वाति सा नाडी जीवसंयुता' इति । नाडी चात्र
नासासंबन्धिनी ज्ञेया । यद्वा—जीवेन सह वर्तत इति

या दिक् दिशा तस्यामित्यर्थः । तेन याम्यदिक्रहि-
तदिशायाः प्राप्ता इति तात्पर्यार्थः । यतो याम्यदिक्
निषिद्धा । तथाहि—'याम्यां दिशं प्राञ्जलयो विषमैक-
पदस्थिताः । वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि
गर्हिताः' इति । समये प्राप्ता इति समये शुभवेला-
तिथिनक्षत्रादियुक्ते काले अन्यथा अशुभकरा इति
भावः । तदुक्तम्—'वैद्यस्य पैत्र्ये दैवे वा कार्ये चोत्पा-
तदर्शने । मध्याह्ने चार्धरात्रे वा सन्ध्ययोः कृतिकासु
च ॥ आर्द्राश्लेषामघामूलपूर्वासु भरणीषु च । चतुर्थ्यां
वा नवम्यां वा षष्ठ्यां संधिदिनेषु च ॥ दक्षिणाभिमुखं
देशे त्वशुचौ वा हुताशनम् । ज्वलयन्तं पचन्तं वा क्रूर-
कर्मणि चोद्यतम् ॥ नम्रं भूमौ शयानं वा वेगोत्सर्गेण वा-
ऽशुचिम् । प्रकीर्णकेशमभ्यक्तं स्त्रियं विकृवमेव च । वैद्यं
य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः' इति ॥९॥१०॥

गू०—कर्मणः समये स्नानाभ्यङ्गादिरहितकाले
यस्यां प्राणमरुद्वाति सा नाडी जीवसंयुता चन्द्रसूर्य-
स्थाने ययोर्द्वयोर्नाड्योर्मध्ये यस्यां नाड्यां प्राणमरुद्वाति
गन्धग्रहणाधिकारी भूत्वा संचारी सा नाडी जीवसंयुता
वाच्या तस्याङ्गस्थः पृच्छको यदा पृच्छति तदा स
रोगी जीवति अन्यथा म्रियते ॥ अन्यत्राप्युक्तं—
'चन्द्रस्थाने यदा वायुः सूर्यस्थाने च पृच्छकः । तदा न
जीवति रोगी यदि वैद्यशतैर्वृतः' । एतत्पूर्वोक्तस्य स जीव-
स्याङ्गस्य व्याख्यातम् । इति दूतलक्षणानि ॥ ९ ॥ १० ॥

दी०—इदानीं गच्छतो दूतस्य शकुनान्याह—

वैद्याह्वानाय दूतस्य गच्छतो रोगिणः कृते ॥ ११ ॥

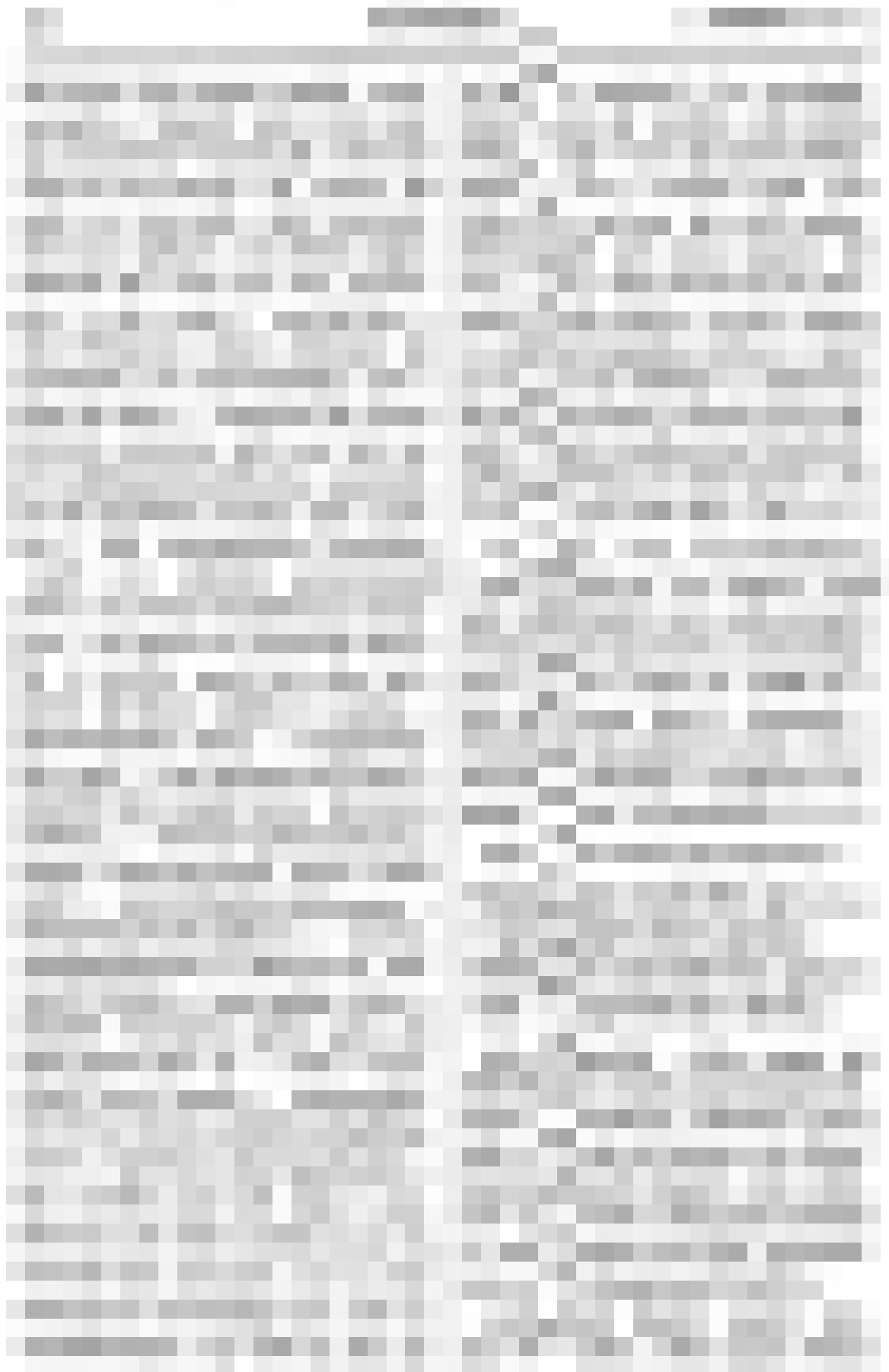
न शुभं सौम्यशकुनं प्रदीप्तं च सुखावहम् ।

चिकित्सां रोगिणः कर्तुं गच्छतो भिषजः शुभम् १२

यात्रेयं सौम्यशकुनं प्रोक्तं दीप्तं न शोभनम् ।

दी०—वैद्याह्वानायेति । रोगिण आतुरस्य कृते
निमित्ते वैद्याह्वानाय गच्छतो दूतस्य सौम्यशकुनं भेरी-
मृदङ्गादि न शोभनमित्यर्थः । प्रदीप्तमसौम्यं सुखावहं
भवति । गच्छत इति मार्गे चलितस्य । एतेन विपरीत-
शकुनान्यत्र शुभकाराणि बोद्धव्यानि । उक्तं च ज्योतिः-
शास्त्रे—'सद्यो रणे कर्मणि च प्रवेशे शुक्ले गृहे नष्टविलोकने
च । व्याधौ च नद्युत्तरणे भयार्ते शस्तः प्रयाणाद्विपरी-
तभावः ॥' इति दूतशकुनलक्षणानि संपूर्णानि ॥

इदानीं गच्छतो वैद्यस्यापि शकुनानि दर्शय-
न्नाह—चिकित्सामिति । रोगिण आतुरस्य चिकित्सां

रोगापनयनं कर्म कर्तुं गच्छतो मार्गे चालितस्य भिषजो वैद्यस्य यात्रेयं सौम्यशकुनं प्रोक्तमिदं शुभं कथितं दीप्त-
मशुभमशकुनं न शोभनमित्यर्थः । यात्रेयं यात्रायोग्यं
यथा—‘भेरीमृदङ्गमृदुमर्दलशङ्खवेणुवेदध्वनिर्मधुरमङ्ग-
लगीतघोषाः । पुत्रान्विता च युवतिः सुरभिः सवत्सा
धौताम्बरश्च रजकोऽभिमुखः प्रशस्तः’ । अन्यच्च—
‘भृङ्गाराजनवर्धमानमकुलाबद्धैकपश्वाभिषशङ्खक्षीरनृपा-
न्नपूर्णकलशच्छत्राणि सिद्धार्थकाः । वीणाकेतनमीनपङ्क-
जदधिक्षौद्राज्यगोरोचनाः, कन्याशङ्खसितेक्षुवस्त्रसुमनो-
विप्राश्च रत्नानि च’ इति । दीप्तमित्यत्रात्रेयं तद्यथा ‘गमनं
दक्षिणे वामाक्षं शस्तं श्वसृगालयोः । वामं नकुलचाषाणां
नोभयं शशसर्पयोः ॥ भासकौशिकयोश्चैव न प्रशस्तं
किलोभयम् । दर्शनं च स्तं चापि न गोधाकुकलासयोः ॥
कुलत्थतिलकार्पासतुषपाषाणभस्मनाम् । पात्रं नेष्टं
तथाऽङ्गारतैलकर्मपूरितम् ॥ प्रसन्नेतरमद्यानां पूर्णं
वा रक्तसर्पैः । शवकाष्टपलाशानां शुष्काणां पथि
सङ्गमाः । नेष्यन्ति पतितान्तस्थदीनान्धरिपवस्तथा’
इति ॥ ११ ॥ १२ ॥

गू०—आतुरमुपक्रममाणेन भिषजा आयुरेवादौ
परीक्षणीयम् । सत्यायुषि धृत्यग्निवयोदेहबलसत्वसा-
त्म्यप्रकृतिमेषजदेशान् परीक्षयेत् । तत्र पाणिपादपार्श्व-
पृष्ठस्तनाग्रदर्शनवदनस्कन्धललाटदीर्घागुलिपूर्वोच्छ्वास-
प्रेक्षणबाहुविस्तीर्णभूस्तनान्तरोरःस्कन्धहृज्जङ्घामेढूग्रीवा-
गम्भीरसत्वस्वरनाभिस्तनमुपचितमहारोमशकर्णपश्चा-
न्मणिकतानुलिप्तमूर्धानुपूर्व्याविशुष्यमाणशरीरं पश्चाच्छु-
ष्यमाणहृदयं पुरुषं जानीयात् दीर्घायुः खल्विति तमेका-
न्तेनोपक्रमेत् । एभिर्लक्षणैर्विपरीतैरल्पमिश्रितैर्मध्यमा-
युरिति । व्याधयस्तु त्रिविधाः साध्याः, याप्याः, प्रत्या-
ख्येयाश्च, तद्दृष्ट्वा कर्म कारयेत् । प्रागभिहिता ऋतवः ‘शीते
शीतप्रतीकारमुष्णे चोष्णनिवारणम् । कुर्यात्क्रियां प्राप्त-
कालां(?) न हापयेत्’ । प्रागभिहितोभिश्चतुर्विधः विषमो
वातेन, तीक्ष्णः पित्तेन, मन्दः श्लेष्मणा, समः सर्वसामा-
न्यादिति । यः कदाचित् सम्यक् पचति कदाचित् श्ला-
ध्मानादीन्करोति स विषमः । यः शुर्वादिकमाशु पचति
स तीक्ष्णः । यः लघुरपि न पचति स मन्दः । यः कालम-
जमुपयुक्तं पचति स समः । वयस्तु त्रिविधं बालं मध्यं वृ-
द्धमिति । तत्रोणषोडशवर्षा बालाः, ते त्रिधा क्षीरपाः,
क्षीराच्चादा, अच्चादा, इति । तेषु संवत्सरपराः क्षीरादा
द्विवत्सरपराः क्षीराच्चादाः परतोऽच्चादा इति षोडश-

सप्तत्योरन्तरं मध्यं वयः; तस्य विकल्पो वृद्धिर्यौवनं
सम्पूर्णता हानिरिति तत्राविंशतेः वृद्धिरात्रिंशतो यौवन-
माचत्वारिंशतः सर्वधात्विन्द्रियबलवीर्यसंपूर्णता अत
ऊर्ध्वमशीतेः परं हानिर्यावत्सप्ततिरिति सप्ततेस्तूर्ध्वं
क्षीयमाणधात्विन्द्रियजीर्णागारमिवाभिवृष्टशीतं वृषमाच-
क्षते ‘बाल्ये विवर्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव तु । भूयिष्ठं
वर्द्धते वायुर्वृद्धस्तद्वीक्ष्य वर्जयेत् । अग्निक्षारविरेकैस्तु बा-
लवृद्धौ विवर्जयेत् । तत्साध्येषु विकारेषु शुद्धिं कुर्यात्क्रियां
भिषक् । देहः स्थूलः कृशो मध्य इति प्रागुपदेशितः ।
कर्षयेद्द्वंद्वं ह्येच्चापि महास्थूलकृशौ नरौ । रक्षणं चैव मध्यस्य
कुर्वीत सततं भिषक् ॥’ बलमेव प्रधानं केचित्कृशा एव
बलवन्तः स्थूला अबलवन्तः तस्माद्बलं परीक्षयेत् । सत्व-
माह—‘सत्ववान् सहते सर्वं संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
राजसस्तप्यमानान्यैः सहते नाम तामसः’ । प्रकृतिमग्रे
वक्ष्यामः । पूर्वोक्तं मेषजमाह—‘बालस्य प्रथमे मासि देया
मेषजरक्तिका’ इत्यादि पूर्वोक्तम् । शममाह यथावहृदक-
नगोरूपः (?) कफमारुतरोगवान् एवमन्येपि ज्ञेयाः ।
एवं सर्वं ज्ञात्वा पश्चान्मार्गे शकुनानि परीक्ष्य तदा चि-
कित्सां कुर्वन्ति । रोगिणः चिकित्सां कर्तुं गच्छतः भि-
षजः यात्रेयं सौम्यशकुनं शोभनं प्रोक्तं दीप्तं न । रोगिणः
कृते वैद्याह्वानाय गच्छतो दूतस्य सौम्यशकुनं शुभं न
प्रदीप्तं सुखावहमित्यर्थः । इति शकुनः ॥ ११ ॥ १२ ॥

दी०—अथ कीदृशो रोगी चिकित्स्यस्तद्दर्शय-
चाह—

निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः सरवेन संयुतः ॥ १३ ॥

चिकित्स्यो भिषजा रोगी वैद्यभक्तो जितेन्द्रियः ।

दी०—निजप्रकृतीति । भिषजा वैद्येन ईदृशो रोगी
चिकित्स्यः, चिकित्सा रोगापनयनं कर्म तद्योग्यो भव-
तीत्यभिप्रायः । कीदृशः ? तमाह—निजप्रकृतिवर्णाभ्यां
युक्त इति यादृशो यस्य प्रकृतिवर्णौ स्तः तादृग्भ्यामेव
संयुक्त इत्यर्थः । ननु केयं प्रकृतिः ? कतिभेदा ?
किंकारणं वा अस्या इति ? तदुच्यते—केयं प्रकृतिः
स्वभाव इत्यर्थः । स चाबालप्रवृत्ता निषेकाद्वा वातार-
ब्धाद्या आप्रयाणादनुवर्तते । कति भेदा इति । सप्त प्रकृ-
तयो भवन्ति पृथग्दोषैर्द्वन्द्वैः समस्तैश्च । किंकारणमिति
तदाह सुश्रुतः ‘शुक्रशोणितसंयोगे यो भवेदोष उत्कटः ।
प्रकृतिर्जायते तेन तस्या मे लक्षणं शृणु’ इति । सा हिं
प्रकृतिर्जाल्यादीन् षडुपाधीनपेक्षते । तदुक्तं चरके ‘तत्र
प्रकृतिर्हि जातिप्रसक्ता कुलप्रसक्ता च देशानुपातिनीति च

कालानुपातिनी च वयोऽनुपातिनी च प्रत्यात्मनियता चेति । तत्र जातिप्रसक्ता नाम तासु तासु मनुष्यादिजातिषु ते ते करचरणादयो स्वभावविशेषाः, वचनेषु च नानाविधा एव व्यक्त्यादयो धर्मविशेषाः, मनसि च धर्माधर्ममैथुनाहारप्रभृतयोऽपि भावाः । कुलप्रसक्ता नाम द्विजकुले तपःप्रियतादयः, क्षत्रियकुले समरप्रियतादयो धर्मविशेषा भवन्ति । देशानुपातिनी नाम लाटकर्णाटायनादीनां काये वाचि मनसि च ते ते स्वभावविशेषा भवन्ति । कालानुपातिनी नाम देहादिषु दौर्बल्यादिदैर्घ्यगलान्याद्यपेक्षा । गदेषु च दोषाद्यपेक्षणीयम् । वयानुपातिनी नाम बाल्याद्यवस्थासु कालादौ मर्यादादयो धर्माः । प्रत्यात्मनियता चेति आत्मनि नियता प्रतिपुरुषनियतेत्यर्थः । ते पुनः काये वाचि मनसि च स्वभावविशेषाः प्रकृतिपुरुषभेदमिहा दृश्यन्त इति । केचित्तु पाञ्चभौतिकीं प्रकृतिमाहुः । अन्ये तु प्रकृतिं सत्त्वरजस्तमोमयीमाहुः । पूर्वमुक्तः प्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः । अतस्तावत् प्रकृतिस्तु संक्षेपेणोक्ता । इदानीं वर्णमाह—वर्णशब्देन प्रभा कथ्यते । सैव च्छायाप्यभिमतः । एतेषां भेदोऽप्यस्तीत्येके भाषन्ते । सा यथा—‘वर्णप्रभामिश्रिता या छाया सा परिकीर्तिता । वर्णमाकामति च्छाया प्रभा वर्णप्रकाशिनी ॥ आसन्ना लक्ष्यते छाया प्रभा दूरात्तु लक्ष्यते’ इति । न केवलं वर्णप्रभाच्छायानां लक्षणभेदः, संख्याभेदोऽप्यस्ति । स यथा चतुर्धा वर्णाः—गौरः, कृष्णः, श्यामः, गौरश्याम इति । प्रभा सप्तविधा—रक्ता, पीता, सिता, श्यावा, हरित्, पाण्डुरा, असितेति ॥ छायापि पञ्चविधा—स्निग्धा विमला, रूक्षा, मलिना, संक्षिप्तेति । पुनः कीदृशो रोगी चिकित्स्यः ? सत्त्वेन संयुत इति । सत्त्वं तु व्यसनाभ्युदयक्रियादिस्थानेष्वपि कर्मकरम् । यतः—‘सत्त्ववान् सहते सर्वं संस्तभ्यात्मानमात्मना । राजसस्तभ्यमानोऽन्यैः सहते नैव तामसः ।’ इति सुश्रुतः । चक्षुषोपपन्नार्थे प्रवरावरमध्यमबलं सत्त्वं त्रिविधम् । एतेषां लक्षणं न लिखितमत्र ग्रन्थबाहुल्यात् । पुनः कीदृशः ? वैद्यभक्त इति वैद्याह्लादकरः तद्वाक्यपालनेऽनुरक्त इत्यर्थः । यतः ‘आढ्यो रोगी भिषग्वश्यो ज्ञापकः सत्त्ववानपि’ इति वचनात् । पुनः कथम्भूतः ? जितेन्द्रियो जितेन्द्रियविषयः, विषयास्तु स्रक्चन्दनवनितादयः । आतुरलक्षणम् ॥ १३ ॥

१—नास्ति ‘क’ पुस्तके ।

गू०—भिषजा ईदृशो रोगी चिकित्स्यः । किंविशिष्टः ? निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः । (ननु यद्वा किं करोति ननु दहनं स्थाली तन्दुलानोदनं कर्तुं क्षमः । तथा च शतपुष्पा लघुस्तीक्ष्णा पित्तकृद्दीपनी कटुरित्यादिवचनं वह्निमकुर्वाणमपि आमं पचति यथा स्थालीस्थबहुदुग्धमुक्तिकाचूर्णप्रथमजलयोगात्तन्दुलादिकं पचति नत्वग्निं प्रज्वालयति ‘नाम पुष्पं कषायोक्तं रूक्षं लब्ध्वामपाचनं’मिति । तथा च ‘चित्रकः कटुकः पाके दीपनः पाचनो लघु’रिति । किंविशिष्टः ? सत्त्वेन सत्त्वगुणेन संयुतः । पुनः किंविशिष्टः ? वैद्यभक्तो जितेन्द्रियः । इति रोगिलक्षणम् ॥ १३ ॥

दी०—अथानन्तरं स्वप्नान्याह—

स्वप्नेषु नभान्मुण्डांश्च रक्तकृष्णाम्बरावृतान् ॥ १४ ॥
व्यङ्गांश्च विकृतान्कृष्णान्सपाशान्सायुधानपि ।
बध्नतो निम्नतश्चापि दक्षिणां दिशमाश्रितान् ॥ १५ ॥
महिषोद्वारारूढांस्त्रीपुंसो यस्तु पश्यति ।
स स्वस्थो लभते व्याधिं रोगी यात्येव पञ्चताम् ॥ १६ ॥
अधो यो निपतत्युच्चाज्जलेऽग्नौ वा विलीयते ।
श्वापदैर्हन्यते योऽपि मत्स्याद्यैर्गिलितो भवेत् ॥ १७ ॥
यस्य नेत्रे विलीयेते दीपो निर्वाणतां व्रजेत् ।
तैलं सुरां पिबेद्वापि लोहं वा लभते तिलान् ॥ १८ ॥
पक्वान्नं लभतेऽश्नाति विशेषकूपं रसातलम् ।
स स्वस्थो लभते रोगं रोगी यात्येव पञ्चताम् ॥ १९ ॥
दुःस्वप्नानेवमादींश्च दृष्ट्वा ब्रूयान्न कस्यचित् ।
स्नानं कुर्यादुषत्येव दद्याद्धेमतिलानपः ॥ २० ॥
पठेत्स्तोत्राणि देवानां रात्रौ देवालये वसेत् ।
कृत्वैवं त्रिदिनं मर्त्यो दुःस्वप्नात्परिमुच्यते ॥ २१ ॥

दी०—स्वप्नेष्विति । एवंविधान् स्वप्नान् स्त्रीपुरुषयोर्मध्ये यश्चैकः पश्यति स एव यदि स्वस्थोऽनातुरस्तर्हि व्याधिं लभते । यदा रोगी पश्यति तदा पञ्चत्वं मरणं याति प्राप्नोतीत्यर्थः । कीदृशान् स्वप्नान् ? तानाह—नभान् वज्रादिरहितान्, मुण्डानिति मुण्डितान्, रक्तकृष्णाम्बरावृतानिति रक्तकृष्णवस्त्रवेष्टितानित्यर्थः । व्यङ्गानिति अवयवादिरहितान् नासाकर्तृनादिभिरपि व्यङ्गानित्यभिप्रायः । विकृतानिति पङ्कुकब्जप्रभृतीन्, कृष्णानिति चित्रकल्पितवत् कार्ण्यभासः, सपाशानिति पाशयुतान्, पाशो दीर्घः पशूनां बन्धनरज्जुः, बध्नतो निम्नत इति निष्ठुरग्रहननकर्मकारिणः दक्षिणां दिशमाश्रितानिति । एते तु यदा दक्षिणां दिश-

Table 1. Summary of the data sources and the variables used in the study	
Source	Variable
Survey data	Age, sex, education, income, employment, health status, and life satisfaction
Administrative data	Health insurance status, health care utilization, and health expenditure
Health status data	Chronic diseases, mental health, and functional status
Life satisfaction data	Life satisfaction, happiness, and well-being
Health expenditure data	Health expenditure, health insurance premium, and out-of-pocket expenditure
Health care utilization data	Health care utilization, health care access, and health care quality
Health insurance data	Health insurance status, health insurance type, and health insurance coverage
Health status data	Chronic diseases, mental health, and functional status
Life satisfaction data	Life satisfaction, happiness, and well-being
Health expenditure data	Health expenditure, health insurance premium, and out-of-pocket expenditure
Health care utilization data	Health care utilization, health care access, and health care quality
Health insurance data	Health insurance status, health insurance type, and health insurance coverage

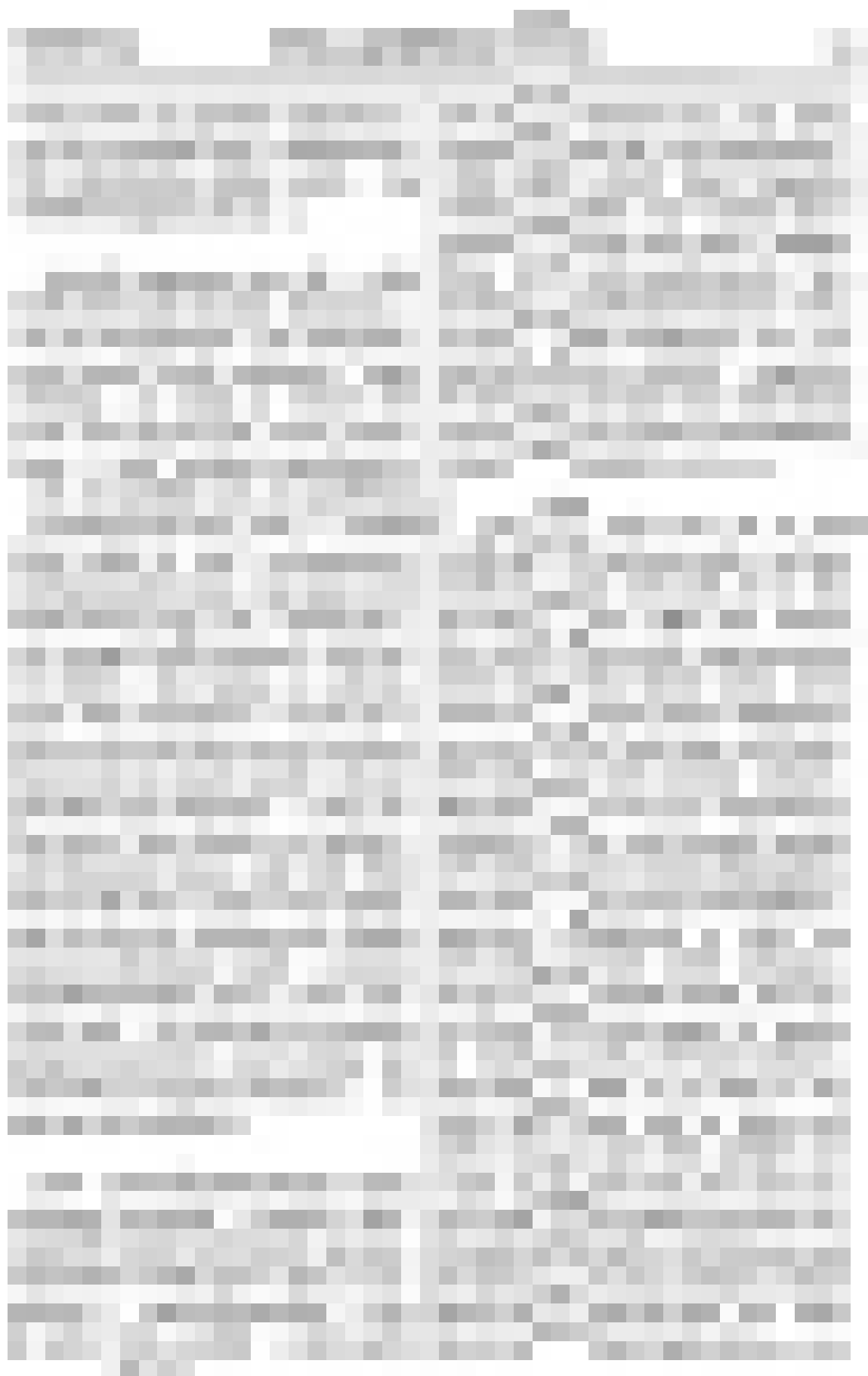
माश्रिता भवन्ति तदा प्रचुरमनिष्टं स्यादित्यभिप्रायः । तत्र नैर्ऋतं भागधेयमिति वदन्ति । महिषोष्ट्रखरारूढा-
निति महिषादिवाहनेषु आरोहिता इत्यर्थः । ते तु
अमसंबन्धिनश्चाशुभकरा इति भावः ॥

अथापराणि दुःस्वप्नान्याह—अथ इति । स्वप्नेषु
योऽपि एवंविधो भवति सोऽप्यनिष्टः कीदृशस्तमाह—
अथो यो निपतत्युच्चादित्यादि । पुरुष उच्चादत्युच्चस्था-
नादथो निम्नस्थाने निपतति स्खलतीत्यर्थः । अत्युच्चं
पर्वतादिकम् । यो जलेऽग्नौ वा विलीयते लीनो
भवति । एतेन जले बुडति अग्नौ पतङ्गवत् पततीत्य-
भिप्रायः । योऽपि श्वापदैर्हन्यते शुनश्चरणैराकृष्यत
इति । एके स्वापदैरिति पठन्ति, तत्र स्वापदैर्निजबन्धु-
नाशादिभिरुपहन्यते पीड्यत इत्यर्थः । मत्स्याद्यैरिति
गिलितो भक्षितो यो भवेत् । आदिग्रहणान्मकर-
नक्रशिंशुमारप्रभृतीनां ग्रहणम् । यस्य पुरुषस्य च नेत्रे
विलीयेते विलीनतां प्राप्नुत इति । स्वप्नेष्विति शेषः ।
एतेन स्वच्छुषी विगलिते पश्यतीत्यर्थः । दीपो निर्वा-
णतां व्रजेदिति । एतेन किमुक्तम् । यः स्वप्नेऽप्यक-
स्मादीपं विनष्टं पश्यतीत्यभिप्रायः । यश्च तैलं सुरां वा
पिबेत् यश्च लोहं लभते तिलान् वा लभते यश्च पक्वाञ्चं
सिद्धमन्नं लभते यश्च तदश्नाति भक्षयति च यो मातरं
कुब्धं विशेत् मातुर्गृहं प्रविशतीत्यर्थः । एतेषां स्वप्ने-
ष्विति संबन्धः । सुरात्र पिष्टमयी न तु मद्यविशेषः ।
स्वप्ने विशिष्टमद्यपानं प्रशस्तम् । तदुक्तं 'रुधिरं पिबति
स्वप्ने मद्यं वापि कथंचन । ब्राह्मणो लभते विद्यामित-
रस्तु धनं लभेत्' इति । लोहमित्यस्य स्थाने लौहमिति
पाठान्तरं तत्र लौहं लोहमयं यष्ट्यादि । वाग्रहणात्
कार्पासपिण्याकलवणादीनां ग्रहणम् । एतेषां लभे-
ऽप्यनिष्टं भवति । एके विशेत् कुब्धं च मातरमित्यत्र
कुब्धमुत्सङ्गं व्याख्यानयन्ति । जननीं प्रविशेन्नर इति
पठन्ति केचित् तत्र मातुरुदरे प्रविशतीत्यर्थः । तत्र
मात्रा सह शयनं करोतीत्यन्ये ॥

इदानीं दुःस्वप्नदर्शनोत्पन्नारिष्टनिवृत्त्यर्थं किञ्चित्
प्रतीकारमाह—दुःस्वप्नानीति । एवमादीनि पूर्वोक्त-
नम्रमुण्डादीनि दुःस्वप्नानि दुःखोत्पादकानि दृष्ट्वा स्वप्ना-
वस्थायामालोक्य कस्यचित् पुरतो न ब्रूयात् न प्रका-
शयेदित्यर्थः । परमुखेनानिष्टश्रवणभयात् । तदनु
किं कुर्यात् ? तदाह—ज्ञानमिति । उषसि प्रातरेव
शा. सं. ५

ज्ञानं कुर्यात् हेम तिलान्नयश्च दद्यात् । हेम सुवर्णम्,
तिलान् कृष्णान्, अयो लोहः । पुनः किं कुर्यादित्याह—
पठेदिति । देवानां स्तोत्राणि देवानां विष्णुप्रभृतीनां
स्तोत्राणि अग्नित्रयादीनि । यथा—'अग्नित्रयं त्रीणि च
पुष्कराणि नामत्रयं त्रीणि पदानि विष्णोः । रुद्रस्त्रिनेत्र-
स्त्रिपथा च गङ्गा एतानि दुःस्वप्नविनाशनानि ।' इति ।
इति दिनकृत्यं । रात्रावपि देवालये देवमण्डपं वसेत् ।
तत्र जागरणं कुर्यादिति केषाञ्चिन्मतम् । अथ दुःस्व-
प्नमुपसंहरन् फलमाह—कृत्यैवमिति । एवमुक्तप्रका-
रेण ज्ञानदानादिकं कर्म कृत्वा संपाद्य त्रिदिनं दिनत्रयं
यथा स्यात् मर्त्यः पुरुषः दुःस्वप्नात् दुःस्वजनकनिमित्तात्
परिमुच्यते सुखी भवतीत्यर्थः ॥ १४-२१ ॥

गू०—स्वप्नेषु नम्रतो घ्नन्तः स्त्री वा पुमान्यः
पश्यति दक्षिणां दिशं आश्रितान् पश्यति । यदा स्वस्थः
पश्यति तदा स स्वस्थः व्याधिं लभते, नरो यः स्त्रियः
पुंसः स्वप्नेषु नम्रतो घ्नन्तः दक्षिणां दिशं आश्रितान्
नम्रान् पश्यति, मुण्डान् पश्यति, रक्तकृष्णाम्बरावृतान्
पश्यति, व्यङ्गान् पश्यति, विकृतान् पश्यति, कृष्णान्
सपाशान् पश्यति, सायुधान् पश्यति, महिषोष्ट्रखरारू-
ढान् एतान् यः स्वस्थः पश्यति चेत्तदा व्याधिं लभते ।
रोगी पश्यति चेत्तदा पञ्चतां मरणावस्थां यातीत्यर्थः ।
स्त्रीपुंस इत्यत्राकारान्तः शब्दः, कुतः 'अचतुरविचतुरसु-
चतुरस्त्रीपुंस—' इत्याद्याः शब्दा निपात्यन्ते तस्मादका-
रान्तो भवत्येव । व्यङ्गान् पादखञ्जान् विकृतान् कुत्सित-
रूपान् कृष्णान् श्यामान् सपाशान् बन्धरज्जुसहितान् ।
सुगममन्यत् । पुनर्बहिर्नयाति स स्वस्थः दृष्ट्वा
व्याधिं लभते । रोगी पञ्चतां यातीति सर्वत्रानुषङ्गः ।
यस्य पुंसः स्वप्नेषु नेत्रे विलीयेते भग्नायेते, दीपः निर्वा-
णतां नेत्रादर्शनावस्थां व्रजेत् प्राप्नुयात् सः स्वस्थश्चेत्
एवं पश्यति रोगी भवेत्, रोगी पञ्चतां यातीत्यर्थः ।
पुमान् स्वप्नेषु तैलं पिबेत् वा सुरां पिबेत् वा लोहं
लभते वा कुत्रापि पक्वाञ्चं लभते वा तिलान् लभते
ज्ञाति वा मानवः वा कूपान् विशेत् पुनर्बहिर्न याति
स स्वस्थः एवं दृष्ट्वा व्याधिं लभते, रोगी पञ्चतां याती-
त्यर्थः । आदीनि प्रथमानि दुःस्वप्नानि दृष्ट्वा मानवः कस्य-
चित् कथयेत् । तर्हि किं कुर्यात्, उषसि ज्ञानं कृत्वा अयो
लोहं दद्यात् हेम तिलान् दद्यात् पश्चोद्देवानां स्तोत्राणि
देवालये पठेत् पुनरा रात्रौ तत्रैव वसेत् मर्त्यः त्रिदिनं
एवं कृत्वा दुःस्वप्नात्परिमुच्यते मुक्तो भवति ॥ १४-२१ ॥

गू०—अथ सुखप्रान्याह—

स्वप्नेषु यः सुरान्भूपाजीवतः सुहृदो द्विजान् ।
गोसमिद्धाग्नितीर्थानि पश्येत्सुखमवाप्नुयात् ॥ २२ ॥
तीर्त्वा कलुषनीराणि जित्वा शत्रुगणानपि ।
आरुह्य सौधगोशैलकरिवाहान्सुखी भवेत् ॥ २३ ॥
शुभ्रपुष्पाणि वासांसि मांसमत्स्यफलानि च ।
प्राप्यातुरः सुखी भूयात्स्वस्थो धनमवाप्नुयात् ॥ २४ ॥
अगम्यागमनं लेपो विष्टया रुदितं मृतिः ।
आममांसाशनं स्वप्ने धनारोग्याप्तये विदुः ॥ २५ ॥
जलौका भ्रमरी सर्पो मक्षिका वापि यं दशेत् ।
रोगी स भूयादुल्लाघः स्वस्थो धनमवाप्नुयात् ॥ २६ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना शार्ङ्गधरेण विर-
चितायां शार्ङ्गधरसंहितायां नाडी-
परीक्षादिविधिरध्यायः ॥

दी०—अथ दुःस्वप्नानि प्रतिपाद्य संप्रति प्रशस्त-
स्वप्नानि दर्शयन्नाह—स्वप्नेष्विति । यः पुरुषः स्वप्नेषु
सुरादीन् पश्येत् स सुखमाप्नुयादित्यर्थः । सुरानितीन्द्र-
प्रभृतिदेवान्, भूपानिति राज्ञः, सुहृदो मित्राणि, द्विजान्
ब्राह्मणान्, एते तु जीवन्त इति प्रकृतिप्राणयुतानि-
त्यर्थः । तथान्यानपि । गौः । समिद्धाग्निः प्रज्वलितवह्निः ।
तीर्थानि प्रयागादीनि ॥ अपराण्याह—तीर्त्वेति । यः
पुरुषः स्वप्नेषु एवंविधो भवति स सुखी भवेदित्यर्थः ।
क्रीदशस्तमाह—कलुषनीराणि सकर्दमपानीयानि तीर्त्वा
उत्तीर्थं स्थितमिति भावः । शत्रुगणान् रिपुसमूहान्
जित्वा आगत इति तात्पर्यार्थः । सौधगोशैलादीनारुह्य
प्राप्त इति भावः । सौधो धवलगृहः, गौर्दृषभः,
शैलः पर्वतः, करी हस्ती, वाहानश्वादीन्, कलुषनीरा-
णीति बहुवचनेन नदीनदसमुद्रादीनां ग्रहणम् । तदु-
क्तम् ‘नदीनदसमुद्रांश्च क्षुभितान् कलुषोदकान् । तरेत्
कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च’ इति ॥ अन्यान्य-
प्याह—शुभ्रेति । आतुरो रोगी शुभ्रपुष्पादीनि प्राप्य
सुखी भूयादनातुरः स्यादित्यर्थः । यदा स्वस्थोऽपीदृशः
स्यात् तदा धनमाप्नुयादिति भावः । शुभ्रपुष्पाणीति
शुभ्रपुष्पप्रभृतीनि, वासांसि चात्र शुभ्राणि ज्ञातव्यानि,
मांसमत्र आमं ननु परिपक्वं वक्ष्यमाणत्वात् । फलानीति
आम्रप्रभृतीनि ॥ अथेतराण्याह—अगम्येति । अगम्या-
गमनं अनुचितस्थानगमनं, विष्टायाः पुरीषस्य लेपः
करचरणादिषु, रुदितमिति रोदनम् । आत्मनः परस्य

वा । मृतिर्मरणं आममांसमित्यत्र परे पक्वमांसाशन-
मिति पठन्ति । एतच्च स्वप्ने धनारोग्याप्तये धनप्राप्तये
आरोग्यप्राप्तये च ॥ जलौकेति । जलौकादयो यं
पुरुषं दशन्ति भक्षयन्ति स्वप्नेष्विति शेषः । स यदा
रोगी भवति तदा रोगः स्यात् । स्वस्थोपि धनं प्राप्नो-
तीत्यभिप्रायः । जलौका प्रसिद्धा, भ्रमरीति कृष्णवर्ण-
मधुमक्षिकाभेदः, मक्षिकाश्च खल्पाः, सर्पोऽजगरप्र-
भृतिकः । वाग्रहणात् वरटा—मधुमक्षिका—मशका-
दीनां ग्रहणम् ॥ इति स्वप्नलक्षणम् ॥ २२-२६ ॥

इति श्रीवास्तव्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभावासिंहा-
त्मजेनाढमन्नेन विरचितायां शार्ङ्गधरदी-
पिकायां प्रथमखण्डे नाडीपरीक्षा-
दिविधिरध्यायस्तृतीयः ॥

गू०—स्वप्नेषु यः सुरान्देवान्परिपश्यति, भूपान्
राज्ञः पश्यति, जीवतः सुहृदः मित्रान् पश्यति, स सुखं
आप्नुयादिति ॥ २२-२६ ॥

इति श्रीकाशीरामवैद्यविरचितायां गूढार्थ-
दीपिन्यां तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

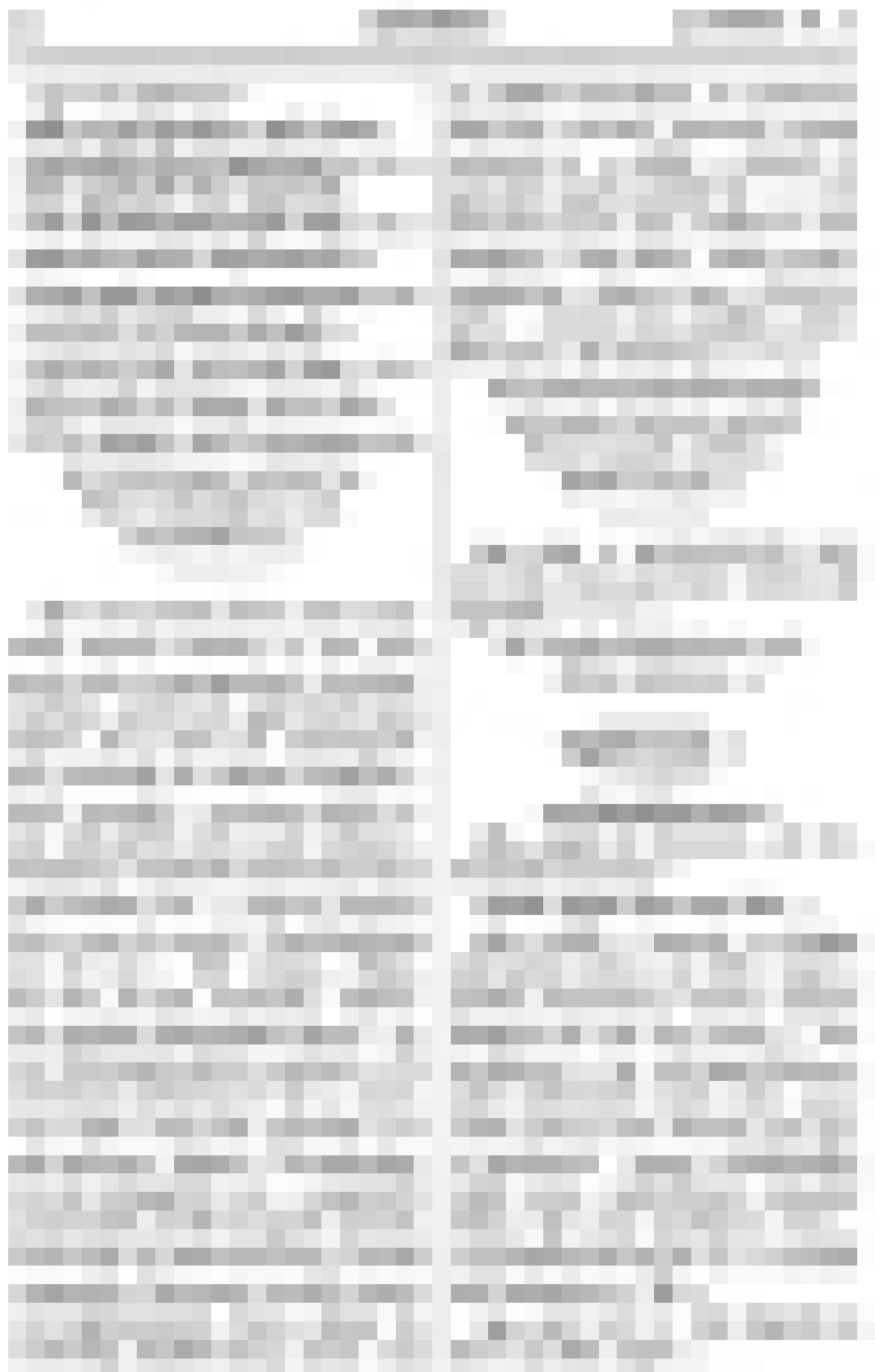
अथ दीपनपाचनाध्यायः ।

दी०—पूर्वमुक्तं ततो दीपनपाचनं, अतो दीप-
नपाचनादीनां लक्षणाभ्याह—

पचेन्नामं वह्निकृच्च दीपनं तद्यथा मिशिः ।

दी०—पचेदिति । यद्रव्यमामं न पचेद्वह्निकृच्च
भवति तदीपनं जानीयात् । यथा मिशिः शतपुष्पा ।
तथाचोक्तं द्रव्यगुणावल्याम्—‘शतपुष्पा लघुस्तीक्ष्णा
पित्तकृद्दीपनी कटुः’ इति । दीपनं जठराग्नेः । अग्नि-
गुणभूयिष्ठत्वात् । ननु कथमेतद्गुणयुक्तमिशिर्नामग्नी-
भवति तदविनाशकत्वेन कथमग्नेः प्रबोधः स्यात् ?
उच्यते—द्रव्याणां प्रभावो विचारणीय इति सुश्रुतः
न हेतुभिर्विचार्यते । तदुक्तम्—‘नौषधैर्हेतुभिर्विद्वान्
परीक्षेत कथंचन । सहस्रेणापि हेतूनां नाम्बध्यादिवि-
रेचयेत् ॥’ इति ॥ आम इत्यपरिपक्वरसः । तद्यथा—
‘जठरानलदौर्बल्यादविपक्वस्तु यो रसः । स आमसंज्ञको
ज्ञेयो देहदोषप्रकोपनः ॥’ इति ॥

गू०—यद्रव्यं आमं न पचेत् वह्निकृदस्ति तत्
दीपनं । यथा मिशिः शतपुष्पा ।

दी०—अथ पाचनमाह—

पचत्यामं न वह्निं च कुर्याद्यत्तद्धि पाचनम् ॥ १ ॥

नागकेशरवद्विद्याच्चित्रो दीपनपाचनः ।

दी०—पचत्याममित्यादि । यद्रव्यमामं पचति वह्निं न कुर्यात् तत् पाचनं ज्ञेयम् । अत्रापि द्रव्यप्रभावो बोद्धव्यः । तच्च नागकेशरवद्विद्याज्जानीयात् । यतः 'नागकेशरकं रुक्षमुष्णं लघ्वामपाचनम्' इति । आमपाचनमिति विरुक्षणम् । सामानां दोषधातुमलानामिलेके । उभयात्मकमाह—चित्रो दीपनपाचन इति । चित्रक उभयकार्यकरो भवति । दीपनः पाचनश्च । तदुक्तम्—'चित्रकः कटुकः पाके वह्निकृत्पाचनो लघुः ।' इति ॥ १ ॥

गू०—यत् (द्रव्यं) आमं पचति वह्निं न कुर्यात् तत्पाचनं । तदाह चित्रः चित्रकः, नागकेशरवदीपनपाचनं विद्यात् जानीयात् ग्रन्थान्तरात् माधुर्याच्छीतभावाच्च न पुनर्दीपनो मतः । यत्कामं पाचनं कुर्यात् तत्तु दीपनमुच्यते ॥ १ ॥

दी०—अथ संशमनमाह—

न शोधयति न द्वेष्टि समान् दोषांस्तथोद्धतान् ॥ २ ॥

समीकरोति विषमांशमनं तद्यथाऽमृता ।

दी०—न शोधयतीति । यत् किञ्चित् पीतलीलाशितमनिर्हृत्य दोषं संशमयति तत् संशमनम् । एतेन किमुक्तं यद्रव्यं न वामयति न विरेचयति इति व्याधिना सह एकीभूय तत्स्थमेव व्याधिमुपशमयति तत् संशमनमिति भावः । दोषशब्दोऽत्र दोषेषु कार्यव्याधिष्वपि वर्तते । कार्ये कारणोपचारात् । असमं समं करोति समीकरोति । यथा—अमृता गुडूची संशमनी प्रसिद्धा । तदुक्तं—'रसायनी संशमनी दोषाणां ज्वरनाशिनी । गुडूची कटुका लघ्वी तिक्ताऽग्निदीपनी मता' इति । केचित्तु—'न शोधयति यद्दोषान् समान् नोदीरयत्यपि । समीकरोति च क्रुद्धान् तत् संशमनमुच्यते' इति पठन्ति । अत्रापि स एवाऽभिप्रायः । सम्यक् शमयतीति संशमनं, सम्यग् दुष्टदोषस्यानिर्हरणपूर्वकं शमनं अदुष्टस्यानुदीरणं च, व्याधिशमने तु प्रस्तुतव्याधिशमनं, अप्रस्तुतव्याधेरनुदीरणमिति स्पष्टार्थज्ञापनाय न दोषः ॥ पुनर्भावकथनात् ॥ २ ॥

गू०—यद्रव्यं उद्धतान् वर्द्धितान् दोषान् शोधयति उपशमं नो नयति समान्सप्रकृतिस्थान् द्वेष्टि न वर्धयति

किंतु समीकरोति तत् शमनं ज्ञेयं । यथा अमृता गुडूची तद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥

दी०—अथानुलोमनमाह—

कृत्वा पाकं मलानां यद्वित्त्वा बन्धमधो नयेत् ॥ ३ ॥

तच्चानुलोमनं ज्ञेयं यथा प्रोक्ता हरीतकी ।

दी०—कृत्वेति । यद्रव्यं मलानां दोषाणां पाकं कोपशान्तिं कृत्वा बन्धं निबन्धं च भित्त्वा भिन्नतां नीत्वा अधो नयेत् अधः करोति वातादिकमिति शेषः, तेन प्रतिलोमादनुलोमं करोतीत्यर्थः । तच्चानुलोमनं ज्ञेयं, अनुलोमनं वातादीनामधःप्रवर्तनं रसगुणत्वात् । यथा हरीतकी । सैवाऽनुलोमिनी प्रसिद्धैव । बन्धमिति दोषाणां परस्परग्रथितत्वं । एके वातमूत्रपुरीषादीनामप्रवृत्तिरूपं विबन्धमाहुः ॥ ३ ॥

गू०—यद्रव्यं अपरिपच्यमानानां मलानां पाकं कृत्वा बन्धं च भित्त्वा अधः नयेत् कोष्ठादधः पातयेत् ततः अनुलोमनं ज्ञेयं । यथा हरीतकी ॥ ३ ॥

दी०—अथ संसनमाह—

पक्तव्यं यदपक्त्वैव श्लिष्टं कोष्ठे मलादिकम् ॥ ४ ॥

नयत्यधः संसनं तद्यथा स्यात्कृतमालकः ।

दी०—पक्तव्यमिति । यद्रव्यं मलादिकं अपक्त्वैव तेषां पाकमकृत्वा अधो नयति अधः पतनं करोति तत् संसनं स्यात् । यथा कृतमालकः । कीदृशं मलादिकम् ? इत्याह—पक्तव्यमिति । पच्यमानं अत एव कोष्ठे आश्लिष्टं, कोष्ठ इति पाचकस्थाने, आश्लिष्टमित्याश्रितम् । केचित् कोष्ठशब्देन हृदयादीन्यपि गृह्यन्ते । तथाहि—'स्थानान्यामाभिपक्वानां सूत्रस्य रुधिरस्य च । हृदुण्डुकः फुफुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते' इति । एतदभिप्रायेणाऽपि शोधनमस्याहुः ॥ ४ ॥

गू०—यद्रव्यं कोष्ठे श्लिष्टं पक्तव्यं मलादिकं अपक्त्वैवापाचयित्वा अधः नयति तत्संसनं स्यात् । यथा कृतमालकः आरग्वधः ॥ ४ ॥

दी०—अथ भेदनमाह—

मलादिकमबद्धं च बद्धं वा पिण्डितं मलैः ॥ ५ ॥

भित्त्वाधः पातयति तज्जेदनं कटुकी यथा ।

दी०—मलेति । यन्मलादिकमबद्धं मलबद्धं वा अत एव मलैर्दोषैश्च कृत्वा पिण्डितपरिपाकात् पिण्डीभूतम् । ईदृशं मलादिकं भित्त्वा स्थानात् सञ्चात्याधः पातयति तज्जेदनं ज्ञातव्यमिति शेषः । यथा कटुकी ।

Date	Description	Amount
1/1/20	Opening Balance	1000.00
1/5/20	Cash Sales	250.00
1/10/20	Bank of America	150.00
1/15/20	Grocery Store	75.00
1/20/20	Electric Bill	30.00
1/25/20	Online Transfer	100.00
1/30/20	Car Wash	20.00
2/1/20	Salary Payment	500.00
2/5/20	Rent Payment	300.00
2/10/20	Insurance Premium	120.00
2/15/20	Gas Station	40.00
2/20/20	Online Bill Payment	60.00
2/25/20	Grocery Store	80.00
2/28/20	Bank of America	160.00
3/1/20	Closing Balance	1000.00

बद्धं, विबद्धं, शुष्कं, ग्रथितं च । तत्र शुष्कं पुरीषविषयं । ग्रथितं दोषादीनाम् । तथा अबद्धमपि द्विविधं । एकं द्रवरूपं पुरीषविषयं स्वतन्त्रमेकं मलादिकमिति, मलोऽत्र दोषः । आदिग्रहणात् रुक्षदूषितादीनामपि ग्रहणम् । भित्त्वेति तत्पुरीषं भित्त्वा विदार्याधः पातयति द्रव्यमिति शेषः ॥ ५ ॥

गू०—यद्रव्यं अबद्धं मलादिकं पिण्डतैः पिण्डीभूतैर्मलैर्बद्धं वा भित्त्वाधः पातयति उद्भेदनं । यथा कटुकी ॥ ५ ॥

दी०—अथ रेचनमाह—

विपक्वं यदपक्वं वा मलादि द्रवतां नयेत् ॥ ६ ॥

रेचयत्यपि तज्ज्ञेयं रेचनं त्रिवृता यथा ।

दी०—विपक्वमिति । यद्रव्यं विपक्वमपक्वं वा मलादि दोषादिकं द्रवतां नयेत् द्रवभावं करोतीत्यर्थः । न केवलं द्रवतां नयेत् रेचयत्यपि च तद्रेचनं ज्ञेयं, यथा तृवृता 'निस्रोतः' । यतो विरेचनद्रव्याणि गुर्वम्बुगुणभूयिष्ठानि तानि गुरुत्वादधो गच्छन्ति । गुरुत्वादिति गुरुत्वं चेह प्रभावविशेषाधिष्ठितं । त्रिवृतादिकं समवेतं ग्राह्यं न तु गुरुत्वमात्रं । अन्यथा मत्स्यपिष्टाञ्ज-मसूरादीनां विरेचकत्वं स्यात् । अम्बुगुणभूयिष्ठमित्यर्थः, प्रभावात् । मलादिकमिति आदिग्रहणात् दूष्यदूषितादीनामत्र संग्रहः ॥ ६ ॥

गू०—यद्रव्यं विपक्वं मलादि अपक्वं वा द्रवतां नयेत् प्रापयेत् पुनर्बहिरेव याति तत् रेचनं ज्ञेयं । यथा तृवृता ॥

दी०—अथ वमनमाह—

अपक्वपित्तश्लेष्माणौ बलाद्धूर्ध्वं नयेत्तु यत् ॥ ७ ॥

वमनं तद्धि विज्ञेयं मदनस्य फलं यथा ।

दी०—अपक्वमिति । यद्रव्यमपक्वं पाकमगच्छन्तं पित्तश्लेष्माणं व्यस्तं मिश्रितं वा बलात् हठात्कारेण ऊर्ध्वं नयेत् मुखे कृत्वा वामयेदित्यभिप्रायः । तद्वमनं विज्ञेयं यथा मदनस्य फलम् । बलादिति प्रभावसूचकशब्दः, यतो वमनद्रव्याणि वाय्वग्निगुणभूयिष्ठानि, वाय्वग्नी हि लघुत्वाच्च तान्यूर्ध्वमुत्तिष्ठन्ति । लघुत्वं चेह प्रभावविशेषाधिष्ठितं मदनफलादिद्रव्यसमवेतं ग्राह्यं न तु लघुत्वमात्रं, अन्यथा कपिञ्जललाजादीनां च वामनीयत्वं स्यात् । ननु कफस्य वमनं पित्तस्य विरेचनं प्रशस्तमिति प्रसिद्धिः, तत् कथं पित्तस्य वमनमिति ? उच्यते—अपक्वपित्तस्य वमनादेव निर्वहणं बोद्धव्यम् । तच्च दृश्यते हि कटुतिक्तहरितीताम्लवमनत्वेन यतः

पित्तदग्धमम्लतामुपैतीति । अत एवाऽम्लपित्तचिकित्सायामादौ वमनमित्यदोषः ॥ ७ ॥

गू०—यद्रव्यं अपक्वं पित्तश्लेष्माञ्जचयं ऊर्ध्वं नयेत् हि निश्चयेन तत् वमनं विज्ञेयं । यथा मदनस्य फलं, अपक्वं पित्तं च अपक्वः श्लेष्मा च अपक्वमञ्जं च अपक्वपित्तश्लेष्माञ्जानां चयं अपक्वपित्तश्लेष्माञ्जचयं अत्र श्लेष्मन् शब्दस्य नकारस्य लोपे याते सति लोपशि पुनर्न संक्षिरित्युक्तत्वात् । स 'सर्वणं दीर्घः सह' इत्यनेन सूत्रेण पूर्वापरवर्णयोर्मिथो घटनरूपसन्धिर्न अत्र पुनर्ग्रहादेव सन्धिः, अन्यथा दामोदडिधित्यादौ सन्धिर्न स्यात् । अतोऽत्र सन्धिर्युक्त एव ॥ ७ ॥

दी०—अथ शोधनमाह—

स्थानाद्बहिर्नयेदूर्ध्वमधो वा मलसंचयम् ॥ ८ ॥

देहसंशोधनं तस्याद्देवदालीफलं यथा ।

दी०—स्थानादिति । यद्रव्यं स्थानात् प्रकुपित-स्थानात् मलसञ्चयं दोषादीनां स्वस्थानाद्धूर्ध्वमधो वा बहिर्नयेत् बहिः करोति तद्देहे शरीरे शोधनं कथितम् । यथा देवदालीफलम् । देवदालीवल्लीसंज्ञा । ऊर्ध्वं मुखनासिकाभ्यां, अधः पायुमेद्वर्गणेन । देहग्रहणेन शोणितावसेचनमपि गृह्यते शोधनत्वात् । यतः शोधनं द्विविधमाचक्षते बहिराश्रयमभ्यन्तराश्रयं च । तत्र बहिराश्रयं शस्त्रक्षारामिप्रलेपादयः । अभ्यन्तराश्रयं तु चतुः-प्रकारं वमनरेचनास्थापनशोणितमोक्षणं च । एके शिरो-विरेचनं मन्यन्ते । तच्चात्र वमनान्तर्भूतं बोद्धव्यम्, ऊर्ध्वशोधनत्वात् ॥ ८ ॥

गू०—यद्रव्यं स्थानाद्बहिः स्थानान्निरस्य ऊर्ध्वं वा अधः मलसञ्चयं नयेत् तद्देहे संशोधनं स्यात् । यथा देवदालीफलम् ॥ ८ ॥

दी०—अथ छेदनमाह—

श्लिष्टान्कफादिकान्दोषानुन्मूलयति यद्रालात् ॥ ९ ॥

छेदनं तद्यथा क्षारा मरिचानि शिलाजतु ॥

दी०—श्लिष्टानिति । यद्रव्यं श्लिष्टान् सञ्चितान्, परस्परग्रथितानित्येके, अल्यर्थं कुपितानित्यपरे, कफादिकान् दोषान्, आदिग्रहणेन वातपित्तशोणितकृमि-ग्रहणं न तु दूष्यदूष्यतादिकं, यतः दोषानिति पुनर्ग्रहणं कृमिशोणितयोरपि दोषसंज्ञा । तदुक्तं सुश्रुते 'नतैर्देहः कफादस्ति न पित्ताच्च च मारुतात् । शोणितादपि वा नित्यं देह एतैस्तु धार्यते' इत्यादिप्रतिपादितत्वात् । कृमिस्तु गुग्गुलुकल्पे यथा पञ्चादि-

दोषान् शमयेदित्यादिप्रश्ने कृमिदोषनिवर्हणादित्यादिना, तन्मते कृमेस्तु दोषसंज्ञा । बलादिति स्वशक्तिः, उन्मूलयति उच्छेदयति, तच्छेदनं ज्ञेयं । यथा क्षारा यवक्षारादयः, मरिचानीति बहुवचनत्वेन श्वेतमरिचमपि ग्राह्यम् । ननु वातादिकम् परित्यज्य कफादिकमेण श्लोकः कस्मादिह कृतः ? तदुच्यते, देहस्य ऊर्ध्वमूलत्वमधःशाखत्वं प्रतिपादितं पूर्वाचार्यैः, ऊर्ध्वभागे च कफाधिष्ठानत्वात्तोऽनेन कफ एव प्रथमं दर्शितः । तदुक्तम्—‘ऊर्ध्वमूलमधःशाखं त्रिस्थूणं पञ्चदैवतम् । क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान् यो वै वेद स वेदवित्’ ॥ ९ ॥

गू०—यद्रव्यं श्लिष्टान् लग्नान् मलादिकान्दोषान् बलादुन्मूलयति स्वभावान्नाशयति तच्छेदनं ज्ञेयं । यथा क्षारा मरिचानि शिलाजतु ॥ ९ ॥

दी०—अथ लेखनमाह—

धातून्मलान्ना देहस्य विशोष्योलेखयेच्च यत् ॥ १० ॥
लेखनं तद्यथा क्षौद्रं नीरमुष्णं वचा यवाः ।

दी०—धातूनि । यद्रव्यं धातून् रसादीन् मलान् वा । अत्र मलान्वेति यद्रहणं कृतं तन्मनोदोषव्यवच्छेदार्थम् । यतो मनोदोषप्रतीकारकमन्यदप्यस्तीति । तथाहि ‘धीर्धृतिर्ज्ञानविज्ञानं मनोदोषौषधं परम्’ इति । के ते मनोदोषाः ? इत्युत्तरमाह ‘रजस्तमश्च मनसो द्वौ च दोषावुदाहृतौ’ इत्यादि । एके—‘लेखनं तद्यथा क्षौद्रनीरकोष्णं वचा यवाः’ इति पठन्ति । तत्र क्षौद्रनीरे मध्वम्बुनी मिलिते इति योगो लेखनसंज्ञः, कोष्णमित्युष्णानीयं ‘कं शिरो जलमाख्यातं’ इति वचनात् । उष्णं च तत्कं चेति कोष्णं अल्पस्वरत्वात् पूर्वनिपातः । अयं पाठः स्वकपोलकल्पनया केनाऽपि लिखितः यतो बहुपुस्तकेषु न दृश्यते । यवा इति बहुवचनग्रहणेन एवंगुणविशिष्टा अन्येऽपि बोद्धव्याः ॥ १० ॥

गू०—यद्रव्यं देहस्थान् धातून्मलान्विशोष्य शुष्कं कृत्वा लेखयेत् स्थूलस्य कृशादि कारयेत् तल्लेखनं । यथा क्षौद्रं उष्णं नीरं वचा यवाः ॥ १० ॥

दी०—अथ ग्राहिलक्षणमाह—

दीपनं पाचनं यत्स्यादुष्णत्वाद्द्रवशोषकम् ॥ ११ ॥
ग्राहि तच्च यथा शुण्ठी जीरकं गजपिप्पली ।

दी०—दीपनमिति । यद्रव्यं दीपनमग्निकरं—पाचनमाभादीनां, द्रवशोषकमिति द्रवस्वरूपाणां दोषधातुमलादीनां शोषकमित्यर्थः, उष्णत्वात् उष्णवीर्यत्वात् ।

द्रवशोषकमिति योज्यं, दीपनादिकार्यकरत्वेन उपलक्षितमिति भावः । तद्ग्राहि विज्ञेयम् । यथा शुण्ठी जीरकं, गजपिप्पली, गजपिप्पली चव्यफलम् । ननु संग्राहकमनिलगुणभूयिष्ठं यतोऽनिलस्य शोषणात्मकत्वात् । तत्कथमुक्तमुष्णत्वादिति । उच्यते—पक्वामग्राहकत्वेन द्विविधं हि संग्राहकत्वं तत्र यद् ग्रहण्यामामं सम्पाच्य वह्निं कृत्वा तत्रस्थं द्रवं च शोषयित्वा स्तम्भनं करोति तदुष्णग्राहकं ज्ञेयम् । यद्रव्यमतीसारादौ पक्वमलादिकं संस्तभ्य संग्रहं करोति तच्छीतग्राहकं ज्ञेयमेतदनिलगुणभूयिष्ठमित्यदोषः ॥ ११ ॥

गू०—यद्रव्यं उष्णत्वाद् द्रवशोषकं दीपनं पाचनं स्यात् तद्ग्राहि यथा शुण्ठी जीरकं गजपिप्पली ॥ ११ ॥

दी०—अथ च तदेव स्तम्भनमाह—

रौक्ष्याच्छैत्यात्कषायत्वाल्लघुपाकाच्च यद्भवेत् ॥ १२ ॥
वातकृत्स्तम्भनं तत्स्याद्यथा वत्सकटुण्डुकौ ।

दी०—रौक्ष्यादिति । यद्रव्यं रौक्ष्यात् । रूक्षगुणत्वात्, शैत्यादिति शीतवीर्यत्वात्, कषायादिति कषायरसत्वात्, लघुपाकाच्च लघुपरिपाकाद्वातकृद्भवति तत् स्तम्भनं स्यात् । वातगुणसाधर्म्यं हेतुचतुष्टयम् । अनिलस्य शोषणात्मकत्वेनानिलगुणभूयिष्ठं द्रव्यं स्तम्भनं भवतीत्यभिप्रायः । यथा वत्सकटुण्डुकौ, यथेति दृष्टान्तत्वेनोपदर्शितम् । वत्सकः कुटजः, टुण्डुकः स्योनाकः । वातकृदित्यनेन कोष्ठवायोर्विष्टम्भकः । तस्मात् तद्रव्यं स्तम्भनं भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

गू०—यद्रव्यं रौक्ष्याच्छैत्यात्कषायत्वात् लघुपाकाद्वातकृत् तत्स्तम्भनं स्यात् । यथा वत्सकटुण्डुकौ । वत्सकः कुटजः, टुण्डुकः स्योनाकः ॥ १२ ॥

दी०—अथ रसायनमाह—

रसायनं च तज्ज्ञेयं यज्जराव्याधिनाशनम् ॥ १३ ॥
यथाऽमृता रुदन्ती च गुग्गुलुश्च हरीतकी ।

दी०—रसायनं चेति । यद्रव्यं जराव्याधिनाशनं भवति तद्रसायनं ज्ञेयम् । रसादीनां धातूनामयनमाप्यायनरूपं रसायनम् । यथा अमृता गुडची, रुदन्ती शाकभेदः पश्चिमे अतीव विख्यातः । गुग्गुलुः शालनिर्यासः प्रसिद्धः । हरीतकी प्रसिद्धा । जरा वार्धक्यं, व्याधयो ज्वरादयो रोगा ग्राह्याः । ननु व्याधिग्रहणेन जराग्रहणं तत् कथमत्र जरा पृथगभिहिता ? उच्यते—जरा स्वाभाविकी ज्ञेया स्वभावकथनत्वेन पृथगभिधानमित्यदोषः । यतः सप्ततेरूर्ध्वं स्वभाववद्भवतीति ॥ १३ ॥

The first part of the paper discusses the importance of the research and the objectives of the study. It highlights the need for a comprehensive understanding of the research topic and the role of the researcher in this process. The second part of the paper presents the methodology used in the study, including the data collection methods and the analysis techniques. The third part of the paper discusses the results of the study and the conclusions drawn from the data. The final part of the paper provides a summary of the findings and discusses the implications for future research.

गू०—यद्वयं जराव्याधिनाशनं तत् रसायनं स्यात् । यथाऽमृता, रुदन्ती च, गुग्गुलुश्च, हरीतकी (च) ॥ १३ ॥

दी०—अथ वाजीकरणमाह—

यस्माद्व्याद्धवेत्स्त्रीषु हर्षो वाजीकरं च तत् ॥ १४ ॥
यथा नागबलाद्याः स्युर्बीजं च कपिकच्छुजम् ।

दी०—यस्मादिति । यस्माद्व्यात् स्त्रीषु स्त्रीपुरुषयोः हर्षः कामशक्तिसुरतसुखं भवेत् तद्वाजीकरं ज्ञातव्यम् । यथा नागबलाद्याः स्युरिति नागबलागाङ्गेरुकी आदिशब्दात् जातिफलाहिफेनभङ्गाप्रभृतीनां ग्रहणं । कपिकच्छुबीजमपि वाजीकरणं कपिकच्छुर्वानरी । द्विविधदृष्टान्तेनात्र द्विविधं वाजीकरणं सूचितम् । एकं वीर्यस्तम्भनरूपं अपरं वीर्यवर्धनमित्यनेन पौनस्त्याप्यदोषः ॥ १४ ॥

गू०—यस्माद्व्यात् स्त्रीषु हर्षो भवेत् तत् वाजीकरं, यथा नागबलाद्याः स्युः, कपिकच्छुजं बीजं च ॥ १४ ॥

दी०—अथात्र तदेव वीर्यकरद्रव्यं प्रकटयन्माह—
यस्माच्छुक्रस्य वृद्धिः स्याच्छुक्रलं च तदुच्यते ॥ १५ ॥
यथाऽश्वगन्धा मुसली शर्करा च शतावरी ।

दी०—यस्मादिति । शुक्रलमिति शुक्रवृद्धिकरम् । शेषं सुबोधम् ॥ १५ ॥

गू०—यस्माद्व्यात् शुक्रस्य वृद्धिः स्यात् तत् शुक्रलं स्यात् । यथा अश्वगन्धाया ज्ञेयाः ॥ १५ ॥

दी०—अथ शुक्रस्य जनकानि प्रवर्तकानि च द्रव्याण्यमाह—

दुग्धं माषाश्च भल्लातफलमज्जामलानि च ॥ १६ ॥
प्रवर्तकानि कथ्यन्ते जनकानि च रेतसः ।

दी०—दुग्धमिति । रेतसः शुक्रस्य दुग्धादीनि द्रव्याणि प्रवर्तकानि कथ्यन्ते । न केवलं प्रवर्तकानि उत्पादकराणि च कथ्यन्ते प्रभावात् । माषोऽन्नविशेषः, आमलानीति आमलकफलानि । शेषं प्रसिद्धम् ॥ १६ ॥

दी०—वाजीकरणानामौषधानां विशेषानाह—
प्रवर्तनी स्त्री शुक्रस्य रेचनं बृहतीफलम् ॥ १७ ॥
जातीफलं स्तम्भकं च शोषणी च हरीतकी ।

दी०—प्रवर्तनीति । शुक्रस्य वीर्यस्य प्रवर्तनी

प्रकटकारिणी स्त्री कथितेत्यर्थः । रेचनं बृहतीफलमिति शुक्रस्येत्यत्रापि सम्बन्धः । बृहती बृहत्कण्टकारिका तस्याः फलम् । स्तम्भकमवरोधकरं जातीफलं भवति । अत्रापि वीर्यस्येति सम्बन्धः । शोषणी हीनकारिणी हरीतकी कथिता । चकारादत्रापि शुक्रस्येत्यर्थः । एके शोषणी च हरीतकीत्यस्य स्थाने कालिङ्गं क्षयकारि चेति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च कालिङ्गं फलवर्तुलमिति ॥ १७ ॥

गू०—स्त्री शुक्रस्य प्रवर्तनी, यद्वयं तद्वेचनं यथा बृहतीफलं पुंसो नार्याः शुक्रस्य स्तम्भनं जातीफलं स्यात्, कलिङ्गं ब्रह्मशीर्षं क्षयकारि स्यात् ॥ १७ ॥

दी०—अथ सूक्ष्मद्रव्यमाह—
देहस्य सूक्ष्मच्छिद्रेषु विशेषत्सूक्ष्ममुच्यते ॥ १८ ॥
तद्यथा सैन्धवं क्षौद्रं निम्बतैलं रुबूद्धवम् ।

दी०—देहस्येति । यद्वयं देहस्य शरीरस्य सूक्ष्मच्छिद्रेषु रोमकूपप्रभृतिषु विशेषं प्रवेशं करोति तत्सूक्ष्ममुच्यते । यथा सैन्धवादिकम् । सूक्ष्मो गुणविशेषः, स्रोतोनुसरणशीलत्वात् । सैन्धवं प्रसिद्धं क्षौद्रं मधु निम्बतैलं निम्बं च तैलं च, यद्वा निम्बस्य तैलं रुबूद्धवं तैलं च, रुबूद्धवमेरण्डसंभवम् ॥ १८ ॥

गू०—यद्वयं देहस्य सूक्ष्मच्छिद्रेषु विशेषत् प्रविशेत् तत्सूक्ष्ममुच्यते । यथा सैन्धवं क्षौद्रं निम्बतैलं एरण्डतैलं (च) ॥ १८ ॥

दी०—अथ व्यवयिद्रव्यमाह—
पूर्वं व्याप्याखिलं कायं ततः पाकं च गच्छति ॥ १९ ॥
व्यवयि तद्यथा भङ्गा फेनं चाहिसमुद्भवम् ।

दी०—व्यवयीति । व्यवयीति गुणविशेषः । अपक्रमेवाखिलं देहं व्याप्नोति पश्चान्मद्यविषयवत् पाकं याति । एवं भङ्गा, अहिफेनं च, अहिफेनं “अफू” शब्दवाच्यम् । अन्ये तु ‘तदभावाय कल्पते’ इति पठन्ति । तत्राऽपि स्थितये कल्पते नोर्ध्वमधो वा प्रवर्तत इति स एवार्थः । अन्ये पुनर्भावशब्दमभिप्रायार्थमिच्छन्ति । तत्र नियतद्रव्यप्रभावेणात्मशक्त्यनुरूपं तद्रव्यं मद्यविषयवत् विशेषाभिप्रायाय कल्पते इत्यर्थः ॥ १९ ॥

गू०—यद्वयं पूर्वं अखिलं संपूर्णं कायं व्याप्य

<p>1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records in a laboratory setting. It emphasizes that proper record-keeping is essential for ensuring the reliability and reproducibility of experimental results.</p> <p>2. The second part of the document outlines the various methods used to collect and analyze data. It describes the use of specialized equipment and software to measure and record experimental parameters.</p> <p>3. The third part of the document discusses the challenges associated with data collection and analysis. It highlights the need for careful calibration of instruments and the importance of using appropriate statistical methods to interpret the data.</p> <p>4. The fourth part of the document provides a detailed description of the experimental setup. It includes a list of the materials and equipment used, as well as a step-by-step description of the procedures followed during the experiment.</p> <p>5. The fifth part of the document presents the results of the experiment. It includes a series of graphs and tables that show the data collected during the experiment. The results are discussed in the context of the research objectives and compared with previous studies.</p> <p>6. The sixth part of the document discusses the conclusions drawn from the experiment. It summarizes the findings and discusses their implications for the field of research. It also identifies areas for further research and suggests potential applications of the results.</p> <p>7. The seventh part of the document provides a list of references. It includes a list of the scientific papers and books that were consulted during the research. The references are listed in alphabetical order and include the authors' names, the titles of the papers, and the names of the journals or publishers.</p> <p>8. The eighth part of the document provides a list of acknowledgments. It includes a list of the individuals and organizations that provided support and assistance during the research. The acknowledgments are written in a formal and professional manner.</p> <p>9. The ninth part of the document provides a list of appendices. It includes a list of the supplementary materials that are provided with the document. The appendices are written in a clear and concise manner and provide additional information that is relevant to the research.</p> <p>10. The tenth part of the document provides a list of footnotes. It includes a list of the footnotes that are provided at the bottom of the document. The footnotes are written in a clear and concise manner and provide additional information that is relevant to the research.</p>	<p>1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records in a laboratory setting. It emphasizes that proper record-keeping is essential for ensuring the reliability and reproducibility of experimental results.</p> <p>2. The second part of the document outlines the various methods used to collect and analyze data. It describes the use of specialized equipment and software to measure and record experimental parameters.</p> <p>3. The third part of the document discusses the challenges associated with data collection and analysis. It highlights the need for careful calibration of instruments and the importance of using appropriate statistical methods to interpret the data.</p> <p>4. The fourth part of the document provides a detailed description of the experimental setup. It includes a list of the materials and equipment used, as well as a step-by-step description of the procedures followed during the experiment.</p> <p>5. The fifth part of the document presents the results of the experiment. It includes a series of graphs and tables that show the data collected during the experiment. The results are discussed in the context of the research objectives and compared with previous studies.</p> <p>6. The sixth part of the document discusses the conclusions drawn from the experiment. It summarizes the findings and discusses their implications for the field of research. It also identifies areas for further research and suggests potential applications of the results.</p> <p>7. The seventh part of the document provides a list of references. It includes a list of the scientific papers and books that were consulted during the research. The references are listed in alphabetical order and include the authors' names, the titles of the papers, and the names of the journals or publishers.</p> <p>8. The eighth part of the document provides a list of acknowledgments. It includes a list of the individuals and organizations that provided support and assistance during the research. The acknowledgments are written in a formal and professional manner.</p> <p>9. The ninth part of the document provides a list of appendices. It includes a list of the supplementary materials that are provided with the document. The appendices are written in a clear and concise manner and provide additional information that is relevant to the research.</p> <p>10. The tenth part of the document provides a list of footnotes. It includes a list of the footnotes that are provided at the bottom of the document. The footnotes are written in a clear and concise manner and provide additional information that is relevant to the research.</p>
---	---

पश्चात्पाकं गच्छति तद्ववायि । यथा भङ्गा अहिसमु-
द्भवं फेनम् ॥ १९ ॥

दी०—अथ विकाशिद्रव्यस्यापि किञ्चिद्भेदं दर्शय-
न्माह—

सन्धिवन्धास्तु शिथिलान्यत्करोति विकाशि तत् ॥ २० ॥
विश्लेष्यौजश्च धातुभ्यो यथा क्रमुककोद्रवाः ।

दी०—सन्धिवन्धानिति । यद्रव्यं सन्धिवन्धान्
शिथिलीभूतान् करोति तद्विकाशि बोद्धव्यं, विकाशि
इत्यपि गुणविशेषः, न केवलं सन्धिवन्धान् शिथिलान्
करोति किन्तु धातुभ्य औजो बलं विश्लेष्य विभज्य
पाकं गच्छति इत्यध्याहारः । धातुसैथिल्यमपि क-
रोति इत्यभिप्रायः । चकारादपक्रमेवेत्यत्रापि संबन्धः ।
क्रमुककोद्रवा इति । क्रमुकं पूगफलम्, कोद्रवं कुड्मन्य-
विशेषः । अतः क्रमुककोद्रवा मदकरा ज्ञेयाः ।
धातुसैथिल्यात् औजो बलमिति । सुश्रुतेन तदुक्तम्—
'रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत्परं तेजस्तत् खल्वो-
जस्तदेव बलमित्युच्यते' यतः—'देहः सावयवस्तेन
व्याप्तो भवति देहिनाम्' इति । सन्धिप्रभृतीनां शिथिल-
त्वेन श्रमाणां चोत्पद्यते तेन औजःक्षयो भवतीत्यभि-
प्रायः । अत एवाह कश्चित्—'अभिघातात्क्षयात्को-
पाथानाच्छोकाच्छ्रमात् शुधः । औजः संक्षीयते
ह्येभ्यो धातुप्रहणनिःसृतम्' इति । अन्ये तु सविशेषो
व्यवायी तीक्ष्णविशेषो विकाशीति ब्रुवते, तन्न सर्वम-
तम् ॥ २० ॥

गू०—यद्रव्यं धातुभ्यः औजः वीर्यं विश्लेष्य
सन्धिवन्धान् शिथिलान् करोति तद्विकाशि यथा क्रमुकः,
पूगीफलं, कोद्रवाश्च ॥ २० ॥

दी०—अथ मदकारिद्रव्यस्य लक्षणानि दर्शय-
न्माह—

बुद्धिं लुम्पति यद्रव्यं मदकारि तदुच्यते ॥ २१ ॥

तमोगुणप्रधानं च यथा मद्यं सुरादिकम् ।

दी०—बुद्धिमिति । यद्रव्यं बुद्धिं ज्ञानविषयं
लुम्पति आच्छादयति तन्मदकारि कथ्यते, अत एव
तमोगुणप्रधानं तमोगुणबहुलमित्यर्थः । यथा सुरादिकं
मद्यादिकम् । बुद्धिस्तु मेधावृत्तिस्मृतिमतिप्रतिपत्तिषु
वर्तते । एतेषां लक्षणं प्रसङ्गादुच्यते । तद्यथा मेधा
ग्रन्थाकर्षणसामर्थ्यं, धृतिः सन्तुष्टिः, अन्ये नियमात्मिकां
बुद्धिमाहुः । स्मृतिः पूर्वानुभूतस्य स्मरणम् । अर्थधार-

णाशक्तिरित्यन्ये । मतिरनागतविषयोपदेशः, त्रिकाल-
विषया बुद्धिरित्यन्ये; प्रतिपत्तिरर्थावबोधप्रागल्भ्यमिति ।
सुरादिकमित्यादिग्रहणात् सर्वे मद्यविकारा गृह्यन्ते । ननु-
मद्यं तु बुद्धिस्मृतिवाग्विचेष्टादिकरमुक्तम् । तदुक्तं—
'बुद्धिस्मृतिप्रतिकरः सुखं च पानान्ननिद्वारतिवर्धनं च ।
सम्पाठगीतस्वरवर्धनं च प्रोक्तोऽतिरम्यः प्रथमो मदो हि'
तत् कथं बुद्धिलोपकमभिहितम् ?, उच्यते—मदस्य
चत्वारः पानावस्थाः कथिताः तत्र प्रथमं मदपानं
बुद्ध्यादिकं करोति, शेषास्तु बुद्ध्यादिकं लुम्पन्तीत्य-
दोषः । तदुक्तं माधवेन—'अव्यक्तबुद्धिस्मृतिवा-
ग्विचेष्टः सोन्मत्तलीलाकृतिरप्रशान्तः । आलस्यनिद्रा-
भिहितो मुहुश्च मध्येन मत्तः पुरुषो मदेन'
इत्यादि ॥ २१ ॥

गू०—यद्रव्यं बुद्धिं लुम्पति तन्मदकारि उच्यते ।
यथा तमोगुणप्रधानं मद्यं सुरा ॥ २१ ॥

दी०—अथ प्राणहरद्रव्यमाह—

व्यवायि च विकाशि स्यात्सूक्ष्मं छेदि मदावहम् ॥ २२ ॥
आग्नेयं जीवितहरं योगवाहि स्मृतं विषम् ।

दी०—व्यवायि चेति । यद्रव्यं व्यवायादिगुणयुक्तं
भवति तज्जीवितहरं प्राणहरं स्मृतं कथितम् । यथा
विषम् । तदेव योगवाहि स्मृतमित्यर्थः । व्यवायीति
समस्तदेहं व्याप्य पश्चात् पाकं गच्छतीति व्यवायी
गुणः, विकाशी गुणश्च सकलदेहं व्याप्य धातुसैथिल्यं
करोति । सूक्ष्मो गुणस्तु सूक्ष्मात् सूक्ष्मेषु स्रोतस्खलुस्वरः
स्मृतः । छेदनं मनोदोषधातुमलादीन् बलादुन्मूलयति
तच्छेदि कथितम् । मदावहमिति मदकारकम् । आग्ने-
यमित्याग्नेयगुणभूयिष्ठम् । योगवाहीति रसादिषु द्रष्ट-
व्यम् ॥ २२ ॥

गू०—जीवितहरं जीवनाशकं यद्रव्यं तदखिलका-
यव्यापकत्वात् व्यवायि सन्धिवन्धशिथिलकारित्वात् ।
विकाशि स्यात्, सूक्ष्मं मदावहं स्यात्, छेदि स्यात्,
आग्नेयं च स्यात्, यथा योगवाहि स्मृतं विषम् ॥ २२ ॥

दी०—अथ प्रमाथिद्रव्यमाह—

निजवीर्येण यद्रव्यं स्रोतोभ्यो दोषसंचयम् ॥ २३ ॥

निरस्यति प्रमाथि स्यात्तद्यथा मरिचं वचा ।

दी०—निजवीर्येणेति । यद्रव्यं निजवीर्येण स्वप्र-

भावेण कृत्वा स्रोतोभ्यः कर्णमुखनासादीनां अन्य-
विवरेभ्यश्च वा दोषबाहुल्यं निरस्यति तत् प्रमाथि-
संज्ञं कथितम् । यथा मरिचं वचा । दोषशब्दोऽत्र
व्याधिष्वपि वर्तते कारणे कार्योपचारात्, तेन व्याधि-
सम्बन्धमपीत्यर्थः ॥ २३ ॥

गू०—यद्व्यं निजवीर्येण स्वप्रभावेण स्रोतोभ्यः
रसवाहिशिरामार्गेभ्यः दोषसंचयं निरस्य दूरीकरोति
तत्प्रमाथि स्यात् । यथा मरिचं वचा ॥ २३ ॥

दी०—अथाभिष्यन्दिलक्षणमाह—

पैच्छल्याद्गौरवाद्द्व्यं रुद्धा रसवहाः शिराः ॥ २४ ॥

धत्ते यद्गौरवं तस्यादभिष्यन्दि यथा दधि ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना शार्ङ्गधरेण विरचितायां
शार्ङ्गधरसंहितायां सूत्रस्थाने दीप-

नपाचनाऽध्यायश्चतुर्थः ।

दी०—पैच्छल्यादिति । यद्व्यं पैच्छल्यात्
पिच्छलगुणयोगात्, गौरवात् गुरुगुणयोगात्, गुरुपा-
कस्वभावाद्वा रसवहाश्चतुर्विंशतिसंख्याकाः शिराः रुद्धा
संख्यं गौरवं गुरुतां धत्ते तदभिष्यन्दि कथितम् । यथा
दधि अभिष्यन्दीति । श्लेष्मप्रकोपीति रुद्धिः गुणसा-
धर्म्यात् श्लेष्माऽपि पिच्छलगौरवादिगुणयुक्तः ॥ २४ ॥

इति श्रीवास्तव्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभावासिंहात्म-

जेनाढमलेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपि-

कायां प्रथमखण्डे दीपनपाचना-

दिविधिरध्यायश्चतुर्थः ॥

इति सूत्रस्थानम् ॥

गू०—यद्व्यं पैच्छल्याच्चैकण्यात् गौरवात् रस-
वहाः शिरा रुद्धा गौरवं धत्ते तदभिष्यन्दि स्यात् ।
यथा दधि ॥ २४ ॥

इति श्रीकाशीरामवैद्यविरचितायां गूढार्थप्रदी-

पिकायां सूत्रस्थाने दीपनपाचनादिगुणो-

क्तिविधिर्नामाध्यायश्चतुर्थः ।

(शारीरम्)

अथ कलादिकाख्यानाध्यायः ॥

दी०—पूर्वमुक्तं कलादिकाख्याना इति । अत-
स्तद्दर्शयन्माह—

(धात्वाशयान्तरस्थस्तु यः क्लेदस्त्वधितिष्ठति ।

देहोष्मणा विपक्रो यः सा कलेत्यभिधीयते ॥ १ ॥)

कलाः सप्ताशयाः सप्त धातवः सप्त तन्मलाः ।

सप्तोपधातवः सप्त त्वचः सप्त प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥

त्रयो दोषा नवशतं स्नायूनां संधयस्तथा ।

दशाऽधिकं च द्विशतमस्त्रां च त्रिशतं तथा ॥ २ ॥

सप्तोत्तरं मर्मशतं शिराः सप्तशतं तथा ।

चतुर्विंशतिराख्याता धमन्यो रसवाहिकाः ॥ ३ ॥

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।

स्त्रीणां च विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४ ॥

नृदेहे दश रन्ध्राणि नारीदेहे त्रयोदश ।

एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ५ ॥

दी०—कला इति । कलादि—प्रतोनानामेतन्नाम-
संख्याकथनम् । समासतः संक्षेपात् । प्रोक्तं कथित-
मित्यर्थः । तद्यथा—कलाः सप्तसंख्याकाः ताश्च धात्वा-
शयान्तरमर्यादाः । तथाहि—‘धात्वाशयान्तरैस्तस्य
यत्क्लेदस्त्वधितिष्ठति । देहोष्मणा विपक्रो यः सा
कलेत्यभिधीयते ॥’ इति । आशयाः सप्त, आशयाः
स्थानानि तानि कोष्ठशब्देनोपलक्षितानि; तथाहि—
‘स्थानान्यामानि पक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च । हृद्-
प्लुकः फुफ्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥’ इति ।
धातवः सप्त कथिताः, धातवो रसादयः, ते—
‘रसाऽसृङ्मांसभेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः’ इति ।
सप्त तन्मला धातुमलाः, तेषां धातूनां प्रतिपाकतः क-
फादिसंज्ञा इत्यर्थः । सप्तोपधातव इति । धातुसमीपे भवा
उपधातवः, यथा गोमर्यादिभ्यो वृश्चिकादिसंभवः,
ते स्तन्यरजःप्रभृतयः । त्वचः सप्त प्रकीर्तिताः इति
शुक्रशोणितस्याभिपच्यमानक्षीरस्येव सन्तानिकाः सप्त-
त्वचो भवन्ति । त्रयो दोषाः वातपित्तकफसंज्ञाः,
धात्वादीन् दूषयन्तीति । सन्धिरवयवादीनां सन्धानं ।
सन्धिरिति लोके । अत्र चकारग्रहणात् दशोत्तरशत-
द्वयादपि अधिका बोद्धव्याः । तदुक्तम्—‘ज्ञेयं चिकि-
त्सकैर्नूनं सन्धीनां च शतद्वयम् । दशोत्तरं सहस्रे द्वे
निजगादाऽत्रिनन्दनः’ इति । अस्त्रां च त्रिशतं मत-

१—प्रक्षिप्तमिदम् । २—‘रन्ध्राणां’ पा. । ३—चरके
पुरीषान्नशब्दोपलक्षित उपप्लुकः प्रतिपादितः । ४—दधि-
मिश्रितगोमयेनेति तात्पर्यम् ।

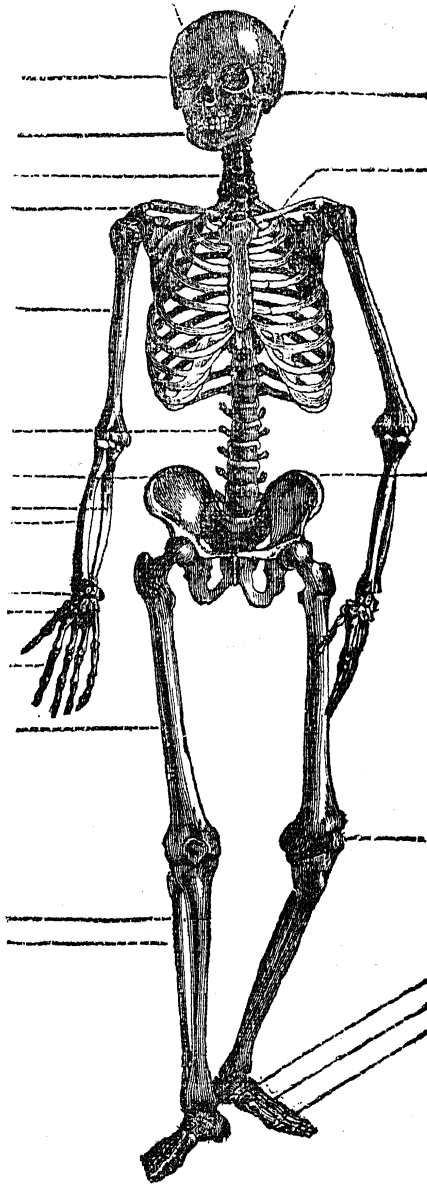
<p>1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that this is crucial for ensuring the integrity of the financial system and for providing a clear audit trail.</p> <p>2. The second part of the document outlines the specific procedures that must be followed when recording transactions. This includes details on how to handle different types of transactions, such as sales, purchases, and transfers.</p> <p>3. The third part of the document discusses the role of the accounting department in maintaining these records. It highlights the need for regular reviews and updates to ensure that the records are always up-to-date and accurate.</p>	<p>4. The fourth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that this is crucial for ensuring the integrity of the financial system and for providing a clear audit trail.</p> <p>5. The fifth part of the document outlines the specific procedures that must be followed when recording transactions. This includes details on how to handle different types of transactions, such as sales, purchases, and transfers.</p> <p>6. The sixth part of the document discusses the role of the accounting department in maintaining these records. It highlights the need for regular reviews and updates to ensure that the records are always up-to-date and accurate.</p>
<p>7. The seventh part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that this is crucial for ensuring the integrity of the financial system and for providing a clear audit trail.</p> <p>8. The eighth part of the document outlines the specific procedures that must be followed when recording transactions. This includes details on how to handle different types of transactions, such as sales, purchases, and transfers.</p> <p>9. The ninth part of the document discusses the role of the accounting department in maintaining these records. It highlights the need for regular reviews and updates to ensure that the records are always up-to-date and accurate.</p>	<p>10. The tenth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that this is crucial for ensuring the integrity of the financial system and for providing a clear audit trail.</p> <p>11. The eleventh part of the document outlines the specific procedures that must be followed when recording transactions. This includes details on how to handle different types of transactions, such as sales, purchases, and transfers.</p> <p>12. The twelfth part of the document discusses the role of the accounting department in maintaining these records. It highlights the need for regular reviews and updates to ensure that the records are always up-to-date and accurate.</p>
<p>13. The thirteenth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that this is crucial for ensuring the integrity of the financial system and for providing a clear audit trail.</p> <p>14. The fourteenth part of the document outlines the specific procedures that must be followed when recording transactions. This includes details on how to handle different types of transactions, such as sales, purchases, and transfers.</p> <p>15. The fifteenth part of the document discusses the role of the accounting department in maintaining these records. It highlights the need for regular reviews and updates to ensure that the records are always up-to-date and accurate.</p>	<p>16. The sixteenth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that this is crucial for ensuring the integrity of the financial system and for providing a clear audit trail.</p> <p>17. The seventeenth part of the document outlines the specific procedures that must be followed when recording transactions. This includes details on how to handle different types of transactions, such as sales, purchases, and transfers.</p> <p>18. The eighteenth part of the document discusses the role of the accounting department in maintaining these records. It highlights the need for regular reviews and updates to ensure that the records are always up-to-date and accurate.</p>

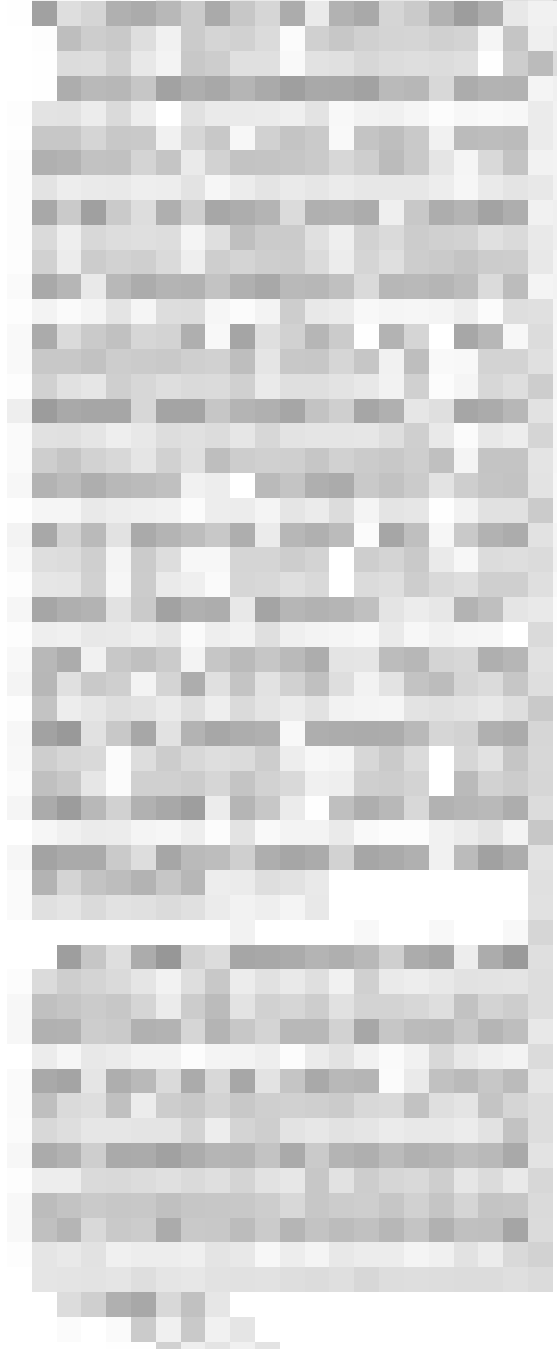
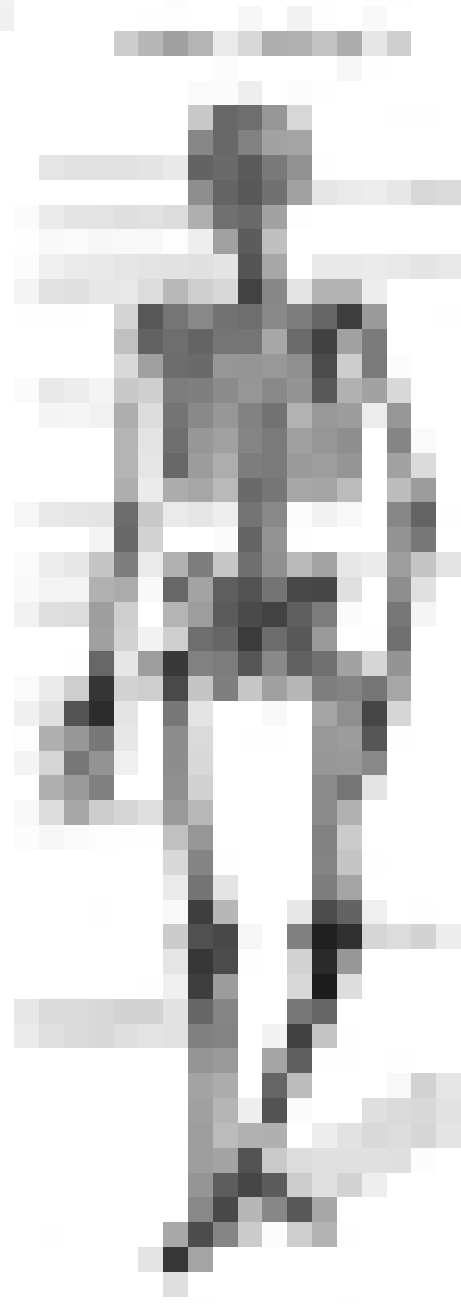
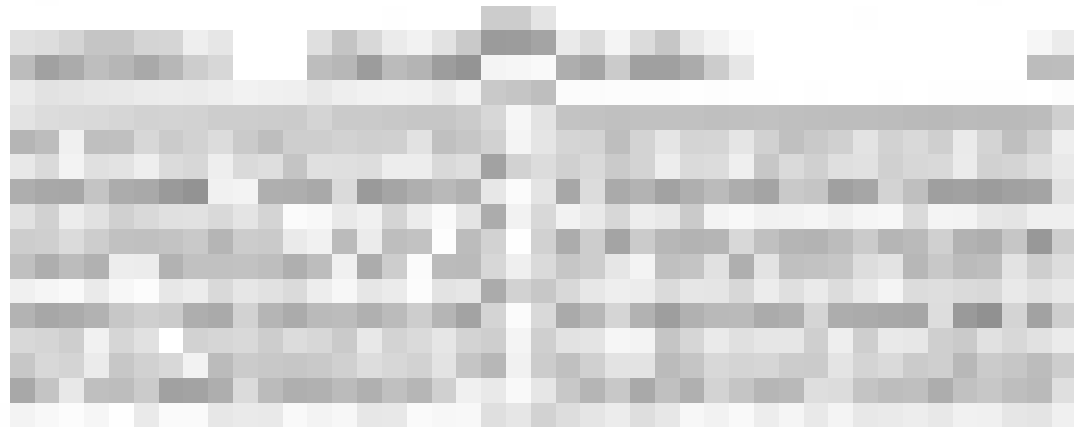
मिति । अस्थि सारभूतं शरीरस्याधाररूपं च कथितम् । सप्तोत्तरं मर्मशतमिति । मर्माणि जीवस्याधाररूपाणि तानि सप्ताऽधिकशतसंख्यानि । तथा शिराः सप्तशतानि चेति । दोषधातुजलवाहिन्यः शिराः कथिताः, चकारादत्र न च सप्तशतं नियतम् अन्याश्च सन्तीत्येके भाषन्ते; तदुक्तं—“द्विसप्ततिसहस्राणि नाडीनां तद्विनिर्गताः । ताभ्यो विनिर्गता नाड्यस्ताभ्योऽथान्याः पुनः पुनः ॥ तावत्यो नाड्यो देहे यावत्यो रोमकूपकाः । स्थूलमूलाः सुसूक्ष्माग्राः पत्ररेखाप्रतानवत्” इति । धमन्यो नाडीविशेषाश्चतुर्विंशतिसंख्यकाः कथितास्ताश्च रसवाहा ज्ञेयाः, शिरा धमन्यो नाड्यश्च परस्परपर्यायवाचका ज्ञेयाः, भिन्नत्वमासां कार्यत्वात् । मांसपेक्ष्य इति—नृणां पुरुषाणां मांसपेक्ष्यः पञ्चशतसंख्यकाः समाख्याताः । बुधैरितिशेषः । पेशी दीर्घाकृतिमांसखण्डः, अपरैश्चतुरस्रा पेशीत्युच्यते । तथाचोक्तम् ‘चतुरस्रा भवेत् पेशी वृत्तः पिण्डो घनः स्मृतः । शाल्मलीमुकुलाकारमर्बुदं परिचक्षते’ इति । स्त्रीणां विंशत्यधिका इत्यनेन मांसपेक्ष्यः कथिताः, अधिकाश्च पञ्चशतात्, तेन विंशत्यधिकपञ्चशतमांसपेक्ष्यः स्त्रीणां भवन्तीत्यभिप्रायः । विंशतेर्विवरणमाह—स्तनयोः पञ्च पञ्च, चतस्रश्च योनौ, गर्भमार्गे तिस्रः, गर्भाशये च तिस्र इति । कण्डराश्चैव षोडशेति—कण्डरा महान्नायुः । षोडशेति षोडशसंख्यकाः । तद्यथा—चतस्रः पादयोः, हस्तयोश्चतस्रः, ग्रीवायां चतस्रः, पृष्ठे चतस्रः । नृदेहे दश रन्ध्राणि । नारीदेहे त्रयोदशेति । नृदेहे पुरुषशरीरे दशसंख्यकानि रन्ध्राणि छिद्राणि सन्तीत्यव्याहार्यम् । नारीदेहे स्त्रीशरीरे त्रयोदश रन्ध्राणीति भावः । तान्यग्रे वक्ष्यमाणानि ज्ञातव्यानि । एतत् सर्वं कलादिकं समासतः संक्षेपात् प्रोक्तं कथितमित्यर्थः ॥ १-५ ॥

गू०—अधुना सर्वलक्षणसम्पन्नं कलाद्यं शरीरं व्याख्यास्यामः । नृदेहे सप्त कलाः सन्ति, सप्त आशयाः सन्ति, सप्त धातवः सन्ति, तन्मलाः तेषां धातूनां सप्तोपधातवः सन्ति, सप्त त्वचः प्रकीर्तिताः । देहे त्रयः दोषाः सन्ति, नवशतं स्नायूनां सन्धयः सन्ति । तथेत्युक्तत्वात् दशाधिकं स्नायवः सन्ति, तास्तु स्नायूनां सन्धय उक्ताः, देहे अस्थिसंग्रहं त्रिशतं, देहे सप्तोत्तरं शतं मर्मस्थलमस्ति, तथा शिरा सूक्ष्मा नाडी सप्तसप्तशतमस्ति, नृदेहे

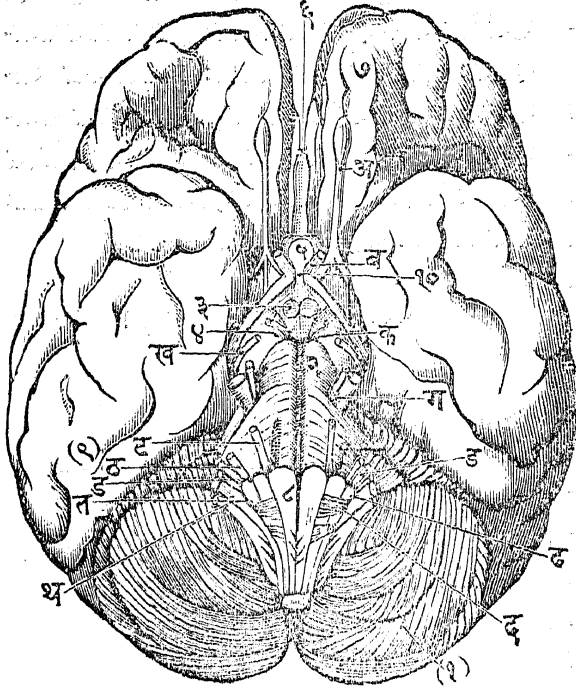
रसवाहिका धमन्यः चतुर्विंशतिः आख्याताः कथिताः । अत्र शिरान्नायुधमनीनां भेदोस्ति स्वकर्मकर्तृत्वात् । नृणां देहे मांसपेक्ष्यः मांसग्रन्थयः बुधैः पञ्चशतं समाख्याताः । स्त्रीणां देहे मांसपेक्ष्यः विंशत्यधिका आख्याताः । देहिनां देहे कण्डरा महानाड्यः षोडश समाख्याताः । नृदेहे दश रन्ध्राणि सन्ति नारीदेहे त्रयोदश रन्ध्राणि छिद्राणि सन्तीत्यर्थः । एतत्कलादिकं समासतः प्रोक्तं विस्तरेण अधुना उच्यते ॥ १-५ ॥

नरकङ्कालः (अग्रतो दृष्टः) ।

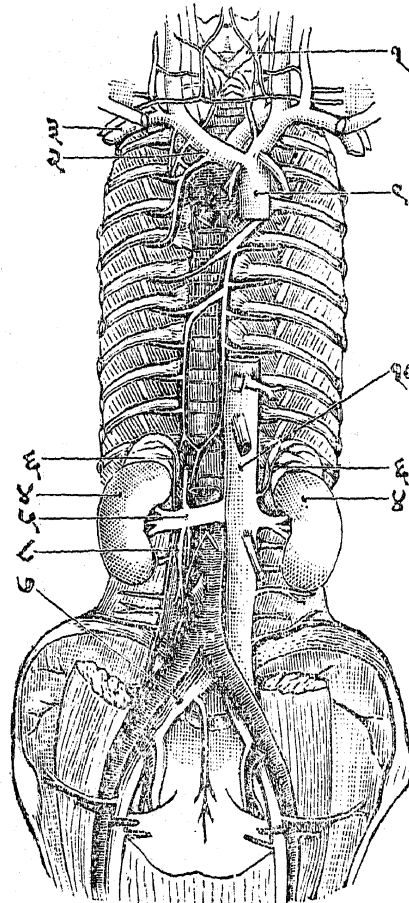

मस्तिष्कः ।

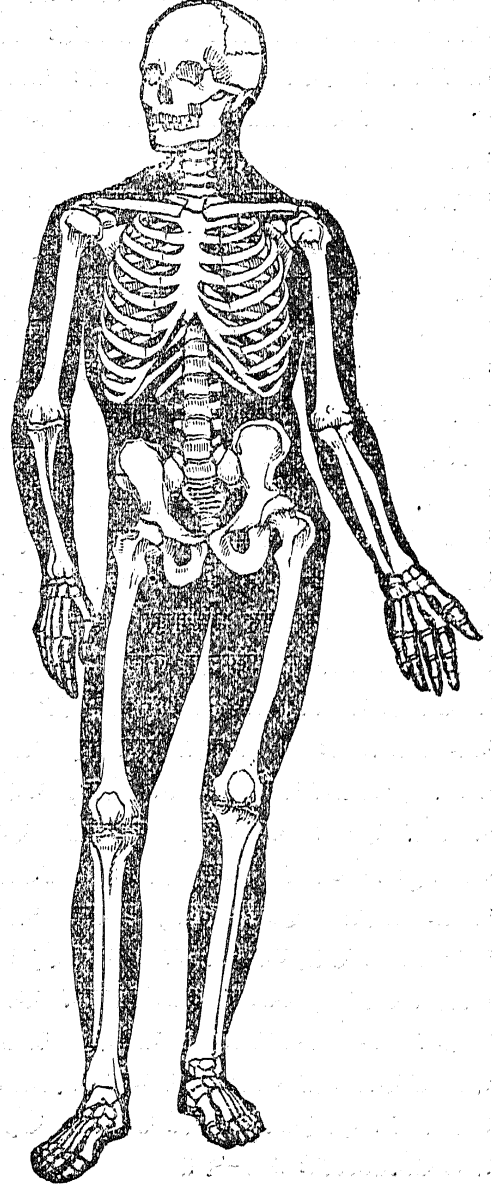

मेरुदण्डः ।

४-वृक्कौ ।

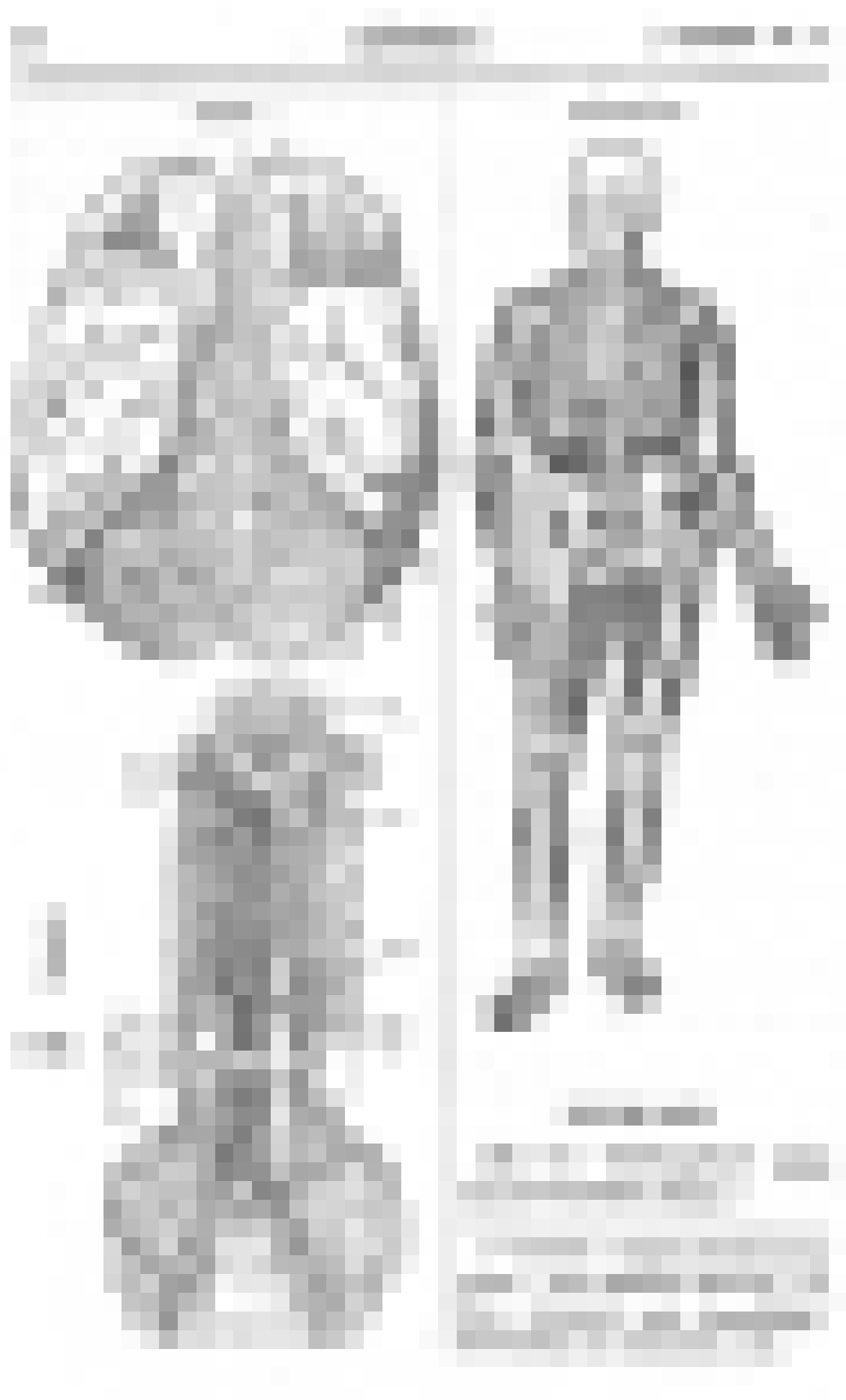
अस्थिप्रदर्शनम् ।

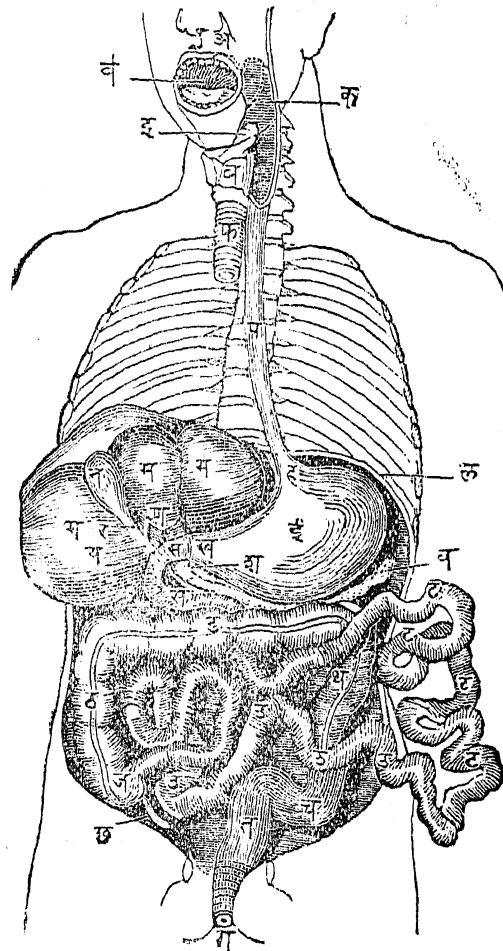

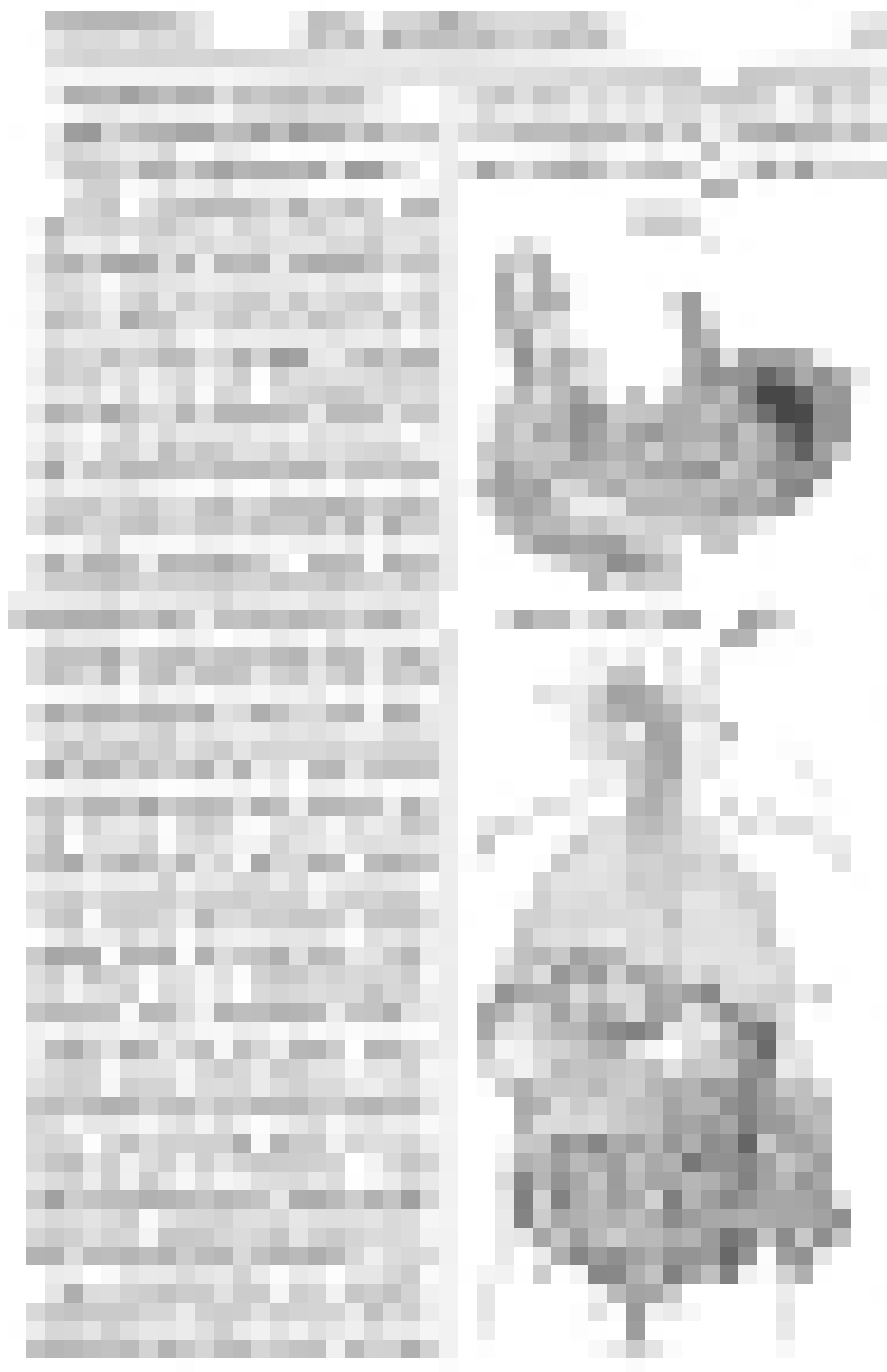
अथ सप्त कलाः ।

दी०—अथ 'विस्तरेणाऽधुनोच्यत' इत्युक्तम्
ग्राक् इदानीं विस्तरमेतेषां दर्शयन्नाह—

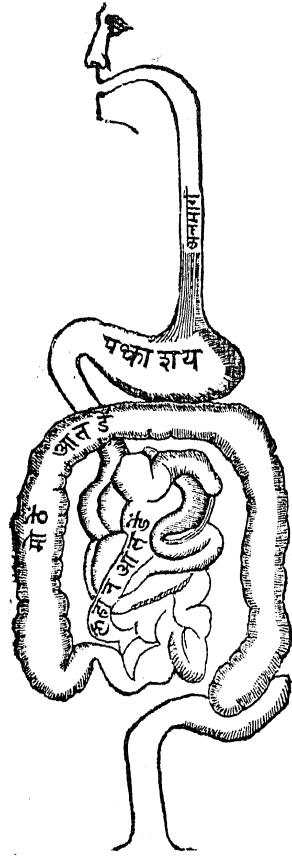
१—कलास्वरूपं—'स्नायुभिश्च प्रतिच्छिन्नान्सन्ततांश्च
जरायुणा । श्लेष्मणा वेष्टितांश्चापि कलाभागांस्तु तान्
विदुः ॥ धात्वाशयान्तरे धातुर्यः क्लेदस्त्वधितिष्ठति ।
देहोष्मणाभिपक्वश्च सा कलेत्यभिधीयते ॥' इति ।

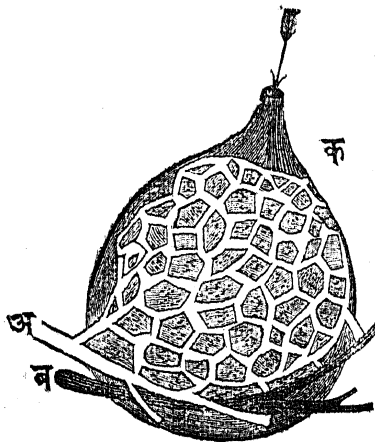

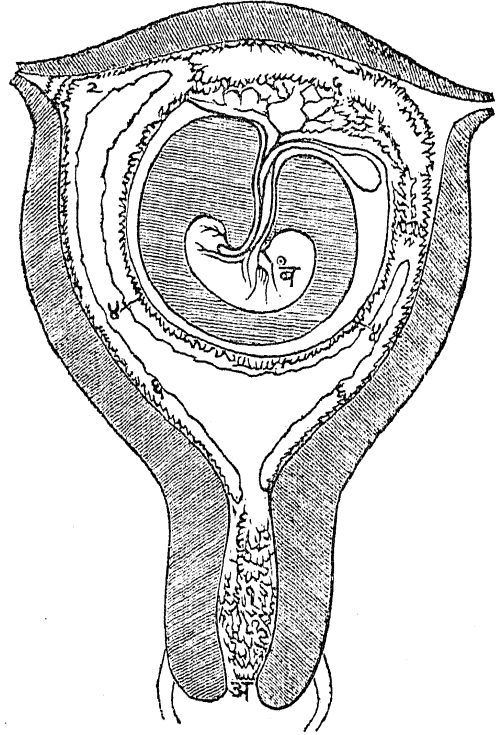
अज्ञस्य पक्काशये संचारक्रमः ।

गर्भाशयः
(इह बाह्यतो दृष्टः) ।

गर्भाशयः (आभ्यन्तरादृष्टः) ।

दी०—इदानीं सप्ताऽशयानाह—

श्लेष्माशयः स्यादुरसि तस्मादामाशयस्त्रयः ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वमङ्ग्याशयो नाभेर्वामभागे व्यवस्थितः ।

तस्योपरि तिलं ज्ञेयं तदधः पवनाशयः ॥ ८ ॥

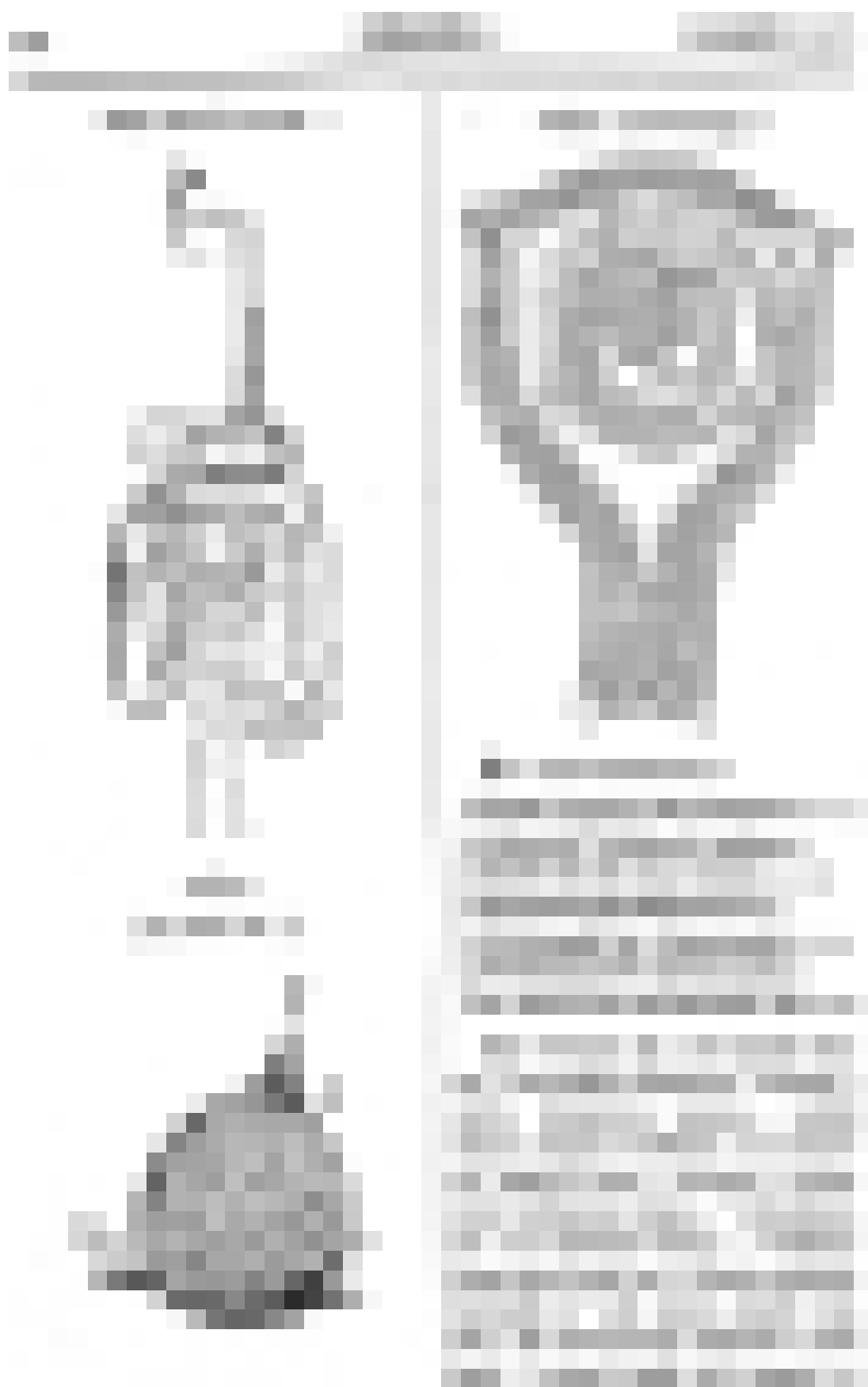
मलाशयस्त्वधस्तस्माद्वस्तिर्मूत्राशयस्त्वधः ।

जीवरक्ताशयमुरो ज्ञेयाः सप्ताशयास्त्वमी ॥ ९ ॥

पुरुषेभ्योऽधिकाश्चान्ये नारीणामाशयास्त्रयः ।

धरा गर्भाशयः प्रोक्तः स्तनौ स्तन्याशयौ मतौ ॥ १० ॥

दी०—श्लेष्माशय इति । उरसि वक्षस्थले श्लेष्मा-
शयः, आशयोऽधिष्ठानं तद्विशिष्टस्थानं कफस्येत्यर्थः ।
तस्मात् श्लेष्माशयादधः आमाशयः, आमोपरि
पक्वाहारः तस्याऽशयः स्थानमित्यर्थः । स एव स्तनान्त-
रात् किञ्चिदधो ज्ञातव्यः; तथाचोक्तम्—“नाभिस्त-
नान्तरं जन्तोरामाशय उदाहृतः ।” नाभेरूर्ध्वमभ्या-
शयः स एव ग्रहणीस्थानं कथितम् । “अभ्यधिष्ठान-
मन्नस्य ग्रहणाद् ग्रहणी मता । नाभेरुपरि स ह्यग्निबलो-
पस्तम्भवाहि च” इति वचनात् । वामभागे व्यव-
स्थित इति सोऽप्यभ्याशयस्तु नाभेरवामभागे आश्रित
इत्यर्थः । वामभागे पुरुषस्य इति व्याख्यानं वा ।

तस्योपरि तिलं ज्ञेयम् । तिलमित्यनेन क्लोम कथितम् तत्पिपासास्थानमित्यभिप्रायः । अत एव जलवाहि-
शिरामूलं तिलमित्युक्तमाचार्येण । एके तस्योपरि जलं
ज्ञेयमित्येवं पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । तथाह्युक्तम्
—“अग्नेरुर्ध्वं जलं स्थाप्यं तदन्नं च जलोपरि ।
अग्नेरधः स्वयं वायुः स्थितोऽग्निं धमते शनैः ॥ वायुना-
धममानोऽभिरत्युष्णं कुरुते जलम् । तदन्नमुष्णतोयेन
समन्तात् पच्यते शनैः” इति । तदधः पवनाशय
इति । तत् तस्याग्न्याशयस्याधः पवनाशयो वायोः
स्थानमित्यर्थः । तस्य वायोः समान इति संज्ञा ।
मलाशयस्त्वधस्तस्येति । तस्य पवनाशयस्याधो मला-
शयः स च पक्वाशयः कथितः । तस्यैकदेशे वा
विभक्तमलधारक उण्डुको विद्यते अतएवोण्डुकात्
पक्वाशयो भिन्नः इति ङुं (तु) ङुक, पोह (ट) लकः
इति लोके । चरके तु पुरीषाञ्चशब्देनोण्डुकः प्रति-
पादितः इति । बस्तिर्मूत्राशयः स्मृत इति अत्रापि
पवनाशयस्याधः इति संबन्धः । बस्तिस्तु चर्मखल्लाट-
काकारो मूत्राधारः स च पक्वाशयसमीपे स्थितः ।
जीवरक्ताशय इति—“जीवतुल्यं रक्तं, तस्याशयस्थानं
तच्च ‘हीहा’ इति प्रसिद्धं हृदयस्य वामभागाश्रितं
भवति । अतएव जीवरक्ताशयसुर इति प्रतिपादितं ज्ञेयं
सप्ताशयास्त्वमी इति अमी पूर्वोक्ताः सप्ताशया बोद्धव्याः ।
तदुक्तं वाग्भटेन—“ताः सप्त सप्त चाधारा रक्तस्याधाः
क्रमात् परे । कफामपित्तपक्वानां वायोर्मूत्रस्य च स्मृताः”
इति । नारीणामाशयास्त्रय इति पुरुषाशयेभ्योऽधिकाः
स्त्रीणां त्रय एवाशया विज्ञेया एको गर्भाशयः, द्वौ
स्तन्याशयौ च । गर्भाशयश्च पक्वाशयान्तरे वर्तते,
स्तन्याशयौ क्षीराशयौ ॥ ७-१० ॥

गू०—आशयानाह—श्लेष्माशय उरसि स्यात्
तस्मादुरसः आमाशयः अधः स्यात्, पुंसः वामभागे
नामेरुर्ध्वं अग्न्याशयः स्थितः अस्ति, तस्याग्न्याशयोपरि
तिलं पाचकपित्तं ज्ञेयं, तस्य तिलस्याधः पवनाशयो
ज्ञेयः, तस्य वायोः अधः मलाशयो ज्ञेयः, मूत्राशयः मूत्र-
स्थलं बस्तिर्ज्ञेयः जीवरक्ताशयः उरो ज्ञेयः जीवरक्तस्य य
आशयः जीवरक्ताशयः जीवरक्तस्थानमित्यर्थः । अमी
श्लेष्माधाः सप्ताशया ज्ञेयाः, पुरुषेभ्यः नारीणां त्रय
आशया अधिकाः सन्ति तानाह—एकस्तु धरा गर्भाशयः,
द्वावाशयौ स्तनौ मतौ किंविशिष्टौ स्तन्याशयौ दुग्धस्या-

धारौ आवर्तौ योनिस्तस्या यः तृतीय आवर्तः
चक्राकारः स एव गर्भाशयः । सुश्रुतेऽप्युक्तम् “शङ्ख-
नाभ्याकृतिर्योनिरावर्तः सा प्रकीर्तिता । तस्यास्तृतीये
त्वावर्ते गर्भशय्या प्रकीर्तिता ॥ ७-१०” ॥

दी०—अथ धातूनां सप्तसंख्याविवरणं दर्शय-
न्नाह—

रसासृज्जांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ।

जायन्तेऽन्योन्यतः सर्वे पाचिताः पित्ततेजसा ॥ ११ ॥

(रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते ।

मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्जायाः शुक्रसंभवः ॥ १२ ॥

दी०—रसेति । रसादयः सर्वे धातवः पित्ततेजसा
प्रतिधात्वाभिना पाचिताः परिपाच्यमाना अन्योन्यतः
परस्परेणानुग्रहाज्जायन्ते उत्पद्यन्ते इति भावः । तदु-
क्तम्—“रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते ।
मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्जायाः शुक्रसंभवः” इति ।
परिणामस्त्रिविध एव धातूनां मलस्थूलाणुभागविशे-
षेण भवति । तद्यथा—अन्नात् पच्यमानाद्विष्मूत्रं
मलः सारो रसः । रसादग्निपक्वात् मलं कफः स्थूलो
भागो रसः, सूक्ष्मभागो रक्तम् । रक्तादग्निपक्वात् मलं
पित्तं, स्थूलभागः शोणितम्, अणुभागो मांसमिति ।
मांसादग्निपच्यमानात् मलः श्रोत्रनासाप्रजननादि स्रोतो-
मलं, स्थूलो भागो मांसं, सूक्ष्मभागो मेदः, ततोऽ-
निजवह्निपच्यमानान्मलः स्वेदः, स्थूलोऽंशो मे
सूक्ष्मभागोऽस्थि । ततोऽपि पच्यमानात् मलः केद
मज्मश्रूणि, स्थूलोऽस्थि, सूक्ष्मस्तु मज्जा । ततो मज्ज
पाचकपच्यमानादपि मलो नयनपुरीषत्वचां स्नेहः, स्थूलो
भागो मज्जा, सूक्ष्मभागः शुक्रः । ततः पुनः पच्यमा-
नादपि मलो नोत्पद्यते । स हि सहस्रधाध्मातः सुवर्ण-
वत् स्थूलो भागः । शुक्रमेव स्नेहभागसूक्ष्मस्तेजोभूतं
ओज इति ॥ ११-१२ ॥

गू०—अथ धातवः । रसादयः सप्तैते धातवः पित्त-
तेजसा पाचिताः सन्तः सर्वेऽन्योन्यतः जायन्ते उत्प-
द्यन्ते । तानाह—भक्षितस्तु नोपद्रवत्वं प्राप्तं तं रसवा-
हिन्यो नाड्यः हृत्स्थानीयवायुना प्रधमन्ति तत्र हृदय-
यत्पित्तं तद्रसं परिपाच्य रक्तत्वं नयन्ति रक्ततो म
भवति (मांसान्मेदो भवति) मेदतोऽस्थि भवति, अ

Date	Description	Amount
1890	Jan 1	100.00
1891	Jan 1	100.00
1892	Jan 1	100.00
1893	Jan 1	100.00
1894	Jan 1	100.00
1895	Jan 1	100.00
1896	Jan 1	100.00
1897	Jan 1	100.00
1898	Jan 1	100.00
1899	Jan 1	100.00
1900	Jan 1	100.00
1901	Jan 1	100.00
1902	Jan 1	100.00
1903	Jan 1	100.00
1904	Jan 1	100.00
1905	Jan 1	100.00
1906	Jan 1	100.00
1907	Jan 1	100.00
1908	Jan 1	100.00
1909	Jan 1	100.00
1910	Jan 1	100.00
1911	Jan 1	100.00
1912	Jan 1	100.00
1913	Jan 1	100.00
1914	Jan 1	100.00
1915	Jan 1	100.00
1916	Jan 1	100.00
1917	Jan 1	100.00
1918	Jan 1	100.00
1919	Jan 1	100.00
1920	Jan 1	100.00
1921	Jan 1	100.00
1922	Jan 1	100.00
1923	Jan 1	100.00
1924	Jan 1	100.00
1925	Jan 1	100.00
1926	Jan 1	100.00
1927	Jan 1	100.00

सजा भवति सजायाः शुक्रं भवति एवं समं धातवः
जायन्त इत्यर्थः ॥ ११-१२ ॥

दी०—इदानीं मलानाह—

जिह्वानेत्रकपोलानां जलं पित्तं च रक्षकम् ।
कर्णविडूसनादन्तकक्षामेढादिजं मलम् ॥ १३ ॥
नखनेत्रमलं वक्त्रे स्निग्धध्रुवं पिण्डिकास्तथा ।
जायन्ते सप्तधातूनां मलान्येतान्यनुक्रमात् ॥ १४ ॥
कफः पित्तं मलं खेषु प्रस्वेदो नखरोम च ।
नेत्रविट् त्वक्षु च स्नेहो धातूनां क्रमशो मलाः ॥ १५ ॥

दी०—जिह्वेति । सप्तधातूनां रसादीनां एतानि
मलान्यनुक्रममाजायन्ते । जिह्वानेत्रकपोलानां जलमिति ।
तेन जिह्वाजलं नेत्रजलं । जलमत्र कफद्रवमेतद्रसस्य
मलमिति भावः । रज्जकं पित्तं रक्तस्य मलं रज्जकं रसस्य
रागकरमित्युक्तत्वात् । कर्णविद्र मांसस्य मलं नासामलं
चेल्यन्ये । रसनादन्तकक्षामेढ्रादिजं मलं मेदसः । आ-
दिग्रहणात् स्वेदमपि केचित्, न स्वमतं, यतः स्वेदस्तु
उपधातुषु पतित एव नखा इति अस्त्रां मलं नखा इति
बहुवचनत्वेन केशलोमादीनां ग्रहणम् । (नेत्रमलं
वक्त्रस्निग्धता च मज्ज्ञो मलं) नेत्रमलं नयनपुरीषम् ।
पिण्डिका इति शुक्रस्य । पिण्डिकात्र यौवनोद्भवा । तथेति
ग्रहणात् श्मश्रूण्यपि गृह्यन्ते यतः आकृष्टाण्डकोषस्य
पुंसः श्मश्रुपातात् श्मश्रु शुक्रमलमिल्येके । अपरे षडेव
मलान् यथाक्रमं कथयन्ति । ते तु नेत्रमलं वक्त्रस्निग्धत्वं
पिण्डिकादिकं च मज्ज्ञो मलमिति व्याख्यानयन्ति ।
तदुक्तं 'किट्मन्त्रस्य विष्मूत्रं रसस्य तु कफोऽसृजः ।
पित्तं मांसस्य तु मलं खेषु स्वेदस्तु मेदसः ॥ नखम-
स्त्रस्तु लोमाद्या मज्ज्ञः स्नेहोऽक्षिविद्वचः । प्रसादः
किट्धातूनां पाकादेव विवर्धते ॥ शुक्रस्यातिप्रसन्नत्वा-
न्मलाभाव इति स्मृतिः ।' इति ॥ १३-१५ ॥

गू०—अथ सप्तधातूनां मलाः । जिह्वानेत्रकपो-
लानां यद्रजकं कान्तिकरं पित्तं तदेव रसमलं, किंविशिष्टं
पित्तं जलं द्रवरूपं, अथवा जिह्वानेत्रकपोलयोर्यद्रजकं
कांतिदं, पुनः किंविशिष्टं पित्तं द्रवत्वात्पित्तरूपं कर्णविद्
कर्णमलं रक्तमलं, रसनादन्तमलं मांसमलं, कक्षामेढूदिजं
मलं मेदोमलं, नखमस्थिमलं, नेत्रमलं मज्जामलं, वक्त्रस्नि-
ग्धत्वं पिडिकाश्च शुक्रमलं, वक्त्रपिडिका यौवनपिडिकाः

नवमनुक्रमात् सप्तधातूनां मलानि जायन्ते यथा
रसासृज्जांसादीनि तद्वदिदमपि ॥ १३-१५ ॥

गू०—अथ सप्तोपधातवः—

स्तन्यं रजश्च नारीणां काले भवति गच्छति ।
 शुद्धमांसभवः स्नेहः सा वसा परिकीर्तिता ॥ १६ ॥
 खेदोदन्तास्तथा केशास्तथैवोजश्च सप्तमम् ।
 इति धातुभवा ज्ञेया एते सप्तोपधातवः ॥ १७ ॥
 ओजः सर्वशरीरस्थं शीतं स्निग्धं स्थितं मतम् ।
 सोमात्मकं शरीरस्थं बलपुष्टिकरं मतम् ॥ १८ ॥

दी०—इदानीमुपधातूनामपि विवरणं दर्शय-
न्नाह—स्तन्यमिति । स्तन्यादयः सप्तोपधातवो धातु-
भवा बोद्धव्याः । स्तन्यं क्षीरं रसस्योपधातुः, रजश्चा-
र्तवो धातुः एतद्वयंच स्त्रीणां काले समये भवति
गच्छति च । तथा च रोमराज्यादयश्चाविशेषा नारीणां
कालान्तरेणाभिव्यक्तिं गच्छन्ति इति संबन्धः । अत्रा-
दिशब्दात् स्तन्यार्तवादयो गृह्यन्ते । आर्तवमपि
तन्त्रान्तरे यथा—‘रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रव-
र्तते । तद्वर्षाद्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥’
इति । शुद्धमांसभवः स्नेहो मांसस्योपधातु एषः एव
वसा कथिता शुद्धमांसस्थूलभावप्राप्तमांसमिति भावः ।
तत्रस्थो यः स्नेहः स एव च वसाशब्दवाच्यः ।
‘मांसस्नेहो वसा मता’ इति वचनात् । खेदो मेदस
उपधातुः, खेदः प्रखेदः । दन्ता अस्त्रामुपधातुः,
केशा मज्जोपधातुः, ओजः शुक्रस्योपधातुः । ओज-
सो लक्षणमेतस्याग्रे पठन्ति केचित् तद्यथा—आज
इत्यादि । धातूद्भवा इति धातूत्पन्ना तेषां परिपाक-
विषयत्वात् कुत्रचिदेते तु मलान्तर्भूतत्वेन तत्रैव
गणिताः । एताः सप्तोपधातवः इत्यनेन सप्तोपधातवः
नियता ज्ञेयाः । अन्यत्राप्युक्तं ‘रसात् स्तन्यं ततो रक्त-
मसृजः स्नायुकण्डराः । मांसाद्वसा त्वचः खेदो मेदसः
स्नायुसन्धयः । अस्त्रो दन्तास्तथा मज्जः केशा ओजश्च
सप्तमात् । धातुभ्यश्चोपजायन्ते तस्मात्ते उपधातवः’
इति ॥ १६-१८ ॥

गू०—नारीणां स्तन्यं दुग्धं रजश्च काले स्वसमये
भवति गच्छति च रसोपधातुः स्तन्यं रक्तोपधातू रजः ।
ननु नारीणां कथितवितौ द्वावुपधातू काळे भवतां

१—अस्य टिप्पणी ४७ शतपृष्ठे दृष्टव्या । २—बन्ध-
नीधृत पाठो नास्ति 'क' 'ख' पुस्तकयोः ।

१—‘स्निग्धं सान्द्रं स्थिरं’ इति ‘क’ ‘स्निग्धं’ श्वेतं स्थिरं
गुरुः’ इति ‘ख’ पुस्तके।

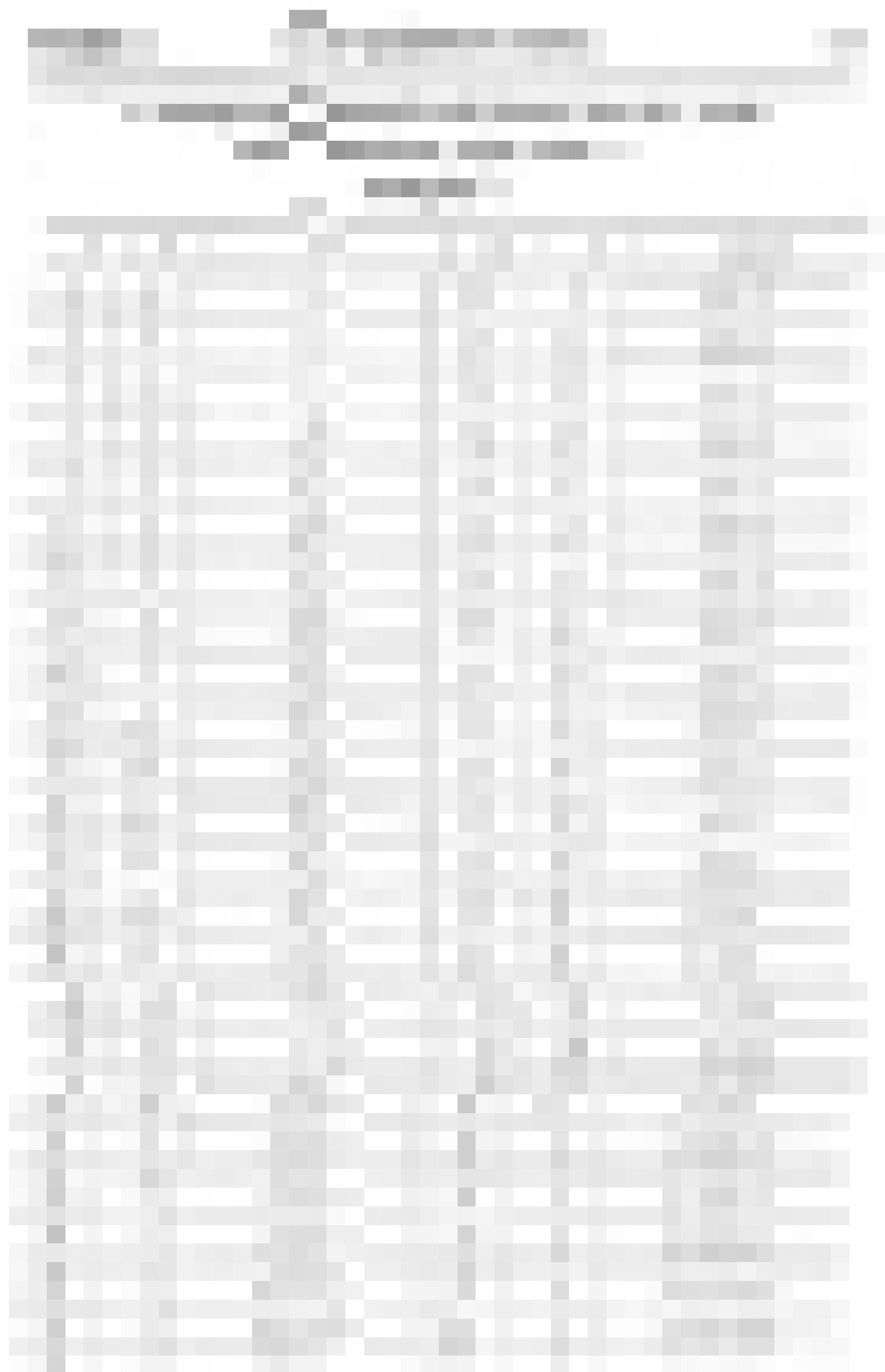
	Date
<p data-bbox="344 282 823 360"> <i>[Illegible text]</i> </p>	<p data-bbox="887 282 1414 360"> <i>[Illegible text]</i> </p>
<p data-bbox="344 405 823 573"> <i>[Illegible text]</i> </p>	<p data-bbox="887 405 1414 573"> <i>[Illegible text]</i> </p>
<p data-bbox="344 618 823 696"> <i>[Illegible text]</i> </p>	<p data-bbox="887 618 1414 696"> <i>[Illegible text]</i> </p>
<p data-bbox="344 741 823 763"> <i>[Illegible text]</i> </p>	<p data-bbox="887 741 1414 763"> <i>[Illegible text]</i> </p>
<p data-bbox="344 797 823 1043"> <i>[Illegible text]</i> </p>	<p data-bbox="887 797 1414 1043"> <i>[Illegible text]</i> </p>
<p data-bbox="344 1088 823 1167"> <i>[Illegible text]</i> </p>	<p data-bbox="887 1088 1414 1167"> <i>[Illegible text]</i> </p>
<p data-bbox="344 1211 823 1234"> <i>[Illegible text]</i> </p>	<p data-bbox="887 1211 1414 1234"> <i>[Illegible text]</i> </p>
<p data-bbox="344 1267 823 1346"> <i>[Illegible text]</i> </p>	<p data-bbox="887 1267 1414 1346"> <i>[Illegible text]</i> </p>
<p data-bbox="344 1391 823 1469"> <i>[Illegible text]</i> </p>	<p data-bbox="887 1391 1414 1469"> <i>[Illegible text]</i> </p>
<p data-bbox="344 1514 823 1592"> <i>[Illegible text]</i> </p>	<p data-bbox="887 1514 1414 1592"> <i>[Illegible text]</i> </p>
<p data-bbox="344 1637 823 1682"> <i>[Illegible text]</i> </p>	<p data-bbox="887 1637 1414 1682"> <i>[Illegible text]</i> </p>
<p data-bbox="344 1715 823 1794"> <i>[Illegible text]</i> </p>	<p data-bbox="887 1715 1414 1794"> <i>[Illegible text]</i> </p>
<p data-bbox="344 1839 823 1883"> <i>[Illegible text]</i> </p>	<p data-bbox="887 1839 1414 1883"> <i>[Illegible text]</i> </p>
<p data-bbox="344 1917 823 1973"> <i>[Illegible text]</i> </p>	<p data-bbox="887 1917 1414 1973"> <i>[Illegible text]</i> </p>

२—सप्तधातूनां मधुरादि षड्व्यसप्रकरणे षडपि संख्याद्याः प्रत्यया ज्ञेयाः, तथाकृते

अष्टविंशत्यधिकशतसंख्यका धातुभेदा भवन्ति ।—

सप्तधातुभेदाः ।

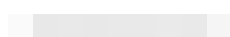
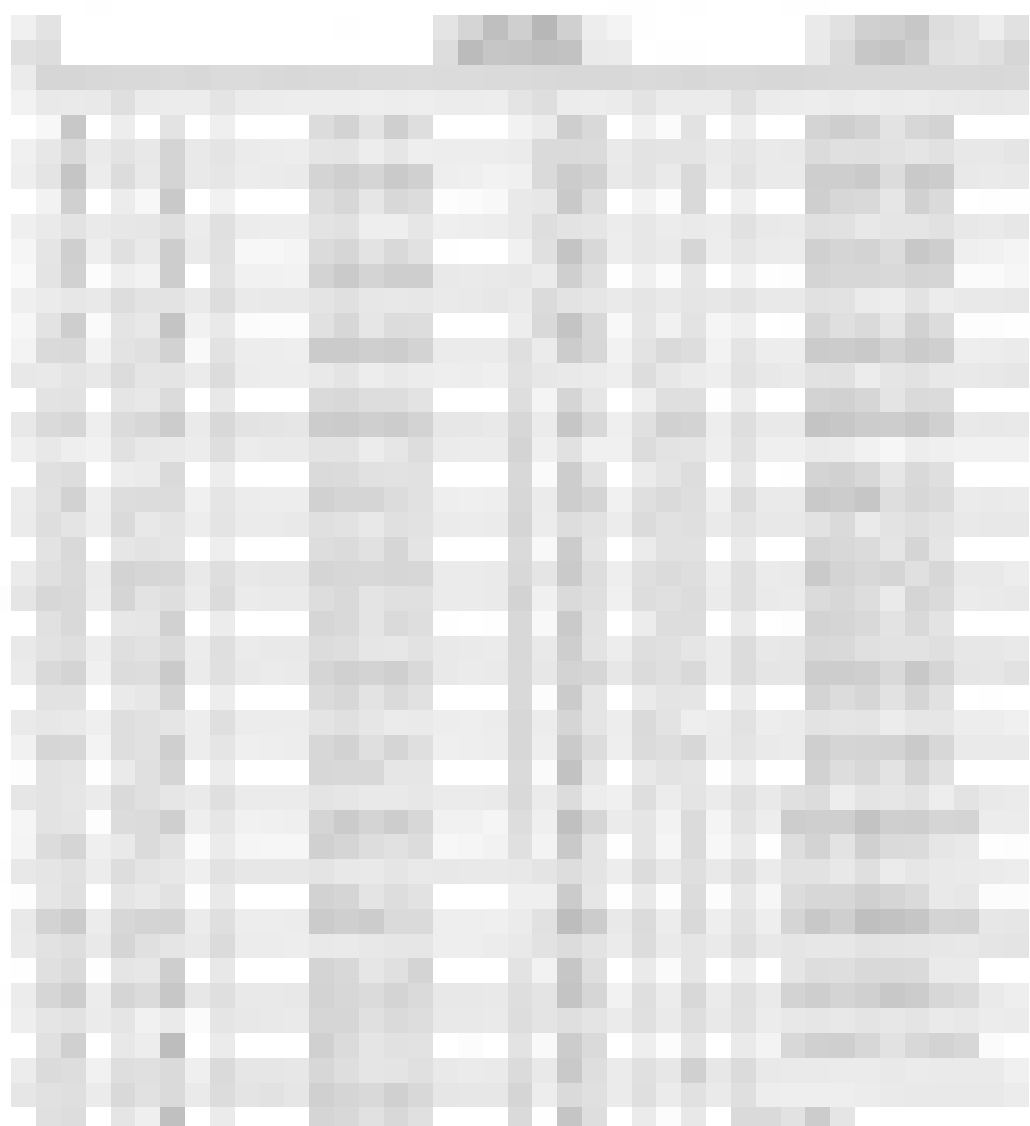
१	१	१	३५	७	१-३-५
२	२	२	३६	८	१-३-६
३	३	३	३७	९	१-३-७
४	४	४	३८	१०	१-४-५
५	५	५	३९	११	१-४-६
६	६	६	४०	१२	१-४-७
७	७	७	४१	१३	१-५-६
८	१	१-२	४२	१४	१-५-७
९	२	१-३	४३	१५	१-६-७
१०	३	१-४	४४	१६	२-३-४
११	४	१-५	४५	१७	२-३-५
१२	५	१-६	४६	१८	२-३-६
१३	६	१-७	४७	१९	२-३-७
१४	७	२-३	४८	२०	२-४-५
१५	८	२-४	४९	२१	२-४-६
१६	९	२-५	५०	२२	२-४-७
१७	१०	२-६	५१	२३	२-५-६
१८	११	२-७	५२	२४	२-५-७
१९	१२	३-४	५३	२५	२-६-७
२०	१३	३-५	५४	२६	३-४-५
२१	१४	३-६	५५	२७	३-४-६
२२	१५	३-७	५६	२८	३-४-७
२३	१६	४-५	५७	२९	३-५-६
२४	१७	४-६	५८	३०	३-५-७
२५	१८	४-७	५९	३१	३-६-७
२६	१९	५-६	६०	३२	४-५-६
२७	२०	५-७	६१	३३	४-५-७
२८	२१	६-७	६२	३४	४-६-७
२९	१	१-२-३	६३	३५	५-६-७
३०	२	१-२-४	६४	१	१-२-३-४
३१	३	१-२-५	६५	२	१-२-३-५
३२	४	१-२-६	६६	३	१-२-३-६
३३	५	१-२-७	६७	४	१-२-३-७
३४	६	१-३-४	६८	५	१-२-४-५
६९	६	१-२-४-६	९९	१	१-२-३-४-५
७०	७	१-२-४-७	१००	२	१-२-३-४-६
७१	८	१-२-५-६	१०१	३	१-२-३-४-७

७२	९	१-२-५-७	१०२	४	१-२-३-५-६
७३	१०	१-२-६-७	१०३	५	१-२-३-५-७
७४	११	१-३-४-५	१०४	६	१-२-३-६-७
७५	१२	१-३-४-६	१०५	७	१-२-४-५-६
७६	१३	१-३-४-७	१०६	८	१-२-४-५-७
७७	१४	१-३-५-६	१०७	९	१-२-४-६-७
७८	१५	१-३-५-७	१०८	१०	१-२-५-६-७
७९	१६	१-४-५-७	१०९	११	१-३-४-५-६
८०	१७	१-४-५-६	११०	१२	१-३-४-५-७
८१	१८	१-४-५-७	१११	१३	१-३-४-६-७
८२	१९	१-४-६-७	११२	१४	१-३-५-६-७
८३	२०	१-५-६-७	११३	१५	१-४-५-६-७
८४	२१	२-३-४-५	११४	१६	२-३-४-५-६
८५	२२	२-३-४-६	११५	१७	२-३-४-५-७
८६	२३	२-३-४-७	११६	१८	२-३-४-६-७
८७	२४	२-३-५-६	११७	१९	२-३-५-६-७
८८	२५	२-३-५-७	११८	२०	२-४-५-६-७
८९	२६	२-३-६-७	११९	२१	३-४-५-६-७
९०	२७	२-४-५-६	१२०	१	१-२-३-४-५-६
९१	२८	२-४-५-७	१२१	२	१-२-३-४-५-७
९२	२९	२-४-६-७	१२२	३	१-२-३-४-६-७
९३	३०	२-५-६-७	१२३	४	१-२-३-५-६-७
९४	३१	३-४-५-६	१२४	५	१-२-४-५-६-७
९५	३२	३-४-५-७	१२५	६	२-३-४-५-६-७
९६	३३	३-४-६-७	१२६	७	१-२-३-४-५-६-७
९७	३४	३-५-६-७	१२७	१	
९८	३५	४-५-६-७	१२८	०	०००००००

सप्तधातुवेधगणितयन्त्रम् ।

धा.	१	२	३	४	५	६	७
दो.	६२	६२	६२	६२	६२	६२	६२
आ.	१	६२	३८४४	२३८३२८	१४७७६३३६	९१६१३२८३२	५६८००२३५५८५
सं.	६२	३८४४	२३८३२८	१४७७६३३६	९१६१३२८३२	५६८००२३५५८४	३५२१६१४६०६२०८
१	१	१	१	१	१	१	१
२	२	१	१	१	१	१	१
३	३	१	१	१	१	१	१
४	१२	१	१	१	१	१	१

वा गच्छतां वा, अत्र पुंसां रसरक्तयोरुपधातुः कः, यद्येवं वाच्यं रसरक्तयोरुपधातुः स्त्रीणामेव भवति न चृणां तर्हि, नृषु रसरक्तान्यपि नो स्यातां, नहि, तौ तु भवतः तर्हि यत्र रसरक्तौ तत्र तयोरुपधातुः सम्भवत्ये-
वेत्याशङ्क्य रसोपधातुमाह—अपको विकृतिमापन्नो रसो यदा निर्गच्छति स एव पुंसां रसोपधातुः विकृतिमापन्नो रक्तः यदा पित्तप्रकोपत ऊर्ध्वं गच्छति स एव रक्तोपधातुर्नान्यः । उपधातोर्थं विवृणोति । उपगतः वैकृत्यं प्राप्तो धातुः उपधातुः, शुद्धमांसभव उत्पन्नो यः स्नेहः सा वसा संकीर्यते इति तृतीयः, सोपधातुः मेदोपधातुः स्नेदः, अस्थ्युपधातुर्दन्ताः मज्जोपधातुः केशाः, शुकोपधातुः सप्तमं नाम ओजः किंविशिष्टं तत्सर्वशरीरस्थ पुनः किंविशिष्टं स्निग्धं, सन्निष्कणं, पुनः कीदृशं शीतं उष्णं न, पुनः कीदृशं सितं शुभ्रं, पुनः कीदृशं सोमात्मकं सृष्ट्युत्पादकत्वात्, पुनः कीदृशं शरीरस्य बलपुष्टिकरं मलं ख्यातं । इति कोर्थः, धातुभवाः सप्तोपधातवो ज्ञेयाः ॥ १७ ॥ १८ ॥

इदानीं सप्तत्वचो निदर्शयन्माह—

ज्ञेयावभासिनी पूर्व सिध्मस्थानं च सा मता ।

द्वितीया लोहिता ज्ञेया तिलकालकजन्मभूः ॥१९॥

श्वेता तृतीया संख्याता स्थानं चर्मदलस्य च ।

ताम्रा चतुर्थी विज्ञेया किलासश्चित्रभूमिका ॥ २० ॥

पञ्चमी वेदनी ख्याता सर्वकुष्ठोद्भवस्ततः ।

विख्याता रोहिणी षष्ठी ग्रन्थिगण्डापचीस्थितिः ॥२१॥

स्थूला त्वक्सप्तमी ख्याता विद्रव्यादेः स्थितिश्च सा ।

इति सप्त त्वचः प्रोक्ताः स्थूला ब्रीहिद्विमात्रया ॥२२॥

दी०—ज्ञेयावभासिनीति । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । ब्रीहद्वयमात्रया यवद्वयपरिमाणेन स्थूला सोत्सेधाः सप्त-
त्वचो ज्ञेयाः । कथं यथा ? तत् प्रकारमाह—तत्र पूर्व अवभासिनी नाम अवभासयति पराजयतीति भ्राज-
काग्निना सवर्णां पञ्चविधां छायां प्रकाशयति । सैव सिध्मस्थानं कथितम् । चकारात् पद्मकण्टकाधिष्ठानमपि ज्ञेयं सा ब्रीहेरष्टादशभागप्रमाणा । द्वितीया लोहिता ज्ञेया इत्यादि द्वितीया त्वक् लोहिता नाम कथिता । सा तिलकालकजन्मभूज्ञेया । तिलकालकग्रहणेनैव न्यच्छ-
व्यज्ञादयोऽपि गृह्यन्ते । तिलकालकप्रभृतयश्च क्षुद्ररोगे

पठिताः, सैव ब्रीहेः षोडशभागप्रमाणा बोद्धव्या । श्वेता तृतीया संख्यातेत्यादि । तृतीया त्वक् श्वेता नाम कथिता, सा चर्मदलस्य स्थानं । चर्मदलः कुष्ठभेदः । चकारान्मशकाजगल्लीप्रभृतीनां स्थानं सा ब्रीहेर्द्वादश-
भागप्रमाणा । ताम्रा चतुर्थी विज्ञेयेत्यादि । चतुर्थी त्वक् ताम्रा नाम विज्ञेया, सा किलासश्चित्रभूमिका कथिता । किलासः कुष्ठभेदः, चित्रं प्रसिद्धं, सैव ब्रीहेरष्टादश-
भागप्रमाणा । पञ्चमी त्वक् वेदनी नाम ख्याता सा सर्व-
कुष्ठोद्भवा ज्ञेया सर्वकुष्ठान्यष्टादशसंख्याकानि, तत इति ग्रहणेन विसर्पादीनामधिष्ठाना, सैव ब्रीहेः पञ्चभागप्र-
माणा विख्याता । लोहिता षष्ठीति । षष्ठी त्वक् लोहिता नाम विख्याता सा ग्रन्थिगण्डापचीस्थितिः कथिता । ग्रन्थ्यादयः कफभेदः प्रधानाः अतः साध-
र्म्यात् श्लेषदार्ढ्यदादीनामपि स्थानं सा च ब्रीहिप्र-
माणा । स्थूला त्वक् सप्तमी ख्याता इत्यादि सप्तमी त्वक् स्थूला नाम कथिता सा विद्रव्यादेः स्थितिर्भ-
वति । आदिग्रहणात् भगन्दरार्शसो ग्रहणं । सैव ब्रीहि-
द्वयप्रमाणेन बोद्धव्या मांसमलेषु मानमिदं न ललाट-
सूक्ष्माङ्गुल्यादिषु यतो वक्ष्यत्युदरेषु ब्रीहिसुखेनाङ्गुष्ठो-
दरप्रमाणमवगाढं विध्येदिति ॥ १९-२२ ॥

गू०—तासां मध्ये अवभासिनीनाम्नी त्वक् पूर्व ज्ञेया, सावभासिनी सिध्मस्थानं मता सिध्मनामुत्पत्ति-
स्थलं कथिता; द्वितीया त्वक् लोहिता ज्ञेया, किंविशिष्टा सा तिलकालकजन्मभूः तिलकालको लिङ्गार्शः तस्य जन्मभूः उत्पत्तिभूमिः; तृतीया त्वक् श्वेता संख्याता, सा त्वक् चर्मदलस्य कुष्ठभेदस्य स्थानं; चतुर्थी त्वक् ताम्रा विज्ञेया सा किलासश्चित्रयोः भूमिका उत्पत्तिस्थाना, किलासं सि-
ध्मभेदः; पञ्चमी त्वक् वेदनी ख्याता ततः सर्वकुष्ठोद्भवः; षष्ठी त्वक् लोहिता ख्याता, सा ग्रन्थिगण्डापचीस्थितिः ग्रन्थिगण्डापचीनां स्थितिः स्थानभूता; स्थूला नाम त्वक् सप्तमी ख्याता, किंविशिष्टा सा विद्रव्यादेः रोगाणां स्थि-
तिः स्थानभूता । किंविशिष्टाः सप्तत्वचः ब्रीहद्विमात्रया स्थूलाः द्वियवप्रमाणस्थूला इत्यर्थे इति सप्तत्वचो व्याख्याताः । इति कोर्थः, प्रोक्ताः सप्तत्वचः समाप्ताः । इतिपदं समाप्त्यर्थं द्योतयति ॥ १९-२२ ॥

दी०—अथ दोषाणां विवरणमाह—

वायुः पित्तं कफो दोषा धातवश्च मला मताः ।

तत्रापि पञ्चधा ख्याताः प्रत्येकं देहधारणात् ॥२३॥

१—‘क्षीरस्य पच्यमानस्य यथा सन्तानिका भवेत् । पच्यमानस्य शुक्रस्य रजसश्च तथा त्वचः’ इत्युक्तलक्षणाः ॥ शा० सं० ७

The first part of the book is a historical survey of the development of the theory of the firm. It begins with the classical economists, who viewed the firm as a simple production function. This view was challenged by the neoclassical economists, who introduced the concept of the profit-maximizing firm. The modern theory of the firm, which is the focus of the book, is based on the work of the transaction cost economists. This theory views the firm as a collection of transactions that are governed by a set of rules. The book then discusses the various factors that influence the structure of the firm, such as the nature of the transactions, the size of the firm, and the nature of the market. Finally, the book discusses the implications of the theory of the firm for public policy.

(शरीरदूषणादोषा धातवो देहधारणात् ।
 वातपित्तकफा ज्ञेया मलिनीकरणान्मलाः ॥ २४ ॥)
 पित्तं पङ्क्तु कफः पङ्क्तुः पङ्क्तवो मलधातवः ।
 वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत् ॥ २५ ॥
 पवनस्तेषु बलवान्निभागकरणान्ततः ।
 रजोगुणमयः सूक्ष्मः शीतो रूक्षो लघुश्चलः ॥ २६ ॥
 मलाशये चरेत्कोष्ठे वह्निस्थाने तथा हृदि ।
 कण्ठे सर्वाङ्गदेशेषु वायुः पञ्चप्रकारतः ॥ २७ ॥
 अपानः स्यात्समानश्च प्राणोदानौ तथैव च ।
 व्यानश्चेति समीरस्य नामान्युक्तान्यनुकमात् ॥ २८ ॥

दी०—वायुरिति । वायुः पित्तं कफश्च त्रयो दोषाः प्रसिद्धाः । अत एव देहधारणात् धातवः कथिताः । धातूनां मलिनीकरणात् मलाश्च मताः कथिताः । तत्रापि देहधारणत्वेन प्रत्येकं पञ्चधा पञ्च प्रकारा व्याख्याताः । तदुक्तं सुश्रुते 'तत्र प्रस्यन्दनोद्वहनपूरण-विवेकधारणलक्षणो वायुः पञ्चधा प्रविभक्तः शरीरं धारयति, रागपक्त्योजस्तेजोमेधोष्मकृत् पित्तं पञ्चधा प्रविभक्तमभिकर्मणाऽनुग्रहं करोति वृद्धिसन्धिः श्लेष्म-स्नेहनरोपणपूरणैः पञ्चधा प्रविभक्तः श्लेष्मा उदककर्म-णाऽनुग्रहं करोतीति । इदानीं तेषु वातप्राधान्यपूर्वकं तत्स्वरूपमाह—पवन इति । तेषु वातादिदोषेषु पवनो वायुः विभागकरणात्पृथक्करणत्वे बलवान् मतः । तदुक्तम् 'पित्तं पङ्क्तु कफः पङ्क्तुः पङ्क्तवो मलधातवः । वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत्' इति । तत्स्वरूपमाह—रजोगुणमय इत्यादि । अनिलो रजो-गुणमयो रजोगुणभूयिष्ठ इति भावः । सूक्ष्म इति स्रोतः-प्रवेशित्वात् । शीतः शीतस्वभावात् । रूक्षो रूक्षगु-णयोगात्, लघुरगुरुः, चलो नैकत्रस्थितिशीलः । स एवोक्तस्थानेषु चानुगच्छन् वायुः पञ्चप्रकारो ज्ञेयः । केष्वित्याह—मलाशय इत्यादि । मलाशये पक्वाशये, कोष्ठवह्निस्थाने इति कोष्ठान्निस्थाने कोष्ठग्रहणं धात्वभि-निरासार्थम् । हृदि उरःस्थाने, कण्ठे कण्ठदेशे, सर्वाङ्ग-देहेष्विति सर्वाङ्गयुक्तो देहः । तान्यङ्गानि षट् प्रसिद्धानि । ननु—देहग्रहणेनैवाङ्गान्येव प्राप्यन्ते तत् कथं पृथग् ग्रहणं ? उच्यते—अङ्गग्रहणमत्र प्रत्यङ्गादीनां निरा-सार्थम् । तेषु प्रत्यङ्गेषु वातस्य विशेषस्थानं न प्रति-पादितम् । तस्माद्विशेषस्थानत्वेन सर्वाङ्गदेहग्रहणं

कृतमित्यदोषः । तथैवास्यानुक्तनामानि यथा अपान इत्यादि । अपानो वातविशेषः । समानो नाभिदेशे स्यात् । समानो वह्निस्थाने प्राणो हृदि उदानः कण्ठदेशे व्यानः सर्वशरीरेष्विति । तदुक्तम्—'हृदि प्राणो गुदे-ऽपानः समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः' इति । केचिदनिर्लनामान्यन्यान्यपि पठन्ति तद्यथा—'नागः क्रूमोऽथ कृकलो देवदत्तो धनञ्जयः' इति । एते त्वन्यत्र प्रधाननाडीषु ज्ञातव्याः ॥

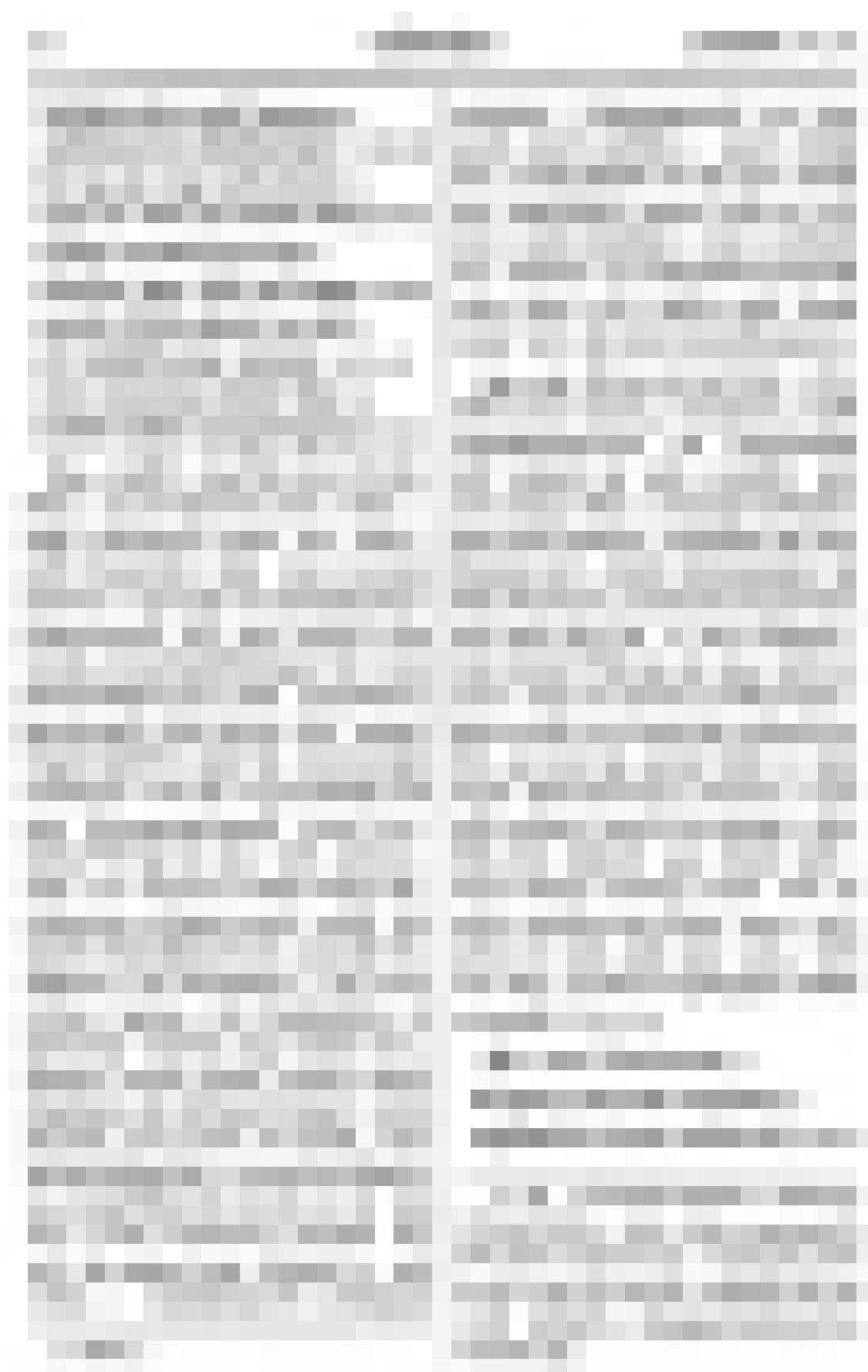
गू०—वायुः पित्तं कफ एते त्रयो दोषाः पर्याय-शब्देन धातवः आख्याताः, मलाश्चाख्याताः, तत्रापि धातुमलसंज्ञाकथनानन्तरं पञ्च देहधारणात्प्रत्येकं स्थानं स्थानं प्रति एकं प्रत्येकं, स्थानाधिकं कृत्वा पञ्चधा ख्याताः कथिताः । अन्यत्राप्युक्तं 'शरीरदूषणा-दोषा धातवो देहधारणात् । वातपित्तकफा ज्ञेया मलि-नीकरणात् मलाः' । दोषाणां पर्यायशब्दास्तद्रूपाः तेषु दोषेषु विभागकरणात् दोषकोपप्रचये साहाय्यकरणात् अनेन पवनेन विना तेषां न कापि शक्तिरित्यर्थः । तदाह ग्रन्थान्तरे 'पित्तं पङ्क्तु, कफः पङ्क्तुः, पङ्क्तवो मल-धातवः । वायुना यत्र नीयन्ते तत्र वर्षन्ति मेघवत्' । कीदृशः गुणमयः, पुनः कीदृशः सूक्ष्मः सर्वव्यापी, पुनः शीतः, पुनः रूक्षः लघुः, पुनश्चलः स्थिरो न । अधुना वायूनां पूर्वोक्तपञ्चस्थलान्याह—पञ्चप्रकारतः वायूनां मध्ये अपानवायुः मलाश्रये चरेत् व्यानवायुः सर्वाङ्ग-देशेषु चरेत् सर्वाङ्गगामी भूत्वा विचरेत् इत्यर्थः । अधुना पञ्चवायूनां नामान्याह—पञ्चानां मध्ये एक अपानः अपानवायुः स्यात्, द्वितीयः समानः स्यात्, तृतीयः प्राणः स्यात्, चतुर्थः उदानः स्यात्, पञ्चमो व्यानः स्यात् । इति कोऽर्थः अनुकमादुक्तानि समीरस्य पञ्च नामानि ॥ २३-२८ ॥

दी०—इदानीं पित्तविवरणमाह—

पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्तरम् ।

कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं चाम्लतां व्रजेत् ॥ २९ ॥

१—इदं च योगसूत्रास्मरणमूलकमेव—भौतिकवायोः पर्यायनामान्येतानि न सन्ति, अपितु दशप्राणनामानि; तेष्वेव सन्ति नागादीन्यपि तद्यथा 'अष्टाविंशानि शम्भानि सह योगं भजन्तु मे' इति श्रुतिः । अष्टाविंशानि तानि दश प्राणानि दशेन्द्रियाणि, मनोबुद्धिहंकारचित्तविद्याशरीरस्व-भावबलानि इति ।

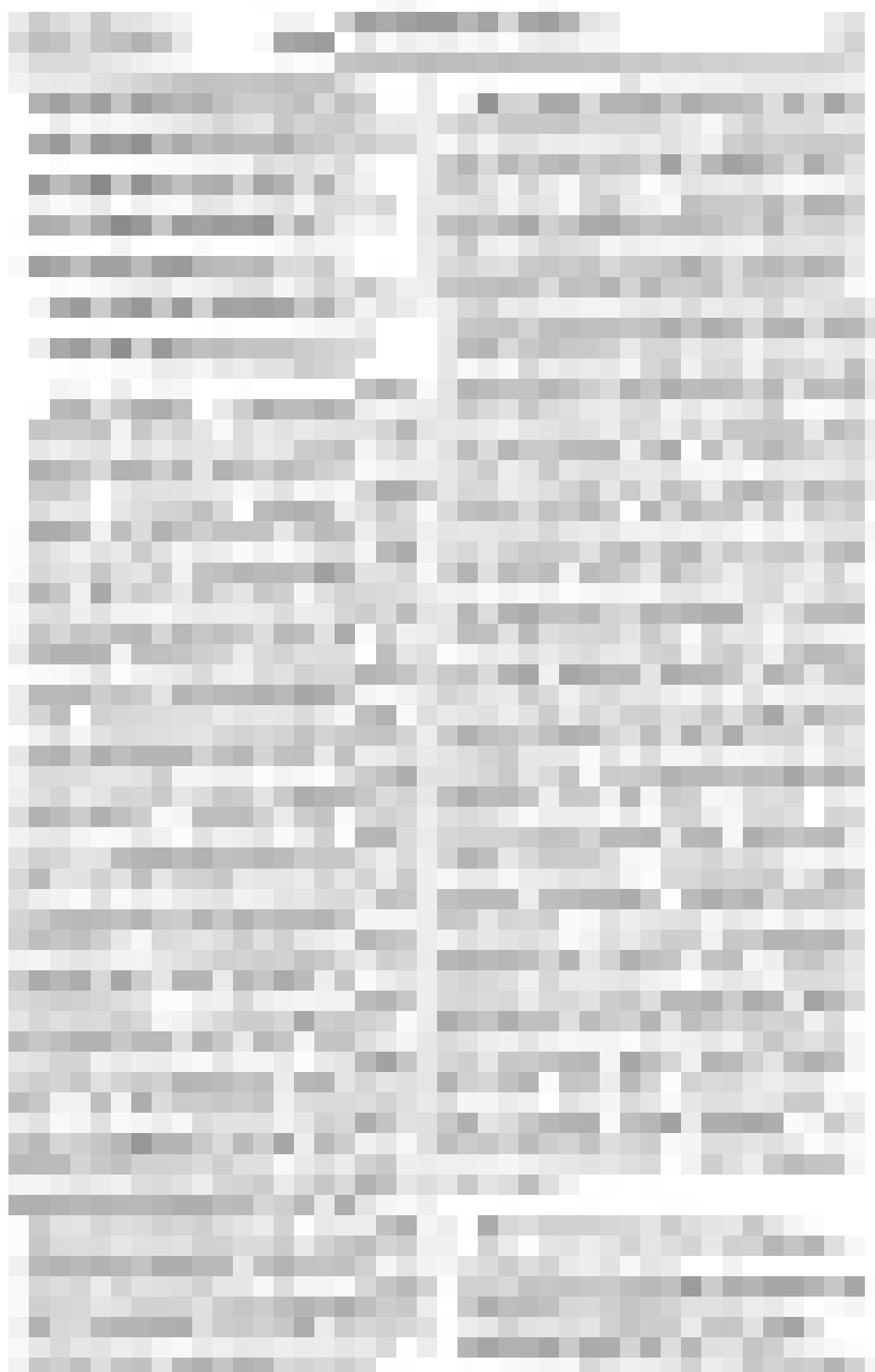
अभ्याशये भवेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 त्वचि कान्तिकरं ज्ञेयं लेपाभ्यङ्गादिपाचकम् ॥ ३० ॥
 दृश्यं यकृति यत्पित्तं तद्रसं शोणितं नयेत् ।
 यत्पित्तं नेत्रयुगले रूपदर्शनकारि तत् ॥ ३१ ॥
 यत्पित्तं हृदये तिष्ठेन्मेधाप्रज्ञाकरं च तत् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रज्जकालोचके तथा ॥ ३२ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।

दी०—पित्तमिति । पित्तमुष्णमित्युष्णयोगात्, द्रवमकठिनं, पीतं वर्णतः, नीलं च तशीलवर्णं सामा-
 ऽवस्थायां भवति पीतं निरामाऽवस्थायां च । सत्त्व-
 गुणोत्तरं सत्त्वगुणबहुत्वं, कटुतिक्तसं प्रकृतिस्थं
 प्रसिद्धम् । यदा विदग्धं तदाम्लतां व्रजेदिति वह्निगुण-
 त्वात्, तदुक्तं 'पित्तं विदग्धतामम्लतामुपैति आग्नेय-
 त्वात्' इति । अत एवाह कश्चित्—'विदग्धाजीर्ण-
 संसृष्टं पुनरम्लरसं भवेत्' इति । विदग्धं पित्तं पुनर-
 म्लपित्तमिति रोगविशेषमपरे प्रतिपादयन्ति इति ।
 तत्स्थानानि यथा—अभ्याशये पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितं
 च ज्ञेयं, पक्वामाशयमध्ये अभ्याशयमिति वाच्यम् ।
 तत्रस्थं चतुर्विधमन्नपानं पचति न केवलं तिलोन्मित-
 मन्यरूपं च वदन्येके । तद्यथा—'स्थूलकायेषु सत्त्वेषु
 यवमात्रं प्रमाणतः । ह्रस्वमात्रेषु सत्त्वेषु तिलमात्रं
 प्रमाणतः ॥ कृमिकीटपतङ्गेषु बालमात्रं हि तिष्ठति ॥'
 इति ॥ यत् पित्तं त्वच्यस्ति तत् कान्तिकरं ज्ञेयं
 लेपाभ्यङ्गादिपाचकं च भवति तदुष्णगुणयोगात् । ऊष्मा
 शरीरस्योष्णत्वं । लेपाभ्यङ्गादीत्यादिग्रहणात् स्नानाव-
 गाहनादीनां ग्रहणं । त्वगत्र अवभासिनी नाम ज्ञेया
 बाह्यत्वमित्यभिप्रायः । यत् पित्तं यकृति कालखण्डे
 दृश्यं दृष्टिगोचरं तद्रसं शोणितं नयेत् करोतीत्यर्थः ।
 तादृशमिति यादृक् स्त्रीहास्थानेऽस्ति तादृक् भवतीति
 भावः । यत् पित्तं नेत्रयुगलेऽस्ति तद्रूपदर्शनकारि
 भवति रूपं पीतशुक्लादिकम् । यत् पित्तं हृदये चेतना-
 स्थानेऽस्ति तन्मेधाप्रज्ञाकरं बोद्धव्यम् । कस्मात् हृदय-
 स्थकफतमोपनोदनविस्फोटकतत्वात् । मेधा धीर्धारणा
 बुद्धिः, प्रज्ञा अनागतोपदेशरूपा मतिः । चकारादभिप्रा-
 र्थितमनोरथसाधनकृदित्युक्तम् । पित्तनामान्याह—पाच-
 कमित्यादि । पित्तनामानि क्रमात् पञ्चैव ज्ञातव्यानि क्रमो
 यथा—पाचकमग्नित्स्थाने, भ्राजकं त्वचि, रज्जकं यकृति,
 आलोचकं नेत्रयोः, साधकं हृदीति ॥ २९-३२ ॥

गू०—अधुना पञ्च पित्तस्य गुणानाह—ननु 'मिष्टः
 पटुश्च मधुरमलोम्लं पच्यते रसः । कटुतिक्तकषायाणां
 पाकः स्यात् प्रायशः कटुः' इति रसविशेषाणां विपाक-
 विशेषा उक्ताः कथिताः । षड्रसानप्याह—आहारो
 माधुर्यं लभते पाचकपित्तेन विदग्धोम्लतां व्रजेत् ग्रहण्यां
 पाचितः कटुर्भवतीति कथं संगच्छते ? उच्यते मिष्टरसः
 पटुरसश्चाहार आमाशये पूर्वमधुररसो भवति ततः पाच-
 कपित्तेन विदग्धोऽम्लतां व्रजेत् ग्रहण्यां पाचितः कटुरसो
 भवति कटुतिक्तकषाया मधुरा अम्लाः कटवश्च भूत्वा
 कटव एव भवन्ति । अत्र केचिदाचार्याः प्राहुः षण्णामपि
 रसानां विपाकात् त एवापि रसा अतिशयेन भवन्ति
 यथा आमं दुग्धमधुरं तत्पक्वं सत् विशेषतो मधुरं
 भवति एवं पित्तमुष्णं द्रवं पीतम् । अस्यार्थः पित्तं उष्णं
 उष्णगुणं, द्रवं द्रवरूपं, पीतं पीतवर्णं, नीलं नीलवर्णं,
 सत्त्वं सत्त्वगुणोत्तरं अधिकं यस्मिन् तत् कटु कटुरसं
 तिक्तं तिक्तसं विदग्धं अतिपक्वं अम्लतां व्रजेत् ।
 तस्य पञ्चस्थानान्याह—अभ्याशयेत्यादि । अभ्याशये
 यत्पित्तं भवेत् तत्पाचकं ज्ञेयम् । किंभूतं अग्निरूपम्,
 पुनः किंभूतं तिलोन्मितं तिलप्रमाणं त्वचि भ्राजकं
 ज्ञेयम् । किंभूतं, कान्तिकरम् । पुनः किंभूतं लेपाभ्य-
 ङ्गादिपाचकं पाककारि । यत्तु त्वचि पित्तं तस्य भ्राज-
 कोऽग्निरिति संज्ञा सोऽप्यभ्यङ्गपरिषेकावगाहलेपादीनां
 क्रियाद्रव्याणां पक्ता इति सुश्रुतः, अयमर्थः प्रकृ-
 तिर्यत्पित्तं दर्शनीयं रज्जकाख्यं तद्रसं शोणितं नयेत् ।
 दर्शनीयं दृश्यात्मकम् । भ्राजकमित्यादिना यद्यस्य
 दर्शनयोग्यं कान्तिकरत्वात् पूर्वभ्राजकेन सम्बध्यते
 चेत्तदा अयमर्थः । तत्र सम्यक् कान्तिकरमित्यनेन
 दर्शनीयार्थता प्राप्ता तस्मादाद्य एवार्थः, प्रकृतिदृश्यं
 दर्शनयोग्यं यत्पित्तं तद्रज्जकं रज्जकाख्यं ज्ञेयम् । किंभूतं
 तद्रसं शोणिततां रक्ततां नयेत् यत्पित्तं नेत्रयुगले तदा-
 लोचकं आलोचकाख्यं चतुर्थम् । किंभूतं रूपदर्शन-
 कारि यत्पित्तं हृदये तिष्ठेत् तत्साधकं पञ्चमम् ।
 किंभूतं, मेधाप्रज्ञाकरं मेधाप्रज्ञे बुद्धिविशेषौ । एवं
 क्रमात्पञ्च पित्तनामानि ज्ञेयानि । इति पित्तविभागः
 ॥ २९ ॥ ३२ ॥

दी०—इदानीं कफस्य विवरणं दर्शयितुमाह—

कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतलस्तथा ॥ ३३ ॥
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ।
 कफश्चामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ॥ ३४ ॥

तिष्ठन्करोति देहेषु स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ।

क्लेदनः स्नेहनश्चैव रसनश्चावलम्बनः ॥ ३५ ॥

श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ।

दी०—कफ इति । कफस्योक्तान्यनुक्रमादिति कफोऽपि ईदृशः । कीदृशः तमाह—स्निग्ध इति स्नेहगुणयोगात् । गुरुरलघुः श्वेतो वर्णतः, पिच्छिल इति मृद्यमानः सन्नहुलग्राही शीतलोऽनुष्णः सौम्यत्वात् । तमोगुणप्रधानस्तमोगुणबहुलः, स्वादुर्मधुरः मधुरत्वमत्राविदग्धत्वात्, विदग्धस्तु लवणो भवेदिति तदुक्तम्—‘प्रकृतिस्थोऽविदग्धश्चाप्रदुष्टो मधुरः कफः । विदग्धो विकृतस्य स्यात् प्रदुष्टो लवणस्तथा’ इति । यद्वा विदग्धाम्लपाकाद्भवणः । स्थानानि यथा कफ इत्यादि । कफोऽप्येतेषु स्थानेषु तिष्ठन् देहेषु स्थैर्यं करोति सर्वाङ्गपाटवं करोति । कथमित्याह—आमाशये चतुर्विधस्याहारस्याधारो माधुर्यात् पिच्छिलत्वात् । प्रक्लेदित्वान्मधुरशीतलोऽपि स्वशक्त्या श्लेष्मस्थानानां शरीरस्य उदककर्मणा कृत्वोपकारं करोति । मूर्ध्नि शिरसि स्थितः स्नेहेन तर्पणाधिकृतत्वादिन्द्रियाणां स्वकार्यसामर्थ्यं जनयति । कण्ठे जिह्वामूले स्थितः सौम्यत्वाज्जिह्वेन्द्रियस्य रसज्ञानान्नानयोर्वर्तते । हृदि उरसि स्थितः शिरो बाहुद्वयसन्धानस्थानस्य सन्धारणं प्राकृतगुणेन सहितेन हृदये स्वकार्यसामर्थ्यं करोति । सन्धिषु संस्थितः सर्वसन्धिसंश्लेषादनुग्रहं करोति । अथ नामान्यनुक्रमादुक्तानि—तानि कानीत्याह । क्लेदन आमाशये तदत्र सोदकैर्गुणैराहारः प्रक्लिबो भिन्नसंघातः सुखकरो भवतीति क्लेदनस्याभिप्रायः । स्नेहनो मूर्ध्नि भवति तत्र स्थितस्य स्नेहविषयस्य सन्तर्पणं करोतीति तात्पर्यार्थः । स्नेहगुणसाधर्म्यात् । रसनः कफपर्यायः, कण्ठेऽस्ति स च रसज्ञाने वर्तते । अवलम्बनो हृदि वर्तते । स च हृदयावलम्बनं करोतीत्यर्थः । श्लेष्मकः सन्धिष्विति स च सन्धिसंश्लेषणकृद्भवति सन्धिसन्धानं करोतीत्यभिप्रायः ॥ ३३-३५ ॥

गू०—अथ कफस्य गुणस्थाननामान्याह—कफ इत्यादि । कफः स्निग्धः सन्निष्कणः, गुरुः मात्रागुरुः, श्वेतः शुक्लवर्णः, पिच्छिलः आमसदृशः, शीतलः शीतगुणः, तमोगुणाधिकः तमोगुणप्रधानः, स्वादुर्मधुरसः, विदग्ध ईषत्त्यक्तः, यद्वा विशेषेण दग्धकतां प्राप्तः लवणो लवणरसो भवति । इदानीं कफस्य स्थाननामान्याह—आमाशये क्लेदनः कफः, मूर्ध्नि स्नेहनः, कण्ठे रसनः,

हृदि आलम्बनः, सन्धिषु श्लेष्मकः । एषु स्थानेषु तिष्ठन् देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवं च कमात्करोतीति योजना इति श्लेष्मविभागः, दोषनिरूपणम् ॥ ३३-३५ ॥

दी०—इदानीं स्नायूनां विवरणं दर्शयन्नाह—

स्नायवो बन्धनं प्रोक्ता देहे मांसास्थिमेदसाम् ॥ ३६ ॥

सन्धयश्चाङ्गसन्धानाद्देहे प्रोक्ताः कफान्विताः ।

आधारश्च तथासारः कायेऽस्थीनि बुधा विदुः ॥ ३७ ॥

मर्माणि जीवाधाराणि प्रायेण मुनयो जगुः ।

दी०—स्नायव इति । स्नायवो नवशतसंख्याकास्ते तु प्रतानवन्तो वृत्ताः पृथक्, शुषिराश्च देहे मांसास्थिमेदसां बन्धनं प्रोक्ताः कथिता इत्यर्थः । तद्यथा शाखासु षट्शतानि ताः प्रतानवत्यो वृत्ताश्च विसमृणालसदृशाः प्रतानवत्यः वृत्ताः वर्तुला महास्नायव इत्यर्थः । द्वे शते त्रिंशच्च कोष्ठे ताः शुषिराः पृथुलाश्च, ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वसप्ततिः ता अपि पृथुलाः, शुषिराश्च एवं नवशतसंख्याः स्नायवो व्याख्याताः । बन्धनमिति सर्वशरीरावयवनिबन्धनं तदुक्तं—‘नौर्यथा फलकास्तीर्णा बन्धनैर्वहुभिर्युता । भारक्षमा भवेदप्सु न्युक्ता सुसमाहिता ॥ एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः । स्नायुभिर्वहुभिर्वद्वास्तेन भारसहा नराः’ इति । सन्धिलक्षणमाह—सन्धयै इति । अङ्गग्रहणेन प्रत्यङ्गान्यपि गृह्यन्ते । सन्धयो द्विविधाश्चला अचलाश्च । यदुक्तं—‘हन्वोः कट्यां च शाखासु सन्धयस्तु चलाः स्मृताः । शेषास्तु सन्धयः सर्वे विज्ञेया अचला बुधैः’ कट्यां चेति चकाराद्रीवायामपि चला ज्ञेयाः । केचिदत्र सन्धिलक्षणपदे द्वयं पठन्ति । तान् सन्धीनस्थ्या-

१—मेदसः सारमादाय शिरा स्नायुत्वमाप्नुयात् ॥
२ कोष्ठे २३०, ग्रीवोर्ध्वदेशे ७०, पादाङ्गुलिषु ३०, तल-कूर्च-गुल्फेषु ३०, जंघायां ३०, जानुनि १०, ऊरौ ४०, वङ्गणे १०, सक्थिद्वये १५०, कट्यां ६०, पृष्ठे ८०, पार्श्वयोः ६०, उरसि ३०, ग्रीवायां ३६, मूर्ध्नि ३४ ॥ ३—ते च २१० सन्धयः सन्ति । शाखासु ६८, कोष्ठे ५९, ग्रीवोर्ध्वदेशे च ८३ (ग्रीवायां ८, कण्ठे ३ हृत्फुफ्फुसङ्कोमनिबद्धनाडीषु १८, दन्तमलेषु ३२ कण्ठमणौ १ नासिकायां २, चक्षुषि २, गण्डस्थले २, शङ्खे १, कर्णयोः १ (प्रत्येकं); हनुसन्धयोः २, भ्रुवोः २, शङ्खोपरि २, मस्तके १, शिरःकपालेषु ५ ॥

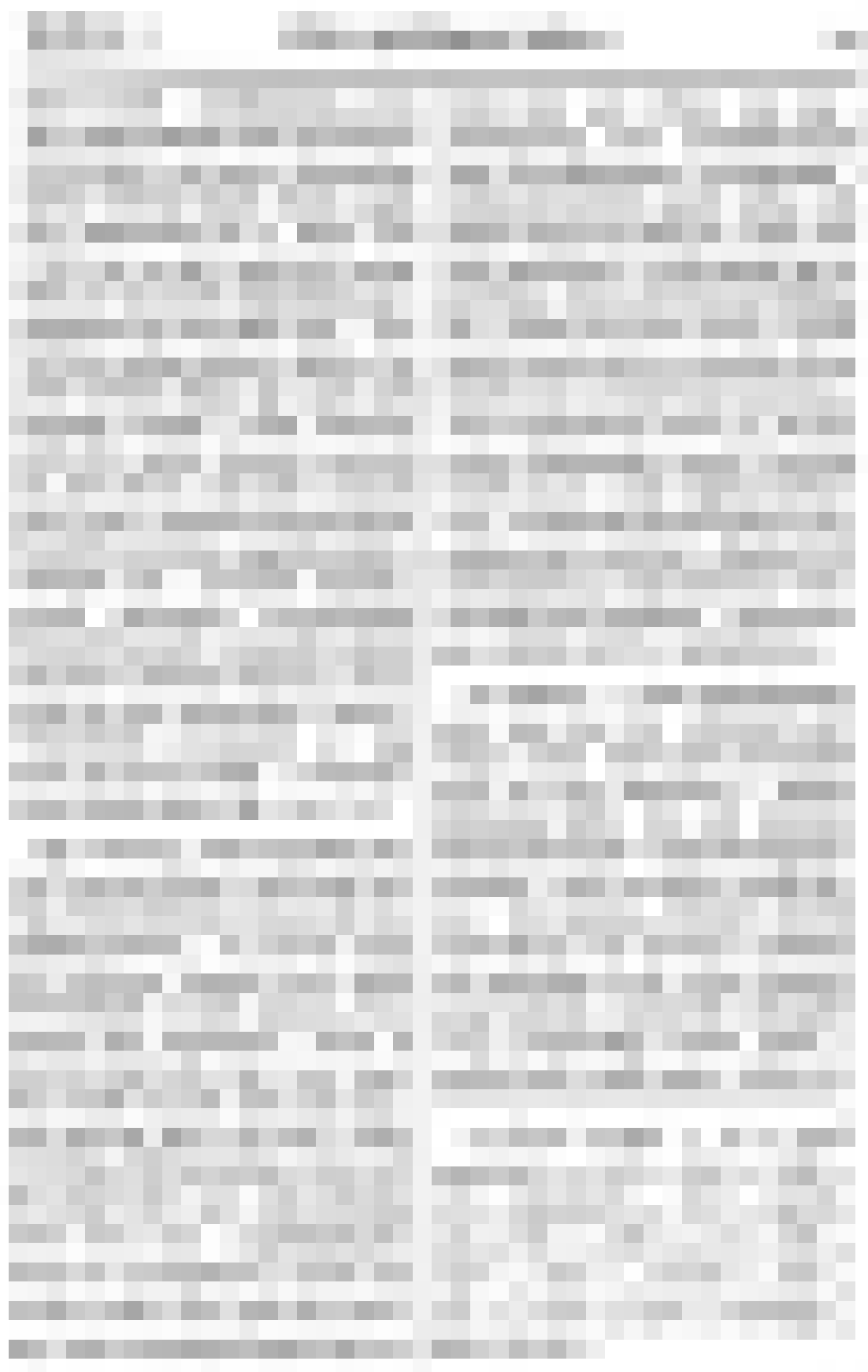
श्रिता नव मन्यन्ते । अथास्थिलक्षणमाह—आधार-
श्चेति । अस्थीनि पञ्चविधानि भवन्ति कपालरुचकवलय-
तरुणनलकसंज्ञानि । काये आधारः शरीरधारणविषयः
तदुक्तम्—‘मांसान्यत्र निबद्धानि शिराभिः स्नायुभि-
स्तथा । अस्थीन्यालम्बनं कृत्वा न शीर्यन्ते पतन्ति
च’ इति । तथा सार इति । अस्थीनि शरीरे सारभूतः
कथितः यथा ‘आभ्यन्तरगतैः सारैर्नूनं तिष्ठन्ति भूरुहाः ।
अस्थिसारैस्तथा देहा भ्रियन्ते देहिनां ध्रुवम् । तस्मा-
च्चिरविनष्टेषु त्वज्जांसेषु शरीरिणाम् । अस्थीनि न विन-
श्यन्ति साराण्येतानि देहिनाम्’ इति । इदानीं मर्माणि
निदर्शयन्नाह—मर्माणीति । मर्माणि सप्तोत्तरशतसं-
ख्यानि प्रायेण बाहुल्येन जीवाधाराणि प्राणाधाराणि
जगुः, मुनय इति शेषः । तानि मर्माणि पञ्चप्रकाराणि
भवन्ति । तद्यथा—मांसमर्माणि तान्येकादश संख्यानि,
शिरामर्माणि एकचत्वारिंशत्, स्नायुमर्माणि सप्तविंशतिः ।
अस्थिमर्माणि अष्टौ । सन्धिमर्माणि विंशतिश्चेति ।
एतान्यपि सद्यःप्राणहराणि कालान्तरप्राणहराणि
विशत्यग्नानि वैकल्यकराणि रुजाकराणीति कथितानि,
एतेषां स्वरूपं न लिखितमत्र विस्तरभयात् । जीवाधा-
राणीति जीव आत्मा तस्याधाराणीत्यर्थः । तदुक्तम्—
‘सोममारुततेजांसि रजःसत्त्वतमांसि च । मर्मसु
प्रायशः पुंसां भूतात्मा चावतिष्ठते ॥ मर्मस्वभिहिता-
स्तस्मान्न जीवन्ति शरीरिणः’ इति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

गू०—अथ स्नायवः । नवशतं स्नायूनामिति पूर्वोक्त-
त्वात् । संख्या तु एतेनैवोक्ता । इदानीं स्नायूनां कर्मा-
ण्याह—देहे मांसास्थिमेदसां बन्धनं स्नायव एव प्रोक्ताः
इदमेवैतासां प्रयोजनम् । ननु शार्ङ्गधरेण स्नायूनां
स्वरूपं अङ्गविभागश्च नोक्तस्तत्कथं ज्ञायते तद्वोधार्थं
ग्रन्थान्तराल्लिख्यते । अथ स्नायोः स्वरूपमाह—‘मेदसः
सारमादाय शिरा स्नायुत्वमाप्नुयात् । शिराणां हि
मृदुः पाकः स्नायूनां तु ततः खरः ॥’ तासां संख्या-
माह—‘शतानि नव जायन्ते शरीरे स्नायवो नृणाम् ।
तासां विवरणं ब्रूमः शिष्याः शृणुत यत्नतः । शाखासु
च शतानि स्युः, कोष्ठे त्रिंशच्छतद्वयम् ॥ ग्रीवाया ऊर्ध्व-
देशे तु स्नायूनां सप्ततिः स्मृता । एवमेव शरीरेऽस्मिन्
यावन्तः सन्धयः स्मृताः । स्नायुभिर्बहुभिर्बद्धास्तेन
भारसहा नराः’ इति स्नायुनिरूपणम् । अस्थीनि अस्त्रां
च त्रिशतं मतमिति संख्या पूर्वोक्तैव तेषां प्रयोजन-
माह—‘तान्येव शतत्रयसंख्याकान्यस्थीनि काये आधा-

रस्तथा सारश्च बुधाः पण्डिताः जगुः ऊचुः ।
शार्ङ्गधरानुक्तत्वात् अस्त्रां स्थानादिनिरूपणमुच्यते
तद्यथा ‘शत्यतन्त्रेऽस्थिखण्डान्तं शतत्रयमुदाहृतम् ।
तान्येवात्र निगद्यन्ते तेषां स्थानानि यानि तु । सर्वि-
शतिशतं त्वस्त्रां शाखासु कथितं बुधैः । पार्श्वयोः श्रोणि-
फलके वक्षःपृष्ठोदरेषु च । जानीयात्सुभिषक् तेषु शतं
सप्तदशोत्तरम् । ग्रीवाया ऊर्ध्वगं विद्यादस्त्रां त्रिषष्टिसंयु-
तम् ॥’ अस्थीनि नवधा भवन्ति तदप्याह—‘तरुणानि
कपालानि रुचकानि भवन्ति च । वलयान्यपि तानि स्यु-
र्नलकाश्चैव पञ्चधा ॥’ तेषामपि पञ्चानां स्थानान्याह—
‘अक्षकः सश्रुतिप्राणग्रीवासु तरुणानि हि । शिरःशङ्ख-
कपालेषु ताल्वंशप्रोथजानुषु । कपालानि विजानीयात्
रुचकानि रदा मताः । पाण्योः पार्श्वयुगे पृष्ठे वक्षोजठर-
पायुषु । पादयोर्वलयानि स्युर्नलकानि ब्रुवेऽधुना ॥ हस्त-
पादाङ्गुलितले कूर्चे च मणिवन्धयोः । बाहुजङ्घाद्वये चापि
जानीयाच्चलकानि तु ॥’ अस्त्रां प्रयोजनमाह—‘मांसा-
न्यपबद्धानि शिराभिः स्नायुभिस्तथा । अस्थीन्यालम्बनं
कृत्वा न शीर्यन्ते पतन्ति न ॥’ इत्यस्थिविवरणम् ॥

अथ मर्मविभागः । सप्तोत्तरं मर्मशतमित्युक्तत्वात्
मर्माणां संख्या प्रोक्ता तेषां प्रयोजनमाह—मर्मा-
णीत्यादि । यावन्ति मर्माणि तावन्ति जीवाधाराणीति
मुनयो जगुः प्रायेण अतिशयेनेत्यर्थः । शार्ङ्गधरेण
मर्मविभागस्तु विशेषेण नोक्तः अतो ग्रन्थान्तरात्
किञ्चित्स्थानादिकं प्रोच्यते—‘सन्निपातशिरास्नायुपक्षमां-
सास्थिसंभवः । मर्माणि तत्र तिष्ठन्ति प्राणास्तेषु विशे-
षतः ।’ तेषां संख्यामाह—‘सप्तोत्तरशतं सन्ति देहे
मर्माणि देहिनाम् ।’ तेषां स्थानान्याह—‘तान्येकादश
मांसे स्युरष्टावस्थिषु सन्ति हि । संधीनां विंशतिस्तानि
स्नायूनां सप्तविंशतिः । चत्वारिंशत्तथैकं च शिरामर्माणि
तत्र तु । द्वाविंशतिशस्त्रियुगे तावन्त्येव भुजद्वयोः ।
द्वादशोरसि कुक्षौ च पृष्ठदेशे चतुर्दश । ग्रीवाया ऊर्ध्व-

१—एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां ३ एवं १५, तलकूर्चं
गुल्फसंश्रितानि १०, पाण्यौ १, जंघायां २, जानुनि १,
ऊरौ १; एकस्मिन्सन्धियनि ३०, श्रोण्यां ५ (गुदभगनि-
तम्बेषु ४; त्रिके १), पार्श्वयोः ७२, पृष्ठे ३० उरसि ८,
चक्षुषि २, ग्रीवायां ९, कण्ठनाड्यां ४, हन्वोः २,
दन्ताः ३२, नासायां ३, तालुनि १, गण्डकर्णशङ्खेषु ३,
शिरसि ६ इति शेषः ।

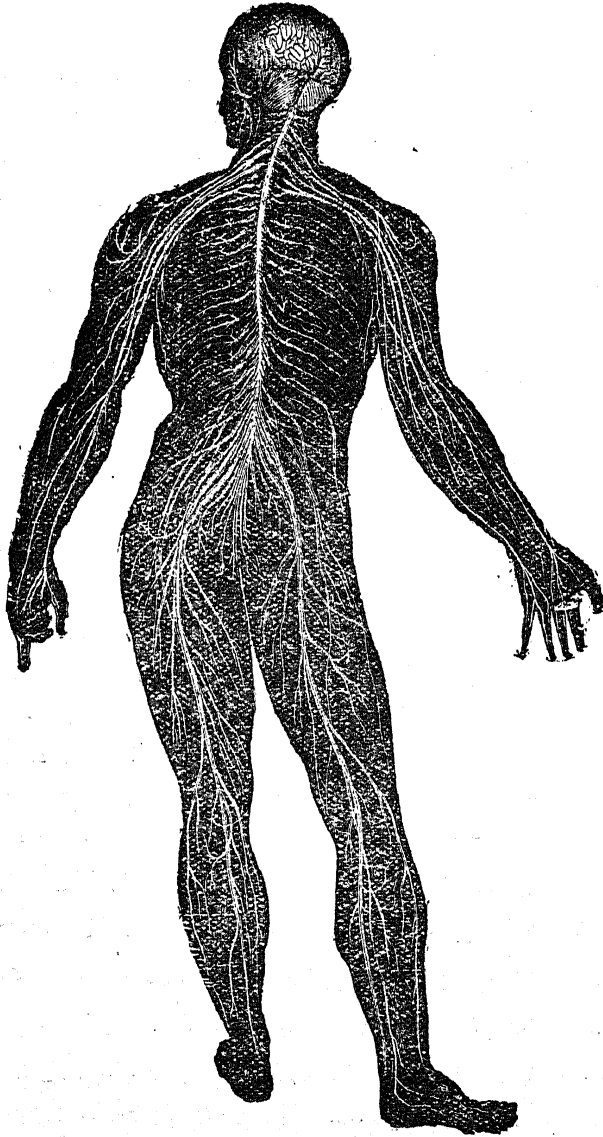

भागे तु सप्तत्रिंशन्मतानि तु ।' सद्यःप्राणहरत्वादिभेदेन मर्माणि पञ्चधा भवन्तीति । भेदमप्याह 'सद्यःप्राणहराणि स्युर्मर्माण्येकोनविंशतिः । मर्मदेशास्त्रयस्त्रिंशत्स्युः कालान्तरमारकाः । चत्वारिंशच्च चत्वारि वैकल्यं जनयन्ति च । मर्माष्टकं त्वच्चाकारि विषष्टं च त्रिकं मतम् ।' इति मर्मविभागः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

गू०—अथ शिराविभागः

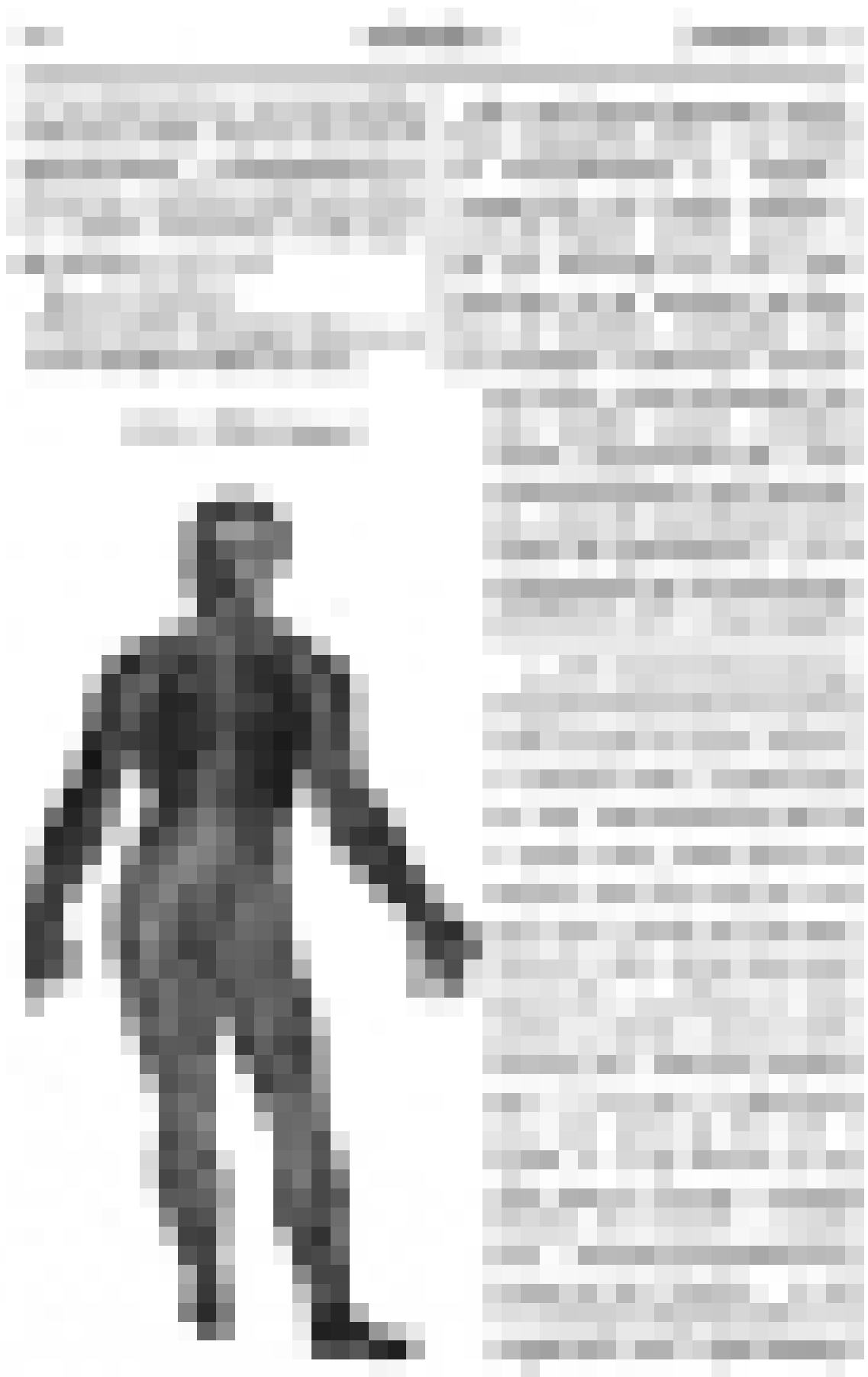
संधिवन्धनकारिण्यो दोषधातुवहाः शिराः ॥ ३७ ॥
धमन्यो रसवाहिभ्यो धमन्ति पवनं तनौ ।

धमन्यः (तडिदिव संज्ञावहाः)

दी०—इदानीं शिरालक्षणं प्रकटयन्नाह—सन्धीति । शिराश्च स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधाः तासां नाभिर्मूलं ततः प्रसरन्त्यूर्ध्वमधस्तिर्यक् वा । तथाह्युक्तम्—'यावत्सु शिराः काये संभवन्ति शरीरिणाम् । नाभ्यां सर्वा निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥' इति । तासां विभागमप्युक्तं यथा—तासां मूलशि-
राश्चत्वारिंशत्, तत्र दश वातवाहिन्यः, दश पित्तवा-
हिन्यः, दश श्लेष्मवाहिन्यः, दश रक्तवाहिन्यः इति । तासां वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्तत्यधि-
कशतं भवन्ति । तावन्त्य एव पित्तवाहिन्यः पित्त-
स्थाने, कफवाहिन्यः कफस्थाने, रक्तवाहिन्यश्च यकृतलीहोः । सन्धिवन्धनकारिण्य इति । आकुञ्च-
नप्रसरणादिभिर्विशेषैरित्यर्थः । इदानीं धमनीलक्षण-
माह—धमन्य इति । धमनादनिलपूरणात् धमन्यः
रसवाहिन्य इति चतुर्विंशतिसंख्याकाः । तासां च
नाभिप्रभवाणामूर्ध्वगा दश, दश चाधोगामिन्यश्चत-
स्रस्तिर्यग्गामिन्यो भवन्ति । तास्तु वातमूत्रपुरीष-

१—ऊर्ध्वगा रूपरसगन्धस्पर्शशब्दप्रश्वासोच्छ्वास-
स्तम्भक्षुब्धस्यभाषणरोदनगानादिकमी सम्पादयन्ति देहं
धारयन्ति ताश्च हृदयं गत्वा शाखात्रयं विस्तारयन्त्यः
३० शतसंख्याकाः संभवन्ति । तासु प्रत्येकं द्वे द्वे कृत्वा
दश धमन्यो वातपित्तकफशोणितरसान् वहन्ति अथौ
च रूपादीनि गृह्णन्ति, शिष्टासु द्वादशसु द्वाभ्यां
वाङ्निष्पत्तिः, द्वाभ्यां घोषणं, द्वाभ्यां निद्रा, द्वाभ्यां
जागरणं, द्वाभ्यां च रक्तवहनं भवति शिष्टेन स्तनसं-
स्थितेन द्वयेन च स्त्रियाः स्तन्यवहनं पुंसश्च शुक्रवहनं
स्तनाभ्यां भवति ॥ २—अधोगास्तु दश पित्ताश-
यमधिगम्य ३० शतसम्पन्नाः । तासु द्वे द्वे वातपित्त-
कफरक्ततरसान् वहतः । शिष्टाभ्याश्च द्वे अन्नमाश्रित्यान्नं
वहतः । द्वे जलं वहतः । द्वे वस्तिमाश्रित्य मूत्रं
वहतः, द्वाभ्यां पुरुषस्य शुक्रं स्त्रिय आतृवं च
प्रादुर्भवति, द्वे च तद्वयं निःसारयतः, द्वे स्थूला
अनिबद्धे भूत्वा पुरीषं निःसारयतः । अवशिष्टाश्चाष्टौ
तिर्यग्यामिन्यः स्वेदं निःसारयन्ति । एताश्चाधोगा
धमन्यः पक्वाशयकटिभूत्रपुरीषगुह्यवस्तिमेढ्रपादप्रभृ-
तीन्याश्रित्य तेषां पोषणं सम्पादयन्ति । ३—तिर्य-
ग्यं च धमनीचतुष्टयं प्रत्येकमसंख्यशाखाविभक्तं देहं
रन्ध्रभूयिष्ठं करोति । एतासां च मुखानि प्रतिलोमकूप-

शुक्रार्तवान्यधो वहन्ति । अन्नपानरसवाहिन्यो दशो-
र्ध्वगाः । तिर्यग्गानां तु चतसृणां धमनीनामेकैका
शतधा सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते । तास्त्वसंख्ये-
यास्ताभिरिदं शरीरं जालकैरिव व्याप्तं तासां तु मुखानि
रोमकूपप्रतिबद्धानि यैः स्वेदमभिवहन्ति, रसं चापि
सन्तर्पयन्त्यन्तर्बहिश्च, तैरेव चाभ्यङ्गपरिषेकावगाहले-
पनवीर्याण्यन्तःशरीरमभिप्रतिपद्यन्ते ॥ ३८ ॥

गू०—शिराणां शतसप्तकेत्युक्तत्वाच्छिराणां शत-
सप्तकं भवति । तासां प्रयोजनमाह—शिराः सन्धि-
बन्धनकारिण्यः । अथ च दोषधातुवहा इदमेव
प्रयोजनमेतासाम् । अथ ग्रन्थान्तरात् शिराणां विशेष-
णिरूपणमाह—‘सन्धिबन्धनकारिण्यो दोषधातुवहाः
शिराः । नाभ्यां सर्वाणि बद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समं-
ततः । शरीरं सकलं चैतत् शिराभिः पोष्यते सदा ।
प्रणालिभिरिवारामकुल्याभिः क्षेत्रधान्यवत् ॥ प्रसार-
णाकुञ्चनाभिः क्रियाभिः सततं तनौ । शिराण्येवोप-
कुर्वन्ति ताः स्युः सप्तशतानि तु । यथा द्रुमदले शाखा
दृश्यन्ते प्रतताः शिराः । तथैव देहिनां देहे वर्तन्ते
सकले शिराः ।’ इदानीं शिराणां प्राणानां चाधाराधेयत्वं
दर्शयन्नाह—‘नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणा नाभिं
व्यवस्थिताः । शिरामिरेव ताभिश्च चक्रनाभिरिवार-
कैः ॥’ सुश्रुतात्प्राणिनां प्राणा नाभिस्थाः इत्यनेन
नाभ्यां चक्रस्य अरा इव स्थिताः । प्राणवायुं प्रकर्षेण
आनन्ति गच्छन्तीति प्राणाः प्राणवायवः । ते
प्राणभेदेन नागादिभेदेन च दशधा । कुतः ? नाभि-
स्थानतः प्राणाः प्राणवायुवहाः शिरा नाभिं व्यपा-
धिताः । नाभिं व्युपाधिताः कुतः ? यतः नाभिश्च-
ब्दवाच्यः आदिकैः परिवध्यते तद्वन्नाभिः शरीरमध्य-
भागः शिराभिः । वाग्भटे तु एवं लिखितं ‘धमन्यो
नाभिसंबद्धास्त्रिंशतिश्च तनूतराः । नाभिः परितस्तस्माभि-
श्चक्रनाभिरिवारकैः ।’ अतः शार्ङ्गधरेण द्वयोर्ग्रहणं कृतम् ।
शिराधमन्यो नाभिस्थाः सर्वा व्याप्य स्थितास्तनुम् । पुष्ण-
न्ति चानिशं वायोः संयोगात्सर्वधातुभिः । अतो धमन्यः
शिराभेदभिन्नाः । यतः सुश्रुते लिखितम् शिराधम-

संलग्नानि । तेभ्यश्च मुखेभ्यः स्वेदां निर्गच्छन्ति, देहरसो
बहिरन्तश्च सन्तर्पयति, अभ्यङ्गादिना च तैलादिवीर्यमन्तः
शरीरं प्रविश्य त्वक्पाकादिकं करोति तेनैव च शुभाशुभ-
स्पर्शज्ञानं भवति ॥

नीस्रोतसामविभागः, अविभागः अपृथक्त्वं ‘शिराविकार
एव धमन्यः शरणात् शिरा धमनात् धमन्यः इति
निरुक्तेः ॥’ अथ शिराणां संख्यामाह—सुश्रुतात् ‘तासां
खलु मूलशिराश्चत्वारिंशत् तासां दश वातवहा दश-
पित्तवहा दश श्लेष्मवहा दश रक्तवहाः तासां खलु
वातवहानां वातस्थानगतानां सपञ्चसप्तशतं भवति
तत्र वातवहा एकस्मिन्सक्थनि पञ्चविंशतिः, द्वितीये
पञ्चविंशतिः, हस्ते पञ्चविंशतिः, द्वितीये पञ्चविंशतिः,
एवं शतं शाखासु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तस्य विवरणं तासु
श्रोण्यां गुदमेढ्राश्रिता अष्टौ, द्वे द्वे पार्श्वे, षट् पृष्ठे, षट्
उदरे, दश वक्षसि, एवं चतुस्त्रिंशत् । एकत्वचारिंशज्जत्रुण
ऊर्ध्वं तासां चतुर्दश ग्रीवायां, चतस्रः कर्णयोः, नव
जिह्वायां, षट् नासिकायां, अष्टौ नेत्रयोः । एवं वातव-
हानां सपञ्चसप्तशतं भवति एष विभागः पित्तश्लेष्मर-
क्तवहानां ज्ञेयः । एवं शिराणां सप्तशतानि संख्यातानि ।
तत्रारुणा वातवहाः पूर्वं ते वायुना शिराः । पित्तादुष्मा-
च्चानिलाच्चासिता गौराः शिराः कफात् । अस्त्वहस्तु
रक्ताः स्युस्तथा नात्युष्णशीतलाः ॥’ इति शिराविवर-
णम् ॥ अथ धमन्य आह—चतुर्विंशति धमन्य इति
पूर्वोक्तं तासां प्रयोजनमाह—‘धमन्यो रसवाहिन्यो
धमन्ति पवनं तनौ ।’ रसवाहिन्यः धमन्यः तनौ देहे
पवनं धमन्तीति प्रयोजनम् । अथ शार्ङ्गधरानुक्तं
धमनी ज्ञानार्थं विवरणं ग्रन्थान्तरादाह—‘धमन्यो ना-
भितो याताश्चतुर्विंशतिसंख्यया । दशोर्ध्वगा दशाधोगाः
शेषास्तिर्यग्गवराः स्मृताः । यथा स्वभावतः खानि मृणालेषु
भवन्ति हि । धमनीनां तथा खानि रसो यैरन्ततश्चरेत् ।
पञ्चाभिभूतस्त्वथ पञ्चकृत्वः पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु वर्तमाना ।
पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयित्वा पञ्चत्वमायान्ति विनाश-
काले ॥’ अस्यायमर्थः पञ्चाभिभूताः पञ्चव्याप्ता धमन्यः
पञ्च कृत्वः पञ्चचारान् पञ्चेन्द्रियं कर्मपुरुषं भावयन्ति
योजयन्ति केषु ? पञ्चसु श्रोत्रादिष्विन्द्रियाधिष्ठानेषु
भावयित्वा संयोज्य विनाशकाले धमन्यो विनाशमाया-
न्तीति योजना । किंभूताः ? धमन्यः पञ्चसु वर्तमानाः
पञ्चसु आकाशादिभूतेषु वर्तमानाः स्थिताः पञ्चाभिभूता
इति पञ्चभ्यो भूतेभ्योभि समन्ततो भूताः शब्दस्पर्श-
रसरूपगन्धास्तैः, यद्वा आकाशपवनदहनतोयभूमिभिर्वा
अभिभूताः व्याप्ता धमन्यः पञ्चकृत्वः पञ्चवारान्
आयान्ति आगच्छन्ति काः धमन्यः ? किं तत्पञ्चेन्द्रियं
इन्द्रियपञ्चकं सूक्ष्मरूपम् । इति धमनीविभागः ॥ ३८ ॥

the first of these is the
the second is the
the third is the

the first of these is the
the second is the
the third is the

the first of these is the
the second is the
the third is the

the first of these is the
the second is the
the third is the

the first of these is the
the second is the
the third is the

the first of these is the
the second is the
the third is the

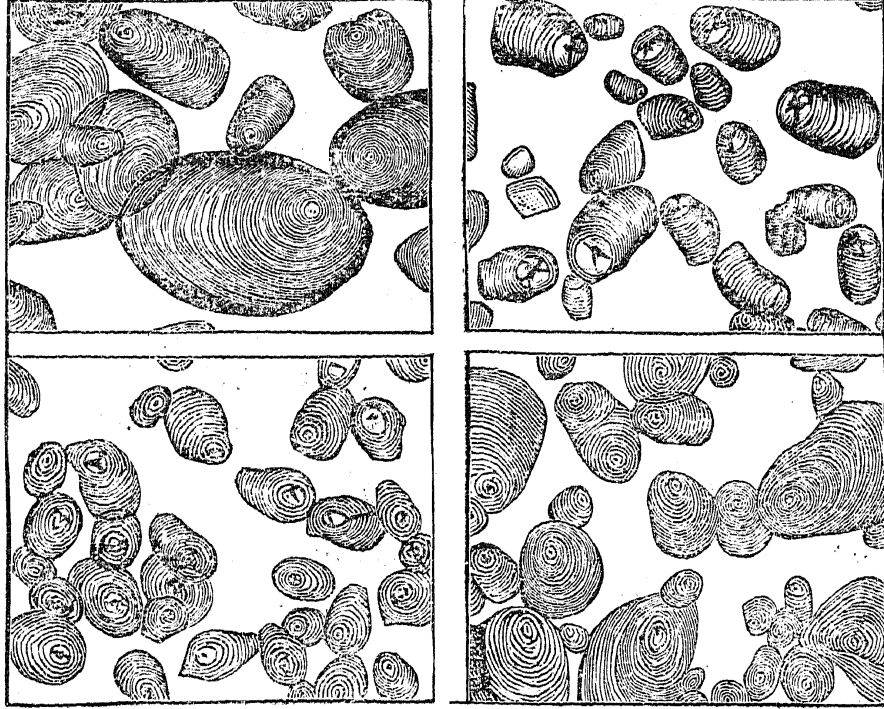
the first of these is the
the second is the
the third is the

the first of these is the
the second is the
the third is the

the first of these is the
the second is the
the third is the

the first of these is the
the second is the
the third is the

मांसपेयः ।

दी०—अथ पेशीवर्णनमाह—

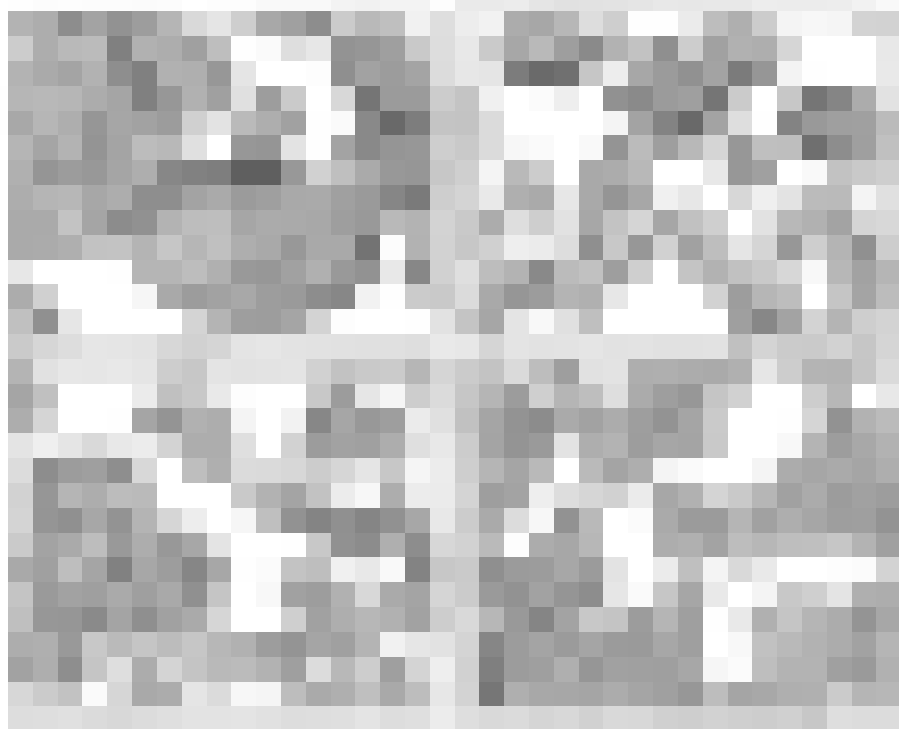
मांसपेय्यो बलाय स्युरवष्टम्भाय देहिनाम् ॥३९॥
प्रसारणाकुञ्चनयोरङ्गानां कण्डरा मताः ।

दी०—मांसपेय्य इति । मांसावयवसङ्घाताः परस्परं विभक्ताः पेय्य इत्युच्यन्ते । तास्तु बलाय ओजसे स्युः कथिताः । अतएवाह कश्चित्—‘शिरास्त्रायवस्थि-पर्वणि सन्धयः स्युः शरीरिणाम् । पेशीभिः संवृता-न्यत्र बलवन्ति भवन्त्यतः’ इति । तासां तु स्थान-विशेषान्नास्वरूपत्वं दर्शितम् । तद्यथा—बहुलः पेलवः स्थूलाणुपृथुवृत्तह्रस्वदीर्घस्थिरमृदुलक्षणककश-भावः । प्रत्येकलक्षणमेतेषां च न लिखितमत्र ग्रन्थ-गौरवभयात् । अथ कण्डराः—कण्डरा महास्त्रायवः । अङ्गानां हस्तपादशिरःपृष्ठप्रमृतीनां प्रसारणाकुञ्चने कर्म-विशेषौ तयोर्व्यापारो येषां ते । मूलकण्डराः षोडश, एतेषां प्ररोहा यथा हस्तपादगतानां कण्डराणां नखा अप्र-प्ररोहाः, ग्रीवा हृदयनिबन्धिनीनां, अधोभागगतानां

मेढ्रम्, श्रोणिपृष्ठनिबन्धिनीनामधोभागगतानां नित-म्बमण्डलम् मूर्धोरुवक्षोऽक्षिपिण्डादीनां च । षोडशप्रह-णमत्र शस्त्रव्यापारनिषेधार्थम्, तथाहि—‘जालानि कण्डराश्चाङ्गे पृथक् षोडश निर्दिशेत् । षट् कूर्चाः सप्त सीवन्यो मेढ्रजिह्वाशिरोगताः । शस्त्रेण ताः परिहरे-च्चतस्रो मांसरज्जवः’ इति ॥ ३९ ॥

गू०—अथ मांसपेय्यः । पञ्चशतानि भवन्तीत्युक्तं तेषां प्रयोजनमाह—मांसपेय्यः बलाय भवन्ति तथा देहिनां अवष्टम्भाय अवस्थित्यर्थः । इदमासां प्रयोजनं शार्ङ्गधरानुक्तं ‘मांसपेय्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतानि तु । तासां शतानि चत्वारि शाखासु कथिता यथा ॥—कोष्ठे षड्गणना षष्टिः कथिता मुनिपुङ्गवैः । ग्रीवाया ऊर्ध्व-तस्तासु चतुस्त्रिंशत्प्रकीर्तिताः । पुंसां पेय्यः पुरस्ताद्याः प्रोक्ता मेहनमुष्कजाः । स्त्रीणामावृत्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः । पुंसां मेहनमुष्कयोः स्त्रियास्तिस्रो मांसपेय्यः पूर्वमुक्तास्ताः स्त्रीणां मेहनमुष्काभावात् फलं गर्भाशयं आवृत्य तिष्ठन्ति । गयदासस्त्वाह—स्त्रीणां मांसपेय्यस्ति-सभिर्हीनानि पञ्चशतानि । तथा भोजः—‘पञ्चपेशीशता-न्येव स्त्रीवर्जं विद्धि भूमिप । अतश्चतस्रो हीयन्ते

१—‘बुद्धुदः सप्तरात्रेण मांसपेशी भवेत्ततः । द्विसप्ता-हान्नवेत्पेशी रक्तमांसचिता दृढा । बीजस्येवाङ्कुराः पेय्यः पञ्चविंशतिरात्रतः’ ॥ इति लक्षणम् ।

स्त्रीणां मेहनमुर्कयोः ॥' मांसपेशीनां कर्माण्याह—
'शिश्रदेशेऽस्थिपर्वाणि संध्यश्च शरीरिणाम् । पेशीभिः
संवृतान्येव बलवन्तं भवन्ति हि ॥' इति मांसपेशी-
विवरणम् ॥

अथ कण्डराः । तत्र कण्डराश्चैव षोडशेत्युक्तत्वात्
षोडशकण्डरा भवन्ति तासां प्रयोजनमाह—प्रसारणा-
कुञ्चनयोरङ्गानां कण्डरा मता । अङ्गानां प्रसारणाकुञ्चने
तासां प्रयोजनं । तासां विवरणं शार्ङ्गधरानुक्तमपि
ग्रन्थान्तरादाह—'महत्तः स्नायवः प्रोक्ताः कण्डराश्चैव
षोडश । प्रसारणाकुञ्चनयोर्दृष्टं तासां प्रयोजनम् ।
चतस्रो हस्तयोस्तासां तावन्यः पादयोः स्मृताः ।
ग्रीवायामपि तावन्यस्तावत्यः पृष्ठवंशगाः' इति कण्ड-
राविवरणम् ॥ ३९ ॥

दी०—अथ रन्ध्राण्याह—

नासानयनकर्णानां द्वे द्वे रन्ध्रे प्रकीर्तिते ॥ ४० ॥

मेहनापानवक्राणामेकैकं रन्ध्रमुच्यते ।

दशमं मस्तके प्रोक्तं रन्ध्राणीति नृणां विदुः ॥ ४१ ॥

स्त्रीणां त्रीण्यधिकाणि स्युः स्तनयोर्गर्भवर्त्मनः ।

सूक्ष्मच्छिद्राणि चान्यानि मतानि त्वचि जन्मिनाम् ४२

दी०—नासेत्यादि । नासादीनां त्रयाणां द्वे द्वे
रन्ध्रे प्रकीर्तिते । तेन द्वे नासायां, द्वे नयनयोः, द्वे
कर्णयोरिति । मेहनापानवक्राणामेकैकं । मेहनं मेदम्,

अपानं गुदसंज्ञम्, वक्रं मुखकुहरं, दशमं रन्ध्रं
मस्तके चोक्तम् । तद्वद्वरन्ध्रमित्याहुरेके, एतानि नव-
स्रोतांसि नराणां बहिर्मुखानि भवन्ति दशमं मस्तके
प्रच्छन्नमिति । स्त्रीणामपराणि च त्रीणि तानि कानि ?
इत्याह—स्त्रीणामिति । द्वे स्तनयोः क्षीरवहे, एकं
गर्भवर्त्मनः । अधस्तात्तद्वत्तद्वहमित्यर्थः । अन्यान्यपि
स्रोतांसि सन्तीत्याह—सूक्ष्मच्छिद्राणीति । जन्मिनां
पुरुषाणां त्वचि विषये अन्यानि सूक्ष्मच्छिद्राणि मतानि
कथितानीत्यर्थः । तान्यसंख्येयानि यस्मात् सूक्ष्मत्वाच्च
दृश्यन्ते अतोऽन्तर्मुखानि वदन्त्यन्ये । चकाराद-
न्यान्यपि स्रोतांसि मन्यन्ते केचित् । तानि तु प्राणा-
बोदकरसरक्तमांसमेदोमूत्रपुरीषशुक्रार्तववहानि । एतेषां
स्वरूपमत्र बाहुल्याच्च लिखितम् ॥ ४०-४२ ॥

गू०—नासानयनकर्णानां द्वे द्वे रन्ध्रे छिद्रे प्रकी-
र्तिते कथिते । मेहनं इन्द्रियं, अपानं गुदम्, वक्रं मुखम्
एषु एकैकं रन्ध्रं, एवं नव रन्ध्राणि, दशमं मस्तके
प्रोक्तं कथितं, एवं दश रन्ध्राणि नृणां पुरुषाणां विदुः ।
अन्यानि सूक्ष्मच्छिद्राणि जन्मिनां मनुष्याणां त्वचि
मतानि कथितानि । 'स्रोतांसि स्युर्मनःप्राणा दोषधातू-
पधातवः । धातूनां च मला मूत्रं मलमित्यादयस्तनौ ।
सञ्चरन्ति हि यैर्मार्गैस्तानि स्रोतांसि संजगुः' ॥ संजगुः
वदन्ति तानि संख्ययापि न शक्यन्ते भाषितुं, वामभटे
त्रयोदश, सुश्रुते द्वाविंशतिः, केचिदगणितान्याहुः ।
इति स्रोतोविवरणम् ॥ ४०-४२ ॥

दी०—फुफुसादीन्याह—

तद्वामे फुफुसप्लीहौ दक्षिणाङ्गे यकृन्मतम् ।

उदानवायोराधारः फुफुसः प्रोच्यते बुधैः ॥ ४३ ॥

रक्तवाहिशिरामूलं प्लीहा ख्याता महर्षिभिः ।

यकृद्रजकपित्तस्य स्थानं रक्तस्य संश्रयः ॥ ४४ ॥

जलवाहिशिरामूलं तृष्णाच्छादनकं तिलम् ।

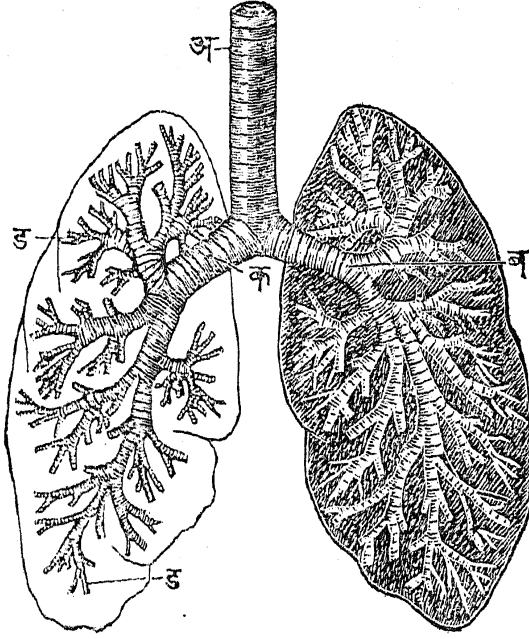
दी०—इदानीं शारीरकथनप्रसङ्गेनान्येषामपि फु-
फुसादीनां स्वरूपं निदर्शयन्नाह—तद्वाम इति ।
तद्वामे हृदयस्य वामभागे फुफुसप्लीहानौ च भवतः ।
फुफुसः खनामख्यातः शोणितफेनप्रभवो हृदयना-
डिकालग्रः प्लीहा शोणितजः खनाम्ना प्रसिद्धः । एत-
द्वयं च वामपार्श्वे स्थितमिति भावः । दक्षिणाङ्गे दक्षि-
णपार्श्वे यकृत् कालखण्डं मतं एतदपि शोणितजम् ।

१-शाखास्तु तत्संख्या-पादाङ्गुलीषु १५, पादाग्रे १०,
पादोपरि कूर्चसन्निविष्टाः १०, गुल्फतलयोः १०, गुल्फ-
जानुनोरन्तरे २०, जानुनि ५, ऊरौ २०, वक्षणे १०, एव-
मेकत्र सन्निधौ १००, अन्यबाहुसन्निधौ १००; कोष्ठेषु
यथा—गुदे ३, शोफसि १, सेवन्यां १, वृषणयोः २,
स्फिचोः १०, वस्तिमूर्धनि २, उदरे ५, नाभौ १,
पृष्ठाधोभयतः १०, पार्श्वयोः ६, वक्षसि १०, अक्षकांसौ
प्रति समन्तात् ७, हृदि २, यकृति २, प्लीहि २,
उण्डुके २, ग्रीवाधौ ३४ यथा—ग्रीवायां ४, हन्वोः ८,
कण्ठमणौ १, गले १, तालुनि २, जिह्वायां १,
ओष्ठयोः २, नासायां २, नेत्रयोः २, गण्डयोः ४,
कर्णयोः २, ललाटे ४, शिरसि १ । स्त्रीणामधिका-
विंशतिः—गर्भाशये ३, शुक्रार्तवप्रवेशिन्यां ३, योन्यभ्य-
न्तरे मुखाश्रिते प्रसृते २ योनिकर्णिके २ स्तनयोः १०
इत्यपि ज्ञेयम् ।

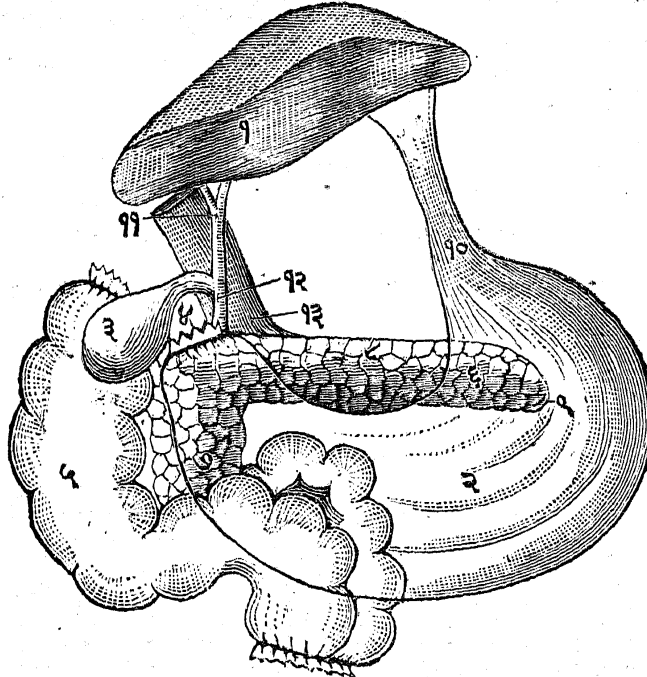
शा. सं. ८

फुफ्फुसौ (आभ्यन्तरस्वरूपेण दृष्टौ)

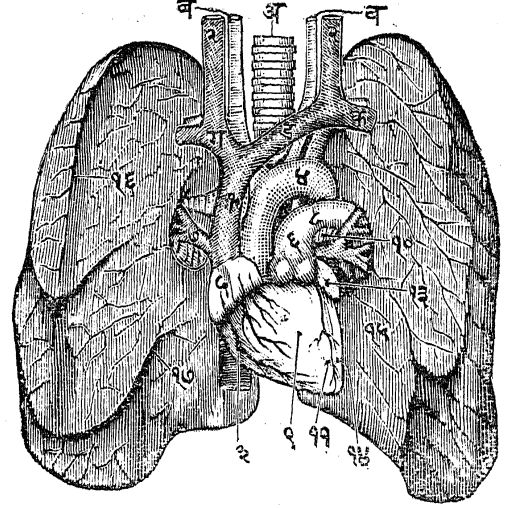

यकृत (इह परावृत्त्य दृष्टम्)

१-यकृत । २-पक्वाशयः । ३-पित्ताशयः ।

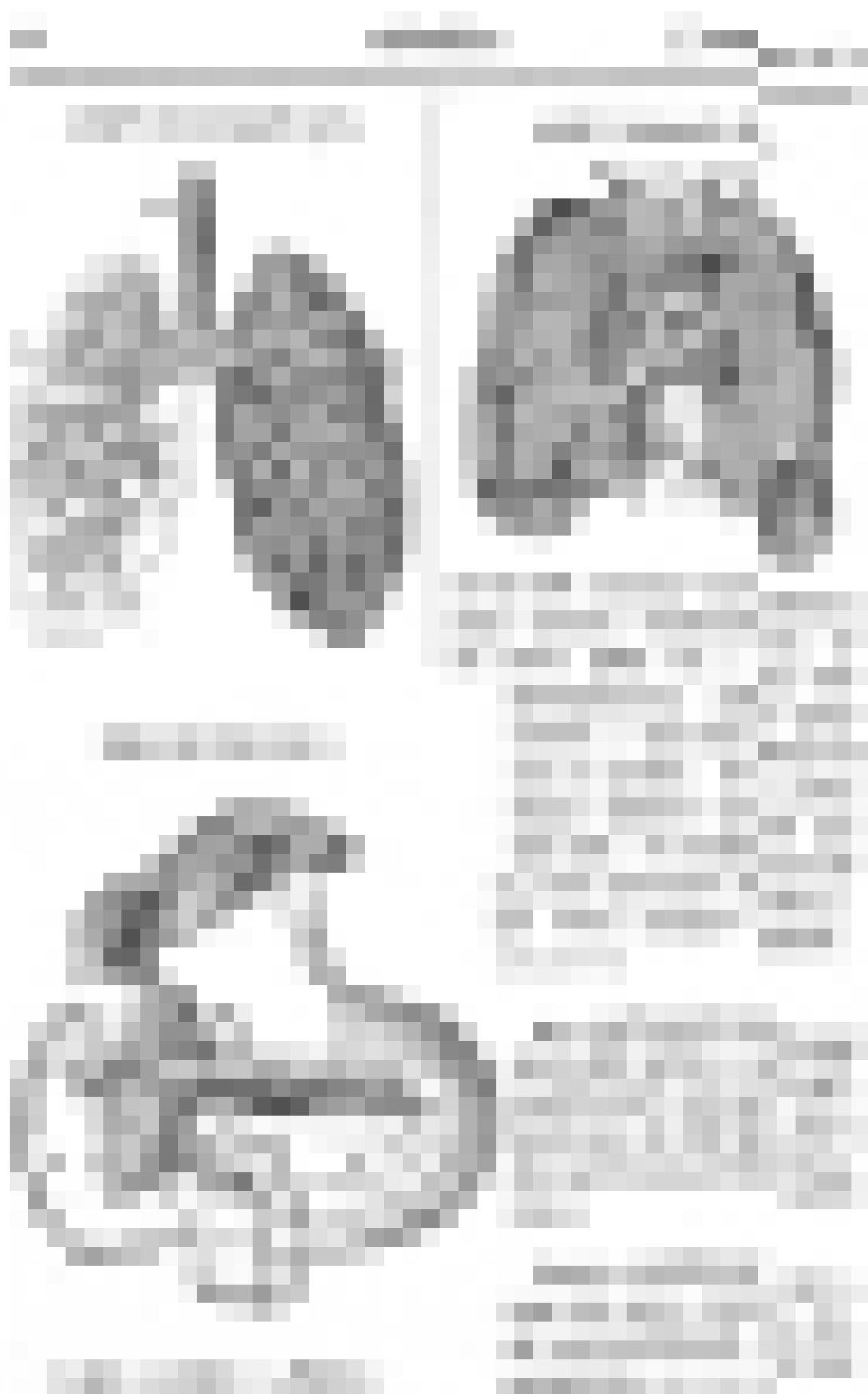
फुफ्फुसौ (बाह्यस्वरूपतो दृष्टौ)

अथ तेषां शरीरे व्यापारमाह—उदानवायोरित्यादि ।
 फुफ्फुसः उदानवायोः कण्ठस्थितवायोराधारः आ-
 श्रयः प्रोच्यते बुधैरिति शेषः । ग्रीहा रक्तवा-
 हिशिरामूलमाख्यातम् । ग्रीहेति 'बुनरूवा'
 शब्दवाच्यः । यकृतं रजकस्य पित्तस्य स्थानं
 रक्तस्य च स्थानमिति । तिलं तु शोणित-
 किट्प्रभवं दक्षिणाश्रितं यकृतसमीपे क्लोम-
 संज्ञकं भवति । तच्च जलवाहिशिरामूलं कथि-
 तम्, अतएव तृष्णाच्छादनकं प्रतिपादितम् ।
 तृष्णा पिपासा तस्याच्छादनं करोतीत्यर्थः
 ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

गू०—तद्वामे हृदयादयो वामभागे फुफ्फुसं
 ग्रीहा च दक्षिणे यकृतिलं च । तदुक्तं सुश्रुते-
 'कफशोणितयोश्चापि प्रसादो हृदयं स्मृतम् ।
 तस्याधो वामतः ग्रीहा दक्षिणे क्लोम उच्यते ॥'
 तत्रैव यकृतो विधानात् हृदयं चेतनं स्मृतमिति
 स्पष्टम् ॥

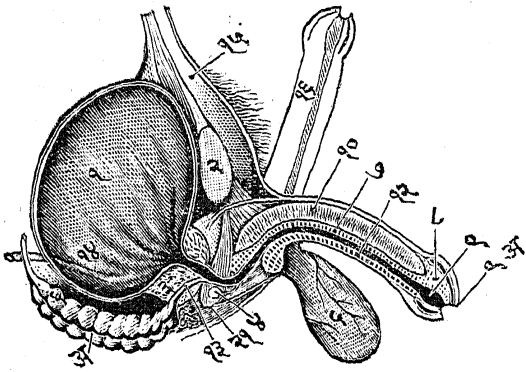
ग्रीहामाह—रक्तवाहिशिरामूलं (इति) ।
 रक्तस्य संश्रयः आश्रयः । स्पष्टमन्यत् । तिल-
 वृक्कौ आहारजलवाहिशिरामूलौ, तिलं किंभूतं
 तृष्णाच्छादनकम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

दी०—वृषणलिङ्गयोः स्वरूपमाह—

वृक्कौ पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्थस्य मेदसः ॥ ४५ ॥
वीर्यवाहिशिराधारौ वृषणौ पौरुषावहौ ।
गर्भाधानकरं लिङ्गमयनं वीर्यमूत्रयोः ॥ ४६ ॥
हृदयं चेतनास्थानमोजसश्चाश्रयो मतम् ।

मूत्राशयः ।

१-वस्तिः ५ अण्डकोषौ १० पुंश्चिह्नः

दी०—वृक्कौ कुक्षिगोलकौ तौ तु रक्तमेदः प्रसाद-
संभवौ, प्रसादः सारः; अत एव जठरस्थस्य मेदसः
पुष्टिकरौ कथितौ तत्संभवत्वात् । जठरग्रहणमन्य-
स्थानाश्रितमेदोनिषेधार्थम् । तथाहि—‘स्थूलास्थिषु
विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तराश्रिता । अथेतरेषु सर्वेषु
सरक्तं मेद उच्यते’ इति । वृषणौ अण्डौ तौ च मांसा-
ऽसृक्कफमेदःप्रसादसंभवौ वीर्यवाहिनां शिराणामा-
धारावयवाश्रितावित्यर्थः । अत एव पौरुषावहौ
पुरुषस्य धर्मः पौरुषं पुरुषार्थकारिणावित्यर्थः । यतः
‘आकृष्टाण्डस्य पुंसश्च स्त्रीप्रहर्षो न जायते’ इति ॥

गर्भाधानकरमिति । लिङ्गं मेहनं तच्च ग्रीवया सह
हृदयनिबन्धनीनां चतसृणां कण्डराणां प्ररोहमिति गर्भा-
धानकरं गर्भोत्पादकमित्यर्थः । अत एव शुक्रमूत्रयोर-
यनं मार्गमिति । तदुक्तं—‘ब्रह्मले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वार-
स्य चाप्यधः । मूत्रस्रोतः पथः शुक्रं पुरुषस्य प्रवर्तते’
इति । हृदयं कमलमुकुलाकारमधोमुखं तच्च शोणित-
कफप्रसादजं चेतनास्थानमिति । तद्विशेषेण चैतन्य-
पदं कथितं । सामान्येन तु सकलशरीरमेव चेतना-

स्थानं । तदुक्तं चरके—‘चेतनानामधिष्ठानं मनो देहश्च
सेन्द्रियः । केशलोमनखाग्रान्तमलद्रवगुणैर्विना’ इति ।
ओजसश्चाश्रयं मतमिति । ओजोऽपि कृत्स्नधातुस्नेहः ।
यथा कृत्स्नशरीरोद्धृतं घृतं धातूनां तेजःशब्देनाम-
नन्ति । यदुक्तं ‘रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां स्नेहः ।
यथा कृत्स्नं यत् परं तेजः तत् खल्वोजस्तदेव बल-
मित्युच्यते’ । तन्त्रान्तरे तु ओजःशब्देन रसोऽप्युच्यते ।
जीवशोणितमपि ओजःशब्देन कथयन्ति केचित् । श्ले-
ष्माणमविकृतमोजःशब्देनापरे वदन्तीति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

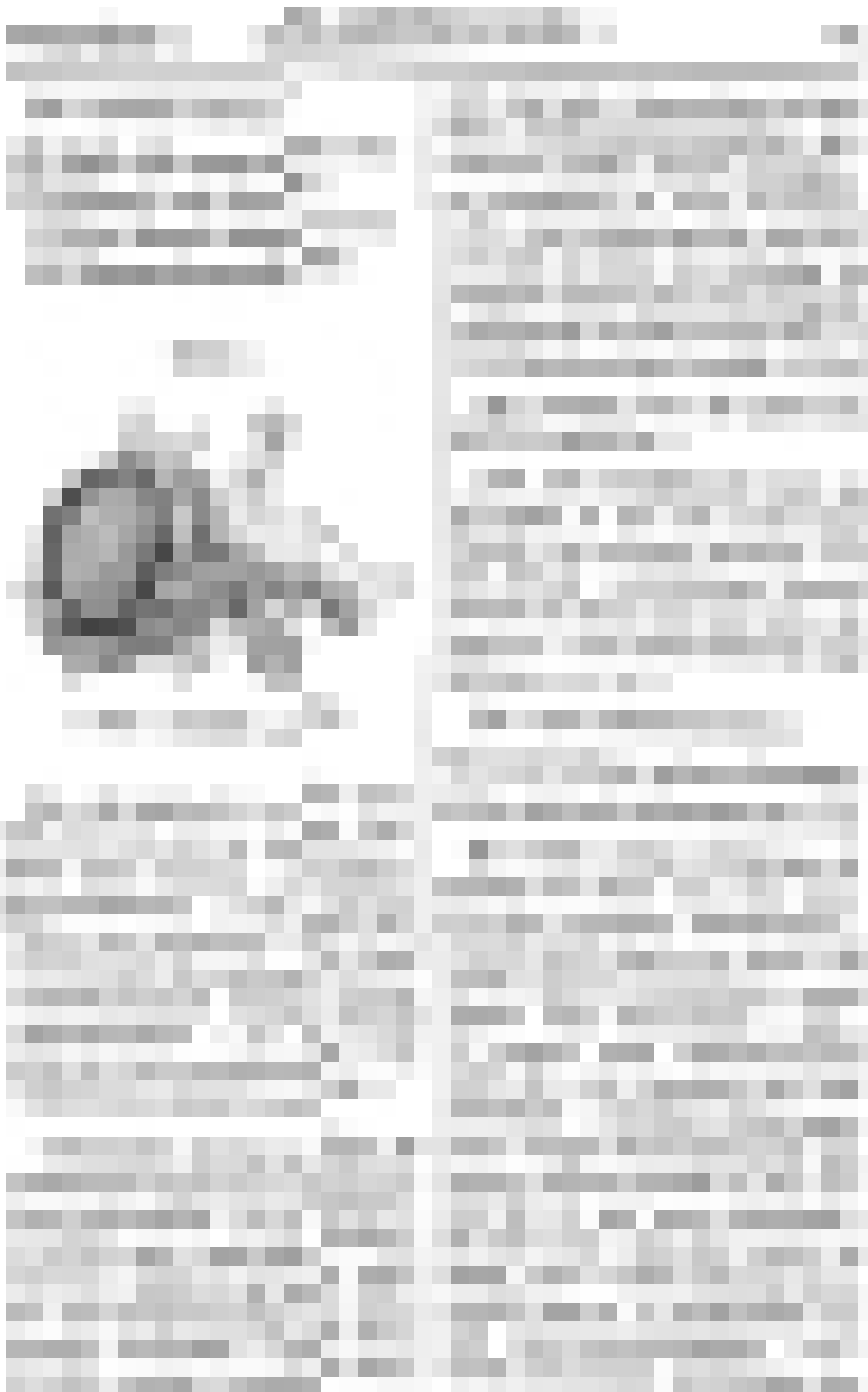
गू०—जठरस्थस्य मेदसः वृक्कौ पुष्टिकरौ ज्ञेयौ,
वृक्काग्रमांसं वृक्कमिति वैद्याः ।

वृषणौ अण्डौ वीजवाहिशिराधारौ प्रोक्तौ, वीजं
वीर्यं तद्वाहिनी या शिरा तस्या आधारौ किंभूतौ
पौरुषावहौ । लिङ्गं गर्भाधानकरं, तद्वीजमूत्रयोः अयनं
स्थानं, वीजं शुक्रं । हृदयप्रयोजनमाह चेतनास्थानं
ज्ञानस्थानं तथा ओजसः आश्रयं स्थानं ओजः सर्व-
धातूनां सारः । तथाच वाग्भटे ओजस्तेजो हि धातूनां
शुक्रान्तम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

दी०—इदानीं शरीरपोषणव्यापारमाह—

शिरा धमन्यो नाभिस्थाः सर्वा व्याप्य स्थितास्तनुम् ।
पुष्णन्ति चानिशं वायोः संयोगात्सर्वधातुभिः ॥ ४७ ॥

दी०—शिरिति । नाभिस्थाः नाभिस्थितमूलाः सर्वं
सकलशरीरं व्याप्य स्थिताश्च मताः । शिरा धमन्यः
सरणात् शिराः, धमनाद्धमन्यः, अनिशमित्यहर्निशम् ।
तनुं शरीरं पुष्पयन्ति पोषयन्ति तत्र तरुणानां शरीरं
पुष्णन्ति । वृद्धानां च पालयन्तीत्यभिप्रायः । चकाराद-
नुगृह्णन्ति अर्थात् परिपालयन्तीत्यर्थः । तदुक्तं—
‘स एवाक्षरसो वृद्धानां परिपक्वशरीरत्वादप्रीणनो
भवति’ इति । कुतः पोषयन्तीत्यत आह—वायोः
संयोगादित्यादि । वायोरनिलस्य संयोगात् प्राकृतस-
हायात् । तथाह्युक्तं ‘क्रियाणामप्रतिघातममोहो बुद्धि-
कर्मणाम् । करोत्यन्यान् गुणांश्चापि स्वाः शिराः पवन-
श्चरन्’ इति । कैः कृत्वा इत्याह—सर्वधातुभिरिति ।
सर्वे धातवो रसाद्याः । एतेन सर्वासां सामान्यं कर्म
निर्दिष्टम्, तथाच—‘याभिरिदं शरीरमाराम इव जल-
हारिणीभिः केदार इव च कुल्याभिरुपसिंह्यते अनु-
गृह्यते चाकुञ्चनप्रसारणादिभिर्विशेषैरिति’ । ननु—
नाभिस्थाः कथं सकलशरीरं पुष्णन्तीत्याशङ्क्य तन्त्रा-

न्तरात् समाधानमाह । तद्यथा—‘व्याप्नुवन्त्यभितो देहं नाभितः प्रसृताः शिराः । प्रतानं पद्मिनीकन्दाद्वि-
सादीनां यथा जलम्’ इति ॥ ४७ ॥

दी०—अथ प्राणानिलस्य शरीरव्यापारमाह—

नाभिस्थः प्राणपवनः स्पृष्ट्वा हृत्कमलान्तरम् ॥ ४८ ॥

कण्ठाद्वहिर्विनिर्याति पातुं विष्णुपदामृतम् ।

पीत्वा चाम्बरपीयूषं पुनरायाति वेगतः ॥ ४९ ॥

प्रीणयन्देहमखिलं जीवयञ्जठरानलम् ।

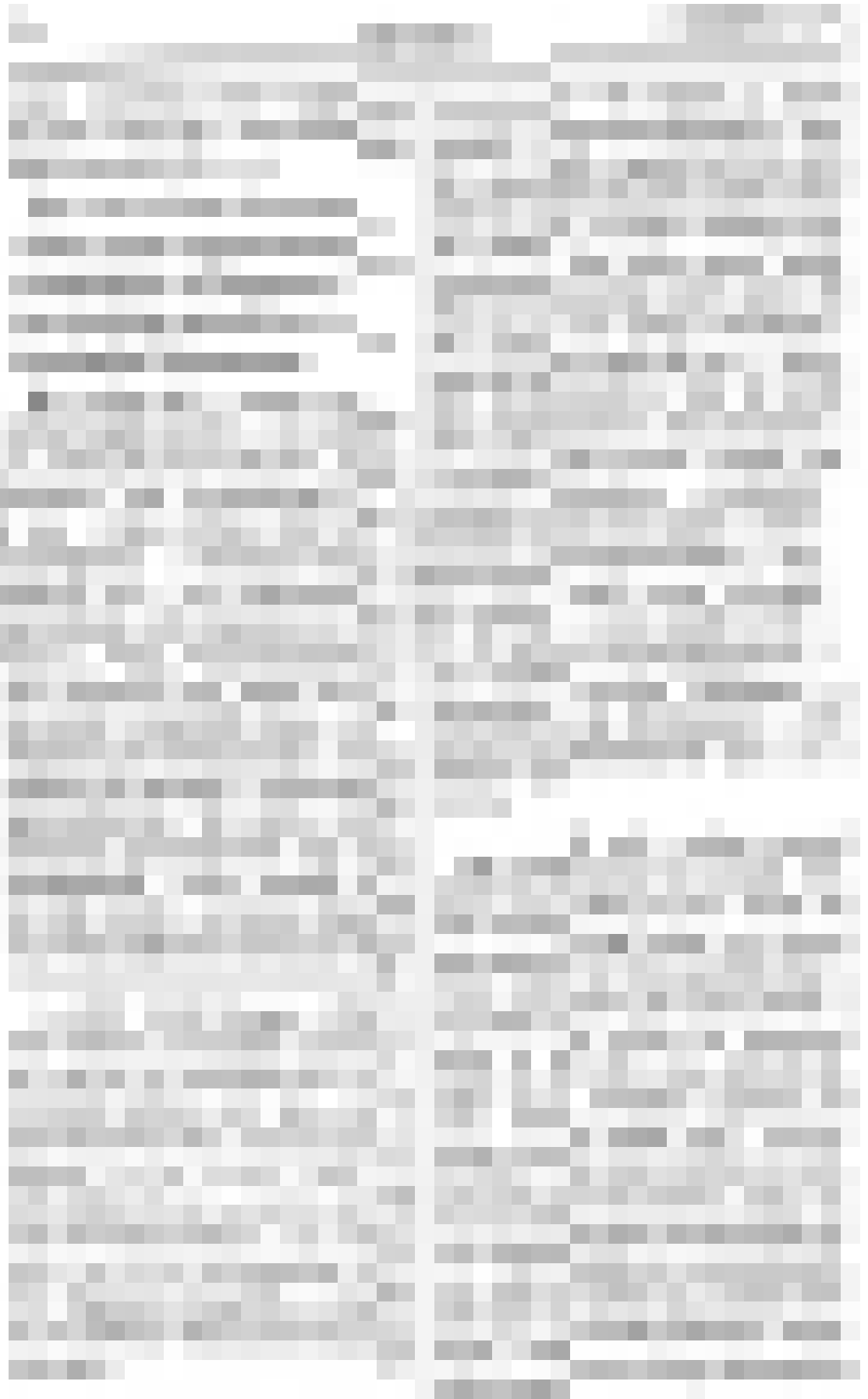
दी०—नाभिस्थ इति । प्राणपवनः प्राणानिलः प्राणाश्रितो वायुरिति तात्पर्यार्थः । प्राणा अग्निसोमा-
दयः, नाभिस्थ इति कारणात् नाभौ स्थितः सकलश-
रीरव्यापकत्वात्, एतेन नाभ्यावृतशिरास्त्रयि स्थित
इति भावः । तदुक्तं—‘नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः
प्राणान्नाभिव्युपाश्रिताः । शिराभिरावृता नाभिश्चक्र-
नाभिरिवारकैः’ इति । यथा—‘ब्रह्मरन्ध्रान्नाभिचक्रं
द्वादशारमवस्थितम् । तत्रैव तन्तुजालस्था तत्र जीवो
भ्रमत्ययम् ॥ सुषुम्नया ब्रह्मरन्ध्रमारोहत्यवरोहति ।
जीवः प्राणसमारूढो रजकः स्फटिको यथा’ इति ।
तस्य कारणत्वं च तन्त्रान्तरेऽपि कथितम् । यथा—
‘तेषामुष्णतमः प्राणो नाभिकन्दादधःस्थितः । चरत्यासे
नासिकायां नाभौ हृदयपङ्कजे ॥ शब्दोच्चारणनिश्वा-
सो-
च्छ्वासकासादिकारणम् ।’ इति । एवंविधः प्राणानिलः
हृत्कमलान्तरं हृदयकमलस्याभ्यन्तरं स्पृष्ट्वा प्रबोध्य
कण्ठाद्वहिर्विनिर्याति । अर्थात् कण्ठमुल्लङ्घ्य शिरसि
प्राप्त इति- तात्पर्यार्थः । कुत इत्याह—विष्णुपदामृतं
पातुं विष्णुपदं ब्रह्मरन्ध्राश्रितं तत्राश्रितममृतं पीयूषं ।

१—अयमेव पाश्चात्यैः Oxygen. ‘ऑक्सिजन’

नाम्ना व्यवहियमाणः प्राणप्रदवायुविशेष इहावगन्तव्यः ।
इदं च तत्त्वं वायौ २१ तिभागात्मकत्वेन जले च १६ श-
भागात्मकत्वेन व्यवस्थितम् । तथाच श्रुतिः—‘अप्सु मे
सोमो अत्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा । अग्निश्च विश्वशम्भुवमापश्च
विश्वभेषजीः’ (क्र. सं. १, २३, २०) इति, ‘अप्सु
ज्योतिः प्रतिष्ठितम्’ (तै. आ. ९, ८) इति च । वायौ चापि
‘उदुले अरुणप्सवश्चित्राया मेमिरीरते । वाश्चा अधिष्णुना
दिवः ।’ (क्र. सं. ७, ७) इति वायूनामरुणत्वं, चित्रद-
र्शत्वं, विद्युद्गुणयुक्तत्वं प्राणदवायुनैवेति । २—उपलक्षणमि-
दम् । तेन श्रुतिविज्ञाता भौतिकवायावप्सविष्णुपदामृतस्य
सत्ता अस्त्येव ।

अतएवाहुराचार्याः—‘चक्रं सहस्रपत्रं तु ब्रह्मरन्ध्रे
सुधाधरम् । तत्सुधासारधाराभिरभिवर्धयते तनुम्’
इति । मूलभारतेऽपि—‘ब्रह्मरन्ध्रे स्थितो जीवः सुधया
संभुतो यदा । तुष्टिगीतादिकार्याणि सप्रकर्षाणि साधयेत्’
इति । पीत्वेत्यादि । स एवानिलः अम्बरपीयूषं ब्रह्म-
रन्ध्राश्रितममृतं पीत्वा अर्थात् समादाय पुनरिति
तेनैव पथा वेगतस्तत्क्षणादेव आयाति स्वस्थान इति
शेषः । तादृशस्य तस्य कार्यमाह—प्रीणयन्नित्यादि ।
अखिलं देहं प्रीणयन् सञ्ज्ञास्ते इति भावः । अखिल-
मिति । शिखादिचरणपर्यन्तं न केवलं देहं पुष्पाति
अपि तु जीवं जठरानलं च । जीवः पूर्वं व्याख्यातः ।
स च ब्रह्मरन्ध्रे स्थितः जठरानलः पाचकाग्निः तस्य
पाचकादिशक्तिं करोतीत्यभिप्रायः । ननु देहग्रहणेन
जीवानलादीनां ग्रहणमेव तत्कथं पृथगुक्तः ? उच्यते—
देहग्रहणसामान्येनाङ्गप्रत्यङ्गविभागोऽभिहितः । जीवा-
निलौ तु विशेषेण तन्मूलौ । अतएव ‘शरीराद्विभो
जीव’ इति श्रुतिः । तस्मात् पृथगुक्तौ न दोषः ।
यतः—‘आयुर्वर्णो बलं स्वास्थ्यमुत्साहोऽपचयप्रभाः ।
ओजस्तेजोऽमयः प्राणाश्चोक्ता देहेऽभिहेतुकाः ॥
शान्तेऽमौ म्रियते युक्ते चिरंजीवत्यनामयः । रोगी
स्याद्विकृते मूलमग्निस्तस्मान्निरुच्यते’ इति ॥ ४८ ॥
॥ ४९ ॥

गू०—अन्यदपि वायोः कार्यमाह—प्राणपवनं
हृदयस्थो वायुः विष्णुपदामृतं पातुं कण्ठाद्वहिः विनि-
र्याति अम्बरपीयूषं पीत्वा पुनः वेगतः आयाति । किं
कृत्वा हृत्कमलान्तरं स्पृष्ट्वा नाभिस्थः सन् जठरानलं
जीवयन् अखिलं देहं प्रीणयन् पुनर्यातीति योजना ।
यद्वा नाभिस्थः प्राणपवन इति पाठस्तत्र एवमन्वयः ।
प्राणिनां यः पवनो नाभिस्थः सन् हृत्कमलान्तरं
स्पृष्ट्वेति ज्ञेयं; शेषं तथैव ॥ ननु—‘हृदि प्राणो गुदे-
ऽपानः समानो नाभिसंस्थितः’ इत्युक्तत्वात् कथं
नाभिस्थः प्राणपवनो भवतीति दूषणं ? उच्यते ना-
भिस्थो योऽधः । अस्य व्याख्या च प्राणिनां प्राणा नाभि-
स्थाः यतः प्राणशिरा नाभिं व्यपाश्रिताः, तत्कुतः; यतः
नाभिः शिराभिरावृता केवलं आराश्रकनाभिरिवेति यो-
जना । प्रकर्षेण अनन्तीति प्राणाः प्राणवायवस्तेनाङ्गादि-
भेदेन दशधा ‘एवं दशविधो वायुः प्राणरूपेण संचरे’-
दित्युक्तेः । यद्यपि प्राणशब्देन इन्द्रियारोही जीवात्मा-
दिवायवो गृह्यन्ते तथाप्यत्र शिरासु गतिमत्त्वाद्वायोरेव

ग्रहणं दशविधाः प्राणाद्या वायवः पञ्च तत्र प्राणो हन्नाभिपादाङ्गुष्ठप्रवृत्तिः अपानत्रिककटिपृष्ठपार्श्वपादपा-
यूपस्थवृत्तिः, समानो हन्नाभिसर्वसन्धिप्रवृत्तिः, उदानो हृत्कण्ठतालुभ्रूमध्यवृत्तिः, व्यानस्त्वग्वृत्तिरिति पञ्चवा-
यवः सांख्येनोक्ता इति भावः । वृत्तिर्गमनं स्त्रियांक्तिन् ।
वृत्त्यते इति वृत्तिः वायुस्तस्यैव प्राणसंज्ञेति सुश्रुताभि-
प्रायः । तथैव शिरावर्णने शरीरे धन्वन्तरिवचनम्
'नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणनाभि व्यपाश्रिताः ।
शिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः' ॥ प्राणाः पञ्च-
प्राणाः, यद्वा दश प्राणाः दशधा प्राणवायुरित्युक्तत्वात्
'एवं दशविधो वायुः प्राणरूपेण सञ्चरे'दिति वासुदेवा-
नुभवः । तथाच रावणवचनं 'नियमितप्राणैर्मुहुर्मृग्यते'
नियमिताः प्राणा दशधा प्राणवायवो यैस्ते नियमित-
प्राणाः योगिनः तैः परमेश्वरो हृदि मुहुः मृग्यते विचा-
र्यते इत्येतत्सार्थः, तस्मान्न दोषः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

दी०—इदानीं आयुषः स्वरूपमाह—

शरीरप्राणयोरेव संयोगादायुरुच्यते ॥ ५० ॥
कालेन तद्वियोगाच्च पञ्चत्वं कथ्यते बुधैः ।
न जन्तुः कश्चिदमरः पृथिव्यां जायते कश्चित् ।
अतोमृत्युरवार्थः स्यात् किंतु रोगान्निवारयेत् ॥ ५१ ॥

दी०—अथायुर्लक्षणं तद्विपरीतलक्षणं चाह—
शरीरेति । एवं पूर्वोक्ताभिप्रायात् शरीरप्राणयोः संयो-
गादायुरुच्यते कथ्यते, आयुरिति भूतात्मनः शरीर-
निधनपर्यन्तं धर्माधर्मनिमित्तकसांसारिकसुखदुःखोप-
भोगसाधनम् । तद्विपरीतमाह—कालेनेत्यादि । कालो-
ऽपि स्वयम्भूरेव कथितः । तथाच—'कालो हि नाम
स्वयम्भूरनादिमध्यनिधनः' इत्यादि । भूतानि सङ्कलयति
संहरणादिति कालः, सुखदुःखाभ्यां भूतानि योजय-
तीति वा कालः । अथवा कलयति मृत्युसमीपं नयति
इति कालः, ईदृग्विधेनेत्यर्थः । तद्वियोगादिति तयोः
प्राणशरीरयोर्वियोगात् विश्लेषात् पञ्चत्वं मरणं कथ्यते
बुधैरिति शेषः । अतएवाह आचार्यः—न जन्तुरि-
त्यादि । रोगान् निवारयेत् । वैद्य इति शेषः । तदुक्तं
वैद्यलक्षणे—'व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।
एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः' इति । शेषं
सुबोधम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

गू०—बुधैः शरीरप्राणयोगादायुः उच्यते, काले
आयुषो निःशेषेण तद्वियोगात् प्राणवियोगात्पञ्चत्वं
कथ्यते, पञ्चत्वं मरणम्, यतः मृत्योः प्रतीकारो नास्ति

रोगाणां प्रतीकारोस्ति अतो रोग्यस्तनुं रक्षेदित्याह न
जन्तुरिति । अवार्यो दूरीकर्तुमशक्यः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

दी०—इदानीं साध्यस्य व्याधेरप्रतिक्रियमाणत्वा-
दवस्थान्तरप्राप्तिमाह—

याप्यत्वं याति साध्यस्तु याप्यो गच्छत्यसाध्यताम् ।
जीवितं हन्त्यसाध्यस्तु नरस्याऽप्रतिकारिणः ॥ ५२ ॥

दी०—याप्यत्वमिति । अप्रतिकारिणो नरस्या-
तुरस्य सुसाध्यो व्याधिर्याप्यत्वं याति, किन्तु उक्त-
व्याधिः साध्यतां प्राप्य पश्चाद्याप्यत्वं प्राप्नोतीति
भावः । याप्योऽप्यसाध्यतां गच्छति असाध्योऽपि
जीवितं हन्तीति । अप्रतिकारिण इति रोगापनयना-
दिकक्रियारहितस्य, अत एवोत्पन्नमात्र एव व्याधिः
प्रतिकार्यः । तदुक्तं—'जातमात्रे चिकित्स्यस्तु नोपेक्ष्यो-
ऽल्पतया गदः । वह्निशत्रुविधैस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विक-
रोत्यसौ' इति । याप्य इत्यसाध्यमेदः । तथाच—
'असाध्यो द्विविधो ज्ञेयो याप्यो यश्चाप्रतिक्रियः' इति ।
तत्र तु 'यापनीयं तु जानीयात् क्रियां धारयते तु यः ।
क्रियायां तु विनिवृत्तायां सद्य एव विनश्यति ॥' इति ।
अप्रतिक्रियश्चिकित्सावर्जितः, नियतप्राणहर इत्यर्थः ।
साध्योऽपि द्विविधः सुसाध्यः कृच्छ्रसाध्यश्च । तत्रैक-
दोषोत्पन्नो निरुपद्रवोऽचिरोत्पन्न इत्यादिलक्षणः सुख-
साध्यः शस्त्रादिसाधनः कृच्छ्र इति ॥ ५२ ॥

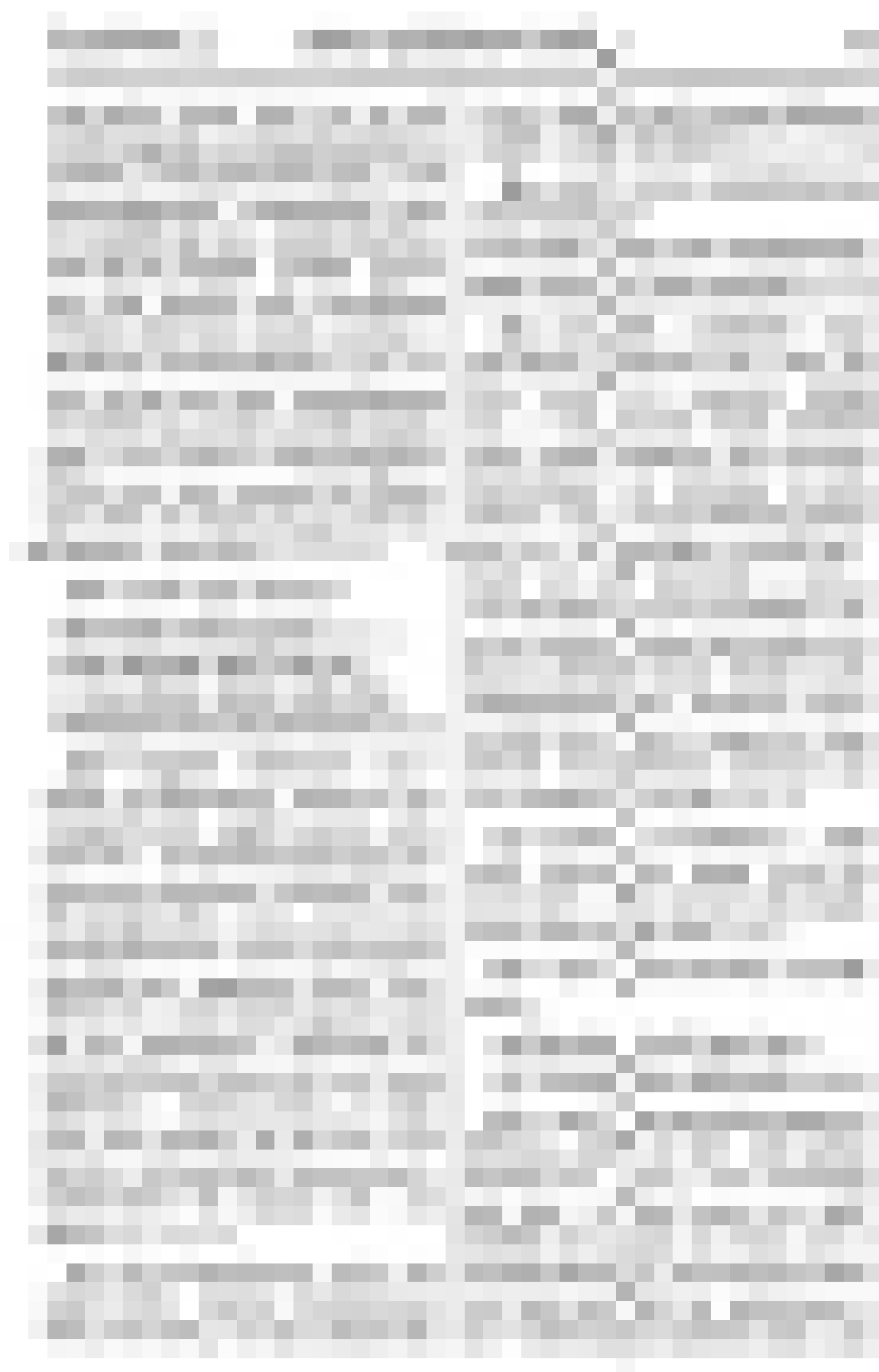
गू०—रोगनिवारणे साध्यादिभेदमाह । अप्रति-
कारिणः चिकित्सामकुर्वतः पुरुषस्य साध्यो रोगः
याप्यतां याति । याप्यः असाध्यतां याति गच्छति ।
असाध्यो जीवितं हन्तीति योजना ॥ ५२ ॥

दी०—इदानीं धर्मादिसाधनशरीरस्य रक्षां निर्दि-
शन्नाह—

धर्मार्थकाममोक्षाणां शरीरं साधनं यतः ।

अतो रोग्यस्तनुं रक्षेन्नरः कर्मविपाकवित् ॥ ५३ ॥

दी०—इदानीं देहस्य चतुःपदार्थसाधनभूतस्य रक्षां
निर्दिशन्नाह—धर्मेति । यतो हेतोः शरीरं धर्मादीनां
साधनमस्ति अतः कारणात् रोग्यो व्याधिभ्यस्तनुं
शरीरं रक्षेत् । को रक्षेत्? इत्याह—नरः कर्मवि-
पाकविदिति कर्म शुभाशुभं तस्य विपाकः फलं तं
जानातीति कर्मविपाकवित्, एतेनादृष्टजन्यफलं सञ्चिन्त्य
तत्परो भूत्वा कृतदानपूर्वकं कर्म कुर्यादित्यभिप्रायः ।
यतः—पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण तिष्ठति । अतो

दानादिकं कुर्यात् प्रसमीक्ष्य विचक्षणः ॥' इति ॥५३॥

गू०—यतः धर्मार्थकाममोक्षाणां शरीरं साधनं अतः रुग्ण्यो रक्षेदिति पूर्वैणैव संबन्धः । अतः कर्मविपाकवित् नरस्तनुं रक्षेत् कर्मविपाकवित्तत्रिदानज्ञः ॥ ५३ ॥

दी०—अथ दोषादीनां वैषम्येनावस्थामाह—

धातवस्तन्मला दोषा नाशयन्त्यसमास्तनुम् ।

समाः सुखाय जिज्ञेया बलायोपचयाय च ॥ ५४ ॥

दी०—धातव इति । सुखं स्वस्थता, बलमाङ्गि-
क्रमोजःसंज्ञकं उपचयं शरीरस्य वृद्धिरूपा सन्ततिः ।
तन्मला इति धातुमलाः । समा इति स्वपरिमाणस्थिताः
इति यद्विवरणं कृतं तत्तेषां स्वभावपरिमाणं च तन्त्रान्त-
रीयवाक्येन दर्शयन्नाह । तद्यथा—'यः प्रसादपरोऽ-
न्नस्य परं जीर्णस्य सर्वशः । स रसोऽञ्जलयस्तस्य नव
द्रेहेषु देहिनः । रक्तस्याञ्जलयस्त्वष्टौ शकृतः सप्त
सर्वशः । पित्तस्याञ्जलयः पञ्च षट् कफस्य प्रचक्षते ॥
मूत्रस्य विद्याच्चत्वारो वसायाश्चाञ्जलित्रयम् । द्वावञ्जली
मेदसस्तु मज्ज् एकाञ्जलिर्मतः ॥ शुक्रस्यार्धाञ्जलिर्ज्ञेयो
मस्तिष्कस्योजसस्तथा । चत्वारोऽञ्जलयः स्त्रीणां रजसः
प्रकृतिस्थितिः ॥ द्वावञ्जली प्रसूतायाः स्तन्यस्यापि हि
योषितः । प्रमाणमेतद्भातुनामदुष्टानामुदाहृतम् ॥ हीनाः
स्युस्तत्प्रमाणान्तु प्रवृद्धाश्चापि धातवः । योजयन्ति
विकारेषु दोषा वृद्धिक्षयप्रदाः' इति । अतएवाह वाग्भटः
—'रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता' इति ।
अन्यच्च—'विकृताः प्रकृता देहं घ्नन्ति ते वर्धयन्ति च'
इति । तथाच चरकेऽपि—'विकारो धातुवैषम्यं साम्यं
प्रकृतिरुच्यते । सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारः स्वयमेव च'
इति ॥ ५४ ॥

गू०—धात्वादीनामसमत्वसमत्वाभ्यां शरीरस्य
दुःखसुखे आह—धातवः रसाद्याः सप्त तन्मलाः धातु-
मलाः, दोषा वातादय असमाः हीनाधिकाः तनुं
नाशयन्ति समाः स्वप्रमाणस्थाः सुखा ज्ञेयाः तथा
बलाय धातुवृद्धौ उपचयाय स्थौल्याय ॥ ५४ ॥

इति कालादिविवरणं समाप्तम् ॥

अथ सृष्टिक्रमः ।

दी०—पूर्वमुक्तमादिशब्दात् सृष्टिक्रमशरीरग्रहणं
अतस्तं दर्शयन्नाह—

जगद्योनेरनिच्छस्य चिदानन्दैकरूपिणः ।

पुंसोऽस्ति प्रकृतिर्नित्या प्रतिच्छायेव भास्वतः ॥५५॥

दी०—जगद्योनेरिति । जगद्योनेरित्यादिषु सा
नित्या प्रकृतिरस्ति इति विषयः । यथा भास्वतो मार्त-
ण्डस्य प्रतिच्छायेव प्रतिबिम्बमिव सा नित्या अस्तीति
श्रुतिः । प्रकृतेः पर्यायमव्यक्तं नाम कथितम् । कीदृ-
शस्य ? तमाह—जगद्योनेरिति । अखिलस्य जगतो
योनिः संभवहेतुस्तस्येति । यद्वा जगच्छब्देन पृथि-
व्यादयोऽभिधीयन्ते कार्ये कारणोपचारात् । तेषां
योनिरुत्पत्तिस्तस्येत्यर्थः । एतेनाभिव्यक्तिहेतुत्वमु-
क्तम् । पुनः कीदृशस्य ? अनिच्छस्येति । इच्छा
अहंकारस्योत्पादिनी प्रतिपादिता तथा रहितस्येत्यर्थः ।
एतेन निर्विकारत्वमुक्तम् । पुनः किंभूतस्य ? चिदा-
नन्दैकरूपिण इति । चित् ज्ञानं आनन्दं परब्रह्मा-
वबोधलक्षणं धर्मः, तद्वयमेवैकं रूपं यस्य ।
यद्वा—चित् स्वरूपानन्दमेवैकं रूपं यस्य ज्ञानानन्द-
स्येत्यभिप्रायः । तथाह्युक्तम्—'अस्ति ब्रह्म चिदानन्दं
स्वयं ज्योतिर्निरञ्जनम् । ईश्वरो लिङ्गमित्युक्तमद्वितीय-
मयं विभुः ॥ निर्विकारं निराकारं सर्वेश्वरमनीश्वरम् ।
सर्वशक्ति च सर्वज्ञं तदंशा जीवसंज्ञकाः ॥ अनाद्यवि-
द्योपहिता यथामेर्विस्फुलिङ्गकाः' इति ॥ ५५ ॥

गू०—अथ सृष्टिक्रमः । आयुर्वेदस्य फलं चिकित्सा
पुरुषस्य, पुरुषस्तु चतुर्विंशतितत्त्वजीवात्मनश्च स्वरूप-
निरूपणाय सृष्टिक्रममाह । पुंसः चिदानन्दनिरूपितस्य
प्रकृतिः नित्या अस्ति । केव भास्वतः सूर्यस्य प्रतिच्छाया
इव । कथंभूतस्य पुंसः । जगद्योनेः जगदुत्पादकस्य ।
जगच्छब्देन पृथिव्यादयः । ननु गच्छतीति जगत् तेषा-
मुत्पत्तौ समवायिकारणं । पुनः कथंभूतस्य । अनिच्छस्य
इच्छारहितस्य । पुनः कथंभूतस्य । चिदानन्दैकरूपिणः
चिदानन्दमेव एकं रूपं यस्य । अनेन ईश्वरस्य नित्य-
त्वात् तैरपि नित्यत्वं प्रतिपादितम् ॥ ५५ ॥

दी०—इदानीं अचेतसो नार्याः प्रकृतेः पुरुषस्य
चैतन्ययोगेन सृष्ट्युत्पत्तिमाह—

अचेतनादि चैतन्ययोगेन परमात्मनः ।

अकरोद्विश्वमखिलमनित्यं नाटकाकृति ॥ ५६ ॥

दी०—अथ कर्तृत्वनिमित्ततया पूर्वश्लोकेन संबन्धः ।
तेन सा मूलप्रकृतिः परमात्मनो योगेन कृत्वा अखिलं
विश्वमकरोदिति तात्पर्यार्थः । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधल-
क्षणः । अखिलं चराचरात्मकं, कीदृशं ? तदाह—अचेत-
नादीति । अचेतनमव्यक्तमादिर्यस्य तदचेतनादि, चैतन्य-

मिति चेतनान्वितम् । ननु कथमचेतनस्य कारणत्वं प्रवर्तते ? तदसङ्गतमिति, सत्यं-यथा वत्सविवृद्धर्थं क्षीरसंज्ञं कारणत्वेन प्रवर्तते तद्वदिति । अन्यत् सविस्तरं विस्तरमयात्र लिखितम् । पुनः कीदृशं ? अनित्यमिति विनाशिघटपटादिवत् । पुनः कथंभूतं ? नाटकाकृति नाटकस्वरूपं ऐन्द्रजालिकवस्तुवदिति भावः ॥ ५६ ॥

गू०—अचेतनेत्यादि । अचेतना जडा अपि प्रकृतिः परमात्मनः चैतन्ययोगेन अखिलं विश्वं अकरोत्, किंभूतं विश्वम् । अनित्यं नश्वरम्, पुनः किंभूतं । नाटकाकृति इन्द्रजालवत् अखिलं स्थावरजंगमादिलक्षणं विश्वशब्दस्य सर्वादित्वात् त्रिषु चरितत्वादत्र नपुंसके ॥ ५६ ॥

दी०—इदानीं सृष्ट्युत्पत्त्युपक्रमे प्रकृते बुद्ध्यादीनाह—प्रकृतिर्विश्वजननी पूर्वं बुद्धिमजीजनत् ॥ ५७ ॥

इच्छामयीं महद्रूपामहङ्कारस्ततोऽभवत् ।

त्रिविधः सोऽपि संजातो रजःसत्त्वतमोगुणैः ॥ ५८ ॥

दी०—इदानीमेकेन कारणेन सर्वेषां कार्याणामुत्पत्तिक्रममाह—प्रकृतिरिति । प्रकृतिरित्यव्यक्तापरपर्याया पूर्वमादौ बुद्धिं महानिति विकारसंज्ञं अजीजनदुत्पादयामास । कीदृशी ? इच्छामयीं, सत्त्वरजस्तमोगुणस्वभावैर्नानात्मिकमित्यर्थः । पुनः कीदृशी ? महद्रूपां इति महानिति रूपं पर्यायनाम यस्याः सा तथा तां । यद्वा निर्मलस्फटिकोपलप्रख्यां सत्त्वसमुद्रेकत्वात् । तत इति बुद्धितत्त्वात् अहङ्कारोऽभिमानव्यापारलक्षणोऽभवत् । स एव सत्त्वादिगुणैः कृत्वा त्रिविधः संजातः, त्रिविध इति वैकारिकस्तैजसो भूतादिरित्यर्थः । तत्र वैकारिकः सात्त्विकः, तैजसो राजसः, भूतादिस्तामस इति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

गू०—प्रकृतीत्यादि । किंभूतां बुद्धिं इच्छामयीं । पुनः महद्रूपां, ततः बुद्धेः सकाशादभवदिति योजना । प्रकृतीति प्रकर्षेण क्रियते अनया इति प्रकृतिः गुणानां साम्यं प्रकृतिः सत्त्वरजस्तमसां साम्याद्यवस्था प्रकृतिरिति सांख्ये सा प्रकृतिरष्टधा भेदभिन्ना । तथा-चोक्तं सुश्रुते—‘अव्यक्तं महानहंकारः पञ्चतन्मात्राणीत्यष्टौ प्रकृतयः’ । गीतायां चोक्तम्—‘भूमिरपोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहंकार’ इति पञ्चभेदभिन्ना प्रकृतिरष्टधा अतो बुद्ध्यादयो वक्ष्यमाणाः प्रकृतेर्भेदा बुद्धिज्ञानस्वरूपा इच्छामयीं इच्छास्वरूपां महद्रूपां बहुरूपाम् । यतः गीतायामुक्तम्—‘बहुशाखा ह्यनन्ताश्च

बुद्ध्यो व्यवसायिना’मिति । स अहंकारस्त्रिविधो भवतीत्याह—सोऽप्यहंकारः रजःसत्त्वतमोगुणैस्त्रिविधः संजातः अभवत् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

दी०—तस्मादिन्द्रियाणि भवन्तीत्याह—

तस्मात्सत्त्वरजोयुक्तादिन्द्रियाणि दशभवनम् ।

मनश्च जातं तान्याहुः श्रोत्रत्वङ्मयनं तथा ॥ ५९ ॥

जिह्वाग्राणवचोहस्तपादोपस्थगुदानि च ।

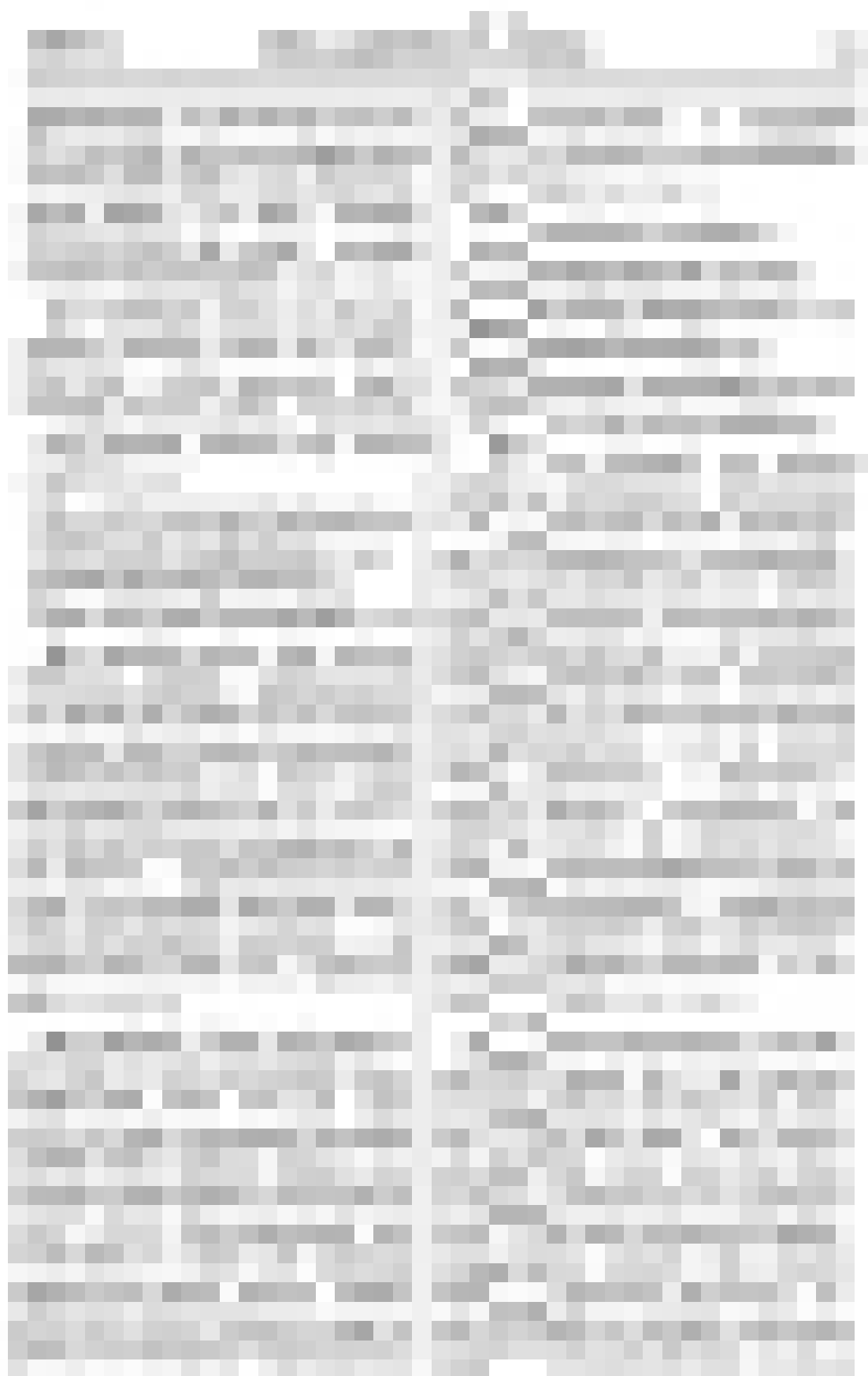
पञ्च बुद्धीन्द्रियाण्याहुः प्राक्तनानीतराणि च ॥ ६० ॥

कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव कथ्यन्ते सूक्ष्मबुद्धिभिः ।

दी०—अथ त्रिविधस्यापि तस्य कार्यमाह—

तस्मादिति । तस्मादित्यहङ्कारात् दशेन्द्रियाण्यभवन् न केवलं दशसंख्याकानि-मनोऽपि इन्द्रियसंज्ञमुत्पन्नम् । कीदृशादहङ्कारादित्याह—सत्त्वरजोयुक्तादिति । सत्त्वरजोग्रहणात् तमोऽपि प्राप्तमेव यतः सात्त्विकादहङ्कारात् राजससहायात् तमोमात्रयानुविद्धादेकादशेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते इति भावः । एके तस्मादित्यस्य स्थानेऽत्र सत्त्वरजोयुक्तादिति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च तानीन्द्रियाणि च । सांख्ये तु अहंकाराणि कथितानि वैद्यके भौतिकानीत्यभिप्रायः । तत्र पञ्च प्राक्तनानि श्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रियाण्याहुः । बुद्धेराश्रयत्वात् । प्राक्तनानि पूर्वपठितानि इतराण्यवशिष्टानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि कथ्यन्ते तेषु कर्मणामाश्रयत्वात् । पूर्वाणि पञ्च श्रोत्रत्वङ्मयनजिह्वाग्राणानि इतराणि च पञ्च वचोहस्तपादोपस्थगुदादीनि । सूक्ष्मबुद्धिभिरिति ग्रहणेन मनोऽप्युभयात्मकं सूच्यते । बुद्ध्यात्मककर्मात्मकमित्यर्थः । बुद्धीन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च मनोधिऽष्ठानानामेव प्रवृत्तेः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

गू०—तस्मात्सत्त्वरजोयुक्तादहंकारात् दश इन्द्रियाणि अभवन्, एकादशं मनः । तेषां नामान्याह मन एकादशं तानि दश श्रोत्रं कर्णद्वयं त्वक् त्वचा, नयनं नेत्रयुग्मं जिह्वा प्रसिद्धा, घ्राणं नासारन्ध्रे वचो वदनं हस्तौ द्वौ, पादं द्वे उपस्थं मेढं योनिश्च गुदं प्रसिद्धम् । दशेन्द्रियाणां मध्ये पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि भवन्ति तयोर्भेदमाह—पञ्च बुद्धीन्द्रियाण्याहुः प्रोक्तानि, तानीतराणि चेति प्राक्तनानि श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि बुद्धेराश्रयत्वात्; इतराणि वाचःप्रभृतीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि कर्माश्रयत्वात् सूक्ष्मबुद्धिभिरेतानि कथ्यन्ते इति योजना ॥ ५९ ॥ ६० ॥

दी०—त्रिविधाहंकारात्तन्मात्रापञ्चकं भवति अतस्तदाह—

रजःसत्त्वगुणोत्कृष्टादहङ्कारादथाभवत् ॥ ६१ ॥

तन्मात्रपञ्चकं तस्य नामान्युक्तानि सूरिभिः ।

शब्दतन्मात्रकं स्पर्शतन्मात्रं रूपमात्रकम् ॥ ६२ ॥

रसतन्मात्रकं गन्धतन्मात्रं चेति तद्विदुः ।

तन्मात्रपञ्चकात्तस्मात्संजातं भूतपञ्चकम् ॥ ६३ ॥

व्योमानिलानलजलक्षोणीरूपं च तन्मतम् ।

दी०—रज इत्यादि । अथानन्तरम्, अहंकारादिति अहंकारो भूतादिसंज्ञा तस्मादिति तामसरूपादित्यभिप्रायः । कीदृशादित्याह—रजःसत्त्वगुणोत्कृष्टादिति राजससहायात् सत्त्वमात्रयाऽनुविद्धात् तामसादहङ्कारादित्यर्थः । ईदृशात्तन्मात्रपञ्चकं भवतीति तात्पर्यार्थः । सा सा मात्रा यस्मिन् तत्तन्मात्रं तच्चानुद्धतस्वभावं बाह्येन्द्रियाग्राह्यं वक्ष्यमाणशब्दादीन्येव पञ्चतन्मात्राणीति । तच्च योगिभिरेव ग्राह्यम् । तन्मात्रपञ्चकादिति । तस्मात्पूर्वोक्तात्तन्मात्रपञ्चकात्, शब्दादेर्भूतपञ्चकं व्योमादिकं संजातं सम्यक् प्रकारेणोत्पद्यत इति । सम्यक् प्रकारग्रहणेनैकोत्तरपरिवृद्धिः सूच्यते । तद्यथा शब्दतन्मात्राच्छब्दतद्गुणं व्योम, शब्दतन्मात्रसहितात् स्पर्शतन्मात्रात् शब्दस्पर्शगुणो वायुः, शब्दस्पर्शतन्मात्रसहितात् रूपतन्मात्राच्छब्दस्पर्शगुणं तेजः, शब्दस्पर्शरूपतन्मात्रसहिताद्रसतन्मात्रात् शब्दस्पर्शरूपरसगुणा आपः, शब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्रसहितात् गन्धतन्मात्रात् शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा पृथिवी । पतञ्जलिमतानुसारिणश्च शब्दादिभ्यो व्योमादीनामुत्पत्तिमिच्छन्ति ॥ ६१-६३ ॥

गू०—तमःसत्त्वगुणोत्कृष्टादहंकारात्तन्मात्रपञ्चकमभवत्, तस्य नामानि सूरिभिः उक्तानि तानि नामान्याह—शब्दतन्मात्रकं श्रोत्रस्वरूपम्, स्पर्शतन्मात्रकं त्वग्मात्रकं त्वक्स्वरूपम्; रूपतन्मात्रकं नयनमात्रकं नयनस्वरूपम्; रसतन्मात्रकं जिह्वामात्रकं जिह्वास्वरूपम्, गन्धतन्मात्रं घ्राणमात्रं घ्राणस्वरूपम्, तन्मात्रपञ्चकात् भूतपञ्चकं जायत इत्याह—तस्मात् श्रोत्रादिपञ्चतन्मात्रात् भूतपञ्चकं संजातं भवतीत्यध्याहारः । तद्भूतपञ्चकं व्योमानिलानलजलक्षोणीरूपं

मतं कथितं, व्योम आकाशं, अनिलो वायुः, अनलोऽग्निः, जलं प्रसिद्धं, क्षोणी पृथिवी, तद्रूपं तेषां स्वरूपम् ॥ ६१-६३ ॥

दी०—इदानीं तन्मात्राणां विशेषानाह—

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसगन्धावनुक्रमात् ॥ ६४ ॥

तन्मात्राणां विशेषाः स्युः स्थूलभावमुपागताः ।

दी०—इदानीं पञ्चकानां तन्मात्राणां विशेषा उच्यन्ते—शब्द इति । अनुभवयोग्यैः सुखदुःखमोहरूपधर्मैर्विशेष्यन्त इति विशेषाः, ते शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । तन्मात्राणि त्वविशेषाणि यतस्तानि अनुभवयोग्यैः सुखादिभिर्विशेषं कर्तुं न शक्यते सूक्ष्मत्वात् । अतएव स्थूलभागमुपागता अमी विशेषा इत्यर्थः । केचिदमुं श्लोकं तन्मात्रपञ्चकादनन्तरं पठन्ति सङ्गतत्वात् ॥ ६४ ॥

गू०—शब्दः श्रोत्रविशेषभावः, रूपं नेत्रविशेषभावः, रसो जिह्वाविशेषभावः, गन्धः घ्राणविशेषभावः एते तन्मात्राणां विशेषाः स्युः । किंभूताः स्थूलभावत्वं प्राप्ताः । एते शब्दादयः ॥ ६४ ॥

दी०—अथेन्द्रियाणां विशेषाणां विषयान् दर्शयन्नाह—

बुद्धीन्द्रियाणां पञ्चैव शब्दाद्या विषया मताः ॥ ६५ ॥

कर्मेन्द्रियाणां विषया भाषादानविहारिताः ।

आनन्दोत्सर्गकौ चैव कथितास्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ६६ ॥

दी०—बुद्धीन्द्रियाणामिति । श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानां शब्दाद्या इति शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः एते तु तेषामनुक्रमेण बोद्धव्याः । कर्मेन्द्रियाणामिति वचोहस्तपादोपस्थगुदानां यथाक्रमं भाषादानविहारानन्दोत्सर्गा विषयाः कथिताः, भाषा वचनं, आदानं ग्रहणम्, विहारोऽत्र चलनादिकं, आनन्दो हर्षः, उत्सर्गो मलपरित्यागः, इति तत्त्वदर्शिभिः पुरुषैश्चतुर्विंशतितत्त्वरहस्यज्ञापकैरित्यर्थः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

गू०—पञ्चज्ञानेन्द्रियाणां विषयाः कथिताः, तत्र शब्दः श्रोत्रविषयः, स्पर्शः त्वविषयः, रूपं नेत्रविषयः, रसः जिह्वाविषयः, गन्धः घ्राणविषयः, कर्मेन्द्रियाणां भावादयो विषयाः कथिताः । विशेषा अनुभवाः, पक्षे सुखदुःखमोहरूपधर्मैर्विशेष्यन्त इति विशेषाः अत्र कर्मेण घञ् प्रत्ययः । तन्मात्राणि त्वविशेषाणि पत्यस्तान्यनुभवयोग्यैः सुखादिभिर्विशेषेषु

Date		Time		Location	
10/10/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/11/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/12/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/13/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/14/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/15/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/16/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/17/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/18/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/19/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/20/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/21/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/22/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/23/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/24/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/25/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/26/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/27/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/28/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/29/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/30/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/31/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00

न शक्यन्ते सूक्ष्मत्वात् । ततः वचसः भाषा भाषणं, जिह्वया अदनं भक्षणं, पादस्य विहारता गमनागमनं, उपस्थस्य योनिलिङ्गयोः आनन्दः स्त्रीपुरुषसौख्यविशेषः, गुदस्य विसर्गः पुरीषत्यागः ॥ ६५-६६ ॥

गू०—अथ प्रकृतिविवरणम् (तत्र) प्रकृतेर्नामान्याह—

प्रधानं प्रकृतिः शक्तिर्नित्या चाविकृतिस्तथा ।

एतानि तस्या नामानि शिवमाश्रित्य या स्थिता ६७

दी०—इदानीं मूलप्रकृतेः पर्यायनामान्याह—
प्रधानमिति । प्रधानं प्रकृतिरिति मूलप्रकृतिः शक्तिरिति कारणरूपा, नित्या अविनाशिनी, अविकृतिर्विकाररहिता, तस्याः प्रकृतेः, शिवमिति परब्रह्मलक्षणं आश्रित्य या स्थिता सूर्यस्य प्रतिबिम्बवत् सा च सत्त्वरजस्तमःस्वरूपा भवति । तदुक्तं—‘सर्वभूतानि कारणमकारणं सत्त्वरजस्तमोलक्षणमष्टरूपमखिलस्य जगतः संभवे हेतुरव्यक्तं नाम’ इति ॥ ६७ ॥

गू०—या प्रकृतिः शक्तिः शिवं परमेश्वरं आश्रित्य स्थिता तस्या एतानि नामानि भवन्तीति योजना । एवं प्रकृतेः प्रधानं नाम एकं प्रकृतिः एका शक्तिः एका नित्या एका अविकृतिः । सुश्रुतमते अव्यक्तं च प्रकृतेर्नाम । न व्यज्यते स्म इत्यव्यक्तं मूलप्रकृतिपर्याया इति उल्लेखः ॥ ६७ ॥

गू०—इदानीं चतुर्विंशतितत्त्वानां समाप्तिक्रमः कथ्यते—

महानहङ्कृतिः पञ्चतन्मात्राणि पृथक्पृथक् ।

प्रकृतिर्विकृतिश्चैव सप्तैतानि बुधा जगुः ॥ ६८ ॥

दशेन्द्रियाणि चित्तं च महाभूतानि पञ्च च ।

विकाराः षोडश ज्ञेयाः सर्वं व्याप्य जगत्स्थिताः ६९

एवं चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वैः सिद्धे वपुर्गृहे ।

जीवात्मा नियतो नित्यो वसति स्वान्तदूतवान् ७०

स देही कथ्यते पापपुण्यदुःखसुखादिभिः ।

व्याप्तो बद्धश्च ममसा कृत्रिमैः कर्मबन्धनैः ७१ ॥

इदानीं चतुर्विंशतिके तत्त्वराशौ प्रकृतित्वं निरस्यन् कथितमुपसंहरन्नाह—महानिति । एतानि सप्त महदादीन्येव प्रकृतिर्विकृतिश्च भवन्तीति पिण्डार्थः । प्रकृतिरित्यपरैषां कारणभूता, विकृतिरिति मूलप्रकृतेः कार्यरूपा, अत्र यदव्यक्तग्रहणं न कृतं तद्विकृतिपदग्रहणात्, अव्यक्तं तु केवलं हेतुभावेन प्रकृतिरेव ।

शा० सं० ९

महदादयः सप्त कार्यत्वेन विकृतयोऽपि ज्ञेयाः । पञ्चतन्मात्राणीति शब्दादीनि । इत्येवं बुधाः पिण्डता जगुः कथितवन्तः । इदानीं षोडशविकारान् दर्शयन्नाह—दशेन्द्रियाणीति । षोडश विकाराः कार्याणि ते विकाराः दशेन्द्रियाणीति श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवागूहस्तोपस्थपायुपादानि, चित्तं चेति मनोऽपीन्द्रियभूतमिति भावः । महाभूतानि आकाशपवनरहनतोयभूमय इति । एवं षोडश विकाराः, एते तु सर्वचराचरात्मकं जगत् संसारं व्याप्य स्थिता इत्यर्थः । एवमिति पूर्वोक्तप्रकारेण । चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वैरिति अव्यक्तं महानहङ्कारः, शब्दतन्मात्रं, स्पर्शतन्मात्रं, रूपतन्मात्रं, रसतन्मात्रं, गन्धतन्मात्रं, श्रोत्रं, त्वक्, चक्षुः, घ्राणं, रसना, त्वक्, हस्तपादं, उपस्थं, पायुः, मनः, पृथिवी, आपः, तेजः, वायुः, आकाशं, चतुर्विंशतिकतत्त्वानि पृथग्दर्शितानि, एभिः सह जीवात्मा लिङ्गशरीरं नित्यमविनाशि नियतः सर्वकालं वपुर्गृहे स्थूलशरीरे वसति तिष्ठतीत्यर्थः । कीदृशस्तमाह—स्वान्तदूतवानिति । स्वान्तं मनस्तदेव दूतो यस्य स तथा मनोदूत इत्यर्थः । ‘स्वान्तं हन्मानसं मनः’ इत्यभिधानात् । स देही कथ्यते इति । स जीवात्मा देही पुरुषव्यक्तिः । देहं महदादिकृतसूक्ष्मलिङ्गशरीरमुच्यते तदस्यास्तीति देही कथ्यते । सोऽपि कर्मपुरुषो वाच्यः पञ्चविंशतितमः कथितः । अतएव पापपुण्यसुखदुःखादिभिर्व्याप्तः । मनसा कृत्रिमैः कर्मबन्धनैश्च बद्धः, एतेन कर्मपुरुषस्य शरीरात्मनोः संयोगकारकेण मनसा संयोगे पापपुण्यं सुखदुःखादयो गुणा उत्पद्यन्त इति भावः । आदिशब्दात् इच्छाद्वेषप्रयत्नप्राणापानोन्मेषबुद्धिमनःसङ्कल्पविचारणास्मृतिविज्ञानाध्यवसायविषयोपलब्धिगुणा ज्ञातव्याः । नन्वविकृतो जीवात्मा कथं विकारिवस्त्वभिव्याप्तः ? सत्यं, निर्विकारस्यापि विकारवस्तुसंयोगेन विकारित्वं स्यात् यथा सन्ध्याराशिगिरिविकारिनिकरसंयोगादरुणं गगनतलं तदोपमं भवति तद्वदित्यभिप्रायः । तत् लिङ्गशरीरे विकाराः प्रतिबिम्बिता इव तिष्ठन्तीत्येके भाषन्ते । यथा तडागोदके प्रतिबिम्बितो द्रुमस्तडागोदकप्रकम्पेण प्रकम्पात्मकः कथ्यते इति ॥ ६८-७१ ॥

गू०—महानित्यादि । महान्बुद्धिः अहङ्कृतिरहङ्कारः, पञ्चतन्मात्राणि शब्दादीनि एतानि सप्त बुधाः प्रकृति

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that proper record-keeping is essential for ensuring the integrity and transparency of financial data. This section also outlines the various methods used to collect and analyze data, highlighting the need for consistency and accuracy throughout the process.

The second part of the document focuses on the challenges faced by researchers in this field. It identifies several key areas where data collection and analysis can be problematic, such as incomplete records, inconsistent formatting, and potential biases in the data. The document provides detailed guidance on how to address these challenges, including strategies for data cleaning, validation, and ensuring the reliability of the results.

The third part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that proper record-keeping is essential for ensuring the integrity and transparency of financial data. This section also outlines the various methods used to collect and analyze data, highlighting the need for consistency and accuracy throughout the process.

The fourth part of the document focuses on the challenges faced by researchers in this field. It identifies several key areas where data collection and analysis can be problematic, such as incomplete records, inconsistent formatting, and potential biases in the data. The document provides detailed guidance on how to address these challenges, including strategies for data cleaning, validation, and ensuring the reliability of the results.

The fifth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that proper record-keeping is essential for ensuring the integrity and transparency of financial data. This section also outlines the various methods used to collect and analyze data, highlighting the need for consistency and accuracy throughout the process.

The sixth part of the document focuses on the challenges faced by researchers in this field. It identifies several key areas where data collection and analysis can be problematic, such as incomplete records, inconsistent formatting, and potential biases in the data. The document provides detailed guidance on how to address these challenges, including strategies for data cleaning, validation, and ensuring the reliability of the results.

The seventh part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that proper record-keeping is essential for ensuring the integrity and transparency of financial data. This section also outlines the various methods used to collect and analyze data, highlighting the need for consistency and accuracy throughout the process.

The eighth part of the document focuses on the challenges faced by researchers in this field. It identifies several key areas where data collection and analysis can be problematic, such as incomplete records, inconsistent formatting, and potential biases in the data. The document provides detailed guidance on how to address these challenges, including strategies for data cleaning, validation, and ensuring the reliability of the results.

The ninth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that proper record-keeping is essential for ensuring the integrity and transparency of financial data. This section also outlines the various methods used to collect and analyze data, highlighting the need for consistency and accuracy throughout the process.

The tenth part of the document focuses on the challenges faced by researchers in this field. It identifies several key areas where data collection and analysis can be problematic, such as incomplete records, inconsistent formatting, and potential biases in the data. The document provides detailed guidance on how to address these challenges, including strategies for data cleaning, validation, and ensuring the reliability of the results.

विकृतिं च जगुः । प्रकृतिः कारणं नतु कस्यचित्कार्य-
मित्यर्थः । महत्तत्त्वादयः सप्त महानहंकारः पञ्चतन्मा-
त्राणीति शक्तिप्रकृतेर्विकृतेर्विकृतापकार्याणीति सुश्रुतः ।
तथाच ग्रन्थान्तरे 'इन्द्रियाणां संभूतीनां कारणत्वान्म-
हर्षिभिः । महत्तत्त्वादयः सप्त प्रोक्ता विकृतयोऽपि च ।'
अथ षोडश विकारानाह—दशेन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि,
चित्तं मनः महद्भूतानि पञ्च पृथिव्यादीनि एते
षोडश विकाराः जगद्व्याप्य स्थिताः । विकाराः
कार्याणि । एवंभूते गृहे जीवात्मा वसतीत्याह—एवम-
मुना प्रकारेण चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वैः सिद्धे वपुर्गृहे
जीवात्मा वसति । किंभूतः ? नियतेः शुभाशुभकर्मणः,
निघ्नः आपन्नः । पुनः किंभूतः ? स्वान्तदूतवान् स्वान्तं
मन एव दूतो यस्य सः मनोदूतयुक्त इत्यर्थः । स
जीवात्मा देही कथ्यते इत्याह—स जीवात्मा पापा-
दिभिः मनसा कृत्रिमैः कर्मबन्धनैर्व्याप्तो बद्धश्च देही
कथ्यते । देहोऽस्यास्तीति देही जीवात्मा ॥६८-७१॥

गू०—तस्य देहिनो यानि बन्धाय भवन्ति
तान्याह—

कामाक्रोधौ लोभमोहावहङ्कारश्च पञ्चमः ।

दशेन्द्रियाणि बुद्धिश्च तस्य बन्धाय देहिनः ॥७२॥

दी०—कर्मबन्धनैर्बद्धश्चेति यदुक्तं तदिदानीं तस्य
बन्धनान्याह—कामाक्रोधाविति । तस्य देहिन इति
पूर्वोक्तस्य पुरुषस्य कामादयो बन्धनाय भवन्तीत्यर्थः ।
कामो मनसः संकल्पविशेषः, तदुक्तं—'स्त्रीषु जातो
मनुष्याणां स्त्रीणां च पुरुषेषु वा । परस्परकृतः स्नेहः
काम इत्यभिधीयते' इति । क्रोधस्तु मनसो व्याधिरूपो
हिंसात्मकः । तथाहि 'यदुष्मा हृदयाज्जन्तोः समुत्तिष्ठति
वै सकृत् । परहिंसात्मकः क्रेशः क्रोध इत्यभिधीयते'
इति । लोभो गर्भः तृष्णा । तथा चोक्तं—'परार्थं पर-
भोगांश्च परसामर्थ्यमेव च । दृष्ट्वा श्रुत्वा च या तृष्णा
जायते लोभ एव सः' इति । मोहस्तु मिथ्याबोधः
सर्वपापमूलं यथा—'अश्रेयःश्रेयसोर्मध्ये भ्रमणं संशयो
भवेत् । मिथ्याज्ञानं तु तं प्राहुरहिते हितदर्शनम्'
इति । अहङ्कारोऽभिमानव्यापारलक्षणः । यथा—
'अहमित्यभिमानेन यः क्रियासु प्रवर्तते । कार्यकार-
णयुक्तस्तु तदहङ्कारलक्षणम्' इति । दशेन्द्रियाणि प्रसि-
द्धानि बुद्धिश्चेति मनोव्यापारः ॥ ७२ ॥

गू०—तस्य देहिनो जीवस्य कामादयो बन्धाय
भवन्तीति योजना ॥ ७२ ॥

दी०—येन बद्धो मुक्तश्च भवति सुखदुःखे च
भवतस्तत्प्रकारमाह—

आप्नोति बन्धमज्ञानादात्मज्ञानाच्च मुच्यते ।

तदुःखयोगकृद्वाधिरोग्यं तत्सुखावहम् ॥ ७३ ॥
इति श्रीदामोदरसूनुना शार्ङ्गधरेण विरचितायां शार्ङ्ग-
धरसंहितायां कलादिकाख्यानाध्यायः ॥ ५ ॥

इदानीं बन्धनमाह—प्राप्नोतीति । अज्ञानादिति
मोहाद्वन्धनं क्लेशमाप्नोतीति पुरुष इति शेषः, स एव
पुरुष आत्मज्ञानाद्धर्माधर्मविचारणान्मुच्यते बन्धना-
देव, कैवल्यं प्राप्नोतीति भावः । अतएव व्याधिस्तु
दुःखयोगकृद्भवति तत् सुखावरोहमारोग्यमिति तदुः-
खयोगकृदिति तत् तयोः शरीरशरीरिणोः शरीरमन-
सोरिति केचित्, दुःखसंयोगकृदिति दुःखं तु स्वभा-
वतः प्रतिकूलवेदनीयम् । सुखं तु स्वभावतोऽनुकूलवेद-
नीयम् । आरोग्यं स्वास्थ्यव्यापारलक्षणम् । इति
सृष्टिकमशारीरम् ॥ ७३ ॥

इति श्रीवास्तव्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभावासिंहात्मजेन

आढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायां

प्रथमखण्डे कलादिकाख्यानं नाम

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

गू०—अज्ञानात्कर्मादिभिर्व्याप्तः बन्धं प्राप्नोति ।
आत्मज्ञानात् तत्त्वज्ञानात् मुच्यते जन्मादिभिरिति
शेषः । व्याधिस्तु तदुःखयोगकृत् तस्य देहिनः दुःखयो-
गं करोतीत्यर्थः । तदुःखसंयोगाद्व्याधय इति सुश्रुतोक्त-
व्याधिलक्षणत्वात् आरोग्यं तु तत्सुखावहं भवतीति
सम्बन्धः । इति सृष्टिकमकथनम् ॥ ७३ ॥

इति श्रीशार्ङ्गधरगूढार्थदीपिकायां शारीरकलादि-

कथनसृष्टिकमकथनाध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथाहारादिगतिरध्यायः ।

दी०—इदानीमाहारादिगतिरध्यायः पूर्वं दर्शित-
स्तमाह—

यात्यामाशयमाहारः पूर्वं प्राणानिलेरितः ।

माधुर्यं केनभावं च षड्रसोऽपि लभेत सः ॥ १ ॥

दी०—अथेति । यातीत्यादि । आहारः पाञ्चभौतिक-
कस्वरूपोऽशनमित्यर्थः । तदुक्तं सुश्रुते—‘पञ्चभूतात्मके
देहे आहारः पाञ्चभौतिकः’ इति । एवंविधः स
आहारः पूर्वमादौ आमाशयं याति प्राप्नोतीत्यर्थः । आ-
माशयं च नाभिस्तनान्तरे कोष्ठविशेषमाहुः, यथा—
‘नाभिस्तनान्तरे जन्तोरहुरामाशयं बुधाः’ इति ।
कीदृशस्तमाह—प्राणानिलेरिति इति । प्राणवायुना प्रेरित
इति भावः । ‘हृदि प्राणानिलो मतः’ इति वचनात् ।
तत्र षडस्युक्तोऽपि स आहारो माधुर्यं मधुररसवा-
हुत्यं फेनभावं च लभते प्राप्नोति कफस्थानगतत्वात्,
कफोऽपि मधुर इति प्रसिद्धः; अतएवाह तन्त्रान्तरे—
भुक्त्वादौ कफस्य वृद्धिरिति रससाधर्म्यात् अस्यै-
वामाजीर्णसंज्ञा, यतः ‘माधुर्यमञ्जं स्मृतमामसंज्ञम्’
इति ॥ १ ॥

गू०—यदा शरीरी जातस्तदा आहारापेक्षा जाता,
अत आहारपाकक्रममाह—यातीत्यादि । पूर्वं प्रथमतः
प्राणानिलेरिति प्राणवायुप्रेरितः आहारः चोष्मादिप-
ञ्चविधलक्षणः आमाशयं याति नाभिस्तनान्तरमा-
शयः तत्र गत्वा माधुर्यं मधुरभावं फेनभावं च लभते ।
किंभूतः आहारः षडरसः । वाग्मटे चैवं ‘आदौ षडरस-
मप्यञ्जं मधुरीभूतमीरयेत् । फेनभावं रसं जातं विदाहि
ह्यम्लतां गतम्’ इति ॥ १ ॥

गू०—अम्लत्वं च प्राप्नोतीत्याह—

अथ पाचकपित्तेन विदग्धश्चाम्लतां व्रजेत् ।

ततः समानमरुता ग्रहणीमभिनीयते ॥ २ ॥

दी०—अथ स्थानान्तरप्राप्तिमाह—अथ पाच-
केति । अथानन्तरम् स एवामाशयस्थिताहारः पाचक-
पित्तेन पाचकान्नितेजसा विदग्धः सन् पच्यमानाऽभि-
मुखः सन्नम्लतां व्रजेत्, यतोऽम्लात्पित्तं जायते
तत्रावस्थायां विदग्धाजीर्णसंज्ञं गतमम्लभावमिति ।
आमाशयाच्चलितोऽप्राप्तग्रहणीपदो यदा भवति तत्र
स्थानान्तरं वदन्त्येके, नैवं सर्वमतं, किन्तु पाचका-
ग्निस्थानसमीपवर्ती यदा भवति तदा विदग्धो भव-
तीत्येके भाषन्ते । स्वमते तु आमाशयावस्थायामेव
पित्तवैदग्ध्यादम्ल एव स्यात् यतः पित्तविदग्धमम्लता-
मुपैति । इदानीं तृतीयावस्थागतस्य कार्यमाह—तत

१—‘चतुर्था षडसोपेतोऽनेकविध्युपयुक्तकः । द्विविधोऽ-
विधो वीजैराहारः पाञ्चभौतिकः’ इति ‘क’ पा० ।

इत्यादि । ततस्तस्मात्स्थानात् समानमरुता नाभि-
गतवायुना कृत्वा ग्रहणीं वह्निस्थानमभिनीयते प्राप्यते
आहार इति शेषः । एतत् स्थानं कलाशब्देन वाच्यं
यतः ‘षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्तिता ।
पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्तिता ।’ इति ।
ग्रहण्यामपि कोष्ठवह्निना कृत्वा पाच्यते, कोष्ठ-
ग्रहणं धात्वग्निरासार्थं । तस्मात्कटुको जायते इति
तात्पर्यार्थः । यत्कटुकाजायते वायुरिति तद्विष्टब्धाजी-
र्णमाहुरित्येके । यदुक्तं ‘किञ्चिद्विपक्वं भृशतोदशूलं
विष्टब्धमानद्विविद्धवातम्’ इति ॥ २ ॥

गू०—अथेत्यनन्तरं पाचकपित्तेन विदग्धः
अम्लतां व्रजेत् ततः समानमरुता ग्रहणीं अभिनीयते
प्राप्यते । ग्रहणी कला । ग्रहण्यां किं भवतीत्याह—
कोष्ठवह्निना यदा ग्रहण्यां पच्यते तदा कटुर्जायते
तद्विधो भवति संपक्वादपक्वादामसंभवः भवति
अपक्वादामसंभवो भवतीति योजना ॥ २ ॥

गू०—पुनः वह्निना पक्वः किं भवतीत्याह—

(षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्तिता ।

पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणीत्यभिधीयते ॥ ३ ॥

ग्रहण्यां पच्यते कोष्ठवह्निना जायते कटुः ।

रसो भवति संपक्वादपक्वादामसंभवः ॥ ४ ॥

वह्नेर्बलेन माधुर्यं स्निग्धतां याति तद्रसः ।

पुष्णाति धातून्खिलान्सम्यक्पक्वोऽमृतोपमः ॥ ५ ॥

मन्दवह्निविदग्धश्च कटुश्चाम्लो भवेद्रसः ।

विपभावं व्रजेद्वापि कुर्याद्वा रोगसंकरम् ॥ ६ ॥

दी०—अथ तादस्याहारस्य द्विविधामवस्थां वक्तु-
माह—रस इति । वह्निस्थाने स्थितस्याहारस्य सम्यक्
पाकाद्रसो भवति । असम्यक् पाकादामः सम्भवति
इति । रस इति समाग्निपरिपाचितत्वात् सारभूतो यो
द्रवांशः स रस इत्युच्यते, आमश्च अपरिपाकाद्भवति ।
तदुक्तं ‘जठरानलदौर्बल्यादविपक्वस्तु यो रसः । स आ-
मसंज्ञको देहे सर्वदोषप्रकोपकः’ इति । इदानीं तयो
रसामयोर्व्यापारं दर्शयन्नाह—वहेरिति । तद्रस इति
पूर्वोक्तः, वह्नेर्बलेनेति रसगताऽग्निप्रावल्यात् मधुरतां
स्निग्धतां च याति प्राप्नोति सप्त वाखिलान् रक्तादीन्
धातून् पुष्णाति तस्मात् सम्यक् पक्वो रसः अमृतोपमः
स्यात् । यथा ‘अमृतो जीवनो मधुरादिगुणयुक्तः’ इति

१ प्रक्षिप्तमिदम् ।

श्रुतिः । तथायमपि जीवनधारणतर्पणादिगुणयुक्त इत्यभिप्रायः सौम्यत्वात् । तदुक्तं सुश्रुते—‘स खलु द्रवो-नुसारी स्नेहनजीवनतर्पणधारणादिविशेषैः सौम्य इत्यवगम्यते’ इति । अस्यैव स्वरूपान्तरमाह—मन्दवह्निविदग्ध इत्यादि । स एव रसो यदा मन्दवह्निविदग्धो भवति अमेर्मान्वेनासम्यक् पक्व इति भावः, तदा कटुरम्लो वा भूत्वा विषभावं मारणं मारणात्मकरूपतां व्रजेत् प्राप्नोति । वा यदि मारणात्मको न भवति अल्पत्वात्तदा रोगसङ्करं रोगसमूहं कुर्यात् दोषदूषितत्वात् ननु स्वयमेव, यतः स्नेहदग्धव्यपदेशवत्, तदुक्तं ‘रसादिस्थेषु दोषेषु व्याधयः संभवन्ति ये । ते ज्ञायन्त इत्युपचारेण (?) तानाहुर्धृतदग्धवत्’ इति ॥ ३-६ ॥

गू०—पुनः बह्वर्बलेन पक्वः माधुर्यं स्निग्धतां च याति, चेत् सम्यक् पक्वः तदा अखिलान् धातून् पुष्णाति । मन्दवह्निपक्वे दोषमाह—विषभावं विषस्वरूपं व्रजेत् विषूच्यादिभिर्मारणात्मकत्वात् । रोगसंकरं बहुरोगसमूहं वा कुर्यात् ॥ ३-६ ॥

गू०—आहारस्य कः सारः किंच मलमित्याह—
आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः ।

शिराभिस्तज्जलं नीतं बस्तौ मूत्रत्वमाप्नुयात् ॥ ७ ॥

तत्किञ्च मलं ज्ञेयं तिष्ठेत्पक्वाशये च तत् ।

वलित्रितयमार्गेण यात्यपानेन नोदितम् ॥ ८ ॥

प्रवाहिणी सर्जनी च ग्राहिकेति वलित्रियम् ।

दी०—अथाहारस्य रससारत्वं निरूप्य निरसस्य निःसारत्वं दर्शयन्नाह—आहारस्येति । आहारस्य पूर्वप्रतिपादितस्य यो रसो विदितस्वरूपः स सार इत्यभिहितः, सारो मुख्यत्वेन तर्पणादिकृतत्वात् सारहीन इति रसरहित आहारस्यांशो वर्तते स मलद्रवसंज्ञः । मलं पुरीषं द्रवं मूत्रं । तयोर्भिन्नगमनस्थानविशेषमाह—शिराभिरित्यादि । तज्जलमिति पुरीषनिःसृतं द्रवविशेषं शिराभिर्मूत्रग्राहिणीभिः कृत्वा बस्तौ मूत्राधारे नीतं तदेव मूत्रत्वमाप्नुयादिति भावः । तत् किञ्च मलमिति मूत्रावशिष्टं मलं किट्संज्ञकं ज्ञेयं निर्द्रवत्वात् तच्च पक्वाशये तिष्ठेदिति तात्पर्यार्थः ॥

अथ पक्वाशयस्य स्थितस्य तादृशस्य तस्याधोगमनशीलत्वं दर्शयन्नाह—वलीति । अपानेन शुदस्थितवायुना नोदितं प्रेरितं मलमिति शेषः, तच्च वलित्रितयमार्गेण कृत्वा याति बहिर्निःसरतीत्यर्थः । वलित्रि-

तयनामान्याह—प्रवाहिणीत्यादि । प्रवाहिणी सर्जनी-ग्राहिकेति तासां नामभिरेवाकृतयो बोद्धव्याः । वलयस्तु शुदस्यावयवभूतास्तास्तिस्रो वलय उपर्युपरिव्यवस्थिताः शङ्खावर्तनिभा इति ॥ ७ ॥ ८ ॥

गू०—आहारस्य सारभूतो रसः सारहीनो यः स मलद्रवो भवति तज्जलं शिराभिः बस्तौ नीतं मूत्रत्वं आप्नुयात् तत्किञ्च मलं भवति । तस्य व्यवस्थामाह—तत्किञ्च तस्याहारपक्वं यत्किञ्च तन्मलं ज्ञेयं ? तत्पक्वाशये तिष्ठेत् । तत् अपानेन नोदितं वलित्रयमार्गेण याति । तस्य वलित्रितयस्य नामान्याह—अत्र प्रमाणं नोक्तं तद्वन्थान्तराद्विशेषतो लिख्यते । तद्यथा ‘शुदस्य मानं सर्वस्य सार्धं स्याच्चतुरङ्गुलम् । तत्र स्युर्वलयस्त्रिः शङ्खावर्तनिभास्तु ताः ॥ प्रवाहिणी भवेत् पूर्वा सा सार्धाङ्गुलसंमता । उत्सर्जनी तु तदधः सासार्धाङ्गुलसंमिता ॥ तस्या अधः संवरणी स्यादेकाङ्गुलसंमिता । अर्धाङ्गुलप्रमाणं तु बुधैर्गुदमुखं मतं । मलोत्सर्गस्य मार्गोऽयं पायुर्देहविनिर्मितः ॥ ७ ॥ ८ ॥

गू०—इति पक्वो रसः कुत्र स्थित्वा रक्तादीन् करोतीत्याह—

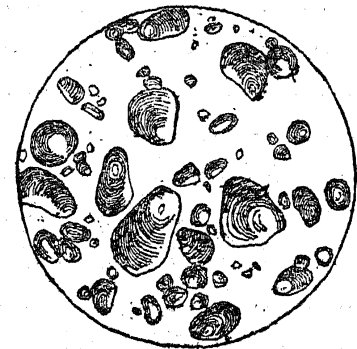
रसस्तु हृदयं याति समानमरुतेरितः ॥ ९ ॥

रञ्जितः पावितस्तत्र पित्तेनायाति रक्तताम् ।

रक्तं सर्वशरीरस्थं जीवस्याधारमुत्तमम् ॥ १० ॥

स्निग्धं गुरु चलं स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत् ।

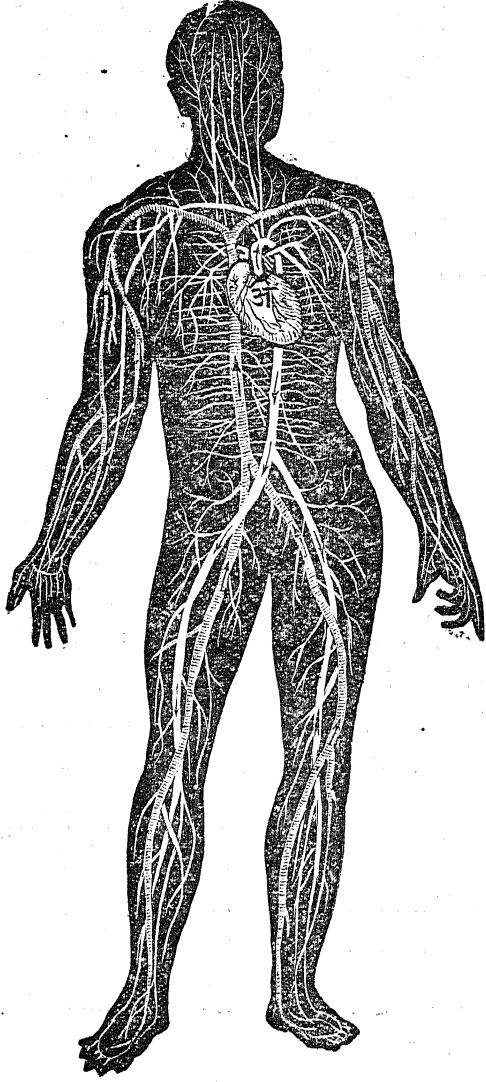
रक्तस्वरूपं दूरवीक्षणयन्त्रेण दृष्टम् ।

दी०—इदानीं मलद्रवं निरूप्य सारभूतस्य रसस्यापि कार्यत्वेन स्थानान्तरप्राप्तिमाह—रसस्त्विति । स रसः समानमरुता नाभिगतवायुना कृत्वा ईरितः ऊर्ध्वं प्रेरितो हृदयं याति प्राप्नोति, एतेन किमुक्तं ?

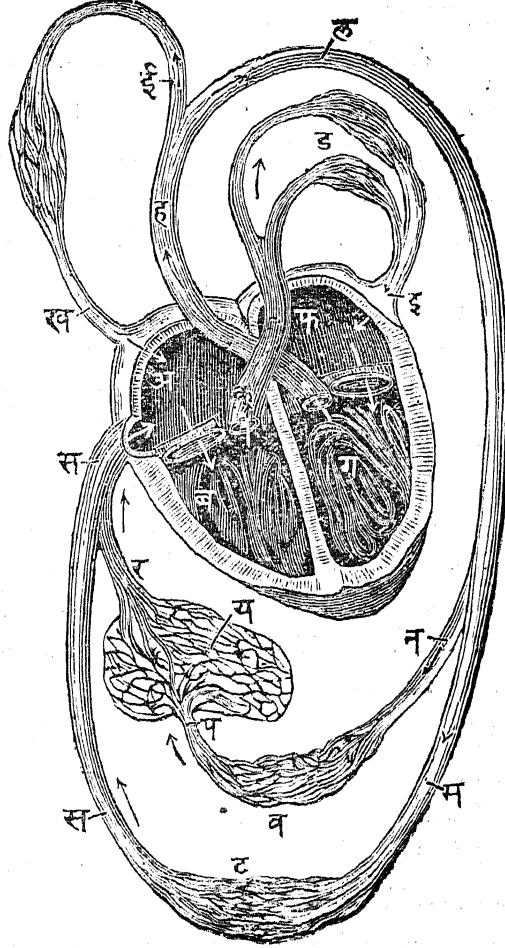

हृत्पिण्डतो रुधिरस्य सर्वशरीरे सञ्चारक्रमः ।

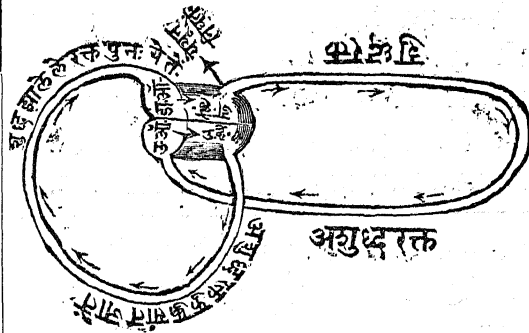

सारभूतो रसो ग्रहणीस्थानात् हृदयमागच्छतीति भावः । सकलशरीरगमनशीलत्वात् । तदुक्तं सुश्रुते—
'सर्वदेहानुसारित्वेऽपि तस्य हृदयं स्थानं स हृदयाच्चतु-
विंशतिधमनीरनुप्रविश्योर्ध्वगा दश दश चाधोगामिन्य-
श्चतस्रस्तिर्यग्मास्ताः कृत्स्नं शरीरमहरहस्तर्पयन्ति, वर्ध-
यन्ति, धारयन्ति, यापयन्ति, जीवयन्ति चादृष्टहेतुकेन
कर्मणा तस्य शरीरमनुधावतोऽनुमानाद्गतिरुपलक्षयि-
तव्या' इति । हृदयशब्दोपलक्षितमोजःस्थानमुच्यते ।
तत्र सोऽपि रसः पित्तेन रज्जकपित्तेन कृत्वा पाचितः
अतएव रजितः रागं प्राप्तः सन् रक्ततां याति

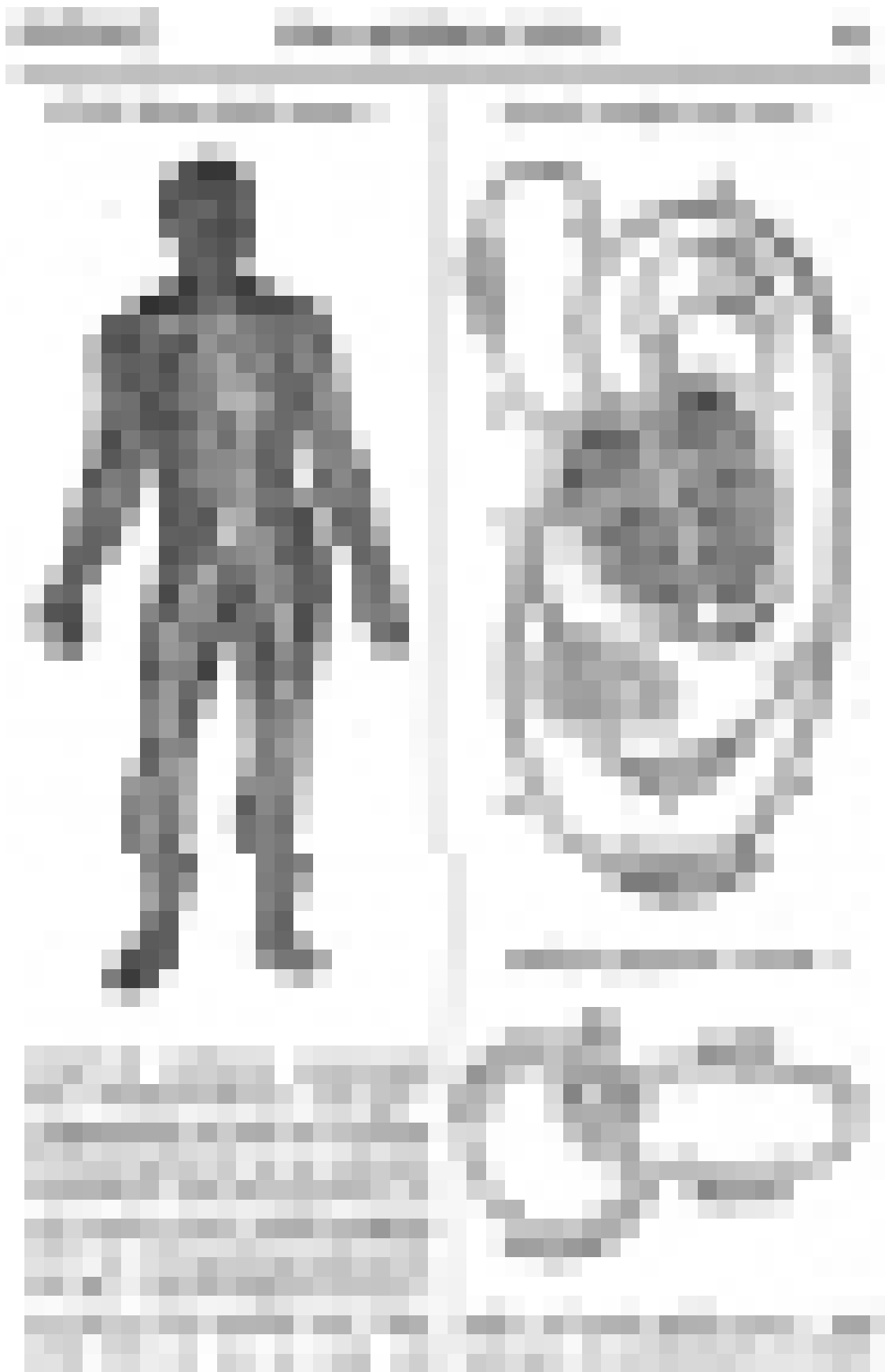
हृत्पिण्डतो रक्तवाहिन्यां रक्तस्य सञ्चारः—

रक्तवाहिन्यां शुद्धाशुद्धरक्तस्य सञ्चारक्रमः ।

प्राप्नोति । यतो रसाद्रक्तं भवतीति वचनात् । रक्तस्य
भावो रक्तता । तेन आदावीषद्रक्तभावं प्राप्य पश्चात्क-

मेण आरक्तः स्यात् । तदुक्तं—‘रसः सप्ताहादर्वाक् परिवर्तमानः श्वेतकपोतहरितहारिद्रपद्मकिंशुकालक्तक-
रसप्रख्यश्चायं यथाक्रमं दिवसपरिवर्ताद्वर्णपरिवर्तमाप-
द्यमानः पित्तोष्मोपरागात् शोणितत्वमापद्यते’ इति ॥

अथ रक्तप्राधान्यं दर्शयन्नाह—रक्तमिति । तद्रक्तं सर्वशरीरस्थितं भवति पाञ्चभौतिकत्वात्, यतः ‘विस्त्रता द्रवता रागः स्यन्दनं लघुता तथा । भूम्या-
दीनां गुणा ह्येते दृश्यन्ते चात्र शोणिते’ इति । जीव-
स्योत्तममाधारश्चेति देहमूलत्वात् । तदुक्तं—‘देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरैव धार्यते । तस्माद्यत्नेन संरक्ष्यं
रक्तं जीव इति स्थितिः’ इति । पुनः कीदृशं तदाह—
स्निग्धमित्यादि । स्निग्धमरुक्षं, गुरु अलघु, चलं नैक-
स्थितिशीलं द्रवत्वात् । स्वादु मधुरं स्वभावात् यदा विदग्धं तदा पित्तवद्भवेत् इति । यदा विदग्धं पित्तम-
प्यम्लतां व्रजेत् कटुकं च भवेत् तथेदमपीति भावः ।
उक्तमन्यत्राऽपि ‘अनुष्णशीतं मधुरं स्निग्धं रक्तं च वर्णितः । शोणितं गुरु विस्त्रं स्याद्विदाहश्चास्य पित्तवत्’
इति । कार्यत्वेनाऽपि तस्य लघुता च दर्शिता इति न दोषः ॥ ९ ॥ १० ॥

गू०—समानमस्तेरितरसः आदौ हृदयं याति तत्र पित्तेन रञ्जितः पाचितश्च रक्तां याति तत्रोभयोः स्थाने रक्तस्य हृदयपाके दूषणप्रसङ्गात् । तथाचोक्तं सुश्रुते—‘स खत्वाप्यो रसो यकृत्क्रीहानौ प्राप्य रागमु-
पैतीत्युक्तत्वात् ॥ ९ ॥ १० ॥

गू०—रक्तप्रसङ्गेन अन्येषां धातूनां पक्वक्रममाह—
पाचिताः पित्ततापेन रसाद्या धातवः क्रमात् ॥ ११ ॥
शुक्रत्वं यान्ति मासेन तथा स्त्रीणां रजो भवेत् ।

दी०—इदानीं धातूनामुत्पत्तिपरम्परापूर्वकं शुक्र-
स्यापि विषयं दर्शयन्नाह—पाचिता इति । पित्ततापेन पित्ततेजसा पाचिताः परिपाचिता रसाद्या धातवः क्रमेण शुक्रत्वं मासेन यान्ति प्राप्नुवन्ति । रसाद्या इत्यत्र रसग्रहणात् रस एव शुक्रत्वं प्राप्नोति । अत-

१—‘रसः किलैकाहेनैव सम्पद्यते द्वितीये वर्णाभः पित्तस्थानेषु तिष्ठति दिवसे तृतीये चतुर्थे वा यः प्रवर्णो भवेत् पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा किंशुकाभः सप्तमेऽहनि संप्राप्ते शक्रगोपकाभः एवं सप्ताहाद्रसाद्रक्तं भवति’ पा० ।
२—‘तस्माद्रक्षेद्वि रुधिरं रुधिरं जीवमुच्यते’ इति पाठान्तरम् ।

एव यातीत्येकवचनं कृतम् । आदिग्रहणात् रक्तमांस-
मेदोमज्जास्थिनीति । एके रसाद्या धातवो मासेन शुक्रत्वं यान्तीति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च, तेषां मते तु कार्यकारणयोरभेदोपचारात् न केवलं शुक्रत्वं स्त्रीणामपि रजो भवेत् । तदुक्तं ‘रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्तते । तद्वर्षाद्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम्’ इति । तथेति ग्रहणात् शुक्रत्वमपि स्त्रीणामेव भवति । यतो दृश्यते हि तत्सावणादिभिः प्रयोगैः, अन्यथा तासां संहर्षः कथं स्यादिति । तदुक्तं—
सौम्यं त्वगाश्रयं स्वच्छं स्निग्धं योनिमुखोद्गमम् । स्त्रीणां शुक्रं न गर्भाय भवेद्गर्भाय चार्तवम्’ इति । मासेनेति । त्रिंशद्दिनैरिति भावः । त्रिंशद्दिनविवरणं सुश्रुताचार्येणोक्तं तद्यथा—‘स खलु त्रीणि त्रीणि कलासहस्राणि पञ्च दश च कला एकैकस्मिन् धातवस्तिष्ठन्ते, एवं मासेन रसः शुक्रोभवति स्त्रीणां चार्तवम्’ इति । उक्तमपि समुच्चयेन दर्शयति—‘अष्टादश सहस्राणि संख्या यस्मिन् समुच्चये । कलैका नवतिश्चोक्ता स्वतन्त्र-
परतन्त्रयोः ॥’ इति विंशतिकलो मुहूर्तः कला दशभा-
गश्चेत्यादिना माससंख्या ज्ञातव्या । एतेन किमुक्तं रसः किलैकाहेनैव सम्पद्यते अन्ये ये धातवस्ते पञ्चभिः पञ्चभिरहोभिः सम्पद्यन्ते इति भावः ॥ ११ ॥

गू०—पित्ततापेन पाचिता रसाद्या धातवः मासेन शुक्रत्वं यान्तीति योज्यम् । तथा रेतःप्रकारेण स्त्रीणां रजश्च मासेन भवेत् । विशेषपाकक्रमस्तु धातुविचारणे प्रोक्तः ॥ ११ ॥

गू०—शुद्धशोणितशुक्राद्गर्भो भवतीत्यपि संक्षे-
पेणाह—

कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः ॥ १२ ॥

गर्भः संजायते नार्याः स जातो बाल उच्यते ।

आधिक्ये रजसः कन्या पुत्रः शुक्राधिके भवेत् ॥ १३ ॥

नपुंसकं समत्वेन यथेच्छा पारमेश्वरी ।

दी०—गर्भोत्पत्तिमाह—कामादिति । शुद्धशोणि-
तशुक्रजो गर्भो नार्याः स्त्रियाः संजायत इति, कुतः ? कामात्, कामोऽभिलाषः, क्व ? मिथुनसंयोगे, मिथुनं द्वन्द्वं स्त्रीपुरुषविषयं तस्य संयोगो मेलनं तस्मिन् सति । शुद्धशोणितशुक्रयोर्लक्षणं च तन्त्रान्तरे यथा—‘शशा-
सकृप्रतिमं यच्च यद्वा लाक्षारसोपमम् । तदार्तवं प्रशंसन्ति यद्वासो न विरजयेत् ॥ दिनत्रयं प्रवृत्तिश्च

कुरुते शोणितं स्त्रियाः । व्यवायसुतशुकेण गर्भस्तस्या-
स्ततो भवेत् ॥ तदेवाऽतिप्रसङ्गेन प्रवृत्तमनुतावपि ।
असृग्दरं विजानीयादतोऽन्यदुक्तलक्षणात्' इति ॥ शुद्धं
शुक्रं यथा—'स्फटिकाभं द्रवं स्निग्धं मधुरं मधुगन्धि-
च । शुक्रमिच्छन्ति केचित्तु तैलक्षौद्रनिभं तथा' इति ।
'वातादिदूषितं पूति कुणपं ग्रन्थिरूपि च । क्षीणं
मूत्रपुरीषाभ्यां गन्धिशुक्रं तु निष्फलम्' इति । गर्भ-
इति । शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रतिविकारसंमू-
र्च्छितं गर्भ इत्युच्यते । स जातो बाल उच्यते
इति । स गर्भो यदा जातो बहिर्निःसरति तदा
बाल इत्युच्यते । बालशब्दः कन्यापुरुषनपुंसकेष्वपि
वर्तते । अतएवाहाचार्यः—आधिक्य इति । तत्र
च गर्भाशये यदा रजस आर्तवस्य आधिक्यं भवति
तदा कन्या जायते उत्पद्यते आर्तवाधिकशुक्रादित्य-
भिप्रायः । यदि शुक्राधिकस्तर्हि पुत्रः शुक्राधिका-
र्तवादित्यर्थः । समत्वेनेति शुक्रशोणितयोः साम्येन
समभागेन कृत्वा नपुंसकं स्यात् । यथा पारमेश्वरी-
च्छास्ति तथैव भवति नात्र विचारः कर्तव्य इति
भावः । इच्छेयनेनैव यमलजातमपि सूचितम् ।
तद्यथा—'बीजेऽन्तर्वायुना भिन्ने द्वौ जीवौ कुक्षिमा-
गतौ । यमावित्यभिधीयेते धर्मेतरपुरःसरौ' इति
॥ १२ ॥ १३ ॥

गू०—यतः अशुद्धशुक्रशोणितयोरपि गर्भो भवति
अत आह—कामादिति । शुद्धशोणितशुक्रजः शुद्धगर्भः
यतो वातादिदुष्टरेतसः प्रजोत्पादने न सामर्थ्यं इति
सुश्रुतः । अत्र शुद्धप्रजोत्पादने न सामर्थ्यं इति बोद्धव्यम्
रोगादिना अशुद्धास्तु प्रजा वातादिदुष्टशुक्रेऽपि जनयन्ति
जन्मान्धबधिरपंगवादिसंभवात् । इदानीं रजःशुक्राधि-
क्येन किं भवतीत्याह—रजसःकन्या भवति अधिके शुके
वीर्ये पुरुषः भवेत् द्वयोः साम्येन नपुंसकं भवेत् अतः
परं पारमेश्वरी इच्छा अदृष्टस्य बलवत्त्वात् ॥ १२-१३ ॥

गू०—बालस्य भेषजप्रमाणाद्युत्तरां क्रियामाह—

बालस्य प्रथमे मासि देया भेषजरक्तिका ॥ १४ ॥

अवलेहीकृतैकैव क्षीरक्षौद्रसिताघृतैः ।

वर्धयेत्तावदेकैकां यावद्भवति वत्सरोः ॥ १५ ॥

माषैर्वृद्धिस्तदूर्ध्वं स्याद्यावत्षोडशवत्सरोः ।

ततः स्थिरा भवेत्तावद्यावद्वर्षाणि सप्ततिः ॥ १६ ॥

ततो बालकवन्मात्रा ह्यासनीया शनैः शनैः ।

मात्रेयं कल्कचूर्णानां कषायाणां चतुर्गुणा ॥ १७ ॥

दी०—इदानीं बालस्य प्रथममासादारभ्य भेषज-
क्रियां दर्शयन्नाह—बालस्येति । बालस्य प्रथमे मासि
भेषजरक्तिका देया । बालोऽत्र क्षीरादः यतस्त्रिविधो
बाल आपोडशवर्षाद्भवति । तत्र क्षीरादः । क्षीराच्चादः
अच्चाद इति । अत एव क्षीरक्षौद्रसिताघृतैरिति बहवो-
ऽनुपानादयो दर्शिताः यथासम्भवोपयोगित्वेन ।
भेषजमत्र सुवर्णरजतशिलाजत्वादिकं, रक्तिका गुञ्जा
तत्परिमाणमित्यर्थः । प्रथमे मासीति प्रथमग्रहणं जात-
दिनमारभ्य भेषजं दद्यादित्यभिप्रायः । तथाच सुश्रुते—
'अथ कुमारं शीताभिरद्भिराश्वस्य जातकर्मणि कृते
मधुसर्पिरनन्तचूर्णमिश्रमङ्गुल्यनामिकया लेहयेत्' इति ।
अनन्तचूर्णं सुवर्णचूर्णं, 'भेषजरक्तिकेति सामान्यभेष-
जग्रहणेन ग्रन्थान्तरोक्तमपि योगचतुष्टयमत्र बोद्धव्यम् ।
तद्यथा—'सौवर्णं सुकृतं चूर्णं कुष्ठं मधु घृतं वचा ।
मत्स्याख्यकः शङ्खपुष्पी मधु सर्पिः सकाञ्चनम् ॥
अर्कपुष्पी घृतं क्षौद्रं चूर्णितं कनकं वचा । हेमचूर्णानि
वैदूर्यैः श्वेतदूर्वा घृतं मधु ॥ चत्वारोऽभिहिताः प्राशाः
श्लोकाधेषु चतुर्ष्वपि । कुमाराणां वपुर्मैधाबलबुद्धिवि-
वर्धनाः' इति । एके प्राक्तनां मात्रामनिच्छतामामनन्ति
तन्मते तु विश्वामित्रोक्ता मात्रा प्रचरति । तद्यथा—
'विडङ्गफलमात्रं तु जातमात्रस्य भेषजम् । एतेनैव
प्रमाणेन मासि मासि प्रवर्धितम् ॥ कोलाऽस्थिमात्रं
क्षीरादे दद्याद्द्वैषज्यकोविदः । क्षीराच्चादे कोलमात्रमच्चादे
(उ)दुम्बरोपमम्' इति । अवलेहीकृतैकैवेत्यादि । एकैव
रक्तिका अवलेहीकृता, कैः कृत्वेत्याह—क्षीरक्षौद्रसि-
ताघृतैरिति । एतेन क्षीरादिभिर्व्यस्तैर्यथायोग्यं सम्प्ला-
व्यावचारयेदित्यभिप्रायः । क्षीरं स्त्रीसम्भवम्, आजं
वा । घृतमत्र गव्यम् ॥

अथ भेषजस्यास्य वृद्धिहासत्वमप्याह—वर्धयेत्ताव-
देकैकामित्यादि । सा भेषजरक्तिका तावदेकैकां वर्धये-
द्यावत् वत्सरो भवति । एतेन प्रतिमासवृद्धाः द्वादश-
मासेषु द्वादशैव रक्तिका भवन्तीत्यर्थः । अन्यद-
प्याह—तदूर्ध्वमिति । वत्सरादुपरि तावन्माषकैर्वृ-
द्धिर्यावत् षोडशवत्सरो भवति; एतेन प्रतिवर्षवृद्ध्या

षोडशमाषका भवन्तीत्यर्थः । माषोऽत्र मागधपरि-
भाषोक्तः षड्गुजापरिमितः । तत् इति षोडशवर्षादु-
परि तावत् स्थिरा स्याद्यावत् सप्ततिवर्षाणि भवन्ति ।
स्थिरेति षोडशमाषका न तु वृद्धिः । तत् इति
सप्ततेरुर्ध्वं सैव मात्रा बालवच्छनैः शनैर्हासनीया तेन
सा मात्रा यथैव पूर्वं वर्धिता तथैवापकर्षणीया
इत्यभिप्रायः । अतएव बालवृद्धयोः साम्यक्रिया
कार्येति ननु सर्वेषाम् । कल्कचूर्णादीनामियमेव मात्रा
सम्भता किमुतान्या वा तदाह—मात्रेयमित्यादि । इयं
पूर्वोक्ता मात्रा कल्कचूर्णानां तद्योगानां च, कषायाणां
चतुर्गुणा विज्ञेया । एतेन किमुक्तं रक्तिपरिमाणे
चत्वारि रक्तिकाः कार्याः, माषकपरिमाणे चतुर्माषक
इति ॥ १४-१७ ॥

गू०—बालस्य प्रथमे मासि एकैव भेषजरक्तिका
देया । किंभूता भेषजमात्रा क्षीरक्षौद्रसिताघृतैः अवले-
हीकृता । यावद्वत्सरो भवेत्तावदेकामेकां रक्तिकां मासि
मासि वर्धयेत् । वत्सरादूर्ध्वं भेषजप्रमाणमाह—तदूर्ध्वं
वत्सरादूर्ध्वं माषैर्वृद्धिः स्यात् यावत्षोडश वत्सरो भवति
तावत्, षोडशानन्तरं स्थिरा मात्रा भवेत् यावत्सप्तति
न वर्धनमित्यर्थः । वर्धनक्रममभिधाय हासकममाह—
ततो बालकवत् एका रक्तिकादिमात्रावत् मात्रा हास-
नीया ऊना कर्तव्या । इयं मात्रा कल्कचूर्णानां, कषा-
याणां एतन्मात्रातश्चतुर्गुणा ॥ १४-१७ ॥

गू०—अज्जनादीनामपि कर्तव्यतायां विधानमाह—

अज्जनं च तथा लेपः स्नानमभ्यङ्गकर्म च ।

वसनं प्रतिमर्शश्च जन्मप्रभृति शस्यते ॥ १८ ॥

कवलः पञ्चमाद्वर्षादष्टमावस्यकर्म च ।

विरेकः षोडशाद्वर्षाद्विंशतेश्चैव मैथुनम् ॥ १९ ॥

दी०—इदानीं तस्य बालकस्याज्जनादिकं कर्म
निर्देश्यन्नाह—अज्जनमिति । बालकस्याज्जनादि प्रति-
मर्शपर्यन्तं जन्मप्रभृतिरेव प्रशस्यते, जन्मदिनादारभ्य
यद्यत्र विहितं तत् तत्र कुर्यादिति भावः । अज्जनं
सौवीराज्जनादिकं, लेपमुद्वर्तनप्रभृतिकं, स्नानं परिषेकः,
अभ्यङ्गं अभ्यञ्जनम्, वसनं वान्तिः, प्रतिमर्शनं बृंहण-
मिति । अपराण्याह—कवल इत्यादि । कवलो गण्डूष-
भेदः, स तु पञ्चमाद्वर्षादुपरि कार्यो न तु तदर्वाक् ।
नस्यकर्ममिति । नासायां यदीयते तन्नस्यमिति, तस्य कर्म
क्रिया चतुर्थे, तच्चाष्टमाद्वर्षादुपरि कार्यं, षोडशवर्षा-

दुपरि विरेको देयः, विशेषेण रेको विरेक इत्यनेन
अपूर्णवीर्यस्य कोष्ठस्य रेचनस्य निषेधः षोडशवर्षाभ्य-
न्तरे भवति । ननु मृदुरेचनस्य निषेधः । तदुक्तं ‘अग्नि-
क्षारविरेकैस्तु बालवृद्धौ विवर्जयेत् ।’ तत् साध्येषु वि-
कारेषु ‘मृद्वीं कुर्याल्लघुक्रियाम्’ इति । विंशतेश्चैव मैथुन-
मिति । मैथुनं स्त्रीपुरुषसंयोगलक्षणं तच्च विंशतिवर्षादु-
परि समानवीर्यत्वं स्यादित्याह । तथाच—‘पञ्चविंशति-
तमे वर्षे पुमान् नारीं तु षोडशे । समत्वागतवीर्यौ तु
जानीयात् कुशलो भिषक्’ इति ॥ १८ ॥ १९ ॥

गू०—एतदज्जनाद्यं बालानां जन्मप्रभृति शस्यते
प्रतिमर्शो नस्यभेदः मृदु ननु तीक्ष्णं तीक्ष्णस्य अष्टमा-
ब्दादभिधानात् । इदानीं कवलादीनां विधानमाह—
कवलः गण्डूषः, पञ्चमाद्वर्षात्कर्तव्यः तस्य कर्म अष्टमा-
त्कर्तव्यं विरेकः षोडशाद्वर्षात्कर्तव्यः, मैथुनं स्त्रीप्रसङ्गः
विंशतेः कर्तव्यः ॥ १८ ॥ १९ ॥

गू०—बाल्यावस्थादीनि कियत्पर्यन्तं भवन्ति तद-
प्याह—

बाल्यं वृद्धिश्छविर्मैधा त्वग्दृष्टिः शुक्रविक्रमौ ।

बुद्धिः कर्मेन्द्रियं चेतो जीवितं दशतो हसेत् ॥ २० ॥

दी०—अथ बाल्यप्रभृतिजीवितावसानं वर्षसंख्य-
या हासत्वमाह—बाल्यमिति । तद्बाल्यप्रभृतिकं दशत
इति दशवर्षादुपरि हसेत् हानिं प्राप्नोतीत्यर्थः । एतेन
किमुक्तं बाल्यावस्था दशवर्षादुपरि, वृद्धिर्वर्धनं त्रिंश-
द्वर्षादुपरि, शरीरं चत्वारिंशद्वर्षादुपरि, मेधा तु
ग्रन्थाकर्षणसामर्थ्यरूपा पञ्चाशद्वर्षादुपरि, त्वक् सा
शैथिल्यरूपा भवतीति भावः । षष्टिवर्षादुपरि दृष्टिः,
सप्ततिवर्षादुपरि विक्रमं तच्च साहसदिरूपं पराक्रमसं-
ज्ञम् । नवतिवर्षादुपरि बुद्धिः, शतवर्षादुपरि कर्मेन्द्रि-
यम्, दशाधिकशतवर्षादुपरि चेतश्चेतनस्थानं, विंशल्य-
धिकशतवर्षादुपरि जीवितं प्राणमिति । तेन विंशल्यधि-
कशतं परमायुर्मनुजानां भवतीति तात्पर्यार्थः । तदुक्तं—
‘समाः षष्टिर्द्वित्रा मनुजकरिणां पञ्च च निशा, हयानां
द्वात्रिंशत्खरकरभयोः पञ्चककृतिः । विरूपा सत्यायुर्वृ-
षमहिषयोर्द्वादश शुनः स्मृतं छागादीनां दशकसहितः
षट् च परमम् ॥ २० ॥

दी०—बाल्यादिकं जीवितान्तं दशतः हसेत् हीनो
भवेत्; बाल्यं दशवर्षपर्यन्तं; वृद्धिः विंशतिपर्यन्तं,
छविः त्रिंशत्पर्यन्तं, मेधा चत्वारिंशत्पर्यन्तं, त्वक्दार्ढ्यं

(दाह्यं)पञ्चाशत्पर्यन्तं, दृष्टिः षष्टिपर्यन्तं हीना भवति, शुक्रं सप्ततिपर्यन्तं, विक्रमः अशीतिपर्यन्तं, शुद्धिः नवतिपर्यन्तं, कर्मेन्द्रियं शतपर्यन्तं, चेतो मनः, स्मृतिर्दशोत्तरपर्यन्तं, जीवितं जीवितप्रमाणं विंशोत्तरशतपर्यन्तम् । [ननु शार्ङ्गधरेण 'बाल्यस्य प्रथमे मासि देया भेषजरक्तिके'ति जन्मोत्तरकाले विधानं लिखितं, तत्किं अस्वस्थविषयं वा स्वस्थविषयं वा ? अस्वस्थविषयं चेत्तदा बालचिकित्सायामेष प्रसङ्गः स्यात्, स्वस्थविषयं चेत्तदा स्वस्थे रोगं विना औषधदानासंभवाद्बर्थमेतद्विधानम् ? उच्यते, स्तन्यावतरणे दोषकोपो भवति तन्निवारणार्थं, यद्वा प्रकृत्यारम्भकदोषदुष्टनिवारणार्थं वा एतद्विधानं दोषकोपात् । तथाच—सद्यःप्रसूतानां क्षीरगुणे 'क्षीरं सद्यःप्रसूतानां विरसं दोषकारकम् । तस्मात्सद्यः-प्रसूतानां जायते श्लैष्मिकं पयः' इति । अतो यदुक्तं विधानं तदवश्यमत्रैवोचितम् । तथाच सुश्रुते लिखितं 'तस्मात्प्रथमेऽहनि मधुसर्पिरनन्तमिश्रं मन्त्रपूतस्त्रिकालं पाययेत्, द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं सर्पिः, तृतीये च ततः प्राप्तिवारितस्तन्यं मधुसर्पिः स्वपाणितलसम्मिश्रं द्विकालं पाययेत् । अनन्तः केशरज्ज्(कं) सुवर्णं वा । वृद्धवाग्भटे तु 'अनन्तामिश्रे मधुसर्पिणी' इति पाठः । तत्र चानन्ता दूर्वा व्याख्याता, तत्र राक्तिकामात्रं देयं । अन्ये च प्रयोगाः—'सौवर्णसुकृतं चूर्णं कुष्ठं मधुघृते वचा । मत्स्याक्षकः शङ्खपुष्पी मधु सर्पिः सकाञ्चनम् ॥ अर्कपुष्पी घृतं क्षौद्रं चूर्णितं कनकं वचा । हेमचूर्णानि वैदुर्यः श्वेता दूर्वा घृतं मधु । चत्वारोऽभिहिताः प्राशाः श्लोकार्धेषु चतुर्ष्वपि । कुमारानां वपुर्मैधाबलपुष्टिविवर्धनाः ॥' संवत्सरं यावदेते योगाः सेव्याः, अन्ये द्वादशवर्षाण्याहुः । सुश्रुतादेतत् । उक्तान्यौषधानि व्याख्यायन्ते । सौवर्णचूर्णं नागकेशरचूर्णं यद्वा कुंकुमचूर्णं, मत्स्याक्षकः मछेंछी, ब्राह्मी च, अर्कपुष्पी पयस्या यद्वा अर्कपुष्पी ईशलता, श्वेता दूर्वा, श्वेतेतिविशेषणम्, यद्वा केचिद्वचामाहुः, वैदुर्यः निम्बः, कनकवाचकं सर्वत्र केशरमेव । मात्रापि लिख्यते 'विडङ्गफलमात्रं तु जातमात्रस्य भेषजम् । एतेनैव प्रमाणेन मासिमासि विवर्धनम् ॥ कोलमात्रं च क्षीरादेर्दद्याद्भैषज्यकोविदः । क्षीराद्वादेः कोलमात्रमत्रे चोदुम्बरोपमम् ।' इति कुमारपोषणविधानम्] ॥ २० ॥

१—यद्यपि कोष्टकान्तर्गतः पाठः १४ श्लोकस्य टीकारूपः अतस्तत्रैव मुद्रयितुमुपयुक्तस्तथापि मदृष्टमातृकास्वत्रैव लिखितत्वात्तथैवेहापि मुद्रितः ।

शा. सं. १०

गू०—अथ प्रकृतेरपि शरीराङ्गत्वात् शरीरे प्रकृतिविवरणमाह—

अल्पकेशः कृशो रूक्षो वाचालश्चलमानसः ।

आकाशचारी स्वप्नेषु वातप्रकृतिको नरः ॥ २१ ॥

दी०—इदानीं प्रकृतिलक्षणमाह—अल्पेत्यादि । वातप्रकृतिको नर ईदृशो भवति कीदृशस्तमाह—अल्पकेश इति । तुच्छकेशः अदीर्घकेश इत्यन्ये, यतो वातस्यातिरौक्ष्यत्वेन त्वक्पारुष्यादल्पकेशत्वम् । पुनः कीदृशः ? कृशो दुर्बलः, वातस्य शोषकत्वात् रूक्षगुणत्वादस्त्रिगुणः, वाचाल इति प्रवचनशीलः, चलमानस इति चञ्चलचित्तः, वातस्य चलगुणत्वात् स्वप्नेष्वपि आकाशचारी भवतीति यथा वायुराकाशे चरतीति स्वभावात् । प्रकृतिस्तु स्वभाव एवेत्याहुराचार्याः, यतः—'शुक्रशोणितसंयोगे यो भवेद्दोष उत्कटः । प्रकृतिर्जायते तेन तस्या मे लक्षणं शृणु' इति ॥ २१ ॥

गू०—ननु प्रकृतिस्तु पूर्वोक्ता जगत्कर्त्री, इत्याशङ्क्य कथमत्र न पुनरुक्तिदोषः, उच्यते, इयं तु शरीरस्वभावलक्षणा प्रकृतिः शुक्रार्तवसंयोगे दोषोत्कृष्टजन्या सप्तविधा । तथाच सुश्रुते लिखितं—'शुक्रशोणितसंयोगे यो भवेद्दोष उत्कटः । प्रकृतिर्जायते तेन तस्या मे लक्षणं शृणु ॥' वाग्भटे च 'शुक्रासृक्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्भाशयार्तिषु । यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोदिता ।' सप्तधा प्रकृतिरित्युक्तेर्वातप्रकृतिमाह—अल्पकेश इति । एवंभूतो नरः वातप्रकृतिको भवतीति योजना । रूक्षः रूक्षाङ्गः, वाचालः बहुजल्पकः, चलमानसः चलचित्तः, स्वप्नेषु आकाशचारी आकाशभ्रमणशीलः, नरशब्दोऽत्र सामान्यमनुष्यवाचकः स्त्रीपुंविषयः । यतः स्त्रीणां भिन्ना प्रकृतिर्नोक्ता ॥ २१ ॥

गू०—अथ पित्तप्रकृतिमाह—

अकालपलितैर्व्याप्तो धीमान्स्वेदी च रोषणः ।

स्वप्नेषु ज्योतिषां द्रष्टा पित्तप्रकृतिको नरः ॥ २२ ॥

दी०—अथ पित्तप्रकृतिमाह—अकालपलितैरिति । पित्तप्रकृतिको नर ईदृशो भवति । कीदृशस्तमाह—अकालपलितैर्व्याप्त इति । अकाले असमये पलितैर्वार्धक्यैर्व्याप्तः पित्तस्योष्मगुणत्वात् । तदुक्तं—'क्रोधशोकश्चमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः । पित्तं च केशान् पचति पलितं तेन जायते' इति । पुनः कीदृशः ? धीमान् बुद्धिमान् सत्त्वगुणबाहुल्यात्, स्वेदीति । प्रस्वेदयुक्तः, पित्तस्योष्ममयत्वात् द्रवगुणत्वाच्च । रोषण इति । रोषयुक्तः पित्तस्य तीक्ष्णत्वात् स्वप्नेष्वपि ज्योतिषाम-

Date	
1	1
2	2
3	3
4	4
5	5
6	6
7	7
8	8
9	9
10	10
11	11
12	12
13	13
14	14
15	15
16	16
17	17
18	18
19	19
20	20
21	21
22	22
23	23
24	24
25	25
26	26
27	27
28	28
29	29
30	30
31	31
32	32
33	33
34	34
35	35
36	36
37	37
38	38
39	39
40	40
41	41
42	42
43	43
44	44
45	45
46	46
47	47
48	48
49	49
50	50
51	51
52	52
53	53
54	54
55	55
56	56
57	57
58	58
59	59
60	60
61	61
62	62
63	63
64	64
65	65
66	66
67	67
68	68
69	69
70	70
71	71
72	72
73	73
74	74
75	75
76	76
77	77
78	78
79	79
80	80
81	81
82	82
83	83
84	84
85	85
86	86
87	87
88	88
89	89
90	90
91	91
92	92
93	93
94	94
95	95
96	96
97	97
98	98
99	99
100	100

श्यादीनां तारकादीनां च द्रष्टा अवलोककः यत्तत्पित्तमु-
ष्णमुक्तं तत्तद्गुणत्वात् ॥ २२ ॥

गू०—अकालेति । एवंभूतो नरः पित्तप्रकृतिको
भवतीति योज्यम् । अकाले तरुणावस्थायां पलितैः
श्वेतैः, (व्यासः) धीर्धारणावती बुद्धिस्तद्युक्तः, स्वेदी
प्रखेदबहुलः, रोषणः क्रोधाहुः, स्वप्नेषु ज्योतिषां
ज्योतीरूपाणाम् (द्रष्टा) ॥ २२ ॥

गू०—अथ श्लेष्मप्रकृतिमाह—

गम्भीरबुद्धिः स्थूलाङ्गः स्निग्धकेशो महाबलः ।

स्वप्ने जलाशयालोकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः ॥ २३ ॥

ज्ञातव्या मिश्रचिह्नैश्च द्वित्रिदोषोल्बणा नराः ।

दी०—अथ कफप्रकृतिको नर ईदृशो भवति,
कीदृशस्तमाह—गम्भीरबुद्धिरिति । गम्भीरबुद्धिः ग-
म्भीरा अतलस्पर्शा सर्वकार्यक्षमा बुद्धिर्यस्य स तथा ।
कफस्य तमोगुणाधिकत्वात् स्थूलाङ्गः स्थूलशरीरः,
मेदोऽधिकत्वात्, यतः कफस्तु मेदोवृद्धेर्मूलमेव ।
स्निग्धकेश इति । तस्य स्नेहगुणत्वात्, महाबल इति
ओजसा शरीरे कर्मसामर्थ्यम्, यतः धातूनां यत्परं
तेजस्तत्त्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते, अतएव कफबाहु-
ल्याच्छुक्रं शुक्रायत्तं बलमिति वचनम् । स्वप्ने जला-
शयालोकीति । जलाशयं नदीनदतडागादिकं कफस्य
सौम्यगुणत्वात् ॥

इदानीं द्विदोषजत्रिदोषजप्रकृतेर्लक्षणानि दर्शय-
न्नाह—ज्ञातव्या इति । मिश्रचिह्नैर्मिलितलक्षणैः कृत्वा
द्वित्रिदोषोल्बणा नरा बोद्धव्याः, तेन पूर्वोक्तयोर्दोषयो-
र्मिलितलक्षणैर्द्विदोषजा प्रकृतिर्ज्ञेया इत्यभिप्रायः,
त्रयाणां दोषाणां मिलितलक्षणैस्त्रिदोषजा प्रकृतिरव-
गन्तव्येति भावः ॥ २३ ॥

गू०—गम्भीरबुद्धिरिति । एवंभूतो नरः श्लेष्म-
प्रकृतिको भवतीत्यत्रापि योजना । किंभूतः? गम्भीर-
बुद्धिः गम्भीरा अचञ्चला बुद्धिर्यस्य, जलाशयाऽलोकी
जलस्थाने आलोकयतीति सः । अथ द्विदोषजत्रिदोषप्र-
कृतिमाह—मिश्रदोषैर्द्विदोषचिह्नैः द्वन्द्वजास्त्रयः त्रिदोषज
एकः, एवं सप्तप्रकृतयः । इति प्रकृतिभागः । वाता-
दिप्रकृतिवत्सत्वादयोऽपि सप्त प्रकृतय इत्येके । तथाच
वाग्भटे—‘शौचास्तिक्यादिभिश्चैव गुणैर्गुणमयीं वदेत् ।’
तथाच सुश्रुते—‘महत्प्रकृतयस्त्वन्यास्तमःसत्वरजः-
कृताः । प्रोक्ता लक्षणतः सम्यक् भिषक् ताश्च विभाव-

येत् ॥ ता आह—‘सात्विकाः सप्त विख्याता राजसाः
षट् प्रकीर्तिताः । तिस्रस्तु तामसाः प्रोक्तास्तासां लक्ष-
णमुच्यते ॥ वाग्भटेन पुनर्हीनमध्योत्तमश्रेष्ठनिन्द्य’
इत्येवं मेदभूता अपि उक्ताः । तद्यथा—‘शुक्रार्तवस्य
जन्मादौ विशेषेण (च) विक्रमः । ताश्च प्रकृतयस्तिष्ठो
हीनमध्योत्तमाः पृथक् ॥’ समधातुः समस्तास्तु सम-
धातुः समदोषः श्रेष्ठः, द्विदोषजा निन्द्याः । ननु प्रकृतिस्तु
रजःशुक्रसंयोगे दोषाधिक्येन भवतीति । अथ च एका
सन्निपातजा भवति तेभ्यो मरणं कथं न स्यादित्यत
आह—‘विषजातो यथा कीटो न विषेण विपच्यते ।
तद्वत्प्रकृतयो मर्त्यं शक्नुवन्ति न बाधितुम्’ ॥ इदं तु
वाग्भटे लिखितं, सुश्रुते तु—‘प्रकोपो वाऽन्यभावो वा
क्षयो वा नोपजायते । प्रकृतीनां स्वभावोऽयं जायते
गुरुतायुषः ॥’ इति प्रकृतिविवरणं समाप्तम् ॥ २३ ॥

दी०—अधुना शरीरविचारप्रसङ्गेन निद्रादीनामपि
विशेषोत्पत्तिमाह—

तमःकफाभ्यां निद्रा स्यान्मूर्च्छा पित्ततमोभवा ॥ २४ ॥

रजःपित्तानिलैर्भ्रान्तिस्तन्द्रा श्लेष्मतमोनिलैः ।

दी०—तम इति । निद्रा स्वप्नः सा तमःकफाभ्यां
स्यात् तमोगुणकफसंसर्गेण भवतीत्यर्थः । पित्ततमोभवा
मूर्च्छा, मूर्च्छा च रूपाद्यविज्ञानं मोहसंज्ञकं अचेतनरूपे-
त्यर्थः । यद्यपि वातादिभिस्त्रिभिर्दोषैः शोणितेन, मद्येन,
विषेण च मूर्च्छाभिमता, तथापि तस्याः पित्तप्रधानत्वेन
दर्शितत्वात् । तदुक्तम्—‘वातादिभिः शोणितेन मद्येन
च विषेण च । षट्स्वप्नेतास्तु पित्तं तु प्रभुत्वेनावतिष्ठते’
इति । रजःपित्तानिलैः कृत्वा भ्रान्तिः भ्रमणं, तदु-
क्तम्—‘योनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः ।
भ्रमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः’ इति ।
श्लेष्मतमोनिलैः कृत्वा तन्द्रा स्यात् । तन्द्रा निद्राभ्रमः,
तदुक्तम्,—‘इन्द्रियार्थेष्वसम्प्राप्तिगौरवं जुम्भणं क्लमः ।
निद्रार्तस्येव यस्येहा तस्य निद्रां विनिर्दिशेत्’ इति ॥ २४ ॥

गू०—निद्रादयोऽपि शरीरसम्भवा अतः शारीरप्र-
करणे तमःकफाभ्यां निद्रा स्याद्भवेत् । पित्ततमोभवा
मूर्च्छा स्यात् । रजःपित्तानिलैः भ्रान्तिः स्यात् ।
भ्रान्तिर्भ्रमः श्लेष्मतमोनिलैस्तन्द्रा स्यादिति योजना ।
अत्रानुक्रमेणापि निद्रालक्षणमाह—‘इन्द्रियाणां च
मनसो मोहो निद्राभिधीयते’ । चरके च ‘यदा तु
मनसि क्रान्ते सर्वात्मानः क्रमान्विताः । विषयेभ्यो

Date	Description	Amount	Balance
1890	Jan 1	100.00	100.00
1891	Feb 1	50.00	50.00
1892	Mar 1	25.00	25.00
1893	Apr 1	15.00	10.00
1894	May 1	10.00	0.00
1895	Jun 1	5.00	5.00
1896	Jul 1	3.00	2.00
1897	Aug 1	2.00	0.00
1898	Sep 1	1.00	1.00
1899	Oct 1	0.50	0.50
1900	Nov 1	0.25	0.25
1901	Dec 1	0.10	0.15
1902	Jan 1	0.05	0.10
1903	Feb 1	0.02	0.08
1904	Mar 1	0.01	0.07
1905	Apr 1	0.00	0.07
1906	May 1	0.00	0.07
1907	Jun 1	0.00	0.07
1908	Jul 1	0.00	0.07
1909	Aug 1	0.00	0.07
1910	Sep 1	0.00	0.07
1911	Oct 1	0.00	0.07
1912	Nov 1	0.00	0.07
1913	Dec 1	0.00	0.07

निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥ सुश्रुते च 'हृदयं चेतनास्थानमुक्तं सुश्रुत ! देहिनाम् । तमोऽभिभूते तस्मिन् निद्रा विशति देहिनाम् ॥ निद्राहेतुस्तमः सत्त्वं बोधने हेतुरुच्यते ।' इति निद्रा । मूर्च्छा रूपायविज्ञानं । तथाच तन्त्रान्तरे—'संज्ञोपधातुर्मूर्च्छा स्यान्मूर्च्छितं...तथा । कश्मलं प्रलयो मोहः, संन्यासस्तु मृतोपमः' इति मूर्च्छा । भ्रान्तिर्भ्रमः । तल्लक्षणम् भ्रमश्चक्रारूढस्येव विपरीतपदार्थज्ञानं च भ्रमः ॥ अथ तन्द्रालक्षणं ग्रन्थान्तरात्—'इन्द्रियाणां च मनसो मोहस्तन्त्रेति कथ्यते' । सुश्रुते वाग्भटे च तन्द्रालक्षणं—'कफोत्वणो वायुनोद्धूतो धमनी संनिरुध्य च । कुर्यात्संज्ञापहा तन्द्रा दारुणा मोहकारिणी । उन्मीलितविनिर्भुम्ने परिवर्तिततारके । भवतस्तत्र नयने लुलिते चलपक्ष्मणी । अर्वाक् त्रिरात्रात्साध्या सा न साध्या तु ततः परम् ।' इति तन्द्रालक्षणम् ॥ २४ ॥

गू०—अथ ग्लानिलक्षणमाह—

ग्लानिरोजःक्षयादुःखादजीर्णाच्च श्रमाद्भवेत् ॥ २५ ॥

यः सामर्थ्येऽप्यनुत्साहस्तदालस्यमुदीर्यते ।

दी०—अथ ग्लानिमाह—ग्लानिरिति । ग्लानिस्तु क्लमापरपर्यायवाचको हर्षक्षय इत्यर्थः । स च कारणचतुष्टयाद्भवति, किं तत् कारणचतुष्टयं ? ओजःक्षयादित्यादि । ओजः शुक्रं अशेषधातुधामाभिषिद्धितमोज इत्येके, तस्य क्षयाद्वलक्ष्यादिति स्पष्टार्थः । दुःखादिति । मानसोद्वेगादिकर्मणः । तच्च दुःखं त्रिविधमिति सुश्रुतः, आध्यात्मिकमाधिदैविकमाधिभौतिकमिति, एषां विवरणं न लिखितमत्र विस्तरभयात् । अजीर्णादित्यपरिपक्वाज्ज्वलस्वरूपात् । एतदपि त्रिविधं चतुर्विधं वा । त्रिविधमज्जं विष्टब्धादिसंज्ञं चतुर्थं रसशेषमिति । श्रमादिति । शरीरायासजननकर्मणः । स च व्यायामापरपर्यायवाचकशब्देन कथितः, 'शरीरायासजननं कर्म व्यायाम उच्यते'

१—आध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसं च । शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तं, मानसं—कामक्रोधलोभमोहभयेर्ष्याविषादविषयाविशेषादर्शननिबन्धनम् । अन्तरोपायसाध्यमिदम् । बाह्योपायसाध्यं च दुःखं द्वेधा आधिभौतिकमाधिदैविकं च । आधिभौतिकं—मानुषपशुपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तम् । आधिदैविकं च यक्षराक्षसविनायकग्रहावेशनिबन्धनम् । तदेतत्प्रत्यात्मवेदनीयं दुःखं रजःपरिणाममेदो न शक्यते प्रत्याख्यातुम् ॥

इति । ग्लानिलक्षणं तु प्रसङ्गात्तन्त्रान्तरीयोक्तम्—'वक्त्रे मधुरता तन्द्रा हृदयोद्वेष्टनं क्लमः । न चान्नमभिकाङ्क्षेत ग्लानिं तस्य विनिर्दिशेत्' इति । (प्रसङ्गात् तन्त्रान्तरीयोक्तं क्लमलक्षणं यथा—'योऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः । क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः' इति ।) अथाऽलस्यमाह—य इति । सामर्थ्यं कर्मणि सामर्थ्ये सति योऽनुत्साहोऽप्रहर्षः स आलस्यशब्देन वाच्यः । लक्षणमस्योक्तं यथा—'सुखस्पर्शप्रसङ्गित्वं दुःखद्वेषणलोलता । शक्तस्य चाप्यनुत्साहः कर्मण्यालस्यमुच्यते' इति ॥ २५ ॥

गू०—ओजःक्षयाद्यैर्ग्लानिर्भवेदिति योजना । ग्लानिशब्दस्तु क्लमवाचकः, 'क्लमु ग्लानौ' इति धातोरर्थत्वात् । तल्लक्षणं यथा—'यो जायते श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः । क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः' इति क्लमः । अथाऽलस्यलक्षणमाह—सामर्थ्येऽपि यः अनुत्साहः तदालस्यं उदीर्यते इति योज्यम् । इत्यालस्यलक्षणम् ॥ २५ ॥

गू०—अथ जृम्भालक्षणम्—

चैतन्यशिथिलत्वाद्यः पीत्वैकं श्वासमुद्धमेत् ॥ २६ ॥

विदीर्णवदनः श्वासं जृम्भा सा कथ्यते बुधैः ।

उदानप्राणयोरुर्ध्वयोगान्मौलिकफस्रवात् ॥ २७ ॥

शब्दः संजायते नस्तः क्षुतं तत्कथ्यते बुधैः ।

दी०—इदानीं जृम्भालक्षणमप्याह—चैतन्येति । पुरुषश्चैतन्यशिथिलत्वात् चैतन्यशिथिलीभावात् चैतन्यस्य ज्ञानलक्षणस्य शिथिलीभावं किञ्चिद्भूयतामनुभूय इव स्थितः सन् विदीर्णवदनो व्यात्तमुखो भूत्वा एकं श्वासमूर्ध्वगतं पीत्वा अपरं श्वासमधोगतं यदुद्धरेत् त्यजेत् सा बुधैः पण्डितैः सुश्रुतादिभिर्जृम्भा इति कथ्यते । जृम्भाकाले उद्वेष्टनं नेत्राश्रुस्रवणं च बोद्धव्यम्, यदुक्तं सुश्रुतेन—'पीत्वैकमनिलं श्वासमुद्वेष्टन् विवृत्ताननः । यन्मुञ्चति सनेत्राम्भः स जृम्भ इति कीर्तितः' ॥ चित्तस्य विषयान्तरव्यासक्तिविनिवृत्तये जृम्भाकारे छोटिकादानं लौकिकं सिद्धम्, वचनं हि—'क्षुद्रुत्पत नैजृम्भासु जीवतिष्ठाङ्गुलिध्वनिः' इति ॥ अथ छिक्कालक्षणं दर्शयन्नाह—उदानेति । य उदानप्राणयोरुर्ध्वयोगात् मूर्ध्नि स्रोतःपथस्थितात् कफस्रवाच्च यः शब्दः

१—बन्धनीधृतः पाठो नास्ति 'क' पुस्तके ।

२—'तेन' क ।

संजायते उत्पद्यते तेन शब्देन क्षुतं छिक्का कथ्यते बुधैरिति शेषः । तेनेति स्थाने नस्त इति पठन्त्येके, तत्र नस्तो नासिकातः । अन्यत्राप्युक्तं 'प्राणोदानौ च तौ स्यातां मूर्ध्नि स्रोतःपथस्थितौ । नस्तः प्रवर्तते शब्दः क्षुतं तदभिनिर्दिशेत्' इति ॥ २६ ॥ २७ ॥

गू०—यः विदीर्णवदनः चैतन्यशिथिलत्वात् चेतनाभूता वा देहचेष्टा तस्याः शिथिलभावात् । इति जृम्भालक्षणम् । अथ क्षुल्लक्षणम्—मौलिकफस्रवात् उदानप्राणयोरुर्ध्वयोगाद्यः नस्तः नासिकातः शब्दः संजायते तत्क्षुतं बुधैः कथ्यते इति योजना । मौलिकफस्रवात् मस्तककफस्रवात्, उदानकण्ठस्थो वायुः तयोरुर्ध्वगमनात्, क्षुतमिति छिक्कासंज्ञितं । इति क्षुल्लक्षणम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

गू०—अथोद्गारलक्षणम्—

उदानकोपादाहारस्वस्थितत्वाच्च यद्भवेत् ॥ २८ ॥

पवनस्योर्ध्वगमनं तमुद्गारं प्रचक्षते ।

इति श्रीदामोदरसूनुना शार्ङ्गधरेण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां शारीरे आहारादिगतिरध्यायः ॥ ६ ॥

दी०—अथोद्गारमाह—उदानकोपादिति । आहारस्वस्थितत्वाच्चेति आहारोऽशनं तस्य स्वस्थाने यदा स्थितिर्भवति तस्मादित्यर्थः । पवनस्य वायोर्यदूर्ध्वगमनं भवेत् तमुद्गारं प्रचक्षते इति भावः । उदानवायोरेव प्रकोपः । प्रकोपादेव तस्यैवोर्ध्वगमनमित्याचक्षते । समानवायोरुर्ध्वगमनमित्येके ॥ २८ ॥

इति श्रीवास्तव्यान्वयप्रकाशवैद्यभावसिंहात्मजेनाढमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायां प्रथमखण्डे आहारादिगतिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

गू०—उदानकोपात् पवनस्य यदूर्ध्वगमनं भवेत् तमुद्गारं (प्र)चक्षते इति योजना । कस्मादाहारस्य सुस्थितत्वात् ॥ २८ ॥

इति श्रीकाशीरामवैद्यविरचितायां शार्ङ्गधरगूढार्थदीपिकायामाहारादिगतिरध्यायः ॥ ६ ॥

अथ रोगगणनाध्यायः ।

दी०—पूर्वमुक्तं रोगाणां गणना चेति, अतस्तामपि दर्शयन्नाह—

रोगाणां गणना पूर्वं मुनिभिर्या प्रकीर्तिता ।

मयात्र प्रोच्यते सैव तद्भेदा बहवो मताः ॥ १ ॥

दी०—रोगाणामिति । रोगाणां ज्वरादीनां गणना संख्याकरणं पूर्वमादौ (या) प्रकीर्तिता कथिता मुनिभिर्लैकालिकज्ञानदर्शिभिः सैव गणना मया अत्रास्मिन् ग्रन्थे प्रोच्यते कथ्यते आचार्येणेति शेषः । तद्भेदा रोगभेदा बहवो मताः कथिताः, अत्रापि मुनिभिरिति शेषः । रोगज्ञेन रोगाणां संख्यामात्रमत्र ग्राह्यं नान्यदित्यभिप्रायः । संख्यामात्रमपि प्रयोजनार्थं निदानादिपञ्चकं रोगज्ञापकं दर्शितं तत्र सम्प्राप्तिस्तु कथिता तस्याः संख्यापर्यायं नामेति । तदुक्तं 'संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः । सा भिद्यते यथाऽत्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति' इति न्यायात् संख्यामात्रमपि नात्र निरर्थकम् ॥ १ ॥

गू०—अथ रोगगणनाऽध्यायो व्याख्यायते । पूर्वं रोगाणां ज्वरादीनां गणना या मुनिभिः प्रकीर्तिता कथिता सैव गणना मया शार्ङ्गधरेण प्रोच्यते । यतस्तद्भेदास्तस्या गणनाया बहवः भेदा मताः बहुमुनिप्रणीतत्वात् ॥ १ ॥

गू०—तत्रादौ सर्वरोगेषु ज्वरस्यैव प्राधान्याज्ज्वराणां नामान्याह—

पञ्चविंशतिरुद्दिष्टा ज्वरास्तद्भेद उच्यते ।

पृथग्दोषैस्तथा द्वन्द्वभेदेन त्रिविधः स्मृतः ॥ २ ॥

एकश्च सन्निपातेन तद्भेदा बहवो मताः ।

प्रायशः सन्निपातेन पञ्च स्युर्विषमज्वराः ॥ ३ ॥

सन्ततः सततश्चैव अन्येद्युष्कस्तृतीयकः ।

चैतुर्थकश्च पञ्चैते कीर्तिता विषमज्वराः ॥ ४ ॥

तथागन्तुज्वरोऽप्येकस्त्रयोदशविधो मतः ।

अभिचारग्रहावेशशपैरागन्तुकस्त्रिधा ॥ ५ ॥

श्रमाच्छेदक्षतादाहाच्चतुर्धा घातजो ज्वरः ।

कामाङ्गीतेः शुचो रोषाद्विषादौषधगन्धतः ॥ ६ ॥

अभिषङ्गज्वराः षट् स्युरेवं ज्वरविनिश्चयः ।

दी०—इदानीं संख्यामात्रं प्रकटयन्नाह—पञ्चविंशतीति । ज्वराः पञ्चविंशतिरुद्दिष्टाः कथिताः । पञ्चविंशतिरेवात्र हेतुज्वरेणैव दर्शिताः । सन्तापलक्षणो ज्वर इति । तदुक्तं—'क्रोधात्पित्तमेवाभिस्तदूष्मा ज्वरः'

१—'क' पुस्तके नास्ति । २—'सन्ततं सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ' इति 'क' पा० । ३—नास्ति 'क' पुस्तके । ४—'न्तव' 'क०' पा० । ५—'छेदा' 'क' पा० ।

Date	Description
1900	Jan 1
1901	Feb 1
1902	Mar 1
1903	Apr 1
1904	May 1
1905	Jun 1
1906	Jul 1
1907	Aug 1
1908	Sep 1
1909	Oct 1
1910	Nov 1
1911	Dec 1
1912	Jan 1
1913	Feb 1
1914	Mar 1
1915	Apr 1
1916	May 1
1917	Jun 1
1918	Jul 1
1919	Aug 1
1920	Sep 1
1921	Oct 1
1922	Nov 1
1923	Dec 1
1924	Jan 1
1925	Feb 1
1926	Mar 1
1927	Apr 1
1928	May 1
1929	Jun 1

इति । अत एवाह कैश्चित् 'दक्षापमानसंकुद्धो रुद्रनि-
श्वाससम्भवः । ज्वरोऽष्टधा पृथग्द्वन्द्वसंघाताऽगन्तुजः
स्मृतः' इति । अष्टप्रकारस्यैव पञ्चविंशतिभेदा
दर्शिताः । अथ पञ्चविंशतिविवरणमाह—पृथग्दोषैरि-
त्यादि । पृथग्दोषैः कृत्वा त्रयो भेदास्तेन वातेन पित्तेन
कफेनेत्यर्थः । द्वन्द्वभेदेनापि त्रिविधः, द्वन्द्वभेदेन
द्विदोषमिलितेन, तेन वातपित्ताभ्यां, वातश्लेष्मभ्यां,
श्लेष्मपित्ताभ्यामिति । एको भेदस्तु सन्निपातेन मिलि-
तदोषत्रयेण भवति । तद्भेदा बहवः स्मृता इति ।

१-माधव इत्यर्थः ।

२-वातज्वरलक्षणं यथा—

‘वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठौष्ठपरिशोषणम् ।

निद्रानाशः क्षवस्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च ॥ ८ ॥

शिरोहृद्वात्ररुग्बक्रैरस्यं गाढविद्धता ।

शूलाऽध्माने जृम्भणं च भवत्यनिलजे ज्वरे ॥ ९ ॥

इति (मा.नि.)

३-पित्तज्वरलक्षणं यथा—

वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राऽल्पत्वं तथा वमिः ।

कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ॥ १० ॥

प्रलापो वक्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा ।

पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च ॥ ११ ॥ इति ॥

४-कफज्वरलक्षणं यथा—

स्तैमित्यं स्तिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता ।

शुक्लमूत्रपुरीषत्वं स्तम्भस्तृप्तिरथापि च ॥ १२ ॥

नात्युष्णगात्रता हृदि रङ्गसादोऽविपाकिता ।

गौरवं शीतमुच्छेदो रोमहर्षोऽतिनिद्रता ।

प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजोऽक्ष्णोश्च शुक्लता ॥ १३ ॥

इति ।

५-वातपित्तज्वरलक्षणं यथा—

तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा ।

कण्ठास्यशोषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ॥ १४ ॥

पर्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ।

६-वातश्लेष्मज्वरलक्षणं यथा—

स्तैमित्यं पर्वणां भेदो निद्रागौरवमेव च ॥ १५ ॥

शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्तनम् ।

सन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ १६ ॥

तस्य सन्निपातस्य ज्वरस्य बहवो भेदास्त्रयोदशविधाः
स्मृताः कथिताः । ते तु नात्र गणिताः । यतो सन्नि-
पातज्वर एक एव निदानद्वारेण पूर्वाचार्यैर्दर्शितः ।
भेदास्तु दोषाणां हीनमध्याधिकभावेन कथिताः ।
तथाहि 'ह्युत्बणैकोत्बणैः षट् च हीनमध्याधिकाश्च षट् ।
समैरेको विकाराणां सन्निपातास्त्रयोदश' इति । पञ्च
विषमज्वरास्तु सन्निपातेनैव स्युः । (ते च)—
'सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ' इति यदुक्तं—
'ज्वराश्च विषमाः सर्वे सन्निपातसमुद्भवाः' इति वच-
नात् । एके 'चत्वारः सन्ततं हित्वा ज्ञेयास्ते विष-
मज्वराः' इति वदन्ति तन्मते तु विवादे सविस्तरं
तन्नात्र लिखितं विस्तरभयात् यतस्तज्ज्ञैस्तज्ज्ञातव्यमेव ।
आगन्तुकोऽप्येकः स च त्रयोदशविधो भिन्नहेतुत्वात् ।
तद्यथा त्रयोऽभिचारादिजनिताः, चत्वार आघातजाः,
षडभिषङ्गजाश्चेति । अभिचारादीनामपि व्याख्या लि-
ख्यते यथा—अभिचारो मन्त्रादिभिर्मारणप्रयोगः ।
ग्रहावेशो दुष्टग्रहावेशः, भूतादीनां च सम्बन्धेनावेशो
वा, शापो ब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धानामनिष्टाभिशपनम् । श्रम
इति । शरीरायासजननव्यापारलक्षणं कर्म तद्यायाम-

७-पित्तश्लेष्मज्वरलक्षणं यथा—

लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोहः कासोऽरुचिस्तृषा ।

मुहुर्दाहो मुहुः शीतं पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ १७ ॥

८-सन्निपातज्वरलक्षणं यथा—

क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजा ।

साप्तावे कलुषे रक्ते निर्मुग्धे चापि लोचने ॥ १८ ॥

सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवारुतः ।

तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः ॥ १९ ॥

परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परम् ।

घीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ॥ २० ॥

शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा ।

स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः ॥ २१ ॥

कृशत्वं नातिगात्राणां प्रततं कण्ठकूजनम् ।

*कोठानां श्यावरक्तानां सण्डलानां च दर्शनम् ॥ २२ ॥

मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च ।

चिरात् पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः ॥ २३ ॥

इति ॥

*कोठानां लक्षणं तु—‘वरदीदंष्ट्रसंकाशं कोठमित्यभिधीयते’

इति ॥

<p>1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that proper record-keeping is essential for ensuring the integrity and transparency of the financial system.</p> <p>2. The second part of the document outlines the various methods used to collect and analyze data. It describes how different types of information are gathered and how they are processed to generate meaningful insights.</p> <p>3. The third part of the document focuses on the role of technology in modern data management. It explores how advanced tools and software can streamline the data collection and analysis process, leading to more efficient and accurate results.</p>	<p>4. The fourth part of the document discusses the challenges associated with data management. It highlights the need for robust security measures to protect sensitive information from unauthorized access and the importance of ensuring data quality and consistency.</p> <p>5. The fifth part of the document provides a detailed overview of the various data sources used in the analysis. It identifies the different types of data collected and explains how they are integrated into the overall data set.</p> <p>6. The sixth part of the document describes the various data analysis techniques used to extract insights from the data. It covers a range of methods, from basic statistical analysis to more complex machine learning algorithms.</p>
<p>7. The seventh part of the document discusses the importance of data visualization in making sense of large data sets. It explains how visual representations can help identify patterns and trends that might not be apparent from raw data.</p> <p>8. The eighth part of the document outlines the various data storage solutions used to manage large volumes of information. It compares different storage technologies and discusses the factors that influence the choice of a particular solution.</p> <p>9. The ninth part of the document focuses on the role of data governance in ensuring the proper use and management of data. It discusses the various policies and procedures that are implemented to govern data access and usage.</p>	<p>10. The tenth part of the document discusses the various data security measures used to protect data from threats. It covers a range of techniques, from encryption to access control, and explains how they are used to ensure the confidentiality and integrity of the data.</p> <p>11. The eleventh part of the document provides a detailed overview of the various data integration techniques used to combine data from different sources. It describes how data is transformed and mapped to ensure compatibility and consistency across the different systems.</p> <p>12. The twelfth part of the document discusses the various data archiving methods used to store data for long-term retention. It explains how data is backed up and stored in a way that ensures its availability and integrity over time.</p>
<p>13. The thirteenth part of the document discusses the various data backup and recovery methods used to protect data from loss. It describes how data is backed up and how it can be restored in the event of a disaster or data corruption.</p> <p>14. The fourteenth part of the document outlines the various data migration techniques used to move data from one system to another. It explains how data is extracted, transformed, and loaded into the new system to ensure a smooth transition.</p> <p>15. The fifteenth part of the document focuses on the role of data quality in ensuring the accuracy and reliability of the data. It discusses the various methods used to identify and correct data quality issues, such as missing values and duplicates.</p>	<p>16. The sixteenth part of the document discusses the various data cleansing methods used to remove unwanted data from the data set. It describes how data is filtered and cleaned to ensure that only relevant and accurate information is used in the analysis.</p> <p>17. The seventeenth part of the document provides a detailed overview of the various data transformation techniques used to convert data from one format to another. It explains how data is mapped and transformed to ensure compatibility with the target system.</p> <p>18. The eighteenth part of the document discusses the various data integration methods used to combine data from different sources. It describes how data is extracted, transformed, and loaded into the target system to ensure a seamless integration.</p>
<p>19. The nineteenth part of the document discusses the various data storage solutions used to manage large volumes of information. It compares different storage technologies and discusses the factors that influence the choice of a particular solution.</p> <p>20. The twentieth part of the document focuses on the role of data governance in ensuring the proper use and management of data. It discusses the various policies and procedures that are implemented to govern data access and usage.</p> <p>21. The twenty-first part of the document discusses the various data security measures used to protect data from threats. It covers a range of techniques, from encryption to access control, and explains how they are used to ensure the confidentiality and integrity of the data.</p>	<p>22. The twenty-second part of the document provides a detailed overview of the various data integration techniques used to combine data from different sources. It describes how data is transformed and mapped to ensure compatibility and consistency across the different systems.</p> <p>23. The twenty-third part of the document discusses the various data archiving methods used to store data for long-term retention. It explains how data is backed up and stored in a way that ensures its availability and integrity over time.</p> <p>24. The twenty-fourth part of the document discusses the various data backup and recovery methods used to protect data from loss. It describes how data is backed up and how it can be restored in the event of a disaster or data corruption.</p>
<p>25. The twenty-fifth part of the document outlines the various data migration techniques used to move data from one system to another. It explains how data is extracted, transformed, and loaded into the new system to ensure a smooth transition.</p> <p>26. The twenty-sixth part of the document focuses on the role of data quality in ensuring the accuracy and reliability of the data. It discusses the various methods used to identify and correct data quality issues, such as missing values and duplicates.</p> <p>27. The twenty-seventh part of the document discusses the various data cleansing methods used to remove unwanted data from the data set. It describes how data is filtered and cleaned to ensure that only relevant and accurate information is used in the analysis.</p>	<p>28. The twenty-eighth part of the document provides a detailed overview of the various data transformation techniques used to convert data from one format to another. It explains how data is mapped and transformed to ensure compatibility with the target system.</p> <p>29. The twenty-ninth part of the document discusses the various data integration methods used to combine data from different sources. It describes how data is extracted, transformed, and loaded into the target system to ensure a seamless integration.</p> <p>30. The thirtieth part of the document discusses the various data storage solutions used to manage large volumes of information. It compares different storage technologies and discusses the factors that influence the choice of a particular solution.</p>

शब्देन वाच्यं, दाहोऽभ्यादिसम्भवः । क्षतः प्रहारः स च लोष्ठशस्त्रलगुडादिजनितः, छेदोऽस्त्रप्रभृतिभिः, कामोऽभिलाषः स चाभिमतकाभिन्यायप्राप्तिनिमित्तः, भीतिर्भयम्, सा च प्रभुनिमित्तादिका, शुक् शोकः सच धनबन्धुनाशादिनिमित्तः, रोषः क्रोधः स तु पराभिद्रोहादिलक्षणः, विषः स्थावरजङ्गमादिरूपस्तज्जनित इत्यर्थः । औषधगन्धत इति । तीव्रौषधिगन्धाग्राणजत्वादिति भावः । एवमित्यनेन प्रकारेण ज्वरविनिश्चयः कथितः, ज्वराणां विनिश्चयो ज्ञानं ज्वरसंख्यायामेव ज्ञानमित्यर्थः । यतः संख्याविकल्पेत्यादिना । ननु कथमादौ ज्वर एव प्रोक्तो नान्ये रोगाः ? सत्यं—ज्वरस्तु सर्वेषां प्रधानतमः । तदुक्तम्—‘देहेन्द्रियमनस्तापी-सर्वरोगा-ग्रजो बली । ज्वरः प्रधानं रोगाणामुक्तो भगवता पुरा’ इति ॥ २—६ ॥

गू०—उक्ताः पञ्चविंशतिज्वरास्तेषां संख्या क्रियते । पृथग्दोषैर्वातपित्तकफैस्त्रयः, द्वन्द्वभेदेन द्विद्विदोषेण त्रयः, सन्निपातेन एकः, तद्भेदाः सन्निपातेन बहवः, सन्धिकादयः एकोनपञ्चाशत् वृद्धसुश्रुतोक्ता बाहुल्यात्; यद्वा एकस्मिन्नेव सन्निपाते सर्वलक्षणान्तर्भूतत्वात्प्रोक्तः; माधवेनापि एक एव सन्निपातज्वरो लिखितः । सन्ततादयः पञ्च विषमज्वरा एक एवागन्तुकज्वरस्त्रयोदशविधः । एवं पञ्चविंशतिः । एषां लक्षणानि निदाने विज्ञेयानि विचारस्तु मधुकोशे । ननु सुश्रुतादिनिदानेऽष्टविधो ज्वरः कथितः तथोक्तं—‘दक्षा-पमानसंकुद्धो रुद्रनिःश्वाससंभवः । ज्वरोऽष्टधा पृथक् द्वन्द्वसंघातागन्तुकः स्मृत’ इति, कथमत्र पञ्चविंशतिः ? उच्यते, अष्टविधज्वरस्यैव पञ्चविंशतिविधो विस्तरः, पञ्चविधविषमज्वरस्य सन्निपातेऽन्तर्भूतत्वात् । एकविधस्यागन्तोरपि त्रयोदशधा भिन्नत्वात् ॥ २—६ ॥

गू०—अथातिसारसंख्यामाह—

पृथक्त्रिदोषैः सर्वैश्च शोकादामाज्जयादपि ॥ ७ ॥

अतीसारः सप्तधा स्याद्ग्रहणी पञ्चधा मता ।

पृथग्दोषैः सन्निपातात्तथा चामेन पञ्चमी ॥ ८ ॥

प्रवाहिका चतुर्धा स्यात्पृथग्दोषैस्तथास्ततः ।

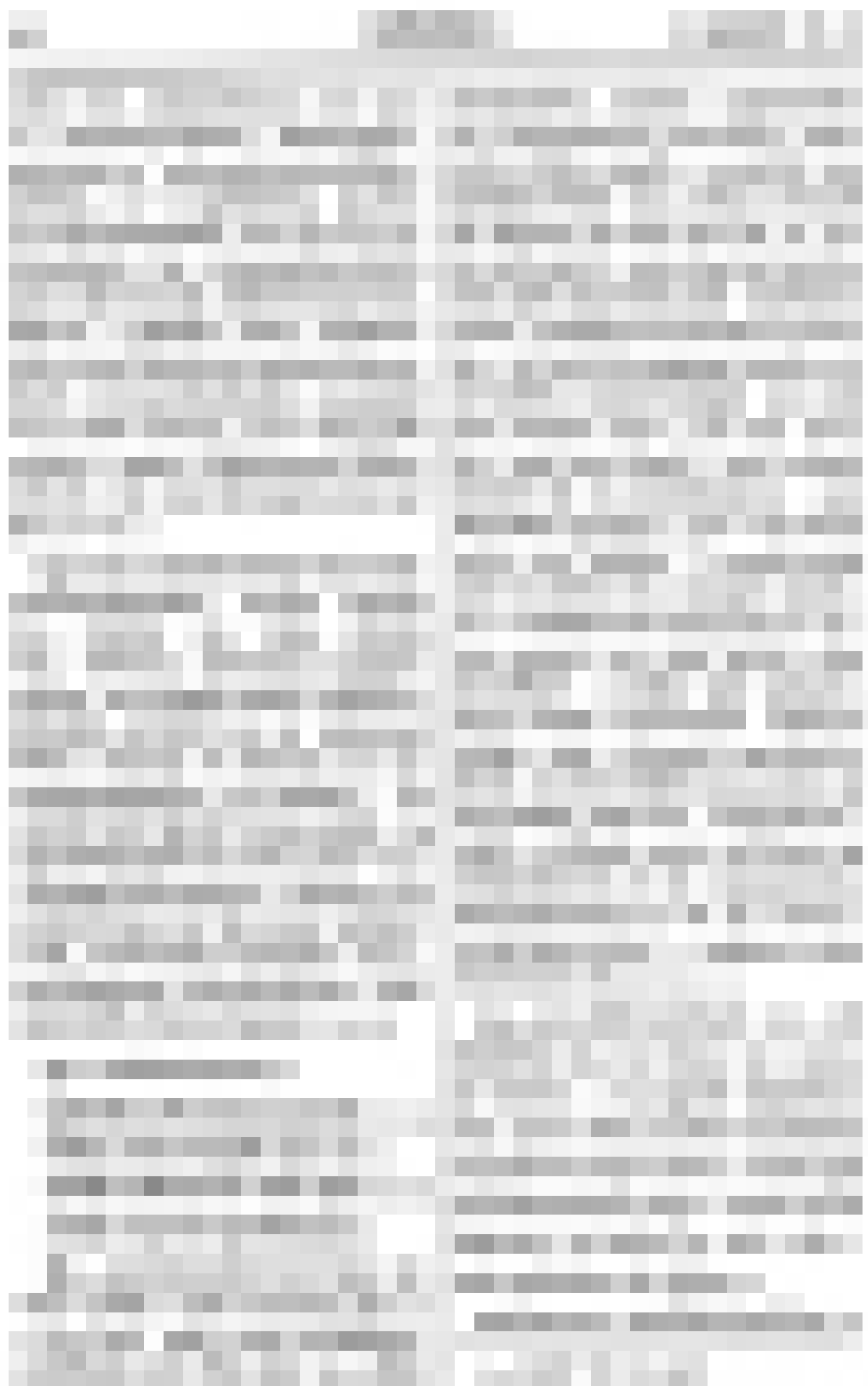
दी०—इदानीमतीसारादीनां रोगाणां भेदान् दर्शयन्नाह—पृथगिति । अतीव सरतीत्यतीसारो गुदेन । स च सप्त प्रकारो भवति । तद्यथा पृथग्दोषैरित्यादि । पृथग्दोषैरित्यनेन वातेन पित्तेन कफेन त्रयः, सर्वैरिति

मिलितदोषत्रयेणैकः, शोकादिति इष्टादिवियोगनिमित्तात्, आमादपरिपक्वसात्, आमाजीर्णाद्वा, अजीर्णमपक्वं च वर्षादिना, भयाद्भीतिः । ननु माधवेन षड्विधोतीसारो निगदितो यथा—‘एकैकशः सर्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः’ इति तत् कथमत्र सप्तविध इति ? उच्यते, निदानं तु नियतानियतभेदेन द्विविधं शोकाजीर्णादिभ्योऽपि कदाचिदतीसार उत्पद्यते । भयनिदानेनाप्यावश्यकमतीसारो भवतीत्यदोषः । यतो दृश्यते हि सभयपुरुषस्य तत्क्षणमेव द्रवसरणं गुदेनेति । तस्मादत्र नियतहेतुको नाम सप्तमो भयात् प्रतिपादित इत्यर्थः । इति सप्तधा प्रतिपादितः । ग्रहणी पञ्चधा मतेत्यादि । ग्रहणी वह्निस्थानं तदाश्रितो दोष एव संग्रहणीशब्दवाच्यः । कुत्रचिद्ग्रहणीदोष इत्युपदर्शनात्, तदुक्तं—‘षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्तिता । पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्तिता’ इति । ग्रहणाद्ग्रहणी मतेत्यपि । यतः—‘अभ्यधिष्ठानमत्रस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता’ इति । पञ्चधा पञ्चप्रकारा । तथा चामेन पञ्चमीति । आमेन आमवातेनेत्यर्थः । प्रवाहिका चतुर्धा स्यादित्यादि । सशब्दं कण्ठबलेन वायोरपानमार्गेण बहिर्निःसरणं प्रवाहिका । अस्याः पर्यायनामानि तन्त्रान्तरप्रतिपादितानि । यथा केचन विस्मृतीति नाम्ना कथयन्ति, एके चान्तर्ग्रन्थिरिति, केऽपि निश्चारं, निवाहिकामित्यपरे । चतुर्थेति । वातपित्तकफै रक्तजश्च । असं रुधिरम् । ननु प्रवाहिकाऽतीसारयोः को भेदः यस्माद्द्रवसरणत्वेनापकलक्षणयोगात्साधर्म्यं तत् कथं भेदः ? उच्यते—नानाद्रवधातुसरणमतीसारः । प्रवाहिकायां तु केवलं कफसरणमयमत्र भेदः ॥ ७ ॥ ८ ॥

गू०—पृथक् त्रिदोषैः वातपित्तकफैः त्रयः, सर्वैः त्रिभिर्मिलित्वा एकः, एकः शोकात्, एकः आमात्, एवं सप्तधासारः । ननु सुश्रुतादौ षड्विधोऽतीसारः पठितः तत्कथं न विरोधः तथाचोक्तं ‘सरत्यतीवातिसारं तमाहुर्व्याधिं घोरं षड्विधं तं वदन्ति’ । भयजस्य सुश्रुते वातिकातीसारावरुद्धत्वात् षड्विधः चरकमते भयजस्य लिखितत्वात्, अत्र सप्तविधः कृतः अतो न दोषः । अतीव सरतीत्यतीसार इति निरुक्तिश्च ॥

ग्रहणीसंख्यामाह—पृथग्दोषैर्वातपित्तकफैस्त्रयः, स

१—‘विवशी’ इति ‘क’ पुस्तके

त्रिपातादेका, आमेन पञ्चमी, एवं पञ्चधा निदाने ग्रहणी चतुर्धा लिखिता आमजाया अभावात् । प्रवाहिकामाह—पृथग्दोषैः वातपित्तकफैस्त्रिस्ततः सन्निपाताच्चतुर्थी, एवं चतुर्धा प्रवाहणात्प्रवाहिकाति-सारभेदः ॥ ७ ॥ ८ ॥

गू०—अजीर्णमाह—

अजीर्णं त्रिविधं प्रोक्तं विष्टब्धं वायुना मतम् ॥ ९ ॥

पित्ताद्विदग्धं विज्ञेयं कफेनामं तदुच्यते ।

विषाजीर्णं रसादेकं दोषैः स्यादलसस्त्रिधा ॥ १० ॥

विसूची त्रिविधा प्रोक्ता दोषैः सा स्यात्पृथक्पृथक् ।

दण्डकालसकश्चैक एकैव स्याद्विलम्बिका ॥ ११ ॥

दी०—अथाजीर्णान्याह—अजीर्णमिति । अजीर्णं त्रिविधं प्रोक्तमिति अजीर्णमित्यपरिपक्वाजनितां त्रिविधमिति वातादिभेदेन एके अजीर्णं विविधं प्रोक्तमित्यपि पठन्ति । तन्मतं तु माधवेनोक्तं यथा—‘आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः । अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥ अजीर्णं पञ्चमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च । वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम्’ इति । यद्रसादेकमजीर्णं तद्विषाजीर्णमत्र प्रतिपादितं विषवन्मारणात्मकत्वात्, रोगसङ्करकरमित्यन्ये । ननु आमाजीर्णादिभ्यो रसशेषस्य को भेदः ? उच्यते—आमादित्रयमन्नं रसशेषस्तु आहाररसजः । ‘दोषैः स्यादलसस्त्रिधा’ इति । दोषैर्वातादिभिरलसक इति विष्टब्धाजीर्णाद्भवति तस्य दोषस्थिरत्वनिमित्तादलसकसंज्ञा । यदुक्तं—‘प्रयाति नोर्ध्वं नाधस्तादाहारो न विपच्यते । कोष्ठे स्थितोऽलसीभूतस्तेन चालसकः स्मृतः’ इति । ननु विष्टब्धाजीर्णादलसकोत्पत्तिः विष्टब्धस्तु वातेनैव संभवति । यदुक्तं—‘अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धं च यदीरितम् । विसूच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका’ इति । कथमलसको वातादिभिस्त्रिभिर्दोषैः स्यात् ? नैष दोषः—दोषकार्ये दोषान्तरप्रकोप एव यथा सामान्यज्वरप्रकोपात् श्वासाद्युपद्रवाः, अथवा—‘एकः प्रकुपितो दोषः सर्वाण्येव प्रकोपयेत्’ इत्यादिवचनात् । विसूची त्रिविधा प्रोक्तेति । दोषैर्वातपित्तकफैः पृथक्पृथगिति व्यस्तानां दोषाणां त्रयो भेदा इत्यभिप्रायः । सा विसूची तु आमाजीर्णाद्भवति । विशेषेण सूचीभिरिव मर्माणि पीडयतीति विसूची, तदुक्तम्—‘सूचीभिरिव गात्राणि तुदन्

सन्तिष्ठतेऽनिलः । यस्याजीर्णेन सा वैद्यैर्विसूचीति निगद्यते’ इति । एवं दण्डकालसकमिति । तच्चालसकभेदभिन्नलक्षणत्वेन पृथग्दर्शितम् । तद्यथा—‘तिर्यग्गतास्तनुं दोषा दण्डवत् स्तम्भयन्ति ये । स दण्डालसकस्याज्यः शीघ्रं देहविनाशकृत्’ इति । विलम्बिकाप्येका साविदग्धाजीर्णप्रभवा कथिता इयमपि त्रिदोषजनितेत्युक्तत्वात् । यथा ‘दुष्टं तु भुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्च यस्याम् । विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्सामाचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः’ इति । ननु विलम्बिकालसकयोरपि वातकफप्रबल्योरुर्ध्वधोप्रवर्तनशील्योस्तुल्यत्वात् को भेदः ? उच्यते, अलसके शीघ्राः शूलदयो भवन्ति, विलम्बिकायां न भवन्तीति भेदः ॥ ९-११ ॥

गू०—विष्टब्धं वायुना पित्तेन विदग्धं कफेनामं एवं त्रिविधमजीर्णं प्रोक्तं । निदानमते तु षड्विधमजीर्णं रसशेषदिनपाकादिना । अथालसकविसूचीदण्डकविलम्बिकानां संख्यामाह—अलसो रोगः सर्वाजीर्णभेदः अलसाख्यः, विषाजीर्णरसात् त्रिधा स्यात् । कैर्दोषैर्वातपित्तकफैर्विषरूपं यदजीर्णं तस्माद्विषभावं त्रजेद्वापीति रसपाके उक्तत्वात् । एवं विसूची त्रिधा प्रोक्ता दण्डकालसकं एकैकप्रकारं तथा एकप्रकारा विलम्बिका त्रिदोषजन्यत्वात् ॥ ९-११ ॥

गू०—अथार्शोरोगगणना—

अर्शांसि षड्विधान्याहुर्वातपित्तकफास्ततः ।

सन्निपाताच्च संसर्गात्तेषां भेदो द्विधा मतः ॥ १२ ॥

सहजोत्तरजन्मभ्यां तथा शुष्कार्द्रभेदतः ।

त्रिवैव चर्मकीलानि वातापित्तात्कफादपि ॥ १३ ॥

दी०—अर्शांसीति । अरिवत् प्राणान् शृणन्ति हिंसन्ति इत्यर्शांसि अपाने मांसाङ्कुररूपाणीत्यर्थः । षड्विधानीति । दोषभेदेन, तत्रासतो रुधिरात्, यद्यपि तन्त्रान्तरे द्वन्द्वजानि प्रकृतिसमसमवायारब्धत्वात् पृथक् न गणितानि तथापि दोषद्वयस्य निदानमेलके लक्षणमेलके च द्वन्द्वोल्बणानि द्वन्द्वजानि प्रतिपादितानि । तदुक्तं—‘हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद्वन्द्वोल्बणानि च । सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणैः समम्’ इति । द्वन्द्वोल्बणमित्यनेन सर्वेषामर्शसां त्रिदोषजत्वादधिकेन तु व्यपदेश इति दर्शितम् । यदाह चरकः—‘अर्शांसि खलु जायन्ते न सन्निपतितैस्त्रिभिः । दोषैर्दोषविशेषस्तु

1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities. It emphasizes that proper record-keeping is essential for transparency and accountability, particularly in financial matters.

2. The second part outlines the various methods and tools used to collect and analyze data. This includes both traditional manual methods and modern digital technologies, highlighting the advantages of each approach.

3. The third part focuses on the challenges faced in data collection and analysis, such as data quality issues, incomplete information, and the complexity of large datasets. It provides strategies to overcome these challenges and ensure the reliability of the data.

4. The fourth part discusses the ethical considerations surrounding data collection and analysis. It addresses issues like privacy, consent, and the potential for misuse of data, emphasizing the need for strict adherence to ethical guidelines.

5. The fifth part concludes by summarizing the key findings and recommendations. It stresses the importance of continuous improvement in data collection and analysis processes to stay relevant in a rapidly changing environment.

विशेषः कथ्यतेऽर्शां' इति । द्वन्द्वजानामत्रैकभेदो जालैकवचनत्वात् । तेषां भेदो द्विधा मत इति । तेषां षड्विधानां द्विधेति सहजोत्तरजन्मभ्यां सूचितः, सह शरीरेण जातानि गुदवल्यारम्भकवीर्यभागस्य दोषदूषितत्वात् कुलजानामित्यर्थः । उत्तरजन्मेति जन्मोत्तरसंबन्धीन्यर्शांसि मिथ्याऽहारविहाराभ्यामुद्भूतैर्दोषैर्भवन्तीत्युत्तरजन्मानीत्यर्थः । माधवेन तु सहजार्शःषड्विधसंख्यायां पठितमेव, तदाह—'पृथग्दोषैः समस्तैस्तु शोणितात् सहजानि च । अर्शांसि षट्प्रकाराणि विद्याद्गुदवलित्रये' इति । सहजार्शतो भिन्नलक्षणात्तत्वात् प्रसङ्गतोऽपि सहजार्शसां लक्षणान्याह सुश्रुतः—'दुर्दर्शनानि परुषाणि पाण्डूनि दारुणान्यन्तर्मुखानि च तैरुपद्रुतः कृशोऽल्पभुक् शिरासन्ततगात्रोऽल्पप्रजः क्षीणरेताः क्षामस्वरः क्रोधनोऽल्पाग्निर्ग्राणशिरोऽक्षिश्रवणरोगी सततमन्त्रकूजाटोपहृदयोपलेपासेकप्रभृतिभिः पीड्यते' इति सहजानां लक्षणम् । शेषाणि तूत्तरजन्मशब्दवाच्यानि न केवलं सहजोत्तरजन्मभ्यां द्विधा, किन्तु शुष्कार्द्रभेदतो द्विधा भवन्ति तेन तु गुदाङ्कुरा एके शुष्काः स्नावरहिता भवन्ति अत्यनिलत्वात्, एके आर्द्राः स्नावयुक्ताः पित्तरक्तातिप्रकोपत्वात् । त्रिधैव चर्मकीलानीति । गुदौष्ठं परित्यज्य कीलसदृशमर्शः कुर्यात्, तत्कीलकमिति तत्रार्शसामेवासंभवत्वादसौ भेदः । तदुक्तं—'व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः । कीलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलं तु तद्विदुः' इत्यत्राऽपि त्वचो बहिरित्यनेन गुदौष्ठं व्यज्यत इति व्याख्यानयन्ति । तदुदोष्ठं कियत्परिमाणमिति विवक्षायां सुश्रुतः—अर्धपञ्चाङ्गुलपरिमाणं गुदमिति तस्यावयवभूतास्तिष्ठो वलय उपर्युपरि व्यवस्थिताः शङ्खावर्तनिभाः प्रवाहणी विसर्जनी संवरणी चेति । तत्र गुदौष्ठं अर्धाङ्गुलं सार्धयवम्, सार्धैकाङ्गुलीप्रमाणा प्रथमावली । द्वितीया सार्धैकाङ्गुली तृतीयाऽपि सार्धैकाङ्गुली एवमर्धपञ्चाङ्गुलमिति । भोजेऽप्युक्तम्—'रोमान्तेभ्यो यवादर्धं गुदोष्ठं परिचक्षते । गुदोष्ठादङ्गुलं चैव प्रथमां तां वलिं विदुः ॥ सार्धैकाङ्गुलमानेन अन्ये च परिकीर्तिते ॥' इति ॥ १२-१३ ॥

गू०—वातादेः षड्विधान्यर्शास्याहुः । मुनय इति शेषः । वातात्पित्तात्कफादसं रक्तं तस्मात्सन्निपातात्

संसर्गाद्विदोषसंबन्धः तस्मात् एवं षट् । ननु सुश्रुते तु षट् संसर्गजानि प्रोक्तानि भिन्नान्येव प्रकृतिसमवेतत्वात् पृथग् नोक्तानि । तथाचोक्तं सुश्रुते—'अर्शःसु दृश्यते रूपं यदा वै दोषयोर्द्वयोः । संसर्गत्वं विजानीयात्संसर्गः षड्विधश्च स' इति । उच्यते—अत्र संसर्गजानि मध्ये गणितानि सरुजानि जन्मोत्तराणि शुष्कार्द्राणि च चर्मकीलं च एतान्यर्शोभेदानि भिन्नानि भवन्ति । तान्याह—सहजोत्तरं जन्मानन्तरं तथा शुष्कार्द्रभेदतः तेषां भेदस्तु द्विधा स्मृतः कथितः । देहेन सहजातं सहजमुच्यते । उत्तरजन्म उत्तरं पश्चाजन्म यस्य तदुत्तरजन्म जन्मानन्तरं जातमित्यर्थः । चर्मकीलान्यपि तद्भेदजातिभिन्नानि भवन्ति तानि वातात् पित्तात् कफादेर्विधानि भवन्ति । नन्वर्शः किमात्मकं किंस्वरूपं भवतीत्याह—अरिवत् शृणोति हिनस्तीत्यर्थः । पृषोदरादित्वाश्रित्युक्तिः । तदुक्तं वाग्भटे—'अरिवत्प्राणिनो मांसकीलने निविशन्ति यत् । अर्शांसि तस्मादुच्यन्ते गुदमार्गनिरोधतः ।' माधवनिदाने च—'दोषस्त्वङ्मांसमेदांसि संदूष्य विविधाकृतीन् । मांसाङ्कुरा अपागादौ कुर्वन्त्यर्शांसि ताञ्जगुः' इत्यर्शोर्गणना ॥ १२-१३ ॥

गू०—अथ कृमिगणनामाह—

एवं विंशतिभेदेन कृमयः स्युर्द्विधा च ते ।

बाह्यास्तथाभ्यन्तराः स्युस्तेषु यूका बहिश्चराः ॥ १४ ॥

लिक्षाश्चान्येऽन्तरचराः कफात्ते हृदयोदकाः ।

अन्नादा उदरावेष्टाश्चयुरवश्च महागुहाः ॥ १५ ॥

सुगन्धा दर्भकुसुमास्तथा रक्ताश्च मातरः ।

सौरसा लोमविध्वंसा रोमद्वीपा उदुम्बराः ॥ १६ ॥

केशादाश्च तथैवान्ये शकृज्जाता मकरुकाः ।

लेलिहाश्च सल्लनाश्च सौसुरादाः ककेरुकाः ॥ १७ ॥

तथान्यः कफरक्ताभ्यां संजातः स्नायुकः स्मृतः ।

व्रणस्य कृमयश्चान्ये विषमा बाह्ययोनेयः ॥ १८ ॥

दी०—एकविंशतिभेदेनेति । कृमयस्तु एकविंशतिभेदेन विख्याताः, ते तु बाह्याभ्यान्तरभेदेन द्विधा भवन्ति । तेषु यूका बहिश्चरा इति । तेषु कृमिसमूहेषु यूका लिक्षाश्च बहिश्चरा बाह्या बहिःशरीरे जाताः । अन्ये अवशिष्टास्तु अन्तरचरा ज्ञातव्या इति शेषः । अन्तरं कोष्ठेषु चरन्तीति । ते चाष्टादशप्रकारा भवन्ति । तद्यथा—हृदयोदकादिदर्भकुसुमान्ताः । सप्तकफादिति । कफप्रायदोषजाः, एतेषां स्वरूपमपि तन्त्रान्तरे

चोक्तं—‘पृथुग्रन्निभाः केचित्केचिद्रूपदोषमाः ।
रूढधान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घास्तथाऽणवः ॥ श्वेतास्ताम्रा-
वभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते’ इति । तथा रक्ताच्चेति
षट्कमयो भवन्ति, तेच मातरप्रभृतिकेशादपर्यन्ताः,
आकारादयेते यथा—‘रक्तवाहिशिरास्थानरक्तजा ज-
न्तवोऽणवः । अपादा वृत्ताम्राश्च सौक्ष्म्यात् केचिद-
दर्शनाः’ इत्येते षड्भेदाः कुष्ठैककारका विज्ञेयाः ।
तथाऽन्ये पञ्च कृमयः शकृज्जाता भवन्ति, शकृत्
पुरीषं, तदुक्तम्—‘पक्षाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽथो
विसर्पिणः’ इति । तेतु मकरुकादिकेरुकाः पञ्च
स्वरूपतो यथा—‘पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यामपीतसिता-
ऽसिताः’ इति । इत्येवमेकविंशतिकृमयो व्याख्याताः ।
ननु माधवेन विंशतिकृमिभेदा दर्शिताः, ‘नामतो
विंशतिविधा’ इत्यादिवचनत्, तत्कथमत्रैकविंशतिर्नि-
गद्यते? उच्यते, माधवेन तु बाह्यगताः कृमयो द्विभेदाः
कथिताः, तद्यथा—‘तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्ब-
राश्रयाः । बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिख्याश्च नामतः ।
द्विधा ते कोष्ठपिडकाकण्डूगण्डान् प्रकुर्वते’ इति, अत्र
तु विंशतिरिति संज्ञावर्णभेदात् स्थानभेदाच्च पृथङ्
न गणिता इति न दोषः । अन्यः स्नायुकसंज्ञः
कृमिरेव स तु कफरक्ताभ्यां संजातः । ननु यद्येवं
तर्हि द्वाविंशतिकृमयः कथं न गणिताः? सत्यम्—
अयमपि कफजेषु सप्तसु कृमिषु ये दीर्घास्तेषां भेद
एव । अतएव कफरक्ताभ्यां संजायत इत्युक्तम् । यतः,
‘कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः’ इत्यादि-
वचनात् स्नायुकरूढित्वेनाऽत्र भिन्नविकृतसार्थदर्शनाच्च
पृथक् गणित इति न दोषः ॥ १४-१८ ॥

गू०—बाह्याभ्यन्तरभेदतः द्वाविंशतिप्रकारेण
उक्ताः कृमयः द्विधा भवन्ति । ते बाह्या द्वौ, आभ्यन्तराः
पञ्च । तथान्यः कफरक्ताभ्यां संजातः स्नायुकः अन्ये
व्रणकृमयः, एतौ द्वौ भेदौ एवं द्वाविंशतिः । ननु सुश्रुते
तु कृमयो विंशतिविधा उक्ताः । तथा च सुश्रुते—‘कृम-
यस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः । वह्निर्मलकफा-
सृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः । नामतो विंशतिविधा
बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः’ इति कथं अत्र द्वाविंशतिः?
उच्यते, कृमयस्तु विंशतिविधा एव । अथ च स्नायुकैः
व्रणकृमिभिर्भिलित्वा द्वाविंशतिः, ते सुश्रुतादौ भिन्ना
उक्ताः अतो न दोषः । कृमिजनिता रोगः कृमिरोग
इति निरुक्तिः तथा च कृमिजातलक्षणम् ॥ १४-१८ ॥

शा० सं० ११

गू०—अथ पाण्डुकामलाहलीमकसंख्यामाह—

पाण्डुरोगाश्च पञ्च स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा ।

त्रिदोषैर्मृत्तिकाभिश्च तथैका कामला स्मृता ॥ १९ ॥

स्यात्कुम्भकामला चैका तथैकं च हलीमकम् ।

दी०—पाण्डुरोगश्चेति । पाण्डुर्वर्णत्वेनोपलक्षितो
रोगः पाण्डुरोग इति रूढिः । पञ्च स्युरिति पञ्चप्रकारा
भवन्तीत्यर्थः । ते के वातपित्तकफैः कृत्वा व्यस्तास्त्रयो
भेदाः, त्रिदोषैरिति मिलितदोषत्रयेणैको भेदः । मृत्ति-
काभिरिति मृद्भक्षणादेकः, एवं पञ्च प्रकाराः पाण्डुरोग-
भेदा बोद्धव्याः । मृत्तिकाभिरिति बहुवचनत्वेन बहवो
मृत्तिकादोषप्रकोपविशेषण दर्शिताः, तथाहि—‘मृत्ति-
कादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः । कषाया
मारुतं पित्तमूषरा मधुरा कफम् । कोपयेन्मृदसादींश्च
रौक्ष्याद्भुक्तं च रौक्ष्येत्’ इति । प्रसङ्गतोऽपि तत्स्वरूपं
सुश्रुतोक्तमाह—‘या पीतवर्णा मधुरा कषाया कृष्णा
मधुक्षारगुणोपपन्ना । रक्ता च तिक्ता कटुका च नीला
सिता च माधुर्यगुणा सहा स्यात्’ इत्युक्तत्वात् । तथैका
कामला मतेत्युपेक्षितात्पाण्डुरोगत एव कामला भवति ।
तदुक्तम्—‘पाण्डुरोगी च योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवेते ।
तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते’ इति ।
रोगाय कामलास्वरूपायेत्यभिप्रायः । तस्मात् कुम्भ-
कामला चैकेति कुम्भकामलाऽप्येका भवति ।
कामलाया अवस्थान्तरं कुम्भकामलेत्युच्यते, यतः—
‘कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला’
इत्यादिवचनात् । एकं हलीमकमिति तदपि पाण्डुरोगा-
वस्थायामेव भवति । तदुक्तम्—‘यदा तु पाण्डोर्वर्णः
स्याद्वरितः श्यावपीतकः । हलीमकं तदा तस्य
विद्यादनिलपित्ततः’ इति ॥ १९ ॥

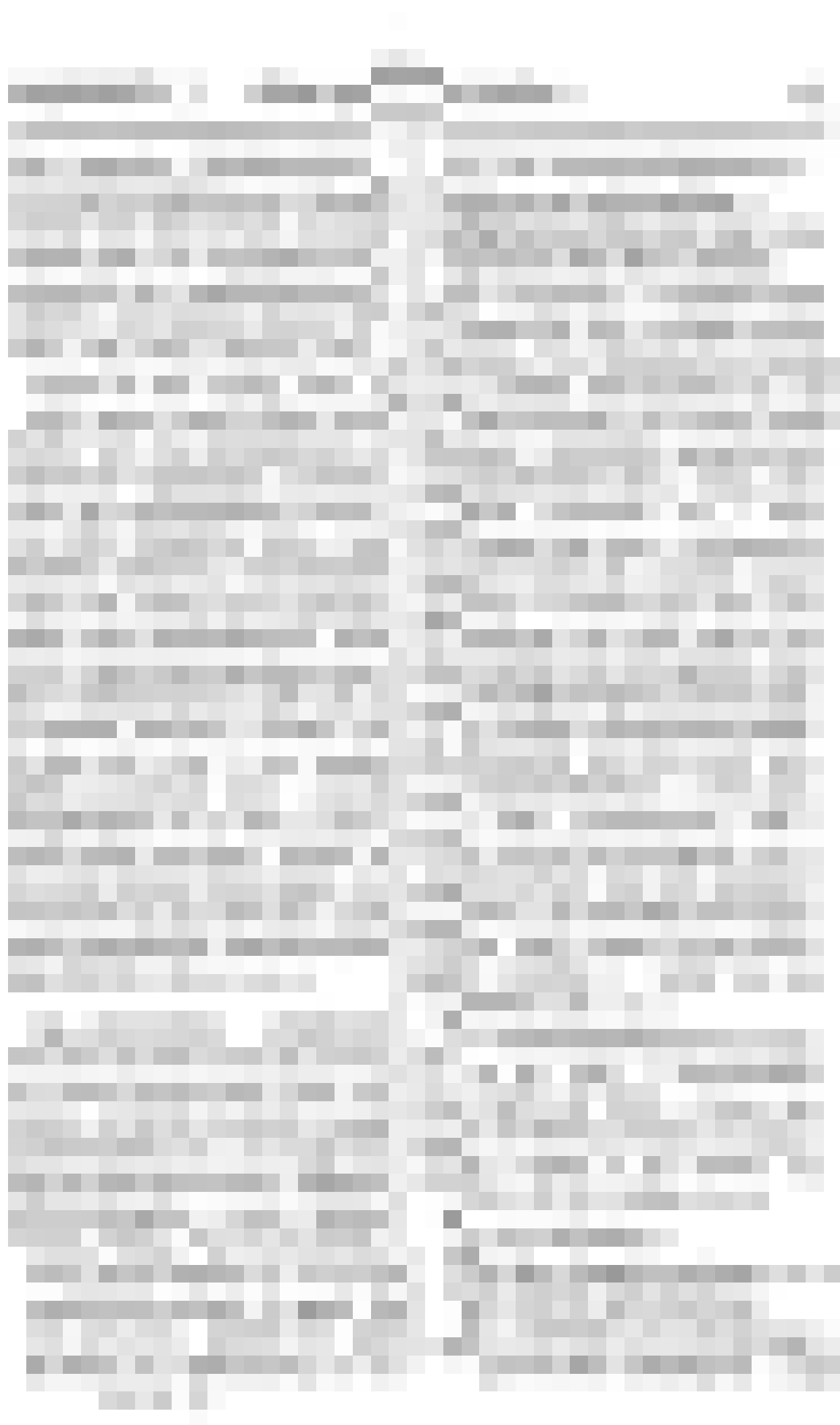
गू०—वातपित्तकफैस्त्रिदोषैर्मृत्तिकाभिश्च एवं पाण्डु-
रोगाः पञ्च स्युः भवेयुः । पाण्डुत्वचोपलक्षिता
रोगाः पाण्डुरोगा इति निरुक्तिः । कामला एका
एकप्रकारा सा पित्तजन्या, कुम्भकामला च एकप्रकारा
पित्तजन्या । हलीमकं च एकं एकप्रकारं तत्
अनिलपित्ततः, एते रोगाः पाण्डुभेदाः ॥ १९ ॥

गू०—अथ रक्तपित्तसंख्या—

रक्तपित्तं त्रिधा प्रोक्तमूर्ध्वगं कफसंभवम् ॥ २० ॥

अधोगं मारुतं ज्ञेयं तद्वयेन द्विमार्गगम् ।

दी०—रक्तपित्तमिति । रक्तं च पित्तं चेति सुश्रुतः ।
चरके तु रागप्राप्तं पित्तं रक्तपित्तमित्युच्यते । यदुक्तं

‘रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्तपित्तं मनीषिभिः’ इति । उभयत्रापि न कश्चिद्दोषः । ऊर्ध्वगमिति नासास्य-कर्णाक्षिरन्ध्रेषु । अधोगमिति मेढ्रयोनिगुदमार्गेषु । तद्वयेन द्विमार्गगमिति । तद्वयेन कफवाताभ्यां, द्विमार्गगमित्यूर्ध्वाधःप्रवर्तनात् । एके तद्वयेन विमार्गगमिति पठन्ति तत्र रोमकूपेष्वपि तत् प्रवर्तत इति व्याख्यानयन्ति । तदुक्तम्—‘कुपितं रोमकूपेषु समस्तैस्तत्प्रवर्तते’ इति ॥ २० ॥

गू०—ऊर्ध्वाधः मुखनासागुदद्रावि प्रवृत्तं रक्तं रक्तपित्तमुच्यते । तत्रिविधं, ऊर्ध्वगं कफजं, अधोगं मास्तानुगं, वातेन जनितं द्विमार्गगं, द्वयेन कफ-वातेनेत्यर्थः ॥ २० ॥

गू०—अथ काससंख्या—

कासाः पञ्च समुद्दिष्टास्ते त्रयस्तु त्रिभिर्मलैः ॥ २१ ॥

उरःक्षताच्चतुर्थः स्यात्क्षयाद्वातोश्च पञ्चमः ।

दी०—कासा इति । कसनं कासः । ‘भिन्नस्वरः काससि शुष्कमेव’ इति सुश्रुतवचनात् । तथाहि—‘प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः संभिन्नकांसस्वनतुल्य-घोषः । निरेति वक्तात् सहसा स दोषो मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः’ इति । पञ्चेति पञ्च प्रकाराः ते के प्रकारा इत्यत आह—ते त्रयस्तु त्रिभिर्मलैरिति । ते कासाः त्रिभिर्मलैस्त्रिभिर्दोषैस्त्रय एव कथिताः । उरःक्षताच्चतुर्थः स्यादिति उरसि प्रहारमिव वेदना-विशेषादुरःक्षतकाससंज्ञाः, तथाहुक्तम्—‘अतिव्यवाय-मल्लाध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः । रुक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् । स पूर्वं कासते शुष्कं ततः घृण्वत् सशोणितम् । कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विभिन्नेनैव चोरसा’ इति । क्षयाद्वातोश्च पञ्चम इति । धातवो रसाद्याः, तेषां क्षयान्नाशात् । एके धातोरित्येकवचनत्वेन शुक्लक्षयादिति व्याख्यानयन्ति, तत्र प्रतिलोमानुलोमेन धातुक्षय उक्त इति न दोषः । तदुक्तम्—‘अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनन्तराः । क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः’ इत्यादिदर्शनात् ॥ २१ ॥

गू०—समुद्दिष्टाः कासाः पञ्चविंशतिस्तानाह—कासा इति । त्रिभिर्मलैर्दोषैस्त्रयः, उरःक्षताच्चतुर्थः, धातो रसादिधातोः क्षयात्पञ्चमः एवं पञ्च कासाः । कसनं कासः इति निरुक्तिः । कस गतिशासनयोरिति धात्व-र्यात् अथवा भग्नकांसपात्रस्वनः कास इति ॥ २१ ॥

गू०—अथ क्षयसंख्यामाह—

क्षयाः पञ्चैव विज्ञेयास्त्रिभिर्दोषैस्त्रयश्च ते ॥ २२ ॥

चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमः स्यादुरःक्षतात् ।

शोषाः स्युः षट्प्रकारेण स्त्रीप्रसङ्गाच्छुचो व्रणात् २३

अध्वश्रमाच्च व्यायामाद्बार्धक्यादपि जायते ।

दी०—क्षया इति । उपेक्षितकासात् क्षयो भव-तीति । एके ‘कासात् संजायते क्षयः’ इत्युक्तत्वात् कदाचित् क्षयत्वेन तु नियतमेव । क्षयोऽपि राज-यक्ष्मसंज्ञः कथ्यते । तदुक्तं—‘राज्ञश्चन्द्रमसो यस्माद्-भूदेषः किलामयः । तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्म-नीषिणः’ इति । पञ्चमः स्यादुरःक्षतादिति । उरःक्षतो रोगविशेषः सर्वत्र प्रतिपादितत्वात् । शोषाः स्युः षट्प्रकारेणेति ‘शोषोऽपि क्षयमेदः स्या’दिति वच-नात् । यतः ‘शोषणाच्च रसादीनां शोष इत्युच्यते बुधैः । क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्यभिधीयते’ इति । षट्प्रकारा यथा—स्त्रीप्रसङ्गादिति । स्त्रीनिषेवणात् । अयं व्यवायशोषी कथितः । शुचः शोकात्, अयं शोकशोषी । व्रणादिति शरीराऽगन्तुव्रणविशेषात् । यतः ‘रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात् । व्रणि-नश्च भवेच्छोषः स चासाध्यतमो मतः’ । अध्व-श्रमादिति । अतिमार्गगमनजनितश्रमाच्च अयमध्व-शोषी । व्यायामादिति शरीरायासजननकर्मस्वरूपात् । ननु व्यायामाध्वश्रमयोरायासजननसाधर्म्यात् को भेदः? उच्यते, व्यायामो यदाकस्मादेवाऽतिक्रियते तदैव भवति । मार्गगमनशीलत्वादेवाध्वशोषः स्यात् । तदुक्तम् ‘अध्वशोषी च सस्ताङ्गः संमृष्टपरुषच्छविः’ इत्यदोषः । बार्धक्यादिति जराभिव्याप्तशरीरत्वात्, अयं जराशोषी कथितः । तदुक्तम्—‘जराशोषी कृशो मन्दवीर्य-बुद्धिबलेन्द्रियः’ इत्यादि ॥ २२ ॥ २३ ॥

गू०—ननु सुश्रुते त्रिदोषेण एक एव क्षयः प्रोक्तः तत्कथं? तथाचोक्तं ‘त्रिदोषो जायते यक्ष्मगदे एव चतुष्टयात्’ । उच्यते उद्रेकात्पञ्चविधत्वं । तथाचोक्तं सुश्रुते ‘एक एव मतः शोषः सन्निपातात्मको गदः । उद्रेकात्तस्य लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति हि’ इति, अतो न दोषः । क्षीयते अनेनेति क्षय इति तस्य निरुक्तिः, तथाचोक्तं संशोषणादिति शोष इत्यभिधीयते क्रियाक्षयकारित्वात् क्षय इत्युच्यते बुधैः । राजयक्ष्मा शोषश्च तद्भेदौ । यक्ष्मणां राजा राजयक्ष्मा यद्वा चन्द्रमसो जात-

<p>1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records in a laboratory setting. It emphasizes that proper record-keeping is essential for ensuring the reliability and reproducibility of experimental results.</p> <p>2. The second part of the document outlines the various methods used to collect and analyze data. It describes the use of different instruments and techniques to measure various parameters, and how these measurements are then processed and interpreted.</p> <p>3. The third part of the document discusses the challenges associated with data collection and analysis. It highlights the need for careful attention to detail and the importance of using appropriate statistical methods to analyze the data.</p> <p>4. The fourth part of the document discusses the importance of safety in the laboratory. It emphasizes the need for proper training and the use of appropriate safety equipment to prevent accidents and ensure the well-being of all personnel.</p> <p>5. The fifth part of the document discusses the importance of communication in the laboratory. It emphasizes the need for clear and concise reporting of results and the importance of sharing information with colleagues.</p>	<p>6. The sixth part of the document discusses the importance of quality control in the laboratory. It emphasizes the need for regular calibration of instruments and the use of appropriate quality control procedures to ensure the accuracy of results.</p> <p>7. The seventh part of the document discusses the importance of documentation in the laboratory. It emphasizes the need for clear and concise labeling of samples and the importance of maintaining a detailed log of all activities.</p> <p>8. The eighth part of the document discusses the importance of teamwork in the laboratory. It emphasizes the need for clear communication and the importance of working together to achieve common goals.</p> <p>9. The ninth part of the document discusses the importance of ethics in the laboratory. It emphasizes the need for honesty and integrity in all activities and the importance of following established ethical guidelines.</p> <p>10. The tenth part of the document discusses the importance of innovation in the laboratory. It emphasizes the need for creative thinking and the importance of exploring new methods and techniques to advance the field.</p>
---	--

त्वात् राजयक्ष्मेति निरुक्तिः । शोषमाह—शोषाः षट् प्रकाराः स्युः स्त्रीप्रसंगादेकः, व्रणादेकः, अध्वा मार्ग-स्तच्छ्रमस्तस्मादेकः, व्यायामो मल्लादियुद्धं तस्मादेकः, वृद्धभावादेकः, एवं षट् शोषाः । रसादिशोषणात् शोषाः पञ्च क्षयाः षट् शोषाः एवं कोविदा एकादशा आहुः ॥ २२ ॥ २३ ॥

गू०—श्वाससंख्यामाह—

श्वासाश्च पञ्च विज्ञेयाः क्षुद्रः स्यात्तमकस्तथा ॥ २४ ॥

ऊर्ध्वश्वासो महाश्वासश्छिन्नश्वासश्च पञ्चमः ।

दी०—श्वासाश्चेति । श्वास इति वेगवदूर्ध्ववातत्वं । यतः 'श्वासश्च वस्तिक्काध्मानं समवातोर्ध्वगमिता' इति । पञ्चेति पञ्चप्रकाराः, ते के प्रकारा इत्याह—क्षुद्र इत्यादि । दुःखेनाङ्गप्रबाधकोऽल्पवातजनितः क्षुद्रश्वास-संज्ञः । प्रतिलोमेन वायुना ग्रीवां शिरश्च संगृह्य तीव्रवेगं करोति स च तमसि निमग्न इव तिष्ठति तेन तमकश्वास इति संज्ञः । यो दीर्घं श्वसिति ऊर्ध्वदृष्टिं च करोति इतस्ततो विभ्रान्तनेत्रः स ऊर्ध्वश्वासार्दितः कथितः । यः शब्दवान् दुःखितः उच्चैः श्वसिति प्रनष्टज्ञानविज्ञानो विशीर्णवाक् स महाश्वासपीडितोऽभि-हितः । यो विच्छिन्नं श्वसिति सर्वप्राणेन पीडित आनाहस्वेदमूर्च्छार्तः स छिन्नश्वासार्दित इति ॥ २४ ॥

हिकामाह—

कथिताः पञ्च हिकस्तु तास्तु क्षुद्राऽन्नजा तथा ॥ २५ ॥

गम्भीरा यमला चैव महती पञ्चमी स्मृता ।

दी०—कथिता इति । त्वरितं प्राणहरत्वेन हिकः कथिताः । तदुक्तम्—'कामं प्राणहरा रोगा बहवो ननु ते तथा । यथा श्वासश्च हिकः च हरतः प्राणमाशु च' इति । हिकास्वरूपं तु घोषवत्त्वेन प्रतिपादितं । यतः—'मुहुर्मुहुर्वायुरुदेति सखनो यकृत्स्लीहान्त्राणि सुखादिवाक्षिपन् । स घोषवानाशु हिनस्ति यस्मात् ततस्तु हिकेत्यभिधीयते बुधैः' इति । पञ्चेति पञ्च-प्रकाराः, तान् प्रकारान् आह—क्षुद्रेति । या मन्दवेगैः कृत्वा जत्रुमूलादेव प्रधावति सा क्षुद्रा नाम हिकः कथिता । यामतिप्रयुक्तपानाच्चैः पीडितो वायुरुर्ध्व-भागस्य हिकयति तामन्नजां विद्यात् । या घोरा गम्भीरनादिनी नाभिप्रभवा सा गम्भीरा ज्ञेया । या चिरेण यमलैर्वेगैः कृत्वा प्रवर्तते शिरोग्रीवां च कम्प-यति सा यमला नाम कथिता । या सततं प्रवर्तते

मर्माण्युत्पीडयन्तीव सर्वगात्रप्रकम्पिणीव सा महती नाम हिकः कथिता ॥ २५ ॥

गू०—अथ हिकसंख्या कथितेति सुगमं । हिनस्ति प्राणानिति हिकः ॥ २५ ॥

गू०—अथामिविकारसंख्या—

चत्वारोऽग्नेर्विकाराः स्युर्विषमो वातसंभवः ॥ २६ ॥

तीक्ष्णः पित्तात्कफान्मन्दो भस्मको वातपित्तयोः ।

दी०—चत्वार इति । अग्निश्चात्र जठराग्निः, तज्ज-नितो विकारश्चात्र कुपितदोषवाच्यः । अतएव समा-भिग्रहणं नात्र कृतं दोषसाम्यत्वात्, यतः 'समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते' इति वचनात् । के ते चत्वार इत्याह—विषम इत्यादि । यो भुक्तमन्नं कदाचिन्न पचति कदाचिदाश्वेव पचति स विषमः, यो मात्राऽति-मात्रमप्यन्नं सुखं पचति स तीक्ष्णः, यः स्वल्पमप्यन्नं न पचति स मन्द इति । भस्मकस्तु तीव्राग्निसंज्ञः स च वातपित्तजनितः । तदुक्तम्—'अतिप्रवृद्धः पवनान्वितोऽग्निः क्षणाद्रसं शोषयति प्रसह्य । भुक्तं क्षणाद्भस्म करोति यस्मात्तस्मादयं भस्मकसंज्ञकस्तु' इति ॥ २६ ॥

गू०—विषमादयश्चत्वारोऽग्नेर्विकाराः स्युः । ननु निदाने समेन सह चत्वारोऽग्नेर्विकाराः भस्मको भिन्न उक्तः तदत्र न दोषः समस्य विकाराभावात् ॥ २६ ॥

गू०—अथारोचकसंख्या—

पञ्चैवारोचका ज्ञेया वातपित्तकफैस्त्रिधा ॥ २७ ॥

सन्निपातान्मनस्तापात्—

दी०—पञ्चैवेति । अरोचकास्तु पर्यायनामभिरेव त्रिधा कथिताः, तद्यथा सत्यामपि बुभुक्षायामभ्यव-हारासामर्थ्यमत्यरुचिः, अभिलषितमप्यन्नं दीयमानं नाभ्यवहरतीत्यनन्नाभिनन्दनम्; अन्नस्य श्रवणस्मरण-दर्शनस्पर्शनैर्यत्रोद्विजते स भक्तद्वेषः; एवं त्रिविधोऽपि रोगश्चरकसुश्रुताभ्यामरोचकशब्देन संगृहीतः । वृद्ध-भोजेन संज्ञान्तराप्यपि दर्शितानि । कानि तान्याह—'प्रक्षिप्तं च मुखे चान्नं जन्तुर्न खदते मुहुः । अरोचकः स विज्ञेयो भक्तद्वेषमथो शृणु । चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा श्रुत्वा च भोजनम् । द्वेषमायाति यो जन्तुर्भक्त-द्वेषः स उच्यते ॥ यस्य नात्र भवेत् श्रद्धा सोऽभक्त-च्छन्द उच्यते । कुपितस्य भयार्तस्य यस्य भक्त-निरोधजः' इति ॥ २७ ॥

Date		Time		Location		Weather		Wind		Temperature		Humidity		Pressure		Visibility		Clouds		Remarks	
1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920	1921	1922
1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944
1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966
1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988
1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025	2026	2027	2028	2029	2030	2031	2032
2033	2034	2035	2036	2037	2038	2039	2040	2041	2042	2043	2044	2045	2046	2047	2048	2049	2050	2051	2052	2053	2054
2055	2056	2057	2058	2059	2060	2061	2062	2063	2064	2065	2066	2067	2068	2069	2070	2071	2072	2073	2074	2075	2076
2077	2078	2079	2080	2081	2082	2083	2084	2085	2086	2087	2088	2089	2090	2091	2092	2093	2094	2095	2096	2097	2098
2099	2100	2101	2102	2103	2104	2105	2106	2107	2108	2109	2110	2111	2112	2113	2114	2115	2116	2117	2118	2119	2120
2121	2122	2123	2124	2125	2126	2127	2128	2129	2130	2131	2132	2133	2134	2135	2136	2137	2138	2139	2140	2141	2142
2143	2144	2145	2146	2147	2148	2149	2150	2151	2152	2153	2154	2155	2156	2157	2158	2159	2160	2161	2162	2163	2164
2165	2166	2167	2168	2169	2170	2171	2172	2173	2174	2175	2176	2177	2178	2179	2180	2181	2182	2183	2184	2185	2186
2187	2188	2189	2190	2191	2192	2193	2194	2195	2196	2197	2198	2199	2200	2201	2202	2203	2204	2205	2206	2207	2208
2209	2210	2211	2212	2213	2214	2215	2216	2217	2218	2219	2220	2221	2222	2223	2224	2225	2226	2227	2228	2229	2230
2231	2232	2233	2234	2235	2236	2237	2238	2239	2240	2241	2242	2243	2244	2245	2246	2247	2248	2249	2250	2251	2252
2253	2254	2255	2256	2257	2258	2259	2260	2261	2262	2263	2264	2265	2266	2267	2268	2269	2270	2271	2272	2273	2274
2275	2276	2277	2278	2279	2280	2281	2282	2283	2284	2285	2286	2287	2288	2289	2290	2291	2292	2293	2294	2295	2296
2297	2298	2299	2300	2301	2302	2303	2304	2305	2306	2307	2308	2309	2310	2311	2312	2313	2314	2315	2316	2317	2318
2319	2320	2321	2322	2323	2324	2325	2326	2327	2328	2329	2330	2331	2332	2333	2334	2335	2336	2337	2338	2339	2340
2341	2342	2343	2344	2345	2346	2347	2348	2349	2350	2351	2352	2353	2354	2355	2356	2357	2358	2359	2360	2361	2362
2363	2364	2365	2366	2367	2368	2369	2370	2371	2372	2373	2374	2375	2376	2377	2378	2379	2380	2381	2382	2383	2384
2385	2386	2387	2388	2389	2390	2391	2392	2393	2394	2395	2396	2397	2398	2399	2400	2401	2402	2403	2404	2405	2406
2407	2408	2409	2410	2411	2412	2413	2414	2415	2416	2417	2418	2419	2420	2421	2422	2423	2424	2425	2426	2427	2428
2429	2430	2431	2432	2433	2434	2435	2436	2437	2438	2439	2440	2441	2442	2443	2444	2445	2446	2447	2448	2449	2450
2451	2452	2453	2454	2455	2456	2457	2458	2459	2460	2461	2462	2463	2464	2465	2466	2467	2468	2469	2470	2471	2472
2473	2474	2475	2476	2477	2478	2479	2480	2481	2482	2483	2484	2485	2486	2487	2488	2489	2490	2491	2492	2493	2494
2495	2496	2497	2498	2499	2500	2501	2502	2503	2504	2505	2506	2507	2508	2509	2510	2511	2512	2513	2514	2515	2516
2517	2518	2519	2520	2521	2522	2523	2524	2525	2526	2527	2528	2529	2530	2531	2532	2533	2534	2535	2536	2537	2538
2539	2540	2541	2542	2543	2544	2545	2546	2547	2548	2549	2550	2551	2552	2553	2554	2555	2556	2557	2558	2559	2560
2561	2562	2563	2564	2565	2566	2567	2568	2569	2570	2571	2572	2573	2574	2575	2576	2577	2578	2579	2580	2581	2582
2583	2584	2585	2586	2587	2588	2589	2590	2591	2592	2593	2594	2595	2596	2597	2598	2599	2600	2601	2602	2603	2604
2605	2606	2607	2608	2609	2610	2611	2612	2613	2614	2615	2616	2617	2618	2619	2620	2621	2622	2623	2624	2625	2626
2627	2628	2629	2630	2631	2632	2633	2634	2635	2636	2637	2638	2639	2640	2641	2642	2643	2644	2645	2646	2647	2648
2649	2650	2651	2652	2653	2654	2655	2656	2657	2658	2659	2660	2661	2662	2663	2664	2665	2666	2667	2668	2669	2670
2671	2672	2673	2674	2675	2676	2677	2678	2679	2680	2681	2682	2683	2684	2685	2686	2687	2688	2689	2690	2691	2692
2693	2694	2695	2696	2697	2698	2699	2700	2701	2702	2703	2704	2705	2706	2707	2708	2709	2710	2711	2712	2713	2714
2715	2716	2717	2718	2719	2720	2721	2722	2723	2724	2725	2726	2727	2728	2729	2730	2731	2732	2733	2734	2735	2736
2737	2738	2739	2740	2741	2742	2743	2744	2745	2746	2747	2748	2749	2750	2751	2752	2753	2754	2755	2756	2757	2758
2759	2760	2761	2762	2763	2764	2765	2766	2767	2768	2769	2770	2771	2772	2773	2774	2775	2776	2777	2778	2779	2780
2781	2782	2783	2784	2785	2786	2787	2788	2789	2790	2791	2792	2793	2794	2795	2796	2797	2798	2799	2800	2801	2802
2803	2804	2805	2806	2807	2808	2809	2810	2811	2812	2813	2814	2815	2816	2817	2818	2819	2820	2821	2822	2823	2824
2825	2826	2827	2828	2829	2830	2831	2832	2833	2834	2835	2836	2837	2838	2839	2840	2841	2842	2843	2844	2845	2846
2847	2848	2849	2850	2851	2852	2853	2854	2855	2856	2857	2858	2859	2860	2861	2862	2863	2864	2865	2866	2867	2868
2869	2870	2871	2872	2873	2874	2875	2876	2877	2878	2879	2880	2881	2882	2883	2884	2885	2886	2887	2888	2889	2890
2891	2892	2893	2894	2895	2896	2897	2898	2899	2900	2901	2902	2903	2904	2905	2906	2907	2908	2909	2910	2911	2912
2913	2914	2915	2916	2917	2918	2919	2920	2921	2922	2923	2924	2925	2926	2927	2928	2929	2930	2931	2932	2933	2934
2935	2936	2937	2938	2939	2940	2941	2942	2943	2944	2945	2946	2947	2948	2949	2950	2951	2952	2953	2954	2955	2956
2957	2958	2959	2960	2961	2962	2963	2964	2965	2966	2967	2968	2969	2970	2971	2972	2973	2974	2975	2976	2977	2978
2979	2980	2981	2982	2983	2984	2985	2986	2987	2988	2989	2990	2991	2992	2993	2994	2995	2996	2997	2998	2999	3000

गू०—मनस्तापात् शोकादेर्मनोविकारात् अरोचको जिह्वानयनसंश्रितैर्दोषैर्जन्यते बीभत्सादिभिः ॥ २७ ॥

दी०—छर्दिमाह—

छर्दयः सप्तधा मताः ।

त्रिभिर्दोषैः पृथक्तिस्रः कृमिभिः सन्निपाततः ॥ २८ ॥
घृणया च तथा स्त्रीणां गर्भाधानाच्च जायते ।

दी०—छर्दय इति । छर्दिर्वसनविशेषः । वेगैः कृत्वा आननं छादयतीति छर्दिः । तदुक्तम्—‘छादयन्नाननं वेगैरर्दयन्नङ्गभञ्जनैः । निरुच्यते छर्दिरिति दोषो वक्रं प्रधावितः’ इति । कृमिभिरिति कृमिरोगजनिता, तथाचोक्तम्—‘शूलहृत्सासबहुला कृमिजा च विशेषतः । कृमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता’ इति । सन्निपातत इति मिलितदोषत्रयात् । घृणया चेति घृणया कृत्वा छर्दिर्भवतीत्यभिप्रायः; घृणा च पूत्यमेध्यादिगन्धास्वादनेरुपपद्यते । घृणया चेति चकाराद्वीभत्साद्यवलोकनाच्च भवतीति केचित् । तदुक्तम्—‘वीभत्सैर्हेतुभिश्चाबैर्दुतमुक्लेशितो बलात्’ इति । तथा स्त्रीणां गर्भाधानाच्च जायते इति गृहीतगर्भायाः स्त्रियश्छर्दिर्भवतीति । यतः—‘नार्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथाऽतिदुतमश्नतः’ इत्यादिवचनात् ॥ २८ ॥

गू०—अथ छर्दिसंख्या ताः सप्त भवन्तीत्याह—
पृथग्दोषैरिति सुगमम् ॥ २८ ॥

गू०—अथ स्वरभेदानाह—

स्वरभेदाः षडेव स्युर्वातपित्तकफैस्त्रयः ॥ २९ ॥
मेदसा सन्निपातेन क्षयात्षष्टः प्रकीर्तितः ।

दी०—स्वरभेदा इति । प्रकृतिरूपस्य स्वरस्यान्यथाभावः स्वरभेदः; स च षड्विधो भवति, वातादीनां व्यस्तास्त्रयो भेदाः, सन्निपातेन मिलितदोषत्रयेण चैकः, मेदसा मेदोवृद्धेश्चैको भेदः, क्षयात् क्षयरोगादेकः, धातुक्षयाद्वैति केचित् ॥ २९ ॥

गू०—तृष्णामाह—

तृष्णा च षड्विधा प्रोक्ता वातापित्तात्कफादपि ३०
त्रिदोषैरुपसर्गेण क्षयाद्वातोश्च षष्टिका ।

दी०—तृष्णेति । तृष्णा पानीयस्याभिलाषः । तदुक्तम्—‘सततं यः पिबेद्वापि न तृप्तिमधिगच्छति । पुनः काङ्क्षति यस्तोयं तं तृष्णादितमादिशेत्’ इति । त्रिदोषैरिति मिलितदोषत्रयेण । उपसर्गश्चागन्तुकः, स च

क्षतादिशब्दवाच्यः । तेन जनिता उपसर्गिका । क्षयाद्वातो रिति रसादिधातुक्षयात् । चकारात् सप्तमी तु भुक्तोद्भवा इति मन्यन्ते केचित् । यदुक्तं—‘स्निग्धं तथोष्णं लवणं च भुक्तं गुर्वन्नमेवाशु तृषां करोति’ । अपरे त्वामसंभवां वदन्ति । सा दोषजान्तर्गतेति मन्यमानेन शार्ङ्गधरेण नात्र स्वीकृता इति ॥ ३० ॥

गू०—ननु निदानेन सप्त तृष्णाः प्रोक्ताः अत्र षट्, तत्कथं तदुक्तं ‘दोषैश्च तिस्रः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथा-न्यामसमुद्भवा च । भुक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां निबोध लिङ्गान्यनुपूर्वशस्तु । स्रोतःस्वपांवाहिषु दूषितेषु दोषैश्च तृद संभवतीह जन्तोः,’ इति ? । उच्यते आमजानिदाने अत्र त्रिदोषजा लिङ्गसमुद्भवा च इत्युक्तत्वात्संसर्गजा-क्षतजा चैवं षट् । भुक्तोद्भवा न विकारजा अतो नोक्ता ॥ ३० ॥

गू०—अथ मूर्च्छासंख्या—

मूर्च्छा चतुर्विधा ज्ञेया वातपित्तकफैः पृथक् ॥ ३१ ॥

चतुर्थी सन्निपातेन तथैकश्च भ्रमः स्मृतः ।

निद्रा तन्द्रा च संन्यासो ग्लानिश्चैकैकशः स्मृताः ॥ ३२

दी०—मूर्च्छेति । मूर्च्छा मोहसंज्ञा विख्याता, यतः ‘मोहो मूर्च्छेति तामाहुः’ इत्यादि वचनात् । सा चतुर्विधा चतुःप्रकारा दोषभेदेन भवति । एको भ्रमः स्मृत इति । भ्रमस्तु रजःपित्तानिलाद्भवति स तु चकारूढस्येवार्थसंविद्धिः । निद्रादयश्चत्वार एकैकशः गणिताः । निद्रेति स्वपनम्, तथाहि—‘यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्रमान्विताः । विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपति मानवः’ इति । तन्द्राऽपि निद्राभेदः, कथं भिन्नत्वेन पठ्यते ? उच्यते—निद्रायामिन्द्रियमनो-मोहः, तन्द्रायामिन्द्रियमोह इत्यत्र भेदः । तदुक्तम्—‘इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्तिगौरवं जृम्भणं क्लमः । निद्रार्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत्’ इति । संन्यास इति । स मूर्च्छादिभ्यो भिन्न एव, यतः ‘वाग्देहमनसां चेष्टामा-क्षिपन्ति बलान्मलाः । संन्यस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणा-यतनमाश्रिताः ॥ स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः । प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं त्यक्त्वा सबः फलां क्रियाम् ॥’ इति । ग्लानिरिति क्लमापरपर्यायसंज्ञा । यदुक्तं—‘योऽनायासश्रमो देहे हृदयोद्वेष्टनं क्लमः । न चाक्षममिकाङ्क्षेत ग्लानिं तस्य विनिर्दिशेत्’ इति । स च हेतुचतुष्टयाद्भवति । ‘ग्लानिरोजःक्षयाहुःखाद-

जीर्णाच्च श्रमाद्भवेत्' इत्यादिवचनात् । ननु माधवेन मूर्च्छा षड्विधा स्वीकृता यथा—'वातादिभिः शोणितेन मयेन च विषेण च । षट्स्वप्येतासु पित्तं तु प्रभुत्वेनावतिष्ठते' इति । तत्कथमत्र चतुर्विधा ? सत्यम्, पित्तप्रभुत्वेन शोणितस्य पित्तकार्यत्वात् मद्यविषयोश्च पित्तकोपत्वाच्च पित्तसम्भवायामत्र शोणितादीनां मूर्च्छा ज्ञातव्येति न दोषः । यतः—'मूर्च्छा पित्ततमःप्राया' इत्यादिवचनात् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

गू०—निदाने षड्विधा मूर्च्छा वातपित्तकफैस्त्रिभिः, शोणितेन मयेन विषेण चेति । कथं सन्निपातज्ञानोक्ता? उच्यते, सुश्रुतादौ त्रिदोषजा दोषजान्तर्भावात्संख्यायां नोक्ता । अग्रे लिखिता तद्यथा—'सर्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवागता । सा जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः' इति । शोणितमद्यविषजा यो दोषजेष्वेवान्तर्भावात्संख्यातिरेकः चिकित्साभेदार्थमिन्न उक्तः भ्रमः एकप्रकारः रक्तपित्तानिलाद्भ्रम इति भ्रमलक्षणैरपि त्रिभिरेभिः एक एव च भ्रमश्चक्रारूढस्येव विपरीतपदार्थज्ञानं वा भ्रम इति भ्रमलक्षणम् । निद्रातन्द्राग्लानिसंन्याससंख्यामाह—एते एकैकप्रकाराः । येषां निरुक्तिस्तु शारीरे उक्ता ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

गू०—अथ मदसंख्या—

मदाः सप्त समाख्याता वातपित्तकफैस्त्रयः ।

त्रिदोषैरसृजा मद्याद्विषादपि च सप्तमः ॥ ३३ ॥

मदालयश्चतुर्धा स्याद्वातापित्तात्कफादपि ।

त्रिदोषैरपि विज्ञेय एकः परमदस्तथा ॥ ३४ ॥

पानाजीर्णं तथा चैकं तथैकः पानविभ्रमः ।

पानालयस्तथा चैको—

दी०—मदा इति । चित्तविस्मृतिलक्षणो मदः यथा पूगदुष्टकोद्वभक्षणादौ चित्तेऽनवस्थितिस्तद्वद्विद्यादिति । त्रिदोषैर्मिलितदोषत्रयैः, असृजोऽतिरुधिरकोपात् । कोपोऽस्य पित्तवत् । एके असृजोऽसृग्दरादिति व्याख्यानयन्ति । यतः—'असृग्दरो भवेत् सर्वः साङ्गमर्दः सवेदनः । तस्यातिवृत्तौ दौर्बल्यं श्रमो मूर्च्छा मदस्तृषा' इति । मद्यादिति मद्यपानात्, आसवारिष्ठादीनां पानेन मद्याभिसंशो मद इत्यभिप्रायः । विषादिति विषभक्षणात् सर्पादिविषाकान्तादित्यपि । मदालय इत्यादि । यथोक्तविधिविपर्ययेण सेव्यमानं मद्यं विकाराय भवति स विकारो मदालयशब्देन वाच्यः । यतः—'ये विषस्य गुणाः प्रोक्तास्ते मयेऽपि

प्रतिष्ठिताः । तेन मिथ्योपयुक्तेन भवत्युग्रो मदालयः' इति । त्रिदोषैरिति मिलितदोषत्रयेण । एकः परमदस्तथेति । परमदादयश्चत्वारो मदालयभेदा उक्ताभिन्नलक्षणान्तरत्वात् । तथैवेति ग्रहणेन दोषत्रयभेदभिन्ना एतेऽपि बोद्धव्याः । लक्षणान्यपि यथा 'श्लेष्मोच्छ्रयोऽङ्गगुह्यता विरसास्यता च विष्णुत्रयशक्तिरथ तन्निद्ररोचकश्च । लिङ्गं परस्य तु मदस्य वदन्ति तज्ज्ञास्तृष्णा रुजा शिरसि सन्धिषु चापि भेदः ॥ आध्मानमुग्रमथ चोद्विरणं विदाहः पाने त्वजीर्णमुपगच्छति लक्षणानि । हृद्वात्रतोदकफसंश्रवकण्ठधूमा मूर्च्छावमिज्वरशिरोरुजनप्रदाहाः । द्वेषः सुराश्विकृतेषु च तेषु तेषु तं पानविभ्रममुद्यन्यखिलेन धीराः । हीनोत्तरोष्ठमतिशीतममन्ददाहं तैलप्रभास्यमतिपानहतं त्यजेत्' इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

गू०—सुगमम् । मदपूगकोद्वभ इव धतूरभक्षणेन रोगविशेषः पानालयः एकः एकप्रकारः मदालयः परमदपानात् जीर्णपानविभ्रमसंख्यामाह । स्पष्टमेतत् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

गू०—दाहसंख्यामाह—

दाहाः सप्त मतास्तथा ॥ ३५ ॥

रक्तपित्तात्तथा रक्तात्तृष्णायाः पित्ततस्तथा ।

धातुक्षयान्मर्मघाताद्भ्रमपूर्णोदरादपि ॥ ३६ ॥

दी०—दाहा इति । दह्यते इति दाहः, यतः 'त्वचं ग्रासः सपानोष्मा पित्तरक्ताभिर्मूर्च्छितः । दाहं प्रकुस्ते घोरं पित्तवतत्र भेषजम्' इति । तथा रक्तादित्युद्विक्तशोणितात् । तृष्णाया इति तृष्णानिरोधादब्धातौ क्षीणे सति तेजः समुद्धतं भवतीत्यर्थः । पित्तत इति विकृतपित्तात् पित्तज्वरसमो दाहो भवतीति । धातुक्षयादिति रसादिधातूनां क्षीणत्वादतीव दाहो भवति । मर्मघातादिति मर्माभिघाताज्जनितोऽपि दाहो भवति । रक्तपूर्णोदरादिति । रक्तेन उदरपूर्णत्वादाहो भवति । दाहेन पीडितजिह्वा निवृष्टं वेपते इति लक्षणोक्तत्वात् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

गू०—अथोन्मादसंख्या—

उन्मादाः षट् समाख्यातास्त्रिभिर्दोषैस्त्रयश्च ते ।

सन्निपाताद्विषाज्ज्ञेयः षष्ठो दुःखेन चेतसः ॥ ३७ ॥

भूतोन्मादा विंशतिः स्युस्ते देवादानवादपि ।

गन्धर्वात्किनराद्यक्षात्पितृभ्यो गुरुक्षापतः ॥ ३८ ॥

1. **Introduction**
 2. **Background**
 3. **Methodology**
 4. **Results**
 5. **Discussion**
 6. **Conclusion**
 7. **References**
 8. **Appendix**
 9. **Figure 1**
 10. **Figure 2**
 11. **Figure 3**
 12. **Figure 4**
 13. **Figure 5**
 14. **Figure 6**
 15. **Figure 7**
 16. **Figure 8**
 17. **Figure 9**
 18. **Figure 10**
 19. **Figure 11**
 20. **Figure 12**
 21. **Figure 13**
 22. **Figure 14**
 23. **Figure 15**
 24. **Figure 16**
 25. **Figure 17**
 26. **Figure 18**
 27. **Figure 19**
 28. **Figure 20**
 29. **Figure 21**
 30. **Figure 22**
 31. **Figure 23**
 32. **Figure 24**
 33. **Figure 25**
 34. **Figure 26**
 35. **Figure 27**
 36. **Figure 28**
 37. **Figure 29**
 38. **Figure 30**
 39. **Figure 31**
 40. **Figure 32**
 41. **Figure 33**
 42. **Figure 34**
 43. **Figure 35**
 44. **Figure 36**
 45. **Figure 37**
 46. **Figure 38**
 47. **Figure 39**
 48. **Figure 40**
 49. **Figure 41**
 50. **Figure 42**
 51. **Figure 43**
 52. **Figure 44**
 53. **Figure 45**
 54. **Figure 46**
 55. **Figure 47**
 56. **Figure 48**
 57. **Figure 49**
 58. **Figure 50**
 59. **Figure 51**
 60. **Figure 52**
 61. **Figure 53**
 62. **Figure 54**
 63. **Figure 55**
 64. **Figure 56**
 65. **Figure 57**
 66. **Figure 58**
 67. **Figure 59**
 68. **Figure 60**
 69. **Figure 61**
 70. **Figure 62**
 71. **Figure 63**
 72. **Figure 64**
 73. **Figure 65**
 74. **Figure 66**
 75. **Figure 67**
 76. **Figure 68**
 77. **Figure 69**
 78. **Figure 70**
 79. **Figure 71**
 80. **Figure 72**
 81. **Figure 73**
 82. **Figure 74**
 83. **Figure 75**
 84. **Figure 76**
 85. **Figure 77**
 86. **Figure 78**
 87. **Figure 79**
 88. **Figure 80**
 89. **Figure 81**
 90. **Figure 82**
 91. **Figure 83**
 92. **Figure 84**
 93. **Figure 85**
 94. **Figure 86**
 95. **Figure 87**
 96. **Figure 88**
 97. **Figure 89**
 98. **Figure 90**
 99. **Figure 91**
 100. **Figure 92**
 101. **Figure 93**
 102. **Figure 94**
 103. **Figure 95**
 104. **Figure 96**
 105. **Figure 97**
 106. **Figure 98**
 107. **Figure 99**
 108. **Figure 100**
 109. **Figure 101**
 110. **Figure 102**
 111. **Figure 103**
 112. **Figure 104**
 113. **Figure 105**
 114. **Figure 106**
 115. **Figure 107**
 116. **Figure 108**
 117. **Figure 109**
 118. **Figure 110**
 119. **Figure 111**
 120. **Figure 112**
 121. **Figure 113**
 122. **Figure 114**
 123. **Figure 115**
 124. **Figure 116**
 125. **Figure 117**
 126. **Figure 118**
 127. **Figure 119**
 128. **Figure 120**
 129. **Figure 121**
 130. **Figure 122**
 131. **Figure 123**
 132. **Figure 124**
 133. **Figure 125**
 134. **Figure 126**
 135. **Figure 127**
 136. **Figure 128**
 137. **Figure 129**
 138. **Figure 130**
 139. **Figure 131**
 140. **Figure 132**
 141. **Figure 133**
 142. **Figure 134**
 143. **Figure 135**
 144. **Figure 136**
 145. **Figure 137**
 146. **Figure 138**
 147. **Figure 139**
 148. **Figure 140**
 149. **Figure 141**
 150. **Figure 142**
 151. **Figure 143**
 152. **Figure 144**
 153. **Figure 145**
 154. **Figure 146**
 155. **Figure 147**
 156. **Figure 148**
 157. **Figure 149**
 158. **Figure 150**
 159. **Figure 151**
 160. **Figure 152**
 161. **Figure 153**
 162. **Figure 154**
 163. **Figure 155**
 164. **Figure 156**
 165. **Figure 157**
 166. **Figure 158**
 167. **Figure 159**
 168. **Figure 160**
 169. **Figure 161**
 170. **Figure 162**
 171. **Figure 163**
 172. **Figure 164**
 173. **Figure 165**
 174. **Figure 166**
 175. **Figure 167**
 176. **Figure 168**
 177. **Figure 169**
 178. **Figure 170**
 179. **Figure 171**
 180. **Figure 172**
 181. **Figure 173**
 182. **Figure 174**
 183. **Figure 175**
 184. **Figure 176**
 185. **Figure 177**
 186. **Figure 178**
 187. **Figure 179**
 188. **Figure 180**
 189. **Figure 181**
 190. **Figure 182**
 191. **Figure 183**
 192. **Figure 184**
 193. **Figure 185**
 194. **Figure 186**
 195. **Figure 187**
 196. **Figure 188**
 197. **Figure 189**
 198. **Figure 190**
 199. **Figure 191**
 200. **Figure 192**
 201. **Figure 193**
 202. **Figure 194**
 203. **Figure 195**
 204. **Figure 196**
 205. **Figure 197**
 206. **Figure 198**
 207. **Figure 199**
 208. **Figure 200**
 209. **Figure 201**
 210. **Figure 202**
 211. **Figure 203**
 212. **Figure 204**
 213. **Figure 205**
 214. **Figure 206**
 215. **Figure 207**
 216. **Figure 208**
 217. **Figure 209**

प्रेताच्च गुह्यकादृद्धात्सिद्धाद्भूतात्पिशाचतः ।

जलाधिदेवतायाश्च नागाद्वै ब्रह्मराक्षसात् ॥ ३९ ॥

राक्षसादपि कूष्माण्डात्कृत्वावेतालयोरपि ।

दी०—उन्मादा इति । धीविभ्रमसंज्ञो वातादिना जनितः उन्माद इति प्रसिद्धः; तदुक्तं—‘मदयन्त्युद्रता दोषा यस्मादुन्मार्गमास्थिताः । मानसोऽयमतो व्याधि-रुन्माद इति कीर्तितः’ इति । विषादिति विषभक्षणा-द्यभिव्याप्तशरीरत्वात् । षष्ठो दुःखेन चेतस इति । दुःखं तु त्रिविधं आध्यात्मिकं, आधिभौतिकं, आधिदैविक-मिति । ननु तद्दुःखसंयोगाद्व्याधय इत्युच्यन्ते तत्कर्त्तृ भूतोन्मादाः कथिताः ? दुःखेनैवेति प्राप्तार्थत्वात्, सत्यम्, दुःखजनका अन्येऽपि भावाः सन्ति यथा धनबन्धुनाशादयः, यदुक्तं—‘चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैरभि-स्तथान्यैर्वित्रासितस्य धनबान्धवसंक्षयाद्वा । गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिसंसोर्जायेत चोत्कटतरो मनसो विकारः’ इति । एतदभिप्रायेण स्याददोषः । भूतो-न्मादा विंशतिरिति । तद्विंशतेर्विवरणमाह—ते दाना-हानवादपीत्यादि । दानो देवग्रहस्तेन गणमानिका-दयोऽपि ग्राह्याः, दानवा असुराः पापबुद्धयो देवशत्रव इत्यर्थः, गन्धर्वो देवगायकः, किन्नरस्तद्धेदा विख्याताः यक्षधनदादयः, पितरोऽग्निष्वात्तादयः, गुरवो ब्राह्मणा वृद्धादयः, प्रेताः प्रसिद्धाः, गुह्यका देवयोनयः, सिद्धाः सनकादयः, भूता विख्याताः, पिशाचाः पिशिताशनाः, जलादिदेवताः प्रतीताः, नागाः शेषनामप्रभृतयः, ब्रह्म-राक्षसाः राक्षसभेदाः, राक्षसा रावणादयः, कूष्माण्डोऽपि राक्षसभेदः, कृत्वा प्रसिद्धा, साच मन्त्रादिमारणात्मक-रूपा, वेतालाश्च देवयोनयः इति । एते ग्रहास्तु यदा शरीरं प्रविशन्ति तदा भूतोन्मादा इति संज्ञायाऽभि-हिताः भूतचेष्टाकरत्वेनादृष्टत्वात् । तदुक्तं—‘दर्पणा-दीन् यथा छाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा । स्वमणिं भास्करांश्च यथा देहं च देहधृक् । विशन्ति ये न दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणाम्’ इति ॥ ३७-३९ ॥

गू०—चेतसः मनसः दुःखेन कोपादिना स्पष्टम-न्यत् ॥ अथ भूतोन्मादसंख्या—देवादिविंशतिर्भूतो-न्मादाः द्वे स्युः वारभटे अष्टादशभूतोन्मादा लिखिताः । अत्र अन्यमतत्वादधिके । मदयति मनो विभ्रमं करोतीत्युन्मादः स च दोषजः । यस्तु भूतादिसम्बन्धा-द्भवति स भूतोन्मादः । इदं लक्षणम् ॥ ३७-३९ ॥

गू०—अथापस्मारसंख्या—

अपस्मारश्चतुर्धा स्यात्समीरात्पित्ततस्तथा ॥ ४० ॥

श्लेष्मणोऽपि तृतीयः स्याच्चतुर्थः सन्निपाततः ।

दी०—अपस्मार इति । हतस्मृतेः पुरुषस्य तमः-प्रवेश इव यः संरम्भः स चापस्मार इत्यभिहितः, तथाचोक्तम्—‘तमःप्रवेशः संरम्भो दोषोद्रेकहत-स्मृतेः । अपस्मार इति ज्ञेयो गदो घोरश्चतुर्विधः’ इति । चतुर्धा स्यादिति । अत्र समीरादिति अनिल-कोपात्, सन्निपातत इति मिलितदोषत्रयात् ॥ ४० ॥

गू०—समीरादितश्चतुर्धाऽपस्मारः स्यात् । समीरो वायुः । अपगतं स्मरणं यस्मात् स अपस्मारः फेनवां-श्छासवांश्चेति तल्लक्षणम् ॥ ४० ॥

गू०—अथामवातसंख्या—

चत्वारश्चामवाताः स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा ॥ ४१ ॥

चतुर्थः सन्निपातेन

दी०—चत्वारश्चामवाता इति । आमेन दुष्टो वात आमवातः, यद्वा आमसंपृक्तो दुष्टो वात आमवातः इति तद्वयमसङ्गतं कारणत्वात् किन्तु दुष्टामवातयोः संयोगश्चामवात इति कथितः । यदुक्तं ‘युगपत् कुपि-तावेतौ त्रिकसन्धिप्रवेशकौ । स्तब्धं वा कुरुते गात्र-मामवातः स उच्यते’ इति । एके द्वन्द्वजभेदान् कथ-यन्ति । यतः ‘एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो याप्य उच्यते । सर्वदेहचरः शोथः स कृच्छ्रः सान्निपा-तिकः’ इत्यादिवचनात् ॥ ४१ ॥

गू०—वातादिभिश्चत्वार आमवाताः स्युः । स्पष्ट-मन्यत् । आमेन युक्तो वात आमवातः स तु शोथा-दियुक्तस्त्रिकसन्धिवेदनावान् ॥ ४१ ॥

गू०—अथ शूलसंख्या—

शूलान्यष्टौ बुधा जगुः ।

पृथग्दोषैस्त्रिधा द्वन्द्वभेदेन त्रिविधान्यपि ॥ ४२ ॥

आमेन सप्तमं प्रोक्तं सन्निपातेन चाष्टमम् ।

दी०—शूलानीति । शूलनिर्घातवेदनाजनकत्वा-च्छूलसंज्ञा; यतः ‘शंकुस्फोटनवत् तस्य यस्मात् तीव्रा च वेदना । शूलासक्तस्य भवति तस्माच्छूलमिहोच्यते’ इति । द्वन्द्वभेदेन द्विदोषजनितेनात्र त्रयो भेदाः, आ-मेनापरिपक्वरसेन वातकारणत्वात्; यतः ‘सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः’ इति ॥ ४२ ॥

Case No.	Case Name	Case Description	Case Status
1	Case 1	Description of Case 1	Completed
2	Case 2	Description of Case 2	In Progress
3	Case 3	Description of Case 3	Pending
4	Case 4	Description of Case 4	Completed
5	Case 5	Description of Case 5	In Progress
6	Case 6	Description of Case 6	Pending
7	Case 7	Description of Case 7	Completed
8	Case 8	Description of Case 8	In Progress
9	Case 9	Description of Case 9	Pending
10	Case 10	Description of Case 10	Completed
11	Case 11	Description of Case 11	In Progress
12	Case 12	Description of Case 12	Pending
13	Case 13	Description of Case 13	Completed
14	Case 14	Description of Case 14	In Progress
15	Case 15	Description of Case 15	Pending
16	Case 16	Description of Case 16	Completed
17	Case 17	Description of Case 17	In Progress
18	Case 18	Description of Case 18	Pending
19	Case 19	Description of Case 19	Completed
20	Case 20	Description of Case 20	In Progress
21	Case 21	Description of Case 21	Pending
22	Case 22	Description of Case 22	Completed
23	Case 23	Description of Case 23	In Progress
24	Case 24	Description of Case 24	Pending
25	Case 25	Description of Case 25	Completed
26	Case 26	Description of Case 26	In Progress
27	Case 27	Description of Case 27	Pending
28	Case 28	Description of Case 28	Completed
29	Case 29	Description of Case 29	In Progress
30	Case 30	Description of Case 30	Pending
31	Case 31	Description of Case 31	Completed
32	Case 32	Description of Case 32	In Progress
33	Case 33	Description of Case 33	Pending
34	Case 34	Description of Case 34	Completed
35	Case 35	Description of Case 35	In Progress
36	Case 36	Description of Case 36	Pending
37	Case 37	Description of Case 37	Completed
38	Case 38	Description of Case 38	In Progress
39	Case 39	Description of Case 39	Pending
40	Case 40	Description of Case 40	Completed
41	Case 41	Description of Case 41	In Progress
42	Case 42	Description of Case 42	Pending
43	Case 43	Description of Case 43	Completed
44	Case 44	Description of Case 44	In Progress
45	Case 45	Description of Case 45	Pending
46	Case 46	Description of Case 46	Completed
47	Case 47	Description of Case 47	In Progress
48	Case 48	Description of Case 48	Pending
49	Case 49	Description of Case 49	Completed
50	Case 50	Description of Case 50	In Progress
51	Case 51	Description of Case 51	Pending
52	Case 52	Description of Case 52	Completed
53	Case 53	Description of Case 53	In Progress
54	Case 54	Description of Case 54	Pending
55	Case 55	Description of Case 55	Completed
56	Case 56	Description of Case 56	In Progress
57	Case 57	Description of Case 57	Pending
58	Case 58	Description of Case 58	Completed
59	Case 59	Description of Case 59	In Progress
60	Case 60	Description of Case 60	Pending
61	Case 61	Description of Case 61	Completed
62	Case 62	Description of Case 62	In Progress
63	Case 63	Description of Case 63	Pending
64	Case 64	Description of Case 64	Completed
65	Case 65	Description of Case 65	In Progress
66	Case 66	Description of Case 66	Pending
67	Case 67	Description of Case 67	Completed
68	Case 68	Description of Case 68	In Progress
69	Case 69	Description of Case 69	Pending
70	Case 70	Description of Case 70	Completed
71	Case 71	Description of Case 71	In Progress
72	Case 72	Description of Case 72	Pending
73	Case 73	Description of Case 73	Completed
74	Case 74	Description of Case 74	In Progress
75	Case 75	Description of Case 75	Pending
76	Case 76	Description of Case 76	Completed
77	Case 77	Description of Case 77	In Progress
78	Case 78	Description of Case 78	Pending
79	Case 79	Description of Case 79	Completed
80	Case 80	Description of Case 80	In Progress
81	Case 81	Description of Case 81	Pending
82	Case 82	Description of Case 82	Completed
83	Case 83	Description of Case 83	In Progress
84	Case 84	Description of Case 84	Pending
85	Case 85	Description of Case 85	Completed
86	Case 86	Description of Case 86	In Progress
87	Case 87	Description of Case 87	Pending
88	Case 88	Description of Case 88	Completed
89	Case 89	Description of Case 89	In Progress
90	Case 90	Description of Case 90	Pending
91	Case 91	Description of Case 91	Completed
92	Case 92	Description of Case 92	In Progress
93	Case 93	Description of Case 93	Pending
94	Case 94	Description of Case 94	Completed
95	Case 95	Description of Case	

परिणामभवं शूलमष्टधा परिकीर्तितम् ॥ ४३ ॥

मलैर्यैः शूलसंख्या स्यात्तैरेव परिणामजम् ।

अन्नद्रवभवं शूलं जरत्पित्तभवं तथा ॥ ४४ ॥

एकैकं गणितं सुज्ञैः

दी०—परिणामभवं शूलमिति । परिणामकालसम्बन्धि परिणामशूलं तच्चोक्तशूलसंख्याकैरेव बोद्धव्यं । संज्ञान्तरेरप्येतदेव दर्शितम् । तद्यथा—‘भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम् । केचिदन्नद्रवं प्राहुरन्ये तत् पक्तिदोषजम् ॥ पक्तिशूलं वदन्त्येके केचिदन्नविदाहजम्’ इति । एवं चान्नद्रवभवं शूलमत्र पृथग् गणितं लक्षणान्तरबलात् । तदुक्तं—‘जीर्णे जीर्यत्य-जीर्णे वा यच्छूलमुपजायते । पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन वा ॥ न शमं याति नियमात् सोऽन्नद्रव उदाहृतः ॥’ इति । पिष्टाकृतिर्द्रवरूपो यो मूत्रमार्गेण स्रवेत् सोऽन्नद्रवसंज्ञ इति केचित् । तन्न सर्वमतम् । जरत्पित्तभवं शूलमिति जरत्पित्तमम्लपित्तं । अम्लशूलमित्यन्ये ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

गू०—पृथग्दोषैरित्यादिभिः शूलमष्टधा मतं एव-मेवाष्टधा परिणामभवं अत्र उपद्रवं ज्वरपित्तं (शूलं) एकधा एकमेकप्रकारं मतम् । एते सर्वशूलभेदाः । शूलनिपातवद्वेदनाविशेषात् शूलमुच्यते ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

उदावर्तास्त्रयोदश ।

एकः क्षुब्धिग्रहात्प्रोक्तस्तृणारोधाद्वितीयकः ॥ ४५ ॥

निद्राघातात्तृतीयः स्याच्चतुर्थः श्वासनिग्रहात् ।

छर्दिरोधात्पञ्चमः स्यात्षष्ठः क्ष्वथुनिग्रहात् ॥ ४६ ॥

जृम्भारोधात्सप्तमः स्यादुद्गारग्रहतोऽष्टमः ।

नवमः स्यादश्वरोधाद्दशमः शुक्रधारणात् ॥ ४७ ॥

मूत्ररोधान्मलस्यापि रोधाद्वातविनिग्रहात् ।

उदावर्तास्त्रयैश्चैते घोरोपद्रवकारकाः ॥ ४८ ॥

उदावर्ता इति । उद्धूतेन वेगविधारणेनावृतस्य वायो-वर्तनमित्युदावर्तः । अथवा वायोरूर्ध्वमावर्तो गमनमित्युदावर्तः । यतः सर्वेषु वायुरेव कारणम् । तदुक्तम्—‘सर्वेष्वेतेषु विधिवदुदावर्तेषु कृत्स्नशः । वायोः क्रिया विधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये’ इति । त्रयोदशविधानां विवरणमाह—एकः क्षुब्धिग्रहादित्यादि । क्षुब्धभोजनेच्छा तस्या निग्रहो धारणमिति भावः । एवं तृष्णा पानीयस्याभिलाषः, निद्रा स्वप्नेच्छा, श्वासः उच्छ्वासः, छर्दिर्वमनं, क्ष्वथुश्छिक्का, जृम्भा जृम्भणं प्रसिद्धम्, उद्गारो वातोद्गिरणं, अश्व नेत्राम्बुसंज्ञं, शुक्रं

रेतः, मूत्रं प्रसिद्धम्, मलं पुरिषं, वातविनिग्रहादिति अधोवातरोधात् । एवं त्रयोदश व्याख्याताः । एतेषां मध्ये ये मूत्रविनिग्रहादयस्ते घोरोपद्रवकारका ज्ञातव्याः । घोरोपद्रवकारका इत्यनेन मारणात्मकरूपा इत्यभिप्रायः । ननु चतुर्दशविधा उदावर्ता अन्यत्र प्रतिपादिताः । तथाहि—‘वेगाच्च धारयेद्वातविण्मूत्रक्षवतृद-क्षुधाम् । निद्राकासश्रमश्वासजृम्भाशुच्छर्दिरेतसाम्’ इत्यादिना तत्कथमत्र त्रयोदश भेदाः ? उच्यते श्रमेण श्वास उत्पद्यते तस्य धारणमिति व्याख्यायाः श्वासान्तर्गत एव श्रमभेदोऽत्र दर्शितः । उद्गारस्थाने कास इति केचित् वातकारणत्वादिति ॥ ४५-४८ ॥

उदावर्तसंख्यामाह—उदावर्तास्त्रयोदश इति पूर्व-णान्वयः । ते क्षुब्धिग्रहादयः, स्पष्टमन्यत् । उत् ऊर्ध्वं आवर्तयतीत्युदावर्त इति निरुक्तिः ॥ ४५-४८ ॥

गू०—अथानाहसंख्या—

आनाहो द्विविधो ज्ञेय एकः पक्काशयोद्भवः ।

आमाशयोद्भवश्चान्यः प्रत्यानाहः स कथ्यते ॥ ४९ ॥

दी०—आनाह इति । आनाह उदरपूरणलक्षणः स च वातोत्कटदोषैर्जनितः आमाशयोद्भवत्वात् न स्वतन्त्रेण वायुना, अन्यथा प्रत्यानाहे तृष्णाप्रतिश्याय-शिरोविदाहादयः कथं संभवन्ति । तथाचोक्तं ‘तस्मिन् भवन्त्यामसमुद्भवे तु तृष्णाप्रतिश्यायशिरोविदाहाः । आमाशये शूलमधोगुरुत्वं हृत्स्तम्भ उद्गारविघातनं च’ इति वदन्ति । ‘एकः प्रकुपितो दोषः सर्वानेव प्रकोपयेत्’ इत्यभिप्रायेण वातकोपेन पित्तकफावपि प्रकुपितौ भवत इति ॥ ४९ ॥

गू०—आनाहाध्मानभेदः स द्विविधः विकारः ॥ ४९

उरोग्रहस्तथा चैको—

दी०—उरोग्रह इति । उरोग्रहीतमिव मन्यते, तत् कफमारुताद्भवति, तथाहि—‘सास्रं मांसं यकृत्प्लीहोः सद्यो वृद्धं यदा गतौ । उरोग्रहं तदा कुक्षौ कुरुतः कफमारुतौ’ इति ॥ ४९ ॥

गू०—उरोग्रहः हृद्गोसंख्यात उरोग्रहः भिन्नो रोगः स एकः एकप्रकारः वातकफजन्यः वाग्भटोक्तत्वात् तद्यथा—‘सास्रमांसं यकृत्प्लीहौ सद्यो विद्धि यदागतौ । उरोग्रहं तदा कुक्षौ कुरुतः कफमारुताविति ॥ ४९ ॥

अथ हृद्गोसंख्या—

हृद्गोगाः पञ्च कीर्तिताः ।

वातादिभिस्त्रयः प्रोक्ताश्चतुर्थः सन्निपाततः ॥ ५० ॥

<p>1. The first part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>	<p>2. The second part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>
<p>3. The third part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>	<p>4. The fourth part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>
<p>5. The fifth part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>	<p>6. The sixth part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>
<p>7. The seventh part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>	<p>8. The eighth part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>
<p>9. The ninth part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>	<p>10. The tenth part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>
<p>11. The eleventh part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>	<p>12. The twelfth part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>
<p>13. The thirteenth part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>	<p>14. The fourteenth part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>
<p>15. The fifteenth part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>	<p>16. The sixteenth part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>

पञ्चमः क्रिमिसंजातः—

दी०—हृद्रोगः पञ्च कीर्तिता इति । हृदि रोगो हृद्रोगः, हृदि बाधेल्यन्ये; यदुक्तं 'दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयं गताः । हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगं तं प्रचक्षते' इति । पञ्चमः क्रिमिसंजात इति क्रमिरोगात् पञ्चमो हृद्रोगो भवतीत्यर्थः । तत्रोक्तत्वात् । तद्यथा—'ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगं सदनं भ्रमः । भक्तद्वेषोऽतिसारश्च संजातक्रिमिलक्षणम्' इति ॥ ५० ॥

गू०—हृद्रोगः पञ्च, ते वातादिभिः ॥ ५० ॥

गू०—अथोदरनामानि

तथाष्टाबुदराणि च ।

वातापित्तात्कफाग्नीणि त्रिदोषेभ्यो जलादपि ॥ ५१ ॥

ह्रीहः क्षताद्वदगुदादष्टमं परिकीर्तितम् ।

दी०—तथाष्टाबुदराणि चेति । अत्रोदरस्थो रोगोऽप्युदरशब्देन वाच्यस्तद्गतत्वात्, यतः—'तात्स्थ्यात्-द्धर्मताभ्यां च तत्समीपतयाऽपि च । तत्साहचर्या-च्छब्दानां वृत्तिरेषा चतुर्विधा' इति । तत्र वातादीनां पृथक् त्रयो भेदास्तेन वातोदरं पित्तोदरं श्लेष्मोदरं च । त्रिदोषेभ्य इति मिलितदोषत्रयाच्चतुर्थः । अस्य सन्निपातोदरस्य दूष्योदरं नामान्तरं वदन्येके । तदुक्तं—'स्त्रियोऽन्नपानं नखरोममूत्रविडार्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः । यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टाम्बुदूषीविष-सेवनाद्वा ॥ तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्युः सुघोरं जठरं त्रिलिङ्गम् । स चातुरो मुह्यति हि प्रसक्तं दूष्योदरं कीर्तितमेतदेव' इति । जलादपि जलपानात् अप्रशस्तजलपानादित्यभिप्रायः । अस्यापि दकोदरसंज्ञां प्रवदन्ति; यदुक्तम्—'यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढः । पिबेज्जलं शीतल-माशु तस्य स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि ॥ स्नेहो-पलिप्तेष्वथवापि तेषु दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति' इति । ह्रीह इति ह्रीहवृद्धेः ह्रीहोदरसंज्ञा, ह्रीहा 'सनहवा' शब्दवाच्यः अस्य भेदो यकृद्वात्युदरं तथैवेति । क्षता-दिति । प्रहाररूपादन्नादिषु ततः परिस्त्राव्युदरमिति संज्ञा । यदुक्तं—'शल्यं तथाऽन्नोपहितं यदन्नं भुक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा वा । तस्मात् सुतोऽन्नात् सलिल-प्रकाशः सावः स्रवेद्वै शुदतस्तु भूयः । नाभेरधश्चोदर-वृद्धिमेति निस्तुयते दाल्यति चातिमात्रम् । एतत् परिस्त्राव्युदरं प्रदिष्टं दकोदरं कीर्तयतो निबोध' इति ।

वद्वगुदादिति । अष्टममुदरं च बद्धोदरसंज्ञमिति । बद्धगुदोदरमित्यन्ये, यतः—'यस्यान्नमजैरुपलेपिभिर्वा बालाश्मभिर्वा पिहितं यथावत् । संचीयते यस्य मलः सदोषः शनैः शनैः सङ्करवच्च नाज्याम् । निरुध्यते तस्य गुदे पुरीषं निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम् ॥ हृन्नाभिमध्ये परिवृद्धिमेति तस्योदरं बद्धगुदं वदन्ति' इति 'तद्वामपार्श्वे परिवृद्धिमेति ह्रीहामयं तं जठरं वदन्ति । सत्यान्यपार्श्वे यकृति प्रदुष्टे ज्ञेयं यकृद्वात्युदरं तदेव' ॥ इति ॥ ५१ ॥

गू०—गुल्मसंख्यामाह—

गुल्मास्त्वष्टौ समाख्याता वातपित्तकफैस्त्रयः ॥ ५२ ॥

द्वन्द्वभेदास्त्रयः प्रोक्ताः सप्तमः सन्निपाततः ।

रक्तादष्टमकः ख्यातो

दी०—गुल्मास्त्विति । कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणं गुष्टि-काकारं गोलमिति प्रतिद्धम् । यदुक्तम्—'हृन्नाभ्योर-न्तरे ग्रन्थिः सञ्चारी यदि वाऽचलः । वृत्तश्चयोपचय-वान् स गुल्म इति कीर्तितः' इति । ते तु वातादि-भेदेन पृथक् त्रयो गणिताः । द्वन्द्वभेदाद्विदोषजन्ति-तास्त्रयः । सप्तमः सन्निपातत इति सप्तमो गुल्मो मिलितदोषत्रयाद्भवति । रक्तादष्टमक इति । दुष्ट-रुधिरादष्टमो गुल्मो भवतीत्यर्थः । स च प्रायशः स्त्रीणां प्रसूत्यनन्तरं भवति । तदुक्तं—'नवप्रसूता-ऽहितभोजना या या चामगर्भं विसृजेदतौ वा । वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं सरुजं सदाहम्' इति । ननु माधवेन पञ्चधा गुल्मं लिखितं, तत्कथम-त्राष्टविधं? सत्यम्, माधवेन तु पञ्चस्थानविशेषेण पञ्चधा कथितम् । तथाहि—'दुष्टा वातादयोत्यर्थं मिथ्या-ऽऽहारविहारतः । कुर्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्ग्रन्थि-रूपिणम् ॥ तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वहृन्नाभिवस्तयः' इति । अत्र तु चिकित्सार्थं द्वन्द्वभेदास्त्रयो गणिता इत्यदोषः । यतः—'निमित्तलिङ्गानुपलभ्य गुल्मो द्विदोषजो दोषबलाबलं च । व्यामिश्रलिङ्गानपरांश्च गुल्मांस्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम्' इति ॥ ५२ ॥

गू०—वातादिभिः अष्टौ गुल्माः समाख्याताः कथिताः । ननु निदाने पञ्च गुल्मा उक्ताः तत्कथमष्टौ तद्यथा—'तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वहृन्नाभिवस्तयः । वृत्तश्चयोपचयवान्स गुल्म इति कीर्तितः' उच्यते, त्रिभि-र्द्वजैः सह अष्टौ सुश्रुतादौ चोक्तत्वात् 'त्रीनादिशेदौ-षधकल्पनार्थमि'त्युक्तेः ॥ ५२ ॥

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that proper record-keeping is essential for ensuring the integrity and transparency of financial reporting. This section also outlines the various methods used to collect and analyze data, highlighting the role of statistical analysis in identifying trends and patterns.

The second part of the document focuses on the application of these findings to real-world scenarios. It provides a detailed analysis of the data collected, showing how it can be used to inform decision-making and improve organizational performance. This section includes a discussion of the challenges faced in the process and the steps taken to overcome them.

The third part of the document concludes with a summary of the key findings and a final statement on the importance of ongoing research and innovation in this field. It encourages further exploration of the topics discussed and suggests potential areas for future study.

गू०—मूत्राघातसंख्यामाह—

मूत्राघातास्त्रयोदश ॥ ५३ ॥

वातकुण्डलिका पूर्वं वाताष्टीला ततः परम् ।

वातवस्तिस्त्रुतीयः स्यान्मूत्रातीतश्चतुर्थकः ॥ ५४ ॥

पञ्चमं मूत्रजठरं षष्ठो मूत्रक्षयः स्मृतः ।

मूत्रोत्सर्गः सप्तमः स्यान्मूत्रग्रन्थिस्तथाष्टमः ॥ ५५ ॥

मूत्रशुक्रं तु नवमं विड्घातो दशमः स्मृतः ।

मूत्रासादश्चोष्णवातो वस्तिकुण्डलिका तथा ॥ ५६ ॥

त्रयोऽप्येते मूत्राघाताः पृथग्धोराः प्रकीर्तिताः ।

दी०—मूत्राघाता इति । मूत्रस्याभिघातो मूत्राघातः । आघातो वेदनाविशेषवान् मूत्रनिरोध इत्यपरे, स च वातादिदोषजनितः । त्रयोदश इत्यस्य विवरणमाह—वातकुण्डलिका पूर्वमित्यादि । पूर्वं प्रथमं वातकुण्डलिका कथिता । तद्यथा—यत्र सवेदनो वायुर्वस्तौ मूत्रमाविश्य कुण्डलवद्विगुणो भूत्वा संचरति सा वातकुण्डलिका ज्ञेया । वाताष्टीला ततः परमिति । ततः परं द्वितीयं; यत्रानिलः पाषाणग्रन्थिवद्भवत्तौ वृत्तमुन्नतं मूत्रविण्मार्गरोधिनां व्याधिं कुर्यात् सोऽष्टीलाशब्दवाच्यः । अयं तु वातरोगे पठिताष्टीलायास्तु वस्तिगतत्वाद्विज्ञः । वस्तिकुक्षिनिपीडितो यत्र मूत्रसञ्जो भवेत् स वातवस्तिः । यत्र मूत्रं चिरं तिष्ठति शीघ्रं न प्रवर्तते मन्दं वा प्रवर्तते स मूत्रातीतः, यत्र नाभेरधस्तात् तीव्रवेदनमाभ्मानं भवति तन्मूत्रजठरं ज्ञेयम् । यत्र वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ सारुदाहं मूत्रक्षयं कुरुतः स मूत्रक्षयो ज्ञेयः । यत्र शनैरल्पमल्पं सरुजं नीरुजं वा मूत्रं स्रवेत् स मूत्रोत्सर्गः । यत्रान्तर्बस्तिमुखे तु स्थिरोऽल्पवृत्तो ग्रन्थिः, अत्र तु अश्मरीतुल्यरुग्भवति स मूत्रग्रन्थिः । अश्मरी तु भिन्नदोषदूषितत्वात् । यत्र भस्मोदकप्रतीकाशं स्थानाच्च्युतं शुक्रं मूत्रयेत्प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्तते तन्मूत्रशुक्रमित्युच्यते । यत्र तु विद्रसंस्तुष्टं विड्गन्धं कृच्छ्रान्मूत्रयेत् स विड्घात इति । यत्र सदाहं रोचनाशङ्कचूर्णवर्णं समस्तवर्णं वा मूत्रयेत् स मूत्रासादः । यत्र कृच्छ्रात् पुनःपुनश्च हारिद्रमथवा रक्तं मूत्रं मूत्रयेत् स चोष्णवातः । यः शूलस्पन्दनदाहार्तां विन्दुं विन्दुं मूत्रयेत् पीडितस्तु धारा स्रवेत्तस्य वस्तिकुण्डलिका कथिता । त्रयोऽप्येते मूत्राघाता इति । प्रायस्तु मूत्रासादादयः प्रत्याख्यायाः ते तु धोरा बहुदुःखकरा इत्यर्थः ॥ ५३-५६ ॥

शा० सं० १२

गू०—मूत्राघातास्त्रयोदशेति पूर्वेणान्वयः । ततो वातकुण्डलिकादयः । मूत्रस्य आघातः मूत्राघातः । घातशब्दोऽत्र विबन्धपरोलपकृच्छ्र इदं लक्षणं मूत्रकृच्छ्रे बहुकृच्छ्रता विबन्धाल्पतेति भेदाः ॥ ५३-५६ ॥

गू०—मूत्रकृच्छ्रसंख्यामाह—

मूत्रकृच्छ्राणि चाष्टौ स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा ॥ ५७ ॥

सन्निपाताच्चतुर्थं स्याच्छुक्रकृच्छ्रं च पञ्चमम् ।

विद्रकृच्छ्रं षष्ठमाख्यातं घातकृच्छ्रं च सप्तमम् ॥ ५८ ॥

अष्टमं चाश्मरीकृच्छ्रं—

दी०—मूत्रकृच्छ्राणीति । मूत्रस्य कृच्छ्रेण महता दुःखेन प्रवृत्तिर्मूत्रकृच्छ्रम् । तच्चाष्टविधं भवति वातादिभिः पृथक् त्रयो भेदाः, सन्निपाताच्चतुर्थः । यत्र तु वस्तिमेहनशूलं भवति स शुक्रं मूत्रयेत् तत्तु शुक्रकृच्छ्रम् । यत्र पुरीषाघाताद्विगुणतां गतो वायुराभ्मानशूलौ करोति तद्विद्रकृच्छ्रम् । यत्र शल्येन मूत्रवाहिघ्नोतःस्वभिहतेषु सत्सु भृशं दारुणं मूत्रकृच्छ्रं भवति तद्विद्रकृच्छ्रं ज्ञेयम् । अश्मरीवदश्मरीकृच्छ्रं तद्वस्तिमेहनशूलान्वितं भवति । अश्मरीभेदोऽपि शर्करेति केचित्, यतः—‘अश्मरी शर्करा चैव तुल्यलक्षणसम्भवे । विशेषं शर्करायाश्च शृणु कीर्तयतो मम ॥ पच्यमानाऽश्मरी पित्तात् शोण्यमाणा च वायुना । विमुक्तकफसन्धाना क्षरन्ती शर्करा मता’ इति । ननु मूत्रकृच्छ्रमूत्राघातयोर्वस्तिगतदोषसाधर्म्यात् को भेदः ? उच्यते—मूत्रकृच्छ्रे कृच्छ्रत्वमधिकं विबन्धश्चाल्पः, मूत्राघाते तु विबन्धो बलवान् कृच्छ्रत्वमल्पश्चेति भेदः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

गू०—वातादष्टौ मूत्रकृच्छ्राणि स्युः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

गू०—अश्मरीसंख्यामाह—

चतुर्धा चाश्मरी मता ।

वातापित्तात्कफाच्छुक्रात्—

दी०—चतुर्धा अश्मरी मतेति । या वस्तिगता पाषाणगुटिकावद्भवति सा अश्मरीशब्दवाच्या । तदुक्तं—‘विशोषयेद्वस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा । यदा तदाऽश्मर्युपजायते तु क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः’ इति । क्रमेणेति क्रममात्रं प्रसङ्गतोऽपि लिख्यते । यथा ‘अप्सु स्वच्छास्वपि यथा निषिक्तासु नवे घटे । कालान्तरेण पक्वः स्यादश्मरी संभवेत्तथे’ति । सा अश्मरी चतुःप्रकारा

THE JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
VOLUME 100, PART 1, 2000
PUBLISHED BY THE
CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS

THE JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
VOLUME 100, PART 1, 2000
PUBLISHED BY THE
CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS

THE JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
VOLUME 100, PART 1, 2000
PUBLISHED BY THE
CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS

भवति । वातपित्तकफात् । शुक्रादिति वातादीनां पृथक् त्रयो भेदाः । वातपित्तकफादित्यनेन त्रिदोषसंभवेत्यपरे । यतः 'नैकदोषाश्रयाः सर्वाः' इत्यादिवचनात् । शुक्रादिति शुक्रधारणात्, शुक्राश्मरी भवतीत्युच्यते 'शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात् । स्थानाच्युतममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः ॥ शोषयत्युपसंग्रह्य शुक्रं तत् शुक्रमश्मरी' इति ॥

गू०—वातादेश्चतुर्धा अश्मरी स्मृतेति पूर्वेणान्वयः । अश्मवद्वायुर्वस्तिमुखं रुद्धा मूत्रकृच्छ्रोधादिकं करोतीति अश्मरी ॥

• गू०—अथ प्रमेहसंख्या—

तथा मेहाश्च विंशतिः ॥ ५९ ॥

इक्षुमेहः सुरामेहः पिष्टमेहश्च सान्द्रकः ।

शुक्रमेहोदकाख्यौ च लालामेहश्च शीतकः ॥ ६० ॥

सिकताख्यः शनैर्महो दशैते कफसंभवाः ।

मज्जिष्ठाख्यो हरिद्राख्यो नीलमेहश्च रक्तकः ॥ ६१ ॥

कृष्णमेहः क्षारमेहः षडेते पित्तसंभवाः ।

हस्तिमेहो वसामेहो मज्जामेहो मधुप्रभः ॥ ६२ ॥

चत्वारो वातजा मेहा इति मेहाश्च विंशतिः ।

दी०—तथा मेहाश्च विंशतिरित्यादि । तथेति वस्तिगतदोषत्वाद्वहणम् । मेहः प्रमेहः; प्रकर्षेण मेदोमांसक्लेदादिमेहतीति प्रमेहः । तदुक्तम्—'मेदश्च मांसं च शरीरजं च क्लेदं कफो वस्तिगतं प्रदूष्य । करोति मेहान् समुदीर्णमुष्णैस्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि ॥ क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्य धातून् सन्दूष्य मेहान् कुस्तेऽनिलश्च' इति । विंशतिरिति विंशतिभेदाः । तद्यथा—इक्षुरसतुल्य इक्षुमेहः, तुल्यता मूत्रस्येत्यभिप्रायः । सुरा मदिराविशेषः, तत्तुल्यं सुरामेहः । पिष्टं तण्डुलकल्कं तद्रसतुल्यं पिष्टमेहः । सान्द्रं घनं आविलं च सान्द्रमेहः । शुक्रतुल्यं शुक्रमेहः । श्वेतवर्णसदृशमुदकमेहः । लालातनुयुतं पिच्छिलं लालामेहः, बहुवारान्मधुरमतिशीतलं शीतमेहः, सान्द्रं सिकतारूपं सिकतामेहः शनैः शनैः सकफकृच्छ्रं शनैर्महः, एते दशभेदाः कफजा ज्ञेयाः । अथ पित्तजानाह—मज्जिष्ठासलिलोपमं विषं च मज्जिष्ठामेहः । सदाहं हरिद्रासन्निभं च हरिद्रामेहः । सफेनमच्छं नीलवर्णं च नीलमेहः । विस्त्रमुष्णं च शोणितप्रकाशं रक्तमेहः । मषीनिभं कृष्णमेहः । स्तुतक्षारप्रतिभं क्षारमेहः । क्षारतोयसदृशमि-

त्यर्थः । तदुक्तं—'गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत्' इति षट् पित्तजाः । इदानीं वातजानाह—हस्तिमेह इत्यादि । मत्तमातङ्गवदजस्रं प्रवृद्धं हस्तिमेहः । वसाप्रकाशं वसामिश्रं वा वसामेहः । मज्जामं मज्जामिश्रं वा मज्जामेहः । मधु क्षौद्रं तस्य तुल्यं तद्वर्णं वा मधुमेहः । इति चत्वारो वातजा ज्ञेयाः । इति मेहाश्च विंशतिरिति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण विंशतिर्मेहाः साध्या याप्या असाध्याश्चानेन प्रतिपादिताः । यदुक्तं—'साध्याः कफोत्था दशपित्तजाः षट् याप्याश्चतुष्काः पवनादसाध्याः । समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वान्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥' ननु मधुमेहोऽन्यत्र पृथक् एकविंशतिको गणितः तत्कथमत्र वातजेषु पठितः ? सत्यं, चिकित्सार्थं तु पृथगन्यत्रास्य ग्रहणं कृतम्, अत्रासाध्यत्वेन वातजेषु प्रमेहेष्वेवान्तर्भूतो दर्शितः दोषदूष्यरसवर्णसाधर्म्यात् । यतः—'नूनं सर्वे प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः । मधुमेहत्वमायान्ति तथा साध्या भवन्ति हि' इति ॥ ५९-६२ ॥

गू०—तथा मेहाश्च विंशतिरिति पूर्वेणान्वयः । ते इक्षुमेहादयः, तेषु दश कफजाः षट् पित्तजाश्चत्वारो वातजा इति ॥ ५९-६२ ॥

गू०—सोमरोगसंख्यामाह—

सोमरोगस्तथा चैकः—

दी०—सोमरोग इति । एकः सोमरोगः च स मूत्रमार्गेण स्रवति । तथाहि—'आपः सर्वशरीरेषु क्षुभ्यन्ति प्रस्रवन्ति च । मूत्रमार्गेण विमलाः सोमरोग इति स्मृतः ।' अस्य चिह्नमप्यतीव बलहानित्वेनोपलक्षितम् । तदुक्तम् 'शरीरधारणाच्चापि सोम इत्यमिश्रितः । तस्मात् सोमक्षयाद्देहो निश्चेष्टश्च भवेत् सदा' इति । मूत्रातीसारोऽस्य भेद इति मन्यन्ते केचित् द्रवदोषसाधर्म्यात् । यतः—'मूत्रातीसारमतिमैथुनतः प्रसृतं रुक्तोदतापपरिवर्जितमल्पमल्पम् । शङ्काविहीनमपि सोमगदस्य तस्य भेदं वदन्ति भिषजः सकलामयज्ञाः' इति ॥

गू०—सोमरोग एकप्रकारः । स तु स्त्रीणामेव जलस्रावादिलक्षणो भवति ॥

प्रमेहपिडकाभेदानाह—

प्रमेहपिडका दश ॥ ६३ ॥

शराविका कच्छपिका पुत्रिणी विनतालजी ।

Date		Time		Location		Weather		Remarks	
1911	10/1	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/2	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/3	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/4	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/5	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/6	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/7	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/8	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/9	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/10	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/11	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/12	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/13	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/14	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/15	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/16	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/17	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/18	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/19	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/20	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/21	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/22	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/23	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/24	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/25	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/26	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/27	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/28	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/29	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/30	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/31	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00

मसूरिका सर्षपिका जालिनी च विदारिका ॥६४॥
विद्रधिश्च दशैताः स्युः पिडका मेहसंभवाः ।

दी०—प्रमेहपिडका दशेति । अप्रतिक्रियमाणात् प्रमेहात् पिडकाश्चोत्पद्यन्ते पिडका नानाकारा व्रण-संज्ञा एव । तथाहुक्तम् ‘सन्धिर्मर्मेसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु । तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहाः’ इति । वास्तु व्रणाधिष्ठानं कदाचिदन्यैर्वा, यतः ‘विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः’ इत्यपि । तासां स्वरूपं केषांचिज्ज्ञापनार्थं लिख्यते । तत्र शराविका यथा—‘अन्तोन्नता तु तद्रूपा निम्नमध्या शराविका’ इति । सर्षपिकामाह—‘गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्षपी’ इति । कच्छपिकामाह—‘सदाहा कूर्मसं-स्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः’ इति । जालिनीमाह—‘जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता’ इति । तन्त्रान्तरेऽपि ‘परस्पराभिसम्बद्धा पिडका चैकदेशजा । पित्तोत्कटा दाहवती मृशरुक् जालिनी मता’ इति । विनतालक्षणमाह—‘अवगाढरुजा क्लेदा पृष्ठे वाप्युद-रेऽपि वा । महती पिडका नीला विनता नाम सा स्मृता’ इति । पुत्रिणीमाह—‘महल्लपचिता ज्ञेया पिडका सापि पुत्रिणी’ इति । मसूरिकामाह—‘मसू-राकृतिसंस्थाना विज्ञेया तु मसूरिका’ इति । अलजी-माह—‘रक्ता सिता स्फोटचिता विज्ञेया त्वलजी भवेत्’ इति । विदारीमाह—‘विदारी कन्दवद्धता कठिना च विदारिका’ इति । विद्रधिकामाह—‘विद्रधेलक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका तु सा’ । विद्रधिलक्षणयुक्तेत्यनेन अस्या अभेदो बोद्धव्यः । पिडकानामारम्भकानप्याह कश्चित् ‘ये यन्मयाः स्मृता मेहास्तेषामेतास्तु तन्मयाः’ इत्यादि । पिडकाः प्रायेणाधःकाये भवन्ति दोषदूष्या-नामधःप्रकृमात् रसायतनानां दौर्बल्याच्च ॥६३॥६४॥

गू०—शराविकाद्याः प्रमेहापेक्षया भवन्ति । शरा-कृतित्वत्संभवन्तीत्यतस्तल्लक्षणनिरुक्तिः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

गू०—मेदोरोगसंख्यामाह—

मेदोदोषस्तथा चैकः—

दी०—मेदोदोष इति । मेदोवृद्धिजनितो दोषो मेदोदोषः, यद्वा मेद एव दोषः कारणे कार्योपचारात्, वृद्धिर्यथा—‘अव्यायामदिवास्वप्नश्लेष्मलाहारसेविनः । मधुरोऽन्नरसः प्रायः क्लेहान्मेदोविवर्धनः’ इति । तत् प्रायेण उदरस्थितं भवति । यदुक्तं—‘मेदस्तु सर्वभू-

तानामुदरेष्वस्थिषु स्थितम् । अतएवोदरो वृद्धः प्रायो मेदस्विनो भवेत्’ इति । ननु मेद एव दोषः कथं? तदुच्यते—‘मेदसाऽवृतमार्गत्वात् पुण्यन्यन्ये न धातवः । मेदस्तु चीयते तस्मादसक्तः सर्वकर्मसु ॥ क्षुद्रश्वासतृषामोहस्वप्नप्रकथनसादनैः । युक्तः क्षुत्स्वेद-दौर्गन्धैरल्पप्राणोऽल्पमैथुनः’ इति ॥

गू०—मेदोदोष एकः एकप्रकारः वातप्रधानः ।

देहमांसातिवृद्धिः मेद उच्यते ॥

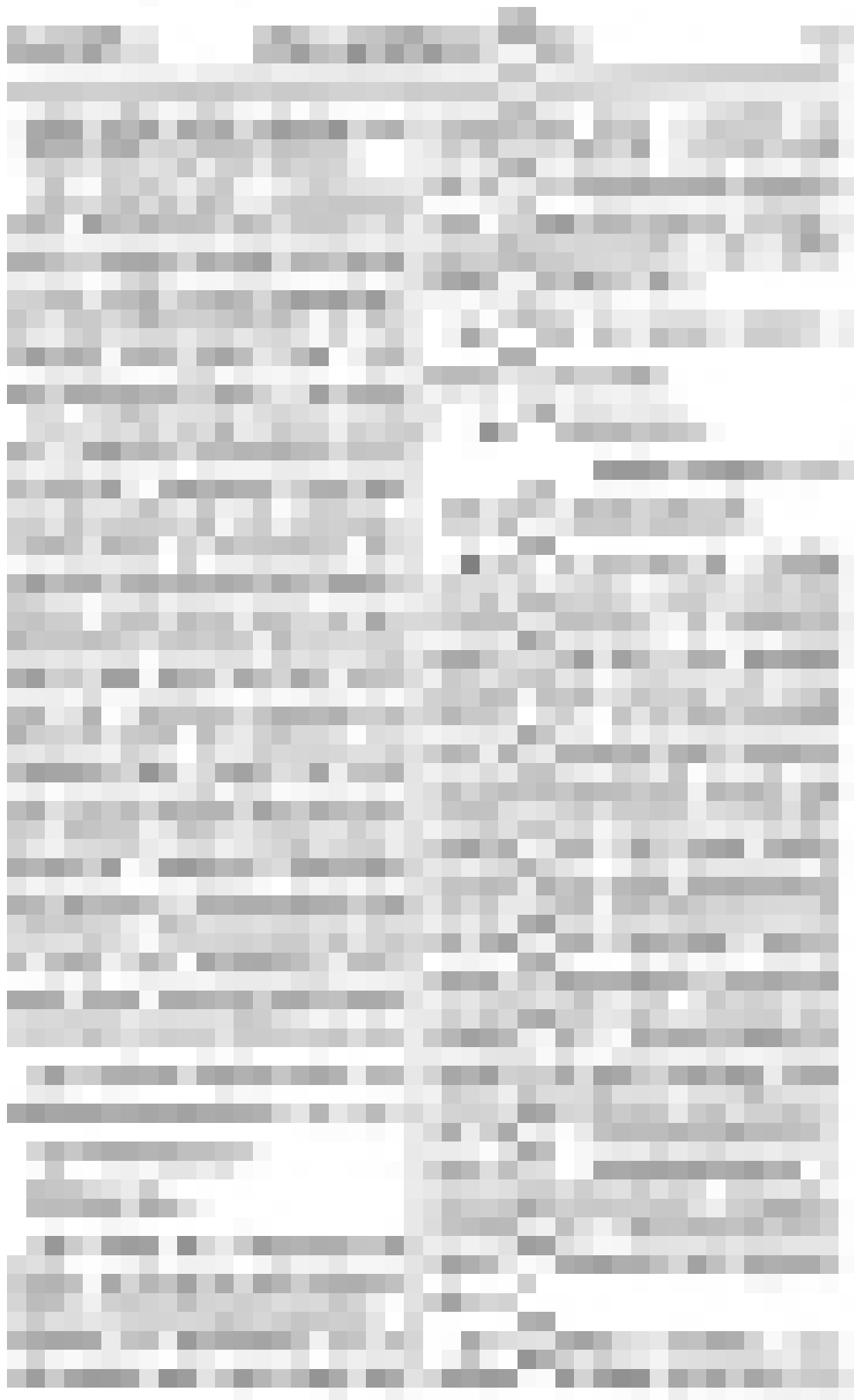
गू०—शोथरोगसंख्यामाह—

शोथरोगा नव स्मृताः ॥ ६५ ॥

दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि ।

दी०—शोथरोगा नव स्मृता इति । दोषभेदेन शोथ एव रोगः शोथरोगः । अयमपि व्रणशोथाद्विभं एव केवलत्वद्भाससंश्रयत्वात् । यतः ‘रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिः शिराः । नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात्त्वद्भाससंश्रयम् । उत्संघं संहतं शोथं तमाहु-निचयादतः’ इति । अत एव शोथस्य त्वद्भासमेव संश्रयः । व्रणस्य त्वद्भासो वस्तूनि, यदुक्तम्—‘त्वद्भासशि-रास्त्रावस्थिसन्धिकोष्ठमर्माणीत्यष्टौ व्रणवस्तूनि, अष्टसु व्रणवस्तुषु व्रणशोथस्य सम्भवत्वात् । नव स्मृता इति । शोथरोगस्य नव भेदाः । दोषैः पृथगिति । दोषैर्वाता-दिभिर्व्यस्तैस्त्रयो भेदाः, द्वयैरिति मिलितदोषद्वयेनाऽपि त्रयो भेदाः । सर्वैरिति । मिलितदोषत्रयाणामप्यत्र एको भेदः सन्निपातेनेत्यर्थः । अभिघातादिति । अभिघातः शस्त्रादिना छेदभेदक्षतप्रभृतिकत्वेन प्रसरणशीलोऽपि सन् प्रकृतशोथो भवति । यदुक्तं—‘अभिघातेन शस्त्रा-दिच्छेदभेदकृतादिभिः । हिमानिलोदध्यनिलैर्भल्लातक-पिकच्छुजैः । रसैः श्लेष्मैश्च संस्पर्शाच्छ्रयथुः स्याद्वि-सर्पवान् । मृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः’ इति । विषादिति । स्थावरजङ्गमात्मकविषप्रभावात् । यदुक्तं—‘विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् । दंष्ट्रादन्तनखाघातादविषप्राणिनामपि । विष्मूत्रशुकोप-हतमलवद्वस्त्रसंकरात् । विषवृक्षानिलस्पर्शाद्भ्रूयुगाव-चूर्णनात् । मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो दाहरुजाकरः’ इति ॥ ६५ ॥

गू०—द्वयैर्द्विदोषैस्तु यः त्रिभिर्दोषैरेकः, सप्तमः अभिघातात्प्रहारादेः विषादेकः एवं नव शोथाः ॥६५॥

गू०—अथ वृद्धिसंख्या—

वृद्धयः सप्त गदिता वातापित्तात्कफेन च ॥ ६६ ॥

रक्तेन मेदसा मूत्रादन्नवृद्धिश्च सप्तमी ।

दी०—वृद्धय इति । वृद्धिस्तु शोथोपलक्षितत्वात् शोथभेद एव । तथाहि 'कुक्षोऽनूर्ध्वगतिर्वायुः शोथ-
शूलकरश्चरन् । मुष्कौ वक्ष्णतः प्राप्य फलकोशाभि-
वाहिनीः । प्रपीड्य धमनीवृद्धिं करोति फलकोशयोः ॥
दोषास्त्रमेदोमूत्रान्नैः सा वृद्धिः सप्तधा मता' इति ।
सप्तधा सप्तप्रकारा भवति । तद्यथा वातपूर्णदति-
स्पर्शो वातवृद्धिः, पक्रोदुम्बरसंकाशः पित्तवृद्धिः,
कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक् इत्यादिना श्लेष्मवृद्धिः ।
रक्तेनेत्यादि । दुष्टरक्तेन रक्तकृष्णस्फोटावृतः पित्त-
वृद्धिलिङ्गश्च । मेदसेति । कफवृद्धिवत्तालफलोपमश्च ।
मूत्रादिति । मूत्रधारणशीलस्य पानीयपूर्णदतिवद्भवति
सव्यथो मृदुश्च मूत्रजवृद्धिः । अन्नवृद्धिस्तु क्षुद्रान्ना-
वयवं यदा अधोवक्ष्णसन्धौ ग्रन्थ्याभः श्वयथुरिति ।
अतएवासौ चापरो भेदो ब्रध्न इति कथितः । यदुक्तं—
'अन्नं विगुणमादाय जन्तोर्नयति वृक्षणम् । वृक्षणात्
तदुजायुक्तं फलकोशं प्रपद्यते' इति ॥ ६६ ॥

गू०—वातादेः सप्त वृद्धयो गदिता उक्ताः । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ६६ ॥

अण्डवृद्धिसंख्यामाह—

अण्डवृद्धिस्तथा चैका—

दी०—अण्डवृद्धिस्तथा चैका इति । एकोऽण्ड-
वृद्धिस्त्वस्यैव भेदः, यत उक्तम् 'उपेक्षमाणस्य च
मुष्कवृद्धिमाध्मानरुक् स्तम्भवती स वायुः' इत्यादिना
कुरण्डकशब्दवाच्यत्वेन चिकित्सार्थं तु पृथग्भिधानमा-
त्रमस्य न दोषः ॥

गू०—सुगमम् । अण्डवृद्धिर्वृद्धाण्डता एका एक-
प्रकारा ॥

गू०—गण्डमालामाह—

तथैका गण्डमालिका ॥ ६७ ॥

दी०—तथैका गण्डमालिका इति । गण्डमाला
जातिश्चैका स्यात् । गले गण्डकरूपा व्रणा एवं गण्ड-
मालादयो ज्ञेयाः । मालातुल्यं गण्डयोगात् गण्डमाला ।
गलगण्डाद्विज्ञा । यदुक्तं—'कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैः
कक्षांसमन्यागलवक्ष्णेषु । मेदःकफाभ्यां चिरमन्द-

पाकैः स्याद्गण्डमाला बहुभिश्च गण्डैः' इति । अस्या
एव भेदोऽपचीति वदन्ति केचित् । तुल्यग्रन्थिसाध-
र्म्यात् । यतः—'ते ग्रन्थयः केचिदवाप्तपाकाः
स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये । कालानुबन्धं चिर-
मादधाति सैवाऽपचीति प्रवदन्ति केचित्' इति । ननु
कथं कण्ठस्थानप्रसिद्धत्वाद्गण्डमालाऽपची च वृक्षणे
प्रतीता ? सत्यं—दोषगतिविशेषात् वृक्षणसन्धावपि
गण्डमाला भवतीति न दोषः । यदाह भोजः—
'वातपित्तकफा वृद्धा मेदश्चापि समाचितम् । जड्वयोः
कण्डरां प्राप्य मरस्याण्डसदृशान् बहून् । कुर्वन्ति
ग्रथितांस्तेभ्यः पुनः प्रकुपितोऽनिलः । तान् दोषा-
नूर्ध्वगो वक्षःकक्षमन्यागलाश्रितः । नानाप्रकारान्
कुरुते ग्रन्थीन् सा त्वपची मता । अपची कण्ठमन्यासु
कक्षावक्ष्णसन्धिषु । गण्डमालां विजानीयादपचीतु-
ल्यलक्षणां' इति ॥ ६७ ॥

गू०—गण्डमालिका कण्ठदेशे मालाकारा ग्रन्थि-
रूपा साप्येकप्रकारा अपचीभेदः ॥ ६७ ॥

गण्डालजी तु चैका स्यात्

दी०—गण्डालजी तु चैका स्यादिति । गण्डालजी
चात्र गलगण्डस्यैव नामान्तरं यतो गण्डमालया भिन्नो
गलगण्ड एव नान्यत् । अत एवाह माधवः—'वातः
कफश्चापि गले प्रदुष्टौ मन्ये तु संश्रित्य तथैव भेदः ।
कुर्वन्ति गण्डं कमशः खलिङ्गैः समन्वितं तं गलगण्ड-
माहुः' इति । भोजेनाप्युक्तं—'महान्तं शोथमल्पं वा
हनुमन्यागलाश्रयम् । लम्बन्तं मुष्कवद्दुष्टं गलगण्डं
विनिर्दिशेत्' इति । यद्वा गण्डालजीत्यत्रालजी क्षुद्रो-
पठिता बोद्धव्या । एके गण्डालजीस्थाने गण्डापचीति
पठन्ति तन्मते तु एको गण्डः एकाऽपची चेति । अय-
मपि पाठो मनोहरो न दोषः ॥

गू०—अथ ग्रन्थिसंख्या—

ग्रन्थयो नवधा मताः ।

त्रिभिर्दोषैस्त्रयो रक्ताच्छिराभिर्मेदसो व्रणात् ॥ ६८ ॥

अस्त्रा मांसेन नवमः

दी०—ग्रन्थयो नवधा मता इति । ग्रन्थिस्तु
शोफसमुत्थानो व्रणभेदः लोके वतीगुरीति शब्दवाच्य-
त्वेन प्रतीतः । तद्यथा—'वातादयो मांसमसृक्प्रदुष्टाः
संदूष्य मेदश्च तथा शिराश्च । वृत्तोन्नतं विग्रथितं तु

Case No.	Case Name	Case Description	Case Status
1	Case 1	Description of Case 1	Open
2	Case 2	Description of Case 2	Open
3	Case 3	Description of Case 3	Open
4	Case 4	Description of Case 4	Open
5	Case 5	Description of Case 5	Open
6	Case 6	Description of Case 6	Open
7	Case 7	Description of Case 7	Open
8	Case 8	Description of Case 8	Open
9	Case 9	Description of Case 9	Open
10	Case 10	Description of Case 10	Open
11	Case 11	Description of Case 11	Open
12	Case 12	Description of Case 12	Open
13	Case 13	Description of Case 13	Open
14	Case 14	Description of Case 14	Open
15	Case 15	Description of Case 15	Open
16	Case 16	Description of Case 16	Open
17	Case 17	Description of Case 17	Open
18	Case 18	Description of Case 18	Open
19	Case 19	Description of Case 19	Open
20	Case 20	Description of Case 20	Open
21	Case 21	Description of Case 21	Open
22	Case 22	Description of Case 22	Open
23	Case 23	Description of Case 23	Open
24	Case 24	Description of Case 24	Open
25	Case 25	Description of Case 25	Open
26	Case 26	Description of Case 26	Open
27	Case 27	Description of Case 27	Open
28	Case 28	Description of Case 28	Open
29	Case 29	Description of Case 29	Open
30	Case 30	Description of Case 30	Open
31	Case 31	Description of Case 31	Open
32	Case 32	Description of Case 32	Open
33	Case 33	Description of Case 33	Open
34	Case 34	Description of Case 34	Open
35	Case 35	Description of Case 35	Open
36	Case 36	Description of Case 36	Open
37	Case 37	Description of Case 37	Open
38	Case 38	Description of Case 38	Open
39	Case 39	Description of Case 39	Open
40	Case 40	Description of Case 40	Open
41	Case 41	Description of Case 41	Open
42	Case 42	Description of Case 42	Open
43	Case 43	Description of Case 43	Open
44	Case 44	Description of Case 44	Open
45	Case 45	Description of Case 45	Open
46	Case 46	Description of Case 46	Open
47	Case 47	Description of Case 47	Open
48	Case 48	Description of Case 48	Open
49	Case 49	Description of Case 49	Open
50	Case 50	Description of Case 50	Open
51	Case 51	Description of Case 51	Open
52	Case 52	Description of Case 52	Open
53	Case 53	Description of Case 53	Open
54	Case 54	Description of Case 54	Open
55	Case 55	Description of Case 55	Open
56	Case 56	Description of Case 56	Open
57	Case 57	Description of Case 57	Open
58	Case 58	Description of Case 58	Open
59	Case 59	Description of Case 59	Open
60	Case 60	Description of Case 60	Open
61	Case 61	Description of Case 61	Open
62	Case 62	Description of Case 62	Open
63	Case 63	Description of Case 63	Open
64	Case 64	Description of Case 64	Open
65	Case 65	Description of Case 65	Open
66	Case 66	Description of Case 66	Open
67	Case 67	Description of Case 67	Open
68	Case 68	Description of Case 68	Open
69	Case 69	Description of Case 69	Open
70	Case 70	Description of Case 70	Open
71	Case 71	Description of Case 71	Open
72	Case 72	Description of Case 72	Open
73	Case 73	Description of Case 73	Open
74	Case 74	Description of Case 74	Open
75	Case 75	Description of Case 75	Open
76	Case 76	Description of Case 76	Open
77	Case 77	Description of Case 77	Open
78	Case 78	Description of Case 78	Open
79	Case 79	Description of Case 79	Open
80	Case 80	Description of Case 80	Open
81	Case 81	Description of Case 81	Open
82	Case 82	Description of Case 82	Open
83	Case 83	Description of Case 83	Open
84	Case 84	Description of Case 84	Open
85	Case 85	Description of Case 85	Open
86	Case 86	Description of Case 86	Open
87	Case 87	Description of Case 87	Open
88	Case 88	Description of Case 88	Open
89	Case 89	Description of Case 89	Open
90	Case 90	Description of Case 90	Open
91	Case 91	Description of Case 91	Open
92	Case 92	Description of Case 92	Open
93	Case 93	Description of Case 93	Open
94	Case 94	Description of Case 94	Open
95	Case 95	Description of Case 95	Open

शोथं कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः' इति । नवप्रकार-
माह—त्रिभिर्दोषैरिति । त्रयो भेदाः, तेन व्यस्तेन
वातेन, पित्तेन, कफेनेत्यर्थः । रक्ताद्रुधिराच्चतुर्थः ।
शिराभिरिति ग्रन्थिः पञ्चमः । भेदसा इति दुष्टभेदसा
जनितः षष्ठः । व्रणादिति व्रणजनितः सप्तमः ।
अरुप्रेति दोषदूषितास्थिजनितोऽष्टमः । मांसेनेति
मांसजनितो नवम इति । ननु माधवेन पञ्चभेदा ग्रन्थ-
योऽभिहिताः वातादिदोषेण त्रयः भेदःशिराभ्यां च
द्वाविति, तत्कथमत्र नवभेदा दर्शिताः ? उच्यते, यदि
मांसासृजावत्र दूष्यभेदेनोदाहृतौ तथापि ग्रन्थ्याश्रय-
त्वेन स्थानविशेषान्मेदःशिरावत्तत्सम्भवस्थान एवो-
क्तौ । यदुक्तं भोजे—'मेदो वायुर्यदा मांसे निक्षिपेद-
थवा त्वन्वि । तत्र मेदोभवग्रन्थिः श्यावो भवति
पाण्डुरः' इत्यादिना । चिकित्सार्थं तु पृथगभिधानम-
न्यत्रापि दृश्यते । तदुक्तं—'ग्रन्थौ मांसोद्धवे योज्यो
ह्ययमेव क्रियापथः । शिराग्रन्थि परित्यज्य शेषं
यत्नेन साधयेत्' इत्यादिभिरदोषः ॥ ६८ ॥

गू०—ग्रन्थयो वातादिभिर्नवप्रकाराः ॥ ६८ ॥

षड्विधं स्यात्तथावर्तुदम् ।

वातात्पित्तात्कफाद्रक्तान्मांसादपि च भेदसः ॥ ६९ ॥

दी०—अर्बुदमपि व्रणभेदो व्रणाकारत्वात् ।
यतः—'गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः समुत्थिता मांस-
मसृक् प्रदूष्य । वृत्तं मृदुं मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं
चिरवृद्धपाकम् । कुर्वन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाधं तद्वर्तुदं
शास्त्रविदो वदन्ति' इति । षड्विधत्वाच्च सुगमम् ।
मांसादपि चेति । चकारग्रहणादत्र द्विरर्बुदमपि ग्राह्यं,
अर्बुदमपि केचित् । तथाहि—'यज्जायतेऽन्यत्
खलु पूर्वजाते ज्ञेयं तदध्यर्बुदमर्बुदज्ञैः । यद्वन्द्वजातं
गुणपत् कमाद्वा द्विरर्बुदं तच्च भवेदसाध्यम्' इति ॥ ६९ ॥

गू०—अर्बुदोऽपि तद्भेदः वातादिना षड्विधः ॥ ६९ ॥

श्लीपदं च त्रिधा प्रोक्तं वातात्पित्तात्कफादपि ।

दी०—श्लीपदं चेति । चरणयोः शिलावदुच्छ्रयः
श्लीपदशब्दाच्चयः । तथेति ग्रहणात् करकर्णादिषु च
भवतीति केचिदाहुः । यदुक्तं—'यः संज्वरो वंक्षणजो
भृशार्तिः शोथो रुणां पादगतः क्रमेण । तत् श्लीपदं
स्यात् करकर्णनेत्रांश्चैष्टनासास्त्रपि केचिदाहुः' इति ।
वातपित्तकफादित्यनेन व्यस्तसमस्तेन कृत्वा चत्वारो
भेदाः तेन वातेन, पित्तेन, श्लेष्मणा चेत्यभिप्रायः ।

एके तु त्रय एव भेदाः श्लीपदस्येति वदन्ति । यतः
तत्र कफस्याव्यभिचारेण प्राधान्यम् । तदुक्तम्—
'त्रीण्येतानि विजानीयात् श्लीपदानि कफोच्छ्रयात् ।
गुरुत्वं च महत्त्वं च यस्मान्नास्ति विना कफात्' इति ॥

गू०—श्लीपदं पादशोथः स्थूलताविशेषः स
त्रिविधः ॥

गू०—विद्रधिसंख्यामाह—

विद्रधिः षड्विधः ख्यातो वातपित्तकफैस्त्रयः ॥ ७० ॥

रक्तात्क्षतात्रिदोषैश्च—

दी०—विद्रधिरपि व्रणभेद एव । यदुक्तम्—

'त्वग्रक्तमांसमेदांसि प्रदूष्यास्थिसमाश्रिताः । दोषाः
शोथं शनैर्घोरं जनयन्त्युच्छ्रिता मृशम् । महामूलं
रुजावन्तं वृत्तं वाप्यथवायतम् । स विद्रधिरिति
ख्यातो विज्ञेयः षड्विधश्च सः' इति । चरके तु
विदाहप्रकर्षाद्विद्रधिसंज्ञा । यदुक्तम्—'स वै शीघ्र-
विदाहित्वाद् विद्रधिस्तु निरूप्यते' इति । सच बाह्या-
भ्यन्तरे भवति । अन्तरे तु गुल्मसादृश्यं । यतः—'तुल्य-
दोषसमुत्थानो विद्रधेर्गुल्मकस्य च' इति । ननु तुल्य-
त्वात् कथं विद्रधेः पाकः कथं वा गुल्मस्य न पाकः ? उ-
च्यते—'न निबन्धोऽस्ति गुल्मानां विद्रधिः सनिबन्धनः ।
गुल्माकारं स्वयं दोषो विद्रधिर्मांसशोणिते । विवरानुचरो
ग्रन्थिरप्सु बुद्बुदको यथा । एवंप्रकारो गुल्मस्तु
तस्मात् पाकं न गच्छति' इति । तथाऽन्यत्रापि—
'मांसशोणितबाहुल्यात् पाकं गच्छति विद्रधिः ।
मांसशोणितहीनत्वात् गुल्मः पाकं न गच्छति' इति ।
षड्विधप्रकारोऽत्र सुगमः । क्षतादित्यत्र तु काष्ठल-
गुडपाषाणादिप्रहारात् । त्रिदोषैरिति । मिलितदोषत्रयेण
सन्निपातेनेत्यर्थः ॥ ७० ॥

गू०—विद्रधिः वंक्षणदेशे व्रणविशेषः सोऽपि
षड्विधः ॥ ७० ॥

गू०—व्रणाः पञ्चदशेति तेषां संख्यामाह—

व्रणाः पञ्चदशोदिताः ।

तेषां चतुर्धा भेदाः स्युरागन्तुर्देहजस्तथा ॥ ७१ ॥

शुद्धो दुष्टश्च विज्ञेयस्तत्संख्या कथ्यते पृथक् ।

वातव्रणः पित्तजश्च कफजो रक्तजो व्रणः ॥ ७२ ॥

वातपित्तभवश्चान्यो वातश्लेष्मभवस्तथा ।

तथा पित्तकफाभ्यां च सन्निपातेन चाष्टमः ॥ ७३ ॥

नवमो वातरक्तेन दशमो रक्तपित्ततः ।

श्लेष्मरक्तभवश्चान्यो वातपित्तासृगुद्भवः ॥ ७४ ॥

वातश्लेष्मासृगुत्पन्नः पित्तश्लेष्मास्त्रसंभवः ।

सन्निपातासृगुद्भूत इति पञ्चदश व्रणाः ॥ ७५ ॥

दी०—व्रणं तु शोथसमुत्थानं कथितं शोथोपलक्षितमित्यर्थः । अतएवाह कश्चित् पूर्वरूपत्वेन यथा—‘एकदेशस्थितः शोथो व्रणानां पूर्वलक्षणम्’ इत्यादि सच शोफो विलक्षणः उन्नतः पृथुः ग्रथितः समो विषमो वा त्वङ्मांसस्थायी दोषसङ्घातः शरीरैकदेशोत्थित इत्युच्यते । तेषां चतुर्धा भेदः स्यादिति । तेषां व्रणानां चतुर्धा भेद इत्यत्र चतुःप्रकारभेदत्वेन संज्ञाभेदः सामान्यो दर्शितः । आगन्तुर्देहजः—शुद्धो दुष्टश्चेति । आगन्तुरिति संघातबलप्रवृत्तः; शस्त्रव्यापदिकृत इत्यर्थः, देहजः इति दोषबलप्रवृत्तशरीरसंज्ञः । यदुक्तम्—‘द्विधा व्रणः स विज्ञेयः शारीरागन्तुभेदतः । दोषैराद्यस्तयोरन्यः शस्त्रादिक्षतसंभवः’ इति । शुद्ध इति । शुद्धव्रणः, यदुक्तं—‘जिह्वातलामोऽतिमृदुः श्लक्ष्णः स्निग्धोऽल्पवेदनः । सुव्यवस्थो निरास्त्रावः शुद्धो व्रण इति स्मृतः’ इति । दुष्ट इति दुष्टो व्रणः । यदुक्तम्—‘पूतिः पूयातिदुष्टासृक्छाव्युत्सङ्गी चिरस्थितिः । दुष्टव्रणोऽतिगन्धादिः शुद्धलिङ्गविपर्ययः’ इति । केचित्तु शुद्धदुष्टशब्दौ साध्यासाध्यत्वेन व्याख्यानयन्ति तन्न सर्वमतम् । तत्संख्या कथ्यते पृथगिति । तद्व्रणस्य संख्या गणनानियमः पृथगभिन्नत्वेनात्र कथ्यते, सा तु पञ्चदशप्रकारा वक्ष्यमाणा बोद्धव्या । यद्यपि षड्विधोऽन्यत्र व्रणः प्रतिपादितस्तथाप्यत्र दोषाणां प्रसरत्वेन पञ्चदशप्रकारो दर्शितः । तदुक्तं सुश्रुते—‘कदाचिदेकशो द्विशो बहुशः शोणितसहिता वा अनेकधा प्रसरन्ति ।’ इति । तेन पञ्चदशप्रकारा भवन्ति, यतः ‘त्रिभिरेव वातादिकैः शोणितचतुर्थैः शरीरमिदं धार्यते’ इति द्वितीयदर्शनात् । यदुक्तम्—‘कालान्तरेणाभ्युदितं तु पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसह्य । पचत्यतः शोणितमेष पाको मतोऽपरेषां विदुषां द्वितीयः’ इति । पञ्चदशसंख्या सुबोधा इति ॥ ७१-७५ ॥

गू०—ते भेदतश्चतुर्धा । तद्वेदानाह—पञ्चदशव्रणा उदिताः कथिता इति पूर्वैण सम्बन्धः । तेषां पञ्चदशव्रणानां चतुर्धा भेदः तत्र एकः आगन्तुशस्त्रादिक्षतजः, द्वितीयो देहजः शारीरः स तु दोषैर्जन्यते एकः शुद्धः

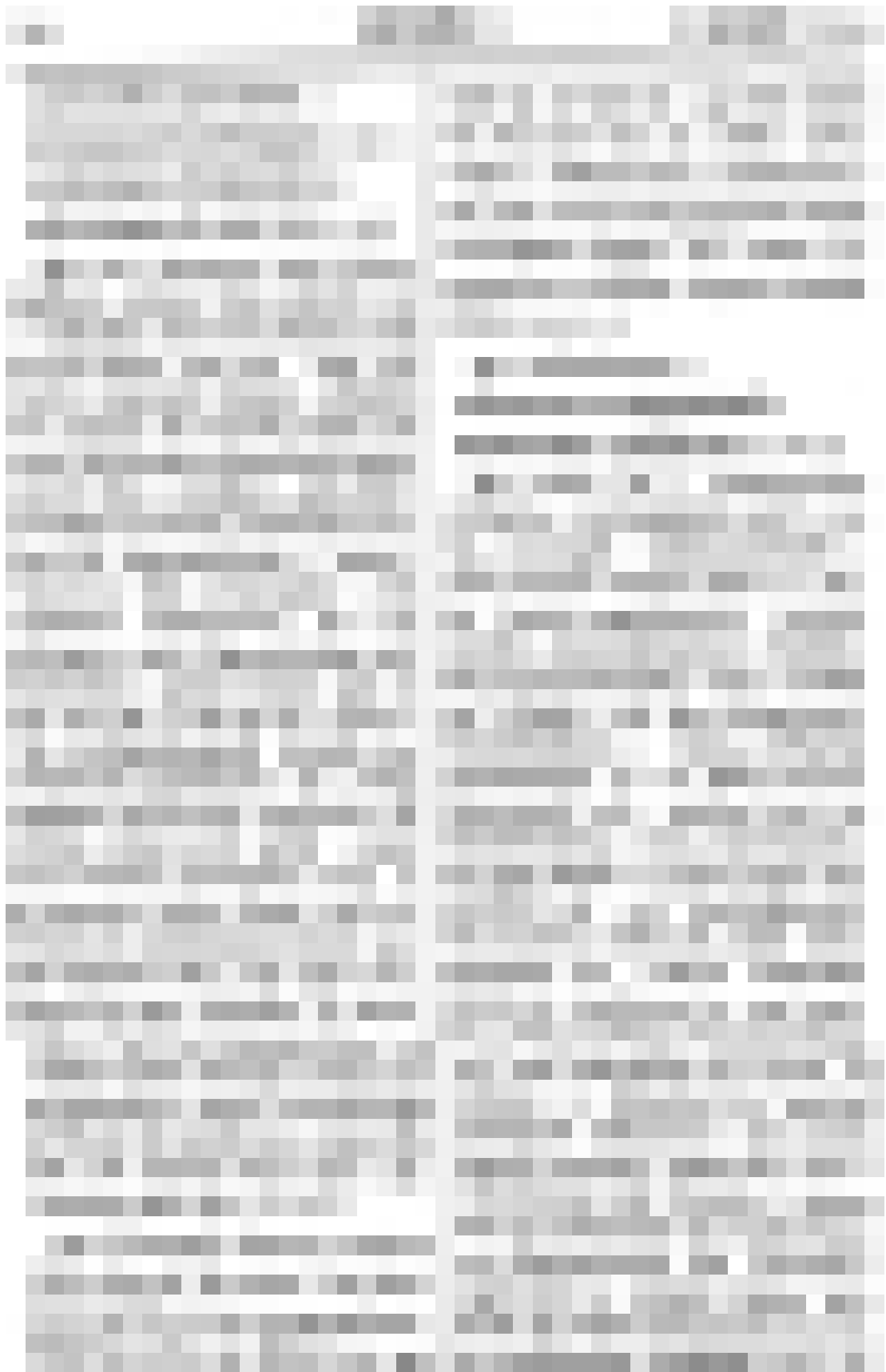
द्वितीयो दुष्टः एवं चतुर्धा भेदः । ननु निदाने द्विविधो भेदः प्रोक्तः तदुक्तं ‘द्विधा व्रणः परिज्ञेयः शारीरागन्तुभेदतः । दोषैराद्यस्ततस्त्वन्यः शस्त्रादिक्षतसंभवः’ इति, तत्कथं? उच्यते, निदाने शुद्धाशुद्धलक्षणं भिन्नमुक्तं अतस्तयोर्मिलित्वा चतुर्थेति न दोषः तत्संख्या पञ्चदशप्रकाराभिधा वातादेर्भेदतः पञ्चदशव्रणा भवन्तीति योज्यम् ॥ ७१-७५ ॥

गू०—सद्योव्रणसंख्यामाह—

सद्योव्रणस्त्वष्टधा स्याद्विकृतसविलम्बिनौ ।

छिन्नभिन्नप्रचलिता घृष्टविद्धनिपातितः ॥ ७६ ॥

दी०—सद्योव्रण इति । शस्त्रादिप्रहारजनित आगन्तुकसंज्ञः । सचानेकाकृतिरित्येके भाषन्ते । यदुक्तम्—‘नानाधारमुखैः शस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः । भवन्ति नानाकृतयो व्रणास्तांस्तान् निबोध मे’ इति । तेषां भेदमाह—अविकृतमित्यपकर्तनं, विलम्बिनो लम्बनशीलः, मांसावलम्बनेनेत्यभिप्रायः । छिन्नमिति । तिर्यग् ऋजुर्वा छेदनमवयवादिषु गात्रस्य पातनमिति भावः । भिन्नमिति । कोष्ठे बहुधा शक्तिकुन्तखन्नाप्रविदारणादिभिर्भेदरूपम् । यदुक्तम्—‘शक्तिकुन्तेषु खन्नाप्रविषाणैराशयो हतः । यत् किञ्चित् स्रवते तद्धि भिन्नलक्षणमुच्यते’ इति । आशयोऽत्र स्थानं तत् कोष्ठशब्देनोपदर्शितम् । तद्यथा—‘स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च । हृदुण्डुकः फुफ्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते’ इति । अत एवाशयरहितेऽन्यदेशे व्यथ एव वचनात् । प्रचलिता इति । प्रकर्षेण चलिता मांसादिकमिति भावः । तन्त्रान्तरे पिच्छितमिति नामान्तरं—यतः ‘प्रहारपीडनाभ्यां तु यदङ्गं पृथुतां गतम् । सास्थि तत् पिच्छितं विद्यान्मज्जारक्तपरिष्ठितं’ इति । अथवा प्रचलितमित्यनेन यद्व्रणं यद्व्रणस्य तथा सद्योव्रणस्य च चिकित्साविषयं तेन भग्नाधिकारे प्रतिपादितोऽपि तस्यैवात्रावसरो न दोषः मज्जारक्तपरिष्ठितत्वेन व्रणभावत्वात् । घृष्टमिव घृष्टितं, तद्यथा—‘घर्षणादभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम् । उषास्रवा-न्वितं तत्तु घृष्टमित्यभिधीयते’ इति । विद्धमिव विद्धम् । यथा—सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदङ्गं त्वाशयादिना । उन्नुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्दिशेत्’ इति । निपातित इति । विशेषेण पातितोऽवयवाद्यो यत्र स तथा, एके अवलितसविलम्बिनां विवक्षितमिति नाम्ना एक-

मेव भेदं प्रतिपादयन्ति तद्यथा 'नातिच्छिन्नं नातिभिन्नमुभयोर्लक्षणान्वितम् । विषमं व्रणमङ्गेषु तत् क्षतं त्वभिनिर्दिशेत्' इति । अत्राकृतिविषयत्वादष्टविधो लिखितो न दोषः ॥ ७६ ॥

गू०—सद्योव्रणः शस्त्रादिसंभूतः अष्टधा स्याद्भवत् । स तु अवकृतादिलक्षणः ॥ ७६ ॥

गू०—कोष्ठभेदसंख्यामाह—

कोष्ठभेदो द्विधा प्रोक्तश्छिन्नान्नो निःसृतान्नकः ।

दी०—कोष्ठभेदो द्विधा प्रोक्त इति । एकः छिन्नान्नः अपरो निःसृतान्नक इति । अत्र कोष्ठशब्देनोदरमात्रमेव गृह्यते न तु पक्वमाशयादिसंज्ञः ॥

गू०—एवं द्विधा । सुगमम् ॥

अस्थिभङ्गसंख्यामाह—

अस्थिभङ्गोऽष्टधा प्रोक्तो भग्नपृष्ठविदारितौ ॥ ७७ ॥

विवर्तितश्च विश्लिष्टस्तिर्यक्क्षिप्तस्त्वधोगतः ।

ऊर्ध्वगः सन्धिभग्नश्च वह्निदग्धश्चतुर्विधः ॥ ७८ ॥

भुष्टोऽतिदग्धो दुर्दग्धः सम्यग्दग्धः प्रकीर्तितः ।

दी०—अस्थिभङ्ग इति । अस्थिभङ्गपर्यायवाचको भग्न इत्यत्र कथितः, ननु भग्नशब्दोऽष्टसंख्यायामिह गणितः, ते तु पिष्टविदारितादयोऽष्टौ गणिताः । अग्निवेशे तु भग्नं द्विविधं काण्डसन्धिभेदात् । यदुक्तं—'भग्नं समासाद्विविधं हुताशकाण्डे च सन्धावपि तत्र सन्धौ । उत्पिष्टविश्लिष्टविवर्तितं च तिर्यग्गतं क्षिप्रमधश्च षट् च ॥१॥' अत्र तु यद्विदारितोर्ध्वगौ द्वौ भेदावधिकौ लिखितौ तद्वन्थान्तरसंवादान्न दोषः । यतः—अधःक्षिप्तवर्ध्वक्षिप्तस्याप्यभिधाने प्राप्तेऽनुक्तमप्यूर्ध्वक्षिप्ताभिधानं तेनात्रोर्ध्वगः पृथग्दर्शितः । यदुक्तं—'अधःक्षिप्तोर्ध्वगावेतौ तुल्यलक्षणसंज्ञकौ' इत्यादि । विदारितोनाम भग्नश्चास्थिभङ्गेनान्यत्र प्रतिपादितत्वादत्रापि लिखितः, सुश्रुतेऽप्ययमेव संज्ञान्तरेण कथितः । यदुक्तं—'तरुणास्थीनि नाभ्यन्ते भिद्यन्ते नलिकानि च । कपालास्थीनि भज्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ॥' इत्यत्र चकारग्रहणाद्वलान्यपि स्फुटन्ति इत्यभिप्रायः । यतोऽस्थीनि पञ्चविधानि भवन्ति तरुणनलकवलकपालरुचकभेदात् । अतएव स्फुटितमिति भग्नं सुश्रुतेनोक्तम् । अथोक्तपिष्टविदारितादीनामपि विवरणमाह—सन्धावुभयतः शोथो वेदनादिकश्च पिष्ट-

संज्ञः । विदारित इति द्वयोः सन्ध्ययोरतिक्रान्तता वेदना च निवर्तेत इत्येकसन्धिपार्श्वगमनं विषमाङ्गता वेदना च विश्लिष्ट इति मनाक् सन्धिर्विश्लेषः शिथिलतामात्रं रात्रिरुजाशोथौ च । तिर्यक्क्षिप्त इत्येकं सन्ध्यस्थिस्थानं त्यक्त्वा तिर्यग् याति तदा तीव्रपीडाः स्युः । अधोगत इति । वक्ष्यमाणोर्ध्वगलक्षणः किञ्चिदधोगमनमिति शेषः । ऊर्ध्वग इति । विषमा रूगप्यश्नोरतिक्रान्तत्वात् तेन द्वयोरप्यश्नोः परस्परातिक्रमणं दूरागमनमित्यर्थः । सन्धिभग्न इति । द्वयोः सन्धानं सन्धिः, सन्धेस्तु विश्लेषः सन्धिभग्नः कथितः । ननु कथं सन्धिमुक्तत्वेन भग्नमुच्यते ? अस्थिविश्लेषोऽत्र भङ्गेऽभिप्रेतः, यतः अस्थिसन्ध्योः पृथग्भावत्वात्तेन काण्डभग्नं सन्धिभग्नं चाग्निवेशे पूर्व द्विधा प्रतिपादितम् । यदुक्तं—'षडुत्पिष्टादिभेदेन सन्धिविश्लेष उच्यते । काण्डभग्नो द्वादशभिर्भेदैः कर्कटकादिभिः' इत्यादि । अत्र काण्डभग्नोऽस्थिभग्नस्तस्य द्वादशभेदाः सन्धिभग्नान्तर्भूता बोद्धव्या इति न दोषः । वह्निदग्ध इति । अग्निदग्धश्चतुर्विधश्चतुःप्रकारः, ते के प्रकारा इत्याह—भुष्ट इत्यादि । यो विवर्णमतिमात्रं भुष्यते स भुष्टः, यत्र त्वङ्मांसावलम्बनं गात्रविश्लेषः शिरास्त्रायुः सन्ध्यस्थिव्यापादनं ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाश्चोपद्रवा भवन्ति सोऽदग्धः । यत्रोत्पिष्टन्ति स्फोटस्तीव्रदाहवेदनाश्चिराच्चोपशाम्यन्ति स दुर्दग्धः । सम्यग् दग्ध इत्यनवगाढः, तालवर्णः सुसंस्थित इति ॥७७॥७८॥

गू०—भग्नदिभेदेन अस्थिभङ्गः अष्टधा प्रोक्तः कथितः । अग्निदग्धभेदमाह—(ऊर्ध्वग इति)—भुष्टादिभेदेनाग्निदग्धश्चतुर्विधः कीर्तितः कथितः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

गू०—नाडीव्रणसंख्यामाह—

नाड्यः पञ्च समाख्याता वातपित्तकफैस्त्रिधा ॥ ७९ ॥

त्रिदोषैरपि शल्येन—

दी०—अथ नाडीसंख्या—नाड्य इति । नाडीति गम्भीरगतिः पूयस्यातिदूरप्रवेशनादतिरिष्यते । 'नाडीव यद्वहति सा नाडी' इत्युच्यते । अन्तःशुषिरनाला नाडी तेन लोके सरहाशब्दवाच्यो व्रणविशेषः । तथाहि—'शोफं न पक्वमिति पक्वमुपेक्षते यो यो वा व्रणं अचुर-पूयमसाधुवृत्तः । अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य तस्य स्थानानि पूर्वविहितानि ततः सपूयः । तस्यातिमात्रग-

मनाद्रिष्यते तु नाडीव यद्वहति तेन मता तु नाडी' इति । पञ्च समाख्यातेति पञ्चप्रकारा वातेन पित्तेन कफैस्त्रिधा त्रिदोषैरपि शल्येनेति । वातेन पित्तेन कफेन त्रयो भेदाः, त्रिदोषैरिति मिलितदोषत्रयेण चतुर्थः । शल्येनेत्यागन्तुनिमित्तः पञ्चमो भेद इति । शल्यनिमित्तलक्षणं च यथा—'नष्टं कथंचिदनुमार्गमुदीरितेषु स्थानेषु शल्यमचिरेण गतिं करोति । यत्फेनिलं मथितमुष्णमसृग् विमिश्रं स्त्रावं करोति सहसा सरुजा च नित्यम्' इति ॥ ७९ ॥

गू०—वातादिभिः पञ्चनाज्यः समाख्याताः कथिताः ॥ ७९ ॥

गू०—अथ भगन्दरसंख्या—

तथाष्टौ स्युर्भगन्दराः ।

शतपोनस्तु पवनादुष्टग्रीवश्च पित्ततः ॥ ८० ॥

परिस्त्रावी कफाज्ज्ञेय ऋजुर्वातकफोद्भवः ।

परिक्षेपी मरुत्पित्तादशौजः कफपित्ततः ॥ ८१ ॥

आगन्तुजातश्चोन्मार्गी शङ्खावर्तस्त्रिदोषजः ।

दी०—तथाष्टाविति । गुदवस्तिभगदेशदारणाद्भगन्दरः, भगशब्दो गुदाद्युपलक्षणः । भोजेऽप्युक्तम्—'भगं परिसमन्ताच्च गुदं बस्ति तथैव च । भगवद्धारयेद्यस्मात्तस्माज्ज्ञेयो भगन्दरः' इति । अष्टावित्यष्टाष्टसंख्याः स्युस्तास्तु शतपोनकप्रभृतयः । शतपोनकतुल्यत्वात् शतपोनकः, स तु वातप्रायः, शतपोनश्चालनिका इति लोके । सहस्रधारमन्ये । उष्ट्रग्रीव इति । पिडकावस्थागतवक्रत्वेनोष्ट्रग्रीवाकारस्तेनोष्ट्रग्रीवसंज्ञः । अयं तु पित्तबहुलः । परिस्त्रावयोगात् । परिस्त्रावी कण्डूमान् भवति स च कफप्रायः । ऋजुर्वातकफोद्भव इति वातकफलक्षणाभ्यां युक्त ऋजुः । परिक्षेपी मरुत्पित्तादिति । वातपित्तलक्षणाभ्यां युक्तः परिक्षेपी । गुदोपरि समन्तात् प्रसरणशील इति भावः । प्रायेणाशौजमाह—अशौजः कफपित्ततः इति कफपित्तचिह्नाभ्यां मिलितोऽशौज इत्यशौभगन्दरः इति । तद्यथा—'कफपित्ते सपूर्वोत्थो दुर्नामासृजकोपतः । अशौमूले ततः शोथं कण्डूदाहाहिमान् भवेत् ॥ स शीघ्रपक्वभिन्नास्यः क्लेदयन् मूलमर्शसः । स्रवत्यजसं च पूतिरयमर्शोभगन्दरः' इति । आगन्तुजातश्चोन्मार्गीति आगन्तुजः प्रहारादिजनितो भगन्दर उन्मार्गीसंज्ञो भवति । उन्मार्गेण कृमिकृतमार्गेण पुरीषादि-

गमनात् । शङ्खावर्त इति शङ्खावर्तो नाम भगन्दरस्त्रिदोषजनितो ज्ञेयः । शम्बूकावर्तवद्गणविशेषपूर्णनन्दाऽऽवर्तवद्वा शम्बूकावर्त आवर्तो दोषगतिविशेषाद्भवति । तथा च भोजः—'नदीनां परिपूर्णानां शम्बूकावर्तका यथा । समुत्तिष्ठन्ति वेगेन तोयवेगसमीरिताः' इति । ननु माधवेन भगन्दरः पञ्चविध उक्तः । तथाहि—'गुदस्य द्यङ्गुले क्षेत्रे पार्श्वतः पिडकार्तिकृत् । भिन्नो भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो मतः' इति । तत्कथमत्राष्टविधः ? उच्यते—माधवनिदाने तु त्रयः संसर्गभेदाः शतपोनकादीनां दोषलक्षणदर्शनात्तेष्वेवान्तर्भाव्याः, अन्यत्र प्रतिपादितभिन्नलक्षणत्वाच्चिकित्सार्थं पृथग्दर्शितो न दोषः । अशौभगन्दरे प्रतिपादितत्वात् ॥ ८० ॥ ८१ ॥

गू०—तथाष्टौ तु भगन्दरा इति पूर्वेण सम्बन्धः । ते शतपोनादयः निदाने पञ्चभगन्दरा उक्ताः, अत्र भेदभिन्ना अष्टौ, अतो न दोषः ॥ ८० ॥ ८१ ॥

गू०—उपदंशसंख्यामाह—

मेढ्रे पञ्चोपदंशाः स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा ॥ ८२ ॥

सन्निपातेन रक्ताच्च—

दी०—मेढ्रे पञ्चोपदंशाः स्युरिति । उपदंशसंज्ञा रूढा बोद्धव्या, व्रणविशेषत्वेन मेढ्रे लिङ्गे पञ्चप्रकारो भवति । यदुक्तमन्यत्रापि—'हस्ताभिघातान्नखदन्तघातादधावनादत्युपसेवनाद्वा । योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्रे पञ्चोपदंशा विविधोपचारैः' इति । पञ्चप्रकारा अत्र सुगमाः । चकारालिङ्गे लिङ्गवर्तिरिति भेदोऽत्र ज्ञातव्यः । यदुक्तम्—'अङ्कुरैरिव संघातैरुपर्युपरिस्थितैः । क्रमेण जायते वर्तिस्त्रात्रचूडशिखोपमा । कोशस्याभ्यन्तरे सन्धौ पर्वसन्धिगतापि वा । लिङ्गवर्तिरिति ख्याता लिङ्गार्श इति चापरे' । अत्राचार्येणायमपि वक्ष्यमाणशूक्रदोषेषु पठितो न दोषः एकस्थानगतसाधर्म्यात् । यद्यप्यभिघातक्षते मेहने उपदंशे आगन्तुः षष्ठः सम्भवी तथापि तस्य दोषलिङ्गव्युत्क्रान्ततया दोषजेष्वेवान्तर्भावः । अतएवाह कश्चित्—'वेगनिग्रहदीर्घातिखरशय्यादिसेवनैः । दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिरामयान्' इत्यादि । त्रयोविंशतिरित्यनेन पञ्चोपदंशा दश चाष्टौ च शूक्रजा इत्यर्थः । गुह्यशब्दत्वेनापि स्त्रीणामेषां सम्भवः कचिदिति भावः । यतः—'रुजादाहार्तिबहुलास्तु-

ष्णातोदसमन्विताः । स्त्रीणां पुंसां च जायन्ते उप-
दंशाः सुदारुणाः' इति पाठः प्रायेणार्ष इत्याहुः ॥ ८२ ॥

गू०—मेढ्रे मेहने पञ्चोपदंशाः स्युः । ते वातादि-
भिरुक्ताः ॥ ८२ ॥

गू०—अथ शूकदोषसंख्यामाह—

मेढ्रे शूकामयास्तथा ।

चतुर्विंशतिराख्याता लिङ्गार्शो ग्रथितं तथा ॥ ८३ ॥

निवृत्तमवमन्थश्च मृदितं शतपोनकः ।

अष्टीलिका सर्षपिका त्वक्पाकश्चावपाटिका ॥ ८४ ॥

मांसपाकः स्पर्शहानिर्निरुद्धमणिरुत्तमा ।

मांसार्बुदं पुष्करिका संमूढपिडकालजी ॥ ८५ ॥

रक्तार्बुदं विद्रधिश्च कुम्भिका तिलकालकः ।

निरुद्धप्रकाशः प्रोक्तस्तथैव परिवर्तिका ॥ ८६ ॥

दी०—मेढ्रे शूकामयास्तथेति । तथेति लिङ्गसा-
मान्ये स्थानत्वात् शूकामयाः शूकजाः व्याधयः
कथिताः । शूको जलशूकः । स तु विषजन्तुः जलमलो-
द्भूतो जीवविशेष इत्यर्थः । तत् प्रधानो रोग इति ।
यद्वा लिङ्गवृद्धौ वात्स्यायनादिशास्त्रोक्तो योगः शूक
उच्यते तन्मुख्यत्वात् लिङ्गवृद्धौ अन्येऽपि योगाः शूकाः
कथ्यन्ते, तेषां यो विकारस्तस्य शूककारणत्वात् शूक-
दोषजा व्याधय इत्यभिप्रायः । चतुर्विंशतिराख्याता
इति तत्र लिङ्गार्श इत्येको मेद उपदंशेषु दर्शितः ।
अष्टादशभेदा माधवेन लिखिताः, तद्यथा—'अकमा-
च्छेपसो वृद्धिं योऽभिवान्छति मूढधीः । व्याधयस्तस्य
जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः' इति । अवशेषाः
पञ्चान्यत्र क्षुद्ररोगेषु पठिताः । ते के ? निवृत्तावपाटि-
कानिरुद्धमणिनिरुद्धप्रकाशपरिवर्तिकाश्चेति; मेदस्थान-
संभवत्वाद्वापि लिखिता न दोषः । एवं चतुर्विंशतिः
शूकदोषाः कथिताः । एतेषां विवरणं केषांचिज्ज्ञापनार्थं
लिख्यते—यथा अत्र लिङ्गार्शसो लक्षणमुपदंशेषु दर्शि-
तमेव । ग्रथितमिति । 'शूकैर्यत् पूरितं शश्वद् ग्रथितं
नाम तत् कफात्' । निवृत्तमिति । उपर्युक्तमुपरिवर्तनादि-
युक्तं निवृत्तम् । यदुक्तम्—'विमर्दनादिदुष्टेन वायुना चर्म
मेदजम् । निवर्तते सरुग्दाहं त्वचि पाकं च गच्छति ॥
पिण्डितं ग्रन्थितं चर्म तत्प्रलम्बमथो मणेः । निवृत्तसंज्ञः
स भवेत् कण्डूकाठिन्यवर्तुल' इति ॥ अवमन्थ इति ।
'दीर्घा बह्व्यश्च पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तथा । सोऽव-
मन्थः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षकृत्' । मृदित

मिति । 'मृदितं पीडितं यत्तु संरब्धं वातकोपतः' । शत-
पोनक इति । 'छिद्रैरण्मुखैर्लिङ्गं चितं यत्तु समन्ततः ।
वातशोणितजो व्याधिः स ज्ञेयः शतपोनकः' इति । अष्टी-
लिकेति । 'कठिना विषमैरन्तैर्मांसतस्य प्रकोपतः । शू-
कैस्तु विषसंयुक्तैः पिडकाऽष्टीलिका भवेत्' । सर्षपि-
केति । 'गौरसर्षपसंस्थाना शूकदुर्गमहेतुका । पिडका
श्लेष्मवाताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका तु सा' । त्वक्पाक इति ।
'वातपित्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान्' । अवपा-
टिकेति । 'यस्यावपाट्यते चर्म तां विद्यादवपाटिकाम् ।
सकण्डूः कठिनात्रापि सैव श्लेष्मसमुत्थिता' । मांसपाक
इति । 'शीर्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः ।
विद्यात्तं मांसपाकं तु सर्वदोषकृतं भिषक्' । स्पर्शहा-
निरिति । 'स्पर्शहानिं तु जनयेच्छोणितं शूकदूषितम्' ।
निरुद्धमणिरिति । अल्पमूत्रछिद्रत्वेन निरुद्धमणिरिति, य-
दुक्तम्—'वातेन दूषितं चर्म मणौ सक्तं रुणद्धि चेत् ।
स्रोतो मूत्रं ततो भेत्ति मन्दधारमवेदनम् ॥' मणोर्वि-
कारात्प्ररोधश्च निरुद्धमणिगद इत्युच्यते । उत्तमेति ।
'मुद्रमाषोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा च या । व्याधिरे-
षोत्तमा नाम शूकाजीर्णनिमित्तजः' इति । मांसार्बुदमिति ।
'मांसदोषेण जानीयादुर्बुदं मांससम्भवम्' । पुष्करि-
केति । 'पिडका पिडकायुक्ता पित्तशोणितसम्भवा ।
पद्मकर्णिकसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिकेति सा' । संमूढपिड-
केति—'पाणिभ्यां भृशसंमूढे संमूढपिडका भवेत्' ।
अलजीति । 'तुल्यजां त्वलजीं विद्याद् यथाप्रोक्तां
विचक्षणैः' । रक्तार्बुदमिति । 'कृष्णैः स्फोटैः सरक्ताभिः
पिडकाभिर्निपीडितम् । यस्य बस्तिरुजश्चोप्रा ज्ञेयं
तच्छोणितार्बुदम्' इति । विद्रधिरिति । 'विद्रधी रक्तपि-
त्तोत्था जाम्बवास्थिनिभा शुभा' । तिलकालक इति ।
'कृष्णानि चित्राण्यथवा शूकानि सविषाणि च । पाति-
तानि पचन्त्याशु मेढ्रं निरवशेषतः । कालानि भूत्वा
मांसानि शीर्यन्ते यस्य देहिनः । सन्निपातसमुत्थानं तं
विद्यात्तिलकालकम्' । निरुद्धप्रकाश इति । 'वातोपसृष्टे
मेढ्रे तु चर्म संश्रयते मणिः । (मणिश्चर्मोपनद्धस्तु मूत्र-
स्रोतो रुणद्धि च । निरुद्धप्रकाशे तस्मिन् मन्दधारं सवे-
दनम् । मूत्रं प्रवर्तते जन्तोर्मणिर्विचित्रयते न च ।) नि-
रुद्धप्रकाशं विद्यात् सरुजं वातसंभवम्' । परिवर्तिकां
तु तां विद्यात् सरुजं वातसंभवम्' इति ॥ ८३-८६ ॥

Date	Description
1900	Jan 1 - 1900
1901	Jan 1 - 1901
1902	Jan 1 - 1902
1903	Jan 1 - 1903
1904	Jan 1 - 1904
1905	Jan 1 - 1905
1906	Jan 1 - 1906
1907	Jan 1 - 1907
1908	Jan 1 - 1908
1909	Jan 1 - 1909
1910	Jan 1 - 1910
1911	Jan 1 - 1911
1912	Jan 1 - 1912
1913	Jan 1 - 1913
1914	Jan 1 - 1914
1915	Jan 1 - 1915
1916	Jan 1 - 1916
1917	Jan 1 - 1917
1918	Jan 1 - 1918
1919	Jan 1 - 1919
1920	Jan 1 - 1920
1921	Jan 1 - 1921
1922	Jan 1 - 1922
1923	Jan 1 - 1923
1924	Jan 1 - 1924
1925	Jan 1 - 1925

गू०—मेढ्रे शूकामयास्तथेत्यग्रे संबन्धः । लिङ्गार्शा-
दयः शूकदोषाश्चतुर्विंशतिराख्याताः । निदाने अष्टादश-
शूकदोषा उक्ताः, अत्र चतुर्विंशतिस्तत्कथं ? उच्यते,
तिलकालकालसकादयोऽत्र क्षुद्ररोगोक्ता अधिका अतो
न दोषः ॥ ८३-८६ ॥

गू०—कुष्ठरोगगणनामाह—

कुष्ठान्यष्टादशोक्तानि वातात्कापालिकं भवेत् ।
पित्तेनोदुम्बरं प्रोक्तं कफान्मण्डलचर्चिके ॥ ८७ ॥
मरुत्पित्तादृष्यजिह्वं श्लेष्मवाताद्विपादिका ।
तथा सिध्मैककुष्ठं च किटिभं चालसं तथा ॥ ८८ ॥
कफपित्तात्पुनर्ददः पामा विस्फोटकं तथा ।
महाकुष्ठं चर्मदलं पुण्डरीकं शतारुकम् ॥ ८९ ॥
त्रिदोषैः कौकणं ज्ञेयं तथान्यच्छिन्नसंज्ञितम् ।
तथा तेन पित्तेन श्लेष्मणा च त्रिधा भवेत् ॥ ९० ॥

दी०—कुष्ठानीत्यादि । कुष्ठमिति रुढिः महारोग-
विशेषत्वात् । तान्यष्टादशभेदभिन्नानि । तथाहि—
‘विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरुणि च । भजतामागतां
छर्दि वेगांश्चान्यान्प्रतिघ्नताम् ॥ व्यायाममतिशयपाम-
तिभुक्त्वा निषेविणाम् । अजीर्णाध्यशिनां चैव पञ्चकर्माप-
चारिणाम् ॥ वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च ।
दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः । अतः कुष्ठानि
जायन्ते सप्त चैकादशैव च’ इत्यादि । अष्टादशसंख्या
यथा—तत्र कृष्णारुणं कपालाभं कापालिकं । उदुम्ब-
रफलसदृशमौदुम्बरम् । मण्डलमिति । सदलं श्वेतरक्त-
मुत्सन्नमण्डलम् । विचर्चिकेति कण्डूदाहादियुक्तं । ऋष्यो
नीलमृगो गवयः रुरैरिति प्रसिद्धः तज्जिह्वाकारमृष्यजि-
ह्वमिति । विपादिकेति । वैपादिकं तत्र पाणिपादस्फुटनं
तीव्रवेदना च । सिध्ममिति । श्वेतलोहिताभमलबुक्सु-
मोपमं घृष्टाद्रजो मुञ्चतीति । किटिभमिति । श्यावारुणं
खरस्पर्शं कण्डूमचेति । अलसमिति । कण्डूमद्भिः सरा-
गैर्गण्डैश्चितं स्फोटचितमित्यर्थः । दद्रू च शुभ्रमण्डला
पिडका सकण्डूरिति । पामेति । स्रावयुक्ताः पिडकाः
कण्डूमल्यः सदाहाश्चेति । पामा कथ्यन्ते । तनुर्वच-
स्तीव्रदाहैरुपेताः पाणौ कक्षे सिफचि च क्लेदकरा इति
विस्फोटाः । महाकुष्ठमिति । शीघ्रोत्तरोत्तरधात्ववगाहनव-
हलदोषजन्यत्वक्रियाभूयस्वयोगान्महाकुष्ठमित्युच्यते ।

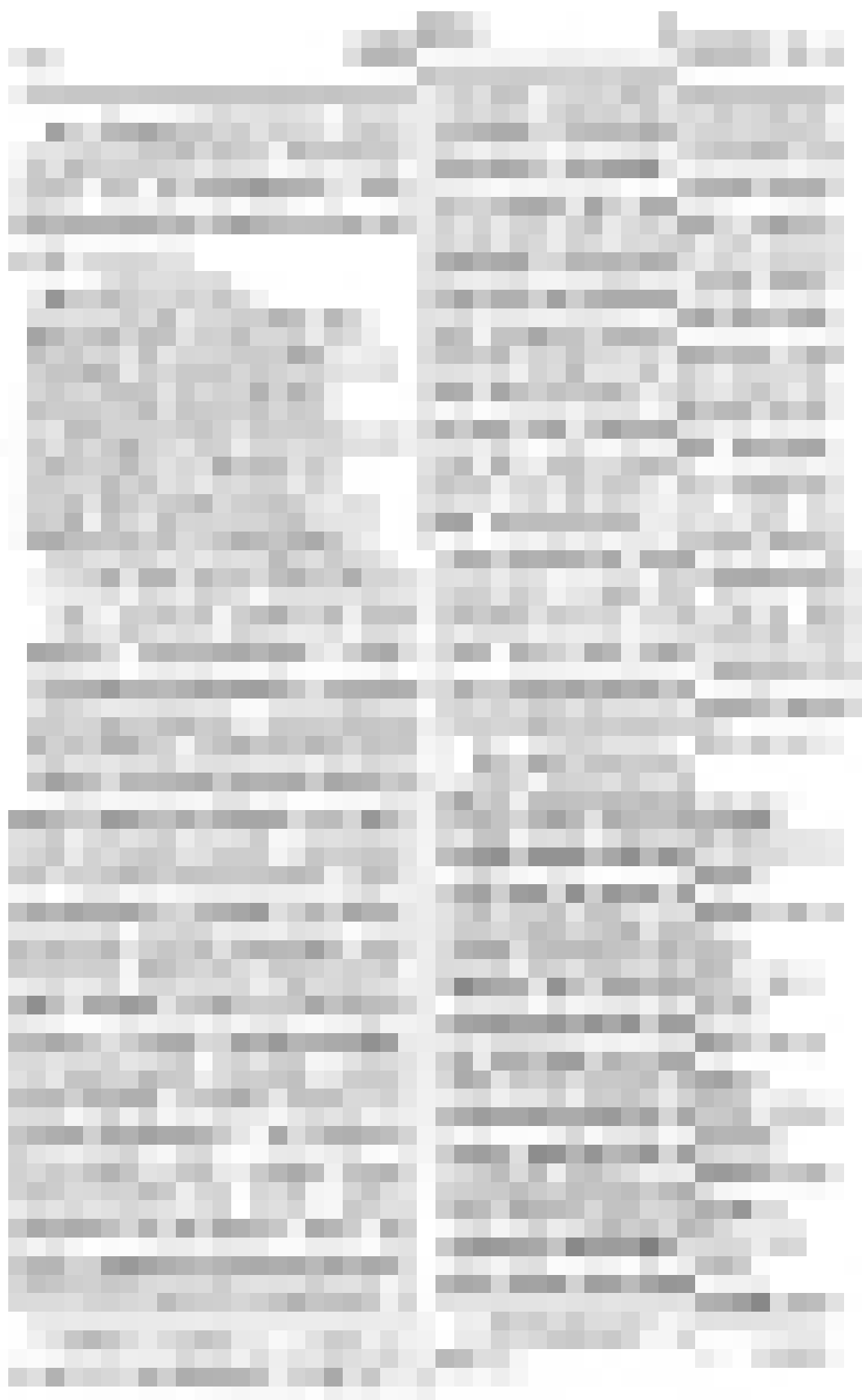
१—‘क्षजिह्वं’ पा० ‘दृक्षजिह्वे’ पा० । २—‘त्रिदोषं कार-
णं’ पा० । ३—‘ोह’ इति हिन्दीनाम । ४—‘सर्वैः’ पा० ।

चर्मदलमिति । मत्स्यशकलोपमं तलं हस्तिचर्मवदित्यर्थः ।
पुण्डरीकमिति । श्वेतकमलपत्रोपमं मध्यमपर्यन्तं रक्तं
सोत्सेधमित्यर्थः । शतारुकमिति । ‘रक्तं श्यावं सदाहार्तिः
शतारुः स्याद्बहुव्रणं’ इति । काकणमिति । काकणान्ति-
का गुञ्जा तस्याः सवर्णेन मध्ये कृष्णं अन्ते रक्तमपाकं
तीव्रवेदनमिति । श्वित्रसंज्ञकमिति । श्वेतकुष्ठं अजितव-
र्णमिति लोके, तच्च वातादिदोषत्रयभेदेन त्रिधा भवति ।
यदुक्तं ‘वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्तान्रं कमलपत्रवत् । सदाहं
रोमविध्वंसि कफाच्छुतं घनं गुरु’ इति । तन्त्रान्तरे श्वि-
त्रभेदः किलास इति प्रसिद्धः । ‘कुष्ठैकसंभवं श्वित्रं कि-
लासं वारुणं भवेत् । निर्दिष्टमपरिस्त्रावि त्रिधातूद्भवसं-
श्रयम्’ इति । अपरे तु किलासमेव धात्वन्तराश्रितं
संज्ञान्तरं लभत इति वदन्ति । यतः—‘अरुणं तत्तु
विज्ञेयं मांसधातुसमाश्रितम् । मेदाश्रितं भवेच्छिन्नं
दारुणं रक्तसंश्रयम्’ इति । तच्छिन्नं द्विविधमिलाचक्षते ।
व्रणजं दोषजं च । यदुक्तं भोजे—‘श्वित्रं तु द्विविधं
विद्यादोषजं व्रणजं तथा । तत्र मिथ्योपचाराद्धि व्रणस्य
व्रणजं स्मृतम् । दोषजं द्विविधं प्रोक्तमात्मजं परजं
तथा । परसंस्कारसंस्पर्शाद्यत्तत् परजमुच्यते । तदात्मजं
विजानीयाद्यदेहेष्वनिलात्मकम्’ इति ॥ ८७-९० ॥

गू०—क्षुद्ररोगसंख्यामाह—

क्षुद्ररोगाः षष्टिसंख्यास्तेष्वद्वादौ शर्कराबुद्धम् ।
इन्द्रबृद्धा पनसिका विवृतान्धालेजी तथा ॥ ९१ ॥
वराहदंष्ट्रो वलमीकं कच्छपी तिलकालकः ।
गर्दभी रकसा चैव यवप्रख्या त्रिदारिका ॥ ९२ ॥
कदरो मषकश्चैव नीलिका जालगर्दभः ।
इरिवेल्ली जतुमणिर्गुदभ्रंशोऽग्निरोहिणी ॥ ९३ ॥
संनिख्दगुदः कोठः कुनखोऽनुशयी तथा ।
पद्मिनीकण्टकश्चिप्यमलसो मुखदूषिका ॥ ९४ ॥
कक्षा वृषककच्छश्च गन्धः पाषाणगर्दभः ।
राजिका च तथा व्यङ्गश्चतुर्धा परिकीर्तितः ॥ ९५ ॥
वातात्पित्तात्कफाद्रक्तादित्युक्तं व्यङ्गलक्षणम् ।
विस्फोटाः क्षुद्ररोगेषु तेऽष्टधा परिकीर्तिताः ॥ ९६ ॥
पृथग्दोषैस्त्रयो द्वन्द्वैस्त्रिविधः सप्तमोऽसृजः ।
अष्टमः सन्निपातेन क्षुद्रश्चतु मसूरिका ॥ ९७ ॥
चतुर्दशप्रकारेण त्रिभिर्दोषैस्त्रिधा च सा ।
द्वन्द्वजा त्रिविधा प्रोक्ता सन्निपातेन सप्तमी ॥ ९८ ॥

१—‘हस्तिचर्मकुष्ठमित्युच्यते’ पा० । २—‘अत्राल-
जी’ति पा० ।

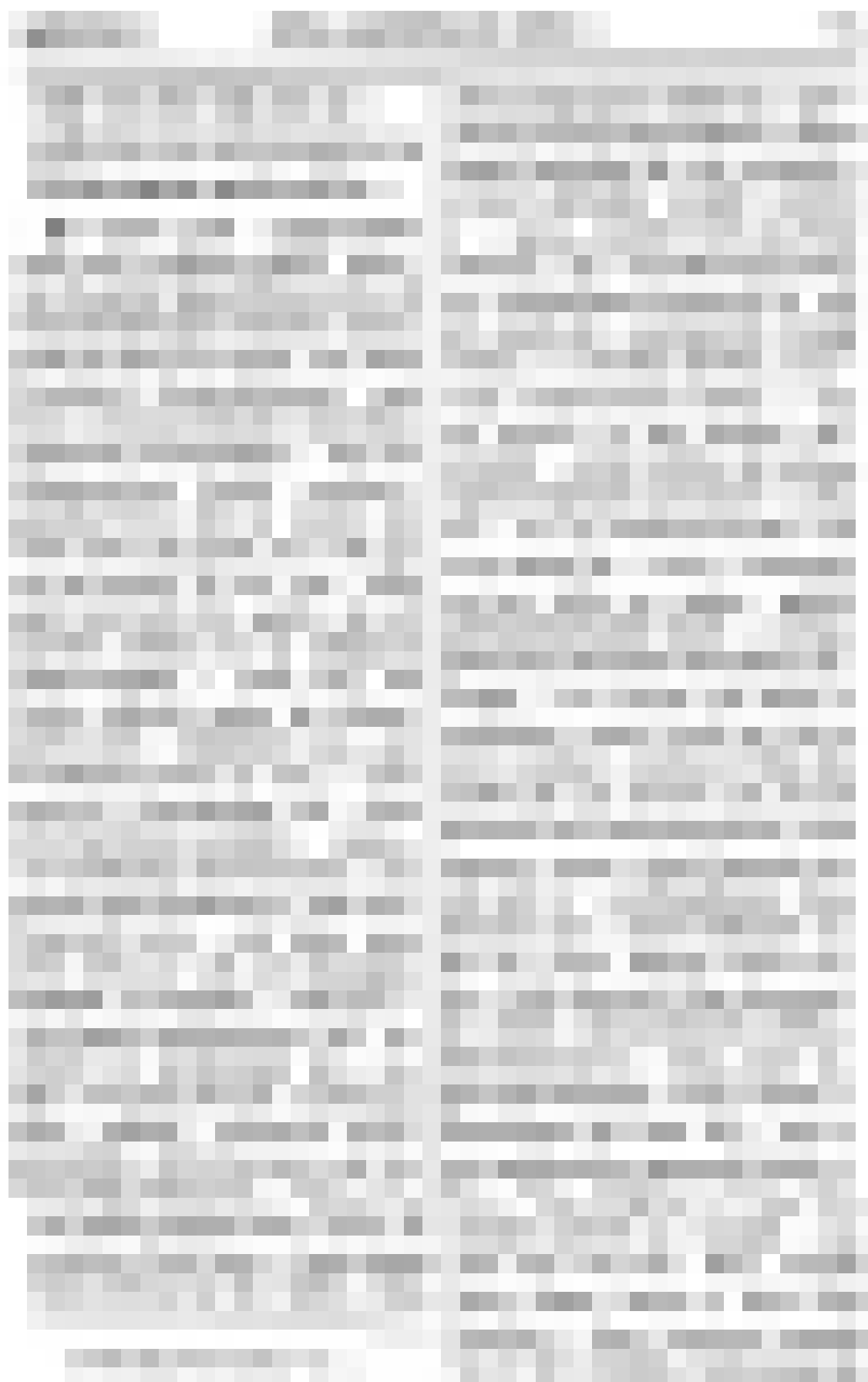
अष्टमी त्वग्गता ज्ञेया नवमी रक्तजा मता ।

दशमी मांसजा ख्याता चतस्रोऽन्याश्च दुस्तराः॥९९॥

मेदोऽस्थिमज्जाशुक्रस्थाः क्षुद्ररोगा इतीरिताः ।

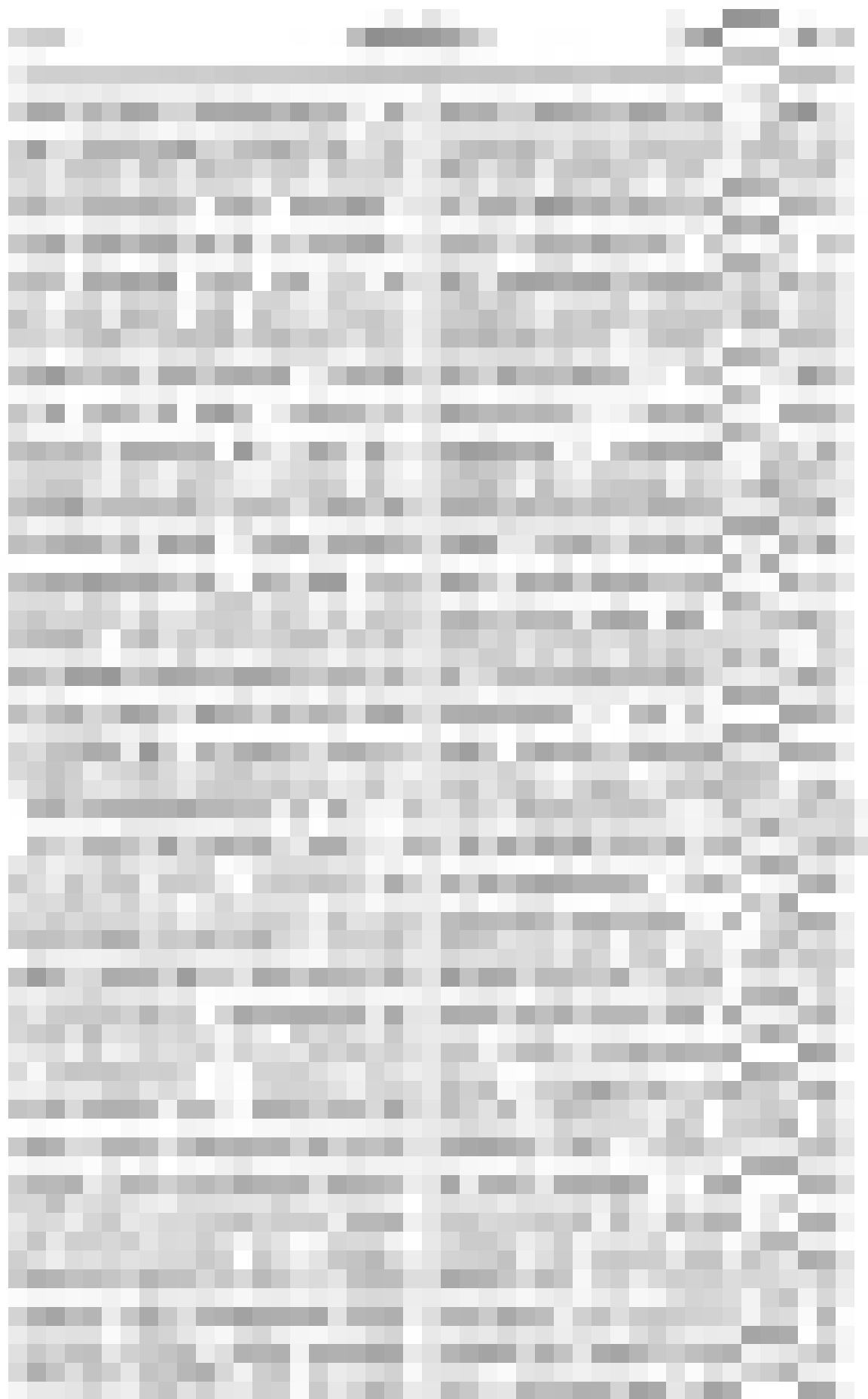
दी०—क्षुद्ररोगा इत्यादि । क्षुद्रहेतुलक्षणचिकित्सानां रोगाणां च पारिशेष्यात् क्षुद्ररोगाः कथिताः । ननु यदि क्षुद्रत्वमेषां हेतुलक्षणचिकित्साऽल्पत्वेन, तर्हि रोगाणामभिरोहिणीप्रभृतीनां त्रिदोषजत्वेन हेत्वादिबाहुल्येनैव कथं क्षुद्रत्वं? नैवं, बाहुल्येन तावत् 'छत्रिणो गच्छन्तीति'वत् किंवाऽवान्तरमेदविरहत्वं क्षुद्रत्वं येनाऽत्र वक्तव्यानामजगल्लिकादीनां दोषदूष्यादिकृतभूरिसंख्याभेदेन व्रणज्वरादिवन्निर्देशः । किन्तु प्रत्येकं स्तोकसंख्यायाऽभिधानं तेषामिति । अन्यस्त्वाह—क्षुद्रशब्दोऽल्पे रौद्रे च वर्तते तेन यथायोग्यं सर्वत्र व्यवस्था दृश्यते । रौद्रे क्षुद्रशब्दो यथा—'अपि क्षुद्रमृगा यत्र शान्ताश्चरुः समं मृगैः' इति । केचित्तु क्षुद्राणां बालानां प्रायेण रोगाः क्षुद्ररोगाः इति व्याख्यानयन्ति । षष्टिसंख्यां यथा तत्र शर्करावुदमयो राजिकान्ताश्चतुर्ल्लिशत् । चत्वारो व्यङ्गाः, अष्टौ विस्फोटाः, चतुर्दशभेदा मसूरिका इति षष्टिसंख्याः क्षुद्ररोगाः पूर्यन्ते । शर्करावुदमित्यत्र वृद्धाः—'दुर्गन्धि क्लिन्नमल्यर्थं नानावर्णं ततः सिराः । सृजन्ति सहस्रं रक्तं तं विद्याच्छर्करावुदम्' इति । अन्यत्र शर्करा भिन्नपठितत्वात् पृथग्गृहीता । यदुक्तम्—'प्राप्य मांसशिरास्त्रायूः श्लेष्मा मेदस्तथाऽनिलः । ग्रन्थि कुर्वन्त्यसौ भिन्नो मधुसर्पिर्वसानिभम् । स्रवति स्रावमनिलस्तत्र वृद्धिं गतः पुनः । मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करां जनयेत् पुनः' इति । अत्र शर्करावुदत्वेन स्थितिरित्येके । तेन संख्यातिरेकः । भोजेऽप्युक्तम्—'तमेव भिन्नदुर्गन्धं घृतमेदोवसानिभम् । शिराः स्रवन्तीत्यनिशं तदा स्याच्छर्करावुदम्' इति । इन्द्रवृद्धेति । मध्ये पुष्करवत् पिडकाभिः समाचितेन्द्रवृद्धा कथिता । पनसिकेति । कर्णस्याभ्यन्तरे शाल्लकवदुग्ररुव्रणविशेषः । भोजे कर्णस्य समन्तत इति । तेन कर्णस्य बहिरपि भवतीत्याचक्षते । यदुक्तम्—'कफवातौ प्रकुपितौ मांसमाश्रित्य कर्णयोः । समन्ततः परितस्तब्धां कुरुतः पिडकां स्थिराम् । विषमां दाहसंयुक्तां विद्यात् पनसिकां तु ताम्' इति । विवृतेति । पित्तेना-

ऽधिकपाक्याद्विवृतमुखतया विवृतेति संज्ञा । यदुक्तम्—'विवृतास्यां महादाहां पक्कोदुम्बरसन्निभाम् । सुमण्डलां पित्तकृतां विवृतानामिकां विदुः' इति । अन्धालजीति । अन्धालजी बहिर्वक्त्ररहिता आन्तर्मुखी स्रावान्विता च । यदुक्तम्—'कफानिलौ श्रितौ स्नायुं पिडकां परिमण्डलाम् । दुष्टौ जनयतश्चैकामल्पपूयाऽल्पकण्डुराम् । आमोदुम्बरसंकाशां विद्यादन्धालजीं तु ताम्' इति । वराहदंष्ट्र इति । शूकरदंष्ट्राकारत्वेन वराहदंष्ट्रो व्रणविशेषः । स च विसर्पलिङ्ग इति केचित् । उक्तम्—'सदाहो रक्तपर्यन्तस्त्वक्पाको तीव्रवेदनः । कण्डूमान् ज्वरकारी च स स्यात् शूकरदंष्ट्रकः' इति । वल्मीकमिति । वल्मीको व्रणविशेषः, तेन वल्मीकवत् प्रचुरशिखरत्वमुच्छ्रितत्वं दूरावगाढमूलत्वं च प्रतिपद्यते । तथा हि—'ग्रीवांसकक्षाकरपाददेशे सन्धौ गले वा त्रिभिरेव दोषैः । ग्रन्थिः स वल्मीकवदकियाणां जातः क्रमेणैव गतः प्रवृद्धिम् । मुखैरनेकैः क्षुतितोदवद्विर्विषसर्पवत्सर्पति चोन्नताग्रैः । वल्मीकमाहुर्भिषजो विकारं निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशेषात्' इति । कच्छपीति । मध्ये उन्नतत्वेन पूर्यते निम्नतया च कच्छपिकासंज्ञा । यदुक्तम्—'ग्रन्थयः पञ्च वा षड् वा दारुणाः कच्छपोक्षताः । कफानिलाभ्यां पिडिका ज्ञेया कच्छपिका बुधैः' इति । तिलकालक इति । नीरुजानि तिलसदृशानि तानि तिलकालकशब्दवाच्यानि कफस्य शोषणत्वात् । यदुक्तम्—'नीलानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च । वातपित्तकफोद्रेकात्तान् विद्यात् तिलकालकान्' इति । तन्त्रान्तरे रक्तोद्रेकादपि संभवति । यतः—'मारुतः पित्तमादाय कफरक्तं समाश्रितः । चिनोति तिलमात्राणि केचित्तु तिलकालकम्' इति । गर्दभीति । वर्तुलाकारत्वेनोन्नतत्वेन च पिडिकाविशेषो गर्दभीशब्दवाच्यः । तथाहि—'मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरक्तं पिडकाचितम् । रुजाकरीं गर्दभिकां तां विद्याद्वातपित्तजाम्' इति । रकसा चेति । रकसा तु अन्यत्र कुष्ठभेदेषु दर्शिता क्षुद्रत्वादत्रापि लिखितेति न दोषः । तद्यथा—'कण्डून्विता या पिडका शरीरे संस्त्रावहीना रकसोच्यते सा ।' यवप्रख्येति । यवदन्मध्ये स्थूला अन्ते निम्ना पिडका यवप्रख्येति कथिता । यदुक्तम्—'यवाकारा तु कठिना ग्रथिता मांससंश्रिता । पिडका श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्येति सा मता' इति । विदारिकेति । विदारिकन्दवद्वृत्ता वर्तु-

लाकारा या पिडका सा विदारिकाशब्दवाच्या । यदु-
क्तम्—‘विदारिकन्द्वद्वृत्ता कक्षावङ्गणसन्धिषु । विदा-
रिका भवेद्वृत्ता सर्वजा सर्वलक्षणा’ इति । कदर इति ।
कदरो बदरफलवदुन्नतः पादयोः पिडकाविशेषः ।
तथाहि ‘शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।
ग्रन्थिः कोलवदुत्सन्नो जायते कदरं हि तत्’
इति । कदरो हस्तेऽपि भवति भोजेन पठितत्वात् ।
यतः—‘हस्तयोः पादयोश्चापि गम्भीरानुगतं खरम् ।
मांसकीलं जनयतः कुपितौ कफमारुतौ । सशल्यमिव
तं देशं मन्यते तेन पीडितः । शर्कराकदरं के-
चिन्मन्यन्ते वातकण्टकम्’ इति । मषक इति ।
माषवदुन्नतं कृष्णं यद्भवति स मषकसंज्ञ इति ।
माषकमिति नामान्तरमस्य । यदुक्तम्—‘अवेदनं स्थिरं
नैव यस्मिन् गात्रे प्रदृश्यते । माषवत् कृष्णमुत्सन्नं
वातान्माषकमादिशेत्’ इति । भोजे मृद्विति पाठात्
कोमलं कथितं, यतः—‘वातेरिते त्वचि यदा दृष्येते
कफमेदसी । श्लक्ष्णं मृदु सवर्णं च कुरुतस्तं मषं वदेत्’
इति । नीलिकेति । अतिनीलत्वानीलिका तेन कृष्णा नीला
च कथिता, यदुक्तम्—‘कृष्णामेव त्वचं गात्रे नीलिकां
तां विनिर्दिशेत्’ इति । अत एवान्यत्र पठितात् न्य-
च्छाद्भिन्ना, न्यच्छोऽत्र व्यङ्ग्यभेदोऽवगन्तव्यः । तेन ए-
तेषां स्थानवर्णाकृतिविलक्षणाद्यङ्ग एव भेदः । तद्य-
था—‘श्यावो व्यङ्गो मुखाश्रितः’ इत्यादि । ‘गात्रे
कृष्णा तु नीलिका’ इत्यादि । ‘रक्तपित्तान्वितो वायु-
स्त्वक्प्रदेशाश्रयो यदा । गर्मे यन्मण्डलं कृष्णं श्यावं
न्यच्छं तमादिशेत्’ इति भोजवचनेन च परस्परभेदो
दर्शितः । जालगर्दभ इति । यः शोथो विसर्पवत् सर्पति
स जालगर्दभशब्दवाच्यः । दाहज्वरकारकत्वेन ज्वा-
लगर्दभ इति नामान्तरम् । यतः—‘विसर्पवत् सर्पति
यः शोथस्तनुरपाकवान् । दाहज्वरकरः पित्तात्
स ज्ञेयो जालगर्दभः’ इति । भोजेऽपि विसर्प एवेति
नामास्य । यदुक्तम्—‘पित्तोत्कटास्त्रयो दोषा जनयन्ति
त्वगाश्रयाः । श्यावं रक्तं तनुं शोथमपाकं बहुवेदनम् ।
विसर्पिणं सदाहं च तृष्णाज्वरसमन्वितम् । विसर्पमा-
हुस्तं व्याधिमपरे जालगर्दभम्’ इति । इरिवेच्छीति ।
शिरोभागगता वर्तुलाकारा या पिडका सा इरिवेच्छीति
शब्दवाच्या । यदुक्तं—‘पिडकामुत्तमाङ्गस्थां वृत्तामुग्र-
रुजाज्वराम् । सर्वात्मिकां सर्वलिङ्गां जानीयादिरिवे-
ल्लिकाम्’ इति । जतुमणिरिति । अरुजं रक्तं लक्ष्मोद-

प्रमण्डलं च सहजत्वेन जतुमणिं प्राहुः । तथाहि—
‘सममुत्सन्नमरुजं मण्डलं कफरक्तजम् । सहजं लक्ष्म
नैकेषां लक्ष्यो जतुगणिस्तु सः’ इति । गुदभ्रंश इति ।
यत्र गुदस्य बहिर्निर्गमो भवति स गुदभ्रंशशब्दवाच्यः ।
यदुक्तम्—‘प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं
बहिः । रुक्षदुर्बलदेहस्य तं गुदभ्रंशमादिशेत्’ इति । अ-
भिरोहिणीति । कक्षाभागेषु प्रदीप्ताङ्गारसन्निभाः स्फोटा
अभिरोहिणीशब्दवाच्याः । तथोक्तम्—‘पित्तरक्तोत्कटा
दोषाः प्रदीप्ताङ्गारसन्निभान् । कक्षाभागेषु कुर्वन्ति
तीव्रदाहरुजाज्वरान् । मांसावदारणान् स्फोटांस्ते
हन्युरनुपकमात् । पक्षाद्दशाहादवर्गवा सा ज्ञेया
बहिरोहिणी’ इति । सनिरुद्धगुद इति । श्लक्ष्णदोषोक्ता
मणिनिरुद्धप्रकाशवदत्रापि चर्मसंकोचात् सनिरुद्धगुदो-
ऽभिहितः । यदुक्तम्—‘वेगसंधारणाद्वायुर्विहतो गुद-
संश्रितः । निरुणद्धि महत्त्वोतः सूक्ष्मद्वारं करोति च ।
मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति ।
सनिरुद्धगुदं व्याधिमेन विद्यात्सुदारणम्’ इति । कोठ
इति । वक्ष्यमाणोद्दर्शनीतपित्तयोर्भेदः कोठ इति प्रसिद्धः
त्वग्दोषसामान्यात् । अत्र तु असम्यग्गमनयो-
गादिति निदानत्वेन क्षणिकोत्पादविनाशकत्वेनाल्प-
त्वाच्च लिखितः । यदुक्तम्—‘वरटीदंष्ट्रसंकाशः कण्डू-
मान् लोहितोऽक्षकफपित्तात् । क्षणिकोत्पादविनाशः
कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञैः’ इति । कुनख इति । कुतिसतं
नखं यस्य पुरुषस्येत्यभिप्रायः । एतच्च वक्ष्यमाणचि-
प्परोगान्तरमिति मन्यन्ते केचित् । यतः ‘तदेवाल्प-
तरैर्दोषैः कुनखः पुरुषो भवेत्’ इति । तदेवेत्यनेन
चिप्पमिति व्याख्यानयन्ति । अनुशयी तथेति । चर-
णस्योपरि सवर्णत्वेन पिडका भवति सोऽनुशयीशब्द-
वाच्यः । तथाहि—‘गम्भीरामल्पसंरम्भां सवर्णामुपरि-
स्थिताम् । पादस्यानुशयीं तां तु विद्यादन्तःप्रपाकि-
नीम्’ इति । पद्मिनीकण्टकः प्रख्यो व्रणविशेषः तेन
पद्मिनीकण्टकः कथितः । यदुक्तम्—‘कण्टकैराचितं
वृत्तं मण्डलं पाण्डुकण्डुरम् । पद्मिनीकण्टकप्रख्यं
तदारुणं कफवातजम्’ इति । चिप्पमिति । नखमां-
साऽधिष्ठितो दोषो दाहपाकौ करोति तच्चिप्पमिति
रोगविशेषः कथितः यथा—‘नखमांसमधिष्ठाय पित्तं
वायुश्च देहिनाम् । कुरुते दाहपाकौ च तं व्याधिं चि-
प्पमादिशेत्’ इति । तन्त्रान्तरे तु अङ्गुलीवेषमिति व्या-
ख्यातः । अक्षतनामायं विकारः । यदुक्तं—‘रोगोऽक्ष-

तश्चर्मनखान्तरे स्यान्मांसास्रदूषी भृशदाहपाकः' इति । अलस इति । पादाङ्गुलिषु दुष्टकर्मसंस्पर्शत्वेन यत् क्लिन्नभावं सोऽलसशब्दवाच्यः । यतः—'क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरजान्वितौ । दुष्टकर्मसंस्पर्शादलसं तं विभावयेत्' इति । मुखदूषिकेति । यूनामेव मुखे पिडकाः सम्भवन्ति तेन मुखदूषिकेति । तेन मुखदूषिका कथिता । मुखकान्तिहरणत्वादस्य यौवनपिडकेति नामान्तरम् । यतः—'शाल्मलीकण्टकप्राख्या कफमारुतरक्तजा । युवानपिडका यूनां विज्ञेया मुखदूषिका' इति । कक्षेति नामतः प्रसिद्धा । सा तु पिडकाकारत्वेनोपलक्षिता । यतः—'बाहुपार्श्वसकक्षेषु कृष्णान् स्फोटान् सवेदनान् । पित्तप्रकोपसंभूतां कक्षामित्यभिनिर्दिशेत्' इति । वृषणकच्छ्वेति । वृषणयोर्मलदूषितत्वात् या कण्डूर्भवति सा वृषणकच्छ्वः कथिता । यदुक्तम्—'स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसंस्थितः । प्रक्षिप्यते यदा स्वेदात् कण्डूं जनयते तदा । ततः कण्डूयनात् क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते । प्रादुर्गृषणकच्छ्वं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम्' इति । एषा च स्नानोत्सादनविशेषात् प्रायो वृषणभावित्वाद्विशिष्टचिकित्सायोगित्वाच्च कुष्ठोक्तकच्छ्वदोषाद्विज्ञा । गन्ध इति । कक्षोक्तस्फोटसदृशा एकैव पिडका भवति स गन्ध इति प्रसिद्धः । यदुक्तम्—'एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिडकां स्फोटसन्निभाम् । त्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धमालां प्रचक्षते' इति । पाषाणगर्दभ इति । हनुसन्निधगतो यः कठिनशोथः स पाषाणगर्दभशब्दवाच्यः । तथाहि—'वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वथुर्हनुसन्निधजः । स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धो ज्ञेयः पाषाणगर्दभः' इति । राजिकेति । राजिकाकरपिडकानां सम्भवत्वेन राजिकाशब्दवाच्या । एषा मसूरिकाभेदादन्यैरन्यत्र प्रतिपादिता । तत्र कोद्रव इति नाम्ना प्रसिद्धा यथा—'कफवातादिसम्भूतः कोद्रवो नाम नामतः । लोको वदति पक्वाभः स च पार्कं न गच्छति' इत्यादि । व्यङ्ग इति । मुखे श्यावं मण्डलाकारं यद्भवति तद्व्यङ्गशब्दवाच्यम्, मुखच्छाया इति लोके प्रसिद्धम् । यदुक्तम्—'क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः । मुखमागल्य सहसा मण्डलं विस्रजत्यतः । नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यङ्गं तमादिशेत्' इति । अत्र सरक्तेन वातादिदोषेण चतुःप्रकारो व्यङ्गः कथितः । यद्यपि सपित्तेन वायुना व्यङ्गो निर्दिष्टस्तथाप्यत्र कफरक्तावनुबन्धो द्रष्टव्यः, यतः—

नीरुजत्वं कफेन विना न सम्भवति श्यावत्वं च शुक्लानुविद्धरक्तवर्णं तेन सरक्तदोषकारणं, तेन सर्वदोषोद्भवो व्यङ्ग इति तात्पर्यार्थः । विस्फोटाः क्षुद्ररोगेष्वित्यादि । क्षुद्ररोगगणनायां व्यङ्गविस्फोटा अपि लिखिताः पृथगन्यत्र चिकित्सार्थत्वात् । तद्यथा—'अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः । क्वचित् सर्वत्र वा देहे विस्फोटा इति ते स्मृताः' इति । सकलविस्फोटेषु रक्तपित्तयोरव्यभिचारित्वं सूचितम्—यदुक्तम् भोजेन 'यदा रक्तं च पित्तं च वातेनानुगतं त्वचि । अग्निदग्धनिभान् स्फोटान् कुरुते सर्वदेहगान्' इति । अत एव माधवेनोक्तं यथा—'त्वचमाश्रित्य ते रक्तं मांसास्थीनि प्रदूष्य च । घोरान् कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्वान् ज्वरपुरःसरान्' इति । तेनात्र विस्फोटा अष्टधा कथिताः, अष्टप्रकारं त्वचि सुबोधम् । क्षुद्ररुक्षु मसूरिकेत्यादि । क्षुद्ररोगाणां मसूराद्याकारत्वाद्वापि मसूरिका लिखिता । अन्यत्र चिकित्सानिमित्तेन प्रतिपादितेति न दोषः । मसूराकृतिः पिडका मसूरिका । लोके शीतलाशब्दवाच्या । यतः—'मसूरकुसुमानां च तुल्या तत् फलकोपमा । गात्रेषु वदने वापि पित्ताज्ज्ञेया मसूरिका' इति । पित्ताज्ज्ञेयेत्यत्र रक्तं पित्ताधिक्यं दर्शयति तेन सर्वदोषप्रकोपकत्वं ज्ञेयम् । यदुक्तम्—'कटुम्ललवणक्षारविरुद्धाभ्यशनाशनैः । दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः प्रदुष्टैः पवनोदकैः । कुड्मप्रहेक्षणाच्चापि देशे दोषाः समुद्भूताः । जनयन्ति शरीरेऽस्मिन्दुष्टरक्तेन सङ्गताः । मसूराकृतिसंस्थानाः पिडकाः स्युर्मसूरिकाः' इति । मसूरोपलक्षितत्वादोषदूष्याणां संमूर्च्छनाविशेषेण तासां वर्णाकारान्तराणि संभवन्ति । यदुक्तं तन्त्रान्तरे—'पित्तं शोणितसंसृष्टं यदा दूषयति त्वचम् । तदा करोति पिडकाः सर्वगात्रेषु देहिनाम् । मसूरमाषमुद्ग्रेभ्यस्तुल्याः कोलोपमाः क्वचित् । प्रवालसदृशाः काश्चित्काश्चिज्जम्बूफलोपमाः । लोहजालनिभाः काश्चिदलसीफलसन्निभाः । मसूरिकास्तु ता ज्ञेयाः पित्ताधिक्याद्बुधैरिति' । तस्याश्चतुर्दशभेदानाह—चतुर्दशप्रकारेणेत्यादि । तत्र दोषैः पृथक् त्रयो भेदाः, मिलितदोषद्वयेनापि त्रयः, संनिपातेनैकः, सप्तधातुगतत्वेन सप्तभेदाः । एवं चतुर्दश भवन्ति । अष्टमी त्वग्यतेत्यत्र त्वक्शब्देन रसोऽभिधीयते धातुगतप्रस्तावात् । अतएवाह कश्चित्—'त्वग्रक्तमांसमेदांसि' इत्यादि । शेषं सुगमम् । एवं षष्टिसंख्याः क्षुद्ररोगा ईरिताः कथिताः ॥ ९१-९९ ॥

Date	Description	Amount
1890	Jan 1	
	Jan 2	
	Jan 3	
	Jan 4	
	Jan 5	
	Jan 6	
	Jan 7	
	Jan 8	
	Jan 9	
	Jan 10	
	Jan 11	
	Jan 12	
	Jan 13	
	Jan 14	
	Jan 15	
	Jan 16	
	Jan 17	
	Jan 18	
	Jan 19	
	Jan 20	
	Jan 21	
	Jan 22	
	Jan 23	
	Jan 24	
	Jan 25	
	Jan 26	
	Jan 27	
	Jan 28	
	Jan 29	
	Jan 30	
	Jan 31	
	Feb 1	
	Feb 2	
	Feb 3	
	Feb 4	
	Feb 5	
	Feb 6	
	Feb 7	
	Feb 8	
	Feb 9	
	Feb 10	
	Feb 11	
	Feb 12	
	Feb 13	
	Feb 14	
	Feb 15	
	Feb 16	
	Feb 17	
	Feb 18	
	Feb 19	
	Feb 20	
	Feb 21	
	Feb 22	
	Feb 23	
	Feb 24	
	Feb 25	
	Feb 26	
	Feb 27	
	Feb 28	
	Feb 29	
	Mar 1	
	Mar 2	
	Mar 3	
	Mar 4	
	Mar 5	
	Mar 6	
	Mar 7	
	Mar 8	
	Mar 9	
	Mar 10	
	Mar 11	
	Mar 12	
	Mar 13	
	Mar 14	
	Mar 15	
	Mar 16	
	Mar 17	
	Mar 18	
	Mar 19	
	Mar 20	
	Mar 21	
	Mar 22	
	Mar 23	
	Mar 24	
	Mar 25	
	Mar 26	
	Mar 27	
	Mar 28	
	Mar 29	
	Mar 30	
	Mar 31	
	Apr 1	
	Apr 2	
	Apr 3	
	Apr 4	
	Apr 5	
	Apr 6	
	Apr 7	
	Apr 8	
	Apr 9	
	Apr 10	
	Apr 11	
	Apr 12	
	Apr 13	
	Apr 14	
	Apr 15	
	Apr 16	
	Apr 17	
	Apr 18	
	Apr 19	
	Apr 20	
	Apr 21	
	Apr 22	
	Apr 23	
	Apr 24	
	Apr 25	
	Apr 26	
	Apr 27	
	Apr 28	
	Apr 29	
	Apr 30	
	May 1	
	May 2	
	May 3	
	May 4	
	May 5	
	May 6	
	May 7	
	May 8	
	May 9	
	May 10	
	May 11	
	May 12	
	May 13	
	May 14	
	May 15	
	May 16	
	May 17	
	May 18	
	May 19	
	May 20	
	May 21	
	May 22	
	May 23	
	May 24	
	May 25	
	May 26	
	May 27	
	May 28	
	May 29	
	May 30	
	May 31	
	Jun 1	
	Jun 2	
	Jun 3	
	Jun 4	
	Jun 5	
	Jun 6	
	Jun 7	
	Jun 8	
	Jun 9	
	Jun 10	
	Jun 11	
	Jun 12	
	Jun 13	
	Jun 14	
	Jun 15	
	Jun 16	
	Jun 17	
	Jun 18	
	Jun 19	
	Jun 20	
	Jun 21	
	Jun 22	
	Jun 23	
	Jun 24	
	Jun 25	
	Jun 26	
	Jun 27	
	Jun 28	
	Jun 29	
	Jun 30	
	Jul 1	
	Jul 2	
	Jul 3	
	Jul 4	
	Jul 5	
	Jul 6	
	Jul 7	
	Jul 8	
	Jul 9	
	Jul 10	
	Jul 11	
	Jul 12	
	Jul 13	
	Jul 14	
	Jul 15	
	Jul 16	
	Jul 17	
	Jul 18	
	Jul 19	
	Jul 20	
	Jul 21	
	Jul 22	
	Jul 23	
	Jul 24	
	Jul 25	
	Jul 26	
	Jul 27	
	Jul 28	
	Jul 29	
	Jul 30	
	Jul 31	
	Aug 1	
	Aug 2	
	Aug 3	
	Aug 4	
	Aug 5	
	Aug 6	
	Aug 7	
	Aug 8	
	Aug 9	
	Aug 10	
	Aug 11	
	Aug 12	
	Aug 13	
	Aug 14	
	Aug 15	
	Aug 16	
	Aug 17	
	Aug 18	
	Aug 19	
	Aug 20	
	Aug 21	
	Aug 22	
	Aug 23	
	Aug 24	
	Aug 25	
	Aug 26	
	Aug 27	
	Aug 28	
	Aug 29	
	Aug 30	
	Aug 31	
	Sep 1	
	Sep 2	
	Sep 3	
	Sep 4	
	Sep 5	
	Sep 6	
	Sep 7	
	Sep 8	
	Sep 9	
	Sep 10	
	Sep 11	
	Sep 12	
	Sep 13	
	Sep 14	
	Sep 15	
	Sep 16	
	Sep 17	
	Sep 18	
	Sep 19	
	Sep 20	
	Sep 21	
	Sep 22	
	Sep 23	
	Sep 24	
	Sep 25	
	Sep 26	
	Sep 27	
	Sep 28	
	Sep 29	
	Sep 30	
	Oct 1	
	Oct 2	
	Oct 3	
	Oct 4	
	Oct 5	
	Oct 6	
	Oct 7	
	Oct 8	
	Oct 9	
	Oct 10	
	Oct 11	
	Oct 12	
	Oct 13	
	Oct 14	
	Oct 15	
	Oct 16	
	Oct 17	
	Oct 18	
	Oct 19	
	Oct 20	
	Oct 21	
	Oct 22	
	Oct 23	
	Oct 24	
	Oct 25	
	Oct 26	
	Oct 27	
	Oct 28	
	Oct 29	
	Oct 30	
	Oct 31	
	Nov 1	
	Nov 2	
	Nov 3	
	Nov 4	
	Nov 5	
	Nov 6	
	Nov 7	
	Nov 8	
	Nov 9	
	Nov 10	
	Nov 11	
	Nov 12	
	Nov 13	
	Nov 14	
	Nov 15	
	Nov 16	
	Nov 17	
	Nov 18	
	Nov 19	
	Nov 20	
	Nov 21	
	Nov 22	
	Nov 23	
	Nov 24	
	Nov 25	
	Nov 26	
	Nov 27	
	Nov 28	
	Nov 29	
	Nov 30	
	Dec 1	
	Dec 2	
	Dec 3	
	Dec 4	
	Dec 5	
	Dec 6	
	Dec 7	
	Dec 8	
	Dec 9	
	Dec 10	
	Dec 11	
	Dec 12	
	Dec 13	
	Dec 14	
	Dec 15	
	Dec 16	
	Dec 17	
	Dec 18	
	Dec 19	
	Dec 20	
	Dec 21	
	Dec 22	
	Dec 23	
	Dec 24	
	Dec 25	
	Dec 26	
	Dec 27	
	Dec 28	
	Dec 29	
	Dec 30	
	Dec 31	

गू०—शर्करावुदादयः षष्टिसंख्याः क्षुद्ररोगा भवन्तीति सम्बन्धः । ननु निदाने सुश्रुतेन चतुश्चत्वारिंशत् क्षुद्ररोगा गणिताः कथमत्र षष्टिः ? उच्यते, विस्फोटकमसूरिकयोर्मिलित्वा भवन्तीति न दोषः । यद्वा कस्यचित्त्रस्येदं मतम् ॥ ९१-९९ ॥

गू०—विसर्परोगसंख्यामाह—

विसर्परोगो नवधा वातपित्तकफैस्त्रिधा ॥ १०० ॥

त्रिधा स द्वन्द्वभेदेन सन्निपातेन सप्तमः ।

अष्टमो वह्निदाहेन नवमश्चाभिवातजः ॥ १०१ ॥

दी०—विसर्पेति । विसर्पणाद्विसर्पः । तेन सर्वतो विविधं विसर्पणादिति भावः । यदुक्तं चरके—‘विविधं सर्पति यतो विसर्पस्तेन स स्मृतः । परिसर्पोऽथवा नाम्ना सर्वतः परिसर्पणात्’ इति । नवधेत्यत्र नव-प्रकारः तेन वातजः, पित्तजः, कफजः, वातपित्तजः, वातश्लेष्मजः श्लेष्मपित्तजः, सन्निपातजः, अग्निदाहजः, आघातज इति । ननु माधवेन सप्तविधो विसर्प उक्तः, यथा—‘लवणाम्लकटूष्णादिसेवनादोषकोपतः । विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात्’ इत्यादिना, तत्कथमत्र नवधा प्रोक्तः ? उच्यते—माधवेन तु दोषकारणत्वात् क्षतजो विसर्पः पित्तजे दर्शितः, तद्यथा—‘बाह्यहेतोः क्षतात् कुडः सरक्तं पित्तमीरयन् । विसर्पं मारुतः कुर्यात् कुलथसहस्रैश्चितम् । स्फोटैः शोफज्वररुजादाहाब्धं श्यावशोणितम्’ इति । भोजेऽप्युक्तम्—‘शस्त्रप्रहारैस्तैस्तैस्तु व्यालदन्तनखैरपि । क्षते वाप्यथवा भग्ने बहुदोषस्य देहिनः । रक्तं पित्तं च कुपितं व्रणमाशु प्रकुप्यति । कुरुतस्ते समेते तु व्रणशोथं सुदारुणम् । आचितं व्रणविस्फोटैः कृष्णैः पीडक-संनिभैः । पित्तविसर्पवलिङ्गं तस्य शेषं विनिर्दिशेत्’ इति । तथा चरके त्वस्य अन्तर्जबहिर्जभेदेन प्रतिपादितत्वाच्च । तथाहि—‘मर्मोपघातात् संमोहादयनानां विघट्नात् । तृष्णातियोगाद्वेगानां विषमं च प्रवर्तनात् । विद्याद्विसर्पमन्तर्जमाशु चाग्निबलक्षयात् । अतो विसर्पं यद्वाह्यमन्यद्विद्यात् खलक्षणम्’ इति । अग्निदाहजोऽपि दोषप्रकोपलक्षणत्वादन्तर्गत एव । यतः—‘अग्निना कोपितं रक्तं मृशं जन्तोः प्रकुप्यति । ततस्तेनैव वेगेन पित्तमस्याप्युदीर्यते’ इत्यादिनात्र पित्तविसर्पान्तर्गतोऽग्निदाहविसर्पो बोद्धव्यः । अत्र तु

गणनासंग्रहत्वेन पृथग्दर्शिताविति न दोषः । तन्त्रान्तरे द्वन्द्वजविसर्पाणां नामान्तराणि प्रवदन्ति । तद्यथा—‘वातपित्ताग्निवीसर्पः कथितो ग्रन्थिसंज्ञकः । कफवातात् पित्तकफात् कर्दमारुयो भिषग्वरैः’ इति ॥ १०० ॥ १०१ ॥

गू—वातादिभिः नवधा विसर्परोगः कथित इति योजना । ननु निदाने विसर्पः सप्तधा कथितः ‘विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात्’ अत्र नवधा इति कथं ? उच्यते, अत्र अग्निजसंघातजौ अधिकौ तन्त्रान्तरोक्तत्वात् ॥ १०० ॥ १०१ ॥

गू०—उदरदशीतपित्ताम्लपित्तवातरक्तसंख्यामाह—

तथैकः श्लेष्मपित्ताभ्यामुदरदः परिकीर्तितः ।

वातपित्तेन चैकस्तु शीतपित्तामयः स्मृतः ॥ १०२ ॥

अम्लपित्तं त्रिधा प्रोक्तं वातेन श्लेष्मणा तथा ।

तृतीयं श्लेष्मवाताभ्यां वातरक्तं तथाष्टधा ॥ १०३ ॥

वाताधिक्येन पित्ताच्च कफादोषत्रयेण च ।

रक्ताधिक्येन दोषाणां द्वन्द्वे न त्रिविधः स्मृतः ॥ १०४ ॥

दी०—तथेति । तथेत्यनेन दोषत्रयजन्यत्वमुक्तमनयोः । यदुक्तम्—‘शीतमारुतसंस्पर्शात् प्रदुष्टौ कफमारुतौ । पित्तेन सह संभूय बहिरन्तर्विसर्पतः’ इत्यादिना । अत्र तु पित्तानुबन्धयोः कफवातयोराधिक्यविशेषेण दर्शित इति न दोषः । यतः—‘वाताधिकं शीतपित्तमुदरदस्तु कफाधिकः’ इत्यादि । उदरद एव शीतपित्तामयः प्रतिपादितः । अत्रानार्येण गणनामात्रेणापि पृथक् लिखितः । यदुक्तम्—‘वरटीदष्ट-संस्थानः शोथः संजायते बहिः । सकण्ठतोदबहुल-इच्छितोदविदाहवान् । उदरमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे’ इति । विदाहाद्यम्लगुणोद्विक्तं पित्तमम्लपित्तमित्युच्यते । यतः—विदाहाद्यम्लगुणः पित्तमम्लपित्तविदग्धमम्लतामुपैतीत्यादिना तित्काम्लवान्तत्वाच्च । अतएवाम्लपित्तं प्रधानं वातकफावप्यत्रानुगतौ गौरवोद्गारवर्मादिना ज्ञेयौ । तथाहि—‘अविपाककृमो-क्लेशतित्काम्लोद्गारगौरवैः । हृत्कण्ठदाहारुचिभिरम्लपित्तं वदेद्विषक्’ इति । केचिदम्लपित्ते मिलिते कफपित्ते सामान्यं कर्तृत्वं स्थितमित्याहुः । ‘करचरणदाह-मौष्ण्यं महतीमरुचिं ज्वरं च कफपित्तम् । जनयति कण्ठमण्डलपिडकाशतनिचितगात्ररोगचयम्’ इति त्रैविध्यमस्य प्रसिद्धम् । एके ‘अम्लपित्तं द्विधा प्रोक्त-

मूर्ध्नाधो भेदतस्तथा' इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । तत्र प्रयात्यधो वा विविधप्रकारमित्यादिना कृतार्थ-त्वाद्वातहरितपीतनीलकृष्णमित्यादिवाक्येनोर्ध्वमिति । वातरक्तमिति । कुपितो वातः रक्तं च कुपितं वातरक्त-मित्युच्यते । वातस्य प्राबल्यात् प्राधान्याच्च वातरक्त-व्यपदेशः, ननु रक्तवातः । यतः—'एकेनैव स्वहेतु-वृद्धेन वातेन विमानस्थं रक्तं दूषितं एवं रक्तं स्वहेतु-वृद्धं स्वमानस्थं वातदूषितं न ।' चरकेऽप्युक्तम्—'वायुः प्रवृद्धो वृद्धेन रक्तेनावारितः पथि । क्रुद्धः संदूषयेद्रक्तं तज्ज्ञेयं वातशोणितम्' इति । करपादगं रोगं तं वातरक्तमाहुरेके । यतः 'पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्धस्तयोरपि । आखोर्विषमिव क्रुद्धं तद्देहमुपस-र्पति' इति । तद्वातरक्तं चरकेण द्विविधमुक्तं उत्तानगम्भी-रमेदात् । तदुक्तम्—'उत्तानमथ गम्भीरं द्विविधं वात-शोणितम् । त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं गम्भीरं त्वन्तराश्रयम्' इति । अष्टधा अष्टप्रकारस्तद्यथा—वाताधिक्येनैको भेदः, आधिक्यमत्र रक्तदोषात् । पित्ताधिक्याद्वितीयः । कफादिति । कफाधिक्यात् तृतीयः । दोषत्रयेण चतुर्थः, संनिपातेनेत्यर्थः । रक्ताधिक्येन पञ्चमः । एतच्चारम्भ-करक्ताद्रक्तान्तरं बोद्धव्यम्, यतो रक्तमपि रक्तान्तर-दूषकम् । यदुक्तं दुष्टरक्तलक्षणे—'पित्तवद्रक्तेनाति-दुष्टं चेति न्यायाच्चरितार्थः । दोषाणां द्वन्द्वेनेति । दोषाणां वातपित्तकफानां द्वन्द्वेन द्विदोषमिलितेन त्रयो भेदा इत्यष्टधा पूर्यते ॥ १०२-१०४ ॥

गू०—उदरद एकप्रकारः, शीतपित्त एकः, आम्लपित्तं त्रिविधं, वातरक्तमष्टधा इत्येषां संख्या ॥ १०२-१०४ ॥

गू०—अथ वातव्याधिसंख्यामाह—

अशीतिर्वातजा रोगाः कथ्यन्ते मुनिभाषिताः ।
आक्षेपको हनुस्तम्भ ऊरुस्तम्भः शिरोग्रहः ॥ १०५ ॥
बाह्यायामोऽन्तरायामः पार्श्वशूलं कटिग्रहः ।
दण्डापतानकः खल्ली जिह्वास्तम्भस्तथादितम् ॥ १०६ ॥
पक्षाघातः क्रोष्टृशीर्षो मन्यास्तम्भश्च पङ्कता ।
कलायखञ्जता तूनी प्रतितूनी च खञ्जता ॥ १०७ ॥
पादहर्षो गृध्रसी च विश्वाची चापबाहुकः ।
अपतानो व्रणायामो वातकण्ठोऽपतन्नकः ॥ १०८ ॥

अङ्गभेदोऽङ्गशोषश्च मिन्मिनत्वं च कल्लता ।
प्रत्यष्टीलाऽष्टीलिका च वामनत्वं च कुञ्जता ॥ १०९ ॥
(अङ्गभङ्गोऽङ्गशूलं च संकोचस्तम्भरुक्षता ।)
अङ्गपीडाङ्गविभ्रंशो विह्वग्रहो बद्धविदकता ॥ ११० ॥
मूकत्वमतिजृम्भा स्यादत्युद्गारोऽन्नकृजनम् ।
वातप्रवृत्तिः स्फुरणं शिराणां पूरणं तथा ॥ १११ ॥
कम्पः कार्यं श्यावता च प्रलापः क्षिप्रमूत्रता ।
निद्रानाशः स्वेदनाशो दुर्बलत्वं बलक्षयः ॥ ११२ ॥
अतिप्रवृत्तिः शुक्रस्य कार्यं नाशश्च रेतसः ।
अनवस्थितचित्तत्वं काठिन्यं विरसास्यता ॥ ११३ ॥
(कैषायवक्रताध्मानं प्रत्याध्मानं च शीतता ।
रोमहर्षश्च भीरुत्वं तोदः कण्डूरसाञ्जता ॥ ११४ ॥)
शब्दाञ्जता प्रसुप्तिश्च गन्धाञ्जत्वं दृशः क्षयः ।

दी०—अशीतिर्वातजा रोगा इत्यादि । ननु वातेन जनिता वातजा रोगाः । यद्येवं तर्हि ज्वरादिषु व्यभि-चारः, अन्यथा वात एव रोग इति चेत्तर्हि स्वस्थेऽपि प्रसङ्गः । तस्मात् वातरोगाः किमिति प्रतिपादिताः ? उच्यते—चरके द्विविधा रोगा उक्ताः, सामान्यजा नानात्मजाश्च । तत्र सामान्यजा वातादिभिः समस्तैर्व्य-स्तैर्वा जन्यन्ते यथा ज्वरादयः । नानात्मजा ये निय-तैकदोषजनिता यथा आक्षेपकादयो वातेनैव जन्यन्ते न स्वतन्त्रेण पित्तकफेन वा । तथा उषचोषादयः पित्ते-नैव जन्यन्ते न कफेन न वातेन वा । तथा तन्द्वातृष्णा-दयः कफेनैव जन्यन्ते न वातेन न पित्तेनेति । यथा वक्ष्यमाणवातविकारादीनां स्वरूपमेवोक्तं पूर्वरूपं न तु ज्वरादिविशिष्टमन्यत् । तदुक्तम्—'अव्यक्तलक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम् । आत्मरूपं तु यद्यक्तमपायो लघुता पुनः' इत्यादिना । एवमत्रापि न दोषः । अशीतिसंख्यया विवरणमाह—आक्षेपक इत्यादि । आक्षेपणाच्चालनादाक्षेपः, गात्रचालन इत्यर्थः । स च हस्त्यारूढस्येव गात्रं चालयतीत्यभिप्रायः । यदुक्तम्—'यदा तु धमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः । तदाऽऽक्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं मुहुश्चरः । मुहुर्मुहुस्तदा-क्षेपादाक्षेपक इति स्मृतः' इति । हनुस्तम्भो हनुग्रहः कथितः । स द्विविधः विवृतास्यः संवृतास्य इति । यदु-क्तम्—'जिह्वानिलेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः । कुपितो हनुमूलस्थः संसयित्वाऽनिलो हनुम् । करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम्' इत्यादि । ऊरुस्तम्भ

The first part of the paper discusses the importance of the research and the objectives of the study. It highlights the need for a comprehensive understanding of the research topic and the role of the research in advancing knowledge in the field.

The second part of the paper presents the methodology used in the study. It details the research design, data collection methods, and the statistical analysis techniques employed to analyze the data.

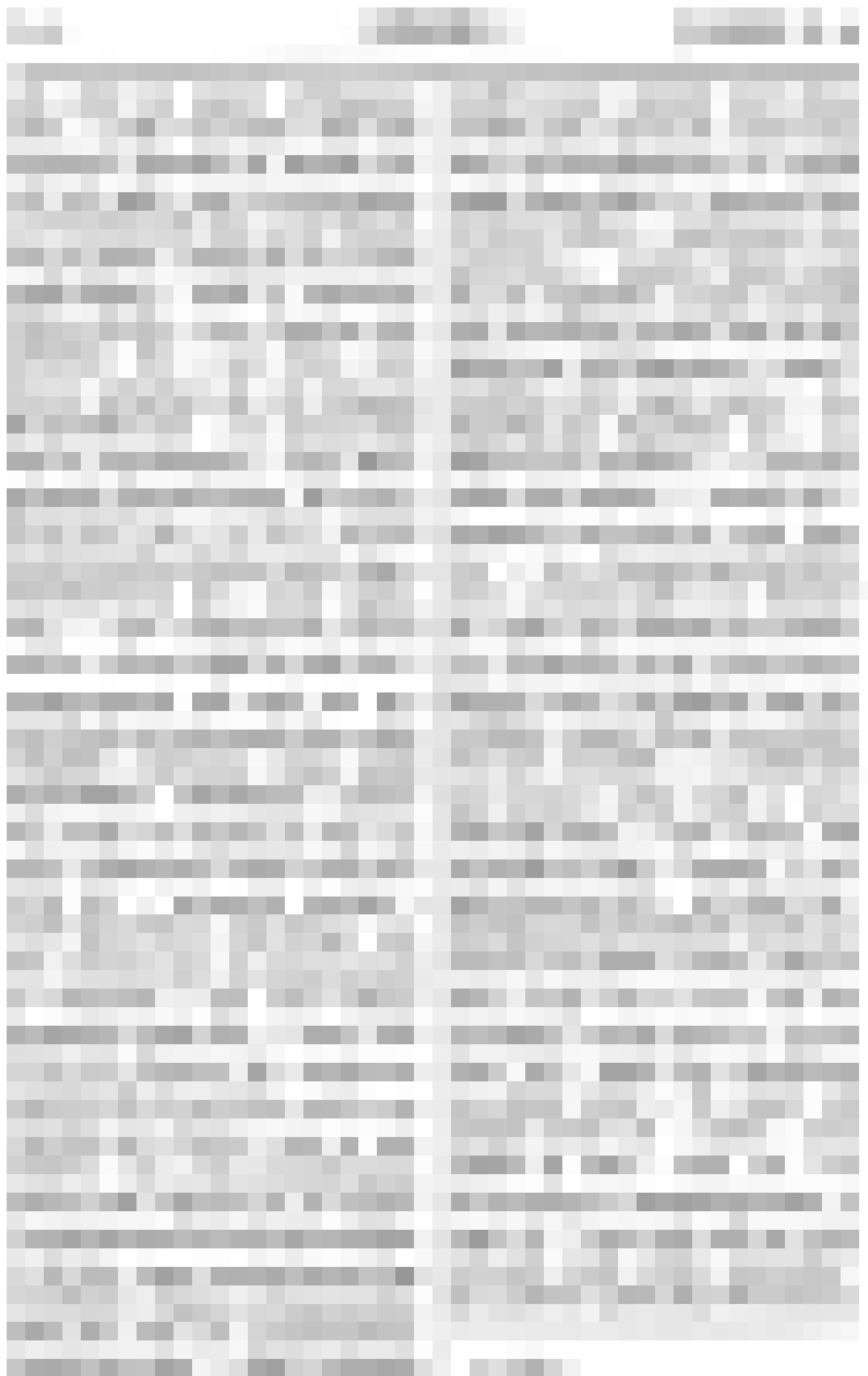
The third part of the paper discusses the results of the study. It presents the findings of the research and discusses their implications for the field. The results are presented in a clear and concise manner, allowing the reader to understand the key findings of the study.

The fourth part of the paper discusses the conclusions of the study. It summarizes the main findings and discusses the limitations of the study. It also provides suggestions for future research and discusses the potential impact of the study on the field.

The fifth part of the paper is a conclusion. It summarizes the main findings and discusses the implications of the study. It also provides suggestions for future research and discusses the potential impact of the study on the field.

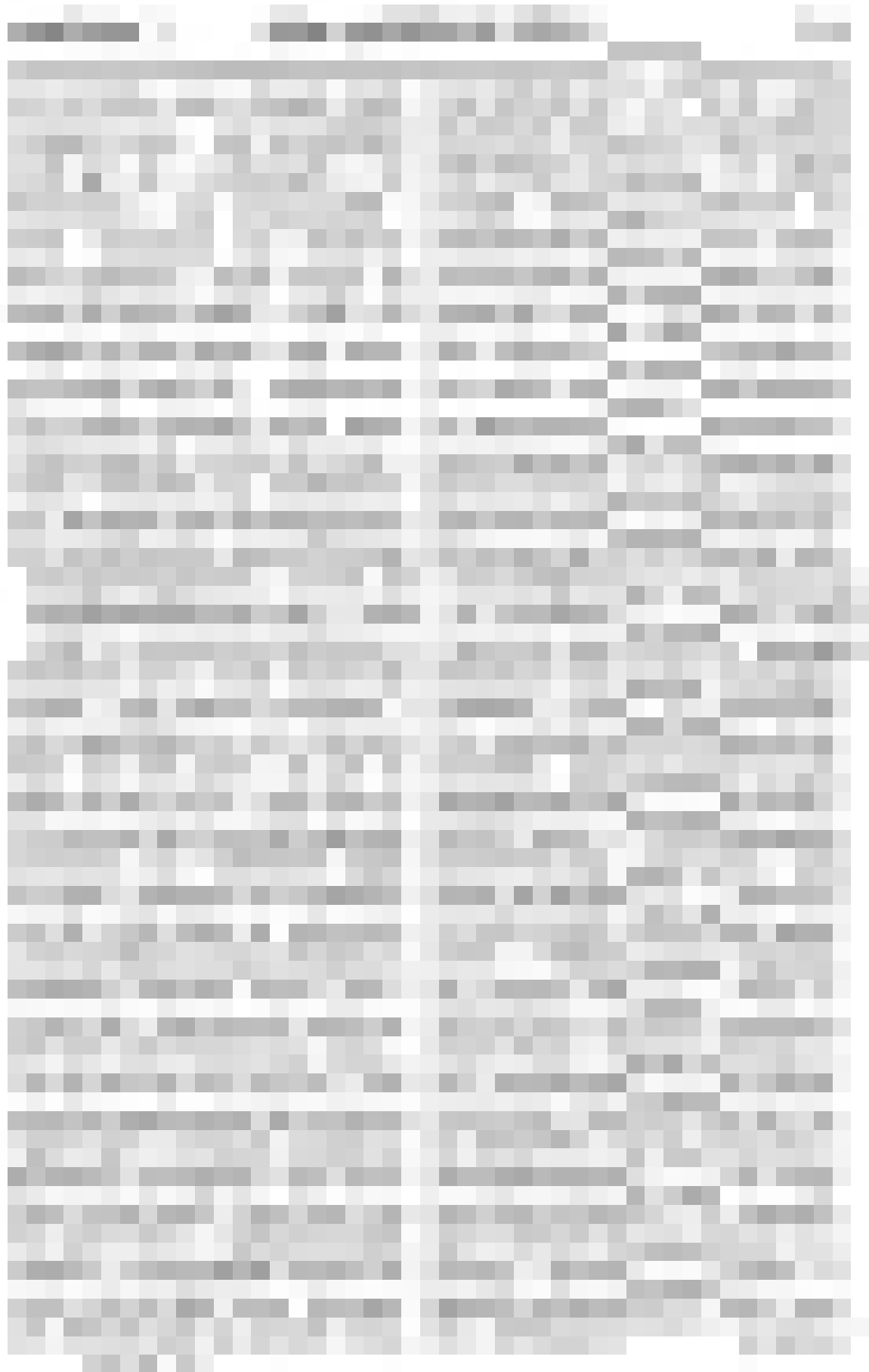
इति । कुपितो वात ऊरुस्तम्भं करोतीत्यूरुस्तम्भः कथितः । तथाहि—‘तदा स्तभ्राति तेनोरु स्तब्धौ शीतावचेतनौ । परकीयाविव गुरु स्यातामिति भृश-
व्यथौ’ इति सुश्रुतेन वातस्य प्राधान्यत्वान्महावात-
व्याधौ पठितस्तेनाऽत्रापि संग्रहः । अन्यत्र चिकित्सार्थ-
त्वेन पृथग् लिखितः । शिरोग्रह इति । शिरः स्तब्धमिव
भवतीति शिरोग्रहः । माधवेन तु रक्ताश्रितवायुना
शिरोग्रहः प्रतिपादितः । यदाह—‘रक्तमाश्रित्य पवनः
कुर्यान्मूर्धधराः सिराः । रुक्षाः सवेदनाः कृष्णाः
सोऽसाध्यः स्याच्छिरोग्रहः’ इति । एके शिरोग्रहस्थाने
शिरःकुण्डनमिति पठन्ति । तत्र कुण्डनमन्तःप्रवेशो
वक्रत्वं वा, धातूनामनेकार्थत्वात् । तथाहि—शिरोना-
साक्षिजत्रूणां ग्रीवायाश्चापि कुण्डनम्’ इति वचनात् ।
सिराग्रह इत्यपरे त्वाहुः स तु सिराणां पूरणमित्यग्रे
वक्ष्यमाणत्वादत्रापि पुनरुक्तिभयेन नास्माभिः स्वीकृतः ।
बाह्यायामोऽन्तरायाम इति । आयामो धनुर्वदान-
मनम् । यदुक्तं—‘बाह्यायामुप्रतानस्थो बाह्यायामं
करोति च । आभ्यन्तरं धनुरिव यदा नमति मानवः ।
तदाऽस्याभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली’ इति ।
बाह्यायामे पृष्ठेन नतं आभ्यन्तरायामे क्रोडेन नतमिति ।
पार्श्वशूलमिति । कोष्ठाश्रितवातः पार्श्वशूलं करोतीति
‘हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्गोविशेषकृत्’ इत्यादिवच-
नात् । तथाहि—‘तत्र कोष्ठाश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्र-
वर्चसोः । ब्रध्नहृद्गोगुल्मार्शः पार्श्वशूलं च मारुते’ इति ।
कटिग्रह इति । कटिस्तम्भत्वेन वेदनाविशेषः ।
अत्रापि ‘हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्गोविशेषकृत्’ इत्या-
दिना । दण्डापतानक इति । यो दण्डवद्वात्रं स्तम्भयति
स च दण्डापतानकः । यदुक्तं चरके—‘पाणिपाद-
शिरःपृष्ठश्रोणीः स्तभ्राति मारुतः । दण्डवत् स्तब्ध-
गात्रस्य दण्डकः सोऽनुपक्रमः’ इति । स्तम्भसामान्या-
द्धनुस्तम्भोऽप्यस्यैव भेद इति केचित् । खल्लीति । पाद-
जङ्घाप्रभृतिषु शूलं परिवर्तनता च भवतः सा खल्ली-
शब्दवाच्या । यतः—‘खल्ली तु पादजङ्घोरुकरशूला-
वमोटनी’ इत्यादि । जिह्वास्तम्भ इति । यो वाग्वाहिनी-
सिरासंस्थोऽन्नपानवाक्येष्वनीशतां करोति तत्र जिह्वास्त-
म्भ इति संज्ञा । यदुक्तम्—‘वाग्वाहिनीसिरासंस्थो जिह्वां
स्तम्भयतेऽनिलः । जिह्वास्तम्भः स तेनान्नपानवाक्येष्व-
नीशता’ इति । अर्दित इति । मुखस्यार्धवक्रत्वेनोपल-
क्षितोऽर्दित इति प्रसिद्धः । तथाहि—‘अर्दयत्यनिलो

वक्रमर्दितं जनयत्यतः । वक्रीभवति वक्रार्धं ग्रीवाचा-
प्यपवर्तते’ इत्यादि । पक्षाघात इति । पक्षाघात एकाङ्ग-
विकारः । एकपक्षविघातमित्युक्तत्वात् । यतः—‘गृहीत्वार्धं
तनुर्वायुः सिरास्त्रायु विशोष्य च । पक्षमभ्यन्तरं हन्ति
सन्धिबन्धान् विमोक्षयन् । कृत्स्नार्धकायस्तस्य स्याद-
कर्मण्यो विचेतनः । एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं
विदुः’ इति । क्रोष्टृशीर्षमिति । ऊरुजङ्घयोः सन्धी स्थूले
कृत्वा शृगालमस्तकवत् शोथान्वितो भवति तेन क्रोष्टृ-
शीर्षमिति संज्ञा । लोके गैरुवशब्दवाच्यः । तदुक्तम्—
वातशोणितजः शोथो जानुमध्ये महारुजः । ज्ञेयः
क्रोष्टृकशीर्षस्तु स्थूलः क्रोष्टृकशीर्षवत्’ इति । वात-
शोणिताभ्यां जातो वातशोणितजः । न पुनर्वातरक्तेन
व्याधिना जनित इत्यभिप्रायः । मन्यास्तम्भ इति ।
ग्रीवामुभयतो द्वे मन्ये मर्मणी तयोः स्तम्भो निश्चल-
त्वम् । यतः—‘दिवास्वप्नाशनस्थानविवृतोर्ध्वनिरी-
क्षणात् । मन्यास्तम्भं प्रकुरुते स एव श्लेष्मणावृतः’
इति । पङ्कुतेति । पङ्कुता खज्जमेदस्तेन द्वयोः सक्श्रोर्वधा-
त्पङ्कुः, एकसक्थिवधात् खज्ज इति । वधश्चात्र गमनादि-
क्रियानाशः । तद्यथा—‘वायुः कट्याश्रितः सक्प्रः कण्ड-
रामक्षिपेद्यदा । खज्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्कुः सक्श्रोर्द्वयो-
र्वधात्’ इति । कलायखज्जेति । यः पादविक्षेपं कुर्वन्
पुरुषः कम्पायमानः खज्जन्निव गच्छति स कलाय-
खज्जेति शास्त्रे रूढिसंज्ञा । यदुक्तं—‘प्रकामन् वेपते
यस्तु खज्जन्निव च गच्छति । कलायखज्जं तं विद्या-
न्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम्’ इति । तूनी प्रतितूनी चेति ।
स्त्रीपुंसोर्गुह्यस्थानमधिकवेदनाविशेषत्वे भिन्दतीव तूनी-
शब्दवाच्या, सैव प्रतिलोमेन प्रधावनात् प्रतितूनी च
कथिता । तथाहि—‘अधो या वेदना याति वचो-
मूत्राशयोत्थिता । भिन्दतीव गुदोपस्थं सा तूनी नाम
नामतः’ इति । प्रतितूनी यथा—‘गुदोपस्थोत्थिता
या तु प्रतिलोमं प्रधाविता । वेगैः पक्काशयं याति
प्रतितूनीति सोच्यते’ इति । खज्जतेति । खज्जता
पङ्कुविशेषे पूर्वं दर्शिता । पादहर्ष इति । यत्र
रोमाञ्चप्रायोऽतिसुप्तता मिणिमिणितिवद्वेदनाविशेषः स
पादहर्ष इति । यदुक्तं—‘हृष्येते चरणौ यस्य भवेतां
चापि सुप्तकौ । पादहर्षः स विज्ञेयः कफवातप्रकोपतः’
इति । गृध्रसी चेति । गृध्रसीति प्रसिद्धा लोके राधिनाशब्द

वाच्या इति केचित् । तद्यथा—‘स्फिक्पूर्वा कटिपृष्ठो-
रुजानुजङ्घापदं क्रमात् । गृध्रसी स्तम्भरुक्तोदैर्गृह्णाति
स्पन्दते मुहुः’ इति । गृध्रसीद्वयमाहुरेके । एका
केवलवातजनिता । अपरा वातकफलक्षणयुक्तेति ।
अतएव ‘वाताद्वातकफात् तन्द्रा गौरवारोचका-
न्विता’ इत्यादिवचनात् । विश्वाची चापबाहुक इति
विश्वाची चैव बाहुगता गृध्रसीवत् । तथाहि—‘तलं
प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा बाहुपृष्ठतः । बाहोः कर्मक्षय-
करी विश्वाचीति निगद्यते’ इति । बाहोर्द्विवचनक्रमा-
पेक्षया कदाचित् कस्मिंश्चिद्बाहौ भवतीति भुजस्या-
पकर्षत्वादपबाहुक इति । अंसशोषक इति वा आहुः ।
तदुक्तम्—‘अंसदेशस्थितो वायुः शोषयित्वांसबन्ध-
नम् । शिराश्चाकुक्ष्य तत्रस्थो जनयत्यपबाहुकम्’ इति ।
केवलं वातजनितोऽसशोषकः कफवातजनितोऽपबाहुक
इति सुश्रुतवचनाद्विज्ञत्वमनयोः । अपतानक इति ।
आक्षेपस्यावस्थाविशेषोऽपतानको भवति । ‘सोऽपता-
नकसंज्ञो यः पातयत्यन्तरान्तरा’ इत्यादिवचनात् । य
आक्षेपकोऽन्तरा अन्तरा पातयति सोऽपतानक इति
तात्पर्यार्थः । सुश्रुते चिकित्सार्थं पृथगुपात्तत्वात् ।
चरके तु बहुरूपत्वाद्विज्ञ एव । यतः—‘दृष्टिं संस्तभ्य
संज्ञाश्च हत्वा कण्ठेन कूजति । हृदि मुक्ते नरः
स्वास्थ्यं याति मोहं वृते पुनः । वायुना दारुणं प्राहु-
रेके तदपतानकम्’ इति । प्रणायामोऽपि आक्षेपकभेदः
आघातजत्वात् । यतः—‘कफपित्तान्वितो वायुर्वायु-
रेव च केवलः । कुर्यादाक्षेपकं त्वन्यं चतुर्थमभिघात-
जम्’ इति । चरकेण आक्षेपक एव दण्डापतानकोऽ-
भ्यन्तरायामो बहिरायाम आगन्तुक इति चतुर्विध उक्त-
स्तेनाभिघातेन प्रणकरत्वादत्र प्रणायामः कथितः ।
वातकण्टक इति । विषमपदस्यासत्त्वेन कुपितो वायु-
गुल्फे वेदनां जनयति तं वातकण्टकमाहुः । तदुक्तम्—
‘रुक् पादे विषमे न्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा । वातेन
गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम्’ इति । अयमेवान्यत्र
‘खड्गवात’ इत्युक्तः । अपतन्त्रक इति । अपतन्त्रकोऽप्या-
क्षेपावस्थायाम् । तथाच दृढबलः—‘क्रुद्धः सैः कोप-
नैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रपद्यते । पीडयन् हृदयं गत्वा
शिरः शङ्खौ च पीडयन् । धनुर्वन्नमयेद्वात्राण्याक्षिपे-
न्मोहयेत्तदा । स क्रुच्छदुच्छ्लेसेच्चापि स्तब्धाक्षोऽथ नि-
मीलकः । कपोत इव कूजेच्च निःसंज्ञः सोऽपतन्त्रकः’
इति । सैरित्यादिना क्रुद्धो वायुः स्थानादूर्ध्वं गत्वाऽप-
शा० सं० १४

तन्त्रकं करोति इति संबन्धः । अङ्गभेद इति । अङ्गभेदो
वेदनाविशेषत्वेन दर्शितः । यतः—‘हेतुस्थानविशेषाच्च
भवेद्भोगविशेषकृत्’ इत्यादिवचनात् । यथा कुक्षिशूले
नामानुरूपैः कीलनिघातवेदनाविशेषश्चोत्पद्यते तदा
तोदभेदादिभिरपि पीडाविशेष एव गम्यते । तदुक्तम्—
‘स्थाननामानुरूपैश्च लिङ्गैः शेषान् विनिर्दिशेत्’ इत्यादि ।
अङ्गशोष इति । अङ्गादीनां बाहुमुखादीनां शोषः अङ्ग-
शोषः । मिन्मिनत्वं इति । मिन्मिनं सानुनासिकवच-
नम् । कल्लतेति । कल्लतात्र गद्गदवचनत्वेन प्रतिपादिता
तत्र लुप्तपदव्यञ्जनायभिधायिनी कल्लताशब्दवाच्या ।
वक्ष्यमाणं मूकत्वमतद्विद एव । तत्र यज्जिह्वागतशब्दवा-
हिनी नाम धमनी तस्याः कार्यं । तथाहि—‘आवृत्तवायुः
सकफो धमनी शब्दवाहिनी । नरान्करोत्यक्रियकान् मूक-
मिन्मिनगद्गदान्’ इति । प्रत्यष्टीलाष्टीलिका चेति । नाभेर-
धस्तात् दीर्घवर्तुलपाषाणवत् यो रोगः सोऽष्टीलाशब्दवा-
च्यः । वाताष्टीलेत्यत्र रूढिः । तथाचोक्तम्—‘नाभेर-
धस्तात् संजातः संचारी यदि वाऽचलः । अष्टीलावद्गनो-
ग्रन्थिरूर्ध्वमायत उन्नतः । वाताष्टीलां विजानीयाद्बहिर्भा-
गावरोहिणीम् । एतामवरुजायुक्तां वातविण्मूत्ररोहि-
नीम् । प्रत्यष्टीलामिति वदेज्जठरे तिर्यगुत्थिताम्’ इति ।
वामनत्वमिति । दुष्टशुकारब्धत्वाद्गर्भावतं यथा युगलै-
कांगुलीबहुंगुलादिकं भवति तथाऽयमपि वामनयोगः ।
कुब्जतेति । कुब्जत्वं च शिरागतवातविशिष्टत्वात्केचि-
दायामान्तरगरु इत्याहुः । पृष्ठादिनतत्वात् । ‘कुर्यात्
सिरागतः शूलं सिराकुञ्चनपूरणम् । स बाह्याभ्यन्तरा-
यामं खल्लं कुब्जत्वमेव च’ इति । अङ्गपीडा ह्यङ्गविभ्रं-
शतामयः । मेदोहेतुस्थानविशेषत्वेन तदनुपाद्बोद्ध-
व्या । अन्तरायामं खल्लं क्षुब्जत्वमेव मन्यन्ति अ-
ङ्गपीडाद्यङ्गविभ्रंशम् । तस्य सप्तभेदाः स्थानविशेषत्वेन
तदनुपाद्बोद्धव्याः । तत्राङ्गसंकोचः स्तम्भोऽङ्गस्य रू-
क्षता । रूक्षतापीडाशूलादीनामपि परस्परं भेदोऽस्ती-
त्यत्रावगन्तव्यम् । विडग्रहो बद्धविद्रकता चेति । विड-
ग्रहः पुरीषस्यानिर्गमः । बद्धविद्रुता पुरीषस्य कर्कशता ।
पक्वाशयकुपितवातगुणत्वात् । यतः—‘ग्रहो विण्मूत्र-
वातानां शूलाध्मानाश्मशर्करा’ इत्यादि । मूकत्वमिति ।
मूकत्वं च मिन्मिनत्वे कथितम् । अतिजृम्भता च वा-
तदुष्टत्वात् । ‘जृम्भाल्यर्थं समीरणात्’ इत्यादिना । अ-
त्युद्गरोऽपि वातविकारजनितत्वादत्र लिखितः । आमा-
शयः कुपितोऽत्युद्गारं करोतीत्यर्थः । ‘रुक्पाश्चोदरह-

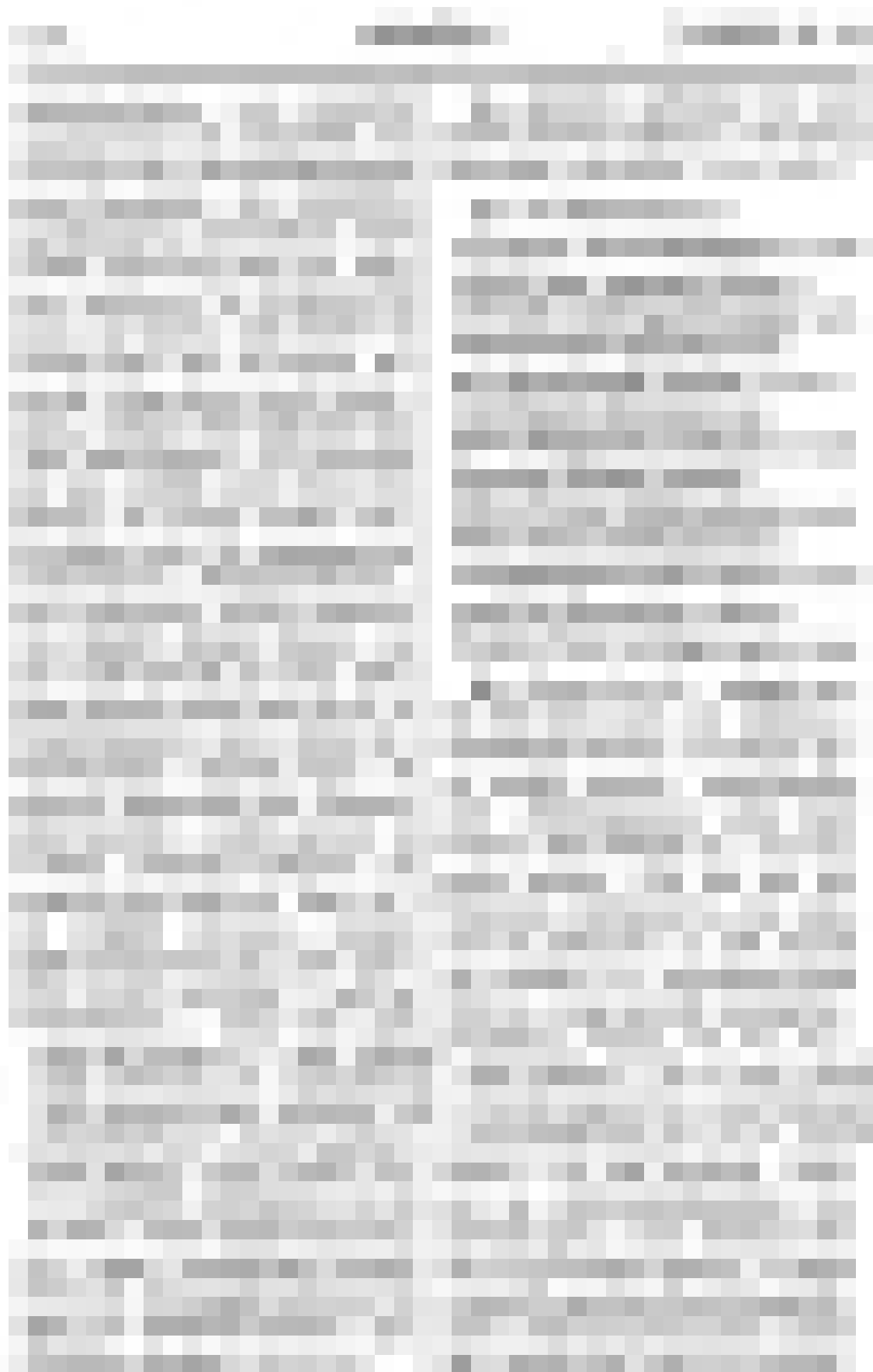
आभितृष्णोद्गारविसूचिकाः । कासः कण्ठाशयशोषश्च वातश्चाशये स्थितः' इति । अन्नकूजनमिति । पक्वाशयगतवायुना भवति पक्वाशयस्थोऽन्नकूजनमित्यादिवचनात् । वातप्रवृत्तिरिति । गदेन वातस्यातिनिर्गमस्फुरणमिवाङ्गस्फुरणम्, अङ्गस्पन्दनमित्यर्थः । सिराणां पूरणमिति । सिरागतो वायुः सिराणां पूरणं करोति । अतएव 'कुर्यात्सिरागतः शूलं सिराकुञ्चनपूरण'मिति वचनात् । पूरणं स्थूलत्वम् । यदुक्तं तन्त्रान्तरे—'सुप्तास्तन्व्यो बृहत्यो वा सिरा वाते सिरागते' इति । कम्प इति । सर्वाङ्गस्य शिरसश्च कम्पत्वेन वेपथुसंज्ञः । यदुक्तम्—'सर्वाङ्गकम्पः शिरसो वायुर्वेपथुसंज्ञक' इति । 'शिरसः' इत्यवयवोपलक्षणम् । तेन हस्तपादयोरपि कम्पः स्यात् । काश्यमिति । कृशता शरीरस्य वातप्रकृतिजत्वात् । एके कृशस्थाने काश्यमिति पठन्ति । तत्र सर्वसंमता श्यावता चेति शुक्लानुबद्धकृष्णवर्णत्वं श्यावताशब्दवाच्यम् । पित्तानुबद्धवातविकृतत्वात् । प्रलाप इत्यसंबन्धभाषणं यथोन्मादे प्रबलवातकार्यत्वात् । क्षिप्रमूत्रेति । क्षिप्रमूत्रता शीघ्रमूत्रता । यदुक्तम्—'भारते विगुणे बस्तौ मूत्रं सम्यक् प्रवर्तते । विकारा विविधाश्चात्र प्रतिलोमे भवन्ति हि' इति । विविधग्रहणं क्षिप्रमूत्रतायाः ग्रहणाय । निद्रानाश इति । निद्रानाशोऽप्यनिद्रता । तेनाल्पनिद्रा बोद्धव्या । स्वेदनाश इति । स्वेदस्याप्यनिर्गमः वायोः शोषकत्वात्, दुर्बलत्वं बलक्षयश्चेति । रसादीनां शुक्रान्तानां यत् परं तेजस्तत् खल्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते । तस्य बलस्याल्पत्वं दुर्बलत्वं तस्यापि क्षयो बलक्षय इति । अत्र वातहेतुरिति प्रयोजकत्वात् । अतिप्रवृत्तिः शुक्रस्य काश्यं नाशश्च रेतस इति । शुक्रस्य काश्यं च क्षीणत्वं नाशश्चेति स्वमानादित्यर्थः । अत्रापि शुक्रगतवातविकृतत्वात् । यदुक्तम्—'क्षिप्रं मुञ्चति बध्नाति शुक्रं गर्भमथापि वा । विकृतिं जनयेच्चापि शुक्रस्थः कुपितोऽनिलः' इति । अनवस्थितचित्तत्वमित्यत्रापि वातकारणत्वं सिद्धम् । काठिन्यमिति । कठिनत्वमङ्गादीनामिति भावः । विरसास्यता मुखवैरस्यम् । अदाज्ञता बधिरत्वम् । प्रसुप्तिश्च त्वग्विषये स्पर्शिता । गन्धाज्ञत्वमिति । नासाविषयाज्ञता । दृशः क्षयति दृष्टेर्नाशः । अत्रापि श्रोत्रादिगतवातकारणं बोद्धव्यम् । यदुक्तम्—'श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं कुर्यात्कुद्धः समीरणः' इति । श्रोत्रत्वकृच्छुर्ग्राणरसनेन्द्रियाणां वधो विनाशः तेन स्वविषयेष्वग्रहणशक्तिरित्यर्थः । एवमशीतिर्वातरोगाः प्रतिपादिताः ॥ १०५-११४ ॥

गू०—मुनिभाषिता अशीतिर्वातरोगा मया शार्ङ्गधरेण प्रोच्यन्ते ते त्वाक्षेपकादयः । तेषां लक्षणं तु निदानाज्ज्ञेयम् । इति वातरोगाः ॥ १०५-११४ ॥

गू०—अथ पित्तरोगसंख्यामाह—

अथ पित्तभवा रोगाश्चत्वारिंशदिहोदिताः ॥ ११५ ॥
धूमोद्गारो विदाहः स्यादुष्णाङ्गत्वं मतिभ्रमः ।
कान्तिहानिः कण्ठशोषो मुखशोषोऽल्पशुक्रता ११६
तिकास्यताम्लवक्त्रत्वं स्वेदस्त्रावोऽङ्गपाकता ।
कृमो हरितवर्णत्वमनुसिः पीतगात्रता ॥ ११७ ॥
रक्तद्रावोऽङ्गदरणं लोहगन्धास्यता तथा ।
दौर्गन्ध्यं पीतमूत्रत्वमरतिः पीतविदकता ॥ ११८ ॥
पीतावलोकनं पीतनेत्रता पीतदन्तता ।
शीतेच्छा पीतनखता तेजोद्वेषोऽल्पनिद्रता ॥ ११९ ॥
कोपश्च गात्रसादश्च भिन्नविदकत्वमन्धता ।
उष्णोच्छ्वासत्वमुष्णत्वं मूत्रस्य च मलस्य च ॥ १२० ॥
तमसो दर्शनं पीतमण्डलानां च दर्शनम् ।
निःसहत्वं च पित्तस्य चत्वारिंशद्वजः स्मृताः ॥ १२१ ॥

दी०—पित्तभवा रोगा इति । स्वहेतुदुष्टेन स्वतन्त्रेण पित्तेन जनिता इत्यर्थः । यथा उषचोषादयः । चत्वारिंशदित्यस्य विवरणमाह । तत्र धूमोद्गारो धूमायनं ध्वाइतीति शब्दवाच्यः, मुखाद्धूमोद्गिरणमिव भवति । शिरोग्रीवामुखतालुभ्यः धूमस्य उद्गिरणं निःसरणम् । विदाहो विशेषादुष्णो दाहः । अत्र विदाहशब्देन उषादिदाहः । तेषां षण्णां ग्रहणं कार्यं पित्तजन्यत्वात् । उषादिदाहलक्षणं च—'दाहः सर्वाङ्गसन्ताप उषः सस्वेदताऽरतिः । यः कापि देहावयवे चोषः स्यादग्निनेव सः ॥ पाणिपादांसमूलेषु विदाहो विविधो मतः । दाहस्तु मुखताल्वोष्ठे दवथुश्चक्षुरादिषु । कोष्ठदाहोऽन्नदाहः स्याद्देहदाह उषो मतः' इति । सर्वेऽपि पित्तोष्मजाः । उक्तं च—'ऊष्मा पित्ताहते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना । तस्मात् पित्तविरुद्धानि लजेत् पित्ताधिकेऽधिकम्' इति । अत एव उष्णाङ्गत्वं पित्तजमेव । अतः संग्रहे पित्तविकारेषु पित्तविकाराः पुनः ओषचोषदाहदवथुविदाहसदाहाः त्वग्दाहोऽन्तर्दाह इत्युक्तम् । तथाच मतिभ्रमोऽत्र पित्तभव एव न तु वातमयादिजो बुद्धिनाशः । ननु पित्तस्य पत्त्युष्मदर्शनैः क्षुत्तृदृक्चिप्रभामेधाधीशैर्यतनुमार्दवैरित्यादिना शरीरोपाकरणादाधिक्यादाधिक्यं स्यादिति चेन्न—'ऊष्मणो जन्मनो यस्य तत एव स सीदति ।

उपघातस्तु तेनैव तथा नेत्रस्य तेजसः' इति न्यायात्
पित्ताधिक्याद्बुद्धिनाश इति स्थितम् । कान्तिहानिः
पित्तदग्धशरीरत्वात् ननु वातादिवत् कार्यादि ।
कण्ठशोषे मुखशोषश्च तयोः शुष्कत्वं तदुष्मणः शुष्क-
द्रवत्वम् । अल्पशुक्रता पित्तादेव । तिक्तास्यता अम्ल-
वक्रत्वमिति, तिक्तो निम्बादिस्तद्वदास्यं । तथा अम्ला-
स्यता अम्लमुखता । ननु वाग्भटे—'कटुकाम्लौ रसौ
वर्णः पाण्डुरारुणवर्जितः' इत्युक्तम्, इह तु तिक्त इति
विरोधः । मैवम्—वाग्भटोक्तस्य 'कटुः स्यात् कटुति-
क्तयोः' इति वचनात् तिक्त एवार्थः । 'कषायतिक्तमधुरं
वातादिषु मुखं क्रमात्' इति । खेदो घर्मस्तस्य स्रावः
स्रुतिः । अङ्गपाकताङ्गपाकत्वम् । क्लम इति । 'योऽना-
यासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः । विज्ञेयः स क्लम
इति इन्द्रियार्थप्रबाधकः' इति । हरितवर्णत्वं हरित-
वर्णता 'देहो हरितहारिद्र' इति वचनात् । अतृप्तिः
तृप्तिर्न भवति । पीतगात्रता पीतशरीरत्वम् । रक्तस्रावः
रक्तस्य स्रवणम् । अङ्गस्य दरणं विदरणम् । लोहगन्धा-
स्यता लोहं कालायसं तद्वन्मुखगन्धो भवति । दौर्गन्ध्यं
अङ्गानाम् । पीतमूत्रत्वं हरिद्राभमूत्रत्वम् । अरतिः
सर्वत्रापीति । पीतविद्रक्ता पीतपुरीषता । पीतावलोक-
नं वस्तुषु पीततादर्शनं नेत्रादिषु च पीतता । पीत-
दन्तता दन्तेषु पीतत्वम् । शीतेच्छा शीतवस्तुनोऽभि-
लाषः । पीतनखता पीतनखत्वम् । तेजोद्वेषः तैजस-
वस्तुद्वेषः । अल्पनिद्रता अल्पनिद्रत्वम् । कोपश्च
पित्तस्यैव रक्तकोपता रक्तजेषूक्तत्वात् । गात्रसादो
गात्रसादनम् । भिन्नविद्रक्तत्वं भिन्नपुरीषता । अन्धता
नेत्रस्यैव । उष्णोच्छ्वासत्वमिति तथोष्णश्वासश्च ।
उष्णत्वं मूत्रस्य च मलस्य चेति द्वयोरपि औष्ण्यं पित्त-
भवत्वात् । तथा तमसो दर्शनं अन्धकारदर्शनम् ।
तथा पीतमण्डलानां च दर्शनम् । पीतानि यानि
मण्डलानि तेषां दृष्टिः । निःसहत्वं च पित्तस्येति,
निःसहत्वं निःसहता । इति चत्वारिंशत् पित्तरुजः
पित्तजनिता रोगा इत्यर्थः ॥ ११५-१२१ ॥

गू०—अथानन्तरं इहास्मिन्ग्रन्थे पित्तभवा रो-
गाश्चत्वारिंशत् उदिताः कथिताः । ते तु धूमोद्गारादयः ।
एषां लक्षणं निदानाज्ज्ञेयम् । यद्वा व्यत्ययाज्ज्ञेयं यथा
धूमस्य उद्गारः धूमोद्गारः, एवमपरेऽपि ज्ञेयाः । सत्वमु-
ष्णत्वं देहोष्णत्वं मूत्रस्य मलस्य च उष्णत्वम् । स्पष्टम-
न्यत् ॥ ११५-१२१ ॥

दी०—अथ कफरोगसंख्या—

कफस्य विंशतिः प्रोक्ता रोगास्तन्नातिनिद्रता ।
गौरवं मुखमाधुर्यं मुखलेपः प्रसेकता ॥ १२२ ॥
श्वेतावलोकनं श्वेतविद्रक्तत्वं श्वेतमूत्रता ।
श्वेताङ्गवर्णता शैत्यमुष्णेच्छा तिक्तकामिता ॥ १२३ ॥
मलाधिक्यं च शुक्रस्य बाहुल्यं बहुमूत्रता ।
आलस्यं मन्दबुद्धित्वं तृप्तिर्घर्षरवाक्यता ॥ १२४ ॥
अचैतन्यं च गदिता विंशतिः श्लेष्मजा गदाः ।

दी०—पित्तजानुक्त्वा कफजानाह—कफस्येति ।
कफस्य श्लेष्मणः सहेतुदुष्टस्य जनिता रोगा विंशतिः,
तज्जा इत्यर्थः । तेषां विवरणमाह—अतिनिद्रतेति ।
निद्रालक्षणं तु—'यदा तु मनसि क्लान्तिः कर्मात्मा च
क्लमान्वितः । आलस्यं मन्दबुद्धित्वं तृप्तिर्घर्षरवाक्यता ।
विषयेभ्यो निवर्तेत तस्य निद्रां विनिर्दिशेत्' । अति
अत्यन्तं निद्रा अतिनिद्रता । गौरवमिति तल्लक्षणं तु—
'आर्द्रचर्मावनद्धं च यो गात्रं मन्यते नरः । तथा
गुरुशिरोऽत्यर्थं गौरवं तद्विनिर्दिशेत्' । मुखमाधुर्यं मधु-
रास्यता । मुखलेपः कफेन लिप्तता । प्रसेकता लाला-
स्रावता । श्वेतावलोकनं श्वेतस्य वस्तुनो दर्शनम् । तथा
श्वेतविद्रक्तत्वं शुभ्रपुरीषता । श्वेतमूत्रता शुभ्रमूत्रता ।
श्वेताङ्गवर्णता श्वेतत्वमङ्गस्य । शैत्यं अङ्गशीतता ।
उष्णेच्छा उष्णवस्तुनोऽभिलाषः । तिक्तकामिता
तिक्तस्य कटुवस्तुनः काङ्क्षा । अज्ञानभिलाषः । मला-
धिक्यं मलस्याधिक्यता अतिशुक्रता शुक्रस्य बाहुल्यम् ।
बहुमूत्रता मूत्रस्य बहुप्रवृत्तिः । आलस्यमिति ।
तल्लक्षणं तु—'समर्थस्याप्यनुत्साहः कर्मण्यालस्यमुच्यते'
इति । मन्दबुद्धित्वं बुद्धेर्मन्दता । तृप्तिर्भोजनानभि-
लाषः । घर्षरवाक्यता घर्षरशब्दत्वम् । अचैतन्यं चैत-
न्यं ज्ञानं तद्रहितत्वं जडता कफरुद्धस्रोतसां रोधात् ।
इति श्लेष्मरोगा विंशतिर्व्याख्याताः ॥ १२२-१२४ ॥

गू०—कफस्य विंशतिरोगाः प्रोक्ताः ते अतिनिद्र-
तादयः, गौरवं देहस्य प्रसेकता मुखस्रावः । स्पष्टम-
न्यत् ॥ १२२-१२४ ॥

गू०—अथ रक्तरोगसंख्या—

रक्तस्य च दश प्रोक्ता व्याधयस्तेषु गौरवम् ॥ १२५ ॥
रक्तमण्डलता रक्तनेत्रत्वं रक्तमूत्रता ।
रक्तनिष्ठीवनं रक्तपिडकानां च दर्शनम् ॥ १२६ ॥
औष्ण्यं च पूतिगन्धत्वं पीडा पाकश्च जायते ।

1. The first part of the document is a title page.

2. The second part of the document is a table of contents.

3. The third part of the document is a list of figures.

4. The fourth part of the document is a list of tables.

5. The fifth part of the document is a list of references.

6. The sixth part of the document is a list of appendices.

7. The seventh part of the document is a list of footnotes.

8. The eighth part of the document is a list of glossary terms.

9. The ninth part of the document is a list of abbreviations.

10. The tenth part of the document is a list of symbols.

11. The eleventh part of the document is a list of units.

12. The twelfth part of the document is a list of equations.

13. The thirteenth part of the document is a list of diagrams.

14. The fourteenth part of the document is a list of figures.

15. The fifteenth part of the document is a list of tables.

16. The sixteenth part of the document is a list of references.

17. The seventeenth part of the document is a list of appendices.

18. The eighteenth part of the document is a list of footnotes.

19. The nineteenth part of the document is a list of glossary terms.

20. The twentieth part of the document is a list of abbreviations.

21. The twenty-first part of the document is a list of symbols.

22. The twenty-second part of the document is a list of units.

23. The twenty-third part of the document is a list of equations.

24. The twenty-fourth part of the document is a list of diagrams.

25. The twenty-fifth part of the document is a list of figures.

26. The twenty-sixth part of the document is a list of tables.

27. The twenty-seventh part of the document is a list of references.

28. The twenty-eighth part of the document is a list of appendices.

29. The twenty-ninth part of the document is a list of footnotes.

30. The thirtieth part of the document is a list of glossary terms.

31. The thirty-first part of the document is a list of abbreviations.

32. The thirty-second part of the document is a list of symbols.

दी०—अथ रक्तजानां रोगाणां विवरणमाह—
रक्तस्येति । रक्तस्य रुधिरस्य व्याधयः मुनिभिर्दश
प्रोक्ताः । तेषु व्याधिषु गौरवं कफजमिव रक्तस्यानु-
रूपतया भवति । तथा रक्तमण्डलता आरक्तमण्डलो-
त्पत्तिः । तथा रक्तनेत्रत्वं आरक्तलोचनता । तथा
रक्तमूत्रता रक्तमूत्रत्वं तस्य रक्तजन्यत्वात् । रक्तनिष्ठी-
वनं रक्तमिश्रितनिष्ठीवनं रक्तस्यैव वा निष्ठीवनम् ।
तथा रक्तपिडकानां च दर्शनम् । रक्तजा आरक्ता वा
पिडकाः क्षुद्रस्फोटाः तेषां दर्शनम् । औष्ण्यं उष्णत्वं
रक्तस्यापि तैजसत्वात् । पूतिगन्धत्वं दुर्गन्धता सा तु
रक्तजैवात्र ग्राह्या नत्वन्यजा । तद्वत् पीडापि । तथा
पाकश्च मांसादीनां रक्तस्य वा । इति दश रक्तजा रोगा
व्याख्याताः ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

गू०—अथ रक्तस्य रुधिरस्य व्याधयः प्रोक्ताः
कथिताः ते गौरवादयः गौरवं देहस्य रक्तपिडकानां
रक्तपिडकाकाराणां दर्शनं, स्पष्टमन्यत् ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

गू०—अथ मुखरोगसंख्या—

चतुःसप्ततिसंख्याका मुखरोगास्तथोदिताः ॥ १२७ ॥

दी०—उपदेशक्रमेणैव मुखरोगाणां विवरणमाह
—चतुःसप्ततिसंख्याका इति । मुखे भवा रोगा
मुखरोगाः । आयतनसमुदायस्य तदधिष्ठितत्वान्मु-
खस्यात्र ग्रहणम् । यतः—‘मुखरोगाः समाख्याताः
सप्तस्वायतनेषु च’ इति । आयतनानि स्थानानि यथा
दन्तौष्ठदन्तमूलजिह्वाकण्ठतालुसर्वगतानीति ॥ १२७ ॥

गू०—उदिता मुखरोगाश्चतुःसप्ततिसंख्याताः ।
तेषां विवरणं क्रियते तत्रादौ तेषु ॥ १२७ ॥

गू०—ओष्ठरोगा एकादश तानाह—

तेष्वोष्ठरोगा गणिता एकादशमिता बुधैः ।

वातपित्तकफैस्त्रेधा त्रिदोषैरसृजा तथा ॥ १२८ ॥

क्षतं मांसार्बुदं चैव खण्डोष्ठं च जलार्बुदम् ।

मेदोऽर्बुदं चार्बुदं च रोगा एकादश स्मृताः ॥ १२९ ॥

दी०—सर्वरोगेषु प्रथमत ओष्ठरोगानाह—तेष्विति ।
एकादशेत्यादि । वातपित्तकफैः कृत्वा त्रयो भेदाः ।
तद्यथा—‘कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ कृष्णौ तीव्ररुगन्वितौ ।
दाल्येते परिपाठ्येते ओष्ठौ मास्रकोपतः ॥ आन्वितौ
पिडकाभिश्च सरुजाभिः समन्ततः । सदाहपाकपिडकौ
पीताभासौ च पित्ततः ॥ सवर्णाभिस्तु चीयेते पिडका

भिरवेदनौ । भवतस्तु कफादोष्ठौ पिच्छिलौ शीतलौ
गुरु’ ॥ इति । त्रिदोषैरिति मिलितदोषत्रयेण चतुर्थो
भेदः । यदुक्तम्—‘सकृत् कृष्णौ सकृत् पीतौ सकृत्
श्वेतौ तथैव च । सन्निपातेन विज्ञेयावनेकपिडका-
न्वितौ’ इति । असृजा रक्तेन पञ्चमो भेदः रक्तोपसृष्ट-
त्वात् । यतः—‘खर्जूरफलवर्णाभिः पिडकाभिर्निपीडि-
तौ । रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ’ इति ।
क्षतमित्यभिधातजम्, तेन कथंभूतौ ? यथा—
‘क्षतजाभौ विदीर्येते पाठ्येते चाभिधाततः’ इति । ननु
क्षतादेव दोषप्रकोपः स्यात् तेन दोषान्तर्गत एव
क्षतजो भेदः किमिति न पठितः ? यतो भोजेनोक्त-
त्वात् ‘क्षतावभिहितौ वापि रक्तावोष्ठौ सवेदनौ । भवतः
सपरिस्राविकफरक्तप्रदूषितौ’ इति । उच्यते वातादिकः
केवलः स्वकरणकुपितः, अत्र तु अभिधातात् क्षुभ्यते
तेनाभिधातनिदानत्वात् द्वयोरभेद इत्यदोषः । मांसा-
र्बुदमित्यर्बुदाकारत्वान्मांसपिण्डवदुद्गतावोष्ठौ भवतः
इति । यदुक्तम्—‘गुरु स्थूलौ मांसदुष्टौ मांसपिण्डवदु-
द्गतौ । जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखात्’
इति । खण्डोष्ठ इति । खण्डोष्ठः क्षतभेदः स्यादित्या-
दिना । अत्र खण्डितौष्ठैकदेशत्वाद्विन्नः कदाचिद्दोषज-
त्रणविकृतिभावाद्वा भिन्नस्तत्र खण्डोष्ठ इत्युक्तो वाते-
नोष्ठो द्विधा कृतः । जलार्बुदमिति । जलबुद्बुदाकारं
जलार्बुदम् । यदुक्तम्—‘जलबुद्बुतो वातः कफादोष्ठे
जलार्बुदम्’ इति । यदुक्तम्—‘अत्रार्बुदत्रयमर्बुदवत्
ज्ञातव्यम् । तत्र मेदोर्बुदो यथा—‘सर्पिर्मण्डप्रतीकाशो
मेदसा कण्डरौ गुरु । स्वस्थः स्फटिकसंकाशमास्त्रावं
स्रवतो भृशम् । तयोर्वर्णं न संरोहेन्मृदुत्वं च न
गच्छति’ इति ॥ १२८ ॥ १२९ ॥

गू०—इत्येकादश ओष्ठजाः ॥ १२८ ॥ १२९ ॥

गू०—अथ दन्तरोगाः—

दन्तरोगा दशाख्याता दालनः कृमिदन्तकः ।

दन्तहर्षः करालश्च दन्तचालश्च शर्करा ॥ १३० ॥

अधिदन्तः श्यावदन्तो दन्तभेदः कपालिका ।

तथा त्रयोदशमिता दन्तमूलमयाः स्मृताः ॥ १३१ ॥

शीतादोषकुशौ द्वौ तु दन्तविद्रधिपुण्डौ ।

अधिमांसो विदर्भश्च महासौषिरसौषिरौ ॥ १३२ ॥

तेष्वेव गतयः पञ्च वातात्पित्तात्कफादपि ।

सन्निपाताद्भृतिश्चान्या रक्तनाडी च पञ्चमी ॥ १३३ ॥

दी०—अथ दन्तरोगानाह-दन्तरोगा दशेत्यादि । तत्र—दालन इति । दाल्यमानेष्विव रुजा भवति इति दालनः । यदुक्तं—‘दीर्यमाणेष्विव रुजा यस्य दन्तेषु जायते । दालनो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः’ इति । कृमिदन्तक इति । कृमिकृतछिद्रत्वेन वेदनाविशेषो यत्र भवति स कृमिदन्तकः । यदुक्तम्—‘कृष्णाच्छिद्रश्चलः स्त्रावी संसरम्भो महारुजः । अनिमित्तरुजो वातात् स ज्ञेयः कृमिदन्तकः’ इति । दन्तहर्ष इति । दन्तहर्षः स्वनामतः प्रसिद्धः । तथाहि—‘शीतरक्षप्रवाताम्लस्पर्शानामसहा द्विजाः । पित्तमारुतकोपेन दन्तहर्षः स नामतः’ इति । कराल इति । करालो विषमदन्तकः । विसदृशदन्त इत्यर्थः । यदुक्तम्—‘शनैः शनैः प्रकुरुते वायुर्दन्तसमाश्रितः । करालान् विकटान् दन्तान् करालो न स सिध्यति’ इति । दन्तचाल इति । दन्तानां चालनः । माधवेन तु ‘हनुमोक्ष’ इति पठितः । तद्यथा—‘वातेन तैस्तैर्भावेस्तु हनुसन्धिविसेहतः । हनुमोक्ष इति ज्ञेयो व्याधिरर्दितलक्षणः’ इति । विसंहत इति । हनुसन्धिभ्यः किञ्चिच्चलितः । अतएव सुश्रुते दन्तदेशसामीप्यादन्तपीडनाच्चायं पठितः । शर्करेति । शर्करा वालुका तद्वद्दन्तरोगो भवति । यतः—‘मलो दन्तगतो यस्तु कफमारुतशोषितः । शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा’ इति । एके दन्तानां गुणहारी चेति पठन्ति । अधिदन्त इति । अधिदन्तो अधिकदन्तः ‘खलीवर्धन’ इति संज्ञान्तरे । यदुक्तम्—‘मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः । खलीवर्धनसंज्ञोऽसौ जाते रुक् च प्रशाम्यति’ इति । श्यावदन्त इति नीलदन्त इति वा । यथोक्तम्—‘असृग्मिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः । श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः’ इति । दन्तभेद इति । दन्तभेदो भजनकसंज्ञान्तरे तीव्ररुजाकरत्वात् । यतः—‘वक्रं वक्रं भवेद्यस्मिन् दन्तभङ्गश्च तीव्ररुक् । कफवातकृतो व्याधिः स भजनकसंज्ञकः’ इति । कपालिकेति । मलसंहितदन्तावयवेषु काठिन्यात् कपालतुल्येषु शीर्यत्सु दन्तमूलेष्वेव शर्करैव कपालिका कथिता । तथा हि—‘कपालेष्विव दीर्यत्सु दन्तानां सैव शर्करा । कपालिकेति पठिता सदा दन्तविनाशिनी’ इति ॥

तथेति । मुखरोगाधिष्ठितत्वात् दन्तमूलगतारोगा-

स्त्रयोदशसंख्याः प्रोक्ताः । तत्र—शीतादोपकुशाविति । शीताद इत्यभिघातादिनिमित्तं विना दन्तमांसशीर्यादिभावेनोपलक्षितः । तथाहि—‘शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्तते । दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च ॥ दन्तमांसानि शीर्यन्ते पचन्ति च परस्परम् । शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः’ इति । उपकुश इति । उपकुशो दाहपाकवेष्टः । यथा—‘वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति च । यस्मिन् उपकुशो नाम पित्तरक्तकृतो गदः’ इति । दन्तविद्रधिरिति । ‘दन्तमांसैर्मेलसावैर्वाह्यतः श्वयथुर्गुरुः । सदाहरुक् सवेद्भिन्नं पूयासं दन्तविद्रधिः’ इति । पुप्पुट इति । दन्तपुप्पुटसंज्ञः । यतः—‘दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुर्जायते महान् । दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः’ इति । अधिमांस इति । ‘हानव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः । लालास्त्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः’ इति । विदर्भ इति । विदर्भोऽभिघातज इत्युक्तत्वात् ‘घृष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् । भवन्ति चञ्चला दन्ताः स वैदर्भोऽभिघातजः’ इति । महासुषिर इति संज्ञान्तरे यथा ‘दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्यते । यस्मिन् स सर्वजो व्याधिर्महासौषिरसंज्ञकः’ इति । सौषिर इति त्रिदोषत्वेन मारणात्मको ज्ञेयः । यदुक्तं भोजे—‘सदाहो दन्तमूलेऽपि शोथः पित्तकफानिलात् । जातः कफं क्षपयति क्षीणे तस्मिन् शोषितम् ॥ प्रवृद्धमनिशं दन्तांस्ताल्वोष्ठमपि दारयेत् । महासौषिर इत्येष सप्तरात्राग्निहन्त्यसून्’ इति । सौषिर इति प्रसिद्धः । यथा ‘श्वयथुर्दन्तमूलेषु प्रजावान् कफरक्तजः । लालास्त्रावी स विज्ञेयः सौषिरो नाम नामतः’ इति । तेषु त्रयोदशविधेषु दन्तमूलगते पञ्चगतयः पञ्चनाब्धो दोषादिभेदेन ज्ञातव्याः । यदुक्तम्—‘दन्तमूलगता नाब्धः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः’ इति । नाडीव्रणनिदानोक्ता दन्तगतत्वात्तल्लक्षणैर्ज्ञेया नाब्धः । अत्र वातपित्तकफसन्निपातानां तु निमित्ततः । आगन्तुरभिघातस्तेनाऽपि रक्तस्य प्रादुर्भावत्वादत्र रक्तं नाडीगत इत्यादि । रक्तस्य प्रादुर्भावदत्र रक्तनाडी गणिता इति न दोषः ॥ १३०-१३३ ॥

गू०—अथ त्रयोदशदन्तमूलजाः । तेषु दन्तमूलेषु पञ्च गतयः पञ्चगतिसंज्ञाः १३०-१३३ ॥

Date		Time		Location		Weather		Remarks	
1911	10/1	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/2	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/3	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/4	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/5	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/6	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/7	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/8	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/9	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/10	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/11	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/12	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/13	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/14	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/15	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/16	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/17	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/18	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/19	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/20	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/21	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/22	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/23	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/24	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/25	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/26	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/27	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/28	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/29	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/30	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/31	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00

गू०—अथ षट् जिह्वारोगाः—

तथा जिह्वामयाः षट् स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा ।

अलासश्च चतुर्थः स्यादधिजिह्वा च पञ्चमी ॥१३४॥

षष्ठी चैवोपजिह्वा स्यात्

दी०—तथा जिह्वामयाः षट् स्युरित्यादि । तत्र वातात् शाकच्छदनप्रकाशा भवति, पित्तात् पीता च भवति, कफात् गुर्वी भवतीति । तथाहि—‘जिह्वाऽनिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा । पित्तेन पीता परिदह्यते च चिता सरक्तैरपि कण्ठकैश्च ॥ कफेन गुर्वी बहुला चिता च मांसोच्छ्रयैः शाल्मलिकण्ठकामैः’ इति । अलासो जिह्वागतशोथेनोपलक्षित इति । यदुक्तम्—‘जिह्वागतो यः श्वयथुः प्रगाढः सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्तिः । जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम्’ इति । अधिजिह्वेति । जिह्वोपरि जातो यः श्वयथुस्तेनाधिजिह्वा कथिता । यतः—‘जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्तु जिह्वोपरिष्ठादपि रक्तमिश्रात् । ज्ञेयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष विवर्जयेदागतपाकमेनम्’ इति । उपजिह्वा चेति । जिह्वाया अग्रसदृशो जिह्वातलजातो यः शोथस्तेनोपलक्षितोपजिह्वा चेति । यदुक्तम्—‘जिह्वाग्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वामुन्नम्य जातः कफरक्तमूलः । लालाकरः कण्डुयुतः स चोषः सा तूपजिह्वा पठिता भिषग्भिः’ इति ॥ १३४ ॥

गू०—अथाष्टौ तालुरोगाः—

तथाष्टौ तालुजा गदाः ।

अर्बुदं तालुपिडका कच्छपी तालुसंहतिः ॥ १३५ ॥

गलशुण्डी तालुशोथस्तालुपाकश्च पुष्पुटः ।

दी०—तथेति । मुखरोगसंख्याकरणत्वात् अष्टौ भेदा यथावर्बुदमित्यादि । अर्बुदमिति ताल्वर्बुदसंज्ञा । तथाच—‘पद्माकारं तालुमध्ये तु शोथं विद्याद्रक्तादुर्बुदं प्रोक्तलिङ्गम्’ इति । प्रोक्तलिङ्गमित्यत्र पूर्वोक्ताद्रक्तावुदादल्पलक्षणमित्यर्थः । भोजे तत् श्लेष्मरक्तोद्भवमिति । तथाहि—‘उपर्येव भवेद्भ्याधिर्यथा पद्मस्य कर्णिका । पार्श्वतश्चाङ्कुरैर्दोर्ध्वैर्नासा चाप्यवसीदति । श्लेष्मरक्तसमुत्थानं तत्ताल्वर्बुदसंज्ञितम्’ इति । तालुपिडकेति । तालुदेशे शोथकरत्वेन पिडका भवन्ति । तन्त्रान्तरे अश्रुष इति नामान्तरम् । तद्यथा ‘शोथः स्तब्धो लोहितस्तालुदेशे रक्ताज्ज्ञेयः सोऽश्रुषो रुग् ज्वरश्च’ इति । कच्छपीति । कच्छपोक्षतपिडका तालुनि भवति सा

कच्छपीशब्दवाच्या । तदुक्तम्—‘कूर्मोत्सन्नावेदनाऽशीघ्रजन्मा रोगो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणा च’ इति । तालुसंहतिरिति । तालुसंहतमांससंघातेन कथितः । तथाहि ‘दुष्टं मांसं नीरुजं तालुमध्ये कफात् स्थूलं मांससंघातमाहुः’ इति । गलशुण्डीति वातपूरितचर्मपुटकतुल्यशोथो गलशुण्डीशब्दवाच्या । गलशब्दत्वेन कण्ठशुण्डीति केचित् । यदुक्तम्—‘श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूले प्रवृद्धो दीर्घः शोथो ध्मातवस्तिप्रकाशः । तृष्णाकासश्वासभूतं वदन्ति व्याधिं वैद्याः कण्ठशुण्डीति नाम्ना’ इति । तालुशोथ इति । तालुशोथनामा व्याधिः । तद्यथा—‘शोथोऽत्यर्थं दीर्यते वापि तालुश्वासश्चोपस्तालुशोथोऽनिलाच्च’ इति । तालुशोथस्तु पित्तादिति केचित् पठन्ति । पित्तस्यापि शोथकरत्वात् । भोजेऽपि वातादेव पठितः । यथा—‘तालुशोथो भवेद्वाताद्याधिर्यः क्ष्वेडसंज्ञितः’ इति । तालुपाक इति । तालुनि पित्तमेवात्यर्थं पाकं करोति । यदुक्तम्—‘पित्तं कुर्यात् पाकमत्यर्थघोरं तालुन्येनं तालुपाकं वदन्ति’ इति । पुष्पुट इति । तालुपुष्पुटः कथितः । तालुशब्दोऽत्र लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः । यदुक्तम्—‘नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात् स्यान्मेदोयुक्तात् पुष्पुटस्तालुदेशे’ इति ॥ १३५ ॥

गू०—अथाष्टादश गलरोगाः—

गलरोगास्तथाख्याता अष्टादशमिता बुधैः ॥ १३६ ॥

वातरोहिणिका पूर्व द्वितीया पित्तरोहिणी ।

कफरोहिणिका प्रोक्ता त्रिदोषैरपि रोहिणी ॥ १३७ ॥

मेदोरोहिणिका वृन्दो गलौघो गलविद्रधिः ।

स्वरहा तुण्डिकेरी च शतघ्नी शालुकोऽर्बुदम् ॥ १३८ ॥

गिलायुर्वलयश्चापि वाताद्रण्डः कफात्तथा ।

मेदोगण्डस्तथैव स्यादित्यष्टादश कण्ठजाः ॥ १३९ ॥

दी०—गलरोगा इत्यादि । गलोपलक्षितत्वेन कण्ठरोगत्वप्रतीतिः । तत्र पद्मानां रोहिणीनां सामान्यलक्षणं कण्ठाधः पलाङ्कुराः सम्भवतीत्यादिना दर्शितम् । यथा—‘गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् । प्रदूष्य मांसं गलरोधिनोङ्कुरान् सृजन्ति या सासुहरा हि रोहिणी’ इति । यद्यपि सर्वा रोहिणी सन्निपातजा तथाप्युत्कर्षादिभेदेन वातजादिव्यपदेशः, व्यस्तलक्षणत्वाच्च । तद्यथा—‘जिह्वा समन्ताद्गुह्यवेदना ये मांसाङ्कुराः कण्ठनिरोधनाः

<div> <div> <div></div> <div></div> </div> <div> <div></div> <div></div> </div> </div>	<div> <div> <div></div> <div></div> </div> <div> <div></div> <div></div> </div> </div>
<div> <div> <div></div> <div></div> </div> <div> <div></div> <div></div> </div> </div>	<div> <div> <div></div> <div></div> </div> <div> <div></div> <div></div> </div> </div>
<div> <div> <div></div> <div></div> </div> <div> <div></div> <div></div> </div> </div>	<div> <div> <div></div> <div></div> </div> <div> <div></div> <div></div> </div> </div>

स्युः । तां रोहिणीं वातकृतां वदन्ति वातात्मकोप-
द्रवगाढजुष्टाम्' इति । पित्तरोहिणीति । पित्तजाता
रोहिणी शीघ्रोत्थानत्वेन दर्शिता । यतः—'क्षिप्रोद्गमा
क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजा तु' इति ।
कफरोहिणिकेति । कण्ठादिरोधत्वाच्चिरपाका कफरोहि-
णीति । यदुक्तम्—'स्रोतोनिरोधिन्यपि मेदपाका
गुर्वी स्थिरा सा कफसम्भवा च' इति । त्रिदोषैरपि
रोहिणीति । मिलितदोषत्रयेण भवति सन्निपातजैत्यर्थः ।
उक्तं हि—'गम्भीरपाकिन्यनिवार्यवीर्या त्रिदोषलिङ्गा
त्रितथोत्थिता च' इति । मेदोरोहिणिकेति । 'दुष्टमेदो-
जनितरोहिणीति । एके मेदःस्थाने रक्ता रोहिणिकेति
पठन्ति सर्वत्र प्रतिपादितत्वात् । तथाहि—'स्फोटै-
श्चिता पित्तसमानलिङ्गा साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका
तु' इति । इतररोहिण्यपेक्षयाऽत्र सुसाध्यत्वमुक्तम् ।
वृन्द इति । वृत्तं समुन्नतं शोथकरं यः कण्ठे वृन्दरोगः
कथितः । तथाहि—'समुन्नतं वृत्तममन्ददाहं तीव्रज्वरं
वृन्दमुदाहरन्ति । तं चापि पित्तक्षतजप्रकोपाज्ज्ञेयं
सतोदं पवनात्मकं च' इति । गलौघ इति । कण्ठाव-
रोधादलौघसंज्ञः स च शोथोऽत्र गलावरोधी कथितः ।
तथाहि—'शोथो महान्नजलावरोधी तीव्रज्वरो
वायुगतेर्निहन्ता । कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले
गलौघः परिकीर्तितोऽसौ' इति । अतिमहत्त्वादुदानवा-
योर्गतिनिरोधक इत्यर्थः । गलविद्रधिरिति । विद्रधिवद्गले
शोथो गलविद्रधिशब्दवाच्यः । यतः—'सर्वं गलं व्याप्य
समुत्थितो यः शोथो रुजो यत्र च सन्ति सर्वाः । स
सर्वदोषो गलविद्रधिस्तु तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजश्च'
इति । यद्यप्ययं स्थानादिप्रभावेण सन्निपातज एव,
तथापि चिकित्साभेदार्थं नामान्तरेण पुनरत्र ग्रहणे
न दोषः । खरहेति । खरनाशकत्वेन खरहा नाम
गलरोगः कथितः । यदुक्तम्—'यस्ताम्यमानः श्वसिति
प्रसक्तं भिन्नखरः शुष्कविमुक्तकण्ठः । कफोपदिग्धेष्व-
निलायनेषु ज्ञेयः स रोगः श्वसनात् खरघ्नः' इति ।
श्वसनादिति वातात् । तुण्डिकेरीति । तुण्डिकेरीति
वनकार्पासीफलं तत्तुल्यशोथतया तुण्डिकेरी कथिता ।
तन्त्रान्तरे कण्ठशाल्लकेति नाम्ना सा प्रतिपादिता ।
यतः—'कोलास्थिमात्रः कफसंभवो यो ग्रन्थिर्गले
कण्ठकश्लूभूतः । खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्यस्तं

कण्ठशाल्लकमिति ब्रुवन्ति ॥' इति । शतघ्नी चेति ।
शतघ्नी पाषाणशिला, तत्तुल्यो रोगः शतघ्नीशब्द-
वाच्यः । 'अयःकण्ठकसंछन्ना शतघ्नी महती शिला'
इत्यादिवचनात् । तदाकारत्वात् अत्रापि मांसप्र-
रोहोपलक्षिता शतघ्नीति । यदुक्तम्—'वर्तिर्धना'
कण्ठनिरोधिनी या चितातिमात्रं पिशितप्ररोहैः । नाना-
रुजोच्छ्रायकरी त्रिदोषाज्ज्ञेया शतघ्नीव शतघ्न्यसाध्या'
इति । शाल्लक इति । शाल्लकोऽत्र गलरोगे विदारिकेति
नाम्ना पठितः । वदनसम्बन्धत्वाच्च शाल्लकव्यपदेशः ।
तद्यथा—'सदाहतोदं श्वयथुं सरक्तमन्तर्गले पूति-
विशीर्णमांसम् । पित्तेन विद्याद्वदने विदारिं पार्श्वे
विशेषात् स तु येन शेते' इति । अर्बुदमिति । अर्बुदा-
कारा पिडका गले भवति इत्यर्बुदरोगः । अयमेव
मांसतान इत्यन्यत्र प्रतिपादितः । यतः—'प्रतानवान्
यः श्वयथुः सुकण्ठो गलोपरोधं कुरुते क्रमेण । स मांस-
तानः कथितोऽवलम्बी प्राणप्रणुत् सर्वकृतो विकारः'
इति । एकेऽर्बुदमेवैकवृन्देति नाम्ना प्रतिपादयन्ति ।
अपाको मृदुशोथत्वात् । यतः—'वृत्तोन्नतोऽन्तःश्वयथुः
सदाहः सकण्डुरोऽपाकमृदुर्गुरुश्च । नास्त्रैकवृन्दः परि-
कीर्तितोऽसौ व्याधिर्बलासक्षतजप्रसूतः' इति । गिला-
युरिति । आमलकास्थिमात्रा या गले ग्रन्थिः स
गिलायुशब्दवाच्यो रोगः । तथाहि—'ग्रन्थिर्गले त्वा-
मलकास्थिमात्रः स्थिरोऽल्परुक् स्यात्कफरक्तमूर्तिः ।
संलक्ष्यते सक्तमिवाशनं च स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः'
इति । वलय इति । वलयो गलरोगविशेषः । यथा—
'बलास एवायतमुन्नतं च शोथं करोत्यन्नगतिं निवार्य ।
तं सर्वथैवाप्रतिवार्यवीर्यं विवर्जनीयं वलयं वदन्ति' इति ।
अथ गलरोगेषु त्रिधा गण्डानाह—एको वातगण्डः
कफात् तथेति कफगण्डः, तथैव मेदोगण्ड इति ।
गलस्थानत्वाच्च गलगण्डत्रयमुक्तम् । अन्यत्र गण्डमा-
लायां गलगण्डः पठितः तत्र भिन्नचिकित्साविषय-
त्वात् । शार्ङ्गधराचार्येण नामसंग्रहादत्रैव गृहीतः ननु
गण्डमालागणनायां इत्यदोषः । एतेषां रूपं तु
तन्त्रान्तराद्बोद्धव्यमिति ॥ १३६-१३९ ॥

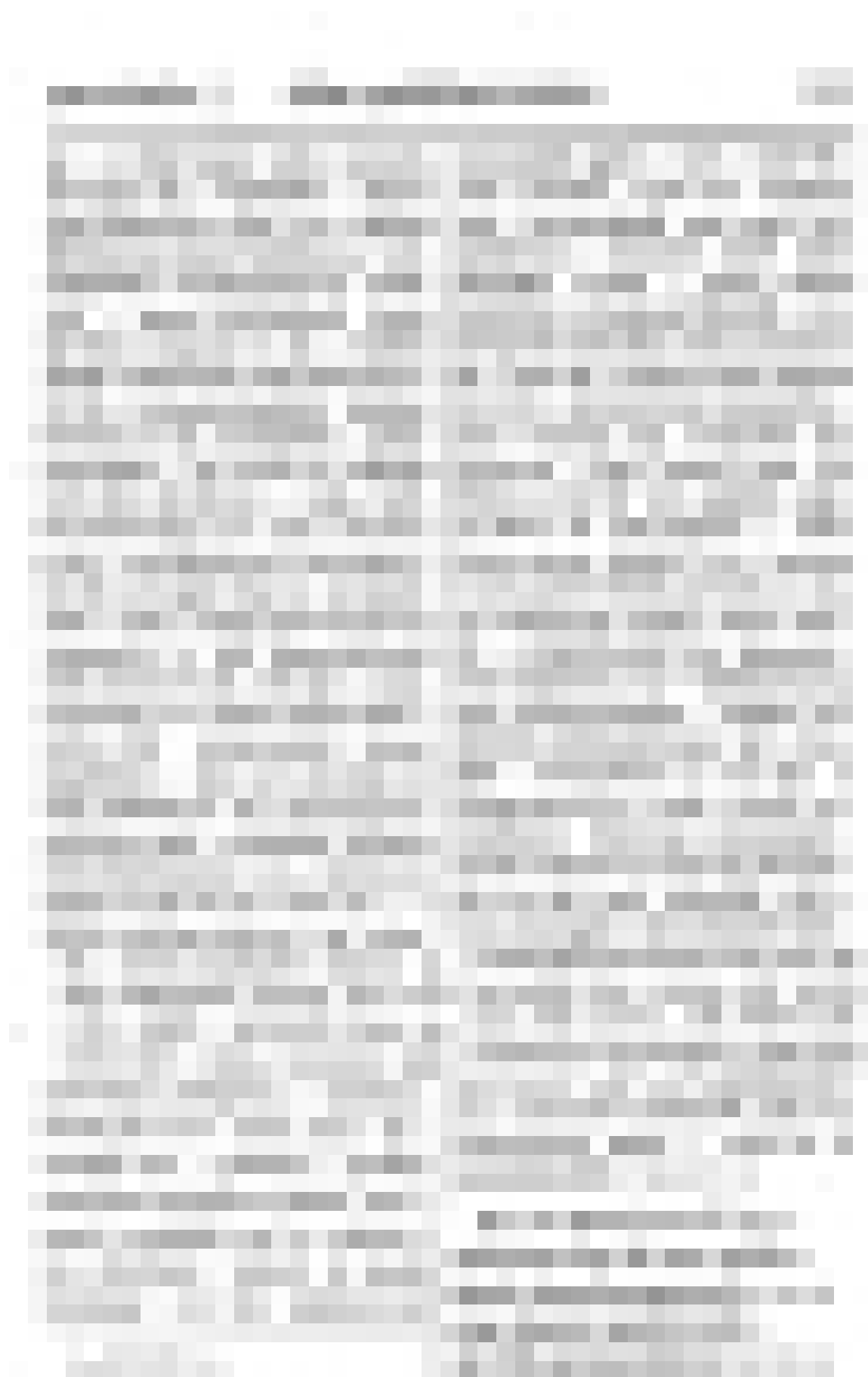
गू०—अथ मुखान्तःसंभवा अष्टौ रोगाः—

मुखान्तःसंभवा रोगा अष्टौ ख्याता महर्षिभिः ।

मुखपाको भवेद्वातापित्तात्तद्वत्कफादपि ॥ १४० ॥

रक्ताच्च सन्निपाताच्च पूत्यास्योर्ध्वगदादपि ।

अर्बुदं चेति मुखजाश्चतुःससतिरामयाः ॥ १४१ ॥

दी०—मुखान्तःसंभवा रोगा इति । यद्यपि मुखान्त-
र्भवरोगा दन्तजिह्वादिगताः कथिताः, तथापि मुखद-
न्तौष्ठादिसप्तस्थानानां युगपद्यापकतया मुखपाकसंज्ञो
रोगः प्रतीतः । अत एव तन्त्रान्तरे सर्वसर इतिसंज्ञया-
ऽभिहितः । सर्वमुखेस्मिन् सरतीति सर्वसरः । यदुक्तम्—
'स्फोटैः सतोदैर्वदनं समन्ताद्यस्याचितं सर्वसरः
स वातात् । रक्तैः सदाहैः पिडकैः सपीतैर्यस्याचितं
चापि स पित्तकोपात् ॥ अवेदनैः कण्डुयुतैः सवर्णैर्यस्या-
चितं चापि स वै कफेन' इति । केचिद्विदेहोक्तं रक्तज-
सर्वसरलक्षणं पठन्ति । यथा—'रक्तेन पित्तोदित एक
एव कैश्चित् प्रदिष्टो मुखपाकसंज्ञः' इति । सन्निपाता-
च्चेति । मिलितदोषत्रयेण पञ्चमो मुखपाकभेदः ।
पाकत्वे विकृति (विषम) समवायारब्धलिङ्गत्वात् स
सन्निपातजो व्यपदेशः । यतः 'वातादृते नास्ति
रुजा न पाकः पित्तादृते नास्ति कफाच्च पूयः । तस्माद्वि-
सर्वे परिपाककाले पचन्ति शोफाल्निभिरेव दोषैः'
इति । पूयास्य इति दुर्गन्धास्यः प्रसिद्धः । ऊर्ध्वगुद
इति मुखरोगविशेषः । सर्वत्राशीर्णमांसत्वेनाभ्यन्तर-
गुदाकारवत् । तेनोर्ध्वगुदाकारत्वेन सप्तमो भेदोऽत्र
दर्शित इति न दोषः । अन्यत्र पित्तजान्तर्गत एव । अर्बुद-
मिति । अर्बुदवत् मुखरोगः । अर्बुदश्च सर्वगतत्वाद-
त्रैवान्तर्भवतीति न दोषः । तदाकारपिडकात्वेनाष्टमः
प्रतिपादितः । तन्त्रान्तरे कफजेऽन्तर्गतं दर्शितम् ।
इति कथितप्रकारेण मुखजा आमयाः रोगाश्चतुःसप्ततिः
कथिता इत्यर्थः । सप्तसु स्थानेष्विति शेषः ॥ १४० ॥
॥ १४१ ॥

गू०—एते स्रावोद्गपाकता क्लमो हरितवर्णत्वमृत्तिः
पीतकायता रक्तद्रावोऽङ्गदरणं लोहगन्धास्यता तथा च-
तुःसप्ततिमुखजा अप्यामया रोगाः कथिताः । ननु नि-
दानेषु मुखजा रोगाः पञ्चषष्टिरुक्ताः, अत्र चतुःसप्तति-
स्तत्कथं ? उच्यते—अत्र तन्त्रान्तरोक्तत्वान्नव अधिका
जाता अतो न दोषः ॥ १४० ॥ १४१ ॥

गू०—अथ कर्णरोगसंख्या—

कर्णरोगाः समाख्याता अष्टादशमिता बुधैः ।

वातापित्तात्कफाद्रक्तात्सन्निपाताच्च विद्रधिः १४२ ॥

शोथोर्बुदं पूतिकर्णः कर्णांशः कर्णहल्लिका ।

बाधिर्यं तन्त्रिका कण्डूः शङ्कुली कृमिकर्णकः ॥ १४३ ॥

कर्णजादः प्रतीनाह इत्यष्टादश कर्णजाः ।

दी०—कर्णरोगा इति । कर्णान्तमधिकृत्योत्पन्नाः तेन
शङ्कुल्यवच्छिन्नमदृष्टोपगृहीतं श्रोत्रमुच्यते । तत्र यद्य-
प्येकदेशगतो रोगस्तथाप्यवयवत्वेऽपि समुदायोपचारात्
कर्णव्यपदेशः । अष्टादशमिता बुधैरिति । बुधैरिति-
प्रवीणैः । येन सर्वतन्त्रेभ्यः संविचार्य संग्रहः कृतः ।
अतएवात्र चरकोक्तकर्णरोगचतुष्टयं दोषभेदेन तेष्वेव
कथितम् । तद्यथा—'नादोऽतिरुक् कर्णमलस्य शोषः
स्त्रावस्तनुश्चास्त्रवर्णं च वातात् । शोथः सरागो दरुणं
विदाहः सपीतपूतिस्रवणं च पित्तात् । वैश्रुत्यकण्डूस्थि-
रशोथशुक्लस्निग्धस्रुतिः श्लेष्मभवोऽतिरुक् च । सर्वाणि
रूपाणि च सन्निपातात् स्त्रावश्च तत्राऽधिकदोषवर्णः'
इति । रक्तजस्य पित्तजेऽन्तर्भावः इति तन्त्रान्तरे । अत्र
तु गणनाकृतत्वात् पृथक् पठितः । विद्रधिरिति कर्णवि-
द्रधिः । स द्विविधः । एकोऽभिघातजः अपरो दोषजश्च ।
यदुक्तम्—'क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधिर्भवेत् तथा
दोषकृतोऽपरः पुनः । सरक्तपीतारुणमस्त्रावत् प्रतोद-
धूमायनदाहचोषवान्' इति । अत्र तु आगन्तुकेन
दोषप्रकोपत्वादेक एव व्यपदेशः । शोथ इति कर्णशोथः ।
कर्णशोथप्रभृतीनामर्बुदार्शां पूर्वीं क्लक्षणेर्जानीयात् ।
यदुक्तम्—'कर्णशोथार्बुदार्शांसि जानीयादुक्तलक्षणेः'
इति । तत्र कर्णशोथाश्चत्वारः, वातपित्तकफजरक्तत्वेन ।
एवं कर्णांशश्चतुर्विधं वातपित्तकफसन्निपातभेदेन ।
कर्णार्बुदाः सप्तधा वातपित्तकफमांसमेदोरक्तसन्निपात-
भेदात् । शल्यसिद्धान्तेन सन्निपातजमधिकं एवं सप्तार्बु-
दम् । यतः सुश्रुतोक्ता अष्टाविंशतिकर्णगतरोगास्तेनात्र
लिखिता इति न दोषः । पूतिकर्ण इति । पूयं स्रवतीति
पूतिकर्णकः । यदुक्तम्—'पूयं स्रवति वा पूति स ज्ञेयः
पूतिकर्णकः' इति । कर्णहल्लिकेति कर्णप्रविष्टपतङ्गादिक्री-
डत्वात् कथितः । तद्यथा—'पतङ्गाः शतपद्यश्च कर्ण-
स्रोतः प्रविश्य हि । अरतिं व्याकुलत्वं च भृशं कुर्वन्ति
वेदनाम् । कर्णो निस्तुद्यते तस्य तथा फरफरायते । कीटे
चरति रुक् तीव्रा निष्पन्दे मन्दवेदना' इति । बाधि-
र्यमिति । बाधिरता प्रसिद्धा । तद्यथा—'यदा शब्दवहं
स्रोतो वायुरावृत्य तिष्ठति । शुद्धः श्लेष्मान्वितो वापि
बाधिर्यं तेन जायते' इति । तन्त्रिकेति । तन्त्रिकाजन्य-
शब्दवद्भोगस्तन्त्रिकारोगः । अन्यत्र कर्णक्ष्वेद इति संज्ञया-
ऽभिहितः । यदुक्तम्—'वायुः पित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषो-
पमं स्वनम् । करो'त कर्णयोः क्ष्वेदं कर्णक्ष्वेदः स उच्यते'
इति । कण्डूरिति । कण्डूरप्यन्यत्र कर्णग्रन्थिशब्दवाच्यः ।

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting system in providing reliable financial information. It highlights the need for transparency and accountability in financial reporting, particularly in the context of public sector organizations.

The second part of the document focuses on the implementation of internal controls to prevent fraud and ensure the integrity of financial data. It outlines the key components of an effective internal control system, including the establishment of clear policies and procedures, the assignment of responsibilities, and the regular monitoring and evaluation of control measures.

The third part of the document addresses the challenges faced by organizations in managing their financial resources efficiently. It explores the impact of budget cuts and the need for innovative financing strategies to sustain operations and achieve long-term goals. The document also discusses the importance of stakeholder engagement and communication in financial management.

The fourth part of the document provides a detailed overview of the accounting cycle, from the identification of transactions to the preparation of financial statements. It includes a step-by-step guide to the accounting process, with examples and explanations of key accounting principles and standards.

The fifth part of the document discusses the role of the accounting system in decision-making and strategic planning. It emphasizes the importance of providing timely and accurate financial data to management, enabling them to make informed decisions and develop effective strategies for the future.

The sixth part of the document addresses the ethical considerations in financial reporting and the role of the accounting profession in promoting integrity and transparency. It discusses the importance of adhering to professional standards and the consequences of unethical behavior in the financial sector.

The seventh part of the document provides a summary of the key findings and recommendations of the study. It highlights the need for continuous improvement in financial management practices and the importance of collaboration between different stakeholders to achieve the best results.

The eighth part of the document includes a list of references and a list of figures and tables. The references list the sources of information used in the study, and the figures and tables list the data presented in the document.

The ninth part of the document includes a list of appendices and a list of abbreviations. The appendices provide additional information and data related to the study, and the abbreviations list the acronyms used in the document.

The tenth part of the document includes a list of footnotes and a list of endnotes. The footnotes provide additional information and data related to the study, and the endnotes list the sources of information used in the study.

यतः—‘मारुतः कफसंयुक्तः कर्णकण्डूं करोति च । पित्तोष्मशोषितः श्लेष्मा जायते कर्णगूथकः’ इति । यद्यपि कण्डूः कर्णगूथश्च पृथङ्निर्दिष्टस्तथाप्यत्र श्लेष्मशोषकत्वादपि कण्डूादीनां सम्भव इत्यदोषः । शङ्कुलीति । शङ्कुली चात्रोपलक्षणं, तेन तद्गतविकृतदोषत्वात् कर्णस्त्रावत्वेन सर्वत्र कर्णस्त्राव इति संज्ञयाभिहिता । तद्यथा—‘शिरोऽभिघातादथवा निमज्जतो जले प्रपाकादथवापि विद्रव्येः । स्रवेद्धि पूयं श्रवणोऽनिलार्दितः स कर्णसंस्त्राव इति प्रकीर्तितः’ इति । एके शङ्कुलीत्यनेन कर्णगूथमेव मन्यन्ते । परं पूर्वाचार्यैरपठितत्वादस्माभिरपि न पठितः । कृमिकर्णक इति । कर्णकृमिकृद्गोः कृमिकर्णशब्दवाच्यः । यदुक्तम्—‘यदा तु मूर्च्छन्त्यथवाऽपि जन्तवः सृजन्यपत्न्यान्थवापि मक्षिकाः । तद्यज्जनत्वाच्छ्रवणो निरुध्यते भिषग्भिरुक्तः कृमिकर्णको गदः’ इति । कृमिलक्षणत्वादयं विकारस्त्रिदोषजो ज्ञेयः । तथाच—‘कृमिः पित्तजलोन्मिश्रे कोथे शोणितमांसजे । जायन्ते जन्तवस्तत्र कृष्णास्ताम्राः सितारुणाः । भक्षयन्तीव ते कर्णं कुर्वन्ति विविधा रुजः । कृमिकर्णं विजानीयात् सन्निपातप्रकोपजम्’ इति । कर्णनाद इति । यत्र विविधस्वनान् शृणोति स कर्णनाद इति गदविशेषः कथितः । यथा—‘कर्णस्रोतःस्थिते वाते शृणोति विविधान् स्वनान् । भेरीमृदङ्गशङ्खानां कर्णनादः स उच्यते’ इति । न केवलं भेर्यादिस्वनम् । अन्येषामप्यत्र प्रतिपादितत्वात् । यदुक्तं विदेहे—‘शिरोगतो यदा वायुः श्रोत्रयोः प्रतिपद्यते । तदा तु विविधान् शब्दान् समीरयति कर्णयोः । भृङ्गस्य कौञ्चनादं वा काकमण्डूकयोस्तथा । तन्त्रीमृदङ्गशब्दं वा सामतूर्यस्वनान्स्तथा । गीताध्ययनवंशानां निर्घोषं क्ष्वेडमेव वा । अपामिव पतन्तीनां शकटस्य च गच्छतः । श्वसतामिव सर्पाणां सदृशः श्रूयते स्वनः ॥’ इति । ननु कर्णनादकर्णक्ष्वेडयोर्घोषकृतरूपत्वात् को भेदः? उच्यते, कर्णनादे केवलानिलजनितान् नानाशब्दान् शृणोति । कर्णक्ष्वेडे तु वेणुशब्दमिवेति नियमात् पित्तादिसंस्त्रवातजन्यत्वाच्चेत्यदोषः । प्रतीनाह इति । यथा द्रवगूथो मुखप्राणविवरेषु प्रतिपद्यते तेन चार्धवभेदको भवति स कर्णप्रतीनाहसंज्ञको रोगः कथितः । तथाहि—‘स कर्णगूथो द्रवतां यदा गतो विलायितो प्राणमुखं प्रपद्यते । तदा स कर्णप्रतीनाहसंज्ञको भवेद्विकारः शिरसोऽर्धभेदकृत्’ इति । अयमेव विदेहे दोषोत्कर्षादिभेदेन पठितः । यदुक्तम्—‘कफाद्वा मारुताद्वापि सन्निपातेन वा पुनः’ इति ॥ १४२ ॥ १४३ ॥

गू०—अष्टादशविधास्तानाह—अष्टादश समाख्याताः कथितास्ते वातादेर्भेदतो ज्ञेयाः । ननु निदाने कर्णरोगा अष्टाविंशतिरुक्तास्तत्कथमत्राष्टादश? उच्यते, अत्र कर्णपालीभवाः सप्त भिन्नाः पञ्चकर्णमूलजाः सर्वे त्रिंशद्गणिताः कुत्रचिदुक्तत्वाच्च दोषः ॥ १४२ ॥ १४३ ॥

गू०—अथ कर्णपालीरोगसंख्या—

कर्णपालीसमुद्भूता रोगाः सप्त इहोदिताः ॥ १४४ ॥

उत्पातः पालिशोषश्च विदारी दुःखवर्धनः ।

परिपोटश्च लेही च पिप्पली चेति संस्कृताः ॥ १४५ ॥

दी०—कर्णपालीति । कर्णविषयत्वात् कर्णपाल्यस्तदधिकृतरोगाः । कर्णपालीसमुद्भूता इति । कर्णव्यधस्थानोद्भूता इत्यर्थः । ते उत्पातपालीप्रसृतयः । तद्यथा—‘गुर्वाभरणसंयोगात्ताडनाद्वर्षणादपि । शोथः पाल्यां भवेच्छयावो दाहपाकरुजान्वितः । रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः स गदो मतः’ इति । शोषश्चेति । कर्णपालीशोषणात् शोषः विकृतानिलत्वात् । विदारीति । विदारीव विदारीरोगः पाल्यां भवति स प्रसिद्ध एव । दुःखवर्धनत्वात् दुःखवर्धन इति । तथाहि—‘संवर्धमानः सहसा दुःखकण्डूरुजान्वितः । शोथो भवति पाकश्च त्रिदोषो दुःखवर्धनः’ । परिपोटश्चेति । परिपोटवत् परिपोटः । यदुक्तम्—‘सौकुमार्याच्चिरोत्सृष्टे सहसातिप्रवर्धिते । कर्णशोथो भवेत् पाल्यां सरुजः परिपोटवान् । कृष्णारुणनिभः स्तब्धः स वातात् परिपोटकः’ इति । लेही चेति । मांसलेहनालेही रोगः निर्मांसकारीत्यभिप्रायः । अतएव तन्त्रान्तरे परिलेहीशब्दवाच्यः । यदुक्तम्—‘कफाऽसृक्कृमयः क्रुद्धाः सर्षपाभा विसारिणः । कुर्वन्ति पिडकां पाल्यां कण्डूदाहरुजान्विताम् । कफासृक्कृमिसंभूतः स विसर्पञ्जितस्तंतः । लिहेत् स शङ्कुलीं पालीं परिलेहीति सा स्मृता’ इति । पिप्पली चेति । पाल्यां शोथः पिप्पलीशब्दवाच्यः । तन्त्रान्तरे अयमेवोन्मन्थसंज्ञः । तद्यथा—‘कर्णं बलाद्वर्धयतः पाल्यां वायुः प्रकुप्यति । कफं संगृह्य कुरुते शोथं स्तब्धमवेदनम् । उन्मन्थकः सकण्डूको विकारः कफवातजः’ इति ॥ १४४ ॥ १४५ ॥

गू०—इह कर्णपालीसमुद्भूता उत्पातपाल्यादयो रोगाः सप्त उदिताः कथिताः ॥ १४४ ॥ १४५ ॥

गू०—अथ कर्णमूलरोगसंख्या—

कर्णमूलामयाः पञ्च वातात्पित्तात्कफादपि ।

सन्निपाताच्च रक्ताच्च—

the first of these is the fact that the British Empire is a vast and powerful one, and that it has been so since the days of its greatest glory. The second is that the British Empire is a vast and powerful one, and that it has been so since the days of its greatest glory.

The third is that the British Empire is a vast and powerful one, and that it has been so since the days of its greatest glory. The fourth is that the British Empire is a vast and powerful one, and that it has been so since the days of its greatest glory.

The fifth is that the British Empire is a vast and powerful one, and that it has been so since the days of its greatest glory. The sixth is that the British Empire is a vast and powerful one, and that it has been so since the days of its greatest glory.

The seventh is that the British Empire is a vast and powerful one, and that it has been so since the days of its greatest glory. The eighth is that the British Empire is a vast and powerful one, and that it has been so since the days of its greatest glory.

The ninth is that the British Empire is a vast and powerful one, and that it has been so since the days of its greatest glory. The tenth is that the British Empire is a vast and powerful one, and that it has been so since the days of its greatest glory.

The eleventh is that the British Empire is a vast and powerful one, and that it has been so since the days of its greatest glory. The twelfth is that the British Empire is a vast and powerful one, and that it has been so since the days of its greatest glory.

The thirteenth is that the British Empire is a vast and powerful one, and that it has been so since the days of its greatest glory. The fourteenth is that the British Empire is a vast and powerful one, and that it has been so since the days of its greatest glory.

The fifteenth is that the British Empire is a vast and powerful one, and that it has been so since the days of its greatest glory. The sixteenth is that the British Empire is a vast and powerful one, and that it has been so since the days of its greatest glory.

The seventeenth is that the British Empire is a vast and powerful one, and that it has been so since the days of its greatest glory. The eighteenth is that the British Empire is a vast and powerful one, and that it has been so since the days of its greatest glory.

The nineteenth is that the British Empire is a vast and powerful one, and that it has been so since the days of its greatest glory. The twentieth is that the British Empire is a vast and powerful one, and that it has been so since the days of its greatest glory.

The twenty-first is that the British Empire is a vast and powerful one, and that it has been so since the days of its greatest glory. The twenty-second is that the British Empire is a vast and powerful one, and that it has been so since the days of its greatest glory.

The twenty-third is that the British Empire is a vast and powerful one, and that it has been so since the days of its greatest glory. The twenty-fourth is that the British Empire is a vast and powerful one, and that it has been so since the days of its greatest glory.

दी०—कर्णमूलमयानाह—कर्णमूलमयाः पञ्चे-
त्यादि । कर्णमूलरोगः संनिपातज्वरे उपद्रवरूपत्वेन
दर्शितः स च पिडकाकृतिः । तद्यथा—‘संनिपातज्व-
रस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः । शोथः संजायते तेन
कश्चिदेव विमुच्यते’ इति । वातावीनामुत्कर्षादिभेदेन
पञ्च भेदा ज्ञेयाः । कर्णमूलसम्बन्धादत्र कर्णरोगगण-
नायां पठितो न दोषः ॥

गू०—कर्णमूलमयाः पञ्च भवन्ति ते वातादि-
भेदतो ज्ञेयाः ॥

गू०—अथ नासारोगसंख्या—

तथा नासाभवा गदाः ॥ १४६ ॥

अष्टादशैव संख्याताः प्रतिश्यायास्तु तेष्वपि ।

वातात्पित्तात्कफाद्रक्तात्सन्निपातेन पञ्चमः ॥ १४७ ॥

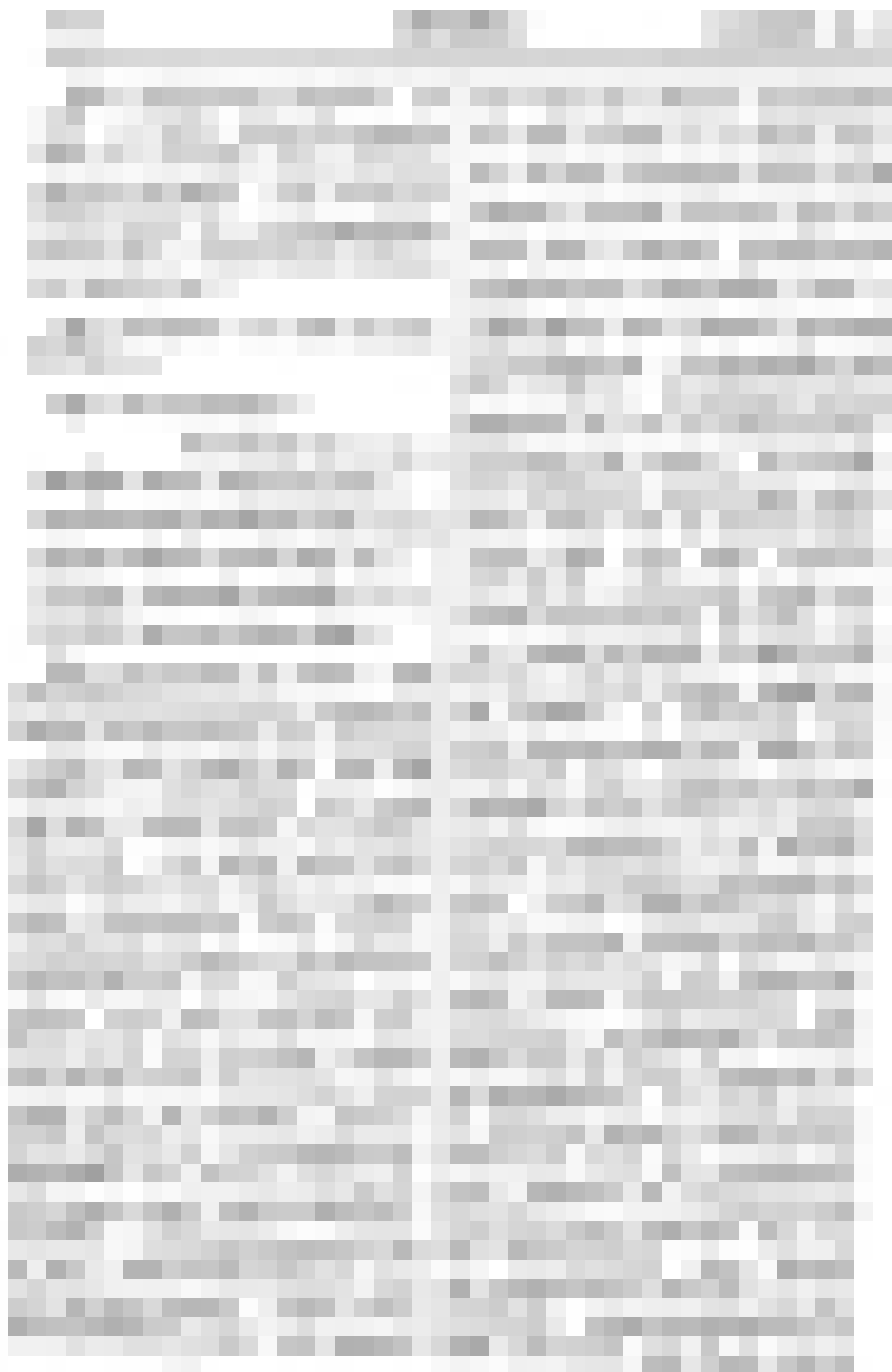
अपीनसः पूतिनासो नासाशो अंशथुः क्षवः ।

नासानाहः पूतिरक्तमर्बुदं दुष्टपीनसम् ॥ १४८ ॥

नासाशोषो घ्राणशकः पूयस्त्रावश्च दीप्तकः ।

दी०—तथा नासाभवा गदा इत्यादि । तथेति
इन्द्रियाधिष्ठितरोगगणनासम्बन्धात् । नासाभवा रोगा
अष्टादश समाख्यातास्तेष्वपि पञ्चधा प्रतिश्यायमाह
—तदुक्तं चरके—‘घ्राणमूले स्थितः श्लेष्मा रुधिरं
पित्तमेव च । मारुताध्मातशिरसो मारुतं श्यायते
प्रति’ इति ॥ पञ्चधेति पञ्चप्रकारः, स तु वातादिदोष-
भेदेन भवति । तेषां केषांचित् ज्ञापनार्थं लक्षणा-
न्याह—यदुक्तम्—‘आनद्धा पिहिता नासा तनुस्त्रावप्र-
सेकिनी । गलतात्वोष्ठशोषश्च निस्तोदः शङ्खयोरपि ।
क्षवप्रवृत्तिरत्यर्थं वक्रवैरस्यमेव च । भवेत् स्वरोपघातश्च
प्रतिश्यायेऽनिलात्मके’ इति । पित्तजमाह—‘उष्णः
सपीतकः स्वावो घ्राणात् स्रवति पैत्तिके । कृशोऽ-
तिपाण्डुः संतप्तो भवेत् तृष्णानिपीडितः । सधूममग्निं
सहसा वमतीव स मानवः’ इति । कफजमाह—‘घ्राणात्
कफकृते शीतः कफः पाण्डुर्ब्रजेद्बहुः । शुक्लावभासः
श्लेष्माक्षो भवेद्बुधशिरा नरः । कण्ठतात्वोष्ठशिरसां कण्डू-
भिरभिपीडितः’ इति । रक्तजमाह—‘रक्तजे तु प्रति-
श्याये रक्तस्त्रावः प्रपद्यते । ताम्राक्षश्च भवेज्जन्तुरोघा-
तात्प्रपीडितः । दुर्गन्धोच्छ्वासवदनगन्धानपि न वेत्ति
सः’ इति । अत्रापि पित्तप्रतिश्यायलिङ्गान्यपि बोद्ध-
व्यानि तुल्यत्वात् पित्तरक्तयोः । यदुक्तम्—‘पित्तप्र-
तिश्यायकृतैर्लिङ्गैश्चापि समन्वितः’ इति । संनिपातज-

माह—‘भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो यस्याऽकस्माच्चिव-
र्तते । संपक्वो वाप्यपक्वो वा स सर्वप्रभवः स्मृतः’
इति । अत्र यद्यपि दोषत्रयलिङ्गानि नोक्तानि तथापि
सर्वत्रभवात् ज्ञातव्यानि । असाध्यश्चायं दुष्टतां गतः
सन्निति वदन्ति । तस्मादन्यत्र दुष्टप्रतिश्यायलक्षणं
(अतिदुर्गन्धरोगाणां) न पृथक् लिखितम् । तद्यथा—
‘प्रक्लियते पुनर्नासा पुनश्च परिशुष्यति । पुनरानह्यते
चापि पुनर्विव्रियते तथा । निःश्वासश्चातिदुर्गन्धं नरो
गन्धं न वेत्ति च । एवं दुष्टप्रतिश्यायं जानीयात्
कृच्छ्रसाधनम्’ इति । अयं च पञ्चप्रतिश्यायानामेवा-
वस्थान्तरतया न षष्ठो गणनीयः । यतः सर्वे प्रति-
श्याया अप्रतिक्रियमाणाः कालान्तरेण दुष्टतां यान्तीति
वचनात् । तथाहि—‘सर्वे एव प्रतिश्याया नरस्याप्र-
तिकारिणः । दुष्टतां यान्ति कालेन तदाऽसाध्या
भवन्ति हि’ इति । अपीनस इति । पीनसो नासा-
रोगविशेषः प्रतिश्यायसमानलिङ्ग इति केचित् । यदु-
क्तम् । ‘आनह्यते यस्य विशुष्यते च प्रक्लियते धूप्यति
चैव नासा । न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्बुधं व्यव-
स्येत् तमपीनसेन । तं वानिलश्लेष्मभवं विकारं
ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम्’ इति । विदेहस्तु पित्त-
श्लेष्मजं पठति । तद्यथा—‘मातुलङ्गे चितः श्लेष्मा यदा
पित्ताद्विदह्यते । तदाऽसृक् पिच्छिलं नासा बहुसिंहा-
णकं स्रवेत् । सकण्डूदाहपाकं च तत्तु विद्यादपीन-
सम्’ इति । यत्र पूतिवायुर्वहति स पूतिनाससंज्ञो रोगः
कथितः । तथाहि—‘दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूले संमू-
लितो यस्य समीरणस्तु । निरेति पूतिं मुखनासिकाभ्यां
तं पूतिनासं प्रवदन्ति रोगम्’ इति । दोषैरत्यन्तपित्त-
कफरक्तैः, रक्तस्यापि दोषतुल्यरूपत्वादोषत्वं बहुव-
चननिर्देशत्वाच्च । तथा विदेहेऽप्युक्तम्—‘कफपित्ता-
स्रसंमिश्रं संचितं मूर्ध्नि देहिनम् । विदग्धमूष्मणा गाढं
रुजां कृत्वाऽक्षिशङ्खजाम् । ततः प्रस्यन्दते घ्राणात्स-
रक्तं पूतिपीतकम्’ । पूतिनस्यं तु तं विद्याद् घ्राणकण्डू-
ज्वरप्रदम्’ इति । नासाश इति । नासिकादिजाताना-
मर्शसां चाधिर्मांसत्वं तेन मांसाङ्कुरत्वसाधर्म्यात्
शस्त्रक्षाराभिसाध्यत्वाच्च तेष्वर्शःप्रयोगः कृतः । यदु-
क्तम्—‘दोषस्त्वङ्मांसमेदांसि संदूष्य विविधाकृ-
तीन् । मांसाङ्कुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसि तान् जगुः’
इत्यादिशब्देन नासिकाश्रवणचक्षुर्भेदनाभिप्रभृतयो
गृह्यन्ते । एषां लक्षणानि सुश्रुते पठितानि । अत एव

सुश्रुतेन नासारोगा एकत्रिंशत् संगृहीताः । तद्यथा—
‘अर्बुदं सप्तधा शोथाश्चत्वारोऽर्शश्चतुर्विधम् । चतुर्विधं
रक्तपित्तमुक्तं घ्राणेऽपि तद्विदुः’ इत्यादि ॥

एतेषां विवरणं तत्रैव ज्ञातव्यम् । अंशथुरिति । तत्र
सघनो विदग्धः कफ एव लिङ्गं स अंशथुर्नाम रोगः
कथितः । तथाहि—‘प्रभ्रश्यते नासिकयोर्हि यस्य
सान्द्रो विदग्धो लवणः कफस्तु । प्राक् संचितो मूर्धनि
सूर्यतप्तस्तं अंशथुं रोगमुदाहरन्ति’ इति । क्षव इति ।
क्षवश्छिन्ना, स तु दोषागन्तुजभेदेन द्विविधो भवति ।
तद्यथा—‘घ्राणाश्रिते मर्मणि संप्रदुष्टो यस्याऽनिलो
नासिकया निरेति । कफानुयातो बहुशः सशब्दं
तं रोगमाहुः क्षवथुं विधिज्ञाः’ इति । आगन्तु-
जमाह—‘तीक्ष्णोपयोगादुपजिघ्रतो वा भावान् कदन-
कनिरीक्षणाद्वा । सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्मण्युद्धा-
टितेऽन्यः क्षवथुर्निरेति’ इति । दोषजागन्तुज एवात्र
गणनीयः । नासानाह इति । आनद्यते इत्यानाहः
नासाप्रतिनाह इत्यर्थः । यदुक्तम्—‘उच्छ्वासमार्गं तु
कफः सवातो रुन्ध्यात् प्रतीनाहमुदाहरन्ति’ इति ।
विदेहेऽप्युक्तम्, यथा—‘कफावृतो यदा वायुर्यस्य घ्राणे
च तिष्ठति । वृणोतीव तदा घ्राणं स प्रतीनाह उच्यते’
इति । पूतिरक्तमिति । पूयरक्तमिति पाठान्तरम्
दोषागन्तुजभेदात् प्रतिपादितम् । यदुक्तम्—‘दोषैर्विद-
ग्धैरथवापि जन्तोर्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तैः । नासा
सवेत् पूयमसृग्विमिश्रं तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम्’
इति । अर्बुदमिति । नासार्वुदं प्रसिद्धम् । सुश्रुते तु
एकत्रिंशद्गणनापूर्णनाय सप्तधार्बुदस्य संग्रहः । तत्र
वातपित्तकफमांसरक्तमेदोभवत्वेन षड्विधमर्बुदं शाला-
क्यप्रसिद्धम् । विदेहेन सन्निपातजमधिकमुक्तम् । एवं
सप्तविधमर्बुदं नासारोगेषु सुश्रुतेनोक्तम् । अत्र तु
नाममात्रेणैव कृतार्थत्वात् । दुष्टपीनसमिति । पीनसं
नासारोगे प्रसिद्धम् । दुष्टत्वमत्र विकृतदोषारब्ध-
त्वात् । अतएव पक्वामभेदेन द्विविधमित्याचक्षते ।
तद्यथा—‘शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासास्त्रावस्तनुः खरः ।
क्षामः प्रीवत्यथाभीक्ष्णमामपीनसलक्षणम्’ इति । पक्व-
लक्षणमाह—‘आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः खेषु निम-
ज्जति । स्वरवर्णविशुद्धिश्च परिपक्वस्य लक्षणम्’ इति ।
नासाशोष इति । नासायां शोषोऽत्र परिशोषः । यदु-
क्तम्—‘घ्राणाश्रिते स्रोतसि मारुतेन गाढं प्रतप्ते परि-
शोषिते च । कृच्छ्रोच्छ्वसेदूर्ध्वमधश्च जन्तुर्यस्मिन् स

नासापरिशोष उक्तः’ । अत्र प्रतप्त इत्यनेन च रक्तपि-
त्तेऽपि गम्यते विदेहोक्तत्वात् । यतः ‘वातपित्तं यदा
घ्राणं कफरक्ते विशोषयेत् । तदा कृच्छ्रोच्छ्वसेज्जन्तु-
र्नासा शुष्का विदीर्यते । स्रवत्कीर्णैश्च चूर्णेन नासाशोषं
तु तं विदुः’ इति । घ्राणपाक इति । घ्राणपाको नासा-
पाकः स च व्रण इत्युपलक्षित इत्यभिप्रायः । यदुक्तम्—
‘घ्राणाश्रितं पित्तमरुषि कुर्याद्यस्मिन् विकारे बलवांश्च
पाकः । तं नासिकापाकमिति व्यवस्येद्विक्रेदकोथावथवापि
यत्र’ इति । पूयस्त्राव इति । पूयस्त्रावो नासास्त्रावः ।
तद्यथा—‘घ्राणाद्धनः पीतसितस्तनुर्वा दोषः सवेत्
स्त्रावमुदाहरेत्तम्’ (इति) विदेहेऽपि ‘स्रोतः शृङ्गाटके
श्लेष्मा चितः क्लेदितमूष्मणा । विशेषात् स्यन्दते रात्रौ
नासास्त्रावं तु तं विदुः’ इति । दीप्तकमिति । यत्र
प्रज्वलितेव नासा भवति । तथा चोक्तम्—‘घ्राणे सृशं
दाहसमन्विते तु विनिःसरेद्भूम इवेह वायुः । नासा
प्रतमेव च यस्य जन्तोर्व्याधिं तु तं दीप्तमुदाहरन्ति’
इति । विदेहेऽपि यथा—‘धूमायते यदा नासा बलात्
कृष्यति दह्यते । निश्चरेत् तप्त उच्छ्वासो व्याधिं तं
दीप्तमादिशेत्’ इति ॥ १४६-१४८ ॥

गू०—तथा तेन प्रकारेण नासाभवा गदा अष्टा-
दशैव संख्याताः ते प्रतिशयायादयः । निदाने एक-
विंशतिनासारोगा उक्ता अत्राष्टादशेति तच्चिन्त्यम्
॥ १४६-१४८ ॥

गू०—अथ शिरोरोगसंख्या—

तथा दश शिरोरोगा वातेनार्धावभेदकः ॥ १४९ ॥

शिरस्तापश्च वातेन पित्तपीडा तृतीयका ।

चतुर्थी कफजा पीडा रक्तजा सन्निपातजा ॥ १५० ॥

सूर्यावर्ताच्छिरःकम्पात्क्रिमिभिः शङ्खकेन च ।

दी०—तथा दश शिरोरोगा इत्यादि । तथेत्यूर्ध्व-
जनुगतारोगप्रस्तावात् दश शिरोरोगाः कथिताः । शिरो-
रोगशब्देन शिरोगतशूलरूपा रुजोऽभिधीयन्ते । अत-
एव शिरोरोगा इत्युच्यन्ते । तेष्वर्धावभेदकमाह—
अर्धावभेदकोऽर्धशिरोव्यथारूप इत्यर्थः । तद्यथा—
‘केवलः सकफो वाऽर्धं गृहीत्वा शिरसोऽनिलः । मन्या-
भ्रूशङ्खकर्णाक्षिललाटार्धेऽतिवेदनाम् । शस्त्रारणिनिर्भां
कुर्यात् तीव्रां सोऽर्धावभेदकः । नयनं चाथवा श्रोत्रम-
तिवृद्धो विनाशयेत्’ इति । ननु सुश्रुते त्वयं दोषजः
पठितः । यथा—‘यस्योत्तमाङ्गं रुजतेऽर्धमात्रं सतोद-

भेदभ्रममोहशूलैः । पक्षाद्दशाहादथवाऽप्यकस्मात्तम-
र्धभेदं त्रितयाद्यवस्येत्' इति । तत् कथं वातेनैव
दर्शितः ? उच्यते, वातप्रकोपादत्र पित्तकफौ तस्याऽनु-
बन्धौ बोद्धव्यौ । यतः—'एकः प्रकुपितो दोषः सर्वा-
नेव प्रकोपयेत्' इत्यादि । विकृतिविषयसमवायार-
ब्धत्वाद्भिदैश्च इत्यदोषः । तथाह्युक्तम्—'सर्व एव
शिरोरोगाः सन्निपातसमुद्भवाः । ओषध्याद्यैश्च बलिभिः
कीर्तितास्तद्विदा दश' इति । शिरस्तापश्चेति । अयं च
वातेन भवति । शिरस्तापः शिरोरुक् । तन्त्रान्तरे
वातजोऽयं शिरोरोग इत्यर्थः । यदुक्तम्—'यस्यानि-
मित्तं शिरसो रुजश्च भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम् ।
बन्धोपतापैः प्रशमश्च यत्र शिरोभितापः स समीर-
णेन' इति । पित्तात् पीडेति । शिरःपीडा पित्तप्र-
कोपादपि भवति । अयं तृतीयो भेदः । यद्यथा—
'यस्योष्णमङ्गारचितं तथैव भवेच्छिरो धूप्यति चाक्षि-
नासम् । शीतेन रात्रौ च भवेच्छमश्च शिरोभितापः
स च पित्तकोपात्' इति । चतुर्थी कफजा पीडेति ।
शिरसि कफजा पीडा भवति स चतुर्थो भेद इत्यभि-
प्रायः । तद्यथा—'शिरो भवेद्यस्य कफोऽवदिग्धं गुरु
प्रतिष्ठब्धमथो हिंसं च । शृङ्गाक्षिकूटं वदनं च यस्य
शिरोभितापः स कफप्रकोपात्' इति । रक्तजेति । अत्र
रक्तजा पीडा कथिता । 'रक्तात्मकः पित्तसमानलिङ्गः
स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेच्च' इति । सन्निपातजेति ।
त्रिदोषजनितापीत्यर्थः । तद्यथा—'शिरोऽभितापे
त्रितयप्रवृत्ते सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति' इति ।
सूर्यावर्तादिति । सूर्यावर्तादित्यनेन पीडा कथिता ।
साच रुक् सूर्यप्रवृत्तौ भवति सूर्याऽपगमे विनिवर्तते स
सूर्यावर्तशब्दवाच्यो रोगः । तथाहि—'सूर्योदयं या
प्रतिमन्दमन्दमक्षिभ्रुवं रुक् समुपैति गाढम् । विवर्धते
चांशुमता सहैव सूर्यापवृत्तौ विनिवर्तते च । सर्वात्मकं
कष्टतमं विकारं सूर्यापवर्तं तमुदाहरन्ति' इति । शिरः-
पाकादिति । शिरःपाकादेवासृग्वसादीनां संक्षयेण
शिरसि पीडा भवतीत्यभिप्रायः । अत एव सुश्रुते—
क्षयजो विकार इति पठितः । यतः 'असृग्वसाश्छेष्म-
समीरणानां शिरोगतानामिह संक्षयेण । क्षयप्रवृत्तः
शिरसोऽभितापः कष्टो भवेदुग्ररुजातिमात्रम् ॥ संस्वेद-
नैरुद्धर्दनधूमनस्यैरसृग्विमोक्षैश्च विवृद्धिमेति' इति ।
अयं विदेहेऽपि पठ्यते—'शून्यं भ्रमति तुयेत शिरो-
विभ्रान्तनेत्रता । मूर्च्छा गात्रावसादश्च शिरोरोगे
क्षयात्मके' इति । कृमिभिरिति । शिरसि कृमिजा

पीडा भवति इति । यदुक्तम्—'निस्तुयते यस्य शिरो-
ऽतिमात्रं संभक्ष्यमाणं स्फुरतीव चान्तः । घ्राणाच्च
गच्छेद्दुधिरं सपूयं शिरोऽभितापः कृमिभिः स घोरः'
इति । तथैवाह चरकः—'कृमीणां दर्शनेन च' इति ।
शङ्खकेनेति । शङ्खदोषेषु दुष्टा दोषाः शोथत्वेन रुजां
कुर्वन्तीत्यनेन शङ्खरोगो वाच्यः । तद्यथा—'पित्तरक्ता-
ऽनिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः । तीव्ररुग्दाहरागं
वा शोथं कुर्वन्ति दारुणम् । स शिरोविषयवद्देगान्निह-
ध्याशु गलं तथा । त्रिरात्राजीवितं हन्ति शङ्खको
नामतः परम् । त्र्यहाजीवति भैषज्यं प्रत्यव्येयं समा-
चरेत्' इति । एवं सुश्रुतोक्ता दश शिरोरोगाः प्रतिपा-
दिताः । माधवाचार्येण तु स्वसंग्रहेऽनन्तवातोऽधिकः
पठितः । तन्त्रान्तरदर्शनात् । तद्यथा—'दोषास्तु दुष्टा-
स्त्रय एव मन्यां संपीड्य घाटासु रुजां सुतीव्राम् ।
कुर्वन्ति योऽक्षिभ्रुवि शङ्खदेशे स्थितिं करोत्याशु विशे-
षतश्च ॥ गण्डस्य पार्श्वे तु करोति कम्पं हनुग्रहं लोचन-
जांश्च रोगान् । अनन्तवातं तमुदाहरन्ति दोषत्रयोऽथं
शिरसो विकारम्' इति । सर्वत्र सर्वजेषु प्रतिपादितत्वात्
अत्रापि न गणितः ॥ १४९ ॥ १५० ॥

गू०—तथा दश शिरोरोगा उक्ताः ते अर्धभेदका-
दयः । निदाने एकादश शिरोरोगास्तच्चिन्त्यम्
॥ १४९ ॥ १५० ॥

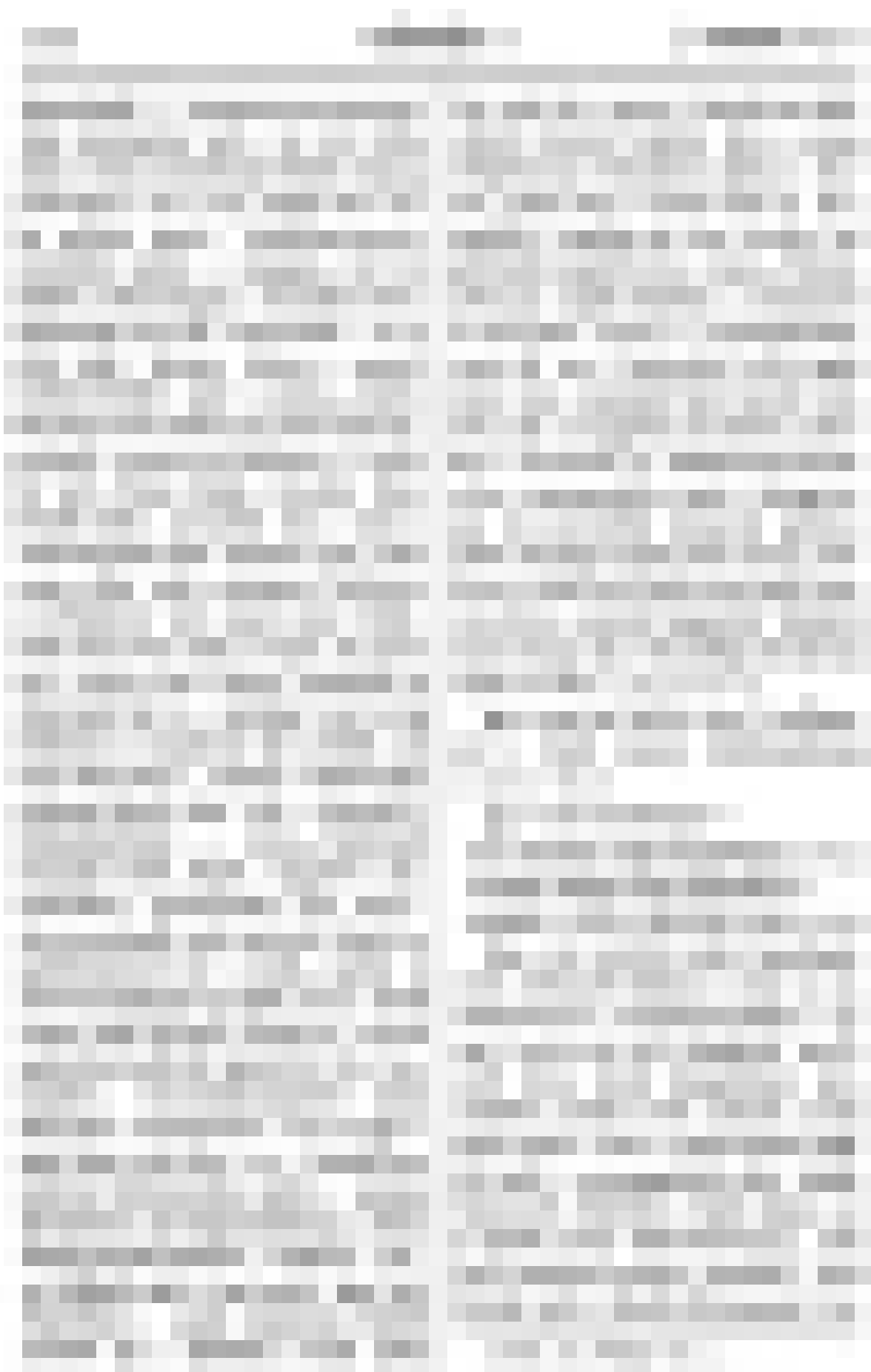
गू०—अथ कपालरोगसंख्या—

तथा कपालरोगाः स्युर्नव तेषूपशीर्षकम् ॥ १५१ ॥

अरुंषिका विद्रधिश्च दारुणं पिडिकाऽर्बुदम् ।

इन्द्रलुप्तं च खलतिः पलितं चेति ते नव ॥ १५२ ॥

दी०—तथा कपालरोगाः स्युर्नव तेषूपशीर्षकमि-
त्यादि । शीर्षकसमीपे शीर्षकवत् यः शोथः स उप-
शीर्षकशब्दवाच्यः । नीरुक्शोफत्वादुपशीर्षकः । यदु-
क्तम्—'कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थस्याऽपि जायते ।
सवर्णो नीरुजः शोफस्तं विद्यादुपशीर्षकम्' इति ।
अरुंषिकेति । अरुंषीति व्रणानि कथितानि । तान्यपि
शिरसि भवन्ति । तद्यथा—'अरुंषि बहुवक्राणि बहुक्ले-
वीनि मूर्धनि । कफाऽसृक्कृमिकोपेण नृणां विद्यादरुं-
षिकाम्' इति । विद्रधिश्वेति । विद्रधिः प्रसिद्धा । सा
तु मूर्धन्यपि भवति बहिर्गतमर्माश्रितत्वात्, अस्यां
लक्षणं विद्रधिनिदाने ज्ञातव्यम् । दारुणमिति । दारुणं
केशभूमौ भवति । लोकेऽपि पश्यांसशब्दवाच्यो रोग-

विशेषः । तदुक्तम्—‘दारुणा कण्डरा रुक्षा केशभूमिः प्रजायते । कफवातप्रकोपेण विद्यादारुणकं तु तम्’ इति । यद्यपि कफवातप्रकोपादित्युक्तं तथापि अत्र पित्तरक्तानुबन्धो द्रष्टव्यः । यदुक्तं विदेहे—‘यद्भ्र-पटलाभासं सरजस्कं शिरस्त्वचि । पारुष्यं जायते जन्तोस्तस्य रूपं विशेषतः ॥ तोदैः समन्वितं वातात् सकण्डु गौरवं कफात् । सपिपासं सदाहार्तिरोगं पित्तास्रजं तथा’ इति । पिडकेति । शिरसि याः पिडका भवन्ति ताः पिडकाः रोगा कथिताः । अयमेव क्षुद्र-रोगेषु इरिवेल्लिकाशब्दवाच्यः । तथाहि—‘पिडकामुत्त-माङ्गस्थां वृत्तामुग्ररुजाञ्चरी । सर्वात्मिकां सर्वलिङ्गां जानीयादिरिवेल्लिकाम्’ इति । अत्र तु शिरःस्थितत्वात् लिखिता इति न दोषः । अर्बुदमिति । अर्बुदवदर्बुदं व्रणविशेषः । ‘गात्रप्रदेशे क्वचिदेव’ इत्यनियमाच्छिर-स्यपि भवति । तल्लक्षणं तत्रैव बोद्धव्यम् । इन्द्रलुप्त-मिति । इन्द्रलुप्तो ‘वादिपुरा’ शब्दवाच्यो रोमविशेषः । अस्यैव पर्यायकथनं खालित्यं रक् चेति । तथाहुक्तम्—‘रोमकूपातुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् । प्रच्या-वयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ॥ रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसंभवः । तदिन्द्रलुप्तं खा-लित्यं रक् चेति च विभाव्यते’ इति । अत्र तु इन्द्रलुप्तखा-लित्ययोः पृथग्ग्रहणं कार्तिकाचार्यवचनात् । तन्मते तु इन्द्रलुप्तं इमश्रुषु भवति । खालित्यं शिरस्येव, अत-एव विदेहवचनादिन्द्रलुप्तं स्त्रीणां न भवति । यदुक्तम्—‘अत्यन्तसुकुमाराङ्गो रजो दुष्टं स्रवन्ति च । अव्या-यामरता यस्माच्चेन्द्रलुप्तं ततः स्त्रियाः’ इति । एवमि-न्द्रलुप्तं खलतिश्च पृथग्ग्रहणं निरूपितम् । पलितमिति । केशानां शुक्रभावेन पलितमित्युच्यते । तद्यथा—‘क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः । पित्तं च केशान् पचति पलितं तेन जायते’ इति । तत् पलितं द्विविधं भवति, अकालजनितं कालजनितं च, अत्रैवो-क्तत्वात् । यतः क्रोधादिकृतेन शिरोगतेन वैकृतं, पित्तेन पुनः प्राकृतं पलितमिति । अन्यथा पित्तोष्म-णोरभेदात् पुनरुक्तिदोषः स्यात् । एतेन वैकृतमका-लजं, वयःकृतं तु पित्तेनेत्यर्थः । केचिदेतच्चाकालज-लक्षणं मन्यन्ते । अन्यैस्त्रिभिरेव दोषैः स्यादिति कथयन्ति, तत्र शोकश्रमाभ्यां जनितवातेन शरीरो-ष्मणो विक्षेपाच्छिरोगतत्वं तेनाऽनिलोऽपि लभ्यते पित्तं च साक्षादुपात्तं, श्लेष्माऽपि केशशुक्रताकरणको

गृह्यते । एतेन दोषत्रयसहितः शरीरोष्मा पलितहेतु-रिति वाक्यार्थः । यदुक्तं चरके—‘तेजोनिलाद्यैः सह केशभूमिं लब्ध्वा तु कुर्यात् पलितं नरस्य । किञ्चित्तु दग्ध्वा पलितानि कुर्याद्वरिप्रभत्वं च शिरोरुहाणाम्’ इति ॥ १५१ ॥ १५२ ॥

गू०—तथा नवकपालरोगाः स्युः, ते तु उपशी-र्षादयः ॥ १५३ ॥ १५२ ॥

गू०—अथ नेत्ररोगसंख्या—

तथा नेत्रभवाः ख्याताश्चतुर्नवतिरामयाः ।

तेषु वर्त्मगदाः प्रोक्ताश्चतुर्विंशतिसंज्ञकाः ॥ १५३ ॥

कृच्छ्रोन्मीलः पक्ष्मपातः कफोत्क्लिष्टश्च लोहितः ।

अरुन्निमेषः कथितो रक्तोत्क्लिष्टः कुक्कणकः ॥ १५४ ॥

पक्ष्मार्शः पक्ष्मरोधश्च पित्तोत्क्लिष्टश्च पोथकी ।

क्लिष्टवर्त्मा च बहलः पक्ष्मोत्संगस्तथार्बुदम् ॥ १५५ ॥

कुम्भिका सिकतावर्त्म लगणोऽञ्जननामिका ।

कर्दमः श्याववर्त्मा च विसवर्त्मा तथाऽलजी ॥ १५६ ॥

उत्क्लिष्टवर्त्मेति गदाः प्रोक्ता वर्त्मसमुद्भवाः ।

नेत्रसंधिसमुद्भूता नव रोगाः प्रकीर्तिताः ॥ १५७ ॥

जलस्त्रावः कफस्त्रावो रक्तस्त्रावश्च पर्वणी ।

पूयस्त्रावः क्रिमिग्रन्थिरूपनाहस्तथाऽलजी ॥ १५८ ॥

पूयालस इति प्रोक्ता रोगा नयनसंधिजाः ।

तथा शुक्लगता रोगा बुधैः प्रोक्तास्त्रयोदश ॥ १५९ ॥

सिरोत्पातः सिराहर्षः सिराजालश्च शुक्लिका ।

शुक्लार्म चाधिमांसार्म प्रस्तार्म च पिष्टकः ॥ १६० ॥

शिरायाश्चिपिष्टं चैव कफग्रथितकोऽर्जुनः ।

स्त्रावर्त्म शोणितार्म स्यादिति शुक्लगता गदाः १६१

तथा कृष्णसमुद्भूताः पञ्च रोगाः प्रकीर्तिताः ।

शुद्धशुक्रं शिराशुक्रं क्षतशुक्रं तथाऽजका ॥ १६२ ॥

शिरासंगश्च सर्वेऽपि प्रोक्ता कृष्णगता गदाः ।

काचं तु षड्विधं ज्ञेयं वातापित्तात्कफादपि ॥ १६३ ॥

सन्निपाताच्च रक्ताच्च षष्ठं संसर्गसंभवम् ।

तिमिराणि षडेव स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा ॥ १६४ ॥

संसर्गेण च रक्तेन षष्ठं स्यात्संनिपाततः ।

लिङ्गनाशः सप्तधा स्याद्वातापित्तात्कफेन च ॥ १६५ ॥

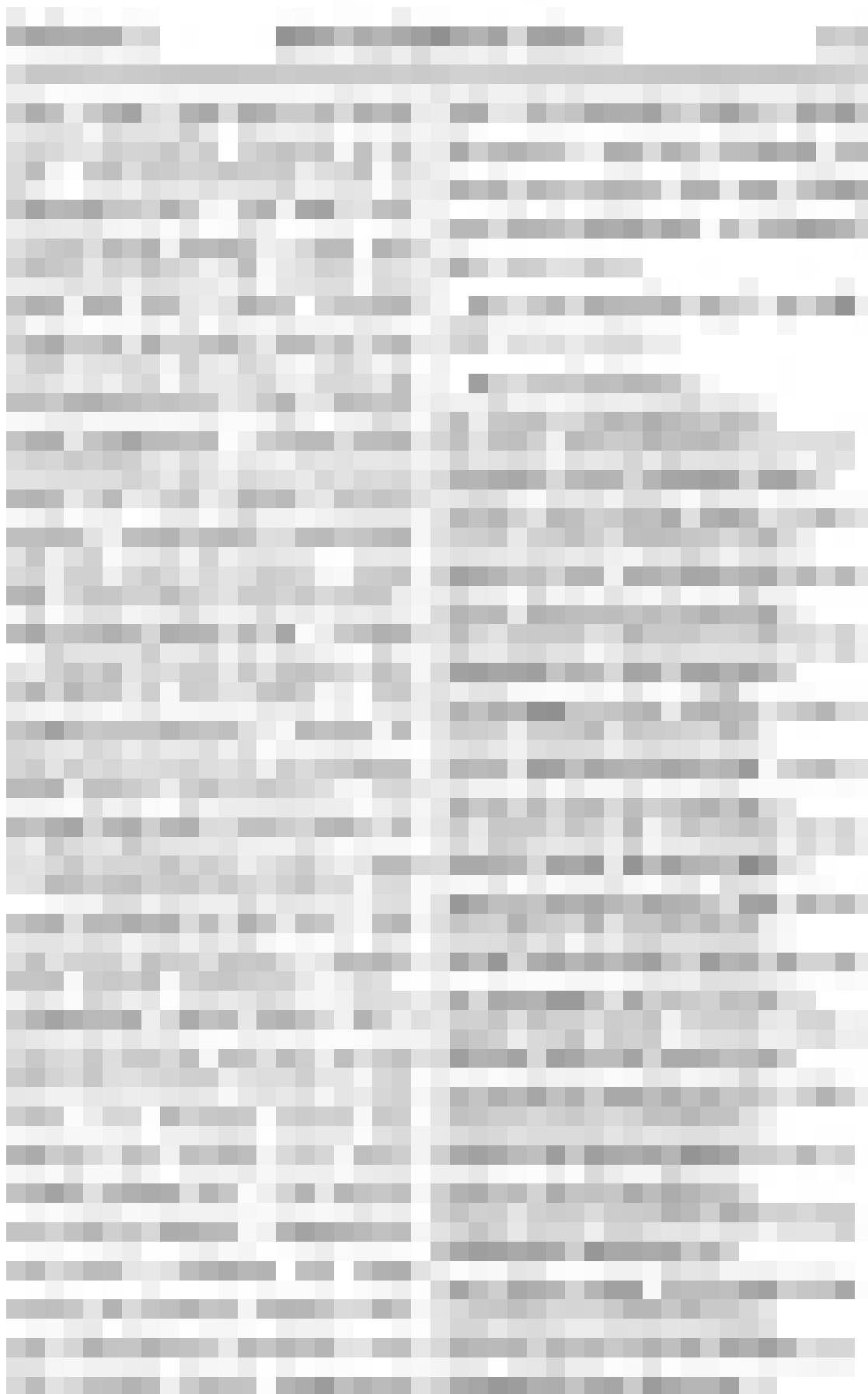
त्रिदोषैरुपसर्गेण संसर्गेणासृजा तथा ।

अष्टधा दृष्टिरोगाः स्युस्तेषु पित्तविदग्धकम् ॥ १६६ ॥

अम्लपित्तविदग्धं च तथैवोष्णविदग्धकम् ।

नकुलान्धं धूसरान्धं रात्र्यानन्धं ह्रस्वदृष्टिकः १६७

गम्भीरदृष्टिरित्येते रोगा दृष्टिगता मताः ।

(चत्वारश्चाधिमन्थाः स्युर्वातपित्तकफास्त्रयः ॥१६८॥)

अभिष्यन्दाश्च चत्वारो रक्तादोषैस्त्रिभिस्त्रिधा ।

सर्वाक्षिरोगाश्चाष्टौ स्युस्तेषु वातविपर्ययः ॥ १६९ ॥

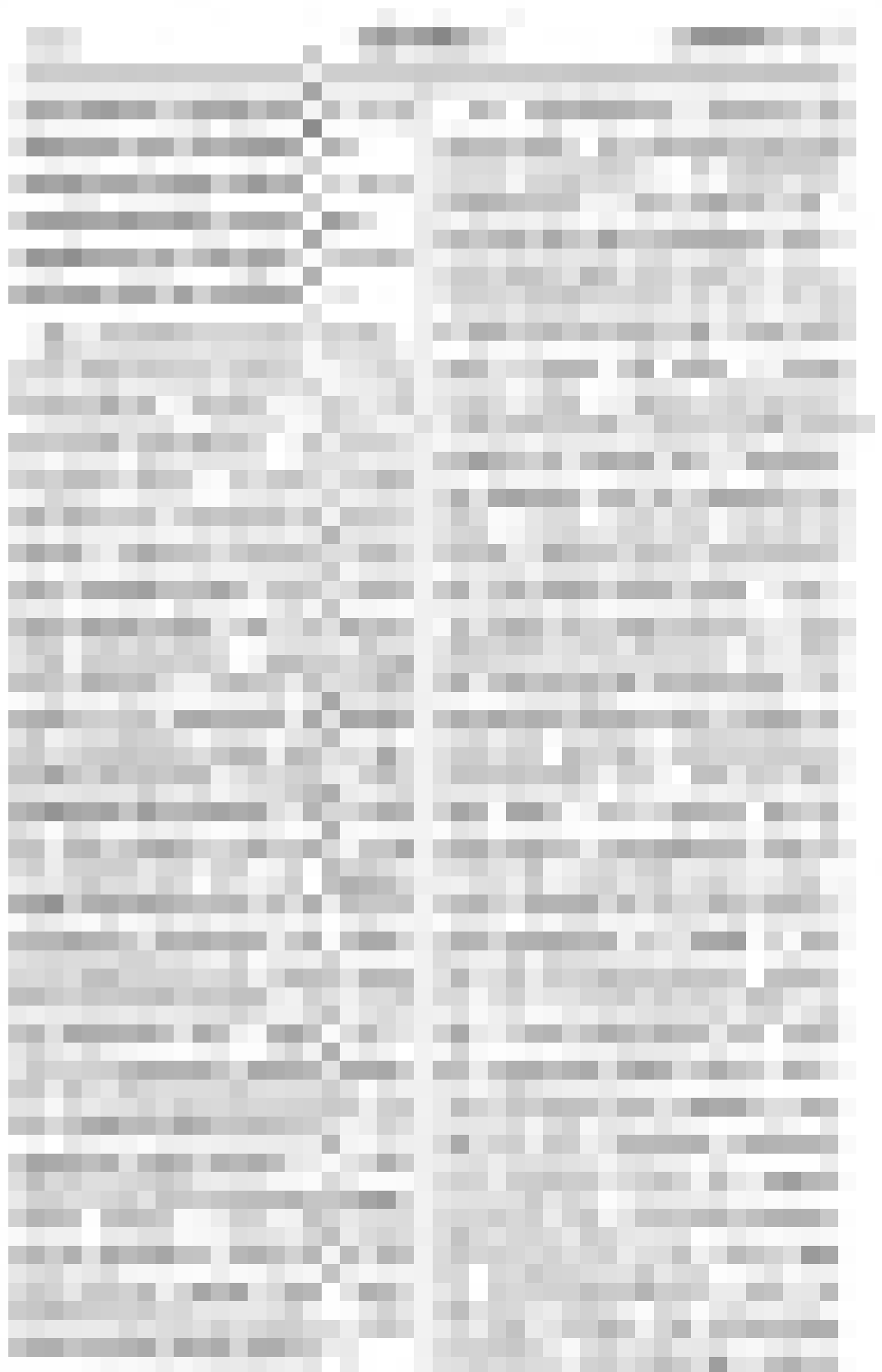
अल्पशोफोऽन्यतोवातस्तथा पाकात्ययः स्मृतः ।

शुष्काक्षिपाकश्च तथा शोफोऽध्युषित एव च ॥१७०॥

हताधिमन्थ इत्येते रोगाः सर्वाक्षिसंभवाः ।

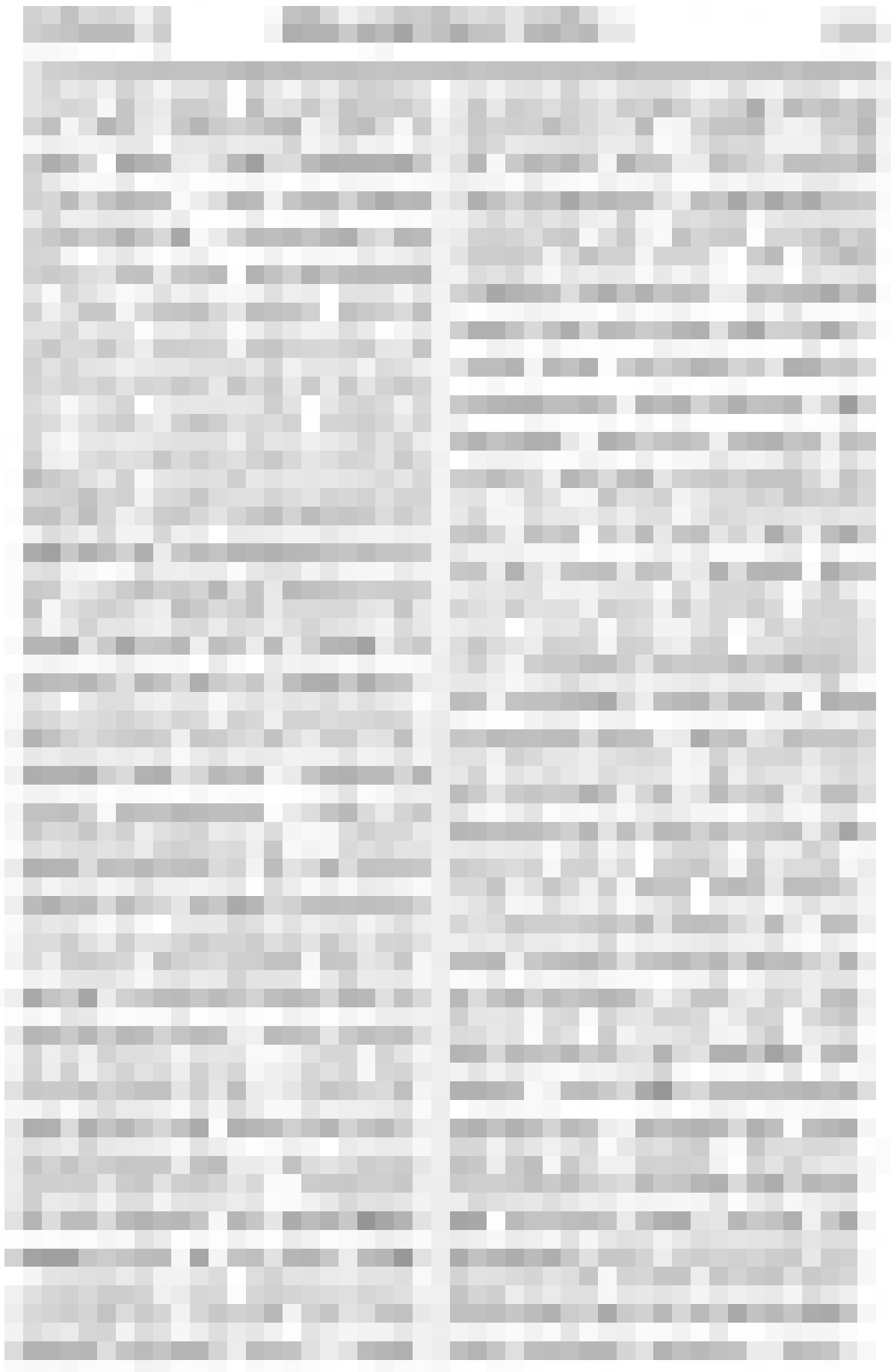
दी०—तथैत्यनेनेन्द्रियसाधर्म्यान्नासाश्रवणादीना-
मनन्तरं नेत्ररोगगणनारम्भ इत्यभिप्रायः । सा चतु-
र्नवतिसंख्याकैरामयैः प्रतिपादिता । तद्यथा—‘नव
रोगा नेत्रसन्धौ चतुर्विंशतिवर्त्मजाः । कृष्णभागगताः
पञ्च शुक्लभागे त्रयोदश । षट् काचे षट् च तिमिरे
अष्टौ दृष्टिगता मताः । लिङ्गनाशास्तथा सप्त चत्वारश्चा-
धिमन्थजाः । अभिष्यन्दाश्च चत्वारस्तथाऽष्टौ सर्वजाः
स्मृताः’ इत्यत्राचार्येण संगृहीताः । सुश्रुते तु स्थानवि-
शेषादेव षट्सप्ततिः कथिताः । यतः—‘नव सन्ध्याश्र-
यास्तेषु वर्त्मजास्त्वेकविंशतिः । शुक्लभागे दशैकस्तु
चत्वारः कृष्णभागजाः ॥ सर्वाश्रयाः सप्तदश दृष्टिजा
द्वादशैव तु । द्वौ च बाह्याश्रयावन्तौ त्वनिमित्तनिमि-
त्तजौ ॥ षट्सप्ततिर्नेत्ररोगाः संग्रहेण प्रकीर्तिताः’ इति ।
दोषभेदेनाऽपि षट्सप्ततिरेव । यदाह सुश्रुतः—‘तैस्त्रि-
भिस्त्रिंशदुक्तास्ते कफेनाभ्यधिकास्त्रयः । रक्तजाः षोडश
ज्ञेयाः सर्वजाः पञ्चविंशतिः ॥ बाह्यौ पुनर्द्वौ च तथा
रोगाः षट्सप्ततिः स्मृताः’ इति । अत्र **शार्ङ्गधरा-
चार्येण** यच्चतुर्नवतिसंख्याग्रहणं कृतं तन्नेत्ररोगान्तर्ने-
त्ररोगनिदानतया प्रतिपादितत्वात् । यथा सर्वनेत्रा-
मयानां हेतुभूतोऽभिष्यन्द इति । तदुक्तम्—‘वातात्
पित्तात् कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्विधः । प्रायेण जायते
घोरः सर्वनेत्रामयाकरः’ इति । सुश्रुतेऽपि यथा—
‘प्रायेण सर्वे नयनाऽऽमयास्ते भवन्त्यभिष्यन्दनिमित्त-
मूलाः’ इति । अधिमन्थस्याप्यभिष्यन्दजन्यत्वम् । यदु-
क्तम्—‘वृद्धैरेतैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम् । ताव-
न्त्यस्त्वधिमन्थाः स्युर्नयने तीव्रवेदनाः’ इति । तथैव
दृष्टिगतारोगाणामपि तिमिरकाचलिङ्गनाशाश्च हेतुभूत-
परम्परया व्यवस्थिताः । तद्यथा—‘तिमिरं रागतां
याति रागः काचत्वमेति च । काचात् संजायते नीली
तदान्धो जायते नरः’ इत्यादिना । तेनाऽत्र निदान-
भूतानां रोगाणामपि संग्रहः कृत इत्यदोषः । एतेषां
लक्षणानि वक्ष्यमाणेषु नेत्रगदेषु दर्शयिष्यामः ॥

अथ चतुर्नवतिनेत्ररोगाणां विवरणमाह—तेषु
वर्त्मगदा इत्यादि । तेषु पूर्वोक्तचतुर्नवतिसंख्यागदेषु
वर्त्मगदाः पक्षममूलगतारोगाः । ते चतुर्विंशतिभेदाः
कृच्छ्रोन्मीलप्रभृतयः । तद्यथा कृच्छ्रोन्मील इति ।
यत्र कृच्छ्रेण महता कष्टेन उन्मीलनमुद्घाटनं भवति ।
अतएव तन्त्रान्तरे कुञ्चनं नामेति कथयन्ति । यथा—
‘वाताद्या वर्त्मसंकोचं जनयन्ति मला यदा । तदा द्रष्टुं
न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदुः’ इति । पक्षमणां शातनं
भवति स पक्षमघात इति कथितः । तेनान्यत्र
पक्षमशातः प्रसिद्धः । यदुक्तम्—‘वर्त्मपक्षमाशयगतं
पित्तं रोमाणि शातयेत् । कण्डूं दाहं च कुरुते पक्षमशातं
तमादिशेत्’ इति । कफोत्क्षिष्ट इति । कफस्योत्क्षिष्ट-
त्वेन प्रक्षिन्नवर्त्मत्वं जन्यते तेन प्रक्षिन्नवर्त्मेति नाम्ना
प्रसिद्धः । तद्यथा—‘अरुजं बाह्यतः शूनं वर्त्म यस्य
नरस्य हि । प्रक्षिन्नवर्त्मं तद्विद्यात् क्षिन्नमत्यर्थमन्तरा’
इति । एतेन चक्षुष्येण पिच्छाख्यं पठितम् । यथा—
‘मृशं प्रक्षिद्यते वर्त्म कण्डूमन्मन्दवेदनम् । विद्यात्
प्रक्षिन्नवर्त्मेति तत् पिच्छं सन्निपातजम्’ इति । लोहित
इति । लोहिताकाराङ्कुरत्वेन यथार्शस्तथायमपि । अत-
एवान्यत्र शुष्कार्शः कथितम् । तद्यथा—‘दीर्घाङ्कुरः खरः
स्तन्धो दारुणो ह्यन्तरोद्भवः । व्याधिरेषोऽभिविख्यातः
शुष्कार्श इति संज्ञितः’ इति । निमेष इति निमेष-
संज्ञया प्रसिद्धः । यतः—‘निमेषिणीः सिरा वायुः
प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयः । चालयत्यक्षिवर्त्मनि निमेष इति
तं विदुः’ इति । अयमपि विदेहे असाध्यः कथितः ।
यदुक्तम्—‘निमेषिणीः सिरा वायुः प्रविश्य व्यवतिष्ठते ।
अत्यर्थं चालयेद्वर्त्मनिमेषः स न सिद्ध्यति ॥’ रक्तो-
त्क्षिष्ट इति रक्तनोत्क्षिष्टत्वाद्रक्तार्शोऽन्यत्र प्रतिपादि-
तम् । यथा—‘यः स्थितो वर्त्ममध्ये तु लोहितो मृदु-
रङ्कुरः । तद्रक्तजं शोणितार्शश्छिन्नं भिन्नं प्रवर्धते’
इति । एतदसाध्यत्वेन विदेहेऽपि दर्शितम् । यथा—
‘वायुः शोणितमादाय सिराणां प्रमुखस्थितः । जनय-
त्यङ्कुरं ताम्रं वर्त्मनि चिच्छन्नरोहणम् । तच्छोणितार्शो-
ऽसाध्यं स्याद्रक्तस्राव्यथ नीरुजम्’ इति । कुकूणको-
ऽन्यत्र बालरोगे पठितः । बालानामतीव सम्भवत्वात् ।
अक्षिगतभागेनात्र गणितो न दोषः । तद्यथा—‘कुकू-
णकः क्षीरदोषाच्छिशूनामक्षिवर्त्मनि । जायते तेन
तन्नेत्रं कण्डूरं च सवेन्मुहुः । शिशुः कुर्याल्लाटाक्षिकू-
टनासावघर्षणम् । शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मोन्मी-

लने क्षमः' इति । पक्ष्मांश इति । यत्र कर्कटीबीजस-
दृशाः पिडका वर्त्मनोऽभ्यन्तर्बहिः स्रवन्ति तत्
पक्ष्मांशः कथितम् । तथाहि—'एवार्बीजप्रतिमाः
पिडका मन्दवेदनाः । श्लक्ष्णाः खराश्च वर्त्मस्थास्त-
दर्शोवर्त्म कीर्त्यते' इति । सन्निपातजमिदम् । तथाच
विदेहः—'नीरुजा कठिना वर्त्म पक्ष्मान्तर्बाह्यतोऽपि
वा । पिडका सन्निपातेन तदर्शोवर्त्म कीर्त्यते' इति
पक्ष्मरोध इति । पक्ष्मरोधो वर्त्मबन्धः कथितः । यत्र
शोथयोगान्न यथावन्नयनं पिदधाति वर्त्म एष सन्निपा-
तजः । तथाहि—'कण्डूमताल्पतोदेन वर्त्मशोथेन यो
नरः । न स सत् छादयेदक्षि भवेद्वन्धः स वर्त्मनि' इति ।
पित्तोत्क्रिष्ट इति । उत् क्रिष्टं पित्तं यत्र स पक्ष्मप्रकोप इति
नाम्ना प्रसिद्धः । यदुक्तम्—'प्रचालितानि वातेन पक्ष्मा-
प्यक्षि विशन्ति हि । घृष्यन्त्यक्षि मुहुस्तानि संरम्भं जन-
यन्ति च ॥ असिते च सिते भागे मूलकोशात् पतन्ति
हि । पक्ष्मकोपः स विज्ञेयो व्याधिः परमदारुणः' इति ।
अयमपि सन्निपातजो याप्य एव । पोथकीति । यत्र
सर्षपसदृशाः पिडका भवन्ति स पोथकीशब्दवाच्यः ।
यथा—'स्त्राविण्यः कण्डरा गुर्व्यो रक्तसर्षपसन्निभाः ।
पिडकाश्च रुजावन्यः पोथक्य इति ताः स्मृताः' इति ।
श्लिष्टवर्त्मेति । वर्त्मनः श्लिष्टत्वेन । अक्लिन्नवर्त्म इति
नामान्तरं पक्ष्मणामसंलग्नत्वात् । तथाहि—'यस्य
धौतान्यधौतानि संनहन्ते पुनः पुनः । वर्त्मन्यपरि-
क्लिन्नानि विद्यादक्लिन्नवर्त्म तत्' इति । एके श्लिष्टस्थाने
क्लिष्टवर्त्मेति पठन्ति । तत्र क्लिष्टत्वं वेदनाल्पयोगादव-
गन्तव्यम् । यतः—'मृद्वल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्त्म सममेव
च । अकस्माच्च भवेदक्तं क्लिष्टवर्त्मेति तद्विदुः' इति ।
बहुल इति । यत्र त्वग्वर्णसदृश्यः पिडका भवन्ति तद्ब-
हुलवर्त्मेति संज्ञया कथितम् । तथाहि—'वर्त्मोपची-
यते यस्य पिडकाभिः समन्ततः । सर्वाभिः स्थिरा-
भिश्च विद्याद्बहुलवर्त्म तत्' इति । पक्ष्मोत्सङ्ग इति ।
वर्त्मन एवाभ्यन्तरे उपरि सोत्सेधा पिडका जायते ।
तेनोत्सङ्गपिडकान्यत्र कथिता । यथा—'अभ्यन्तर-
मुखी ताम्रा बाह्यतो वर्त्मनश्च या । सोत्सङ्गोत्सङ्गपि-
डका रक्तजा स्थूलकण्डरा' इति । इयमपि विदेहग-
दाधराभ्यां वर्त्मनि एव जाता दर्शिता । यदाहुः—
'वर्त्मोत्सङ्गेऽधरे जन्तोः संनिपातात् प्रजायते ।
अभ्यन्तरमुखी स्थूला बाह्यतश्चापि दृश्यते । पिडका
पिडकाभिश्च चिताऽन्याभिः समन्ततः । उत्सङ्गपि-

डका नाम कठिना मन्दवेदना । प्रभिन्ना संस्रवेत् स्रावं
कुकुटाण्डरसोपमम्' इति । अर्बुदमिति । वर्त्माऽर्बुदं
तच्च ग्रन्थिरूपेण स्थितम् । तद्यथा—'वर्त्मान्तरस्थं
विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम् । आचक्षतेऽर्बुदमिति सर-
क्तमविलम्बितम्' इति । कुम्भिकेति कुम्भाण्डुलता
तद्बीजतुल्या कुम्भिका वाच्या । अन्ये कुम्भीका
कच्छदेशोद्भवा दाडिमाकारफला । तद्बीजतुल्यपिडका
भिद्यमाना सती स्वयमेव पूर्णोदरा भवति । यदुक्तम्—
'वर्त्मान्ते पिडका ध्माता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च ।
कुम्भीकाबीजसदृशाः कुम्भीकाः संनिपातजाः' इति ।
सिकतावर्त्मेति । सिकता शर्करा तत्सदृशाभिः पिड-
काभिश्चितं यद्वर्त्म भवति तत् सिकतावर्त्मेति कथि-
तम् । तद्यथा—'पिडकाभिः सुसूक्ष्माभिर्घनाभिरभि-
संवृता । पिडका या खरा स्थूला सा ज्ञेया वर्त्मश-
र्करा' इति । अलगन इति । यत्र वर्त्ममूले कोलप्र-
माणो ग्रन्थिः स अलगन इति रोगविशेषः कथितः ।
तथाच—'अपाकी कठिनः स्थूलो ग्रन्थिवर्त्मभवो-
ऽरुजः । सकण्डूपिच्छिलः कोलप्रमाणोऽलगनोऽस्तु सः'
इति । अजननामिकेति । वर्त्मजा कोमला या पिडका
साऽजननामिकेति प्रसिद्धा । यदुक्तम्—'दाहतोदवती
ताम्रा पिडका या तु वर्त्मजा । मृद्वी मन्दरुजा सूक्ष्मा
ज्ञेया साऽजननामिका' इति । कर्दम इति । प्रागुक्त-
क्लिष्टलक्षणमेव यदा पित्तं मिलितं पुनः शोणितं विक्लि-
न्नत्वमापन्नं भवति स वर्त्मकर्दम इति कथितः ।
तथाहि—'क्लिष्टं पुनः पित्तयुतं शोणितं विदहेद्यदा ।
ततः क्लिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्दमः' इति । श्याव-
वर्त्मेति । श्यावत्वमत्र वाताधिकत्वेन बोद्धव्यम् । अत-
एवं वेदनान्वितमित्युक्तम् । तथाहि—'वर्त्म तद्बाह्य-
तोऽन्तश्च श्यावं शूनं सवेदनम् । तदाहुः श्यावव-
र्त्मेति नेत्ररोगविशारदाः' इति । अग्निदग्धमिव श्याव-
त्वमित्येके । तथाच निमिः—'दुष्टश्लेष्मानिलात्पित्तं
वर्त्मनोऽश्रीयते यदा । अग्निदग्धनिभं श्यावं श्यावव-
र्त्मेति तद्विदुः' इति । विसवर्त्मेति । विसं मृगालं त-
च्छिद्राकारच्छिद्रान्वितः शोथो वर्त्ममूले भवति तद्विसव-
र्त्मेति नाम कथितम् । तदुक्तम्—'त्रयो दोषा बहिः
शोथं कुर्युश्छिद्राणि वर्त्मनोः । प्रस्रवन्त्यन्तरुदकं विसव-
द्विसवर्त्म तत्' इति । अलजीति । यद्यप्यलजी वक्ष्यमा-
णसन्धिगतरोगेषु दर्शिता तथाप्यत्र प्रसंगात् प्रसिद्धिग-
तत्वात् पक्ष्यसन्धावपि भवतीत्यदोषः । यदुक्तम्—

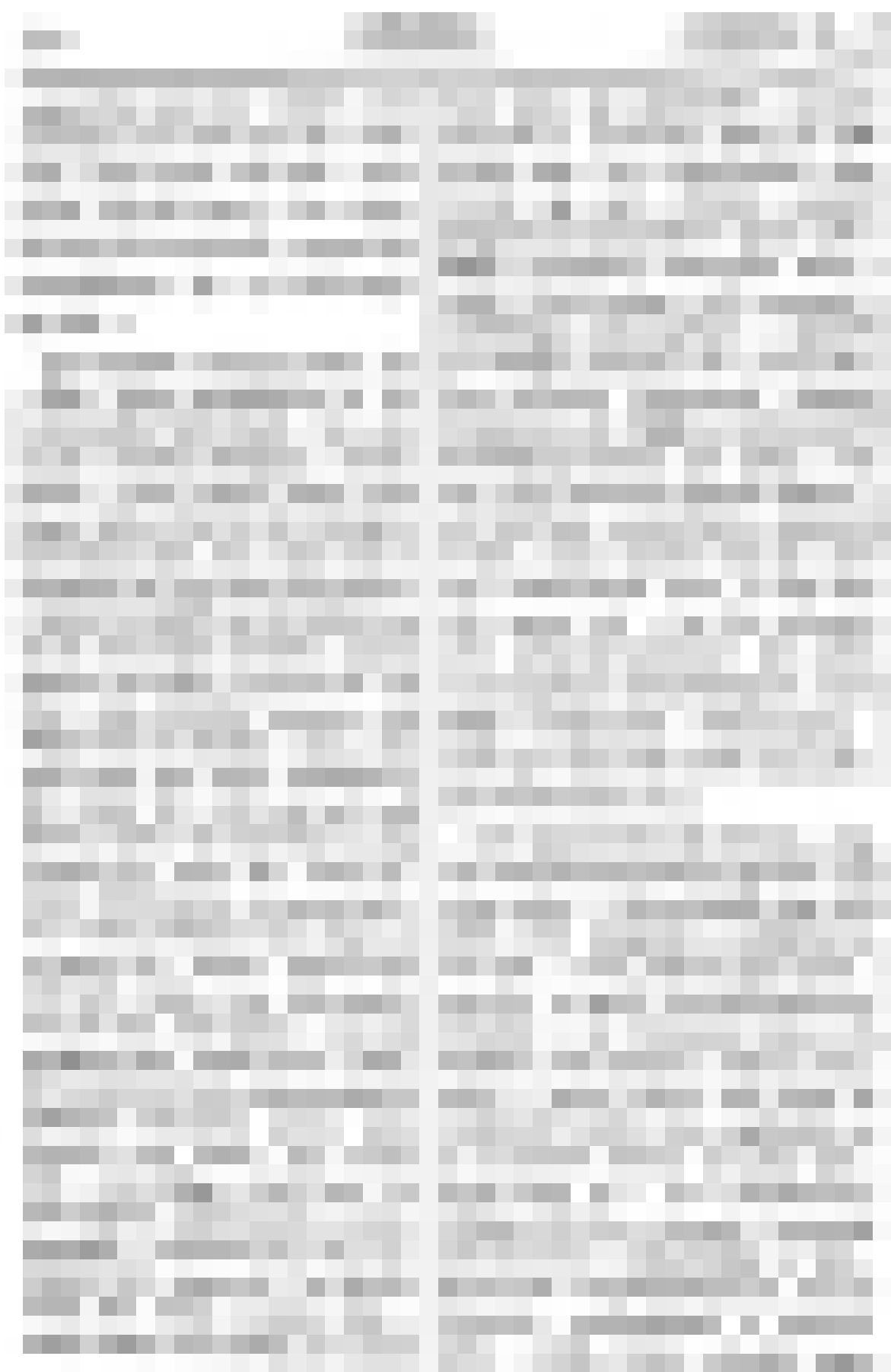

‘वर्तुलाकारपिडका सूक्ष्मा ताम्रा च वर्त्मनि । सरुजा शोणितोत्किष्टा दारुणा त्वलजी स्मृता’ इति । उत्किष्ट-वर्त्मेति । उत्किष्टो वातस्तेन व्याप्तं यद्वर्त्म । अतएव तन्त्रान्तरे वातहतवर्त्मे कथितम् । यथा—‘विमुक्त-सन्धि निश्चेष्टं वर्त्म यस्य निमील्यते । एतद्वातहतं वर्त्म जानीयादक्षिचिन्तकः’ इति । एवं वर्त्मरोगश्चतुर्वि-शतिः प्रोक्ताः ॥

इदानीं नेत्ररोगेष्वेव सन्धिगतान् नवभेदान् आह—नेत्रेति । पूर्वोक्तेषु चतुर्नवतिनेत्ररोगेषु नव रोगा ये सन्धिगतास्तेषां विवरणं लिख्यते । यथा—जल-साव इति । जलसावोऽत्र पित्ताद्बोद्धव्यः । जलाभसा-वदर्शनात् । तद्यथा—‘हरिद्राभं नीलमुष्णं जलाभं पित्तसावः संसवेत् सन्धिमभ्यात्’ इति । यतस्तन्त्रान्त-रेऽपि चत्वार एव सावा उक्ताः । तदुक्तं—‘गत्वा स-न्धीनश्रुमार्गेण दोषाः कुर्युः सावान् लक्षणैः स्वैरुपेतान् । तं हि सावं नेत्रनाडीमथैके तस्या लिङ्गं कीर्तयिष्ये चतु-र्या’ इति । तेनात्र जलसाव इति कथितः । पूयसावश्च संनिपातजः सावः कथितः । ननु वातजः सावः कुतो नोक्तः ? सत्यम्—केवलवातेन सावाभावात् । अतो विदेहेऽपि चत्वार एव प्रतिपादिताः । तद्यथा—‘संनि-पातात् कफात् रक्तात् पित्तात् सावोऽक्षिसन्धिषु’ इति । कफसाव इति । कफेन सावो घनो भवति नीरुजश्च । यदुक्तम्—‘श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलं यः सवेतु श्लेष्मसावो नीरुजः संप्रदिष्टः’ इति । रक्तसाव इति । रक्तसावः शोणितोत्थग्रहणात् । अत्र सरक्तपूयं स्रवति । यतः—‘रक्तसावः शोणितोत्थो विकारः सवेदुष्टं तत्र रक्तं सपूयम्’ इति । पर्वणीति । शुक्लकृष्णसन्धावेव पर्वणी भवति । यदुक्तम्—‘ताम्रा तन्वी दाहशूलोप-पन्ना ज्ञेया रक्तात् पर्वणी वृत्तशोफा । जाता सन्धौ कृष्णशुक्लेऽलजी स्यात् तस्मिन्नेव रुयापिता पूर्वलिङ्गैः’ इति । वक्ष्यमाणाऽलजी चापि तस्मिन्नेव कृष्णशुक्लसन्धौ पूर्वलिङ्गैस्ताम्रा तन्वीप्रभृतिभिः रुयापिताः कथिता भेदश्चानयोः—तन्वी पर्वणीका, स्थूला अलजीति वदति । तथाच विदेहः—‘पर्वणी पिडका तत्र जायते त्वङ्कुरोपमा । शुक्लकृष्णान्तसन्धौ तु जानीया-श्लेक्षनाकृतिम् । पिडकामलजीं तां तु विद्धि तोदा-ऽश्रुसंकुलाम्’ इति । पूयसाव इति । यत्र सन्निपातेन पाकवान् शोथः संसवेत् स पूयसावः कथितः । तथाहि—‘पाकात् सन्धौ संसवेद्यस्तु पूयं पूयसावो

नैकरूपः प्रदिष्टः’ इति । कृमिग्रन्थिरिति । नानारूपाः कृमयो ग्रन्थि च पक्ष्मसन्धावेव कुर्वन्ति, तेन कृमि-ग्रन्थिरिति प्रतीतः । यतः—‘कृमिग्रन्थिर्वर्त्मनः पक्ष्म-णश्च कण्डूं कुर्युः कृमयः सन्धिजाताः । नानारूपा वर्त्मशुक्लान्तसन्धौ चरन्त्यन्तर्लोचनं दूषयन्तः’ इति । विदेहे तु पूयादिदर्शनात् सन्निपातजोऽयं विकारः । तदुक्तम्—‘ततस्ते पूयसंसृष्टाः पतन्ति कृमयस्तथा । लक्षणैर्विविधैर्युक्ताः संनिपातसमुच्छ्रिताः । कृमिग्रन्थि तु तं विद्योद्दिहिनां नेत्रदूषणम्’ इति । उपनाह इति । तथाच—ग्रन्थिर्नाल्पो दृष्टिसन्धावपाकी कण्डूप्रायो नीरुजस्तूपनाहः’ इति । विदेहे तु वातश्लेष्मजन्यत्वे पित्तश्लेष्मोद्रेकात् श्लेष्मोपनाह इति व्यपदेशः । यदु-क्तम्—‘वायुः श्लेष्माणमादाय दृष्टिसन्धौ व्यवस्थितः । अरुणं कठिनं ग्रन्थि जनयत्यल्पवेदनम् । श्लेष्मोपनाहं तं विद्यात् सावात् वक्ष्याम्यतः परम्’ इति । अल-जीति । पर्वणीकाऽधिकरणे दर्शिता, सा तत्रैव ज्ञात-व्येति । पूयालस इति । ‘पक्वः शोथः सन्धिजातः सतोदः स्ववेत्पूयं पूति पूयालसारुयः’ इति । सन्धि-रत्र नासामनुनेत्रान्तः कनीनसन्धिरित्युच्यते । तथाच निम्निः—‘शोथक्लेदसमाविष्टं तोदभेदसमाकुलम् । पूयालसं तु तं विद्यात् सन्धौ कानीनके नृणाम्’ इति । इति नयनसन्धिगतरोगा उक्ताः ॥

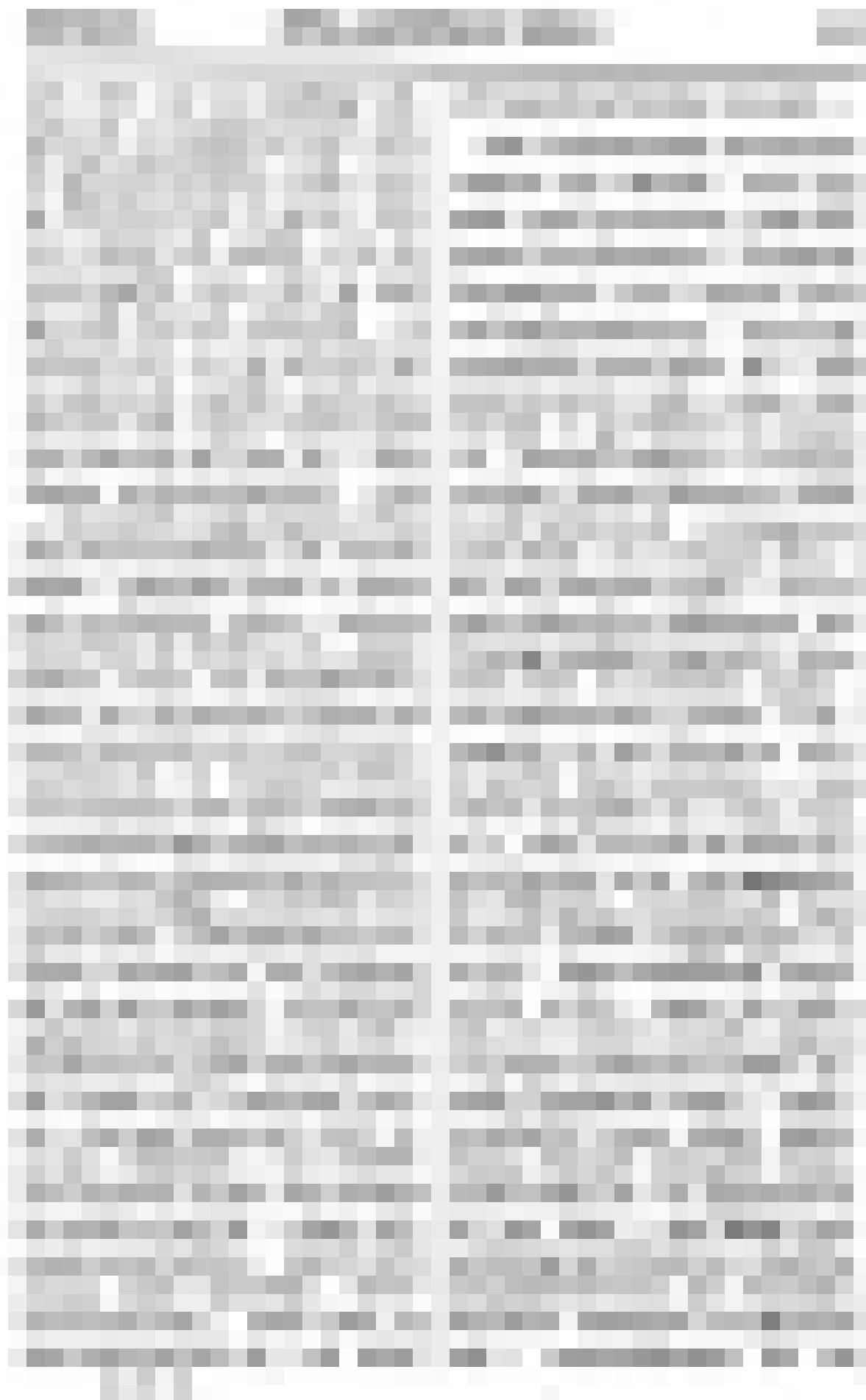
इदानीं शुक्लभागगतरोगान् बुधैः प्रोक्तानाह—चतु-र्नवति नेत्ररोगसंख्याविवरणविषयात् शुक्लगतरोगा अत्र त्रयोदश कथिताः । सिरोत्पातसिराहर्षौ द्वावत्र रोगौ कथितौ । तावेव माधवसंग्रहे तु सर्वाक्षिरोगान्त-र्गतौ पठितौ । तस्मात् तत्रैकादश शुक्लजा इत्यर्थः । अत्राचार्येण तु शुक्लभागे सिरागतदोषविकृतभावाद्दु-काविल्यदोषः । यतः सिराणामुत्पात उपद्रवः स च दोषविशेषाद् भवति इत्यभिप्रायः । सिरोत्पातः सिरा-हर्षोऽपि । यदुक्तम्—‘अवेदना वापि सवेदना वा यस्याक्षिराज्यो हि भवन्ति ताम्राः । मुहुर्विरज्यन्ति च याः स तादृग्व्याधिः सिरोत्पात इति प्रदिष्टः’ इति । सिराहर्षः प्रसिद्ध एव । यतः—‘मोहात्सिरोत्पात उपेक्षितस्तु जायेत रोगः स शिराग्रहर्षः । ताम्राभमस्त्रं स्रवति प्रगाढं तथा न शक्नोत्यभिवीक्षितुं च’ इति । सिराजाल इति । यत्रानुलोमविलोमस्थितानां शिराणां विरचितत्वेन जालसेवाकृतिर्दृश्यते स सिराजालः कथितः । तथाहि—‘जालाभः कठिनसिरो महान्

सरक्तः संतानः स्मृत इह जालसंज्ञितस्तु' इति । शुक्तिक इति । यत्र जलशुक्तिनिभा बिन्दवो भवन्ति, तेन शुक्तिक इति नेत्ररोगविशेषः । तथाहि—'श्यावाः स्युः पिशितनिभाश्च बिन्दवो ये शुक्त्याभाः सितनि-यताः स शुक्तिसंज्ञः' इति । शुक्लमेति । सम्यक् श्वेत-भावत्वात् शुक्लमेति । तद्यथा—'संश्वेतं मृदु शुक्लार्मं शुक्ले तद्वर्धते चिरात्' इति । अधिमांसमेति । यत्र यकृन्निभमर्म भवति । यतः—'पृथु मृद्वधिमांसार्मं बहुलं वा यकृन्निभम्' इति । प्रस्तार्यमेति । प्रस्तारि प्रस्तरण-शीलं यत्रार्मं भवति । यदुक्तम्—'प्रस्तार्यमं तनुस्तीर्णं श्यावं रक्तनिभं सिते' इति । पिष्टक इति । पिष्टवत् पिष्टकस्तेन धूत्यादिव्याप्तादर्शतुल्यमित्यर्थः । तद्यथा—'श्लेष्ममासुतकोपेन यच्छुक्ले मांसमुन्नतम् । पिष्टवत् पिष्टकं विद्यान्मलाक्तादर्शसन्निभम्' इति । शिरायाश्चि-पिकमिति । शुक्लभागस्थिताः पिडका यदा शिरावृता भवन्ति तदा शिराचिपिपिटं कथितम् । एतदेवान्यत्र शिराजाः पिडका इति प्रतिपादितम् । यतः—'शुक्लस्थाः सितपिडकाः सिरावृता यास्ता विद्यादसितसमीपजाः शिराजाः' इति । एके सिरायाश्चिपिपिटं चैवेत्यस्य स्थाने शिरायाः पिडकाश्चैवमिति पठन्ति तत्रापि स एवार्थः । कफग्रन्थितक इति । यत्र नयनशुक्लभागे वारिविन्दु-सदृशा मनागुच्छ्रनता भवति । यदुक्तम्—'कांस्याभोऽमृदु-रथ वारिविन्दुकल्यो विज्ञेयो नयनसिते बलाससंज्ञः' इति । बलाससंज्ञ इत्यत्र पदैकदेशवृत्तिवाद्बलासग्रथितमित्य-भिधानम् । तथाच विदेहः—'मारुतोत्पीडितः श्लेष्मा शुक्लभागे व्यवस्थितः । जलविन्दुरिवोच्छ्रानोऽमृदुः शोफः समुद्भवेत् । बलासग्रथितं नाम नीरुजं वृत्तमण्डलम्' इति । अर्जुन इति । यत्र शुक्लभागे रक्तविन्दुरिवोच्छ्रानो मृदुर्विन्दुरेको भवति सोऽर्जुनसंज्ञः । तद्यथा—'एको यः शशरुधिरपमश्च बिन्दुः शुक्लस्थो भवति तमर्जुनं वदन्ति' इति । स्नाय्वमेति । इदं च प्रस्तार्यम्लोद्भवं भवति । यतः—'स्थिरं प्रस्तारि मांसाढ्यं शुष्कं स्नाय्वर्मं पञ्च-मम्' इति । विदेहेऽप्येवमेव । यथा—'प्रस्तारिणो-ऽर्मणः स्नावं निरुणद्धि यदाऽनिलः । विना स्नावं विशुष्कं तत् स्नाय्वमेति च तद्विदुः' इति । अधिमांस इति । मांसस्योपचयादत्राधिमांससंज्ञः । तन्त्रान्तरे त्वयमेव रक्तजत्वात् रक्तमेति संज्ञयाऽभिहितः, एकपटल-स्थानगतत्वान्मांसरक्तयोः । तथाहि—'पद्माभं मृदु रक्तार्मं यन्मांसं चीयते सिते' इति । इति पूर्वोक्तप्र-शा. सं. १६

कारेण शुक्लगतरोगास्त्रयोदशसंख्या उक्ता इत्यर्थः ॥

तथेति । नेत्ररोगगणनाप्रस्तावे कृष्णभागगतरोगाः पञ्चसंख्यका अधुना प्रतिपाद्यन्ते । तत्रादौ शुद्धशु-क्लमिति । शुक्लमत्र पुष्पशब्दवाच्यम् । फुलीति लोके । शुद्धत्वमत्र साध्यतमत्वादव्रणत्वाच्च । अतस्तन्त्रान्तरे-ऽव्रणशुक्लमित्युच्यते । तद्यथा—'स्यन्दात्मकं कृष्णगतं सदोषं शङ्खेन्दुकुन्दप्रतिमावभासम् । वैहायसाभ्रप्रति-मप्रकाशमथाव्रणं साध्यतमं वदन्ति' इति । एतदेव कृच्छ्रसाध्यम् असाध्यं च भवति । तद्यथा—'गम्भी-रजातं बहुलं च शुक्लं विरोत्थितं चाथ वदन्यसा-ध्यम् । विच्छिन्नमध्यं पिशितावृतं वा चलं शिरासू-क्ष्ममदृष्टिकृच्च । द्वित्वगगतं लोहितमन्ततश्च विरोत्थि-तं चाऽपि विवर्जनीयम्' इति । अन्यादृशमप्यसाध्यं प्रसङ्गतो लिख्यते । यथा—'उष्णाश्रुपातः पिडका च पीता यस्मिन् भवेन्मुद्गनिभं च शुक्लम् । तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचिदन्यच्च यत् तित्तिरिपक्षतुल्यम्' इति । शिराशुक्लं तु माधवेनासाध्यशुक्लवस्थायां पठितम् । यतस्तत्र चत्वार एव कृष्णगतरोगाः संगृहीताः । अनेन चिकित्सोपयोगवशात् पृथग्गणितं न दोषः । क्षतशुक्लमिति । क्षतं प्रहारः तथैव शुक्लं यत्र दृश्यते । येन सूच्यग्रेणेव छिन्नाभं भवतीत्यभिप्रायः । तस्मात् तन्त्रान्तरे सव्रणशुक्लमिति संज्ञा । तथाहि—'निमग्न-रूपं तु भवेद्धि कृष्णे सूच्येव विद्धं प्रतिभाति यद्वै । स्नावं सवेदुष्णमतीव यच्च तत् सव्रणं शुक्लमुदाहरन्ति' इति । विदेहेऽप्युक्तम्—'रक्तराजीनिभं कृष्णं छिन्नाभं यत्र लक्ष्यते । सूच्यग्रेणेव तच्छुक्लमुष्णाश्रुसावि सव्र-णम्' इति । अस्यासाध्यावस्थावशेनाऽपि एतादृशल-क्षणाग्नितं साध्यमेव । यदुक्तम्—'दृष्टेः समीपे न भवेत्तु यच्च न चावगाढं न च संसवेच्च । अवेदनं वा न च युग्मशुक्लं तत् सिद्धिमायाति कदाचिदेव' इति । अजकेति । अजापुरीषसदृशं यद्भवति । तथाहि—'अजापुरीषप्रतिमो रुजावान् सलोहितो लोहितपि-च्छिलाश्रुः । विगृह्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति तच्चाजका-जातमिति व्यवस्येत्' इति । अत्र तृतीयत्वगगतत्वान्मे-दसः प्रचयो बोद्धव्यः । यदुक्तं विदेहे—'कृष्णे-ऽक्षोर्यद्भवेच्छुक्लं छागलीविदसमप्रभम् । सान्द्रपिच्छि-लरक्ताश्रुस्तृतीयस्त्वगगताजका' इति । सिरासङ्गश्चेति । नेत्रगतसिराणां सङ्गोऽप्रवृत्तिर्यत्र तेनाऽक्षिपाकात्ययो भवति । तस्मादन्यत्राक्षिपाकात्यय इति नाम्ना

प्रसिद्धः । तथाहि—‘श्वेतः समाकामति सर्वतो हि दोषेण यस्यासितमण्डलं तु । तमक्षिपाकालयमक्षिरोगं सर्वात्मकं वर्जयितव्यमाहुः’ इति । अक्षिपाकालयः पुरतो वक्ष्यमाणसर्वगतरोगे गणितः । तस्मात् शिरा-सङ्गोऽत्र असाध्यकृष्णगतरोगविषये द्रष्टव्य इति समीचीनः पक्षः । एवं पञ्च कृष्णगता रोगाः प्रोक्ताः ॥

अथ षड्विधं काचमाह—काचं त्विति । काचं तु लिङ्गनाशस्य भेद एवेत्येके । यतः—‘स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिका काचसंज्ञितः’ इति । नेत्राणां पटलभेदादपि तृतीयपटलगतं काचमित्युच्यते । यतः—‘तृतीये पटले काचं चतुर्थे नीलिकाह्वयम्’ इत्यादि । कैश्चित्तिमिरादीनां निदानपरंपरयाऽवस्था दर्शिता । तथाहि—‘तिमिरं रागतां याति रागः काचत्वमेव च । काचात् संजायते नीली तदान्धो जायते नरः’ इति । अत एवाह माधवः—‘साध्यमप्रतिरागं स्यात् तिमिरं हि क्रियावतः । याप्यं संप्राप्य रागं स्याद्दुर्ज्यं पटलतां गतम्’ इति । पटलानां कथनं दृष्टिगतरोगे दर्शयिष्यामः । षड्विधत्वमस्य दोषविशेषाद्भवति । यदाह विदेहः—‘यथास्वं रज्यते दृष्टिर्दोषैस्त्रिपटलस्थितैः । चतुर्थपटलप्राप्तैर्मण्डलं त्यज्यते तु तैः’ इति । एकजातीयतया त्रिचतुःपटलगतानां रोगाणां तिमिरकाचनीलिकासंज्ञितानां दोषभेदाः षट्संख्या एव बोद्धव्याः । तेषां स्वरूपं वक्ष्यमाणतिमिरे दर्शयिष्यामः । रोगोऽपि तन्त्रान्तरे षड्विधः प्रतिपादितः दोषविशेषभेदात् । प्रसङ्गतोऽपि तानाह । तथाहि—‘रागोऽरुणो मारुतजः प्रदिष्टो म्लायी च नीलश्च तथैव पित्तात् । कफात् सितः शोणितजः सरक्तः समस्त-दोषप्रभवो विचित्रः’ इति ॥ अत्रापि तिमिरसंबन्धी परिम्लायी षष्ठो ज्ञातव्यः ।

तिमिराणीति । तिमिरं तु दृष्टिनाशस्य मूलमिति प्रसिद्धम् । यदुक्तम्—‘मूलं दृष्टिविनाशस्य तिमिरं समुदाहृतम् । ऋषिभिस्त्वरितं तस्मात् तस्य कुर्याच्चिकित्सितम्’ इत्यादि । तस्मात्तदेव तिमिरं पटलेषु दोषवर्णभेदेन रागकाचनीलादिसंज्ञं भवति तत् पूर्वं दर्शितमेव । तदेतच्च नानारूपं भवति नानाकृतिरूपदर्शनात् । ‘एकदेशे तु यो दोषो दृष्ट्यां तिष्ठति पीडितः । यत्संस्थानः स भवति तादृशं तेन पश्यति’ इति । एकद्वित्रिचतुर्थपटलगतलिङ्गा माधवसंग्रहे ज्ञातव्याः । ग्रन्थगौरवभयाच्चात्र लिखिताः । षड्वि-

धस्तु रूपभेदो लिख्यते । यथा—‘तत्र वातेन रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति । अरुणाभानि कृष्णानि व्याविद्वानीव मानवः’ इति । पित्तेन रूपमाह—‘पित्तेनादिलखद्योतशक्रचापतडिदुणान् । नृत्यतश्चैव शिखिनः सर्वं नीलं च पश्यति’ इति । कफेन रूपमाह—‘कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च । पश्येत्सूक्ष्माणि चात्यर्थं व्यभ्रमेवाभ्रसंघवम् । सलिलप्लावितानीव परिजाज्वानि मानवः’ इति । कैश्चिदन्यथा कफलक्षणानि पठितानि । यदुक्तम्—‘गौरवामरगौराणि श्वेताभ्रमिव तानपि । यत्र पश्येदसूक्ष्माणि कफाच्चैवाभ्रसंघवम्’ इति । संसर्गरूपमाह—‘संसर्गोऽत्र पित्तरक्तयोः कथितः । तेन तन्त्रान्तरे परिम्लायिपित्तसंज्ञः । तिमिरं संसर्गशब्देनाह । तथाचोक्तम्—‘पित्तं कुर्यात् परिम्लायि मूर्च्छितं रक्ततेजसा । पीता दिशस्तु खद्योतान् भास्करं चापि पश्यति । विकीर्यमाणान् खद्योतैर्वृक्षांस्तेजोभिरेव च’ इति । परिम्लायितिमिरे लक्षणान्तरमप्याह—‘अरुणं मण्डलं दृष्ट्यां स्थूलकाचारुणप्रभम् । परिम्लायिनि रोगे स्यान्म्लायि नीलं च मण्डलम्’ इति । मिलितरक्तपित्ताभ्यामित्येके । यदुक्तम्—‘विदधाति परिम्लायि पित्तं रक्तेन संगतम् । तेन पीता दिशः पश्येदुद्यन्तमिव भास्करम्’ इत्यादि । रक्तेन रूपमाह—‘पश्येद्रक्तानि रक्तेन विविधानि तमांसि च । हरितान्यथ कृष्णानि पीतान्यपि च मानवः’ इति । संनिपातेन रूपमाह—‘संनिपातेन चित्राणि विभ्रुतानीव पश्यति । बहुधा च द्विधा वापि सर्वाण्येव समन्ततः । हीनाधिकाज्ञान्यथवा ज्योतीर्ष्यपि च मानवः’ इति ॥

लिङ्गेति । लिङ्ग्यते ज्ञायतेऽनेनेति लिङ्गशब्देन दृष्टिरुच्यते, तस्य नाशो लिङ्गनाशः । यदुक्तम्—‘रूपाणां लिङ्गनाशालिङ्गं तन्नाशो लिङ्गनाशकः’ इत्यादि । नाशस्तु तिमिरेणैव दृष्टेः सर्वतोऽवरोधात् प्रतिपादितः । तथाहि—‘तिमिरारुणः स विज्ञेयश्चतुर्थः पटलं गतः । रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम् । अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरुडे महागदे । चन्द्रादिलौ सनक्षत्रावन्तरिक्षे च विद्युतः । निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति’ इति ॥ वातादिदोषभेदाः षट् ये तिमिरे दर्शितास्त एवात्रैव ज्ञातव्या इत्येके, एकपटलगतदोषसाधर्म्यात् । अन्ये तु वक्ष्यमाणमण्डलगतलक्षणानि मन्यन्ते, तान्यस्यैवाग्रे लिखितानि । सप्तमो भेदस्तु संसर्गः कथ्यते । स तु बाह्यगताभ्यां निमित्तानिमित्ता-

THE
JOURNAL
OF
THE
ROYAL
ANTHROPOLOGICAL
INSTITUTE

VOL. LXXV. PART 1.
1945.

THE
JOURNAL
OF
THE
ROYAL
ANTHROPOLOGICAL
INSTITUTE

THE
JOURNAL
OF
THE
ROYAL
ANTHROPOLOGICAL
INSTITUTE

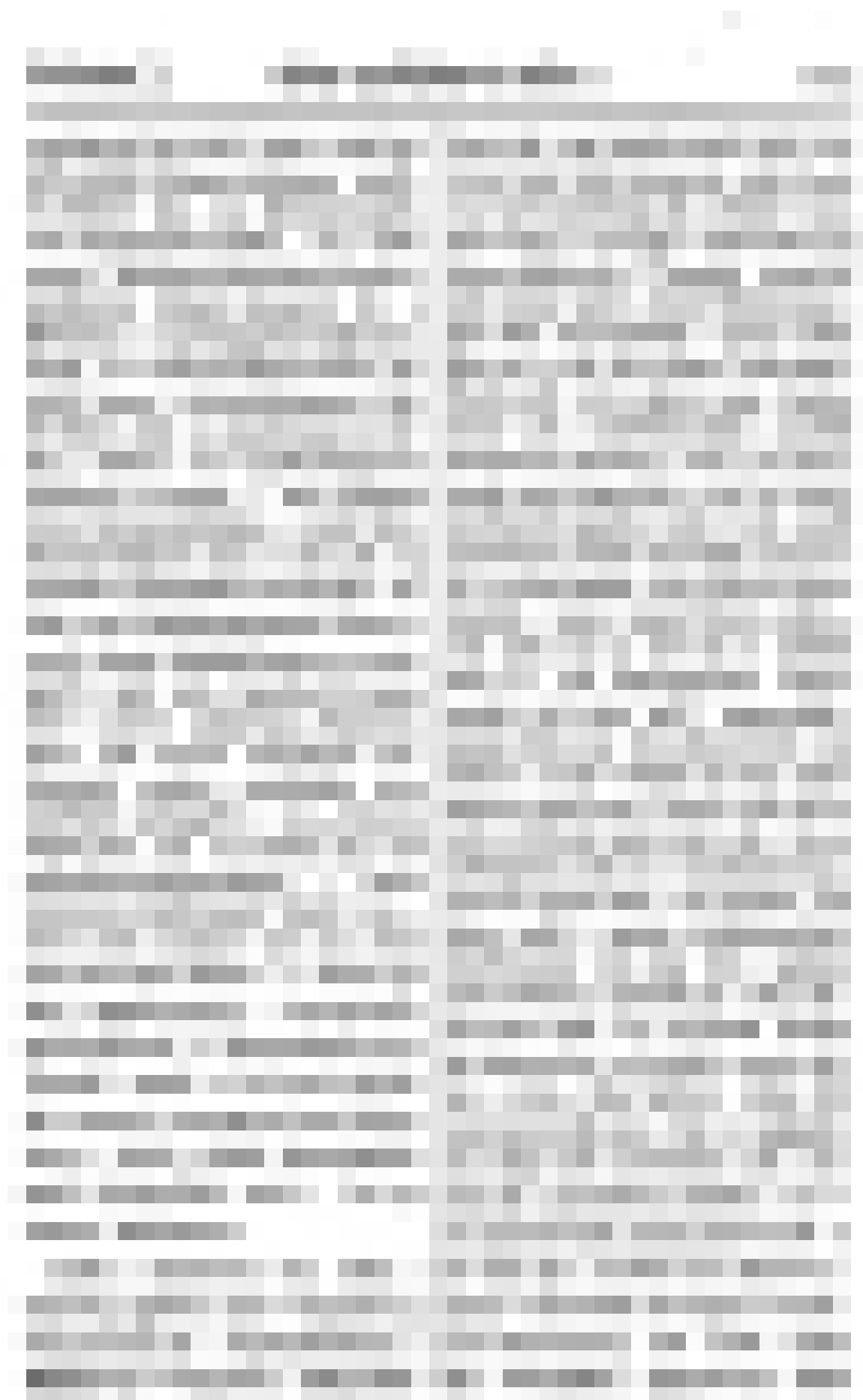
VOL. LXXV. PART 2.
1945.

THE
JOURNAL
OF
THE
ROYAL
ANTHROPOLOGICAL
INSTITUTE

गन्तुकभेदाभ्यां द्विधा भवति । तद्यथा—‘बाह्यौ पुनर्द्वाविह संप्रदिष्टौ निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च’ इत्यादि । तत्र निमित्ततो द्विधा, एकः शिरोऽभितापाद्भवति, अपरो लगुडादीनामभिघातनिमित्तः । यतः—‘निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापाज्ज्ञेयस्त्वभिध्यन्दनिर्दर्शनश्च’ इत्यादिवचनात् शिरोऽभि सर्वतस्तप्यते येन स शिरोऽभितापः । स तु विषकुसुमादिगन्धवाहिपवनस्पर्शनादिः, तेन मस्तकोपघातान्नेत्रगतरक्तप्रकोपः दृष्टि-शक्तेरपि व्याघातः । अभिघातनिमित्तजमाह—‘विदीर्यते सीदति हीयते वा नृणामभीघातहता च दृष्टिः’ इति । निमित्तजो यथा—‘सुरर्षिगन्धर्वमहोरगाणां संदर्शनेनाऽपि च भास्करस्य । हन्येत दृष्टिर्मनुजस्य यस्य स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः ॥ तत्राक्षि विस्पष्टमिवावभाति वैडूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः’ इति । ननु विमलेत्यनेन दोषजनिततिमिररागकाचादिरहिता दृष्टिर्भवति, तत्कथं भौतिकेन्द्रियस्यादुष्टस्यापि शक्तिनाशः ? उच्यते—‘देवादयो भौतिकेन्द्रियमदूषयन्त एव शक्तिमुपगन्ति । यदुक्तं चरके—‘देवादयोऽष्टौ हि महानुभावान् दूषयन्तः पुरुषस्य देहम् । विशन्त्यदृश्यास्तरसा यथैव छायातपौ दर्पणसूर्यकान्तौ’ इति । लिङ्गनाशेऽपि कालादिना वातादिदोषस्यैव क्षयात् कदाचिदर्शनं भवतीत्याहुः । यतः—‘दोषक्षयात् कदाचित् स्यात् स्वयं तत्र प्रदर्शनम्’ इति । अन्ये कर्मसंस्तारितवातादिदोषक्षयादित्याहुः । तेषामेव मण्डलगतरागः केषांन्विज्ञापनार्थं लिख्यते यथा—‘अरुणं मण्डलं वाताच्चञ्चलं परुषं तथा । पित्ततो मण्डलं नीलं कांस्याभं पीतमेव च ॥ श्लेष्मणा बहुलं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् । चलत्पद्मपलाशस्थः शुक्रो बिन्दुरिवाम्भसः ॥ संकुचत्यातपेऽत्यर्थं छायायां विरसत्यपि । मृद्यमाने च नयने मण्डलं तद्विसर्पति’ इति । रक्तजमाह—‘प्रवालपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकम् । दृष्टिरागो भवेच्चित्रो लिङ्गनाशस्त्रिदोषजे’ इत्यादि । वैध्यविषयनिमित्तं कथ्यते । ‘वैध्य एष कफात्मकः’ इत्यादिवचनात् ॥

अष्टधेति । दृष्टिमण्डलगता रोगाः कथिताः । दृष्टिप्रमाणं तु सुश्रुतेनोक्तं तद्यथा—‘मसूरदलमात्रं तु पञ्चभूतप्रसादजम्’ इति । मसूरार्धदलमित्यभिप्रायः । मितिरमप्याह—‘पञ्चभूतात्मिका दृष्टिर्मसूरार्धदलो-

न्मिता’ इति । तस्यां चत्वारि मण्डलानि सन्ति । रसरक्ताश्रयं बाह्यं, द्वितीयं मांसरक्ताश्रयं, तृतीयं मेदःश्रयं, चतुर्थं कामलास्थितम् इति । एतेषामेव च पटलसंज्ञां जानीयात् । तदुक्तं सुश्रुते—‘तेजोजलाश्रितं बाह्यं तेष्वन्यत् पिशिताश्रयम् । मेदस्तृतीयं पटलमाश्रितं त्वस्थि चापरम्’ इत्यादि । तेष्वदौ पित्तविदग्धमाह । दुष्टेन पित्तेन विदग्धदृष्टिर्भवति । यदुक्तम्—‘पित्तेन दुष्टेन सदा तु दृष्टिः पीता भवेद्यस्य नरस्य किञ्चित् । पीतानि रूपाणि च तेन पश्येत् स मानवः पित्तविदग्धदृष्टिः’ इति । अम्लपित्तविदग्धमिति । अम्लपित्ते वमनविषयत्वात् दृष्टेरभिघातः । वमनं तु कफं विना न संभवति तस्मात् तन्त्रान्तरेऽपि—‘तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टिस्तान्येव शुक्लानि च मन्यते सः’ इति । अत्रापि दाहशक्तिकत्वात् श्लेष्मणि कफाम्लसंज्ञेति व्याख्यानयन्ति । उष्णविदग्धकमिति । उष्णं घर्मादिकं तेन विदग्धदृष्टिर्भवति । अतएव तन्त्रान्तरे दिवान्धः कथितः । ‘प्राप्ते तृतीयं पटलं तु दोषे दिवा न पश्येन्नशि वीक्षते च । रात्रौ सशीतानुगृहीतदृष्टिः पित्ताल्पभावादपि तानि पश्येत्’ इति । नकुलान्ध्यमिति । नकुलस्य दृष्टिरिव यस्य दृष्टिः प्रतिभासते वर्णेन यथा यस्येत्यर्थः । तथाहि—‘विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टिर्दी-षाभिपन्ना नकुलस्य तद्वत् । चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत् स वै विकारो नकुलान्ध्यसंज्ञः’ इति । दिवा स पश्येदित्युक्तत्वात् रात्रौ तथा न पश्यतीत्यवगन्तव्यम् । धूसरान्ध्यो धूमदर्शी कथितः, यतो धूमाकुलान् सर्वभावान् पश्यति । यदुक्तम्—‘शोकज्वरायासशिरोऽभितापैरभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः । धूम्रांस्तथा पश्यति सर्वभावान् स धूमदर्शीति नरः प्रदिष्टः’ इति । दिवा धूम्रान् पश्यति, ननु रात्रौ पित्तस्य क्षीणत्वात् इति व्याख्यानयन्ति । रात्र्यन्धमिति । रात्र्यन्धं प्रसिद्धम् । तद्यथा—‘त्रिषु स्थितोऽल्पः पटलेषु दोषो नक्तान्ध्यमापादयति प्रसह्य । दिवा स सूर्यानुगृहीतदृष्टिः पश्येत्तु रूपाणि कफाल्पभावात्’ इति । ह्रस्वदृष्टिक इति । ह्रस्वरूपदर्शनात् ह्रस्वदृष्टिकः । यतः—‘यो ह्रस्वजाड्यो दिवसेषु कृच्छ्रात् ह्रस्वानि रूपाणि च तेन पश्येत्’ इति । अत्र पीतो रागो दृष्टिमध्यगतः । यदुक्तम्—‘दृष्टिमध्यस्थिते दोषे महद्भ्रमं च पश्यति । रात्रौ पित्ताल्पभावत्वात् तानि रूपाणि पश्यति’ इति । गम्भीरदृष्टिरिति । यदुष्टिरभ्यन्तरतः संकुच्य-

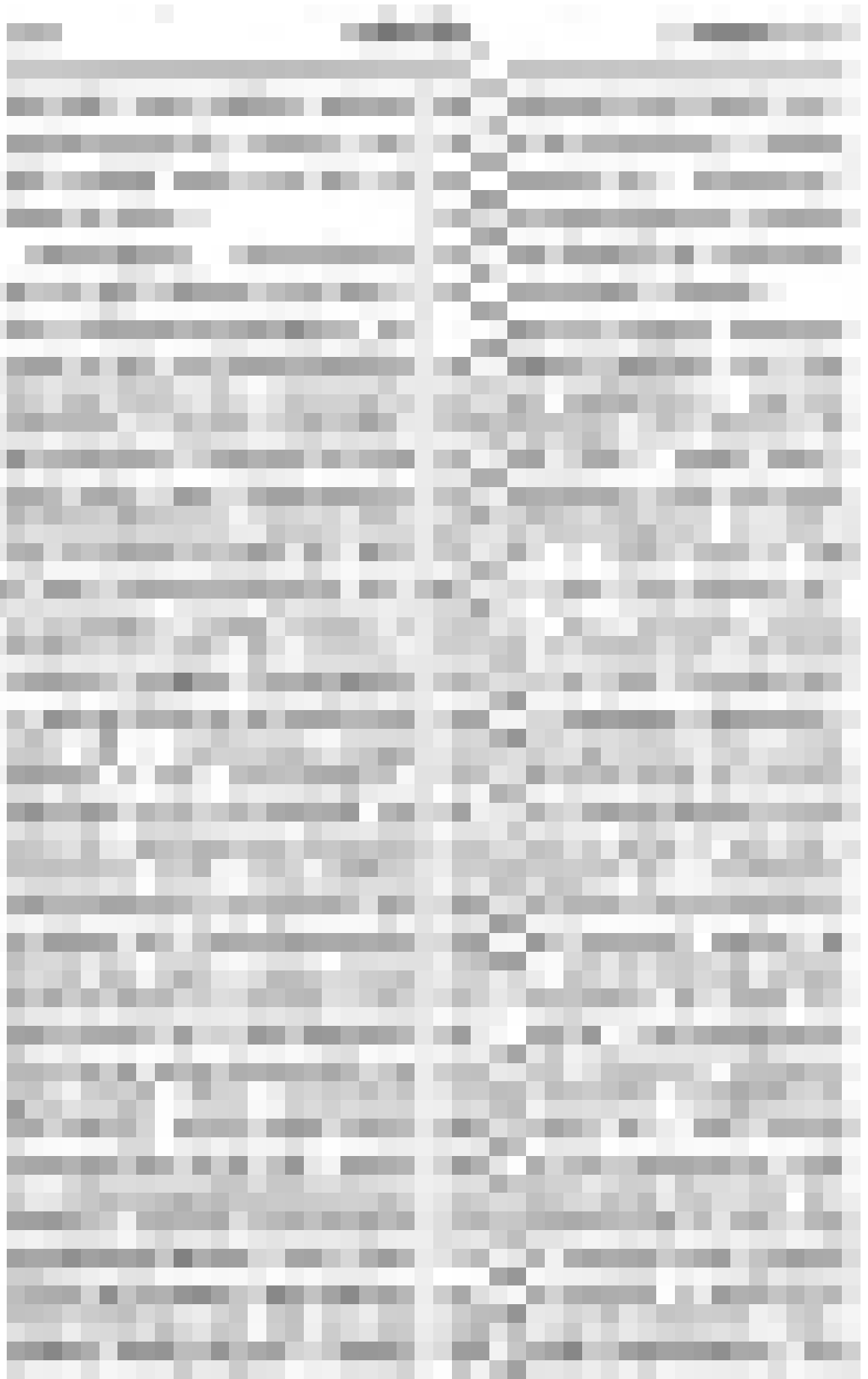

विरूपा भवति । तद्यथा—‘दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा संकुच्यतेऽभ्यन्तरतस्तु याति । रुजावगाढा च तम-
क्षिरोगं गम्भीरकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः’ इति । एते
दृष्टिगता रोगा दर्शिताः ॥

सर्वनयनरोगहेतुत्वात् सर्वनयनगतोऽभिष्यन्द
इति । यतः सुश्रुते—‘सर्वनेत्रगताः सप्तदश गदिताः ।’
तद्यथा—‘चत्वारोऽभिष्यन्दाश्चत्वारोऽधिमन्थाः, नेत्र-
पाकादयो नव’ इति । अत्र चिकित्साविशेषदोषविशेष-
भेदाच्च पृथक् लिखितो न दोषः । ससंरम्भपाकान्वि-
तोऽभिष्यन्दरोगः, स चतुःप्रकारो भवति दोषभेदेन ।
तेषु वाताभिष्यन्दमाह—‘वाताभिव्याप्ते नेत्र ईदृशानि
लक्षणानि भवन्ति । तद्यथा—‘निस्तोदनस्तम्भनरोम-
हर्षसंघर्षपारुष्यशिरोऽभितापाः । विशुष्कभावः शिशि-
राश्रुता च वाताभिपन्ने नयने भवन्ति’ इति । पित्तज-
माह । तद्यथा—‘दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा धूमा-
यनं बाष्पसमुच्छ्रयश्च । उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च
पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति’ इति । कफजमाह—
‘उष्णाभिनन्दा गुरुताक्षिशोथः कण्डूपदेहावतिशीतता
च । स्रावो मुहुः पिच्छिल एव चापि कफाभिपन्ने नयने
भवन्ति’ इति । रक्ताभिष्यन्दमाह—‘ताम्राश्रुता
लोहितनेत्रता च नाड्यः समन्तादतिलोहिताश्च ।
पित्तस्य लिङ्गानि तु यानि तानि रक्ताऽभिपन्ने नयने
भवन्ति’ इति । अप्रतिक्रियमाणत्वात् द्वैरभिष्यन्दैरेव
चत्वारोऽधिमन्था जायन्ते । तथाहि—‘वृद्धैरेतैरभि-
ष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम् । तावन्तस्त्वधिमन्थाः स्युर्न-
यने तीव्रवेदनाः’ इति । शिरसोऽर्धवेदनाजनकत्वाच्चा-
भिष्यन्दतो भिन्नः संगृहीतः । यदुक्तम्—‘उत्पाद्यत
इवात्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा । शिरसोऽर्धं च तं विद्या-
दधिमन्थं खलक्षणैः’ इति । न केवलं तीव्रवेदनादिका-
रित्वात् भिन्न एव, अपि तु दृष्टिनाशकत्वादिति । तथा
हुक्तम्—‘हन्यादृष्टिं श्लैष्मिकः सप्तरात्रादधीमन्थो
रक्तजः पञ्चरात्रात् । षड्वरात्राद्वा वातिको वै निहन्या-
न्मिथ्याचारात् पैतिकः सद्य एव’ इति । कालावधि-
रत्र व्याधिस्वभावालङ्घनप्रतिलेपनादिविधानार्थमज्जना-
दिनिषेधार्थं च । तन्त्रान्तरेऽपि सामनिरामनेत्ररोगवि-
षयत्वाद्धेयोपादेयत्वं प्रतिपादितम् । तद्यथा—‘स्वेदप्र-
लेपित्कान्नं धूमो दिनचतुष्टयम् । लङ्घनं चाक्षिरोगाणा-
मामानां पाचनानि षट् । अज्जनं सर्पिषः पानं कषायं
शुभोजनम् । नेत्ररोगेषु सामेषु स्नानं च परिवर्जयेत्’

इति । सामनिरामलक्षणं प्रसङ्गतो लिख्यते । यथा—
‘उदीर्णवेदनं नेत्रं रागशोथसमन्वितम् । वर्षनिस्तोद-
श्लश्रुयुक्तमामान्वितं विदुः’ । निरामलक्षणमाह—
‘मन्दवेदनता कण्डूसंरम्भाश्रुप्रशान्तता । प्रशस्तवर्णता
चाक्ष्णोः संपक्वं दोषमादिशेत्’ इति । वातपित्तकफरक्त-
लक्षणान्यत्राभिष्यन्दोक्तानि च बोद्धव्यानि ॥

सर्वाक्षिव्यापकत्वात् सर्वाक्षिग्रहणं नचैकदेशसंभव-
त्वात् । अक्षिप्रमाणं तु सुश्रुतेनोक्तम्, यथा—‘विद्या-
द्व्यङ्गुलबाहुल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरसंमितम् । द्यङ्गुलं सर्वतः
सार्धं भिषङ्गयनबुद्धुदम् । वृत्तं च गोस्तनाकारं सर्व-
भूतगुणोद्भवम्’ इत्यादि । अष्टाविति अष्टभेदाः ।
तेष्वादौ वातविपर्ययमाह—‘पर्यायेण क्रमेण कदाचि-
द्भ्रुवोः कदाचिल्लोचनयोर्वायुस्तीव्ररुजं यत्र करोति स
वातविपर्ययः’ ॥ यदुक्तम्—‘वारंवारं च पर्येति
भ्रुवौ नेत्रे च मारुतः । रुजश्च विविधास्तीव्रा ज्ञेयो
वातविपर्ययः’ इति । अल्पशोफ इति । अल्पशोफो
नेत्रपाकभेदः सच शोथरहित इत्यर्थः । यतो नेत्रपाको
द्विधा भवति । एकः शोथजः अपरस्त्वशोथज इति ।
तथाचोक्तम्—‘कण्डूपदेहाश्रुयुतः पक्वोदुम्बरसन्निभः ।
संरम्भी पच्यते यस्तु नेत्रपाकः स शोथजः ॥ शोथही-
नानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशोथजे’ इति । अन्यतोवात
इति । यथा—‘यस्यावदुर्गणेशिरोहनुस्थो मन्यागतो
वाप्यनिलोऽन्यतो वा । कुर्याद्भुजं वै भ्रुवि लोचने च
तमन्यतोवातमुदाहरन्ति’ इति । अन्यतोवेत्यनेनोक्त-
प्रदेशादितरत्र पृष्ठेऽन्यत्र वा तस्य कारणस्यावस्थानम् ।
विदेहेऽप्युक्तम्—‘मन्यानामन्तरे वायुरुत्थितः पृष्ठ-
तोऽपि वा । करोति भेदं निस्तोदं शङ्खे चाक्ष्णोर्भ्रुवो-
स्तथा । तमाहुरन्यतोवातं रोगं दृष्टिविदो जनाः’
इति । पाकात्यय इति । यद्यपि सुश्रुतेऽक्षिपाकात्ययः
कृष्णभागगतरोगे पठितस्तथाप्यत्र सर्वासितमण्डल-
व्यापकत्वेन तीव्ररुजाकरत्वेन च शार्ङ्गधरेण सर्वा-
क्षिगतरोगे पठितो न दोषः । तद्यथा—‘संच्छाद्यते
श्वेतनिमेन सर्वं दोषेण यस्यासितमण्डलं तु । तमक्षि-
पाकात्ययमक्षिकोपं समुच्छ्रितं तीव्ररुजं वदन्ति’ इति ।
शुष्को नासाक्षिपाकेनोपहतमक्षि यत्र भवति । तथाहि
—‘यत्कूणितं दारुणरुक्षवर्त्म संदह्यते चाविलदर्शनं
यत् । सुदारुणं यत्प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं
तदक्षि’ इति । अयं रोगः सरक्तवातजन्यः । यदाह—
‘कूणितं खरवर्त्माक्षि कृच्छ्रोन्मीलाविलेक्षणम् । सदाहं

सासृजो वाताच्छुष्कपाकान्वितं वदेत्' इति । शोफ इति । शोफश्चात्र पाकभेदः, सशोथजनेत्रपाक इत्यर्थः । यतः सुश्रुतेऽपि द्विविधोऽक्षिपाकस्तद्यथा—'स्यन्दास्तु चत्वार इहोपदिष्टास्तावन्त एवेह तथाऽधिमन्थाः । शोफान्वितः शोफयुतश्च पाकावित्येव नेत्रे दश संप्रदिष्टाः' इत्यादि । अस्य लक्षणं कथिताल्पशोथे दर्शितम् । अध्युषित इति । अम्लभोजनोत्पत्तिकत्वादम्लाध्युषित इति प्रसिद्धः । यदुक्तम्—'श्यावं लोहितपर्यन्तं सर्वं चाक्षि प्रपच्यते । सदाहशोथं सस्त्रावमम्लाध्युषितमम्लतः' इति । हताधिमन्थ इति । सकलनयनशोषकत्वाद्वताधिमन्थः । यतः—'उपेक्षणादक्षि यदाधिमन्थो वातात्मकः सादयति प्रसह्य । रुजाभिरुग्भिरसाध्य एष हताधिमन्थः खलु नाम रोगः' इति । अयं रोगो दृष्टिनिर्गतलक्षणो विहित इति केचित् । तद्यथा—'अन्तर्गतक्षिराणां तु यदा वहति मारुतः । स तदा नयनं प्राप्य शीघ्रं दृष्टिं निरस्यति ॥ तस्यां निरस्यमानायां निर्मन्थन्निव मारुतः । नयनं निर्धमत्याशु शूलतोदाक्षिमन्थनैः' इत्ययं दृष्टिनिर्गमलक्षणः । नैवं, सकलाक्षिशोषो मन्थ इत्युक्तत्वात् सर्वाक्षिशोषे सर्वसंमतत्वात् प्रतीतः । यदुक्तमन्यत्रापि—'अथवा शोषयेदक्षि क्षीणतेजोबलादयम् । तत् पद्ममिव संशुष्कमवसीदति लोचनम् । हताधिमन्थं तं विद्यादसाध्यं वातकोपजम्' इति । एवं चतुर्नवतिनेत्ररोगा एकादशस्थानविशेषेण व्याख्याताः ॥ १५३-१६० ॥

गू०—इति चतुर्विंशतिवर्त्मजाः । अथ नव नेत्रसंधिजाः नव नयनसंधिभवा रोगास्ते जलस्त्रावादयः । अथ त्रयोदश सितभागगताः । तथा त्रयोदश रोगा बुधैः सितभागगताः शुक्रभागगताः प्रोक्ताः । ते सिरोत्पातादयः । अथ कृष्णगता रोगाः ते पञ्च एते शुद्धशुक्रादयः पञ्च कृष्णसमुद्भूताः प्रोक्ताः । अथ षड्विधकाचमाह—एवं वातादिभिः षड्विधं काचं ज्ञेयम् । षट् तिमिराण्याह—वातादिभिः षडेव तिमिराणि रोगा अष्टाविंशतिरुक्ताः ॥

अथ सप्त (संख्यः) लिङ्गनाश आह—'लिङ्गनाशः सप्तधा स्यात्स तु वातादिभिर्ज्ञेयः । उपसर्गेण कस्यचित्सम्बन्धेन संसर्गजः द्विदोषजन्यः । अथाऽष्टधा दृष्टिरोगानाह—'अष्टधा दृष्टिरोगाः स्युर्भवेयुस्ते पित्तविदग्धादयः । अथ चत्वारोऽधिमन्थाः, एवं चत्वारः

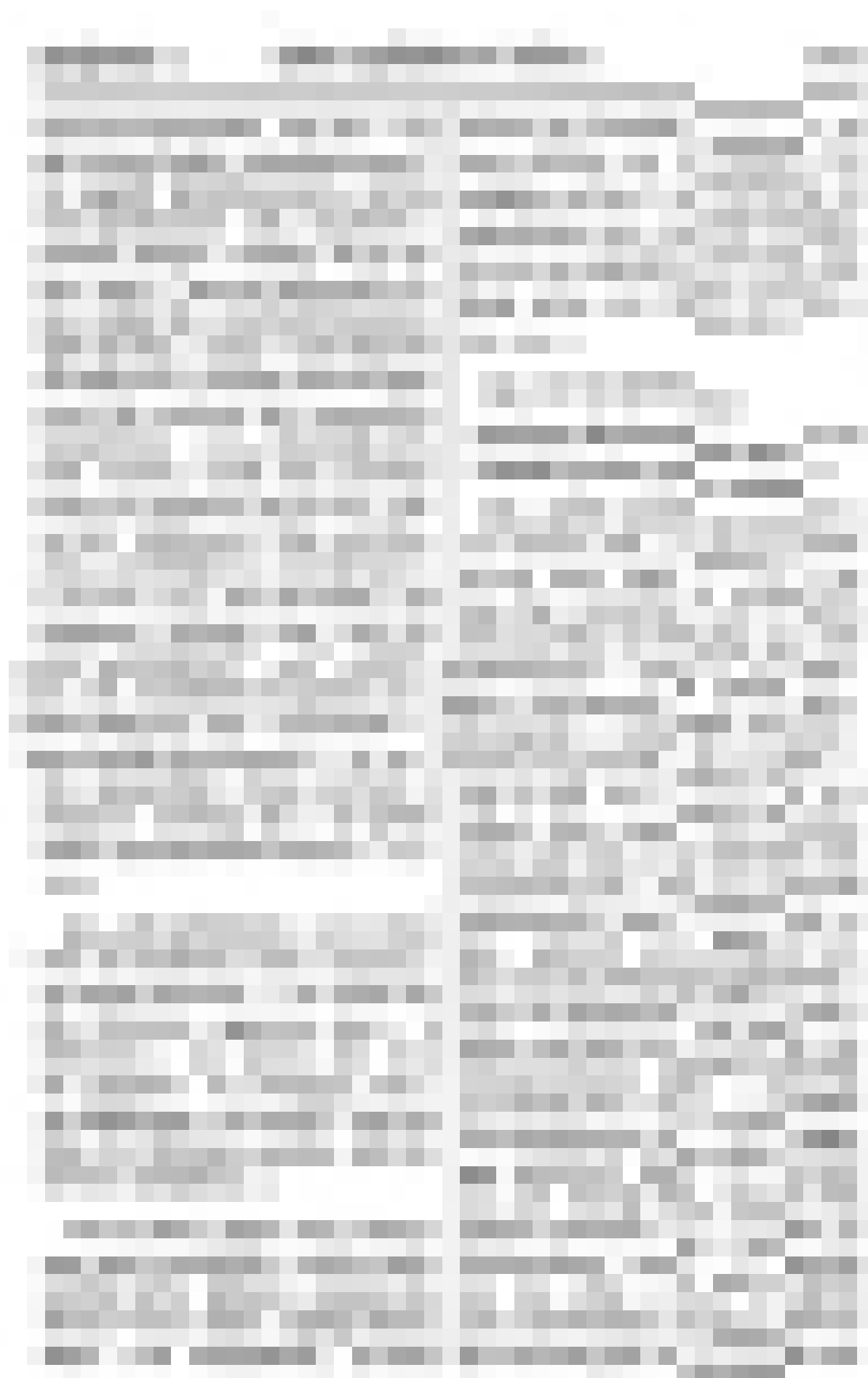
अधिमन्थाः स्युः ते वातादिभिः' अथाभिध्यन्दाः, एवं चत्वारः अभिध्यन्दाः स्युः ते रक्तादिभिर्ज्ञेयाः । अथ सर्वाऽक्षिरोगा अष्टौ स्युः ते तु वातविपर्ययादयः एवं चतुर्नवतिनेत्ररोगा उक्ताः । ननु निदाने षट्सप्ततिनेत्ररोगा उक्ता अत्र चतुर्नवतीति तत्कथं ? उच्यते—कस्मिन्चित्तन्त्रे अधिकाः प्राप्ता लिखिता अतो न दोषः ॥ १५३-१६० ॥

गू०—अथ पञ्च पुंस्त्वदोषानाह—

पुंस्त्वदोषास्तु पञ्चैव प्रोक्तास्तत्रेर्ष्यकः स्मृतः ॥ १७१ ॥

आसेक्यश्चैव कुम्भीकः सुगन्धिः षण्डसंज्ञकः ।

दी०—पुंस्त्वेति । पुंस्त्वदोषो नपुंसकशब्दवाच्यः । स च पञ्चप्रकारो भवति । तत्रेर्ष्यकमाह । अन्यव्यवायं दृष्ट्वा व्यवाये प्रवर्तते यः स ईर्ष्यकः । यदुक्तम्—'दृष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवाये यः प्रवर्तते । ईर्ष्यकः स तु विज्ञेयः सदा रोगविशारदैः' इति । दृग्योनिरपीर्ष्यकापरपर्यायः । तथापि तन्त्रान्तरे पठितो हेतुर्यथा—'ईर्ष्याभिभूतावपि मन्दहर्षौ ईर्षा रतेरेव वदन्ति हेतुम्' इति । आसेक्य इति । यः स्वभार्यया योन्यादिकं स्पृष्ट्वा संकल्पपूर्वकं प्रवर्तते स आसेक्यः । सुश्रुते तु—शुक्रं प्राश्य ध्वजदार्व्यं लभते यः स आसेक्यः कथितः । तदुक्तम्—'पित्रोरत्यल्पवीर्यत्वादसेक्यः पुरुषो भवेत् । स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोच्छ्रायमसंशयम्' इति । अत एवासेक्यनामायं षण्डो मुखयोन्यपरपर्यायः कथितः । कुम्भीक इति । यः पुरुषः स्वकीयपायौ अन्यपुरुषपार्श्वद्व्यवायं कारयित्वा पश्चात् स्त्रीषु विषये पुमान् प्रवर्तते स कुम्भीकः । सुश्रुते—'स्वे गुदेऽब्रह्मचर्याद्यः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्तते । कुम्भीकः स तु विज्ञेयो रोगो रोगविशारदैः' इति । गुदयोनिरयमपरपर्यायनाम्ना कथितः । अस्योत्पत्तिहेतुश्च तन्त्रान्तरे वर्णितः । यथा—'मातुर्व्यवायप्रतिमेन वकी स्याद्वीजदौर्बल्यतया पितुश्च' इत्यादि । गयदासस्तु कुम्भीकोत्पत्तौ हेतुमाह यथा—'अरजस्कां यदा नारीं श्लेष्मलस्तु व्रजेहतौ । अन्यासक्ता भवेत् प्रीतिर्जायते कुम्भीकस्तदा' इति । सुगन्धीति । यो योन्यादिगन्धमाग्राय ध्वजबलं लभते स सुगन्धीति नाम षण्डः कथितः । यदुक्तम्—'यः पूतियोनौ जायेत स सौगन्धिकसंज्ञितः । स योनिशेफसोर्गन्धमाग्राय लभते बलम्' इति । अयं सौगन्धिकोऽपि नासा-

योन्यपरपर्यायः । षण्डसंज्ञित इति । यः पुमान्
ह्याकृतिः स्त्रीचेष्टितश्च स्त्रीवदधोभूतः स्वमेदस्योर्ध्व-
प्रदेशे अपरपुरुषात् वीर्यच्युतिं कारयति स षण्डः,
उत्पत्तिविषयत्वात् । यदुक्तम्—‘यो भार्यायामृतौ
मोहादङ्गनेव प्रवर्तते । तत्र स्त्रीचेष्टिताकारो जायते
षण्डसंज्ञितः’ इति । अयं षण्डस्तु अरेताः कथितः ।
ईर्ष्याकादयश्चत्वारः सरेतस इत्युक्तत्वात् । तथाहि—
‘आसेक्यश्च सुगन्वी च कुम्भीकश्चेर्ष्यकस्तथा । सरेत-
सस्त्वमी ज्ञेया अशुकः षण्डसंज्ञितः’ ॥ १७१ ॥

गू०—पुंस्त्वदोषाः पञ्चैव स्युस्ते ईर्ष्याकादयः, एषां
लक्षणानि शरीरे प्रोक्तानि ॥ १७१ ॥

गू०—अथाऽष्टौ शुकदोषाः—

शुकदोषास्तथाष्टौ स्युर्वातापित्तात्कफेन च ॥ १७२ ॥

कुणपं चास्रपित्ताभ्यां पूयाभं श्लेष्मपित्ततः ।

क्षीणं च वातपित्ताभ्यां ग्रन्थिलं श्लेष्मवाततः ॥ १७३ ॥

मलाभं संनिपाताच्च शुकदोषा इतीरिताः ।

दी०—दोषैर्दुष्टं शुकं शुकदोष इत्युच्यते । तद्वृत्ताः
पुरुषा गर्भोत्पत्तौ न क्षमा इति । प्रयोजनं सुश्रुतव-
चनात् । यतः—‘वातपित्तश्लेष्मकुणपग्रन्थिपूतिपूयक्षी-
णमूत्रपुरीषरेतसः प्रजोत्पादने न समर्था भवन्ति’
इति । तत्र शुकं यदा अरुणकृष्णवर्णं भवति तोदभेदन-
विशेषान्वितं च भवति तद्वातदुष्टम् । पित्तदुष्टं तु
पीतनीलादिवर्णान्वितं ओषधोषवेदनाविशेषयुक्तं च ।
कफदुष्टं च श्वेतवर्णं कण्डूादिवेदनान्वितं च । कुणपं
चास्रपित्ताभ्यामिति । कुणपः शवः, तस्यैव गन्धो
यस्य शुकस्य भवति । सोऽपि रक्तेन पित्तेन भवति ।
अनल्पं च भवति । चकारात् शोणितवर्णं पित्तवेदनं
च । सुश्रुते त्वयं रक्तज इत्युक्तः, यतः—‘कुणपगन्धनल्पं
च रक्तेन’ इति । अत्र रक्तेनेति व्यपदेशो घृततैलदग्ध-
वत् । यतो रक्तस्यापि दोषा एव प्रदूषयितारः । तेना-
त्र अस्रपित्ताभ्यामिति ग्रहणं न दोषः । पूयाभं श्लेष्मपि-
त्तयोरेव इति । पित्तश्लेष्मभ्यां यद्वृषितं तद्वटितं पूय-
सदृशं शुकं भवति । वर्णवेदनाश्चात्र मिलितश्लेष्मपि-
त्तयोरेव बोद्धव्याः । क्षीणं च वातपित्ताभ्यामिति ।
कारणैः स्वमानादल्पीभूतम् । लक्षणं च यथा—
‘दौर्बल्यं सुखशोषश्च पाण्डुत्वं सदनं भ्रमः । क्लैब्यं
शुकविसर्गश्च क्षीणशुकस्य लक्षणम्’ इति । ग्रन्थिलं
श्लेष्मवातत इति । ग्रन्थिलसदृशं ग्रन्थिलं तत् श्लेष्म-

वातजनितं भवति । अत्रापि द्विदोषवर्णवेदना बोद्धव्या ।
मलाभं सन्निपाताच्चेति । मलं मूत्रपुरीषम्, तद्वाभं
तद्वन्धि च यत् शुकं भवति तत् सन्निपातदूषितम् ।
सुश्रुतेऽपि—‘मूत्रपुरीषगन्धिसन्निपातेन’ इति । इति
पूर्वोक्तप्रकारेण शुकदोषा ईरिताः कथिताः ॥ १७२ ॥
॥ १७३ ॥

गू०—तथा तेन प्रकारेण अष्टौ शुकदोषाः स्युः
ते वातादेर्भेदतो ज्ञेयाः, एषां लक्षणानि शरीरे निदाने वा
प्रोक्तानि ॥ १७२ ॥ १७३ ॥

गू०—अथ स्त्रीरोगसंख्या—

अथ स्त्रीरोगनामानि प्रोच्यन्ते पूर्वशास्त्रतः ॥ १७४ ॥

अष्टावार्तवदोषाः स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा ।

पूयाभं कुणपं ग्रन्थि क्षीणं मलसमं तथा ॥ १७५ ॥

तथा च रक्तप्रदरं चतुर्विधमुदाहृतम् ।

वातपित्तकफैस्त्रिधा चतुर्थं संनिपातः ॥ १७६ ॥

दी०—स्त्रीरोगेत्यादि । स्त्रीषु भवा रोगाः स्त्रीरोगाः ।
तेषां पुरुषेषु न सम्भवत्वात् । पूर्वशास्त्रत इति मुनि-
वचनात् । तेष्वदौ आर्तवदोषानाह—‘अष्टौ चार्तव-
दोषाः स्यु’ रित्यादि । दोषैर्दुष्टमार्तवं च वीर्यवद्भवतीति—
प्रयोजनश्चकारः । यदुक्तं सुश्रुते—‘आर्तवमपि त्रिभि-
र्दोषैः शोणितचतुर्थैः पृथग्द्वन्द्वैः समस्तैश्चोपसृष्टमबीजं
भवति’ इति । एतेषां दोषवर्णवेदनादिभिर्विज्ञानोपायैः
कथिताश्च शुकदोषे ज्ञातव्यम् ॥

तथा रक्तप्रदरमित्यादि । तथेत्यनेनार्तवमेव कारण-
मसृग्दरस्येति भावः सूचितः । यदुक्तम्—‘तदेवाति-
प्रसङ्गेन प्रवृत्तमनुतावपि । असृग्दरं विजानीयादतो—
ऽन्यद्रक्तलक्षणम्’ इति । सामान्यलक्षणमपि यथा
—‘असृग्दरो भवेत् सर्वः साङ्गमर्दः सवेदनः’
इति । आर्तवातिप्रवृत्तित्वेनासृग्दरः, तस्मात्तस्यातिबुतस्य
लक्षणानि । यथा—‘तस्यातिवृत्तौ दौर्बल्यं भ्रमो मूर्च्छा
मदस्तृषा । दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च
वातजाः’ इति । तस्य संख्याश्चतुःप्रकारा भवन्ति ।
वातपित्तकफैरित्यादि । तत्र वातिकमाह—‘रूक्षारुणं
फेनिलमल्पमल्पं वातात् सतोदं पिशितोदकाभम्’ इति ।
पित्तजमाह—‘सपीतनीलासितरक्तमुष्णं पित्तार्तियुक्तं
भृशवेणि पित्तात्’ इति । कफजमाह—‘आमं सपि-
च्छाप्रतिमं सपाण्डु पुलाकतोयप्रतिमं कफान्तु’ इति ।
त्रिदोषजमाह—‘सक्षौद्रसर्पिर्हरितालवर्णं मज्जप्रकाशं
कुणपं त्रिदोषात्’ इत्यादि ॥ १७४-१७६ ॥

Date	Description
1901	Jan 1
1902	Feb 1
1903	Mar 1
1904	Apr 1
1905	May 1
1906	Jun 1
1907	Jul 1
1908	Aug 1
1909	Sep 1
1910	Oct 1
1911	Nov 1
1912	Dec 1
1913	Jan 1
1914	Feb 1
1915	Mar 1
1916	Apr 1
1917	May 1
1918	Jun 1
1919	Jul 1
1920	Aug 1
1921	Sep 1
1922	Oct 1

गू०—अथ स्त्रीरोगनामानि प्रोच्यन्ते, कुतः? पूर्व-
शास्त्रतः । तेषां विवरणं क्रियते, अष्टौ आर्तवदोषास्ते
वातादिभिर्ज्ञेयाः, तथा रक्तप्रदरं चतुर्विधं उदाहृतं
कथितं त्रिभिर्वाताद्यैः सन्निपातेनैकश्च ॥ १७४-१७६ ॥

अथ योनिरोगाः—

विंशतियोनिरोगाः स्युर्वातापित्ताक्तफादपि ।

संनिपाताच्च रक्ताच्च लोहितक्षयतस्तथा ॥ १७७ ॥

शुष्का च वामिनी चैव खण्डितान्तर्मुखी तथा ।

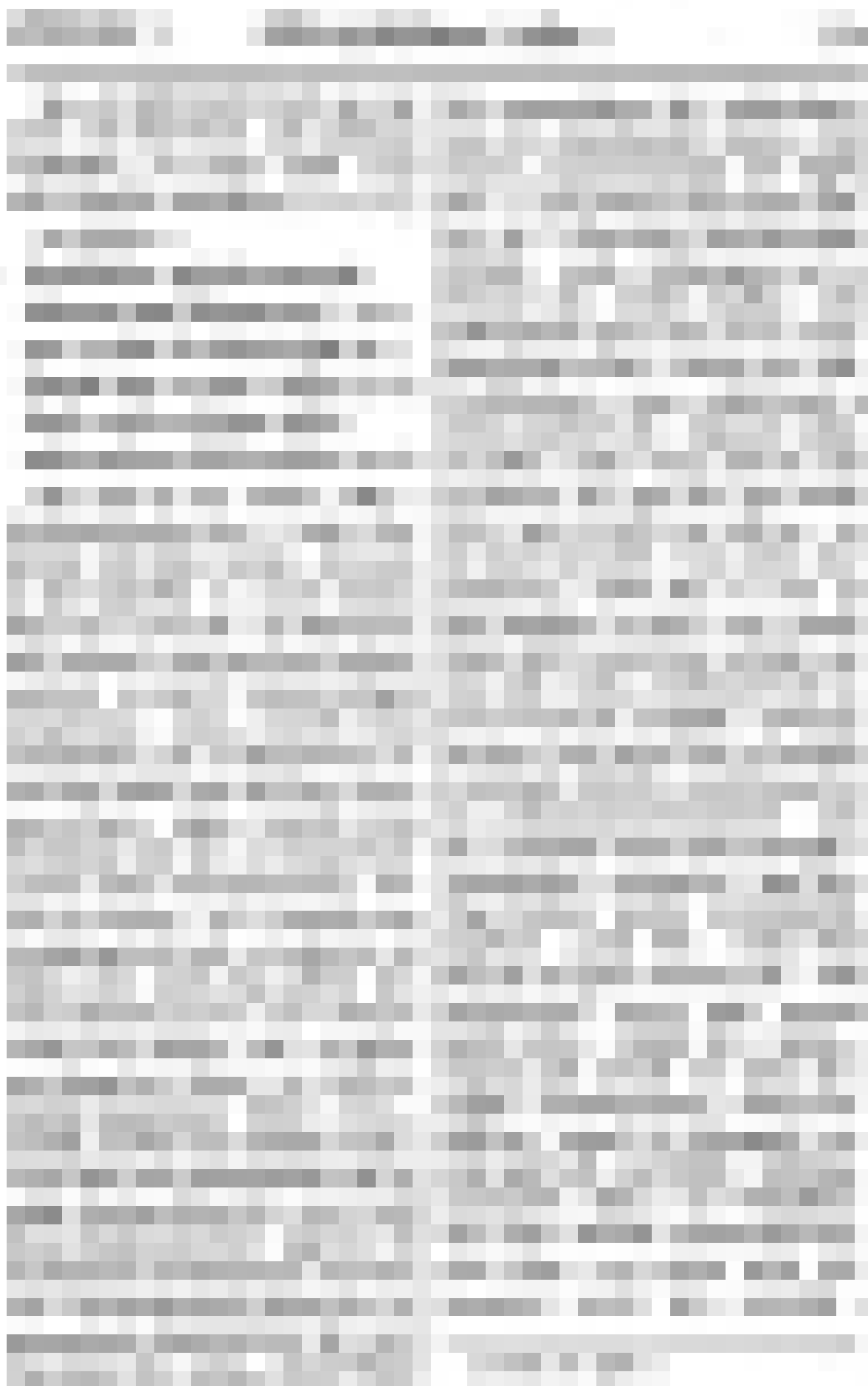
सूचीमुखी विभ्रुता च पुत्रघ्नी च परिभ्रुता ॥ १७८ ॥

उपभ्रुता प्राक्चरणा महायोनिश्च कर्णिनी ।

स्यान्नन्दा चातिचरणा योनिरोगा इतीरिताः ॥ १७९ ॥

दी०—योनौ भवा रोगा योनिरोगाः कथिताः ।
ते दुष्टार्तववीर्यदोषादिना जनिताः । तथाहि—‘विंश-
तिर्व्यापदो योनौ निर्दिष्टा रोगसंग्रहे । मिथ्याचारेण
ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्तवेन च । जायन्ते बीजदोषाच्च
दैवाद्वा शृणु ताः पृथक्’ इति । तत्र विशेषलक्षणात्ता-
स्वादौ वातलामाह—वातस्य पृथग् विधानं वातवेदना-
प्रादुर्भावार्थं, यत्र तन्त्रान्तरे उदावृत्तावन्ध्याविभ्रुतासु
वातानुबन्धित्वम् । यदुक्तम्—‘चतसृष्वपि चाद्यासु
भवन्त्यनिलवेदनाः’ इति । एवं पित्तानुबन्धिन्यो रक्त-
क्षया वामिनी प्रसंसिनी पुत्रघ्नी चेति चतस्रः पित्तलया
सह पञ्च पैतल्यः । यदुक्तम्—‘चतसृष्वपि चाद्यासु
पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत्’ इति । एवं श्लेष्मानुबन्धिन्यो-
ऽल्यानन्दा कर्णिनी अचरणाऽतिचरणाश्चतस्रः श्लेष्म-
लया सह पञ्च विज्ञेयाः । यतः—‘चतसृष्वपि चाद्यासु
श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रयो भवेत्’ इति । एवं सन्निपातजाः पञ्च
विज्ञेयाः । षण्डी, अण्डली, विवृता, सूचिवक्त्रा इति ।
चतस्रः सन्निपातजया सह पञ्च । यतः—‘पञ्चासाध्या
भवन्तीह योनयः सर्वदोषजाः’ इति । एवं सुश्रुतोक्त-
त्वाच्च दोषानुबन्धित्वं दर्शितम् । अत्र व्यस्तगणना-
संग्रहत्वेन पृथक्स्वरूपमधुना विधीयते । तद्यथा—
वातादिति । वातान्विता वातला योनिर्भवति । तथाहि—
‘वातला कर्कशा स्तब्धा शूलनिस्तोदपीडिता’ इति । पि-
त्तादिति । पित्तान्विता पित्तला योनिः । यथा—‘अत्यर्थं
पित्तला योनिर्दाहपाकज्वरान्विता’ इत्युपलक्षणं, तेन
नीलपीतसितार्तवा भवन्तीत्यवगन्तव्यम् । तथाच तन्त्रा-
न्तरे—‘व्यापल्लवणकट्फलक्षाराद्यैः पित्तजा भवेत् । दा-
हपाकज्वरोष्मार्ता नीलपीतासितान्विता’ इति । कफा-
न्विता श्लेष्मला योनिः । तदुक्तम्—‘श्लेष्मला पिच्छिला

योनिः कण्डूग्रस्तातिशीतला’ इति । अतिशीतलेत्युपल-
क्षणम्, तेन सवेदनादिकत्वमपि बोद्धव्यम् । यदुक्तं
तन्त्रान्तरे—‘कफोऽभिष्यन्दिभिर्वृद्धो योनिं चेदृषयेत्
स्त्रियाः । स कुर्यात् पिच्छिलां शीतां कण्डूग्रस्तां सवेद-
नाम्’ इति । सन्निपातादिति मिलितदोषत्रयदूषिता
योनिर्भवति । तथाहि—‘सर्वलिङ्गसमुत्थाना यत्र सा
सन्निपातजा’ इति । रक्ताच्चेति रक्तदूषिता । यद्यपि
रक्तपित्तानुबन्धिनी युगपत् पठिता तथाप्यत्र रक्तस्या-
तिस्त्रवणाद्रक्तजेति व्यपदेशः । तस्मादिह रक्तजा संसि-
नी कथितेत्यभिप्रायः । तद्यथा—‘प्रसंसिनी संसते तु
क्षोभिता दुष्प्रजायिनी’ इति । लोहितक्षयतो लोहित-
क्षया कथिता । तथाहि—‘सदाहं क्षीयते रक्तं यस्यां
सा लोहितक्षया’ इति । शुष्का चेति । शुष्का नष्टार्तवा
कथिता । शुष्कं वन्ध्यमार्तवं यस्या भवति सा । अत
एव तन्त्रान्तरे वन्ध्यायोनिः ‘वन्ध्या नष्टार्तवा ज्ञेया’
इत्यादिवचनात् । वामिनी चेति । या रजसा युतं
सवातं बीजमुद्गिरेत् सा वामिनी । यथा—‘सवातमु-
द्गिरेद्बीजं वामिनी रजसाऽन्वितम्’ । खण्डितेति । अर-
जस्का भवति । तथाहि—‘अनार्तवाऽस्तनी षण्डी ख-
रस्पर्शा च मैथुने’ इति । अन्तर्मुखीति । बृहन्मेहनपुरु-
षेण गृहीता या तरुणा खण्डिनी भवेत् (सा अन्तर्मुखी)
(अण्डवन्निस्तृता योनिरित्येके । तत्राण्डलीशब्दवाच्या ।
यतः—‘अतिकायगृहीतायास्तरुण्यास्त्वण्डली भवेत्’
इति ।) सूचीमुखीति अतिशयं सूचीवत् संकीर्णमुखी—
‘सूचीवक्त्रातिसंवृता’ इत्यादिवचनात् । विभ्रुता चेति ।
‘विभ्रुता नित्यवेदना’ इत्यादिना वातजनिततोदादिवे-
दनायुक्तैत्यर्थः । पुत्रघ्नी चेति । तथाहि—‘स्थितं
स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसंक्षयात्’ इति । यद्यपि
सर्वापत्यविनाशिनी तथाप्यत्र पुत्रस्य प्राधान्यात्
पुत्रघ्नीति व्यपदेशः । परिभ्रुतेति संज्ञा । यदुक्तम्—
‘परिभ्रुतायां भवति ग्राम्यधर्मे रुजा भृशम्’ इति ।
उपभ्रुतेति । वायोरुर्ध्वमुपभ्रुतत्वात् । तन्त्रान्तरे उदा-
वर्तेति संज्ञा । यदुक्तम्—‘सा फेनिलमुदावर्ता रजः
कृच्छ्रेण मुञ्चति’ इति । महायोनिरिति । अतिविभ्रुतमु-
खत्वान्महायोनिः कथिता । यतः—‘विभ्रुतातिमहा-
योनिः’ इत्यादि । कर्णिनीति । मांसकन्दराकारो ग्रन्थिः
कर्णिनी कथिता । यतः—‘कर्णिन्यां कर्णिको योनौ
श्लेष्माऽसृग्भ्यां प्रजायते’ इति । अल्यानन्देति ।

‘अल्यानन्दा न संतोषं ग्राम्यधर्मेण गच्छति’ इति । अतिचरणेति । ‘बहुशश्चरातिचरणा तयोर्बीजं न विन्दति’ इति । तयोरचरणातिचरणयोः । एवं योनि-दोषा ईरिताः कथिताः ॥ १७७-१७९ ॥

गू०—विंशति स्युस्ते वातादेर्गणिता ज्ञेयाः, एवं द्वात्रिंशत् स्त्रीरोगाः ॥ १७७-१७९ ॥

गू०—स्त्रीरोगेष्वेव योनिकन्दसंख्यामाह—
चतुर्विधं योनिकन्दं वातपित्तकफैस्त्रिधा ।

चतुर्थं संनिपातेन—

दी०—योनिसंश्रितत्वाद्विंशतितमयोनिभेदाद्योनिक-न्दोऽपीत्येकः पृथक्, दोषभेदेन नामसंग्रहत्वात् पृथ-गत्र पठितः । योनौ लकुचाकारं कन्दमुत्पद्यते तयो-निकन्दमिति । लकुचं चात्र नारङ्गफलम् । तद्यथा—‘पूयशोणितसंकाशं लकुचाकृतिसन्निभम् । उत्पद्यते यदा योनौ नात्रा कन्दः स योनिजः’ इति । अस्य वातादिविकृतिरक्षणमाह । वातजं यथा—‘रुक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तद्विनिर्दिशेत्’ इति । पैतिकमाह—‘दाहरागज्वरकरं विद्यात् पित्तात्मकं तु तत्’ इति । श्लैष्मिकमाह—‘नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफा-त्मकम्’ इति । नीलपुष्पवर्णता च कफजेऽपि रोग-प्रभावात् । अन्ये चैनं पित्तलिङ्गसंबद्धमाहुरिति । सांनि-पातिकं यथा—‘सर्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं वदेत्’ इति ॥

गू०—वातादिभिश्चतुर्विधं योनिकन्दं भवतीति योजना ॥

गू०—अष्टौ गर्भरोगा भवन्ति तानाह—

तथाष्टौ गर्भजा गदाः ॥ १८० ॥

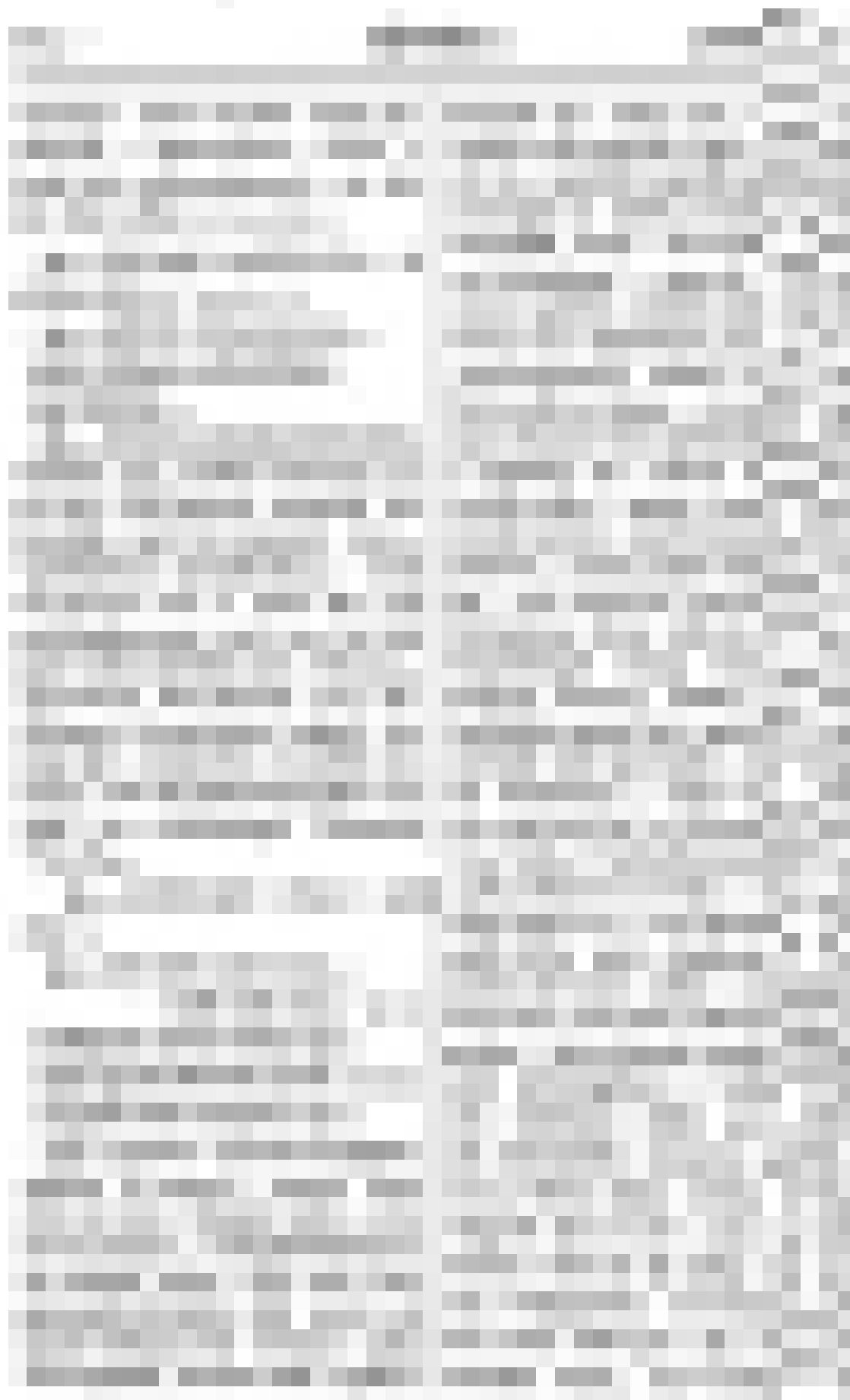
उपविष्टकगर्भः स्यात्तथा नागोदरः स्मृतः ।

मक्कल्लो मूढगर्भश्च विष्कम्भो गूढगर्भकः ॥ १८१ ॥

जरायुदोषो गर्भस्य पातश्चाष्टमकः स्मृतः ।

दी०—शुकशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविका-रसंमूर्च्छितं गर्भ इत्युच्यते । तत्सम्भवा विकारा गर्भजा गदा वाच्याः । तेऽष्टप्रकारा भवन्ति । उपवि-ष्टकगर्भः स्यादित्यादि । रक्तपरिखुतिनिमित्तोपविष्टकसं-ज्ञया गर्भविकृतिः कथिता । तदुक्तं चरके—‘यस्याः पुनरुष्णतीक्ष्णोपयोगाद्गर्भिण्या महति जातसारे गर्भे पुष्पदर्शनं योनिस्त्रावात् तस्या गर्भो वृद्धिं न प्राप्नोति, कालान्तरमुपतिष्ठते, सस्पन्दनश्च भवति तमुपविष्टक-

मित्याचक्षते इति । नागोदर इति । नागबन्ध इव स्थितिर्यस्य गर्भस्य भवतीत्येके । सुश्रुते—तन्नागोदरल-क्षणं यथा—‘शुकशोणितं वायुनाभिपन्नमवकान्तजीव-माध्मायत्युदरं तत् कदाचित् यदृच्छयोपशान्तं नैग-मेषापहतमिति भाषन्ते । तमेव कदाचित् प्रविलीय-मानं नागोदरमित्याहुः’ । मक्कल्ल इति । मक्कल्लो रक्त-मारुतजः शूलविशेषः । स द्विविधो भवति । एको गर्भा-वस्थायां, अपरः सूतिकावस्थायाम् इति । तद्यथा—‘मानसागन्तुभिरुपतापैः प्रपीडितो यो गर्भः कुक्षौ वेदनां जनयति स गर्भमक्कल्लः । यत्र प्रकुपितो वायुः सूतया रुधिरमत्यन्तं संरुध्य हृच्छिरोबस्तिशूलं करोति स प्रसूतिमक्कल्ल इति । तन्त्रान्तरे योनिसंवरणोऽयं रोगविशेषः कथितः । यदुक्तम्—‘वातलान्यन्नपानानि ग्राम्यधर्मं प्रजागरम् । अत्यर्थं सेवमानायां गर्भिण्यां योनिमार्गगः ॥ मातरिश्वा प्रकुपितो योनिद्वारस्य संवृ-तिम् । कुरुते रुद्धमार्गवात् पुनरन्तर्गतोऽनिलः ॥ निरुणद्धाशयद्वारं पीडयन् गर्भं (नाभिं) संस्थितिम् ॥ निरुद्धवचनोच्छ्वासो गर्भश्चाशु विपद्यते ॥ रुजा संरुद्धहृदयां नाशयत्याशु गर्भिणीम् । योनिसंवरणं विद्याद्याधिमेतं सुदारुणम्’ इति । मूढगर्भश्चेति । मूढो व्यासक्तगतिः पवनो मूढगर्भं करोति । योनिजठरादिषु शूलं करोतीत्यभिप्रायः । तथाहि—‘मूढः करोति पवनः खलु मूढगर्भं शूलं च योनिजठरादिषु मूत्रस-ङ्गम्’ इत्यादि । विगुणानिलयोगाददृश्यासंख्येयत्वमा-हुरेके, तस्मादत्र एक एव पठितः । तद्यथा—‘भुग्नो-ऽनिलेन विगुणेन ततः स गर्भः संख्यामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम्’ इत्यादि । केषांचिन्मते तत्र व्यव-हारयोग्या अष्टौ प्रकाराः कथिताः । तद्यथा—‘द्वारं निरुध्य शिरसा जठरेण कश्चित् कश्चिच्छरीरपरिवर्तित-कुब्जदेहः । एकेन कश्चिदपरस्तु भुजद्वयेन तिर्यग्गतो भवति कश्चिदवाङ्मुखोऽन्यः ॥ पार्श्वप्रवृत्तगतिरेति तथैव कश्चिदित्यष्टधा गतिरियं ह्यपरा चतुर्धा’ इति । संकीलकादिभेदेन चतुःप्रकारान् पुनराहुरेके । तद्यथा—‘संकीलकः प्रतिखुरः परिघोऽथ बीजस्तेषू-र्ध्वबाहुचरणैः शिरसा च योनौ । सङ्गी च यो भवति कीलकवत् स कीलो दृश्यैः खुरैः प्रतिखुरः स हि काय-सङ्गी ॥ गच्छेद्भुजद्वयशिराः स च बीजकाख्यो योनौ स्थितः सपरिघः परिघेण तुल्यः’ इति । तन्त्रान्तरेऽपि कीलकादीनां लक्षणम् । यथा—‘ऊर्ध्वबाहुशिरःपादै

रुन्ध्याद्योनिमुखं तु यः । प्रतिकीलोपमस्थित्या स कील
इति संज्ञितः । अधस्तात् पार्श्वतो वापि तथैवाकुञ्चि-
तोऽपि वा । यो निःसृत्य मुखं योनेर्ज्ञेयः प्रतिखुरस्तु
सः ॥ योनिद्वारात् निर्गच्छेद्यश्चैकाङ्गिशिरोभुजः ।
तमाहुर्बीजकं नाम मूढगर्भचिकित्सकाः ॥ योनिमावृत्य
यस्तिष्ठेत् परिधो गोपुरं यथा । तथान्तर्गर्भमायान्तं
विद्यात् परिघसंज्ञितम् इति । विष्कम्भ इति । विष्कम्भ
इव विष्कम्भः, मार्गवरोधात् तिष्ठति इत्यभिप्रायः ।
स तु वाताभिपन्नगर्भस्य शोषणान्मातुः कुक्षिं न पूर-
यति, मन्दं स्पन्दते च । अतएव वृद्धकाश्यपेन
शुष्कलक्षणं विहितम् । यथा—‘गर्भनाड्यास्तु वहनाद-
ल्लवत्वाद्रसस्य च । चिरेणाप्यायते गर्भस्तथैवाकालयो-
जनात् । अकुक्षिपूरणो गर्भो मन्दस्पन्दन एव च’
इति । मूढगर्भ इति । लीनगर्भः कथितः । तथा च
सुश्रुतः—‘वातोपद्रवगृहीतत्वात् स्रोतसां वीयते गर्भः
सोऽतिकालमवतिष्ठमानो व्यापद्यते’ इति । जरायुदोष
इति । विकृतजरायुणा छादनं जरायुदोषः । जरायुर्ग-
र्भस्यावेष्टनरूपधर्मविशेषः । ‘जरायुणा मुखे च्छन्ने’
इत्यादिदर्शनात् । अर्थाद्गर्भशय्यायां स्थितो यो बाल-
स्तस्योपरि वेष्टितोऽपि विकारत्वाज्जरायुदोष इत्यभिप्रायः ।
गर्भशय्या च प्रसङ्गतो यथा—‘शङ्खनाभ्याकृतियोनि-
ख्यावर्ता सा च कीर्तिता । तस्यास्तृतीये त्वावर्ते गर्भ-
शय्या प्रतिष्ठिता ॥ यथा रोहितमत्स्यस्य मुखं भवति
रूपतः । तत्संस्थानां तथा रूपां गर्भशय्यां विदुर्वुधाः’
इति । पात इति । गर्भस्य पातोऽष्टमो भेदः । स
द्विविधः, एकः स्रावरूपः, अपरः पातरूपः । तथाहि
—‘आचतुर्थ्यात्ततो मासात् प्रसवेद्गर्भविद्रवः । ततः
स्थित(त)रशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः’ इति । अतिघना-
वयवत्वेन विशेषेण द्रवरूपतया गर्भविद्रवः कथ्यते ।
यदुक्तं भोजे—‘आतृतीयाद्यतो मासात् गर्भः स्रवति
शोणितम् । ऊर्ध्वं संधातभूतस्तु गर्भः पतति योषिताम्’
इति । विगुणपवने तु सप्तमादिमासेष्वपि पात इति
केचित् । यतः—‘गर्भोऽभिघातविषमाशनपीडनाद्यैः
पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन’ इति ॥ १८० ॥
॥ १८१ ॥

गू०—उपविष्टकादयोऽष्टौ गर्भरोगाः ॥ १८० ॥
॥ १८१ ॥

गू०—अथ स्तनरोगाः—
शा० सं० १७

पञ्चैव स्तनरोगाः स्युर्वातात्पित्तात्कफादपि ॥ १८२ ॥

संनिपाताक्षताच्चैव तथा स्तन्योद्भवा गदाः ।

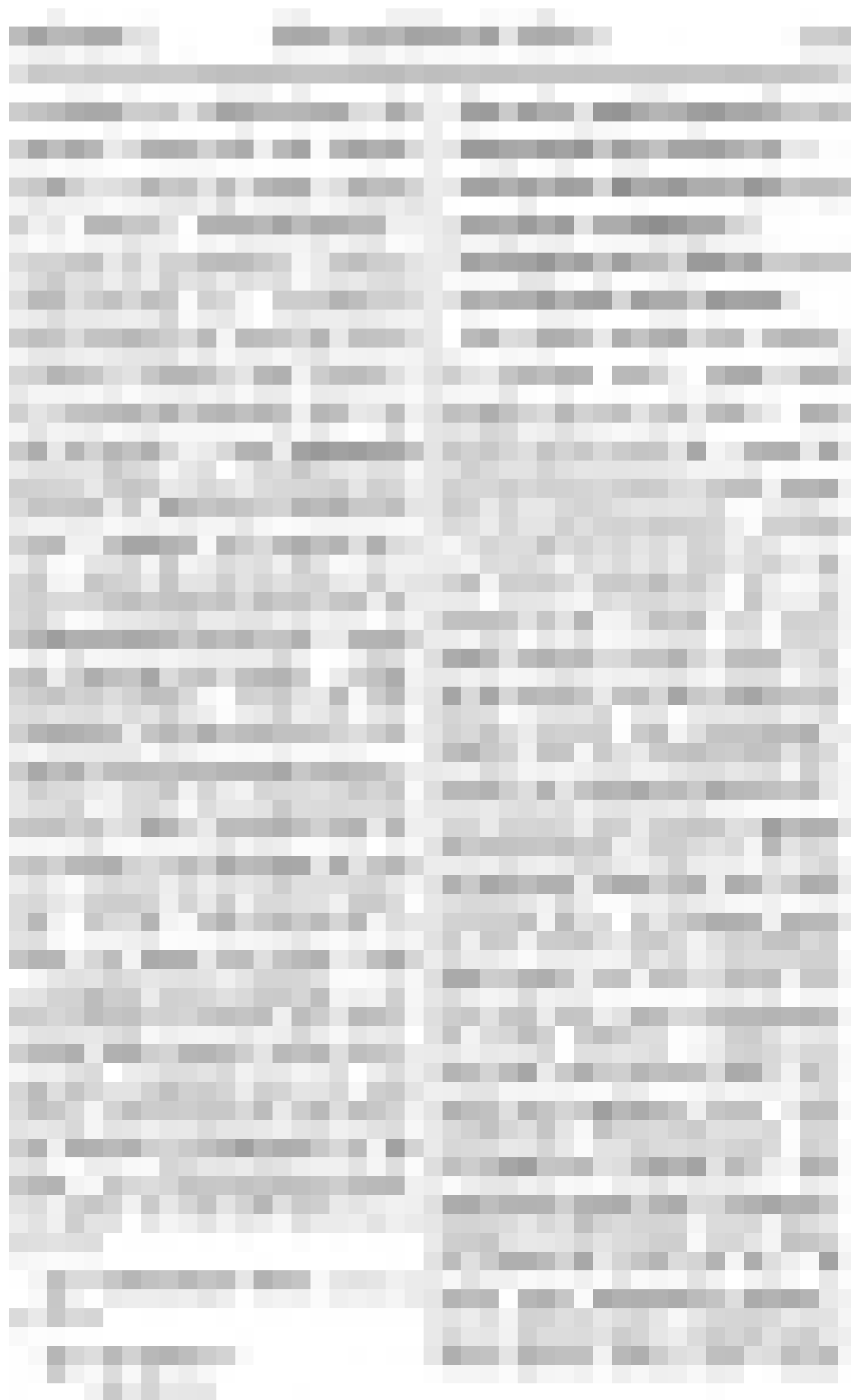
बालरोगेषु कथिताः स्त्रीदोषाश्च त्रयः स्मृताः ॥ १८३ ॥

अदक्षपुरुषोत्पन्नः सपत्नीविहितस्तथा ।

दैवाज्जातस्तृतीयस्तु तथा ये सूतिकागदाः ॥ १८४ ॥

ज्वरादयश्चिकित्स्यास्ते यथादोषं यथाबलम् ।

दी०—पञ्चैवेति । स्तनयोर्भवा रोगाः स्तनरोगाः,
ते च शोथादिरूपा इत्यर्थः । यदुक्तम्—‘सक्षीरौ
वाप्यदुग्धौ वा दोषः प्राप्य स्तनौ स्त्रियाः । ग्रद्धस्य
मांसरुधिरे स्तनरोगाय कल्पते’ इति । अतएव तेषां
वातपित्तकफसंनिपातागन्तुजानां लक्षणानि रक्तजन्य-
विद्रधिं विना बाह्यविद्रधिवज्ज्ञातव्यानि । तथाचोक्तम्
—‘पञ्चानामपि तेषां हि रक्तजं विद्रधिं विना । लक्ष-
णानि समानानि बाह्यविद्रधिलक्षणैः’ इति । तथा
स्तन्योद्भवा गदा इति । तथेत्यनेन यथा स्तनरोगा
दोषभेदेन पञ्चसंख्यका उक्तास्तथैव दोषभेदेन क्षीर-
भेदा इति तात्पर्यार्थः । स्तन्यं क्षीरं, तत्स्वरूपं च सुश्रु-
तेनोक्तम्—‘रसप्रसादो मधुरः पक्वाहारनिमित्तजः ।
कृत्स्नदेहात् स्तनौ प्राप्तः स्तन्यमित्यभिधीयते’ इति ।
वातादीनां भेदाः केषांचिद्बोधनार्थं लिख्यन्ते यथा—
‘कषायं सलिलप्लावि स्तन्यं मारुतकोपतः । कटुम्ललवणं
पीतराजीमत्पित्तसंयुतम् ॥ कफदुष्टं धनं तोये निम-
ज्जति सुपिच्छिलम् । द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं विद्यात् त्रिलिङ्गं
सांनिपातिकम्’ इति ॥ एवं दोषदूषितात् स्तन्यात्
गदा रोगा उत्पद्यन्ते । यदुक्तम्—‘गुरुभिर्विविधैरजै-
र्दुष्टैर्दोषैः प्रदूषितम् । क्षीरं धान्याः कुमारस्य नाना-
रोगाय कल्पते’ इति । अतएव तान् रोगान्क्षीरालसा-
दीन् बालरोगेषु दर्शयिष्यामः । स्त्रीदोषाश्च त्रयः
स्मृता इत्यादि । स्त्रीणां दुःखजनकाः स्त्रीदोषाः, ‘तद्दुः-
खसंयोगा व्याधय’ इत्युपदर्शनात् । ते त्रयः । अद-
क्षपुरुषोत्पन्न इति । निजाहाराद्यर्जनेऽप्यसमर्थः तेनो-
त्पन्नं दुःखमिति भावः । सपत्नीविहित इति । स्त्रीणां
सपत्नीभावोऽतीव दुःखकरो विहितः विपक्षभूतत्वात् ।
‘पृथक्शय्या च नारीणामशस्त्रवध उच्यते’ इतिवच-
नात् । दैवाज्जात इति । दुःखकर इति शेषः । दैवं
भागधेयं तज्जातः सहगमनप्रभृतिक इत्यभिप्रायः ।
तथा ये सूतिकागदा इत्यादि । प्रसूतिविषये भवा ये
रोगास्ते सूतिकागदाः कथिताः । तद्यथा—‘ज्वराति-

सारशोथश्च शूलानाहबलक्षयाः । तन्द्रासुविप्रसेकाद्याः कफवातामयोद्भवाः ॥ कृच्छ्रसाध्या हि ते रोगाः क्षीणमांसवलाग्रितः । ते सर्वे सूतिकानाम्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवाः' इति । एते सूतिकारोगत्वेन लक्षणान्तरा इत्यर्थः, उपद्रवत्वात् । सूतिकायां विशेषलक्षणं च सुश्रुतेनोक्तं यथा—'अङ्गमर्दो ज्वरः कासः पिपासा गुरुमात्रता । शोथः शूलतिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम्' इति । एवं स्त्रीरोगाः प्रदर्शिताः ॥१८२-१८४॥

गू०—स्तनरोगाः पञ्चधा स्युः । ते वातादेर्जायन्ते । तथा स्तन्योद्भवा दुग्धोद्भवाः, तेषु तत्रादौ स्त्रीदोषास्त्रयस्तानाह—बालरोगेषु त्रयः स्त्रीदोषाः ते । अन्ये ज्वरादयोऽपि बालरोगाः ॥ १८२-१८४ ॥

गू०—अथ बालरोगाः—

द्वाविंशतिर्बालरोगास्तेषु क्षीरालसास्त्रयः ॥ १८५ ॥

वातात्पित्तात्कफाच्चैव दन्तोद्भेदश्चतुर्थकः ।

दन्तघातो दन्तशब्दोऽकालदन्तोऽहिपूतनम् १८६ ॥

मुखपाको मुखस्त्रावो गुदपाकोपशीर्षकौ ।

पार्श्वहणस्तालुकण्टो विच्छिन्नं पारिगर्भिकः ॥ १८७ ॥

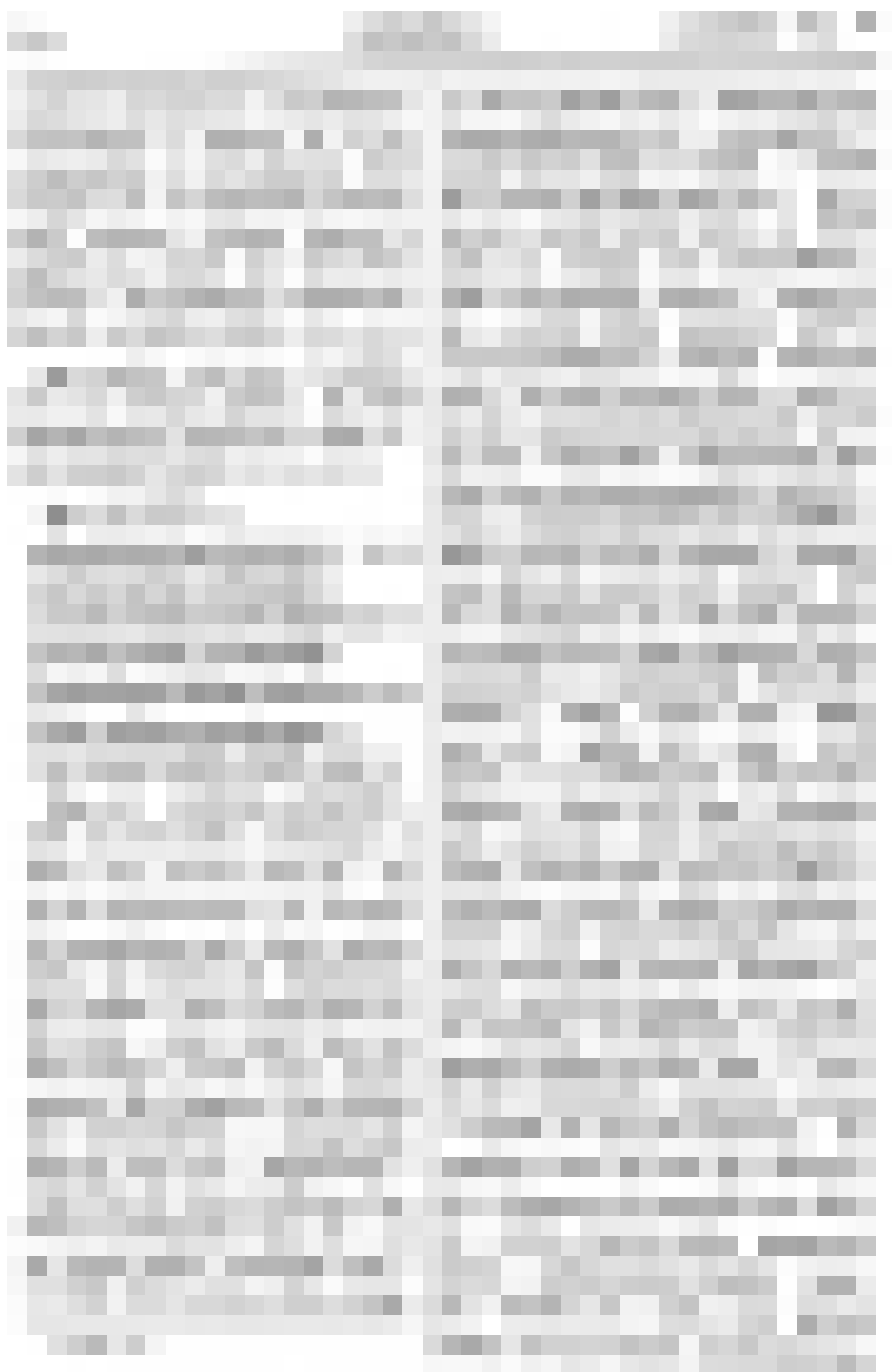
दौर्बल्यं गात्रशोषश्च शय्यामूत्रं कुकूणकः ।

रोदनं चाजगली स्यादिति द्वाविंशतिः स्मृताः ॥

दी०—अथ बालरोगानाह—द्वाविंशतिरिति ।

बालके भवा रोगा बालरोगाः । आपोडशाद्वालः । स त्रिविधः । क्षीरपः, क्षीरान्नादः, अन्नाद इति । एतेषु भवा रोगा बालरोगशब्दवाच्याः । यतः षोडशवर्षपर्यन्तं बालग्रहचिकित्सा दृश्यते । तेष्विति । द्वाविंशतिसंख्येषु । त्रयः क्षीरालसा इति दोषदूषितस्तन्यजनिता रोगविशेषाः । अतएव वातात् पित्तात् कफादिति ग्रहणम् । तद्यथा—'वातदुष्टं शिशुः स्तन्यं पिबन् वातगदातुरः । क्षामस्वरः कृशाङ्गः स्याद्द्वद्विष्मूत्रमास्तः' इति । पित्तदुष्टमाह—'स्त्रियो भिन्नमलो बालः कामलापाण्डुरोगवान् । तृष्णालुलूणसर्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिबन्' इति । कफदुष्टलक्षणमाह—'कफदुष्टं पिबन् क्षीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान् । निद्रान्वितो जडः शूनवक्त्राक्षश्छर्दनः शिशुः' इति । एवं त्रयः क्षीरालसाः कथिताः । दन्तानामुद्भेद उत्पत्तिः । स च सर्वेषां रोगाणां कारणम् । तद्यथा—'दन्तोद्भे-

दश्च रोगाणां सर्वेषामपि कारणम् । विशेषाज्ज्वरविद्भेदकासच्छर्दिशिरोरुजाम्' इति । अन्यत्राप्युक्तम्—'पृष्ठभङ्गे बिडालानां बर्हिणां च शिखोद्भवे । दन्तोद्भेदे च बालानां नहि किञ्चित् दूषणम्' इति । दन्तघात इति । दन्तघातो दन्तपातः कथितः । स द्विधा भवति । एकः समयोद्भवः अपर आघातजनितः । तावपि बालदुःखकराविति प्रयोजनम् । दन्तशब्द इति । दन्तघर्षणं विशेषेण स्वप्नावस्थायां भवति, कफजन्यदन्तहर्षनिमित्तत्वात् । बाल्येऽतीव कफामया भवन्ति । तेन बालरोगे दन्तशब्दः कथितः । अकालदन्त इति । अकालदन्तोत्थानेनानिष्टत्वाद्बालानां दुःखकर इत्यर्थः । अहिपूतनमिति । अहिपूतनमन्यत्र क्षुद्ररोगेषु पठितम् । अत्र बालसंभवत्वाद्बालरोगे लिखितः । तद्यथा—'शकृन्मूत्रसमायुक्तेऽप्यौतेऽपाने शिशोर्भवेत् । खिन्ने वा स्नाप्यमाने वा कण्डू रक्तकफोद्भवा । कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्त्रावश्च जायते । एकीभूतं व्रणे घोरं तं विद्यादहिपूतनम्' इति । भोजे पुनरिदं दुष्टस्तन्यपानादित्यपि पठितम् । यदुक्तम्—'दुष्टस्तन्यस्य पानेन मलस्याक्षालनेन च । कण्डूदाहरुजावद्भिः पिडकाभिः समन्विता ॥ संभवेत्तु यथादोषं दारुणा ह्यहिपूतना' इति । मुखपाक इति । मुखस्य पाको मुखपाकः । स तु दोषविशेषाद्भवति बालकेऽप्यतीव प्रसिद्धत्वात् । मुखस्त्राव इति प्रसिद्धः, लालास्त्राव इत्यर्थः । गुदपाक इति । सोऽपि विकृतदोषस्वभावाद्भवतीति, बालकेऽतीव प्रतीतिः गुरुपाक इति प्रसिद्धः । उपशीर्षकमाह । कपालरोगे व्रणविशेष उपशीर्षकशब्दवाच्यः । अथवा पद्मनामानं विसर्पमाहुरेके । यदुक्तम्—'विसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनो बस्तिशीर्षजः । पद्मवर्णो महापद्मो रोगो दोषत्रयोद्भवः' इति । पार्श्वारुणो महापद्मभेदः । तत्र लोहितपद्मवर्णः । पद्मवर्णीता मुखतालुनि बहिर्देशेषु इति वदन्ति केचित् । तालुकण्ट इति । कण्टकाकारत्वेन तालुकण्टकम् । तद्यथा—'तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् । तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते' इति । विच्छिन्नमिति । विच्छिन्नमन्यत्र गतं तालुपातमिति नाम्ना प्रतीतम् । तथाहि—'तालुपातात् स्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शकृद्भवम् । तृडक्षिकण्ठास्यरुजा ग्रीवादुर्वहता वमिः' इति । पारिगर्भिक इति । तथाहि—'मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिबन्नपि । कासामिसादवमथु-

तन्द्राकाश्यारुचिभ्रमैः ॥ युज्यते कोष्ठवृद्ध्या च तमाहुः पारिगर्भिकम् । रोगं परिभवाख्यं च युज्यात्तत्रामिदीपनम् ॥ इति । दौर्बल्यमिति दुर्बलत्वम् । बालकस्य सततं बलहानिरित्यर्थः । हतौजा इत्यपरे । गात्रशोष इति । गात्रक्षमता बालस्य दोषप्रभावाद्भवति । शय्यामूत्रं प्रसिद्धम् । रात्रौ स्वप्नावस्थायां शय्यागतो बालोऽक्षिणपूर्वकं मूत्रयति दोषप्रभावात् । कुकूणक इति । बालस्य नेत्रवर्त्मगतः कुकूणकाख्यो रोगः । तद्यथा—‘कुकूणकः क्षीरदोषात् शिशुनामक्षिवर्त्मनि । जायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरं च सवेन्मुहुः । शिशुः कुर्याल्ललाटाक्षिकूटनासावधर्षणम् । शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मोन्मीलनक्षमः’ इति । अयमेव कोथुयेति लोके । रोदनमिति । रोदनं तु सर्वेषां शिशुव्याधीनां च सूचकं भवति । यतः—‘शिशोस्तीव्रामतीव्रां च रोदनाल्लक्षयेद्भुजम् । स यं स्पृशेद्भृशं देशं यत्र च स्पर्शनाक्षमः ॥ तत्र विद्याद्भुजं, मूर्ध्नि रुजं चाक्षिणिमीलनात् । कोष्ठे विबन्धवमथुस्तनदंशान्त्रकूजनैः ॥ आध्मानपृष्ठनमनजठरोन्नमनैरपि । वस्तौ गुह्ये च विष्मूत्रसंगत्रासदिगीक्षणैः । स्रोतांस्यङ्गानि संधीश्च पश्येद्यत्तन्मुहुर्मुहुः’ इति । तीव्रां रुजं च बहुरोदनात्, अतीव्रामल्पोदनाल्लक्षयेद्बालानामेव दुष्टस्तन्यपानादिनेति । अजगल्लीति । प्रायेण बालानामन्येषामपि अजगल्लिका भवति । तद्यथा—‘स्निग्धाः सवर्णाः प्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभाः । कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिकाः’ इति । इति द्वाविंशतिः स्मृता इति । इति कथितप्रकारेण बालरोगा द्वाविंशतिः प्रोक्ताः ॥ १८५-१८८ ॥

गू०—अथ बालग्रहसंख्यामाह—

तथा बालग्रहाः ख्याता द्वादशैव मुनीश्वरैः ।

स्कन्दग्रहो विशाखः स्यात्स्वग्रहश्च पितृग्रहः ॥ १८९ ॥

नैगमेयग्रहस्तद्वच्चकुनिः शीतपूतना ।

मुखमण्डितिका तद्वत्पूतना चान्धपूतना ॥ १९० ॥

रेवती चैव संख्याता तथा स्याच्छुष्करेवती ।

दी०—तथेति । बालं गृह्णन्ति इति बालग्रहाः । ते तु प्रायेण शौचभ्रंशादिना स्कन्दग्रहादयो बालेष्वविशन्ति । तत्परिज्ञानार्थं सामान्यलक्षणं विशेषलक्षणं च व्याचष्टे । तत्र सामान्यलक्षणं यथा—‘क्षणादुद्विजते बालः क्षणात् त्रस्यति रोदिति । नखैर्दन्तैर्दारयति धात्रीमात्मानमेव च । ऊर्ध्वं निरीक्षते दन्तान् खादेत्

कूजति जृम्भते । भुवौ क्षिपति दन्तौष्ठं फेनं वमति वासकृत् । क्षामोऽतिनिशि जागर्ति शूनाङ्गो भिन्नविदस्वरः । मांसशोणितगन्धिश्च न चाऽश्नाति यथा पुरा । सामान्यग्रहजुष्टानां लक्षणं समुदाहृतम्’ इति । एते ग्रहाः पूजाहेतोर्बालान् हिंसन्ति । यदुक्तं चरके—‘धात्रीमात्रोरात्मनश्चापराधाच्छौचभ्रष्टान् मङ्गलाचारहीनान् । कृत्स्नान् स्रस्तान् दुर्जनांस्ताडितांश्च पूजाहेतोर्हिंस्युरेते कुमारान्’ इति । विशेषलक्षणं यथा प्रतिपादितमत्रैव । तद्विवरणमाह—स्कन्दग्रह इति । स्कन्दग्रहेण गृहीतो बालो यथा भवति तल्लक्षणमाह—‘एकनेत्रस्य गात्रस्य स्रावः स्पन्दनकम्पनम् । ऊर्ध्वदृष्ट्या निरीक्षेत वक्रास्यो रक्तगन्धिकः । दन्तान् खादति विस्त्रस्तः स्तन्यं नैवाभिनन्दति । स्कन्दग्रहगृहीतानां बालानां चाल्परोदनं’ इति विशाख इति । स्वग्रह इति । स्वग्रहस्तु स्कन्दापस्मार इत्येके तद्यथा—‘नष्टसंज्ञो वमेत् फेनं संज्ञावानतिरोदति । पूयशोणितगन्धित्वं स्कन्दापस्मारलक्षणम्’ इति पितृग्रहः । नैगमेयग्रह इति । तद्यथा—‘छर्दिस्पन्दनकण्ठास्यशोषमूर्च्छाभिगन्धिता । ऊर्ध्वं पश्येद्दोहन्तान्नैगमेयं ग्रहं वदेत्’ इति । शकुनीति । शकुनी नामग्रहगृहीतो बालोपीदृशो भवति । यथा ‘स्रस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धिः सास्त्रावव्रणपीडितः समन्तात् । स्फोटैश्च प्रचिततनुः सदाहपाकैर्विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्या’ इति । विहङ्गगन्धिरित्यत्र विस्त्रगन्धिरित्यपरे । हिरण्याक्षेप्युक्तं—‘सस्त्रावदाहपाकाद्यैश्चितः स्फोटैर्भयान्वितः । स्रस्ताङ्गो विस्त्रगन्धः स्याच्छकुन्या पीडितः शिशुः’ इति । शीतपूतनेति । वेपते कासते क्षीणो नेत्ररोगो विगन्धता । छर्द्यतीसारयुक्तश्च शीतपूतनया शिशुः’ इति । मुखमण्डितिकेति । ‘प्रसन्नवर्णवदनः शिराभिरभिसंवृतः । मूत्रगन्धिस्तु बह्वाशी मुखमण्डितिकाग्रही’ इति । पूतनेति । ‘अतीसारो ज्वरस्तृष्णा तिर्यकूप्रेक्षणरोदनम् । नष्टनिद्रस्तथोद्विग्नो ग्रस्तः पूतनया शिशुः’ इति । अन्धपूतनेति । ‘छर्दिः कासो ज्वरस्तृष्णा वसागन्धोऽतिरोदनम् । स्तन्यद्वेषोऽतिसारश्च अन्धपूतनया शिशोः’ इति । रेवतीति । व्रणैः स्फोटैश्च गात्रं पङ्कगन्धं स्रवेदसृक् । भिन्नवर्चा ज्वरी दाही रेवतीग्रहलक्षणम्’ इति । शुष्करेवतीति ॥ १८९ ॥ १९० ॥

गू०—पादरोगानाह—

तथा चरणभेदास्तु वातरक्तादिकाश्च ये ॥ १९१ ॥

द्विचत्वारिंशदुक्तास्ते रोगेष्वेव मुनीश्वरैः ।

Date		Time		Location		Weather		Remarks	
1911	10/1	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/2	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/3	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/4	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/5	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/6	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/7	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/8	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/9	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/10	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/11	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/12	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/13	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/14	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/15	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/16	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/17	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/18	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/19	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/20	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/21	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/22	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/23	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/24	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/25	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/26	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/27	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/28	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/29	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/30	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/31	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00

द्विषष्टिर्दोषभेदाः स्युः संनिपातादिकाश्च ये ॥१९२॥
तेऽपि रोगेषु गणिताः पृथक्प्रोक्ता न ते क्वचित् ।

दी०—तथेति । चरणभेदाः पादरोगाः कथिताः ।
ते वातरक्तप्रमुखा रोगेष्वेव बोद्धव्याः । वातरक्तादिका
इत्यत्रादिग्रहणेन पादसुप्तिपादस्तम्भपादहर्षपादस्फुट-
नप्रभृतयः । रोगेष्विति श्वीपदादिषु ॥ १९१ ॥

द्विषष्टिर्दोषभेदाः स्युरिति । दोषा वातादयः ।
तेषां भेदा उत्कर्षादिविकल्पनाद्वातेनेत्युच्यन्ते । तत्र
वातादीनां दोषाणां क्षीणभेदाः पञ्चविंशतिः, तावन्त
एव वृद्धानां दोषाणां भेदाः, एकैकवृद्धिसमताक्षयैः
कृत्वा षड्भेदाः, एवं क्षीणवृद्धानां दर्शिताः । एक-
वृद्धिद्वन्द्वक्षयेण त्रयो भेदाः, द्विवृद्धेकक्षयेण त्रयो
भेदाः, एवं द्विषष्टिर्दोषभेदाः कथिताः । केचित्तु
दोषाणां साम्यं भेद इत्यनेन त्रिषष्टिर्दोषभेदा भवन्ति
इति वदन्ति । तच्च सन्निपातभेदेन ज्ञातव्यम् ।
तदुक्तम्—‘द्युल्वणैकोल्वणैः षट् च हीनमध्याधिकाश्च
षट् । समश्चैको विकाराणां संनिपातात् त्रयोदश’ इति ।
तन्त्रान्तरेऽपि यथा—‘द्विषष्टिधा वदन्त्येते भूयिष्ठमिति
निश्चयः । तत एव पृथग् दोषा द्विशो नव समाधिकैः ॥
त्रयोदशाधिकैकद्विसममध्योल्वणैस्त्रिंशः । पञ्चाशदेवं
तु सह भवन्ति क्षयमागतैः ॥ क्षीणमध्याधिकक्षीण-
क्षीणवृद्धैस्तथाऽपरैः । द्वादशैवं समाख्यातास्त्रयो दोषा
द्विषष्टिधा’ ॥ तेऽपीति । ते द्विषष्टिर्दोषभेदा रोगेषु
गणिताः, अतः क्वचित् कुत्रापि ते न पृथक् प्रोक्ताः ।
नह्येतेषां द्विषष्टिभेदानां सर्वरोगान्तर्गतत्वात् पृथग्-
पादानमिति भावः ॥ १९२ ॥

गू०—पञ्चकर्मजरोगसंख्या आह—

हीनमिथ्यातियोगेन भेदैः पञ्चदशोदिताः ॥ १९३ ॥
पञ्चकर्मभवा रोगा रोगेष्वेव प्रकीर्तिताः ।
स्नेहस्वेदौ तथा धूमो गण्डूषोऽञ्जनतर्पणे ॥ १९४ ॥
पीडा अष्टादशैतज्जास्ताश्च रोगेषु लक्षिताः ।

दी०—हीनेति । पञ्चकर्मभवा रोगा इति । वमनवि-
रेचननिरुहानुवासननस्यानीति पञ्चकर्माणि । तज्जाता
रोगा रोगेष्वेव ज्ञातव्याः । रोगता च तेषां हीनमिथ्या-
तियोगत्वाद्ववति । एतेन किमुक्तम्—यदा वमना-
दिकं हीनमिथ्यातियोगेन कृतं तदा रोगत्वं स्यात् ।
तदुक्तम्—‘हीनमिथ्यातियोगेन यदा भवति देहिनाम् ।

पञ्चकर्म तदा नूनं रोगोत्पत्तयै च केवलम्’ इति ।
अतएव प्रत्येकं त्रिभेदेन पञ्चदशभेदाः पूर्यन्ते ॥ स्नेह
इति । स्नेहादीनामपि अष्टादश पीडाभेदाः कथिताः ।
अत्रापि हीनमिथ्यातियोगेति संबन्धः । तेनात्राष्टादश-
भेदाः पूर्यन्ते । पीडाऽत्र दोषरूपा । स्नेहोऽत्र स्नेहपानम् ।
स्वेदः प्रसिद्धः । धूमो धूमपानम् । गण्डूषः कवल-
पर्यायः । अञ्जनं नेत्राञ्जनम् । तर्पणं धातुतृप्तिजनकं
नेत्रान्तस्तर्पणं वा । एते तु यदा हीनमिथ्यातियोगाद्वा-
रेण प्रयुक्तास्तदा रोगाय भवन्तीत्यर्थः ॥ १९३ ॥ १९४ ॥

गू०—अष्टादशविधा एतज्जाः पीडास्ता अपि रोगेषु
भवन्ति । ता आह—अष्टादशविधा एतज्जाः पञ्चकर्मा-
दिज्जास्ता अपि रोगेषु ज्ञेयाः । तेषां लक्षणं तु स्नेहादि-
व्यापत्सु ज्ञेयम् ॥ १९३ ॥ १९४ ॥

गू०—शीतादयश्चत्वार उपद्रवसंज्ञा रोगाः—

शीतोपद्रव एकः स्यादेकश्चोष्णोद्भवो मतः ॥ १९५ ॥

शल्योपद्रव एकश्च क्षाराच्चैकः स्मृतस्तथा ।

दी०—शीतोपद्रव इति । अतिशीतेन जनितः
उपद्रवः । अतिशीतः कालः, अतिशीतो देशः, अति-
शीता क्रिया चेति । एक उष्णोपताप इति । अत्युष्णेन
जनित उपताप उपद्रव इत्यर्थः । अत्रापि उष्णकालः,
उष्णो देशः, उष्णा क्रिया चेति । एकः शल्योपद्रव
इति । सर्वशरीरबाधकं शल्यम् । तच्च द्विविधम्—
शारीरमागन्तुकं चेति । तदुक्तम्—‘शारीरमागन्तुकं चैव
द्विविधं शल्यमुच्यते’ इति । तत्र शारीरं रोमनखादि-
धातवोऽञ्जं मला दोषाश्च दुष्टाः । आगन्तुकमपि शारीर-
शल्यव्यतिरेकेण यावन्तो भावा दुःखमुत्पादयन्ति
तदागन्तुकं, तच्च लोहवेणुतृणशृङ्गास्थिग्रावादिकम् ।
एकः क्षारोपद्रव इति । उपद्रवता तथेतिवचनान् ।
एतेन किमुक्तम्—स क्षारो यदा अज्ञैः प्रयुक्तस्तदा
रोगाय भवतीति तात्पर्यार्थः । तदुक्तम्—‘विषाग्नि-
शस्त्राशनिमृत्युकल्पः क्षारो भवत्यल्पमतिप्रयुक्तः । स
धीमता सम्यगनुप्रयुक्तो रोगान् निहन्यादचिरेण
घोरान्’ इति ॥ १९५ ॥

गू०—अथ विषरोगसंख्यामाह—

स्थावरं जङ्गमं चैव कृत्रिमं च त्रिधा विषम् ॥ १९६ ॥

तेषां च कालकूटाद्यैर्नवधा स्थावरं विषम् ।

जङ्गमं बहुधा प्रोक्तं तत्र लूता भुजङ्गमाः ॥ १९७ ॥

वृश्चिका मूषिकाः कीटाः प्रत्येकं ते चतुर्विधाः ।

१—वाग्भटसंहितायां तु—

‘संसर्गाद्रसहचिरादिभिस्तथैषां दोषांस्तु क्षयसमताविवृद्धिभेदैः ।

आनन्त्यं तरतमयोगतश्च यातान् जानीयादवहितमानसो यथास्वम् ॥’

इत्यनन्तत्वं कथितम् । वृद्धिक्षयसमरूपा दोषाणां त्रिधा गतिः ।

तत्र वृद्धिभेदाः २५, क्षयभेदाः २५, समभेदाः १२, एवं गणनया ६२ भेदाः संपद्यन्ते—

द्विषष्टिदोषभेदयन्त्रम् ॥

अत्रैकाद्यङ्का वातादिदोषबोधकाः ॥

सं.	पृथक् भे.	सं.	सं.	रूपाणि.	सं.	पृ. भे.	सं.	सं.	रूपाणि.
१	पृथक्वृद्धि- भेदाः	१		१	३३	द्वन्द्वक्षयभेदाः	५	पूर्वसात्परस्याधिक- क्षयः	२-१
२		२		२	३४		६		२-३
३		३		३	३५		७		३-२
४		४		४	३६		८		१-३
५	द्वन्द्वविवृद्धिभेदाः	५	समवृद्धिः	१-२	३७	क्षय- प्रयुक्ताः	९	एकाधिक- क्षयः	३-१
६		६		१-३	३८		१०		१-२-३
७		७		२-३	३९		११		१-३-२
८		८		१-२	४०		१२		२-३-१
९	द्वन्द्वविवृद्धिभेदाः	९	पूर्वसात्परस्याधिकवृद्धिः	१-२	४१	संनिपातस्य भेदाः	४	अल्पमध्योत्पन्नक्षयः	१-२-३
१०		१०		२-३	४२		५		२-१-३
११		११		३-१	४३		६		३-२-१
१२		१२		३-२	४४		७		१-२-३
१३	संनिपातभेदाः वृ. प्र.	१३	एकाधिक- वृद्धिः	१-२-३	४५	सिध्दभेदाः	८	द्विवृद्धेक- क्षयः	२-१-३
१४		१४		१-३-२	४६		९		१-३-२
१५		१५		२-३-१	४७		१०		३-१-२
१६		१६		१-२-३	४८		११		२-३-१
१७	संनिपातभेदाः वृ. प्र.	१७	अधिक- वृद्धिः	२-१-३	४९	क्षीणवृद्धेः	१२	क्षीणमध्या- धिकसिध्द- भेदाः	३-२-१
१८		१८		३-१-२	५०		१३		१-२-३
१९		१९		१-२-३	५१		१		१-२-३
२०		२०		१-२-३	५२		२		१-३-२
२१	पृथक् क्षयभेदाः	२१	अल्पमध्योत्पन्नवृद्धिः	१-३-२	५३	क्षीणवृद्धेः	३	एकवृद्धि- द्विक्षयः	२-३-१
२२		२२		३-१-२	५४		४		१-२-३
२३		२३		२-३-१	५५		५		२-१-३
२४		२४		३-२-१	५६		६		१-३-२
२५	पृथक् क्षयभेदाः	२५	सं. वृ.	१-२-३	५७	क्षीणवृद्धेः	७	स.	३-१-२
२६		२६		१	५८		८		२-३-१
२७		२७		२	५९		९		३-२-१
२८		२८		३	६०		१०		१-२-३
२९	समक्षयः	२९		१-२	६१	क्षीणवृद्धेः	११	स.	२-१-३
३०		३०		१-३	६२		१२		१-३-२
३१		३१		२-३	६३		१		सर्वे समाः
३२		३२		१-२					

1. The first part of the document is a header section containing the title and the author's name.

2. The second part of the document is a list of references, which includes the names of the authors and the titles of the works.

3. The third part of the document is a list of figures, which includes the names of the figures and the titles of the works.

Table 1: Summary of the results of the experiment.	
Parameter	Value
1. The first part of the document is a header section containing the title and the author's name.	1. The first part of the document is a header section containing the title and the author's name.
2. The second part of the document is a list of references, which includes the names of the authors and the titles of the works.	2. The second part of the document is a list of references, which includes the names of the authors and the titles of the works.
3. The third part of the document is a list of figures, which includes the names of the figures and the titles of the works.	3. The third part of the document is a list of figures, which includes the names of the figures and the titles of the works.
4. The fourth part of the document is a list of tables, which includes the names of the tables and the titles of the works.	4. The fourth part of the document is a list of tables, which includes the names of the tables and the titles of the works.
5. The fifth part of the document is a list of figures, which includes the names of the figures and the titles of the works.	5. The fifth part of the document is a list of figures, which includes the names of the figures and the titles of the works.
6. The sixth part of the document is a list of tables, which includes the names of the tables and the titles of the works.	6. The sixth part of the document is a list of tables, which includes the names of the tables and the titles of the works.
7. The seventh part of the document is a list of figures, which includes the names of the figures and the titles of the works.	7. The seventh part of the document is a list of figures, which includes the names of the figures and the titles of the works.
8. The eighth part of the document is a list of tables, which includes the names of the tables and the titles of the works.	8. The eighth part of the document is a list of tables, which includes the names of the tables and the titles of the works.
9. The ninth part of the document is a list of figures, which includes the names of the figures and the titles of the works.	9. The ninth part of the document is a list of figures, which includes the names of the figures and the titles of the works.
10. The tenth part of the document is a list of tables, which includes the names of the tables and the titles of the works.	10. The tenth part of the document is a list of tables, which includes the names of the tables and the titles of the works.

दंष्ट्राविषं नखविषं बालशृङ्गास्थिभिस्तथा ॥ १९८ ॥

मूत्रापुरीषाच्छुक्राच्च दृष्टेर्निश्वासतस्तथा ।

लालायाः स्पर्शतस्तद्वत्तथा शङ्काविषं मतम् ॥ १९९ ॥

कृत्रिमं द्विविधं प्रोक्तं गरदूषीविभेदतः ।

ससधातुविषं ज्ञेयं तथा ससोपधातुजम् ॥ २०० ॥

तथैवोपविषेभ्यश्च जातं ससविधं मतम् ।

दुष्टनीरविषं चैकं तथैकं दिग्धजं विषम् ॥ २०१ ॥

कपिकच्छुभवा कण्डूदुष्टनीरभवा तथा ।

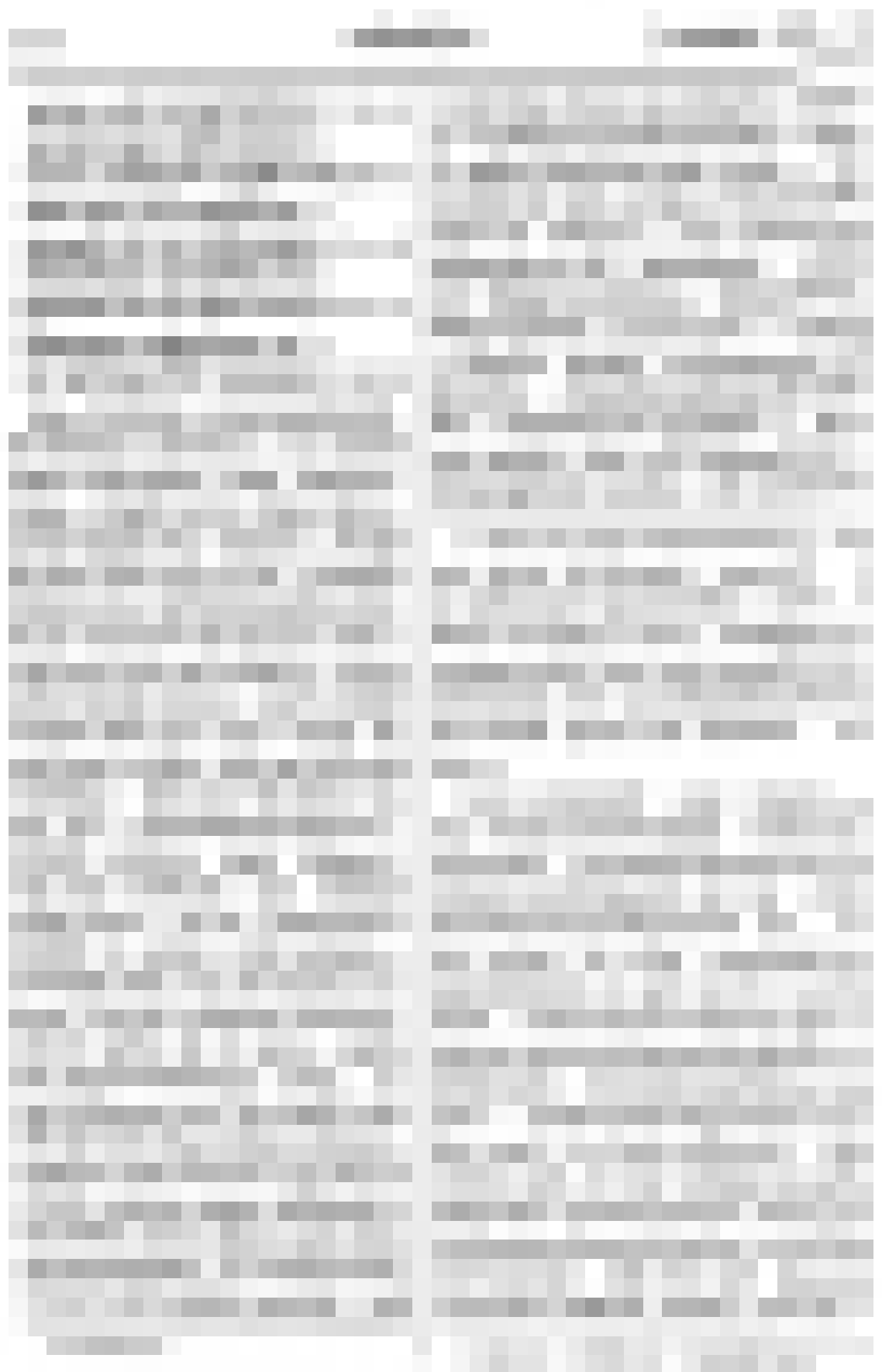
तथा सूरणकण्डूश्च शोथो भल्लातजस्तथा ॥ २०२ ॥

दी०—विषभेदानाह—स्थावरजङ्गमकृत्रिमविषभेदेन त्रिविधोपद्रवा इति पिण्डार्थः । तत्र स्थावरविषं यज्ञवधा कालकूटप्रभृतिभिः स्वीकृतं तद्विज्ञानमाह । यदुक्तम्—‘कालकूटो वत्सनाभः शृङ्गिकश्च प्रदीपनः । हालाहलो ब्रह्मपुत्रो हारिद्रः शकुकस्तथा ॥ सौराष्ट्रिक इति प्रोक्ता विषभेदा अमी नव’ इति । नवधेत्यत्रातिप्रसिद्धत्वात् संप्रहः । केषांचिन्मतेऽष्टादशभेदा भवन्ति । तेषु दश जातयस्त्याज्या अष्टौ ग्राह्या इति । तथाहि—‘शकुकं मुस्तकं शृङ्गी बालुकं सर्षपाह्वयम् । वत्सनाभं कार्यमन्यं श्वेतशृङ्गी तथाष्टमम् । इत्यष्टौ योजयेद्योगे कालकूटादि वर्जयेत्’ इति । तद्यथा—‘कालकूटं मेघशृङ्गी हालाहलं च दर्दुरम् । कर्कटं गह्वरं ग्रन्थि हारिद्रं रक्तशृङ्गिकम्’ । केशरं दशमं चेति वर्जनीयं भिषग्वरैः’ इति । वर्जनीयत्वमेषामत्यन्तदुष्टिकरत्वात् । निषिद्धेऽपि शार्ङ्गधरेणात्र संगृहीतं प्रसिद्धत्वात् । जङ्गमं बहुधा प्रोक्तमित्यादि । जङ्गमं सर्पादिसंभवं भवेदिति सम्बन्धः । तत्र लता ‘मकडी’शब्दवाच्यः कीटविशेषो वा । भुजङ्गमाः सर्पास्ते चानेकविधाः । वृश्चिकमूषिकौ प्रसिद्धौ । कीटा अपि नानाविधा नानाकृतयश्च । तेषां स्वरूपं न लिखितमत्र विस्तरभयात् । प्रत्येकं ते चतुर्विधा इति ते लतादयः, चतुर्विधा इति जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिजाः प्रत्येकम्, यतः चतुर्थो निपतितानाम् ऊष्माणं विना कस्यचित् सिद्धिर्नास्ति इति न्यायेन सर्वे भुवः शरीरस्य च स्वेदाज्जाताः । अन्येऽपि यथा पक्षिषु बलाकादयो जरायुजा अण्डजाश्च सर्पजातिषु अहिपताका जरायुजाः संस्वेदजेष्वपि काश्चित् पिपीलिका अण्डजा उद्भिजाश्च इत्यनेन योनिसं करोत्पत्तिवाच्यतुर्विधत्वम् । यद्वा वातपित्तकफसन्निपातात्मानस्ते सदृशविषाश्चतुर्विधा भवन्तीत्येके । तदपि

न सर्वमतं किंतु सर्वजातय एव भवन्तीत्यन्ये । तदुक्तम्—‘वातपित्तकफात्मानो भोगिमण्डलराजिलाः’ इत्यादि । सुश्रुते तु द्विदोषकोपमेव चतुर्थम् । तथाहि—‘कोपयन्त्यनिलं सर्पाः फणिनः सर्वे एव तु । पित्तं मण्डलिनश्चापि कफं चानेकराजयः । अपत्यं समवर्णाभ्यां द्विदोषकरलक्षणम्’ इति । दंष्ट्राविषमित्यादि । एतेषां मध्ये कैचिद्दंष्ट्रान्तरगतविषोपद्रवाः, केचिन्नखविषाः, केचिद्बालशृङ्गास्थिविषा इत्यादयो ज्ञातव्याः । तथाहि—‘भौमसर्पाणां दंष्ट्राविषम्, मार्जारमकरव्याघ्रादयो दंष्ट्रानखविषाः । विषहतास्थिमत्स्यास्थिप्रभृतयोऽस्थिविषाः । पिच्छितकौण्डिकादन्ये मूत्रपुरीषविषाः । मूषिकादयः शुक्रविषाः । दिव्याः सर्पाः दृष्टिनिश्वासविषाः । वृश्चिकवरक्युच्छिदादयो लालाविषाः । लता लालास्पर्श-

१ यश्चायं संप्रति भारतं वर्षमखिलमप्यभिज्याप्य जनपदान् कवल्यन् ‘प्लेग’पिशाचहतकः समुज्जम्भते स एव लताविषशब्दवाच्यो महामारीरोगविशेषः । अस्य च विशेषवृत्तं पराशरसंहितायां वर्णितम् । परन्त्वसदैवदुर्विपाकाद्वहन्नुसन्धानतोऽपि नैकमपि पुस्तकं पराशरसंहितायाः समधिगतमद्याऽपि । केवलं तु माधवनिदानदीकायामातङ्गदर्पणे प्रमाणत्वेन यदुपन्यस्तं तदेव प्रियपाठकेभ्य उपहरामः—

“अन्यत्र जनपदध्वंसनीये । यदाह पराशरः—‘यदा प्रबलाहंकारकामक्रोधलोभाभियुक्तैः पाखण्डपुरःसैर्मिथ्यादृष्टिभिः स्वकपोलकल्पितप्रपञ्चैरागमाभासैस्त्रयीधर्मादाकृष्य महाजनोऽधर्मेषु युज्यते, तदा त एव मोहेन देशनगरनिगमजनपदप्रधानधर्ममुत्कम्याधर्मेण प्रजा वलीयन्ति; तदाश्रिताः पौरा जनपदा व्यवहारोपजीविनः स्वतन्त्रधर्ममभिवर्तयन्ति; ततः सुधर्मः प्रसभं ते तं धर्ममेव वर्तयन्ति ततस्तेषामन्तर्हितधर्माणामधर्मप्रधानानामुपक्रान्तदेवतानां जनपदानां तदधर्मवशात्तत्कर्मनौदनाद्विद्यमानाः क्रोधेनोपतप्यमानाः तत्तापवशाद्विषप्रज्वलनतीव्रनिश्वासान् मुञ्चन्ति । ततस्तन्निश्वासकर्णिकाभ्योऽनुतापानानाप्रकारा लताः सम्पद्यन्ते । तेन विश्वासेन तामिरेव कालो भूमिरापोऽनिलश्च दूष्यते, तत्र पतन्त्राणां कदाचिदुद्भ्रान्तव्यथिता विविधमृगपक्षिका अहृष्टधर्मसत्यलज्जारहितजनं श्वसनश्रुमितोदीर्णजलाशयप्रपततोल्कापातनिर्घातभूमिकम्पं सज्जालादि सम्प्रति भयमाचक्षते । अरुक्षः सिता भूजालं संवृताकचन्द्रतारामलीमसं अमोद्गैगमिव, संवृतामिव, सतमरक—

विष्मूत्रशुक्रमुखसंदंशविषा इति । तथा शङ्काविषं मत-
मिति । तथैवोक्तप्रकारेणैव शङ्काविषमपि उपद्रवकरं
भवति । कृत्रिमं द्विविधं प्रोक्तमित्यादि । कृत्रिमं विषं
गरदूषिमेदात् द्विप्रकारं कथितम् । तन्त्रान्तरे यथा—
गरं गरली तच्च 'दिनाह'शब्दवाच्यम् । यतः 'सौभा-
ग्यार्थं स्त्रियः स्वेदरजोनानाङ्गजान् मलान् । शत्रुप्रयु-
क्तांश्च गरान् प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान्' इत्यादि । दूषी-
विषमपि देशकालादिदूषणात् कथितम् । तद्यथा—
'दूषितं देशकालादिवस्त्रैरभीक्ष्णशः । यस्मात्संदूष-
येद्वातंस्तस्मात् दूषीविषं स्मृतम्' इति । एके द्विविध-
मित्यस्य स्थाने विविधमिति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च
विविधं नानाप्रकारम्, एके द्विविधं कृत्रिममन्यथा
व्याख्यानयन्ति । तद्यथा—'एकं सविषाविषसंयोगकृतं
कृत्रिमं विषं, अपरं निर्विषकृतं गरसंज्ञम् । यदाह
काश्यपः—'संयोगजं च द्विविधं तृतीयं विषमुच्यते ।

—मिव, गुह्यकाचरिताक्रन्दजबहुलमिव, कालं जानीयात् ।
अपगतशलभमशकमक्षिकाभृतविकृतसरीसृपव्यालाखुगोधा-
सेधारादिक्रीडविलेशयतृणोलपेत्यादीनि बहुलां व्यपगत-
स्वभावकुमां निपतितशुष्कगलितपत्रोपवनद्रुमां लोहशवपू-
तिमत्स्यगोमूत्रादिगन्धविकृतस्पर्शहेदबहुलां, तामिर्लताभि-
र्दुष्टवृक्षां च भूमिं विद्यात् । अत्यर्थविकृतिविवर्णगन्धरस-
स्पर्शमपक्रान्तजलचरविहङ्गं मृतमीनकूर्मनक्रादिकान्वितनी-
लिकावहुलं तामिर्दुष्टमुदकं च व्यवस्येत् । विषमविकृतिस्ति-
मितप्रबलमतिपरुषमतिशीतमत्युष्णमतिरूक्षमत्यभिध्यन्दनौ-
दिगदं गतिभैरवारावमाचरति (१) प्रतिहतमपरस्य गतिमति
कुण्डलितमसात्म्यगन्धं वाप्यशीतपांशुधूमोपहतवायुं जानी-
यात् । इत्थमेवं मूर्च्छांक्रोधश्वासपिपासेत्यादिरोगेभ्यश्चत्वारो
भावा जनपदध्वंसनहेतवो भवन्ति । यदा ता लता यं यं
भूमिमध्यदेशमाक्रामन्ति तद्दुष्टनासाकफलोपयोगिनस्तत्र-
देशस्था एव प्राणिनो ज्वरिताः, देवभूतग्रस्ता इवोन्मत्ता
इव, म्लाना इव, चकितवच्चूर्णधूमधूसरिता इवोन्मत्ताः,
स्वनालापदेवा तुल्यसात्म्यप्रकृतयोऽपि कक्षाकण्ठकर्णमूलम-
र्मसन्धिषु कर्कन्धुकोलमलकास्थिप्रमाणाभिज्वलत्पावकस-
न्निभा भवन्ति, ज्वरमोहदाहकारिणीभिः पिडिकाभिः
परितो नासाक्षिमुखकर्णनाडीजीवरूपरुधिरवामिनस्त्रिरा-
त्रात् सद्य एव विपद्यन्ते । तच्छरीरस्पर्शगन्धलोकान्तसंस-
र्गिणोऽपि तद्दुष्टकतिपयकोद्रवसंस्पर्शादनेकोपद्रवा इव यदिप-
द्यन्ते, कदाचिदेकैवानुरूपोऽग्रविषाघ्राणश्वासमार्गेण ज्वरः ग-

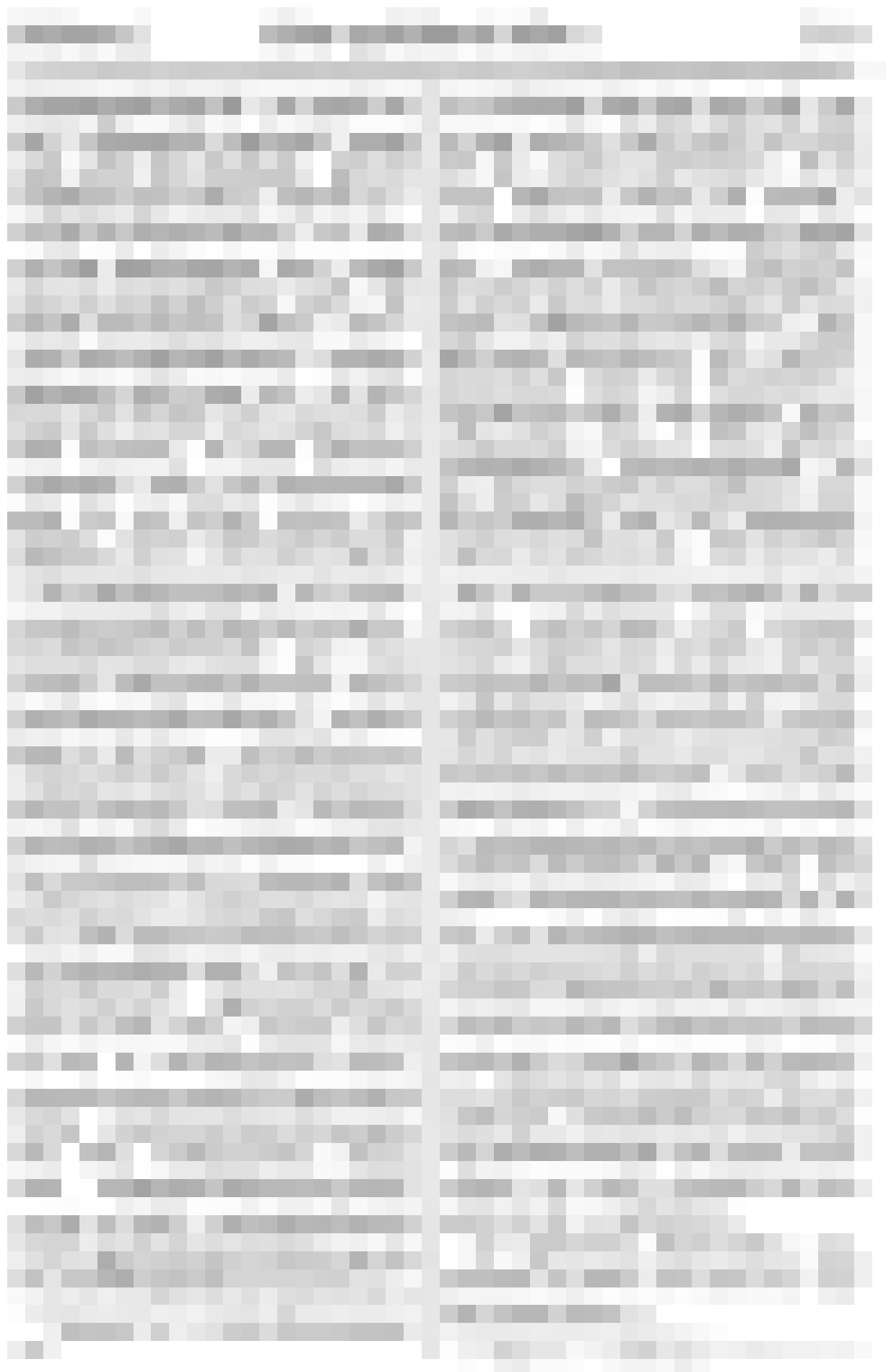
गरः स्यादविषस्तत्र सविषं कृत्रिमं मतम्' इति । अत-
एव चरकः रसायने—'दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे
विषे' इति । धातवोऽत्र सुवर्णैरजतादयः । ते यदा
अशुद्धा भक्षितास्तदा विषतुल्या इति तात्पर्यार्थः ।
यथा विषादजनकत्वाद्विषं तथा सप्तोपधातुजं विषमिति
शेषः । उपधातवो हरितालाद्याः । तथैवोपविषेभ्य
इति सप्तविधं विषजातं उपविषमन्त्रार्कसेहुण्डप्रभृतिकम् ।
यदुक्तम्—'अर्कसेहुण्डधत्तूरलाङ्गलीकरवीरकः । गुह्या-
हिफेन इत्येताः सप्तोपविषजातयः' इति । दुष्टनीराणि
व्यापन्नपानीयानि तज्जनितं विषं विषादजनकत्वात् ।
तत्तु बाह्याभ्यन्तरं भवति । बाह्यं स्नानादिना, आभ्य-
न्तरं तु पानादेव । तद्यथा—'न पिबेत् पङ्कशैवाल-
तृणपर्णाविलावृतम् । सूर्येन्दुपवनादृष्टमभिवृष्टं घनं
गुरु । फेनिलं जन्तुसंकीर्णं दन्ताग्राह्यतिशैत्यतः । अना-
तैवं च यदिव्यमार्तवं प्रथमं च यत् । लतादितन्तुवि-
ष्मूत्रविषमं श्लेष्मदूषितम्' इति । तथैकं दिग्धजं विष-

—च्छतः समाश्रयं हृदयमासाद्य, विनाप्युपद्रवेण सद्य एव
मारयति । कदाचित्ताभिर्दुष्टाभिः प्राणिन एकावासस्थाः
सद्यश्चारिणो वायुवेगात् शयाना एव तिष्ठन्ति । कदाचिद्धर्म-
वशाद्युपगतदुष्टैश्चतुर्भिर्भावैः ग्रामनगरपल्लीपट्टनजनपदा युग-
पन्महानिद्रान्विता अकस्मादेव शयानास्तिष्ठन्ति । कदाचिद-
ल्पविषकुपितेष्वेव भावेषु युगपत् कासश्वासज्वरवमथुशिरो-
भितापमस्त्रिकाविसर्पपामादिभिर्दृश्यन्ते । जनपदाः कदाचि-
देवद्विजगुरुद्विदायौर्वा (?), कदाचिद्ब्रह्मक्षत्रराशिर्व्यतिक्रमै-
र्वा, कदाचिद्धर्मकुपितभूतपिशाचवेतालहत्यादूषितानां शस्त्रो-
पधातिनामन्तःकरणवृत्तीनां प्रविशन्ति । ततस्तेषु युगपत्
पुमांसो वा लोभाहंकारवादातिवादक्रोधादन्योन्यं तेषु विप-
द्यन्ते । तदा शान्तिकर्मबलिहोमदानदयासिद्धस्तोत्रमन्त्रवेदा-
ध्ययनदेवतायतननागालयेषु महोत्सवयात्रया भवितव्यम् ।
स्थानपरित्यागे च विषघ्नौपधिमहागदजलैस्तत्स्थानसेको मणि-
रत्नधारणैर्वा एवं त्रिसन्ध्यां, अतो दिव्यनागायनं, प्रमाणमाह
काश्यपेऽप्युक्तं—'बालाहकाद्याः समदाः कीटा लताश्च खे-
चराः । तद्विषोत्सर्गसंसर्गाद् ग्राह्यं तु क्षौरजंजल'मिति । वरा-
हमिहिरेणाप्युक्तं—'सलीलमस्त्रेरो ज्ञेयो घ्राणपरिवेष्टितमूर्तिभु-
जङ्गैः फणिजनितविषाग्निसंप्रदुष्टं भवति, तदाशिवं तदग्रस्थ-
दर्शनेनेति' । तथा च श्रुतिः—'येऽन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः
सर्पेभ्यो नम' इति ॥ (लताविषनिदाने ॥

अत्र च मूषिकोत्सर्पणम्, विषघ्नौपधजलसेकः, स्थान-
परित्यागादिकं तथा सनिदानं वर्णितं दृश्यते यथा पाश्चा-
त्यैरपि नाद्यावधि विज्ञातम् ॥

१ 'दुष्टावाप्यवती' पा० । २—'दिर्नी, अतिभैरवरवमतिप्रतिहत' पा० ।

१—'तत्तदा' पा० । २—'नमनो' पा० ।

मिति । विषलिप्तं शस्त्रादिकं दिग्धं कथितं, तज्जनि-
विषम् । तेन विषलिप्तशस्त्रहतो जन्तुर्दिग्धाहतः
कथितः । कपिकच्छुभवा कण्डूरिति । कपिकच्छु वानरी
तस्याः फलम् तज्जनिता कण्डूः खर्जूः, इयमपि कण्डू-
द्रव्यसंसर्गजाल्पदोषा ननु कुष्ठोक्ता । दुष्टनीरभवा
तथेति । दुष्टनीराणि पूर्वाख्यातानि तज्जनिता कण्डू-
रपि दुःखकरा भवतीत्यभिप्रायः । तथा सूरणकण्डू-
श्चेति । सूरणः कन्दविशेषः प्रसिद्ध एव तेनापि संजाता
कण्डूरिति । तथा भल्लातजः शोथ इति । भल्लातो
भल्लातकफलानि तत्स्पर्शात् शोथो दुःखकरो भवति ।
स च दोषशोथद्विज एव ॥ १९६-२०२ ॥

गू०—सर्वं विषं स्थावरं, जङ्गमं, कृत्रिममिति त्रि-
विधं भवति । तेषां त्रयाणां मध्ये नवधा स्थावरं विषं,
तत्तु कालकूटादिभेदैर्ज्ञेयम् । जङ्गमं तु बहुधा भवति नि-
दाने तु षोडशविधम् । जङ्गमं तत्तु छताभुजङ्गमादिकं ।
तेऽपि चतुर्विधा भवन्ति दंष्ट्राविषादिभेदात् । कृत्रिमं
तु गर-दूषीभेदतः द्विविधम् । अथ सप्तधात्वादिभेदेन
विषभेदानाह—सप्तधातुविषं स्वर्णादिसप्तधातवः एवं
सप्तोपधातुजं हरितालादिजातम् । तथा उपविषेभ्यः
अहिफेनादिभ्यो जातं सप्तविधं भवति एकं दुष्टनीरजातं ।
दिग्धजं विषदिग्धकाण्डजन्यम् । अथ कपिकच्छुदिभेदेन
विषभेदमाह—एका कपिकच्छुभवा तत्र कण्डूर्जायते,
एका दुष्टनीरभवा सापि तद्विषजन्या, एका सूरणजन्या
कण्डूः । तथा भल्लातजः शोथः एतेषामपि विषविकि-
त्सास्ति तदर्थं विषाधिकारे गणिताः ॥ १९६-२०२ ॥

गू०—मदश्च विषतुल्यो भवति, सोऽपि चतुर्विध-
स्तमप्याह—

मदश्चतुर्विधश्चान्यः पूगभङ्गाक्षकोद्रवैः ।

चतुर्विधोऽन्यो द्रव्याणां फलत्वञ्जूलपत्रजः ॥ २०३ ॥

दी०—अन्यो मदश्चतुःप्रकारो ज्ञेयः । स च पूगभ-
ङ्गाक्षकोद्रवैः कृत्वेत्यर्थः । अयमपि आसवारिष्ठाद्विज एव ।
पूगोऽल्पमदकरः, भङ्गा प्रसिद्धा । अक्षं विभीतकफल-
मज्जा मदकरत्वात् । तदुक्तम्—‘तन्मज्जा मदकारकः’
इत्यादिबचनात् । कोद्रवाणि मदकराणि ग्राह्याणि । अ-
न्योऽपि मदो द्रव्याणां फलत्वमूलपत्रजः सामान्यो वि-
हितः, फलं खाखसफलनिर्यासः, तत्फलं जातीफलादि
मदजनकं गृह्यते । त्वञ्जुद इत्यादि । आकल्लकेरिमेदादि-
कानाम्, इरिमेदो विद्वखदिरः । स एवं फलमदोऽपि
गणितः । आकल्लकोऽपि वक्ष्यमाणमूलमदसंगृहीतः । मू-
लमद इति शुद्धवदर्यादीनां मूलं मदकरत्वात् । पत्रमद
इति जातिपत्रिकाभङ्गाप्रभृतीनामिति ॥ २०३ ॥

गू०—पूगीफलं, भङ्गा प्रसिद्धा, अक्षं विभीतकं,
कोद्रवः मादकः, एषां मदविषतुल्या रोगास्तु अनेकधा
भवन्ति नानाविषजन्यास्तदर्थम् ॥ २०३ ॥

इति प्रसिद्धा गणिता ये किलोपद्रवा भुवि ।

असंख्याश्रापरे धातुमूलजीवादिसंभवाः ॥ २०४ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना शार्ङ्गधरेण विरचितायां शार्ङ्ग-
धरसंहितायां निदानरोगगणनाध्यायः ॥

दी०—इतिशब्दः परिसमाप्तौ । किल निश्चयेन ये
उपद्रवा रोगरूपा भुवि पृथिव्यां प्रसिद्धाः सन्ति तेऽत्र
गणिताः शार्ङ्गधरेणेति शेषः । अपरे येऽप्रसिद्धाः
असंख्याश्रपरे सन्ति तेऽप्यनुमानतो ज्ञातव्या इत्यर्थः । ते
के ? धातुमूलजीवादिसंभवा इति । धातवः पार्थि-
वास्ते सुवर्णरजतमणिमुक्तामनःशिलाहरितालमृत्कपा-
लादयः । मूलशब्देन स्थिरा गृह्यन्ते । तेऽपि चतु-
र्विधाः वनस्पतयो वृक्षा वीरुध ओषधय इति । ननु
लोके द्वैविध्यत्वेन पार्थिवा अपि स्थावरशब्देन वाच्याः,
तत्कथमत्र पृथगुपादानम् ? उच्यते—येषु व्यवहारयो-
गित्वं फलमूलाद्यवयवेषु रसप्रधानतया, तत्रैव चतुर्विधे
वनस्पतिगणे स्थावरशब्दो वर्तते ननु पार्थिवेष्वपि, तेषा-
माहारेषु प्रायेणानुपयोगात् । जीवादिसंभवा इति जीव-
शब्देन जङ्गमा गृह्यन्ते । तेऽपि चतुर्विधा भवन्ति । ते
जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिजा इत्यर्थः । आदिग्रहणात् प्र-
वातनिपातातपछायाज्योत्स्नातमःशीतोष्णवर्षाप्रभृतयः ।
एते त्वयथाविधिसेवनात् दुःखकरा इत्यभिप्रायः ॥ २०४ ॥

विविधमुनिनिबन्धा ये महत्सु प्रसिद्धाः

सुमतिदुरवबोधास्ते मया नैव दृष्टाः ।

तदपि गुरुसकाशाद्यच्छ्रुतं तद्यलेखि

ह्यहमलभिषजाऽस्यां भावसिंहात्मजेन ॥

इति श्रीवास्तव्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभावसिंहात्मजेना-

हमलेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायां पूर्व-

खण्डे रोगगणनाऽध्यायः सप्तमः ॥

गू०—विनयश्लोकमाह—इति प्रसिद्धा इति । ये
प्रसिद्धोपद्रवा भुवि सन्ति ते मया गणिताः, अपरे
असंख्या धातुमूलजीवादिसंभवास्तेऽपि ज्ञेयाः विस्त-
रतः विस्तरत्वान्मया नोक्ताः । उपद्रवा देहस्योपद्रवक-
तारः ॥ २०४ ॥

इति श्रीकाशीरामभारद्वाजसारस्वतवैद्यविर-

चितायां शार्ङ्गधरगूढार्थदीपिकायां रोग-

गणनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥

इति शार्ङ्गधरसंहितायां पूर्वखण्डः समाप्तः ॥

शार्ङ्गधरसंहितायाम्—

मध्यमखण्डः ।

अथ स्वरसाध्यायः ।

द्वितीयखण्डे आदौ स्वरसादीनामभिधानात्स्वरसादी-
नाह—

अथातः स्वरसः कल्कः काथश्च हिमफाण्टकौ ।

ज्ञेयाः कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम् ॥ १ ॥

दी०—अथ मध्यमखण्डः प्रारभ्यते । तत्रादौ
कषायसंज्ञकवृत्तमाह—अथात इति । अथशब्दो मङ्ग-
लार्थः । अत इति प्रथमखण्डानन्तरम् । एते पञ्च क-
षाया ज्ञेयाः । ते यथोत्तरं लघवः स्युरिति । यो यस्मा-
दुत्तरो यथोत्तरम् । ते के ? स्वरसकल्ककाथहिमफा-
ण्टसंज्ञाः । स्वरस इति सद्योरसः, कल्को दृषदि पेषितः,
काथः कथितः कषायः, हिम इति शीतकषायः, फाण्ट
इति जलप्लावितं चूर्णम् ॥ १ ॥

गू०—अथात इत्यादि । अथेति रोगगणनानन्तरं
स्वरसः, कल्कः, काथः, हिमः, फाण्टः, एते पञ्च क-
षाया ज्ञेयाः—तेच यथोत्तरं लघवः स्युरिति योजना ।
यथोत्तरमिति स्वरसात्कल्को लघुः एवमुत्तरं ज्ञेयं । ननु
स्वरसो गुरुर्भवति तस्यापेक्षया अन्ये लघवस्तत्कथं तस्यै-
वादावभिधानम्, स्वरसस्य गुरुत्वे प्रथमत्वे प्रमाण-
माह—‘स्वरसस्य गुरुत्वाच्च पलमर्धं प्रयोजयेत्’ (इति) ।
उच्यते, स्वरसस्य कथितादिगौरवक्रियाभावादादावभि-
धानम् । यद्वा लघ्वपेक्षया गुरुः पूज्यः अतः स्वरसस्य
गुरुत्वादादावभिधानं, तथाचोक्तं वाग्भटे भेषजकल्प-
नास्थाने—‘रसः कल्कः शृतः शीतः फाण्टश्चेति प्रक-
ल्पना । पञ्चैवं कषायाणां पूर्वं पूर्वं बलाधिका’ । कषाया
इति कषायद्रव्यसाधितत्वात्, यद्वा कषायाः कषाय-
नामानः । संज्ञापरोऽयं कषायशब्दः ॥ १ ॥

शा० सं० १८

अथ तेषु पूर्व स्वरसकल्पनामाह—

आहतात्तक्षणाकृष्टाद्रव्याक्षुण्णात्समुद्भवेत् ।

वस्त्रनिष्पीडितो यः स रसः स्वरस उच्यते ॥ २ ॥

कुडवं चूर्णितं द्रव्यं क्षिप्तं च द्विगुणे जले ।

अहोरात्रं स्थितं तस्मान्नवेद्वा रस उत्तमः ॥ ३ ॥

आदाय शुष्कद्रव्यं वा स्वरसानामसंभवे ।

जलेऽष्टगुणिते साध्यं पादशिष्टं च गृह्यते ॥ ४ ॥

स्वरसस्य गुरुत्वाच्च पलमर्धं प्रयोजयेत् ।

निशोषितं चाग्निसिद्धं पलमात्रं रसं पिबेत् ॥ ५ ॥

दी०—तत्तक्षणं यथा—आहतादिति—ईदृशाद्र-
व्यात् समुद्भवो रसः स स्वरस इत्युच्यते, कीदृशात् ?
तमाह—आहतात् क्षतात् शकलीकृतात् तत्तक्षणाकृ-
ष्टादिति सद्य उत्पाटितात् । क्षुण्णादिति उल्लखलादिषु
मुसलादिभिः कुट्टितात् । वस्त्रनिष्पीडित इति पटेन
परिष्कृतो रस इति शेषः । द्रव्यादिति सामान्यग्रहणे-
नात्र त्वङ्मूलफलादीनां ग्रहणम् ॥ लक्षणान्तरमाह—
कुडवमित्यादि । चेति पक्षान्तरेणापि स्वरसः कथितः,
स यथा—कुडवप्रमाणं चूर्णीभूतद्रव्यं द्विगुणजले क्षिप्त-
महोरात्रं स्थितं भवति तस्माद् यो रसो जात उत्पन्नः
सोपि स्वरस उत्तमो ज्ञेयः । कुडवग्रहणमत्र सकल-
मानद्योतनार्थम् । अहोरात्रग्रहणेनैव हिमकषायाद्विशो-
ज्ञातव्यः ।

मतान्तरमपि यथा—आदायेत्यादि । स्वरसा-

१—‘यः स्यात्स्वरसो रस’ पा० । २—‘अहोरात्रात्’
पा० । ३—‘शेषं’ पा० ।

नामसंभवे अविद्यमाने शुष्कद्रव्यं क्षुण्णं यथापरिमाणमादाय गृहीत्वा अष्टगुणितपानीये साध्यं कथितमित्यर्थः । तस्मात् यत् पादावशेषं भवति तस्यापि स्वरससंज्ञा । यथा परिमाणादिना क्वाथाद्भिन्नमेतत् । इदानीमनुक्तेषु पानार्थं परिमाणपूर्वकं प्रक्षेपमाह—स्वरसस्येति । स्वरसस्य आद्ये अर्थं पलं प्रयोजयेत् । पानार्थमित्यर्थः । निःशोषितमग्निसिद्धं च स्वरसं पलमात्रं पिबेदित्यर्थः । तयोः किञ्चिदुत्थात् ॥ २-५ ॥

गू०—तेषु स्वरसकल्पनामाह—एवंभूतात् क्षुण्णात्कुट्टिताद्रव्यात् यः वस्त्रनिष्पीडितो रसो भवेत्स्वरस उच्यते । किंभूताद्रव्यात् । आहतात् शस्त्रादिना छिन्नादित्यर्थः, 'आहतः स्यात्प्रतीघाते आहतं क्षतितेऽपि चे'ति विश्वकोषः । आहतात् न हतं अहतं तस्मात् । कृम्यभ्यादिभिरदूषितात् कृम्यादिदूषितस्य भेषजकल्पे निषेधात्, यद्वा तत्क्षणाकृष्टादिति वा पाठः । तत्क्षणाकृष्टात् तत्क्षण आनीतात् । स्वरसस्य प्रकारान्तरमाह—कुडवमिति । चतुःपलं चूर्णितद्रव्यमौषधं पुनर्द्विगुणे अष्टपलमिते जले क्षिप्तं अहोरात्रं स्थितं तस्मात् पात्राद्वस्त्रपूतं गृहीतं स वा उत्तमो रसः स्वरसो भवेत् । आर्द्रद्रव्याभावे शुष्कद्रव्यस्यापि स्वरसो भवेदित्याह—आदायेति । स रसः स्वरसानां आर्द्रद्रव्याणां वा असम्भवे शुष्कं आदाय अष्टगुणे जले साध्यं पादशिष्टश्च गृह्यते पुनर्गृहीतत्वात्स्वरसस्य गुरुत्वात् पलमर्थं प्रयुज्यते चेत् निःशोषितं रात्रिस्थापितं अग्निसिद्धं चेत् पलमात्रं पिबेदिति योजना । ननु इदं स्वरसलक्षणं रात्रिस्थितत्वाद्धिमलक्षणे अग्निपक्वात्काथलक्षणे च व्यभिचरति । यतः वाग्भटे इदं स्वरसलक्षणं लिखितं 'सद्यःसमुद्धृतक्षुण्णात् यः स्रवेत्पटपीडनात् । वस्त्रनिष्पीडितो यः स स्वरसो रस उच्यते' अतो लक्षणे व्यभिचारः ? उच्यते, इदं तन्त्रान्तरमतं, यद्वा षोडशगुणे नीरे सिद्धं भवति, स्वरसोऽष्टगुणे नीरे भवतीति भेदः ॥ २-५ ॥

प्रक्षेपप्रमाणम् ।

मधु श्वेता गुडं क्षारान् जीरकं लवणं तथा ।

घृतं तैलं च चूर्णादीन्कोलमात्रात्रसे क्षिपेत् ॥ ६ ॥

दी०—तत्र प्रक्षेपमाह—मध्वित्यादि । मध्वादिकं कोलमात्रं यथा स्यात्तथा क्षिपेत् । कोलं पलस्य चाष्टांशं । मध्वितिसामान्यग्रहणेन तज्जातयोऽष्टौ गृह्यन्ते । तद्यथा—“पौतिकं भ्रामरं क्षौद्रं माक्षिकं छात्रमेव च ।

आर्घ्यमौद्दालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः” इति । एवमविशेषोक्तौ सर्वत्र । श्वेता सितशर्करा, गुडं प्रसिद्धं, तदुपलक्षितत्वेनान्ये इक्षुविकारा यथा दोषापेक्षया गृह्यन्ते । क्षारानिति बहुवचनत्वेन सर्वे क्षाराः, अनुक्ते यवक्षारमेव सर्वत्र । जीरकं प्रसिद्धं सामान्यग्रहणेन पीतकृष्णादिकम्, अविशेषे श्वेतजीरकमेव । लवणमिति सामान्येन पञ्चलवणानि गृह्यन्ते, तद्यथा—‘सिन्धु-सौवर्चलोपेतं विडं सामुद्रजोद्धिदं’ इति । अनुक्ते तु सैन्धवमेव ग्राह्यं सर्वत्र । घृततैलं पक्वापक्वं नानाविधम् । तत्रानुक्ते तु गव्यं घृतं तिलतैलं च प्रधानमिति । तथा हि—‘घृतेषु गोघृतं श्रेष्ठं तैलेषु तिलजं तथा’ इति । चूर्णादीनिति व्योषचूर्णादीन् । आदिग्रहणेन क्षारमूत्रारिष्टशुक्तादयो रोगापेक्षया गृह्यन्ते । यद्वा गुटिकावलेहादयोऽप्यादिशब्देन ग्राह्याः ॥ ६ ॥

गू०—इदानीं स्वरसे प्रक्षेपप्रमाणमाह—रसे स्वरसे प्रक्षेपणार्थमुक्तान् मध्वादीन् कोलमात्रान् क्षिपेत् । कोलशब्देन टङ्कद्रव्यमुच्यते । अग्न्यपेक्षया वा देयं, यतः ‘मात्राया न व्यवस्थास्ति व्याधिं कोष्ठं बलं वयः । आलोच्य देशकालौ च योज्या तद्वच्च कल्पना ॥’ इति परिभाषायामुक्तम् ॥ ६ ॥

अमृतास्वरसः ।

अथ व्याधिप्रत्यनीकार्थं बहून् स्वरसान् दर्शयन्नाह—
स यथा—अमृताया रसः क्षौद्रयुक्तः सर्वप्रमेहजित् ।
हरिद्राचूर्णयुक्तो वा रसो धात्र्याः समाक्षिकः ॥७॥

स यथेति । स यथा इत्यादिवाक्येन प्रयोगान् प्रकटयति ग्रन्थकारः, अथवा गुणयुक्तिज्ञापनार्थं शिष्यवचनमिदं एवं सर्वत्र ‘स यथे’ति ज्ञातव्यम् ।

दी०—स्वरसानाह—स यथेति । अमृता गुडूची तस्या रसः सद्योरसः क्षौद्रयुक्त इति मधुप्रक्षिप्तः । सर्वग्रहणेनेति विंशतिर्मेहाः । प्रयोगान्तरमाह—धात्र्या इति । धात्र्या रसः सद्यस्कः कथितो वा हरिद्राचूर्णयुक्तो मधुयुक्तो वा । सर्वग्रहणेनायमपि सर्वप्रमेहजिद्ववतीति तात्पर्यार्थः । वाग्रहणेन हरिद्रायाः कल्कमपि देयम् । तथाच तन्त्रान्तरे—‘निशाकल्कयुतो धात्रीरसो वा माक्षिकान्वितः । मधुना त्रिफलाचूर्णं प्रमेहाणां विनाशनम्’ इति ॥७॥

गू०—स यथेति । एतस्यायमर्थः सः स्वरसः यथा भवति तथा उच्यते, अमृता गुडूची तस्या रसः स्वरसः मधुयुक्तः सर्वप्रमेहजिद्ववति अथवा धात्र्या आमलक्या

Date	Description
1/1/2020	Initial deposit of \$10,000.00
1/15/2020	Interest earned \$100.00
2/1/2020	Withdrawal of \$5,000.00
2/15/2020	Interest earned \$100.00
3/1/2020	Deposit of \$2,000.00
3/15/2020	Interest earned \$100.00
4/1/2020	Withdrawal of \$1,000.00
4/15/2020	Interest earned \$100.00
5/1/2020	Deposit of \$3,000.00
5/15/2020	Interest earned \$100.00
6/1/2020	Withdrawal of \$2,000.00

रसः हरिद्राचूर्णयुक्तः समाक्षिकः सर्वप्रमेहजिह्ववतीति
पूर्वेणान्वयः । कर्तव्यता तु पूर्वोक्तैव ॥ ७ ॥

रक्तपित्तादिषु वासकादिस्वरसः ।

वासकः स्वरसः पेयो मधुना रक्तपित्तजित् ।
ज्वरकासक्षयहरः कामलाश्लेष्मपित्तहा ॥ ८ ॥

त्रिफलाया रसः क्षौद्रयुक्तो दार्वीरसोऽथ वा ।
निम्बस्य वा गुडूच्या वा पीतो जयति कामलाम् ॥

दी०—वासक इत्यादि । वासकः आटरुषकः,
तस्य पत्राणि इति व्यवहारात् । मधुनेति प्रक्षेपः
अयं चोर्ध्वगे रक्तपित्ते विशेषेण योज्यः । शेषं सुगमं ॥
त्रिफलाया इति । त्रिफलादीनां चतुर्णां स्वरसाः कामलां
घ्नन्तीति । तत्र त्रिफलादाव्योः कथितरसः, निम्बगुडू-
च्योस्तु सद्योरस एव । मधुप्रक्षेप एषु चतुर्षु योगेषु
ज्ञेयः । त्रिफला विख्याता सात्र हरीतक्यादिका ।
यद्यपि त्रिफलाशब्देन द्राक्षाकाशमर्यपरुषकाण्युच्यन्ते ।
तदुक्तं—‘पथ्याविभीतधात्रीभिस्त्रिफला महती स्मृता ।
हृस्वा काशमर्यमृद्रीकापरुषकफलैर्भवेत्’ इति ।
तथापि सर्वत्र गुणप्राधान्यादविशेषोक्तौ हरीतक्यादी-
न्येव त्रिफलाशब्देन गृह्यन्ते । दार्वी दारुहरिद्रा तस्या-
स्त्वक् ग्राह्या, त्वग्भावे काष्ठमेवेति सर्वत्र ॥ ८ ॥ ९ ॥

गू०—अथ वासकादिस्वरसो रक्तपित्तादौ । दार्वी
दारुहरिद्रा स्पष्टमन्यत् । वासकस्वरसः मधुना पेयः
रक्तपित्तजिह्ववति वासकस्वरसः अर्धपलं मधु टंक-
द्वयं मुखादुत्तं रक्तं तथा ज्वरादिहरः त्रिफलास्वरसः
मधुयुतः तथा दार्वी दारुहरिद्रास्वरसः मधुयुतः
कामलादिनाशको भवति ॥ ८ ॥ ९ ॥

विषमज्वरे तुलसीद्रोणपुष्पीस्वरसौ ।

पीतो मरिचचूर्णेन तुलसीपत्रजो रसः ।

द्रोणपुष्पीरसो वापि निहन्ति विषमज्वरान् ॥ १० ॥

दी०—पीत इति—द्रोणपुष्पी ‘गुमा’ इति लोके ।
मरिचचूर्णमप्यत्र प्रक्षिप्तं, तच्च तीक्ष्णत्वान्माषकद्वय-
मिति व्यवहारः । विषमज्वरानित्येकाहिकादीन् ॥ १० ॥

गू०—अथ विषमज्वरे तुलसीस्वरसमाह—मरि-
चचूर्णेन पीतः तुलसीपत्रजः रसः स्वरसः द्रोणपुष्पी-
स्वरसो वा पीतः विषमज्वरान्सन्ततादीन् निहन्ति ।

द्रोणपुष्पी गुमाशाकः कटूष्णत्वात्कर्षः रसः मरिचं
माषकमात्रं मात्रायाः स्थितिर्नास्तीत्युक्तत्वात् ॥ १० ॥

रक्तातिसारे जम्बवादिस्वरसः ।

जम्बवात्रामलकीनां च पल्लवोत्थो रसो जयेत् ।

मध्वाज्यक्षीरसंयुक्तो रक्तातीसारमुत्बणम् ॥ ११ ॥

दी०—जम्बामेति । जम्बादीनां पल्लवोद्भवो
रसो मध्वादियुक्तोऽतीसारं जयेत् । पल्लवग्रहणेन
कोमलपत्राणीत्युक्तम् । आज्यं घृतं, क्षीरं दुग्धम् ।
एके ‘मध्वाजक्षीरसंयुक्त’मिति पठन्ति व्याध्युक्त-
त्वात् । तथाहि—‘आजं शोषज्वरश्वासरक्तपित्ताति-
सारजित्’ इति । उत्बणमिति वृद्धं, चिरकालस्थितमि-
त्यन्ये ॥ ११ ॥

गू०—अथ रक्तातीसारे जम्बवादिस्वरसः । जम्बा-
त्रामलकीनां च पल्लवोत्थरसः स्वरसः मध्वाज्यक्षीरसं-
युक्तः उत्बणं रक्तातीसारं जयेत् । जम्बादीनां पल्लवं
किसलयं, उत्बणं अधिकम् ॥ ११ ॥

बबूल-स्योनाक-कुटजस्वरसाः ।

स्थूलबबूलिकापत्ररसः पानाद्यपोहति ।

सर्वातिसारान्स्योनाककुटजत्वग्रसोऽथवा ॥ १२ ॥

दी०—स्थूलबबूलिकेति । स्थूलबबूलिका अर-
प्योद्भवा । तस्यातिरूक्षत्वादेके पर्वतीयामिति वदन्ति,
सा चोर्ध्वशाखाभिरुपलक्षिता प्रसिद्धैव । ‘स्थूलबबूलि-
कापत्ररसपाना’दिति पाठान्तरम् । स्थूलवत् स्थूल-
जवत् शूलिका आनूपजापि इति तात्पर्यार्थः । शूलि-
केति शूलिका कथिता । उक्तं च नाममालायाम्—
‘बबूलः सरलः शूली सेलकण्टोऽधिकण्टकः’ इति ।
शूलिकाऽल्पविटपा, बबूरीति लोके । प्रयोगान्तरमाह
—स्योनाकेत्यादि । स्योनाककुटजयोस्त्वगुद्भवो रसस्त-
त्कार्यकर इति । स्योनाकत्वगुद्भवः कुटजत्वगुद्भवो
वेति योगद्वयमिति केचित् । अत्रापि मधुप्रक्षेपः
पूर्ववदनुसर्तव्यः । सर्वातिसारानिति सप्तप्रकारानि-
त्यर्थः ॥ १२ ॥

गू०—अथ सर्वातीसारे बबूलस्वरसः । स्थूलबबू-
लिकं निष्कण्टकबबूलः तस्य पत्ररसः स्वरसः तत्पानात्स-
र्वातिसारान्बद्धिधाजयति । अथवा स्योनाकः अरुः,
तथा कुटजः कूडा तयोः त्वग्भवो रसो वा अतीसारा-
जयेत् ॥ १२ ॥

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that proper record-keeping is essential for ensuring the integrity and transparency of financial reporting. This section also outlines the various methods used to collect and analyze data, highlighting the need for consistency and reliability in the information gathered.

The second part of the document focuses on the challenges faced by organizations in implementing effective financial controls. It identifies common pitfalls and provides practical advice on how to overcome them. This section also discusses the role of technology in enhancing financial management systems, noting that while automation can improve efficiency, it must be implemented carefully to avoid errors and ensure data security.

The third part of the document addresses the importance of communication in financial management. It stresses that clear and concise communication is crucial for ensuring that all stakeholders are informed and aligned with the organization's financial goals. This section also discusses the need for regular reporting and the importance of providing timely and accurate information to management and investors.

The fourth part of the document discusses the importance of risk management in financial planning. It outlines the various risks that organizations face, including market risk, credit risk, and operational risk, and provides strategies for identifying, assessing, and mitigating these risks. This section also discusses the importance of having a contingency plan in place to deal with unexpected events.

The fifth part of the document discusses the importance of ethical considerations in financial management. It emphasizes that organizations must adhere to high ethical standards and that transparency and honesty are essential for building trust with stakeholders. This section also discusses the importance of having a strong corporate governance framework in place to ensure that ethical principles are consistently applied across the organization.

The sixth part of the document discusses the importance of innovation in financial management. It highlights the need for organizations to embrace new technologies and business models to stay competitive in a rapidly changing market. This section also discusses the importance of fostering a culture of innovation and encouraging employees to think creatively and develop new solutions to financial challenges.

The seventh part of the document discusses the importance of sustainability in financial management. It outlines the various ways in which organizations can integrate sustainability into their financial strategies, including through responsible investing, green financing, and sustainable procurement. This section also discusses the importance of reporting on sustainability performance and the role of stakeholders in driving positive change.

The eighth part of the document discusses the importance of global perspectives in financial management. It highlights the need for organizations to understand and navigate the complexities of international markets and the importance of having a global mindset. This section also discusses the importance of cross-cultural communication and the role of international organizations in promoting financial stability and growth.

The ninth part of the document discusses the importance of future trends in financial management. It outlines the various challenges and opportunities that organizations will face in the coming years, including the impact of artificial intelligence, blockchain, and other emerging technologies. This section also discusses the importance of staying up-to-date on the latest developments in the field and being prepared to adapt to change.

The tenth part of the document discusses the importance of conclusion and next steps. It summarizes the key findings of the document and provides a clear roadmap for organizations to follow. This section also discusses the importance of ongoing monitoring and evaluation and the need for continuous improvement in financial management practices.

प्रतिश्याये-आर्द्रकस्वरसः ।

आर्द्रकस्वरसः क्षौद्रयुक्तो वृषणवातनुत् ।

श्वासकासारुचीर्हन्ति प्रतिश्यायं व्यपोहति ॥ १३ ॥

दी०—आर्द्रकेति । आर्द्रकं खनाम्ना प्रसिद्धम् । तद्रसः क्षौद्रयुक्तो मधुयुतः वृषणवातनुद्भवति । वृषणवातोऽण्डवातः, कुरण्ड इति केचित् । प्रतिश्यायं प्रतिस्त्वारूपम् ॥ १३ ॥

गू०—अथार्द्रकस्वरसः । वृषणवातश्चासादौ आर्द्रकस्वरसः क्षौद्रयुक्तः वृषणवातजित् अण्डवृद्धादीजयति, तथा श्वासकासादीन् जयति प्रतिश्यायो नासास्त्रावः ॥ १३ ॥

पार्श्वदिशूलेषु-बीजपूरस्वरसः ।

बीजपूरसः पानान्मधुक्षारयुतो जयेत् ।

पार्श्वहृदस्तिशूलानि कोष्ठवायुं च दारुणम् ॥ १४ ॥

दी०—बीजपूरेति । बीजपूरसो बीजपूरफलस्वरसः, कीदृशः? मधुक्षारयुतः । मधु क्षौद्रं, क्षारोऽत्र यवक्षारः अयं पानात् पार्श्वदिशूलान् जयेत्, नरस्येति शेषः । शूलशब्दः पार्श्वदिभिः सम्बध्यते । तेन पार्श्वशूलं हृच्छूलं बस्तिशूलं चेति । बस्तिर्मूत्राधारः, कोष्ठवायुं पक्वाशयगतं, दारुणं पीडाकरम् । बीजपूर इति सामान्यग्रहणेन तन्मूलकथितरूपं स्वरसमित्याहुरेके ॥ १४ ॥

गू०—अथ बीजपूरस्वरसः पार्श्वशूलादौ मधुक्षारयुतः बीजपूरसः पानात्पार्श्वशूलहृदस्तिशूलानि तथा दारुणं कोष्ठवातं जयेत् । बीजपूरसः जटास्वरसः यद्वा फलरसः क्षारो यवक्षारः ॥ १४ ॥

पित्तशूले-शतावरीस्वरसः ।

शतावर्याश्च मधुना पित्तशूलहरो रसः ।

निशाचूर्णयुतः कन्यारसः स्त्रीहापचीहरो ॥ १५ ॥

दी०—शतावर्याश्चेति । शतावरी प्रसिद्धा, तस्याः सद्योरसः । अयं प्रातरेव योज्यः । मधुनेति—मधुमिलितः । कन्यारसः कुमारीस्वरसः, वारि इति लोके । निशाचूर्णयुत इति । हरिद्राचूर्णप्रक्षिप्तः । स्त्रीहोपलक्षितत्वाद्भोगविशेषः । स्त्रीहृद्विरिति लोके । अपची ग्रन्थिभेदः ॥ १५ ॥

गू०—शतावर्या इति स्पष्टम् ॥

अथ स्त्रीहापच्योः कन्यास्वरसः, निशेति । निशा हरिद्रा तच्चूर्णयुतः कन्यारसः कुमारीरसः स्त्रीहापचीहरो भवति स्त्रीहा फीहा । अपची कण्ठदेशे गण्डमालाभेदः ॥ १५ ॥

अथालम्बुषास्वरस अपच्यदौ—

अलम्बुषायाः स्वरसः पीतो द्विपलमात्रया ।

अपचीगण्डमालानां कामलायाश्च नाशनः ॥ १६ ॥

दी०—अलम्बुषाया इति । अलम्बुषा मुण्डितिका तस्याः स्वरसः सद्यस्कः कथितः । द्विपलग्रहणमतिलघुत्वात्, प्रबलरोगार्थत्वाद्वा । अपचीगण्डमालादयोऽपि प्रबला एव ॥ १६ ॥

गू०—अलम्बुषा मुण्डी तस्याः स्वरसः द्विपलमात्रया पीतः अपची गण्डमाला तस्याः कामलायाश्च नाशको भवति पूर्वानुक्रममपि द्विपलं स्वरसपानं यदुक्तं तस्यायमभिप्रायः । अर्धपलं पश्चात् द्विपलं सप्तकद्रयानन्तरम् ॥ १६ ॥

मुण्डीस्वरसः-सूर्यावर्तार्धशीर्षव्यथादौ ।

रसो मुण्ड्याः सकोष्णो वा मरिचैरेव धूलितः ।

जयेत्सदिनाभ्यासात्सूर्यावर्तार्धभेदकौ ॥ १७ ॥

दी०—रसो मुण्ड्या इति । मुण्डी केदारमुण्डी । कदम्ब इति प्रसिद्धः । तस्या रसः स च कोष्णः ईषदुष्णः । अतएवात्र कथितरसो ज्ञेयः, मरिचस्य तीक्ष्णत्वात् स्वल्पं देयम् । सप्तदिनग्रहणेनास्य महिमा कथ्यते । सूर्यावर्तार्धभेदकौ रोगे पठितौ ॥ १७ ॥

गू०—अथ शशमुण्डरसः सूर्यावर्तादौ—शशमुण्डरसः मस्तकरसः उत्काध्य रसः कर्तव्यः कोष्ण ईषदुष्णः मरिचैरवधूलितश्च सप्तदिनाभ्यासात् सूर्यावर्तार्धभेदकौ अर्धशीर्षव्यथां जयेत् ॥ १७ ॥

अथोन्मादादौ—ब्राह्म्यादिस्वरसः ।

ब्राह्मीकूष्माण्डषड्ग्रन्थाशङ्खिनीस्वरसाः पृथक् ।

मधुकुष्ठयुताः पीताः सर्वोन्मादापहारिणः ॥ १८ ॥

दी०—ब्राह्मीति—ब्राह्मीत्यादियोगचतुष्टयं सर्वोन्मादहरं भवति । ब्राह्मी खनामख्याता । कूष्माण्डं अभावे कथितं कूष्माण्डफलम् । षड्ग्रन्था शठी ।

१—‘स च मुण्ड्या रसः’ पा० । ‘शशमुण्ड्या रसः कोष्णो’ इति पाठः । ‘शङ्खपुष्पीमुण्डीरसः’ इति खपुस्तके । २—‘रकाः’ पा० ।

<p>1. Introduction</p> <p>The purpose of this study is to investigate the effects of various factors on the growth of a specific plant species. The study is divided into two main sections: a theoretical background and an experimental analysis.</p>	<p>2. Theoretical Background</p> <p>The theoretical background provides a comprehensive overview of the existing literature on plant growth. It discusses the various factors that influence plant growth, including light, water, and nutrients. The background also highlights the gaps in current research and the need for further investigation.</p>
<p>3. Experimental Analysis</p> <p>The experimental analysis details the methods used to collect and analyze data. It describes the experimental setup, the variables being tested, and the procedures for data collection and analysis. The results of the experiments are presented in a clear and concise manner.</p>	<p>4. Results and Discussion</p> <p>The results of the experiments are presented in this section. The data is analyzed to identify trends and patterns. The discussion provides a detailed interpretation of the results, comparing them to the theoretical background and existing literature.</p>
<p>5. Conclusion</p> <p>The conclusion summarizes the findings of the study and discusses their implications. It highlights the key results and the limitations of the study. The conclusion also suggests areas for future research and the potential applications of the findings.</p>	<p>6. References</p> <p>The references list the sources of information used in the study. It includes books, articles, and other relevant literature. The references are formatted according to the standards of the field.</p>
<p>7. Appendix</p> <p>The appendix contains supplementary information that supports the main text. It includes data tables, figures, and other relevant materials. The appendix is organized in a way that makes it easy to find the information needed for the study.</p>	<p>8. Index</p> <p>The index provides a quick and easy way to find information in the document. It lists the key terms and concepts and their corresponding page numbers. The index is organized alphabetically for ease of use.</p>
<p>9. Glossary</p> <p>The glossary defines the key terms and concepts used in the study. It provides a clear and concise definition for each term, ensuring that all readers have a common understanding of the language used in the document.</p>	<p>10. Summary</p> <p>The summary provides a brief overview of the entire document. It highlights the main points and findings, providing a quick and easy way to get the gist of the study. The summary is written in a clear and concise manner.</p>
<p>11. Abstract</p> <p>The abstract is a short summary of the study. It provides a quick and easy way to get the gist of the study. The abstract is written in a clear and concise manner.</p>	<p>12. Keywords</p> <p>The keywords are the main terms and concepts used in the study. They are used to categorize the study and make it easier to find. The keywords are listed at the end of the abstract.</p>
<p>13. Introduction</p> <p>The introduction provides a brief overview of the study. It highlights the main points and findings, providing a quick and easy way to get the gist of the study. The introduction is written in a clear and concise manner.</p>	<p>14. Conclusion</p> <p>The conclusion summarizes the findings of the study and discusses their implications. It highlights the key results and the limitations of the study. The conclusion also suggests areas for future research and the potential applications of the findings.</p>
<p>15. References</p> <p>The references list the sources of information used in the study. It includes books, articles, and other relevant literature. The references are formatted according to the standards of the field.</p>	<p>16. Appendix</p> <p>The appendix contains supplementary information that supports the main text. It includes data tables, figures, and other relevant materials. The appendix is organized in a way that makes it easy to find the information needed for the study.</p>
<p>17. Index</p> <p>The index provides a quick and easy way to find information in the document. It lists the key terms and concepts and their corresponding page numbers. The index is organized alphabetically for ease of use.</p>	<p>18. Glossary</p> <p>The glossary defines the key terms and concepts used in the study. It provides a clear and concise definition for each term, ensuring that all readers have a common understanding of the language used in the document.</p>
<p>19. Summary</p> <p>The summary provides a brief overview of the entire document. It highlights the main points and findings, providing a quick and easy way to get the gist of the study. The summary is written in a clear and concise manner.</p>	<p>20. Abstract</p> <p>The abstract is a short summary of the study. It provides a quick and easy way to get the gist of the study. The abstract is written in a clear and concise manner.</p>

तदभावे वचा ग्राह्या । शङ्खिनी नौकुली प्रसिद्धा । एतेषां सद्योरसः अभावे कथितो वा । मधुकुष्ठयुत इति प्रत्येकं रससम्बन्धः । मधु क्षौद्रं, कुष्ठं प्रसिद्धम्, तच्चूर्णमित्यर्थः । सर्वोन्मादा इति दोषोद्भवा भूतोद्भवाश्च ॥ १८ ॥

गू०—ब्राह्मी पश्चिमदेशे प्रसिद्धा यद्वा ब्रह्म 'लोनि-या'वा, कूष्माण्डः कुम्हेडा, षडग्रन्था वचा, शंखिनी संखाहुली एषां स्वरसाः पृथक् भिन्नाः मधुकुष्ठयुताः पीताः सर्वोन्मादापहारिणो भवन्ति । मधु कुष्ठं कोलमात्रं यथाबलं वा ॥ १८ ॥

कोद्रवमदे—कूष्माण्डस्वरसः ।

कूष्माण्डकस्य स्वरसो गुडेन सह योजितः ।

दुष्टकोद्रवसंजातमदं पानाद्यपोहति ॥ १९ ॥

दी०—कूष्माण्डकस्येति—दुष्टकोद्रवसंजातं दुष्टं मदकरं । कोद्रवमन्नविशेषः । गुडभावे शर्करादयोऽपि योज्या गुडोपलक्षितत्वात् ॥ १९ ॥

गू०—कूष्माण्डेति स्पष्टमेतत् ॥ १९ ॥

गाङ्गेरुकीस्वरसमाह व्रणे—

खड्गादिच्छिन्नगात्रस्य तत्कालं पूरितो व्रणः ।

गाङ्गेरुकीमूलरसैर्जायते गतवेदनः ॥ २० ॥

दी०—खड्गादीति—गाङ्गेरुकी नागबला तस्या मूलस्वरसेन पत्ररसेन वा पूरितः यथायोग्यपरिमाणेन पूरितः, सद्यो व्रणो गतवेदनो भवति । तत्कालमिति छिन्नमात्रे तद्दिने वा । स्वरसोऽत्र सद्योरसः नतु काथादिरूपः । खड्गादिच्छिन्नगात्रस्येति—आदिग्रहणात् शक्तिकुन्तादिभिश्छिन्नगात्रस्येत्यर्थः ॥ २० ॥

गू०—खड्गादिच्छिन्नगात्रस्य पुरुषस्य गाङ्गेरुकीमूलरसैस्तत्कालं व्रणः पूरितो भवति गतवेदनश्च जायते इति सम्बन्धः । गाङ्गेरुकी गणैगेरी ॥ २० ॥

इदानीं पुटपाकस्वरूपस्य रसस्य कर्तव्यताविधिमाह—

पुटपाकविधिः ।

पुटपाकस्य कल्कस्य स्वरसो गृह्यते यतः ।

अतस्तु पुटपाकानां युक्तिरत्रोच्यते मया ॥ २१ ॥

पुटपाकस्य मात्रेयं लेपस्याङ्गारवर्णता ।

लेपं च ब्रज्जुलं स्थूलं कुर्याद्वाङ्गुष्ठमात्रकम् ॥ २२ ॥

काश्मरीवटजम्बवादिपत्रैर्वेष्टनमुत्तमम् ।

पलमात्रो रसो ग्राह्यः कर्षमात्रं मधु क्षिपेत् ॥ २३ ॥

कल्कचूर्णद्रवाद्यास्तु देयाः स्वरसवद्भुधैः ।

दी०—पुटपाकस्येति—यतो हेतोः पूर्वं कल्करूपस्य पश्चात् पुटपाकस्य द्रव्यस्य रसो गृह्यते अतस्तस्य युक्तिः कर्तव्यविधिरत्रास्मिन् ग्रन्थे मयाऽऽचार्येण उच्यते, अधुनेति शेषः । तद्युक्तिर्यथा—पुटपाकस्य मात्रेयमिति । पुटपाकरूपो द्रव्यगोलकः यावदङ्गारसदृशो भवति तावत् अग्नौ स्थितः, इयं मात्रा लेपस्येत्यर्थः । लेपमपि मृदादिना ब्रज्जुलोन्मितं काश्मर्यादीनां पत्रैर्वेष्टनं च । लेपनं गोधूमचूर्णादिना तदङ्गुष्ठमात्रं प्रथमं कार्यम् । अग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । पश्चात् मृदादीनां प्रलेप इत्यर्थः । उत्तममिति । सूत्रादिवेष्टनेन न्यूनाधिकरहितं वेष्टनमित्यर्थः । काश्मर्यादयः प्रसिद्धाः । आदिग्रहणात् विज्ञातवृक्षाणां पत्रैर्वा वेष्टनं न निषिद्धम् ॥ अस्त्यैव पानार्थं मानमाह—पलमात्र इति । रसः पुटपाकोद्भवः सः पलोन्मितः पलमात्रो ग्राह्यः । मधु कर्षप्रमाणं क्षिपेत् । अत्रैव कल्काद्याः पूर्वस्वरसवदेयाः । अत्रैव प्रक्षेपार्थमिति भावः । द्रवोऽत्र घृतक्षीरतैलादिः । आदिशब्देन पूर्वोक्तानां यान्यवशिष्टानि तान्यत्र ज्ञातव्यानि ॥ २१-२३ ॥

गू०—पुटपाकः सोऽपि स्वरसभेद एव । यतः पुटपाकस्य कल्कस्य पिष्टद्रव्यस्य स्वरसः गृह्यते अतः पुटपाकानां स्वरसभेदानां युक्तिः मया उच्यते पुटपाककर्तव्यतायां विधिमाह पुटेति । सुगममन्यत् ॥ २१-२३ ॥

कुटजपुटपाक अतीसारे—

स यथा—तत्कालाकृष्टकुटजत्वचं तण्डुलवारिणा ॥ २४ ॥

पिष्टां चतुष्पलमितां जम्बूपल्लववेष्टिताम् ।

सूत्रेण बद्धां गोधूमपिष्टेन परिवेष्टिताम् ॥ २५ ॥

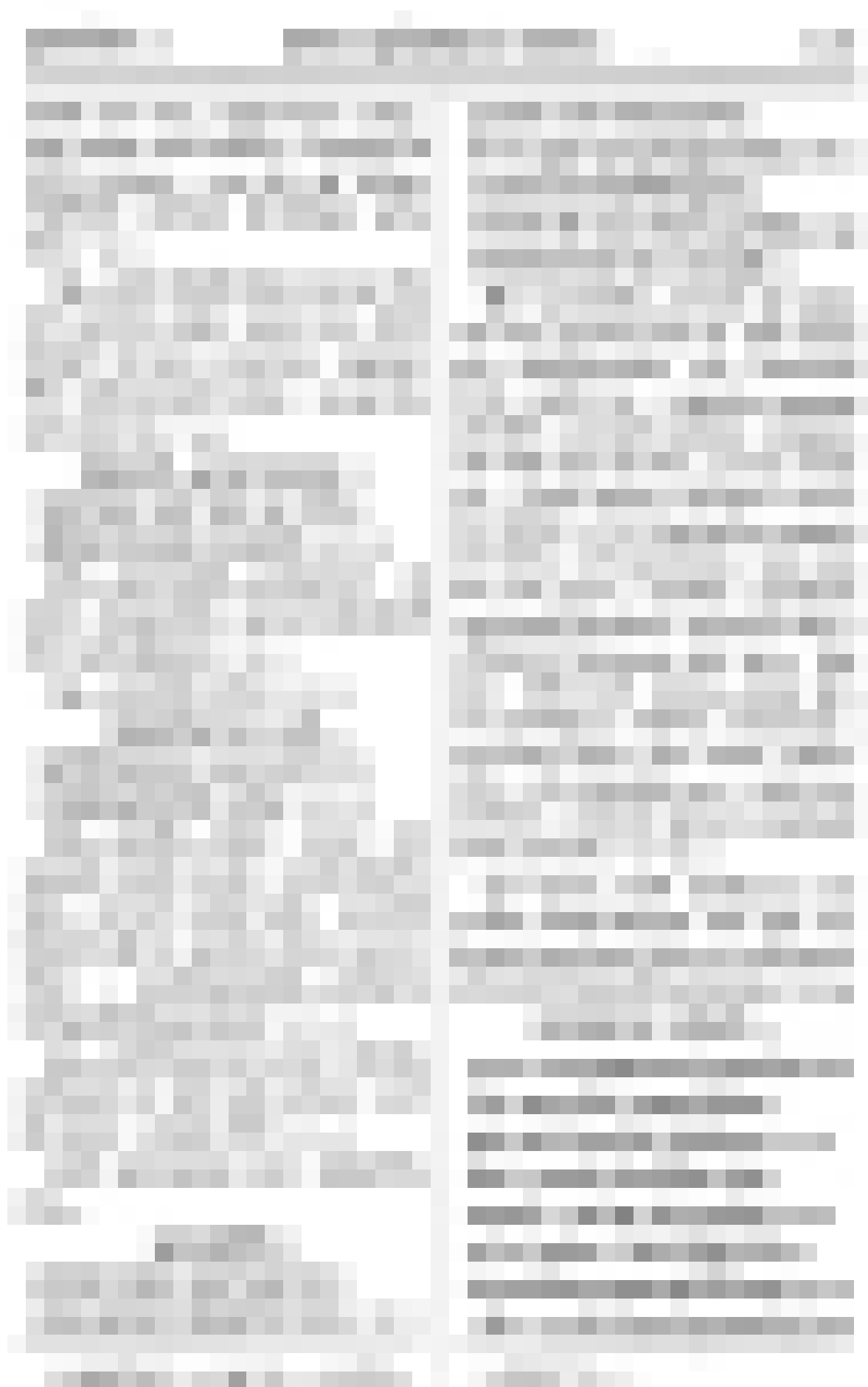
लिप्तां च घनपक्वेन गोमयैर्वह्निना दहेत् ।

अङ्गारवर्णां च मृदं दृष्ट्वा बह्वैः समुद्धरेत् ॥ २६ ॥

ततो रसं गृहीत्वा च शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।

जयेत्सर्वानतीसारान्दुस्तरान्सुचिरोत्थितान् ॥ २७ ॥

दी०—स यथेति वचनात् पुटपाकस्वरसोऽयं, यथा

रोगेषु विहितस्तं तथैव दर्शयन्नाह—तदिति कुटजो गिरिमल्लिका तस्य त्वक् छल्ली । तण्डुलवारिणेति तण्डुल-
धावनेन । गोधूमपिष्टेन लेपनं मृष्टेपनं च । मृष्टेपनं तु
बहुलप्रमितम् । शीतमिति मधुविरोधात् । यतः ‘उष्णै-
र्विरुध्यते क्षौद्रम्’ इति । शेषं सुगमम् ॥ २४-२७ ॥

गू०—स यथा तत्कालेति । तत्कालाकृष्टां तत्काला-
नीतां कुटजः कुडा तस्य त्वचं तण्डुलवारिणा तण्डुल-
जलेन पिष्टां चतुःपलमितां चतुःपलप्रमाणां जम्बूपल्लवः
जम्बूकिसलयं तेन वेष्टितां पुनः घनपङ्केन गाढक-
र्दमेन लिप्तां गोमयैरुपलैः वह्निना दहेत्, स्पष्टमन्यत्
॥ २४-२७ ॥

अथ कर्मप्रयोगे तण्डुलजलमाह—

कण्डितं तण्डुलपलं जलेऽष्टगुणिते क्षिपेत् ।

भावयित्वा जलं ग्राह्यं देयं सर्वत्र कर्मसु ॥ २८ ॥

दी०—अथात्र प्रसङ्गतस्तण्डुलजलस्य विधिमाह—
कण्डितं तण्डुलपलमिति । कण्डितं स्वस्थं तन्मुसलादि-
भिरुल्लखले कुट्टितमित्यर्थः । अष्टगुणिते जले पलायक-
पानीये भावयित्वा प्रक्षाल्य जलं ग्राह्यं तत्तण्डुलजल-
मिति । एतच्चायुक्तं सर्वत्र योजयमित्यर्थः ॥ २८ ॥

गू०—कण्डितं निस्तुषं भावयित्वा । स्पष्टम-
न्यत् ॥ २८ ॥

अतीसारे—अरल्लपुटपाकः ।

अरल्लवकृतश्चैव पुटपाकोऽग्निदीपनः ।

मधुमोचरसाभ्यां च युक्तः सर्वातिसारजित् ॥ २९ ॥

दी०—अरल्लपुटपाकमाह—अरल्लवति । अरल्लः
वृक्षविशेषः प्रसिद्ध एव; तदभावे स्योनाकः । तस्य
त्वकृतः पुटपाकरसः केवलः अग्निकरो भवति । चका-
रात् अत्रापि पूर्ववत् पुटपाकयुक्तिर्ज्ञातव्या । यदा-
यमेव रसो मधुमोचरसाभ्यां युक्तस्तदा सर्वातिसार-
जिह्ववति । मोचरसः शाल्मलीनिर्यासः ॥ २९ ॥

गू०—अथारल्लपुटपाकः अतीसारे अरल्लः स्योना-
कनाम । स्पष्टमन्यत् ॥ २९ ॥

सर्वातीसारे—तित्तिरपुटपाकः ।

न्यग्रोधादेश्च कल्केन पूरयेद्गौरतित्तिरेः ।

निरञ्जमुदरं सम्यक्पुटपाकेन तत्पचेत् ॥ ३० ॥

तत्कल्कस्य रसः क्षौद्रयुक्तः सर्वातिसारर्तुत् ।

१-‘तित्तिरम्’ इति पा० । २-‘जित्’ इति पा० ।

दी०—अथ तित्तिरपुटपाकमाह—न्यग्रोधादेरिति ।
अस्य विधिस्तु पूर्ववज्ज्ञातव्यः । न्यग्रोधादेरिति न्यग्रो-
धादिगणस्य कल्केनेत्यर्थः । तद्यथा—न्यग्रोधोदुम्बरा-
श्वत्थप्लक्ष्मधूककपीतनककुम्भाभ्रकोशाभ्रचोरकपत्रजम्बू
द्वयपियालमधुकरोहिणीवङ्गुलकदम्बबद्रीतिन्दुकीशल-
कीलोध्रद्वयभल्लातकपलाशा नन्दीवृक्षश्चेति न्यग्रोधादि-
गणः सुश्रुतात् । एतेषां व्यस्तसमस्तानां यथालाभं प-
रिभाषोक्त्या त्वगादयो ग्राह्या इति वृद्धानां व्यवहारः ।
एके न्यग्रोधादिग्रहणेन पञ्चवल्कलानि मन्यन्ते । तद्यथा
—‘न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्ष्वेतसवल्कलैः । पञ्चवल्कम्’
इत्यादि । गौरतित्तिरैरिति यद्गौरग्रहणं तद्विशिष्टगुणज्ञा-
पनार्थं, ‘तित्तिरिः सर्वदोषघ्नो विशेषाद्गौरतित्तिरि’रिति
वचनात् । निरञ्जमिति—अन्त्रग्रहणं यकृत्लीहादिकमपि
गृह्यते, तैरपि रहितमित्यर्थः ॥ ३० ॥

गू०—अथ तित्तिरपुटपाक अतीसारे । न्यग्रोधादेः
कल्केन गौरतित्तिरेः निरञ्जमुदरं सम्यक् पूरयेत् तत्पु-
टपाकेन पचेत् तत्कल्कस्वरसः क्षौद्रयुक्तः सर्वातीसार-
नुद्भवतीति योजना । न्यग्रोधादेरिति न्यग्रोधादिपञ्च-
पल्लवस्य कल्कः ते न्यग्रोधादयः पञ्च न्यग्रोधोदुम्बराश्व-
त्थप्लक्ष्वेतसाः, तत्र न्यग्रोधः वटः, उदुम्बरः गूलरः,
अश्वत्थः पीपरः, प्लक्षः पिलखनि, वेतसः वेत इति
प्रसिद्धः ॥ ३० ॥

अतीसारविशेषे दाडिमीपुटपाकमाह—

पुटपाकेन विपचेत्सुपकं दाडिमीफलम् ॥ ३१ ॥

तद्रसो मधुसंयुक्तः सर्वातीसारनाशनः ।

दी०—पुटपाकेनेति—सुपकग्रहणं अम्लव्यवच्छे-
दार्थम् । यतः अम्लत्वे तत्कार्यकरं न भवति । तथाहि
—‘दाडिमं दीपनं ग्राहि द्विधा स्वाद्वम्लमेदतः । तयोः
स्वादु त्रिदोषघ्नमम्लं वातबलासकृत्’ इति । तद्रसः
पुटपाकरसः । मधुसंयुक्त इति मधुप्रक्षेपयुतः ॥ ३१ ॥

गू०—पुटपाकेनेति सुगमम् ॥ ३१ ॥

अथ बीजपूरादिपुटपाकश्छर्द्याम्—

बीजपूराभ्रजम्बूनां पल्लवानि जटाः पृथक् ॥ ३२ ॥

विपचेत्पुटपाकेन क्षौद्रयुक्तश्च तद्रसः ।

छर्दि निवारयेद्धोरां सर्वदोषसमुद्भवाम् ॥ ३३ ॥

दी०—अथ जटापल्लवपुटपाकमाह—बीजेति । बी-
जपूराबीनां मिलित्वा गुणविशेषेण योगद्वयम् । एकं पल्ल-
वकृतम् । अपरं जटाकृतं च । परस्पराभावविशेषात् ।

	Date	Page
<p>1. The first part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that this is crucial for the company's financial health and for providing reliable information to stakeholders.</p>		<p>2. The second part of the report details the various methods used to collect and analyze data. It includes a discussion on the use of statistical software and the importance of ensuring the accuracy of the data collected.</p>
<p>3. The third part of the report presents the results of the analysis. It shows that there is a significant correlation between the variables studied, which supports the hypothesis that was tested.</p>		<p>4. The fourth part of the report discusses the implications of the findings. It suggests that the results could be used to inform future research and to develop more effective strategies for the company.</p>
<p>5. The fifth part of the report concludes the study. It summarizes the key findings and reiterates the importance of maintaining accurate records and using reliable data analysis methods.</p>		<p>6. The sixth part of the report provides a list of references. It includes a variety of sources, including academic journals, books, and online resources, that were used to support the study.</p>
<p>7. The seventh part of the report includes a list of appendices. These appendices provide additional information that supports the findings of the study, including raw data and detailed calculations.</p>		<p>8. The eighth part of the report is a conclusion. It summarizes the overall findings of the study and provides a final statement on the importance of the research.</p>
<p>9. The ninth part of the report is a list of acknowledgments. It thanks the individuals and organizations that provided support and resources during the course of the study.</p>		<p>10. The tenth part of the report is a list of references. It includes a variety of sources, including academic journals, books, and online resources, that were used to support the study.</p>
<p>11. The eleventh part of the report is a list of appendices. These appendices provide additional information that supports the findings of the study, including raw data and detailed calculations.</p>		<p>12. The twelfth part of the report is a conclusion. It summarizes the overall findings of the study and provides a final statement on the importance of the research.</p>
<p>13. The thirteenth part of the report is a list of acknowledgments. It thanks the individuals and organizations that provided support and resources during the course of the study.</p>		<p>14. The fourteenth part of the report is a list of references. It includes a variety of sources, including academic journals, books, and online resources, that were used to support the study.</p>

पृथगिति ग्रहणेन योगत्रयमेतत् । एतेन किमुक्तं ? वीज-
पूरादीनां व्यस्तानां पञ्चवपुटपाकः जटापुटपाको वा
कर्तव्य इति तात्पर्यार्थः । घोरामित्यनिवार्याम् । सर्व-
दोषसमुद्भवामिति त्रिदोषजनिताम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

गू०—सुगमम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

रक्तपित्तादौ—वासापुटपाकमाह—

पिष्टानां वृषपत्राणां पुटपाकरसो हिमः ।

मधुयुक्तो जयेद्रक्तपित्तासज्वरक्षयान् ॥ ३४ ॥

दी०—पिष्टानामिति । वृषः आटरुषकः, पिष्टानां
कल्कीभूतानाम् । हिम इति शीतलो नतु हिमसंज्ञः
कषायः, क्षतमत्रोरक्षतम् ॥ ३४ ॥

गू०—वासापुटपाको रक्तपित्तादौ—वृषो वासकः,
तेषां पुटपाकरसः हिमः शीतलमधुयुक्तः रक्तपित्ता-
दीन् जयेत् ॥ ३४ ॥

अथ कण्टकारीपुटपाकः कासश्वासादौ—

पचेत्क्षुद्रां सपञ्चाङ्गां पुटपाकेन तद्रसः ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः कासश्वासकफापहः ॥ ३५ ॥

दी०—अथ कण्टकारीपुटपाकमाह—पचेदिति ।
क्षुद्रा लघुकण्टकारिका । कीदृशी ? तामाह—सपञ्चा-
ङ्गामिति । मूलत्वक्पत्रपुष्पफलसहितामित्यर्थः । पिप्पली
चात्र खलपमाना देया तीक्ष्णत्वात् ॥ ३५ ॥

गू०—क्षुद्रा लघुकण्टकारी पञ्चाङ्गां पत्रपुष्पजटा-
फलत्वक्सहितां पिप्पलीचूर्णत्रयाणां पञ्चानां च अधि-
ककट्टणत्वात् ॥ ३५ ॥

अथ विभीतकपुटपाकः कासादौ—

विभीतकफलं किञ्चिद्भूतेनाभ्यज्य लेपयेत् ।

गोधूमपिष्टेनाङ्गारैर्विपचेत्पुटपाकवत् ॥ ३६ ॥

ततः पक्वं समुद्धृत्य त्वचं तस्य मुखे क्षिपेत् ।

कासश्वासप्रतिश्यायस्वरभङ्गाञ्जयेत्ततः ॥ ३७ ॥

दी०—विभीतकपुटपाकमाह—विभीतकेति । वि-
भीतको 'बहेरे' इति लोके । तानि सकलानि गृहीत्वा
किञ्चिद्भूतेनाभ्यज्य पूर्ववत् पुटपाकविधानेन विपचेत् ।
अङ्गारग्रहणं धूमव्यवच्छेदार्थम् । अयं योगो विशेषेण
सायमुपयोज्यः । प्रतिश्यायो नासास्त्रावः । प्रकृतिभू-
तस्य स्वरस्यान्यथाभावः स्वरभङ्ग इत्युच्यते ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

गू०—अत्र स्वरसो न गृहीतस्त्वच एव विधानात् ।

यथा शुण्ठ्याः पुटपाकस्य चूर्णं गृह्यते तदाद्वाग्रे
॥ ३६ ॥ ३७ ॥

अथ शुण्ठीपुटपाक आमातीसारादौ

चूर्णं किञ्चिद्भूताभ्यक्तं शुण्ठ्या एरण्डजैर्दलैः ।

वेष्टितं पुटपाकेन विपचेन्मन्दवह्निना ॥ ३८ ॥

तत उद्धृत्य तच्चूर्णं ग्राह्यं प्रातः सितान्वितम् ।

तेन यान्ति शमं पीडा आमातीसारसंभवाः ॥ ३९ ॥

दी०—अधुना शुण्ठीपुटपाकमाह—चूर्णमिति ।
शुण्ठी प्रसिद्धा, तस्याश्चूर्णं वस्त्रगालितं तच्च घृताभ्यक्तं
कृत्वा एरण्डपत्रैश्च वेष्टयित्वा पुटपाकयुक्त्या विपचेत् ।
सितान्वितमिति सिताऽत्र चूर्णसमतुलिता । प्रातर्ग्र-
हणं अधोभागगतारोगनिवृत्त्यर्थम् । मन्दवह्निग्रहणं
दग्धव्यवच्छेदार्थम् । विद्रवत्वात् । भक्ष्यमानमप्यत्र
चूर्णवत् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

गू०—आमातीसारपीडायां एरण्डजैर्दलैः पत्रैः ।
स्पष्टमन्यत् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अथ शुण्ठीपुटपाक आमवातादौ—

शुण्ठीकल्कं विनिक्षिप्य रसैरेरण्डमूलजैः ।

विपचेत्पुटपाकेन तद्रसः क्षौद्रसंयुतः ॥ ४० ॥

आमवातसमुद्भूतां पीडां जयति दुस्तराम् ।

दी०—अपरमप्याह—शुण्ठीकल्कमिति । भाविनि
भूतवदुपचारः । सा शुण्ठी एरण्डमूलरसेन सह ईषत्
पेषिता सती कल्कमित्युच्यते । रसोऽत्र सद्यस्कः, कथि-
तो वा । क्षौद्रसंयुतो मधुप्रक्षेपयुतः । दुस्तरामित्यनिवा-
र्याम् ॥ ४० ॥

गू०—सुगमम् ॥ ४० ॥

सूरणपुटपाक अर्शोरोगे—

सौरणं कन्दमादाय पुटपाकेन पाचयेत् ॥ ४१ ॥

सतैललवणस्तस्य रसश्चाशौविकारनुत् ।

दी०—अथ सूरणपुटपाकमाह—सौरणमिति । सू-
रणस्येदं कन्दमित्यर्थः । तत्पुटपाकयुक्त्या विपाच्य सतै-
ललवणान्वितस्तद्रसोऽशौविकारनुद्भवति । सतैललवण
इति । सतैललवणेति सामान्यग्रहणेन तिलतैलं सैन्ध-
वलवणं च ग्राह्यम् । एतयोर्मानं प्रक्षेपे पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

गू०—सतैललवणं पाचयेत् कल्के तैलं लवणं च
दत्त्वा पाचयेत् ॥ ४१ ॥

Date	Description
1/1/2020	Initial assessment of the project area.
1/15/2020	Site visit to the project area.
2/1/2020	Review of the project plan and budget.
2/15/2020	Site visit to the project area.
3/1/2020	Review of the project plan and budget.
3/15/2020	Site visit to the project area.
4/1/2020	Review of the project plan and budget.
4/15/2020	Site visit to the project area.
5/1/2020	Review of the project plan and budget.
5/15/2020	Site visit to the project area.
6/1/2020	Review of the project plan and budget.
6/15/2020	Site visit to the project area.
7/1/2020	Review of the project plan and budget.
7/15/2020	Site visit to the project area.
8/1/2020	Review of the project plan and budget.
8/15/2020	Site visit to the project area.
9/1/2020	Review of the project plan and budget.
9/15/2020	Site visit to the project area.
10/1/2020	Review of the project plan and budget.
10/15/2020	Site visit to the project area.
11/1/2020	Review of the project plan and budget.
11/15/2020	Site visit to the project area.
12/1/2020	Review of the project plan and budget.

अथ मृगशृङ्गपुटपाकः शूलादौ—

शरावसंपुटे दग्धं शृङ्गं हरिणजं पिबेत् ॥ ४२ ॥

गव्येन सर्पिषा युक्तं हृच्छूलं नाशयेद्भुवम् ।

इति श्रीदामोदरसूनुश्रीशार्ङ्गधराचार्यविरचितायां शार्ङ्ग-
धरसंहितायां मध्यमखण्डे स्वरसादिकल्पना नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

दी०—इदानीं मृगशृङ्गपुटपाकमाह—शरावेति ।
हरिणाज्जातं हरिणजं शृङ्गमिति विषाणम्, तच्च खण्डि-
तं कृत्वा ग्राह्यम् । दग्धमिति । पुटपाकयुक्त्येत्यर्थः ।
अतएव मृदावलिप्तं शरावसम्पुटं कार्यम् । गव्यग्रहणं
अन्यघृतव्यवच्छेदार्थं तस्यातिश्रेष्ठत्वात् । भक्षणमत्र
फाण्टवज्ज्ञेयम् । भुवमिति—सत्यप्रत्ययकारको योगो-
ऽयम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीवास्तव्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभावासिंहात्मजेना-
ढमलेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायां मध्यम-
खण्डे स्वरसकल्पनाध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥

गू०—शरावसम्पुटे दग्धं भस्मसात्कृतं हरिणजं
शृङ्गं तद्वस्म गव्येन सर्पिषा घृतेन युक्तं पिबेत् ।
हृच्छूलं नश्यति भुवमिति निश्चयेन । ननु स्वरसे पुट-
पाके च को भेदः यतः पुटपाको भिन्न एवोक्तः ? उच्यते,
स्वरसकल्पनायां रस एव गृह्यते इति इयान्भेदः अतो
भिन्न एव ॥ ४२ ॥

इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां चिकित्सास्थाने स्वरसादि-
कल्पनाध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

गू०—इदानीं काथकल्पनां व्याख्यास्यामः ।
पूर्वं तावत् तत्स्वरूपमाह—

पानीयं षोडशगुणं क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत् ।

मृत्पात्रे काथयेद्वाह्यमष्टमांशावशेषितम् ॥ १ ॥

तज्जलं पाययेद्दीमान्कोष्णं मृद्वग्निसाधितम् ।

दी०—पानीयमिति । क्षुण्णे कुट्टिते द्रव्यपले का-
थ्यद्रव्यपले पानीयं जलं षोडशगुणं द्रव्यभागापेक्षया,

तेन षोडशपलमित्यर्थः । अष्टमांशावशेषितमिति द्विप-
लावशेषमित्यर्थः । तज्जलमिति कथितजलं, कोष्णमिति
ईषदुष्णं, उष्णत्वमस्य कथितत्वादेव ननु श्रुतशीतं
पुनस्तप्तमिति दोषकरत्वात् । तथाचोक्तम्—‘तैलं
घृतं च पानीयं कषायं व्यञ्जनादिकम् । श्रुतशीतं पुन-
स्तप्तं तत्सर्वं विषवद्भवेत्’ इति । मृद्वग्निसाधितमिति
सम्यग्वीर्योत्कृष्टत्वात् मन्दपावकपाचितमिति भावः ।
दग्धघनपिच्छलादिभयादित्येके वदन्ति । धीमानिति
ग्रहणेन द्रव्याणां मृदुमध्यकठिनत्वादिकमवेक्ष्य तदनु-
मानं जलं देयमिति । तथाहि—‘चतुर्गुणं मृदौ द्रव्ये
कठिनेऽष्टगुणं जलम् । अल्यर्थं कठिने देयं बुधैः षोड-
शिकं जलम्’ इति । एतच्च स्नेहपाकविषये प्रायशः
प्रचरति । ननु मृदादिक्वाथ्यद्रव्यमष्टगुणिते जले सा-
ध्यते इति व्यवहारो दृश्यते तत्कथमत्र षोडशगुणम् ?
उच्यते—काथ्यगणो मृदुमध्यकठिनद्रव्यैर्मिलित्वा प-
च्यते, तस्मात् मध्यमानमनुसरन्ति बृद्धवैद्या इति न
दोषः । उक्तं च यतः—‘मृदादिक्वाथ्यसङ्घाते मानानुक्तौ
चिकित्सकाः । मध्यस्योभयभागित्वादिच्छन्त्यष्टगुणं
जलम्’ इति । द्रव्यमानमपि दोषापेक्षया ननु नियत-
पलमानमित्येके भाषन्ते । कुतः ? धीमानिति ग्रह-
णात् । तथाहि—‘उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चाक्षैश्च
मध्यमा । जघन्यस्य पलार्धेन स्नेहकाथ्यौषधेषु च ॥’
इति । एतच्च विषाधिकारे उक्तं ननु सर्वत्र । नन्वपरे
चतुर्थांशावशेषितं काथं वदन्ति । तथाह्युक्तम्—
‘काथ्यद्रव्यपले वारि द्विरष्टगुणमिष्यते । चतुर्भागाव-
शेषं तु पेयं पलचतुष्टयम्’ । एतदपि विषाधिकारे ननु
सर्वत्र । यद्वा काथस्तु पाचनादिकभेदेन सप्तविधः ।
तद्यथा—‘पाचनो दीपनीयश्च शोधनः शमनस्तथा ।
तर्पणः क्लेदनः शोषी काथः सप्तविधो मतः’ तस्मात्
पाचनशोधनार्थं चतुर्थांशः । ‘पाचनः शोधनीयश्च
पादशेषः प्रशस्यते’ इत्यादि वचनात् । अवशिष्टार्थं च
द्विपलमिति न विरोधः । यद्वा दोषादीनां बलाबलवि-
चारादुभयत्रापि न कश्चिद्दोषः । यतः ‘दीप्तानलं महा-
कायं पाययेत् त्वज्जलिं जलम् । अन्ये त्वर्थं परित्यज्य
प्रसृतिं तु चिकित्सकाः’ इति ॥ १ ॥

गू०—अथ स्वरसानन्तरं काथस्य नामान्याह—
ननु पूर्वं ‘अथात्र स्वरसः कल्कः काथश्च हिमफा-
ण्टकौ’ इत्येवमुक्तत्वात्स्वरसानन्तरं कल्ककल्पनैव युक्ता
तत्कथमत्र काथः ? तथाच वाग्भटे भेषजकल्पे एवमुक्तम्

<p>1. The first part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p> <p>2. It also highlights the need for regular audits to ensure the integrity of the data.</p>	<p>The second part of the report focuses on the implementation of a new system to streamline the process.</p> <p>3. This system will allow for real-time monitoring and reporting of all activities.</p>
<p>4. The third part of the report provides a detailed analysis of the current state of affairs.</p> <p>5. It identifies the key areas where improvements are needed and suggests specific actions to be taken.</p>	<p>The fourth part of the report discusses the potential benefits of the proposed changes.</p> <p>6. These include increased efficiency, reduced errors, and improved transparency.</p>
<p>7. The fifth part of the report outlines the timeline for the implementation of the new system.</p> <p>8. It also identifies the key stakeholders involved in the process and their roles.</p>	<p>The sixth part of the report provides a summary of the findings and recommendations.</p> <p>9. It concludes by emphasizing the importance of ongoing communication and collaboration.</p>
<p>10. The final part of the report includes a list of references and a glossary of terms.</p> <p>11. It also provides contact information for the authors and a list of acknowledgments.</p>	<p>The report is intended to provide a comprehensive overview of the current state of affairs and to provide a clear path forward.</p> <p>12. It is hoped that this report will be a valuable resource for all those involved in the process.</p>
<p>13. The report is organized into several sections, each focusing on a different aspect of the process.</p> <p>14. These sections include an introduction, a description of the current state of affairs, a discussion of the proposed changes, and a conclusion.</p>	<p>The report is intended to provide a comprehensive overview of the current state of affairs and to provide a clear path forward.</p> <p>15. It is hoped that this report will be a valuable resource for all those involved in the process.</p>

‘रसः कल्कः शृतः शीतः फाण्डश्चेति प्रकल्पना । पञ्चधैव कषायाणां पूर्वं पूर्वं बलाधिकाः’ । अन्यत्राप्युक्तम्—
‘रसःकल्कश्च निर्यूहो हिमः फाण्डः क्रमादमी । यथोत्तरं च लघवः कषायाः पञ्च संस्मृताः’ । निर्यूहः काथः । अतो वाग्भटादौ स्वरसानन्तरं कल्क एवोक्तः अन्यैरप्येवमुक्तं । ननु केचित् शार्ङ्गधरपद्ये एवं पठन्ति ‘अथात्र स्वरसः काथः कल्कश्च हिमफाण्डकौ’ इति, तत्तु न सम्यक्, यतः वाग्भटादौ स्वरसानन्तरं कल्कस्यैव विधानात् । ततः काथः । अत्र शार्ङ्गधरे तु स्वरसानन्तरं काथ एवोक्तः, कल्कस्तु फाण्डानन्तरमुक्तस्तत्कथं न व्यतिक्रमः, उच्यते—
अथात्र स्वरसः कल्कः काथश्चेति पद्यातिक्रमेण लिखितं तत् यथोत्तरं लघुप्रतिपादनार्थं नतु क्रमकथनार्थम् । क्रमस्तु अनुक्रमणिकायां प्रोक्तः । तथा ‘स्वरसः काथफाण्डौ च हिमः कल्कश्च चूर्णित’मिति । अतः स्वरसानन्तरं काथ एव युक्तः स प्रोच्यते । मृत्पात्रे क्षुण्णे द्रव्यपले षोडशगुणं पानीयं क्षिपेत् पुनः काथयेत् पुनर्मृद्वभिसाधितं अष्टमांशावशेषितं द्विपलमात्रं तज्जलं धीमान्वैद्यः पाययेत् । किंभूतं जलं कोष्णं इषदुष्णं, पाययेत् रोगिणम् ॥ १ ॥

दी०—इदानीं काथस्य पर्यायनामान्याह—

शृतः काथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते ॥ २ ॥

आहाररसपाके च संजाते द्विपलोन्मितम् ।

वृद्धवैद्योपदेशेन पिबेत्काथं सुपाचितम् ॥ ३ ॥

काथे क्षिपेत्सितामंशैश्चतुर्थाष्टमषोडशैः ।

चातपित्तकफातङ्के विपरीतं मधु स्मृतम् ॥ ४ ॥

जीरकं गुग्गुलुं क्षारं लवणं च शिलाजतु ।

हिङ्गु त्रिकटुकं चैव काथे शाणोन्मितं क्षिपेत् ॥ ५ ॥

क्षीरं घृतं गुडं तैलं मूत्रं चान्यद्रव्यं तथा ।

कल्कं चूर्णादिकं काथे निक्षिपेत्कर्षसंमितम् ॥ ६ ॥

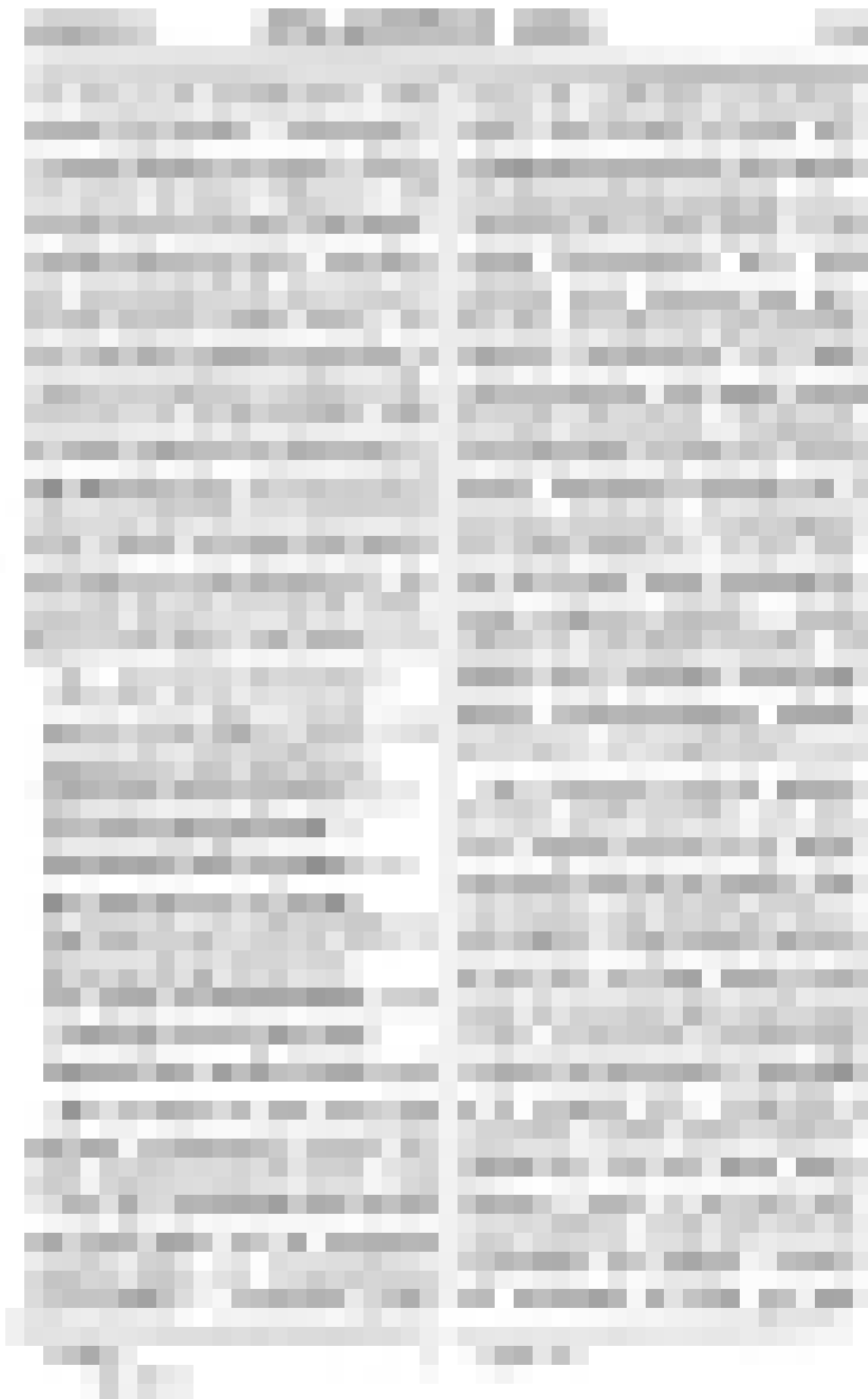
(अपिधानमुखे पात्रे जलं दुर्जरतां व्रजेत् ।

तस्मादावरणं त्यक्त्वा काथादीनां विनिश्चयः ॥ ७ ॥)

दी०—शृत इत्यादि । शृतः, काथः, कषायः, निर्यूह इति चत्वारि काथस्यैवापरनामानि आत्राचार्यो द्विपलमिति स्वीकृत्योक्तमप्यपरदृष्टान्तेन दर्शयति । तमाह—
आहार इति । वृद्धवैद्योपदेशेनेति ग्रहणेन द्विपलमेव इति पारम्पर्यो व्यवहारः, अत एव तन्मतमालोच्य शार्ङ्गधरेणात्र लिखितः, यतः ‘काथत्यागमनिच्छन्तस्त्वष्ट्रभागावशेषितम् । पारम्पर्योपदेशेन वृद्धवैद्याः

पलद्वयम्’ इति । सुपाचितमिति गन्धवर्णरसान्वितम् । तदुक्तम्—‘द्रव्यस्य गन्धवर्णैश्च तुल्यं कार्यकरं विदुः । तद्वद्विशुद्धं शुद्धाय कषायममृतोपमम्’ इति । आहाररसपाके इतिपदमन्यव्याधिप्रकोपव्यवच्छेदार्थम्, यतः—
‘औषधशेषे भुक्तं पीतं च तथौषधं सशेषेऽन्ने । न करोति गदोपशमं प्रकोपयत्यन्यरोगांश्च’ इति ॥ इदानीं प्रक्षेपनिमित्तं द्रव्याणां परिमाणमाह—काथ इति । सिता शर्करा, साच कथितजलस्य चतुर्थाष्टमषोडशैरंशैः प्रक्षिप्ता ज्ञेया । अत्रानुक्रमो बोद्धव्यः । मधु च विपरीतमिति शर्करापरिमाणात्, एतेन किमुक्तम् ? वातातङ्के सिताचतुर्थांशं कथितजलादित्यर्थः, पित्तातङ्केऽष्टमांशं, कफातङ्के षोडशांशमिति । मधु विपरीतं यथा—वातातङ्के षोडशांशं, पित्तातङ्केऽष्टमांशं, चतुर्थांशमिति भावः ॥ अपराण्याह—जीरकमित्यादि । जीरकादित्रिकटुकान्तं द्रव्यं टङ्कप्रमितं क्षिपेदिति काथे । तत्र क्षारं यवक्षारादि, लवणं सैन्धवादि, त्रिकटुकं शुष्णीमरिचपिप्पली-संज्ञकम् । द्रवप्रक्षेपमाह—क्षीरमित्यादि । क्षीरादीनि कर्षमितानि तत्र गुडोपलक्षितत्वेन सितावशिष्टाः सर्वे इक्षुविकारा गृह्यन्ते । अन्यद्रवमिति तोयमद्यासवारिष्ठ-शुक्तादिकं, चूर्णादिकमित्यत्रादिग्रहणात् गुटिकावलेहादयो बोद्धव्याः । कर्षं पलचतुर्थांशमित्यर्थः ॥ २-६ ॥

गू०—आहाररसपाके सजाते सति वृद्धवैद्योपदेशेन आज्ञया सुपाचितं काथं पिबेत् । शृतः, काथः, कषायः, निर्यूहश्चेति पर्यायशब्दैः काथ एव निगद्यते । आहाररसपाके सजाते इति यदुक्तं तद्रसशेषे, औषधपाके दोषदर्शनात् । यदुक्तं ‘औषधशेषे भुक्तं पीतं च तथौषधं सशेषेऽन्ने । न करोति गदोपशमं प्रकरोत्यन्यान् हि रोगांश्च’ इति । ननु वैद्यास्तु संप्रदायेन द्रव्यपले अष्टगुणं जलं दत्त्वा अष्टमांशं गृहीत्वा पाययन्ति तत्कथं न विरोधः, द्रव्यं षोडशभागकं । वृन्दवङ्गसेने चैवमुक्तं ‘काथद्रव्यपले वारि द्विरष्टगुणमिष्यते । चतुर्भागावशिष्टं तु पेयं पलचतुष्टयम्’ इति । पलचतुष्टयमिति तु महाकायविषयं । तथाचोक्तं—दीप्तानलं महाकार्यं पाययेदजलिं जलम् । अन्ये त्वर्धं परित्यज्य प्रसृतिं तु चिकित्सकाः ॥ वाग्भटे च ‘काथं द्रव्यपले कुर्यात्प्रस्थार्धं पादशेषितम्’ । द्रव्यपले प्रस्थार्धं जलं दत्त्वा चतुर्भागावशेषितं काथं कुर्यादित्यर्थः । अष्टपलम् । अत्र वाग्भटेनाष्टगुणं जलं लिखितं तत्तु चरका-

दि मतेन, तथाचोक्तं सुश्रुते—‘यथायोगं त्वक्पत्रमूलादीन मातृपरिशोषितानां छेद्यानि खण्डांश्छेदयित्वा भेद्यानि खण्डशो भेदयित्वा चाकुट्याष्टगुणेन षोडशगुणेनांभसाभ्यषिच्य स्यात्वां चतुर्भागावशिष्टं काथयित्वापहरेदित्येष कषायपाककल्पः’ । अतः षोडशगुणं अष्टगुणं च गुक्तमेव भक्षणप्रमाणम् । अस्याद्यपेक्षया अत्र केचिदाहुः—‘त्वक्पत्रमूलादीनां भागाच्चतुर्गुणं जलमवाप्य चतुर्भागावशिष्टं निष्काथ्यापहरेदित्येषः कषायपाककल्पः’ । तत्तु न सम्यक्, कस्मात्? आगमासिद्धत्वात्’ इति सुश्रुतः । काथे सितामधुप्रमाणमाह—काथे वातपित्तकफातङ्गे रोगे क्रमेण चतुर्थाष्टमषोडशैरंशैः सितां क्षिपेत् । वातरोगे चतुर्थांशं, पित्तरोगे अष्टमांशं, कफरोगे षोडशांशं । मधु पित्ते षोडशांशं, वाते अष्टमांशं, कफे चतुर्थांशमिति विपरीतं स्मृतं । यद्वा एवं विपरीतं वाते षोडशांशं, पित्ते अष्टमांशं, कफे चतुर्थांशं । काथे जीरकादीनां प्रमाणमाह—काथे उक्ताजीरकादीन् शाणोन्मितान् क्षिपेत्, यद्वा अस्याद्यपेक्षया मात्रायाः प्रमाणत्वात् ॥ २-६ ॥

सर्वज्वरे गुडूच्यादिकाथः—

स यथा—गुडूचीधान्यकारिष्टरक्तचन्दनपद्मकैः ।

गुडूच्यादिगणकाथः सर्वज्वरहरः स्मृतः ॥ ८ ॥

दीपनो दाहहृत्सासृणाच्छर्धरुचीर्जयेत् ।

दी०—इदानीं ज्वरादिरोगनाशार्थं बहुविधान् काथान् दर्शयन्नाह—स यथेति । पूर्वं व्याख्यातम् । गुडूच्यादिगणः काथरूपः सर्वज्वरहरो दीपनश्च भवति दाहादींश्च जयति । तत्रारिष्टो निम्बः, पद्मकं काष्ठं, यत्र पद्ममस्ति तत्र पद्मकेसरम् । दीपनमग्नेः । हृत्सा इत्यसकृत् घृवनम् । ननु गुडूच्यादिको गणः प्रायेण पित्तप्रायोपशमनिमित्तकृदिति तत्कथमत्रादौ सर्वज्वरहरः प्रोक्तः? उच्यते, सर्वज्वरे पित्तावरोधिनी क्रिया कार्थेति सिध्यति । तदुक्तं वाग्भटे—‘ऊष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना । तस्मात् पित्तविरुद्धानि त्यजेत् पित्ताधिकेऽधिकः’ इति न दोषः ॥ ८ ॥

गू०—गुडूच्याद्यैः कृतगुडूच्यादिगणकाथः सर्वज्वरहरो भवतीति योजना । गुडूच्यादिगणकाथः सर्वज्वरहरः सर्वान् वातादिज्वरान्हरतीति । अरिष्टो निम्बत्वक् पद्मकः पद्मकं काष्ठम्, स्पष्टमन्यत् । सामान्यज्वरे नागरादयोऽपि पाचकत्वेन निर्दिष्टास्ते अनुक्ता अप्युच्यन्ते—

१-पञ्चाख.

“नागरं देवकाष्ठं च धान्यकं बृहतीद्वयम् ।

दद्यात्पाचनकं पूर्वं ज्वरितानां ज्वरापहम् ॥

क्षुद्रा किराततित्तं च शुण्ठी छिन्ना च पौष्करम् ।

कषाय एषां शमयेत्पीतश्चाष्टविधं ज्वरम् ॥”

नागरं शुण्ठी, देवकाष्ठं देवदारु, बृहतीद्वयं कण्टकारीद्वयम् । बृहत्या द्वयमिति समासः ।

अथ पञ्चतित्तकं क्षुद्रा कण्टकारी छिन्ना गुडूची ।

अथ कृष्णादिसर्वज्वरे । कृष्णा पिप्पली, अग्निश्चित्रकः, पथ्या हरीतकी, व्याघ्री कण्टकारी, वृषः वासकम् ।

अथ विश्वादिको ज्वरे । विश्वा शुण्ठी, अमृता गुडूची ।

इदानीं दोषादिनिमित्तं पृथग्दर्शयन्नाह—

गुडूचीपिप्पलीमूलनागरैः पाचनं स्मृतम् ॥ ९ ॥

दद्याद्वातज्वरे पूर्णलिङ्गे सप्तमवासरे ।

शालिपर्णी बला द्राक्षा गुडूची सारिवा तथा ॥ १० ॥

आसां काथं पिबेत्कोष्णं तीव्रवातज्वरच्छिदम् ।

काशमरीसारिवाद्राक्षान्नायमाणामृताभवः ॥ ११ ॥

कषायः सगुडः पीतो वातज्वरविनाशनः ।

कट्फलैर्द्रव्यवापाठातिका मुस्तैः शृतं जलम् ॥ १२ ॥

पाचनं दशमेऽह्नि स्यात्तीव्रे पित्तज्वरे नृणाम् ।

पर्पटो वासकस्तिका कैरातो धन्वयासकः ॥ १३ ॥

प्रियङ्गुश्च कृतः काथ एषां शर्करया युतः ।

पिपासादाहपित्तास्रयुतं पित्तज्वरं जयेत् ॥ १४ ॥

द्राक्षा हरीतकी मुस्तं कटुकी कृतमालकः ।

पर्पटश्च कृतः काथ एषां पित्तज्वरापहः ॥ १५ ॥

तृणमूर्च्छादाहपित्तास्रकशमनो भेदनः स्मृतः ।

(एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ॥ १६ ॥

किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरवालकैः ।)

दी०—गुडूचीति । गुडूच्यादिभिस्त्रिभिर्द्रव्यैः शृतं कथितं वातज्वरे पाचनमिति । कथंभूते ? पूर्णलिङ्गे सप्तमवासरे वेपथुर्विषमे । वेगादिभिरुपलक्षिते इत्यर्थः । अतएव सप्तमवासरे देयमिति, यतः—‘वातिकः सप्तरात्रेण’ इत्यादिवाक्यं दृश्यते हि, सप्तमदिनग्रहणं तु ज्वरस्य तारुण्यनिषेधार्थम्, यतः सप्ताहादर्वाक् ज्वरस्य तरुणता कथ्यते । तथाहि—‘आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः’; ‘न कषायं प्रशंसन्ति नराणां

१-केपुचिमुद्रितपुस्तकेषु मूलवाठत्वेन धृतः ।

२-प्रक्षिप्तः ।

Date	Description
1998-01-01	Initial setup and data collection.
1998-01-02	Data collection continued.
1998-01-03	Data collection continued.
1998-01-04	Data collection continued.
1998-01-05	Data collection continued.
1998-01-06	Data collection continued.
1998-01-07	Data collection continued.
1998-01-08	Data collection continued.
1998-01-09	Data collection continued.
1998-01-10	Data collection continued.
1998-01-11	Data collection continued.
1998-01-12	Data collection continued.
1998-01-13	Data collection continued.
1998-01-14	Data collection continued.
1998-01-15	Data collection continued.
1998-01-16	Data collection continued.
1998-01-17	Data collection continued.
1998-01-18	Data collection continued.
1998-01-19	Data collection continued.
1998-01-20	Data collection continued.
1998-01-21	Data collection continued.
1998-01-22	Data collection continued.
1998-01-23	Data collection continued.
1998-01-24	Data collection continued.
1998-01-25	Data collection continued.
1998-01-26	Data collection continued.
1998-01-27	Data collection continued.
1998-01-28	Data collection continued.
1998-01-29	Data collection continued.
1998-01-30	Data collection continued.
1998-01-31	Data collection continued.
1998-02-01	Data collection continued.
1998-02-02	Data collection continued.
1998-02-03	Data collection continued.
1998-02-04	Data collection continued.
1998-02-05	Data collection continued.
1998-02-06	Data collection continued.
1998-02-07	Data collection continued.
1998-02-08	Data collection continued.
1998-02-09	Data collection continued.
1998-02-10	Data collection continued.
1998-02-11	Data collection continued.

तरुणज्वरे । कषायेणाकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्तराः' इति । ननु सप्तरात्रं ज्वरस्य तरुणत्वं, तत्र भेषज-निषेधः, तदुपरि वातिको ज्वरः पाकं गच्छति तत् कथं पाचनादिकमुक्तम् । एतत् सर्वं व्यर्थम् ? उच्यते—कषायद्रव्यकृतपाचनकषायो निषिद्धः, ननु स्वरसादिः; तथाह्युक्तम्—'ननु कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिषि-ध्यते । यः कषायः कषायः स्यात् स वर्ज्यस्तरुणे ज्वरे' इति । यद्वा आमादयस्त्रिदोषाः दोषाणां, तत्र द्विविधा हि सामता—एका रसस्य, अपरा दोषस्य, दोषसामता तरुणतारूपा, रससामता अष्टाहात् पर-तोऽप्यनुवर्तते, तरुणतारूपा सामताऽष्टाहादपैति, एतत् प्रयोजनं तरुणतारूपदोषसामतायामौषधं नोपयुज्यते, रससामतायां तु पाचनं दीयते । अत एवाह चरकः—'ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभोजितम् । पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्तु तम्' इति । एवं कफ-ज्वरेऽपि बोद्धव्यम् ॥ अपराण्याह—शालिपर्णीति । शालिपर्ण्यादीनां काथः स्त्रीहादीन् हन्तीति । शालिपर्णी प्रसिद्धा । सारिवा अनन्तमूलं 'आफोइ' इति लोके । एके द्राक्षास्थाने रास्ना इति पठन्ति । ज्वरोऽत्र वा-तिकः । ग्रन्थान्तरेऽपि तद्यथा—'गुडूची सारिवा द्राक्षा बला चांशुमती तथा । एषोऽपि परमः सिद्धो वातज्व-रविनाशनः' इति । अन्यदपि—काश्मरी गम्भारी, त्रायमाणा स्वनामरूपा, अमृता गुडूची, कषायोऽत्र कथितः, सगुड इति गुडप्रक्षिप्तः । अथ पित्तज्वरे कदफलादिपाचनम् । पित्तज्वरे प्रशस्तमेव तत् । कद-फलं प्रसिद्धम्, इन्द्रयवं कुटजबीजम्, अम्बष्ठा पाठा, तिक्ता कटुरोहिणी । दशमेऽह्नि इति विचारणात्पूर्वं लिखिता तीव्रदाहादियुक्ते । एके शर्कराप्रक्षेपोऽत्र मन्यन्ते, यतः—'शर्करा मधुरा हन्ति कषायं पैत्तिकं ज्वरम्' इति, तन्न सर्वसंमतम् ॥ पर्पट इति । पर्प-टादिक्ताथः पित्तज्वरं हन्तीति । पर्पटः स्वनामप्रसिद्धः, वासक आटरूषकः, तिक्ता कटुरोहिणी, कैरातो भूनिम्बः, धन्वयासो दुरालभा, प्रियङ्गुर्लताविशेषः, तस्याः फलानि ननु वृक्षप्रियङ्गुः । तथाचोक्तम्—'फलानी फलप्रियङ्गुर्लता गोवन्दनी तथा । इयामा' इत्यादि, 'वृक्षप्रियङ्गुरन्या सा ज्ञेया वमनकल्पिकौ'

१—'अलोकइ' 'क' पु. । २—वृता पा० । ३—'कल्क-लिकेति' वमनवत् 'कालिकेति' पा० ।

इति । एषां द्रव्याणाम् । शर्करात्र प्रक्षेपे । द्राक्षेति । द्राक्षादिक्ताथः पित्तज्वरहरः । कृतमालको राजवृक्षः । तृष्णादयोऽत्र पित्तज्वरस्यैवोपद्रवा ज्ञेयाः । भेदेनेति स्वभावगुणेन पक्वदोषस्याधःपातनम् । तथाहि—'सौ-क्ष्म्यात् कषायः स्रोतांसि विवृणोति स्वभावतः । पक्वं दोषं संसयति विमार्गस्थं शमं नयेत्' इति ॥ ९-१६ ॥

गू०—अथ प्रत्येकवातादिज्वरे काथानाह—सप्त-मवासरे ज्वरपाकान् समतायां औषधदानात् । तथाच वाग्भटवचनं 'सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः । केचिल्लघ्वन्नभुक्तस्य योज्यमामोत्वणे न तु'—तथाच 'वातिकः सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिकः । श्लेष्मको द्वादशाहेन ज्वरः पाकं नियच्छति' ।

अथ शालिपर्ण्यादिः वातज्वरे । शालिपर्णी शालिपर्णी, बला खैरककाष्ठिका, सारिवा अनन्तमूलं द्राक्षा मधुरगुस्त्वाद्वातघ्नी ।

अथ काश्मर्यादिर्वातज्वरे । काश्मरी गम्भारी, सारिवा अनन्तमूलं, त्रायमाणा प्रसिद्धा, अमृता गुडूची ।

अथ कदफलादिः पित्तज्वरे, कदफलं कौफलः, अम्बष्ठा पाठा । कदफलेन्द्रयवारिष्ठेति वा पाठः । तत्रा-रिष्ठो निम्बः । तिक्ता कटुकी । ननु कदफलं वातपित्तघ्नं ? उच्यते—पित्ताधिकारे ज्वरनाशकत्वाल्लिखितं । यद्वा अत्राकारविश्लेषस्तेन अपित्तज्वरे पित्तरहिते वातज्वरे वा । तर्हि दशाह्वीति व्यर्थं स्यात् । तत्रापि पित्ताधिका-रात् । यद्वा अपित्तज्वरे ईषत् पित्तज्वरे । अत्र ईषदर्थे तत्र इत्युक्ते तीव्रे इति व्यर्थं स्यात् । यद्वा कफसंसर्गात् पित्ताधिकारे कदफलप्रयोगः । यदुक्तं सुश्रुते—'न रोगोऽप्येकदोषजः' इति ॥

अथ पर्पटादिः पित्तज्वरे । पर्पटः कँठु-पत्रः, तिक्ता कटुकी, कैरातः भूनिम्बः, धन्वयासकः धमासा, प्रियंगुः लंताप्रियङ्गुफलं, एषां काथः शर्करया सितया युतः पिपासादियुक्तं पित्तज्वरं जयेत् ।

अथ द्राक्षादिः पित्तज्वरे । कृतमालकः किरवा-लकी फली । स्पष्टमन्यत् । भेदनः सारकः ॥ ९-१६ ॥

अथ बीजपूरादिः श्लेष्मज्वरे—

बीजपूरशिफापथ्यानागरग्रन्थिकैः शृतम् ॥ १७ ॥

सक्षारं पाचनं श्लेष्मज्वरे द्वादशवासरे ।

१—कवरा । २—खिरहटी । ३—गोरेसर ।

४—कुह्वरी । ५—काईफल । ६—माई । ७—पित्तपापडा ।

८—चिरायता । ९—फूलफिरंग ।

CONTENTS
ORIGINAL ARTICLES
The Effect of the Diet on the Blood Pressure
The Effect of the Diet on the Blood Pressure
The Effect of the Diet on the Blood Pressure

THE EFFECT OF THE DIET ON THE BLOOD PRESSURE
The effect of the diet on the blood pressure has been studied by many investigators. The results have been conflicting. Some have found that a low salt diet lowers the blood pressure, while others have found no effect. The present study was designed to determine the effect of a low salt diet on the blood pressure of a group of patients with hypertension.

METHODS
The study was conducted in a hospital setting. A group of 20 patients with hypertension was selected. The patients were divided into two groups: a control group and a low salt diet group. The control group received a normal diet, while the low salt diet group received a diet low in sodium chloride. The blood pressure was measured at regular intervals for a period of six weeks.

RESULTS
The results of the study showed that the low salt diet group had a significant decrease in blood pressure compared to the control group. The average blood pressure in the low salt diet group was 140/90 mm Hg, while the average blood pressure in the control group was 160/100 mm Hg.

CONCLUSIONS
The results of this study suggest that a low salt diet may be effective in lowering blood pressure in patients with hypertension. Further studies are needed to confirm these findings and to determine the optimal level of sodium intake for blood pressure control.

ORIGINAL ARTICLES
The Effect of the Diet on the Blood Pressure
The Effect of the Diet on the Blood Pressure
The Effect of the Diet on the Blood Pressure

THE EFFECT OF THE DIET ON THE BLOOD PRESSURE
The effect of the diet on the blood pressure has been studied by many investigators. The results have been conflicting. Some have found that a low salt diet lowers the blood pressure, while others have found no effect. The present study was designed to determine the effect of a low salt diet on the blood pressure of a group of patients with hypertension.

METHODS
The study was conducted in a hospital setting. A group of 20 patients with hypertension was selected. The patients were divided into two groups: a control group and a low salt diet group. The control group received a normal diet, while the low salt diet group received a diet low in sodium chloride. The blood pressure was measured at regular intervals for a period of six weeks.

RESULTS
The results of the study showed that the low salt diet group had a significant decrease in blood pressure compared to the control group. The average blood pressure in the low salt diet group was 140/90 mm Hg, while the average blood pressure in the control group was 160/100 mm Hg.

CONCLUSIONS
The results of this study suggest that a low salt diet may be effective in lowering blood pressure in patients with hypertension. Further studies are needed to confirm these findings and to determine the optimal level of sodium intake for blood pressure control.

दी०—अथ कफज्वरे बीजपूरादिपाचनम् । बीज-
पूरेति । श्लेष्मज्वरे प्रशस्तम् । बीजपूरो मातुलुङ्गः,
तस्य शिफा जटा, पथ्या हरितकी, नागरं शुण्ठी,
ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं, शृतं कथितम् । सक्षारमिति
यवक्षारप्रक्षिप्तम् । द्वादशवासर इति पूर्ववत् ॥ १७ ॥

गू०—बीजपूरशिफा मातुलुङ्गजटा, ग्रन्थिकं पिप्प-
लीमूलं, एषां शृतं काथं । किंभूतं सक्षारं यवक्षारसहितं ।
एतत्पाचनं श्लेष्मज्वरे द्वादशवासरे दद्यात् ॥ १७ ॥

कफज्वरे—भूनिम्बादिकाथः ।

भूनिम्बनिम्बपिप्पलयः शठी शुण्ठी शतावरी ॥ १८ ॥

गुडूची बृहती चेति काथो हन्यात्कफज्वरम् ।

पटोलत्रिफलातिक्ताशठीवासाभृताभवः ॥ १९ ॥

काथो मधुयुतः पीतो हन्यात्कफकृतं ज्वरम् ।

दी०—भूनिम्बादिकाथोऽपि कफज्वरं हन्यादिति ।
भूनिम्बः कैरातः, निम्बः प्रसिद्धः, पिप्पली ख्याता,
शठी कर्चूरभेदः, बृहती बृहत्कण्टकारिका । केचित्
'शठी शुण्ठी च पौष्करम्' इति पठन्ति । अयमपि पाठः
साधुः । पटोलेति—पटोलादिकाथो मधुप्रक्षिप्तः कफ-
जनितज्वरं हन्यादिति । पटोलमत्र पटोलपञ्चाङ्गम् ।
केवलं पटोलनालं वा । यतः 'नालं तस्य कफापहम्'
इति वचनात् । त्रिफला हरीतक्यादिकम् । तिक्ता
कटुरोहिणी । अभृता गुडूची ॥ १८ ॥ १९ ॥

अथ भूनिम्बादिः श्लेष्मज्वरे । भूनिम्बः
कैरातः, शठी कर्चूरः, बृहती बृहत्कण्टकारी ।

अथ पटोलादिः कफज्वरे । पटोलं पटोलपत्रं,
त्रिफला प्रसिद्धा, तिक्ता कटुकी, शठी, कर्चूरः, एषां भव
उत्पन्नः काथः ॥ १८ ॥ १९ ॥

वातपित्तज्वरे—पञ्चभद्रकाथः ।

पर्पटाब्दामृताविश्वकैरातैः साधितं जलम् ॥ २० ॥

पञ्चभद्रमिदं ज्ञेयं वातपित्तज्वरापहम् ।

दी०—इदानीं वातपित्तज्वरे योगमाह—पर्पटे-
त्यादि । पञ्चभद्रकसंज्ञकं कथितं जलं वातपित्तज्वरापहं
भवति । अब्दो मुस्तम्, विश्वः शुण्ठी । अत्राऽपि
संसर्गजनितज्वरे वासरादीनां तन्त्रान्तरेऽवगन्तव्यम् ।
तद्यथा 'वातपित्तज्वरे देयमौषधं पञ्चमेऽहनि । पित्त-
श्लेष्मज्वरे चाऽपि औषधं सप्तमेऽहनि । अत ऊर्ध्वं च
सप्ताहाद्वातश्लेष्मज्वरे पिबेत्' इति ॥ २० ॥

गू०—अथ पञ्चभद्रं वातपित्तज्वरे । पर्पटाद्यैः
साधितं जलं पञ्चभद्रं ज्ञेयं, तद्वातपित्तज्वरापहम् ।
पर्पटः कंदुपत्रः, अब्दः मुस्तकः, अभृता गुडूची,
विश्वं शुण्ठी, कैरातः भूनिम्बः, पञ्चभद्रं पञ्चभद्रसंज्ञं,
भद्ररूपाणां पञ्चानां योगाद्वा पञ्चभद्रम् ॥ २० ॥

कफवातज्वरादौ लघुक्षुद्रादिकाथः ।

क्षुद्राशुण्ठीगुडूचीनां कषायः पौष्करस्य च ॥ २१ ॥

कफवाताधिके पेयो ज्वरे वापि त्रिदोषजे ।

कासश्वासारुचिहरे पार्श्वशूलविर्नाशनः ॥ २२ ॥

दी०—क्षुद्रेति । लघुक्षुद्रादिकाथः कफवातजनित-
ज्वरे पेयः त्रिदोषजे वा । तत्र पौष्करं मूलं तदभावे
कुष्ठं ग्राह्यमिति सर्वत्र । कासाद्युपद्रवाः सन्निपात-
ज्वरस्याऽपि ज्ञातव्याः । तन्त्रान्तरे पञ्चतिक्तसंज्ञक-
मिदम् । तत्र पञ्चमं भूनिम्बम् । तद्यथा—'क्षुद्रा-
भृताभ्यां सह नागरेण सपुष्करश्चैव कैराततिक्तम् ।
पिबेत्कषायं भुवि पञ्चतिक्तं ज्वरं निहन्त्यष्टविधं सम-
ग्रम्' इति । अत्राऽपि कैरातो योज्यद्विदोषहरत्वात्
॥ २१ ॥ २२ ॥

गू०—अथ लघुक्षुद्रादि कफवातज्वरादौ । क्षुद्रा लघु-
कण्टकारी, पौष्करं मूलं, एषां यः कषायः कफवाता-
धिके पेयः । पुनः कासारुचिकरे कारके, पुनः—पा-
र्श्वशूलविधायिनि कारके ज्वरे ॥ २१ ॥ २२ ॥

वातकफज्वरादौ आरग्वधादिकाथः ।

आरग्वधकणामूलमुस्तातिक्ताभयाकृतः ।

काथः शमयति क्षिप्रं ज्वरं वातकफोद्भवम् ॥ २३ ॥

आमशूलप्रशमनो भेदी दीपनपाचनः ।

दी०—आरग्वधेति । आरग्वधादिकाथः क्षिप्रं
शीघ्रं कफवातोद्भवं ज्वरं शमयति । आरग्वधः कृत-
मालकः, सच चरके फलवर्गे पठितः, सुश्रुते तु पत्र-
वर्गे; अतोऽन्तःपरिमार्जने फलं, बहिःपरिमार्जनकु-
ष्ठादौ पत्रमिति । कणामूलं पिप्पलीमूलम्, तिक्ता कटु-
रोहिणी, अभया हरीतकी । आमशूलप्रशमन इति ।
आमेनापरिपक्वरसेन जनितः शूलस्तस्य प्रशमन इत्यर्थः ।
अयं शूलः ज्वरस्यैवोपद्रव इत्येके वदन्ति । भेदीति
पक्वफलं भित्त्वा योऽधः पातयति स भेदी । अतएव

Case No.	Case Name	Case Description	Case Status
1	Case 1	Description of Case 1	Completed
2	Case 2	Description of Case 2	In Progress
3	Case 3	Description of Case 3	Pending
4	Case 4	Description of Case 4	Completed
5	Case 5	Description of Case 5	In Progress
6	Case 6	Description of Case 6	Pending
7	Case 7	Description of Case 7	Completed
8	Case 8	Description of Case 8	In Progress
9	Case 9	Description of Case 9	Pending
10	Case 10	Description of Case 10	Completed
11	Case 11	Description of Case 11	In Progress
12	Case 12	Description of Case 12	Pending
13	Case 13	Description of Case 13	Completed
14	Case 14	Description of Case 14	In Progress
15	Case 15	Description of Case 15	Pending
16	Case 16	Description of Case 16	Completed
17	Case 17	Description of Case 17	In Progress
18	Case 18	Description of Case 18	Pending
19	Case 19	Description of Case 19	Completed
20	Case 20	Description of Case 20	In Progress
21	Case 21	Description of Case 21	Pending
22	Case 22	Description of Case 22	Completed
23	Case 23	Description of Case 23	In Progress
24	Case 24	Description of Case 24	Pending
25	Case 25	Description of Case 25	Completed
26	Case 26	Description of Case 26	In Progress
27	Case 27	Description of Case 27	Pending
28	Case 28	Description of Case 28	Completed
29	Case 29	Description of Case 29	In Progress
30	Case 30	Description of Case 30	Pending
31	Case 31	Description of Case 31	Completed
32	Case 32	Description of Case 32	In Progress
33	Case 33	Description of Case 33	Pending
34	Case 34	Description of Case 34	Completed
35	Case 35	Description of Case 35	In Progress
36	Case 36	Description of Case 36	Pending
37	Case 37	Description of Case 37	Completed
38	Case 38	Description of Case 38	In Progress
39	Case 39	Description of Case 39	Pending
40	Case 40	Description of Case 40	Completed
41	Case 41	Description of Case 41	In Progress
42	Case 42	Description of Case 42	Pending
43	Case 43	Description of Case 43	Completed
44	Case 44	Description of Case 44	In Progress
45	Case 45	Description of Case 45	Pending
46	Case 46	Description of Case 46	Completed
47	Case 47	Description of Case 47	In Progress
48	Case 48	Description of Case 48	Pending
49	Case 49	Description of Case 49	Completed
50	Case 50	Description of Case 50	In Progress
51	Case 51	Description of Case 51	Pending
52	Case 52	Description of Case 52	Completed
53	Case 53	Description of Case 53	In Progress
54	Case 54	Description of Case 54	Pending
55	Case 55	Description of Case 55	Completed
56	Case 56	Description of Case 56	In Progress
57	Case 57	Description of Case 57	Pending
58	Case 58	Description of Case 58	Completed
59	Case 59	Description of Case 59	In Progress
60	Case 60	Description of Case 60	Pending
61	Case 61	Description of Case 61	Completed
62	Case 62	Description of Case 62	In Progress
63	Case 63	Description of Case 63	Pending
64	Case 64	Description of Case 64	Completed
65	Case 65	Description of Case 65	In Progress
66	Case 66	Description of Case 66	Pending
67	Case 67	Description of Case 67	Completed
68	Case 68	Description of Case 68	In Progress
69	Case 69	Description of Case 69	Pending
70	Case 70	Description of Case 70	Completed
71	Case 71	Description of Case 71	In Progress
72	Case 72	Description of Case 72	Pending
73	Case 73	Description of Case 73	Completed
74	Case 74	Description of Case 74	In Progress
75	Case 75	Description of Case 75	Pending
76	Case 76	Description of Case 76	Completed
77	Case 77	Description of Case 77	In Progress
78	Case 78	Description of Case 78	Pending
79	Case 79	Description of Case 79	Completed
80	Case 80	Description of Case 80	In Progress
81	Case 81	Description of Case 81	Pending
82	Case 82	Description of Case 82	Completed
83	Case 83	Description of Case 83	In Progress
84	Case 84	Description of Case 84	Pending
85	Case 85	Description of Case 85	Completed
86	Case 86	Description of Case 86	In Progress
87	Case 87	Description of Case 87	Pending
88	Case 88	Description of Case 88	Completed
89	Case 89	Description of Case 89	In Progress
90	Case 90	Description of Case 90	Pending
91	Case 91	Description of Case 91	Completed
92	Case 92	Description of Case 92	In Progress
93	Case 93	Description of Case 93	Pending
94	Case 94	Description of Case 94	Completed
95	Case 95	Description of Case	

सकलवैद्यास्तृचूर्णवक्षिणेनानेनैव पक्वदोषस्य निर्हरणं कुर्वन्ति । तस्मादारोग्यपञ्चक इति संज्ञा लोके ॥ २३ ॥

गू०—अथारग्वधादिकाथः वातकफज्वरे ।

आरग्वधादिकृतः काथः वातकफोद्धवं ज्वरं क्षिप्रं शीघ्रं शमयति । तथा आमशूलप्रशमनः, तथा भेदी मलमेदकः, तथा दीपनपाचनः । कथं ? उच्यते । विरेकविशिष्टो य आमस्तस्य पाचनः ॥ २३ ॥

पित्तश्लेष्मज्वरे—अमृताष्टकम् ।

अमृतारिष्टकटुकामुस्लेन्द्रयचनागरैः ॥ २४ ॥

पटोलचन्दनाभ्यां च पिप्पलीचूर्णयुक्शृतम् ।

अमृताष्टकमेतच्च पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ॥ २५ ॥

छर्धरोचकहृल्लासदाहतृष्णाविनाशनम् ।

दी०—अथ पित्तश्लेष्मज्वरे अमृतेति । अमृताष्टकसंज्ञोऽयं काथः पिप्पलीचूर्णप्रयुक्तः पित्तश्लेष्मज्वरघ्नो भवति । अमृता गुडूची, अरिष्टो निम्बः, चन्दनमत्र रक्तचन्दनम्, पिप्पलीचूर्णमत्र निक्षिपेत् । तन्माषकद्वयव्यवहारः, कुतः ? तीक्ष्णत्वात् । छर्द्यादयोऽप्युपद्रवा अस्यैव ज्ञातव्याः ॥ २४ ॥ २५ ॥

गू०—अथामृताष्टकं पित्तश्लेष्मज्वरे । अमृता गुडूची, अरिष्टो निम्बः, कटुका कटुकी, मुस्तं नागर-मुस्तं, इन्द्रयवः कटुजबीजं, नागरं शुण्ठी, पटोलपत्रं, चन्दनं रक्तचन्दनम्, अमृतादीनां शृतं पिप्पलीचूर्णप्रक्षेपयुक्तं वातश्लेष्मज्वरापहं पुनश्छर्द्यादिनिवारणकं च भवति । अमृताष्टकमिति अमृताद्यष्टकोक्तत्वात् ॥ २४ ॥ २५ ॥

(पटोलं चन्दनं मूर्वातिक्तापाठामृतागणः ॥ २६ ॥

पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहकण्डूविषापहः ।

सर्वज्वरादौ—कण्टकारिकाथः ।

कण्टकारिद्वयं शुण्ठी धान्यकं सुरदारु च ॥ २७ ॥

एभिः शृतं पाचनं स्यात्सर्वज्वरविनाशनम् ।

दी०—अथ सर्वज्वरेषु पाचनमिदमाह—कण्टकारीति । कण्टकारिद्वयसंज्ञकं पाचनं । इदं सर्वज्वरहरं भवति । कण्टकारिद्वयमिति लघुकण्टकारिका बृहत्कण्टकारिका च, सुरदारु देवदारु, सर्वज्वरमित्यष्टविधसंज्ञम् । एतैर्होविन्दवङ्गसेनादिभिः सर्वज्वरेषु पठितं तत्र नागरादिपाचनसंज्ञा ॥ २७ ॥

गू०—अथ कण्टकारिद्वयादिकाथः वातश्लेष्मादि सर्वज्वरे । कण्टकारिद्वयं क्षुद्रा बृहती च, सुरदारु देवदारु, एभिः शृतं पाचनं सर्वज्वरविनाशनं स्यात् ॥ २७ ॥

अथ दशमूलकाथः वातश्लेष्मज्वरे ।

शालिपर्णीपृष्ठिपर्णीबृहतीद्वयगोक्षुरैः ॥ २८ ॥

बिल्वाम्निमन्थस्योनाककाश्मरीपाटलायुतैः ।

दशमूलमिति ख्यातं कथितं तजलं पिबेत् ॥ २९ ॥

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं वातश्लेष्मज्वरापहम् ।

संनिपातज्वरहरं सूतिकादोषनाशनम् ॥ ३० ॥

शोषशैत्यभ्रमस्वेदकासश्वासविकारनुत् ।

हृत्कण्ठग्रहपार्श्वार्तितन्द्रामस्तकशूलहृत् ॥ ३१ ॥

दी०—इदानीं सन्निपातज्वरे योगचतुष्टयमाह—शालिपर्णीति । एतच्च दशमूलसंज्ञकं कथितजलं पिप्पलीचूर्णं यथा दोषापेक्षया प्रक्षिप्तं सन्निपातज्वरादिकं हन्तीति । शालिपर्णी पृष्ठिपर्णी च प्रसिद्धा । लोके कवाराद्वयमिति संज्ञा । बृहतीद्वयमिति कण्टकारिद्वयम् । अग्निमन्थोऽरणिः, स्योनाको वृक्षविशेषः स्वनामख्यातः । काश्मरी गम्भारी । एतेषां मूलं ग्राह्यम् । कुतः ? तत्संज्ञकत्वात् । सूतिकादोषमपि त्रिदोषजमेव । शोषशैत्यादयोऽपि सन्निपातोपद्रवाः । तत्र शोषो मुखशोषः, शैत्यमङ्गानाम्, केचिच्छ्वासशैत्यमिति पठन्ति । तत्रापि स एवार्थः ॥ २८-३१ ॥

गू०—शालिपर्णी शालिपर्त्री, पृष्ठिपर्णी संजीविनी, बृहतीद्वयं कण्टकारिद्वयं, गोक्षुरः त्रिकण्टकः, बिल्वः श्रीफैलः, अग्निमन्थः अरणिः, स्योनाकः टुण्डुकः, काश्मरी गम्भारी, पाटला फैलेरुहा, इदं दशमूलं तजलं कथितं पिप्पलीचूर्णयुतं पिबेत् । वातनाशनं भवति शाखाशैत्यं हस्तपादादिशैत्यम् । स्पष्टमन्यत् ॥ २८-३१ ॥

अथाभयादिकाथस्त्रिदोषादौ—

अभयामुस्तधान्याकरक्तचन्दनपञ्चकैः ।

वासकेन्द्रयवोशीरगुडूचीकृतमालकैः ॥ ३२ ॥

पाठानागरतिक्ताभिः पिप्पलीचूर्णयुक्शृतम् ।

पिबेत्त्रिदोषज्वरजित्पिपासाकासदाहनुत् ॥ ३३ ॥

प्रलापश्वासतन्द्राघ्नं दीपनं पाचनं परम् ।

विण्मूत्रानिलविष्टभ्रममिशोषारुचिं जयेत् ॥ ३४ ॥

दी०—अभयेति । अभयादिकाथः पिप्पलीचूर्णयुक्तस्त्रिदोषज्वरघ्नो भवति । अभया हरीतकी, वासकः

१-कवरा । २-गोखर । ३-बेलज । ४-अरल ।

५-कुह्वारी । ६-पटोल ।

१-प्रक्षिप्तोऽयम् । २-‘वृन्द’ ‘बृहत्’ पा० ।

आटरुषकः, उशीरं तृणभेदं प्रसिद्धम्, कृतमालकः आ-
रग्वधफलं, पिपासादयोप्यस्यैवोपद्रवाः, प्रलापोऽसंबद्ध-
भाषणं, विष्टम्भो वातादीनामप्रवृत्तिः, 'गुडगुडा' शब्द
इत्यपरे । एतच्च ग्रन्थान्तरे गुडूच्यादिसंज्ञम् ॥ ३३-३४ ॥

गू०—अभया हरीतकी, पद्मकं पद्मककाष्ठम्,
उशीरं सुगन्धिकं, कृतमालकः आरग्वधः, स्पष्टम-
न्यत्, पाठा पाटला, तिक्ता कटुकी, एतत् शृतं पिप्प-
लीचूर्णयुक्तं त्रिदोषज्वरजिह्ववति, तथा पिपासादि-
नुत् ॥ ३२-३४ ॥

(पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचितकनागरैः ।

वचासातिविषाजाजीपाठावत्सकरेणुकैः ॥ ३५ ॥

किराततिक्तकं मूर्वा सर्षपा मरिचानि च ।

कटुकं पुष्करं भाङ्गी विडङ्गं कर्कटाह्वयम् ॥ ३६ ॥

अर्कमूलं बृहत्सिही श्रेयसी सदुरालभा ।

दीप्यकं चाजमोदा च शुक्रनासादिहिङ्गुभिः ॥ ३७ ॥

एतानि समभागानि गणोऽष्टविंशको मतः ।

कषायमुपभुञ्जीत वातश्लेष्मज्वरापहम् ॥ ३८ ॥

हन्ति वातं तथा शीतं छेदजं प्रबलं कफम् ।

प्रलापं चातिनिद्रां च रोमहर्षारुची तथा ॥ ३९ ॥

महावातेऽपतत्रे च सर्वगात्रे च शून्यताम् ।

अयं सर्वज्वरान्हन्ति संनिपातांस्त्रयोदश ॥ ४० ॥

अथ संनिपातज्वरे अष्टादशाङ्गकाथः ।

कैरातकटुकीमुस्ताधान्येन्द्रयवनागरैः ।

दशमूलमहादारुगजपिप्पलिकायुतैः ॥ ४१ ॥

कृतः कषायः पार्श्वार्तिसंनिपातज्वरं जयेत् ।

कासश्वासवमीहिकातन्द्राहृद्ग्रहनाशनः ॥ ४२ ॥

दी०—कैरातेत्यादि । भूनिम्बादिकथितः कषायः
सोपद्रवं सन्निपातज्वरं जयेत् हन्तीति । कैरातो भूनिम्ब
एव । दशमूलं प्रसिद्धं, तदत्र पृथक् सममात्रं, यतो
ग्रन्थान्तरे अष्टादशसंज्ञकोऽयं गणः । महादारु देव-
दारु, गजपिप्पलिका, जविकाफलं प्रसिद्धम् । पार्श्वार्ति-
रपि त्रिदोषजः स्यात् । हृद्ग्रहमप्येवम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

गू०—अथाष्टादशाङ्गः सन्निपातज्वरे—
कैरातः भूनिम्बः, कटु, नागरमुस्तकम्, धान्यं प्रसि-
द्धम्, इन्द्रयवः, शुण्ठी, दशमूलं, देवदारु, जविकाफलं
एष अष्टादशाङ्गः काथः सन्निपातजिह्ववति । पार्श्वार्तिः
पार्श्वपीडा, तां जयेत्, स्पष्टमन्यत् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

१-गाण्डरजड । २-किरवाला । ३-प्रक्षिप्ताः ।
४-चिरायता । ५-मोथा । ६-धनिया । ७-गजपीपरी ।

त्रिदोषजज्वरादौ कटुफलादिकाथः ।

कटुफलाम्बुदभाङ्गीभिर्धान्यरोहिषपर्पटैः ।

वचाहरीतकीशृङ्गीदेवदारुमहौषधैः ॥ ४३ ॥

हिकां कासज्वरं हन्ति श्वासश्लेष्मगलग्रहान् ।

काथो जीर्णज्वरं हन्ति गुडूच्याः पिप्पलीयुतः ॥ ४४ ॥

तत्रा पर्पटजः काथः पित्तज्वरहरः परः ।

किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोदीच्यनागरैः ॥ ४५ ॥

दी०—कटुफलेति । कटुफलस्त्वग्विशेषः । अ-
म्बुदो मुस्तम्, रोहिषं गन्धतृणम्, शृङ्गी कर्कटाख्या,
महौषधं शुण्ठी, ज्वरमत्र त्रिदोषजनितं तेन कर्णमूलमपि
गृह्यते बहुवचनग्रहणात् । अयं तन्त्रान्तरे कासश्वा-
सरोगे पठितः, तत्र मधुहिङ्गुयुत इति पठन्ति, शार्ङ्ग-
धरेण सन्निपातज्वरार्थं मध्वादित्यागेनात्र लिखितः,
यतो मध्वत्र विरुद्धम् । तथाहि—'सर्वेषु सन्निपातेषु न
क्षौद्रमवचारयेत् । शीतोपचारि क्षौद्रं स्यात् शीतं चात्र
विरुध्यते' इति । चक्रेणाप्युक्तम् 'विरोध्युष्णं मधु
प्रोक्तं त्यक्त्वा चार्द्रकजै रसैः' इति ।

अथाजीर्णज्वरे योगद्वयमाह—काथ इति ।
केवलं गुडूच्याः काथः पिप्पलीचूर्णप्रक्षिप्तः जीर्ण ज्वरं
हरतीति केचित् । पिप्पलीयुत इत्यस्य स्थाने मधुसंयुक्त
इति पठन्ति । अयमपि प्रक्षेपः साधुः । तथा पर्प-
टोद्धवः काथः पित्तज्वरहरो भवति । तथेति ग्रहणात्
मध्वादिसंयुतोऽयमपि बोद्धव्यः । पित्तज्वरकथनेनैवै-
तत्प्रायोऽजीर्णज्वर एव कथितः ॥ ४३-४५ ॥

गू०—अथ कटुफलादिकाथः कासज्वरादौ—
कटुफलं काइफरः, अम्बुदं नागरमुस्तं, भाङ्गी भारंगी,
धान्यं प्रसिद्धं, रोहिषस्तृणजातिः, पर्पटः कैटुपत्रः,
शृङ्गी कर्कटशृङ्गी, महौषधं शुण्ठी, सुसाधितः एषां
काथः कासज्वरं कासप्रधानं त्रिदोषज्वरं हन्ति ॥

अथ जीर्णज्वरे गुडूच्यादिकाथः—जीर्णज्वरं
बहुदिनज्वरं हन्ति । पर्पटकाथः तथा तेनैव प्रकारेण
पित्तज्वरहरः । ज्वरोऽत्र जीर्ण एव ॥ ४३-४५ ॥

अथ निदिग्धिकादिजीर्णज्वरे—

निदिग्धिकासृताशुण्ठीकषायं पाययेद्विषक् ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं श्वासकासादितापहम् ॥ ४६ ॥

१-मोथा । २-धनिया । ३-पित्तपापरा । ४-काक-
डाशिङ्गी । ५-'शृङ्गी' पा० ।

पीनसारुचिवैस्वर्यशूलजीर्णज्वरच्छिदम् ।

दी०—अपरमप्याह—निदिग्धिकेति । निदिग्धिकादिकषायः श्वासादिकान् हन्तीति । निदिग्धिका लघुकण्टकारिका, अमृता गुडूची । अर्दितं रोगविशेषं तच्च वातरोगे पठितम् । वैस्वर्यं विकृतस्वरत्वं । अयमपि प्रायशः सायमुपयोज्यः । तथाहि 'हन्त्यूर्ध्वजामयं प्रायः सायं तेनोपयुज्यते' इति ॥ ४६ ॥

गू०—निदिग्धिका कण्टकारी, अमृता गुडूची, शूठी प्रसिद्धा, एषां कषायं भिषक् पाययेत् । किंभूतं कषायं ? पिप्पलीचूर्णयुतं, जीर्णज्वरच्छिदम्, जीर्णज्वरच्छेदकं भवेत् ॥ ४६ ॥

(देवदारुं वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वभेषजम् ॥ ४७ ॥

कदफलं मुस्तभूनिम्बतिक्तधान्या हरीतकी ।

गजकृष्णा च दुःस्पर्शां गोक्षुरधन्वयासकम् ॥ ४८ ॥

बृहत्सतिविषा छिन्ना कर्कटं कृष्णजीरकम् ।

काथमष्टावशेषं तु प्रसूतां पाययेत्स्त्रियम् ॥ ४९ ॥

शूलकासज्वरश्वासमूर्च्छाकम्पशिरोर्तिजित् ।)

इदानीं विषमज्वरनाशनार्थं योगपञ्चकमाह—

क्षुद्राधान्यकशुण्ठीभिर्गुडूचीमुस्तपद्मकैः ॥ ५० ॥

रक्तचन्दनभूनिम्बपटोलवृषपौष्करैः ।

कटुकैन्द्रयवाऽरिष्टभाङ्गीर्पपटुकैः समैः ॥ ५१ ॥

काथं प्रातर्निषेवेत सर्वशीतज्वरच्छिदम् ।

दी०—क्षुद्रेति । बृहत्क्षुद्रादिसंज्ञकोऽयं काथः शीतज्वरं हन्तीति । क्षुद्रा लघुकण्टकारी, भूनिम्बः कैरातः, वृषो वासकः, पौष्करं पुष्करमूलं, इन्द्रयवं कुटजबीजं, अरिष्टो निम्बः, भाङ्गी ब्राह्मणयष्टिका, तच्चान्तरेऽयमपि वातकफज्वरे पठितः । यतो वातश्लेष्माणौ शीतोत्पादकौ । यतः—'त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे' इत्यादि वचनं । तस्मात् तत्र शीतज्वरे लिखितः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

गू०—अथ बृहत्क्षुद्रादिः । शीतज्वरे—क्षुद्राद्यैः पर्पटकान्तैः समैस्तुल्यैः क्षुण्णं पलमात्रं काथं यदा निषेवते शीतज्वरार्तः तदा सर्वशीतज्वरच्छिदं भवतीति योजनं । क्षुद्रा कण्टकारी, धान्यं प्रसिद्धं, मुस्तं नागरमुस्तं, पद्मकं पद्मककाष्ठं, भूनिम्बः कैरातः, पटोलं पटोलपत्रम्, वृषः वासकः, पौष्करं पुष्करमूलं, कटुका कटुकी, अरिष्टः निम्बः, पर्पटः कटुपत्रः, स्पष्टमन्यत् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

१-प्रक्षिप्ता इमे । २-धनिया । ३-मोथा ।

४-पद्माख । ५-चिरायता । ६-पापरा ।

मुस्तक्षुद्रामृताशुण्ठीधात्रीकाथः समाक्षिकः ॥ ५२ ॥

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तो विषमज्वरनाशनः ।

पटोलेन्द्रयवादारुत्रिफलामुस्तगोस्तनैः ॥ ५३ ॥

मधुकामृतवासानां काथं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।

संतते सतते चैव द्वितीयकृतृतीयके ॥ ५४ ॥

ऐकाहिके वा विषमे दाहपूर्वे नवज्वरे ।

दी०—मुस्तेति । मुस्तादिभिर्विषमज्वरे प्रशस्तः । अत्र धात्री आमलकी, मधुपिप्पल्योः प्रक्षेपः पूर्वमात्रया । विषमज्वरा ऐकाहिकादयः ॥ ५२-५४ ॥

गू०—अथ मुस्तादिविषमज्वरे—मुस्तादीनां समाक्षिकः काथः विषमज्वरनाशको भवतीति । अमृता गुडूची, धात्री आमलकी, माक्षिकं मधु ॥ ५२-५४ ॥

गू०—अथ ऐकाहिकज्वरे पटोलादिकाथः—

पटोलत्रिफलानिम्बद्राक्षाशम्याकवासकैः ॥ ५५ ॥

काथः सितामधुयुतो जयेदैकाहिकं ज्वरम् ।

दी०—पटोलेति । पटोलादि एष काथः ऐकाहिकं ज्वरं हन्तीति । अत्र त्रिफला ख्याता । सा च प्रत्येकं समभागा, शम्याकः कृतमालकः, सितामधुयुत इति सम्यक् माधुर्यार्थं प्रक्षेपद्वयमुक्तं दोषनाशनार्थं च ॥ ५५ ॥

गू०—पटोलादिकृतः काथः सितामधुयुतः ऐकाहिकं एकदिवसजन्यं जयेत् । पटोलं पटोलपत्रम्, त्रिफला हरीतकी-विभीतक-आमलकमिति त्रयाणां संयोगः । निम्बः, द्राक्षा गोस्तनी, शम्याकः औरग्वधः, वासकः वासपत्रं, सिता प्रसिद्धा, तथा मधु-प्रक्षेपः । प्रमाणं पूर्वोक्तं बलापेक्षया वा ॥ ५५ ॥

अथ गुडूच्यादिस्तृतीयज्वरे—

गुडूचीधान्यमुस्ताभिश्चन्दनोशीरनागरैः ॥ ५६ ॥

कृतं काथं पिबेत्क्षौद्रसितायुक्तं ज्वरातुरः ।

तृतीयज्वरनाशाय तृष्णादाहनिवारणम् ॥ ५७ ॥

दी०—गुडूचीति । गुडूच्यादिस्तृतीयज्वरं हन्तीति । चन्दनमत्र रक्तम्, उशीरं तृणभेदः रक्तपत्रं दर्भवत्, केचिदुशीरस्थाने उदीच्यमिति पठन्ति । तत्रोदीच्यो वालकः सुशीतलत्वात् । यतः—'पित्तप्रायस्तृतीयकः' इत्युक्तम्, अतो व्यजनादिना हितं शीतगुणम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

१-मुनका । २-किरवाला । ३-मिश्री ।

<p>1. Introduction</p> <p>The purpose of this study is to investigate the effects of a new educational program on student performance. The program is designed to improve critical thinking and problem-solving skills through a series of interactive exercises and projects.</p> <p>2. Methodology</p> <p>The study was conducted using a quasi-experimental design. A group of students was selected from a large public school system and divided into two groups: an experimental group and a control group. The experimental group participated in the new educational program, while the control group followed the standard curriculum.</p> <p>3. Data Collection</p> <p>Data was collected through a series of standardized tests and surveys. The tests were administered at the beginning and end of the program to measure changes in student performance. Surveys were used to gather feedback from students and teachers regarding the program's effectiveness.</p> <p>4. Results</p> <p>The results of the study show that the experimental group performed significantly better than the control group on the standardized tests. This suggests that the new educational program has a positive impact on student performance. Additionally, the surveys indicated that students in the experimental group found the program more engaging and enjoyable than the standard curriculum.</p> <p>5. Conclusion</p> <p>Based on the findings of this study, it is recommended that the new educational program be implemented on a larger scale. Further research is needed to explore the long-term effects of the program and to identify ways to enhance its effectiveness.</p>	<p>1. Introduction</p> <p>The purpose of this study is to investigate the effects of a new educational program on student performance. The program is designed to improve critical thinking and problem-solving skills through a series of interactive exercises and projects.</p> <p>2. Methodology</p> <p>The study was conducted using a quasi-experimental design. A group of students was selected from a large public school system and divided into two groups: an experimental group and a control group. The experimental group participated in the new educational program, while the control group followed the standard curriculum.</p> <p>3. Data Collection</p> <p>Data was collected through a series of standardized tests and surveys. The tests were administered at the beginning and end of the program to measure changes in student performance. Surveys were used to gather feedback from students and teachers regarding the program's effectiveness.</p> <p>4. Results</p> <p>The results of the study show that the experimental group performed significantly better than the control group on the standardized tests. This suggests that the new educational program has a positive impact on student performance. Additionally, the surveys indicated that students in the experimental group found the program more engaging and enjoyable than the standard curriculum.</p> <p>5. Conclusion</p> <p>Based on the findings of this study, it is recommended that the new educational program be implemented on a larger scale. Further research is needed to explore the long-term effects of the program and to identify ways to enhance its effectiveness.</p>
---	---

गू०—गुडूच्याद्यैः कृतं काथं क्षौद्रसितायुतं ज्वरा-
तुरः पिबेत् । कस्मै ? तृतीयज्वरनाशाय । किंभूतं
काथम् ? तृष्णादाहनिवारणम् । चन्दनं रक्तचन्दनं,
उशीरं सुगन्धकं, स्पष्टमन्यत् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

अथ देवदार्वदि चातुर्थिकज्वरे—

देवदारुशिवावासाशालिपर्णीमहौषधैः ।
धात्रीयुतं शृतं शीतं दद्यान्मधुसितायुतम् ॥ ५८ ॥
चातुर्थिकज्वरे श्वासे कासे मन्दानले तथा ।

दी०—देवदार्विति । देवदार्वदिकाथोऽयं चातुर्थि-
कज्वरे प्रशस्तः । शिवा हरीतकी, वासा आटरूपकः,
महौषधं शुण्ठी । धात्री आमलकी । शृतमिति कथितं,
शीतं हिमस्पर्शं मधुप्रक्षेपजनितत्वात् । तथाहि—
'उष्णैर्विरुध्यते शीघ्रं विषान्वयतया मधु । उष्णार्तमु-
ष्णैरुष्णं वा तन्निहन्ति यथा विषम्' ॥ ५८ ॥

गू०—देवदार्वद्यैर्धात्रीयुक्तैः शृतं काथं शीतत्वमा-
गतं मधुसितायुतं चातुर्थिकज्वरे तथा श्वासादौ दद्यात् ।
शिवा हरीतकी, शालिपर्णी शालिपर्णी, महौषधं शुण्ठी,
धात्री आमलकी, सिता प्रसिद्धा, स्पष्टमन्यत् ॥ ५८ ॥

अथ बृहद्गुडूच्यादि ज्वरातीसारे—

गुडूचीधान्यकोशीरशुण्ठीवालकपर्पटैः ॥ ५९ ॥
विल्वप्रतिविषापाठारक्तचन्दनवत्सकैः ।
किरातमुस्तेन्द्रयवैः कथितं शिशिरं पिबेत् ॥ ६० ॥
सक्षौद्रं रक्तपित्तघ्नं ज्वरातीसारनाशनम् ।

दी०—अथ ज्वरातीसारे योगद्वयमाह—गुडू-
चीति । गुडूच्यादिकोऽयं गणः । अत्र वत्सकः कुटज-
त्वक्, किरातो भूनिम्बः, कुटजत्वग्भावे शक्यवा एव
द्विगुणा ग्राह्याः । लघुत्वात् पाचनत्वाच्च । शिशिरं
शीतस्पर्शम्, एष बृहद्गुडूच्यादिसंज्ञस्तन्त्रान्तरेऽवबो-
द्धव्यः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

गू०—गुडूच्याद्यैः कृतं कथितं शिशिरं शीतं सक्षौद्रं
पिबेत् रक्तपित्तघ्नं तथा ज्वरातिसारनाशनं भवेदिति
योज्यं । उशीरं सुगन्धकं, वालकं सुगन्धितृणविशेषं,
पर्पटं कंदुपत्रं, विल्वं विल्वफलं, प्रतिविषा अतिविषा,
पाठा पाटला, वत्सकं कुटजः, किरातं भूनिम्बः,
मुस्तः नागरमुस्तं, इन्द्रयवः, स्पष्टमन्यत् ॥ ५९ ॥ ६० ॥

अथ नागरादिकाथो ज्वरातीसारे—

नागरं कुटजो मुस्तममृतातिविषा तथा ॥ ६१ ॥

१—गाण्डरजडं । २—कवरा । ३—मिश्री । ४—नेत्र-
वाला । ५—पापरा । ६—जिरायता । ७—मोथा ।

एभिः कृतं पिबेत्काथं ज्वरातीसारनाशनम् ।

दी०—नागरमिति । नागरादिकाथो ज्वरातीसार-
नाशनो भवति । कुटजोऽत्र कुटजफलम् । एवम-
विशेषोक्तौ सर्वातीसारे केचित् 'भूनिम्बातिविषा-
मृता' इति पठन्ति । तत्र भूनिम्बः किरातः, उक्तं
च तन्त्रान्तरे, 'नागरातिविषा मुस्ता भूनिम्बामृत-
वत्सकैः । सर्वज्वरहरः काथः सर्वातीसारनाशनः'
इति ॥ ६१ ॥

गू०—एभिर्नागरादिभिः कृतं काथं पिबेत् ज्वरा-
तिसारनाशकं भवतीति योजना, नागरं शुण्ठी, कुटजः
कूडा, मुस्तं मोथा, अमृता गिलोय, अतिविषा अतीस
॥ ६१ ॥

अथ धान्यपञ्चककाथ आमशूलादौ—

धान्यवालकबिहवाब्दनागरैः साधितं जलम् ॥ ६२ ॥
आमशूलहरं ग्राहि दीपनं पाचनं परम् ।

दी०—अथ आमशूले धान्येति । इदं धान्यपञ्चक-
संज्ञकं कथितरूपं आमशूलहरं भवति । विल्वमत्र विल्व-
शलाढुः, संग्राहितत्वात् एवं सर्वत्र स्तम्भनयोगे । अब्दो
मुस्तम् । केचिदिति पठन्ति 'पित्ते धान्यचतुष्कं तु
शुण्ठीत्यागाद्वदन्ति हि' एतदभिप्रायं न सर्वमतम्,
यतः 'शुण्ठी मधुरपाकित्वाच्च च पित्तप्रकोपिनी' इति
वचनम् ॥ ६२ ॥

गू०—धान्यकाथैः साधितं जलं आमशूलादिनाशकं
परं ग्राहि, दीपनं, पाचनं भवेदिति योज्यम् । वालकः
सुगन्धितृणविशेषः, नागरं शुण्ठी, स्पष्टमन्यत् ॥ ६२ ॥

धान्यनागरकाथः पाचने—

धान्यनागरजः काथः पाचनो दीपनस्तथा ॥ ६३ ॥
एरण्डमूलयुक्तश्च जयेदामानिलव्यथाम् ।

दी०—अथ आमवाते धान्येति । एतदपि पाचनम् ।
आमवातपीडां जयेत् । एतदन्यत्राप्यामवाते आमे वा
विवन्धेऽपि, पाचनसंज्ञं सामान्यम् । तथाह्युक्तम्—
'धान्यनागरवातारिमूलं कथितशीतलम् । आमशूल-
विवन्धघ्नं स्मृतं दीपनपाचनम्' इति ॥ ६३ ॥

गू०—धान्यनागरजः काथः पाचनस्तथा दीपनो
भवेत् । पुनः एरण्डमूलयुक्तः आमानिलव्यथां
जयेत् ॥ ६३ ॥

१—नेत्रवाला ।

Case No.	Case Name	Case Description	Case Status
1	Case 1	Description of Case 1	Open
2	Case 2	Description of Case 2	Open
3	Case 3	Description of Case 3	Open
4	Case 4	Description of Case 4	Open
5	Case 5	Description of Case 5	Open
6	Case 6	Description of Case 6	Open
7	Case 7	Description of Case 7	Open
8	Case 8	Description of Case 8	Open
9	Case 9	Description of Case 9	Open
10	Case 10	Description of Case 10	Open
11	Case 11	Description of Case 11	Open
12	Case 12	Description of Case 12	Open
13	Case 13	Description of Case 13	Open
14	Case 14	Description of Case 14	Open
15	Case 15	Description of Case 15	Open
16	Case 16	Description of Case 16	Open
17	Case 17	Description of Case 17	Open
18	Case 18	Description of Case 18	Open
19	Case 19	Description of Case 19	Open
20	Case 20	Description of Case 20	Open
21	Case 21	Description of Case 21	Open
22	Case 22	Description of Case 22	Open
23	Case 23	Description of Case 23	Open
24	Case 24	Description of Case 24	Open
25	Case 25	Description of Case 25	Open
26	Case 26	Description of Case 26	Open
27	Case 27	Description of Case 27	Open
28	Case 28	Description of Case 28	Open
29	Case 29	Description of Case 29	Open
30	Case 30	Description of Case 30	Open
31	Case 31	Description of Case 31	Open
32	Case 32	Description of Case 32	Open
33	Case 33	Description of Case 33	Open
34	Case 34	Description of Case 34	Open
35	Case 35	Description of Case 35	Open
36	Case 36	Description of Case 36	Open
37	Case 37	Description of Case 37	Open
38	Case 38	Description of Case 38	Open
39	Case 39	Description of Case 39	Open
40	Case 40	Description of Case 40	Open
41	Case 41	Description of Case 41	Open
42	Case 42	Description of Case 42	Open
43	Case 43	Description of Case 43	Open
44	Case 44	Description of Case 44	Open
45	Case 45	Description of Case 45	Open
46	Case 46	Description of Case 46	Open
47	Case 47	Description of Case 47	Open
48	Case 48	Description of Case 48	Open
49	Case 49	Description of Case 49	Open
50	Case 50	Description of Case 50	Open
51	Case 51	Description of Case 51	Open
52	Case 52	Description of Case 52	Open
53	Case 53	Description of Case 53	Open
54	Case 54	Description of Case 54	Open
55	Case 55	Description of Case 55	Open
56	Case 56	Description of Case 56	Open
57	Case 57	Description of Case 57	Open
58	Case 58	Description of Case 58	Open
59	Case 59	Description of Case 59	Open
60	Case 60	Description of Case 60	Open
61	Case 61	Description of Case 61	Open
62	Case 62	Description of Case 62	Open
63	Case 63	Description of Case 63	Open
64	Case 64	Description of Case 64	Open
65	Case 65	Description of Case 65	Open
66	Case 66	Description of Case 66	Open
67	Case 67	Description of Case 67	Open
68	Case 68	Description of Case 68	Open
69	Case 69	Description of Case 69	Open
70	Case 70	Description of Case 70	Open
71	Case 71	Description of Case 71	Open
72	Case 72	Description of Case 72	Open
73	Case 73	Description of Case 73	Open
74	Case 74	Description of Case 74	Open
75	Case 75	Description of Case 75	Open
76	Case 76	Description of Case 76	Open
77	Case 77	Description of Case 77	Open
78	Case 78	Description of Case 78	Open
79	Case 79	Description of Case 79	Open
80	Case 80	Description of Case 80	Open
81	Case 81	Description of Case 81	Open
82	Case 82	Description of Case 82	Open
83	Case 83	Description of Case 83	Open
84	Case 84	Description of Case 84	Open
85	Case 85	Description of Case 85	Open
86	Case 86	Description of Case 86	Open
87	Case 87	Description of Case 87	Open
88	Case 88	Description of Case 88	Open
89	Case 89	Description of Case 89	Open
90	Case 90	Description of Case 90	Open
91	Case 91	Description of Case 91	Open
92	Case 92	Description of Case 92	Open
93	Case 93	Description of Case 93	Open
94	Case 94	Description of Case 94	Open
95	Case 95	Description of Case 95	Open

अथ वत्सकादिकाथः सामरक्तातीसारे—

वत्सकातिविषाबिल्वमुस्तवालकजः शृतः ॥ ६४ ॥

अतीसारं जयेत्सामं चिरजं रक्तशूलजित् ।

दी०—अथामातीसारे योगचतुष्टयमाह—वत्स-
केति । वत्सकादिकाथः अतीसारं जयेत् इति, वत्सकः
कुटजफलः, साममतीसारं चिरजं चिरकालानुबन्धि ।
शेषं सुगमम् ॥ ६४ ॥

गू०—वत्सकादिशृतः काथः सामं अतीसारं
जयेत् । किंभूतं? चिरजं बहुदिनजं, तथा रक्तशूलजित्
वत्सकः कुटजः, अतिविषा प्रतिविषा, वालकः उदीच्यः,
॥ ६४ ॥

अथ कुटजाष्टकं आमरक्तशूलादौ—

कुटजातिविषापाठाधातकीलोध्रमुस्तकैः ॥ ६५ ॥

हीबेरदाडिमयुतैः कृतः काथः समाक्षिकः ।

पेयो मोचरसेनैव कुटजाष्टकसंज्ञकः ॥ ६६ ॥

अतीसाराक्षयेद्वाहरक्तशूलामदुस्तरान् ।

दी०—कुटजाष्टकोऽयं काथः अतीसारान् जयेत् ।
अतीसारानिति बहुवचनत्वेन सप्तविधानित्यर्थः । कुटजः
इन्द्रयवः, धातकी धातकीकुसुमानि व्यवहारात्, हीबेरं
वालकं, दाडिमं दाडिमफलम् । मोचरसः शाल्मली-
निर्यासः, सचात्र प्रक्षेपे । मध्वपि प्रक्षेपः । अष्टग्रहणं
यथालाभनिषेधार्थम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

गू०—कुटजादिकृतः काथः समाक्षिकः मधुयुतः
पुनः मोचरसेन युतः पेयः पातव्यः । अयं कुटजाष्टक-
संज्ञः अतीसाराजयेत् । किंभूतान्, रक्तशूलामदुस्तरान्
वक्तुमशक्यान् । हीबेरं उदीच्यं, दाडिमं दाडिमवलकं
मोचरसः शाल्मलीनिर्यासः, स्पष्टमन्यत् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

अथ हीबेरादिकाथोऽतीसारे

हीबेरधातकीलोध्रपाठालज्जालुवत्सकैः ॥ ६७ ॥

धान्यकातिविषामुस्तागुडूचीबिल्वनागरैः ।

कृतः कषायः शमयेदतीसारं चिरोत्थितम् ॥ ६८ ॥

अरोचकामशूलास्त्रज्वरघ्नः पाचनः स्मृतः ।

दी०—हीबेरेति । हीबेरादिकोऽयं कथितः कषाय-
श्चिरोत्थितमतीसारं जयेत् । हीबेरं वालकं, लज्जालुः
खनामख्यातः, वत्सकः कुटजः । अत्र पाठा गुडूची

चेति द्रव्यद्वयमधिकं लिखितमन्यनिबन्धात्, न दोषो
ज्वरनाशनार्थम् । शेषं सुबोधम् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

गू०—हीबेराद्यैः कृतः कषायः चिरोत्थितं अती-
सारं शमयेत् । किंभूतः कषायः अरोचकामशूलास्त्रज्व-
रघ्नः, पुनः पाचनः । हीबेरं उदीच्यं, धातकी वृक्षविशे-
षस्तस्य पुष्पाणि, पाठा गुडूची, लज्जालुः लज्जावती,
वत्सकः कुटजत्वक् । स्पष्टमन्यत् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

अथ धातक्यादिः काथः बालातीसारे—

धातकीबिल्वरोध्राणि वालकं गजपिप्पली ॥ ६९ ॥

एभिः कृतं शृतं शीतं शिशुभ्यः क्षौद्रसंयुतम् ।

प्रदद्यादवलेहं वा सर्वातीसारशान्तये ॥ ७० ॥

दी०—धातकीति । धातक्यादिभिः शृतं कथितं,
शीतं स्पर्शात् । अत्र धातक्याः कुसुमानि । गजपिप्पली
प्रसिद्धा । क्षौद्रसंयुतमिति मधुप्रक्षितम् । एतेषां चूर्णं
कृत्वा मधुना प्लाव्य बालकेभ्योऽवलेहं दद्यात् ॥ ६९ ॥ ७० ॥

गू०—एभिर्धातक्यादिभिः शृतं काथं कृतं शीतं
पानं क्षौद्रसंयुतं शिशुभ्यः प्रदद्यात् । अवलेहं वा कृत्वा
दद्यात्, कस्मै सर्वातीसारशान्तये । धातकी पुष्पाणि,
वालकं उदीच्यं, गजपिप्पली प्रसिद्धा, चैव्यफलं, तद-
भावे पिप्पली देया । अन्यत्राप्येवं अवलेहं चूर्णस्य
कृत्वा मधुना देयं वा ॥ ६९ ॥ ७० ॥

अथ शालिपर्ण्यादिकाथो ग्रहण्यां—

शालिपर्णीबलाबिल्वधान्यशुण्ठीकृतः शृतः ।

आध्मानशूलसहितां वातजां ग्रहणीं जयेत् ॥ ७१ ॥

गुडूच्यतिविषाशुण्ठीमुस्तैः काथः कृतो जयेत् ।

आमानुषक्तां ग्रहणीं ग्राही पाचनदीपनः ॥ ७२ ॥

दी०—इदानीं ग्रहणीशान्तये योगद्वयमाह—

शालिपर्णीति । शृतः कथितः, शालिपर्णी प्रसिद्धा, बला
च प्रसिद्धा, 'सामस' इति लोके । आध्मान उदरापूरः,
शूलोऽत्रामजनितपीडा, 'कुरकुरी' इति लोके । गुडूचीति
चातुर्भद्रसंज्ञकोऽयं काथः । अत्र गुडूच्यादयो विख्याता
एव ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

गू०—शालिपर्ण्यादिभिः कृतः शृतः आध्मानशू-
लसहितां वातजां संग्रहणीं जयेत् । शालिपर्णी शालि-
पर्त्री, बला प्रसिद्धा, स्पष्टमन्यत् ।

<p>1. Introduction</p> <p>The purpose of this study is to investigate the effects of the proposed system on the performance of the participants. The study was conducted in a controlled environment and involved a group of participants who were trained in the use of the system.</p> <p>2. Methodology</p> <p>The study was conducted using a controlled experiment design. The participants were divided into two groups: a control group and an experimental group. The control group used the traditional method, while the experimental group used the proposed system. The performance of the participants was measured using a series of tasks.</p> <p>3. Results</p> <p>The results of the study show that the proposed system significantly improved the performance of the participants compared to the control group. The improvement was observed in all the tasks measured, including speed, accuracy, and consistency.</p> <p>4. Conclusion</p> <p>The study concludes that the proposed system is an effective tool for improving the performance of participants. The system is easy to use and can be integrated into existing workflows. Further research is needed to explore the long-term effects of the system and its potential applications in other domains.</p>	<p>1. Introduction</p> <p>The purpose of this study is to investigate the effects of the proposed system on the performance of the participants. The study was conducted in a controlled environment and involved a group of participants who were trained in the use of the system.</p> <p>2. Methodology</p> <p>The study was conducted using a controlled experiment design. The participants were divided into two groups: a control group and an experimental group. The control group used the traditional method, while the experimental group used the proposed system. The performance of the participants was measured using a series of tasks.</p> <p>3. Results</p> <p>The results of the study show that the proposed system significantly improved the performance of the participants compared to the control group. The improvement was observed in all the tasks measured, including speed, accuracy, and consistency.</p> <p>4. Conclusion</p> <p>The study concludes that the proposed system is an effective tool for improving the performance of participants. The system is easy to use and can be integrated into existing workflows. Further research is needed to explore the long-term effects of the system and its potential applications in other domains.</p>
--	--

गुडूच्यादिभिः कृतः काथ आमामुषक्तां संग्रहणीं जयेत्, किंभूतः ग्राही ग्राहकः पाचनः दीपनश्च ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

अथ इन्द्रयवादिक्वाथः सर्वातीसारे—

यवधान्यपटोलानां काथः सक्षौद्रशर्करः ।

योज्यः सर्वातीसारेषु बिल्वाम्रास्थिभवस्तथा ॥ ७३ ॥

दी०—यवेति । छर्द्यतिसारे योगद्वयमपि तद्यथा—इन्द्रयवादीनां काथः सक्षौद्रशर्कर एको योगः । बिल्वाम्रास्थिभवः काथो द्वितीयः । अत्रापि सक्षौद्रशर्कर इति सम्बन्धनीयं तथेति ग्रहणात् । यवोऽत्र कुटजबीजम् । क्षौद्रशर्कराप्रक्षेपः साधुः । छर्दिरत्रातीसारस्योपद्रवः, बिल्वमत्र बिल्वमूलम् । यतः—“बिल्वमूलं मरुच्छेष्टमच्छर्दिघ्नं नच पित्तकृत्” इति तदभावे तत्फलमिति सर्वत्र । आम्रास्थि आम्रफलमज्जा ॥ ७३ ॥

गू०—यवादीनां काथस्तथा बिल्वाम्रास्थिभव उत्पन्नः सर्वातीसारेषु योज्यः । यवः इन्द्रयवः, पटोलं पटोलपत्रं, स्पष्टमन्यत् ॥ ७३ ॥

अथ फलादिक्वाथः कृमिरोगे—

त्रिफला देवदारुश्च मुस्ता मूषककर्णिका ।

शिग्रूतैः कृतः काथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ॥ ७४ ॥

विडङ्गचूर्णयुक्तश्च कृमिघ्नः किमिरोगहा ।

फलत्रिकामृतातित्तानिम्बकैरातवासकैः ॥ ७५ ॥

जयेन्मधुयुतः काथः कामलां पाण्डुतां तथा ।

दी०—अथ कृमिरोगे त्रिफलेति । त्रिफला हरीतक्यादि । मूषककर्णिका इति वातिमेदाः, शिग्रूः शोभाजनकः, पिप्पली विडङ्गचूर्णप्रक्षेपे । कृमिघ्नो बाह्याभ्यन्तरकृमिनाशनः । कृमिरोगः कृमिजनितहृद्रोगकुष्ठादिः । अथ कामलायां फलेति । तित्ता कटुरोहिणी, कैरातो भूनिम्बः, पाण्डुतामिति पाण्डुरोगम् ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

गू०—त्रिफलादिभिः कृतः काथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः तथा विडङ्गचूर्णयुक्तः कृमिघ्नो भवति कृमिरोगहा भवति त्रिफला हरीतक्यादिभिः, मूषककर्णिका ‘मूषाकर्णी’ ओषधिः । केचिद्वदन्तीमाहुः । शिग्रूः शोभाजनम् ।

अथ त्रिफलादि कामलादौ—फलत्रिकाद्यैः कृतो मधुयुतः काथः कामलां तथा पाण्डुतां जयेत् ।

१—सहिजना ।

अमृता गुडूची, तित्ता कटुकी, निम्बः, कैरातः भूनिम्बः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

अथ पुनर्नवादिक्वाथः पाण्डुशोथादौ—

पुनर्नवाभयानिम्बदावीतित्तापटोलकैः ॥ ७६ ॥

गुडूचीनागरयुतैः काथो गोमूत्रसंयुतः ।

पाण्डुकासोदरश्वासशूलसर्वाङ्गशोथहा ॥ ७७ ॥

दी०—सर्वाङ्गशोथे पुनर्नवादिः । पुनर्नवा वर्षाभूः, ‘साठ’ इति लोके । दावीं दारुहरिद्रा । तित्ताशब्देन कटुकी ग्राह्या नतु तित्तं पटोलं समासान्तत्वात् तित्ताया ह्रस्वत्वम् । गोमूत्रेणैव शृतः काथ इति मन्यन्ते केचित् । तत्र युक्तं, मूत्रं तु प्रक्षेपे साधु व्यवहारात् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

गू०—गुडूच्यादिभिः कृतः काथः पुनर्गोमूत्रयुक्तः पाण्डुदिनाशको भवति । पुनर्नवा वर्षाभूः, अभया हरीतकी, निम्बः, दावीं दारुहरिद्रा, पटोलपत्रं, तित्ता कटुकी ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

अथ वासादिक्वाथः रक्तपित्तादौ—

वासाद्राक्षभयाकाथः पीतः सक्षौद्रशर्करः ।

निहन्ति रक्तपित्तार्तिश्वासकासान्मुदाराणान् ॥ ७८ ॥

रक्तपित्तं क्षयं कासं श्लेष्मपित्तज्वरं तथा ।

केवलो वासककाथः पीतः क्षौद्रेण नाशयेत् ॥ ७९ ॥

दी०—अथ रक्तपित्ते वासेति । वासा आटरूपकः, अभया हरीतकी, रक्तपित्तार्तिं रक्तपित्तव्यथाम् । श्वासं कासं च दारुणं दुःसाध्यम् । अपरं च वासकः क्वाथः केवल इति । वासोऽत्र पञ्चाङ्गो ग्राह्यः, क्षौद्रमत्र प्रक्षेपे । नाशयेदिति रक्तपित्तादिकान् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

गू०—क्षुद्रा कण्टकारी, अमृता गुडूची, क्षौद्रेण मधुना युतो ज्वरकासहा भवति ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

कासे योगद्वयमाह—

वासाक्षुद्रामृताकाथः क्षौद्रेण ज्वरकासहा ।

कासघ्नः पिप्पलीचूर्णयुक्तः क्षुद्राशृतस्तथा ॥ ८० ॥

दी०—वासाक्षुद्रेति । क्षुद्रा लघुकण्टकारिका, अमृता गुडूची । क्षौद्रेणेति क्षौद्रप्रक्षेपः । ज्वरकासहेति ज्वरोपद्रवयुक्तः कास इति । द्वितीयस्तु काथः केवलं पञ्चाङ्गकण्टकारिकायाः कृतः पिप्पलीचूर्णप्रक्षिप्तश्च तथेति ग्रहणादत्रापि मधुप्रक्षेपमाहुः ॥ ८० ॥

अथ श्वासकासादौ क्षुद्राकाथः—

क्षुद्राकुलित्वासाभिर्नागरेण च साधितः ।

काथः पौष्करचूर्णाढ्यः श्वासकासौ निवारयेत् ॥ ८१ ॥

१—चिरायता । २—साठी ।

Date	Description
1/1/2020	Initial assessment of the project.
1/15/2020	First meeting with the client.
2/1/2020	Development of the project plan.
2/15/2020	Review of the project plan with the client.
3/1/2020	Start of the project implementation.
3/15/2020	First progress report to the client.
4/1/2020	Completion of the initial phase.
4/15/2020	Review of the initial phase results.
5/1/2020	Start of the second phase.
5/15/2020	First progress report to the client.
6/1/2020	Completion of the second phase.
6/15/2020	Review of the second phase results.
7/1/2020	Start of the third phase.
7/15/2020	First progress report to the client.
8/1/2020	Completion of the third phase.
8/15/2020	Review of the third phase results.
9/1/2020	Start of the final phase.
9/15/2020	First progress report to the client.
10/1/2020	Completion of the final phase.
10/15/2020	Review of the final phase results.
11/1/2020	Project completion.
11/15/2020	Final report to the client.
12/1/2020	Project closure.
12/15/2020	Final review of the project.
1/1/2021	Project archive.

दी०—श्वासकासादावपरमप्याह—क्षुद्रेति । कुलि-
त्थोऽन्नविशेषः प्रसिद्ध एव, नागरं शुण्ठी, पुष्करचूर्णाख्य
इति पुष्करमूलचूर्णप्रक्षेपः, पुष्करमूलभावे कुष्ठं ग्राह्य-
मिति व्यवहारः ॥ ८१ ॥

गू०—अथ क्षुद्रादिः कासादौ—क्षुद्रा कण्ट-
कारी तस्याः शृतः काथः पिप्पलीचूर्णयुक्तः कासघ्नो
भवति । क्षुद्रा कण्टकारी, कुलिथः द्विदलाविशेषः, नागरं
शुण्ठी, पुष्करं पुष्करमूलं, स्पष्टमन्यत् ॥ ८१ ॥

अथ हिक्कायां रेणुकादिक्काथः—

रेणुकापिप्पलीकाथो हिङ्गुकल्केन संयुतः ।

पानादेव हि पञ्चापि हिक्का नाशयति क्षणात् ॥ ८२ ॥

बिल्वत्वचो गुड्या वा काथः क्षौद्रेण संयुतः ।

जयेन्निदोषजां छर्दिं पर्पटः पित्तजां तथा ॥ ८३ ॥

दी०—अथ हिक्कायां रेणुकेति । रेणुका कौन्तीति
पर्यायनाम्ना प्रसिद्धा । निर्गुण्डीबीजानि रेणुकाशब्दवा-
च्यानीत्येके । व्यवहारादत्र हिङ्गु भर्जितं “कल्के तु
भर्जितं देयं हिङ्गु नोक्तेदृक्छवेत्” इति वचनम् । कल्क-
स्थाने चूर्णमिति पठन्ति केचित् । पञ्चेति अन्नजादयो
विख्याताः । क्षणादिति ग्रहणेनास्य दृष्टफलत्वं दर्शितम् ।
अथ छर्द्या बिल्वत्वच इति । एतद्योगत्रयं क्षौद्रयुक्तं छर्दिं
जयेदिति । किं तत्रयम्?—बिल्वत्वचः काथ एको योगः,
गुड्याः काथो द्वितीयः, पर्पटोद्भवस्तृतीय इति । बिल्व-
त्वचः बिल्वमूलवल्कलं छर्दिहरत्वात् । तथाहि—“बि-
ल्वमूलं मरुच्छेष्मच्छर्दिघ्नं न च पित्तकृत्” इति । ननु
गुड्या सुश्रुते शाकवर्गे कफपित्तहरत्वेनोक्ताः तत्कथं
तस्याः काथो वातजायां शस्तत्वेन प्रदर्शितः? उच्यते
—अत्र मधुसंयोगोदयेन तद्वयशक्तिविशेषात्, किंवा
शाकवर्गे तत्पत्रमुक्तम् । लता तु वातमपि शमयति ।
इति न दोषः । अत्र तु गुड्याः काथः सुशीतलो
ज्ञेयः । उक्तं च—“छिन्नरुहायाः काथं सुशीतलं यः
पिबेन्मधुना । छर्दिं सवातपित्तश्लेष्मसमुत्थां निवार-
यति” इति । तथेति ग्रहणात् पर्पटकाथेऽपि मधुप्र-
क्षेपः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

गू०—रेणुका प्रसिद्धा, रेणुकापिप्पल्योः कर्षमात्रस्य
काथः कट्फलत्वात् हिङ्गुकल्केन भर्जितहिङ्गुमाषमात्रेण
प्रक्षेपः स्थितिर्नास्त्येव मात्राया इत्युक्तत्वात् । पाना-
देव पानमात्रात्पञ्चापि हिक्का अन्नजादयस्तत्क्षणात्प्रशमं
यान्ति । केचिदभर्जितं हिङ्गु ग्राह्यमित्याहुः ।

अथ बिल्वादिच्छर्द्या । पर्पटः कटुपत्रः पित्तजां
नाशयति । स्पष्टमन्यत् ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

अथ गृध्रस्यां योगद्वयमाह—

हिङ्गुपुष्करचूर्णाख्यं दशमूलशृतं जयेत् ।

गृध्रसीं केवलः काथः शेफालीपत्रजस्तथा ॥ ८४ ॥

हिङ्गुपुष्करेति । दशमूलो विख्यातः । तद्यथा—
“शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका । तथा गोक्षु-
रकश्चैव पञ्चमूलं लघु स्मृतम् ॥ बिल्वोऽग्निमन्थः स्यो-
नाकः काश्मरी पाटला तथा । इदं महत्पञ्चमूलं दश-
मूलमुभे स्मृतं” इति । शेफाली निर्गुण्डी, तस्याः
पत्राणि तथेति ग्रहणादत्रापि हिङ्गुपुष्करमूलचूर्णप्रक्षेपो
विज्ञेयः ॥ ८४ ॥

गू०—अथ गृध्रस्यां काथः हिङ्गुपुष्करचूर्णाख्यः
दशमूलशृतः काथः गृध्रसीं जयेत् । केवलः शेफाली-
पत्रजो वा गृध्रसीं जयेत् । हिङ्गु, पुष्करमूलं माषकद्वयं,
दशमूले हिङ्गु भर्जितं शेफाली निर्गुण्डी । अत्र काथः
केवलः हिङ्गुवादि विना गृध्रसीहरणात् ॥ ८४ ॥

रास्त्रापञ्चकं सप्तधातुगतवाते—

रास्त्रामृतामहादारुनागरैरण्डजैः शृतम् ।

सप्तधातुगते वाते सामे सर्वाङ्गजे पिबेत् ॥ ८५ ॥

दी०—अथ वातविकारेषु योगानाह—रास्त्रेति ।
इदं रास्त्रापञ्चकसंज्ञकं शृतं काथं पिबेत् आतुर इति
शेषः । रास्त्रा सुरभि, महादारु देवदारु, एरण्डं एरण्ड-
मूलं, सप्तधातवः, रसाद्याः शुक्रान्ताः । आमवातोक्त-
त्वादत्र विरेकार्थं रुबुतैलं प्रक्षिपन्ति केचिच्चिकित्सकाः ।
तदुक्तम्—“आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः ।
एक एवाग्रणीर्जिता ह्यैरण्डलेहकेसरी” इति ॥ ८५ ॥

गू०—रास्त्रा सुरभि, महादारु सुरदारु, अमृता
गुड्या, नागरं शुण्ठी, एरण्डमूलं, एषां शृतः काथः
सप्तधातुगते वाते तथा सामे आमवातसहिते तथा
सर्वाङ्गवाते च पिबेत् ॥ ८५ ॥

गू०—अथ रास्त्रासप्तकं जंघावातादौ—

रास्त्रा गोक्षुरकैरण्डदेवदारु पुनर्नवा ।

गुड्यारगवधश्चैव काथमेषां विपाचयेत् ॥ ८६ ॥

शुण्ठीचूर्णेन संयुक्तं पिबेज्जङ्घाकटिग्रहे ।

पार्श्ववृष्टोरुपीडायामामवाते सुदुस्तरे ॥ ८७ ॥

दी०—रास्त्रेति । रास्त्रासप्तकसंज्ञकोऽयं काथः । रास्त्रा

Date	
1900	1900
1901	1901
1902	1902
1903	1903
1904	1904
1905	1905
1906	1906
1907	1907
1908	1908
1909	1909
1910	1910
1911	1911
1912	1912
1913	1913
1914	1914
1915	1915
1916	1916
1917	1917
1918	1918
1919	1919
1920	1920
1921	1921
1922	1922
1923	1923
1924	1924
1925	1925
1926	1926
1927	1927
1928	1928
1929	1929
1930	1930
1931	1931
1932	1932
1933	1933
1934	1934
1935	1935
1936	1936
1937	1937
1938	1938
1939	1939
1940	1940
1941	1941
1942	1942
1943	1943
1944	1944
1945	1945
1946	1946
1947	1947
1948	1948
1949	1949
1950	1950
1951	1951
1952	1952
1953	1953
1954	1954
1955	1955
1956	1956
1957	1957
1958	1958
1959	1959
1960	1960
1961	1961
1962	1962
1963	1963
1964	1964
1965	1965
1966	1966
1967	1967
1968	1968
1969	1969
1970	1970
1971	1971
1972	1972
1973	1973
1974	1974
1975	1975
1976	1976
1977	1977
1978	1978
1979	1979
1980	1980
1981	1981
1982	1982
1983	1983
1984	1984
1985	1985
1986	1986
1987	1987
1988	1988
1989	1989
1990	1990
1991	1991
1992	1992
1993	1993
1994	1994
1995	1995
1996	1996
1997	1997
1998	1998
1999	1999
2000	2000
2001	2001
2002	2002
2003	2003
2004	2004
2005	2005
2006	2006
2007	2007
2008	2008
2009	2009
2010	2010
2011	2011
2012	2012
2013	2013
2014	2014
2015	2015
2016	2016
2017	2017
2018	2018
2019	2019
2020	2020
2021	2021
2022	2022
2023	2023
2024	2024
2025	2025
2026	2026
2027	2027
2028	2028
2029	2029
2030	2030
2031	2031
2032	2032
2033	2033
2034	2034
2035	2035
2036	2036
2037	2037
2038	2038
2039	2039
2040	2040
2041	2041
2042	2042
2043	2043
2044	2044
2045	2045
2046	2046
2047	2047
2048	2048
2049	2049
2050	2050
2051	2051
2052	2052
2053	2053
2054	2054
2055	2055
2056	2056
2057	2057
2058	2058
2059	2059
2060	2060
2061	2061
2062	2062
2063	2063
2064	2064
2065	2065
2066	2066
2067	2067
2068	2068
2069	2069
2070	2070
2071	2071
2072	2072
2073	2073
2074	2074
2075	2075
2076	2076
2077	2077
2078	2078
2079	2079
2080	2080
2081	2081
2082	2082
2083	2083
2084	2084
2085	2085
2086	2086
2087	2087
2088	2088
2089	2089
2090	2090
2091	2091
2092	2092
2093	2093
2094	2094
2095	2095
2096	2096
2097	2097
2098	2098
2099	2099
2100	2100

सुरभीति लोके । एरण्ड एरण्डजटा, आरग्वधः कृतमालः शुष्ठीचूर्णमत्र प्रक्षेपे । जङ्घाग्रहे कटीग्रहे वा, पार्श्वपीडा पृष्ठपीडा ऊरुपीडेत्यर्थः । सुदुस्तरे इति कष्टसाध्ये । अत्रापि केचिदैरण्डतैलप्रक्षेपमाहुः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

गू०—रास्ना प्रसिद्धा, एरण्डः, पुनर्नवा वैर्षाभूः, आरग्वधः कृतमालः, एषां काथः शुष्ठीचूर्णेन टङ्कमात्रं पिबेत् । केषु रोगेषु । जंघाकटिप्रहादौ । उरो हृदयं । स्पष्टमन्यत् ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

महारास्नादियोगः सर्ववातरोगे—

रास्ना द्विगुणभागा स्यादेकभागास्ततः परे ।
धन्वयासबलैरण्डदेवदारुशठीवचाः ॥ ८८ ॥
वासको नागरं पथ्या चव्या मुस्ता पुनर्नवा ।
गुडूची वृद्धदारुश्च शतपुष्पा च गोक्षुरः ॥ ८९ ॥
अश्वगन्धा प्रतिविषा कृतमालः शतावरी ।
कृष्णा सहचरश्चैव धान्यकं बृहतीद्वयम् ॥ ९० ॥
एभिः कृतं पिबेत्काथं शुष्ठीचूर्णेन संयुतम् ।
कृष्णाचूर्णेन वा योगराजगुग्गुलुनाथवा ॥ ९१ ॥
अजमोदादिना वापि तैलेनैरण्डजेन वा ।
सर्वाङ्गकम्पे कुब्जत्वे पक्षाघातेऽपवाहुके ॥ ९२ ॥
गृध्रस्यामामवाते च श्लीपदे चापतानके ।
अन्नवृद्धौ तथाध्माने जङ्घाजानुगतेऽर्दिते ॥ ९३ ॥
शुक्रामये मेदूरोगे वन्ध्यायोन्मामयेषु च ।
महारास्नादिखातो ब्रह्मणा गर्भकारणम् ॥ ९४ ॥

दी०—रास्ना द्विगुणभागेति रास्नामत्र पठन्ति एतदपि मनोहरं न दोषः । अपरा धन्वयासादयः, एकभागाः प्रत्येकं, धन्वयासः दुरालभा, शठी कर्चूरभेदः । वृद्धदारु निःसृताभेदः । कृतमालः राजवृक्षफलम् । कृष्णा पिप्पली, सहचरः कुरण्डकः, बृहतीद्वयमिति लघुकण्टकारिका बृहत्कण्टकारिका चेति । प्रक्षेपश्चात्र यथादोषं यथाव्याधिं च योजनीयः । योगराजगुग्गुलवादयोऽग्रे वक्ष्यमाणा ज्ञेयाः । अथवेति ग्रहणात् प्रक्षेपार्थं चालम्बुषादिचूर्ण आभाद्यं वा ग्रन्थान्तरादवगन्तव्यम् । शेषं सुगमम् ॥ ८८-९४ ॥

१-वायुसरहि । २-साठी । ३-किरवाला ।

४-अलम्बुषादिचूर्णं यथा—

अलम्बुषां गोक्षुरकं गुडूचीं वृद्धदारुकम् ।

पिप्पलीं त्रिवृतां मुस्तं वरुणं सपुनर्नवम् ।

त्रिफलां नागरं चैव श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥

इति चक्रदत्ते ।

गू०—अथ महारास्नादिः सर्ववातरोगे । एभी रास्नादिभिः कृतः काथः शुष्ण्यादिचूर्णेन युतः सर्वाङ्गकम्पादौ वातरोगेषु पिबेत् । अयं महारास्नादिः ब्रह्मणा गर्भकारणमाख्यातः । रास्ना द्विगुणभागा स्यात् भवेत् अपरा धन्वयासादय एकभागाः सर्वेभ्यो रास्ना द्विगुणेति शब्दार्थः । धन्वयासः यवासा, बला प्रसिद्धा, एरण्डमूलं, देवदारु, शठी कर्चूरः, वचा खुरासनदेशोद्भवा, वासा, नागरं शुष्ठी, पथ्या हरीतकी, चव्यं, मुस्तं नागरं, पुनर्नवा वैर्षाभूः, गुडूची अमृता, वृद्धदारुः प्रसिद्धा, शतपुष्पा गोक्षुरस्त्रिकण्टकः, अश्वगन्धा, प्रतिविषा, आरग्वधः, शतावरी, पिप्पली, सहचरः पीतवासा, बृहतीद्वयं कण्टकारीद्वयं, स्पष्टमन्यत् । योगराजः गुग्गुलाधिकारोक्तः, अजमोदादिचूर्णाधिकारोक्तः, रोगास्तु वातरोगगणनायामुक्ताः । ननु वङ्गसेनवृन्दशतश्लोक्यादौ रास्ना त्रिगुणा उक्ता शार्ङ्गधरेण द्विगुणा कथमुक्ता? तर्हि ल्यम्, तथाच 'समभागान्वितैरेतै रास्ना-त्रिगुणभागिकैः' इति वङ्गसेनः, "त्रैरास्ना शैर्यया साद्वत्तु वृष वृष चव्य वृश्चो (?) च कृष्णे"त्यादि बोपदेवशतश्लोक्याः रास्नात्रिगुणभागा सर्वौषधिभ्यो वा एकौषध्याद्वेति विचारे शार्ङ्गधरादयस्तु सर्वौषधिभ्य एव मन्यन्ते द्विगुणं रास्नामिति । रास्ना द्विगुणभागिकैरिति इदमपि कस्यचित्तन्त्रस्य मतम् । केचित्तु आयौषध्यान्त द्विगुणं त्रिगुणं मन्यन्ते तत्र रास्नाया बहुत्वेनैव वातनाशकत्वात् ॥ ८८-९४ ॥

एरण्डसप्तकं स्तनादिगतवाते—

एरण्डो बीजपूरश्च गोक्षुरो बृहतीद्वयम् ।
अश्ममेदस्तथा बिस्व एतन्मूलैः कृतः शृतः ॥ ९५ ॥
एरण्डतैलहिङ्गवाढ्यः सयवक्षारसैन्धवः ।
स्तनस्कन्धकटीमेदहृदयोत्थां व्यथां जयेत् ॥ ९६ ॥

दी०—एरण्डसप्तकं संप्रत्याह—एरण्ड इति । एरण्डादीनां मूलैर्जटाभिः कृतः काथः उक्तप्रक्षेपयुक्तः स्तनस्कन्धादिगतपीडां जयेदिति । अत्राश्ममेदः पा-

अलम्बुषा मण्डूरभस ।

आभाद्यं चूर्णमन्वेषणीयम्, अथवा आभादिगुग्गुलोत्र ग्रहणम्—

आभाफलत्रिकव्योषैः सर्वैरभिः समीकृतैः ।

तुल्यो गुग्गुलुरायोज्यो भग्नसन्धिप्रसाधकः ॥

च. द. ॥

आभा स्थूलबम्बूलिका ॥

१-खिरहटी । २-मोथा । ३-साठ । ४-गिलोय ।

५-विधारा । ६-सौफ । ७-गोखर । ८-किरवाला ।

Date	Description
1/1/2020	Initial assessment of the project area.
1/15/2020	Site visit to the project area.
2/1/2020	Review of the project plan and budget.
2/15/2020	Site visit to the project area.
3/1/2020	Review of the project plan and budget.
3/15/2020	Site visit to the project area.
4/1/2020	Review of the project plan and budget.
4/15/2020	Site visit to the project area.
5/1/2020	Review of the project plan and budget.
5/15/2020	Site visit to the project area.
6/1/2020	Review of the project plan and budget.
6/15/2020	Site visit to the project area.
7/1/2020	Review of the project plan and budget.
7/15/2020	Site visit to the project area.
8/1/2020	Review of the project plan and budget.
8/15/2020	Site visit to the project area.
9/1/2020	Review of the project plan and budget.
9/15/2020	Site visit to the project area.
10/1/2020	Review of the project plan and budget.
10/15/2020	Site visit to the project area.
11/1/2020	Review of the project plan and budget.
11/15/2020	Site visit to the project area.
12/1/2020	Review of the project plan and budget.
12/15/2020	Site visit to the project area.
1/1/2021	Review of the project plan and budget.
1/15/2021	Site visit to the project area.
2/1/2021	Review of the project plan and budget.
2/15/2021	Site visit to the project area.
3/1/2021	Review of the project plan and budget.
3/15/2021	Site visit to the project area.
4/1/2021	Review of the project plan and budget.
4/15/2021	Site visit to the project area.
5/1/2021	Review of the project plan and budget.
5/15/2021	Site visit to the project area.
6/1/2021	Review of the project plan and budget.
6/15/2021	Site visit to the project area.

षाणभेदः हिंस्वत्र भर्जितम् । समुदायप्रक्षेपे द्रव्याणां मानमिदं वदन्त्येके । तद्यथा—“क्षारसैन्धवचूर्णानां माषैकैकं प्रयोजयेत् । माषार्धं हिङ्गुचूर्णं च तैलं माष-चतुष्टयम्” इत्यादि ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

गू०—बीजपूरः निर्भुक्भेदस्तस्य मूलं, अश्मभेदः, एतन्मूलैः कृतः शृतः एरण्डतैलादियुक्तः स्तनादिव्यथां जयेत् ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

नागरादिर्वातशूलादौ—

नागरैरण्डजः काथः काथ इन्द्रयवस्य च ।

हिङ्गुसौवर्चलोपेतो वातशूलनिवारणः ॥ ९७ ॥

दी०—अथ शूले वातादिनिमित्तजे योगत्रयमाह—नागरेति । एतद्योगद्वयं वातशूले प्रशस्तम् । नागरं शुण्ठी, एरण्डं एरण्डमूलम् । इन्द्रयवं कुटजबीजम् । केचिद्द्रव्यत्रयेणापि योगमेकं वदन्ति । तथाहि—“हिङ्गुपुष्करमूलाभ्यां हिङ्गुसौवर्चलेन वा । विश्वैरण्ड-यवकाथः पीतः शूलनिवारणः” इति ॥ ९७ ॥

गू०—स्पष्टम् ॥ ९७ ॥

पित्तशूले त्रिफलादिक्वाथः ।

त्रिफलारग्वधकाथः शर्कराक्षौद्रसंयुतः ।

रक्तपित्तहरो दाहपित्तशूलनिवारणः ॥ ९८ ॥

दी०—त्रिफलेति । अयं काथः पित्तशूले विहितः । त्रिफला प्रसिद्धा, आरग्वधः कृतमालकः, केचिदत्र रक्तपित्तोपशमनार्थं त्रिफलाशब्देन द्राक्षादिकं क्षिपन्ति । तथाह्युक्तम्—“द्राक्षाकाशमर्यखर्जूरफलानीति फल-त्रिकः । इयं प्रोक्ता द्वितीया च त्रिफला चरकादिभिः ॥ फलत्रिकाणां योगोऽयं चरकाद्युक्तपैत्तिके” इति ॥ ९८ ॥

गू०—आरग्वधः कृतमालः, स्पष्टमन्यत् ॥ ९८ ॥

कफशूलादौ एरण्डकाथः ।

एरण्डमूलं द्विपलं जलेऽष्टगुणिते पचेत् ।

तत्काथो यावच्छूकाव्यः पार्श्वहृत्कफशूलहा ॥ ९९ ॥

दी०—एरण्डेति । अयं काथः कफशूले प्रशस्तः । द्विपलमिति कफस्य दुर्जयत्वात् । जलेऽष्टगुणिते इति द्रव्यभागापेक्षितो यावच्छूकाव्य इति यवक्षारचूर्णप्रक्षेपः । पार्श्वशूलं, हृच्छूलं, कफशूलं चेति कफशूलं कफजनित-शूलं च जयेत् ॥ ९९ ॥

हृद्रोगादौ दशमूलकाथः ।

दशमूलकृतः काथः सयवक्षारसैन्धवः ।

हृद्रोगगुल्मशूलानि कासं श्वासं च नाशयेत् ॥ १०० ॥

१—विजोराज ।

दी०—दशमूलेति । दशमूलं प्रसिद्धम्, यवक्षारसै-न्धवचूर्णप्रक्षिप्तोऽयं काथो हृद्रोगादीन् हन्तीति ॥ १०० ॥

हरीतक्यादि मूत्रकृच्छ्रादौ—

हरीतकीदुरालम्भाकृतमालकगोक्षुरैः ।

पाषाणभेदसहितैः काथो माक्षिकसंयुतः ॥ १०१ ॥

विबन्धे मूत्रकृच्छ्रे च सदाहे सरुजे हितः ।

दी०—हरीतकीति । मूत्रकृच्छ्रे हरीतक्यादिसंज्ञ-कोऽयम् । अत्र दुरालम्भा यवासकः । पाषाणभेदः प्रतीतः, वजेतीति लोके । माक्षिकसंयुत इति मधु-प्रक्षेपः । विबन्धे अप्रवर्तके । केचित् पाषाणभेदस-हितैरित्यत्र “पाषाणभेदावृष्टिभिः” इति पठन्ति । तत्र तुटिरेला अयमपि साधुः ॥ १०१ ॥

गू०—दुरालम्भा यवासा कृतमालः आरग्वधः मा-क्षिकं मधु । विबन्धो वातविष्टम्भः । स्पष्टमन्यत् ॥ १०१ ॥

वीरतर्वादिगणः ।

वीरतर्बृक्षवन्दा काशः सहचरत्रयम् ॥ १०२ ॥

कुशद्वयं नलो गुन्द्रा बकपुष्पोऽग्निमन्थकः ।

मूर्वा पाषाणभेदश्च स्योनाको गोक्षुरस्तथा ॥ १०३ ॥

अपामार्गश्च कमलं ब्राह्मी चेति गणो वरः ।

वीरतर्वादिरित्युक्तः शर्कराश्मरिक्कच्छूहा ॥ १०४ ॥

मूत्राघातं वायुरोगान्नाशयेन्निखिलानपि ।

वीरतरुरिति । अथाश्मरीरोगे वीरतर्वादिसंज्ञकोऽयं गणः वरः श्रेष्ठः उक्तः कथितः मुनिभिरिति शेषः । वीरतरुः उशीर इति लोके शरो वा । वृक्षवन्दा वृक्षा-दनी । काशः प्रसिद्धः । सहचरत्रयमिति कुरण्टकत्र-यम् । तच्च पीतरक्तनीलकुसुमभेदेन बोद्धव्यम् । तथा-ह्युक्तम्—“पीतो रक्तोऽथ नीलश्च कुसुमैस्तं विभावयेत् । पीतः कुरण्टको ज्ञेयो रक्तः कुरवकः स्मृतः ॥ नीलश्चा-र्तगलः प्रोक्तो नामतः परिकीर्तितः” इति । कुशद्वयमिति दर्भद्वयं हरितरक्तपत्रभेदेन, अनलः प्रसिद्धः, गुन्द्रा पटेरकभेदः, बकपुष्पो वसुकः, सामसभेदो वा, अग्नि-मन्थोऽरणिः, मूर्वा चोरस्नायुः, पाषाणभेदो वजेतीति प्रसिद्धः । कमलमत्र रक्तं, ब्राह्मी खनामख्याता । शेषं सुबोधम् ॥ १०२-१०४ ॥

गू०—अथ वीरतर्वादिगणः । वीरतरुः शरः, एके भल्लातकमाहुः; अयं च वीरतरुर्जाङ्गलदेशे ‘वेलन्तर’ इति नाम्ना प्रसिद्धः । तथाचोक्तं—‘वेलन्तरो जगति वीरतरुः प्रसिद्ध’ इति । काशः कासः, सहचरत्रयं

१—किरवाला ।

वासकत्रयं श्वेतपीतनीलमेदात्, कुशत्रयं दीर्घह्रस्वमे-
देन, नलः नलसरः, गुन्द्रा गुन्द्रिणी, बकपुष्पोऽर्कः यद्वा
बैकुलः, अग्निमन्धारणी, मूर्वा मोरटा, पाषाणमेदः,
ब्राह्मी पश्चिमदेशे प्रसिद्धा ॥ १०२-१०४ ॥

मूत्रकृच्छ्रे एलादिकाथः—

एलामधुकगोकण्डरेणुकैरण्डवासकाः ॥ १०५ ॥

कृष्णाश्मभेदसहिताः काथ एषां सुसाधितः ।

शिलाजतुयुतः पेयः शर्कराश्मरिक्कच्छहा ॥ १०६ ॥

समूलगोक्षुरकाथः सितामाक्षिकसंयुतः ।

नाशयेन्मूत्रकृच्छ्राणि तथा चोष्णसमीरणम् ॥ १०७ ॥

दी०—अपरमप्याह,—एला मधुकेति । एलादि-
कोऽयं योगः । अत्र मधुकं मधुयष्टी, गोकण्टको गोक्षु-
रकः, रेणुका प्रसिद्धा । अश्मभेदः पाषाणभेदः ।
सुसाधित इति सम्यक् कथितः । शिलाजतु प्रक्षेपे
साधु । तत्तु माषचतुष्टयं व्यवहारात् । कृच्छ्रहेति मूत्र-
कृच्छ्ररोगघ्न इत्यर्थः । समूलगोक्षुरेति अयं पञ्चाङ्गो-
क्षुरकाथोऽपि सितामधुप्रक्षेपयुतः द्वितीयः मूत्रकृच्छ्रना-
शनो ज्ञेयः । उष्णसमीरणमिति मूत्रार्घातमेदः ॥
॥ १०५-१०७ ॥

अथ गोक्षुरादिकाथः कृच्छ्रादौ—माक्षिकं मधु,
एरण्डजटा, वासकः वासापत्रं, कृष्णा पिप्पली,
अश्मभेदः पाषाणभेदः, एषां साधितः काथः शिला-
जतुसत्त्वयुतः पेयः शर्करादिनाशकः शर्करा प्रस्तरभेदः
उष्णसमीरणं उष्णवातो रोगविशेषः ॥ १०५-१०७ ॥

अथ प्रमेहे वरादिकाथः—

वरादार्वाब्ददारुणां काथः क्षौद्रेण मेहहा ।

वत्सकत्रिफला दार्वा मुस्तको बीजकस्तथा ॥ १०८ ॥

दी०—वरेति । एतद्योगद्वयं प्रमेहेषु संमतम् ।
किं तद्वयम् एको वरादिः, अपरो वत्सकादिरिति ।
वरा अत्र त्रिफला, दार्वा दारुहरिद्रा, अब्दो मुस्त-
कम्, दारु देवदारु, एतेषां काथो मधुप्रक्षेपयुतः । द्वि-
तीयः—वत्सकः कुटजः, बीजकोऽसनो वृक्षविशेषः ।
तथेति ग्रहणादयमपि मधुप्रक्षेपयुक्तो व्यवहियते १०८

गू०—अथ त्रिफलादिकाथः प्रमेहे । वरा त्रिफला,

दार्वा दारुहरिद्रा, दारु देवदारु, एषां काथः क्षौद्रेण
मधुना मेहहा भवति । मेहः प्रमेहः ।

अथ वत्सकादिमेहे । वत्सकः कुटजः,
त्रिफला हरीतक्यादिः, दार्वा दारुहरिद्रा, बीजकः
बीजकसारः एषां शृतः काथः मधुयुतः तथेति पूर्ववत्
मेहहा स्यात् ॥ १०८ ॥

फलत्रिकादिः प्रमेहे—

फलत्रिकाब्ददार्वाणां विशालायाः शृतं पिबेत् ।

निशाकल्कयुतं सर्वप्रमेहविनिवृत्तये ॥ १०९ ॥

दी०—अपरं च फलत्रिकादिप्रयोगः । फलत्रिकेति ।
अब्दो मुस्ता, दार्वा दारुहरिद्रा, विशाला इन्द्रवारुणी,
निशा हरिद्रा, तस्याः कल्कः प्रक्षेप्यः । अत्र मध्वपि
प्रक्षिपन्त्येके व्याधिविहितत्वात् ॥ १०९ ॥

गू०—फलत्रिका त्रिफला, अब्दो मुस्तः, दार्वा
दारुहरिद्रा, विशाला इन्द्रवारुणी एषां शृतः काथः निशा
हरिद्रा तत्कल्कयुतः पिबेत्, कस्मै सर्वप्रमेहविनिवृत्तये
निवारणाय ॥ १०९ ॥

दार्वादिकाथः प्रदरे—

दार्वा रसाञ्जनं मुस्तं भल्लातः श्रीफलं वृषः ।

कैरातश्च पिबेदेषां काथं शीतं समाक्षिकम् ॥ ११० ॥

जयेत्सशूलं प्रदरं पीतश्वेतारुणम् ।

दी०—अथ प्रदरे दार्वाति । दार्वादिकोऽयं
गणः । अस्य काथं शीतं स्पर्शात्, अत एव समाक्षिकं
मधुप्रक्षेपयुतम् । दार्वा दारुनिशा, रसाञ्जनं प्रतीतं, तच्च
दार्वाकाथसमुद्भवमिति वदन्ति, भल्लातो भल्लातकफला-
नि, श्रीफलं बिल्वं, वृष आटरूषकः, कैरातो भूनिम्बः ।
सशूलमिति सशूलमुपद्रवं प्रदरस्यैव । असितं कृष्णम्
॥ ११० ॥

गू०—दार्वा दारुहरिद्रा, रसाञ्जनं दार्वा काथघनः,
मुस्तं नागरं, भल्लातकः प्रसिद्धः, श्रीफलं बिल्वमज्जा, वृषः
वासा, किरातः भूनिम्बः, एषां काथः समाक्षिकः पिबेत् ।
स पीतः काथः पीतश्वेतारुणं सशूलं प्रदरं नाशयेत् ।
असितं कृष्णं प्रदरं स्त्रीरोगे रुधिरस्राववलक्षणम् ॥ ११० ॥

न्यग्रोधादिकाथः योनिरोगव्रणादौ—

न्यग्रोधप्लक्षकोशाश्रवेतसा बदरी तुणिः ॥ १११ ॥

मधुयष्टी प्रियालश्च लोभ्रद्वयमुदुम्बरः ।

पिप्पलश्च मधूकश्च तथा पारिसपिप्पलः ॥ ११२ ॥

१-पटेरा । २-वगद्वल । ३-गोरहरी । ४-मूत्रा-
घातमेद इति प्राचाम्; नव्यास्तु-सौजाकमेवोष्णवातं
प्रवदन्ति, युक्ततरं चेदम् ।

१-कुडा । २-रत्तीती । ३-मोथा । ४-भिलावा ।
५-चिरायता ।

Date	Description
1900	Jan 1 - 1900
1901	Jan 1 - 1901
1902	Jan 1 - 1902
1903	Jan 1 - 1903
1904	Jan 1 - 1904
1905	Jan 1 - 1905
1906	Jan 1 - 1906
1907	Jan 1 - 1907
1908	Jan 1 - 1908
1909	Jan 1 - 1909
1910	Jan 1 - 1910
1911	Jan 1 - 1911
1912	Jan 1 - 1912
1913	Jan 1 - 1913
1914	Jan 1 - 1914
1915	Jan 1 - 1915
1916	Jan 1 - 1916
1917	Jan 1 - 1917
1918	Jan 1 - 1918
1919	Jan 1 - 1919
1920	Jan 1 - 1920
1921	Jan 1 - 1921
1922	Jan 1 - 1922

सल्लकी तिन्दुकी जम्बूद्वयमात्रतरुः शिवा ।
कदम्बककुभौ चैव भल्लातकफलानि च ॥ ११३ ॥
न्यग्रोधादिगणकाथं यथालाभं च कारयेत् ।
अयं काथो महाप्राही व्रण्यो भग्नं च साधयेत् ११४
योनिदोषहरो दाहमेदोमेहविषापहः ।

दी०—अथ व्रणरोगे न्यग्रोधेति । न्यग्रोधादिकषा-
योऽयं व्रणरोगेषु प्रशस्तः प्राही च भवति । न्यग्रोधो
वटवृक्षः, लक्षः पाकरीति लोके, कोशाम्नः जन्तुवृक्षः
तत्फलमम्लं प्राही भवति । वेतसो वज्जुलः जलवेतस
इति प्रतीतः, तुणि 'लीदि'पादपो वज्जरजनार्थकः पीत-
वर्णः, पिप्पलश्चिरौजी, रोध्रद्वयमिति लोध्रं सावरलोध्रं
चेति, मधुको वृक्षविशेषः । जम्बूद्वयमिति क्षुद्रजम्बुरा-
जजम्बुमेदेन । पारिशपिप्पलः पिप्पलमेदः प्रसिद्धः ।
शल्लकी करिप्रिया, शिवा हरीतकी, कदम्बो वृक्षविशेषः
नतु भूमिकदम्बः । ककुभः अर्जुनः सुगन्धमूलो विट-
पविशेषः । अथवा 'कौह' शब्दवाच्यवृक्षविशेषः । यथा-
लाभमिति समस्तं व्यस्तं वा प्राह्यं काथ्यम् १११-११४

गू०—न्यग्रोधो वटः, लक्षः पेंकेटीवृक्षः, कोशाम्नः,
अम्बष्ठा आम्रमेदः, वेतसः वैज्जुलः, बदरी, तुणी
प्रसिद्धः, मधुयष्टी मधुकं, प्रियालः फैलवृक्षः, लोध्र-
द्वयं लघु-वृहत् मेदेन, उदुम्बरः र्यज्ञवृक्षः, पिप्पलः
प्रसिद्धः, मधुकः गुंडिपुष्पः, पारिशपिप्पलः प्रसिद्धः,
सल्लकी करिप्रिया, तिन्दुकं जम्बूद्वयं बृहह्लेधुमेदेन,
आम्रः आम्रवृक्षः, शिवा हरीतकी, कदम्बकेतुः,
ककुभः अर्जुनवृक्षः, भल्लातकफलानि मिलित्वा इदं
न्यग्रोधादिकाथद्रव्यं यथालाभं यथाप्राप्तं, अयं काथः
महाप्राही महाप्राहकः, व्रण्यः व्रणेषु हितः, भग्नमस्थि-
भग्नं, योनिदोषः योनिरोगः, दाहमेदोमेहविषापहः
स्थावरजङ्गमविषहरः ॥ १११-११४ ॥

अथ मेदोदोषे योगत्रयं—

बिल्वोऽग्निमन्थः स्योनाकः काश्मरी पाटला तथा ॥
काथ एषां जयेन्मेदोदोषं क्षौद्रेण संयुतः ।
क्षौद्रेण त्रिफलाकाथः पीतो मेदोहरः स्मृतः ॥ ११६ ॥
शीतीभूतं तथोष्णाम्बु मेदोहृत्क्षौद्रसंयुतम् ।

दी०—बिल्व इति । एष महापञ्चमूलारुच्यः कषा-
यो मेदोवृद्धौ प्रशस्तः । तत्राग्निमन्थोऽरणिः, स्योनाकः

वृक्षविशेषः, काश्मरी गम्भारी, क्षौद्रेण संयुतः इति
मधुपक्षेपः । एषामिति महापञ्चमूलानां महातरुसंभव-
त्वात् महच्छब्दोपलक्षितमिदम् । क्षौद्रेणेति । अपरोऽपि
त्रिफलाकाथो मधुप्रक्षिप्तः दोषहरो भवति । त्रिफलात्र
हरीतक्यादिकम् । तथेति योगान्तरमाह । उष्णाम्बु-
शीतलीभूतं कृत्वा तत्र मधुपक्षेपो मेदोहृद्भवति । उ-
ष्णाम्बु अष्टमांशावशेषितजलं, तच्च द्विपलमितं, मधु-
चतुर्थांशमिति व्यवहारात् नतु साम्यं । यतः—'मधु-
सर्पिणी मध्वम्बुनी मानतस्तुल्ये नाश्नीयात्' इति ।
अयं तु प्रातरेव योज्यः ॥ ११५ ॥ ११६ ॥

गू०—अथ बिल्वादिमेदोरोगे । बिल्वः श्री-
फलं, अग्निमन्थः अरणिः, स्योनाकः अरलुः, काश्मरी
गम्भारी, पाटला एषां काथः क्षौद्रेण मधुना युतः मेदो-
दोषं मेदोरोगं जयेत् । दोषा अपि रोगसंज्ञां लभन्ते ।

अथ त्रिफलाकाथः । मेदोरोगे शीतीभूतं
उष्णाम्बु उष्णजलं मधुयुतं मेदो हरेत् इत्येकयोगः
॥ ११५ ॥ ११६ ॥

उदररोगे चव्यादिकाथः—

चव्यचित्रकविश्वानां साधितो देवदारुणा ॥ ११७ ॥
काथस्त्रिवृच्चूर्णयुतो गोमूत्रेणोदराजयेत् ।

दी०—अथोदरे चव्येति । चव्यं खनामख्यातं,
विश्वा शुण्ठी, त्रिवृत् त्रिमण्डी, 'निसोथ' इति लोके ।
अस्याश्चूर्णं प्रक्षेपे साधु । गोमूत्रस्याप्यत्र प्रक्षेपः ।
उदरानिति सर्वोदरात् ॥ ११७ ॥

गू०—चव्यादिना साधितः काथः गोमूत्रेण युतः
गोमूत्रगुग्गुलुयुतः शोथोरोगापहो भवति ॥ ११७ ॥

शोथोदरे पुनर्नवादिकाथः—

पुनर्नवामृतादारुपथ्यानागरसाधितः ॥ ११८ ॥
गोमूत्रगुग्गुलुयुतः काथः शोथोदरापहः ।

दी०—पुनर्नवेति । पुनर्नवा वर्षाभूः, अमृता
गुडूची, दारु देवदारु, पथ्या हरीतकी, नागरं शुण्ठी
प्रत्यहोपयोगत्वात् प्रक्षेपार्थं गुग्गुलुमाषचतुष्टयं गोमू-
त्रमक्षप्रमाणं, विरेके तु प्राचुर्यमुभयोः ॥ ११८ ॥

गू०—पुनर्नवा वर्षाभूः, अमृता गुडूची, दारु देव-
दारु, पथ्या हरीतकी, नागरं शुण्ठी, गोमूत्रम्, गुग्गुलु-
प्रक्षेपः प्रमाणं पूर्वमेवोक्तं काथविधौ । शोथोदरो रोग-
विशेषः ॥ ११८ ॥

१—पिलखन । २—पिलखनि । ३—अम्बाडा ।
४—वेत । ५—मुलहदी । ६—चिरौजी । ७—लोधा ।
८—गूलर । ९—पीपर । १०—महुवा । ११—पारिख-
पीपर । १२—छोटीबडी जामुनी । १३—हरडे ।

१—बेलगिर । २—कुम्भेरी । ३—साण्ठी । ४—गिलोय ।

The first part of the paper discusses the importance of the research and the objectives of the study. It highlights the need for a comprehensive understanding of the research topic and the role of the research in advancing knowledge in the field.

The second part of the paper presents the methodology used in the study. It details the research design, data collection methods, and the statistical analysis techniques employed to analyze the data.

The third part of the paper discusses the results of the study. It presents the findings of the research, including the main results and any significant differences observed. The results are discussed in the context of the research objectives and the existing literature.

The fourth part of the paper discusses the conclusions and implications of the study. It summarizes the key findings and discusses the implications for future research and practice. The paper concludes by highlighting the contributions of the study to the field and the need for further research.

पथ्यादिकाथः यकृत्प्लीहगुल्मोदरे—

पथ्यारोहितकक्राथं यवक्षारकणायुतम् ॥ ११९ ॥

पिबेत्प्रातर्यकृत्प्लीहगुल्मोदरनिवृत्तये ।

दी०—अथ यकृत् प्लीहोदरे पथ्येति । पथ्या हरी-
तकी, रोहितकः विटपिविशेषः 'रुहेरी'ति लोके, यवक्षारः;
पिप्पलीचूर्णं यथा दोषापेक्षया व्यवहरन्ति ॥ ११९ ॥

गू०—पथ्या हरीतकी, रोहितकं सुगन्धितृणं, कणा
पिप्पलीप्रक्षेपे ॥ ११९ ॥

शोथे पुनर्नवादिकाथः—

पुनर्नवा दारुनिशा निशा शुण्ठी हरीतकी ॥ १२० ॥

गुडूची चित्रको भाङ्गी देवदारु च तैः शृतः ।

पाणिपादोदरमुखप्राप्तं शोफं निवारयेत् ॥ १२१ ॥

दी०—अथ शोथे पुनर्नवेति । पुनर्नवाभिः शृतः
कथितः । अत्र दारुनिशा दारुहरिद्रा, शोफं सुगमम्
॥ १२० ॥ १२१ ॥

गू०—अथ पुनर्नवाद्यैः शृतः काथः शोथं निवा-
रयेत् । किंभूतः? पुनर्नवा वर्षाभूः, दारुनिशा दारुह-
रिद्रा, निशा हरिद्रा, पाणिपादोदरसंभूतं मुखप्राप्तं पाणि-
हस्तः स्पष्टमन्यत् ॥ १२० ॥ १२१ ॥

वृषणशोथे त्रिफलादिः—

फलत्रिकोद्धवं काथं गोमूत्रेणैव पाययेत् ।

वातश्लेष्मकृतं हन्ति शोथं वृषणसंभवम् ॥ १२२ ॥

दी०—अथ वृषणशोथे फलत्रिकेति । गोमूत्रेणैव
कथितं त्रिफलोद्धवं कषायमिति । अयं वातकफकृते
वृषणशोफे । तन्त्रान्तरे वातोद्धवे वृषणशोथे कथितः ।
तत्र त्रिफलाकाथः सगोमूत्रप्रक्षेपः प्रातरेव योज्यः ॥

गू०—सुगमम् ॥ १२२ ॥

रास्नादिः अन्नवृद्धौ—

रास्नामृताबलायष्टीगोकण्टैरण्डजः शृतः ।

एरण्डतैलसंयुक्तो वृद्धिमन्नभवां जयेत् ॥ १२३ ॥

दी०—अथान्नवृद्धौ रास्नाति । रास्नादिकोऽयं शृतः
कथितः । रास्ना सुरभी, बला 'खिरहटी'ति लोके । यष्टी
मधुयष्टी, गोकण्टको गोक्षुरकः । केचित् पटोलं रेवतं
रुतु इति पठन्ति । तच्च बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते
॥ १२३ ॥

गू०—रास्ना प्रसिद्धा, अमृता गुडूची, बला प्रैतीता,

यष्टीर्मधुकं, गोकण्टकं गोखरु, एरण्डं एरण्डमूलं एषां
शृतः एरण्डतैलयुतः अन्नोद्धवां वृद्धिं जयेत् ॥ १२३ ॥

काञ्चनारकाथः गण्डमालायां—

काञ्चनारत्वचः काथः शुण्ठीचूर्णेन नाशयेत् ।

गण्डमालां तथा काथः क्षौद्रेण वरुणत्वचः ॥ १२४ ॥

दी०—अथ गण्डमालायां काञ्चनारत्वच इति ।
एतद्योगद्वयं गण्डमालायां प्रशस्तम् । काञ्चनारो वृक्ष-
विशेषः खनामप्रतीतः । शुण्ठीचूर्णमत्र प्रक्षेपः । वरु-
णोऽपि वृक्षभेदो विख्यातः । अत्र मधुप्रक्षेपे । तथेति
गण्डमालाहरो योगोऽयम् ॥ १२४ ॥

गू०—काञ्चनारः वृक्षविशेषः तस्य त्वक्काथः गण्ड-
मालां नाशयेदिति सम्बन्धः ॥ १२४ ॥

अथ शाखोटकाथः श्लीपदे मेदोरोगे च—

शाखोटवल्कलकाथं गोमूत्रेण युतं पिबेत् ।

श्लीपदानां विनाशाय मेदोदोषनिवृत्तये ॥ १२५ ॥

पुनर्नवावरुणयोः काथोऽन्तर्विद्रधिं जयेत् ।

तथा शिग्रुभवः काथो हिङ्गुसैन्धवसंयुतः ॥ १२६ ॥

दी०—अथ श्लीपदोरोगे शाखोटेति । शाखोटः
प्रसिद्धः 'सिहोरो' इति लोके, गोमूत्रं प्रक्षेपे । एतच्च
कफश्लीपदे प्रायशो योज्यम् । अथ विद्रधौ पुनर्नवेति
अत्र श्वेतवर्षाभूः तस्या मूलं, वरुणस्य त्वक् । अयं यो-
गोऽन्तर्विद्रधौ अपके योज्यः । अपरयोगमाह—
तथेत्यादि । शिग्रुः शोभाञ्जनकः । हिङ्गुसैन्धवसंयुत
इति व्यवहारात् प्रक्षेपे । हिङ्गु रक्तिकाचतुष्टयं, सैन्धवं
माषैकं प्रत्यूहोपयोगित्वात् ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

गू०—शाखोटकः हिङ्गोटः तस्य वल्कलकाथं गो-
मूत्रेण युतं श्लीपदानां विनाशाय तथा मेदोदोषनिवृत्तये
पिबेत् । अथ पुनर्नवादिरन्तर्विद्रधौ—पुनर्नवावरुणयोः
काथस्तथा शिग्रुभवः काथोन्तर्विद्रधिं जयेत्, किंभूतः?
हिङ्गुकल्केन संयुतः ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

अपरमपि विद्रधौ वरुणादिकयोगमाह—

वरुणादिगणकाथमपके मध्यविद्रधौ ।

ऊषकादिरजोयुक्तं पिबेच्छमनहेतवे ॥ १२७ ॥

वरुणो बकपुष्पश्च बिल्वापामार्गचित्रकाः ।

अग्निमन्थद्वयं शिग्रुद्वयं च बृहतीद्वयम् ॥ १२८ ॥

Date	Description
1900	Jan 1 - 1900
1901	Jan 1 - 1901
1902	Jan 1 - 1902
1903	Jan 1 - 1903
1904	Jan 1 - 1904
1905	Jan 1 - 1905
1906	Jan 1 - 1906
1907	Jan 1 - 1907
1908	Jan 1 - 1908
1909	Jan 1 - 1909
1910	Jan 1 - 1910
1911	Jan 1 - 1911
1912	Jan 1 - 1912
1913	Jan 1 - 1913
1914	Jan 1 - 1914
1915	Jan 1 - 1915

सौरेयकत्रयं मूर्वा मेषशृङ्गी किरातकः ।

अजशृङ्गी च बिम्बी च करञ्जश्च शतावरी ॥१२९॥

वरुणादिगणकाथः कफमेदोहरः स्मृतः ।

हन्ति गुल्मं शिरःशूलं तथाभ्यन्तरविद्रधीन् १३०

दी०—वरुणादिगणेति । वरुणादिगणः अत्रेवाग्रे वक्ष्यमाणोऽस्ति । ऊषकादिग्रन्थान्तरादवगन्तव्यः । स यथेति ग्रहणात् वरुणादिकयोगमाह—वरुण इत्यादि । एवं वरुणादिकाथो विद्रधौ प्रशस्तः । स च ऊषकादिगणरजसा प्रक्षिप्तः पूर्वं कथित एव । वरुणः प्रसिद्धः, वकपुष्पः काकई इति लोके । बिल्वः, अपामार्गः शिखरी-प्रतीतः । अग्निमन्थद्वयमिति तर्कारी, तस्य मेदोऽरणिः । शिशुद्वयमिति शिशु मधुशिशु च हरितरक्तमेदाभ्यां । बृहतीद्वयमिति कण्टकारीद्वयम्, तेन लघुकण्टकारिका बृहती च । सौरेयकत्रयमिति सहचरत्रयम् । तच्च पुष्पमेदेन भिन्नं विख्यातमेव । मूर्वा चोरस्नायुः, मेषशृङ्गी वल्लीसंज्ञा प्रसिद्धा । मेदाशृङ्गीति लोके । किरातकः भूनिम्बः, अजाशृङ्गी कर्कटाख्या । बिम्बीति विरौती लोके, सा च पीलुपर्णी कथिता, करञ्जो बृहत्करञ्जो वृक्षविशेषः । ऊषकादिगणो यथा—“ऊषकसैन्धवशिलाजतुकाशीस-द्वयहिङ्गुगुग्गुलु-तुत्थकश्च” इति गणोऽयं ग्रन्थान्तरा-द्बोद्धव्यः । एतद्व्यस्तं वा प्रक्षेपे प्रशस्तम् । अयं काथो मेदःकफजे विद्रधौ विहितः । वरुणादिगणस्य कफमे-दोविशेषत्वात् ॥ १२७-१३० ॥

गू०—वरुणादिगणो यथा—वरुणः, वकपुष्पः अग-स्तिवृक्षः, बिल्वः, अपामार्गः, हिङ्गुः, चित्रकः, अग्निमन्थः अरणिः तद्वयं । शिशुः शोभाक्षनः, तदपि द्वयं द्विप्रकारं । सौरेयकत्रयं तत्र श्वेतपीतकृष्णमेदैः मूर्वा धनुर्गुणा मेष-शृङ्गी, किरातकः भूनिम्बः, अजशृङ्गी कर्कटशृङ्गी, बिम्ब-करञ्जौ, शतावरी अयं वरुणादिगणः मेदोरोगादिहरः ॥

अथ ऊषकादिगणः । ऊषकः क्षारमृत्तिका वाराणसीसमीपे बृहदादेशे बाहुल्येन भवति । अन्ये तद्भवद्रव्यमाहुरिति उल्लेखः । काशीसद्वयमेकलवण-रसं श्वेतं, द्वितीयं पुष्पकाशीसं ईषत्पीतं तुबररसं तद्धेद एव, तुत्थं खपरिकातुत्थं, खपरिया इति लोके । अन्ये मयूरग्रीवमाहुः । काशीसद्वयं तथा शुद्धं निर्वमनं कृत्वा मेलनीयम्, शिलाजतु सत्त्वं, शेषं सुगमं; यद्वा काशी-सत्तुत्थाभावे तद्वर्णे द्रव्यान्तरं देयम् ॥ १२७-१३० ॥

शा० सं० २१

खदिरादिभंगन्दरे—

खदिरत्रिफलाकाथो महिषीघृतसंयुतः ।

विडङ्गचूर्णयुक्तश्च भगन्दरविनाशनः ॥ १३१ ॥

दी०—अथ भगन्दरे खदिरिति । खदिरादिकाथो महिषीघृतप्रक्षिप्तः विडङ्गचूर्णाऽवकीर्णश्च भगन्दरे वि-हितः । खदिरः कण्टकीवृक्षः प्रतीतः तस्य सारो ग्राह्यः, महिषीघृतमिति व्याधिविहितत्वात् ॥ १३१ ॥

गू०—खदिरः खदिरसारः, विडङ्गः किमिन्नः स्पष्टमन्यत् ॥ १३१ ॥

पटोलादिः उपदंशरोगे—

पटोलत्रिफलानिम्बकिरातखदिरासनैः ।

काथः पीतो जयेत्सर्वानुपदंशान्सगुग्गुलुः ॥ १३२ ॥

दी०—अथोपदंशे पटोलेति । अत्रारिष्टो निम्बः, असनो वृक्षविशेषः पीतसारः, गुग्गुलुत्र प्रक्षेपे माष-चतुष्टयं व्यवहारात् । सर्वानिति पञ्चप्रकारान् ॥ १३२ ॥

गू०—पटोलपत्रं, त्रिफला, निम्बः, किरातो भूनिम्बः, खदिरसारः, असनो विजयसार एषां काथ उपदंशं फिर-ङ्गवातं पञ्चप्रकारं जयेत् । गुग्गुलुः कनकाभस्तस्य मानुष्ये प्रयोगात्; कनकाख्यो मनुष्याणां हितकरत्वात् ॥ १३२ ॥

अमृतादिर्वातरक्ते—

अमृतैरण्डवासानां काथ एरण्डतैलयुक् ।

पीतः सर्वाङ्गसंचारि वातरक्तं जयेद्भुवम् ॥ १३३ ॥

दी०—अथ वातरक्ते योगद्वयमाह—अमृतेति । एष अमृतादिकाथः एरण्डतैलप्रक्षिप्तः अमृता गुडची वासा आटरुषकः । सर्वाङ्गसंचारीति सर्वशरीरप्रसरणे क्षमं । भुवमिति ग्रहणेन दृष्टफलोऽयं योगः । ‘अमृतार-वधवृषैः काथ’ इति केचित् पठन्ति । अयमपि साधुः अन्यतो दर्शनात् । तथाहि ‘वासागुडचीचतुरङ्गुलाना-मेरण्डतैलेन पिबेत् कषायम् । क्रमेण सर्वाङ्गजमप्य-शेषं जयेदसृग्वातभवं विकारम्’ इति ॥ १३३ ॥

गू०—अमृता गुडची, एरण्डः, वासा, एषां काथ एरण्डतैलयुक्तः सर्वाङ्गसंचारि प्रसरणशीलं वातरक्तं जयेत् ॥ १३३ ॥

अथ पटोलादिकाथो वातरक्ते—

पटोलं त्रिफला तिक्ता गुडची च शतावरी ।

एतत्काथो जयेत्पीतो वाताखं दाहसंयुतम् ॥ १३४ ॥

दी०—पटोलमिति । अयं पटोलादिक्वाथो वातरक्ते साधुः । तित्ता कटुरोहिणी, शेषं सुगमं । अयं योगः पित्तप्राये प्रायैशः प्रचरति ॥ १३४ ॥

गू०—पटोलादीनां क्वाथः पीतः सदाहं दाहसहितं वातासं वातरक्तं जयेत् ॥ १३४ ॥

श्वेतकुष्ठे बाकुचीक्वाथः ।

क्वाथोऽवल्युजचूर्णाढ्यो धात्रीखदिरसारयोः ।

जयेत्सुशीलितो नित्यं श्वित्रं पथ्याशिनां नृणाम् ॥ १३५ ॥

दी०—अथ श्वित्रे क्वाथोऽवल्युजेति । असौ क्वाथो नित्यं प्रतिदिनं, सुशीलितः सतताभ्यस्तः, पथ्याशिनां श्वित्रविहितपथ्याशिनाम् । अवल्युजो बाकुचीति शब्दः वाच्यद्रव्यविशेषः तस्य चूर्णं प्रक्षेपे । धात्री आमलकी-फलानि ॥ १३५ ॥

गू०—अवल्युजचूर्णाढ्यो धात्रीखदिरसारयोः क्वाथः नित्यं सुशीलितः पथ्याशिनां नृणां मनुष्याणां श्वित्रं श्वेतकुष्ठं जयेत् । धात्री आमलकी, अवल्युजो बाकुची ॥ १३५ ॥

रक्तकुष्ठदौ लघुमज्जिष्ठादिकाथः ।

मज्जिष्ठा त्रिफला तित्ता वचा दारुनिशामृता ।

निम्बश्चैषां कृतः क्वाथो वातरक्तविनाशनः ॥ १३६ ॥

पामाकपालिकाकुष्ठरक्तमण्डलजिन्मतः ।

दी०—अथ कुष्ठदौ कथनद्वयमाह—मज्जिष्ठेति । अयं लघुमज्जिष्ठादिको योगः । तत्र दारुनिशा दारुहरिद्रा, अमृता गुडूची, एके दारु निशेति द्रव्यद्वयं व्याख्यायन्ति तेन दारु देवदारुः, निशा हरिद्रा, एतदपि व्यवहरन्ति पामादयोऽपि कुष्ठस्यैव भेदाः ॥ १३६ ॥

गू०—मज्जिष्ठादिर्वातरक्तकुष्ठदौ—तित्ता कटुकी, दारुनिशा दारुहरिद्रा, अमृता गुडूची, स्पष्टमन्यत् । कपालिका रोगविशेषः ॥ १३६ ॥

बृहन्मज्जिष्ठादिः सर्वकुष्ठे—

मज्जिष्ठामुस्तकुटजगुडूचीकुष्ठनागरैः ॥ १३७ ॥

भार्ङ्गशुद्रावचानिम्बनिशाद्वयफलत्रिकैः ।

पटोलकटुकीमूर्वाविडङ्गासनचित्रकैः ॥ १३८ ॥

शतावरीत्रायमाणकृष्णेन्द्रयववासकैः ।

भृङ्गराजमहादारुपाठाखदिरचन्दनैः ॥ १३९ ॥

त्रिवृद्रुणकैरातबाकुचीकृतमालकैः ।

शाखोटकमहानिम्बकरञ्जातिविषाजलैः ॥ १४० ॥

इन्द्रवारुणिकानन्तासारिवापर्पटैः समैः ।

एभिः कृतं पिबेत्क्वाथं कणागुगुलुसंयुतम् ॥ १४१ ॥

अष्टादशसु कुष्ठेषु वातरक्तादिते तथा ।

उपदेशे श्लीपदे च प्रसुप्तौ पक्षघातके ॥ १४२ ॥

मेदोदोषे नेत्ररोगे मज्जिष्ठादिः प्रशस्यते ।

दी०—अपरमप्याह—मज्जिष्ठेति । बृहन्मज्जिष्ठा-दिसंज्ञकोऽयं क्वाथः प्रसिद्धः । अत्र कुटजो वृक्षविशेषः तस्य त्वक् । निशाद्वयं हरिद्राद्वयम् । मूर्वा चोरस्त्रायुः, असनो वृक्षविशेषः । त्रायमाणा स्नानप्रसिद्धा । कृष्णा पिप्पली, वासकः आटरुषकः । भृङ्गराजः केशरञ्जनः, 'वर्मना' इति प्रसिद्धः । महादारु देवदारुः, चन्दनं रक्तचन्दनं, त्रिवृत् निःसृता, कैरातो भूनिम्बः, शाखोटको वृक्षविशेषः प्रसिद्धः । महानिम्बो निम्बार्कः, 'बका' इति लोके प्रतीतः । करञ्जो बृहत्करञ्जः, जलं बालकं, अनन्ता यवासकः, सारिवा आरुफोता, सा द्विविधा श्वेता कृष्णा भेदाभ्यां । शुक्ला जम्बुवत् पत्रा व्रततिः, कृष्णा कलहंसवत्पत्रा सुगन्धा । शेषं सुबोधम् । एभिर्मज्जिष्ठादिद्रव्यैः समैः सममानैः कृतं साधितं क्वाथमित्यर्थः । कणागुगुलुसंयुतमिति कणाचूर्णं गुग्गुलुश्च प्रक्षेपे साधुः ॥ १३७-१४२ ॥

गू०—अयं मज्जिष्ठादिः कुष्ठदौ प्रशस्यते उचितो भवति । (उषवो बीजकः?) त्रिवृत् निःसृता, वरुणः प्रसिद्धः, कैरातो भूनिम्बः, बाकुची, कृतमाल आरुवधः, अनन्ता यवासा, सारिवा अनन्तमूलं यद्वा उत्तरापथे 'सारिस' इति सुगन्धिद्रव्यं, कणा पिप्पली ॥ १३७-१४२ ॥

पथ्यादिषडङ्गक्वाथः शिरोरोगे

नेत्ररोगादौ च—

पथ्याक्षधात्रीभूनिम्बैर्निशानिम्बामृतायुतैः ॥ १४३ ॥

कृतः क्वाथः षडङ्गोऽयं सगुडः शीर्षशूलहृत् ।

भ्रूशङ्खकर्णशूलानि तथार्धशिरसो रुजम् ॥ १४४ ॥

सूर्यावर्तं शङ्खकं च दन्तपातं च तद्गुजम् ।

नक्तान्धं पटलं शुक्रं चक्षुःपीडां व्यपोहति ॥ १४५ ॥

दी०—अथ शिरोरोगे पथ्यादिकं योगमाह—पथ्या इति । पथ्या हरीतकी, अक्षो विभीतकः, धात्री आ-

<p>1. Introduction</p> <p>The purpose of this study is to investigate the effects of the proposed system on the performance of the participants. The study was conducted in a controlled environment, and the results are presented in the following sections.</p>	<p>2. Methodology</p> <p>The study was conducted using a controlled experiment. The participants were divided into two groups: the control group and the experimental group. The control group used the traditional method, while the experimental group used the proposed system. The results are presented in the following sections.</p>
<p>3. Results</p> <p>The results of the study show that the proposed system significantly improved the performance of the participants. The experimental group showed a higher accuracy and faster completion time compared to the control group. The results are presented in the following sections.</p>	<p>4. Conclusion</p> <p>The study concludes that the proposed system is effective in improving the performance of the participants. The results show that the proposed system is a viable alternative to the traditional method. The study also highlights the need for further research in this area.</p>

मलकी, भूनिम्बः कैरातः, निशा हरिद्रा, अमृता गुडूची, निम्बः प्रतीतः । अयं षडङ्गसंज्ञः, षट् अङ्गानि यस्य स तथा । अत्र त्रिफला एकमङ्गं षष्ठमङ्गं गुडमिति गुडोऽत्र प्रक्षेपे साधुः । अयमपि सायमुपयोज्यः, प्रायेण ऊर्ध्वजनुगतारोगहरत्वात् । शीर्षशूलं शिरो-
व्यथा । भ्रूशूलं शङ्खशूलं कर्णशूलमिति च । तद्वज्रमिति दन्तशूलं । शुक्रमिति नेत्रपुष्पम् ॥ १४३-१४५ ॥

गू०—पथ्यादि । अमृतायुतः (कृतः) काथः षडङ्गो भवति गुडेन सह वर्तते इति सगुडः; सगुडेति प्रक्षिप्तगुडः गुडस्य पक्षैकद्रव्यत्वात् । स षडङ्गः शीर्षशूलहा स्यात् । तथा भ्रूशङ्खकर्णशूलान् व्यपोहति । शङ्खः कपालैक-
देशः, सूर्यावर्तः सूर्योदयादारभ्य शूलं, शङ्खकमेका-
दशशिरोरोगेऽभिहितं, दन्तपातं दन्तशूलं तद्वज्रं दन्त-
रुजं । नक्तान्ध्यं रात्रौ दृश्यभावलक्षणं न दिवा, पटलं पटलगतनेत्ररोगः, शुक्रं नेत्रपुष्पं चक्षुः पीडां चक्षुर्व्यथां एतान् व्यपोहति । कः? पथ्यादिः । पथ्या हरीतकी, अक्षो विभीतकः, धात्री आमलकी, भूनिम्बः किरातकः, निशा हरिद्रा, निम्बो निम्बः, अमृता गुडूची एतैर्युतः षडङ्गो गुडोपरि प्रक्षिप्यते । षट् अङ्गानि यस्यासौ षडङ्ग इति विग्रहे कृते पथ्यादीनां सप्तकत्वात् गुडेन सहाष्ट-
कत्वान्न षडङ्गः, यदि पथ्यादिधात्र्यन्तानां त्रिफला क्रियते त्रिफला एकत्वेन गम्यते तदा पञ्चाङ्गत्वात् गुडस्य प्रक्षेपकत्वान्न षडङ्गः, अथच त्रिफलेत्युक्ते औष-
धत्रयस्य ग्रहणं नैकस्य । तथाच सुदर्शनचूर्णे—त्रिफला रजनीयुग्ममित्यत्र त्रिफलेत्युक्ते हरीतक्यामलकविभी-
तकं गृह्यते; नवायसचूर्णे च “चित्रकं त्रिफला मुस्तं विडङ्गव्यूषणानि च । नव भागानि चैतानि नवभागा हतायसः” इत्यत्र त्रिफलाया औषधत्रयं; तथाच कैशो-
रगुग्गुलौ वनमहिषलोचनोदरसन्निभवर्णस्य गुग्गुलोः प्रस्थं संक्षिप्य तोयराशौ त्रिफलाममृतां यथोक्तपरि-
माणं त्रिफलामिति प्रत्येकं प्रस्थं मतम् । तथाच प्रमा-
णम्—‘प्रत्येकं त्रिफला प्रस्था जलं तत्र-षडाष्टकम्’ इति । तस्मात्त्रिफलेऽपि सप्तकत्वे सिद्धे संज्ञापरोयं षडङ्ग-
शब्दः । यथा षण्णां यूषः षड्यूषः इति वक्तव्ये षड्यूषः संज्ञापरः । तथान्यान्येव खण्डखाद्यचन्द्रोदयभृगाङ्गादयः संज्ञापरा दृश्यन्ते । तथाच चक्रनिदानमधुकोशे लिखितं अत्रोदरावेष्टा हृदया महाकुहा एते नामविशेषाः केचित्सान्त्वयाः व्यवहारार्थं पूर्वाचार्यैः प्रणीताः, यस्तु वङ्गसेनादिभिर्नेत्ररोगे षडङ्गानि यस्येति व्युत्पत्त्या

लिखितः सोस्माद्विलक्षणः, तथाचोक्तं “विभीतकशिवा-
धात्रीपटोलारिष्टवासकैः । काथो षडङ्गकरणं” इति । किमर्थमुच्यते? पथ्यायुक्तेऽपि अस्य षडङ्गकरणं ऋषि-
प्रणीतसंज्ञाप्रतिपादनार्थम् ॥ १४३-१४५ ॥

अथ वासादिर्नेत्ररोगे—

वासाविश्वामृतादार्वीरक्तचन्दनचित्रकैः ।

भूनिम्बनिम्बकटुकापटोलत्रिफलाम्बुदैः ॥ १४६ ॥

यवकालिङ्गकुटजैः काथः सर्वाक्षिरोगहा ।

वैस्वर्यं पीनसं श्वासं नाशयेदुरसः क्षतम् ॥ १४७ ॥

दी०—अथानन्तरमक्षिरोगे वासेति । एक एव वासादिको गणः अक्षिरोगे प्रशस्तः । वासा आटरूषकः, विश्वं शुण्ठी, अमृता गुडूची, दार्वी दारुहरिद्रा, कटुका तिक्तरोहिणी, समासान्तत्वात् कटुकाया ह्रस्वं च । पटोलः कुलकः तस्य पत्राणि, अम्बुदो मुस्तं, यवो-
ऽन्नविशेषः निजनामविख्यातः, स च निस्तुषो ग्राह्यः । कालिङ्ग इन्द्रयवः, कुटजो वत्सकत्वक् । अयं प्रातरेक योज्यः कषायत्वात् । तथाह्युक्तम्—‘वासा घनं निम्ब-
पटोलपत्रं तिक्तामृता चन्दनवत्सकं च । कालिङ्गदार्वी-
दहनं च शुण्ठी भूनिम्बधात्री विजया विभीतकम् ॥ तथा यवाः काथमथाष्टभागिकं पिबेदिमं पूर्वदिने कषायम् । तैमिर्यकण्डं पटलार्बुदं च शुक्रं तथा सव्रणमव्रणं च ॥ निहन्ति दाहं सरुजं सरागं सर्वान् निहन्त्यक्षिगतांश्च रोगान्’ इति । तत्र वैस्वर्यं विकृतस्वरत्वं, यवोऽत्र नेत्ररोगविहितत्वात् कथितः (तथाह्युक्तं—‘त्रिफला घृतं मधु यवा पादाभ्यङ्गः शतावरी मुद्गाः । चक्षुष्यः संक्षेपाद्वर्गः कथितो भिषग्भिरयम्’) ॥ १४६-१४७ ॥

गू०—विश्वं शुण्ठी, अमृता गुडूची, दार्वी दारुहरि-
द्रा, भूनिम्बः प्रसिद्धः, त्रिफला हरीतक्यामलकवि-
भीतकानि, अम्बुदो मुस्ता, यवाः, कालिङ्गः इन्द्रयवः,
कुटजः वत्सकत्वक् । अयं काथः वासादिः सर्वाक्षिरो-
गहा भवति तथा वैस्वर्यादिकं नाशयेच्च । वैस्वर्यं स्वर-
भङ्गः, पीनसं नासारोगः, उरसः क्षतं उरःक्षतम् ॥
॥ १४६-१४७ ॥

अथामृतादिर्नेत्ररोगे—

अमृतात्रिफलाकाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।

सक्षौद्रः शीलितो नित्यं सर्वनेत्रव्यथां जयेत् ॥ १४८ ॥

दी०—अपरमपि नेत्ररोगे प्रयोगमाह—अमृतेति । अमृतादिकाथोऽयं सकलनेत्रामये प्रशस्तः । अमृता गुडूची, त्रिफला हरीतक्यादिकं पिप्पलीचूर्णं प्रक्षेपे । सक्षौद्रमिति मध्वपि प्रक्षेपे साधु । अतएव शीतलो हिमस्पर्शः मध्वविरोधात् । नित्यमिति सार्वकालीन-मिदमित्यर्थः ॥ १४८ ॥

गू०—त्रिफला हरीतक्यादिका अमृता त्रिफला-काथे पिप्पलीचूर्णस्य प्रक्षेपः मधु क्षौद्रं मधुसहितः नित्यं शीलितः अभ्यस्तः काथः सर्वनेत्रव्यथां पीडां जयेत् ॥ १४८ ॥

पञ्चवल्कलकाथो व्रणक्षालनादौ—

अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवटवेतसजं शृतम् ।

व्रणशोथोपदंशानां नाशनं क्षालनात्समृतम् ॥ १४९ ॥

दी०—अथ व्रणेष्वपि क्षालनार्थं कषायमाह—अश्वत्थेति । अश्वत्थादीनां पञ्चानामत्र वल्कलं ग्राह्यम् । अयं षडङ्गपानीयेन साध्यः । क्षालनं प्रक्षालनं व्रणस्य । इति काथसमूहोऽभिहितः ॥ १४९ ॥

गू०—अश्वत्थः पिप्पलः, उदुम्बरः यक्षवृक्षः, लक्षः पेरुटीवृक्षः, वटः, वेत एषां काथः, व्रणानां शोथानाम्, उपदंशो मेदोरोगः क्षालनाच्चाशनः । मुखरोगे जातीपत्रादिकाथः । शेषं सुगमम् । इति काथाः ॥ १४९ ॥
इति काथप्रकथनम् ।

इदानीं तैल्लेदान्प्रमथ्यादीनाह—तस्याः पूर्वं परि-
भाषां कथयति—

प्रमथ्या प्रोच्यते द्रव्यपलात्कल्कीकृताच्छृतात् ।

तोयेऽष्टगुणिते तस्याः पानमाहुः पलद्वयम् ॥ १५० ॥
सा यथा—मुस्तकेन्द्रयवैः सिद्धा प्रमथ्या द्विपलोन्मिता ।
सुशीता मधुसंयुक्ता रक्तातीसारनाशिनी ॥ १५१ ॥

दी०—प्रमथ्येति । द्रव्यपलादिति कल्कार्थं द्रव्यस्य पलप्रमाणम् । कल्कीकृतादिति दृषदि पेयितात्, पेयण-मत्र जलेनानुक्तत्वात् । अष्टगुणिते तोये द्रव्यभागा-पेक्षयाऽष्टगुणपानीये शृता कथिता पलद्वयमित्यनेन चतुर्थांशावशेषितं ग्राह्यम् । अथ या प्रमथ्या सा कीदृशीति विवक्षायामाह—सा यथेति—ग्रहणेन तामेव

१-गूलर । २-पिलखन । ३-जातिपत्रादिकाथ-
स्तुतितः प्रतीयते, तद्यथा—‘जातीपत्रामृताद्राक्षयास-
दावीफलत्रिकैः । काथः क्षौद्रयुतः शीतो गण्डूषो
मुखपाकनुत्’ इति भावप्रकाशे । ४-काथभेदानित्यर्थः ।

प्रकटयन्नाह—मुस्तकेति । इन्द्रयवं कुटजबीजं । सिद्धे-
त्यनेन पूर्वं कल्किता पश्चात् कथितेत्यर्थः । द्विपलो-
न्मितेति पाननिमित्तम् । सुशीता हिमस्पर्शा अतएव
मधुप्रक्षिप्ता । प्रक्षेपद्रव्याणामपि परिमाणं पूर्ववत् ज्ञात-
व्यम् ॥ १५०-१५१ ॥

गू०—अथ प्रमथ्याविधिज्ञानार्थं अत्रैव प्रमथ्यादय
उच्यन्ते । द्रव्यपलात्कल्कीकृताजलेन सह पिष्टान् अष्ट-
गुणिततोये शृतात् सा प्रमथ्या मण्डविशेषः प्रोच्यते
तस्याः पानफलमाह । सा यथा सुगमम् ॥ १५०-१५१ ॥

इति प्रमथ्या ।

इदानीं यवागूपरिभाषामाह—

साध्यं चतुष्पलं द्रव्यं चतुःषष्टिपलेऽम्बुनि ।

तत्काथेनार्धशिष्टेन यवागूं साधयेद्वनाम् ॥ १५२ ॥

सा यथा—आम्रात्रातकजम्बूत्वक्कषाये विपचेद्बुधः ।

यवागूं शालिभिर्युक्तां तां भुक्त्वा ग्रहणीं जयेत् १५३

दी०—साध्यमिति । इयं द्रव्यकाथे तण्डुला-
दिभिः परिपाचिका यवागूशब्दवाच्या । चतुःषष्टि-
पलेऽम्बुनीति द्रव्यभागात् षोडशगुणं पानीयं देय-
मित्यर्थः । घनामित्यनेन शाल्यादिना साधयेत् यावत्
द्रवरहिता स्यात् । अतएव तण्डुलादीनां परिमाणमनु-
मानतो निरूपणीयम् । नतु अन्नप्रकृत्योक्ताया मानम् ।
यथा—“पञ्चकोलेन संसिद्धा यवागूर्दीपनी तथा ।
बलामूलकषायेण साधिता ग्राहिणी मता” इति ।
अत्रापि मानं दोषाद्यपेक्षयानुमानतो निरूपणीयम् ।
अत्र चतुःपलग्रहणं यत् तत् सामान्यं विशेषतो न्यून-
मपि दृश्यते । तथाच तन्त्रान्तरे—“वृद्धवैद्याः पलं
द्रव्यं ग्राहयन्त्याढकेऽम्भसि । भेषजस्यातिबाहुल्यात्
कदाचिदरुचिर्भवेत्” इति । अथ सा यथेत्यनेन तस्याः
स्वरूपमाह—आमेति । आम्रो वृक्षविशेषो विख्यातः
आम्रातकस्तद्भेदः, राजाम्र इति केचित् । जम्बूः
प्रसिद्ध एव, एषां त्वक् छल्ली ग्राह्या कषाय इति ग्रहणेन
स्वरसादयोऽपि पञ्चकषायास्तैरपि कृतायां न दोषो
व्यवहारात् । यतः—पञ्चकोलबलादीनां कल्करसेनैव
साधिता बहवो यवागवो दृश्यन्ते । बाहुल्यं च द्रव्यगु-
णावल्यामुक्तं यथा—“यैर्यैरेवौषधगुणैर्यवागूः साधु-
साधिता । तांस्तानेवौषधगुणान् पुष्णाति विधियोजिता”

१-जले पा० ।

Date		Time		Location		Weather		Remarks	
1911	10/1	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/2	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/3	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/4	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/5	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/6	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/7	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/8	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/9	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/10	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/11	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/12	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/13	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/14	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/15	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/16	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/17	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/18	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/19	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/20	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/21	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/22	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/23	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/24	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/25	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/26	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/27	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/28	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/29	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/30	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/31	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00

इति बुध इति ग्रहणेनाज्ञादिपरिमाणेन रन्धनविधौ दक्ष इत्यर्थः ॥ १५२ ॥ १५३ ॥

गू०—अथ यवागूः चतुष्पलं द्रव्यं चतुःषष्टिपले-
ऽम्बुनि जले साध्यं अर्धशिष्टेन क्वाथेन च यवागू साध-
येत् । सा यथा—आम्रं, आम्रातकं अम्बरातका जम्बू
प्रसिद्धः, एषां त्वक् चतुःषष्टिपले जले साध्यं अर्धशिष्टे
जले शालितण्डुलचतुष्पलसाध्यं सा यवागूः भवति तां
भुक्त्वा ग्रहणीं जयेत् ॥ १५२ ॥ १५३ ॥

इति द्रव्यकृतयवागूः ॥

संप्रति यूषमाह—

कल्कद्रव्यपलं शुण्ठी पिप्पली चार्धकार्षिकी ।

वारिप्रस्थेन विपचेत्स द्रवो यूष उच्यते ॥ १५४ ॥

सप्तमुष्टियूषः ।

स यथा—कुलत्थयवकोलैश्च मुद्गैर्मूलकशुण्ठकैः ।

शुण्ठीधान्याकयुक्तैश्च यूषः श्लेष्मानिलापहः ॥ १५५ ॥

सप्तमुष्टिक इत्येष संनिपातज्वराजयेत् ।

आमवातहरः कण्ठहृद्रक्षाणां विशोधनः ॥ १५६ ॥

दी०—अयं द्रव्यकृतयूषोऽपि विख्यात एव ।
कीदृशः ? तत्परिभाषामप्यादावाह—कल्कद्रव्यमिति ।
कल्काहं द्रव्यं तच्च धान्यमूलकशुण्ठिकादिकं । यथा
शुण्ठी पिप्पली चार्धकार्षिकी प्रत्येकं तीक्ष्णत्वात् ।
केचित्तु शुण्ठी पिप्पलीचूर्णं पश्चात् प्रक्षेपे क्षिपन्ति ।
वारिप्रस्थेनेति द्रवद्रव्येण द्वात्रिंशत्पलमितेन जलेन
स द्रवो द्रवप्रायः । अत्राप्यन्नपरिमाणादिकं यन्नोक्तं
तदनुमानतो ग्राह्यं, यद्वा जलानुसारतो रन्धनविधिद-
क्षसकाशाद् दृष्टपरिपाकपरिपाख्या कुर्यादित्यर्थः । स यथे-
त्यनेन वक्ष्यमाणसप्तमुष्टिकयूषविधिं दर्शयन्नाह—कु-
लत्थ इति । अयं सप्तमुष्टिकसंज्ञको यूषः प्रसिद्ध एव ।
कुलत्थोऽन्नविशेषः, कोलं बदरफलं, मूलकशुण्ठकैरिति
लघुमूलकशुण्ठैः शुण्ठमत्र नालग्रन्थिः । “मूलकपोति-
केति” केचिद् गुणप्राबल्यात् । तथाहि—“कटुतिक्त-
रसा हृत्वा रोचनी बहिदीपनी । सर्वदोषहरा लघ्वी
कण्ठ्या मूलकपोतिका” इति । धान्याकं कुस्तुम्बुरु, सप्त-
मुष्टिक इत्यनेन कुलत्थादीनां मुष्टिसप्तकं ग्राह्यं, तन्ना-
न्तरदर्शनात् यथा—‘एकैकमुष्टिमाहृत्य’ इत्यादि मुष्टि-
मुखान्तमुष्टिः नतु मुष्टिपलम्, अयमेव पक्षः कैश्चिदा-

द्रियते । चक्रस्तु प्रत्येकमेषां पलं ग्राह्यं सर्वसम्मत-
त्वात् । ननु सकलमेव द्रव्यं उचितमात्रयान्वितं, यत्
क्वाथविधानेन यूषः क्रियते तदस्मत्संप्रदाये न मनोहरं,
किंतु व्यवहारात् कर्तव्यविधौ यवकुलत्थमुद्गा अन्य-
द्रव्यापेक्षया बहु देयाः शुण्ठ्याश्चूर्णं पश्चात् कटुकार्थं
तावदेयं यावत् कटुमात्रं स्यात् । एवमम्लार्थं बदरा-
दीनां दानं, क्वाथो धान्यकमूलकशुण्ठयोः पृथक् पलप-
रिमितयोश्च दानमिति कर्तव्यविधिः साधुः । कण्ठहृद्-
क्षाणां विशोधन इति । कण्ठविशोधनः हृद्विशोधनः
वक्त्रविशोधनश्च । विशोधनं कफस्येत्यर्थः ॥ १५४—१५६ ॥

गू०—अथ यूषः । यूषे कल्कद्रव्यस्य पलं देयं,
शुण्ठी पिप्पली चेद्वर्धकार्षिकसमुदिता देया, वारिप्रस्थेन
विपचेत्, स द्रवः जलमात्रः यूषः उच्यते । स यथा
कुलत्थादिभिर्युक्तैः कृतः यूषः श्लेष्मानिलापहो भवति
यवोऽन्नविशेषः, कोलं बदरं, मूलकशुण्ठं शुष्कमूलकख-
ण्डम् । शेषं सुगमम् । मुष्टिपलमात्रं, सप्तानां मुष्टिमात्र-
प्रयोगादयं सप्तमुष्टिकः । एके तु सप्तमुष्टिप्रयोगात्सप्तमु-
ष्टिकाः, यतः यूषक्रियाया यूषद्रव्यस्य पलमात्रगृहीतत्वात्
अन्ये सप्तानां ‘एकैकमुष्टिमादाय पचेत्तोये चतुर्गुणे’
तत्रैवं व्याख्यातं प्रत्येकमेषां सप्तमुष्टिमाहृत्य नतु
मुष्टिः पलं, द्रव्यत्वादयमेव पक्षः श्रेष्ठः । चक्रस्तु प्रत्ये-
कमेषां पलं द्रव्यबहुत्वं व्यवहारद्रव्यत्वाच्च दोषः । इति
सप्तमुष्टियूषः ॥ १५४—१५६ ॥

इति द्रव्यकृतयूषप्रक्रिया ॥

इदानीं पानादिकल्पनामाह—

क्षुण्णं द्रव्यपलं साध्यं चतुःषष्टिपले जले ।

अर्धशिष्टं च तदेयं पाने भक्तादिसंविधौ ॥ १५७ ॥

षडङ्गपानम् ।

सा यथा—उशीरपर्पटोदीच्यमुस्तनागरचन्दनैः ।

जलं शृतं हिमं पेयं पिपासाज्वरनाशनम् ॥ १५८ ॥

क्षुण्णमिति । इयं पानादिकल्पनायाः परिभाषा । क्षुण्णं
कुट्टितं, द्रव्यं व्यैधिविहितं, साध्यं कथितम् । तदिति
द्रवं अर्धावशेषितं जलमित्यर्थः । पाने इति पानस्वरूपे
यथा वक्ष्यमाणं षडङ्गादिपानीयम् । भक्तादिसंविधा-
विति यूषरसयवागवादिरूपे । सा यथेति वाक्येन पाना-
दिकार्थं प्रक्रियां प्रकटयति ग्रन्थकारः । उशीरेति । अयं

१—‘अम्बाडा’ हि. भा. । २—षोडशपलपरिमितेन
जलेन स द्रवो द्रवप्रायः अत्रापने परिमाणादिकं पा० ।

१—‘सा’ पानादिकल्पना इत्यर्थः । २—‘विधि’ पा० ।

Date	Description
1/1/20	Initial deposit
1/15/20	Withdrawal
2/1/20	Deposit
2/15/20	Withdrawal
3/1/20	Deposit
3/15/20	Withdrawal
3/31/20	Balance forward
4/1/20	Deposit
4/15/20	Withdrawal
4/30/20	Balance forward
5/1/20	Deposit
5/15/20	Withdrawal
5/31/20	Balance forward
6/1/20	Deposit
6/15/20	Withdrawal
6/30/20	Balance forward
7/1/20	Deposit
7/15/20	Withdrawal
7/31/20	Balance forward
8/1/20	Deposit
8/15/20	Withdrawal
8/31/20	Balance forward
9/1/20	Deposit
9/15/20	Withdrawal
9/30/20	Balance forward
10/1/20	Deposit
10/15/20	Withdrawal
10/31/20	Balance forward
11/1/20	Deposit
11/15/20	Withdrawal
11/30/20	Balance forward
12/1/20	Deposit
12/15/20	Withdrawal
12/31/20	Balance forward

षडङ्गसंज्ञकः । जलं पानीयं शृतं कथितं, हिमं शीत-
स्पर्शं, पेयमिति वारंवारम् यतः—‘मुहुर्मुहुश्च तृदछर्दि-
हिकाश्वासगरेषु च’ इति वचनात् । अत्रोदीच्यं वालकं,
पानीयं शृतं कथितं, नागरं शुण्ठी, चन्दनं रक्तम् ।
एषां योगो ज्वरादौ युक्तः । तथाहि “षडङ्गादेः शृतं
तोयं देयमादौ ज्वरस्य वै” ॥ १५७ ॥ १५८ ॥

गू०—अथ पानादिकल्पना । भक्तादिसंविधौ पाने
भोजनादौ औषधपानार्थं । एतद्विमलक्षणं ज्ञेयं । सा
यथा उशीरादिभिः पूर्वक्रियाशृतं तोयं हिमं हिमसंज्ञं
ज्ञेयं पिपासाज्वरनाशकं भवति । पर्पटः कटुपत्रः,
उदीच्यं वालकं, स्पष्टमन्यत् ॥ १५७ ॥ १५८ ॥

इति पानादिकल्पना ॥

ज्वरादौ उष्णोदकविधिं दर्शयन्नाह—

अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्धकेन वा ।

अथवा कथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत् ॥ १५९ ॥

श्लेष्मामवातमेदोघ्नं बस्तिशोधनदीपनम् ।

कासश्वासज्वरहरं पीतमुष्णोदकं निशि ॥ १६० ॥

दी०—अष्टमेनेति । यत् केवलमेव पानीयमष्टमां-
शादिकल्पनया सिद्धं भवति तदुष्णोदकमिति संज्ञं वदे-
दिति । अंशशेषेणाष्टादिभिः प्रत्येकमभिसंबध्यते; तेन
अष्टांशेन चतुर्थांशेनार्धशेनेत्यर्थः । अंशस्त्वत्र कथनाव-
शिष्टः । अथवेत्यनेन पक्षान्तरमाह । कथनेनैवेत्यादि ।
कथनमित्यत्र त्रिपादशेषमित्यर्थः । एतत् क्रियाचतुष्टयं
दोषापेक्षयाभिहितम् । तथाहि—“तत्पादहीनं पित्तघ्नं
तच्छेषमनिलापहम् । अर्धं क्षयकफहरं शेषं ग्राहि त्रि-
दोषजित्” इति । ननु यथैवं तर्हि सुश्रुतेन “तत्पादही-
नवातघ्नमर्धहीनं तु पित्तजित् । कफघ्नं पादशेषं च पा-
नीयं दीपनं स्मृतम्” इति कथमेतद्विपरीतमुक्तम् ? ।
सत्यम् । आद्यः पक्षो व्यवहारी सच ज्वरादीनां दोषप्र-
कोपे प्रशस्तः, द्वितीयस्तु षड्भुषु दोषापेक्षयाऽभिहितः ।
सुश्रुते उक्तं च “शारदं चार्धपादोऽनं पादहीनं तु हैमकम् ।
शिशिरे च वसन्ते च ग्रीष्मे पादावशेषितम् । विपरीत-
मृतुं दृष्ट्वा वार्षिकं चाष्टभागिकम्” इति । यद्विरोधपरि-
हारः कृतस्तत् साधुभिर्विचारणीयः अत्र विस्तर-
भयाच्च लिखितः । सिद्धमिति यद्ग्रहणं लघूक्तिकथन-
निमित्तम् । यतः “यत् काथ्यमानं निर्वेगं निष्फेनं
निर्मलं तथा । शृतशीतं त्रिदोषघ्नं बाष्पान्तर्भावशीत-

लम्” इति । अन्यथा दोषकरः स्यात् । तथाहि—“धा-
रापातेन विष्टम्भि दुर्जरं पवनाहृतम् । शृतशीतं पुनस्तप्तं
तत्सर्वं दोषलं स्मृतम्” इति । अथोष्णोदकस्य निशि
पीतस्य गुणमाह—कासेति । एतदुष्णोदकं यदा
निशि पीतं तदा श्लेष्मादिकान् हन्तीति । उष्णोदकं
वदेदिति । ईषदुष्णं उष्णोदकं कथितं । वातमेदोघ्नमिति
वातघ्नं मेदोघ्नं च । श्लेष्मामवातमेदोघ्नमिति वा पाठा-
न्तरम् । बस्तिशोधनं मूत्राशयशुद्धिकरं, दीपनमग्नेः ।
पीतमुष्णोदकमिति । ईषदुष्णं पीतम् । निशीति निशा-
मुखे शयनकाले वा ननु सकलनिशायां मुहुर्मुहुः पानं
तत्र निषेधपरत्वात् । तथाहि—“यथा दिवा तथा
रात्रौ यदि तोयं पिबेन्नरः । भवेत् तत्र रसाधिक्यं
तच्छेषादोषकोपनम्” इति सत्यम् । एष स्वस्थे प्रसङ्ग
इति वर्तते व्यवहारादातुरे न कुत्रचित् प्रतिषेधः ।
तथाहुक्तम्—“पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेव च
तन्मयम् । अतोऽत्यन्तनिषेधेन न क्वचिद्धारि वार्यते”
इति ॥ १५९ ॥ १६० ॥

गू०—अथ ज्वरादौ उष्णोदकविधिः । अष्टमेनां-
शेन चतुर्थेन चतुर्थांशशेषे अर्धकेनार्धशेषेण अथवा
कथनेन कथितमात्रेण सिद्धं उष्णोदकं वदेत् उष्णोदकं
निशि पीतं श्लेष्मामवातादीन् हन्तीति योजना । अत्रानु-
क्रममपि ग्रन्थान्तरात् ज्वरादौ उष्णजलविधानमाह—
कफवातज्वरा इति । कफज्वरे वातज्वरे कफवात-
ज्वरे वा व्यस्ते समस्ते वा उष्णं अर्धावशिष्टं देयं, “अर्धा-
वशिष्टतोयं यत् तदुष्णोदकमुच्यते” इत्युक्तत्वात् पित्तम-
द्यविषोत्थज्वरेषु तित्तकैः स्मृतं शीतलं देयं, तित्तकश-
तस्तु षडङ्गकस्तरुणज्वरे तस्यैव विधानात्, तथाचोक्तं
‘तित्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः । शृतशीतं जलं
दद्यात्पिपासाज्वरशान्तये’ । अयं षडङ्गस्तित्तकः स्मृतः,
अस्यैव तरुणज्वरे विधानमुक्तं सुश्रुते—“लङ्घनं का-
रयेत्काले यावनस्तित्तको रसः । पाचनान्यप्यपक्वानां
दोषाणां तरुणज्वरे” सुश्रुतादेतत् । स्वेदनं तरुणज्वरे
निषिद्धमपि सन्निपातज्वरे विहितत्वादुक्तं कालोऽपि
पावनत्वेन गृहीतस्तथा वातकः सप्तरात्रेणेत्यादि । अन्य
एवमाहुः “पादशेषं च वातघ्नं अर्धशेषं च पित्तजित् ।
कफघ्नं पादशेषं स्यात्पानीयं दीपनं लघु” । इति मद-
नविनोदात् ॥ १५९ ॥ १६० ॥

इत्युष्णोदकविधिः ॥

इदानीं क्षीरपाकविधिमाह—

क्षीरमष्टगुणं द्रव्यात्क्षीराक्षीरं चतुर्गुणम् ।

क्षीरावशेषं तत्पीतं शूलमामोद्धवं जयेत् ॥ १६१ ॥

पञ्चमूलपयः ।

(सर्वज्वराणां जीर्णानां क्षीरं भैषज्यमुत्तमम् ।

श्वासात्कासाच्छिरःशूलात्पार्श्वशूलात्सपीनसात् १६२

मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः ।

त्रिकण्टकपयः ।

त्रिकण्टकबलाव्याघ्रीगुडनागरसाधितम् ॥ १६३ ॥

वर्चोमूत्रविवन्धनं कफज्वरहरं पर्यैः ।)

दी०—क्षीरमिति । क्षीरमत्र गव्यम् । अत्रानुक्तत्वात् । द्रव्यमिति शुण्ठीवितुन्नकादिकमन्यतो दर्शनात् । तथाहि—“शुण्ठीवितुन्नकैरण्डशृतं शूलहरं पयः” इति । कर्तव्यतास्य द्रव्याणां भागैकं यथा दोषापेक्षया परिमितं क्षीरस्य भागाष्टकं, पानीयं द्वात्रिंशद्भागयुतम् । एतत् सकलं काथ्यक्षीरावशेषं वज्रेण संस्लाव्य पिबेत् । पानमानं चास्य काथवद्बोद्धव्यम् । दोषानुसारतो वा । आमोद्धवं शूलमिति । आमशूलं ननु आमवातजनितपीडां तत्र क्षीरस्य निषिद्धत्वात् । तदुक्तम्—“दधिमत्स्यगुडक्षीरपोतकीमाषपिष्टकम् । वर्जयेदामवातातो मांसमानूपजं तथा” इति । आमः अपरिपक्वोऽन्नरसः । तथाहि—“जठरानलदौर्बल्यादविपक्वस्तु यो रसः । स आमसंज्ञको देहे सर्वदोषप्रकोपजः” इति । केचिदत्रामशूलं परिणामजं शूलमामनन्ति एतदपि सङ्गतम् । द्रव्यादिति सामान्यग्रहणेनान्येषामपि क्षीरयोगानां विधानमेव बोद्धव्यम् । यथा—“वस्तिशुद्धिकरावापं चतुर्गुणजलं पयः । आवारिनाशात् कथितं शुक्रोदावर्तनाशनम्” इति । एतदपि प्रसङ्गतो व्याचष्टे । अत्र वस्तिशुद्धिकराणि तृणपञ्चमूलीवीरतर्वादीनि आवाप इह क्षीरशोधनार्थं कल्कः । तथाह्युक्तम्—“कुशः काशः शरो दर्भ इक्षुश्चेति तृणोद्धवम् । पित्तकृच्छ्रहरं पञ्चमूलं वस्तिविशोधनम् ॥ एतत् सिद्धं पयः पीतं मेढ्रं हन्ति शोणितम्” इति ॥ १६१-१६३ ॥

गू०—अथ क्षीरपाकविधिः । द्रव्यभौषधं तथाच वृन्दः—“पञ्चमूलीशृतं क्षीरं पिप्पली वापि तच्छृतं । शिंशिपा गण्डिका निम्बा धारोष्णं वा ज्वरापहम्” । शिंशि-

१-प्रक्षिप्तम् । पञ्चमूलं—‘वित्वस्योनाकगाम्भारी-पाटलगणिकारिका’ इति ज्ञेयम् ।

पाया गण्डिका न भिन्नं द्रव्यं शिंशिपायाः सुश्रुते सारो गृहीतः, तथाच ‘उदकाद्विगुणं क्षीरं शिंशिपासारसंयुतं । काथितं क्षीरशेषं च सर्वज्वरगदापहम्’ ॥ १६१-१६३ ॥

इति क्षीरपाकविधिः ॥

संप्रति यवागूप्रभृतिकान्नप्रक्रियामाह—

अथान्नप्रक्रियान्नैव प्रोच्यते नातिविस्तरात् ॥ १६४ ॥

यवागूः षड्गुणजले सिद्धा स्यात्कृशरा घना ।

तण्डुलैर्मुद्गमाषैश्च तिलैर्वा साधिता हिता ॥ १६५ ॥

यवागूर्ग्राहिणी बाढ्या तर्पणी वातनाशिनी ।

दी०—अथात्रेति । अथेत्यनन्तरम् । अन्नप्रक्रियेति यवागूविलेपीयेयादिरूपा । अत्रास्मिन्ग्रन्थे नातिविस्तरात् संक्षेपमात्रात्, यतो विस्तरकथनं सर्वेषामप्यालस्यकरं भवति । तेषु पूर्वं यवागूविधिमाह—यवागूरिल्यादि । षड्गुणे जले पानीये या सिद्धा सा यवागूशब्दवाच्या, षड्गुणमित्यन्नपरिमाणात् । एषा तण्डुलैरेव साध्या व्यवहारात् तथा साध्या यथा विरलद्रवा भवति । यतः—‘यवागूर्विद्रवा’ इति वचनात् । अस्या भेदः कृशरेति नाम्ना कथिता, सा घना द्रवरहिता इत्यर्थः । इयमपि तण्डुलादिभिः साधिता भवति अत्र मुद्गमाषैश्चेति चकारात् व्यस्तं ग्राह्यं तेन मुद्गसाधिता माषसाधिता वा । तिलान्यत्रोभयत्र योज्यानि । तन्त्रान्तरेऽपि तिलतण्डुलमाषकृता यवागूरेव कृशरा कथ्यते । केचिदनुक्तत्वात् तिलमाषतण्डुलानामत्र साम्यं मन्यन्ते, तन्न मनोहरम्, किन्तु व्यवहारात्तण्डुलानां भागद्वयं, माषस्य भागैकम्, अर्धभागिकं तिलानामिति । सकलेभ्यः षड्गुणजलमित्यर्थः । यवागूरिति सामान्येनास्या बहवो भेदाः सन्ति । तद्यथा दुग्धतण्डुलयवागूः, घृततण्डुलयवागूः, मांसतण्डुलयवागूः, फलकन्दतण्डुलयवागूरिल्येताः सर्वा यवाग्वो द्रव्याऽनुसारतो गुणकराः साधनीयाश्च भवन्ति । इदानीं तस्या गुणमाह—यवागूरिल्यादि । ग्राहिणी संग्राहिका अतीसारादीनां, बल्या बलकारिणी ओजोवृद्धिकरीत्यर्थः । तर्पणी धातूनां तृप्तिजननी । वातप्रणाशिनी चेति स्वभावात् ॥ १६४ ॥ १६५ ॥

गू०—अथान्नप्रक्रिया । षड्गुणे जले सिद्धा यवागूः स्यात् । ततः घना कृशरा स्यात्, सा तण्डुलैर्मुद्गमाषैश्च तिलैर्वा साधिता वातादीनां, कृशरान्नप्रकारभेदभिन्ना ॥ १६४ ॥ १६५ ॥

इत्यन्नप्रक्रियायां यवागूः ॥

Case No.		Case Name	Case Description	Case Status
1	Case 1	Description of Case 1	Open	
2	Case 2	Description of Case 2	Open	
3	Case 3	Description of Case 3	Open	
4	Case 4	Description of Case 4	Open	
5	Case 5	Description of Case 5	Open	
6	Case 6	Description of Case 6	Open	
7	Case 7	Description of Case 7	Open	
8	Case 8	Description of Case 8	Open	
9	Case 9	Description of Case 9	Open	
10	Case 10	Description of Case 10	Open	
11	Case 11	Description of Case 11	Open	
12	Case 12	Description of Case 12	Open	
13	Case 13	Description of Case 13	Open	
14	Case 14	Description of Case 14	Open	
15	Case 15	Description of Case 15	Open	
16	Case 16	Description of Case 16	Open	
17	Case 17	Description of Case 17	Open	
18	Case 18	Description of Case 18	Open	
19	Case 19	Description of Case 19	Open	
20	Case 20	Description of Case 20	Open	
21	Case 21	Description of Case 21	Open	
22	Case 22	Description of Case 22	Open	
23	Case 23	Description of Case 23	Open	
24	Case 24	Description of Case 24	Open	
25	Case 25	Description of Case 25	Open	
26	Case 26	Description of Case 26	Open	
27	Case 27	Description of Case 27	Open	
28	Case 28	Description of Case 28	Open	
29	Case 29	Description of Case 29	Open	
30	Case 30	Description of Case 30	Open	
31	Case 31	Description of Case 31	Open	
32	Case 32	Description of Case 32	Open	
33	Case 33	Description of Case 33	Open	
34	Case 34	Description of Case 34	Open	
35	Case 35	Description of Case 35	Open	
36	Case 36	Description of Case 36	Open	
37	Case 37	Description of Case 37	Open	
38	Case 38	Description of Case 38	Open	
39	Case 39	Description of Case 39	Open	
40	Case 40	Description of Case 40	Open	
41	Case 41	Description of Case 41	Open	
42	Case 42	Description of Case 42	Open	
43	Case 43	Description of Case 43	Open	
44	Case 44	Description of Case 44	Open	
45	Case 45	Description of Case 45	Open	
46	Case 46	Description of Case 46	Open	
47	Case 47	Description of Case 47	Open	
48	Case 48	Description of Case 48	Open	
49	Case 49	Description of Case 49	Open	
50	Case 50	Description of Case 50	Open	
51	Case 51	Description of Case 51	Open	
52	Case 52	Description of Case 52	Open	
53	Case 53	Description of Case 53	Open	
54	Case 54	Description of Case 54	Open	
55	Case 55	Description of Case 55	Open	
56	Case 56	Description of Case 56	Open	
57	Case 57	Description of Case 57	Open	
58	Case 58	Description of Case 58	Open	
59	Case 59	Description of Case 59	Open	
60	Case 60	Description of Case 60	Open	
61	Case 61	Description of Case 61	Open	
62	Case 62	Description of Case 62	Open	
63	Case 63	Description of Case 63	Open	
64	Case 64	Description of Case 64	Open	
65	Case 65	Description of Case 65	Open	
66	Case 66	Description of Case 66	Open	
67	Case 67	Description of Case 67	Open	
68	Case 68	Description of Case 68	Open	
69	Case 69	Description of Case 69	Open	
70	Case 70	Description of Case 70	Open	
71	Case 71	Description of Case 71	Open	
72	Case 72	Description of Case 72	Open	
73	Case 73	Description of Case 73	Open	
74	Case 74	Description of Case 74	Open	
75	Case 75	Description of Case 75	Open	
76	Case 76	Description of Case 76	Open	
77	Case 77	Description of Case 77	Open	
78	Case 78	Description of Case 78	Open	
79	Case 79	Description of Case 79	Open	
80	Case 80	Description of Case 80	Open	
81	Case 81	Description of Case 81	Open	
82	Case 82	Description of Case 82	Open	
83	Case 83	Description of Case 83	Open	
84	Case 84	Description of Case 84	Open	
85	Case 85	Description of Case 85	Open	
86	Case 86	Description of Case 86	Open	
87	Case 87	Description of Case 87	Open	
88	Case 88	Description of Case 88	Open	
89	Case 89	Description of Case 89	Open	
90	Case 90	Description of Case 90	Open	
91	Case 91	Description of Case 91	Open	
92	Case 92	Description of Case 92	Open	
93	Case 93	Description of Case 93	Open	
94	Case 94	Description of Case 94	Open	
95	Case 95	Description of Case 95	Open	

अथ विलेपीविवरणं दर्शयन्नाह—

विलेपी घनसिक्था स्यात्सिद्धा नीरे चतुर्गुणे ॥ १६६ ॥
तर्पणी बृंहणी हृद्या मधुरा पित्तनाशिनी ।

दी०—विलेपीति । या चतुर्गुणे नीरे पानीये सिद्धा निष्पन्ना सा विलेपीशब्दवाच्या । स्वरूपेण घनसिक्था भवति चतुर्गुणनीरत्वात् । चतुर्गुणमित्यत्र अन्नपरिमाणात् । इयमप्यत्र केवलं तण्डुलैः सिद्धेति रुढिः । असौ गुल्हथीति लोके कथिता । गुणानप्यस्या दर्शयन्नाह—तर्पणीत्यादि । तर्पणी तृप्तिजनिका, हृद्येत्याह्लादकारिणी, मधुरा मिष्टरसा, अतएव पित्तविनाशिनि विहिता ॥ १६६ ॥

गू०—अथ विलेपीत्यादि स्पष्टम् ॥ १६६ ॥

इदानीं पेयायूषावप्याह—

द्रवाधिका खलपसिक्था चतुर्दशगुणे जले ॥ १६७ ॥

सिद्धा पेया बुधैर्ज्ञेया यूषः किञ्चिद्धनस्ततः ।

पेया लघुतरा ज्ञेया ग्राहिणी धातुपुष्टिदा ॥ १६८ ॥

यूषो बल्यस्ततः कण्ठयो लघुपाकः कफापहः ।

दी०—द्रवाधिका इति । या चतुर्दशगुणे जले सिद्धा भवति सा पेया ज्ञेया । स्वरूपेण च सा द्रवाधिका खलपसिक्था । केचित् स भक्तमण्ड इति वदन्ति । मण्डस्तु सिक्थरहित इति प्रसिद्धः । तथाहि—“यवाग्नूः षड्गुणे तोये संसिद्धा विरलद्रवा । चतुर्गुणाम्बुसंसिद्धा विलेपी घनसिक्थका ॥ पेया सिक्थान्विता तोये चतुर्दशगुणे कृता । मण्डश्चतुर्दशगुणे सिद्धस्तोये ससिक्थकः” इति । यूषमप्याह—तत इति । तस्मात् पेया रूपद्रव्यात् यः किञ्चिद्धनसान्द्रो भवति स यूष इत्युच्यते । एष यूषः केवलमुद्रैः कृतः इति सामान्येनास्य केचित् । यतो मुद्ररस इति लोके अत्रापि चतुर्दशगुणं जलं देयम् । अन्नपरिमाणात् यूष इति सामान्येनास्य बहवो भेदाः सन्ति ते चाष्टादशगुणे जले साध्या इति तन्त्रान्तरीयमतम् । तथाहि “स्याद्धितः साधितो यूषस्त्वष्टादशगुणे जले” इति । गुणमनयोर्वक्तुमाह—पेया लघुतरेत्यादि । लघुतरा अत्यर्थं लघुपाका, ग्राहिणी ग्राहिका अतिसारादीनां । ननु द्रवमन्नमतीसारं निषिद्धं । यदुक्तम् । “वर्जयेद्विदलं श्ली कुष्ठी मांसं क्षयी स्त्रियम् । द्रवमन्नमतीसारी सर्वं च तरुणज्वरी” तत्कथं पेयाऽतीसारे विहिता ? उच्यते, अविहितद्रवाऽन्ननिषेधार्थं वाक्यमिदम्, पेयायवाग्न्यादिविहितमेव । तथाचोक्तं—

सुश्रुते “कार्यं चानशनस्यान्ते प्रद्रवं लघुभोजनम्” इति । अत्र प्रद्रवं प्रकृष्टद्रवं, लघु यवाग्वादि । तथैव निषिद्धाचरणं भोजेनाऽप्युक्तम् “व्रणोदरस्थापनपातितानां प्रमेहिणां छर्द्यतिसारिणां च । द्रवं न दद्यादथवापि कोष्णं खलपं हितं मेषजसंप्रयुक्तम्” इति । यूषोऽपि बल्यो बलकरः, कण्ठ्यः कण्ठे हितः, पाके लघुः कफापहश्च अत एवात्र मुद्रयूषः कृताकृतश्च कथितः । तथाहि “कफघ्नो दीपनो हृद्यः शुद्धानां व्रणिनामपि । उक्तः पथ्यतमश्चापि मुद्रयूषः कृताकृतः” इति ॥ १६७ ॥ १६८ ॥

गू०—पेयायूषौ कृतान्नमेदौ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥

इति पेयायूषौ ॥

इदानीं भक्तविधिमाह—

जले चतुर्दशगुणे तण्डुलानां चतुष्पलम् ॥ १६९ ॥

विपचेत्स्त्रावयेन्मण्डं स भक्तो मधुरो लघुः ।

दी०—जल इति । तण्डुलानां चतुष्पलं कुडवमितं प्राह्यम् । चतुर्दशगुणे पानीये विपाच्य तद्वत् पानीयोऽवशिष्टः स भक्त इति प्रसिद्धः । गुणोऽपि रसे मधुरः, पाके लघुरिति । एतद्बहुजलपरिमाणं परिस्रुतार्थम् । ननु तन्त्रान्तरे भक्तं पञ्चगुणे साध्यमिति । तथाहि—“शृतं पञ्चगुणे भक्तं विलेपीति चतुर्गुणे” इति । तत्कथं चतुर्दशगुणमत्र जलम् ? उच्यते—भक्तं द्विविधं सुधौतप्रसृतम् अधौतासृतं च, यत् सुधौतप्रसृतं तच्च चतुर्दशगुणे जले साध्यम्, अधौतासृतं च पञ्चगुणे इति भावः । तथाचोक्तम्—“सुधौतप्रसृतं चोष्णं विशदं गुणवन्मतम् । अधौतप्रसृतं शीतं गुरुवृष्यं कफप्रदम्” इति ॥ १६९ ॥

गू०—जल इति सर्वं सुगमम् ॥ १६९ ॥

अधुना शुद्धमण्डमाह—

नीरे चतुर्दशगुणे सिद्धो मण्डस्त्वसिक्थकः ॥ १७० ॥

शुण्ठीसैन्धवसंयुक्तः पाचनो दीपनः स्मृतः ।

दी०—नीरे इति । चतुर्दशगुणे नीरे तण्डुलपरिमाणात् सिद्धो निष्पन्नः । असिक्थक इति सिक्थो भक्तावयवः तेन रहित इत्यर्थः । य ईदृशः मण्डसंज्ञया प्रसिद्धः । एष यदा शुण्ठीसैन्धवचूर्णेन प्रक्षिप्तस्तदा पाचन आमादीनाम्, दीपनो जठराग्नेश्च स्मृतः

कथित इत्यर्थः । अयमभृष्टतण्डुलैर्जनितः । अतएव शुद्धमण्डोऽभिहितः । यतो मण्डस्तन्त्रान्तरे त्रिविधो दर्शितः । तद्यथा “मण्डस्तु त्रिविधो ज्ञेय एकद्वित्रिपरि-
सृतः । लाजैर्भृष्टैरभृष्टैश्च तण्डुलैः परिसंस्कृतः । चतुर्भि-
शद्गुणं भक्तात् पूर्वं पूर्वं लघुर्हितः” इति ॥ १७० ॥
इति शुद्धमण्डः ॥

अथाष्टगुणमण्डमाह—

धान्यत्रिकटुसिन्धूत्थमुद्रतण्डुलयोजितः ॥ १७१ ॥
भृष्टश्च हिङ्गुतैलाभ्यां स मण्डोऽष्टगुणः स्मृतः ।
दीपनः प्राणदो बस्तिशोधनो रक्तवर्धनः ॥ १७२ ॥
ज्वरजित्सर्वदोषघ्नो मण्डोऽष्टगुण उच्यते ।

दी०—धान्येति । धान्यादिभिर्द्रव्यैः संस्कृतो हिङ्गुतै-
लाभ्यां सह भृष्टो भर्जितः स मण्डोऽष्टगुणसंज्ञः कथितः ।
अत्र तण्डुलमुद्रयोर्दानमन्नप्रकरणादवगन्तव्यम् । त-
थाच तन्त्रान्तरे “सुतण्डुलानां प्रसृतिद्वयं च तदर्धमुद्राः
कटुकत्रयं च । कुस्तुम्बरीसैन्धवहिङ्गुतकैरेभिः समस्तैः
क्रियते च मण्डः” इत्यादि । अत्र यत् शार्ङ्गधरेण तैल-
ग्रहणं कृतं तत् भर्जनार्थं तण्डुलमुद्रयोः । अन्यत्राप्युक्तम्
“तण्डुलैरर्धमुद्रांशैः किञ्चिद्भृष्टैः सुपाचितः । हिङ्गुसिन्धू-
त्थधनिकातकत्रिकटुसंस्कृतः ॥ ज्ञेयः सोऽष्टगुणो मण्डो
ज्वरदोषत्रयापहः” इत्यादि । केचित् कर्तव्यविधौ चास्य
कटुकत्रयचूर्णं पश्चात् प्रक्षेपे मनाग् देयमिति वदन्ति ।
स मण्ड इति स्थाने स भक्त इत्यपरे पठन्ति; तन्मते
तु ईषत्सिक्थयुत इत्यर्थः, गतोऽयं पाठः । अष्टगुण इति
यत् पूर्वं तानाह—दीपन इत्यादि । अग्नेर्दीपनः, प्राणदो
बलकरः, बस्तिशोधनो बस्तिशुद्धिकरः, बस्तिमूत्राधारः,
अतएव मूत्रलो विख्यातः । रक्तवर्धन इति शोणितवृद्धि-
करः । ज्वरजित् सर्वज्वरहरः प्रभावात् । सर्वदोषघ्न इति
वातपित्तकफानां प्रत्येकं हन्ता ननु सन्निपातज्वरहरः
अष्टसंज्ञत्वात् । तथाच तन्त्रान्तरे “क्षुदीपनो बस्तिविशो-
धनश्च प्राणप्रदो रक्तविवर्धनश्च । ज्वरापहारी कफपित्त-
हन्ता वायुं जयेदष्टगुणो हि मण्डः” ॥ १७१ ॥ १७२ ॥

गू०—अथ मण्डः । असिक्थकः सिक्थरहितः धा-
न्यादिभिर्योजितः हिङ्गुतैलाभ्यां भृष्टश्च स मण्डोऽष्टगुणः
स्मृतः कथितः । अथै दीपनादयो गुणा यस्य सुदीपना-
दयो ज्वरान्ताः पञ्च । सर्वदोषघ्न इति वातपित्तकफमेति
त्रितयं एवमष्टगुणः । तण्डुलं मुद्रं पलमात्रं, धान्यं

त्रिकटुसिन्धूत्थं यथापरिमितम् । अन्येऽष्टगुणमण्डमे-
वाहुः, सुगममन्यत् ॥ १७१ ॥ १७२ ॥

इत्यष्टगुणमण्डः ॥

इदानीं वाद्यमण्डमाह—

सुकण्डितैस्तथा भृष्टैर्वाद्यमण्डो यवैर्भवेत् ॥ १७२ ॥

कफपित्तहरः कण्ठ्यो रक्तपित्तप्रसादनः ।

दी०—सुकण्डितैरिति । अयं वाद्यमण्डो दलितय-
वगोधूमादिकृतो व्यक्त एव तथाऽपि किञ्चिद्वाचष्टे
सुकण्डितैरिति । मुसलादिभिरुल्लखले सङ्कुट्टितैः तुषवर्जि-
तैरित्यर्थः । तथा भृष्टैरिति भर्जितैः । तथेति ग्रहणेन
यथा न दग्धैरित्यर्थः । ईदृशैः यवैः, यवोऽन्नविशेषः,
बहुवचनत्वेन गोधूमादयो ग्राह्याः । सच कफपित्त-
हरः, कफहरः पित्तहरश्च । संयोगहरो वा । कण्ठ्य इति
कण्ठरोगेभ्यो हितः । रक्तपित्तप्रसादन इति प्रकर्षेण
सादयति इति सादनः कुपितासपित्तशान्तिकर इत्यर्थः,
ननु रक्तपित्तप्रवृद्धिकरः । तथाहि “वाद्यमण्डो लघु-
ग्राही शूलानाहासपित्तजित्” इति । केचिदिति व्याख्या-
नयन्ति । प्रकुपितं रक्तपित्तं निर्मलं करोति स्वप्रकृति-
स्थितं करोतीत्यर्थः । अपरे रक्तपित्तनिषूदन इति
पठन्ति । तद्यक्तम् ॥ १७३ ॥

गू०—अथ वाद्यमण्डः । सुकण्डितैः कृतनिस्तुषैः
भृष्टैर्वैर्वाद्यमण्डः प्रकीर्तितः । कण्ठरोगेषु हितः रक्त-
पित्तप्रसादनः शमकः ॥ १७३ ॥

इति वाद्यमण्डः ॥

अथ लाजमण्डमाह—

लाजैर्वा तण्डुलैर्भृष्टैर्लाजमण्डः प्रकीर्तितः ॥ १७४ ॥

श्लेष्मपित्तहरो ग्राही पिपासाज्वरजिन्मतः ।

इति श्रीदामोदरसूनुना शार्ङ्गधरेण विरचितायां शार्ङ्ग-
धरसंहितायां चिकित्सास्थाने काथकल्पना-
ध्यायो द्वितीयः ।

दी०—लाजैरिति । भृष्टशालिभवा लाजा इत्युच्यन्ते ।
तैः कृत्वा यः साधितः स लाजमण्डः कथितः । साध-
नमत्र पूर्ववत् ज्ञातव्यम् । अथवा भृष्टैस्तण्डुलैश्च कृतो
यः सोपि लाजमण्डसंज्ञितः । अस्य गुणमाह—श्लेष्मपि-
त्तहरः इत्यादि । श्लेष्महरः पित्तहरश्च । ग्राही संग्राहकः ।
पिपासाज्वरजिन्मत इति । पिपासा पातुमिच्छा, ज्वर

इति सामान्यग्रहणेनाष्टधा । अत्र लाजादीनां परिमाणं पूर्वमण्डवज्ज्ञातव्यम् । ननु यद्येवं तर्हि किमसौ पृथक् दर्शितः ? उच्यते, लाजमण्डसंज्ञादिज्ञापनार्थं पृथगुक्तम् । इति न दोषः ॥ १७४ ॥

इति श्रीवास्तव्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभावसिंहात्मजेनाढ-
मलेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायां मध्यमखण्डे
काथकल्पनाध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥

गू०—अथ लाजमण्डः । लाजा पुरातनभर्जित-
शालिधान्यजाः तैः कृतः तद्वत्तैर्वा मृष्टैः कृतः स
लाजमण्डः प्रकीर्तितः स श्लेष्मादिहरः ग्राही ग्रहण्य-
तिसारसंभक्तः ॥ १७४ ॥

इति लाजमण्डः ।

इति श्रीकाशीरामवैद्यविरचितायां शार्ङ्गधरगूढार्थदीपि-
कायां चिकित्सास्थाने काथादिकल्पनाध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

फाण्टकल्पना ।

इदानीं फाण्टकल्पनां दर्शयितुमाह—

क्षुण्णे द्रव्यपले सम्यग्जलमुष्णं विनिक्षिपेत् ।
मृत्पात्रे कुडवोन्मानं ततस्तु स्वावयेत्पटात् ॥ १ ॥
तस्य चूर्णद्रवः फाण्टस्तन्मानं द्विपलोन्मितम् ।
सितामधुगुडादींश्च काथवत्तत्र निक्षिपेत् ॥ २ ॥

दी०—क्षुण्णे द्रव्येति । अनेन फाण्टपरिभाषा अ-
भिहिता । क्षुण्णे द्रव्यपले इति सम्यक् क्षुण्णे अत्यन्त-
कुट्टिते, चूर्णसदृश इत्यर्थः । उष्णमित्यर्थविशोषितं काथि-
तमात्रमिति केचित् । विनिक्षिपेत् विशेषेण क्षिपेदिति
ग्रहणेन द्रव्यस्य प्रमाणादिकं सूचितम् । एतेनोक्तप-
रिमितं द्रव्यं जले निर्मथ्य विस्राव्यमित्यर्थः । तस्य
द्रवरूपफाण्टस्य पर्यायवाचकशब्दश्चूर्णद्रवः प्रोक्तः ।
तन्मानमिति पानार्थम् । अथ तत्प्रक्षेपार्थं द्रव्याण्याह
—सितेत्यादि । अत्र आदिशब्दात् क्षीरघृततैलमूत्रल-
वणक्षारहिङ्गुत्रिकदुक्कप्रमृतयो गृह्यन्ते एतेषां प्रक्षेपमानं
काथवज्ज्ञातव्यम् ॥ १ ॥ २ ॥

गू०—अथ फाण्टकल्पना । काथानन्तरं फाण्टवि-

धानात् क्षुण्णे कुट्टिते द्रव्यपले मृत्पात्रे कुडवोन्मितच-
तुष्पलं उष्णजले विनिक्षिपेत् । ततः पटाद्वन्नात्स्नाव-
येत् । स चूर्णद्रवः स्यात्, तथा फाण्टपर्यायेण तन्मानं
भक्षणमानं तु द्विपलं मधुकादीनि काथवत् ॥ १ ॥ २ ॥

अथ बृहन्मधूकफाण्टः ।

स यथा—मधूकपुष्पं मधुकं चन्दनं सपरुषकम् ।

मृणालं कमलं लोभ्रं कम्भारी नागकेशरम् ॥ ३ ॥

त्रिफला-सारिवा-द्राक्षा-लाजान्कोष्णजले क्षिपेत् ।

सितामधुयुतः पेयः फाण्टो वासौ हिमोऽथवा ॥ ४ ॥

वातपित्तज्वरं दाहं तृष्णामूर्च्छारतिभ्रमान् ।

रक्तपित्तं मदं हन्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥ ५ ॥

दी०—स यथेत्यनेन तद्दर्शयति ग्रन्थकारः ।
इदानीं विवरणमस्माभिरपि लिख्यते । मधूकपुष्पमिति ।
अयं मधूकपुष्पादिफाण्टसंज्ञः हिमसंज्ञो वा कल्पना-
द्रव्यभेदात् । अत्र मधूको वृक्षविशेषः, तस्य पुष्पाणि,
मधुकं मधुयष्टी, चन्दनमत्र रक्तं, परुषकमिति फल-
विशेषं, ‘फलसा’ इति लोके । मृणालं कमलनालं,
‘भसीड’ इति लोके; कमलं पुष्पविशेषं विख्यातम् ।
तदभावे पद्मबीजमिति सर्वत्र । कम्भारीति कम्भारी-
फलं, त्रिफला इति हरीतक्यादिकं, सारिवा आस्फोता,
‘आस्फोई’ इति शब्दवाच्या । लाजानिति मृष्टधान्यो-
द्भवान्, (एतत्सर्वं सममानेन पलैकं ग्राह्यम् । सम-
ताऽत्रानुक्तत्वात्) कोष्ण इतीषदुष्णः, सिता मधु च प्रक्षेपे
प्रशस्तम् । हिमोपि पुरतो यदपेक्षमाणोऽस्तीति । अरति-
मसौख्यम् । भ्रमश्चकारुडस्येव, मदं दुष्टपूग्धत्तूरकोद्र-
वादजनिता । अत्र विचारणा न कार्येति यद्ग्रहणम्,
तत् “अज्ञिन्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभावः” इति
वाक्यानुरोधात् । तथाचोक्तम् “नौषधीर्हेतुभिर्विद्वान्
परीक्षेत कथञ्चन । सहस्रेणापि हेतूनां नाम्ब्रष्टादिर्विरे-
चयेत्” इति । अतएव बृहद्वैद्यव्यवहारेणानुसर्तव्य इति
जनश्रुतिरित्यर्थः । केचित् प्रत्येकद्वितीयान्तद्रव्यग्रहणेन
व्यस्तयोगानपि प्रशंसन्ति एतदपि मनोहरं न दोषः ।
“नात्र कार्या विचारणा” इति वचनात् ॥ ३-५ ॥

गू०—मधूकपुष्पं गुडपुष्पं, मधुकयष्टी, चन्दनं
रक्तं, परुषकं गिरिपीलुः, मृणालं कन्दः, कमलं
कमलपत्रं फलं वा । लोभ्रं प्रसिद्धं, कम्भारी

गम्भारी, सारिवा अनन्तमूलं यद्वा सुगन्धद्रव्यं, लाजा धान्यकृता । कोष्णजले ईषदुष्णे पलमात्रं यद्रव्यं चतुष्पले जले स्थितं वस्त्रपूतं द्विपलं पेयं । सिता मत्स्यण्डी, तथा मधुयुतं पेयं । असौ फाण्टः अथवा हिमः क्रियते रात्रिस्थितत्वात् वातज्वरादीन् हन्यान्मदरोगं च । इति मधूकपुष्पादिफाण्टः ॥ ३-५ ॥

अथाम्रादिफाण्टः ज्वरादौ ।

आम्रजम्बूकिसलयैर्वटशुङ्गप्ररोहकैः ।

उशीरेण कृतः फाण्टः सक्षौद्रो ज्वरनाशनः ॥ ६ ॥

पिपासाछर्द्यतीसारान्मूर्च्छां जयति दुस्तराम् ।

दी०—अथाम्रादिफाण्टमाह—आम्रजम्बूकिसलयैरिति । आम्रकिसलयैर्जम्बूकिसलयैश्च, किसलयं कोमलपत्रम् । वटशुङ्गप्ररोहकैरिति वटवृक्षस्य शुङ्गानि कोमलपल्लवानि, प्ररोहका वटावरोहाः, वरारोहा इति लोके । उशीरस्तृणमेदः सुगन्धाङ्गिः प्रसिद्धः । कर्तव्यतास्य पूर्ववत् । क्षौद्रमत्र प्रक्षेपे । दुस्तरामित्यनिवार्याम् ॥ ६ ॥

गू०—आम्रस्य तथा जम्बूकिसलयैः पल्लवैर्वटशुङ्गः वटप्ररोहः वटाङ्कुरः, उशीरः एतैः कृतः फाण्टः क्षौद्रेण ज्वरादिनाशकः ॥ ६ ॥

लघुमधूकपुष्पादिफाण्टो दाहपित्तादौ ।

मधूकपुष्पकम्भारीचन्दनोशीरधान्यकैः ॥ ७ ॥

द्राक्षया च कृतः फाण्टः शीतः शर्करया युतः ।

तृष्णापित्तहरः प्रोक्तो दाहमूर्च्छाभ्रमाञ्जयेत् ॥ ८ ॥

दी०—इदानीं लघुमधूकपुष्पादिकफाण्टं दर्शयन्नाह—मधूकपुष्पेति । मधूकपुष्पं विख्यातं, 'महुवा' शब्दवाच्यम् । कम्भारी काश्मरी, तस्याः फलानि, चन्दनमत्र रक्तचन्दनं, उशीरं प्रसिद्धं, धान्यकं कुसुम्बुरी, द्राक्षा फलोत्तमा । शीत इति स्पर्शात्, यद्वा शीतो हिमः कषायोऽयं कर्तव्यः, पूर्ववाक्यानुरोधात् । शर्करा अत्र प्रक्षेपे । तृष्णाहरः पित्तहरश्च, पित्तं प्रकुपितम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

गू०—सुगमम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

इति फाण्टः ॥

१-‘वरारोह’ बडकी दाढी, हि. भा.

मन्थविधिः ।

मन्थोऽपि फाण्टभेदः स्यात्तेन चात्रैव कथ्यते ।

जले चतुःपले शीते क्षुण्णं द्रव्यपलं क्षिपेत् ॥ ९ ॥

मृत्पात्रे मन्थयेत्सम्यक्तस्माच्च द्विपलं पिबेत् ।

दी०—इदानीं मन्थविधिमाह—मन्थ इति । यतोऽयं मन्थः फाण्टस्य भेदो दर्शितः । तद्वेदिभिस्तेन कारणेनात्र कल्पनया कथ्यते । आचार्येणेति शेषः । शीते जल इति ग्रहणेनैव फाण्टाद्विज्ञोऽयं कथितः । 'जले चतुःपले' इत्यादिकोऽयं श्लोकः प्रक्षेपक इति वदन्ति केचित्, यतो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते । जलमानं तु द्रव्यानुमानतो बोद्धव्यं यथा वक्ष्यमाणे सक्तुमन्थके ॥ ९ ॥

गू०—अथ मन्थः । स यथा क्षुण्णं कुट्टितं द्रव्यं पलं, चतुःपले शीतजले क्षिपेत् पुनः मन्थयेत् तस्माद्विपलं पिबेत् । अतोऽयं भिन्नः ॥ ९ ॥

मदात्ययादौ खर्जूरदिमन्थः ।

स यथा—

खर्जूरदाडिमीद्राक्षातिन्तिडीकाम्लिकामलैः ॥ १० ॥

सपरुषैः कृतो मन्थः सर्वमद्यविकारनुत् ।

दी०—स यथेति मन्थसूचकं वाक्यमिदं । अतस्तं दर्शयन्नाह—खर्जूरेति । अत्र खर्जूरादीनां फलानि ग्राह्याणि । खर्जूरी बृहत्खर्जूरिका, तस्याः फलानि 'उत-ती'ति लोके; दाडिमं दाडिमीफलं, तिन्तिडीकं विटपिविशेषः, तस्य फलानि अम्लानि भवन्ति । अम्लिका चिन्ना, तस्याः फलानि प्रसिद्धानि, आमलमामलकफलं, परुषकं फालसाशब्दवाच्यं ह्रस्वविटपं, तस्यापि फलैः कृत इत्येषां परिपक्वफलैः संस्कारित इत्यर्थः । सर्वं मद्यं दुष्टपूगकोद्रवारिष्ठादिकं तज्जनितं विकारं मदात्ययादिकं, तं नाशयतीत्यर्थः । एके चात्र शर्करा वदन्ति पानकत्वात् ॥ १० ॥

गू०—खर्जूरः प्रसिद्धः, दाडिमफलं तस्य बीजानि, द्राक्षा गोस्तनी, तिन्तिडीकं वृक्षाम्लं, अम्लिका प्रसिद्धा, आमलं आमलकं, पषरुको गिरिपीलुः । एतैः कृतः मन्थः मद्यविकारं मदात्ययादिकं हरति । इति खर्जूरादिमन्थो मदात्ययादौ ॥ १० ॥

अथ मसूरादिमन्थः छर्द्याम्—

क्षौद्रयुक्ता मसूराणां सक्तवो दाडिमाभ्रसा ॥ ११ ॥

मथिता वारयन्त्याशु छर्दिं दोषत्रयोद्भवाम् ।

Category	Item	Value
A. General Information	1. Name	John Doe
	2. Address	123 Main St, New York, NY 10001
	3. Phone Number	(212) 555-1234
	4. Email Address	john.doe@example.com
B. Financial Data	5. Total Revenue	\$1,234,567
	6. Total Expenses	\$876,543
	7. Net Profit	\$358,024
	8. Gross Margin	29.0%
C. Operational Metrics	9. Units Produced	150,000
	10. Units Sold	140,000
	11. Inventory Level	10,000
	12. Customer Satisfaction	85%
D. Market Analysis	13. Market Share	15%
	14. Competitor Analysis	See Appendix A
	15. Growth Rate	12%
	16. Risk Assessment	Low

तृष्णादाहादौ यवसकुमन्थः ।

प्लावितैः शीतनीरेण सघृतैर्यवसकुभिः ॥ १२ ॥

नातिसान्द्रद्रवो मन्थस्तृष्णादाहास्त्रपित्ताहा ।

इति श्रीदामोदरसूनुना शार्ङ्गधराचार्येण विरचितायां
श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां मध्यमखण्डे फाण्टादिकल्पना
नाम तृतीयोऽध्यायः ।

दी०—इदानीं मसूरादिमन्थविवरणमाह—क्षौद्र-
युक्ता इति । क्षौद्रयुक्ता मधुप्लाविताः । मसूरोऽन्नवि-
शेषः, स च भर्जितः सक्तुनिमित्तत्वात् । दाडिमाभसा
परिपक्वदाडिमफलतोयेन मथिता निर्मथिता । दोषत्र-
योद्भवामिति व्यक्तां समस्तां वा ।

अथ यवसकुमाह—प्लावितैरिति । यवसकुभिः
कृत्वा कृतो यो मन्थः स तृष्णादाहास्त्रपित्ताहा
भवति । कीदृशैः ? शीतनीरेण शीतलपानीयेन
प्लावितैरालोडितैः । एके प्लावितैः शीतनीरेणेत्यस्य
स्थाने “प्लावितैः शर्करातोयैः” इति पठन्ति व्याख्यान-
यन्ति च । पुनः कीदृशैः ? सघृतैः उक्तपरिमाणघृत-
युक्तैः । कथंभूतैः ? नातिसान्द्रद्रवैः नातिशयेन सान्द्र-
द्रवास्तैरिति । सान्द्रं कठिनं, द्रवं तोयसदृशम् । तथाच
तन्त्रान्तरे “सक्तवः सर्पिषाभ्यक्ताः शीतवारिपरिष्कृताः ।
नातिद्रवा नातिसान्द्रा मन्थ इत्यभिधीयते” । एके
“नातिसान्द्रैर्द्रवैर्मन्थ” इति पठन्ति । तन्मते तु सान्द्रत्वं
निषिद्धं द्रवत्वं प्रशस्तमिति । तथाच मतान्तरे वाक्य-
द्वयमाह “गुर्वी पिण्डी खरात्यर्थं लघ्वी सैव विपर्ययात् ।
न जलान्तरितान् न द्विः सकूनद्यान्न केवलान्” इति द्रवै-
ऽपि साफल्यमनुग्राहकेन दर्शयितुमाह । तद्यथा “पीताः
संतर्पणा हृद्याः सद्यो बलविवर्धनाः । वातातपाध्वव्याया-
मकर्शितानां श्रमापहाः ॥ मधुरा लघवः शीताः सक्तवो
रक्तपित्ताहा” इति । अयमपि शर्करादिसंयुक्तः कर्तव्यो
व्यवहारात् । उक्तं च “शर्करेक्षुमधुद्राक्षायुक्तः पित्त-
विकारनुत् । द्राक्षामधुसमायुक्तः कफरोगहरः स्मृतः ॥
वर्गत्रयेणोपहितो मलदोषानुलोमनः” इति ॥ ११ ॥ १२ ॥
इति श्रीवास्तव्यान्वयप्रकाशवैद्यभावसिंहात्मजेनाढमल्लेन
विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायां मध्यमखण्डे फाण्ट-
कल्पना नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

गू०—मसूराणां भर्जितानां सक्तवः दाडिमाभसा
दाडिमजलेन अम्लेन वा पीतो दोषत्रयोद्भवां त्रिदो-

षजां छर्दि वान्ति जयन्ति । अथ यवसकुमन्थः ।
प्लावितैः भर्जितैः घृतसहितैर्यवसकुभिर्नातिसान्द्रद्रवैः
नातिघनैर्नातिद्रवैः कृतः मन्थः तृष्णादिहा; अस्त्रपित्तं
रक्तपित्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

इति श्रीकाशीरामवैद्यकृतायां शार्ङ्गधरगूढार्थदीपिकायां
चिकित्सास्थाने फाण्टादिकल्पनाध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ हिमकल्पनां निदर्शयन्नाह—

क्षुण्णं द्रव्यपलं सम्यक्षड्भिर्नीरपलैः प्लुतम् ।

निशोषितं हिमः स स्यात्तथा शीतकषायकः ॥ १ ॥

तन्मानं फाण्टवज्ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ।

दी०—क्षुण्णमिति । अयं हिमकषायोऽनया परि-
भाषया प्रथितो भवति । कथं ? यथा “क्षुण्णं सम्यक्-
कुट्टितं षड्भिर्नीरपलैः” इति द्रव्यपरिमाणात् । निशो-
षितमिति सकलनिशायामध्युषितं, तेन प्रातः संस्त्राव्य
द्रवं ग्राह्यमित्यर्थः । एतस्य पर्यायनाम्ना शीतकषायः
कथितः । तदुक्तं तन्त्रान्तरे—“शीतो रात्रिं द्रवे स्थितः”
इति । तन्मानं तु फाण्टवज्ज्ञेयमिति तस्य परिमाणं
पानार्थं फाण्टवज्ज्ञातम् । मानग्रहणेनापि प्रक्षेपाद-
योऽपि फाण्टवज्ज्ञातव्याः । एष निश्चयः सर्वत्रैव ना-
न्यत् ॥ १ ॥

गू०—हिमकल्पना । क्षुण्णं कुट्टितं द्रव्यपलैः
षड्भिर्नीरपलैः प्लुतं निशोषितं रात्रिस्थापितं हिमः
स्यात् तन्मानं भक्षणमानं फाण्टवज्ज्ञापलम् ॥ १ ॥

आम्रादिहिमो रक्तपित्ते ।

स यथा—

आम्र-जम्बू च ककुभं चूर्णीकृत्य जले क्षिपेत् ॥ २ ॥

हिमं तस्य पिबेत्प्रातः सक्षौद्रं रक्तपित्तजित् ।

दी०—स यथेति वाक्येन हिमकषाययोगात् दर्श-
यति । आम्रेति । तद्यथा—अयं आम्रादिकसंज्ञको हिमो
मधुप्रक्षिप्तो रक्तपित्तजिह्ववति । अत्र ककुभोऽर्जुनः स
च वृक्षविशेषः । आम्रादीनां त्वक्चूर्णमिति व्यवहा-
रात् ॥ २ ॥

गू०—ककुभोऽर्जुनवृक्षः, सक्षौद्रो मधुसहितः ॥ २ ॥

अथ मरीच्यादिहिमस्तृष्णादौ—

मरीचं मधुयष्टी च काकोदुम्बरपल्लवाः ॥ ३ ॥

नीलोत्पलं हिमस्तजस्तृष्णाछर्दिनिवारणः ।

<p>1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p> <p>2. It also outlines the procedures for handling disputes and resolving conflicts between parties.</p>	<p>3. The second part of the document provides a detailed overview of the company's financial performance over the past year.</p> <p>4. It includes a breakdown of revenue, expenses, and profit, as well as a comparison to the previous year.</p>
<p>5. The third part of the document discusses the company's marketing strategy and the results of its various campaigns.</p> <p>6. It also outlines the company's plans for future marketing efforts and the expected outcomes.</p>	<p>7. The fourth part of the document provides a detailed overview of the company's human resources management.</p> <p>8. It includes information on the company's recruitment process, employee training, and performance evaluation.</p>
<p>9. The fifth part of the document discusses the company's legal and compliance issues.</p> <p>10. It outlines the company's policies on data protection, intellectual property, and other legal matters.</p>	<p>11. The sixth part of the document provides a detailed overview of the company's risk management strategy.</p> <p>12. It includes information on the company's identification of risks, assessment of their impact, and the implementation of mitigation measures.</p>
<p>13. The seventh part of the document discusses the company's environmental and social responsibility initiatives.</p> <p>14. It outlines the company's goals for reducing its carbon footprint and improving its social impact.</p>	<p>15. The eighth part of the document provides a detailed overview of the company's information technology infrastructure.</p> <p>16. It includes information on the company's hardware, software, and network security.</p>
<p>17. The ninth part of the document discusses the company's future outlook and the challenges it faces.</p> <p>18. It outlines the company's strategies for overcoming these challenges and achieving its long-term goals.</p>	<p>19. The tenth part of the document provides a detailed overview of the company's governance structure.</p> <p>20. It includes information on the company's board of directors, executive management, and other key stakeholders.</p>
<p>21. The final part of the document provides a summary of the key findings and recommendations.</p> <p>22. It also includes a list of references and a glossary of terms.</p>	<p>23. The document concludes with a statement of the author's appreciation for the support and assistance provided by the company's management and staff.</p>

दी०—अथ मरीचादिसंज्ञको हिमः । अत्र काको-
दुम्बरिका 'कटुम्बरी'शब्दवाच्या, 'कद्वरी'शब्दवाच्या
च । नीलोत्पलं नीलकमलं, तदभावे पद्मबीजमिति
व्यवहारात् । तज्ज इति मरीचादिद्वयैर्जातः । एके
मरीचचूर्णं मनाक्प्रक्षेपेऽप्याहुः तीक्ष्णत्वात् ॥ ३ ॥

गू०—मधुयष्टी मधुकं, काकोदुम्बरीपल्लवः कटु-
म्बरपल्लवः ॥ ३ ॥

वातपित्तादौ नीलोत्पलादिहिमः ।

नीलोत्पलं बला द्राक्षा मधुकं मधुकं तथा ॥ ४ ॥

उशीरं पद्मकं चैव काश्मरी च परुषकम् ।

एष शीतकषायश्च वातपित्तज्वराञ्जयेत् ॥ ५ ॥

सप्रलापभ्रमच्छर्दिमोहतृणानिवारणः ।

दी०—अथ नीलोत्पलादिजं हिममाह, नीलोत्पल-
मिति । नीलोत्पलमत्र विख्यातं, तच्चेन्दीवरसंज्ञं ।
बला प्रसिद्धा । मधुकं गुडपुष्पं, लोके महुआशब्द-
वाच्यं । मधुकं यष्टीमधु, उशीरं तृणभेदं सुगन्धमूलं,
पद्मकं काष्ठविशेषं । काश्मरी कम्भारी, तस्याः फला-
नि, परुषकं प्रसिद्धं । शीतकषायो हिमकषायः कथितः
प्रलापोऽसम्बद्धभाषणं, भ्रमश्चक्रारूढस्येवार्थसंविद्धिः,
मोहो मूर्च्छाभेदः ॥ ४ ॥ ५ ॥

गू०—नीलोत्पलं नीलकमलं, बला प्रसिद्धा, मधुकं
गुडपुष्पं, मधुकं मधुयष्टी, उशीरं सुगन्धकं, पद्मकं
पद्मकाष्ठं, काश्मरी गम्भारी, परुषकं गिरिपीडुः । शीत-
कषायः वातपित्तज्वरादीन् जयेत् । प्रलापोऽनर्थकं वच
इत्यमरः । भ्रमश्चक्रारूढस्येव । मोहो मूर्च्छा ॥ ४ ॥ ५ ॥

गुडूचीहिमः जीर्णज्वरे—

अमृताया हिमः पेयो जीर्णज्वरहरः स्मृतः ॥ ६ ॥

वासायाश्च हिमः कासं रक्तपित्तज्वराञ्जयेत् ।

दी०—इदानीममृताटरुषकसंज्ञकौ हिमावाह-अ-
मृताया इति । अमृता गुडूची तस्या वल्ली ग्राह्या ।
अत्रापरे मधु प्रक्षिपन्ति तन्त्रान्तरे दर्शनात् । तथाहि
“अमृतायाः कषायं तु शीतं सम्यक् पलद्वयम् । मधु-
पादयुतं पीतं जीर्णज्वरहरं परम्” इति । अपरं च
वासा अटरुषकः, स चात्र पञ्चाङ्गो व्यवहारात् ॥ ६ ॥

गू०—अमृता गुडूची तस्या हिमं जीर्णज्वरं पक्षा-
दूर्ध्वं स्थितः । अथ वासाहिमः रक्तपित्ते । वासा-
याश्च हिमः कासरक्तपित्तज्वराञ्जयेत्, सुगमम् ॥ ६ ॥

अथ धान्यादिहिमोऽन्तर्दाहादौ—

प्रातः सशर्करः पेयो हिमो धान्याकसंभवः ॥ ७ ॥

अन्तर्दाहं तथा तृष्णां जयेत्स्रोतोविशोधनः ।

दी०—प्रातरिति । एष धान्याकहिमोऽन्तर्दाहादौ
प्रशस्तः, धान्याकं कुस्तुम्बुर । स्रोतोविशोधन इति
मूत्रमार्गस्य शुद्धिकरः मूत्रकृच्छ्रादिहर इत्यर्थः ॥ ७ ॥

गू०—स्रोतोविशोधनः स्रोतःशुद्धिकरः । स्पष्टम-
न्यत् ॥ ७ ॥

अथ धान्याकादिहिमः रक्तपित्तादौ—

धान्याकधात्रीवासानां द्राक्षापर्पटयोर्हिमः ॥ ८ ॥

रक्तपित्तज्वरं दाहं तृष्णां शोषं च नाशयेत् ।

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्येण विरचितायां
श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां मध्यमखण्डे हिमकल्पना
नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

दी०—धान्याकेति । अयं धान्याकादिसंज्ञको हिमो
रक्तपित्तादिकान् हन्तीति । अत्र धात्री आमलकीफलम्,
वासा अटरुषकस्तस्य मूलं ग्राह्यं, पर्पटं खनामख्यातं ।
एतत्सकलं समं तुलितं संगृह्य हिमकषायः कर्तव्यः ।
अत्रापि शर्कराप्रक्षेपमाहुः पूर्वयोगानुसारात् । शोषं
मुखशोषं, क्षयभेदो वा, एके योगद्वयमाहुः ॥ ८ ॥

इति श्रीवास्तव्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभावसिंहात्मजे-
नाढमलेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायां मध्य-
मखण्डे हिमकल्पनाध्यायश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

गू०—धात्री आमलकी, पर्पटः कटुपत्रः रक्त-
पित्तं मुखादे रक्तस्रावः, शोषं, यद्वा शोषः क्षयभेदः
नाशयेत् ॥ ८ ॥

इति शार्ङ्गधरसंहितायां श्रीकाशीरामवैद्यविरचितगूढार्थ-
दीपिकायां चिकित्सास्थाने हिमकल्पनाध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथेदानीं कल्ककल्पनां व्याख्यास्यामः—

द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत् ।

प्रक्षेपावापकल्कास्ते तन्मानं कर्षसंमितम् ॥ १ ॥

कल्के मधु घृतं तैलं देयं द्विगुणमात्रया ।

सितागुडं समं दद्याद्वा देयाश्चतुर्गुणाः ॥ २ ॥

दी०—द्रव्यमित्यादि । इयमनेन प्रकारेण कल्कपरिभाषा कथ्यते । द्रव्यं व्याधिविहितं । आर्द्रं सद्य उद्धृतं । पक्षान्तरकल्कविधौ शुष्कमपि द्रव्यं जलेन पिष्टं कल्कसंज्ञकं भवति । ते प्रक्षेपावापकल्का इति पर्यायशब्दवाचकैः कथिताः । तन्मानकल्कपरिमाणं कर्षमितं सार्ध-
टंकद्वयं, एतच्च भक्षणे मानमनुक्तानाम् । अथात्र प्रक्षेपद्रव्याण्याह—कल्के मधुघृतमित्यादि । कल्के पूर्वोक्तं मधुघृततैलं द्विगुणमात्रया देयम् । द्विगुणता कल्कादित्यर्थः । सिता गुडश्च समं सममपि कल्काच्च द्रवा इति अवशिष्टजलक्षीराद्याश्चतुर्गुणा देयाः कल्कादपीत्यर्थः । कल्कः प्रक्षेपसंज्ञः प्रोक्तः । तस्मात् द्रवेषु प्रक्षेपको योज्य इति तात्पर्यार्थः । यथाग्रे वक्ष्यमाणाः पिप्पलीवर्धमानादयो दृश्यन्ते अतएव कर्षपरिमाणं सामान्यं, विशेषतस्तु दोषाद्यनुरूपतः प्रमाणः बोद्धव्याः ॥ १ ॥ २ ॥

गू०—अथ कल्ककल्पना । आर्द्रं द्रव्यमौषधं शिलापिष्टं शुष्कं जलपिष्टं भवेत् । तन्मानं कर्षसंमितं भवेत् । ते नामतः प्रक्षेप आवापकल्का भवन्ति । कल्के मधु घृतं तैलं द्विगुणमात्रया देयं काथतो द्विगुणमात्रयेति पूर्वोक्तैः सितागुडसमं द्रवा जलदुग्धाद्याः चतुर्गुणा इति ॥ १ ॥ २ ॥

वर्धमानपिप्पल्यः ।

सं यथा—त्रिवृद्ध्या पञ्चवृद्ध्या वा सप्तवृद्ध्याथवा कणाः ।

पिबेत्पिष्ट्वा दशदिनं तास्तथैवापकर्षयेत् ॥ ३ ॥

एवं विंशद्दिनैः सिद्धं पिप्पलीवर्धमानकम् ।

अनेन पाण्डुवातास्रकासश्वासरुचिज्वराः ॥ ४ ॥

उदरार्शःक्षयश्लेष्मवाता नश्यन्त्युरोग्रहाः ।

दी०—स यथेति शिष्यवाक्येन तद्विधिं दर्शयति । ग्रन्थकारः त्रिवृद्धेत्यादिना । अयं पिप्पलीवर्धमानप्रयोगो विधीयते । वृद्धिस्तु तावद् यावद्दशदिनमिति । तास्तथैवापकर्षयेदिति ताः पिप्पल्यः तथैवेति वृद्धियुक्त्यापकर्षयेत् हासयेत् यावद्दशदिनमिति । एवं विंशतिदिनैः कृत्वा पिप्पलीवर्धमानप्रयोगः सिद्धो भवति । एतेन किमुक्तं भवति त्रिभिस्त्रिभिः परिवृद्धिः कृता यावद्दशदिनानि, वृद्धिस्तु प्रतिदिनमेव, ततस्तिष्ठ-
स्तिष्ठोऽपकर्षयेद् यावत्तिष्ठः पिप्पल्य एव तिष्ठन्ति, एवं पञ्चवृद्धिरपकर्षश्च तथा सप्तवृद्धिरपकर्षश्च । अथ-

वेति ग्रहणेन दशपिप्पलीनां वृद्धिरपकर्षश्च बोद्धव्यः अन्यतो दर्शनात् । तद्यथा “त्रिभिरथ परिवृद्धं पञ्चभिः सप्तभिर्वा दशभिरथ विवृद्धं पिप्पलीवर्धमानम् । इति पिबति पुमान् यस्तस्य न श्वासकासज्वरजठरगदार्शो-
वातरक्तक्षयाः स्युः” इति । पिष्ट्वा इत्यत्रापि क्षीरपिष्टा इति मन्यन्ते केचित् ॥ ३ ॥ ४ ॥

गू०—स यथा सुगमम् । पिप्पलीवर्धमानं पाण्डु-
ज्वरादौ । त्रिवृद्ध्या पञ्चवृद्ध्या वा कणाः पिप्पल्यः पिष्ट्वा कल्कविधानेन चतुर्गुणं जलं दत्वा पिबेद्दशदिनं पुन-
र्दशदिनं अपकर्षयेत्ततो हासयेत् एवं विंशद्दिनैः सिद्धं पिप्पलीवर्धमानसिद्धं भवति तेन व्याधयो नश्यन्तीति योजना ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथ निम्बकल्को व्रणच्छर्द्यादौ—

लेपास्निम्बदलैः कल्को व्रणशोधनरोपणः ॥ ५ ॥

भक्षणाच्छर्दिकुष्ठानि पित्तश्लेष्मकृमीजयेत् ।

दी०—लेपादिति । निम्बपत्राणि शिलापिष्टानि कृत्वा व्रणेषु लेपः कार्यः । पेष्णमत्र जलेन, लेपपरिमाण-
त्वाद्दर्द्रमहिषचर्मोत्सेधम् । व्यवहारतस्तु व्रणानुकारि कुर्यात् । नात्र नियतप्रमाणं । कार्यान्तरमाह—भक्ष-
णादिति । निम्बपत्रकल्कभक्षणादपि कुष्ठादयो विनश्य-
न्तीति प्रभावात् । निम्ब इति निम्बकल्कः ॥ ५ ॥

गू०—निम्बदलैः पत्रैः कृतः कल्कः पूरणाव्रण-
शोधनो रोपणो भवति भक्षणात् छर्द्यादीन् जयेत् । अनुभूतं छर्द्याम् ॥ ५ ॥

अथ महानिम्बकल्को गृध्रस्याम्—

महानिम्बजटाकल्को गृध्रसीनाशनः स्मृतः ॥ ६ ॥

दी०—अपरमपि योगमाह महानिम्बेति । महा-
निम्बः कार्मुकः, ‘वकाइनि’ इति लोके । तस्य जटा मूलम् । गृध्रसी वातरोगे पठिता, रान्धनीति लोके प्रसिद्धा ॥ ६ ॥

गू०—महानिम्बः कार्मुकः, तस्य जटाकल्कः
भक्षितः गृध्रसी ‘रीचण’ वातनाशकः ॥ ६ ॥

अथ रसोनकल्कः वातरोगविषमज्व- रादौ—

शुद्धः कल्को रसोनस्य तिलतैलेन मिश्रितः ।

वातरोगाजयेत्तीव्रान्विषमज्वरनाशनः ॥ ७ ॥

दी०—अन्यदभ्याह—शुद्ध इति । रसोनः स्वना-
मख्यातः । शुद्ध इति त्वगादिरहितः । तिलतैलेन
मिश्रित इति रसोनकल्काद्विगुणितेन तिलतैलेन संघ्राव्य
भक्षयेदित्यर्थः । वातरोगान् गृध्रस्यर्दितपक्षाघातप्रभृ-
तीन् तीव्रानिति दुस्तरान्, विषमज्वराः सततका-
दयः ॥ ७ ॥

गू०—रसोनं लशुनं, तस्य कल्कः शुद्धः द्रव्यान्तर-
रहितः तिलतैलेन मिश्रितः वातरोगाजयेत् । विषम-
ज्वरे तिलतैलरहितो देयः ॥ ७ ॥

अथ द्वितीयरसोनकल्को वातव्याधौ—

पक्ककन्दरसोनस्य गुलिका निस्तुषीकृताः ।

पाटयित्वा च मध्यस्थं दूरीकुर्यात्तदङ्कुरम् ॥ ८ ॥

तदुग्रगन्धनाशाय रात्रौ तक्ते विनिक्षिपेत् ।

अपनीय च तन्मध्याच्छिलायां पेपयेत्ततः ॥ ९ ॥

तन्मध्ये पञ्चमांशेन चूर्णमेपां विनिक्षिपेत् ।

सौवर्चलं यवानीं च भर्जितं हिङ्गु सैन्धवम् ॥ १० ॥

कटुत्रिकं जीरकं च समभागानि चूर्णयेत् ।

एकीकृत्य ततः सर्वं कल्कं कर्षप्रमाणतः ॥ ११ ॥

खादेदग्निबलापेक्षी ऋतुदोषाद्यपेक्षया ।

अनुपानं ततः कुर्यादेरण्डशृतमन्वहम् ॥ १२ ॥

सर्वाङ्गैकाङ्गजं वातमर्दितं चापतत्रकम् ।

अपस्मारमथोन्मादमूर्खस्तम्भं च गृध्रसीम् ॥ १३ ॥

उरःपृष्ठकटीपार्श्वकुक्षिपीडां किमीजयेत् ।

अजीर्णमातपं रोषमतिनीरं पयो गुडम् ॥ १४ ॥

रसोनमश्वत्थपुरुषस्यजेदेतन्निरन्तरम् ।

मद्यं मांसं तथाशूलं च रसं सेवेत नित्यशः ॥ १५ ॥

दी०—इदानीं द्वितीयरसोनकल्कं दर्शयितुमाह—
पक्वेति । बृहत्संज्ञकोऽयं रसोनकल्को यद्यपि सुगमस्त-
थापि केषांचित्सुबोधार्थं किञ्चिद्वाच्ये, पक्ककन्दरसो-
नस्येत्यादि । पक्कं कालान्तरेण परिणतं, गुलिकाः कन्द-
स्यावयवविशेषाः, पोथीति शब्दवाच्याः । निस्तुषी-
कृता इति नखैः संछोलिताः पश्चात् पाटयित्वा द्विधा
विदार्य, तदङ्कुरमिति रसोनगुलिकमध्यस्थहरितवर्णा-
ङ्कुरम् तन्मध्यादिति तक्रमध्यात् अपनीय समादा-
येत्यर्थः । अत्र रसोनकल्के उक्तद्रव्याणां चूर्णं पञ्चमां-
शेन कृत्वा क्षिपेत् । पञ्चमांशमिति रसोनकल्कात्,
तेन रसोनकल्कं भागचतुष्टयं, द्रव्यचूर्णं भागैकमिति,
भर्जितं हिङ्गुवन्त्रोक्तेद्रव्यवच्छेदार्थम् । तथाहि “योगेषु

भर्जितं हिङ्गु देयं नोक्तेद्रव्यवेत्” इति । एवं सर्वत्र ।
कटुत्रिकं शुष्ठीमरीचपिप्पल्यः, कल्ककर्षप्रमाणत इति
रसोनद्रव्यचूर्णमिलितं कल्कं ननु केवलं कर्षप्रमाणम् ।
अतएव दोषाग्निबलापेक्षीति वचनेनात्र मानाभावः
सूचितः । एरण्डमूलकथितमत्रानुपानमुक्तपरिमाणं
प्रत्यहमेव कुर्यात् । एकाङ्गजमिति पक्षाघातः । अपतत्रकं
वातरोगे पटितलक्षणम् । पीडाशब्दः उरःप्रभृतिभिः
प्रत्येकमभिसम्बद्धः, तेन उरःपीडा पृष्ठपीडा पार्श्वपीडा
कटिपीडा कुक्षिपीडा इत्यर्थः । ननु सर्वाङ्गप्रहणेनैव सर्वे
वातविकाराः प्राप्ताः तत्कथं पृथग्ग्रहणं ? उच्यते—
सर्वाङ्गेन सर्वशरीरप्रकुपितो वातोऽभिहितः अवयवा-
श्रितः, तस्मात् सर्वाङ्गप्रकुपितं एकदेशप्रकुपितं चा-
निलं नाशयेदिति न दोषः । अस्याभ्यासादेव त्याज्य-
माह अजीर्णमित्यादि । निरन्तरं सर्वकालं, अजीर्णमन्ना-
दिजनितम् । आतपं च घर्मसेवां, रोषं क्रोधं, अतिनी-
रमत्यम्बुपानं, पयः क्षीरं, गुडं प्रसिद्धं । एके गुडोपल-
क्षितत्वात् सर्वैश्च विकारास्त्याज्या इति वदन्ति । सेव्य-
माह मद्यमित्यादि । मद्यं सुरासवप्रभृतिकं, मांसं जाङ्ग-
लिकं गुणप्राधान्यात् । अम्लमम्लरसं, तच्च मातुलुङ्गा-
दिकं, रसं मासजनितं प्रसहमित्यर्थः । नित्यशः प्रति-
दिनम् ॥ ८-१५ ॥

गू०—एरण्डजटाकाथः पलमात्रं द्रव्यं । पयो महि-
षीपयः तस्य वातकर्तृकत्वात् न गोपयः, तस्य पथ्यवर्गे
लिखितत्वात्, रोषं क्रोधं, अतिनीरं बहुजलं, स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ८-१५ ॥

पिप्पल्यादिकल्क ऊरुस्तम्भे—

पिप्पली पिप्पलीमूलं भल्लातकफलानि च ।

एतत्कल्कश्च सक्षौद्र ऊरुस्तम्भनिवारणः ॥ १६ ॥

दी०—इदानीमूरुस्तम्भे कल्कस्वरूपं योगमाह,
एतेषां कल्क इति । एतत्कल्कः । पिप्पलीपिप्पलीमूले
विख्याते, भल्लातकफलान्यत्र निरस्थीनि योज्यानि,
कुत्राप्येषां पिप्पल्यादीनां काथोऽपि प्रचरति । तथाहि
“पिप्पलीं पिप्पलीमूलं भल्लातकशृतं पिबेत् । कल्को वा
समधुर्देय ऊरुस्तम्भविनाशनः” इति ॥ १६ ॥

गू०—सक्षौद्रः मधुसहितः । स्पष्टमन्यत् ॥ १६ ॥

अथ विष्णुकान्ताकल्कः परिणामशूले—

विष्णुकान्ताजटाकल्कः सिताक्षौद्रघृतैर्युतः ।

परिणामभवं शूलं नाशयेत्सप्तभिर्दिनैः ॥ १७ ॥

Date	Description
1900	Jan 1 - 1900
1901	Jan 1 - 1901
1902	Jan 1 - 1902
1903	Jan 1 - 1903
1904	Jan 1 - 1904
1905	Jan 1 - 1905
1906	Jan 1 - 1906
1907	Jan 1 - 1907
1908	Jan 1 - 1908
1909	Jan 1 - 1909
1910	Jan 1 - 1910
1911	Jan 1 - 1911
1912	Jan 1 - 1912
1913	Jan 1 - 1913
1914	Jan 1 - 1914
1915	Jan 1 - 1915
1916	Jan 1 - 1916
1917	Jan 1 - 1917
1918	Jan 1 - 1918
1919	Jan 1 - 1919
1920	Jan 1 - 1920
1921	Jan 1 - 1921
1922	Jan 1 - 1922
1923	Jan 1 - 1923
1924	Jan 1 - 1924
1925	Jan 1 - 1925
1926	Jan 1 - 1926
1927	Jan 1 - 1927
1928	Jan 1 - 1928
1929	Jan 1 - 1929
1930	Jan 1 - 1930
1931	Jan 1 - 1931
1932	Jan 1 - 1932
1933	Jan 1 - 1933
1934	Jan 1 - 1934
1935	Jan 1 - 1935
1936	Jan 1 - 1936
1937	Jan 1 - 1937
1938	Jan 1 - 1938
1939	Jan 1 - 1939
1940	Jan 1 - 1940
1941	Jan 1 - 1941
1942	Jan 1 - 1942

दी०—परिणामशूलेऽपराजिताकल्कमाह—विष्णु-
क्रान्तेति । विष्णुक्रान्ता अपराजिता प्रतीता, शतावरी
वा । सितादयोऽप्यत्र पूर्वपरिमाणेन प्रक्षिप्ताः । सप्त-
दिनैरिति योगस्यास्य दृष्टफलत्वं दर्शयति । परिणाम-
शूलं पक्तिशूलं, तच्च शूलरोगे स्पष्टमेव ॥ १७ ॥

गू०—विष्णुक्रान्ता अपराजिता श्वेतपुष्पी वा
नीली वा तां केचिद्वन्वन्तरा आहुः, तस्या जटाकल्कः
सितादिभिर्युक्तः परिणामभवं शूलं नाशयेत् “अञ्जे जीर्य-
ति यच्चूलं तदेव परिणामजम्” ॥ १७ ॥

अपरमपि परिणामशूलार्थं प्रयोगमाह—

शुण्ठीतिलगुडैः कल्को दुग्धेन सह योजयेत् ।

परिणामभवं शूलमामवातं च नाशयेत् ॥ १८ ॥

दी०—शुण्ठीति । अत्रास्य कर्तव्यविधौ शुण्ठीति-
लाभ्यां कल्कः कार्यः । गुडमत्र द्वयोः सन्तुलितं चतु-
र्गुणेन क्षीरेण सह साधयित्वा भक्षयेदिति भावः ।
चकारादयमपि सप्तदिनाभ्यन्तरे दृष्टफलः । उक्तमन्य-
त्रादि “नागरतिलगुडकल्कं पयसा संसाध्य यः पुमा-
नयात् । उग्रं परिणामशूलं तस्यापैत्यपि च सप्तरात्रेण”
इति ॥ १८ ॥

गू०—अथ शुण्ठीकल्कः परिणामशूले तथा-
मवाते । सुगमम् ॥ १८ ॥

अथापामार्गकल्कः रक्तार्शसि—

अपामार्गस्य बीजानां कल्कस्तण्डुलवारिणा ।

पीतो रक्तार्शसां नाशं कुरुते नात्र संशयः ॥ १९ ॥

दी०—अथ रक्तार्शसां प्रयोगं दर्शयन्नाह—अपा-
मार्गस्येति । अपामार्गः प्रसिद्धः । तण्डुलवारि तण्डुल-
क्षालनजलं, तच्च पुटपाके दर्शितं, अनेन अतुर्गुणेनापा-
मार्गस्य बीजानां कल्कः पेयः, नतु तेन मानेन पेयि-
तः, पेपणार्थं त्वपरिमितं जलम्, एतदेव योज्यम् ।
नास्ति संशय इति दृष्टफलत्वेनास्य प्रभावातिशयो
वर्णितः ॥ १९ ॥

गू०—तण्डुलजलेन ॥ १९ ॥

अथ बदरीमूलकल्कः रक्तातीसारै-

बदरीमूलकल्केन तिलकल्कश्च योजितः ।

मधुक्षारयुतः कुर्याद्रक्तातीसारनाशनः ॥ २० ॥

दी०—इदानीं रक्तातीसारै बदरीमूलकल्कमाह—
बदरीमूलकल्केन तिलकल्कश्चेति । कल्कद्वयग्रह-

१-असमीचीनमिदं विष्णुक्रान्ता भिन्ना शतावरी च
भिन्ना ।

णेन समं मेलयित्वा कल्कः कार्यः, इत्यसमीचीन-
सम्प्रदायस्तेन द्वयोः साम्येन कर्षकं, पेपणार्थं जल-
मत्रानुक्तत्वात् । मधुक्षारौ चोक्तपरिमाणेन प्रक्षेपे
योज्यौ । केचिन्मधुक्षारयुत इति पठन्ति । तत्र क्षीरं
छागोद्भवं व्याधिविहितत्वात् । अयमेव पक्षो व्यावहा-
रिको दृश्यते । गुणेनाप्युक्तं “आजं शोषज्वरे श्वास-
रक्तपित्ततिसारजित्” इति ॥ २० ॥

गू०—बदरी लघुः तस्या जटा तत्कल्कः । क्षीरं
गव्यमाजं वा ॥ २० ॥

रक्तक्षये लाक्षाकल्कः ।

कूष्माण्डकरसोपेतां लाक्षां कर्षद्वयं पिबेत् ।

रक्तक्षयमुरोघातं क्षयरोगं च नाशयेत् ॥ २१ ॥

दी०—अथ रक्तपित्ते कूष्माण्डयोगमाह—कूष्मा-
ण्डक इति । कूष्माण्डकः प्रसिद्धः, तस्य फलस्वरसेनैव
कर्षमात्रां लाक्षां पिष्ट्वा तेनैव चतुर्गुणेन सह पिबेत् ।
चतुर्गुणतात्र पलमानं, एष विधिः पानादिति वाक्ये
दर्शितः । लाक्षाऽलक्तकस्य जननी । अत्रापि मधुप्रक्षेपं
कुर्वन्ति वृद्धाः, कुतः ? पूर्वानुयोगावृत्तेः ॥ २१ ॥

गू०—लाक्षायोगः रक्तक्षये—लाक्षां पिप्पलजां
बदरिजां वा ॥ २१ ॥

अथ तण्डुलीयकल्कः रक्तप्रदरे—

तण्डुलीयजटाकल्कः सक्षौद्रः सरसाञ्जनः

तण्डुलोदकसंपीतो रक्तप्रदरनाशनः ॥ २२ ॥

दी०—रक्तप्रदरेऽप्याह—तण्डुलीयेति । तण्डुलीयः
शाकविशेषः ‘चौराई’ इति शब्दवाच्यः, तस्य जटा मूलं,
कर्तव्यतास्य तण्डुलीयजटा रसाञ्जनं च साम्येन कर्षप-
रिमितं ग्राह्यं । तदनु जलेन संपिण्ड्य मधुयुक्तश्चतुर्गु-
णेन तण्डुलजलेन सह पातव्यः । तण्डुलजलं पूर्वं व्या-
ख्यातं । रसाञ्जनं स्वनामख्यातम् । तच्च दार्वाकाथसमु-
द्भवमिति प्रसिद्धम् । रक्तप्रदरः स्त्रीरोगे पठितः ॥ २२ ॥

गू०—तण्डुलीयः मेघनादः, तस्य जटाकल्कः स-
क्षौद्रः, रसाञ्जनं प्रसिद्धं, तण्डुलोदकं तण्डुलप्रक्षालन-
जलं, प्रदरः योन्या रक्तादिस्त्रावः ॥ २२ ॥

अथाङ्कोटककल्कोऽतीसारदौ—

अङ्कोटमूलकल्कश्च सक्षौद्रस्तण्डुलाम्बुना ।

अतीसारहरः प्रोक्तस्तथा विपहरः स्मृतः ॥ २३ ॥

वन्ध्याकर्कोटिकामूलं पाटलाद्या जटाऽथवा ।

घृतेन बिल्वमूलं वा द्विविधं नाशयेद्विषम् ॥ २४ ॥

१-‘चौराई’ हिं. भा. । २-‘रसोत हिं.’भा. ।

दी०—अथ विषहरणार्थं योगवरानाह—अङ्कोटमू-
लेति । अङ्कोटो वृक्षविशेषस्तस्य मूलम् । क्षौद्रमत्र प्रक्षेपे
साधु । तण्डुलाम्बुनेति चतुर्गुणेन, चतुर्गुणता च कल्क-
द्रव्यात् । विषोऽत्र स्थावरः । विषनिमित्तं तु जलेनैव
पेय इति सम्प्रदायः । अपराण्याह—बन्ध्येति । एत-
द्योगत्रयं घृतेन सह पेयम् । विषं नाशयति इति, तच्च
द्विविधं स्थावरजंगमात्मकम् । केचिद्वन्ध्याकूर्कोटकी-
मूलकल्केन नस्यमाहुः । तथाहि—‘वन्ध्याकूर्कोटकी-
मूलं छागीमूत्रेण भावितम् । नस्यं काञ्जिकसंपिष्टं
विषोपहतचेतसः’ इति । एवं बिल्वमूलमञ्जनार्थं इति
वदन्येके ॥ २३ ॥ २४ ॥

गू०—अंकोटो बृहत्तस्य जटाकल्कः मूलकल्कः,
स्थावरजङ्गमविषम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

अथाभयादिकल्कः पाचनादौ—

अभयासैन्धवकणाशुण्ठीकल्कस्त्रिदोषहा ।

पथ्यासैन्धवशुण्ठीभिः कल्को दीपनपाचनः ॥ २५ ॥

दी०—अथैकेन श्लोकेन योगद्वयमाह—अभयेति ।
अभयादीनां चतुर्णां समतुलितानां मिलित्वा कर्षेण
कल्कस्त्रिदोषजिह्ववति । अभया हरीतकी, कणा
पिप्पली । अपरः । पथ्यादिभिर्द्रव्यैः कल्को दीपन-
पाचनो भवति । अत्रापि समता द्रव्याणां, भक्षणमानं
तु पूर्ववत् । दीपनमग्नेः, पाचनमामादीनाम् ॥ २५ ॥

गू०—अभया हरीतकी, कणा पिप्पली ॥ २५ ॥

अथ त्रिवृतादिकल्कः कृमिरोगे—

त्रिवृत्पलाशबीजानि पारसीकयमानिका ।

कम्पिल्लकं विडङ्गं च गुडश्च समभागिकम् ॥ २६ ॥

तत्रेण कल्कमेतेषां पिबेत् क्रिमिगणापहम् ।

दी०—कृमिरोगे कल्कमाह—त्रिवृदिति । त्रिवृदादीनां
सगुडानां द्रव्याणां सामान्येन मिलितानां कर्षप्रमाणेन
कल्कं कृत्वा चतुर्गुणेन तत्रेण सहालोच्य पिबेत् । एतच्च
कृमिसमूहानुद्धरतीति । त्रिवृत् निःसृता, पलाशबी-
जानि प्रसिद्धानि । पारसीकयमानिकेति पारस्यदेश-
भवा पारसी खुरासानीशब्दवाच्या, कम्पिल्लकोरेचनकः,
लोके ‘कवीला’ शब्देन विख्यातः । अयं योगः कोष्ठग-
तकृमिनाशनार्थमुक्तः । एके त्रिवृदादीनां गुडः सम
इति वदन्ति तेन गुडस्यैको भागः शेषद्रव्याणां भागैक-
मित्यर्थः । सत्यम् । तन्मते तु गुडं प्रथमतो भक्षयित्वा
पश्चात्त्रिवृदादीनां कल्कं तत्रेण सह पिबेदिति । तथाच
शा. सं. २३

तन्त्रान्तरे प्रयोगान्तरमपि दृश्यते । तद्यथा “पारसी-
कयमानी पीता पर्युषितवारिणा प्रातः । गुडपूर्वा कृमि-
जालं कोष्ठगतं पातयत्याशु” ॥ २६ ॥

गू०—त्रिवृत् निःसृता, पलाशबीजानि प्रसिद्धानि,
पारसीकयमानिका प्रसिद्धा ‘अजवायणि’ गुर्जरदेशे
प्रसिद्धा, कम्पिल्लकं रक्ताङ्गकः, विडङ्गः क्रिमिघ्नः ।
सुगममन्यत् ॥ २६ ॥

रक्तार्शसि तिलकल्कः ।

नवनीततिलैः कल्को जेता रक्तार्शसां स्मृतः ॥ २७ ॥

नवनीतसितानागकेशरैश्चापि तद्विधः ।

दी०—अथ रक्तार्शसामपि योगद्वयमाह नवनीतेति ।
अत्रोक्तपरिमाणेन तिलकल्को द्विगुणितेन नवनीतेन
संश्लाय्य भक्ष्यः । असौ रक्तार्शसां जेता कथित इत्यर्थः ।
रक्तार्शसामिति बहुवचनत्वेनान्येषामप्यर्शसां प्रशस्तः ।
अपरोऽपि नवनीतसितानागकेशरैश्च युक्त्या कल्कस्त-
द्विधोऽयं भवति । तद्विध इति रक्तार्शसां हन्ता
इत्यर्थः । नवनीतत्यागेनापि योगोऽयं प्रचरति । तेन
सिता शर्करा नागकेशरश्च साम्येन भाषाष्टकं प्रत्यहं
भक्ष्यं, प्रयोगात् ॥ २७ ॥

संग्रहण्यां शुण्ठीकल्कः ।

पीतो मसूरयूषेण कल्कः शुण्ठीशलाटुजः ॥ २८ ॥

जयेत्संग्रहणीं तद्वत्तत्रेण बृहतीभवः ।

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्येण विरचितायां
श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां मध्यमखण्डे कल्ककल्पना-

नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

दी०—अथ ग्रहण्यां योगद्वयं दर्शयन्नाह—पीत इति ।
शुण्ठीशलाटुजः कल्क उक्तपरिमाणेन कृतश्चतुर्गुणेन
मसूरयूषेण सह पिबेत् । शलाटु बिल्वफलं, मसूरयूष-
विधिस्तु काथकल्पनायां कथित एव । अपरोऽपि बृह-
तीभवो बृहत्कंटकारिकामूलकल्क इति नाम्ना
प्रथितः । अत्रापि चतुर्गुणं तक्रं कल्काज्ज्ञातव्यम् ।
तद्वदिति ग्रहणीनाशकरः ॥ २८ ॥

इति श्रीभावसिंहात्मजेनाडमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधर-
दीपिकायां मध्यमखण्डे कल्ककल्पनाध्यायः

पञ्चमः ॥ ५ ॥

१—‘निशोध’ हि. भा. । २—पलाशपापरा, हि. भा. ।

३—‘खुरासानीअजवायन’ हि. भा. । ४—‘कवीला’ हि. भा. ।

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that proper record-keeping is essential for ensuring the integrity and transparency of financial reporting. This section also outlines the various methods used to collect and analyze data, highlighting the role of statistical analysis in identifying trends and patterns.

The second part of the document focuses on the challenges faced by organizations in implementing effective risk management strategies. It explores the complexities of identifying potential risks and the need for a comprehensive framework to assess and mitigate them. The text also discusses the importance of communication and collaboration between different departments to ensure a unified approach to risk management.

The third part of the document addresses the issue of data privacy and security. It highlights the increasing importance of protecting sensitive information in the digital age and provides guidance on best practices for ensuring data integrity and confidentiality. This section also discusses the legal and ethical implications of data handling and the role of technology in enhancing security measures.

The fourth part of the document discusses the impact of external factors on organizational performance. It examines how changes in the market environment, regulatory requirements, and technological advancements can influence business operations and outcomes. The text also explores strategies for adapting to these changes and maintaining a competitive edge in a dynamic market.

The fifth part of the document concludes by summarizing the key findings and recommendations. It emphasizes the need for continuous improvement and the importance of staying up-to-date with the latest developments in the field. The document also provides a final overview of the research methodology and the limitations of the study.

गू०—ग्रहण्यां मसूरकल्कः, मसूरयूषेण मसूरमण्डेन पीतः शुण्ठीशलाटुजः कल्कः संग्रहणीं जयेत् । तद्वत्त-
केण बृहतीभवः बृहत्कण्टकारीफलकल्कः ‘आमे फले
शलाटुः स्यादि’त्यमरः । अपक्व इत्यर्थः । सुगमम् ॥ ३८ ॥
इति श्रीकाशीराममिश्रकृतायां गूढार्थदीपिकायां चिकि-
त्सास्थाने कल्ककल्पनाध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

इदानीं चूर्णकल्पनां व्याख्यास्यामः । प्रथमत-
स्तत्स्वरूपमाह—

अत्यन्तशुष्कं यद्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम् ।
तस्याचूर्णं रजः क्षोदस्तन्मात्रा कर्षसंमिता ॥ १ ॥

दी०—अत्यन्तशुष्कमिति । सूर्याशुभिः शोषि-
तद्रवांशं यद्रव्यमिति । पुष्पफलपत्रत्वञ्जूलनिर्यासा-
दिसंज्ञम् । सुपिष्टमित्यादि सुपिष्टमित्यतिशयेन चूर्णितं
शिलायामिति शेषः । वस्त्रगालितं वस्त्रपूतं, तत्तु चूर्णं
रजः क्षोद इति पर्यायनामभ्यां संज्ञितम् । तन्मात्रेति
भक्षणार्थं मानं कर्षसंमितं ज्ञेयमित्यनुक्तप्रयोगेषु ॥ १ ॥

गू०—अथ चूर्णकल्पना । यदत्यन्तशुष्कं द्रव्यं
चूर्णौषधं संपिष्टं वस्त्रगालितं वस्त्रपूतं तच्चूर्णं स्यात्तदेव
रजः क्षोद इत्यादीनि चूर्णनामानि भवन्ति । तन्मात्रा
भक्षणमात्रा कर्षसंमिता बलवांश्चेत्, अल्पबले एकट-
ङ्काद्वर्धितव्या । चूर्णादीनामनुपानकम् ॥ १ ॥

चूर्णे गुडादिमानकल्पना ।

इदानीमविशेषोक्तेषु शर्करागुडयोर्मानपूर्वकं प्रक्षेप-
विधिमाह—

चूर्णे गुडः समो देयः शर्करा द्विगुणा भवेत् ।
चूर्णेषु भर्जितं हिङ्गु देयं नोत्कृष्टदृढवेत् ॥ २ ॥
लिहेच्चूर्णं द्रवैः सर्वैर्धृताद्यैर्द्विगुणोन्मितैः ।
पिबेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोडितं द्रवैः ॥ ३ ॥

दी०—चूर्णं इति । गुडसाम्यं चूर्णांशात्, शर्क-
रापि द्विगुणिता चूर्णपरिमाणादित्यर्थः । चूर्णेष्विति
बहुवचनत्वेन गुटिकालेहादिष्वपि भर्जितं हिङ्गु बोद्ध-
व्यम् । सर्वैरित्यतो घृताद्यैरिति यत् पुनर्ग्रहणं कृतं तत्तो-
यक्षीरमद्यमूत्रादीनां व्यवच्छेदार्थम् । यत् एतैः सह
चूर्णस्य पानमुक्तमेतस्याग्रे, लेहस्तु मधुघृततैलादीनां

प्रशस्तः । पिबेदित्यादिचतुर्गुणितात्र चूर्णभागात्, द्रवै-
रिति तोयक्षीरमद्यमूत्रादिभिः ॥ २ ॥ ३ ॥

अथ चूर्णादीनामनुपानमात्रां दर्शय-
न्नाह—

चूर्णावलेहगुटिकाकल्कानामनुपानकम् ।
वातपित्तकफातङ्के त्रिब्येकपलमाहरेत् ॥ ४ ॥
यथा तैलं जले क्षिप्तं क्षणेनैव प्रसर्पति ।
अनुपानबलादङ्गे तथा सर्पति मेघजम् ॥ ५ ॥

दी०—चूर्णावलेहेति । अनुपानमिति अनु पश्चा-
त् पानम् । औषधभक्षणोपरि यत्पीतं तदनुपानमित्यर्थः ।
“वातपित्तकफातङ्के त्रिब्येकपलमाहरेत्” इत्यनुक्रमो
ज्ञेयः । आतङ्को रोगः तेन वातातङ्के त्रिपलं, पित्तातङ्के
द्विपलं, कफातङ्के पलैकमिति तात्पर्यार्थः । अनुक्तेष्व-
नुपानेषु जलानुपानं प्रशस्तम् । तथाहि—‘सर्वेषामनु-
पानं स्यान्माहेन्द्रं तोयमुत्तमम्’ इति । सुश्रुतेऽपि—
“सर्वानुपानेषु वरं वदन्ति मेध्यं यदन्तःशुचिभाजन-
स्थम् । लोकस्य जन्मप्रभृतिप्रशस्तं तोयात्मकाः सर्वरसाः
प्रदिष्टाः” इति । अथानुपानस्य प्रयोजनं निर्देष्टुमाह—
यथेति । भिषजा संस्कृतं द्रव्यं तथा अङ्गेषु प्रसर्पति,
कुतः ? अनुपानबलादनुपानशक्तितः । यथेति दृष्टा-
न्तमाह—तैलमित्यादि सुगमम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

गू०—पित्तकफातङ्के पित्तादीनां त्रिब्येकपलं हरेत्
पित्ते त्रिपलं, वाते द्विपलं, कफ एकपलं । द्रवेण
निम्बादिद्रवेण ॥ ४ ॥ ५ ॥

अथ चूर्णार्थं भावनापरिमाणमाह—

द्रवेण यावता सम्यक्चूर्णं सर्वं हुतं भवेत् ।
भावनायाः प्रमाणं तु चूर्णे प्रोक्तं भिषग्वरैः ॥ ६ ॥

दी०—द्रवेणेति । सामान्येन सर्वं तोयादिकम् ।
अन्यदपि यद्रवीकृतं तदपि ग्राह्यं न दोषः । हुतमिति
ह्लावितं, यथा मन्यस्वरसस्वरूपं तद्वदिति भिषग्वरैरि-
त्यनेन युक्त्या कर्तव्यमिति भावः ॥ ६ ॥

गू०—यावत्हुतं व्याप्तं भवेत् तद्भावनाप्रमाणं ।
शेषं सुगमम् ॥ ६ ॥

अथामलक्यादिचूर्णं ज्वरादौ—

आमलं चित्रकं पथ्या पिप्पली सैन्धवस्तथा ।
चूर्णितोऽयं गणो ज्ञेयः सर्वज्वरविनाशनः ॥ ७ ॥
भेदी रुचिकरः श्लेष्मजेता दीपनपाचनः ।

Date	Description
1900	Jan 1
1901	Jan 1
1902	Jan 1
1903	Jan 1
1904	Jan 1
1905	Jan 1
1906	Jan 1
1907	Jan 1
1908	Jan 1
1909	Jan 1
1910	Jan 1
1911	Jan 1
1912	Jan 1
1913	Jan 1
1914	Jan 1
1915	Jan 1
1916	Jan 1
1917	Jan 1
1918	Jan 1
1919	Jan 1
1920	Jan 1
1921	Jan 1
1922	Jan 1
1923	Jan 1
1924	Jan 1
1925	Jan 1

दी०—स यथेत्यनेन चूर्णानि दर्शयति ग्रन्थकारः । आमलमिति आमलादिकोऽयं गणः सर्वज्वरविनाशनो भवति । आमलमित्यामलकफलं, पथ्या हरीतकी, एतत् सकलं साम्यमनुक्तत्वात् । सर्वज्वरमित्यष्टविधं व्यवहारतस्तु विषमज्वरेषु प्रायशः प्रचरति । भेदी रुचिकरः इत्यादिपदद्वयं केचित् पठन्ति ॥ ७ ॥

गू०—आमलकं, पथ्या हरीतकी, शेषं सुगमम् ॥ ७ ॥

अथ पिप्पलीचूर्णं ज्वरे—

मधुना पिप्पलीचूर्णं लिहेत्कासज्वरापहम् ॥ ८ ॥

हिकाश्वासहरं कण्ठयं ह्रीहृन्नं बालकोचितम् ।

दी०—मधुना इति । अयं मधुपिप्पलीयोगः कासज्वरादीन् हन्ति । विशेषेण बालानामुचितः । बालकेति सामान्येन त्रैविध्यं सूचयति । तद्यथा आषोडशाद्वालः स त्रिविधः क्षीरपः, क्षीराच्चादः, अच्चाद इति ॥ ८ ॥

गू०—पिप्पलीचूर्णं माषमात्रं मधुना लिहेत् ननु कर्षमात्रं तीक्ष्णद्रव्यत्वात् ॥ ८ ॥

मेहादिकेषु त्रिफलाचूर्णम्—

एका हरीतकी योज्या द्वौ च योज्यौ विभीतकौ ९ चत्वार्यामलकान्येवं त्रिफलैषां प्रकीर्तिता ।

त्रिफला मेहशोथघ्नी नाशयेद्विषमज्वरान् ॥ १० ॥

दीपनी श्लेष्मपित्तघ्नी कुष्ठहन्त्री रसायनी ।

सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्ता सैव नेत्रामयाञ्जयेत् ॥ ११ ॥

दी०—अथ त्रिफलाचूर्णमाह—एकेति । उक्तपरिमाणेन मेहादिकान् हन्तीति । यदा सैव त्रिफला सर्पिर्मधुभ्यामवलेहिता तदा नेत्रामयान् जयेदिति । अवलेहस्तु सायमुपयोज्यः । तथाह्युक्तम् ‘ऊर्ध्वजनुगरोगघ्नी सायं स्यादवलेहिका’ इति । कीदृशमुक्तपरिमाणं तदाह—एका हरीतकीत्यादि । एतद्गुणनापरिमाणं त्रिफलायाः कथितं ननु तुलनायां विषममानं, यतः गुणकसंख्यामानेनैव समत्वमस्याः, कुतः ? द्विकार्षिकी हरीतकीति वाक्यानुरोधात् । तथाहि—‘नवादिगुणसम्पन्नं तथैकत्वं द्विकर्षता । हरीतक्याः फले यत्र त्रयं तत् श्रेष्ठमुच्यते’ इति । नवादिगुणोऽपि प्रसङ्गतो लिख्यते । यथा “नवास्त्रिधा घना वृत्ता गुर्वी क्षिप्ता तथाऽम्भसि । निमज्जेया प्रशस्तत्वाद्गुणकृत् सा प्रकीर्तिता” इति । विभीतकमपि कर्षाक्षपर्यायनामभ्यां कथितमिति प्रसिद्धिः । उक्तं निघण्टौ ‘विभीतकः कर्षफलो वासन्तोऽक्षः कलिद्रुमः’ इति तेन द्वे विभीतकफले कथिते । आमलमपि

कोलसंज्ञं वदन्ति, कोलस्त्वर्धकर्षस्य पर्यायनामेति । तेन चत्वार्यामलकानि भवन्ति । एतेन त्रिफलायास्तुलना साम्यमपि दर्शितम् । गणनायां च विषमत्वमिति, ननु तस्या भागेषु विषमता, यतो दृश्यते हि वृद्धवैद्यानां व्यवहारोऽयमेव । यद्यपि त्रिफला द्वितीयाप्यस्ति तथापि सर्वत्रैवाविशेषोक्तौ त्रिफलाशब्देन हरीतक्यादिकमेव गृह्यते । यदुक्तम् “द्राक्षाकाश्मर्यखर्जूरफलानीति फलत्रिका । इयं प्रोक्ता च द्वितीया त्रिफला चरकादिभिः” इति ॥ ९-११ ॥

गू०—एका हरीतकी, द्वौ विभीतकौ, चत्वारि आमलकान्येवं त्रिफला स्यात् । अन्ये त्वेवमाहुः एका एकभागा हरीतकी, द्वौ विभागौ विभीतकं, आमलकं चत्वारि भागानि, तथाच वचनं—‘भागमेकं हरीतक्या द्वौ भागौ च विभीतकात् । आमलक्यास्त्रयो भागाः सहैकत्र प्रयोजयेत्’ इति । अन्ये सुश्रुतवाग्भटादयो भागप्रमाणं नेच्छन्ति । तथाच ‘हरीतकी चामलकं विभीतकादिभिस्त्रयम् । त्रिफलेयं स्मृता सद्भिरायुर्वेदविशारदैः’ इति । मानेऽनुक्ते साम्यं स्यादित्युक्तेः समभागा त्रिफलाऽत्र सुश्रुतादिमते केचिद्भागमाहुः । अतः अक्षद्वयं प्रमाणं भूनिम्बो दृश्यते, शार्ङ्गधरेण युक्तभागवृद्ध्या त्रिफला लिखिता केवलं त्रिफलाचूर्णकाथविषयानुपानगुणविषयाप्यन्यथा नवायसचूर्णादौ विरोधः स्यात्, यतः केवलत्रिफलाकाथे चूर्णे च भागवृद्धिः दृश्यते । तथाच “पथ्यास्तिस्रो विभीतक्यः षड् धात्र्यो द्वादशेति च । प्रस्थार्धसलिले काथमष्टभागावशेषित”मिति, नेत्ररोगे एका हरीतक्यादिचूर्णमात्रैव अतो न विरोधः । सर्पिर्मधुभ्यां नेत्रभयहारि सर्पिर्वृतं मधु च अतो द्वयं, अतुल्यं गृह्यते तुल्ययोर्मधुसर्पिषोर्वरुद्धत्वात् । अथ च अन्यैर्लिखितं हविर्मधुभ्यां समाभ्यामिति त्रिफलाप्रयोगे लिखितं । इति त्रिफलाचूर्णम् ॥ ९-११ ॥

अथ ज्यूषणचूर्णं दीपनादौ—

पिप्पली मरिचं शुण्ठी त्रिभिस्त्र्यूषणमुच्यते ।

दीपनं श्लेष्ममेदोघ्नं कुष्ठपीनसनाशनम् ॥ १२ ॥

जयेदरोचकं सामं मेहगुल्मगलामयान् ।

दी०—अथ ज्यूषणचूर्णमाह—पिप्पलीति । इदमपि त्रिकटुकपर्यायनाम्ना कथितं, त्रयाणां साम्यमित्यनुक्तत्वात् । साममित्यरोचकं दोषं वा । मेहगुल्मगलामयानिति मेहामयान् गुल्मामयान् गलामयान् ॥ १२ ॥

The first part of the paper discusses the importance of the research and the objectives of the study. It highlights the need for a comprehensive understanding of the research topic and the role of the research in advancing knowledge in the field.

The second part of the paper presents the methodology used in the study. It details the research design, data collection methods, and the statistical analysis techniques employed to analyze the data.

The third part of the paper discusses the results of the study. It presents the findings of the research and compares them with the existing literature. The results show that the research has contributed to the understanding of the research topic and has identified areas for further research.

The fourth part of the paper discusses the conclusions and implications of the study. It summarizes the main findings and discusses the implications for practice and policy. The study concludes that the research has provided valuable insights into the research topic and has identified areas for further research.

गू०—सुगमम् ॥ १२ ॥

अथ पञ्चकोलमरुच्यादौ—

पिप्पलीचव्यविश्वाह्वापिप्पलीमूलचित्रकैः ॥ १३ ॥

पञ्चकोलमिति ख्यातं रुच्यं दीपनपाचनम् ।

आनाहृष्टीहगुल्मघ्नं शूलश्लेष्मोदरापहम् ॥ १४ ॥

दी०—पञ्चकोलमप्याह—पिप्पलीति । अत्र चव्यं गजपिप्पलीमूलं, विश्वाह्वा शुण्ठी, पिप्पलीमूलं पिप्पली-जटा, चित्रकः खनामख्यातः । अत्रापि पञ्चानां स-मत्वम् । रुच्यं रुचिकरं, दीपनमग्नेः, पाचनमामादीनां, आनाह उदरापूरः । (ऊषकादिगणः—‘ऊषकं सैन्धवं हिङ्गु काशीसद्वयगुग्गुलुः । शिलाजतु तुत्थकं च ऊष-कादिरुदाहतः । ऊषकादिः कफं हन्ति गणो मेदोवि-शोधनः । अश्मरीशर्करामूत्रशूलघ्नः कफगुल्मनुत्’ इति । अयमपि पाठः क्वचित्) ॥ १३ ॥ १४ ॥

गू०—सुगमम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

इदानीं त्रिगन्धचातुर्जातकचूर्णमाह—

त्रिगन्धमेलात्वक्पत्रैश्चतुर्जातं सकेशरैः ।

त्रिगन्धं सचतुर्जातं रुक्षोष्णं लघु पित्तकृत् ॥ १५ ॥

वर्ण्यं रुचिकरं तीक्ष्णं विषश्लेष्मामयाञ्जयेत् ।

दी०—त्रिगन्धमिति । एलात्वक्पत्रैः कृत्वा त्रि-गन्धं कथितं, चातुर्जातं तु सकेशरैरेलात्वक्पत्रैरेव प्रोक्तं, एला सूक्ष्मैला, त्वक् गुडत्वक्, पत्रं पत्रकं, केशरं नागकेशरम् । रुक्षोष्णमिति वीर्यतः लघुपाकित्वात् । वर्ण्यं कान्तिकरम् । तीक्ष्णं मरीचादिवत् ॥ १५ ॥

गू०—अथ त्रिसुगन्धं । एला त्वक्पत्रैर्जं एतैस्त्रि-भिस्त्रिगन्धमुच्यते । चतुर्जातकं सकेशरैरेतैश्चतुर्जातं केशरं । स्पष्टमन्यत् ॥ १५ ॥

अथ जीवनीयगणः—

काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकौ तथा ॥ १६ ॥

मेदा चान्या महामेदा जीवन्ती मधुकं तथा ।

मुद्रपर्णी माषपर्णी जीवनीयो गणस्त्वयम् ॥ १७ ॥

जीवनीयगणः स्वादुर्गर्भसंधानकृद्गुरुः ।

स्तन्यकृद्बृंहणो वृष्यः स्निग्धः शीतस्तृषापहः ॥ १८ ॥

रक्तपित्तं क्षयं शोषं ज्वरदाहानिलाञ्जयेत् ।

दी०—जीवनीयगणमाह—काकोलीत्यादि । अत्र-

१—नास्ति ‘ख’ पुस्तके । २—ऊषः क्षारमृत्तिका ।

३—‘तेजपत्र’ हि. भा.

जीवनीयगणे काकोली क्षीरकाकोली च खनामतः प्र-सिद्धा । किञ्चिदनयोर्ज्ञापनार्थं लक्षणमप्याह तद्यथा—काकोली मधुरा चर्वणतः क्षीरप्राया वर्णतः शुक्ला च । क्षीरकालोली अत्यन्तक्षीरयुक्ता । एतद्वयं विटपविशेषेण दक्षिणोत्तरेतीव प्रसिद्धम् । जीवकर्षभकाविति । जीव-कश्च ऋषभकश्चैतौ, जीवको मधुररसः ह्रस्वविटपः कूर्च-शीर्षकः, ऋषभकोऽपि ह्रस्ववृक्षः सहस्रच्छिद्रो विषा-णीति । तथेति ग्रहणेन एतद्वयमपि दक्षिणदेशे प्रच-रति मेदा चान्या महामेदा इति मेदा खलपपर्णी । मेद-गन्धोल्पवृक्षसंज्ञकः, सच काष्ठविशेषो नखच्छेद्यो देशा-न्तरादवगन्तव्यः । महामेदाऽष्टच्छिद्रान्विता काष्ठवि-शेषः, सच दक्षिणोत्तरपथे पर्वतेषु प्रसिद्धः । तत्र देवमणिरिति प्रसिद्धः । जीवन्ती शाकविशेषः । सा चोत्तरापथे पर्वतेषु, वन्दा वृक्षशाखासु तत्रैवोत्पद्यते । मधुकं मधुयष्टीति जलजाता वल्लीविशेषः, मधुरा भक्षणतश्च, असौ विख्याता सर्वत्रैव, मुद्रपर्णी माष-पर्णी चेति द्रव्ययुग्मं निजनाम्ना प्रसिद्धम् । मुद्रवत्पर्णी यस्याः सा मुद्रपर्णी । एवं माषपर्णीति सापि क्षुद्रा वनसम्भवा । मार्जारमोदिनीति माषपर्णी च कृष्णनाला हयपुच्छिकाकारा पर्वतोद्भवौ मधुरा च । एभिरयं जीवनीयगणसंज्ञः स्वादुर्मधुररसः । गर्भसन्धानकृदिति वन्ध्यागर्भकरः प्रभावात्, स्तन्यकृदिति क्षीरवृद्धि-करः, बृंहणो धातुवृद्धिकरः, वृष्यः शुक्रवृद्धिकरः ॥ १६-१८ ॥

गू०—अयं जीवनीयगणः काश्मीरादौ प्रसिद्धः । काकोल्यादीनां लक्षणमाह ग्रन्थान्तरात्—“पीवरीस-न्निभः कन्दः शुष्कसारं सुगन्धिकम् । काकोली क्षीरका-कोली अर्धोर्ध्वं तं विनिर्दिशेत् ॥ ईषच्छुक्का तु काकोली क्षीरवत्पाण्डुरा परा । जीवकर्षभकौ श्वेतौ हेमाद्रिशिख-रोद्भवौ । जीवकः कूर्चिकाकार ऋषभो वृषभश्चैव ॥ शुष्कार्द्रकनिभं कन्दं स्निग्धं मधुरशीतलम् । महामेदेति विख्याता दुर्गन्धो मेद उच्यते” ॥ जीवन्ती दोडीशाकः, मधुकं मधुयष्टी, मुद्रपर्णी सुगोनी, माषपर्णी माषोनी ॥ १६-१८ ॥

१—वृक्षेति भ्रममात्रम् कन्दस्वरूपेणान्यत्र प्रतिपादनात् । मेदे काकोल्यौ जीवकर्षभकाविति राज्ञामपि दुर्लभाः, उत्त-रापथे त्वसन्दिग्ध एव । २—पर्वतेत्युपलक्षणम् तेन समभू-मावप्युद्भवति ।

<p>1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records in a business setting. It highlights how proper record-keeping can lead to better decision-making and operational efficiency.</p> <p>2. The second part of the document focuses on the challenges faced by businesses in managing their data. It explores various methods and tools used to overcome these challenges and ensure data integrity.</p> <p>3. The third part of the document discusses the role of technology in modern business operations. It covers the integration of various software solutions and the impact of automation on productivity.</p> <p>4. The fourth part of the document addresses the issue of data security. It outlines the risks associated with data breaches and provides strategies to mitigate these risks, including the use of encryption and access controls.</p> <p>5. The fifth part of the document discusses the importance of data backup and recovery. It explains how regular backups can protect businesses from data loss and provides guidelines for developing a robust recovery plan.</p>	<p>6. The sixth part of the document discusses the importance of data analysis in business. It explores how businesses can use data to identify trends, forecast sales, and optimize their marketing strategies.</p> <p>7. The seventh part of the document discusses the importance of data governance. It outlines the principles of data governance and provides a framework for implementing a data governance program.</p> <p>8. The eighth part of the document discusses the importance of data privacy. It covers the requirements of data privacy laws and provides guidance on how businesses can ensure compliance with these regulations.</p> <p>9. The ninth part of the document discusses the importance of data retention. It explains how businesses can determine the appropriate retention period for their data and provides guidelines for implementing a data retention policy.</p> <p>10. The tenth part of the document discusses the importance of data archiving. It explains how businesses can archive their data to free up storage space and provides guidelines for implementing a data archiving strategy.</p>
---	--

अथाष्टकवर्गः—

द्वे मेदे द्वे च काकोल्यौ जीवकर्षभकौ तथा ॥ १९ ॥

ऋद्धिवृद्धौ च तैः सर्वैरष्टवर्ग उदाहृतः ।

अष्टवर्गो बुधैः प्रोक्तो जीवनीयसमो गुणैः ॥ २० ॥

दी०—अथाष्टवर्गमध्याह्न—द्वे मेदे इति। असौ गुणैः कृत्वा जीवनीयगणसाम्यः सचाष्टभिर्द्रव्यैर्मिलितः । तद्यथा—“द्वे मेदे द्वे च काकोल्यौ जीवकर्षभकौ तथा ।” द्वौ च ऋद्धिवृद्धौ च द्वे, अत्र ऋद्धिवृद्धौ तु नाम्ना प्रसिद्धे । तयोश्चिह्नमिति यस्य गृहे ऋद्धिवृद्धौ स्तः तस्य वसुद्धिर्भवतीति प्रसिद्धिः । अयंच सुश्रुतगणसंग्रहे जीवनीयाष्टकसंज्ञः । चरकयोगे तत् पूर्वोक्तं जीवनीय-दशकमिति ॥ १९ ॥ २० ॥

गू०—द्वे मेदे मेदा, महामेदा, द्वे काकोल्यौ, काकोली क्षीरकाकोली, जीवकर्षभकौ एतौ द्वौ एषां लक्षणं जीवनीयगण उक्तं । ऋद्धिवृद्धिलक्षणमाह—“श्वेत-लोमान्वितं कन्दं लताजातं सल्लिद्रकम् । ऋद्धिवृद्धिः सा विज्ञेया विख्याता कोषयामले । भूमिग्रन्थिसमा ऋद्धिर्वा-भवर्तफलं तथा । वृद्धिस्तु दक्षिणावर्ता फलालक्ष्याकुया कृता(?)। एषामभावे औषधान्तरमाह—“मेदो जीवश्च काकोली ऋद्धिर्द्वन्द्वेऽपि चाऽसति । यष्टी विदार्यश्च-गन्धा वाराहश्च क्रमात्क्षिपेत् ॥ वाराह्याश्च तथाऽभावे चर्मकाराकुला मता । वाराहीकन्द एवात्र चर्मकारालुको मतः ॥ अनूपे स भवेद्देशे वाराह इव लोमवान् । वारा-हीकन्दसंज्ञस्तु पश्चिमे गृष्टिसंज्ञक” अयं अष्टकवर्गो गुणै-र्जीवनीयसमः स्तन्यगर्भसन्धानादिकारकः ॥ १९ ॥ २० ॥

अथ लवणपञ्चकं सृष्टविण्मूत्रादौ—

सिन्धु सौवर्चलं चैव बिडं सामुद्रिकं गडम् ।

एकद्वित्रिचतुष्पञ्चलवणानि क्रमाद्विदुः ॥ २१ ॥

तेषु मुख्यं सैन्धवं स्यादनुक्ते तत्प्रयोजयेत् ।

सैन्धवाद्यं रोमकान्तं ज्ञेयं लवणपञ्चकम् ॥ २२ ॥

१-अष्टवर्गप्रतिनिधिः—मेदामहामेदाऽभावे शतावरी, जीवकर्षभकाभावे भूमिकृष्णाम्बूलं, काकोलीद्वयाभावे अश्वगन्धा, ऋद्धिवृद्ध्याभावे च वाराहीकन्दः (भा. मू. भ १) ‘मेदाऽभावे अश्वगन्धा, महामेदे च शारिवा । जीवकर्षभकाभावे गुडूची वंशलोचना ॥ ऋद्ध्याभावे बला देया वृद्ध्याभावे महाबला’ इत्यपि मतान्तरम् ॥

मधुरं सृष्टविण्मूत्रं स्निग्धं सूक्ष्मं बलापहम् ।

वीर्योष्णं दीपनं तीक्ष्णं कफपित्तविवर्धनम् ॥ २३ ॥

दी०—लवणपञ्चकमाह—सिन्ध्विति । अयं लवणप-ञ्चकसंज्ञको गणः सिन्धु सैन्धवं तच्च सिन्धुर्द्रवमित्यर्थः । सौवर्चलं प्रसिद्धम् । तदेव निर्गन्धं काचलवणमित्यु-च्यते । बिडं कृत्रिमं, तच्च प्रसारणी कल्कमुक्तलवण-संयोगादभिदाहेन निर्वृतं बिडमिति ख्यातं । सामुद्रिक-मिति दक्षिणसमुद्रसमीपे भवं सामुद्रिकं, तच्च गडलव-णाकारं विमलतरं ज्ञेयं । गडं तच्च रोमकं, तच्च शाक-म्भरीदेशोत्पन्नम् । एकद्वित्रिचतुःपञ्चेति लवणक्रमो व्यस्तसमस्तग्रहणार्थं सूचितः यथा “द्वौ क्षारौ लवण-त्रयं” इत्यादिवचनात् । त्रिलवणं सैन्धवसौवर्चलविड-मित्यर्थः । एवमन्यदपि बोध्यम् । तेषु मुख्यं सैन्धवं स्यादित्यनेनानुक्तमेषु मुख्यं लवणं तच्च सैन्धवं योज्य-मिति भावः । (नैनु सैन्धवाद्यं रोमकान्तं लवणपञ्चक-संज्ञं पुनः किमर्थं कृतं । उच्यते—आदौ सैन्धवमन्ते रोमकस्य च ग्रहणं तन्त्रान्तरेऽपि नियतं मध्ये कचिद्वि-परीतमिति । तथाच सुश्रुते “सैन्धवसामुद्रविडसौवर्च-लोमकाणि पञ्च मुख्यानि” इति मतद्वयाभिप्रायेण पुन-र्ग्रहणं न दोषः । पूर्वमतं तु चरके प्रतीतम् । मधुरं परिपाकात्, सुश्रुते तु यथापूर्वं स्वादूनि । स्वादुरत्र गुणः । यतः रसेषु गुणसंज्ञा इति केचित् । अपरे तु लवणेषु मधुरत्वमनुरससंज्ञकमामनन्ति । सृष्टविण्मूत्र-मिति संसर्कं, सूक्ष्ममिति रोमकूपादिप्रवेशकत्वात्, तीक्ष्णं मरीचादिवत् ॥ २१-२३ ॥

गू०—सिन्धु सैन्धवं, सौवर्चलं प्रसिद्धम्, बिडल-वणं काचलवणमाहुः । सामुद्रं समुद्रलवणं गडं कृत्रिमं क्षारलवणं तदेवमेतानि एकद्वित्रिचतुष्पञ्चलवणानि क्रमादेवं विदुर्ऋषय इति शेषः । एकादिकथनं तु एक-द्वित्रिचतुःपञ्चलवणादिक्षेपणार्थं । चूर्णादौ तेषु सैन्धवं मुख्यं तदनुक्तेऽपि क्षिपेत् । सैन्धवाद्यं रोमकान्तं ज्ञेयं लवणपञ्चकमिति पुनः पञ्चलवणाभिधानं रोगादौ पञ्चलवणभक्षणार्थमेतदुक्तं । मधुरं मधुरपाकः नतु मधुररसः । यतः मिष्टः मधुरमिति पाकक्रमे लिखितं सृष्टविण्मूत्रं प्रवर्तनशीलं सूक्ष्मं स्रोतःप्रवेशि कफवर्धनं मधुरपाकात् पित्तवर्धनं तीक्ष्णोष्णत्वात् ॥ २१-२३ ॥

१-नास्ति ‘ख’ पुस्तके ।

Date	
1	2
3	4
5	6
7	8
9	10
11	12
13	14
15	16
17	18
19	20
21	22
23	24
25	26
27	28
29	30
31	32
33	34
35	36
37	38
39	40
41	42
43	44
45	46
47	48
49	50
51	52
53	54
55	56
57	58
59	60
61	62
63	64
65	66
67	68
69	70
71	72
73	74
75	76
77	78
79	80
81	82
83	84
85	86
87	88
89	90
91	92
93	94
95	96
97	98
99	100

अथ क्षारयोगं दर्शयन्नाह—

स्वर्जिका यावश्शूकश्च क्षारयुग्ममुदाहृतम् ।
ज्ञेयौ वह्निसमौ क्षारौ स्वर्जिकायावश्शूकजौ ॥ २४ ॥
क्षाराश्चान्येऽपि गुल्मार्शोग्रहणीरुक्छिदः सराः ।
पाचनाः कृमिपुंस्त्वन्नाः शर्कराश्मरिनाशनाः ॥ २५ ॥

दी०—स्वर्जिकेति । तत्र स्वर्जिका प्रसिद्धा, 'साजी' शब्दवाच्या । यावश्शूको यवक्षारः । वह्निसमौ उष्णवीर्य-तमौ । यावश्शूकश्चेति चकाराट्ठङ्गणक्षारमपि क्षारत्रित-यग्रहणेन योज्यम् । यथा 'क्षारत्रीणि रसेन्द्रशुद्धममृतं' इत्यादिवचनात् । अन्ये क्षाराश्चेति । अन्ये पुष्क-कपाटलापामार्गगोजिह्विकाकदलीसुधाप्रभृतयः । गु-ल्मार्शो ग्रहणीरुक्छिदा इति । अत्र रुक्शब्दो गुल्मा-दिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तेन गुल्मरुक् अशौरुक्-ग्रहणीरुगिति । सराः संसकाः, कृमिघ्नाः पुंस्त्वन्नाश्च पुस्त्वं वीर्यम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

गू०—अथ क्षारकथनम् । स्वर्जिका सर्जीक्षारः, यावश्शूको यवक्षारः एतौ द्वौ क्षारौ स्वर्जिका यावश्शूकजौ वह्निसमौ अग्नितुल्यौ । अन्ये टङ्गणेन सह क्षारत्रय-माहुः । अन्येऽपि अर्कसेहुण्डचित्रसौभाजनमूलकदल्य-पामार्गादिजास्ते गुल्मादिछिदः ते क्षारकर्मणि चूर्णादौ च योजनीयाः ॥ २४ ॥ २५ ॥

सुदर्शनचूर्णम्

त्रिफला रजनीयुग्मं कण्टकारीयुगं शठी ।
त्रिकटु ग्रन्थिकं मूर्वा गुडूची धन्वयासकः ॥ २६ ॥
कटुका पर्पटो मुस्तं त्रायमाणा च वालकम् ।
निम्बः पुष्करमूलं च मधुयष्टी च वत्सकम् ॥ २७ ॥
यमानीन्द्रयवो भार्ङ्गी शिशुवीजं सुराष्ट्रकम् ।
वचा त्वक्पद्मकोशीरं चन्दनातिविषाबलाः ॥ २८ ॥
शालिपर्णी पृष्ठपर्णी विडङ्गं तगरं तथा ।
चित्रको देवदारुश्च चव्यं पत्रं पटोलजम् ॥ २९ ॥
जीवकर्षभकौ चैव लवङ्गं वंशलोचना ।
पुण्डरीकं च काकोली पत्रकं जातिपत्रकम् ॥ ३० ॥
तालीसपत्रं च तथा समभागानि चूर्णयेत् ।
सर्वचूर्णस्य चार्धांशं कैरातं निक्षिपेत्सुधीः ॥ ३१ ॥
एतत्सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम् ।
ज्वरांश्च निखिलान्हन्वाञ्चात्र कार्या विचारणा ॥ ३२ ॥
पृथग्द्वन्द्वागन्तुजांश्च भ्रातृस्थान्विषमज्वरान् ।

संनिपातोऽज्ञवांश्चापि मानसानपि नाशयेत् ॥ ३३ ॥
शीतज्वरैकाहिकादीन्मोहं तन्द्रां भ्रमं तृषाम् ।
श्वासं कासं च पाण्डुं च हृद्रोगं हन्ति कामलाम् ॥ ३४ ॥
त्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वशूलनिवारणम् ।
शीताम्बुना पिबेद्धीमान्सर्वज्वरनिवृत्तये ॥ ३५ ॥
सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम् ।
तद्वज्ज्वराणां सर्वेषामिदं चूर्णं प्रणाशनम् ॥ ३६ ॥

दी०—इदानीं सुदर्शनचूर्णं निदर्शयन्नाह—त्रिफ-लेति । रजनीयुग्ममिति हरिद्राद्वयम् । कण्टकारीयुग-मिति लघुकण्टकारी बह्वकण्टकारी च । शठी कर्चूर-भेदः, ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं, मूर्वा चोरस्नायुः, त्राय-मणा खनामख्याता । वत्सकः कुटजः, शिशुवीजं शोभाजनं, श्वेतमरिचमिति प्रसिद्धम् । सुराष्ट्रकं मृत्ति-काविशेषः । फटकरीति लोके । केचित् सुराष्ट्रकमित्यस्य स्थाने श्वदंष्ट्रकमिति पठन्ति । तत्र श्वदंष्ट्रको गोक्षुरः, त्वक् वराङ्गज इति लोके । चन्दनं श्वेतं, पद्मकं काष्ठ-विशेषः, शालिपर्णी, पृष्ठपर्णी कवरद्वयशब्दवाच्यम् । तगरं खनामख्यातं पटोलपत्रं, जीवकर्षभकौ निज-नाम्ना प्रसिद्धौ, पुण्डरीकं कमलं, तालीसपत्रं प्रसिद्धं मूय्यामलकी आमलीविटपविशेषः शेषं सुबोधम् । एतत् सकलं शाणमात्रं गृहीत्वा चूर्णं कर्तव्यम् । कैरातो भूनिम्बः, तच्च समस्तचूर्णस्य द्वौ भागौ कैरातचूर्णस्य चैको भाग इति । केचित् सर्वचूर्णस्य चार्धांशमित्यनेन सर्वचूर्णस्यैको भागः भूनिम्बस्य भागैक इति व्याख्या-नयन्ति । अपरं तु अर्धांशमित्यनेनार्धस्य अंशं चतुर्थांशं तेन सममिति व्याख्यानयन्ति च । अंशश्चतुर्थांश इति प्रसिद्धः । एतेनाष्टमांशं कैरातमित्यर्थः । एतद्व्याख्या-नद्वयमसङ्गतम् । कुतः ? सर्वजनासम्मतत्वात् दोषत्र-यापहमिति प्रकुपितदोषत्रयं, व्यस्तं समस्तं वा । नि-खिलानित्यष्टधा । ननु पृथग् द्वन्द्वागन्तुजांश्चेति यत् पुनर्ग्रहणं कृतं तद्वर्थं अखिलानित्यनेनैव लभ्यते ? उच्यते पौनरुक्त्यं तु ज्वराणां यत् तदस्य ज्वरनाश-नत्वे विशिष्टत्वं दर्शितम् । अतएव नात्र कापि विचा-रणेति ग्रहणं कृतं, तद्वा सर्वज्वरेष्वयं प्रायशः प्रचरति नान्येषु । तेन पुनर्ज्वरग्रहणं कृतं न दोषः । ऐकाहि-कादीनिति । आदिशब्दात् तृतीयकचातुर्थकादयः । शूलशब्दस्त्रिकादिकं प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तत्र त्रिकं वातस्थानम् । यथा सुदर्शनं विष्णुचक्रं दानवविनाशनं

Category	Item	Value
A	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
B	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
C	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
D	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
E	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
F	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
G	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
H	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
I	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
J	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
K	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
L	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
M	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
N	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
O	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
P	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
Q	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
R	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
S	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
T	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
U	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
V	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
W	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
X	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
Y	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
Z	1	100
	2	200
	3	300
	4	400

भवति, तथा सर्वज्वराणामयमपि नाशनः, तस्मात्सुदर्शन इतिसंज्ञा ॥ २६-३६ ॥

गू०—अथ ज्वरे सुदर्शनचूर्ण । त्रिफला हरीतक्या-मलकविभीतकानीति औषधत्रयं, प्रत्येकभागमेकं त्रयाणां फलानां समाहारस्त्रिफलेति उक्तत्वात् । रजनी-युग्मं हरिद्रा दारुहरिद्रेति द्वयं प्रत्येकभागमेकं, कण्टकारीयुग्मं बृहतीद्वयं, प्रत्येकं भागमेकं, सठी कर्चूरः, त्रिकटु शुण्ठी मरिचं पिप्पली प्रत्येकभागं, ग्रन्थिः पिप्पलीमूलं, मूर्वा मोरटा, गडूची अमृता, धन्वयासकं यवासा, कटुकी प्रसिद्धा, पर्पटः कटुपत्रः, सुखं नागरमुस्तं, त्रायमाणा प्रसिद्धा, बालकं उदीच्यं, निम्बः निम्बत्वक्, पुष्करं पुष्करमूलं, मधुयष्टी मधुकं, वत्सकः कुटजः, यवानी अजमोदा, इन्द्रयवः कुटजबीजं, भारङ्गी शिशुबीजं, शोभाजनं तस्य बीजं, सुराष्ट्रजा स्फटिका वा वचा, त्वक् तज, पद्मकाष्ठं, उशीरं, चन्दनं रक्तचन्दनं, अतिविषा प्रसिद्धा, बला प्रसिद्धा, शालिपर्णी शालिपर्त्री, पृष्ठपर्णी सञ्जीवनी, विडङ्गं, तगरं, चित्रकं, देवदारु, चव्यं, पटोलपत्रं पटोलजं, जीवकर्ष-भकावष्टवर्गोक्तौ, तदभावे लवङ्गवंशलोचनौ, पुण्डरीकं श्वेतकमलम् । काकोली अष्टवर्गोक्ता तदभावे पत्रजं, जातिपत्रं तालीसपत्रम्, एतानि समभागानि सर्वचूर्ण-स्यार्धभागं कैरातं भूनिम्बं एतत्सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयादिनाशकं तथा नानाविधान् ज्वरान्हन्यात् । सुगममन्यत् ॥ २६-३६ ॥

अथ ज्वरे पिप्पलीचूर्णम् ।

कासश्वासज्वरहरी त्रिफला पिप्पलीयुता ।

चूर्णिता मधुना लीढा भेदिनी चाग्निबोधिनी ॥ ३७ ॥

दी०—अथापराणि चूर्णान्याह—कासेति । अत्र त्रिफला समतुलिता ग्राह्या । पिप्पलीयुतेति । पिप्पली एकद्रव्यभागापेक्षया, मध्वत्रावलेहयोग्यं चूर्णमानं तु दोषबलापेक्षया ॥ ३७ ॥

गू०—त्रिफला हरीतक्यामलकविभीतकानि भाग-त्रयं, पिप्पलीभागैका एवंभूता चूर्णिता मधुनालोच्च त्रिफला कासश्वासज्वरहरा भवति । यद्वा भागवृद्ध्या त्रिफला, एका हरीतकी, द्वौ विभीतकौ, चत्वारि आमलकानि एवंभूता त्रिफला पिप्पलीयुता पिप्पली

त्रिफलातुल्या कासादिज्वरहरा भवति । केवलत्रिफला-चूर्णस्य भागवृद्धिर्न बहुगुणयुक्तत्वात् ॥ ३७ ॥

गू०—अथ कट्फलादिचूर्णं ज्वरादौ—

कट्फलं मुस्तकं तिक्ता शठी शृङ्गी च पौष्करम् ।

चूर्णमेषां च मधुना शृङ्गवेररसेन वा ॥ ३८ ॥

लेह्यं ज्वरहरं कण्ठ्यं कासश्वासारुचीर्जयेत् ।

वायुशूलं तथा छादि क्षयं चैव व्यपोहति ॥ ३९ ॥

दी०—कट्फलमिति । अयं कट्फलादिसंज्ञकचूर्ण-गणः । तत्र तिक्ता कटुरोहिणी, शृङ्गी कर्कटाख्या, पौष्करं पुष्करमूलम् । तदभावे कुष्ठं ग्राह्यम् । शृङ्गवेररसेनेति आर्द्रकरसेन चतुर्गुणेन सह पानमुक्तं व्यवहारान्तु लेह्यम् । लेहमस्य मधुना द्विगुणेनेत्यर्थः । वायुशूलमिति ग्रहणं वातजनितशूलम् । एके वायुशूलमिति पठन्ति तत्र गुदागतवातपीडामित्यर्थः । ननु वातादेव सकल-शूलस्योपपत्तिरिति, यतः 'न वातेन विना शूलं' इत्या-दिवचनं, तत् कथमत्र पृथग् वातशूलग्रहणम् ? उच्यते वायुशूलं वातप्रायं शूलं न पित्तकफादिप्रायं, यस्मात् 'शूलान्यष्टौ बुधा जगुः' इति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

गू०—कट्फलं काफलं, पौष्करं पुष्करमूलं, सुस्तं नागरमुस्तं, तिक्ता कटुकी, सठी कर्चूरः, शृङ्गी कर्कट-शृङ्गी, एषां चूर्णं मधुना शृङ्गवेरमार्द्रकं तद्रसेन च लिहेज्वरहरं स्यात् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अथ बृहत्कट्फलादिचूर्णं—

कट्फलं पौष्करं शृङ्गी मुस्ता त्रिकटुकं शठी ।

समस्तान्येकशो वापि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ ४० ॥

आर्द्रकस्वरसक्षौद्रैर्लिह्यात्कफविनाशनम् ।

शूलानिलारुचिच्छर्दिकासश्वासक्षयापहम् ॥ ४१ ॥

कट्फलं पौष्करं कृष्णा शृङ्गी च मधुना सह ।

श्वासकासज्वरहरः श्रेष्ठो लेहः कफान्तकृत् ॥ ४२ ॥

गू०—त्रिकटुकं त्रिकटुसमस्तानि मिलित्वैकशः भिन्नं वा चूर्णं तुल्यं मेलयेत् । आर्द्रकस्वरसैस्तथा क्षौद्रै-र्लेहयेत् कफादिनाशकं भवति ॥ ४०-४२ ॥

शृङ्गीचूर्णम् ।

शृङ्गीं प्रतिविषां कृष्णां चूर्णितां मधुना लिहेत् ।

शिशोः कासज्वरच्छर्दिशान्त्यै वा केवलां विषाम् ४३

शृङ्गीमिति । एतत् शृङ्गयादिचूर्णं बालरोगेऽतीव प्रश-स्तम् । शृङ्गी कर्कटाख्या, प्रतिविषा शुक्लकन्दा, कृष्णा

Date	Description
1911	1911
1912	1912
1913	1913
1914	1914
1915	1915
1916	1916
1917	1917
1918	1918
1919	1919
1920	1920
1921	1921
1922	1922
1923	1923
1924	1924
1925	1925
1926	1926
1927	1927
1928	1928
1929	1929
1930	1930
1931	1931
1932	1932
1933	1933
1934	1934
1935	1935

पिप्पली । वेत्यनेन योगान्तरमाह—केवलां विषामिति । एवमतिविषां मधुना सहावल्लिह्य वालो ज्वरेभ्यो विमुक्तः स्यादित्यर्थः । तथाच तन्त्रान्तरे “शृङ्गीं सकृष्णातिविषां विचूर्ण्य लेहं विदध्यान्मधुना शिशुनाम् । कासज्वरच्छर्दिभिरर्दितानां समाक्षिकं चातिविषामथैकाम्’ इति । बालानामतीसारेऽपि मुस्तान्वितोऽयं योगः प्रचरति । चतुर्भुजीति तत्र चौहृषदिति शब्दवाच्यः । तथाहि “घनकृष्णारुणाशृङ्गीचूर्णं क्षौद्रेण संयुतम् । शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं कासं श्वासं वमिं जयेत्” इति ॥ ४३ ॥

गू०—शृङ्गी कर्कटशृङ्गी, प्रतिविषा अतिविषा, कृष्णा पिप्पली, एषां चूर्णं मधुना लिहेत् शिशुबालस्तस्य कासादिशान्त्यै केवलमेकां विषां अतिविषां मधुना लिहेत् । इति शृङ्गीचूर्णं बालज्वरादौ ॥ ४३ ॥

यवक्षारादिचूर्णम्—

(यवक्षारविषाशृङ्गीमागधीपौष्करोद्भवम् ।

चूर्णं क्षौद्रयुतं लीढं पञ्चकासाञ्जयेच्छिशोः ॥ ४४ ॥)

अतीसारे शुण्ठ्यादिचूर्णमाह—

शुण्ठीप्रतिविषाहिङ्गुमुस्ताकुटजचित्रकैः ।

चूर्णमुष्णाम्बुना पीतमामातीसारनाशनम् ॥ ४५ ॥

दी०—शुण्ठीति । हिङ्गवत्र भर्जितं देयम् । कुटजमत्रेन्द्रयवं पाचनत्वात् । उष्णाम्बुनेति चतुर्गुणितोष्णपानीयेन सहालोढ्य त्रिदोषेण तु फाण्टवद्विषाव्य पिबेत् चूर्णकल्पनायां कथितत्वात् ॥ ४४-४५ ॥

गू०—अथ शुण्ठ्यादिचूर्णमामातीसारादौ । प्रतिविषा अतिविषा ॥ ४५ ॥

अथ हरीतक्यादिचूर्णमामातीसारादौ—

हरीतकी प्रतिविषा सिन्धु सौवर्चलं वचा ।

हिङ्गु चेति कृतं चूर्णं पिबेदुष्णेन वारिणा ॥ ४६ ॥

आमातीसारशमनं ग्राहि चाग्निप्रबोधनम् ।

दी०—अपरमप्याह—हरीतकीति । सिन्धु सैन्धवं हिङ्गवत्र भर्जितं देयम् । पानमानं तु पूर्ववत् । अयं योगो ग्रहण्यामपि प्रशस्तः । एके हरीतकीत्यागेनापि योगमेनं कुर्वन्ति । तदुक्तमत्रैव परिभाषाध्याये ‘व्याघरेनुक्तं अद्भुतं गणोक्तमपि तत् त्यजेत्’ इत्यादिवचनात् ॥ ४६ ॥

लघुगङ्गाधरचूर्णम् ।

मुस्तमिन्द्रयवं बिल्वं लोभ्रं मोचरसं तथा ॥ ४७ ॥

धातकीं चूर्णयेत्तक्रगुडाभ्यां पाययेत्सुधीः ।

सर्वातीसारशमनं निरुणद्धि प्रवाहिकाम् ॥ ४८ ॥

लघुगङ्गाधरं नाम चूर्णं संग्राहकं परम् ।

दी०—इदानीं गङ्गाधरसंज्ञकं चूर्णद्वयमाह मुस्तमित्यादि । एतल्लघुगङ्गाधरं नाम चूर्णं संग्राहकं परं विख्यातम् । अत्र बिल्वं बिल्वपेशिका, मोचरसः शाल्मलीनिर्यासः, धातकी धातकीकुसुमानि । अत्र तक्रोपलक्षितत्वात् मथितमपि ग्राह्यम् । अन्यतो दर्शनाद्वा ‘मथितगुडसाम्प्रयुक्तम्’ इति । ननु मथिततक्रयोः को भेदः ? उच्यते ‘सजलं गोरसं घोलं मस्तु तच्चार्ववारिकम् । तक्रं त्रिभागभिन्नं तु केवलं मथितं स्मृतं’ इति । कल्पना चास्य मुस्तादिचूर्णं कार्षिकं मथितचतुर्गुणेन गुडकर्षविमदितेन सह पीतम् । पक्वातीसारे योगोऽयम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

गू०—प्रवाहिकां निरुणद्धि रोधयेत् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

अथ बृहद्रङ्गाधरचूर्णम्—

मुस्तारलुकशुण्ठीभिर्धातकीलोभ्रवालकैः ॥ ४९ ॥

बिल्वमोचरसाभ्यां च पाटेन्द्रयववत्सकैः ।

आम्रबीजं प्रतिविषा लज्जालुरिति चूर्णितम् ॥ ५० ॥

क्षौद्रतण्डुलपानीयैः पीतैर्याति प्रवाहिका ।

सर्वातिसारग्रहणी प्रशमं याति वेगतः ॥ ५१ ॥

बृहद्रङ्गाधरं चूर्णं सरिद्वेगस्य रोधकम् ।

दी०—अन्यदपि । मुस्तेति । अत्रारलुको वृक्षविशेषः खनामप्रसिद्धः । वत्सकः कुटजवत् । आम्रबीजमिति आम्रफलास्थिमज्जा, लज्जालुर्विख्याता । अत्रापि द्विगुणितेन क्षौद्रेण विमृद्य चतुर्गुणेन तण्डुलजलेन पेयम् । सरिद्वेगस्य रोधकमिति नदीप्रवाहावरोधकत्वेनोत्कृष्टप्रभावयुक्तः, अतएव गङ्गाधरसंज्ञा ॥ ४९ ॥ ५० ॥

गू०—मुस्तं नागरं, अरलुकः स्योनाकः, धातकी वृक्षस्तस्य पुष्पाणि, लोभ्रः प्रसिद्धः, वालकं उदीच्यं, लज्जालुः लज्जावन्ती । स्पष्टमन्यत् ॥ ४९-५० ॥

अथाजमोदादिचूर्णमतीसारे—

अजमोदा मोचरसं सशृङ्गवेरं सधातकी कुसुमम् ।

गोदधिमथितयुक्तं गंगामपि वाहिनीं रुध्यात् ॥ ५२ ॥

मरिचादिचूर्णम्—

तत्रेण यः पिबेन्नित्यं चूर्णं मरिचसंभवम् ।

Date	Description
1/1/2020	Initial deposit
1/15/2020	Withdrawal
2/1/2020	Deposit
2/15/2020	Withdrawal
3/1/2020	Deposit
3/15/2020	Withdrawal
4/1/2020	Deposit
4/15/2020	Withdrawal
5/1/2020	Deposit
5/15/2020	Withdrawal
6/1/2020	Deposit
6/15/2020	Withdrawal
7/1/2020	Deposit
7/15/2020	Withdrawal
8/1/2020	Deposit
8/15/2020	Withdrawal
9/1/2020	Deposit
9/15/2020	Withdrawal
10/1/2020	Deposit
10/15/2020	Withdrawal
11/1/2020	Deposit
11/15/2020	Withdrawal
12/1/2020	Deposit
12/15/2020	Withdrawal
1/1/2021	Deposit
1/15/2021	Withdrawal
2/1/2021	Deposit
2/15/2021	Withdrawal
3/1/2021	Deposit

चित्रसौवर्चलोपेतं ग्रहणी तस्य नश्यति ।

उदरप्लीहमन्दाग्निगुल्माशोनाशनं भवेत् ॥ ५३ ॥

दी०—अथ ग्रहण्यां प्रयोगानाह—तत्रेणेति । इदं मरिचाद्यं नाम चूर्णं ग्रहण्यां प्रशस्तम् । मरिचचित्रक-सौवर्चलं समचूर्णं सार्धशाणद्वयं चतुर्गुणेन तत्रेण सह पिबेत् । नित्यमित्यनेन सेव्यमिदं महारोगोपयुक्त-त्वात् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

गू०—अजमोदा, मोचरसः, शृङ्गवेरं—शुण्ठी, धात-की, गोदधिमथितं घोल उच्यते । गङ्गामपि वाहिनीं बहनशीलं प्रवाहिणीं रुन्ध्यात् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

अथ कपित्थाष्टकं चूर्णं ग्रहण्यादौ—

अष्टौ भागाः कपित्थस्य षड्भागा शर्करा मता ।

दाडिमं तिन्तिडीकं च श्रीफलं धातकी तथा ॥ ५४ ॥

अजमोदा पिप्पली च प्रत्येकं स्युस्त्रिभागिकाः ।

मरिचं जीरकं धान्यं ग्रन्थिकं वालकं तथा ॥ ५५ ॥

सौवर्चलं यमानी च चातुर्जातं सचित्रकम् ।

नागरं चैकभागाः स्युः प्रत्येकं सूक्ष्मचूर्णितम् ॥ ५६ ॥

कपित्थाष्टकसंज्ञं स्याच्चूर्णमेतद्गलामयान् ।

अतीसारं क्षयं गुल्मं ग्रहणीं च व्यपोहति ॥ ५७ ॥

दी०—इदानीं कपित्थाष्टकं नाम चूर्णं दर्शयन्नाह—अष्टाविति । दाडिममन्त्राम्लं, 'अनारदाना' शब्द-वाच्यम् । तिन्तिडीकं खनामप्रसिद्धम् । अम्लफलमि-त्येके । श्रीफलं बिल्वम् । अत्रापि तिन्तिडीकस्थाने वृक्षा-म्लमिति, ग्रन्थिकस्थाने च तिन्तिडीकमिति केचित् । चातुर्जातकमिति त्वक्पत्रैल्लं सकेशरमित्यर्थः । कर्त-व्यविधावपि कपित्थफलमष्टभागिकमेकद्रव्यभागापेक्षया, द्रव्यं तु एकभागसंज्ञितम् । शर्करा षड्भागा, दाडिमा-दीनि पिप्पलीपर्यन्तानि प्रत्येकं त्रिभागिकं, मरिचादि-नागरान्तं भागैकं सत्येकमिति भावः । एतेन किमुक्तम् ? कपित्थं कर्षाष्टकं, सिता षट्कर्षप्रमिता, दाडिमादिषट्-द्रव्यमष्टादशकर्षमितं, मरिचादित्रयोदशद्रव्याणि त्रयोद-शकर्षणीत्यर्थः । अस्य खण्डवसंज्ञा तन्त्रान्तरे । कुतः ? “लवणाम्लसितायुक्तं चूर्णं स्यात् खण्डवं मतम्” इत्या-दिवचनात् । कपित्थाष्टकसंज्ञयाऽस्य रूढिः ॥ ५४—५७ ॥

गू०—कपित्थस्याष्टौ भागाः पलानि वा कर्षाणि वा टङ्कानि वा भागशब्देन पलादीनां अभिधानात् । शर्करा सिता षड्भागा षट्पलादिका, दाडिमाद्याः षट्, प्रत्येकं त्रिभागिका स्यादेतच्चूर्णितं कपित्थाष्टकं स्यात् तच्च शा० सं० २४

गलामयादिकान् व्यपोहतीति स्पष्टार्थः । अत्र कपि-त्थाष्टके केचित्प्रकारान्तरेण भागमानमिच्छन्ति तदर्थं शतश्लोक्यां बोपदेवमतमाह—“धान्याजाजीयमानी रुचकजलचतुर्जातविश्वेषणाग्निग्रन्थ्येकांशं त्रिभागं कर-ककणमदादीप्यवृक्षाम्लबिल्वम् । श्वेताषट्कं कपित्था-ष्टकमिदमरुचिं गुल्मयक्ष्मातिसारं साम्रीसादं ग्रहणिग-लगदश्वासकासान्निहन्ति” । अस्य व्याख्यानं च धान्या-दिग्रन्थिकान्तं त्रयोदशौषधमेकांशं प्रत्येकमेककर्षं, करकादिविल्वान्तं षोडशौषधं त्रिभागं प्रत्येकं कर्षत्रय-मात्रं, करकं दाडिमं, कणा पिप्पली, मदा धातकी, दीप्यो अजमोदः, वृक्षाम्लं तिन्तिडीकं, बिल्वफलं, श्वेता शर्करा, तस्याः षट्कं पूर्ववत् षट्कर्षाः कपित्थं दधि-फलं शेषं स्पष्टं पूर्ववत् । अष्टौ कर्षा अत्र कपित्थाष्टके येऽन्ये भागप्रकारमिच्छन्ति, तत्र सूक्तिशून्यत्वात् त्यक्त्वा इति बोपदेवमतं, वङ्गसेनादिनिबन्धकार-पाठे न केचिद्भागप्रकारान्तरमाहुस्तदपि लिख्यते । तदु-क्तं वङ्गसेने “यमानीपिप्पलीमूलचतुर्जातकनागरैः । मरिचाग्निजलाजाजीधान्यसौवर्चलैः समैः ॥ वृक्षाम्लधा-तकीकृष्णाबिल्वदाडिमदीप्यकैः । त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणीकृतैः ॥ चूर्णोऽतीसारग्रहणीक्षयगुल्मगला-मयान् । कासश्वासाग्निमांदाशःपीनसारोचकान् जयेत्” इति । यवान्यादिसौवर्चलान्तैः समैः प्रत्येकमेकभागैः वृक्षाम्लादिदीप्यकान्तैस्त्रिगुणैः प्रत्येकं त्रिभागैः षड्गुण-सितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतैः कपित्थाष्टभागैरिति पूर्वोक्त एवार्थ इत्येके । बोपदेवेनाप्यष्टौ व्याख्यातत्वात् । चूर्ण इति प्रस्तुतत्वात् पुंलिङ्गे । तथाच शतश्लोक्यां चूर्ण-स्तुत्यसितो बलाग्निरुचिभ्यश्चेति चातुर्जातादिचूर्णं लिखि-तं अन्य एवं व्याख्यानयन्ति “यवान्यादित्रयोदशौषधयः समाः” प्रत्येकं टङ्ककमात्रास्त्रयोदशटङ्का एतैः तिन्ति-डीकाद्यैः षड्भिस्त्रिगुणैस्त्रयोदशेभ्यस्त्रिगुणैरेकोनचत्वा-रिंशटङ्कैः षड्गुणसितैस्त्रयोदशेभ्य एवाष्टसप्ततिटङ्कैः । अस्मिन्पक्षे सर्वतो द्विगुणा सिता भवति यथा लुम्बादौ अर्धांशं केचिच्छर्करां मेलयन्ति ॥ ५४—५७ ॥

दाडिमाष्टकम् ।

दाडिमी द्विपला ग्राह्या खण्डादशपलानि च ।

त्रिगन्धस्य पलं चैकं त्रिकटु स्यात्पलत्रयम् ॥ ५८ ॥

एतदेकीकृतं सर्वं चूर्णं स्याद्दाडिमाष्टकम् ।

रुचिकृद्दीपनं कण्ठ्यं ग्राहि कासज्वरापहम् ॥ ५९ ॥

दी०—दाडिमीति । अयं लघुगुरुभेदेन दाडिमाष्ट-

कसंज्ञको योगोऽतीसारादीनां प्रशस्तः । खण्डादृशपलानीति संमिलितचूर्णात् पलद्वयन्यूना द्विगुणा शर्करा ज्ञेया तीक्ष्णत्वात् । त्रिगन्धस्य पलमेकं मिलितस्येत्यर्थः । त्र्यूषणस्यापि पलत्रयं प्रत्येकं पलमित्यर्थः । खण्डादृशपलानि चेत्यत्र स्थाने खण्डादृशपलानि चेति केचित् पठन्ति । तन्मते चूर्णसमं खण्डमिति व्याधिविहितत्वात्, अयं पक्षः प्रचरति । साम्यार्थं त्रिगन्धस्य प्रत्येकं पलं ग्राह्यम् । दाडिमाष्टकेत्यष्टमं द्रव्यमत्र दाडिमं तेन दाडिमाष्टकं प्रोक्तम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

गू०—अथ दाडिमाष्टकम् । दाडिमादम्लदाडिमात् द्वे पले, खण्डात्सिताया अष्टपलानि, त्रिगन्धस्यैलात्त्वक्पत्रकाणामेकं पलं समुदितस्य त्रिगन्धस्य पलं, त्रिकटु शुण्ठीमरिचपिप्पल्यः एषां पलत्रयं, प्रत्येकमेतदेकीकृतं दाडिमाष्टकं भवति । दाडिमादीनि अष्टौ द्रव्याणि यत्र तद्दाडिमाष्टकम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

अथ बृहदाडिमाष्टकं अतीसारादौ—

दाडिमस्य पलान्यष्टौ शर्करायाः पलाष्टकम् ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं यमानी मरिचं तथा ॥ ६० ॥
धान्यकं जीरकं शुण्ठी प्रत्येकं पलसंमितम् ।
कर्षमात्रा तुगाक्षीरी त्वक्पत्रैलाश्च केशरम् ॥ ६१ ॥
प्रत्येकं कोलमात्राः स्युस्तच्चूर्णं दाडिमाष्टकम् ।
अतीसारं क्षयं गुल्मं ग्रहणीं च गलग्रहम् ॥ ६२ ॥
मन्दाग्निं पीनसं कासं चूर्णमेतद्व्यपोहति ।

दी०—द्वितीयं दाडिमाष्टकमाह—दाडिमस्येति । एतद्बृहदाडिमाष्टकसंज्ञं चूर्णमतीसारादीन् हन्ति । अत्र तुगाक्षीरी वंशरोचना तदभावे तवक्षीरं ग्राह्यम् । तवक्षीरं कर्चूरकृतः प्रकारः । सा कर्षप्रमाणा त्वक् वराङ्गम्, पत्रं पत्रकं, एला सूक्ष्मैला, केशरं नागकेशरं, एतच्चतुष्टयं कोलमात्रम् । कोलं कर्षार्धं, तेन संमिलितं टङ्काष्टकमित्यर्थः । शेषं सुगमम् । गलग्रहं गलरोगम् । अस्याष्टकसंज्ञा पलाष्टकेन बोद्धव्या नतु द्रव्यसंख्यया ॥ ६०—६२ ॥

गू०—तुगाक्षीरी वांशी तदादौ कर्षमात्रा, कोलः टङ्कद्वयं स्यात् । दाडिममष्टौ अष्टपलानि यत्र तद्दाडिमाष्टकं अत्र भागानिरुक्तिः, औषधबहुत्वात्पूर्वं अधरं भागाल्पत्वात् पूर्वं लघुदाडिमाष्टकं ततोऽतीसारादिकं व्यपोहति ॥ ६०—६२ ॥

पिप्पल्यादिचूर्णम् ।

(पिप्पली बृहती व्याघ्री यवक्षारकलिङ्गकाः ॥ ६३ ॥

१—प्रक्षिप्तम् ।

चित्रकं सारिवा पाठा शठी लवणपञ्चकम् ।

तच्चूर्णं पाययेद्गन्धा सुरयोष्णाभ्युनापि वा ॥ ६४ ॥
मारुतग्रहणीदोषशमनं परमं हितम् ।)

अथ लवङ्गादिचूर्णं अरोचकादौ—

लवङ्गं शुद्धकर्पूरमेलात्वङ्नागकेशरम् ॥ ६५ ॥

जातीफलमुशीरं च नागरं कृष्णजीरकम् ।

कृष्णागरुस्तुगाक्षीरी मांसी नीलोत्पलं कणा ॥ ६६ ॥

चन्दनं तगरं वालं कङ्कोलं चेति चूर्णयेत् ।

समभागानि सर्वाणि सर्वेभ्योऽर्धा सिता भवेत् ॥ ६७ ॥

लवङ्गाद्यमिदं चूर्णं राजार्हं बहिदीपनम् ।

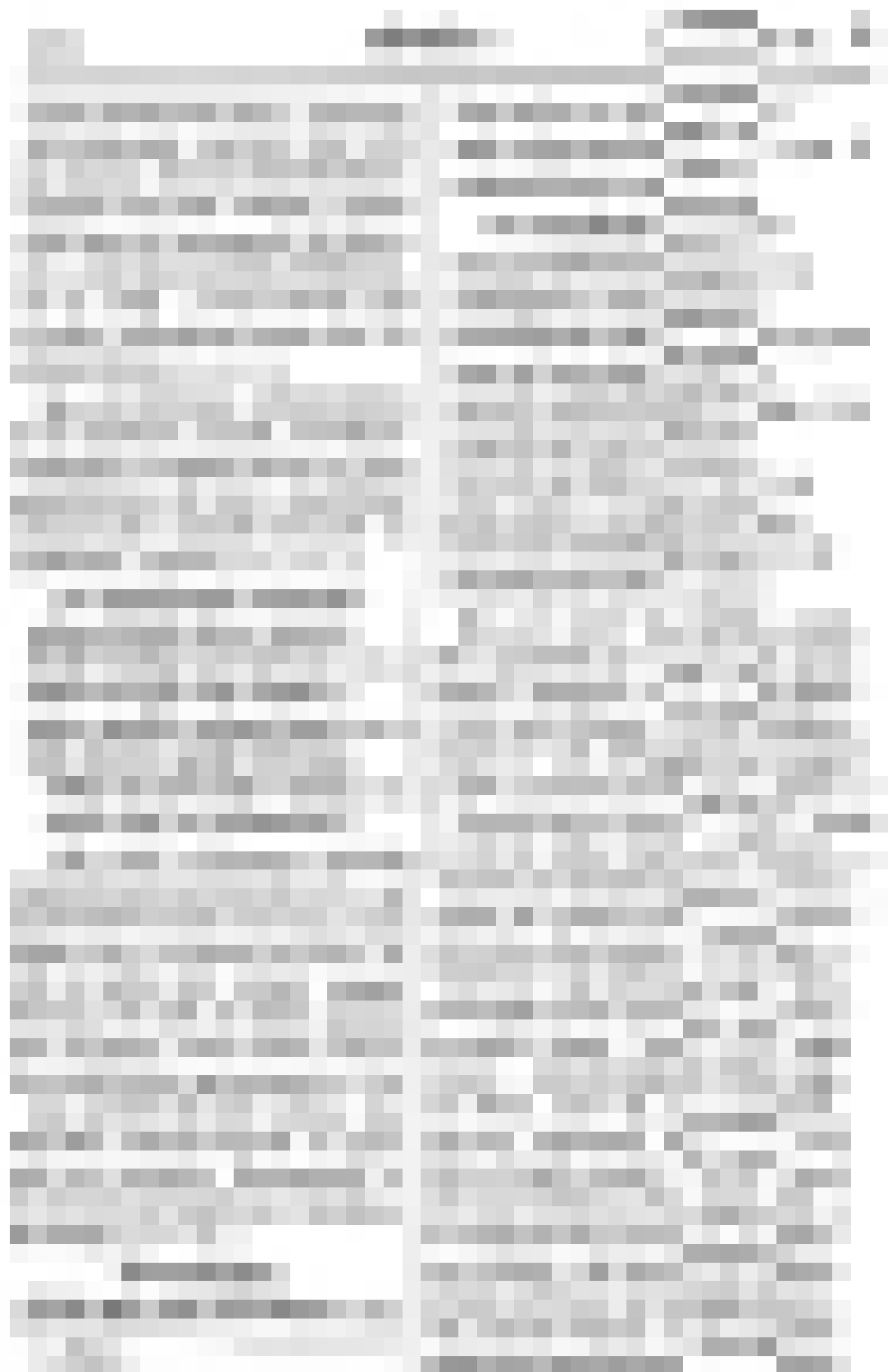
रोपणं तर्पणं वृष्यं त्रिदोषघ्नं बलप्रदम् ॥ ६८ ॥

हृद्रोगं कण्ठरोगं च कासं हिक्रां च पीनसम् ।

यक्ष्माणं तमकं श्वासमतीसारमुरःक्षतम् ॥ ६९ ॥

प्रमेहारुचिगुल्मादीन्ग्रहणीमपि नाशयेत् ।

दी०—अथ लवङ्गाद्यं चूर्णं दर्शयन्नाह—लवङ्गमिति । शुद्धकर्पूरमिति शुद्धं च तत् कर्पूरं चेति, पक्क-
कर्पूरमित्यर्थः । अतिलघुत्वात् । तथाहि—“पक्कस्तु द्विवि-
धः प्रोक्तो सदलो निर्दलस्तथा । दृढश्च पीतवर्णश्च विशो-
षालघुतां गतः” इति । केचित्तु शुद्धशब्देन जात्युत्कृष्टं
गृह्णन्ति, तच्च ईशावास इति संगीतम् । तथाह्युक्तम्—
“ईशावासो हिमसंज्ञः पोताश्रय इति त्रिधा । अपक्वे
कथ्यते भेदः कर्पूरे तु भिषग्वरैः” । स्वरूपेणाऽपि—
“ईशावासो भृशं श्वेतो हिमसंज्ञस्तु पाण्डुरः । श्वेतपोता-
श्रयश्चेति” सर्वे । गुणेनापि “रसवीर्यविपाकतः । प्रभाचे-
णापि ते प्रोक्ताः पूर्वं पूर्वं गुणाधिकाः” । प्रकृष्टत्वेनापि—
“तत्रापि यो न च क्षुद्रः स्फटिकाभः स उत्तमः” इति ।
कृष्णजीरकमिति पाश्चात्यं खुरासानीति लोके । कृष्णा-
गुरु अशुर्विति प्रसिद्धम् । तुगाक्षीरी वांशी मांसी
जटाख्या । नीलोत्पलोपलक्षितत्वात् पद्मबीजं ग्राह्यं,
कणा पिप्पली, चन्दनं श्वेतं, तगरं खनामख्यातं,
वालं वालकं, कङ्कोलफलद्रव्यं निजनामप्रसिद्धं, तच्च
द्विविधं मरीचकङ्कोलं क्षीरकङ्कोलं चेति । एतत् सकलं
द्रव्यं समभागं चूर्णयितव्यं, सर्वेभ्यः सितार्था भवेत् ।
तेन सकलचूर्णस्य भागैकं, सितायाश्च भागैकं, तच्चूर्णस-
माना च सितेत्यर्थः । एके सितार्था भवेदित्यनेन संमित-
चूर्णस्य द्वौ भागौ सिताया एको भाग इति व्याख्यान-
यन्ति, एतदसङ्गतं व्यवहारात् । राजार्हमिति प्रभुयोग्यं
अतिसुगन्धत्वात् बहुलगुणकरत्वाच्च । रोपणं शरीरस्थि-

रकरं वणरोपणं च, तर्पणं धातूनां तृप्तिजनकं, वृष्यं शुक्रवृद्धिकारि, बलमोजस्तत्प्रदमित्यर्थः । तमकः श्वासमेदः, उरःक्षतं क्षयरोगे पठितम् । अस्याग्रे कर्पूराद्यं नाम चूर्णं केचित् पठन्ति । तच्च बहुपुस्तकेषु न दृश्यते, क्षेपकोऽयं इति मन्यमानैरस्माभिर्न लिखितः । **कर्पूरादिः** कचिलिखितः “सकर्पूरं च कङ्कोलं जातीफलदलं समम् । लवङ्गनागमरिचकृष्णाशुण्ठीविवर्धितम् । चूर्णं सितासमं ग्राह्यं रोचनं क्षयकासनुत् । वैस्वर्यश्वासगुल्मार्शः कण्ठामयभयापहम् । प्रयुक्तं चान्नपानेषु भिषजा रोगिणां हितम्” । इति कर्पूराद्यं चूर्णम् । **अथ लघुलवङ्गादिचूर्णं तन्त्रान्तरे**—“लवङ्गजातीफलपिप्पलीनां भागान् प्रकल्प्याक्षसमानशेषान् । पलार्धमेकं मरिचस्य दत्त्वा पलानि चत्वारि महौषधस्य ॥ सितासमं चूर्णमिदं प्रसह्य रोगानिमानाशु बलाञ्जिहन्ति । कासज्वरारोचकगुल्ममेहश्वासाग्निमान्द्यं ग्रहणीविकारान्” इति । लघुलवङ्गादिचूर्णम् ॥ ६३-६९ ॥

गू०—शुद्धकर्पूरः निर्मलभीमसेन, तुगाक्षीरी वंशरोचना, मांसी जटामांसी, नीलोत्पलं नीलकमलं, कणा पिप्पली, चन्दनं श्वेतं, अगरु, वालं उदीच्यं, कङ्कोलं मरिचकङ्कोलं, स्पष्टमन्यत् ॥ ६३-६९ ॥

अथ जातीफलद्वयं चूर्णं ग्रहण्यादौ—

जातीफललवङ्गलापत्रत्वङ्गनागकेशरैः ॥ ७० ॥

कर्पूरचन्दनतिलैस्त्वक्क्षीरीतगरामलैः ।

तालीसपिप्पलीपथ्यास्थूलजीरकचित्रकैः ॥ ७१ ॥

शुण्ठीविडङ्गमरिचैः समभागविचूर्णितैः ।

यावन्त्येतानि सर्वाणि कुर्याद्भङ्गां च तावतीम् ॥ ७२ ॥

सर्वचूर्णसमा देया शर्करा च भिषग्वरैः ।

कर्षमात्रं ततः खादेन्मधुना प्लावितं सुधीः ॥ ७३ ॥

अस्य प्रभावाद्ग्रहणीकासश्वासारुचिक्षयाः ।

वातश्लेष्मप्रतिशयायाः प्रशमं यान्ति वेगतः ॥ ७४ ॥

दी०—इदानीं जातीफलद्वयं नाम चूर्णं दर्शयन्नाह—जातीफलेति । अत्र चन्दनं श्वेतं चूर्णत्वात् । तिलैरिति कृष्णातिलाः निस्तुषा ग्राह्याः । त्वक्क्षीरी वंशरोचना, तगरं प्रसिद्धं, (आमलमामलकफलं, पथ्या हरीतकी, स्थूलजीरकः कृष्णजीरकः एतत्सकलं समभागं गृहीत्वा चूर्णितं) अस्य भागमेकं भङ्गाया भागैकमिति तेन

सकलचूर्णसमाना भङ्गा देया इति । भङ्गाऽत्र भर्जिता देया व्यवहारात् । सर्वचूर्णसमा देया शर्करा चेति तेन द्वयोः समा शर्करेत्यर्थः । एतत् सिद्धं यथोचितमात्रं मधुना प्लाव्य भक्ष्यं, नात्र कर्षमानं नियतं यतः—“मात्राया नास्त्ववस्थानम्” इत्यादिवचनात् ॥ ७०-७४ ॥

गू०—एला सूक्ष्मा, पत्रं पत्रजत्वक् । कृष्णा अगरु, त्वक्क्षीरी वांशी, तगरं, आमलकं, तालीसं, पथ्या हरीतकी, स्थूलजीरकं श्वेतजीरकम् । शेषं सुगमम् ॥ ७०-७४ ॥

अथ महाखाण्डवचूर्णमहच्यौ—

मरिचं नागपुष्पाणि तालीसं लवणानि च ।

प्रत्येकमेकभागाः स्युः पिप्पलीमूलचित्रकैः ॥ ७५ ॥

त्वक्कणा तिलितडीकं च जीरकं च द्विभागिकम् ।

धान्याम्लवेतसौ विश्वं भद्रैला बदराणि च ॥ ७६ ॥

अजमोदा जलधरः प्रत्येकं स्युस्त्रिभागिकाः ।

सर्वौषधचतुर्थांशं दाडिमस्य फलं भवेत् ॥ ७७ ॥

द्रव्येभ्यो निखिलेभ्यश्च सिता देयार्धमात्रया ।

महाखाण्डवसंज्ञं स्याच्चूर्णमेतत्सुरोचनम् ॥ ७८ ॥

अग्निदीप्तिकरं हृद्यं कासातीसारनाशनम् ।

हृद्रोगकण्ठजठरमुखरोगप्रणाशनम् ॥ ७९ ॥

विषूचिकां तथाध्मानमर्शोर्गुल्मकृमीनपि ।

छादितं पञ्चविधां श्वासं चूर्णमेतद्वपोहति ॥ ८० ॥

दी०—अथ महाखाण्डवसंज्ञकं चूर्णमाह—मरिचमिति । नागपुष्पाणीति नागकेशरम् । लवणानीति बहुवचनत्वेन पञ्चलवणानि ग्राह्याणि, तानि च ‘सिन्धुसौवर्चलोपेतं बिडं सामुद्रकं गडं’ इति । अस्मत्संप्रदाये लवणानीत्यनेन सैन्धवमेव ग्राह्यं नान्यत्, स्वजात्युत्कृष्टत्वेन बहुवचनग्रहणम् । त्वक् तजशब्दवाच्यम् । अत्र मरिचादिलवणान्तं प्रत्येकं टङ्कैकं; पिप्पलीमूलादिजीरकान्तं प्रत्येकं टङ्कद्विमितं; अम्लवेतसं स्वनामप्रसिद्धम्, विश्वं शुण्ठी, भद्रैला बृहदेला, बदराणि बदरफलानि, अजमोदाऽत्र यमानी । एवं सर्वत्रान्तःपरिमार्जने, बहिःपरिमार्जने तु अजमोदा अजमोदैव । तथाहि “अन्तःसंमार्जने प्रायश्चाजमोदा यमानिका । बहिःसंमार्जने योज्या त्वंजमोदैव निश्चितम्” इति । यत्राजमोदायमान्यौ स्तस्तत्र यमान्येव द्विगुणा अन्तःपरिमार्जने । जलधरो मुस्तम् । धान्यादि जलधरान्तं प्रत्येकं टङ्कत्रय-

मिति; एतत्सकलचूर्णस्य चतुर्थांशं दाडिमफलं तेन माषा-
धिकदशटङ्कमित्यर्थः । दाडिमफलमत्राम्लं यल्लोके 'अना-
रदाना' शब्दवाच्यम् । खाण्डवत्वात्समस्तद्रव्येभ्यः सिता
शर्करा अर्धभागिका देया, तेन सकलचूर्णसाम्यमित्यर्थः ।
सकलचूर्णसाम्यं कियत्प्रमाणं? टङ्काधिककुडवमानमिति
भावः । महाखाण्डवमिति 'लवणाम्लसितायुक्तः खाण्ड-
वः परिकीर्तितः' इति पाठान्तरं इति । ननु "चूर्णे गुडः
समो देयः शर्करा द्विगुणा भवेत्" इति नियमेन कथमत्र
चूर्णसमतुलिता सिता? उच्यते, अयमपि योगोऽग्निमान्ये
प्रधानतमः, अग्निसादो हि प्रायेण श्लेष्माधिकः स्यात्
श्लेष्मणि च मधुरो बहुतरो न युक्त इत्यदोषः । यद्वा
'द्विगुणमानमनुक्तेषु यदुक्तं तत्तथैव च' इति ॥ ७५-८० ॥

गू०—नागपुष्पाणि नागकेशरं, लवणानि पञ्च लव-
णानि बहुवचनात् । एतानि प्रत्येकभागानि पञ्चलवणा-
नामपि प्रत्येकभागम् । त्वक् तजः, कणा पिप्पली, धान्यं
प्रसिद्धं, अम्लवेतसः तस्य चुक्रं वा रसो वा गृह्यते,
विश्वं शुण्ठी, भद्रैला बृहदेला, बदरं लघुबदरं, जलधरो
मुस्तं । महाखाण्डवसंज्ञमेतत् सुरोचनं सुष्ठु रुचिकरं अरो-
चकाधिकारित्वात् तथाग्निमान्यादिहरं खाण्डवो द्विविधः
एकोऽलेह्यः अपरश्चूर्णसंज्ञः । यथा चोक्तं "आमे ह्यम्लपलं
चैव खण्डपकं घृतान्वितम् । एलामरिचसंयुक्तं शातव्यः स
च खाण्डवः" । अन्ये त्वेवमाहुः—“कपित्थतिग्निटी-
कबीजकर्पूरकदाडिमैः । तथामलकयुक्तैश्च सषड्भिः खा-
ण्डवः स्मृतः” । पूर्वोक्तस्तु अवलेह्यः । तथाचोक्तं “आ-
म्लमधुरैः स्पष्टः, कषायलवणौषणः अतिक्त्वाण्डवः
कोलकपित्थाद्यपकं हि” इति ॥ ७५-८० ॥

अथ नारायणचूर्णमुदरादौ—

चित्रकं त्रिफला व्योषं जीरकं हपुषा वचा ।
यमानी पिप्पलीमूलं शतपुष्पाऽजगन्धिका ॥ ८१ ॥
अजमोदा शठी धान्यं विडङ्गं स्थूलजीरकम् ।
हेमाङ्गा पौष्करं मूलं क्षारौ लवणपञ्चकम् ॥ ८२ ॥
कुष्ठं चेति समांशानि विशाला स्याद्विभागिका ।
त्रिवृन्निभागा विज्ञेया दन्त्या भागत्रयं भवेत् ॥ ८३ ॥
चतुर्भागा शातला स्वात्सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ।
पाचनस्नेहनाद्यैश्च स्निग्धकोष्ठस्य रोगिणः ॥ ८४ ॥
दद्याच्चूर्णं विरेकाय सर्वरोगप्रणाशनम् ।
हृद्रोगे पाण्डुरोगे च कासे श्वासे भगन्दरे ॥ ८५ ॥
मन्दाग्रौ च ज्वरे कुष्ठे ग्रहण्यां च गलग्रहे ।

दद्याद्युक्तानुपानेन तथाध्माने सुरादिभिः ॥ ८६ ॥
गुल्मे बदरनीरेण विड्भेदे दधिमस्तुना ।
उष्णाम्बुभिरजीर्णे च वृक्षाम्लैः परिकर्तिषु ॥ ८७ ॥
उष्ट्रीदुग्धेनोदरेषु तथा तर्केण वा गवाम् ।
प्रसन्नया वातरोगे दाडिमांश्चुभिरशंसि ॥ ८८ ॥
द्विविधे च विषे दद्याद्भूतेन विषनाशनम् ।
चूर्णं नारायणं नाम दुष्टरोगगणापहम् ॥ ८९ ॥

दी०—इदानीं नारायणचूर्णं प्रकटयन्नाह—चित्र-
कमिति । त्रिफला हरीतक्यादिकं, व्योषं त्रिकटुकम् ।
हपुषेति खनामतः प्रसिद्धम् । केचित्तु 'रुड' शब्दवाच्यं
वदन्ति । क्षाराविति द्वौ क्षारौ तेन खर्जिका यवक्षार-
श्चेति । लवणपञ्चकं प्रसिद्धम् । कुष्ठं चेति समांशानीति ।
विशालेन्द्रवारुणी सा द्विभागिका एकद्रव्यभागापेक्षया,
त्रिवृन्निशोथः द्विभागा, अत्रापि द्रव्यैकभागापेक्षया,
दन्ती च प्रसिद्धा तस्या भागत्रयं, द्रव्यैकमानादपि
बोद्धव्यम् । शातला चर्मकषा इति लोके शेटुण्डभेद इति
त्रिसटेनापि यवतिक्तकशब्देन लिखितः । सच द्रव्यै-
कभागापेक्षया चतुर्भागः । पाचनस्नेहाद्यैरिति । पाचनं
दोषाणां पाचनं व्याधिविहितं, स्नेहनं घृतपानादिकम् ।
आदिशब्दात् स्वेदादिकं च, एतेन कृतपूर्वैः पाचनाद्यैः
कृत्वा स्निग्धकोष्ठस्य रोगिण एतच्चूर्णं विरेकाय दद्याद-
त्यर्थः । तथाहि—“वातोदरं बलवतः पूर्वं स्नेहैरुपाच-
रेत् । स्निग्धाय स्वेदिताङ्गाय दद्यात् स्नेहविरेचनं”
इति । नन्विह “विर्वर्जयेत् स्नेहपानमजीर्णां चोदरी
ज्वरी” इति वचनात् स्नेहो निषिद्धः, “नैते स्वेद्या नो-
दरी नातिसारी” इत्यनेन स्वेदस्यापि निषेधः कृतः ।
तत्कथं स्वेदस्नेहोपदेशः? उच्यते, स्वतन्त्रयोः स्नेह-
स्वेदयोर्निषेधो बोद्धव्यः, ननु शोधनाङ्गभूतयोस्तयोः अ-
न्यथा दोषहरणस्य दुष्करत्वात् । दद्याद्युक्तानुपानेनेति ।
युक्तानुपानमत्रैव कथ्यते तद्यथा—आध्माने सुरादिभि-
रिति । आदिग्रहणादासवारिष्ठसीधुमाध्वीकादिभिः । गुल्मे
बदरनीरेणेति बदरकाथेनेत्यर्थः । विड्भेदे दधिमस्तुनेति
दधि च मस्तु च यद्वा दधौ मस्तु नानाजातिकं, यतः मस्तु
सप्तविधं भवेत् । तद्यथा—‘स्वादम्लमत्यम्लकमन्दजातं
तथाभूतक्षीरभवं सरश्च । असारमेवंविधसप्तधाऽस्मिन्
वर्गे स्मृतं मस्तुगुणास्तथैव’ इति । प्रसंगतोऽस्याथैव प्रक-
टयन्नाह—स्वादम्लमित्यादि स्वादु दधि अम्लं दधि अ-
त्यम्लं दधि रसजातं अत्यम्लं दधि मन्दजातं दधि एभ्यो

जातमित्यर्थः । तथाऽमृतक्षीरभवमिति । विनष्टदुग्धजातं सर इति दध्न उपरि घनो भागः स्नेहबहुलः सर इति प्रसिद्धः । असारं साररहितं उद्धृतस्नेहस्य दध्नो विनिर्मितमित्यर्थः । इति सप्तविधं मस्तु दर्शितम् । अन्ये कूर्चिका दधितक्रमेदेन मस्तु द्विविधमिति पठन्ति, उष्णाम्बुना सह पेयमिति व्यवहारः । उष्णाम्बुमिरिति बहुवचनत्वेनाष्टमांशवशेषादिकं ग्राह्यम् । तच्च यथादोषानुरूपमिति योज्यम् । वृक्षाम्लैरिति अस्य क्वाथेनेत्यर्थः । परिकर्तित्वमिति । गुदे परिकर्तनमिव वेदनावृद्धिरिति परिकर्तिका कथ्यते । उष्ट्रीदुग्धेन गवां तन्नेन वा । उदरेषु इति सर्वोदरेष्वित्यर्थः । प्रसन्नया वातरोगे इति । प्रसन्ना सुरामण्डः प्रसिद्धः । तथाचोक्तं 'प्रसन्ना स्यात् सुरामण्डस्तस्मात् कादम्बरी घना । जगलस्तदधः प्रोक्तो जगलान्मदको घनः ॥ वक्सो हृतसारः स्यात् सुरावीजं तु किण्वकं' इति गुणेनापि प्रसन्नमाह—'गुल्मार्शश्छर्चरोचकवातनुत्' इति रास्त्रया वातरोगेष्विति वापाठः । तत्र रास्त्राक्वाथेन सहैत्यर्थः । दाडिमाम्बुमिरर्शसीति । दाडिमफलस्वरसैः क्वचित्फलरसैर्वा । द्विविधे विषे इति स्थावरजङ्गमात्मके । विष्णुसंहितायामुक्तं नारायणसंज्ञं यद्वा विष्णुवीर्यतुल्यं नारायणसंज्ञं यथा विष्णुतेजसा दैत्यगणाः पलायन्ते तथैवास्य प्रभावेण दुष्टा रोगगणा नश्यन्तीति तात्पर्यार्थः ॥ ८१-८९ ॥

गू०—त्रिफला हरीतकीविभीतकमामलकं प्रत्येकमेकभागं, व्योषं शुण्ठीमरिचपिप्पली, प्रत्येकमेकभागं; हपुषा विगन्धिका, अजगन्धिका वनतुलसी, शठी कर्चूरं, स्थूलजीरकं स्थूलकणा, हेमाह्वा चोषं पौष्करमूलं, क्षारौ द्वौ खर्जीयवक्षारौ, कुष्ठं प्रसिद्धं, एतानि समांशानि प्रत्येकमेकभागं विशाला इन्द्रवारुणी तस्या जटाचूर्णं द्विभागं त्रिवृत् निशोथः द्विभागा दन्ती दालेणी तस्या भागत्रयं, शातला पीतसेहुण्डस्तदभावे सेहुण्डजटा त्वक्वा पत्राणि वा तस्याश्चतुर्भागा एतान् द्वित्रिचतुर्गुणान्; चित्रकादिचूर्णानि मन्यन्ते केचिदभ्यौषधानि मन्यन्ते तत्सर्वं संप्रदायतो ज्ञेयम् । पाचनं पाचनक्वाथं धान्यत्रिकादि आरग्वधादि वा । स्नेहनं घृतपानादि तदाद्यैः स्निग्धकोष्ठस्य रोगिणः विरेकाय चूर्णं दद्यात् । सर्वरोगप्रणाशनं हृद्रोगादौ दद्यात् वृक्षाम्लं तिन्तिडीकं । तैः परिकर्तितु गुदे कर्तनवत् पीडा । सुप्र-

सन्ना मदिरामेदः, नारायणं नारायणसंज्ञं तद्वद्रोगनाशकत्वात् ॥ ८१-८९ ॥

अथ हपुषाद्यं चूर्णमजीर्णोदरादौ—

हपुषा त्रिफला चैव त्रायमाणा च पिप्पली ।
हेमक्षीरी त्रिवृच्चैव शातला कटुका वचा ॥ ९० ॥
नीलिनी सैन्धवं कृष्णं लवणं चेति चूर्णयेत् ।
उष्णोदकेन मूत्रेण दाडिमत्रिफलरसैः ॥ ९१ ॥
तथा मांसरसेनापि यथायोग्यं पिबेन्नरः ।
अजीर्णे प्लीहि गुल्मेषु शोफाशौविषमाग्निषु ॥ ९२ ॥
हलीमकामलापाण्डुकुष्ठाध्मानोदरेष्वपि ।

दी०—अथ हपुषाद्यं चूर्णं दर्शयन्नाह—हपुषेति । हपुषा खनामाख्याता सा च जम्बुवद्विदपविशेषः, त्रायमाणा लोकतः प्रसिद्धा हेमक्षीरी खर्णक्षीरी, कंकुष्ठमेद इत्यर्थः । चोक इति लोके । त्रिवृन्निशोथः, शातला सेहुण्डमेदः, कृष्णलवणं सौवर्चलं सौवर्चलसममन्यद्वैत्यतो यदुक्तं "न काललवणे गन्धः सौवर्चलसमो गुणैः" इति । मूत्रेणेति गोमूत्रेण श्रेष्ठत्वात् । दाडिमत्रिफलरसैरिति कथितैः । मांसरसः प्रलेहशब्दवाच्यः । यथायोग्यमिति व्याध्यनुरूपम् । विषमाग्निश्चिति विषमतीक्ष्णमन्दादिष्वपि हलीमं हलीमकम् ॥ ९०-९२ ॥

गू०—हपुषा विगन्धिका, त्रायमाणा हेमक्षीरी, त्रिवृत्, शातला, सेहुण्डः, कुटकी, नीलपुष्पी अपराजिता, कृष्णलवणं सौवर्चलं, उष्णोदकाद्यैः पिबेत् । हलीमं हलीमकं, स्पष्टं चान्यत् ॥ ९०-९२ ॥

अथ पञ्चसमं चूर्णं शूलादौ—

शुण्ठी हरीतकी कृष्णा त्रिवृत्सौवर्चलं तथा ॥ ९३ ॥
समभागानि सर्वाणि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
ज्ञेयं पञ्चसमं चूर्णमेतच्छूलहरं परम् ॥ ९४ ॥
आध्मानजठराशौघमामवातहरं स्मृतम् ।

दी०—आध्मानादौ पञ्चसमचूर्णं दर्शयन्नाह—शुण्ठीति । अत्र कृष्णा पिप्पली, त्रिवृन्निशोथः, शेषं सुबोधम् ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

गू०—सुगमम् ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

अथ नाराचचूर्णमाध्मानशूलादौ—

कर्षमात्रा भवेत्कृष्णा त्रिवृता स्यात्पलोन्मिता ९५॥
खण्डात्पलं च विज्ञेयं चूर्णमेकत्र कारयेत् ।

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that proper record-keeping is essential for ensuring the integrity and transparency of financial reporting. This section also outlines the various methods used to collect and analyze data, highlighting the role of statistical analysis in identifying trends and patterns.

The second part of the document focuses on the challenges faced by organizations in implementing effective risk management strategies. It explores the complexities of identifying potential risks and the need for a comprehensive framework to assess and mitigate them. The text also discusses the importance of communication and collaboration between different departments in ensuring a cohesive risk management approach.

The third part of the document addresses the issue of data privacy and security. It highlights the increasing importance of protecting sensitive information in the digital age and provides guidance on best practices for ensuring data integrity and confidentiality. This section also discusses the legal and ethical implications of data handling and the role of technology in enhancing security measures.

The fourth part of the document discusses the role of technology in improving operational efficiency and reducing costs. It explores various digital tools and platforms that can streamline processes and enhance productivity. The text also discusses the importance of staying up-to-date with the latest technological advancements and the need for continuous investment in research and development.

The fifth part of the document discusses the importance of employee training and development. It emphasizes that investing in the skills and knowledge of the workforce is crucial for long-term success. This section also outlines various training programs and methods that can be used to enhance employee performance and foster a culture of continuous learning.

The sixth part of the document discusses the importance of maintaining a strong corporate culture. It emphasizes that a positive and inclusive culture is essential for attracting and retaining top talent. This section also discusses the role of leadership in shaping the culture and the importance of clear communication and transparency.

The seventh part of the document discusses the importance of maintaining accurate financial records. It emphasizes that proper record-keeping is essential for ensuring the integrity and transparency of financial reporting. This section also outlines the various methods used to collect and analyze data, highlighting the role of statistical analysis in identifying trends and patterns.

The eighth part of the document discusses the importance of maintaining accurate financial records. It emphasizes that proper record-keeping is essential for ensuring the integrity and transparency of financial reporting. This section also outlines the various methods used to collect and analyze data, highlighting the role of statistical analysis in identifying trends and patterns.

The ninth part of the document discusses the importance of maintaining accurate financial records. It emphasizes that proper record-keeping is essential for ensuring the integrity and transparency of financial reporting. This section also outlines the various methods used to collect and analyze data, highlighting the role of statistical analysis in identifying trends and patterns.

The tenth part of the document discusses the importance of maintaining accurate financial records. It emphasizes that proper record-keeping is essential for ensuring the integrity and transparency of financial reporting. This section also outlines the various methods used to collect and analyze data, highlighting the role of statistical analysis in identifying trends and patterns.

कर्षोन्मितं लिहेदेतत्क्षौद्रेणाध्माननाशनम् ॥ ९६ ॥
गाढविद्रकोदरकफान्पित्तशूलं च नाशयेत् ।

दी०—इदानीं नाराचकं नाम चूर्णं विवर्णयन्नाह—
कर्षमात्रेति । कर्षमात्रमिति भक्षणार्थं, क्षौद्रं तु यावदव-
लेहः स्यात् तावन्मात्रम् । एतच्च प्रातरेव भक्ष्यं विरेका-
र्थत्वात् तथाह्युक्तं—“खण्डं पलं त्रिवृता सममुपकुल्या
कर्षचूर्णितं श्लक्ष्णं । प्राग्भोजने च मधुना विडालपदकं
लिहेत् प्राज्ञः” इति गाढविद्रकमतिबद्धपुरीषमिति ॥
॥ ९५ ॥ ९६ ॥

गू०—कृष्णा पिप्पली, त्रिवृत् निःसृता । स्पष्टम-
न्यत् ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

अथ लवणत्रितयाद्यं चूर्णं यकृतश्ल-
हशूलादौ—

लवणत्रितयं क्षारौ शतपुष्पाद्वयं च वा ॥ ९७ ॥

अजमोदाऽजगन्धा च हपुषा जीरकद्वयम् ।

मरिचं पिप्पलीमूलं पिप्पली गजपिप्पली ॥ ९८ ॥

हिङ्गुश्च हिङ्गुपत्री च शठी पाठोपकुञ्जिका ।

शुण्ठी चित्रकचव्यानि विडङ्गं चाम्लवेतसम् ॥ ९९ ॥

दाडिमं तित्तिडीकं च त्रिवृद्दन्ती शतावरी ।

इन्द्रवारुणिका भार्ङ्गी देवदारु यमानिका ॥ १०० ॥

कुस्तुम्बुरुस्तुम्बुरुणि पौष्करं बदराणि च ।

शिवा चेति समांशानि चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥ १०१ ॥

भावभेदार्द्रकरसैर्बीजपूररसैस्तथा ।

तत्पिबेत्सर्पिषा जीर्णमद्येनोष्णोदकेन वा ॥ १०२ ॥

कोलाम्भसा वा तत्रेण दुग्धेनौष्ट्रेण मस्तुना ।

यकृतपृष्ठकटीशूलगुदकुक्षिहृदामयम् ॥ १०३ ॥

अर्शोविष्टम्भमन्दाग्निगुल्मप्लीहोदराणि च ।

हिक्काध्मानश्वासकासाञ्जयेदेतान्न संशयः ॥ १०४ ॥

पुतैरेवौषधैः सम्यग्घृतं वा साधयेत्सुधीः ।

दी०—अथ त्रिलवणाद्यं चूर्णं दर्शयन्नाह—लवण-
त्रितयमिति । अयं त्रिलवणाद्यो योगश्चूर्णसंज्ञकः । अनेनैव
घृतमपि साधयेत् । सुधीरिति स्नेहयुक्त्या विपचेदित्यर्थः ।
अत्र त्रिलवणं च सैन्धवसौवर्चलविडसंज्ञं क्षाराविति द्वौ
क्षारौ तेन स्वर्जिकाक्षारो यवक्षारश्च । शतपुष्पाद्वय-
मिति लघुस्थूलभेदेन । एका ‘सौफ’ इति प्रसिद्धा । अपरा
‘सोवा’ शब्दवाच्या, अजगन्धा वर्वरिका, हपुषा निज-
नामख्याता, जीरकद्वयमिति पीतकृष्णभेदेन प्रतीतम्,
कुस्तुम्बुरु धान्यकं, तुम्बुरु खनामप्रसिद्धं, पौष्करं,

कुष्ठं, हिङ्गुपत्री, विटपविशेषः तस्याः पत्राणि हिङ्गुग-
न्धसहशानि भवन्ति । सा द्विविधा एका चारुणपत्रिका
तन्वी अपरा वेणुपत्रिका हिङ्गुलफला । उपकुञ्जिका जी-
रकभेदः ‘करौजी’ शब्दवाच्यः । बदराणि बदरफलानि,
शिवा हरीतकी शेषं सुबोधम् । एतत् सकलं समभाग्येन
श्लक्ष्णचूर्णीकृतं चार्द्रकरसैर्बीजपूररसैश्च प्रत्येकं भावयेत् ;
रसैरिति बहुवचनत्वेन सप्तवारान् भावयेदिति भावः ।
तथाचोक्तं—‘बीजपूरार्द्रकरसेनासकृद्भाविता’ इति । घृत-
साधने तु चतुर्गुणो रसो देयः । स्नेहपरिमाणात् चतुर्गु-
णता च प्रत्येकं । तत्पिबेत् सर्पिषा जीर्णे इति । अन्ने जीर्णे
सति पिबेदित्यर्थः । अन्यरोगोत्पत्तिभयात् । तथाहि—
‘औषधशेषे भुक्तं पीतं तथौषधं सशेषेऽन्ने । न करोति
गदोपशमं प्रकोपयत्यन्यरोगांश्च’ इति । कोलाम्भसा
बदरकाथेन । ‘वा’ ग्रहणात् कुलत्थयूषेण क्षारनिश्च्योत-
नेन दाडिमरसेन दोषापेक्षया पिबेदिति तात्पर्यार्थः ।
यकृतपृष्ठकटीशूलमिति । यकृतशूलं पृष्ठशूलं कटिशूलं
चेति गुदकुक्षिहृदामयमिति । आमयो गुदादिभिः सह
प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥ ९७-१०४ ॥

गू०—लवणत्रितयं सैन्धवं सौवर्चलं विडलवर्णं,
क्षारौ द्वौ सर्जीयवक्षारौ, शतपुष्पा द्वयम् । अजगन्धा
वाकुची, हपुषा प्रसिद्धा, जीरकद्वयं ध्वेतकृष्णजीरकम् ।
पिप्पली गजपिप्पली, तदभावे पिप्पली, हिङ्गु भर्जितं,
हिङ्गुपत्री, शठी कर्चूरः पाठा प्रसिद्धा, उपकुञ्जिका
कलवञ्जिका, अम्लवेतसः चुक्रं वा रसो वा, दाडिमं
अम्लतित्तिडीकं, त्रिवृत् निःसृता, दन्ती जयपालमूलं,
शतावरी, इन्द्रवारुणी प्रसिद्धा तस्या जटा, कुस्तुम्बु-
रुधान्यकं, तुम्बुरुः शूलघ्नः, पौष्करमूलं, बदराणि, शिवा
हरीतकी, कोलाम्भसा बदरजलेन, मस्तुना दधिजलेन ।
स्पष्टमन्यत् ॥ ९७-१०४ ॥

अथ शूलादौ तुम्बुरादिचूर्णम् ।

तुम्बुरुणि त्रिलवणं यमानी पुष्कराद्वयम् ॥ १०५ ॥

यवक्षाराभयाहिङ्गुविडङ्गानि समानि च ।

त्रिवृन्निभागा विज्ञेया सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १०६ ॥

पिबेदुष्णेन तोयेन यवकाथेन वा पिबेत् ।

जयेत्सर्वाणि शूलानि गुह्माध्मानोदराणि च ॥ १०७ ॥

दी०—अथ तुम्बुरादिचूर्णं दर्शयन्नाह—तुम्बुरु-

१-सोवा, सौफशब्दवाच्यौ । २-‘हिङ्गोट’ हि. भा. ।

३-पाठा । ४-कलौजी । ५-‘तेजवल’ हि. भा. ।

णीति । अयं तुम्बुरादिको योगः अष्टविधश्लेषु प्रशस्तः । तत्र तुम्बुरुणि फलविशेषाः प्रसिद्धाः, त्रिलवणं सैन्धवं सौवर्चलं विडं, पुष्कराह्वयं पुष्करमूलम्, तदभावे कुष्ठं, अभया हरीतकी, हिंश्वत्र भर्जितं, एतत् सकलं समभागं, त्रिवृत् त्रिभागिकेति एकद्रव्यभागापेक्षया, यवक्रायेनेति यवोऽन्नविशेषः ॥ १०५-१०७ ॥

गू०—सैन्धवसौवर्चलविडेति लवणानि, यमानी, पुष्करं, पुष्करमूलं, यवक्षारः, अभया हरीतकी, हिङ्गु भर्जितं, विडङ्गं एतानि समानि प्रत्येकं टङ्कमात्राणि सर्वौषधानि; त्रिवृत् निःसृता भागत्रयं आयौषधात् । अपरे सर्वान्धातुगुणानाहुः । तथाच वोषदेवशतश्लोक्यां 'दीप्यस्तुम्बुरुपौष्करं त्रिलवणं क्षाराभया जंतुजित् व्योषं हिङ्गु ततस्तृत्रिरुदराद्यशोऽग्रहेबुद्धिमान् । व्याख्यातं च त्रिवृत्त्रिगुणः, ततः दीप्यादिचूर्णात्—दीप्यादिति समांशात् । तथाच वृन्देपि "तुम्बुरुणि त्रिलवणं पाठा कृष्णा महौषधम् । एतानि स्वर्जिकाक्षारो यवक्षाराभया निशिः ॥ लवङ्गं चित्रकं हिङ्गु समान्येकत्र चूर्णयेत् । त्रिवृत्त्रिगुणितं चूर्णमेतदुष्णाम्बुना पिबेत् । शूलं निवारयत्येष आध्मानमुदराणि च ॥" वृन्दात् बृहत्तुम्बुराद्यं चूर्णं शूलादौ ॥ १०५-१०७ ॥

अथ चित्रकाद्यं चूर्णं मन्दाग्न्यादौ—

चित्रकं नागरं हिङ्गु पिप्पली पिप्पलीजटा ।
चव्याजमोदा मरिचं प्रत्येकं कर्षसंमितम् ॥ १०८ ॥
स्वर्जिका च यवक्षारः सिन्धु सौवर्चलं विडम् ।
सामुद्रकं रोमकं च कोलमात्राणि कारयेत् ॥ १०९ ॥
एकीकृत्याखिलं चूर्णं भावयेन्मातुलङ्गजैः ।
रसैर्दाडिमजैर्वापि शोषयेदातपेन च ॥ ११० ॥
एतच्चूर्णं जयेद्बुद्धिं ग्रहणीभामजां रुजम् ।
अग्निं च कुरुते दीप्तं रुचिकृत्कफनाशनम् ॥ १११ ॥

दी०—चित्रकाद्यं चूर्णमाह—चित्रकमिति । अत्र नागरं शुण्ठी, पिप्पली, पिप्पलीजटा पिप्पली मूलं, चित्रकादि मरिचान्तं द्रव्यं कर्षप्रमाणं प्रत्येकं, स्वर्जिकादिरोमकान्तं कोलमात्रं, प्रत्येकमित्यर्थः । कोलं कर्षार्धसंज्ञं रोमकं गडलवणम् । एतत्सर्वं चूर्णीकृत्य मातुलङ्गदाडिमफलोद्भवैः रसैः पृथग्भावयेत्, मातुलङ्गो बीजपूरकः । वाग्रहणादेतच्चूर्णं मातुलङ्गदाडिमरसेनाप्लाव्य गुटिकाः कार्याः ग्रन्थान्तरदर्शनाच्च । तथाहि "चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणत्रयम् । व्योषं हिंश्वजमोदं च चव्यं चैकत्र

चूर्णयेत् । गुटिका मातुलङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा । कृता विपाचयन्त्यामं दीपयन्त्यां चानलं" इति ॥ १०८-१११ ॥

गू०—हिङ्गु भर्जितं । स्पष्टमन्यत् ॥ १०८-१११ ॥

अथ वडवानलचूर्णं मन्दाग्न्यादौ—

सैन्धवं पिप्पलीमूलं पिप्पली चव्यचित्रकम् ।
शुण्ठी हरीतकी चेति क्रमवृद्धानि चूर्णयेत् ॥ ११२ ॥
वडवानलनामैतच्चूर्णं स्यादग्निदीपनम् ।

दी०—अथ वडवानलचूर्णमाह—सैन्धवमिति । चव्यमिति विटपविशेषो निजनामप्रतीतः तस्य फलं गजपिप्पली इति । क्रमवृद्ध्या वृद्धिं कृत्वा योज्यं, वृद्धिस्तु आदिद्रव्याद्भवति । तद्यथा सैन्धवमेकभागं, पिप्पलीमूलं द्विभागिकं, पिप्पली त्रिभागा, चव्यं भागचतुष्टयं, चित्रकं पञ्चभागं शुण्ठी षड्भागा हरीतकी सप्तभागेति क्रमवृद्धिः । अत्यन्ताभिकरत्वात् वडवानलसंज्ञम् ॥ ११२ ॥

गू०—क्रमवृद्धानि—सैन्धवं एकं, पिप्पलीमूलं द्वयं, पिप्पली चत्वारि, चव्यमष्टौ, चित्रकं षोडश, शुण्ठी द्वात्रिंशत्, हरीतकी चतुःषष्टिः, एवमेव क्रमवृद्धम् ॥ ११२ ॥

अथ अजमोदाद्यं चूर्णं आमवातशो-
थादौ—

अजमोदा विडङ्गानि सैन्धवं देवदारु च ॥ ११३ ॥
चित्रकः पिप्पलीमूलं शतपुष्पा च पिप्पली ।
मरिचं चेति कर्षांशं प्रत्येकं कारयेद्बुधः ॥ ११४ ॥
कर्षास्तु पञ्च पथ्याया दश स्युर्वृद्धदारुकात् ।
नागराच्च दशैव स्युः सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ॥ ११५ ॥
पिबेत्कोष्णजलेनैव चूर्णं श्वयथुनाशनम् ।
आमवातरुजं हन्ति संधिपीडां च गृध्रसीम् ॥ ११६ ॥
कटिपृष्ठगुदस्थां च जङ्घयोश्च रुजां जयेत् ।
तूनीप्रतूनीविश्वाचीकफवातामयाञ्जयेत् ॥ ११७ ॥
समेन वा गुडेनास्य वटकान्कारयेद्भिषक् ।

दी०—अथ अजमोदाद्यं चूर्णमपि दर्शयन्नाह—अजमोदेति । अयमजमोदादिसंज्ञको योगश्चूर्णरूपो गुटिकारूपश्च । अजमोदादिमरिचान्तं नवद्रव्यं प्रत्येकं कर्षमात्रम् । पथ्या हरीतकी तस्यास्त्वक् पञ्चकर्षमिता, वृद्धदारुकं दशकर्षं, नागरं शुण्ठी चैव दशकर्षान्विता एतत्सकलं चूर्णं कृत्वा उचितमात्रया कोष्णजलेन पानं बोद्धव्यम् । अथवा पक्षान्तरमपि । इदमेव चूर्णं गुडमिश्रितं गुडसमानं कृत्वा भक्षयेत् । गुडसाम्यमत्र

चूर्णत्वात् । अत्रापि कोष्णजलानुपानं बोद्धव्यम् । कटि-
पृष्ठगुदस्थां चेति । अत्र रुजामित्यन्वयः । जङ्घयोरु-
भयोः अत्रापि रुजां । तूनीप्रतूणीवातरोगे पठिता
विश्वाची च ॥ ११३-११७ ॥

गू०—अजमोदादिप्रत्येकं कर्षांशं, पथ्या हरीतकी
पञ्चकर्षाः, वृद्धदारुः प्रसिद्धः एतस्माद्दशकर्षाः स्युः,
शुष्ठी नागरशुष्ठी तस्माच्च दशकर्षाः स्युः, एतानि
सर्वाणि एकत्र चूर्णयेत् । एतच्चूर्णं अजमोदादिकं कोष्ण-
जलेन पिबेत् शोथादिनाशकं भवति । समेन गुडेन वा
अस्य घटकान् कारयेत् ॥ ११३-११७ ॥

श्वसादौ शुण्ठ्यादिचूर्णम् ।

(शुष्ठी सौवर्चलं हिङ्गु दाडिमं चाम्लवेतसम् ११८
चूर्णमुष्णाम्बुना पेयं श्वासहृद्रोगशान्तये ।)

अथ हिङ्गवादिचूर्णं शूलादौ—

हिङ्गु पाठाऽभया धान्यं दाडिमं चित्रकः शठी ११९
अजमोदा त्रिकटुकं हृषुषा चाम्लवेतसम् ।
अजगन्धा तित्तिडीकं जीरकं पौष्करं वचा ॥ १२० ॥
चव्यं क्षारद्वयं पञ्च लवणानि विचूर्णयेत् ।
प्राग्भोजनस्य मध्ये वा चूर्णमेतद्व्ययोजयेत् ॥ १२१ ॥
पिबेद्वा जीर्णमद्येन तक्केणोष्णोदकेन वा ।
गुल्मे वातकफोद्धते हृद्भेदोऽष्टीलिकासु च ॥ १२२ ॥
हृद्वस्तिपार्श्वशूलेषु शूले च गुदयोनिजे ।
मूत्रकुच्छे तथा नाहे पाण्डुरोगेऽरुचौ तथा ॥ १२३ ॥
हिक्कायां यकृति ग्रीहि श्वासे कासे गलग्रहे ।
ग्रहण्यशौविकारेषु चूर्णमेतद्व्ययोजयेत् ॥ १२४ ॥
भावितं मातुलुङ्गस्य बहुशः स्वरसेन वा ।
कुर्याच्च गुटिका बह्वीर्वातश्लेष्मामयापहाः ॥ १२५ ॥

दी०—अधुना हिङ्गवाद्यं चूर्णमाह—हिङ्गिति । अत्र
हिङ्गु भर्जितं योज्यं, पाठा प्रसिद्धा तस्या मूलं, अभया
हरीतकी, दाडिमं दाडिमफलबीजानि, हृषुषा जम्बुव-
द्विष्टपविशेषो विरुयातः, अजगन्धा बर्बरिका, तित्ति-
डीकमम्लफलं प्रसिद्धं, पुष्करं पुष्करमूलं, क्षारद्वयमिति
यवक्षारः स्वर्जिकाक्षारः । पञ्चलवणानि सैन्धवप्रभृति-
कानि । प्राग्भोजनस्येति प्रातःकाले मध्ये वा भोजन-
मिश्रम् । जीर्णमद्येनेति जीर्णं पुरातनं गुणाधिकत्वात् ।
तथाहि 'नवं मद्यमभिष्यन्दि गुददोषकरं परम् । जीर्णं
च सर्वदोषघ्नं लघुत्वं च कफापहं' इति । कल्पनान्तर-

माह । अथवा एतच्चूर्णं मातुलुङ्गस्य रसेन वा बहुशो
भावयित्वा गुटिकाः कार्याः । ताश्च वातश्लेष्मामयापहा
भवन्ति । बहुश इति सप्तवारान् । बह्वीरिति द्विशाणप्र-
मिताः ॥ ११८-१२५ ॥

गू०—हिङ्गु भर्जितं, पाठा, अभया हरीतकी, धान्यं
प्रसिद्धं, दाडिमं, चित्रकं, शठी कर्चूरः, अजमोदा,
त्रिकटु, हृषुषा प्रसिद्धा, अम्लवेतस्य रसो वा चुक्रं
वा, अजगन्धा वनतुलसी, तित्तिडीकं, पौरुषं पुष्कर-
मूलं; वचा, चव्यं, क्षारद्वयं सर्जी इति द्वयं, यवक्षारं,
पञ्चलवणं सैन्धवं शाकम्भरीयं सौवर्चलं सामुद्रं विडं इति ।
सर्वं चूर्णं मद्यादिना पिबेत् । केषु गुल्मादिषु एतच्चूर्णं
प्रशस्यते । मातुलुङ्गस्य स्वरसेन वा गुटिकां कुर्यात् ॥
११८-१२५ ॥

अथ यमानीखाण्डवचूर्णमरोचकादौ—

यमानी दाडिमं शुष्ठी तित्तिडीकाम्लवेतसौ ।
बदराम्लं च कुर्वीत चतुःशाणमितानि च ॥ १२६ ॥
सार्धद्विशाणं मरिचं पिप्पली दशशाणिका ।
त्वक्सौवर्चलधान्याकं जीरकं द्विद्विशाणकम् ॥ १२७ ॥
चतुःषष्टिमितैः शाणैः शर्करामत्र योजयेत् ।
चूर्णितं सर्वमेकत्र यमानीखाण्डवाभिधम् ॥ १२८ ॥
चूर्णं जयेत्पाण्डुरोगं हृद्रोगं ग्रहणीं ज्वरम् ।
छर्दिशोषातिसारांश्च ग्रीहानाहविवन्धताम् ॥ १२९ ॥
अरुचिं शूलमन्दाग्निमशौजिह्वागलामयान् ।

दी०—अथ यमानीखाण्डवसंज्ञकं चूर्णमाह—यमा-
नीति । यमानी प्रसिद्धा, दाडिमं दाडिमफलबीजानि,
तित्तिडीकं प्रसिद्धं, बदराम्लमिति बदरं प्रसिद्धं, अम्लं
वृक्षाम्लं वृक्षभेदः सच फलाम्लः, यद्वा बदराम्लमम्ल-
बदरं खाण्डवत्वात्, चतुःशाणमितानीति प्रत्येकं सार्ध-
द्विशाणं । मरिचमिति तेन दशमाषकमित्यर्थः । त्वगा-
दिजीरकान्तं प्रत्येकं द्विशाणं त्वक् सौवर्चलधान्यकमि-
त्यस्य स्थाने “कृमिघ्नमक्षं धान्यत्वक्” इति पठन्ति
तत्रापि अक्षं सौवर्चलं खाण्डवाभिधमिति प्रसिद्धेः ।
यतः “लवणाम्लसितायुक्तः खाण्डवः परिकीर्तितः” इति ।
शोषो मुखशोषः क्षयभेदो वा, आनाह उदरापूरः,
विवन्धो वातादिनामप्रवृत्तिः, जिह्वागलामयानिति जि-
ह्वामयान्, गलामयानित्यर्थः ॥ १२६-१२९ ॥

गू०—यमान्यादीनि चतुःशाणमितानि, मरिचं सार्धद्विशाणं अर्धटङ्कोपरि द्विटङ्कं, पिप्पली दशशाणा, त्वगादिकं द्विद्विशाणकम् । अत्र शर्करां चतुःषष्टिमित-शाणैर्योजयेत् । एतत् यमानीखाण्डवाभिधं पाण्डुरो-गादीन् जयेत् । दाडिमं अम्लं मधुरं वा, सौवर्चलं प्रसिद्धं, अम्लवेतस्य स्वरसं वा, चुक्रं कर्षमात्रं, पिप्पलीनां एकं शतं, मरिचस्य द्वे शते, गुणनयनात्त्वन्वयसंख्यया अत्र शर्करायाश्चत्वारि फलानि, पलमत्र षोडशटङ्कानाम्, अन्यथा चतुःषष्टिमितैः शाणैः शर्करामत्र योजयेदित्य-नेन विरोधः स्यात् । केचित्खाण्डवे लवणं मधुरयोगे साधु स्वभावात्, लवणं निक्षिपेदिति वदन्ति ॥

अथ पृथ्वीकाद्यं चूर्णं अरोचकादौ ग्रन्था-न्तरात्—“पृथ्वीका जीरकं धान्यं दाडिमं च तथैव च । चित्रकं पिप्पलीमूलं नागकेशरकं तथा । मरिचं क्षी-प्यकं चैव वृक्षाम्लं चाम्लवेतसम् ॥ अजमोदाजगन्धा च दधित्थं चेति कार्षिकान् । प्रदेयं चातिशुद्धायाः श-र्करायाः पलाष्टकं ॥ चूर्णमेतत्प्रसादं स्यात् परमं रुचि-वर्धनं । तीव्रकासामयाशांसि शूलं कासं वमिं ज्वरं ॥ निहन्ति दीपयत्यग्निं बलवर्णप्रदं परं । वातानुलोमनं हृद्यं कण्ठजिह्वाविशोधनं” इति । पृथ्वीका सूक्ष्मैला, अजग-न्धा वावरी, दधित्थं कपित्थं । इदमपि खाण्डवं चूर्णम् ॥ १२६-१२९ ॥

अथ तालीसादिचूर्णं अरोचकादौ—
तालीसं मरिचं शुण्ठी पिप्पली वंशरोचनम् ॥ १३० ॥
एकद्वित्रिचतुःपञ्चकर्षैर्भागान्प्रकल्पयेत् ।
एलात्वचोस्तु कर्षार्धं प्रत्येकं भागमाचरेत् ॥ १३१ ॥
द्वात्रिंशत्कर्षतुलिता प्रदेया शर्करा बुधैः ।
तालीसाद्यमिदं चूर्णं रोचनं पाचनं स्मृतम् ॥ १३२ ॥
कासश्वासज्वरहरं छर्द्यतीसारनाशनम् ।
शोषाध्मानहरं म्लीहाग्रहणीपाण्डुरोगजित् ॥ १३३ ॥
पक्त्वा वा शर्करां चूर्णं क्षिपेत्स्याद्गुटिका ततः ।

दी०—तालीसादिकमप्याह—तालीसमिति । तालीसं खनामख्यातं, वंशरोचनं वंशक्षीरी, एतद्व्यपञ्चकमादि-द्रव्यात् कर्षैकैकेन वर्धितं ग्राह्यम् । तेन तालीसं कर्षैकं, मरिचं कर्षद्वयं, शुण्ठी कर्षत्रया, पिप्पली चतुःकर्षा, वंश-रोचनं पञ्चकर्षं, एलात्वचोस्तु कर्षार्धमिति । एला क्षुद्रैला, त्वग् वराङ्गं कर्षार्धमिति शाणद्वयमित्यर्थः । प्रत्येकमिति पृथगित्यर्थः । शर्कराऽत्र द्वात्रिंशत् कर्षतुलिता देया, एतेन सकलचूर्णाद्विगुणा शर्करा भवति तीक्ष्णत्वात् । वेति ग्रहणेन पक्षान्तरमाह—समजले शर्करां पक्त्वा

शा. सं. २५

तत्र चूर्णं प्रक्षिप्य गुटिका कार्या लघुतरत्वात् तथाहि—
“कल्पयेद्गुटिकाश्चैतच्चूर्णात् पक्त्वा सितोपलाम् । गुटिका ह्यग्निसंयोगाच्चूर्णात्लघुतराः स्मृता” इति । एतदपि वांशीं विना प्रचरति । तथाच तन्त्रान्तरे—“तालीसं मरिचं शुण्ठी पिप्पल्येकांशकोत्तरा । त्वगेलाधार्शकं दद्यात् शर्करा कुडकं भवेत्” इत्यादि । अन्यत्रापि “तालीसमरिचनागरं कृष्णाः कर्षोत्तराः क्रमस्त्वगेले चार्धशे कुडवं सिता गुटिका विपाच्य कृताः” इति केचिद्वदन्ति । पित्ते वंशरोचना देयेति । तथाह्युक्तम्—
“पित्तयुक्ते भवेच्छ्रेष्ठं वंशरोचनयान्वितम्” इति ग्रन्था-न्तरदर्शनात् । तदुक्तं—“वांशीपिप्पलिशुण्ठीनां ताली-सोषणयोस्तथा । भागवृद्धिः क्रमादन्या त्वगेले चापि सार्धके ॥ कृष्णा त्वष्टगुणा चात्र प्रदेशा सितशर्करा” इत्यादि ॥ १३०-१३३ ॥

गू०—तालीसं एककर्षं, मरिचं द्विकर्षं, शुण्ठी त्रिकर्षा, पिप्पली चतुःकर्षा, वांशी रोचना पञ्चकर्षा, एवं भागान्प्रकल्पयेत्, एला लघ्वेला, त्वक् तजः, एतयोः प्रत्येकं कर्षार्धं शर्कराया द्वात्रिंशत्कर्षा । शर्करां पक्त्वा चूर्णं निक्षिपेत् । ततो गुटिका स्यात् । इदं ता-लीसाद्यं चूर्णं रोचनं पाचनं तथा कासादिहरम् ॥ १३०-१३३ ॥

अथ सितोपलादिचूर्णं कासक्षयपित्त-
दाहादौ—

सितोपला षोडश स्यादष्टौ स्याद्वंशरोचना ॥ १३४ ॥
पिप्पली स्याच्चतुष्कर्षा स्यादेला च द्विकार्षिकी ।
एकः कर्षस्त्वचः कार्यश्चूर्णयेत्सर्वमेकतः ॥ १३५ ॥
सितोपलादिकं चूर्णं मधुसर्पियुतं लिहेत् ।
श्वासकासक्षयहरं हस्तपादाङ्गदाहजित् ॥ १३६ ॥
मन्दान्निं सुप्तजिह्वत्वं पार्श्वशूलमरोचकम् ।
ज्वरमूर्ध्वगतं रक्तं पित्तमाशु व्यपोहति ॥ १३७ ॥

दी०—अथ सितोपलादिचूर्णमाह—सितोपलेति । सितोपला शर्करामेदः । षोडशेति षोडशकर्षमिता । वंशरोचना अष्टौ स्यादिति अष्टकर्षमिता, अग्रिमकर्षग्रह-णात् । अन्यात् द्विगुणितत्वान्माननिर्देशोऽयम् । तथा-चोक्तं—“सितोपला तुगाक्षीरी पिप्पलीबहुला त्वचः । अन्यादूर्ध्वं द्विगुणितं लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥” इति । बहुला क्षुद्रैला, मधु सर्पिश्चात्र लेहवत् परिमितं । हस्तपादाङ्ग-दाहजिदिति । तेन हस्तदाहं, पाददाहं, अङ्गदाहमिति सुप्तजिह्वत्वमिति जिह्वारोगे पठितम् ॥ १३४-१३७ ॥

गू०—सितोपला प्रसिद्धा, अष्टौ कर्षाः वंशरोचना, पिप्पली चतुःकर्षा स्यात्, एला द्विकार्षिकी, त्वचः एककर्षः, एवं षोडशकर्षं स्यात् । एतत्सितोपलादिचूर्णं मधुसर्पिर्भ्यां लिहेत् श्वासादिकान्वयोहति ॥ १३४-१३७ ॥

अथ लवणभास्करचूर्णं ग्रहणीगुल्मादौ—

सामुद्रलवणं कार्यमष्टकर्षमितं बुधैः ।
पञ्च सौवर्चलं ग्राह्यं बिडं सैन्धवधान्यकात् ॥ १३९ ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं कृष्णजीरकपत्रकम् ।
नागकेशरतालीसमम्लवेतसकं तथा ॥ १३८ ॥
द्विकर्षमात्राण्येतानि प्रत्येकं कारयेद्बुधः ।
मरिचं जीरकं विश्वमेकैकं कर्षमात्रकम् ॥ १४० ॥
दाडिमं स्याच्चतुःकर्षं त्वगेले चार्धकार्षिके ।
एतच्चूर्णीकृतं सर्वं लवणं भास्कराभिधम् ॥ १४१ ॥
शाणप्रमाणं देयं तु मस्तुतक्रसुरासवैः ।
वातश्लेष्मभवं गुल्मं स्त्रीहानमुदरं क्षयम् ॥ १४२ ॥
अर्शासि ग्रहणीं कुष्ठं विविधं च भगन्दरम् ।
शोफं शूलं श्वासकासावामवातं च हृद्गुजम् ॥ १४३ ॥
मन्दाग्निं नाशयेदेतद्दीपनं पाचनं परम् ।
सर्वलोकहितार्थाय भास्करोदितं पुरा ॥ १४४ ॥

गू०—इदानीं लवणभास्करं नाम चूर्णं प्रकटय-
न्नाह—सामुद्रलवणमिति । दक्षिणसमुद्रसमीपे भवं
सामुद्रं लवणं तच्च समटीशब्दवाच्यं अष्टकर्षं पल-
द्वयम्, पञ्च सौवर्चलं ग्राह्यमिति सौवर्चललवणं पञ्चकर्षं
ग्राह्यमित्यर्थः । बिडलवणाद्यम्लवेतसान्तं द्विगुणकर्ष-
प्रमाणं प्रत्येकं, बिडं कृत्रिमं लवणं तच्च प्रसारिणी कल्क-
भक्तलवणसंयोगादग्निदाहेन निवृत्तमित्येके, सिन्धुभवं
सैन्धवं, कृष्णजीरकं पाश्चात्यं, तच्च खुरासानशब्दवाच्यं,
मरिचादिविश्वान्तं द्रव्यत्रयं कर्षं प्रत्येकमित्यर्थः । जीरक-
मत्र शुक्रं, विश्वं शुण्ठी, दाडिमं स्याच्चतुःकर्षमिति दाडि-
मफलबीजानि ग्राह्याणि तच्च अनारदानाशब्दवाच्यं, च-
तुःकर्षं पलपरिमितं । त्वगेले चार्धकार्षिक इति मिलित्वा
कर्षमात्रमित्यर्थः । भक्षणे च शाणप्रमाणं टङ्कमात्रं देयं,
तीक्ष्णत्वात् । तत् पुनः इति ग्रहणेनाधिकमात्रमपि प्रच-
रति दोषादीनां बलातिशयत्वात् । मस्तुतक्रसुरासवैरिति ।
मस्तु दध्नाऽथस्तोयविशेषः । 'दध्नास्तु यदधस्तोयं तन्मस्तु
परिकीर्तितम् ।' तन्मिति त्रिभागभिन्नं, सुरासवौ
प्रसिद्धौ, सुरा लोहितवर्णा, पिष्टकिण्वकल्केन किञ्चित्

कलषा आशु कियन्ते ये ते आसवाः, भास्करोऽण
भास्कराचार्येण उदितं कथितं पुरा पूर्वपौरुषेयप्र-
न्यानामादावित्यर्थः । नतु ऋषिप्रणीतेभ्य इति के-
चित् ॥ १३८-१४४ ॥

गू०—सामुद्रलवणं बुधैः अष्टकर्षं कार्यं, पञ्चकर्षं
सौवर्चलं, बिडं बिडलवणं तदाद्यम्लवेतसकान्तं दशौषधं
प्रत्येकं द्विकर्षं, आम्लवेतसस्य रसं वा चुक्रं वा ग्राह्यं,
मरिचं जीरकं, विश्वं एतत्प्रत्येकं कर्षमात्रं, जीरकं श्वेतं,
विश्वं शुण्ठी, दाडिमं चतुःकर्षं, त्वगेला च अर्धकार्षिकं
प्रत्येकं द्विकर्षं । एतच्चूर्णीकृतं लवणभास्करं भवति
शाणप्रमाणं टङ्कप्रमाणं भक्षणार्थं देयं, आर्शादीनि च ना-
शयति । इदं भास्करोऽणसूर्येण उदितम् ॥ १३८-१४४ ॥

अथ एलादिचूर्णं छर्दिरोगे—

एलाप्रियङ्गुमुस्तानि कोलमज्जा च पिप्पली ।
श्रीचन्दनं तथा लाजा लवङ्गं नागकेशरम् ॥ १४५ ॥
एतच्चूर्णीकृतं सर्वं सिताक्षौद्रयुतं लिहेत् ।
वातपित्तकफोद्भूतां छर्दिं हन्यतिवेगतः ॥ १४६ ॥
व्याघ्रीचूर्णम् ।

(व्याघ्रीजीरकधात्रीणां चूर्णं मधुयुतं लिहेत् ।
ऊर्ध्ववातमहाश्वासतमकैर्मुच्यते क्षणात् ॥ १४७ ॥)

दी०—एलादिचूर्णमाह—एला प्रियङ्गुमुस्तानीति ।
एला सूक्ष्मैला, प्रियङ्गुर्लताविशेषः तस्याः फलानि, को-
लमज्जा बदरफलास्थिमध्यगतद्रव्यविशेषः, श्रीचन्दनं
श्वेतचन्दनं, लाजा भृष्टधान्योद्भवा । एतत्सकलं सम-
मात्रं संगृह्य वस्त्रपूतं चूर्णं कुर्यात् । भक्षणमानमस्य
दोषाग्निबलापेक्षया कार्यम् । सिताक्षौद्रयुतमिति व्यर्थः ।
(सिता शर्करा सा धान्यचूर्णसमा ग्राह्या, मधुमानं च
यावद्वलेहत्वं स्यात् तावद्देयमित्यर्थः) । अतिवेगता
इति वचनेनास्य विशिष्टत्वं दर्शितम् ॥ १४५-१४७ ॥

गू०—कोलं बदरं तन्मज्जा, श्रीचन्दनं मलयजं
लाजा भृष्टधान्यजा सर्वसमं सिता सितोपला ॥ १४५-
१४७ ॥

अथ पञ्चनिम्बचूर्णं कुष्ठादौ—

मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वचं निम्बात्समाहरेत् ।
सूक्ष्मचूर्णमिदं कुर्यात्पलपञ्चदशोन्मितम् ॥ १४८ ॥
लोहभस्महरीतक्यौ चक्रमर्दकचित्रकौ ।
भल्लातकं विडङ्गानि शर्करामलकं निशा ॥ १४९ ॥
पिप्पली मरिचं शुण्ठी बाकुची कृतमालकः ।

Date	Description
1900	Jan 1
1901	Feb 1
1902	Mar 1
1903	Apr 1
1904	May 1
1905	Jun 1
1906	Jul 1
1907	Aug 1
1908	Sep 1
1909	Oct 1
1910	Nov 1
1911	Dec 1
1912	Jan 1
1913	Feb 1
1914	Mar 1
1915	Apr 1
1916	May 1
1917	Jun 1
1918	Jul 1
1919	Aug 1

गोक्षुरश्च पलोन्मानमेकैकं कारयेद्बुधः ॥ १५० ॥
 सर्वमेकीकृतं चूर्णं भृङ्गराजेन भावयेत् ।
 अष्टभागावशिष्टेन खदिरासनवारिणा ॥ १५१ ॥
 भावयित्वा च संशोष्य कर्षमात्रं ततः पिबेत् ।
 खदिरासनतोयेन सर्पिषा पयसाथवा ॥ १५२ ॥
 मासेन सर्वकुष्ठानि विनिहन्ति रसायनम् ।
 पञ्चनिम्बमिदं चूर्णं सर्वरोगप्रणाशनम् ॥ १५३ ॥

दी०—अधुना पञ्चनिम्बचूर्णं दर्शयन्नाह—मूल-
 मिति । मूलमित्यादिना निम्बवृक्षस्य पञ्चाङ्गं कथितं; मूलं
 जटा पत्रं पलाशं फलमामबीजं पुष्पं कुसुमं त्वक् छली ।
 समाहरेदिति सम्यक् प्रकारेण आहरेदिति यदुक्तं तत्
 कालविशेषं सूचयति । तथाहि “पुष्पकाले च पुष्पाणि
 फलकाले फलानि च । संचूर्ण्य पिचुमर्दस्य त्वङ्मूलानि
 दलानि च” इति । एके मूलस्थाने सारमिति पठन्ति
 व्याख्यानयन्ति च तत्र सारं मध्यभागस्थितं काष्ठवि-
 शेषं, उक्तमन्यत्रापि “काले त्वग्दलसारबीजकुसुमैर्नि-
 म्बस्य तुल्यांशकैः” इत्यादि । पञ्चदशोन्मितं फलमिति
 सकलपञ्चाङ्गं पञ्चदशपलपरिमितं ग्राह्यमित्यर्थः । तेन
 प्रत्येकं त्रिपलमितं भवति । लोहभस्मेति मृतलोहचूर्णं,
 चक्रमर्दकः प्रपुञ्जाटबीजानि, आमलमामलकीफलं, नि-
 शा हरिद्रा, कृतमालको राजवृक्षः एतल्लोहभस्मादिगो-
 क्षुरकान्तं पृथक् पलमानं ग्राह्यम्, तेन निम्बचूर्णसमं
 भवति । एतत् सकलं चूर्णीभूतं द्रव्यं भृङ्गराजरसेन
 भावितं कृत्वा पश्चादष्टभागावशिष्टेन खदिरकाथेन
 तत् पश्चादसनकाथेन च भाव्यं, असनः पीतमारो
 वृक्षविशेषः, पश्चात् संशोष्य कर्षपरिमाणमितं वक्ष्यमा-
 णानुपानेन सह पिबेदित्यर्थः । अनुपानान्याह—खदि-
 रासनतोयेनेति । खदिरकाष्ठकथितेन असनकाष्ठकथितेन
 वेत्यर्थः । अथवा सर्पिषा पयसा च अत्र दोषापेक्षा
 बोद्धव्या । रसायनमिति जराव्याधिनाशकत्वेन रसायनं
 कथितं । पञ्चनिम्बमिति निम्बसम्बन्धिपुष्पादिपञ्चकमेव
 निम्बपञ्चकं कथितं । तथाहि “निम्बपत्रं तथा पुष्पं त्वङ्-
 मूलं फलमुच्यते । पञ्चनिम्बमिति ख्यातं नामतः शास्त्र-
 कोविदैः” इति । सर्वरोगप्रणाशनमिति । सर्वरोगा भ-
 गन्दरप्रसुखाः । तथाहुक्तम्—“भगन्दरः श्लीपदवातरक्त-
 जडान्धनाडीव्रणशीर्षरोगान् । सर्वान् प्रमेहान् प्रदरांश्च
 सर्वान् दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥ स्थूलोदरः सिंहकृ-
 शोदरः स्यात् सुश्लिष्टसन्धिमेधुनोपयोगात् । सदोपयो-
 गादपि ये दशन्ति सर्पादयो यांति विनाशमाशु ॥ जीवे-

चिरं व्याधिजराविमुक्तः शुमेतरश्चंद्रसमानकान्तिः”
 इति ॥ १४८-१५३ ॥

गू०—निम्बान्मूलादिकं पञ्चाङ्गं समाहरेत् । इदं पञ्च-
 दशोन्मितैः पलैश्चूर्णं कुर्यात् । एकं एकपललोहभस्मादिकं
 एकैकं पलोन्मितं कारयेत् । चक्रमर्दः प्रपुञ्जाटः, शर्करा
 सितोपला, निशा हरिद्रा, बाकुची कृमिघ्नः, कृतमालः
 आरग्वधः, खदिरः वृक्षविशेषस्तस्य सारः, असनः
 पीतमारः एषां काथेन भावयेत् वारत्रयं वा सप्त वा
 पुनः संशोष्य कर्षं खदिरासनं पिबेत् ॥ १४८-१५३ ॥

शतावरीचूर्णम्—

शतावरी गोक्षुरश्च बीजं च कपिकच्छुजम् ।
 गाङ्गेरुकी चातिबला बीजमिक्षुरकोद्भवम् ॥ १५४ ॥
 चूर्णितं सर्वमेकत्र गोदुग्धेन पिबेद्विधिः ।
 न तृप्तिं याति नारीभिर्नरश्चूर्णप्रभावतः ॥ १५५ ॥

अश्वगन्धादिचूर्णम्—

अश्वगन्धा दशपला तन्मात्रो वृद्धदारुकः ।
 चूर्णीकृत्योभयं विद्वान्मृत्तभाण्डे निधापयेत् ॥ १५६ ॥
 कर्षैकं पयसा पीत्वा नारीभिर्नैव तृप्यति ।
 अगत्वा प्रमदां भूयाद्वलीपलितवर्जितः ॥ १५७ ॥

दी०—इदानीं वाजीकरणचूर्णद्वयमाह—शतावरी-
 त्यादि । कपिकच्छुजं बीजमिति वानरीबीजं, गाङ्गेरु-
 कीति नागबला “गुडसकरीति” शब्दवाच्या, अतिबला
 वृद्धद्वला, बीजमिक्षुरकोद्भवमिति इक्षुरकः कोकिलाक्षः
 “तालमखाना” इति लोके, एतत् सर्वं चूर्णीकृतमुत्तमा-
 नपरिमितं च चतुर्गुणेन गोदुग्धेन सह पिबेत् । निशि
 रात्रौ । वाजीकरणमिति वाजीवात्यर्थमेधुनसामर्थ्यात्
 वाजीकरणं, किंवा वाजः शुक्रं तदस्यास्तीति वाजी
 अवाजी वाजी क्रियते येन पुरुषस्तद्वाजीकरणं । तदुक्तम्
 “येन नारीषु सामर्थ्यं वाजीवल्लभते नरः । येन वात्यधिकं
 बीजं वाजीकरणमेव तत्” इति । तत् त्रिविधं प्रवर्तकं
 जनकं प्रवर्तकजनकं च । उक्तं च तन्त्रान्तरे—“शुक्रवृ-
 द्धिकरं किञ्चित् किञ्चित् शुक्रप्रवर्तकम् । च्युतिवृद्धिकरं
 किञ्चित् त्रिविधं वृष्यमुच्यते” इति । वृष्यं तु वाजीकर-
 णसंज्ञम् । तथाच युवतिस्पर्शादि च्युतिकरं, क्षीरादि वृ-
 द्धिकरं, माषो जनकः प्रवर्तकश्च । द्वितीयवाजीकरणचूर्णं
 सुबोधं केचिन्नात्र पठन्ति ॥ १५४-१५७ ॥

गू०—अथाश्वगन्धादिचूर्णं पुष्टौ सुगमं वृद्धदारुकः
 प्रसिद्धः ॥ १५४-१५७ ॥

Table 1: Summary of the data used in the study	
Variable	Description
Age	Age in years
Gender	Male/Female
Education	High School/College/University
Income	Low/Medium/High
Health	Good/Fair/Poor
Marital Status	Single/Married/Divorced
Occupation	Unemployed/Worker/Manager/Professional
Religion	Christian/Jewish/Muslim/Hindu/Buddhist
Political Affiliation	Democrat/Republican/Independent
Residence	Urban/Suburban/Rural
Travel Frequency	Never/Seldom/Often
Travel Distance	Less than 100 miles/100-500 miles/More than 500 miles
Travel Mode	Car/Bus/Train/Airplane
Travel Purpose	Business/Leisure/Visiting Family/Friends
Travel Satisfaction	Very Dissatisfied/Dissatisfied/Neutral/Satisfied/Very Satisfied
Travel Frequency (by Mode)	Frequency of travel by each mode
Travel Distance (by Mode)	Distance traveled by each mode
Travel Purpose (by Mode)	Purpose of travel by each mode
Travel Satisfaction (by Mode)	Satisfaction with travel by each mode
Travel Frequency (by Purpose)	Frequency of travel for each purpose
Travel Distance (by Purpose)	Distance traveled for each purpose
Travel Mode (by Purpose)	Mode of travel for each purpose
Travel Satisfaction (by Purpose)	Satisfaction with travel for each purpose
Travel Frequency (by Residence)	Frequency of travel for each residence type
Travel Distance (by Residence)	Distance traveled for each residence type
Travel Mode (by Residence)	Mode of travel for each residence type
Travel Satisfaction (by Residence)	Satisfaction with travel for each residence type
Travel Frequency (by Religion)	Frequency of travel for each religion
Travel Distance (by Religion)	Distance traveled for each religion
Travel Mode (by Religion)	Mode of travel for each religion
Travel Satisfaction (by Religion)	Satisfaction with travel for each religion
Travel Frequency (by Political Affiliation)	Frequency of travel for each political affiliation
Travel Distance (by Political Affiliation)	Distance traveled for each political affiliation
Travel Mode (by Political Affiliation)	Mode of travel for each political affiliation
Travel Satisfaction (by Political Affiliation)	Satisfaction with travel for each political affiliation
Travel Frequency (by Income)	Frequency of travel for each income level
Travel Distance (by Income)	Distance traveled for each income level
Travel Mode (by Income)	Mode of travel for each income level
Travel Satisfaction (by Income)	Satisfaction with travel for each income level
Travel Frequency (by Education)	Frequency of travel for each education level
Travel Distance (by Education)	Distance traveled for each education level
Travel Mode (by Education)	Mode of travel for each education level
Travel Satisfaction (by Education)	Satisfaction with travel for each education level
Travel Frequency (by Health)	Frequency of travel for each health status
Travel Distance (by Health)	Distance traveled for each health status
Travel Mode (by Health)	Mode of travel for each health status
Travel Satisfaction (by Health)	Satisfaction with travel for each health status
Travel Frequency (by Occupation)	Frequency of travel for each occupation
Travel Distance (by Occupation)	Distance traveled for each occupation
Travel Mode (by Occupation)	Mode of travel for each occupation
Travel Satisfaction (by Occupation)	Satisfaction with travel for each occupation
Travel Frequency (by Marital Status)	Frequency of travel for each marital status
Travel Distance (by Marital Status)	Distance traveled for each marital status
Travel Mode (by Marital Status)	Mode of travel for each marital status
Travel Satisfaction (by Marital Status)	Satisfaction with travel for each marital status

मुसलीचूर्णम्—

(मुसलीकन्दचूर्णं तु गुडूचीसत्त्वसंयुतम् ।
वानरीगोक्षुराभ्यां च शाल्मलीशर्करामलैः ॥ १५८ ॥
आलोड्य घृतदुग्धेन पाययेत्कामवर्धनम् ।)

नवायसचूर्णम्—

चित्रकश्चिफला मुस्तं विडङ्गं त्र्यूषणानि च ॥ १५९ ॥
समभागानि कार्याणि नव भागा हतायसः ।
एतदेकीकृतं चूर्णं मधुसर्पियुतं लिहेत् ॥ १६० ॥
गोमूत्रमथवा तक्रमनुपाने प्रशस्यते ।
पाण्डुरोगं जयत्युग्रं हृद्रोगं च भगन्दरम् ॥ १६१ ॥
शोथकुष्ठोदराशांसि मन्दाग्निमरुचिं कृमीन् ।

टी०—अथ नवायसं चूर्णमाह—चित्रक इति ।
चित्रकश्चित्रकजटास्त्वक्, त्रिफला हरीतक्यादि, त्र्यूषणं
कटुत्रिकं एतच्चित्रकादित्र्यूषणान्तं नवद्रव्यं प्रत्येकं सम-
मात्रं, नवभागा हतायस इति हतायसो मृतलोहस्य एक-
द्रव्यभागापेक्षया नवभागा ग्राह्याः, तेनैकत्र मिलितानां
चित्रकादीनां चूर्णेन सममयचूर्णमित्यर्थः । मधुसर्पिषी
चात्र लेहपरिमाणवद्ग्राह्ये ॥ १५८-१६१ ॥

गू०—चित्रकः, त्रिफला, मुस्तं नागरं, विडङ्गं,
त्र्यूषणं त्रिकटु एतानि प्रत्येकं शाणमात्राणि हता-
यसं मृतलोहं सर्वतुल्यं मधुसर्पिर्घृतं ताभ्यां लिहेत् ।
शेषं सुगमम् ॥ १५८-१६१ ॥

आकारकरभादिचूर्णं स्तम्भनादौ—

आकारकरभः शुण्ठी कङ्कोलं कुङ्कुमं कणा ॥ १६२ ॥
जातीफलं लवङ्गं च चन्दनं चेति कार्षिकान् ।
चूर्णानि मानतः कुर्यादहिफेनं पलोन्मितम् ॥ १६३ ॥
सर्वमेकीकृतं चूर्णं माषैकं मधुना लिहेत् ।
शुक्रस्तम्भकरं चूर्णं पुंसामानन्दकारकम् ॥ १६४ ॥
नारीणां प्रीतिजननं सेवेत निशि कामुकः ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना शार्ङ्गधराचार्येण विरचितायां
शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यमखण्डे चूर्णकल्पना
नाम षष्ठोऽध्यायः ।

टी०—अथाकारकरभादिचूर्णं दर्शयन्नाह—आका-
रभ इति । ‘अकरकरहा’ इति लोके प्रसिद्धः, कङ्कोलं
वेख्यातं कणा पिप्पली, चन्दनं श्वेतं, एतत्सर्वं कर्षी-

—प्रक्षिप्तम् ।

न्मितं प्रत्येकमिति । अहिफेनं पलोन्मितमिति अहिफेनं
आफूशब्दवाच्यं ‘अफीम’ इति लोके, पलोन्मितं पल-
प्रमाणम्, तेन पूर्वचूर्णभागद्वयं अहिफेनस्य भागैक-
मित्यर्थः । शर्करारहितत्वात् कुत्रचित् सितासहितमपि
प्रचरति, तत्र अहिफेनं पूर्वद्रव्यचूर्णसाम्यं । तदुक्तं “जा-
तीफलार्ककरहाटलवङ्गशुण्ठीकङ्कोलकुङ्कुमकणाहरिचन्द-
नानि । एतैः समानमहिफेनमनेन तुल्यां सितां निधाय
मधुना वटकं विदध्यात् ॥ माषद्वयोन्मितममुं निशि
भक्षयित्वा मिष्टं पयस्तदनु माहिषमाशु पीत्वा । कुर्वन्तु
कामुकजना नतु बिन्दुपातं चेतांसि तानि चकितानि
कलावतीनां” इति ॥ १६२-१६४ ॥

इति श्रीवास्तव्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभावसिंहात्मजेनाढ-
मलेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायां मध्यम-
खण्डे चूर्णकल्पनाध्यायः षष्ठः ॥ ६ ॥

गू०—आकारकरभः आकलकः, शुण्ठी, कङ्कोलं,
कुङ्कुमं केशरम्, कणा पिप्पली, जातीफलं, लवङ्गं, च-
न्दनं चेति, कङ्कोलं केचित् शीतलचीनीति केचित्पूगम्
इत्याहुः । कार्षिकान्प्रत्येकं कार्षिकान् । अहिफेनं पलो-
न्मितं कर्षचतुष्टयं तत् शुद्धं कृत्वा देयं । तस्य शोधनं
आर्द्रकद्रवेण सेहुण्डपत्रद्रवेण वा निम्बद्रवेण वा निम्बू-
कद्रवेण भावनाभिः सप्तभिर्वा शोधयित्वा शोषयित्वा
देयम् ॥ १६२-१६४ ॥

इति श्रीकाशिरामवैद्यकृतायां गूढार्थदीपिकायां चिकि-
त्सास्थाने चूर्णाध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।**इदानीं गुटिकाः कथ्यन्ते—**

वटकाश्चाथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी ।
मोदको वटिका पिण्डी गुडो वर्तिस्तथोच्यते ॥ १ ॥
लेहवत्साध्यते बह्वौ गुडो वा शर्करा तथा ।
गुग्गुलुर्वा क्षिपेत्तत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी ॥ २ ॥
कुर्यादवह्निसिद्धेन क्वचिद्गुग्गुलुना वटीम् ।
द्रवेण मधुना वापि गुटिकां कारयेद्बुधः ॥ ३ ॥

वटकाश्चेति । अथेति चूर्णकल्पनानन्तरं वटका
गुटिकादिसंज्ञाः अतएव तन्नाम गुटिकावटीप्रभृतयो ज्ञा-
तव्याः । तस्य वटकस्य नाम पर्यायवाचकाः शब्दा यथा

तन्नामेति तस्य वटकस्य नाम पर्यायवाक्यं गुटिकादि-
कमित्यर्थः । अथ तेषां कर्तव्यविधिमाह—लेहवत्सा-
ध्यत इति । यथावलेहार्थं गुडादिकं साध्यते तथैवाऽत्र
गुडः, शर्करा, गुग्गुलुर्वापि पक्तव्यः, पाके सति चूर्णं
प्रक्षिप्य वटकादीन् कुर्यादिति भावः । पक्षान्तरमाह—
क्वचिदिति । न सर्वत्र अवहिसिद्धेन कुट्टितेन गुग्गुलुना
वटकाः कार्याः गुडादिकेनापि क्वचिदिति संचाराद्वा,
अथवा द्रवेण तोयक्षीरादिना मधुना क्षौद्रेणापि संस्त्राव्य
गुटिकां कारयेत् बुधः पण्डितः अत्रापि वडिं विनेति
सम्बन्धः ॥ १-३ ॥

गू०—अथ गुटिकाधिकारः ॥ १-३ ॥

सिता चतुर्गुणा देया वटीषु द्विगुणो गुडः ।

चूर्णाच्चूर्णसमः कार्यो गुग्गुलुर्मधु तत्समम् ॥ ४ ॥

द्रवं च द्विगुणं देयं मोदकेषु भिषग्वरैः ।

दी०—इदानीमनुक्तेषु गुडशर्करादीनां मानमाह—
सितेति । सिता शर्करा चतुर्गुणा देया चूर्णादित्यर्थः ।
गुडोऽत्र द्विगुणः, अत्राऽपि चूर्णभागादिति भावः ।
(गुग्गुलुश्च चूर्णसमः चूर्णभागसमान इत्यर्थः । मधु
तत्सममिति मधु क्षौद्रं तत्समं चूर्णसमं द्रव्यं क्षीरतो-
यादिकं द्विगुणं चूर्णभागादित्यर्थः) । चूर्णमत्र सकलद्र-
व्याणां भिषग्वरैरिति ग्रहणेन स्ववृद्ध्या वा यथायोग्यम-
वचारयेदिति सांप्रदायिकाः ॥ ४ ॥

कर्षप्रमाणं तन्मानं बलं दृष्ट्वा प्रयुज्यते ॥ ५ ॥

दी०—अथ भक्षणमानमनुक्तानां दर्शयन्नाह—
कर्षप्रमाणमिति । कर्षप्रमाणं कर्षमात्रं तन्मानमिति तत्
तेषां वटकादीनां मानं परिमाणं । बलमिति देहबलं दो-
षबलं व्याधिबलं च । बलग्रहणेन कर्षमानमत्र सामा-
न्यं सूचितं । अतएव दृष्ट्वा विचार्येत्यर्थः । विचारणात्र
बालवृद्धानामेव मध्यानां तु कर्षमात्रैव ॥ ५ ॥

अथ श्रीबाहुशालो गुडः अर्शादौ—

स यथा—इन्द्रवारुणिका मुस्तं शुण्ठो दन्ती हरीतकी ।

त्रिवृच्छठी विडङ्गानि गोक्षुरश्चित्रकस्तथा ॥ ६ ॥

तेजोह्वा च द्विकर्षाणि पृथग्द्रव्याणि कारयेत् ।

सूरणस्य पलान्यष्टौ वृद्धदारु चतुष्पलम् ॥ ७ ॥

चतुष्पलं स्याद्भल्लातः काथयेत्सर्वमेकतः ।

जलद्रोणे चतुर्थांशं गृहीयात्काथमुत्तमम् ॥ ८ ॥

काथ्यद्रव्यान्निगुणितं गुडं क्षिप्वा पुनः पचेत् ।

सम्यक्पक्वं च तं ज्ञात्वा चूर्णमेतत्प्रदापयेत् ॥ ९ ॥

चित्रकत्रिवृतादन्तीतेजोह्वाः पलिकाः पृथक् ।

पृथक्त्रिपलिकाः कार्या व्योषैलामलकत्वचः ॥ १० ॥

निक्षिपेन्मधु शीते च तस्मिन्प्रस्थप्रमाणतः ।

एवं सिद्धो भवेच्छ्रीमान्बाहुशालगुडाऽभिधः ॥ ११ ॥

जयेदर्शासि सर्वाणि गुल्मं वातोदरं तथा ।

आढ्यवातप्रतिश्यायं महान्तं क्षयपीनसम् ॥ १२ ॥

हलीमकं पाण्डुरोगं प्रमेहं च रसायनम् ।

दी०—स यथेति वचनं गुटिकासमूहप्रतिपादनार्थ-
मभिहितमाचार्येण । तत्रादौ श्रीबाहुशालो नाम गुडस्तं
दर्शयन्नाह—इन्द्रवारुणिकेति । अयं बाहुशालगुडोऽर्शो-
व्याधौ शस्तः, तथेन्द्रवारुणिका चिर्भटी तस्या मूलं, दन्ती
विटपविशेषः तस्यापि मूलं; त्रिवृच्चिशोथमूलमेव, शठी
कर्चूरभेदः, तेजोह्वाऽत्र चव्यं यत्र च तेजोह्वा चविका
तत्र तेजोह्वा ज्योतिष्मती एवं सर्वत्र । (एतत्सर्वं
प्रत्येकं द्विकर्षपरिमितं भवति । सूरणस्य पलान्यष्टाविति
सूरणः कन्दविशेषः प्रसिद्धः तस्याष्टौ पलानि भवन्ति;
वृद्धदारु चतुष्पलमिति निशोथभेदः तस्य चतुष्पलानि,
भल्लातमिति भल्लातकफलानि तानि चतुष्पलमितानि
भवन्ति) एतत्सकलं पानीयद्रोणे संकाथ्य चतुर्थांशं
गृहीयात् । जलद्रोणमिति चतुराढकपरिमितं जलं तेन
षट्पञ्चाशोत्तरशतद्वयपलानि जलपरिमाणं भवति । उ-
त्तममिति वस्त्रगालितादिकं तेनोत्तमता कथितस्येत्यर्थः ।
चतुर्थांशमित्याढकमात्रं काथ्यद्रव्यात् त्रिगुणितं गुड-
मिति गुडमत्र जीर्णं ग्राह्यं, काथ्यद्रव्यादिति इन्द्रवारु-
णिकादितेजोह्वान्तात् त्रिगुणितं त्रिभागं एतद्गुडं पाद-
शेषकाथे क्षिप्वा पुनः पचेद्यावत् सान्द्रो भवति । अत्र
चूर्णमाह—चित्रकेत्यादि । चित्रकश्चित्रकजटा, त्रिवृच्चि-
शोथः, दन्ती प्रसिद्धा, तेजोह्वा चवी एतद्रव्यचतुष्टयं
पलप्रमाणं, अन्यदप्याह—व्योषैलामलकत्वच इत्यादि ।
व्योषं त्रिकटुकं त्वक् गुडत्वक् इदमपि द्रव्यषट्कं त्रिप-
लप्रमाणं प्रत्येकं । श्रीबाहुशालो गुड एवं सिद्धो भवति ।
बाहुशाल आचार्यविशेषस्तेन निर्मितो गुडः वटकसंज्ञ
इत्यर्थः । आढ्यवात ऊरुस्तम्भभेदः । महान्तं प्रबलमि-
त्यर्थः । रसायन इति प्रभावात् । तद्यथा “यज्जराव्या-
धिविध्वंसि भेषजं तद्रसायनं” इति ॥ ६-१२ ॥

<p>1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting department in ensuring the integrity of the financial data.</p> <p>2. It also highlights the need for regular audits and the importance of having a clear understanding of the company's financial position at all times.</p> <p>3. The second part of the document focuses on the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting department in ensuring the integrity of the financial data.</p> <p>4. It also highlights the need for regular audits and the importance of having a clear understanding of the company's financial position at all times.</p> <p>5. The third part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting department in ensuring the integrity of the financial data.</p> <p>6. It also highlights the need for regular audits and the importance of having a clear understanding of the company's financial position at all times.</p> <p>7. The fourth part of the document focuses on the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting department in ensuring the integrity of the financial data.</p> <p>8. It also highlights the need for regular audits and the importance of having a clear understanding of the company's financial position at all times.</p> <p>9. The fifth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting department in ensuring the integrity of the financial data.</p> <p>10. It also highlights the need for regular audits and the importance of having a clear understanding of the company's financial position at all times.</p>	<p>1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting department in ensuring the integrity of the financial data.</p> <p>2. It also highlights the need for regular audits and the importance of having a clear understanding of the company's financial position at all times.</p> <p>3. The second part of the document focuses on the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting department in ensuring the integrity of the financial data.</p> <p>4. It also highlights the need for regular audits and the importance of having a clear understanding of the company's financial position at all times.</p> <p>5. The third part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting department in ensuring the integrity of the financial data.</p> <p>6. It also highlights the need for regular audits and the importance of having a clear understanding of the company's financial position at all times.</p> <p>7. The fourth part of the document focuses on the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting department in ensuring the integrity of the financial data.</p> <p>8. It also highlights the need for regular audits and the importance of having a clear understanding of the company's financial position at all times.</p> <p>9. The fifth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting department in ensuring the integrity of the financial data.</p> <p>10. It also highlights the need for regular audits and the importance of having a clear understanding of the company's financial position at all times.</p>
---	---

गू०—स यथा सुगमम् । तेजोहा तुम्बुरुः, काथा-
शद्रव्यं इन्द्रवारुणिकाद्या तस्मान्निगुणं गुडं संपके चित्र-
कादीनि दापयेत् । त्रिवृता निःसृता, दन्ती जयपाल-
मूलं, तेजोहा तुम्बुरुः, व्योषं त्रिकटु, एला सूक्ष्मा;
मरिचं षट्पलं त्रिकटुमध्ये ग्रहणात् “एकमप्यौषधं
यस्मिन् योगे यत्पुनरुच्यते । मानतो द्विगुणं ज्ञेयं”
इत्युक्तत्वात् । द्विगुणं मरिचकं यद्वा मरिचकङ्गोलं,
त्वक् प्रसिद्धं, मधु प्रस्थप्रमितं प्रस्थमानं, एवं प्रसिद्धः
श्रीबाहुशालगुडः बाहुशालो नाम कश्चित्, तदर्थं प्रणी-
तत्वात् बाहुशालः श्रीमान् श्रीकरत्वात्; स्पष्टमन्यत् ।
ननु आदौ ज्वरघ्नी गुटिका कथं नोक्ता रोगगणनायां
ज्वरस्यैव प्राधान्यात्? उच्यते, अस्य रसायनत्वात्
ज्वरादिव्याधिनाशकत्वं समागतं, “यज्जराव्याधिवि-
ध्वंति भेषजं तद्रसायन”मित्युक्तेः । व्याधिमात्रग्रहणे
ज्वरस्याऽपि ग्रहणात् । यद्वा अशरीरोगस्यापि ज्वरादि-
व्याधिसंज्ञकत्वादादावभिधानं क्रमाभावाद् व्यतिक्रमा-
भिधानम् ॥ ६-१२ ॥

अथ मरिचादिगुटिका कासादौ—

मरिचं कर्षमात्रं स्यात्पिप्पली कर्षसंमिता ॥ १३ ॥

अर्धकर्षो यवक्षारः कर्षयुग्मं च दाडिमम् ।

एतच्चूर्णीकृतं युञ्ज्यादष्टकर्षगुडेन हि ॥ १४ ॥

शाणप्रमाणां गुटिकां कृत्वा वक्त्रेण धारयेत् ।

अस्याः प्रभावात्सर्वेऽपि कासा यान्त्येव संक्षयम् १५

श्वासकासादौ गुडवटिका ।

गुडशुण्ठीशिवामुस्तैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ।

श्वासकासेषु सर्वेषु विभीतं वापि केवलम् ॥ १६ ॥

दी०—इदानीं मरिचादिगुटिकां दर्शयन्नाह—म-
रिचमिति । अस्या मरिचादिकाया वटिकायाः प्रभावा-
दचिन्त्यशक्तिः । सर्वे कासा इति पञ्चप्रकाराः । अत्र
दाडिमं दाडिमफलबीजानि कर्षयुग्ममिति कर्षद्वयं
वक्त्रे धारयेदिति, अत्र वक्त्रधारणादिदमौषधं धूमरूप-
मित्याहुरेके, **वक्त्रेण** तु स्वसंग्रहे भक्षणचूर्णद्वयं वक्त्रे
धारयेदिति प्रस्तावे लिखितं **वैद्यप्रसारकेऽपि** ॥
(गुटिकास्वरूपभक्षणमस्योक्तम्, एतदभिप्रायेणात्र
लिखितं । गुडशुण्ठीति स्पष्टम्) ॥ १३-१६ ॥

गू०—दाडिमं अम्लं; स्पष्टमन्यत् ॥ १३-१६ ॥

१-तेजबल । २-दालचीनी । ३-नास्ति ‘ख’ पुस्तके ।

आमलक्यादिगुटिका तृष्णादौ—

आमलं कमलं कुष्ठं लाजाश्च वटरोहकः ।

एतच्चूर्णस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे ॥ १७ ॥

तृष्णां प्रवृद्धां हन्त्येषा मुखशोषं च दारुणम् ।

दी०—अथामलक्यादिगुटिकामाह—आमलमिति ।

आमलमामलकफलं, कमलमुत्पलं तदभावे कमलबी-
जानि ग्राह्याणि, लाजाः भृष्टधान्योद्भवाः, वटरोहक
इति वटवृक्षप्ररोहः सच वटरोहशब्दवाच्यः, मध्वत्र
गुटिकाकरणमानं परिभाषोक्तम्, धारयेन्मुख इति ।
एतेन यथा यथा गुटिका द्रवति तथा तथा शीलनीत्या
पुनरिमां सहसैवाभ्यवहरेदिति दृष्टपरिचयः । प्रवृद्धा-
मिति कैरपि योगैरनिवार्याम् । मुखशोषं च दारुणमिति
दारुणं दुःखकरमसाध्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥

गू०—आमलं आमलकं, कमलं कमलपत्रं फलं वा,
कुष्ठं प्रसिद्धं, लाजा धान्यजा, वटरोहकं वटारोहः, कु-
ष्टाभावे द्राक्षा वा देया कुष्ठस्यातीवोष्णत्वात् ॥ १७ ॥

अथ ज्वरे सजीवनीवटी त्रिदोषे च—

विडङ्गं नागरं कृष्णा पथ्यामलबिभीतकम् ॥ १८ ॥

वचा गुडूची भल्लातं सद्धिषं चात्र योजयेत् ।

एतानि समभागानि गोमूत्रेणैव पेषयेत् ॥ १९ ॥

गुञ्जाभा गुटिका कार्या दद्यादाद्र्दकजै रसैः ।

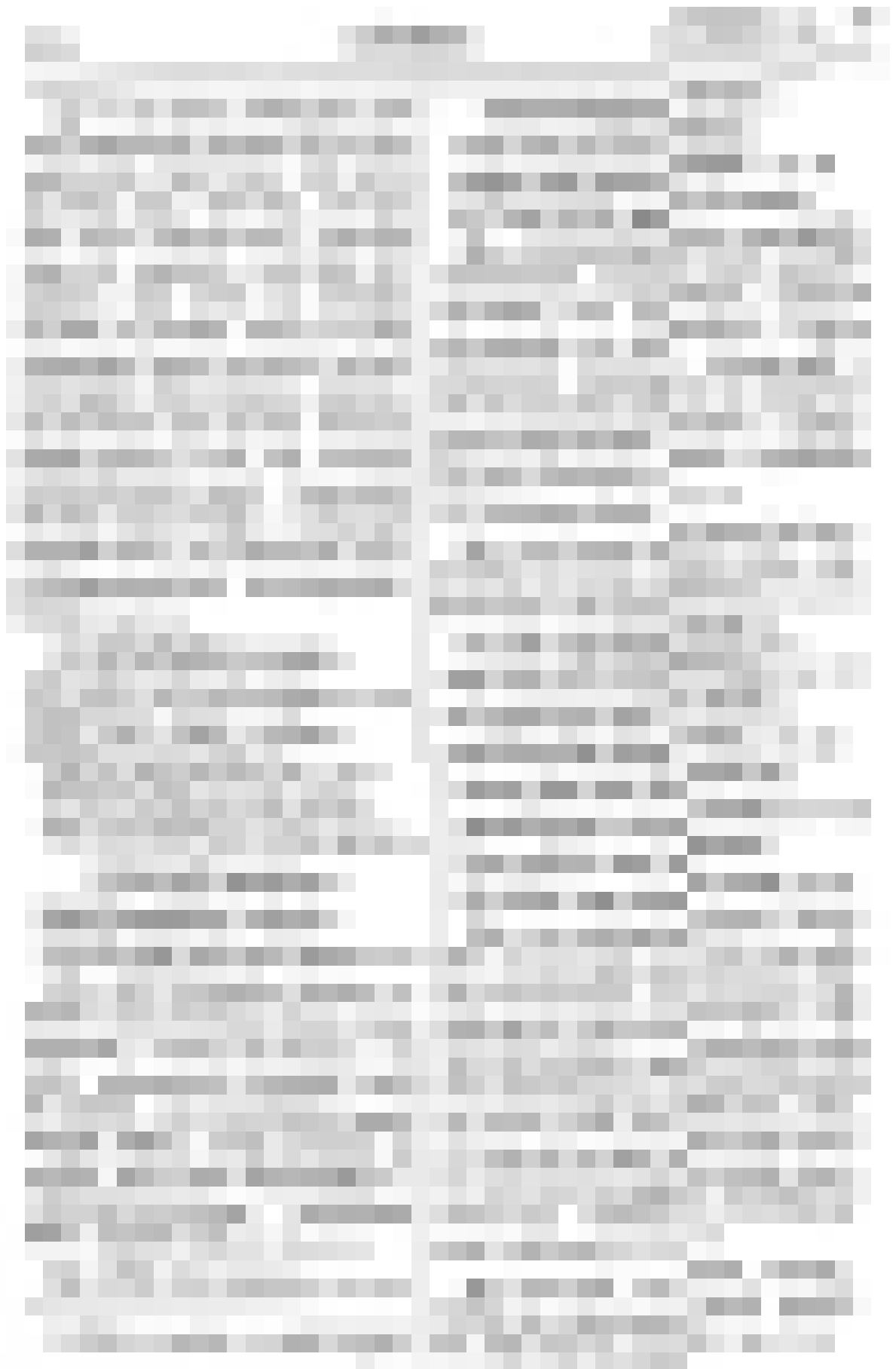
एकामजीर्णगुल्मेषु द्वे विषूच्यां प्रदापयेत् ॥ २० ॥

तिस्रश्च सर्पदष्टे तु चतस्रः सान्निपातिके ।

वटी संजीवनी नाम्ना संजीवयति मानवम् ॥ २१ ॥

दी०—अथ सजीवनीगुटिकां दर्शयन्नाह—विडङ्ग-
मिति । अत्र नागरं शुण्ठी, कृष्णा पिप्पली, पथ्या हरी-
तकी, आमलमामलकफलं, भल्लातं भल्लातकफलं, सद्धि-
षमिति शुद्धं विषं एतेषां समानमात्रा बोद्धव्या । गो-
मूत्रमत्र गुटिकार्धपरिमितं । गुञ्जाभा गुञ्जापरिमाणा वटी
कार्या, आद्र्दकरसोऽत्रानुपानं, अजीर्णगुल्मयोरेकैका वटी
देया, विषूच्यां द्वे वट्यौ, सर्पदष्टे तिस्रो गुटिकाः, सन्नि-
पाते चतस्र इति नाम्ना कृत्वा सजीवनी कथिता यतोऽ-
स्याः प्रभावान्मानवो यदा मुमूर्षुस्तदा जीवतीति । विचा-
रणात्र न कार्या, “अविचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां
प्रभावः” इति वचनात् ॥ १८-२१ ॥

गू०—नागरं शुण्ठी, पथ्या हरीतकी, आमलकं,
बिभीतकं अक्षः; भल्लातकं प्रसिद्धं । तदभावे वाकुचि-
देया, सद्धिषं उत्तमं विषं, स्पष्टमन्यत् ॥ १८-२१ ॥

अथ व्योषादिगुटिका पीनसादौ—

व्योषाम्लवेतसं चव्यं तालीसं चित्रकं तथा ।

जीरकं तिन्तिडीकं च प्रत्येकं कर्षभागिकम् ॥ २२ ॥

त्रिसुगन्धं त्रिशणं स्याद्गुडः स्यात्कर्षविंशतिः ।

व्योषादिगुटिका सेयं पीनसश्वासकासजित् ॥ २३ ॥

रुचिस्वरकरी ख्याता प्रतिश्यायप्रणाशिनी ।

दी०—इदानीं व्योषादिगुटिकामाह—व्योषेति ।

व्योषमत्र त्रिकटुकं, अम्लवेतसः प्रसिद्धः, चव्यं लोके चावशब्दवाच्यं, तालीसं खनामख्यातं, तिन्तिडीकमित्यम्लफलद्रव्यं, त्रिसुगन्धं त्रिशणमिति । एला-त्वक्-पत्रकं, तच्च मिलितं त्रिकं नतु प्रत्येकं, व्योषादि तिन्तिडीकान्तं द्रव्यं च प्रत्येकं कर्षमात्रमित्यर्थः । गुडः स्यात् कर्षविंशतिरिति । गुडोऽत्र पुरातनो ग्राह्यः । कर्षविंशतिरिति पञ्चपलानि तेन सकलद्रव्याद्विगुणितो गुड इत्यर्थः, तथाहि—‘व्योषचित्रकतालीसतिन्तिडीकाम्लवेतसम् । सचव्याजाजितुत्यांशमेलात्वक्पत्रपादिकम् । व्योषादिकमिदं चूर्णं पुराणगुडसंयुतं’ इति ॥ २२ ॥ २३ ॥

गू०—व्योषं त्रिकटुकं; अम्लोऽम्लवेतस्तस्य चुक्रं वा रसं वा देयं, त्रिसुगन्धं त्वक्-त्वज-एला एतत् त्रिशणम् प्रत्येकं टङ्कं । स्पष्टमन्यत् ॥ २२ ॥ २३ ॥

अथ गुडचतुष्टयगुटिका आमादौ—

आमेषु सगुडां शुण्ठीमजीर्णे गुडपिप्पलीम् ॥ २४ ॥

कृच्छ्रे जीरगुडं दद्यादर्शःसु सगुडाभयाम् ।

दी०—अथ गुडचतुष्टयगुटिकां व्याचष्टे—आमेष्विति । गुडचतुष्टयगुटिका इति कोऽर्थः ? गुडेन सह चत्वारो योगाः कथिता इत्यर्थः । तद्यथा आमेषु सगुडां शुण्ठीमित्येको योगः, आमेषु आमदोषेषु सगुडामित्यत्र गुडद्वैगुण्यं एवं योगचतुष्टयेषु बोद्धव्यं; अजीर्णे गुडपिप्पलीमिति द्वितीयः, अजीर्णे विष्टब्धादिके, कृच्छ्रे जीरगुडं दद्यादिति तृतीयो योगः, कृच्छ्रे मत्रकृच्छ्रे; अर्शःसु च सगुडाभयामिति चतुर्थो योग इति ॥ २४ ॥

गू०—आमेषु आमरोगेषु सगुडां शुण्ठीं दद्यात् । वटीं तुल्यगुडां कृत्वा अजीर्णे षड्विधाजीर्णे गुडपिप्पलीं दद्यात्; कृच्छ्रे मूत्रकृच्छ्रे जीरगुडं जीरं श्वेतजीरकं; अर्शःसु गुडाभयां गुडयुक्तां अभयां हरीतकीम् ॥ २४ ॥

अथ वृद्धदारुमोदकः—

वृद्धदारुमोदकभल्लातशुण्ठीचूर्णेन योजितः ॥ २५ ॥

मोदकः सगुडो हन्यात्षड्विधार्शःकृतां रुजम् ।

दी०—इदानीं वृद्धदारुमोदकमाह—वृद्धादारुकेति वृद्धदारुको विख्यातः तदभावे निशोथा ग्राह्या यतोऽस्या भेदो वृद्धदारुक इति । एतेषां द्रव्यत्रयाणां चूर्णं सममात्रमाहुः । सगुड इत्यत्र मोदकत्वेन गुडो द्विगुणितो ज्ञेयः । केचित्तु नाद्रियन्ते यतस्तत्र चतुःसमग्रहणेन सम एव गुडो युज्यते साम्येनाऽपि किञ्चिद्वत् दत्वा अभौ मोदकाः कार्याः । रुजमिति पीडाम् ॥ २५ ॥

गू०—वृद्धदारुकः प्रसिद्धः, भल्लातकः प्रतिद्धः, तदसहने रक्तचन्दनं देयं । अयं मोदकः षड्विधार्शःकृतां रुजां हन्यात् ॥ २५ ॥

अथ सूरणपिण्डी अर्शोरोगे—

शुष्कसूरणचूर्णस्य भागान्द्वान्निशदाहरेत् ॥ २६ ॥

भागान्षोडश चित्रस्य शुण्ठ्या भागचतुष्टयम् ।

द्वौ भागौ मरिचस्यापि सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ॥ २७ ॥

गुडेन पिण्डिकां कुर्यादर्शसां नाशनीं पराम् ।

दी०—अथ सूरणपिण्डीमाह—शुष्कसूरणेति । सूरणः कन्दविशेषः प्रसिद्धः, स च शुष्कः कृत्वा चूर्णं कार्यं, द्वान्निशद्भागाः पञ्चद्वयभागाः सूरणस्येत्यर्थः । चित्रकस्य चित्रकमूलस्य त्वचः षोडशभागाः, शुण्ठ्याश्चत्वारो भागाः, मरिचस्य द्वौ भागौ गुडेन पिण्डिकां कुर्यादिति सकलद्रव्यद्विगुणितेनेत्यर्थः । अर्शसामिति बहुवचनत्वेन षड्विधत्वमित्यर्थः । परामित्यनेन विशिष्टत्वमस्या दर्शितम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

गू०—चित्रस्य चित्रकस्य । स्पष्टमन्यत् ॥ २६ ॥ २७ ॥

सूरणवटकाः ।

सूरणो वृद्धदारुश्च भागैः षोडशभिः पृथक् ॥ २८ ॥

मुशलीचित्रकौ ज्ञेयावष्टभागमितौ पृथक् ।

शिवा विभीतकी धात्री विडङ्गं नागरं कणा ॥ २९ ॥

भल्लातः पिप्पलीमूलं तालीसं च पृथक्पृथक् ।

चतुर्भागप्रमाणानि त्वगेला मरिचं तथा ॥ ३० ॥

द्विभागमात्राणि पृथक्तस्त्वेकत्र चूर्णयेत् ।

द्विगुणेन गुडेनाथ वटकांकारयेद्बुधः ॥ ३१ ॥

प्रबलाग्निकरा एते तथाशोनाशनाः पराः ।

ग्रहणीं वातकफजां श्वासं कासं क्षयामयम् ॥ ३२ ॥

प्लीहानं श्लीपदं शोथं प्रमेहं च भगन्दरम् ।

निहान्युः पलितं वृध्यास्तथा मेघ्या रसायनाः ॥ ३३ ॥

दी०—अथ सूरणवटकानाह सूरण इति । सूरणः

शुष्कसूरणचूर्णं तच्च षोडशकर्षप्रमाणं, वृद्धदारुकोऽप्येवं, मुशली तालमूली, लोके मूशरीशब्दवाच्या, साष्टक-
र्षमिति भवति, चित्रकजटाचूर्णमप्येवमेव, शिवादित-
लीसान्तं नवद्रव्यं प्रत्येकं चतुःकर्षमितम् । तत्र शिवा
हरीतकी, धात्री आमलकी, कणा पिप्पली, भङ्गातः
भङ्गातकफलानि, तालीसं प्रसिद्धं, त्वगेलाभरिचमपि
द्विकर्षमात्रं प्रत्येकं । तेनैव चूर्णयेदित्यनेन चूर्णोक्तविधिना
चूर्णयेदित्यर्थः । द्विगुणेन गुडेनेति सकलचूर्णद्रव्यात्
गुडो द्विगुणितो ग्राह्यः । ग्रहणीं वातकफजामिति वातजां
कफजां (वातकफजां वा, क्षयामयं क्षयरोगं, पलितं
वार्धक्यं वृद्ध्या एके वृद्ध्येति स्थाने वृद्ध्येति पठन्ति)
व्याख्यानयन्ति च मेध्या इति । बुद्धिप्रदाः रसायना
इति जराव्याभिविध्वंसकाः ॥ २८-३३ ॥

गू०—अशौरोगे (सूरणवटकानाह—) शिवा ह-
रीतकी, धात्री आमलकी, त्वक् तजः ॥ २८-३३ ॥

मण्डूरवटकाः कामलादौ—

त्रिफला ज्यूषणं चव्यं पिप्पलीमूलचित्रकौ ।
दारु माक्षिकधातुश्च दार्वीं मुस्तं विडङ्गकम् ॥ ३४ ॥
प्रत्येकं कर्षमात्राणि सर्वद्विगुणितं तथा ।
मण्डूरं चूर्णयेच्छुद्धं गोमूत्रेऽष्टगुणे क्षिपेत् ॥ ३५ ॥
पक्त्वा च वटकान्कृत्वा दद्यात्तक्रानुपानतः ।
कामलापाण्डुमेहार्शःशोथकुष्ठकफामयान् ॥ ३६ ॥
ऊरुस्तम्भमजीर्णं च फ्लीहानं नाशयेदपि ।

दी०—इदानीं मण्डूरवटकानाह—त्रिफलेति ।
त्रिफला हरीतक्यादिकं, ज्यूषणं त्रिकटुकं, दारु देवदारु,
माक्षिकधातुः स्वर्णमाक्षिकं, दार्वीं दारुहरिद्रा, एके 'दा-
रुमाक्षिकधातुस्त्वग् दार्व्यां मुस्तं विडङ्गकं' इति पठन्ति
तत्र दारुहरिद्रायास्त्वगेव ग्राह्या श्रेष्ठत्वात्, काष्ठं त्वग-
भावे गृह्यते, नतु त्वक्शब्देन गुडत्वक् ग्राह्या; यतस्त-
न्त्रान्तरे चतुर्दशद्रव्यं मिलितं । सर्वद्विगुणितं तथेति
मण्डूरमित्यनेन संबध्यते । समानमिलितात् सकलद्र-
व्यचूर्णात् मण्डूरचूर्णं द्विगुणं देयमित्यर्थः । मण्डूरं
लोहकिट्टं, लोहमलमित्यर्थः । यद्वा पुराणमण्डूरमिति
विख्यातं गुणाधिक्यात् । तथाहि 'शतोत्थमुत्तमं किट्टं
मध्यं चाशीतिवार्षिकम् । अधमं षष्टिवार्षिकं ततो हीनं
विषोपमं' इति । केचित् लोहकिट्टात् पृथक् पार्थिवद्रव्यं
मण्डूरमिति वदन्ति (शुद्धमिति मण्डूरमित्यर्थः ।
'मण्डूरं चूर्णितं शुद्धं' इति वचनात् । अत्र चूर्णमञ्जन-

सदृशं चूर्णीभूतं एतादृशमेव श्रेष्ठं भवति) शुद्धमिति
ध्मायनेन सप्तधा गोमूत्रे निर्वापणादिना शुद्धिः, अत-
एवोक्तं तन्त्रान्तरे—'निर्वापितं हि गोमूत्रे मण्डूरं
ग्राह्यमिष्यते' इति । कर्तव्यतास्य मण्डूरचूर्णमेव पृथग्-
गोमूत्रे पक्तव्यं आसन्नपाके च तस्मिन् त्रिफलादिचूर्ण-
प्रक्षेपः यतः चूर्णानां पाको नास्तीति (अत्रार्थे क्वचित्
श्लोकः 'प्रायो न पाकश्चूर्णानां भूरिचूर्णस्य तेन हि । आ-
सन्नपाके प्रक्षेपः स्वल्पस्य पाकमागते' । पाकलक्षणमपि
प्रसङ्गतो लिख्यते यथा—'रागो गन्धः शुभः पाके वर्तिः
स्याद्वाढपीडनात्' इति । अष्टगुणे गोमूत्रे इति मूत्रं तु
मण्डूरादष्टगुणं भवति । तथाहि 'ग्राह्यं त्वष्टगुणं मूत्रं
शुद्धमण्डूरचूर्णतः' इति । एके 'मण्डूरं चूर्णयेत् सर्वं
गोमूत्रेऽष्टगुणे क्षिपेत्' तत्र सकलद्रव्यादष्टगुणं गोमूत्रं
ग्राह्यं इति पठन्ति, एतदसङ्गतं, अयं पाठो बहुपुस्तकेषु
न दृष्टत्वात् । कफामयानिति क्षयकांसप्रभृतीन्
॥ ३४-३६ ॥

गू०—त्रिफला, ज्यूषणं त्रिकटुकं, दारु देवदारुः,
माक्षिकधातुः स्वर्णमाक्षिकं शुद्धा निर्वमना मारिता च
देया, मण्डूरं मृतं पुरातनं लोहकिट्टं सर्वतोऽष्टगुणं
गोमूत्रं दत्त्वा पचेत् । तत्रेण च देयम् ॥ ३४-३६ ॥

धातुगतज्वरादौ पिप्पलीमोदकः—

(क्षौद्राद्विगुणितं सर्पिर्घृताद्विगुणपिप्पली ॥ ३७ ॥
सिता द्विगुणिता तस्याः क्षीरं देयं चतुर्गुणम् ।
चातुर्जातं क्षौद्रतुल्यं पक्त्वा कुर्याच्च मोदकान् ॥ ३८ ॥
धातुस्थांश्च ज्वरान्सर्वान् श्वासं कासं च पाण्डुताम् ।
धातुक्षयं वह्निमान्धं पिप्पलीमोदको जयेत् ॥ ३९ ॥)

अथ चन्द्रप्रभागुगुलुः प्रमेहादौ—

चन्द्रप्रभा वचा मुस्तं भूलेम्बामृतदारुकम् ।
हरिद्रातिविषा दार्वीं पिप्पलीमूलचित्रकौ ॥ ४० ॥
धान्यकं त्रिफला चव्यं विडङ्गं गजपिप्पली ।
व्योषं माक्षिकधातुश्च द्वौ क्षारौ लवणत्रयम् ॥ ४१ ॥
एतानि शाणमात्राणि प्रत्येकं कास्येहुधः ।
त्रिवृद्धन्तीपत्रकं च त्वगेला वंशरोचना ॥ ४२ ॥
प्रत्येकं कर्षमात्राणि कुर्यादेतानि बुद्धिमान् ।
द्विकर्षं हतलोहं स्याच्चतुष्कर्षां सिता भवेत् ॥ ४३ ॥
शिलाजत्वष्टकं स्यादष्टौ कर्षाश्च गुग्गुलोः ।
एभिरेकत्र संक्षुण्णैः कर्तव्या गुटिका शुभा ॥ ४४ ॥

१-नास्ति 'ख' पुस्तके ।

१-नास्ति 'ख' पुस्तके । २-प्रक्षिप्तम् । तस्याः
पिप्पल्याः । क्षीरं गव्यं, चातुर्जातं चूर्णाधिकारोक्तम् ।

<p>1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that proper record-keeping is essential for ensuring the integrity and transparency of the financial system.</p> <p>2. The second part of the document outlines the various methods used to collect and analyze data. It describes the process of gathering information from different sources and how it is then processed to identify trends and patterns.</p> <p>3. The third part of the document focuses on the role of technology in modern data analysis. It highlights the use of advanced software tools and algorithms to handle large volumes of data efficiently.</p> <p>4. The fourth part of the document discusses the challenges faced in data collection and analysis. It mentions issues such as data quality, privacy concerns, and the need for standardized protocols.</p> <p>5. The fifth part of the document provides a summary of the key findings and conclusions. It reiterates the importance of robust data management practices and the potential for future research in this field.</p>	<p>6. The sixth part of the document discusses the implications of the findings for policy-making. It suggests that the insights gained from the analysis can be used to inform decisions and improve the effectiveness of the system.</p> <p>7. The seventh part of the document outlines the next steps in the research. It identifies areas that need further exploration and suggests potential directions for future studies.</p> <p>8. The eighth part of the document provides a detailed look at the methodology used in the study. It explains the specific techniques and tools employed to ensure the reliability and validity of the results.</p> <p>9. The ninth part of the document discusses the limitations of the study. It acknowledges the constraints of the data and the scope of the analysis, and suggests ways to address these limitations in future work.</p> <p>10. The tenth part of the document provides a final summary and a call to action. It encourages stakeholders to take the findings into account and work together to implement the recommended changes.</p>
<p>11. The eleventh part of the document discusses the broader context of the research. It places the findings within the larger framework of the field and discusses their relevance to current debates and issues.</p> <p>12. The twelfth part of the document provides a detailed analysis of the data trends. It identifies key patterns and anomalies, and discusses their potential causes and consequences.</p> <p>13. The thirteenth part of the document discusses the role of the research in advancing the field. It highlights the contributions of the study and the potential for future research to build on these findings.</p> <p>14. The fourteenth part of the document provides a detailed look at the data sources. It describes the origins of the data and the steps taken to ensure its accuracy and completeness.</p> <p>15. The fifteenth part of the document discusses the ethical considerations of the research. It addresses issues such as informed consent, data privacy, and the responsible use of research findings.</p> <p>16. The sixteenth part of the document provides a detailed look at the data analysis process. It explains the steps from data collection to the final results, and discusses the challenges encountered along the way.</p> <p>17. The seventeenth part of the document discusses the impact of the research on the field. It highlights the ways in which the findings have influenced current thinking and practice, and suggests areas for further research.</p> <p>18. The eighteenth part of the document provides a detailed look at the data trends. It identifies key patterns and anomalies, and discusses their potential causes and consequences.</p> <p>19. The nineteenth part of the document discusses the role of the research in advancing the field. It highlights the contributions of the study and the potential for future research to build on these findings.</p> <p>20. The twentieth part of the document provides a final summary and a call to action. It encourages stakeholders to take the findings into account and work together to implement the recommended changes.</p>	<p>21. The twenty-first part of the document discusses the broader context of the research. It places the findings within the larger framework of the field and discusses their relevance to current debates and issues.</p> <p>22. The twenty-second part of the document provides a detailed analysis of the data trends. It identifies key patterns and anomalies, and discusses their potential causes and consequences.</p> <p>23. The twenty-third part of the document discusses the role of the research in advancing the field. It highlights the contributions of the study and the potential for future research to build on these findings.</p> <p>24. The twenty-fourth part of the document provides a detailed look at the data sources. It describes the origins of the data and the steps taken to ensure its accuracy and completeness.</p> <p>25. The twenty-fifth part of the document discusses the ethical considerations of the research. It addresses issues such as informed consent, data privacy, and the responsible use of research findings.</p> <p>26. The twenty-sixth part of the document provides a detailed look at the data analysis process. It explains the steps from data collection to the final results, and discusses the challenges encountered along the way.</p> <p>27. The twenty-seventh part of the document discusses the impact of the research on the field. It highlights the ways in which the findings have influenced current thinking and practice, and suggests areas for further research.</p> <p>28. The twenty-eighth part of the document provides a detailed look at the data trends. It identifies key patterns and anomalies, and discusses their potential causes and consequences.</p> <p>29. The twenty-ninth part of the document discusses the role of the research in advancing the field. It highlights the contributions of the study and the potential for future research to build on these findings.</p> <p>30. The thirtieth part of the document provides a final summary and a call to action. It encourages stakeholders to take the findings into account and work together to implement the recommended changes.</p>

चन्द्रप्रभादिविख्याता सर्वरोगप्रणाशिनी ।
 प्रमेहान्विशतिं कृच्छ्रं मूत्राघातं तथाश्मरीम् ॥४५॥
 विबन्धाऽऽनाहशूलानि मेहनं ग्रन्थिमर्बुदम् ।
 अन्नवृद्धिं कटीशूलं श्वासं कासं विचर्चिकाम् ॥४६॥
 अण्डवृद्धिं तथा पाण्डुं कामलां च हलीमकम् ।
 कुष्ठान्यर्शांसि कण्डू च स्त्रीहोदरभगन्दरम् ॥ ४७ ॥
 दन्तरोगं नेत्ररोगं स्त्रीणामार्तवजां रुजम् ।
 पुंसां शुक्रगतान्दोषान्मन्दशिमरुचिं तथा ॥ ४८ ॥
 वायुं पित्तं कफं हन्याद्व्याध्या वृष्या रसायनी ।
 चन्द्रप्रभायां कर्षस्तु चतुःशाणो विधीयते ॥ ४९ ॥

दी०—इदानीं चन्द्रप्रभागुटिकां दर्शयन्नाह—
 चन्द्रप्रमेत्यादि । चन्द्रप्रभा कर्पूरः, एके चन्द्रप्रभा-
 शब्देन शठीं शतावरीं वा कथयन्ति संज्ञाशब्दत्वात् ।
 भूनिम्बः कैरातः, अमृता गुडूची, दारुकं देवदारु, क्वि-
 डूनिम्बामरदारुकमिति पाठो दृष्टः । तत्रामरदारु देव-
 दारु, दावीं दारुहरिद्रा, व्योषं त्रिकटुकं, माक्षिकधातुः
 स्वर्णमाक्षिकम्, द्वौ क्षाराविति खर्जिकाक्षारयवक्षारौ,
 लवणत्रयमिति सैन्धवं सौवर्चलं विडं इति लवणत्रयं
 त्रिवृज्जिशोथः, दन्तीति दन्तीमूलत्वक्, तदभावे दन्ती-
 बीजान्यपि मनाग् देयानि इति कस्मिंश्चित् सम्प्रदाये न
 सर्वत्र । हतलोहं सम्यङ्मृतलोहचूर्णं, शिलाजतु प्रसिद्धं,
 तच्चात्र शुद्धं ग्राह्यं, शुद्धिरस्यान्यत्रोक्ता ज्ञातव्या विस्तरेण ।
 शेषं द्रव्यं सुबोधम् । मात्रापि चैतेषां व्यस्ता सुबोधा
 ज्ञातव्या । चन्द्रप्रभादिविख्यातेति चन्द्रप्रभेयं वटी
 आदिविख्याता पूर्वं प्रसिद्धेत्यर्थः, चन्द्रप्रभेवेत्यर्थः ।
 अस्याः सतताभ्यासाच्चन्द्रस्येव प्रभा कान्तिर्भवतीति,
 यद्वा चन्द्रप्रभा नाम द्रव्यमादिर्यस्याः । सर्वरोगमित्य-
 वशिष्टं रोगजातमुक्तारोगसमूहात्, तमपि नाशयितुं
 योग्या भवतीति भावः । कृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रं, विबन्धो
 वातादीनामप्रवृत्तिः, आनाह उदरापूरः, मेहनमिति ग्रह-
 णेनैवोपदंशशुक्रदोषादयोऽभिधीयन्ते, बल्या बलकरी,
 वृष्या शुक्रवृद्धिकरी, रसायनी जराव्याधिविनाशिनीत्य-
 नेन पौनस्त्येन प्रभावोत्कृष्टत्वमस्या दर्शितं । “चन्द्रप्र-
 भायां कर्षस्तु चतुःशाणो विधीयते” इति पादद्वयं क्षेप-
 काममनन्ति केचित् ॥ ४०-४९ ॥

गू०—चन्द्रप्रभा कर्पूरः, चन्द्रवत्प्रभा यस्येति व्यु-
 त्पत्त्या, यद्वा चन्द्रप्रभा गन्धालिकाख्यकर्पूरभेदः तथा-
 न्यवृत्त्या । ‘पथ्ये गन्धालिका गन्धवधूः पृथुपलाशिका ।
 शठी सुगन्धचण्डा स्यात्सोमभा सोमसंभवा’, अमरदारु
 शा. सं. २६

देवदारु, दावीं दारुहरिद्रा, गजपिप्पली चव्यफलं,
 व्योषं त्रिकटु, माक्षिकधातुः स्वर्णमाक्षिकं शुद्धं मारितं
 च, एतानि प्रत्येकं शाणमात्राणि टङ्कमात्राणि । त्रिवृत्
 निःसृता, दन्ती जयपालमूलं, पत्रकं तजः, एला,
 वंशलोचना, एतानि प्रत्येकं कर्षमात्राणि । हतलोहं
 मृतलोहं द्विकर्षं, सिता सितोपला चतुःकर्षा, शिलाजतु-
 सत्त्वं अष्टकर्षाणि, गुग्गुलुर्दशकर्षः एवमेकत्रीकृतः चन्द्र-
 प्रभा भवति । इयं चन्द्रप्रभादित्वात् चन्द्रप्रभागुटिका ।
 केचित्तु एवं व्याख्यानयन्ति चन्द्रवत्प्रभा यस्यासौ च-
 न्द्रप्रभो गुग्गुलुः स तु आदौ विडङ्गमधिकृत्य लिखित-
 स्थापि चन्द्रप्रभानाम्ना चन्द्रप्रसादेन प्राप्ता, सा वङ्ग-
 सेनादिभिः प्रमेहाधिकारे लिखिता । तथाच ‘किमिरिपु-
 दहनव्योषत्रिफलांमरदारुचव्यभूनिम्बं । मागधिमूलं
 मुस्तं शठी वचाधातुमाक्षिके चैव’ इत्यादि ॥ ४०-४९ ॥

अथ काङ्कायनगुटिका गुल्मादौ—

यमानी जीरकं धान्यं मरिचं गिरिकर्णिका ।
 अजमोदोपकुञ्जी च चतुःशाणाः पृथक्पृथक् ॥५०॥
 हिङ्गु षट्शाणिकं कार्यं क्षारौ लवणपञ्चकम् ।
 त्रिवृज्जाष्टमितैः शाणैः प्रत्येकं कल्पयेत्सुधीः ॥ ५१ ॥
 दन्ती शठी पौष्करं च विडङ्गं दाडिमं शिवा ।
 चित्रोऽम्लवेतसः शुण्ठी शाणैः षोडशभिः पृथक् ५२
 बीजपूरसेनैषां गुटिकां कारयेद्बुधः ।
 घृतेन पयसा मद्यैरम्लैरुष्णोदकेन वा ॥ ५३ ॥
 पिबेत्काङ्कायनप्रोक्तां गुटिकां गुल्मनाशिनीम् ।
 मद्येन वातिकं गुल्मं गोक्षीरेण च पैत्तिकम् ॥५४॥
 मूत्रेण कफगुल्मं च दशमूलैस्त्रिदोषजम् ।
 उद्गीरुग्धेन नारीणां रक्तगुल्मं विनाशयेत् ॥ ५५ ॥
 हृद्रोगं ग्रहणीं शूलं किमीनर्शांसि नाशयेत् ।

दी०—अथ काङ्कायनगुटिकाविवरणमाह—यमा-
 नीति । अत्र गिरिकर्णिका ‘गणियारी’ शब्दवाच्या, लोके
 ‘इस्फन्द’ इति प्रसिद्धा, उपकुञ्जी कृष्णजीरक, हिङ्गवत्
 भर्जितं देयं, क्षाराविति यवक्षारः खर्जिकाक्षारश्च, लवण-
 पञ्चकं प्रसिद्धं, त्रिवृज्जिशोथः, दन्ती प्रसिद्धा, शठी कर्चूर-
 भेदः, पौष्करं पुष्करमूलं तदभावे कुष्ठमेव, दाडिमं
 दाडिमबीजं, शिवात्र हरीतकी, चित्रश्चित्रकजटा एतेषां
 उक्तमानतुलितानां चूर्णं कृत्वा गुटिकाकरणार्थपरिमि-
 तेन बीजपूरसेनाप्लाव्य मोदकाः कार्याः । घृताद्यनुपानं
 सामान्यमुक्त्वा विशेषानुमानं मयादिकं यदुक्तं तद्विशि-

the first of these is the
the second is the
the third is the
the fourth is the
the fifth is the

the sixth is the
the seventh is the
the eighth is the
the ninth is the
the tenth is the

the eleventh is the
the twelfth is the
the thirteenth is the
the fourteenth is the
the fifteenth is the
the sixteenth is the
the seventeenth is the
the eighteenth is the
the nineteenth is the
the twentieth is the

the twenty-first is the
the twenty-second is the
the twenty-third is the
the twenty-fourth is the
the twenty-fifth is the
the twenty-sixth is the
the twenty-seventh is the
the twenty-eighth is the
the twenty-ninth is the
the thirtieth is the

the thirty-first is the
the thirty-second is the
the thirty-third is the
the thirty-fourth is the
the thirty-fifth is the

the thirty-sixth is the
the thirty-seventh is the
the thirty-eighth is the
the thirty-ninth is the
the fortieth is the

the forty-first is the
the forty-second is the
the forty-third is the
the forty-fourth is the
the forty-fifth is the
the forty-sixth is the
the forty-seventh is the
the forty-eighth is the
the forty-ninth is the
the fiftieth is the

the fifty-first is the
the fifty-second is the
the fifty-third is the
the fifty-fourth is the
the fifty-fifth is the
the fifty-sixth is the
the fifty-seventh is the
the fifty-eighth is the
the fifty-ninth is the
the sixtieth is the

the sixty-first is the
the sixty-second is the
the sixty-third is the
the sixty-fourth is the
the sixty-fifth is the
the sixty-sixth is the
the sixty-seventh is the
the sixty-eighth is the
the sixty-ninth is the
the seventieth is the

the seventy-first is the
the seventy-second is the
the seventy-third is the
the seventy-fourth is the
the seventy-fifth is the
the seventy-sixth is the
the seventy-seventh is the
the seventy-eighth is the
the seventy-ninth is the
the eightieth is the

छुरोगनिवृत्त्यर्थं इति न दोषः पौनरुक्त्या । मूत्रमत्र गो-
मूत्रं, दशमूलैरिति कथितदशमूलजलैः । काङ्कायनप्रोक्ता-
मिति काङ्कायनाचार्येण प्रोक्तां कथितां गुटिकामित्यर्थः ।
तन्त्रान्तरे गुटिकेयमर्शोविनाशिनी विहिता । तथाहि—
'काङ्कायनेन शिष्येभ्यः शस्त्रक्षारामिभिर्विना । कथि-
तो वटको द्वेष गुदजानां विनाशनः' इति ॥६०-५५॥

गू०—गिरिकर्णिका अपराजिता, उपकुञ्ची
कलञ्जिका, द्वौ क्षारौ स्वर्जितयवक्षारौ, त्रिवृदिति
निःसृता, दन्ती जयपालमूलं, शठी कर्चूरः, शिवा हरी-
तकी, चित्रशित्रकः, अम्लोऽम्लवेतसस्तस्य चुक्रं वा
रसो वा, षोडशशाणं । काङ्कायनो मुनिस्तत्प्रोक्तां
गुटिकां, स्पष्टमन्यत् ॥ ५०-५५ ॥

अथ योगराजगुग्गुलुर्वातरोगे आम-
वाते वा—

नागरं पिप्पली चव्यं पिप्पलीमूलचित्रकौ ॥ ५६ ॥

भृष्टं हिङ्गवजमोदा च सर्षपो जीरकद्वयम् ।

रेणुकेन्द्रयवाः पाठा विडङ्गं गजपिप्पली ॥ ५७ ॥

कटुकातिविषा भाङ्गी वचामूर्वे त्रिभागतः ।

प्रत्येकं शाणकानि स्युर्द्व्याणीमानि विंशतिः ॥ ५८ ॥

द्रव्येभ्यः सकलेभ्यश्च त्रिफला द्विगुणा भवेत् ।

एभिश्चूर्णीकृतैः सर्वैः समो देयश्च गुग्गुलुः ॥ ५९ ॥

(वेङ्गं रौप्यं च नागं च लोहसारस्तथाभ्रकम् ।

नण्डूरं रससिन्दूरं प्रत्येकं पलसंमितम् ॥ ६० ॥

गुडपाकसमं कृत्वा इमं दद्याद्यथोचितम् ।

एकपिण्डं ततः कृत्वा धारयेद्भृतभाजने ॥ ६१ ॥

गुटिकाः शाणमात्रास्तु कृत्वा ग्राह्या यथोचिताः ।

गुग्गुलुर्योगराजोऽयं त्रिदोषघ्नो रसायनः ॥ ६२ ॥

मैथुनाहारपानानां त्यागो नैवात्र विद्यते ।

सर्वान्वातामयान्कुष्ठानर्शांसि ग्रहणीगदम् ॥ ६३ ॥

प्रमेहं वातरक्तं च नाभिःशूलं भगन्दरम् ।

उदावर्तं क्षयं गुल्ममपस्मारमुरोग्रहम् ॥ ६४ ॥

मन्दाग्निं श्वासकासं च नाशयेदरुचिं तथा ।

रेतोदोषहरः पुंसां रजोदोषहरः स्त्रियाम् ॥ ६५ ॥

पुंसामपत्यजनको वन्ध्यानां गर्भदस्तथा ।

राक्षादिकाथसंयुक्तो विविधं हन्ति मारुतम् ॥ ६६ ॥

काङ्कोल्यादिशृतापित्तं कफमारगवधादिना ।

दावींशृतेन मेहांश्च गोमूत्रेण च पाण्डुताम् ॥ ६७ ॥

१—नास्ति 'ख' पुस्तके ।

मेदोवृद्धिं च मधुना कुष्ठं निम्बशृतेन च ।

छिन्नाकाथेन वातासं शोथं शूलं कणाशृतात् ॥ ६८ ॥

पाटलाकाथसहितो विषं मूषकजं जयेत् ।

त्रिफलाकाथसहितो नेत्रार्तिं हन्ति दारुणम् ॥ ६९ ॥

पुनर्नवादिक्वाथेन हन्यात्सर्वोदराण्यपि ।

दी०—अथ योगराजगुग्गुलुवटकमाह—नागर-
मिति । नागरं शुण्ठी, हिङ्गवजमोदेति भृष्टं भर्जितं हिङ्गु
देयं उत्केदभयात्, (यतः 'चूर्णेषु भर्जितं हिङ्गु देयं
नोत्केदकृद्भवेत्' इति) । अजमोदाऽत्र यमानी ग्राह्या,
अन्तःपरिमार्जनत्वात्, जीरकद्वयमिति श्वेतकृष्णभेदेन
विहितं, रेणुका प्रसिद्धा, गजपिप्पली चव्यफलं, मूर्वा
चोरन्नायुः, शेषं प्रसिद्धं, एतद्विंशतिसंख्याकं द्रव्यगणं
विंशतिशाणतुलितमित्यर्थः । प्रत्येकं टङ्कमितमाहुः ।
सकलद्रव्येभ्यस्तु त्रिफलाचूर्णं द्विगुणितं देयम्, तच्च
चत्वारिंशत् शाणमितमित्यर्थः । त्रिफलाऽप्यत्र सम-
मात्रा बोद्धव्या गणनायां तुलनायां वा साम्यत्वमस्याः,
सर्वसमो गुग्गुलुर्देय इति । तेन षष्टिशाणमितो गुग्गुलु-
र्भवति । एकपिण्डमित्यादि वाक्येनास्य करणार्थं यावत्
पिण्डीभूतं स्यात् तावत्परिमाणेन घृतं ग्राह्यमिति
वृद्धानां व्यवहारोऽस्ति । पिण्डमत्र कुट्टनैर्निर्घातादिना,
तत एव घृतभाजने धारयेत् । अतिस्निग्धत्वात् । गुटि-
काः शाणमात्रास्त्विति । यद्यपि शाणपरिमिता गुटिका
भवति तथापि भक्षणविधौ यथोचिता ग्राह्या, तेन दोषा-
दिकं वीक्ष्य देया इति तात्पर्यार्थः । तथाह्युक्तं—'च-
त्वारो माषका हीने मध्ये त्वष्टौ च माषकाः । श्रेष्ठे द्वाद-
शकाः प्रोक्ताः कोष्ठं विज्ञाय तन्निधा' इति । यद्वा शो-
धनार्थं च गुग्गुलोः कर्षः शमनार्थं तु माषचतुष्टयमिति
व्यवहारः । मैथुनाहारपानानामित्यादि अस्याभ्यासे
मैथुनादयो न त्याज्याः, मैथुनं स्त्रीसेवा, एके मैथुनाहा-
रपानाभ्यां प्रयोजनं चात्र विद्यादिति पठन्ति । एतत्
सङ्गतं; तेन मैथुनादयो बाहुल्यमात्रं भवन्तीत्यर्थः ।
किंतु उच्यते यतः 'क्षाराम्लरसयूषाक्तं दोषधात्वव-
लोचितम् । बुभुक्षितो मात्रपानमद्यादुग्गुलुसेवकः'
इत्यादिवचनात् उचितं यथा मैथुनमपि । तथाहि—

१—'मूलकजात' पा० । २—नास्ति ख पुस्तके । ३—कुट्टनं
च लक्षसंख्याकनिर्घातैरविच्छेदं कार्यमिति सम्प्रदायः ।
यावत् सिक्थतुल्यमायाति तावद्वाऽष्टप्रहरमविच्छेदमिति
केचित् । घृतं कुट्टनसमय एव वारंवारं दातव्यम् ।

‘सेवेत कामतः कामं तृप्तो वाजीकृतैर्हिमे । त्र्यह्नाद्वसं-
तशरदोः पक्षाद्दृष्टिनिदाघयोः ॥ प्रकामं च निषेवेत
मैथुनं शिशिरागमे । शीते रात्रौ दिवा ग्रीष्मे प्रावृद्धवर्जि-
तवर्षणे ॥ वसन्ते च दिवा रात्रौ ना स्मरेत् शरदि स्मरम्’
इति । अस्यानुपानविशेषमाह—राम्नादिकाथसंयुक्त
इत्यादि । राम्नादिकाथः काथकल्पनायां कथितः, सच
बृहद्राम्नादिलघुर्वा काङ्कोत्यादिचूर्णकल्पनायां ज्ञातव्यः,
तच्च जीवनीयादिगणसंज्ञं, अस्य श्रुतेन काथेनेत्यर्थः । आ-
रग्वधादिनेति आरग्वधादिगणकाथेनेत्यर्थः । अयमपि
काथकल्पनायां उक्तः । दावीं श्रुतेनेति । दावीं दारुह-
रिद्रा तस्याः श्रुतेन काथेन । गोमूत्रेण च पाण्डुतामिति
अत्र आजं वा मूत्रं प्रशस्तं व्यवहारात् । मधुना क्षौद्रेण,
निम्बश्रुतेनेति निम्बकाथेनेत्यर्थः । छिन्ना गुडूची तस्याः
काथेन । पाटला प्रसिद्धा तस्या मूलत्वक् ग्राह्या, त्रि-
फला हरीतक्यादिकं पुनर्नवादिक्काथः काथकल्पनायां
प्रसिद्धः ॥ ५६-६९ ॥

गू०—नागरं शुण्ठी, तदादिविंशतिद्रव्याणि शाण-
मात्राणि, सर्वेभ्यस्त्रिफला द्विगुणा चत्वारिंशत् टङ्कमिता
प्रत्येकं त्रयोदशटङ्कगुग्गुलुः सर्वैः समः षष्टिटङ्कमितः
चूर्णीकृत्य गुग्गुलुः कवकाख्यः घृतेन संकुट्य गुटिकाः
कार्याः । शाणमितं भक्षयेत् । केचित् गुग्गुलुं वात-
हरद्रव्यैर्देशमूलादिभिस्तृक्काथ्य वस्त्रपूतं कृत्वा क्षिपन्ति ।
तथाच ‘गन्धवर्णरसोपेतो गुग्गुलुर्मात्रया पुनः । भैषज्यैः
सहितः काथ्यो यथा व्याधिहरः पृथक् ॥ मात्रावशिष्टं
तं ज्ञात्वा गालयेत् शुष्कवाससा । अथवा मर्दयेत् काथे
यदुष्णे साधुसाधिते ॥ मृण्मये हेमपात्रे वा राजते
स्फाटिकेपि वा’ इति गुग्गुलुशोधनं गुग्गुलु-
कल्पात् ॥ ५६-६९ ॥

अथ कैशोरगुग्गुलुर्वातरक्तादौ—

त्रिफलायास्त्रयः प्रस्थाः प्रस्थैका चामृता भवेत् ॥ ७० ॥

संकुट्य लोहपात्रेण सार्धद्रोणाम्बुना पचेत् ।

जलमर्धश्रुतं ज्ञात्वा गृहीयाद्वस्त्रगालितम् ॥ ७१ ॥

ततः काथे क्षिपेच्छुद्धं गुग्गुलुं प्रस्थसंमितम् ।

पुनः पचेदयःपात्रे दर्व्यां संवर्षयेन्मुहुः ॥ ७२ ॥

सान्द्रीभूतं ततो ज्ञात्वा गुडपाकसमाकृतिम् ।

चूर्णीकृत्य ततस्तत्र द्रव्याणीमानि निक्षिपेत् ॥ ७३ ॥

त्रिफला द्विपला ज्ञेया गुडूची पलिका मता ।

षडक्षं त्र्युषणं प्रोक्तं विडङ्गानां पलार्धकम् ॥ ७४ ॥

दन्ती कर्षमिता कार्या त्रिवृत्कर्षमिता स्मृता ।

ततः पिण्डीकृतं सर्वं घृतपात्रे विनिक्षिपेत् ॥ ७५ ॥

गुटिकाः शाणमात्रेण युञ्ज्याद्दोषाद्यपेक्षया ।

अनुपाने भिषग्दद्यात्कोष्णं नीरं पयोऽथवा ॥ ७६ ॥

मज्जिष्ठादिश्रुतं वापि युक्तियुक्तमुतापरम् ।

जयेत्सर्वाणि कुष्ठानि वातरक्तं त्रिदोषजम् ॥ ७७ ॥

सर्वव्रणानि गुल्मानि प्रमेहपिडिकास्तथा ।

प्रमेहोदरमन्दाग्निकासश्वयधुपाण्डुजात्र ॥ ७८ ॥

हन्ति सर्वाभयान्नित्यमुपयुक्तो रसायनः ।

कैशोरकाभिधानोऽयं गुग्गुलुः कान्तिकारकः ॥ ७९ ॥

वासादिना नेत्रगदान्गुल्मादीन्वरुणादिना ।

काथेन खदिरस्यापि व्रणकुष्ठानि नाशयेत् ॥ ८० ॥

अम्लं तीक्ष्णमजीर्णं च व्यायामं श्रममातपम् ।

मद्यं रोषं त्यजेत्सम्यग्गुणार्थी पुरस्सेवकः ॥ ८१ ॥

दी०—अधुना कैशोरगुग्गुलुवटकानाह—त्रिफ-
लाया इत्यादि । सम्मिलितत्रयस्य त्रय एव प्रस्थाः
तेन द्वादशकुडवा इत्यर्थः । प्रस्थैका चामृता भवेत्
इति । अमृता गुडूची तस्याः प्रस्थैकं, एके ‘द्विप्रस्थम-
मृता भवेत्’ इति पठन्ति । अयमपि पाठः प्रचरति आ-
हतत्वात् ग्रन्थान्तरदर्शनाद्वा । तथाच ‘द्वात्रिंशच्छिन्न-
हायाः फलानि देयानि यत्नत’ इति । संकुट्येति त्रिफला-
गुडूचीमित्यर्थः । द्रोणाम्बुना पचेदिति एतद्व्यं चतुरा-
ढकपरिमितेन जलेन सार्धं परिपचेदिति । काथविधानेन
काथार्धावशेषं श्रुतं वस्त्रगालितं गृहीयात् । अपरकार्य-
माह—शुद्धं गुग्गुलुमित्यादि । शुद्धताऽस्य निष्पात्रा-
दित्वेन सप्तरात्रं घृतोषितत्वात् । यद्वा शुद्धं जात्युत्कृष्ट-
मित्यामनन्ति । यतः गुग्गुलोः पञ्च जातयः, तद्यथा—
‘सुवर्णवर्णः प्रथमो द्वितीयः कुष्ठमद्युतिः । तृतीयः पद्म-
रागस्तु चतुर्थश्चन्द्रनीलकः ॥ पञ्चमो महिषाक्षश्च नामतः
शास्त्रकोविदैः’ इति । तत्र महिषाक्षं विहितं । उक्तं च
तन्त्रान्तरे—‘वरमहिषलोचनोदरसन्निभवर्णस्य गुग्गुलोः
प्रस्थं’ इत्यादि । अयःपात्रे लोहपात्रे । दर्व्यां सङ्घर्षये-
न्मुहुरिति । दर्वीं सञ्चालनक्रियायां प्रसिद्धैव । मुहुरिति
वारंवारं, कुतः ? दग्धभयात् गुडपाकसमाकृतिमिति
यथा गुडपाकं तथा गुग्गुलोः पाकमित्यर्थः । यतः ‘गुड-
वद्गुग्गुलोः पाकः सुगन्धस्तु विशेषतः’ इति । लक्षणमपि
गुडपाकस्य तन्त्रान्तरे प्रथितं तद्यथा—‘तौषपूर्णं यदा
पात्रे क्षिप्तो न प्लवते गुडः । क्षिप्तस्तु निश्चलस्तिष्ठेत्

The first part of the book is a historical survey of the development of the theory of the firm. It begins with the classical economists, who viewed the firm as a simple production function. This view was challenged by the neoclassical economists, who introduced the concept of the profit-maximizing firm. The modern theory of the firm, which is the focus of the book, is based on the work of the transaction cost economists. This theory views the firm as a collection of contracts and relationships that are designed to minimize the costs of doing business.

The second part of the book is a critical analysis of the modern theory of the firm. The author argues that the theory is based on a number of unrealistic assumptions, such as perfect information and rational behavior. He also argues that the theory is too narrow in scope, as it focuses only on the internal organization of the firm and ignores the external environment.

The third part of the book is a proposal for a new theory of the firm. The author argues that the new theory should be based on a more realistic view of the firm as a social institution. It should take into account the role of the firm in society and the impact of external factors on its performance.

The book is written in a clear and concise style, making it accessible to a wide range of readers. It is a valuable contribution to the literature on the theory of the firm and is highly recommended for anyone interested in this field.

पतितस्तु न शीर्यते ॥ एष पाको गुडादीनां सर्वेषां परि-
कीर्तितः' इति । अपरकार्यमाह—चूर्णीकृत्य ततस्तत्रे-
ति । तत इति गुडपाकादनन्तरं तत्र इति गुग्गुलुपाक-
द्रव्ये । त्रिफला द्विपला ज्ञेयेत्यादि । संमिलितत्रिफलाया
द्विपलमितं चूर्णं ग्राह्यं, गुडूची पलपरिमिता । व्यवहार-
तस्तु गुडूच्याः सत्वमादाय क्षिपेदिति मनोहरम् । व्यू-
षणं त्रिकटुकं तच्च मिलित्वा षडक्षम्, विडङ्गचूर्णमप्य-
र्धपलं, दन्तीमूलं जयपालमूलं कर्षप्रमाणम् । केचित्तु
दन्तीबीजान्यत्र क्षिपन्ति । तच्च सर्वमतं । त्रिवृजिशोथः ।
ततः पिण्डीकृतमित्यादिनात्र कर्तव्यविधिरपि योगराज-
बद्धोद्भवः । गुटिका इति । शाणमात्रेति शाणपरिमिता
गुटिकाः कृत्वा दोषापेक्षया, नतु नियतशाणमात्रमेव ।
दोषापेक्षया यथा—कफे निष्कैकं, पित्ते द्विनिष्कं वायौ
त्रिनिष्कं इति । कोष्ठापेक्षया यथा 'चत्वारो माषका ह्रीने,
मध्ये त्वष्टौ च माषकाः । श्रेष्ठे द्वादशकाः प्रोक्ताः कोष्ठं
विज्ञाय तत्रिधा' इति । ऋत्वपेक्षया यथा 'प्रावृद्धकाले
च ग्रीष्मे च घृतयुक्तं प्रदापयेत् । शरत्काले वसन्ते च
दापयेत् त्रिफलायुतम् । हेमन्ते शिशिरे चैव गोमूत्रेण
समायुतं' इति । अनुपाने तु कोष्ठां नीरं पयोऽथवे-
त्यादि । पयः क्षीरं, मज्जिष्ठादिशृतमिति मज्जिष्ठादिकाथं
काथकल्पनायां कथितं, युक्तियुक्तमुतापरमिति उता-
थवा अपरमनुपानं युक्तियुक्तं रोगसात्म्यं दद्यादिति
सम्बन्धः । तथाहि—'यस्य रोगस्य यत् सात्म्यं दद्यात्
तदनुपानकं' इति । एतच्चाग्रे वक्ष्यमाणमस्ति । वासा-
दिना नेत्रगदानिति वासादिना वासादिकाथेन, वरुणा-
दिना वरुणादिकाथेन कृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रं, गुल्मादीनिति
आदिग्रहणात् कृच्छ्राश्मरीप्रभृतीन्, खदिरस्य काथेनेति
खदिरो वृक्षविशेषः तस्य मूलत्वक् । अस्याभ्यासे
त्याज्यमाह अम्लमित्यादि । अम्लमम्लीका मातुलुङ्गादि,
तीक्ष्णं राजिकादि, अजीर्णमन्नादिजं, व्यायामं शरी-
रायासजनकं कर्म श्रमं बह्वायासकृतकष्टं कर्म, आतपं
घर्मसेवा, मद्यं मद्यपानं, रोषं क्रोधं, सम्यक् त्यजेदिति
यतोऽम्लादीनि वातरक्तप्रकोपीणि भवन्ति । एके अम्लं
तीक्ष्णमित्यादि श्लोकं न पठन्ति क्षेपकोऽयमिति
मन्यन्ते । कैशोरगुग्गुलुरिति कैशोरो बालकः तस्य रूपं
कैशोरकं तेनास्याभ्यासे बालकस्यैव रूपं भवतीत्यर्थः ।
अतएव कान्तिकारकः कथितः ॥ ७०-८१ ॥

गू०—त्रिफला त्रयः प्रस्था इति । एकं प्रस्थं हरी-
तकी, एकं विमीतकं, एकं आमलकं एवं त्रयः

अमृता गुडूची प्रस्थैका संकुच्य लोहपात्रे सार्धद्रोण-
जले पचेत्, अर्धजलं गृहीत्वा वस्त्रपूतं पुनः पचेत् ।
दर्व्या मुहुः संघट्टयेत्, सान्द्रीभूतं गुडपाकं ज्ञात्वा इमा-
नि क्षिपेत् । त्रिफलार्धपला ज्ञेया प्रत्येकमर्धपला, गुडूची
पलिका व्यूषणं त्रिकटु षडक्षं प्रत्येकं ब्यक्षं, विडङ्गानां
अर्धपलं, दन्ती कर्षमिता, त्रिवृत्कर्षमिता । तत् पिण्डी-
कृत्वा घृतपात्रे क्षिपेत् । शाणिका गुटिका दोषापेक्षया
शुद्धं गुग्गुलुं तृणवालशर्करादिरहितं, यद्वा वातरक्तादौ
औषधं काथशोधितं क्षिपेत् । अनुपाने कोष्ठां नीरं पयः
दुग्धं मज्जिष्ठादिर्वा । स्पष्टमन्यत् । पुरसेवकः गुग्गुलु-
भक्षकः गुणार्थी अम्लादीन् त्यजेत् । अयं गुग्गुलुः
कैशोरकाभिधानः किशोरावस्थावद्रूपकरः स्यात् ॥
७०-८१ ॥

अथ त्रिफलागुग्गुलुभगन्दरादौ—

त्रिपलं त्रिफलाचूर्णं कृष्णाचूर्णं पलोन्मितम् ।

गुग्गुलुं पाञ्चपलिकं क्षोदयेत्सर्वमेकतः ॥ ८२ ॥

ततस्तु गुटिकां कृत्वा प्रयुज्याद्बद्धपेक्षया ।

भगन्दरं गुल्मशोथावर्शांसि च विनाशयेत् ॥ ८३ ॥

दी०—इदानीं त्रिफलागुग्गुलुवटकमाह—त्रिपल-
मित्यादि । संमिलितफलत्रिकचूर्णं त्रिपलप्रमाणं ग्राह्यं,
तेन हरीतकी पलमानं, विमीतकं पलप्रमाणं, आमलक-
मपि पलमानमिति; कृष्णा पिप्पली तस्याश्चूर्णं पलप्रमित-
मिति । गुग्गुलुं पाञ्चपलिकमिति । पञ्चपलप्रमाणं गुग्गुलुं
संगृह्य घृतेन सह संकुच्य चूर्णेन सह मोदकाः कार्याः,
अतएव क्षोदयेदित्युक्तं घृतमत्र व्यवहारदर्शनात् । वह्न्य-
पेक्षयेत्यादिना भक्ष्यमाणस्येति बोद्धव्यम् । गुल्मशोथा-
विति गुल्मश्च शोथश्च । एके 'भगन्दरं गुल्मशोथ-
मर्शांसि च विनाशयेत्' इति पठन्ति । तत्र गुल्मेन
जनितं शोथमिति ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

गू०—त्रिपलं त्रिफलाचूर्णं प्रत्येकं पलं हरीतक्या-
दीनां, कृष्णाचूर्णं पिप्पलीचूर्णं पलोन्मितं, गुग्गुलुः पञ्च-
पलं, स्पष्टमन्यत् ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

अथ गोक्षुरादिगुग्गुलुः प्रमेहादौ—

अष्टाविंशतिसंख्यानि पलान्यानीय गोक्षुरात् ।

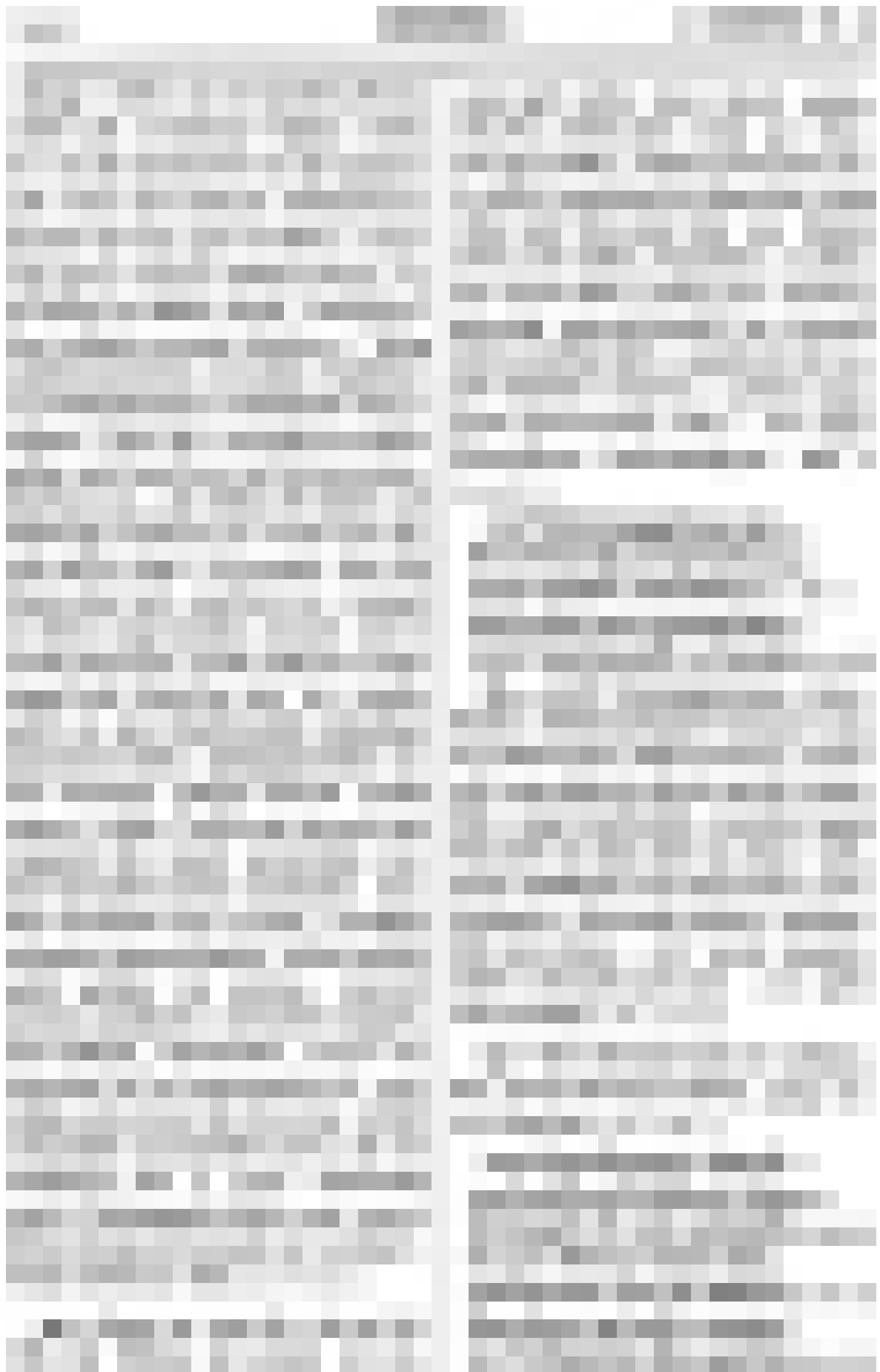
विपचेत्षड्गुणे नीरे काथो ग्राह्योऽर्धशेषितः ॥ ८४ ॥

ततः पुनः पचेत्तत्र पुरं सप्तपलं क्षिपेत् ।

गुडपाकसमाकारं ज्ञात्वा तत्र विनिक्षिपेत् ॥ ८५ ॥

त्रिकटु त्रिफला मुस्तं चूर्णितं पलसप्तकम् ।

ततः पिण्डीकृतस्यास्य गुटिका मुखयोजिता ॥ ८६ ॥

हन्यात्प्रमेहं कृच्छ्रं च प्रदरं मूत्रघातकम् ।

वातास्रं वातरोगांश्च शुक्रदोषं तथाश्मरीम् ॥ ८७ ॥

दी०—अथ गोक्षुरादिगुग्गुलुं दर्शयन्नाह—अष्टाविंशतीति । गोक्षुरादिति पञ्चाङ्गगोक्षुरकस्याष्टाविंशतिपलानि ग्राह्याणि, तानि संकुट्य षड्गुणे पानीये संक्राथ्यार्धावशेषो ग्राह्यः, षड्गुणता च गोक्षुरपरिमाणात्, अर्धावशेषो जलपरिमाणात् । ततः पुनः पचेदित्यादि पुनः पचेदित्यर्धावशेषितः काथः । तत्रार्धावशेषिते पुरं गुग्गुलुं सप्तपलपरिमितम् । गुडपाकसमाकारमिति । यथा गुडपाको भवति तथायमपि कर्तव्यः, तच्च गुडपाकलक्षणं पूर्वमुक्तं । तत्र विनिक्षिपेदिति तत्र गुग्गुलुपाके विनिक्षिपेद्वक्ष्यमाणद्रव्याणीत्यर्थः । तानि कानि इत्यत्राह—त्रिकटुत्रिफलामुस्तमिति । त्रिकटु त्र्यूषणं, त्रिफला हरीतक्यादिकं, मुस्तं प्रसिद्धं, एतत् सकलं पलसप्तकं ग्राह्यं, प्रत्येकं पलमात्रमित्यर्थः । गुटिका मुखयोजितेति । अस्य गुटिका शाणमात्रा प्रकल्प्य यथादोषं भक्षणीया इति भावः । कृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रं, वातरोगान् हनुस्तम्भाक्षेपकादीन् ॥ ८४-८७ ॥

गू०—गोक्षुरं अष्टाविंशतिसंख्यानि पलान्यानीय षड्गुणे नीरे विपचेत् अर्धशेषः काथो ग्राह्यः । पुनः सप्तपलं पुरं गुग्गुलुं दत्वा पचेत् त्रिकटु त्रिफलामुस्तं एतानि सप्तद्रव्याणि सप्तपलानि प्रत्येकं पलम् । इति गोक्षुरादिः प्रमेहादौ ॥ ८४-८७ ॥

अथ त्रिफलामोदकः कुष्ठादौ—

त्रिफलाष्टपला कार्या भल्लातं च चतुष्पलम् ।

बाकुची पञ्चपलिकां विडङ्गानां चतुष्पलम् ॥ ८८ ॥

हतलोहं त्रिवृच्चैव गुग्गुलुश्च शिलाजतु ।

एकैकं पलमात्रं स्यात्पलार्धं पौष्करं भवेत् ॥ ८९ ॥

चित्रकस्य पलार्धं स्याद्विशालं मरिचं भवेत् ।

नागरं पिप्पली मुस्ता त्वगेलापत्रकुङ्कुमम् ॥ ९० ॥

शाणोन्मितं स्यादेकैकं चूर्णयेत्सर्वमेकतः ।

ततस्त्रक्षिपेत्तूर्णं पक्वखण्डे च तत्समे ॥ ९१ ॥

मोदकान्पलिकान्कृत्वा प्रयुज्जीत यथोचितान् ।

हन्यात् सर्वाणि कुष्ठानि त्रिदोषप्रभवामयान् ॥ ९२ ॥

भगन्दरस्त्रीहगुल्माज्जिह्वातालुगलामयान् ।

शिरोऽक्षिभ्रूगतान् रोगान्हन्यात्पृष्ठगतानपि ॥ ९३ ॥

प्राग्भोजनस्य देयं स्यादधःकायस्थिते गदे ।

भेषजं भक्तमध्ये च रोगे जठरसंस्थिते ॥ ९४ ॥

भोजनस्योपरि ग्राह्यमूर्ध्वजनुगदेषु च ।

दी०—अथ त्रिफलामोदकमप्याह—त्रिफलेत्यादि । सम्मिलितफलत्रिकमष्टपलपरिमितं भवति । भल्लातं भल्लातकफलं, हतलोहमिति सम्यङ्मृतलोहचूर्णं, 'हतलोहं गुग्गुलुश्च शिलाजतु त्रिकत्रिकम्' इति पाठे त्रिकत्रिकं त्रिपलमित्यर्थः । अयं पाठस्त्वसङ्गत एव, किन्तु "हतलोहं त्रिवृच्चैव गुग्गुलुश्च शिलाजतु" इति पाठः साधुः । तत्र त्रिवृत्तिशोथं, तेन लोहचूर्णादिशिलाजतुपर्यन्तं पलमात्रमाहुः, पौष्करं पुष्करमूलं पलार्धं ग्राह्यं, नागरादिकुङ्कुमान्तं द्रव्यसप्तकं शाणोन्मितं, प्रत्येकमिति भावः । पक्वखण्डे च तत्समे इति तत्समे सकलद्रव्यसम्भारसाम्ये तेन सप्तविंशतिपलानीत्यर्थः । यथोचितानिति, यथा दोषापेक्षया जिह्वातालुगलामयानित्यनेन जिह्वामयान्, ताल्वामयान्, गलामयान्, एते मुखरोगे पठिताः, हन्यात् पृष्ठागतान् रोगानित्यर्थः । प्राग्भोजनस्येति प्रातःकाले; अधःकायस्थिते गदे इति गृध्रस्यादौ; जठरसंस्थिते उदरादौ; ऊर्ध्वजनुगदेष्विति शिरोरोगादिषु भोजनस्योपरि सायंकाले ॥ ८८-९४ ॥

गू०—पक्वखण्डं पक्तां प्राप्ते खण्डे त्रिफलाष्टपला प्रत्येकमष्टपला, त्वक् तजः, एला, पत्रं पत्रजं, कुङ्कुमं केशरं; स्पष्टमन्यत् ॥ इति त्रिफलामोदकः ॥ ८८-९४ ॥

**अथ काञ्चनारगुग्गुलुः गण्डमालाऽपची-
ग्रन्थीभगन्दरादौ—**

काञ्चनारत्वचो ग्राह्यं पलानां दशकं बुधैः ॥ ९५ ॥

त्रिफला षट्पला कार्या त्रिकटु स्यात्पलत्रयम् ।

पलैकं वरुणं कुर्यादेलात्वक्पत्रकं तथा ॥ ९६ ॥

एकैकं कर्षमात्रं स्यात्सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ।

यावच्चूर्णमिदं सर्वं तावन्मात्रस्तु गुग्गुलुः ॥ ९७ ॥

संकुट्य सर्वमेकत्र पिण्डं कृत्वा च धारयेत् ।

गुटिकाः शाणमात्रेण प्रातर्ग्राह्या यथोचितम् ॥ ९८ ॥

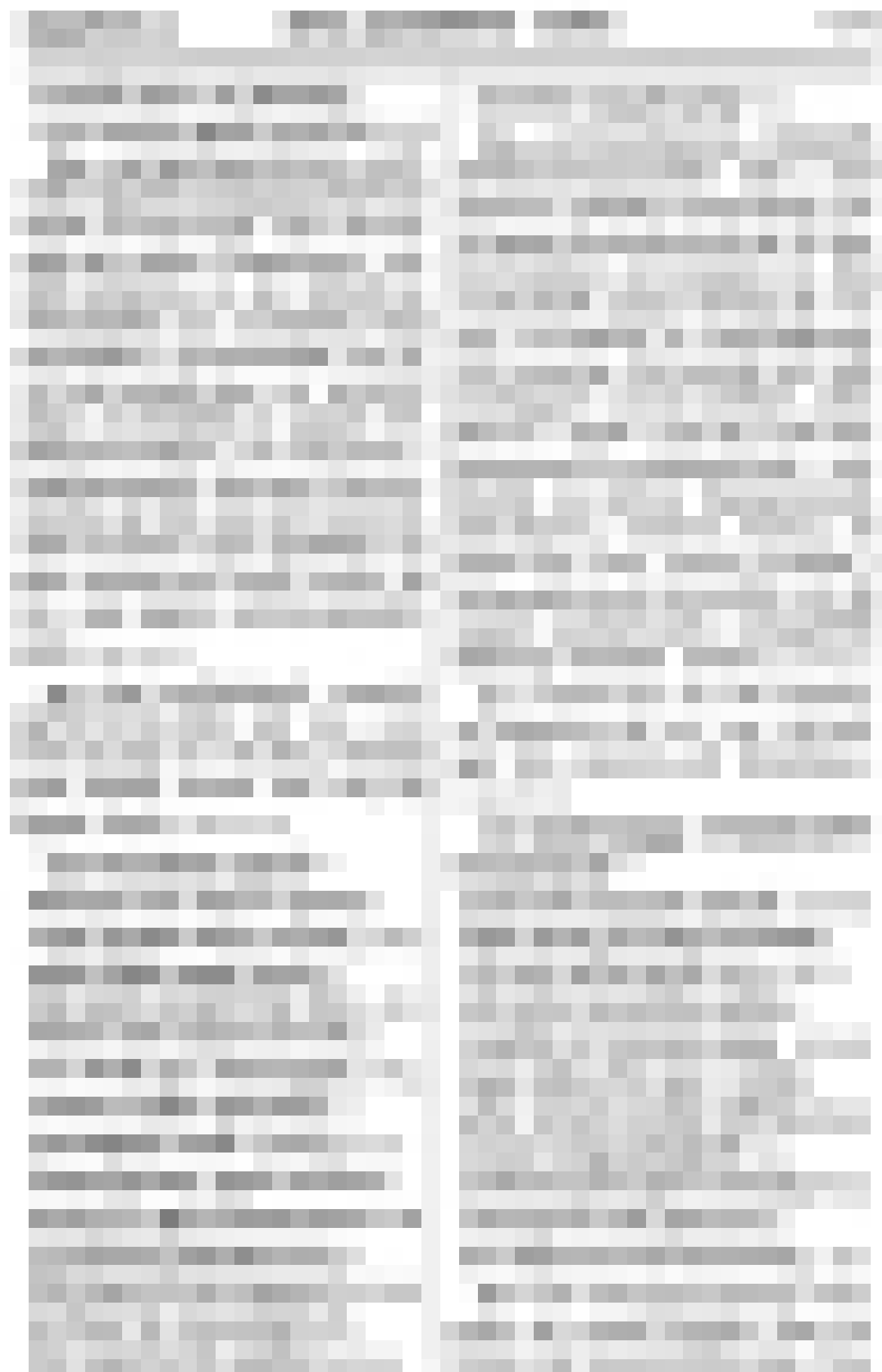
गण्डमालां जयत्युग्रामपचीमर्बुदानि च ।

ग्रन्थीन्त्रणांश्च गुल्मांश्च कुष्ठानि च भगन्दरम् ॥ ९९ ॥

प्रदेयश्चानुपानार्थं काथो मुण्डितकाभवः ।

काथः खदिरसारस्य पथ्याकाथोऽथ कोष्णकम् १००

दी०—अथ काञ्चनारगुग्गुलुं प्रकटयन्नाह—काञ्चनारत्वच इति । काञ्चनारो वृक्षविशेषः प्रसिद्ध एव निजनाम्ना, तस्य त्वक् दशपलपरिमिता ग्राह्या । त्रिफ-

लेति संमिलितफलत्रिकं षट्पलप्रमितं; त्रिकटोरपि मिलित्वा पलत्रयं भवति वरुणोऽपि खनामप्रसिद्धो वृक्षविशेषः तस्यापि त्वगेव ग्राह्या । एला त्वक् पत्रकमिति सुगन्धत्रयं प्रत्येकं कर्षमात्रं देयं, गुग्गुलुरत्र सकलचूर्णसमः, तेन त्रिकर्षोत्तराणि विंशतिपलानि भवन्ति; पिण्डं कृत्वेत्यादिना घृतेन सह संकुट्य स्निग्धभाण्डे धारयेदिति संप्रदायः । यथोचितमिति यथा-दोषापेक्षया अनुपानार्थं द्रव्याण्याह—काथो मुण्डतिकाभव इति । मुण्डतिका भूकदम्बकं केदारमुण्डी इति लोके, खदिरः प्रसिद्धः तस्य सारो मध्यभागस्थितकाष्ठविशेषः । पथ्या हरीतकी कोष्णमित्युष्णोदकं, यतः—'कं शिरोम्बुनोः' इति कोशः ॥ ९५-१०० ॥

गू०—काञ्चनारः वृक्षविशेषस्तस्य त्वचः विंशतिपलं, त्रिकटु द्वादशपलं समुदितं प्रत्येकं, शुण्ठ्यादीनां चतुःपलं, त्रिफला षट्पला समुदिता च प्रत्येकं, त्रिफला हरीतक्यादिका, वरुणं पलैकं, एला त्वक्पत्रकं, एकैकं कर्षं गुग्गुलुः सर्वसमः । स्पष्टमन्यत् ॥ ९५-१०० ॥

अथ माषादिमोदकः पुष्टौ—

निस्तुषं माषचूर्णं स्यात्तथा गोधूमसंभवम् ।
निस्तुषं यवचूर्णं च शालितण्डुलजं तथा ॥ १०१ ॥
सूक्ष्मं च पिप्पलीचूर्णं पलिकान्युपकल्पयेत् ।
तत एकीकृतं सर्वं भर्जयेद्गोघृतेन च ॥ १०२ ॥
अर्धमात्रेण सर्वेभ्यस्ततः खण्डं समं क्षिपेत् ।
जलं च द्विगुणं दत्त्वा पाचयेत् शनैः शनैः ॥ १०३ ॥
ततः पक्वं समुद्धृत्य वृत्तान्कुर्वीत मोदकान् ।
मुक्त्वा सायं पलैकं च पिबेत्क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ १०४ ॥
वर्जनीयौ विशेषेण क्षाराम्लौ द्वौ रसावपि ।
कृत्वेवं रमयेन्नारीर्बह्वीर्न क्षीयते नरः ॥ १०५ ॥
इति श्रीदामोदरसूनुना शार्ङ्गधराचार्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यमखण्डे वटककल्पना नाम सप्तमोऽध्यायः ॥

दी०—अथ माषादिमोदकमाह—निस्तुषमित्यादि । माषचूर्णं निस्तुषं तुषरहितं ग्राह्यं, तथेति ग्रहणाद्गोधूमचूर्णमपि निस्तुषमित्यर्थः । शालिर्धान्यविशेषः स च षष्टिको ग्राह्यः तस्य तण्डुलान्कृत्वा तज्जातं चूर्णं देयं, पलिकानीति बहुवचनेन माषचूर्णादिपिप्पलीचूर्णान्तं द्रव्यं प्रत्येकं पलमात्रमाहुः कर्तव्यविधावत्र । तत एकी-

कृतमित्यादि चूर्णादर्धमात्रेण गोघृतेन चूर्णं मनाग्भर्जयित्वा तदनु सकलचूर्णसमानं खण्डं संगृह्य खण्डाद्विगुणितेन जलेन सह पक्त्वा पलप्रमिता मोदकाः कार्याः । सायं सन्ध्यासमये । पिबेत् क्षीरं चतुर्गुणमिति पलप्रमाणं द्रव्यं भक्षयित्वा पलचतुष्टयं क्षीरमनुपेयमित्यर्थः । क्षाराम्लौ द्वौ रसौ विशेषेण वर्जनीयौ यतस्तौ शुक्रच्युतिकरौ भवतः, न क्षीयते नर इति शुक्रहानिर्न भवतीति तात्पर्यार्थः ॥ १०१-१०५ ॥

इति श्रीवास्तव्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभावसिंहात्मजेनाहमलेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायां मध्यमखण्डे गुटिकाकल्पनाध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

गू०—निस्तुषं त्वग्रहितं माषचूर्णं, पिप्पलीचूर्णं एतानि पलिकानि पलमानानि, सर्वेभ्योऽर्थेन गोघृतेन भर्जयेत् । ततः खण्डं समं द्विगुणं जलं दत्त्वा पाचयेत् द्विगुणं खण्डात् ततः पक्वमोदकं पलमात्रं खादेत् एवं कृत्वा नरः बह्वीर्नारी रमयेत् क्षीयते न ॥ १०१-१०५ ॥

इति श्रीकाशीरामवैद्यकृतायां गूढार्थदीपिकायां चिकित्सास्थाने गुटिकाधिकारः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अधुनावलेहानां प्रथमतस्तत्स्वरूपविषयं दर्शयन्नाह—

काथादीनां पुनः पाकाद्वनत्वं सा रसक्रिया ।

सोऽवलेहश्च लेहः स्यात्तन्मात्रा स्यात्पलोन्मिता ॥ १ ॥

दी०—काथादीनामिति । काथादीनामित्यादि ग्रहणात् स्वरसफाण्टकत्वादयोऽभिधीयन्ते घनत्वमिति । सान्द्रत्वं यावद्भवति तावत्पाकः कर्तव्य इति भावः । पाकस्तु काथादीनां भवति, यतः प्रथमतः काथविधिना पाकं कृत्वा पश्चात् पाकेन लेहः स्यादिति । तन्मात्रेति तस्याऽवलेहभक्षणार्थं मानं पलमितं बोद्धव्यं, इति सामान्यमानं भक्षणेऽभिहितम् ॥ १ ॥

इदानीमनुक्ते सितादीनां परिमाणमाह—

सिता चतुर्गुणा कार्या चूर्णाच्च द्विगुणो गुडः ।

द्रवं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्वत्र निश्चयः ॥ २ ॥

<p>1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p> <p>2. It also outlines the procedures for handling disputes and resolving conflicts between parties.</p>	<p>3. The second part of the document provides a detailed overview of the company's financial performance over the past year.</p> <p>4. This section includes a breakdown of revenue, expenses, and profit, as well as a comparison to the previous year.</p>
<p>5. The third part of the document discusses the company's marketing strategy and the results of its various campaigns.</p> <p>6. It also includes a section on the company's human resources management, including recruitment, training, and employee development.</p>	<p>7. The fourth part of the document provides a detailed overview of the company's operations, including production, distribution, and sales.</p> <p>8. This section includes a breakdown of the company's assets, liabilities, and equity, as well as a comparison to the previous year.</p>
<p>9. The fifth part of the document discusses the company's environmental and social responsibility initiatives.</p> <p>10. It also includes a section on the company's governance and compliance, including the board of directors and the company's policies and procedures.</p>	<p>11. The sixth part of the document provides a detailed overview of the company's future plans and goals.</p> <p>12. This section includes a breakdown of the company's strategic objectives, key performance indicators, and a comparison to the previous year.</p>
<p>13. The seventh part of the document discusses the company's risk management and contingency planning.</p> <p>14. It also includes a section on the company's legal and regulatory compliance, including the company's policies and procedures.</p>	<p>15. The eighth part of the document provides a detailed overview of the company's financial performance over the past year.</p> <p>16. This section includes a breakdown of revenue, expenses, and profit, as well as a comparison to the previous year.</p>
<p>17. The ninth part of the document discusses the company's marketing strategy and the results of its various campaigns.</p> <p>18. It also includes a section on the company's human resources management, including recruitment, training, and employee development.</p>	<p>19. The tenth part of the document provides a detailed overview of the company's operations, including production, distribution, and sales.</p> <p>20. This section includes a breakdown of the company's assets, liabilities, and equity, as well as a comparison to the previous year.</p>

दी०—अनुक्तमानावलेहे सिता चतुर्गुणा देया । चतुर्गुणताऽत्र सकलद्रव्यादित्यर्थः । गुडस्तु द्विगुण इति चूर्णद्रव्यात् । द्रवं तोयक्षीरादिकं चतुर्गुणं । अत्रापि चूर्णादिति भावः । सर्वत्र निश्चय इति स्वतन्त्रे परतन्त्रे वा ॥ २ ॥

अथावलेहस्य सिद्धिलक्षणमाह—

सुपके तन्तुमत्त्वं स्यादवलेहोऽप्यमु मज्जति ।

खरत्वं पीडिते मुद्रागन्धवर्णरसोद्भवः ॥ ३ ॥

दी०—सुपक इति । सम्यक् पकेऽवलेहे एतादृशं लक्षणं भवति, कीदृशं तदाह—तन्तुमत्त्वमित्यादि । द्रव्यां सञ्चालनेन तन्तुसंयुक्त इव दृश्यते, तेन मृद्यमानोऽङ्गुलिप्राही भवतीत्यर्थः । अप्यमु मज्जतीति पानीयमध्ये यदा क्षिप्तस्तदा निमग्नो भवति । स्थिरत्वमिति निश्चलत्वं एतेन द्रवरहित इत्यर्थः । तथाहि—“तोयपूर्णं यदा पात्रे क्षिप्तो न लुवते गुडः । क्षिप्तस्तु निश्चलस्तिष्ठेत् पतितस्तु न शीर्यते ॥ एष पाको गुडादीनां सर्वेषां परिकीर्तितः” इति । पीडिते मुद्रेति तस्मिन्नुद्भवादिपीडिते सति मुद्रादीनामुद्भवो भवति, मुद्राऽत्र निमग्नता । यदुक्तं “पीडिते तु यदाङ्गुल्या निमग्नता तत्र जायते” इति । गन्धवर्णरसोद्भव इति सुगन्धोपेतः सुरसोपेत इति । योऽवलेहो भवति स सुपक इत्यर्थः ॥ ३ ॥

गू०—काथादेः कषायादेर्यत्पुनः पक्ता सा रस-क्रिया उच्यते अवलेहो लेहश्च उच्यते नामतः तन्मात्रा पलोन्मिता स्यात् । चूर्णात् सिता चतुर्गुणा, गुडो द्विगुणः, एवं चतुर्गुणमिति निश्चयः । अवलेहे सुपके तन्तुमत्त्वं स्यात्, स्पर्शेन पीडिते खरसत्वे मुद्रा च भवति । गन्धवर्णरसोद्भवस्तदा सिद्धं भवेत् ॥ ३ ॥

इदानीमनुक्तेष्वनुपानमाह—

दुग्धमिक्षुरसो यूषः पञ्चमूलीकषायजम् ।

वासाकाथो यथायोग्यमनुपानं प्रशस्यते ॥ ४ ॥

दी०—दुग्धमिति । दुग्धमिति सामान्यग्रहणेन सर्वाणि क्षीराणि यथादोषं ग्राह्याणि । इक्षुरसग्रहणेन सर्वे इक्षुविकारा गृह्यन्ते । पञ्चमूली महती ह्रस्वा वा यथा व्याधिविहिता ग्राह्या । कषायजमिति यूषमित्यर्थः । तेन पञ्चमूलस्य कषायेण कृत्वा यूषः सोऽनुपानमिति भावः । कषायग्रहणेन खरसकाथकल्कादयो ग्राह्याः । वासाकाथ इति । वासा आटरूपकः, यथायोग्यमिति यद् यस्य दोषस्य योग्यं तद्यथायोग्यं ।

एतेन दोषानुरूपमिति व्याध्यनुसारं कथितः, तद्यथा—वातेऽम्लमधुरलवणप्रायाः स्निग्धादयः, पित्ते मधुरकषायतिक्तप्रायाः शीतादयः, कफे तिक्तोषणकषायप्राया रुक्षादयः । मात्रा यथा तथाह्युक्तम्—“अनुपानं प्रयोक्तव्यं कफव्याधौ पलं भवेत् । पलद्वयं तु पित्ते वानिलजे च पलत्रयं” इति । यद्वा “गण्डूषं मात्रया देशं मृदौ कूरे तु पञ्च च । अनुपानं प्रयोक्तव्यं देशकालाद्यपेक्षया” इति । अनुपानमिति । अनु पश्चात्पानं तत् कुतः तदाह—“यथा जलगतं तैलं तत्क्षणादेव सर्पति । तथा भैषज्यमङ्गेषु प्रसर्पत्यनुपानतः” इति ॥ ४ ॥

गू०—अवलेहे दुग्धादिर्यथायोग्यमनुपानम् ॥ ४ ॥

अथ कासश्वासादौ कण्टकार्यवलेहः—

स यथा—

कण्टकारीतुलां नीरद्रोणे पक्त्वा कषायकम् ।

पादशेषं गृहीत्वा च तस्मिन्चूर्णानि दापयेत् ॥ ५ ॥

पृथक्पलानि चैतानि गुडूचीचव्यचित्रकाः ।

मुस्तं कर्कटशृङ्गी च त्र्यूषणं धन्वयासकः ॥ ६ ॥

भार्गी रास्त्रा शठी चैव शर्करा पलविंशतिः ।

प्रत्येकं च पलान्यष्टौ प्रदद्याद्धृततैलयोः ॥ ७ ॥

पक्त्वा लेहत्वमानीय शीते मधुपलाष्टकम् ।

चतुष्पलं त्वगाक्षीर्याः पिप्पलीनां चतुष्पलम् ॥ ८ ॥

क्षिप्वा निदध्यात्सुदृढे मृण्मये भाजने शुभे ।

लेहोऽयं हन्ति हिक्कार्तिश्वासकासानशेषतः ॥ ९ ॥

दी०—स यथेति तं दर्शयन्नाह—कण्टकारीति । लघुकण्टकारिका सा समूलफलशाखा ग्राह्या । नीर-द्रोणे इति चतुराढकपरिमिते पानीये त्र्यूषणं प्रत्येकं पलप्रमाणमाहुः । धन्वयासकः दुरालभा रास्त्रा, सुरभी, शर्करा पलविंशतिरिति सुगमम् । घृततैलयोरिति मिलित्वा षोडशपलानि । घृतमत्र गोघृतं आजं वा व्याधिविहितत्वात् तैलं कटुतैलमत्र वदन्येके । यतः “कासे श्वासे च हिक्कायां कटुतैलं प्रयोजयेत्” इति । क्वचिदस्य प्रयोगोऽपि दृश्यते “गुडं कटुकतैलेन मिश्रयित्वा समं लिहेत् । त्रिसप्ताहप्रयोगेण श्वासं निर्मूलतो जयेत्” इति । शीते मधुपलाष्टकमिति । मधुक्षौद्रमष्टपलप्रमाणं शीते हिमस्पर्शे विनिक्षिपेदित्यर्थः । यतः “उष्णार्तमुष्णैरुष्णे च तन्निहन्ति यथाविषं” इति वचनात् । अपराणि द्रव्याण्याह—चतुष्पलं त्वगाक्षीर्या इत्यादि । त्वगाक्षीरी वांशी । पिप्पली प्रसिद्धा सुदृढे त्वतिचिकणे भाजने पात्रे शुभे अभग्ने मज्जलत्वात् । अयं लेहः कण्टकारी-

Date	Description
1/1/2020	Initial assessment of the project area.
1/15/2020	Site visit to the project area.
2/1/2020	Review of the project plan and budget.
2/15/2020	Site visit to the project area.
3/1/2020	Review of the project plan and budget.
3/15/2020	Site visit to the project area.
4/1/2020	Review of the project plan and budget.
4/15/2020	Site visit to the project area.
5/1/2020	Review of the project plan and budget.
5/15/2020	Site visit to the project area.
6/1/2020	Review of the project plan and budget.
6/15/2020	Site visit to the project area.
7/1/2020	Review of the project plan and budget.
7/15/2020	Site visit to the project area.
8/1/2020	Review of the project plan and budget.
8/15/2020	Site visit to the project area.
9/1/2020	Review of the project plan and budget.
9/15/2020	Site visit to the project area.
10/1/2020	Review of the project plan and budget.
10/15/2020	Site visit to the project area.
11/1/2020	Review of the project plan and budget.
11/15/2020	Site visit to the project area.
12/1/2020	Review of the project plan and budget.
12/15/2020	Site visit to the project area.
1/1/2021	Review of the project plan and budget.
1/15/2021	Site visit to the project area.

संज्ञः । अशेषत इति सम्पूर्णरिष्टदर्शनादपि आसंचया-
दित्यर्थः । एतेनास्य प्रामाण्यं दर्शितम् ॥ ५-९ ॥

गू०—कण्टकारीतुलां नीरद्वेगे पक्त्वा चूर्णानि
दापयेत् । तानि चूर्णान्याह—गुह्यादीनि पलांशानि,
धन्वयासकः यवासकः । शर्करा विंशतिपलानि । पाद-
शेषकं गृहीत्वा तस्मिन् घृततैलयोरष्टौ पलानि प्रत्येकं
पुनः पक्त्वावलेहत्वं आनीय मधु पलाष्टकं दद्यात्तैलं
तिलतैलं तैलाभावे घृतमेव द्विगुणं वा सुखिनां तैलस्य
त्याज्यत्वात् । अयं लेहः हिकाबीजिहन्ति ॥ ५-९ ॥

अथ च्यवनप्राशः क्षयक्षीणादौ—

पाटलाऽरणिकाश्मर्यबिल्वारलुकगोक्षुराः ।
पण्यौ बृहत्सौ पिप्पल्यः शृङ्गी द्राक्षामृताभयाः ॥ १० ॥
बला भूम्यामली वासा ऋद्धिर्जीवन्तिका शठी ।
जीवकर्षभकौ मुस्तं पौष्करं काकनासिका ॥ ११ ॥
मुद्रपर्णी माषपर्णी विदारी च पुनर्नवा ।
काकोल्या कमलं भेदे सूक्ष्मैलागरुचन्दनम् ॥ १२ ॥
एकैकं पलसंमानं स्थूलचूर्णितमौषधम् ।
एकीकृत्य महत्पात्रे पञ्चामलशतानि च ॥ १३ ॥
पचेद्ग्रेणजले क्षिप्वा ग्राह्यमष्टावशेषितम् ।
ततस्तु तान्यामलानि निष्कुलीकृत्य वाससा ॥ १४ ॥
दृढहस्तेन संपीड्य क्षिप्वा तत्र ततो घृतम् ।
पलसप्तमितं तानि किञ्चिद्बृहत्पलवह्निना ॥ १५ ॥
ततस्तत्र क्षिपेत्काथं खण्डं चाधेतुलोन्मितम् ।
लेहवत्साधयित्वा च चूर्णानीमानि दापयेत् ॥ १६ ॥
पिप्पली द्विपला देया तुगाक्षीरी चतुष्पला ।
प्रत्येकं च त्रिशाणं स्यात्त्वगोलापत्रकेशरम् ॥ १७ ॥
ततस्त्वेकीकृतं सर्वं क्षिपेत्क्षौद्रं च षट्पलम् ।
इत्येतच्च्यवनप्रोक्तं च्यवनप्राशसंज्ञितम् ॥ १८ ॥
लेहं वह्निबलं दृष्ट्वा खादेत्क्षीणो रसायनम् ।
बालवृद्धक्षतक्षीणा नारीक्षीणाश्च शोषिणः ॥ १९ ॥
हृद्रोगिणः खरक्षीणा ये नरास्तेषु युज्यते ।
कासं श्वासं पिपासां च वातासुरसो ग्रहम् ॥ २० ॥
वातपित्तं शुक्रदोषं सूत्रदोषं च नाशयेत् ।
मेधां स्मृतिं स्त्रीषु हर्षं कान्तिं वर्णप्रसन्नताम् ॥ २१ ॥
अस्य प्रयोगादामोति नरो जीर्णविवर्जितः ।

दी०—अधुना च्यवनप्राशावलेहमाह—पाटले-
त्यादि । पाटला प्रसिद्धा, अरणिः अग्निमन्थकः, काश्मर्यः

गाम्भारी, बिल्वं प्रसिद्धं, अरलुकः स्योनाकः, पण्यौ
द्वे तेन शालिपर्णी पृष्ठपर्णी चेति, तच्च द्वयं 'कवराद्वय-
शब्दवाच्यं, बृहत्याविति द्वे बृहत्सौ कण्टकारीद्वयमि-
त्यर्थः । शृङ्गी कर्कटाख्या, भूम्यामली तामलकी, ऋद्धी
इति द्विवचनत्वेन ऋद्धिवृद्धी ग्राह्ये, जीवन्ती शाकविशेषः
जीवकर्षभकाविति द्वौ तेन जीवक ऋषभकश्चेति, काकना-
सिका 'कौवाडोडीति' लोके, विदारी कन्दविशेषः, काको-
ल्याविति द्वयद्वयं तेन काकोली क्षीरकाकोली चेति, कम-
लमुत्पलं तदभावे पद्मबीजं ग्राह्यं, भेदे द्वे मेदा महामे-
दा च, अगरुः कृष्णागरुः, चन्दनं श्वेतं, स्थूलचूर्णमिति
उदूखले मुसलादिभिः कुट्टितमित्यर्थः । ननु वस्त्रगालितं,
पञ्चामलशतानि चेति । आमलकफलानां गुटिकानि पञ्च-
शतानि अत्र गणनामानम् । एवं सर्वत्र पलादिमानाभावे
यथा वक्ष्यमाणवर्गे अगरुस्यहरीतक्यवलेहे "हरीतकी-
शतं भद्रं" इत्यादि । एवं भल्लातकगुडे "भल्लातकसहस्रे
द्वे" इति । यत्र पलादिमानमुक्तं तत्र तु पलादिमाने-
नैव व्यवहारः । यथा पूर्वोक्ता बाहुशालगुडे "चतुष्पलं
स्याद्भल्लातं" इति । पचेदिति हस्तपरिपाटीव्यवहारात्,
तद्यथा अखण्डितामलकफलं कर्पटे पोष्टलीं बध्वा काथ-
नीयं तेन तानि सुग्रहाणि स्युः । अष्टावशेषितमित्यत्र
यद्ग्रहणं तद्वन्दटिप्पणकारमतमालोक्य कृतं । वृन्दे तु
"ज्ञात्वा गतरसं द्रव्यं रसं गृहीत गालितं" इत्यस्य
व्याख्यायां अष्टभागावशेषेण द्रव्याणां गतरसत्वं स्यात्
इति । केचित्तु ग्राह्यं पादावशेषितमिति पठन्ति तत्र
सुश्रुते वाग्भटे च पादशेषे रसे इत्येवोक्तम् । निष्कुली-
कृत्येति । निष्कुलमिति क्षौमादिघर्षणात् पेषणाद्वा तेन
अस्थित्वगादिरहितमित्यर्थः । सप्तपलपरिमितेन सर्पिषा
तद्भर्जनं कार्यं चक्रदत्तोक्तं—“सिता मत्स्यण्डिका-
भावे धान्याश्च मृदुभर्जनं । चतुर्भागे जले प्रायो
द्रव्यं गतरसं भवेत्” इति । खण्डस्य काथमिति शी-
राशब्दवाच्यं, खण्डेनापि केचिद्यवहरन्ति । क्षौद्रमत्र
शीतीभूते दद्यात् च्यवनप्रोक्तमिति च्यवनो नाम मु-
निस्तेन प्रोक्तं कथितम्, प्राश्यत इति प्राशः च्यवनस्य
प्राश इति भावः । क्षीणो धातुक्षयो रसायनमिति
जराव्याधिनाशनं, नरो जीर्णविवर्जित इति नरोऽस्य
सेवी पुरुषः जीर्णविवर्जितः जरारहितो भवतीत्यर्थः ।
यद्वा अजीर्णविवर्जी भवति, तदपि रोगमूलमेव यतः
“प्रायेणाहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणाम् । तन्मूलो
रोगसंघातस्तद्विनाशाद्विनश्यति” इति ॥ १०-२१ ॥

Date	Description	Amount
1890	Jan 1 Balance	100.00
1891	Feb 10 Cash	50.00
1892	Mar 15 Cash	25.00
1893	Apr 1 Cash	10.00
1894	May 1 Cash	5.00
1895	Jun 1 Cash	2.50
1896	Jul 1 Cash	1.25
1897	Aug 1 Cash	0.62
1898	Sep 1 Cash	0.31
1899	Oct 1 Cash	0.15
1900	Nov 1 Cash	0.07
1901	Dec 1 Cash	0.04
1902	Jan 1 Cash	0.02
1903	Feb 1 Cash	0.01
1904	Mar 1 Cash	0.00
1905	Apr 1 Cash	0.00
1906	May 1 Cash	0.00
1907	Jun 1 Cash	0.00
1908	Jul 1 Cash	0.00
1909	Aug 1 Cash	0.00
1910	Sep 1 Cash	0.00
1911	Oct 1 Cash	0.00
1912	Nov 1 Cash	0.00
1913	Dec 1 Cash	0.00
1914	Jan 1 Cash	0.00
1915	Feb 1 Cash	0.00
1916	Mar 1 Cash	0.00
1917	Apr 1 Cash	0.00
1918	May 1 Cash	0.00
1919	Jun 1 Cash	0.00
1920	Jul 1 Cash	0.00
1921	Aug 1 Cash	0.00
1922	Sep 1 Cash	0.00
1923	Oct 1 Cash	0.00
1924	Nov 1 Cash	0.00
1925	Dec 1 Cash	0.00
1926	Jan 1 Cash	0.00
1927	Feb 1 Cash	0.00
1928	Mar 1 Cash	0.00

गू०—पाटलादिकमौषधं प्रत्येकं एकैकं पलसं-
मानं स्थूलचूर्णितमौषधं महत्पात्रे बृहत्पात्रे एकीकृत्य
पञ्चामलकशतानि द्रोणजलं क्षिप्वा पचेत् । अष्टावशे-
षितं ग्राह्यं, ततस्तस्मात्तान्यामलकानि निष्कुलीकृत्य
निस्त्वचानि वाससा दृढहस्तेन संमर्द्य सप्तपलमितं
घृतं दत्वा तानि किञ्चिद्भृष्टानि अर्धतुलोन्मितं खण्डं
च दत्वा काथं पचेत् । लेहवत्साधयित्वा पुनः इमानि
चूर्णानि दापयेत् । इमानि पिप्पल्यादीनि क्षौद्रं च षट्-
पलं क्षिपेत् । पाटला पाण्डुरा, अरणिः, काश्मरी
गम्भारी, बित्तः श्रीफलः, अरलः स्योनाकः, गोक्षुरः
त्रिकण्टकः, पर्ण्यौ शालिपर्णी मुद्गपर्णी च, बृहत्यौ बृहल्ल-
घुकण्टकारीद्वयं, पिप्पल्यः, शृङ्गी कर्कटशृङ्गी, द्राक्षा
शोस्तनी, अमृता गुडूची, अभया हरीतकी, बला प्रसि-
द्धा, भूम्यामलकी प्रसिद्धा, वासा, ऋद्धिः, जीवन्ती,
शठी कर्चूरः, जीवकर्षभकौ अष्टवर्गोक्तौ, मुस्तं नागरं,
पुष्करमूलं, काकनासिका, विष्णुकान्ता, मुद्गपर्णी, माष-
पर्णी, विदारीकन्दः, पुनर्नवा, काकोली, कमलं, मेदा,
सूक्ष्मैला, अगरु चन्दनं एतानि प्रत्येकपलानि काथयद्र-
व्याणि अष्टवर्गविधानामभावे जातिमेलनीयानि । स्पष्ट-
मन्यत् । एतच्च्यवनऋषिणा प्रोक्तं च्यवनप्राशसंज्ञं
भवति ॥ १०-२१ ॥

अथ कूष्माण्डावलेहः—

निष्कुलीकृत्य कूष्माण्डखण्डात्पलशतं पचेत् ॥ २२ ॥

निक्षिप्य द्विगुणं नीरमर्धशिष्टं च गृह्यते ।

तानि कूष्माण्डखण्डानि पीडयेद्दृढवाससा ॥ २३ ॥

आतपे शोषयेत्किञ्चिच्छूलाग्रैर्बहुशो व्यधेत् ।

क्षिप्वा ताम्रकटाहे च दद्यादष्टपलं घृतम् ॥ २४ ॥

तेन किञ्चिद्भर्जयित्वा पूर्वोक्तं तज्जलं क्षिपेत् ।

खण्डात्पलशतं दत्वा सर्वमेकत्र पाचयेत् ॥ २५ ॥

सुपके पिप्पली शुण्ठी जीरकं द्विपलं पृथक् ।

१-इदं परिमाणं हरितामलकीनां, एकामलकी तोल-
कमिता भवति ततश्च ५०० शतामलकीनां ६ प्रस्थमितं
भारं पञ्चप्रस्थमितं वा भवति । शुष्कामलकीनां त्वर्धपरि-
माणं २॥ प्रस्थं निक्षिपेदिति सम्प्रदायः । सर्वदार्द्रामलकी-
नामलभात् ॥ च्यवनप्राशे 'क्षिप्वा तत्र ततो घृत'मित्यत्र
'क्षिप्वा तैलं ततो घृत' इति चरकादिसम्मतः पाठः । तैल-
मपि देयं तच्च तिलतैलम् । २-'कौवाठोडी' हि. भा. ।
३-तत्प्रतिनिधिद्रव्याणि इत्यर्थः । ४-'द्वितुलं' पा० ।

शा० सं० २७

पृथक्पलार्धं धान्याकं पत्रैला मरिचं त्वचम् ॥ २६ ॥

चूर्णीकृत्य क्षिपेत्तत्र घृतार्धं क्षौद्रमावपेत् ।

खादेदग्निबलं दृष्ट्वा रक्तपित्ती क्षयी ज्वरी ॥ २७ ॥

शोषतृष्णावमिच्छादिश्वासकासक्षतातुरः ।

कूष्माण्डकावलेहोऽयं बालवृद्धेषु युज्यते ॥ २८ ॥

उरःसन्धानकृद्गृह्यो बृंहणो बलकृन्मतः ।

दी०—अथ कूष्माण्डावलेहविवरणं दर्शयन्नाह—
निष्कुलीति । निष्कुलीकृत्येति त्वञ्जाजादिरहितानि कूष्मा-
ण्डशकलानि संगृह्येत्यर्थः । द्विगुणं नीरमिति कूष्माण्ड-
परिमाणात् तेन कूष्माण्डशकलानि तुलापरिमितानि
द्वितुलामितं नीरमिति अर्धवशिष्टं काथरूपं जल । शूला-
ग्रैरिति काष्ठमयशङ्कुमुखैः । बहुशो व्यधेदिति बहुच्छिद्रा-
णि कूष्माण्डशकलानि कारयेदिति भावः । उक्तं च—
हस्तपात्रां पूर्वं निष्कुलीकृतं तदनु कृतच्छिद्रं पश्चात्
संखेद्य क्षौमेण वेष्टयित्वा पीडयेत्, आतपे मर्नाक्
संशोष्य पिष्ट्वा पलशतं गृहीत्वा पक्तव्यं, तेन किञ्चिद्भर्ज-
यित्वेति किञ्चिदत्र यथापाक भर्जयेत् । तथा हि "मुक्त-
सर्पिषि कूष्माण्डे पाको गन्धेन मुद्रयेत्" इति । तज्जल-
मित्यर्धावशेषितं पूर्वोक्तं काथं । खण्डात् पलशतमिति
शर्करापलशतं । घृतार्धं क्षौद्रमावपेदिति घृतमानादर्थं
क्षौद्रं मधु क्षिपेदिति भावः । आवपेदिति ग्रहणेन शीती-
भूते तस्मिन् पश्चात् मेलयेदित्यर्थः । आतुरशब्दः
शोषादिभिः प्रत्येकमभिसंबध्यते । बालवृद्धेषु योजये-
दिति सौम्यत्वात् धातुपोषकत्वाच्च वृष्यः शुक्रवृद्धिकरः
बृंहणो धातुवृद्धिकरः बलकृदोजसो वृद्धिकर इति ॥
॥ २२-२८ ॥

गू०—पलशतं निष्कुलीकृतकूष्माण्डखण्डात् द्वितु-
लानीरे निक्षिप्य पचेत् अर्धशिष्टं गृह्यते तानि कूष्मा-
ण्डखण्डानि दृढवाससा पीडयेत् । पुनः किञ्चिदातपे
शोषयेत् । पुनर्बहुशूलाग्रैर्वेधयेत् । पुनः कटाहे क्षिप्वा
अष्टपलं घृतं दद्यात् । तेन घृतेन किञ्चित् भर्जयेत्
पूर्वोक्तं जलं क्षिपेत् खण्डात्पलशतं दत्वा सर्वमेकत्र
कारयेत् । सुपके पिप्पली शुण्ठी जीरं जीरकं एषां पृथक्
द्विपलं, धान्याकं, पत्रज, एला, मरिचं, त्वक् तज एषां

१-'भ्रम' पा० । २-कूष्माण्डं शूलाग्रैर्वेधनं प्राचां,
साम्प्रदायिकास्तु कूष्माण्डं अलावुवर्षणयत्रेण (धियाकस,
कदुकस) घर्षयन्ति तेनातिसूक्ष्माः कूष्माण्डस्य तन्तवो
भवन्ति युक्ततरं चेदम् ।

Date		Time		Location		Weather		Remarks	
1911	10/1	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/2	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/3	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/4	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/5	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/6	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/7	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/8	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/9	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/10	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/11	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/12	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/13	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/14	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/15	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/16	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/17	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/18	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/19	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/20	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/21	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/22	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/23	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/24	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/25	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/26	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/27	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/28	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/29	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/30	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/31	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00

पृथक् पलार्धं घृतार्धं चतुःपलं क्षौद्रं मधु । स्पष्टम-
न्यत् ॥ २२-२८ ॥

अथ खण्डसूरणावलेहः अर्शोरोगे—

युक्त्या कूष्माण्डखण्डस्य सूरणं विपचेत्सुधीः ॥ २९ ॥

अर्शसां मूढवातानां मन्दाग्नीनां च युज्यते ।

दी०—इदानीं खण्डसूरणावलेहमाह—युक्त्येति ।
कूष्माण्डखण्डस्य युक्त्या कर्तव्यविधिना अयमपि सूर-
णावलेहः कर्तव्यः । सुधीरिति ग्रहणेन पूर्वोक्तकूष्मा-
ण्डखण्डे यद्व्यं यन्मानं या कर्तव्यता तत् सकलं
विचार्य तेनैव प्रकारेण सूरणावलेहः साध्यः । विशेषेण
मूढवातानां मन्दाग्नीनां च युज्यते ॥ २९ ॥

गू०—सुगमम् ॥ २९ ॥

अथ अगस्त्यहरीतक्यवलेहः—

हरीतकीशतं भद्रं यवानामाढकं तथा ॥ ३० ॥

पलानि दशमूलस्य विंशतिं च नियोजयेत् ।

चित्रकः पिप्पलीमूलमपामार्गः शठी तथा ॥ ३१ ॥

कपिकच्छुः शङ्खपुष्पी भाङ्गी च गजपिप्पली ।

बला पुष्करमूलं च पृथग्द्विपलमात्रया ॥ ३२ ॥

पचेत्पञ्चाढके नीरे यवैः स्विन्नैः शृतं नयेत् ।

तच्चाभयाशतं दद्यात्काथे तस्मिन्विचक्षणः ॥ ३३ ॥

सर्पिस्तैलाष्टपलकं क्षिपेद्दुडतुलां तथा ।

पक्त्वा लेहत्वमानीय सिद्धे शीते पृथक्पृथक् ॥ ३४ ॥

क्षौद्रं च पिप्पलीचूर्णं दद्यात्कुडवमात्रया ।

हरीतकीद्वयं खादेत्तेन लेहेन नित्यशः ॥ ३५ ॥

क्षयं कासं उजरं श्वासं हिकारार्शोरुचिपीनसान् ।

ग्रहणीं नाशयेदेष वलीपलितनाशनः ॥ ३६ ॥

बलवर्णकरः पुंसामवलेहो रसायनम् ।

विहितोऽगस्त्यमुनिना सर्वरोगप्रणाशनः ॥ ३७ ॥

दी०—अथागस्त्यहरीतक्यवलेहं दर्शयन्नाह—ह-
रीतकीशतमित्यादि । हरीतकीशतं हरीतकीगुटिकाशतं
नतु हरीतकीपलशतं 'संख्या फलानां शतशः पलानां'
इति वचनात् । भद्रमिति श्रेष्ठं हरीतकीफलशतं तेन
नवादिगुणसहितमित्यर्थः । तथाह्युक्तम्—'नवा स्निग्धा
घना वृत्ता गुर्वी क्षिप्ता तथाऽम्भसि । निमज्जेया प्रश-
स्तत्वाद्गुणकृत् सा प्रकीर्तिता' इति । यवानामाढक-
मिति । यवोऽन्नविशेषः तस्य चतुःषष्टिपलानि । केचित्तु
'हरीतकीशतं भद्रयवानां आढकं तथा' इति पठन्ति,
तत्र भद्रयवा इन्द्रयवा इति व्याख्यानयन्ति, एतन्न

प्रचरति सर्वेषां संप्रदायविरोधात् । तस्माद्धरीतकीशतं
भद्रमिति पाठः साधुः । दशमूलस्य विंशतिपलानि
प्रत्येकं द्विपलमित्यर्थः । शेषं द्रव्यं प्रसिद्धं । यवैः स्वि-
न्नैरिति उपलक्षणे तृतीया । यवस्विन्नता च चतुर्भागा-
वशेषे जले एव भवति तेन चतुर्भागावशिष्टमेव ग्राह्यं ।
तन्त्रान्तरेऽप्युक्तं—'यवाढकैः पञ्चभिरङ्गिशेषं काथं
नयेत्' इत्यादि । पक्त्वावलेहत्वमानीयेति व्यवहारात् ।
हरीतकीशतस्य कर्पटे पोष्टलं बद्ध्वा कथनं पश्चादुत्स्वि-
न्नहरीतकीशतस्य घृततैलयोर्भजनं तद्दृढार्थं । यथा
तन्त्रान्तरे सर्वार्थसिद्धहरीतक्यां हरीतकीभर्जनमुक्तं ।
तदनु काथे गुडतुलां लोडयित्वा पाकः कर्तव्यः, अवत-
रणसमये पिप्पलीचूर्णप्रक्षेपः । शीतीभूते चापरेऽङ्गि
मधुदानमिति वृद्धानां मतं; सुगन्धार्थं मनाक् चातुर्जा-
तमिति केचित् । तदुक्तं—'पिप्पलीचूर्णकुडवं चातुर्जा-
तावचूर्णितम्' इति । सर्पिस्तैलाष्टपलमिति यदुक्तं
तन्मिलित्वा ग्राह्यं । 'हरीतकीद्वयं खादेत् तेन लेहेन
नित्यशः' इति । यद्यपि गुडस्य भक्षणमानं नोक्तं तथा-
पि हरीतकीद्विरूपग्रहणेन लेहस्य पलमानं भवत्येव
यथा तन्त्रान्तरे भार्गोगुडे 'भक्षयेदभयादेकां लेहस्या-
र्धपलं लिहेत्' इति । तेनाऽत्र हरीतकीभक्षणविधाना-
द्दुडपलं भक्ष्यमिति । अन्ये तु गुल्मोच्छेदे हरीतकीन्या-
याद्दुडं द्विपलमाहुः, एतत् सर्वमेव व्याधेर्वलाबलत्वात्
प्रचरति । अगस्त्यमुनिविहितत्वेनास्य सिद्धफलत्वमुच्यते
॥ ३०-३७ ॥

गू०—हरीतकीशतं भद्रं उत्तमं शतं गणनया,
यवानामाढकं यवोऽन्नविशेषः, दशमूलस्य विंशतिप-
लानि प्रत्येकं द्विपलं शालिपर्ण्यादिकं दशौषधं चित्रका,
दीनि च पृथग्मात्रया द्विपलं, अपामार्गः, शठी कर्चूरः-
कपिकच्छुर्वानरी तस्या वीजं, शङ्खपुष्पकं श्वेतपुष्पी,
भार्गी, गजपिप्पली चव्यफलं, तदभावे चव्यं वा, बला
प्रसिद्धा, पुष्करमूलं एतानि पञ्चाढके नीरे पचेत् । स्विन्नैः
पक्कैर्यवैः शृतं काथं नयेत् । तस्मिन्काथे अभयाशतं
दद्यात् पक्कं शुष्कं पुनः पचेत् यद्वा पश्चादभयापाकः
पक्त्वा लेहत्वं आनीय सर्पिर्वृतं अष्टपलिकं तिलजं क्षौद्रं
मधु गुडं चतुःपलं पिप्पलीचूर्णं च कुडवं । तेन लेहेन
सिद्धेन हरीतकीद्वयं खादेत् बलापेक्षया एकं वा आदौ,
क्षयादिकं हरेत् । अयं अगस्त्यमुनिनाऽभिहित अग-
स्त्यावलेहः ॥ ३०-३७ ॥

Date	Description
1/1/2020	Initial assessment of the project area.
1/15/2020	Site visit to the project area.
2/1/2020	Review of the project plan and schedule.
2/15/2020	Site visit to the project area.
3/1/2020	Review of the project plan and schedule.
3/15/2020	Site visit to the project area.
4/1/2020	Review of the project plan and schedule.
4/15/2020	Site visit to the project area.
5/1/2020	Review of the project plan and schedule.
5/15/2020	Site visit to the project area.
6/1/2020	Review of the project plan and schedule.
6/15/2020	Site visit to the project area.
7/1/2020	Review of the project plan and schedule.
7/15/2020	Site visit to the project area.
8/1/2020	Review of the project plan and schedule.
8/15/2020	Site visit to the project area.
9/1/2020	Review of the project plan and schedule.
9/15/2020	Site visit to the project area.
10/1/2020	Review of the project plan and schedule.
10/15/2020	Site visit to the project area.
11/1/2020	Review of the project plan and schedule.
11/15/2020	Site visit to the project area.
12/1/2020	Review of the project plan and schedule.
12/15/2020	Site visit to the project area.
1/1/2021	Final assessment of the project area.

अर्शादौ कुटजावलेहः ।

कुटजत्वक्तुलां द्रोणे जलस्य विपचेत्सुधीः ।
 कषायं पादशेषं च गृह्णियाद्वस्त्रगालितम् ॥ ३८ ॥
 त्रिंशत्पलं गुडस्यात्र दत्त्वा च विपचेत्पुनः ।
 सान्द्रत्वमागतं दृष्ट्वा चूर्णीनीमानि दापयेत् ॥ ३९ ॥
 रसाञ्जनं मोचरतं त्रिकटु त्रिफलां तथा ।
 लज्जालुं चित्रकं पाठां बिल्वमिन्द्रयवं त्वचाम् ॥ ४० ॥
 भल्लातकं प्रतिविषां विडङ्गानि च बालकम् ।
 प्रत्येकं पलसमानं घृतस्य कुडवं तथा ॥ ४१ ॥
 सिद्धशीते ततो दद्यान्मधुनः कुडवं तथा ।
 जयेदेषोऽवलेहस्तु सर्वाण्यर्शांसि वेगतः ॥ ४२ ॥
 दुर्नामप्रभवान् रोगानतीसारमरोचकम् ।
 ग्रहणीं पाण्डुरोगं च रक्तपित्तं च कामलाम् ॥ ४३ ॥
 अम्लपित्तं तथा शोथं काश्यं चैव प्रवाहिकाम् ।
 अनुपाने प्रयोक्तव्यमाजं तक्रं पयो दधि ॥ ४४ ॥
 घृतं जलं वा जीर्णं च पथ्यभोजी भवेन्नरः ।

दी०—इदानीं कुटजावलेहमाह—कुटजत्वगिति ।

कुटजो वृक्षविशेषः तस्य त्वक् छली सा पलशतपरि-
 मिता ग्राह्या । पादशेषमिति चतुर्थांशं कषायं वस्त्रपूतं
 कृत्वा ग्राह्यं । कुत्रचिदेतन्न प्रचरति किन्तु पादशेषमिति
 पादस्य चतुर्थांशस्य यच्छेषं चतुर्भागां तद्ग्राह्यं, एतेनाष्ट-
 भागावशेषं कथितम्; तथाच तन्त्रान्तरे—‘कुटजत्व-
 कपलशतं जलद्रोणे विपाचयेत् । अष्टभागावशेषं तु
 कषायमवतारयेत् । वस्त्रपूतं ततः काथं पचेत्लेहत्वमा-
 गतं’ इति । त्रिंशत्पलं गुडस्यात्रेति अत्र काथे गुडस्य
 पुरातनस्य त्रिंशत्पलं दत्त्वा पुनर्विपचेदिति यावत् सान्द्र-
 त्वं भवति । चूर्णार्थमपराणि द्रव्याण्याह—रसाञ्जनमिति
 रसाञ्जनं प्रतीतं तच्च दार्वाकाथसमुद्भवमिति प्रसिद्धिः,
 मोचरसं शात्मलीवेष्टकं, इन्द्रयवं त्वचमिति इन्द्रयवं
 कुटजबीजं, त्वक् गुडत्वक् । दुर्नामप्रभवान् रोगानिति
 गुल्मोदरप्रभृतीन्, अनुपाने प्रयोक्तव्यमिति आजं तक्रं,
 आजं पयः, आजं दधि, आजं घृतं चेति । जलं
 पानीयं, तक्रादीनामभावात् एतत्सकलमनुपानं यथा-
 सात्म्यं निषेवेदित्यर्थः । जीर्णं चेति द्रव्ये परिमिते सति
 पथ्यभोजी भवेन्नर इति भावः । यतः—‘औषधशेषे
 भुक्तं’ मित्यादिवाक्यानुरोधात् ॥ ३८-४४ ॥

गू०—कुटजः वृक्षविशेषस्तस्य त्वक् तुलां पलशतं
 जलस्य द्रोणे विपचेत् । सान्द्रत्वं घनत्वमागतं दृष्ट्वा
 इमानि रसाञ्जनादीनि प्रत्येकं पलमानानि क्षिपेत् ।
 रसाञ्जनं प्रसिद्धं, प्रतिविषा अतिविषा, बालकं उदीच्यं,
 लज्जालुः लज्जावती, स्पष्टमन्यत् ॥ ३८-४४ ॥

अतीसारदौ कुटजाष्टकावलेहमाह—

कुटजत्वक्तुलामार्द्रां द्रोणनीरे विपाचयेत् ॥ ४५ ॥
 पादशेषं शृतं नीत्वा चूर्णान्येतानि दापयेत् ।
 लज्जालुर्धातकी बिल्वं पाठा मोचरसस्तथा ॥ ४६ ॥
 मुस्तं प्रतिविषा चैव प्रत्येकं स्यात्पलं पलम् ।
 ततस्तु विपचेद्भूयो यावद्दर्वीप्रलेपनम् ॥ ४७ ॥
 जलेन छागदुग्धेन पीतो मण्डेन वा जयेत् ।
 सर्वातिसारान्वोरांस्तु नानावर्णान्सवेदनान् ॥ ४८ ॥
 असृग्दरं समस्तं च सर्वांशसि प्रवाहिकाम् ।

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्येण विरचितायां
 शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यमखण्डेऽवलेहकल्पना

नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

दी०—कुटजेति । अयं कुटजाष्टकावलेहो व्या-
 ख्यायां सुगम एवावगन्तव्यः । कर्तव्यविधिस्तु पूर्वव-
 द्बोद्धव्यः । दर्वीप्रलेपनं इत्यवलेहस्य संसिद्धिलक्षणं सू-
 चितं पूर्वोक्तावलेहविधौ ज्ञातव्यम् ॥ ४५-४८ ॥

इति श्रीवास्तव्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभावसिंहात्मजेना-
 ठमलेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायां मध्यम-
 खण्डेऽवलेहकल्पनाध्यायोऽष्टमः ॥ ८ ॥

गू०—अथ कुटजाष्टकमतीसारदौ—आर्द्रां कुट-
 जत्वक्, तुलां द्रोणनीरे विपाचयेत्, पादशेषं शृतं काथं
 नीत्वा इमानि चूर्णानि दापयेत् । लज्जालुर्लज्जावती,
 धातकी वृक्षविशेषस्तस्य पुष्पाणि, बिल्वं, पाठा, मोचरसः,
 मुस्तं नागरं, अतिविषा एतानि प्रत्येकं पलं ततो भूयो
 विपचेत् यावद्दर्व्याः प्रलेपलेपनं भवति लिप्त्वा तिष्ठति
 दर्वी लोहनिर्मिता । ततो जलादिभिः पिबेत् । स्पष्टम-
 न्यत् ॥ ४५-४८ ॥

इति श्रीकाशीराममिश्रकृतायां गूढार्थदीपिकायां

मवलेहाधिकारः ॥ ८ ॥

<p>1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that proper record-keeping is essential for the transparency and accountability of the organization.</p> <p>2. The second part outlines the specific procedures for recording transactions, including the use of standardized forms and the requirement for dual authorization for all entries.</p> <p>3. The third part details the responsibilities of the accounting department in ensuring that all transactions are recorded correctly and in a timely manner.</p> <p>4. The fourth part discusses the importance of regular audits to verify the accuracy of the records and to identify any potential discrepancies.</p> <p>5. The fifth part provides a summary of the key points discussed in the document and reiterates the commitment to maintaining high standards of record-keeping.</p>	<p>6. The sixth part of the document addresses the challenges associated with maintaining accurate records, such as the volume of transactions and the complexity of the accounting system.</p> <p>7. The seventh part offers solutions to these challenges, including the implementation of automated systems and the training of staff in proper record-keeping practices.</p> <p>8. The eighth part discusses the importance of ongoing communication and collaboration between the accounting department and other departments to ensure the accuracy of the records.</p> <p>9. The ninth part provides a conclusion to the document and expresses the confidence in the ability of the organization to maintain accurate records.</p> <p>10. The tenth part includes a list of references and a bibliography of the sources used in the document.</p>
<p>11. The eleventh part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that proper record-keeping is essential for the transparency and accountability of the organization.</p> <p>12. The twelfth part outlines the specific procedures for recording transactions, including the use of standardized forms and the requirement for dual authorization for all entries.</p> <p>13. The thirteenth part details the responsibilities of the accounting department in ensuring that all transactions are recorded correctly and in a timely manner.</p> <p>14. The fourteenth part discusses the importance of regular audits to verify the accuracy of the records and to identify any potential discrepancies.</p> <p>15. The fifteenth part provides a summary of the key points discussed in the document and reiterates the commitment to maintaining high standards of record-keeping.</p>	<p>16. The sixteenth part of the document addresses the challenges associated with maintaining accurate records, such as the volume of transactions and the complexity of the accounting system.</p> <p>17. The seventeenth part offers solutions to these challenges, including the implementation of automated systems and the training of staff in proper record-keeping practices.</p> <p>18. The eighteenth part discusses the importance of ongoing communication and collaboration between the accounting department and other departments to ensure the accuracy of the records.</p> <p>19. The nineteenth part provides a conclusion to the document and expresses the confidence in the ability of the organization to maintain accurate records.</p> <p>20. The twentieth part includes a list of references and a bibliography of the sources used in the document.</p>

नवमोऽध्यायः ।

अथ स्नेहपरिभाषा ।

अथ स्नेहेति । तत्र तावत् प्रथमतः परिभाषामस्य व्याचष्टे—

कल्काच्चतुर्गुणीकृत्य घृतं वा तैलमेव वा ।

चतुर्गुणे द्रवे साध्यं तस्य मात्रा पलोन्मिता ॥ १ ॥

निक्षिप्य काथयेत्तोयं काथ्यद्रव्याच्चतुर्गुणम् ।

पादशिष्टं गृहीत्वा च स्नेहं तेनैव साधयेत् ॥ २ ॥

दी०—इदानीं स्नेहकल्पनां दर्शयन्नाह—कल्कादिति । अनुक्ते कल्कात्कल्कयोगद्रव्यात् घृतं तैलं वा चतुर्गुणं ग्राह्यं, नतु दृषदि पेषितात्कल्कात् । द्रवमपि चतुर्गुणं स्नेहपरिमाणात् द्रवं तोयादि । तस्य मात्रा पलोन्मितेति । तस्य संसिद्धस्नेहस्य पानार्थं पलोन्मिता पलप्रमाणा मात्रा ज्ञेया इत्यनुक्तेषु मानमिदं सामान्यं । परिभाषायामयमपि सामान्यस्नेहपाकविधौ बोद्धव्यः, तथाहि—‘कल्काच्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात्काथश्चतुर्गुणः । काथाच्चतुर्गुणं वारि काथः काथ्यसमो मतः’ इति । विशेषोऽपि कचिद्वर्तते यथा तन्त्रान्तरे वासाघृते बलाये घृते वा तद्यथा—“अत्राप्यष्टगुणैस्तोयैः कथितं काथदुग्धयोः । प्रत्येकं द्विगुणो भागो भिषक् सर्पिषि निक्षिपेत्” इति ॥ १ ॥ २ ॥

गू०—अथ घृताधिकारः । तत्रादौ घृततैलादिसाधनमाह—तत्कल्केत्यादि । कल्कात् द्रव्यात् घृतं तैलं चतुर्गुणे द्रव्ये दुग्धादौ साध्यं अग्निद्वारा कटाहादौ पक्त्वा सिद्धं भवति । तस्य मात्रा वातादिरोगविषये मानमात्रा पलोन्मिता पलप्रमाणा । इदानीं स्नेहसाधने काथविधानमाह—निक्षिप्येत्यादि । काथद्रव्याच्चतुर्गुणं तोयं जलं निक्षिप्य काथयेत् । पुनः पादशिष्टं च चतुर्थीशर्विशेषे गृहात्वीडनने काथने स्नेहं घृतं तैलं वा साधयेत् । काथं काथयोग्यं कुट्टितं यद्रव्यं दशमूलादि तस्मादित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

मृदुद्रव्यादौ कथने जलप्रमाणमाह—

चतुर्गुणं मृदुद्रव्ये कठिनेऽष्टगुणं जलम् ।

तथाच मध्यमे द्रव्ये दद्यादष्टगुणं पयः ॥ ३ ॥

अत्यन्तकठिने द्रव्ये नीरं षोडशिकं मतम् ।

दी०—इदानीं द्रव्यविशेषे काथनिमित्तं जलमानमाह—चतुर्गुणमिति । अत्र चतुर्गुणप्रभृतिकं द्रव्यप-

रिमाणाद्बोद्धव्यम् । यावत्परिमाणं काथ्यं द्रव्यं भवति तावत्परिमाणाच्चतुर्गुणितं जलं ग्राह्यमित्यर्थः । मृदु कठिनं कठिनतरं च द्रव्यं तत्रैवानुमानतोऽवगन्तव्यम् । तथाच मध्यमे द्रव्ये दद्यादष्टगुणं पय इति । मध्यमे मृद्धादिसंभारे पयः पानीयं यत्र मृदुकठिनतरद्रव्यमेकत्र मिलित्वा काथ्यं तत्राष्टगुणं पानीयं दत्त्वा पादशेषं ग्राह्यमिति सर्वत्र । तथाहि—‘मृद्धादिकाथ्यसंघाते मानानुक्ते चिकित्सकाः । मध्यस्योभयभागित्वादित्यल्लन्यष्टगुणं जलम्’ इति ॥ ३ ॥

गू०—मृदुद्रव्ये गुडूच्यादौ चतुर्गुणं जलं, कठिने दशमूलादौ अष्टगुणं, तथाच मध्यमद्रव्ये आरग्वधादौ अष्टगुणं पयः । पयोऽत्र जलं । अत्यन्तकठिने पद्मकादौ षोडशिकं षोडशगुणं मतं कथितं चतुर्थांशं गृह्यते ॥ ३ ॥

अथ मतान्तरे परिमाणविशेषमाह—

कर्षादितः पलं यावत्क्षिपेत्षोडशिकं जलम् ॥ ४ ॥

तदूर्ध्वं कुडवं यावद्भवेदष्टगुणं पयः ।

प्रस्थादितः क्षिपेन्नरीं खारी यावच्चतुर्गुणम् ॥ ५ ॥

दी०—कर्षादित इति । कर्षादित इत्यादिपरिमाणं सामान्यद्रव्यविषये वर्तते अन्यथा स्वतन्त्रविरोधः, यावत्काथ्यद्रव्यं कर्षादिपरिमाणात्पलं भवति तावत्तत्र षोडशांशं जलं दत्त्वा काथं पादशेषं ग्राह्यं । षोडशिकमत्र काथ्यद्रव्यपरिमाणात्, ततस्तु पलादुपरि यावत्कुडवं काथ्यद्रव्यपरिमाणं भवति तावदत्र तोयं पानीयमष्टगुणं भवेत्, काथ्यद्रव्यादित्यर्थः । अत्र काथं चतुर्थांशं ग्राह्यमिति सर्वत्र । प्रस्थादित इति । प्रस्थादिपरिमाणात् यावत् खारी भवति तावदत्र चतुर्गुणं नीरं पानीयं प्रक्षिप्य संकाथ्य च पादशेषं ग्राह्यमिति तात्पर्यार्थः । आदिशब्दात् आढकद्रोणशर्पद्रोणीप्रभृतयोऽप्यत्रादिस्तस्मात् प्रस्थादिस्तस्मात् तेन शरावमपि गृह्यते, शरावादित इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

गू०—कर्षादारभ्य खारीपर्यन्तं काथ्यद्रव्ये जलमानमाह—कर्षादितः यावत्पलं प्रमाणं तावत् षोडशिकं षोडशगुणं जलं क्षिपेत् । तदूर्ध्वं पलादूर्ध्वं यावत्कुडवं कुडवप्रमाणं तावदष्टगुणं पयो जलं भवेत् । प्रस्थादितः यावत् खारीप्रमाणं तावच्चतुर्गुणं जलं क्षिपेत् । पूर्वं चतुर्गुणादिजलं यल्लिखितं तन्मृदुद्रव्यादिविषयं ज्ञेयं । कर्षादित इदं तु मानविषयं अतः केचिन्मृद्धादितो गृह्णन्ति केचिन्मानतो गृह्णन्ति ॥ ४ ॥ ५ ॥

अम्बुकाथरसैर्यत्र पृथक्स्नेहस्य साधनम् ।

कल्कस्यांशं तत्र दद्याच्चतुर्थं षष्ठमष्टमम् ॥ ६ ॥

दुग्धे दक्षि रसे नक्के कल्को देयोऽष्टमांशकः ।

कल्कस्य सम्यक्पाकार्थं तोयमत्र चतुर्गुणम् ॥ ७ ॥

दी०—अपरमप्यनुक्तमाह—अम्बुकाथेति । यत्र स्नेहपाके पानीयादित्रयाणां द्रव्याणां मध्ये यदा एकेन पाकः स्यात् तदा कल्कस्य कल्कद्रव्यस्य चतुर्थांशं षष्ठांशं अष्टमांशं यथाऽनुक्रमेण देयं । अनुक्रमो यथा—यदि अम्बुना केवलेन पाकस्तर्हि कल्कद्रव्यस्य चतुर्थांशं देयम्, स्नेहपरिमाणादित्यर्थः । यदा केवलेन काथेनैव पाकस्तदा कल्कद्रव्यस्य षष्ठांशं देयम्, अत्रापि स्नेहपरिमाणादित्यर्थः । यत्र तु केवलस्वरसेनैव साध्यते स्नेहः तत्र कल्कद्रव्यस्याष्टमांशं देयम् । स्नेहमानादित्यत्रापि सम्बन्धः इत्यनुक्रमः । अपरमपि—दुग्धे इत्यत्रापि एकद्रव्यसाध्यता सूच्यते तदा कल्कद्रव्यं स्नेहपरिमाणादष्टमांशं देयमिति भावः । कल्कस्येति । यत्र तु अन्यद्रवैः केवलकल्केनैव साध्यते स्नेहस्तदा चतुर्गुणं कल्कद्रव्यं चतुर्गुणं तोयं निक्षिपेदिति सर्वत्र । सम्यक् पाकार्थं बोद्धव्यम् । एतेन किमुक्तं यदा क्षीरादिभिः प्रत्येकेन स्वकल्केन पाकस्तदा चतुर्गुणं चतुर्थांशं पानीयं देयम् । पानीयं विना पाको नास्तीति सर्वमतम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

गू०—अम्बुवादिभिर्यत्र स्नेहमानं तत्र कल्कप्रमाणमाह—‘तत्राम्बुपिष्टमुक्तं स्याज्जलं चात्र चतुर्गुणम्’, यत्र भिन्नं साधनं भवति, तत्र कल्कस्यांशं चतुर्गुणं षष्ठं क्रमात् अम्बुपाके चतुर्थांशं रसो मांसरसस्तत्पाके अष्टमांशं । उक्तोऽप्यम्बुवादी पाके दुग्धादौ अष्टमांश एव कल्कपाक इत्याह—कल्कस्य सम्यगिति । दुग्धे तथा दक्षि तथा तक्के पाकानन्तरं कल्कः अष्टमांशकादयः रसो मांसरसः । यद्वा रसो धतूररसः मांसरसस्य पूर्वोक्तत्वात् कल्कस्य सम्यक् पाकार्थं चतुर्गुणं स्नेहादित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

द्रवाणि यत्र स्नेहेषु पञ्चादीनि भवन्ति हि ।

तत्र स्नेहसमान्याहुर्ग्रथापूर्वं चतुर्गुणम् ॥ ८ ॥

दी०—इदानीमनुक्तद्रवाणां मानमाह—द्रवाणीति । यत्र स्नेहपक्वद्रवाणि क्षीरतक्ररसमूत्रकाथानि अन्यान्यपि पञ्चादीनि पञ्चप्रभृतीनि भवन्ति अनुक्तमाना-

नीति विषयः । तत्र तानि द्रवाणि स्नेहसमानि प्रत्येकमाहुराचार्याः । यथा वक्ष्यमाणत्रिफलाष्टते अर्वाक् द्रवं चत्वारन्नयो वा तर्हि स्नेहपरिमाणाच्चतुर्गुणं ज्ञेयं प्रत्येकमित्यर्थः । एके यथापूर्वं चतुर्गुणमिति पठन्ति तत्रापि स एवार्थः । कुत्रचित् द्रव्याणीति पाठो दृश्यते सोऽसङ्गत एव ॥ ८ ॥

गू०—द्रव्याणीति । यत्र पञ्चाधिकानि द्रव्याणि तत्र स्नेहेषु कियत्परिमितं द्रव्यं देयं तदाह—स्नेहेषु घृततैलादिषु द्रवाणि दुग्धादीनि यत्र पञ्चप्रभृतीनि भवन्ति तत्र स्नेहसमानं भवति न चतुर्गुणानीति यावत् । यथापूर्वं चतुर्गुणमित्येतस्यायमर्थः । एको द्रवस्तत्र पाकेन चातुर्गुण्यं, द्वौ द्रवौ यत्र तत्र द्वाभ्यां चातुर्गुण्यं यदुक्तं जैज्जटे ‘एकद्वित्रिद्रवैर्द्रव्यैः कुर्यात् स्नेहाच्चतुर्गुणं । क्षीरं स्नेहसमं दद्यात् चतुर्भिश्च चतुर्गुणम्, इति । अस्यायमर्थः यत्रैको द्रवस्तत्रैकेन चातुर्गुण्यं, एवं द्वाभ्यां, त्रिभिर्मिलित्वा चातुर्गुण्यमित्यर्थः । यत्र पञ्चाधिकानि भवन्ति तत्र स्नेहसमानानीति पूर्वार्थः । तैलस्यार्थप्रमाणेन दद्यादिक्षुरसं बुधः । तथा मांसरसं चार्धं दत्वा स्नेहं विपाचयेत् स्नेहसमान्याहुरित्यस्य त्रुटिमाहुरित्यर्थः इत्यन्ये । तद्यथा—सकृन्मांसौषधिरसं मूत्रसौवीरकादिकं । स्नेहतुल्यं दक्षि क्षीरं जलं चैव चतुर्गुणं ॥ ग्रन्थज्ञानार्थमेतद्व्याख्याप्रसङ्गेनोक्तम् ॥ ८ ॥

केवलकाथपाके विधानमाह—

द्रव्येण केवलेनैव स्नेहपाको भवेद्यदि ।

तत्राम्बुपिष्टः कल्कः स्याज्जलं चात्र चतुर्गुणम् ॥ ९ ॥

काथेन केवलेनैव पाको यत्रैरितः क्वचित् ।

काथ्यद्रव्यस्य कल्कोऽपि तत्र स्नेहे प्रयुज्यते ॥ १० ॥

दी०—अथ केवलद्रव्यस्य स्नेहपाकार्थं मानमाह—द्रव्येणेति । अत्र द्रव्यं स्नेहाच्चतुर्थांशं कल्कार्थं वारि तावदेयं यावत् कल्कः स्यात् । यतः पेषणे जलस्य परिमाणं न स्यात् । जलं चात्र चतुर्गुणमिति । अत्र कल्के जलं पानीयम् । चतुर्गुणं देयं स्नेहमानादित्यर्थः । एके द्रव्यमानाच्चतुर्गुणं जलमिति व्याख्यानयन्ति तत्र मनोहरं कल्कद्रव्याल्पत्वात् । अपरमप्याह—काथेनेति । यत्र स्नेहे क्वचिदिति अनुक्ते केवलेन काथेन कृत्वा पाकः कथितः तत्र स्नेहे काथ्यद्रव्यस्य कल्कः कार्यः, कल्कार्थं चात्र चतुर्गुणं जलमिति तेन येनैव

द्रव्येण काथः कियते तेनैव तत्परिमितेन च द्रव्येणा-
यमपि कृत्वाऽत्र चतुर्गुणेन च जलेन सह साध्यः । पूर्व
काथेन साध्यः पश्चात्कल्केनेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

गू०—केवलेन काथेन यदि स्नेहपाको भवेत् तत्रा-
म्बुपिष्टः कल्को जलं चतुर्गुणकाथेनेति । इदं पथं पूर्व-
श्लोकस्यैकार्थत्वात् प्रक्षिप्तं ज्ञेयं ॥ ९ ॥ १० ॥

कल्कहीनस्तु यः स्नेहः स साध्यः केवले द्रवे ।

दी०—कल्कहीन इति । यः स्नेहो घृतं तैलादिकः
कल्कहीनः कल्करहितो भवेत् सः केवले द्रवे साध्यः ।
द्रवमत्र चतुर्गुणं स्नेहपरिमाणात् ॥

गू०—अथ केवलद्रवसाधनमाह—कल्कहीने स्नेहे
साधनमाह—यः कल्कहीनः स्नेहः स केवले द्रवे
साध्यः ।

पुष्पकल्कस्तु यः स्नेहस्तत्र तोयं चतुर्गुणम् ॥ ११ ॥

स्नेहे स्नेहाष्टमांशश्च पुष्पकल्कः प्रयुज्यते ।

दी०—इदानीं पुष्पकल्कस्य परिमाणमाह पुष्प-
कल्क इति । यः पुष्पकल्कसंज्ञः स्नेहः तत्र स्नेहे तोयं
पानीयं चतुर्गुणं देयं चतुर्गुणता च स्नेहात् स्नेहपरिमा-
णादित्यर्थः । सः पुष्पकल्कः स्नेहाष्टमांशो योज्यत
इत्यर्थः । स्नेहस्याष्टमांशं तेन साम्यो योज्य इत्यर्थः ।
पुष्पाणि यथा नागकेशरकुङ्कुमलवङ्गदमनकसुरपुष्प-
चम्पकोत्पलपुण्डरीककेतकीजातीकुसुम्भप्रभृतीनि । एके
पुष्पकल्कः प्रयुज्यत इत्यस्य स्थानेऽत्र कल्कं प्रयुज्यते
इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति तत् पत्रकल्कं प्रक्षेपमाहुः,
तथाहि—‘गन्धनिर्णयसपुष्पाणां सिद्धशीतेऽवतारिते ।
प्रक्षेपो गन्धवृद्ध्यर्थं पत्रकल्कं तु तद्विदुः’ ॥ ११ ॥

गू०—पुष्पकल्कैः स्नेहसाधऽमाह—पुष्पेति । यस्मि-
न्स्नेहे पुष्पकल्को दीयते स पुष्पकल्कः स्नेहः, तत्र तोयं
जलं चतुर्गुणं स्नेहात्पुष्पकल्कः कियत्परिमितो दीयते
इत्यत्राह—स्नेहाष्टमांशश्च पुष्पकल्कः प्रयुज्यते
इति ॥ ११ ॥

इदानीं स्नेहानां संसिद्धिलक्षणान्याह—

वर्तिवस्नेहकल्कः स्याद्यदाङ्गुल्या विमर्दितः ॥ १२ ॥

शब्दहीनोऽग्निनिक्षिप्तः स्नेहः सिद्धो भवेत्तदा ।

यदा फेनोद्गमस्तैले फेनशान्तिश्च सर्पिषि ॥ १३ ॥

गन्धवर्णरसोत्पत्तिः स्नेहसिद्धिस्तदा भवेत् ।

स्नेहपाकत्रिधा प्रोक्तो मृदुर्मध्यः खरस्तथा ॥ १४ ॥

ईषत्सरसकल्कस्तु स्नेहपाको मृदुर्भवेत् ।

मध्यपाकस्य सिद्धिश्च कल्के नीरसकोमलः ॥ १५ ॥

ईषत्कठिनकल्कश्च स्नेहपाको भवेत्खरः ।

तदूर्ध्वं दग्धपाकः स्यादाहकृन्निष्प्रयोजनः ॥ १६ ॥

दी०—वर्तिवदिति । यदा स्नेहे परिपाचितः कल्कः
अङ्गुल्या विमर्दितो वर्तिसदृशो भवति तदा सिद्धो
ज्ञेयः । अथवा स एव कल्कः यदाऽग्नौ निक्षिप्तः शब्द-
रहितो भवति तदा सिद्धो ज्ञातव्यः इति सामान्यम् ।
अपरमपि विशेषमाह—यदा स्नेहस्य पाकान्ते तैले
फेनोद्गमो भवति सर्पिषि च फेनशान्तिर्भवति तदा
सिद्धलक्षणं बोद्धव्यं । वर्णगन्धरसोत्पत्तिरपि स्नेहसिद्धिः
स्यात् वर्णादिकमपि तैले सर्पिषि च ज्ञातव्यम् । अधुना
त्रिविधस्नेहपाकस्य लक्षणमाह—ईषत्सरसकल्क इति ।
यदा कल्के सान्द्रता किञ्चिद्भवति अग्नौ निक्षिप्ते
सति चटचटाशब्दो भवति तदा मृदुपाको ज्ञेयः,
यदा नीरसो कल्को भवति कोमलश्च नातिकठिनो
नातिमृदुरिति तदा मध्यपाकः, यदा किञ्चित् कठिन-
कल्को जातः नीरसश्च भवति तदा खरपाक इति । एतेषां
परीक्षणमनुमानतोऽवगन्तव्यं गुरुसकाशदर्शनाद्वा । त-
दूर्ध्वं खरपाकादूर्ध्वं यदा स्नेहकल्कः कठिनतरो भवति
तदा दग्धो ज्ञेयः, सच सर्वकर्मसु निष्फलः स्यात्
दाहकरश्च भवति ॥ १२-१६ ॥

गू०—इदानीं स्नेहसिद्धिलक्षणमाह—यदा स्नेह-
कल्कः अङ्गुल्या वर्तितः वर्तितः वर्तिवद्भवेत्
अग्निनिक्षिप्तः शब्दहीनश्च भवेत् तदा सिद्धं वदेत् ।
यदा वर्णगन्धरसोत्पत्तिस्तदापि स्नेहसिद्धिर्भवेत् । इति
च लक्षणं वर्णस्तैलपक्ववर्णो रक्तादिः, गन्धः सुग-
न्धत्वं, रसोत्पत्तिर्मधुरादिरसोत्पत्तिः, तदा स्वेदनाल्ल-
क्ष्यते । स्नेहपाकस्य त्रिविधत्वमाह—एको मृदुः, एको
मध्यः, एकः खरः; एवं त्रिधा स्नेहपाकः । तेषां लक्ष-
णमाह—ईषत्सरसकल्कः ईषजलकल्कः मृदुस्नेहपाकः
नीरसकोमले कल्के सिद्धः पाको मध्यपाकः नीरस-
कोमले जलसहिते आर्द्रे ईषत्कठिनकल्कः स्नेहपाकः
खरः तदूर्ध्वं दग्धपाको दाहकृन्निष्प्रयोजनः, न कार्य-
कारी ॥ १२ ॥ १६ ॥

इदानीं तस्य चतुर्विधपाकस्य गुणमाह—

आमपाकश्च निर्वीर्यो वह्निमान्यकरो गुरुः ।

नस्यार्थं स्यान्मृदुः पाको मध्यमः सर्वकर्मत्वसु ॥ १७ ॥

Date	Description
1900	Jan 1 - 1900
1901	Jan 1 - 1901
1902	Jan 1 - 1902
1903	Jan 1 - 1903
1904	Jan 1 - 1904
1905	Jan 1 - 1905
1906	Jan 1 - 1906
1907	Jan 1 - 1907
1908	Jan 1 - 1908
1909	Jan 1 - 1909
1910	Jan 1 - 1910
1911	Jan 1 - 1911

अभ्यङ्गार्थं खरः प्रोक्तो युज्यादेवं यथोहितम् ।

घृततैलगुडादींश्च साधयेन्नैकवासरे ॥ १८ ॥

प्रकुर्वन्नुपिता ह्येते विशेषाद्गुणसंचयम् ।

दी०—आमपाकश्चेति । आमपाकोऽपरिपाककल्कः स्नेहो निर्वायो भवति, निःशेषेण वीर्यरहित इत्यर्थः । वह्निमान्यकृद्भक्षणयोगे च भवति । नस्यविषये मृदुपाकः स्नेहः । मध्यपाकस्तु सर्वकर्मसु युज्यते सर्वकर्म नस्याभ्यङ्गपानादिकं । खरपाकस्नेहः केवलाभ्यङ्गे विहितः नान्यकर्मसु । यथोचितमिति यथायोग्यं युज्यादित्यर्थः । एके नस्याभ्यङ्गे खरः प्रोक्त इति पठन्ति, तन्न सर्वसंमतम्, नस्ये तु सौम्यमाहुः । स्नेहस्तु किमेकाहेनैव साध्यः उत दीर्घदिवसैः तद्विषयमाह—घृतेति । घृततैले प्रसिद्धे गुडोऽवलेहः । आदिग्रहणात् ईदृशसम्भारा ये चाऽन्ये प्रयोगाः ते सर्वे एकस्मिन्नेव वासरे न साध्याः न पाचनीया इत्यर्थः । कुतस्तदाह—प्रकुर्वन्ति इत्यादि । ते स्नेहादयस्तु यदा उषिताः सन्ति तदा गुणसञ्चयं प्रकुर्वन्ति । अतएव बहुदिवसैः कृत्वा साधनीया इति भावः । तन्त्रान्तरेषु एतद्बहुद्रव्यसम्भारविषयम्, अस्मत्सम्प्रदायेऽपि खल्वपि स्नेहं किञ्चिद्विपाच्यापरेऽहि सिद्धोऽवतार्यः गुडादिकमपि चापरेऽहि मधुदानादिकमुक्तं कुर्यात् नैवं सर्वमतविरोधः ॥ १७ ॥ १८ ॥

गू०—आमपाकस्त्रिविधपाकाद्धीनः सजल एवेत्यर्थः, स वह्निमान्यकरः, तथा गुरुः । येषु मृदादयः प्रयुज्यन्ते, तानाह—नस्यार्थमिति । नस्यार्थं मृदुपाकः सर्वकर्मसु, भक्षणावस्थायां मध्यमः, अभ्यङ्गार्थं खरः एवं यथोचितं युज्यात् प्रयोजयेत्, घृततैलादीन् एकस्मिन्नेव दिने न साधयेत्, कुतः ? उषिता रात्रौ वासिता विशेषाद्गुणसञ्चयं कुर्वन्ति ॥ शार्ङ्गधरानुक्तमपि तैलसाधनं आत्रेयादाह—“स्नेहो वारिसर्म नीत्वा पाचयेत् मृदुवहिना । पञ्चपल्लवकल्केन द्वात्रिंशंशेन संयुतं ॥ किञ्चित्सरसगर्भेण वस्त्रपूतं प्रकल्पयेत् । इत्येतद्गुणगन्धादिदोषस्तैलाद्विमुच्यते ॥ निदोषकरणादेतत्कृत्वा तैलं विपाचयेत्” इति । ग्रन्थान्तरे एवं शोधनं—“तैलं कृत्वा कटाहे दृढतरविमले मन्दमन्दाग्निना च पक्वं निष्फेनभावं गतमिह हि यदा शैत्यभावं तदैव । मज्जिष्ठारात्रिलोघ्रैर्जलधरनलिकैः सामलैः साक्षपथ्यैः सूचीपुष्पावरोहैर्नयति हि सततं गन्धयोगं

जहाति” ॥ मज्जिष्ठार्थमिलितैः अग्निनीरैः पादांशकैः कल्कीकृतैः पचेत्, रात्रिर्हरिद्रा, जलधरो मुस्तकः, नलिका गन्धनलिका उत्तरदेशे प्रसिद्धा तदभावे त्वक्; सामलैः सामलकैः, अक्षं विभीतकं, पथ्या हरीतकी, सूचीपुष्पं केतकी, अवरोहः वटावरोहः, चकारात् ग्रन्थान्तरे चैव “तैलस्येन्दुकलांशकेन विकचा ग्राह्या तु मूर्च्छाविधौ ये चान्ये त्रिफलादयस्तु रजनी-हीबेरलोघ्रान्विताः । सूचीपुष्पवटावरोहनलिकाद्रव्यास्तु पादांशिकाः प्रोच्यास्तैलजगन्धदोषहरणे कल्कीकृतास्तद्विदैः” । विकचा मज्जिष्ठा, इन्दुकलांशेन तैलात् षोडशंशेन ग्राह्याः, मूर्च्छाविधौ तैलमूर्च्छाविधौ, ये चान्ये त्रिफलादयस्ते मिलित्वा कल्कीकृताः । पयोदो मुस्ता, रजनी हरिद्रा, हीबेर उदीच्यं, लोघ्रः प्रसिद्धः, सूचीपुष्पं केतकी, वटावरोहः, नलिका गन्धनलिका, तथाच—“मध्ये सारविहीना च सरसा कीटवर्जिता । नलिका सा भवेद्भद्रा विपरीता तु निन्दिता” । केचिन्नलिकां त्वचमाहुः । इति घृततैलसाधनप्रकारः ॥ १७ ॥ १८ ॥

अथ घृतकल्पना

स यथा—

दी०—स यथेत्यनेन तं स्नेहपाकसमूहं दर्शयति ग्रन्थकारः । तत्रादौ पूर्वं तावद्वृतकल्पनां दर्शयन्नाह यतस्तैलाद्विशिष्टो घृतकल्पः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः तथैवात्रापि लिखितः ।

गू०—अथ क्षीरषट्पलघृतम्—

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरेः ॥ १९ ॥

ससैन्धवैश्च पलिकैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

क्षीरं चतुर्गुणं दत्त्वा तद्धृतं स्त्रीहनाशनम् ॥ २० ॥

विषमज्वरमन्दाग्निहरं रुचिकरं परम् ।

दी०—प्रथमतः क्षीरषट्पलघृतव्याख्यानमाह—पिप्पलीति । अत्र पिप्पल्यादिकं पञ्चद्रव्यं पञ्चकोलसंज्ञं बोद्धव्यम्, यतस्तन्त्रान्तरे पञ्चकोलघृतमस्य नाम प्रसिद्धम्, अत्र चव्यमिति विटपविशेषः, यस्य फलं गजपिप्पलीति श्रुतिः, पलिकैरिति पलप्रमाणात् प्रत्येकमाहुः । अतएव क्षीरषट्पलघृतमिदम्, चतुर्गुणक्षीरेण सह षट्पलप्रमाणषड्द्रव्यैश्च साधितमित्यर्थः । अत्र चतुर्गुणं नीरमपि देयम्, सम्यक्पाकार्थमित्यस्मत्सम्प्रदायाभिप्रायः । घृतप्रस्थमिति । षोडशपलमितम् ‘क्षीरस्य चतुर्गुणतात्र घृतपरिमाणात् तत्सिद्धमिति सिद्धताऽस्य परिभाषोक्तविधानात् ॥ १९ ॥ २० ॥

गू०—तत्रादौ घृताधिकारः पिप्पल्याद्यैः षट्पलैः कल्कितैर्घृताच्चतुर्गुणं क्षीरं दत्त्वा पचेत् तद् घृतं षट्पलं भवति पिप्पल्यादीनां षट्पलत्वात् । स्त्रीहा दक्षिणाङ्गे रोगविशेषः हृदयादधः, विषमज्वरहरं, तथा रुचिकरं, विषमज्वराः संततादयः पञ्च ॥ १९ ॥ २० ॥

अथ चाङ्गेरीघृतं अतीसारग्रहण्योः—

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ॥ २१ ॥
श्वदंष्ट्रा नागरं धान्यं पाठा बिल्वं यवानिका ।
द्रव्यैश्च पलिकैरेतैश्चतुःषष्टिपलं घृतम् ॥ २२ ॥
घृताच्चतुर्गुणं देयं चाङ्गेरीस्वरसं बुधैः ।
तथा चतुर्गुणं दत्त्वा दधि सर्पिर्विपाचयेत् ॥ २३ ॥
शनैः शनैर्विपक्तव्यं चाङ्गेरीघृतमुत्तमम् ।
तद्वृतं कफवातघ्नं ग्रहण्यशौविकारनुत् ॥ २४ ॥
हन्त्यानाहं गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ।

दी०—अथ चाङ्गेरीघृतमाह—पिप्पलीति । अत्र हस्तिपिप्पली गजपिप्पली, श्वदंष्ट्रा गोक्षुरकः, नागरं शुण्ठी, बिल्वमत्र बिल्वशलाह, पलिकैरिति पलप्रमाणं प्रत्येकं, चाङ्गेरीस्वरसमिति चाङ्गेरी प्रसिद्धा, साचा-म्लरसा आमचाङ्गेरीति लोके प्रसिद्धा, तस्याः स्वरसमिति सद्योरसं, बुधैरिति ग्रहणेन सद्योरसाभावे काथमपि देयम्, दधि चतुर्गुणं घृतपरिमाणात् । शनैः शनैः पक्तव्यमिति मन्दपाचनपाचितमिति भावो दग्ध-भयात् ॥ २१-२४ ॥

गू०—हस्तिपिप्पली गजपिप्पली, चाङ्गेरी तत्स्वरसः दधि गोदधि ॥ २१-२४ ॥

अथ मसूरघृतं अतीसारादौ—

मसूराणां पलशतं नीरद्रोणे विपाचयेत् ॥ २५ ॥
पादशेषं शृतं नीत्वा दत्त्वा बिल्वपलाष्टकम् ।
घृतप्रस्थं पचेत्तेन सर्वातीसारनाशनम् ॥ २६ ॥
ग्रहणीं भिन्नविद्रकं च नाशयेच्च प्रवाहिकाम् ।

दी०—अथ मसूराघृतमप्याह—मसूराणामिति । मसूरोऽन्नविशेषः प्रसिद्धः, नीरद्रोणे जलद्रोणे चतुःषष्टिकुडवपरिमितं भवति । बिल्वं पलाष्टकमितं भवति बिल्वं बिल्वमजा तच्च कल्कीकृतं जलेन सह देयम्, कर्तव्यविधावपि मसूराः कर्पटबद्धाः काथ्याः, मृद्वग्निना च साधनं कार्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

गू०—सुगमम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

१-‘खट्वीमीठी’ हि. भा. ।

अथ कामदेवघृतं रक्तपित्तादौ—

अश्वगन्धा पलशतं तदर्थं गोक्षुरं स्मृतम् ।
शतावरी विदारी च शालपर्णी ब्रह्मामृता ॥ २७ ॥
अश्वत्थस्य च शुङ्गानि पञ्चबीजं पुनर्नवा ।
काश्मर्याश्च फलं चैव माषबीजं तथैव च ॥ २८ ॥
पृथग्दशपलान्भागान् चतुर्द्रोणेऽम्भसि पचेत् ।
द्रोणे शेषे रसे तस्मिन् पचेच्चैव घृताढकम् ॥ २९ ॥
मृद्वीका पञ्चकं कुष्ठं पिप्पली रक्तचन्दनम् ।
पत्रकं नागपुष्पं च आत्मगुप्ताफलं तथा ॥ ३० ॥
नीलोत्पलं सारिवे द्वे जीवनीयो गणस्तथा ।
पृथक्कर्षसमान्भागान् शर्करायाः पलद्वयम् ॥ ३१ ॥
रसस्य पौण्ड्रकेक्षूणामाढकैकं समाहरेत् ।
चतुर्गुणेन पयसा घृताढकं विपाचयेत् ॥ ३२ ॥
घृतमेतन्निहन्त्याशु रक्तपित्तमुरःक्षतम् ।
हलीमकं पाण्डुरोगं वर्णभेदं स्वरक्षयम् ॥ ३३ ॥
मूत्रकृच्छ्रमुरोदाहं पार्श्वशूलं च नाशयेत् ।
एतत्सर्पिः प्रयोक्तव्यं बहुन्तःपुरवासिनाम् ॥ ३४ ॥
स्त्रीणां चैवाग्रजातानां दुर्बलानां च देहिनाम् ।
श्रेष्ठं बलकरं वर्ण्यं हृद्यं पुष्टिरसायनम् ॥ ३५ ॥
ओजस्तेजस्करं हृद्यमायुष्यं प्राणवर्धनम् ।
संवर्धयति शुक्रं हि पुरुषं दुर्बलेन्द्रियम् ॥ ३६ ॥

१-‘अश्वगन्धा पलशतं तदर्थं गोक्षुरं मतम् ।

पुनर्नवाश्वत्थशुण्ठीकाश्मर्यास्तु फलान्यपि ॥
पञ्चबीजं माषबीजं दद्याद्दशपलं पृथक् ।
चतुर्द्रोणान्भसा पक्त्वा पादशेषं शृतं नयेत् ॥
जीवनीयगणः कुष्ठं पत्रकं रक्तचन्दनम् ।
पत्रकं पिप्पली द्राक्षा कणिकाच्छुफलं तथा ॥
नीलोत्पलं नागपुष्पं सारिवे द्वे बले तथा ।
पृथक्कर्षसमा भागाः शर्करायाः पलद्वयम् ॥
रसश्च पौण्ड्रकेक्षूणामाढकैकं समाहरेत् ।
घृतस्य चाढकं दत्त्वा पाचयेन्मृदुनाग्निना ॥
घृतमेतन्निहन्त्याशु रक्तपित्तमुरःक्षतम् ।
हलीमकं पाण्डुरोगं वर्णभेदं स्वरक्षयम् ॥
वातरक्तं मूत्रकृच्छ्रं पार्श्वशूलं च कामलाम् ।
शुक्रक्षयमुरोदाहं काश्मर्याजःक्षयं तथा ॥
स्त्रीणां चैवाग्रजातानां गर्भदं शुक्रदं नृणाम् ।
कामदेवघृतं नाम हृद्यं वर्ण्यं रसायनम् ॥

इति पाठान्तरम् ।

सर्वरोगविनिर्मुक्तौ पयःसिक्तौ यथा द्रुमः ।

कामदेव इति ख्यातं सर्पिरुक्तं महागुणम् ॥ ३७ ॥

दी०—इदानीं कामदेवघृतविवरणं दर्शयन्नाह—
अश्वगन्धेति । अश्वगन्धामूलं पलशतं ग्राह्यम्, तदर्थो
गोक्षुर इति पञ्चाशत्पलं; गोक्षुरोऽत्र पञ्चाङ्गो ग्राह्यः,
अपराणि दशद्रव्याणि दशपलमिति प्रत्येकमाहुः, तानि
कानीत्यन्नाह—शतावरीत्यादि सुगमम् । तत्र तु अश्व-
त्थस्य च शुक्लानीति पिप्पलशुक्लानि सिद्धानि, काश्मरी ग-
म्भारी तस्याः फलानि, पद्मबीजं प्रसिद्धं 'कमलगटा' श-
ब्दवाच्यम्, माषबीजमिति मषाः प्रतीतः, एतत् सकलं
पानीयद्रोणचतुष्टये संक्रात्य पादशेषं वस्त्रगालितं ग्राह्यं ।
अपराण्यपि कल्कयोग्यानि द्रव्याण्यह—मृद्रीकेत्यादि ।
मृद्रीका द्राक्षा, पद्मकं काष्ठविशेषं तत्तु चम्पकवृक्षवि-
शेषः, आत्मगुप्ता कपिकच्छुः तस्याः फलानि, नीलो-
त्पलं नीलकमलवाच्यम्, तदभावे कमलबीजं ग्राह्यम् ।
सारिवे द्वे इति कृष्णसारिवा शुक्लसारिवे । ते 'अ-
फोई' शब्दवाच्ये; कृष्णसारिवा कलहंसवत्पत्रा सुग-
न्धा, शुक्लसारिवा जम्बूवत्पत्रा व्रततिः, जीवनीयो
गण इति जीवनीयो जीवन्तीशाकविशेषः, तदादिसं-
ज्ञको जीवनीयो गणः, तथाहि—'जीवन्ती सूर्यपर्णी-
युक्ताकोल्यौ जीवकर्षभौ । मेदे यष्टीति मधुरो जीवनीयो
गणो मतः' इति । तस्याऽप्रसिद्धत्वात् तत्साम्यगुण-
द्रव्याणि योज्यानि इति वृद्धवैद्यानां सम्मतम्, एतानि
मृद्रीकादीनि द्रव्याणि पृथक् कर्षप्रमाणानि ग्राह्याणि,
शर्करायाः पलद्वयमिति । केचित् सिद्धेऽस्मिन् शर्करायाः
प्रक्षेपमाहुः । रसस्य पौण्ड्रकेक्षूणामिति । पौण्ड्रको वि-
ख्यातः इक्षुविशेषः, इक्षुः सामान्यः सच लोहितेक्षु-
प्रभृतिको यथालाभं ग्राह्यः, ननु इक्षुग्रहणेनैव पौण्ड्र-
कग्रहणप्राप्तिः तत्कथं भिन्नग्रहणं? उच्यते—पौण्ड्रकग्र-
हणं गुणप्राबल्यात् कृतं यतः 'पौण्ड्रकः शीतलः स्निग्धो
बृंहणो कफकृत् सरः' इति । तस्मात् पौण्ड्रको विशेषेणात्र
पाचनीयः । अस्य रसस्याढकं प्रत्येकं द्विराढकग्रहणात्
घृताढकमेकम्, गोदुग्धं चतुराढकमिति ॥ २७-३७ ॥

गू०—अमृता गुडूची, काश्मरी, गम्भारी, पद्म-
बीजं कमलबीजं, माषबीजमञ्जं, जीवन्तीयगणशूर्णीक्तः,
नागपुष्पं नागकेशरं, सारिवे द्वे श्वेतकृष्णमेदेन, द्वे बले
बला नागबला, शर्करा सिता; पौण्ड्रकेक्षूणां रसः । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ २७-३७ ॥

१-पौंडा । २-गाण्डा (ज्ञा) ।

शा. सं. २८

अपस्मारादौ पानीयकल्याणकं घृतं—

त्रिफला द्वे निशे कौन्ती सारिवे द्वे प्रियङ्गुका ।

शालिपर्णी पृष्ठिपर्णी देवदार्येलवालुकम् ॥ ३८ ॥

नतं विशाला दन्ती च दाडिमं नागकेशरम् ।

नीलोत्पलैला मञ्जिष्ठा विडङ्गं कुष्ठपद्मकम् ॥ ३९ ॥

जातिपुष्पं चन्दनं च तालीसं बृहती तथा ।

एतैः कर्षसमैः कल्कैर्जलं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ४० ॥

घृतप्रस्थं पचेद्धीमानपस्मारे ज्वरे क्षये ।

उन्मादे वातरक्ते च कासे मन्दानले तथा ॥ ४१ ॥

प्रतिश्याये कटीशूले तृतीयकचतुर्थके ।

मूत्रकृच्छ्रे विसर्पे च कण्डूपाण्ड्वामये तथा ॥ ४२ ॥

विषद्वये प्रमेहेषु सर्वथैवोपयुज्यते ।

वन्ध्यानां पुत्रदं भूतयक्षरक्षोहरं स्मृतम् ॥ ४३ ॥

दी०—अथ पानीयकल्याणकं घृतं आह—त्रिफ-
लेति । त्रिफलात्र हरीतकीप्रभृतिफलत्रयम्, द्वे निशे
हरिद्राद्वयं, कौन्ती रेणुका, सारिवे द्वे कृष्णशुक्लमेदेन,
प्रियङ्गुलताविशेषः तस्याः फलानि, शालिपर्णी पृष्ठिपर्णी
चेति कवराद्वयशब्दवाच्यम्, एलवालुकं खनामख्यातं
तच्च कुष्ठगन्धि षट्फलसदृशम्; नतं तगरपादिका,
विशाला इन्द्रवारुणी, दन्ती प्रसिद्धा, दाडिमं दाडिमफलं
बीजानि च, नीलोत्पलं नीलकमलं, तदभावे पद्मबीजं
द्रव्यं ग्राह्यं, एला बृहत्फला, जाती मालती तस्याः
कुसुमानि, चन्दनं श्वेतं, तालीसं खनामप्रसिद्धम्, बृहती
बृहत्कण्टकारिका एतानि कर्षप्रमाणानि प्रत्येकं । जलं
पानीयं चतुर्गुणं देयं घृतपरिमाणात् । घृतप्रस्थमिति
कुडवचतुष्टयप्रमितं गव्यं घृतं भवति केवलपानीयपरि-
पाचनात् पानीयकल्याणकमस्य संज्ञारूढिः ॥ ३८-४३ ॥

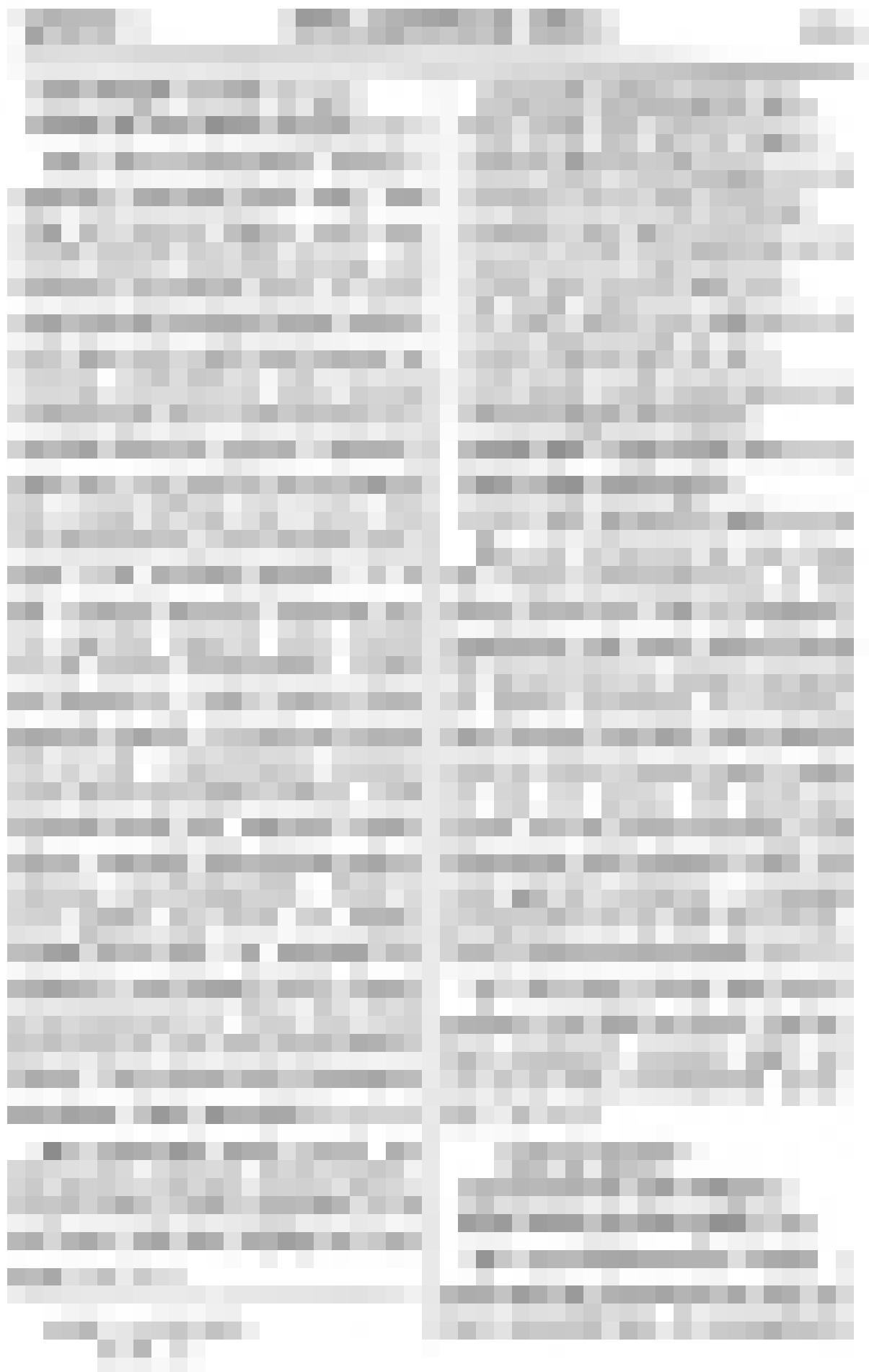
गू०—कौन्ती रेणुका, एलवालुकं प्रसिद्धं, विशाला
इन्द्रवारुणी, दाडिमं प्रसिद्धं तस्य बीजानि, पद्मकं जा-
तिपुष्पं, मालतीपुष्पाणि, कल्कद्रव्यात् चतुर्गुणं जलं
दत्त्वा प्रस्थं घृतं पचेत् । तत्पानीयकल्याणकं घृतं ना-
मतः ॥ ३८-४३ ॥

अमृताघृतं कुष्ठादौ—

अमृताक्काथकल्काभ्यां सक्षीरं विपचेद्धृतम् ।

वातरक्तं जयत्याशु कुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥ ४४ ॥

दी०—अमृताघृतविवरणमप्याह—अमृतेति ।
अमृता गुडूची तस्याः काथकल्काभ्यां कृत्वा सक्षीरं घृतं
विपाच्य वातरक्तादिके देयम्, तेन काथश्चतुर्गुणजलेन

सिद्धः सच घृताच्चतुर्गुण इति परिभाषायां प्रतीतः । कल्कं दृषदि पेपितं तच्च घृतांशं तेन कल्कद्रव्यं घृता-
च्चतुर्थांशं देयमित्यर्थः । सक्षीरमिति चतुर्गुणं क्षीरं घृत-
परिमाणात् । केचित्तु स्नेहसमं प्रोक्तमिति पठन्ति एतदपि
सङ्गतं न विरुद्धं द्रवान्तरत्वात् । कल्केऽपि चतुर्गुणं
पानीयं दत्त्वा पाचनीयमिति व्यवहारः । अस्य पानमा-
हुरभ्यङ्गं च ॥ ४४ ॥

गू०—अमृता गुडूची, तस्याः काथः कल्कश्च,
क्षीरं दुग्धं घृताच्चतुर्गुणं । स्पष्टमन्यत् ॥ ४४ ॥

अथ महातिक्तकघृतं वातरक्तकु-
ष्टादौ—

सप्तच्छदः प्रतिविषा श्यामाकः कटुरोहिणी ।
पाठा मुस्तमुशीरं च त्रिफला पर्पटस्तथा ॥ ४५ ॥
पटोलनिम्बमज्जिष्ठाः पिप्पली पञ्चकं शठी ।
चन्दनं धन्वयासश्च विशाले द्वे निशे तथा ॥ ४६ ॥
गुडूची सारिवे द्वे च मूर्वा वासा शतावरी ।
त्रायन्तीन्द्रयवायष्टीभूनिम्बश्चाक्षभागिकाः ॥ ४७ ॥
घृतं चतुर्गुणं दद्याद्घृतादामलकीरसः ।
द्विगुणः सर्पिषश्चात्र जलमष्टगुणं भवेत् ॥ ४८ ॥
तत्सिद्धं पाययेत्सर्पिर्वातरक्तेषु सर्वथा ।
कुष्ठानि रक्तपित्तं च रक्ताशंसि च पाण्डुताम् ॥ ४९ ॥
हृद्रोगगुल्मवीसर्पप्रदं गण्डमालिकाम् ।
क्षुद्ररोगान् ज्वरांश्चैव महातिक्तमिदं जयेत् ॥ ५० ॥

दी०—इदानीं महातिक्तकघृतमाह—सप्तच्छद
इति । सप्तच्छदः सप्तपर्णशब्दवाच्यः स च शाल्मलीप-
त्रसदृशो शुभमपत्रः; प्रतिविषा अतिविषा श्यामाको
राजवृक्षस्तस्य फलं, चन्दनं श्वेतं, विशाले द्वे इतीन्द्र-
वारुणीद्वयं, द्वे निशे इति हरिद्राद्वयं, सारिवे द्वे इति
शुक्रकृष्णभेदेन, मूर्वा चोरस्नायुः, वासा आटरूषकः,
त्रायन्ती त्रायमाणा, शेषं द्रव्यं प्रसिद्धम्, अक्षभा-
गिकाः कर्षप्रमाणाः, प्रत्येकं घृतं चतुर्गुणमिति पूर्वद्रव्य-
सम्भारात् आमलकफलखरसो द्विगुणो घृतपरिमाणात्
खरसाभावे काथोऽपि देयः न दोषः, जलं पानीयं
चाष्टगुणं देयं सम्यक्पाकार्यं सर्पिषो घृतपरिमाणात्,
एतत्सिद्धं महातिक्तकं नाम घृतं वातरक्तादिषु प्रश-
स्तम् ॥ ४५-५० ॥

गू०—सप्तच्छदः सप्तपुटा, प्रतिविषा अतिविषा,
श्यामाक आरवधः, कटुरोहिणी कटुकी, पाठा, मुस्तं

नागरं, उशीरं सुगन्धकं, त्रिफला हरीतक्यादिका, पर्पटः
कटुपत्रः, पटोलं फलशाकस्तस्य पत्राणि, पञ्चकं पञ्चक-
काष्ठं, शठी कर्चूरः, चन्दनं रक्तचन्दनं, धन्वयासको य-
वासकः, विशाला इन्द्रवारुणी, द्वे निशे हरिद्रा दारुहरिद्रा
च, द्वे सारिवे श्वेतकृष्णभेदेन, मूर्वा मोरटा, त्रायन्ती
त्रायमाणा, इन्द्रयवः, यष्टी मधुयष्टी, भूनिम्बः
तिक्तकं । अक्षभागिकाः प्रत्येकं कर्षभागाः । घृतं चतु-
र्गुणं सर्वद्रव्येभ्यश्चतुर्गुणं । घृतात् द्विगुण आमलकीरसः
सर्पिषो घृतात् जलमष्टगुणं सर्वं पक्त्वा सिद्धं कारयेत् ।
स्पष्टमन्यत् । महातिक्तकं सिद्धत्वात् ॥ ४५-५० ॥

अथ कासीसाद्यं घृतं कुष्ठे दद्रूपामा-
शिरःस्फोटौ—

कासीसं द्वे निशे मुस्तं हरितालं मनःशिलाम् ।
कम्पिलकं गन्धकं च विडङ्गं गुग्गुलुं तथा ॥ ५१ ॥
सिक्थकं मरिचं कुष्ठं तुथकं गौरसर्पपान् ।
रसाञ्जनं च सिन्दूरं श्रीवासं रक्तचन्दनम् ॥ ५२ ॥
इरिमेदं निम्बपत्रं करञ्जं सारिवां वचाम् ।
मज्जिष्ठां मधुकं मांसीं शिरीषं लोभ्रपञ्चकम् ॥ ५३ ॥
हरितकीं प्रपुन्नाटं चूर्णयेत्कार्षिकान्प्रथक् ।
ततस्तच्चूर्णमालोढ्य त्रिशत्पलमिते घृते ॥ ५४ ॥
स्थापयेत्ताम्रपात्रे च वर्मे सप्त दिनावधि ।
अस्याभ्यङ्गेन कुष्ठानि दद्रूपामाविचर्चिकाः ॥ ५५ ॥
शुकदोषा विसर्पाश्च विस्फोटा वातरक्तजाः ।
शिरःस्फोटोपदंशाश्च नाडीदुष्टवर्णानि च ॥ ५६ ॥
शोथो भगन्दरश्चैव लताः शाम्यन्ति देहिनाम् ।
शोधनं रोपणं चैव सर्वगणकरणं घृतम् ॥ ५७ ॥

दी०—अधुना कासीसाद्यघृतविवरणमाह—कासी-
समिति । कासीसं द्रव्यविशेषं भस्मवदल्पमृत् अस्य भेदः
पुष्पकासीसं, तच्च किञ्चित् पीतम्, द्वे निशे द्वे हरिद्रे,
कम्पिलको रोरीशब्दवाच्यो वृक्षविशेषः, कम्पिलेऽपरे,
सिक्थकं मधूच्छिष्टं, रसाञ्जनं दार्वाकाथोद्भवं, सिन्दूरं
प्रसिद्धं श्रीवासं निर्यासद्रव्यं रालशब्दवाच्यं, इरिमेदो वि-
ट्खदिर ओजशब्दवाच्यः करञ्जो बृहत्करञ्जो वृक्षविशेषः
लोके चोला इति प्रसिद्धः । सारिवा आस्फोटा 'आस्फोई'
लोके; मांसी गन्धमांसी जटावद्विपः, पञ्चकं पञ्चकाष्ठं,
प्रपुन्नाटं चक्रमर्दबीजानि, एतानि पृथक् कर्षप्रमितानि
चूर्णीकृत्य त्रिशत्पलपरिमिते घृते आलोढ्य ताम्रपात्रे

Date	Description
1900	Jan 1 - 1900
1901	Jan 1 - 1901
1902	Jan 1 - 1902
1903	Jan 1 - 1903
1904	Jan 1 - 1904
1905	Jan 1 - 1905
1906	Jan 1 - 1906
1907	Jan 1 - 1907
1908	Jan 1 - 1908
1909	Jan 1 - 1909
1910	Jan 1 - 1910
1911	Jan 1 - 1911
1912	Jan 1 - 1912
1913	Jan 1 - 1913
1914	Jan 1 - 1914
1915	Jan 1 - 1915
1916	Jan 1 - 1916
1917	Jan 1 - 1917
1918	Jan 1 - 1918
1919	Jan 1 - 1919
1920	Jan 1 - 1920
1921	Jan 1 - 1921

निधाय घर्मे धारयेत् यावत् सप्त दिनानि भवन्ति । एतच्चाद्रवाग्निसिद्धं सूर्यपाकसंज्ञमिति बोद्धव्यम् । अस्मत्संप्रदाये तु कल्कार्हं द्रव्यं कल्कीभूतं कृत्वा चतुर्गुणेन पानीयेन सह घृतं विपाच्य पश्चात् प्रक्षेपयोग्यं द्रव्यं चूर्णीकृत्य तत्र प्रक्षिप्यालोच्य घर्मे सप्तदिनं यावद्धारयेत् एवं सिद्धो भवति । कल्कार्थं द्रव्यं यथा—हरिद्रा-मुस्तरक्तचन्दनेरिमेदनिम्बपत्रकरञ्जसारिवावचामज्जिष्ठा-मधुमांसीशिरीषलोघ्रपद्मकहरीतकीप्रभृतिकं शेषं प्रक्षेपार्थं ज्ञेयम् ॥ ५१-५७ ॥

गू०—कासीसं प्रसिद्धं, द्वे निशे हरिद्राद्वयं, रसाञ्जनं दार्वाकाथोद्धवं प्रसिद्धं, शिरीषं प्रसिद्धं, पद्मकं पद्मक-काष्ठं, प्रपुञ्जाटं चक्रमर्दस्तस्य बीजानि, एतान् पृथक् कर्षमितात् त्रिंशत्पलमिते घृते ताम्रपात्रे घर्मे सप्तदिनं स्थापयेत् ॥ ५१-५७ ॥

अथ व्रणे जात्यादिघृतं—

जातीनिम्बपटोलं च द्वे निशे कटुरोहिणी ।

मज्जिष्ठा मधुकं सिक्थं करञ्जोशीरसारिवाः ॥ ५८ ॥

तुत्थं च विपचेत्सम्यक्कल्कैरेभिर्घृतं बुधः ।

अस्य लेपाद्रोहन्ति सूक्ष्मनाडीव्रणा अपि ॥ ५९ ॥

मर्माश्रिताः क्लेदिनश्च गम्भीराः सरुजो व्रणाः ।

दी०—इदानीं जात्यादिकं घृतमाह—जातीत्यादि । जातीनिम्बपटोलमित्यत्र त्रयाणां पत्राणि ग्राह्याणि तन्त्रान्तरदर्शनात् । तथाच—‘जातीनिम्बपटोलानां नक्त-मालस्य पल्लवा’ इत्यादि । द्वे निशे द्वे हरिद्रे, तेन हरिद्रा दारुहरिद्रा, कटुरोहिणी कटुकी शब्दवाच्यम्, मधुकं यष्टीमधु, सिक्थं मदनकं, करञ्जो बृहत्करञ्जः तस्य पत्राणि फलानि वा, उशीरं सुगन्धद्रव्यम् । सारिवा आ-स्फोता, तुत्थं हरितपाषाणवत् कृत्रिमं द्रव्यविशेषं, एतत् साम्यमानं सकलद्रव्याद् घृतं चतुर्गुणं साध्यम् । अत्र कल्कपाचनार्थं चतुर्गुणितं जलं देयम् । एके सिक्थतु-त्थयोः सिद्धे प्रक्षेपमाहुः । तथाच—‘प्रक्षेपं कारयेद्धी-मान् सिद्धे सिक्थकतुत्थयोः’ इत्यादि । जातीकायं गौराद्यं च तैलमपि पच्यते । तथाच **चक्रः**—‘गौराद्यं जातीकायं च तैलमेवं प्रसाध्यते । तैलं सूक्ष्मानने दुष्टे व्रणे गम्भीर एव च’ इति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

गू०—जाती मालती तस्याः पत्राणि, निम्बपत्राणि, द्वे निशे हरिद्रा दारुहरिद्रा, मधुकं यष्टीमधु, सिक्थं कर-

ञ्जमूलं, उशीरं सुगन्धकं, सारिवा अनन्ता, तुत्थं प्रसिद्धं, एभिः कल्कैर्घृतं पचेत् कल्कद्रव्यात् घृतं चतु-र्गुणम् । अस्य लेपात् सूक्ष्मा नाडीव्रणा रोहन्ति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

अथ बिन्दुघृतं जलोदरविरेचनादौ—

चित्रकं शङ्खिनी पथ्या कम्पिल्लस्त्रिवृतायुगम् ॥ ६० ॥

वृद्धदारुश्च शम्याको दन्ती दन्तीफलं तथा ।

कोशातकी देवदाली नीलिनी गिरिकर्णिका ॥ ६१ ॥

सातला पिप्पलीमूलं विडङ्गं कटुकी तथा ।

हेमक्षीरी च विपचेत्कल्कैरेभिः पिचून्मितैः ॥ ६२ ॥

घृतप्रस्थं सुहीक्षीरं षट्पले तु पलद्वयम् ।

अर्कक्षीरस्य मतिमांस्तत्सिद्धं गुल्मकुष्ठहृत् ॥ ६३ ॥

हन्ति शूलमुदावर्तं शोथाध्मानं भगन्दरम् ।

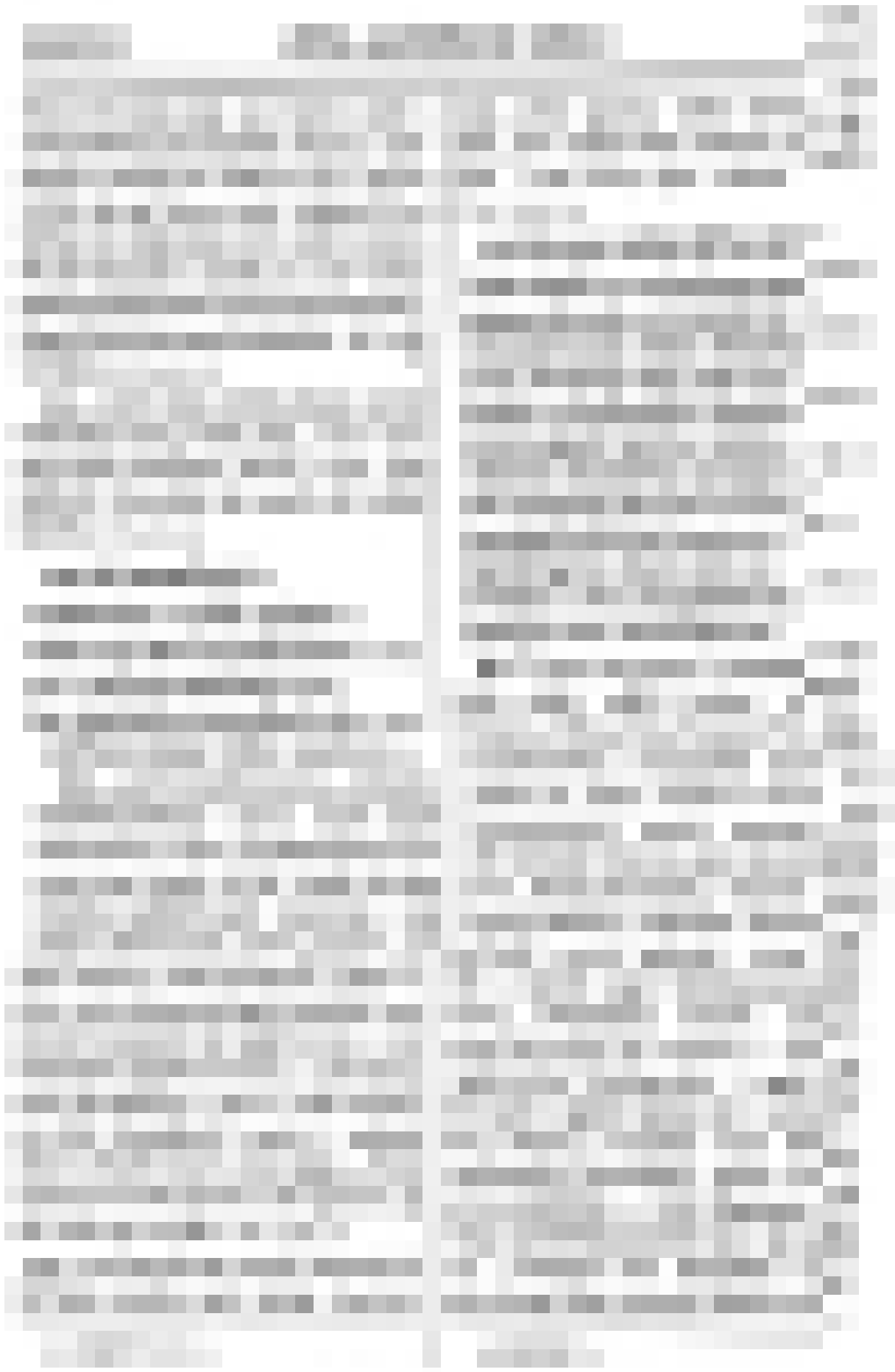
शमयत्युदराण्यष्टौ निपीतं बिन्दुसंख्यया ॥ ६४ ॥

गोदुग्धेनोष्टुग्धेन कौलत्थेन शृतेन वा ।

उष्णोदकेन वा पीत्वा बिन्दुवेगैर्विरिच्यते ॥ ६५ ॥

एतद्विन्दुघृतं नाम नाभिलेपाद्विरिच्यते ।

दी०—अधुना बिन्दुघृतमाह—चित्रकमिति । अत्र चित्रकः प्रसिद्धः, शङ्खिनी यवतिका, शङ्खपुष्पी-शब्दवाच्या, कम्पिल्लः कंवीला विख्याता ‘रोरी’ शब्द-वाच्यमिति केचित् । त्रिवृतायुगमिति श्वेतकृष्णमेदेन, ‘निशोथ’ द्वयं, वृद्धदारु महाश्यामो दीर्घपत्रः स च त्रिधाराशब्दवाच्यः, शम्याकः कृतमालकः, दन्ती लोके ‘दन्तिवनी’ इति वाच्या, तस्याः फलं जयपालशब्द-वाच्यं, त्रिफला हरीतक्यादिकं, कोशातकी घोषारी, देवदाली वल्लीविशेषः । गिरिकर्णिका ‘शोफन्दईशफन्द’ इति प्रसिद्धः । सातला सेहुण्डमेदः, ‘घटघव’ इति लोके । हेमक्षीरी कङ्कणं केचिच्छोकशब्दवाच्यमिति वदन्ति । पिचून्मितैरिति कर्षप्रमाणैः प्रत्येकमत्र कल्कार्थं तोयं चतुर्गुणं देयं व्यवहारात् । तथाच—‘सुहृत्कर्षयसोरत्र पाकार्थमुपपत्तितः । चतुर्गुणं जलं देयं’ इत्यादि । सुहीक्षीरं सेहुण्डस्य क्षीरं षट्पलप्रमितं देयम्, अर्कक्षीरं तु पलद्वयमिति वदन्ति केचित् । अस्मत्संप्रदाये तु अष्टपलपरिमितं सुहीक्षीरं एतत्परि-माणं तु अर्कक्षीरमिति । निपीतं बिन्दुसंख्यया इति ‘बिन्दुः स्यात्तर्जनीपर्वद्वयमग्राधृतो मितः’ इति व्यवहा-रात् । षट्पलमाषका देया बिन्दुवेगैरिति यावत्सं-ख्यान् बिन्दून् पिबेत् तावन्मात्रेण विरिच्यत इत्यर्थः ।

‘नाभिलेपाद्विरच्यते’ इत्यनेनास्य प्रभावोत्कृष्टत्वं दर्शितम् ॥ ६०-६५ ॥

गू०—शङ्खिनी शङ्खपुष्पी, पथ्या हरीतकी, कम्पिलः, त्रिवृतायुग्मं निःसृताद्वयं श्वेतकृष्णमेदेन, वृद्धदारुः प्रसिद्धः, शम्भ्याकः कृतमालः, दन्ती जयपालमूलं, दन्तीफलं जयपालं, कोशातकी कटुप्राह्या, देवदाली वंदाली, नीलिनी नीलपुष्पी, निरिक्किणिका अपराजिता, श्वेतपुष्पी पराजिता, सातला सेहुण्डः, हेमक्षीरी प्रसिद्धा । पिचून्मितैः प्रस्थं घृतं सुहीक्षीरे सेहुण्डदुग्धे षट्पले पचेत्, पलद्वये अर्कक्षीरस्य विपचेत् तत्सिद्धं बिन्दुघृतं भवति । बिन्दुप्रयोगात् बिन्दुघृतं नाम्ना प्रसिद्धम् ॥ ६०-६५ ॥

अथ त्रिफलाघृतं नेत्ररोगे तिमिरादौ—

त्रिफलाया रसप्रस्थं प्रस्थं वासारसोद्भवम् ॥ ६६ ॥

भृङ्गराजरसप्रस्थं प्रस्थमाजं पयः स्मृतम् ।

दत्त्वा तत्र घृतप्रस्थं कल्कैः कर्षमितैः पृथक् ॥ ६७ ॥

त्रिफला पिप्पली द्राक्षा चन्दनं सैन्धवं बला ।

काकोली क्षीरकाकोली मेदा मरिचनागरम् ॥ ६८ ॥

शर्करा पुण्डरीकं च कमलं च पुनर्नवा ।

निशायुग्मं च मधुकं सर्वैरेभिर्विपाचयेत् ॥ ६९ ॥

नक्तान्धं नकुलान्धं च कण्डूं पिल्लं तथैव च ।

नेत्रस्त्रावं च पटलं तिमिरं काचकं जयेत् ॥ ७० ॥

अन्येऽपि प्रशमं यान्ति नेत्ररोगाः सुदारुणाः ।

त्रैफलं घृतमेतद्धि पाने नस्यादिषूचितम् ॥ ७१ ॥

दी०—इदानीं त्रिफलाघृतव्याख्यानमाह—त्रिफलेति । त्रिफलाया रसप्रस्थमिति । स्वरसाभावे काथः कल्कं वा प्रचरति । वासारसोद्भवं प्रस्थमिति वासा आटरुषकः, भृङ्गराजो मार्कवः लोके घमराशब्दवाच्यः, आजं पयश्छागीदुग्धम्, एके ‘प्रस्थमाजं पयः स्मृतम्’—मित्यस्याग्रे ‘शुद्ध्याश्च रसप्रस्थं आमलात्वप्रसं तथा । प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्वैरेभिर्वृतं पचेत्’ इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । कल्कैरिति वक्ष्यमाणद्रव्याणां तद्यथा—त्रिफला हरीतक्यादिकं, चन्दनं श्वेतं, पुण्डरीकं श्वेतकमलं कमलसामान्यत्वेन रक्तं नीलं वा; निशायुग्ममिति हरिद्राद्वयं, मधुकं मधुयष्टी, एतत् सिद्धं भोजनाग्रे भोजनमध्ये भोजनान्ते च विहितम् । तथाच तन्त्रान्तरे—‘ऊर्ध्वपानमधःपानं मध्यपानं च शस्यते’ इति । शर्करायाः सिद्धे प्रक्षेपमाहुरेके । नक्तान्ध्यादयो नेत्ररोगे विख्याताः ॥ ६६-७१ ॥

गू०—त्रिफलारसप्रस्थमित्यत्र हरीतकीस्वरसप्रस्थः, आमलकरसप्रस्थः, प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थो जलं ननु षडाढकमितं, कैशोरगुग्गुल्वादौ निर्णीतत्वात् । तीसटे स्पष्टमेव लिखितं,—‘पथ्याक्षामलकीजले पयसि च च्छागेऽथ वासारसे भृङ्गस्य स्वरसे विपाचितमिति प्रोक्तैश्च कल्कौषधैः । काकोलीत्रिफलामृतोत्पलकणा ह्युष्णासिताषष्टिकाव्याघ्रीभिः सह नेत्ररुक् प्रशमते सर्पिर्महात्रैफलं’ इति ॥ हरीतक्यादीनां स्वरसस्तु अग्निसंयोगं विना कर्तव्यः । यद्वा स्वरसं प्राप्याग्निसंयोगकरणादग्निसंयोगः । स्वरसः काथस्तत्र प्रस्थं हरीतकी, चतुर्गुणं जलं दत्त्वा काथः, द्विगुणं जलं दत्त्वा स्वरसः प्रस्थमात्रं गृह्यते एवमन्येषाम् । ननु समुदितस्य त्रिफलायाः स्वरसः प्रस्थः, उक्तायां च त्रिफलायां आमलकीरसस्य भिन्नग्रहणात्, तथाच वृन्दवङ्गसेनादयः ‘त्रिफलाया रसप्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरसस्य च । वृषस्य च रसः प्रस्थं शतावर्याश्च तत्समम् । अजाक्षीरं शुद्ध्याश्च आमलक्या रसं तथा । प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्वैरेभिर्वृतं पचेत्’ । अत्र शुद्धीस्वरसत आमलकीस्वरसोऽधिकः, शार्ङ्गधरे तु नास्ति तत्कर्षं न विरोधः ? उच्यते, शार्ङ्गधरेण तु तीसटमत्तं गृहीतमिति तस्य न दोषः ॥ ६६-७१ ॥

अथ गौराद्यं घृतं व्रणे—

द्वे हरिद्रे स्थिरा मूर्वा सारिवा चन्दनद्वयम् ।

मधुपर्णी च मधुकं पद्मकेशरपद्मकम् ॥ ७२ ॥

उत्पलोक्षीरमेदाभिस्त्रिफलापञ्चवल्कलैः ।

कल्कैः कर्षमितैरेतैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ७३ ॥

विसर्पलताविस्फोटविषकीटव्रणापहम् ।

गौराद्यमिति विख्यातं सर्पिर्विषहरं परम् ॥ ७४ ॥

दी०—अधुना गौराद्यं घृतमाह—द्वे हरिद्रे इति । हरिद्रा दारुहरिद्रा, स्थिरा शालिपर्णी, मूर्वा चोरस्त्रायुः, सारिवा आस्फोता, चन्दनद्वयमिति श्वेतरक्तमेदेन, मधुपर्णी यष्टीमधुमेदः, मधुकं मधुयष्टी । केचित्तु मधुयष्ट्या एव भागद्वयं ग्राह्यं द्विःपाठात् । पद्मकः काष्ठविशेषः, पञ्चवल्कलैरित्यस्याग्रे ‘जातीनिम्बपटोलं च करञ्जं तिक्तसिक्थकं’ इति पठन्ति तद्बहुपुस्तकेषु न दृश्यते । अत्रापि कल्कपाकार्यं पानीयं चतुर्गुणमितं देयम् । परिभाषामतानुसारतः गौरादिकमिति । गौरा हरिद्रा ॥ ७२-७४ ॥

<p>1. The first part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that proper record-keeping is essential for the integrity of the financial system and for the ability to detect and prevent fraud.</p>	<p>2. The second part of the report outlines the various methods used to collect and analyze data. It describes the process of gathering information from different sources and how this data is then processed to identify trends and patterns.</p>
<p>3. The third part of the report focuses on the results of the analysis. It presents the findings of the study, highlighting the key areas where improvements are needed and the potential risks associated with the current state of affairs.</p>	<p>4. The fourth part of the report provides recommendations for addressing the identified issues. It offers practical suggestions for enhancing the efficiency of the system and for implementing measures to reduce the risk of errors and fraud.</p>
<p>5. The fifth part of the report discusses the implementation of the recommendations. It details the steps that have been taken to put the proposed changes into effect and the progress made towards achieving the desired outcomes.</p>	<p>6. The sixth part of the report concludes the study by summarizing the main findings and the overall impact of the research. It reiterates the importance of ongoing monitoring and evaluation to ensure that the system remains effective and secure.</p>
<p>7. The seventh part of the report provides a detailed overview of the data collected during the study. It includes a comprehensive list of the sources from which the information was gathered and a description of the methods used to analyze the data.</p>	<p>8. The eighth part of the report presents the results of the analysis in a clear and concise manner. It uses tables and graphs to illustrate the key findings and to highlight the areas where the most significant improvements are needed.</p>
<p>9. The ninth part of the report offers a final summary of the study and its findings. It emphasizes the need for continued vigilance and the importance of regular updates to the system to ensure its long-term effectiveness.</p>	<p>10. The tenth part of the report provides a list of references and a bibliography. It includes a comprehensive list of the sources from which the information was gathered and a description of the methods used to analyze the data.</p>

गू०—द्वे हरिद्रे हरिद्रा दारुहरिद्रा च, शालिपर्णी, मूर्वा मोरटा, सारिवा अनन्ता, चन्दनद्वयैः रक्तचन्दनः श्वेतचन्दनः, मधुपर्णी माषपर्णी, मधुकं यष्टीमधु, पद्म-केशरं, पद्मकं पद्मककाष्ठं, उत्पलं रक्तकमलं, उशीरं मेदा अष्टवर्गोक्ता, पञ्चवल्कलैः वट-उदुम्बर-शिरीष-पर्कटी-वेतस एषां वल्कलैः एतैः कर्षमितैः प्रत्येकं जलपिष्टैः पचेत् । गौरा हरिद्रा तदाद्यत्वात् इदं गौरादि-घृतं स्पष्टमन्यत् ॥ ७२-७४ ॥

अथ मयूरघृतं शिरोरोगादौ—

बलामधुकरास्त्राभिर्दशमूलफलत्रिकैः ।

पृथग्विद्वपलिकैरेभिर्द्रोणनीरेण पाचयेत् ॥ ७५ ॥

मयूरं पक्षपित्तात्रयकृत्पादास्यवर्जितम् ।

पादशेषं शृतं नीत्वा क्षीरं दत्त्वा च तत्समम् ॥ ७६ ॥

घृतप्रस्थं पचेत्सम्यग्जीवनीयैः पिचून्मितैः ।

तत्सिद्धं शिरसः पीडां मन्यापृष्ठग्रहं तथा ॥ ७७ ॥

अर्दितं कर्णनासाक्षिजिह्वागलरुजो जयेत् ।

पाने नखे तथाभ्यङ्गे कर्णपूरुषु युज्यते ॥ ७८ ॥

हेमन्तकालशिशिरवसन्तेषु च शस्यते ।

दी०—अथ मयूराद्यं घृतमाह—बला इति । बला, मधुकं यष्टीमधु, रास्त्रा सुरभिः, दशमूलं प्रसिद्धम् । फलत्रिकं हरीतक्यादि पृथक् द्विपलिकैरेभिरित्यस्य स्थाने केचित् त्रिपलिकैरिति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । पक्षपित्तात्रयकृत्पादास्यवर्जितं मयूरमेकं द्रोणनीरेणेति चतुराढकमितेन पानीयेन पाचयेत्, किन्तु व्यवहारतः अधिकं जलं देयम् । यतः मयूरेण सह द्रव्याणां काथ-विधानं भवति । तथाच चक्रः ‘दशमूलादिभिस्तुल्यो मयूर इह गृह्यते’ इति । एवं मिलित्वा यावत्काथं भवति तावज्जलं देयम्, तत्र ‘काथ्याच्चतुर्गुणं वारि’ इत्यादि परिभाषया जलव्यवस्थेति पूर्वव्याख्याप्रचारः । क्षीरं दत्त्वा च तत्सममिति काथसममित्यर्थः, एके घृतसमं क्षीरमिति मन्यन्ते, तदपि सङ्गतं द्रवान्तरत्वात्, जीवनीयैः पिचून्मितैरिति जीवनीयो मधुरगणः स यथाभ्यामं ग्राह्यः । पिचून्मितैः कर्षप्रमाणैः प्रत्येकं जीवनीयस्तु कल्परूप इत्याहुः । एतद् घृतं पानाभ्यङ्गन-स्यादिषु योज्यम् । हेमन्तकालशिशिरवसन्तेषु इति । अन्यथा दोषकृत् स्यात् । तथाहुक्तम् ‘हेमन्तकाले शिशिरे च सेव्यं वसन्तकाले च मयूरसर्पिः’ । उष्णाद्विदाही विषभक्षणाच्च वर्षाशरद्वीष्ममुखेष्वपथ्यम् । आहारजातं हि विहंगमस्य कीटाश्च सर्पाश्च सरीसृपाश्च । पिपीलिका मत्कुणमक्षिकाश्च तेनोष्णकालेष्वहितो म-

यूरः । तथैव काले जलदाभिरामे विसृज्य शुक्रं च बलं च बर्ही । कृशत्वमायात्यतिदीनभावात् शरन्मुखे तेन विवर्जनीयम् इति ॥ ७५-७८ ॥

गू०—बला, मधुकं यष्टीमधु, रास्त्रा, दशमूलं, त्रिफला एतैः षोडशद्रव्यैः द्विपलिकैः द्रोणनीरेण मयूरं क्षित्वा पाचयेत् । पादशेषं नयेत् तत्समं रससमं क्षीरं दत्त्वा पचेत् । घृतप्रस्थं पिचून्मितैः जीवनीयद्रव्यगणैः जीवनीयचूर्णोक्तैः । किंभूतं मयूरं पक्षपित्तात्रयकृत्पादं आस्यं मुखं तद्रहितं । स्पष्टमन्यत् ॥ ७५-७८ ॥

अथ फलघृतं बन्ध्यादोषे—

त्रिफला मधुकं कुष्ठं द्वे निशे कटुरोहिणी ॥ ७९ ॥

विडङ्गं पिप्पली सुस्तं विशाला कट्फलं वचा ।

द्वे मेदे द्वे च काकोल्यौ सारिवे द्वे प्रियङ्गुका ॥ ८० ॥

शतपुष्पा हिङ्गु रास्त्रा चन्दनं रक्तचन्दनम् ।

जातीपुष्पं तुगाक्षीरी कमलं शर्करा तथा ॥ ८१ ॥

अजमोदा च दन्ती च कल्कैरेतैश्च कार्ष्णिकैः ।

जीवद्वत्सैकवर्णाया घृतप्रस्थं च गोः क्षिपेत् ॥ ८२ ॥

चतुर्गुणेन पयसा पचेदारण्यगोमयैः ।

सुतिथौ पुष्यनक्षत्रे मृदाण्डे ताम्रजे तथा ॥ ८३ ॥

ततः पिबेच्छुभदिने नारी वा पुरुषोऽथवा ।

एतत्सर्पिर्नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं वृषायते ॥ ८४ ॥

पुत्रानुत्पादयेद्धीमान्वन्ध्यापि लभते सुतम् ।

अनायुषं या जनयेद्या च सूता पुनः स्थिता ॥ ८५ ॥

पुत्रं प्राप्नोति सा नारी बुद्धिमन्तं शतायुषम् ।

एतत्फलघृतं नाम भारद्वाजेन भाषितम् ॥ ८६ ॥

अनुक्तं लक्ष्मणामूलं क्षिपेत्तत्र चिकित्सकः ।

दी०—इदानीं बृहत्फलघृतमाह—त्रिफलेति । विशालेन्द्रवारुणी, द्वे मेदे इति मेदा महामेदा, द्वौ च काकोल्याविति काकोली क्षीरकाकोली, सारिवे द्वे इति सारिवा कृष्णसारिवा ‘साव’ इति लोके, प्रियङ्गुर्लताविशेषः, रास्त्रा सुरभी, जाती सुमना तस्याः पुष्पं, कमलमुत्पलं शेषं द्रव्यं सुबोधम् । एतेषां प्रत्येकं कर्षप्रमितानां कल्कमाहुः । जीवद्वत्सा एकवर्णा वा गौस्तस्या घृतमिति जीवद्वत्साग्रहणमिति मङ्गलत्वात् । चतुर्गुणेन पयसेति घृतपरिमाणात् । आरण्यगोमयैरिति मन्दपावकपाचनत्वात्, अनुक्तं लक्ष्मणामूलमिति क्वचित् पठ्यते । लक्ष्मणा श्वेतकण्टकारिका, अन्ये अल्पविटपमाहुः, तथाहि—‘पुत्रकाऽकाररक्ताल्पविन्दुभिर्लोष्ठिता

[illegible]

सदा । लक्ष्मणा पुत्रजननी वस्तुगन्धाकृतिर्भवेत् । शर-
त्काले भवति सा फलपुष्पाऽन्विता सदा । शृङ्गीयात्
पुष्पमूलार्कै हस्तार्कै चाभिमन्त्र्य च' इत्यादि
॥ ७९-८६ ॥

गू०—मधुकं यष्टी, विशाला इन्द्रवारुणी, जातीपुष्पं
भालतीपुष्पं, तुगाक्षीरी वंशरोचनं, शर्करा सितोपला,
दंती जयपालमूलं, पयसा दुग्धेन । स्पष्टमन्यत्
॥ ७९-८६ ॥

अथ लघुफलघृतं योनिरोगे—

त्रिफलां द्वे सहचरे गुडूचीं सपुनर्नवाम् ।
शुकनासां हरिद्रे द्वे रास्नां मेदां शतावरीम् ॥ ८७ ॥
कल्कीकृत्य घृतप्रस्थं पचेत्क्षीरे चतुर्गुणे ।
तत्सिद्धं पाययेन्नारीं योनिशूलनिपीडिताम् ॥ ८८ ॥
पीडिता चलिता या च निःसृता विवृता च या ।
पित्तयोनिश्च विभ्रान्ता षण्ढयोनिश्च या स्मृता ॥ ८९ ॥
प्रपद्यन्ते हि ताः स्थानं गर्भं गृह्णन्ति चासकृत् ।
एतत्फलघृतं नाम योनिदोषहरं परम् ॥ ९० ॥

दी०—अथ लघुफलघृतमाह—त्रिफलमिति । सह-
चरे द्वे पीतरक्तभेदेन (शुकनासा स्योनाकः, रास्ना सु-
रभिः) शेषं द्रव्यं सुगमम् । एतत् सकलं घृतचतुर्थांशं
ग्राह्यं, कल्कं कृत्वा क्षीरचतुर्गुणेन सह घृतं साध्यम्,
अत्र कल्कार्थं चतुर्गुणं पानीयं देयम् । चतुर्गुणात् स्नेह-
परिमाणात् । एतद् घृतं योनिदोषेषु प्रायशः प्रचरति
पलिताचलितेत्यादयो योनिगदविशेषाः कथिताः । ते तु
तत्रैव बोद्धव्याः ॥ ८७-९० ॥

गू०—शुकनासा, हरिद्रे द्वे हरिद्रा दारुहरिद्रा, मेदां
अष्टवर्गोक्ता तदभावे । (द्रव्यं ?) देयं, कल्कद्रव्याणि घृ-
त्तात् चतुर्थांशघृताक्षीरं चतुर्गुणं पीडिताया योनिर्योनि-
व्यापत्सूक्ता ॥ ८७-९० ॥

**अथ पञ्चतित्कं घृतं विषमज्व-
रादौ—**

वृषनिम्बामृताव्याघ्रीपटोलानां शृतेन च ॥ ९१ ॥
कल्केन पक्वं सर्पिस्तु निहन्याद्विषमज्वरान् ।
पाण्डुं कुष्ठं विसर्पं च कृमीनशांसि नाशयेत् ॥ ९२ ॥

दी०—अथ पञ्चतित्कघृतमाह—वृषेति । आटरू-
षकः, निम्बः प्रसिद्धः, अमृता गुडूची, व्याघ्री कण्ट-
कारिका, पटोलः प्रसिद्धः, एतेषां शृतेन काथेन का-

थार्थं द्रव्यं स्नेहद्विगुणम् । पानीयमत्र चतुर्गुणं काथश्च-
तुर्थांशो ग्राह्यः । कल्केनेति वृषादीनामपि कल्केन
पाकमाहुः । कल्कार्थं घृतं चतुर्थांशं द्रव्यकदम्बमाहुः—
पानीयमप्यत्र चतुर्गुणं शोभनपाकार्थम् । अस्य पाना-
भ्यङ्गमाहुः । इति घृतं समाप्तम् ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

गू०—वृष आटरूषकः एषां पञ्चानां शृतेन
काथेन कल्केन च, पक्वकल्कं घृतं पञ्चतित्कं भवति
॥ ९१ ॥ ९२ ॥

इति श्रीकाशिराममिश्रकृतायां गूढार्थदीपिकायां
चिकित्सास्थाने घृताधिकारः ॥

इदानीं तैलकल्पनायां प्रथमतो लाक्षादि-
तैलमाह—

लाक्षाढकं काथयित्वा जलस्य चतुराढकैः ।
चतुर्थांशं शृतं नीत्वा तैलप्रस्थे त्रिनिक्षिपेत् ॥ ९३ ॥
मस्त्वाढकं च गोदध्नस्तत्रैव विनियोजयेत् ।
शतपुष्पामश्वगन्धां हरिद्रां देवदारु च ॥ ९४ ॥
कडुकीं रेणुकां मूर्वां कुष्ठं च मधुयष्टिकाम् ।
चन्दनं मुस्तकं रास्नां पृथक्कर्वप्रमाणतः ॥ ९५ ॥
चूर्णयेत्तत्र निक्षिप्य साधयेन्मृदुवह्निना ।
अस्याभ्यङ्गात्प्रशाम्यन्ति सर्वेऽपि विषमज्वराः ॥ ९६ ॥
कासश्चासप्रतिश्यायत्रिकपृष्ठग्रहास्तथा ।

वातं पित्तमपस्मारमुन्मादं यक्षराक्षसान् ॥ ९७ ॥
कण्डूं शूलं च दौर्गन्ध्यं गात्राणां स्फुरणं जयेत् ।
पुष्टगर्भा भवेदस्य गर्भिण्यभ्यङ्गतो भृशम् ॥ ९८ ॥

दी०—लाक्षाढकमिति । अत्र लाक्षारसं तैलाच्चतुर्गुणं
ज्ञेयं लाक्षाया आढकमपि निर्यासत्वाद्वहुतरं मस्त्वाढ-
कमपि तैलाच्चतुर्गुणं ज्ञेयमित्यर्थः । गोदध्न इति गोदधि-
संभवं मस्तु नतु दध्याढकमपि तैले पचनीयं यतस्त-
त्रान्तरेऽपि 'लाक्षारसं समादाय तैलप्रस्थाच्चतुर्गुणम् ।
मस्तुनश्चाढकं दाद्याद्वैरेभिश्च कार्षिकैः' इत्यादि । दधि-
ग्रहणमत्र दधिसंभवमस्तुप्राप्तिनिमित्तं कृतं, यतः मस्तु
सप्तविधं भवति 'स्वादम्लमत्यम्लकमन्दजातं तथा
मृतक्षीरभवं सरश्च । असारमेवंविधसप्तमस्तुवर्गे स्मृतं
मस्तुगुणास्तथैव' इति । द्रव्याण्यत्र प्रसिद्धानि, केचित्तु
'कुष्ठं च मधुयष्टिकाम्' इत्यस्याग्रे 'मञ्जिष्ठापद्मकोशीर-

Date	Description
1900	Jan 1
1900	Jan 2
1900	Jan 3
1900	Jan 4
1900	Jan 5
1900	Jan 6
1900	Jan 7
1900	Jan 8
1900	Jan 9
1900	Jan 10
1900	Jan 11
1900	Jan 12
1900	Jan 13
1900	Jan 14
1900	Jan 15
1900	Jan 16
1900	Jan 17
1900	Jan 18
1900	Jan 19
1900	Jan 20
1900	Jan 21
1900	Jan 22
1900	Jan 23
1900	Jan 24
1900	Jan 25
1900	Jan 26
1900	Jan 27
1900	Jan 28
1900	Jan 29
1900	Jan 30
1900	Jan 31

मांसीलोहितचन्दनं' इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । कल्कात्तैलं चतुर्गुणं इति परिभाषया यद्व्यग्रहणं तदनुक्तकल्कपरिमाणार्थं मनोहरम्, चूर्णयेदित्यत्र चूर्णोपलक्षितत्वात् प्रथमं चूर्णीभूतं कृत्वा पश्चादृषदि पेयितं कुर्यादिति भावः । त्रिकपृष्ठग्रहा इति तृतीयकज्वरभेदः कथितः, यतः 'कफपित्तात् त्रिकप्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः' इति वचनात् । यद्यपि पूर्वं विषमज्वरग्रहणेनैव तृतीयकज्वरप्राप्तिस्तथापि विशेषेण तृतीयकज्वरनाशनेऽस्य प्रभाव इत्यदोषः । अस्य तैलस्याभ्यङ्गात् गर्भिणी स्त्री पुष्टगर्भा भवेत् इति पानाद्वास्येति केचित् ॥ ९३-९८ ॥

गू०—अथ तैलानि । लाक्षाढकं चतुराढके जले क्वाथयित्वा चतुर्थांशं शृतं क्वाथं नीत्वा तैलप्रस्थे विनिक्षिपेत् आढकं गोदध्नः मस्तु दधिजलं तत्रैव निक्षिपेत्, शतपुष्पादीनि पृथक् कर्षप्रमाणतः कल्कं कृत्वा तत्र निक्षिप्य मृदुबहिना तैलं साधयेत्, तैलं तिलतैलं, शतपुष्पा प्रसिद्धा, हरिद्रा शुद्धा ग्राह्या, टङ्गणादिभिः यद्धारि निक्षिप्यते तैलं पीतं स्यात् । चन्दनं तैले अनुक्तान्यपि सुगन्धद्रव्याणि देयानि, सौरभार्थं यथा—कर्पूरश्वेतचन्दनकेशरलवङ्गजातिपत्रीजातिफलं सिंहकमज्जिष्ठानलिका—कुष्ठ—पतंगभर्जितनखानि कर्षमात्राणि सौगन्धीनि प्रयोजयेत्; अनुक्तान्यपि लाक्षादौ सौरभार्थं महीभृतं । ननु ग्रन्थान्तरे तैलात्समो लाक्षारसः अत्र चतुर्गुणः, तथाच—'मूर्वावृंदासकरकामधुकास्त्रगन्धारास्त्राहरेणुमिसिचन्दनरुमिशामिः । लाक्षारसेन च समेन समस्तसिद्धं तैलं ज्वरापहरमेतदतिप्रसिद्धम्' इति तत्कथं ? उच्यते—**अश्विनीकुमारमते** तैलाच्चतुर्गुणं लाक्षारसः इति अतो न दोषः, तथाच 'लाक्षारसाढके प्रस्थं तैलस्य विपचेद्विषक् । मस्त्वाढकसमायुक्तं पिष्ट्वा चात्र समाचरेत्' इत्यादि । अत्र लाक्षाकाथे स्वार्जिकापलं लोभ्रं पलं चूर्णितं अधिकरक्तवर्णार्थं क्षिपेत् अस्याभ्यङ्गात् ज्वरादयः संयान्ति ॥ ९३-९८ ॥

(अङ्गारतैलम्) —

मूर्वा लाक्षा हरिद्रे द्वे मज्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी ।

बृहती सैन्धवं कुष्ठं रास्ना मांसी शतावरी ॥ ९९ ॥

आरनालाढके तत्र तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविमोक्षणम् ॥ १०० ॥

१-प्रक्षिप्तम् ।

अथ वातरोगादौ नारायणतैलम्—

अश्वगन्धां बलां बिल्वं पाटलां बृहतीद्वयम् ।

अदंष्ट्रातिबला निम्बं स्योनाकं च पुनर्नवा ॥ १०१ ॥

प्रसारिणीमश्विमन्थं कुर्यादशपलं भिषक् ।

चतुर्द्रोणे जले पक्त्वा पादशेषं शृतं नयेत् ॥ १०२ ॥

तैलाढकेन संयोज्य शतावरी रसाढकम् ।

क्षिपेत्तत्र च गोक्षीरं तैलात्तस्माच्चतुर्गुणम् ॥ १०३ ॥

शनैर्विपाचयेदेभिः कल्कैर्द्विपलिकैः पृथक् ।

कुष्ठैलाचन्दनबलामांसीशैलेयसैन्धवैः ॥ १०४ ॥

अश्वगन्धावचारास्त्राशतपुष्पेन्द्रदारुभिः ।

पर्णीचतुष्टयेनैव तगरेण च साधयेत् ॥ १०५ ॥

तत्तैलं नावनेऽभ्यङ्गे पाने बस्तौ च योजयेत् ।

पक्षाघातं हनुस्तम्भं मन्यास्तम्भं गलग्रहम् ॥ १०६ ॥

खल्लवं बधिरत्वं च गतिभङ्गं कटिग्रहम् ।

गात्रशोषेन्द्रियध्वंसावसृक्शुक्रज्वरक्षयान् ॥ १०७ ॥

अन्नवृद्धिं कुरण्डं च दन्तरोगं शिरोग्रहम् ।

पार्श्वशूलं च पाङ्गुल्यं बुद्धिहानिं च गृध्रसीम् ॥ १०८ ॥

अन्यांश्च विषमान्वाताज्जयेत्सर्वाङ्गसंश्रयान् ।

अस्य प्रभावाद्गन्ध्यापि नारी पुत्रं प्रसूयते ॥ १०९ ॥

मर्त्यो गजो वा तुरगस्त्रैलादस्यात्सुखी भवेत् ।

यथा नारायणो देवो दुष्टदैत्यविनाशनः ॥ ११० ॥

तथैव वातरोगाणां नाशनं तैलमुत्तमम् ।

दी०—अथ नारायणतैलव्याख्यानमाह—अश्वगन्धामिति । अत्राश्वगन्धादीनि प्रसिद्धानि, एतेषां मूलं ग्राह्यम् । केचित्तु "श्वदंष्ट्रातिबलाभद्रम्" इति पठन्ति । तत्र भद्रः पारिभद्रो रक्तकुसुमः कण्टको वृक्षविशेषः खनात्रा प्रसिद्धः, फलहृदामूलमित्यन्ये तदभावे देवदारु ग्राह्यम् । दशपलमिति प्रत्येकम् । पादशेषमिति द्रोणमेकं, शतावरी प्रसिद्धा, तस्याः सद्योरसो यन्त्रपीडनादिना ग्राह्यः तदभावे कथितरसो वा । तत्र गोक्षीरं क्षिपेदिति । तत्र तैले चकारादाजं वा ग्राह्यम्, ग्रन्थान्तरदर्शनाच्च । तथाहि—“आजं वा यदि गव्यं च” इत्यादि । कुत्रचिद्रव्याजपयसोर्यद्यपि गुणसाम्यं तथापि छागीक्षीरेण पक्वमनभिष्यन्दि त्रिदोषहरं च भवति । कल्कैरिति कल्कार्द्रव्यैः पृथग् द्विपलिकैरित्यर्थः । तद्यथा कुष्ठैलेत्यादि । अत्र चन्दनं श्वेतं शैलेयं शिलापुष्पं बला अतिबला इन्द्रदारु देवदारु पर्णीचतुष्टयेनेति तेन शालिपर्णी, पृष्ठिपर्णी, माषपर्णी, मुद्गपर्णी चेति पर्णीचतुष्टयं कथितम्, तगरं तगरपादिका तदभावे ग्रन्थिपर्णमिति सर्वत्र । एतत्सिद्धं तैलं नावनादिषु

Date		Time		Location		Weather		Remarks	
1911	10/1	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/2	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/3	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/4	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/5	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/6	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/7	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/8	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/9	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/10	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/11	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/12	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/13	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/14	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/15	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/16	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/17	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/18	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/19	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/20	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/21	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/22	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/23	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/24	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/25	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/26	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/27	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/28	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/29	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/30	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/31	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00

योज्यम्, खल्वं मन्दवचनम्, इन्द्रियध्वंस इतीन्द्रिय-
विषयनाशः । गजतुरगावपि वातविकारपीडितौ । केचित्तु
सुगन्धार्थमवतरणसमये सुगन्धद्रव्याण्यनुक्तान्यपि प्र-
क्षिपन्ति । तद्यथा—‘समज्ञानस्वकङ्कोलनलिकाजातिको-
षकम् । त्वक् कुन्दुरुष्ककर्पूरतुरुष्कश्रीनिवासकं ॥ स्पृ-
क्काकुङ्कुमकस्तूरी दद्यादत्रावतारिते’ इति । एवमन्यत्रापि
बोद्धव्यम् । अस्य ग्रन्थान्तरे पत्रकल्कसंज्ञा यतः ‘गन्ध-
निर्यासपुष्पाणां सिद्धे शीतेऽवतारिते । प्रक्षेपो गन्धवृ-
द्ध्यर्थं पत्रकल्कं तु तद्विदुः’ इति । नारायणसंज्ञा विष्णु-
कृतत्वात् शतावरी साधनाद्वा ज्ञेया । यतः नारायणीति
शतावर्याः पर्यायोऽस्ति । यद्वाऽत्रैवोक्तत्वात् ‘यथा नारा-
यणो देवो दुष्टदैत्यविनाशनः । तथेदं वातरोगाणां नाशनं
तैलमुत्तमम्’ इति । अतएव नारायणसंज्ञा । शतावरी-
साधनात् शतावरी नारायणतैलसंज्ञा इति प्रसिद्धिः ॥
॥ १०१-११० ॥

गू०—अथ नारायणं तैलं वातव्याधौ—अश्वगन्धा
हयगन्धा, बला प्रसिद्धा, बिल्वं बिल्वमूलं, पाटला, बृहती-
द्वयं लघुबृहत्कण्टकारी, श्वदंष्ट्रा गोक्षुरः, अतिबला गाङ्गे-
रुकी, निम्बत्वक्, स्योनाकः अरलः, पुनर्नवा, प्रसारिणी
पूर्वदेशे प्रसिद्धा, अग्निमन्थः अरणिः, बलादिकं दशपलं
चतुर्द्वीपे जले पक्त्वा पादशेषं शृतं काथं नयेत् तैला-
ढकेन संयोज्य पचेत् शतावर्या रसं च आढकं पचेत्
तैलात् चतुर्गुणं गोक्षीरं पचेत् आदौ तैलं अतीव तप्तं
कृत्वा पञ्चपलं दत्त्वा संशोध्य दुग्धे पचेत् ततः शता-
वरीरसे पचेत् ततः काथे पचेत् ततः कल्कद्रव्ये
पचेत् कल्कद्रव्याणि कुष्ठादीनि एला चन्दनं बालकं
उदीच्यं, मांसी जटामांसी, शैलेयः सैन्धवं, इन्द्रदारु
देवदारु, पर्णीचतुष्टयेन शालिपर्णी माषपर्णी मुद्गपर्णी
पृष्ठिपर्णीति । एभिः कल्कद्रव्यैर्जलपिष्टैः पचेत् । सगन्धा
आदिका चन्दनमलयागरू आदीनि पश्चादीयन्तेऽनुक्ता-
न्यपि ॥ १०१-११० ॥

(वारुणीतैलं कम्परोगे)

वारुण्या औत्तरं मूलं कुट्टितं तु पलत्रयम् ।
पलद्वादशकं तैलं क्षणं वह्नौ विपाचितम् ॥ १११ ॥
निष्कत्रयं भक्तयुक्तं सेवेतास्माद्दिनश्रयति ।

१-समज्ञा मज्जिष्ठा । नलिका सुगन्धतृणविशेषः, कुन्दु-
रुस्कः—धूपः निर्यासविशेषः, तुरुष्कः सिद्धकनिर्यासविशेषः,
स्पृक्का—मालती । २-प्रक्षिप्तम् । वारुणी—इन्द्रवारुणी ।

हस्तकम्पः शिरःकम्पः कम्पो मन्याशिराभवः ॥ ११२ ॥

अथ बलाद्यं तैलं वातव्याधौ—

बलामूलकषायेण दशमूलशृतेन च ॥ ११३ ॥

कुलत्थयवकोलानां काथेन पयसा तथा ।

अष्टाष्टभागयुक्तेन भागमेकं च तैलतः ॥ ११४ ॥

गणेन जीवनीयेन शतावर्येन्द्रदारुणा ।

मज्जिष्ठाकुष्ठशैलेयतगरागहसैन्धवैः ॥ ११५ ॥

वचापुनर्नवामांसीसारिवाद्रयपत्रकैः ।

शतपुष्पाश्वगन्धाभ्यामेलया च विपाचयेत् ॥ ११६ ॥

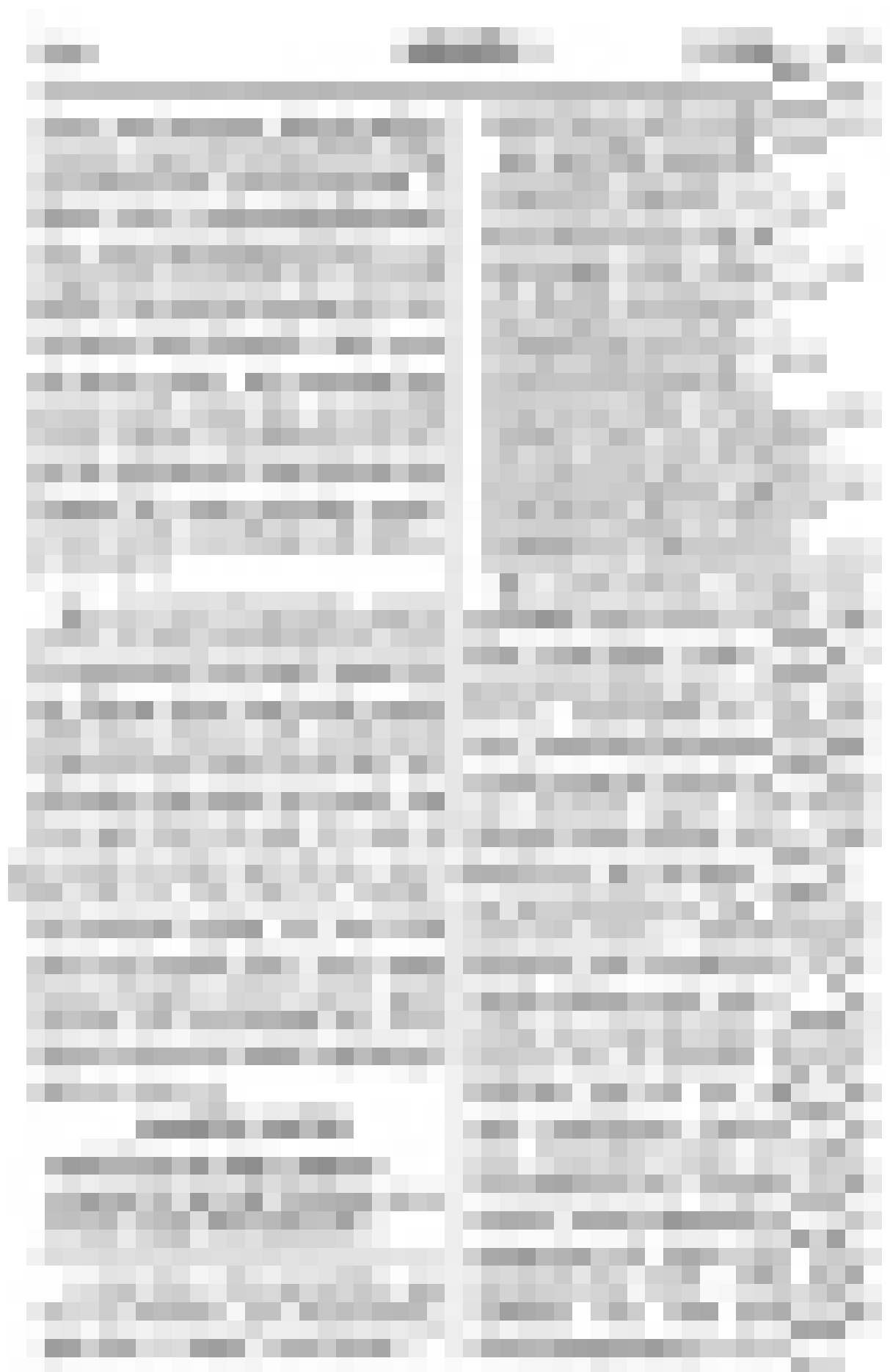
गर्भार्थिनीनां नारीणां नराणां क्षीणरेतसाम् ।

व्यायामक्षीणगात्राणां सूतिकानां च युज्यते ॥ ११७ ॥

राजयोग्यमिदं तैलं सुखिनां च विशेषतः ।

बलातैलमिति ख्यातं सर्ववातामयापहम् ॥ ११८ ॥

दी०—इदानीं बलातैलमाह—बलामूलेति । बला-
मूलकषायेणेति कषायोऽत्र काथरूपः कल्कस्वरूपो वेति
केचित् । दशमूलं प्रसिद्धम् । तच्छृतेन काथेनेत्यर्थः ।
कुलत्थयवकोलानां मिलित्वा काथ्यः । पयोऽत्र गव्य-
माजं वा । अष्टाष्टभागयुक्तेनेति तेन बलकाथस्याष्टौ
भागाः । तैलभागापेक्षया दशमूलकाथस्याप्यष्टौ संमिलि-
तयवादीनां काथस्याप्यष्टौ पयसश्चाष्टौ भागाः तैलस्यैको
भागः । जीवनीयगणो मधुरवर्गः, तद्यथा—‘जीवन्ती
सूर्यपर्णीयुक् काकोल्यौ जीवकर्षभौ । मेदे यष्टीति मधुरौ
जीवनीयगणो मतः’ इति । शेषं सुबोधम्, तन्त्रान्तरे-
ऽस्य दशपाकबलातैलमिति संज्ञा तत्रैव यथोक्तमानेन
दशवारं यावत् पक्त्व्यम् । वीर्योत्कर्षार्थं बहुपाकेन
स्नेहक्षयोऽप्यत्र नास्ति क्षीरगतस्नेहपूरणात् । एतद-
भिप्रायेणैव केचिदित्यत्र मन्यन्ते तद्यथा—बलामूलक-
षायेणैकः पाकः, दशमूलशृतेन द्वितीयः, कुलत्थादीनां
पृथक् त्रयः पाकाः, तत्र कुलत्थादीनां पृथक् तैला-
दष्टगुणो ज्ञेयः, पयसा षष्ठः पाकः, जीवनीयशृतेन
सप्तमः, शतावरीरसेनाष्टमः, देवदारुशृतेन केवलेन
नवमः, देवदारुपरिमाणं काथवत् । यतः जीवनीय-
गणशतावरीदेवदारुणां त्रयः पाकास्तृतीयान्तपदत्वेन
व्याख्याताः, वक्ष्यमाणं मज्जिष्ठादिकल्केन दशम इति ।
तस्माद्दशपाकबला इति संज्ञामस्य वदन्ति केचित् ।
अस्मत्संप्रदाये पूर्वपक्षः प्रचरति । केचित्तु सकलोचि-
तद्रव्यैर्दशवारं यावत् पाकस्य पुनरावृत्तिर्भवतीति
मन्यन्ते तदव्यवहारादसङ्गतम् ॥ ११३-११८ ॥

गू०—बला प्रसिद्धा, तन्मूलकषायेण तथा दश-
मूलश्रुतेन तथा कुलत्थादीनां त्रयाणां क्वाथेन;—कोलं
बदरं, पयसा दुग्धेन, बलादीनामष्टौ भागाः, तैल-
स्यैकः एवं पचेत् । पश्चात् जीवनीमादिभिः कल्की-
कृतैः पाचयेत् । जीवनीयो गणः चूर्णीकृतः, शैलेयः
प्रसिद्धः । स्पष्टमन्यत् ॥ ११३-११८ ॥

वातकफामयादौ प्रसारिणीतैलमाह—

प्रसारिणीपलशतं जलद्रोणेन पाचयेत् ।
पादशिष्टः शृतो ग्राह्यस्तैलं दधि च तत्समम् ॥ ११९ ॥
काजिकं च समं तैलाक्षीरं तैलाच्चतुर्गुणम् ।
तैलात्तथाष्टमांशेन सर्वकल्कानि योजयेत् ॥ १२० ॥
मधुकं पिप्पलीमूलं चित्रकः सैन्धवं वचा ।
प्रसारिणी देवदारु रास्ना च गजपिप्पली ॥ १२१ ॥
भल्लातः शतपुष्पा च मांसीचैर्भिर्विपाचयेत् ।
पुततैलवरं पक्वं वातश्लेष्मामयाञ्जयेत् ॥ १२२ ॥
कौब्जं पङ्कत्वखञ्जत्वे गृध्रसीमर्दितं तथा ।
हनुपृष्ठशिरोग्रीवाकटीस्तम्भं च नाशयेत् ॥ १२३ ॥
अन्यांश्च विषमान्वातान्सर्वानाशु व्यपोहति ।

दी०—प्रसारिणीति । प्रसारिणी प्रसिद्धा तन्मूलं
कुटयित्वा पलशतं संगृह्य द्रोणपरिमितेन जलेन संक्राथ्य
पादावशेषो ग्राह्यः, तेन समं तैलं तिलसंभवं
ग्राह्यम्, द्रोणस्तु चतुराढक इति । आढकश्चतुः-
षष्टिपलमित्यर्थः । दधि च तैलसमं काजिकमपि तैलसमं
क्षीरं चतुर्गुणं तैलपरिमाणात् । तैलस्याष्टमांशेन कृत्वा
वक्ष्यमाणद्रव्याणां भागः । तत्र मधुकं यष्टीमधु, भल्लातो
भल्लातकफलं, मांसी जटारुया । एतच्च तन्त्रान्तरेषु
कुब्जप्रसारिणीतैलमिति संज्ञितं कौब्जेऽप्यर्थं विहित-
त्वात् । हनुपृष्ठशिरोग्रीवाकटीस्तम्भमिति तेन स्तम्भ-
शब्दो हन्वादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते ॥ ११९-१२३ ॥

गू०—अथ प्रसारिणीतैलं । प्रसारिणी गन्धमादालि-
पूर्वदेशे, पलशते द्रोणजले पाचयेत्, पादशेषं आढकं
गृह्यते, तैलं तत्समम् । आढकमिति । दधि तैलसमं
काजिकं च तैलात्समं तैलादष्टमांशेन कल्कानि कल्क-
द्रव्याणि तानि मधुकादीनि मधुकं यष्टीमधु स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ११९-१२३ ॥

अथ माषादितैलं वातविकारादौ—

माषो यवातसी क्षुद्रा मर्कटी च कुरण्टकः ॥ १२४ ॥
शा० सं० २९

गोकण्टदण्डुकशैषां कुर्यात्सप्तपलं पृथक् ।

चतुर्गुणाम्बुना पक्त्वा पादशेषं शृतं नयेत् ॥ १२५ ॥

कार्पासास्थीनि बदरं शणवीजं कुलत्थकम् ।

पृथक्चतुर्दशपलं चतुर्गुणजले पचेत् ॥ १२६ ॥

चतुर्थांशावशिष्टं च गृहीयात्काथमुत्तमम् ।

प्रस्थैकं छागमांसस्य चतुःषष्टिपले जले ॥ १२७ ॥

निक्षिप्य पाचयेद्धीमान्पादशेषं शृतं नयेत् ।

तैलप्रस्थे ततः सर्वान्काथानेतान्विनिक्षिपेत् ॥ १२८ ॥

कल्कैरेभिश्च विपचेदमृताकुष्ठनागरैः ।

रास्नापुनर्नवैरण्डैः पिप्पल्या शतपुष्पया ॥ १२९ ॥

बलाप्रसारिणीभ्यां च मांस्या कटुकया तथा ।

पृथगर्धपलैरेतैः साधयेन्मृदुवह्निना ॥ १३० ॥

हन्वातैलमिदं शीघ्रं ग्रीवास्तम्भापवाहुकौ ।

अर्धाङ्गशोषमाक्षेपमूरुस्तम्भापतानकौ ॥ १३१ ॥

शाखाकम्पं शिरःकम्पं विश्वाचीमर्दितं तथा ।

माषादिकमिदं तैलं सर्ववातविकारनुत् ॥ १३२ ॥

दी०—सम्प्रति माषादितैलमाह—माष इति ।

माषादिदण्डुकान्तं द्रव्यं पृथक्सप्तपलमितं मिलित्वा
षट्पञ्चाशत्पलानि भवन्ति । तत्र अतसी उमाबीजं, क्षुद्रा
कण्टकारिका, मर्कटी कपिकच्छुः, कुरण्टकः सहचरः,
गोकण्टः गोक्षुरकः, दण्डुकः स्योनाकः, कार्पासास्थि-
प्रभृति कुलत्थान्तं पृथक्चतुर्दशपलं, तेन मिलित्वा
षट्पञ्चाशत्पलानि भवन्ति । अत्र बदरं बदरीफलानि ।
छागमांसस्येहाप्युक्तपरिमाणस्य काथः तैलस्य प्रस्थं ।
काथानेतानिति पूर्वोक्तान् एभिर्भिभिर्द्रवैर्मिलित्वा
चातुर्गुण्यं द्रवत्वात् तैलभागादित्यर्थः । कल्कार्थद्रव्या-
ण्यपि पृथगर्धपलमितानि भवन्ति । तत्रामृता गुडूची,
नागरं शुण्ठी, एरण्डः एरण्डमूलं, शतपुष्पा मिसी, मांसी
जटारुया, कटुका रोहिणी । एतत् तैलं प्रायेण नस्यार्थ-
माहुः । 'सर्ववातविकारनुत्' इत्यनेन वातनाशनायात्र
प्रचुरतरमस्य माहात्म्यं दर्शितम् ॥ १२४-१३२ ॥

गू०—माषोऽन्नविशेषः, यवः, अतसी, क्षुद्रा कण्टका-
री, मर्कटी कपिकच्छुः, कुरण्टकः पीतवासा, गोकण्टकः
गोक्षुरः, दण्डुकः स्योनाकः एषां पृथक् समपलं चतुर्गुणा-
म्बुना पक्त्वा पादशेषं शृतं काथं नयेत् । कार्पासास्थि,
बदरी बदरं, शणवीजं, कुलत्थं, पृथक्चतुर्दशपलं बद-
रादिकं चतुर्गुणे जले पचेत् । चतुर्थांशावशिष्टं उत्तमं

Case No.	Case Name	Case Description	Case Status
1	Case 1	Description of Case 1	Open
2	Case 2	Description of Case 2	Open
3	Case 3	Description of Case 3	Open
4	Case 4	Description of Case 4	Open
5	Case 5	Description of Case 5	Open
6	Case 6	Description of Case 6	Open
7	Case 7	Description of Case 7	Open
8	Case 8	Description of Case 8	Open
9	Case 9	Description of Case 9	Open
10	Case 10	Description of Case 10	Open
11	Case 11	Description of Case 11	Open
12	Case 12	Description of Case 12	Open
13	Case 13	Description of Case 13	Open
14	Case 14	Description of Case 14	Open
15	Case 15	Description of Case 15	Open
16	Case 16	Description of Case 16	Open
17	Case 17	Description of Case 17	Open
18	Case 18	Description of Case 18	Open
19	Case 19	Description of Case 19	Open
20	Case 20	Description of Case 20	Open
21	Case 21	Description of Case 21	Open
22	Case 22	Description of Case 22	Open
23	Case 23	Description of Case 23	Open
24	Case 24	Description of Case 24	Open
25	Case 25	Description of Case 25	Open
26	Case 26	Description of Case 26	Open
27	Case 27	Description of Case 27	Open
28	Case 28	Description of Case 28	Open
29	Case 29	Description of Case 29	Open
30	Case 30	Description of Case 30	Open
31	Case 31	Description of Case 31	Open
32	Case 32	Description of Case 32	Open
33	Case 33	Description of Case 33	Open
34	Case 34	Description of Case 34	Open
35	Case 35	Description of Case 35	Open
36	Case 36	Description of Case 36	Open
37	Case 37	Description of Case 37	Open
38	Case 38	Description of Case 38	Open
39	Case 39	Description of Case 39	Open
40	Case 40	Description of Case 40	Open
41	Case 41	Description of Case 41	Open
42	Case 42	Description of Case 42	Open
43	Case 43	Description of Case 43	Open
44	Case 44	Description of Case 44	Open
45	Case 45	Description of Case 45	Open
46	Case 46	Description of Case 46	Open
47	Case 47	Description of Case 47	Open
48	Case 48	Description of Case 48	Open
49	Case 49	Description of Case 49	Open
50	Case 50	Description of Case 50	Open
51	Case 51	Description of Case 51	Open
52	Case 52	Description of Case 52	Open
53	Case 53	Description of Case 53	Open
54	Case 54	Description of Case 54	Open
55	Case 55	Description of Case 55	Open
56	Case 56	Description of Case 56	Open
57	Case 57	Description of Case 57	Open
58	Case 58	Description of Case 58	Open
59	Case 59	Description of Case 59	Open
60	Case 60	Description of Case 60	Open
61	Case 61	Description of Case 61	Open
62	Case 62	Description of Case 62	Open
63	Case 63	Description of Case 63	Open
64	Case 64	Description of Case 64	Open
65	Case 65	Description of Case 65	Open
66	Case 66	Description of Case 66	Open
67	Case 67	Description of Case 67	Open
68	Case 68	Description of Case 68	Open
69	Case 69	Description of Case 69	Open
70	Case 70	Description of Case 70	Open
71	Case 71	Description of Case 71	Open
72	Case 72	Description of Case 72	Open
73	Case 73	Description of Case 73	Open
74	Case 74	Description of Case 74	Open
75	Case 75	Description of Case 75	Open
76	Case 76	Description of Case 76	Open
77	Case 77	Description of Case 77	Open
78	Case 78	Description of Case 78	Open
79	Case 79	Description of Case 79	Open
80	Case 80	Description of Case 80	Open
81	Case 81	Description of Case 81	Open
82	Case 82	Description of Case 82	Open
83	Case 83	Description of Case 83	Open
84	Case 84	Description of Case 84	Open
85	Case 85	Description of Case 85	Open
86	Case 86	Description of Case 86	Open
87	Case 87	Description of Case 87	Open
88	Case 88	Description of Case 88	Open
89	Case 89	Description of Case 89	Open
90	Case 90	Description of Case 90	Open
91	Case 91	Description of Case 91	Open
92	Case 92	Description of Case 92	Open
93	Case 93	Description of Case 93	Open
94	Case 94	Description of Case 94	Open
95	Case 95	Description of Case 95	Open

क्वाथं गृहीयात्, छागमांसस्य प्रस्थैकं चतुःषष्टिपलैर्वि-
निक्षिप्य पाचयेत् । पादशेषे रसं नयेत् तैलप्रस्थे
एतान् क्वाथान्निक्षिप्य पचेत् । पुनः अमृताद्यैः कल्कैः
पचेत् पृथगर्धपलैरमृताद्यैः, अमृता गुडूची, रास्ना,
प्रसारिणी गन्धमादालि, मांसी जटामांसी, कटुकी स्प-
ष्टमन्यत् ॥ १२४-१३२ ॥

अथ शतावरीतैलं वातादौ—

शतावरी बलायुग्मं पण्यौ गन्धर्वहस्तकः ।
अश्वगन्धा श्वदंष्ट्रश्च बिल्वः काशः कुरण्टकः ॥ १३३ ॥
एतान् सार्धपलान्भागान्कल्कयेच्च विपाचयेत् ।
चतुर्गुणेन नीरेण पादशेषं शृतं नयेत् ॥ १३४ ॥
नियोज्य तैलप्रस्थे च क्षीरप्रस्थं विनिक्षिपेत् ।
शतावरीरसप्रस्थं जलप्रस्थं च योजयेत् ॥ १३५ ॥
शतावरीदेवदारुमांसीतगरचन्दनम् ।
शतपुष्पा बला कुष्ठमेला शैलेयमुत्पलम् ॥ १३६ ॥
ऋद्धिर्मेदा च मधुकं काकोली जीवकस्तथा ।
एषां कर्षसमैः कल्कैस्तैलं गोमयवह्निना ॥ १३७ ॥
पचेत्तन्मूर्धतैलेन नरः स्त्रीषु वृषायते ।
नारी च लभते पुत्रं योनिशूलं च नश्यति ॥ १३८ ॥
अङ्गशूलं शिरःशूलं कामलां पाण्डुतां गरम् ।
गृध्रसीङ्गीहशेषांश्च मेहान्दण्डापतानकम् ॥ १३९ ॥
सदाहं वातरक्तं च वातपित्तगदार्दितम् ।
असृग्दरं तथाध्मानं रक्तपित्तं च नश्यति ॥ १४० ॥
शतावरीतैलमिदं कृष्णात्रेयेण भाषितम् ।

ॐ नारायण्यै स्वाहा ॥

उत्तराभिमुखो भूत्वा खनेत्खदिरशङ्कुना ॥ १४१ ॥

ॐ सर्वव्याधिनैशिन्यै स्वाहा ।

इत्युत्पाटनमन्त्रः ।

ॐ कुमारीजीवन्यै स्वाहा । इति पानमन्त्रः ।

दी०—अथ शतावरीतैलमप्याह—शतावरीति ।
शतावरी दिव्यौषधिः बलायुग्ममिति बला अतिबला
नागबला, पण्यौ द्वे ते शालिपर्णी पृष्ठिपर्णी चेति, गन्ध-
र्वहस्तकः एरण्डः, श्वदंष्ट्रो गोक्षुरकः, बिल्व इत्यत्र
बिल्वमूलं, काशः प्रसिद्धः तस्य मूलं, कुरण्टकः सह-
चरः, अस्यापि मूलमेव । एतान् सार्धपलान् भागा-

निति । एतान् पूर्वोक्तान् भागानिति, पृथग्भूतान्
सार्धपलानिति, अर्धपलेन सह पलं तेन षट्कर्षमितं
प्रत्येकमाहुः । मिलित्वा प्रस्थमेकम् । जलप्रस्थं च
योजयेदिति । जलं पानीयं तच्चात्र कल्कपाकार्थम्-
भिहितम् । तत् कल्कद्रव्यमाह शतावरीत्यादि । तत्र
मांसी गन्धाख्या, तगरं प्रसिद्धं, चन्दनं श्वेतं, शैलेयं
शिलापुष्पं, उत्पलं कमलं, तदभावे पद्मबीजं । ऋद्ध्यादि
जीवकान्तद्रव्यस्यालाभात् तत्साम्यगुणद्रव्यं प्रयोज्य-
मिति सर्वत्र । गोमयवह्निनेति ग्रहणं मृद्वभिसाधनार्थं ।
मूर्धतैलेनेति श्रेष्ठतैलेन तथा मूर्ध्नि पूरितेन तैलेनेत्यर्थः ।
नरः पुरुषः अस्य पानादभ्यङ्गतो वा स्त्रीषु वृषायते
हर्षं प्राप्नोतीत्यर्थः । कृष्णात्रेयेणेति कृष्णात्रेयः पुनर्व-
सुरिति तेन कथितमित्यर्थः । अत्र क्वाथस्वरसकल्कार्थं
यत् शतावरीमूलं प्रोक्तं तदनेनैव मन्त्रेणोत्पाद्यम्,
कुतः ? बन्ध्यापत्यादिकरणार्थः; तद्यथा—वक्ष्यमाणे-
नोङ्कारपूर्वकाष्टाक्षरमन्त्रेण कृत्वोत्तराभिमुखो भूत्वा
खदिरशङ्कुना खदिरकाष्ठकीलकेन खनेत् । पश्चात्
ॐङ्कारसहितेनैकादशाक्षरमन्त्रेणोत्पाटनं कुर्यात् । म-
न्त्रस्त्वस्याग्रे कथितः । अथ पानमन्त्रमाह ॐकारयु-
तेन दशाक्षरेण मन्त्रेण स्नेहपानमिति । एते मन्त्राः मूले
प्रसिद्धाः ते तत् एव ज्ञातव्याः शतावरी दिव्यौषधिरि-
त्यनेन याः सर्वाः शतावरीसदृशा ओषधयस्ताः सर्वा
एवमेव ग्राह्या इत्यर्थः ॥ १३३-१४१ ॥

गू०—बलायुग्मं गांगेरुकी, पण्यौ शालिपर्णी पृष्ठि-
पर्णी, गन्धर्वहस्तकः एरण्डः, श्वदंष्ट्रः गोक्षुरः, काशः,
कुरण्टकः, पीतवासा एषामर्धपलान् पृथगेव । शैलेयः
प्रसिद्धः । स्पष्टमन्यत् ॥ १३३-१४१ ॥

इदानीं अपराणि क्षुद्रतैलान्याह—तत्रादौ अर्शादौ
कासीसाद्यं तैलं दर्शयन्नाह—

कासीसं लाङ्गली कुष्ठं गुण्ठी कृष्णा च सैन्धवम् ।

मनःशिलाश्ममारश्च विडङ्गं चित्रको द्रुमः ॥ १४२ ॥

दन्ती कोशातकीबीजं हेमाद्वा हरितालकम् ।

कल्कैः कर्षमितैरेतैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १४३ ॥

स्रुह्यर्कपयसी दद्यात्पृथग्द्विपलसंमिते ।

चतुर्गुणं गवां मूत्रं दत्त्वा सम्यक्प्रसाधयेत् ॥ १४४ ॥

कथितं खरनादेन तैलमशौविनाशनम् ।

क्षारवत्पातयत्येतदार्शास्यभ्यङ्गतो भृशम् ॥ १४५ ॥

वलीर्न दूषयत्येतत्क्षारकर्मकरं स्मृतम् ।

Date	Description
1900	Jan 1 - 1900
1901	Jan 1 - 1901
1902	Jan 1 - 1902
1903	Jan 1 - 1903
1904	Jan 1 - 1904
1905	Jan 1 - 1905
1906	Jan 1 - 1906
1907	Jan 1 - 1907
1908	Jan 1 - 1908
1909	Jan 1 - 1909
1910	Jan 1 - 1910
1911	Jan 1 - 1911
1912	Jan 1 - 1912
1913	Jan 1 - 1913
1914	Jan 1 - 1914
1915	Jan 1 - 1915
1916	Jan 1 - 1916
1917	Jan 1 - 1917
1918	Jan 1 - 1918
1919	Jan 1 - 1919
1920	Jan 1 - 1920
1921	Jan 1 - 1921
1922	Jan 1 - 1922
1923	Jan 1 - 1923
1924	Jan 1 - 1924
1925	Jan 1 - 1925
1926	Jan 1 - 1926
1927	Jan 1 - 1927
1928	Jan 1 - 1928
1929	Jan 1 - 1929
1930	Jan 1 - 1930

दी०—कासीसमिति । कासीसं द्रव्यविशेषः, भस्म-
वदल्पमृत् तद्भेदः पुष्पकासीसं किञ्चित्पीतम्, लाङ्गली
कलिहारिका, कृष्णपिप्पली, अश्वमारः करवीरकः द्रुमः,
कुटजो वृक्षविशेषः, कोशातकी जालिनी तस्या बीज-
मिति, हेमाह्वा स्वर्णक्षीरी सत्ता तु रक्तक्षीरसेहुण्डमेद-
विशेषा यस्या मूलं चोक इति प्रसिद्धम् । तैलप्रस्थमिति
चतुष्कुडवम् । सुहृत्कर्षयसी इति सुही सेहुण्डः, अर्कः
प्रसिद्धः, तयोः पयसा पृथक् द्विपलमितेन साधितमि-
त्यर्थः । गोमूत्रं चतुर्गुणमत्र तैलपरिमाणात् । **खरना-
दाचार्येण** कथितमिदं दुर्नामनिवृत्तनार्थम्, एतच्च
क्षारकर्मकरत्वेन न गुददूषकमित्यर्थः ॥ १४२-१४५ ॥

गू०—अथ कासीसाद्यं तैलं अशोरोगे । कासीसं,
लाङ्गली कलिहारी, मनःशिला, सुही अर्कः, अनयो-
र्दुग्धं पृथक् द्विपलं कासीसाद्यैः कर्षमितैः एभिस्तैलप्रस्थं
पचेत् ॥ १४२-१४५ ॥

अथ पिण्डतैलं वातरक्ते—

मज्जिष्ठासारिवासर्जयष्टीसिक्थैः पलोन्मितैः ॥ १४६ ॥
पिण्डाख्यं साधयेत्तैलमभ्यङ्गाद्वातरक्तनुत् ।

दी०—अथ पिण्डतैलमाह—मज्जिष्ठेति । अत्र सा-
रिवा आस्फोता सा च द्विविधा शुक्ला कृष्णा च या
जम्बूवत्पत्रव्रततिः सा शुक्ला या कलहंसवत्पत्रा सुगन्धा
सा कृष्णेति, सर्जो धूपनः लोके राल इति प्रसिद्धः ।
यष्टी मधुयष्टी सिक्थो मधूच्छिष्टः 'मयन' शब्दवाच्यः,
एतद्व्यं तैलांशं कल्प्यं अंशश्चतुर्थांशः । ग्रन्थान्तरे प-
योन्वितैरिति पाठः तत्र पयः क्षीरं तच्च द्रवत्वाच्चतुर्गुणं
तैलपरिमाणात् नैतन्मनोहरम्, यतः पिण्डाख्यत्वेन
सकलं द्रव्यं क्षीरेण पिण्डफलसदृशं कल्कीभूतं कृत्वा
साधयेदिति संप्रदायो बहूनां दृश्यते अतएव पिण्डा-
ख्यमिति पिण्डीभूतत्वात् पिण्डनामकं तैलं पिण्डतैल-
मित्यर्थः । पिण्डरूपत्वात् कल्कोऽस्य न घोलनीय
इत्याहुः । तैलमत्रैरण्डजमपि गृह्णन्ति अन्यतो दर्शनात्
तथाहि—'सारिवा सर्जयष्ट्याह्वा मधूच्छिष्टैः पयोन्वितैः ।
सिद्धमैरण्डजं तैलं वातरक्तरुजापहम्' इति । पयोऽत्र
सामान्यत्वाद्भव्यम् ॥ १४६ ॥

गू०—मज्जिष्ठा, सारिवा अनन्ता, सर्जः, मधुकं,
सिक्थं एतैः पलोन्मितैः कल्कद्रव्याच्चतुर्गुणं तैलं दत्वा
पचेत् ॥ १४६ ॥

कुष्ठरोगादौ अर्कतैलम्—

अर्कपत्ररसे पक्वं हरिद्राकल्कसंयुतम् ॥ १४७ ॥
नाशयेत्सार्षपे तैलं पामां कच्छं विचर्चिकाम् ।

दी०—अर्कतैलमाह—अर्केति । अर्कपत्रस्वर-
सोऽत्र चतुर्गुणस्तैलपरिमाणादिति व्यवहारः द्रव्यत्वात् ।
हरिद्रा चतुर्थांशा तैलमानात् अस्याः कल्कार्थं जल-
माहुः । तस्य मानं यावत् कल्कं स्यात् सार्षपप्र-
हणं व्याधिविहितत्वात् । पामादयो रोगाः कुष्ठरोगे
पठिताः ॥ १४७ ॥

अथ मरिचादितैलं कुष्ठव्रणादौ—

मरिचं हरितालं च त्रिवृतं रक्तचन्दनम् ॥ १४८ ॥
मुस्तं मनःशिला मांसी द्वे निशे देवदारु च ।
विशाला करवीरं च कुष्ठमर्कपयस्तथा ॥ १४९ ॥
तथैव गोमयरसं कुर्यात्कर्षमितान्पृथक् ।
विषं चार्धपलं देयं प्रस्थं च कटुतैलकम् ॥ १५० ॥
गोमूत्रं द्विगुणं दद्याज्जलं च द्विगुणं भवेत् ।
मरिचाद्यमिदं तैलं सिद्धं कुष्ठव्रणापहम् ॥ १५१ ॥
जयेत्कुष्ठानि सर्वाणि पुण्डरीकं विचर्चिकाम् ।
पामां श्वित्राणि रक्तं च कण्डू कच्छं प्रणाशयेत् ॥ १५२ ॥

दी०—मरिचाद्यं तैलमाह—मरिचमिति । अत्र त्रि-
वृत्तिशो द्वे निशेथः हरिद्रे द्वे तेन हरिद्रा दारुहरिद्रा,
विशालेन्द्रवारुणी, करवीर अश्वत्थः, अर्कपयः । गोमय-
रसश्च किञ्चिदधिको देयः द्रवद्रव्यत्वात् । प्रस्थमिति
चतुर्भिः कुडवैः प्रमितं कुडवो चतुष्पल इति गोमूत्रं
द्विगुणमिति । अत्र यद्रोगमूत्रं द्विगुणं कथितं तद्विगु-
णितजलग्रहणात्, अन्यच्च चतुर्गुणं गोमूत्रमिति तत्र
जलं नास्ति जलमत्र सम्यक् पांकार्थमुक्तं केचिदिति
मन्यन्ते । अत्र कल्कालोडनार्थं जलमुक्तं नतु केवल-
जलपाकार्थं एतदपि संगतं न विरोधः । कुष्ठव्रणापह-
मिति कुष्ठान्तं व्रणानि तानपहन्तीति । श्वित्रपुण्डरीका-
दयो मेदाः कुष्ठस्यैवावगन्तव्याः ॥ १४८-१५२ ॥

गू०—त्रिवृत् निःसृता, मांसी जटामांसी, द्वे निशे,
हरिद्रा दारुहरिद्रा, विशाला इन्द्रवारुणी, करवीरं
अश्वमारः, कुष्ठं, अर्कपयः, गोमयः तद्रसं, मरिचा-
दीनि पृथक् कर्षमितानि विषं अर्धपलं कटुतैलं प्रस्थं
गोमूत्रं द्विगुणं तैलानि देयं पाचनं सिद्धं भवति
पामा दद्रुविशेषः, कच्छः वृषणसन्धिगतमलजो रोगः
॥ १४८-१५२ ॥

[illegible]

अरुणिकायां त्रिफलादितैलम्—

त्रिफलारिष्टभूनिम्बं द्वे निशे रक्तचन्दनम् ।

एतैः सिद्धमरुणिकां तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥१५३॥

दी०—अथ त्रिफलाद्यं तैलमाह—त्रिफलारिष्टेति ।

अत्र त्रिफला हरीतकीप्रमृत्तिकम्, अरिष्टो निम्बः, भू-
निम्बः किराततित्तः, द्वे निशे हरिद्रे द्वे । एतैरिति द्रव्यैः
कल्कं कृत्वा तैलं साध्यम्; तत्र तैलाच्चतुर्गुणं जलं देयं
सम्यक् पाकार्थं द्रवानुक्तत्वात् तैलांशं कल्कद्रव्यमिति
एतदपि तैलं कुष्ठोक्तं सवर्णकरमाहुः ॥ १५३ ॥

गू०—अरिष्टो निम्बः, भूनिम्बः किराततित्तः,
द्वे निशे हरिद्राद्वयं एतैः कल्कैस्तैलं पाचितं, अरुणि-
कायां 'कफासृक्कृमिकोपेन नृणां विद्यादरुणिकां' इति
॥ १५३ ॥

अथ निम्बबीजतैलं पलिते—

भावयेन्निम्बबीजानि भृङ्गराजरसेन हि ।

तथासनस्य तोयेन तत्तैलं हन्ति नस्यतः ॥ १५४ ॥

अकालपलितं सद्यः पुंसां दुग्धान्नभोजिनाम् ।

दी०—इदानीं केशरञ्जनार्थं निम्बबीजतैलमाह—
भावयेदिति । एतेन निम्बबीजानि निस्तुषाणि गृहीत्वा
भृङ्गराजरसेन असकृद्भाव्य तदनु बीजसारकाथेनापि
बहुशो भावयित्वा पुनस्तानि संशोष्य यन्त्रे संपीड्य
तैलं ग्राह्यम् । अस्य नावनमकालपलितं भवति । पथ्य-
मत्र दुग्धौदनं भवति ॥ १५४ ॥

गू०—भृङ्गराजरसेन निम्बबीजानि भावयेत्,
अथासनस्य बीजकस्य तोयेन भावयेत् । तत्तैलं पीड-
नाज्जातं अकालपलितं नस्यतः हन्ति ॥ १५४ ॥

अथ यष्टीमधुकतैलं पलिते—

यष्टीमधुकक्षाराभ्यां नवधात्रीफलैः शृतम् ॥१५५॥

तैलं नस्यकृतं कुर्यात्केशान्श्मश्रूणि सङ्घशः ।

दी०—अथ यष्टीमधुकतैलमाह—यष्टीमधुकेति ।
अत्र यष्टीमधुकं 'मुलहटी' शब्दवाच्यं, क्षारः यवक्षारः,
एतद्वयं समं तैलाच्चतुर्थांशं भवति । नवधात्रीफलैरिति
नूतनामलकीफलानि । एतेनाभिनवधात्रीखरसेन तैला-
च्चतुर्गुणेन कृत्वा तैलं पाच्यं पश्चान्मधुयष्टीयवक्षारक-
त्केन साध्यमित्यर्थः । अस्य नावनात् केशान् शिरो-
रुहान् श्मश्रूणि मुखलोमानि सङ्घश इति सुघनान्
कुर्यादित्यर्थः ॥ १५५ ॥

गू०—यष्टीमधुकं मधुयष्टी, क्षीरं गोक्षीरं, ताभ्यां
तथा नवधात्रीफलैः शृतैः नस्येन जनयति केशान्
श्मश्रूणि चाप्यथ ॥ १५५ ॥

अथ करञ्जतैलं इन्द्रलुते—

करञ्जश्चित्रको जाती करवीरश्च पाचितम् ॥१५६॥

तैलमेभिर्दुतं हन्यादभ्यङ्गादिन्द्रलुसकम् ।

दी०—इदानीं करञ्जाद्यं तैलमाह—करञ्ज इति ।
करञ्जो बृहत्करञ्जो वृक्षविशेषः तस्य फलानि पल्लवानि
वा, चित्रकः प्रसिद्धः तस्य मूलं पत्राणि वा, जाती
सुमना तस्याः पत्राणि, करवीरो अश्वत्थः तस्याऽपि
पत्राणि, एतद्यथोक्तपरिमितेन कल्केन पाचितं तैलमि-
न्द्रलुमापहं वातपित्तजः भवति इन्द्रलुप्तं केशप्रचयावकः
शिरोरोगः अस्याभ्यङ्गमाहुः, ॥ १५६ ॥

गू०—केशनाशः । स्पष्टमन्यत् ॥ १५६ ॥

अथ नीलिकाद्यं तैलं केशकल्पादौ—

नीलिका केतकीकन्दं भृङ्गराजः कुरण्टकः ॥१५७॥

तथाजुनस्य पुष्पाणि बीजकात्कुसुमान्यपि ।

कृष्णास्तिलाश्च तगरं समूलं कमलं तथा ॥ १५८ ॥

अयोरजः प्रियङ्गुश्च दाडिमत्वग्गुडूचिका ।

त्रिफला पद्मपङ्कश्च कल्कैरेभिः पृथक् पृथक् ॥१५९॥

कर्षमात्रैः पचेत्तैलं त्रिफलाकाथसंयुतम् ।

भृङ्गराजरसेनैव सिद्धं केशस्थिरीकृतम् ॥ १६० ॥

अकालपलितं हन्ति दारुणं चोपजिह्विकाम् ।

दी०—अधुना नीलिकाद्यं तैलमाह—नीलि-
केति । नीलिका नीलिनी प्रसिद्धा तस्याः पत्राणि,
केतकी विख्याता तस्याः कन्दं मूलविशेषः, भृङ्गराजकु-
रण्टकयोः पत्राणि, कुरण्टकः सहचरः, अर्जुनो वृक्षवि-
शेषस्तस्य कुसुमानि, बीजकोऽसनस्तस्य सारो ग्राह्यः,
सुमना जाती तस्याः पत्राणि, तगरं प्रसिद्धं, समूलक-
मलमिति, सकन्दकमलमित्यर्थः, अयोरजो लोहचूर्णं,
प्रियङ्गुलताविशेषस्तस्याः फलानि । दाडिमत्वक् दाडि-
मफलत्वक्, त्रिफला हरीतक्यादित्रिकम्, पद्मपङ्कं
कमलमूलस्थितमृत्तिका तदभावेऽन्यतडागोद्भवा कृष्ण-
मृत्तिका ग्राह्या । एतानि पृथक्कर्षप्रमाणानि गृहीत्वा
कल्कः कार्यः । तैलमत्र तिलतैलं, तच्च सकलद्रव्याच्चतु-
र्गुणं, त्रिफलाकाथोऽत्र चतुर्गुणस्तैलपरिमाणाच्च भृङ्गरा-
जरसोऽपि त्रिफलाकाथसमः, एतत्तैलं केशकृष्णीकरण-
योग्यमित्याहुः सतताभ्यङ्गत्वात्, दारुणस्तु कफमा-
स्तजकोपजः शिरोरोगः ॥ १५७-१६० ॥

<p>1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting department in ensuring the integrity of the financial data.</p> <p>2. It also highlights the need for regular audits and the importance of having a clear understanding of the company's financial position at all times.</p> <p>3. The second part of the document focuses on the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting department in ensuring the integrity of the financial data.</p> <p>4. It also highlights the need for regular audits and the importance of having a clear understanding of the company's financial position at all times.</p>	<p>5. The third part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting department in ensuring the integrity of the financial data.</p> <p>6. It also highlights the need for regular audits and the importance of having a clear understanding of the company's financial position at all times.</p> <p>7. The fourth part of the document focuses on the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting department in ensuring the integrity of the financial data.</p> <p>8. It also highlights the need for regular audits and the importance of having a clear understanding of the company's financial position at all times.</p>
<p>9. The fifth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting department in ensuring the integrity of the financial data.</p> <p>10. It also highlights the need for regular audits and the importance of having a clear understanding of the company's financial position at all times.</p> <p>11. The sixth part of the document focuses on the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting department in ensuring the integrity of the financial data.</p> <p>12. It also highlights the need for regular audits and the importance of having a clear understanding of the company's financial position at all times.</p>	<p>13. The seventh part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting department in ensuring the integrity of the financial data.</p> <p>14. It also highlights the need for regular audits and the importance of having a clear understanding of the company's financial position at all times.</p> <p>15. The eighth part of the document focuses on the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting department in ensuring the integrity of the financial data.</p> <p>16. It also highlights the need for regular audits and the importance of having a clear understanding of the company's financial position at all times.</p>
<p>17. The ninth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting department in ensuring the integrity of the financial data.</p> <p>18. It also highlights the need for regular audits and the importance of having a clear understanding of the company's financial position at all times.</p> <p>19. The tenth part of the document focuses on the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting department in ensuring the integrity of the financial data.</p> <p>20. It also highlights the need for regular audits and the importance of having a clear understanding of the company's financial position at all times.</p>	<p>21. The eleventh part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting department in ensuring the integrity of the financial data.</p> <p>22. It also highlights the need for regular audits and the importance of having a clear understanding of the company's financial position at all times.</p> <p>23. The twelfth part of the document focuses on the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting department in ensuring the integrity of the financial data.</p> <p>24. It also highlights the need for regular audits and the importance of having a clear understanding of the company's financial position at all times.</p>

गू०—नीलिका नीलं, केतकीकन्दं केलाकन्दं, भृङ्गराजः, कुरण्टकः पीतवासा, अर्जुनवृक्षस्य पुष्पाणि कृष्णतिलाः यमलं कमलकन्दः, अयोरजः लोहचूर्णं, प्रियङ्गुः, दाडिमत्वक्, गुडूची, त्रिफला, कमलपङ्कः एतैः कर्षमात्रैः पृथक् कल्कद्रव्याच्चतुर्गुणं तैलं तैला-त्रिफलाकाथश्चतुर्गुणं तथा भृङ्गराजरसः एभिः सिद्धं तैलं नीलिकाद्यं नाम ॥ १५७-१६० ॥

अकालपलितादौ भृङ्गराजतैलम्—

भृङ्गराजरसेनैव लोहकिट्टं फलत्रिकम् ॥ १६१ ॥

सारिवां च पचेत्कल्कैस्तैलं दारुणनाशनम् ।

अकालपलितं कण्डूमिन्द्रलुप्तं च नाशयेत् ॥ १६२ ॥

दी०—अथ भृङ्गराजतैलमाह—भृङ्गराजेति । भृङ्गराजरसोऽत्र चतुर्गुणः स्नेहात् लोहकिट्टादिकं सर्वं तैला-च्चतुर्थांशं कुर्यात् कल्कत्वात्; केचित्तु भृङ्गराजपत्राणि कल्कमिलितान्याहुः । तथाहि 'भृङ्गराजत्रिफलोत्पल-शारि लोहपुरीषसमन्वितकारि । तैलमिदं पच दारुणहारि कुञ्चितकेशघनस्थिरकारि' इति । एतच्च कस्यचित्सम्प्र-दाये कर्तव्यविधानम् ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

गू०—अथ भृङ्गराजतैलं अकालपलितादौ । भृङ्गरा-जरसं तैलाच्चतुर्गुणं, लोहकिट्टं, फलत्रिकं, सारिवा अनन्ता एषां कल्कैः पचेत् । दारुणं केशमूलनाशकं रोगं नाश-येत् ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

इरिमेदाद्यं तैलं मुखदन्तरोगादौ—

इरिमेदत्वचं क्षुण्णां पचेच्छतपलोन्मिताम् ।

जलद्रोणे ततः काथं गृहीयात्पादशेषितम् ॥ १६३ ॥

तैलस्यार्धाढकं दत्त्वा कल्कैः कर्षमितैः पचेत् ।

इरिमेदलवङ्गाभ्यां गैरिकागरुपद्मकैः ॥ १६४ ॥

मञ्जिष्ठा लोभ्रमधुकैर्लाक्षान्यग्रोधमुस्तकैः ।

त्वग्जातीफलकर्पूरकङ्कोलखदिरैस्तथा ॥ १६५ ॥

पतङ्गधातकीपुष्पसूक्ष्मैलानागकेशरम् ।

कट्फलैश्च संसिद्धं तैलं मुखरुजं जयेत् ॥ १६६ ॥

प्रदुष्टमांसं पलितं शीर्णदन्तं च सौषिरम् ।

श्यावदन्तं ग्रहर्षं च विद्रधिं कृमिदन्तकम् ॥ १६७ ॥

दन्तस्फुरणदौर्गन्ध्यं जिह्वाताल्बोष्ठजां रुजम् ।

दी०—अथ इरिमेदाद्यं तैलमाह—इरिमेदेति । इरि-मेदो विदखदिरः 'रेउज' शब्दवाच्यः तस्य त्वक् छली

पलशतोन्मिता तुलैकमाना ग्राह्या तां च संकुट्य जलद्रोणे निष्काथ्य पादशेषं ग्राह्यं तैलमानाद्विगुणितमित्यर्थः । तैलस्यार्धाढकमिति तैलं तिलसंभवमर्धाढकं द्वात्रिंशत्प-लमितम् । कल्कैरिति कल्कार्थद्रव्यैः कर्षमितैः प्रत्येकं । तत्र इरिमेदो विदखदिरः; अत्रेदं यत् पुनर्ग्रहणं कल्कार्थं ग्राह्यम् । अगुरुः कृष्णागुरुः, पद्मकं काष्ठविशेषं, मधुकं यष्टीमधु; लाक्षाऽत्र लाक्षारसः किञ्चिदधिको देयः द्रवत्वात् । न्यग्रोधो वटवृक्षस्तस्य पत्राणि त्वग्वा, त्वक् वराङ्गं, खदिरः खदिरसारः, पतङ्गं कुचन्दनं, कट्फलं प्रसिद्धम्, कर्पूरमत्र प्रक्षेपे साधु भवति । तैलमिदं मुख-रोगे प्रायशो गण्डूषत्वेन प्रचरति प्रदुष्टमांसादिदन्त-स्फुरणान्तं सर्वं दन्तरोगे ज्ञातव्यम् । दौर्गन्ध्यं मुख-कुहरस्य जिह्वाताल्बोष्ठजां रुजमिति तेन जिह्वारुजं तालुरुजं ओष्ठरुजं वा ॥ १६३-१६७ ॥

गू०—इरिमेदो दुर्गन्धखदिरः तस्य त्वचं क्षुण्णां कुट्टितां शतपलोन्मितजलद्रोणे पचेत् पादशेषितं काथं गृहीत्वा तैलस्यार्धाढकं पचेत् । इरिमेदाद्यैः कार्षिकैः कल्कद्रव्यैः पुनः पचेत् । अगुरु, गैरिकं, पद्मककाष्ठं, मधुकं मधुयष्टी, न्यग्रोधो वटः, त्वक् तजः, कर्पूरः, कङ्कोलः, खदिरः, पतङ्गः, धात्रीपुष्पाणि, सूक्ष्मैला, नागकेशरं एतैः कल्कद्रव्यैः पचेत् । स्पष्टमन्यत् ॥ १६३-१६७ ॥

जात्यादितैलम् ।

(जातीनिम्बपटोलानां नक्तमालस्य पल्लवाः ॥ १६८ ॥

सिक्थं समधुकं कुष्ठं द्वे निशे कटुरोहिणी ।

मञ्जिष्ठा पद्मकं लोभ्रमभया नीलमुत्पलम् ॥ १६९ ॥

तुत्थकं सारिवा बीजं नक्तमालस्य दापयेत् ।

एतानि समभागानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ॥ १७० ॥

नाडीव्रणे समुत्पन्ने स्फोटके कच्छुरोगिषु ।

सद्यः शस्त्रप्रहारेषु दग्धविद्धेषु चैव हि ॥ १७१ ॥

नखदन्तक्षते देहे व्रणे दुष्टे प्रशस्यते ।)

अथ हिङ्वाद्यं तैलं कर्णशूले—

हिङ्गुतुम्बुरुशुण्ठीभिः कटुतैलं विपाचयेत् ॥ १७२ ॥

तस्य पूरणमात्रेण कर्णशूलं प्रणश्यति ।

दी०—इदानीं हिङ्वाद्यं तैलमाह—हिङ्गिति ।

हिङ्गवादीनां द्रव्याणामत्र समभागेन फल्कमाहुः । विपा-

चयेदिति ग्रहणात् । कल्कार्थं तोयमाहुरनुक्तत्वात् ।

Содержание	
1. Введение	1
2. Описание объекта исследования	2
3. Методология исследования	3
4. Результаты исследования	4
5. Заключение	5
6. Список литературы	6
7. Приложение	7
8. Заключение	8
9. Заключение	9
10. Заключение	10
11. Заключение	11
12. Заключение	12
13. Заключение	13
14. Заключение	14
15. Заключение	15
16. Заключение	16
17. Заключение	17
18. Заключение	18
19. Заключение	19
20. Заключение	20
21. Заключение	21
22. Заключение	22
23. Заключение	23
24. Заключение	24
25. Заключение	25
26. Заключение	26
27. Заключение	27
28. Заключение	28
29. Заключение	29
30. Заключение	30
31. Заключение	31
32. Заключение	32
33. Заключение	33
34. Заключение	34
35. Заключение	35
36. Заключение	36
37. Заключение	37
38. Заключение	38
39. Заключение	39
40. Заключение	40
41. Заключение	41
42. Заключение	42
43. Заключение	43
44. Заключение	44
45. Заключение	45
46. Заключение	46
47. Заключение	47
48. Заключение	48
49. Заключение	49
50. Заключение	50
51. Заключение	51
52. Заключение	52
53. Заключение	53
54. Заключение	54
55. Заключение	55
56. Заключение	56
57. Заключение	57
58. Заключение	58
59. Заключение	59
60. Заключение	60
61. Заключение	61
62. Заключение	62
63. Заключение	63
64. Заключение	64
65. Заключение	65
66. Заключение	66
67. Заключение	67
68. Заключение	68
69. Заключение	69
70. Заключение	70
71. Заключение	71
72. Заключение	72
73. Заключение	73
74. Заключение	74
75. Заключение	75
76. Заключение	76
77. Заключение	77
78. Заключение	78
79. Заключение	79
80. Заключение	80
81. Заключение	81
82. Заключение	82
83. Заключение	83
84. Заключение	84
85. Заключение	85
86. Заключение	86
87. Заключение	87
88. Заключение	88
89. Заключение	89
90. Заключение	90
91. Заключение	91
92. Заключение	92
93. Заключение	93
94. Заключение	94
95. Заключение	95
96. Заключение	96
97. Заключение	97
98. Заключение	98
99. Заключение	99
100. Заключение	100

अस्मत्सम्प्रदायेऽपि छागमूत्रेण कल्कं कृत्वा तेनैव मूत्रेणा-
लोड्य हिंवादि पचेत् । कटुतैलं सार्षपमत्र तीक्ष्णत्वात् ।
पूरणमत्र कर्णपूरणं तच्च ग्रन्थान्तरादवगन्तव्यं तद्यथा
—‘धारयेत् पूरणं कर्णे कर्णशूलविमर्दनात् । रुजः
स्यान्मार्दवं यावन्मात्रा शतमवेदनः’ इति । मात्रा-
लक्षणमपि प्रसङ्गतो लिख्यते ‘यावत् पर्येति हस्ताग्रं
दक्षिणो जानुमण्डले । निमेषोन्मेषकालं वा सा मात्रा
परिकीर्तिता’ । तुम्बुरु खनामप्रसिद्धम् ॥ १६८-१७२ ॥

गू०—कल्कद्रव्यात् हिंवादेश्चतुर्गुणं तैलम् ॥

अथ बिल्वार्घ्यं तैलं बाधिर्ये—

बालबिल्वानि गोमूत्रे पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ॥ १७३ ॥
साजक्षीरं च नीरं च बाधिर्यं हन्ति पूरणात् ।

दी०—अथ बालबिल्वतैलं यथा बालेति । बालबि-
ल्वानि बिल्वशलाह्नि, तानि गोमूत्रेण कल्कीकृतानि गो-
मूत्रेणैवावलोड्य तैले पाच्यानि । तैलमत्र सार्षपं पूर्व-
योगानुवर्तनात् आजं क्षीरं नीरं च तैलाच्चतुर्गुणं प्रत्ये-
कमाहुः, कुत्रचिज्जलपाको न दृश्यते केवलं क्षीरपाको
बिल्वकल्कपाकश्चेति सम्प्रदायो वृद्धानां, तन्त्रान्तरेऽपि
‘फलं बिल्वस्य मूत्रेण पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् । सक्षीरं
तच्च विपचेद्बाधिर्यं कर्णपूरणम्’ इति । अत्र यक्षीरमुक्तं
तत्सम्यक् पाकार्थं पानीयं विना स्नेहपाको न सुगम
इति केचित् ॥ १७३ ॥

गू०—बालबिल्वानि लघुबिल्वानि, गोमूत्रे पिष्ट्वा
तैलं पचेत् साजक्षीरं अजादुग्धं चतुर्गुणतैलान्नीरं जलं च
दत्वा पचेत् ॥ १७३ ॥

अथ क्षारतैलं कर्णरोगेषु—

बालमूलकशुङ्गानां क्षारः क्षारयुगं तथा ॥ १७४ ॥
लवणानि च पञ्चैव हिङ्गु शिशु महौषधम् ।
देवदारु वचा कुष्ठं शतपुष्पा रसाञ्जनम् ॥ १७५ ॥
ग्रन्थिकं भद्रमुस्तं च कल्कैः कर्षमितैः पृथक् ।
तैलप्रस्थं च विपचेत्कदलीबीजपूरयोः ॥ १७६ ॥
रसाभ्यां मधुशुक्तेन चातुर्गुण्यमितेन च ।
पूयस्त्रावं कर्णनादं शूलं बधिरतां कृमीन् ॥ १७७ ॥
अन्यांश्च कर्णजात्रोगान्मुखरोगांश्च नाशयेत् ।

दी०—अथ क्षारतैलमाह—बालमूलकेति । बाल-
मूलकं लघुमूलकं तस्य शुङ्गा नालविशेषास्तज्जातं क्षार-
मिति । क्षारयुगमिति क्षारद्वन्द्वं तेन खर्जिकाक्षारो यव-
क्षारश्चेति । पञ्चलवणानि प्रसिद्धानि, शिशुः शोभाञ्जनकः

अस्य मूलखरसो ग्राह्यः, महौषधं शुण्ठी, रसाञ्जनं प्र-
सिद्धं निजनाम्ना, तदभावे दारुहरिद्रा ग्राह्या तन्मूल-
त्वात्, ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं, भद्रमुस्तं नागरमुस्तं, तैलं
सर्षपमत्राप्याहुः, प्रस्थं षोडशपलानि कदलीकन्दखरसं
बीजपूरफलरसं च प्रत्येकं तैलाच्चतुर्गुणमाहुः द्रवत्वात् ।
मधुशुक्तमपि चतुर्गुणम् । पूयस्त्रावं कर्णस्येति शूलमपि
कर्णसम्बन्धिक्रमयस्त्वत्र कर्णसंभवाश्च । एतदपि तैलं
मुखरोगे प्रशस्तं गण्डूषकरणत्वात् ॥ १७४-१७७ ॥

गू०—बालमूलकशुण्ठीनां क्षारः बालमूलकं तेषां
शुङ्गानि गण्डिकाः शुष्कास्तेषां दग्धा क्षारः कार्यः, तथा
क्षारयुगं खर्जी यवक्षारः, शोभाञ्जनं, महौषधं शुण्ठी,
रसाञ्जनं, ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं, भद्रमुस्तं नागरमुस्तं,
एतैः कर्षमितैः तैलप्रस्थं पचेत् । कदलीखरसे बीजपूर-
फलरसे च चतुर्गुणालाभे तुल्येनापि पचेत् मधुशुक्तेन
च तैलाच्चतुर्गुण्येन पचेत् ॥ १७४-१७७ ॥

केचित्तु मधुशुक्तलक्षणमेतस्याग्रे पठन्ति तद्यथा—

मधुशुक्तम् ।

जम्बीराणां फलरसः प्रस्थैकः कुडवोन्मितम् ॥ १७८ ॥
माक्षिकं तत्र दातव्यं पलैका पिप्पली स्मृता ।
एतदेकीकृतं सर्वं मृद्गाण्डे च निधापयेत् ॥ १७९ ॥
वचाभो मधुसंयुक्तं शृङ्गवेरुगुडान्वितम् ।
धान्यराशौ त्रिरात्रिस्थं मधुशुक्तमुदाहृतम् ॥ १८० ॥

दी०—तन्त्रान्तरे तु—‘यवांभो मधुयुक्तं च शृङ्ग-
वेरुगुडान्वितम् । धान्यराशौ त्रिरात्रिस्थं मधुशुक्तमुदा-
हृतम्’ इति । अथवा ‘यन्मस्त्वशुचौ भाण्डे सक्षौद्रगु-
डकाञ्जिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रिस्थं शुक्तं चुक्तं तदु-
च्यते’ इति । एतेषां यथालाभं देयमिति न दोषः ॥
॥ १८०-१८० ॥

अथ पाठाद्यं तैलं पीनसे—

पाठा द्वे च निशे मूर्वा पिप्पली जातिपल्लवैः ॥ १८१ ॥
दन्त्या च तैलं संसिद्धं नस्यं स्यादुष्टपीनसे ।

दी०—संप्रति पाठाद्यं तैलं दर्शयन्नाह—पाठेति ।
पाठा प्रसिद्धा, द्वे निशे इति हरिद्राद्वयं, मूर्वा चोरस्त्रायुः
जातिपल्लवैरिति जाती सुमना तस्याः पत्राणि, दन्ती
प्रसिद्धा, पाठादिद्रव्याणां समानमिलितानां कल्कं तैलां-
शमाहुः ॥ १८१ ॥

गू०—पाठा, द्वे निशे हरिद्राद्वयं, मूर्वा मोरटा,
पिप्पली जाती मालतीपत्राणि, दन्ती जयपालमूलं
एभिः संसिद्धं कल्कीकृतं कल्कातैलं चतुर्गुणम् ॥ १८१ ॥

<p>1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities. It emphasizes the need for transparency and accountability in financial reporting.</p> <p>2. The second part of the document outlines the various methods and techniques used to collect and analyze data. It includes a detailed description of the experimental procedures and the statistical analysis performed.</p>	<p>3. The third part of the document presents the results of the study, showing the trends and patterns observed in the data. It includes several tables and figures to illustrate the findings.</p> <p>4. The fourth part of the document discusses the implications of the results and the potential applications of the findings. It also addresses the limitations of the study and suggests areas for future research.</p>
<p>5. The fifth part of the document provides a summary of the key findings and conclusions. It highlights the main points of the study and the overall significance of the results.</p> <p>6. The sixth part of the document includes a list of references and a bibliography, citing the sources used in the study.</p>	<p>7. The seventh part of the document contains a list of appendices, including additional data, figures, and tables that support the main text.</p> <p>8. The eighth part of the document is a concluding statement, summarizing the overall purpose and outcome of the study.</p>
<p>9. The ninth part of the document includes a list of footnotes and a glossary of terms, providing further context and definitions for the study.</p> <p>10. The tenth part of the document is a final section, containing a list of acknowledgments and a closing statement.</p>	<p>11. The eleventh part of the document is a list of references, citing the sources used in the study.</p> <p>12. The twelfth part of the document is a list of appendices, including additional data, figures, and tables that support the main text.</p>
<p>13. The thirteenth part of the document is a list of footnotes and a glossary of terms, providing further context and definitions for the study.</p> <p>14. The fourteenth part of the document is a final section, containing a list of acknowledgments and a closing statement.</p>	<p>15. The fifteenth part of the document is a list of references, citing the sources used in the study.</p> <p>16. The sixteenth part of the document is a list of appendices, including additional data, figures, and tables that support the main text.</p>
<p>17. The seventeenth part of the document is a list of footnotes and a glossary of terms, providing further context and definitions for the study.</p> <p>18. The eighteenth part of the document is a final section, containing a list of acknowledgments and a closing statement.</p>	<p>19. The nineteenth part of the document is a list of references, citing the sources used in the study.</p> <p>20. The twentieth part of the document is a list of appendices, including additional data, figures, and tables that support the main text.</p>

अथ व्याघ्रीतैलं पीनसे—

व्याघ्रीदन्तीवचाशिशुतुलसीव्योषसैन्धवैः ॥ १८२ ॥

कफस्य पाचनं तैलं पूतिनासोदकापहम् ।

दी०—अथ व्याघ्रीतैलमाह—व्याघ्रीति । व्याघ्री-
कण्टकारिका, दन्ती प्रसिद्धा, शिशुः शोभाजनकः, तुलसी
प्रतीता तस्याः पत्राणि, व्योषं त्रिकटुकं, तेन शुण्ठी-
मरिचपिप्पली इति । एतेषां कल्कैः सिद्धं तैलं कफस्य
पाचनमुक्तम् पानत्वात् । पूतिनासोदकापहमिति च
पूतिनासो नासादुर्गन्धः । नासोदकं नासास्त्रावः एत-
द्वयं हन्ति नस्याभ्यासात् ॥ १८२ ॥

गू०—व्याघ्री, कण्टकारी, दन्ती, शिशुः शोभाजनं,
तुलसी, व्योषं, त्रिकटुकं, पूतिनासागदं पीनसम् ॥ १८२ ॥

अथ कुष्ठाद्यं तैलं छिकायां—

कुष्ठं बिल्वकणाशुण्ठीद्राक्षाकल्ककषायवत् ॥ १८३ ॥

साधितं तैलमाज्यं वा नस्यात्क्षवथुनाशनम् ।

दी०—इदानीं कुष्ठतैलमाह—कुष्ठमिति । बिल्व-
मत्र बिल्वफलं मूलं वा तदभावे कणा पिप्पली कल्क-
कषायवदिति कल्करूपस्तेन साधितमित्यर्थः । पञ्चक-
षायाः कथिताः । यद्वा कुष्ठादीनां कल्केन कषायेण च
तैलं साध्यम् । कषायशब्दः काथे प्रायशः प्रचरति
तत्र काथार्थमेतद्व्यं स्नेहसमं ग्राह्यं, चतुर्गुणेन नीरेण
संकाथ्य पादशेषेण साध्यं, कल्कार्थं च तैलांशेन साम्य-
मित्यर्थः । एवमाज्यं घृतमपि साध्यम् । क्षवथु-
श्छिका ॥ १८३ ॥

गू०—कुष्ठादीनां कल्कः कषायवत्कार्यस्तेन तैलं
आज्यं घृतं वा साधितं न स्यात् क्षवथुनाशनः
क्षवथुश्छिका ॥ १८३ ॥

गृहधूमतैलं नासार्शसि—

गृहधूमकणादारुक्षारनक्ताहसैन्धवैः ॥ १८४ ॥

सिद्धं शिखरिबीजैश्च तैलं नासार्शसां हितम् ।

दी०—अथ गृहधूमतैलमाह—गृहधूमेति । गृहधूमः
विख्यातः, कणा पिप्पली, दारु देवदारु, क्षारं यवक्षारं,
नक्ताहं करञ्जफलं । शिखरिबीजैश्चेति । शिखरी अपा-
मार्गः तस्य बीजैः फलैः । एके सिद्धं शिखरिबीजैश्चेति
पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । एतेषां कल्कं तैलांश-
माहुः । सिद्धमिदं नावनेऽभ्यङ्गे वा प्रशस्तम् ॥ १८४ ॥

गू०—गृहधूमः 'अङ्गारधूमः', कणा पिप्पली,
दारु देवदारु, क्षारो यवक्षारः नक्ताहः करञ्जः, सैन्धवं,
शिखरिबीजं तुगाबीजं एभिः कल्कितैः सिद्धं तैलं नासा-
र्शसां हरं भवति ॥ १८४ ॥

अथ वज्रीतैलं कुष्ठादौ—

वज्रीक्षीरं रविक्षीरं द्रवं धतूरचित्रजम् ॥ १८५ ॥

महिषीविड्भवं द्रावं सर्वांशं तिलतैलकम् ।

पचेत्तैलावशेषं च गोमूत्रेऽथ चतुर्गुणे ॥ १८६ ॥

तैलावशेषं पक्त्वा च तत्तैलं प्रस्थमात्रकम् ।

गन्धकामिश्रिलतालं विडङ्गातिविषाविषम् ॥ १८७ ॥

तिक्तकोशातकीकुष्ठवचामांसीकटुत्रयम् ।

पीतदारु च यष्ट्याहं स्वर्जिकाक्षारजीरकम् ॥ १८८ ॥

देवदारु च कर्षांशं चूर्णं तैले विनिक्षिपेत् ।

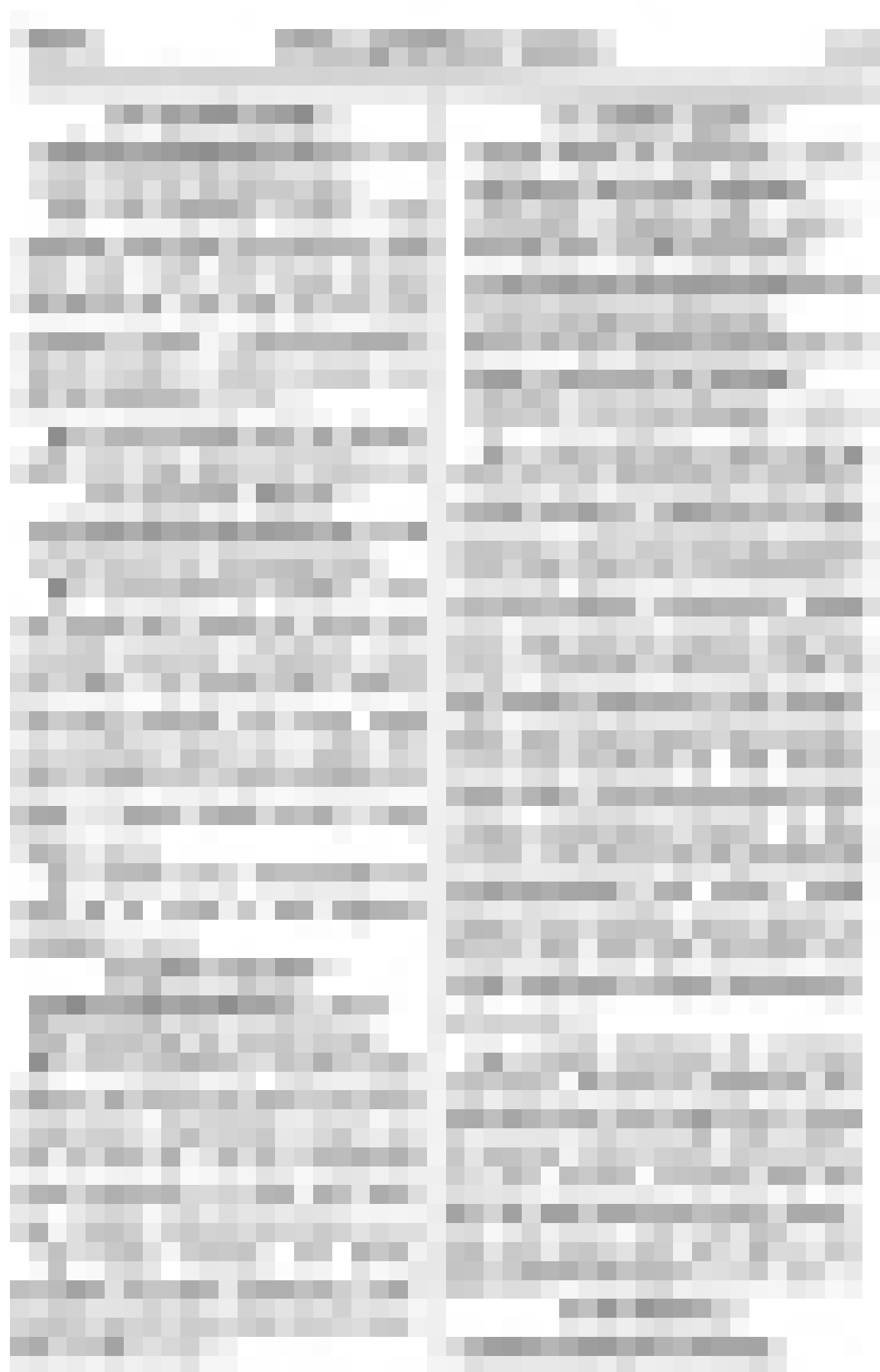
वज्रतैलमिदं ख्यातमभ्यङ्गात्सर्वकुष्ठनुत् ॥ १८९ ॥

दी०—अधुना वज्रीतैलमाह—वज्रीति । वज्री सेहु-
ण्डस्तस्य क्षीरं दुग्धं रविक्षीरमित्यर्कदुग्धं धतूरचित्रक-
पत्रयोर्द्रवं खरसमित्यर्थः । महिषीविड्भवं द्रावं महिषी-
शकृत्खरसम् । सर्वांशं तिलतैलकमिति सर्वं वज्रीक्षीरादि
पञ्चद्रवं तस्यांशं चतुर्थांशं भागं तत्सममिति तैलमित्यर्थः ।
एके सर्वांशं तैलमित्यनेन सर्वपञ्चद्रव्यसाम्यं तैलमिति
वदन्ति, एतन्न प्रचरति यतः पञ्चद्रवत्वेन प्रत्येकं तैलस-
ममाहुः । तथाचोक्तमत्रैव परिभाषायाम् 'द्रवाणि यत्र
स्नेहेषु पञ्चादीनि' इत्यादिवाक्यम् । पुनरपि तद्रोमूत्रच-
तुर्गुणेन पक्त्वा तैलावशेषं प्रस्थमात्रं गृहीत्वा वक्ष्यमाण-
द्रव्याणां प्रत्येकं कर्षप्रमितानां चूर्णं तत्तैले मिश्रयित्वा
खनुगुप्तं धारयेत् । गोमूत्रं पृथगुक्तत्वाच्चतुर्गुणम् । चूर्णद्र-
व्याण्याह—तत्राभिर्भलातकः, चित्रकजटा वा, शिला
मनःशिला, तालं हरितालं, विषं प्रसिद्धं, तिक्तकोशातकी
कटुकोशातकीफलमिति, मांसी जटारुया, कटुत्रयं
त्रिकटुकं, पीतदारु दारुहरिद्रा, यष्ट्याहं मधुयष्टी, स्व-
र्जिकाक्षारं प्रसिद्धं तत्तेषां चूर्णार्थं द्रव्याणामपि कल्क-
माहुरेके सर्वकुष्ठनुदिति । सर्वकुष्ठम् अष्टादशप्रकारम् ॥
॥ १८५-१८९ ॥

गू०—वज्रीक्षीरं, रविरर्कस्तस्य क्षीरं, द्रवं तज्जलं,
धतूरपत्रखरसः, चित्रकखरसश्च, महिषीविड्भवं, तिल-
तैलकं सर्वांशं सर्वसमं, गोमूत्रं चतुर्गुणं तैलात् । तत्सिद्धं
तैलं प्रस्थमात्रकं तस्मिन्गन्धकादीन् क्षिपेत् अभिश्वि-
त्रकः, शिला मनःशिला, तालं हरितालं, विषा अति-
विषा, विषं प्रसिद्धं, तिक्तकोशातकी जालिनी, पीतदारुः,
हरिद्रा, क्षारो यवक्षारः, कर्षांशं चूर्णितं क्षिपेत् । सर्व-
कुष्ठहृत् दद्रुविचर्चिकादिकुष्ठहरम् ॥ १८५-१८९ ॥

करवीरादितैलम् ।

करवीरशिखादन्तीत्रिवृत्कोशातकीफलम् ।

रभभाक्षारोदके तैलं प्रशस्तं लोमशातनम् ॥१९०॥
दी०—अथ करवीरादितैलमाह—करवीरेति ।
सुगमम् ॥ १९० ॥

चन्दनादितैलम्—

(चन्दनाम्बुनखैर्याभ्यं यष्टीशैलेयपद्मकम् ।
मञ्जिष्ठा सरलं दारु सेव्यैलं पूतिकेसरम् ॥१९१॥
पत्रकैलं मुरा मांसी कङ्कोलं वनिताम्बुदम् ।
हरिद्रा सारिवा तित्ता लवङ्गागरुकुङ्कुमम् ॥१९२॥
त्वग्नेणुनलिका चेति तैलं मस्तु चतुर्गुणम् ।
लाक्षारससमं सिद्धं ग्रहघ्नं बलवर्धनम् ॥ १९३ ॥
अपस्मारज्वरोन्मादकृत्यालक्ष्मीविनाशनम् ।
आयुःपुष्टिकरं चैव वशीकरणमुत्तमम् ॥ १९४ ॥
विशेषात्क्षयरोगघ्नं रक्तपित्तहरं परम् ।)

अम्बु मुस्तकं, नखं सुगन्धौषधिः, याम्यं चन्दनं,
सरलं धूपवृक्षः, सेव्यं उशीरं, पूतिकेसरं गन्धमार्जारी,
मुरा गन्धद्रव्यं, वनिता प्रियङ्गुः, अम्बुदं मुस्तं, तित्ता
लताकस्तूरी, नलिका इन्दीवरा ॥ १९१-१९४ ॥

वचातैलम्—

(वचां शठीं हरिद्रे द्वे देवदारुमहौषधी ॥ १९५ ॥
हरीतकीमतिविषामुस्तमैन्द्रयवान्समान् ।
एतान्दशपलान्भागान्श्वतुर्द्वौण्डोऽभसः पचेत् ॥ १९६ ॥
चक्रमर्दरसैस्तैलं कटुकं मृदुनाऽग्निना ।
पादशेषे विनिक्षिप्य सिन्दूरमवतारयेत् ॥ १९७ ॥
एतत्तैलं निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणाम् ।)
महौषधः शुण्ठी, कटुकं तैलं सार्धपम् ॥ १९५-१९७ ॥

लाङ्गलीतैलम् ।

(निर्गुण्डीस्वरसे तैलं लाङ्गलीमूलकलिकतम् ॥ १९८ ॥
तैलं नस्यान्निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणाम् ।)
लाङ्गली—कलिहारी ॥ १९८ ॥
केषुचित्पुस्तकेष्वेतत्—पाठभेदत्रयं दृश्यते ।

धत्तूरतैलम्—

‘धत्तूरसमादाय हयमारान्तिकारसम् ।
भृङ्गराजरसश्चैव सारिणी निम्बपत्रकम् ॥ १९९ ॥
शोभाञ्जनश्चित्रकश्च अश्वगन्धाप्रसारिणी ।
शिरीषः कुटजोऽनन्ता शाल्मली नक्तपत्रकम् ॥ २०० ॥
रविप्रियो महानिम्बो डिण्डिघोषा महेरणा ।
बला ज्योतिष्मती चैव श्यामाकश्चक्रमर्दकः ॥ २०१ ॥

१, २, ३—प्रक्षिप्तपाठाः.

एतैस्तु रसमादाय तैलतुल्यं च दीयते ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥ २०२ ॥
मरिचं त्रिवृता दन्ती हरितालं मनःशिला ।
कम्पिलको गन्धकश्च खदिरः पिप्पली वचा ॥ २०३ ॥
रसाञ्जनं च सिन्दूरं श्रीवासो रक्तचन्दनम् ।
हरिमेदस्तथा तुम्बी मञ्जिष्ठा सिन्दुवारकः ॥ २०४ ॥
करवीरजटा रास्त्रा विश्वा श्रेष्ठा च पौष्करम् ।
शठी तालीसपत्रं च प्रियङ्गू रेणुका तथा ॥ २०५ ॥
चातुर्जातकमञ्जीरं कङ्कोलं जातिपत्रिका ।
ज्योतिष्मती च पलिका विषस्य द्विपलं भवेत् २०६
भाढकं कटुतैलस्य गोमूत्रं च चतुर्गुणम् ।
मृत्पात्रे लोहपात्रे च शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ २०७ ॥
मज्जाश्रितं त्वग्गतं च वातं चास्थिगतं तथा ।
ऊरुग्रहं चाढ्यवातं कृच्छ्रं दण्डापतानकम् ॥ २०८ ॥
कुष्ठत्वं चाथ शोथं च पक्षाघातं तथार्दितम् ।
हनुस्तम्भं शिरःकम्पं मूर्च्छितं दृष्टिविभ्रमम् ॥ २०९ ॥
अपस्मारं तथोन्मादं तथाचैवाऽपतन्नकम् ।
आक्षेपकं चास्थिभग्नं सन्धिभग्नं च नाशयेत् ॥ २१० ॥

इत्यप्यधिकः पाठो दृश्यते ।

इति श्रीदामोदरसूनुना शार्ङ्गधराचार्येण विरचितायां शा-
ङ्गधरसंहितायां घृततैलकल्पना नाम नवमोऽध्यायः ।

दी०—हयमारो करवीरः, नक्तपत्रकं कज्जपत्रकं,
रविप्रियो रक्तकमलं, डिण्डीघोषा रक्तैरण्डः, महेरणा
सल्लकीवृक्षः, श्रीवासः सरलनिर्यासः, सिन्दुवारकः
निर्गुण्डी, श्रेष्ठा स्थलपद्मिनी ॥ १९९-२१० ॥

इति श्रीवास्तव्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभावसिंहात्मजेना-
ढमलेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायां मध्यम-
खण्डे स्नेहकल्पनाऽध्यायो नवमः ॥ ९ ॥

इति काशीरामवैद्यविरचितायां श्रीशार्ङ्गधरगूढार्थ-
दीपिकायां तैलाधिकारः ॥

दशमोऽध्यायः ।

इदानीं संधानकल्पनां दर्शयन्नाह—

द्रवेषु चिरकालस्थं द्रव्यं यत्संधितं भवेत् ।
आसवारिष्टभेदैस्तु प्रोच्यते मेषजोचितम् ॥ १ ॥

दी०—द्रवेष्विति । तत्र सामान्यं यथा द्रवेषु कल्प-
नागणितेषु द्रवद्रव्येषु यद्द्रव्यं चिरकालं संधानीभूतं भवति

तच्च आसवारिष्टादिभेदैः कृत्वा मद्यमित्युच्यते । आसवारिष्टभेदैरिति बहुवचनत्वेन सीधुसुरादिकमपि गृह्यते । आसव इति प्रसिद्धः, सुरा पैष्टी, आसवो गुडयोनिः । सूयते तोयकार्यं क्रियते यस्मिन् स आसवः । स्थिरमद इति चिरकालमत्तताकारी । अरिष्टमिति द्रव्यप्रधानः अस्य भेदः । सीधुरिति । सीधुशब्देन मद्यभेदमाहुः, तच्चोभयप्रधानम् । एतदपि त्रिविधमिति केचित् । पैष्टिकं माध्विकं गौडमिति । मैरेयक इत्यपि भेदोऽस्य वदन्येके । स यथा—सुरासवयोः प्रत्येकनिष्पादितयोरेकीकृत्य पुनःसन्धानो मैरेय इति संक्षेपेणोक्ता मद्यभेदाः ॥१॥

गू०—अथ आसवारिष्टाध्यायमाह । यद्रव्यं औषधादिद्रव्येषु पानीयादिषु चिरकालस्थं सन्धितं तत् उचितं भेषजं आसवारिष्टभेदैः प्रोच्यते । उचितं स्वरो-गोचितम् ॥ १ ॥

तत्रापि आसवारिष्टयोर्भेदमाह—

यदपक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः ।

अरिष्टः काथसिद्धः स्यात्तयोर्मानं जलोन्मितम् ॥२॥

दी०—इदानीं तस्य विशेषलक्षणान्याह—यदिति । तयोरासवारिष्टयोर्मानं पानार्थं तुलनारूपं जलोन्मितमिति । जलपानमात्रं जलपानं तु अल्पमेव कथितं नैतन्मनोहरम्, कुतो मदात्ययविषयत्वात् । नीरुजानां तच्चान्तरीयमानं यत् तजलशब्देन कल्प्यते । तद्यथा—“शुद्धकायः पिबेत् प्रातः सोपदंशं पलद्वयम् । मध्याह्ने द्विगुणं तच्च क्षिण्वाहारेण पाययेत्” इत्यादि वचनात् । एके त्रिपलोन्मितमिति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च ॥ २ ॥

गू०—यत् अपक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः तद्गुणाः—‘छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णा’ इति प्रोच्यते । अपक्वौषधं अम्बु च वह्निपाकरहितं । यस्तु काथसिद्धः स अरिष्टः स्यात् । वह्नियोगाद्भूयान्भेदः । तयोरासवारिष्टयोर्मानं भक्षणप्रमाणं, तद्गुणास्तु “यथा द्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिकः” ॥ २ ॥

अनुक्तमानारिष्टेषु जलादिप्रमाणमाह—

अनुक्तमानारिष्टेषु द्रवद्रोणे तुलां गुडम् ।

क्षौद्रं क्षिपेद्गुडादर्थं प्रक्षेपं दशमांशिकम् ॥ ३ ॥

दी०—अथारिष्टेषु द्रव्यपरिमाणमनुक्तत्वाद्दर्शय-
न्माह—अनुक्तमानेति । द्रवद्रोणे द्रोणद्वयपरिमिते द्रवे काथादिके । तत्र तुलामिति सन्धानिकद्रव्याणां शा. सं. ३०

क्षिपेत् । तानि मधुकपुष्पप्रभृतीनि गुडपरिमाणादर्थपरिमाणम् । मध्विति गुडमानमपि काथद्रव्यपरिमाणादर्थं बोद्धव्यम् । तथाच परिभाषायां—“काथद्रव्यस्य हि समं काथं नीत्वा तु धारयेत् । पात्रे मृण्मयके भूमौ निखाते तु गुडं न्यसेत् । काथादर्थं ततो द्रव्यं प्रदेयं चाष्टमांशिकम् । क्षौद्रं क्षिपेद्गुडादर्थं शर्करां च तथा न्यसेत् । कर्कन्धूमूलप्रभृतीन् गुडतुल्यं प्रदापयेत् । धातकीकुसुमं देयं शर्कराक्षौद्रयोर्द्विकम् । सम्यक् पक्वं ततो ज्ञात्वा न्यसेद्यन्त्रे प्रसाधयेत्” इति । प्रक्षेपं दशमांशिकमिति । प्रक्षेपं पश्चाद्देयं द्रव्यं दशमांशिकं गुडपरिमाणादित्यर्थः ॥ ३ ॥

गू०—अनुक्तमानारिष्टेषु द्रवद्रोणे सति गुडं तुलां क्षिपेत् । तुलां पलशतप्रमाणं, अनुक्तमानं गुडप्रमाणं येषु एवंभूतेष्वसवारिष्टेषु क्षौद्रं मधु गुडादर्थं क्षिपेत् । अनुक्त एवं प्रक्षेपं चूर्णादिप्रक्षेपम् । दशमांशिकं चूर्णप्रक्षेपं दशमांशिकमिति ॥ ३ ॥

अथ काथभेदेन सीधुलक्षणमाह—

ज्ञेयः शीतरसः सीधुरपक्वमधुरद्रवैः ।

परिपक्वान्नसन्धानसमुत्पन्नां सुरां जगुः ।

सिद्धः पकरसः सीधुः संपक्वमधुरद्रवैः ॥ ४ ॥

दी०—इदानीं सीधुप्रभृतीनां प्रत्येकलक्षणान्याह—ज्ञेय इति । यः सीधुः अपक्वमधुरद्रवैरिश्चुरस-प्रभृतिकैः सिद्धो ज्ञातः स शीतरससंज्ञो ज्ञेयः । यः संपक्वमधुरद्रवैः सिद्धः स पकरससंज्ञः एतद्वयं तत्कर्मकारकसकाशादवगन्तव्यम् ॥ ४ ॥

गू०—अपक्वमधुरद्रवैः सिद्धः शीतरसः सीधुर्ज्ञेयः यथा सिरकासम् । पक्वमधुरद्रवैः सिद्धः पकरसः सीधुर्ज्ञेयः, अपकरससीधुः, पकरससीधुश्च भेदद्वयं ज्ञेयं, तद्गुणास्तु—“वातपित्तकरः सीधुः स्नेहश्लेष्मविकारहा । भेदः शोफोदराशोन्नस्तत्र पकरसो वरः” इति ॥४॥

अथ सुराप्रसन्नादीनां मद्यभेदानां लक्षणमाह—

परिपक्वान्नसन्धानसमुत्पन्नां सुरां जगुः ।

सुरामण्डः प्रसन्ना स्यात्ततः कादम्बरी घनः ॥ ५ ॥

तदधो जगलो ज्ञेयो मेदको जगलाद्धनः ।

वक्रसो हतसारः स्यात्सुराबीजं च किण्वकम् ॥६॥

१-‘तच्च’ माषांशकवाच्यम् । दी० । २-लोके ‘थानु’ शब्दवाच्य इति वदन्ति । दी० ।

Date		Time		Location		Weather		Remarks	
1911	10/1	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/2	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/3	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/4	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/5	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/6	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/7	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/8	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/9	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/10	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/11	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/12	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/13	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/14	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/15	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/16	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/17	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/18	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/19	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/20	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/21	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/22	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/23	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/24	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/25	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/26	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/27	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/28	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/29	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/30	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/31	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00

दी०—इदानीं सुराविशेषणलक्षणमाह—परिपक्वा-
चेति । यत् शाल्यादिकं सम्पाच्य पुनः सन्धितं
भवति तेन यत् समुत्पन्नं तां सुरां जगुः । एषा पैष्ठी सुरा
लोके 'वगनी' शब्दवाच्या विख्याता । अथान्ये बहवो
भेदास्तानाह—सुरामण्ड इत्यादि । यः सुरामण्डः उपर्य-
च्छो भागः सा प्रसन्ना कथिता, यो घनः स एव काद-
म्बरीशब्देन वाच्यः । घनस्तु सुराभाग एव, यः सुराया
अधस्थितो भवति स जगलो ज्ञेयः । यो जगलात्
किञ्चिद्धनः स मेदकसुरासंज्ञः कादम्बर्या भिन्नः
किञ्चिद्धनत्वात् । यो हृतसारः स 'वक्स'संज्ञः ।
सुराबीजं तु किण्वकमिति । शालिपिष्टप्रभवं किण्वकमिति
कथितम् । एते सुराभेदा दर्शिताः । ते च लोकतो
ज्ञातव्याः ॥ ५ ॥ ६ ॥

गू०—अथ सुरा । परिपक्वस्य पाचिताञ्जस्य यत्सं-
धानं तस्मात्समुत्पन्नां सुरां जगुः । अथ प्रसन्नां का-
दम्बरीं चाह—उक्तायाः सुरायाः मण्डः फेनः प्रसन्ना
स्यात् ततः घना दृढा कादम्बरी स्यात् । अथ जगलं
मेदकं चाह—तदधः सुराया अधः यो द्रवभागः स
जगलस्तस्मात् यश्चयवः मेदकः । अथ सुराबीजं किण्व-
कमाह—स मेदकः हृतसारः सुराबीजं भवति च पुनः
किण्वकं भवति बीजमुत्पत्तिस्थानं विवकलहस्तीति
भाषायाम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

अथ वारुणीमाह—

यत्तालखर्जूररसैः संधिता सा हि वारुणी ।

दी०—अथ वारुणीलक्षणमाह—यत्तालेति । इद-
मपि सुराभेदः । तालः तालवृक्षः, खर्जूरो वृक्षविशेषः
प्रसिद्धा, रस इति फलरसः, सन्धितमिति पूर्ववत्,
यद्वा तालखर्जूरवृक्षयोरुपरिभागं छित्वा तत्र घटमा-
रोप्य यो रसो घटे पतितस्तत्रैव चिरकालस्थो भवति
सा वारुणी; लोके 'सेन्धी' शब्दवाच्या । 'तद्गुणा वा-
रुणी हृद्या लघुतीक्ष्णा निहन्ति च' ॥

अथ शुक्तमाह—

कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च ॥ ७ ॥

यत्र द्रवेऽभिषूयन्ते तच्छुक्तमभिधीयते ।

विनष्टमम्लतां यातं मद्यं वा मधुरद्रवम् ॥ ८ ॥

विनष्टः संधितो यस्तु तच्छुक्तमभिधीयते ।

गुडाम्बुना सतैलेन कन्दमूलफलैस्तथा ॥ ९ ॥

संधितं चाम्लतां यातं गुडशुक्तं तदुच्यते ।

दी०—अधुना शुक्तादिलक्षणं दर्शयन्नाह—कन्द-

मूलेति । एतच्च सामान्यलक्षणमभिहितम्, कन्दमूल-
फलादीनि इति । कन्दानि सूरणप्रभृतीनि, मूलानि मूल-
कप्रभृतीनि, फलानि करमर्दकरंभाफलप्रभृतीनि, आदि-
शब्दात् पत्रपुष्पनालादयो गृह्यन्ते । न केवलं लवणतैलं,
चकाराद्राजिकाहरिद्रादीनामपि ग्रहणं, व्यवहारतस्तु
लवणत्यागेनापि प्रचरति । यत्र द्रवे पानीयप्रभृतिके
एतानि वस्तूनि सूयन्ते सन्धानीभूतानि क्रियन्ते तत्
शुक्तमभिधीयते इति । ननु 'शुक्तं चुक्तमुच्यते' इति
वदन्ति तत्कथमस्य शुक्तसंज्ञा कथ्यते? सत्यम् । शुक्त-
वत् सन्धितानां कन्दादीनामपि चुक्तसंज्ञात्राप्यभिहिता
नतु साक्षात् शुक्तं चोक्तं । अथ अत्रापि मद्यलक्षणमाह
एतदपि शुक्तभेदमाहुः । तदुक्तं गुणावल्यां "गौडानि
रसशुक्तानि मद्यशुक्तानि यानि च । यथापूर्वं गुरुतरा-
प्यभिष्यन्दकराणि च" इति । विनष्टमम्लतां यातं मद्य-
मिति तदुच्यते । सर्वं मद्यं पञ्चरसं कालान्तरवशाद् यदा
संत्यज्य परमम्लत्वं याति शुक्तं तदुच्यते इति । मधुर-
द्रवमिति । गुडेश्वरसमधुप्रभृतिकम् । तथाहि—'यन्म-
ध्वादौ शुचौ भाण्डे सगुडक्षौद्रकाजिकम् । धान्यराशौ
त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्तं तदुच्यते' इति । विनष्ट इति वि-
नष्टरसः । सन्धितः सन्धानीभूतः । इदानीं गुडादिशुक्त-
लक्षणमाह—गुडेति । गुडशुक्तमिति गुडप्रधानं शुक्त-
मित्यर्थः । शेषं सुगमम् ॥ ७-९ ॥

गू०—शुक्तगुणाः—'रक्तपित्तकफोत्क्लेदि शुक्तं वाता-
नुलोमनं' अभिषूयन्ते क्षिप्यन्ते, स्पष्टमन्यत् । चुक्त-
माहुः चुक्तं मद्यभेदः, अथ गुडशुक्तं एवमेवेक्षुशुक्तं
इति मद्यभेदः ॥ ७-९ ॥

इक्षुशुक्तम्—

एवमेवेक्षुशुक्तं स्यान्मृद्रीकासंभवं तथा ॥ १० ॥

दी०—एवमेवेति । गुडशुक्तवदिक्षुरसशुक्तं सन्धेयम् ।
इक्षुशुक्तमितीक्षुरसादिकृतं, मृद्रीका द्राक्षा तत्सम्भवं
शुक्तम् । एतदपि पूर्ववत् सन्धेयम् । एके मृद्रीकासम्भ-
वमित्यस्य स्थाने 'मधुना संभव'मिति पठन्ति व्याख्या-
नयन्ति च । मधुना संभवमिति मधुकृतशुक्तमुच्यते
तदुक्तं "जम्बीराणां फलरसं पिप्पलीमूलसंयुतम् । म-
धुभाण्डे विनिक्षिप्य धान्यराशौ निधापयेत् ॥ त्र्यहेण
तज्जातरसं मधुशुक्तमुदाहृतम्" इति । मधुभाण्डे मधुपू-
र्णप्राये भाण्डे इत्यर्थः । तद्गुणाः क्रमेण "गुडेश्वरमद्यमा-
द्रीकशुक्तं लघु यथोत्तरम्" ॥ १० ॥

इदानीं तुषाम्बुकाजिकमप्याह—

तुषाम्बु संधितं ज्ञेयमामैर्विदलितैर्यवैः ।

Date		Time		Location	
10/10/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/11/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/12/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/13/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/14/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/15/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/16/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/17/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/18/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/19/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/20/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/21/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/22/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/23/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/24/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/25/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/26/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/27/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/28/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/29/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/30/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/31/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00

यवैस्तु निस्तुषैः पक्कैः सौवीरं संधितं भवेत् ॥ ११ ॥

दी०—तुषाम्ब्वति । आमैरपरिपक्वैर्विदलितैः खण्डितैः ईदृशैर्यैर्यत् सन्धानं क्रियते तत् तुषाम्बु कथितं, यवैस्तु निस्तुषैः पक्कैः सौवीरमिति । निस्तुषैस्तुषरहितैः पक्कैः स्विन्नैर्यैरिति शेषः, यवैः निस्तुषैरिति ग्रहणेनापि गोधूमसंभवमिति सूचयति । तथाहि—‘सौवीरकं सुवीराम्लं ज्ञेयं गोधूमसंभवं’ इति । तुषाम्बु सौवीरकं च काजिकभेदमाहुः, ते तु विरेचनप्रकरणे प्रायशः प्रचरतः ॥ ११ ॥

गू०—अथ तुषाम्बु, विदलितैः आमैरपक्कैः यवैः संधितं तुषाम्बु ज्ञेयं । अथ सौवीरं निस्तुषैः पक्कैः कथितैर्यवैः संधितं सौवीरं भवेत् ॥ ११ ॥

अथ काजिकम्—

कुल्माषधान्यमण्डादि संधितं काजिकं विदुः ।

दी०—संप्रति काजिकस्यापि लक्षणं प्रकटयन्नाह—कुल्माषेति । काजिकं धान्याम्लं, कुल्माषाः कुत्तिसतमाषाः, धान्यं रक्तशाल्यादि, तेन च तृणाहकोद्रवादिकमपि गृह्यते । मण्डं शालिप्रभवं प्रसिद्धम् । एके कुल्माषभवं धान्यभवं मण्डं च व्याख्यानयन्ति, आदिशब्दात् यवचूर्णादिकृतमपि बोद्धव्यम्, यतः अस्य बहवो भेदाः दृश्यन्ते ते तु दक्षिणेऽतीव प्रसिद्धाः ॥

गू०—कुल्माषधान्यमण्डादि यत्सन्धितं तत्काजिकं विदुः । कुल्माषः अर्धस्विन्नमाषः, धान्यं षष्ठिकादि तयोर्मण्डसंधितं, तद्गुणाः—‘धान्याम्लं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत्स्पर्शशीतलम् ॥’

अथ सण्डाकी—

सण्डाकी संधिता ज्ञेया मूलकैः सार्षपादिभिः ॥ १२ ॥

दी०—अथ सण्डाकीमाह—सण्डाकीति । सन्धानकभेदः, मूलकं प्रसिद्धम्, सार्षपादिभिरिति सार्षपशाकेन सन्धानं आदिग्रहणादन्यशाकैरपि क्रियते ॥ १२ ॥

गू०—मूलकैस्तथा सार्षपादिभिः संधितं सण्डाकीनाम्नी ज्ञेया ॥ १२ ॥

अथ आसवाः—

रक्तपित्तादौ उशीरासवः—

उशीरं वालकं पद्मं काश्मरीं नीलमुत्पलम् ।

प्रियङ्गुं पद्मकं लोध्रं मज्जिष्ठां धन्वयासकम् ॥ १३ ॥

पाठां किराततित्तं च न्यग्रोधोदुम्बरं शठीम् ।

पर्पटं पुण्डरीकं च पटोलं काञ्चनारकम् ॥ १४ ॥

जम्बूशालमलिनिर्यासं प्रत्येकं पलसंमितान् ।

भागान्सुचूर्णितान्कृत्वा द्राक्षायाः पलविंशतिम् ॥ १५ ॥

धातकीं षोडशपलां जलद्रोणद्वये क्षिपेत् ।

शर्करायास्तुलां दत्त्वा क्षौद्रस्यैकतुलां तथा ॥ १६ ॥

मासैकं स्थापयेद्भाण्डे मांसीमरिचधूपिते ।

उशीरासव इत्येष रक्तपित्तविनाशनः ॥ १७ ॥

पाण्डुकुष्ठप्रमेहार्शःकृमिशोधहरस्तथा ।

दी०—इदानीमासवानां प्रकारभेदमाह—उशीरमिति । एतदुशीरासवव्याख्यानं सुबोधमेव । मासं मासैकपर्यन्तं स्थापयेत् संधानवदित्यर्थः । भाण्डे मांसीमरिचधूपिते इति । मांसी जटारुया भाण्डे साधनपात्रे केचित्तु अत्र मांसीमरिचचूर्णस्य प्रक्षेपमाहुः, रक्तपित्तमिति व्यस्तं मिलितं वा ॥ १३-१७ ॥

गू०—उशीरं वालकं पद्मं कमलं, काश्मरी गम्भारी, नीलमुत्पलं नीलकमलं, प्रियङ्गु, पद्मकं पद्मकाष्ठं, लोध्रं प्रसिद्धं, मज्जिष्ठा, धन्वयासकं यवासा, पाठा, भूनिम्बः, न्यग्रोधो वटः, उदुम्बरो यज्ञी-यवृक्षः, शठी कर्चूरः, पर्पटः कटुपत्रः, पुण्डरीकं श्वेतकमलं, पटोलं पत्रं, काञ्चनारं जम्बूला, जम्बूशालमली-निर्यासः मोचरसः, एतान्प्रत्येकान्पलसंमितान्द्राक्षा विशतिपलानि धातकीपुष्पाणि षोडशपलानि जलद्रोणद्वये क्षिपेत्, शर्करायास्तुलां पलशतं क्षौद्रस्य मधुनस्तुलां शतपलं मांसीमरिचधूपिते भाण्डे मासमेकं स्थापयेत् । उशीरासवः रक्तपित्तादिहरः । इति उशीरासवः ॥ १३-१७ ॥

कुमार्यासवः—

(सुपकरससंशुद्धं कुमार्याः पत्रमाहरेत् ॥ १८ ॥

यत्नेन रसमादाय पात्रे पाषाणमृन्मये ।

द्रोणे गुडतुलां दत्त्वा घृतभाण्डे निधापयेत् ॥ १९ ॥

माक्षिकं पक्कलोहं च तस्मिन्नर्धतुलां क्षिपेत् ।

कटुत्रिकं लवङ्गं च चातुर्जातकमेव च ॥ २० ॥

चित्रकं पिप्पलीमूलं विडङ्गं गजपिप्पली ।

चविकं हपुषा धान्यं क्रमुकं कटुरोहिणी ॥ २१ ॥

१-प्रक्षिप्तम् । माक्षिकं मधु नतु माक्षिकधातुः, पक्कलोहं लोहचूर्णं, चातुर्जातकं चूर्णाध्यायोक्तं, क्रमुकं पूगीफलं, फलत्रिकं हरीतक्यादिकं, मधुरसा द्राक्षा ॥

Date		Time		Location	
10/10/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/11/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/12/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/13/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/14/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/15/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/16/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/17/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/18/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/19/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/20/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/21/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/22/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/23/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/24/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/25/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/26/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/27/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/28/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/29/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/30/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/31/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00

मुस्ता फलत्रिकं रात्रा देवदारु निशाद्वयम् ।
 मूर्वा मधुरसा दन्ती मूलं पुष्करसंभवम् ॥ २२ ॥
 बला चातिबला चैव कपिकच्छूखिकण्टकम् ।
 शतपुष्पा हिङ्गुपत्री आकल्लकमुटिङ्गणम् ॥ २३ ॥
 पुनर्नवाद्वयं लोभ्रं धातुर्माक्षिकमेव च ।
 एषां चार्धपलं दत्त्वा धातक्यास्तु पलाष्टकम् ॥ २४ ॥
 पलं चार्धपलं चैव पलद्वयमुदाहृतम् ।
 वपुर्ष्यःप्रमाणेन बलवर्णाग्निदीपनम् ॥ २५ ॥
 बृंहणं रोचनं वृष्यं पङ्क्तिशूलनिवारणम् ।
 अष्टावुदरजात्रोगान्क्षयमुभ्रं च नाशयेत् ॥ २६ ॥
 विंशतिं मेहजात्रोगानुदावर्तमपस्मृतिम् ।
 मूत्रकृच्छ्रमपस्मारं शुक्रदोषं तथाश्मरीम् ॥ २७ ॥
 कृमिजं रक्तपित्तं च नाशयेत्तु न संशयः ।)

पिप्पल्यासवः क्षयादौ ।

पिप्पली मरिचं चय्यं हरिद्रा चित्रको घनः ॥ २८ ॥
 विडङ्गं क्रमुको लोभ्रः पाठा धात्र्येलवालुकम् ।
 उशीरं चन्दनं कुष्ठं लवङ्गं तगरं तथा ॥ २९ ॥
 मांसी त्वगेलापत्रं च प्रियङ्गुर्नागकेशरम् ।
 एषामर्धपलान्भागान्सूक्ष्मचूर्णीकृताञ्जुभान् ॥ ३० ॥
 जलद्रोणद्वये क्षिप्त्वा दद्याद्गुडतुलात्रयम् ।
 पलानि दश धातक्या द्राक्षा षष्टिपला भवेत् ॥ ३१ ॥
 एतान्येकत्र संयोज्य मृद्भाण्डे च विनिक्षिपेत् ।
 ज्ञात्वाऽऽगतरसं तस्य पाययेदभ्यपेक्षया ॥ ३२ ॥
 क्षयं गुल्मोदरं कार्श्यं ग्रहणीं पाण्डुतां गदम् ।
 अर्शांसि नाशयेच्छीघ्रं पिप्पल्याद्यासवस्त्वयम् ॥ ३३ ॥

दी०—अथ पिप्पल्यासवमाह—पिप्पलीति । अयं
 पिप्पल्याद्यासवः क्षयादिरोगे प्रशस्तः । अत्र घनो
 मुस्तं, क्रमुकः पूगीफलं, धात्री आमलकी, एलवालुकं
 खनामख्यातं, कुष्ठं गन्धि कदफलसदृशद्रव्यविशेषं,
 त्वक् वराङ्गं, शेषं प्रसिद्धम् । शुभानिति श्लक्ष्णात्
 वस्त्रगालितानित्यर्थः । ज्ञात्वागतरसमिति आगतरसं
 ज्ञात्वा तदनु दण्डेन कृत्वा घर्षयेत् । पश्चाद्वस्त्रगालितं
 प्रापयेत् । एके भासेनागतरसं भवतीति वदन्ति
 समीचीनमेतत् । अभ्यपेक्षया अग्निबलापेक्षया एतदा-
 तुरविषयं, स्वस्थानां तु परिभाषोक्तमात्रया पानं ।
 तद्यथा—‘द्रावज्जली ह्युत्तमायां मात्रा हीना च षट्पला ।
 चतुष्पला मध्यमा च ग्राह्या सात्रं च सामिषं । अतोऽन्य-
 था भक्षणे हि शरद्व्रीष्मकृतौ तथा । शोषादिकं प्रकु-
 रते विधिवत् तेन गृह्यते’ इति ॥ २८-३३ ॥

गू०—घनो मुस्तकः, पूगीफलं, धात्री आमलकी,
 एलवालुकं हरिवालुकं सुगन्धद्रव्यं, मांसी जटामांसी,
 पल्लवं पत्रं, एषां पिप्पल्यादीनां अर्धपलांश्चूर्णीकृतान् ।
 जलद्रोणद्वये क्षिप्त्वा गुडतुलात्रयं दद्यात् । तुलापल-
 शतं धातक्या दशपलानि द्राक्षा षष्टिपला एतानि
 चात्र योज्यानि । मृद्भाण्डे विनिक्षिपेत् आगतरसं प्राप्त-
 रसं ज्ञात्वा अभ्यपेक्षया पाययेत् । क्षयं गुल्मादिकं च
 नाशयेत् । अयं पिप्पल्यासवः । इति पिप्पल्यासवः
 ॥ २८-३३ ॥

पाण्ड्वादौ लोहासवः ।

लोहचूर्णं त्रिकटुकं त्रिफलां च यवानिकाम् ।
 विडङ्गं मुस्तकं चित्रं चतुःसंख्यापलं पृथक् ॥ ३४ ॥
 धातकीकुसुमानां तु प्रक्षिपेत्पलविंशतिम् ।
 चूर्णीकृत्य ततः क्षौद्रं चतुःषष्टिपलं क्षिपेत् ॥ ३५ ॥
 दद्याद्गुडतुलां तत्र जलद्रोणद्वयं तथा ।
 घृतभाण्डे विनिक्षिप्य निदध्यान्मासमात्रकम् ॥ ३६ ॥
 लोहासवमभुं मर्त्यः पिबेद्बह्विकरं परम् ।
 पाण्डुश्चयथुगुल्मानि जठराण्यशैसां रुजम् ॥ ३७ ॥
 कुष्ठं फ्रीहामयं कण्डूं कासं श्वासं भगन्दरम् ।
 अरोचकं च ग्रहणीं हृद्रोगं च विनाशयेत् ॥ ३८ ॥

दी०—इदानीं लोहासवविवरणमाह—लोहचूर्णमि-
 ति । इमं लोहासवं मर्त्यः पुरुषः पिबेत्, यस्मात् परं
 बह्विकरं भवति लोहचूर्णमयचूर्णं, त्रिकटुकं प्रसिद्धम् ।
 त्रिफलां हरीतक्यादिकं चतुष्पलमितं, पृथगिति प्रत्येकं
 कुडवप्रमाणमित्यर्थः । घृतभाण्ड इति चिकणत्वादु-
 त्वात् । मासैकं यावत् संधितव्यं ततो जातरसं भवति ।
 धातक्या विंशतिपलं गुडस्य च (तुलां क्षिपेत्)
 ॥ ३४-३८ ॥

गू०—अथ लोहासवः । लोहचूर्णादिकं पृथक् चतुः-
 संख्यापलं । चित्रं चित्रकं, क्षौद्रं मधु चतुःषष्टिपलं
 गुडतुलां जलद्रोणद्वये घृतभाण्डे विनिक्षिप्य मासमात्रं
 स्थापयेत् । इमं लोहासवं मर्त्यः पिबेत् । स्पष्टमन्यत् ॥
 ३४-३८ ॥

मृद्रीकारिष्ठः ।

(मृद्रीकायाः पलशतं चतुर्द्वेणेऽम्भसः पचेत् ।
 द्रोणशेषे सुशीते च पूते तस्मिन्प्रापयेत् ॥ ३९ ॥
 तुले द्वे क्षौद्रखण्डाभ्यां धातक्याः प्रस्थमेव च ।

१-प्रक्षिप्तम् । तत्र मृद्रीका गोस्तनी, केसरं नाग-
 केसरम् ।

कङ्कलकं लवङ्गं च फलं जाल्यास्तथैव च ॥ ४० ॥
 पलांशकं च मरिचत्वगेलापत्रकेसरम् ।
 पिप्पली चित्रकं चव्यं पिप्पलीमूलरेणुके ॥ ४१ ॥
 घृतभाण्डे विनिक्षिप्य चन्दनागरधूपिते ।
 कर्पूरवासितो ह्येष ग्रहण्या दीपनः परः ॥ ४२ ॥
 अर्शसां नाशने श्रेष्ठ उदावर्तस्य गुल्मनुत् ।
 जठरक्रिमिकुष्ठानि व्रणास्तु विविधास्तथा ॥ ४३ ॥
 अक्षिरोगशिरोरोगगलरोगांश्च नाशयेत् ।)

अथारिष्टाः, तत्रादौ कुटजारिष्टः ज्वरादौ—

तुलां कुटजमूलस्य मृद्वीकार्धतुलां तथा ॥ ४४ ॥
 मधूकपुष्पकाश्मर्यभागान्दशपलोन्मितान् ।
 चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा काथे द्रोणावशेषिते ॥ ४५ ॥
 धातक्या विंशतिपलं गुडस्य च तुलां क्षिपेत् ।
 मासमात्रं स्थितो भाण्डे कुटजारिष्टसंज्ञितः ॥ ४६ ॥
 ज्वरान्प्रशमयेत्सर्वान्कुर्यात्तीक्ष्णं धनञ्जयम् ।

दी०—इदानीमरिष्टं दर्शयन्नाह—तुलामिति । अयं कुटजारिष्टः सर्वज्वरान् हन्ति इति । सर्वानिति अष्ट-प्रकारान् । अथच धनञ्जयमग्निं तीक्ष्णं पाचनसामर्थ्यं यथा स्यात् तथा कुर्यात् । अत्र कुटजो वृक्षविशेषः, मृद्वीका द्राक्षा, तुला पलशतं ज्ञेयं, मधूकपुष्पकाश्मर्य-फलानां पृथक् दशपलानि देयानि । काश्मर्यफलभावे छली ग्राह्या । एतत् सकलं मासमात्रं यावत्संश्लि-
 तव्यम् ॥ ४४-४६ ॥

गू०—कुटजमूलस्य वत्सकमूलस्य तुलां पलशतं । मृद्वीका द्राक्षा तस्या अर्धतुलां पञ्चाशत्पलानि, मधुकद्रवा तत्पुष्पं, काश्मर्यं गम्भारी, एतौ दशपलौ बहुवचनं पुष्पाणां बहुत्वात्, अम्भसश्चतुर्द्रोणशेषे काथे धात-
 क्या विंशतिपलं गुडस्य च तुलां शतपलं क्षिपेत् मास-
 मेकं च स्थापयेत् । ततः पिबेत् । अरिष्टः काथसिद्ध-
 त्वात् काथकरणम् ॥ ४४-४६ ॥

अथ विडङ्गारिष्टः विद्रध्यादौ—

विडङ्गं ग्रन्थिकं रास्ना कुटजत्वक्फलानि च ॥ ४७ ॥
 पाठैलवालुकं धात्री भागान्पञ्चपलान्पृथक् ।
 अष्टद्रोणेऽम्भसः पक्त्वा कुर्याद्द्रोणावशेषितम् ॥ ४८ ॥
 पूते शीते क्षिपेत्तत्र क्षौद्रं पलशतत्रयम् ।
 धातकीं विंशतिपलां त्रिजातं द्विपलं तथा ॥ ४९ ॥
 प्रियङ्गुकाञ्चनाराणां सलोध्राणां पलं पलम् ।

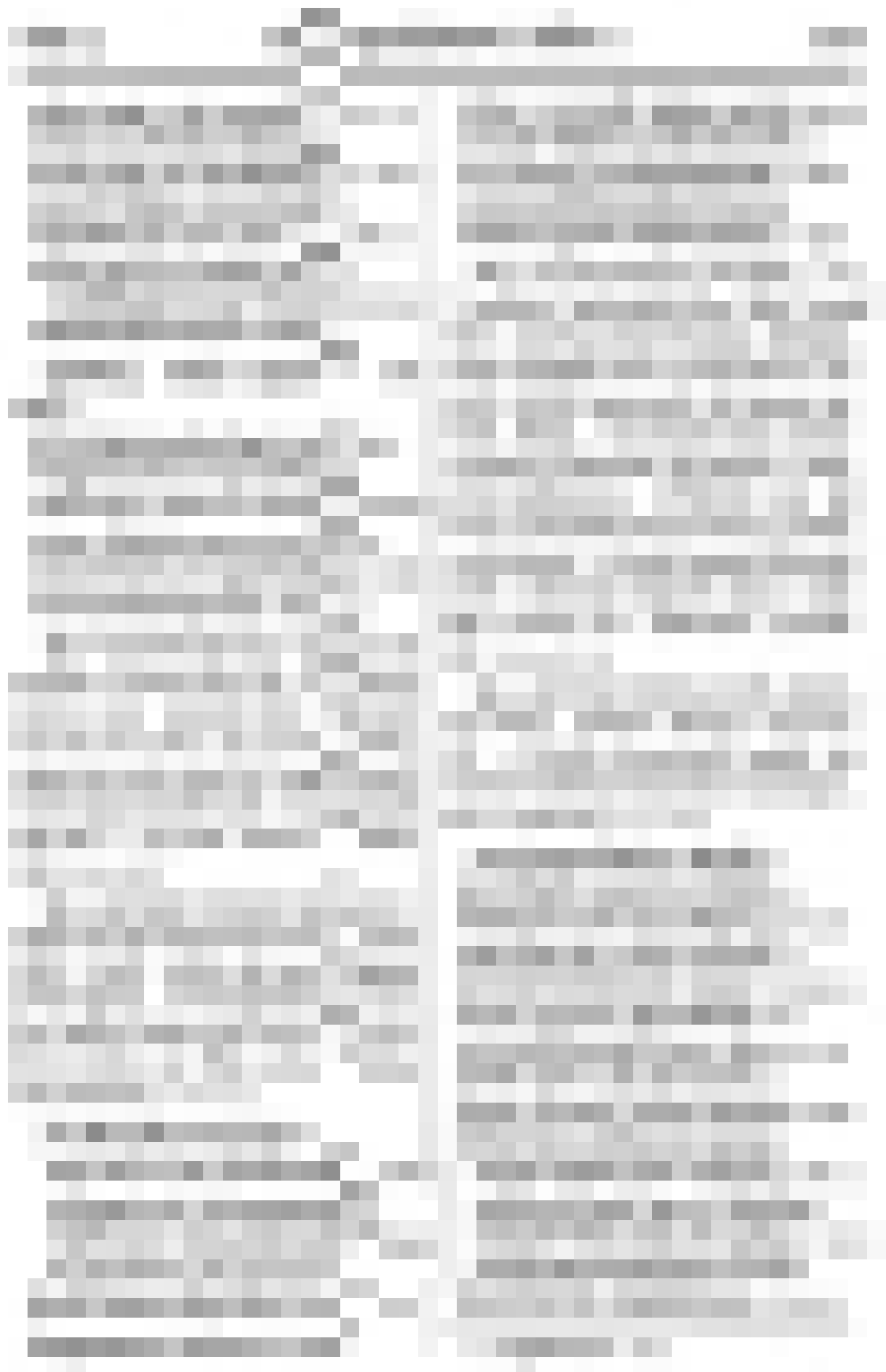
व्योषस्य च पलान्यष्टौ चूर्णीकृत्य प्रदापयेत् ॥ ५० ॥
 घृतभाण्डे विनिक्षिप्य मासमेकं निधापयेत् ।
 ततः पिबेद्यथार्हं तु जयेद्विद्रधिमुत्थितम् ॥ ५१ ॥
 ऊरुस्तम्भाश्मरीमेहान्प्रत्यष्टीलाभगन्दरान् ।
 गण्डमालां हनुस्तम्भं विडङ्गारिष्टसंज्ञकम् ॥ ५२ ॥

दी०—अथ विडङ्गारिष्टमाह—विडङ्गमिति । एष विडङ्गारिष्टो विद्रधिप्रभृतीन् रोगान् जयेत् । तत्राश्म-
 रीरोगं । द्रव्याणि तु ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं । केचिद्ग्रन्थि-
 कस्थाने कसुकमिति पठन्ति तत्र कसुकं पूगीफलं, रास्ना
 सुरभी, फलानीति कुटजफलानि, पाठा अम्बष्टा, एल-
 वालुकं प्रसिद्धम्, धात्री आमलकी एतत् पृथक्पञ्च-
 पलपरिमितं पूते वस्त्रगालिते शीते हिमस्पर्शे । शीतप्र-
 हणमत्र मधुमेलनत्वात् । ‘उष्णैर्विहृष्यते मधु’ इति
 वचनात् । त्रिजातमिति त्रिसुगन्धं विख्यातं, तच्च मिलि-
 त्वा द्विपलमित्यर्थः । व्योषस्य त्रिकटुकस्य मिलित्वाऽष्टौ
 पलानि । कर्तव्यताऽस्य व्यवहारतो बोद्धव्या । यथार्ह-
 मिति यथायोग्यं तेन दोषाभ्यपेक्षया दातव्यमि-
 त्यर्थः ॥ ४७-५२ ॥

गू०—कुटजत्वक् वत्सकत्वक्, फलानि, इन्द्रयवां,
 पाठा अम्बष्टा, एलवालुकं हरिवालुकं, धात्री आम-
 लकी । विडङ्गादीन् पृथक्पञ्चपलानि अष्टद्रोणे जले
 पक्त्वा द्रोणावशेषितपूते वस्त्रपूते त्रिजातं एलात्वक्पत्र-
 कानि । स्पष्टमन्यत् ॥ ४७-५२ ॥

अथ देवदार्याद्यरिष्टः प्रमेहादौ—

तुलार्धं देवदारोः स्याद्वासा च पलविंशतिः ।
 मञ्जिष्ठेन्द्रयवा दन्ती तगरं रजनीद्वयम् ॥ ५३ ॥
 रास्ना कुमिष्टं मुस्तं च शिरीषं खदिरार्जुनौ ।
 भागान्दशपलान्दद्याद्यवान्या वत्सकस्य च ॥ ५४ ॥
 चन्दनस्य गुडूच्याश्च रोहिण्याश्चित्रकस्य च ।
 भागानष्टपलानेतानष्टद्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥ ५५ ॥
 द्रोणशेषे कषाये च पूते शीते प्रदापयेत् ।
 धातक्याः षोडशपलं माक्षिकस्य तुलात्रयम् ॥ ५६ ॥
 व्योषस्य द्विपलं दद्यात्त्रिजातस्य चतुष्पलम् ।
 चतुष्पलं प्रियङ्गोश्च द्विपलं नागकेशरम् ॥ ५७ ॥
 सर्वाण्येतानि संचूर्ण्य घृतभाण्डे निधापयेत् ।
 मासादूर्ध्वं पिबेदेनं प्रमेहं हन्ति दुर्जयम् ॥ ५८ ॥
 वातरोगान्ग्रहण्यर्शोमूत्रकृच्छ्राणि नाशयेत् ।
 देवदार्यादिकोऽरिष्टः कण्डूकुष्ठविनाशनः ॥ ५९ ॥

दी०—अथ देवदार्वदिकारिष्टमाह—तुलार्धमिति । देवदारोरिति षष्ठ्यन्तत्वात् काष्ठं ग्राह्यं, वासा आटरु-
षकस्तस्य मूलं ग्राह्यं, इन्द्रयवाः कुटजबीजानि, दन्ती
प्रसिद्धा, तगरं प्रसिद्धं, रजनीद्वयं हरिद्राद्वयं, राज्ञा
प्रसिद्धा, कृमिघ्नं विडङ्गं, शिरीषो वृक्षविशेषः, खदिरोऽ-
पि वृक्षः, अर्जुन इति च वृक्षविशेषः, एतत् सकलं
पृथक् दशपलपरिमितम् । सकलमिति मज्जिष्ठादि अर्जु-
नान्तं यमान्यादिचित्रकान्तं पृथक् चाष्टपलमितं तत्र
वत्सकः कुटजः रोहिणी कटुकीशब्दवाच्या पूते
बल्लगालिते शीते शीतीभूते व्योषस्य मिलित्वा द्विपलं
त्रिजातस्यापि मिलित्वा चतुष्पलानि । त्रिजातं त्रिसु-
गन्धं । प्रियङ्गोरिति फलानि । एष पूर्वयुक्त्या कर्तव्यः
दृष्टव्यवहारेण वा ॥ ५३-५९ ॥

गू०—कृमिघ्नं विडङ्गं, अर्जुनं अर्जुनवृक्षः, वत्सकस्य
कुटजस्य, चन्दनस्य रक्तस्य, रोहिण्या कटुरोहिण्या
अष्टद्रोणे जले । स्पष्टमन्यत् ॥ ५३-५९ ॥

अथ खदिरारिष्टं कुष्टादौ—

खदिरस्य तुलार्धं तु देवदारु च तत्समम् ।
बाकुची द्वादशपला दार्वी स्यात्पलविंशतिः ॥ ६० ॥
त्रिफला विंशतिपला ह्यष्टद्रोणेऽम्भसः पचेत् ।
कषाये द्रोणशेषे च पूते शीते विनिक्षिपेत् ॥ ६१ ॥
तुलाद्वयं माक्षिकस्य तुलैका शर्करा मता ।
धातक्या विंशतिपलं कङ्कोलं नागकेशरम् ॥ ६२ ॥
जातीफलं लवङ्गैलात्वक्पत्राणि पृथक्पृथक् ।
पलोन्मितानि कृष्णाया दद्यात्पलचतुष्टयम् ॥ ६३ ॥
घृतभाण्डे विनिक्षिप्य मासादूर्ध्वं पिबेन्नरः ।
महाकुष्ठानि हृद्रोगं पाण्डुरोगार्जुदे तथा ॥ ६४ ॥
गुल्मं ग्रन्थि कृमीन्कासं श्वासं झीहोदरं जयेत् ।
एष वै खदिरारिष्टः सर्वकुष्ठनिवारणः ॥ ६५ ॥

दी०—अथ खदिरारिष्टमाह—खदिरस्येति । खदिरः
प्रसिद्धः तथास्य सारो ग्राह्यः, देवदारोः काष्ठं तत्स-
ममिति खदिरसारपरिमाणं, बाकुची सोमराजी तस्याः
फलानि, दार्वी दारुहरिद्रा, त्रिफला हरीतकीप्रभृतिकफ-
लत्रयं तच्च मिलित्वा विंशतिपलानि एतत् सकलं संकु-
ट्य अष्टद्रोणे पानीये संक्वाथ्य द्रोणशेषं ग्राह्यम् । तत्र
वक्ष्यमाणद्रव्याणि प्रक्षिपेत् । तानि कानि इत्यत्राह—
माक्षिकस्य मधुनः तुलैकेति । तुला पलशतमिति । धा-
तक्या इति धातकीकुसुमानि, कङ्कोलं प्रसिद्धम्, त्वग्

वराङ्गं । कृष्णा पिप्पली तस्याः पलचतुष्टयं । घृतभाण्डे
इति । घृतावलिते भाण्डे इति वा योज्यम् । एष खदि-
रारिष्टः कुष्ठेष्वपि प्रसिद्धः ॥ ६०-६५ ॥

गू०—बाकुची बकुची, दार्वी दारुहरिद्रा, कङ्कोलं
मरिचकङ्कोलं, स्पष्टमन्यत् ॥ ६०-६५ ॥

अथ बबूलारिष्टः क्षयकासादौ—

तुलाद्वयं तु बबूलयाश्चतुर्द्रोणे जले पचेत् ।
द्रोणशेषे रसे शीते गुडस्य च तुलां क्षिपेत् ॥ ६६ ॥
धातकीं षोडशपलां कृष्णां च द्विपलां तथा ।
जातीफलानि कङ्कोलमेलात्वक्पत्रकेशरम् ॥ ६७ ॥
लवङ्गं मरिचं चैव पलिकान्युपकल्पयेत् ।
मासं भाण्डे स्थितस्त्वेष बबूलारिष्टको जयेत् ॥ ६८ ॥
क्षयं कुष्ठमतीसारं प्रमेहश्वासकासकम् ।

दी०—अथ बबूलारिष्टमाह—तुलाद्वयं चेति ।
बबूलः कण्टकीवृक्षविशेषः । तस्य त्वग् ग्राह्या, कृष्णा
कृष्णपिप्पली, शेषं सुगमम् । कर्तव्यताऽस्य पूर्ववत् ॥
६६-६८ ॥

गू०—बबूलया बबूलत्वचः तुलाद्वयं द्विशतप-
लानि चतुर्द्रोणजले पचेत्, पादशेषे तुलां गुडस्य क्षि-
पेत् । स्पष्टमन्यत् ॥ ६६-६८ ॥

अथ द्राक्षारिष्टः पुष्ट्यादौ—

द्राक्षातुलार्धं द्विद्रोणे जलस्य विपचेत्सुधीः ॥ ६९ ॥
पादशेषे कषाये च पूते शीते विनिक्षिपेत् ।
गुडस्य द्वितुलां तत्र त्वगेलापत्रकेशरम् ॥ ७० ॥
प्रियङ्गुर्मरिचं कृष्णा विडङ्गं चेति चूर्णयेत् ।
पृथक्पलोन्मितैर्भागैस्ततो भाण्डे निधापयेत् ॥ ७१ ॥
समन्ततो घट्टयित्वा पिबेज्जातरसं ततः ।
उरःक्षतं क्षयं हन्ति कासश्वासगलामयान् ॥ ७२ ॥
द्राक्षारिष्टाह्वयः प्रोक्तो बलकृन्मलशोधनः ।

दी०—अथ द्राक्षारिष्टमाह—द्राक्षेति । समन्ततो
घट्टयित्वेति समन्ततः सर्वतः सङ्घर्षयेदित्यर्थः । जात-
रसमिति मासमेकं यावद्भवति तावद् संघितं धारयेत्
तस्माज्जातरसं भवति । मलशोधनो वातादीनां शोधनः
पुरीषादिशोधनो वा, शेषं सुगमम् ॥ ६९-७२ ॥

गू०—द्राक्षातुलार्धं जलस्य द्विद्रोणे पचेत् पादशेषे
कषाये सति पूते बल्लपूते शीते वा गुडस्य द्वितुलां क्षि-
पेत् समन्ततः सुदृष्टित्वा जातरसं पिबेत् ॥ ६९-७२ ॥

Date	Description
1/1/2020	Initial assessment of the project area.
1/15/2020	Site visit to the project area.
2/1/2020	Review of the project plan and schedule.
2/15/2020	Site visit to the project area.
3/1/2020	Review of the project plan and schedule.
3/15/2020	Site visit to the project area.
4/1/2020	Review of the project plan and schedule.
4/15/2020	Site visit to the project area.
5/1/2020	Review of the project plan and schedule.
5/15/2020	Site visit to the project area.
6/1/2020	Review of the project plan and schedule.
6/15/2020	Site visit to the project area.
7/1/2020	Review of the project plan and schedule.
7/15/2020	Site visit to the project area.
8/1/2020	Review of the project plan and schedule.
8/15/2020	Site visit to the project area.
9/1/2020	Review of the project plan and schedule.
9/15/2020	Site visit to the project area.
10/1/2020	Review of the project plan and schedule.
10/15/2020	Site visit to the project area.
11/1/2020	Review of the project plan and schedule.
11/15/2020	Site visit to the project area.
12/1/2020	Review of the project plan and schedule.
12/15/2020	Site visit to the project area.

अथ रोहितकारिष्टः गुदजग्रहण्यादौ—

रोहितकतुलामेकां चतुर्द्वीणे जले पचेत् ॥ ७३ ॥
पादशेषे रसे शीते पूते पलशतद्वयम् ।
दद्याद्गुडस्य घातक्याः पलषोडशिकं मतम् ॥ ७४ ॥
पञ्चकोलं त्रिजातं च त्रिफलां च विनिक्षिपेत् ।
चूर्णयित्वा पलांशेन ततो भाण्डे निधापयेत् ॥ ७५ ॥
मासादूर्ध्वं च पिबतां गुदजा यान्ति सक्षयम् ।
ग्रहणीपाण्डुहृद्गोमूत्रहृत्तुमोदराणि च ॥ ७६ ॥
कुष्ठशोफारुचिहरो रोहितारिष्टसंज्ञकः ।

दी०—अथ रोहितकारिष्टमाह—रोहितको वृक्ष-
विशेषो विख्यातः तस्य मूलत्वक् ग्राह्या, पादशेषे
द्रोणावशिष्टे रसे काथे पूते वज्रगालिते शीते हिमरुपे
पलशतद्वयमिति तुलाद्वयं गुडस्येत्यन्वयः । पञ्चकोल-
मिति । पिप्पली पिप्पलीमूलं, चव्यं, चित्रकं, नाग-
रम् इति पञ्चकोलम्, त्रिजातमिति त्रिसुगन्धं तच्च
एलात्वक्पत्रकं, त्रिफला हरीतक्यादिकं एतत्पञ्चको-
लप्रभृतिकं पृथक्पलपरिमितं ग्राह्यं शेषं सुगमम् ॥
॥ ७३-७६ ॥

गू०—रोहितकं रोहिषतृणः, पञ्चकोलं पिप्पली पि-
प्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरैरिति, त्रिजातं एलात्वक्पत्र-
जमिति, त्रिफला हरीतक्यादिका ॥ ७३-७६ ॥

अथ दशमूलारिष्टः वातादौ—

(पण्यौ बृहत्सौ गोकण्टो बिल्वोऽग्निमन्थकोऽरुः ७७
पाठला काश्मरी चेति दशमूलमिहोच्यते ।)
दशमूलानि कुर्वीत भागैः पञ्चपलैः पृथक् ॥ ७८ ॥
पञ्चविंशत्पलं कुर्याच्चित्रकं पौष्करं तथा ।
कुर्याद्विंशत्पलं लोभ्रं गुडूची तत्समा भवेत् ॥ ७९ ॥
पलैः षोडशभिर्धात्री रविसंख्यैर्दुरालभा ।
खदिरो बीजसारश्च पथ्या चेति पृथक्पलैः ॥ ८० ॥
अष्टभिर्गणितैः कुष्ठं मञ्जिष्ठा देवदारु च ।
विडङ्गं मधुकं आर्गी कपित्थोऽक्षः पुनर्नवा ॥ ८१ ॥
चव्यं मांसी प्रियङ्गुश्च सारिवा कृष्णजीरकम् ।
त्रिवृता रेणुकं रास्ना पिप्पली क्रमुकः शठी ॥ ८२ ॥
हरिद्रा शतपुष्पा च पञ्चकं नागकेशरम् ।
मुस्तमिन्द्रयवः शुण्ठी जीवकर्षभकौ तथा ॥ ८३ ॥
मेदा चान्या महामेदा काकोल्यौ ऋद्धिवृद्धिके ।
कुर्यात्पृथग्विपलिकान्पचेदष्टगुणे जले ॥ ८४ ॥
चतुर्थांशं शृतं नीत्वा मृद्भाण्डे संनिधापयेत् ।
ततः पष्टिपलां द्राक्षां पचेन्नीरे चतुर्गुणे ॥ ८५ ॥

त्रिपादशेषं शीतं च पूर्वकाथे शृतं क्षिपेत् ।

द्वात्रिंशत्पलिकं क्षौद्रं दद्याद्गुडचतुःशतम् ॥ ८६ ॥

त्रिंशत्पलानि घातक्याः कङ्कोलं जलचन्दनम् ।

जातीफलं लवङ्गं च त्वगेलापत्रकेशरम् ॥ ८७ ॥

पिप्पली चेति संचूर्ण्य भागैर्द्विपलिकैः पृथक् ।

शाणमात्रां च कस्तूरीं सर्वमेकत्र निक्षिपेत् ॥ ८८ ॥

भूमौ निखातयेद्भाण्डं ततो जातरसं पिबेत् ।

कतकस्य फलं क्षिप्त्वा रसं निर्मलतां नयेत् ॥ ८९ ॥

ग्रहणीमरुचिं श्वासं कासं गुल्मं भगन्दरम् ।

वातव्याधिं क्षयं छादि पाण्डुरोगं च कामलाम् ॥ ९० ॥

कुष्ठान्यर्शांसि मेहांश्च मन्दाग्निमुदराणि च ।

शर्करामश्मरीं मूत्रकृच्छ्रं धातुक्षयं जयेत् ॥ ९१ ॥

कुशानां पुष्टिजननो बन्ध्यानां गर्भदः परः ।

अरिष्टो दशमूलाख्यस्तेजःशुक्लबलप्रदः ॥ ९२ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना शार्ङ्गधराचार्येण विरचितायां

शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यमखण्डे आसवारि-

ष्टकल्पना नाम दशमोऽध्यायः ॥

गू०—अथ दशमूलारिष्टमाह—दशमूलानि कुर्वी-
तेति । दशमूलं विख्यातमेव । तथाहि—‘पण्यौ बृहत्सौ
गोकण्टो बिल्वोऽग्निमन्थनोऽरुः । पाठला काश्मरी
चेति दशमूलमिहोच्यते’ इति । तच्च पृथक् पञ्चपल-
मितं भवति । मिलित्वा पञ्चाशत्पलानि इत्यर्थः । पुष्करं
तथेति पुष्करं पुष्करमूलं तदभावे कुष्ठं ग्राह्यम् । तथेति
ग्रहणेनैतदपि पञ्चविंशतिपलमितं स्यात् । गुडूची
तत्समा भवेदिति । तत्समा लोभ्रपरिमाणसमा तेन
विंशतिपलप्रमाणेयमपि बोद्धव्या । रविसंख्यैर्दुरालभेति
दुरालभो धन्वयासकः । स च रविसंख्यैर्द्वादशकैः पलै-
रिति शेषः । खदिरः खदिरसारः, बीजसारः, रक्त-
पीतको वृक्षविशेषः, पथ्या हरीतकी एतन्नयं पृथक्
पलाष्टकं देयं कुष्ठपूर्वकं वृद्धिप्राप्तं द्रव्यं पञ्चत्रिंशद्गणितं
च पृथक् द्विपलप्रमाणं ज्ञेयम् । तत्र मधुकं मधुयष्टी,
इक्षुरत्र इक्षुरसः एतन्न प्रचरति । तत्र ‘कपित्थोऽक्षः,
पुनर्नवा’ इति पाठः । तेनाक्षः विभीतकं, प्रियङ्गुलतावि-
शेषः, सारिवा आस्फोता, त्रिवृन्निशोथः, रेणुका खना-
मतः खयाता, क्रमुकः पूर्णफलं, शठी कर्चूरमेदः,
पञ्चकं काष्ठं नतु कमलम् । इहाष्टवर्गेऽस्याप्रसिद्धत्वात् ।
समद्रव्याणि योज्यानि । अष्टगुणे जल इति सकलकाथ्य-
द्रव्यपरिमाणात् । शृतं कथितं चतुर्थांशं पादशेषम् ।

ततः इति पश्चात् । षष्टिपलमितां द्राक्षां चतुर्गुणे पानीये क्वाथयित्वा त्रिपादशेषं ग्राह्यं पादहीनमित्यर्थः । चतुर्गुणताऽत्र द्राक्षापरिमाणात् एतदपि पूर्वक्वाथे क्षिपेदित्यर्थः । दद्याद् गुडचतुःशतमिति । गुडस्य तुलाचतुष्कं ग्राह्यमित्यर्थः । कंकोलप्रभृतिपिप्पलीपर्यवसानं दशद्रव्यं पृथक् द्विपलमितं भवति तत्र जलं बालकं, चन्दनं श्वेतम् । जातरसः जातरसताऽत्र तत्कर्मकारकसकाशादवगन्तव्या । कतकफलप्रक्षेपं तन्निर्मलार्थम् । इदानीमेते अरिष्टादयोऽपि कच्छपयन्त्रेण साधिता दृश्यन्ते तद्गुणा एव भवन्ति च अतस्तज्ज्ञापनार्थं यन्त्रविधिमाह—‘आसवादिकमुक्तं यत् सन्धानं चेद्विपाचयेत् । कच्छपे भिषजां श्रेष्ठस्तद्गुणं तस्य निर्दिशेत् । सम्यक् पक्वं ततो ज्ञात्वा न्यसेयन्त्रे प्रसाधयेत् । द्रव्यं सौगन्धिकं यच्च न्यसेत् पश्चाच्च पातयेत् । धाराऽधो दापयेदन्यं मृगनाभिं च कुङ्कुमम् । तेनासौ तु भवेन्नूनं सुगन्धश्च मनोरमः । क्लेददाहादिदोषं यच्छीघ्रं तेनोपशाम्यति । इति आसवादिकसिद्ध्यर्थमयमेव विधिः स्मृतः । काञ्चने राजते पात्रे काचे वापि मनोहरे । रक्षणीयः प्रयत्नेन वृद्धवैद्योपदेशतः’ इति । सौगन्धिकं द्रव्यमिति चन्दनादि प्रभृतिकं न्यसेदिति । ‘संधानपात्रे केचिदासवादिकमुक्तं यत्’ इत्यादि पाठं न पठन्ति आक्षेपकोऽयमिति वदन्ति यतो बहुपुस्तकेषु न दृश्यते ॥ ७७-९२ ॥

इति श्रीवास्तव्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभावसिंहात्मजेनाढमलेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायां मध्यमखण्डे संधानकल्पनाध्यायो दशमः ॥ १० ॥

गू०—पण्यौ शालिपर्णी पृष्ठिपर्णी, बृहल्यौ कण्टकारीद्वयं क्षुद्रा बृहती च, गोकण्टकः गोक्षुरः, बिल्वः, अभिमन्थः अरणिः, अरलुः स्योनाकः, पाटला, काश्मरी गम्भारी, इदं दशमूलं दशमूलानि पञ्चपलैः, प्रत्येकमर्धपलं, पञ्चविंशत्पलं चित्रकः तावत्, पुष्करं पुष्करमूलं, गुडची विंशत्पला, धात्री आमलकी षोडशपलैः, दुरालभा यवासा रविसंख्यैर्द्वादशपलैः, खदिरः, विजयसारः, पथ्या हरीतकी, एते पृथक् अष्टभिः पलैर्गणिताः । कुष्ठद्वैः ऋद्धिवृद्ध्यन्तैः पृथक् द्विपलैः । ग्रन्थान्तरे—‘आसवादिकमुक्तं यत्संधानं चेद्विपाचितं । कच्छपे भिषजा श्रेष्ठं तद्गुणं तस्य निर्दिशेत् । सम्यक्पक्वं ततो

ज्ञात्वा न्यसेयन्त्रे प्रसाधयेत् । द्रव्यं सौगन्धिकं यच्च न्यसेत् पश्चाच्च पातयेत् । धाराधो दापयेन्नूनं मृगनाभिं च कुङ्कुमम् । तेन सौम्यं भवेन्नूनं सुगन्धं च मनोरमम् । क्लेददाहादिदोषं यत् शीघ्रं तेनोपशाम्यति । आसवादिकसिद्ध्यर्थमयमेव विधिः स्मृतः । काञ्चने राजते पात्रे काचे वापि मनोहरे । रक्षणीयं प्रयत्नेन आदिवैद्योपदेशतः’ इति । आसवाद्यरिष्टसत्त्वपातनम् ॥ ७७-९२ ॥

इति श्रीकाशीरामवैद्यकृतायां गूढार्थदीपिकायां चिकित्सास्थाने आसवारिष्टाध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

—००००००—

अथेदानीं धातूनां समुदायेन शोधनमारणं दर्शयन्नाह—

स्वर्णतारारताम्राणि नागवङ्गौ च तीक्ष्णकम् ।

धातवः सप्त विज्ञेयास्ततस्तान् शोधयेद्बुधः ॥ १ ॥

दी०—तावत् पूर्वं तत्संख्याह यथा स्वर्णेति । स्वर्णादितीक्ष्णान्ताः सप्त धातवो विज्ञेयाः । विशेषेण सप्त धातवो बोद्धव्याः । यतस्तन्त्रान्तरे अष्ट धातव इति मन्यन्ते तत्राऽष्टधा लोहसंज्ञा । तथाहि—‘स्वर्णं तारं ताम्रनागं रङ्गं कान्तं च तीक्ष्णकं । मुण्डान्तमष्टधा लोहं कांस्यारं घोषकं त्रिधा । उपलोहं समाख्यातं’ इत्यादि । ततस्तान् शोधयेद्बुध इति बुधस्तद्विशेषज्ञः । तान् स्वर्णादीन् अत्र स्वर्णं प्रसिद्धम्, तारं रौप्यं, आरं पीतलोहं तच्च ताम्रघोषमेदाभ्यां संजातमित्येके भाषन्ते । अत्रैव घोषमेदो लोके जसद् इति वाच्यः । शिवमते तु देवजातत्वेन षडेव ग्राह्याः । तथाहि—शिवस्य तेजः प्रथितो रसेन्द्रो देवीभवं गन्धमथाभ्रकं च । शुल्वं तु सूर्यस्य सहस्ररश्मेश्चन्द्रस्य रौप्यं परमेश्वरस्य ॥ हेमं तु विष्णोः प्रभवं वदन्ति नागं च नागस्य तु वासुकेश्च । लोहं यमस्यैव तु कालमूर्तेर्वङ्गं च शुक्रस्य पुराविदो बुधाः’ इति । तस्मादारसंज्ञस्त्वौपाधिकः ॥ १ ॥

गू०—अथ धातुशोधनम् । स्वर्णादयः एते सप्त धातवो विज्ञेयास्तान् बुधः तद्घोषनिःसारणार्थं शोधयेत् । तारः रौप्यं इति, पित्तलो नागः, सीसकः सीसकं, तीक्ष्णलोहम् ॥ १ ॥

Date	Description
1/1/2020	Initial assessment of the project. The project is a new software development project for a small business. The project is to be completed by the end of the year. The project is to be completed by the end of the year.
1/15/2020	The project is a new software development project for a small business. The project is to be completed by the end of the year. The project is to be completed by the end of the year.
1/30/2020	The project is a new software development project for a small business. The project is to be completed by the end of the year. The project is to be completed by the end of the year.
2/15/2020	The project is a new software development project for a small business. The project is to be completed by the end of the year. The project is to be completed by the end of the year.
3/1/2020	The project is a new software development project for a small business. The project is to be completed by the end of the year. The project is to be completed by the end of the year.
3/15/2020	The project is a new software development project for a small business. The project is to be completed by the end of the year. The project is to be completed by the end of the year.

इदानीं तच्छोधनमारणमाह—

स्वर्णतारारताम्रायः पत्राण्यग्नौ प्रतापयेत् ।
निषिञ्चेत्तप्तानि तैले तत्रैव च काञ्जिके ॥ २ ॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
एवं स्वर्णादिलोहानां त्रिशुद्धिः संप्रजायते ॥ ३ ॥
नागवज्रैः प्रतप्तौ च गालितौ तौ निषिचयेत् ।
त्रिधा त्रिधा त्रिशुद्धिः स्याद्रविदुग्धेन च त्रिधा ॥ ४ ॥

दी०—स्वर्णेति । सुवर्णादीनां चतुर्णां पत्राणि कृत्वा तानि चाग्नौ पुनः संतप्तानि कृत्वा वक्ष्यमाणद्रव्येषु त्रिधा त्रिवेले यथा स्यान्निषिचयेत् प्रत्येकमिति शेषः । एवं सुवर्णादीनां चतुर्णां त्रिशुद्धिर्भवति स्वर्णादिलोहानामिति ग्रहणेन तीक्ष्णादीनामपि शुद्धिरेवं बोद्धव्या । अत्र तैलं तिलसंभवं च तक्रं त्रिभागमिच्छं काञ्जिकं प्रसिद्धम्, कुलत्थोऽन्नविशेषः । अथ नागवज्रयोर्विशेषशुद्धिं दर्शयन्नाह—नागेति । प्रतप्तावित्यग्नौ संतापितौ अतः एव गालिताविति द्रवीभूतौ कृत्वा तैर्निषिञ्चयेदिति, तैः पूर्वोक्ततैलतक्रादिद्रवैः, त्रिधा त्रिवेति प्रत्येकं तैलादिभिर्निषिञ्चयेदित्यभिप्रायः । विशेषमपि न केवलं पूर्वोक्तद्रव्यैर्निषिञ्चयेत् किंतु रविदुग्धेनार्कक्षीरेणाऽपि त्रिधा कृत्वा शोधयेदिति पूर्वशोधनादयमेव विशेषः ॥ २-४ ॥

गू०—अथ धातुशोधनं । स्वर्णादिधातूनां पत्राणि तैलादौ त्रिधा त्रिवारं अग्नौ प्रतापयेत् तद्वा तद्वा निषिचयेत् निर्वापयेत् । एवं स्वर्णादिलोहानां शुद्धिः संप्रजायते । नागवज्रयोर्विशेषेण शोधनमाह—तदा त्रिशुद्धिः स्यात् । ननु पित्तलः कृत्रिमस्तत्कथं सप्तः—उच्यन्ते, एके यशदेन सह सप्त आहुः । तथाच 'स्वर्णं रूप्यं च ताम्रं च रज्जं यशदमेव च । सीसं लोहं च सप्तैते धातवो गिरिसम्भवाः' इति । अथ स्वर्णादिधातुमारणं तत्रादौ शार्ङ्गधरानुक्तमपि स्वर्णोत्पत्तिभेदशुद्धाशुद्धलक्षणमाह—**अथोत्पत्तिः** 'पुरा निजाश्रमस्थानां सप्तर्षीणां जितात्मनां । पद्भ्यो विलोक्य लावण्यं लक्ष्मीसम्पन्न-यौवनाः ॥ कन्दर्पदर्पविध्वस्तचेतसो जातवेदसः । पतितं यद्वरापृष्ठे रेतः सौवर्णतामगात् ॥' **अथ भेदाः** 'प्राकृतं सहजं वह्निसंभूतं खनिजं तथा । रसेन्द्रवेध-संजातं स्वर्णं पञ्चविधं मतं ॥ ब्रह्माण्डं संवृतं येन दुर्लभं

प्राकृतं हि तत् । ब्रह्मव्रतं तु सहजं वह्निजं परिकीर्तितम् । एतत्स्वर्णत्रयं दिव्यं वर्णैर्यच्चाशुभिर्युतं । धारणा-देव तत्कुर्याच्छरीरमजरामरं ॥ खनिजं खननाज्जातं वेधजं रसवेधतः । तच्चतुर्दशवर्णाढ्यं भक्षितं सर्वरोग-जित् ॥ **अथाशुद्धस्वर्णपरीक्षा—** 'श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं च समदर्लम् । दाहे च्छेदे सितं श्वेतं घर्षे चापि मलं त्यजेत् ॥ २-४ ॥

अथ स्वर्णमारणम्—

स्वर्णाच्च द्विगुणं सूतमम्लेन सह मर्दयेत् ।
तद्गोलकसमं गन्धं निदध्यादधरोत्तरम् ॥ ५ ॥
गोलकं च ततो रुन्ध्याच्छरावद्वहसंपुटे ।
त्रिंशद्वनोपलैर्दद्यात्पुटान्येवं चतुर्दश ॥ ६ ॥
निरुत्थं जायते भस्म गन्धो देयः पुनः पुनः ।

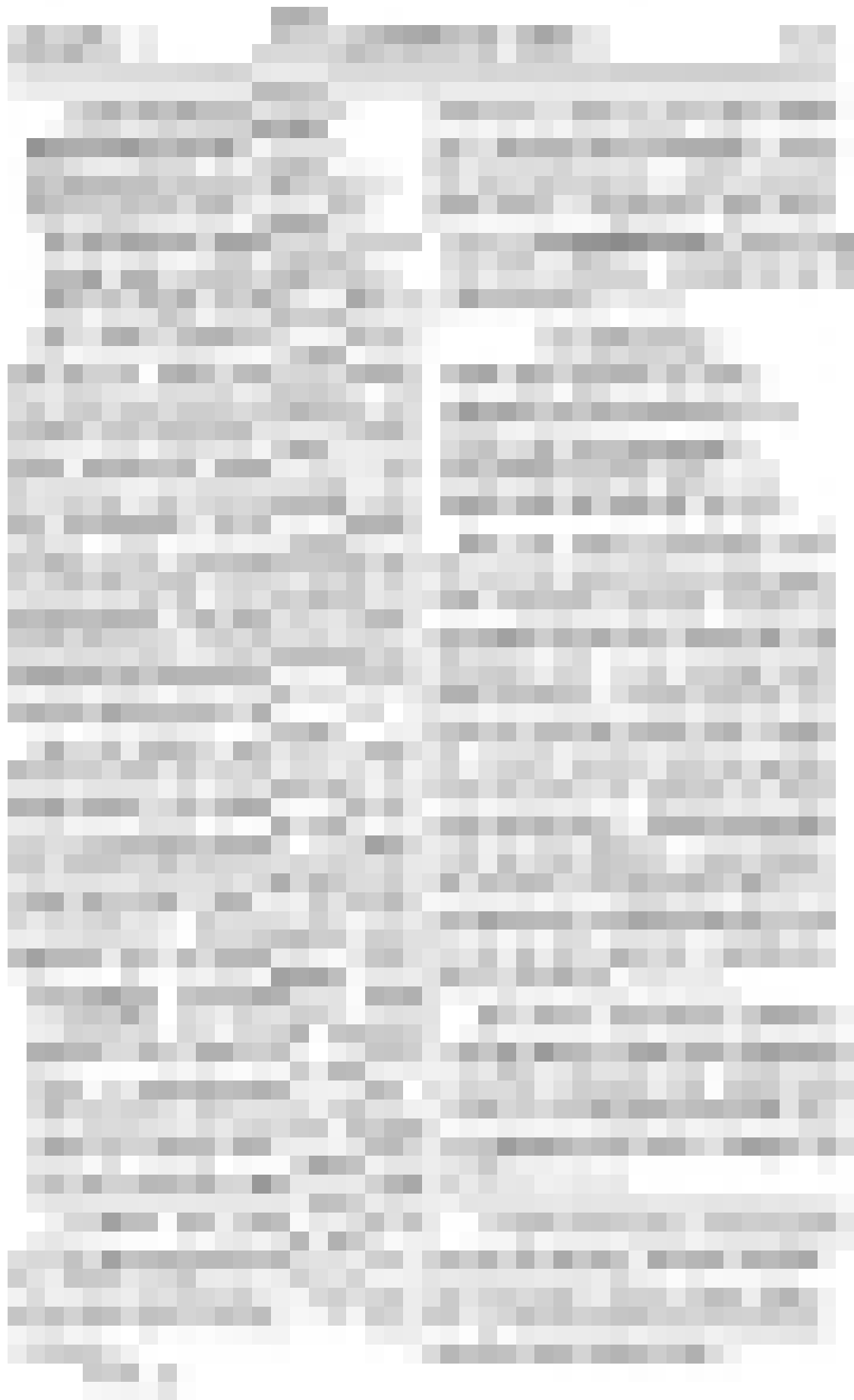
दी०—अथ धातुमध्ये स्वर्णमारणमाह—स्वर्णा-च्चेति । सूतं पारदं तच्च सुवर्णपरिमाणात् द्विगुणं ग्राह्यम् । अम्लेन बीजपूरादिना तद्गोलकसमं गन्धमिति तत् स्वर्णपारदकृतेन गोलकेन साम्यं शोधितगन्धकं संश्लिष्य तद्गोलकस्याधः उपरि च दत्वा शरावसंपुटे संधार्य पुटेदिति ग्रन्थाभिप्रायः । सम्प्रदाये किञ्चिद्गन्धकं दत्वा गोलकं कार्यं पश्चात् शेषं गन्धमुपरि देयम् । दहसंपुट इति । दहग्रहणेन शृत्कर्पटकं सूच्यते तेन शृत्कर्पटके-नाऽत्र दहता कार्या । एवं चतुर्दशपुटैः कृत्वा निरुत्थं जायते सुवर्णमिति शेषः । निरुत्थताऽत्रात्यर्थमूर्च्छना कथ्यते ननु स्वर्णस्य मूर्तिर्भवति । पुटमत्र त्रिंशद्वनो-पलैः कृत्वा देयम् । तच्च कुकुटपुटसंज्ञया विहितम् । व-नोपलं शुष्कगोमयम्, तच्च करण्डाशब्दवाच्यम् । गन्धो देयः पुनः पुनः इति । शुद्धगन्धकं च पूर्वोक्तविधानेन प्रत्येकं पुटं योज्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

गू०—स्वर्णस्य भूर्जवत्पत्रीकृतस्य कुट्टनेनेत्यर्थः । सूतं शुद्धं हिङ्गुलोत्थं वा द्विगुणं अम्लेन निम्बुकादिरसेन सह मर्दयेत् । तद्गोलकसमं गन्धकं अधरोत्तरं दद्यात् ऊर्ध्वाधः स एव मध्ये मुद्रयित्वा त्रिंशद्वनोपलैः पुटेत् । एवं चतुर्दशपुटात् निरुत्थं जायते । गन्धकस्तुल्यः पुटे पुटे देयः ॥ ५ ॥ ६ ॥

१—हंडिकायां द्रवाणि पूरयित्वा हंडिकामुखे 'चि-लम' संज्ञकं धूम्रपानयन्त्रोपर्यंशिपात्रमधोनालीं कृत्वा बन्ध-येत्, तच्छिद्रेणैव नागवज्रौ पुनः पुनः निर्वाप्यौ ननु द्रा-विते वज्रे द्रवाणि स्फुटतया निषिचयेत् । उत्प्लुत्य हि तौ उपद्रवं कुरुतः ।

शा. सं. ३१

१—आधुनिका रसायनशास्त्रज्ञाः स्वर्णस्यात्यन्तमूर्च्छनैव भवति ननु भस्म इति वदन्ति । विविधप्रकारैः निष्पन्नस्वर्ण-विभूते रसायनशास्त्रज्ञो विश्लेषणात् परीक्षायां जीवत्येव । केवलं तु चिकणप्रस्तर(सङ्गमर्मर)चणकामलवणयोगतश्चो-त्पन्नं स्वर्णमलं निरुत्थं भवति इति वदन्ति ।

अथापरो विधिः—

काञ्चने गालिते नागं षोडशांशेन निक्षिपेत् ॥ ७ ॥
चूर्णयित्वा तथाम्लेन घृष्ट्वा कृत्वा च गोलकम् ।
गोलकेन समं गन्धं दत्त्वा चैवाधरोत्तरम् ॥ ८ ॥
शरावसंपुटे धृत्वा पुटेत् त्रिंशद्वनोपलैः ।
एवं सप्तपुटेहं निरुत्थं भस्म जायते ॥ ९ ॥

दी०—अपरमपि स्वर्णमारणमाह—काञ्चन इति ।
काञ्चने स्वर्णे गालिते द्राविते सति तत्र नागं सीसकं
निक्षिपेत् षोडशांशेन काञ्चनपरिमाणात् नागं ग्राह्यम् ।
अम्लं मातुलुङ्गप्रतीकं । अधरोत्तरमिति । गोलकस्योपरि
चाधश्च गन्धकं देयम् । संपुटविधानं च पूर्ववत् कार्यम् ।
केचिदत्र वनोपलैर्विशतिसंख्यकैरेव मन्यन्ते एवमि-
त्यनेन प्रकारेण सप्तपुटैः कृत्वा हेमभस्म भवति ॥ ७-९ ॥

गू०—काञ्चने स्वर्णे गालिते नागं सीसकं षोडशां-
शेन निक्षिपेत् । तच्चूर्णयित्वा अम्लेन घृष्ट्वा गोलकं कृत्वा
समं गन्धकं ऊर्ध्वाधः शरावसंपुटे पूर्ववत् ॥ ७-९ ॥

अन्यच्च स्वर्णमारणमाह—

काञ्चनारसैर्वृष्ट्वा समसूतकगन्धयोः ।
कज्जल्या हेमपत्राणि लेपयेत्सममात्रया ॥ १० ॥
काञ्चनारत्वचः कल्कैर्मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् ।
धृत्वा तत्संपुटे गोलं मृन्मूषासंपुटे पचेत् ॥ ११ ॥
निधाय संधिरोधं च कृत्वा संशोष्य कोकिलैः ।
वह्निं खरतरं कुर्यादेवं दद्यात्पुटत्रयम् ॥ १२ ॥
निरुत्थं जायते भस्म सर्वकार्येषु योजयेत् ।
काञ्चनारप्रकारेण लाङ्गली हन्ति काञ्चनम् ॥ १३ ॥
ज्वालामुखी यथा हन्त्यात्तथा हन्ति मनःशिला ।

दी०—काञ्चनारेति । काञ्चनारो वृक्षविशेषः प्र-
सिद्धः । तस्य पत्राणां त्वचो वा रसः खरसः, सूतकः पार-
दः गन्धकश्च समानस्तयोः कज्जली कार्येति सम्बन्धः ।
हेमपत्राणि स्वर्णपत्राणि सममात्रयेति । तथा कज्जल्या
समया स्वर्णपत्रपरिमाणया शेषं विधानं पूर्ववत् ।
कोकिलैरिति शुष्कगोमयसंज्ञैः अङ्गारैर्वा यतः वह्निं खर-
तरं कुर्यादिति ग्रहणात् एवमित्यमुना प्रकारेण पुटत्र-
यमित्यत्राग्नेर्बोद्धव्यम् । अथवा काञ्चनारप्रकारेण लाङ्ग-
लीप्रकारमपि जानीयात् । लाङ्गली कलिहारी, अथवा
ज्वालामुखीप्रकारमपि काञ्चनारप्रकारवद्बोद्धव्यम् । ज्वा-
लामुखी जयन्ती सा चतुर्विधा भवति 'श्वेता रक्ता
तथा पीता कृष्णा ज्वालामुखी भवेत्' इति । एतज्जा-

तिचतुष्टयं श्वेता रक्ता रक्तादिकुसुमैः कृत्वा जानी-
यात् ॥ १०-१३ ॥

गू०—अन्यच्च काञ्चनाररसैः समसूतकगन्धयोः
कज्जली हेमपत्राणि लेपयेत् । सममात्रया स्वर्णसममा-
त्रया, स्पष्टमन्यत् ॥ १०-१३ ॥

अथान्यदपि स्वर्णमारणप्रकारमाह—

शिलासिन्दूरयोश्चूर्णं समयोर्कदुग्धकैः ॥ १४ ॥
सप्तैव भावना दद्याच्छोषयेच्च पुनः पुनः ।
ततस्तु गालिते हेन्नि कल्कोऽयं दीयते समः ॥ १५ ॥
पुनर्धमेदतितरां यथा कल्को विलीयते ।
एवं वेलात्रयं दद्यात्कल्कं हेममृत्तिर्भवेत् ॥ १६ ॥

दी०—शिलेति । शिला मनःशिला, सिन्दूरः
प्रसिद्धः, समयोः समानमानयोः, भावनापरिमाणं
च यावद्भव्यं हुतं भवति गालिते प्रद्राविते हेन्नि सुवर्णे
कल्कोऽयमिति । अयं कल्कः शिलासिन्दूरजः । कल्क-
ग्रहणेन सान्द्रो योज्यः । सम इति । स्वर्णमानसमः
कल्क एवमित्यमुना प्रकारेण वेलात्रयं त्रिवारमित्यर्थः
॥ १४-१६ ॥

गू०—अन्यदपि स्वर्णमारणं । शिला मनःशिला
सिन्दूरं तयोः समयोस्तुल्ययोश्चूर्णं अर्कदुग्धं दद्यात् ।
धमेततो हेन्नि दुग्धकैः सप्तैव भागतो दद्यात् धमेततो
हेन्नि गालिते समः हेमसमः कल्कः दीयते ततो धमेत् ।
यथा कल्को न तिष्ठति एवं क्षारत्रयं दद्यात् स्वर्णमृत्ति-
र्भवेत् ॥ १४-१६ ॥

अथान्यप्रकारमाह—

पारावतमलैर्लिम्पेदथवा कुक्कुटोद्भवैः ।
हेमपत्राणि तेषां च प्रदद्यादन्तरान्तरम् ॥ १७ ॥
गन्धचूर्णं समं धृत्वा शरावयुग्मसंपुटे ।
प्रदद्यात्कुक्कुटपुटं पञ्चभिर्गोमयोपलैः ॥ १८ ॥
एवं नवपुटान्दद्यादशमं च महापुटम् ।
त्रिंशद्वनोपलैर्देयं जायते हेमभस्मकम् ॥ १९ ॥
(सुवर्णं च भवेत्स्वादु तिकं स्निग्धं हिमं गुरु ।
बुद्धिबिद्यास्मृतिकरं विपहारि रसायनम् ॥ २० ॥

दी०—पारावतेति । पारावतः प्रसिद्धः मलं पुरीषं
लिपेत् इति हेमपत्राणीत्यर्थः । अथवा कुक्कुटोद्भवैरिति
कुक्कुटस्ताम्रचूडः तदुद्भवैर्मलैरिति सम्बन्धः, तेषां स्व-
र्णपत्राणामन्तरान्तरान्तरं यथा स्यात् तथा स्वर्णपत्रसमं
गन्धकचूर्णं देयं तानि च शरावयुग्मसंपुटे धृत्वा तत्सं-

१—क्षारत्रयं इति पा० । २—केचिदिमं न पठन्ति ।

Date		Time		Location	
10/10/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/11/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/12/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/13/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/14/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/15/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/16/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/17/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/18/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/19/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/20/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/21/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/22/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/23/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/24/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/25/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/26/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/27/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/28/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/29/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/30/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/31/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00

पुटं कुक्कुटपुटविधानेन पाच्यम्, पञ्चभिर्गोमयोपलैरिति पञ्चसंख्याकैः शुष्कगोमयैः एवमित्यनेन प्रकारेण नव-संख्याकानि पुटानि दद्यात् । दशमं च महापुटमिति महापुटं त्रिंशद्वनोपलैः कृत्वा देयम् ॥ १७-२० ॥

गू०—तथाच पारावतेति सुगमं । अन्यच्च ग्रन्थान्तरात् । दरदं हिङ्गुलं स्वर्णतुल्यं नागं सीसकं मृत्तनाग-चूर्णं वज्रीक्षीरेण मर्दितं अस्य मध्ये सुवर्णस्य कल्कश्च म्रियते इति स्वर्णमारणम् ॥ १७-२० ॥

इदानीं रौप्यमारणं प्रकटयन्नाह—

भागैकं तालकं मध्यं जम्बेनाम्लेन केनचित् ।

तेन भागत्रयं तारपत्राणि परिलेपयेत् ॥ २१ ॥

धृत्वा मूषापुटे रुद्ध्वा पुटेत् त्रिंशद्वनोपलैः ।

समुद्धृत्य पुनस्तालं दत्त्वा रुद्ध्वा पुटे पचेत् ॥ २२ ॥

एवं चतुर्दशपुटैस्तारं भस्म प्रजायते ।

दी०—भागैकमिति । तालकं हरितालं भागैकं तारपत्रभागादित्यर्थः, जम्बेन जम्बीरकरसेन अम्ल-ग्रहणं मधुरजम्बीरनिषेधार्थं, केनचिदित्यनेन केनाप्य-म्लेन वा कुतः जम्बीराभावात् तेन चुकादिकमपि ग्राह्यम्, तेन तालकेन सह भागत्रयमिति तारपत्राणि रौप्यपत्राणि प्रलेपयेत् भागत्रयं तालकपरिमाणात् पुट-विधानं पूर्ववत् त्रिंशद्वनोपलैरित्यनेन महापुटं दर्शितम् । एवमित्युक्तपुटविधानेन चतुर्दशपुटकं बोद्धव्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

गू०—अथ रजतोत्पत्तिभेदानाह ग्रन्थान्तरात्—‘त्रिपुरस्य वधार्थाय निर्निमेषैर्विलोचनैः । निरीक्षया-मास शिवः क्रोधेन परिपूरितः ॥ ततस्तूल्काभिसमये तस्मात् कस्माच्च लोचनात् । ततो रुद्रः समभवद्वैश्वानर इव ज्वलन् ॥ द्वितीयस्मात् परं नेत्राद्दशविन्दुस्तु कामु-कात् । तस्माद्रजतमुद्भूतं शुक्रकर्मसु संस्थितं’ इति । अथ तद्भेदाः—‘सहजं खनिसंभूतं कृत्रिमं च त्रिधा मतं । रजतं पूर्वपूर्वं हि स्वगुणैरुत्तरोत्तरं । कृत्रिमं रस-वादोत्थं किं वा रामपदोद्भवं । निःकल्मषं प्रभाहीनं दाहे च्छेदे सितं शुभं । अशुद्धं सर्वथा शोध्यं नागं दत्त्वा विचक्षणैः’ इति । अथ मारणं भागैकमिति । स्पष्टमन्यत् ॥ २१ ॥ २२ ॥

अपरमपि तारमारणमाह—

सुहीक्षीरेण संपिष्टं माक्षिकं तेन लेपयेत् ॥ २३ ॥

तालकस्य प्रकारेण तारपत्राणि बुद्धिमान् ।

पुटेचतुर्दशपुटैस्तारं भस्म प्रजायते ॥ २४ ॥

दी०—सुहीक्षीरेणेति । पूर्वोक्तहरितालविधानव-न्माक्षिकविधानेन कृत्वा चतुर्दशपुटानि यावत् भवन्ति तावत् तारं रौप्यं भस्म स्यात् । माक्षिकं धातुमाक्षिकं सुहीक्षीरेणेति सुही सेहुण्डभेदः ॥ २३ ॥ २४ ॥

गू०—अन्यच्च । सुहीक्षीरेण सेहुण्डदुग्धेन संपि-ष्टमाक्षिकं स्वर्णमाक्षिकं मूत्रादौ शुद्धं तालकस्य प्रका-रेण भागैकतारपत्राणि विभागं त्रिलेपयेत् पुनः मूषा-संपुटेन रुद्ध्वा चतुर्दशपुटैः पुटेत् । तारं भस्म प्रजायते । ग्रन्थान्तरे पारदेन मारणं कृतं तदपि लिख्यते तथाच ‘विधाय पिष्टं सूतेन रजतस्याथ मेलयेत् । तालं गन्धं समं पश्चान्मर्दयेन्निम्बुकद्रवैः । द्वित्रिपुटैर्भवेद्भस्म योज्यमेतद्रसादिषु’ इति । अथ गुणाः ‘रूप्यं शीतं कषायाम्लं स्वादुपाकरसं सरं । वयसः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् । प्रमेहादिकरोगांश्च नाशयत्यचिरं ध्रुवम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

पीतलोहमारणमाह—

अर्कक्षीरेण संपिष्टो गन्धकस्तेन लेपयेत् ।

समेनारस्य पत्राणि शुद्धान्यम्लद्रवैर्मुहुः ॥ २५ ॥

ततो मूषापुटे धृत्वा पुटेद्भजपुटेन च ।

एवं पुटद्वयेनैव भस्मारं भवति ध्रुवम् ॥ २६ ॥

आरवत्कांस्यमप्येवं भस्मतां याति निश्चितम् ।

दी०—अर्कक्षीरेणेति । आरं पीतलोहं तच्च ताम्र-संभवं वदन्त्येके, तेन गन्धककल्केन समेनारसमानेन शुद्धान्यम्लद्रवैर्मुहुरिति पूर्वं आरपत्राणि अम्लद्रवैर्जम्बी-रप्रभृतिकैः मुहुरिति वेलात्रयं विशुद्धानि कृत्वा पश्चाद्गन्धककल्केन लेपयेदित्यभिप्रायः । गजपुटं पूर्वं दर्शितमेव एवमित्यमुना प्रकारेण पुटद्वयं कार्यम् । आ-रवदित्यादि । कांस्यं प्रसिद्धम् । आरवदित्यनेन शोधन-मारणे चास्य तद्वदेवेति बोद्धव्यम् । एकमिति ग्रहणेन घोषमपि आरवदिति ज्ञेयम् । विशुद्धौ मारणे च । तथा-हि ‘कांसारघोषपत्राणि तेन कल्केन लेपयेत् । रुद्ध्वा गजपुटे पक्त्वा शुद्धिमायान्ति निश्चितम् । ताम्रवच्च मृत्तिं तेषां कृत्वा सर्वत्र योजयेत्’ इति । घोषं कांस्य-भेदः ‘जसद’ इति लोके ॥ २५ ॥ २६ ॥

गू०—अथ आरमारणं । आरस्य पीतलोहस्य पत्राणि अम्लद्रवैर्निम्बुकार्धैः शुद्धे मूषापुटे पचेत् ॥ २५ ॥ २६ ॥

Date	
1	1
2	2
3	3
4	4
5	5
6	6
7	7
8	8
9	9
10	10
11	11
12	12
13	13
14	14
15	15
16	16
17	17
18	18
19	19
20	20
21	21
22	22
23	23
24	24
25	25
26	26
27	27
28	28
29	29
30	30
31	31
32	32
33	33
34	34
35	35
36	36
37	37
38	38
39	39
40	40
41	41
42	42
43	43
44	44
45	45
46	46
47	47
48	48
49	49
50	50
51	51
52	52
53	53
54	54
55	55
56	56
57	57
58	58
59	59
60	60
61	61
62	62
63	63
64	64
65	65
66	66
67	67
68	68
69	69
70	70
71	71
72	72
73	73
74	74
75	75
76	76
77	77
78	78
79	79
80	80
81	81
82	82
83	83
84	84
85	85
86	86
87	87
88	88
89	89
90	90
91	91
92	92
93	93
94	94
95	95
96	96
97	97
98	98
99	99
100	100

अपरमप्याह—

अर्कक्षीरवदाजं स्यात्क्षीरनिर्गुण्डिका तथा ॥ २७ ॥
ताम्ररीतिध्वनिवधे समगन्धकयोगतः ।

दी०—अर्कक्षीरवदित्यादि । अर्कक्षीरप्रकारवदजा-
क्षीरेण गन्धककल्कं कार्यम् । तथाऽनेन प्रकारेण निर्गु-
ण्डीखरसेन गन्धककल्कं कार्यमिति प्रयोगान्तरम् ।
ताम्रादीनां वधे मारणे । ताम्राररीत्यारं, ध्वनिः कांस्थं,
समगन्धकयोगत इति । धातुसमानगन्धको ग्राह्य इत्य-
भिप्रायः ॥ २७ ॥

गू०—निर्गुण्डिका, ताम्रं प्रसिद्धं, रीतिः पित्तलिः,
ध्वनिः कांस्थं तद्वधे तन्मारणे स्पष्टमन्यत् ॥ २७ ॥

सम्प्रति ताम्रमारणं दर्शयन्नाह—

सूक्ष्माणि ताम्रपत्राणि कृत्वा संस्वेदयेद्बुधः ।
वासरत्रयमम्लेन ततः खल्वे विनिक्षिपेत् ॥ २८ ॥
पादांशं सूतकं दत्त्वा याममम्लेन मर्दयेत् ।
तत उद्धृत्य पत्राणि लेपयेद्विगुणेन च ॥ २९ ॥
गन्धकेनाम्लघृष्टेन तस्य कुर्याच्च गोलकम् ।
ततः पिष्ट्वा च मीनाक्षीं चाङ्गेरीं वा पुनर्नवाम् ॥ ३० ॥
तत्कल्केन बहिर्गोलं लेपयेदङ्गुलोन्मितम् ।
धृत्वा तद्गोलकं भाण्डे शरावेण च रोधयेत् ॥ ३१ ॥
वालुकाभिः प्रपूर्याथ विभूतिलवणाम्बुभिः ।
दत्त्वा भाण्डमुखे मुद्रां ततश्चुल्लयां विपाचयेत् ॥ ३२ ॥
क्रमवृद्धाग्निना सम्यग्यावधामचतुष्टयम् ।
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य मर्दयेत्सूरणद्रवैः ॥ ३३ ॥
दिनैकं गोलकं कुर्यादर्धगन्धेन लेपयेत् ।
सघृतेन ततो मूषां पुटे गजपुटे पचेत् ॥ ३४ ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य मृतं ताम्रं शुभं भवेत् ।
वान्ति भ्रान्ति क्लमं मूर्च्छां न करोति कदाचन ॥ ३५ ॥

दी०—सूक्ष्माणि ताम्रपत्राणि इति । सूक्ष्मत्वमत्र
कण्टकवेधिसंज्ञम् । संस्वेदयेद्बुध इति अम्लेन काञ्जिका-
दिना वासरत्रयं दिनत्रितयं यावद्दोलायन्त्रेण स्वेदनं
कुर्यादिति भावः । पत्राणामिति शेषः । सम्यक्ग्रहणं
ताम्रस्यातिदोषनिवृत्तिं सूचयति । यद्यपि शुद्धिरस्य पूर्वं
कथिता, तथाऽपि पुनः शोधनमस्य विषनिवृत्त्यर्थं
कालिमाऽपगमार्थं च विहितम्, । यतः ‘न विषं
विषमित्याहुस्ताम्रमेव महाविषं । विषस्य चैक-
दोषस्तु शुल्बदोषोऽष्टधा मतः’ । तद्यथा—‘विषं

मूर्च्छां विदाहश्च छर्दिः क्लेदनभेदने । सन्तापश्चारु-
चिश्चैव शुल्बदोषो विषोपमः’ इति । कालिमारहि-
तमपि । ‘शुकतुण्डकिंशुकाभं छेदे रक्तं तथा मृदुस्नि-
ग्धम् । ताम्रं भवति सकृष्णं तच्छुद्धं कालिमा-
रहितं’ अतएवाम्लेन पुनः शोधनमभिहितं न दोषः ।
बुध इति तज्जात्यादिविशेषज्ञः । यतस्तत् ताम्रं द्विवि-
धम् । एकं म्लेच्छसंज्ञमपरं नेपालमिति । तथाहि—
‘म्लेच्छं नेपालकं ताम्रं तयोर्नेपालमुत्तमम् । नेपालादन्य-
देशोत्थं शुल्बं म्लेच्छमिति स्मृतं । सितकृष्णारुणच्छायं
वान्तिभेदकरं च यत् । क्षालनाच्च पुनः कृष्णं ताम्रं
म्लेच्छमुदाहृतम् । सुस्निग्धं मृदुलं रक्तं विशोधनक्षमं
गुरु । त्रिदोषहरणं श्रेष्ठं क्षाराम्लैर्नैति वैकृतिम् । तन्ने-
पालकमित्युक्तं देहलोहविधायकम् । वान्तिभ्रान्तिज्वर-
हरं क्लेदभेदभ्रमापहम्’ इति । तत इति पश्चात् । पादांशं
सूतकमिति । सूतकं पारदं पादांशं, ताम्रमानचतुर्थांशं
यामं प्रहरमेकं यावत् अम्लेन जम्बीरनिम्बुकप्रभृतिरसेन
मर्दयेत् इति भावः । पुनस्तेनैवाऽम्लेन घृष्टेन द्विगुण-
गन्धकेन कृत्वा लेपयेत् पत्राणीति शेषः । द्विगुणता
रसपरिमाणात् । नतु ताम्रमानात् अस्मत्सम्प्रदाये तु
गन्धकं बहुतरं योज्यं तेन ताम्रमानाद्विगुणमित्यर्थः ।
अन्यत्राऽप्युक्तम् ‘ताम्रपादेन सूतेन सार्धं पत्रं प्रलेप-
येत् । ताम्राद्विगुणगन्धेन ह्यम्लपिष्टेन तत् पुनः ।
लिप्त्वा ह्यधोर्ध्वगं देयं सुपिष्टां चाम्लपत्रिकाम् । तत्
पिष्टं भाण्डगर्भे तु रुद्ध्वा चुल्लयां विपाचयेत्’ इत्यादि ।
तस्य कुर्याच्च गोलकमिति तस्य ताम्रमयद्रव्यस्य
मीनाक्षी “मछेछी” शब्दवाच्या । चाङ्गेरी अम्लपत्रिका
प्रसिद्धा तत्कल्केनेति त्रयाणां द्रव्याणां व्यस्तानां
मिलितानां वा कल्कं वदन्ति तज्ज्ञाः । अङ्गुलोन्मित-
मिति अङ्गुलोत्सेधं त्रयाणामेकस्य वा अङ्गुलमत्र मध्य-
माङ्गुलिमध्यपर्वसंज्ञम् । रोधयेदित्यनेन विभूतिलवणा-
म्बुभिः कृत्वा शरावसन्धौ मुद्रां कारयेदिति भावः ।
भाण्डमुखे च कारयेत् । विभूतिर्गोमयभस्म लवणमत्र
पांशुलवणम् । अम्बु पानीयं क्रमवृद्धाग्निनेति मृदुमध्य-
खराऽग्निना शेषं सुबोधम् । (अर्थे च मारितस्याऽस्य

१—‘न विषं विषमित्याहुस्ताम्रं तु विषमुच्यते । एक एव
विषे ताम्रे त्वष्टौ दोषाः प्रकीर्तिताः । अमो मूर्च्छां विदाहश्च
स्वेदः क्लेदो वमिस्तथा । अरुचिश्चित्तसंताप इति दोषा विषोप-
माः । तस्मात् शुद्धं तु संग्राह्यं ताम्रं रोगप्रशान्तये ॥’ इ०
पा० । २—नास्ति ‘ख’ पुस्तके ।

१—अर्कक्षीरं वटक्षीरं निर्गुण्डी क्षीरिका तथा इ० पा० ।

The first part of the book is a historical survey of the development of the theory of the firm. It begins with the classical economists, who viewed the firm as a simple production function. This view was challenged by the neoclassical economists, who introduced the concept of the profit-maximizing firm. The modern theory of the firm, which is the focus of the book, is based on the work of the transaction cost economists, who emphasized the importance of the firm's internal structure and its relationship with the market.

The second part of the book is a critical analysis of the modern theory of the firm. It examines the assumptions underlying the theory and the evidence supporting it. The author argues that the modern theory of the firm is based on a number of unrealistic assumptions, such as perfect information and perfect competition. He also points out that the theory is based on a narrow view of the firm's internal structure, which ignores the role of the firm's culture and its relationship with the market.

The third part of the book is a proposal for a new theory of the firm. The author argues that the firm should be viewed as a social institution, which is shaped by its internal structure and its relationship with the market. He proposes a new theory of the firm, which is based on the idea of the firm as a social institution. This theory emphasizes the importance of the firm's internal structure and its relationship with the market, and it provides a more comprehensive and realistic view of the firm.

The book is a valuable contribution to the theory of the firm. It provides a critical analysis of the modern theory of the firm and a proposal for a new theory. The book is written in a clear and concise style, and it is accessible to a wide range of readers. It is a must-read for anyone interested in the theory of the firm.

शुद्धार्थं विधिमप्याह—‘स्वाङ्गशीतलमुद्धलेत्यादि तत्ताम्रं स्वाङ्गशीतलं संगृह्य पश्चात् सूरणद्रवैः कृत्वा दिनमेकं संमर्द्य पश्चाद्गोलकं कृत्वा सघृतेनार्धगन्धक-कल्केन गोलकं लेपयित्वा तदनु मूषान्तर्धृत्वा निरोध्य च गजपुटे पचेत् । अनेन तत् क्षणेन भक्षणयोग्यं भवति अर्धगन्धकं ताम्रपरिमाणात् । तेन ताम्रं भागद्वयं गन्धकमेकभागमित्यर्थः । घृतमपि गन्धकसाम्यं भवति) ॥ २८-३५ ॥

गू०—अथ ताम्राद्युत्पत्तिभेदमारणगुणाः—‘उत्वं यत्कार्तिकेयस्य पतितं धरणीतले । तस्मादेतत्समुद्भूतं ताम्रमाहुः पुराविदः’ इति । अथ भेदाः ‘द्रावकौ नेपालम्लेच्छौ रसे नेपालमुत्तमं । सितं कृष्णारुणच्छायं म्लेच्छकं त्वतिवामि च । सुस्निग्धं मृदुलं शोणं नेपालं निर्विकारकं । इमं रुक्षमतिस्तब्धं श्वेतं वापि च वासहं । लोहनागयुतं चेति श्रुत्वा तद् दोषसप्तकं । एको दोषो विषे, ताम्रे त्वष्टौ दोषाः प्रकीर्तिताः । भ्रमो मूर्च्छा विदाहश्च खेदोत्केदनवान्तयः । अरुचिश्चित्तसंतापः पाने दोषा विषोपमाः । विषवत्स्थापितं ताम्रं यन्नतः साध्यते हि तत्’ इति । अथ मारणं । मीनाक्षी मत्स्यगन्धा चांगेरी स्पष्टमन्यत् । अन्यच्च ‘सूक्ष्माणि ताम्रपत्राणि पलद्वि-तयमात्रया । गोमूत्रे खेदयेन्नित्यमेकविंशतिवासरं ॥ पुन-रम्ले विनिक्षिप्य स्थापयेद्दिनसप्तकं । सूततूर्याशकं दत्त्वा तत्तुल्यं विडचूर्णकं ॥ पत्राणि खल्वे निक्षिप्य मर्दयेत्सर्व-मेव तत् । दिनसप्तप्रमाणेन सर्वेतुल्यं च गन्धकं ॥ कज्ज-लीकृत्य पत्रेषु अध ऊर्ध्वं प्रदापयेत् । हंडिकायां शरावेण मुद्रयित्वा विधानतः ॥ बालुकाभिः प्रपूर्याथ पाचये-त्प्रहरद्वयं । स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य भक्षयेद्भक्तिकाद्वयम् ॥ लवङ्गं पिप्पलीसार्धं कफरोगविनाशनम् । श्वासकास-हरं ताम्रं वातघ्नं वह्निमाद्यजित् ॥ अत्यन्तकफरोगेषु वासा क्षुद्रा पिबेदनु’ इति ग्रन्थान्तरात्ताम्रेश्वरः । ‘ताम्रं कषायं मधुरं सतिक्तमम्लं च पाके कटु सारकं च । पित्ता-पहं श्लेष्महरं च शीतं तद्रोपणं स्याल्लघुलेखनं वा ॥ पाण्डुरशो ज्वरः कुष्ठं कासश्च क्षतसक्षयान्’ । ‘पीतं समस्तपित्तं शोधकं शूलमुपाकरोति । प्राहुः परे बृंहण-मल्पमेतत्’ इति ताम्रगुणाः ॥ २८-३५ ॥

अथ सीसकमारणमाह—

ताम्बूलीरससंपिष्टशिलालेपात्पुनः पुनः ॥ ३६ ॥

द्वात्रिंशद्भिः पुटैर्नागो निरुत्यो याति भस्मताम् ।

दी०—ताम्बूलीति । ताम्बूली ताम्बूलवल्ली प्रसिद्धा ।

नागः सीसकम् । शिला मनःशिला, सा चतुर्थांशा सम्प्र-दायात् । पुनः पुनरिति । प्रत्येकपुटे मनःशिलया प्रलिप्य पुटेत् । एवं द्वात्रिंशत्पुटानि प्रसिद्धानि भवन्ति । नतु प्रत्येकपुटे वारंवारं प्रलेपनम् । प्रलेपनं त्वेकवारमेकपुटं प्रतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

गू०—अथ नागोत्पत्तिभेदविवरणम् ‘दृष्ट्वा भोगि-सुतां रम्यां वासुकिर्व्यमुचयतः । वीर्यं जातस्ततो नागः सर्वरोगापहो नृणां ॥ द्रवद्रावं महाभारं छेदे कृष्णं स-मुज्ज्वलं । पूतिगन्धि बहिः कृष्णं शुद्धं सीसमतोऽन्यथा’ इति । अथ मारणं । शिला मनःशिला ताम्बूलरससंपिष्ट-नागपत्रलेपः त्रिंशद्भिः पुटैर्भोगी निरुत्यं भस्मतां याति ॥ ३६ ॥

अथापरमपि नागमारणमाह—

अश्वत्थचिञ्चात्वक्चूर्णं चतुर्थांशेन निक्षिपेत् ॥ ३७ ॥

मृत्पात्रे द्राविते नागे लोहदर्व्यां प्रचालयेत् ।

यामैकेन भवेद्भस्म तत्तुल्यं च मनःशिलाम् ॥ ३८ ॥

काञ्जिकेन द्वयं पिष्ट्वा पचेद्दृढपुटेन च ।

स्वाङ्गशीतं पुनः पिष्ट्वा शिलया काञ्जिकेन च ॥ ३९ ॥

पुनः पुटेच्छरावाभ्यामेवं षष्टिपुटैर्मृतिः ।

दी०—अश्वत्थचिञ्चात्वक्चूर्णमिति । अश्वत्थः पिप्पलः, चिञ्चा अम्लिका, चतुर्थांशं भस्मतः सीसकप-रिमाणात्, एतेन वारंवारं भस्मनः क्षेपणमुक्तम्, नतु एकवारं, यतो वक्ष्यमाणवङ्गमारणे प्रोक्तं ‘क्षिप्वा’ इति तद्वदत्रापि । तेन यावन्नागस्य भस्म भवति तावत् क्षारं देयं; पश्चान्नागभस्मनः शिलां च काञ्जिकेन समं पिष्ट्वा सह दृढपुटे गजपुटसंज्ञके पचेत् । एवं षष्टिपुटैः कृत्वा मृतिर्भवति । षष्टिपुटान्यत्र शिलयैव सह कार्याणि नतु चिञ्चाश्वत्थयोर्भस्मना, भस्मसंस्कारस्त्वेकदैव ॥ ३७-३९

गू०—अन्यच्च । अश्वत्थः पिप्पलः, चिञ्चा अम्लिका, तस्योस्त्वक्चूर्णं । अन्यच्च ‘त्रिभिः कुम्भपुटैर्नागो वासार-सविमर्दितः । सशिलो भस्मतामेति तद्रजः सर्वरोगहृत्’ इति ग्रन्थान्तरात् । कुम्भपुटैः गजपुटैः सशिलः मनः-शिलया सहितः । इति नागमारणम् ॥ ३७-३९ ॥

इदानीं वङ्गमारणं दर्शयन्नाह—

मृत्पात्रे द्राविते वङ्गे चिञ्चाश्वत्थत्वचो रजः ॥ ४० ॥

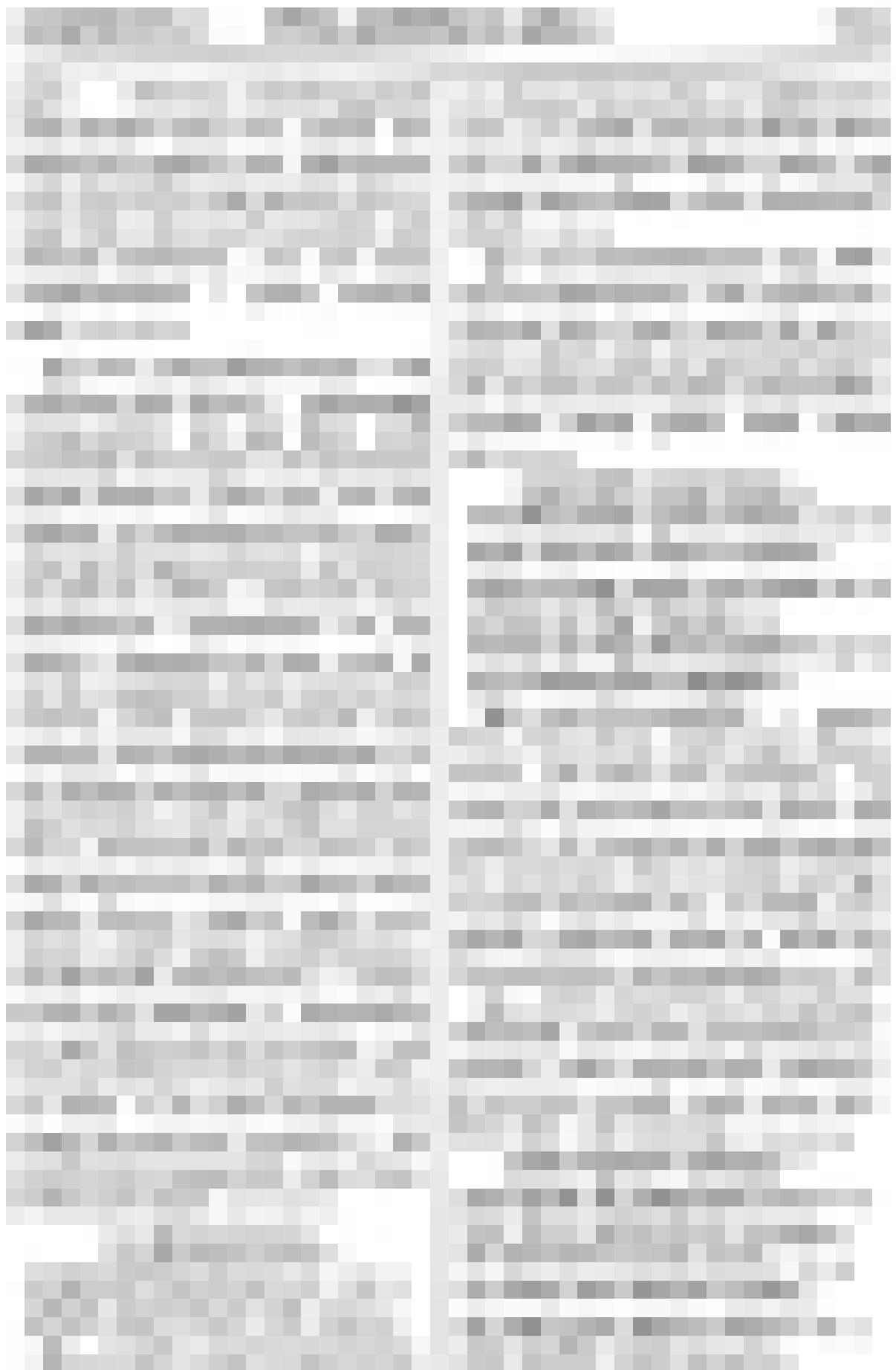
क्षिप्वा क्षिप्वा चतुर्थांशमयोदर्व्यां प्रचालयेत् ।

ततो द्वियाममात्रेण वङ्गभस्म प्रजायते ॥ ४१ ॥

अथ भस्मसमं तालं क्षिप्वाभस्मेन प्रमर्दयेत् ।

ततो गजपुटे पक्त्वा पुनरभस्मेन मर्दयेत् ॥ ४२ ॥

तालेन दशमांशेन याममेकं ततः पुटेत् ।

एवं दशपुटेः पक्वो वज्रस्तु म्रियते ध्रुवम् ॥ ४३ ॥

दी०—मृत्पात्रेति । मृत्पात्रं खर्परं, चिञ्चा अम्लिका, अश्वत्थः पिप्पलः, रजश्चूर्णमनयोर्वल्कलस्य क्षिप्त्वा क्षिप्त्वा इति वारंवारं चतुर्थांशमिति वज्रपरिमाणात्, वल्कलचूर्णस्य एतत् परिमाणमेकवारं क्षेपणार्थं अतस्तावत् क्षिपेद्यावद्भस्म भवति तेन वज्रपरिमाणसमं वल्कलरजः कार्यमिति सम्प्रदायः । अयोद्व्या लोहमयदण्डेन अथेति पश्चात् कार्यकर्माह—भस्मसममित्यादि । तालं हरितालं, तद्वज्रभस्म साम्यं भवति, तेन किमुक्तं ? वज्रभस्म हरितालं च सममात्रं संगृह्य अम्लेन काजिकादिना विमर्द्य तद्गोलकाकारं कृत्वा शरावसम्पुटे धार्यं संपुटनिरोधं च कृत्वा गजपुटे पचेत् तत्पश्चात्तमुद्धृत्य पुनर्दशमांशेन तालकेन सह संमर्द्याम्लरसैः कृत्वा ततः पुटेत् । दश एवं सम्पुटविधानवदिति शेषः । अग्निपुटं तु किञ्चिच्च्यूनमिति सम्प्रदायः एवं दशपुटेः कृत्वा वज्रो मृतो भवति ॥ ४०-४३ ॥

गू०—अथ वज्रं । 'मिश्रकं खुरकं चेति द्विविधं वज्रमुच्यते । खुरकं तु गुणैः श्रेष्ठं मिश्रकं न रसे हितं ॥ चपलं मृदुलं स्निग्धं द्रुतद्रावश्च गौरवं । निःशब्दं खुरवज्रं स्यात् मिश्रकं श्यामशुभ्रकं' इति । स्पष्टमन्यत् अथ मारणं । 'वज्रो दाहकरः शीतः कफपीडामयान् जयेत् । क्रिमीनष्टादशविधान् प्रमेहाक्षान् संशयः' इति । केचिद्दाहहरः शीत' इति पठन्ति तत्र **मदनविनोदपथ्यापथ्यनिघण्ट्वादौ** वज्रस्योष्णगुणस्य लिखितत्वात् । विशेषतस्तालेन मृत उष्ण एव भवतीति । **ग्रन्थान्तरात् वज्रेश्वरः** 'शुद्धं सूतं शुद्धवज्रं द्रावयित्वैकतश्चरेत् । तालकं तु द्वयोस्तुल्यं शठीद्रावेण मर्दयेत् । शुष्कं काचमये पात्रे पचेद्यामचतुष्टयं । तुर्यांशं तालकं दत्वा पुनर्वारत्रयं पचेत् । गुज्जार्थं वाथ गुज्जैकं बलमानेन भक्षयेत् । जयेद्वातं कफश्वासं कुष्ठं कासं भगन्दरं । वातरक्तं क्षयं वापि वह्निमाद्यं त्रिदोषकं । नान्ना वज्रेश्वरः सूतः सर्वरोगेषु पूजितः । पक्षाघातादिवातेषु प्रसूत्यादौ विशेषतः' इति वज्रेश्वरः **ग्रन्थान्तरात्** । अथ वज्रशोधनमारणानुपानाश्च विशेषत उच्यन्ते 'गोमूत्रे प्रथमं दद्यात् तत्रे दद्याद्वितीयकं । तृतीयं काजिके देयं चतुर्थं कटुतैलके । शुभलभेन योगेन शोधनं कारयेद्विषक् । निर्लिप्तं द्रावितं वज्रं सर्वरोगेषु योजयेत्' इति वज्रशोधनं । अथ मारणं—'चुष्ट्युपरि स्थितं पात्रं पाचयेद्यामकद्वयं । वर्षणं लोहदण्डेन चूर्णं देयं पुनः पुनः । प्रथमं

रजनीचूर्णं दीप्यकं च द्वितीयकं । तृतीयं जीरकं द्वयं चतुर्थं तित्तिडीत्वचं । एवं क्रमेण चूर्णेन वज्रं निश्चन्द्रिकं भवेत् । स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य भस्म चन्द्रसमं सितं । गुज्जामात्रं प्रदातव्यं वज्रभस्म सुभक्षितं । अनुपानं प्रवक्ष्यामि यथाव्याध्यनुपानतः । धात्रीखरससंयुक्तं प्रमेहं हन्ति दुस्तरं । शतावरीरसेनैव मूत्रकृच्छ्रविनाशनं । बहुमूत्रहरं तत्तु पारिभद्ररसेन तु । रजनीचूर्णमधुकं धात्रीफलरसेन तु । चतुःप्रकारं प्रदरं नाशयेन्नात्र संशयः । पञ्चतिक्तकषायेण पाययेत्सर्वकुष्ठजित् । शर्करामधुसंयुक्तं कूष्माण्डस्य रसेन तु । रक्तपित्तक्षयं कासं श्वासं हन्ति सुदुस्तरं । कण्टकारीरसेनैव पातव्यं पञ्चकासजित् । मुद्गं सशर्करं क्षौद्रं जांगलं पिशितं रसं । उदुम्बरफलं चैव तन्दुलीयकवास्तुकं । रम्भाप्रसूतं चाङ्गैरीमयकं कदलीफलं । नवनीतं तथा क्षीरमभ्यङ्गज्ञानमाचरेत्' इति वज्रकल्पः ॥ ४०-४३ ॥

अथ लोहमारणमाह—

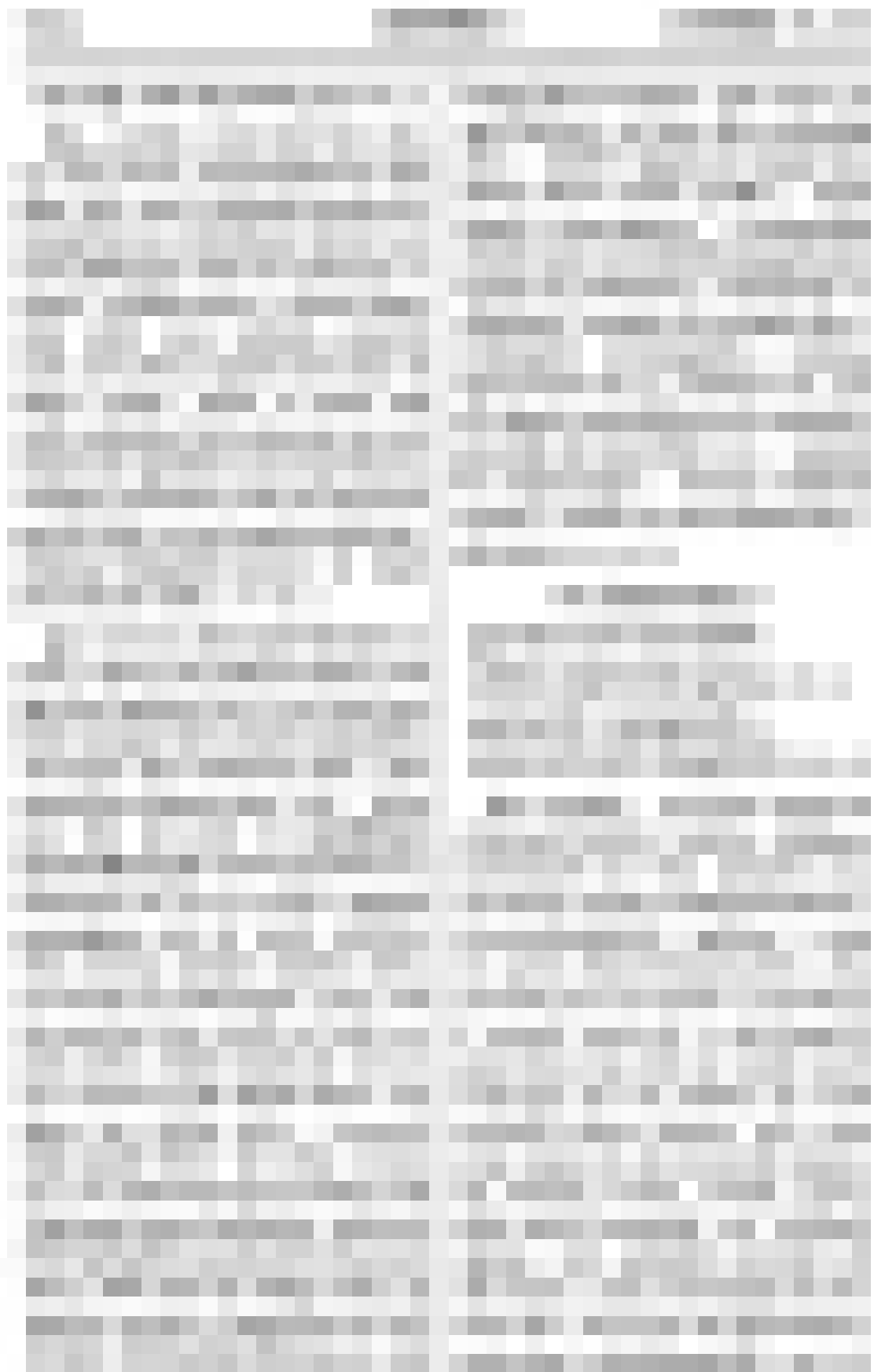
शुद्धं लोहभवं चूर्णं पातालगरुडीरसैः ।

मर्दयित्वा पुटेद्वह्नौ दद्यादेवं पुटत्रयम् ॥ ४४ ॥

पुटत्रयं कुमार्या च कुठारकुलत्थरसैः ।

पुटषट्कं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णमृतिर्भवेत् ॥ ४५ ॥

दी०—शुद्धमिति । शुद्धं शोधितं जात्युत्कृष्टं वा शोधनमस्य पूर्वं कथितमेव । जातिभेदाः केषाञ्चिज्ज्ञापनार्थं लिख्यन्ते यथा—'देवाः सुरसमाजेन मथ्यमाने महोदधौ । समुत्पन्नं पुरा तस्मिन्नमृतं देवजीवनम् । पीयमानात्सुरैस्तस्मादुत्थिताः क्षुद्रबिन्दवः । ज्ञात्व तान् भूगतान् बिन्दून् योगमासाद्य धूर्जटिः ॥ लोहपाषाणरूपेण कृत्वा तान् वसुधातले । पापयोगाभिभूतये मानवास्ते भजन्तु तान् ॥ इत्येवं शिवगुप्ता ये सुधाया बिन्दवः परम् । तेषां मया समासेन कथ्यते साधनं स्फुटम्' इति । अथ जातिभेदा यथा यद्यपि नागार्जुनमते अष्टादश लोहजातयः सन्ति तद्यथ माण्डूरं, माण्डूकं, सारं, लोहं, मध्यसारलोहं, स्थूलसारलोहं, चक्रमर्दलोहं, बन्धलोहं, वज्रकलोहं, सुरायसं, कलिङ्गं, भद्रलोहं, गरलस्थितलोहं, वज्रं, पाण्डिनिरवं, अर्बुदकम्, कान्तं, कुलिशमिति तथाप्यन्येषां मते त्वष्ट्रेव श्रेष्ठतमाः । तथाहि 'सामान्याद्विगुणं सारं तस्मादष्टगुणं कलिः । कलेः शतगुणं भद्रं भद्राद्वज्रं सहस्रधा वज्रात् षष्टिगुणं पाण्डिनिरिवाद्दशभिर्गुणैः । ततः को

द्विगुणं तस्मादयसः कान्तकं मतम्' इति । एतेषां व्यञ्जनं च तन्त्रान्तरादेव लिख्यते लक्षणविशेषं विना श्रेष्ठमश्रेष्ठं न ज्ञायते तस्माल्लिख्यते । यथा 'क्षमाभृच्छि-
खराकारलिङ्गान्येवाम्लिते सति । दृश्यन्ते यत्र सू-
क्ष्माणि सारं च तदुदाहृतम् ॥ यत्र कृष्णायसे विंशलक्ष-
णानि सितानि च । पल्लवाल्पकृतीन्याहुस्तद्गुधाः कृष्णव-
ज्रकम् ॥ यत्र कृष्णतरा भूमिर्वर्तुलाङ्गानि सर्वशः ।
रेखा स्याद्धेमवर्णा च तत्पिण्डी च विधीयते ॥ कलिस्तर-
समावर्तो यदुक्तं च विचक्षणैः । किञ्चित्तत्स्थे जले क्षिप्तं
तैलबिन्दुर्न सर्पति ॥ अपि केनापि कालेन निर्मलत्वं न
मुञ्चति । अत्रयते यत्र कालेन निर्द्रवं तदयो मतम् । येन
पर्वतसारेण भिद्यन्ते शुष्ककाष्ठवत् । अन्यानि गिरिसा-
राणि तत्तीक्ष्णं कान्तमुच्यते' ॥ कान्तस्य लक्षणमन्य-
त्राप्युक्तम् । 'पात्रे यस्मिन् प्रविशति जले तैलबिन्दुर्नि-
षिक्तो हिङ्गुर्गन्धं विसृजति निजं तिक्ततां निम्बकल्कः ।
पाके दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमौ कान्तं लोहं
भवति तदिदं लक्षणोक्तं नचान्यत् ॥' इति तस्मादे-
तेषां मध्ये कान्तलोहं श्रेष्ठतमं, यतः—'किंदादशगुणं
मुण्डं मुण्डात्तीक्ष्णं शतोन्मितम् । तीक्ष्णालक्षगुणं कान्तं
भक्षणात्कुरुते गुणम् ॥ तस्मात् कान्तं सदा सेव्यं
जराभृत्युहरं नृणां' इति । तच्च कान्तं चतुर्विधं भवति ।
तथाहि 'भ्रामकं शकटं चैव चुम्बकं द्रावकं तथा । च-
तुर्विधं भवेत् कान्तमेकैकं द्विगुणं मतम्' इति । जाति-
भेदाः संक्षेपेणोक्ताः । सम्प्रति मारणविधिरपि तेषां
कथ्यते—लोहभवं चूर्णमित्यादि । पातालगरुडी पाताल-
मूली प्रसिद्धा सा च च्छिन्नरुहाऽकृतिस्तद्भेदश्च तदभावे
छिरहण्टैव ग्राह्या पुटमत्र जगपुटम् । कुमारी प्रसिद्धा
कुठारकुलत्थरसैरिति । कुठारः कुठारच्छिन्ना कुटजभेद
इत्यन्ये तदभावे जम्बूत्वक् गृह्णन्त्यपरे; अस्मत्सम्प्रदाये
कुठारच्छिन्ना लोके तिपानीतिशब्दवाच्यो द्रव्यविशेषो
ग्राह्यः । कुलत्थोऽन्नविशेषः प्रसिद्धः । पुटषट्कमित्यनेन
प्रत्येकं पुटत्रयं पूर्ववद्बोध्यम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

गू०—अथ लोहमारणं । पातालगरुडी पातालमूली
कुठारः अन्यच्च दरदं हिङ्गुलं तीक्ष्णगतवल्लीचूर्णं ॥
॥ ४४ ॥ ४५ ॥

१-सा च वारि शब्दवाच्या दी० । २-सा च कुरैया
शब्दवाच्यो द्रव्यविशेषः ।

अन्यच्चेत्यपरमपि मारणमाह—

क्षिपेद्वा दशमांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः ।
मर्दयेत्कन्यकाद्रावैर्यामयुगमं ततः पुटेत् ॥ ४६ ॥
एवं सप्तपुटैर्मृत्युं लोहचूर्णमवाप्नुयात् ।
रसैः कुठारच्छिन्नायाः पातालगरुडीरसैः ॥ ४७ ॥
स्तन्येन चार्कदुग्धेन तीक्ष्णस्यैवं मृतिर्भवेत् ।

दी०—क्षिपेदिति । दरदं हिङ्गुलम् । दशमांशं दरदं
लोहचूर्णात् । कन्यका कुमारी । पुटमत्र गजपुटविधानं
यामयुगममिति मर्दनपरिमाणम् । एवमित्यनेन सप्तपुटैः
कृत्वा सिद्धं भवति । अथवा कुठारच्छिन्नाया रसैः कृत्वा
दरदं लोहचूर्णं च पूर्ववत् संमर्द्य पुटेत् । अनेनापि
सप्तपुटैः सिद्धमेतत् । अथवा पातालगरुडीरसैस्तद्व-
देव वा अथवा स्तन्येन पूर्ववद्योगः कर्तव्यः । अर्क-
दुग्धेन तद्वदेव प्रचारः । एतद्योगचतुष्टयं दरदसंबन्धि
भवति । सप्तपुटसंबन्धि वा विज्ञेयं । अत्र कुठारच्छिन्ना
प्रसिद्धा 'तिपानी' शब्दवाच्येत्यपरे, पातालगरुडी छिर-
हण्टः स्तन्यं स्त्रीभवं नान्यत् प्रयोगान्तरदर्शनात् ।
तथाच 'हिङ्गुलस्य पलान् पञ्च नारीस्तन्येन पेषयेत् ।
तेन लोहस्य पत्राणि लेपयेत् पलपञ्चकम्' इत्यादि
॥ ४६ ॥ ४७ ॥

गू०—अन्यच्च । रसैरिति । अन्यदपि सुगमम्
॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अन्यदपि मारणमाह—

सूतकाद्विगुणं गन्धं दत्त्वा कुर्याच्च कज्जलीम् ॥ ४८ ॥
द्वयोः समं लोहचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाद्रावैः ।
यामयुगमं ततः पिण्डं कृत्वा ताम्रस्य पात्रके ॥ ४९ ॥
घर्मे धृत्वा रुक्कस्य पत्रैराच्छादयेद्दुग्धः ।
यामार्धेनोष्णतां भूयाद्धान्यराशौ न्यसेत्ततः ॥ ५० ॥
दत्त्वोपरि शरावं तु त्रिदिनान्ते समुद्धरेत् ।
पिष्ट्वा च गालयेद्दृष्ट्वादेवं वारितरं भवेत् ॥ ५१ ॥
एवं सर्वाणि लोहानि स्वर्णादीन्यपि मारयेत् ।
शिलागन्धार्कदुग्धाक्ताः स्वर्णाद्याः सर्वधातवः ॥ ५२ ॥
त्रियन्ते द्वादशपुटैः सत्यं गुखचो यथा ।

दी०—सूतकादिति । सूतं पारदं, गन्धं गन्धकं,
द्वयोरिति पारदगन्धकयोः । कन्यका कुमारी, यामा-
र्धेनोष्णता भूयादित्यनेन तद्व्यपिण्डं घटिकाचतुष्टयं
यावद्धर्मे धारयेदित्यर्थः । तत इति पश्चात् । दत्त्वोपरि
शरावमित्यनेन तद्व्यपिण्डं पूर्वम् । एरण्डपत्रैर्वैष्टयित्वा

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that proper record-keeping is essential for ensuring the integrity and transparency of financial reporting. The document outlines various methods for recording transactions, including the use of journals and ledgers, and stresses the need for consistency and accuracy in all entries.

The second part of the document focuses on the classification of transactions. It explains how transactions should be categorized based on their nature and the accounts affected. This section provides detailed guidance on identifying the correct accounts to debit and credit for each transaction, ensuring that the accounting equation remains balanced.

The third part of the document addresses the process of posting transactions to the general ledger. It describes the steps involved in transferring the debits and credits from the journals to the appropriate ledger accounts. This process is crucial for organizing the data and preparing for the final financial statements.

The fourth part of the document discusses the preparation of financial statements. It outlines the steps for calculating the net income or loss for the period and determining the ending balances for all accounts. This section also provides information on how to format and present the financial statements, including the balance sheet, income statement, and statement of equity.

The fifth part of the document covers the closing process. It explains how to close the temporary accounts (revenues, expenses, and dividends) to the permanent accounts (retained earnings). This process is necessary to reset the temporary accounts for the next accounting period and to update the retained earnings balance.

The final part of the document provides a summary of the accounting cycle and offers some practical tips for avoiding common errors. It emphasizes the importance of double-checking all calculations and ensuring that all transactions are properly recorded and classified.

पश्चात्ताम्रसंपुटे भृष्मयसंपुटे वा सन्निधाय तदनु
धान्यराशौ स्थापयेदित्यर्थः । तथाहि—‘शुद्धं सूतं
द्विधा गन्धं कृत्वा खल्वेन कजलीम् । द्वयोः समं
लोहचूर्णं मर्दयेत् कन्यकाद्रवैः ॥ यामद्वयात् समुद्धृत्य
तद्गोलं ताम्रपात्रके । आच्छाद्यैरण्डपत्रैश्च यामार्धेनोष्णता
भवेत्’ इत्यादि । एवमिति पूर्वोक्तविधिना सर्वाणि
लोहानि कान्ततीक्ष्णमुण्डप्रभृतीनि स्वर्णादीनि अपि
अनया युक्त्या च मारयेदिति भावः । आदिशब्द-
ग्रहणात् रौप्यताम्रादयः । अपरमपि शिलागन्धार्क-
दुग्धाक्ता इत्यादि सुगमम् । सत्यमित्यनेन वारितरं
भवेदित्यर्थः । यथा गुरुवचस्तथाऽत्र बोद्धव्यम् । एतेन
किमुक्तं ? मृतं लोहं तु पश्चात् संस्कारितं कुर्यादित्यभि-
प्रायः । तथाहि—‘घृततुल्यं मृतं लोहं लोहपात्रगतं
पचेत् । जीर्णे घृतं समादाय योगवाहेषु योजयेत् ।
इत्यादि ॥ ४८-५२ ॥

गू०—अथ लोकहल्पः । ‘पातजले तथा तन्त्रे लोहा
बहुविधा मताः । दुष्प्राप्यत्वाग्निफलत्वाच्च लिख्यते हि
भिदा मया । चारुत्वाद्भद्रवज्रं तु पाण्डिकान्तादयो यथा ।
रूपैर्गुणैश्च कथ्यन्ते ते नागार्जुनदेशतः ॥ सामान्याद्विगुणं
प्रोक्तं तस्मादष्टगुणं कलिः । कलेर्दशगुणं भद्रं भद्राद्वज्रं
सहस्रधा ॥ वज्रात् सहस्रगुणितात् पाण्डिनी दशभि-
र्गुणैः । ततः कोटिसहस्रत्वादयः कान्तं महाफलम् ॥’
इति । तत्र विशेष उच्यते ‘काञ्चीजितं तुलाङ्गं स्यादा-
ज्यवर्णमयो विदुः । काशताडं कृशाङ्गं च शुलां गन्धो
दुदेशतं (?) ॥ पण्डितं द्विविधं कृष्णं शुक्लञ्च समतार्द्रकं ।
भद्रमेरण्डबीजाभं क्षुहीपत्रनिभं तथा ॥ वज्रं दमनपत्रा-
भमीषत् स्वर्णच्छविस्तथा । कान्तं मृदुतरं तारस्वम-
कान्तो सिताकरं ॥ स्वादुर्यत्र भवेन्निम्बकल्को रात्रिदि-
वोषितः । कान्तं तदुत्तमं यच्च शिलारूपेण वार्तिकं ॥
कह्लोणमुत्तमं कान्तमतोऽन्यन्मध्यमं मतं । क्षुद्राण्डं गुरुताडं
स्यात्कलिङ्गजमयो मतं ॥ रुक्मारुक्मप्रतीकाशं तीक्ष्णं
मृदुफलं मतं । तत्तदाऽकरसंभूतं तत्तद्गोविनाशनं ॥ तेन
तस्य परीक्षायां याते मदिमदेतकं’ इति (?) । लोहभेदाः ।
अथ मारणं—‘वज्रं पञ्चादिकं तेषां भेदा याज्यतमं
शुभं । प्राक्पञ्चपलादूर्ध्वं यावदाषोडशं पलं’ । अथ लोह-
शोधनं—‘त्रिफलात्रिगुणैस्तोयैस्त्रिफला षोडशं पलं । तत्काये
पादशेषे तु लोहस्य पलपञ्चकं ॥ कृत्वा पत्राणि तप्तानि
सप्तवारं निषेचयेत् । एवं प्रलीयते दोषो गिरिजो लोह-
संभवः’ इति । अथ मारणे पुटप्रशंसा—‘पुटैर्दोषविनाशः

स्यात् पुटादेव गुणोदयः । म्रियते च पुटाल्लोहं पुटांस्त-
स्मात्समाचरेत् ॥ यथा यथा प्रदीयन्ते पुटाश्च बहवोऽ-
यसि । तथा तथा प्रवर्धन्ते गुणाः शतसहस्रशः । ताव-
ल्लोहं पुटेद्वैद्यो यावच्चूर्णाकृतं जले । तन्निस्तरेल्लघुत्वेन नीरे
तरति हंसवत् ॥ तावन्न चूर्णयेदेवं यावत्कजलिंसनिभं ।
करोति निहितं नेत्रे नैव पीडां मनागपि ॥ पुटे पुटे
क्वाथयित्वा स्थालीपाकं प्रदापयेत् । पुटैकमन्तरे वापि
क्षालनं व्ययमीतितः’ इति । अथ दोषभेदेन पुटानाह—
‘पाकः फलाम्बुदशमूलरसेन वायौ पित्ते तु शीतमधुरै-
स्त्रिफलैर्विदार्याः । तज्जैः शतावरिजटास्वरसेन देयः श्ले-
ष्माणके तु दशमूलरसार्द्रकेण ॥ वातश्लेष्मविकारेषु श्वय-
थौ विविधात्मके । वर्षाभूश्चवेराभ्यां माणकेन विशेषतः’
इति । माणकः माणकन्दः, ‘पित्तानिले पित्तयुते च रक्ते
द्राक्षाविदारीशतमूलिकाभिः । क्षीरकाकोली काकोल्या च
मधूकपुष्पैः खर्जूरकेणापि तथैव देयाः । अथ व्याधिभेदेन
पुटानाह—‘जीर्णज्वरे गुडूची कासे श्वासे च शस्यते व्याघ्री ।
यक्ष्माऽसृक् पित्तरुजोर्वासा शस्ता बला नाम ॥ नासा-
व्रणशोणितशांत्यर्थं स्वरसयवदूर्वायाः । कङ्कल्लिच्छलसलिलं
शस्तं प्रदरेषु सर्वेषु ॥ निचुलदलोद्भवसलिलैः प्रवाहिकायां
च शस्यते सुतरां । ग्रहणीषु मुस्तकानां कुटजक्वाथा-
तिसारेषु ॥ मेहे वरावरे कृच्छ्रे पाषाणभेदिकातिवने ।
वर्षाभूनागरयोः क्वाथः श्वयथुप्रशान्त्यर्थं ॥ गोमूत्रं त्रिषु
शस्तं उदरापस्मारपाण्डुरोगेषु । अक्षेषु माणकंदो गुल्मे
रोहीतकः क्वाथः ॥ हिकाश्वासे ब्राह्मीभार्गास्वरसेन शस्त-
श्च । एरण्डनागरयोः क्वाथः सामेऽतिशस्तः ॥ श्लेष्णु दश-
मूलेन गोमूत्रेण फलाम्बुना । यकृति ग्रीहि दातव्यो गृह-
कन्यार्कजं पयः ॥ देवदारुविडङ्गेन पलाशेन कृमौ मतः ।
कुष्ठे संपाकनिवेन सप्तपर्णाटरुषकैः ॥ भल्लातकेन वाकुच्य-
वृन्दार्केणाशनेन च । मधुरेश्वरसंपाकैः अभीरुवरुणेन च ।
एरण्डतृणपञ्चानां मूलैः शैल्लषकेन च । त्रिफलेन च कर्तव्यो
मूलस्तम्भे त्रिदोषजे ॥ अश्मरीषु च सर्वासु मूत्राघाते वि-
शेषतः । वृक्षक्षीराभृता द्राक्षा अभीरुदशमूलकैः ॥ वाजि-
गन्धान्वितैरेभिः क्षयेषु च निगद्यते । अम्लपित्ते शता-
वर्याः पुटा देयाश्च सर्वतः’ । मुण्डिका शतमूली च चि-
त्राङ्गकरिकर्णकेशराजैस्तु । मधुकगुडूचीमार्कवमुशलीमल्ला-
तकैः कल्पे, रसायने नागबला हयगन्धा गोकर्णकवृद्ध-
दारकामलक्री, वाजीकरणे विहिता वानरीशतमूलिका क्षु-
रिका ज्ञात्वैवं । रोगविशेषानेभिर्वात्रयं पुटेन स्थालीपाके
अधिकतः पुरुषस्वभावं बुद्धिमान् कथितमपि हेममौषध-

मुचितमुपादेयमन्यदपि । 'यः कल्पकामः कुरुते च लोहं स सर्वशङ्कापरिवर्जिताङ्गः । द्विरष्टवर्षाकृतिरेष नित्यं जीवेत् पृथिव्याममरोपमानः' इति । लोहकल्पः समाप्तः ॥ अथ किट्टं—'गोमूत्रत्रिफलाक्वाथे तप्तं शोध्यं त्रिसप्तधा । स्वर्णादिसर्वलोहानां किट्टस्य च गुणावहं' इति लोहादिकिट्टमारणम् । अथ स्वर्णादिधातुभक्षणप्रमाणं—'यवद्वयं प्रयोक्तव्यं हेमगुञ्जाष्टकाऽवधि । तारं तद्विगुणं लोहमन्यत्तत्रिगुणात्मकम्' ॥ ४८-५२ ॥

अथोपधातुशोधनमारणं, ते के उपधातवः ? इति दर्शयन्नाह—

माक्षिकं तुत्थकाग्रे च नीलाञ्जनशिलालकाः ॥५३॥
रसकश्चेति विज्ञेया एते सप्तोपधातवः ।

दी०—माक्षिकमिति । माक्षिकं धातुमाक्षिकं । तद्विविधं एकं स्वर्णमाक्षिकं अपरं तारमाक्षिकं कांस्यमाक्षिकमिति । तुत्थकं प्रसिद्धम् । अग्रं अग्रकं, नीलाञ्जनं प्रसिद्धम्, शिला मनःशिला, तालकं हरितालं, रसकं खर्परकः, सच तुत्थकमेदः । एते सप्तोपधातवः कथिताः ॥ ५३ ॥

गू०—अथोपधातुशोधनं मारणं । माक्षिकं स्वर्णमाक्षिकं, तुत्थं तुत्थकं, अग्रं अग्रकं, नीलाञ्जनं कृष्णाञ्जनम्, मनःशिला, आलकः हरितालकः, रसकः खर्परम् । एते सप्त उपधातवो ज्ञेयाः ॥ ५३ ॥

अथ माक्षिकशोधनमारणम्—

माक्षिकस्य त्रयो भागा भागैकं सैन्धवस्य च ॥५४॥

मातुलुङ्गद्रवैर्वाथ जम्बीरोत्थद्रवैः पचेत् ।

चालयेच्छोहजे पात्रे यावत्पात्रं तु लोहितम् ॥५५॥

भवेत्ततस्तु संशुद्धिं स्वर्णमाक्षिकमृच्छति ।

कुलत्थस्य कषायेण घृष्ट्वा तैलेन वा पुटेत् ॥ ५६ ॥

तत्रेण वाजमूत्रेण त्रियते स्वर्णमाक्षिकम् ।

कर्कोटीमेषशृङ्गयुत्थैर्द्रवैर्जम्बीरजैर्दिनम् ॥ ५७ ॥

भावयेदातपे तीव्रे विमला शुध्यति ध्रुवम् ।

दी०—इदानीं प्रत्येकेन शोधनमारणमाह—अथेत्यादि । माक्षिकस्येति स्पष्टम् । कर्कोटीति । विमला स्वर्णमाक्षिकमेदः, कर्कोटी वन्ध्याकर्कोटी ग्राह्या, मेषशृङ्गी वल्लीसंज्ञा प्रसिद्धा, एतयोर्द्रवैः सद्योरसैः पत्राणामिति शेषः । जम्बीरजैरिति जम्बीरफलरसैः दिनमिति मर्दयेत् इति शेषः । तेन प्रत्येकरसेन कृत्वा दिनैकं मर्दयेदित्यर्थः । आतपे तीव्रे इति तीव्रघर्मे । तीव्रघर्माभावे

शा० सं० ३२

अग्नौ शोधयेदित्यपि सम्प्रदायः । उक्तं च 'जम्बीराणां रसैः खिन्नं मेषशृङ्गीरसेऽथवा । रम्भातोयेन वा पाच्यं घसं विमलशोधनम्' इति ॥ ५४-५७ ॥

गू०—यावत् पात्रं लोहितं रक्तं भवति तावत् पचेत् । तदा माक्षिकं शुद्धिमृच्छति शुद्धिं प्राप्नोति । ऋ गतावित्यस्य ऋच्छादेशे प्रयोगः । माक्षिकं कृद्धं भूतं नपुंसकत्वात् । अथ मारणं । कुलत्थस्येति स्पष्टमन्यत् । अथ तारमाक्षिकशोधनमारणं । कर्कोटी वन्ध्याकर्कोटी, मेषशृङ्गी प्रसिद्धा । अथ मारणं स्वर्णमाक्षिकवत् ॥ ५४-५७ ॥

अथ तुत्थकशोधनमाह—

विष्टया मर्दयेत्तुत्थं मार्जारककपोतयोः ॥ ५८ ॥

दशांशं टङ्कणं दत्त्वा पचेन्मृदुपुटेन तु ।

पुटं दत्त्वा पुटं क्षौद्रैर्देयं तुत्थविशुद्धये ॥ ५९ ॥

दी०—विष्टया मर्दयेत् इति विष्टा पुरीषम् । मार्जारककपोतयोरिति मार्जारको बिडालः, कपोतः प्रसिद्धः अनयोः पुरीषं त्वनुमानतो ग्राह्यम्, टङ्कणं सौभाग्यक्षारं दशांशमिति तुत्थकपरिमाणात् । मृदुपुटं तु कुकुटपुटप्रभृतिकं पश्चाद्वा कृत्वा पुटमेकं देयम् । तदनु क्षौद्रैरपि पुटमेकं दद्यादित्यर्थः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

गू०—अथ तुत्थशोधनं विष्टयेति । ग्रन्थान्तरे चैवं शोधनं—'अतः विष्टासमं तुत्थं सक्षौद्रं टङ्कणं कृतम् । त्रिवारं पुटितं शुद्धं वान्तिभ्रान्तिविवर्जनम्' ॥५८॥५९॥

अथाग्रकशोधनम्—

कृष्णाग्रकं धमेद्वह्नौ ततः क्षीरे विनिक्षिपेत् ।

भिन्नपत्रं तु तत्कृत्वा तण्डुलीयाम्लयोर्द्रवैः ॥६०॥

भावयेदष्टयामं तदेवं शुध्यति चाग्रकम् ।

दी०—अधुना अग्रकशोधनमाह—कृष्णेति । कृष्णाग्रकं वज्रजातिसंज्ञं कथितम् । यतस्त्वग्रकं तु चतुर्विधं भवति । तथाहि तन्त्रान्तरादुत्पत्तिप्रभृतिकं लिख्यते यथा 'पुरा वधाय वृत्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धतम् । विस्फुलिङ्गास्ततस्तस्य गगनं परिसर्पिताः ॥ निपेतुर्मैघनिर्घोषात् शिखरेषु महीभृताम् । तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्विरिषु चाग्रकम् ॥ तद्वज्रं वज्रजातत्वादभ्रमभ्ररवोद्धवात् । गगनच्युतजातत्वादूचिरे गगनं सुराः ॥ तद्वाह्मणक्षत्रियविद्वद्भ्रमेदाच्चतुर्विधं । क्रमेणैव सितं रक्तं पीतं कृष्णं च वर्णतः ॥ पिनाकं दर्दुरं नागं वज्रं चेति चतुर्विधम् ।

<p>1. Introduction</p>	<p>2. Methodology</p>
<p>2.1. Data Collection</p>	<p>2.2. Data Analysis</p>
<p>2.3. Results</p>	<p>2.4. Discussion</p>
<p>2.5. Conclusion</p>	<p>2.6. Acknowledgments</p>
<p>2.7. References</p>	<p>2.8. Appendix</p>
<p>2.9. Bibliography</p>	<p>2.10. Glossary</p>
<p>2.11. Index</p>	<p>2.12. Summary</p>
<p>2.13. Abstract</p>	<p>2.14. Introduction</p>
<p>2.15. Methodology</p>	<p>2.16. Data Collection</p>
<p>2.17. Data Analysis</p>	<p>2.18. Results</p>
<p>2.19. Discussion</p>	<p>2.20. Conclusion</p>
<p>2.21. Acknowledgments</p>	<p>2.22. References</p>
<p>2.23. Appendix</p>	<p>2.24. Bibliography</p>
<p>2.25. Glossary</p>	<p>2.26. Index</p>
<p>2.27. Summary</p>	<p>2.28. Abstract</p>
<p>2.29. Introduction</p>	<p>2.30. Methodology</p>
<p>2.31. Data Collection</p>	<p>2.32. Data Analysis</p>
<p>2.33. Results</p>	<p>2.34. Discussion</p>
<p>2.35. Conclusion</p>	<p>2.36. Acknowledgments</p>
<p>2.37. References</p>	<p>2.38. Appendix</p>
<p>2.39. Bibliography</p>	<p>2.40. Glossary</p>
<p>2.41. Index</p>	<p>2.42. Summary</p>
<p>2.43. Abstract</p>	<p>2.44. Introduction</p>
<p>2.45. Methodology</p>	<p>2.46. Data Collection</p>
<p>2.47. Data Analysis</p>	<p>2.48. Results</p>
<p>2.49. Discussion</p>	<p>2.50. Conclusion</p>
<p>2.51. Acknowledgments</p>	<p>2.52. References</p>
<p>2.53. Appendix</p>	<p>2.54. Bibliography</p>
<p>2.55. Glossary</p>	<p>2.56. Index</p>
<p>2.57. Summary</p>	<p>2.58. Abstract</p>

पिनाकाद्यास्त्रयो वर्ज्या वज्रजातिं समाहरेत् ॥ मुञ्च-
त्यग्नौ विनिक्षिप्तं पिनाकं दलसंचयम् । दर्दुरं निहितं
ह्यग्नौ कुरुते दर्दुरध्वनिम् ॥ नागं चाग्नौ विनिक्षिप्तं फू-
त्कारं च विमुञ्चति । वज्राभ्रकं तु वह्निस्थं न कचिद्विकृतिं
ब्रजेत् ॥ तस्माद्वज्राभ्रकं योज्यं व्याधिवाधक्यमृत्युजित् ।
तत्र दक्षिणशैलेऽर्कशोषादल्पगुणं हि तत् ॥ अल्पसत्त्वं
तदा धत्ते अभ्रे सत्त्वं गुणप्रदम् । अथ चोत्तरशैलोत्थं
बहुसत्त्वं गुणाधिकं । शंसन्ति मुनयः सर्वे प्रयोगे कृष्ण-
मभ्रकं इति । शोधनं चाह—तण्डुलीयाम्लयोरिति ।
तण्डुलीयो मेघनादः, अम्लः काजिकं, तदभावे जम्बी-
रप्रभृतिकं ग्राह्यम् । अष्टयामं द्वयोर्द्रव्ययोस्तेन प्रत्येकं
चतुर्याममित्यर्थः ॥ ६० ॥

गू०—कृष्णाभ्रकमिति । ननु ग्रन्थान्तरे चतुर्विध-
मभ्रकमुक्तं, तद्यथा—‘पिनाकं दर्दुरं नागं वज्रं चेति चतु-
र्विधं । तत् पुनरुपसक्तं ज्ञेयं प्रत्येकं तत्र लक्षणैः । बद्ध-
सेनादायस्त्रिविधमाहुः ‘वज्रं मेकवपुः कृष्णाभ्रकं च
त्रिविधं मतं । ततः कृष्णं समादाय पाचयेत्काजिके
शुभे’ इति । एतद्विवृणोति त्रिविक्रमः । ततः कृष्णं
समादायेत्यनेन कृष्णत्वसाम्याद्वज्रकृष्णाभ्रयोर्ग्रहणं ।
मेकवपुः हरितपीतादिवर्णं त्याज्यं । अतः शार्ङ्गधरेण
कृष्णस्यैव ग्रहणं कृतम् ॥ ६० ॥

अथ मारणम् ।

कृत्वा धान्याभ्रकं तत्तु शोषयित्वाथ मर्दयेत् ॥ ६१ ॥
अर्कक्षीरैर्दिनं खल्वे चक्राकारं च कारयेत् ।
वेष्टयेदर्कपत्रैश्च सम्यग्गजपुटे पचेत् ॥ ६२ ॥
पुनर्मर्द्य पुनः पाच्यं सप्तवारं प्रयत्नतः ।
ततो वटजटाकाथैस्तद्वदेयं पुटत्रयम् ॥ ६३ ॥
म्रियते नात्र संदेहः सर्वयोगेषु योजयेत् ।
तुल्यं घृतं मृताभ्रेण लोहपात्रे विपाचयेत् ॥ ६४ ॥
घृते जीर्णे तदभ्रं तु सर्वयोगेषु योजयेत् ।
मृतं त्वभ्रं हरेन्मृत्युं जरापलितनाशनम् ॥ ६५ ॥
अनुपानैश्च संयुक्तं तत्तद्रोगहरं परम् ।

दी०—अथ मारणं यथा—कृत्वा धान्याभ्रकमि-
त्यादि । धान्याभ्रकविधानं तु तन्त्रान्तरादवगन्तव्यं ।
तद्यथा—‘बद्धा धान्ययुते वस्त्रे मर्दयेत् काजिकैः सह ।
आदायाऽधोगतं शुद्धं शुष्कं धान्याभ्रकं भवेत्’ इति ।
अथवा ‘चूर्णाभ्रं शालिसंयुक्तं बद्धा कम्बलके तथा ।
त्रिरात्रं काजिके स्थाप्यं तत् क्लिप्तं मर्दयेद्बुद्धम् । कम्ब-

लाद्भलितं श्लक्ष्णो मारणादौ प्रशस्यते इति । वेष्टयेद-
र्कपत्रैश्चेत्यनेन चक्राकारं द्रव्यं पत्रैर्वेष्टयित्वाऽग्नौ पुटेत् ।
सम्यगिति ग्रहणेन तत् पत्रवेष्टितं चक्राकारं द्रव्यं ख-
र्परे निधाय उपरि च खर्परं दत्वा तदूर्ध्वाधः आरण्य-
कोपलानि च दत्त्वाग्निं प्रज्वाल्य गजपुटे पुटेदिति तात्प-
र्यार्थः । एवं सप्तवारं यावत् पुटेत् । अर्कक्षीरैरेवे-
त्यर्थः । ततः पश्चाद्वटजटाकाथैः कृत्वा पुटत्रयमेव
देयम् । अथ मृताभ्रस्याऽपि शुद्धिमाह—तुल्यमि-
त्यादि सुगमम् । अधुना मृताभ्रस्य गुणमप्याह—मृत-
मिति । केचिदमुं श्लोकं न पठन्ति, बहुस्थानेष्वप्रचार-
त्वात् ॥ ६१-६५ ॥

गू०—सुगमम् ॥ ६१-६५ ॥

अथान्यप्रकारोऽभ्रकमारणस्य तमपि
व्याचष्टे—

शुद्धं धान्याभ्रकं मुस्तं शुण्ठीषड्भागयोजितम् ॥ ६६ ॥
मर्दयेत्काजिकेनैव दिनं चित्रकजै रसैः ।
ततो गजपुटं दद्यात्तस्माद्बुद्ध्य मर्दयेत् ॥ ६७ ॥
त्रिफलावारिणा तद्वत्पुटेदेवं पुटैस्त्रिभिः ।
बलागोमूत्रमुसलीतुलसीसूरणद्रवैः ॥ ६८ ॥
मर्दितं पुटितं बद्धौ त्रिविवेलं ब्रजेन्मृतिम् ।

दी०—शुद्धं धान्याभ्रकमिति । शुद्धिः पूर्वं कथिता ।
धान्याभ्रकविधानं पूर्वमेव प्रदर्शितम् । मुस्तं शुण्ठी च
षड्भागयोजितं प्रत्येकं । षड्भागताऽत्र अभ्रकपरिमा-
णात् । काजिकेन मर्दनं चैकदिनमित्यर्थः । त्रिफलावा-
रिणा त्रिफलाकाथेनेत्यर्थः । तद्वत् पुटेदिति गजपुटवि-
धानेन । एवं पुटैस्त्रिभिरिति त्रिफलाकाथेन पुटत्रयं दद्या-
दित्यभिप्रायः । एवमिति गजपुटविधानादिना बलाप्र-
भृतीनां पञ्चद्रव्याणां द्रवैः कृत्वा प्रत्येकेन त्रिवेलं मर्दि-
तं पञ्चाद्वह्नौ पुटितं चाभ्रकं मृतिं ब्रजेदित्यर्थः ।
एके चात्र योगत्रयं मन्यन्ते तन्मते तु मुस्तप्रभृति
चित्रकान्तैरेको योगः । केवलत्रिफलाया द्वितीयः ।
बलाप्रभृति सूरणान्तैस्तृतीय इति ॥ ६६-६८ ॥

गू०—अथान्यप्रकारः । पुटे संपुटे पुटत्रयं देयं ।
बला प्रसिद्धा । स्पष्टमन्यत् । इत्यभ्रकमारणम् ॥
॥ ६६-६८ ॥

अभ्रसत्त्वप्रकारः ।

धान्याभ्रकस्य भागैकं द्वौ भागौ टङ्कणस्य च ।
पिष्ट्वा तदन्धमूषायां रुद्ध्वा तीव्राग्निना पचेत् ॥ ६९ ॥
स्वभावशीतलं चूर्णं सर्वयोगेषु योजयेत् ।

अथ नीलाञ्जनम्—

नीलाञ्जनं चूर्णयित्वा जम्बीरद्रवभाषितम् ॥ ७० ॥
दिनैकमातपे शुद्धं भवेत्कार्येषु योजयेत् ।
एवं गैरिककासीसटङ्कणानि वराटिका ॥ ७१ ॥
तौरी शङ्खं च कङ्कुष्ठं शुद्धिमायाति निश्चितम् ।

दी०—सम्प्रति नीलाञ्जनशोधनविधिमाह—नीला-
ञ्जनमिति । नीलाञ्जनं प्रसिद्धम् । अस्य भेदः सौवीराञ्जनं
श्वेतकृष्णवर्णभेदात् । एतस्मादपि सीसकोत्पत्तिर्जायते ।
जम्बीरद्रवभाषितमिति जम्बीरफलरसेन भाषितं शेषं
सुगमम् । एवमित्यादि । एवं नीलाञ्जनशोधनप्रकारेणैव
गैरिकादयो विशोध्यः । गैरिकं प्रसिद्धम् । गैरिकं स्वर्ण-
गैरिकं च । कासीसमिति । तच्च द्विविधं । कासीसं पुष्प-
कासीसं च । कासीसं भस्मवदल्पमृत् पुष्पकासीसं त-
द्भेदः किञ्चित्पीतः, टङ्कणं सौभाग्यक्षारः, वराटिका
कपर्दिका, शेषं प्रसिद्धम् । तौरी स्फटिका 'फिदकारी'
शब्दवाच्यो मृद्भेदः । कङ्कुष्ठं सुवर्णक्षीरी, अस्य भेदः
चोक इति प्रसिद्धः । सच रक्तक्षीरसेहुण्ड इति प्रतीतेः ।
निश्चितमित्यनेनान्यत् शोधनमपि नापेक्षयेत् । यतस्त-
न्त्रान्तरेष्वपि नानाप्रकारेण शोधनमस्ति तस्मादनेनै-
वाऽत्र शोधनमेतेषां प्रतिपादितम् ॥ ७० ॥ ७१ ॥

गू०—अथ गैरिककासीसटङ्कणवराटिकाशङ्खतौरी-
शोधनं सुगमम् । एवं नीलाञ्जनप्रकारेण जम्बीरभाव-
नयेत्यर्थः । गैरिकं प्रसिद्धं, कासीसं प्रसिद्धं, टङ्कणं क्षारः,
वराटिका, शङ्खं, तौरी स्फटिका, कङ्कुष्ठं चोकनिर्यासः ॥
॥ ७० ॥ ७१ ॥

अथ मनःशिलाशोधनम्—

पचेद्भ्रमजामूत्रैर्दोलायत्रे मनःशिलाम् ॥ ७२ ॥
भावयेत्सप्तधा पित्तैरजायाः शुद्धिमृच्छति ।

दी०—अथ मनःशिलाशोधनमाह—पचेदिति ।
मनःशिला प्रसिद्धा । दोलायत्रविधानं च सम्प्रदायतो
लिख्यते । मनःशिलां कणशः कृत्वा कदलीदलैः संवेष्ट्य
तदनु चतुर्गुणेन वस्त्रेण च पोद्दलीं बद्धा मूत्रपूरिते
भाण्डे विधिवत् स्वेदयेत् यावद्दिनत्रयं भवति । दिनप्र-
हणेन रात्रिरपि गृह्यते । तेनाहोरात्रमपि स्वेदयेत्
इत्यभिप्रायः एके तु दिनत्रयमेव नतु रात्रौ
स्वेदनं विहितम्, यतो रात्रावदृढत्वे दग्धादिभयात्
तथाहि—'सुदृढे कदलीपत्रे वस्त्रखण्डे चतुर्गुणे । तन्मध्ये
तान् विनिक्षिप्य बध्नीयाच्च सुपोद्दलीम् । क्षाराम्लमूत्र-

वर्गेण स्वेदयेच्च दिनत्रयम् । तथा स्वेदः प्रकर्तव्यो मज्ज-
येत् पोद्दली यथा । भवेन्नच तलस्पर्शा भाण्डस्यापि कदा-
चन' इति मन्यन्ते । ततो दोलायत्रप्रमाणमपि । 'द्रव-
द्रव्येण भाण्डस्य पूरितार्थस्य तस्य च । मुखे तिर्यक् कृते
दण्डे यद्द्रव्यं सूत्रलम्बितम् । स्वेदयेत्तन्मध्यगतं दोला-
यत्रमिति स्मृतम्' इति । भावयेत् सप्तधा पित्तैरिति ।
तदनु स्वेदिता मनःशिला अजायाः पित्तद्रवैः कृत्वा
सप्तधा घर्मे भावयेत् । भावनार्थद्रवस्तु यावद्द्रव्यं द्रावितं
भवति एवं शुद्धिमृच्छतीति । एके 'क्षालयेदारनाले वा
सर्वयोगेषु योजयेत्' इति पठन्ति तथा व्याख्यानयन्ति
च ॥ ७२ ॥

गू०—पचेद्भ्रमजामूत्रैर्दोलायत्रे मनःशिलाम् । अन्ये एवमाहुः—'जयन्ती-
रससंनिधौ शिला शुध्यति घर्मेणा । विषघ्नी च त्रिदोषघ्नी
सा शुद्धा परिकीर्तिता' ॥ ७२ ॥

अथ तालकशुद्धिः—

तालकं कणशः कृत्वा सचूर्णं काञ्जिके क्षिपेत् ॥ ७३ ॥
दोलायत्रेण यामैकं ततः कूष्माण्डजैर्द्रवैः ।
तिलतैले पचेद्यामं यामं च त्रिफलाजलैः ॥ ७४ ॥
एवं यत्रे चतुर्यामं पाच्यं शुध्यति तालकम् ।

दी०—इदानीं तालकशोधनं प्रकटयन्माह—ताल-
कमिति । तालकं हरितालं सचूर्णकाञ्जिके क्षिपेदिति
चूर्णं कणिकाभावमित्यर्थः । कथं ? यथा ईषच्चूर्णयुक्तं
काञ्जिकं भाण्डे क्षिप्त्वा दोलायत्रविधानेन स्वेदयेत् ।
दोलायत्रविधिस्तु पूर्वं दर्शित एव । तत इत्यनेन यामैकं
स्वेदनं सूचितम् । कूष्माण्डजैर्द्रवैरिति कूष्माण्डफलस्य
सद्योरसैः काथैर्वा । त्रिफलाजलैरिति । कथितत्रिफला-
जलैः कथितत्रिफलातोयैः । शेषं सुगमम् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

गू०—कणशः खण्डशस्तालं हरितालचूर्णं कलि-
चूर्णसहितकाञ्जिके क्षिपेत् । दोलापात्रे यामं पचेत्
हण्डिकायां काष्ठं दत्वा काष्ठे लम्बमानां पोद्दलिकां
स्थापयेत् । इदं दोलायत्रं । स्पष्टमन्यत् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

अथ रसकशुद्धिः—

नरमूत्रैश्च गोमूत्रैः सप्ताहं रसकं पचेत् ॥ ७५ ॥
दोलायत्रेण शुद्धिः स्यात्ततः कार्येषु योजयेत् ।

दी०—अथ रसकशोधनं व्याचष्टे—नरमूत्रैरिति ।
रसकं खर्परकं, तच्च तुल्यभेदः । नरमूत्रैर्गोमूत्रैश्च पृथक्
पचेत् नतु मिलितमूत्रद्वयैः । नरमूत्रं सप्ताहं यावत्
चेत् दोलायत्रेण अथवा गोमूत्रैः 'सप्ताहात् स्वेदितः
शुद्धो रसको नरवारिणा' इत्यादि वचनात् ॥ ७५ ॥

१ नास्ति खपुस्तके ।

Date		Time		Location	
10/10/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/11/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/12/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/13/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/14/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/15/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/16/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/17/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/18/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/19/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/20/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/21/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/22/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/23/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/24/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/25/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/26/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/27/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/28/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/29/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/30/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00
10/31/2023	10:00	10:30	11:00	11:30	12:00

गू०—रसकं खर्परं ॥ ७५ ॥

अथेदानीं समुदायेन सत्वनिर्गमं प्रकटय-
न्नाह—

लाक्षा मीना पयश्छागं टङ्कणं मृगशृङ्गकम् ॥ ७६ ॥

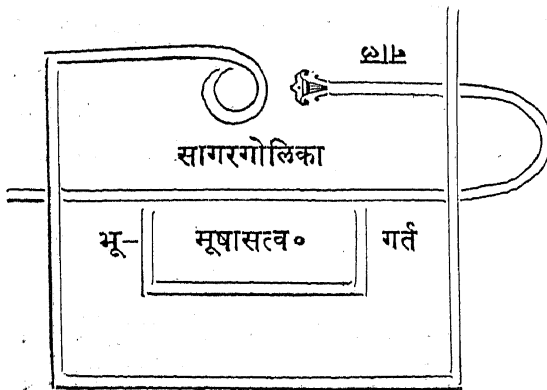
पिण्याकं सर्षपाः शिशुगुञ्जोर्णागुडसैन्धवाः ।

यवास्तिका घृतं क्षौद्रं यथालाभं विचूर्णयेत् ॥ ७७ ॥

एभिर्विमिश्रिताः सर्वे धातवो गाढवह्निना ।

मूषाध्माताः प्रजायन्ते मुक्तसत्त्वा न संशयः ॥ ७८ ॥

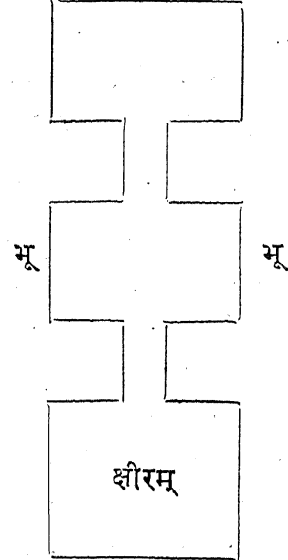
दी०—लाक्षेति । लाक्षा प्रसिद्धा । शिशुशोभाञ्जनत्वक् मूलं वा । गुञ्जाफलानि, ऊर्णा मेषरोमाणि, गुडसैन्धवे प्रसिद्धे । यवतिक्ता सर्पाक्षी । यथालाभमिति व्यस्तं समस्तं वा ग्राह्यम् । सर्वे धातव इति धातुग्रहणेन उपधातव उपरसाश्च ग्राह्याः । यतः 'यन्त्रोपरि स्वभागेऽस्ति रसे तत्सर्वभाजने । कर्तव्यं तद्गुणाधिक्यादसंज्ञैरिति निश्चितम्' इति । गाढवह्निना मूषाध्माता इति । तेन पातालयन्त्रेण वा यथायोग्यं सत्वनिर्गमं कारयेदित्यर्थः । तथाहि—'सर्वतुल्यं च धान्याम्लं भूनागं मृत्तिका पुनः । तथा पाषाणचूर्णानि कठिनोपरसाश्च ये । मेलयेन्माहिषैः पञ्चदुग्धादिशकृदन्तकैः । दृढं मर्द्य वटीं कुर्यात् कर्षमात्रं च शोषयेत् । कोटीयन्त्रैर्धमेद्वहावज्जारे खादिरोद्धवैः । त्रिवारं ध्मापयेदेवं सत्त्वं पतति निर्मलम् । असाध्यान्मोचयेत् सत्वमभ्रकादेस्तु का कथा' कोटीयन्त्रं प्रसिद्धमेतत् । पातालयन्त्रनलिकायन्त्रयोः स्वरूपं लिख्यते—

नलिकासम्पुटयन्त्रमेतत्

१-संगवसरीति लोके ।

अत्राभिः

ग० पातालयन्त्रम्

एतेषां सत्वनिर्गमः सम्प्रदायतो यथा गुरुसकाशं दृष्ट्वा वा कार्यो न दोषः ॥ ७६—७८ ॥

गू०—अथ सत्वनिर्गमः । धमनद्रव्यात् लाक्षादयः प्रत्येकमष्टमांशाः टङ्कणं चतुर्थांशमिति ग्रन्थान्तरात् । धमनाद्धातव इति निरुक्तेः । अभ्रादिसत्वद्रव्याणि तेन नागताम्रादिद्रव्याणि ग्राह्याणि । मीनाः क्षुद्रमत्स्याः । यवतिक्ता सर्पाक्षी । यद्वा यवः प्रसिद्धः । तिक्ता कटुकी ॥ ७६—७८ ॥

अथ रत्नानां शोधनमारणम्—

कुलत्थकोद्वक्काथैर्दोलायन्त्रे विपाचयेत् ।

व्याघ्रीकन्दगतं वज्रं त्रिदिनं तद्विशुध्यति ॥ ७९ ॥

तप्तं तप्तं तु तद्वज्रं खरमूत्रैर्निषेचयेत् ।

पुनस्तप्यं पुनः सेच्यमेवं कुर्यान्निसप्तधा ॥ ८० ॥

मत्कुणैस्तालकं पिष्ट्वा यावज्जवति गोलकम् ।

तद्गोले निहितं वज्रं तद्गोले वह्निना धमेत् ॥ ८१ ॥

सिञ्चयेदश्वमूत्रेण तद्गोले च क्षिपेत्पुनः ।

रुद्धा ध्मातं पुनः सेच्यमेवं कुर्यान्निसप्तधा ॥ ८२ ॥

एवं च त्रियते वज्रं चूर्णं सर्वत्र योजयेत् ।

दी०—रत्नानां शोधनमारणमप्याह—तावत्पूर्वं वज्रस्य शोधनमाह—कुलत्थकेति । वज्रं हीरकं । तच्च तुर्विधं भवति । तथाहि—'श्वेतरक्तपीतकृष्णाश्चतुर्धा वज्रजातयः । रसायने भवेद्विप्रः शुभ्रः सिञ्च्यष्टदायकः ॥ क्षत्रियो मृत्युजिद्रक्तो वलीपलितरोगहा । धनप्रदो भवेद्वैश्यः पीतो देहस्य दार्वकृत् ॥ कृष्णः शूद्रो रुजां हन्ता वपुस्तम्भं करोति च । पुंस्त्रीनपुंसकाश्चैते लक्षणेन तु लक्षयेत् ॥ सुवृत्ताः फलसंपूर्णास्तैजोवन्तो

बृहत्तराः । पुरुषास्ते समाख्याता रेखाबिन्दुविवर्जिताः ॥
रेखाबिन्दुसमायुक्ताः षडस्त्रास्ताः स्त्रियः स्मृताः । त्रि-
कोणदेहदीर्घं च तत्रपुंसकमेव च ॥ पूर्वपूर्वं तु ते श्रेष्ठाः
पुरुषा रसबन्धकाः । शरीरकान्तिजनका भोगदा
वज्रयोषिताः । नपुंसकास्त्वल्पवीर्या अकामाः सत्वव-
र्जिताः । स्त्रियः स्त्रीणां प्रदातव्याः क्लीबे क्लीबं तथैव च ॥
सर्वेषां सर्वदा योज्याः पुरुषा बलवत्तराः' इति ।
अन्यत्रापि 'पञ्च दोषा गुणाः पञ्च छाया चैव चतुर्विधा ।
श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा चैव निगृह्यते ॥ षट्कोणं
लघु तीक्ष्णं च बृहदष्टदलं च यत् । जले तरति तद्वज्रं
तद्ग्राह्यं रसकर्मणि' इति । एतस्य शोधनादिकमप्याह—
कुलत्थेत्यादि । कुलत्थोऽन्नविशेषः प्रसिद्धः । कोद्रवोऽ-
प्यन्नविशेषः । काथेन कृत्वा दोलायन्त्रे विपाचयेदित्यभि-
प्रायः । तप्तमिति दोलायन्त्रस्वेदितं तद्वज्रं पश्चादग्नौ
संतप्तं कृत्वा तदनु खरमूत्रे निषेचयेत् । एवं त्रिसप्तधा
कृत्वा मृतं वज्रं श्रेष्ठं भवतीत्यर्थः । केचित्तु दोलायन्त्रे
स्वेदनं अहोरात्रेणैव भवति । तथाच तन्त्रान्तरे
'कुलत्थकोद्रवकाथे दोलायन्त्रेण पाचयेत् । अहोरात्रात्
समुद्धृत्य हयमूत्रेण भावयेत्' इति ॥ ७९-८२ ॥

गू०—अथेत्यनन्तरं शार्ङ्गधरानुक्तमपि रत्नसंख्या-
माह—तत्र पञ्च नवरत्नानि भवन्ति तान्याह—'पञ्चर-
त्नानि मुख्यानि उपरत्नचतुष्टयं । वज्रं मुक्ताफलं चैव
प्रवालं मार्कतं तथा । पुष्परागं नीलवज्रं गोमेदं च विडूर्य-
कं । नवरत्नानि चैतानि शोधयेन्मारयेद्विषक्' इति ।
वज्रं हीरकं, प्रवालं विडूर्यं, मरकतः तद्धरितवर्णं,
पुष्परागं चम्पकहेमवर्णाभं, नीलं इन्द्रनीलं नीलवर्णं,
वैडूर्यकं वैडूर्यमणिर्बिडालनेत्रवर्णं नीलपीतवर्णं । अथ
वज्रशोधनं—व्याघ्रीकन्दं गुहरीकन्दं इति शोधनं । अथ
मारणं । खरो गर्दभः । मत्कुणः खट्वमल्लः । अन्यदपि
हिंनिवति । अन्यच्च सुगमम् ॥ ७९-८२ ॥

अथान्यदपि वज्रमारणमाह—

हिङ्गुसैन्धवसंयुक्ते काथे कौलत्थजे क्षिपेत् ॥ ८३ ॥

तप्तं तप्तं पुनर्वज्रं भूयार्चूर्णं त्रिसप्तधा ।

दी०—हिङ्गुसैन्धवेति । कुलत्थं प्रसिद्धम् । तद्धवे
काथे हिङ्गुसैन्धवकल्केन वज्रं लिप्त्वाऽग्नौ संताप्य कुल-
त्थकाथेनैव सेचयेदिति सम्प्रदायः ॥ ८३ ॥

अपरमपि वज्रमारणमाह—

मण्डूकं कांस्यजे पात्रे निगृह्य स्थापयेत्सुधीः ॥ ८४ ॥

स भीतो मूत्रयेत्तत्र तन्मूत्रे वज्रमावपेत् ।

तप्तं तप्तं च बहुधा वज्रस्यैवं मृतिर्भवेत् ॥ ८५ ॥

दी०—मण्डूकमिति । मण्डूकानां मूत्रविधानमत्र
सुबोधं ज्ञातव्यम् । तत्रादौ वज्रमग्नौ संतप्तं कृत्वा तन्म-
ण्डूकमूत्रे आवपेत् । सेचयेदित्यर्थः । तप्तं च बहुधा
इति कोऽर्थः सप्तवारं यावत्कुर्यादित्यर्थः ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

इदानीं वैक्रान्तमारणमाह—

वैक्रान्तं वज्रवच्छोध्यं नीलं वा लोहितं तथा ।

हयमूत्रेण तत्सेच्यं तप्तं तप्तं द्विसप्तधा ॥ ८६ ॥

ततस्तु मेषदुग्धस्य पञ्चाङ्गे गोलकं क्षिपेत् ।

पुटेन्मूषापुटे रुद्धा कुर्यादेवं च सप्तधा ॥ ८७ ॥

वैक्रान्तं भस्मतां याति वज्रस्थाने नियोजयेत् ।

दी०—वैक्रान्तमिति । वज्रवच्छोध्यमिति । यथा
वज्रं पूर्वं शोधितं कुलत्थादिकाथेन तथा वैक्रान्तमपि
संशोध्य पश्चान्मारयेदित्यभिप्रायः । यतो 'वैक्रान्तं वज्र-
मेदं स्यात्' इति । केषांचिन्मते चतुर्विधं भवति । वज्रं
अत्र द्विविधमेव ग्राह्यं श्रेष्ठत्वात् हयमूत्रेण घोटकमूत्रेण ।
तप्तं तप्तमिति कोऽर्थः ? तत्त्वाम्नौ संताप्य मूत्रे आवपेदि-
त्यर्थः । एवं चतुर्दशवारं यावत् कुर्यात् । ततः पश्चात्
वैक्रान्तं मेषदुग्धं तस्य पञ्चाङ्गं तस्य गोलकं कृत्वा तत्र
वैक्रान्तं मेलयित्वा पश्चान्मूषापुटे संरुह्याऽग्नौ पचेत् ।
मेषदुग्धं मेषदुग्धिका तस्याः पञ्चाङ्गमित्यर्थः, पञ्चाङ्गं
त्वक्पत्रपुष्पफलमूलानि । एवं सप्तधा कृत्वा भस्मतां
याति । केचित्तु मेषदुग्धस्येत्यस्य स्थाने 'लतास्त्वोत्तर-
वारुण्या' इति पठन्ति तस्मात् पञ्चाङ्गं लघ्विन्द्रवारुण्या
ग्राह्यम् । ग्रन्थान्तरदर्शनाच्च । (तथाहि 'ततश्चोत्तरवा-
रुण्या पञ्चाङ्गं गोलकं क्षिपेत् । रुद्धा मूषापुटे पश्चात्प-
चेदुद्धृत्य गोलकात् । क्षिप्त्वा रुद्धा पचेच्चैवं सप्तधा
भस्मतां नयेत्' इति । वज्रस्थाने नियोजयेदिति तद्वै-
क्रान्तं तस्य कार्यं नियोजयेदित्यभिप्रायः । अतएव
वैक्रान्तं वज्रवच्छोध्यमिति कथितम् ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

गू०—अथ वैक्रान्तमारणं । वैक्रान्तं विकृतिमापन्नं
हीरकं हीरकजातिविशेषः । कफ इति रत्नपरीक्षकाः
प्राञ्चः । मेषदुग्धी प्रसिद्धा ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

१-वज्रकमृतिर्नैव सुगमा । खरदंष्ट्रामध्ये भवत्येव इति
केचन ।

१-नास्ति खपुस्तके ।

Date	
1900	1900
1901	1901
1902	1902
1903	1903
1904	1904
1905	1905
1906	1906
1907	1907
1908	1908
1909	1909
1910	1910
1911	1911
1912	1912
1913	1913
1914	1914
1915	1915
1916	1916
1917	1917
1918	1918
1919	1919
1920	1920
1921	1921
1922	1922
1923	1923
1924	1924
1925	1925
1926	1926
1927	1927
1928	1928
1929	1929
1930	1930
1931	1931
1932	1932
1933	1933
1934	1934
1935	1935
1936	1936
1937	1937
1938	1938
1939	1939
1940	1940
1941	1941
1942	1942
1943	1943
1944	1944
1945	1945
1946	1946
1947	1947
1948	1948
1949	1949
1950	1950
1951	1951
1952	1952
1953	1953
1954	1954
1955	1955
1956	1956
1957	1957
1958	1958
1959	1959
1960	1960
1961	1961
1962	1962
1963	1963
1964	1964
1965	1965
1966	1966
1967	1967
1968	1968
1969	1969
1970	1970
1971	1971
1972	1972
1973	1973
1974	1974
1975	1975
1976	1976
1977	1977
1978	1978
1979	1979
1980	1980
1981	1981
1982	1982
1983	1983
1984	1984
1985	1985
1986	1986
1987	1987
1988	1988
1989	1989
1990	1990
1991	1991
1992	1992
1993	1993
1994	1994
1995	1995
1996	1996
1997	1997
1998	1998
1999	1999
2000	2000
2001	2001
2002	2002
2003	2003
2004	2004
2005	2005
2006	2006
2007	2007
2008	2008
2009	2009
2010	2010
2011	2011
2012	2012
2013	2013
2014	2014
2015	2015
2016	2016
2017	2017
2018	2018
2019	2019
2020	2020
2021	2021
2022	2022
2023	2023
2024	2024
2025	2025
2026	2026
2027	2027
2028	2028
2029	2029
2030	2030
2031	2031
2032	2032
2033	2033
2034	2034
2035	2035
2036	2036
2037	2037
2038	2038
2039	2039
2040	2040
2041	2041
2042	2042
2043	2043
2044	2044
2045	2045
2046	2046
2047	2047
2048	2048
2049	2049
2050	2050
2051	2051
2052	2052
2053	2053
2054	2054
2055	2055
2056	2056
2057	2057
2058	2058
2059	2059
2060	2060
2061	2061
2062	2062
2063	2063
2064	2064
2065	2065
2066	2066
2067	2067
2068	2068
2069	2069
2070	2070
2071	2071
2072	2072
2073	2073
2074	2074
2075	2075
2076	2076
2077	2077
2078	2078
2079	2079
2080	2080
2081	2081
2082	2082
2083	2083
2084	2084
2085	2085
2086	2086
2087	2087
2088	2088
2089	2089
2090	2090
2091	2091
2092	2092
2093	2093
2094	2094
2095	2095
2096	2096
2097	2097
2098	2098
2099	2099
2100	2100

इदानीं शेषरत्नशोधनमारणमप्याह—

खेदयेदोलिकायन्त्रे जयन्त्याः स्वरसेन च ॥ ८८ ॥

मणिमुक्ताप्रवालानि यामैकं शोधनं भवेत् ।

कुमार्यास्तण्डुलीयेन स्तन्येन च निषेचयेत् ॥ ८९ ॥

प्रत्येकं सप्तवेलं च तप्ततप्तानि कृत्स्नशः ।

मौक्तिकानि प्रवालानि तथा रत्नान्यशेषतः ॥ ९० ॥

क्षणाद्विविधवर्णानि म्रियन्ते नात्र संशयः ।

उक्तमाक्षिकवन्मुक्ताः प्रवालानि च मारयेत् ॥ ९१ ॥

वज्रवत्सर्वरत्नानि शोधयेन्मारयेत्तथा ।

दी०—खेदयेदिति । जयन्ती शाकभेदः । मणिमुक्ताप्रवालानीति । मणयो नानाविधास्ते माणिक्यपुष्परागनीलमणिवैदूर्यगारुतमतप्रभृतयः । मुक्ता मौक्तिकं । तेऽपि बहुधा भवन्ति । प्रवालं विद्रुमं तदपि बहुविधम्, कुमारी नारीशब्दवाच्या, तण्डुलीयो मेघनादः, स्तन्यं क्षीरं, तेन किमुक्तम् । रत्नादीनि पूर्वं दोलायन्त्रे जयन्त्याः स्वरसेन संखेद्य यामैकं यावत् पश्चात् तदग्नौ संतप्तं कृत्वा कुमार्यादीनामेकतमरसेन निषिचयेत् । एवं सप्तधा कृत्वा मृतानि भवन्तीत्यर्थः । मौक्तानीति बहुवचनत्वेनाष्टप्रकाराणि तेषामुच्यन्ते । तद्यथा—‘मेघानामथ शङ्खानां वराहस्य च दन्तिनः । मीनजं वंशजं चैव फणिजं शुक्तिजं तथा । अष्टौ मुक्ताफलान्येव सदा जारणकर्मणि । गुणयुक्तानि गृह्यन्ते दोषयुक्तानि वर्जयेत्’ । यतः—‘स्थूलं वृत्तं गुरु स्निग्धं रश्मितारजलान्वितम् । श्वेतमाह्लादकं खच्छं मुक्तायाश्च गुणा दश’ इति । प्रवालानीति बहुवचनेनाऽत्रापि जातिगुणदोषादिकं सूचयति । तथाहि ‘अतिरिक्तं च दीप्तं च विद्रुमं परिमण्डलम् । स्निग्धं च खच्छरूपं च बद्धं शुद्धं समं गुरु ॥ अङ्गारसदृशं पिण्डं प्रवालेऽमी गुणा दश । गौरं रज्जजलाकान्तं सूक्ष्मं वक्रं सकोटरं ॥ रुक्षं कृष्णं लघु श्वेतं प्रवालमशुभं त्यजेत् । तथा रत्नान्यशेषतः’ इति । अशेषतोऽपि तज्ज्ञसकाशादवगन्तव्यानि । तेषां च लक्षणानि लिख्यन्ते यथा—‘पद्मरागं कुरुविन्दं सुगन्धं नीलगन्धकम् । माणिक्यं चैव विज्ञेयं ब्राह्मणादिक्रमेण तु ॥ निर्धूमं ज्वलदङ्गारमिन्द्रगोपसमप्रभम् । गुजारागप्रतीकाशं माणिक्यं रसकर्मणि ॥ चाम्पेयकसमो वर्णैर्हैमवर्णः सुनिर्मलः । अतिदीप्तो भवेद्यस्तु पद्मरागः स उच्यते । स्थूलवृद्धमधुच्छायं

भ्राजिष्णु श्वेतमुज्ज्वलम् ॥ गुरु स्निग्धं तथा प्रोक्तं रसराजस्य कर्मणि । इन्द्रनीलो महानीलो नीलश्च कृष्णनीलकः । एते नीलास्तु चत्वारो ब्राह्मणादिक्रमेण तु । अतसीपुष्पसङ्काशं नीलजीमूतसन्निभम् ॥ यः करोति पथोनीलं महानीलं तदुच्यते । विडालनेत्रसंकाशं नीलपीतं सुनिर्मलम् ॥ चलं लसुनमध्यस्थं वैदूर्यं रसकर्मणि । विज्ञेयो गरुडोद्गारः कीरपक्षो द्वितीयकः ॥ तृतीयो वंशपत्रश्च चतुर्थो धूलिधूसरः । खद्योतद्युतिसंकाशो मयूरकंठसन्निभः ॥ कोमलत्वं चतुर्णां सुप्रशस्तं रसकर्मणि’ इति । किमुक्तं बहुना ‘पञ्चदोषा गुणाः पञ्च च्छायाः चैव चतुर्विधा । श्वेता पीता तथा रक्ता कृष्णा चैव निगृह्यते ॥ सर्वे भानुनिभा दीप्ता दोषाः पटलवर्जिताः । निजैर्वर्णैः समायुक्ता उत्कृष्टा रसकर्मणि’ इति । अथ प्रयोगान्तरमाह—उक्तमाक्षिकवदित्यादि । पूर्वोक्तस्वर्णमाक्षिकशोधनविधानवत् मुक्ताप्रवालानि शोधयेत् सर्वरत्नानि च वज्रशोधनमारणविधिवत् सम्प्रसाधयेदित्यभिप्रायः ॥ ८८-९१ ॥

गू०—अथ शेषरत्नशोधनमारणं । जयन्तीस्वरसेन दोलायन्त्रे मणिकादीनि खेदयेत् । मणिः सूर्यचन्द्रकान्तादिमणिः । यद्वा मणिः । तथा च ‘भ्रमरशिखिकण्ठवर्णशिखा समप्रभो भुजङ्गानां भवति मणिः किल मूर्धप्रियोऽनर्घ्यगुणः स विज्ञेयः’ इति । प्रवालं विद्रुमं । अथ मारणं तन्दुलीयकः मेघनादः शाकः, स्तन्येन स्त्रीदुग्धेन उक्तमाक्षिकवत् स्वर्णमाक्षिकवत् मारणं जम्बीररसादौ ॥ ८८-९१ ॥

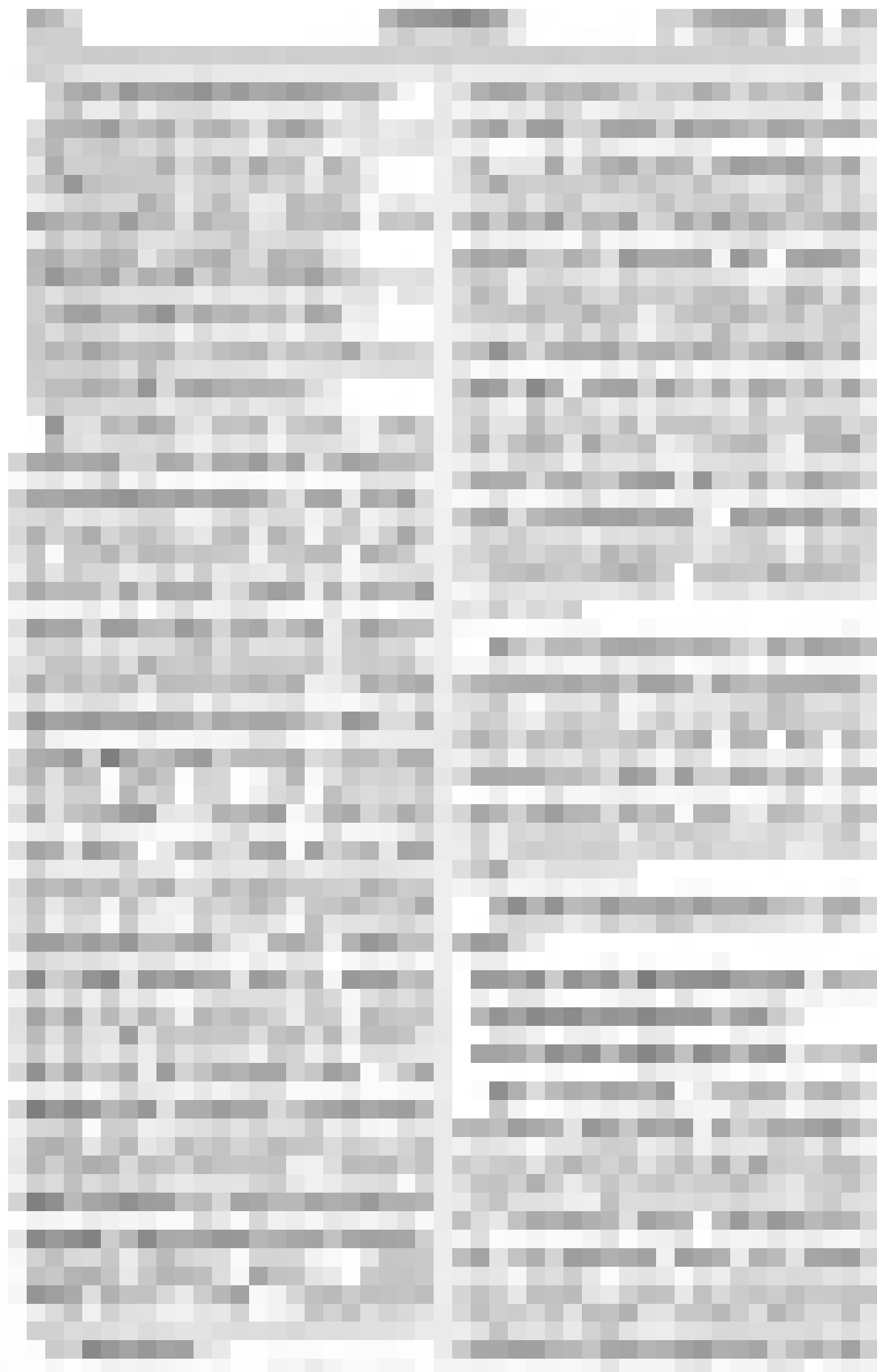
अथेदानीं शिलाजतुशोधनप्रकारं दर्शयन्नाह—

शिलाजतु समानीय ग्रीष्मतसशिलाच्युतम् ॥ ९२ ॥

गोदुग्धैस्त्रिफलाकाथैर्भृङ्गद्रावैश्च मर्दयेत् ।

आतपे दिनमेकैकं तच्छुद्धं शुद्धतां व्रजेत् ॥ ९३ ॥

दी०—शिलाजत्वित्यादि । जतुर्लक्षा तत्प्रकाशवत् शिलाभ्यः प्रसृतं द्रवविशेषं तत् शिलाजतुशब्दवाच्यम् । तन्नान्तरेऽपि ‘मासि शुके शुचौ चैव शिलाः सूर्याशुतापिताः । चतुःप्रकाशं स्वरसं शिलाभ्यः प्रस्रवन्ति हि । शिलाजत्विति विख्यातं सर्वव्याधिविनाशनम्’ इति । ननु रुक्षकठिनानां शिलानां कथं स्निग्धद्रवः स्वरसः संभवति ? सत्यम् । अत्र शिलोपलक्षितत्वात् तत्तद्भाव एव प्रस्रवन्ति । तथाचोक्तम् ‘शैलस्य धातोः स्वरसं शिलाभ्यः सूर्यप्रतापाजतुसंप्रकाशम् । कृष्णं भवे-

नमूत्रसमानगन्धि तदेव रम्यं तु शिलाजतु स्यात्' इति । मतान्तरेऽपि 'हेमाद्याः सूर्यसंतप्ताः स्रवन्ति गिरिधातवः । जत्वाभं मृदु मृत्त्वाच्छं यन्मलं तच्छिलाजतु' इति । इति तन्त्रान्तरेऽपि प्रसिद्धमेतत् । तद्यथा 'तप्तादीनां तु लोहानां षण्णामन्यतमान्वयम् । ज्ञेयं स्वगन्धतश्चापि षड्यो- निप्रथितं क्षितौ' इति । यतः 'लोहाद्भवति तद्यस्मा- च्छिलाजतु जतुप्रभं । तस्य लोहस्य यद्वीर्यं रसं वापि विभर्ति तत्' इति । प्रसङ्गतोऽपि चतुष्टयं यथा—'हेमो वै रजतात् ताम्रात् तथा स्यादयसादपि । गोमूत्रग- न्धि सर्वेषां यथापूर्वमनुत्तमम्' इति । अन्यत्राप्युक्तम् 'त्रपुसीसायसादीनि प्रधानान्युत्तरोत्तरम् । यथा तथा प्रयोगेऽपि श्रेष्ठाः श्रेष्ठगुणाः स्मृताः' इति । चतुर्णामपि मुख्यानां प्रसवं शिलाजतु चतुष्टयमत्र गुणख्यापनाय चान्ययोनिवारणाय च भवतीति । समानीयेति अत्र सम्यग् ग्रहणं श्रेष्ठग्रहणनिमित्तमवगन्तव्यम् । कथमस्य श्रेष्ठ- त्वमित्यत्राह कश्चित्—'तेषु कृष्णं मलं स्निग्धं लघु निःशर्करं भवेत् । गोमूत्रगन्धवच्चापि तत् प्रधानं प्रचक्षते' इति । ग्रीष्मतः प्रशिलाच्युतमिति यद्यप्यन्यस्मिन् काले शिलाजतुप्रसवं दृश्यते तथापि ग्रीष्मे खरतरकि- रणतापिताभ्यः शिलाभ्यो गुणवत्तरं भवति । गोदुग्धैरि- त्यादिबहुवचनान्तैः कृत्वा बहुवारं भावयेदित्यभिप्रायः । मृज्जो मार्कवः 'धमरा' इति लोके । अत्र भाव्यसमानकथ- नीयं द्रव्यं ग्राह्यम् । कथनीयद्रव्यमष्टगुणे जले निष्काश्य चतुर्भागावशिष्टे कषाये भावयेत् । तच्छुद्धं शुद्धतां व्रजेदिति । ननु पूर्वं यच्छुद्धं स्यात् तत् कथं पश्चाच्छुद्धतां व्रजेदित्यत्र शुद्धशब्दद्वयं च किमर्थम्? उच्यते, पूर्वं शिलाजतुपिण्डं धूपादिना संशोध्य पश्चादनेन विधिना शोधयेदित्यदोषः । तथाहि—'दुष्टौषधिकीटपतङ्गदंशसं- तालिकादोषनिवारणार्थम् । लोहाढकौ निम्बगुह्वचि- सर्पिर्यवैर्यथावत् परिधूपयेच्च' इति । पूर्वशोधितमेवेति सर्वसंमतम् ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

गू०—अथ शिलाजतुशोधनं । ग्रीष्मे ग्रीष्मकाले तप्तशिलाच्युतं शिलाजतु समानीय यथा भूसौ न पतति गोदुग्धादिभिर्मर्दयेत् शुध्यतीति । अथ भूमिपति- तस्य शोधनं मुख्यं । उत्तमशिलाजतुपाषाणं सूक्ष्मख- ण्डप्रकल्पितं कृतं अत्युष्णपानीये निक्षिप्य यामैकं स्थापयेत् । मर्दयित्वा तन्नीरं वल्नगालितं गृहीयात्, मृ- त्पात्रे स्थापयित्वा आतपे धारयेत् । ग्रन्थान्तरे लोह- पात्रे निष्कासनमुक्तं । चत्वारि पात्राण्यसितायसानीत्यु-

क्तत्वात् । उपरिस्थे यत् घनं तत् अन्यपात्रे क्षिपेत् । तत्र जलं दत्वा तस्मादन्यस्मिन् एवं द्विमासाभ्यां ज्येष्ठाषाढाभ्यां निःसारयेत् ततो वह्निक्षितौ लिङ्गोपमं लिङ्गाकारं भवेत् तदा कार्यक्षमं कार्यसाधकं भूयादिति परीक्षा । स्पष्टमन्यत् ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

अथान्यकरणप्रकारमाह—

मुख्यां शिलाजतुशिलां सूक्ष्मखण्डप्रकल्पिताम् । निक्षिप्यात्युष्णपानीये यामैकं स्थापयेत्सुधीः ॥ ९४ ॥ मर्दयित्वा ततो नीरं गृहीयाद्वल्नगालितम् । स्थापयित्वा च मृत्पात्रे धारयेदातपे बुधः ॥ ९५ ॥ उपरिस्थं घनं यस्यात्तत्क्षिपेदन्यपात्रके । धारयेदातपे तस्मादुपरिस्थं घनं नयेत् ॥ ९६ ॥ एवं पुनः पुनर्नीत्वा द्विमासाभ्यां शिलाजतु । भूयात्कार्यक्षमं वह्नौ क्षिप्तं लिङ्गोपमं भवेत् ॥ ९७ ॥ निर्धूसं च ततः शुद्धं सर्वकर्मसु योजयेत् । अधःस्थितं च यच्छेषं तस्मिन्नीरं विनिक्षिपेत् ॥ ९८ ॥ विमर्द्य धारयेद्धर्मं पूर्ववच्चैव तन्नयेत् ।

दी०—मुख्यां शिलाजतुशिलामिति । मुख्या पूर्वं दर्शिता तज्जातिषु श्रेष्ठा । शिलाजतुशिलामिति शिला- जतोः शिलावत् सघनपिण्डं संगृह्य पश्चात् पूर्वोक्तवि- धिना संशोष्य तदनु सूक्ष्मखण्डं यथा स्यात् प्रकल्प्या- त्युष्णपानीयं प्रक्षिप्य यामैकं यावत् स्थापयेत् । ततस्त- प्यते सुधीरिति सद्रव्यः । सुधीरिति ग्रहणमत्र सुकरणवि- धानार्थः । यतोऽस्य करणं कालादिकमपेक्षते । यथोक्तम् 'अथोष्णकाले रवितापयुक्ते व्यथे विवाते समभूमिभागे । पात्रेषु कृष्णायसनिर्मितेषु विधानवद्भावयितुं पचेत्तु' । कथम् ? यथा 'शिलाजतुश्रेष्ठमवाप्य पात्रे प्रक्षिप्य तस्मा- द्विगुणं च तोयं । उष्णं तदर्थं मृशमत्र दत्त्वा विशोषयेत् तन्मृदितं यथावत् ॥ ततस्तु यत्कृष्णमुपैति चोर्ध्वं विली- यमानं रविरश्मितप्तम् । तत् काचपात्रेऽन्यतमे विधाय तत्रापरं कोष्णजलं क्षिपेत् ॥ पुनश्च तस्मादपरन्तु पात्रा- दस्माच्च पात्रादपरन्तु भूयः । पुनस्ततोऽर्ध्वं तु निधाय कृष्णं यदुद्धृतं तत् पुनराहरेच्च ॥ यदा विशुद्धं जलमच्छ- मर्द्य प्रच्छन्नभावान् मलयेत्तु तस्मात् । तदा त्यजेत् तच्छुद्धमलं शिलाजतु स्याज्जलमशुद्धमेवमिति भूयात् । कार्यक्षममिति अनेन प्रकारेण यच्छिलाजतु स्नेहं शुद्धं (कृतं तत् सर्वकार्येषु योजयेदित्यभिप्रायः । तथाहि—

Date		Time		Location		Weather		Remarks	
1911	10/1	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/2	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/3	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/4	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/5	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/6	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/7	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/8	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/9	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/10	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/11	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/12	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/13	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/14	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/15	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/16	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/17	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/18	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/19	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/20	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/21	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/22	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/23	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/24	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/25	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/26	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/27	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/28	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/29	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/30	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00
1911	10/31	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00	10:00	11:00

‘शुद्धं भावितयुक्तं तु विधिनानेन मानवः । शिलाजतु प्रयुज्जानः सर्वरोगैः प्रमुच्यते’ इति । वह्नौ क्षिप्तमिति एवं संस्कारितस्याऽस्य श्रेष्ठत्वं तदा स्याद् यदाऽग्नौ क्षिप्ते सति निर्धूमं भवति । लिङ्गोपमं च भवति । तथाहि— ‘वह्नौ क्षिप्तं तु निर्धूमं यच्च लिङ्गोपमं भवेत् । शुद्धं योज्यं समुद्दिष्टं हारीतायैर्महर्षिभिः’ ॥ ९४-९८ ॥

अथ मण्डूरकरणम्—

अक्षाङ्गारैर्धमेत्किट्टं लोहजं तद्गवां जलैः ॥ ९९ ॥

सेचयेत्तप्तसं च सप्तवारं पुनः पुनः ।

चूर्णयित्वा ततः काथैर्द्विगुणैस्त्रिफलाभवैः ॥ १०० ॥

आलोढ्य भर्जयेद्बह्नौ मण्डूरं जायते वरम् ।

दी०—अथ मण्डूरकरणविधानमाह—अक्षेति । अक्षाङ्गारैरिति बहुवचनत्वेनान्यकाष्टोद्धवैरपि धमेदिति न दोषः । किट्टं लोहमलं तद्गुवां पार्थिकं ग्राह्यं श्रेष्ठत्वात् । तथाहि—‘शतोत्थमुत्तमं किट्टं मध्यं चाशीतिवार्षिकं । अधमं षष्ठिवर्षीयं ततो हीनं विषोपमम्’ इति । लोह-जमिति सामान्यलोहग्रहणेन मुण्डादिसमस्तलोहसंभवं तद्गुणमपि च ज्ञातव्यं । यतः—‘यानि लोहानि तत् संज्ञा-लक्षणानि गुणानि च । मण्डूरं तद्गुणं दृष्टं यल्लोहमपि यद्गुणम् । अतएव ‘किट्टाद्दशगुणं मुण्डं मुण्डात् तीक्ष्णं शतोन्मितम्’ इत्यादि । अन्यच्च—‘ये गुणा मारिते मुण्डे ते गुणा मुण्डकिट्टके । तस्मात् सर्वत्र मण्डूरं रोगशान्तौ नियोजयेत्’ इति । गवांजलैर्गोमूत्रैः । तथा च निर्वाप्य बहुमूत्रे सेचयेदिति । एवं सप्तवारं कुर्यात् । पुनः पुन-रिति ग्रहणेनाऽत्र सप्तवारं नियतं, किंतु यावत् शीर्यते तावन्निर्वापयेदित्यभिप्रायः । तथाचोक्तं ‘लोहकिट्टं सुसं-तप्तं यावत् तत् शीर्यते स्वयं । तच्छीर्णं ग्राहयेत् तेषां मण्डूरं तु प्रयोजयेत्’ इति । एवं सप्तवारं कुर्यात् त्रि-फलाकाथस्य द्विगुणिताऽत्र । मण्डूरं चूर्णयेत् वरमिति श्रेष्ठं । श्रेष्ठताऽस्याङ्गनसादृश्यात् भवति ॥ ९९ ॥ १०० ॥

गू०—अङ्गारैर्विभीतकाङ्गारैस्त्रिफलाकाथैर्मण्डूरद्विगु-णः ॥ ९९ ॥ १०० ॥

अथ क्षारकल्पनां दर्शयितुमाह—

क्षीरवृक्षस्य काष्ठानि शुष्काण्यग्नौ प्रदीपयेत् ॥ १०१ ॥

मीत्वा तद्भस्म सृत्पात्रे क्षिप्त्वा नीरे चतुर्गुणे ।

विमर्धं धारयेद्वात्रौ प्रातरच्छं जलं नयेत् ॥ १०२ ॥

तत्तीरं काथयेद्बह्नौ यावत्सर्वं विशुष्यति ।

ततः पात्रात्समुल्लिख्य क्षारो ग्राह्यः सितप्रभः ॥ १०३ ॥

चूर्णाभः प्रतिसार्यः स्यात्पेयः स्यात्काथवत्स्थितः ।

इति क्षारद्वयं धीमान्युक्तकार्येषु योजयेत् ॥ १०४ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना शार्ङ्गधराचार्येण विरचितायां
शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यमखण्डे धातुशोधनमारणं
नामैकादशोऽध्यायः ॥

दी०—क्षीरवृक्षस्येति । क्षीरवृक्षोऽत्र मुष्ककः क-थितः; सच पर्वतजः मोरव इति लोके । केचित् सामा-न्यग्रहणेनैवान्ये क्षीरवृक्षा अपि गृह्यन्ते इत्याहुः । तद्यथा—‘कुटजपलाशाश्वकर्णपारिभद्रविभीतकारगवध-वित्वकाऽर्कस्तुह्यपामार्गपाटलानक्तमालवृक्षकदलीचित्र-कपूतीकेन्द्रवृक्षास्फोताश्वमारकसप्तच्छदाभिमन्थगुञ्जाश्व-तस्रः कोशातकी समूलफलपत्रशाखा दहेत्’ इति । काष्ठानीति बहुवचनेनात्र क्षीरवृक्षस्य काष्ठानां बहून् खण्डान् कृत्वा पाठ्य दहेदित्यभिप्रायः । तथा तन्त्रा-न्तरे ‘तं चिकीर्षुः शरदि गिरिसानुजं शुचिरुपोष्य प्रशस्तेऽहनि प्रशस्तदेशजातमनुपहतमध्यमवयसं महा-न्तमसितमुष्ककमधिवास्यापरेद्युः पाठयित्वा खण्डशः प्रकल्प्यावपाठ्य निवातदेशे निश्चितं कृत्वा तिलनालैरा-दीपयेत् । अथोपशान्तेऽग्नौ तद्भस्म पृथग् गृह्णीयात्’ इति । चूर्णाभः प्रतिसार्य इति प्रतिसार्यः प्रतिसारणीयः । यः काथवत् स्थितः पेयः स पानीय इति संज्ञः । एवं क्षार-स्य द्वैविध्यं भवति । इति युक्तकार्येषु युक्तव्याधिषु यथा-योग्यं योजयेदित्यर्थः । युक्तव्याधिषु यथा तत्र प्रति-सारणीयः । कुष्ठकिटिभद्रमण्डलकिलासभगन्दरार्बु-दाशौदुष्टव्रणनाडीचर्मकीलतिलकालकन्यच्छब्दव्यङ्गमशक-बाह्यविद्रधिकृमिविषादिषूच्यते । सप्तसु च मुखरोगेषूप-जिह्वाऽधिजिह्वोपकुशदन्तवैदर्भेषु तिसृषु च रोहिणीष्वेते-ष्वनुशस्त्रविधानमुक्तम् । पानीयस्तु गुल्मोदरगरामिश्रला-जीर्णानाह शर्कराश्मर्याभ्यन्तरविद्रधिः कृमिविषांशः-सूपयुज्यते इति । पानीयः पानार्हः क्षारोदकमित्यर्थः । ये चान्येऽपि पाक्यस्वर्जिकायवक्षारा यथायोग्यं वक्तव्या-स्तेषां चूर्णवटकावलेहादिषु प्रयोगः कर्तव्यः । धीमानिति ग्रहणं क्षारकर्मणि चतुरो भिषक् तथा प्रयतेत न यथा क्षारोऽगुणो भवति । तद्यथा ‘नैवातितीक्ष्णे न मृदुः शुक्लः श्लक्ष्णोऽथ पिच्छिलः । अभिष्यन्दी शिवः शीघ्रः क्षारो ह्य-ष्टगुणः स्मृतः’ इति । दोषाश्चास्य यथा—‘अलौघ्यमति-पैच्छिल्यमतितीक्ष्णविसर्पिता । अत्यर्थं मार्दवं शैत्यम-

Category	Item	Value
A. General Information	1. Name	John Doe
	2. Address	123 Main St, Anytown, USA
	3. Phone Number	(555) 123-4567
	4. Email Address	john.doe@example.com
B. Employment History	5. Company Name	ABC Corporation
	6. Job Title	Software Engineer
	7. Start Date	January 15, 2018
	8. End Date	December 31, 2023
C. Education	9. Degree	Bachelor's Degree
	10. Major	Computer Science
	11. Institution	State University
	12. Graduation Year	2017
D. Skills	13. Skill 1	Programming (Python)
	14. Skill 2	Web Development
	15. Skill 3	Database Management
	16. Skill 4	Project Management
E. References	17. Reference 1 Name	Mr. John Smith
	18. Reference 1 Title	Manager
	19. Reference 1 Contact	(555) 987-6543
	20. Reference 1 Email	john.smith@example.com
F. Additional Information	21. Other Skills	Public Speaking
	22. Languages	English, Spanish
	23. Hobbies	Reading, Hiking
	24. Comments	Excellent candidate with strong skills and references.

त्यर्थं सान्द्रमेव च । न्यूनौषधविपक्त्वं क्षारदोषा नव स्मृताः' इति ॥ १०१-१०४ ॥

इति श्रीवास्तव्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभावसिंहात्मजेना-
दमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायां मध्यमखण्डे
शोधनमारणकल्पनैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

गू०—अथ क्षारकल्पना । क्षीरवृक्षस्य काष्ठानि
अपामार्गचिचाकदलीपलांशसेहुण्डचित्रकशिग्रुकण्टकारी-
प्रभृतीनि । प्रदीपयेत् ज्वालयेत्, अच्छं निर्मलं जलं
लोहपात्रे काथयेत् । यस्तु चूर्णाभः क्षारः स प्रतिसार्यः,
मसकादौ प्रयोज्यः, यस्तु काथवत् द्रवरूपः स्थितः,
स गुल्मादौ पेयः इत्युक्तं क्षारद्वयं । चूर्णलक्षणं युक्तका-
थेषु गुल्मादौ चारयेत् । तथाच वाग्भटः—'पेयोक्षारा-
ग्निसादाश्मगुल्मोदरजरादिषु । योज्यः साक्षो मसश्चित्र-
बाह्यार्शःकुष्ठसृतिषु' ॥ १०१-१०४ ॥

इति श्रीकाशिराममिश्रकृतायां गूढार्थदीपिकायां
चिकित्सास्थाने धातुशोधनमारण-
कल्पनाध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथेदानीं रसप्रशंसापूर्वकं तच्छोधन-
मारणादिकमाह—

पारदः सर्वरोगाणां जेता पुष्टिकरः स्मृतः ।

सुदिने साधितः कुर्यात्संसिद्धिं देहलोहयोः ॥ १ ॥

दी०—पारद इति । भवसिन्धोः पारं ददातीति
पारदः । अतएव रसप्रशंसायामुक्तम् 'तेजो मृगाङ्गमौलेः
सोढं स्वेनैव तेजसां पुञ्जैः । अजरामरत्ववितरणकल्प-
तरुं तं रसेश्वरं वन्दे' । अपरमपि—'अणिमाद्यष्टगुणैर्विभू-
तिदोषं न संसारमपारपारदः । मुक्त्वैकं रसरराजं
क्रोन्योऽथास्ते जरापहो ह्यपरः' इति । ईदृक् पारदः
सुदिने साधितः । सच देहलोहयोः सिद्धिं कुर्यादिति
तात्पर्यार्थः । देहसिद्धिर्व्याधिहरत्वेन । शरीरारोग्यता
लोहसिद्धिश्च स्वर्णरजतशोधनकरणादिकः । पुनः
कीदृशो रसः । सर्वरोगाणां जेता । सर्वे च ते रोगाः
शरीरमनोऽभिपन्ना ज्वरमदमूर्च्छादयः, तेषां जेता
विनाशकर इत्यर्थः । पुनः किंभूतो रसः ? पुष्टिकर
इति । पुष्टिर्धातुपोषणं तां करोति इति पुष्टिकरः ।
अतएव पोषणाद्वाजीकरणशक्त्यायमपि विख्यातः ।

सुदिने इति । शोभनदिवसे ज्योतिःशास्त्रोक्तसौम्यति-
थिनक्षत्रादियुक्ते दिने इत्यर्थः । तथाचोक्तम्—'नत्वा
गुरुं भैरवकन्यकाबटुं द्वीपाननं सिद्धममुष्य रक्षितम् ।
अन्तः सुनीलं बहिरुज्ज्वलं रसं निवेशयेत् खल्वतले
शुभे दिने' । अन्यत्राप्युक्तम्—'विजने पवनादिवर्जिते
वा देशे सौम्यदिने दिनादिकाले । बलिमत्र विधाय
पूजनं च तदनुविधिः प्रतिमन्त्रितं विधिज्ञैः' इति ।
साधित इति परिमाणादिकेन संस्कारितः । तद्यथा—
'रसो ग्राह्यः सुनक्षत्रे पलानां शतमात्रकं । पञ्चाशत्प-
ञ्चविंशद्वा दशपञ्चकमेव वा । पलाभ्यूनं न कर्तव्यं
रससंस्कारमुत्तमम् । तस्मात् सूतविशुद्ध्यर्थं सहायैर्नि-
पुणैर्युतः । सर्वोपस्करमादाय रसकर्म समारमेत्'
इत्यादि । संसिद्धिमिति । ऐहिकीमामुष्मिकी च ।
उक्तं च यतः—'बद्धः खेचरतां पदं नयेद्धरते व्याधि-
समूहं मूर्च्छितः । जारितो जन्मजराविनाशनः
क्रामितो रजितो भक्तिमुक्तिदः ॥ यदि पञ्चत्वगतं
हि सूतकं भक्षितं स्यादमरत्वकारकम् । जलौकारनि-
बद्धः सर्वजो ग्रथितो मन्मथरसदायकः । भस्माका-
रगतं गिरीशजं असितं भूचरभूतिसिद्धिदं । पारापार-
मपारपारदं तस्मात् कः करुणाकरोऽपरः' इति । देह-
लोहयोरिति । देहं शरीरं तस्य सिद्धिर्जराव्याधिराहित्यं
लोहं सुवर्णादि तस्य सिद्धिः संस्कारत्वमत्र विस्तरभयाच्च
लिखितम् ॥ १ ॥

गू०—अथ रसकल्पना । पारदः सर्वरोगाणां ज्व-
रादीनां जेता । तथा पुष्टिकरः स्मृतः । सुज्ञेन तत्साध-
केन साधितः तदा देहलोहयोः सिद्धं कुर्यात् ॥ १ ॥

इदानीं रसरराजस्य पर्यायनामान्याह—

रसेन्द्रः पारदः सूतो हरजः सूतको रसः ।

बुधैस्तस्येति नामानि ज्ञेयानि रसकर्मसु ॥ २ ॥

दी०—रसेन्द्रेति । रसेन्द्रेत्यादिरसान्तानि पारदस्य
नामानि रसकर्मसु ज्ञेयानि । कैः बुधैः । तस्येति रसस्य,
इति ग्रहणेन संक्षेपनामान्यभिहितानि । अन्यान्यपि
सन्ति विस्तरेण । तथाहि—'रसो महारसः सूतस्त्रिने-
त्रश्च त्रिलोचनः । हरबीजश्चलश्चैव बीजेन्द्रोऽथ रसा-
यनः । पारदश्च सुवर्णाख्यो महावह्निस्तथैव च ॥ लोकेशः
खेचरो दिव्यः सौभाग्यः परमाऽमृतः । शशिहेमनिधि-
श्चैव अनन्तो ज्ञानमेव च ॥ सूक्ष्मः शान्तः प्रभुश्चैव
कलिकान्तकरः स्मृतः । एतानि रसनामानि तथा-
न्यानि शिवे यथा' इति ॥ २ ॥

Date	Description
1/1/20	Initial deposit
1/15/20	Withdrawal
2/1/20	Deposit
2/15/20	Withdrawal
3/1/20	Deposit
3/15/20	Withdrawal
4/1/20	Deposit
4/15/20	Withdrawal
5/1/20	Deposit
5/15/20	Withdrawal
6/1/20	Deposit
6/15/20	Withdrawal
7/1/20	Deposit
7/15/20	Withdrawal
8/1/20	Deposit
8/15/20	Withdrawal
9/1/20	Deposit
9/15/20	Withdrawal
10/1/20	Deposit
10/15/20	Withdrawal
11/1/20	Deposit
11/15/20	Withdrawal
12/1/20	Deposit
12/15/20	Withdrawal
1/1/21	Deposit
1/15/21	Withdrawal
2/1/21	Deposit
2/15/21	Withdrawal
3/1/21	Deposit
3/15/21	Withdrawal

गू०—अथ पारदनामान्याह—रसेन्द्रः रसानामिन्द्र
अध्यक्षः, रसेन्द्रः पारदः । रोगादिसमुद्रात्पारदाना-
त्पारदः सूतः । स्वर्णादिसिद्धिप्रसवात् सूतः । हरजः
हरात् जात इति हरजः । सूतकः सूत एव सूतकः
स्वार्थे कः । रस्यत आखाद्यते षड्रसत्वादसः । मुकुन्दः
मुकुन्मोक्षं ददातीति मुकुन्दः । औणादिकत्वादः ॥ २ ॥

दी०—पूर्वं देहलोहयोरिति यल्लोहग्रहणं,
तेषां लोहानां नवग्रहनामाङ्कितत्वेन नवसं-
ख्याकथनमाह—

ताम्रतारारनागाश्च हेमवङ्गौ च तीक्ष्णकम् ।

कांस्यकं कान्तलोहं च धातवो नव ये स्मृताः ॥ ३ ॥

सूर्यादीनां ग्रहाणां ते कथिता नामभिः क्रमात् ।

दी०—तामेति । ताम्रादयो नवसंख्या धातवो
मतास्ते सूर्यादीनां नवग्रहाणां नामभिः कृत्वा क्रमात्
कथिताः । एतेन किं उक्तम्—ताम्रमादित्यसंज्ञं, तारं
रौप्यं सोमसंज्ञं, आरं पीतलोहं तन्मङ्गलसंज्ञं, नागं सी-
सकं तद्बुधसंज्ञं, हेमं सुवर्णं तद्बृहस्पतिसंज्ञं, वङ्गं शुक्र-
संज्ञं, तीक्ष्णकमयस्तच्छनिसंज्ञं, कांस्यं राहुसंज्ञं, वृत्त-
लोहं केतुसंज्ञमिति क्रमः । एते धातवो नवग्रहनाम-
भिर्बोद्धव्याः ॥ ३ ॥

गू०—अथ ताम्रादिधातूनां सूर्यादीनामधिष्ठान-
माह—सुगमं । आरः पित्तलिः, नागः सीसकः, हेम
स्वर्णं, वङ्गं रङ्गं, तीक्ष्णं तीक्ष्णलोहं, कान्तलोहं वृत्त-
लोहं ॥ ३ ॥

इदानीं रसशोधनकर्माह—

राजीरसोनमूषायां रसं क्षिप्त्वा विबन्धयेत् ॥ ४ ॥

वस्त्रेण दोलिकायन्त्रे स्वेदयेत्काञ्जिकैल्लघ्नम् ।

दिनैकं मर्दयेत्सूतं कुमारीसंभवैर्द्रवैः ॥ ५ ॥

तथा चित्रकजैः काथैर्मर्दयेदेकवासरम् ।

काकमाचीरसैस्तद्वह्निमेकं च मर्दयेत् ॥ ६ ॥

त्रिफलायास्तथा काथै रसो मर्द्यः प्रयत्नतः ।

ततस्तेभ्यः पृथक्कुर्यात्सूतं प्रक्षाल्य काञ्जिकैः ॥ ७ ॥

ततः क्षिप्त्वा रसं खल्वे रसादर्धं च सैन्धवम् ।

मर्दयेन्निम्बुकरसैर्दिनमेकमनारतम् ॥ ८ ॥

ततो राजी रसोनश्च मुख्यश्च नवसादरः ।

एतै रससमैस्तद्वत्सूतो मर्द्यस्तुषाम्बुना ॥ ९ ॥

ततः संशोष्य चक्राभं कृत्वा लिप्त्वा च हिङ्गुना ।

द्विस्त्रालीसंपुटे धृत्वा पूरयेत्तद्वपुः ॥ १० ॥

अधः स्थालीं ततो मुद्रां दद्याद्दृढतरां बुधः ।

विशोष्याग्निं विधायोधो निषिञ्चेद्भुनोपरि ॥ ११ ॥

ततस्तु कुर्यात्तीव्राग्निं तदधः प्रहरत्रयम् ।

एवं निपातयेद्दूर्ध्वं रसो दोषविवर्जितः ॥ १२ ॥

अथोर्ध्वपिठरीमध्ये लग्नो ग्राह्यो रसोत्तमः ।

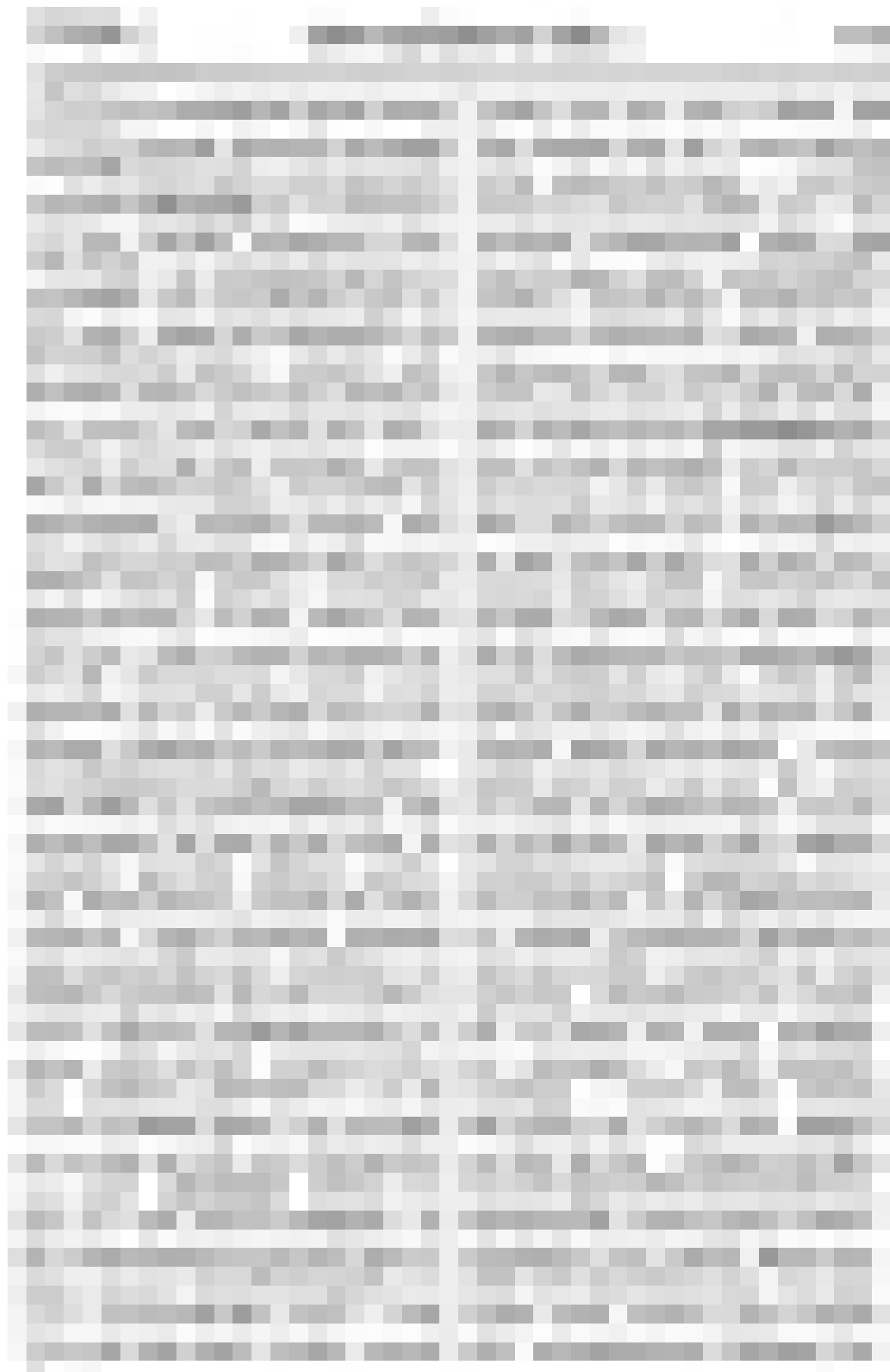
दी०—राजीति । राजीरसोनेत्यादिना प्रथमतः

स्वेदनसंस्कारविधिरारभ्यते । यतो सन्ति भूयांसः
संस्काराः, ते के इत्यत्राह—‘संस्वेदनं मर्दनमूर्च्छने च
उत्थापनं पातनबोधने च । नियामनं दीपनमेव
चाष्टौ पूर्व कृताः कर्मणि सूतकस्य’ इति । अन्यत्रा-
प्युक्तम्—‘अष्टौ च रससंस्कारा द्रव्ये रासायने समाः ।
एते प्रथमं कार्याः स्युः पश्चात् सर्वत्र योजयेत्’ ।
रसादिति रसशोधनकर्म यत्पूर्वमुक्तं तत्कर्मशब्दः
उपस्कारादीन् प्रशंसयति । यतः—‘सर्वोपस्करमादाय
रसकर्म समारमेत्’ इत्यादिवचनम् । तथाहि—‘उपस्करं
न यो वेत्ति तस्य सिद्धिः कथं भवेत्’ इत्यपि । तस्मादुप-
स्कराणि कतिपयानि लिख्यन्ते । तद्यथा—तुलाभाजनं
तच्च द्विविधं तुला घण्टकं चेति; खल्वभाजनं तच्च त्रिविधं
पाषाणखल्वं, लोहखल्वं, ताम्रखल्वं च; कण्डनी सा च
द्विविधा शिलाकण्डनी, पाषाणकण्डनी च; विचित्रख-
र्परणि ताम्रादीनां भाजनानि मृन्मयानि च; कोष्ठिका
सा च त्रिविधा जालकोष्ठिका खर्परकोष्ठिका भूमिकोष्ठी-
का चेति; भस्त्रिका सा च त्रिविधा चर्मभस्त्रिका, कर्प-
रभस्त्रिका, मुखभस्त्रिका चेति, नलिका सा च द्विविधा
नलिका, वक्रनलिका चेति । नलिका लोहमयी वक्रनलिका
मृन्मयी, मूषा सा च द्विविधा पक्का अपक्का च, अप-
काया भेदो वज्रमूषायाः कुम्भकारेण समृत्तिकया कृता
सा पक्कमूषा; तयोर्भेदा यथा मूषा, गोस्तना, अन्धमूषा,
नलिकामूषा, सम्पुटीमूषा, ढोलीमूषा, इष्टिकामूषा, क्षार-
मूषा, सैन्धवादिलवणमूषा, खर्परमूषा, कोकिलारुमूषा,
हेमतारताम्रलोहसीसकमूषादयः । राण्डिशश्च तद्विविधः
पत्रराण्डिशः, काकमुखराण्डिशश्चेति । हस्तकुङ्कनिर्घा-
तादयः सर्वाणि सुवर्णकारोपस्कराणि च । पुटं तच्चतुर्विधं
तुषपुटं, करीषपुटं, उपलपुटं, खदिरादिकापुटं चेति ।
यन्त्राणि च तद्यथा—शिलायन्त्रं, पाषाणयन्त्रं, भूधर-
यन्त्रं, वंशनलिकायन्त्रं, गजदन्तभाजनयन्त्रं, दोलायन्त्रं,
अधःपातनयन्त्रं, ऊर्ध्वपातनयन्त्रं, नियामकयन्त्रं, डमरु-
कयन्त्रं, कटाहयन्त्रं, कांस्यभाजनयन्त्रं, पातालयन्त्रं, तु-
लायन्त्रं, कच्छपयन्त्रं, चक्रयन्त्रं, चाकीयन्त्रं, वालुकायन्त्रं,

Date	Description
1/1/2020	Initial assessment of the project.
1/15/2020	First meeting with the client.
2/1/2020	Second meeting with the client.
2/15/2020	Third meeting with the client.
3/1/2020	Fourth meeting with the client.
3/15/2020	Fifth meeting with the client.
4/1/2020	Sixth meeting with the client.
4/15/2020	Seventh meeting with the client.
5/1/2020	Eighth meeting with the client.
5/15/2020	Ninth meeting with the client.
6/1/2020	Tenth meeting with the client.
6/15/2020	Eleventh meeting with the client.
7/1/2020	Twelfth meeting with the client.
7/15/2020	Thirteenth meeting with the client.
8/1/2020	Fourteenth meeting with the client.
8/15/2020	Fifteenth meeting with the client.
9/1/2020	Sixteenth meeting with the client.
9/15/2020	Seventeenth meeting with the client.
10/1/2020	Eighteenth meeting with the client.
10/15/2020	Nineteenth meeting with the client.
11/1/2020	Twentieth meeting with the client.
11/15/2020	Twenty-first meeting with the client.
12/1/2020	Twenty-second meeting with the client.
12/15/2020	Twenty-third meeting with the client.
1/1/2021	Twenty-fourth meeting with the client.
1/15/2021	Twenty-fifth meeting with the client.
2/1/2021	Twenty-sixth meeting with the client.
2/15/2021	Twenty-seventh meeting with the client.
3/1/2021	Twenty-eighth meeting with the client.
3/15/2021	Twenty-ninth meeting with the client.
4/1/2021	Thirtieth meeting with the client.
4/15/2021	Thirty-first meeting with the client.
5/1/2021	Thirty-second meeting with the client.
5/15/2021	Thirty-third meeting with the client.
6/1/2021	Thirty-fourth meeting with the client.
6/15/2021	Thirty-fifth meeting with the client.
7/1/2021	Thirty-sixth meeting with the client.
7/15/2021	Thirty-seventh meeting with the client.

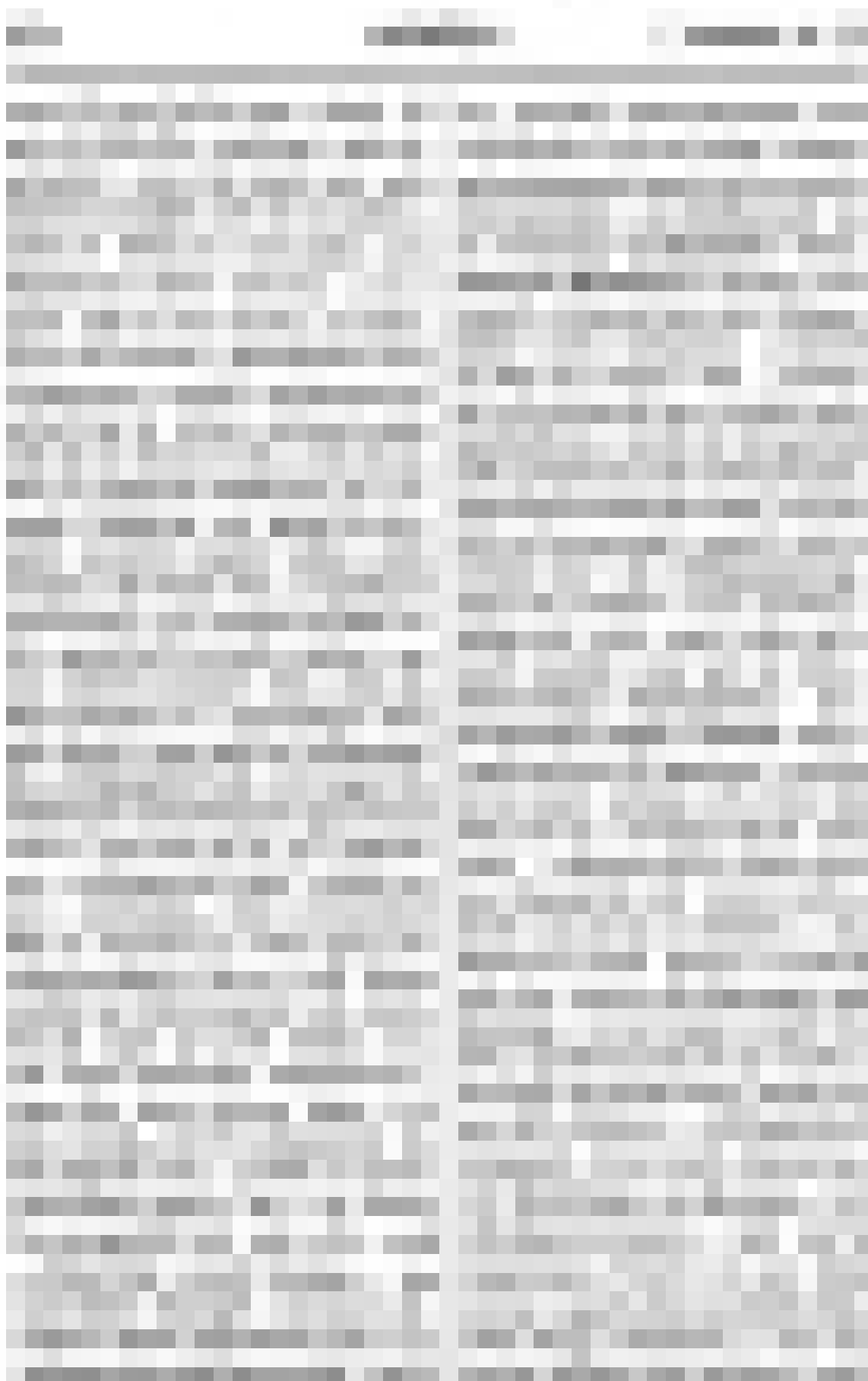
अग्निसोमयन्त्रं, गन्धकटहिकायन्त्रं, मूषायन्त्रं, बाणयन्त्रं, गरुडयन्त्रं, सारणयन्त्रं, जालिकायन्त्रं, चारणयन्त्रादीनि अन्यान्यपि यथायोग्यं भवन्ति । तत्रतत्र एव ज्ञातव्यानि । तत्र तेष्वेव **स्वेदनविधिमाह**—‘राजीरसोनमूषायां रसं क्षिप्वा विबन्धयेत्’ इत्यादिव्याख्यानं सम्प्रदायतो लिख्यते । यथा राजीकादिकत्वेन मूषां कृत्वा तत्र रसं मेलयित्वा उपरि कदलीदलैर्वैष्टयित्वा तदुपरि चतुर्गुणेन वस्त्रेण पोष्टलिकां बद्धा काञ्जिकादिपूरिते भाण्डे दोलायन्त्रविधानेन स्वेदयेत् । यावद्दिनत्रयं भवति । दिनग्रहणेन रात्रिरपि गृह्यते तेनाहोरात्रं स्वेदयेदित्यभिप्रायः, एतदपि विधानं तन्त्रान्तरे चोक्तं तद्यथा—‘राजिका लवणं हिङ्गु चित्रकं व्योषसंयुतम् । सूतपादमितं सर्वं स्वर्जिकाक्षारसंयुतम् ॥ शिग्रपत्ररसेनैव पिष्ट्वा कुण्डलिकाकृतम् । कुर्याद्भूर्जदले सम्यगथवा कदलीदले ॥ सुपक्वे च दृढे वाऽपि वस्त्रखण्डे चतुर्गुणे । रसं मध्ये विनिक्षिप्य बध्नीयात्तु सुपोष्टलीम् ॥ क्षाराम्लमूत्रवर्गेण स्वेदयेच्च दिनत्रयम् । तथा स्वेदः प्रकर्तव्यो मज्जिता पोष्टली यथा ॥ भवेन्न च तलस्पर्शो भाण्डस्याऽपि कदाचन’ इति । दोलायन्त्रप्रमाणम् । ‘द्रवद्रव्येण भाण्डस्य पूरितोऽर्धस्य तस्य च । मुखे तिर्यक्कृते दण्डे रसं सूत्रेण लम्बितम् । तं स्वेदयेन्मध्यगतं दोलायन्त्रमिति स्मृतम् ।’ अथ प्रत्येकसंस्कारान्ते मर्दनमुक्तं तत्कर्म दर्शयन्नाह—दिनैकं मर्दयेत् सूतं कुमारीसम्भवैर्द्रवैरित्यादि । एतेषां वक्ष्यमाणद्रव्याणां द्रवैः कृत्वा खल्वे सूतं मर्दयेत्, तेन प्रत्येकरसेन कृत्वा दिनैकं मर्दयेदित्यर्थः । कुमारी प्रसिद्धा, चित्रकं चित्रकजटा, काकमाची लोके ‘कामैया’ शब्दवाच्या, त्रिफला हरीतक्यादिकं एभिर्वन्त्रपूर्वकं संमर्द्य पश्चात् काञ्जिकैः प्रक्षाल्य शोधयेदित्यर्थः । काञ्जिकैरिति बहुवचनत्वेन जलेन तत्रेण वा क्षालनीयम् । तथाच—तन्त्रान्तरे—‘भवेदेकैकसंस्कारप्रान्तेषु दृढमर्दनम् । मर्दितं स्थापयेद्भर्मे यावच्छुष्कतरो भवेत् । तत्रेण काञ्जिकेनाथ शुक्तेनोष्णोदकेन वा । ततः सर्वं समानीय क्षालयेदिति बुद्धिमान् ॥’ तथा यन्त्रं प्रकुर्वीत यथा न क्षीयते रसः’ इति । अथ स्वेदनसंस्कारमभिधाय सम्प्रति **मर्दनसंस्कारं** दर्शयन्नाह—ततः क्षिप्वा रसं खल्वे रसादर्थं च सैन्धवमित्यादि । तत इति । स्वेदनपूर्वकमर्दनानन्तरं तद्रसं खल्वे क्षिप्वा मर्दयेदिति । कैः कृत्वा ? वक्ष्यमाणसैन्धवप्रमुखद्रव्यैः, एतन्मर्दनं तप्तखल्वेऽभिहितमिति सम्प्रदायः । तथाहि ‘युक्तं सूतस्य सर्वस्य तप्तखल्वे विमर्दनम् । अजाशक-

तुषामिं तु भूगर्भे त्रितयं क्षिपेत् ॥ तस्योपरि स्थितं खल्वं तप्तखल्वमिदं भवेत्’ इति । ‘अथवा तीव्रघर्मे च कारयेच्च प्रमर्दनम्’ इति सम्प्रदायः । अनारतमिति अनालस्यं यथा भवति तथा मर्दयेदिति भावः । अनारतग्रहणेनापि अन्यविहितद्रव्यैरपि मर्दनीयं न दोषो ग्रन्थान्तरे दर्शनात् । तथाहि ‘क्षाराम्लैर्लवणैर्मूत्रैर्विषैरुपविषैस्तथा । दिव्यौषधिसमूहेन मर्दयेद्विषसत्रयम्’ । अनुक्तमानानां मर्दनार्थद्रव्याणां च परिमाणं ग्रन्थान्तरादवगन्तव्यम् । तद्यथा—‘पारदस्य कलांशेन भेषजेन प्रमर्दयेत् । द्रव्येण यावता सर्वं हुतं भवति मर्दनै’ इति । इदानीं मर्दनसंस्कारादनन्तरं **मूर्च्छनसंस्कारविधिमाह**—ततो राजी रसोनश्चेत्यादि । तत इति मर्दनसंस्कारादनन्तरम् । राजी राजिका, रसोनः लसुन इति प्रसिद्धः, मुख्यश्च नवसादर इति नवसादरश्रुलिकालवणः मुख्यः श्रेष्ठो ग्राह्य इत्यर्थः । तस्य श्रेष्ठता पैगामीशब्दवाच्या प्रसिद्धा । तद्वदिति । मर्दनोक्तप्रकारेण मर्द्य तुषाम्बुनेति । काञ्जिकेन कृत्वा क्षालनं स्वेदनं च पूर्ववत् कार्यं, रसस्योत्थापनार्थं यतो मूर्च्छनानन्तरमुत्थापनमपि कार्यमिति सर्वत्र । तथाहि—‘उत्थितः काञ्जिकस्वेदात् पातयेत् खल्वसंयुतम्’ इति सम्प्रदायः । यथा—‘दोलास्वेदं प्रकुर्वीत मधुक्षाराम्लमूत्रकैः । उत्थाप्य मूर्च्छयेत् पश्चात् त्रिवारं च पुनः पुनः’ इति । अथवा ‘ततः खल्वेन तप्तेन अम्लेनोत्थापयेद्रसम् । क्षारा मुखकराः सर्वे सर्वे ह्यम्लाः प्रबोधकाः’ इति ॥ मूर्च्छनोत्थापनविधिमभिधाय सम्प्रति **पातनान्याह**—ततः संशोष्य चक्राभमित्यादि । तत इति मूर्च्छनोत्थापनानन्तरम् । संशोष्येति । एके संशोष्येत्यनेन मूर्च्छितमेव रसं चक्राभं कृत्वा पातयेदिति व्याख्यानयन्ति तत्र संमतं बहुसम्प्रदायेषु, मूर्च्छितस्योत्थापनं कृत्वा पश्चादुक्तद्रव्यैः सह पिष्टिकां कृत्वा चक्रिकां कुर्यादित्यभिप्रायः । अन्यत्राप्युक्तम् । ‘भागान्नयो रसस्यार्कचूर्णपादांशसंयुतम् । दत्त्वाऽम्लं मर्दयेत् तावद्यावत् पिष्टिः प्रजायते । यदा न जायते पिष्टिः किञ्चित्तु त्वं तदा क्षिपेत्’ इति सर्वत्र । पिष्टिकृतरसचक्री हिङ्गुना लिप्वा धार्या । हिङ्गुमानमपि षोडशांशं पारदपरिमाणात्, द्विस्थालीसम्पुट इति । विख्यातं लवणपूरणं सम्प्रदायदर्शनाद्बोद्धव्यम् । दृढतरां मुद्रामिति । मुद्राऽत्र साम्प्रदायिकी कार्या यथा गुरुसकाशाद्वा दृष्टा । तथा अथवा सद्बुद्धीनां ज्ञापनार्थं सदाभ्यस्ता मुद्राऽत्र लिख्यन्ते तथाच ‘वल्मीकशृङ्गिकागारपूरणं लोहकिट्टकम् । श्वेत-

पाषाणकं चैव तत्सर्वं चूर्णयेत् समम् ॥ सर्वतुल्यं विषं
दग्धं सर्वं तोयैर्विमर्दयेत् । मूषादिसम्पुटं कुर्यात् सर्व-
सन्धिप्रलेपने । अथवा 'तुषं भागद्वयं ग्राह्यं, भागैकं
वस्त्रखण्डकं । मृदश्चतुर्गुणो भागो जलं दत्वा प्रमर्दयेत् ॥
नरकेशं शणं किञ्चित् दत्वा तावत् प्रकुट्टयेत् । यावत्
सिक्थसमाभासं मृत्पिण्डं जायते तदा ॥ यथा न
शुष्कतां याति तथा यन्त्रं समाचरेत् । एवं सप्तदिना-
दूर्ध्वं मृदं योगे प्रयोजयेत् ॥ कूपिकादिविलेपार्थं यन्त्रार्थं
च भिषक् क्रमात् । अपरमपि । 'हरीतकीटङ्कणपर्णचूर्णं
खरी गुडं पांशु पटुं समांशम् । बल्मीकमृत् सर्वसमा
तदर्धं वस्त्रं तथा गोमयकं च सर्वम् ॥ जलेन मर्द्यं मृद-
नोपमं तद् यन्त्रादिसन्धौ विनिवेशनीयम्' इति । अप-
राण्यपि—'लोहकिट्टं तुषं दग्धं शुक्तिचूर्णं च कर्करा ।
एतानि समभागानि तावद्भागेन मृत्तिका ॥ कर्पटेन
समायुक्ता सा हि वज्रोपमा भवेत् । दग्धतुषस्यैकभागो
मृद्भागत्रयमेव च । कर्पटं शणसंयुक्तं वज्रमृत्स्नेति योज-
येत् । इष्टकाचूर्णभागैकं समभागा तु मृत्तिका ॥ मूषा-
बन्धः प्रकर्तव्यो धमनाद्वज्रतां व्रजेत् । भागैकं लोह-
किट्टस्य तुषदग्धद्वयं तथा ॥ मृद्भागत्रयसंयुक्तं किञ्चित्
कूप्यं प्रदापयेत् । एकत्र कुट्टयेत् सर्वं मृत्तिकावज्रवद्भ-
वेत् ॥ निषिञ्चेदम्बुनोपरि' इति । उपरि अम्बुना निषि-
ञ्चेदिति कोऽर्थः ? तत्स्थालीसम्पुटयन्त्रं चुल्ल्यां निधायाम्नि
प्रज्वाल्य तदुपरि शीतं जलं पुनः पुनः क्षिपेदित्यभि-
प्रायः । सजलवस्त्रखण्डमपि तदुपरि धार्यमिति सम्प्र-
दायः । अन्यत्राप्युक्तम्—'संरुद्धा भाण्डद्वयगर्भमध्ये
पिष्टिं ततः सम्पुटमव्रणं तम् । निवेश्य चुल्ल्यां तु शनैः
प्रदीपप्रमाणमस्याद्यतले विदध्यात् ॥ अग्निं शिरस्यस्य
जलाद्रमेकं वस्त्रं क्षिपेदल्पमनुष्णमेव' इति । दोषविव-
र्जित इति यद्ग्रहणं कृतं तत्सर्वं दोषरहितः पारदः
एभिः पञ्चभिः संस्कारोपायैरेव भवतीत्यस्याभिप्रायः ।
तस्मात् पञ्चैव संस्कारा अनेनाऽत्र स्वीकृताः । के ते
दोषाः ? तथाहि—'मलं विषं वह्निगुरुत्वचापलं नैस-
र्गिकं दोषमुशन्ति तज्ज्ञाः । उपाधिकौ द्वौ त्रपुनागस-
म्भवौ रसेन्द्रराजे कथयन्ति वैद्याः' । ननु पातनत्रये-
णैव नागवज्रकृतदोषो विनष्टो भवति नान्यैः, तथाहि
—'मिश्रितौ चेद्रसे नागवज्रौ विक्रयहेतुना । स्यात्
ताभ्यां कृत्रिमो दोषस्तन्मुक्तिः पातनत्रयात्' इति ।
तत्कथमत्र पञ्चभिरेव सर्वदोषविवर्जितो भवति ? सत्यं,
ऊर्ध्वपातनान्तर्गतमधस्तिर्यक्पातनमस्तीति । तस्याभि-

प्रायः, तत्पातनद्वयं तन्त्रान्तरादवगन्तव्यम् । अथवा
'अथोर्ध्वपिठरीमध्ये लग्नो ग्राह्यो रसोत्तमः' इत्यत्राऽथ-
ग्रहणेनावशिष्टसंस्काराणि सूच्यन्ते तानि च पातनबोध-
ननियामकानीत्यदोषः ॥ अथ केषांविज्ज्ञापनार्थं प्रस-
ङ्गतः पातनत्रयमाह—**ऊर्ध्वपातनमत्रैव कथितम् ।**
अधःपातनं तिर्यक्पातनं च दर्शयन्नाह—तथाच
तन्त्रान्तरे—'कटाहं नूतनं कृत्वा तस्याधो लेपयेद्रसम् ।
द्विगुणेन च गन्धेन जारयेद्ब्रह्मकादयः ॥ वस्त्रान्तानि
मृदा लिप्त्वा जलं स्थाल्युपरि न्यसेत् । स्थालीकटा-
हयोः सन्धिं लेपयेत् सुदृढं मृदा ॥ कटाहोपरि कर्तव्य-
मुपलाग्निप्रदीपनम् । जलमध्ये रसो याति शुद्धं तिष्ठति
ब्रह्मके ॥ शुल्बाद्रसो रसात् ताम्रं पातनीयं पृथक् कृतम् ।
ससूतभाण्डवदनेप्यन्यन्मिलति भाण्डकम् । तथा सन्धि-
र्द्वयोः कार्या पातनत्रययन्त्रके । जलस्थाने काञ्चिकं च
दापयेन्नात्र संशयः' इति । **तिर्यक्पातनमप्याह—**
तथाहि 'घटे रसं विनिक्षिप्य सजलं घटमन्यकम् ।
तिर्यङ्मुखं द्वयोः कुर्यात् तन्मुखं रोधयेत् सुधीः ॥
रसाधो ज्वालेदग्निं यावत् सूतो जलं विशेत् ।
तिर्यक्पातनमित्युक्तं सिद्धैर्नागार्जुनादिभिः' इति ।
अथापराण्यपि प्रसङ्गतो लिख्यन्ते तथाहि—
'स्थूलसैन्धवपोढ्यां कार्यं मूषापुटद्वयम् । स्थापयित्वा
रसं तत्र नवसारं कलांशकम् । सन्धिं निरुध्य यत्नेन
वेष्टयेत् कर्पटं मृदा । स्थापयेद्ब्रह्मधरे यन्त्रे वह्निं कुर्यादि-
नत्रयम् । यन्त्रादुद्धृत्य सूतोऽसौ स्वेदयेत् तदनन्त-
रम् । बीजपूरफलं वाथ वृन्तं सन्त्यज्य कारयेत् ॥
सैन्धवेन समं सूतं तस्य मध्यं विनिक्षिपेत् । स्वेद-
येद्दोलिकायन्त्रे ह्यम्लवर्गे दिनत्रयम् ॥ एवं ह्यग्निसहो
जातो रसेन्द्रः सर्वकर्मसु' इति **नियामकम् ।** **अथ**
बोधनमाह—'अथ सूतं समुद्धृत्य काचकूप्ये विनि-
क्षिपेत् । शुक्ताम्लेनाथ सम्पूर्य द्वारे मुद्रां प्रदापयेत् ॥
स्थापयेद्ब्रह्मधरे यन्त्रे स्वेदयेद्दिनसप्तकम् । स्वाङ्गशीतं समु-
द्धृत्य कषायैः स्वेदयेत् पुनः ॥ कर्कोटीकञ्जुकीवहिसर्पा-
क्ष्यम्बुजमाद्रवैः । दिनत्रयं सारनालैः स्वेद्यश्चाञ्जल्यशा-
न्तये' इति **बोधनम् ।** **अथ दीपनमाह—**'लवणं
राजिकाहिङ्गुकन्याक्षारचतुष्टयम् । त्र्यूषणं लसुनं चैव
मातुलङ्गरसशुतम् ॥ पिण्डमध्ये रसं कृत्वा स्वेदयेत्
सप्तधा पुनः । अनुद्वारी भवेत्तेन ग्रासाजीर्णेऽपि जीर्यति ॥
अनेनैव भवेच्छुद्धः सर्वदोषविवर्जितः ।' अथवा—'कीर-
तुण्डगरुडी ऋषिच्छटा कन्यका कुमारिका च वायसी ।

आसुरी च विजया जया तथा वहिदीपनकराश्च सूतके^१
इत्यष्टौ संस्काराः संक्षेपेणोक्ताः ॥ ४-१२ ॥

गू०—अथ रसशोधनं । राजिका, रसनो लसुनः,
एतयोर्मूषायां रसं पारदं विबन्धयेत् । इति स्वेदनं ।
अथ मर्दनं । दिनैकं मर्दयेत् खल्वे इति । काकमाची
प्रसिद्धा । अथान्यैर्मर्दनं मूर्च्छनं वा इत्यूर्ध्वपातनम् ॥
॥ ४-१२ ॥

अथ गन्धकशोधनम्—

लोहपात्रे विनिक्षिप्य घृतमग्नौ प्रतापयेत् ॥ १३ ॥

तसे घृते तत्समानं क्षिपेद्गन्धकजं रजः ।

विदुतं गन्धकं ज्ञात्वा दुग्धमध्ये विनिक्षिपेत् ॥ १४ ॥

एवं गन्धकशुद्धिः स्यात्सर्वकार्येषु योजयेत् ।

दी०—इदानीं गन्धकशोधनं दर्शयन्नाह—लोहपा-
त्रे इति । गन्धकजं रज इति । गन्धाज्जातो गन्धकः । तद्यथा
'श्वेतद्वीपे पुरा देव्याः कीडन्याः प्रसृतं रजः । क्षीराण्ये
तु स्नाताया दुकूलं रजसाऽन्वितम् ॥ धौतं यन्मथितं
वस्त्रं गन्धवद्गन्धकं स्मृतम् । चतुर्धा गन्धकः प्रोक्तो
रक्तः पीतोऽसितः सितः ॥ रक्तो हेमक्रियासूक्तः पीतश्चैव
रसायने । व्रणादिलेपने श्वेतः श्रेष्ठः कृष्णः सुदुर्लभः ।
एवं गन्धकशुद्धिः स्यात् सर्वकर्मसु योजयेत्' इति ।
एवमिति ग्रहणेन शोधनान्तरमपि दर्शितं तद्ग्रन्था-
न्तरादवगन्तव्यम् । यथा 'क्षीरेण भाण्डमापूर्य वस्त्रे-
णावेष्ट्य तन्मुखम् । वस्त्रमध्ये क्षिपेद्गन्धं मुखं यत्नात्
पिधापयेत् ॥ शरावेण ततो वह्निं प्रज्वाल्योर्ध्वमवस्थि-
तम् । भाण्डके निपतेद्यावत् गन्धस्तावत् समिन्ध-
येत् ॥ कृशानौ तु स्वयं नीते गन्धकं तु समुद्धरेत्'
इति ॥ १३ ॥ १४ ॥

इदानीं दरदशोधनमप्याह—

मेषीक्षीरेण दरदमम्लवर्गैश्च भावितम् ॥ १५ ॥

सप्तवारं प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम् ।

दी०—मेषीक्षीरेणेति । मेषी अविः । अम्लवर्गैश्चेति ।
'जम्बीरमातुलङ्गाद्यैरम्लवर्गगणो मतः' इति । अम्लवर्गै-
श्चेत्यत्र चकारग्रहणेनान्यच्छोधनमनुमीयते । तथाच—
'शुद्धः स्याद्दरदः सप्तकृत्वो लाक्षाम्बुभावितः । मलदो-
षादिकं नास्ति सर्वकार्येषु योजयेत्' इति । अस्य जा-
त्यादिकं च लिख्यते केषाञ्चित् सुबोधार्थम् । यथा
'रसगन्धकसम्भूतं हिङ्गुलं प्रोच्यते बुधैः । तस्मात्सूतं च
यद्वाह्यं सर्वदोषविवर्जितम् ॥ दरदस्त्रिविधो ज्ञेयश्चर्मरः

शुकतुण्डकः । हंसपादस्तृतीयः स्यात् गुणवानुत्तरोत्त-
रम् ॥ हंसपादं च तत्रायं तारकर्मणि योजयेत् । तद्धे-
मकिट्टसदृशं तदन्यस्तीक्ष्णमारणे ॥ चर्मरः कृष्णवर्णः
स्यात् सपीतः शुकतुण्डकः । सत्वपाते च तत्प्रोक्तं शो-
ध्यमौरभ्रदुग्धके' ॥ तथाच—'जपाकुसुमसंकाशो हंस-
पादो महोत्तमः । रसायने सर्वलोहमारणे रसरज्जने'
इति ॥ १५ ॥

अथ दरदाद्रसाकृष्टिर्भवति तामपि दर्श-
यन्नाह—

निम्बूरसैर्निम्बपत्ररसैर्वा याममात्रकम् ॥ १६ ॥

पिष्ट्वा दरदमूर्ध्वं च पातयेत्सूतयुक्तिवत् ।

ततः शुद्धरसं तस्मान्नोत्वा कार्येषु योजयेत् ॥ १७ ॥

दी०—निम्बूरसैरिति । निम्बूरसनिम्बपत्ररसमानं
भावनायुक्तिवद्बोद्धव्यम् । केचित्तु निम्बूरसैः निम्बप-
त्ररसैरित्यस्य स्थाने जम्बीरैः पारिभद्ररसैरिति पठन्ति
व्याख्यानयन्ति च ग्रन्थान्तरदर्शनात् । तथाहि—'पारि-
भद्ररसैः पेष्ट्यं हिङ्गुलं याममात्रकम् । जम्बीराणां द्रवै-
र्वाऽथ पात्यं पातनयन्त्रके' इति । अत्र पारिभद्रः 'फल-
हृदा' शब्दवाच्यो नतु निम्बकण्टकपालाश इत्यपरे ।
पातयेत् सूतयुक्तिवदिति सूतयुक्तिः पूर्व कथिता सातु
पातनयन्त्राधिकृता भवति ॥ १६ ॥ १७ ॥

गू०—अथ दरदात् पारदाजिष्कासनं । दरदं
हिङ्गुलः, दरदं ऊर्ध्वं पातयेत् डमर्यत्रे सूतवत् ।
स्पष्टमन्यत् ॥ १६ ॥ १७ ॥

अथोद्धृतस्य मुखकरणम्—

कालकूटो वत्सनाभः शृङ्गकश्च प्रदीपकः ।

हालाहलो ब्रह्मपुत्रो हारिद्रः सक्तुकस्तथा ॥ १८ ॥

सौराष्ट्रिक इति प्रोक्ता विषभेदा अमी नव ।

अर्कसेहुण्डधतूरलाङ्गलीकरवीरकम् ॥ १९ ॥

गुञ्जाहिफेनावित्येताः सप्तोपविषजातयः ।

एतैर्विमर्दितः सूतश्छिन्नपक्षः प्रजायते ॥ २० ॥

मुखं च जायते तस्य धातुंश्च असते क्षणात् ।

दी०—अथ रसमुखकरणमाह—कालकूट इति ।
कालकूटप्रभृतिकं विषभेदं तत्परीक्षकसकाशादवगन्त-

१-चतुःप्रस्थे पारदे गन्धकनवसादरयोर्द्वित्रिवाराकृ-
ष्टमतितीक्ष्णं तेजापसंज्ञं पञ्चपञ्च तोलकं दत्त्वा दद्यात् चा-
लयेदूर्ध्वगतं मलं भूयोभूयस्त्यजेदेवं विनैव संस्कारैर्लघुनो-
पायेन शुध्यति ।

१-डमर्यत्रेत्युपलक्षणम्, तेन दरदाद्विगुणवस्त्रखण्डैः
गोलकं कृत्वा प्रज्वाल्य वस्त्रनिर्धूमं हण्डिकया पिधाय स्थाप्य
रक्षेत् । ततः शीतीभूतायां हण्डिकायामुद्वाप्य पारदं गृहीत्या-
दिति सुगमः प्रकारः ।

व्यम् । किञ्चिद्वक्षणमपि लिख्यते यथा—‘घनं रुक्षं च कठिनं भिन्नाङ्गनसमप्रभम् । कन्दाकारं समाख्यातं कालकूटं महाविषं ॥ वत्सनाभं पाण्डुरं च किञ्चिद्रूक्षं घनं तथा । घनं गुरु च निबिडं शृङ्गाकारं च शृङ्गिकं ॥ प्रदीपनं शिखिशिखाकारं च गुरुचिक्कणम् । चक्राकारं भवेद्वक्रं नीलं हालाहलं मतं ॥ ब्रह्मपुत्रः पाण्डुरः स्यात् हरिद्राभं हरिद्रकम् । चित्रमुत्पलकन्दाभं सक्तुकं सक्तुवद्भवेत् ॥ सौराष्ट्रिकं शङ्खवर्णं विज्ञेयं विषलक्षणम्’ इति । एतेषां मध्ये एकद्वित्रिसकलानि यथालाभं संगृह्य रसस्य षोडशांशेन कृत्वा मर्दनीयानि । षोडशांशताऽत्र एकस्यैवेत्यर्थः । उपविषेषु लाङ्गलीककरवीरकमहिफेनमिति । अहिफेनं विषमत्स्यसमुद्भवमिति ज्ञेयम् । तथाहि—‘समुद्रे चैव जायन्ते विषमत्स्याश्चतुर्विधाः । तेभ्यः फेनं समुत्पन्नमहिफेनं चतुर्विधम् ॥ केचिद्वदन्ति सर्पाणां फेनं स्यादहिफेनकम् ।’ यथा—‘धारणं श्वेतवर्णं च रक्तवर्णं च जारकम् । सारणं पीतवर्णं च कृष्णवर्णं च भारणम् ॥ विषवन्धुत्तमं फेनं युज्यते रसकर्मणि’ इति । केचित्तु खाखसजं क्षीरविशेषमिति मन्यन्ते तदभावात् । एवं सर्वत्र शेषं सुगमम् । मानमप्येतेषां पूर्ववत् ॥ १८-२० ॥

गू०—अमी कालकूटादयो नव विषभेदाः प्रकीर्तिताः कथिताः । एषां लक्षणं विषपरीक्षकेभ्यो ज्ञेयं । अथ उपविषाण्याह—लाङ्गली कलिहारी, करवीरकः अश्वमारजटारसः, अहिफेनं आफूकम्, एताः सप्त उपविषजातयः । एतैर्मर्दितः सूतः छिन्नपक्षः जायते मुखं धातुग्रसनशीलं अतो धातून् त्वरया ग्रसते ॥ कालकूटादीनां द्रवैः सप्त सप्त दिनं मर्दनं प्रक्षालनं च ॥ १८-२० ॥

अन्यदपि मुखकरणमाह—

अथवा कटुकक्षारौ राजी लवणपञ्चकम् ॥ २१ ॥
रसोनो नवसारश्च शिग्रुश्चैकत्र चूर्णितैः ।
समांशैः पारदादेतैर्जम्बीरेण द्रवेण वा ॥ २२ ॥
निम्बुतोयैः काञ्जिकैर्वा सोणखल्वे विमर्दयेत् ।
अहोरात्रत्रयेण स्याद्रसे धातुचरं मुखम् ॥ २३ ॥

दी०—अथवा कटुकक्षाराविति । कटुकं त्रिकटुकं, क्षारो यवक्षारप्रभृतिकः, लवणपञ्चकं प्रसिद्धम् । रसोन इति लशुनः, नवसारश्चूलिकालवणः, शिग्रुः शोभाङ्गनम्, एतत्सकलं सममात्रेण कृत्वा पारदसाम्यं ग्राह्यम् । शेषं

सुगमम् । धातुचरमिति कोऽर्थः धातुग्रसनार्थमिति भावः ॥ २१-२३ ॥

गू०—अन्यदपि मुखकरणं । क्षारौ खर्जीयवक्षारौ, राजी राजिका, रसोनं लशुनं, नवसारो नवसागरः, शिग्रुः शोभाङ्गनं । धातुचरं धातुग्रसनशालि ॥ २१-२३ ॥

अपरमपि मुखकरं दर्शयितुमाह—

अथवा बिन्दुलीकीटै रसो मर्धस्त्रिवासरम् ।

लवणाम्लैर्मुखं तस्य जायते धातुहृत्तरा ॥ २४ ॥

दी०—अथवेति । एभिर्वक्ष्यमाणद्रव्यैस्त्रिदिनं मर्धम् । रसो यदा भवति तदा तस्य त्वरा शीघ्रं धातुहृत् सुवर्णादिधातुग्रहणसमर्थं मुखं भवति । बिन्दुलीति कीटविशेषः सच षड्बिन्दुरिति प्रसिद्धः । तथाहि—‘षड्बिन्दुकस्य कीटस्य श्वेताः स्युः पञ्च बिन्दवः । भिन्नवर्णस्तथा चैकः सुस्निग्धश्चातिवर्णतः’ इति । लवणाम्लैरिति । लवणं पञ्चलवणं, अम्लोऽम्लवर्गः सच जम्बीरमातुलङ्गप्रभृतिकः ॥ २४ ॥

गू०—अन्यच्च । बिन्दुलीकीटैः कीटविशेषैः, लवणं सैन्धवं, अम्लैर्निम्बुकाद्यैः धातुघस्मरं धातुभक्षकं मुखं जायते ॥ २४ ॥

इदानीं गन्धकजारणनिमित्तं कर्म दर्शयन्नाह—

अथ कच्छपयन्त्रेण गन्धजारणमुच्यते ।

मृत्कुण्डे निक्षिपेत्तोयं तन्मध्ये च शरावकम् ॥ २५ ॥

महत्कुण्डपिधानाभं मध्ये मेखलया युतम् ।

लिहवा च मेखलामध्यं चूर्णेनात्र रसं क्षिपेत् ॥ २६ ॥

रसस्योपरि गन्धस्य रजो दद्यात्समांशकम् ।

दत्त्वोपरि शरावं च भस्ममुद्रां प्रदापयेत् ॥ २७ ॥

तस्योपरि पुटं दद्याच्चतुर्भिर्गोमथोपलैः ।

एवं पुनः पुनर्गन्धं षड्गुणं जारयेद्बुधः ॥ २८ ॥

गन्धे जीर्णे भवेत्सूतस्तीक्ष्णाग्निः सर्वकर्मसु ।

दी०—अथेति । अथशब्दोऽत्र मुखकरणानन्तर्यः । कच्छपयन्त्रं प्रसिद्धम् । तत्स्वरूपं दर्शितमेव । तत्परिमाणं यथा ‘प्रसूतगोपलोन्मानं सूतकोत्पलकः स्मृतः । लावकः पुटको ज्ञेयः प्रदत्तः सप्तधाढकैः । कच्छपस्त्रिगुणैस्तैस्तु कौकुटः कच्छपैस्त्रिभिः । कौकुटैः पञ्चभिः सिहो मेघनादोऽस्य सुमकैः । दुर्गे गजपुटः ख्यातो देयः षष्टिकपालकैः । तैस्तु त्रिगुणितैर्ज्ञेयो दृढाग्निश्च महापुटः’ इति । चूर्णेनेति शुक्तिकाचूर्णेन समांशक-

१-‘धातुघस्मरं’ गू० दी० सम्मतः ।

मिति रससाम्यं गन्धकं योज्यम् । साम्यताऽत्र प्रत्येक-
पुटमित्यर्थः । तेन षड्गुणगन्धकं षट्पुटैः कृत्वा भवति
पारदपरिमाणात् । भस्मसुद्रामिति । विभूतिपांशुलव-
णाभ्यां कृतमिति सम्प्रदायः । शरावोऽत्र लोहमयः ।
मन्यन्ते केचित् तथाह्युक्तम् 'जलपूर्णं दण्डं पात्रं सुवि-
शालं समाहरेत् । तदन्तः खर्परं दद्यात् सुविस्तीर्णं दण्डं
नवम् ॥ बिन्दुं दत्वा तदुपरि बीजपूररसं क्षिपेत् ।
उपरिष्ठाद्विडं दद्यात् ततो लोहकटोरिकां ॥ अयस्का-
न्तमयीं वापि पैत्तलीं भूतविग्रहम् । उपरिष्ठादधोवक्त्रां
दत्वा सम्यग् विलेपयेत् ॥ खटीपुटं शिवीभक्तं सम्यङ्नि-
ष्पिष्य सुद्वयेत् । ऊर्ध्वं देयं पुटं तस्य यन्त्रं कच्छपसं-
ज्ञकम् ॥ जारणार्थं रसस्योक्तं गन्धादीनामशेषतः' इति ।
अत्र गन्धकविधानं तु अस्यैव सम्प्रदायतो व्याख्यातम् ।
अन्यत्र रसस्योपरि चाधश्चेति । तीक्ष्णाग्निरिति अत्यर्थं
बुभुक्षितो भवति राक्षससंज्ञक इत्यपरे सर्वकर्मस्विति
योज्य इत्यभिप्रायः ॥ २५-२८ ॥

गू०—अथ कच्छपयन्त्रेण गन्धकजारणमुच्यते ।
तत्रादौ कच्छपयन्त्रमाह—अथेति, मृत्कुण्डे नीरं निक्षि-
पेत् तन्मध्ये मृत्कुण्डपिधानं शरावकं स्थापयेत् ।
किंभूतं ? मध्यं मेखलया युतं व्यङ्गुलोन्नता मृद्वचिता मे-
खला मध्यं चूर्णेन लेपयेत् । तन्मध्ये पारदं दत्वा
तुल्यगन्धकचूर्णं दत्वा उपरि शरावं दत्वा भस्मलवण-
सुद्राः कार्याश्चतुर्भिस्तपलैः पुटेत् । एवं षड्गुणं गन्धं
जीर्यते । गन्धकसंगे विषं च देयं । अत्र खर्णजारणं
नोक्तं ग्रन्थान्तराद्विद्यते अवीजजीर्णस्य मारितस्य
दोषरूपत्वात् । तथाच 'अजीर्णं शम्भुबीजं तु सूतकं यस्तु
जारयेत् । ब्रह्महासदुराचारी मम द्रोही महेश्वरि ॥' अथ
जारणं—'चतुःषष्ट्यांशं हेमपत्रं मायूरमायुना । विलिप्तं
तप्तखल्वस्थं रसं दत्वा विमर्दयेत् । पुनर्जम्बीरतोयेन प्राप्ते
प्राप्ते त्वयं विधिः । शनैः संस्तेदयेद्भूयो बद्ध्वा सम्पुटकां-
जिके । भाण्डिके त्रिदिनं स्थाप्य सूतं जीर्णं समुद्धरेत् ।
अधिकं तोलितं चेत्स्यात्पुनः स्वेयं समावधि । द्वात्रिंशत्
षोडशाष्टांशं क्रमेण वसुजारणं । रूप्यादिषु च सत्वेषु
विधिरेवं परं स्मृतः । मायूरमायुना मायूरपित्तेन च
हेमपत्रं सुखर्णं ॥ २५-२८ ॥

अथ पारदमारणम्—

धूमसारं रसं तोरीं गन्धकं नवसादरम् ॥ २९ ॥

यामैकं मर्दयेदुल्लैर्भागं कृत्वा समांशकम् ।

काचकुप्यां विनिक्षिप्य तां च मृद्वस्त्रमुद्रया ॥ ३० ॥

विलिप्य परितो वक्त्रे मुद्रां दत्वा च शोषयेत् ।

अधःसच्छिद्रपिठरीमध्ये कूपीं निवेशयेत् ॥ ३१ ॥

पिठरीं बालुकापूरैर्भृत्वा चाकूपिकागलम् ।

निवेश्य चुह्यां तदधः कुर्याद्बहिः शनैः शनैः ॥ ३२ ॥

तस्मादप्यधिकं किञ्चित्पावकं ज्वालयेत्क्रमात् ।

एवं द्वादशभिर्यामैर्घ्नियते सूतकोत्तमः ॥ ३३ ॥

स्फोटयेत्स्वाङ्गशीतं तमूर्ध्वगं गन्धकं त्यजेत् ।

अधःस्थं मृतसूतं च सर्वकर्मसु योजयेत् ॥ ३४ ॥

दी०—संप्रति रसमारणविधिमाह—धूमसारमिति ।

धूमसारं गृहधूमं, रसं पारदम्, तोरी स्फटिका नवसा-
दरं प्रसिद्धम् । अम्लैरिति । जम्बीरनिम्बूकरसैरित्यर्थः ।
समांशकं भागमिति । एतेन किमुक्तं ? पूर्वोक्तं सकल-
द्रव्यं प्रत्येकं रसमानं मेलयेदिति क्रम इति भावः ।
तथाह्युक्तं 'पृथक् समं समं कृत्वा पारदं गन्धकं तथा ।
नवसारं धूमसारं स्फटिकं याममात्रकम् ॥ निम्बूनीरेण
संमर्द्य काचकूप्यां विपाचयेत् । मुखे पाषाणखटिकां
दत्वा मुद्रां प्रदापयेत् ॥ सप्तभिर्मृत्तिकावस्त्रैः पृथक्
संशोष्य वेष्टयेत् । सच्छिद्रायां मृदः स्थाप्यां कूपिकां
सन्निवेशयेत् । पूरयेत् सिंकातापूरैरागलं मतिमान्
भिषक् । निवेश्य चुह्यां दहनं मन्दमध्यखरक्रमात् ॥
प्रज्वालय द्वादशयामं स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् । विस्फोट-
यित्वाऽथ युक्त्या च ऊर्ध्वलग्नं बलिं त्यजेत् ॥ 'अधःस्थं
रससिन्दूरं सर्वकर्मसु योजयेत्' इति । केचित्तु धूमसा-
रस्थाने सीसकं पठन्ति तच्च सङ्गतं तन्त्रान्तरदर्शनात्
'पृथक् पृथक् समं कृत्वा पारदं गन्धकं तथा । नव-
सारं च स्फटिकं सनागं याममात्रकं ॥ निम्बूनीरेण
संमर्द्य काचकूप्यां विनिक्षिपेत् । बुधश्च बालुकायन्त्रे
यामद्वादशकं पचेत् ॥ स्वाङ्गशीतं स्फोटयित्वा ऊर्ध्वलग्नं
बलिं त्यजेत् । अधःस्थं रससिन्दूरं योजयेद्रसकर्मणि'
इति । शेषं सुबोधम् ॥ २९-३४ ॥

गू०—धूमसारं अङ्गारधूमं शुद्धं पारदं तोरी गुर्जर-
देशोद्भवा स्फटिका या रक्तवर्णा भवति । गन्धकं
शुद्धं, नवसादरं नवसागरं । एतत्सर्वं समं । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ २९-३४ ॥

अन्यदपि रसमारणमाह—

अपामार्गस्य बीजानां मूषायुगलं प्रकल्पयेत् ।

तत्संपुटे न्यसेत्सूतं मलयूदुग्धमिश्रितम् ॥ ३५ ॥

१-अधःस्थं गन्धकनलिकाधःस्थं नतु कुप्यधःस्थम् ।

Date		Time		Location		Weather		Remarks	
1911	10/1	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/2	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/3	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/4	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/5	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/6	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/7	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/8	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/9	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/10	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/11	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/12	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/13	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/14	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/15	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/16	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/17	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/18	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/19	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/20	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/21	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/22	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/23	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/24	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/25	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/26	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/27	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/28	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/29	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/30	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/31	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00

द्रोणपुष्पीप्रसूनानि विडङ्गमिरिमेदकः ।

एतच्चूर्णमधोर्ध्वं च दत्त्वा मुद्रां प्रदीयते ॥ ३६ ॥

तं गोलं सन्धयेत्सम्यग्मृन्मूषासंपुटे सुधीः ।

मुद्रां दत्त्वा शोषयित्वा ततो गजपुटे पचेत् ॥ ३७ ॥

एकमेकपुटेनैव जायते भस्म सूतकम् ।

दी०—अपामार्गेति । अपामार्गः प्रसिद्धः तस्य बीजानि जलेन पिष्ट्वा सम्पुटाकारा मूषा कार्या तत्सम्पुटमध्ये सूतं पारदं मलयूदुग्धमर्दनं कृत्वा न्यसेत् धारयेदित्यर्थः । मलयू काष्ठोदुम्बरिका पश्चादुक्तद्रव्यचूर्णं तदुपरि अधश्च दत्त्वा संमर्द्य मृन्मूषायां मुद्रयेत् । द्रोणपुष्पी नहुल इति प्रसिद्धा । लोके 'गूमा' शब्दवाच्या । तस्याः प्रसूनानि पुष्पाणि विडङ्गं प्रसिद्धम् । इति । इरिमेदको विद्वस्वदिरः तस्य त्वक् ग्राह्या तद्रोलं मर्दयेदिति । तं रसादिजनितगोलकं सम्यगवरोधयेत् मूषायामिति शेषः ॥ ३५-३७ ॥

गू०—तथापरं च । अपामार्ग ऊर्ध्वकण्टकः, मलयूदुग्धं काष्ठोदुम्बरिकादुग्धं, द्रोणपुष्पी प्रसिद्धा तत्पुष्पाणि, विडङ्गं, इरिमेदो विद्वस्वदिरः चूर्ण एतच्चूर्णमधोर्ध्वं दीयते स्पष्टमन्यत् ॥ ३५-३७ ॥

अन्यदपि रसमारणं प्रकटयन्नाह—

काष्ठोदुम्बरिकादुग्धै रसं किञ्चिद्विनर्दयेत् ॥ ३८ ॥

तदुग्धघृष्टहिङ्गोश्च मूषायुगं प्रकल्पयेत् ।

क्षिप्वा तत्संपुटे सूतं तत्र मुद्रां प्रदापयेत् ॥ ३९ ॥

धत्वा तं गोलकं प्राज्ञो मृन्मूषासंपुटेऽधिके ।

पचेन्मृदुपुटेनैव सूतको याति भस्मताम् ॥ ४० ॥

दी०—काष्ठोदुम्बरिकादुग्धैरिति । काष्ठोदुम्बरिका कुडुम्बरी शब्दवाच्या । तदुग्धघृष्टहिङ्गोश्चेति काष्ठोदुम्बरिकादुग्धेनैव हिङ्गुं ग्राह्यं तेन मूषां कृत्वा तन्मध्ये रसं मेलयित्वा सर्वं गोलकं कृत्वा पश्चात् मृन्मयमूषायां अन्धयेत् अवरोधयेदित्यर्थः । मृदुपुटेनैवेति लघुगजपुटेनैवेत्यर्थः । लघुगजपुटलक्षणं तन्त्रान्तरेऽभिहितम् । तद्यथा—'निपुणविहितगर्तः षोडशैरङ्गुलैर्यो मितसकलविभागस्तस्य मध्ये निधाय । ज्वलनमतिविशुष्कैर्गोमयैः पारदस्य लघुगजपुटमेतत् प्रोक्तमेवं मुनीन्द्रैः' ॥ ३८-४० ॥

गू०—अन्यच्च । काष्ठोदुम्बरिका प्रसिद्धा ॥ ३८-४० ॥

अपरमपि पारदमारणं दर्शयन्नाह—

नागवल्लीरसैर्घृष्टः कर्कोटीकन्दगर्भितः ।

मृन्मूषासंपुटे पक्त्वा सूतो यात्येव भस्मताम् ॥ ४१ ॥

दी०—नागवल्लीति । नागवल्ली ताम्बूलवल्ली तस्याः पत्ररसेन घृष्टो मर्दितः पारदः कर्कोटीकन्दगर्भितः सन् मृन्मूषासंपुटे निरुध्य मुद्रयित्वा गजपुटे पचेत् । कर्कोटी वन्ध्याकर्कोटकीवल्ली तस्याः कन्दम् । शेषं सुबोधम् ॥ ४१ ॥

गू०—अन्यच्च । नागवल्लीति स्पष्टम् ॥ ४१ ॥

अथ ज्वरादौ रसाः प्रोच्यन्ते—

ज्वराङ्कुशः ।

खण्डितं मृगशृङ्गं च ज्वालामुख्या रसैः समम् ।

रूद्धा भाण्डे पचेच्चल्यां यामयुगं ततो नयेत् ४२

अष्टांशं त्रिकटुं दद्यान्निष्कमात्रं च भक्षयेत् ।

नागवल्लीरसैः सार्धं वातपित्तज्वरापहम् ॥ ४३ ॥

अयं ज्वराङ्कुशो नाम रसः सर्वज्वरापहः ।

ऐकाहिकं व्याहिकं च व्याहिकं वा न संशयः ॥ ४४ ॥

दी०—इदानीं संसिद्धरसानामध्यायं प्रकटयन्नाह— तत्रादौ ज्वराङ्कुशनामरसं व्याचष्टे—खण्डितमिति । हरिणस्येदं हरिणं शृङ्गं विषाणं तच्च खण्डितं शकलीकृतं, संक्षुण्णमित्यर्थः । ज्वालामुख्या रसैरिति ज्वालामुखी जयन्ती तस्याः पत्राणां स्वरसः । सा ज्वालामुखी चतुर्धा भवति । तथाहि—'शुक्ला पीता तथा रक्ता कृष्णा ज्वालामुखी भवेत्' इति । लोके 'खसिनी' शब्दवाच्या । केचित्तु ज्वालामुखीत्यनेन भ्रष्टातकमिति व्याख्यानयन्ति तन्न सर्वसंमतम् । सममित्यत्र समशब्दो मिलितार्थे वर्तते इति केचित् । नतु सममत्र साम्यं, यतः सम्प्रदायेष्वपि ज्वालामुख्या रसैः कृत्वा मृगशृङ्गं बहुशो भावयित्वा जारयेदित्यभिप्रायः । अदुक्तम्—'असकृद्भावितं शृङ्गं हरिणं कुट्टितं रसैः । ज्वालामुख्याः पचेद्भाण्डगतं तद्भस्म चूर्णयेत्' इत्यादि । अष्टांशं त्रिकटुं दद्यादिति शृङ्गभागान्मिलितकटुत्रयस्य सर्वज्वरापह इत्यनेनान्वयः । तेन सन्निपातजनितमपि नाशयेदित्यर्थः ॥ ४२-४४ ॥

गू०—ज्वालामुखी प्रसिद्धा ॥ ४२-४४ ॥

अथ ज्वरारिरसः—

पारदं रसकं तालं तुत्थं टङ्कणगन्धके ।

सर्वमेतत्समं शुद्धं कारवेल्लीरसैर्दिनम् ॥ ४५ ॥

मर्दयेत्पयेत्तेन ताम्रपात्रोदरं भिषक् ।

अङ्गुल्यर्धप्रमाणेन ततो रूद्धा च तन्मुखम् ॥ ४६ ॥

पचेत्तं वालुकायन्त्रे क्षिप्वा धान्यानि तन्मुखे ॥ ४७ ॥

यदा स्फुटन्ति धान्यानि तदा सिद्धं विनिर्दिशेत् ।

१-अगीया ।

Date	Description
1998-01-01	Initial setup and data collection.
1998-02-01	First major update to the system.
1998-03-01	Second major update to the system.
1998-04-01	Third major update to the system.
1998-05-01	Fourth major update to the system.
1998-06-01	Fifth major update to the system.
1998-07-01	Sixth major update to the system.
1998-08-01	Seventh major update to the system.
1998-09-01	Eighth major update to the system.
1998-10-01	Ninth major update to the system.
1998-11-01	Tenth major update to the system.
1998-12-01	Eleventh major update to the system.
1999-01-01	Twelfth major update to the system.
1999-02-01	Thirteenth major update to the system.
1999-03-01	Fourteenth major update to the system.
1999-04-01	Fifteenth major update to the system.
1999-05-01	Sixteenth major update to the system.
1999-06-01	Seventeenth major update to the system.
1999-07-01	Eighteenth major update to the system.
1999-08-01	Nineteenth major update to the system.
1999-09-01	Twentieth major update to the system.
1999-10-01	Twenty-first major update to the system.
1999-11-01	Twenty-second major update to the system.
1999-12-01	Twenty-third major update to the system.
2000-01-01	Twenty-fourth major update to the system.
2000-02-01	Twenty-fifth major update to the system.
2000-03-01	Twenty-sixth major update to the system.

ततो नयेत्स्वाङ्गशीतं ताम्रपात्रोदराद्विषम् ॥ ४८ ॥
 रसं ज्वरारिनामानं विचूर्ण्य मरिचैः समम् ।
 माषैकं पर्णखण्डेन भक्षयेन्नाशयेज्ज्वरम् ॥ ४९ ॥
 त्रिदिनैर्विषमं तीव्रमेकद्वित्रिचतुर्थकम् ।

दी०—अथ ज्वरारिसविवरणमाह—पारदमिति ।
 अत्र रसकं खर्परकं, तालं हरितालं, तुत्थं प्रसिद्धम्,
 टङ्कणं सौभाग्यक्षारं । एके 'तुत्थकं कणा गन्धम्' इति
 पठन्ति । तत्र कणा मनःशिला । एतद्बहुस्थानेषु न प्र-
 चरति, अन्यतो दर्शनात् । 'रसं च रसकं तालं शिखि-
 तुण्डं च टङ्कणं । गन्धकं च समं पिष्ट्वा कारवेलेया रसै-
 दिनम्' इत्यादि । कारवेल्ली लोके 'करेला' शब्दवाच्या ।
 हस्तपरिपात्र्यां च पूर्वोक्तं सकलद्रव्यं सममात्रं संगृह्य
 कारवेल्लीपत्ररसेन त्रिवारं रसं संमर्द्य तत्कल्केन ताम्र-
 पात्रोदरमङ्गुलार्धप्रमाणं प्रलिप्य हण्डिकामध्येऽधोमुखं
 संस्थाप्य मुद्रां कृत्वा तदनु बालुकायन्त्रे पचेद्यावत्तदु-
 परि ब्रीहयः स्फुटन्ति, अङ्गुलमङ्गुलोदरमध्यम् । मास-
 मानमत्र विषमतीव्रज्वरनिमित्तमन्यत्राल्पमिति । तथा-
 हि—'रसो ज्वरारिसिद्धोऽयं द्विगुञ्जो वातजे ज्वरे ।
 दातव्यः पर्णखण्डेन तत्क्षणाच्चाशयेज्ज्वरम्' इति ॥
 ४५-४९ ॥

गू०—पारदं शुद्धं, रसकं खर्परं, तालं, तुत्थं शुद्धं,
 टङ्कणं सौभाग्यक्षारं, कारवेल्ली शाकविशेषः । ताम्रपात्रं,
 गोमूत्रपञ्चामृतादौ शुद्धं । स्पष्टमन्यत् । पथ्यं दुग्धौदनं
 मुद्रं वा ॥ ४५-४९ ॥

अथ शीतज्वरारिरसः ।

तालकं तुत्थकं ताम्रं रसं गन्धं मनःशिलाम् ॥ ५० ॥
 कर्षं कर्षं प्रयोक्तव्यं मर्दयेन्निफलाम्बुभिः ।
 गोलं न्यसेत्संपुटके पुटं दद्यात्प्रयत्नतः ॥ ५१ ॥
 ततो नीत्वाकटुग्धेन वज्रीदुग्धेन सप्तधा ।
 काथेन दन्त्याः श्यामाया भावयेत्सप्तधा पुनः ॥ ५२ ॥
 माषमात्रं रसं दिव्यं पञ्चाशन्मरिचैर्युतम् ।
 गुडं गद्याणकं चैव तुलसीदलयुग्मकम् ॥ ५३ ॥
 भक्षयेन्निदिनं भक्त्या शीतारिर्दुर्लभः परः ।
 पथ्यं दुग्धौदनं देयं विषमं शीतपूर्वकम् ॥ ५४ ॥
 दाहपूर्वं हरत्याशु तृतीयकचतुर्थकौ ।
 व्याहिकं सततं चैव वैवर्ण्यं च नियच्छति ॥ ५५ ॥

दी०—इदानीं शीतज्वरारिं प्रकटयन्नाह—तालक-
 मिति । तालकं हरितालं, ताम्रमिति शुद्धताम्रमस्म, रसं
 शा. सं. ३४

पारदम्, गन्धं गन्धकं । कर्षमिति द्विरुक्तेन प्रत्येकं कर्ष-
 प्रमाणमित्यर्थः । त्रिफलाम्बुभिरिति त्रिफला हरीतक्या-
 दिकं तस्या काथेनेत्यर्थः । पुटं दद्यादिति । सकलद्र-
 व्यचूर्णं त्रिफलाकाथेन संमर्द्य गोलकं कृत्वा तदनु श-
 रावसम्पुटे धृत्वा तदुपरि मृत्तिकां लिप्त्वा गजपुटे
 पचेदित्यर्थः । प्रयत्नत इति । गुरुसकाशात्कर्मनैपुण्या-
 त् । पश्चात् तद्रसं शरावाभ्यन्तरात् संगृह्य अर्कदु-
 ग्धेन दन्तीमूलस्वरसेन श्यामारसेन च सप्तधा भाव्यं
 सप्तधा भावना प्रत्येकेनेत्यर्थः । वज्री सेहुण्डमेदः, द-
 न्तीमूलस्वरसभावे काथो ग्राह्यः, श्यामा निशोथः, तस्या
 मूलस्वरसभावे काथं वा, एवं सिद्धो भवति । अस्मत्स-
 म्प्रदायेऽपि द्रव्यचतुष्टयेन भावनां दत्त्वा पश्चात् पूर्वोक्त-
 विधानेन गजपुटे पक्त्वा सिद्धो भवतीति । अन्यत्रापि
 दृश्यते तथाहि—'पश्चाद्वज्रीरविक्षीरैर्दन्तीश्यामारसेन
 च । संमर्द्य सप्तधा घर्मे शरावपुटकं पचेत्' इत्यादि ।
 एतन्माषपरिमितं पञ्चाशन्मरिचैः सह गुडगद्यानकयुतं
 च तुलसीपत्रद्वयं च संवेष्ट्य भक्षयेदित्यर्थः । दिव्यमिति
 श्रेष्ठं ऋषिप्रणीतत्वात् । पञ्चाशन्मरिचैरिति गणनामा-
 त्रम् । गद्यानकमिति षण्मासकसंज्ञम् । एके गुडतुलसी-
 पत्रयोरनुपानमाहुः । भक्त्येति पूर्वं द्विजगुरुपूजनं स-
 म्भाव्य पश्चादास्तिक्यपूर्वकं भक्षयेदिति भावः । वैवर्ण्य-
 मत्र ज्वरजनितं अन्यरोगजनितं वा ॥ ५०-५५ ॥

गू०—ताम्रं मृतं, वज्री सेहुण्डमेदः, दन्ती जय-
 पालमूलं, त्रिवृन्निशोथः, माषमात्रं सिद्धं रसं पञ्चाशन्म-
 र्चिं गुडं गद्याणकं षण्माषकं तुलसीदलपलं द्वयं द्विग-
 द्याणकं एतत्प्रमाणं त्रिदिनं कृत्वा भक्षयेत् । यद्वा सप्त-
 दिनमौषधबाहुल्यात् ॥ ५०-५५ ॥

ज्वरघ्नी गुटिका ।

भागैकः स्याद्रसाच्छुद्धादैलेयः पिप्पली शिवा ।
 आकारकरभो गन्धः कटुतैलेन शोधितः ॥ ५६ ॥
 फलानि चेन्द्रवारुण्याश्चतुर्भागमिता अमी ।
 एकत्र मर्दयेच्चूर्णमिन्द्रवारुणिकारसैः ॥ ५७ ॥
 माषोन्मितां गुटीं कृत्वा दद्यात्सर्वज्वरे बुधः ।
 छिन्नारसानुपानेन ज्वरघ्नी गुटिका मता ॥ ५८ ॥

दी०—अथ ज्वरघ्नीं गुटिकामाह—भागैकः स्याद्र-
 साच्छुद्धादिति । शुद्धिश्चास्य पूर्वं कथिता । रसं पारदं
 तस्यैको भागः । एलीयः कुमारीरसजनितनिर्यासद्रव्य-
 विशेषः 'एलुवा' इति प्रसिद्धः । तदभावे कुमारीपत्र-

Date	
1900	1900
1901	1901
1902	1902
1903	1903
1904	1904
1905	1905
1906	1906
1907	1907
1908	1908
1909	1909
1910	1910
1911	1911
1912	1912
1913	1913
1914	1914
1915	1915
1916	1916
1917	1917
1918	1918
1919	1919
1920	1920
1921	1921
1922	1922
1923	1923
1924	1924
1925	1925
1926	1926
1927	1927
1928	1928
1929	1929
1930	1930
1931	1931
1932	1932
1933	1933
1934	1934
1935	1935
1936	1936
1937	1937
1938	1938
1939	1939
1940	1940
1941	1941
1942	1942
1943	1943
1944	1944
1945	1945
1946	1946
1947	1947
1948	1948
1949	1949
1950	1950
1951	1951
1952	1952
1953	1953
1954	1954
1955	1955
1956	1956
1957	1957
1958	1958
1959	1959
1960	1960
1961	1961
1962	1962
1963	1963
1964	1964
1965	1965
1966	1966
1967	1967
1968	1968
1969	1969
1970	1970
1971	1971
1972	1972
1973	1973
1974	1974
1975	1975
1976	1976
1977	1977
1978	1978
1979	1979
1980	1980
1981	1981
1982	1982
1983	1983
1984	1984
1985	1985
1986	1986
1987	1987
1988	1988
1989	1989
1990	1990
1991	1991
1992	1992
1993	1993
1994	1994
1995	1995
1996	1996
1997	1997
1998	1998
1999	1999
2000	2000
2001	2001
2002	2002
2003	2003
2004	2004
2005	2005
2006	2006
2007	2007
2008	2008
2009	2009
2010	2010
2011	2011
2012	2012
2013	2013
2014	2014
2015	2015
2016	2016
2017	2017
2018	2018
2019	2019
2020	2020
2021	2021
2022	2022
2023	2023
2024	2024
2025	2025
2026	2026
2027	2027
2028	2028
2029	2029
2030	2030
2031	2031
2032	2032
2033	2033
2034	2034
2035	2035
2036	2036
2037	2037
2038	2038
2039	2039
2040	2040
2041	2041
2042	2042
2043	2043
2044	2044
2045	2045
2046	2046
2047	2047
2048	2048
2049	2049
2050	2050
2051	2051
2052	2052
2053	2053
2054	2054
2055	2055
2056	2056
2057	2057
2058	2058
2059	2059
2060	2060
2061	2061
2062	2062
2063	2063
2064	2064
2065	2065
2066	2066
2067	2067
2068	2068
2069	2069
2070	2070
2071	2071
2072	2072
2073	2073
2074	2074
2075	2075
2076	2076
2077	2077
2078	2078
2079	2079
2080	2080
2081	2081
2082	2082
2083	2083
2084	2084
2085	2085
2086	2086
2087	2087
2088	2088
2089	2089
2090	2090
2091	2091
2092	2092
2093	2093
2094	2094
2095	2095
2096	2096
2097	2097
2098	2098
2099	2099
2100	2100

रसमेव ग्राह्यमित्यपरे, केचिदेलीयशब्देन एलवालुकं वदन्ति । तच्च कुष्ठगन्धिकफलसदृशं भवति लोके प्रसिद्धं च । एतन्न सर्वमतम् । शिवा हरीतकी आकारकरभ इति आकलकः प्रसिद्धः । कटुतैलेन शोधितगन्धक इति शेषः । कटुतैलं सार्धपम् । फलानि चेन्द्रवारुण्या इति । इन्द्रवारुणी विर्भटी, तस्याः फलानि । एके मूलानि चेन्द्रवारुण्या वदन्ति तद्बहुपुस्तकेषु न दृश्यते । तस्मादसङ्गतोऽयं पाठः । चतुर्भागमिता अमी इति । अमी एलीयप्रमुखपट्टद्रव्यविशेषाश्चतुर्भागमिता भवन्ति भागोऽत्र पारदपरिमाणात् । एतत्सकलं चूर्णीभूतं कृत्वा इन्द्रवारुणिकामूलरसेन मर्दयेदित्यर्थः । स्वरसपरिमाण-मत्र द्रव्यभावनायोग्यं देयम् । तच्च यावच्चूर्णं स्थावितं भवति तावदेयमिति भावः । छिन्नारसानुपानेनेति । छिन्ना गुडूची तस्याः स्वरसेनानुपानम् । अनुपानमात्राऽत्र तन्त्रान्तरादवगन्तव्या । तद्यथा 'रसानामनुपानं स्याद्विपलं पलमर्धकम् । वातपित्तकफप्राये यथायोग्य-मनुकमात्' इति । ज्वरघ्नीति सामान्येन सर्वज्वरहरे-त्यर्थः ॥ ५६-५८ ॥

गू०—रसात् पारदात् शुद्धात् भागैकः, एलीयः एलवालुकं, पिप्पली, शिवा हरीतकी, आकारकरभः आकलकः, गन्धो गन्धकः कटुतैलेन द्रावयित्वा शोधि-तः, इन्द्रवारुण्याः फलानि, अमी एलीयादयः चतु-र्भागाः प्रत्येकं पुनः इन्द्रवारुणिकारसैः मर्दयेत्, माष-मात्रां वटीं खादेत् । इन्द्रवारुणिकाफलं शुष्कं चूर्णं कार्यम् ॥ ५६-५८ ॥

अथ लोकनाथरसः क्षयादौ—

शुद्धो बुभुक्षितः सूतो भागद्वयमितो भवेत् ।
तथा गन्धस्य भागौ द्वौ कुर्यात्कज्जलिकां तयोः ५९
सूताच्चतुर्गुणेष्वेव कपर्देषु विनिक्षिपेत् ।
भागैकं टङ्गणं दत्त्वा गोक्षीरेण विमर्दयेत् ॥ ६० ॥
तथा शङ्खस्य खण्डानां भागानष्टौ प्रकल्पयेत् ।
क्षिपेत्सर्वं पुटस्यान्तश्चूर्णलितशरावयोः ॥ ६१ ॥
गते हस्तोन्मिमे धृत्वा पुटेद्भजपुटेन च ।
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य पिष्ट्वा तत्सर्वमेकतः ॥ ६२ ॥
पङ्कजासंमितं चूर्णमेकोनविंशदूषणैः ।
घृतेन वातजे दद्यान्नवनीतेन पित्तजे ॥ ६३ ॥
क्षौद्रेण श्लेष्मजे दद्यादतीसारे क्षये तथा ।
अरुचौ ग्रहणीरोगे काश्ये मन्दानले तथा ॥ ६४ ॥

कासश्वासेषु गुल्मेषु लोकनाथरसो हितः ।
तस्योपरि घृतान्नं च भुञ्जीत कवलत्रयम् ॥ ६५ ॥
मञ्चे क्षणैकमुत्तानः शयीतानुपधानके ।
अनम्लमन्नं सघृतं भुञ्जीत मधुरं दधि ॥ ६६ ॥
प्रायेण जाङ्गलं मांसं प्रदेयं घृतपाचितम् ।
सुदुग्धभक्तं दद्याच्च जातेऽग्नौ सांध्यभोजने ॥ ६७ ॥
सघृतान्मुद्रवटकान्यञ्जनेष्वेव चारयेत् ।
तिलामलककल्केन स्नापयेत्सर्पिषाऽथवा ॥ ६८ ॥
अभ्यञ्जयेत्सर्पिषा च स्नानं कोष्णोदकेन च ।
कचित्तैलं न गृह्णीयात्त बिल्वं कारवेष्टकम् ॥ ६९ ॥
वार्ताकं शफरीं चिञ्चां त्यजेद्यायाममैथुने ।
मद्यं संधानकं हिङ्गु शुण्ठीं माषान्मसूरकान् ॥ ७० ॥
कूष्माण्डं राजिकां कौपं काञ्जिकं चैव वर्जयेत् ।
त्यजेद्युक्तनिद्रां च कांस्यपात्रे च भोजनम् ॥ ७१ ॥
ककारादियुतं सर्वं त्यजेच्छाकफलादिकम् ।
पैथ्योऽयं लोकनाथस्तु शुभनक्षत्रवासरे ॥ ७२ ॥
पूर्णातिथौ सिंते पक्षे जाते चन्द्रबले तथा ।
पूजयित्वा लोकनाथं कुमारीं भोजयेत्ततः ॥ ७३ ॥
दानं दत्त्वा द्विघटिकामध्ये ग्राह्यो रसोत्तमः ।
रसाच्चेज्जायते तापस्तदा शर्करया युतम् ॥ ७४ ॥
सत्त्वं गुडूच्या गृह्णीयाद्दंशरोचनया युतम् ।
खर्जूरं दाडिमं द्राक्षामिक्षुखण्डानि चारयेत् ॥ ७५ ॥
अरुचौ निस्तुषं धान्यं घृतभृष्टं सशर्करम् ।
दद्यात्तथा ज्वरे धान्यगुडूचीकाथमाहरेत् ॥ ७६ ॥
उशीरवासककाथं दद्यात्समधुशर्करम् ।
रक्तपित्ते कफे श्वासे कासे च स्वरसंक्षये ॥ ७७ ॥
अग्निभृष्टजयाचूर्णं मधुना निशि दीयते ।
निद्रानाशेऽतिसारे च ग्रहण्यां मन्दपावके ॥ ७८ ॥
सौवर्चलाभयाकृष्णाचूर्णमुष्णोदकैः पिबेत् ।
शूलेऽजीर्णे तथा कृष्णा मधुयुक्ता ज्वरे हिता ॥ ७९ ॥
प्लीहोदरे वातरक्ते छर्द्यां चैव गुदाङ्कुरे ।
नासिकादिषु रक्तेषु रसं दाडिमपुष्पजम् ॥ ८० ॥
दूर्वायाः स्वरसं नस्ये प्रदद्याच्छर्करायुतम् ।
कोलमज्जा कणा बर्हिपक्षभस्म सशर्करम् ॥ ८१ ॥
मधुना लेहयेच्छर्दिहिकाकोपोपशान्तये ।
विधिरेष प्रयोज्यस्तु सर्वस्मिन्पोट्टलीरसे ॥ ८२ ॥
मृगाङ्गे हेमगर्भे च मौक्तिकाख्येऽपरेषु च ।
इत्ययं लोकनाथाख्यो रसः सर्वरुजो जयेत् ॥ ८३ ॥

	Date	Page
<p>1. The first part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that this is crucial for the company's financial health and for providing reliable information to stakeholders.</p> <p>2. The second part of the report details the various methods used to collect and analyze data. It includes a discussion on the use of statistical software and the importance of ensuring the accuracy of the data collected.</p> <p>3. The third part of the report presents the results of the analysis. It shows that there is a significant correlation between the variables studied, which supports the hypothesis that was tested.</p> <p>4. The final part of the report discusses the implications of the findings and provides recommendations for future research. It suggests that further studies should be conducted to explore the relationship between the variables in more detail.</p>	<p>1. The first part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that this is crucial for the company's financial health and for providing reliable information to stakeholders.</p> <p>2. The second part of the report details the various methods used to collect and analyze data. It includes a discussion on the use of statistical software and the importance of ensuring the accuracy of the data collected.</p> <p>3. The third part of the report presents the results of the analysis. It shows that there is a significant correlation between the variables studied, which supports the hypothesis that was tested.</p> <p>4. The final part of the report discusses the implications of the findings and provides recommendations for future research. It suggests that further studies should be conducted to explore the relationship between the variables in more detail.</p>	
<p>5. The first part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that this is crucial for the company's financial health and for providing reliable information to stakeholders.</p> <p>6. The second part of the report details the various methods used to collect and analyze data. It includes a discussion on the use of statistical software and the importance of ensuring the accuracy of the data collected.</p>	<p>5. The first part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that this is crucial for the company's financial health and for providing reliable information to stakeholders.</p> <p>6. The second part of the report details the various methods used to collect and analyze data. It includes a discussion on the use of statistical software and the importance of ensuring the accuracy of the data collected.</p>	
<p>7. The first part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that this is crucial for the company's financial health and for providing reliable information to stakeholders.</p> <p>8. The second part of the report details the various methods used to collect and analyze data. It includes a discussion on the use of statistical software and the importance of ensuring the accuracy of the data collected.</p> <p>9. The third part of the report presents the results of the analysis. It shows that there is a significant correlation between the variables studied, which supports the hypothesis that was tested.</p> <p>10. The final part of the report discusses the implications of the findings and provides recommendations for future research. It suggests that further studies should be conducted to explore the relationship between the variables in more detail.</p>	<p>7. The first part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that this is crucial for the company's financial health and for providing reliable information to stakeholders.</p> <p>8. The second part of the report details the various methods used to collect and analyze data. It includes a discussion on the use of statistical software and the importance of ensuring the accuracy of the data collected.</p> <p>9. The third part of the report presents the results of the analysis. It shows that there is a significant correlation between the variables studied, which supports the hypothesis that was tested.</p> <p>10. The final part of the report discusses the implications of the findings and provides recommendations for future research. It suggests that further studies should be conducted to explore the relationship between the variables in more detail.</p>	

(वैराटभस्म मण्डूरं चूर्णयित्वा घृते पचेत् ।

तत्समं मरिचं चूर्णं नागवह्या विभावितम् ॥ ८४ ॥

तच्चूर्णं मधुना लेह्यमथवा नवनीतकैः ।

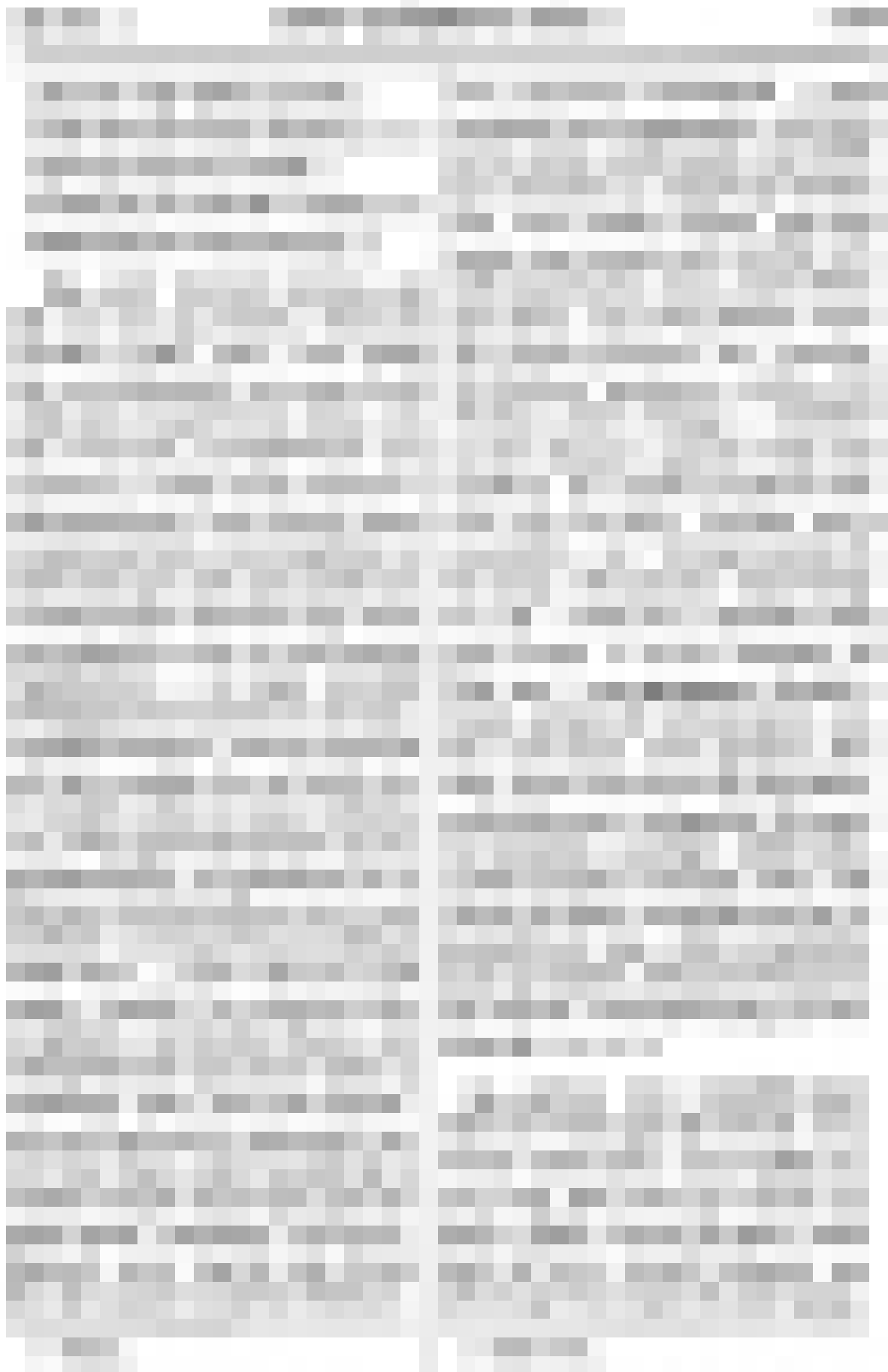
माषमात्रं क्षयं हन्ति यामे यामे च भक्षितम् ॥ ८५ ॥

लोकनाथरसो ह्येष मण्डलाद्राजयक्ष्मनुत् ।)

दी०—इदानीं लोकनाथरसं प्रकटयन्नाह—शुद्ध इति । सूतः पारदः शुद्धः संस्कारितः, संस्कारा ह्यस्य पूर्व कथिताः, बुभुक्षितः क्षुधितः, कारितः द्रव्यैरिति शेषः, सच भागद्वयपरिमितः, तथा गन्धस्य द्वौ भागौ तथेति ग्रहणेन गन्धकस्यापि शोधनं दर्शितम् । तयो- रिति गन्धकपारदयोः, सूताच्चतुर्गुणेष्वेवेत्यादि सूतात् सूतपरिमाणात् । कपर्दकेषु वराटकेषु कपर्दकलक्षणं च तन्त्रान्तरादवगन्तव्यम् । तद्यथा—‘तुलनायां गुरुतरान् पञ्च गुल्मान् दश द्विजान् । वराटान् स्थूलपीतांश्च रस- कर्मणि योजयेत्’ इति । भागैकं टङ्कणं दद्यादिति कोऽर्थः पारदपरिमाणादर्धभागं सौभाग्यक्षारं संगृह्य गोक्षीरेण सह कल्कीकृत्यानेनैव कल्केन तान् रसगर्भितवराटान् विमुद्रयेदित्यभिप्रायः । तथा शङ्खस्य खण्डानामिति शोधितशङ्खस्य खण्डानां शकलानां भागा अष्टौ ग्राह्याः । पारदस्यैकभागापेक्षयेत्यर्थः । संप्रदायस्तु शङ्खशकलानि क्षीरे संशोध्य पश्चात्तेनैव क्षीरेण सह श्लक्ष्णानि सम्पि- ष्य पश्चादनेनैव कल्केन तान् वराटान् लेपयेदित्यभि- प्रायः । अन्ये तु शङ्खशकलानि वराटिकाभिः सह पुटेत् । चूर्णलिप्तशरावयोरिति । चूर्णं शुक्तिकादिसंभवं तच्च क- लिशब्दवाच्यं तेनालिप्तशरावकौ कृत्वा ताभ्यां सम्पुटं कारयेदित्यर्थः । शरावसम्पुटसन्धिषु साम्प्रदायिकी मुद्रा कार्येति व्यवहारः । तदुपरि च मृष्टेपः कार्यं इत्यपि व्यवहारः । गजपुटेनेति । यथा गजपुटविधानं तथैवा- ऽत्र पुटेदित्यर्थः । तच्च गोमयादिना गतं कृतम् । एको- नत्रिंशदूषणैरिति एकेन यदूनं मरिचानां त्रिंशत्तेन सह षड्भूक्तिकप्रमाणं भक्षयेत् । घृतेन वातजे दद्यादित्यादि । अत्र वातजे पित्तजे कफजे च अतीसारादावग्रे वक्ष्य- माणा नियमा बोद्धव्याः । तस्योपरि घृतान्नमिति पूर्व रसं भक्षयित्वा पश्चात्तदुपरि कवलत्रयं घृतान्नं भुञ्जीत घृतेन युक्तमन्नं घृतान्नम् । अन्नमत्रोदनम् । मन्त्रे खट्वायाम् । अनुपधानके उपधानं गेन्दुकं तेन रहिते मन्त्रे इति शेषः । एतेन सम्यगुत्तानं यथा स्यात्तथा संविशेदित्यर्थः ।

पश्चात् पथ्यापथ्यमाह—अनम्लमित्यादि । अनम्लं अम्लरसरहितं अम्लञ्च मातुलुङ्गप्रभृतिकं । अन्नं संस्कृत- मन्नं तेन भक्तादिकं । घृतमिति घृतयुक्तं । मधुरं दधीति । मधुरं कोमलजीवितं यद्वा मधुरयुक्तं तत्तु रसालादि । प्रायेण जाङ्गलं मांसमिति मांसभक्षणं चात्र विहितं बाहुल्येन जाङ्गलं प्रधानतमं तदपि घृतपाचितं कार्यं । यद्यपि जाङ्गलवर्गोऽष्टविधः । तद्यथा—जाङ्गला विष्कराः प्रतुदा गुहेशयाः प्रसहा पर्णमृगा विलेशयाः ग्राम्या- श्वेति । तथाप्येते तु रोगापेक्षया देयाः, घृतपाचित- मिति तैलनिषेधात् गुणाधिक्याच्च । तथाहि—‘मांसं यत्तैलसिद्धं तु वीर्योष्णं पित्तकृद्गुरु । लघ्वग्निदीपनं ग्राह्यं रुचिं दृष्टिप्रसादनं । अनुष्णवीर्यं पित्तघ्नं मनोज्ञं घृतसाधितम्’ इति । घृतानिति घृतसाधितान् अथवा सर्पिषा घृतेन स्नानं कुर्यात्, कोष्णोदकेन स्नानं तु अधःकायस्येति । यतः ‘उष्णाम्बुनाधःकायस्य परि- षेको बलावहः । तेनैव दूतमाङ्गस्य बलहृत् केशचक्षु- षाम्’ इति । क्वचित् तैलं न गृह्णीयादिति क्वचित् कुत्रापि तैलग्रहणं न कार्यं तेन दीपादिष्वपि तैलं निषिद्धं स्यात् । **अथ त्याज्यमाह**—बिल्वमिति । बिल्वफलं, कारवेल्लकं लोके ‘करेला’शब्दवाच्यं । फल- मिति । वार्ताकं वृन्ताकं, शफरीं क्षुद्रमत्स्यान्, चिञ्चा प्रसिद्धा, व्यायामं शरीरायासजननं कर्म, मैथुनं स्त्रीसेवा, मद्यादिकमिति सुगमम् । त्यजेदयुक्तनिद्रां चेति अयुक्त- निद्रा दिवानिद्रादिकं । ककारादियुतं सर्वमिति सर्वमा- हारनिमित्तं ककारपूर्वकं शाकफलादिकं त्यजेत् । सिते पक्षे शुक्ले पक्षे अग्निभृष्टं । जयाचूर्णमिति जया भङ्गा, ब- हिंपक्षभस्मेति बर्ही मधूरः । मृगाङ्गे मृगाङ्गपोटलिके, हेमगर्भे हेमगर्भपोटलिके, मौक्तिकाख्ये मौक्तिकाख्यपो- टलिके अपरेष्वपि पञ्चरत्नपोटलिकप्रभृतिषु एष विधिः प्रयोज्य इति ॥ ५९-८५ ॥

गू०—शुद्धो सूतः पारदः भागद्वयमिति टंकद्वयं कर्षद्वयं तथा गन्धकस्य शुद्धस्य द्वौ भागौ तयोः पारद- गन्धकयोः कज्जलिकां कुर्यात् । सूतात् चतुर्गुणेषु अष्ट- भागेषु कपर्देषु क्षिपेत् भागैकं टङ्कणं सौभाग्यं दत्वा गोक्षीरेण मर्दयित्वा वराटानां मुखं मुद्रयेत्, शंखस्य शंखानां अष्टौ भागान् शरावमध्ये वराटकानां अंध ऊर्ध्वं दत्वा मुद्रां विधाय गजपुटे पचेत् कपर्दी वराटकः

पुटस्यान्तः संपुटस्यान्तः सर्वं क्षिपेत् चूर्णं कज्जलीचूर्णं
तल्लिप्तशरावयोः संपुटस्यान्तः मध्ये षड्भुजासम्मिलिते
रसं सिद्धं एकोनत्रिंशत् ऊषणैर्मरिचैर्देयं वातरोगे घृतेन
दद्यात् । शफरी क्षुद्रमतस्यः । पथ्यवर्गे हि तस्य गृहीत-
त्वात् । 'वरो मत्स्येषु रोहित' इति सुश्रुतोक्तेः । अयु-
क्तनिद्रां दिवाजन्यां जया विजया तच्चूर्णं कोलमज्जां
बदरमज्जां कणा पिप्पली बर्हिर्मयूरस्तत्पक्षभस्म ।
॥ ५९-८५ ॥

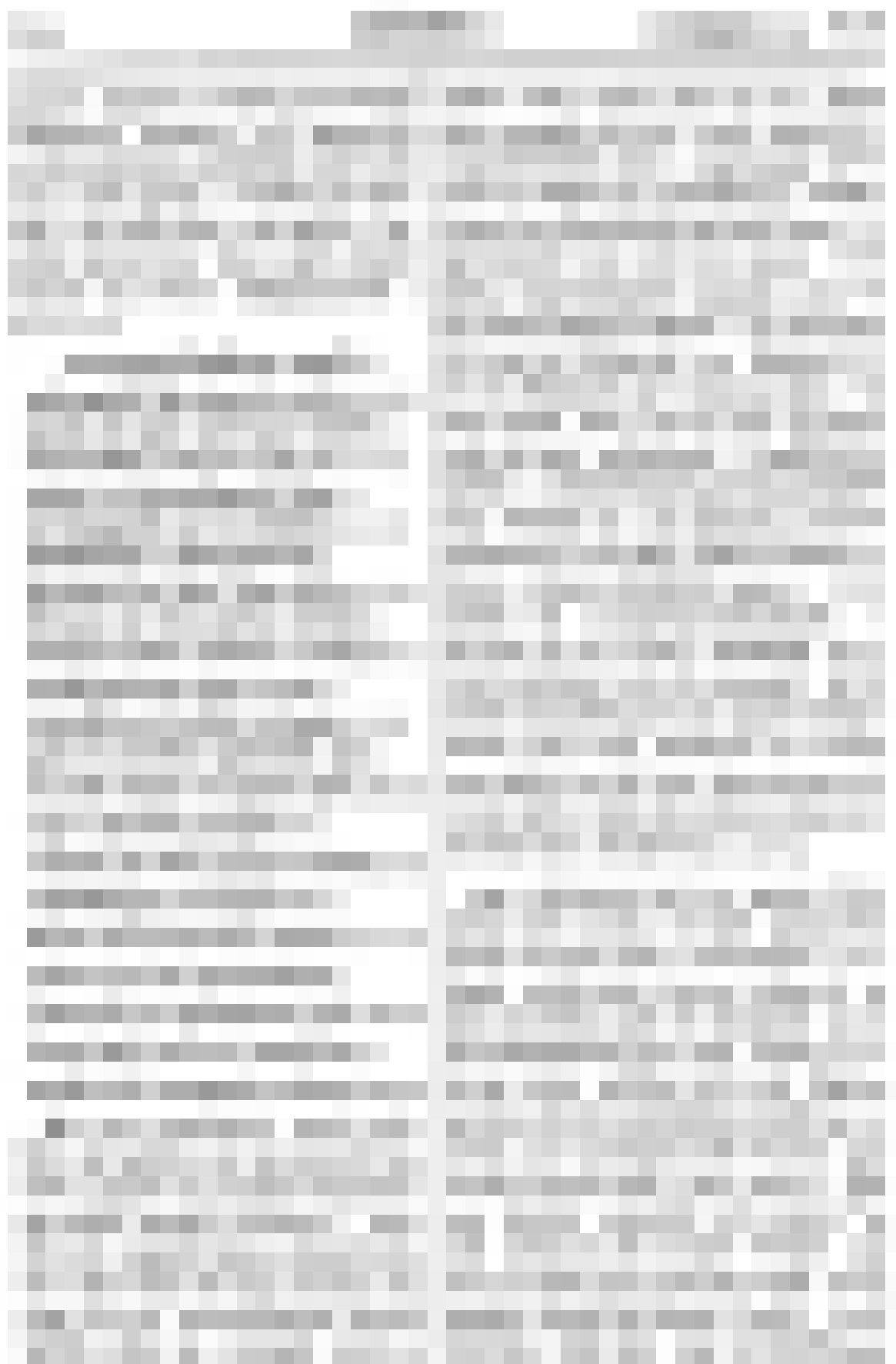
अथ मृगाङ्गपोट्टलीरसः क्षयादौ—

भूर्जवत्तनुपत्राणि हेम्नः सूक्ष्माणि कारयेत् ॥ ८६ ॥
तुल्यानि तानि सूतेन खल्वे क्षिप्वा विमर्दयेत् ।
काञ्चनारसेनैव ज्वालामुख्या रसेन वा ॥ ८७ ॥
लाङ्गल्या वा रसैस्तावद्यावद्भवति पिष्टिका ।
ततो हेम्नश्चतुर्थांशं टङ्कणं तत्र निक्षिपेत् ॥ ८८ ॥
पिष्टमौक्तिकचूर्णं च हेमद्विगुणमावपेत् ।
तेषु सर्वसमं गन्धं क्षिप्वा चैकत्र मर्दयेत् ॥ ८९ ॥
तेषां कृत्वा ततो गोलं वासोभिः परिवेष्टयेत् ।
पश्चान्मृदा वेष्टयित्वा शोषयित्वा च धारयेत् ॥ ९० ॥
शरावसंपुटस्यान्तस्तत्र मुद्रां प्रदापयेत् ।
लवणापूरिते भाण्डे धारयेत्तं च संपुटम् ॥ ९१ ॥
मुद्रां दत्वा शोषयित्वा बहुभिर्गोमयैः पुटेत् ।
ततः शीते समाहृत्य गन्धं सूतसमं क्षिपेत् ॥ ९२ ॥
पृष्ठा च पूर्ववत्खल्वे पुटेद्गजपुटेन च ।
स्वाङ्गशीतं ततो नीत्वा गुञ्जायुग्मं ग्रथोजयेत् ॥ ९३ ॥
अष्टभिर्मरिचैर्युक्तः कृष्णात्रययुतोऽथवा ।
विलोक्य देयो दोषादीनेकैका रसरक्तिका ॥ ९४ ॥
सर्पिषा मधुना वापि दद्याद्दोषाद्यपेक्षया ।
लोकनाथसमं पथ्यं कुर्यात्स्वस्थमनाः शुचिः ॥ ९५ ॥
श्लेष्माणं ग्रहणीं कासं श्वासं क्षयमरोचकम् ।
मृगाङ्गोऽयं रसो हन्यात्कुशत्वं बलहीनताम् ॥ ९६ ॥

दी०—अथ मृगाङ्गपोट्टलीरसं व्याचष्टे—भूर्जव-
दिति । भूर्जो वृक्षविशेषः तस्य त्वक् तदाकाराणि तनु-
पत्राणि । तनुग्रहणेन यथा अङ्गादीनां मनोहरार्थं स्वर्ण-
काराः कुर्वन्ति तद्वदत्रापि कार्याणीत्यर्थः । सूक्ष्मा-
णीति तानि तनुपत्राणि तिलवत् खण्डितानि कृत्वे-
त्यर्थः । सूतेन पारदेन समं संगृह्य खल्वे क्षिप्वा मर्द-
नीयम् । कथं यथा काञ्चनारसेनेत्यादि । काञ्चनारो
वृक्षविशेषः प्रसिद्ध एव, ज्वालामुखी जयन्ती सा

चतुर्विधा भवति । तथाहि—'श्वेता रक्ता तथा पीता
कृष्णा ज्वालामुखी भवेत्' इति । लाङ्गली कलहारिका,
यावद्भवति पिष्टिकेति कोऽर्थः ? तत्सुवर्णरसद्रव्यं याव-
द्भवत्वं प्राप्य पिष्टिका स्यात् तावद्रसैर्मर्दनीयम् । अस्म-
त्सम्प्रदाये तु पूर्वोक्तशोधितरसे सुवर्णपत्राणि दत्वा त-
दनु ईषद्वन्धरजो दत्वा उपरि पात्रं संस्थाप्य गाढं
मर्दयेत्, यावद्भनभस्मवद्भवति पश्चादुत्तरसैः सह सं-
मर्द्य गोलकार्थं पिष्टिकां कारयेदित्यर्थः । ततो हेम्नश्चतु-
र्थांशं टङ्कणं तत्र निक्षिपेत् इति । ततः पिष्टीकरणान-
न्तरं तत्र पिष्टीकृतद्रव्ये टङ्कणं सौभाग्यक्षारं हेम्नः सु-
वर्णस्य चतुर्थांशं क्षिपेत्, तेन यदा सुवर्णं चतुःश्राणं
भवति तदा टङ्कणं शाणमेकमित्यर्थः । पिष्टमौक्तिक-
चूर्णमिति । शोधितमौक्तिकचूर्णं सुवर्णपरिमाणाद्विगुणं
संगृह्य मेलयेदिति भावः । तेषु पूर्वोक्तद्रव्येषु सर्वसमं
समस्तद्रव्यसाम्यं गन्धकं क्षिप्वा सर्वमेकत्र मर्दयेदित्य-
भिप्रायः । मर्दनमत्र पूर्वोक्तसैरिति व्यवहारः । सर्व-
सममिति सर्वं पारदसुवर्णटङ्कणमौक्तिकमित्यर्थः ।
तेषां कृत्वा ततो गोलं वासोभिः परिवेष्टयेदिति हृत्वा-
पात्र्यां तु तद्रोलकरूपं द्रव्यं पूर्वं शरावसम्पुटे कृत्वा
तत्सन्धौ साम्प्रदायिकीं मुद्रां च दत्वा तद्गाढं गजपुट-
विधानेन पुटेत् । पश्चात् स्वाङ्गशीतत्वं द्रव्यं संगृह्य
यावत् परिमाणं पारदं पूर्वं तावत् परिमाणमन्यद्रव्यं
च दत्वा संमर्द्य च पूर्ववत् पुटेत् मर्दनमत्र पूर्वोक्तसैः
एवं सिद्धो भवति । शेषं सुबोधनम् ॥ ८६-९६

गू०—भूर्जपत्रवत्तनु सूक्ष्मं यथा स्यात्तथा हेम्नः
सुवर्णस्य पत्राणि कारयेत् । तानि सूतेन शुद्धपारदेन
तुल्यानि खल्वे कृत्वा मर्दयेत् । काञ्चनारसद्रसेन ज्वा-
लामुखी जयन्ती तद्रसेन वा लाङ्गल्या कलहारिका वा
रसेन यावत् पिष्टिका भवति ततो हेम्नश्चतुर्थांशं टङ्कणं
सौभाग्यपिष्टमौक्तिकाचूर्णं हेम द्विगुणं आवपेत् मेल-
येत् तेषु सर्वसमं स्वर्णादिसमं गन्धं गन्धकं क्षिपेत्
शुद्धं तेषां सर्वेषां गोलं वासोभिर्वेष्टयित्वा शोषयित्वा च
धारयेत् । कुत्र ? शरावसंपुटस्य अन्ते मध्ये तत्र मुद्रां
प्रदापयेत् लवणपूरिते भाण्डे तं संपुटं धारयेत् । मुद्रां
दत्वा शोषयित्वा बहुभिर्गोमयैः पुटेत् चक्षुष्यां वा
अग्निं दापयेत् ततः शीते समाहृत्य गन्धसूतं समं
गोलकं समं क्षिपेत् पूर्ववत् खल्वे पिष्ट्वा गजपुटे पचेत्
स्वाङ्गशीतं गुञ्जायुग्मं अत्र योजयेत् । अष्टाभिः मरि-
चैर्वा त्रिभिः सर्पिषा घृतेन मधुना वा दोषाद्यपेक्षया

देया । पथ्यं लोकनाथसमं । खच्छमनाः पुनः शुचिः
पवित्रो रोगी अयं मृगाङ्कः श्लेष्मादीन् हन्यात् मृगा-
ङ्कश्चन्द्रस्तन्नामा मृतामयत्वादोगनाशकः । यद्वा पूर्वं
मृगाङ्के च क्षयरोगत्वात् पूर्वं दत्तस्तस्मादयं मृगाङ्कः ।
केचित् मृतस्वर्णेन मृतपारदेन गंधकं टङ्कणं मुक्ताचूर्णेन
मृगाङ्कसाधनमाहुः । तच्च यथा “भस्मीकृतस्वर्णसमं
रसस्य भस्मासुरेणापि रसेन तुल्यं । दिनौक्तिकं पादिक-
टङ्कणं च जम्बीरनीरे वटकीकृतं तत् । मृतकर्पटैरावृत-
वज्रयन्त्रे पक्वोदितं स्यात् क्षयजिन्मृगाङ्कः” । रसरजस्य
असुरेशो गंधकः । ग्रन्थांतरे कुमुदेश्वरत्वेन कथितः ।
तथाच ‘हेमभस्म रसभस्म मौक्तिकं पारदं कण-
कगन्धकं च कुरु सर्वतुल्यकं । काञ्जिकेन परिमर्द्य
गोलकं मूषया च परिवेष्ट्य पाचयेत् । उद्धरेत्तमथ
सम्पुटात्ततः सिद्धिमेति कुमुदेश्वरो रसः ।
पीतमस्य तु कणैर्मधुषुतै राजदुग्धमथ योजयेत्तथा ।
पथ्यमत्र घृतपाचितोपरि क्षारहिंशुरहिते हिंसं मतं’ ।
भस्मीकृतस्वर्णं तोलकं, मृतपारदं तोलकं, मृतमौ-
क्तिकं तोलकं, काञ्जिकेन निम्बूकेन वा गोलं कृत्वा
मूषाभ्यन्तरे निरुध्य लवणेन पूर्य हण्डिकायां मध्ये
स्थापयित्वा वह्निं ज्वालयेत् । शीते रक्तिकैकां मधुना
खादेत् । छागदुग्धं पिबेत् पथ्यं यथोक्तं कुमुदेश्वर
एव मृगाङ्कः ॥ ८६-९६ ॥

क्षयश्वासादौ हेमगर्भपोट्टलीरसः ।

सूतात्पादप्रमाणेन हेमः पिष्टं प्रकल्पयेत् ।
तयोः स्याद्विगुणो गन्धो मर्दयेत्काञ्जनारकैः ॥ ९७ ॥
कृत्वा गोलं क्षिपेन्मूषासंपुटे मुद्रयेत्ततः ।
पचेद्भूधरयन्त्रेण वासरत्रितयं बुधः ॥ ९८ ॥
तत उद्धृत्य तत्सर्वं दद्याद्गन्धं च तत्समम् ।
मर्दयेद्गार्द्रकरसैश्चित्रकस्वरसेन च ॥ ९९ ॥
स्थूलपीतवराटांश्च पूरयेत्तेन युक्तितः ।
एतस्मादौषधात्कुर्यादष्टमांशेन टङ्कणम् ॥ १०० ॥
टङ्कणार्धं विषं दत्त्वा पिष्ट्वा सेहुण्डदुग्धकैः ।
मुद्रयेत्तेन कल्केन वराटानां मुखानि च ॥ १०१ ॥
भाण्डे चूर्णप्रलिप्ते च धृत्वा मुद्रां प्रदापयेत् ।
गते हस्तोन्मिते धृत्वा पुटेद्भजपुटेन च ॥ १०२ ॥
स्वाङ्गशीतं रसं ज्ञात्वा प्रदद्याल्लोकनाथवत् ।
पथ्यं मृगाङ्कवज्रेण त्रिदिनं लवणं त्यजेत् ॥ १०३ ॥
यदा छर्दिर्भवेत्तस्य दद्याच्छिञ्जामृतं तदा ।
मधुयुक्तं तथा श्लेष्मकोपे दद्याद्गुडार्द्रकम् ॥ १०४ ॥

१-‘रस’ पा. ।

विरेके भर्जिता भङ्गा प्रदेया दधिसंयुता ।

जयेत्कासं क्षयं श्वासं ग्रहणीमरुचिं तथा ॥ १०५ ॥

अग्निं च कुरुते दीप्तं कफवातं नियच्छति ।

हेमगर्भः परो ज्ञेयो रसः पोष्टलिकाभिधः ॥ १०६ ॥

दी०—अथ हेमगर्भपोट्टलीनामकरसं प्रकटय-
न्नाह—सूतात् पादप्रमाणेनेत्यादि । सूतः पारदः
स च शोधितो ग्राह्यस्तस्य पादश्चतुर्थांशस्तेन समं
हेम ग्राह्यम् । हेम इति ग्रहणेनास्य पत्राणि कार्या-
णीत्यर्थः । तानि पूर्वोक्तानीति सम्बन्धः । पिष्टी-
विधानं तु पूर्ववद्वोद्धव्यम् । तयोः स्यात् द्विगुणो
गन्ध इति । तयोः पारदसुवर्णयोर्द्विगुणः परिमाणात्
तेन पारदसुवर्णयोरेको भागः, गन्धकस्य द्वौ भागौ,
काञ्जनारो वृक्षविशेषः, तस्य पत्राणां स्वरसेन
मर्दयेत् यावत् पिष्टिकाकारं भवति, मूषासम्पुटे शरा-
वसम्पुटे सन्धौ च मुद्रां कारयेत्, मुद्रा साम्प्रदायिकी
कार्या । तत इति ग्रहणेन तत्सम्पुटं मृतकर्पटकैश्च
लेपयेदिति भावः । पचेद्भूधरयन्त्रेण वासरत्रितयं बुध
इति । वासरत्रयं यावद्भूधरयन्त्रेण कृत्वा पचेत् । अस्म-
त्सम्प्रदायेऽपि गोमयैः कृत्वा पुनः पुनरग्निं प्रज्वाल-
येत् यावद्दिनत्रयं भवति इत्यभिप्रायः । ततस्तु पुट-
षट्कं दद्यादित्यर्थः । पुटषट्कं च गोमयाग्निना नतु
शरावसम्पुटं षड्वारं कार्यं तदेकवारमेव । पश्चात्कार्य-
माह—तत उद्धृत्येत्यादि तत्सर्वं द्रव्यं गन्धकेन समं
कृत्वा पश्चाद्गार्द्रकरसेन चित्रकजटास्वरसेन च संमर्द्य
तेन पिष्टद्रव्येण वराटकान् पूरयेत्, पश्चात्तन्मुखानि
टङ्कणविषं सेहुण्डदुग्धेन पिष्ट्वा तेन मुद्रयेत् टङ्कणमानं
पूर्वद्रव्यसम्भारादष्टमांशं ग्राह्यं विषं तु टङ्कणार्धमि-
त्यर्थः । शेषं सुबोधम् ॥ ९७-१०६ ॥

अथ द्वितीयो हेमगर्भपोट्टलीरसः—

रसस्य भागाश्चत्वारस्तावन्तः कनकस्य च ।

तयोश्च पिष्टिकां कृत्वा गन्धो द्वादशभागिकः १०७

कुर्यात्कज्जलिकां तेषां मुक्ताभागाश्च षोडश ।

चतुर्विंशच्च शङ्खस्य भागैकं टङ्कणस्य च ॥ १०८ ॥

एकत्र मर्दयेत्सर्वं पक्वनिम्बूकजै रसैः ।

कृत्वा तेषां ततो गोलं मूषासंपुटेन न्यसेत् ॥ १०९ ॥

मुद्रां दत्त्वा ततो हस्तमात्रे गते च गोमयैः ।

पुटेद्भजपुटेनैव स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ॥ ११० ॥

पिष्ट्वा गुञ्जाचतुर्मानं दद्याद्गुडव्याज्यसंयुतम् ।

एकोनत्रिंशदुन्मानमरिचैः सह दीयते ॥ १११ ॥

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that proper record-keeping is essential for ensuring the integrity and transparency of financial reporting. This section also highlights the role of internal controls in preventing errors and fraud.

The second part of the document focuses on the implementation of financial policies and procedures. It provides a detailed overview of the various steps involved in establishing a robust financial management system. This includes defining clear roles and responsibilities, setting up a strong internal control framework, and ensuring that all transactions are properly documented and reviewed.

The third part of the document addresses the challenges faced by organizations in managing their finances effectively. It identifies common pitfalls and offers practical solutions to overcome them. This section also discusses the importance of regular financial reviews and the need for continuous improvement in financial management practices.

The fourth part of the document provides a comprehensive overview of the financial reporting process. It explains the different types of financial statements and the requirements for their preparation and presentation. This section also discusses the importance of timely and accurate reporting for decision-making purposes.

The fifth part of the document discusses the role of technology in financial management. It explores the various ways in which technology can be used to streamline financial processes, improve data accuracy, and enhance the overall efficiency of financial management. This section also highlights the importance of selecting the right technology solutions for an organization's needs.

The sixth part of the document provides a summary of the key points discussed throughout the document. It reiterates the importance of maintaining accurate records, implementing strong financial policies and procedures, addressing financial challenges, and utilizing technology effectively. This section also provides a final conclusion on the overall importance of financial management for the success of an organization.

राजते मृन्मये पात्रे काचजे वाऽवलेहयेत् ।
लोकनाथसमं पथ्यं कुर्याच्च स्वस्थमानसः ॥११२॥
कासे श्वासे क्षये वाते कफे ग्रहणिकागदे ।
अतीसारे प्रयोक्तव्या पोष्टली हेमगर्भिका ॥११३॥

दी०—अथ द्वितीया हेमगर्भपोष्टली तामपि दर्श-
यन्नाह—रसस्येति । व्याख्यायामस्याभिप्रायः सकलं
स्वस्वपरिमितं रससुवर्णादिकमेकत्र संमर्द्य पचेदिति
तात्पर्यार्थः । केषाञ्चिद्वस्तुपाठ्यामेव यथा शुद्धपारदं
प्रथमतो मूर्च्छितं कृत्वा पश्चात्तदुक्तद्रव्यैः गोलकं कार-
येत् । अस्मत्सम्प्रदाये तु लोकनाथपोष्टलीवत् कर्तव्या,
साच पूर्वं कथितैव मुक्ताश्चात्र शङ्खवत् प्रक्षिप्ता ज्ञेयाः ।
शेषं सुगमम् ॥ १०७-११३ ॥

गू०—रसस्य शुद्धपारदस्य चत्वारो भागाः कन-
कस्य खर्णस्य तावन्तः, स्पष्टमन्यत् ॥ १०७-११६ ॥

अथ महाज्वराकुशः विषमज्वरादौ—

शुद्धसूतो विषं गन्धः प्रत्येकं शाणसंमितम् ।
धूर्तबीजं त्रिशाणं स्यात्सर्वेभ्यो द्विगुणा भवेत् ॥११४॥
हेमाह्वा कारयेदेषां सूक्ष्मं चूर्णं प्रयत्नतः ।
देयं जम्बीरमज्जाभिश्चूर्णं गुञ्जाद्वयोन्मितम् ॥११५॥
आर्द्रकस्वरसैर्वापि ज्वरं हन्ति त्रिदोषजम् ।
ऐकाहिकं व्याहिकं वा त्र्याहिकं वा चतुर्थकम् ११६
विषमं च ज्वरं हन्याद्विख्यातोऽयं ज्वराकुशः ।

दी०—अथ द्वितीयज्वराकुशरसमाह—शुद्धसूत
इति । शुद्धः संस्कारितः । संस्कारा ह्यस्य पूर्वं क-
थिताः, विषमपि शुद्धं तच्चापि पूर्वं विहितमेव, गन्धो-
गन्धकस्तमपि शुद्धं कृत्वा ग्राह्यम्, शाणं टङ्ककं प्रत्ये-
कमित्यर्थः । धूर्तबीजमिति धतूरीबीजानि तानि त्रिद-
ङ्कमितानि, हेमाह्वा स्वर्णक्षीरी साच चोकशब्दवाच्या ।
एषा तु सर्वेभ्यश्चतुर्द्रव्येभ्यो द्विगुणा ग्राह्या तेन षट्-
शाणद्विगुणितेत्यर्थः । जम्बीरफलमज्जाद्रकसोऽपि दो-
षापेक्षया बोद्धव्यः । परस्पराभावेऽपि त्रिदोषजमिति
व्यस्तं समस्तं, विषमज्वरमिति पुनर्ग्रहणेन प्रायशो
विषमज्वरनाशनार्थमस्य प्रभावो न दोषः; कुतः ? वि-
ख्यातत्वात् ॥ ११४-११६ ॥

गू०—शाणसंमितः टङ्कणप्रमाणः शुद्धं सूतं विषं
गन्धं चेति, धतूरीबीजं त्रिशाणं सर्वेभ्यो द्विगुणा द्वादश-
मात्रा जम्बीरी तस्य स्थाने व्योषं त्रिकटुरि-
" ११४-११६ ॥

त' पा. ।

गू०—अथानन्दभैरवः अतीसारादौ—

दरदं वत्सनाभं च मरिचं टङ्कणं कणाम् ॥ ११७ ॥
चूर्णयेत्समभागेन रसो ह्यानन्दभैरवः ।
गुञ्जैकं वा द्विगुञ्जं वा बलं ज्ञात्वा प्रयोजयेत् ११८
मधुना लेहयेच्चानु कुटजस्य फलं त्वचम् ।
चूर्णितं कर्षमात्रं तु त्रिदोषोत्थातिसारजित् ॥११९॥
दध्यन्नं दापयेत्पथ्यं गवाज्यं तक्रमेव च ।
पिपासायां जलं शीतं विजया च हिता निशि १२०

दी०—अथानन्दभैरवरसस्य व्याख्यानं दर्शयितु-
माह—दरदमिति । दरदं हिङ्गुलं, वत्सनाभं विषं, टङ्कणं
सौभाग्यक्षारं, कुटजस्य फलमिन्द्रियवं त्वक् छल्ली कुट-
जस्यैव मिलित्वा कर्षमित्यर्थः । एतदनुपानं पथ्यं च
प्रायशोऽतीसारे प्रशस्तम् । गवाजं गोसम्भवं अजास-
म्भवं च तक्रं तत्तु त्रिभागभिन्नम् । तथाहि—
'उदधित्वर्धवारिकम् । तक्रं त्रिभागभिन्नं तु केवलं
मयितं स्मृतम्' इति । केवलोऽयं कफाग्निमध्ये
योज्यः इति व्यवहारो वृद्धवैद्यानां दृश्यते । पिपा-
सायां सत्यां शीतलं जलं देयं, नतूष्णं रसनिमित्त-
त्वात् । निशि रात्रौ विजया भङ्गा हिता पथ्या
अत्रैव प्रयोगे तेन प्रातरेवायं रसः शीलनीय इति
भावः ॥ ११७-१२० ॥

गू०—दरदं हिङ्गुलं, वत्सनाभं विषं, मरिचं,
टङ्कणं सौभाग्यं समभागं चूर्णं गुञ्जैकं देयं, अनुपानं
कुटजस्य फलं इन्द्रियवं तथा कुटजत्वचं कर्षमात्रं
मधुना देयं गवाज्यं वा तक्रम् । सुगम-
मन्यत् ॥ ११७-१२० ॥

अथ लघुसूचिकाभरणो रसस्त्रिदोषे—

विषं पलमितं सूतः शाणिकश्चूर्णयद्द्वयम् ।
तच्चूर्णं संपुटे क्षिप्त्वा काचलिसशरावयोः ॥ १२१ ॥
मुद्रां दत्त्वा च संशोष्य ततश्चुह्यां निवेशयेत् ।
वह्निं शनैः शनैः कुर्यात्प्रहरद्वयसंख्यया ॥ १२२ ॥
तत उद्धाटयेन्मुद्रामुपरिस्थां शरावकात् ।
संलग्नो यो भवेत्सूतस्तं गृहीयाच्छनैः शनैः ॥ १२३ ॥
वायुस्पर्शो यथा न स्यात्तथा कुप्यां निवेशयेत् ।
यावत्सूच्या मुखे लग्नं कुप्या निर्याति भेषजम् १२४
तावन्मात्रो रसो देयो मूर्च्छिते संनिपातिति ।
क्षुरेण प्रच्छिते मूर्ध्नि तत्राङ्गुल्या च घर्षयेत् ॥ १२५ ॥
रक्तभेषजसंपर्कान्मूर्च्छितोऽपि हि जीवति ।
तथैव सर्पदष्टस्तु मृतावस्थोऽपि जीवति ॥ १२६ ॥

<p>1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>		<p>2. The second part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>
<p>3. The third part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>		<p>4. The fourth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>
<p>5. The fifth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>		<p>6. The sixth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>
<p>7. The seventh part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>		<p>8. The eighth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>
<p>9. The ninth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>		<p>10. The tenth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>
<p>11. The eleventh part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>		<p>12. The twelfth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>
<p>13. The thirteenth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>		<p>14. The fourteenth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>
<p>15. The fifteenth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>		<p>16. The sixteenth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>

यदा तापो भवेत्तस्य मधुरं तत्र दीयते ।

दी०—अथ लघुसूचिकाभरणरसं व्याख्यास्यामः । विषमिति । विषं प्रसिद्धं पलमितं षोडशशाणमितं, सूतः पारदः शाणिकष्टकैकः, प्रथमतोऽभ्यन्तरे काचलिप्तं कृत्वा तयोः सम्पुटे चूर्णं मेलयित्वा साम्प्रदायिकी मुद्रा तत्सन्धौ कार्या ततश्चुङ्क्यां निवेशयेत् । इति कोऽर्थः ? तद्रसगर्भसम्पुटं बालुकायन्त्रे निधायाधः शरावलम्बं यथा स्याद्विपचेदित्यभिप्रायोऽस्मत्साम्प्रदायिकः । यथा कर्पूरपाकार्थं यन्त्रविधिस्तद्वदत्रापि उपरिस्थसरावकलमो धूमसदृशः कज्जलवद्रसः, सूची तु रसग्रहणार्थं शलाका कथ्यते सां तु मसूरदलसंस्था मुखी भवति तन्मुखे यावन्नमो रसो भवति तावद्देयो रस इति रसवादिनां व्यवहारः मूर्च्छिते मृतप्राये सन्निपातिनि पुरुषे तथैव सर्पदष्टेऽपीति । यथा सन्निपाते भक्षणं मूर्ध्नि मर्दनं चाभिहितं तथैव सर्पदष्टे इत्यर्थः । तापः सन्तापो रसजनित इत्यादि । मधुरमिक्षुविकारं द्राक्षा दाडिम-खर्जूरादिकमपि सम्प्रदायतः ॥ १२१-१२६ ॥

गू०—सुगमम् ॥ १२१-१२६ ॥

अथ जलबन्धुरसः सन्निपाते—

सूतभस्मसमं गन्धं धात्र्या दद्यान्मनःशिला ॥ १२७ ॥
माक्षिकं पिप्पली व्योषं प्रत्येकं शिलया समम् ।
चूर्णयेद्भावयेत्पित्तैर्मत्स्यमायूरसंभवैः ॥ १२८ ॥
सप्तधा भावयेच्छुष्कं देयं गुञ्जाद्वयं हितम् ।
तालपर्णीरसश्चानु पञ्चकोलशृतोऽथवा ॥ १२९ ॥
जलबन्धुरसो नाम सन्निपातं नियच्छति ।
जलयोगश्च कर्तव्यस्तेन वीर्यं भवेद्रसे ॥ १३० ॥

दी०—इदानीं जलबन्धुसंज्ञको नाम रसस्तमाह—
भस्मसूतसमं गन्धमिति । सूतस्य पारदस्य भस्म त-
त्समानं गन्धकमित्यर्थः । धात्र्या दन्त्याः फलान्यत्र
योज्यानि "एतन्मनोहरम् । अत्र गन्धात्पादं मनः-
शिला इति पाठः सङ्गतः । तेन गन्धकपरिमाणस्य
चतुर्थांशसमाना मनःशिला ग्राह्या, अतएव 'प्रत्येकं
शिलया समं' इति वचनम् । माक्षिकं स्वर्णमाक्षिकं,
व्योषं शुण्ठीमरिचपिप्पलीसंज्ञकम् । पिप्पली द्विरुक्तया
द्विगुणा ग्राह्या । एकद्रव्यपरिमाणात्, एके जलपिप्प-
लीत्यत्र व्याख्यानयन्ति तत्र सर्वमतम् । मत्स्यो मीनः
सामान्यत्वेन परिज्ञातमत्स्यो ग्राह्यः, स च रोहितः,

तादृशश्चान्योऽपि । मयूरो नीलकण्ठः । 'सप्तधा भाव-
येत्' इति प्रत्येकं सप्तवारमित्यर्थः । हितमिति दोषा-
नुपाने योज्यम् । पञ्चकोलं यथा—'पिप्पली पिप्पली-
मूलं चव्यचित्रकनागरैः । पञ्चकोलमिति ख्यातं' इ-
त्यादि । जलयोगश्च कर्तव्य इति । एतेन शीतलजल-
पानं तज्जलेनाऽपि हृदयनेत्रप्रोच्छन्नमिति सम्प्रदायः ॥
॥ १२७-१३० ॥

गू०—तालपर्णी मुसलीरसो देयः । पञ्चकोल-
शृतो वा काथो देयः । कफाधिकाः सन्निपाताः ॥
॥ १२७-१३० ॥

पञ्चवक्त्ररसः ।

शुद्धं सूतं विषं गन्धं मरिचं टङ्कणं कणाम् ।
मर्दयेद्भूतजद्रावैर्दिनमेकं च शोषयेत् ॥ १३१ ॥
पञ्चवक्त्रो रसो नाम द्विगुञ्जः सन्निपातजित् ।
अर्कमूलकषायं तु संयूषमनुपाययेत् ॥ १३२ ॥
युक्तं दध्योदनं पथ्यं जलयोगं च कारयेत् ।
रसेनानेन शाम्यन्ति सक्षौद्रेण कफोद्भवाः ॥ १३३ ॥
मध्वार्द्रकरसं चानु पिबेदग्निविवृद्धये ।
यथेष्टं घृतमांसाशी शक्तो भवति पावकः ॥ १३४ ॥

दी०—अधुना पञ्चवक्त्ररसं दर्शयन्नाह—शुद्धमि-
त्यादि । सूतं पारदं, विषं प्रसिद्धम्, गन्धं गन्धकं
एतत्रयं शुद्धमपि बोद्धव्यम् । शुद्धिरेषां पूर्वकथितैव ।
टङ्कणं सौभाग्यक्षारं एतस्यापि शोधनं विहितं तद्वर्जि-
तमेके भाषन्ते । धूर्तो धतूरस्तस्य पत्राणां स्वरसैरि-
त्यर्थः । धतूरफलरसैर्वा वदन्ति । परतो वक्ष्यमाणो-
न्मत्तरसे धतूरफलरसैरिति वचनात् । दिनमेकं च
शोषयेदिति । तत्सकलं द्रव्यं वस्त्रगालितं कृत्वा प-
श्चाद्धतूरसेन सप्तवारं भावयेदित्यभिप्रायः । प्रत्येक-
भावनायां मर्दनं च कार्यम् । व्यूषमिति । व्यूषणं
त्रिकटुकं तच्च शुण्ठीमरिचपिप्पलीसंज्ञम् । एतेषां चू-
र्णेन संयुक्तमर्कमूलकषायं त्वनुपानमाहुः । युक्तं द-
ध्योदनं पथ्यमिति दोषाग्निबलादिकानुरूपम् । जलयो-
गश्चात्र जलबन्धुरसवत्कार्यः । तत्पूर्वं प्रतिपादितमेव ।
सक्षौद्रेणेति । क्षौद्रं मधु तेन सहावलेहितः । कफो-
द्भवाः शोफक्षयादय इति । अग्निवृद्धये तु मध्वार्द्रक-
रसमनु पिबेत् । रसपरिमाणं तु पूर्वोक्तमेव । अनेन
पावकोऽग्निः शक्तः समर्थो भवति पाकार्थमिति यावत्
॥ १३१-१३४ ॥

अथोन्मत्तो रसः सन्निपाते—

रसं गन्धकतुल्यांशं धतूरफलजद्रवैः ।

मर्दयेद्दिनमेकं तु तत्तुल्यं त्रिकटु क्षिपेत् ॥ १३५ ॥

उन्मत्ताख्यो रसो नाम्ना नख्ये स्यात्सन्निपातजित् ।

दी०—अथोन्मत्तरसस्तमपि दर्शयन्नाह—रसगन्धकतुल्यांशमिति । अयं रसो नावने योज्यः । स तु प्रथमनरूपो ज्ञेयः । उत्कटसन्निपाते रक्तिकाद्रयपरिमितं च, भक्षणेऽपि देयमित्यस्मत्संप्रदायेऽनुभूतम् । तत्तुल्यं त्रिकटु क्षिपेदिति तत्तुल्यं रसगन्धकसमम् । त्रिकटु शुण्ठीमरिचपिप्पलीकं । शेषं सुबोधम् ॥ १३५ ॥

गू०—सुगमम् ॥ १३५ ॥

अथ सन्निपातेऽञ्जनं रसाः—

निस्त्वग्जैपालबीजं च दशनिष्कं विचूर्णयेत् ॥ १३६ ॥

मरिचं पिप्पलीं सूतं प्रतिनिष्कं विमिश्रयेत् ।

भाव्यो जम्बीरजैर्द्रवैः सप्ताहं संप्रयत्नतः ॥ १३७ ॥

रसोऽयमञ्जने दत्तः सन्निपातं विनाशयेत् ।

गू०—अथ सन्निपाताञ्जनं व्याचष्टे—निस्त्वग्जैपालबीजमिति । जैपालबीजं तन्निस्त्वक् निस्तुषं कृत्वेत्यर्थः । एतादृशं दशटङ्कमितं ग्राह्यम् । मरिचपिप्पलीसूतं च प्रत्येकं टङ्कं सूतं पारदं तच्चात्र मूर्च्छितं ग्राह्यम् । जम्बीरजैरिति । जम्बीरफलरसैः सन्निपातमिति सामान्येन सर्वं सन्निपातं विशेषेण तान्द्रिके योज्योऽयमित्यभिप्रायः ॥ १३६ ॥ १३७ ॥

गू०—निस्त्वक् त्वचारहितं जैपालं दशनिष्कं दशटङ्कं मरिचं पिप्पलीमूलं पारदं गन्धमूर्च्छितं प्रतिनिष्कं प्रत्येकं टङ्कं । सप्ताहं सप्तदिनं जम्बीरजैर्द्रवैर्भाव्यं । तदा वटी कार्या सा अञ्जनेन सन्निपातं हन्ति ॥ १३६ ॥ १३७ ॥

अथ महानाराचरसः शूलादौ—

सूतं टङ्कणकं तुल्यं मरिचं सूततुल्यकम् ॥ १३८ ॥

गन्धकं पिप्पलीं शुण्ठीं द्वौ द्वौ भागौ विचूर्णयेत् ।

सर्वतुल्यं क्षिपेद्दन्तीबीजं निस्तुषितं भिषक् ॥ १३९ ॥

द्विगुञ्जं रेचनं सिद्धं नाराचोऽयं महारसः ।

आध्मानं मलविष्टम्भानुदावर्तं च नाशयेत् ॥ १४० ॥

दी०—अथ महानाराचोऽयं रसः । सूतमिति । सूतं पारदं, टङ्कणं सौभाग्यक्षारं तुल्यं समं मरिचमपि पारदसममिति, गन्धकः, पिप्पली, शुण्ठी च द्विभागा

ज्ञेया । तेनैकद्रव्यभागापेक्षया प्रत्येकं द्वौ भागौ सर्वतुल्यं दन्तीबीजमिति पूर्वोक्तषड्रव्यसाम्यं दन्तीबीजं ग्राह्यमित्यर्थः । निस्तुषितं तुषरहितं जैपालमिति यावत् । रेचनमिति भेदनपर्यायम् । ननु रेचनभेदनयोः को भेदः ? उच्यते, तत्रैव दीपनपाचनाध्याये यदपक्वं चेल्यादि बोद्धव्यम् ॥ १३८-१४० ॥

गू०—टङ्कणं सौभाग्यं भजितं च । सुगममन्यत् ॥ १३८-१४० ॥

अथ इच्छामेदी रसः शूलादौ—

दरदं टङ्कणं शुण्ठी पिप्पली चैककार्षिका ।

हेमाह्वा पलमात्रा स्याद्दन्तीबीजं च तत्समम् १४१

विचूर्ण्यैकत्र सर्वाणि गोदुग्धेनैव साधयेत् ।

त्रिगुञ्जं रेचनं दद्याद्विष्टम्भाध्मानरोगिषु ॥ १४२ ॥

गू०—अथेच्छामेदीनामरसस्तमाह—दरदमिति । टङ्कणं सौभाग्यक्षारं, हेमाह्वा स्वर्णक्षीरी लोके चोक इति प्रसिद्धा । दन्तीबीजं च तत्सममिति । स्वर्णक्षीरी-परिमाणसमं एतत्सर्वं संचूर्ण्य गोदुग्धेन कृत्वा साधयेत् । साधनं तु बहौ तावदुक्तं यावत्क्षीरहीनं भवति । क्षीर-परिमाणं तु द्रव्यसम्भाराच्चतुर्गुणं ग्राह्यमिति सम्प्रदायः ॥ १४१ ॥ १४२ ॥

गू०—दरदं हिङ्गुलं, हेमाह्वा चोकपत्रमात्रं, हिङ्गुलाद्याः कर्षमात्रं, दन्तीबीजं तत्समं गोदुग्धेन त्रिगुञ्जं पिबेत् । स्पष्टमन्यत् ॥ १४० ॥ १४१ ॥

वैसन्तकुसुमाकररसः ।

द्वौ भागौ हेमभूतेश्च गगनं चापि तत्समम् ।

लोहभस्म त्रयोभागाश्चत्वारो रसभस्मनः ॥ १४३ ॥

वज्रभस्म त्रिभागं स्यात्सर्वमेकत्र मर्दयेत् ।

प्रवालं मौक्तिकं चैव रससाम्येन दापयेत् ॥ १४४ ॥

भावनां गव्यदुग्धेन रसैर्घृष्टाटरूपकैः ।

हरिद्रावारिणा चैव मोचकन्दरसेन च ॥ १४५ ॥

शतपत्ररसेनापि मालत्याः स्वरसेन च ।

पश्चान्मृगमदश्चन्द्रतुलसीरसभावितः ॥ १४६ ॥

१-प्रक्षिप्तमिदं । हेमभूतिः स्वर्णभस्म, गगनं अभ्रक-भस्म, प्रवालं विट्पुमभस्म, मौक्तिकं मुक्ताफलभस्म, आटरूपकः सहचरः । हरिद्रावारिणा हरिद्रास्वरसेनेत्यर्थः । तदभावे हरिद्राकायेन कार्या । मोचकन्दः शाल्मली-निर्वांसः, शतपत्रः सेवंतीकुसुमः 'गुलाब' इति प्रसिद्धः । चन्द्रः कर्पूरः भीमसेनी ग्राह्यः ॥

Date	Description
1/1/2020	Initial assessment of the project area. The site is located in a rural area with a mix of agricultural and natural habitats. The project area is approximately 100 hectares in size.
1/15/2020	Field visit to the project area. The site is located in a rural area with a mix of agricultural and natural habitats. The project area is approximately 100 hectares in size.
2/1/2020	Field visit to the project area. The site is located in a rural area with a mix of agricultural and natural habitats. The project area is approximately 100 hectares in size.
2/15/2020	Field visit to the project area. The site is located in a rural area with a mix of agricultural and natural habitats. The project area is approximately 100 hectares in size.
3/1/2020	Field visit to the project area. The site is located in a rural area with a mix of agricultural and natural habitats. The project area is approximately 100 hectares in size.
3/15/2020	Field visit to the project area. The site is located in a rural area with a mix of agricultural and natural habitats. The project area is approximately 100 hectares in size.
4/1/2020	Field visit to the project area. The site is located in a rural area with a mix of agricultural and natural habitats. The project area is approximately 100 hectares in size.

कुसुमाकर इत्येष वसन्तपदपूर्वकः ।

गुञ्जाद्वयं ददीतास्य मधुना सर्वमेहनत् ॥ १४७ ॥

सिताचन्दनसंयुक्तश्चाग्लपित्तादिरोगजित् ।

क्षयादौ राजमृगाङ्गरसः ।

सूतभस्म त्रयो भागा भागैकं हेमभस्मकम् ॥ १४८ ॥

मृतताम्रस्य भागैकं शिलागन्धकतालकम् ।

प्रतिभागद्वयं शुद्धमेकीकृत्य विचूर्णयेत् ॥ १४९ ॥

वराटान्पूरयेत्तेन छागीक्षीरेण टङ्कणम् ।

पिष्ट्वा तेन मुखं रुद्ध्वा मृद्भाण्डे तन्निरोधयेत् ॥ १५० ॥

शुष्कं गजपुटं पक्त्वा चूर्णयेत्स्नाङ्गशीतलम् ।

रसो राजमृगाङ्गोऽयं चतुर्गुणः क्षयापहः ॥ १५१ ॥

दशपिप्पलिकाक्षौद्रैरेकोनत्रिंशदूषणैः ।

संघृतं दापयेत्पथ्यं स्त्रीकोपाग्निश्रमांस्त्यजेत् ॥ १५२ ॥

पथ्यं वा लघुमांसानि राजरोगप्रशान्तये ।

दी०—अथ राजमृगाङ्गरसमाह—सूतभस्मेति ।

अत्र मृतपारदस्य त्रयो भागाः, मृतस्वर्णस्य भागैकं, मृतताम्रस्य च भागैकं । एके मृताम्रकस्य भागैकमिति पठन्ति । तत्र सर्वसंमतम् । शिलागन्धकं तालकमिति शिला मनःशिला, गन्धकं प्रतीतं, तालकं हरितालं, शुद्धानामेतेषां च भागद्वयं प्रत्येकं । वराटीलक्षणं च पूर्वोक्तलोकनाथरसे द्रष्टव्यम् । तेन पूर्वोक्तसकलद्रव्य-चूर्णेन टङ्कणं सौभाग्यक्षारं मृद्भाण्डे मृत्कर्पटनिर्मिते पात्रे गजपुटोपलक्षणत्वात् षोडशाङ्गुलगतं पचेदिति सम्प्रदायः । अन्यथा बहुतरज्ज्वलनसम्पर्काद्गन्धेन त्वनर्थकरो भवति अनुपानं दोषापेक्षया पृथगेव; तेन दशपिप्पलिकाक्षौद्रैः सहावलेहो रसस्य ज्ञातव्यः । एकोनत्रिंशदूषणैरिति, अथवा एकहीनत्रिंशत्संख्याकम-रिचैः सक्षौद्रैश्चावलेहो बोद्धव्यः । एके 'साज्येन त्रिंशदू-षणै'रिति पठन्ति, तत्र घृतमरिचैः सह प्रचारः साधुः । केवलक्षौद्रेणापीति केचित् । तथाच भिन्नं मृगाङ्गं तन्त्रान्तरे दृष्ट्वा प्रतिपादितम् । यतः 'अष्टभिर्मरिचैर्युक्ता कृष्णात्रययुताऽथवा । विलोक्य देया दोषादि ह्येकै-रसरक्तिका । सर्पिषा मधुना वाऽपि दद्याद्दोषाद्यपे-क्षया' इत्यादि ॥ १४८-१५२ ॥

गू०—अथ राजमृगाङ्गो रसः क्षयादौ । शिला म-नःशिला, तालकं हरितालं, वराटीः कपर्दिकास्तेन पूर-येत् । छागीक्षीरेण टङ्कणं पिष्ट्वा मुखं रुन्धयेत् । पुनः मृद्भाण्डे रुद्ध्वा गजपुटे पचेत्, स्पष्टमन्यत् ॥ १४८-१५२ ॥

१—केषुचिन्नास्ति ।

शा० सं० ३५

अथाग्निनामा रसः क्षयश्वासादौ—

शुद्धं सूतं द्विधा गन्धं कुर्यात्खल्वेन कजलीम् १५३

तयोः समं तीक्ष्णचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाद्रवैः ।

द्वियामान्ते कृतं गोलं ताम्रपात्रे विनिक्षिपेत् १५४

आच्छाद्यैरण्डपत्रेण यामार्धेऽत्युष्णता भवेत् ।

धान्यराशौ न्यसेत्पश्चादहोरात्रात्समुद्धरेत् ॥ १५५ ॥

संचूर्ण्य गालयेद्वस्त्रे सत्यं वारितरं भवेत् ।

(भावयेत्कन्यकाद्रवैः सप्तधा भृङ्गजैस्तथा ॥ १५६ ॥

काकमाचीकुरण्टोत्थद्रवैर्मुण्ड्यापुनर्नवैः ।

सहदेव्यमृतानीलीनिर्गुण्डीचित्रजैस्तथा ॥ १५७ ॥

सप्तधा तु पृथग्द्रावैर्भाव्यं शोध्यं तथातपै ।

सिद्धयोगो ह्ययं ख्यातः सिद्धानां च मुखागतः १५८

अनुभूतो मया सत्यं सर्वरोगगणापहः ।

स्वर्णादीन्मारयेदेवं चूर्णीकृत्य तु लोहवत् ॥ १५९ ॥)

त्रिफलामधुसंयुक्तः सर्वरोगेषु योजयेत् ।

त्रिकटुत्रिफलैलाभिर्जातीफललवङ्गकैः ॥ १६० ॥

नवभागोन्मितैरैतैः समः पूर्वैरसो भवेत् ।

संचूर्ण्य लोडयेत्क्षौद्रैर्भक्ष्यं निष्कद्वयं द्वयम् ॥ १६१ ॥

स्वयमग्निरसो नाम्ना क्षयकासनिवृत्तनः ।

दी०—अथ अग्निरसविवरणमाह—शुद्धं सूतमिति ।

द्विधा गन्धमिति । शुद्धपारदपरिमाणात् । गन्धकम-प्यत्र शोधितं ग्राह्यं, तयोः समं तीक्ष्णचूर्णमिति ती-क्ष्णचूर्णं पाषाणादिघर्षणाग्निपत्रं मृतलोहचूर्णं चेति; तयोः सममिति गन्धकपारदसाम्यं भवति । कन्यका कुमारी, मर्दनस्य यावत् श्लक्ष्णत्वं स्यात् बहुत-रायासेनेत्यर्थः । हस्तपाट्यां तु पूर्वोक्तद्रव्यपिण्डं संगृह्य एरण्डपत्रैरावेष्ट्य पश्चात्ताम्रसम्पुटके धृत्वा तदनु सम्पु-टमपि पत्रैराच्छाद्य घर्मे धारयेद्यावदुष्णं भवति पश्चात् तत्सम्पुटं यथोक्तमेव धान्यराशौ संस्थापयेत् । अहोरात्रं यावत् सम्प्रदाये तु त्रिदिनपर्यन्तं धारयेत् । वक्ष्यमाणलोहरसायने विहितत्वात् । एवं सिद्धो रसो-ऽपरद्रव्यैः सह साम्यो भक्ष्यः । तद्यथा—'त्रिकटुकं प्रसिद्धम्, त्रिफला हरीतक्यादिकं, एला बृहदेला, जातीफलं प्रतीतम्, लवङ्गमपि विख्यातं, एतच्च नव-द्रव्यं पूर्वैरससाम्यं संचूर्ण्य निष्कद्वयं टङ्कद्वयं क्षौद्रैः सहावलेह्यमित्यर्थः ॥ १५३-१६१ ॥

गू०—शुद्धं सूतं पारदं भागैकं, द्विधा द्विभागं गन्धकं, तीक्ष्णचूर्णं द्वयोः समं त्रिभागं, भृङ्गजो भृङ्ग-राजः, काकमाची प्रसिद्धा, कुरण्टः पीतवासा । मुण्डी

१—दीपिकाऽसम्मतः पाठः ।

		Year	
Country	Region	1990	2000
		1991	1992
Algeria	North Africa and Middle East	1993	1994
		1995	1996
Algeria	North Africa and Middle East	1997	1998
		1999	2000
Algeria	North Africa and Middle East	2001	2002
		2003	2004
Algeria	North Africa and Middle East	2005	2006
		2007	2008
Algeria	North Africa and Middle East	2009	2010
		2011	2012
Algeria	North Africa and Middle East	2013	2014
		2015	2016
Algeria	North Africa and Middle East	2017	2018
		2019	2020
Algeria	North Africa and Middle East	2021	2022
		2023	2024
Algeria	North Africa and Middle East	2025	2026
		2027	2028
Algeria	North Africa and Middle East	2029	2030
		2031	2032
Algeria	North Africa and Middle East	2033	2034
		2035	2036
Algeria	North Africa and Middle East	2037	2038
		2039	2040
Algeria	North Africa and Middle East	2041	2042
		2043	2044
Algeria	North Africa and Middle East	2045	2046
		2047	2048
Algeria	North Africa and Middle East	2049	2050
		2051	2052
Algeria	North Africa and Middle East	2053	2054
		2055	2056
Algeria	North Africa and Middle East	2057	2058
		2059	2060
Algeria	North Africa and Middle East	2061	2062
		2063	2064
Algeria	North Africa and Middle East	2065	2066
		2067	2068
Algeria	North Africa and Middle East	2069	2070
		2071	2072
Algeria	North Africa and Middle East	2073	2074
		2075	2076
Algeria	North Africa and Middle East	2077	2078
		2079	2080
Algeria	North Africa and Middle East	2081	2082
		2083	2084
Algeria	North Africa and Middle East	2085	2086
		2087	2088
Algeria	North Africa and Middle East	2089	2090
		2091	2092
Algeria	North Africa and Middle East	2093	2094
		2095	2096
Algeria	North Africa and Middle East	2097	2098
		2099	2100

पुनर्नवा, सहदेवी, अमृता गुडूची, नीलपुष्पी पराजिता, निर्गुण्डी, चित्रं चित्रकं, तेषां द्रवैः सप्त सप्त भावना देया । एला बृहदेला निष्कद्रयं टङ्कद्रयं भक्ष्यम् ॥ १५३-१६१ ॥

अमृतार्णवसः ।

पारदं गन्धकं शुद्धं मृतलोहं च टङ्कणम् ॥ १६२ ॥
रास्नाविडङ्गत्रिफला देवदारु कटुत्रयम् ।
अमृता पद्मकं क्षौद्रं विश्वं तुल्यांश्चूर्णितम् ॥ १६३ ॥
त्रिगुञ्जं सर्वकासारतैः सेवयेदमृतार्णवम् ।

अथ सूर्यावर्तो रसः श्वासे—

सूतार्थो गन्धको मर्द्यो यामैकं कन्याकाद्रवैः ॥ १६४ ॥
द्वयोस्तुल्यं ताम्रपात्रं पूर्वकल्केन लेपयेत् ।
दिनैकं स्थालिकायन्त्रे पक्वमादाय चूर्णयेत् ॥ १६५ ॥
सूर्यावर्तो रसो ह्येष द्विगुञ्जः श्वासजिह्ववेत् ।

दी०—अथ सूर्यावर्तसमाह—सूतार्थो गन्धको मर्द्य इति । सूतः पारदः सच गन्धकपरिमाणा-
दर्थो ग्राह्य इत्यभिप्रायः । तथाच तन्त्रान्तरे—
'सूतमेकं द्विधा गन्धं यामं कन्याविमर्दितम् ।
द्वयोस्तुल्ये ताम्रपात्रे स्थाल्यां गर्भे निरोधयेत् । सम्य-
ह्मृद्वणैः सार्धं चतुर्यामं पचेत् सुधीः' इत्यादि ।
शेषं सुबोधम् । अनुपानमध्यत्र दोषविशेषेण देयं न
दोषः ॥ १६४ ॥ १६५ ॥

गू०—स्थालिकायन्त्रे द्विहण्डिकासम्पुटे कयची-
यन्त्रे ॥ १६४ ॥ १६५ ॥

अथ स्वच्छन्दभैरवरसो वातरोगे—

शुद्धं सूतं मृतं लोहं ताप्यं गन्धकतालके ॥ १६६ ॥
पथ्याग्निमन्थं निर्गुण्डी त्र्यूषणं टङ्कणं विषम् ।
तुल्यांश्च मर्दयेत्खल्वे दिनं निर्गुण्डिकाद्रवैः ॥ १६७ ॥
मुण्डीद्रावैर्दिनैकं तु द्विगुञ्जं वटकीकृतम् ।
भक्षयेद्वातरोगार्तो नास्ना स्वच्छन्दभैरवः ॥ १६८ ॥
रास्नामृतादेवदारुशुण्ठीवातारिजं शृतम् ।
सगुगुलुं पिबेत्कोष्णमनुपानं सुखावहम् ॥ १६९ ॥

दी०—अथ स्वच्छन्दभैरवरसमाह—शुद्धं सूत-
मिति । संस्कारितं रसं मूर्च्छितमित्यर्थः । ताप्यं स्वर्ण-
माक्षिकम्, एतदपि शोधितं ग्राह्यम् । गन्धकतालक-
सपि शुद्धमत्र देयम् । तालकं हरितालं, पथ्या हरी-
तकी, अग्निमन्थोऽरणिभेदः, त्र्यूषणं त्रिकटुकं, टङ्कणं

१-प्रक्षितम् ।

सौभाग्यक्षारं, तच्चात्र भर्जितं ग्राह्यं, विषमपि एकद्र-
व्यभागसाम्यं सकलद्रव्यमपि सममात्रम् । निर्गुण्डि-
काद्रवैरिति निर्गुण्डीपत्रस्वरसैः, मुण्डी केदारमुण्डी
विख्याता, अस्याः स्वरसैरपि दिनैकं मर्दनीयम् ।
अनुपानमाह—रास्ना सुरभी, अमृता गुडूची, वाता-
रिजमेरुण्डमूलं, देवदारु, शुण्ठी च प्रसिद्धा एतेषां
समानां शृतं कथितमित्यर्थः । गुगुलुमत्र प्रक्षेप-
माहुः ॥ १६६-१६९ ॥

गू०—ताप्यं स्वर्णमाक्षिकं शुद्धं, पथ्या हरीतकी,
अग्निमन्थः अरणी, निर्गुण्डी प्रसिद्धा, टङ्कणं सौभाग्यं
तच्च भर्जितं, विषं शुद्धं द्विगुञ्जं भक्षयेत् रास्नादिक्वाथ-
नुपानं वा । वातारिः एरण्डमूलम् ॥ १६६-१६९ ॥

अथ हंसपोटलीरसः ग्रहणीरोगे—

दग्ध्वा कपर्दकं पिष्ट्वा त्र्यूषणं टङ्कणं विषम् ।
गन्धकं शुद्धसूतं च तुल्यं जम्बीरजैर्द्रवैः ॥ १७० ॥
मर्दयेद्भक्षयेन्मापं मरिचाज्यं लिहेदनु ।
निहन्ति ग्रहणीरोगं पथ्यं तक्रौदनं हितम् ॥ १७१ ॥

दी०—अथ हंसपोटलीरसः । दग्ध्वा कपर्दकमिति ।
कपर्दकं वराटकं तदभावे शङ्खोऽप्यत्र ग्राह्यः । मर्दन-
मत्र यामचतुष्टयं यावदिति सम्प्रदायः । मरिचाज्यप्र-
माणं तु दोषापेक्षयाऽवगन्तव्यम् । अत्राज्यं घृतम् ।
तक्रौदनमिति तक्रं त्रिभागभिन्नम् । तथाहि—'त्रिपा-
दाम्बूदुतलेहं तक्रं ग्राहि लघु स्मृतम्' इति । निहन्ति
रोगमिति रोगमतीसारप्रभृतिकम् ॥ १७० ॥ १७१ ॥

गू०—सुगमम् ॥ १७० ॥ १७१ ॥

अथ त्रिविक्रमरसः अश्मर्या—

मृतं ताम्रमजाक्षीरैः पाच्यं तुल्यैर्गतद्रवम् ।
तत्ताम्रं शुद्धसूतं च गन्धकं च समं समम् ॥ १७२ ॥
निर्गुण्डीस्वरसैर्मर्द्यं तद्रोलं सन्धयेद्दिनम् ।
यामैकं बालुकायन्त्रे पाच्यं भोज्यं द्विगुञ्जकम् १७३
व्रीजपूरकमूलं तु सजलं चानुपाययेत् ।
रसस्त्रिविक्रमो नास्ना मासैकेनाश्मरीप्रणुत् ॥ १७४ ॥

दी०—अथ त्रिविक्रमरसमाह—मृतं ताम्रमजा-
क्षीरैरिति । मृतं ताम्रं ताम्रभस्म, छागीक्षीरेण साम्यं
कृत्वा लोहपात्रे मृन्मयपात्रे वा सम्पाचयेत् । यावद्भस्म-
द्रवं भवति इत्यनेन मृतताम्रशुद्धिः कथितेत्यभिप्रायः ।
तद्रोलं सन्धयेदिति तद्रव्यगोलकं मूषासम्पुटे मेलयित्वा
तन्मुखं संमुञ्च बालुकायन्त्रे संपाच्य सिद्धो भवति ।
बालुकायन्त्रं रसमारणाध्याये प्रोक्तम् । भोज्यं द्विगुञ्ज-

<p>...</p>	<p>...</p>
<p>...</p>	<p>...</p>
<p>...</p>	<p>...</p>
<p>...</p>	<p>...</p>
<p>...</p>	<p>...</p>
<p>...</p>	<p>...</p>
<p>...</p>	<p>...</p>

कमिति भोज्यं भक्ष्यं द्विगुणमित्यर्थः । बीजपूरजटाक-
ल्कानुपानमत्र दोषाद्यपेक्षया ॥ १७२-१७४ ॥

गू०—मृतं ताम्रं अजाक्षीरं तुल्यं पाच्यं तोलक-
मितं दुग्धं तुल्यादष्टगुणं अधिकं देयं अन्यथा पाकः
सम्यग्भवति । गतद्रवैस्तु ताम्रं शुद्धसूतं गन्धकं च समं
तोलकं बालुकायन्त्रे पाच्यं । हण्डिकायां गोलकं स्थाप्य
उपरि शरावकं दत्वा लवमुद्रा देया उपरिबालुकां दत्वा
मुद्रां दापयेत् । इदं बालुकायन्त्रम् । शेषं सुगमम्
॥ १७५-१७४ ॥

सर्वकुष्ठदौ महातालेश्वररसः—

तालं ताप्यं शिला सूतं शुद्धं सैन्धवटङ्कणे ।
समांशं चूर्णयेत्खल्वे सूताद्विगुणगन्धकम् ॥ १७५ ॥
गन्धतुल्यं मृतं ताम्रं जम्बीरैर्दिनपञ्चकम् ।
मर्धं षड्भिः पुटैः पाच्यं भूधरे संपुटोदरे ॥ १७६ ॥
पुटे पुटे द्रवैर्मर्धं सर्वमेतत्तु षट्पलम् ।
द्विपलं सारितं ताम्रं लोहभस्म चतुष्पलम् ॥ १७७ ॥
जम्बीराम्लेन तत्सर्वं दिनं मर्धं पुटेष्टु ।
त्रिशदंशं विषं चास्य क्षिप्वा सर्वं विचूर्णयेत् १७८
माहिषाज्येन संमिश्रं निष्कार्धं भक्षयेत्सदा ।
मध्वाज्यैर्बाकुचीचूर्णं कर्षमात्रं लिहेदनु ॥ १७९ ॥
सर्वकुष्ठानि हन्त्याशु महातालेश्वरो रसः ।

दी०—अथ महातालेश्वररसमाह—तारमिति ।
तारं रौप्यं, ताप्यं स्वर्णमाक्षिकं, शिला मनःशिला,
सूतं पारदं, शुद्धशब्दः तारादिभिः प्रत्येकमभिसंबध्यते;
टङ्कणं सौभाग्यक्षारं, एतेषां साम्यमानमित्यर्थः ।
शोधितं गन्धकम् । मृतताम्रं च द्विगुणं ग्राह्यं परिमा-
णात् । जम्बीरैरिति जम्बीरफलरसैर्दिनपञ्चकं यावत् ।
पुनःपुनर्जम्बीररसं दत्वा मर्दनीयं घर्मे इति शेषः ।
पश्चाद्भूधरयन्त्रे मृण्मयमूषासम्पुटोदरे क्षिप्तं मुद्रितं च
सकलं द्रव्यं पाचितमित्यर्थः । एवं षड्वारं यावत्
पुटं देयं प्रतिपुटे तु जम्बीररसैः कृत्वा मर्दनीयम् ।
एतन्मर्दनं यथाकालं नात्र पञ्चदिनमर्दनं नियतमिति
सम्प्रदायः । अथवा वक्ष्यमाणमर्दनाभिप्रायेण दिन-
मेकं यावत् । भूधरयन्त्रं तु पूर्वोक्तहेमगर्भरसे द्रष्ट-
व्यम् । एवं संसिद्धमिदं षट्पलमितं संगृह्य वक्ष्य-
माणद्रव्यैः सह पुनर्मर्दयेत् । दिनमेकं तु जम्बीररसे-
नेत्यर्थः । तदनु लघुपुटं पूर्वोक्तेन विधानेन देयम् ।
कुष्ठपुटमित्यन्ये । पुनरपि एवं सिद्धस्यास्य यत्रिशङ्कायां

तेन समं विषं योज्यमित्यर्थः । माहिषं घृतं चात्र चूर्ण-
त्वालेह्यपरिमाणं देयम् । टङ्कार्धं माषकद्वयम् । सदा
शब्दोऽत्र रससंसेव्यविषयं सूचयति तेन सेव्योऽयं रसः
इति तात्पर्यार्थः । अनुपाने तु बाकुची सोमराजी-
फलानि आज्यमत्रापि माहिषम् ॥ १७५-१७९ ॥

गू०—अथ महातालेश्वरो रसः कुष्ठदौ । तालं
हरितालं शुद्धं, ताप्यं स्वर्णमाक्षिकं शुद्धम् । शिला
मनःशिला, सूतं पारदं, सैन्धवं, टङ्कणं सौभाग्यं भूधरे
कच्छपयन्त्रे संपुटे संपुटोदरे शरावसंपुटमध्ये एतत्सिद्धं
रसं षट्पलं गृहीत्वा तत्पश्चादग्नौ मेलयेत् । द्विपलं
ताम्रं चतुःपलं लोहभस्म जम्बीराम्लेन मर्धं लघुपुटेन
वह्नी संयोज्य त्रिशदंशं विषं मेलयेत् । माहिषाज्येन
माहिषीघृतेन निष्कार्धं टङ्कार्धं भक्षयेत् । बाकुचीचूर्णं
कर्षमात्रं अनुलिहेत् ॥ १७५-१७९ ॥

अथ कुष्ठकुठारो रसः—

भस्मसूतसमो गन्धो मृतायस्ताम्रगुग्गुलत् ॥ १८० ॥
त्रिफला च महानिम्बश्चित्रकश्च शिलाजतु ।
इत्येतच्चूर्णितं कुर्यात्प्रत्येकं शाणषोडश ॥ १८१ ॥
चतुःषष्टिः करञ्जस्य बीजचूर्णं प्रकल्पयेत् ।
चतुःषष्टिर्मृतं चात्रं मध्वाजाभ्यां विलोडयेत् १८२
जिग्धभाण्डे घृतं खादेद्विनिष्कं सर्वकुष्ठनुत् ।
रसः कुष्ठकुठारोऽयं गलत्कुष्ठनिवारणः ॥ १८३ ॥

दी०—अथ कुष्ठकुठाररसमाह—भस्मसूतसम इति ।
भस्मसूतसमो गन्ध इत्यनेन रसादिशिलाजतुपर्यन्तं
द्रव्यं पृथक्षोडशशाणमितं ग्राह्यं तत्र मृतायो मारि-
तलोहचूर्णं मृतताम्रचूर्णं च त्रिफलाहरीतक्यादिकं
महानिम्बो लोके 'वकाइन' शब्दवाच्यः । करञ्जो बृह-
त्करञ्जः अस्य बीजं फलं चतुःषष्टिशाणमित्यर्थः । मधु-
घृतपरिमाणं तु यावत् सकलं द्रव्यं आलोडितं स्यात् ।
तावन्मानं योज्यमिति । द्विनिष्कं टङ्कद्वयं द्विनिष्काद-
धिकमानमपि देयं न दोषः । उक्तमन्यत्रापि 'रसो
बलिस्ताम्रमयः पुराग्नी शिलाजतुः स्याद्विषतिन्दुकश्च ।
बरा च तुल्यं गगनं करञ्जं पृथक् पृथक् शाणचतुष्टयं
च ॥ संमर्धं सर्वं मधुना घृतेन घृतस्य पात्रे निहितं प्रय-
त्नात् । कथं भजेत् प्रत्यहमस्य यस्य शाल्योदनं दुग्ध-
मधुत्रयं च । विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि भवेदनेन
स्मरतुल्यमूर्तिः । दारापरित्याग इह प्रविष्टो जलोदरे
वायुनिबद्धमूले' ॥ इति ॥ १८०-१८३ ॥

गू०—भस्मसूतं मृतं पारदं तत्समो गन्धः गन्धकं, मृतायः मृतलोहं, मृतताम्रं, गुग्गुलुः, महानिम्ब इति, चित्रकः प्रसिद्धः, शिलाजतुसत्वं एतत्प्रत्येकं षोडशशानं चतुःषष्टिशानं मृतं अम्रं सर्वं मध्वा-
ज्याभ्यां विलोडयेत् । स्निग्धभाण्डे सचिकणभाण्डे धृतं सारितं खादेत् । द्विनिष्कं टङ्कम् ॥१८०-१८३॥

अथोदयादिरसः श्वेतकुष्ठादौ—

शुद्धं सूतं द्विधा गन्धं मर्द्य कन्याद्रवैर्दिनम् ।
तद्गोलं पिठरीमध्ये ताम्रपात्रेण रोधयेत् ॥ १८४ ॥
सूतकाद्विगुणेनैव शुद्धेनाधोमुखेन च ।
पार्श्वे भस्म निधायाथ पात्रोर्ध्वं गोमयं जलम् १८५
किंचित्किंचित्प्रदातव्यं चुल्लयां यामद्वयं पचेत् ।
चण्डाग्निना तदुद्धृत्य स्वाङ्गशीतं विचूर्णयेत् ॥१८६॥
काष्ठोदुम्बरिकावह्नित्रिफलाराजवृक्षकम् ।
विडङ्गं बाकुचीबीजं काथयेत्तेन भावयेत् ॥ १८७ ॥
दिनैकमुदयादित्यो रसो देयो द्विगुञ्जकः ।
विचर्चिकां दद्रुकुष्ठं वातरक्तं च नाशयेत् ॥ १८८ ॥
अनुपानं च कर्तव्यं बाकुचीफलचूर्णकम् ।
खदिरस्य कषायेण समेन परिपाचितम् ॥ १८९ ॥
त्रिशानं तद्गवां क्षीरैः काथैर्वा त्रैफलैः पिबेत् ।
त्रिदिनान्ते भवेत्स्फोटः सप्ताहाद्वा किलासके १९०
नीलीं गुञ्जां च कासीसं धतूरं हंसपादिकाम् ।
सूर्यभक्तां च चाङ्गेरीं पिष्ट्वा मूलात्प्रलेपयेत् ॥१९१॥
स्फोटस्थानप्रशान्त्यर्थं सप्तरात्रं पुनः पुनः ।
श्वेतकुष्ठं निहन्त्याशु साध्यासाध्यं न संशयः ॥१९२॥
अपरः श्वित्रलेपोऽपि कथ्यतेऽत्र भिषग्वरैः ।
गुञ्जाफलाभिचूर्णं च लेपितं श्वेतकुष्ठनुत् ॥१९३॥
शिलापामार्गभस्मापि लिप्तं श्वित्रं विनाशयेत् ।

दी०—अथोदयादित्यरसमाह—शुद्धं सूतमिति ।
द्विधा गन्धं द्विगुणितं गन्धकं पारदभागादिति शेषः ।
कन्या कुमारी, दिनं दिनमेकं यावत् पिठरी मृदानि-
र्मितपात्रविशेषः । सूतकाद्विगुणेनेति । एतेन ताम्रश-
रावकं पारदपरिमाणात् । त्रिगुणितमानेन घटितं
विद्यात् शुद्धेनेति । शुद्धताम्रनिर्मितेन अथवाऽम्लद्रव्या-
दिनां शोधितशरावकेणेत्यर्थः । शुद्धं ताम्रं स्वस्वजाल्यु-
त्कृष्टम् । यतः तत्ताम्रं द्विविधं एकं म्लेच्छसंज्ञम् ।
अपरं नैपालमिति । तथाहि—‘म्लेच्छं नैपालकं ताम्रं
तयोनैपालमुत्तमम्’ इति । कर्तव्यविधिरप्यस्य यथा

तद्गोलकाकारं द्रव्यं दृढतलहण्डिकान्ते निवेश्य तदुपरि
ताम्रपिधानकं दत्वा पश्चात्सन्धिं मुद्रयित्वा विशोध्य
तदनु मुद्रोपरि अङ्गुलद्वयोत्सेधं सर्वतो भस्मावकीर्य
पश्चात् ताम्रशरावोपर्येव सजलगोमयं किञ्चित् किञ्चि-
दिति वारंवारं दापयेत् । यावद् यामद्वयं भवति तावत्
खराभिना पचेदित्यभिप्रायः । अथ पश्चात्कार्यमाह—
एवं निष्पन्नोऽयं रसः संचूर्ण्य पश्चात् काष्ठोदुम्बरिका-
दीनां काथेन भावयेत् तेन सिद्धो भवति दिनैकमिति
प्रत्येकं द्रव्यमेकैकं दिनं भावयेत् । काष्ठोदुम्बरिका लोके
‘कद्रुगुलरि’ शब्दवाच्या । राजवृक्षकः कृतमालकः तस्य
पत्राणि । अस्यानुपानमाह—खदिरस्य खदिरसारस्य
कषायेण कथितरूपेण समेन बाकुचीफलचूर्णसमानमा-
नेन सह परिपाचितं तदिति बाकुचीचूर्णं तच्च त्रिशानं
टङ्कत्रयं संगृह्य गवां क्षीरैः त्रैफलैः काथैर्वा पिबेत् ।
रसमिति किलासके कुष्ठविशेषे । श्वित्रमेदो वा किलास
इति वाच्यः । एके किलास इत्यस्य स्थाने न संशयमिति
पठन्ति तथा व्याख्यानयन्ति च । पश्चात् ते स्फोटा
वक्ष्यमाणप्रलेपात् आमूलं यथा स्यात् तथा प्रलेपिताः
कार्याः । तेन सकलस्फोटाः सघनं प्रलेपिताः कार्या
इति भावः । केचित् ‘पिष्ट्वा मूलात् प्रलेपयेत्’ इत्यस्य
स्थाने ‘तुल्यं पिष्ट्वा प्रलेपयेत्’ इति पठन्ति । लेपार्थं
द्रव्याण्याह—नीलीमित्यादि । नीलीस्थाने तिल इति ।
केचित् ‘अथापरौ वक्ष्यमाणप्रलेपौ क्षेपकौ’ इति मन्य-
मानाः पठन्ति ॥ १८४-१९३ ॥

गू०—पिठरीमध्ये हण्डिकामध्ये ताम्रपात्रेण सूत-
काद्विगुणेन पुनः अधोमुखेन पार्श्वे तत्पार्श्वे भस्म उत्प-
लादिजा जारितं स्थापयेत् । उपरि पात्रं दत्वा मुद्र-
यित्वा तदुपरि गोमयं जलं किञ्चित् प्रदातव्यं यामद्वयं
चुल्लयां पचेत् । स्पष्टमन्यत् । अथ श्वित्रलेपः गुञ्जाफलं
अग्निश्वित्रकस्तचूर्णं लेपितं श्वेतकुष्ठनुद्भवति । शिला
मनःशिला अपामार्गस्तद्भस्मापि लिप्तः श्वित्रं विनाश-
येत् ॥ १८४-१९३ ॥

अथ कुष्ठादौ सर्वेश्वरो रसः—

शुद्धं सूतं चतुर्गन्धं पलं यामं विचूर्णयेत् ॥१९४॥
मृतताम्राभ्रलोहानां दरदस्य पलं पलम् ।
सुवर्णं रजतं चैव प्रत्येकं दशनिष्ककम् ॥ १९५ ॥
माषैकं मृतवज्रं च तालं शुद्धं पलद्वयम् ।
जम्बीरोन्मत्तवासाभिः सुदृक्कषिपमुष्टिभिः ॥१९६॥

मर्द्यं हयारिजैर्द्रावैः प्रत्येकेन दिनंदिनम् ।
एवं सप्तदिनं मर्द्यं तद्गोलं वस्त्रवेष्टितम् ॥ १९७ ॥
वालुकायन्त्रं स्वेद्यं त्रिदिनं लघुवह्निना ।
आदाय चूर्णयेच्छुष्कं पलैकं योजयेद्विषम् ॥ १९८ ॥
द्विपलं पिप्पलीचूर्णं मिश्रं सर्वेश्वरो रसः ।
द्विगुणो लिङ्गते क्षौद्रैः सुसिग्ण्डलकुष्ठनुत् ॥ १९९ ॥
बाकुची देवकाष्ठं च कर्षमात्रं सुचूर्णयेत् ।
लिहेदैरण्डतैलाक्तमनुपानं सुखावहम् ॥ २०० ॥

दी०—अथ सर्वेश्वरसमाह—शुद्धं सूतमित्यादि ।
शोधितं पारदं पलप्रमाणं ग्राह्यम् । गन्धं गन्धकं
चतुरिति चतुष्पलं वक्ष्यमाणपलग्रहणात् । तेन रसोऽपि
पलप्रमाण इति भावः । ग्रामं विचूर्णयेदिति तयोः
शुद्धरसगन्धकयोः कज्जलीं कुर्यादित्यभिप्रायः । मृत-
ताम्राभ्रलोहानामिति मृतताम्रं मृतमभ्रकं मृतलोहमिति
मृतग्रहणेन दरदं हिङ्गुलमपि शोधितं ग्राह्यम् । सुवर्णं
रजतं चैवेति चकारग्रहणात् सुवर्णरौप्यमपि मृतं देयम् ।
मृतवज्रं मृतहीरकं तालसत्वं हरितालसत्त्वम् । अथ
भावनार्थं द्रव्यमाह—जम्बीरेत्यादि । उन्मत्तो धतूरकः
सुहृर्कयोः पत्ररसः सुही सेहुण्डा, विषमुष्टिः कुचल-
भेदशब्दवाच्यः । एके विषमुष्टिशब्देन महानिम्ब इति
मन्यन्ते तन्न सर्वमतम् । हयारिः करवीरः वालुकाय-
न्त्रं स्वेद्यमिति । वालुकायन्त्रं प्रसिद्धम् । अस्मत्संप्रदाये
तु तत् पोटलीकं उक्तद्रव्यकल्केन प्रलेपितं कृत्वा पश्चा-
द्वालुकायां भूमिगतायां मध्ये क्षिप्वा तदुपरि सप्ताष्ट-
भिर्गोमयैरादीपयेत् । तेन सिद्धो भवति । एवं त्रिदिन-
मित्यनेन त्रिवेलमिति व्याख्यातम् । शेषं सुगमम्
॥ १९४-२०० ॥

गू०—उन्मत्तो धतूरः, सुही सेहुण्डभेदः, अर्कः
रविः, विषमुष्टिर्महानिम्बम् । हयारिः करवीरः । प्रत्ये-
केन औषधरसेन दिनं दिनं मर्द्यं एवं सप्तदिनं मर्द्यं वस्त्र-
वेष्टितं तद्गोलं वालुकायन्त्रं च स्वेद्यं पाच्यमित्यर्थः ।
देवकाष्ठं देवदारु, स्पष्टमन्यत् ॥ १९४-२०० ॥

अथ सुहृदादौ स्वर्णक्षीरीरसः—

हेमाह्वां पञ्चपलिकां क्षिप्वा तक्रघटे पचेत् ।
तक्के जीर्णे समुद्धृत्य पुनः क्षीरघटे पचेत् ॥ २०१ ॥
क्षीरे जीर्णे समुद्धृत्य क्षालयित्वा विशोधयेत् ।
तच्चूर्णं पञ्चपलिकं मरिचानां पलद्वयम् ॥ २०२ ॥
पलैकं मूर्च्छितं सूतमेकीकृत्य तु भक्षयेत् ।

निष्कैकं सुसिकुष्ठार्तः स्वर्णक्षीरीरसो ह्ययम् ॥ २०३ ॥

दी०—अथ स्वर्णक्षीरीरसविवरणमाह—हेमाह्वा
स्वर्णक्षीरी 'चोक' इति प्रसिद्धः । तक्रघटादिविधान-
न्नास्य शुद्धौ कथितम् । मूर्च्छितं सूतमिति रुजाहर-
त्वात् । तथाहि 'मृतो हन्ति जराभृत्यं मूर्च्छितो
व्याधिघातकः । बद्धं खेचरतां दद्यात् कोऽन्यः
सूतात् कृपाकरः' इति । क्षालयित्वा विशोधयेदित्यस्य
स्थाने जलैः प्रक्षाल्य विशोधयेदिति पाठः ॥ २०१-
२०३ ॥

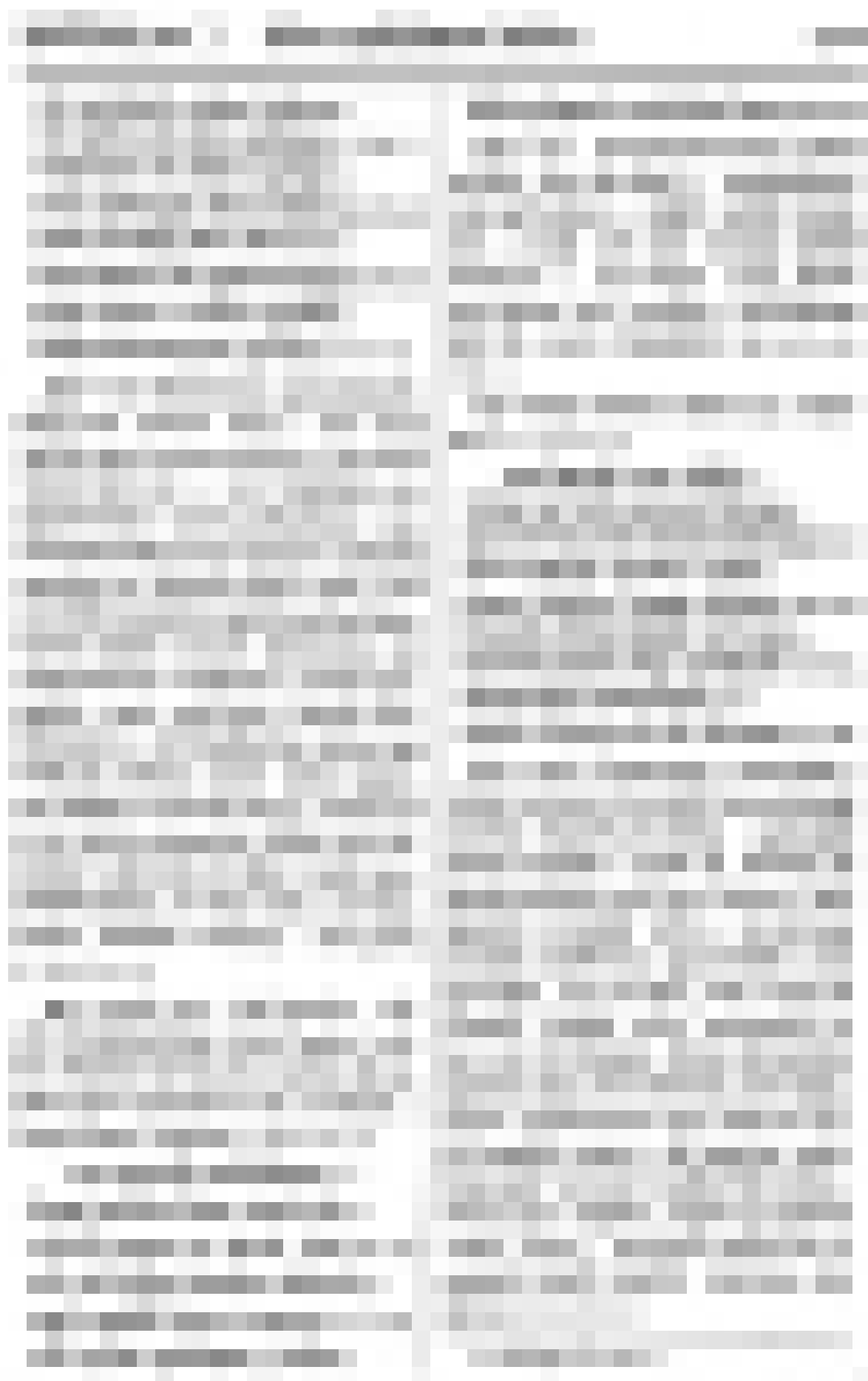
गू०—हेमाह्वा स्वर्णक्षीरी मूर्च्छितं सूतं । स्पष्टम-
न्यत् ॥ २०१-२०३ ॥

अथ मेहबद्धो रसः प्रमेहे—

भस्मसूतं मृतं कान्तं मुण्डभस्म शिलाजतु ।
शुद्धं ताप्यं शिला व्योम त्रिफलां कोलबीजकम् २०४
कपित्थं रजनीचूर्णं भृङ्गराजेन भावयेत् ।
त्रिंशद्द्वारं विशोष्याथ मधुयुक्तं लिहेत्सदा ॥ २०५ ॥
निष्कमात्रो हरेन्मेहान्मेहबद्धो रसो महान् ।
महानिम्बस्य बीजानि पिष्ट्वा षट्संमितानि च २०६
पलतण्डुलतोयेन घृतनिष्कद्वयेन च ।
एकीकृत्य पिबेच्चानु हन्ति मेहं चिरंतनम् ॥ २०७ ॥

दी०—इदानीं मेहबद्धरसमाह—भस्मसूतमिति ।
भस्मसूतं पारदभस्म, मृतं कान्तमिति मृतकान्तलोहचूर्णं
कान्तलोहं लोहमारणे पूर्वं दाशितम् । मुण्डभस्मेति
मुण्डमपि लोहविशेषः । एतदपि पूर्वं कथितमेव एके
मुण्डमिति किट्टविशेषं मन्यन्ते तन्न सर्वमतम् । केचि-
न्मुण्डस्थाने उरगभस्मेति पठन्ति । तत्र उरगभस्म
नागभस्मेति कस्यचिन्मतम् । शुद्धं ताप्यमिति । ताप्यं
सुवर्णमाक्षिकं, शिला मनःशिला, व्योम अभ्रकं एके
व्योमस्थाने व्योषमिति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च
तथा । तत्र व्योषं त्रिकटुकम्, त्रिफला हरीतक्यादिकं,
कङ्कोलबीजं प्रसिद्धं, कपित्थं कपित्थफलं, रजनी हरिद्रा,
भृङ्गराजो मार्कवशब्दवाच्यः एतत् सकलं द्रव्यं सम-
मात्रं ग्राह्यमिति सम्प्रदायः । एके भृङ्गराजेन भावये-
दित्यस्य स्थाने 'समं भाव्यं च भृङ्गिना'मिति पठन्ति ।
निष्कमात्र इति । चतुर्माषकः अनुपाने तु महानिम्बो
'वकाइन' संज्ञकः । तस्य बीजानि फलानि तानि च
षट्संख्यानि ग्राह्याणि तण्डुलतोयं पलप्रमाणम् । शेषं
सुगमम् ॥ २०४-२०७ ॥

१-रससिन्दूर इति यावत् ।

गू०—भस्मसूतं, मृतं कान्तलोहं, सुण्डोऽपि लोह-
विशेषः । ताप्यं, शिला मनःशिला, व्योषं त्रिकटु,
त्रिफला, कोलबीजं, कपित्थम् । एतत्सर्वं तुल्यं भृङ्ग-
राजेन एकविंशतिर्भावयेत्, निष्कं टङ्कमात्रं मधुयुक्तं
लिहेत् । स्पष्टमन्यत् ॥ २०४-२०७ ॥

अथ महावहिरसमाह—

चतुःसूतस्य गन्धाष्टौ रजनी त्रिफला शिवा ।
प्रत्येकं च द्विभागं स्यान्नृजैपालचित्रकम् ॥ २०८ ॥
प्रत्येकं च त्रिभागं स्याद्र्यूषं दन्ती च जीरकम् ।
प्रत्येकमष्टभागं स्यादेकीकृत्य विचूर्णयेत् ॥ २०९ ॥
जयन्तीसुक्पयोभृङ्गवह्निवातारितैलकैः ।
प्रत्येकेन क्रमाद्भाव्यं सप्तवारं पृथक्पृथक् ॥ २१० ॥
महावहिरसो नाम निष्कमुष्णजलैः पिबेत् ।
विरेचनं भवेत्तैः तक्रभक्तं ससैन्धवम् ॥ २११ ॥
दिनान्ते दापयेत्पथ्यं वर्जयेच्छीतलं जलम् ।
सर्वोदरहरः प्रोक्तो मूढवातहरः परः ॥ २१२ ॥

दी०—चतुःसूतस्येति । सूतस्य पारदस्य चत्वारो
भागाः, गन्धकस्य चाष्टौ भागाः । रजनीप्रभृतिपञ्च-
द्रव्याणि पृथग् द्विभागयुतानि भवन्ति । रजनी हरिद्रा,
त्रिफला हरीतक्यादिकं, शिवा हरीतकी, अनेन हरी-
तकीद्विरुक्तेन भागात् सैव द्विगुणा कार्या । केचिच्छि-
वास्थाने शिला इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । तत्र
शिला मनःशिला, त्रिवृजैपालचित्रकं प्रत्येकं त्रिभाग-
युतं ग्राह्यम् । त्रिवृजिशोथः । जैपालं दन्तिबीजं, चि-
त्रकं चित्रकजटात्वक्, व्यूषणं दन्ती च जीरकमपि
प्रत्येकमष्टभागं ज्ञेयम् । व्यूषणं व्यूषणं तच्च शुष्ठीमरि-
चपिप्पलीसंज्ञम् । दन्ती प्रसिद्धा, जीरकं श्वेतम् । अथ
भावनार्थं द्रव्याण्याह—जयन्तीत्यादि । जयन्ती शाक-
भेदः जीवन्तीत्यपरे, सुक्पयः सेहुण्डक्षीरं, भृङ्गं मा-
र्कवं तच्च घमराशब्दवाच्यम्, नतु भृङ्गमत्र गुडत्वक्,
वह्निश्चित्रकः, वातारितैलमेरण्डतैलम् । शेषं सुबोधम्
॥ २०८-२१२ ॥

गू०—अथ वहिरसो जलोदरादौ—शिवा हरी-
तकी द्विगुणा पुनरुक्तत्वात् । त्रिवृत् निसोतः, दन्ती-
विचूर्णं प्रसिद्धं एतन्निभागं प्रत्येकं । व्यू-
षणं दन्तीजटा, जीरकं प्रत्येकमष्टभागं,
सुक्पयः सेहुण्डदुग्धं, भृङ्गं मार्कवः,
तैलं एरण्डतैलं, प्रत्येकेन रसेन
सप्तसप्तवारं भाव्यम् ॥ २०८-२१२ ॥

अथ विद्याधरो रसः गुल्मप्लीहादौ—

गन्धकं तालकं ताप्यं मृतताम्रं मनःशिलाम् ।
शुद्धं सूतं च तुल्यांशं मर्दयेद्भावयेद्दिनम् ॥ २१३ ॥
पिप्पल्यास्तु कषायेण वज्रीक्षीरेण भावयेत् ।
निष्कार्धं भक्षयेत्क्षौद्रैर्गुल्मं प्लीहादिकं जयेत् ॥ २१४ ॥
रसो विद्याधरो नाम गोमूत्रं च पिबेदनु ।

दी०—अथ विद्याधररसमाह—गन्धकमिति ।
ताप्यमत्र सुवर्णमाक्षिकं । शुद्धसूतमिति । संस्कारित-
सूतं एतत्सकलं सममात्रं मर्दयेत् । भावयेद्दिनमिति पूर्वं
द्रव्यं सकलं संमर्द्य पश्चादुक्तद्रवेण भावयेत् । दिनमिति
प्रत्येकं शेषं सुगमम् ॥ २१३ ॥ २१४ ॥

गू०—वज्री सेहुण्डः । शेषं सुगमम् ॥ २१३ ॥ २१४ ॥

अथ त्रिनेत्रो रसः पक्तिशूलादौ—

टङ्कणं हारिणं शृङ्गं स्वर्णं शुद्धं मृतं रसम् ॥ २१५ ॥
दिनैकमाद्रकद्रावैर्मर्द्य रुद्धा पुटे पचेत् ।
त्रिनेत्राख्यरसस्यैकं माषं मध्वाज्यकैर्लिहेत् ॥ २१६ ॥
सैन्धवं जीरकं हिङ्गु मध्वाज्याभ्यां लिहेदनु ।

पक्तिशूलहरः ख्यातो मासमात्राच्च संशयः ॥ २१७ ॥

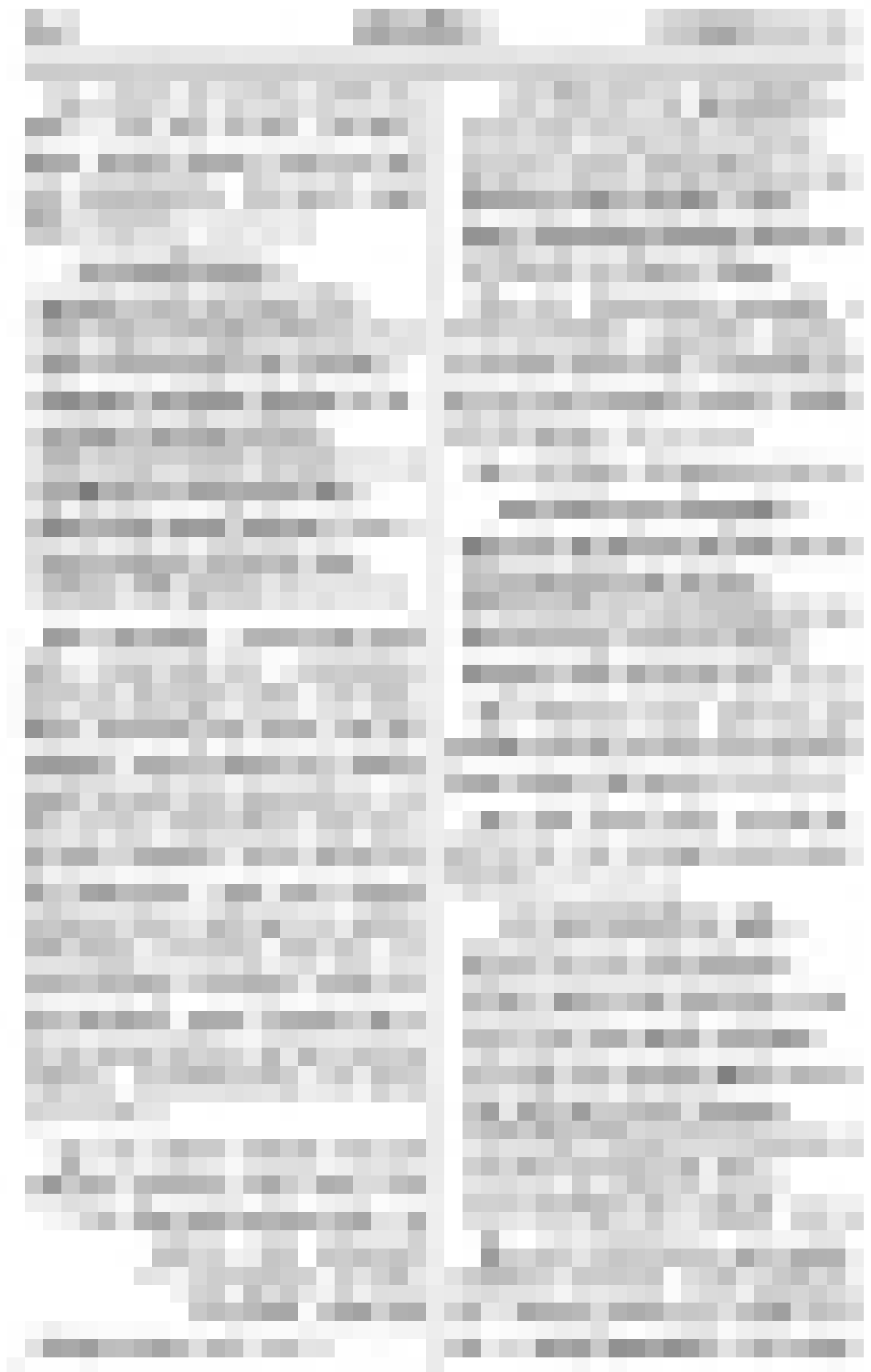
दी०—सौभाग्यक्षारं तच्चात्र भर्जितं देयं, स्वर्णं
शुद्धमपि मृतमत्र देयं । रोधनमत्र शरावसम्पुटविधानं
पुटमत्र गजपुटम् । शेषं सुगमम् ॥ २१५-२१७ ॥

गू०—टङ्कणं सौभाग्यं, हारिणं शृङ्गं, स्वर्णं मृतं,
शुद्धं ताम्रं मृतं, रुद्धा शरावसंपुटे वनोपलैः पचेत् ।
स्पष्टमन्यत् ॥ २१५-२१७ ॥

अथ शूलगजकेसरीरसः शूले—

शुद्धं सूतं द्विधा गन्धं यामैकं मर्दयेद्दृढम् ।
द्वयोस्तुल्यं शुद्धताम्रं संपुटे तन्निरोधयेत् ॥ २१८ ॥
ऊर्ध्वाधो लवणं दत्त्वा मृद्भाण्डे धारयेन्निषक् ।
ततो गजपुटे पक्त्वा स्वाङ्गशीतं समुदरेत् ॥ २१९ ॥
संपुटं चूर्णयेत्सूक्ष्मं पर्णखण्डे द्विगुञ्जकम् ।
भक्षयेत्सर्वशूलार्तो हिङ्गु शुष्ठी च जीरकम् ॥ २२० ॥
वचामरिचजं चूर्णं कर्षमुष्णजलैः पिबेत् ।
असाध्यं नाशयेच्छूलं रसोऽयं गजकेसरी ॥ २२१ ॥

दी०—अथ गजकेसरीरसमाह—शुद्धं सूतमिति ।
दृढमर्दनेनात्र रसगन्धकयोः कज्जलीं कुर्यादित्यभि-
प्रायः । सम्प्रदायस्तु अम्लरसैः सह दृढमर्दनं कार्यं न
दोषः । द्वयोस्तुल्यं शुद्धताम्रमिति । द्वयोः पारदग-

न्धकयोः शुद्धताम्रं मृतताम्रम् । एके द्वयोस्तुल्ये शुद्धताम्रसम्पुटे इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । सम्पुटं चूर्णयेदिति वचनादयमेव पक्षः समीचीनः । तेन ताम्रसम्पुटे एव रसगन्धकभस्म रोधयेदित्यर्थः इति । अनुपानं हिंवादिचूर्णं वक्ष्यमाणं कषैमानं संगृह्य चतुर्गुणेनोष्णोदकेन सह पिबेत् ॥ २१८-२२१ ॥

गू०—सुगमम् ॥ २१८-२२१ ॥

अथाग्निगुण्डवटीरसः अग्निमान्द्यादौ—

शुद्धं सूतं विषं गन्धमजमोदां फलत्रयम् ।
स्वर्जिष्कारं यवक्षारं वह्निसैन्धवजीरकम् ॥ २२२ ॥
सौवर्चलं विडङ्गानि सामुद्रं व्यूषणं समम् ।
विषमुष्टिं सर्वतुल्यं जम्बीराश्लेन मर्दयेत् ॥ २२३ ॥
मरिचाभां वटीं खादेद्बहिमान्धप्रशान्तये ।

दी०—अथाग्निगुण्डवटीरसमाह—शुद्धसूतमित्यादि । एके शुद्धसूतसमं गन्धमिति पठन्ति विषं न पठन्ति तदसङ्गतं । बहुस्थानेषु दृष्टत्वात् । विषमुष्टिः कुचेल-शब्दवाच्यः सच सकलद्रव्यपरिमाणेन साम्यो योज्यः । एके बहिमान्धप्रशान्तये इत्यस्यान्ते तदनुपानश्लोकमेकं पठन्ति मानयन्ति च 'पथ्या गुण्ठी गुडं चानु पलार्धं भक्षयेत् सदा । अग्निगुण्डा वटी ख्याता सर्वरोगकुलान्तका' ॥ २२२ ॥ २२३ ॥

गू०—वह्निश्चित्रकः, विषमुष्टिः महानिम्बफलं कुचेलं वा द्वयोरभावे समुद्रफलं वा देयम् ॥ २२२ ॥ २२३ ॥

अथाजीर्णकण्टको रसः—

शुद्धं सूतं विषं गन्धं समं सर्वं विचूर्णयेत् ॥ २२४ ॥
मरिचं सर्वतुल्यांशं कण्टकार्याः फलद्रवैः ।
मर्दयेद्भावयेत्सर्वमेकविंशतिवारकम् ॥ २२५ ॥
वटीं गुञ्जात्रयं खादेत्सर्वाजीर्णप्रशान्तये ।
अजीर्णकण्टकः सोऽयं रसो हन्ति विषूचिकाम् ॥ २२६ ॥

दी०—अथाजीर्णकण्टकरसमाह—शुद्धसूतमित्यादि । शुद्धरसं शुद्धविषं शुद्धगन्धकं च एतन्निकं च सममात्रं संगृह्य तदनु एभिस्त्रिभिः साम्यं च मरिच-चूर्णं कृत्वा खल्वे तच्चतुष्कं संचूर्ण्य पश्चादुक्तद्रवेण भावयेत् । यावदेकविंशतिसंख्यकं भवति तावद्भावयेदित्यर्थः । कण्टकार्या इति लघुकण्टकारिफलानि । केचिदनुपानार्थं श्लोकमेकं पठन्ति । 'अनु स्यादीश्वरीमूलं

तोयपिष्टं च पाययेत् । शङ्खं चाश्वत्थमूलं वा वारिणाः ऽजीर्णजिह्वेत्' एतन्न प्रचरति ॥ २२४-२२६ ॥

गू०—सुगमम् ॥ २२४-२२६ ॥

कफादौ मन्थानभैरवरसः ।

मृतं सूतं मृतं ताम्रं हिङ्गु पुष्करमूलकम् ।
सैन्धवं गन्धकं तालं कटुकीं चूर्णयेत्समम् ॥ २२७ ॥
पुनर्नवादेवदालीनिर्गुण्डीतण्डुलीयकैः ।
तिक्तकोशातकीद्रावैर्दिनैकं मर्दयेद्दृढम् ॥ २२८ ॥
माषमात्रं लिहेत्क्षौद्रै रसं मन्थानभैरवम् ।
कफरोगप्रशान्त्यर्थं निम्बकाथं पिबेदनु ॥ २२९ ॥

दी०—अथ मन्थानभैरवरसमाह—मृतं सूतमि-त्यादि । अत्र पुष्करमूलाभावे कुष्ठं ग्राह्यम् । गन्धकं तालमपि शोधितं ग्राह्यम् । तालं हरितालं तण्डुलीयो मेघनादः ॥ २२७-२२९ ॥

गू०—तालं हरितालं कटुकी एतत्समं मृतसूताय अष्टौषधं चूर्णितं एभिः पुनर्नवादिभिर्भावयेत् । पुनर्नवा वर्षाभूः देवदाली निर्गुण्डी तण्डुलीयकं मेघनादः तिक्तकोशातकी जालिनी एषां द्रावैर्दिनैकं मर्दयेत् । पुनर्दुग्धेन मर्दयेत् । माषमात्रं क्षौद्रैर्लिहेत् उपरि निम्बपत्रकाथं पिबेत् । एरण्डनालेन वान्ति कारयेत् । कफक्षयकासादयो यान्ति ॥ २२७-२२९ ॥

अथ वातनाशनो रसः—

सूतहाटकवज्राणि ताम्रं लोहं च माक्षिकम् ।
तालं नीलाञ्जनं तुल्यमहिफेनं समांशकम् ॥ २३० ॥
पञ्चानां लवणानां च भागमेकं विमर्दयेत् ।
वज्रीक्षीरैर्दिनैकं तु रुद्धाधो भूधरे पचेत् ॥ २३१ ॥
माषैकमाद्रकद्रावैर्लेहयेद्वातनाशनम् ।
पिप्पलीमूलजकाथं सकृष्णमनुपाययेत् ॥ २३२ ॥
सर्वान्वातविकारांस्तु निहन्त्याक्षेपकादिकान् ।

दी०—अथ वातनाशनरसमाह—सूतहाटकवज्रा-णीति । सूतं पारदं, हाटकं सुवर्णं, वज्रं हीरकं । एके माक्षिकस्थाने गन्धकमिति पठन्ति एतन्मनोहरम् । तालं हरितालं, नीलाञ्जनं प्रसिद्धं तदभावे सीसकं ग्राह्यम् । तत्सम्भवत्वात् अब्धिफेनं समुद्रफेनम् । एतत्सकलं सममात्रम् । पञ्चानां लवणानां पञ्चभागा इत्यर्थः । 'सिन्धुसौवर्चलोपेतं विडं सामुद्रजं गडम्' इति पञ्चलवणम् । रुद्धाधो भूधरे पचेदिति । तत्सकलं दिनैकं एकदिनं संमर्द्य पश्चाद्भूधरयन्त्रे पचेदित्यभि-

Table 1. Summary of the study	
Study design	Retrospective cohort study
Study period	1990-1999
Study location	United Kingdom
Study population	10,000 men aged 40-69 years
Study variables	<p>Exposures: Alcohol consumption, smoking status, body mass index, physical activity, and diet.</p> <p>Outcomes: Incidence of coronary heart disease, stroke, and total mortality.</p>
Study results	<p>Alcohol consumption was inversely associated with the risk of coronary heart disease, stroke, and total mortality.</p> <p>Smoking status was positively associated with the risk of coronary heart disease, stroke, and total mortality.</p> <p>Body mass index was positively associated with the risk of coronary heart disease, stroke, and total mortality.</p> <p>Physical activity was inversely associated with the risk of coronary heart disease, stroke, and total mortality.</p> <p>Diet was positively associated with the risk of coronary heart disease, stroke, and total mortality.</p>
Study limitations	<p>Retrospective design may introduce recall bias.</p> <p>Self-reported data may be subject to measurement error.</p> <p>Confounding factors may not be fully accounted for.</p>
Study conclusions	<p>The study suggests that lifestyle factors such as alcohol consumption, smoking status, body mass index, physical activity, and diet are important determinants of the risk of coronary heart disease, stroke, and total mortality.</p> <p>Further research is needed to confirm these findings and to explore the underlying mechanisms.</p>

प्रायः । भूधरयज्ञं तु पूर्वं दर्शितमेव । अनुपाने सकृ-
ष्णमिति पिप्पलीचूर्णं, प्रक्षेपणं कुर्यात् । अयमेव
रसो ग्रन्थान्तरे भूतोन्मादार्थं पठितः । अत्र कचिद्वि-
परीतता दृश्यते तथाहि—सूतायस्ताम्रमभ्रं च मृतं
स्वर्णं समं समम् । सूतपादं मृतं वज्रं तालं गन्धं
मनःशिलाम् ॥ तुत्थं नीलाञ्जनं शुद्धमब्धिफेनं समं
रसात् । पञ्चानां लवणानां च प्रतिभागं रसोन्मितम् ॥
चित्रकैर्मृज्जराजैश्च वज्रीदुग्धैश्च मर्दयेत् । दिनान्ते
गोलकं कृत्वा रुद्धा गजपुटे पचेत् ॥ महाभूताङ्कुशो
नाम रसो गुञ्जाद्वयं लिहेत् । आर्द्रकस्य रसैरेव भूतो-
न्मादप्रशान्तये ॥ पिप्पल्याऽक्तं पिबेच्चानु दशमूलं क-
षायकम् (इति) ॥ २३०-२३२ ॥

गू०—सूतं मृतं पारदं, हाटकं स्वर्णं, वज्रं हीरकं,
मृतमभ्रकं वा, लोहं, माक्षिकं स्वर्णमाक्षिकं, तालं
हरितालं, नीलाञ्जनं, तुत्थं शुद्धं मारितं, तदभावे
ताम्रं वा देयं वमनभयात् । अहिफेनं अफूकं एतत्समं
वज्रक्षारैः विमर्दयेत् ॥ २३०-२३२ ॥

अथ कनकसुन्दरः सन्निपातादौ—

कनकस्याष्टशाणाः स्युः सूतो द्वादशभिर्मतः ॥ २३३ ॥
गन्धोऽपि द्वादश प्रोक्तस्ताम्रं शाणद्वयोन्मितम् ।
अभ्रकं स्याच्चतुःशाणं माक्षिकं च द्विशाणिकम् ॥ २३४ ॥
वज्रो द्विशाणः सौवीरं त्रिशाणं लोहमष्टकम् ।
विषं त्रिशाणिकं कृत्वा लाङ्गली पलसंमिता ॥ २३५ ॥
मर्दयेद्दिनमेकं तु रसैरम्लफलोद्भवैः ।
दद्यान्मृदुपुटं वज्रौ ततः सूक्ष्मं विचूर्णयेत् ॥ २३६ ॥
माषमात्रो रसो देयः संनिपाते सुदारुणे ।
आर्द्रकस्वरसेनैव रसोनस्य रसेन वा ॥ २३७ ॥
किलासं सर्वकुष्ठानि विसर्पं च भगन्दरम् ।
ज्वरं गरमजीर्णं च जयेद्भोगहरो रसः ॥ २३८ ॥

दी०—अथ कनकसुन्दरसमाह—कनकस्येला-
दि । कनकादीन्यत्र मृतानि ग्राह्याणि शाणोपलक्षितत्वा-
दत्र भाग एव बोद्धव्यः यथासम्भवत्वात् । कनकमत्र
सुवर्णं, सूतः पारदः, गन्धो गन्धकः, सौवीरं सौवीरा-
ञ्जनं, लोहं सारसंज्ञम्, लाङ्गली कलिहारिका, अम्लफ-
लानि बीजपूरजम्बीरप्रभृतीनि । मृदुपुटमत्र गजपुटवि-
शेषम् । शेषं सुगमम् ॥ २३३-२३८ ॥

गू०—कनकस्य धतूरबीजस्य अष्ट शाणाः अष्ट
टङ्काः, सूतः शुद्धः द्वादश टङ्कः, ताम्रं मृतं द्विशाणं,

अभ्रकं चतुःशाणं, माक्षिकं मृतं द्विशाणं, वज्रो मृतः
द्विशाणः, सौवीरः अञ्जनं त्रिशाणं, लोहं मृतं अष्टशा-
णम् । विषं त्रिशाणं, लाङ्गली कलिहारी पलप्रमाणा,
अम्लवेतसाद्यैः मृदुपुटं दद्यात् । पुनः माषमात्रो
देयः । आर्द्रकरसेन रसोनरसेन वा किलासं चित्रकु-
ष्ठानि विसर्पभगंदरं ज्वरं विषं अजीर्णं जयेत् एतद्भोगहरो
रसः कनकसुन्दरः ॥ २३३-२३८ ॥

अथ सन्निपातभैरवो रसः—

रसो गन्धस्त्रिकर्षः स्यात् कुर्यात्कज्जलिकां तयोः ।
ताम्रतारारवज्राहिसाराश्चैकैककार्षिकाः ॥ २३९ ॥
शिमुज्जालामुखीशुण्ठीविल्वेभ्यस्तण्डुलीयकान् ।
प्रत्येकं स्वरसैः कुर्याद्यामैकैकं विमर्दनम् ॥ २४० ॥
कृत्वा गोलं वृतं वस्त्रे लवणापूरिते न्यसेत् ।
काचभाण्डे ततः स्थाल्यां काचकूर्पीं निवेशयेत् ॥
वालुकाभिः प्रपूर्याथ वह्निर्यामद्वयं भवेत् ।
तत उद्धृत्य तं गोलं चूर्णयित्वा विमिश्रयेत् ॥ २४२ ॥
प्रवाणचूर्णकर्षेण शाणमात्रविषेण च ।
कृष्णसर्पस्य गरलैर्द्विवेलेन भावयेत्तथा ॥ २४३ ॥
तगरं मुशली मांसी हेमाह्वा चेतसः कणा ।
नीलिनी पत्रकं चैला चित्रकश्च कुठेरकः ॥ २४४ ॥
शतपुष्पा देवदाली धत्तूरागस्त्यमुण्डिकाः ।
मधूकजातीमदनरसैरेषां विमर्दयेत् ॥ २४५ ॥
प्रत्येकमेकवेले च ततः संशोष्य धारयेत् ।
बीजपूराद्रकद्रावैर्मरिचैः षोडशोन्मितैः ॥ २४६ ॥
रसो द्विगुञ्जाप्रमितः संनिपातेषु दीयते ।
प्रसिद्धोऽयं रसो नास्ति संनिपातस्य भैरवः ॥ २४७ ॥

दी०—अथ सन्निपातभैरवरसमाह—रसो गन्ध-
स्त्रिकर्षः स्यादित्यादि । रसः पारदः, गन्धो गन्धकः
एतद्वयं मिलितं त्रिकर्षं स्यादित्यर्थः । ताम्रतारारवज्रा-
हिसाराश्चैकैककार्षिका इति । ताम्रं प्रसिद्धम् । तारं
रौप्यं, आरं पीतलोहं, वज्रं रज्ज्वाच्यं, अहिः सीसकं ।
सारो लोहः एतत्ताम्रादिकं सर्वं मृतं ग्राह्यमिति सम्प्र-
दायः । एकैककार्षिका इति । प्रत्येकं कर्षसंमिता इत्य-
भिप्रायः । अपरमपि शिमु शोभाञ्जनं ज्वालामुखी
जयन्ती विल्वेभ्य इति । विल्वमूलाद्रसैरिति शेषः ।
तण्डुलीयः मेघनादशब्दवाच्यः । स्वरसमत्र सत्यस्कं
क्वथितरसं वा । अथ प्रक्षेपार्थं द्रव्याण्याह—तत्र
सिद्धरसे प्रवाणचूर्णकर्षेणेति । प्रवाणचूर्णं विषचूर्णं च मि-

Case No.	Case Name	Case Description	Case Status
1	Case 1	Description of Case 1	Open
2	Case 2	Description of Case 2	Open
3	Case 3	Description of Case 3	Open
4	Case 4	Description of Case 4	Open
5	Case 5	Description of Case 5	Open
6	Case 6	Description of Case 6	Open
7	Case 7	Description of Case 7	Open
8	Case 8	Description of Case 8	Open
9	Case 9	Description of Case 9	Open
10	Case 10	Description of Case 10	Open
11	Case 11	Description of Case 11	Open
12	Case 12	Description of Case 12	Open
13	Case 13	Description of Case 13	Open
14	Case 14	Description of Case 14	Open
15	Case 15	Description of Case 15	Open
16	Case 16	Description of Case 16	Open
17	Case 17	Description of Case 17	Open
18	Case 18	Description of Case 18	Open
19	Case 19	Description of Case 19	Open
20	Case 20	Description of Case 20	Open
21	Case 21	Description of Case 21	Open
22	Case 22	Description of Case 22	Open
23	Case 23	Description of Case 23	Open
24	Case 24	Description of Case 24	Open
25	Case 25	Description of Case 25	Open
26	Case 26	Description of Case 26	Open
27	Case 27	Description of Case 27	Open
28	Case 28	Description of Case 28	Open
29	Case 29	Description of Case 29	Open
30	Case 30	Description of Case 30	Open
31	Case 31	Description of Case 31	Open
32	Case 32	Description of Case 32	Open
33	Case 33	Description of Case 33	Open
34	Case 34	Description of Case 34	Open
35	Case 35	Description of Case 35	Open
36	Case 36	Description of Case 36	Open
37	Case 37	Description of Case 37	Open
38	Case 38	Description of Case 38	Open
39	Case 39	Description of Case 39	Open
40	Case 40	Description of Case 40	Open
41	Case 41	Description of Case 41	Open
42	Case 42	Description of Case 42	Open
43	Case 43	Description of Case 43	Open
44	Case 44	Description of Case 44	Open
45	Case 45	Description of Case 45	Open
46	Case 46	Description of Case 46	Open
47	Case 47	Description of Case 47	Open
48	Case 48	Description of Case 48	Open
49	Case 49	Description of Case 49	Open
50	Case 50	Description of Case 50	Open
51	Case 51	Description of Case 51	Open
52	Case 52	Description of Case 52	Open
53	Case 53	Description of Case 53	Open
54	Case 54	Description of Case 54	Open
55	Case 55	Description of Case 55	Open
56	Case 56	Description of Case 56	Open
57	Case 57	Description of Case 57	Open
58	Case 58	Description of Case 58	Open
59	Case 59	Description of Case 59	Open
60	Case 60	Description of Case 60	Open
61	Case 61	Description of Case 61	Open
62	Case 62	Description of Case 62	Open
63	Case 63	Description of Case 63	Open
64	Case 64	Description of Case 64	Open
65	Case 65	Description of Case 65	Open
66	Case 66	Description of Case 66	Open
67	Case 67	Description of Case 67	Open
68	Case 68	Description of Case 68	Open
69	Case 69	Description of Case 69	Open
70	Case 70	Description of Case 70	Open
71	Case 71	Description of Case 71	Open
72	Case 72	Description of Case 72	Open
73	Case 73	Description of Case 73	Open
74	Case 74	Description of Case 74	Open
75	Case 75	Description of Case 75	Open
76	Case 76	Description of Case 76	Open
77	Case 77	Description of Case 77	Open
78	Case 78	Description of Case 78	Open
79	Case 79	Description of Case 79	Open
80	Case 80	Description of Case 80	Open
81	Case 81	Description of Case 81	Open
82	Case 82	Description of Case 82	Open
83	Case 83	Description of Case 83	Open
84	Case 84	Description of Case 84	Open
85	Case 85	Description of Case 85	Open
86	Case 86	Description of Case 86	Open
87	Case 87	Description of Case 87	Open
88	Case 88	Description of Case 88	Open
89	Case 89	Description of Case 89	Open
90	Case 90	Description of Case 90	Open
91	Case 91	Description of Case 91	Open
92	Case 92	Description of Case 92	Open
93	Case 93	Description of Case 93	Open
94	Case 94	Description of Case 94	Open
95	Case 95	Description of Case 95	Open

श्रयेत् । प्रवाणचूर्णं कर्षप्रमाणं, विषचूर्णं शाणमात्र-
मिति । प्रवाणमिति प्रकर्षेण वाणं सुधाचूर्णमित्यर्थः ।
एके प्रवालचूर्णं पठन्ति तत्र प्रवालचूर्णं विद्रुमचूर्णं । शु-
क्तिकाचूर्णमित्यपरे तदभावे शङ्खचूर्णमित्यस्मदीयः स-
म्प्रदायः । भावनार्थं द्रव्याण्याह—कृष्णसर्पस्य गरलैः
कृत्वा तत्पूर्वोक्तं द्रव्यं द्विवेलं यावद्भावयेत् । गरलं त-
द्विषं विशेषम् । तगरादिभिश्च तद्धारमेकं भावयेत् ।
प्रत्येकमिति पृथक् पृथक् । तगरं प्रसिद्धम् । मांसी
जटाख्या, हेमाह्वा स्वर्णक्षीरी, वेतसो जलवेतसः, कणा
पिप्पली, नीलिनीपत्रकमिति नीलिकापत्रम्, एके नी-
लिनी पत्रकं च द्रव्यद्वयं व्याख्यानयन्ति तच्च न सर्वमतं,
कुठेरकैः प्रसिद्धः, देवदाली वल्लीविशेषः, मुण्डिका के-
दारमुण्डी, मधूकं मधूकवृक्षः, जाती मालतीरसोऽत्र
सद्यस्कः कथितो वा यथालाभात् । अयं सिद्धरसो
द्विगुञ्जाप्रमितः षोडशमरिचान्वितो बीजपूरार्द्रकरसेन
सह भक्षयेत् ॥ २३९ ॥ २४७ ॥

गू०—पारदः, गन्धकः त्रिकर्षौ एतौ, मृतं तारं मृतं
रूप्यम् । अभ्रं अभ्रकं, वज्रं, अहिः नागं, सारं लोहं एते
एकैककर्षकाः । शिशु शोभाजनम्, ज्वालामुखी जयन्ती,
तण्डुलीयकः, एभिर्गोलकं कृत्वा पुनर्वस्त्रैर्वृतं काचपा-
त्रस्थं लवणपूरिते भाण्डे न्यसेत् । वह्निं दद्यात् ।
यामद्वयम् । ततः पुनः प्रवालचूर्णकर्षेण शाणमात्रवि-
षेण मेलयित्वा कृष्णसर्पस्य गरलैर्भावयेत् दिवसमेकं
दिनं पश्चात्स्थालिकायां हण्डिकायां च कुपीं निवेशयेत् ।
हेमाह्वा स्वर्णक्षीरी, नीलिनी अपराजिता, कुठेरकः
श्वेततुलसी, देवदाली । मधूकं गुडपुष्पं, जाती मालती,
मदनफलं, स्पष्टमन्यत् ॥ २३९-२४७ ॥

अतीसारादौ ग्रहणीकपाटः—

तारमौक्तिकहेमानि सारश्चैकैकभागिकाः ।
द्विभागो गन्धकः सूतस्त्रिभागो मर्दयेदिमान् ॥ २४८ ॥
कपित्थस्वरसैर्गाढं मृगशृङ्गे ततः क्षिपेत् ।
पुटेन्मध्यपुटेनैव ततं उद्धृत्य मर्दयेत् ॥ २४९ ॥
बलारसैः सप्तवेलमपामार्गसैस्त्रिधा ।
लोभ्रप्रतिविषामुस्तधातकीन्द्रयवामृताः ॥ २५० ॥
प्रत्येकमेषां स्वरसैर्भावना स्यात्त्रिधा त्रिधा ।
माषमात्रो रसो देयो मधुना मरिचैस्तथा ॥ २५१ ॥
हन्यात्सर्वानतीसारान्ग्रहणीं सर्वजामपि ।
कपाटो ग्रहणीरोगे रसोऽयं वह्निदीपनः ॥ २५२ ॥

दी०—अथ ग्रहणीकपाटरसमाह—तारमौक्तिक-
हेमानीत्यादि सुगमम् । मध्यपुटं तु लघुपुटसंज्ञं तच्च
शा. सं. ३६

षोडशाङ्गुलगतं प्रतिपादितम् । तथाहि—‘निपुण-
विहितगर्तः षोडशैरङ्गुलैर्वा मितसकलविभागस्तस्य मध्ये
निधाय । ज्वलनमतिविशुष्कैर्गोमयैः सूतसिद्धौ लघुगज-
पुटमेवं पूर्वमुक्तं मुनीन्द्रैः’ इति । मरिचमानमप्यत्र माष-
मात्रम् । अथवा दोषापेक्षया देयम् ॥ २४८-२५२ ॥

गू०—तारं रौप्यं, मृतं मौक्तिकं, मुक्ताफलं, हेम
स्वर्णं मृतं, सारो मृतलोहः, एते प्रत्येकभागिकाः ।
द्विभागो गन्धः, सूतः पारदः शुद्धत्रिभागः । एतान्
कज्जलीकृत्य कपित्थफलस्वरसैर्मयं मृगशृङ्गे स्थापयेत् ।
मृत्कर्पटं दत्वा मध्यपुटे पुटेत् । बला प्रसिद्धा तद्रसैः
सप्तवेलं सप्तवारं भावयेत् । अपामार्गं ऊर्ध्वकण्टकः
तद्रसैस्त्रिधा भावयेत् । लोभ्रं प्रसिद्धं, प्रतिविषा अति-
विषा, मुस्तं नागरं, धातकीपुष्पाणि, इन्द्रयवः, अमृता
गुडूची एषां स्वरसैः प्रत्येकं त्रिधा भावना स्यात् ।
तदादिसिद्धो माषमात्रो देयः । मधुना तथा मरिचैरपि
माषमात्रैः सर्वानतीसारान् तथा सर्वजां ग्रहणीं हन्यात्
॥ २४८-२५२ ॥

अथ ग्रहणीवज्रकपाटः—

मृतसूताभ्रकं गन्धं यवक्षारं सटङ्कणम् ।
अग्निमन्यं वचं कुर्यात्सूततुल्यानिमान्सुधीः ॥ २५३ ॥
ततो जयन्तीजम्बीरशृङ्गाद्रवैर्विमर्दयेत् ।
त्रिवासरं ततो गोलं कृत्वा संशोष्य धारयेत् २५४
लोहपात्रे शरावं च दत्त्वोपरि विमुद्रयेत् ।
अधो वह्निं शनैः कुर्याद्दामार्धं तत उद्धरेत् ॥ २५५ ॥
रसतुल्यां प्रतिविषां दद्यान्मोचरसं तथा ।
कपित्थविजयाद्रावैर्भावयेत्सप्तधा पृथक् ॥ २५६ ॥
धातकीन्द्रयवा मुस्ता लोभ्रं बिल्वं गुडूचिका ।
एतद्रसैर्भावयित्वा वेलैकैकं च शोषयेत् ॥ २५७ ॥
रसं वज्रकपाटाख्यं शाणैकं मधुना लिहेत् ।
वह्निं शुण्ठीं बिडं बिल्वं लवणं चूर्णयेत्सप्तम् ॥ २५८ ॥
पिबेदुष्णाम्बुना चानु सर्वजां ग्रहणीं जयेत् ।

दी०—अथ ग्रहणीवज्रकपाटरसमाह—मृतसूता-
भ्रकमिति । मृतसूतं पारदं भवति तावत् परिमाणं
पृथक् षड्द्रव्याणि ग्राह्याणि । एके षड्द्रव्यं तु पारद-
साम्यं देयमिति मन्यन्ते तन्न सर्वमतम् । किंतु मृतपारद-
स्यैको भागः । अभ्रकादीनां षड्भागा इति सर्वमतम् ।
ततस्तस्मात् । जयन्ती शाकभेदः । जम्बीरं जम्बीरफ-
लरसः । शृङ्गो मार्कवः । त्रिवासरमित्यनेनैकद्रव्यस्यैकाह-

Date	Description
1/1/2020	Initial assessment of the project area.
1/15/2020	Site visit to the project area.
2/1/2020	Review of the project plan and budget.
2/15/2020	Site visit to the project area.
3/1/2020	Review of the project plan and budget.
3/15/2020	Site visit to the project area.
4/1/2020	Review of the project plan and budget.
4/15/2020	Site visit to the project area.
5/1/2020	Review of the project plan and budget.
5/15/2020	Site visit to the project area.
6/1/2020	Review of the project plan and budget.
6/15/2020	Site visit to the project area.
7/1/2020	Review of the project plan and budget.
7/15/2020	Site visit to the project area.
8/1/2020	Review of the project plan and budget.
8/15/2020	Site visit to the project area.
9/1/2020	Review of the project plan and budget.
9/15/2020	Site visit to the project area.
10/1/2020	Review of the project plan and budget.
10/15/2020	Site visit to the project area.
11/1/2020	Review of the project plan and budget.
11/15/2020	Site visit to the project area.
12/1/2020	Review of the project plan and budget.
12/15/2020	Site visit to the project area.
1/1/2021	Review of the project plan and budget.
1/15/2021	Site visit to the project area.

मेव भावना देयेत्यभिप्रायः । लोहपात्र इत्यादिना पिठरीयं वालुकाभिः प्रपूर्यैत्यस्मदीयसम्प्रदायात् कार्यो न दोषः । यामार्धमित्यनेन घटिकाचतुष्टयं यावत् एतत्सिद्धं भवति तदा प्रतिविषां भोचरसं च पृथक्सिद्धं रसतुल्यं मेलयित्वा पश्चादुक्तद्रव्यस्य रसैः कृत्वा भावयेत् । प्रतिविषा अतिविषाशब्दवाच्या । भोचरसं शाल्मलीनिर्यासम् । एके प्रतिविषाभोचरसयोरपि भावनामाहुः । विजयाऽत्र भङ्गा, सप्तधा भावना एकद्रव्येण कार्या, अन्येषां वक्ष्यमाणानां पृथगेकवारं तत्र धातकी धातकीकुसुमानि, इन्द्रयवं कुटजबीजं, राज्ञा सुरभी, मध्वत्र लेहने यावत्तावन्मानं देयम् । अनुपानार्थद्रव्येषु वह्निश्चित्रकजटा, बिडं बिडलवणं, लवणं सैन्धवम् ॥ २५३-२५८ ॥

गू०—मृतसूतं मृतपारदं, अभ्रकं, गन्धकं, यवक्षारं, सौभाग्यं, अग्निमन्थो, वचा एतानि सूततुल्यानि कुर्यात् । यावत् सूतं प्रत्येकभागं मतः । ततो जयन्यादिभिर्विमर्दयेत् । त्रिवासरं त्रिदिनं ततो गोलं कृत्वा संशोष्य लोहपात्रे कटाहिकादौ धृत्वा उपरि शरावं दत्वा मुद्रयेत् । शनैर्यामार्धं वह्निं कुर्यात् । गोलकतुल्यां प्रतिविषां तथा भोचरसं दत्वा कपित्थादिभिः सप्तसप्त भावयेत् । विजया भङ्गा, कपित्थं प्रसिद्धं, तैर्धातक्यादिभिर्वारैकं भावयेत् । धातकीपुष्पाणि, इन्द्रयवः, मुस्तं, लोघ्रं, बिल्वं, गुडूची एतैः शाणं टङ्कं मधुना लिहेत् । वह्निश्चित्रकं, शुण्ठी, बिडं बिडलवणं, सैन्धवं एतदनुपानं पिबेत् ॥ २५३-२५८ ॥

अथ मदनकामदेवो वाजीकरणे—

तारं वज्रं सुवर्णं च ताम्रं सूतकगन्धकम् ॥ २५९ ॥
लोहं क्रमविवृद्धानि कुर्यादेतानि मात्रया ।
विमर्धं कन्यकाद्रावैर्न्यसेत्काचमये घटे ॥ २६० ॥
विमुद्रां पिठरीमध्ये धारयेत्सैन्धवावृते ।
पिठरीं मुद्रयेत्सम्यक् ततश्चुल्यां निवेशयेत् ॥ २६१ ॥
वह्निं शनैः शनैः कुर्याद्दिनैकं तत उद्धरेत् ।
स्वाङ्गशीतं च संचूर्ण्य भावयेदर्कदुग्धकैः ॥ २६२ ॥
अश्वगन्धा च काकोली वानरी मुशलीक्षुरा ।
त्रिनिवेलं रसैरासां शतावरींश्च भावयेत् ॥ २६३ ॥
पञ्चकन्दकसेरुणां रसैः काशस्य भावयेत् ।
कस्तूरी व्योषकपूर्कङ्कोलैलालवङ्गकम् ॥ २६४ ॥
पूर्वचूर्णादष्टमांशमेतच्चूर्णं विमिश्रयेत् ।
सर्वैः समां शर्करां च दत्वा शाणोन्मितां पिबेत् ॥ २६५ ॥

१ 'क्षुकः' पा० ।

गोदुग्धद्विपलेनैव मधुराहारसेवकः ।

अस्य प्रभावात्सौन्दर्यं बलं तेजोऽभिवर्धते ॥ २६६ ॥
तर्णी रमयेद्दह्नीः शुक्रहानिर्न जायते ।

दी०—अथ मदनकामदेवरसमाह—तारमित्यादि । तारं रौप्यं, वज्रं हीरकं, तदभावे वैकान्तं ग्राह्यमिति व्यवहारात् । सूतकः पारदः लोहं सारसंजम् । अत्र कमवृद्धिस्तु पूर्वद्रव्यादुत्तरवृद्धिर्बोद्धव्या, अस्मत्सम्प्रदाये तु रजतादीनि द्रव्याणि अत्र मृतानि देयानीति व्यवहारोऽपि दृश्यते । कन्यका कौमारी । विमुद्रामिति काचकुपीमिति शेषः । सैन्धवचूर्णं च काचकुपीमुभयतो देयम् । सिद्धरस्यभावनार्थं द्रव्याण्याह—अर्कदुग्धमर्कभवं क्षीरं, कालोली प्रसिद्धा, वानरी कपिकच्छूः, मुशली कन्दविशेषः, इक्षुकः कोकिलाक्षः तालमूली, पञ्चकन्दः कमलकन्दः, कसेरुकोऽपि विख्यातः काशतृणसंज्ञः प्रसिद्धः । पश्चाच्चूर्णार्थं द्रव्याण्याह—कस्तूरीत्यादि । कस्तूरी मृगनाभिजा, व्योषं त्रिकटुकं, पूर्वचूर्णाद्भावनाभिः प्रतिपादितद्रव्यादष्टमांशं दद्यात् । तेन पूर्वचूर्णं सप्तभागं कस्तूरीप्रमुखं चैकभागमिति ॥ २५९-२६६ ॥

गू०—तारं रौप्यं, मृतं वज्रं हीरकं अभ्रकं वा, सुवर्णं मृतं, गन्धकं, सूतकं शुद्धं, तीक्ष्णं एतानि क्रमवृद्धानि तारं भागैकं, वज्रं द्विभागं, सुवर्णं त्रिभागं, ताम्रं चतुर्भागं, सूतं सप्तभागं, लोहमष्टभागं एवं अर्कदुग्धैर्मर्धं काचकुप्यां वालुकायन्त्रे पाचयेत् । ततोऽश्वगन्धादिभिर्मर्धं भक्षयेत् । अर्कदुग्धं यद्यपि भावनाद्रव्ये लिखितं तथापि कुमार्या सहैव देयं अर्कदुग्धस्य भक्षणानुचितत्वात् । वानरी कपिकच्छूः, मुशली, इक्षुरा तालमूली, स्पष्टमन्यत् ॥ २५९-२६६ ॥

वाजीकरणे कन्दर्पसुन्दररसमाह—

सूतो वज्रमहिर्मुक्ता तारं हेमासिताभ्रकम् ॥ २६७ ॥
रसैः कर्षाशकानेतान्मर्दयेदिरिमेदजैः ।
प्रवालचूर्णं गन्धं च द्विद्विकर्षं विमिश्रयेत् ॥ २६८ ॥
ततोऽश्वगन्धास्वरसैर्विमर्धं मृगशृङ्गके ।
क्षिप्त्वा मृदुपुटे पक्त्वा भावयेद्वातकीरसैः ॥ २६९ ॥
काकोली मधुकं मांसी बलात्रयबिसेङ्गुदे ।
द्राक्षापिप्पलवन्दाकं वरी पर्णीचतुष्टयम् ॥ २७० ॥
परुषकं कसेरुश्च मधूकं वानरी तथा ।
भावयित्वा रसैरेषां शोषयित्वा विचूर्णयेत् ॥ २७१ ॥
एलात्वक्पत्रकं वांशी लवङ्गागस्केशरम् ।
मुस्तं मृगमदः कृष्णा जलं चन्द्रश्च मिश्रयेत् ॥ २७२ ॥

	Date	Page
<p>1. The first part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that this is crucial for ensuring the integrity of the financial data and for facilitating the audit process.</p>	<p>2. The second part of the report details the various methods used to collect and analyze the data. It includes a description of the sampling techniques employed and the statistical tests used to evaluate the results.</p>	
<p>3. The third part of the report presents the findings of the study. It shows that there is a significant correlation between the variables being studied, which supports the hypothesis that was tested.</p>	<p>4. The fourth part of the report discusses the implications of the findings. It suggests that the results have important implications for the field of research and for the development of future studies.</p>	
<p>5. The fifth part of the report concludes the study. It summarizes the main points of the report and provides a final statement on the overall findings and their significance.</p>	<p>6. The sixth part of the report includes a list of references. It cites all the sources that were used in the study, including books, articles, and other documents.</p>	
<p>7. The seventh part of the report includes a list of appendices. It contains all the additional information that was used in the study, including raw data, calculations, and other supporting materials.</p>	<p>8. The eighth part of the report includes a list of figures. It contains all the charts, graphs, and other visual representations of the data that were used in the study.</p>	
<p>9. The ninth part of the report includes a list of tables. It contains all the tables of data that were used in the study, including the main data table and any supplementary tables.</p>	<p>10. The tenth part of the report includes a list of footnotes. It contains all the footnotes that were used in the study, including those that provide additional information or clarify the text.</p>	
<p>11. The eleventh part of the report includes a list of glossary. It contains all the terms and definitions that were used in the study, including those that are specific to the field of research.</p>	<p>12. The twelfth part of the report includes a list of index. It contains all the index entries that were used in the study, including those that point to the relevant sections of the report.</p>	
<p>13. The thirteenth part of the report includes a list of bibliography. It contains all the bibliographic entries that were used in the study, including those that are cited in the text.</p>	<p>14. The fourteenth part of the report includes a list of appendix. It contains all the appendix entries that were used in the study, including those that provide additional information or support the main findings.</p>	
<p>15. The fifteenth part of the report includes a list of figure. It contains all the figure entries that were used in the study, including those that provide visual representations of the data.</p>	<p>16. The sixteenth part of the report includes a list of table. It contains all the table entries that were used in the study, including those that provide tabular data.</p>	
<p>17. The seventeenth part of the report includes a list of footnote. It contains all the footnote entries that were used in the study, including those that provide additional information or clarify the text.</p>	<p>18. The eighteenth part of the report includes a list of glossary. It contains all the glossary entries that were used in the study, including those that define the terms and definitions used in the report.</p>	
<p>19. The nineteenth part of the report includes a list of index. It contains all the index entries that were used in the study, including those that point to the relevant sections of the report.</p>	<p>20. The twentieth part of the report includes a list of bibliography. It contains all the bibliographic entries that were used in the study, including those that are cited in the text.</p>	

एतच्चूर्णेः शाणमितै रसं कन्दर्पसुन्दरम् ।
खादेच्छाणमितं रात्रौ सिता धात्री विदारिका २७३
एतासां कर्षचूर्णेन सर्पिर्कर्षेण संयुतम् ।
तस्यानु द्विपलं क्षीरं पिबेत्सुस्थितमानसः ॥२७४॥
रमणी रमयेद्दहीनं हानिं क्वापि गच्छति ।

दी०—सूत इत्यादि । सूतः पारदः, वज्रं हीरकं, अहिः सीसकं, मुक्ता प्रसिद्धा, तारं रौप्यं, हेम सुवर्णं, असिताभ्रकं कृष्णाभ्रकं एतत्सर्वमपि मारितं ग्राह्यमित्यत्र व्यवहारः । एतेषां मानमपि कर्षप्रमाणं प्रत्येकम् । इरिमेदो विद्वखदिरः, सच लोके 'रेओज' शब्दवाच्यः तस्य त्वक् ग्राह्या । अपरद्रव्यद्वयमपि मेलनार्थं द्विद्विकर्षं प्रत्येकं देयम् । तच्च प्रवालचूर्णं विद्रुमचूर्णं, गन्धं गन्धकं, मृगशृङ्गके मृगशृङ्गसम्पुटे तदौषधं धार्यमित्यभिप्रायः । मृदुसम्पुटं च लघुगजपुटमित्यर्थः । पश्चाद्भावनायं द्रव्याण्याह—धातकी धातकीकुसुमानि, काकोली खनामख्याता, मधुकं मधुकयष्टी, मांसी जटाख्यं सुगन्धद्रव्यम् । बलात्रयं प्रसिद्धम् तच्च बला अतिबला नागबलेति, त्रिसं मृणालं, भसी-ण्डशब्दवाच्यं लोके, इड्डुदं वृक्षेड्डुदं, द्राक्षा प्रसिद्धा, पिप्पलवन्दाकमिति पिप्पलवृक्षस्य वन्दा, वन्दा च विटपलमो गुल्मविशेषः, एके पिप्पलवन्दाकं द्रव्यद्वयं वर्णयन्ति तत्र पिप्पलः पिप्पलत्वक् वन्दावृक्षः वन्दा प्रसिद्धा अपरे पिप्पलीवन्दाकमिति व्याख्यानयन्ति, बाणः सहचरः एके बाणस्थाने वरीति पठन्ति, पर्णी-चतुष्टयमिति । माषपर्णीं मुद्गपर्णीं, शालपर्णीं, पृष्ठिपर्णीं, चेति, परुषकं फालसाशब्दवाच्यं कसेरुकं प्रसिद्धम् । मधूकं मधूकवृक्षपुष्पाणि, वानरी कपिकच्छूः, एतेषां स्वरसेन प्रत्येकं भावयेदित्यर्थः । अथ चूर्णार्थं द्रव्याण्याह—एलावक्पत्रकमित्यादि । वांशी त्वक्क्षीरी वंशरोचना इति प्रसिद्धा, अगरु प्रसिद्धम्, केशरं नागकेशरं, मुस्तं प्रसिद्धम्, मृगमदः कस्तूरी, कृष्णा पिप्पली, जलं वालकं, चन्द्रः कर्पूरः एतत्सकलं शाणमितं टङ्कप्रमाणं भक्षणार्थं रात्रौ निशामुखे । अनुपानमाह—द्विपलं क्षीरं पिबेत्, कथम्भूतम् ? सितादीनां द्रव्यत्रयाणां चूर्णं मेलयित्वा कर्षमात्रं संगृह्य कर्षमानेन च घृतेन सह संमर्द्य तन्मिश्रितम् । सिता मत्स्यण्डी, धात्री आमलकी, विदारी विदारीकन्दः, सुखितमानसः स्वस्थः, ननु आतुरः, तस्य विहितत्वात् न हानिं क्वापि गच्छतीति स पुरुषः । वीर्यहानिं न प्राप्नोति इत्यर्थः ॥ २६७-२७४ ॥

गू०—अथ कन्दर्पसुन्दरो रसः । सूतः पारदः, वज्रं हीरकं वा अभ्रकं, अहिः सीसकः, मुक्ता प्रसिद्धा, तारं रौप्यं, मृतं हेम स्वर्णं मृतं, सिताभ्रकं, श्वेताभ्रकं मारितम्, एतान् कर्षाशिकान् प्रत्येकान् इरिमेदो विद्वखदिरः तेन मर्दयेत् । प्रवालो विद्रुमः द्विकर्षो गन्धको द्विकर्षः । अश्वगन्धाखरसैर्मर्द्यः, मृगशृङ्गके कृत्वा मृदुपुटे पचेत् । ततो धातकीरसैर्भावयेत् । परुषकफलविशेषः कसेरुः प्रसिद्धः, मधूकं गुडपुष्पः, वानरी कपिकच्छूः एषां रसैर्भावयित्वा शोषयित्वा विचूर्णयेत् । एलादिकैः प्रत्येकं शाणमितैर्मिश्रयेत् । पुनः कन्दर्पसुन्दरं शाणमितं रात्रौ, सिता धात्री विदारिका एतेषां कर्षचूर्णेन युतं सर्पिः कर्षेण संयुतं खादेत् । तस्यानु द्विपलं क्षीरं पिबेत् । सुस्थिरमानसः रमणी रमयेत् । एला क्षुद्रैला, पत्रं पत्रजं, वांशी रोचना, लवङ्गं, अगरु, केशरं मुस्तं, मृगमदं कस्तूरी, कृष्णा पिप्पली, जलं वालकं, चन्द्रः कर्पूरः, सिता प्रसिद्धा, धात्री आमलकी, विदारीकन्दं, सर्पिर्घृतं, स्पष्टमन्यत् ॥ २६७-२७४ ॥

अथ लोहरसायनम्—

शुद्धं रसेन्द्रं भागैकं द्विभागं शुद्धगन्धकम् ॥२७५॥
क्षिपेत्कज्जलिकां कुर्यात्तत्र तीक्ष्णभवं रजः ।
क्षिप्वा कज्जलिकातुल्यं ग्रहरैकं विमर्दयेत् ॥२७६॥
ततः कन्याद्रवैर्धर्मै त्रिदिनं परिमर्दयेत् ।
ततः संजायते तस्य सोष्णो धूमोद्गमो महान् २७७
अत्यन्तं पिण्डितं कृत्वा ताम्रपात्रे निधापयेत् ।
मध्ये धान्यकुशूलस्य त्रिदिनं धारयेद्बुधः ॥ २७८ ॥
उद्धृत्य तस्मात्खल्वे च क्षिप्वा धर्मं निधाय च ।
रसैः कुठारच्छिन्नायास्त्रिवेलं परिभावयेत् ॥ २७९ ॥
संशोष्य धर्मं काथैश्च भावयेत्त्रिकटोस्त्रिधा ।
वासाःमृताचित्रकाणारसैर्भावयं क्रमात्रिधा ॥२८०॥
लोहपात्रे ततः क्षिप्वा भावयेत्त्रिफलाजलैः ।
निर्गुण्डीदाडिमत्वग्भिर्बिसभृङ्गकुरण्टकैः ॥ २८१ ॥
पलाशकदलीद्रावैर्बीजकस्य शृतेन च ।
नीलिकालम्बुषाद्रावैर्बबूलफलिकारसैः ॥ २८२ ॥
भावयेत्त्रिनिवेलं च ततो नागबलारसैः ।
शतावरीगोक्षुरुभिः पातालगरुडीद्रवैः ॥ २८३ ॥
त्रिनिवेलं यथालाभं भावयेदेभिर्गौषधैः ।
ततः प्रातर्लिहेत्क्षौद्रघृताभ्यां कोलमात्रकम् ॥२८४॥
पलमात्रं वराकाथं पिबेदस्यानुपानकम् ।
मासत्रयं शीलितं स्याद्वलीपलितनाशनम् ॥२८५॥

मन्दाग्निं श्वासकासौ च पाण्डुतां कफमारुतौ ।
पिप्पलीमधुसंयुक्तं हन्यादेतन्न संशयः ॥ २८६ ॥
वातासं मूत्रदोषांश्च ग्रहणीं गुदजां रुजम् ।
अण्डवृद्धिं जयेदेतच्छिन्नासस्वमधुसुतम् ॥ २८७ ॥
बलवर्णकरं वृष्यमायुष्यं परमं स्मृतम् ।
जयेत्सर्वामयान्कालादिदं लोहरसायनम् ॥ २८८ ॥
कृष्णमाण्डं तिलतैलं च माषान्नं राजिकां तथा ।
मद्यमम्लरसं चैव त्यजेल्लोहस्य सेवकः ॥ २८९ ॥

दी०—अथ लोहरसायनमाह—शुद्धं रसेन्द्रभागैकं
इत्यादि । शुद्धं संस्कारितं, रसेन्द्रः पारदः तस्यैको
भागः, शुद्धगन्धकस्य द्वौ भागौ, गन्धकशुद्धिश्च पूर्व क-
थितैव । तत्र कज्जलिकायां तीक्ष्णभवं रज इति । लोह-
चूर्णं शुद्धं मृतसारचूर्णं इत्येके । तच्च पूर्वकज्जलिका-
साम्यं ग्राह्यम् । प्रहरैकं मर्दनं केवलं कज्जलिका
लोहचूर्णयोरेव कथितं ननु खरसादिना, वक्ष्यमाणखर-
सैरेव त्रिदिनं यावदित्यभिप्रायः । धर्म इति खरतर-
सूर्याशुतापिते अतएव तस्य सोष्णो महान् धूमोद्गमो
भवति इति । तेनैवं लोहमृतिः स्यादित्येके । स्वमते तु
धान्यकुशलोपितं त्रिरात्रं यावद्भवति पश्चाद् यदुद्धरेत्
तत्कालमेव धर्मं धारणेन मृतिः स्यात् । अत्यन्तपि-
ण्डितमित्यनेन एरण्डपत्रवेष्टनादिकमभिप्रेतम् । पश्चा-
त्कार्यमाह—रसैरित्यादि । कुठारच्छिन्ना लोके तिपानी-
शब्दवाच्या । कुरेजा इत्यपरे । त्रिवेलमित्यनेनापरद्रव्या-
णामपि संबन्धः । तेनैकैकरसेन त्रिवेलं भावयेदित्यर्थः ।
धर्मं च प्रत्येकं शोषणमपि विहितम् । त्रिकटोः त्र्यूषणस्य
'शुण्ठीमरिचपिप्पल्यस्त्रिकटुर्यूषणं स्मृतम्' इति ।
वासा आटरुषकः, अमृता गुडची । लोहपात्रे तत्
क्षिप्वेति पूर्वं मृत्पात्रे धार्यमिति प्राप्तम् । पाषाणखल्वे
वा त्रिफलाजलैः त्रिफलाक्वाथैः त्रिफलाहरीतक्यादि
दाडिमत्वक् बल्कलं, वासा आटरुषकः, भृङ्गो मार्कवः,
कुरण्टकः सहचरः, पलाशकदलीद्रावैरिति पलाशः
प्रसिद्धः, तस्य द्रावः स्वनिर्यासः, कदलीद्रावः कद-
लीकन्दनिर्यासः, वीजको विजयसारो वृक्षविशेषस्तस्य
शृतेन क्वाथेन, नीलिका नीली, अलम्बुषा मुण्डी, बब्बू-
लफलिका बब्बूलवृक्षस्य फलानीत्यर्थः, नागबला गाङ्गे-
रुकी, शतावरी, गोक्षुरकौ प्रसिद्धौ, पातालगरुडी छिर-
हण्टिशब्दवाच्या । अनुपाने वराक्वाथं त्रिफलाक्वाथम्,
छिन्नासत्वं गुडचीसत्वं । शेषं सुबोधम् ॥ २७५-२८९ ॥

गू०—शुद्धं रसेन्द्रं भागैकं, द्विभागं गन्धकं शुद्धं
तयोः कज्जलिकां कृत्वा तत्र तीक्ष्णभवं चूर्णं सर्वतुल्यं
कन्याद्रावैर्मर्दयेत्, ततो गोलकं कृत्वा एरण्डपत्रैर्वेष्ट-
यित्वा ताम्रसम्पुटे धान्यराशौ स्थापयेत् ततः कुठार-
छिन्नाद्यैर्भावयेत् । कुठारछिन्ना, विसं मृणालं, भृङ्गो भृङ्ग-
राजः, कुरण्टकः पीतवासा, नीलिका अपराजिता,
अलम्बुषा मुण्डी, वरी शतावरी ॥ २७५-२८९ ॥

जैपालशोधनम्—

(जैपालं रहितं त्वगङ्गुररसज्ञाभिर्मले माहिषे
निक्षिप्तं त्र्यहमुष्णतोयविमलं खल्वे सवासोऽर्दितम्
लिसं नूतनखर्परेषु विगतस्नेहं रजःसंनिभं
निम्बूकाम्बुविभाजितं च बहुशः शुद्धं गुणाढ्यं भवेत्

विषशोधनम् ।

विषं तु खण्डशः कृत्वा वस्त्रखण्डेन बन्धयेत् ।
गोमूत्रमध्ये निक्षिप्य स्थापयेदातपे त्र्यहम् ॥ २९१ ॥
गोमूत्रं च प्रदातव्यं नूतनं प्रत्यहं बुधैः ।
त्र्यहंस्तीते समुद्धृत्य शोषयेन्मृदु पेपयेत् ॥ २९२ ॥
शुच्यत्येवं विषं तच्च योग्यं भवति चार्तिजित् ।
खण्डीकृत्य विषं वस्त्रपरिवद्धं तु दोलया ॥ २९३ ॥
अजापयसि संस्विन्नं यामतः शुद्धिमाप्नुयात् ।
अजादुग्धाभावतस्तु गव्यक्षीरेण शोधयेत् ॥ २९४ ॥
इति श्रीदामोदरसूनुना शार्ङ्गधराचार्येण विरचितायां
शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यमखण्डे रसकल्पना
नाम द्वादशोऽध्यायः ।

विविधमुनिनिबन्धा ये महत्सु प्रसिद्धाः

सुमतिदुरवबोधास्ते मया नैव दृष्टाः ।

तदपि गुरुसकाशाद्यङ्कुरं तद्वलेखि

हृदमलभिषजाऽस्यां भावसिंहात्मजेन ॥

इति श्रीवास्तव्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभावसिंहात्मजेना-
दमलेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायां मध्यमखण्डे
संसिद्धरसाध्यायो द्वादशः ॥ १२ ॥

इति श्रीकाशीरामवैद्यविरचितायां शार्ङ्गधरगूढा-
र्थदीपिकायां चिकित्सास्थाने रसकर्म नाम
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१. प्रक्षिप्तम् ।

समाप्तोऽयं मध्यमखण्डः ॥

अथ शार्ङ्गधरसंहितायाम्—

उत्तरखण्डः ।

अथ स्नेहाध्यायः ।

दी०—अथ उत्तरखण्डं व्याख्यातुं प्रतिजानीते । तत्राऽयं सम्बन्धः मध्यमखण्डान्ते रसायनवाजीकरणार्थं रसा उक्ताः, ते चाविशुद्धशरीरे न स्वकार्यकरणक्षमाः; उक्तं च वाग्भटे—‘अविशुद्धे शरीरे हि युक्तो रासायनो विधिः । वाजीकरो वा मलिने वस्त्रे रज्ज इवाफलः’ (वा. च. ३९-४) इति । ‘तस्माच्छरीरशुद्ध्यर्थं पञ्चकर्माणि योजयेत्’ । तानि च स्नेहस्नेहाभ्यां विना न संभवन्ति, उक्तं च—‘स्नेहस्नेहावनभ्यस्य कुर्यात् संशोधनं तु यः । दासशुष्कमिवायामे शरीरं तस्य दीर्यते’ (वा. सू. १८-५९) इति तस्मात् स्नेहाऽध्यायमेव प्रथमं व्याख्यास्यामः—

अथ स्नेहपानविधिः ।

दी०—स्नेहस्य घृतादेः पानस्य विधिर्विधानं, स च विधिश्चरके यथा सप्रश्न उक्तस्तमाह—“सांख्यैः संख्यातसंख्येयैः सहासीनं पुनर्वसुम् । जगद्धितार्थं प्रपच्छ वह्निवेशः स्वसंशयम् ॥ कियोनयः कति स्नेहाः के च स्नेहगुणाः पृथक् । कालोनुपाने कः कस्य कतिधा च विचारणाः ॥ कति मात्राः कथं मानाः का च केषूपदिश्यते । कश्च केभ्यो हितः स्नेहः प्रकर्षः स्नेहने च कः ॥ स्नेह्याः के केच न स्नेह्याः, स्निग्धाऽतिस्निग्धलक्षणम् । किं पानात्प्रथमं पीते जीर्णे किं च हिताहितम् ॥ के मृदुकूरकोष्ठाः का व्यापदः सिद्धयश्च काः । शोधने शमने चैव स्नेहे का वृत्तिरिष्यते ॥ नरेषु केषु विधिना केन योज्या विचारणाः । स्नेहस्याप्यमितज्ञान ! ज्ञानमिच्छामि वेदितुम्” (च. सू. १३, १-६) इति । ‘तत्र संख्यानमधीयन्ते विन्दते वा ते सांख्याः, तैः; किंविशिष्टैः ? संख्यात-संख्येयैः, संख्याता संख्या यैस्ते संख्यातसंख्येयाः ।

ज्ञातज्ञेया इत्यर्थः । तैः सह आसीनं, उत चासंख्या-तसंख्येयं सहासीनं पुनर्वसुं इति पाठः । एतदुक्तं भवति—सांख्यैः सहासीनं पुनर्वसुं संख्याविकारकायां कथायां वर्तमानं तत्कालानुरूपं अग्निवेशोऽपि स्वसंशयं पृष्ठवान् । द्विकर्मकोऽयम् । तत्र ‘कति स्नेहाः ?’ एतस्योत्तरमाह—

स्नेहश्चतुर्विधः प्रोक्तो घृतं तैलं तथा वसा ।

मज्जा च—

दी०—स स्नेहः चतुःप्रकारः, घृतादिभेदात् । तत्र घृतं गव्यं श्रेष्ठत्वात्; तैलं तिलस्नेहः; वसा—‘शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिकीर्तिता’ इति । मज्जा इति मज्जा मस्तकमज्जा अस्थिमज्जा वा । तथाच—‘स्थूलाऽस्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तराश्रिता । अथेतरेषु सर्वेषु सरक्तं मेद उच्यते’ इति । तदुक्तं चरके—‘तिलाः पियालाभिषुकौ विभीतकश्चित्राभयैरण्डमधूक-सर्षपाः । कुसुम्भबिल्वारुकमूलकातसी निकोचकाक्षो-टकरजशिग्रुजाः ॥ स्नेहाशयाः स्थावरजङ्गमास्तथा स्यु-र्जङ्गमा मत्स्यमृगाः सपक्षिणः । तेषां दधि क्षीरघृता-मिषं वसा स्नेहेषु मज्जा च तथोपदिश्यते’ इति । अभया हरीतकी, चित्रा दन्ती इति ॥ (च. सू. १३, ८)

गू०—अथोत्तरखण्डः प्रोच्यते । अथ पञ्चकर्मादौ स्नेहपानं घृतं, तैलं, वसा, मज्जा, इति चतुर्विधः स्नेहः प्रोक्तः कथितः । चतुर्विधस्नेहेषु घृतस्य मुख्यत्वादादा-वविधानं, ततस्तैलं तिलसंभूतं, ततो वसा मांसस्नेहः, (ततो) मज्जा, अस्थिमध्यस्नेहः । ननु पञ्चकर्मादौ वमनं तद्यथा—‘वमनं रेचनं नस्यं निरुहमनुवासनम् । ज्ञेयं पञ्चविधं कर्म विधानं तस्य कथ्यते’ इति । तत्कथं

स्नेहपानमादौ उच्यते ? (सत्यम्, स्नेहपानं विना वमना-
दिसंशोधनानां हानिकरत्वात्) पञ्चकर्मादौ स्नेहपानं,
ततः स्वेदः, ततो वमनं, ततो रेचनं; अयं विधिः ॥

‘कः कालः’ एतस्य उत्तरमाह—

तं पिबेन्मर्त्यः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ॥ १ ॥

दी०—‘शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि’
इति ॥ १ ॥

गू०—तं चतुर्विधं स्नेहं किञ्चिदभ्युदिते रवौ
पिबेत् ॥ १ ॥

‘कियोनयः’ एतस्योत्तरमाह—

स्थावरो जंगमश्चैव द्वियोनिः स्नेह उच्यते ।

दी०—तत्र स्थावराश्चतुर्विधाः, वनस्पतयः, वृक्षाः,
वीरुधः, ओषधय इति । जंगमाः खल्वपि चतुर्विधाः
—जरायुजा-ण्डज-स्वेदजो-द्विजाः एतेषां स्वरूपम-
न्यतो ज्ञातव्यम् । तथाच चरके—‘स्नेहानां द्विविधा
सौम्य योनिः स्थावरजङ्गमा’ (च. सू. १३, ७) इति ।

गू०—स्थावरजङ्गमभेदेन स्नेहस्य द्विविधत्वमाह ।
सुगमम् ॥

वरावरत्वमाह—

तिलतैलं स्थावरेषु जङ्गमेषु घृतं वरम् ॥ २ ॥

दी०—तैलघृतयोर्वरत्वं च संस्कारस्यानुवर्तना-
दिति । उक्तं—‘तैलं संयोगसंस्कारात्सर्वरोगापहं
मतं’ इति । अत्रैवोदाहरणं चन्दनाद्यं तैलम् । तत्
घृतमपि शास्त्रे व्यवहारार्थम् ॥ २ ॥

मिलितस्नेहनामान्याह—

द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महान् ।

दी०—यो द्वाभ्यां स्नेहाभ्यां मिलितो योगः स
यमकः कथितः । यस्त्रिभिः स्नेहैर्मिलितः स त्रिवृतः ।
यश्चतुर्भिः स्नेहैः संयुतः स महान्कथित इत्यभिप्रायः ।

गू०—यमकादिस्नेहभेदानाह—द्वाभ्यां घृततैला-
भ्यां यमकः । त्रिभिर्घृततैलवसाभिस्त्रिवृतः । चतुर्भि-
र्घृततैलवसामज्जाभिर्महानित्यर्थः ॥

स्नेहसात्म्ये कालावधिमाह—

पिबेत्त्रयहं चतुरहं पञ्चाहं षडहं तथा ॥ ३ ॥

सप्तरात्रात्परं स्नेहः सात्मीभवति सेवितः ।

दी०—कुत्रचित्स्नेहः सेवितः सन् त्र्यहात्परं सा-
त्मीभवति । कचित् चतुरहं, पञ्चाहं, षडहं च । स-

प्ताहात्परमिति सप्तदिनं यावत् । इयं अह्रादिमर्यादा
कोष्ठस्य मृदुमध्यकृता ज्ञेया, परं सप्तरात्रादूर्ध्वं सेवितः
सात्मीभवति । सात्मीभूतस्य स्नेहस्य गुणाः वाग्भटे—
‘सात्मीभूतो हि कुरुते न मलानामुदीरणं’ इति ।
चरके तु—‘स्नेहनस्य प्रकर्षौ तु सप्तरात्रत्रिरात्रकौ’
(च. सू. १३, ४९) इति । वाग्भटे तु—‘त्र्यहमच्छं मृ-
दुकोष्ठे कूरे सप्तदिनं पिबेत्’ इति (वा. सू. १६, २९)
इहत्यविरोधः ? मैवं—सर्वेषां विषयभेदात्, मृदु-मृ-
दुतर-मध्य-मध्यतर-क्रूर-क्रूरतरकोष्ठविषयाणि वचनानि
ज्ञातव्यानि ॥ ३ ॥

गू०—पिबेत् घृतं त्र्यहं, तैलं चतुरहं, वसा पञ्चाहं,
मज्जा षडहं एवं क्रमेण स्नेहः कदा सात्मीभवती-
त्याह—स्नेहो घृतादिः सेवितः सप्तरात्रात्परं सात्मी-
भवति ॥ ३ ॥

अथ स्नेहपानमात्राविषयमाह—

दोषकालाग्निवयसां बलं दृष्ट्वा प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

हीनां च मध्यमां ज्येष्ठां मात्रां स्नेहस्य बुद्धिमान् ।

दी०—मात्रालक्षणमग्रे वक्ष्यमाणम् । दोषास्त्रि-
विधाश्चतुर्विधा वा तेषां बलं उत्कृष्ट-मध्या-ल्पादिभेदेन
ज्ञेयम् । कालाः शीतोष्णवर्षालक्षणास्त्रिविधाः एषां
बलं हीनमध्यातिमाश्रस्वरूपं, भेषजग्रहणकालं वा ।
अग्निरपि सम-विषम-मन्द-तीक्ष्णभेदेन चतुर्विधः
अस्य बलं पाचकापाचकरूपं । वयोऽपि बाल-मध्यो-त्त-
रभेदेन त्रिविधं तस्यापि बलं स्वशक्तिसामर्थ्यं । बुद्धि-
मानिति सदैव इति शेषः । तथाहि—‘यथादोषं यथा-
कालं यथाव्याधिं यथाबलं । स्नेहपक्रमपक्वं वा पार्कं
युज्याच्चिकित्सकः’ इति । दोषादीनपेक्ष्य स्नेहस्य हीना-
दिमात्रां प्रयोजयेत्, हीनतरामपि प्रयोजयेत् । उक्तं च
—‘हीनमध्योत्तमा मात्रा तास्ताभ्यश्च हृसीयसीम् ।
कल्पयेद्वीक्ष्य दोषादीन् प्रागेव तु कनीयसीम् ॥ (वा.
सू. १६, १७) ‘अज्ञातकोष्ठे हि बहु कुर्याज्जीवितसंशयं’
इति ॥ ४ ॥

गू०—तं दोषादीनां बलं सामर्थ्यं दृष्ट्वा बुद्धिमा-
नपण्डितः स्नेहस्य हीनां मध्यमां ज्येष्ठां मात्रां प्रयोज-
येत् । यस्मिन्दोषे, यस्मिन्काले, यस्मिन्नग्नौ यस्मिन्व-
यसि यदुचितं तत् देयम् ॥ ४ ॥

अमात्रादिसेवितस्य स्नेहस्य दोषमाह—

अमात्रया तथाऽकाले मिथ्याहारविहारतः ॥ ५ ॥

Date	Description
1/1/2020	Initial deposit of \$10,000
1/15/2020	Withdrawal of \$500 for office supplies
2/1/2020	Deposit of \$2,000 from client
2/15/2020	Withdrawal of \$1,000 for rent
3/1/2020	Deposit of \$3,000 from client
3/15/2020	Withdrawal of \$750 for utilities
4/1/2020	Deposit of \$1,500 from client
4/15/2020	Withdrawal of \$900 for salaries
5/1/2020	Deposit of \$2,500 from client
5/15/2020	Withdrawal of \$1,200 for rent
6/1/2020	Deposit of \$1,800 from client
6/15/2020	Withdrawal of \$800 for utilities
7/1/2020	Deposit of \$2,200 from client
7/15/2020	Withdrawal of \$1,100 for salaries
8/1/2020	Deposit of \$1,600 from client
8/15/2020	Withdrawal of \$950 for rent
9/1/2020	Deposit of \$2,100 from client
9/15/2020	Withdrawal of \$1,050 for utilities
10/1/2020	Deposit of \$1,900 from client
10/15/2020	Withdrawal of \$1,300 for salaries
11/1/2020	Deposit of \$2,300 from client
11/15/2020	Withdrawal of \$1,400 for rent
12/1/2020	Deposit of \$1,700 from client
12/15/2020	Withdrawal of \$1,150 for utilities
1/1/2021	Deposit of \$2,000 from client
1/15/2021	Withdrawal of \$1,250 for salaries
2/1/2021	Deposit of \$1,800 from client

स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रानिद्राविसंज्ञताः ।

दी०—स्नेहोऽमात्रया (मात्रा हस्वादपरिमाणा-
स्ताभ्योऽन्यथा) विषमप्रमाणेन । अकाले असमये ।
तथा मिथ्याऽहारविहारतो वा सेवितः शोफादीन्
करोति । मिथ्याऽहारो यथा—‘अकाले चातिसात्म्यं वा
असात्म्यं यच्च भोजनम् । विषमाशनं च यद्भुक्तं मि-
थ्याहारः स कथ्यते’ इति । मिथ्याविहारो मलपरित्या-
गस्त्रीसेवादिषु अन्यथा विहरणम् । विसंज्ञता मूर्च्छा-
भेदः । (अस्याग्रे—

प्रकुर्याल्लङ्घनं तत्र स्वेदं ज्ञात्वा विरेचनम् ॥ ६ ॥

इति केचित्पठन्ति व्याख्यानयन्ति च) ॥ ५ ॥ ६ ॥

गू०—अमात्रया ग्रहणे दोषमाह—अमात्रया
तथाऽकाले तथा मिथ्याऽऽहारतः स्नेहः शोफादीन्
करोति ॥ ५ ॥ ६ ॥

इदानीं स्नेहपानमात्रामाह—

देया दीप्ताग्नये मात्रा स्नेहस्य पलसंमिता ।

मध्यमाय त्रिकर्षां स्याज्जघन्याय द्विकर्षिकी ॥ ७ ॥

दी०—दीप्ताग्नये इति प्रदीप्तकोष्ठपुरुषायेत्यर्थः ।
जघन्यसंज्ञादोषविशेषेषु मन्यन्ते तदपि संगतं तन्त्रान्त-
रदर्शनात् । मात्रा एवं मध्यमाय त्रिकर्षिकी स्यात्,
जघन्याय हीनबलानलाय द्विकर्षिकी । एके प्रबल-
मध्यजघन्यसंज्ञा दोषविशेषेषु मन्यन्ते तदपि संगतं
तन्त्रान्तरदर्शनात् । उक्तं च—‘उत्तमस्य पलं मात्रा त्रि-
भिश्चाक्षैश्च मध्यमा । जघन्यस्य पलार्धेन स्नेहकाथौष-
धेषु च’ इति ॥ ७ ॥

अथ विकल्पान्तरविहितं मात्रां दर्श-
यन्नाह—

अथवा स्नेहमात्राः स्युस्तिष्ठोऽन्याः सर्वसंमताः ।

अहोरात्रेण महती जीर्यत्यह्नि तु मध्यमा ॥ ८ ॥

जीर्यत्यल्पा दिनार्धेन सा विज्ञेया सुखावहा ।

गू०—दीप्ताग्न्यादिषु कीदृशी मात्रा देया तामाह ।
मध्यमाय मध्यमाग्नये, जघन्याय अल्पाग्नये ॥ ७ ॥

दी०—अथवेति प्रकारेण कालभेदेन इत्यर्थः ।
अन्याः पलादिभ्योऽन्याः विलक्षणाः, वैलक्षण्यत्वादसं-
मतत्वमित्यत आह—सर्वसंमता इति । चरकवाग्भटा-
दिसंमता । उक्तं च चरके—‘अहोरात्रमहः कृत्स्नम-
र्धाहं च प्रतीक्ष्यते । प्रधाना मध्यमा हस्वा स्नेहमात्रा
जरां प्रति । इति तिस्रः समुद्दिष्टाः मात्राः स्नेहस्य मान-
तः’ (च. सू. १३, २५।२८) इति । वाग्भटेऽपि—

‘द्राभ्यां चतुर्भिरष्टाभिर्यामैर्जीर्यन्ति याः कमात् । हस्व-
मध्योत्तमा मात्रा’ (वा. सू. १६, १७) इति । अहोरात्रेण
महती जीर्यतीति । नन्वहोरात्रग्रहणं सहृदयहृदयाह्वा-
दकरं न भवति, कुतः ? अहनि द्वयोर्नाडिकयोरनन्तरं
पीतस्य स्नेहस्य परेऽह्नि घटिकाद्वयानन्तरं पाकः सचा-
होरात्रग्रहणेनैव गृह्यते । अहोरात्रग्रहणं अष्टौ प्रहर-
प्रमाणकालपरं ज्ञेयम् । एवं परमचतुरेण वाग्भटेनाष्टौ
प्रहरादिप्रमाणमेवोक्तं तद्वदत्राप्यहोरात्रमष्टौ प्रहरपरं
ज्ञेयम् । एवमुत्तरत्राऽपि व्याख्येयम् । सेति । सा अल्पा
हस्वा सुखावहा ज्ञातव्या । सुखकारिणीत्यर्थः । शीघ्र-
पाकत्वात् ॥ ८ ॥

गू०—अल्पां मात्रामाह—अथवा पक्षान्तरे ।
अन्यास्तिस्रः स्नेहमात्रा आह—महती अहोरात्रेण
पच्यते सा पलप्रमाणा, मध्यमा त्रिकर्षा या सा अह्नि
यामचतुष्टयेन जीर्यति, अल्पा द्विकर्षिकी दिनार्धेन
यामद्वयेन जीर्यति सा सुखावहा विज्ञेया ॥ ८ ॥

अल्पादीनां गुणानाह—

अल्पा स्यादीपनी वृष्या स्वल्पदोषेषु पूजिता ॥ ९ ॥

मध्यमा स्नेहनी ज्ञेया बृंहणी भ्रमहारिणी ।

उद्येष्टा कुष्ठविषोन्मादग्रहापसारनाशिनी ॥ १० ॥

दी०—अथ तासां विषयमाह—अल्पा मात्रा
स्नेहस्य दीपनी भवति अग्निदीप्तिकरीत्यर्थः । वृष्या
शुक्रवृद्धिकरी, स्वल्पदोषेषु हीनबलेषु दोषेषु वा पूजि-
ता । कारणे कार्योपचारात् । स्वल्पदोषे स्वल्परोगेषु वा
इति स्वल्पनिदानेनाल्पसंचिते । मध्यमा चतुःप्रहरैर्या
पाकं प्राप्नोति सा मध्यमा । सा स्नेहनी रूक्षाणां ।
बृंहणी सर्वधातूनाम् । भ्रमश्चकारुढसेवार्थसंवित्तिः ।
वस्तुदर्शनम् । ज्येष्ठेति । ज्येष्ठा उत्तमा कुष्ठादिहारिणी
भवति । चरके तु हस्वादिमात्राणां विषयगुणाश्चोक्ता
यथा—‘ये तु वृद्धाश्च बालाश्च सुकुमाराः सुखोचिताः ।
रिक्तकोष्ठत्वमहितं येषां मन्दाग्नयश्च ये ॥ ज्वरातीसार-
कासाश्च येषां चिरसमुत्थिताः । स्नेहमात्रां पिबेयुस्ते
हस्वां ये चावरा बले ॥ परिहारे सुखा चैषा मात्रा
स्नेहनबृंहणी । वृष्या बल्या निराबाधा चिरं चाप्यनुव-
र्तते ॥’ (च. सू. १३, ३६-३८) अत्र वृद्धादयः क्लेशा-
सहिष्णुत्वात् हस्वस्नेहमात्रार्हाः । सुखोचिता इति न
कुमारविशेषणं किंतु पृथगेव सुखसात्म्या अभिमताः ।
रिक्तकोष्ठत्वमहितमिति । वातप्रकृतिविकाराणां अहितं

ये चावरा बले अल्पबला इत्यर्थः । परिहारसुखेति व्यायामसुचैर्वचनमित्यादिके परिहारे सति सुखमियमा-
धत्ते अतो ह्रस्वाऽपि मात्रा परिहारे सति सुखमाद-
ध्यात् । तत्र मध्यमोत्तमयोर्नितरां परिहारः कर्तव्यः ।
इत्येवं 'यतो' निर्देश इति कश्चित् । अन्यस्तु व्याचष्टे
—परिहारविषये सुखेयमक्रियमाणापि परिहारे न
दोषावहेत्यर्थः । 'प्रभूतस्नेहसात्म्या ये क्षुत्पिपासासहा
नराः । पावकश्चोत्तमबलो येषां ये चोत्तमा बले ॥
गुल्मिनः सर्पदष्टाश्च विसर्पौपहताश्च ये । उन्मत्ताः
कृच्छ्रमूत्राश्च गाढवर्चस एव च ॥ पिबेयुस्तमां मात्रां
तस्याः पाने गुणान् शृणु । विकारान् शमयत्येषा शीघ्रं
सम्यक् प्रयोजिता । दोषानुकर्षिणी मात्रा सर्वमार्गा-
नुसारिणी । बल्या पुनर्नवकरी शरीरेन्द्रियचेतसाम् ॥
इत्युत्तमा । मध्यमामाह—'अरुष्कस्फोटपिटिकाकण्डू-
पामाभिरर्दिताः । कुष्ठिनश्च प्रमीठाश्च वातशोणितिकाश्च
ये । नातिबह्वाशिनश्चैव मृदुकोष्ठास्तथैव च । पिबेयुर्मध्यमां
मात्रां मध्यमाश्चापि ये बले ॥ मात्रैषा मन्दविभ्रंशान्
चातिबलदायिनी । सुखेन च स्नेहयति शोधनार्थं च
युज्यते ॥' इति (च. सू. १३।२९-३५) । अरुण्येवारुण्य्या ।
अरुण्यिका शिरोरोगविशेषः । अर्दिताः पीडिताः । प्रमीठाः
अत्यर्थं प्रमेहपीडिताः । तस्या गुणानाह—मात्रैषा मन्द-
विभ्रंशेति । मन्दा अल्पा विभ्रंशाः बलहान्यादयो यस्यां
सा । यदा आतुरादिदोषाभावात् विभ्रंशो नोत्पद्यते
तदा सुखेन स्नेहयति । शोधनार्थं युज्यते इत्यनेनैतत्क-
थयति उत्तमा मात्रा शमनाय । तथाच चरके—
'विकारान् शमयत्येषा शीघ्रं सम्यक् प्रयोजिता' इति ।
ह्रस्वात् वृंहणार्था । उक्तं च 'मात्रा स्नेहनवृंहणी' इति ।
(च. सू. १३।३८) । अस्यार्थः—स्नेहनवृंहणकर्मकारिणी
इयं भुवनकामानां विरेचनकामानां च प्रयुज्यते ।
इति मात्राविवरणम् ॥ ९ ॥ १० ॥

गू०—सुगमम् ॥ ९ ॥ १० ॥

अथ दोषविशेषेण स्नेहविषयमाह—

केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके लवणान्वितम् ।

पेयं बहुकफे चापि व्योपक्षारसमन्वितम् ॥ ११ ॥

दी०—केवलं प्रक्षेपरहितं पैत्तिके व्याधौ लवणमत्र
सैन्धवं, व्याधिविहितं चान्यदपि लवणं ग्राह्यम् ।
बहुकफे कफप्राये व्याधौ व्योषादियुतं हितं, व्योषं
त्रिकटु, क्षारं यवक्षारादि ॥ ११ ॥

गू०—दोषे अनुपानविशेषमाह—केवलमिति ।
पैत्तिके केवलमनुपानेन रहितम् । वातिके लवणान्वि-
तम् । बहुकफे व्योषं त्रिकटु, क्षारो यवक्षारः, तद्यु-
तम् । वातं विहाय पित्ताभिधानं घृतस्यादौ गृहीतत्वा-
त्पित्तशमकत्वाच्च लवणादयो माषमिता देयाः ॥ ११ ॥

येषां सर्पिर्दीयते तानाह—

रूक्षक्षतविषातानां वातपित्तविकारिणाम् ।

हीनमेधास्मृतीनां च सर्पिष्पानं प्रशस्यते ॥ १२ ॥

दी०—हितं । रूक्षादिभिस्त्रिभिरार्ताः रूक्षं रूक्ष-
गुणं धान्यं रूक्षगुणो वायुश्च वातप्रकृतीनामित्येके ।
क्षतं उरःक्षतं, तेन आर्तः । विषं स्थावरं जङ्गमं च
तेन आर्तः पीडितः वातपित्तविकारिणामिति । वात-
पित्ते अत्र पृथक् मिलिते वा । तथा हीनमेधास्मृतीना-
मिति । मेधा ग्रन्थाकर्षणसामर्थ्यं, स्मृतिः पूर्वानुभूतस्म-
रणम् । अनुबन्धात्मिका बुद्धिरिति यावत् । चरके तु—
'वातपित्तप्रकृतयो वातपित्तविकारिणः । चक्षुःकामाः
क्षतक्षीणा वृद्धा बालास्तथाऽबलाः ॥ आयुःप्रकर्ष-
कामाश्च बलवर्णस्वरार्थिनः । पुष्टिकामाः प्रजाकामाः
सौकुमार्यार्थिनश्च ये ॥ दीप्त्योजःस्मृतिमेधाऽग्निबुद्धी-
न्द्रियबलार्थिनः । पिबेयुः सर्पिरार्ताश्च दाहशस्त्रविषा-
ग्निभिः ॥' (च. सू. १३।३९-४१) इति । दीप्तिः प्रभा ।
ओजस्तु हृदि तिष्ठति यत् शुद्धं ईषत् लोलितपीतकम् ।
वाग्भटेऽपि—'तत्र धीस्मृतिमेधाग्निक्वाङ्गिणां शस्यते
घृतं' इति (वा.सू. १६।८) । 'मेधाऽग्निरित्यत्र' 'मेधादि-
क्वाङ्गिणां' इति सम्यक्पाठः । आदिग्रहणात्—'शस्त्रं
धीस्मृतिमेधाग्निबलायुःशुक्रचक्षुषाम् । बालवृद्धप्रजा-
कान्तिसौकुमार्यस्वरार्थिनाम् ॥ क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्रा-
ग्निग्लपितात्मनाम् । वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्व-
रापहम् ॥ स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं परम् ।
सहस्रवीर्यं विधिभिर्घृतं कर्मसहस्रकृत्' इति ॥ १२ ॥

गू०—सुगमम् ॥ १२ ॥

तैलयोग्यानाह—

कृमिकोष्ठानिलाविद्धाः प्रवृद्धकफमेदसः ।

पिबेयुस्तैलसात्म्या ये तैलं दाढ्यार्थिनस्तु ये ॥ १३ ॥

दी०—तैलस्य विषयमाह—कृमिकोष्ठानिलाविद्धा-
दयस्तैलं पिबेयुः । कृमिकोष्ठाः कोष्ठान्तःकृमयः ।
अनलाविद्धाः वातव्याधिभिर्व्याप्तशरीराः । दाढ्यार्थिनः
दृढशरीराकाङ्क्षिणः । तैलं तिलस्नेहः । चरके तु—प्रवृ-

द्वेष्टेष्ममेदस्काश्चलस्थूलगलोदराः। वातव्याधिभिराविष्टा वातप्रकृतयश्च ये ॥ बलं तनुत्वं लघुतां स्थिरतां दृढगात्रताम् । त्रिगुणश्लक्ष्णतनुत्वकत्वं ये च काङ्क्षन्ति देहिनः ॥ कृमिकोष्ठाः क्रूरकोष्ठास्तथा नाडीभिरर्दिताः । पिबेयुः शीतले काले तैलं तैलोचिताश्च ये' इति (च. सू. १३।४२-४४)। तनुत्वं—कृशत्वं, लघुता—लाघवं, स्थिरता—निश्चलता, दाढ्यं—काठिन्यं इति ॥ १३ ॥

गू०—कृमयः कोष्ठे येषां ते कृमिकोष्ठाः । अनिलाविष्टा वायुयुक्ताः प्रवृद्धकफमेदसो दीप्तामयः ये तैलसात्म्यास्ते तैलं पिबेयुः ॥ १३ ॥

वसायोग्यानाह—

व्यायामकर्षिताः शुष्करेतोरक्ता महारुजः ।

महाग्निमारुतप्राणा वसायोग्या नराः स्मृताः ॥ १४ ॥

दी०—अथ वसाविषयमाह—व्यायामेति । एवंविधा नराः पुरुषाः वसायोग्याः । व्यायामेन दुर्बलशरीराः, शुष्कं रेतः शुष्कं, रक्तं रुधिरं च येषां ते तथा । अतएव चरके—‘संशुष्करेतोरुधिरा’ (च. सू. १३।४५) इत्युक्तम् । महाग्निमारुतप्राणा इति महाग्निस्तीक्ष्णाग्निर्मस्मको वा । महामारुतः बलवान् मारुतः । स चान्योऽन्यसंचारलक्षणैर्ज्ञेयः । उक्तं च चरके—‘बलवान् मारुतो येषां खानि चावृत्य तिष्ठति’ इति (च. सू. १३।४६) । वाग्भटेऽपि—‘वातावृतपथेषु च’ इति । महाप्राणा महाबलाः । उक्तं च चरके—‘महच्चान्निबलं येषां’ इति (च. सू. १३।४७) । अथवा प्राणो वायुः । सुश्रुते च—‘अग्निः सोमो वायुः सत्त्वरजस्तमः पञ्चेन्द्रियाणि भूतास्मेति प्राणाः’ । क्लेशक्षमत्वं च महाबलेन । अतएवोक्तं वाग्भटे—‘रुक्षक्लेशक्षमात्यग्निवातावृतपथेषु च’ इति (वा. सू. १६।१०) ॥ १४ ॥

गू०—एवंभूता नरा वसायोग्या भवन्ति इति योज्यं । किंभूताः ? व्यायामकर्षिताः, व्यायामो मल्लादियुद्धधनुराकर्षणादिः, तत्कर्षिताः । क्षीणाः, शुष्कं क्षीणं रेतो वीर्यं रक्तं च येषां ते शुष्करेतोरक्ताः । पुनः महारुजः व्यथावन्तः । पुनः किंभूताः ? महानग्निमारुतो वायुः प्राणाः बलं च येषां ते महाग्निमारुतप्राणाः ॥ १४ ॥

मज्जायोग्यानाह—

क्रूराशयाः क्लेशसहा वातार्ता दीप्तबह्वयः ।

मज्जानं च पिबेयुस्ते सर्पिर्वा सर्वतो हितम् ॥ १५ ॥

शा. सं. ३७

दी०—मज्जाविषयमाह—क्रूरेति । क्रूराशयाः क्रूरकोष्ठाः, क्लेशसहाः घंसराः, वातार्ताः वातरोगिणः, दीप्तबह्वयस्तीक्ष्णामयः । मज्जाया अलाभे सर्पिःप्रयोगमाह—सर्पिर्वा सर्वतो हितमिति । सर्वतः सर्वस्नेहविषये सर्वव्याधौ च, सर्पिर्वृतं हितं पथ्यम् । एतच्च मज्जालाभे ज्ञेयम् ॥ १५ ॥

गू०—क्रूराशयादिनरा मज्जानं पिबेयुः । क्रूर आंशयः कोष्ठो येषां ते क्रूराशयाः । पुनः क्लेशसहाः दुःखसहाः । पुनः वातार्ताः । पुनः दीप्तबह्वयः ॥ १५ ॥

स्नेहपानकालः ।

शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिबेन्नृशि ।

वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा ॥ १६ ॥

दी०—आत्ययिके व्याधौ स्नेहस्य कालमाह—शीतेति । वातपित्ताधिके इति । अत्र वातस्य योगवाहित्वात् पित्ताधिकश्च गृह्यते । एवं वातश्लेष्माधिक इत्यत्रापि व्याख्येयम् । पित्तश्लेष्माधिकस्तु नोक्तोऽप्यत्र साधारणः शीत एव काले पिबेदिति द्रष्टव्यम् । रात्राविति सायम् ॥ १६ ॥

गू०—शीतकालादौ स्नेहः कदा पेय इत्याह—शीतकाले इति । सुगमम् ॥ १६ ॥

अथ तैलघृतयोर्विशिष्टकर्म दर्शयन्नाह—

नस्याभ्यञ्जनगण्डूपमूर्धकर्णाक्षितर्पणैः ।

तैलं घृतं वा युज्जीत दृष्ट्वा दोषबलावलम् ॥ १७ ॥

दी०—दोषशब्दोऽत्र शरीरदूषणादोषाः वातादयः, धातवो रसाद्याः, मलाश्च ग्राह्याः । तेषां बलावलं दृष्ट्वा सम्यग्विचार्य तैलं घृतं वा यत्र तैलसात्म्यं दोषबलं तत्र तैलमेव युज्यात् । यत्र घृतसात्म्यं तत्र घृतमेवेति तत्तत्सात्म्यानां तत्तद्युज्जीत ॥ १७ ॥

गू०—नस्यादौ घृतं तैलं वा योज्यं तदाह—नस्येति । नसा पेयं नस्यं, अभ्यञ्जनं मर्दनं, गण्डूपः कवलः, मूर्धा मस्तकं, कर्णं श्रोत्रं, अक्षि नेत्रम् । तत्तर्पणे आप्यायने घृतं वा तैलं वा योज्यम् ॥ १७ ॥

इदानीं स्नेहानामनुपानान्याह—

घृते कोष्णं जलं पेयं तैले यूषः प्रशस्यते ।

वसामज्जोः पिबेन्मण्डमनुपानं सुखावहम् ॥ १८ ॥

<p>1. Introduction</p> <p>The purpose of this study is to investigate the effects of a new teaching method on student performance. The study was conducted over a period of six months, involving a sample of 100 students from a secondary school.</p> <p>The research was designed to compare the results of the new method with those of the traditional method. The data was collected through a series of tests and assignments, and the results were analyzed using statistical methods.</p> <p>The findings of the study suggest that the new method has a positive impact on student performance, particularly in the areas of critical thinking and problem-solving. However, further research is needed to confirm these results and to explore the long-term effects of the method.</p>	<p>2. Methodology</p> <p>The study employed a quasi-experimental design, where the participants were divided into two groups: the experimental group and the control group. The experimental group was taught using the new method, while the control group was taught using the traditional method.</p> <p>The data was collected through a series of tests and assignments, and the results were analyzed using statistical methods. The statistical analysis was conducted using SPSS software, and the results were presented in the form of tables and graphs.</p> <p>The study was limited by several factors, including the sample size and the duration of the study. Despite these limitations, the study provides valuable insights into the effectiveness of the new teaching method.</p>
<p>3. Results</p> <p>The results of the study show that the experimental group performed significantly better than the control group in the areas of critical thinking and problem-solving. The difference was statistically significant at the 0.05 level.</p> <p>The results also show that the experimental group performed better than the control group in the areas of knowledge and understanding. However, the difference was not statistically significant.</p> <p>The results suggest that the new method has a positive impact on student performance, particularly in the areas of critical thinking and problem-solving. This is likely due to the emphasis on these skills in the new method.</p>	<p>4. Conclusion</p> <p>The study concludes that the new teaching method has a positive impact on student performance, particularly in the areas of critical thinking and problem-solving. The results suggest that the new method is more effective than the traditional method in these areas.</p> <p>However, further research is needed to confirm these results and to explore the long-term effects of the method. The study also highlights the need for more research into the effectiveness of different teaching methods.</p> <p>The findings of the study have implications for the development of teaching methods and for the training of teachers. The results suggest that teaching methods that emphasize critical thinking and problem-solving are more effective than those that focus on rote learning.</p>

दी०—घृते इति । अनु पश्चात् नियतं पानं अनु-
पानं घृते कोष्णं जलं पेयम् । तैले यूषमनुपानम् ।
वसामज्ज्ञोः मण्डमनुपानम् । केचिन्मण्डशब्देनात्र
स्रोतोविशोधनत्वात् दधिमण्डमाहुः, तन्न—यतो भक्तं-
मण्डोऽपि मृदूकरोति स्रोतांसि । उक्तं च—‘मण्डो
वातानुलोमनः, तृङ्गलानिमेदोदोषघ्नः, पाचनो, धातु-
साम्यकृत्’ इति । सुखावहमिति । सुखं आवहति
करोति तत्सुखावहम्, सम्यक् पाकादिकरणात् ।
उक्तं च वाग्भटे—‘अनुपानं करोत्यूर्जां तृप्तिं व्याप्तिं
दृढाङ्गताम् । अन्नसंघातशैथिल्यविकृप्तिजरणानि च’
इति । अन्यच्च—‘जीर्णाजीर्णविशङ्कायां पुनरुष्णोदकं
पिबेत् । तेनोद्गारे विशुद्धिः स्यात्ततश्च लघुता रुचिः ॥’
(वा. सू. १६।२३) इति । एतदुष्णोदकं सामान्येन
सर्वस्नेहेऽपि हितम् । उक्तं च—‘उष्णोदकानुपानं च
स्नेहानामथ शस्यते । ऋते भल्लातकस्नेहात्तत्र तोयं तु
शीतलम्’ इति ॥ १८ ॥

गू०—घृतपानादौ अनुपानमाह—घृते इति ।
घृते कोष्णं जलं पेयम् । तैले यूषः । वसामज्जा-
दिषु मण्डं भक्तादिभूतं तदनुपानं, अनुपाने सुखा-
वहम् ॥ १८ ॥

दी०—सान्नस्नेहस्य विषयमाह—

स्नेहद्विषः शिशून्वृद्धान्सुकुमारान् कृशानपि ।

उष्णकामानुष्णकाले सह भक्तेन पाययेत् ॥ १९ ॥

दी०—स्नेहेति । स्नेहद्विषः स्नेहारुचयः ‘उष्णका-
मान्’ इत्यत्र ‘तृष्णालुकान्’ इति पठन्ति केचित् ।
सहभक्तेनेति । भक्तमोदनः चकारोऽत्र लुप्तोदयः तेन
चरकोक्ताश्चतुर्विंशतिस्नेहविचारणा ग्राह्याः, ता यथा—
‘ओदनश्च विलेपी च रसो मांसं पयो दधि । यवागूः
सूपशाके च यूषः काम्बलिकं खडः ॥ शक्तवस्तिरपिष्टं
च मद्यं लेहास्तथैव च । भक्ष्यमभ्यञ्जनं वस्तिस्तथैवोत्त-
रवस्तयः ॥ गण्डूषः कर्णतैलं च नस्यं मूर्धाक्षितर्पणम् ।
चतुर्विंशतिरित्येताः स्नेहस्य प्रविचारणाः ॥’ इति (च.
सू. १३।२१-२३) वाग्भटोक्ताश्चतुःषष्टिविचारणा-
श्चात्रैव ग्राह्याः, ता यथा—‘रसभेदैककत्वाभ्यां चतुः-
षष्टिर्विचारणा’ इति । (वा. सू. १६।१५) ननु—‘अ-
च्छपेयस्तु यः स्नेहो न तामाहुर्विचारणां’ (च. सू.
॥ १३।२४) इति चरकवचनात्कथं चतुःषष्टिधा इति
विरोधः ? मैवं नाद्यः, पेयो विचारणा इत्यस्यायमर्थः—

अच्छपेयस्नेहः सा न विचारणा, सात्म्यर्तुव्याध्यादिषु
विचारणास्त्येव । उक्तं च चरके—‘रसैश्चोपहितः स्नेहः
समासव्यासयोगिभिः । षड्भिक्षिषष्टिधा संख्या प्राप्नो-
त्येकश्च केवलः ॥ एवमेताश्चतुःषष्टिस्नेहानां प्रविचा-
रणाः । सात्म्यर्तुव्याधिपुरुषान्प्रयोज्या जानता भवेत्’
इति । (च. सू. १३।२३-२६) पुरुषग्रहणेन देशसा-
त्म्यमवरुद्धं, यतो देशमपेक्ष्य पुरुषस्य तत्सात्म्यं,
तथा पुरुषग्रहणेन प्रकृतिबलवयःशरीरप्रभृतयोऽवरुद्धा
इति ॥ १९ ॥

गू०—येषां स्नेहं पाययेत्तानाह—स्नेह इति ।
उष्णकाले ग्रीष्मादौ एतान् भक्तेन सह स्नेहं पाययेत् ।
स्नेहं द्विषन्तीति स्नेहद्विषः तान् अतिप्रीतौ शिशून्,
वालान्, वृद्धान्, सुकुमारान्, कृशादीन्, तृष्णातुरां-
श्चापि ॥ १९ ॥

गू०—इदानीं स्नेहं विनापि यवाग्वा स्नेह-
नमाह—

सर्पिष्मती बहुतिला यवागूः स्वल्पतण्डुला ।

सुखोष्णा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनकारिणी ॥ २० ॥

शर्कराचूर्णसंघृष्टे दोहनस्थे घृते तु गाम् ।

दुग्ध्वा क्षीरं पिबेदुष्णं सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥ २१ ॥

दी०—रूक्षाणां सद्यः स्नेहनयोगद्वयमाह—सर्पिष्म-
तीति । सर्पिष्मती बहुवृता । सद्य इति तस्मिन्नेव दिवसे
त्वरया स्नेहनं करोति । सद्योग्रहणं स्तुतिपरमित्यन्ये
त्र्यहणे स्नेहयतीत्यर्थः । अतएवोक्तं सेव्यमानेनेति ।
अपरमपि—शर्कराचूर्णसंघृष्टे इति । दोहनस्थे दोहनभाण्डे
स्थिते घृते । किंभूते ? शर्कराचूर्णसंघृष्टे शर्करामिश्रिते ।
तद्भाण्डे गां दुग्ध्वा रूक्षः पुरुषः तदुग्धं सद्यः स्वल्प-
कालेन स्नेहमुच्यते इति ॥ २० ॥ २१ ॥

गू०—सर्पिष्मतीति । एवंभूता यवागूः सद्यः
स्नेहनकारिणी भवति । किंभूता ? सर्पिष्मती, पुनः बहु-
तिला स्वल्पतण्डुला, पुनः सुखोष्णा । क्षीरमपि सद्यः
स्नेहनं भवति । तदाह शर्कराचूर्णसंघृष्टे भर्जिते दोह-
नस्थे गां दुग्ध्वा क्षीरमुष्णं पिबेत् सद्यः स्नेहनं भवति
॥ २० ॥ २१ ॥

दी०—अथ स्नेहाजीर्णे चिकित्सामाह—

मिथ्याचाराद्बहुत्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्यति ।

विष्टभ्य वापि जीर्येत वारिणोष्णेन वामयेत् ॥ २२ ॥

Date		Time	
10/10/2023	10:00	10:00 - 10:30	
		10:30 - 11:00	
10/10/2023	11:00	11:00 - 11:30	
		11:30 - 12:00	
10/10/2023	12:00	12:00 - 12:30	
		12:30 - 13:00	
10/10/2023	13:00	13:00 - 13:30	
		13:30 - 14:00	
10/10/2023	14:00	14:00 - 14:30	
		14:30 - 15:00	
10/10/2023	15:00	15:00 - 15:30	
		15:30 - 16:00	
10/10/2023	16:00	16:00 - 16:30	
		16:30 - 17:00	
10/10/2023	17:00	17:00 - 17:30	
		17:30 - 18:00	
10/10/2023	18:00	18:00 - 18:30	
		18:30 - 19:00	
10/10/2023	19:00	19:00 - 19:30	
		19:30 - 20:00	
10/10/2023	20:00	20:00 - 20:30	
		20:30 - 21:00	
10/10/2023	21:00	21:00 - 21:30	
		21:30 - 22:00	
10/10/2023	22:00	22:00 - 22:30	
		22:30 - 23:00	
10/10/2023	23:00	23:00 - 23:30	
		23:30 - 00:00	

स्नेहस्य चतुःषष्टिविचारणाः ।

तदुक्तं चरके—‘रसेनोपहतः स्नेहः समासव्यासयोगिभिः ।

षड्विंशतिषष्टिधा संख्याः प्राप्नोत्येकश्च केवलः ॥ २५ ॥ (च. सू. १३)

रसभेदाः ।		रसभेदाः ।	
१ मधुरेण (१)	रसेनोपहतः स्नेहः ।	३२ अम्ललवणतिक्तैः (११)	रसेनोपहतः स्नेहः
२ अम्लेन (२)	” ”	३३ अम्ललवणकटुना (१२)	” ”
३ लवणेन (३)	” ”	३४ अम्ललवणकषायेण (१३)	” ”
४ तिक्तेन (४)	” ”	३५ अम्लतिक्तकटुना (१४)	” ”
५ कटुकेन (५)	” ”	३६ अम्लतिक्तकषायेण (१५)	” ”
६ कषायेण (६)	” ”	३७ अम्लकटुकषायेण (१६)	” ”
द्विरससंयोगेन पञ्चदशभेदा यथा—		३८ लवणतिक्तकटुना (१७)	” ”
७ मधुराम्लेन (१)	रसेनोपहतः स्नेहः	३९ लवणतिक्तकषायेण (१८)	” ”
८ मधुरलवणेन (२)	” ”	४० लवणकटुकषायेण (१९)	” ”
९ मधुरतिक्तेन (३)	” ”	४१ तिक्तकटुकषायेण (२०)	” ”
१० मधुरकटुकेन (४)	” ”	चतुःसंयोगेन पञ्चदशभेदा यथा—	
११ मधुरकषायेण (५)	” ”	४२ मधुराम्ललवणतिक्तेन (१)	रसेनोपहतः स्नेहः
१२ अम्ललवणेन (६)	” ”	४३ मधुराम्ललवणकटुना (२)	” ”
१३ अम्लतिक्तेन (७)	” ”	४४ मधुराम्ललवणकषायेण (३)	” ”
१४ अम्लकटुकेन (८)	” ”	४५ मधुराम्लतिक्तकटुना (४)	” ”
१५ अम्लकषायेण (९)	” ”	४६ मधुराम्लतिक्तकषायेण (५)	” ”
१६ लवणतिक्तेन (१०)	” ”	४७ मधुराम्लकटुकषायेण (६)	” ”
१७ लवणकटुकेन (११)	” ”	४८ मधुरलवणतिक्तकटुना (७)	” ”
१८ लवणकषायेण (१२)	” ”	४९ मधुरलवणतिक्तकषायेण (८)	” ”
१९ तिक्तकटुकेन (१३)	” ”	५० मधुरलवणकटुकषायेण (९)	” ”
२० तिक्तकषायेण (१४)	” ”	५१ मधुरतिक्तकटुकषायेण (१०)	” ”
२१ कटुकषायेण (१५)	” ”	५२ अम्ललवणतिक्तकटुना (११)	” ”
त्रिरससंयोगे विंशतिभेदा यथा—		५३ अम्ललवणतिक्तकषायेण (१२)	” ”
२२ मधुराम्ललवणेन (१)	रसेनोपहतः स्नेहः	५४ अम्ललवणकटुकषायेण (१३)	” ”
२३ मधुराम्लतिक्तेन (२)	” ”	५५ अम्लतिक्तकटुकषायेण (१४)	” ”
२४ मधुराम्लकटुना (३)	” ”	५६ लवणतिक्तकटुकषायेण (१५)	” ”
२५ मधुराम्लकषायेण (४)	” ”	पञ्चरससंयोगे षड्भेदा यथा—	
२६ मधुरलवणतिक्तेन (५)	” ”	५७ मधुराम्ललवणतिक्तकटुना (१)	रसेनोपहतः स्नेहः
२७ मधुरलवणकटुना (६)	” ”	५८ मधुराम्ललवणतिक्तकषायेण (२)	” ”
२८ मधुरलवणकषायेण (७)	” ”	५९ मधुराम्ललवणकटुकषायेण (३)	” ”
२९ मधुरतिक्तकटुकेन (८)	” ”	६० मधुराम्लतिक्तकटुकषायेण (४)	” ”
३० मधुरकटुकषायेण (९)	” ”	६१ मधुरलवणतिक्तकटुकषायेण (५)	” ”
३१ मधुरतिक्तकषायेण (१०)	” ”	६२ अम्ललवणतिक्तकटुकषायेण (६)	” ”

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

DEPARTMENT OF THE HISTORY OF ARTS

AND ARCHITECTURE

1500 S. MICHIGAN AVE. CHICAGO, ILL. 60607

TEL: 773-936-3300 FAX: 773-936-3301

WWW.HA.UCHICAGO.EDU

ADMISSIONS OFFICE

1500 S. MICHIGAN AVE. CHICAGO, ILL. 60607

TEL: 773-936-3300 FAX: 773-936-3301

WWW.HA.UCHICAGO.EDU

ADMISSIONS OFFICE

1500 S. MICHIGAN AVE. CHICAGO, ILL. 60607

TEL: 773-936-3300 FAX: 773-936-3301

WWW.HA.UCHICAGO.EDU

ADMISSIONS OFFICE

1500 S. MICHIGAN AVE. CHICAGO, ILL. 60607

TEL: 773-936-3300 FAX: 773-936-3301

WWW.HA.UCHICAGO.EDU

ADMISSIONS OFFICE

1500 S. MICHIGAN AVE. CHICAGO, ILL. 60607

TEL: 773-936-3300 FAX: 773-936-3301

WWW.HA.UCHICAGO.EDU

ADMISSIONS OFFICE

1500 S. MICHIGAN AVE. CHICAGO, ILL. 60607

TEL: 773-936-3300 FAX: 773-936-3301

WWW.HA.UCHICAGO.EDU

दी०—मिथ्येति । मिथ्याचरणादुष्णोदकादीनाम् । अमिथ्याचारस्तु वाग्भटेनोक्तः—‘उष्णोदकोपचारी स्याद्ब्रह्मचारी क्षपाशयः । न वेगरोधव्यायामक्रोधशोकहिमातपान् ॥ प्रवातयानयानाध्वभाष्याभ्यासनसंस्थितीः । नीचात्युच्चोपधानाहः स्वप्नधूमरजांसि च ॥ यान्यहानि पिबेत्तानि तावन्त्यन्यान्यपि त्यजेत् ।’ इति । (वा. सू. १६।२५-२७) बहुत्वात्समानाधिक्याद्वा । अथवा विष्टभ्य विष्टम्भं कृत्वा जीर्यति तमपि वामयेदित्यर्थः । अस्याग्रे केचित्पठन्ति—‘ततः स्नेहं पुनर्दद्यात् लघुकोष्ठाय देहिनः’ । अयं पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते वैद्यसंप्रदाये तु—‘ततः स्नेहं पुनर्दद्यात्’ इति दिनान्तरे जातबले देयमिति ॥ २२ ॥

गू०—मिथ्याचारादेर्यस्य स्नेहो न जीर्यति तत्प्रतीकारमाह—मिथ्येति । मिथ्याचारान्मिथ्याचरणात्, बहुत्वात्स्नेहाधिक्याद्वा यस्य स्नेहो न जीर्यति विष्टभ्य विष्टम्भं कृत्वा वा जीर्यति तं उष्णवारिणा वामयेत् ॥ २२ ॥

स्नेहाजीर्णं अन्यदपि प्रतीकारमाह—

स्नेहस्याजीर्णशङ्कायां पिबेदुष्णोदकं नरः ।

एवं षड्रससंयोगे एकः—

६३ मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायेण (१)—

—रसेनोपहतः स्नेहः ।

६४ ० ० केवलशुद्धः स्नेहः ।

रसाधारपदार्थाश्च—

‘क्षीरं सुरा विडं निम्बश्चव्या एवं रसाश्रयम् ॥ २५ ॥

द्रव्यं स्वादुरसादीनां षण्णां विद्धि यथाक्रमम् ।

द्रव्यं द्रव्यान्तरेणैव योजयेद्धि रसादिषु ॥ २६ ॥

धात्रीफलं शर्करया लवणेनार्द्रकं तथा ।

एवमादीनि द्रव्याणि योजयेद्विषयुक्तमः ॥ २७ ॥

कानिचिद्विरसादीनि द्रव्याणि स्युः स्वभावतः ।

यथैषः षड्रसः कृष्णो यथा पञ्चरसाऽभया ॥ २८ ॥

मधं पञ्चरसो यद्वत्तिलस्तद्वच्चतूरसः ।

एरण्डतैलं त्रिरसं माक्षिकं क्षिरसं यथा ॥ २९ ॥

घृतमेकं स्वादुरसं मधुरादिविभागतः ।

विज्ञात्रादुदितादेवं शेषमूहं मनीषिणा ॥ ३० ॥”

इत्यरुणदत्तेन वाग्भटे (सू. १०) प्रतिपादिताः । विशेषतश्च सुश्रुतेऽपि ।

तेनोद्वारे भवेच्छुद्धो भक्तं प्रति रुचिस्तथा ॥ २३ ॥

दी०—स्नेहेति । ‘स्नेहस्याजीर्णशङ्कायामपि उष्णोदकं पिबेत् किमुत जीर्णं इत्यनेन सर्वास्वप्यवस्थासु उष्णोदकमनुपाने प्रशस्तमित्यभिप्रायः । फलमाह—तेनेति । तेन उष्णोदकेन उद्वारशुद्धिः रुचिश्च भक्तं प्रति जायते, भोजने रुचिर्जायते इत्यपि । तन्त्रान्तरे तु—‘स्युः पच्यमाने तृददाहभ्रमसादारुचिक्लमाः । परिषिच्यार्द्ररुष्णाभिर्जीर्णं स्नेहे ततो नरम्’ इति ॥ २३ ॥

गू०—स्नेहेति । सुगमम् ॥ २३ ॥

**स्नेहोपद्रवभूतायास्तृष्णायाश्चिकित्सा-
माह—**

स्नेहेन पैत्तिकस्याग्निर्यदा तीक्ष्णतरीकृतः ।

तदास्योदीरयेत्तृष्णां विषमां तस्य वामयेत् ॥ २४ ॥

शीतं जलं पाययेच्च पिपासा तेन शाम्यति ।

दी०—स्नेहेनेति । पैत्तिकस्य पित्तप्रकृतेः पुरुषस्य तीक्ष्णतरीकृत इति अत्यर्थं तीक्ष्णत्वं प्राप्तः । तदा तस्मिन् काले अस्य पुरुषस्य तृष्णां विषमां कठिनां उदीरयेत् उत्पादयेत् तदा वामयेत् उष्णाम्बु पीत्वा स्नेहमिति शेषः । उक्तं च—‘स्नेहपीतस्य चेतृष्णा पिबेदुष्णोदकं नरः । एवं चानुपशाम्यन्त्यां स्नेहमुष्णाम्बुना वमेत्’ (सुश्रु. चि. ३१।२४) इति । उद्वरेत् वामयेदित्यर्थः । ‘च’ शब्दः प्रकारान्तरे । शीतं जलं पाययेत् तेन हेतुना पिपासा शाम्यति ॥ २४ ॥

गू०—स्नेहे पित्तप्रकोपात् प्रतीकारमाह—स्नेहेनेति । पैत्तिकस्य पित्तप्रधानपुंसः ॥ २४ ॥

अथ स्नेहाऽयोग्यानाह—

अजीर्णी वर्जयेत्स्नेहमुदरी तरुणज्वरी ॥ २५ ॥

दुर्बलोऽरोचकी स्थूलो मूर्च्छार्तो मदपीडितः ।

दत्तवस्तिर्विरक्तश्च वान्तस्तृष्णाश्रमान्वितः ॥ २६ ॥

अकालप्रस्रवा नारी दुर्दिने च विवर्जयेत् ।

दी०—अजीर्णीति । अजीर्णी स्नेहं वर्जयेत् न पिबेत् । तथा जीर्णज्वरी आमज्वरी । दुर्बलो बलहीनः । अरोचकी अरोचकार्तः । स्थूलो मेदुरः । मदपीडितः मदास्ययी । दत्तवस्तिः यस्य वस्तिकर्म कृतम् । विरक्तः कृतविरक्तः कृतवान्तिश्च । तृष्णायुक्तः श्रमयुक्तश्च ।

Date	Description
1900	Jan 1
1901	Jan 1
1902	Jan 1
1903	Jan 1
1904	Jan 1
1905	Jan 1
1906	Jan 1
1907	Jan 1
1908	Jan 1
1909	Jan 1
1910	Jan 1
1911	Jan 1
1912	Jan 1
1913	Jan 1
1914	Jan 1
1915	Jan 1
1916	Jan 1
1917	Jan 1
1918	Jan 1
1919	Jan 1
1920	Jan 1
1921	Jan 1
1922	Jan 1
1923	Jan 1
1924	Jan 1
1925	Jan 1

अकालप्रसवा नारीति । गर्भपातस्त्रावाभ्यां युक्ता स्त्री । षोडशवर्षादवर्गापि प्रसवोऽकालप्रसव इत्येके । दुर्दिनं मेघच्छन्नेऽहि दुर्दिनम् । चकाराद्वाग्भटोक्ताः—‘स्नेह्या नत्वतिमन्दाभितीक्ष्णाभिस्थूलदुर्बलाः । ऊरुस्तम्भातिसारामगलरोगगरोदरैः ॥ मूर्च्छाछर्द्यरुचिश्लेष्म-तृष्णामयैश्च पीडिताः । अप्रसूता युक्ते च नस्ये वस्तौ विरेचने’ इति (वा. सू. १६।६, ७) ॥ २५ ॥ २६ ॥

गू०—येषां स्नेहपानं निषिद्धं तानाह—अजीर्णीति । अजीर्णीं अजीर्णवान् स्नेहं वर्जयेत्, तथा उदरी उदररोगवान् तरुणज्वरी अरोचकरोगयुक्तः । दुर्दिनं ‘मेघच्छन्नेऽहि दुर्दिनम् ।’ स्पष्टमन्यत् ॥ २५ ॥ २६ ॥

येषां स्नेहपानं प्रशस्तं तानाह—

स्वेद्यसंशोध्यमद्यस्त्रीव्यायामासक्तमानसाः ॥ २७ ॥

वृद्धा बालाः कुशा रुक्षाः क्षीणास्त्राः क्षीणरेतसः ।

वातार्तास्तिमिरार्ता ये तेषां स्नेहनमुत्तमम् ॥ २८ ॥

दी०—स्नेह्यानाह—स्वेद्येति । स्वेद्यादीनां स्नेहनं उत्तमम् । एते स्नेहार्हाः, स्वेद्याः स्वेदार्हाः, संशोध्या वमनविरेचनार्हाः । मद्यादिषु आसक्तं मानसं चित्तं येषां ते तथा । तथा क्षीणास्त्राः क्षीणरक्ताः, क्षीणरेतसः क्षीणशुक्राः, वातार्ता इति वातेनार्ताः पीडिताः, तिमिरार्ताः तैमिरिकाः इति ॥ २७ ॥ २८ ॥

गू०—स्वेद्येति । एवंभूता ये तेषां स्नेहपानं उत्तमम् । किंभूताः ? स्वेद्याः स्वेदनार्हाः, शोध्या वमनादि-शोधनोचिताः । मद्यस्त्रीव्यायामसक्ताः अनुरक्ताः चिन्तकास्तु चिन्तनपराश्च । क्षीणास्त्राः क्षीणरक्ताः क्षीणवीर्याः ॥ २७ ॥ २८ ॥

सम्यक् स्निग्धस्य लक्षणमाह—

वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम् ।

मृदुस्निग्धाङ्गता ग्लानिः स्नेहोद्वेगोऽथ लाघवम् २९

विमलेन्द्रियता सम्यक् स्निग्धे

दी०—वातानुलोम्यमिति । सम्यक्स्निग्धे एतानि लक्षणानि भवन्ति । वातानुलोम्यं वातस्य अनुलोमता, अग्निर्जठराग्निर्दीप्तः । वर्चः पुरीषं स्निग्धं चिक्कणं असंहतं शिथिलं मृदुस्निग्धाङ्गता च भवति । ग्लानि-रोजःक्षयः स्नेहोद्वेगः स्नेहपाने द्वेषः, लाघवं शरीरलघुता । विमलेन्द्रियतेति—चक्षुरादीन्द्रियाणां विम-

लत्वं स्वस्वविषयग्रहणसामर्थ्यम् । एतैर्लक्षणैः सम्यक्स्निग्धो ज्ञेयः ॥ २९ ॥

गू०—स्नेहे पीते सम्यक्स्निग्धलक्षणमाह—वाता-नुलोम्यमिति । सम्यक्स्निग्धे वातानुलोम्यादिलक्षणं भवति । वातानुलोम्यं वातस्य सम्यक्प्रवृत्तिः, अग्निर्दीप्तः, वर्चः पुरीषं, स्निग्धः सचिक्कणं, असंहतं अमिलितम् । मृदुङ्गता कोमलाङ्गता, स्निग्धाङ्गता सचिक्कणाङ्गता, अग्लानिः अक्लमः, स्नेहावेगः स्नेहोपद्रवाभावः । लाघवं देहस्य, विमलेन्द्रियता निर्मलेन्द्रियता ॥ २९ ॥

रुक्षे लक्षणमाह—

—रुक्षे विपर्ययः ।

दी०—रुक्षे विपर्ययश्च भवति । स चास्निग्धलक्षणस्य । उक्तं च चरके—‘पुरीषं ग्रथितं रुक्षं वायुरप्रगुणो मृदुः । पक्ता खरत्वं रौक्ष्यं च गात्रस्यास्निग्धलक्षणम्’ इति । (च. सू. १३।५५) वायुरत्र गुणः मृदुः पक्ता अग्निमान्द्यम् । अन्यत्राप्युक्तं—‘रुक्षं पुरीषं ग्रथितं पक्वान्नं न विपच्यते । उरो विदह्यते वायुः कोष्ठादुपरि धावति ॥ निर्बलो दुर्बलश्चापि रुक्षो भवति मानवः’ इति ॥

गू०—रुक्षे तु एतद्विपर्ययः ॥

अतिस्निग्धलक्षणमाह—

भक्तद्वेषो मुखस्त्रावो गुदे दाहः प्रवाहिका ॥३०॥

तन्द्रातीसारपाण्डुत्वं भृशं स्निग्धस्य लक्षणम् ।

दी०—भक्तद्वेष इति । भृशस्निग्धस्यातिस्निग्धस्य भक्तद्वेषादिलक्षणम् । तत्र भक्तद्वेषो भोजनानाकाङ्क्षा । मुखस्त्रावः हृल्लासः, गुदे दाहः । ‘गुदे पाकः’ इति पाठः । प्रवाहिका अतीसारभेदः । तन्द्रा प्राग् व्याख्याता । अतीसरणमतीसारः । पाण्डुत्वं शरीरस्य । चरके तु—‘पाण्डुता गौरवं जाड्यं पुरीषस्याविपक्वता । अत्युत्केशोऽरुचिस्तन्त्री स्यादतिस्निग्धलक्षणम्’ इति । (च. सू. १३।५७) सदनं अज्ञानां जाड्यं जडीभावः कायस्य, पुरीषस्याविपक्वताऽसमता, अत्युत्केशो हृल्लासः, निद्रार्तस्य विषयाग्रहणं तन्त्रीति ॥ ३० ॥

गू०—अतिस्निग्धपाने लक्षणमाह—भक्तेति । भृशं स्निग्धस्य अतिस्नेहपीतस्य, इदं भक्तद्वेषादिलक्षणं भवतीति योज्यम् । भक्ते द्वेषः भक्तारुचिः, मुखस्त्रावः

1. *Journal of the American Medical Association*, 2000; 284: 2689-2695.

The first part of the paper discusses the importance of the
 Journal of Management Education in the field of management
 education. The second part of the paper discusses the importance
 of the *Journal of Management Education* in the field of
 management education.

1. **Identify the main topic or purpose of the document.**
 2. **Summarize the key points or findings.**
 3. **Highlight any important details or conclusions.**
 4. **Provide a clear and concise overview of the content.**
 5. **Ensure the summary is easy to understand and accessible.**

[illegible]

Abstract

मुखस्यासमन्तात् स्नावः लालास्त्रवणं, गुदे दाहः । प्रवा-
हिका अतीसारभेदः, तन्द्रा ईषन्मुद्रितनेत्रत्वं, अती-
सरणं, पाण्डुत्वं पीतवर्णता ॥ ३० ॥

दी०—अथ हीनातिस्निग्धस्योपक्रममाह—

रुक्षस्य स्नेहनं स्नेहेरतिस्निग्धस्य रुक्षणम् ॥ ३१ ॥

दी०—रुक्षस्येति । रुक्षस्य पुरुषस्य स्नेहैः सद्यः-
स्नेहनकारिभिस्तैलघृतादिभिः स्नेहनं कार्यं, अतिस्निग्धस्य
रुक्षणं कार्यम् ॥ ३१ ॥

गू०—रुक्षस्य स्निग्धरुक्षणमिति । प्रतीकारमाह—
रुक्षस्य स्नेहनैः स्नेहनम् । अतिस्निग्धस्य रुक्षणे रुक्ष-
णम् ॥ ३१ ॥

दी०—रुक्षयोगमाह—

श्यामाकचणकाद्यैश्च तक्रपिण्याकसक्तुभिः ।

दी०—श्यामकेति । श्यामाकादिभी रुक्षणं का-
र्यम् । आदिग्रहणात् वाग्भटोक्तं सर्वं ग्राह्यम् ।
यथा—‘क्षुत्तृष्णोल्लेखनस्नेदरुक्षपानान्नभेषजम् । तक्रा-
रिष्टखलोद्दालयवश्यामाकक्रोद्रवम् ॥ पिप्पली त्रिफला
क्षौद्रं पथ्या गोमूत्रगुग्गुलुः । यथास्वं प्रतिरोगं च
स्नेहव्यापदि साधनम्’ इति ॥ केचित् ‘श्यामाकचण-
काद्यैः’ इत्यत्र ‘श्यामाकक्रोद्रूपाजैः’ इति पठन्ति ।
पिण्याकं निःस्नेहतिलकल्कम् ॥

गू०—कैः ? तक्रपिण्याकाद्यैः स्नेहनम् । श्यामाक-
चणकाद्यै रुक्षै रुक्षणम् । श्यामाकः धान्यविशेषः ।
(साव) पिण्याकस्तिलकल्कः ॥

दी०—अथ स्नेहसेविनो लक्षणमाह—

दीप्ताग्निः शुद्धकोष्ठश्च पुष्टधातुर्दृढेन्द्रियः ॥ ३२ ॥

निर्जरो बलवर्णाढ्यः स्नेहसेवी भवेन्नरः ।

दी०—दीप्तेति । स्नेहसेवी नरः दीप्ताग्निः स्यात् ।
अभिरत्र जठराग्निः । शुद्धकोष्ठ इति मध्यकोष्ठकूरको-
ष्ठादिरहितः । पुष्टधातुः रसादिपुष्टधातुः । दृढेन्द्रियः
चक्षुरादीन्द्रियबलयुक्तः । निर्जरः, बलवर्णाढ्यः, वर्णा-
ढ्यश्च, सुरुपश्च । वाग्भटे तु—‘दीप्तान्तराग्निः परिशु-
द्धकोष्ठः प्रत्यग्रधातुर्वलवर्णयुक्तः । दृढेन्द्रियो मन्दजरः
शतायुः स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः’ इति (वा. सू.
१६।४६) ॥ ३२ ॥

गू०—स्नेहसेवी यादृशो भवति तादृशमाह—दी-
प्तेति । निर्जरः जरारहितः । बलवर्णयुक्तः । स्पष्टम-
न्यत् ॥ ३२ ॥

दी०—स्नेहसेवायां वर्ज्यान्याह—

स्नेहे व्यायामसंशीतवेगाघातप्रजागरान् ॥ ३३ ॥

दिवास्त्रमभिश्यन्दि रुक्षान्नं च विवर्जयेत् ।

इति श्रीदामोदरसूनुना शार्ङ्गधराचार्येण प्रणीतायां
शार्ङ्गधरसंहितायामुत्तरखण्डे स्नेहविधिर्नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

दी०—स्नेहे स्नेहपाने । व्यायामं शरीरायासजन-
नकर्म । संशीतमिति अत्यर्थशीतवातादिकं । वेगाघात-
मिति वेगानां मूत्रपुरीषोत्सर्गेच्छानां आघातं अवरोधं
वेगधारणमित्यर्थः । प्रजागरमिति रात्रिजागरणं । अभि-
ष्यन्दि श्लेष्मप्रकोपि दध्यादिकमित्यर्थः । रुक्षान्नमिति
श्यामाकचणकादिकम् । एतच्च सामान्यस्नेहपानविषये
यत्र च अतिस्निग्धता भवति तत्र रुक्षान्नं विहितमेव ।
तत्पूर्वमेव ॥ ३३ ॥

इति श्रीवास्तव्यान्वयभावसिंहात्मजेनाढमल्लेन
विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायामुत्तरखण्डे
‘स्नेहपानाध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥

गू०—स्नेहपाने यन्निषिद्धं तदाह—स्नेहे इति ।
स्नेहे स्नेहपाने, व्यायामादीन् विवर्जयेत् । संशीतं अति-
शीतलं, वेगाघातं वातमूत्रपुरीषादिरोधम् । दिवास्त्र-
मभिश्यन्दि विरोधि । रुक्षाश्चणकादि । स्पष्टम-
न्यत् ॥ ३३ ॥

इति श्रीकाशिरामवैद्यविरचितायां गूढार्थदीपि-
कायामुत्तरखण्डे पञ्चकर्मणि स्नेहपानं
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

दी०—अथ स्नेहाध्यायानन्तरं स्नेदविधिं व्याख्यातुं
प्रतिजानीते—

अथ स्नेदविधिः ।

दी०—अथशब्द आनन्तर्ये । स्नेदविधिकथनान-
न्तरं स्नेदविधिः । स्नेदस्य विधिर्विधानम् । उक्तं च
प्राक्—‘स्नेहस्नेदावनभ्यस्य कुर्यात् संशोधनं तु यः ।
दारुशुष्कमिवानामे शरीरं तस्य दीर्यते’ इति । चरके-

Date	Description
1/1/2020	Initial deposit
1/15/2020	Withdrawal
2/1/2020	Deposit
2/15/2020	Withdrawal
3/1/2020	Deposit
3/15/2020	Withdrawal
3/31/2020	Total
4/1/2020	Deposit
4/15/2020	Withdrawal
4/30/2020	Total
5/1/2020	Deposit
5/15/2020	Withdrawal
5/31/2020	Total
6/1/2020	Deposit
6/15/2020	Withdrawal
6/30/2020	Total
7/1/2020	Deposit
7/15/2020	Withdrawal
7/31/2020	Total
8/1/2020	Deposit
8/15/2020	Withdrawal
8/31/2020	Total
9/1/2020	Deposit
9/15/2020	Withdrawal
9/30/2020	Total
10/1/2020	Deposit
10/15/2020	Withdrawal
10/31/2020	Total

ऽपि 'स्नेहपूर्वप्रयुक्तेन स्वेदमावर्जितेऽनिले । पुरीषमूत्र-
रेतांसि न सज्जन्ति कदाचन' इति । वाग्भटेऽपि—
'शुष्कान्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः । शक्यं
कर्मण्यतां नेतुं किमु गात्राणि जीवताम्' इति । तेन
युक्तं स्नेहानन्तरं स्वेदाऽभिधानम् ।

गू०—स्नेहपानानन्तरं स्वेदस्य विहितत्वात् ॥

दी०—तत्र तावत्पूर्वं स्वेदसंख्यामाह—

स्वेदश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तापोष्मस्वेदसंज्ञकौ ।

उपनाहो द्रवः स्वेदः सर्वे वातार्तिहारिणः ॥ १ ॥

स्वेदौ तापोष्मजौ प्रायः श्लेष्मणौ समुदीरितौ ।

उपनाहस्तु वातघ्नः पित्तसंज्ञे द्रवो हितः ॥ २ ॥

दी०—स्वेद इति । स्थितेऽनेनेति व्युत्पत्त्या स्वे-
दोऽग्निः, तस्य विधिः कर्मचातुरी । चतुर्विधत्वमाह—
एकस्तापसंज्ञः स्वेदः । द्वितीयस्तूष्मासंज्ञः । तृतीय उपनाहः

१—शंकरः सुखकरः । तस्याभिधानमग्रे प्रशस्तत्वात् ।
एतेषां स्वेदानां वैद्यानां विज्ञानार्थं स्वरूपमुक्तं चरके—
'तत्र वस्त्रान्तरितैः पिण्डैर्यथोक्तैरुपस्वेदनं शङ्करस्वेद' इति ।
तस्योष्मस्वेदेऽन्तर्भावः । वस्त्रान्तरितत्वमवस्त्रान्तरितत्वञ्च
सुकुमारासुकुमारविषयं ज्ञेयम् ॥ प्रस्तरमाह—'शूक-
शिम्वि-धान्य-पुलाकानां, वेशचार-पायस-कृशरो-त्करि-
कादीनां वा प्रस्तरे कौशेया-ऽधिकोत्तरप्रच्छदे वा,
पञ्चाङ्गुलोरुदुकादीनां वा, कौशेयाविकोत्तरार्कपत्रप्रच्छन्ने
वा स्वभ्यक्तगात्रस्य शयानस्योपस्वेदनं प्रस्तरस्वेदनं इति
विधात्' । अयं चोष्मस्वेद एव । शूक-शिम्वि-धान्य-
पुलाकानामिति भावः । अन्यत्राऽप्युक्तं—'पुलाकमन्त्रमे-
तावद्द्रव्याणामिह पट्शतम् । स्वयंभ्यैव सहस्राणि कोटीर्वा
संप्रकल्पयेत्' इति । अथवा 'पुलाक-' शब्दः स्विन्नवचनः,
शूकशिम्विधान्यानां स्विन्नानां प्रस्तरे इत्यर्थः । अन्ये तु
पुलाका गवेधुकाकारा देशान्तरे प्रसिद्धाः । इति व्याख्या-
नयन्ति । तदयुक्तं शूकशिम्विधान्येष्वेवान्तर्भावात् । तासां
च न स्वेदवत्तायोग्यता प्रतिपत्तुं शक्या, दोषविशेषाहर-
णात् । कौशेयाविकोत्तरप्रच्छन्नदेशे-कौशेयाविकाभ्यां वा
उपरि प्रच्छन्ने प्रस्तरे इत्यर्थः । उत्तरच्छदग्रहणादधस्तादपि
प्रच्छदोऽस्तीति गम्यते । इति प्रस्तरस्वेदः ॥ २ ॥

नाडीस्वेदमाह—'स्वेदनद्रव्याणां पूर्वोक्तानां मूलपत्र-
फलभङ्गादीनां मृगशकुनिपिशितशिरसादीनां उष्णस्वभा-
नानां यथाऽम्ललवणं स्नेहोपहितानां मूत्रादीनां कुम्भ्यां
वोष्ममनु धमत्स्यामुत्कथितानां नाड्या वंशदलकरञ्जार्कपत्रा-

उपनाहो निबन्धनमिति प्रलेपेन । अस्य भेदः साल्वण
इति । चतुर्थो द्रवस्वेद इति । एतेषां लक्षणं बोद्धव्यं
अन्यत्राप्युक्तं च 'क्षामःसैकतपार्णिकास्यवसनैः स्वेदो-
ऽथवांगारकैर्लेपैर्वातहरैः सहाम्ललवणैः स्नेहैः सुखोम्लैर्भ-
वेत् । एवं तप्तपयोम्बुवातशमनकाथादिसेकादिभिस्तप्तै-
स्तोयनिषेचनाहतमहाबाष्पैः सिताद्यैः कमा'दिति । एष्वेव
चतुर्थे यथाक्रमं चरकोक्तसंस्कारस्वेदाद्यवरोधः । शंकरादि-
स्वेदा यथा 'शंकरः प्रस्तरो नाडी परिषेकोऽवगाहनं ।
जेताकोष्मघनः कर्षः कुटी भूः कुम्भिरिव च । कूपो
दोलक इत्येते स्वेदयन्ति त्रयोदश इति' । पित्तसंगे
द्रवो हित इति । पित्तयुक्ते वाते द्रवस्वेदो हितः पित्तसं-
गेऽत्र स्वेदसंघातो विहितः । वातकफयोरेवं स्वेदशं-
करः । यदुक्तं चरके—'वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा
स्वेद इष्यते' इति । अल्पे पित्तसंसर्गे वाते द्रवस्वेदः ।

पामन्यतमकृतया गजाग्रहस्तसंस्थानया व्यायामदीर्घया
व्यायामार्धदीर्घया वा स्वायामचतुर्भागाष्टभागमूलाग्रपरि-
णाहस्रोतसा सर्वतो वातहरपत्रसंवृतच्छिद्रया द्विस्त्रिर्वा
विनमितया वातहरस्नेहाभ्यक्तगात्रस्य वोष्ममुपाहरेत्, वा-
ष्पोऽह्यनृजुगामी विहितचण्डवेगस्त्वचमविदहन् सुखं स्वेद-
यतीति नाडीस्वेदः' ॥ भङ्गाः पल्लावाः । स्वायामचतुर्भा-
गाष्टभागमूलाग्रपरिणाहस्रोतसेति । व्यायामदीर्घया व्या-
यामार्धदीर्घया चेति । प्रमाणनियमे को हेतुः ? ब्रूमः—
व्याध्यातुरबलापेक्षया, उत्तमबलव्याधावातुरे च व्यायाम-
दीर्घा कर्तव्या, मध्यबलं हि व्याधिमातुरं चावेक्ष्यमाणेन
व्यायामाध्यर्धदीर्घया दूरगत्वेन विहितचण्डवेगता भावयेत्
इति । इति नाडीस्वेदः वाष्पस्वेदेऽन्तर्भूतः ॥ ३ ॥

परिषेकस्वेदमाह—'वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूलफ-
लादीनामुत्काथैः सुखोष्णैः कुम्भीर्वर्षणिनाः प्रणाडीर्वा
पूरयित्वा यथार्धसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रवस्त्रावच्छन्नं परिषेच-
येत् इति परिषेकस्वेदः' द्रवस्वेदेऽन्तर्भूतः । इति परिषेक-
स्वेदः ॥ ४ ॥

अवगाहस्वेदमाह—'वातहरोत्काथक्षीरघृतपिशितरसोन-
सलिलकोष्ठकावगाहस्तु यथोक्त एवावगाहो ज्ञेयः' ।
उत्काथैरिति उत्कृष्टकाथैरित्यर्थः । द्रव्याच्चतुर्गुणं जलं दत्वा
चतुर्भागावशिष्टः कृत उत्कृष्टः काथो भवति अयं द्रवस्वेदः ।
इत्यवगाहस्वेदः ॥ ५ ॥

जेताकस्वेदमाह—अथ जेताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्ष्येत—

1. **Introduction**
 2. **Background**
 3. **Methodology**
 4. **Results**
 5. **Discussion**
 6. **Conclusion**
 7. **References**
 8. **Appendix**
 9. **Figure 1**
 10. **Figure 2**
 11. **Figure 3**
 12. **Figure 4**
 13. **Figure 5**
 14. **Figure 6**
 15. **Figure 7**
 16. **Figure 8**
 17. **Figure 9**
 18. **Figure 10**
 19. **Figure 11**
 20. **Figure 12**
 21. **Figure 13**
 22. **Figure 14**
 23. **Figure 15**
 24. **Figure 16**
 25. **Figure 17**
 26. **Figure 18**
 27. **Figure 19**
 28. **Figure 20**
 29. **Figure 21**
 30. **Figure 22**
 31. **Figure 23**
 32. **Figure 24**
 33. **Figure 25**
 34. **Figure 26**
 35. **Figure 27**
 36. **Figure 28**
 37. **Figure 29**
 38. **Figure 30**
 39. **Figure 31**
 40. **Figure 32**
 41. **Figure 33**
 42. **Figure 34**
 43. **Figure 35**
 44. **Figure 36**
 45. **Figure 37**
 46. **Figure 38**
 47. **Figure 39**
 48. **Figure 40**
 49. **Figure 41**
 50. **Figure 42**
 51. **Figure 43**
 52. **Figure 44**
 53. **Figure 45**
 54. **Figure 46**
 55. **Figure 47**
 56. **Figure 48**
 57. **Figure 49**
 58. **Figure 50**
 59. **Figure 51**
 60. **Figure 52**
 61. **Figure 53**
 62. **Figure 54**
 63. **Figure 55**
 64. **Figure 56**
 65. **Figure 57**
 66. **Figure 58**
 67. **Figure 59**
 68. **Figure 60**
 69. **Figure 61**
 70. **Figure 62**
 71. **Figure 63**
 72. **Figure 64**
 73. **Figure 65**
 74. **Figure 66**
 75. **Figure 67**
 76. **Figure 68**
 77. **Figure 69**
 78. **Figure 70**
 79. **Figure 71**
 80. **Figure 72**
 81. **Figure 73**
 82. **Figure 74**
 83. **Figure 75**
 84. **Figure 76**
 85. **Figure 77**
 86. **Figure 78**
 87. **Figure 79**
 88. **Figure 80**
 89. **Figure 81**
 90. **Figure 82**
 91. **Figure 83**
 92. **Figure 84**
 93. **Figure 85**
 94. **Figure 86**
 95. **Figure 87**
 96. **Figure 88**
 97. **Figure 89**
 98. **Figure 90**
 99. **Figure 91**
 100. **Figure 92**
 101. **Figure 93**
 102. **Figure 94**
 103. **Figure 95**
 104. **Figure 96**
 105. **Figure 97**
 106. **Figure 98**
 107. **Figure 99**
 108. **Figure 100**
 109. **Figure 101**
 110. **Figure 102**
 111. **Figure 103**
 112. **Figure 104**
 113. **Figure 105**
 114. **Figure 106**
 115. **Figure 107**
 116. **Figure 108**
 117. **Figure 109**
 118. **Figure 110**
 119. **Figure 111**
 120. **Figure 112**
 121. **Figure 113**
 122. **Figure 114**
 123. **Figure 115**
 124. **Figure 116**
 125. **Figure 117**
 126. **Figure 118**
 127. **Figure 119**
 128. **Figure 120**
 129. **Figure 121**
 130. **Figure 122**
 131. **Figure 123**
 132. **Figure 124**
 133. **Figure 125**
 134. **Figure 126**
 135. **Figure 127**
 136. **Figure 128**
 137. **Figure 129**
 138. **Figure 130**
 139. **Figure 131**
 140. **Figure 132**
 141. **Figure 133**
 142. **Figure 134**
 143. **Figure 135**
 144. **Figure 136**
 145. **Figure 137**
 146. **Figure 138**
 147. **Figure 139**
 148. **Figure 140**
 149. **Figure 141**
 150. **Figure 142**
 151. **Figure 143**
 152. **Figure 144**
 153. **Figure 145**
 154. **Figure 146**
 155. **Figure 147**
 156. **Figure 148**
 157. **Figure 149**
 158. **Figure 150**
 159. **Figure 151**
 160. **Figure 152**
 161. **Figure 153**
 162. **Figure 154**
 163. **Figure 155**
 164. **Figure 156**
 165. **Figure 157**
 166. **Figure 158**
 167. **Figure 159**
 168. **Figure 160**
 169. **Figure 161**
 170. **Figure 162**
 171. **Figure 163**
 172. **Figure 164**
 173. **Figure 165**
 174. **Figure 166**
 175. **Figure 167**
 176. **Figure 168**
 177. **Figure 169**
 178. **Figure 170**
 179. **Figure 171**
 180. **Figure 172**
 181. **Figure 173**
 182. **Figure 174**
 183. **Figure 175**
 184. **Figure 176**
 185. **Figure 177**
 186. **Figure 178**
 187. **Figure 179**
 188. **Figure 180**
 189. **Figure 181**
 190. **Figure 182**
 191. **Figure 183**
 192. **Figure 184**
 193. **Figure 185**
 194. **Figure 186**
 195. **Figure 187**
 196. **Figure 188**
 197. **Figure 189**
 198. **Figure 190**
 199. **Figure 191**
 200. **Figure 192**
 201. **Figure 193**
 202. **Figure 194**
 203. **Figure 195**
 204. **Figure 196**
 205. **Figure 197**
 206. **Figure 198**
 207. **Figure 199**
 208. **Figure 200**
 209. **Figure 201**
 210. **Figure 202**
 211. **Figure 203**
 212. **Figure 204**
 213. **Figure 205**
 214. **Figure 206**
 215. **Figure 207**
 216. **Figure 208**
 217. **Figure 209**

तत्र पूर्वस्यां दिशि उत्तरस्यां वा गुणवति प्रशस्तभूमिभागे देशे कृष्णभृत्तिके सुवर्णवर्णभृत्तिके वा नदीपरिवापः वापीपुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा सुतीर्थे समविभक्तभूमिभागदेशे सप्ताष्टौ वाऽऽरत्नीः परि-
क्रमोदकान् प्राञ्जुखोदञ्जुखं वाऽभिमुखतीर्थं वा कूटाऽगारं कारयेत् । उत्सेधविस्तारसम्पन्नं अनेकवातायनमस्य कूटा-
गारस्यान्तः समन्ततोऽभिविस्तारोत्सेधां पिण्डिकां कारयेत् आकपाटात् । मध्ये चास्य कूटागारस्य चतुःकिष्कुमात्रं द्विपुरुषप्रमाणं मृण्मयं कन्दुकसंस्थानं बहुसूक्ष्मछिद्रमङ्गार-
कोष्ठकस्तम्भं सपिधानं कारयेत् । तं च खादिराणामा-
श्वकर्णिकानां वा काष्ठानां पूरयित्वा दीपयेत् । स यदा जानीयात् दग्धानि काष्ठानि विगतधूमानि अवतप्तं केवल-
मग्निना तदग्निगृहं स्वेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति । तत्र चैनं वातहराभ्यङ्गाभ्यक्तगात्रं वस्त्राच्छन्नं प्रवेशयेत् । प्रवे-
शयंश्चानुशिष्येत्—‘सौम्य ! प्रविशारोग्यकल्याणाय वा’ इति । प्रविश्य चैनं पिण्डिकामधिरुह्य पार्श्वभ्यां यथासुखं शयीथाः । नच ते स्वेदमूर्च्छां परीतेनाऽपि सप्ता पिण्डि-
कैषा प्रयोक्तव्यां आप्राणोच्छ्वासात् । भ्रश्यमानो हि यतः पिण्डिकावशात् द्वारमवधिं गच्छन् स्वेदमूर्च्छां परीततया सद्यः प्राणान् जह्यात्, तस्मात् पिण्डिकां न कथंचन मुञ्चेथाः । स यदा जानीयाद्विगताभिष्यन्दमात्मानं स-
म्यक् प्रस्तुतस्वेदपिच्छं सर्वस्रोतोविनिर्मुक्तं लघुभूतमपगतं विबन्धस्तम्भगौरवसुप्तिवेदनमिति । ततस्तां पिण्डिकामनुसर-
न् द्वारं प्रपद्येत निष्क्रम्य च न सहसा चक्षुषोः परिपाल-
नार्थं शीतोदकमनुप्रविशेत् । व्यपगतसंतापकृमः सुमुहूर्तात् सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽश्रीयात्’ इति जेताकः । अयं चागारकोष्ठकस्तम्भो जेताक उच्यते ‘भू-
गृहेषु स जेताकेषु’ इति वचनात् । तं खादिराणामाश्वक-
र्णिकानां वा काष्ठानां पूरयित्वा दीपयेत् । इति जेताक-
स्वेदः स ऊष्मस्वेदान्तर्भूतः । इति जेताकस्वेदः ॥ ६ ॥

अथाश्मघनस्वेदमाह—‘शयनस्य प्रमाणेनाऽश्ममयीं शिलां तापयित्वाऽनिलघ्नैस्तु दारुभिः सम्प्रदीपितैः व्य-
पोह्य सर्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य चोष्णवारिणा शिलामथ कुर्वीत कौशेयाऽविकसंस्तराम्, कौशेयप्रावारचैः सुसंबुद्धः
इत्युक्तोऽश्मघनस्वेदः’ इति ॥

घनां स्थूलां । ननु शिला या साऽश्ममध्येव पुनरश्म-
यीमिति विशेषणमनर्थकम् ? उच्यते—सन्नद्धार्थान्तराणि
काटिन्ये वर्तते

इति । कौचवो मृगरोममयीरलिका, अजिनं कृष्णमृगचर्म,
कौशेयं त्रशरं प्रावारः पट्टिका आदिग्रहणात्कम्बलोर्णादीनां
ग्रहणम् । इति अश्मघनस्वेदः, तापस्वेदेऽन्तर्भूतः । इत्य-
श्मघनस्वेदः ॥ ७ ॥

अथ कर्पूस्वेदः प्रचक्ष्यते—‘खानयेच्छयनस्याधः कर्पू-
स्थानविभागवित् । दीप्तैर्विधूमैरङ्गारैस्तां कर्पू पूरयेन्नरः ॥
तत्रोपरिष्ठाच्छयने स्वपन् स्थितिं ना सुखम्’ इति कर्पू-
स्वेद ऊष्मस्वेदभेदः । इति कर्पूस्वेदः ॥ ८ ॥

अथ कुटीस्वेदमाह—‘अनत्युत्सेधविस्तारां वृत्ताकारा-
मलोचनाम् । घनमिति कुटिं कृत्वा कुष्ठाद्यैः संप्रलेपयेत् ।
कुटीमध्ये भिषक् शय्यां स्वास्तीर्णां चोपकल्पयेत् । प्रावा-
राजिनकौशेयकुथकम्बलगौणकैः ॥ हसन्तिकाभिरङ्गारपू-
र्णाभिस्तां च सर्वतः । आरोहेत परीवार्याभ्यक्तः स्थितिं
ना सुखम्’ इति ॥ परिवार्य परिवेष्ट्य । इति कुटीस्वेदे
स्वेदभेदः । इति कुटीस्वेदः ॥ ९ ॥

भूस्वेदमाह—‘य एवाश्मघनस्वेदे विधिर्भूमौ स एव
तु । प्रशस्तायां निवातायां समायामुपदिश्यते’ इति ।
अयमप्युष्णस्वेदभेदः । इति भूस्वेदः ॥ १० ॥

अथ कुम्भीस्वेदमाह—कुम्भीं वातहरकाथपूर्णां भूमौ
निखानयेत् । अर्धमात्रं त्रिभागं वा शयनं तत्र चोपरि ॥
स्थापयेदासनं वाऽपि नातिसान्द्रपरिच्छदम् । अथ कुम्भ्यां
भिषक् दद्यात्सुतप्तानायसो गुडान् ॥ पापाणान् वोष्मणा
तेन तत्स्थः स्थितिं ना सुखम् । सुवृत्ताङ्गः स्वभ्यक्तः स्ने-
हैरनिलनाशनैः ॥ अथवाप्युष्मणा तेन तत्स्थः स्थितिं
पूर्ववत्’ इति । अयमप्युष्मस्वेदान्तर्भूतः । इति कुम्भी-
स्वेदः ॥ ११ ॥

कूपस्वेदमाह—‘कूपं शयनविस्तारं द्विगुणं वापि वै-
द्यतः । देशे निवाते शक्ते च समृद्धं कारयेत्ततः ॥ हस्त्य-
श्वगोखरोष्ट्राणां करीपैर्दग्धपूरितम्’ इति कूपस्वेदः । अयं
चोष्मस्वेदभेद एव कूपस्वेदः ॥ १२ ॥

अथ होलाकस्वेदमाह—‘वीतिकां तु करीपाणां यथो-
क्तानां प्रदीपयेत् । शयनान्तः प्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र
च ॥ सुदग्धायां विधूमायां यथोक्तामुपकल्पयेत् । स्वव-
च्छन्नां स्वयं तस्यां स्तोक्तः स्थितिं मानवः ॥ होलाकस्वेद
इत्येष सुखः प्रोक्तो महर्षिणा’ इति । वीतिका कुमारिका
होलासंशितः स्वेदः होलास्वेदः । इति होलाकस्वेदः । इति
चरकोक्तास्त्रयोदशस्वेदास्ते चतुर्षु स्वेदादिष्वन्तर्भूताः । ॥ १३ ॥

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions, including sales, purchases, and expenses. It emphasizes the need for a systematic approach to record-keeping, such as using a ledger or accounting software, to ensure that all financial data is properly documented and organized.

The second part of the document focuses on the process of reconciling the company's financial statements with the bank statements. It outlines the steps involved in identifying discrepancies, investigating the causes, and correcting any errors. This process is crucial for ensuring the accuracy of the company's financial records and for detecting any potential fraud or mismanagement.

The third part of the document discusses the importance of regular financial audits. It explains how audits can help identify areas of weakness, improve internal controls, and ensure compliance with applicable laws and regulations. It also highlights the role of the auditor in providing an independent opinion on the company's financial statements.

The fourth part of the document discusses the importance of maintaining proper documentation for all financial transactions. It emphasizes the need for original receipts, invoices, and other supporting documents to be properly filed and retained for a sufficient period of time. This documentation is essential for defending the company's financial records in the event of an audit or legal dispute.

The fifth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all assets and liabilities. It emphasizes the need for a systematic approach to asset management, such as using a fixed asset schedule, to ensure that all assets are properly recorded, valued, and depreciated. It also discusses the importance of regularly reviewing and updating the company's balance sheet to reflect changes in its financial position.

The sixth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all income and expenses. It emphasizes the need for a systematic approach to income and expense tracking, such as using a journal or expense report, to ensure that all financial data is properly documented and organized. This information is essential for calculating the company's net income and for preparing its financial statements.

The seventh part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all taxes paid and owed. It emphasizes the need for a systematic approach to tax record-keeping, such as using a tax schedule, to ensure that all taxes are properly calculated, paid, and reported. This information is essential for preparing the company's tax returns and for defending its tax position in the event of an audit.

The eighth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all bank transactions. It emphasizes the need for a systematic approach to bank record-keeping, such as using a bank statement schedule, to ensure that all bank transactions are properly recorded and reconciled. This information is essential for preparing the company's cash flow statement and for detecting any potential fraud or mismanagement.

The ninth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all payroll transactions. It emphasizes the need for a systematic approach to payroll record-keeping, such as using a payroll schedule, to ensure that all payroll transactions are properly recorded and processed. This information is essential for preparing the company's payroll tax returns and for defending its payroll position in the event of an audit.

The tenth part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all other financial transactions. It emphasizes the need for a systematic approach to other financial record-keeping, such as using a general ledger, to ensure that all financial data is properly documented and organized. This information is essential for preparing the company's financial statements and for defending its financial position in the event of an audit.

सचोष्णत्वात् प्रबलौ वातकफौ हन्ति । हीनपित्तं तु द्रवत्वेन सौक्ष्म्यत्वात् । वाग्भटेऽपि—‘स्वेदस्तापोपनाहोष्मद्विभेदाश्चतुर्विधाः’ इति ॥ १ ॥ २ ॥

गू०—स्वेदश्चतुर्विधः प्रोक्तः कथितः । चतुर्विधत्वमाह—तापोष्मौ एतौ द्वौ स्वेदसंज्ञितौ भवतः । उपनाहो द्रवश्च एतौ द्वौ, एवं चत्वारः सर्वतो वातहराः वातहारिणो भवन्ति । चतुर्विधस्वेदस्य वातनाशकत्वेऽपि विशेषमाह—स्वेदाविति । तापोष्मजौ स्वेदौ श्लेष्मद्रौ समुदीरितौ कथितौ । उपनाहः स्वेदः वातघ्नः पित्तसंयोगे द्रवो द्रवः स्वेद्यमतिपित्तसङ्गे वा तौ । तथाच सुश्रुतः—‘तत्र तापोष्मस्वेदौ विशेषतः श्लेष्मद्रौ, उपनाहस्वेदो वातघ्नः । अन्यतरस्मिन् पित्तसंसृष्टे द्रवस्वेदः’ इति । अन्यतरसंसृष्टे वातमिश्रिते पित्ते द्रवः स्वेदोऽभिहितः इति सुश्रुताऽभिप्रायः । केवलपित्ते तु सर्व एव स्वेदा निषिद्धाः । किंतु शीतलजलावगाह एव प्रशस्तः । तथा चोक्तं—‘परिषेकावगाहेषु व्यञ्जनानां च सेवनम् । शस्यते शिशिरं तोयं तृष्णापित्तोष्मशान्तये’ इति ॥ १ ॥ २ ॥

अथ त्रिविधस्वेदस्य विशेषमाह—

महाबले महाव्याधौ शीते स्वेदो महान्स्मृतः ।

दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्ये मध्यतमो मतः ॥ ३ ॥

दी०—महाबलपुरुषे महाव्याधौ च कफोत्वणवातविकारादौ । शीते शीतले शीतादितपुरुषे वा महान् स्वेदो विहितः । दुर्बले पुरुषे पित्तप्राये वा दुर्बलः स्वेदो द्रवप्रायो विहितः । मध्ये मध्यमबलपुरुषे वातप्राये वा मध्यमः स्वेद उपनाहप्रायो विहितः । तथाचोक्तं—‘तापोपनाहद्रवबाष्पपूर्वाः स्वेदास्ततोऽन्यः प्रथमौ कफे स्तः । वायौ द्वितीयः पवनं कफे च पित्तोपसृष्टे विहितस्तृतीयः’ इति ॥ ३ ॥

अथ दोषविशेषेण स्वेदविशेषमाह—

बलासे रुक्षणस्वेदो रुक्षस्निग्धं कफानिले ।

कफमेदोवृते वाते कोष्णं गेहं रवेः करान् ॥ ४ ॥

नियुद्धं मार्गगमनं गुरुप्रावरणं क्षुधः ।

चिन्ताव्यायामभारांश्च सेवेतामयमुक्तये ॥ ५ ॥

दी०—बलासे कफे । रुक्षस्वेदं बालकावस्त्रकपालांगारादिनिमित्तं । कफानिले इति कफानिलसंसर्गे रुक्षस्निग्धमिति । तच्च शाल्वणप्रभृतिकं । कफमेदोवृते वाते इति । मेदो हि सर्वशरीराणामुदरस्थं अण्वस्थिषु च ।

शा. सं. ३८

तथाहि ‘स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जात्वभ्यन्तरस्थिता । अथेतरेषु सर्वेषु सरक्तं मेद उच्यते’ इति । अनेन सकफेनावृते वायौ कोष्णगेहादिकं कुर्यादित्यभिप्रायः । कोष्णगेहमङ्गारादिभिः संतप्तमित्यर्थः । रवेः करान् सूर्यकिरणान् । नियुद्धं बाहुयुद्धं । गुरुप्रावरणमिति प्रवराजिनकौशेयप्रवेणीकुथकप्रभृतिकं । कुद्धं कोपं पित्तजनकं चिन्ताचित्तभ्रान्तिकरं विधानं मेदोनाशकरत्वात् । व्यायाममिति शरीरायासजननं । नियुद्धादिव्यतिरिक्तं कर्म एतान् आमयमुक्तये कफमेदोवृत्तवातजनितरोगशान्त्यै सेवेत आतुर इति शेषः । चिन्तास्थाने भयमिति केचित् । तेनापि मनःसंतापत्वात् क्रोधवत् । तथाहि ‘व्यायामोष्णगृहक्षुद्रुबलक्रोधमानभयसमराः । उपनाहसूर्यतापौ दशाभिगुणवर्जिताः स्वेदाः’ । भयं तु यथा उन्मादकारणमपि तन्माद्यकं स्यात् । यथा दृश्यते यत्स्वेदनं चलितस्य सन्धेः पुनर्घटनेन तेन सम्यगवस्थानं तद्वदिहापि ज्ञेयम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

गू०—यादृशे वायौ यादृशः स्वेदो विहितः तत्प्रकारमाह—बलासे इति । बलासे कफे । रुक्षणः स्वेदो बालकादिभिर्हितः । कफानिले रुक्षस्निग्धं । कफानिले कफवाते । कफमेदोवृते वाते कोष्णं गेहं संसेवेत । रवेः करान् किरणान् सेवेत । नियुद्धं बाहुयुद्धम् । मार्गगमनं गुरुप्रावरणम् । कोपं बलादिधारणं शीतादीनां शमनं, चिन्ताव्यायामभारांश्च सेवेत । आमयमुक्तये रोगनाशाय ॥ ४ ॥ ५ ॥

प्राक्स्वेद्याः—

येषां नस्यं विधातव्यं वस्तिश्चापि हि देहिनाम् ।

शोधनीयाश्च ये केचित्पूर्वं स्वेद्याश्च ते मताः ॥ ६ ॥

दी०—अथ क्रमेण ये पूर्व स्वेद्यास्तानाह—येषां पुरुषाणां नस्यं विधातव्यमिति नस्यं दातव्यं ते नस्यात्मकस्वेद्या इत्यर्थः । ननु नस्यं विधाय पश्चात् स्वेद्या इति भावः । येषां देहिनां वस्तिरनुवासननिरूहाख्या दातव्या तेषामपि पूर्व स्वेदकर्म कार्यं, ये किञ्चिच्छोधनीयाः वमनविरेकादियोग्यास्तेऽपि पूर्व स्वेद्या इत्यर्थः । परमार्थतस्तु विरेचने विधातव्ये सति त्र्यहं स्नेहपानं परमम् । वमने पुनरेकाहोपरमे स्वेदः । यदाह कश्चित्सुदान्तसेनः—एकाहं दिनमन्यच्च कफनुत् क्लेशयत्क्षरैरिति (?) ॥ ६ ॥

गू०—पूर्वं ये स्वेद्यास्तानाह—येषामिति । भगन्दरी अश्मर्यातुरश्च एते त्रयः पूर्व स्वेद्याः ॥ ६ ॥

पश्चात्स्वेद्याः—

पश्चात्स्वेद्या गते शल्ये मूढगर्भगदे तथा ।
काले प्रजाताऽकाले वा पश्चात्स्वेद्या नितम्बिनी ॥ ७ ॥

दी०—इदानीं ये पश्चात् स्वेद्यास्तानाह—मूढग-
र्भाद्युपद्रव इत्येके । मूढगर्भगते तथेत्यपीति पाठः क-
श्चित् । अर्थाद्रक्तत्वावाद्युपद्रवरहिताः पश्चात् स्वेद्या
इत्यर्थः । काले प्रसवसमये प्रजातकाले सम्यक्प्रजातस-
मये । नितम्बिनी स्त्री । तन्त्रान्तरेऽपि ‘पश्चात्स्वेद्या
हते शल्ये मूढगर्भाऽनुपद्रवा । सम्यक्प्रजातकाले च
पश्चात् स्वेद्या विजानतेति’ । (चक्रदत्ते) ॥ ७ ॥

गू०—ये पश्चात्स्वेद्यास्तानाह—पश्चादिति । गते
शल्ये तथा मूढगर्भगदे पश्चात्स्वेद्याः । काले प्रजाता
नवममासादग्रे प्रसूता । अकाले नवममासादधः
प्रसूता वा नितम्बिनी स्त्री पश्चात्प्रसवात् स्वेद्या ॥ ७ ॥

कालद्वयस्वेद्यानाह—

स्वेद्याः पूर्वं त्रयः ग्रीहभगन्दर्शसस्तथा ।
अश्मर्यश्चातुरो जन्तुः समये शस्त्रकर्मणः ॥ ८ ॥

दी०—अथोभयतः शोथ्यास्तानाह । ग्रीहभगन्द-
र्शसां त्रय एव दोषाः । त्रय एवोपद्रवा वाते चापि
वातादिदोषजनिता इत्यर्थः । तथेतिग्रहणान्नैते पूर्वं
स्वेद्याः किंतु पश्चात् स्वेद्या इति तात्पर्यार्थः । तथा-
चोक्तं—‘स्वेद्याः पुनरयथादाहनान्तरमुष्णाम्बुतप्तकटा-
होपवेशनरूपम्’ । एवमन्यदपि यथायोग्यं बोद्धव्यं ।
जन्तुरातुरः शस्त्रकर्मणः शस्त्रविधानस्य समये काले
ग्रीहभगन्दरादीनित्यर्थः । शस्त्रकर्मणः पश्चात्पूर्वं चैते
स्वेद्या इत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

स्वेदकालः—

सर्वान्स्वेदान् निवाते च जीर्णाहारे च कारयेत् ।

दी०—अथ स्वेदकालावस्थां दर्शयितुमाह । सर्वा-
निति तापोष्णोपनाहद्रवसंज्ञान् निवाते वातरहितस्थाने
जीर्णाहारे सति च । जीर्णाहारलक्षणं चोक्तम् । त-
थाहि—‘उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथेरिता । लघुता
क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणमिति । प्रायेण तु
विष्टब्धेऽजीर्णेपि स्वेदो विहितः । उक्तं हि—‘विष्टब्धे
स्वेदनं कार्यमिति वचनात् ॥

१—‘त्रय’ इति पदं ग्रीहादीनां लब्धे त्रित्वे त्रिदोषज-
न्यत्वपरं त्रयम् । अर्शस इति अर्शरोगी ‘अर्श आदि-
त्वदच्’ ।

गू०—स्वेदान् कारयेदित्याह—सर्वानिति । नि-
वाते निर्वातस्थाने । तथाऽऽहारे जीर्णे परिपक्वे सति
सर्वान् चतुर्विधान् स्वेदान् कारयेत् ॥

स्वेदफलम्—

स्वेदाद्वातुस्थिता दोषाः स्नेहक्लिन्नस्य देहिनः ॥ ९ ॥
द्रवत्वं प्राप्य कोष्ठान्तर्गत्वा यान्ति विरेकताम् ।

दी०—अथ स्वेदादोषस्य येन विध्यपगमस्तमाह—
दोषा वातादयः । वातुस्थिता इति । रसादिधातुगताः
स्नेहक्लिन्नस्य देहिन इति । स्नेहस्वेदाभ्यक्तशरीरस्य पुरु-
षस्य । यतः स्नेहस्वेदपूर्वकमेव शोधनं । द्रवत्वं प्रा-
प्येति दोष एव यतः । ये मार्गेषु लीना स्वस्थानस्था वा
धातुसंस्था अपि वा ते सम्यक्स्वेदैर्योजिताः संतः
द्रवत्वं प्राप्य कोष्ठान्तर्गताः पश्चाच्छोधनैः कृत्वा शान्तिं
यान्तीत्यभिप्रायः । तथाचोक्तं ‘स्नेहात् क्लिन्ना धातुसं-
स्थाश्च दोषाः स्वस्थानस्था ये च मार्गेषु लीनाः । सम्य-
क्स्वेदैर्योजितास्ते द्रवत्वं नीताः कोष्ठं शोधने यान्ति
शान्तिम्’ इति ॥ ९ ॥

गू०—स्वेदादोषः कथं यातीत्याह—स्वेदादिति ।
स्वेदाद्वातुकादिस्वेदात् । तथा स्नेहस्त्रिन्नस्य तैला-
वगाहनाद्यैः स्विन्नस्य देहिनः पुरुषस्य धातुस्थिता
दोषाः कोष्ठान्तर्गत्वा द्रवत्वं प्राप्य विरेकतां यान्तीति
योजना ॥ ९ ॥

स्वेदितस्य रक्षा ।

स्विद्यमानशरीरस्य हृदयं शीतलैः स्पृशेत् ॥ १० ॥
स्नेहाभ्यक्तशरीरस्य शीतैराच्छाद्य चक्षुषी ।

दी०—अथ स्वेदितस्याश्वासनार्थं विषयमाह—
स्विद्यमानशरीरस्य स्नेहाभ्यक्तशरीरस्येति पादद्वयस्ये-
त्ययमभिप्रायः—अनेन पूर्वं स्नेहाभ्यक्तशरीरस्य पश्चात्
स्वेदितस्य पुरुषस्येत्यर्थः । यतः सर्वस्वेदेष्वपि स्नेहा-
भ्यक्तो विहित इति प्रसिद्धः । तथाचोक्तं दृष्टान्तेन ।
नानाभ्यक्तेनापि च स्निग्धदेहे स्वेदो योज्यः स्वेदविद्धिः
कथंचित् । दृष्टं लोके काष्ठमस्निग्धमाशु तापाद्भयं स्वेद-

१ ननु हृदयदृष्टयोः प्राक् रक्षणमुक्तं, इह तु मृदुस्वे-
दोऽभिहित इति विरुद्धम् ? मैवम्, चरके तूत्तरतत्रे शूलदौ
स्वेदो विहितः स तु संमिलिताक्षैर्वाह्ये क्रियते, न दृष्टौ ।
चरकेऽप्ययमेव पाठो लिखितः । तदग्रे च मध्यमं अक्षणौ
शेषमङ्गावयवमिष्टतः स्वेदयेत् । १०

	Date	Page

योगैर्गृहीतमिति । शीतैराच्छाद्य चक्षुषी इति । सर्वाङ्गेषु स्वेदे क्रियमाणे चक्षुरक्षणाथमुक्तं शीतैरिति पद्मपत्रादिभिः । अस्याग्रे 'हृदयं वृषणौ दृष्टिं स्वेदयेन्मृदु नैव वे'ति केचित्पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । अत्र चक्षुषी इत्युपलक्षणत्वात् हृदयादिरक्षणमेव कार्यमित्यनेनैव गृहीतार्थत्वात् ॥ १० ॥

गू०—दोषविरेके जाते तत्स्थापनार्थं चिकित्सित-माह—स्त्रियमानशरीरस्येति । बालकादेः स्त्रियस्य विरेके सति हृदयं शीतलैः चन्दनादिभिः स्पृशेत् । स्नेहाभ्यक्तशरीरस्य स्नेहस्त्रियस्य शीतैः कमलकदली-पत्राद्यैः चक्षुषी आच्छाद्य विरेकात् उपाचरेत् इत्यु-त्तरक्रियासंबन्धः ॥ १० ॥

अस्वेदार्हाः—

अजीर्णी दुर्बलो मेही क्षतक्षीणः पिपासितः ॥ ११ ॥

अतिसारी रक्तपित्ती पाण्डुरोगी तथोदरी ।

मदार्तो गभिणी चैव नहि स्वेद्या विजानता ॥ १२ ॥

एतानपि मृदुस्वेदैः स्वेदसाध्यानुपाचरेत् ।

दी०—अथ येऽपि रोगिणोऽस्वेद्यास्तानाह—अ-जीर्णीत्यादि । एते रोगिणो न स्वेद्याः । यतः स्वेदादपि तेषां देहनाशो भवति, कदाचिन्न भवति तदा एतेषां विकारा अपि साध्यत्वं यावन्तीति भावः । अतएव विजानता पुरुषेणेति ग्रहणं । तथाहि—'स्वेदादोषा यान्ति देहाविनाशं संसाध्यत्वं यांति चैषां विकाराः' इति भावः । अजीर्णीति अजीर्णे भक्त इति सामान्यः । विशेषेण विष्टब्धाजीर्णी स्वेदो विहितः विष्टब्धे स्वेदनं कार्यमिति वचनात् । यदुक्तमन्यत्रापि—'स्वेदैः साध्यो दुर्बलोऽजीर्णभक्तः स्यातां चेद्भौ स्वेदनीयौ ततस्ता'विति । शेषं सुबोधं ॥ ११ ॥ १२ ॥

१—चरके तु—'कषायमद्यनित्यानां गभिण्या रक्तपित्तिनाम् । पित्तिनां सातिसाराणां रूक्षाणां मधुमेहिनां । विदग्धभ्रष्ट्रधानां विषमद्यविकारिणाम् । सन्तापान्नष्टसंज्ञानां स्थूलानां पित्तमेहिनाम् । वृष्यतां क्षुधितानां च कुब्दानां शोचतामपि । कामल्लुदरिणां चैव क्षतानामाव्यरोगिणां । दुर्बलातिविशुष्काणामुपक्षीणौजसां तथा । मिषकृतमिरिकाणां च न स्वेदमवतारयेत्' इति । अत्र 'कषाय'शब्देन

केचिदत्रार्थं पठन्ति—

'मृदुस्वेदं प्रयुजीत तथा हन्मुष्कदृष्टिषु' ॥ १३ ॥

इति ॥ १३ ॥

गू०—येषां स्वेदो नोचितस्तानाह—अजीर्णीति । एतानपि मृदुस्वेदैः स्वेदसाध्यानुपाचरेत् । अजीर्णी अजीर्णवान्, दुर्बलः, मेही प्रमेहवान्, क्षतक्षीणः उरःक्षतक्षीणः, मदो मद्यजनितरोगी । एतानपि स्वेदसाध्यानुपाचरेत् । केपु ? मृदुस्वेदं प्रयुजीत इत्याह । इत् हृदयम्, मुष्कोऽण्डकोषः । दृष्टिर्नेत्रम् ॥ १३ ॥

स्वेदातियोगजा रोगाः—

अतिस्वेदात्सन्धिपीडा दाहवृण्णा क्लमो भ्रमः ।

पित्तासृक्पिडकाकोपस्तत्र शीतैरुपाचरेत् ॥ १४ ॥

दी०—अथ स्वेदस्यातियोगस्तेन दोषमाह—पिडकाकोप इति स्फोटोदीनाम् । अथवा पिडकाकोठ इति पाठः । कोठो वरटीदृष्टसंकाशः तत्र शीतैरुपाचरेदिति । पानाभ्यजने चात्र शीताः क्रियाः कार्या विधिज्ञेन इति शेषः । यदुक्तं 'अतिस्त्रियमथाश्वास्य शीताम्बुवसनं हित'मिति । चरके तु उक्तः—'उक्तस्तस्यातिशये प्रथमिकः सर्वशो विधिः । सोतिस्त्रियस्य कर्तव्यो मधुरस्निग्ध-शीतलम्' इति ॥ १४ ॥

गू०—अतिस्वेदात् किं भवतीत्याह—अतिस्वेदादिति । अतिस्वेदात्सन्धिपीडादयो भवन्ति । क्लमः ग्लानिः, भ्रमश्चक्रारूढस्येव । पित्तासृक् पित्तरक्तम् । पिडका स्फोटिका । तत्र शीतैरुपाचरेदित्यन्वयः । तथाचोक्तं—'स्त्रियेऽल्यर्थं सन्धिपीडाविदाहः स्फोटोत्पत्तिः पित्तरक्तप्रकोपः । मूर्च्छा भ्रान्तिर्दाहवृण्णे क्लमश्च कुर्यात्तूर्णं तत्र शीतं विधानम्' इति ॥ १४ ॥

तापस्वेदः—

तेषु तापाभिधः स्वेदो बालुकावस्त्रपाणिभिः ।

कपालकन्दुकाङ्गारैर्यथायोग्यः प्रयुज्यते ॥ १५ ॥

कषायमद्यं कषायद्रव्यकृतमथवा कषायं नधु ग्राह्यम् । तस्य च कषायवर्गे मधुरवर्गे च पाठात् । तस्य च स्वेदायोग्यत्वात् । उक्तं च वाग्भटे—'पीतदुग्धदधिलेहमधूनी'त्यादि । एतानित्यादि एतानजीर्ण्यादीन् स्वेदसाध्यान् आत्ययिके रोगोत्पत्तौ मृदु स्वेदयेत् । उक्तं च वाग्भटे—'मृदु वात्यायिके गदे' इति ।

दी०—इदानीं यत्पूर्वं चातुर्विध्यमुक्तं तद्योगद्वारेण प्रकटयन्नाह—तेषु पूर्वोक्ततापादिस्वेदेषु । तापाभिध-
स्तापस्वेदः । कपालः खर्परः बालुकादयोऽत्र वह्निसंतप्ता
ज्ञेयाः । यथायोग्य इति । यथादोषापेक्षया यथा-
स्थानस्थितव्याध्यनु रूप इत्यर्थः । अयं तापस्वेदोऽभि-
हितः ॥ १५ ॥

गू०—अथ तापादिस्वेदानां लक्षणमाह—ते-
ष्विति । तेषु चातुर्विध्यस्वेदेषु तापादयः स्वेदा बालु-
कादिभिर्न्यायोऽयं प्रजायन्ते उत्पद्यन्ते । बालुका
सिकता, वस्त्रं चीरम्, पाणिभिर्हस्तैः, कपालः खर्परः,
कन्दुकः वस्त्रकन्दुकः, यद्वा बहुच्छिद्रो गृहमध्ये रचितः
कन्दुसंज्ञः । तदुक्तं वाग्भटे—‘बहुच्छिद्रो गृहान्तस्थः
कन्दुर्जेताक उच्यते’ इति । तस्य निर्माणं चरके
लिखितं—‘अङ्गारैः खदिराद्यैश्च निर्धूमैर्बालुकातप्तं
कृत्वा एवं पात्रान्तरितैः स्वेदः अङ्गारस्य मृत्पात्रे स्था-
पयित्वा स्वेदः कर्तव्यः’ इति ॥ १५ ॥

ऊष्मस्वेदः—

ऊष्मस्वेदः प्रयोक्तव्यो लोहपिण्डेष्टकाश्मभिः ।

अतस्तैरम्लसिक्तैश्च काये नक्तकवेष्टिते ॥ १६ ॥

अथवा वातनिर्नाशिद्रव्यक्वाथरसादिभिः ।

उष्णैर्घटं पूरयित्वा पार्श्वे छिद्रं विधाय च ॥ १७ ॥

विमुद्यास्यं त्रिखण्डां च धातुजां काष्ठवंशजाम् ।

षडङ्गुलास्यां गोपुच्छां नलीं युञ्ज्याद्विहस्तिकाम् १८

सुखोपविष्टं स्वभ्यक्तं गुरुप्रावरणावृतम् ।

हस्तिशुण्डिकया नाड्यां स्वेदयेद्वातरोणिगम् ॥ १९ ॥

पुरुषायाममात्रां वा भूमिमुत्कीर्य खादिरैः ।

काष्ठैर्दग्ध्वा तथाभ्युक्ष्य क्षीरधान्याम्लवारिभिः २०

वातघ्नपत्रैराच्छाद्य शयानं स्वेदयेन्नरम् ।

एवं माषादिभिः स्विन्नैः शयानं स्वेदमाचरेत् ॥ २१ ॥

दी०—अथोष्मस्वेदविवक्षायां योगद्वारेण तस्मिन्-
पमाह—काये नक्तकवेष्टिते इति । नक्तकाः वातहर-
वटपल्लवादयः । तैर्वेष्टितं शरीरं कृत्वा पश्चाद्विहित-
स्वेदद्रव्येण स्वेदयेदिति भावः । अन्यदप्याह—
अथवेति । वातनिर्नाशिद्रव्याणि दशमूलप्रभृतीनि ।
तेषां क्वाथं स्वरसं च यथासंभवं च ग्राह्यं पार्श्वे
छिद्रं विधायेति घटपार्श्वे नाडिकामुखप्रमाणं रन्ध्रं कार-

येत् । विमुद्यास्यमिति । घटमुखं मुद्रयेदित्यर्थः । नाडिका-
घटसंधिमपि मुद्रयेदिति संप्रदायः । नाडीस्वरूपमाह—
त्रिखण्डामित्यादि । त्रिखण्डां मृदुमध्यप्रबलस्वेदविषय-
त्वात्खण्डत्रययुक्तमित्यर्थः । धातुजामिति सुवर्णादिधा-
तुनिर्मितम् । अथवाप्यभावे काष्ठजामिति वंशादिकाष्ठ-
घटिताम् । षडङ्गुलास्यामिति षडङ्गुलैः कुण्डलाकृतिमुत्त-
रलग्नं नाडिकामुखमिति भावः । किञ्चिद्विमञ्चघटल-
ग्नमुखं भवतीति गोपुच्छाकारानुकाराभिधानत्वात्
संप्रदायविषयः । तेन लघुमुखं घटलग्नं कारयेत् ।
बृहन्मुखमातुरलग्नमिति भावः । द्विहस्तिकामिति द्विह-
स्तपरिमाणं त्रिखण्डानामित्यर्थः । गुरुप्रावरणं तूलीप्र-
भृतिकम् । हस्तिशुण्डिकयेत्युक्तमपि नाड्याकारं द्रवयति
न दोषः पौनरुक्त्या । अथवा हस्तिशुण्डिकेति
नाम्नाऽस्य स्वेदस्य संज्ञा विहिता । हस्तिशुण्डिकोऽयं
स्वेद इति तात्पर्यार्थः । अन्योष्मस्वेदविधानमाह—
पुरुषायाममात्रामिति । पुरुषप्रमाणं यथा स्यात् । आ-
यामञ्च दीर्घविस्तारयोः खादिरैः काष्ठैरिति । खदिरो
रक्तसारः । दग्ध्वेति भूगर्तस्थानमिति शेषः । तत्र का-
ष्ठज्वलनं कुर्यादित्यर्थः । तथेति पश्चात् क्षीरादिभिः
कृत्वाभ्युक्ष्येति । ननु काष्ठाङ्गाराणि तत्रत्योपनीय क्षीर-
धान्याम्लप्रभृतीनामेकतमेन कृत्वा तदेव सेवयेदिति
भावः । धान्याम्लं काञ्जिकविशेषम् । तदभावे तर्कं ग्राह्य-
मिति व्यवहारात् । पश्चात्कार्यमाह—वातघ्नपत्रैरित्यादि ।
तत्र वातघ्नपत्रैरेरण्डप्रभृतिकैः । तच्छयनं भूगर्तनिर्मि-
तरूपम् । तत्पत्रैराच्छाद्य तत्र वातार्तपुरुषं संविश्य स्वेद-
येदित्यभिप्रायः । एवमित्यनेनैव प्रकारेण स्विन्नैर्माषादि-
भिरपि शयनस्वेदमावर्णीयम् । एतदुक्तं भवति । मा-
षक्वाथजलेनापि भूगर्तस्थेति सिचनम् । अथवा स्विन्न-
बाष्पैः बाष्पपरिस्विन्नं वातार्तमधःस्थं स्वेदयेदि-
त्येके ॥ १६-२१ ॥

गू०—अथोष्मस्वेदः—लोहपिण्डिकेष्टकादिभिः तप्तैः
अम्लसंसिक्तैः, पुनः काये देहे, रक्तकवेष्टितैः स्वेदः
स उष्णस्वेदः । अथवा पश्चान्तरे । वातनिर्नाशिद्रव्य-
क्वाथरसादिभिः घटं पूरयित्वा पार्श्वे तिर्यक् छिद्रं कृत्वा
आस्यं मुखं विमुद्य तस्मिन्पार्श्वे छिद्रे द्विहस्तिकां नाडीं
युञ्ज्यात् । किंभूतां नाडीं ? त्रिखण्डां त्रिग्रन्थिवंश-
जाम् । काष्ठजां, धातुजां द्विहस्तिकां नाडीं युञ्ज्यात् ।
षडङ्गुलास्यां गोपुच्छां वेति विकल्पः । सुखोपविष्टं

सुखेन स्थितम् । स्वभ्यक्तं कृततैलाभ्यङ्गम् । पुनः गुरु-
प्रावरणं तूलाद्यैरावृतम् । अनया हस्तिशुण्डिकाधार-
या नाड्या वातरोणिणं स्वेदयेत् । अपर उष्णस्वेद-
प्रकारः—पुरुषायाममात्रां पुरुषप्रमाणमात्रां भूमिमु-
त्कीर्य खनयित्वा खादिरैः काष्ठैर्दग्ध्वा तथाऽम्लमूत्रा-
दिभिरभ्युक्ष्याभिषिच्य वातघ्नपत्रैराच्छाद्य शयानं
स्वेदयेत् ॥ १६-२१ ॥

उपनाहस्वेदमाह—

अथोपनाहस्वेदं च कुर्याद्वातहरौषधैः ।
प्रदिह्य देहं वातार्तं क्षीरमांसरसान्वितैः ॥ २२ ॥
अम्लपिष्टैः सलवणैः सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैः ।
उपग्राभ्यानूपमांसैर्जीवनीयगणेन च ॥ २३ ॥
दधि-सौवीरक-क्षीरैर्वीरतर्वादिना तथा ।
कुलत्थ-माष-गोधूमैरतसी-तिल-सर्षपैः ॥ २४ ॥
शतपुष्पा-देवदारु-शेफाली-स्थूलजीरकैः ।
एरण्डमूलं बीजैश्च रास्ना-मूलक-शिग्रुभिः ॥ २५ ॥
मिशि-कृष्णा-कुठेरैश्च लवणैरम्लसंयुतैः ।
प्रसारिण्यश्वगन्धाभ्यां बलाभिर्दशमूलकैः ॥ २६ ॥
गुडूची-वानरीबीजैर्यथालाभं समाहृतैः ।
क्षुण्णैः स्विन्नैश्च वस्त्रेण बद्धैः संस्वेदयेन्नरम् ॥ २७ ॥
महाशाल्वणसंज्ञोऽयं योगः सर्वानिलातिहृत् ।

दी०—अथोपनाहस्वेदविधानमाह । उपनाहः को-
ष्णबहुलालेपः बन्धनमित्येके । वातहरौषधैरिति काको-
ल्यादिगणाद्यथालाभं ग्राह्यमिति व्यवहारः । क्षीरमां-
सरसान्वितैरिति क्षीरं गव्यं तदभावे आजं सामान्य-
त्वाच्च यथायोग्यं देयमिति । मांसमत्र ग्राभ्यानूपसंभवं
वक्ष्यमाणत्वात् । तस्य रसं मांसरसमित्यर्थः । अम्ल-
पिष्टैरिति अम्लैः काजिकादिभिः । सलवणैरिति लव-
णोऽत्र सैन्धवं । स्नेहसंयुतैरिति स्नेहोऽत्र चतुर्विधो देयो
यथायोग्यसंभवात् । अयमपि शाल्वणसंज्ञः । अपरम-
प्युपनाहविधानमाह । ग्राभ्यानूपमांसैर्वानरीबीज-
पर्यन्तद्रव्ये यथालाभप्राप्तैः क्षुण्णैः सूक्ष्मकुट्टितैः स्विन्नैः
क्वथितैः तदनु वस्त्रेण बद्धा पोष्टलिकाकारैः संस्वेदयेत् ।
नरमिति वातार्तं पुरुषं । अयं महाशाल्वणसंज्ञयोगः
प्रसिद्ध एव । यदुक्तं—‘आनूपग्राम्यमांसाद्यैः स्वेदः
शाल्वणको मत’ इति । ग्राभ्याः अश्वाश्वतरगोखरो-
रभ्रमेदःपुच्छकप्रभृतयः । आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः ।

तद्यथा कूलचराः, पल्लवाः, कोशस्थाः, पादिनः, म-
त्स्याश्चेति । तत्र कूले चरन्ति, ते यथा—‘तत्रेभ-महि-
ष-न्यङ्कु-रु-रोहित-शूकराः । खङ्गि-गोकर्ण-चमराः-सु-
मराः कालपुच्छकः । कोद्रकारमलेयाश्च पशवः कूल-
चारिणः’ । लवा यथा—‘हंस-सारस-कादम्ब-कौञ्च-कार-
ण्डव-लवाः । बलाका-बक-चक्राहजीवजीवाम्बु-कु-
टाः । उत्कोश-पुण्डरीकाक्ष-शशरीमणितुण्डिकाः ।
काकतुण्डधनानावमद्गुण्करशायिकाः । कावाक्षिमल्लि-
काश्चेतवराहाद्याः लवा स्मृताः’ । कोशस्था यथा—
‘शङ्खः शङ्खाणकः शुक्तिर्भङ्गकशम्बुकादयः । कोश-
स्थाश्च—उद्रकुम्भीरशिशुमारकुम्भीरकाः । नक्रकूर्म-भङ्गू-
काद्याः पादिनः परिकीर्तिताः’ । मत्स्या यथा—‘गोम-
त्स्यो मरुलः कृष्णमत्स्यको बहुलो रसः । राजी चिलिचि-
माद्याश्च मत्स्याः प्रोक्ताः समासतः’ इति । इत्यानूप-
मांसवर्गः । एतेषां स्वरूपमत्र विस्तरभयाच्च लिखितं ।
जीवनीयगणेनवेति । तदुक्तं सुश्रुते—काकोलीक्षीर-
काकोलीजीवकर्षभकौ । मुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदामहा-
मेदाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीतुगाक्षीरीकृद्विद्विद्विद्वीका-
जीवन्यो मधुकं चेति जीवनीयो गणः । दधिसौवीरक-
क्षीरैरिति । सौवीरकः काजिकभेदः । वीरतर्वादिना
तथेति । वीरतर्वादिगणः सुश्रुतेऽवगन्तव्यः । वीरत-
रुसहचरदर्भवृक्षादनीगुण्डानलकुशकाशाश्मभेदकाग्निम-
न्थमोरटवसुकवसिरभल्लककुन्दुरुकेन्वीवरकपोतवङ्गाश्च-
दंष्ट्रा चेति । शेफालीस्थूलजीरकैरिति । शेफाली निर्गुण्डी
‘संभारू’ इति लोके । स्थूलजीरकः कृष्णजीरकः । एरण्डस्य
मूलं बीजं, च ग्राह्यं । मिशिः शतपुष्पा । कुठेरकः स्व-
नामप्रसिद्धः । लवणैरिति बहुवचनेनात्र पञ्चलवणानि
यथायोग्यं देयानि । अपराण्यपि पांशुक्षारप्रभृतीनि
ग्राह्याणि न दोषः । अम्लसंयुतैरिति अम्लोष्णवर्गो हितो
ग्राह्यः । बलाभिरिति बहुवचनाद्बलाचतुष्टयेषु यथाला-
भमिति योज्यम् । दशमूलः प्रसिद्धः सच दशद्रव्यैर्भि-
लितः । तद्यथा—‘शालिपर्णी पृष्ठिपर्णी बृहती कण्टका-
रिका । तथा गोक्षुरकश्चैव लघुमूलमिति स्मृतम् । वि-
त्वोऽग्निमन्थः स्योनाकः काश्मर्यः पाटलास्तथा । ज्ञेयं
महत्वं मूलं च दशमूलमुभे स्मृतं’मिति । वानरीबीजैरिति
कपिकच्छूबीजैः । एतैर्द्रव्यैर्व्यस्तैर्वा योगा बोद्धव्याः भिन्न-
तृतीयान्तपदत्वात् । शेषं सुबोधम् ॥ २२-२७ ॥

गू०—अथोपनाहस्वेदः—वातहरौषधैर्दशमूलादि-
भिरुपनाहं स्वेदं कुर्यात् । किं कृत्वा ? वातार्तदेहं

क्षीरमांसरसान्वितैः प्रदिह्य प्रलेपं कृत्वा । उत अम्ल-
पिष्टैः सलवणैः सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैश्च प्रदिह्य ।

अथ महाशाल्वणस्वेदविधानमाह—ग्राम्याः छा-
गोरभ्रादयः, अनूपा मत्स्यचक्रवाकादयः । जीवनीय-
गणशूर्णोक्तः । सौवीरं काञ्जिकम् । क्षारैर्यवक्षारस्वर्जी-
टङ्कणैः । वीरतर्वादिश्च पूर्वोक्तः । अतसी प्रसिद्धा,
शेफाली निर्गुण्डी, मिशिः शतपुष्पा, कुठेरः वावरी ।
लवणैः सैन्धवाद्यैः । पञ्चभिरम्लैर्दाडिमाद्यैः । वानरी
कपिकच्छूः । एतैर्यथालाभं समाहृतैरानीतैः, क्षुण्णैः
कुट्टितैः, स्विन्नैः स्वेदितैः, पुनर्वन्नेन बद्धैः स्वेदयेत् ॥
॥ २२-२७ ॥

द्रवस्वेदविधिः ।

द्रवस्वेदस्तु वातघ्नो द्रव्यकाथेन पूरितम् ॥ २८ ॥

कटाहं कोष्ठकं वाऽपि सूपविष्टोऽवगाहयेत् ।

दी०—इदानीं द्रवस्वेदविधिमाह—द्रवस्वेद इति ।
पित्तसंगे द्रवो हित इति पूर्वोक्तत्वात् । वातघ्नद्रव्यका-
थेनेति वातघ्नद्रव्यं काकोल्यादिगणप्रमुखं तच्च पूर्व
व्याख्यातं । कटाहं कोष्ठकं च । द्विविधमिति द्रवस्वेदं । वा
ग्रहणात् चर्मद्रोणीप्रभृतिकमपि यथालाभं द्रवस्वेदविधौ
ग्राह्यम् ॥ २८ ॥

गू०—वातघ्नं दशमूलाद्यं द्रव्यम् । तत्काथेन पू-
रिते कटाहे ताम्रादिकोष्ठके वा सूपविष्टः सुखेन स्थितः
अवगाहयेत् ॥ २८ ॥

इदानीं द्रवस्य परिमाणमाह—

नाभेः षडङ्गुलं यावन्मग्नः काथस्य धारया ॥ २९ ॥

कोष्ण्या स्कन्धयोः सिक्तिस्तिष्ठेत् स्निग्धतनुर्नरः ।

एवं तैलेन, दुग्धेन, सर्पिषा स्वेदयेन्नरम् ॥ ३० ॥

दी०—नाभेरित्यादि । यावन्नाभेरूर्ध्वं सूपविष्टः पु-
रुषो मग्नो भवति तावत् काथादिकं धारयेत् योजये-
दित्यर्थः । इत्येवं कटाहावगाह इव परिमाणम् । कोष्ठे
तूत्थितः पुरुषो यावत् स्कन्धयोरुपरि सिक्तो मग्नः
तावत्तिष्ठेदित्यभिप्रायः । स्निग्धतनुता सर्वस्वेदेपि बोद्धव्या
एवमुक्तप्रकारेणैव तैलादिनापि यथायोग्यं स्वेदयेदि-
त्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

१-ननु स्निग्धस्यैव स्वेदाधिकारात्पुनः स्निग्धग्रहणं
किमर्थम् ? उच्यते—पुनर्ग्रहणं तत्समयस्निग्धताद्योतना-
र्थम् । ६०

गू०—तस्य विधानमाह—स्निग्धतनुः कृततैला-
भ्यङ्गः । कोष्ण्या धारया स्थितः स्कन्धयोः सिक्तः ।
काथेन धारया नाभेः षडङ्गुलं यावन्मग्नस्तावत्तिष्ठेत् ।
एवं तैलेन दुग्धेन सर्पिषा घृतेन वा स्वेदयेत् । अयं
द्रवस्वेदः ॥ २९ ॥ ३० ॥

अवगाहनकालनियमः ।

एकान्तरो व्यन्तरो वा स्नेहयुक्तोऽवगाहने ।

दी०—अथावगाहनकालनियममाह—अथावगा-
हने यथादौ स्नेहयुक्तः स्नेहावगाहस्तदा एकान्तर
एकव्यन्तरो व्यन्तरो द्विदिनान्तरो वा कर्तव्य इति व्य-
वस्थाविषयः । ननु सर्वावगाहने नियमनमिदं । नन्वत्र
कालनियमः कृतः, तन्त्रान्तरे तु न कृतः, तथा पूर्व-
मुक्तं—नाभेरूर्ध्वं षडङ्गुलप्रमाणं काथतैलादिधारणम् ।
तन्त्रान्तरे तु अन्यथा । वैद्यालंकारे—‘कटाहे
मृण्मये पात्रे किंवा पाषाणसंभवे । आकण्ठमग्नौ निव-
सेत् ग्रहरं प्रातरेव वा ॥ रोमान्तेष्वनुकूपेषु स्थित्वा
मात्रा शतत्रयम् । ततः प्रविशति स्नेहैश्चतुर्भिर्गच्छति
त्वचम् । पञ्चभिश्च भजेद्रक्तं षड्भिर्मांसं प्रपद्यते । भेदः-
स्थानं सप्तशतैरष्टभिश्चास्थिषु व्रजेत् ॥ नवभिर्याति
मज्जानं ततो मात्रां न कारयेत् । ततस्तु रोगान्संगृह्य
वातपित्तकफोद्धवान् ॥ स्रोतसां मार्दवकरः कफवात-
विनाशनः । धातूनां पुष्टिजननो बलवर्णकरः परः ॥
वातरोगानशेषांश्च जयेदेष विशेषतः’ इति । अन्यत्रापि
कण्ठपर्यन्तधारणमुक्तं यथा—द्रोणीकाष्ठस्य तैलेन सु-
खोष्णेन प्रपूरयेत् । तत्र स्थित्वा यथा मात्रा कण्ठप-
र्यन्तमाहनुम् ॥ सुखिनः सुकुमारस्य सुखार्थं श्र-
मपीडितः । गाहयेत् घटिकासार्धं तैलद्रोण्यां च
यत्नतः । ततो निःसृत्य हस्ताभ्यां खट्वायां चर्मके
पुनः । सुखेन मर्दनं कृत्वा यावत्तैलं विशुध्यति ॥ उ-
द्वर्तनं ततः कुर्यात्स्नानं च विधिपूर्वकम् ॥ त्वचि का-
न्तिकरं सद्यः पारुष्यं न विनश्यति ॥ बलपुष्टिकरं सद्यो
वातरोगं च नाशयेत् । अन्ये च त्वग्भवा रोगा मन्दा-
नलसमुद्भवाः ॥ यस्य शुष्यति सर्वाङ्गं गतिर्यस्य तु
विह्वला । तस्य द्रोण्यां च तैलेषु गाहयेद्वटिकात्र-
यम् ॥ क्षीणेन्द्रियाः क्षीणशुक्रा ज्वरक्षीणाश्च ये नराः ।
वातातौ वृषणौ येषामन्नवृद्धिश्च दारुणा ॥ पङ्कलः पी-
ठसर्पी च गृध्रसी वातशूलवान् । कलायखजकं तूनीं
प्रतूनीं च विशेषतः ॥ एतत्सर्वान् निहन्त्याशु छन्ना-

[illegible]

अभिष मारुतम्' इति । तेनात्र शार्ङ्गधरोक्तं कालनि-
यमवचनं सुकुमारादिविषयम् । तथा नाभेरूर्ध्व षड-
ङ्गुलग्रहणं हृदयरक्षार्थं, तन्त्रान्तरोक्तं दारुणवातरोगग्र-
स्तविषयं । कण्ठपर्यन्तावगाहनं तु सुकुमारादिविषयम् ।
अतएवोक्तं चरके—'पद्मोत्पलपलाशैर्वा स्वेद्यः संवृत्य
चक्षुषी । मुक्तावलीभिः शुद्धाभिः शीतलैर्भोजनैरपि ॥
जलाद्रैः सजलैर्हस्तैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत्' इति ।
नेत्रहृदयरक्षार्थविषयमिदं शार्ङ्गधरवचनं ज्ञेयम् ॥

गू०—यथायोग्यं एकान्तरे व्यन्तरे वाऽवगाहो
युक्तः ॥

अवगाहनफलम्—

सिरामुखै रोमकूपैर्धमनीभिश्च तर्पयेत् ॥ ३१ ॥

शरीरे बलमाधत्ते युक्तः स्नेहोऽवगाहने ।

दी०—अथ सम्यक्स्नेहावगाहने फलमाह—अव-
गाहने युक्तः स्नेह एकान्तरादिविधिना सम्यक् प्रयुक्त-
शीलः । तादृश एव शिरादिस्तर्पयन् सन् शरीरे
बलमाधत्ते तर्पयन् धातूनिति शेषः । यदुक्तं—'मात्रा-
भिस्त्रिधनुःपञ्चषट्सप्ताष्टभिरात्रजेत् । रसासृङ्मांस-
मेदोस्थिमज्जाधातून् यथाक्रममिति । मात्रायाश्च प्रसं-
गतो लक्षणं संख्या च लिख्यते । यथा—स्फजाऊनः-
करावर्तं कुर्यात्तां स्फोटिकायुतां । एषा मात्रा भवे-
देका सर्वत्रैवैष निश्चयः । संख्या यथा—'वेदनोप-
शमः पञ्चशतसप्तशतानि वा । सहस्रं वापि मात्राणां
कुर्याद्दोषबलाबलमित्यादि । शिरामुखै रोमकूपैरिति ।
शिराणां मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानीति भावः । शिराश्च
दोषादिवहा इति ग्रन्थकारः सन्धिवन्धनकारिण्यो
दोषाधातुवहाः शिरा इति । ताश्च स्थूलसूक्ष्ममेदेनापि
द्विधा भवन्ति तासां नाभिमूलत्वादधस्तिर्यक् च प्रसरः ।
तथाह्युक्तम्—'यावन्त्यस्तु शिराः काये संभवन्ति शरी-
रिणाम् । नाभिप्रवृद्धाः सर्वास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः'
इति । धमनीभिश्चेति । ध्मानादनिलापूरणाद्धमन्यो
रसवहाश्चतुर्विंशतिसंख्याकाः । एताश्चापि नाभिप्रभवा
अभिहिताः । चकारात्तासामपि मुखानि रोमकूपप्रति-
बद्धानि ज्ञातव्यानि । यतः ये स्वेदमभिवहन्ति रसं
चाभितर्पयन्त्यन्तर्बहिश्च । तैरेव चाभ्यङ्गपरिषेकावगा-
हालेपनवीर्याप्यन्तः शरीरमभिप्रतिपद्यन्त इति ॥ ३१ ॥

गू०—तस्य फलमाह—सिरामुखैर्लोमकूपैर्लोमवि-
वरैर्धमनीभिर्नाडीभिश्च तर्पयेत् । तदा शरीरे बलं
आधत्ते ॥ ३१ ॥

धातुवर्धनमाह—

जलसिक्तस्य वर्धन्ते यथामूलेऽङ्कुरास्तरोः ॥ ३२ ॥

तथा धातुविवृद्धिर्हि स्नेहसिक्तस्य जायते ।

नातः परतरः कश्चिदुपायो वातनाशनः ॥ ३३ ॥

शीतशूलाद्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।

दीप्ताग्नौ मार्दवे जाते स्वेदनाद्विरतिर्मता ॥ ३४ ॥

दी०—अथ स्नेहावगाहनाद्रायुवृद्धौ सत्यां तद्दृष्टा-
न्तेनास्य प्राधान्यमाह । मूले पानीयसिक्तस्य वृक्षस्य
यथाङ्कुराः पल्लवादिरूपा वर्धन्ते तद्वदत्रापि धातु-
वृद्धौ बोद्धव्यं । नातः पर इति । अस्मात् स्नेहा-
वगाहनात् अपरो वातनाशको योगो न प्रधान इति
भावः । अथ स्वेदकर्मणो विरतिविषयमाह—शीतशीला-
द्युपरमे इति । शूलशान्तौ सत्यां शूलशब्देन वातादि-
जनितो वेदनासमूहो बोद्धव्यः । स्तम्भो गौरवं चां-
गानां तयोर्निग्रहो नाशः । तस्मिज्जाते सति दीप्ताग्नौ
सति । मार्दवमपि अङ्गानां मृदुता तस्मिन्नपि जाते
सति विरतिर्विश्रामः; तेन एभिः कारणैः स्वेदगुणोऽव-
गन्तव्यः । तथा ह्युक्तम्—'अग्नौ दीप्ते मार्दवं त्वक्प्रसादं
भक्तश्रद्धां स्रोतसां निर्मलत्वम् । कुर्यात्स्वेदस्तन्द्र-
निद्रे च हन्यात् सन्धीन्वन्धांश्चेष्टयेदाशु युक्त' इति ।
सौषधस्वेदातियोगलक्षणमुक्तं वाग्भटे—'पित्तास्रको-
पतृण्मूर्च्छास्वराङ्गसदनभ्रमाः । सन्धिपीडाज्वरः श्या-
वरक्तमण्डलदर्शनम् । स्वेदातियोगाच्छर्दिश्च तत्र
स्तम्भनमौषधम्' इति ॥ ३२-३४ ॥

गू०—स्वेदनात्कदा निवृत्तिर्भवति ? इत्यत्राह—
शीत इति । शीतशूलादीनामुपरमे निवृत्ते सति स्तम्भ-
गौरवयोर्निग्रहे सति, मार्दवे मृदुत्वे सति देहस्यैव
तदा स्वेदनाद्विरतिर्निवृत्तिर्मता ॥ ३२-३४ ॥

सुखिन्नस्य पश्चात् कर्म दर्शयति—

सम्यक् स्विन्नं विमृदितं स्नानमुष्णाम्बुभिः शनैः ।

भोजयेच्चानभिष्यन्दि व्यायामं न च कारयेत् ३५

इति श्रीदामोदरसूनुना शार्ङ्गधरेण विरचितायां
शार्ङ्गधरसंहितायामुत्तरखण्डे स्वेदविधिर्नाम
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

दी०—विमृदितमिति । स्नेहावगाहानन्तरं सुख-
मर्दनं, उष्णाम्बुभिरुष्णोदकैः स्नानं, अनभिष्यन्दि
भोजयेत् । जाठराग्नेः संदीपनार्थं व्यायामं शरीराया-

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting system in providing reliable financial information. It highlights the need for transparency and accountability in financial reporting.

The second part of the document focuses on the implementation of internal controls to prevent fraud and ensure the integrity of the financial data. It outlines the key components of a robust internal control system, including segregation of duties, authorization procedures, and regular monitoring.

The third part of the document addresses the challenges faced by organizations in managing their financial resources effectively. It provides practical advice on budgeting, cost management, and financial forecasting to help organizations achieve their financial goals.

The fourth part of the document discusses the impact of external factors, such as market conditions and regulatory changes, on an organization's financial performance. It emphasizes the need for flexibility and adaptability in financial management strategies.

The fifth part of the document concludes by summarizing the key findings and recommendations. It stresses the importance of continuous improvement in financial management practices and the role of leadership in fostering a culture of financial responsibility.

सजनकं कर्म । केचित्—‘व्यायामं न च कारयेत्’ इत्यत्र—‘सर्वत्राचारमाचरेत्’ इति पाठं पठन्ति । तत्र आचारः स्नेहाचरणं, तच्च वाग्भटेऽप्युक्तम्—‘उष्णोदकोपचारी स्याद्ब्रह्मचारी क्षपाशयः । न वेगरोधी व्यायामक्रोधशोकहिमातपान् । प्रवातयानयानाध्वभाष्याभ्यासनसंस्थितिः । नीचात्युच्चोपधानाहःस्वप्नधूमरजांसि च’ इति ॥ ३५ ॥

इति श्रीवास्तव्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभावसिंहात्मजेनाढमलेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायामुत्तरखण्डे स्वेदाध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥

गू०—स्वेदानन्तरं किं कुर्यादित्याह—सम्यक् स्विन्नं सम्यक् स्वेदितम् । पुनः विमृदितं कृताभ्यङ्गम् । पश्चाच्छनैरुष्णाम्बुना कुर्यादिति पूर्वक्रियासम्बन्धः । अनभिष्यन्दि स्रोतो रोषि भोजयेत् । व्यायामं श्रमाद्यं न कारयेत् । सुश्रुते चतुर्विधः नवस्वेदः कथितः । चकाराद्वाग्भटादौ त्रयोदशविधः । ग्रन्थज्ञापनार्थं तदपि लिख्यते । तदुक्तं वाग्भटे—‘शङ्करः प्रस्तरो नाडी परिषेकोऽवगाहनम् । जेताकोऽश्मघनः कर्पूः कुटी, कुम्भी तथाच भूः ॥ कूपो लोहाकरश्चैते स्वेदाश्चैव त्रयोदश’ इति । एषां लक्षणं वाग्भटे दर्शितम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीकाशीरामवैद्यविरचितायां शार्ङ्गधरगूढार्थदीपिकायामुत्तरखण्डे स्वेदाध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

अथेदानीं कृतस्नेहस्वेदस्य शोधनाधिकारः । उक्तं च वाग्भटे—‘स्नेहक्लिन्नाः कोष्ठगा धातुगा वा स्रोतोलीना ये च शाखाऽस्थिसंस्थाः । दोषाः स्वेदैस्ते ब्रवीकृत्य कोष्ठं नीताः सम्यक् शुद्धिभिर्निर्हिण्यन्ते’ इति । अत्र शुद्धिभिरिति बहुवचनग्रहणात्पञ्चकर्मणां ग्रहणम् । तेनाऽत्रादौ स्थानानुरोधात्प्राक् वचनं पश्चाद्विरेचनादीति । अतएवाह—

अथ वमनविधिः ।

वमनप्रधानो विधिः वमनविधिः शोधनप्रकारः । अत एवाह—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृट्काले च देहिनाम् ।

वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ १ ॥

दी०—ऊर्ध्वभागदोषनिर्हरणं वमनं, अधोभागदो-

षनिर्हरणं विरेचनम् । चकाराद्वस्तिनस्यादयः । वमनादीनां कालमाह—शरत्काले इत्यादि । शरत्कालादिशब्दैस्तत्समीपसाधारणकाल उपलक्ष्यते । उक्तं च—‘श्रावणे कार्तिके चैव मासि साधारणे क्रमात् । ग्रीष्मवर्षाहिमन्वितान् वाय्वादीनां निर्हरेत्’ इति । कुशलो भिषगिति । दोषदेशकालसात्म्यप्रकृतिवयोवहिधातुमलविशेषज्ञाने शोधने च कुशलः इति ॥ १ ॥

गू०—स्वेदानन्तरं वमनस्योक्तत्वाद्वमनमाह—तत्रादौ वमनकालमाह—शरदिति । शरत्काले वसन्ते प्रावृट्काले एषु त्रिष्वेव च देहिनां मनुष्याणां वमनं रेचनं च कारयेत् । यः कुशलो भिषक् प्रवीणवैद्यः सञ्चयं ज्ञात्वा वमनोन्मुखं दोषं ज्ञात्वा, अन्यथा स्वस्थविषये दोषदर्शनात् । तथाचोक्तं ग्रन्थान्तरे—‘भिषजः शोधनं प्राहुर्वैज्यः स्वस्थेन सर्वदा । पञ्चगव्यं वधो-वक्ष्णे दोषस्य समुदीरणम्’ इति । ननु शरत्काले पित्तस्याऽपि वमनं युक्तं वसन्ते कफस्याऽपि वमनं रेचनं युक्तम् । द्वयोः प्रावृट्काले वा हेतुत्वात्कथं वमनं रेचनं दीयते तत्र वाताधिक्यं कथं स्यात् ? उच्यते—वर्षाकाले निषेधो, न प्रावृट्काले । तथाचोक्तं अग्निवेशेन—‘अतिविष्टेनातिघर्मे प्रावृडित्यभिधीयते । तत्रैव शोधनं पथ्यं न वर्षासु कदाचन’ इति । शोधनेन सर्वदोषनाशो भवतीत्येके । तथाचोक्तं तीसरे—‘प्रावृट्पचनान्यवसन्तदिनेषु यस्मात् प्रादुर्भवन्ति पवनादिरुजस्ततश्च । वातादिदोषविगमाच्च शरीरशुद्धिः’ इति । अम्बुदागमशरन्मधुवासरेषु अग्निवेशेन त्रिष्वेव च शोधनं नान्येषु । तथाचोक्तं—‘त्रिषु त्वनुशीतत्वात्प्रेष्ठं शेषेषु शोधनम् । हितं भवति यस्माच्च तत्र हेतुं निबोध मे’ इति ॥ १ ॥

वाग्याः—

बलवन्तं कफव्याप्तं हृल्लासादिनिपीडितम् ।

तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ २ ॥

दी०—संप्रतिवमनार्हत्वमाह—बलवन्तमिति वमनसामर्थ्ययुक्तं । कफव्याप्तमिति कफोत्पन्नगदाव्याप्त-हृल्लासः उपरिस्थितिवमनता तदादिरोगपीडितमित्यर्थः । आदिशब्दात् कासश्वासात्मपित्तप्रभृतयः । वमनसा-

१ ते च वाग्भटोक्ताः—‘विशेषेण तु वामयेत् । नवज्वरातिसाराधःपित्तासृग्नाजयक्ष्मिणः । कुष्ठमेहापचैग्रन्थिश्चीपदोन्मादकासिनः । श्वासहृल्लासवीसर्पस्तन्यदोषोर्ध्वरोगिण’ इति ।

तम्यमिति । वमनं सात्म्यं यस्य तत्तथा ते । पुरुषमिति शेषः । धीरचित्तं न कातरमित्यर्थः ॥ २ ॥

गू०—येषु वमनं देयं तानाह—हृत्कासो हृदयनिर्गमः । उपस्थितवमनमित्यन्ये । वमनसात्म्यं वमनसहजम् ॥ २ ॥

वमनार्हा रोगाः—

विषदोषे स्तन्यदोषे मन्देऽग्नौ श्लेष्मिण्यपदेऽर्बुदे ।
हृद्रोग-कुष्ठ-वीसर्प-मेहा-जीर्ण-अमेषु च ॥ ३ ॥
विदारिका-पक्षी-कास-श्वास-पीनस-वृद्धिषु ।
अपस्मारे ज्वरो-न्मादे-तथा रक्ततिसारिषु ॥ ४ ॥
नासा-ताल्वोष्ठ-पाकेषु कर्णस्त्रावे द्विजिह्वके ।
गलशुण्ड्यामतीसारो पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ५ ॥
मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेत् भिषक् ।

दी०—अथ ये रोगा वाम्यास्तानाह—विष इति । ननु अपस्मारादीनामनिलप्रधानत्वात्कथमत्र वमनं युक्तं ? उच्यते, पाण्डुरोगी कृमिव्याप्त इति वक्ष्यमाणव्याप्तशब्देन प्रवृद्धपाण्डुरोगे निषिद्धोपक्रमे कफावस्थायां च मृदु ज्ञेयं । यदुक्तं 'पाण्डुरोगे भिषक् कुर्यादूर्ध्वधःशोधनं सदा' इति । अत्र ऊर्ध्वशोधनं वमनादिकं । अधः शोधनं विरेचनं । विरेचनं चात्र तीक्ष्णमेव, 'वातस्य तीक्ष्णान्युलोमनानी'ति वचनात् ॥ ३-५ ॥

गू०—स्तन्यदोषे मातृदुग्धोद्धवे । विदारी रोग-विशेषः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३-५ ॥

अथावाम्यानाह—

न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कुशः ॥ ६ ॥
नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षुधातुरः ।
मदातो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ७ ॥
उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च दुश्छर्द्दी केवलानिली ।
पाण्डुरोगी कृमिव्याप्तः पठनात्स्वरवातकः ॥ ८ ॥

दी०—तिमिरप्रभृतिभिर्व्याधिभिर्व्याप्ताः पुरुषा न वामनीया इत्यभिप्रायः । यतः—'अवम्यवमनाद्रोगाः कृच्छ्रतां यान्ति देहिनः । असाध्यतां वा गच्छन्ति नैते वाम्या ह्यतिश्रुता' इति । दुश्छर्दिरेत्यनेन यत्सामान्यं तथापि बहुदोषान्वितश्छर्द्दी वमनं कार्यं न दोषः । यदुक्तं सुश्रुते—'छर्दिषु बहुदोषासु वमनं हितमुच्यते' इति ॥ ६-८ ॥

गू०—येषां वमनं न देयं तानाह—एते तिमिर्यादयः न वामनीयाः ॥ ६-८ ॥

शा. सं. ३९

अथ यद्यप्येतेऽप्यजीर्णादिव्यापितास्तः वामनीया इति विचार्याह—

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विषपीडिताः ।

कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधुकाथस्य पानतः ॥ ९ ॥

सुकुमारं कुशं बालं वृद्धं भीरुं च वामयेत् ।

पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि वा ॥ १० ॥

असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मौज्यैर्दोषानुक्लिश्य देहिनः ।

स्निग्धस्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक् प्रवर्तते ॥ ११ ॥

दी०—एते पूर्वोक्तास्तिमिर्यादयः ते यदा जीर्णव्यथिता उपविषपीडिताः कफव्याप्ता वा वन्ति तदा वाम्या इत्यभिप्रायः । कफव्याप्ता इ नियतम् । तथाहि—'कफजे वमनं शस्तं रेचनं पित्तगदे । बस्तिर्वातगते काये आमये त्वामपाचन'मिति केन वाम्यास्तमाह—मधुकाथस्य पानत इति । मकाथो मधुयष्टीकाथः । यद्वा मधु क्षौद्रं । काथं कथिजलं । अन्यद्विहितद्रव्यशृतं वा प्रकरणत्वात् । कषाश्चात्र सर्वः कोष्णः कार्य इति चरकवचनात् । उष्णा रोधित्वेन मधूष्णं निषिद्धमिति विवक्षायां न चा मधूष्णं विरुद्धं ।—यदुक्तं—'प्रच्छर्दने निरुहे च मधू न निवारयेत् । अलघ्वपाकमाश्वेव तयोस्तस्मान्निवर्तते' इति । अतएव यात्यधोदोषमादाय पच्यमानं विचनं । गुणोत्कर्षणादूर्ध्वमपक्वं वमनं पुनरिति । यत्ऽजीर्णादिपीडितमिरादयोऽपि सुकुमारादिषु भवति तदा वक्ष्यमाणप्रयोगेनैव वाम्या इत्यत आह—वमसाध्यविकारपीडिताः सुकुमारादयोऽपि यवाग्वादीनाः न्यतमेनाकण्ठं पाययित्वा वामयेदित्यर्थः । यवाग्वप्यने कफकरत्वात् कफोक्लेशनार्थमित्यभिप्रायः । यदु 'पांशुधान्ये यथा वृष्टिः क्लेदयत्यतिकर्दमम् । तथा ष्मणि संवृद्धे यवागू श्लेष्मवर्धनी'ति । इत्यभिप्रायविषयवक्ष्यमाणेनैव चरितार्थत्वात् । क्षीरतक्रदधि यथादोषपेक्षया व्यस्तं देयं । पूर्वमुक्तं वक्ष्यमाणेनैव चरितार्थत्वात्तानाह—'असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मौज्यैर्दोषानुक्लिश्य देहिनः । स्निग्धस्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक् प्रवर्तते' स्निग्धस्विन्नायेति स्नेहपानपूर्वकाय स्नेदपूर्वकाय पुषायेत्यर्थः । ननु स्नेहस्नेदायेति, यतः स्नेहपानादेका मुपरतमपरादिना एतत्स्विन्नमिति प्रसिद्धिः । भाक्किना स्नेहपानात् व्यहेन वमनं दर्शितं । तद्य 'स्निग्धस्विन्नशरीरस्य दद्यात्प्रच्छर्दनं व्यहात् । दशरागते वान्ते भूयो दद्याद्विरेचन'मिति ॥ ९-११ ॥

<p>1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records in a laboratory setting. It emphasizes the need for clear labeling and proper storage of samples to ensure the integrity of the data.</p> <p>2. The second part of the document describes the various methods used to collect and analyze data. It includes a detailed explanation of the experimental procedures and the statistical techniques employed to interpret the results.</p> <p>3. The third part of the document presents the findings of the study. It shows that there is a significant correlation between the variables being studied, which supports the hypothesis that was tested.</p> <p>4. The final part of the document discusses the implications of the findings and suggests areas for further research. It concludes by stating that the results of this study have important implications for the field of research.</p>	<p>1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records in a laboratory setting. It emphasizes the need for clear labeling and proper storage of samples to ensure the integrity of the data.</p> <p>2. The second part of the document describes the various methods used to collect and analyze data. It includes a detailed explanation of the experimental procedures and the statistical techniques employed to interpret the results.</p> <p>3. The third part of the document presents the findings of the study. It shows that there is a significant correlation between the variables being studied, which supports the hypothesis that was tested.</p> <p>4. The final part of the document discusses the implications of the findings and suggests areas for further research. It concludes by stating that the results of this study have important implications for the field of research.</p>
--	--

गू०—एतेष्वपि अजीर्णव्यथिता वाम्याः, कफ-
व्याप्ताश्च वाम्याः । मधूको गुडपुष्पः तत्काथपानतः ।
कृशबालवृद्धानामपि पुनरुक्तिविशेषनिषेधार्थः । वम-
नादौ यद्विहितं तदाह—‘नरः श्वो वमनं पाता भुञ्जीत
कफवर्धनम् । सुजरं द्रवभूयिष्ठं लघु शीतं विरेचनम् ॥’
इति । यवागूं आकण्ठं पीत्वा असात्म्यैः अरुच्यैः
श्लेष्मवर्धकैः भोज्यैर्वा दोषानुत्केश्य देहिनः पुरुषस्य
स्निग्धस्निग्धाय वमनं दत्तं सम्यक् प्रवर्तते । स्निग्धाय
कृतघृतपानाय स्वेदिताय । ननु स्नेहपानात्स्वेदात्कदा
वमनं देयम् ? तदाह ग्रन्थान्तरात्—अत्र नास्ति ।
तथाच भेडः ‘एकाहं परतः स्नेहात् स्थित्वा प्रच्छ-
र्दनं पिबेत् । भुक्त्वा ग्राम्योदकैर्मसैरनूपैश्च सुसं-
स्कृतैः । त्रिरात्रात् परतस्तद्वत् स्वेदात्प्रकृष्टेदनं पिबेत्’
इति ॥ ९-११ ॥

मधुसैन्धवयोः प्राधान्यम्—

वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधु वा हितम् ।

दी०—अथ वमनद्रव्येषु मधुसैन्धवयोर्विशेषणैवो-
पादेयत्वमाह । मधुसैन्धवयोरभिमन्त्रणं च सर्वत्रैव
ज्ञेयं । यदुक्तं ‘यथाव्याधि च विहितं मधुसैन्धवसंयुतं ।
कोष्ठं विभज्य भैषज्यमात्रां मन्त्राभिमन्त्रिता’ मित्यादि ।
अत्रोष्णेऽपि कषाये मधुसैन्धवे न विरुद्धे । नमनस्यापक्व-
स्यैवोर्ध्वगमनत्वात् । वैद्यास्त्वत्र योगे पाकसंभवं मन्य-
माना मधु न प्रक्षिपन्ते इति केचित् । मन्त्रश्च ‘ब्रह्मद-
क्षाश्चिरेन्द्रे’त्यादिश्लोको ज्ञेयः ।

गू०—चरकात् वमनेषु यद्वितं तदाह—वमनेषु
वमनद्रव्येषु सर्वेषु वक्ष्यमाणेषु सैन्धवं मधु वा हितम् ॥

वमनार्हं द्रव्यम्—

बीभत्सं वमनं दद्यात् विपरीतं विरेचनम् ॥ १२ ॥

दी०—कीदृशं वमनार्हं द्रव्यं देयं तदाह—बीभ-

१-‘वा’ शब्दोऽत्र न भिन्नक्रमे, अपिशब्दार्थे द्वयो-
रप्येकत्र योगात् । उक्तं च वाग्भटे—‘यथाविकारविहितं
मधुसैन्धवसंयुताम् । कोष्ठं विभज्य भैषज्यमात्रां मन्त्रा-
भिमन्त्रिताम् । ब्रह्मदक्षाश्चिरेन्द्रभूचन्द्रार्काऽनिलाऽनलाः ।
ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसंवाश्च पातु वः । रसायनमिव-
र्षाणाममराणामिवाऽमृतम् । सुषेवोत्तमनागानां भैष-
ज्यमिदमस्तु ते ॥ ॐ नमो भगवते भैषज्यगुरवे वैदूर्य-
प्रभराजाय तथागतायार्हते सम्यक्संबुद्धाय । तद्यथा—
‘ॐ भैषज्ये भैषज्ये महाभैषज्ये समुद्रते स्वाहा । प्राङ्-
मुखं पालयेत्पीते मुहूर्तमनुपाययेत्’ इत्यादि । रु.

त्सविकृतरसवर्णप्रायं वमनं वमनद्रव्यमित्यर्थः । तेन
लालादुह्वासकरद्रव्यमित्यभिप्रायः । विपरीतं विरेचनमिति
विपरीतं बीभत्सद्रव्यात् । तेन भक्षणे मनोऽमविकृत-
मित्यर्थः ॥ १२ ॥

गू०—वमनं बीभत्सं सघृणं, विरेचनं घृणादिर-
हितम् ॥ १२ ॥

काथ्यकाथयोर्मनम्—

काथ्यद्रव्यस्य कुडवं श्रपयित्वा जलाढके ।

अर्धभागावशिष्टं च वमनेष्ववचारयेत् ॥ १३ ॥

दी०—इदानीं काथ्यकाथयोर्मनमाह—काथ्यद्रव्यं
पटोलवासानिम्बप्रभृतिकं, तेषु कुडवमितं चतुःपलप्र-
माणं । जलाढक इति चतुःषष्टिपलमिते पानीये अर्ध-
भागावशिष्टमिति प्रस्थद्रव्यमितं ग्राह्यमित्यर्थः । अयं
परिमाणोऽप्येकदैव पानाशक्तत्वाद्विभज्य देयः । काथ्यब-
हुत्वे तु सजलगुणो यद्ययोगः स्यात्तदा स एव पुनः पेष्य
इति व्यवहारादयमेवावगन्तव्यः । कषायमपि पूर्णश-
रावं पापयेदित्युक्तं तथेहाऽपि कषायपानव्यवस्थेति
केचित् ॥ १३ ॥

गू०—वमने काथ्यद्रव्यपरिमाणमाह—कुडवं च-
तुःपलम् । काथ्यद्रव्यस्य जलादेः चतुःप्रस्थके श्रप-
यित्वा अर्धं श्रितं वमनेष्ववचारयेत् ॥ १३ ॥

भेडमतेन वमने काथपानमात्रा—

काथपाने नवप्रस्था ज्येष्ठा मात्रा प्रकीर्तिता ।

मध्यमा षष्ठिमता प्रोक्ता त्रिप्रस्था च कनीयसी १४

दी०—अथ काथ्यकाथादीनां पानेऽत्र मानमाह—
षष्ठिमतेति । षट्प्रस्था कनीयसी लघ्वी । एतत्परिमाणं
पश्चाज्जलपानस्याहुः । अन्यथा पूर्वापरयोरव्यवस्था
स्यात् । यद्वा पूर्वपरिमाणं तु यवाग्वादीनां पाननार्थ-
मभिहितं । पश्चात् काथपानस्येत्यर्थः । तत्र यवाग्वा-
द्युपकल्पयेदिति पाठान्तरे वृन्दोक्तमात्रया व्यवहारः
इति चक्रः । चरके तु ‘मदनफलकषायमात्राणां प्रमाणं
तु खलु सर्वसंशोधनमात्राप्रमाणाभि प्रतिपुरुषमवेक्षित-
व्यानि भवन्ति । यावद्वि यस्य संशोधनं पीनं वैकारिकदो-
षहरणायोपपद्यते । न चातियोगाय तावदस्य मायाप्र-
माणं वेदितव्यम्’ इति (च.सू. १५.१२) । तत्र वाग्भटेन
कोष्ठं विभज्य भैषज्यमात्रामित्यादिवचनेनैव दर्शितं कोष्ठं
प्रतिपुरुषं भिन्न एव । दृढबलेन शरावमात्रा चोक्ता ।
एकवारं पानार्थं जलाढकावशिष्टं प्रशस्तं च । द्वित्रिवारं

Date	Description	Page
1900	Jan 1	1
1901	Feb 1	2
1902	Mar 1	3
1903	Apr 1	4
1904	May 1	5
1905	Jun 1	6
1906	Jul 1	7
1907	Aug 1	8
1908	Sep 1	9
1909	Oct 1	10
1910	Nov 1	11
1911	Dec 1	12
1912	Jan 1	13
1913	Feb 1	14
1914	Mar 1	15
1915	Apr 1	16
1916	May 1	17
1917	Jun 1	18
1918	Jul 1	19
1919	Aug 1	20
1920	Sep 1	21
1921	Oct 1	22
1922	Nov 1	23
1923	Dec 1	24

पानमित्येके । शरावस्य पूर्णत्वाभिधानं मङ्गलमिति जैजटचक्रौ इति ॥ १४ ॥

गू०—काथपाने नवप्रस्था ज्येष्ठा मात्रा मध्यमा षट्प्रस्था त्रिप्रस्था कनीयसी इदं काथपानप्रमाणम् । ननु शार्ङ्गधरेण कुडवद्रव्ये आढकं जलं दत्वा अर्धावशिष्टं काथं वमने देयमित्युक्तं पुनः काथस्य नवप्रस्थाप्रमाणा ज्येष्ठा मात्रा लिखिता तत्कथं न विरोधः ? उच्यते, एतत्प्रमाणे शार्ङ्गधरेण भेडमतं लिखितं तदा कण्ठपानार्थं विषादौ ज्ञेयम् । महाकायविषयं वा । तथाच भेडः ‘नवप्रस्था तु ज्येष्ठा स्यान्मध्यमा षट्प्रकीर्तिता । निःकाथस्य त्रयः प्रस्था मागधी तु कनीयसी’ । चरके त्वेवं लिखितं ‘मधुमधुकसैन्धवफाणितोपहतां मदनकल्ककषायमात्रां पाययेत् । मदनफलकषायमात्राप्रमाणं तु सर्वसंशोधनमात्राप्रमाणानि च प्रतिपुरुषापेक्षितव्यानि भवन्ति यावद्विषस्य शोधनं पीतं वैकारिकदोषहरणायोपपद्यते भवति नचातियोगास्य तावदस्य मात्रा प्रमाणं वेदितव्यम्’ ॥ १४ ॥

कल्कादिमानम्—

कल्कचूर्णावलेहानां त्रिफलं श्रेष्ठमात्रया ।

मध्यमां द्विपलां विद्यात्कनीया पलसंमिता ॥ १५ ॥

दी०—अपरमपि द्रव्यविशेषेषु मानविशेषमाह—इयं तु दोषव्याधीनवेक्ष्य प्रयोक्तव्या । कल्कं दृष्ट्वादिपेषितम् । चूर्णं वज्रगालितम् । अवलेहो लेहद्रव्यम् ॥ १५ ॥

गू०—वमने काथपरिमाणमुक्त्वा कल्कादीनां परिमाणमाह—स्पष्टम् ॥ १५ ॥

वमनवेगाः—

वमने चाऽपि वेगाः स्युरष्टौ पित्तान्तमुत्तमाः ।

षड्वेगा मध्यमा वेगाश्चत्वारोऽवगन्तव्ये स्मृताः ॥ १६ ॥

दी०—अथ वमनसंख्यामाह—वमने तु मध्यमोत्तमावरवेगानां षडष्टौ चत्वारो विहिताः । इयमेव दोषादिव्यवस्था कल्पिता । अष्टौ वेगा इति अष्टवारं यद्वामयेदित्यभिप्रायः । एवं षट्चत्वारोऽवगन्तव्याः । पित्तान्ते इति कफे । अथवा पित्तान्तं यावत् इत्यनेन सुवान्तलक्षणं प्रतिपादितमेव । यदुक्तं—‘पित्ते कफ-

स्यानुमुखं प्रवृत्ते शुद्धेषु हृत्कण्ठशिरःसु चापि । लघौ च देहे कफसंख्ये च स्थिते सुवातं पुरुषं व्यवस्ये’-दिति ॥ १६ ॥

गू०—वमने उत्तममध्यमकनिष्ठवेगपरिमाणमाह—वमन इति । अन्यत् सुगमम् ॥ १६ ॥

प्रस्थमानम् ।

वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे ।

सार्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः ॥ १७ ॥

दी०—अथेदानीं वेगानां परिमाणमाह—अर्धमित्यनेन द्विगुणितं ज्ञेयोऽयमिति द्विगुणितं तथाहि—‘जघन्यमध्यप्रबलेषु वेगाश्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ । दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके स्वस्थस्तथा शोणितमोक्षणे चे’ति ॥ १७ ॥

गू०—अर्थेनाधिकेन वर्तमानं त्रयोदशपलमित्युच्यते ॥ १७ ॥

अथ दोषविशेषेण द्रव्यविशेषमाह—

कफं कटुकतीक्ष्णोष्णैः पित्तं स्वादुहिमैर्जयेत् ।

सुखादुलवणाम्लोष्णैः संसृष्टं वायुना कफम् ॥ १८ ॥

कृष्णा राठफलं सिन्धु कफे कोष्णजलैः पिबेत् ।

पटोलवासानिम्बैश्च पित्ते शीतजलं पिबेत् ॥ १९ ॥

सश्लेष्मवातपीडायां सक्षीरं मदनं पिबेत् ।

अजीर्णं कोष्णपानीयैः सिन्धु पीत्वा वमेत्सुधीः २०

दी०—कटुकं मरिचादि । तीक्ष्णं राजिकादि । उष्ण-मग्निसंतप्तमित्यर्थः । उष्णवीर्यप्रायं द्रव्यं वा । स्वादु-हिमैरिति । स्वादु मधुररसायिकं द्रव्यं, हिमं शीतस्पर्श शीतवीर्यं वा । सुखादुलवणाम्लोष्णैरिति । मधुररससहिताभ्यामम्ललवणरसाभ्यामित्यर्थः । उष्णमप्यत्र स्पर्शात् । संसृष्टं वायुना कफमिति । अतएव केवलानिलं वमने निषिद्धं इति पूर्वं दर्शितमेव । वाग्भटे तु—‘कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैः पित्ते स्वादुहिमैरपि । वमेत्स्निग्धाम्ललवणैः संसृष्टं मारुता कफे’ इति ॥ यदेतद्दोषविशेषेण द्रव्यविषयमुक्तं तदर्थं योगसंधानमाह—कृष्णा, राठफलं मदनफलं, सिन्धु सैन्धवं, एतच्च कल्कीकृतं उष्णपानीयेनालोच्य पीत्वा वमेदित्यर्थः । कृष्णादीनां मिलित्वा कर्ष इति केचित् । व्यवहाराच्च कृष्णादीनां पृथक्कर्षमात्रं देयमिति संप्रदायः । पटोलवासानिम्बै-

१-यद्यप्ययं पाठः ‘अजीर्णं शीतपानीय’मित्यन्तिमश्लोकेऽध्यायसमाप्तौ मातृकासु दृश्यते परमस्माभिः यो-ग्यत्वाद्यथास्थाने निवेशित इति बोध्यम् ॥

श्वेति । पटोलादिभिः कृत्वा शृतः शीतः कार्यः । पटोलादीनां मिलित्वा पलं, पाकार्थं जलाढकं पादशेषं कषायं सक्षीरमदनं पिबेदिति । क्षीरेण मदनफलं कल्कीकृत्य तेनैव सहालोच्च पिबेत् इत्यभिप्रायः । मदनफलकल्कस्य कर्षः प्रक्षेपेण प्रचारः । अजीर्णेत्यादि । अत्र सैन्धवप्रक्षेपमाहुः ॥ १८-२० ॥

गू०—वमनादौ नाधिककटुकादिभिर्द्रव्यैः कफादिकं जयेदित्याह—कटुतीक्ष्णेन वमनद्रव्येण कफं जयेत् । स्वादुर्मधुरः । हिमं शीतलम् । तथा मधुरैः पित्तं जयेत् । सुखादुलवणाम्लोष्णैः संसृष्टं मिलितं वायुना कफं जयेत् । वमनायाह—कृष्णा-पिप्पली, राठफलैर्मदनफलैः, सिन्धु सैन्धवम् । कफवमनाय एतान् कोष्णजलैः पिबेत् । पटोलं पटोलपत्रम्, वासानिम्बौ प्रसिद्धौ । एतान् पित्ते शीतजलैः पिबेत् । सश्लेष्मवातपीडायां सक्षीरं सदुग्धं मदनफलं पिबेत् । काथकल्कादीनां प्रमाणं पूर्वोक्तमेव ॥ १८-२० ॥

उत्तमशुद्धिपर्यन्तं वमनसूचनार्थं **वमनविधि-**
माह—

वमनं पाययित्वा च जानुमात्रासने स्थितम् ।

कण्ठमेरण्डनालेन स्पृशन्तं वामयेद्भिषक् ॥ २१ ॥

ललाटं वमतः पुंसः पार्श्वे द्वे च प्रदापयेत् ।

दी०—वमनं वमनकार्थं पाययित्वा भिषक् वामयेत् । कं । जानुमात्रे आसने स्थितं रोगिणम् । किंभूतं एरण्डनालेन कण्ठं स्पृशन्तं, तस्य वमतः ललाटं द्वे पार्श्वे धारयेत् । उक्तं च **वाग्भटे**—‘पीते सुहूर्तमनुपालयेत् । तन्मना जातहृत्तासप्रसेकः छर्दयेत्ततः । अङ्गुलिभ्यामनाग्रस्तो नालेन मृदुनाऽथवा । गलताल्वरुजत्वेन नाप्रवृत्तान् प्रवर्तयन् । प्रवर्तयन् प्रवृत्तांश्च जानुभ्यामासने स्थितः । उभे पार्श्वे ललाटं च वमतश्चास्य धारयेत्’ इति ॥ २१ ॥

गू०—वमनकरणे विधानमाह—स्पष्टम् ॥ २१ ॥

दुर्वान्तलक्षणमाह—

प्रसेको हृद्ग्रहः कोठः कण्डूदुश्छर्दिते भवेत् ॥ २२ ॥

दी०—अथ दुर्वान्ते लक्षणमाह—दुश्छर्दिते दुर्वान्ते पुरुषे किञ्चिद्वान्ते इत्यभिप्रायः । प्रसेको मुखस्य कफसाव इत्यर्थः । हृद्ग्रहो हृदयाविशुद्धिः । हृद्रोग इत्यपरे । कोठः क्षुद्ररोगे पठितः स यथा ‘वरटीदृष्टसंकाशः

कण्डूमान् लोहिताम्रकफपित्तान् । क्षणिकोत्पादविनाशः कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञै’ इति । दुश्छर्दिता च वान्तिविधारणादेव प्रोक्ता । तस्मादपि कोठादयः संभवन्ति । तथाहि—‘विसर्पकोठकुष्ठाक्षिकण्डूपाण्ड्वामयज्वराः । सकासश्वासहृत्तासव्यङ्गश्च श्वयथुर्वमे’ इति । वमेरिति वान्तिविधारणादित्यर्थः । अस्यान्ते तच्चिकित्सार्थं सार्धं श्लोकं केचित्पठन्ति । तद्यथा—‘गण्डूषधूमानाहारान् रुक्षं भुक्त्वा तदुद्वमः । व्यायामं सुतिरस्य शस्तं चात्र विरेचनं । सक्षारलवणं तैलमभ्यङ्गार्थं च शस्यत’ इति प्रक्षेपकमन्यमानैरस्माभिरपि न लिखितं, यतो बहुपुस्तकेषु न दृश्यते ॥ २२ ॥

गू०—विक्रियाप्राप्तच्छर्दिलक्षणमाह—प्रसेको मुखक्षरणम् । हृद्ग्रहः पीडा, कोठो वरटीदृष्टवन्मण्डलोत्पत्तिः, कण्डूः कण्डूतिः, दुश्छर्दित एतलक्षणम् ॥ २२ ॥

अतिवान्तेर्लक्षणमाह—

अतिवान्ते भवेत् तृष्णा हिक्कोद्गारौ विसंज्ञिता ।

जिह्वानिःसर्पणं चाक्ष्णोर्व्यावृत्तिर्हनुसंहतिः ॥ २३ ॥

रक्तच्छर्दिः घ्रीवनं च कण्ठपीडा च जायते ।

दी०—इदानीं अतिवान्तेर्लक्षणान्याह—विसंज्ञिता मूर्च्छाभेदः, जिह्वानिःसर्पणं च भवति । जिह्वायाः निःसर्पणमत्र द्विविधं एकमन्तःप्रविष्टरूपं अपरं बहिर्निर्गमनविषयं अक्ष्णोर्व्यावृत्तिर्नेत्रयोः परिवर्तनं । अथवा व्यावृत्तिरित्याकुञ्चनं । हनुसंहतिरिति चिबुकचलनादिराहित्यं । घ्रीवनं रक्तस्येत्यसकृच्च ॥ २३ ॥

गू०—अतिवान्तेः किं लक्षणं भवतीत्याह—विसंज्ञिता संज्ञानाशः, जिह्वानिःसर्पणं, अक्ष्णोर्व्यावृत्तिः, निःसरणमेव भ्रान्तिर्वा, हनुसंहतिः स्तब्धता पीडा वा, रक्तच्छर्दिः रक्तोद्विरणम् । कफेन निःसरणम् । कण्ठे च पीडा व्यथा ॥ २३ ॥

वमनोत्पन्नरोगचिकित्सामाह—

वमनस्यातिथोगे तु मृदु कुर्याद्विरेचनम् ॥ २४ ॥

वमनान्तः प्रविष्टायां जिह्वायां कवलग्रहः ।

स्निग्धाम्ललवणैर्हृद्यैर्धृतक्षीरसैर्हितः ॥ २५ ॥

फलान्यम्लानि खादेयुस्तस्य चान्येऽप्रतो नराः ।

निःसृतां तु तिलद्राक्षाकल्कं लिप्त्वा प्रवेशयेत् २६

व्यावृत्तैः क्षिण घृताभ्यक्ते पीडयेच्च शनैः शनैः ।

हनुमोक्षे स्मृतः स्वेदो नस्यं च श्लेष्मवातहृत् ॥ २७ ॥

रक्तपित्तविधानेन रक्तच्छर्दिमुपाचरेत् ।

Date	Description
1901	Jan 1
1902	Feb 1
1903	Mar 1
1904	Apr 1
1905	May 1
1906	Jun 1
1907	Jul 1
1908	Aug 1
1909	Sep 1
1910	Oct 1
1911	Nov 1
1912	Dec 1
1913	Jan 1
1914	Feb 1
1915	Mar 1
1916	Apr 1
1917	May 1
1918	Jun 1
1919	Jul 1
1920	Aug 1
1921	Sep 1
1922	Oct 1

धात्रीरसाञ्जनोशीरलाजाचन्दनवारिभिः ॥ २८ ॥

मन्थं कृत्वा पाययेच्च सघृतक्षौद्रशर्करम् ।

शाम्यन्त्यनेन तृष्णाद्या पीडाश्छर्दिसमुद्भवाः ॥ २९ ॥

दी०—अथ वमनातिशयोत्पन्नानां रोगाणां चिकित्सा-
माह—स्निग्धाम्ललवणैर्हृद्यैर्घृतमनतिशीलनेन प्र-
भवा तृष्णादिरोगा एभिर्विहिप्रयोगैः शाम्यन्तीत्य-
भिप्रायः । कथं यथेत्याह—यदा वमनातियोगो
भवति तदा मृदुविरेचनं दद्यात् । मृदुविरेचनं मस्तुक्षी-
रादिना । अपरमपि द्विविधप्रकारनिःसर्पितजिह्वाया
योगचतुष्टयमुक्तं तद्व्याख्यानमाह—वमनान्तःप्रविष्टा-
यामित्यादि । अन्तःप्रविष्टायामिति संकुचितायां, अत्र
कवलग्रहाः स्निग्धाद्यैः कल्पिताः हिताः पथ्या इत्यर्थः ।
स्निग्धं तैलादि, अम्लो अम्लिका मातुलजादिः, लवणः
सैन्धवादिः । एतेषां मध्ये हृद्यैर्मनोह्लादकरैरित्यर्थः ।
घृतक्षीरसमैरिति । घृतक्षीरमित्येतैरित्यर्थः । ननु स्नेहग्रह-
णेनैव घृतग्रहणप्राप्तिरेव तत्कथं पुनर्घृतग्रहणं ?
उच्यते, स्निग्धशब्देत्युक्ते पुनर्घृतोपादानं स्नेहक्रिया-
तिशयोक्तनार्थः । अपरमप्युपायमाह—फलानीत्यादि ।
अम्लानीति जम्बीरनिम्बुकप्रभृतीनि तस्याग्रत इति ।
तस्य जिह्वार्तस्य पुरुषस्येत्यर्थः । पुरतोऽग्रतः स्थित्वेति
शेषः । अन्यनरा इति अन्यपुरुषाः । अनेन जिह्वा
चलिता भवतीत्यभिप्रायः । एतच्चान्तःप्रविष्टायां
बहिर्निःसृतायां च जिह्वायां बोद्धव्यम् । अथ निःसृतायाः
पृथग्योगद्वयमाह—निःसृतामित्यादि । निःसृतां
बहिर्निर्गतां जिह्वामिति शेषः । तिलद्राक्षाकल्कमत्र
साम्येन केवलमाहुः । अपरमपि व्यावृत्तेऽक्षिण
योगमाह—घृताभ्यक्त इति । व्यावृत्तिलपि पाठान्तरं ।
व्यावृत्तिति जिह्वा पूर्वकल्कादिना चलितेत्यर्थः । यदि च-
लिता जाता द्राक्षाक्षीरघृताभ्यक्ते सति जिह्वां शनैः
शनैः कृत्वा पीडयेत् । अन्तर्नयेदिति भावः । हनुमोक्षा-
र्थमप्याह हनुमोक्षे स्मृतः स्वेद इत्यादि । स्वेदोऽत्र च-
तुर्णां मध्ये विहितस्वेद एव कार्यः । नस्यमपि तद्वि-
हितम् । तच्च श्लेष्मवातघ्नद्रव्यरहितमित्यर्थः । तेन
श्लेष्मवातघ्नं यन्नस्यं तदेयं; अपरे योगमेनं श्लेष्मवातघ्नं
भवतीति व्याख्यानयन्ति । यतः कफवातनिर्हरणत्वेन
हनुमोक्षः स्यात् तन्मूलत्वात् । अन्ये श्लेष्मवातघ्नं
भवतीति व्याख्यानयन्ति । यतः कफवातनिर्हरणत्वेन
हनुमोक्षः स्यात्, तन्मूलत्वात् अन्ये श्लेष्मवातह-
दित्यनेनापरमप्युपायं कथयन्ति । तद्विचार्य योज्या-

नीति । रक्तच्छर्द्यामपि योगमाह—रक्तपित्तविधानेने-
त्यादि । रक्तपित्तविधानं रक्तपित्तचिकित्सायामन्यत-
मेन ज्ञातव्यं । अन्योपद्रवाणां चिकित्सितमाह—धात्री-
रसाञ्जनोशीरेत्यादि । धात्री आमलकीफलं, रसाञ्जनं
दावीकाथसमुद्भवं, उशीरं मृणालं, लाजा मृष्टधान्य-
प्रभवाः । चन्दनं रक्तं । वारिभिरिति । एतेषां वारि-
तोयं ग्राह्यं । शृतत्वात् कल्कत्वाच्च ॥ २४-२९ ॥

गू०—वमनातिव्याप्तौ तद्दोगशान्त्यर्थं चिकित्सि-
तमाह—वमनस्यातियोगश्चेत्तदा रेचनं कुर्यात् ।
वमनतियोगे जिह्वाप्रतीकारमाह—वमने अन्तः-
प्रविष्टायां जिह्वायां स्निग्धाम्ललवणैर्घृतक्षीरसैः कव-
लग्रहो हितः । तस्याग्रतोऽनेके नराः अम्लनिम्बुका-
दीनि फलानि खादेयुः । सुगमम् । व्यावृत्तेऽक्षिण
चिकित्सितमाह—व्यावृत्तेक्षिण प्रसारितेऽक्षिण घृता-
भ्यक्ते शनैः पीडयेत् । हनुमोक्षे क्रियामाह—स्तम्भा-
द्धनुमोक्षकरणे स्वेदः स्मृतः । श्लेष्मवातहरं नस्यम् ।
अथ रक्तच्छर्दिप्रतीकारमाह—रक्तपित्तविधानेन रक्त-
पित्तचिकित्सितेन रक्तच्छर्दिमुपाचरेत् चिकित्सेत् ।
अतिच्छर्दिजनिततृष्णाचिकित्सितमाह—धात्री आ-
मलकी, रसाञ्जनं दावीकाथोद्भूतं, उशीरं प्रसिद्धं लाजा
धान्यजाः, चन्दनं शीतं, वारि नेत्रवालकम् । एभि-
र्मन्थं कृत्वा पाययेत् । किंभूतं मन्थं ? सघृतं क्षौद्र-
शर्करं, घृतं गव्यं, क्षौद्रं मधु, शर्करा सिता एतैः सहि-
तम् । अनेन मन्थेन या तृष्णास्ताः शाम्यन्ति । तथा
छर्दिसमुद्भवाः पीडाः शाम्यन्ति ॥ २४-२९ ॥

अथ सम्यग्वान्तलक्षणमाह—

हृक्कण्ठशिरसां शुद्धिर्दासाग्नित्वं च लाघवम् ।

कफपित्तविनाशश्च सम्यग्वान्तस्य लक्षणम् ॥ ३० ॥

दी०—हृच्छुद्धिः हृदयलघुतारूपा, कण्ठशुद्धिः
कण्ठे पाटवं कण्ठस्थश्लेष्मापगमात् । शिरःशुद्धिः
शिरोलघुत्वं तत्स्थपीडादिविनाशात् । दीप्ताग्नित्वमिति ।
ननु वान्तस्य सहसा मन्दोऽग्निर्भवति । उक्तं च—‘सं-
शोधनास्रविस्त्रावस्नेहयोजनलङ्घनैः । यात्यग्निर्मन्दतां
तस्मात् क्रमं पेयादिकं भजेत्’ इति । तत्कथमत्र
दीप्ताग्नित्वम् ? इति । उच्यते—अत्र शोधनेनाग्निरुप-
घातो भवति नाग्नेर्हानिः, तस्योपघातस्य पेयादिपथ्य-
दानेन पुनर्दासत्वात् दीप्तत्वम् । उक्तं च दृढबलेन—
‘पेयां विलेपीमकृतं कृतञ्च यूषं रसं त्रीनुभयं तथैकम् ।

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting system in providing reliable financial information. It highlights the need for transparency and accountability in financial reporting.

The second part of the document focuses on the implementation of internal controls to prevent fraud and ensure the integrity of the financial data. It outlines the key components of a robust internal control system, including segregation of duties, authorization procedures, and regular monitoring.

The third part of the document addresses the challenges faced by organizations in managing their financial resources effectively. It provides practical advice on budgeting, cost management, and financial forecasting to help organizations achieve their financial goals.

The fourth part of the document discusses the impact of external factors, such as market conditions and regulatory changes, on an organization's financial performance. It emphasizes the need for flexibility and adaptability in financial management strategies.

The fifth part of the document concludes by summarizing the key findings and recommendations. It stresses the importance of continuous improvement in financial management practices and the role of leadership in fostering a culture of financial responsibility.

क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालं प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः' इति । तथाऽणुरभिस्तृणगोमयाद्यैः संधुक्षमाणो भवति क्रमेण । महान् स्थिरः सर्वसमं तथैव शुद्धस्य पेयादिभिरन्तराभिरिति । तस्मादीप्ताभित्वं युक्तं, तथा लाघवं शरीरस्य, अतएव कफपित्तविनाशश्च इति । इत्यनेन शरीरपाटवमप्युक्तम् । अथवा वान्तिसमये तद्दिन एवाग्निहानिर्दुर्वान्ते च । सम्यग्वान्ते अपरदिने च दीप्तोऽभिरित्यदोषः । अतएव वक्ष्यमाणश्लोके 'अजीर्णादितं वर्जयेत्' सुधीरिति ग्रहणात् ॥ ३० ॥

गू०—अथानन्तरं सम्यग्वान्तस्य पुरुषस्य इदं लक्षणं भवति तदाह—हृत्कण्ठशिरसां शुद्धिः कफादिरहितत्वम् । अग्निर्दीप्तः, लाघवं देहस्य कफपित्तविनाशश्च इति ॥ ३० ॥

अथ वान्तस्य पथ्यमाह—

ततोऽपराह्णे दीप्ताऽग्निं मुद्रषष्टिकशालिभिः ।

हृद्यैश्च जाङ्गलरसैः कृत्वा यूषं च भोजयेत् ॥ ३१ ॥

दी०—ततोऽनन्तरं शुद्धेरनन्तरमित्यर्थः । दीप्ताग्निं, अपराह्णे अपरदिने तृतीययामावसाने वा । अतएव दीप्ताभित्वमिति भावः । मुद्रषष्टिकशालिभिर्भोजयेत् । मुद्रादयोऽत्र पेयादिकरणोपयोगित्वेन मुद्रादीनां यूषपेयाविलेप्यः कार्याः । अदीप्ताभिश्चेति द्वितीये दिवसे । उक्तं च—'ततः सायं प्रभाते वा स्नातः शुद्धान् सुखाम्बुना । पुराणरक्तशालीनामस्नेहलवणौषणम् । भुञ्जानो रक्तशाल्यन्नं भोजेत्पेयादिकं कमम्' इति । तथा यूषं च परं जाङ्गलरसैः हृद्यैः कृत्वा भोजयेत् । तेनाऽयमर्थः—यूषरसादीनामकृतकृतत्वेन हृद्यत्वं ज्ञेयम् । उक्तं च—'पेयां विलेपीमकृतं कृतञ्च यूषं रसं त्रीनुभयं तथैकम् । क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालं प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः' इति । ज्ञेयाः कृताकृतास्ते च स्नेहादियुतवर्जिता' इति । षष्टिकोऽत्र गौरषष्टिकः 'गौरश्चासितगौरत' इति वचनात् । शालिरत्र रक्तशालिः एवंविधा महाशाल्यादयः ॥ ३१ ॥

गू०—पथ्यविधानमाह—जाङ्गलरसैर्मांसरसैर्लवाद्यैः ॥ ३१ ॥

सुवान्तस्यैते पीडाद्यर्थं न भवन्ति इत्याह—

तन्द्रा निद्रास्यदौर्गन्ध्यं कण्डूश्च ग्रहणी विषम् ।

सुवान्तस्य न पीडाद्यै भवन्त्येते कदाचन ॥ ३२ ॥

दी०—तन्द्रा अर्धोन्मीलननेत्रत्वम्, निद्रा प्राग्व्याख्याता, आस्यदौर्गन्ध्यं मुखदुर्गन्धता, विषं विषजनितोपसर्गाः । यदुक्तं—'कफप्रसेकं स्वरभेदनिद्रा-तन्द्रास्यदौर्गन्ध्यविषोपसर्गाः । गुरुत्वकण्डूग्रहणीविकारा न सन्ति जन्तोर्वमतः कदाचित्' इति । कदाचन इति न कस्मिंश्चित्काले भवन्तीत्यर्थः । यथा—'छिन्ने तरौ पुष्पफलप्ररोहा यथा विनाशो सहसा व्रजन्ति । तथा हृतश्लेष्मणि छर्दने च तज्जा विकाराः प्रलयं प्रयन्ति' इति ॥ ३२ ॥

गू०—सुवान्तस्य तन्द्राया न भवन्तीत्याह—तन्द्रा तथा निद्रा, आस्यदौर्गन्ध्यं मुखदुर्गन्धता, कण्डूः खर्जः ग्रहणी संग्रहणी विषं स्थावरं कृत्रिमं च सुवान्तस्यैते पीडाद्यै न भवन्ति ॥ ३२ ॥

वमने यन्निषिद्धं तदाह—

अजीर्णं शीतपानीयं व्यायामं मैथुनं तथा ।

स्नेहाभ्यङ्गं प्रकोपं च दिनेकं वर्जयेत्सुधीः ॥ ३३ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना शार्ङ्गधराचार्येण प्रणीतायां

शार्ङ्गधरसंहितायामुत्तरखण्डे वमनविधिर्नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

दी०—कृतवमनस्य पथ्यमाह—अजीर्णमिति । पेयाद्यन्नस्याजीर्णमतिमात्रपानात्, तत्राग्नेर्मन्दत्वात् । शीतपानीयं शीतजलस्य स्रोतःशुद्धेकरणात् । अ-एवोक्तं—'उष्णोदकोपचारी स्याद्ब्रह्मचारी क्षपाक्षयः । अवैगरोधी व्यायामक्रोधशोकहिमातपान् ॥ प्रवातया-नयानाध्वभाष्यात्यासनसंस्थितिः । निद्रात्युच्चोपधानाह-स्वप्नधूमरजांसि च' इति । अतएवोक्तं—'तृष्णा-यामल्पमुष्णाम्बु पिवेद्वातकफज्वरे । तत्कफं वि-लयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्तयेत् ॥ उदीर्य चाग्निं स्तो-तांसि मृदुकृत्य विशोधयेत् । लीनपित्तानिलस्वेदशकृ-न्मूत्रानुलोमनम् ॥ निद्राजाड्यारुचिहरं प्राणानामवल-म्बनम् । विपरीतमतः शीघ्रं दोषसंघातवर्धनम्' इति । व्यायामं शरीरायासजनकं कर्म दिनेकमित्युपलक्षणं ने-नाऽन्यदपि कालं बोद्धव्यम् । यदुक्तं—'वमनादिवि-धानेषु यावत्कालं तु गच्छति । तावत्तु परिहर्तव्यं शी-ततोयादिमैथुनम्' इति ॥ ३३ ॥

इति श्रीवास्तव्यान्वयभावसिंहात्मजेनाढमन्नेन

विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायामुत्तरखण्डे

वमनाध्यायः ॥ ३ ॥

Date	Description
1900	Jan 1 - 1900
1901	Jan 1 - 1901
1902	Jan 1 - 1902
1903	Jan 1 - 1903
1904	Jan 1 - 1904
1905	Jan 1 - 1905
1906	Jan 1 - 1906
1907	Jan 1 - 1907
1908	Jan 1 - 1908
1909	Jan 1 - 1909
1910	Jan 1 - 1910
1911	Jan 1 - 1911
1912	Jan 1 - 1912
1913	Jan 1 - 1913
1914	Jan 1 - 1914
1915	Jan 1 - 1915
1916	Jan 1 - 1916
1917	Jan 1 - 1917
1918	Jan 1 - 1918
1919	Jan 1 - 1919
1920	Jan 1 - 1920
1921	Jan 1 - 1921
1922	Jan 1 - 1922
1923	Jan 1 - 1923
1924	Jan 1 - 1924
1925	Jan 1 - 1925
1926	Jan 1 - 1926

गू०—अजीर्णे च शीतपानीयं वर्जयेत् । उष्णमेव प्रशस्तम् । व्यायामं श्रमादिकम् । मैथुनं स्त्रीसेवनम्, स्नेहाभ्यङ्गं तैलमर्दनम्, विसूच्यादौ प्रशस्तं न कृत्रिमं वमने प्रकोपं क्रोधं सुधीः पण्डितः एतत्सर्वं दिनैकं वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

इति श्रीकाशिरामवैद्यविरचितायां गूढार्थदीपिकायामुत्तरखण्डे पञ्चकर्मणि वमनप्रकरणं समाप्तम् ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ विरेचनाध्यायं व्याख्यास्यामः—

अथ विरेचनविधिः ।

दी०—सम्बन्धस्तु प्रागुक्त एव ।

विरेचनविषयमाह—

स्निग्धस्निग्धस्य वान्तस्य दद्यात्सम्यग् विरेचनम् ।

दी०—पूर्वस्नेहपानयुक्तस्य स्वेदयुक्तस्य चेत्यर्थः । वान्तस्येति वमनं कृत्वा । एतेन स्नेहपानादीनामनन्तरेण विरेचनं न कार्यमित्यभिप्रायः । तथाहि—‘पित्तमत्युत्पन्नीकृत्य स्नेहस्वेदे कृते सति । वमने च कृते पूर्वमतः सम्यग्विरेचयेत्’ इति । वमनान्तरमपि स्निग्धस्निग्धस्येति । यदुक्तं—‘कर्मणां वमनादीनामन्तरं त्वन्तरं पुनः । स्नेहस्वेदौ प्रयुज्जीत संशोधनमनन्तरम्’ इति । स्निग्धस्निग्धमत्र किमर्थं तत् दृष्टान्तेन द्रवयति । यथा ‘स्नेहस्वेदावकृत्वाऽग्रे यस्तु संशोधनं पिबेत् । दारुशुष्कमिवानामं देहस्तस्य विशीर्यते’ इति ॥

गू०—वमनानन्तरं विरेचनस्य विहितत्वाद्विरेचनमाह—स्निग्धस्य पीतस्नेहस्य, स्निग्धस्य कृतस्वेदस्य ॥

वमनेऽप्यकृते सति दोषमाह—

अवान्तस्य त्वधः स्रस्तो ग्रहणीं छादयेत्कफः ॥ १ ॥

मन्दाग्निं गौरवं कुर्याज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम् ।

अथवा पाचनैरामं बलासं च विपाचयेत् ॥ २ ॥

स्निग्धस्य स्नेहनैः कार्यं स्वेदैः स्निग्धस्य रेचनम् ।

दी०—अवान्तस्येत्यादि । अधःस्रस्तोऽधः प्राप्तः रेचनद्रव्यप्रभाववशात् । एतादृशः कफस्तदा ग्रहणीमाच्छादयेत् । ग्रहणीमग्निस्थितान्नस्थानं । यदुक्तं—‘अद्रव्यधिष्ठानमज्ञस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मतेति । अतएवादौ वमने-

नात्र कफनिग्रहो विधेयः । सोऽप्याश्रयसमाश्रयणात्स्रोतोऽवरोधहेतुः न केवलं ग्रहणीच्छादनं करोति । मन्दाग्निमित्यादि । अत्र गौरवं शरीरस्येति । प्रवाहिकातीसारभेदः । अथ कार्यान्तरमाह—पाचनैरिति । पाचनद्रव्यैः साममित्यपरिपकरसं ॥ तथाहि—‘जठरानलदौर्बल्यादविपक्वस्तु यो रसः । स आमसंज्ञको देहे सर्वदोषप्रकोपक’ इति । न केवलमामं श्लेष्माणं च विपाचयेत् । एतेन कृतवमनस्यापि पूर्वं पाचनं दत्त्वा पश्चाद्विरेचयेदित्यभिप्रायः । अथवेति ग्रहणात्तेन वमनं विना पाचनं देयमित्यर्थः । संशोधनक्रमेऽपि पाचनस्य प्राधान्यमुक्तं । तथा तीसरे चोक्तं—‘प्राक् पाचनं स्नेहविधिर्विधेयः स्वेदस्ततः स्याद्वमनं विरेकः । निरुहणं स्नेहनवस्तिकर्म नस्यं क्रमश्चेति भिषग्वराणाम्’ इति । एषां क्रमाभिप्रायेण विनापि विरेचनस्य पूर्वं पाचनं कर्तव्यमेवेति व्यवहारः सङ्गत एव । अथ पाचनमभिधाय विरेचनमपि कस्य कथं दातव्यमित्याह—स्निग्धस्येति । पूर्वकृतस्निग्धपाचनस्य, कैः स्नेहनैर्घृतादिभिः । न केवलं स्निग्धस्य रेचनं किंतु स्वेदैरपि स्निग्धस्य स्वेदितस्य विरेचनं प्रशस्तं । यद्वा स्नेहनैः स्वेदैरिति संबन्धः । स्नेहस्वेदैरित्यनेन दोषाणां सुखमुत्पादनं सूचितं । यतः ‘स्नेहस्वेदैः प्रचलिता रसैः स्निग्धैरुदीरिताः । दोषाः कोष्ठगता जन्तोः सुखं हन्ति विरेचनैरिति । पूर्वमुक्तमप्यदः पुनरेव द्रवयति न दोषः पौनरुक्त्येन । केचिद्वक्ष्यमाणेन शरदताविति श्लोकेन मिलित्वा व्याख्यानयन्ति । तत्र शरदतौ स्निग्धस्य स्नेहनैः कृत्वा विरेचनं कार्यं । वसन्ते च स्वेदैः स्निग्धमेव रेचनं देयं । नतु स्निग्धस्य इति न सर्वमतम् ॥ १ ॥ २ ॥

गू०—अधःस्रस्तः पतितः, ग्रहणीं पित्तधारिणीं कृत्वा कफ आच्छादयेत् । यदा कफः ग्रहणीमाच्छादयेत् तदा किं कुर्यात् इत्याह—मन्दाग्निं गौरवं च कुर्यात् । प्रवाहिकातीसारभेदस्तां जनयेत् । अधःस्रस्तस्य कफस्य प्रतीकारमाह—अथवा पक्षान्तरे । आमं बलासं कफं च पाचनैः शुण्ठ्यैरण्डादिभिः पाचयेत् । यद्वा स्नेहनैर्घृतदुग्धादिभिः स्निग्धस्य स्वेदितस्य रेचनं कार्यमिति विधिः तत्रोच्यते । वमनाद्विरेचनं कदा देयमित्यपेक्षायामत्रानुक्तमिति लिख्यते । तत्र भेदः । सम्यक्प्रवृत्ते वमने सप्तरात्रे गते सति । सुसंस्कृतशरीरस्य प्रदातव्यं विरेचनं । चरके च ‘वातं षडह-

संसृष्टं पुनः संज्ञेहितं तथा । उष्णं लघु त्र्यहं भुक्तैः
षोडशेऽहि विरेचयेत् । षोडशदिने यद्वा पक्षान्तरे
पक्षाद्विरेको वान्तस्येति सुश्रुतवचनं । अस्यार्थः वात-
कृतं सम्यग्वमनं षडहसंसृष्टं षडहेत्युक्तवमनं पुनस्त्यहं
संज्ञेहितं पुनस्त्यहमुष्णकृतस्वेदं पुनस्त्यहं लघुभुक्तं
अथन वातितं भूयः स्नेहस्वेदोपपादितं । श्लेष्मकाले
गते ज्ञात्वा कोष्ठं सम्यग्विरेचयेत् । वाग्भटे एवं
लिखितं । अस्यार्थः अथैनं पुरुषं वामितं कृतवमनं
षडहानन्तरं स्नेहस्वेदोपपादितं भूयः पुनः श्लेष्मकाले
द्वादशदिवसे गते सति पुनस्त्यहं लघु भुक्तं षोडशे
ह्येव कोष्ठं सम्यग्विरेचयेदिति वाग्भटार्थः ॥ १ ॥ २ ॥

दी०—स्वमते तु—

विरेचनकालमाह—

शरदृतौ वसन्ते च देयं शुद्धौ विरेचनम् ॥ ३ ॥

अन्यदात्ययिके कार्ये स्वेदनं शीलयेद्बुधः ।

दी०—अत्र शुद्धौ चास्वस्थस्य शोधनाय शरदृतौ
वसन्ते च विरेचनं देयं । चकाराद्वर्षास्वपि । तदुक्तम्—
'शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते विशोधयन् ग्रीष्मजमभ्रकाले ।
घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक् प्राप्नोति रोगान्नुजात्र
जातु' इति । विरेचनमित्यनेन विशेषेण रेचनं शरदादि-
त्रिष्वेव । अन्यदा हिमशिशिरग्रीष्मे काले अकार्यं तस्मिन्
विरेचनं कृते सति पूर्वं पश्चाद्विहितशोधनं शीलयेदित्य-
भिप्रायः । अतएव बुध इति कालविशेषज्ञो दोषविशे-
षज्ञश्च ॥ ३ ॥

गू०—इदानीं विरेचनयोग्ये विरेचनकालमाह—
शरदृतौ आश्विनकार्तिके तथा वसन्ते चैत्रवैशाखे
देहशुद्धौ भिषग्विरेचयेत् । अन्यदा अन्यस्मिन्काले
वा सत्यपि रोगोत्पत्तौ बुधः शोधनं शीलयेत् ॥ ३ ॥

दी०—शरीरशुद्धौ शोधनमुक्तं तस्य फल-
माह—

दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ॥ ४ ॥

ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ।

दी०—लंघनमत्रोपवासः, पाचनस्य पृथगुपादा-
नात् । सप्तसु शमनेषु द्वयोर्ग्रहणं प्रधानत्वात् । ये तु
संशोधनैः शुद्धा दोषास्तेषां न पुनरुद्भवः । अयमर्थः
लङ्घनादयः शमनत्वात् संचितान् दोषान् मूलान्
नोन्मूलयन्ति किंतु शमयन्ति ते कदाचित्स्वल्पहेतुनाऽपि
कुप्यन्ति । ये शोधनैः शुद्धाः तेषां पुनरुद्भवो न भवति

छिन्नसंचयत्वात् । उक्तं च सुश्रुते—'सञ्चयोपहृता
दोषा लभन्ते नोत्तरा गतीः' इति । बहुपुस्तकेषु 'दोषाः
कदाचित्कुप्यन्ति' अमुं श्लोकं 'पित्तं विरेचनं युज्यात्'
अस्याग्रे पठन्ति तदसङ्गतमेव शोधनपरतैवास्य श्लो-
कस्य पूर्वश्लोकः । 'शरत्काले वसन्ते च' इत्ययं शोध-
नपर एव तेन शोधनफलार्थ एवायं श्लोकः । तेन—
'शरत्काले वसन्ते च' अस्य श्लोकस्याग्रे 'दोषाः कदा-
चित्कुप्यन्ति' अयं श्लोकः पठनीयः । विरेचनस्याऽपि
शोधनत्वाद्यथाकथञ्चित्समाधेयं वा ॥ ४ ॥

गू०—दोषनाशे शोधनोत्कृष्टमाह—सुगमम् ॥ ४ ॥

अथ पित्तादौ विरेचनम् ।

पित्ते विरेचनं युज्यादामोद्भूते गदे तथा ॥ ५ ॥

उदरे च तथाऽध्माने कोष्ठशुद्धये विशेषतः ॥

दी०—अथ विरेचनं केषां नियतं तानाह—'पित्त-
विरेचनमिति । पित्तजनितानामुपद्रवाणां पित्तात्म-
कानां नियतो विनाश इति केवलपित्तेऽपि विरेचनम-
भिहितम् । तथाच तन्त्रान्तरेऽपि—'शरीरजातानां
दोषाणां क्रमेण परमौषधं । वस्तिर्विरेको वमनं तथा
तैलघृतं मध्विति' । आमोद्भूते गदे तथेति । आमजनि-
तव्याधौ । आमवातविकारादावित्यर्थः । उदर इति
उदररोगरूढिः । आध्मानोदरापूरः । कोष्ठाशुद्धाविति ।
कोष्ठस्य अशुद्धिः बद्धकोष्ठ इति प्रसिद्धिः । विशेषत
इत्यनेनैवमादीनामपरेषामपि विरेचनं विशेषेण कुर्या-
दित्यर्थः । अथ शोधनस्य प्राधान्यविषयत्वेन विरेच-
नमुख्यत्वमाह—अयं श्लोकः शोधनपदग्रहणेनान्य-
च्छोधनपरोऽपि भवति । अत्राचार्येण लङ्घनपाचनै-
रित्युक्तेन वमनविषयस्य निषेधपरत्वाद्विरेचनाध्याये
स्वीकृतः । ननु येऽपि लङ्घनपाचनैर्जितास्ते पुनः कथं
संभवन्ति ? उच्यते । कदाचिदतिस्वल्पहेतुलाभेन
जिता अप्यजिताः दोषमूलानुच्छेदात् मूलभूताशय-
गतदोषदूष्यसमुद्भवात् सम्यग्जिताः अल्पमपि हेतुं
प्राप्य पुनः कुप्यन्तीति भावः । तेन तेषां पुनरुद्भव
इति । संशोधनेन मूलदोषजान्यादल्पहेतुना न कदापि
प्रकोपः बलवत्तरहेतुना भवत्येव ॥ ५ ॥

१—चकारात् पित्तसंयोगेऽपि पित्तोल्बणे योज्यं—
उक्तं च वाग्भटे—'कफे विदध्याद्रमनं संयोगे वा कफो-
ल्बणे । तद्विरेचनं पित्ते' इति ।

गू०—येषु रोगेषु विरेचनं दीयते तानाह—पित्ते पित्तविकारे, आमोद्धूते आमवातादौ । उदरे उदर-
रोगे । आध्माने कोष्ठाशुद्धौ बद्धकोष्ठादौ ॥ ५ ॥

इदानीं ये विरेचने निषिद्धास्तानाह—

बालवृद्धावतिस्त्रिगन्धः क्षतक्षीणो भयान्वितः ॥ ६ ॥

श्रान्तस्तृषार्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी ।

नवप्रसूता नारी च मन्दाग्निश्च मदात्ययी ॥ ७ ॥

शल्यादितश्च रुक्षश्च न विरेच्या विजानता ।

दी०—विरेच्या इति । विशेषेण रेच्या न भव-
न्तीत्यभिप्रायेणाल्परेचनस्या प्राप्तिरेव । अतएव बाल-
वृद्धयोरप्ययं निषेधः सामान्यः । विशेषेण तु विरेक-
साध्यव्याध्युपग्रस्तयोः किञ्चिद्देयमित्युक्तं । तथाच—
'अग्निक्षारविरेकैस्तु बालवृद्धौ विवर्जयेत् । तत्साध्येषु
विकारेषु मृद्वीं कुर्यात् लघुक्रियाम्' इति । निषिद्धाच-
रणमन्यत्राप्युक्तं—'अत्यन्तपित्ताद्विपरीतदेहान् विरेच-
येत्तानपि मन्दमन्दम्' इति । तानपि निषिद्धबालवृ-
द्धादीन् । अतिस्त्रिगन्ध इत्यतिलेहपानादियुक्तः । तथाहि
'नवाऽतिस्त्रिगन्धकायस्य दद्यात्लेहविरेचनं । दोषाः
प्रभाविता भूयो लीयन्ते तेन वर्त्मसु' इति । क्षतक्षीणा
इति । धातुशोषणत्वेन शोषी कथितः । सच राजयक्ष्म-
भेदः । भयान्वितो भययुक्तः । भयग्रहणत्वेन शोका-
भितप्तस्य दीनस्य वा निषेधो दर्शितः । यदुक्तं 'क्षीण-
स्तथा रुक्षितबालवृद्धदीनोऽथ शोषी भयशोकतप्तः'
इत्यादि । स्थूलो बहुमेदोन्वितः । मन्दाग्निरपि कफोल्ब-
णत्वात् । रुक्षो वातोल्बण इति । अथवा रुक्ष इत्य-
स्त्रिगन्धः । तथाह्युक्तं 'विरुक्षं स्नेहसात्म्यं तु भूयः
संस्निह्य रेचये'दिति । विजानतेत्यनेन विरेचनविषय-
विकल्पविशेषज्ञेन वैद्येनेत्यर्थः । यतः 'विरेचनैर्यान्ति
नरा विनाशमज्ञप्रयुक्तैरविरेचनीया' इति ॥ ६ ॥ ७ ॥

गू०—अविरेचनयोग्यानाह—एते बालादयो वि-
जानता विशेषज्ञपुरुषेण न विरेच्याः ॥ ६ ॥ ७ ॥

विरेचनयोग्यानाह—

जीर्णज्वरी गरव्याप्तो वातरक्ती भगन्दरी ॥ ८ ॥

अर्शः पाण्डूदरग्रन्थिहृद्दोगासन्धिपीडिताः ।

योनिरोगप्रमेहार्ता गुदमल्लीहव्रणार्दिताः ॥ ९ ॥

विद्रधिच्छर्दिविस्फोटविसूचीकुष्ठसंयुताः ।

कर्णनासाशिरोवक्रगुदमेढ्रामयान्विताः ॥ १० ॥

शा० सं० ४० .

ह्रीहशोथाक्षिरोगार्ताः क्रिमिक्षीणानिलादिताः ।

शूलिनो मूत्रवातार्ता विरेकार्हा नरा मताः ॥ ११ ॥

दी०—विरेकसाध्यान् रोगानाह—जीर्णज्वरादयो
विरेकार्हाः नरा मताः । आचार्याणामिति शेषः । जी-
र्णज्वरीति पुराणज्वरी तस्य विरेकसाध्यत्वात् । गर-
व्याप्त इति गरं कृत्रिमं विषं तेन व्याप्तः दुःखितः ।
तथाऽर्शादिपीडिताः । तथा योनिरोगादिभिरर्दिताः ।
तथा विद्रध्यादियुताः । तथा कर्णनासाशिरोवक्रगु-
दमेढ्रामयान्विता इति । कर्णादिजनितामयान्विता
इत्यर्थः । तेनामयशब्दो कर्णादिभिः सह संबध्यते ।
ह्रीहशोथाक्षिरोगार्ता इति ह्रीहादिरोगव्याप्ता इत्यर्थः ।
क्रिमिक्षीणानिलादिता इति । कृम्यादिभिरर्दिताः पी-
डिताः । विरेकार्हा इति विरेचनयोग्या इत्यर्थः ॥
८-११ ॥

गू०—जीर्णज्वरी चिरज्वरी, गरव्याप्तो विषयुक्तः,
उदरं उदररोगिणं, ग्रन्थिरोगः । ननूदरं पूर्वमुक्तमत्रा-
प्युच्यते तत्कथं न पुनरुक्तिः ? उच्यते—उदरे पुन-
रुक्तिर्विरेचनार्थः । यद्वा उदरग्रन्थिभिन्नरोगः । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ८-११ ॥

अथ विरेचनज्ञानार्थं कोष्ठभेदानाह—

बहुपित्तो मृदुः कोष्ठो बहुश्लेष्मा च मध्यमः ।

बहुवातः क्रूरकोष्ठो दुर्विरेच्यः स कथ्यते ॥ १२ ॥

दी०—बहुपित्तः कोष्ठः मृदुः, बहुकफो मध्यः,
बहुवातः क्रूरः । मध्यमेन शोधनेन हीनयोगी क्रूरः ।
अतियोगी मृदुः, सम्यगयोगी मध्यः । संसर्गसन्निपा-
तजकोष्ठे योगवाहित्वं कफस्य ज्ञेयं वचनबलात् । य-
दाह खारणादिः—'वातोल्बणा स्याद्ब्रह्मणी क्रूरकोष्ठस्य
वेहिनः । पित्तला मृदुकोष्ठस्य योगवाही तयोः कफः'
इति । तेन वातकफाभ्यां क्रूरः, मध्यो वातपित्ताभ्यां,
सन्निपाताच्च मृदुः । ननु बहुवातश्लेष्माभ्यां क्रूरः,
इति सुश्रुतेन बहुकफस्य क्रूरत्वमुक्तम् । इह तु मध्य-
मत्वमिति विरोधः ? मैवं—सुश्रुतवाक्यस्य संसर्गपर-
त्वादिति बोधदेवपण्डिताः । दुर्विरेच्य इति कृच्छ्रात्सा-
मादिकोऽप्यविरेच्यः ॥ १२ ॥

कोष्ठानुरूपं मात्रामाह—

मृद्वी मात्रा मृदुकोष्ठे मध्यकोष्ठे च मध्यमा ।

क्रूरे तीक्ष्णा मता द्रव्यैर्मृदुमध्यमतीक्ष्णकैः ॥ १३ ॥

THE JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
PUBLISHED BY THE INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
IN THE YEAR 1900

THE JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
PUBLISHED BY THE INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
IN THE YEAR 1900

THE JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
PUBLISHED BY THE INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
IN THE YEAR 1900

THE JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
PUBLISHED BY THE INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
IN THE YEAR 1900

THE JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
PUBLISHED BY THE INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
IN THE YEAR 1900

THE JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
PUBLISHED BY THE INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
IN THE YEAR 1900

THE JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
PUBLISHED BY THE INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
IN THE YEAR 1900

THE JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
PUBLISHED BY THE INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
IN THE YEAR 1900

THE JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
PUBLISHED BY THE INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
IN THE YEAR 1900

THE JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
PUBLISHED BY THE INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
IN THE YEAR 1900

दी०—मृदादिद्रव्यैः मृदादिकोष्ठकेषु मृदादिमात्रा मता, आचार्याणामिति शेषः । ननु मृदुर्द्रव्यैर्मृदाद्या मात्रा भवति किमर्थं मृदादिमात्रेतीत्यादि ? उच्यते—हीनयोगातियोगसम्यग्योगाय, ते च वैद्याधीनाः । उक्तंच—‘अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मतां । कुर्यात् संश्लेषविश्लेषकालसंस्कारयुक्तितः’ इत्यादि मात्राज्ञानार्थमुक्तम् ॥ १३ ॥

गू०—विरेचने मृदुमध्यक्रूरकोष्ठमाह—मृद्विति । मृदुमध्यमतीक्ष्णकैर्द्रव्यैर्मृद्वीमात्रादयो मताः । सुगमम् १३

मृदादिद्रव्याणि कानि तानि इत्यत आह—

मृदुर्द्राक्षापयश्चांशुतैलैरपि विरिच्यते ।

मध्यमस्त्रिवृतातिक्तराजवृक्षैर्विरिच्यते ॥ १४ ॥

क्रूरः सुकृपयसाहेमक्षीरीदन्तीफलादिभिः ।

दी०—मृदुरिति । मृदुः कोष्ठः द्राक्षादिभिः सम्यक् विरिच्यते । तत्र द्राक्षा गोस्तनी, पयः गोदुग्धं, उष्णाम्बु उष्णोदकम्, पानीयत्वेन मध्यमेऽपि ग्रहणं । अथवांशुशब्दः सारकमस्त्वादिद्रवोपलक्षणः, तैलमैरण्डतैलम् । मध्यस्तु मध्यकोष्ठः न क्रूरो न मृदुरिति मध्यपदामिधानात् । स च त्रिवृतादिभिः सम्यक् विरिच्यते । त्रिवृता इयामा, तिक्ता कटुकी, राजवृक्षो गिरिमालकः । क्रूर इति । क्रूरकोष्ठः सुकृपयोहेमक्षीर्यादिभिर्विरिच्यते । सुकृ सेहुण्डः, हेमक्षीरी स्वर्णक्षीरी, दन्तीफलं जयपालः । आदिग्रहणात् कुम्भातिल्वकादयः ॥ १४ ॥

गू०—तानि द्रव्याण्येवाह—पयो दुग्धम्, तैलैः एरण्डादितैलैः, त्रिवृता निःसृता, तिक्ता कटुकी, राजवृक्षो गिरिमालकः, सुकृ सेहुण्डः तस्य दुग्धम्, हेमक्षीरी स्वर्णक्षीरी, दन्ती जयपालः । आदिशब्दात् इन्द्रवारुणीब्रह्मलवण्यादयः ॥ १४ ॥

विरेकस्योत्तमादिमात्रायै वाङ्मैकैलिङ्गकपरिमाणमाह—

मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्वेगैः कफान्तगा ॥ १५ ॥

वेगैर्विंशतिभिर्मध्या हीनोक्ता दशवेगकैः ।

दी०—मात्रोत्तमेति । प्रवरा वेगमात्रा त्रिंशद्वेगैर्ज्ञेया, तथा कफान्तगैति कैलिङ्गकं मानम् । तथा विंशतिभिर्वेगैर्मध्या, तथा दशभिर्वेगैर्हीना । उक्तंच—‘जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगाश्चत्वार इष्टा व-

मने षडष्टौ । दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा शोणितमोक्षणे च’ इति । तुलामानमप्युक्तं तेनैव—‘प्रस्थस्तथा स्याद्विचतुर्गुणश्च । द्वित्रान्सविद्वानपनीय वेगान्मेयं विरेके वमने तु पीतम्’ इति । केचिदुत्तमस्य वायोः क्रूरकोष्ठस्य च उत्तमा मात्रा तीक्ष्णाऽभिमता, अतएव कफान्तगान्मेयं विरेके वमने तु पीतमिति, मध्यमाऽपि तस्य मृदुकोष्ठस्य हीना इति व्याख्यानयन्ति ॥ १५ ॥

गू०—उत्तमादिभेदेन विरेकप्रमाणमाह—मात्रोत्तमेति । सुगमम् ॥ १५ ॥

इदानीं कषायगुटिकाचूर्णात्मकानां विरेचनद्रव्याणां परिमाणमाह—

द्विपलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमं च पलं भवेत् ॥ १६ ॥

पलार्धं च कषायाणां कनीयस्तु विरेचनम् ।

कल्कमोदकचूर्णानां कर्षं मध्वाज्यलेहतः ॥ १७ ॥

कर्षद्वयं पलं वाऽपि वयोरोगाद्यपेक्षया ।

दी०—कषायाणामिति । कषायशब्देन रसः शृतः शीतफाण्डानां चतुर्णां ग्रहणं कल्कस्य पृथगुपादानात् । द्विपलं श्रेष्ठमित्यनेन वातजनितकोष्ठस्येत्यर्थः । विरेचनं श्रेष्ठं मानं कषायाणामुत्तमा मात्रेत्यर्थः । पलं मध्यमं मध्यमा मात्रा पित्तजनितमृदुकोष्ठस्येत्यर्थः । अर्धपलं कनीयो मात्रा हीना मात्रेत्यर्थः । कफेन मध्यमकोष्ठः कथितः । कल्कमोदकचूर्णानामिति । कल्कादीनां कर्षं मध्वाज्ययोगतः विरेचनम् । वा अथवा वयोरोगाद्यपेक्षया कर्षद्वयं पलं वा विरेचनम् । मधुपृतमानं विषमतया योज्यम् । उक्तंच—‘भजतो विषरूपत्वं तुल्यांशौ मधुसर्पिणी’ इति । आदिग्रहणात्कोष्ठादि ज्ञात्वा विरेचनं देयम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

गू०—विरेके कषायादीनां मात्राकथनम्—विरेचनं द्विपलं श्रेष्ठम्, पलं मध्यमं, पलार्धं कनीयः खल्पम् । कषायानन्तरं विरेचने कल्कादीनां प्रमाणमाह—मध्वाज्यलेहतः कर्षद्वयं त्रयं वाऽपि देयम् । वयोरोगाद्यपेक्षा विचारणीयम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

त्रिवृताचूर्णम् ।

अथ वातादीनां कोष्ठमात्रादिभेदेन कतिपययोगान् दर्शयन्नाह—

पित्तोत्तरे त्रिवृच्चूर्णं द्राक्षाकाथादिभिः पिबेत् ॥ १८ ॥

त्रिफलाकाथगोमूत्रैः पिबेद्योषं कफार्दितः ।

Date	Description
1/1/2020	Initial assessment of the project.
1/15/2020	First meeting with the client.
2/1/2020	Development of the project plan.
2/15/2020	Review of the project plan with the client.
3/1/2020	Start of the project implementation.
3/15/2020	First progress report to the client.
4/1/2020	Completion of the initial phase.
4/15/2020	Review of the initial phase results.
5/1/2020	Start of the second phase.
5/15/2020	First progress report to the client.
6/1/2020	Completion of the second phase.
6/15/2020	Review of the second phase results.
7/1/2020	Start of the third phase.
7/15/2020	First progress report to the client.
8/1/2020	Completion of the third phase.
8/15/2020	Review of the third phase results.
9/1/2020	Start of the final phase.
9/15/2020	First progress report to the client.
10/1/2020	Completion of the final phase.
10/15/2020	Review of the final phase results.
11/1/2020	Project completion.
11/15/2020	Final report to the client.
12/1/2020	Project closure.
12/15/2020	Final review of the project.
1/1/2021	Project archive.
1/15/2021	Project evaluation.
2/1/2021	Project feedback.

त्रिवृत्सैन्धवशुण्ठीनां चूर्णमम्लैः पिबेन्नरः ॥ १९ ॥

वातादितो विरेकाय जाङ्गलानां रसेन वा ।

दी०—पित्ते विरेचनस्य प्राधान्यख्यापनार्थं प्राक् पित्तोत्तरग्रहणम् । पित्तोत्तरे कौष्ठे द्राक्षाकाथादिभिः त्रिवृच्चूर्णं पिबेत् । आदिग्रहणात् क्षीरेक्षुकाश्मर्यस्वादु-स्कन्दवरारसादिभिः । कफादितः त्रिफलाकाथ-गोमूत्रैः व्योषं त्रिकटुकं त्रिवृच्चूर्णं च पिबेत् । अत्रापि विरेकायेति संबन्धः । वातादितः त्रिवृत् शुण्ठीसैन्ध-वानां चूर्णमम्लैर्मद्यकाजिकबीजपूररसादिभिः अथवा जाङ्गलानां रसैर्हरिणैणतित्तिरलावादीनां रसैर्मांसरसैर्वि-रेचनं पिबेत् । वाग्भटे तु—‘अथ काले तु तच्चूर्णं किञ्चिन्नागरसैन्धवम् । वातामये पिबेदम्लैः पित्ते साज्यसितामधु । क्षीरद्राक्षेक्षुकाश्मर्यस्वादुस्कन्धवरा-रसैः । कफामये पीलुरसमूत्रमद्याम्लकाजिकैः । पञ्चकोलादिचूर्णैश्च युक्त्या युक्तं कफापहैः । त्रिवृ-त्कल्ककषायेण साधितः ससितो हिमः । मधु त्रिजातसंयुक्तो लेहो हृद्यं विरेचनम् । अजगन्धा तव-क्षीरी विदारी शर्करा त्रिवृत् । चूर्णितं मधुसर्पिर्भ्यां लीढ्वा साधु विरिच्यते । सन्निपातज्वरस्तम्भपिपासादाहपी-डितः । त्वगेलाभ्यां समा नीली तैस्त्रिवृत्तैश्च शर्करा । चूर्णं फलरसक्षौद्रसक्तुभिस्तर्पणं पिबेत् । वातपित्तक-फोत्थेषु रोगेष्वल्पानलेष्वपि । नरेषु सुकुमारेषु नि-रपायं विरेचनम् ॥ इति । चक्रदत्ते तु—‘भित्त्वा द्वि-धेक्षु परिलिप्य कल्कैस्त्रिभण्डजातैः परिवेष्ट्य रज्ज्वा । पक्वं तु सम्यक् पुटपाकयुक्त्या खादेत्तु तं पित्तगदी सुशीतं’ इति ॥ १८ ॥ १९ ॥

गू०—त्रिवृतादिविरेचनं कथं पिबेत् ? इत्याह—पित्तोत्तरे पित्ताधिक्ये त्रिवृच्चूर्णं द्राक्षाकाथादिभिः पि-बेत् । कफादितः त्रिफलाकाथं गोमूत्रैः पीत्वा त्रिकटुकं पिबेत् । वातादितः वातपीडितः त्रिवृत्सैन्धवशुण्ठीनां चूर्णमम्लैर्निम्बादिभिः पिबेत् । जाङ्गलानां जाङ्गलमां-सानां वा रसेन इति पश्चान्तरे ॥ १८ ॥ १९ ॥

एरण्डतैलप्रयोगः ।

एरण्डतैलं त्रिफलाकाथेन द्विगुणेन च ॥ २० ॥

युक्तं पीतं पयोभिर्वा नचिरेण विरिच्यते ।

दी०—अथ क्रूरकोष्ठादीनामपि तत्क्षणमेव विरे-कार्थं प्रकारमाह—एरण्डतैलेति । अयं योगस्त्रिकोष्ठ-

विषये योज्यः । तत्र पयोमिवेति । ‘वा’ शब्दो विक-ल्पाथे । तेन त्रिफलाकाथदुग्धाभ्यां मिलित्वैव तैलं पेयमित्येके । व्यासेन वा पयसैव केवलेन द्विगुणेनै-त्यन्ये ॥ २० ॥

गू०—अन्यदपि औषधयोगे विरेचनविधानमा-ह—एरण्डतैले । द्विगुणेन त्रिफलाकाथेन युक्तं पीत्वा, पयोभिर्दुग्धैर्वा पीत्वा पुमान् नचिरेण शीघ्रेण विरि-च्यते ॥ २० ॥

षडृतुविरेचनम् ।

त्रिवृता कौटजं बीजं पिप्पली विश्वमेषजम् ॥ २१ ॥

समृद्धीकारसक्षौद्रं वर्षाकाले विरेचनम् ।

त्रिवृदुरालभा मुस्ता शर्करोदीच्यचन्दनम् ॥ २२ ॥

द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याहं शीतलं च घनालये ।

पिप्पली नागरं सिन्धु इयामा च त्रिवृता सह ॥ २३ ॥

लिहेक्षौद्रेण शिशिरे वसन्ते च विरेचनम् ।

त्रिवृता शर्करा तुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ॥ २४ ॥

दी०—इदानीं षडृतुविरेकविषयत्वेन तद्योगानु-रूपान्योगानाह—त्रिवृतेति । त्रिवृतादिभिर्वर्षाकाले प्रावृषि विरेचनं तत्र दोषसञ्चयात् । त्रिवृत् इयामा, कौटजं बीजं इन्द्रयवाः, पिप्पली मागधी, विश्वमेषजं शुण्ठी, द्राक्षा गोस्तनी, तस्या रसः, क्षौद्रं मधु इति । वर्षाग्रहणेन प्रावृद्ग्रहणं दोषोपचयप्रकोपनिमित्तात् । घनालये शरत्काले योगमाह—त्रिवृदुरालभेत्यादि । त्रिवृत् इयामा, दुरालभा समुद्रान्ता तस्या अलाभे यवासकः, मुस्ता भद्रमुस्ता, शर्करा सितोपला, उदीच्यं वालकं, चन्दनं श्वेतचन्दनं चूर्णयोग्यत्वात् । द्राक्षा-म्बुना गोस्तनीकाथेन रसेन वा । सयष्ट्याहं यष्टीम-धुसहितं, शीतलं शीतगुणं शीतस्पर्शं च तेन पित्तघ्न-त्वमस्य योगस्य कथितम् । अतएव शरत्काले योग्य-ताऽस्य योगस्य इति । शिशिरे वसन्ते च विरेचन-माह—पिप्पली नागरसिति । पिप्पली कणा, नागरं शुण्ठी, सैन्धवम्, इयामा इयाममूला, त्रिवृत् मालवि-काख्या अरुणमूला च । उक्तं च—‘विद्याद्विधा च तन्मूलं इयामं इयामारुणं त्रिवृत्’ इति । शिशिरग्रहणेन हेमन्तस्याऽपि ग्रहणम् । वाग्भटे तु—‘त्रिवृतां चित्रकं पाठां अजाजीसरलं वचाम् । स्वर्णक्षीरीं च हेम-न्ते चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत्’ इति । ग्रीष्मे विरे-

१—बहुषु पुस्तकेषु मूलपाठेनाथं श्लोकः पठितः ।

<p>1. Introduction</p>	<p>2. Methodology</p>
<p>2.1. Data Collection</p>	<p>2.2. Statistical Analysis</p>
<p>2.3. Results</p>	<p>2.4. Discussion</p>
<p>3. Conclusion</p>	<p>4. References</p>
<p>4.1. Summary</p>	<p>4.2. Acknowledgments</p>
<p>4.3. Appendix A</p>	<p>4.4. Appendix B</p>
<p>4.5. Appendix C</p>	<p>4.6. Appendix D</p>
<p>4.7. Appendix E</p>	<p>4.8. Appendix F</p>
<p>4.9. Appendix G</p>	<p>4.10. Appendix H</p>
<p>4.11. Appendix I</p>	<p>4.12. Appendix J</p>
<p>4.13. Appendix K</p>	<p>4.14. Appendix L</p>
<p>4.15. Appendix M</p>	<p>4.16. Appendix N</p>
<p>4.17. Appendix O</p>	<p>4.18. Appendix P</p>
<p>4.19. Appendix Q</p>	<p>4.20. Appendix R</p>
<p>4.21. Appendix S</p>	<p>4.22. Appendix T</p>
<p>4.23. Appendix U</p>	<p>4.24. Appendix V</p>
<p>4.25. Appendix W</p>	<p>4.26. Appendix X</p>
<p>4.27. Appendix Y</p>	<p>4.28. Appendix Z</p>
<p>4.29. Appendix AA</p>	<p>4.30. Appendix AB</p>
<p>4.31. Appendix AC</p>	<p>4.32. Appendix AD</p>
<p>4.33. Appendix AE</p>	<p>4.34. Appendix AF</p>

चनमाह—तुल्या शर्करा ग्रीष्मकाले ग्रीष्माख्ये काले विरेचनं देयम् । अन्यत् सुगमम् । अत्र केचित्सर्वतुल्यं योगं पठन्ति ॥ २१-२४ ॥

तद्यथा—

त्रिवृतां हपुषां दन्तीं सप्तलां कटुरोहिणीम् ।

स्वर्णक्षीरीं च संचूर्ण्य गोमूत्रे भावयेद्भयहम् ॥ २५ ॥

एष सर्वतुल्यो योगः स्निग्धानां मलदोषहा ।

अस्य श्लोकस्य दन्तीस्थाने वाग्भटे त्रायन्ती पठिता । त्रिवृत् त्रायन्ती, हपुषा सातला, कटुरोहिणी समानं ज्ञेयं । अयं पाठो बहुपुस्तकेषु न दृश्यते क्षेपकोऽयमिति मन्यमानैरस्माभिरपि न व्याख्यातः ॥ २५ ॥

गू०—वर्षाकाले विरेचनविधानमाह—त्रिवृता निःसृता, कौटजं बीजं इन्द्रयवाः, विश्वमेषजं शुण्ठी, मृद्वीका द्राक्षा तद्रसं, क्षौद्रं मधु, वर्षाकाले इदं विरेचनम् । शरद्विरेचनमाह—त्रिवृत् निःसृता, दुरालभा यवासा, शर्करा सिता, चन्दनं श्वेतं, उदीच्यं बालकम्, यष्ट्याहं मधुयष्टी । एतद्वाक्षाम्बुना द्राक्षाजलेन घनालये शरद्विरेचनम् । अथ हेमन्तविरेचनम्—सिन्धु सैन्धवम्, इयामा वृद्धदारकः त्रिवृत् निःसृता । ग्रीष्मे विरेचनम्—सुगममन्यत् ॥ २५ ॥

अभयादिमोदकाः ।

अभया मरिचं शुण्ठीविडङ्गामलकानि च ॥ २६ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं त्वक्पत्रं मुस्तमेव च ।

एतानि समभागानि दन्ती च द्विगुणा भवेत् ॥ २७ ॥

त्रिवृदष्टगुणा ज्ञेया षड्गुणा चात्र शर्करा ।

मधुना मोदकान्कृत्वा कर्षमात्रप्रमाणतः ॥ २८ ॥

एकैकं भक्षयेत्प्रातः शीतं चानु पिबेज्जलम् ।

तावद्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ॥ २९ ॥

पानाहारविहारेषु भवेन्निर्यन्नः सदा ।

विषमज्वरमन्दाग्निपाण्डुकासभगन्दरान् ॥ ३० ॥

दुर्नामकुष्ठगुल्माशौगलगण्डभ्रमोदरान् ।

(विदाहशीहमेहांश्च यक्षमाणं नयनामयान् ॥ ३१ ॥

वातरोगांस्तथाध्मानं मूत्रकृच्छ्राणि चाश्मरीम् ।)

पृष्ठाश्वौरुजघनजङ्घोदररुजो जयेत् ॥ ३२ ॥

सततं शीलनादेषां पलितानि प्रणाशयेत् ।

अभयामोदका ह्येते रसायनवराः स्मृताः ॥ ३३ ॥

दी०—अथ सर्वकालीनशीलनार्थं अभयामोदकानाह—अभयेति । एते अभयामोदकाः सर्वतुल्यं प्रसि-

१-दीपिकाऽसंमतः ।

द्धाः । कापि शीतविरेचनसंज्ञः । त्वक् गुडत्वक्, दन्ती त्रिगुणा पृथग्भागापेक्षया, एवं त्रिवृदपि त्राष्ट्रगुणा, शर्कराप्येवं षड्गुणा । केचित्सकलद्रव्येभ्यः पञ्चगुणत्वमष्टगुणत्वं व्याख्यानयन्ति, तत्र तन्त्रान्तरसंवादान् उक्तं च—

‘अभया, पिप्पलीमूलं, मरिचं, नागरं, तथा ।

त्वक्, पत्रं, पिप्पली मुस्तं विडङ्गामलकानि च ॥

कर्षः प्रत्येकमेषां तु दन्त्याः कर्षत्रयं तथा ।

षट्कर्षास्तु सिता देया द्विपलं त्रिवृता भवेत् ॥

सर्वं संचूर्णितं कृत्वा मधुना मोदकं तथा ।

खादेत्प्रतिदिनं चैकं शीतं चानु पिबेज्जलम् ॥

तावद्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ।

पाण्डुरोगं विषं कासं जङ्घापाश्वरुजस्तथा ॥

पृथ्वीमूत्रकृच्छ्रं च दुर्नामं सभगन्दरम् ।

अश्मरी मेहकुष्ठं च दाहशोथोदराणि च ॥

यक्षमाणं चक्षुरोगं च कर्म वक्ष्येन जानता ।

योजितोऽयं निहन्त्याशु अभयानाम मोदकः’ इति । दृढबलेन एलाचाधिकाऽस्ति—‘व्योषत्वक् पत्रमुस्तं लां विडङ्गामलकाभयाः । समभागा भिषक् दद्यात् त्रिगुणं च मुकूलकम् । त्रिवृताऽष्टगुणं भागं शर्करायाश्च षड्गुणं’ इत्यादि । मुकूलं दन्ती, मधुनेति मोदककरणोचितमानेन । शीताम्बुना पिबेज्जलमिति योगप्रभाषोऽयम् । अन्यत्र ‘शीताम्भसा स्तम्भः स्यात् रसायनम्’ इति । रसादिकरणाद्रसायनम् । पुष्टबलवर्णकम् । अथवा रसायनाङ्गमिदं विरेचनं रसायनमिति प्राणदा मोदकाः ॥ २६-३३ ॥

गू०—अथ सुखविरेचनमाह—अभया हरीतकी, आमलकं, त्वक् गुडत्वक्, पत्रं पत्रजं, मुस्तं भद्रमुस्तकं, एतानि समभागानि, दन्ती जयपालमूले त्रिगुणा त्रिभागा, तृवृत् दयामा अष्टभागा, शर्करा षड्गुणा षड्भागा । केचिदन्यादीन् चूर्णान्भागान्दानाहुः । स्पष्टमन्यत् ॥ २६-३३ ॥

विरेचनं पीत्वा किं कुर्यात्तदाह—

पीत्वा विरेचनं शीतजलैः संसिच्य चक्षुषी ।

सुगन्धिं किञ्चिदाग्राय ताम्बूलं शीलयेद्दरम् ॥ ३४ ॥

निवातस्थो न वेगांश्च धारयेन्न स्वपेत्तथा ।

शीताम्बु न स्पृशेत् कापि कोष्णनीरं पिबेन्मुहुः ॥ ३५ ॥

दी०—शीतजलैरिति । विरेकौषधकमनाशार्थं शी-

Date	Description
1/1/2020	Initial assessment of the project area. The site is located in a rural area with a mix of agricultural and natural habitats. The project area is approximately 100 hectares in size.
1/15/2020	Field survey conducted to assess the current status of the project area. The survey identified several key features, including a large body of water, a forested area, and a series of agricultural fields.
2/1/2020	Analysis of the survey data and development of a preliminary management plan. The plan outlines the goals and objectives of the project, as well as the methods and resources required to achieve them.
2/15/2020	Implementation of the management plan, including the establishment of a monitoring system and the initiation of conservation activities. The project team has begun work on the development of a detailed map of the project area.
3/1/2020	Continuation of the implementation of the management plan. The project team has completed the development of the map and has begun work on the establishment of a permanent monitoring station.
3/15/2020	Final assessment of the project area and completion of the management plan. The project team has successfully completed all of the tasks outlined in the plan and has achieved the goals and objectives of the project.

तलजलेन नेत्रसेचनम् । तथा सुगन्धं मृगमदसुरभि उत्तमचन्दनादीन्याप्रायः पश्चाद्भरं श्रेष्ठजीर्णताम्बूलीपत्रकृतं शीलयेत् । निवातस्थ इति वेगप्रवृत्त्यर्थं वेगांश्च न धारयेत्, ऊर्ध्ववातादिरोगोत्पादकत्वात् । स्वापेन विरेकौषधशक्तिहानिः स्यात् । शीताम्बु इत्यादि । शीतलोदकं कापि पानादौ न स्पृशेत् । रेकस्तम्भकत्वात् । अत एवाह—कोष्णनीरं पिबेन्मुहुरिति । वारं वारं कोष्णं जलं पेयं रेकैककरणार्थमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

गू०—विरेचनान्ते यत्कर्तव्यं तदाह—सुगन्धं द्रव्यम् । विरेके जाते कथं तिष्ठेदित्याह—वेगान् वातादीन् न धारयेत्, न स्वपेत् निद्रां न कुर्यात्, कोष्णनीरं मुहुः पिबेत् । कापि कदापि उष्णत्वे शीताम्बुना स्पृशेत् न सर्वदा ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

सम्यग्वातलक्षणेन सम्यग्विरेकलक्षणमाह—

बलासौषधपित्तानि वायुर्वान्ते यथा व्रजेत् ।

रेकात्तथा मलं पित्तं भेषजं च कफो व्रजेत् ॥ ३६ ॥

दी०—यथा वमने प्रथमं बलासः कफः प्रवर्तते । पश्चाद्भ्रमनद्रव्यं निर्गच्छेत् । तदनु पित्तानि । बहुवचनत्वेन हरितपीतानि कटुतिक्तप्रायाणीति । तत्पश्चाद्वायुरिति । तथा एवमपि विरेकात्प्रथमं मलं पुरीषं तदनु पित्तं तत्पश्चाद्विरेचनं द्रव्यं । तदनु कफः प्रवर्तते इति । तेन कफान्ते च विरेचनमिति वचनात् । एतेन सम्यग्वाऽसम्यग्विरेक्तश्च कथित इत्यभिप्रायः । अन्यथा दुर्वान्तो दुर्विरिक्त इति । तेन दुर्वान्तलक्षणमनाध्यायेऽभिहितं दुर्विरिक्तलक्षणमत्रैवाग्रे वक्ष्यति । नामेरिति षष्ठं वदन्ति केचित् । तत्र नामेरेव स्रस्तत्वम् ॥ ३६ ॥

गू०—विरेकात् किं निःसरतीत्याह—वान्ते सति यथा बलासौषधपित्तानि वायुः व्रजेत् तथा रेकात्कफः मलं पित्तं भेषजं च गमयेत् बलासः कफं, औषधं भक्षितं मलं पुरीषम् ॥ ३६ ॥

अथ दुर्विरिक्तलक्षणमाह—

दुर्विरिक्तस्य नाभेस्तु स्तब्धत्वं कुक्षिशूलता ।

पुरीषवातसंगश्च कण्डूमण्डलगौरवः ॥ ३७ ॥

विदाहोऽरुचिराध्मानं भ्रमश्छर्दिश्च जायते ।

दी०—दुर्विरिक्तस्य न सम्यग्विरेक्तस्य नरस्य नाभेः स्तब्धत्वादयो जायन्ते । नामेरिति । नाभेः नाभ्युपलक्षितस्य प्रदेशस्य पक्वाशयाख्यस्य स्तब्धत्वं

स्तब्धता, तथा कुक्षिशूलता कुक्षयोः शूलं । पुरीषवातसङ्गश्चेति मलवातयोः सङ्गो रोधः । तथा कण्डूमण्डलगौरवमिति कण्डूः शरीरे, मण्डलशब्देनात्र वरदीदंशसदृशं गौरवं शरीरोदरयोः । विदाहः पित्तवद्वाहः । अरुचिरोचकः । आध्मानमुदरापूरः । भ्रमश्चकारुढस्येव वस्तुदर्शनम् । वान्तिः छर्दिश्चेति । इति दुर्विरिक्तस्य लक्षणम् ॥ ३७ ॥

गू०—विरेके दुर्विरिक्तलक्षणमाह—दुर्विरिक्तस्य असम्यग्विरेक्तस्य नाभेः स्तम्भत्वं स्तब्धता, तु पुनः कुक्षिशूलता, पुरीषवातयोः संगः अप्रवृत्तिः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३७ ॥

अथास्य दुर्विरिक्तस्य पुनः चिकित्सा माह—

तं पुनः पाचनैः स्नेहैः पक्त्वा संस्नेह्य रेचयेत् ॥ ३८ ॥

तेनाऽस्योपद्रवा यान्ति दीप्ताग्नेर्लघुता भवेत् ।

दी०—तमिति । दुर्विरिक्तं पुरुषं पाचनैः पाचनौषधैः पक्त्वा अर्थादामं दोषं च स्नेहैः संस्नेह्य रेचयेत् । तेनेति । तेन स्वेदनस्नेहनेनास्य दुर्विरिक्तस्योपद्रवा यान्ति नश्यन्तीत्यर्थः । ततः दीप्ताग्निर्भवेत् । लघुता च शरीरस्य भवति ॥ ३८ ॥

गू०—इदानीं दुर्विरेचितचिकित्सामाह—आरग्वधादिभिस्तथा स्नेहैर्वृतपाचनाद्यैरामं पक्त्वा संस्नेह्य स्नेहनं कृत्वा विरेचयेत् ॥ ३८ ॥

इदानीं विरेकातिशयस्य लक्षणमाह—

विरेकस्यातियोगेन मूर्च्छां भ्रंशो गुदस्य च ॥ ३९ ॥

शूलं कफातियोगः स्यान्मांसधावनसंनिभम् ।

मेदोनिभं जलाभासं रक्तं वाऽपि विरिच्यते ॥ ४० ॥

दी०—विरेकस्यातियोगेन मूर्च्छादयो भवन्ति । गुदस्य भ्रंश इति । गुदस्य बहिर्निर्गमनं, तच्चातिसंप्रवाहणाद्भवति । उक्तं च—‘प्रवाहिकाऽतिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदो बहिः’ इति । शूलं नानाप्रकारकमत्र ज्ञेयम् । तेन परिकर्तिकाऽप्यत्र भवति । कफातियोगः स्यात् कफस्य अतिसरणं भवति । तथा मांसधावनसंनिभादिकं विरिच्यते मांसधावनोदकतुल्यं, मेदोनिभं मेदःसदृशम् । जलाभासमिति । जलसदृशं स्वच्छमित्यर्थः । रक्तं वाऽपि विरिच्यत इति रक्तमेव वा विरि-

Date	Description	Amount
1890 Jan 1	Balance forward	100.00
1890 Jan 5	Cash on hand	50.00
1890 Jan 10	Cash on hand	25.00
1890 Jan 15	Cash on hand	15.00
1890 Jan 20	Cash on hand	10.00
1890 Jan 25	Cash on hand	5.00
1890 Jan 30	Cash on hand	2.50
1890 Feb 1	Cash on hand	1.25
1890 Feb 5	Cash on hand	0.62
1890 Feb 10	Cash on hand	0.31
1890 Feb 15	Cash on hand	0.16
1890 Feb 20	Cash on hand	0.08
1890 Feb 25	Cash on hand	0.04
1890 Feb 30	Cash on hand	0.02
1890 Mar 1	Cash on hand	0.01
1890 Mar 5	Cash on hand	0.00
1890 Mar 10	Cash on hand	0.00
1890 Mar 15	Cash on hand	0.00
1890 Mar 20	Cash on hand	0.00
1890 Mar 25	Cash on hand	0.00
1890 Mar 30	Cash on hand	0.00
1890 Mar 31	Cash on hand	0.00
1890 Apr 1	Cash on hand	0.00
1890 Apr 5	Cash on hand	0.00
1890 Apr 10	Cash on hand	0.00
1890 Apr 15	Cash on hand	0.00
1890 Apr 20	Cash on hand	0.00
1890 Apr 25	Cash on hand	0.00
1890 Apr 30	Cash on hand	0.00
1890 Apr 31	Cash on hand	0.00
1890 May 1	Cash on hand	0.00
1890 May 5	Cash on hand	0.00
1890 May 10	Cash on hand	0.00
1890 May 15	Cash on hand	0.00
1890 May 20	Cash on hand	0.00
1890 May 25	Cash on hand	0.00
1890 May 30	Cash on hand	0.00
1890 May 31	Cash on hand	0.00
1890 Jun 1	Cash on hand	0.00
1890 Jun 5	Cash on hand	0.00
1890 Jun 10	Cash on hand	0.00
1890 Jun 15	Cash on hand	0.00
1890 Jun 20	Cash on hand	0.00
1890 Jun 25	Cash on hand	0.00
1890 Jun 30	Cash on hand	0.00
1890 Jun 31	Cash on hand	0.00

च्यते । अन्ये मांसधावनादीनि चास्य विशेषणानि
मन्यन्ते निष्पुरीषत्वात् । इति विरेकातियोगलक्ष-
णम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

गू०—विरेकस्यातिथोगेनाधिक्येन मूर्च्छादयो भ-
वन्ति । मांसधावनादिनिभं विरिच्यते चेति ॥ ३९ ॥ ४० ॥

अथ विरेकातियोगचिकित्सामाह—

तस्य शीताम्बुभिः सिक्त्वा शरीरं तण्डुलाम्बुभिः ।
मधुमिश्रैस्तथा शीतैः कारयेद्वमनं मृदु ॥ ४१ ॥

सहकारत्वचः कल्को दध्ना सौवीरकेण वा ।

पिष्ट्वा नाभिप्रलेपेन हन्त्यतीसारमुल्बणम् ॥ ४२ ॥

अजाक्षीरं रसं वाऽपि वैष्किरं हारिणं तथा ।

शालिभिः षष्टिकैः स्वल्पं मसूरैर्वापि भोजयेत् ४३

शीतैः संग्राहिभिर्द्रव्यैः कुर्यात् संग्रहणं भिषक् ।

दी०—तस्य वमनं मृदु कारयेत् । तस्य विरेकादि-
तस्य वमनं मृदु कारयेत् । किं कृत्वा ? शीताम्बुभिः
शीतजलैः शरीरं सिक्त्वा सिञ्चयित्वा । तण्डुलाम्बुभि-
रिति । तण्डुलधावनोदकैः । मधुमिश्रैरिति । तण्डुल-
धावनैर्मधुमिश्रैरित्यर्थः । शीतैरिति । शीतवीर्यद्रव्यैर्लेप-
माह—सहकारत्वच इत्यादि । सहकार आम्रः तस्य
त्वचः कल्कः दध्ना सौवीरकेण काजिकभेदेन पेषयित्वा
नाभिप्रलेपेन उल्बणमतीसारं हन्यात् । भोजनमाह—
अजाक्षीरमित्यादि । क्षीरादिकं रक्तशालिभिः षष्टिकैर्वा
सह भोजयेत् । क्षीरस्य केवलस्याऽपि पानमाहुरेके
संग्राहकत्वात् । रसं मांसरसं, वैष्किरं हारिणं वा । वि-
ष्किरा लावतिक्षिरादयः । शालिभिरिति रक्तशाल्या-
दिभिः । षष्टिकैरिति प्रसिद्धैः । स्वल्पमित्यनेन मृष्टत-
ण्डुलभवं शाक्तुकमपि देयं । मसूरैरपि स्वल्पं भोजनं
देयम् । स्वल्पमजीर्णभयात् । अथवा शीतैः शीतवीर्यै-
र्द्रव्यैः संग्रहणं कुर्यात् इति ॥ ४१-४३ ॥

गू०—अतिविरक्तोपद्रवे प्रतीकारमाह—तस्य शी-
ताम्बुभिः शीतजलैः शरीरं सिक्तं सेवितं कुर्यात् । तथा
मधुमिश्रैस्तण्डुलाम्बुभिर्मृदु वमनं कारयेत् । प्रतीकारा-
न्तरमाह—सहकारः आम्रः तस्य त्वचः दध्ना सौवीरं
काजिकं तेन पिष्ट्वा लेपयेत् । स लेपः उल्बणमतीसारं
हन्ति । अतिरेकग्रहणार्थं पथ्यमाह—शीतैः संग्राहि-
भिर्द्रव्यैः संग्रहणं भिषक् कुर्यात्, अजाक्षीरं पाययेत्
तथा हारिणं हरिणमांसजं रसं वैष्किरं कुक्कुटाण्डं मांस
रसं वा षष्टिकैः शालिभिर्मसूरैर्वा भोजयेत् । स्वल्पं

उच्छम् । तथा शुण्ठ्यादिभिः शीतैर्द्रव्यैर्दाडिमाद्यैर्भि-
षक् संग्रहणं कुर्यात् ॥ ४१-४३ ॥

सम्यग्विरिक्तस्य पाचनादिप्रकारमाह—

लाघवं मनसस्तुष्टिरनुलोमं गतेऽनिले ॥ ४४ ॥

सुविरिक्तं नरं ज्ञात्वा पाचनं पाययेन्नृशि ।

दी०—लाघवं शरीरस्येति । मनसस्तुष्टिरिति ।
चित्तसंतोषः । अनिले वायौ अनुलोमं अधोभागं गते
सति एतादृशलक्षणेन सुविरिक्तं नरं जानीयात् । एवं
ज्ञात्वा तस्याऽपि पाचनं निशि दद्यात् । पाचनमशेष-
स्यात्र बोद्धव्यं । तच्च मुद्रयूषादिकमित्येके । यदुक्तं
'विरेचनानां सर्वेषां दध्यन्नं स्तम्भने हितं । आमन्ते
च प्रदातव्यमन्यथा मुद्रमूषक' मिति । केचित्तु पाचनं
पाययेन्नृशीतिपदं विना पठन्ति नतु सम्यग्विरिक्त-
स्यायमेव क्रमः । यथाप्राप्तिश्च विद्रूपितकफानिला न
सम्यग्विरिक्तस्य भवेयुः क्रमेणेति । नचैवं कफान्तपद्र-
व्याघातः । तेन पाचनपादः केषांचिन्मनोहरं । यतो
वायुर्हि निःशेषं कफे कृते आमाशये शून्यतया केवलः
सरतीति । यद्वा आचार्येण पदपूरणार्थं लिखितं । तेना-
स्याऽन्योऽभिप्रायः । पाचनं रात्रावेवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

गू०—इदानीं सुविरिक्तलक्षणमाह—देहस्य ला-
घवे सति मनःसंतुष्ट्यां सत्यां अनिले वायौ अनुलोमं
गते स्वमार्गे प्राप्ते सति लक्षणैर्नरं सुविरिक्तं ज्ञात्वा
निशि पाचनं एरण्डशुण्ठीधान्यजं पाययेत् ॥ ४४ ॥

विरेचनस्य फलमाह—

इन्द्रियाणां बलं बुद्धेः प्रसादं वह्निदीपनम् ॥ ४५ ॥

धातुस्थैर्यं वयःस्थैर्यं भवेद्वेचनसेवनात् ।

दी०—इन्द्रियाणामिति । चक्षुरादीनां बलं स्वस्व-
विषयग्राहकताशक्त्यतिशयः । बुद्धेः प्रसादः प्रस-
न्नता, वह्नेः कायाग्नेः दीपनं भवति । धातूनां रसादीनां
स्थैर्यं मार्गस्य शुद्धत्वात् । तेनैव हेतुना वयसः स्थैर्यं
करोति । उक्तं च वाग्भटे—'बुद्धेः प्रसादं बलमिन्द्रि-
याणां धातुस्थिरत्वं ज्वलनस्य वीतिः । चिराच्च पाकं,
वयसः करोति संशोधनं सम्यगुपास्यमानं' इति ॥ ४५ ॥

गू०—रेचनसेवनात्किं भवति ? इत्याह—इन्द्रि-
याणां नेत्रादीनां बलं स्थैर्यं बुद्धेः प्रसादम् ॥ ४५ ॥

Date		Time		Location		Weather		Remarks	
1911	10/1	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/2	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/3	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/4	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/5	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/6	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/7	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/8	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/9	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/10	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/11	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/12	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/13	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/14	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/15	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/16	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/17	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/18	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/19	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/20	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/21	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/22	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/23	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/24	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/25	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/26	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/27	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/28	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/29	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/30	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/31	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00

कृतविरेचनस्य प्रवातादीन् निषेधयति—

प्रवातसेवाशीताम्बुस्नेहाभ्यङ्गमजीर्णताम् ॥ ४६ ॥

व्यायामं मैथुनं चैव न सेवेत विरेचितः ।

दी०—विरेचितः कृतविरेचनः प्रवातसेवादीन् न सेवेत, प्रकृष्टवातसेवनं तस्य च दोषकरत्वात् । शीताम्बुसेवनं स्रोतोरोधादिकारणात् । स्नेहाभ्यङ्गस्याग्निमान्यकरत्वात् । उक्तं च—‘वर्ज्योऽभ्यङ्गः कफप्रस्तस्थासंशुष्यजीर्णभिः’ इति । चकारात् क्षणजागरणवेगानां च रोधनं क्रोधशोकहिमातपातिभाष्यत्यासनसंस्थितिनीचात्युच्चोपविधानाहःस्वप्नानि ॥ ४६ ॥

गू०—विरेचननिषेधवर्गमाह—विरेकतः प्रवातसेवाद्यं न सेवेत इत्यन्वयः ॥ ४६ ॥

अथ विरिक्तस्य पथ्यार्थं पेयादि द्रव्याण्याह—

शालिपष्ठिकमुद्गाद्यैर्यवागूं भोजयेत्कृताम् ॥ ४७ ॥

जङ्घालविष्किराणां वा रसैः शाल्योदनं हितम् ।

इति श्रीदामोदरसूनुना शार्ङ्गधरप्रणीतायां शार्ङ्गधरसंहितायामुत्तरखण्डे विरेचनविधिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

दी०—यवागूशब्दः पेयाद्युपलक्षणार्थः । तेन शाल्यादिभिः कृताः पेयादयो सेव्याः । सा यवागूः नानाविधं पूर्वं व्याख्याता । तथा जङ्घालविष्किराणां रसैः शाल्योदनं हितम् । उक्तं च—‘क्रमेणानेन भुञ्जानो भजेत्प्रकृतिभोजनम्’ इति । संशोधने पेयादिक्रम एव हितः । उक्तं च वाग्भटे—‘शोधनास्रवविस्त्रावस्नेहयोजनलङ्घनैः । शाल्यभिर्मन्दतां तस्मात्क्रमं पेयादिकं भजेत्’ । स च यथा—‘पेयां विलेपीमकृतं कृतं च यूषं रसं त्रीनुभयं तथैकम् । क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान् प्रधानसाध्यावरशुद्धिशुद्धः’ इति । तत्र जङ्घाला हरिणैणादयः । विष्किरा लावतित्तिरादयः । प्रधानशुद्ध्या शुद्धः पुरुषः त्रीन्, अन्नकालान् पेयादीन् सेवेत । मध्यशुद्ध्या शुद्धः द्वौ द्वौ अन्नकालौ । अवरशुद्ध्या शुद्धः एकैकमन्नकालं पेयादिकं सेवेत इति ॥ ४७ ॥

इति श्रीवास्त्यन्वयप्रकाशवैद्यभावसिंहात्मजेनाढमलेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायामुत्तरखण्डे विरेचनाध्यायः ॥

गू०—विरेके पथ्यवर्गमाह—विरेकानन्तरं शाल्यादिभिः कृतां यवागूं भोजयेत् जाङ्गलैर्जाङ्गलमांसरसैर्विष्किराणां विष्किरसंज्ञानां वा मांसरसैः शाल्योदनं हितं भवति । विरेकौषधिपीते असम्यग्विरेके पुनः क्रियामाह विरेको निक्षेपकः ॥ ४७ ॥

इति श्रीकाशिरामवैद्यविरचितायां शार्ङ्गधरगूढार्थदीपिकायामुत्तरखण्डे पञ्चकर्मणि विरेचनाध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ वस्तिविधिं व्याख्यातुं प्रतिजानीते—

अथ वस्तिविधिः ।

तत्राऽयं सम्बन्धः—‘पञ्चकर्म वमी, रेको, निरूहोऽन्वासनावनम्’ इति । वमनविरेकयोरुक्तत्वात्पारिशेष्याद्वस्तिविधिमाह—

वस्तिर्द्विधाऽनुवासाख्यो निरूहश्च ततः परम् ।

वस्तिभिर्दीयते यस्मात्तस्माद्वस्तिरिति स्मृतः ॥ १ ॥

दी०—वस्तिर्द्विधा द्विप्रकारः, एकोऽनुवासनाख्यः, द्वितीयो निरूहसंज्ञः । वस्तिनिरुक्तिमाह—यस्माद्वस्तिभिश्चर्मपुटकैर्दीयते तस्माद्वस्तिः ॥ १ ॥

गू०—विरेकानन्तरं वस्तिविधानाद्वस्तिविधानमाह—वस्तिर्यस्माद्वस्तिभिर्दीयते गुददेशे तस्माद्वस्तिरिति स्मृतः । वस्तिभिरेरण्डकोशाद्यैः तद्वक्ष्यति । स वस्तिर्द्विधा एकोऽनुवासाख्यः अपरो निरूहाख्यः ॥ १ ॥

तथोर्लक्षणमाह—

यः स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासननामकः ।

कषाय-क्षीर-तैलैर्यो निरूहः स निगद्यते ॥ २ ॥

दी०—अथानुवासननिरूहयोः संप्राप्तिमाह—स्नेहैः पक्वस्नेहैः यः दीयते सोऽनुवासाख्यः । यः कषायादिभिः स निरूहो निगद्यते । निरूहः वस्तेर्भेद एवास्थापन-क्षीरकषायादिभिरेवायं दीयते ॥ २ ॥

गू०—यः स्नेहैस्तैलाद्यैः दीयते सोऽनुवासनाख्यः, अपरो यः कषायाद्यैर्दीयते स निरूहः । अनुवासनं केवलतैलेन दीयते, निरूहे कषायक्षीरमिश्रितं तैलं अतः पूर्वस्माद्विज्ञः ॥ २ ॥

Category	Item	Value
A. General Information	1. Name of the Project	Project X
	2. Date of Submission	15/10/2023
	3. Author's Name	John Doe
	4. Institution	ABC University
	5. Supervisor's Name	Dr. Jane Smith
	6. Title of the Project	Analysis of Market Trends
	7. Abstract	This project aims to analyze market trends over the last five years.
	8. Introduction	The market has shown significant growth in the last decade.
	9. Objectives	The main objective is to identify key market drivers.
	10. Scope	The study covers the period from 2018 to 2023.
B. Literature Review	1. Smith (2018)	Identified market growth factors.
	2. Doe (2019)	Discussed the impact of technology on the market.
	3. Brown (2020)	Explored consumer behavior changes.
	4. Green (2021)	Highlighted the role of government policies.
	5. White (2022)	Examined the effects of global economic shifts.
	6. Black (2023)	Investigated the future of the market.
	7. Grey (2024)	Assessed the sustainability of current trends.
	8. Blue (2025)	Proposed strategies for market expansion.
	9. Yellow (2026)	Reviewed the impact of digital marketing.
	10. Purple (2027)	Concluded with a forecast for the next five years.
C. Methodology	1. Research Design	Quantitative approach using surveys.
	2. Data Collection	Primary data from interviews and secondary data from reports.
	3. Sampling Method	Random sampling of 100 participants.
	4. Data Analysis	Statistical analysis using SPSS software.
	5. Limitations	Sample size and time constraints.
	6. Ethical Considerations	All participants provided informed consent.
	7. Reliability	High reliability achieved through multiple sources.
	8. Validity	Internal validity maintained through controlled conditions.
	9. Generalizability	Findings may be applicable to other markets.
	10. Conclusion	The study successfully identified key market drivers.
D. Results and Discussion	1. Findings	Market growth is primarily driven by technology.
	2. Interpretation	Consumer behavior is shifting towards digital products.
	3. Comparison	Results align with previous studies by Smith and Doe.
	4. Implications	Businesses should focus on digital marketing strategies.
	5. Recommendations	Invest in research and development for new products.
	6. Future Research	Explore the impact of artificial intelligence on the market.
	7. Acknowledgments	Thanks to the supervisor and participants.
	8. References	List of all sources cited in the project.
	9. Appendix	Additional data and charts.
	10. Bibliography	Complete list of references.

अथानुवासनादीनामनुक्रमविधानमाह—

तत्रानुवासनाख्यो हि बस्तिर्यः सोऽत्र कथ्यते ।

पूर्वमेव ततो बस्तिर्निरुहाख्यो भविष्यति ॥ ३ ॥

निरुहादुत्तरं चैव बस्तिः स्यादुत्तराभिधः ।

दी०—तत्र तेषु बस्तिषु मध्ये यः अनुवासन-
नामा बस्तिः स पूर्वमेवाऽत्राऽध्याये कथ्यते । पूर्वमेवेति
सम्बन्धः । तत इति । अनुवासनानन्तरं निरुहाख्यः
बस्तिर्भविष्यति । कथयिष्यत इत्यभिप्रायः । निरुहा-
दुत्तरं निरुहबस्तेरनन्तरं उत्तराभिधः उत्तरनामा बस्तिः
कथयिष्यत इति सम्बन्धः तेन त्रय एवाध्यायाः
पृथक् ज्ञातव्याः । यद्वा पूर्वमेवानुवासनबस्तिः कार्यः ।
तत्पश्चान्निरुहबस्तिः कार्यः । तदनु उत्तरबस्तिरिति ।
इति क्रमविषयानुक्रमः । तथाहि—‘बस्तेः स्निग्ध-
तनुं ज्ञात्वा ततः पश्चान्निरुहयेत्’ इत्यादिवचनात् ॥ ३ ॥

गू०—तयोः कथनप्रतिज्ञामाह—पूर्वं प्रथमतः
अनुवासनाख्यो यो बस्तिः सोऽत्र कथ्यते तस्मादनन्तरं
निरुहाख्यो बस्तिर्भविष्यति निरुहाग्रे उत्तराभिधः उ-
त्तराख्यबस्तिर्भविष्यति ॥ ३ ॥

अथवा कथनक्रमेणैव बस्तिरनुवासनभेद
एव इत्यत आह—

अनुवासनभेदश्च मात्रा बस्तिरुदीरितः ॥ ४ ॥

दी०—मात्राकृतभेदत्वान्मात्रावस्तिः ॥ ४ ॥

गू०—अनुवासनभेद एव मात्रावस्तिरुदीरितः
कथितः । एते चत्वारो बस्तिभेदभेदाः ॥ ४ ॥

तस्य मात्रामाह—

पलद्वयं तस्य मात्रा तस्मादर्धाऽपि वा भवेत् ।

दी०—तस्येति मात्रा बस्तेः पलद्वयं द्विपलप्रमाणं ।
तस्मादिति द्विपलार्धपलप्रमाणमात्रा भवेत् । एतेनाय-
मर्थः संपन्नः यस्योत्तमा पलादिमात्रार्हति तस्य द्वि-
पलां प्रथमं । ततः पलार्धेन वृद्धिः एवं नवभिर्दिनैः
षट्पली मात्रा पूर्णा भवति । तथा यस्य त्रिपली मात्रा-
र्हति तस्य पलं प्रथमं देयं ततश्च कर्षेण वृद्धिः एवं
नवभिर्दिनैः त्रिपली मात्रा भवति । एवं कनीयसी मा-
त्राऽपि ज्ञेया सापि वाग्रहणादोद्भव्या । ता मात्रा

गू०—तेषां मात्रामाह—तस्य बस्तेः स्नेहादीनां
मात्रा पलद्वयं तस्मादर्धं वा पलं भवेत् ॥

अनुवासनयोग्याः ।

अनुवासस्तु रुक्षः स्यात्तीक्ष्णाग्निः केवलानिली ॥ ५ ॥

दी०—अथानुवासनयोगमाह रुक्षः पुरुषोऽनुवा-
सन अनुवासनयोग्य इत्यर्थः । तीक्ष्णाग्निरिति भस्म-
काख्यवह्नियुतः । केवलानिलीति । ननु ‘बस्तिर्वाते च पि-
त्ते च कफे चैव हि शस्यते । संसर्गे सन्निपाते च बस्ति-
रेव हितः सदे’त्यादिवचनात्कथं केवलानिली अनुवास्य
इति । उच्यते । त्रीनपि दोषान् पक्वाशयगतान् ब-
स्तिर्जयति । आमाशयगतबस्तिः पच्यमाना संयोगं तं
पित्तविरेकः । इति परमं मतपूर्वपक्षसिद्धान्तः । अन्यत्रा-
प्युक्तं—‘पित्तं वा कफपित्तं वा पित्ताशयगतं हरेत् ।
असनं त्रीन् मलान् बस्तिर्जयेत् पक्वाशयस्थितान्’
इति । एवं रक्तमपि दुष्टरक्तप्रसादनिवृत्तो बस्तिः प्रसा-
दयति । स्वमते तु केवलानिलीत्यस्य समाधानमेतत् ।
तद्यथा आस्थापनानुवासनं खलु सर्वोपक्रमेभ्यो वाते
प्रधानतमं । रोगविशेषविषयं बोद्धव्यमित्यदोषः । अन्य-
दपि समाधानं सविस्तरं तदत्र विस्तरभयान्न लि-
खितं ॥ ५ ॥

१—तथाहि रुद्रभटे न विस्तरतो लिखितं—केवलानि-
लीति केवलानिली चानुवास्यः । इति विरुद्धमिवाभाति त-
न्वान्तरसंवादात् । उक्तं च वाग्भटे—‘वातोल्बणेषु दोषेषु
वाते वा बस्तिरिष्यते’ इति । सुश्रुतेऽपि—‘बस्तिवति पित्ते च
कफे रक्ते च शस्यते । संसर्गे सन्निपाते च बस्तिरेव सदा
हितः’ इति । अत्रोच्यते बस्तिर्हि पक्वाशयगतं कफपित्तवातं
निर्हरति । उक्तं च चरके—‘पित्तं वा कफपित्तं वा पित्ता-
शयगतं हरेत् । संसनं त्रीन् मलान् बस्तिः पक्वाशयगतं
हरेत्’ इति । संसर्गादौ च वाताधिक एव बस्तिः ।
अनेनैवाभिसंधिना ग्राह्यं वाग्भटः—‘वातोल्बणेषु’ इति ।
रक्तप्रसादनद्रव्येण दत्तो बस्तिः रक्तं प्रसादयति तत्स्थानगतं
च पक्वाशयस्य विशेषतो वा तत्स्थानत्वाच्च केवलानीत्यु-
क्तम् । उक्तं च—‘पक्वाशयकटिसन्निधिश्रोत्रास्थिस्पर्शनेन्द्रियं
स्थानं वातस्य तत्राऽपि पक्वाधानं विशेषतः’ इति । अतएव
वोक्तं—‘शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम् । बस्ति-
विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु’ इति । अथवा वातरो-
गविषयं ज्ञातव्यम् । उक्तं च—‘दारुणांश्चानिलामयान्’
इति सर्वमवदातम् ।

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that proper record-keeping is essential for ensuring the integrity and transparency of financial reporting. This section also outlines the various methods used to collect and analyze data, highlighting the need for consistency and reliability in the information gathered.

The second part of the document focuses on the challenges faced by organizations in implementing effective financial controls. It identifies common pitfalls and provides practical advice on how to overcome them. This section also discusses the role of technology in enhancing financial management systems, noting that while automation can improve efficiency, it must be implemented carefully to avoid errors and ensure data security.

The third part of the document addresses the importance of communication in financial management. It stresses that clear and concise communication is crucial for ensuring that all stakeholders are informed and aligned with the organization's financial goals. This section also discusses the need for regular reporting and the importance of providing timely and accurate information to management and investors.

The fourth part of the document discusses the role of the audit function in financial management. It highlights the importance of independent audits in ensuring the accuracy and reliability of financial statements. This section also discusses the various types of audits and the responsibilities of auditors, emphasizing that a strong audit function is essential for maintaining the trust of stakeholders.

The fifth part of the document discusses the importance of risk management in financial management. It identifies the various risks that organizations face and provides strategies for identifying, assessing, and mitigating these risks. This section also discusses the role of risk management in ensuring the long-term sustainability and success of the organization.

The sixth part of the document discusses the importance of ethical considerations in financial management. It emphasizes that ethical behavior is essential for maintaining the integrity and reputation of the organization. This section also discusses the various ethical challenges that organizations may face and provides guidance on how to navigate these challenges in a responsible and transparent manner.

The seventh part of the document discusses the importance of continuous improvement in financial management. It emphasizes that financial management is an ongoing process that requires regular review and refinement. This section also discusses the various tools and techniques used to monitor and improve financial performance, highlighting the need for a proactive and data-driven approach.

The eighth part of the document discusses the importance of stakeholder engagement in financial management. It emphasizes that organizations must engage with their stakeholders to ensure that their financial management practices are aligned with their interests and expectations. This section also discusses the various ways in which organizations can engage with their stakeholders, including through regular communication, transparency, and collaboration.

The ninth part of the document discusses the importance of innovation in financial management. It emphasizes that organizations must embrace innovation to stay competitive and relevant in a rapidly changing market. This section also discusses the various ways in which organizations can foster innovation, including through investment in research and development, encouraging a culture of innovation, and exploring new business models and technologies.

The tenth part of the document discusses the importance of sustainability in financial management. It emphasizes that organizations must consider the environmental, social, and governance (ESG) factors in their financial management practices. This section also discusses the various ways in which organizations can integrate sustainability into their financial management, including through setting ESG goals, reporting on ESG performance, and engaging with stakeholders on ESG issues.

In conclusion, the document emphasizes that financial management is a complex and multifaceted discipline that requires a holistic and integrated approach. It stresses the importance of maintaining accurate records, implementing effective controls, ensuring clear communication, maintaining a strong audit function, managing risks, upholding ethical standards, pursuing continuous improvement, engaging stakeholders, embracing innovation, and integrating sustainability into financial management practices. By following these principles, organizations can ensure the long-term success and sustainability of their financial management efforts.

गू०—अनुवासनयोग्यमाह—रूक्षः स्नेहपानरहितः पुमान् अनुवायः स्यात् । तथा तीक्ष्णामिदृग्नाभिः । तथा केवलानिलीति केवलवातरोगवान् । एवंभूत अनुवायः अनुवासनयोग्यः स्यात् ॥ ५ ॥

अथानुवासने ये त्याज्यास्तानाह—

नानुवायस्तु कुष्ठी स्यान्मेही स्थूलस्तथोदरी ।

नास्थाप्या नानुवायाश्चाजीर्णान्मादतृडर्दिताः ॥ ६ ॥

शोकमूर्च्छारुचिभयश्वासकासक्षयातुराः ।

दी०—कुष्ठी तथा प्रमेही स्थूलो मेदस्त्री तथा उदरी च एतेऽनुवाया न भवन्तीत्यर्थः । तु पुनरिति ग्रहणात् एते तु आस्थापनीया इत्यभिप्रायः । यदुक्तमन्यत्रापि—‘उदरी च प्रमेही च कुष्ठी स्थूलश्च मानवः । अवश्यं स्थापनीयास्ते नानुवायाः कथंचने’ति । अथ ये तूभयकर्मरहितास्तानाह—जीर्णेति । अनिर्वर्धक्यत्वाद्यातशरीराः । ‘नास्थाप्या नानुवायास्तेऽजीर्णान्मादतृडर्दिताः’ इति वा पाठः । अत्र अजीर्णार्दित इत्यर्थः । अजीर्णमत्रामं विदिग्धं वा नतु विष्टब्धाजीर्णं । तत्र तु विहितमेवेत्येके । शेषं सुगमम् ॥ ६ ॥

गू०—अनुवासनायोग्यानाह—कुष्ठी मेही स्थूलस्तथा उदरी न अनुवायः न अनुवासनयोग्यः । अन्ये ये नानुवायास्तानाह—एतेऽपि अजीर्णार्दयोऽनुवाया न स्युः यथास्थितस्थापनीयाः । तथाच सुश्रुते—‘उदरी च प्रमेही च कुष्ठी स्थूलश्च मानवः । अवश्यं स्थापनीयाश्च नानुवायाः कथंचन’ इति ॥ ६ ॥

बस्तिकरणद्रव्याणि—

नेत्रं कार्यं सुवर्णादिधातुभिर्वृक्षवेणुभिः ॥ ७ ॥

नलैर्दन्तैर्विषाणाग्रैर्मणिभिर्वा विधीयते ।

एकवर्षात्तु षड्वर्षं यावन्मानं षडङ्गुलम् ॥ ८ ॥

ततो द्वादशकं यावन्मानं स्यादष्टसंमितम् ।

ततः परं द्वादशभिरङ्गुलैर्नेत्रदीर्घता ॥ ९ ॥

मुद्रच्छिद्रं कलायामं छिद्रं कोलास्थिसंनिभम् ।

यथासंख्यं भवेन्नेत्रं श्लक्ष्णं गोपुच्छसन्निभम् ॥ १० ॥

आतुराङ्गुष्ठमानेन मूले स्थूलं विधीयते ।

कनिष्ठिकापरीणाहमग्रे च गुटिकामुखम् ॥ ११ ॥

तन्मूले कर्णिके द्वे च कार्ये भागाच्चतुर्थकात् ।

योजयेत्तत्र बस्तिं च बन्धद्वयविधानतः ॥ १२ ॥

मृगाजशूकरगवां महिषस्यापि वा भवेत् ।

मूत्रकोषस्य बस्तिस्तु तदलाभेन चर्मजः ॥ १३ ॥

कषायरक्तः सुमृदुर्बस्तिः स्निग्धो दृढो हितः ।

व्रणबस्तेस्तु नेत्रं स्याच्छ्लक्ष्णमष्टाङ्गुलोन्मितम् ॥ १४ ॥

शा. सं. ४१

मुद्रच्छिद्रं गृध्रपक्षनलिकापरिणाहि च ।

दी०—नेत्रमित्यादि । नेत्रं यन्त्रं बस्तिगतस्नेहकषायादिद्रव्यं नयनं चारुत्वाच्चेत्रमिति संज्ञा । किमर्थं बस्तिविधानार्थं बस्तिदाढ्यार्थं । तच्च सुवर्णादिधातुभिर्विधीयते क्रियते । आदिग्रहणाद्रौप्यताम्रत्रपुलोहादीनां ग्रहणम् । तथा वेण्वादिभिर्वेणुर्वशः । नलैर्नलिकादिभिः तृणविशेषजातैः । दन्तैर्हस्तिदन्तैः । विषाणाग्रैरिति शृङ्गाग्रैः । उपरितनसूक्ष्मभागैः । मणिभिर्मरकतपुष्परामवैडूर्यादिभिः । एतेन शुद्धपाषाणैरपि विधीयत इति सम्प्रदायः । उक्तंच दृढबलेन—‘सुवर्णरूप्यत्रपुताम्ररीतिकांस्यायसांस्फिग्दुमवेणुदन्तैः । नलैर्विषाणैर्मणिभिश्च तैस्तैः कार्याणि नेत्राणि त्रिकर्णिकानि । षड्द्वादशाष्टाङ्गुलसंमितानि । षड्विंशतिद्वादशवर्षजानाम् । स्युर्मुद्रकर्कन्धुसतीनवाहि छिद्राणि वर्त्या पिहितानि चापि । यथावयोऽङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां मूलाग्रयोः स्युः परिणाहवन्ति । ऋजूनि गोपुच्छसमाकृतीनि श्लक्ष्णानि वा स्युर्गुटिकामुखानि । स्यात्कर्णिकैकाग्रचतुर्थभागे मूलाश्रिते बन्धनिबन्धने द्वे । जरद्रवो माहिषहारिणो वा स्याच्छौकरो बस्तिरजस्य वाऽपि’ इति (च. सं. ३) । स्फिगस्थि । अथ नेत्रपरिमाणमाह—एकवर्षादिति । एकवर्षात्प्रथमवर्षात्षड्वर्षं यावत् तावन्मानं नेत्रस्य षडङ्गुलं यावन्मानं षड्वर्षं, एतत्परिमाणमायामेन कथितं । षड्वर्षादूर्ध्वं यावत् द्वादशवर्षाणि तावन्नेत्रायामपरिमाणं दशाङ्गुलं । एके—‘मानं स्यादष्टसंमितम्’ इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । ततः परमिति द्वादशवर्षादारभ्य यावद्विंशतिवर्षाणि तावद्वादशाङ्गुलं नेत्रायामम्, अतः परं नेत्रायामता नास्तीत्युक्तत्वात् । वाग्भटे तु—‘ऊर्ध्वेऽब्दे पञ्चपूर्णेऽस्मिन्ना सप्तभ्योऽङ्गुलानि षट् । सप्तमे सप्त तान्यष्टौ द्वादशे षोडशे नव । द्वादशैव परं विंशद्दीक्ष्य वर्षान्तरेषु च । वयो वलशरीराणि प्रमाणमभिवर्धयेत्’ इति । अथ नेत्राग्ररन्ध्रपरिमाणमाह—मुद्रेत्यादि । षडङ्गुलनेत्रस्य मुद्रप्रमाणं आकारेण वर्तुलत्वात् । तच्च खिन्नं, एवं माषादिरपि खिन्नमेव । उक्तंच वाग्भटे—‘मुद्रं माषं कलायानं खिन्नं कर्कन्धुकं क्रमात्’ इति । कषायोऽत्र वर्तुलकलायः सतीनसंज्ञः । यथासंख्यमिति क्रमेण इत्यर्थः । तच्च नेत्रं श्लक्ष्णं कोमलं । गोपुच्छाकारमिति । आकारेण आतुराङ्गुष्ठमानेन मूलस्थूलम् । मूलमत्र चर्मबन्धनमुखम् ।

१—‘स्थि शस्त्र’ इति चरके पाठः ।

1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities related to the company's operations. It emphasizes the need for transparency and accountability in financial reporting.

2. The second part of the document outlines the various methods and tools used to collect and analyze data. It includes a detailed description of the data sources, the collection process, and the analytical techniques employed.

3. The third part of the document presents the results of the data analysis. It includes a series of tables and graphs that illustrate the key findings and trends. The data shows a significant increase in sales volume over the period, which is attributed to several factors, including improved marketing efforts and a strong product offering.

4. The fourth part of the document discusses the implications of the findings and provides recommendations for future action. It suggests that the company should continue to invest in marketing and product development to maintain its competitive edge in the market.

5. The fifth part of the document provides a summary of the key points and conclusions. It reiterates the importance of accurate record-keeping and the value of data analysis in making informed business decisions.

6. The sixth part of the document includes a list of references and a bibliography. It cites the various sources of information used in the study, including industry reports, academic journals, and internal company documents.

7. The seventh part of the document provides a detailed description of the data sources and the collection process. It includes a list of the various data sources used, such as sales records, customer surveys, and market research reports, and a description of the methods used to collect and analyze the data.

8. The eighth part of the document presents the results of the data analysis. It includes a series of tables and graphs that illustrate the key findings and trends. The data shows a significant increase in sales volume over the period, which is attributed to several factors, including improved marketing efforts and a strong product offering.

9. The ninth part of the document discusses the implications of the findings and provides recommendations for future action. It suggests that the company should continue to invest in marketing and product development to maintain its competitive edge in the market.

10. The tenth part of the document provides a summary of the key points and conclusions. It reiterates the importance of accurate record-keeping and the value of data analysis in making informed business decisions.

11. The eleventh part of the document includes a list of references and a bibliography. It cites the various sources of information used in the study, including industry reports, academic journals, and internal company documents.

12. The twelfth part of the document provides a detailed description of the data sources and the collection process. It includes a list of the various data sources used, such as sales records, customer surveys, and market research reports, and a description of the methods used to collect and analyze the data.

13. The thirteenth part of the document presents the results of the data analysis. It includes a series of tables and graphs that illustrate the key findings and trends. The data shows a significant increase in sales volume over the period, which is attributed to several factors, including improved marketing efforts and a strong product offering.

14. The fourteenth part of the document discusses the implications of the findings and provides recommendations for future action. It suggests that the company should continue to invest in marketing and product development to maintain its competitive edge in the market.

15. The fifteenth part of the document provides a summary of the key points and conclusions. It reiterates the importance of accurate record-keeping and the value of data analysis in making informed business decisions.

16. The sixteenth part of the document includes a list of references and a bibliography. It cites the various sources of information used in the study, including industry reports, academic journals, and internal company documents.

17. The seventeenth part of the document provides a detailed description of the data sources and the collection process. It includes a list of the various data sources used, such as sales records, customer surveys, and market research reports, and a description of the methods used to collect and analyze the data.

18. The eighteenth part of the document presents the results of the data analysis. It includes a series of tables and graphs that illustrate the key findings and trends. The data shows a significant increase in sales volume over the period, which is attributed to several factors, including improved marketing efforts and a strong product offering.

अग्रे च नेत्राग्रे कनिष्ठिकापरिणाहता ज्ञेया । अग्रे इति गुदासन्निहितमुखे । गुटिकासुखमिति । तदग्रमुखे च गुटिका कार्या वर्तुला इत्यर्थः । तन्मूले इति । नेत्रस्य मूले चर्मलग्नमुखे द्वे कर्णिके कार्ये । कर्णिका मेखलाशब्दवाच्या ययोश्चर्मपुटकाग्रं संनह्यते । अतएवाह—‘योजयेत्तत्र बस्ति च बन्धद्वयविधानतः’ इति । द्वाभ्यां बन्धनाभ्यां नेत्रे बस्ति बध्वा गुदादौ योजयेत्प्रवेशयेदित्यर्थः । चतुर्थभागदित्यादि । एतेन उत्तरमुखे चतुर्थभागपर्यन्तं एका कर्णिका कार्या इति वैद्यसम्प्रदायः । ततस्तां मर्यादीकृत्य गुदमध्ये प्रवेशयेदित्यर्थः । उक्तं च चक्रदत्ते—‘स्यात्कर्णे चाग्रचतुर्थभागे मूलाश्रिते बस्तिनिबन्धने द्वे’ इत्यादि । बस्तिनेत्रकरणद्रव्यप्रसंगाद्गणबस्तिमाह—तु पुनः व्रणबस्तेः, व्रणो नाडीव्रणः तन्निमित्तं यन्नेत्रं यन्त्रं श्लक्ष्णं कोमलं तथाऽष्टाङ्गुलोन्मितं परिमाणं नेत्रं कार्यम् । एतच्च पूर्वोक्तबस्तिद्रव्यस्य मुद्रच्छिद्रं नलिकायन्त्रं सच्छिद्रं बहीरन्ध्रं कार्यम् । तथा गृध्रपक्षनलिकापरिणाहि, तेन नलिकापरिणाहमानमुक्तम् ॥ ७-१४ ॥

गू०—बस्तिमुखस्थापनार्थं सुवर्णादीनां नेत्रमाह—नेत्रं गुदप्रवेशनलिकारूपं सुवर्णादिधातुभिः कार्यं तथा वृक्षवेणुभिः वेणुर्वशः तथानलैर्दन्तैः हस्तिदन्तैः विषाणः श्लक्ष्णस्तदग्रभूतैर्मणिभिः सूर्यकान्तादिभिर्वा विधीयते । वयःप्रमाणे नेत्रप्रमाणमाह—एकवर्षादारभ्य यावत् षड्वर्षं तावत् षडङ्गुलमात्रं भवति । ततः षड्वर्षाद्यावत् द्वादशवर्षं स्यात्तावदष्टसंमितं अष्टाङ्गुलप्रमाणं नेत्रं स्यात् । ततः परं द्वादशवर्षानन्तरं द्वादशभिरङ्गुलैर्नेत्रं ईर्यतां प्राप्यतां तस्य यादृशं छिद्रं भवति तादृशमाह मृदुच्छिद्रं नेत्रं कलापो वर्तुलकः तत्सदृशं पुनः कोलास्थिसन्निभं कोलं बदरं तदस्थिसदृशं यथासंख्यं चतुरङ्गुलादिप्रमाणं भवेत् । पुनः श्लक्ष्णं चिक्कणं पुनर्गोपुच्छसन्निभं गोपुच्छाकारं मूले स्थूलं अग्रे सूक्ष्मं मूले स्थूलं तु मानेन अङ्गुष्ठाकारं विधीयते क्रियते अग्रे कनिष्ठिकापरिणाहम्—अग्रभागे कनिष्ठिकाङ्गुलिस्थूलं तथा गुटिकासुखं वर्तुलं तन्मूले चतुर्थकान् भागान् द्वे कर्णिके कार्ये कर्णिके कमलपत्राकारे । बन्धद्वयविधानतः बन्धद्वययोगतः तत्र बस्तिं योजयेत् । बस्तिः कस्य मूत्रकोशस्य भवतीत्याह—मूत्रकोशोऽण्डस्तस्य बस्तिः । स मूत्रकोशो मृगादीनां भवति तदलाभेन चाण्डालाभो चर्मजोऽपि भवति । किंभूतो बस्तिः

कषायरक्तः कषायेण बदर्यादिचूर्णकषायेण रक्तः रजितः मृदुः कोमलः स्निग्धः सचिक्कणः दृढो नवः एवंभूतः । व्रणबस्तेश्च प्रमाणमाह—व्रणस्य शरीरादेर्व्रणस्य यो बस्तिस्तस्य एवंभूतं नेत्रं स्यात् । श्लक्ष्णं चिक्कणं अष्टाङ्गुलं तथा मुद्रच्छिद्रं तथा गृध्रपक्षनलिकाच्छिद्रदीर्घं ॥ ७-१४ ॥

बस्तिसेवागुणानाह—

शरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्यमायुषः ॥ १५ ॥

कुरुते परिवृद्धिं च बस्तिः सम्यगुपासितः ।

दी०—सम्यक्तया यथोक्ततया उपासितः सेवितो बस्तिः शरीरोपचयादीन् कुरुते । उक्तं च—‘बस्तिर्वयः स्थापयिता सुखायुर्वर्णाग्निमेधास्वरवर्णकृच्च । सर्वार्थकारी शिशुवृद्धयूनां निरत्ययः सर्वगदापहश्च’ इति । सुश्रुतेऽपि—‘वीर्येण बस्तिरादत्ते दोषानापादमस्तकात् । पक्वाशयस्थः स्वस्थोऽर्कश्चापो यद्वन्महीतलात्’ इति । अथ बस्तेः सेवाफलमाह । विधिक्रमं तु तत्रान्तरेऽप्युक्तम् । यथा ‘दत्तस्तु प्रथमो बस्तिः स्नेहयेद्बस्तिवंक्षणौ । सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु कोष्ठस्थमनिलं जयेत् । बलवर्णौ च जनयेत् तृतीयस्तु प्रयोजितः । रक्तं चतुर्थः पंचमः स्नेहयेन्मांसमेदसः । षष्ठः स्निह्यति सर्वत्र सप्तमोपि तथा मतः । अष्टमो नवमश्चैव वसामज्जानमेव च । एवमुक्तं तान् दोषाद्विगुणं साधयेदिति ॥ १५ ॥

गू०—सम्यगुपासितो बस्तिः किं कुर्यादित्याह—शरीरोपचयं, स्थूल्यं, बलं, वर्णं, आरोग्यं, आयुषः वृद्धिं च कुरुते ॥ १५ ॥

अथ बस्तेः कालनियममाह—

दिवा शीते वसन्ते च स्नेहबस्तिः प्रदीयते ॥ १६ ॥

ग्रीष्मवर्षाशरत्काले रात्रौ स्यादनुवासनम् ।

न चातिस्निग्धमशनं भोजयित्वाऽनुवासयेत् ॥ १७ ॥

मदं मूर्च्छां च जनयेद्विधिक्षेहः प्रयोजितः ।

रुक्षं मुक्तवतोऽप्यन्नं बलं वर्णं च हीयते ॥ १८ ॥

दी०—शीते हेमन्तशिशिराख्ये वसन्ते च । स्नेहे-बस्तिर्दिवा दिवसे प्रदीयते न तु रात्रौ अतिशीतार्दितत्वात् । यदुक्तं—‘उष्णाभिभूतेषु तथातिशीतान् शीताभिभूतेषु तथा सुखोष्णान् । तत्प्रत्यनीकेषु समं प्रयुक्तान् सर्वत्र बस्तीन्प्रविभज्य दद्यादिति । रात्रौ स्यादनुवासनमिति । कस्मिन् समये ग्रीष्मवर्षाशरत्काले

इति । अनुवासनो निरुहांगत्वेन यस्य च विरेचनं नो-
चितं सञ्चितं च मलं, बस्ति तस्य च तन्मलापगमार्थ-
क्षीरवैतरणं वा बस्तिं दत्त्वानुवासनं देयं । त्रिशुद्धस्य
स्नेहवस्तुपदेशात् । तदुक्तं—‘स्नेहवस्तिर्विधेयस्तु ना-
विशुद्धस्य देहिन’ इति । कृताहारायानुवासनं देयमि-
त्युक्तेऽतिस्निग्धभोजनेऽनुवासनं निषिद्धम् । तदाह—
‘द्विधा प्रयोजितः स्नेह इति’ सुगमः ॥ १६-१८ ॥

गू०—बस्तिः कदा शस्यते ? इत्याह—स्नेहवस्तिः
वसन्ते दिवसान्ते दीयते ग्रीष्मादौ अनुवासनं रात्रौ
स्यात् । अतिस्निग्धं असमं भोजयित्वा न अनुवासयेत् ।
द्विधा प्रयोजितः स्नेहः मदं मूर्च्छां च जनयेत् ॥ १६-१८ ॥

अथ वस्तेर्हानातिमात्रयोर्निषेधमाह—

हीनमात्राबुभौ बस्ती नातिकार्यकरौ स्मृतौ ।

अतिमात्रौ तथाऽनाहङ्कमातीसारकारकौ ॥ १९ ॥

दी०—उभौ बस्तीति । अनुवासननिरुहाख्यौ आ-
स्थापनानुवासनविलेके ॥ १९ ॥

गू०—हीनमात्रौ अतिमात्रौ बस्ती कार्यकरौ न
इत्याह—हीनेति । उभौ अनुवासननिरुहाख्यौ
हीनमात्रौ मात्राऽल्पौ अतिकार्यकरौ न । अतिमात्रौ
तौ क्लमातीसारकारकौ भवतः मात्राया बस्तेर्बहुफल-
त्वात् ॥ १९ ॥

बस्तिमात्रा

उत्तमस्य पलैः षड्भिर्मध्यमस्य पलैस्त्रिभिः ।

पलस्यार्धेन हीनस्य युक्ता मात्राऽनुवासने ॥ २० ॥

दी०—अथ च मात्राविधानमाह—उत्तमस्येति ।
बलानलादिभिरुत्तमस्य पुरुषस्य । एवं मध्यमहीनयो-
र्बोद्धव्यं । अस्याभिप्रायमाह—यस्योत्तमा षट्पला मात्रा-
र्हति तस्य द्विपलं प्रथमं देयं । ततश्च कर्षेण वृद्धिः
एवं नवभिर्दिनैस्त्रिपला मात्रा स्यात् । कनीयसी यस्य
मात्रा सार्धा पलमात्रान्विता तस्य प्रथममर्धपलोचितं ।
ततो वृद्धिरष्टमाषकैरेव नवभिर्दिनैः सार्धपलं स्यात् ।
नवदिनदानमुक्तं तेनातोऽर्वागपि स्नेहलक्षणोदयेऽनुवा-
सननिवृत्तिः कार्या । यदुक्तं—‘प्रसृतस्य पलार्धेन

पलस्यापि पुनस्तथा । पलार्धं सार्धकर्षेण वृद्धिः कार्या-
यथाक्रमं’ । क्रमो यथा तदुक्तं—‘प्राग्दानमाद्ये द्विपलं
पलार्धं वृद्धिर्द्वितीये पलमस्य वृद्धिः । कर्षद्वयेनैव समा-
षट्पलवृद्धिर्बस्तौ तृतीये क्रम एष उक्त’ इति । इयं मात्रा
द्रवविषये ॥ २० ॥

गू०—उत्तमादिमात्रामाह—अनुवासने इयं मात्रा
युक्ता । उत्तमस्य उत्तमबलपुरुषस्य षड्भिः पलैः, म-
ध्यमस्य मध्यबलस्य त्रिभिः पलैः सार्धपलेन हीनस्य
हीनबलस्य मात्रा अनुवासने युक्ता । अर्धापि वा भवे-
दिति यदुक्तं ‘पलद्वयं तस्य मात्रा तस्मादर्धाऽपि वा
भवेत्’ इति युक्तं तन्मात्राबस्तिविषयं नत्वनुवासन-
विषयम् ॥ २० ॥

सच स्नेहः केनोपहितो देयः ? इत्याह—

शताह्वा सैन्धवाभ्यां च देयं स्नेहे च चूर्णकम् ।

तन्मात्रोत्तममध्यान्ता षट्चतुर्द्वयमाषकैः ॥ २१ ॥

दी०—शताह्वासैन्धवचूर्णस्य माषपरिमाणेन प्र-
चारः । तत्र स्नेहस्य पलमानं इति पक्षान्तरमित्येके ।
यतः चूर्ण माषः पले स्नेहे सिन्धु जन्मशताह्वयोरि-
त्यादिवचनात् । एतेन किमुक्तं यस्यैव अनुवासनो
देयस्तस्य कदाचित् अन्तःक्षयं व्रजेदित्यभिप्रायः ।
तथाहि यस्यैवं वानुवासः स्यात् सकृदन्तःक्षयं व्रजे-
दिति परमार्थतस्तु उत्तममध्यमाधमेषु षट्चत्वारः
द्वौ च माषका यथाक्रमं ज्ञेयाः । यदुक्तं—‘देवदारु-
वचारास्त्राशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः । अतश्चूर्णं प्रदातव्यं
षट्चतुर्द्वयमाषकैरिति ॥ २१ ॥

गू०—स्नेहे सैन्धवशताह्वाप्रमाणमाह—स्नेहे तैले
शताह्वासैन्धवचूर्णं किंप्रमाणं देयं तदाह तन्मात्रा
षट्चतुर्द्वयमाषकैः क्रमेण उत्तममध्यान्त्या उत्तमा
षण्माषा, मध्यमा चतुर्माषा, अन्त्या कनिष्ठा द्विमाषा
एतत्प्रमाणम् ॥ २१ ॥

अनुवासनविषयमाह—

विरेचनात्सप्तरात्रे गते जातबलाय च ।

भुक्तान्नायानुवासाय बस्तिर्देयोऽनुवासनः ॥ २२ ॥

अथानुवास्यं स्वभ्यक्तमुष्णाम्बुस्नेदितं शनैः ।

भोजयित्वा यथाशास्त्रं कृतचङ्क्रमणं ततः ॥ २३ ॥

उत्सृष्टानिलविण्मूत्रं योजयेत्स्नेहवस्तिना ।

सुप्तस्य वामपार्श्वेन वामजङ्घाप्रसारिणः ॥ २४ ॥

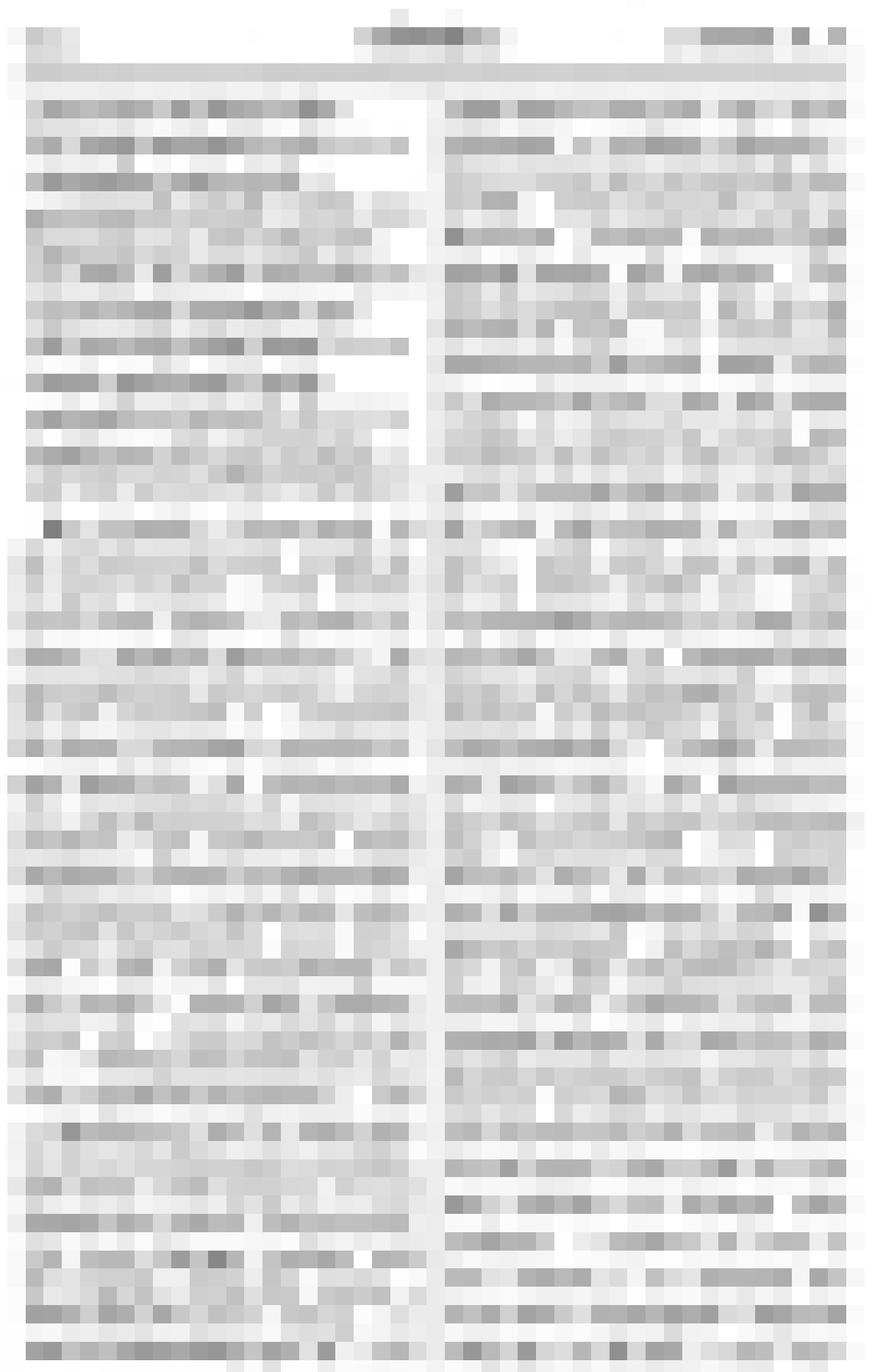
१ तदुक्तं दृढबलेऽपि—‘जीर्णे तु सायं लघु चालपमात्रं
भुक्तोऽनुवासः परिबृंहणार्थम्’ इति ।

<p> 1. Introduction The purpose of this study is to investigate the effects of various factors on the performance of a specific task. The study is organized as follows: Section 2 discusses the background and motivation for the research. Section 3 describes the methodology used in the study. Section 4 presents the results of the experiments. Section 5 discusses the implications of the findings. Section 6 concludes the study and outlines future work. </p>	<p> 2. Background and Motivation The study is motivated by the need to understand the factors that influence task performance. Previous research has shown that various factors, such as task complexity, individual differences, and environmental conditions, can affect performance. This study aims to provide a comprehensive understanding of these factors and their interactions. </p>
<p> 3. Methodology The study employed a controlled experiment design. Participants were recruited from a pool of volunteers and were assigned to different groups based on the independent variables. The dependent variable was measured using a standardized task performance metric. Data was collected and analyzed using statistical methods. </p>	<p> 4. Results The results of the experiments show that the independent variables have a significant effect on task performance. Specifically, the results indicate that task complexity and individual differences are the most influential factors. The interaction between these factors also plays a role in determining performance. </p>
<p> 5. Discussion The findings of this study have important implications for understanding task performance. The results suggest that task complexity and individual differences are key factors to consider when designing tasks and assessing performance. These findings can be used to inform the development of training programs and the selection of personnel for specific tasks. </p>	<p> 6. Conclusion and Future Work In conclusion, this study has provided valuable insights into the factors that influence task performance. The results show that task complexity and individual differences are the most significant factors. Future research should focus on further exploring the interactions between these factors and identifying ways to optimize task performance. </p>

कुञ्चितापरजङ्घस्य नेत्रं स्निग्धगुदे न्यसेत् ।
 बद्धा बस्तिमुखं सूत्रैर्वामहस्तेन धारयेत् ॥ २५ ॥
 पीडयेदक्षिणेनैव मध्यवेगेन धीरधीः ।
 जृम्भाकासक्षवादींश्च बस्तिकाले न कारयेत् ॥ २६ ॥
 त्रिंशन्मात्रामितः कालः प्रोक्तो बस्तेस्तु पीडने ।
 ततः प्रणिहितः स्नेह उत्तानो वाक्शतं भवेत् ॥ २७ ॥
 जानुमण्डलमावेष्ट्य कुर्याच्छोटिकया युतम् ।
 एका मात्रा भवेद्देष्टा सर्वत्रैष विनिश्चयः ॥ २८ ॥
 प्रसारितैः सर्वगात्रैर्यथावीर्यं विसर्पति ।
 ताडयेत्तलयोरेन त्रीन्वारंश्च शनैः शनैः ॥ २९ ॥
 स्फिजोश्चैवं ततः श्रोणीं शय्यां चैवोत्क्षिपेत्ततः ।
 जाते विधाने तु ततः कुर्यान्निद्रां यथासुखम् ॥ ३० ॥

दी०—विरेचनादिति । विरेचनात् सप्तरात्रे गते सति विरेचनदिवसात्प्रभृति सप्तरात्रं यावद्भवति तदुपरि अनुवासनं देयमित्यर्थः । अतएव जातबलाय प्राप्तबलाय बलवते इत्यभिप्रायः । भुक्ताच्चायेति कृतभोजनाय । अनुवास्यायेति अनुवासनयोग्याय । एके भुक्ताच्चायानुवास्यायेत्यस्य स्थाने कृताहाराय सायमहि इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । अथानुवासनस्य विधिं वक्तुमाह—अनुवास्यमिति । अनुवासनयोग्यं अनुवास्यं पुरुषमिति शेषः । एके निरुहविषयमेनमामनन्ति । तत्तु अनुवास्यमित्यनेन पूर्वं अनुवासनं पुरुषं कृष्येत्यभिप्रायः । यदुक्तं अनुवासितमभ्यक्तं स्निग्धदेहं निरुहयेदित्यादि । भोजयित्वा यथाशास्त्रमित्यनेनातिभोजननिषेधोऽवगन्तव्यः । उत्सृष्टानिलविण्मूत्रे दापयेत् । विण्मूत्रमिति परित्यक्तविण्मूत्रादिकं अन्यथा बस्तेरतः प्रवेशो न भवति । तथाहि—‘उत्सृष्टानिलविण्मूत्रे नरे बस्ति निधापयेत् । अन्यथा निहितो बस्तिर्नैवान्तः संप्रपद्यत’ इति । योजयेत् स्नेहबस्तिनेति वैद्य इति शेषः । केचिन्निरुहबस्तिविषयमेवेति वदन्ति तत्तु न सम्यक् । कृतानुवासनस्य निरुहस्योक्तत्वात् । उक्तं च—‘अनुवासितमभ्यक्तं स्निग्धं देहं निरुहयेत्’ इति । अथ बस्तिं कथं योजयेदित्याह—सुप्तस्य वामपार्श्वेनेति । सुप्तस्य शयानस्य । भाविनि भूतवदुपचारः । तेन प्रथमं जाग्रतस्तस्य पश्चात् सुप्तस्येत्यर्थः । शयने इत्यध्याहार्यम् । उक्तं च वाग्भटे—‘कृतचङ्क्रमणं मुक्तविण्मूत्रं शयने सुखे । नात्युच्छिद्यते न चोच्छिष्टे संविष्टे वामपार्श्वतः ॥ संकोच्य दक्षिणं सक्थिं प्रसार्य च ततोऽपरम् । अथास्य नेत्रं प्रणयेत्स्निग्धस्निग्धगुदे मुखे’ इति । वाम-

पार्श्वेनेति बस्तिदानं प्रशस्तं भवति । यदुक्तं ‘वामाश्रयोन्निग्रहणीगुदं च तत्पार्श्वसंस्थस्य सुखोपलब्धिः । लीयन्त एवं बलयश्च तस्मात् सव्यं शयानोऽर्हति बस्तिदान’मिति । अतएव वामजङ्घाप्रसारिणः पुरुषस्य कुञ्चितापरजङ्घस्य । वामजङ्घायां प्रसारितायां तदुपरि दक्षिणजङ्घा आकुञ्चिता कार्या इत्यभिप्रायः । नेत्रमिति वामे पुटकसहितं नलिकाकारं स्निग्धे गुदे इति स्निग्धस्निग्धे गुदे गुदमुखे । अथ पश्चात्कर्माह इति बस्तिविधानादनन्तरं स्नेहे स्नेहबस्तौ प्रणिहिते स्थापिते । अन्तःप्रविष्टे इति भावः । उत्तानः पुरुषः वाक्शतं यावत्तिष्ठेत् । ते च बस्तिदानार्थं पूर्वं वामपार्श्वं भूत्वा पश्चाद्बस्तिदाने कृते सति भूत्वा वाञ्छितं यावत्तिष्ठेदित्यभिप्रायः । वाक्शतमिति छोटिकाशतं । ‘ततः प्रणिहिते स्नेहे उत्ताने वाञ्छितं भवे’दित्यपि पाठः । तत्रापि स एवार्थः । प्रसारितैः सर्वगात्रैः कृत्वा यथा पुरुषो भवति तथा बस्तिवीर्यं प्रसर्पतीति भावः । अस्याग्रे ‘आकुञ्चयेच्छनैस्त्रिस्त्रिःसक्थिबाहू ततः पर’मिति पदद्वयं पठन्ति केचित् । तन्मते तु जङ्घाबाहुलतयोर्गृहीत्वा त्रिरुत्क्षिप्य संकोचयेत् सक्थिबाह्वाकुञ्चनं च स्नेहवीर्यविसर्पणार्थं । एवं हि शिरोमुखानां स्फुटत्वं भवति । ताडयेत्तलयोरेनमित्यादि । तलयोरिति हस्तपादतलयोः स्फिजोश्च ताडनं । बस्तेः शीघ्रगमनधारणार्थम् । यदुक्तं—‘दृढबले दत्त्वा स्फिजौ पाणितलेन हन्यात् स्नेहस्य शीघ्रागमरक्षणार्थ’मिति । तत इत्यनेनात्र त्रिवारग्रहणं बोद्धव्यं । तेन शय्यां त्रिरुत्क्षिपेदिति । शय्यां प्रति श्रोणीस्त्रिरुत्क्षिपेत् इत्यर्थः । अनेनैव चरकोक्तगात्रमर्दनादिकमपि यथेच्छस्थितिहेतुः संगृह्यते । यदुक्तं—‘स्नेहेन पाण्यङ्गुलिपिण्डिकाश्च ये वास्य गात्रावयवा रुजार्ताः । तांश्चावमृद्यात् ससुखं ततश्च निद्रामुपासीत कृतोपधान’ इति । अस्याग्रे तु ‘एवं प्रणिहिते बस्तौ मन्दायासोऽथ मन्दवाक् । उत्तानाङ्गो भवेत्तावद्यावन्मात्रा शतं भवेदिति पठन्ति व्याख्यानयन्ति । ‘कूर्परे जानुनी चैव कुर्यात् त्रीणि गतागतं । त्रिकसर्वलनां वापि कुर्याद्भारं च तच्चित’ इत्यपि श्लोकं पठन्ति केचित् । वाग्भटेऽपि—‘दत्ते चोत्तानदेहस्य पाणिना ताडयेत्स्फिजौ । तत्पार्श्विभ्यां तथा शय्यां पादतश्च त्रिरुत्क्षिपेत् ॥ ततः प्रसारितांगस्य सोपधानस्य पार्श्विके । आहन्यान्मुष्टिनांगं च स्नेहेनाभ्यज्य मर्दयेत्’ इति ॥ ततः किं कुर्यात् ? इत्यत आह—

जाते इति । यथासुखमित्यनेनाचारकक्रमं स्मरन् निद्रां कुर्यादित्यर्थः । उक्तं च—‘स्वास्तीर्णं शयनं कामं शयीताचारके रतः’ इति ॥ २२-३० ॥

गू०—विरेचनादनुवासनः कदा दीयते इत्याह—
विरेचनात् सप्तरात्रे गते सति जातबलाय पुरुषाय भुक्तान्नाय अनुवास्याय अनुवासनयोग्याय अनुवासनो बस्तिर्देयः । तथा चोक्तं वाग्भाटे—‘पक्षाद्विरेको वमिते ततः पक्षान्निरूढं । सद्यो निरूढश्चान्वास्यः सप्तरात्राद्विरेचित’ इति । स्नेहबस्तिना येन प्रकारेण योजयेत् तत्प्रकारमाह—अथानन्तरं अनुवास्यं अनुवासनयोग्यं पुरुषं स्वभ्यक्तं कृतस्नेहाभ्यङ्गं पुनः उष्णाम्बुस्नेदितं स्नापितं भोजयित्वा चक्रमणं इतस्ततश्चलितं पुनः उत्सृष्टानिलविष्मूत्रं निःसृतवातायं पुरुषं स्नेहबस्तिना योजयेत् । योजनप्रकारमाह—सुप्तस्येत्यादि । वामपार्श्वेन सुप्तस्य वामजङ्घाप्रसारिणः कुञ्चितापरजङ्घस्य संकोचितापरजङ्घस्य स्निग्धे गुदे नेत्रं वामहस्तेन धारयेत् । दक्षिणेन दक्षिणहस्तेन पीडयेत् मध्यस्थवेगेन मध्यवेगेनेत्यर्थः । धीरः धैर्यवान् पुनर्बस्तिदानकाले जुम्भादीन् कारयेत् । कियत्पर्यन्तं बस्तिर्धार्या इति मात्रामाह—बस्तिपीडिते त्रिशन्मात्रामितः कालः प्रोक्तः ततः प्रणिहितः स्नेहशः प्राप्तस्नेह उत्तानः वाक्शतं वचनशतं तिष्ठेत् । मात्रालक्षणं तु जान्विति ज्ञेयं प्रसारितैरित्यादि । प्रसारितैः सर्वगात्रैर्हस्तपादादिकैर्यथा । वीर्यं विसर्पति तथा एनं त्रींस्तलयोस्ताडयेत् । रिफकूप्रदेशे ताडयेत् । तथा श्रोणीर्नितम्बं ताडयेत्ततः शय्यां क्षिपेत् स्थापयेत् । ततः विधाने जाते निद्रां कारयेत् ॥ २२-३० ॥

सम्यगनुवासितलक्षणमाह—

सानिलः सपुरीषश्च स्नेहं प्रत्येति यस्य वै ।

उपद्रवं विना शीघ्रं स सम्यगनुवासितः ॥ ३१ ॥

दी०—यस्य स्नेहः सानिलः सवातः सपुरीषः विष्टासहितः प्रत्येति निःसरति । कथं ? उपद्रवं विना उपद्रवोऽत्र ऊषचोषादिः । अतएव केचिदेवं पठन्ति—‘ऊषचोषौ विना शीघ्रं स सम्यगनुवासित’ इति । ऊषः प्रादेशिको दाहः, चोषो वेदनाविशेषः पिपासेत्यपरे । सुश्रुतेऽप्ययमेव पाठः इति भानुमती । शीघ्रमिति यामादूर्ध्वम् ॥ ३१ ॥

गू०—सम्यगनुवासितस्य लक्षणमाह—सानिल इ-

त्यादि । सानिलः सवातः सपुरीषश्च यस्य स्नेहः प्रत्येति गच्छति उपद्रवं विना सम्यगनुवासितो भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

स्नेहागते विधिमाह—

जीर्णान्नस्त्वथ सायाह्ने स्नेहे प्रत्यागते पुनः ।

लघ्वन्नं भोजयेत् कामं दीप्ताग्निस्तु नरो यदि ॥ ३२ ॥

दी०—स्नेहे प्रत्यागते सति सद्य इति ज्ञेयं, दीप्ताग्निः स नरः यदि तथा कामं भोजयेत् । सायाह्ने प्रत्यागते लघ्वन्नं भोजयेत् इति विषमविभागः । केचिदपरेऽहि भोजयेदित्याहुः ॥ ३२ ॥

अनुवासनव्यापत्तौ प्रतीकारमाह—

अनुवासिताय दातव्यमितरेऽहि सुखोदकम् ।

धान्यशुण्ठीकषायं वा स्नेहव्यापत्तिनाशनम् ॥ ३३ ॥

दी०—इतरेऽहि अपरदिने सुखोदकं उष्णोदकम् । अथवा धान्यशुण्ठीकषायं वा तदपि कोष्णं दद्यात् । उक्तं च वाग्भाटे—‘प्रातर्नागरधान्याम्भः कोष्णं केवलमेव च’ इति । अस्याग्रे केचित्पठन्ति—

‘एकान्तरोपयोगेन धान्यशुण्ठीजलं पिबेत् ।

तेनाऽस्य दीप्यते वह्निर्भक्ताकांक्षा च जायते’ इति ।

तन्मते तु एकान्तरानुवासनं, धान्यशुण्ठीकाथः परदिने प्रातः देय इति । धान्यनागरसिद्धं च तोयं षडङ्गविधिना इति चक्रः । कोष्णोदकं च पित्तोत्तरे देयम् । उक्तञ्च चक्रे—‘काथार्धमात्रया प्रातर्धान्यशुण्ठीजलं पिबेत् । पित्तोत्तरे कदुष्णाम्बु तावन्मात्रं पिबेदथ । तेनास्य दीप्यते वह्निर्भक्ताकांक्षा च जायते’ इति ॥ ३३ ॥

गू०—स्नेहानुवासनानन्तरं स्नेहव्यापत्तिहरणविधानमाह—अनुवासिताय कृतानुवासनाय । इतरेऽहि तदग्रिमदिने सुखोदकं देयं । तस्नेहव्यापत्तिनाशनं भवति । स्नेहस्य वा काचिव्यापत्तिर्विक्रियारूपा ॥ ३३ ॥

अथोक्तप्रकारमुपसंहरन् बस्तिदानसंख्यामाह—

अनेन विधिना सप्त चाष्टौ वाथ नवाऽपि वा ।

विधेया बस्तयस्तेषामन्तरा तु निरूढणम् ॥ ३४ ॥

(दत्तस्तु प्रथमो बस्तिः स्नेहयेत् बस्तिवक्षणैः ।

<p> 1. General Information 2. Project Description 3. Objectives 4. Methodology 5. Results 6. Conclusions 7. References 8. Appendices 9. Index 10. Summary </p>	<p> 11. Abstract 12. Introduction 13. Background 14. Significance 15. Scope 16. Limitations 17. Future Work 18. Conclusion 19. References 20. Appendices 21. Index 22. Summary </p>
<p> 1. General Information 2. Project Description 3. Objectives 4. Methodology 5. Results 6. Conclusions 7. References 8. Appendices 9. Index 10. Summary </p>	<p> 11. Abstract 12. Introduction 13. Background 14. Significance 15. Scope 16. Limitations 17. Future Work 18. Conclusion 19. References 20. Appendices 21. Index 22. Summary </p>
<p> 1. General Information 2. Project Description 3. Objectives 4. Methodology 5. Results 6. Conclusions 7. References 8. Appendices 9. Index 10. Summary </p>	<p> 11. Abstract 12. Introduction 13. Background 14. Significance 15. Scope 16. Limitations 17. Future Work 18. Conclusion 19. References 20. Appendices 21. Index 22. Summary </p>
<p> 1. General Information 2. Project Description 3. Objectives 4. Methodology 5. Results 6. Conclusions 7. References 8. Appendices 9. Index 10. Summary </p>	<p> 11. Abstract 12. Introduction 13. Background 14. Significance 15. Scope 16. Limitations 17. Future Work 18. Conclusion 19. References 20. Appendices 21. Index 22. Summary </p>
<p> 1. General Information 2. Project Description 3. Objectives 4. Methodology 5. Results 6. Conclusions 7. References 8. Appendices 9. Index 10. Summary </p>	<p> 11. Abstract 12. Introduction 13. Background 14. Significance 15. Scope 16. Limitations 17. Future Work 18. Conclusion 19. References 20. Appendices 21. Index 22. Summary </p>
<p> 1. General Information 2. Project Description 3. Objectives 4. Methodology 5. Results 6. Conclusions 7. References 8. Appendices 9. Index 10. Summary </p>	<p> 11. Abstract 12. Introduction 13. Background 14. Significance 15. Scope 16. Limitations 17. Future Work 18. Conclusion 19. References 20. Appendices 21. Index 22. Summary </p>
<p> 1. General Information 2. Project Description 3. Objectives 4. Methodology 5. Results 6. Conclusions 7. References 8. Appendices 9. Index 10. Summary </p>	<p> 11. Abstract 12. Introduction 13. Background 14. Significance 15. Scope 16. Limitations 17. Future Work 18. Conclusion 19. References 20. Appendices 21. Index 22. Summary </p>

सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु मूर्धस्थमनिलं जयेत् ॥३५॥
 बलं वर्णं च जनयेत्तृतीयस्तु प्रकृजितः ।
 चतुर्थपञ्चमौ दत्तौ स्नेहयेतां रसासृजी ॥ ३६ ॥
 षष्ठो मांसं स्नेहयति सप्तमो मेद एव च ।
 अष्टमो नवमश्चापि मज्जानं च यथाक्रमम् ॥ ३७ ॥
 एवं शुक्रगतान्दोषान्द्विगुणः साधु साधयेत् ।
 अष्टादशाष्टादशकान्बस्तीनां यो निषेवते ॥ ३८ ॥
 स कुञ्जरबलोऽप्यश्वं जयेत्तुल्योऽमरप्रभः ।
 रूक्षाय बहुवाताय स्नेहवस्ति दिने दिने ॥ ३९ ॥
 दद्याद्द्वैद्यस्तथान्येषामन्यां बाधामपाहरेत् ।
 स्नेहोऽल्पमात्रो रूक्षाणां दीर्घकालमनत्ययः ॥४०॥
 तथा निरुहः स्निग्धानामल्पमात्रः प्रशस्यते ।)

दी०—अनेन पूर्वोक्तविधिनेति । पूर्वोक्तप्रकारेण षट्, सप्त, अष्टौ, नव बस्तयः क्रमेण विधेयाः योज्याः । क्रमो यथा कफजे विकारे षट्, वाग्रहणात् एकः त्रयो वा प्राप्ताः । पित्तात्मके च सप्त अष्टौ वा । चकारात्पञ्चग्रहणप्राप्तिः । वाते नव इति वाग्रहणादेकादशप्राप्तिः । ननु तन्त्रान्तरे—‘रूक्षस्य बहुवातस्य द्वौ त्रीन् वाप्यनुवासनम् । दत्त्वा स्निग्धतनुं ज्ञात्वा ततः पश्चान्निरुहयेत्’ इत्यनेन विरोधः तत्कथमत्र षट्सप्तादिसंख्या ? सत्यम्, रूक्षस्य बहुवातस्य यदि मृदुकोष्ठत्वं तदा द्वौ वा त्रयो वा स्नेहबस्तयः । अतएव ‘स्निग्धतनुं ज्ञात्वा’ इति कृतवान् । ननु स्निग्धतनुता द्वित्रिस्नेहबस्तिदानस्य चरके विहितत्वात् । यथा—‘एकं तथा त्रीन् कफजे विकारे पित्तात्मके पञ्च च सप्त वाऽपि । वातेऽपि चैकादशधा पुनर्वा बस्तीनयुग्मान् कुशलो विदध्यात्’ इति । उच्यते—अयुग्मदानं स्वतन्त्रानुवासनविषयम् ननु निरुहाङ्गानुवासनविषयं । निरुहाङ्गानुवासने चरकेणाऽपि युग्मदानं दर्शितम् । यथा—‘त्रीन् पञ्च वा चतुरो वा बस्तीन् दत्वोत्तरनिरुहणं विना पुनः स्नेहदानेन युग्मान् तथा कुर्यादिति दर्शयति निरुहान्तरितं कुर्यादित्यभिप्रायः । विषयसंख्योपादानं द्विचतुरादिबस्तेरपि मध्यविषयं परिग्रहार्थं’ इति । रूक्षस्येत्यादिविधानं तु क्षीणविषयभेदादविरोधः । तेषामन्तरा तु निरुहणमिति तेषां स्नेहनबस्तीनां अन्तरा निरुहणं कार्यमित्यर्थः । यदुक्तं—‘स्नेहवस्ति निरुहं वा नैकमेवात्र शीलयेत् । स्नेहात् पित्तकफोत्केशौ स्यातां न पवनाद्भयम् । तस्मान्निरुहोऽनुवासो निरुहश्चानुवासितः ।

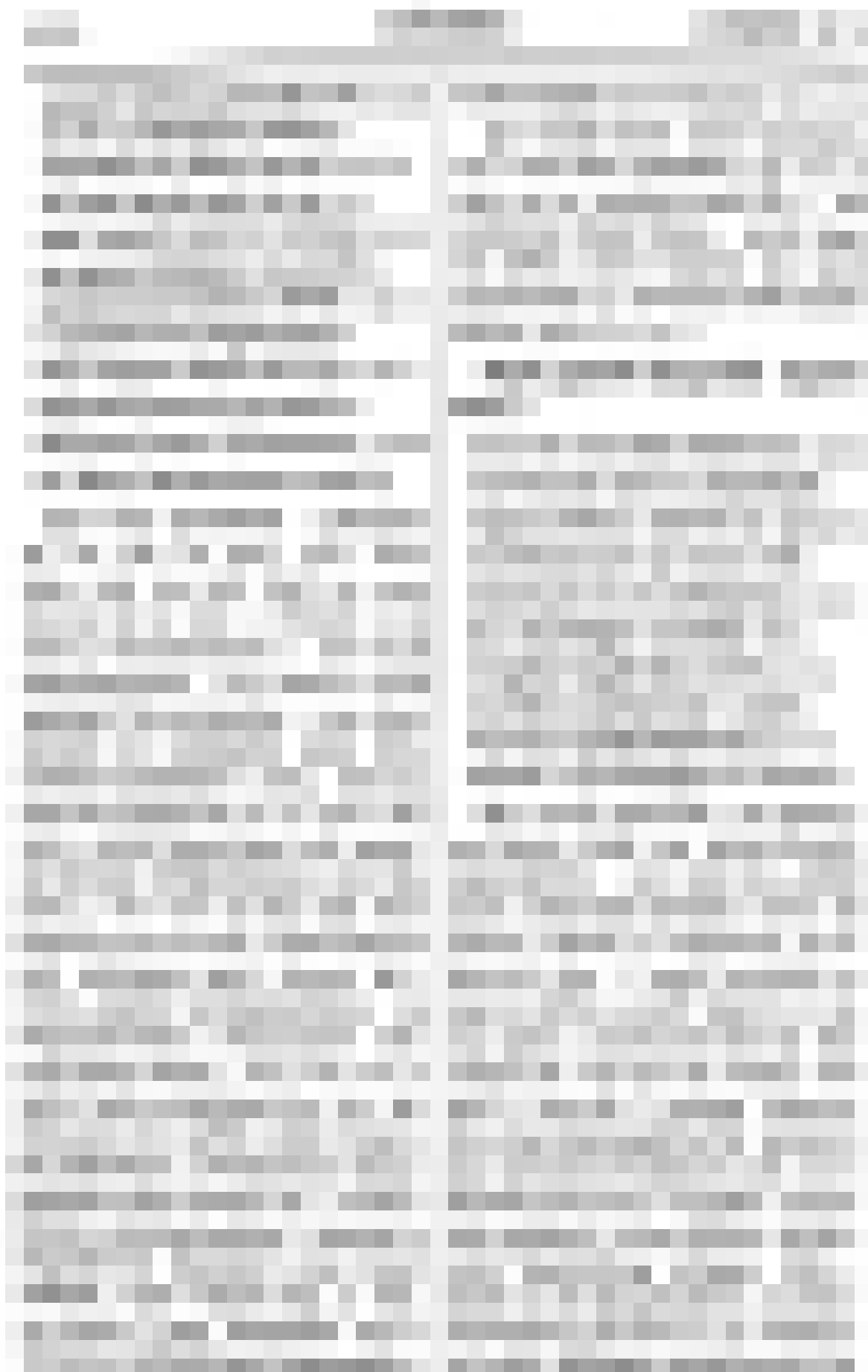
नैवं पित्तकफोत्केशौ स्यातां च पवनाद्भयम्’ ॥३४-४०॥

गू०—वातादौ कियन्तो बस्तयो देयास्तत्प्रमाणमाह—अनेन विधिना पूर्वोक्तविधिना षड्वा सप्त वा अष्ट वा नव वा एतत्प्रमाणा बस्तयो देयाः । तेषां बस्तीनामन्तरा निरुहणं विधेयम् । वाग्रहणे त्रिंशद्बस्तयः कथिताः । तथाच—‘प्राक् स्नेह एकः पञ्चान्ते द्वादशास्थापनानि तु । सान्वासकानि कर्मैव बस्तयास्त्रिंशदीरिताः’ इति ॥ ३४-४० ॥

निवृत्तेऽनुवासने स्नेहे पुनरपि अनुवासनमाह—

अथवा यस्य तत्कालं स्नेहो निर्याति केवलः ॥४१॥
 तस्यान्योऽल्पतरो देयो न हि स्निह्यत्यतिष्ठति ।
 अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ॥४२॥
 तदा शैथिल्यमाध्मानं शूलं श्वासश्च जायते ।
 पक्काशये गुरुत्वं च तत्र दद्यान्निरुहणम् ॥ ४३ ॥
 तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैर्युक्ता फलवर्तिहिता तथा ।
 यथानुलोमनं वायुर्मलं स्नेहश्च जायते ॥ ४४ ॥
 यथा विरेचनं दद्यात्तीक्ष्णं नस्यं च शस्यते ।
 यस्य नोपद्रवं कुर्यात्स्नेहबस्तिरनिःसृतः ॥ ४५ ॥
 सर्वोऽल्पो वा वृते रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता ।

दी०—अथवा अनुवासनस्नेहः यस्य पुरुषस्य तत्कालं शीघ्रमेव निर्याति तस्य पुरुषस्यान्योऽल्पतरोऽनुवासनस्नेहो देयः । कुत इत्यत आह—अतिष्ठति इत्यादि । अतिष्ठति स्नेहेन हि स्निह्यति । अल्पतर इति पूर्वदत्तात् । तन्त्रान्तरे तु—‘यस्यानुवासनो दत्तः सकृदन्तःक्षयं व्रजेत् । अत्युष्णो वाऽतितीक्ष्णो वा वायुना वा प्रपीडितः ॥ सवाते चैकमात्रो वा गुरुत्वाद्वा सुभेषजः । तस्यान्योऽल्पतरो देयो न हि स्निह्यत्यतिष्ठति’ इति । अत्र वायुना इति कोष्ठस्थेन वातेन इत्यर्थः । सवात इति । अनुच्छ्वास्य विहितबन्धादिना बस्तिपुटकस्थितवायुसहिते तु स्नेहे मुखकषायता जुम्भा वातरुजस्तास्ता वेपथुर्विषमज्वर इति । अथ च स्नेहानिर्गमेऽपि विधानमाह—अशुद्धस्येति । अकृतशो-धनस्य पुरुषस्येत्यर्थः । अतएव मलोन्मिश्रः स्नेह इति । तथाहि ‘स्नेहवस्तिर्विधेयस्तु नाविशुद्धस्य देहिनः । स्नेहवीर्यं तथा दत्ते देहेनानुविसर्पतीति । यदा नैति न प्रत्यागच्छति स्नेह इति सम्बन्धः न तदा शिथिलाङ्गान् दयो भवन्ति । शिथिलस्थाने सदनमिति पाठान्तरं । तत्र

दद्यान्निरुहणमिति । तीक्ष्णमिति निरुहमित्यस्य विशेषणं अथवा तीक्ष्णौषधैरेवं सद्युक्त्या फलवर्तिरप्यत्र विहिता । पाठान्तरोऽपि 'तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैर्युक्ता फलवर्तिर्हिता-ऽथवेति' फलवर्तिस्तु वक्ष्यमाणोत्तरवस्तौ द्रष्टव्या । एके 'तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैरेवं सिद्धं वाप्यनुवासनमिति' पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । 'यद्यनुलोमनवायुः मलं स्नेहश्च जायते । तदा विरेचनं दद्यात्तीक्ष्णं नस्यं च शस्यते ।' तीक्ष्णं विरेचनं नस्यं च तीक्ष्णमित्यर्थः । अथानिःसृतोऽपि बस्तिर्न विकाराय भवतीत्यत आह—नोपद्रवामिति उपद्रवोऽत्र रोगः सच मुखकषायत्वादिकः । यदुक्तं 'उपद्रवाभिभूतेषु स्नेहे बस्तिकषायता । जृम्भावातरुज-स्तास्ता वेपथुर्विषमज्वर' इति । रौक्ष्यादिति । शरीररौ-क्ष्यादस्त्रिगुणः यतो रूक्षं शरीरं भावयेत्तेनोपक्षीणः स खलु स्नेहः तत्तेनोपद्रवं करोति । अतएवोपेक्षित इ-त्युक्तं । उपेक्ष्य इति । तन्निःसरणाय प्रतिक्रियां कुर्या-दित्यर्थः । 'अनायातं त्वहोरात्रात् स्नेहं संशोधनैर्हरेत् । स्नेहबस्तावनायाते नान्यः स्नेहो विधीयते' ॥४१-४५॥

गू०—अथवा यस्य पुरुषस्य स्नेहस्तत्कालं निर्याति न तिष्ठति तस्य अन्योऽन्यतरस्तस्मादन्यो बस्तिर्देयः । स्नेहो वा बस्यन्तरे । यदा स्नेहो नैति तदा किं कर्तव्य-मित्याह—अशुद्धस्य वमनादिशुद्धिरहितस्य मलोन्मिश्रः स्नेहः यदा न याति तथा शैथिल्यं आध्मानं शूलं श्वासश्च जायते उत्पद्यते तत्र किं कुर्यादित्याह । तत्र निरुहणं दद्यात् । अन्यदपि तत्र दीयते तदाह । तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधयुक्तफलवर्तिर्हिता यथा वायुः अनुलोमनं अनुलोमनत्वं वायुर्याति मलं स्नेहश्च जायते तथा कार्यमिति तथा विरेचनं दद्यात् । तीक्ष्णं नस्यं च तत्र शस्यते । स्नेहबस्तिर्यत्र उपद्रवं न कुर्यात्तत्र किं विधातव्यमित्याह—अनिःसृतः अनिष्कासितः । स्नेह-बस्तिर्यस्य उपद्रवं श्वासशूलदिकं न कुर्यात् सर्वः अल्पः व्यावृत्तः रौक्ष्याद्विजानता स उपेक्ष्यः चिरं स्थाप्यः ॥ ४१-४५ ॥

अहोरात्रादनिःसृते प्रतीकारमाह—

अनायातं त्वहोरात्रे स्नेहं संशोधनैर्हरेत् ।

स्नेहबस्तावनायाते नान्यः स्नेहो विधीयते ॥ ४६ ॥

दी०—अनायातं अनिःसृतं स्नेहं संशोधनैः शोध-नबस्तिभिर्हरेत् । केचित् शोधनैरित्यत्र सोपद्रवमिति पठन्ति । तत्रोपद्रवाः पूर्वोक्ताः । अन्यः स्नेहः स्नेह-

बस्तिर्न विधीयते । स्नेहाभिभवात् शोधनबस्तिस्तु देयः । अनायातमित्यस्य श्लोकस्याग्रे अधिकं पठन्ति यथा—

‘कुष्ठकमुककल्कं तु पाययेच्चांमलसंयुतम् ।

औष्ण्यात्तैक्ष्ण्यात् सरत्वाच्च बस्तिः सोऽस्यानुलोमयेत् गोमूत्रेण तृवृत्पथ्याकल्कं वात्रानुलोमनम् ।’

इत्यादि पाठो बहुपुस्तकेष्वदृष्टः, तस्मादस्माभिरपि न व्याख्यातः । 'नान्यः स्नेहो विधीयते' इत्यत्र 'ताभ्यां सेकः प्रशस्यते' इति केचित्पाठं पठन्ति ॥ ४६ ॥

गू०—अहोरात्रे यदा स्नेहं न याति तदा किं कुर्यात् ? इत्याह—अहोरात्रेऽनायातं स्नेहं संशोधनैर्हरेत् । अस्नेहवस्तौ स्नेहे अनायाते तदा ताभ्यां स्नेहो विधीयते विशेषेण स्थाप्यते ॥ ४६ ॥

अथानुवासनार्थं गुडूच्यादितैलमाह—

गुडूच्येरण्डपूतीकभाङ्गीवृषकरोहिषम् ॥ ४७ ॥

शतावरीं सहचरं काकनासां पलोन्मिताम् ।

यवमाषातसीकोलकुलत्थान्प्रसृतोन्मितान् ॥ ४८ ॥

चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन च ।

पचेत्तैलाढकं पेण्यैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ ४९ ॥

अनुवासनमेतद्धि सर्ववातविकारनुत् ।

दी०—गुडूच्यादीनि काकनासान्तानि प्रत्येकं प-लोन्मितानि ग्राह्याणि । तत्र गुडूची छिन्नरुहा, एरण्डः पञ्चाङ्गुलः, पूतीकः पूतिकरजः, भाङ्गी द्विजा, वृषो वासकः, रोहिषः सुगन्धितृणं, शतावरी नारायणी, सहचरः कुरण्टकः, काकनासा प्रसिद्धा इति । यवा-दीनि प्रसिद्धानि प्रसृतोन्मितानि पलद्वयमितानि प्रत्येकं ग्राह्याणि । तैलाढकं कृष्णतिलस्नेहः आढकमितः पेण्यैः जीवनीयैः पूर्वोक्तकल्कीकृतैः प्रत्येकं पलोन्मितैः इति । जीवनीयगणो यथा—'जीवन्ती सूर्यपर्णीयुक् का-कोल्यौ जीवकर्षभौ । मेदे यष्टीति मधुरो जीवनीयो गणो मतः' ॥ इति ॥ ४७-४९ ॥

गू०—अथानुवासनतैलमाह—पूतीकः करजः, वृषकः आटरूषकः, रोहिषः प्रसिद्धः, सहचरः पीत-वासा, काकनासा काकजङ्घा, एताः पलमिताः प्रत्येकं । यवादीन् प्रसृतोन्मितान् पलद्वयोन्मितान् । कोलं बदरं, जीवनीयैर्जीवनीयगणद्रव्यैः पलोन्मितैः कल्कीकृतैः पचेत् । एतदनुवासनतैलम् ॥ ४७-४९ ॥

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that proper record-keeping is essential for ensuring the integrity and transparency of the financial system. This section also outlines the various methods used to collect and analyze data, highlighting the role of technology in modern financial analysis.

The second part of the document focuses on the challenges faced by financial institutions in the current market environment. It explores the impact of global economic trends, such as inflation and interest rate fluctuations, on the performance of different asset classes. The text also addresses the need for robust risk management strategies to mitigate potential losses and ensure the stability of the institution.

The third part of the document provides a detailed overview of the regulatory framework governing financial institutions. It discusses the key principles of prudential supervision and the specific requirements imposed by various regulatory bodies. This section also highlights the importance of compliance with anti-money laundering (AML) and know-your-customer (KYC) regulations to prevent financial crime.

The fourth part of the document examines the role of financial institutions in promoting sustainable development and social responsibility. It discusses the growing demand for ESG (Environmental, Social, and Governance) factors in investment decisions and the impact of these factors on the long-term performance of the institution. The text also outlines the various initiatives and programs implemented by the institution to support sustainable growth and community development.

The fifth part of the document provides a summary of the key findings and conclusions of the study. It reiterates the importance of maintaining accurate records, managing risks effectively, and complying with regulatory requirements. The text also offers recommendations for future research and the implementation of best practices to enhance the overall performance and resilience of the financial institution.

इदानीं स्नेहव्यापत्चिकित्सामाह

षट्सप्ततिव्यापदस्तु जायन्ते बस्तिकर्मणा ।

दूषितात् समुदायेन ताश्चिकित्स्यास्तु सुश्रुतात् ५०

दी०—बस्तिव्यापदश्च सुश्रुताच्चिकित्स्या इत्यत आह—अस्याग्रे केचिदधिकं पाठं पठन्ति तद्यथा—

स्नेहपीतस्य वातस्य विरिक्तस्य सृतासृजः ।

निरुद्धस्य च कायाभिर्मन्दो भवति देहिनः ॥

स चाल्पैर्लघुभिश्चान्नैरुपयुक्तैर्विवर्धते ।

काष्ठैरणुभिरल्पैश्च संधुक्षित इवानलः ॥

१—‘अत ऊर्ध्वं व्यापदो वक्ष्यामः—तत्र नेत्रचलितं (१) विवर्तितं (२) पार्श्ववपीडितं (३) अत्युत्क्षिप्तं (४) अवसन्नं (५) तिर्यक्क्षिप्तं (६) इति षट् प्रणिधानदोषाः, अतिस्थूलं (७) कर्कशं (८) अवनतं (९) अणु (१०) मिन्नं (११) सन्निकृष्ट—(१२) विप्रकृष्टकर्णिकं (१३) सूक्ष्मा—(१४) तिष्ठिद्रं (१५) अतिदीर्घं (१६) अतिह्रस्वं (१७) इत्येकादश नेत्रदोषाः । बहलता (१८) अल्पता (१९) स-च्छिद्रता (२०) प्रस्तीर्णता (२१) दुर्बद्धता (२२) इति पञ्च बस्तिदोषाः । अतिपीडिता (२३) शिथिलपीडिता (२४) भूयोभूयोऽवपीडनं (२५) कालातिक्रमः (२६) इति चत्वारः पीडनदोषाः । आमता (२७) हीनता (२८) अतिमात्रता (२९) अतिशीतता (३०) अत्युष्णता (३१) अतितीक्ष्णता (३२) अतिमृदुता (३३) अतिलि-ग्धता (३४) अतिरूक्षता (३५) अतिसान्द्रता (३६) अतिद्रवता (३७) इत्येकादश द्रव्यदोषाः । (३८) अवाक्- (३९) शीर्षो—(४०) च्छीर्षं-न्युब्जो—(४१) त्तान—(४२) सङ्कुचित (४३) देहस्थितता—दक्षिणा(४४) पार्श्वशायिनः प्रदानम्, इति सप्त शय्यादोषाः । एवमेताश्चतुश्चत्वारिंशत् (४४) व्यापदो वैद्यनिमित्ताः । आतुरनिमित्ताः पञ्चदश(१५) आतुरोपद्रवचिकित्सिते वक्ष्यन्ते (५९) । स्नेहस्त्वष्टाभिः कारणैः प्रतिहतो न प्रत्यागच्छति, त्रिभिर्दोषैः (१) अशनाभिभूतो, (२) मलव्यामिश्रो, (३) दूरानुप्रविष्टो, (४) अस्विन्नस्य, (५) अनुष्णो, (६) अल्पं भुक्तवतो, (७) अल्पश्चेति (८) वैद्यातुरनिमित्ता भवन्ति (६८) । १ अयोगस्तूभयो—२ राध्मानं, ३ परिकर्तिका, ४ परिस्त्रावः, ५ प्रवाहिका, ६ हृदयोपसरणं, ७ अङ्गप्रग्रहो, ८ अतियोगो जीवादानं इति नव व्यापदो वैद्यनिमित्ता भवन्ति । (७६) ॥ सुश्रु० चि० अ० ३६

युक्तेऽग्नौ जीवति चिरं रोगी स्याद्विकृतिं गते ।

शान्ते पञ्चत्वमायाति देही तस्माद्वलोऽनलः’ ॥ इति ।

एतदर्थं चिकित्सापि—

‘प्रातरुष्णोदकं देयं धान्यनागरसाधितम् ।

तेनाऽस्य दीप्यते वह्निर्भक्ताकांक्षा च जायते’ इति ।

स्नेहपीतस्य इत्यादिपाठः क्षेपक इति कृत्वा अस्माभि-रपि नात्र व्याख्यातः ॥ ५० ॥

२—एषां चिकित्सा चोक्ता सुश्रुते—

अथ नेत्रे विचलिते तथा चैव विवर्तिते ।

गुदे क्षतं रुजा वा स्यात्तत्र सद्यः क्षतक्रियाः ॥

अत्युत्क्षिप्तेऽवसन्ने च नेत्रे पायौ भवेद्गुजा ।

विधिरत्राऽपि पित्तघ्नः कार्यः स्नेहश्च सेचनम् ॥

तिर्यक्प्रणिहिते नेत्रे तथा पार्श्ववपीडिते ।

मुखस्यावरणाद्वस्तिर्न सम्यक्प्रतिपद्यते ॥

ऋजु नेत्रं विधेयं स्यात्तत्र सम्यग्विज्ञानता ।

अतिस्थूले कर्कशे च नेत्रे चावनते तथा ॥

गुदे भवेत् क्षतं रुक् साधनं पूर्ववत्स्मृतम् ।

आसन्नकर्णिके नेत्रे भिन्नेऽग्नौ वाप्यपार्श्वकः ॥

अवसेको भवेद्द्वस्तेस्तस्माद्दोषान् विवर्जयेत् ।

प्रकृष्टकर्णिके रक्तं गुदमर्मप्रपीडनात् ॥

क्षरत्यत्राऽपि पित्तघ्नो विधिर्वस्तिश्च पिच्छिलः ।

प्रत्यागच्छेत्ततः कुर्याद्रोगान् बस्तिविघातजान् ॥

दीर्घे महास्रोतसि च ज्ञेयमत्यवपीडनम् ।

प्रस्तीर्णे बहले चापि वस्तौ दुर्बद्धदोषवन् ॥

वस्तावल्पेऽल्पता वाऽपि द्रव्यस्याऽल्पगुणा मताः ।

दुर्बद्धे चाणुभिन्ने च विज्ञेयं भिन्ननेत्रवन् ॥

अतिप्रपीडितो बस्तिः प्रयात्यामाशयं ततः ।

वातेरितो नासिकाभ्यां मुखतो वा प्रपद्यते ॥

तत्र तूर्णं गलापीडं कुर्याच्चाप्यवधूननम् ।

शिरःकायविरेकौ च तीक्ष्णौ सेकांश्च शीतलान् ॥

शनैः प्रपीडितो बस्तिः पक्वाधानं न गच्छति ।

न च सम्पादयत्यर्थास्तस्माद्युक्तं प्रपीडयेत् ॥

भूयो भूयोऽवपीडनं वायुरन्तः प्रपीडयेत् ।

तेनाध्मानं रुजश्चोग्रा यथास्वं तत्र वस्तयः ॥

कालातिक्रमणात्क्लेशो व्याधिश्चाभिप्रवर्धते ।

तत्र व्याधिबलघ्नं तु भूयो बस्तिं निधापयेत् ॥

गुदोपदेहशोफौ तु स्नेहोऽपक्वः करोति हि ।

तत्र संशोधनो बस्तिर्द्वितं चापि विरेचनम् ॥

गू०—बस्तिकर्मणः षट्सप्ततिः व्यापदः रोगा जायन्ते उत्पद्यन्ते । ताः व्यापदः सुश्रुतात् चिकित्स्याः । किंभूताद्बस्तिकर्मणः । दूषितात् तद्दोषैर्दुष्टा बस्तिक्रियायाः ॥ ५० ॥

अनुवासने पानादिपथ्यमाह—
पानाहारविहारश्च परिहारश्च कृत्स्नशः ।

हीनमात्रावुभौ बस्ती नातिकार्यकरौ मतौ ।
अतिमात्रौ तथाऽनाहकमातीसारकारकौ ॥
मूर्च्छां दाहमतीसारं पित्तं चात्युष्णतीक्ष्णकौ ।
मृदुशीतावुभौ वातविबन्धाध्मानकारकौ ॥
तत्र हीनादिषु हितः प्रत्यनीकः क्रियाविधिः ।
तत्र सान्द्रे तनुं बस्तिं तनौ सान्द्रं च दापयेत् ॥
स्निग्धोऽतिजाड्यकृद्रक्षस्तम्भाध्मानकृदुच्यते ।
बस्तिं रूक्षमतिस्निग्धे स्निग्धं रूक्षे च दापयेत् ॥
अतिपीडितवदोषान् विधिं चाप्यवशीर्षके ।
उच्छीर्षके समुन्नाहं बस्तिः कुर्याच्च मेहनम् ॥
तत्रोत्तरो हितो बस्तिः सुखिन्नस्य सुखावहः ।
न्युब्जस्य बस्तिर्नाप्रोति पक्वाधानं विमार्गगः ॥
हृद्गदं बाधते चात्र वायुः कोष्ठमथापि च ।
उत्तानस्यावृते मार्गे बस्तिर्नान्तः प्रपद्यते ॥
नेत्रसंवेजनभ्रान्तो वायुश्चान्तः प्रकुप्यति ।
देहे सङ्कुचिते दत्तः सक्थोरप्युभयस्तथा ॥
न सम्यगनिलाविष्टो बस्तिः प्रत्येति देहिनः ।
स्थितस्य बस्तिर्दत्तस्तु क्षिप्रमायात्यवाङ्मुखः ॥
न चाशयं तर्पयति तस्मान्नार्थकरो हि सः ।
नाप्रोति बस्तिर्दत्तस्तु कृत्स्नं पक्वाशयं पुनः ॥
दक्षिणाश्रितपार्श्वस्य वामपार्श्वानुगो यतः ।
न्युब्जादीनां प्रदानं च बस्तेनैव प्रशस्यते ॥
पश्चादनिलकोपोऽत्र यथास्वं तत्र कारयेत् ।
व्यापदः स्नेहबस्तेस्तु वक्ष्यन्ते तच्चिकित्सिते ॥
अयोगाद्यास्तु वक्ष्यामि व्यापदः सचिकित्सिताः ।
अनुष्णोऽल्पौषधो हीनो बस्तिर्नैति प्रयोजितः ॥
विष्टम्भाध्मानशूलैश्च तमयोगं प्रचक्षते ।
तत्र तीक्ष्णो हितो बस्तिस्तीक्ष्णं चापि विरेचनम् ॥
सशेषान्नेऽथवा भुक्ते बहुदोषे च योजितः ।
अल्पाशितस्यातिबहुर्वस्तिर्मन्दोष्ण एव च ॥
अनुष्णलवणस्नेहो ह्यतिमात्रोऽथवा पुनः ।
तथा बहुपुरीषश्च क्षिप्रमाध्मापयेन्नरम् ॥
शा. सं. ४२

स्नेहपानसमाः कार्या नान्न कार्या विचारणा ॥ ५१ ॥
इति श्रीदामोदरसूनुशार्ङ्गधराचार्यप्रणीतशार्ङ्गधर-
संहितायामुत्तरखण्डे स्नेहबस्तिविधिर्नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥

दी०—स्नेहपानसमा इति । ये पानाऽहारविहा-

हृत्कटीपार्श्वपृष्ठेषु शूलं तत्रातिदारुणम् ।
तत्र तीक्ष्णतरो बस्तिर्हितं चाप्यनुवासनम् ॥
अतितीक्ष्णोष्णलवणो रूक्षो बस्तिः प्रयोजितः ।
सपित्तं कोपयेद्वायुं कुर्याच्च परिकर्तिकाम् ॥
नाभिबस्तिगुदं तत्र छिनत्तीवातिदेहिनः ।
पिच्छाबस्तिर्हितस्तस्य स्नेहश्च मधुरैः शृतः ॥
अत्यम्ललवणस्तीक्ष्णः परिस्त्रावाय कल्पते ।
दौर्बल्यमङ्गसादश्च जायते तत्र देहिनः ॥
परिस्त्रवेत्ततः पित्तं दाहं सज्जनयेद्गुदे ।
पिच्छाबस्तिर्हितस्तत्र बस्तिः क्षीरघृतेन च ॥
प्रवाहिका भवेत्तीक्ष्णाग्निरुहात् सानुवासनम् ।
सदाहशूलं कृच्छ्रेण कफासृगुपवेश्यते ॥
पिच्छाबस्तिर्हितस्तत्र पयसा चैव भोजनम् ।
सर्पिर्मधुरकैः सिद्धं तैलं चाप्यनुवासनम् ॥
अतितीक्ष्णो निरुहो वा सवाते चानुवासनः ।
हृदयस्योपसरणं कुरुते चाङ्गपीडनम् ॥
दोषैस्तत्र रुजास्तास्ता मदो मूर्च्छाङ्गगौरवम् ।
सर्वदोषहरं बस्तिं शोधनं तत्र दापयेत् ॥
रूक्षस्य बहुवातस्य तथा दुःशयितस्य च ।
बस्तिरङ्गग्रहं कुर्याद्रूक्षो मृद्वल्पभेषजः ॥
तत्राङ्गसादः प्रस्तम्भो जृम्भोद्वेष्टनवेपकाः ।
पर्वभेदश्च तत्रेष्टः स्वेदाभ्यञ्जनबस्तयः ॥
अत्युष्णतीक्ष्णोऽतिबहुर्दत्तोऽतिस्वेदितस्य च ।
अल्पदोषस्य वा बस्तिरतियोगाय कल्पते ॥
विरेचनातियोगेन समानं तस्य लक्षणम् ।
पिच्छाबस्तिप्रयोगश्च तत्र शीतः सुखावहः ॥
अतियोगात्परं यत्र जीवादानं विरिक्तवत् ।
देयस्तत्र हितश्चापि पिच्छाबस्तिः सशोणितः ॥
नवैता व्यापदो यास्तु निरुहं प्रत्युदाहताः ।
स्नेहबस्तिष्वपि हिता विज्ञेयाः कुशलैरिह ॥
इत्युक्ता व्यापदः सर्वाः सलक्षणचिकित्सिताः ।
भिषजा च तथा कार्यं यथैता न भवन्ति हि ॥ इति
सुश्रु. चि. ३६ ॥

Case No.		Case Name		Case Description		Case Status		Case Date	
1	Case 1	Case 1 Description	Case 1 Status	Case 1 Date					
2	Case 2	Case 2 Description	Case 2 Status	Case 2 Date					
3	Case 3	Case 3 Description	Case 3 Status	Case 3 Date					
4	Case 4	Case 4 Description	Case 4 Status	Case 4 Date					
5	Case 5	Case 5 Description	Case 5 Status	Case 5 Date					
6	Case 6	Case 6 Description	Case 6 Status	Case 6 Date					
7	Case 7	Case 7 Description	Case 7 Status	Case 7 Date					
8	Case 8	Case 8 Description	Case 8 Status	Case 8 Date					
9	Case 9	Case 9 Description	Case 9 Status	Case 9 Date					
10	Case 10	Case 10 Description	Case 10 Status	Case 10 Date					
11	Case 11	Case 11 Description	Case 11 Status	Case 11 Date					
12	Case 12	Case 12 Description	Case 12 Status	Case 12 Date					
13	Case 13	Case 13 Description	Case 13 Status	Case 13 Date					
14	Case 14	Case 14 Description	Case 14 Status	Case 14 Date					
15	Case 15	Case 15 Description	Case 15 Status	Case 15 Date					
16	Case 16	Case 16 Description	Case 16 Status	Case 16 Date					
17	Case 17	Case 17 Description	Case 17 Status	Case 17 Date					
18	Case 18	Case 18 Description	Case 18 Status	Case 18 Date					
19	Case 19	Case 19 Description	Case 19 Status	Case 19 Date					
20	Case 20	Case 20 Description	Case 20 Status	Case 20 Date					
21	Case 21	Case 21 Description	Case 21 Status	Case 21 Date					
22	Case 22	Case 22 Description	Case 22 Status	Case 22 Date					
23	Case 23	Case 23 Description	Case 23 Status	Case 23 Date					
24	Case 24	Case 24 Description	Case 24 Status	Case 24 Date					
25	Case 25	Case 25 Description	Case 25 Status	Case 25 Date					
26	Case 26	Case 26 Description	Case 26 Status	Case 26 Date					
27	Case 27	Case 27 Description	Case 27 Status	Case 27 Date					
28	Case 28	Case 28 Description	Case 28 Status	Case 28 Date					
29	Case 29	Case 29 Description	Case 29 Status	Case 29 Date					
30	Case 30	Case 30 Description	Case 30 Status	Case 30 Date					
31	Case 31	Case 31 Description	Case 31 Status	Case 31 Date					
32	Case 32	Case 32 Description	Case 32 Status	Case 32 Date					
33	Case 33	Case 33 Description	Case 33 Status	Case 33 Date					
34	Case 34	Case 34 Description	Case 34 Status	Case 34 Date					
35	Case 35	Case 35 Description	Case 35 Status	Case 35 Date					
36	Case 36	Case 36 Description	Case 36 Status	Case 36 Date					
37	Case 37	Case 37 Description	Case 37 Status	Case 37 Date					
38	Case 38	Case 38 Description	Case 38 Status	Case 38 Date					
39	Case 39	Case 39 Description	Case 39 Status	Case 39 Date					
40	Case 40	Case 40 Description	Case 40 Status	Case 40 Date					
41	Case 41	Case 41 Description	Case 41 Status	Case 41 Date					
42	Case 42	Case 42 Description	Case 42 Status	Case 42 Date					
43	Case 43	Case 43 Description	Case 43 Status	Case 43 Date					
44	Case 44	Case 44 Description	Case 44 Status	Case 44 Date					
45	Case 45	Case 45 Description	Case 45 Status	Case 45 Date					
46	Case 46	Case 46 Description	Case 46 Status	Case 46 Date					
47	Case 47	Case 47 Description	Case 47 Status	Case 47 Date					
48	Case 48	Case 48 Description	Case 48 Status	Case 48 Date					
49	Case 49	Case 49 Description	Case 49 Status	Case 49 Date					
50	Case 50	Case 50 Description	Case 50 Status	Case 50 Date					
51	Case 51	Case 51 Description	Case 51 Status	Case 51 Date					
52	Case 52	Case 52 Description	Case 52 Status	Case 52 Date					
53	Case 53	Case 53 Description	Case 53 Status	Case 53 Date					
54	Case 54	Case 54 Description	Case 54 Status	Case 54 Date					
55	Case 55	Case 55 Description	Case 55 Status	Case 55 Date					
56	Case 56	Case 56 Description	Case 56 Status	Case 56 Date					
57	Case 57	Case 57 Description	Case 57 Status	Case 57 Date					
58	Case 58	Case 58 Description	Case 58 Status	Case 58 Date					
59	Case 59	Case 59 Description	Case 59 Status	Case 59 Date					
60	Case 60	Case 60 Description	Case 60 Status	Case 60 Date					
61	Case 61	Case 61 Description	Case 61 Status	Case 61 Date					
62	Case 62	Case 62 Description	Case 62 Status	Case 62 Date					
63	Case 63	Case 63 Description	Case 63 Status	Case 63 Date					
64	Case 64	Case 64 Description	Case 64 Status	Case 64 Date					
65	Case 65	Case 65 Description	Case 65 Status	Case 65 Date					
66	Case 66	Case 66 Description	Case 66 Status	Case 66 Date					
67	Case 67	Case 67 Description	Case 67 Status	Case 67 Date					
68	Case 68	Case 68 Description	Case 68 Status	Case 68 Date					
69	Case 69	Case 69 Description	Case 69 Status	Case 69 Date					
70	Case 70	Case 70 Description	Case 70 Status	Case 70 Date					
71	Case 71	Case 71 Description	Case 71 Status	Case 71 Date					
72	Case 72	Case 72 Description	Case 72 Status	Case 72 Date					
73	Case 73	Case 73 Description	Case 73 Status	Case 73 Date					
74	Case 74	Case 74 Description	Case 74 Status	Case 74 Date					
75	Case 75	Case 75 Description	Case 75 Status	Case 75 Date					
76	Case 76	Case 76 Description	Case 76 Status	Case 76 Date					
77	Case 77	Case 77 Description	Case 77 Status	Case 77 Date					
78	Case 78	Case 78 Description	Case 78 Status	Case 78 Date					
79	Case 79	Case 79 Description	Case 79 Status	Case 79 Date					
80	Case 80	Case 80 Description	Case 80 Status	Case 80 Date					
81	Case 81	Case 81 Description	Case 81 Status	Case 81 Date					
82	Case 82	Case 82 Description	Case 82 Status	Case 82 Date					
83	Case 83	Case 83 Description	Case 83 Status	Case 83 Date					
84	Case 84	Case 84 Description	Case 84 Status	Case 84 Date					
85	Case 85	Case 85 Description	Case 85 Status	Case 85 Date					
86	Case 86	Case 86 Description	Case 86 Status	Case 86 Date					
87	Case 87	Case 87 Description	Case 87 Status	Case 87 Date					
88	Case 88	Case 88 Description	Case 88 Status	Case 88 Date					
89	Case 89	Case 89 Description	Case 89 Status	Case 89 Date					
90	Case 90	Case 90 Description	Case 90 Status	Case 90 Date					
91	Case 91	Case 91 Description	Case 91 Status	Case 91 Date					
92	Case 92	Case 92 Description	Case 92 Status	Case 92 Date					
93	Case 93	Case 93 Description	Case 93 Status	Case 93 Date					
94	Case 94	Case 94 Description	Case 94 Status	Case 94 Date					
95	Case 95	Case 95 Description	Case 95 Status	Case 95 Date					
96	Case 96	Case 96 Description	Case 96 Status	Case 96 Date					
97	Case 97	Case 97 Description	Case 97 Status	Case 97 Date					
98	Case 98	Case 98 Description	Case 98 Status	Case 98 Date					
99	Case 99	Case 99 Description	Case 99 Status	Case 99 Date					
100	Case 100	Case 100 Description	Case 100 Status	Case 100 Date					

राद्यः स्नेहपानविषये पूर्वं दर्शिताः, तेऽप्यत्र क्रमशः कार्याः । तेनाऽत्र विचारणा न कार्या । आगमोक्तत्वात् । पानादयोऽप्यत्र तत्रत्या अवगन्तव्याः । अस्याग्रे पठन्ति, केचित्—

‘अष्टादशाष्टादशकं बस्तीनां यो निषेवते ।

यथोक्तेन विधानेन परिहारकमेण च ॥

स कुञ्जरबलोऽश्वस्य जवतुल्योऽमरप्रभः ।

नीतिवाक्यश्रुतिधरः सहस्रायुर्नरो भवेत्’ इति ।

अन्यदपि—‘मूलसेकाद्यथा वृक्षः स्निग्धश्च नवपल्लवः ।

तथा बस्तिप्रदानात्स्यान्नरः कान्तिबलादिमान्’ इति ॥ ५१ ॥

इति श्रीवास्तव्यान्वयप्रकाशवैद्यभावसिंहात्मजेनाढमल्लेन

विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायामुत्तरे खण्डे

बस्तिविधिरध्यायः ॥

गू०—पथ्यसंग्रहमाह—पानाहारेति । सुगमम् ॥ अनुवासननिरुक्तिमाह सुश्रुतात्—‘अनुवसन्नपि न दूष्यते, अनुदिवसं नापि न दूष्यते, अनुदिवसं वा दीयते इत्यनुवासनम्’ ॥ ५१ ॥

इति श्रीकाशिरामवैद्यकृतायां शार्ङ्गधरगूढार्थदीपि-

कायां पञ्चकर्मणि अनुवासन-

वस्त्यधिकारः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

अथ (पारिशेष्यात्) निरुहबस्ति-
विधिमाह—तत्र तद्भेदानाह—

निरुहबस्तिर्बहुधा भिद्यते कारणान्तरैः ।

तैरेव तस्य नामानि कृतानि मुनिपुङ्गवैः ॥ १ ॥

निरुहस्यापरं नाम प्रोक्तमास्थापनं बुधैः ।

स्वस्थानस्थापनादोषधातूनां स्थापनं मतम् ॥ २ ॥

दी०—यो निरुहबस्तिः पूर्वं संगृहीतः सोऽप्यत्र कारणान्तरैः कृत्वा बहुधा भिद्यते कथ्यत इत्यर्थः । कारणान्तराणि वक्ष्यमाणदोषहर-संशमन-शोधन-लेखन-बृंहणानि पिच्छिल-यापन-वैतरणबस्तिप्रभृतीनि बोद्धव्यानि । तैरेव कारणान्तरैरेव तस्या निरुहबस्तेः

नामानि मुनिपुङ्गवैः कृषिश्रेष्ठैः कृतानि कथितानि इत्यभिप्रायः, दोषहरवस्तिरित्यादीनि तस्य विशेषनामान्याह—निरुहस्येति । बुधैः पण्डितैः निरुहस्य नाम आस्थानं प्रोक्तं, आस्थापयति वयः इति आस्थापनं परमुत्कृष्टं उत्कृष्टत्वं च वयःस्थापनेनैव । अथवा दोषधातूनां स्वस्थाने स्थापनादास्थापनं, तच्च क्षीरेण काथैश्च क्रियते । उक्तं च—‘क्षैर्यो दीयते स स्यादनुवासननामकः । पयःकपायकैः सोऽपि निरुहास्थापनो मतः’ इति । एके ‘स्वस्थापनं स्थापनादोषधातूनां स्थापनं मतम्’ इति नाम पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । सुश्रुतेऽपि—‘सदोषनिर्हरणाच्छरीररोहणाद्वा निरुह इति सोऽस्थापन इति नाम । अस्यामपि निरुहो स एव । यथा वयःस्थापनाद्वाऽयुःस्थापनाद्वाऽऽस्थापनं, ततश्च सर्वदोषनिर्हरणानिरुह इति वमनादिकम् ॥ १ ॥ २ ॥

गू०—अथ निरुहणवस्तिविधिः । निरुहस्य नामान्तरमाह—स दोषनिर्हरणाद्वा निरुहः, तस्य निरुहस्य अपरं आस्थापितं नाम बुधैः दोषधातूनां स्वस्थाने स्थापनाद्वा नाम मतम् ॥ १ ॥ २ ॥

अथ दोषाद्यपेक्षया मात्रामाह—

निरुहस्य प्रमाणं च प्रस्थं पादोत्तरं परम् ।

मध्यमं प्रस्थमुद्दिष्टं हीनं च कुडवास्त्रयः ॥ ३ ॥

दी०—निरुहस्य निरुहसंज्ञस्यास्थापनस्य परममुत्कृष्टं मानं पादोत्तरं प्रस्थं सपादप्रस्थं मध्यं प्रस्थं उद्दिष्टम् । त्रयः कुडवाः हीनं मानम् । उक्तं च पाराशरे—‘निरुहस्य प्रमाणं तु प्रस्थः पादोत्तरः परः । मध्यमप्रस्थस्तु निर्दिष्टो विज्ञेयाः कुडवास्त्रयः’ इति । उत्तमान्दिमानं च दोषबलापेक्षयाऽवगन्तव्यम् । ननु चरकादावन्यथा पठितं तद्यथा—‘अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि निरुहस्योपकल्पनम् । द्वादशप्रसृतस्यादौ ततोऽन्यानुपकल्पयेत्’ इति । तत्कथमत्र विंशतिपलान्मुत्तममात्रायां प्रतिपादितानि ? सत्यम्, द्वादशप्रसृतमानो निरुहः पञ्चाङ्गमानो युक्त्या दर्शितः । तथाहि—‘मधुमेहनकल्काख्यकपाया वाप्यतः क्रमात् । त्रीणि, षट्, द्वे, दश, त्रीणि पलान्यनिलरोगिणाम् ॥ पित्ते चत्वारि चत्वारि त्रि पञ्च च चतुष्टयम् । पद, त्रीणि, द्वे, दश, त्रीणि कफे चापि निरुहणम्’ इति । अन्यच्च—‘दत्वाक्षं सैन्धवस्यादौ मधुनः प्रसृतिद्वयम् । चिनि-

मैथ्य ततो दद्यात्स्नेहस्य प्रसृतित्रयम् ॥ एकीभूते ततः
स्नेहे कल्कस्य प्रसृतिं क्षिपेत् । संमूर्च्छिते कषायं तु चतुः-
प्रसृतसंमितम् ॥ वितरेच्च तथाऽवापमन्ते द्विप्रसृतो-
न्मितम् । वस्त्रपूतं तथोष्णाम्बुकुम्भीबाष्पेन तापितः ।
एवं प्रकल्पितो वस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत् ॥ न धाव-
त्यौषधं प्राणैर्न तिष्ठत्यवलप्य च । न करोति च सी-
मान्तं स निरूहः सुयोजित' इति । एतेनोत्कृष्टदोष-
बले द्वादशप्रसृतमानः मध्यबले विंशतिपलानीत्य-
दोषः । सामान्यविशेषकथनाददोषः । स्वकीयमते सा-
मान्यः परमते विशेष इत्यदोषः । यद्वा शोधनसंश-
मनलेखनप्रभृतीनां वस्तीनां विषयत्वेन विंशतिप्रभृ-
तिकं चतुर्विंशतिप्रभृतिकं मानमुपदिशन्ति तदनुमा-
नतो ज्ञातव्यं ग्रन्थगौरवभयाच्च लिखितमित्यदोषः ॥३॥

गू०—निरूहप्रमाणमाह—निरूहस्य प्रमाणं पादो-
त्तरं वंक्षणाधिकं प्रस्थं मतं, प्रस्थं मध्यमं मतं, त्रयः
कुडवा हीनं मतम् ॥ ३ ॥

अथानास्थापनीयानाह—

अतिस्निग्धोत्कृष्टदोषौ क्षतोरस्कः कृशस्तथा ।

आध्मानच्छर्दिहिकार्शःकासश्वासप्रपीडितः ॥ ४ ॥

गुदशोफातिसारातो विषूचीकुष्ठसंयुतः ।

गर्भिणी मधुमेही च नास्थाप्यश्च जलोदरी ॥ ५ ॥

गू०—एते नास्थाप्याः, चकारादनुवास्याश्च न ।
उक्तंच—'भयोन्मादस्तथा शोषाजीर्णारुचिप्रमेहिनः ।
मूर्च्छाकुष्ठोदरस्थौल्यश्वासकासक्षयातुराः ॥ शोथभ्र-
ममदच्छर्दियुता वस्त्यमलाचलाः । नास्थाप्या नानु-
वास्याश्च वातरोगादृते नराः' इति । कुष्ठशब्देनात्र म-
हाकुष्ठं ग्राह्यं न क्षुद्रकुष्ठं तस्य विहितत्वात् । प्रमेहग्र-
हणात् सर्वप्रमेहेषु हितम् । एवं जलोदरग्रहणेन अ-
न्योदरेषु हितम् । उक्तंच—'उदरी च प्रमेही च कुष्ठी
स्थूलश्च मानवः । अवश्यं स्थापनीयास्ते नानुवास्यास्त
एव च' इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

गू०—येषां न विहितं तानाह—वयःस्थापनादायुः-
स्थापनाद्वा स्थापनम् । आस्थापनशब्देन निरूहणमुच्यते
तन्निरूहणकर्म अतिस्निग्धादीनां न विधीयते । उत्कृ-
ष्टदोषो वमनोन्मुखदोषः, क्षतमुरो यस्यासौ क्षतोरस्कः,
कृशो दुर्बलः, स्पष्टमन्यत् ॥ ४ ॥ ५ ॥

अथ निरूहानाह—

वातव्याधायुदावर्ते वातासृग्विषमज्वरे ।

मूर्च्छातृष्णोदरानाहमूत्रकृच्छ्राश्मरीषु च ॥ ६ ॥

वृद्धासृग्दरमन्दाग्निप्रमेहेषु निरूहणम् ।

शूलेऽम्लपित्ते हृद्दोगे योजयेद्विधिवहुधः ॥ ७ ॥

दी०—वातव्याधायिति । वातव्याध्यादिषु निरू-
हणं आस्थापनसंज्ञं योजयेत् । वातव्याधिः आक्षेप-
कादिः, उदावर्त उदरापूरः, वातासृक् वातरक्तं, विष-
मज्वरः एकाहिकादिः, उदरमत्र जलोदरव्यतिरिक्तं
सर्वोदरं ग्राह्यम् । एके—'मूत्रकृच्छ्रोदरानाहमूत्रदो-
षाश्मरीषु च' इति पठन्ति । तत्र मूत्रदोषं मूत्राघा-
तमपि ज्ञेयम् । अथवा मूत्रग्रहणेन स्त्रीणामपि मूत्र-
रेतोरजोदोषा अपि गृह्यन्ते । यदुक्तं—'मूत्ररेतो-
रजोदोषान् स्त्रीणां हन्ति निरूहणम्' इति । अत-
एवाग्रे असृग्दरग्रहणं प्रमेहेषु इत्यत्रापि मधुमेहव्य-
तिरेकेणान्ये प्रमेहा ग्राह्याः । तस्य निषिद्धत्वात् ।
विधिवदित्यनेन तन्त्रान्तरोक्तविधानं बोद्धव्यम् । त-
द्यथा—'नात्युच्छ्रितं नाप्यतिनीचपादं सपादपीठं शयनं
प्रशस्तम् । प्रधानमृद्धास्तरणोपपन्नं प्राक्शीर्षकं शुक्ल-
पटोत्तरीयम् ॥ प्रक्षिप्य वस्तौ मथितं खजेन सुबद्धपु-
च्छास्य च निर्वलीकम् । आङ्गुष्ठमध्येन मुखं पिधाय
नेत्राग्रसंस्थामपनीय वर्तिम् । तैलाक्तगात्रं कृतमूत्र-
विद्रकं नातिक्षुधार्तं शयने मनुष्यम् ॥ समेथवेषज-
तशैरसे वा नात्युच्छ्रिते स्वास्तरणोपपन्ने । सव्येन
पार्श्वेन सुखं शयानं कृत्वा जयेदस्य भुजोपनाहम् ॥
निष्कुश्वय सव्येतरदस्य सक्थि वामं प्रसार्य प्रणयेच्च
वस्तिम् । स्निग्धे गुदे नेत्रचतुर्थभागं स्निग्धैर्जनैर्जानु
च पृष्ठवंशम् ॥ अकम्पनाऽवेपनलाघवादीन् पाण्य-
ङ्गुलीश्चापि निदर्शयन्ति । प्रपीड्य चैकग्रहणेन दत्ते
नेत्रं शनैरेव ततोऽपकर्षयेत् ॥ तिर्यक्प्रणीतेन तु याति-
धारा गुदे व्रणः स्याच्चलिते च नेत्रे । दत्तः शनैर्नाश-
यमेति वस्तिः कण्ठं प्रधावत्यतिपीडितस्तु' इत्यादि ॥
॥ ६ ॥ ७ ॥

गू०—येषां निरूहणं विहितं तानाह—वातव्याधौ
वातरोगे, उदावर्ते उदावर्तरोगे तथासृग्दररोगादौ
निरूहणं योजयेत् । जलोदरे निषेधः नान्यस्मिन्
उदरे ॥ ६ ॥ ७ ॥

येन प्रकारेण निरूहणं कर्तव्यं तदाह—

उत्सृष्टानिलविण्मूत्रं स्निग्धस्निग्धमभोजितम् ।
मध्याह्ने गृहमध्ये च यथायोग्यं निरूहयेत् ॥ ८ ॥
स्नेहबस्तिविधानेन बुधः कुर्यान्निरूहणम् ।
जाते निरूहे च ततो भवेदुत्कटकासनः ॥ ९ ॥
तिष्ठेन्मुहूर्तमात्रं तु निरूहागमनेच्छया ।
अनायातं मुहूर्तं तु निरूहं शोधनैर्निरूहे ॥ १० ॥
निरूहेरेव मतिमान्क्षारमूत्राम्लसैन्धवैः ।

दी०—एवंविधं निरूहयेत् । उत्सृष्टेत्यादि । उत्सृष्टं परित्यक्तं वातमूत्रपुरीषं येन । स्निग्धं कृतस्नेहनं । स्निग्धं स्वेदितम् । अभोजितमकृतभोजनं । मध्याह्नेति तस्योचितकालत्वख्यापनार्थम् । गृहमध्ये इति । वातातपरजोदोषादिनिरासार्थम् । स्नेहबस्तिविधानं पूर्वमेवानुवासनाध्याये उक्तम् । बुधग्रहणं निरूहदानेऽतिकुशलत्वख्यापनार्थम् । निरूहदानानन्तरं किं कर्तव्यं ? इत्यत आह—जाते इति । अनायाते निरूहं शोधनैर्निरूहेरेत् । शोधननिरूहाः क्षारादिभिः कर्तव्याः । उत्कटकासनः ऊर्ध्वजानुस्थितः मुहूर्तं घटिकाद्वयपर्यन्तम् । यदा मुहूर्तादुपरि अनायातं निरूहं स्यात्, तदा शोधनैर्निरूहैः कृत्वा आहरेत्क्षारमूत्राम्लसैन्धवैर्निरूहणैरिति संबन्धः ॥ अनायातस्य व्यापत्तिरुक्ता चक्रदत्ते—‘अशुद्धश्च मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः । तदाङ्गे सदानाध्मानशूलाः श्वासश्च जायते ॥ पक्वाशयगुरुत्वं च तत्र दद्यान्निरूहणम् । तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैरेवं सिद्धं चाप्यनुवासनम्’ इति ॥ ८-१० ॥

गू०—एवं उत्सृष्टानिलमूत्रादिलक्षणं निरूहयेत् । यथायोग्यं यथाविहितं उत्सृष्टः निःसृतः अनिलो वायुर्विद पुरीषं, मूत्रं च यस्य तम् । स्निग्धं स्नेहितं, स्निग्धं स्वेदितं, अभोजितम् अकृताहारं, मध्याह्ने मध्याह्नकाले गृहमध्ये गृहाभ्यन्तरे । निरूहणं केन विधिना कुर्यादित्याह—पूर्वोक्तो यः स्नेहबस्तिस्त्रिविधानेन बुधः निरूहणं कुर्यात् । निरूहे जाते उत्कटकासनः उत्कटं भवेत् । पुनः निरूहागमनेच्छया मुहूर्तमात्रं तिष्ठेत् । मुहूर्तात् अनायान्तं निरूहं ततः शोधनैर्निरूहैः क्षारमूत्राम्लसैन्धवैरेव शोधयेत् ॥ ८-१० ॥

अथ सुनिरूढलक्षणमाह—

यस्य क्रमेण गच्छन्ति विदूषितकफवायवः ।

लाघवं चोपजायेत सुनिरूहं तमादिशेत् ॥ ११ ॥

दी०—यस्य क्रमेण तन्त्रान्तरोक्तेऽग्निमूत्रपित्तकफवायवः गच्छन्ति लाघवं चोपजायते सुनिरूहं तमादिशेत् । उक्तं च दृढबलेन—‘प्रसृष्टविण्मूत्रसमीरणत्वं रुच्यमिवृद्ध्याशयलाघवानि । रोगोपशान्तिः प्रकृतिस्थता च बलं च तस्यात्सुनिरूढलिङ्गम्’ इति । सुनिरूढमित्यादिना चैकद्वित्रिप्रभृतिनिरूहदानविषयमुक्तम् । उक्तं च—‘एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गात्पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीय’ इत्यादि ॥ ११ ॥

अथ दुर्निरूढलक्षणमाह—

यस्य स्याद्वस्तिरल्पादपवेगो हीनमलानिलः ।

मूर्च्छातिजाड्यारुजिमान् दुर्निरूहं तमादिशेत् १२

दी०—अल्पाल्पवेग इति । बस्तिदानेन स्वल्पद्रव्यानामन्तः प्रवेशननिषयः । उक्तं च—‘दत्तः शनैर्नाशयमेति बस्तिः कण्ठं प्रधावत्यतिपीडितस्तु’ इति । एतेन तूर्णमवलम्बितमिति । हीनमल इति हीनमलो बस्तिरित्यर्थः । न पुरीषादिनिर्गमः । यतः—‘अल्पाल्पवेगो विड्वातहीनो हीननिरूहणः । मूर्च्छाच्छर्दिक्फप्रायो महावेगोऽतिशब्दितः’ इति । मूर्च्छातिजाड्यारुजिमान् इति । मूर्च्छास्थाने मूत्रातिरिति पाठान्तरम् । जाड्यं जडता कफप्रायेत्यभिप्रायः । केचिद्मूत्रास्थापनस्नेहबस्त्योः सम्यग्दानलक्षणं पठन्ति । तथा—

‘विविक्तता मनस्तुष्टिः स्निग्धता व्याधिनिग्रहः ।

आस्थापनस्नेहबस्त्योः सम्यग्दाने तु लक्षणम्’ इति ॥

विविक्तता मनस्तुष्टिः । सुगममन्यत् ॥ १२ ॥

गू०—दुर्निरूढलक्षणमाह—आस्थापनस्नेहबस्त्योः सम्यग्दाने लक्षणमाह—विविक्तता एकान्तता, मनस्तुष्टिः मनसः संतोषः, स्निग्धता सचिक्कणता, व्याधिनिग्रहः रोगनाशः । आस्थापितं निरूहणं । स्नेहबस्तिः पूर्वोक्तः, तयोः सम्यग्दाने इदं लक्षणम् ॥ १२ ॥

निरूहस्य बस्तिदानवद्देयतामाह—

अनेन विधिना युञ्ज्यान्निरूहं बस्तिदानवत् ।

द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथोचितम् ॥ १३ ॥

दी०—अनेन पूर्वोक्तेन विधिना निरूहं बस्तिदानवत् बस्तिदानतुल्यं, वाग्रहणात् प्रथमं एकं, पश्चाद्वितीयं, तदनन्तरं तृतीयं चतुर्थं च । एतेन बस्तिपु-

<p>1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities within the organization. It emphasizes the need for transparency and accountability in financial reporting.</p> <p>2. The second part of the document outlines the various methods and tools used to collect and analyze data. This includes the use of spreadsheets, databases, and specialized software for data visualization and analysis.</p> <p>3. The third part of the document provides a detailed overview of the data collection process, including the identification of data sources, the design of data collection instruments, and the implementation of data collection procedures.</p> <p>4. The fourth part of the document discusses the challenges and limitations of data collection, such as the potential for bias, the risk of data loss, and the complexity of integrating data from multiple sources.</p> <p>5. The fifth part of the document concludes with a summary of the key findings and recommendations for improving data collection practices. It emphasizes the importance of ongoing monitoring and evaluation to ensure the quality and reliability of the data.</p>	<p>1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities within the organization. It emphasizes the need for transparency and accountability in financial reporting.</p> <p>2. The second part of the document outlines the various methods and tools used to collect and analyze data. This includes the use of spreadsheets, databases, and specialized software for data visualization and analysis.</p> <p>3. The third part of the document provides a detailed overview of the data collection process, including the identification of data sources, the design of data collection instruments, and the implementation of data collection procedures.</p> <p>4. The fourth part of the document discusses the challenges and limitations of data collection, such as the potential for bias, the risk of data loss, and the complexity of integrating data from multiple sources.</p> <p>5. The fifth part of the document concludes with a summary of the key findings and recommendations for improving data collection practices. It emphasizes the importance of ongoing monitoring and evaluation to ensure the quality and reliability of the data.</p>
<p>6. The sixth part of the document discusses the importance of data security and privacy. It outlines the various measures that should be taken to protect sensitive data from unauthorized access, disclosure, and destruction.</p> <p>7. The seventh part of the document provides a detailed overview of the data security and privacy framework, including the identification of data assets, the assessment of data security risks, and the implementation of data security controls.</p> <p>8. The eighth part of the document discusses the challenges and limitations of data security and privacy, such as the potential for data breaches, the risk of data loss, and the complexity of integrating data security and privacy measures with other organizational systems.</p> <p>9. The ninth part of the document concludes with a summary of the key findings and recommendations for improving data security and privacy practices. It emphasizes the importance of ongoing monitoring and evaluation to ensure the effectiveness of the data security and privacy measures.</p>	<p>6. The sixth part of the document discusses the importance of data security and privacy. It outlines the various measures that should be taken to protect sensitive data from unauthorized access, disclosure, and destruction.</p> <p>7. The seventh part of the document provides a detailed overview of the data security and privacy framework, including the identification of data assets, the assessment of data security risks, and the implementation of data security controls.</p> <p>8. The eighth part of the document discusses the challenges and limitations of data security and privacy, such as the potential for data breaches, the risk of data loss, and the complexity of integrating data security and privacy measures with other organizational systems.</p> <p>9. The ninth part of the document concludes with a summary of the key findings and recommendations for improving data security and privacy practices. It emphasizes the importance of ongoing monitoring and evaluation to ensure the effectiveness of the data security and privacy measures.</p>
<p>10. The tenth part of the document provides a detailed overview of the data security and privacy framework, including the identification of data assets, the assessment of data security risks, and the implementation of data security controls.</p> <p>11. The eleventh part of the document discusses the challenges and limitations of data security and privacy, such as the potential for data breaches, the risk of data loss, and the complexity of integrating data security and privacy measures with other organizational systems.</p> <p>12. The twelfth part of the document concludes with a summary of the key findings and recommendations for improving data security and privacy practices. It emphasizes the importance of ongoing monitoring and evaluation to ensure the effectiveness of the data security and privacy measures.</p>	<p>10. The tenth part of the document provides a detailed overview of the data security and privacy framework, including the identification of data assets, the assessment of data security risks, and the implementation of data security controls.</p> <p>11. The eleventh part of the document discusses the challenges and limitations of data security and privacy, such as the potential for data breaches, the risk of data loss, and the complexity of integrating data security and privacy measures with other organizational systems.</p> <p>12. The twelfth part of the document concludes with a summary of the key findings and recommendations for improving data security and privacy practices. It emphasizes the importance of ongoing monitoring and evaluation to ensure the effectiveness of the data security and privacy measures.</p>

टकं कथितमिति भावः । चतुर्थं वा यथोचितमिति । यथार्हमिति । ननु तृतीयाधिकपुटमनिषिद्धम् । यथा—‘स्निग्धोष्ण एकः पवने निरूहो द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पित्ते । त्रयः समूत्राः कटुकोष्णतीक्ष्णाः कफे निरूहा न परं विधेयाः’ इति । नैवं, निषेधो बहु-पुरुषविषयतया प्रायिकः, चतुर्थपुटदानं तु कस्मिन्नपि क्रूरकोष्ठे बलीयसि बहुदोषे पुरुषे, ततः कुतो विरोधः । केचिदत्रासुं श्लोकं पठन्ति—

सस्नेह एकः पवने, पित्ते द्वौ पयसा सह ।

कषायकटुमूत्राख्याः कफे कोष्णास्त्रयो हिताः ॥

अस्यार्थः पूर्वमेव प्रतिपक्षे दर्शितः तेनात्र कैरपि पठितः ॥ १३ ॥

गू०—अनेन विधिना वस्तिदानवित् निरूहं युज्यात् । निरूहस्य द्वितीयादियोजनविधिमाह—एकं निरूहं द्वितीयं वा चतुर्थं निरूहं वा यथोचितं यथा-दोषं युज्यात् । तत्र निरूहयोजने दोषक्रममाह—पवने वाते एकः निरूहः सस्नेह एव । द्वौ निरूहौ पित्ते पयसा दुग्धेन सह । कषायकटुरूक्षाद्याः कफे त्रयः कोष्णाः ॥ १३ ॥

अथ भोजनक्रममाह—

पित्तश्लेष्मानिलाविष्टं क्षीरयूषरसैः क्रमात् ।

निरूहं भोजयित्वा च ततस्तमनुवासयेत् ॥ १४ ॥

दी०—पित्तादीनामत्र क्षीरयूषरसैः सह भोजनं कार्यम् । क्रमादिति अनुक्रमेणैव । अनुक्रमो यथा—पित्ताविष्टं निरूहं क्षीरोदनं भोजयित्वा पश्चादनुवासयेत्, बृंहणार्थमिति भावः । श्लेष्माविष्टं यूषोदनं भोजयित्वा पश्चादनुवासनं देयम् । अनिलाविष्टं मांसरसौदनं भोजयित्वा अनुवासयेदिति पदार्थः । उक्तं च—‘प्रत्यागते कोष्णजलावसिक्तः शाल्यन्नमद्यात्तनुना रसेन । जीर्णे च सायं लघु चाल्पमात्रं भुक्तोऽनुवास्यः परिवृंहणार्थम्’ इति ॥ १४ ॥

गू०—पित्तश्लेष्मानिलाविष्टं निरूहं योजयेत् क्रमात् क्षीरयूषरसैः । पित्ताविष्टं क्षीरैः, श्लेष्माविष्टं यूषैः, अनिलाविष्टं रसैः । एवं निरूहं योजयित्वा पश्चादनुवासनं कारयेत् ॥ १४ ॥

इदानीं बालवृद्धयोर्मृदुवस्तिमाह—

सुकुमारस्य वृद्धस्य बालस्य च मृदुर्हितः ।

वस्तिस्तीक्ष्णः प्रयुक्तस्तु तेषां हन्याद्वलायुषी ॥ १५ ॥

दी०—सुकुमारादीनां मृदुर्वस्तिर्हितः । ‘तु’ पुनः तीक्ष्णः वस्तिः प्रयुक्तः तेषां बलायुषी हन्यात् । तन्त्रान्तरे विशेषः । ‘विशेषात्सुकुमाराणां हीन एव क्रमो हितः । मृदुर्वस्तिः प्रयोक्तव्यो विशेषाद्बालवृद्धयोः’ इति ॥ १५ ॥

गू०—कीदृशं निरूहं युज्यात् ? तदाह—सुकुमारादेर्मृदुर्वस्तिर्हितः । तीक्ष्णवस्तिस्तेषां बलायुषी हन्यात्, बलं च आयुश्च ते बलायुषी ॥ १५ ॥

इदानीं वस्तीनां दानक्रममाह—

दद्यादुत्क्लेशनं पूर्वं मध्ये दोषहरं ततः ।

पश्चात् संशमनीयं च दद्याद्वस्तिं विचक्षणः ॥ १६ ॥

दी०—उत्क्लेशनं दोषाणां, दोषहरं त्रिदोषघ्नं, संशमनं दोषाणां समीकरणाच्छमनम् । शेषं सुगमम् ॥ १६ ॥

गू०—आदौ मध्ये अन्ते च कीदृशं वस्तिं युज्यात् ? तदाह—उत्क्लेशनं दद्यात् उत्क्लेशनं दोषोत्क्लेशकरं, मध्ये दोषहरं वातादिदोषशमनं, पश्चात् संशमनीयं समस्थापकं उपशमकरमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ तेषां स्वरूपाण्याह—

उत्क्लेशनवस्तिः ।

एरण्डबीजं मधुकं पिप्पली सैन्धवं वचा ।

हपुषा फलकलकं च वस्तिरुत्क्लेशनः स्मृतः ॥ १७ ॥

दी०—अयमुत्क्लेशनसंज्ञो वस्तिः शेषं सुगमम् १७

गू०—मधुकं गुडपुष्पं, हपुषा प्रसिद्धा ॥ १७ ॥

अथ दोषहरवस्तिमाह—

शताह्वा मधुकं बिल्वं कौटजं फलमेव च ।

सकाञ्जिकः सगोमूत्रो वस्तिर्दोषहरो मतः ॥ १८ ॥

गू०—मधुकं गुडपुष्पं, कौटजं फलं इन्द्रयवः ॥ १८ ॥

अथ तेषां दोषहरमाह—

प्रियङ्गु मधुकं मुस्तं तथैव च रसाञ्जनम् ।

सक्षीरः शस्यते वस्तिर्दोषाणां शमनः स्मृतः ॥ १९ ॥

दी०—अयं दोषसंशमनो वस्तिः । प्रियङ्गुः

कान्ता, रसाञ्जनमत्र कृष्णपाषाणसदृशं द्रव्यविशेषः ।
तदभावे दावीकाथसमुद्भवं योज्यम् ॥ १९ ॥

गू०—अथ दोषहरवस्तिः । रसाञ्जनं कृष्णाञ्ज-
नम् ॥ १९ ॥

शोधनवस्तिमाह—

शोधनद्रव्यनिःकाथैस्तत्कल्कैः स्नेहसैन्धवैः ।

युक्त्या खजेन मथिता वस्तयः शोधनाः स्मृताः २०

दी०—शोधनद्रव्याणि निकुम्भादीनि प्रसिद्धानि ।
तानि निकुम्भ-त्रिफला-गवक्षीर-सुक्-शंखिनी-नीलिनी-
तिल्वकानि, शम्याक-कम्पिलक-हेमदुग्धा-दुग्धं च
विरेचनानि इत्यादीनि । 'खजेन' इत्यत्र 'क्षणेन' इति
पाठः साधुः ॥ २० ॥

लेखनवस्तिमाह—

त्रिफलाकाथगोमूत्रक्षौद्रक्षारसमायुताः ।

उषकादिप्रतीवापा वस्तयो लेखनाः स्मृताः ॥ २१ ॥

दी०—उषकादिः प्रागुक्तः । यथा—ओषकादि-
सैन्धवशिलाजतुकासीसद्वयहिङ्गूनि त्रुटकश्चेति । शेषं
सुगमम् ॥ २१ ॥

गू०—अथ लेखनवस्तयः—क्षारो यवक्षारः ।
उषकादिर्गणः सुश्रुते । लेखना मेदोरोगादिकृशीकर-
णात् ॥ २१ ॥

अथ बृंहणवस्तीनाह—

बृंहणद्रव्यनिष्काथाः कल्कैर्मधुरकैर्युताः ।

सर्पिर्मांसरसोपेता वस्तयो बृंहणाः स्मृताः ॥ २२ ॥

दी०—बृंहणानि काकोली-क्षीरकाकोली-जीवकर्ष-
भक-मेदा-महामेदाप्रभृतीनि मधुरकैरिति । द्राक्षा-
खर्जूर-वातामादीनि ॥ शेषं सुबोधम् ॥ २२ ॥

गू०—बृंहणा वस्तयः मताः कथिताः ॥ २२ ॥

पिच्छिलवस्तिमाह—

बदयै-रावती-शेख-शाल्मली-धन्वनागराः ।

क्षीरसिद्धाः क्षौद्रयुक्ता नास्त्रा पिच्छिलसंज्ञिताः ।

अजोरग्रैणसधिर्युक्ता देया विचक्षणैः ॥ २३ ॥

मात्रा पिच्छिलवस्तीनां पलैर्द्वादशभिर्मता ।

दी०—बदरी प्रसिद्धा (कोलं), ऐरावती नागबला

नी, शेखः श्लेष्मातकः, शाल्मली प्र-

धन्वदेशजो नागरमुस्तम् । धन्व-

कुराः इति पाठः, धन्वयासकां-

कुराः ॥ अजः छागः, उरभ्रो मेषः, एणः कृष्णमृगः ।
एके सुश्रुताध्यायिनोऽत्र पठन्ति—'बराहमहिषोर-
भ्रवैडालैण्यकौकुटम् । सद्यस्कमसृगाजं वा देयं
पिच्छिलवस्तिषु' इति । तथा व्याख्यानयन्ति च । क्षेप-
कोऽयमिति मन्यमानत्वात् न सम्यक् लिखितः ।
मात्रापिच्छिलवस्तीनामिति । द्वादशपलैरेवात्र पूर्वोक्ता
हीनमात्रा नियता विशेषग्रहणात् ॥ २३ ॥

गू०—अथ पिच्छिलवस्तयः—बदरी कोलं, ऐरा-
वती नागरङ्गफलं, शेख शुन्द्रिणी, शाल्मली प्रसिद्धा,
धन्वो यवासकः, नागरं शुण्ठी । अजा वर्करी, उरभ्र
ऊर्णमेषः, एणो मृगः तद्विधरेण देयः । तत्प्रमाणं
द्वादशपलम् ॥ २३ ॥

अथ निरुहार्थं द्रव्याणां परिमाणपूर्वकं विधानमाह—

दत्त्वादौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतिद्वयम् ॥ २४ ॥

विनिर्मथ्य ततो दद्यात्स्नेहस्य प्रसृतित्रयम् ।

एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतिं क्षिपेत् ॥ २५ ॥

संमूर्च्छिते कषायं तु चतुःप्रसृतिसंमितम् ।

क्षिप्वा विमथ्य दद्याच्च निरुहं कुशलो भिषक् २६
वाते चतुष्पलं क्षौद्रं दद्यात्स्नेहस्य षट्पलम् ।

पित्ते चतुष्पलं क्षौद्रं स्नेहं दद्यात्पलत्रयम् ॥ २७ ॥

कफे च षट्पलं क्षौद्रं क्षिपेत्स्नेहं चतुष्पलम् ।

दी०—अत्र सैन्धवपरिमाणं तूतममात्रायां न
गणितं अतएव 'आदौ' इति ग्रहणं कृतम् । उत्तम-
मात्रा विंशतिपलैरेव । पूर्वमुक्तं यथा—'निरुहस्य प्र-
माणं तु प्रस्थं पादोत्तरं परम् । मध्यमं प्रस्थमुद्दिष्टं
हीनं तु कुडवास्त्रय' इति । चक्रदत्ते तु—'दत्त्वाक्षं
सैन्धवस्यादौ मधुनः प्रसृतद्वयम् । विनिर्मथ्य ततो
दद्यात्स्नेहस्य प्रसृतित्रयम् ॥ एकीभूते ततः स्नेहे क-
ल्कस्य प्रसृतिं क्षिपेत् । संमूर्च्छितैः कषायं तु चतुःप्र-
सृतिसंमितम् ॥ क्षिप्वा विमथ्य दद्याच्च निरुहं कुशलो
भिषक् । वाते चतुःपलं क्षौद्रं दद्यात्स्नेहस्य षट्पलम् ॥
पित्ते चतुष्पलं क्षौद्रं स्नेहं दद्यात्पलत्रयम् । कफे च
षट्पलं क्षौद्रं क्षिपेत् स्नेहं चतुःपलम् ॥ वितरेच्च
यथावापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितम् । एवं प्रकल्पितो
वस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत्' इति । एतदपि पञ्चाङ्गमा-
नयुक्त्या समीचीनं दर्शितम् । तथाहि—'मधुस्नेहन-
कल्काख्यकषायावापतः क्रमात् । त्रीणि षट् द्वे दश-

त्रीणि पलान्यनिलरोणिणाम् । पित्ते चत्वारि चत्वारि
त्रिपञ्च च चतुष्टयम् ॥ षट् त्रीणि द्वे दश त्रीणि कफे
चापि निरुहणम्' इति । वातादीनां केवलमधुस्नेहयो-
र्विशेषमानमाह—वाते चतुःपलं क्षौद्रं इत्यादि । शेषं
सुगमम् ॥ २४-२७ ॥

गू०—अथ निरुहः । सैन्धवस्य अक्षं दद्यात् ।
मधुना प्रसृतिद्वयं चतुःपलं स्नेहस्य तैलादेः प्रसृतित्रयं
षट्पलं कल्कस्य द्रव्यस्य प्रसृतिः द्विपलम् । संमूर्च्छिते
परिपक्वे कषाये चतुःप्रसृतिसंमितं अष्टपलं क्षिप्वा विमथ्य
निरुहं दद्यात्, वाते क्षौद्रं चतुःपलं दद्यात्स्नेहं षट्पलं
पित्ते क्षौद्रं चतुःपलं स्नेहं पलत्रयं कफे षट्पलं
क्षौद्रं स्नेहं चतुःपलं एवं विभज्य देयं । इति निरुहण-
मात्राविधिः ॥ २४-२७ ॥

मधुतैलिकसंज्ञं बस्तिविधानमाह—

एरण्डकाथतुल्यांशं मधुतैलं पलांशकम् ॥ २८ ॥
शतपुष्पापलार्धेन सैन्धवार्धेन संयुतम् ।
मधुतैलकसंज्ञोऽयं बस्तिः खजविलोडितः ॥ २९ ॥
मेदोगुल्मकृमिहृमलोदावर्तनाशनः ।
बलवर्णकरश्चैव वृष्यो दीपनबृंहणः ॥ ३० ॥

दी०—मधुतैलं पलांशकमित्यस्य स्थाने मधुतैलप-
लाष्टकमित्येके पठन्ति । तन्न, उक्तं च तन्त्रान्तरे—
'मधुतैले समे स्यातां काथश्चैरण्डमूलजः । पलार्धं श-
तपुष्पायास्ततोऽर्धं सैन्धवस्य च । पलेनैकेन संयुक्तं
खजेन तु विलोडितः । देयः सुखोष्णो भिषजा मधु-
तैलिकसंकर' इति । मलोदावर्तनाशने इत्यत्र उदरो-
दावर्तनाशन इति पाठः । अयमेव तन्त्रान्तरे अर्धमा-
त्रिकनिरुहः कथितः स तु तत्रैव ज्ञातव्यः ॥ २८-३० ॥

गू०—शतपुष्पा पलार्धेन योज्या सैन्धवार्धेन च
संयुतं । मधुतैलकसंज्ञोऽयं बस्तिर्मेदोगुल्मादिहरः ।
खजविलोडित इति खजो मन्थानविशेषः, तेन वि-
लोडितः मथितः ॥ २८-३० ॥

अथ यापनवस्तिमाह—

क्षौद्राज्य-क्षीर-तैलानां प्रसृतं प्रसृतं भवेत् ।
हपुषासैन्धवाक्षांशौ बस्तिः स्याद्दीपनः परः ॥ ३१ ॥

दी०—हपुषा विपुषा ॥ ३१ ॥

गू०—अथ यापनवस्तिमाह—क्षौद्रादीनां प्रसृति-
द्विपलं, हपुषा प्रसिद्धा, सैन्धवं च एतयोरक्षांशौ द्वौ
द्वौ अक्षौ कषौ ॥ ३१ ॥

अथ युक्तरथवस्तिमाह—

एरण्डमूलनिष्काथो मधुतैलं ससैन्धवम् ।

एष युक्तरथो बस्तिः सवचापिप्पलीफलः ॥ ३२ ॥

दी०—काथादीनां परिमाणं तु मधुतैलिकवस्तिव-
ज्ज्ञेयम् । तस्यान्तःपातित्वात् । 'यदुक्तं मधुतैलं च
काथं सरससैन्धवम् । फलपिप्पलीसंयुक्तो बस्तिर्युक्त-
रथः स्मृतः' इति । अत्रापि पूर्वोक्तमेव । फलमत्र
मदनफलम् । इति युक्तरथः ॥ ३२ ॥

गू०—अथ युक्तरथवस्तिः—फलो मदनफलः,
एष युक्तरथो नाम बस्तिः ॥ ३२ ॥

अथ सिद्धवस्तिमाह—

पञ्चमूलस्य निष्काथस्तैलं मागधिका मधु ।

ससैन्धवः समधुकः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥ ३३ ॥

दी०—सुगमम् ॥ इति सिद्धवस्तिनिरुहः ॥ ३३ ॥

गू०—पञ्चमूलं बृहद्वित्वादिः, तस्य निष्काथः,
तैलं तिलतैलं, मागधिका पिप्पली, मधु क्षौद्रं, सैन्धवं
लवणं, मधुको मधुकसार इति नाम्ना प्रसिद्धः ॥ ३३ ॥

पथ्यापथ्यमाह—

ज्ञानमुष्णोदकैः कुर्यात् दिवा स्वप्नमजीर्णताम् ।

वर्जयेदपरं सर्वं, आचरेत्स्नेहवस्तिवत् ॥ ३४ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना शार्ङ्गधरेण विरचितायां शार्ङ्ग-
धरसंहितायामुत्तरखण्डे निरुहवस्तिवि-
धिरध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

दी०—अथ त्याज्यान्याह—स्नेहवस्तिवदिति ।

स्नेहवस्तिविधौ यदाचरितं तत्सर्वं आचरेत् । तत्तत्रैव
ज्ञातव्यम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीवास्तव्यान्वयप्रकाशवैद्यभावसिंहात्मजेनाढमल्लेन
विरचितायां शार्ङ्गधरसंहिताटीकायां दीपिकायामुत्तर-
खण्डे बस्तिनिरुहकल्पनाध्यायः समाप्तः ॥

गू०—वस्तौ सेव्यं निषेधं च—उष्णोदकेन ज्ञानं
कुर्यात् इति विहितम् । तथा स्नेहवस्तौ यद्विहितं तदा-
चरेत् । दिवा स्वापं अजीर्णतां च वर्जयेत् ॥ ३४ ॥

इति श्रीकाशिरामवैद्यकृतायां शार्ङ्गधरसंहिताटीकायां
गूढार्थदीपिकायामुत्तरखण्डे पञ्चकर्मणिनिरुह-
वस्तिविधिरध्यायः षष्ठः ॥ ६ ॥

Category	Item	Value
A. General Information	1. Name of the Project	Project X
	2. Date of Submission	10/26/2023
	3. Author's Name	John Doe
	4. Institution	ABC University
B. Project Description	5. Objective of the Project	To study the impact of climate change on local agriculture.
	6. Methodology	Surveys, interviews, and data analysis.
	7. Expected Outcomes	Identification of key factors affecting crop yield.
	8. Significance of the Project	Provides valuable insights for policymakers.
C. Budget and Resources	9. Total Budget	\$50,000
	10. Personnel	5 researchers, 2 assistants.
	11. Equipment	Laptops, surveying instruments.
	12. Other Resources	Access to university facilities.
D. Timeline	13. Start Date	11/01/2023
	14. End Date	03/31/2024
	15. Milestones	Completion of data collection, analysis, and report writing.
	16. Risks	Weather conditions affecting fieldwork.

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

पारिशेष्यादुत्तरवस्तिमाह—

अतः परं प्रवक्ष्यामि बस्तिमुत्तरसंज्ञितम् ।
द्वादशाङ्गुलकं नेत्रं मध्ये च कृतकर्णिकम् ॥ १ ॥
मालतीपुष्पवृन्ताभं छिद्रं सर्षपसन्निभम् ।

दी०—अतः परं बस्तिनिरुहयोरनन्तरं उत्तर-
संज्ञितं बस्तिं प्रवक्ष्यामि इति । उत्तरवस्तिनेत्रस्वरूप-
माह—मध्ये च कृतकर्णिकमिति । मध्ये षडङ्गुलोपरि
कर्णिका मेखलाकारा मुद्रिका । अतएव मूत्रमार्गे षड-
ङ्गुलं नेत्रं प्रवेशयेदित्युक्तमग्रे । यन्त्रच्छिद्रं तु मालती-
पुष्पवृन्ताभं कार्यं सर्षपाकारम् । यन्त्रे छिद्रमाह—छिद्रं
सर्षपसन्निभं निर्गमच्छिद्रमित्यर्थः । केचित् ‘सर्षपनि-
र्गमम्’ इति पाठं पठन्ति । सिद्धार्थकप्रवेशाप्रमिति त-
न्त्रान्तरे । ननु कचिदपि चतुर्दशाङ्गुलमपि पठितं त-
द्यथा—‘चतुर्दशाङ्गुलं नेत्रं तत्र कार्यं विजानता ।
मालतीपुष्पवृन्ताभं कर्तव्यं छिद्रमेव च’ इति । तत्कथ-
मत्र द्वादशाङ्गुलम् ? उच्यते, कर्णिकार्थं तु नेत्रं षड-
ङ्गुलमेव सर्वसमतम् । शेषं तु चर्मपुटकस्य समीचीन-
प्रथनार्थं कथितमित्यदोषः । चरकादौ तु द्वादशाङ्गुल-
मेवोक्तत्वात्, अथवा—‘मेढ्रायामसमं केचिदिच्छन्ति
खलु तद्विद’ इत्यादि मतमालोच्य चरकमतमेव शा-
ङ्गधरेण स्वीकृतमित्यलं विस्तरेण ॥ १ ॥

गू०—अतः परं उत्तरसंज्ञितं बस्तिं प्रवक्ष्यामि
पूर्वं विधानमाह—द्वादशाङ्गुलिकं नेत्रं नालिका
लक्षणं मध्ये कृतकर्णिकं कमलपत्रकर्णिकावन्मध्यभागं
मालतीपुष्पवृन्ताभं स्थूलं पुनः छिद्रे सर्षपनिर्गमं यथा
भवति तथा छिद्रम् ॥ १ ॥

स्नेहमात्रामाह—

पञ्चविंशतिवर्षाणामधो मात्रा द्विकार्षिकी ॥ २ ॥
तदूर्ध्वं पलमात्रा च स्नेहस्योक्ता भिषग्वरैः ।

दी०—पञ्चविंशतिवर्षाणामधः पञ्चविंशतिवर्षाद-
धोऽर्वाक् चतुर्विंशतिपर्यन्तं मात्रा स्नेहस्य द्विकार्षिकी ।
तदूर्ध्वं पञ्चविंशदूर्ध्वं पलमात्रा । भिषग्वरैरिति ग्रहणेन
दोषदेशदेहकालानलाद्यपेक्ष्य न्यूनाधिकाऽपि मात्रा
योज्या सम्प्रदायदर्शनात् । अत एवोक्तं—‘पञ्चविंश-
तिवर्षेणमधो मात्रा द्विकार्षिकी’ इति कचित्पाठो-
ऽपि ॥ २ ॥

गू०—वयोऽनुमानेन प्रमाणमाह—पञ्चविंशति-
वर्षाणां अधोवयसां स्नेहस्य तैलादेर्द्विकार्षिकी पला-
र्धमानमात्रा, तदूर्ध्वं पञ्चविंशतेरूर्ध्वं स्नेहस्य पलमाना
मात्रा ॥ २ ॥

अथोत्तरवस्तेर्विधानमाह—

अथास्थापनशुद्धस्य तृप्तस्य स्नानभोजनैः ॥ ३ ॥
स्थितस्य जानुमात्रे च पीठेऽन्विष्य शलाकया ।
स्निग्धया मेढ्रमार्गे च ततो नेत्रं नियोजयेत् ॥ ४ ॥
शनैः शनैर्वृताभ्यक्तं मेढ्रन्ध्रेऽङ्गुलानि षट् ।
ततोऽवपीडयेद्वस्तिं शनैर्नेत्रं च निर्हरेत् ॥ ५ ॥
ततः प्रत्यागते स्नेहे स्नेहबस्तिकमो हितः ।

दी०—अथशब्द आनन्तर्ये । आस्थापनं कषा-
यबस्तिः, कषायैर्दीयमानत्वात् । निरुहमेवास्थापनक-
मित्येके । कस्य ? स्नानभोजनैः तृप्तस्य, भोजनग्रहणेन
घृतक्षीरमांसादीनां ग्रहणम् । उक्तं च—‘अथान्तरमु-
पस्निग्धं स्निग्धं प्रशिथिलाशयम् । यवान्नं सघृतं क्षीरं
पीतवन्तं यथाबलम्’ इत्यादि । जानुमात्रे पीठे इति
जानुपरिमाणे आसने । उच्चतया बोद्धव्यम् । उक्तं च
—‘निषण्णमाजानुसमे पीठे’ इत्यादि । अन्विष्य श-
लाकया इति मेढ्रमार्गे शलाकया अन्विष्य अन्वे-
षणं कृत्वा । किंविशिष्टया शलाकया स्निग्धया श्ल-
क्षण्या । अथवा घृताभ्यङ्गनेन वा । ततो नेत्रं नियो-
जयेत् इति । नेत्रं नलिका उत्तरवस्तिर्ज्ञेयम् । ‘अथा-
स्थापनशुद्धस्य तृप्तस्य स्नानभोजनैः’ अस्याग्रे—‘स्वभ्य-
क्तवस्तिशीर्षस्य तैलेनोष्णेन युक्तिः । ततः समं स्था-
पयित्वा नालमस्य प्रहर्षितम्’ इत्येके पठन्ति व्याख्या-
नयन्ति च, प्राचीनपुस्तके न दृष्टः ।

अथ यन्त्रपीडनमाह—नेत्रं यन्त्रं घृताभ्यक्तं ष-
डङ्गुलं मेढ्रन्ध्रे मेढ्रमार्गे प्रवेशयेद्वैद्य इति शेषः ।
अतएवोक्तं प्राक् ‘मध्ये च कृतकर्णिकम्’ इति । तेन
कर्णिकापर्यन्तं सस्निग्धं मेढ्रमार्गे प्रवेशयेदित्यर्थः ।
ततोऽनन्तरं प्रवेशानन्तरं बस्तिं स्नेहादिसंभृतं चर्मपु-
टकं शनैर्यथास्यादवपीड्यते यथाऽन्तः स्नेहोऽन्तः प्र-
विष्टो भवति । नेत्रं च हरेदिति । पुनः शनैर्यथा
स्यात्तथा नेत्रं हरेत् मूत्रमार्गादित्यर्थः । स्नेहे प्रत्यागते
स्नेहबस्तिकमः हितः । ‘स्नेहबस्तिकमो हितः’ इत्यस्य
स्थाने—‘अपराह्णे विचक्षणः । पयसा भोजयेदेनं यूषै-
र्मांसरसेन वा’ इति केचित्, तदपि युक्तं तन्त्रान्तर-

Case No.		Case Name	Case Description	Case Status
1	Case 1	Description of Case 1	Open	
2	Case 2	Description of Case 2	Open	
3	Case 3	Description of Case 3	Open	
4	Case 4	Description of Case 4	Open	
5	Case 5	Description of Case 5	Open	
6	Case 6	Description of Case 6	Open	
7	Case 7	Description of Case 7	Open	
8	Case 8	Description of Case 8	Open	
9	Case 9	Description of Case 9	Open	
10	Case 10	Description of Case 10	Open	
11	Case 11	Description of Case 11	Open	
12	Case 12	Description of Case 12	Open	
13	Case 13	Description of Case 13	Open	
14	Case 14	Description of Case 14	Open	
15	Case 15	Description of Case 15	Open	
16	Case 16	Description of Case 16	Open	
17	Case 17	Description of Case 17	Open	
18	Case 18	Description of Case 18	Open	
19	Case 19	Description of Case 19	Open	
20	Case 20	Description of Case 20	Open	
21	Case 21	Description of Case 21	Open	
22	Case 22	Description of Case 22	Open	
23	Case 23	Description of Case 23	Open	
24	Case 24	Description of Case 24	Open	
25	Case 25	Description of Case 25	Open	
26	Case 26	Description of Case 26	Open	
27	Case 27	Description of Case 27	Open	
28	Case 28	Description of Case 28	Open	
29	Case 29	Description of Case 29	Open	
30	Case 30	Description of Case 30	Open	
31	Case 31	Description of Case 31	Open	
32	Case 32	Description of Case 32	Open	
33	Case 33	Description of Case 33	Open	
34	Case 34	Description of Case 34	Open	
35	Case 35	Description of Case 35	Open	
36	Case 36	Description of Case 36	Open	
37	Case 37	Description of Case 37	Open	
38	Case 38	Description of Case 38	Open	
39	Case 39	Description of Case 39	Open	
40	Case 40	Description of Case 40	Open	
41	Case 41	Description of Case 41	Open	
42	Case 42	Description of Case 42	Open	
43	Case 43	Description of Case 43	Open	
44	Case 44	Description of Case 44	Open	
45	Case 45	Description of Case 45	Open	
46	Case 46	Description of Case 46	Open	
47	Case 47	Description of Case 47	Open	
48	Case 48	Description of Case 48	Open	
49	Case 49	Description of Case 49	Open	
50	Case 50	Description of Case 50	Open	
51	Case 51	Description of Case 51	Open	
52	Case 52	Description of Case 52	Open	
53	Case 53	Description of Case 53	Open	
54	Case 54	Description of Case 54	Open	
55	Case 55	Description of Case 55	Open	
56	Case 56	Description of Case 56	Open	
57	Case 57	Description of Case 57	Open	
58	Case 58	Description of Case 58	Open	
59	Case 59	Description of Case 59	Open	
60	Case 60	Description of Case 60	Open	
61	Case 61	Description of Case 61	Open	
62	Case 62	Description of Case 62	Open	
63	Case 63	Description of Case 63	Open	
64	Case 64	Description of Case 64	Open	
65	Case 65	Description of Case 65	Open	
66	Case 66	Description of Case 66	Open	
67	Case 67	Description of Case 67	Open	
68	Case 68	Description of Case 68	Open	
69	Case 69	Description of Case 69	Open	
70	Case 70	Description of Case 70	Open	
71	Case 71	Description of Case 71	Open	
72	Case 72	Description of Case 72	Open	
73	Case 73	Description of Case 73	Open	
74	Case 74	Description of Case 74	Open	
75	Case 75	Description of Case 75	Open	
76	Case 76	Description of Case 76	Open	
77	Case 77	Description of Case 77	Open	
78	Case 78	Description of Case 78	Open	
79	Case 79	Description of Case 79	Open	
80	Case 80	Description of Case 80	Open	
81	Case 81	Description of Case 81	Open	
82	Case 82	Description of Case 82	Open	
83	Case 83	Description of Case 83	Open	
84	Case 84	Description of Case 84	Open	
85	Case 85	Description of Case 85	Open	
86	Case 86	Description of Case 86	Open	
87	Case 87	Description of Case 87	Open	
88	Case 88	Description of Case 88	Open	
89	Case 89	Description of Case 89	Open	
90	Case 90	Description of Case 90	Open	
91	Case 91	Description of Case 91	Open	
92	Case 92	Description of Case 92	Open	
93	Case 93	Description of Case 93	Open	
94	Case 94	Description of Case 94	Open	
95	Case 95	Description of Case 95	Open	

संवादात् । 'स्नेहकर्मो हित' इति तत्र ग्रन्थकर्तुरयमाशयः—तत्र सम्यग्दत्तस्य लिङ्गानि भवन्ति, व्यापदश्च ताः । तत्रत्योपक्रमश्च कर्तव्यः । उक्तं च—'सम्यग्दत्तस्य लिङ्गानि व्यापदः क्रम एव च । बस्तेरुत्तरसंज्ञस्य समानः स्नेहवस्तिना' इति ॥३-५॥

गू०—अथोत्तरवस्तिदाने योग्यमाह—अथानन्तरं आस्थापने तु निरुहणेन शुद्धस्य पुनः स्नानभोजनैस्तृप्तस्य पुनः जानुमात्रे पीठे स्थितस्य इष्टशलाकया स्निग्धया कृतं नेत्रमार्गं । ततः नेत्रं उत्तरवस्तिनलिकां योजयेत् । शनैः शनैर्वृत्ताभ्यक्तं घृतव्याप्तं नेत्रं मेढूरन्ध्रे षट् अङ्गुलानि योज्यं, वस्तिना पीडयेत् । पुनः शनैर्नेत्रं निर्हरेत् निष्कासयेत् । ततः स्नेहे प्रत्यागते अयं स्नेहवस्तिक्रमः हितः कथितः ॥ ३-५ ॥

पुंसामुत्तरवस्तिनेत्रमुक्त्वा स्त्रीणामुत्तरवस्तिमाह—

स्त्रीणां कनिष्ठिकास्थूलनेत्रं कुर्याद्दशाङ्गुलम् ॥ ६ ॥
मुद्गप्रवेशयोग्यं च योन्यन्तश्चतुरङ्गुलम् ।
व्यङ्गुलं मूत्रमार्गं च सूक्ष्मं नेत्रं नियोजयेत् ॥ ७ ॥

दी०—कनिष्ठिका स्त्रिय एव । दशाङ्गुलमिति । दैर्घ्येण मुद्गप्रवेशं रन्ध्रमिति शेषः । तेन मुद्गवाहिनलिकाच्छिद्रमित्यर्थः । योन्यन्तश्चतुरङ्गुलमिति । तच्च नेत्रमत्यर्थमार्गं चतुरङ्गुलप्रमाणमन्तः प्रवेशयेदित्यर्थः । उक्तं च—मूत्रस्रोतःपरीणाहमुद्गवाहिदशाङ्गुलम् । तासामत्यर्थमार्गं तु निदध्याच्चतुरङ्गुलम्' इति । व्यङ्गुलं मूत्रमार्गं च इति । स्त्रीणामत्र मूत्रमार्गं ज्ञेयम् । तत्र व्यङ्गुलनेत्रं प्रवेशयेदिति भावः । तच्च सूक्ष्मनेत्रं कार्यं यथा पुरुषमेढ्रमार्गार्थं मालतीपुष्पवृत्ताभं कथितं तद्वदत्रापि ज्ञेयम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

गू०—अथ स्त्रीणां वस्तिदाने विधिमाह—स्त्रीणामिति सुगमम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

बालानामपि नेत्रपरिमाणमाह—

मूत्रकृच्छ्रविकारेषु बालानां त्वेकमङ्गुलम् ।
शनैर्निष्कम्पमाधेयं सूक्ष्मनेत्रं विचक्षणः ॥ ८ ॥

दी०—मूत्रकृच्छ्रविकारेषु इति पदं पूर्वेण संबन्धनीयम् । बालानामपि वा मूत्रकृच्छ्रविकारेपि बालः 'षोडशवर्षपर्यन्तो बालः' एकमङ्गुलं नेत्रेण संबन्धनीयम् । सूक्ष्मनेत्रमित्यनेन मालतीपुष्पवृत्ताकारत्वात् सूक्ष्मत्वं ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

शा० सं० ४३

गू०—अथ बालानां वस्तिदानप्रमाणमाह—मूत्रकृच्छ्रेति सुगमम् ॥ ८ ॥

अथापत्यमूत्रमार्गयोर्विषयत्वात् स्नेहपरिमाणमाह—

योनिमार्गेषु नारीणां स्नेहमात्रा द्विपालिकी ।

मूत्रमार्गे पलोन्माना बालानां च द्विकार्षिकी ॥ ९ ॥

दी०—योन्यादिमार्गत्रयं स्त्रीणामेव । किं तु पुनर्बालानां द्विकर्षप्रमाणा इति ॥ ९ ॥

गू०—स्त्रीणां बालानां च स्नेहमात्राप्रमाणमाह—द्विपालिकी द्विपलप्रमाणा । बालानां द्विकार्षिकी द्विकर्षमाना ॥ ९ ॥

अथ स्त्रीणामुत्तरवस्तिः कथं योज्यः ? इत्याह—

उत्तानायै स्त्रियै दद्याद्ध्वजान्वै विचक्षणः ।

अप्रत्यागच्छति भिषग्बस्तावुत्तरसंज्ञिते ॥ १० ॥

भूयो वस्तिं निदध्याच्च संयुक्तैः शोधनैर्गणैः ।

फलवर्तिं निदध्याद्वा योनिमार्गे दृढां भिषक् ॥ ११ ॥

सूत्रैर्विनिर्मितां स्निग्धां शोधनद्रव्यसंयुताम् ।

दृढ्यामाने तथा वस्तौ दद्याद्वस्तिं विशारदः ॥ १२ ॥

क्षीरवृक्षकषायेण पयसा शीतलेन वा ।

वस्तिः शुक्ररुजः पुंसां स्त्रीणामार्तवजां रुजम् ॥ १३ ॥

हन्यादुत्तरवस्तिस्तु नोचितो मेहिनां क्वचित् ।

दी०—विचक्षणस्थाने समाहित इति वा पाठे स एवार्थः । अस्याग्रे—'अनेन विधिना दद्यात् वस्तीन् त्रीन् चतुरोऽपि वा' इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । अनिर्गमे पुनर्वस्तिर्देय इत्यत आह—उत्तरसंज्ञिते वस्तौ प्रत्यागच्छति सति भूयः पुनरपि वस्तिमुत्तरसंज्ञं निदध्यात् । किंभूतं ? शोधनैर्गणैः संयुक्तम् । शोधनगणो विरेचनगणः । वा अथवा फलवर्तिं निदध्यात् । क्व ? योनिमार्गे अपत्यमार्गे । किंभूतां ? दृढां अशिथिलाम् । अतएव सूत्रैर्विनिर्मिताम् । तथा स्निग्धां तथा शोधनद्रव्यसंयुताम् । शोधनद्रव्यकृतमित्यर्थः । वर्तिस्तु अग्रे वक्ष्यमाणा ज्ञातव्या । अस्याग्रे केचिदधिकं पाठं पठन्ति तद्यथा—

'पयोवस्तिं निदध्यात् प्रोक्तं गुल्मचिकित्सितम् ।

प्रवेशयेद्वा मतिमान् वस्तिद्वारे च पेषणी ॥

पीडयेद्वाप्यधो नाभेर्वस्तिना परिवेष्टितः ।

आरग्वधस्य पत्रेषु निर्गुण्ड्याः स्वरसस्य च ॥

<p>1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>	<p>2. It also highlights the need for regular audits to ensure the integrity of the data.</p>
<p>3. The second part of the document outlines the various methods used to collect and analyze data.</p>	<p>4. This section includes a detailed description of the experimental setup and the procedures followed.</p>
<p>5. The third part of the document presents the results of the study, which show a significant correlation between the variables.</p>	<p>6. These findings are supported by statistical analysis and are consistent with previous research.</p>
<p>7. The fourth part of the document discusses the implications of the results and suggests areas for further research.</p>	<p>8. It also provides a conclusion and a summary of the key points discussed throughout the document.</p>
<p>9. The fifth part of the document contains a list of references and a bibliography of the sources used.</p>	<p>10. This section is essential for providing context and supporting the research findings.</p>
<p>11. The sixth part of the document includes a glossary of terms and a list of abbreviations.</p>	<p>12. This helps to ensure that the document is accessible and easy to understand for all readers.</p>
<p>13. The seventh part of the document contains a list of figures and tables, which are used to present the data.</p>	<p>14. These visual aids are crucial for illustrating the results and making the data more understandable.</p>
<p>15. The eighth part of the document includes a list of appendices, which provide additional information and data.</p>	<p>16. These appendices are useful for providing a more detailed look at the research and its findings.</p>
<p>17. The ninth part of the document contains a list of footnotes and a list of references.</p>	<p>18. This section is important for providing a complete picture of the research and its sources.</p>
<p>19. The tenth part of the document includes a list of figures and tables, which are used to present the data.</p>	<p>20. These visual aids are crucial for illustrating the results and making the data more understandable.</p>
<p>21. The eleventh part of the document contains a list of appendices, which provide additional information and data.</p>	<p>22. These appendices are useful for providing a more detailed look at the research and its findings.</p>
<p>23. The twelfth part of the document includes a list of footnotes and a list of references.</p>	<p>24. This section is important for providing a complete picture of the research and its sources.</p>
<p>25. The thirteenth part of the document contains a list of figures and tables, which are used to present the data.</p>	<p>26. These visual aids are crucial for illustrating the results and making the data more understandable.</p>
<p>27. The fourteenth part of the document includes a list of appendices, which provide additional information and data.</p>	<p>28. These appendices are useful for providing a more detailed look at the research and its findings.</p>
<p>29. The fifteenth part of the document contains a list of footnotes and a list of references.</p>	<p>30. This section is important for providing a complete picture of the research and its sources.</p>
<p>31. The sixteenth part of the document includes a list of figures and tables, which are used to present the data.</p>	<p>32. These visual aids are crucial for illustrating the results and making the data more understandable.</p>
<p>33. The seventeenth part of the document contains a list of appendices, which provide additional information and data.</p>	<p>34. These appendices are useful for providing a more detailed look at the research and its findings.</p>
<p>35. The eighteenth part of the document includes a list of footnotes and a list of references.</p>	<p>36. This section is important for providing a complete picture of the research and its sources.</p>
<p>37. The nineteenth part of the document contains a list of figures and tables, which are used to present the data.</p>	<p>38. These visual aids are crucial for illustrating the results and making the data more understandable.</p>
<p>39. The twentieth part of the document includes a list of appendices, which provide additional information and data.</p>	<p>40. These appendices are useful for providing a more detailed look at the research and its findings.</p>
<p>41. The twenty-first part of the document contains a list of footnotes and a list of references.</p>	<p>42. This section is important for providing a complete picture of the research and its sources.</p>

कुर्याद्गोमूत्रपिष्टेषु वार्तिं चाऽपि ससैन्धवाम् ।
मुद्गैलासर्षपसमां प्रविभज्य पर्याप्तिं च ॥
बस्तेरागमनार्थाय तन्निदध्याच्छलाकया ।'

इत्यादिपाठो बहुपुस्तकेष्वदर्शनाच्च व्याख्यातः ।
अथ बस्तिदाहचिकित्सामाह—द्रव्यस्यानिर्गमाद्वस्तौ
मूत्राशये दह्यमाने सति विशारदो वैद्यकशास्त्रक्रियाकु-
शलः क्षीरवृक्षकषायेण बस्तिं दद्यात् । वा अथवा
शीतलेन पयसा बस्तिं दद्यात् । क्षीरवृक्षा वटोदुम्बरा-
दयः । एके क्षीरवृक्षं राजादनमाहुः । रायणीति लोके ।
पयोऽत्र पानीयमाहुः । शीतलेति । शीतलद्रव्यमधु-
कादियुक्तत्वेन शीतलेन इत्यर्थः । यदुक्तं तन्त्रान्तरे—
'शर्करामधुमिश्रेण शीतेन मधुकांभुना । दह्यमाने
भिषक् बस्तौ पायौ बस्तिं प्रदापयेत्' इति । अथानन्तरं
बस्तेः प्रभावपूर्वकं निषेधमाह—पुंसां पुरुषाणां व-
साद्याश्रिता रुजः रोगान् स्त्रीणामार्तवजा रुजः असृ-
ग्दरादयः हन्यात् । मेहिनां प्रमेहिणां नोचितः न
युक्तः । प्रमेहस्य बस्तिगतत्वेऽपि नोचितत्वम् । यथा-
नुवासनं कुष्ठप्रमेहिनां निषिद्धम् । केचिन्मेहशब्देन
मधुमेहमाहुः ॥ १०-१३ ॥

गू०—उत्तानायै भिषक् दद्यादिति संबन्धः ।
तथा दद्यात् यथा स्नेहः प्रत्यागच्छति । भूयः पुनः
कृच्छ्रे विशेषव्याधौ शोधनैर्गणैः एरण्डतैलादिभिर्वस्तिं
निदध्यात् । योनिमार्गे वस्त्वभावे फलवर्तिकां निद-
ध्यात् । फलानां एरण्डबीजादीनां वर्तिर्यद्वा फलस-
दृशी वर्तिः फलनाम्नी वासोधनद्रव्यसंयुतस्य सूत्रेण वि-
निर्मिता पुनः स्निग्धा एवंभूता वार्तिं दद्यात् । वर्त्या
दह्यमाने बस्तौ मूत्राकाशे क्षीरवृक्षकषायेण उदुम्ब-
रादि पुनः पयसा शीतलेन बस्तिः पुंसां शुक्रदोषजा
रुजः स्त्रीणां आर्तवजा रुजः उत्तरबस्तिर्हन्यात् ।
मेहिनः क्वचित् न उचितः ॥ १०-१३ ॥

उत्तरबस्तेः स्नेहबस्तिसमानायाः गुणदो-
षानाह—

सम्यग्दत्तस्य लिङ्गानि व्यापदः क्रम एव च ॥ १४ ॥
बस्तेरुत्तरसंज्ञस्य समानं स्नेहबस्तिना ।

दी०—उत्तरसंज्ञस्य उत्तरबस्तेः स्नेहबस्तिनाऽनुवा-
सनेन समानि लिङ्गानि लक्षणानि तथा व्यापदः ही-
नातिमिथ्यायोगजः क्रमश्च उपक्रमश्च समानः स्नेहब-
स्तिना तुल्य इत्यर्थः । तन्त्रान्तरे तु—'दुष्टं शुक्रं शो-

णितं चाङ्गनानामसृग्दरं तस्य नाशं च पुष्पम् । मूत्रा-
घातं मूत्रदोषान् प्रवृद्धान् योनेर्दोषान् तत्परायाश्च
संगम् । शुक्राघातं शर्करामश्मरीं च शूलं बस्तौ वंक्षणे
मेहने च । घोरानन्यान्बस्तिजांश्चापि रोगान् मोहादृते
उत्तरो हन्ति बस्तिः' इति ॥ १४ ॥

गू०—सम्यग्दत्तलक्षणमाह—शमनं शुक्रत्वशमनं
भवति । प्रमेहलक्षणं शमनं भवति ॥ १४ ॥

अथ पूर्वोद्दिष्टां फलवर्तिमाह—

घृताभ्यक्ते गुदे क्षेप्या श्लक्ष्णा स्वाङ्गुष्ठसन्निभा ॥ १५ ॥
मलप्रवर्तनी वर्तिः फलवर्तिश्च सा स्मृता ।

इति श्रीदामोदरसूनुशार्ङ्गधराचार्यप्रणीतशार्ङ्गधर-
संहितायामुत्तरखण्डे उत्तरबस्तिविधिर्नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

दी०—श्लक्ष्णा कोमला, स्वाङ्गुष्ठसन्निभा आतुरा-
ङ्गुष्ठतुल्या स्थूलतया । मलं मूत्रपुरीषादिकम् । मल-
शब्देन स्त्रीणामपि रजोदोषादिकम् । अपत्यमार्गे देया
ईदृशी फलवर्तिः स्मृता कथिता ॥ १५ ॥

इति श्रीवास्तव्यान्वयप्रकाशवैद्यभावसिंहात्मजेनाढमल्लेन
विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायां चोत्तरखण्डे उत्तर-
बस्तिविधिरध्यायः ॥

गू०—फलवर्तिमाह—तत्प्रमाणा सा फलवर्तिः,
मलप्रवर्तनी भवति । फलानां वा निर्मिता ॥ १५ ॥

इति श्रीकाशिरामवैद्यविरचितायां गूढार्थदीपि-
कायां पञ्चकर्मणि उत्तरबस्तिविधि-
रध्यायः सप्तमः ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथ नस्यविधिः ।

नस्यस्य निरुक्तिमाह—

नस्यं तत्कथ्यते नीरैर्नासाग्राह्यं यदौषधम् ।

नावनं नस्यकर्मति तस्य नामद्वयं मतम् ॥ १ ॥

दी०—अथ पञ्चकर्मपारिशेष्यान्नस्यविधिमध्यायं
व्याख्यातुं प्रतिजानीते—नस्येति । औषधं क्वाथस्वरस-
स्नेहादि, नस्यमिति नासया दीयते इति नस्यम् ।

<p>1. The first part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>	<p>2. The second part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>
<p>3. The third part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>	<p>4. The fourth part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>
<p>5. The fifth part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>	<p>6. The sixth part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>
<p>7. The seventh part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>	<p>8. The eighth part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>
<p>9. The ninth part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>	<p>10. The tenth part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>
<p>11. The eleventh part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>	<p>12. The twelfth part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>
<p>13. The thirteenth part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>	<p>14. The fourteenth part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>
<p>15. The fifteenth part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>	<p>16. The sixteenth part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>
<p>17. The seventeenth part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>	<p>18. The eighteenth part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>
<p>19. The nineteenth part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>	<p>20. The twentieth part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>
<p>21. The twentieth part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>	<p>22. The twenty-first part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>
<p>23. The twenty-second part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>	<p>24. The twenty-third part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.</p>

नस्यस्य नामद्वयं चोक्तम्, नावनमेकं द्वितीयं
[ति ॥ १ ॥

०—अथ नस्यविधिः । तत्र नस्यलक्षणं धीरैर्यत्
राह्यमौषधं तत् नस्यं कथ्यते । नावनं नस्यकर्म
तस्य नामद्वयम् ॥ १ ॥

स्यभेदानाह—

भेदो द्विधा प्रोक्तो रेचनः स्नेहनस्तथा ।

कर्षणं प्रोक्तं स्नेहनं बृंहणं मतम् ॥ २ ॥

०—नासिकया दीयते यत्तत् नस्यं तस्य भेदो
रः, एको रेचनः द्वितीयः स्नेहनः, रेचनं कर्षणं
बृंहणं, उपक्रम्यस्य द्वित्वात् । उक्तं च वाग्भटे—
‘म्यस्य हि द्वित्वाद्विधैवोपक्रमो मतः । एकः सं-
तत्र द्वितीयश्चापतर्पणः’ इति । ननु वाग्भटेन
नस्यं सविषयमुक्तं तद्यथा—‘विरेचनं शिरः-
राज्यं स्पन्दगलामये । शोफगण्डकिमिग्रन्थिकु-
तारपीनसे ॥ बृंहणं वातजे शूले सूर्यावर्ते स्वर-
नासाऽस्यशोषे वाक्संगे कृच्छ्रबोधेऽवबाहुके ।

नीलिकाव्यङ्गकेशदोषाक्षिराजिषु ॥ यथास्वं
हः स्नेहैर्यथास्वं च प्रसाधितैः । कल्ककाथादि-
द्यं मधुपट्टासवैरपि ॥ बृंहणं धन्वमांसोत्थरसा-
पुनैरपि । शमनं योजयेत्पूर्वैः क्षीरेण सलिलेन
ति, तत्कथमत्र द्विविधं चोक्तं ? उच्यते—शम-
बृंहणेऽन्तर्भावात् । उक्तं च—‘शमनं योजयेत्पूर्वैः
‘सलिलेन च’ इति । अतएव रविगुप्तादौ
दास्ते यथा—‘नस्यं शिरोविरेकश्च प्रतिमर्शोऽव-
म् । ज्ञेयं प्रथमनं चैतन्नस्यकर्म तु पञ्चधा’ इति ।
० तु धूमोऽधिकोऽस्ति नच शिरोविरेक इति ।
[—‘नावनं चावपीडश्च ध्मापनं धूम एव च ।
र्शश्च विज्ञेयो नस्तकर्म तु पञ्चधा’ इति । का-
पास्तु षट्प्रकारं पठन्ति यथा—‘अवपीडं प्रथ-
मस्यं रेचनतर्पणम् । प्रतिमर्शश्च धूमश्च नस्य-
तु षड्विधम्’ इति । तेऽप्यत्रैवाभ्यन्तर्भावनीयाः ।
ग्रन्थकृता एवाग्रे स्पष्टतयोक्ताः । यथा—शि-
ने प्रथमनावपीडनसंज्ञावन्तर्भूतौ, ते तु कर्षण-
र्षणेऽन्तर्भूतौ, प्रतिमर्षमर्षौ तु बृंहणेन्तर्भूतौ, एवं
पि शोधनशमनत्वात् यथा स्वान्तर्भावनीय इति
तमेतत् ॥ २ ॥

गू०—रेचनस्नेहननस्यभेदद्वयमाह—रेचनस्तथा

स्नेहन इति द्विधा नस्यभेदः प्रोक्तः कथितः । तत्र
यद्विरेचनं वातकफादीनां छेदनं यत् स्नेहनं तत् बृंहणं
धातुवृद्धिकरम् ॥ २ ॥

नस्यकर्मकालमाह—

कफपित्तानिलध्वंसे पूर्वमध्यापराह्नके ।

दिने तु गृह्यते नस्यं रात्रावप्युत्कटे गदे ॥ ३ ॥

दी०—कफपित्तानिलानां ध्वंसे वृद्धिलक्षणे कोपे,
‘संसुध्वंसु अधःपतने’ इत्यस्य रूपं । कुत्र कोप इत्यत
आह—दिनस्य पूर्वमध्याह्नेऽपराह्नके, तेनाऽयमर्थः
सिद्धः—दिनस्य पूर्वाह्ने कफकोपे, दिनस्य मध्याह्ने पि-
त्तकोपे, दिनस्यापराह्ने वातकोपे इति । अथवा उत्कटे
गदे रात्रावपि नस्यं देयमिति । उक्तं च—‘यथा दो-
षोदये काले रोगिणे नावनं भिषग्’ । इति अतएव
स्वस्थास्वस्थविषयसम्बन्धेन काला दक्षितास्तन्त्रान्तरे
तद्यथा—‘शरद्धेमन्तयोः स्वस्थे पूर्वाह्ने संप्रयोजयेत् ।
वर्षासु शीतजे ग्रीष्मे सायं मध्यदिने तथा’ इति ॥ ३ ॥

गू०—नस्यदाने नस्यकालमाह—कफपित्तवात-
ध्वंसे कफपित्तवातनाशौ क्रमेण दिनस्य पूर्वमध्यपरा-
ह्नके नस्यं गृह्यते । कफनाशार्थं दिनस्य पूर्वभागे, पि-
त्तनाशार्थं दिनस्य मध्यभागे, वातनाशार्थं दिनस्या-
परभागे । उत्कटे गदे रात्रावपि नस्यं गृह्यते ॥ ३ ॥

**नस्यं यस्मिन्काले त्याज्यं यैश्च त्याज्यं
तानाह—**

नस्यं त्यजेद्भोजनान्ते दुर्दिने चापतर्पिते ।

तथा नवप्रतिश्यायी गर्भिणी गरदूषितः ॥ ४ ॥

अजीर्णी दत्तबस्तिश्च पीतस्नेहोदकासवः ।

क्रुद्धः शोकाभिभूतश्च तृषार्तो वृद्धबालकौ ॥ ५ ॥

वेगावरोधी स्नातश्च स्नातुकामश्च वर्जयेत् ।

दी०—दुर्दिने मेघच्छन्नेऽहि, अपतर्पिते असन्त-
र्पिते पुरुषे । संतर्पणं धातुवृद्धिकरणार्थं तेन धातुबलो
नस्येन विधेयमिति तात्पर्यार्थः । चकाराद्वाग्भटोक्तास्ते
यथा—‘योजयेन्नतु नावनम् । तोयमद्यगरस्नेहपीतानां
पातुमिच्छताम् ॥ भुक्तभक्तशिरःस्नातस्नातुकामस्तुता-
सृजाम् । नवपीनसवेगार्तसूतिकाश्वासकासिनाम् ॥
शुद्धानां दत्तबस्तीनां तथाऽनार्तवदुर्दिने । अन्यत्रा-
त्ययिकाद्याधेः’ इति । नवप्रतिश्यायीति नवत्वं द्विवि-
धनिदानभेदेन । एकं सद्योजनकं द्वितीयं दोषचय-
पूर्वकम् । तत्रायो यथा—‘नारीप्रसङ्गः शिरसोऽभि-

[illegible]

तापो धूमो रजः शीतमतिप्रतापः । संधारणं मूत्र-
पुरीषयोश्च सद्यः प्रतिश्यायनिदानमुक्तम्' इति ।
द्वितीयो यथा—'चयं गता मूर्धनि मास्तदायः पृ-
थक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् । प्रकुप्यमाना विविधैः
प्रकोपणैस्ततः प्रतिश्यायकरा भवन्ति हि' इति । तेन
सद्योनिदानजनकः प्रतिश्यायः सोऽपि नवः प्रति-
श्याय इति केचित् । अन्ये त्वेवमाहुः—'आमपक्व-
भेदेन प्रतिश्यायस्य नवपुराणत्वे कथिते । तेनापि यः
आमसंज्ञकः प्रतिश्यायः सोऽपि तरुणत्वेन नस्यवि-
षये त्याज्यः नतु पक्व इति भावः । गरं कृत्रिमं विषं
तेन व्याप्तः । केवलविषप्राप्तेऽवपीडस्योक्तत्वात् ।
उक्तं च—'चेतोविकारविषाभिपन्नानां चूर्णं षडङ्गुलद्वि-
मुखया नाड्या देयम्' । अन्यच्च—'विषाभिघातसं-
न्यासमूर्च्छामोहापतन्त्रके । महापस्मारशोकातिचिन्ता-
क्रोधाभयादिषु ॥ मानसेषु च रोगेषु मूढव्याकुलचे-
तसः । संज्ञाप्रबोधहेत्वर्थमवपीडं प्रदापयेत्' इति ।
बालवृद्धयोरपि उत्कटदोषेषु नस्यं देयम्, 'भीरुस्त्रीकृ-
शबालानां' इत्यादिवक्ष्यमाणत्वात् । स्नातः शिरस्नातः,
स्नातुकामश्च इत्यनेन पूर्वं विधाय पश्चात्स्नानं कुर्यादि-
त्येके व्याख्यानयन्ति ॥ ४ ॥ ५ ॥

गू०—यस्मिन्काले नस्यं त्याज्यं तदाह—दुर्दिने
मेघच्छन्नेऽहि दुर्दिनम् । अपतर्पणे लङ्घने, नवप्रति-
श्यायी नवप्रतिश्यायवान् । गरदूषितः विषदूषितः ।
पीतस्नेहोदकासवः पीतं स्नेहं उदकं आसवं मयं
येन सः । वेगावरोधी मूत्रपुरीषकावरोधी । स्पष्टम-
न्यत् ॥ ४ ॥ ५ ॥

नस्यार्हानर्हानाह—

अष्टवर्षस्य बालस्य नस्यकर्म समाचरेत् ॥ ६ ॥

अशीतिवर्षादूर्ध्वं च नावनं नैव दीयते ।

दी०—अथ बालवृद्धयोर्नस्यग्रहणाग्रहणविषयं द-
र्शयन्नाह—अष्टवर्षादूर्ध्वं नस्यं देयम् । अष्टवर्षादुपरि
नस्यकर्म कुर्यात् । उक्तं च वाग्भटे—'न नस्यमूनसप्ताब्दे
नातीताशीतिवत्सरे' इति । अष्टवर्षादूर्ध्वगपि दोषो-
द्रेकादात्ययिके व्याधौ वृंहणं नस्यं देयम् । उक्तं च—
'भीरुस्त्रीकृशबालानां नस्यत' इति । एवं वृद्धस्याऽशी-
तिवर्षस्यापि ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

गू०—यस्य नस्यं देयं तदप्याह—नावनं नस्यं ।
सुगमम् ॥ ६ ॥

अथ वैरेचनं नस्यमाह—

अथ वैरेचनं नस्यं ग्राह्यं तैलैः सुतीक्ष्णकैः ॥ ७ ॥
तीक्ष्णभेषजसिद्धैर्वा स्नेहैः काथै रसैस्तथा ।

दी०—तैलैः सुतीक्ष्णकैः सर्षपादिजैः तीक्ष्णभेषज-
सिद्धैः स्नेहैर्वा । तीक्ष्णद्रव्याणि मरिचपिप्पलीशृङ्ग-
वेरशोभाज्जनादीनि, तैः ये सिद्धा ये स्नेहाः काथाश्च
इति ॥ ७ ॥

गू०—अथ विरेचनस्य विधानमाह—सुगमम् ॥ ७ ॥

विरेचनस्य मात्रामाह—

नासिकारन्ध्रयोरष्टौ षट् चत्वारश्च बिन्दवः ॥ ८ ॥
प्रत्येकं रेचने योज्या मुख्यमध्यान्त्यमात्रया ।

दी०—नासिकारन्ध्रयोरिति । द्वयोरपि नासापुट-
योर्नस्यं योजनीयम् । अष्टावित्यादि । मुख्यमध्यान्त्य-
मात्रया इति । अष्टौ बिन्दवः मुख्यमात्रा । रेचनस्य
षट्बिन्दवः मध्यमा । चत्वारः अन्त्या मात्रा हीन-
मात्रा इति । उक्तं च—'चत्वारो बिन्दवः षट् वा
तथाष्टौ वा यथाबलम् । शिरोविरेचने योज्या ऊर्ध्व-
जत्रुविकारिणां' इति । बिन्दुलक्षणं वाग्भटे—'प्रदे-
शिन्यङ्गुलीपर्वद्वयान्मग्नसमुद्धृतात् । यावत्पतत्यसौ बि-
न्दुर्दशाष्टौ षट् क्रमेण ते ॥ मर्शस्योत्कृष्टमध्योना मा-
त्रास्ता एव च क्रमात् । बिन्दुद्वयोनाः कल्कादेः'
इति ॥ ८ ॥

गू०—विरेचनस्य प्रमाणमाह—नासिकारन्ध्रयोः
छिद्रयोः द्वयोः अष्टौ षट् चत्वारश्च बिन्दवः मुख्यम-
ध्यान्त्यात्ममात्रया रेचने योज्याः । अष्टौ बिन्दवः
मुख्या मात्रा । षट् मध्या मात्रा । चत्वारो बिन्दवः
अन्त्या कनिष्ठा मात्रा ॥ ८ ॥

नस्यार्थं द्रव्याणां परिमाणमाह—

नस्यकर्मणि दातव्यं शाणैकं तीक्ष्णमौषधम् ॥ ९ ॥
हिङ्गु स्याद्यवमात्रं तु माषैकं सैन्धवं मतम् ।
क्षीरं चैवाष्टशाणं स्यात्पानीयं च त्रिकार्षिकम् १०
कार्षिकं मधुरं द्रव्यं नस्यकर्मणि योजयेत् ।

दी०—तीक्ष्णमिति । मरिचपिप्पलीहिङ्गुशृङ्गवेर-
शोभाज्जनतृवृतादिकम् । मधुरं द्रव्यं सिताप्रभृति-
कम् । शेषं सुगमम् ॥ ९ ॥ १० ॥

गू०—नस्यकर्मणि औषधप्रमाणमाह—नस्यकर्म-
णीति स्रष्टम् ॥ ९ ॥ १० ॥

<p>1. The first part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that this is crucial for ensuring the integrity of the financial data and for facilitating the audit process.</p>	<p>2. The second part of the report outlines the various methods used to collect and analyze data. It includes a detailed description of the sampling techniques employed and the statistical tests used to evaluate the results.</p>
<p>3. The third part of the report presents the findings of the study. It shows that there is a significant correlation between the variables being studied, which supports the hypothesis that was tested.</p>	<p>4. The fourth part of the report discusses the implications of the findings. It suggests that the results have important implications for the field of research and for the development of new theories and models.</p>
<p>5. The fifth part of the report concludes the study. It summarizes the main points of the report and provides a final assessment of the research. It also identifies some of the limitations of the study and suggests areas for future research.</p>	<p>6. The sixth part of the report provides a detailed description of the data collection process. It includes information about the sources of the data, the methods used to collect it, and the steps taken to ensure its accuracy and reliability.</p>
<p>7. The seventh part of the report discusses the results of the data analysis. It shows that the data supports the hypothesis that was tested, and it provides a detailed explanation of the reasons for this.</p>	<p>8. The eighth part of the report discusses the implications of the findings. It suggests that the results have important implications for the field of research and for the development of new theories and models.</p>
<p>9. The ninth part of the report concludes the study. It summarizes the main points of the report and provides a final assessment of the research. It also identifies some of the limitations of the study and suggests areas for future research.</p>	<p>10. The tenth part of the report provides a detailed description of the data collection process. It includes information about the sources of the data, the methods used to collect it, and the steps taken to ensure its accuracy and reliability.</p>
<p>11. The eleventh part of the report discusses the results of the data analysis. It shows that the data supports the hypothesis that was tested, and it provides a detailed explanation of the reasons for this.</p>	<p>12. The twelfth part of the report discusses the implications of the findings. It suggests that the results have important implications for the field of research and for the development of new theories and models.</p>
<p>13. The thirteenth part of the report concludes the study. It summarizes the main points of the report and provides a final assessment of the research. It also identifies some of the limitations of the study and suggests areas for future research.</p>	<p>14. The fourteenth part of the report provides a detailed description of the data collection process. It includes information about the sources of the data, the methods used to collect it, and the steps taken to ensure its accuracy and reliability.</p>
<p>15. The fifteenth part of the report discusses the results of the data analysis. It shows that the data supports the hypothesis that was tested, and it provides a detailed explanation of the reasons for this.</p>	<p>16. The sixteenth part of the report discusses the implications of the findings. It suggests that the results have important implications for the field of research and for the development of new theories and models.</p>
<p>17. The seventeenth part of the report concludes the study. It summarizes the main points of the report and provides a final assessment of the research. It also identifies some of the limitations of the study and suggests areas for future research.</p>	<p>18. The eighteenth part of the report provides a detailed description of the data collection process. It includes information about the sources of the data, the methods used to collect it, and the steps taken to ensure its accuracy and reliability.</p>
<p>19. The nineteenth part of the report discusses the results of the data analysis. It shows that the data supports the hypothesis that was tested, and it provides a detailed explanation of the reasons for this.</p>	<p>20. The twentieth part of the report discusses the implications of the findings. It suggests that the results have important implications for the field of research and for the development of new theories and models.</p>

अथ शिरोविरेचनभेदानाह—

अवपीडप्रधमनौ द्वौ भेदावपरौ स्मृतौ ॥ ११ ॥
शिरोविरेचनस्यात्र तौ तु देयं यथायथम् ।

दी०—अथ शिरोविरेचनस्य यौ द्वौ अवपीडप्रध-
मनसंज्ञौ तावाह—यथायथं यथादोषं यथामात्रं वा
देयौ । तयोर्विधानं चाग्रे वक्ष्यमाणं ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

गू०—विरेचनस्य द्वौ भेदावपरावप्याह—अवपीडः,
प्रधमनं, एतौ द्वौ विरेचनस्य भेदौ तौ शिरोविरेचन-
स्थाने देयौ ॥ ११ ॥

अथावपीडप्रधमनयोः स्वरूपमाह—

कल्कीकृतादौषधाद्यः पीडितो निःसृतो रसः ॥ १२ ॥
सोऽवपीडः समुद्दिष्टतीक्ष्णद्रव्यसमुद्भवः ।
षडङ्गुला द्विवक्त्रा या नाडी चूर्णं तथा धमेत् ॥ १३ ॥
तीक्ष्णं कोलमितं वक्रवातैः प्रधमनं हि तत् ।

दी०—कल्कीकृतादौषधाद्यः रसो निःसृतः सोऽव-
पीडः, किंविशिष्टः ? पीडितः आतुरनासापुटे इति
शेषः । प्रधमनं तत्, यत् द्विवक्त्रा नाडी षडङ्गुल-
प्रमाणा तथा चूर्णं प्रधमेत् । किंभूतम् ? तीक्ष्णं
तीक्ष्णद्रव्यकृतम् । कोलं कोलमात्रम् । वक्रवातरिति
वैद्यमुखोत्थैः कृत्वा प्रधमेदित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

गू०—अवपीडलक्षणमाह—कल्कीकृतादिति सुग-
मम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वजत्रुगते रोगे कफजे स्वरसंक्षये ॥ १४ ॥

अरोचके प्रतिश्याये शिरःशूले च पीनसे ।

शोफाऽपस्मारकुष्ठेषु नस्यं वैरेचनं हितम् ॥ १५ ॥

दी०—ऊर्ध्वजत्रुगते विरेचनं हितमिति । ते च
ग्रीवागलादिरोगा दृढबलेऽपि—‘स्तम्भान्ताः सुतिष्ठद्रायाः
श्लेष्मिका ये शिरोगदाः । शिरोविरेचनं तेषु नस्यकर्म
प्रशस्यते’ इति । कफरोगे इति । कासश्वासाद्याः ।
प्रतिश्याये नासास्त्रावे पीनसे पुराणे इति **रत्नप्रभा-**
कारः । चक्रदत्तेऽपि—‘शिरोविरेचनं दद्यात् रोग-
वेतेषु बुद्धिमान् । गौरवे शिरसः शूले जाड्ये स्पन्दे
गलामये ॥ शोफगण्डकृमिग्रन्थिकुष्ठापस्मारपीनसे’
इति । अन्यत्राऽप्युक्तं—‘शिरोविरेचनमपि श्लेष्मणा-
ऽभिव्याप्ततालुगलशिरसां तथाऽरोचकशिरोगौरवशूल-
पीनसार्धावभेदककृमिप्रतिश्यायापस्माराघ्राणाज्ञानेषु चो-
र्ध्वजत्रुगदेषु शिरोविरेचनद्रव्यसिद्धेन स्नेहेन’ इति
॥ १४ ॥ १५ ॥

अथ बृंहणनस्यविषयमाह—

भीरुस्त्रीकृशबालानां नस्यं स्नेहेन शस्यते ।

दी०—स्नेहेन नस्यमिति । बृंहणाख्यम् । यदा
रेचननस्यदाने प्रतिपादितरोगैरभिभूतानां भीरुप्रभृतीनां
रेचनं दातव्यं तदा स्नेहकृतशिरोविरेचनं देयमित्यपि
द्वितीयोऽर्थः साम्प्रदायिकः ॥

येषु अवपीडनं युज्यते तानाह—

गलरोगे सन्निपाते निद्रायां विषमज्वरे ॥ १६ ॥
मनोविकारे कृमिषु युज्यते चावपीडनम् ।

दी०—अवपीडननस्यस्य विषयमाह—मनोविकारे
इति । मदमूर्च्छाऽपस्मारसंन्यासोन्मादभूतोन्मादादिषु ।
कृमिशब्देनात्र कृमिजा रोगा अपि ग्राह्याः ॥ १६ ॥

गू०—सुगमम् ॥ १६ ॥

येषु प्रधमनं युज्यते तानाह—

अत्यन्तोत्कटदोषेषु विसंज्ञेषु च दीयते ॥ १७ ॥
चूर्णं प्रधमनं धीरैस्तद्धि तीक्ष्णतरं यतः ।

दी०—प्रधमननस्यविषयमाह—अत्यन्तोत्कटदो-
षेषु चेतोविकारविषाभिपन्नेष्वित्यर्थः । एवंविधेष्वन्ये-
ष्वपि विसंज्ञेषु मदापस्मारादिषु । यत्तस्तीक्ष्णतरं अ-
त्यन्ततीक्ष्णद्रव्यकृतं । धीरैरिति वैद्यैः । धीरत्वं दृढशा-
स्त्राभ्यासकर्मत्वेन ज्ञेयम् । तीक्ष्णद्रव्यतो यथा—‘पि-
प्पल्यः शिग्रुबीजानि विडङ्गमरिचानि च । अवपीडः
प्रशस्तोऽयं गरचेतोविकारिणाम्’ इति ॥ १७ ॥

गू०—अत्यन्तोत्कटदोषेषु मूर्च्छापस्मारादिविसं-
ज्ञेषु संन्यासादिषु ॥ १७ ॥

इदानीमवपीडनप्रधमनयोः कतिपययो-
गानाह—

गुडादिनस्यम् ।

नस्यं स्याद्गुडशुण्ठीभ्यां—

दी०—गुडशुण्ठीभ्यामेको योगः ।

पिप्पल्यादिनस्यम् ।

पिप्पल्याः सैन्धवेन वा ॥ १८ ॥

जलपिष्टेन तेनाक्षिकर्णनासाशिरोगदाः ।

मन्याहनुगालोद्भूता नश्यन्ति भुजपृष्ठजाः ॥ १९ ॥

दी०—पिप्पलीसैन्धवाभ्यां द्वितीयः । तेन नस्ये-
नाक्षिकर्णनासाशिरोगदाः नश्यन्ति । गदशब्दोऽत्र प्र-

<p>1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. This is essential for ensuring the integrity of the financial data and for providing a clear audit trail.</p> <p>2. The second part of the document outlines the procedures for handling customer inquiries and complaints. It is important to respond promptly and professionally to all customer contact.</p> <p>3. The third part of the document describes the process for reviewing and approving new products or services. This process should be thorough and involve all relevant departments.</p> <p>4. The fourth part of the document details the requirements for maintaining the physical and digital security of company assets. This includes implementing strong password policies and regular security audits.</p> <p>5. The fifth part of the document discusses the importance of ongoing training and development for all employees. This helps to ensure that the workforce is up-to-date with the latest industry trends and technologies.</p>	<p>6. The sixth part of the document outlines the process for managing inventory and ensuring that stock levels are maintained at optimal levels. This involves regular monitoring and timely reordering.</p> <p>7. The seventh part of the document describes the procedures for handling financial reports and ensuring that all data is accurate and complete. This includes reconciling accounts and preparing financial statements.</p> <p>8. The eighth part of the document discusses the importance of maintaining a positive and professional image for the company. This involves adhering to a code of conduct and providing excellent customer service.</p> <p>9. The ninth part of the document details the requirements for maintaining the confidentiality of sensitive information. This includes implementing data protection measures and restricting access to confidential data.</p> <p>10. The tenth part of the document discusses the importance of staying up-to-date with changes in the law and regulations. This helps to ensure that the company is always in compliance with all applicable laws.</p>
---	--

त्येकमभिसम्बध्यते । तथा मन्याहनुगलोद्भूता रोगा इति शेषः । भुजपृष्ठजा इति । भुजजाश्च बाहुकास-
शोषादयः, पृष्ठजाः कुब्जबहिरामादयः । केचिद्विरेच-
नभेदमेव योगद्वयमिच्छन्ति तद्भेदादवपीडप्रधमनयो-
रुक्तत्वात् ॥ १८ ॥ १९ ॥

गू०—अतितीक्ष्णतरं विरेचनमाह—नस्यमिति
सुगमम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

मधूकसारादिनस्यम्—

मधूकसारकृष्णाभ्यां वचामरिचसैन्धवैः ।
नस्यं कोष्णजले पिष्टं दद्यात्संज्ञाप्रबोधनम् ॥ २० ॥
अपस्मारे तथोन्मादे संनिपातेऽपतन्नके ।

दी०—मधूकसारकृष्णाभ्यामेको योगः । मधूको
वृक्षविशेषः, तस्य सारं मध्यस्थितकाष्ठविशेषं । वचाम-
रिचसैन्धवैः कृत्वा परः सकलद्रव्यकृतो वा एक एव
योगो व्यवहारात् । शेषं सुगमम् ॥ २० ॥

गू०—मधूकसारः गुडपुष्पः ॥ २० ॥

तन्द्रायां सैन्धवादिनस्यम्—

सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपाः कुष्ठमेव च ॥ २१ ॥
बस्तमूत्रेण पिष्टानि नस्यं तन्द्रानिवारणम् ।

दी०—तन्द्रायां नस्यमाह—श्वेतमरिचमत्र शिशु-
बीजं तत्संज्ञत्वात् । बस्तः छागः । पिष्टानीति पूर्वोक्तद्र-
व्याणि इति शेषः । तेषां तन्द्रानिवारणं भवति ॥ २१ ॥

गू०—अथ तन्द्रायां नस्यम्—श्वेतमरिचं प्रसि-
द्धम्, यद्वा शिशुबीजम् । बस्तमूत्रेण ॥ २१ ॥

मरिचादिनस्यम्—

रोहितमत्स्यपित्तेन भावितं सैन्धवं वचा ॥ २२ ॥
मरिचं पिप्पली शुण्ठी कङ्गोलं लशुनं पुरम् ।
कट्फलं चेति तच्चूर्णं देयं प्रधमनं बुधैः ॥ २३ ॥

दी०—प्रधमनमाह—कट्फलं वचा च समत्वेन
पूर्वं मरिचचूर्णं कृत्वा पश्चाद्रोहितमत्स्यपित्तेन भावना
देया, पश्चाच्चूर्णं कार्यं तच्चूर्णं प्रधमनं देयम् । बु-
धैरित्यनेन परिभाषोक्तरीत्या प्रचारयेदित्यभिप्रायः
॥ २२ ॥ २३ ॥

गू०—प्रधमननस्यमाह—कङ्गोलं, मरिचं, पुरो
शुगुलः, कट्फलं एतत्प्रधमनचूर्णं तन्द्रादौ देयमिति
पूर्वेण संबन्धः ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति विरेचननस्यकल्पना ।

अथ बृंहणनस्यकल्पनामाह—

अथ बृंहणनस्यस्य कल्पना कथ्यतेऽधुना ।

मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्वौ भेदौ स्नेहनौ मतौ ॥ २४ ॥
मर्शस्य तर्पणी मात्रा मुख्या शाणैः स्मृताऽष्टभिः ।
मध्यमा च चतुःशाणैर्हीना शाणमिता स्मृता ॥ २५ ॥
एकैकस्मिन्स्तु मात्रेयं देया नासापुटे बुधैः ।

मर्शस्य द्वित्रिवेलं वा वीक्ष्य दोषबलाबलम् ॥ २६ ॥
एकान्तरं व्यन्तरं वा नस्यं दद्याद्विचक्षणः ।

अहं पञ्चाहमथवा सप्ताहं वा सुयन्त्रितम् ॥ २७ ॥
मर्शं शिरोविरेके च व्यापदो विविधाः स्मृताः ।

दोषोत्क्लेशाक्षयाच्चैव विज्ञेयास्ता यथाक्रमम् ॥ २८ ॥
दोषोत्क्लेशनिमित्तासु युज्याद्भमनशोधनम् ।

अथ क्षयनिमित्तासु यथास्वं बृंहणं हितम् ॥ २९ ॥
शिरोनासाक्षिरोगेषु सूर्यावतार्धभेदके ।

दन्तरोगे बले हीने मन्याबाहंसजे गदे ॥ ३० ॥
मुखशोषे कर्णनादे वातपित्तगदे तथा ।

अकालपलिते चैव केशश्मश्रुप्रपातने ॥ ३१ ॥
युज्यते बृंहणं नस्यं स्नेहैर्वा मधुरद्रवैः ।

दी०—अथ विरेचननस्यस्य विधानादिकमभिधाय
संप्रति बृंहणनस्यस्य भेदप्रभृतिकं दर्शयन्नाह—सुगमम् ।
तस्य भेदानाह—मर्शश्चेति । स्नेहने बृंहणाख्ये नस्ये
द्वौ भेदाविति । एकः मर्शः, द्वितीयः प्रतिमर्शः । अथ
मर्शस्य भेदमात्रादिकमाह—मर्शस्य तर्पणस्नेहस्य या
मात्रा सा अष्टभिः शाणैर्मुख्या स्मृता । मध्यमा च-
तुर्भिः शाणैर्हीना शाणप्रमाणा । चक्रदत्ते—‘नस्यस्य
स्नेहिकस्याथ देयास्त्वष्टौ तु बिन्दवः । प्रत्येकशो नस्तक-
योर्नृणामिति विनिश्चयः ॥ शुक्तिश्च पाणिशुक्तिश्च देया-
ऽत्र कुशलैर्नरैः’ इति । बिन्दुपरिमाणमुक्तं वाग्भटे—
‘प्रदेशिन्यङ्गुलीपर्वद्वयान्मग्नसमुद्धृतात् । यावत्पतत्यसौ
बिन्दुर्दशाष्टौ षट्क्रमेण ते । मर्शस्योत्कृष्टमध्योना मा-
त्रास्ता एव च क्रमात् । बिन्दुर्द्वयोनाः कल्पादेः’ इति ।
सुश्रुतेऽपि नस्यप्रमाणं तु ‘अष्टौ बिन्दवः प्रदेशिनीपर्व-
द्वयपरिस्रावो बिन्दुः, एषात्र प्रथमा मात्रा, द्वितीयात्र
शुक्तिः, तृतीया पाणिशुक्तिः एतास्त्रिस्तौ मात्रा यथा-
बलं प्रयोज्या भवन्ति’ इति । शुक्तिपरिमाणं तु ‘द्वात्रिंश-
द्विन्दवश्चापि शुक्तिरित्यभिधीयते । द्वे शुक्ती पाणिशुक्तिश्च
देयाऽत्र कुशलैर्नरैः’ इति । स्नेहनस्यं न गिलेत् किंतु
त्यजेदेव । तथाहि सुश्रुतः—‘स्नेहनस्यं न चोपगि-

Date	Description
1900	Jan 1
1900	Jan 2
1900	Jan 3
1900	Jan 4
1900	Jan 5
1900	Jan 6
1900	Jan 7
1900	Jan 8
1900	Jan 9
1900	Jan 10
1900	Jan 11
1900	Jan 12
1900	Jan 13
1900	Jan 14
1900	Jan 15
1900	Jan 16
1900	Jan 17
1900	Jan 18
1900	Jan 19
1900	Jan 20
1900	Jan 21
1900	Jan 22
1900	Jan 23
1900	Jan 24
1900	Jan 25
1900	Jan 26
1900	Jan 27
1900	Jan 28
1900	Jan 29
1900	Jan 30
1900	Jan 31

लेत्कथंचित्' इति । अथैतत्परिमाणमेकवारं बहुवारं वा देयमिति शङ्कायां समाधानमाह—एकैकेति । मर्शस्य इयं मात्रा पूर्वोक्ता एकैकस्मिन्नासापुटे देया । एतेनैकवारविषयं दर्शितम् । यदुक्तं—'प्रत्येकशो न-स्तकयोर्नृणामिति विनिश्चयः' इति । 'वा' अथवा दोषबलाबलं दृष्ट्वा द्विवारं त्रिवारं वा सैव मात्रा देया इति ॥

नस्यदानकालमर्यादामाह—एकान्तरमिति । विचक्षणो वैद्यः । एकान्तरं एकदिवसान्तरं वा प्रयोज्य सप्ताहं यावत् परमदानेन सात्मीभवति । अत्राऽपि पुनःपुनरिति शेषः । यदुक्तं—'सप्ताहं तु परं देयं मिश्रितस्य पुनःपुनः' इति । वाग्रहणेन नवमदिवसादुपरि सात्म्यं भवति इत्युक्तत्वात् । तथाहि—'परं नवाहमूर्ध्वं तु नवाहात्सात्म्यतां व्रजेत्' इति ॥ मर्शं दोषोत्कृष्टाद्यापदो भवन्ति इत्यत आह—मर्शं इति । अथ तयोश्चिकित्सामाह—दोषोत्कृष्ट इति । वमनशोधनमिति शिरोविरेचनादिरूपं नस्यम् । यथास्वमिति यथादोषं । वृंहणमिति स्नेहिकं नस्यं । वृंहणस्यविषयमाह—शिर इति । शिरोरोगादिषु वृंहणं नस्यं युज्यते ॥ २४-३१ ॥

गू०—अथ वृंहणनस्यकल्पना—अथेति सुगमम् । स्नेहव्यापत् चिकित्सामाह—मर्शं शिरोविरेके इति । विविधा व्यापादस्तद्गोः स्मृताः । तद्दोषोत्कृष्टशक्षयात् धातुक्षयात् ज्ञेयाः । दोषोत्कृष्टेषु किं कर्तव्यं ? तदाह युज्याद्वमनशोधनमिति येषु वृंहणं नस्यं दीयते तानाह—मन्या ग्रीवा, अंसः स्कन्धः, तद्गदे । स्नेहैर्घृताद्यैर्मधुरैः वृंहणं योज्यम् ॥ २४-३१ ॥

कुङ्कुमनस्यम् ।

सशर्करं पयःपिष्टं भृष्टमाज्येन कुङ्कुमम् ॥ ३२ ॥
नस्यप्रयोगतो हन्याद्वातरक्तभवा रुजः ।

भ्रूशङ्खाक्षिशिरःकर्णसूर्यावर्तार्धभेदकान् ॥ ३३ ॥

दी०—कुङ्कुमनस्यमाह—शर्करा सितोपला, कुङ्कुमं केशरं काश्मीरजम् । आज्येन घृतेन कृत्वा घृतेन भर्जयित्वा सशर्करमिति समानशर्करम् । तदनु क्षीरेण पिष्ट्वा नस्यं देयम् । तद्धृतं नस्यप्रयोगतः भ्रूशङ्खादिरुजः हन्यात् इति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

गू०—स यथा—सशर्करं सितासहितं पयः दुग्धं,

आज्येन घृतेन कुङ्कुमं केशरं पिष्ट्वा तन्नस्यप्रयोगतः वातरक्तादिरुजः हन्यात् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

अन्यवृंहणनस्यमाह—

नस्यं स्यादणुतैलेन तथा नारायणेन वा ।

माषादिना वा सर्पिर्भिस्तत्तद्भेषजसाधितैः ॥ ३४ ॥

दी०—अथाऽपराणि वृंहणनस्यादीन्याह—अणुतैलेनेति । अणुतैलेन नस्यं वातरक्तभवा रुजो हन्यादित्यत्र संबन्धः । 'गवां शकृत् काथविपक्रमुत्तमं हितं च तैलं तिमिरेषु नस्यतः । घृतं तथा केवलमेव पैत्तिके तथाणुतैलं पवनासृगुच्छयो'रिति । अणुतैलं तु वातव्याधिचित्सोक्तमन्यत्र ज्ञातव्यं । केषांचित् ज्ञापनार्थं यथा 'तिलपीडनोपकरणकाष्ठान्याहल्यानल्पकालतैलपरिपीतान्यणूनि काण्डशः परिकल्प्यातिकुट्य च महाकटाहे पानीयेनास्त्राव्य काथयेत् । ततः स्नेहमस्तुदृष्टत्सरकपाण्योरन्यतरेणादाय वातघ्नौषधप्रतीवापं स्नेहपाककल्केन विपचेत् । एतदणुतैलमुपदिशन्ति वातरोगेष्विति' । नारायणेन तैलेनेति शेषः । माषादिनेति । अत्राऽपि तैलेन सम्बन्धः । नारायणतैलं माषतैलं च वातव्याधिविचिकित्सोक्तं ज्ञातव्यं तत्तद्भेषजसाधितैः सर्पिर्भिरिति । यानि यानि द्रव्याणि वातरक्तद्वन्नाभिचक्षुःशिरःकर्णरोगाणां विहितानि तैस्तैर्द्रव्यैरेव साधितानि सर्पिषि तत्र तत्र योज्यानीत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

गू०—अन्यदप्याह—अणुतैलेन अतसीतैलेन । सर्पिर्भिर्घृतैः तद्गोनाशकैरौषधैः साधितं तस्यं वृंहणं स्यात् ॥ ३४ ॥

दोषेषु स्नेहव्यवस्था ।

तैलं कफे स्याद्वाते च केवले पवने वसाम् ।

दद्यान्नस्यं सदा पित्ते सर्पिर्मज्जनमेव च ॥ ३५ ॥

१-वाग्भटे तु—'जीवन्ती-जल-देवराजजलद-त्वक्-सेव्यगोपीहिमम् । दावीत्वक्-मधुक-प्लवा-गुरुवरी-पुण्ड्राह-विल्वोत्पलम् ॥ धावन्यौ सुरभिः स्थिरे कृमिहरं पत्रं त्रुटिं शेणुकम् । किञ्जल्कं कमलाद्वलां शतगुणे दिव्येऽम्भसि काथयेत् ॥ तैलाद्रसं दशगुणं परिशोष्य तेन तैलं पचेत् सलिलकेन दशैव वारान् । पाके क्षिपेच्च दशमे समभागदुग्धं वैद्या महागुणमुशन्त्यणुतैलमेतत्' इति वर्णितम् ।

1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities. It emphasizes that this is crucial for ensuring transparency and accountability in the organization's operations.

2. The second part of the document outlines the specific procedures and protocols that must be followed when recording transactions. It details the steps involved in data collection, verification, and entry into the system, ensuring that all information is accurate and up-to-date.

3. The third part of the document addresses the role of the accounting department in maintaining these records. It highlights the need for regular audits and reviews to ensure that the records are consistent and reliable.

4. The fourth part of the document discusses the importance of training and education for all staff members involved in the recording process. It stresses that everyone must understand their responsibilities and follow the established procedures to ensure the integrity of the records.

5. The fifth part of the document outlines the consequences of failing to maintain accurate records. It states that this can lead to legal issues, financial losses, and damage to the organization's reputation.

6. The sixth part of the document provides a summary of the key points discussed in the previous sections. It reiterates the importance of accurate record-keeping and the need for strict adherence to the established procedures.

7. The seventh part of the document discusses the role of technology in maintaining records. It highlights the benefits of using digital systems for data storage and retrieval, such as increased efficiency and reduced risk of loss.

8. The eighth part of the document outlines the importance of regular backups and security measures to protect the records from theft or destruction. It emphasizes that these measures are essential for ensuring the long-term availability and integrity of the data.

9. The ninth part of the document discusses the importance of communication and collaboration between different departments in maintaining accurate records. It stresses that everyone must work together to ensure that all information is shared and recorded correctly.

दी०—अथ चतुःस्नेहस्य दोषविशेषेणोपादेयत्व-
माह—तैलं कफे स्याद्वाते चेति । अत्र सवाते इति
पाठान्तरं, केवले वाते स्वतन्त्रे अत्राणुतैलमेव प्रधानं ।
यदुक्तं 'चतुर्विधस्तु स्नेहस्य विधिरेषः प्रकीर्तितः । श्ले-
ष्मस्थानविरोधित्वात्तेषु तैलं विशिष्यते' इति ॥ ३५ ॥

गू०—रोगभेदेन तैलादीनां नस्यभेदमाह—तैल-
मति । सुगमम् ॥ ३५ ॥

माषादिनस्यम् ।

माषाऽऽत्मगुप्तास्त्राभिर्बलास्त्रुकरोहिषैः ।
कृतोऽश्वगन्धया काथो हिङ्गुसैन्धवसंयुतः ॥ ३६ ॥
कोष्णो नस्यप्रयोगेण पक्षाघातं सकम्पनम् ।
जयेददितवातं च मन्यास्तम्भापबाहुकौ ॥ ३७ ॥

दी०—अथापरमपि योगमाह—आत्मगुप्ता कपिक-
च्छः, रास्त्रा सुरमी बला सामशब्दवाच्या स्त्रुकर एरण्डः ।
रोहिषो गन्धतृणः अश्वगन्धया सह मिलित्वा काथः
हिङ्गुसैन्धवयोः प्रक्षेपः । तद्यवहारतो हिङ्गु रक्तिकाद्वयं
सैन्धवं माषैकं प्रक्षेपः । जयेददितवातं चेति चकार-
ग्रहणात् कर्णनादरुजायां प्रशस्त इति प्रसिद्धिः । य-
दुक्तं—'माषबलाशूकशिम्बीकतृणरास्त्रोरुबूकाश्वगन्धानां ।
काथो नस्यनिपीतो रामठलवणान्वितः कोष्णः । अप-
हरति पक्षाघातं मन्यास्तम्भं सकर्णरुजम् । दुर्जयम-
दितवातं सप्ताहाजयति चावश्य'मिति । इति मर्शविधिः
॥ ३६ ॥ ३७ ॥

गू०—अथ पक्षाघातादितादौ नस्यम्—माषोऽन्न-
विशेषः, आत्मगुप्ता कपिकच्छः, बला प्रसिद्धा, स्त्रुकरः
एरण्डः, रोहिषः कतृणः, अश्वगन्धा हयगन्धा कोष्णः
काथः सकम्पनं कम्पवातं हन्यात् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

अथ प्रतिमर्शमाह—

प्रतिमर्शस्य मात्रा तु द्विद्विबिन्दुमिता मता ।
प्रत्येकशो नस्तकयोः स्नेहेनेति विनिश्चितम् ॥ ३८ ॥
स्नेहे ग्रन्थिद्वयं यावन्निमग्ना चोद्धृता ततः ।
तर्जनीयं खवेद्विन्दुं सा मात्रा बिन्दुसंज्ञिता ॥ ३९ ॥
एवंविधैर्बिन्दुसंज्ञैरष्टभिः शाण उच्यते ।
स देयो मर्शनस्ये तु प्रतिमर्शो द्विबिन्दुकः ॥ ४० ॥
समयाः प्रतिमर्शस्य बुधैः प्रोक्ताश्चतुर्दश ।

भाते दन्तकाष्ठान्ते गृहान्निर्गमने तथा ॥ ४१ ॥

रायामाध्वग्यवायान्ते विण्मूत्रान्तेऽञ्जने कृते ।

वल्गान्ते भोजनान्ते दिवासुसोत्थिते तथा ॥ ४२ ॥

वमनान्ते तथा सायं प्रतिमर्शः प्रयुज्यते ।

ईषदुच्छिक्कनात्स्नेहो यदा वक्त्रं प्रपद्यते ॥ ४३ ॥

नस्ये निषिक्तं तं विद्यात्प्रतिमर्शं प्रमाणतः ।

उच्छिन्दन्न पिबेच्चैतन्निष्टीवेन्मुखमागतम् ॥ ४४ ॥

क्षीणे तृष्णास्यशोषार्ते बाले वृद्धे च युज्यते ।

प्रतिमर्शेन शाम्यन्ति रोगाश्चैवोर्ध्वजत्रुजाः ॥ ४५ ॥

वलीपलितनाशश्च बलमिन्द्रियजं भवेत् ।

दी०—'प्रत्येकशो नस्तकयोरुपैति वदनं यथा ।
तथैतैर्विहितः स्नेहो नैवान्तः संप्रपद्यते' इति पाठान्तरम् ।
एतैः पदार्थैर्विरहितः स्नेहो यदा भवति तदान्तः न
प्राप्नोति इति भावः । अयं पाठः केनाप्यत्र
पठितः ॥ ३८-४५ ॥

गू०—अथ प्रतिमर्शमाह—प्रतिमर्शस्य नस्यमात्रा
द्विद्विबिन्दुमिता कथिता । प्रत्येकशो नास्तकयोः स्ने-
हेन घृतेन । बिन्दुमात्रमाह—एवंविधैर्बिन्दुसंज्ञैरष्टभिः
शाण उच्यते । स्नेहेति सुगमं । प्रतिमर्शनस्य समय-
माह—एषु चतुर्दशसमयेषु प्रतिमर्शं नस्यं प्रयुज्यते ।
धमनस्य निषिक्तलक्षणमाह—ईषदुच्छिक्कनात् ईषत्
छिक्कनात् यदा स्नेहः वक्त्रं मुखं प्रपद्यते नस्ये निषिक्तं
दत्तं प्रतिमर्शं प्रमाणं ततस्तदा तं उच्छिष्टं विद्यात् । तत्र
किं कुर्यादित्याह—उच्छिष्टं न पिबेत्प्रतिमर्शं । अन्येषु
केषु युज्यते तानप्याह—क्षीणे धातुक्षीणे तथा तृष्णा
आस्यं मुखं तच्छोषार्ते बाले तथा वृद्धे च युज्यते
प्रतिमर्शेन एते शाम्यन्ति तथा ऊर्ध्वजत्रुजा ग्रीवामू-
लोर्ध्वजाः शाम्यन्ति तथा वलीपलितो युज्यते वली
त्वक्शैथिल्ये पलितं केशशौक्ल्यं तथा इन्द्रियजं बलं
भवेत् ॥ ३८-४५ ॥

अथ पलिते नस्यम् ।

बिभीतनिम्बकम्भारी शिवा शेलुश्च काकिनी ॥ ४६ ॥
एकैकतैलनस्येन पलितं नश्यति ध्रुवम् ।

गू०—बिभीतं बिभीतकमज्जानं निम्बं निम्बबीजं
कम्भारी प्रसिद्धा, तस्या बीजं, शिवा हरीतकी मज्जा,
शेलुः शाखोटकमज्जा, काकिनी किकईबीजं एषां एकै-
कतैलनस्येन पलितं नश्यति ॥ ४६ ॥

अथ नस्यग्रहणे नस्यविधिमाह—

अथ नस्यविधिं वक्ष्ये नस्यग्रहणहेतवे ॥ ४७ ॥

देशे वातरजोमुक्ते कृतदन्तनिघर्षणम् ।

<p>1. Introduction</p> <p>The purpose of this study is to investigate the effects of various factors on the performance of a system. The study is organized as follows: Section 2 discusses the background and motivation. Section 3 describes the methodology. Section 4 presents the results. Section 5 discusses the conclusions and future work.</p>	<p>2. Background and Motivation</p> <p>The system under study is a complex system that involves multiple components and interactions. The performance of the system is affected by various factors, including hardware, software, and human factors. Understanding these factors is crucial for improving the system's performance and reliability.</p>
<p>3. Methodology</p> <p>The study uses a combination of experimental and analytical methods. The experimental part involves running the system under different conditions and measuring its performance. The analytical part involves modeling the system and analyzing the results of the experiments.</p>	<p>4. Results</p> <p>The results of the study show that the performance of the system is significantly affected by the hardware and software factors. The human factors also play a role in the system's performance, but their impact is less pronounced than that of the hardware and software factors.</p>
<p>5. Conclusions and Future Work</p> <p>The study concludes that the hardware and software factors are the most significant factors affecting the system's performance. Future work should focus on optimizing these factors to improve the system's performance and reliability.</p>	<p>6. References</p> <p>[1] Smith, J. D., & Jones, M. A. (2010). The effects of hardware and software factors on system performance. <i>Journal of Systems Management</i>, 61(1), 1-10.</p> <p>[2] Brown, K. L., & Green, P. R. (2012). The impact of human factors on system performance. <i>Human Factors</i>, 54(1), 1-15.</p>

विशुद्धं धूमपानेन स्विन्नभालगलं तथा ॥ ४८ ॥
 उत्तानशायिनं किंचित्पलम्बशिरसं नरम् ।
 आस्तीर्णहस्तापादं च वस्त्राच्छादितलोचनम् ॥ ४९ ॥
 समुन्नमितनासाग्रं वैद्यो नस्येन योजयेत् ।
 कोष्णमच्छिन्नधारं च हेमतारादिशुक्तिभिः ॥ ५० ॥
 शुक्त्या वा यत्र युक्त्या वा प्लोतैर्वा नस्यमाचरेत् ।
 नस्येष्वासिच्यमानेषु शिरो नैव प्रकम्पयेत् ॥ ५१ ॥
 न कुप्येन्न प्रभाषेत नोच्छिदेन्न हसेत्तथा ।
 एतैर्हि विहितः स्नेहो नैवान्तः संप्रपद्यते ॥ ५२ ॥
 ततः कासप्रतिश्यायशिरोऽक्षिगदसंभवः ।
 शृङ्गाटकमभिप्लाव्य स्थापयेन्न गिलेद्वचम् ॥ ५३ ॥

गू०—वातरजोमुक्ते देशे स्थाने कृतदन्तनिर्घर्षणं कृतदन्तधावनं, धूमपानेन विशुद्धं, तथा स्विन्नभालगलं धूमपानेन । यद्वा स्वेदितभालगलं तथा उत्तानशायिनं नरं नस्येन योजयेत् । प्लोतं प्लोतकं । स्पष्टमन्यत् । नस्यनिषिक्ते कथं निष्ठीवेदित्याह—नोच्छिदेन्न किंचित्क्षोदयेत् । एतैः कोपादिभिः विहितः कृतः नस्यः अन्तर्मध्ये न प्रपद्यते ततः कासादयश्च भवन्तीत्याह—प्रतिश्यायो नासास्त्रावः । ततः कोषादेः शृङ्गाटकादिस्थापने शिक्षितमाह—शृङ्गाटकं नासावंशं धूमध्वं आप्लाव्य नस्यं द्रवेणाप्लुत्य न स्थापयेत् । द्रवं न गिलेत्, स्पष्टमन्यत् ॥ ४७-५३ ॥

अथ नस्यधारणार्थं मात्रासंख्यामाह—
 पञ्च सप्त दशैव स्युर्मात्रा नस्यस्य धारणे ।

दी०—पञ्चसप्तादिसंख्याग्रहणं दोषादिवलाबलविषयम् । मात्राप्रमाणं तु वाग्भटे—‘यावत्पर्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम् । निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु सा स्मृता’ इति ॥

नस्यदानानन्तरं किं कर्तव्यं ? इत्यत आह—

उपविश्याथ निष्ठीवेन्नासावक्रगतं द्रवम् ॥ ५४ ॥
 वामदक्षिणपार्श्वभ्यां निष्ठीवेत्संमुखे न हि ।
 नीते नस्ये मनस्तापं रजः क्रोधं च संत्यजेत् ॥ ५५ ॥
 शयीत निद्रां त्यक्त्वा च प्रोत्तानो वाक्शतं नरः ।
 तथा वैरेचनस्यान्ते धूमो वा कवलो हितः ॥ ५६ ॥

दी०—अथशब्द आनन्तर्ये । नस्यानन्तरं नासा-
 शा. सं. ४४

दिद्रवं उपविश्य निष्ठीवेत् । काभ्यां ? वामदक्षिणपार्श्वभ्यां । कथं ? सम्मुखं नहि निष्ठीवेत् । तिर्यक् निष्ठीवनात् सम्यग्द्रवनिर्गमो भवति इत्यर्थः । निष्ठीवनानन्तरं कर्तव्यमाह—नीते इति । क्रोधं चेति । चशब्दस्तन्त्रान्तरोक्तग्रहणार्थः । उक्तं च—‘रजो धूममनस्तापमानक्रोधादिवर्जयेत्’ इति । वाक्शतं गुर्वक्षरोच्चारणशतमात्रम् । वैरेचननस्यान्ते इति शिरोविरेचनस्योत्तरकालं, रजो धूलिः, धूमो वा कवलो हितः इति । धूमः स्निग्धादिरग्रे वक्ष्यमाणः, कवलः प्रागुक्तलक्षणः हितः पथ्यस्तस्मात्कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ५४-५६ ॥

गू०—नस्ये नीते यत्कर्तव्यं तदाह—रजो धूलिः । यथा धूमप्रवेशो न भवेत् । स पीतनस्य उत्तानः सन् वाक्शतं भवेत् । विरेचननस्यान्ते धूमः कवलश्च हितः देयः ॥ ५४-५६ ॥

अथ नस्ये कति लक्षणानि भवन्ति ?
 इत्याह—

नस्ये त्रीण्युपदिष्टानि लक्षणानि प्रयोगतः ।

शुद्धिहीनातियोगानि विशेषाच्छास्त्रचिन्तकैः ॥ ५७ ॥

दी०—प्रयोगत इति नस्यप्रयोगात् । शास्त्रचिन्तकैः शास्त्रं वैद्यकशास्त्रं तस्य चिन्तकाः विचारका इति ॥ ५७ ॥

गू०—शुद्ध्यादिभेदेन नस्ये लक्षणमाह—नस्ये इति । स्पष्टम् ॥ ५७ ॥

नस्यशुद्धिलक्षणमाह—

लाघवं मनसः शुद्धिः स्रोतसां व्याधिसंक्षयः ।

चित्तेन्द्रियप्रसादश्च शिरसः शुद्धिलक्षणम् ॥ ५८ ॥

दी०—लाघवमिति शरीरस्य । शरीरग्रहणेनैव शिरोग्रहणे लब्धे पुनः शिरोग्रहणं देहस्योर्ध्वमूलादपि लाघवप्रतिपादनार्थम् । मनसः शुद्धिः मनसो ह्लादकत्वात् मनसः शुद्धिः । तथा स्रोतसां शुद्धिः स्रोतांसि प्राणधातुमलाम्भोऽन्नवाहिनां शुद्धता । तथा चित्तेन्द्रियप्रसादश्च मनसः इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां प्रसन्नता । तथा व्याधिसंक्षयः व्याधयो नस्यसाध्या रोगाः । तन्त्रान्तरे तु—‘प्रसन्नदृष्टिर्दृढदन्तकेशः शशाङ्कवक्त्रः पलितैर्विहीनः । पिकाभिकण्ठः कमलास-

Date		Time		Location		Weather		Remarks	
1911	10/1	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/2	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/3	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/4	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/5	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/6	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/7	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/8	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/9	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/10	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/11	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/12	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/13	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/14	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/15	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/16	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/17	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/18	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/19	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/20	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/21	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/22	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/23	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/24	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/25	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/26	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/27	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/28	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/29	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/30	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/31	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00

गन्धो नस्योपसेवी भवतीह मर्त्यः' इति । अन्यत्राप्युक्तं—'इन्द्रियाणां च वैमल्यं कुर्यादास्यसुगन्धताम् । हनुदन्तशिरोग्रीवात्रिकबाहूरसां बलम् ॥ वली-पलितखालित्यं व्यङ्गानामप्यसंभव' इति ॥ ५८ ॥

गू०—शुद्धिमाह—लाघवं शिरसः मनसः शुद्धि-र्मूर्च्छाद्यस्त्रावत्वं स्रोतसां शुद्धिः व्याधिसंक्षयः, चित्त-प्रसादश्च शिरसः शिरोरोगादिनाशः । प्रसन्नत्वं शिरसः शुद्धिः इदं शुद्धिलक्षणम् ॥ ५८ ॥

अथ हीनशुद्धेर्लक्षणमाह—

कण्डूपदेहौ गुरुता स्रोतसां कफसंस्त्रवः ।

मूर्ध्नि हीनविशुद्धेस्तु लक्षणं परिकीर्तितम् ॥ ५९ ॥

दी०—अथ हीनशुद्धेर्लक्षणान्याह—हीनविशुद्धेः शिरसि लक्षणं । किं तत् । कण्डूपदेहाविति मुखना-सिकादीनां उपदेहः श्लेष्मणाभिलिप्तमिव मुखं भव-तीति । गुरुता चात्र शिरसः । स्रोतसां कफादि-वहानां कफसंस्त्रव इति प्रचुरश्लेष्मसंभव इति ता-त्पर्यार्थः ॥ ५९ ॥

गू०—हीनविशुद्धेः शिरसि लक्षणमाह—उपदेहो लिप्तता, गुरुता गुरुत्वम्, स्रोतसां नासादीनाम् । कफसंस्त्रावः । हीनशुद्धेः अल्पशुद्धेः ॥ ५९ ॥

अतिशयशुद्धस्य लक्षणमाह—

मस्तुलुङ्गागमो वातवृद्धिरिन्द्रियविभ्रमः ।

शून्यता शिरसश्चापि मूर्ध्नि गाढं विरेचिते ॥ ६० ॥

दी०—अतिविरेचितलक्षणमाह—मूर्ध्नि शिरसि । अतिविरेचिते सति मस्तुलुङ्गागमादयो भवन्ति । मस्तुलुङ्गं मस्तिष्कम्, वातवृद्धिरित्यत्र वातदुष्टिरिति वा पाठः । इन्द्रियविभ्रमः इन्द्रियनाशः, शिरसः शून्यता मस्तकशून्यता । 'शून्यता मनसश्चाऽपि' इति पाठान्तरम् ॥ ६० ॥

गू०—मस्तुलुङ्गागमो मस्तिकाभ्यन्तरात् लुङ्गो मातुलुङ्गः तज्जलसदृशो निःसारः वातवृद्धिः, इन्द्रियवि-भ्रमः, शिरसः शून्यता, इदं गाढविरेचितशिरसो लक्ष-णम् ॥ ६० ॥

हीनातिशुद्धौ चिकित्सामाह—

हीनातिशुद्धे शिरसि कफवातघ्नमाचरेत् ।

सम्यक् विशुद्धे शिरसि सर्पिनस्ये निषेचयेत् ॥ ६१ ॥

दी०—हीनातिशुद्धे शिरसि कफवातघ्नं कमादा-चरेदिति ज्ञेयम् । हीनशुद्धे शिरसि कफघ्नं, अतिशुद्धे वातघ्नं, सम्यक्शुद्धे शिरसि, नस्येन सम्यक् शुद्धे सर्पि-योजयेदित्यर्थः ॥ ६१ ॥

गू०—हीनातिशुद्ध्यादौ क्रियामाह—कफवातघ्नं नस्यमाचरेत् ॥ ६१ ॥

अतिस्निग्धलक्षणचिकित्सामाह—

कफप्रसेकः शिरसो गुरुतेन्द्रियविभ्रमः ।

लक्षणं तदतिस्निग्धे तत्र रुक्षं प्रदापयेत् ॥ ६२ ॥

भोजयेच्चानभिष्यन्दि तस्याचारिकमादिशेत् ।

दी०—अतिस्निग्धे एतल्लक्षणम् । तत्किम् ? कफ-प्रसेकादि कफप्रसेकः स्त्रावः, शिरसः गुरुता शिरो-जाड्यं, इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां विभ्रमः । रुक्षं अन्नं प्रदापयेत् । अनभिष्यन्दि स्रोतसां यल्लेपकरं न भवति एतमाचारिकं आदिशेत् । उक्तं च वाग्भटे—'उष्णो-दकोपचारी स्याद्ब्रह्मचारी क्षपाशयः । न वेगरोधी व्यायामक्रोधशोकहिमातपान् ॥ प्रवातपानयानाध्व-भाष्याभ्यासनसंस्थितिः । नीचात्युच्चोपधानाहस्त्रप्रधूम-रजांसि च' इति ॥ ६२ ॥

गू०—अतिस्निग्धे लक्षणमाह—इन्द्रियविभ्रमः भ्रान्तिवत् अयथार्थशक्तिः, अतिस्निग्धे इदं लक्षणम् । तत्र रुक्षमवचारयेत् । नस्येऽवरुक्षं दापयेत् । नस्ये भोजनाचारमाह—अनभिष्यन्दि महिषीदध्यादि न-स्याचारिकं नस्ये ये शिष्टा आचरन्ति तदाचरेत् ॥ ६२ ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरति—

वमनं रेचनं नस्यं निरूहश्चानुवासनम् ।

एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ ६३ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना शार्ङ्गधराचार्येण विरचितायां

शार्ङ्गधरसंहितायामुत्तरखण्डे नस्यविधिर्नामा-

ष्टमोऽध्यायः ॥

Date	Description
1900	Jan 1
1901	Jan 1
1902	Jan 1
1903	Jan 1
1904	Jan 1
1905	Jan 1
1906	Jan 1
1907	Jan 1
1908	Jan 1
1909	Jan 1
1910	Jan 1
1911	Jan 1
1912	Jan 1
1913	Jan 1
1914	Jan 1
1915	Jan 1
1916	Jan 1
1917	Jan 1
1918	Jan 1
1919	Jan 1
1920	Jan 1
1921	Jan 1
1922	Jan 1
1923	Jan 1
1924	Jan 1
1925	Jan 1
1926	Jan 1
1927	Jan 1
1928	Jan 1
1929	Jan 1
1930	Jan 1
1931	Jan 1
1932	Jan 1
1933	Jan 1
1934	Jan 1

दी०—तानि कानि वमनादीनि ॥ ६३ ॥
इति श्रीवास्तव्यान्वयप्रकाशवैद्यभावसिंहात्मजेनाडमल्लेन
विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायामुत्तरखण्डे नस्य-
विधिर्नामाष्टमोऽध्यायः ॥

गू०—पञ्चकर्मसंख्यामाह—रेचनं विरेकः, निरूहं
निरूहणवस्तिः । अनुवासनवस्तिः । ननु वस्तिकर्म
एकविधं भवति तत्कथं द्विविधम् ? उच्यते—अनुवा-
सनस्य निरूहस्य च पृथक्करणात् ॥ ६३ ॥

इति श्रीकाशीराममिश्रकृतायां शार्ङ्गधरगूढार्थदीपि-
कायामुत्तरखण्डे नस्यवर्णनी-
योऽध्यायः ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथ धूमपानविधिः ।

धूमसंख्या—

धूमस्तु षड्विधः प्रोक्तः शमनो बृंहणस्तथा ।
रेचनः कासहा चैव वामनो घ्राणधूपनः ॥ १ ॥
शमनस्य तु पर्यायौ मध्यः प्रायोगिकस्तथा ।
बृंहणस्यापि पर्यायौ स्नेहिको मृदुरेव च ॥ २ ॥
रेचनस्यापि पर्यायौ शोधनस्तीक्ष्ण एव च ।

दी०—तत्राऽयं सम्बन्धः—यथा नस्येन चोर्ध्व-
जत्रुरोगनाशस्तथा धूमेनाऽपि । उक्तं च वाग्भटे—‘ऊ-
र्ध्वजत्रुविकारेषु विशेषान्नसमिष्यते । जत्रूर्ध्वं कफवा-
तोत्थविकाराणामजन्मने ॥ उच्छेदाय च वातानां
पिबेद्धूमं सदात्मवान्’ इति । तेन नस्याध्यायानन्तरं
धूमपानाध्यायः ॥ अथ एवं कर्मपरिशेषात् शुद्धिकर-
त्वेन नस्यान्ते धूमपानविधिरारभ्यते । तत्र ताव-
त्पूर्वं धूमसंख्यामाह—षोढा धूमपानप्रकारः । तत्र
शमन इति । दुष्टदोषस्यानिर्हरणपूर्वकं शमनम् ।

१—अन्यत्र त्रिविधः प्रोक्तः । तथाहि चरके—‘प्रा-
योगिकः स्नेहिकः दोषवैरेचनिकः’ इति । तत्र प्रायोगिके
कासहरं, वैरेचनिके वामनीयमन्तर्भाव्यम् । वाग्भटेऽपि
स्निग्धो मध्यस्तीक्ष्णश्चेति । अत्राऽपि स्निग्धे शमनघ्राणधूपन-
बृंहणानामन्तर्भावः । तीक्ष्णे रेचनवामयोरिति विरोधप-
रिहारः ॥

अदुष्टस्यानुदीरणं च । व्याधिशमननेन प्रस्तुतव्याधि-
शमनं । अप्रस्तुतव्याधेरनुदीरणं । तदुक्तं वाग्भटे
—‘न शोधयति यदोषान् शमान्नोदीरयत्यपि ।
शमीकरोति च कुद्धान् तत्संशमनमुच्यते’ इति ।
दोषशब्दोऽत्र दोषेषु दोषकार्यव्याधिष्वपि वर्तते
कार्ये कारणोपचारात् । बृंहण इति । बृंहणो बल-
करः । धातुवृद्धिकर इत्यन्ये । तदाश्रयत्वादोषो
बलं रेचन इति । शिरो विरेचयतीति रेचनः ।
कासहेति कासनिवारणाय यो दीयते स कासहा क-
थितः । वामन इति । वामयतीति वामनः । अथ
घ्राणधूपन इति । नासिकया पीतो धूमो घ्राणधूपन-
संज्ञः । एके घ्राणधूपनस्थाने घ्राणधूपन इति पठन्ति
व्याख्यानयन्ति च । एतत्संगतम् । अथ तेषां केषां-
चित्संज्ञान्तराणि दर्शयन्नाह—एकार्थवाचकाः शब्दाः
परस्परं पर्याया उच्यन्ते । प्रयोगः स्वस्थस्य सततोप-
योगः । तत्र साधुप्रायोगिकाः स्नेहा यत्र भवन्तीति
स्नेहिकः ॥ १ ॥ २ ॥

गू०—तस्य षड्विधत्वमाह—शमनादिभेदेन ष-
ड्विधो धूमः प्रोक्तः कथितः । शमनबृंहणरेचन-
पर्यायानाह—शमनो दोषशमनस्तस्य पर्यायौ द्वौ एकः
मध्यः मध्यनामा अपरः प्रायोगिकः प्रायोगिकनामा ।
बृंहणस्य द्वौ पर्यायौ एकः स्नेहनः एको मृदुः । रेचन-
स्याऽपि द्वौ पर्यायौ एकः शोधनः अपरस्तीक्ष्णः ॥
॥ १ ॥ २ ॥

येषां धूमो न विहितस्तानाह—

अधूमाहार्शश्च खल्वेते श्रान्तो भीतश्च दुःखितः ॥ ३ ॥
दत्तवस्तिर्विरिक्तश्च रात्रौ जागरितस्तथा ।
पिपासितश्च दाहात्तैस्तालुशोषी तथोदरी ॥ ४ ॥
शिरोऽभितापी तिमिरी छर्द्याध्मानप्रपीडितः ।
क्षतोरस्कः प्रमेहार्तः पाण्डुरोगी च गर्भिणी ॥ ५ ॥
रूक्षः क्षीणोऽभ्यवहतक्षीरक्षौद्रघृतासवः ।
भुक्तान्नदधिमत्स्यश्च बालो वृद्धः कृशस्तथा ॥ ६ ॥

दी०—इदानीं ये धूमपानेषु नार्हास्तानाह—अधू-
माहार्शश्च खल्वेते इति । एते वक्ष्यमाणाः श्रान्तादयः ते
तु न धूमयोग्या इत्यादि । श्रान्तो भारादिना । भीतो
भययुक्तः । दुःखितो घनबन्धनादिना । दत्तवस्तिरिति
कृतवस्तिः । वस्तिप्रहणेनानुवासनास्थापननिरूह-
वस्तयो गृह्यन्ते । विरिक्त इति विशेषेण रेचितः ।

Item	Quantity	Unit	Price	Total
1. Cement	100	kg	1.20	120.00
2. Sand	200	kg	0.80	160.00
3. Gravel	150	kg	1.50	225.00
4. Steel reinforcement	50	kg	2.50	125.00
5. Labor	10	hr	10.00	100.00
6. Transport	10	km	5.00	50.00
7. Water	100	liters	0.05	5.00
8. Electricity	10	hr	1.00	10.00
9. Tools	10	hr	1.00	10.00
10. Safety equipment	10	hr	1.00	10.00
11. Insurance	10	hr	1.00	10.00
12. Taxes	10	hr	1.00	10.00
13. Profit	10	hr	1.00	10.00
14. Contingency	10	hr	1.00	10.00
15. Miscellaneous	10	hr	1.00	10.00
Total				700.00

रात्रौ जागरित इति । रात्रिजागरणेन वातवृद्धिः स्यात् । शिरोऽभितापो शिरोरोगपीडितः । तिमिरीति मन्ददृष्टिः । छर्द्याध्मानप्रपीडित इति । छर्दिपीडितः, आध्मानपीडितश्च, आध्मान उदरापूरः । क्षतोरस्क इति उरःक्षती । प्रमेहार्त इति प्रमेहपीडितः । रुक्षो वातप्रकृत्या । अथवा रुक्षाऽहारेण जनितवायुना पीडितः । क्षीण इति क्षीणधातुः । अभ्यवहृतक्षीरक्षौद्रघृतासव इति । अभ्यवहृतं विशेषेण भक्षितं क्षीरादिकं येन स तथा । तत्र क्षौद्रं मधु एते धूमपानविषये न योग्या इत्यभिप्रायः । तथेति ग्रहणात् ईदृशा अन्येऽपि बोद्धव्याः ॥ ३-६ ॥

गू०—एकान्ते श्रान्तादयः अधूमार्हा धूमयोग्याः न । श्रान्तः श्रमयुक्तः, भीरुर्भययुक्तः, दुःखितः दुःखार्तः, केनचित् दुःखेन पीडितः धननाशादिभिः । क्षतोरस्क इति । यस्य अभ्यवहृतं भक्षितं क्षीरं क्षौद्रं आसवो मद्यं येन सः अभ्यवहृतक्षीरक्षौद्रासवः पुमान् । तथा भुक्तान्नदधिमत्स्यः भुक्तं अन्नं दधि मत्स्याश्च येन सः बालः वृद्धः तथा कृशो दुर्बलः ॥ ३-६ ॥

अकाले धूमपाने दोषं तत्प्रतीकारं चाह—

अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्यादुपद्रववान् ।
तत्रेष्टं सर्पिषः पानं नावनाञ्जनतर्पणम् ॥ ७ ॥
सर्पिरिक्षुरसं द्राक्षां पयो वा शर्कराम्बु वा ।
मधुराम्बु रसौ वापि शमनाय प्रदापयेत् ॥ ८ ॥

दी०—अथ योग्यपीतस्य धूमपानस्य दोषमाह—अकाल इति । अस्य कालो विरेचनोक्तो बोद्धव्यः । अतिपीत इति । विहितपरिमाणान्धोऽन्यथा पीतः स्वमानाद्बहुपीतो वा । नासादेयस्तथा धूमो यावता वर्त्यवसाद इत्यादि । उपद्रवानत्र धूमोपहितजनितान् । ते तु तृष्णादाहज्वरक्षवधुसदनाप्राणरोगाध्मानादयः । तत्प्रतीकारमाह—तत्रेति । धूमपानातिशयजनितोपद्रवेषु । इष्टं विहितं ग्राह्यमित्यर्थः । नासागतदोषदूरीकरणात् । यतो प्रेयमप्यत्र वेत्तिवेत्युपद्रवत्वात् । अञ्जनमप्यत्र तद्विहितमेव । यतः । रोगोपद्रवः पीतलोहिततीक्ष्णैस्तन्निर्वर्णत्वात् । तर्पणं सन्तर्पणं । तृष्णादाह-

ज्वरोपद्रवत्वात् । यतः । तृष्णादाहज्वरादीनां स्पर्शदोषेण सीदतीति । क्रियासु असमर्थो भवतीत्यर्थः । अतएव तर्पणमिति । अपराण्याह—सर्पिरिक्षुरसमित्येको योगः । द्राक्षां पयो वेति द्वितीयः । शर्कराम्बु वेति तृतीयः । मधुराम्बु रसौ वापीति चतुर्थः । वमनाय प्रदापयेदिति वमनप्राबल्यम् । तन्त्रान्तरोक्तं यथा 'वमनात्कोष्ठशुद्धिः स्याद्भूमगन्धश्च नश्यति । विधिनाऽनेन शाम्यन्ति सदनं क्षवधुज्वराः' इत्यादि ॥ ७ ॥ ८ ॥

गू०—तथा अकाले असमये पीतो धूमः उपद्रवान् कुर्यात् । तत्र धूमोपद्रवे किं विहितं, तत्राह—तत्र धूमोपद्रवे सर्पिषः पानं इष्टं उचितं नावनं नस्यं तथा-ञ्जनतर्पणं मण्डादिकं सर्पिर्घृतपानं दक्षुरसं पौण्ड्रकादीनां रसं द्राक्षा गोस्तनी पयो दुग्धं गव्यं वा, शर्कराम्बु वा सितोदकं वा, मधुराम्बु रसौ वा, शमनाय दापयेत्, सर्पिषः पुनरुक्तिर्विशेषघृतप्रयोगार्थम् । द्राक्षादिमधुद्रव्ये गृहीतेऽपि पुनर्मधुरग्रहणं तस्यैव विशेषयोगार्थम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

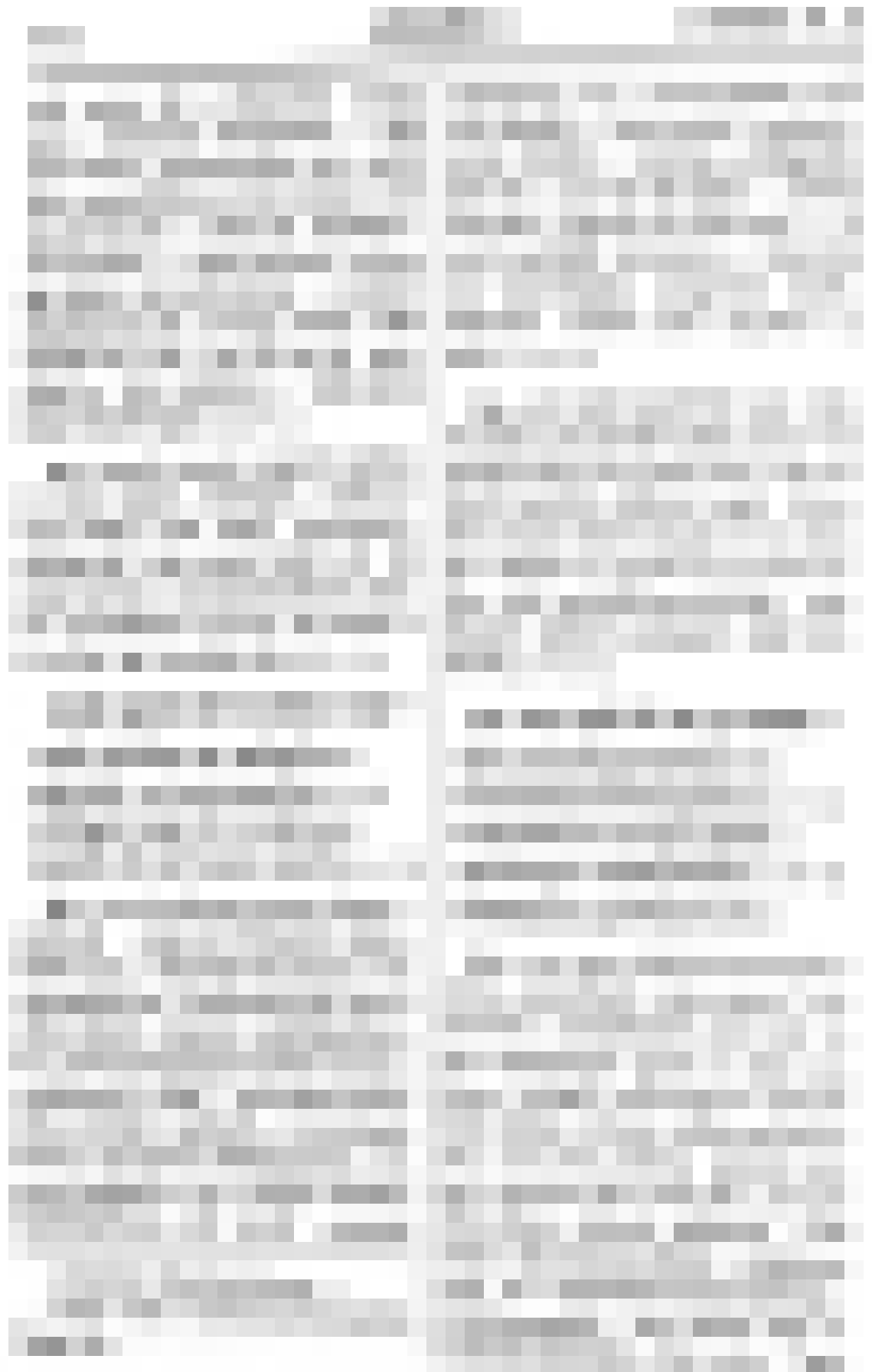
धूमः कदा गृह्यते को वा गुण इत्याह—

धूमस्तु द्वादशाद्वर्षादृह्यतेऽशीतिकाञ्च च ।
कासश्वासप्रतिश्यायान्मन्याहनुशिरोरुजः ॥ ९ ॥
वातश्लेष्मविकारांश्च हन्याद्धूमः सुयोजितः ।
धूमप्रयोगात्पुरुषः प्रसन्नेन्द्रियवाङ्मनाः ॥ १० ॥
दृढकेशद्विजश्मश्रुः सुगन्धिवदनो भवेत् ।

दी०—अथ धूमस्य वयोभेदेनोपादेयत्वमनुपादेयत्वमाह—द्वादशवर्षादुपरि अर्थाद्वाल्यावस्थायाः धूमपानो योज्यः । यावदशीतिवर्षाणि भवन्ति उपरि गृह्यते । अशीतिवर्षादुपरि धूमपानो न विहित इत्यभिप्रायः । एतद्विषयं प्रायोगिकधूमपाने स्वस्थोपयोगित्वेन दर्शितम् । यतोऽन्यत्र सर्वैर्निबन्धकारैरपठितत्वात् । अथ सम्यग् योजितस्य धूमपानस्य गुणमाह—धूमप्रयोगात् इति । सम्यक् पीतः । अथ धूमयोगेन फलमाह । इन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियाणि । तेषां प्रसन्नता तद्विषयग्रहणसामर्थ्यमित्यर्थः । वाक्वचनप्रागल्भ्यं मनः इन्द्रियत्वेनोभयात्मकत्वात्पुनर्ग्रहणम् । दृढकेशद्विजश्मश्रुरिति । केशाः शिरोरुहाः श्मश्रु नासाधोगतौष्ठोपरिलोमविशेषः । द्विजा दन्ताः । सुग-

१-तन्त्रान्तरोक्ता विषाशीरक्तपिप्तीप्रभृतयः ।

२-तदुक्तं वाग्भटे—'रक्तपित्तान्ध्याबाधिर्यतृणमूर्च्छामदमेढकृत' इति ।

न्धिचदनो भवेदित्यस्य स्थाने सुगन्धिविशदानन इति केचित्पठन्ति व्याख्यानयन्ति च ॥ ९ ॥ १० ॥

गू०—धूमो द्वादशाद्वर्षात् गृह्यते अशीतिकाद्वर्षाच्च गृह्यते तथा सुयोजितो धूमः कासादीन् हन्यात् । धूमोपयोगात् कीदृशः पुरुषो भवेदित्याह—दृढाः केशा द्विजा दन्ताः श्मश्रुः मुखकेशाश्च यस्य सः ॥ ९ ॥ १० ॥

यथा नाड्या धूमो गृह्यते तद्विधानमाह—

धूमनाडी भवेत्तत्र त्रिखण्डा च त्रिपर्विका ॥ ११ ॥

कनिष्ठिकापरीणाहा राजमाषागमान्तरा ।

धूमनाडी भवेद्दीर्घा शमने रोगिणोऽङ्गुलैः ॥ १२ ॥

चत्वारिंशन्मितैस्तद्वद्वात्रिंशद्भिर्द्वौ मता ।

तीक्ष्णे चतुर्विंशतिभिः कासघ्नी षोडशोन्मितैः १३

दशाङ्गुलैर्वामनीये तथा स्याद्गणनाडिका ।

कलायमण्डलस्थूला कुलित्थागमरन्ध्रका ॥ १४ ॥

दी०—इदानीं धूमपानार्थं नेत्रस्वरूपमाह—तत्रेति । धूमपानविषये धूमनाडी धूमपानार्थं नाडी नेत्राभिधाना । कथंभूता त्रिखण्डा । अतएव त्रिपर्विका कथिता । त्रिप्रन्थियुतेत्यादि । कनिष्ठिकापरीणाहेत्यनेन गोपुच्छाकारा कार्या । गोपुच्छाकारत्वं च त्रिखण्डानामिति भावः । अन्तरे सुषिरं तु राजमाषवद्गुलानुरूपं कार्यमित्यर्थः । एके अन्तरनाडिकायाः प्रान्ते राजमाषसदृशं रन्ध्रं वदन्ति । मूलमुखं तु राजमाषात् किञ्चिदधिकं भवति । कनिष्ठिकापरीणाहाकारत्वात् । अथ नाडीस्वरूपमभिधाय संप्रति शमनादीनामङ्गुलभेदेन नाडीविभेदमाह । दशाङ्गुलैर्वामनीयः एतत्पञ्चप्रकारं मुख्यपानत्वेन नाडीविषयत्वाद्विहितम् । षोढा संज्ञकमवशिष्टं यत् प्राणधूपनम् । तस्य नाडीस्वरूपं वक्ष्यमाणं बोद्धव्यम् । अतएव नाडीभेदेनैव पञ्चप्रकारं पूर्वमुक्तं तद्यथा—धूमनाडी । शमनेति शमनाख्य-धूमपानयोग्येत्यर्थः । कथंभूता । आतुरस्य चत्वारिंशदङ्गुलैर्दीर्घा । ननु तन्त्रान्तरे अष्टचत्वारिंशदङ्गुलैः परिमिता नाडी प्रायोगिकाभिधाने शमनधूमपाने प्रशस्ता तथाच 'एलादिना कुष्ठनतोद्धृतेन क्षौमं विलिप्याङ्गुलकाष्ठमानम् । प्रायोगिके वर्तिरियं तु नेत्रमष्टाङ्गुलं षड्गुणितं प्रशस्तम्' इति सुश्रुतेनोक्तम् । अपरेतु षट्त्रिंशदङ्गुलं प्रायोगिके नेत्रमाहुः । तदुक्तं 'सार्द्धं त्र्यंशयुतः पूर्णो

हस्तः प्रायोगिकादिषु' इति । तत्कथमत्र चत्वारिंशदङ्गुलैः परिमितं नेत्रम् ? उच्यते । समलस्य तु मध्यः । प्रायोगिकस्य तु द्वौ भेदौ दर्शितौ । तद्वेदत्वेन नाडीभेदमपि जानीयाच्च दोषः । अथवा श्लेष्मप्रकृतौ बद्धदोषे च नरे षड्विंशदङ्गुला मात्रा । अन्यत्र त्वष्टचत्वारिंशदङ्गुलं तेन विरोधः । स्वमते त्वाचार्येण विशेषं विचार्य सामप्रतिपालनार्थं मध्यभावं नेत्रपरिमाणं लिखितमित्यदोषः । एवं वक्ष्यमाणपरिमाणेषु कुत्रचिद्विरोधेषु बोद्धव्यम् । मृदाविति वृंहणाख्ये धूमपाने द्वात्रिंशदङ्गुलमितं नेत्रं भवति । तीक्ष्ण इति रेचनाख्ये धूमपाने चतुर्विंशत्यङ्गुलमितं नेत्रमत्र । कासघ्ने धूमपाने षोडशाङ्गुलिप्रमितं । नाडीविषये वामनीये धूमपाने दशाङ्गुलं नेत्रमिति । पूर्वमुक्तं व्रणधूपनार्थं नाडीस्वरूपमन्यत्राह धूमनिमित्तम् । ईदृशी नाडिका नेत्राख्या भवति । कीदृशी । कलायमण्डलस्थूलेति । नाडिका उत्तरमुखं व्रणलग्नार्थम् । कलायसदृशं मण्डलं कार्यं कलायो वर्तुलकलायः । पुनः कथंभूता । कुलित्थागमरन्ध्रकेति । कुलित्थोऽन्नविशेषः प्रसिद्धः । तद्वमनशीलो रन्ध्रः सुषिरस्तेन संयुत इत्यर्थः । नाडिकारन्ध्रं तु कुलित्थसदृशं कार्यमिति भावः ॥ ११-१४ ॥

गू०—सामान्यतो या धूमनाडी भवेत्सा त्रिखण्डा त्रीणि खण्डानि दोरकानि यस्याः सा, त्रिपर्विका त्रीणि पर्वणि ग्रन्थीर्यस्याः सा त्रिपर्विका कनिष्ठिकाङ्गुली । तत्परिमाणमाह—स्थूला पुनः राजमाषागमा अन्तरे मध्ये राजमाषः तद्वमं छिद्रं अन्तरे भवति । इदानीं शमनादौ धूमनाडीप्रमाणमाह—शमने शमनधूमपाने या नाडी नलिका सा रोगिणां चत्वारिंशदङ्गुलैर्दीर्घा मता । मृदौ मृदुधूमपाने नाडी सा द्वात्रिंशदङ्गुलैर्दीर्घा । तीक्ष्णे तीक्ष्णधूमपाने चतुर्विंशदङ्गुलैर्दीर्घा । कासघ्ने धूमपाने या नाडिका सापि दशाङ्गुलैरेव दीर्घा ईदृशी । स्थूलमानमाह । कलायो वर्तुलकस्तत् मण्डलवत्स्थूला पुनारन्ध्रे यथा कुलित्थागमनं भवेत्तद्वत् ॥ ११-१४ ॥

इदानीं धूमपानार्थं ईषिकाविधानमाह—

अथेषिकां प्रलिम्पेच्च सुश्लक्ष्णां द्वादशाङ्गुलाम् ।

धूमद्रव्यस्य कल्केन लेपश्चाष्टाङ्गुलः स्मृतः ॥ १५ ॥

कल्कं कर्षमितं लिप्वा छायाशुष्कं च कारयेत् ।

ईषिकामपनीयाथ स्नेहाक्तां वर्तिमादरात् ॥ १६ ॥

Date	Description	Amount
	To Balance	100.00
1/1/20	By Cash	50.00
1/5/20	To Cash	25.00
1/10/20	By Cash	75.00
1/15/20	To Cash	30.00
1/20/20	By Cash	40.00
1/25/20	To Cash	60.00
1/30/20	By Cash	80.00
2/5/20	To Cash	90.00
2/10/20	By Cash	100.00
2/15/20	To Cash	110.00
2/20/20	By Cash	120.00
2/25/20	To Cash	130.00
2/28/20	By Cash	140.00
3/5/20	To Cash	150.00
3/10/20	By Cash	160.00
3/15/20	To Cash	170.00
3/20/20	By Cash	180.00
3/25/20	To Cash	190.00
3/30/20	By Cash	200.00
4/5/20	To Cash	210.00
4/10/20	By Cash	220.00
4/15/20	To Cash	230.00
4/20/20	By Cash	240.00
4/25/20	To Cash	250.00
4/30/20	By Cash	260.00
5/5/20	To Cash	270.00
5/10/20	By Cash	280.00
5/15/20	To Cash	290.00
5/20/20	By Cash	300.00
5/25/20	To Cash	310.00
5/30/20	By Cash	320.00

अङ्गारैर्दीपितां कृत्वा धृत्वा नेत्रस्य रन्ध्रके ।
वदनेन पिबेद्धूमं वदनेनैव संत्यजेत् ॥ १७ ॥
नासिकाभ्यां ततः पीत्वा मुखेनैव वमेत्सुधीः ।
शरावसंपुटे क्षिप्त्वा कल्कमङ्गारदीपितम् ॥ १८ ॥
छिद्रे नेत्रं निवेश्याथ व्रणं तेनैव धूपयेत् ।

दी०—इदानीं वर्तिविधानं दर्शयितुमाह—अथ ईषिकां प्रलिम्पेदिति । कोर्थः पिष्टैर्भेषजैः कर्पटावयवं प्रलिख्य तेन शरकाण्डमङ्गुलीसममष्टाङ्गुलमानेन वेष्टयित्वा ततः परिशोष्य वर्तिः कार्या । अवशिष्टं चतुरङ्गुलं शरकाण्डग्रहणार्थमुक्तम् । स्नेहकादिष्वपि वर्तिकरणम् । ईषिका काशमुच्यते । ‘षागुरि’ इति लोके । अथ कथं वर्तिः प्रज्वाल्य नेत्रे धार्या तत्प्रकारमाह । अदलादिति । दलमत्र पत्रलेपं । ईषिकावर्तिविधानं च प्रायोगिके प्रधानतमं । रोपणीया वर्तिरियम् । षड्भागगोधूमेन नेत्रमावर्त्यात्मानं प्रशस्यत इति । केचित् स्नेहेनाभ्यज्येदग्निना दग्ध्वा नेत्रे निवेश्य धूमः पेयः । यदा वदनेन मुखेन कृत्वा धूमं पिबेत् तदा मुखेनैव तन्निर्गमं कुर्यात् । नासिकाभ्यां पीतमपि मुखेनैवमेव वमेदित्यर्थः । नासिकाभ्यामिति द्विवचनेन नासिकारन्ध्रद्वयेन सम्बन्धः । तत इत्यनेन मुखपीते-नेतरमेव नासिकया पीतमित्यर्थः । तथाहि ‘मुखेन तं वमेत्पूर्वं नासिकायां पुनः पिबेत्’ इति । ननु तन्त्रान्तरे नासिकापीतं पश्चान्मुखपीतं धूमं दोषकरं भवति तथाच—‘मुखपीतं मुखेनैव नस्तःपीतं च नस्ततः । यो वमेन्नस्ततो धूमं नस्तपीतं मुखेन वा । स नेत्रकर्णनासास्यसंश्रयात् लभते गदान्’ इति । तत्कथमत्र नासिकाभ्यां ततः पीत्वा मुखेनैव वमेत् सुधीरिति ग्रहणं । उच्यते । सुधीरित्युदीरणेनाऽत्र विरोधपरिहारः कृतः । यतो धूमपानभेदेन रोगविशेषेपि कुत्रचिन्मुखपीतं कुत्रापि नासिकापीतं वा । मुखनासिकापीतमिति । तथाचोक्तं—‘उरःकण्ठाश्रये रोगे मुखेनैव पिबेन्नरः । शिरःकण्ठाक्षिनासौष्ठे नासया सततं पिबेत् । तिर्यक्त्वे तु मुखेनैव नासया न कथंचन । प्रगाढं पानमिच्छन्ति धूमस्यांशेन तद्विद’ इति । कथं पिबेदि-

१-चक्रदत्ते तु—‘ओषधैर्वर्तिकां कृत्वा शरगर्भान्तशो-
षितां’ इति शरग्रहणं, चरकेऽपि—‘पिष्ट्वा लिम्पेच्छरेषीकां
वर्तिं यवजसन्निभां’ इति दृश्यते । तस्मादीषिकाणामलामे
शरकाण्डेन पिबेत् ॥

त्यपि दर्शनात् यथा तत्र प्रायोगिकं त्रींस्त्रीनुच्छ्वा-
सानादद्यात् । प्राणेन प्रीणयेत् त्रींश्चतुरोवेति । ‘स्नेहिकं
मुखनासाभ्यां यावदश्रु प्रवर्तनम्’ । नासिकाभ्यां वैरे-
चनिकमादोषदर्शनात् । मुखेनैव कासहरं श्वास-
शुद्धिर्लाघवं शिरसि समः एवं विचार्य मुखपीतं मुखे-
नैव वमेत् । नासापीतं च नासिकयैव । उभाभ्यां पीतं
मुखेनैव वमेदित्यदोषः । अतएव सुधीपदनिरूपणमत्र
विरोधपरिहाराय बोद्धव्यम् । इदानीं धूमपानविषय-
त्वेन प्राणधूपनमप्याह—कल्कमत्र निम्बवचादीनां
विहितम् । यतः ‘व्रणे निम्बवचादीनां धूपनं संप्रश-
स्यत’ इति । छिद्रे इति शरावसंपुटरन्ध्रे । नेत्रमिति
नाडीविशेषः । सा धूमपानार्थे कथितैव तद्वदत्रापि ज्ञे-
यम् । व्रणधूपनं तु वेदनास्त्रावशान्तये इति । अथवा
पूर्वमुक्तं शमनादिधूमभेदं विहितं । अथवा—‘शरा-
वसंपुटयुतं व्रणधूमं नयेद्व्रणे । धूमनेत्रेण मतिमान्
वेदनास्त्रावशान्तये’ इति ॥ १५-१८ ॥

गू०—ईषिका शरतृणविशेषजन्या या दशाङ्गु-
लानां धूमद्रव्यकल्केन लिम्पेत् पुनः शुष्के वर्तिले-
होक्तं कृत्वा ईषिकां अपनीय दूरीकृत्य नेत्रस्य नलिका-
रन्ध्रे धृत्वा दीपितां कृत्वा वदनेन धूमं पिबेत् । वदने-
नैव त्यजेत् । ततः नासिकाभ्यां एवं कृत्वा वदनेनैव
वमेत् । व्रणधूमस्तु दीपनकल्कशरावे धृत्वा छिद्रे नेत्रं
निवेश्य व्रणं धूमयेत् अयं धूमपानविधिः ॥ १५-१८ ॥

शमनधूमादौ यद्रव्यकल्को धूमार्थं देयस्त-
दाह—

एलादिकल्कं शमने स्निग्धं सर्जरसं मृदौ ॥ १९ ॥

रेचने तीक्ष्णकल्कं च कासघ्नं क्षुद्रिकोषणम् ।

वामने स्नायुचर्माद्यं दद्याद्धूमस्य पानकम् ॥ २० ॥

व्रणे निम्बवचाद्यं च धूपनं संप्रशस्यते ।

दी०—अथ पूर्वमुक्तं शमनादिधूमभेदं षट्प्रकारं
तदर्थं कतिपयानि द्रव्याण्यह—शमने प्रायोगिके
एलादिकल्कं धूमपानार्थमाहुः । एलादिगणमत्र सुशु-
तोक्तं तद्यथा—‘एलातगरकुष्ठमांसीजलधामकां त्वक्प-
त्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुकाव्याघ्रीनखशुक्तिचण्डाघौणेय-
कश्रीवेष्टकचोरकवालकगुग्गुलुसर्जतुरुष्कपुण्डरीकागरु-
स्पृकोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुराणकेसरं चे’ति । तत्र
प्रायोगिकनिमित्तत्वेन कुष्ठः तयोः परित्यागः कार्यः
मस्तिष्कस्त्रावभयात् । यदुक्तं ‘नतकुष्ठे स्त्रावयतो धूमव-

Date	Description
1900	Jan 1 - 1900
1901	Jan 1 - 1901
1902	Jan 1 - 1902
1903	Jan 1 - 1903
1904	Jan 1 - 1904
1905	Jan 1 - 1905
1906	Jan 1 - 1906

तिप्रयोजिते । मस्तुलङ्गप्रभावेन तस्मात् न प्रयोजयेत्' इति । मृदाविति बृहणाख्ये । स्निग्धमित्येण्डादिफल-मज्जाप्रायं । अथवा स्निग्धमित्यनेन समस्तधूमविधानं सन्नेहं कार्यमिति पूर्वोक्तत्वात् । सार्जरसमिति । सर्जरसप्रायं प्रायोगिकमित्यर्थः । तदुक्तं—'स्निग्धमज्जम-धूच्छिष्टस्नेहगुग्गुलुसर्जकैः । स्नेहिका बस्तिरेभिस्तु नेत्रं द्वात्रिंशदङ्गुलम्' इति । रेचनतीक्ष्णकल्कमिति । रेचन-मिति शोधनाख्यधूमपाने । तीक्ष्णकल्कमिति शिरोवि-रेचनद्रव्यकृतवर्तितिरित्यर्थः । शिरोविरेचनैर्वर्तिनेत्रं हस्त-मितमित्युक्तत्वात् । शिरोविरेचनैरित्यपामार्गबीजा-दिभिः । हस्तमितमिति चतुर्विंशदङ्गुलं । कासघ्ने क्षुद्रि-कोषणमिति कासघ्ने धूमपाने । क्षुद्रिका कण्टकारिका । ऊषणमत्र त्रिकटुकं ग्राह्यं तन्त्रान्तरदर्शनात् । तद्यथा बृहज्ज्यूपणं बृहती शृङ्गी चेङ्गुदीत्वग्मनःशिला । एषा कासहरा वर्तिनेत्रं षोडशकाङ्गुलम्' इति । वामने स्ना-युचर्माद्यमिति । वामने धूमपाने । स्नायुचर्माद्यं वत्यै दद्यादित्यर्थः । आदिग्रहणात् अस्थिखुरवह्नूरमपि गृ-ह्यते । तदुक्तं 'वामनीये तु वह्नूरन्नायवस्थिखुरवर्मभिः । वर्तिर्दशाङ्गुले नेत्रं धूमः पञ्चविधो मत' इति । वह्नूरं शुष्कमांसमिति । एके धूमस्य पानकमित्यनेन प्राणधूप-नस्यव्याख्यानं कुर्वन्ति तत्र धूमस्य प्राणधूपनस्य पा-नकमिति तद्विहितद्रव्यमित्यर्थः । इति न सर्वमतं । 'धूमः पञ्चविधो मत' इत्यादिवचनात् ॥ १९ ॥ २० ॥

गू०—शमने एलादिकल्कं देयं । एलादिरेलादिगणः तत्रैलादिना कुष्ठवर्जनेति सुश्रुतः । तथा एलादिगणो वाग्भटे—'एलायुग्मरुक्कुष्ठफलनीमांसीजलध्यामकं, स्पृक्काचोरकचोचपत्रसुगुरुस्थौलेयजातीरसाः । शक्तिव्या-घ्रिनखोमराहमगरुः श्रीवासकः कुङ्कुमं, चण्डागुग्गुलुदे-वधूपरवपुञ्जागनागाह्याः । एलादिको वातकफौ विषं च विनियच्छति । वर्णप्रसादनः कण्डूपिडकाकोष्ठनाशनः' । एषा वर्तिः प्रायोगिके प्रायोगिकं तु त्रिःत्रि-श्वासेनाददीत विशेषतस्तु प्रायोगिकं प्राणेनाददीत मृदौ स्निग्धं सर्ज-रसं स्नेहफलासारधूमोच्छिष्टसर्जरसगुग्गुलुप्रभृतिभिः स्नेहमिश्रैः स्नेहेनेति सुश्रुतः । कासघ्ने क्षुद्रिकोषणं क्षुद्रा कण्टकारी व्योषणं मरिचं बृहती कण्टकारिका त्रि-कटुकासमर्दक इङ्गुदीत्वग्मनःशिला छिन्नरुहा कर्कट-शृङ्गीप्रभृतिभिः कासहरैश्च कासघ्नैर्वामनैः स्नायुचर्माद्यं दद्यात् । स्नायुचर्मखुरं शृङ्गककरास्थिशुष्कमत्स्यवह्नूर-कमिश्रप्रभृतिभिर्वामनीयैः इति सुश्रुतः । स्नायुनाडी

सुश्रुते 'धूमः पञ्चविधो भवती'त्युक्तं तद्यथा प्रायो-गिकः स्नेहनो विरेचनः कासघ्नो वामनीयश्चेति शमन-धूमस्तु भिन्नप्रयोक्तस्तेन शार्ङ्गधरेण षड्विधो लिखितः ॥ १९ ॥ २० ॥

बालग्रहादौ धूमपानमाह—

अपराजितो धूपः

अन्येऽपि धूमा गेहेषु कर्तव्या रोगशान्तये ॥ २१ ॥
मयूरपिच्छं निम्बस्य पत्राणि बृहतीफलम् ।
मरिचं हिङ्गु मांसी च बीजं कार्पाससंभवम् ॥ २२ ॥
छागरोमाहिनिर्मोकं विष्टा बैडालिकी तथा ।
गजदन्तश्च तच्चूर्णं किञ्चिद्भूतविमिश्रितम् ॥ २३ ॥
गेहेषु धूपनं दत्तं सर्वान्बालग्रहाञ्जयेत् ।
पिशाचान्राक्षसाञ्जित्वा सर्वज्वरहरं भवेत् ॥ २४ ॥

दी०—अथान्ये गृहधूमाः सन्ति तानपि प्रसङ्गतो दर्शयन्नाह—अयमपराजितसंज्ञो धूपः प्रसिद्ध एव । तत्र बृहतीफलं कण्टकारिकाफलं । मांसी जटाख्या । अहिनिर्मोकं सर्पकक्षुलिकं । विष्टा बैडालिकी मार्जार-पुरीषम् । ननु तन्त्रान्तरे माहेश्वरधूपसंज्ञोऽयं कथम-त्रापराजितसंज्ञः । उच्यते—तत्र माहेश्वरसंज्ञत्वेन रुद्रनिर्माल्याभिधानत्वाददोषः । तदुक्तं—'रुद्रजटागो-शृङ्गविडालविष्टोरगस्यनिर्मोकः । मदनफलभूतकेशीवंश-त्वग् इति निर्माल्यम् । यवमसूरचन्द्रकच्छागलरोमाणि सर्षपाः सवचाः । हिङ्गुगजद्विजमरिचाः समभागाः छागमूत्रसंमिश्राः । धूपनविधिना शमयन्त्येते सर्वज्व-राञ्जितम् । ग्रहडाकिनीपिशाचप्रेतविकारापहो धूप' इति बहुद्रव्योक्तकल्पनाद्वा न दोषः ॥ २१-२४ ॥

गू०—मयूरपिच्छं मयूरपक्षं । अहिनिर्मोकं सर्पकं-चुकम् ॥ २१-२४ ॥

धूमपाने पथ्यं, नेत्रद्रव्याण्याह—

परिहारस्तु धूमेषु कार्यो रेचननस्यवत् ।
नेत्राणि धातुजान्याहुर्नलवंशादिजान्यपि ॥ २५ ॥
इति श्रीदामोदरसूनुना शार्ङ्गधरेण विरचितायां
शार्ङ्गधरसंहितायामुत्तरखण्डे धूमपानविधि-
नाम नवमोऽध्यायः ॥ २ ॥

दी०—अथ धूमपानपरिहरं नेत्रार्थं द्रव्यं च दर्शयन्नाह—धूमेष्मिति । षड्विधधूमपानविषयेषु परि-

1. The first part of the document is a title page.

2. The second part of the document is a table of contents.

3. The third part of the document is a list of figures.

4. The fourth part of the document is a list of tables.

5. The fifth part of the document is a list of references.

6. The sixth part of the document is a list of appendices.

7. The seventh part of the document is a list of footnotes.

8. The eighth part of the document is a list of glossary terms.

9. The ninth part of the document is a list of index terms.

हारस्याज्याभिधः । सच विरेचननस्यवत् कार्यः ।
तत्तथैव ज्ञातव्यम् । अथवा परिहारस्तु धूमेषु कार्यो
रेचनवत्तथेति पाठान्तरम् । यथा विरेचनोक्ते सति प्रवा-
तसेवाम्बुस्नेहासंगमजीर्णतामित्यादिकं सेवेत तथा धूम-
पानके सति तत्र वातसेवादिपरित्याग इत्यभिप्रायः ।
नेत्राणीति । धूमपानार्थं नाडीयन्त्राणि तान्यनुक्तत्वा-
द्दशधातुजानि नलवंशादिजान्यपि बोद्धव्यानि । धात-
वोऽत्र सुवर्णाद्याः । आदिग्रहणादन्यकाष्टदन्तशृङ्गध-
टितानीत्यर्थः ॥ २५ ॥

इति श्रीवास्तव्यान्वयप्रकाशवैद्यभावसिंहात्मजेनाढमल्लेन
विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायामुत्तरखण्डे

धूमपानाध्यायः ॥

इति श्रीकाशीराममिश्रकृतायां शार्ङ्गधरगूढार्थदीपि-
कायां चिकित्सास्थाने धूमपानना-
माध्यायः ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथ गण्डूषकवलप्रतिसारणविधिः ।

ऊर्ध्वगतदोषहरत्वसामान्यात् धूमपानमभिधाय
संप्रतिगण्डूषं कवलं प्रतिसारणविधिमारभ्यते ॥

चतुर्विधः स्याद्गण्डूषः स्नेहिकः शमनस्तथा ।
शोधनो रोपणश्चैव कवलश्चापि तद्विधः ॥ १ ॥
स्निग्धैस्तु स्नेहिको वाते स्वादुशीतैः प्रसादनः ।
पित्ते कटुम्ललवणैरुष्णैः संशोधनः कफे ॥ २ ॥
कषायतिक्रमधुरैः कटुष्णो रोपणो व्रणे ।
चतुष्प्रकारो गण्डूषः कवलश्चापि कीर्तितः ॥ ३ ॥
असंचारी मुखे पूर्णे गण्डूषः कवलश्चरः ।
तत्र द्रवेण गण्डूषः कल्केन कवलः स्मृतः ॥ ४ ॥
दद्याद्द्रवेषु चूर्णं च गण्डूषे कोलमात्रकम् ।
कर्षप्रमाणः कल्कश्च दीयते कवले बुधैः ॥ ५ ॥

१-सुश्रुते—स्नेही, प्रसादी, संशोधनरोपणावित्य-
न्यथा चतुर्विधत्वमुक्तम् । तथा तन्त्रान्तरे वैरेचन-
संशमनाभ्यां षड्विधत्वमुक्तं तथाप्यत्र संशोधने वैरेचनस्य
प्रसादने शमनस्यान्तर्भावान्न विरोधः ।

दी०—कवलश्चापि तद्विध इत्यनेन कवलोपि स्नेह-
कादिचतुर्भेदैरेव बोद्धव्यः । यथा चतुःप्रकारो गण्डूष-
स्तथैव कवलश्चतुःप्रकारो भवतीत्यभिप्रायः । अथ
यच्चतुःप्रकारं तत्प्रकारविधानमाह—स्निग्धैस्तु स्नेहि-
कमित्यस्य स्थाने सुश्रुते स्निग्धोष्णैः स्नेहिके वात इति
पाठः साधुः । स्नेहिके गण्डूषकवलयोर्भेदः कार्य इति
शेषः । स्वादुशीतः प्रसादनः पित्ते प्रशस्तः । स्वा-
दुर्मधुरः शीतस्पर्शाद्वीर्याद्वाजसादनो गण्डूषपर्यायः ।
सचात्र शमनभेदो ज्ञेयः । कटुम्ललवणैरिति सं-
शोधनमिति गण्डूषकवलापरपर्यायवाचकाभिधानं कफे
प्रशस्तम् । कैः कटुम्लादिभिरिति । उष्णैरित्यस्य
स्थाने रुक्षैरिति पाठान्तरम् । कषायतिक्रमधुरैरिति
व्रणे मुखजनितपिडकादिरूपे । रोपणो गण्डूष-
संज्ञः । कटुम्ल इत्यस्य स्थाने कटुष्ण इति पाठः
प्रचरति । एभिश्चतुःप्रकारैः कृत्वा गण्डूषः कथितः ।
न केवलं गण्डूषः कवलश्चापीदृशोऽवगन्तव्यः ।
अस्यान्ते केचिदिति पठन्ति । 'एवं स्नेहः पयःक्षौद्र-
रसमूत्राम्लसंस्मृतः । कषायोष्णोदकाभ्यां च कवला
दोषतो हिता' इति । बहुपुस्तकेषु न लिखितं । सर्वो-
क्तैर्नैव कृतार्थत्वात् । अथ गण्डूषकवलयोर्भिन्नत्वप्रति-
पादनार्थं विधानमाह—पूर्णे मुखे संभृतमुखकुहरे यो
संचारी भवति चलनादिरहितः स गण्डूषः कथितः ।
तद्विपरीतः कवल इति । अतएव द्रवद्रव्येण गण्डूषः
कल्केन कवल इत्यर्थः । तथाचोक्तं चक्रदत्ते—'मुखं
संचार्यते जानुमात्रा च कवलेन तु । असंचार्या तु या
मात्रा गण्डूषे सा प्रकीर्तिता' इति । अयमेव पाठः सु-
श्रुते । गण्डूषकवलयोर्द्रव्याणां परिमाणमाह—गण्डूषे
गण्डूषकरणविधौ चूर्णे वा । गण्डूषे कोलमात्रकं
कर्षप्रमाणकल्कं अकवले दीयते बुधैः । गण्डूषे गण्डू-
षकरणविधौ चूर्णं व्याधिविहितद्रव्यकृतं रजः कोमल-
मात्रमिति कर्षार्थं । द्रवेषु तोयक्षीरादिप्रभृतिषु संस्त्राव्य
दद्यादित्यर्थः । द्रवपरिमाणमुक्तं यावन्मुखपूर्णं भवति
तत्परिमाणं चैकवारं गण्डूषानिमित्तम् । पुनः पुनरर्थं
च बहुतरद्रवं संगृह्य तदनुसारेण चूर्णमपि संस्त्राव्य
देयम् । एवं सर्वं प्रज्ञातव्यम् । तथाचोक्तं सुश्रुते—
'तावच्च धारयितव्योऽनन्यमनसा संचारयितव्यश्च ।
यावद्दोषप्रतिपूर्णगलकपोलत्वगूनासास्रोतोतनयनपरिप्लवश्च
भवति । तदा विमोक्तव्यः । पुनश्चान्यो गृहीतव्यः'
इति । शेषं सुगमम् ॥ १-५ ॥

गू०—चतुर्विधत्वमाह—एकः स्नेहनः द्वितीयः शमनः तृतीयः शोधनः चतुर्थो रोपणः एवं चतुर्विधः कवलः । यैर्द्रव्यैर्दोषेषु स्नेहिकादयो भवन्ति तत्प्रकारमाह—वाते स्निग्धोष्णैर्द्रव्यैः स्नेहिकः स्वादुर्मधुरस्तथा शीतः पित्ते तैः प्रसादनः प्रशमनो भवति । कट्वम्ललवणैर्द्रव्यैः उष्णैः कफे संशोधनः । व्रणे कीदृशो देयस्तदप्याह—कषायतिक्तमधुरैर्द्रव्यैः कटूष्णः व्रणरोपण एवं चतुर्विधश्चतुःप्रकारो गण्डूषः कथितः, कवलश्चापि तत्प्रकारस्तद्विध एव, अतो गण्डूषकवलयोर्लक्षणमाह—तत्र द्रवेण पूर्णे मुखे असंचारी असंचरणशीलो गण्डूषः कल्कतश्चरश्चलनशीलः कवलः मुख एव । गण्डूषकल्कयोरौषधप्रमाणमाह—गण्डूषद्रव्यात् द्रवेषु चूर्णं कोलमात्रकं देयं कलाष्टकद्वयानां कवले द्रव्यात्कल्कः कर्षप्रमाणः । कर्षष्टकचतुष्टयानाम् ॥ १-५ ॥

कस्मिन् वयसि गण्डूषो धार्यते कियत्परिमिता गण्डूषाः कार्या इत्याह—

धार्यन्ते पञ्चमाद्वर्षाद्गण्डूषकवलादयः ।

गण्डूषान्मुस्थितः कुर्यात्स्निग्धभालगलादिकः ॥ ६ ॥

मनुष्यस्त्रीस्तथा पञ्च सप्त वा दोषनाशनात् ।

कफपूर्णास्यता यावच्छेदो दोषस्य वा भवेत् ॥ ७ ॥

नेत्रप्राणसुतिर्यावत्तावद्गण्डूषधारणम् ।

दी०—अथ कीदृशो गण्डूषकवलयोग्यस्तमाह—पञ्चमाद्वर्षादुपरि बाल्यावस्थायामेव गण्डूषकवलादयो धार्यन्ते । आदिग्रहणात्प्रतिसारणस्याऽत्र संग्रहः । पञ्चमवर्षग्रहणं तत्रान्तरेऽपि दर्शितं । तद्यथा—‘धूमो द्वादशवर्षस्य कवलः पञ्चमे हितः’ इति । अथ कियत्संख्याभिर्गण्डूषविषयः तं दर्शयन्नाह—गण्डूषं अन्तःस्थितं मुखमध्यस्थितं यस्य स तथा; पुनः स्निग्धा भालगलादयो यस्य स तथा । भालः कपालः, आदिग्रहणात्तासोत्तोनयनादीनां ग्रहणं । ईदृशो रोगी त्रिवेले पञ्चवारं वा गण्डूषं कुर्यादित्यभिप्रायः । अथवा दोषनाशनान्मर्यादीकृत्येत्यर्थः । केचिन्निबन्धकारा ‘गण्डूषान्मुस्थित’ इत्यमुं श्लोकं वक्ष्यमाणं ‘कफपूर्णास्यता’ इति यावत् श्लोकं च न पठन्ति । क्षेपकाविति मन्यमानत्वात् । वक्ष्यमाणो यथा ‘कफपूर्णास्यता यावच्छेदो दोषस्य वा भवेत् । नेत्रप्राणसुतिर्यावत्तावद्गण्डूषधारणम्’ । अस्माकं मते तु युक्तार्थत्वेन संगतावेव । बहुपुस्तकेषु लिखितदर्शनात् ॥ ६ ॥ ७ ॥

शा. सं. ४५

गू०—गण्डूषकवलादयः पञ्चमाद्वर्षादयसः । गण्डूषधारणप्रमाणमाह—मुस्थितः मनुष्यः त्रीन् तथा पञ्च सप्त वा दोषनाशनात् गण्डूषान्कुर्यात् । मुस्थितः सुखेन स्थितः, किंभूतः ? स्निग्धभालगलादिकः स्निग्धः प्रखेदयुक्तो भालो गलादिकं च यस्य सः । अन्यदपि गण्डूषधारणे प्रमाणमाह—नेत्रप्राणसुतिस्त्रिषो वा यावत् तावदेव गण्डूषधारणं इदं वा प्रमाणम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

वाते स्नेहिकगण्डूषमाह—

तिलकल्कोदकं क्षीरं स्नेहो वा स्नेहिके हितः ॥ ८ ॥

तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च ।

सक्षौद्रो हनुवक्त्रस्थो गण्डूषो दाहनाशनः ॥ ९ ॥

वैशद्यं जनयत्यास्ये संदधाति मुखव्रणान् ।

दाहतृष्णाप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ॥ १० ॥

विषक्षाराग्निदग्धे च सर्पिर्धार्यं पयोऽथवा ।

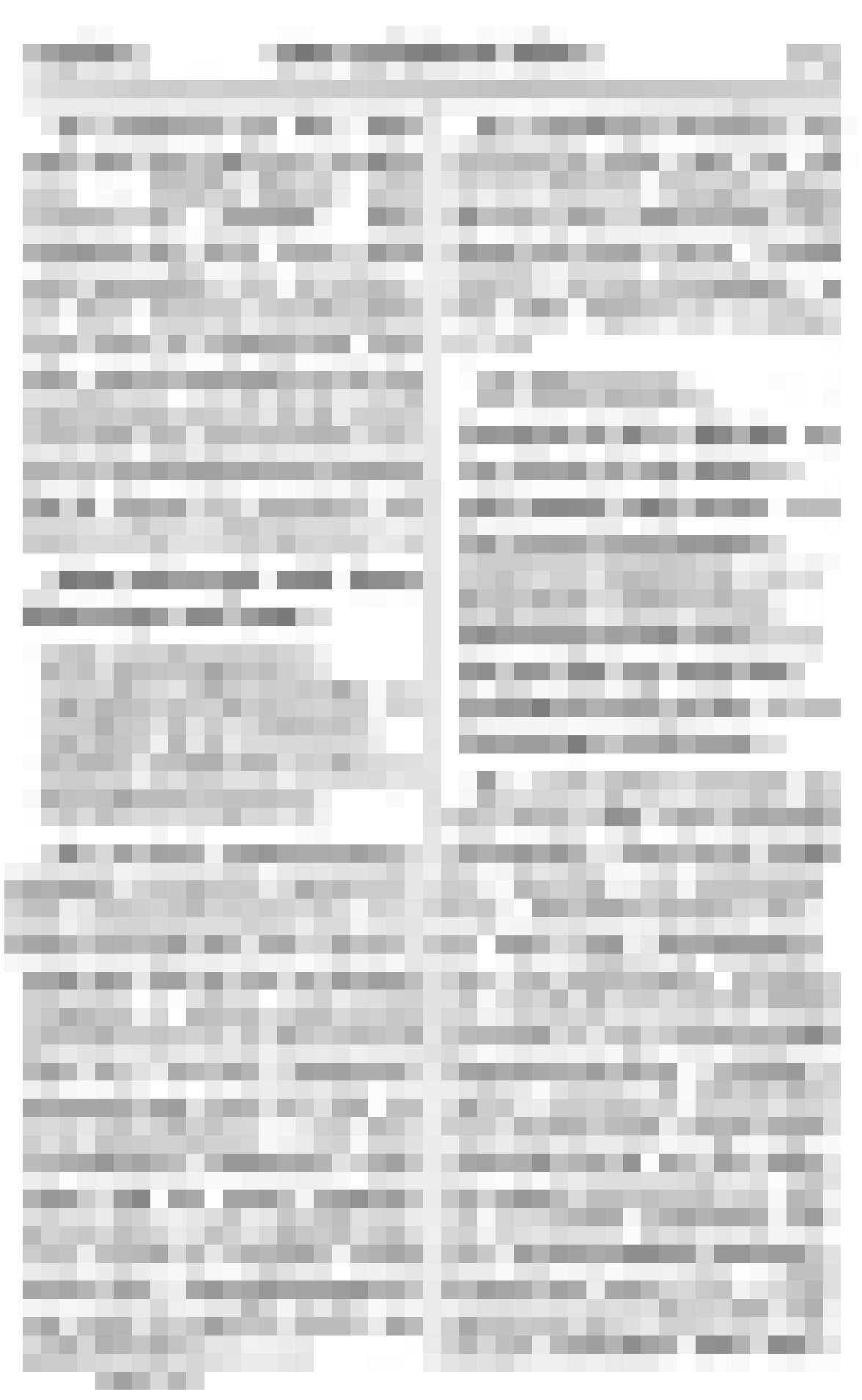
तैलसैन्धवगण्डूषो दन्तचाले प्रशस्यते ॥ ११ ॥

शोषं मुखस्य वैरस्यं गण्डूषः काजिको जयेत् ।

सिन्धुत्रिकटुराजीभिराद्रकेण कफे हितः ॥ १२ ॥

त्रिफलामधुगण्डूषः कफासृक्पित्तनाशनः ।

दी०—इदानीं चतुर्विधयोः कवलगण्डूषयोः कतिपयान् योगानाह—स्नेहिके गण्डूषे तिलकल्कवस्त्रनिष्पीडितमुदकमिति । क्षीरमत्र सामान्येन गोप्रभृतिजनितं । स्नेहश्चाप्येवम् । अथ क्षारादिदग्धवक्त्रस्य योगमाह । तिलेलादियोगो व्यस्तसमस्तश्च योज्यः । यदाह कश्चित्—‘गण्डूषः शर्कराक्षौद्रपिष्टमांसपयस्तिलैः । व्यस्तैः समस्तैर्योज्यस्तु मुखे क्षारादितापित’ इति । ‘संदधाति मुखे व्रणान्’ इत्यस्य स्थाने ‘संनिहन्ति मुखव्रणानि’ति पाठः साधुः । दाहतृष्णादयो मुखस्येति विषक्षाराग्निदग्धे मुखे इति शेषः । धार्यमित्यनेन गण्डूषविषयं । अपराण्याह—तैलं काजिकयोगं सैन्धवं विहाय क्षीरदग्धेऽपि प्रचरति । तथाह्युक्तं ‘ताम्बूलमध्यस्थितचूर्णकेन दग्धं मुखं यस्य भवेत् कथंचित् । तैलेन गण्डूषमसौ विदध्यादम्लारनालेन पुनः पुनर्वा’ इति । अथ दोषविशेषेण द्रव्यविशेषजनितान् प्रदर्शयन्नाह । सिन्धुत्रिकटुराजीभिरित्यनेन कवलयोगमाहुः । सैन्धवादयो व्यस्ताः समस्ताश्च योज्याः । यद्येतेषां गण्डूषस्तदा कल्कं कृत्वा पटे विज्ञाव्य तद्वेण गण्डूषः कार्य इत्यर्थः । त्रिफलेलादियोगः कथितो बोद्धव्यः ।

कल्क इति केचित् । कफासृक्पित्तप्रकोपमुखस्थितमिति भावः ॥ ८-१२ ॥

गू०—लैहिके गण्डूषे तिलकल्कः उदकं जलं क्षीरं दुग्धं स्नेहो वा तैलादिकः हितः । वातरोगे एव वातस्य प्रयोगात् । अथ पित्ते गण्डूषः शमन एवोच्यते नीलादीनां हनुवक्तृस्थो गण्डूषो दाहनाशनो भवति । दाहो मुखदाहः हन्वाश्रितं वक्त्रं तत्रस्थः । अथ मुखव्रणादौ मधुगण्डूषः वैशद्यं विशदत्वं । निर्मलतेति यावत् आस्ये मुखे मुखव्रणान् स्फोटान्संदधाति संधानं करोति । स्पष्टमन्यत् । विषादौ गण्डूषानाह—सर्पिर्वृतं, पयो दुग्धं । अथ दन्तचाले गण्डूषः तिलेति स्पष्टं । अथ मुखशोषे शोथेति सुगमं । अथ कफे संशोधनः राजी प्रसिद्धा । अथ कफासृक्पित्ते त्रिफलेति । सुगमम् ॥ ८-१२ ॥

अथ मुखपाके गण्डूषः—

(प्रतिसारणचूर्णम्)

दावीं गुडूची त्रिफला द्राक्षा जात्याश्च पल्लवाः १३
यवासश्चेति तत्काथः षष्ठांशक्षौद्रसंयुतः ।
शीतो मुखे धृतो हन्यान्मुखपाकं त्रिदोषजम् ॥ १४ ॥
यस्यौषधस्य गण्डूषस्तस्य वै प्रतिसारणम् ।
कवलश्चापि तस्यैव ज्ञेयोऽत्र कुशलैर्नरैः ॥ १५ ॥
केशरं मातुलुङ्गस्य सैन्धवोषणसंयुतम् ।
हन्यात्कवलतो जाड्यमरुचिं कफवातजाम् ॥ १६ ॥
कल्कोऽवलेहश्चूर्णं च त्रिविधं प्रतिसारणम् ।
अङ्गुल्यग्रगृहीतं च यथास्वं मुखरोगिणम् ॥ १७ ॥
कुष्ठं दावीं समङ्गा च पाठा तिक्ता च पीतिका ।
तेजनी मुस्तलोध्रे च चूर्णं स्यात्प्रतिसारणम् ॥ १८ ॥
रक्तस्रुतिं दन्तपीडां शोथं दाहं च नाशयेत् ।

दी०—अपरमपि मुखपाकयोगमाह । दावीं दारुहरिद्रा त्रिफला हरीतकीविभीतकामलकसंज्ञा । जाती मालती । यवास इत्यस्य स्थाने अंबष्ठा चेति तत्काथः पाठः साधुः । अन्यतो दर्शनात् । तथाहि—‘जाती-पत्रामृताद्राक्षापाठादावीफलत्रिकैः । काथः क्षौद्रयुतः शीतो गण्डूषो मुखपाकनुत्’ इति । षष्ठांशक्षौद्रसंयुत इति । कथितजलस्य यत्षष्ठांशं तेन समं क्षौद्रमिति । अथवा षष्ठांशक्षौद्रसंयुत इति पाठः समीचीनो ज्ञेयः । तेन काथस्य पञ्चभागाः षष्ठो भागः क्षौद्रस्येति व्याख्यानं समीचीनम् । मुखे धृत इत्यनेन गण्डूषविषयः ।

‘यस्यौषधस्य गण्डूषः तस्यैव प्रतिसारणम् । कवलश्चापि तस्यैव ज्ञेयोऽत्र कुशलैर्नरैः’ अयं श्लोको बहुपुस्तकेषु न लिखितः । केनचित्संलिख्य स्वीकृतः । संगतोय-मिति मन्यमानैरस्माभिरपि न त्याज्यः युक्तार्थत्वात् । अथ कवलार्थं योगमाह—मातुलुङ्गो बीजपूरकः । तस्य केशरं मध्यस्थितावयवविशेषं लोके चतुरीणा-मकं वाच्यं । सैन्धवोषणचूर्णं मनाक् देयं । उषणं मरिचं । जाड्यमिति मुखस्येति । पूर्वमुक्तं प्रतिसारण-विषयं तदिदानीं दर्शयन्नाह । प्रतिसार्यते घृष्यते अने-नेति प्रतिसारणम् । ननु तन्त्रान्तरे प्रतिसारणवि-षयं चतुर्विधं तद्यथा—‘विभज्य मेषजं बुद्ध्या कुर्वीत प्रतिसारणं । कल्को रसक्रिया क्षौद्रं चूर्णं चेति चतुर्विधं । अङ्गुल्यग्रगृहीतं तु यथास्वं मुखरो-गिणां । तस्य योगमयोगं च कवलाक्तं विभावयेत्’ । तत्कथमत्र त्रिविधं । उच्यते । अत्रावलेहत्वेन रसक्रियाः क्षौद्रयोस्तदन्तः प्रचारः । तेनावलेहग्रहणेन द्वयोरपि ग्रह-णमित्यदोषः । अथ प्रतिसारणचूर्णं दर्शयन्नाह—कुष्ठं रुक्, दावीं दारुहरिद्रासमं गाञ्जलिकारिका, पाठा अम्बष्ठा, तिक्ता कटुकी, पीतिका हरिद्रा तेजनी चविका इति चक्रः । मूर्वा इति कार्तिकः । मुस्तं मेषः, लोघ्रं प्र-सिद्धम् । रक्तस्रुतिरत्र दन्तमूलगतदोषस्यैव बोद्धव्या । शोथदाहमपि मुखजनितमेव ॥ १३-१८ ॥

गू०—दावीं दारुहरिद्रा जाती मालतीपत्राणि वासकः काथात् षष्ठांशः क्षौद्रं मधु यस्य गण्डूषस्यैव प्रतिसारणं कवलश्चेत्याह यस्येति सुगमं । कवलो यथा मातुलुङ्गस्य बीजपूरस्य केशरं मध्यस्थं सैन्धवं मरिचं एतत्कवलो जाड्यं मुखजडतां अरुचिं कफवातजां कफवातजातां । प्रतिसारणं त्रिविधं भवतीत्याह—कल्कः अवलेहः तथा चूर्णं त्रिविधं त्रिप्रकारं प्रतिसारणं भवति मुखरोगिणां यथासुखं यथादोषं त्रिविधं प्रतिसा-रणसंज्ञं भवति । किंभूतं अङ्गुल्यग्रगृहीतं कल्काद्यं प्रति-सारणं यथा कुष्ठं, दावीं, दारुहरिद्रा, समङ्गा मज्जिष्ठा, पाठा तिक्ता कटुकी, पीतिका हरिद्रा, तेजनी तेजोह्वा, मुस्तं भद्रमुस्तं, लोघ्रं एतत्प्रतिसारणं चूर्णं अङ्गुल्यग्रेण घर्षयेत् । रक्तस्रावादीन् नाशयेत् ॥ १३-१८ ॥

हीनयोगमाह—

हीनयोगात्कफोक्लेशो रसाज्ञानारुची तथा ॥ १९ ॥
अतियोगान्मुखे पाकः शोषस्तृष्णा क्लमो भवेत् ।

दी०—इदानीं हीनातियोगत्वेन गण्डूषादीनां दोषमाह—हीनयोगात् कफोत्क्लेश इति । कफाधिकचेतोत्क्लेश उपस्थितवमनोन्मुखता रसाज्ञानारुचिः । तथेति रसानां मधुरादीनां अज्ञानं रसनेन्द्रियविषयहानिरित्यभिप्रायः । अरुचिस्त्रिविधः । अरुचिरनन्नाभिनन्दनम् । भक्तद्वेष इति । तद्यथा सत्यां बुभुक्षायामभ्यवहारसामर्थ्यमित्यरुचिः । अनभिलषितमप्यन्नं दीयमानमभ्यवहरतीत्यन्नाभिनन्दनम् । अन्नस्य श्रवणस्मरणदर्शनस्पर्शनैर्यत्रोद्वेजिते स भक्तद्वेष इति । अतियोगादिति । गण्डूषकवलादीनामेव । एके हीनातियोगविषयं शोधनाख्यगण्डूषं मानयन्ति । तथाचोक्तं 'शोधनीये विशेषेण भवत्येतत्तु लक्षणम्' इति ॥ १९ ॥

गू०—गण्डूषादीनां हीनयोगात् हीनमात्राकरणात् कफोत्क्लेशः कफाधिक्यं रसाज्ञानारुचौ रसानां मधुरादीनां अज्ञानं यथार्थस्वादलाभः तथा अरुचिरसारुचि अत्रारुचिर्वा एते भवतः । अतियोगात् गण्डूषादीनामतिकरणात् मुखे पाकः शोषस्तृष्णाक्लमो ग्लानिः एतद्भवेत् ॥ १९ ॥

शुद्धगण्डूषलक्षणमाह—

व्याधेरपचयस्तुष्टिवैशद्यं वक्रलाघवम् ॥ २० ॥

इन्द्रियाणां प्रसादश्च गण्डूषे शुद्धिलक्षणम् ।

इति श्रीदामोदरसूनुना शार्ङ्गधरेण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायामुत्तरखण्डे गण्डूषादिविधिर्नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

दी०—अथ सम्यक् शीलितस्य गण्डूषस्य शुद्धिलक्षणं । व्याधेरपचयो विनाशः । तुष्टिः संतोषः । वैशद्यं मुखस्येति । इन्द्रियाणां श्रवणनयनघ्राणरसानादीनां प्रसादः स्वविषयग्रहणसामर्थ्यं । एके अपचयस्थाने अपनयः, गण्डूषस्थाने कवल इति पठन्ति । तत्रापि स एवार्थः ॥ २० ॥

इति श्रीभावसिंहात्मजेनाढमलेन विरचितायां

शार्ङ्गधरदीपिकायामुत्तरखण्डे

कवलाध्यायः ॥ १० ॥

गू०—गण्डूषे सततं शुद्धलक्षणं सम्यक् कृतं गण्डूषलक्षणं यद्वा मुखशुद्धिलक्षणं किं तल्लक्षणमित्याह—

व्याधेरपचयो नाशः व्याधेः मुखे कफलिप्तताज्यादेः तुष्टिसंतोषः वैशद्यं विशदता वक्रलाघवं गुरुतानाशः इन्द्रियाणां रसादीनां प्रसादः प्रसन्नता एतल्लक्षणं भवति ॥ २० ॥

इति श्रीकाशीराममिश्रकृतायां शार्ङ्गधरगूढार्थदीपिकायां चिकित्सास्थाने गण्डूषादिविधि-

रध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथ कवलादीनां विधिमभिधाय संप्रतिलेपमूर्द्धतैलकर्णपूरणविधिमारभ्यते ।

तत्र तावत्प्रलेपनामान्याह—

आलेपस्य च नामानि लिप्तो लेपश्च लेपनम् ।

दोषघ्नो विषहा वर्ण्यो मुखलेपस्त्रिधा मतः ॥ १ ॥

त्रिप्रमाणश्चतुर्भागत्रिभागाऽर्धाङ्गुलोज्ञतः ।

आर्द्रो व्याधिहरः स स्याच्छुष्को दूषयति च्छविम् २

दी०—त्रिधा मत इत्यनेन एको दोषघ्नः द्वितीयो विषहा कथितः अपरस्तु वर्ण्य इति त्रिधा संज्ञोस्मिन्मतेऽन्यत्रापि प्रसिद्ध एव । स एव वर्ण्यो मुखलेपः कथितः । ननु चत्वारो मेदाः वक्ष्यमाणत्वात् त्रिप्रमाण इति तेषां दोषघ्नादीनां त्रयाणां त्रय एव परिमाणा यथाऽनुक्रमेण बोद्धव्याः । स कथंभूतः । चतुर्भागविभागार्धाङ्गुलोज्ञत इति । एतेन किमुक्तं । दोषघ्नो लेपः अङ्गुलस्य चतुर्भागप्रमाणेनोत्सेधः कुर्यादित्यभिप्रायः । एवं विषहालेपस्तु त्रिभागोत्सेधः कार्यः । त्रिभागताङ्गुलस्येति संबन्धः । वर्ण्यो लेपश्चार्धाङ्गुलोज्ञत एव कुर्यात् । अथार्द्रशुष्कयोः फलमाह । आर्द्रो व्याधिहर इत्यादि । स पूर्वोक्तो लेपो यावदार्द्रो भवति तावद्याधिहरो ज्ञेयः । यदा शुष्को भवति तदा न विदूषयति । छविः छाया साच वर्णाप्रभोपलक्षिता । 'तथाच वर्णप्रभाश्रिता या च छाया सा परिकीर्तिते'ति । ननु छायाप्रभयोस्तु को मेदः । उच्यते 'वर्णमात्रप्रतिच्छाया प्रभा वर्णप्रकाशिनी । आसन्नात् लक्ष्यते छाया प्रभा दूराच्च लक्ष्यते' इति । न केवलं वर्णप्रभाच्छायानां लक्षणमेदः । संख्याभेदोप्यस्तीति ।

तद्यथा चतुर्धा वर्णः गौरः कृष्णः श्यामः गौरश्याम इति । प्रभा च सप्तविधा रक्ता पीता सिता श्यामा हरिता पाण्डुरा सितेति । छायापि पञ्चविधा स्निग्धा विमला रूक्षा मलिना संक्षिप्ता इति ॥ १ ॥ २ ॥

गू०—अथ मूर्धतैलकर्णपूरणविधिः । तत्रादौ लेपः लिप्तो लेपः लेपनं तानि त्रीणि आलेपस्य नामानि भवन्ति । नामकथनं संज्ञार्थं पर्यायकथनार्थं च । स लेपस्त्रिधा त्रिप्रकारः भूतः कथितः । एकः दोषघ्नः शोथदिनाशकः । दोषशब्देनापि रोगा उच्यन्ते । द्वितीयो विषहा भङ्गातादिविषनाशकः । तृतीयो वर्ण्यः मुखव्यङ्गादिवर्णकरः । एवंभूतो मुखलेपः मुख्यो लेपः त्रिधा । मुखशब्देन मुख्य उच्यते । तथाच विश्वः ‘मुखं च वदने मुख्ये आदौ द्वाराभ्युपाययोः’ इति । पुनः लेपस्त्रिप्रमाणः त्रीणि प्रमाणानि यस्य सः । तद्विधानमाह—चतुर्भागः अङ्गुलस्य चत्वारो भागा यस्य सः पूर्णाङ्गुल इत्यर्थः । स तु दोषघ्नः । त्रिभागः त्रीणि अङ्गुलानि यस्य सः त्रिभागः स तु विषहा । अर्धाङ्गुलोत्तमः अर्ध अङ्गुलप्रमाणं उन्नत उच्चः, स तु वर्ण्यः वर्णकरः । स आर्द्रः अशुष्कः छविं कान्तिं दूषयति ॥ १ ॥ २ ॥

दोषघ्नो लेपो यथा—

पुनर्नवां दारु शुण्ठीं सिद्धार्थं शिशुमेव च ।

पिष्ट्वा चैवार्नालेन ग्रलेपः सर्वशोथजित् ॥ ३ ॥

दी०—पूर्वमुक्तं दोषघ्नो विषहा वर्ण्यो लेपस्त्रिधा । तत्र तावदोषघ्नो लेपो यथा । सिद्धार्थं सर्षपाः शिशुः शोभाञ्जनः आरनालं काञ्जिकमेदः तदभावेऽम्लतर्क-प्राह्यमिति सर्वत्र । अयं लेपः सर्वशोथजिदित्यनेन वातकफप्रायं शोथं विशेषेण जयतीति प्रचरतीति । शोथोऽत्र दोषजनितः शोफरोगसंभवः । न तु व्रण-शोथः तत्राप्यागन्तुजापीति संबन्धात् ॥ ३ ॥

गू०—पुनर्नवा दारु देवदारु शुण्ठी सिद्धार्थं सर्षपः शिशुः शोभाञ्जनः आरनालेन काञ्जिकेन । तदभावे गोमूत्रेण वा लेपः कार्यः स लेपः सर्वशोथहृद्भवति सर्वशोथेन च विषशोथः ॥ ३ ॥

अथ दाहो लेपः

विभीतफलमज्जाया लेपो दाहार्तिनाशनः ।

दी०—अथापरः पित्तजदाहनाशनो लेपस्तमाह—अत्रापि आरनालेन पेष्णमिति संबन्धो ज्ञेयः ॥

गू०—विभीतफलं विभीतकफलं तस्य मज्जालेपः ॥

अथ दशाङ्गलेपो विसर्पशोथव्रणादौ—

(दशाङ्गलेपः)

शिरीषं मधुयष्टी च तगरं रक्तचन्दनम् ॥ ४ ॥

प्लु मांसी निशायुग्मं कुष्ठं वालकमेव च ।

इति संचूर्ण्य लोपोऽयं पञ्चमांशघृतप्लुतः ॥ ५ ॥

जलेन क्रियते सुज्ञेदशाङ्ग इति संज्ञितः ।

विसर्पान्त्रिषविस्फोटान्शोथान्दुष्टव्रणाञ्जयेत् ॥ ६ ॥

दी०—अथ दशाङ्गलेपसंज्ञकं लेपमप्याह—अत्र शिरीषः शिरीषवृक्षत्वक् । एके पञ्चाङ्गशिरीषमत्र योजयन्ति प्रयोगान्तरदर्शनात् । तथाहि—‘शिरीषपञ्चांगतुषोदकेन कल्कीकृतं चैव घृतेन युक्तम् । निहन्ति विस्फोटकमुग्ररूपं सदाहपाकसुतिरागयुक्तं’ इति । यत्र त्वग्मूलपुष्पाणि फलान्यङ्गानि पञ्च वेति । निशायुग्ममिति हरिद्राद्वयं । पञ्चमांशघृतप्लुत इति । सकलद्रव्याणां समभागमिलितानां चूर्णं कृत्वा तदनु जलेन संपिष्य पश्चात्पञ्चमांशेन घृतेन संप्लाव्य लेपः कार्यः । पञ्चमांशमत्र द्रव्यपरिमाणात् ॥ ४-६ ॥

गू०—शिरीषं, मांसी जटामांसी, निशायुग्मं हरिद्राद्वयं, वालकं उदीच्यं, चूर्णात्पञ्चमांशं घृतं दशाङ्ग इति दश अङ्गानि औषधानि यस्य सः घृतं तु प्रक्षेपकद्रव्यं तद्धिञ्जम् ॥ ४-६ ॥

विषघ्नो लेपो यथा—

अजादुग्धतिलैलेपो नवनीतेन संयुतः ।

शोथमारुक्करं हन्ति लेपो वा कृष्णमृत्तिकैः ॥ ७ ॥

दी०—अथ विषहा लेपमाह—आरुक्करो भङ्गातकः तज्जनितः शोथ इति ॥ ७ ॥

गू०—आरुक्करं भङ्गातकजनितं । स्पष्टमन्यत् ॥ ७ ॥

अथ कीटघ्नलेपः—

लाङ्गल्यतिविषालाबुजालिनीमूलबीजकैः ।

लेपो धान्याम्बुसंपिष्टः कीटविस्फोटनाशनः ॥ ८ ॥

दी०—अपरमप्याह—लाङ्गली कलिकारिका । अतिविषा ‘अतीस’ शब्दवाच्या । अलाबु कटुतुम्बी जा-

<p> 1. 目的 本報告は、我が国の経済成長と環境保護の両立を図るための政策提言を目的とする。 </p> <p> 2. 調査方法 本調査は、文献調査、アンケート調査、およびインタビュー調査を通じて実施された。 </p> <p> 3. 調査結果 調査結果によると、多くの企業が環境保護に積極的に取り組んでいるが、コスト増大が課題となっている。 </p> <p> 4. 結論 政府は、企業への支援策を強化し、環境保護と経済成長の両立を促進すべきである。 </p>	<p> 1. 目的 本報告は、我が国の経済成長と環境保護の両立を図るための政策提言を目的とする。 </p> <p> 2. 調査方法 本調査は、文献調査、アンケート調査、およびインタビュー調査を通じて実施された。 </p> <p> 3. 調査結果 調査結果によると、多くの企業が環境保護に積極的に取り組んでいるが、コスト増大が課題となっている。 </p> <p> 4. 結論 政府は、企業への支援策を強化し、環境保護と経済成長の両立を促進すべきである。 </p>
--	--

लिनी 'तोरई' शब्दवाच्या । मूलकं प्रसिद्धं तस्य बीजानि । एके अलाबुप्रभृतीनां त्रयाणां बीजानि गृह्णन्ति । धान्याम्बुसंपिष्ट इति । धान्याम्बु काञ्जिकभेदः । कीटविस्फोटः सविषकीटदष्टजनितविस्फोट इत्यर्थः । यथा लूतादयः ॥ ८ ॥

गू०—लाङ्गली कलिहारी, अतिविषा प्रसिद्धा अलाबु तुम्बी जालिनी कटुतुम्बीबीजानि मूलकबीजानि धान्याम्बु काञ्जिकम् ॥ ८ ॥

वर्ण्यो लेपो यथा—

रक्तचन्दनमञ्जिष्ठालोभ्रकुष्ठप्रियङ्गवः ।

वटाङ्कुरा मसूराश्च व्यङ्गवा मुखकान्तिदाः ॥ ९ ॥

मातुलुङ्गजटा सर्पिः शिला गोशकृतो रसः ।

मुखकान्तिकरो लेपः पिटिकाव्यङ्गकालजित् ॥ १० ॥

लोभ्रधान्यवचालेपस्तारुण्यपिटिकापहः ।

तद्रद्वोरोचनायुक्तं मरिचं मुखलेपनम् ॥ ११ ॥

सिद्धार्थकवचालोभ्रसैन्धवैश्च प्रलेपनम् ।

व्यङ्गेषु चार्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ॥ १२ ॥

लेपः सनवनीतो वा श्वेताश्वखुरजा मषी ।

अर्कक्षीरहरिद्राभ्यां मर्दयित्वा विलेपनात् ॥ १३ ॥

मुखकाण्यं शमं याति चिरकालोद्भवं ध्रुवम् ।

वटस्य पाण्डुपत्राणि मालती रक्तचन्दनम् ॥ १४ ॥

कुष्ठं कालीयकं लोभ्रसेभिर्लेपं प्रयोजयेत् ।

तारुण्यपिटिकाव्यङ्गनीलिकादिविनाशनम् ॥ १५ ॥

दी०—अथ विषहा लेपमभिधाय सम्प्रति वर्ण्य-लेपमाह—रक्तचन्दनादीनि व्यस्तानि समस्तानि सं-गृह्य जलेनापिष्य लेपः कार्य इति संबन्धः । अत्र प्रियङ्गुर्लताविशेषः तस्याः फलानि । वटाङ्कुरा इति वटस्याभिनवाः पत्रमुकुलाः । मसूरोऽन्नविशेषः । मातुलुङ्गो बीजपूरकः तस्य जटा मूलं । शिला मनःशिला । गोशकृतो रस इति । गोशकृत् गोपुरीषं तस्य रस इत्यर्थः । धान्यं धानशब्दवाच्यम् । तद्रदतितारुण्यपिडकापहोप्ययं लेपो बोद्धव्यः । गोरोचना प्रसिद्धा सिद्धार्थक इति । अत्रापि तारुण्यपिडकापह इति संबन्धः । तेन सिद्धार्थादिद्रव्यचतुष्कैर्लेपो यौवनपिडकापहो भवतीति मतान्तरात् । अर्जुनो वृक्षविशेषः सच्च कौहा-शब्दवाच्यः तस्य त्वक् छल्ली । मञ्जिष्ठा प्रसिद्धा । समाक्षिका धातुमाक्षिकसंयुक्ता । सचार्जुनत्वक् मञ्जिष्ठा वा । तेन त्रिकल्पत्वात् त्वच एको योगः मञ्जिष्ठायाम्

द्वितीयो योगः । अश्वखुरजनितस्य कज्जलस्य तृतीय इति । एके श्वेता अपराजितेति व्याख्यानयन्ति । एके अर्कक्षीरमिति भिन्नपदं हरिद्राभ्यामिति द्विवचनत्वेन हरिद्रा दारुहरिद्रा योज्येति व्याख्यानयन्ति । एतत्सर्वत्र न प्रचरति तेनार्कक्षीरहरिद्राभ्यामेव योगः साधुः । वटस्य वटवृक्षस्य पाण्डुपत्राणीति । परिणतत्वात्तेषु पाण्डुरत्वं तादृशानीत्यर्थः । मालती जाती तस्याः पत्राणि कालीयकं अगुरुभेदं पीतसारमिति लोके । केचिद्वटश्च पाण्डुपत्राणीति पठन्ति तत्र वट इत्यनेन वटवृक्षस्य पत्राणि पाण्डुः पटोलस्तस्यापि पत्राणीत्यर्थः । एतन्न सर्वमतम् । अप्रसिद्धत्वात् ॥ ९-१५ ॥

गू०—रक्तचन्दनेति सुगमं । व्यङ्गलेपः व्यङ्ग-शब्दाया । अथ तारुण्यपिडकादौ—मातुलुङ्गो बीजपूरमूलं, सर्पिर्वृत्तं, शिला मनःशिला गोशकृत् गोपुरीषं तद्रसः कालं कालिमा । अथ तारुण्यपिडकादौ—धान्यं प्रसिद्धम् । सिद्धार्थकं सर्षपाः एते त्रयो योगाः पिडकादौ । अथ व्यङ्गे-अर्जुनत्वक् अर्जुनवृक्षत्वक् माक्षिकं मधु श्वेतो योऽश्वः घोटकस्तत् खुरजन्या मषी भस्म मुखश्यामतायां पुनः-मालती जाती कालीयकं दारुहरिद्रा ॥ ९-१५ ॥

अथारुषिकायां लेपः—

पुराणमथ पिण्याकं पुरीषं कुकुटस्य च ।

मूत्रपिष्टः प्रलेपोऽयं शीघ्रं हन्यादरुषिकाम् ॥ १६ ॥

खदिरारिष्टजम्बूनां त्वग्भिर्वा मूत्रसंयुतैः ।

कुटजत्वक्सैन्धवं च लेपो हन्यादरुषिकाम् ॥ १७ ॥

दी०—पिण्याकं तिलकल्कजनितं खलिशब्द-वाच्यं । तच्च पुरातनं वर्षोषितं ग्राह्यं । कुकुटः ताम्र-चूडः तस्य पुरीषं । मूत्रमत्र गव्यम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

गू०—पिण्याकं तिलखलः अन्यं च अरिष्टो निम्बः अरुषिका अपिटकाः ॥ १६ ॥ १७ ॥

दारुणे लेपः—

प्रियालबीजमधुककुष्ठमाषैः ससैन्धवैः ।

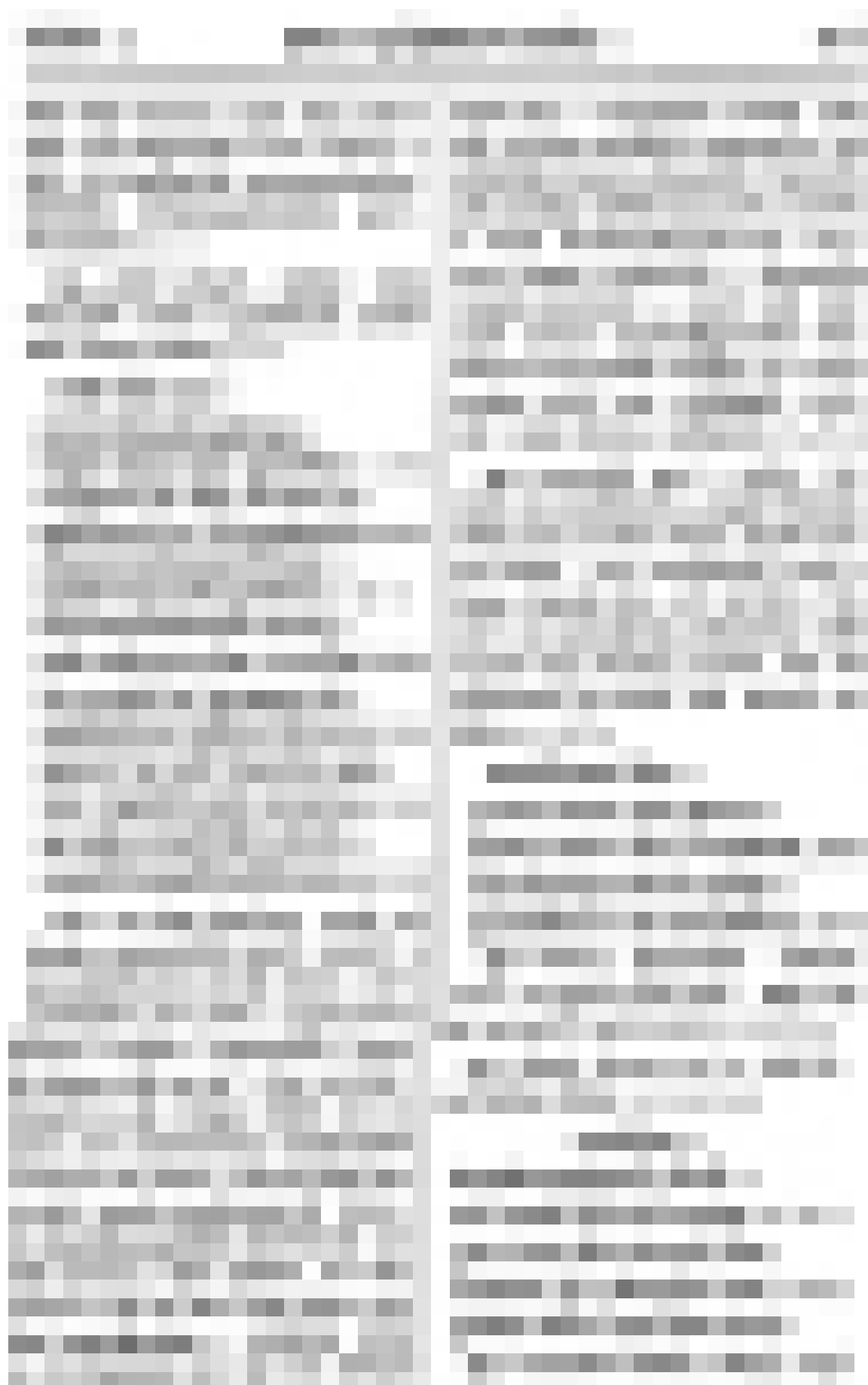
कार्यो दारुणके मूर्ध्नि प्रलेपो मधुसंयुतः ॥ १८ ॥

दुग्धेन खाखसं बीजं प्रलेपाद्दारुणं जयेत् ।

आम्रबीजस्य चूर्णं तु शिवाचूर्णसमं द्वयम् ॥ १९ ॥

दुग्धपिष्टः प्रलेपोऽयं दारुणं हन्ति दारुणम् ।

दी०—प्रियालबीजं चिरौजीति प्रसिद्धम् । मधुकं

यष्टीमधु । माषोऽन्नविशेषः । मधुसंयुत इत्यनेन प्रियाल-
बीजादिबोद्धव्यम् । जलेन संपिष्य मनाक् मधुना सं-
स्त्राव्य लेपः कार्यः । दुग्धमत्र गव्यं । खाखसं बीज-
मिति दानशब्दवाच्यम् । आम्रबीजस्य चूर्णमिति ।
आम्रफलमध्यस्थितमज्जाविशेषः । शिवा हरीतकी ।
दारुणं रोगविशेषं । द्वितीयं दारुणं दुःसाध्यमिति
विशेषणम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

गू०—प्रियालबीजं चिरौञ्जीति प्रसिद्धं, मधुकं
मधुयष्टी माषोऽन्नविशेषः । खाखसं शिवा हरीतकी
दारुणे ॥ १८ ॥ १९ ॥

अथेन्द्रलुप्ते—

रसस्तिक्तपटोलस्य पत्राणां तद्विलेपनात् ॥ २० ॥

इन्द्रलुप्तं शमं याति त्रिभिरेव दिनैर्ध्रुवम् ।

इन्द्रलुप्तापहो लेपो मधुना बृहतीरसः ॥ २१ ॥

गुञ्जामूलं फलं वापि भल्लातकरसोऽपि वा ।

गोक्षुरस्तिलपुष्पाणि तुल्ये च मधुसर्पिषी ॥ २२ ॥

शिरःप्रलेपनं तेन केशसंवर्धनं परम् ।

हस्तिदन्तमर्षीं कृत्वा छागीदुग्धं रसाञ्जनम् ॥ २३ ॥

रोमाण्यनेन जायन्ते लेपात्पाणितलेष्वपि ।

यष्टीन्दीवरमृद्वीकातैलाज्यक्षीरलेपनैः ॥ २४ ॥

इन्द्रलुप्तं शमं याति केशाः स्युः सघना इडाः ।

चतुष्पदानां त्वग्रोमनखशृङ्गास्थिभस्मभिः ॥ २५ ॥

तैलेन सह लेपोऽयं रोमसंजननः परः ।

दी०—तिक्तपटोलः कटुकपटोलः तस्य पत्राणां
रस इत्यर्थः । तद्विलेपनादिति । तत्तस्य रसस्य
लेपनात् । त्रिभिरेव दिनैरित्यनेनास्य विशिष्टत्वं दर्शि-
तम् । नात्र त्रिदिनैरेव नियतप्रमाणं यतो बहुदिनसे-
व्योऽयं प्रयोगः । बृहतीरस इति पक्वबृहतीफलजनित-
रसस्यैको योगः । गुञ्जाया मूलं फलं वा द्वितीयो
योगः । अत्राऽपि मधुप्रचारः । भल्लातकफलं तृतीयो
योगः । एके भल्लातकरसोपि वेल्यस्य स्थानेऽविक्षीरेण
संयुतमिति पठन्ति । तेन भेडीदुग्धेन गुञ्जाफलं सं-
घृष्य लेपः कार्य इति संगतः । संप्रदाये तु इन्द्रलु-
प्तस्थानं प्रस्थितित्वा तदभावे संघृष्य पश्चाद्वेपः कार्य
इति साधुः । उक्तमन्यत्रापि—‘बृहतीफलरससंपिष्टं
गुञ्जाफलमूलमिन्द्रलुप्तस्य । कनकविष्वष्टस्य ततो दातव्यं
प्रस्थितस्य सदेति । गोक्षुरः प्रसिद्धः । तिलपुष्पाणि
विरूपातानि । तुल्ये साम्ये गोक्षुरे सतिलपुष्पे इत्यर्थः ।

मधुसर्पिषी च । तुल्येऽत्र ग्राह्ये । मषीकज्जलविशेषं
हस्तिदन्तं दग्ध्वा कज्जलं कार्यम् । रसाञ्जनं द्विविधं
एकं कृष्णपाषाणसदृशं द्रव्यविशेषं । अपरं दार्वीकाथ-
समुद्भवम् । तदभावे दारुहरिद्रैव ग्राह्यम् । अयं लेपः
केशवर्धनार्थमित्याहुः । यष्टी मधुयष्टी इन्दीवरं नीलो-
त्पलं तदभावे पद्मबीजमपि ग्राह्यम् । पद्मबीजं गटा-
शब्दवाच्यम् । मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा । एके मृद्वीस्थाने
भूर्वेति पाठान्तरं पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । तैलानि
प्रसिद्धानि । आज्यं घृतं क्षीरं गोपयः । तिलाज्यक्षीर-
स्थाने तिलाज्यक्षीरलेपनैरिति पाठः । तत्राऽज्यक्षीरमित्यर्थः
तिलाज्यक्षीरमार्कवैरित्यपि पाठान्तरं संगतम् । तथाद्युक्तं
‘मधुकेन्दीवरमूर्वातिलाज्यगोक्षीरमृद्वीलेपेन । अचिराद्भ-
वन्ति केशा घनदृढमूलायता मृदव’ इति । चतुष्पदाः
गोऽश्वत्थाज्यमेणखरोष्ट्रादयः । तेषां त्वक् चर्म रोम-
नखशृङ्गास्थीनि प्रसिद्धानि । तेन त्वगादीनां दग्ध्वा
भस्म कार्यं तैलं तिलसंभवम् ॥ २०—२५ ॥

गू०—इन्द्रलुप्तं केशनाशलक्षणम् । तिक्तपटोलं
बृहती कण्टकारी भल्लातकरसः पत्ररसः । इन्द्रलुप्ते—
मधुसर्पिर्द्वयं तुल्यं तुल्ये औषधतुल्ये केशः संवर्धते
हस्तिदन्तं तन्मषी भस्म रसाञ्जनं खर्परमञ्जनं वा ।
पाणितलेषु हस्ततलेऽपि रोमाणि जायन्ते । इन्द्रलुप्ते-यष्टी
मधुयष्टी इन्दीवरं कमलं मृद्वी द्राक्षा तैलं तिलजं
आज्यं गोघृतं क्षीरं गव्यं आजं वा । इन्द्रलुप्ते चतुः-
पादानां त्वकुरोमनखशृङ्गास्थि एषां भस्मानि तैलेन
लेपः रोमसंजननः इन्द्रलुप्ते ॥ २०—२५ ॥

पलिते लेपाः

इन्द्रवारुणिकाबीजतैलेनाभ्यङ्गमाचरेत् ॥ २६ ॥

प्रत्यहं तेन जायन्ते कुन्तला भृङ्गसंनिभाः ।

अयोरजो भृङ्गराजस्त्रिफला कृष्णमृत्तिका ॥ २७ ॥

स्थितमिक्षुरसे मासं लेपनात्पलितं जयेत् ।

धान्रीफलत्रयं पथ्ये द्वे तथैकं बिभीतकम् ॥ २८ ॥

पञ्चाग्नमज्जा लोहस्य कषैकं च प्रदीयते ।

पिष्ट्वा लोहमये भाण्डे स्थापयेदुषितं निशि ॥ २९ ॥

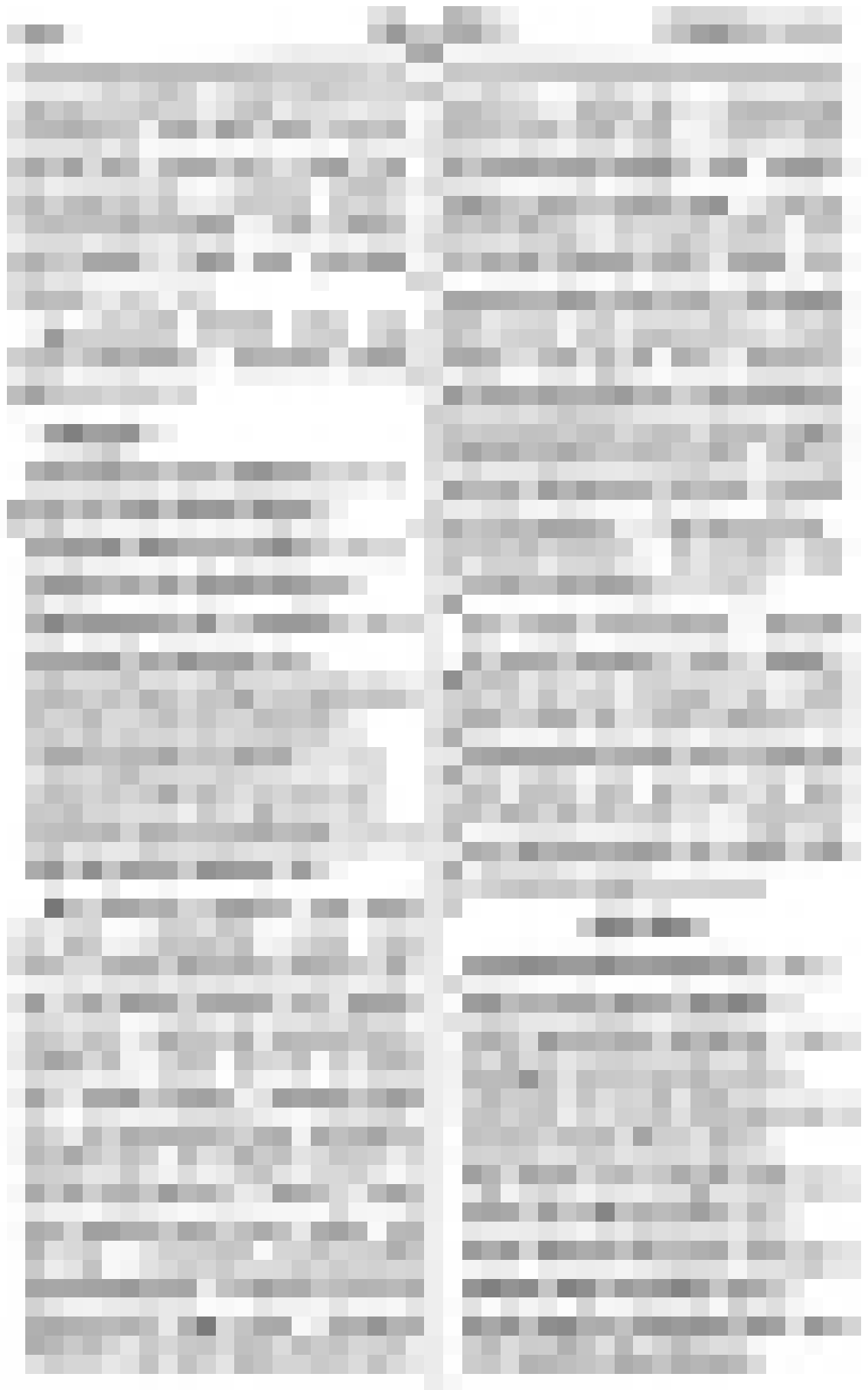
लेपोऽयं हन्ति नक्षिरादकालपलितं महत् ।

त्रिफला नीलिकापत्रं लोहं भृङ्गरजः समम् ॥ ३० ॥

अविमूत्रेण संपिष्टं लेपात्कृष्णीकरं स्मृतम् ।

त्रिफला लोहचूर्णं च दाडिमत्वग्बिसं तथा ॥ ३१ ॥

प्रत्येकं पञ्चपलिकं चूर्णं कुर्याद्विचक्षणः ।

भृङ्गराजरसस्यापि प्रस्थषट्कं प्रदापयेत् ॥ ३२ ॥
क्षित्वा लोहमये पात्रे भूमिमध्ये निधापयेत् ।
मासमेकं ततः कुर्याच्छागीदुग्धेन लेपनम् ॥ ३३ ॥
कूर्चे क्षिरसि रात्रौ च संवेष्ट्यैरण्डपत्रकैः ।
स्वपेत्प्रातस्ततः कुर्यात्स्नानं तेन च जायते ॥ ३४ ॥
पलितस्य विनाशश्च त्रिभिर्लेपैर्न संशयः ।

दी०—अयोरजो लोहचूर्णं तदभावे लोहमलमित्येके । इक्षुरसे इक्षुरसपूरिते भाण्डे मासमेकं यावत्स्थितं भवति । अयं कृष्णीकरणत्वात्पलितं जयेदित्यर्थः । केचिदत्र धात्रीफलादीनामपि कर्षाणि ग्राह्याणि । लोहचूर्णकर्षपरिमाणदर्शनात् । तेन धात्रीफलानां कर्षद्वयम् । हरीतकी कर्षद्वयमिता । कर्षैकं विभीतकफलम् । आम्रास्थिमज्जाः पञ्चकर्षा इति नैतत्सर्वसंमतम् । अस्मत्संप्रदाये तु धात्रीफलद्वयमेव ग्राह्यम् । एवं हरीतकीफलद्वयम् । एकं विभीतकफलं आम्रफलानां पञ्चसंख्याकं मज्जा एवं प्रचरति । प्रलेपोऽत्र जलेन । त्रिफला हरीतक्यादिकं । नीलिका नीलिनी विख्याता तस्याः पत्राणि लोहं लोहचूर्णं । भृङ्गो मार्कवः सममिति सकलं सममात्रम् । अजामूत्रेण संपिष्टमित्यस्य स्थाने अविमूत्रेण संपिष्टं इति पाठः । अविः भेडी । दाडिमत्वगित्यनेन दाडिमफलस्य त्वक् वल्कलं ग्राह्यं । विसमिति मृणालकमलनालमित्यर्थः । प्रत्येकं पञ्चपलिकमित्यनेन त्रिफलायाः पञ्चदशपलानि ग्राह्याणि । भृङ्गराजरसस्य षट्प्रस्थाः । तेषां नव तिलानि रसस्येत्यर्थः । एतत्सिद्धं यदा भवति तदा आजदुग्धेन सह लेपनं देयमिति भावः । शेषं सुबोधम् ॥ २६-३४ ॥

गू०—केशकल्पे लेपः पातालयन्त्रेण तैलेन । काला अतिश्यामाः । केशकल्पे—अयोरजो लोहचूर्णं भृङ्गराजः भृङ्गराजचूर्णं कृष्णमृत्तिका तडागकर्दमः एतन्मासं इक्षुरसे स्थितं लेपात्पलितं केशशौक्ल्यं जयेत् । केशकल्पे-धात्री आमलकी फलत्रयं पथ्ये हरीतक्यौ द्वे एकं विभीतकं पञ्च आम्राणां मज्जा लोहस्य कर्षं पिष्ट्वा लोहमये भाण्डे स्थापयेत् । उषितं निशि स्थापितमचिरात् शीघ्रमेवाकालपलितं स्वल्पदिनजन्यं केशशौक्ल्यं हन्ति । केशकल्पे-नीलिकापत्रं नीलपत्रं भृङ्गराजो मार्कवः अविः भेडः तन्मूत्रेण । कृष्णीकरं श्यामकरं । केशकल्पे-विसं कमलमूलं स्पष्टमन्यत् ॥ २६-३४ ॥

अथ रोमशातने—

शङ्खचूर्णस्य भागौ द्वौ हरितालं च भागिकम् ॥ ३५ ॥
मनःशिला चार्धभागा स्वर्जिका चैकभागिका ।
लेपोऽयं वारिपिष्टस्तु केशानुत्पाद्य दीयते ॥ ३६ ॥
अनया लेपयुक्तया च सप्तवेलं प्रयुक्तया ।
निर्मूलं केशस्थानं स्यात्क्षपणस्य शिरो यथा ॥ ३७ ॥
तालकं शाणयुग्मं स्यात्षट्शाणं शङ्खचूर्णकम् ।
द्विशाणिकं पलाशस्य क्षारं दत्त्वा प्रमर्दयेत् ॥ ३८ ॥
कदलीदण्डतोयेन रविपत्ररसेन वा ।
अस्यापि सप्तभिर्लेपै रोम्णां शातनमुत्तमम् ॥ ३९ ॥

दी०—अथ रोमशातनमाह—शङ्खचूर्णमत्र भजितं देयमिति संप्रदायः । हरितालस्यैको भागः मनःशिला चार्धभागेति । तेन एकभागापेक्षयार्धभागा । एके स्वर्जिका चैकभागिका इति वा पाठः । शेषं सुगमं । तालकं हरितालं शाणद्वयं ग्राह्यं । कदलीकन्दतोयेन वेति पाठः साधुः । रविपत्ररसेन अर्कपत्रस्वरसेन वा । अयमपि शङ्खचूर्णं प्रचरति । अन्यतो दर्शनात् । तथाहि—‘पलाशभस्माक्षितलस्य चूर्णं रंभाम्बुमिश्रैरुपलिप्य भूयः । कन्दर्पगेहे मृगलोचनानां रोमाणि रोहन्ति कदापि नैव’ । अस्यापि सप्तभिर्लेपादित्यनेन पूर्ववत्कार्यः ॥ ३५-३९ ॥

गू०—शङ्खचूर्णस्येति सुगमम् । अन्यच्च—रविरर्कः शाणयुग्मं षट्द्वयं तालकं हरितालं पलाशस्य क्षारं पलाशभस्म ॥ ३५-३९ ॥

श्वित्रे लेपाः ।

सुवर्णपुष्पी कासीसं विडङ्गानि मनःशिला ।
रोचना सैन्धवं चैव लेपनाच्छ्वित्रनाशनम् ॥ ४० ॥
वायस्येडगजाकुष्ठकृष्णाभिर्गुटिका कृता ।
बस्तमूत्रेण संपिष्टा प्रलेपाच्छ्वित्रनाशिनी ॥ ४१ ॥
तालकं शाणमात्रं स्याच्चतुःशाणा च बाकुची ।
गोमूत्रपिष्टं तच्चूर्णं लेपनाच्छ्वित्रनाशनम् ॥ ४२ ॥
बाकुची वेतसो लाक्षा काकोदुम्बरिका कणा ।
रसाञ्जनमयश्चूर्णं तिलाः कृष्णास्तदेकतः ॥ ४३ ॥
चूर्णयित्वा गवां पित्तैः पिष्ट्वा च गुटिका कृता ।
अस्याः प्रलेपाच्छ्वित्राणि प्रणश्यन्त्यतिवेगतः ॥ ४४ ॥

दी०—अथ श्वित्रनाशनायाह—सुवर्णपुष्पी सोनीशब्दवाच्यो विटपविशेषः तदभावे बृहद्बला ग्राह्या

अपरे च स्थूलकं गृह्णन्ति । शीशं सीसकं । सीसकस्थाने कासीसमिति पाठः साधुः । रोचना गोरोचना प्रसिद्धा । लेपोऽत्र जलेन । वायसी काकमाची । एङ-गजः प्रपुञ्जाटः तस्य बीजानि । कृष्णा पिप्पली । वत्स इति गोवत्सः । अथवा छागः इति पाठः । तालको हरितालः । बाकुची सोमराजी तस्याः फलानि प्रसिद्धानि शेषं सुगमम् । बाकुची प्रसिद्धा वेतसो निचुलः जलवेतस इति लोके वृक्षविशेषः । लाक्षा लक्तकजननी काकोन्दुम्बरिका कटुमरिशब्दवाच्या । कणा पिप्पली । रसाञ्जनं प्रसिद्धम् । तदभावे दारु-हरिद्रा ग्राह्या तत्संभवत्वात् । अयश्चूर्णं लोहचूर्णं । कृष्णास्तिला इति । श्वेततिलनिषेधार्थम् । गवां पित्तैरिति । गोयकृदेकखण्डैकदेशलग्नं द्रवरूपं पित्तमिति वाच्यम् । तदभावे गोमूत्रेण प्रचारः इति सर्वत्र ॥ ४०-४४ ॥

गू०—अथ श्वित्रे अन्यच्च-बाकुची वावची काको-
दुम्बरिका कणा पिप्पली रसाञ्जनं प्रसिद्धम् । अय-
श्चूर्णं लोहचूर्णं गोपित्ताऽभावे गोमूत्रं देयं श्वित्रे
लेपः ॥ ४०-४४ ॥

अथ सिध्मे लेपः—

धात्री सर्जरसश्चैव यवक्षारश्च चूर्णितः ।
सौवीरेण प्रलेपोयं प्रयोज्यः सिध्मनाशने ॥ ४५ ॥
दावीं मूलकबीजानि तालकं सुरदारु च ।
ताम्बूलपत्रं सर्वाणि कार्षिकाणि पृथक्पृथक् ॥ ४६ ॥
शङ्खचूर्णं शाणमात्रं सर्वाण्येकत्र कारयेत् ।
लेपोऽयं वारिणा पिष्टः सिध्मनां नाशनः परः ॥ ४७ ॥

दी०—अथ सिध्मरोगे । धात्री आमलकीफलं ।
सर्जरसः रालः सौवीरकं काजिकमेदः । तच्च गोधूम-
जनितमित्येके । तथाच 'सौवीरकं सुवीराम्लं ज्ञेयं गो-
धूमसंभवमिति' । धात्रीरसः सर्जरसः इति पाठान्त-
रम् । तत्र रसो रसाञ्जनमिति व्याख्यानयन्ति केचित्
नैतादृशः किंतु पूर्वेण प्रचारः संगत एव । दावीं दारु-
हरिद्रा । मूलकं प्रसिद्धं तद्बीजानीति । तालको हरि-
तालः । सुरदारुः देवदारुः । शेषं सुबोधम् ॥
॥ ४५-४७ ॥

गू०—आमलकी सर्जरसो रालः सौवीरेण काजि-
केन लेपः सिध्मः श्वेतारोगः । अन्यच्च दावीं दारु-

रिद्रा मूलकं प्रसिद्धं तद्बीजानि तालकं हरितालं सुर-
दारु देवदारु स्पष्टमन्यत् । सिध्मेषु लेपः ॥ ४५-४७ ॥

अथ नेत्ररोगे लेपः—

हरीतकी सैन्धवं च गैरिकं च रसाञ्जनम् ।
बिडालको जले पिष्टः सर्वनेत्रामयापहः ॥ ४८ ॥
रसाञ्जनं व्योषयुतं संपिष्टं वटकीकृतम् ।
कण्डूपाकान्वितां हन्ति लेपादञ्जननामिकाम् ॥ ४९ ॥

दी०—अथ नेत्ररोगे रसाञ्जनं कृष्णपाषाणसदृशं
द्रव्यविशेषं । तदभावे दावींकाथसमुद्भवं ग्राह्यम् ।
तदुभयोरलाभे च दारुहरिद्रा ग्राह्येति सर्वत्र प्रचारः ।
बिडालक इति बहिल्लेपसंज्ञः । तेनाक्षणोरुपरि लेपः
कार्य इति तात्पर्यार्थः । अयं लेपोऽभिष्यन्दादिरोगे
प्रायशः प्रचरति । रसाञ्जनं प्रसिद्धं तच्च द्विविधं पूर्वं
व्याख्यातम् । व्योषं त्रिकटुकं तच्च शुण्ठीमरिचपिप्प-
लीसंज्ञं पेषणमत्र जलेनानुक्तत्वात् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

गू०—रसाञ्जनं खर्परं दावींकाथसमुद्भवं वा ।
बिडालको बहिल्लेपः द्रव्यमग्रे वक्ष्यति अन्यच्च रसाञ्जनं
प्रसिद्धम् व्योषं त्रिकटुसंपिष्टं वटकीकृतं एतत् लेपा-
दञ्जननामिकां कण्डूपाकान्वितां हन्ति । अञ्जननामिका
नेत्ररोगे पठिता ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

अथ कण्डूदादौ लेपः ।

प्रपुञ्जाटस्य बीजानि बाकुची सर्षपास्तिलाः ।
कुष्ठं निशाद्वयं मुस्तं पिष्ट्वा तत्रेण चैकतः ॥ ५० ॥
प्रलेपादस्य नश्यन्ति दद्रुकण्डूविचर्चिकाः ।
हेमक्षीरी विडङ्गानि दरुदं गन्धकस्तथा ॥ ५१ ॥
दद्रुघ्नः कुष्ठसिन्दूरे सर्वाण्येकत्र मर्दयेत् ।
धत्तूरनिम्बताम्बूलीपत्राणां स्वरसैः पृथक् ॥ ५२ ॥
अस्य प्रलेपमात्रेण पामादद्रुविचर्चिकाः ।
कण्डूश्च रसकश्चैव प्रशमं यान्ति वेगतः ॥ ५३ ॥
दूर्वाऽभया सैन्धवं च चक्रमर्दः कुठेरकः ।
एभिस्तक्रयुतो लेपः कण्डूदद्रुविनाशनः ॥ ५४ ॥
दूर्वानिशायुतो लेपः कण्डूपामाविनाशनः ।
कृमिदद्रुहरश्चैव शीतपित्तापहः स्मृतः ॥ ५५ ॥
सिद्धार्थरजनीकुष्ठप्रपुञ्जाटतिलैः सह ।
कटुतैलेन संमिश्रं दद्रुघ्नं च प्रलेपनम् ॥ ५६ ॥

दी०—अथ कण्डूदद्रुप्रभृतीनां च योगमाह—
प्रपुञ्जाटः चक्रमर्दकः, तस्य बीजान्यत्र देयानि । बा-

कुची सोमराजी प्रसिद्धा तस्या अपि बीजानि । निशा-
द्वयं हरिद्राद्वयम् । शेषं सुबोधम् । चक्रमर्दः प्रसिद्धः,
लोके पमाडशब्दवाच्यः । अभया हरीतकी । कुटे-
रको ग्रन्थिपर्णो निजनाम्ना प्रसिद्धः । सच द्विधा
एकः क्षुद्रपर्णः, अपरो वटपत्र इति । निशा हरिद्रा ।
अत्रापि तक्रपिष्टो बोद्धव्यः । सिद्धार्थः सर्षपः ।
रजनी हरिद्रा । प्रपुत्राट एङ्गजः प्रसिद्धः । एतत्स-
कलं जलेनापिष्य पश्चात् कटुतैलेन संष्ठाव्योद्वर्तनं का-
र्यमिति भावः । एके सिद्धार्थरजनीकल्कैरिति पठन्ति
व्याख्यानयन्ति च ॥ ५०-५६ ॥

गू०—प्रपुत्राटः प्रसिद्धः, तद्बीजानि; बाकुची सो-
मराजी । सिद्धार्थाः सर्षपाः, निशाद्वयं हरिद्रा दारुह-
रिद्रा च, मुस्तं भद्रमुस्तं तत्रेण एकतः पिष्ट्वा लेपः कार्यः ।
विचर्चिका कुष्ठरोगविशेषः । अथ पामादौ लेपः हेमक्षीरी
स्वर्णक्षीरी, विडङ्गं, दरदं हिङ्गुलं, दड्ढः प्रपुत्राटः ।
एतत्समं धतूरादीनां रसेन संमर्द्य लेपः । रकसोऽपि
क्षुद्रकुष्ठभेदः । अन्यच्च—दूर्वा, अभया हरीतकी, चक्र-
मर्दः दड्ढः, कुटेरकः उदुम्बरः, रामतुलसीलन्ये । स्प-
ष्टमन्यत् । कण्डादौ—निशायुर्मं हरिद्राद्वयम् । कण्डू-
शीतपित्तादौ सुगमम् । इति कण्डादौ लेपः ॥ ५०-५६ ॥

अथ वातविसर्पादौ लेपाः—

रास्त्रा नीलोत्पलं दारु चन्दनं मधुकं बला ।
घृतक्षीरयुतो लेपो वातवीसर्पनाशनः ॥ ५७ ॥
मृणालं चन्दनं लोध्रमुशीरं कमलोत्पलम् ।
सारिवामलकी पथ्या लेपः पित्तविसर्पनुत् ॥ ५८ ॥
त्रिफला पद्मकोशीरं समझा करवीरकम् ।
नलमूलमनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ॥ ५९ ॥

दी०—अथ विसर्परोगे । रास्त्रा सुरभी, नीलोत्पलं
नीलकमलम्, दारु देवदारु, चन्दनं रक्तचन्दनम्,
मधुकं यष्टी, मधुकं, बला प्रसिद्धा, लोके शीसमशब्द-
वाच्या । बालस्थाने वचा इति पाठान्तरं न मनो-
हरम् । अप्रसिद्धत्वात् । घृतक्षीरेऽत्र गोसंभवे प्राह्ये ।
मृणालं कमलनालम् । चन्दनमत्र रक्तम् । उशीरं ग-
न्धमूलं तृणविशेषः । कमलं रक्तकमलं उत्पलं नी-
लोत्पलं । केचिदुत्पलमिति कुष्ठं व्याख्यानयन्ति । सारिवा
आस्फोता सा च गोपवल्लीति प्रसिद्धा । आमलकी धा-
त्रीफलं । पथ्या हरीतकी । अत्राऽपि क्षीरेण प्रचारः ।
अनुक्तत्वाज्जलेनेति सर्वत्र । त्रिफला हरीतकीप्रभृतिकं
शा० सं० ४६

फलत्रयम् । पद्मकं काष्ठविशेषः । पद्माख इति लोके ।
उशीरं प्रसिद्धं । समझा लज्जालुका मज्जिष्ठा वा, कर-
वीरको हयमारकः । एके करवीरजमिति पठन्ति ।
तत्र करवीरस्य मूलं प्राह्यम् । अनन्ता यवासकः ।
शेषं सुगमम् ॥ ५७-५९ ॥

गू०—दारु देवदारु, मधुकं यष्टीमधु, बला प्रसिद्धा
वातविसर्पे । मृणालं बिसं कमलं श्वेतं, उत्पलं रक्तक-
मलं, सारिवा अनन्ता पित्तविसर्पे । पद्मकं काष्ठवि-
शेषः । समझा मज्जिष्ठा करवीरकं हयमारः नलमूलं,
अनन्ता यवासा ॥ ५७-५९ ॥

वातरक्ते पित्तरक्ते च योगः—

मांसी सर्जरसो लोध्रं मधुकं सहरेणुकम् ।
मूर्वा नीलोत्पलं पद्मं शिरीषकुसुमैः सह ॥ ६० ॥
प्रलेपः पित्तवातास्त्रे शतधौतघृतप्लुतः ।
आमलं घृतभृष्टं तु पिष्टं काज्जिकवारिभिः ॥ ६१ ॥
जयेन्मूर्ध्नि प्रलेपेन रक्तं नासिकया सूतम् ।

दी०—अथ वातरक्ते पित्तरक्ते च लेपानाह—
मांसी जटाख्या, सर्जरसो रालशब्दवाच्यः । मधुकं
यष्टीमधु । हरेणु द्रव्यविशेषं हरेणुका इति वाच्यम् ।
तदभावे निर्गुण्डीबीजमिति सर्वत्र । पूर्वे चोरस्त्रायु
मोरहरीति लोके । पद्ममिलत्र रक्तकमलम् । शतधौ-
तघृतप्लुत इति । शतवारं यावत् जलेन प्रक्षालितं
घृतं शतधौतसंज्ञम् । आमलं घृतभृष्टं पिष्टं काज्जिकवा-
रिभिरिति काज्जिकतोयैः । एके आमलकं घृतसंघृष्टमिति
पठन्ति । तत्र पूर्वं घृतेन आमलकं मनाक् भर्ज-
यित्वा पश्चात् काज्जिकेन सह संपेष्य लेपः कार्यः ।
काज्जिकाऽभावे शीतलजलमिति सर्वत्र । अथ शिरो-
रोगे—कुष्ठं काज्जिकेन सह संपेष्य लेपः कार्यः का-
ज्जिकाभावे शीतलजलमिति सर्वत्र ॥ ६० ॥ ६१ ॥

गू०—मांसी जटामांसी, सर्जरसं रालः, मधुकं म-
धुयष्टी, सहरेणुः रेणुका, मूर्वा प्रसिद्धा, नीलोत्पलं नील-
कमलं, पद्मं पद्मकाष्ठं, शिरीषपुष्पाणि । पित्तरक्ते वातरक्ते
च लेपः आमलकं काज्जिकाऽभावे तक्रम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥

शिरोरोगे योगाः ।

कुष्ठमेरण्डतैलेन लेपात्काज्जिकपेषितम् ॥ ६२ ॥
शिरोऽर्तिं वातजां हन्यात्पुष्पं वा मुचुकुन्दजम् ।
देवदारु नतं कुष्ठं नलदं विश्वभेषजम् ॥ ६३ ॥

Date	Description
1998-01-01	Initial setup and data collection.
1998-01-02	First day of data collection.
1998-01-03	Second day of data collection.
1998-01-04	Third day of data collection.
1998-01-05	Fourth day of data collection.
1998-01-06	Fifth day of data collection.
1998-01-07	Sixth day of data collection.
1998-01-08	Seventh day of data collection.
1998-01-09	Eighth day of data collection.
1998-01-10	Ninth day of data collection.
1998-01-11	Tenth day of data collection.
1998-01-12	Eleventh day of data collection.
1998-01-13	Twelfth day of data collection.
1998-01-14	Thirteenth day of data collection.
1998-01-15	Fourteenth day of data collection.
1998-01-16	Fifteenth day of data collection.
1998-01-17	Sixteenth day of data collection.
1998-01-18	Seventeenth day of data collection.
1998-01-19	Eighteenth day of data collection.
1998-01-20	Nineteenth day of data collection.
1998-01-21	Twentieth day of data collection.
1998-01-22	Twenty-first day of data collection.
1998-01-23	Twenty-second day of data collection.
1998-01-24	Twenty-third day of data collection.
1998-01-25	Twenty-fourth day of data collection.
1998-01-26	Twenty-fifth day of data collection.
1998-01-27	Twenty-sixth day of data collection.
1998-01-28	Twenty-seventh day of data collection.
1998-01-29	Twenty-eighth day of data collection.
1998-01-30	Twenty-ninth day of data collection.
1998-01-31	Thirtieth day of data collection.

सकाञ्जिकः स्नेहयुक्तो लेपो वातशिरोऽर्तिनुत् ।
 चन्दनोशीरयष्ट्याह्वलाव्याघ्रनखोत्पलैः ॥ ६४ ॥
 क्षीरपिष्टैः प्रलेपः स्याद्रक्तपित्तशिरोऽर्तिजित् ।
 धात्रीकसेरुहीबेरपद्मपद्मकचन्दनैः ॥ ६५ ॥
 दूर्वाशीरनलानां च मूलैः कुर्यात्प्रलेपनम् ।
 शिरोऽर्तिं पित्तजां हन्याद्रक्तपित्तरुजं तथा ॥ ६६ ॥
 हरेणुनतशैलेयमुस्तैलागरुदारुभिः ।
 मांसीरास्त्रारुबूकैश्च कोष्णो लेपः कफार्तिनुत् ॥ ६७ ॥
 शुण्ठीकुष्ठप्रपुञ्जाटदेवकाष्ठैः सरोहिषैः ।
 सुखोष्णैर्मूत्रपिष्टैश्च लेपः श्लेष्मशिरोऽर्तिनुत् ॥ ६८ ॥
 सारिवाकुष्ठमधुकवचाकृष्णोत्पलैस्तथा ।
 लेपः सकाञ्जिकस्नेहः सूर्यावर्तार्धभेदयोः ॥ ६९ ॥
 वरी नीलोत्पलं दूर्वा तिलाः कृष्णाः पुनर्नवा ।
 शङ्खकेऽनन्तवाते च लेपः सर्वशिरोऽर्तिजित् ॥ ७० ॥

दी०—अथ शिरोरोगे । कुष्ठं तु काञ्जिकेन सह कल्कीकृत्य एरण्डतैलेनाप्लाव्य लेपः कार्यः । एरण्डतैलेनेत्यस्य स्थाने एरण्डमूलेनेति पाठान्तरं समीचीनम् । विकल्पेन मुचुकुन्दजं पुष्पं अनेनैव विधानेन तत्कार्यकरं भवति । मुचुकुन्दः कुन्दभेदः प्रसिद्ध एव । तौ तु शुक्लरक्तपुष्पभेदेन ज्ञातव्यौ । नतमत्र तगरं । नलदं मांसी । उशीरमिति केचित् । विश्वभेषजं शुण्ठी पूर्वं काञ्जिकेन सह संपिष्य पश्चात् स्नेहेनाप्लाव्य देयः । स्नेहोऽत्राप्येण्डसंभवो ज्ञेयः । तदसंभवे तिलतैलमिति । चन्दनं रक्तचन्दनम् । व्याघ्रनखं नखभेदः । शुक्तिकाकारं सुगन्धद्रव्यविशेषः । उत्पलं कमलविशेषः । क्षीरमत्र गव्यं आजं वा । धात्री आमलकीफलं कसेरुः प्रसिद्धः । हीबेरं वालकं पद्मकं । चन्दनं रक्तम् । मूर्वाशीरनलानां त्रयाणां मूलानि । तत्र मूर्वा चोरन्नायुः । उशीरं गन्धमूलं तृणभेदः । नलं प्रथितं । तच्च सुषिरंकाण्डशराकारम् । अत्र पेषणार्थं क्षीरमित्याहुरेके । संप्रदायतस्तु अनुक्तत्वाज्जलमिति । हरेणुः रेणुकाशब्दवाच्या । नतं तगरं, शैलेयं शिलापुष्पं हल इति लोके, अगरु प्रसिद्धं, मांसीजटेति सुगन्धद्रव्यम् । रास्त्रा सुरभी, रूबूकं एरण्डः तस्याऽत्र स्नेहो ग्राह्यः । कफार्तिनुदिल्यनेन कफजनितशिरोरोगपीडां नाशयेदित्यर्थः । प्रपुञ्जाटश्चक्रमर्दः देवकाष्ठं सुरकाष्ठं सुरदारु

रोहिषं गन्धतृणं विख्यातं, सूत्रमत्र गव्यम् । शेषं सुबोधम् । सारिवा गोपवल्लीसंज्ञा आस्फोता इति लोके । मधुकं यष्टीमधु । कृष्णोत्पलं नीलकमलं । तदभावे कमलबीजमिति । एके कृष्णोत्पलशब्देन रीठा (अरिष्टकफलं) शब्दद्रव्यविशेषं व्याख्यानयन्ति । तच्च सर्वमतम् । लेपः सकाञ्जिकः स्नेह इति । काञ्जिकस्नेहाभ्यां सह लेपः कार्य इत्यभिप्रायः । स्नेहग्रहणेनात्र सर्पिःस्नेहं वा यथादोषापेक्षया देयम् । उक्तं चान्यत्र 'वरी नीलोत्पलं मूर्वा तिलाः कृष्णाः पुनर्नवा' । वर्षाभूः प्रसिद्ध एव । शङ्खकमनन्तवातं च शिरोरोगे पठितम् ॥ ६२-७० ॥

गू०—अथ वातशिरोव्यथायां लेपः—कुष्ठेति स्पष्टम् । नतं तगरं, कुष्ठं, नलदं उशीरं, विश्वभेषजं शुण्ठी, स्नेहः एरण्डतैलः पूर्वोक्तत्वात् । वातशिरोरोगे नखं नखद्रव्यविशेषः, उत्पलं कमलं, क्षीरं गव्यम् । पित्तशिरोरोगे धात्री आमलकी, कसेरु, हीबेरं वालकं, पद्मं कमलं, पद्मपद्मककाष्ठविशेषं, चन्दनं श्वेतं, दूर्वा, उशीरं प्रसिद्धं नलमूलम् । पित्तशिरोरोगे तथा रक्तपित्ते लेपः—हरेणुः रेणुका, नतं तगरं, शैलेयं, मुस्तं भद्रमुस्तं, एला, अगरु, देवदारु, मांसी, रास्त्रा, रूबूक एरण्डः । कफशिरोरुजि प्रपुञ्जाटः चक्रमर्दः, देवकाष्ठं देवदारु, रोहिषं तृणविशेषः । अथ सूर्यावर्तार्धभेदे श्लेष्मशिरोरोगे । लेपः । सारिवा अनन्तमूलं, मधुकं यष्टीमधु, कृष्णा पिप्पली, उत्पलं कमलं, स्नेहः एरण्डादितैलं । अथ शङ्खके अनन्तवातादौ तथा सर्वरोगेषु च लेपः कथ्यते । वरी शतावरी । वरा इति पाठे त्रिफला, कृष्णा पिप्पली ॥ ६२-७० ॥

अथान्यो लेपविधिः कथ्यते—

अथ लेपविधिश्चान्यः प्रोच्यते सुज्ञसंमतः ।
 द्वौ तस्य कथितौ भेदौ प्रलेपाख्यप्रदेहकौ ॥ ७१ ॥
 चर्मार्द्रं माहिषं यद्वत्प्रोन्नतं सा मितिस्तयोः ।
 शीतस्तनुर्विशोषी च प्रलेपः परिकीर्तितः ॥ ७२ ॥
 आर्द्रो घनस्तथोष्णः स्यात्प्रदेहः श्लेष्मवातहा ।
 रोमाभिमुखमादेयौ प्रलेपाख्यप्रदेहकौ ॥ ७३ ॥
 वीर्यं सम्यग्विशलाशु रोमकूपैः शिरामुखैः ।
 न रात्रौ लेपनं कुर्याच्छुष्यमाणं न धारयेत् ॥ ७४ ॥
 शुष्यमाणमुपेक्षेत प्रदेहं पीडनं प्रति ।
 (तमसा पिहितो ह्यूमा रोमकूपमुखे स्थितः ॥ ७५ ॥
 विना लेपेन निर्याति रात्रौ नो लेपयेदतः ।)

Date	Description
1/1/2020	Initial assessment of the project area. The site is located in a rural area with a mix of agricultural and natural habitats. The project area is approximately 100 hectares in size.
1/15/2020	Field survey conducted to assess the current status of the project area. The survey identified several key features, including a large body of water, a forested area, and a series of agricultural fields.
2/1/2020	Analysis of the survey data and development of a preliminary management plan. The plan outlines the goals and objectives of the project, as well as the methods and resources required for implementation.
2/15/2020	Approval of the management plan by the relevant authorities. The plan is now ready for implementation.
3/1/2020	Implementation of the management plan. The first phase of the project involves the establishment of a network of monitoring points and the installation of monitoring equipment.
3/15/2020	Monitoring of the project area. The monitoring equipment is now in place and data is being collected. The data will be used to assess the effectiveness of the management plan and to identify any areas that require further attention.
4/1/2020	Analysis of the monitoring data and development of a final management plan. The final plan will take into account the results of the monitoring and will provide a detailed outline of the actions required to achieve the project goals.
4/15/2020	Implementation of the final management plan. The project is now in its final stages and the management plan is being put into effect.

रात्रावपि प्रलेपादिविधिः कार्यो विचक्षणैः ॥ ७६ ॥
अपक्वशोथे गम्भीरे रक्तश्लेष्मसमुद्भवे ।

दी०—अथान्यो लेपविधिस्तमपि दर्शयन्नाह—अथान्यो लेपविधिरिति । व्रणशोषप्रकरणे प्राचुर्यमस्य । तस्य लेपविधेः द्वौ भेदाविति । प्रलेपप्रदेहाख्यावित्यर्थः । अथ तयोर्लेखनान्याह । एके विशोषीत्यस्य स्थाने निर्विशोषीति पठन्ति । निर्विशोषी अविशोषी अपीडयतो व्रणशोथः । विशोषी पीडयितव्यः । यतोऽन्येत्याचार्याः शीतस्तनुरित्यादिलक्षणं प्रदेहस्येति वदन्ति । तत्र तनुरिति पतलः घनो निविडः सघन इत्यर्थः । एष उष्णः शीतो वेति विषयः । तत्र वातबहुले कफबहुले वोष्णः पित्तरक्तबहुले शीतः, उष्णादिलक्षणं प्रलेपस्येति केचिन्मन्यन्ते । यतः प्रलेपप्रदेहयोरनन्तरं भेदः । अथ तनुत्वं घनभावं चपलस्य गुणः । तत्र कियत्प्रमाणोत्सेधं तस्यादृश्यमाह—तयोरित्यत्र प्रलेपप्रदेहयोः । क्वचिदपि प्रायेण प्रदेहस्तु महिषार्द्रचर्मोच्छ्रायापेक्षया स्थूल इति मन्यन्ते घनाभिधानात् । तनुत्वं देहगुणं मन्यन्ते तेषां मते किञ्चिन्न्यूनं प्रदेहः प्रलेपस्यैतत्प्रतिव्यवहारः । इदानीं तत्प्रतिलोमाभिलिम्पत्वेन फलमाह—तौ तु रोमाभिमुखं यथावसादौ लिम्पेदित्यभिप्रायः । यतस्तेन सम्यगौषधमवतिष्ठते । अतएवात्र प्रविशति च वीर्यमौषधस्येत्यर्थः । कैः कृत्वेत्याह । रोमकूपैरिति स्वेदवाहिभिः शिरामुखैः । एतेन रोमकूपान्तर्गतं प्रलेपयेदिति तात्पर्यार्थः । अथ लेपविशेषमाह । ननु रात्रौ लेपनं कुर्यादित्यनेन शैत्यमपि हितोष्मणस्तन्निर्गमाद्विकारप्रवृत्तिरिति । तथाचोक्तं 'तमसा पिहितो ह्यूषा रोमकूपमुखे स्थितः । विना लेपेन निर्याति रात्रौ नालेपयेदत' इति । लेपनमित्यनेनात्र प्रलेपस्य विधिः सूच्यते । ननु प्रदेहस्यायतो वा श्लेष्मिकपाकशोथे तु रात्रौ प्रदेह उपयोक्तव्यः । तथा विदह्यमाने शोथे प्रदेह एव क्षते तु कल्कोपि रात्रौ दातव्य इति । यथा पित्तजे शोथे वातपित्तजे च शतघ्नौतघ्नताभ्यङ्गादि दातव्यमिति । तथाहि । 'रात्रावपि प्रलेपादिविधिः कार्यो विचक्षणैः । अपाकिशोथे गम्भीरे रक्तश्लेष्मसमुद्भव' इति । शुष्यमाणं न धारयेदिति । शुष्यमाणं लेपमिति शेषः । यतः शुष्को ह्यनर्थको रुक् ज्वरश्च भवति । प्रदेहं तु पीडनं प्रतिशुष्यमाणं यावदुपेक्षेत । पीडनं व्रणविशेषपीडन-

द्रव्यैर्मिश्रकाध्यायोक्तैर्यो व्रणः पीडनीयस्तं प्रतीत्यर्थः । तस्मादन्यच्छुष्यमाणं नोपेक्षेतेत्यर्थः । अस्याग्रे केचिदिति पठन्ति 'नच पर्युषितं दद्याद्दत्तं च पतितं तथा । न चापि मुखमालिम्पेत्तेन दोषः प्रसिच्यते' इति बहुपुस्तकेष्वदृष्टत्वादस्माभिरपि न लिखितः, नत्वसंगतोऽयं श्लोकः । ग्रन्थान्तरेष्वपि लिखितः ॥ ७१-७६ ॥

गू०—अथानन्तरं सुज्ञसंमतः अन्योऽपि लेपविधिः प्रोच्यते तस्य लेपविधेर्द्वौ भेदौ एकः प्रलेपकाख्यः । अपरः प्रदेहकः । प्रलेपप्रदेहयोः उन्नतत्वे प्रमाणमाह—यद्वदार्द्रं माहिषं चर्मं प्रोक्षतं तावत्परिमाणं तयोः साम्यमिति मर्यादा । आलेपप्रदेहयोर्गुणानाह—शीतः शीतलः शीतवीर्यो वा, तनुः सूक्ष्मः स्रोतःप्रवेशी विशोषी विशेषेण शीतलः एवंभूतः प्रलेपः परिकीर्तितः कथितः । आर्द्रः पुनः उष्णवीर्यः उष्णानि तापिते वा एवंभूतः प्रदेहः श्लेष्मवातहा भवति । प्रलेपप्रदेहौ कुत्र दीयेते इत्याह—प्रलेपाख्यप्रदेहकौ एतौ द्वौ अभिमुखं रोमसन्मुखं आदेयौ यतः शिरामुखै रोमकूपैः वीर्यं सम्यग्विशति । लेपधारणे निषिद्धमाह—रात्रौ लेपनं न कुर्यात् शुष्यमाणं च न धारयेत् । शुष्यमाणमुपेक्षेत प्रदेहं पीडनं प्रति भवति प्रदेहः प्रकृष्टं देहे पीडयति । रात्रिप्रतिषेधे हेतुमाह—तमसा अन्धकारेणापिहितः ऊष्मा रोमकूपे मुखे स्थितो भवति पुनः विना लेपनेनैव बहिर्निर्याति तस्माद्रात्रौ न लेपयेत् न लेपं कुर्यात् । येषां रात्रौ लेपः क्रियते तानाह—अपाकिशोथे तथा गम्भीरे गम्भीरव्रणे तथा रक्तश्लेष्मसमुद्भवे शोथे रात्रावपि प्रलेपादिविधिः कार्यः । निषेधो नास्ति ॥ ७१-७६ ॥

इदानीं व्रणविषयक्रममाह—

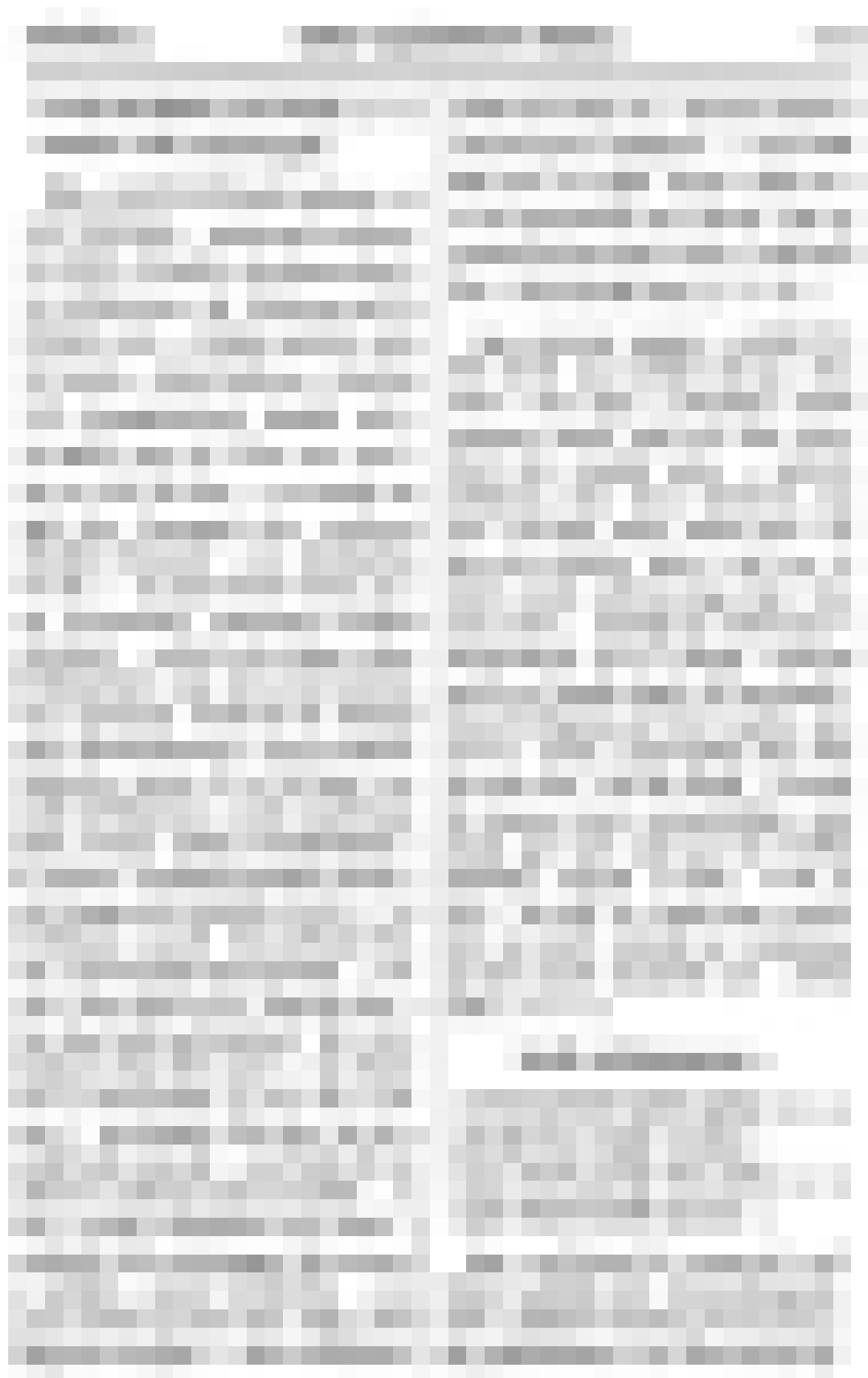
आदौ शोथहरो लेपो द्वितीयो रक्तसेचनः ॥ ७७ ॥

तृतीयश्चोपनाहः स्याच्चतुर्थः पाटनक्रमः ।

पञ्चमः शोधनो भूयात्षष्ठो रोपण इष्यते ॥ ७८ ॥

सप्तमो वर्णकरणो व्रणस्यैते क्रमान्मताः ।

दी०—आदौ शोथहरो लेप इत्यस्य स्थाने आदौ विम्लापनं कुर्यादिति पठन्ति विम्लापनमित्यङ्गुल्यादिमर्दनेन शोथविलयनं परमार्थतस्तु नैतत्पाठान्तरम् । किंतु द्वयोरेवैकोऽभिप्रायः । यतः विम्लापनशब्दो बहिः-

प्रमार्जने शोफविलपनकरलेपपरिषेकाभ्यङ्गस्वेदादौ वर्तते । तेनादौ शोथहरो लेप इत्यत्र साधुः द्वितीय-
मवसेचनमिति । विम्लापनानन्तरं जलौकादिभी रक्त-
विश्रापणम् । विम्लापनं विनापि रक्तमोक्षणं प्रचरति ।
अपरे त्विति वदन्ति । अवसेचनशब्दोऽत्र वमनविरे-
चनशोणितविश्रावणाद्यन्तर्बहिःप्रमार्जने वर्तते । नतु
केवल एव रक्तविश्रावणे । उपनाहो निबन्धपाचनोप-
नाहमपि पाचने वर्तते । चतुर्थः पाटनक्रम इति ।
पाटनं शस्त्रादिना । पाटनस्थाने पाचनमिति केचित् ।
शोधनमवरोपणं व्रणस्येत्यर्थः । सप्तमो वर्णकरण इति ।
सवर्णकरणं मांसजननं वेत्यभिप्रायः । अतएव तन्त्रा-
न्तरे सप्तमं वैकृतापहमिति वचनात् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

गू०—व्रणे शोथहरादयः सप्तोपमास्तानाह—एते
शोथहरादयः सप्त लेपाः व्रणे शरीरव्रणे क्रमादेते
कथिताः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

इदानीं स यथेत्यनेन व्रणस्य सप्तविषय-
क्रमाणां प्रत्येकं योगानाह—

बीजपूरजटा हिंसा देवदारु महौषधम् ॥ ७९ ॥
रास्त्राग्निमन्थो लेपोऽयं वातशोथविनाशनः ।
मधुकं चन्दनं मूर्वा नलमूलं च पद्मकम् ॥ ८० ॥
उशीरं वालकं पद्मं पित्तशोथे प्रलेपनम् ।
कृष्णा पुराणपिण्याकं शिमुत्वक्सिकता शिवा ८१
मूत्रपिष्टः सुखोष्णोऽयं प्रदेहः श्लेष्मशोथहा ।
द्वे निशे चन्दने द्वे च शिवा दूर्वा पुनर्नवा ॥ ८२ ॥
उशीरं पद्मकं लोभं गैरिकं च रसाञ्जनम् ।
आगन्तुजे रक्तजे च शोथे कुर्यात्प्रलेपनम् ८३
शणमूलकशिग्रूणां फलानि तिलसर्षपाः ।
सवचः किण्वमतसी प्रदेहः पाचनः स्मृतः ॥ ८४ ॥
दन्ती चित्रकमूलत्वक्स्नुहार्कपयसी गुडः ।
भल्लातकास्थि कासीसं सैन्धवं दारणः स्मृतः ८५
चिरिबिल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः ।
कपोतकङ्कगृध्राणां मलं लेपेन दारणम् ॥ ८६ ॥
स्वर्जिकायावशूकाद्याः क्षारा लेपेन दारणाः ।
हेमक्षीर्यास्तथा लेपो व्रणे परमदारणः ॥ ८७ ॥
तिलसैन्धवयष्ट्याहनिम्बपत्रनिशायुगैः ।
त्रिवृद्धतयुतैः पिष्टैः प्रलेपो व्रणशोधनः ॥ ८८ ॥
निम्बपत्रधृतक्षौद्रदार्वामधुकसंयुतः ।

तिलैश्च सह संयुक्तो लेपः शोधनरोपणः ॥ ८९ ॥
करञ्जारिष्टनिर्गुण्डी लेपो हन्याद्ब्रणक्रिमीन् ।
लघुनस्याथवा लेपो हिङ्गुनिम्बभवोऽथवा ॥ ९० ॥
निम्बपत्रं तिला दन्ती त्रिवृत्सैन्धवमाक्षिकम् ।
दुष्टव्रणप्रशमनो लेपः शोधनरोपणः ॥ ९१ ॥

दी०—अयं विम्लापनवारिणा वातशोथप्रत्यन्ती-
कत्वात्प्रलेप इति कार्यः । तेन तथा कार्यो यथा पीड-
यितव्यो व्रणशोथ इत्यभिप्रायः । अत्र हिंसा बृहद्हिं-
सा, महौषधं शुण्ठी, रास्त्रा सुरभी, अग्निमन्थोऽरणिः
प्रसिद्धः, मधुकादीन्यत्र प्रसिद्धानि । चन्दनमत्र रक्तम् ।
पद्मकं काष्ठविशेषं पद्माख इति लोके । पद्मं कमलं ।
पित्तशोथ इति पित्तजनितव्रणशोथे । अस्याग्रे केचि-
दिति पठन्ति । 'शीतलाश्च गणाः सर्वे प्रलेपः पित्त-
शोथहत् ।' इति सुश्रुतोक्तः । अयमपि संगतः । तत्र
शीतलगणः काकोल्यादिः । उत्पलादि न्यग्रोधादयः
सुश्रुतोक्ता बोद्धव्याः । कृष्णा पिप्पली । एके कृष्णेत्यनेन
कृष्णमृदित्यत्र प्रचारः साधुरिति वदन्ति । पुराणपि-
ण्याकमिति । पुराणं वर्षोषितं तिलकल्कजनितं खलि-
शब्दवाच्यं शिग्रु । शोभाञ्जनकः तस्य त्वक् छल्ली ।
सिकता वालुका । शिवा हरीतकी । मूत्रमत्र गव्यम् ।
प्रदेह इति प्रलेपभेदः । सच पूर्वं व्याख्यात एव । अ-
थागन्तुजे रक्ते च व्रणे विम्लापनसंज्ञकं प्रलेपमाह—द्वे
निशे हरिद्राद्वयं । चन्दने द्वे चेति श्वेतरक्तभेदेन । शिवा
हरीतकी । रसाञ्जनं काथसमुद्भवम् । एके कृष्णपा-
षाणवद्रव्यविशेषं रसाञ्जनमामनन्ति । एतद्वयोरलाभे
द्विगुणैव दारुहरिद्रा देया । शोथोऽत्र व्रणशोथः, पूर्वमुक्तं
उपनाहमपि पाचने वर्तते । तद्विषयत्वात्पाचनम-
प्याह—शणः परिपाके सखनफलः प्रसिद्धः । मूल-
कोपि विख्यातः, शिग्रः शोभाञ्जनकः । एतेषां त्रयाणां
फलानि ग्राह्याणीत्यर्थः । तिलसर्षपे प्रसिद्धे, किण्वं
तु सुराबीजं, तच्च यद्वहिः प्रक्षिप्यते । सवच इत्यस्य
स्थाने सक्तव इति पठन्ति । तत्र सक्तवः शीतवीर्य-
त्वेपि संयोगविषेण प्रभावविशेषात् पाचनाः । एके
सक्तवः किण्वमतसीद्रव्याण्युक्तानि पाचनमिति पठन्ति ।
तत्रोष्णद्रव्याणि उष्णवीर्याणि द्रव्याणि तानि कुष्ठगुरु-
प्रभृतीनि । एतेनानुक्तपाचनद्रव्यसंग्रह उक्तः पाचन-
व्रणशोथस्येत्यभिप्रायः । अथ पूर्वमुक्तं चतुर्थः पाटनः
क्रमः स च शस्त्रसाधनो भवति । तदभावात्प्रलेपादिभि-

विदारणं कार्यम् । तद्विधानमाह—दन्ती लोके दातुनी-
वाच्यं । मूलकं प्रसिद्धं तस्य मूलत्वक् । लुक् लुह-
र्कयोः क्षीरं लुक् सेहुण्डः गुडः प्रतीतः । कासीसं मृ-
द्विशेषः भस्मवदल्पमृद् । अस्य भेदः पुष्पकासीसः
सच किञ्चित्पीतः दारण इति प्रलेपद्वारेण पक्वव्रणस्य
पाटनवद्विदारणो भवति । अपरमपि दारणमाह ।
चिरबिल्वो वृक्षकरञ्जः विरहुल इति लोके । आम्निकः
कलिकारिकाकन्दः । अन्ये भल्लातकमाहुः । दन्ती
'दातुनी'वाच्यं, चित्रकः प्रसिद्धः । हयमारकः कर-
वीरः । कपोतकंकगृध्राणां मलमिति । मलं पुरीषं
कपोतो वनवासी पाण्डुकशब्दवाच्यः कङ्कमलं तु
काकः गृध्रो मांसाशी पक्षिविशेषः । कपोतकङ्क-
गृध्राणामिति बहुवचनत्वेनान्येषामपि पुरीषेण दारणं
बोद्धव्यम् । यथा दृश्यते हि कुक्कुटपारावतादीनां म-
लेन विदारणं भवति । आदिग्रहणादीदृशान्यप्यन्यानि
देयानि । एके क्षारद्रव्याणि 'क्षारो वा दारणं' परिप-
ठन्ति व्याख्यानयन्ति च । तत्र क्षारद्रव्याणि मधूक-
कुटजपलाशाश्वकर्णपारिभद्रादीनि । क्षारो वेति । एतै-
र्द्रव्यैः संसिद्धः सच प्रतिसारणीयसंज्ञः क्षारः परमिति
कृच्छ्रदारणमस्य प्रभावात् । अतएव बालवृद्धादिष्वपि
योजनीयः । यतः द्विविधं हि पक्वशोथदारणं सुकुमारं
कृच्छ्रं चेति । तत्र कपोतपुरीषादि सुकुमारम् । क्षुरः
कृच्छ्र इति । इदानीं दारणमभिधायानन्तरं शोधन-
माह । यष्ट्याहं यष्टीमधु निशायुगमं हरिद्राद्वयं त्रिवृ-
जिशोथः घृतमत्र गव्यं । पेषणमत्र जलेन बोद्धव्यम् ।
व्रणशोधनः दुष्टपूयस्येत्यर्थः । अथ शोधनरोपणान्याह—
क्षौद्रं मधु । दावीं दारुहरिद्रा । शेषं सुगमम् । एत-
द्योगं व्यस्तं समस्तं वा योज्यं । तेन माक्षिकसैन्धवं
शोधने प्रायशो योज्यं । निम्बपत्रं तिलाश्च रोपणे ।
त्रिवृदन्ती च रोपणे चेति व्यवहारः । दुष्टव्रणं नाडीव्र-
णप्रभृतिकम् । अतएव निम्बपत्रादीनां कल्करसे व-
र्तिमाहुरेके । शोधनं पुनरष्टविधं व्रणस्येति । त-
द्यथा । कषायवर्तिकल्कघृततैलरसक्रियाचूर्णधूपनभेदे-
नाष्टविधं मतम् ॥ ७९-९१ ॥

गू०—ते यथा—हिंसा प्रसिद्धा महौषधं शुण्ठी अ-
ग्निमन्थोऽरणिः । वातशोथे मधुकं यष्टी, मूर्वा प्रसिद्धा,
पद्मकं पद्मकाष्टविशेषः । पद्मं कमलम् । पित्तशोथे
कुष्णा पिप्पली पुराणी, शिग्रु शोभाजनं तस्य त्वक्

वत्कलं । सिकता वालुका शर्करा वा । शिवा हरीतकी
श्लेष्मशोथे द्वे निशे हरिद्रा दारुहरिद्रा द्वे चन्दने चन्दनं
रक्तचन्दनं शिवा हरीतकी मूर्वा प्रसिद्धा । पुनर्नवा
वर्षाभूः पद्मकं पद्मकाष्टम् । रसाजनं दावीं काथोद्भूतं
आगन्तुजे प्रहारजे शोथे तथा रक्तजे प्रलेपः । शणा-
दीनां फलानि, शणं, मूलकं मूलकबीजं, शिग्रुः शोभा-
जनबीजानि । सक्तवः यवसक्तवः किट्टं लोहभवं अतसी-
बीजानि । पाचनो व्रणपाचनपाककारी प्रदेहो लेपः ।
दन्ती जयपालमूलं, चित्रकः तस्य मूलत्वक् लुक् सेहु-
ण्डः, अर्कः प्रसिद्धः तयोः पयसि दुग्धे कासीसं(पिष्ट्वा
लेपः कार्यः)अयं दारणविधीर्णकरः दारणे लेपः चिरबिल्वः
करञ्जः अम्निको भल्लातः दन्ती जयपालमूलम् । चि-
त्रकमूलं, हयमारः करवीरः कपोतः पाण्डुकः, कङ्कपक्षी
गृध्रः, एषां मलं पुरीषं, पक्वव्रणदारणे लेपः यष्ट्याह्वा
मधुयष्टी निशा हरिद्रा त्रिवृत् निःसृता एषां घृतयुतो
लेपः व्रणशोधनरोपणो लेपः । क्षौद्रं मधु । दावीं दारु-
हरिद्रा मधुकं यष्टी शोधनरोपणे अरिष्टो निम्बः निर्गुण्डी
एषां लेपः लघुनस्यैकस्य वा हिङ्गुनिम्बभवो वा लेपः ।
व्रणे कृमयः ये कीटास्तान्हन्यात् । व्रणकृमिषु लेपः
निम्बेति सुगमं शोधनरोपणे ॥ ७९-९१ ॥

अथोदरशूलादौ लेपः—

मदनस्य फलं तिक्तां पिष्ट्वा काञ्जिकवारिणा ।

कोष्णं कुर्यान्नाभिलेपं शूलशान्तिर्भवेत्ततः ॥ ९२ ॥

दी०—अयं मदनफलादियोगः केनापि भ्रमत्वा-
दत्र लिखितः । अप्रसंगत्वात् । यद्वा अन्तर्गतविद्रधि-
जनितशूलशान्त्यर्थं कथित इत्येके ॥ ९२ ॥

गू०—मदनस्य फलं, तिक्ता कटुकी, कोष्णं ईषदु-
ण्णम् ॥ ९२ ॥

इदानीं व्रणरोपणक्रमद्वारेण सर्वेषां व्रण-
जातीनां शमनयोगानाह तत्र तावत्पूर्वं
विद्रधौ—

शिग्रुशेफालिकैरण्डयवगोधूमसुद्वकैः ।

सुखोष्णो बहलो लेपः प्रयोज्यो वातविद्रधौ ॥ ९३ ॥

पैत्तिके सर्पिषा लाजामधुकैः शर्करान्वितैः ।

प्रलिम्पेत्क्षीरपिष्टैर्वा पयस्योशीरचन्दनैः ॥ ९४ ॥

इष्टिका सिकता लोहकिट्टं गोशकृता सह ।

सुखोष्णः स्यात्प्रदेहोऽयं मूत्रैः स्याच्छ्लेष्मविद्रधौ ९५

Date		Time		Location		Weather		Remarks	
1911	10/1	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/2	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/3	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/4	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/5	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/6	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/7	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/8	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/9	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/10	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/11	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/12	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/13	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/14	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/15	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/16	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/17	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/18	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/19	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/20	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/21	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/22	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/23	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/24	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/25	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/26	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/27	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/28	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/29	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/30	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00
1911	10/31	10:00	11:00	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00

रक्तचन्दनमञ्जिष्ठानि शः मधुकैरिक्तैः ।

क्षीरेण विद्रव्यौ लेपो रक्तागन्तुनिमित्तजे ॥ ९६ ॥

दी०—अनेन स्वेदोपनाहश्च कर्तव्य इति संप्र-
दायः । उपनाहः कोष्णबहुललेपः । तच्च सर्पिःषु प्रलेपो
बोद्धव्यः । स्वेदस्तु शाल्वलस्वेदवत्कार्यः । तेषु शिशुः
शोभाजनकः । शोफालिका निर्गुण्डी । एरण्डस्य स्नेहः
तदभावे जटा । यवगोधूममुद्राश्चान्नविशेषाः प्रसिद्धाः ।
पैत्तिके इति पित्तजनितविद्रव्यौ सर्पिषा गोघृतेन लाजा
मृष्टधान्योद्भवा । तथा द्वितीयो योगः पयस्योक्षीर-
चन्दनैरिति । अत्रापि क्षीरपिष्टैरिति सम्बन्धः । तत्र
पयस्या क्षीरविदारी तस्याः कन्दं, उक्षीरं सुगन्धमूलं
तृणविशेषम् । चन्दनं रक्तं प्रलेपत्वात् । इष्टका प्रसिद्धा,
सिकता बालुका, लोहकिट्टं लोहसिङ्घानकम् । गोशकृतं
गोमयं, मूत्रैरित्यत्र गोमूत्रैः इष्टकासिकतालोहगोश-
कृतुषपांशुभिरिति पाठान्तरं तन्न । लोहं लोहचूर्णं तुष-
यवगोधूमजनितं त्वन्विशेषं व्यवहारतस्तु यवगोधूमा
एव देयाः । पांशुभिरित्यनेन मृद्राह्या । सा चात्र पीता
कृष्णा वा । एके तुषपांशुभिरित्यनेन तुषदग्धभस्मभि-
रिति व्याख्यानयन्ति । निशा हरिद्रा मधुकं यष्टीमधु
क्षीरं गव्यम् । आगन्तुजः शस्त्रलगुडादिप्रहारज-
नितः ॥ ९३-९६ ॥

गू०—अथ वातविद्रव्यौ लेपः । शिशुः शोभाजनम्,
निर्गुण्डी एरण्डजटायवगोधूममुद्रैः सुखोष्णो बहु-
लेपनः एषां लेपः वातस्य या विद्रधिः व्रणभेदः वध
इति प्रसिद्धः इति वातविद्रव्यौ लेपः । पैत्तिकजन्ये वि-
द्रव्यौ लेपः सर्षपाः सिद्धार्थाः लाजा मृष्टधान्यानि मधुकं
यष्टी, शर्करा सितोपला इत्येकप्रकारः क्षीरपिष्टैर्दुग्धपे-
षितैः । पित्तविद्रव्यौ इष्टिकासिकताबालुकालोहकिट्टं गोश-
कृतपुरीषं श्लेष्मविद्रव्यौ लेपः निशा हरिद्रा मधुकं यष्टी
गैरिकरक्तागन्तुजविद्रव्यौ ॥ ९३-९६ ॥

अथ गलगण्डे—

निचुलः शिशुबीजानि दशमूलमथापि वा ।
प्रदेहो वातगण्डेषु सुखोष्णः संप्रदीयते ॥ ९७ ॥
देवदारु विशाला च कफगण्डे प्रदेहकः ।
सर्षपारिष्टपत्राणि दग्ध्वा भस्मातकैः सह ॥ ९८ ॥
छागमूत्रेण संपिष्टमपचीघ्नं प्रलेपनम् ।
सर्षपाः शिशुबीजानि शणबीजातसीयवाः ॥ ९९ ॥

मूलकस्य च बीजानि तत्रेणाश्लेन पेषयेत् ।

गण्डमालार्बुदं गण्डं लेपेनानेन शाम्यति ॥ १०० ॥

दी०—अथ गण्डमालायां । निचुलो जलवेतसः ।
शिशुः शोभाजनः तस्य बीजानि । एतद्वयेन एको
योगः । दशमूलेन कृत्वा द्वितीयः । दशमूलं प्रसिद्धम् ।
दशद्रव्याणि मूलैर्मिलितं दशमूलम् । तद्यथा 'शालिपर्णी
पृष्ठिपर्णी बृहती कण्टकारिका । तथा गोक्षुरको बिल्वः
स्योनाकः पाटलस्तथा । अग्निमन्थश्च कुम्भारी दश-
मूलमिति स्मृतमिति । अत्र पेषणार्थं छागमूत्रं देयम् ।
व्याधिसाधर्म्यत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । अस्याग्रे 'देवदारु
विशालं च कफगण्डे प्रदेहक' इति पठन्ति केचित् ।
'वातगण्डे प्रदेहार्थमौषधं यदुदीरितम्' इत्यस्य स्थाने
'छागमूत्रेण तत्पिष्टमपचीघ्नं प्रलेपनात्' । वातगण्डे द्रव्यं
निचुलशिशुबीजानि दशमूलकं । तदत्रापि योज्यम् ।
अनयोर्भेदस्तु प्रदेहप्रलेपविषयत्वात् । एको वातगण्डे
प्रदेहार्थमौषधम् । यदुदीरितमित्यस्य स्थाने 'सर्षपारिष्ट-
पत्राणि दग्ध्वा भस्मातकैः सह' इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति
च । अयं लेपो ग्रन्थिष्वपि योज्यः । सर्षपादयो
विख्याता एव ॥ ९७-१०० ॥

गू०—निचुलो जलवेतसः, शिशुबीजानि शोभाजन-
बीजानि, दशमूलं प्रसिद्धम् । वातगलगण्डे विशाला
इन्द्रवारुणीजटा । कफगलगण्डे प्रदेहको लेपः । अथा-
पच्यां लेपः सर्षपादीनि दग्ध्वा छागमूत्रेण लेपः ।
अपचीघ्नगण्डमालाभेदः । अथार्बुदादौ लेपः । अतसी
प्रसिद्धा । स्पष्टमन्यत् ॥ ९७-१०० ॥

अथ गृध्रस्यादिषु लेपः—

तक्षयित्वा क्षुरेणाङ्गं केवलानिलपीडितम् ।

तत्र प्रदेहं दद्याच्च पिष्टं गुञ्जाफलैः कृतम् ॥ १०१ ॥

तेनापबाहुजा पीडा विश्वाची गृध्रसी तथा ।

अन्यापि वातजा पीडा प्रशमं याति वेगतः ॥ १०२ ॥

गू०—अपबाहुको विश्वाची बाहुरोगो निदानोक्तः ।
गृध्रसी जङ्घारोगः । केचित्केवलविषेणैव शीताङ्गादौ
प्रदेहं कुर्वन्ति ॥ १०१ ॥ १०२ ॥

अथ श्लीपदे—

धत्तूरैरण्डनिर्गुण्डीवर्षाभूशिशुसर्षपैः ।

प्रलेपः श्लीपदं हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम् ॥ १३० ॥

Category	Item	Value
A. General Information	1. Name	John Doe
	2. Address	123 Main St, New York, NY 10001
	3. Phone Number	(212) 555-1234
	4. Email Address	john.doe@example.com
B. Financial Data	5. Total Revenue	\$1,234,567
	6. Total Expenses	\$876,543
	7. Net Profit	\$358,024
	8. Profit Margin (%)	29.0%
C. Operational Metrics	9. Units Produced	15,000
	10. Units Sold	12,000
	11. Inventory Level	3,000
	12. Customer Satisfaction Score	4.5/5
D. Market Analysis	13. Market Share (%)	15.2%
	14. Competitor Analysis	See Appendix A
	15. Growth Rate (%)	8.5%
	16. Risk Assessment	Low

दी०—अथ श्लिपदे । वर्षाभूः पुनर्नवाशब्द-
वाच्या । प्रलेपोऽत्र गोमूत्रेण व्यवहारात् । तदभावे ज-
लेन प्रचारः ॥ १०३ ॥

गू०—वर्षाभूः पुनर्नवा शिग्रुः शोभाजनं सर्षपं
सिद्धार्थः । निर्गुण्डी लेपः । श्लिपदो रोगः करकर्णादौ
भवति । एतैर्धत्तूरादिमिलेपः ॥ १०३ ॥

अथ अण्डवृद्धौ लेपः ।

अजाजीहपुषाकुष्ठमेरुण्डबदरान्वितम् ।

काञ्जिकेन तु संपिष्टं कुरण्डघ्नं प्रलेपनम् ॥ १०४ ॥

दी०—अथ कुरण्डे । अजाजी कृष्णजीरकः । ह-
पुषं द्रव्यविशेषं विटपसंज्ञं । हनुशब्दवाच्यम् वदन्त्येकै
बदरान्वितमिति बदरफलान्वितं । अयमपि लेपो ब्रध्न-
रोगे प्रशस्तः ॥ १०४ ॥

गू०—अजाजी हपुषा बदरी । कुरण्डोऽण्ड-
वृद्धिः ॥ १०४ ॥

अथोपदंशे—

करवीरस्य मूलेन परिपिष्टेन वारिणा ।

असाध्यापि व्रजत्यस्तं लिङ्गोत्था रुक्प्रलेपनात् १०५

दहेत्कटाहे त्रिफलां सा मषी मधुसंयुता ।

उपदंशे प्रलेपोऽयं सद्यो रोपयति व्रणम् ॥ १०६ ॥

रसाञ्जनं शिरीषेण पथ्यया च समन्वितम् ।

सक्षौद्रं लेपनं योज्यमुपदंशगदापहम् ॥ १०७ ॥

दी०—अथोपदंशे । एतेनोपदंशादिजनितव्य-
था अस्तं व्रजन्ति नाशं यान्तीत्यर्थः । असौ योगोऽपि
लिङ्गलेपात् वीर्यस्तम्भकरत्वेन दर्शितः । द्रावणयोगो-
ऽपि कथितः । कटाहे लोहपात्रे त्रिफलाहरीत-
कीप्रभृतिकम् । एके तां मषीमित्यस्य स्थाने समा-
षामिति वदन्ति व्याख्यानयन्ति च । यथाचोक्तं
'समाषां त्रिफलां लोहपात्रे भृष्टं विचूर्णयेत् । हन्ति
क्षौद्रेण लेपोऽस्य लिङ्गदोषानशेषतः । रसाञ्जनं शि-
रीषेण पथ्यया च समन्वितम् । सक्षौद्रलेपनं योज्य-
मुपदंशगदापहम्' । रसाञ्जनमत्र दावीकाथोद्भवं ग्राह्यं
तदभावे दारुहरिद्रैव । शिरीषेणेति शिरीषवृक्षस्य त्वचा
पथ्या हरीतकी तथा सह । शेषं सुबोधम् ॥ १०५-१०७ ॥

गू०—करवीरां हयमारं तस्य मूलं वारिणा पिष्ट्वा
लेपः कार्यः लिङ्गोत्था रुक् उपदंशः । अन्यच्च त्रिफलावि-
भीतक्यामलकहरीतक्यादिकं कटाहे दहेन्मधुना लेपः ।

अन्यच्च रसाञ्जनं दावीं काथोद्भवं, शिरीषं, हरीतकी,
एतदपि चूर्णितं सक्षौद्रं मधुयुतं व्रणान् उपदंशव्रणान्
सद्यो रोपयति । अन्यच्च चिचिणी अम्लिका तस्यास्त्व-
चा चूर्णं मधुयुक्तमपि उपदंशे ॥ १०५-१०७ ॥

अथाग्निदग्धे—

अग्निदग्धे तुगाक्षीरीलक्षचन्दनगैरिकैः ।

सामृतैः सर्पिषा स्निग्धैरालेपं कारयेद्भिषक् ॥ १०८ ॥

तिन्दुकीत्वक्कषायैर्वा घृतमिश्रैः प्रलेपयेत् ।

यवान्दग्ध्वा मषी कार्या तैलेन युतया तथा १०९

दद्यात्सर्वाग्निदग्धेषु प्रलेपो व्रणरोपणः ।

दी०—अथाग्निदग्धे । तुगाक्षीरी वांसी । लक्षः
क्षीरवृक्षः पिलुखनि इति लोके । सामृतैरिति । अमृता
गुडूची तथा सह । ननूष्णवीर्या गुडूची दाहनिवारणाय
कथं समर्था ? । उच्यते गुडूचीव्यवहारादुष्णवीर्या ।
स्पर्शात् सुशीतलैव । तर्हि शीतस्पर्शकाञ्जिकादौ विद्यमा-
नगुडूच्यैव चरकग्राह्येति न वाच्यम् । यतः स्वभावा-
दियं शीतस्पर्शेषु विशेषेण दाहशमन एव । एष भट्टा-
रकहरिश्चन्द्राभिप्रायः । गुडूच्या दाहनिर्वापकत्वं,
इति । चक्रस्तु उष्णवीर्या ग्राह्यापि गुडूची आचार्यपा-
ठानुरोधेन द्रव्यान्तरसंयोगमहिम्ना न दोषः । तिन्दुकः
प्रसिद्धः, तस्य त्वक् छल्ली तज्जनितकषायैरिति । कषाय-
शब्देनात्र पञ्चप्रकारं सूचयति । तद्यथा । स्वरसका-
थफाण्टहिमकल्कस्वरूपं । घृतमिश्रैरिति पञ्चप्रकारेष्वपि
घृतप्रचारः । द्वितीययोगमाह—यवानित्यादि । यवोऽञ्ज-
विशेषः, तान् दग्ध्वा मषी कज्जलं कार्यं, तिलैः तिल-
तैलं । तथा मषीकृतया । दग्धयवा मषीजनितप्रलेपेने-
त्यर्थः । सर्वाग्निदग्धेष्विति । चतुर्विधेष्वग्निदग्धेष्वि-
त्यर्थः । यतः पुष्टं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमिति दग्धमित्येषां
विस्तरोन्यत्र ज्ञातव्यः ॥ १०८ ॥ १०९ ॥

गू०—तुगाक्षीर्याद्यैर्लेपं कारयेत् । तुगाक्षीरी वंश-

१—तथाहि सुश्रुते—'तत्र यद्विवर्णं पुष्यतेऽतिमात्रं
तत् पुष्टम्, यत्र उत्तिष्ठन्ति स्फोटास्तीव्राश्चोषदाहरागपाक-
वेदनाश्चिराच्च उपशाम्यन्ति तदुर्दग्धम्; सम्यग्दग्धमनव-
गाढं तालफलवर्णं सुसंस्थितं पूर्वलक्षणयुक्तं च; अतिदग्धे
मांसाऽवलम्बनं, गात्रविश्लेषः, सिरास्त्रासुसन्ध्यस्थिव्या-
पादनमतिमात्रं ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाश्च उपद्रवा भ-
वन्ति; व्रणश्च अस्य च्चिरेण रोहति रूढश्च विवर्णो भवति'
इति सु. सू. १२ ।

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting department in ensuring the integrity of the financial statements.

The second part of the document outlines the various methods used to collect and analyze data, including the use of statistical software and the importance of sample size and representativeness.

The third part of the document describes the various types of data that can be collected, including primary and secondary data, and the importance of ensuring the reliability and validity of the data.

The fourth part of the document discusses the various methods used to analyze data, including the use of statistical tests and the importance of interpreting the results in the context of the research objectives.

The fifth part of the document describes the various types of data that can be collected, including primary and secondary data, and the importance of ensuring the reliability and validity of the data.

The sixth part of the document discusses the various methods used to analyze data, including the use of statistical tests and the importance of interpreting the results in the context of the research objectives.

The seventh part of the document describes the various types of data that can be collected, including primary and secondary data, and the importance of ensuring the reliability and validity of the data.

The eighth part of the document discusses the various methods used to analyze data, including the use of statistical tests and the importance of interpreting the results in the context of the research objectives.

The ninth part of the document describes the various types of data that can be collected, including primary and secondary data, and the importance of ensuring the reliability and validity of the data.

The tenth part of the document discusses the various methods used to analyze data, including the use of statistical tests and the importance of interpreting the results in the context of the research objectives.

The eleventh part of the document describes the various types of data that can be collected, including primary and secondary data, and the importance of ensuring the reliability and validity of the data.

The twelfth part of the document discusses the various methods used to analyze data, including the use of statistical tests and the importance of interpreting the results in the context of the research objectives.

रोचना, मूक्षः पीलुखनि, अमृता गुडूची । आमलकं वा तण्डुलीयकं, त्वक् तजः, तयोः कषायैः । यद्वा तण्डुलीयत्वकषायैरित्येकं पदं । अन्यच्च यवानिति सुगमम् ॥ १०८ ॥ १०९ ॥

इदानीं लेपप्रकरणत्वादन्यानपि लेपानाह तत्रादौ भगसंकोचः—

पलाशोदुम्बरफलैस्त्रिलतैलसमन्वितैः ॥ ११० ॥

मधुना योनिमालिम्पेद्वाहीकरणमुत्तमम् ।

माकन्दफलसंयुक्तमधुकर्पूरलेपनात् ॥ १११ ॥

गतेऽपि यौवने स्त्रीणां योनिर्गाढाऽतिजायते ।

टी०—पलाशोदुम्बरौ प्रसिद्धौ । तयोः फलानि । शेषं सुबोधं । माकन्दः सहकारः तस्य मूलं जटा । आम्रजटेलार्थः । मधुको वृक्षविशेषः, पूरलेपनाद्बहललेपनात् भगसङ्कोचनः ॥ ११० ॥ १११ ॥

गू०—पलाशः प्रसिद्धः उदुम्बरं योनिदाह्यै माकन्दं मधु कर्पूरं च लेपः; यद्वा भाजूफलचूर्णेन योनिः संकोचः ॥ ११० ॥ १११ ॥

अथ लिङ्गवृद्धौ योनिः संकोचे—

मरिचं सैन्धवं कृष्णा तगरं बृहतीफलम् ॥ ११२ ॥

अपामार्गस्तिलाः कुष्ठं यवा माषाश्च सर्षपाः ।

अश्वगन्धा च तच्चूर्णं मधुना सह योजयेत् ॥ ११३ ॥

अस्य संततलेपेन मर्दनाच्च प्रजायते ।

लिङ्गवृद्धिः स्तनोत्सेधः संहतिर्भुजकर्णयोः ॥ ११४ ॥

सिताश्वगन्धासिन्धूत्थच्छागक्षीरैर्घृतं पचेत् ।

सलेपान्मर्दनालिङ्गवृद्धिः संजायते परा ॥ ११५ ॥

इन्द्रवारुणिकापत्ररसैः सूतं विमर्दयेत् ।

रक्तस्य करवीरस्य काष्ठेन च मुहुर्मुहुः ॥ ११६ ॥

तल्लिप्तलिङ्गसंयोगाद्योनिद्रावोऽभिजायते ।

ताम्बूलपत्रचूर्णं तु चूर्णं कुष्ठशिवाभवम् ॥ ११७ ॥

वारिणा लेपनं कुर्याद्वात्रदौर्गन्ध्यनाशनम् ।

कुलिथसक्तवः कुष्ठं मांसी चन्दनजं रजः ॥ ११८ ॥

सक्तवश्चणकस्यैव त्वक्कैवैकत्र कारयेत् ।

स्वेददौर्गन्ध्यनाशश्च जायतेऽस्यावधूलनात् ॥ ११९ ॥

वचा सौवर्चलं कुष्ठं रजन्यौ मरिचानि च ।

पुतलेपप्रभावेण वशीकरणमुत्तमम् ॥ १२० ॥

टी०—लिङ्गलेपमाहुरेके । अयं श्लोकः क्षेपक इति

१ इदं त्वसङ्गतम् । मधु माक्षिकं, कर्पूरं प्रसिद्धं घृतैर्लेपनम् । इत्येवाभिप्रायो ग्रन्थकर्तुः ।

मन्यमानैरस्माभिरपि न स्वीकृतः । बहुपुस्तकेष्वदृष्टत्वात् ॥ ११२-१२० ॥

गू०—कृष्णा पिप्पली, बृहती कण्टकारिका, अपामार्गः प्रसिद्धः माषोऽन्नविशेषः सर्षपाः सिद्धार्थकाः, स्पष्टमन्यत् । स्तनोत्सेधः स्तनवृद्धिः तथा भुजकर्णयोः संहतिर्बुद्धिः । अथ लिङ्गवृद्धौ सिताश्वगन्धा श्वेतपुष्पाऽश्वगन्धा सिन्धूत्थच्छागक्षीरं घृताच्चतुर्गुणं एतैर्घृतं पचेत् लिङ्गवृद्धिर्भवति । अथ योनिद्रावे सूतं पारदं इन्द्रवारुणिकापत्ररसैः रक्तकरवीरकाष्ठेन मर्दयेत् तल्लिप्तलिङ्गसंयोगात् । अथ गात्रदौर्गन्ध्ये ताम्बूलं नागवलिः तत्पत्रचूर्णं, कुष्ठं शिवा हरीतकी वारिणा जलेन लेपः गात्रदौर्गन्ध्यनाशनं भवति । अथ स्वेददौर्गन्ध्ये कुलत्थानां सक्तवः, कुष्ठं, मांसी जटामांसी चन्दनजो रजः चूर्णं, चणकस्य भर्जितस्य सक्तवः, त्वक् तजः, अस्यावधूलनात्स्वेददौर्गन्ध्यनाशः जायते । अथ वशीकरणे रजन्यौ द्वे हरिद्रा दारुहरिद्रा ॥ ११२-१२० ॥

अथ मूर्धतैलम्—

अभ्यङ्गपरिषेकश्च पिचुर्बस्तिरिति क्रमात् ।

मूर्धतैलं चतुर्धा स्याद्वलवच्च यथोत्तरम् ॥ १२१ ॥

त्रयोऽभ्यङ्गादयः पूर्वे प्रसिद्धाः सर्वतः स्मृताः ।

टी०—अथ मूर्धतैलस्य विधानमाह—अभ्यङ्गेति । अभ्यङ्गादिचतुःप्रकारैः कृत्वा मूर्धतैलमाहुः । तच्च यथोत्तरं बलवद्बोद्धव्यं यो यस्मादुत्तरो यथोत्तरः । तेनाभ्यङ्गात्परिषेको बलवत्तरो भवति । परिषेकः पिचुः पिचोर्बस्तिरिति । अभ्यङ्गश्चपटनमात्रः शिरस्येव । परिषेकोदरादिभिः सेचनरूपः पिचुः श्लोतः सच तैले तूलपटलं निषिच्य शिरसि देय इति पिचुसंज्ञः । बस्तिर्वक्ष्यमाणविधानत्वात्प्रगट एव ॥ १२१ ॥

गू०—अभ्यङ्गः मर्दनं, परिषेकः तैलावगाहनं, पिचुः श्लोतः तूलवस्त्रादि तैलाक्तधारणं, बस्तिचर्मजन्या तद्वक्ष्यति मूर्धतैलं मस्तकधारणतैलं चतुर्धा स्याद्ववेत् । तच्च यथोत्तरं बलवत् बलकारि मूर्धप्रयोगात् अभ्यङ्गः परिषेकादेर्वक्तव्यः ॥ १२१ ॥

अथाभ्यङ्गबस्तिप्रकारमाह—

शिरोबस्तिविधिश्रात्र प्रोच्यते सुज्ञसंमतः ॥ १२२ ॥

शिरोबस्तिश्चर्मणः स्याद्विमुखो द्वादशाङ्गुलः ।

शिरःप्रमाणं तं बध्वा मस्तके माषपिष्टकैः ॥ १२३ ॥

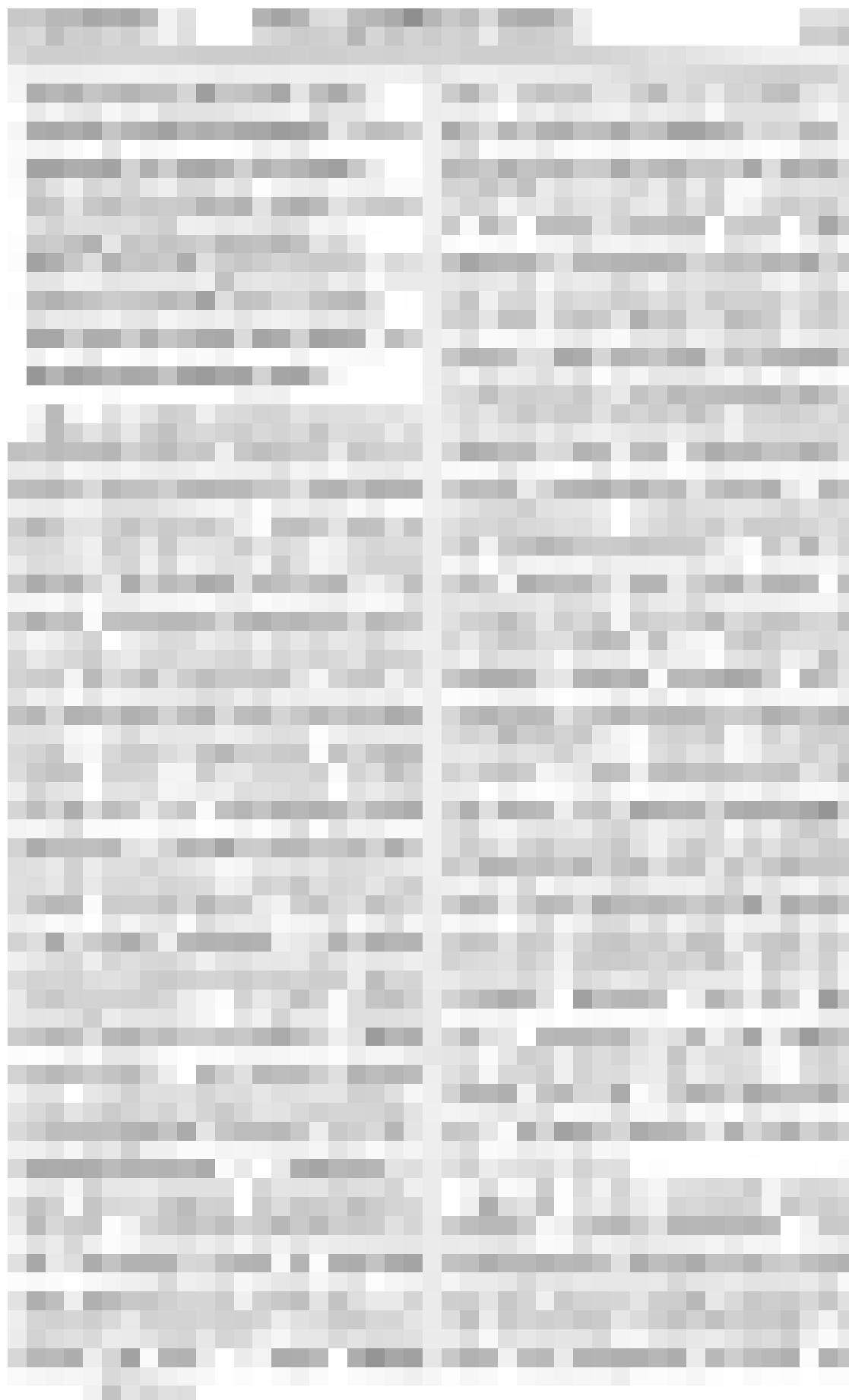

सन्धिरोधं विधायानु स्नेहैः कोष्णैः प्रपूरयेत् ।
 तावद्द्वार्यस्तु यावत्स्थान्नासाकर्णमुखस्रुतिः ॥१२४॥
 वेदनोपशमो वापि मात्राणां वा सहस्रकम् ।
 विना भोजनमेवात्र शिरोवस्तिः प्रशस्यते ॥१२५॥
 प्रयोज्यस्तु शिरोवस्तिः पञ्चसप्ताहमेव वा ।
 विमोच्य शिरसो वस्ति गृहीयाच्च समन्ततः १२६
 ऊर्ध्वकायं ततः कोष्णनीरैः स्नानं च कारयेत् ।
 अनेन दुर्जया रोगा वातजा यान्ति संक्षयम् १२७
 शिरःकम्पादयस्तेन सर्वकालेषु युज्यते ।

दी०—अथ चतुर्भेदेषु वस्तिविधिरधुनोच्यते । शि-
 रोवस्तिविधिरिति शिरोवस्तिः कर्तव्यविधानं शिरसश्च-
 र्मनिर्मितः पात्राकारो वस्तिरित्युच्यते । सुज्ञसंमतेत्यनेन
 स्वबुद्ध्या न लिखितेत्यभिप्रायः । तदिदानीं वस्तेः स्वरूप-
 माह—द्विमुख इति उभयतो मुखः । द्वादशाङ्गुल
 इत्यौन्नत्येन । शिरःप्रमाणमिति विस्तारभेदेन । ननु
 तन्त्रान्तरे शिरोवस्तिप्रमाणं षोडशाङ्गुलोत्सेधं दर्शित-
 म् । तथाहि—‘आशिरौ व्यायतं चर्म प्रयोज्यं षोडशा-
 ङ्गुलम्’ इति तत्कथं द्वादशाङ्गुलमुक्तम् । उच्यते, त-
 च्चर्म त्र्यङ्गुलवस्त्रपट्टेन शिरसि बध्वा तदधो माषकलेन
 लेपयेत् । उपरिभागं त्वेकाङ्गुलपरिमितं चर्म तैलहीनं
 कार्यमिति व्यवहारः । तेन द्वादशाङ्गुलं चर्म तैलेन
 पूर्यते इति भावः । यतः ‘चर्माध्वयङ्गुलैर्हीनं कृत्वोर्ध्वं
 चाङ्गुलोन्मितम् । षोडशाङ्गुलं यच्छेषं ततैलेन प्रपूर-
 येत्’ इति संप्रदायोक्तत्वात् । तस्मादत्राचार्येण तैलपू-
 रणार्थमेव द्वादशाङ्गुलं स्वीकृतम् । शेषं तु व्यवहार-
 तो दृष्ट्वा चतुरङ्गुलं कार्यमित्यदोषः । आशु इत्यनेन
 तत्कालमेव तैलनिक्षेपणं कुर्याद्यावन्माषपिष्टं शुष्कं न
 भवतीत्याशुपदाभिप्रायः । यतः शुष्केण माषपिष्टेन
 तैलक्षरणं भवति आर्द्रेण तन्न भवतीत्यर्थः । स्नेहैरिति
 यथाव्याधि तैस्तैलैः । अथ कियत्कालं वस्तिधारणं
 तमाह—एतद्वस्तिधारणसंकेतत्रयं दोषकालादिविषयं ।
 नासाकर्णमुखस्रुतिरित्यनेन तन्मलस्रवणं । कुतः शिरः-
 स्थितरोमकूपगतैलप्रभावात् । दोषसंवलनाद्वा ।
 अथवा वेदनया यावदुपशमः शीतस्तावच्छिरोवस्ति-
 र्धार्य इत्यर्थः । एतद्विषयस्य कदाचिदनियतत्वात् तृ-
 तीयं नियतकालमाह—मात्राणां वा सहस्रकमिति
 यावत् सहस्रमात्राणि भवन्ति तावदेव धार्यः । वा-
 ग्रहणेनात्रापि पञ्चशतमात्राष्टशतं वा दोषापेक्षयाऽ-
 वगन्तव्या इति प्रचारः । अस्याग्रे केचिदिति
 शा. सं. ४७

पठन्ति ‘धारयेदरुजः शान्ते यामं यामार्धमेव वा
 इति । अयं तन्त्रान्तरादत्र केनचिद्विहितः । न स्वमतं ।
 पूर्वैर्णैव कृतार्थत्वात् । अस्य व्याख्या—आ रुजः शान्तेर्धा-
 रयेद्वाते पित्ते यामं, यामार्धं कफे इति । मात्रालक्षणं
 च यथा वाग्भटे—‘यावत्पर्येति हस्ताग्रं दक्षिणं
 जानुमण्डलम् । निमेषोन्मेषकालेन समं मात्राऽस्य सा
 स्मृता’ इति । अथ कस्मिन् काले शिरोवस्तिः कार्यस्त-
 माह—विना भोजनं विनेत्यनेन पूर्वाह्नेऽस्य प्रचारः
 समीचीनः । अत्रेति चतुर्धा मूर्धतैले । तेन केवलवस्ति-
 रेव भोजनादौ कार्यः । नाभ्यङ्गादित्रितयमित्यभिप्रायः ।
 अथ यावद्दिनपर्यन्तं वस्तियोगो विधेयः तावद्दिनसंख्यां
 दर्शयितुमाह—पञ्चाहं सप्ताहं यावदोषादिबलापेक्षया-
 वगन्तव्यं । पञ्चसप्तदिनग्रहणमत्र सामान्यम् । व्यव-
 हारस्त्वेकदिनमारभ्य यावद्रोगसंक्षयस्तावद्दिनपर्यन्तं
 कार्यं इत्यस्मदीयसंप्रदायस्याभिप्रायः । अथ केन प्र-
 कारेण वस्तिपनयनं तमाह । शिरसो मस्तकात् व-
 स्तिचर्मपुटकं विमोच्य यत्नेन दूरीकृत्य समन्ततः परि-
 तो गृहीयात् तैलमिति शेषः । अर्थात्पूर्वं तद्भूत-
 तैलशेषेणापि नियतवस्तिं विमोचयेदिति भावः ।
 पश्चात्कार्यमाह—ऊर्ध्वकायमित्यादि । ऊर्ध्वकायं मस्तकं
 कोष्णनीरैरितिषडुष्णैः । ननूष्णजलैः शिरःपरिषेको
 न पथ्यतमः । तथाच ‘उष्णाम्बुनाथः कायस्य परि-
 षेको बलावहः । तेनैव तूतमाङ्गस्य बलहृत्केशचक्षुषा’-
 मिति । तत्कथमत्र विहितं ? उच्यते, अत्र कोष्णैरित्य-
 नेन किंचिदुष्णजलेन सकृदेव स्नानं, नतु बहुलोष्णजले-
 नेत्यर्थः । इदानीं वस्तिविधानेन कृते सति तद्गुणविशे-
 षमाह—अनेन वस्तिविधानेन दुर्जया वातजा रोगाः
 शिरःकम्पादयः महारोगत्वाद्वातजनिता दुर्जया एव ।
 वातग्रहणेनैव पित्तकफगता अपि रोगा वेदि-
 तव्याः । तत्प्रधानत्वात् । यतः ‘एकः प्रकुपितो
 दोषः सर्वानेव प्रकोपयेत्’ इति वचनात् । अतएव
 सर्वकालेषु युज्यत इति । सर्वकालं शीतोष्णवर्षाल-
 क्षणं । तेन षड्रतुषु शिरोवस्तिः कार्यं इति तात्प-
 र्यार्थः ॥ १२२-१२७ ॥

गू०—पूर्वं ये उक्ता अभ्यङ्गादयस्ते सुप्रसिद्धा
 लोकविहिताः । सुज्ञसंमतः शिरोवस्तिविधिः । अत्र
 प्रोच्यते तत्प्रकारमाह—शिरोवस्ति सुगमम् । एकं सुखं
 स्वल्पं उपरि तैलपातनार्थं अधोमुखं मस्तकप्रमाणम् ।
 वस्त्रे धारणप्रमाणमाह—यावच्चासानेत्रमुखस्रुतिः ज-
 लसावः स्यात् तावद्वस्तिधारणं; वा पक्षान्तरे याव-

द्वेदनेनोपशमः शिरोरोगादिनाशनं; तावद्धारणं; याव-
न्मात्राणां सहस्रैकं तावद्धारणं; मात्रालक्षणं तु पूर्वोक्तं
'या तु मण्डलमावृत्ते'त्यादि । अथ बस्तिधारणकालमाह
पञ्चाहं पञ्चदिनं वा प्रयोगः शिरोबस्तेः । उक्तक्रियामाह—
सुगमम् । अथ बस्तिदाने के रोगा यान्तीत्याह—
अनेनेति सुगमं । इति बस्तिकर्म ॥ १२२-१२७ ॥

**पूर्वमुक्तं लेपमूर्धतैलकर्णपूरणं तदिदानीं
कर्णपूरणमाह—**

स्वेदयेत्कर्णदेशं तु किञ्चिद्भुः पार्श्वशायिनः ॥ १२८ ॥
मूत्रैः स्नेहै रसैः कोष्णैस्ततः श्रोत्रं प्रपूरयेत् ।
कर्णं च पूरितं रक्षेच्छतं पञ्च शतानि वा ॥ १२९ ॥
सहस्रं वापि मात्राणां श्रोत्रकण्ठशिरोगदे ।
स्वजानुनः करावर्तं कुर्याच्छोटिकया युतम् ॥ १३० ॥
एषा मात्रा भवेदेका सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥
रसाद्यैः पूरणं कर्णे भोजनात्प्राक्प्रशस्यते ॥ १३१ ॥
तैलाद्यैः पूरणं कर्णे भास्करेऽस्तमुपागते ।

दी०—मूत्रैरिति । बहुवचनत्वेनात्राद्यानां मूत्राणां
मध्येऽन्यतमेन कटुष्णेन कर्णपूरः कार्यः । तथाच
तन्त्रान्तरे 'अष्टानामपि मूत्राणां मूत्रेणान्यतमेन वा ।
कोष्णेन पूरयेत्कर्णं कर्णमूलोपशान्तये' इति । मूत्राष्टकं
यथा—'मूत्रं गोनागमहिषीहयाजाविखरोष्ट्रक'मिति ।
स्नेहैरिति । घृततैलादिभिः पक्कैरपक्कैर्वैति प्रचारः ।
अत्रापि कोष्णैरिति संबन्धः । रसैरिति स्वरसैः । तेन
सद्योरसैः कथितरसैर्वैति व्यवहारः । यतस्त्रिविधो
रसोऽत्र रसकल्पनायां प्रतिपादितः । तत्तत्रैव ज्ञातव्यं
अत्रापि ईषदुष्णैरिति योज्यम् । अथ यावत्कालं कर्ण-
पूरणं धार्यं तावत्कालप्रमाणमाह—पूरणमत्र तैलमू-
त्रादिभिः । शतं पञ्चशतानि चेति मात्राविषयं । मात्रा-
लक्षणं तु 'यावत्पर्येति' हस्ताग्रं दक्षिणे जानुमण्डलम् ।
निमेषोन्मेषकालेन, समं मात्रास्य सा स्मृता' इति ।
श्रोत्रकण्ठशिरोगद इति । श्रोत्रगदे कण्ठगदे शिरोगदे
इति । एतेन किमुक्तं श्रोत्रगदे शतमात्रं । कण्ठगदे
पञ्चशतमात्रं । शिरोगदे सहस्रमात्रमित्यभिप्रायः ।
इदानीं कर्णपूरणस्य तैलरसविषयत्वात्कालविभागमाह-
रसाद्यैरित्यादिग्रहणात् काथकल्कपुटपाकादिभिः ।
भोजनात्प्राक् प्रातःकालाद्यैरिति आदिशब्दान्मूत्रघृत-
क्षीरादिभिः । भास्करेस्तमुपागते इति सायंकाले ॥
१२८-१३१ ॥

गू०—अथ कर्णपूरणम् । किञ्चित्पार्श्वशायिनः नुः
मनुष्यस्य कटिदेशं स्वेदयेत्, ततः श्रोत्रं कर्णं मूत्राद्यैः
प्रपूरयेत् । नुरिति नृशब्दस्य षष्ठी । मूत्रैः गोमूत्राद्यैः
स्नेहैः तैलाद्यै रसैः औषधरसैः कोष्णैरीषदुष्णैः कर्णपू-
रितं कियत्कालं इत्याह—श्रोत्रं कर्णं, कण्ठो गलः, शिरः
प्रसिद्धं तद्गोत्रे मात्राणां शतं पञ्चशतानि वा सहस्रं वा
पूरितं कर्णं रक्षयेत् । मात्रालक्षणमाह—स्वजानुतः
करेण स्पर्शनाच्छोटिकया लक्षणया करावर्तं हस्त-
संकोचं कुर्यात् । एषा मात्रा एका भवेत् । इदं बस्ति-
कर्म आदौ तैलावगाहनादौ प्रमाणं उक्तं ईदृशी शतमा-
त्राऽवधारयेत् । रसादिना पूर्णकालमाह—रसाद्यैः
औषधरसाद्यैः भोजनात्प्राक् प्रथमं तैलाद्यैर्भास्करे सूर्ये
अस्तं गते प्राप्ते सति प्रशस्यते ॥ १२८-१३१ ॥

कर्णशूले योगाः—

पीतार्कपत्रमाज्येन लिप्तं वह्नौ प्रतापयेत् ॥ १३२ ॥
तद्रसः श्रवणे क्षिप्तः कर्णशूलहरः परः ।
कर्णशूलतुरे कोष्णं बस्तमूत्रं ससैन्धवम् ॥ १३३ ॥
निक्षिपेत्तेन शाम्यन्ति शूलपाकादिका रुजः ।
शृङ्गवेरं च मधुकं मधु सैन्धवमामलम् ॥ १३४ ॥
तिलपर्णीरसस्तैलं टङ्गणं निम्बुकद्रवम् ।
कटुष्णं कर्णयोर्द्वयमेतद्वा वेदनापहम् ॥ १३५ ॥
कपित्थमातुलुङ्गाम्लशृङ्गवेररसैः शुभैः ।
सुखोष्णैः पूरयेत्कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥ १३६ ॥
अर्काङ्कुरान्म्लपिष्टांस्तैलाक्तालवणान्वितान् ।
संनिदध्यात्स्नुहीकाण्डे कोरिते तच्छदावृते ॥ १३७ ॥
पुटपाकक्रमं कृत्वा रसैस्तच्च प्रपूरयेत् ।
सुखोष्णैस्तेन शाम्यन्ति कर्णपीडाः सुदारुणाः ॥ १३८ ॥

दी०—संप्रति कर्णपूरणार्थं योगवरानाह—पीतं
पीतवर्णं यदर्कस्य पत्रं तत् आज्येन घृतेन लिप्त्वा
वह्नौ प्रताप्य तद्रसो ग्राह्यः । पीतत्वमत्र परिपाका-
द्भवति । कर्णशूलतुरे इति । अत्रादिपदं लुप्तं ज्ञेयं तेन
इत्यादिशब्दात् सशब्दे । कर्णरोगेऽस्य प्रचारः ।
शृङ्गवेरमार्द्रकं, तदभावे शुण्डीति सर्वत्र । मधु चेत्स्य
स्थाने मधुकपाठः संगतः । तत्र मधुयष्टी शुण्ठ्या-
दीनां प्रत्येकः प्रयोगः कार्यः । केचित्तु शृङ्गवेरप्रभृ-
तीनां कल्केन तैलं संपाच्य देयमिति व्याख्यानयन्ति ।
कपित्थादीनां स्वरसेन कर्णपूरणं कार्यं तच्चात्र व्यस्तं
समस्तं वा ग्राह्यम् । कपित्थो दधिफलः । मातुलुङ्गो

बीजपूरकः । अम्लोऽम्लवेतसः । शृङ्गवेरमार्द्रकम् । शुभैरित्यनेन तेषां सद्योरसैः ननु शृतपीडनादिजनितैः । अर्काङ्कुरोऽत्र कोमलपल्लवः तत्संभवत्वात् । अम्ल-पिष्टानिति । अम्लः काञ्जिकः । तैलं तिलसंभवम् । लवणः सैन्धवः, सुही सेहुण्डः तच्छुद्धाः सेहुण्डप-त्राणि । पुटपाकक्रमं पुटपाकविधानेन बोद्धव्यम् । शेषं सुगमम् ॥ १३२-१३८ ॥

गू०—पीतार्कपत्रं पीतवर्णमर्कपत्रं आज्येन लेप-येत्तल्लिप्तं पुनः वध्ना अग्नौ तप्तं कारयेत् पुनस्तद्रसं निष्कासयेत् तद्रसः श्रवणे कर्णे क्षिप्तः शूलहरो भवति, वस्तुः छागः कर्णस्य शूले पाके च, शृङ्गवेरं शुण्ठी आर्द्रकं वा, मधु क्षौद्रं सैन्धवं लवणं आमलं आमलकं तिलपर्णां शाकवर्गं, तैलं कटुतैलं, टङ्कणं सौभाग्यं, निम्बुकद्रवः निम्बूरसः, कटुष्णं ईषदुष्णं कर्णयोः पूरणे देयम् एतद्वेदनाशूलहरम् । कर्णशूले मातुलङ्गः अम्लो अम्लवेतसः, शृङ्गवेरमार्द्रकं, स्पष्टम-न्यत् । कर्णशूले-अर्काङ्कुरान् अम्लपिष्टान् अम्लं निम्बुकादि, पुनः लवणान्वितान् प्राप्तान् कृत्वा कोरिते छिद्रिते सुहीकाण्डे सेहुण्डकाण्डे तत् छदा घृते तत्पत्रावृते मृलिप्ते पुटपाकक्रमं कुर्यात् तद्रसः कर्णे पूरयेत् । इति कर्णे रसपूरणम् ॥ १३२-१३८ ॥

दीपिकातैलम् ।

महतः पञ्चमूलस्य काण्डान्यष्टाङ्गुलानि च ।

क्षौमेणावेष्ट्य संसिच्य तैलेनादीपयेत्ततः ॥ १३९ ॥

यत्तैलं च्यवते तेभ्यः सुखोष्णं तेन पूरयेत् ।

ज्ञेयं तद्दीपिकातैलं सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥ १४० ॥

एवं स्याद्दीपिकातैलं कुष्ठे देवतरौ तथा ।

दी०—महत्पञ्चमूलस्य प्रत्येकं अष्टाङ्गुलमितानि काष्ठानि । महत्पञ्चमूलं यथा 'विल्वोऽग्निमन्थः स्योनाकः काश्मर्यः पाटला महत्' इति । देवतरुर्देव-दारुः ॥ १३९ ॥ १४० ॥

गू०—कर्णशूले-महतः बृहतः विल्वादेः पञ्चमू-लस्य काण्डानि अष्टाङ्गुलानि क्षौमेण वेष्टयेत्कार्यसम-ये वा पुनः तैलेनाऽसिच्य पुनर्दीपयेत् ज्वालयेत् । ततः यत्तैलं च्यवते तद्दीपिकातैलं तेन पूरयेत् ॥ १३९ ॥ १४० ॥

स्योनाकतैलम् ।

तैलं स्योनाकमूलेन मन्देऽग्नौ परिपाचितम् ॥ १४१ ॥
हरेदाशु त्रिदोषोत्थं कर्णशूलं प्रपूरणात् ।

दी०—स्योनाकमूलस्य कल्ककाथेनेत्यर्थः ॥ १४१ ॥

गू०—स्योनाकः अरलवृक्षः तन्मूलकल्केन तैलं पचेत् इति कर्णशूले स्योनाकतैलम् ॥ १४१ ॥

यष्टीवसा ।

कल्ककाथेन यष्ट्याह्मकाकोलीमाषधान्यकैः ॥ १४२ ॥

शूकरस्य वसां पक्त्वा कर्णनादार्तिनाशिनी ।

दी०—कल्ककाथेनेत्यादि योगः, सुगमम् ॥ १४२ ॥

गू०—अथ कर्णनादे यष्ट्यादिकल्ककाथेन कल्केन पक्त्वा शूकरवसा स्नेहः कर्णनादहरो भवति । धान्यकं प्रसिद्धम् । माषो माषाक्षम् ॥ १४२ ॥

स्वर्जिकातैलम् ।

स्वर्जिका मूलकं शुष्कं हिङ्गु कृष्णासमन्वितम् १४३

शतपुष्पा च तैस्तैलं पक्वं सूक्तचतुर्गुणम् ।

प्रणादं शूलबाधिर्यं स्त्रावं कर्णस्य नाशयेत् ॥ १४४ ॥

दी०—स्वर्जिकेत्यादि । स्वर्जिका क्षारविशेषः, मूलकं प्रसिद्धं तच्च शुष्कं ग्राह्यं, कृष्णा पिप्पली, हिङ्गु रामठं, मूलकं शुष्कं शुक्तं काञ्जिका सा च चतुर्गुणा ग्राह्या । स्वर्जिकादीनामत्र जलेन कल्कमाहुः । एके हिङ्गुकृष्णासमन्वितमित्यस्य स्थाने हिङ्गुकृष्णामहौषध-मिति पठन्ति । महौषधं शुण्ठीति प्रचारोऽसाधुः ॥ १४३ ॥ १४४ ॥

गू०—कर्णनादे—स्वर्जिकाक्षारः, मूलकं शुष्कं ग्राह्यम् । हिङ्गु, कृष्णा पिप्पली, शतपुष्पा । इदं कल्क-द्रव्यं तैलाच्चतुर्थांशं, शुक्तं अम्लविशेष आसवोक्तः । एतत्तैलं व्रणादीन् नाशयेत् । इति स्वर्जिकाद्यं तैलं कर्णनादादौ । अपामार्गभस्मजलं चतुर्गुणं दत्त्वा वस्त्रपूतं कारयेत् तज्जलेन क्षारमेव कल्कितं काकरूपं क्षिपेत् तेन पक्वं तैलं बाधिर्यं जयेत् ॥ १४३ ॥ १४४ ॥

अपामार्गक्षारतैलं बाधिर्ये—

अपामार्गक्षारजले तत्क्षारं कल्कितं क्षिपेत् ।

तेन पक्वं जयेत्तैलं बाधिर्यं कर्णनादकम् ॥ १४५ ॥

दी०—अपामार्गः प्रसिद्धः तस्य क्षारोदके कल्कितं तत्क्षारमिति । अपामार्गपञ्चङ्गकल्कं तत्र घोलयित्वा तेन तैलं विपाच्य देयमित्यर्थः । तन्त्रान्तरेऽपि अपा-मार्गक्षारजलेन तत्कृतकल्केन साधितं तिलजमित्यादि

Date	Description	Amount
1890	Jan 1 Balance	100.00
	Feb 1	50.00
	Mar 1	25.00
	Apr 1	75.00
	May 1	100.00
	Jun 1	150.00
	Jul 1	200.00
	Aug 1	250.00
	Sep 1	300.00
	Oct 1	350.00
	Nov 1	400.00
	Dec 1	450.00
	Total	2000.00
1891	Jan 1	500.00
	Feb 1	600.00
	Mar 1	700.00
	Apr 1	800.00
	May 1	900.00
	Jun 1	1000.00
	Jul 1	1100.00
	Aug 1	1200.00
	Sep 1	1300.00
	Oct 1	1400.00
	Nov 1	1500.00
	Dec 1	1600.00
	Total	15000.00
1892	Jan 1	1700.00
	Feb 1	1800.00
	Mar 1	1900.00
	Apr 1	2000.00
	May 1	2100.00
	Jun 1	2200.00
	Jul 1	2300.00
	Aug 1	2400.00
	Sep 1	2500.00
	Oct 1	2600.00
	Nov 1	2700.00
	Dec 1	2800.00
	Total	28000.00

परिभाषोक्तत्वात् । क्षारोदकं तैलाच्चतुर्गुणं देयम् ।
कल्कं तु चतुर्थांशमिति ॥ १४५ ॥

शम्बूकतैलम्—

शम्बूकस्य तु मांसेन पचेत्तैलं तु सार्षपम् ।

तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति ॥ १४६ ॥

दी०—शम्बूको जलशुक्तिः स्यात्तन्मध्यगतमांस-
विशेषेण तैलाच्चतुर्गुणेन मांसकाथजलेनेत्यर्थः । मांसं
तु तैलसाम्यमिति व्यवहारात् ॥ १४६ ॥

गू०—शम्बूको जलशुक्तिः, तन्मांसेन तैलं पचेत्
तैलाच्चतुर्थांशं मांसं इति । शम्बूकतैलं कर्णनाडीषु ॥
१४६ ॥

कर्णस्त्रावे योगः—

चूर्णं पञ्चकषायाणां कपित्थरसमेव च ।

कर्णस्त्रावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ॥ १४७ ॥

तिन्दुकान्यभया लोघ्रः समङ्गा चामलक्यपि ।

ज्ञेयाः पञ्च कषायास्तु कर्मण्यस्मिन्निभगवैरः १४८

दी०—चूर्णं पञ्चकषायाणामिति । चूर्णमित्येको
योगः । कपित्थरसेन मधुयुक्तेन द्वितीयः । एके पञ्चकषा-
याणामेव चूर्णं कपित्थरसेनालोघ्रं मधुयुक्तं च कर्णपूर-
णमाहुः । पञ्चकषायाणि यथा—तिन्दुकेति । एके आर-
गवधशिरीषजम्बूअश्वत्थसर्जानां पञ्चकषायत्वं कथय-
न्ति ॥ १४७ ॥ १४८ ॥

गू०—कर्णस्त्रावे । तिन्दुकं वृक्षविशेषः अभया
हरीतकी लोघ्रः समङ्गा मञ्जिष्ठा आमलकी एते कषा-
यवृक्षाः एषां चूर्णं अस्मिन्कर्मणि कर्णपूरणे ॥ १४७ ॥
॥ १४८ ॥

स्वर्जिकारसयोगः—

स्वर्जिकाचूर्णसंयुक्तं बीजपूरसं क्षिपेत् ।

कर्णस्त्रावरुजादाहाः प्रणश्यन्ति न संशयः ॥ १४९ ॥

दी०—बीजपूरफलस्वरसं, तच्च मनाक् स्वर्जिका-
क्षारप्रक्षिप्तं देयम् ॥ १४९ ॥

गू०—स्वर्जिकाक्षारः, तच्चूर्णं तथा बीजपूर-
रसम् ॥ १४९ ॥

आम्रादितैलम् ।

आम्रजम्बूप्रवालानि मधुकस्य वटस्य च ।

एभिः संसाधितं तैलं पूतिकर्णोपशान्तिकृत् १५०

दी०—अत्र जम्बूपत्राणि जम्ब्वाम्रयोस्तरुणपत्रा-
णीत्यर्थः । एवं मधुकस्य वटस्य चेति । तैलमत्र निम्ब-
करजसर्षपजनितमपि देयम् । तथाच—‘एतैः शृतं

निम्बकरजतैलं ससार्षपं स्त्रावहरं प्रदिष्टम्’ इति ।
निम्बादीनां तैलं जलेन साध्यं मिलितत्वात् ॥ १५० ॥

गू०—कर्णस्त्रावे—आम्रजम्बूनां पत्राणि मधुकस्य
वटस्य च पल्लवानि एभिः साधितं कृतं तैलं पूतिकर्णो-
पशान्तिकृत् । पूतिकर्णे पूरणमिति सुगमम् ॥ १५० ॥

कर्णकीटे हरितालादियोगः—

पूरणं हरितालेन गवां मूत्रयुतेन च ।

अथवा सार्षपं तैलं कर्णकीटहरं परम् ॥ १५१ ॥

दी०—मूत्रयुतेन हरितालेनैको योगः । केवलसा-
र्षपतैलेन द्वितीयः । अस्मत्संप्रदाये तु गोमूत्रेण हरि-
तालं संपिष्य तेन कटुतैलं विपाच्य तत्तैलं ग्राह्यमिति
प्रचरति । ‘अथवा सार्षपं तैलं कर्णकीटहरं परम्’ इत्यस्य
स्थाने ‘धूपनं कर्णदौर्गन्धे गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते’ इति
केचित्पठन्ति व्याख्यानयन्ति च ॥ १५१ ॥

कर्णकीटे—शिग्रुस्वरसादियोगः—

स्वरसं शिग्रुमूलस्य सूर्यावर्तरसं तथा ।

त्र्यूषणं चूर्णितं चैव कपिकच्छजटारसम् ॥ १५२ ॥

कृत्वैकत्र क्षिपेत्कर्णे कर्णकीटहरं परम् ।

इति श्रीदामोदरसूनुना शार्ङ्गधराचार्येण विरचितायां
शार्ङ्गधरसंहितायामुत्तरखण्डे लेपादिविधिर्नाम-

कादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

दी०—सूर्यावर्ता सुवर्चला । सा द्विधा एका
मोचलीशब्दवाच्या । अपरा ब्रह्मसौवर्चलीति । त्र्यूषणं
त्रिकटुकम् । कपिकच्छं वानरी । शेषं सुबो-
धम् ॥ १५२ ॥

इति श्रीभावसिंहात्मजेनाढमल्लेन विरचिते शार्ङ्ग-
धरदीपिकायामुत्तरखण्डे लेपमूर्धतैलकर्ण-

पूरणाऽध्यायः ॥ ११ ॥

गू०—कर्णकीटे—शिग्रुः शोभाजनम्, तस्य स्वरसः
सूर्यावर्ता सुवर्चला तस्या वा स्वरसः, त्र्यूषणं त्रिकटु-
चूर्णं तथा कपिकच्छं वानरी । सद्योनिःसृतस्वरसं ।
सुदारुणं कर्णकीटहरं कर्णपूरणात् ॥ १५२ ॥

इति श्रीकाशीराममिश्रकृतायां गूढार्थदीपिकायां
चिकित्सास्थाने लेपनादिवि-

धिरध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथ शोणितविस्त्रावविधिरधुना विधीयते

अथ शोणितस्त्रावविधिः ।

सम्बन्धश्चायं यथा लेपादयो देहकान्तिकरास्तद्व-
च्छोणितविस्त्रावणमपि ।

अतः शोणितस्त्रावणमाह—

शोणितं स्त्रावयेज्जन्तोरामयं प्रसमीक्ष्य च ।

प्रस्थं प्रस्थार्धकं वापि प्रस्थार्धार्धमथापि वा ॥ १ ॥

शरत्काले स्वभावेन कुर्याद्रक्तस्रुतिं नरः ।

त्वग्दोषग्रन्थिशोथाद्या न स्यू रक्तस्रुतेर्यतः ॥ २ ॥

दी०—प्रस्थमत्र सार्धत्रयोदशपलानि । तथाचोक्तं
‘वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे । सार्धत्रयो-
दशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिण’ इति । ननु तन्त्रान्तरे
प्रस्थं प्रस्थद्वयं च क्रमेण रक्तस्त्रावं कथितं तथाहि—
‘जघन्यमध्यप्रबलेषु वेगाश्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ ।
दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा शोणितमोक्षणे
च’ इति । तत्काथमत्र प्रस्थं प्रस्थार्धं च कथितं, कथं?
उच्यते । तन्त्रान्तरे यदिदं तद्बहुदोषस्यावजिनः पुरुषस्य
परं प्रमाणमामनन्ति । अत्र तु सशेषदोषरक्तं रक्षणी-
यमित्यालोच्याचार्येण प्रस्थादिसंग्रहः कृत इत्यदोषः ।
तथाहि ‘रक्तं स्वभावादतुविहितत्वादनानुरस्यापि
रक्तस्रुतिः प्रशस्ता’ इति । यतः पित्तं शरदि कुप्यतीति
वचनाद्रक्तस्यापि कोपो भवतीति नियमः । तथाच पित्त-
प्रकोपेणैव शोणितं च प्रकुप्यतीति । तस्माच्छरदि
शोणितविस्त्रावणं विहितम् । तत्स्त्रावणात् त्वग्दोषाद-
योऽपि न स्युः । त्वग्दोषा अष्टादश कुष्ठानि न्यच्छनी-
लिकादयश्च । ग्रन्थयो वातादिमिलित्वा शिराग्र-
न्थिश्च । शोथा दोषदुष्टिभवा व्रणशोथादयः । आदि-
ग्रहणात् अन्येऽपि शोणितजा रोगा रक्तगुल्मविद्रधि-
विसर्पादयः ॥ १ ॥ २ ॥

गू०—अथ शोणितस्त्रावविधिं व्याख्यास्यामः ।
आमयं रक्तजन्यं कुष्ठार्थं रोगं प्रसमीक्ष्य दृष्ट्वा जन्तोः
प्राणिनः शोणितं स्त्रावयेत् । कियत्परिमितं स्त्रावयेदि-
त्याह—प्रस्थं मुख्यं प्रस्थार्धं मध्यं प्रस्थार्धार्धं न्यूनं वा
कदा रक्तं स्त्रावयेत् स्वभावेन रक्तस्त्रावस्वभावेन शर-
त्काले रक्तस्रुतिं स्त्रावं कुर्यात्, कुतः ? त्वग्दोषा ग्रन्थि-

शोथाद्या रक्तस्रुतेर्यतो न स्युः कुष्ठवातरक्तादयः ।
ग्रन्थिर्गणादिग्रन्थिः ॥ १ ॥ २ ॥

आदौ रक्तस्य रसवर्णगुणादीनाह—

मधुरं वर्णतो रक्तमशीतोष्णं तथा गुरु ।

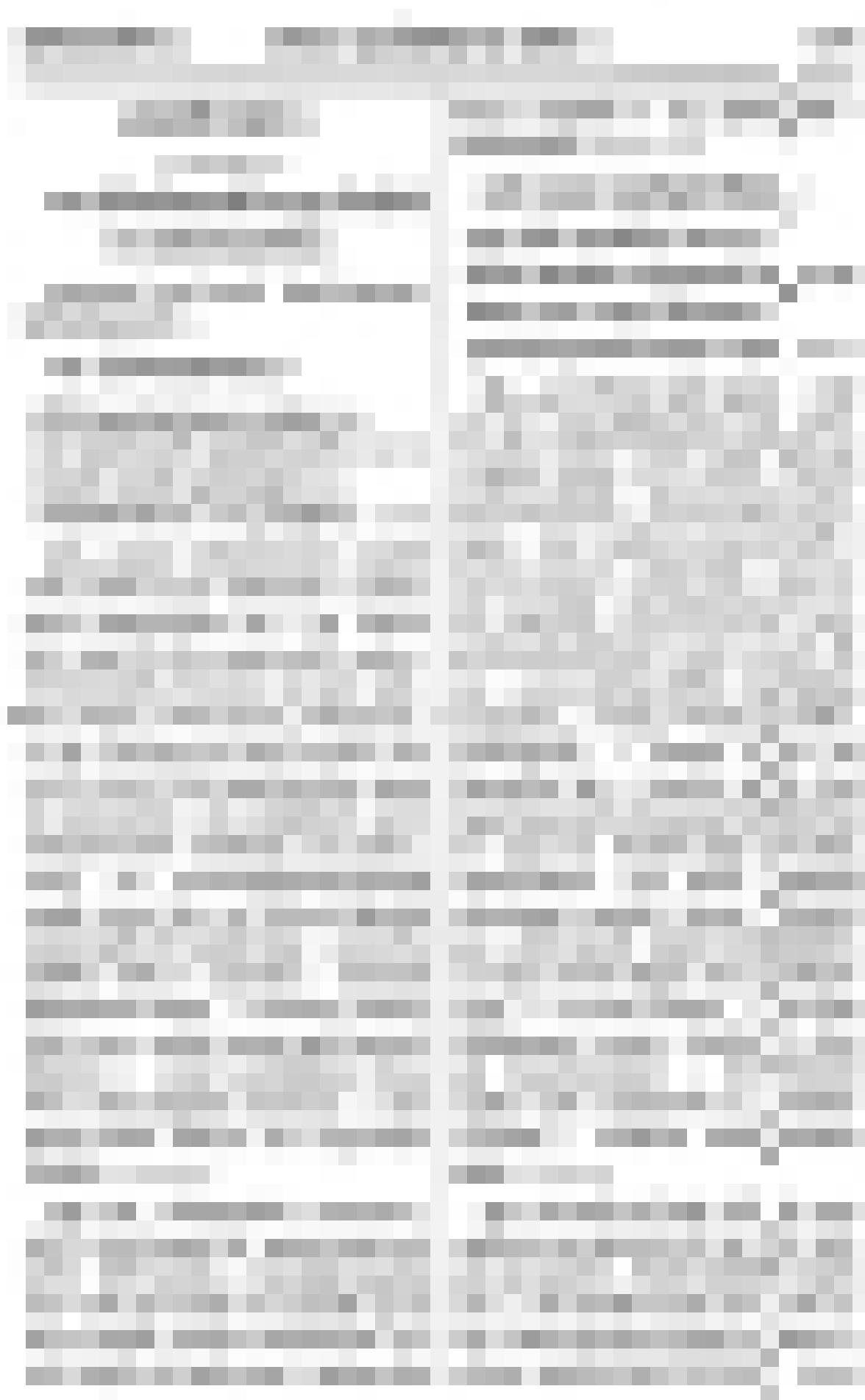
शोणितं स्निग्धविस्रं स्याद्विदाहश्चास्य पित्तवत् ॥ ३ ॥

विस्रता द्रवता रागश्चलनं विलयस्तथा ।

भूम्यादिपञ्चभूतानामेते रक्तगुणाः स्मृताः ॥ ४ ॥

दी०—अथ शोणितस्य प्रकृतिं वक्तुमाह । मधुरं
वर्णत इति । मक्षिकापिपीलिकादीनां प्राचुर्यमुपसर्पणा-
न्माधुर्यमस्य प्रतीतम् । वर्णतो रक्तमिति । रक्तमारक्तं
इन्द्रोपप्रकाशमित्येके, तदेवपद्मालक्तगुञ्जाफलवर्णम-
प्युक्तम् । अथवा वस्त्रादिलग्नं सत्प्रक्षाल्यमानमपि न
विवर्णतां यातीत्यपरे । अशीतोष्णमिति । नचैकान्ततः
शीतं नात्युष्णमिति । यतोऽग्नीषोमीयाद्रक्तस्य तत्तुल्य-
गुणयोरम्लशीतयोरभिलाषो रक्तक्षये भवतीति दर्श-
नात् । अथवा प्रकोपोऽस्य दोषैरेव तन्मूलत्वदोषानु-
रूपमनुष्णशीतम् । तथाहि—‘यस्माद्रक्तं विना दोषैर्न
कदाचित्प्रकुप्यति । तस्मात्तस्य यथादोषं कालं
विद्यात्प्रकोपनं’ इति । स्निग्धविस्रं स्यादिति । स्निग्धं
विक्षुण्णं विस्रमामगन्धि विदाहश्चास्य पित्तवदिति पित्तस्य
येन वस्तुना यथा विदाहस्तेन वस्तुना तथा विदाहः
शोणितस्यापीत्यर्थः । अथ शोणिते पाञ्चभौतिकत्वं
प्रतिपादयन्नाह—यस्मादेति विस्त्रादयः पृथिव्यादीनां
गुणाः शोणिते दृश्यन्ते तस्माद्रक्तं पाञ्चभौतिकमिति ।
तत्र विस्रता विगन्धो भूमिगुणः द्रवता द्रवभागोऽयम-
म्बुगुणः । रागो रक्तता तेजोगुणः । चलनं नैकत्र
स्थितिशीलत्वमयं वातगुणः सादनमित्यपरे । विलय
इति विलयनोऽप्याकाशगुणः । एके विलयस्थाने
लघुतेति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । भूम्यादिपञ्च-
भूतानामिति । आदिशब्देन अग्नेजोवाय्वाकाशानि
गृह्यन्ते ॥ ३ ॥ ४ ॥

गू०—रक्तं आदौ रसतो मधुरं, वर्णतो रक्तं, गुणत
अशीतोष्णं, तथा गुरुमात्रया गुरु, तथा स्निग्धं, सचि-
क्कणं, विस्रं आमगन्धि, विदाहो दाहकर्तृत्वं च अस्यापि
तदेव । रक्ते भूम्यादीनां भूतानां गुणाश्च सन्ति ता-
नाह—विस्रता आमगन्धिता भूमिगुणः सच्छिद्रता वा ।
एते गुणाः भूम्यादिपञ्चभूतानां क्रमात्स्मृताः ॥ ३ ॥ ४ ॥

दुष्टरक्तलक्षणे किं भवतीत्याह—

रक्ते दुष्टे वेदना स्यात्पाको दाहश्च जायते ।
 रक्तमण्डलता कण्डूः शोथश्च पिटिकोद्गमः ॥ ५ ॥
 वृद्धे रक्ताङ्गनेत्रत्वं सिराणां पूरणं तथा ।
 गात्राणां गौरवं निद्रा मदो दाहश्च जायते ॥ ६ ॥
 क्षीणेऽम्लमधुराकाङ्क्षा मूर्च्छा च त्वचि रुक्षता ।
 शैथिल्यं च सिराणां स्याद्वातादुन्मार्गगामिता ॥ ७ ॥
 अहणं फेनिलं रुक्षं परुषं तनु शीघ्रगम् ।
 अस्कन्दि सूचिनिस्तोदि रक्तं स्याद्वातदूषितम् ॥ ८ ॥
 पित्तेन पीतं हरितं नीलं श्यावं च विस्त्रकम् ।
 अस्कन्द्युष्णं मक्षिकाणां पिपीलानामनिष्टकम् ॥ ९ ॥
 शीतलं बहलं स्निग्धं गैरिकोदकसंनिभम् ।
 मांसपेशीप्रभं स्कन्दि मन्दगं कफदूषितम् ॥ १० ॥
 द्विदोषदुष्टं संसृष्टं त्रिदुष्टं पूतिगन्धकम् ।
 सर्वलक्षणसंयुक्तं काञ्जिकाभं च जायते ॥ ११ ॥
 विषदुष्टं भवेच्छ्यावं नासिकोन्मार्गगं तथा ।
 विस्त्रं काञ्जिकसंकाशं सर्वकुष्ठकरं बहु ॥ १२ ॥

गू०—इदानीं दुष्टरक्तस्याऽपि लक्षणमाह—रक्ते दुष्टे इति । वातादिदोषदूषिते वेदना पीडा पाको दाहश्च व्रणेष्वेव प्राचुर्यमस्याभिहितम् । रक्तमण्डलतेति रक्तवर्णमण्डलोत्पत्तिः । कण्डूः पामाविशेषः, शोथो व्रणशोथः, पिटिका ग्रन्थ्यादयः । अथ रक्तातिवृद्धौ सत्यां किं लक्षणं तदाह—रक्ताङ्गनेत्रत्वमिति । तेन रक्ताङ्गनेत्रता च भवति, सिराणां पूर्णता तथेति । सिराश्चात्र रक्तवहा ज्ञेयाः, तासां पूर्णता रक्ततेत्यर्थः । मेदो मेदोवृद्धिः प्रायेणात्रास्थिगतमेदोवृद्धिः स्यादित्यत्र विषयः यतः ‘स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तराश्रिता । अथेतरेषु सर्वेषु सततं मेद उच्यते’ इति । क्षीणेऽम्लमधुराकाङ्क्षेति । शोणितक्षये सति वातवृद्धौ सत्यां तत्प्रतीकारार्थत्वादम्लरसेच्छा । तथा रक्तस्य द्रवत्वात्तत्क्षये सति तेजोवृद्धौ सत्यां मधुरप्रार्थना । एके क्षीणेऽम्ल-शीतलाकाङ्क्षेति पठन्ति । तत्रापि स एवार्थः । त्वग्विरूक्षतेति वातवृद्धितः सिराणां रक्तवहानां च शैथिल्यं भवति । अतिरक्तत्वात् । वातात्प्रहारात् उन्मार्गगामिता रक्तस्येत्यर्थः । इदानीं दुष्टरक्तस्य वातादीनां प्रत्येकलक्षणान्याह । अरुणाद्युक्तलक्षणैः कृत्वा वातदूषितं रक्तं जानीयात् । तत्रारुणमीषद्रक्तं कृष्णभावं

व्याख्यानयन्ति । फेनिलं फेनयुक्तं परुषमपिच्छलं, तनु अच्छं, शीघ्रगमाद्युप्रवृत्ति अतएवावस्कन्दादीनि । अस्कन्दि स्त्यानरहितम् । सूचीभिरिव निस्तोदनं गात्रेषु पित्तेन यदा दुष्टं रक्तं स्यात्तदा एतादृशं भवति किं तत्पीतमिति । पीतं पीतवर्णम् । तच्च निरामावस्थायां भवति । हरितं श्यामवत्प्रतिभासम् । नीलं हरित-श्यावम् । तच्च सामावस्थायां भवति । श्यावं हरितकृष्णम् । विस्त्रकमामगन्धिकम् । अस्कन्दि चेति स्त्यानरहितम् । मक्षिकापिपीलिकानामनिष्टमिति । अनिष्टमप्रियम् । यतः तासां मतेऽनुसरणादनिष्टत्वमवगन्तव्यं कफदूषितं रक्तमीदृशं भवति शीतलं स्पर्शा-द्वीर्यात् बहलं घनं गैरिकोदकसन्निभमिति पाण्डुलोहितं कथितम् । मांसपेशीप्रभमित्यतिस्त्यानत्वात् । पाण्डुलोहितमिति भावः । अतएव स्कन्दि कथितम् । स्कन्दित्वादेवमवर्गत्वमस्योक्तम् । अथ संसर्गसन्निपातान्वितरक्तविकृतेर्लक्षणान्याह—द्विदोषदुष्टं शोणितमिति शेषः, यतो द्वाभ्यां दोषाभ्यां दूषितं तत्संसृष्टमिति कथितम् । एतेन द्वाभ्यां लक्षणाभ्यां मिलितं भवतीति भावः । त्रिदुष्टं रक्तं सन्निपातदूषितं कथितं त्रिभिर्दोषैर्दूषितं त्रिदुष्टम् । तच्च पूतिगन्धिकं भवति । सर्वलक्षणसंयुक्तमिति । सर्वेषां वातपित्तकफानां लक्षणैर्युक्तमिति । तदेव काञ्जिकाभं च भवतीति । इदानीं विषदुष्टस्य रक्तस्याकृतिं दर्शयन्नाह—विषं स्थावरजङ्गमं तेन दुष्टं दूषितमित्यर्थः । ईदृशं केन लक्षितं तदाह—श्यावमिति । हरितकृष्णं वर्णतो भवति । नासिकोन्मार्गगं तथेति । नासिकया उन्मार्गगामि भवति । तेन नाधः प्रवर्तते इति तात्पर्यार्थः । विषप्रभावात् नासिकोपलक्षितत्वात्तेन मुखनेत्रकर्णैरपि प्रवर्तते इति भावः । विस्त्रमित्यामगन्धि । सर्वकुष्ठकरमिति विषप्रभावात् । तथाहि ‘विषेण दूषितं रक्तं सर्वकुष्ठकरं मतम्’ इति ॥ ५-१२ ॥

गू०—दुष्टे कुपिते रक्ते वेदना पीडा स्यात्पाकादयश्च जायन्ते । रक्तवृद्धिलक्षणमाह—वृद्धे रक्ते रक्ताङ्गादिलक्षणं भवति रक्ताङ्गत्वं रक्तनेत्रत्वं सिराणां धमन्यादीनां पूरणं रक्तेनैव, गात्राणां गौरवं गुरुता, मदः पूगभक्षणवत्, दाह उष्णत्वम् । क्षीणे रक्ते किं लक्षणं भवतीत्याह—क्षीणे इदं भवति—अम्लमधुराकाङ्क्षा स्पृहा, मूर्च्छा मूर्च्छितं क्षीणे त्वचि रु-

क्षता शैथिल्यं वातस्यैव उन्मार्गगामिता च । वातदुष्ट-
रक्तलक्षणमाह-वातदूषितं रक्तं एवंविधं स्यात् । किं-
भूतं तदाह-अरुणरक्तं फेनिलं फेनवत्, रुक्षं स्नेहरहितं,
तनु अधनं, परुषं कर्कशं, शीघ्रगमनं शीलं अ-
स्कन्दि, घनत्वरहितं, विस्त्रावविशेषः स्त्रावयुक्तं, पित्तदू-
षितरक्तमाह-पित्तेन दूषितं पीतहरितादिवर्णं रक्तं
भवति तदाह-विस्त्रावकं स्त्रावगन्धि अस्कन्दि चाश्च-
त्यरहितं मक्षिकादीनां अनिष्टकं भक्षणे हितं न । कफ-
दूषितरक्तमाह-कफदूषितं शीतलादिलक्षणं भवतीत्याह-
शीतलं शीतगुणं स्पृशेन वा शीतलं, बहुलं बहुतरं,
स्निग्धं सचिकृणं, गैरिकोदकसन्निभं गैरिकजलसदृशं,
पुनः मांसपेशीप्रभं ग्रन्थिरूपं, स्कन्दि घनत्वसदृशं, म-
न्दगं मन्दगमनं, द्विदोषत्रिदोषदुष्टलक्षणमाह-द्विदोष-
दुष्टसंसृष्टद्विदोषलक्षणमाह-द्विदोषदुष्टसंसृष्टं द्विदोषल-
क्षणयुक्तं भवति त्रिदुष्टं त्रिदोषदुष्टं पूतिगन्धं दुर्गन्धं
तथा काजिकाभं च जायते । विषदुष्टमाह-विषदुष्टं वि-
षयुक्तं श्यामवर्णं भवेत् नासिकागन्धं तथा उन्मा-
र्गगम् । विषं आमगन्धि, काजिकसंकाशं काजिक-
तुल्यं तथा सर्वकुष्ठकरं, तथा बहु अधिकम् ॥५-१२॥

प्रकृतिस्थरक्तलक्षणमाह—

इन्द्रगोपप्रभं ज्ञेयं प्रकृतिस्थमसंहतम् ।

दी०—अथ विकृतरक्तमभिधाय प्रकृतिस्थं दर्श-
यन्नाह—यः प्रावृत्कालजो जन्तुविशेषः इन्द्रवधूरिति
लोके । स चानेकप्रकारवर्णः, अत्र तु रक्त एव गृ-
ह्यते । असंहतमिति नात्यच्छं नातिघनं न स्थाययी-
त्यन्ये ॥

गू०—इन्द्रगोपो वीरवधूरी तद्वत् रक्तं तथा असं-
हतं अस्थानम् एवंभूतं प्रकृतिस्थं रक्तं ज्ञेयम् ॥

येषु रक्तस्त्रावो विहितस्तानाह—

शोथे दाहेऽङ्गपाके च रक्तवर्णेऽसृजः स्त्रुतौ ॥१३॥

वातरक्ते तथा कुष्ठे सपीडे दुर्जयेऽनिले ।

पाणिरोगे श्लीपदे च विषदुष्टे च शोणिते ॥ १४ ॥

ग्रन्थिर्बुदापचीक्षुद्रोगरक्ताधिमन्थिषु ।

विदारीस्तनरोगेषु गात्राणां सादगौरवे ॥ १५ ॥

रक्ताभिष्यन्दतन्द्रायां पूतिघ्राणास्यदेहके ।

यकृत्प्लीहविसर्पेषु विद्रव्यौ पिटिकोद्गमे ॥ १६ ॥

कणौष्ठघ्राणवक्राणां पाके दाहे शिरोरुजि ।

उपदंशे रक्तपित्ते रक्तस्त्रावः प्रशस्यते ॥ १७ ॥

एषु रोगेषु शृङ्गैर्वा जलौकालाबुकरपि ।

अथवापि सिरामोक्षैः कुर्याद्रक्तसृतिं नरः ॥ १८ ॥

दी०—अथ रक्तस्त्रावो येषां विहितस्तानाह—

शोथे व्रणशोथे एकाङ्गजेऽपि स्त्रावः । यतः सर्वाङ्ग-
शोथो निषिद्धश्च स वाम्लभोजननिमित्तः । पाण्डुरोग्य-
शंसोदरिशोषिगर्भिणीनां च श्वयथौ, अङ्गदाहे अङ्ग-
पाके च । रक्तवर्णेऽसृजः स्त्रुताविति केवलरक्तपित्ते ।
सपीडे दुर्जयेऽनिले इति । तथाहि—‘उष्णाम्ललवणादेर्वा-
तहरस्योपयोगात्कुपितेन शोणितेनावृतो वातो यदा
वेदनाकारी तदा सिराव्यध इति । पाणिरोगे दाहादौ
तेन बाहुरोगोऽपि गृह्यते । यदुक्तं—शोणितावृतवातज-
नितयोर्बाहुशोषापबाहुकयोरप्यंशयोरन्तरे सिराव्यधः ।
अपच्यमिति । उत्पन्नमात्रायामित्यर्थः । नतु रुद्धायां
तस्याम् । क्षुद्ररोगेषु अरुषिकादिषु । विद्रवाविति षड्वि-
धविद्रधिषु मध्ये पञ्च विस्त्राव्याः तदुक्तं—‘स्त्राव्या विद्र-
धयः पञ्च भवेयुः सर्वपादत’ इति । उपदंशे इति ।
उपदंशप्रहणात् परिवर्तिकश्लकदोषशुकव्यापत्सु च मेढ-
मध्ये सिराव्यधः । रक्तपित्तमिति । रोमकूपोद्गतमित्येके ।
शेषं सुबोधम् । अथ शोणितविस्त्रावं यैर्वस्तुभिः कुर्या-
त्तानि दर्शयन्नाह—एषु पूर्वोक्तेषु शोथप्रभृतिषु रोगेषु
शृङ्गादिचतुःप्रकारा यथायोग्यानु रूपतो योज्या । शृङ्गं
तु गोशृङ्गं तच्च सप्ताङ्गुलविस्तीर्णं भवति । तथाच ‘स्त्रावे
तु श्वेतगोशृङ्गं वकं सप्ताङ्गुलायतं । क्षिप्वान्तःपिचुपेशीकं
योज्यं वातयुतेऽसृजि । अङ्गुष्ठमूलवन्मूलं छिद्रमग्रेऽस्य
मुद्रवत् । वस्त्रपट्टावनद्धं च रक्तमाचूषणादरेत्’ इति ।
जलौकाः प्रसिद्धाः, ताश्च द्वादशधा भवन्ति । तासां षट्
सविषाः तावन्त्य एव निर्विषाश्च । विस्तारोऽपि तासा-
मन्यत्र ज्ञातव्यः । अत्र ग्रन्थगौरवमयान्न लिखितः ।
अलाबुका तुम्बीशब्दवाच्या । तस्या लक्षणं केन-
चिदिति दर्शितम् । तद्यथा—अङ्गुष्ठाङ्गुलपरिणाहा च-
तुरङ्गुलानाशसंमिता सुसुखा कृष्णमृदालिततनुः श्रेष्ठा
रक्ता च सेवनेऽलाबूः । सान्तर्दीर्घमयुता तया च

१-सविषलक्षणं वाग्भटे—‘इन्द्रायुधविचित्रोर्ध्वराज-
यो रोमशाश्च याः । सविषा वर्जयेत्ताभिः कण्डूपाकज्वरभ्र-
मः’ इति । जलमोकः स्थानं यासां ताः । द्विविधा स्त्रियः
पुरुषाश्च । तन्वङ्गयोऽत्यन्तमृदवः स्त्रियो विपरीताः पुरुषाः ।
स्त्रियः सुकुमारेषु, असुकुमारेषु पुरुषा योज्याः ।

Date	Description
1/1/2020	Initial assessment of the project area.
1/15/2020	Site visit to the project area.
2/1/2020	Review of the project plan and budget.
2/15/2020	Site visit to the project area.
3/1/2020	Review of the project plan and budget.
3/15/2020	Site visit to the project area.
4/1/2020	Review of the project plan and budget.
4/15/2020	Site visit to the project area.
5/1/2020	Review of the project plan and budget.
5/15/2020	Site visit to the project area.
6/1/2020	Review of the project plan and budget.
6/15/2020	Site visit to the project area.
7/1/2020	Review of the project plan and budget.
7/15/2020	Site visit to the project area.
8/1/2020	Review of the project plan and budget.
8/15/2020	Site visit to the project area.
9/1/2020	Review of the project plan and budget.
9/15/2020	Site visit to the project area.
10/1/2020	Review of the project plan and budget.
10/15/2020	Site visit to the project area.
11/1/2020	Review of the project plan and budget.
11/15/2020	Site visit to the project area.
12/1/2020	Review of the project plan and budget.
12/15/2020	Site visit to the project area.
1/1/2021	Review of the project plan and budget.
1/15/2021	Site visit to the project area.
2/1/2021	Review of the project plan and budget.
2/15/2021	Site visit to the project area.
3/1/2021	Review of the project plan and budget.

विस्त्रावयेद्वक्तमिति । शिरामोक्षैरिति शिरा रक्तवहा-
स्तासां मोक्षः शस्त्रेण कुर्यादिति । मोक्षो रुधिरस्येति ॥
१३-१८ ॥

गू०—शोथे दाहेति शोथादिरोगेषु नृणां रक्त-
स्त्रावः प्रशस्यत इत्यन्वयः । रक्तवर्णे देहे असृजः सुतौ
सादिस्त्रावे सपीडे पीडासहिते अनिले दुर्जये जेतुमश-
क्ये गात्रसादो गात्रशैथिल्यं रक्ताभिष्यन्दं आरक्त-
नेत्रं, स्पष्टमन्यत् । एषु रोगेषु केन रक्तं स्त्रावयेदित्या-
ह—जलौका निर्विषा पुरातनाश्च 'मह्यकां वाजयवनया-
ज्यपौतनया (?) शुभा' इति सुश्रुतोक्तत्वात् अलाबु तु-
म्बीशिरा तद्विधानस्थानं तद्विधा निपुणैर्वैद्यैर्ज्ञेयम् ॥
१३-१८ ॥

येषु सिरामोक्षो निषिद्धः तानाह

न कुर्वीत सिरामोक्षं कृशस्यातिव्यवायिनः ।

क्लीबस्य भीरोर्गर्भिण्याः सूतिकापाण्डुरोगिणाम् १९

पञ्चकर्मविशुद्धस्य पीतस्नेहस्य चार्शसाम् ।

सर्वाङ्गशोथयुक्तानामुदरश्वासकासिनाम् ॥ २० ॥

छर्द्यतीसारदुष्टानामतिस्त्रिन्नतनोरपि ।

ऊनषोडशवर्षस्य गतसप्ततिकस्य च ॥ २१ ॥

आघातसुतरक्तस्य सिरामोक्षो न शस्यते ।

एषां चात्ययिके रोगे जलौकाभिस्तु निर्हरेत् ॥ २२ ॥

दी०—अथ येषां सिरामोक्षणं न स्यात्तानाह—कृ-
शस्य क्षीणस्य पुंसः । क्लीबो नपुंसकः । पञ्चकर्ममिति ।
वमनविरेचननिरुहानुवासननस्यानि तैः शोधितस्य
पुंसः । सर्वाङ्गशोथयुक्तानामिति । सर्वाङ्गत्वेन व्रण-
शोथा एकाङ्गता अपि गृह्यन्ते । आघातात्प्रहारादिना
सुतं रक्तं यस्य सिरामोक्षो द्विविधः प्रच्छन्नः सिराव्य-
वश्च । 'न कुर्वीत सिरामोक्षं कृतस्यातिव्यवायिनः'
इत्यादिव्याख्या पूर्वं प्रतिपादिता । अधुनाऽपि विशे-
षमाह । कृशस्य गर्भिणीनां चोपक्षीणधातुत्वाद्देहभ-
यात् । अतिव्यवायिनो वातप्रकोपभयाच्च विध्येत ।
क्लीबस्य प्रधानधातुक्षये अल्पसत्त्वेन च निःसृतविना-
शात् । भीरोश्च तमोबहुलत्वाच्छोहितदर्शनेन मूर्च्छाभ-
याच्च विध्येत । सूतिकाया गर्भिणीवत् । पञ्चकर्मविशु-
द्धस्येत्यादि । वान्तविरक्तयोरक्तसर्जनयोरपीतस्नेहयो-
र्वमनविरेचनानन्तरमेव वातप्रकोपभयाच्छिरां न वि-
ध्येत । आस्थापितजागरितयोर्महत्प्रकोपभयाच्च वि-
ध्येत । अनुवासितस्य सन्देऽग्नौ भूयोऽग्निमान्यभयात् ।

अन्ये व्यधा अनुमानतो निरूपणीयाः । सिरामोक्षो न
शस्यत इति द्विरुक्ते सति विशेषेण सिरानिषेधपरत्वात्
वाच्यः, आत्ययिके तु शृङ्गालाबुजलौकाप्रभृतिपरत्वाच्चा-
वेक्ष्य । अथात्ययिके कृशादीनामपि शोणितविस्त्रा-
वविषयं वक्तुमाह—एषामिति । पूर्वोक्तानां कृशादीनामपि
यदि आत्ययिके रोगे सति तदा जलौकाभिर्निर्ह-
रेत् । परमसुकुमारयोगत्वाच्चिहरेद्विस्त्रावयेच्छोणितमिति
शेषः । अत्ययोऽविनाशो भवत्यस्मादित्यात्ययिको विद्र-
ध्यादिरनन्यसाध्यः । तथा विषजुष्टानां पुरुषाणामपि
जलौकाभिस्तु निर्हरणं कर्तव्यम् । न केवलं जलौकाभिः
सिरामोक्षेणापि विषप्रभावेण सकलशरीरदूषितत्वात्
सर्वं रक्तं दूषितमेव । अतएव सिरामोक्षः । यतः 'सिरा-
सर्वाङ्गशोधिनी' इति वचनात् ॥ १९-२२ ॥

गू०—कृशस्य दुर्बलस्य अतिव्यवायिनः अतिस्त्री-
सक्तस्य पञ्चकर्माणि वमनादीनि तच्छुद्धस्य अतिस्त्रि-
न्नतनोः अतिस्त्रेदितस्य ऊनषोडशवर्षस्य बालस्य गत-
सप्ततिकस्य अत ऊर्ध्वं वृद्धस्येत्यर्थः । आघ्राणेन ना-
सिकया रक्तं सुतस्य एषां च आत्ययिके न कार्यं
जलौकाभी रक्तं न हरेत् ॥ १९-२२ ॥

वातादिदुष्टं केन स्त्रावयेदित्याह—

तथा च विषदुष्टानां सिरामोक्षोऽपि शस्यते ।

शोशृङ्गेण जलौकाभिरलाबुभिरपि त्रिधा ॥ २३ ॥

वातपित्तकफैर्दुष्टं शोणितं स्त्रावयेद्बुधः ।

द्विदोषाभ्यां तु संदुष्टं त्रिदोषैरपि दूषितम् ॥ २४ ॥

शोणितं स्त्रावयेद्युक्तया सिरामोक्षैः पदैस्तथा ।

गृह्णाति शोणितं शृङ्गं दशाङ्गुलमितं बलात् ॥ २५ ॥

जलौका हस्तमात्रं तु तुम्बी च द्वादशाङ्गुलम् ।

पदमङ्गुलमात्रस्य सिरा सर्वाङ्गशोधिनी ॥ २६ ॥

शीते निरस्त्रे मूर्च्छायां तन्द्राभीतिमदश्रमैः ।

युतानां न स्रवेद्रक्तं तथा विषमूत्रसङ्गिनाम् ॥ २७ ॥

दी०—अथ दोषविशेषेण शृङ्गादिविषयं विभज-
नाह—भिषगिति ग्रहणादृष्टक्रमो ज्ञेयः । तेन वात-
दुष्टं शृङ्गेण, यतः 'ऊष्णं समधुरं शृङ्गं गव्यं स्निग्धं
प्रकीर्तितम् । तस्माद्वातोपसृष्टेषु हितं तदवसेचने'
इति । पित्तदुष्टं तु रुधिरं जलौकाभिर्निर्हरेत् । तथाहि
'शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिसंभवा ।
तस्मात्पित्तोपसृष्टे तु हिता सा त्ववसेचने' इति । कफ-

दुष्टं तु—अलाबुभिरिति । अथातिव्यस्तमभिधाय पित्त-
दोषदुष्टस्य रक्तस्यावसेचनोपायमाह—द्विदोषाभ्यामि-
त्यादिपदैः क्रूरप्रधानैः युक्त्यनेन यथायोग्यानुरूपं
योज्यम् । तेन पदोपलक्षितत्वाच्छृङ्गालाबुप्रचारोऽवग-
न्तव्यः । यदुक्तं 'सर्वाणि वातपित्तकफदुष्टानि शोणि-
तानि' । सर्वैरिति शृङ्गादिभिर्न्यायोग्यमित्यभिप्रायः ।
अथ शृङ्गादीनां कियदूरे प्रचारस्तं दर्शयन्नाह—दशा-
ङ्गुलमित्युभयतः । तेन चतुर्दिक्षु दशाङ्गुलमिति भावः ।
एवं सर्वत्र विषयपदं प्रच्छन्नम् । अतएवाह कश्चित्—
'अवगाढे जलौका स्यात्प्रच्छन्नं पिण्डिते हितम् । सिरा
च व्यापके रक्ते शृङ्गालाबु त्वचि स्थिते' इति । अथ
शोणितं न स्त्रावयेत्तानाह—शीते इति । शीते
शीतादिते देशे पुरुषे च निरजे इति लङ्घिते । अति-
तन्द्रा निद्रानाशः । यदुक्तं 'मदमूर्च्छाश्रमार्तानां वातवि-
ष्मूत्रसङ्गिनाम् । निद्राऽभिभूतभीतानां नृणां नाऽसृक्
प्रवर्तते' इति । विष्मूत्रसङ्गिनामिति । विष्मूत्रादीनां
सङ्गो प्रवृत्तिस्तद्युक्तानामित्यर्थः । विष्मूत्रग्रहणेनैव
वातसङ्गस्याप्यवरोधः ॥ २३-२७ ॥

गू०—शृङ्गादीनां शोणितग्रहणे प्रमाणमाह—
सुगमम् । येषां रक्तं न स्त्रावयेत् तानाह—शीते शीत-
काले विष्मूत्रसङ्गिनां अप्रवर्तिनाम् ॥ २३-२७ ॥

रक्ते विधानमाह—

अप्रवर्तितरक्ते च कुष्ठत्रिकटुसैन्धवैः ।

मर्दयेद्ब्रणवक्रं च तेन सम्यक्प्रवर्तते ॥ २८ ॥

दी०—इदानीमप्रवर्तितस्य शोणितस्य चिकित्सा-
योगं वक्तुमाह—यदा शीतादिहेतुभिर्न सवेत्तदा त्रिक-
टुकादिचूर्णं कृत्वा ब्रणं घर्षयेत् । त्रिकटुकं शुष्ठी-
मरिचपिप्पलीसंज्ञं, कुष्ठं प्रसिद्धं, सैन्धवं च, शेषं
सुगमम् ॥ २८ ॥

गू०—ब्रणवक्रं ब्रणमुखं, शोणितसमयविधानं
चाह, सुगमम् ॥ २८ ॥

इदानीं सुखविस्त्रावणार्थं हितोपदेश-
माह—

तस्मान्न शीते नात्युष्णे न स्निग्धे नातितापिते ।

पीत्वा यवागूं तृप्तस्य स्त्रावयेच्छोणितं बुधः ॥ २९ ॥

दी०—तस्मादिति पूर्वोक्ताप्रवर्तितरक्तविषयदर्श-
नात् । न शीते नात्युष्णेति साधारणकाले । अत-
एवोक्तं सुश्रुते—'व्यग्रे वर्षासु विध्येत ग्रीष्मकाले तु
शा. सं. ४८

शीतले । हेमन्तकाले मध्याह्ने शस्त्रकालास्त्रयो मता'
इति । न स्निग्धे इति खेदिते । नातितापिते इति श्रमा-
दिभिः संतप्ते । सूर्यतापादित्यन्ये । पीत्वा यवागूं तृप्त-
स्येति । यवागूरत्र तिलयवागूः तस्याः सद्यःस्नेहनीय-
त्वात् । रक्तोत्क्लेशकारित्वाच्च । अन्ये तु यवागूर्विरल-
द्रवेति बहुसृताम् । तृप्तस्येति कथनात् ॥ २९ ॥

अथ केन हेतुना रक्तातिप्रवृत्तिस्तद्दर्शय-
न्नाह—

अतिस्निग्धस्योष्णकाले तथैवातिसिराव्यधात् ।

अतिप्रवर्तते रक्तं तत्र कुर्यात्प्रतिक्रियाम् ॥ ३० ॥

अतिप्रवृत्ते रक्ते च लोभ्रसर्जरसाञ्जनैः ।

यवगोधूमचूर्णैर्वा धवधन्वनगैरिक्तैः ॥ ३१ ॥

सर्पनिर्मोकचूर्णैर्वा भस्मना क्षौमवस्त्रयोः ।

मुखं ब्रणस्य बद्ध्वा च शीतैश्चोपचरेद्ब्रणम् ॥ ३२ ॥

विध्येदूर्ध्वं सिरां तां च दहेत्क्षारेण वाग्निना ।

ब्रणं कषायः संधत्ते रक्तं स्कन्दयते हिनम् ॥ ३३ ॥

ब्रणास्यं पाचयेत्क्षारो दाहः संकोचयेत्सिराम् ।

वामाण्डशोथे दक्षस्य करस्याङ्गुष्ठमूलजाम् ॥ ३४ ॥

दहेत्सिरां व्यत्यये तु वामाङ्गुष्ठसिरां दहेत् ।

सिरादाहप्रभावेण मुष्कशोथः प्रणश्यति ॥ ३५ ॥

विषूच्यां पार्णिदाहेन जायतेऽग्नेः प्रदीपनम् ।

संकुचन्ति यतस्तेन रसश्लेष्मवहाः सिराः ॥ ३६ ॥

यदा वृद्धिर्यकृत्प्लीहोः शिशोः संजायतेऽसृजः ।

तदा तत्स्थानदाहेन संकुचन्त्यसृजः सिराः ॥ ३७ ॥

रक्ते दुष्टेऽवशिष्टेऽपि व्याधिनैव प्रकुप्यति ।

अतः स्त्राव्यं स्त्रावशेषं रक्तं नातिक्रमो हितः ॥ ३८ ॥

आन्ध्यमाक्षेपकं नृणां तिमिरं शिरसो रुजम् ।

पक्षघातं श्वासकासौ हिक्रां दाहं च पाण्डुताम् ३९

कुरुतेऽतिसृतं रक्तं मरणं वा करोति च ।

देहस्योत्पत्तिरसृजा देहस्तेनैव धार्यते ॥ ४० ॥

विना तेन ब्रजेज्जीवो रक्षेद्रक्तमतो बुधः ।

दी०—अतिस्निग्धेत्यर्थं खेदिते पुरुषे देशे वा ।
सोष्णकाले ग्रीष्मर्तौ शरदृतौ वा । अतिसिराव्यधा-
दिति अज्ञप्रयुक्तेन शस्त्रेणावगाढव्यधनाद्रक्तातिस्तुति-
र्भवति । पूर्वमुक्तं तत्र कुर्यात्प्रतिक्रियामित्यतः तां
प्रतिक्रियां दर्शयन्नाह—अत्र सर्जरसो रालः । रसा-
ञ्जनं प्रसिद्धं । यच्च दार्वाकाथसमुद्भवं रसाञ्जनसंज्ञं
केचिदिति व्याख्यानयन्ति । सर्जः शालमेदः । रसाञ्जनं

तदेव । धवो वृक्षविशेषः प्रसिद्धः । धन्वनो धामन इति प्रसिद्धः । लोधादिभिश्चूर्णीकृताभिर्ब्रणमुखमवचूर्ण्याङ्गु-
ल्यग्रेणावपीडयेदिति प्रचारः । सर्पनिर्मोकः सर्पकञ्चु-
लिका । क्षौमवस्त्रयोर्भस्मेति । पटाम्बरदग्धभस्म क्षौमं
अतसीभवम् । तद्गन्धा भस्मकार्यं एवं वस्त्रस्य वस्त्रग्रह-
णात् कार्पाससंभवं भस्मापि मुखव्रणस्य । बध्वेति यथो-
क्तव्रणबन्धनद्रव्यैर्गाढं बध्नीयादित्यर्थः । शीतैश्चोपचरे-
द्रुणं शीताच्छादनभोजनागारैः शीतैः प्रदेहपरिषेकैश्च
व्रणं शस्त्रादिजनितं यद्युपचरेत् । वा पक्षान्तरप्रकार-
माह—विध्येदूर्ध्वमित्यादि । प्राक्तनव्यक्तात् परस्थाने
तामेव पूर्वविद्धां शिरां विध्येत् । रक्तगतिच्छेदनार्थम्
क्षारेणाग्निना वा दहेदिति वस्त्रादिपदाभिप्रायः । अथ
लोधादीनां शोणितातिप्रवृत्तौ प्रयुक्तानां प्रत्येकफल-
माह—कषायोऽत्र लोघ्रसर्जरसाज्जनप्रभृतिकः । सच
व्रणघर्षणार्थं पूर्वमेवात्र दर्शितः । अन्ये तु हरीत-
क्यादिः पञ्चवल्कलादिकः । एतेन किमुक्तं, अयं
कषायः व्रणं शस्त्राघातजं रुधिरं संधत्ते निवारयेदित्य-
र्थः । व्रणग्रहणेन जलौकामुखक्षतजमपि ग्राह्यम् ।
हिमं शीतलम् । रक्तमित्यतिप्रवर्तितं स्कन्दयेदस्या-
नीभूतं करोतीत्यर्थः । क्षारोऽत्र विहितोऽपामार्गादि-
जनितः क्षौमादिजनितो वेत्यत्र विहितः, सच व्रणास्यं
व्रणमुखं पाचयेत् । तेनातिप्रवर्तितरक्तं संस्थाप्य
सम्यक्प्ररोहयेदित्यभिप्रायः । दाहोऽमिक्ततः शलाका-
प्रवृत्तिभिः सच शिरां रक्तवहां संकोचयेत् । तेनाति-
प्रवर्तितं सम्यगवतिष्ठते । इदानीं रक्तातिस्त्रावे उप-
देशं दर्शयन्नाह । अतः स्त्राव्यं सावशेषं इति । सावशेषं
दोषरक्तं पुनः संशमनादिभिर्जयेदित्यभिप्रायः । यथा-
तियोगनिःसृतस्य रक्तस्य व्यापदं दर्शयन्नाह । आन्ध्य-
मन्धताम् । अत्रोर्ध्वजत्रुगतरोगं शिरस्यतिप्रवृत्तं रक्तं
करोति । शेषं सुबोधम् । अथ रक्तस्त्रावणे भूयोभूयो-
तिक्रमो न करणीय इत्याह । उत्पत्तिरिति । उपस्थिति-
प्रलयेषु शोणितमेव हेतुः शोणितेन । एतेनैव धार्यते
स्थाप्यते । शेषं सुगमम् ॥ ३०-४० ॥

गू०—अतिखिन्नस्येति सुगमम् । अतिप्रवृत्ते क्रिया-
माह—अतिप्रवृत्ते रक्ते एवं कुर्यात्तदाह—लोघ्रं, सर्जो
रालः, रजाज्जनं दावीकाथोद्धवं, यवः काष्ठधन्वनः । स-
र्पनिर्मोकं सर्पकञ्चुकं वस्त्रं चीरं क्षौमं पटवस्त्रम् । शीतैः
शीतोपचारैः तां शिरां बाहु ऊर्ध्वं विध्येत् । ऊर्ध्वं तस्मात्

शिराबन्धात् ऊर्ध्वम् । तथाच वाग्भटे 'तामेव वा शिरा-
विध्येदूर्ध्वात्तस्मादनन्तरम्' इति । क्षारेण दहेत् लिपे-
त्क्षारेण टङ्कणादिना क्षारेण वह्निना वा दहेद्दाहं कुर्यात् ।
कषायः कषायद्रव्यं रोधादि व्रणं संधत्ते संनहनं संकुरुते ।
हिमं शीतलं चन्दनादिद्रव्यं रक्तं स्कन्दयते शोषयति
स्थापयति वा, क्षारः व्रणं पाचयति, दाहः शिराः संको-
चयेत् दाहो यथा सुगमम् । विसूच्यामिति सुगमम् । दुष्टे
रक्ते निःसृते किञ्चिदवशिष्टेऽपि व्याधिर्न कुप्यति अतः
सावशेषं स्त्राव्यम् । अतिक्रमो न हितः । रक्तस्य निःशे-
षत्वावे दोषस्त्रावणात्तदाह—अतिक्षुतं अतिनिःसृतं
रक्तस्य जीवस्य साम्ये । तद्देहस्योत्पातादीनाह—सुग-
मम् ॥ ३०-४० ॥

सुते रक्तेऽपि दोषकोपे प्रतीकारमाह—

शीतोपचारैः कुपिते सुतरक्तस्य मारुते ॥ ४१ ॥

कोष्णेन सर्पिषा शोथं सव्यथं परिषेचयेत् ।

क्षीणस्यैणशशोरभ्रहरिणच्छागमांसजः ॥ ४२ ॥

रसः समुचितः पाने क्षीरं वा षष्ठिका हिताः ।

दी०—अथ शोणितावशेके पश्चात् कर्म दर्शय-
न्नाह । शीतोपचाराः सेकाद्याः । एतेन किमुक्तं, अन-
तिशीतादिकं प्रयत्नतः उपाचरणीयमिति सुबोधम् ।
अतएव कोष्णेन सर्पिषेति । ईषदुष्णेन सर्पिषेत्यर्थः ।
अथ रक्तातिक्रमेण क्षीणस्य पुरुषस्यानन्तरं मेषजमाह-
क्षीणस्येति । रक्तक्षीणपुरुषस्येत्यर्थः । एणः कृष्णमृगः ।
उरभ्रो मेषः । हरिणस्ताम्रवर्णो मृगः । एषां मांसैः सं-
क्षुतो रस इति । एके हरिणच्छागसंभवः रक्तः समु-
चित इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । क्षीरं वा षष्ठिका
हिता इति । क्षीरादिसिक्तमोदनं भुञ्जीतेत्यभिप्रायः ॥
४१ ॥ ४२ ॥

गू०—सुते रक्ते व्रणस्थाने कुपिते दाहादित्वात्
शीतोपचारैः उपचरेत्सुतरक्तस्य मारुते कुपिते सव्यथं
शोथं कोष्णेन सर्पिषा सेचयेत् । रक्ते क्षीणे क्रियामाह—
क्षीणस्य रक्तस्त्रावणक्षीणस्य पुरुषस्य एणादीनां मांस-
रसः हितः । षष्ठिकायुक्तं क्षीरं वा हितम् । एणो हरिणः,
शशः, उरभ्रो मेषः, हरिणः कृष्णवर्णो मृगः, एणो रक्त-
वर्णः छागः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

<p>1. The first part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that proper record-keeping is essential for the integrity of the financial system and for the ability to detect and prevent fraud.</p> <p>2. The second part of the report outlines the various methods used to collect and analyze data. It describes the use of statistical techniques to identify trends and patterns in the data, and the importance of ensuring that the data is representative of the population being studied.</p> <p>3. The third part of the report presents the results of the analysis. It shows that there is a significant correlation between the variables being studied, and that the data supports the hypothesis that was being tested.</p>	<p>4. The fourth part of the report discusses the implications of the findings. It suggests that the results of the study could be used to inform policy decisions and to improve the efficiency of the financial system.</p> <p>5. The fifth part of the report concludes the study and provides a summary of the key findings. It reiterates the importance of accurate record-keeping and the need for continued research in this area.</p>
<p>6. The sixth part of the report discusses the limitations of the study. It acknowledges that there are some potential biases in the data and that the results may not be generalizable to all situations.</p> <p>7. The seventh part of the report provides a list of references for the sources used in the study. It includes both primary and secondary sources, and provides a full citation for each.</p> <p>8. The eighth part of the report is a list of appendices. It includes a table of the data used in the study, a copy of the questionnaire used to collect the data, and a list of the names of the individuals who participated in the study.</p>	<p>9. The ninth part of the report is a list of figures. It includes a line graph showing the results of the analysis, a bar chart showing the distribution of the data, and a pie chart showing the proportion of the data that falls into each category.</p> <p>10. The tenth part of the report is a list of tables. It includes a table of the data used in the study, a table of the results of the analysis, and a table of the names of the individuals who participated in the study.</p>
<p>11. The eleventh part of the report is a list of footnotes. It includes a list of the names of the individuals who contributed to the study, a list of the names of the organizations that provided funding for the study, and a list of the names of the individuals who reviewed the report.</p> <p>12. The twelfth part of the report is a list of acknowledgments. It includes a list of the names of the individuals who provided assistance during the study, a list of the names of the organizations that provided support, and a list of the names of the individuals who provided feedback on the report.</p>	<p>13. The thirteenth part of the report is a list of appendices. It includes a table of the data used in the study, a copy of the questionnaire used to collect the data, and a list of the names of the individuals who participated in the study.</p> <p>14. The fourteenth part of the report is a list of figures. It includes a line graph showing the results of the analysis, a bar chart showing the distribution of the data, and a pie chart showing the proportion of the data that falls into each category.</p>

अथ रक्तस्त्रावणात् सम्यक् शुद्धिलक्षणा-
न्याह—

पीडाशान्तिर्लघुत्वं च व्याधेरुद्रेकसंक्षयः ॥ ४३ ॥
मनःस्वास्थ्यं भवेच्चिह्नं सम्यग्विस्त्रावितेऽसृजि ।

दी०—पीडाशान्तिर्वेदनाव्यपगमः । लघुत्वं शरीर-
स्येति । एतच्छरीरं विस्त्रावितलिङ्गम् । मनःस्वास्थ्यमिति
मनसः प्रसादः । एतेन मानसं लिङ्गं शेषं सुगमम् ४३

गू०—सम्यक् सुतरक्तलक्षणमाह—असृजि रक्ते
सम्यक्विस्त्राविते सति पीडाशान्त्यादिलक्षणं भवतीति
योजना । पीडा व्यथा तच्छान्तिः लघुत्वं देहस्य व्याधेः
रोगस्य पुनः उद्रेक आधिक्यं तस्य संक्षयः सम्यक्
नाशः मनःस्वास्थ्यम् ॥ ४३ ॥

रक्तमोक्षे निषेधवर्गमाह—

व्यायाममैथुनक्रोधशीतस्नानप्रवातकान् ॥ ४४ ॥

एकासनं दिवास्वप्नं क्षाराम्लकटुभोजनम् ।

शोकं वादमजीर्णं च त्यजेदाबलदर्शनात् ॥ ४५ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना शार्ङ्गधराचार्येण विरचितशार्ङ्ग-
धरसंहितायामुत्तरखण्डे शोणितस्त्राववि-
धिर्नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इदानीं रक्तस्रुतेः किं त्याज्यं तद्दर्शयन्नाह—अत्रा-
तिशयं निषिद्धं नतु सकृदेव । शोकं धनबन्धु-
नाशादिजनितम् । वादमित्यतिभाषणम् । आबल-
दर्शनादिति । रक्तस्रुतस्य यावद्बलो न भवति तावद्या-
यामादयो निषिद्धा इत्यभिप्रायः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

इति श्रीवास्तव्यान्वयप्रकाशवैद्यभावसिंहात्मजेनाढम-
ल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधरदीपिकायामुत्तरखण्डे
शोणितविस्त्रावविधिरध्यायः ॥ १२ ॥

गू०—व्यायामं श्रमं, मैथुनं स्त्रीसेवां, शीतं जलं,
तेन स्नानं, प्रवातो बहुवातसेवनं, एकासनं, एकभोजनं,
अम्लो अम्लरसः, कटु कटुरसः, क्षारो यवक्षारादिः, न
सैन्धवनिषेधः तस्य क्षाराभावात्; वादं वाग्वदं अ-
जीर्णं बहुभोजनजन्यं यावत् बलाधिक्यं भवति तावत्
एतान् त्यजेत् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

इति श्रीकाशिराममिश्रकृतायां शार्ङ्गधरगूढार्थदीपि-
कायां चिकित्सास्थाने रक्तमोक्षविधि-
र्नामाध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथ नेत्रप्रसादनकर्माणि व्याख्यास्यामः ।

सम्बन्धश्चायं—शिराव्यधेनाऽपि नेत्रप्रसादनं
भवति, तद्वत्सेकादिभिरपि । अत आह—

तानि कानि कर्माणीत्याह—

सेक आश्रोतनं पिण्डी बिडालस्तर्पणं तथा ।

पुटपाकोऽञ्जनं चैभिः कल्पैर्नेत्रमुपाचरेत् ॥ १ ॥

दी०—अथेदानीं नेत्रप्रसादनकर्माणि व्याख्या-
स्यामः । सेकोऽत्र धारादिना स्वेदरूपः । आश्रयो-
तनं नेत्रमध्ये तैलादिक्षेपणरूपम् । निमीलितोन्मीलना-
क्षिमेदेन सेकआश्रयोतनयोर्भेदमाहुः । पिण्डीति प्र-
सिद्धा । अक्ष्णोर्बहिर्लेपः स बिडालसंज्ञः । तर्पणमिति
नेत्रतृप्तिकरं कर्म तच्च नेत्रवस्तिरिति प्रसिद्धम् । पुट-
पाक इति । पुटपाक उक्त्या द्रव्यस्य रसो नेत्रप्रसादने
विहितः स पुटपाकः कथितः । अस्यापि द्विविधं कर्म
व्याचक्षते । एकं तर्पणवत् कार्यं अपरं आश्रयोतनव-
दिति । अञ्जनं प्रसिद्धं तच्च नानाविधम् चकारात् शस्त्र-
कर्माप्यत्र बोद्धव्यमिति केचित् । न स्वमतम् । तदन्यत्र
ज्ञातव्यम् ॥ १ ॥

गू०—अथ नेत्रप्रसादनकर्माणि । एभिः सेका-
दिभिः कल्पैर्नेत्ररोगं उपाचरेत् । एषां लक्षणानि
वक्ष्यति ॥ १ ॥

सेकविधिः ।

सेकस्तु सूक्ष्मधाराभिः सर्वस्मिन्नयने हितः ।

मीलिताक्षस्य मर्त्यस्य प्रदेयश्चतुरङ्गुलात् ॥ २ ॥

स चापि स्नेहनो वाते रक्ते पित्ते च रोपणः ।

लेखनश्च कफे कार्यस्तस्य मात्राऽधुनोच्यते ॥ ३ ॥

षड्वाक्शतैः स्नेहनेषु चतुर्भिश्चैव रोपणे ।

वाक्शतैश्च त्रिभिः कार्यः सेको लेखनकर्मणि ॥ ४ ॥

कार्यस्तु दिवसे सेको रात्रौ चात्ययिके गदे ।

दी०—पूर्वमुक्तं सेक आश्रयोतनपिण्डीत्यादिकम् ।
तत्र तावत्सेकविधिरधुना विधीयते सूक्ष्मधारा नेत्रा-
ञ्जनशलाकाऽनुरूपं निर्गता द्रवपात्रात् । सर्वस्मिन्नयने
इति सर्वाक्षिरोगे यथा दोषापेक्षया वा सर्वग्रहणं । सम-
स्तनेत्रमण्डले इत्येके । चतुरङ्गुलमिति चतुरङ्गुलं यथा-

<div> <div></div> <div></div> </div>	<div> <div></div> <div></div> </div>
<div> <div></div> <div></div> </div>	<div> <div></div> <div></div> </div>
<div> <div></div> <div></div> </div>	<div> <div></div> <div></div> </div>
<div> <div></div> <div></div> </div>	<div> <div></div> <div></div> </div>
<div> <div></div> <div></div> </div>	<div> <div></div> <div></div> </div>
<div> <div></div> <div></div> </div>	<div> <div></div> <div></div> </div>

स्यात् तेन चतुरङ्गुलोत्सेधं धारां कृत्वा सेचयेदित्यभि-
प्रायः । यद्वा यथा सुखोत्सेधं सेचयेदित्यपि । अथवा
चतुरङ्गुलेनाक्षिविस्तारं यावत् तावन्मर्यादीकृत्य द्रव्य-
कल्कं कृत्वा कर्पटे बध्वाक्षिसेकः कर्तव्य इति संप्र-
दायः । तथाहुक्तं—‘अव्यक्तेऽक्षिगदे’ कार्यं श्लोतस्थै-
र्गुण्डनं बहिः’ इत्यादि । अथ दोषविशेषेण सेकस्य कर्म-
विशेषमाह—वाते केवलानिलजनितेऽक्षिरोगः, स्नेहनः
स्नेहकृतस्वेदः कार्य इत्यर्थः । यथा—‘सर्पिर्मांसवसा-
मज्जाभेदः स्यादौषधैः कृतः । स्नेहन इति विख्यातः’ ।
रक्तपित्त इति व्यस्ते मिलिते वा रोपणः स्वेदः । रोपणस्तु
तन्त्रान्तरे यथा—‘स्तन्यजाङ्गलमध्वाज्यतिक्तकद्रव्या-
चितः । दृष्टेर्वलार्थं शीतश्च स्वेदः कार्योऽपि रोपण’
इति । कफे कफप्रायेऽक्षिरोगे लेखनः स्वेद इति
लेखनो दोषलेखन इति, सच स्निग्धस्य विहितः ।
तथाहि—‘स्नेहो हितोतिरुक्षस्य स्निग्धस्यापि हि लेखनः ।
जाङ्गलानां यकृन्मांसैर्लेखनद्रवसंयुतैः ॥ कृष्णलोहरज-
स्ताम्रशङ्खविद्रुमसिन्धुजैः । समुद्रफेनकासीसखोतोज-
दधिमस्तुभिः । लेखने लेखनस्वेदो विहितोयं भिष-
ग्वरैः’ इति । तस्येति त्रिविधसेकस्य मात्रापरिमाणं
कार्यं कालं वा अधुना इदानीं तस्य मात्राऽधुनोच्यते
इत्युक्तं प्राक् तदिदानीं तन्मात्राविशेषमाह—स्नेहः
तेषु स्वेदेषु षट्शतवाक्यानि यावत् भवन्ति तावत्
स्नेहस्वेदः कर्तव्य इत्यभिप्रायः । गुर्वक्षरोच्चारणं वा ।
तथाहि—‘निमेषोन्मेषणं पुंसामङ्गुल्या च्छोटिकाथवा ।
गुर्वक्षरोच्चारणं वा बाह्यात्रेयं स्मृता बुधैः’ इति । अत्रै-
कलघ्नक्षरोच्चारणं वागिति पठन्ति । रोपणे स्वेदश्च-
तुर्भिरिति चतुःशतवाक्यैः लेखनकर्मणीति लेखन-
स्वेदे । एकशतवाक्यैः कृत्वा तावत् स्वेदः कार्य
इत्यर्थः । अथाक्षिस्वेदस्य कालमाह—आत्यन्तके गदे
प्रकुपितेऽक्षिरोगे रुजादिभिः पीडित इत्यर्थः । रात्रौ
बेल्यत्र वाग्रहणात् निशायाः प्रथमो यामोऽभिप्रेतः ।
तथाहि—‘स्निग्धोष्णैर्वातजः पित्तरक्ततो मृदुशीतलैः ।
तीक्ष्णरुक्षोष्णविशदैः प्रशाम्यति कफात्मकः । तीक्ष्णो-
ष्णमृदुशीतानां व्यत्यासात् सान्निपातिकः । तस्य
कालो दिवा सर्वो यामः स्यात् प्रथमो निशि’ इति ॥
२-४ ॥

गू०—अथ सेकः । मीलिताक्ष्णः मुद्रितनेत्रस्य पुरु-
षस्य सेकः प्रदेयः । सेकः सेचनं, स सेकः सर्वस्मिन्नयने

चतुरङ्गुलात् सूक्ष्मधाराभिहितः । धाराशब्दो दुग्धादि-
वाचकः । सेकस्य स्नेहादिभेदेन त्रिविधत्वमाह—स एव
सेकः सेचनं वाते च रोपणः कफे लेखनः तस्य सेकस्य
मात्राप्रमाणं अधुना उच्यते तां मात्रामाह—स्नेहेषु
षट्वाक्शतैः सेकः कार्यः । चतुर्भिर्वाक्शतैः रोपणे सेकः
कार्यः । लेखनकर्मणि त्रिभिर्वाक्शतैः सेकः कार्य
इत्यर्थः । सेकः कदा कार्य इत्याह—सेकस्तु दिवस एव
कार्यः । अन्यदपि असाधुको रात्रावपि ॥ २-४ ॥

अथ त्रिविधाक्षिस्वेदानां प्रयोगद्वारेण
कर्म दर्शयन्नाह—

स यथा—

स यथेत्यादिना दर्शयति ग्रन्थकारः ।

एरण्डत्वक्पत्रमूलैः शृतमाजं पयो हितम् ॥ ५ ॥

सुखोष्णं सेचनं नेत्रे वाताभिष्यन्दनाशनम् ।

परिषेको हितो नेत्रे पयः कोष्णं ससैन्धवम् ॥ ६ ॥

रजनीदारुसिद्धं वा सैन्धवेन समन्वितम् ।

वाताभिष्यन्दशमनं हितं मारुतपर्यये ॥ ७ ॥

शुष्काक्षिपाके च हितमिदं सेचनकं सदा ।

साबरं मधुकं तुल्यं घृतभृष्टं सुचूर्णितम् ॥ ८ ॥

छागक्षीरे घृतं सेकात्पित्तरक्ताभिघातजित् ।

त्रिफलालोध्रयष्टीभिः शर्कराभद्रमुस्तकैः ॥ ९ ॥

पिष्टैः शीताम्बुना सेको रक्ताभिष्यन्दनाशनः ।

लाक्षामधुकमज्जिष्ठालोध्रकालानुसारिवाः ॥ १० ॥

पुण्डरीकयुतः सेको रक्ताभिष्यन्दनाशनः ।

श्वेतलोध्रं घृते भृष्टं चूर्णितं पटविस्त्रुतम् ॥ ११ ॥

उष्णाम्बुना विमृदितं सेकाच्छूलघ्नमम्बके ।

दी०—एष च वाताभिष्यन्दे प्रशस्तः । अभिष्यन्दो
नेत्रामयः सरसपाकरुजः । अयमपि सर्वाक्षिरोगोत्पादक
इत्यर्थः । तथाहि—‘वातात् पित्तात् कफाद्रक्तादभिष्य-
न्दश्चतुर्विधः । प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकर’
इति । एरण्डपत्रेत्यादियोगे क्षीरसाधनं क्षीरपरिभा-
षयैव बोद्धव्यम् । तन्त्रान्तरेऽयमधिमन्थनात्ना विहितः
तत्र कण्टकारीयुतामिति पठन्ति । तथाच—‘कण्टका-
रीशिफैरण्डमूलत्वक्पत्रसाधितम् । क्षीरमाजं हितं सेके
चक्षुःस्पन्दाधिमन्थयोः’ इति । अन्यच्च ‘परिषेके हितं
नेत्रे पयः कोष्णं ससैन्धवम् । रजनीदारुसिद्धं वा सैन्ध-
वेन समन्वितम् । वाताभिष्यन्दशमनं हितं मारुतप-

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting system in providing reliable financial information. It highlights the need for transparency and accountability in financial reporting, particularly in the context of public sector organizations.

The second part of the document focuses on the implementation of internal controls to prevent fraud and ensure the integrity of financial data. It outlines the key components of an effective internal control system, including the establishment of clear policies and procedures, the assignment of responsibilities, and the regular monitoring and evaluation of control measures.

The third part of the document addresses the challenges faced by organizations in managing their financial resources efficiently. It discusses the impact of budget cuts and the need for innovative financing strategies to sustain operations and achieve long-term goals. It also emphasizes the importance of effective communication and collaboration between different departments to ensure the successful implementation of financial management practices.

The fourth part of the document provides a detailed overview of the accounting cycle, from the identification of transactions to the preparation of financial statements. It explains the various accounting methods and the role of the accounting system in providing timely and accurate financial information to management and stakeholders.

The fifth part of the document discusses the role of the accounting system in providing financial information to management and stakeholders. It highlights the importance of transparency and accountability in financial reporting, particularly in the context of public sector organizations. It also emphasizes the need for effective communication and collaboration between different departments to ensure the successful implementation of financial management practices.

The sixth part of the document provides a detailed overview of the accounting cycle, from the identification of transactions to the preparation of financial statements. It explains the various accounting methods and the role of the accounting system in providing timely and accurate financial information to management and stakeholders.

The seventh part of the document discusses the role of the accounting system in providing financial information to management and stakeholders. It highlights the importance of transparency and accountability in financial reporting, particularly in the context of public sector organizations. It also emphasizes the need for effective communication and collaboration between different departments to ensure the successful implementation of financial management practices.

The eighth part of the document provides a detailed overview of the accounting cycle, from the identification of transactions to the preparation of financial statements. It explains the various accounting methods and the role of the accounting system in providing timely and accurate financial information to management and stakeholders.

The ninth part of the document discusses the role of the accounting system in providing financial information to management and stakeholders. It highlights the importance of transparency and accountability in financial reporting, particularly in the context of public sector organizations. It also emphasizes the need for effective communication and collaboration between different departments to ensure the successful implementation of financial management practices.

The tenth part of the document provides a detailed overview of the accounting cycle, from the identification of transactions to the preparation of financial statements. It explains the various accounting methods and the role of the accounting system in providing timely and accurate financial information to management and stakeholders.

र्यये । शुष्काक्षिपाके विहितमिदं सेचनकं सदा ।' परिषेकं
सेकाभिधानं पयोत्राजं गव्यं वा मानुषमिति केचित् ।
कोष्णमीषदुष्णम् । सैन्धवमिति ससैन्धवचूर्णप्रक्षिप्तम् ।
अथवा रजनीदारुसिद्धं पय इति योगः । क्षीरपाकमत्र
क्षीरपरिभाषया कर्तव्यम् । रजनी दारुहरिद्रा । एके
रजनीदारुद्रव्यद्वयं वदन्ति । तत्र रजनी हरिद्रा दारु
देवदारु । मारुतपर्यायेपि हितमेतत् । मारुतपर्यायं
तत् सर्वाङ्गं अक्षिरोगे पठन्ति । तद्यथा 'वारं वारं च
पर्येति भ्रुवौ नेत्रे च मारुतः । रुजश्च विविधास्तीव्राः स
ज्ञेयो वातपर्याय' इति । शुष्काक्षिपाके च इदमेव
सेचनं सदा सर्वस्मिन्काले कृतौ वा हितमित्यर्थः ।
शुष्काक्षिपाकमपि स चाक्षिगत एव बोद्धव्यः । तद्यथा
'यत् कृणितं दारुणरुक्षवर्त्म संलक्षनेत्राविलदर्शनं यत् ।
सरुक्षणं यत् प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं तद-
क्षि' इति । इदानीं रक्तपित्ताभिष्यन्दनाशनार्थं योगमाह—
पित्ताभिघातोभिष्यन्द एव । यष्टीमधु यष्टी भद्रमुस्तकः
श्रेष्ठमुस्तः नागरमोथा इति लोके पिष्ट इति कल्की-
कृतः । अयं पोष्टलकः बद्धेन छेदो विहितः । पोष्ट-
लकद्वारेणैव तदधरासेक इत्यन्ये । तगरं, सारिवा आ-
स्फोता, पुण्डरीकं कमलं तदभावे तद्विज्ञान्यत्र गृह्यन्ते ।
अत्र काथरूपेण सेको बोद्धव्यः । अथाक्षिसादनहर-
योगमाह । अयं धाराभिधानोपि स्नेहः पोष्टलकेन ब-
ध्वा कर्तव्य इति संप्रदायः । अम्बके नेत्रे ॥ ५-११ ॥

गू०—स यथा—सुखोष्णं आजं पयः नेत्रे सेचने
हितं । किंभूतं पयः । एरण्डत्वक्पत्रमूलैः शृतं कथितं ।
पुनः किंभूतं । वाताभिष्यन्दं आगतः पाकं नेत्रं । वाता-
भिष्यन्दे सेकः, अन्यच्च परिषेके सेचने ससैन्धवं कोष्णं
पयश्छागीदुग्धं नेत्रे हितं, रजनी हरिद्रा दारु देवदारु
सैन्धवेन समन्वितं तत्सिद्धं च हितं । किंभूतं । वाता-
भिष्यन्दशमनं तथा मारुतपर्यायेण रोगे । तथा शुष्का-
क्षिपाके हितं वाताभिष्यन्दे वातपर्याये शुष्काक्षिपाके
सावरं लोघ्रं मधुकं यष्टी एतत् तुल्यं संचूर्णितं घृत-
भृष्टं पुनः छागीक्षीरे स्थितं सेकात् सेचनात् पित्तर-
क्ताभिघातजिह्ववति । अभिघातो नेत्राभिघातः । ने-
त्राभिघाते सेकः शर्करा सिताऽभिष्यन्दे कालानिसा-
रिवा कलिसारि । पुण्डरीकं श्वेतकमलं, रक्ताभिष्यन्दे
पटविसृतं वस्त्रपूतं, पुनः उष्णाम्बुना मर्दितं, अम्बके नेत्रे
सेकात्सेचनात् शूलघ्नं भवति नेत्रश्लेति ॥ ५-११ ॥

आश्रयोतनम् ।

अथाश्रयोतनकं कार्यं निशायां न कथंचन ॥ १२ ॥
उन्मीलितेऽक्षिण दृक्मध्ये बिन्दुभिर्बहुलादितम् ।
बिन्दवोऽष्टौ लेखनेषु स्नेहने दश बिन्दवः ॥ १३ ॥
रोपणे द्वादश प्रोक्तास्ते शीते कोष्णरूपिणः ।
उष्णे च शीतरूपाः स्युः सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १४ ॥
वाते तित्कं तथा स्निग्धं पित्ते मधुरशीतलम् ।
तित्कोष्णरूक्षं च कफे क्रमादाश्रयोतनं हितम् ॥ १५ ॥
आश्रयोतनानां सर्वेषां मात्रा स्याद्वाक्शतं हिता ।
निमेषोन्मेषणं पुंसामहुल्योश्छोटिकाऽथवा ॥ १६ ॥
गुर्वक्षरोच्चारणं वा वाङ्मात्रेयं स्मृता बुधैः ।

दी०—अथाश्रयोतनमाह—आश्रयोतनं नेत्र-
सेचनं, तच्चादावेव सर्वेषामक्षिरोगाणाम् । उक्तंच
वाग्भटे—'सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्रयोतनं हितम् ।
रुक्षोष्णकण्डूघर्षाश्रुदाहरोगनिवर्हणम्' इति । अत्रा-
दाविति निरामावस्थायां वातपित्तवज्ज्ञेयम् । निरा-
मावस्था च रुक्षाद्युपलक्षिता ज्ञेया । उक्तंच विदेहे—
'अभिष्यन्देऽवमन्ये च नेत्रयोः कफसंभवे । उत्पन्न
एव कर्तव्यं नेत्रयोः कफनाशनम् । लाक्ष्याश्वाक्ष्णोः
परीषेकस्तीक्ष्णश्चाश्रयोतनादिकम्' इति । अत्र साम-
निरामलक्षणं च यथा—'उदीर्णवदनं नेत्रं रागद्वेषस-
मन्वितम् । घर्षेणित्तोदशूलास्रयुक्तमामान्वितं विदुः ।
मन्दवेदनताकण्डूः संरम्भस्तु प्रसन्नता । प्रशस्तवर्त्मता
चाक्ष्णोः संपक्वं गदमादिशेत्' इति । निशायां न कथं
चन इति । रात्रौ न कर्तव्यमेवेत्यनेन दिवा कर्तव्य-
ताऽस्य प्रतिपादिता । बहुलादिति । बहुलोत्सेधं
कृत्वा बहुलोच्चेनोपादेयमित्यर्थः । बिन्दुभिरिति ।
बिन्दुपरिमाणं च वाग्भटे—'प्रदेशिन्यहुलपर्वद्वयान्मन्त्र-
समुद्धृतात् । यावत्पतत्यसौ बिन्दुर्दृशाष्टौ षट् कमेण ते'
इति । लेखनादिषु बिन्दुसंख्यामाह—बिन्दव इति । बि-
न्दवो लेखनेऽष्टौ, स्नेहने दश, रोपणे द्वादश । ते शीते
कोष्णरूपिण इति । ते बिन्दवः शीते शीतकाले हेमन्ते
शिशिरे च कोष्णरूपिणः कोष्णाः । एवं उष्णकाले
शीतरूपिणः । एष निश्चयः सर्वत्र लेखनादौ ज्ञेयः ।
वातादिक्रमात् स्निग्धादिक्रमाह—वात इति । वातो-
ऽत्र नेत्राभिष्यन्दादौ तित्करसप्रायं स्निग्धं च हितम् ।
पित्ते मधुरशीतलप्रायं, कफे तित्कोष्णरूक्षं च आश्रयो-
तनं नेत्रसेचनरूपं इति । अथाऽश्रयोतने मात्रास्वरू-

पमाह—आश्व्योतनेष्विति । सर्वेषु लेखनादिषु वाक्-
शतमिति । गुर्वक्षरोच्चारणं वाक् नेत्रसेवने तु स्नेहना-
दिषु मात्राविशेषः प्रोक्तः । अत्र तु नेत्रमध्ये बिन्दु-
क्षेपणत्वेन सर्वेषु वाक्शतमात्रमेव । केचिदत्र मात्रा-
लक्षणं पठन्ति तद्यथा—‘निमेषोन्मेषणं पुंसामङ्गुल्या
छोटिकाथवा । गुर्वक्षरोच्चारणं वा वाङ्मात्रेयं स्मृता
बुधैः’ इति । अयं पाठो बहुपुस्तकेषु नास्ति
॥ १२-१६ ॥

गू०—अथाश्व्योतनम् । अथानन्तरं आश्व्योतनं
कथ्यते तत् आश्व्योतनं निशायां रात्रौ न कार्यं कथं-
चन । तल्लक्षणमाह—उन्मीलित उद्धाटितेऽक्षिण दृ-
ज्जाध्ये बङ्गुलात् बिन्दुभिर्द्वीयते तदेवाश्व्योतनम् ।
लेखनादौ कियन्तो बिन्दवो देयास्तदाह—ते बिन्दवः
शीते शीतकाले कोष्णरूपिणः उष्णे उष्णकाले शीत-
रूप एष निश्चयः । वातादौ कीदृशा आश्व्योतना देया-
स्तदाह—सुगमम् । आश्व्योतनानामान्याह—बुधैः
पण्डितैः इयं वाङ्मात्रा स्मृता । केयं तदाह सर्वेषां
आश्व्योतनानां वाङ्मात्रा हिता निमेषोन्मेषणं निमेषो
नेत्रनिमेषस्तन्यउन्मेषकरणं तथा अङ्गुल्याच्छोटिकी
गुर्वक्षरो दीर्घाक्षरस्तस्योच्चारणं द्वयं वाङ्मात्रा एका ॥
१२-१६ ॥

अथाश्व्योतनार्थं योगानाह—

बिल्वादिपञ्चमूलेन बृहत्येरण्डशिग्रुभिः ॥ १७ ॥
क्वाथ आश्व्योतने कोष्णो वाताभिष्यन्दनाशनः ।
अम्बुपिष्टैर्निम्बपत्रैस्त्वचं लोघ्रस्य लेपयेत् ॥ १८ ॥
प्रताप्य वह्निना पिष्ट्वा तद्रसो नेत्रपूरणात् ।
वातोत्थं रक्तपित्तोत्थमभिष्यन्दं विनाशयेत् ॥ १९ ॥
त्रिफलाश्व्योतनं नेत्रे सर्वाभिष्यन्दनाशनम् ।
स्त्रीस्तन्याश्व्योतनं नेत्रे रक्तपित्तानिलार्तिजित् ॥ २० ॥
क्षीरसर्पिर्घृतं वापि वातरक्तरुजं जयेत् ।

दी०—अरणिः अग्निमन्थमेदः तदभावे अग्नि-
मन्थ एव द्विगुणः कार्य इति परिभाषोक्तत्वात् ।
अथान्यप्रकारमाह—लोघ्रो वृक्षविशेषः तस्य त्वक् त्वच-
एव लोघ्रसंज्ञा विख्याता । अत्र स्त्रीदुग्धं संमिश्रयाश्व्योत-
नं कार्यमिति व्यवहारः । तन्त्रान्तरेऽपि ‘निम्बस्य पत्रैः
परिलिप्य लोघ्रं खेदाग्निना चूर्णमथापि कल्कम् ।

आश्व्योतनं मानुषदुग्धयुक्तं पित्तासदाहापहमग्न्यमुक्तं
मिति । अपरमपि ‘त्रिफलाश्व्योतनं नेत्रे सर्वाभिष्यन्द-
नाशनम्’ । त्रिफलाश्व्योतनमिति क्वाथरूपम् । अथवा-
हिमकषायरूपं बोद्धव्यं कल्करूपमित्येके । यदुक्तं ‘जाता
रोगा विनश्यन्ति न भवन्ति कदाचन । त्रिफलायाः
कषायेण प्रातर्नयनधावनः ॥ स्त्रीस्तन्याश्व्योतनं नेत्रे
रक्तपित्तानिलार्तिजित् । क्षीरसर्पिर्घृतं चापि वातरक्त-
रुजं जयेत्’ । क्षीरसर्पिरिति दोहनमात्रेणैवोत्पन्नं तं हैय-
ङ्गवीनमित्याहुः । क्षीरमत्र गव्यम् । तथाच ‘गव्यक्षी-
रोत्थितं सर्पिस्तर्पणार्थं विधीयते । दृष्टिप्रसादनं श्रेष्ठं
तिमिरस्यापि कर्षणं’मिति । यद्वा क्षीरेण साधितं सर्पिः
क्षीरसर्पिः घृतमिति केवलं गव्यमाजं वा ग्राह्यम् ।
स्त्रीस्तन्यादियोगोयमपि आगन्तुजदोषे प्रशस्त इत्याहुः ।
तन्त्रान्तरीयोक्तत्वात् । यदुक्तं ‘आगन्तुदोषं प्रसमीक्ष्य
कार्यं वक्रोष्मणा खेदनमादितस्तु । आश्व्योतनं स्त्रीप-
यसा च सद्यो यच्चापि पित्तक्षतजापहं स्यात्’ इति ॥
१७-२० ॥

गू०—तद्यथा—बिल्वादिपञ्चमूलेन ‘बिल्वाग्निमन्थ-
स्योनाकपाटला कुम्भकारा बृहती कण्टकारी वाता-
भिष्यन्दे अम्बु जलं तत्पिष्टैर्निम्बपत्रैर्लोघ्रस्य त्वचं लेप-
येत् । तां त्वग्निना प्रताप्य पिष्ट्वा तद्रसः नेत्रपूरणाद्
अभिष्यन्दं विनाशयेत् । रक्तवातपित्ताभिष्यन्दे क्षीर-
सर्पिर्दुग्धघृतैः । घृतं मन्थनोत्थं, आश्व्योतने अभि-
ष्यन्दश्ले ॥ १७-२० ॥

इदानीं पिण्डिकाविधानमाह—

पिण्डी कवलिका प्रोक्ता बध्यते पट्टवस्त्रकैः ॥ २१ ॥
नेत्राभिष्यन्दयोग्या सा व्रणेष्वपि निबध्यते ।
अभिष्यन्देऽधिमन्थे च संजाते श्लेष्मसंभवे ॥ २२ ॥
स्निग्धस्निग्धोत्तमाङ्गस्य शिरस्तीक्ष्णैर्विरेचयेत् ।
अधिमन्थेषु सर्वेषु ललाटे व्यधयेच्छिराम् ॥ २३ ॥
अशान्ते सर्वथा मन्थे भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ।
अभिष्यन्देषु सर्वेषु बध्नीयात्पिण्डिकां बुधः ॥ २४ ॥

दी०—व्रणेष्वपि निबध्यत इति । व्रणमत्र शस्त्र-
क्षाराभिर्कृतं जलौकापातनकृतं वा तत्रैव बोद्धव्यम् ।
अन्यव्रणं च यन्नेत्रयोर्दोषजनितम् । तथागन्तुजे पिण्डी-
विहिता अथास्याग्रेऽभिष्यन्दाधिमन्थयोः कर्मान्तरोक्तं
श्लोकद्वयमाहुरेके । एतद्वयं च प्रकरणान्तरोक्तत्वेना-
स्माभिरपि नात्र वर्णितम् । असंगतत्वात् । अथ सर्वा-

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that proper record-keeping is essential for ensuring the integrity and transparency of financial reporting. This section also outlines the various methods used to collect and analyze data, highlighting the role of statistical analysis in identifying trends and patterns.

The second part of the document focuses on the challenges faced by researchers in this field. It discusses the limitations of current data collection methods and the need for more robust and reliable sources of information. The author also addresses the issue of data quality, noting that poor data can lead to misleading conclusions and inaccurate results.

The third part of the document presents a series of findings from the study. It shows that there is a significant correlation between the variables being studied, and that the results are consistent across different samples and conditions. The author also discusses the implications of these findings for future research and practice, suggesting that the results could be used to inform policy decisions and improve the effectiveness of certain programs.

The fourth part of the document provides a detailed analysis of the data, including a breakdown of the results by category and a comparison of the findings with previous research. The author also discusses the limitations of the study, noting that the sample size was relatively small and that the results may not be generalizable to all populations.

The fifth part of the document concludes the study and provides a summary of the key findings. It reiterates the importance of accurate record-keeping and the need for more robust data collection methods. The author also offers some suggestions for future research, including the use of larger samples and the development of more sophisticated statistical models.

भिष्यन्दिपिण्डकाविषयमाह—सर्वेष्विति । वातपित्त-
कफरक्तस्वरूपेषु । बुधैरिति ग्रहणेन यथायोग्यं द्रव्या-
दिकं विचार्य बध्नीयादित्यर्थः । अतएव वाताभिष्यन्दे
स्निग्धोष्णा पिण्डका देया । एवं पित्तरक्तादिके मधुर-
शीतेत्यभिप्रायः ॥ २१-२४ ॥

गू०—अथ पिण्डका वस्त्रपट्टकैः बध्यते सा पि-
ण्डका बलिका च प्रोक्ता सा नेत्राभिष्यन्दयोग्या ।
त्रणेष्वपि सा बध्यते । अथाभिष्यन्दे शिरोविरेचनमाह
श्लेष्मसंभवे अभिष्यन्दे तथाधिमन्थे नेत्ररोगे स्निग्ध-
स्विन्नोत्तमाङ्गस्य पुरुषस्य शिरस्तीक्ष्णैर्नस्यैर्विरेचयेत्
स्वावयेत् । स्निग्धकृततैलाभ्यङ्गस्निग्धं खेदितम् उत्त-
माङ्गं मस्तकं यस्य सः । तस्य अधिमन्थान्याक्रियामाह—
सुगमम् ॥ २१-२४ ॥

इदानीं पिण्डकार्थं प्रयोगवरानाह—

वाताभिष्यन्दशान्त्यर्थं स्निग्धोष्णा पिण्डका भवेत्
एरण्डपत्रमूलत्वङ्गनिर्मिता वातनाशिनी ॥ २५ ॥

पित्ताभिष्यन्दनाशाय धात्रीपिण्डी सुखावहा ।

महानिम्बफलोद्भूता पिण्डी वा पित्तनाशिनी ॥ २६ ॥

शिग्रुपत्रकृता पिण्डी श्लेष्माभिष्यन्दनाशिनी ।

निम्बपत्रकृता पिण्डी श्लेष्मपित्तहरा भवेत् ॥ २७ ॥

त्रिफलापिण्डका प्रोक्ता नाशने श्लेष्मपित्तयोः ।

पिष्टा काज्जिकतोयेन घृतभृष्टा च पिण्डिका ॥ २८ ॥

लोध्रस्य हरति क्षिप्रमभिष्यन्दमसृग्भवम् ।

शुण्ठीनिम्बदलैः पिण्डी सुखोष्णा स्वल्पसैन्धवा २९

धार्या चक्षुषि संयोगाच्छोथकण्डूव्यथापहा ।

दी०—तत्र वाताभिष्यन्दनाशनी यथा (वातेति) ।
अत्रैरण्डस्य पत्राणि मूलं त्वक् चाङ्गत्रयं संगृह्य कल्कमा-
हुः । कल्कार्थं चात्र पयः इत्यपरे । सामान्यत्वेन जलं
देयमिति सर्वत्र । वातनाशिनीत्यनेनैव केवलं वाता-
भिष्यन्दे कथितं किन्तु अधिमन्थादीनां वातरुजायामपि
शस्तमेतत् । एवं पित्तकफयोरपि बोद्धव्यम् । अथ
पित्ताभिष्यन्दनाशनार्थं पिण्डीयोगमाह—धात्री आ-
मलकीफलं । अत्र पेपणार्थं काज्जिकं जलं वा सर्वत्र ।
महानिम्बो निम्बार्कः सच वकाणनिबशब्दवाच्यः ।
अत्राप्यनुक्ते जलम् । एके शिग्रुपत्रकृतेत्यादिकं पाठ-

मन्यथा पठन्ति 'शिग्रुपत्रकृता पिण्डी श्लेष्माभिष्यन्द-
हारिणी । निम्बपत्रकृता पिण्डी वातपित्तविनाशिनी'
इति श्लेष्मपित्तयोरिति । अथ श्लेष्माभिष्यन्दे योगमाह ।
शिग्रुः सोभाजनकः त्रिफला हरितक्यादिकम् । अ-
त्रापि कल्कार्थं यथायोग्यं विहितं द्रवं देयम् । अथ
रक्ताभिष्यन्दार्थं योगमाह—पिष्टा काज्जिकतोयेनेति ।
काज्जिकद्रवभागेन । तदभावे जलमत्र ग्राह्यम् । तेन
पूर्वं लोघ्रं काज्जिकेन संपिष्य पश्चात् घृतेन संपाच्य
पिण्डिका कार्या । अथाभिष्यन्दादीनां शोथकण्डूहर-
णार्थं योगोत्तममाह । अत्र शुण्ठीनिम्बदलापेक्षया स्वल्पो
देयः । स्वल्पसैन्धवेति शुण्ठीमानाल्लघुतरम् । संयोगो
पिण्डीविशेषणम् । तेन संयोगयुक्ता वस्त्रपट्टादिभिः
सुसंहता इत्यर्थः । एके संयोगादिति पञ्चम्यन्तं पठन्ति ।
तत्रास्याः संयोगादेव शोथादयो यान्तीति भावः
॥ २५-२९ ॥

गू०—अथाभिष्यन्दे क्रियामाह । अथ वातादिनाशे
पिण्डिकामाह—महानिम्बफलेति । वाते पित्ते च
पिण्डी । अथ श्लेष्माभिष्यन्दे पिण्डी शिग्रुः शोभा-
जनः । अथ श्लेष्मपित्तरक्ताभिष्यन्दे पिण्डी घृतभृष्टा
काज्जिकपिष्टा लोघ्रपिण्डिका असृग्भवं रक्तभवं अभि-
ष्यन्दं हरति । शोथकण्डूदौ पिण्डी निम्बदलैः निम्ब-
पत्रैः । स्पष्टमन्यत् ॥ २५-२९ ॥

अथ बिडालविधिः ।

बिडालको बहिल्लेपो नेत्रे पक्ष्मविवर्जितः ॥ ३० ॥

तस्य मात्रा परिज्ञेया मुखलेपविधानवत् ।

दी०—इदानीं बिडालकविषयमाह—मुखलेपवि-
धानवदित्यनेन यथा मुखलेपविधिस्तद्वदत्रापि बो-
द्धव्यं, मुखलेपविधिस्तु पूर्वाध्याये लेपनमूर्धतैलकर्णपूर-
णाख्ये ज्ञातव्यः ॥ ३० ॥

गू०—अथ बिडालः नेत्रपक्ष्मविवर्जिते बहिर्भागे
यो लेपः स बिडालक उच्यते तस्य मात्रा मुखलेप-
मात्रा मुखलेपविधानवद्विज्ञेया ॥ ३० ॥

अथ लेपः ।

स यथा—

दी०—अथ लेपमाह—स यथेत्यनेन योगान्
दर्शयति ग्रन्थकारः ।

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that proper record-keeping is essential for ensuring the integrity and transparency of financial reporting. This section also outlines the various methods used to collect and analyze data, highlighting the role of statistical analysis in identifying trends and patterns.

The second part of the document focuses on the challenges faced by organizations in implementing effective risk management strategies. It explores the complexities of identifying potential risks and the need for a comprehensive framework to assess and mitigate them. The text also discusses the importance of communication and collaboration between different departments in managing risk effectively.

The third part of the document addresses the issue of data privacy and security. It highlights the increasing importance of protecting sensitive information in the digital age and provides guidance on best practices for ensuring data integrity and confidentiality. This section also discusses the legal and ethical implications of data handling and the role of technology in enhancing security measures.

The fourth part of the document discusses the impact of external factors on organizational performance. It examines how changes in the market environment, regulatory requirements, and technological advancements can influence business operations and outcomes. The text also explores strategies for adapting to these changes and maintaining a competitive edge in a dynamic market.

The fifth part of the document concludes by summarizing the key findings and recommendations. It emphasizes the need for continuous improvement and the importance of staying up-to-date with the latest developments in the field. The document also provides a list of references for further reading and a glossary of key terms.

यष्टीगैरिकसिन्धूत्थदावीताक्ष्यैः समांशकैः ॥ ३१ ॥

जलपिष्टैर्बहिल्लैः सर्वनेत्रामयापहः ।

रसाञ्जनेन वा लेपः पथ्याविश्वदलैरपि ॥ ३२ ॥

कुमारिकाग्निपत्रैर्वा दाडिमीपल्लवैरपि ।

वचाहरिद्रानिम्बैर्वा तथा नागरगैरिकैः ॥ ३३ ॥

दाध्वा ससैन्धवं लोघ्रं मधूच्छिष्टयुते घृते ।

पिष्टमञ्जनलेपाभ्यां सद्यो नेत्ररुजापहम् ॥ ३४ ॥

लोहस्य पात्रे संघृष्टो रसो निम्बफलोद्भवः ।

किञ्चिद्धनो बहिल्लेपात्रेनवाधां व्यपोहति ॥ ३५ ॥

संचूर्णं मरिचं केशराजस्वरसमर्दनात् ।

लेपनादर्मेणां नाशं करोत्येष प्रयोगराट् ॥ ३६ ॥

स्त्रिणां भित्त्वा विनिष्पीड्य भिन्नामञ्जननामिकाम् ।

शिलैलानतसिन्धूत्थैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ३७ ॥

टी०—यष्टी मधुयष्टी । एके यष्टीस्थाने पथ्यां पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । पथ्या हरीतकी सिन्धूत्थं सैन्धवं दावीं हरिद्रां ताक्ष्यं रसाञ्जनं तदभावे दारुहरिद्रा द्विगुणा ग्राह्या तद्वत्त्वात् अपरमपि वक्ष्यमाणचतुष्टयं सर्वनेत्रामये विहितमिति शेषः । किं तदाह—रसाञ्जनेन लेप एको योगः । रसाञ्जनं दावीकाथसमुद्भवं द्रव्यविशेषः । विश्वादलैरपि पथ्या विश्वदलैरपि द्वितीयो योगः । पथ्या हरीतकी विश्वं शुण्ठी एतयोर्दलानि पत्राणि अथवा दलस्थाने जलेति पाठः । तत्र जलं वालकं । वचा हरिद्रा विश्वैः कृत्वा तृतीयो योगः । नागरगैरिकैश्चतुर्थः विश्वानागरशब्दाभ्यां शुण्ठी कथिता । दध्वा ससैन्धवं लोघ्रं मधूच्छिष्टघृतपिष्टमञ्जनलेपाभ्यां सद्यो नेत्ररुजापहं सैन्धवमत्र मनाक् देयम् । मधूच्छिष्टं सिक्थकम् । लोके भोमशब्दवाच्यम् । घृतमत्र गव्यं लेपोत्र पुनर्जलेन प्रचरति अञ्जनं तु घृतेनैव व्यवहारः । सद्यो नेत्ररुजापहमिति । अभिष्यन्दो धिमन्थादीनां वेदनापहमिति । अयः ‘लोहपात्रेण संघृष्टो रसो निम्बफलोद्भवः । किञ्चिद्धनो बहिल्लेपो नेत्रबाधं व्यपोहति’ । निम्बफलरसस्तु लोहपात्रे प्रक्षिप्य तदनु लोहदण्डेनापि घर्षयेत् यावत् घनो भवति । एके लोहपात्रेणेत्यस्य स्थाने कांस्यपात्रेणेति पठन्ति मानयन्ति च । नेत्रबाधामिति नेत्रव्यथां तेनाभिष्यन्दादीनामित्यर्थः । अथार्मनाशनार्थं योगमाह । केशराजो मार्कवः लोके घमराशब्दवाच्यः । अर्मातिरक्तार्मसंज्ञं, नेत्राभ्यन्तरेण प्रचार इत्येके । प्रयोगराट् प्रयोगश्रेष्ठः ।

स्त्रिणां भित्त्वा विनिष्पाद्य भिन्नामञ्जननामिकां शिलैलामनसिन्धूत्थैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् । प्रतिसारयेदित्यनेन शिलाचूर्णं कृत्वा क्षौद्रेण संघाव्य योज्यं । कुत्र योज्यं तदाह अञ्जननामिकामिति । गुहाञ्जनीति लोके । सा च पटलान्ते पक्ष्मसमीपे भवति । स्त्रिणामिति तां पूर्वं संखेय पश्चात् शस्त्रेण भित्त्वा विदार्य तदनु निष्पीड्यत इति पूयमानीय पश्चात् प्रतिसारयेत् । अतएव भिन्नामिति विशेषणमस्याः शिलैलानतसिन्धूत्थैरिति शिला मनःशिला एला क्षुद्रैला, नतं तगरं, सिन्धूत्थं सैन्धवम् ॥ ३१-३७ ॥

गू०—स यथा—यष्टी मधुयष्टी, दावीं दारुहरिद्रा, ताक्ष्यः खर्परं, समांशकैः समभागैः सर्वनेत्रामयापहः सर्वं ये नेत्रामया अभिष्यन्दादयस्तान् हन्ति । अन्यच्च रसाञ्जनं दावीकाथोद्भवं, पथ्या हरीतकी, विश्वा शुण्ठी, दलं पत्रजं, कुमारी, अग्निपत्रैः एतैः षड्योगाः । अन्यच्च लोघ्रं सैन्धवं अग्नौ दग्ध्वा मधूच्छिष्टे घृते कृतं एतत्पिष्टं अञ्जनलेपाभ्यां सद्यो नेत्ररुजापहं भवति । अन्यच्च सुगमम् । अथार्मसु लेपः मरिचं संचूर्णयित्वा केशराजो भृङ्गराजः, तस्य स्वरसमर्दनात् पुनः लेपनात् एषः प्रयोगराट् अर्मेणां नाशं करोति । अर्मे व्रणविशेषः । अथ प्रतिसारणं अञ्जननामिकां स्त्रिणां खेदितां पुनः भित्त्वा विदारयित्वा पुनः विनिष्पीड्य पीडयित्वा शिला एला नतं तगरं सिन्धूत्थं सैन्धवं सक्षौद्रैरेतैः प्रतिसारणं कुर्यात् । नेत्राञ्जननामिका नेत्रपिडका ॥ ३१-३७ ॥

तर्पणम् ।

अथ तर्पणकं वच्मि नेत्रतृप्तिकरं परम् ।

यद्रूक्षं परिशुष्कं च नेत्रं कुटिलमाविलम् ॥ ३८ ॥

शीर्णपक्ष्मशिरोत्पातकृच्छ्रोन्मीलनसंयुतम् ।

तिमिरार्जुनशुक्राच्चैरभिष्यन्दाधिमन्थकैः ॥ ३९ ॥

शुष्काक्षिपाकशोथाभ्यां युक्तं वातविपर्ययैः ।

तन्नेत्रं तर्पणे योज्यं नेत्ररोगविशारदैः ॥ ४० ॥

दुर्दिनात्युष्णशीतेषु चिन्तायासभ्रमेषु च ।

अशान्तोपद्रवे चाक्षिण तर्पणं न प्रशस्यते ॥ ४१ ॥

वातातपरजोहीने देशे चोत्तानशायिनः ।

आधारौ माषचूर्णेन क्लिबेन परिमण्डलौ ॥ ४२ ॥

समौ दृढावसंवाधौ कर्तव्यौ नेत्रकोशयोः ।

पूरयेद्धृतमण्डेन विलीनेन सुखोदकैः ॥ ४३ ॥

	Date	Page
<p>1. The first part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that this is crucial for the company's financial health and for providing reliable information to stakeholders.</p> <p>2. The second part of the report details the various methods used to collect and analyze data. It includes a discussion on the use of surveys, interviews, and focus groups, as well as the statistical techniques employed to interpret the results.</p> <p>3. The third part of the report presents the findings of the study. It highlights the key trends and patterns observed in the data, and discusses the implications of these findings for the company's future strategy.</p>	<p>1. The first part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that this is crucial for the company's financial health and for providing reliable information to stakeholders.</p> <p>2. The second part of the report details the various methods used to collect and analyze data. It includes a discussion on the use of surveys, interviews, and focus groups, as well as the statistical techniques employed to interpret the results.</p> <p>3. The third part of the report presents the findings of the study. It highlights the key trends and patterns observed in the data, and discusses the implications of these findings for the company's future strategy.</p>	<p>1. The first part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that this is crucial for the company's financial health and for providing reliable information to stakeholders.</p> <p>2. The second part of the report details the various methods used to collect and analyze data. It includes a discussion on the use of surveys, interviews, and focus groups, as well as the statistical techniques employed to interpret the results.</p> <p>3. The third part of the report presents the findings of the study. It highlights the key trends and patterns observed in the data, and discusses the implications of these findings for the company's future strategy.</p>
<p>4. The fourth part of the report discusses the challenges faced by the company in implementing the proposed changes. It identifies the key areas of concern, such as resistance to change and limited resources, and provides recommendations for how to overcome these challenges.</p> <p>5. The fifth part of the report discusses the potential benefits of the proposed changes. It highlights the ways in which the changes could improve the company's efficiency, reduce costs, and enhance the quality of its products and services.</p> <p>6. The sixth part of the report discusses the next steps in the implementation process. It outlines the key tasks that need to be completed, and provides a timeline for when these tasks should be completed.</p>	<p>4. The fourth part of the report discusses the challenges faced by the company in implementing the proposed changes. It identifies the key areas of concern, such as resistance to change and limited resources, and provides recommendations for how to overcome these challenges.</p> <p>5. The fifth part of the report discusses the potential benefits of the proposed changes. It highlights the ways in which the changes could improve the company's efficiency, reduce costs, and enhance the quality of its products and services.</p> <p>6. The sixth part of the report discusses the next steps in the implementation process. It outlines the key tasks that need to be completed, and provides a timeline for when these tasks should be completed.</p>	<p>4. The fourth part of the report discusses the challenges faced by the company in implementing the proposed changes. It identifies the key areas of concern, such as resistance to change and limited resources, and provides recommendations for how to overcome these challenges.</p> <p>5. The fifth part of the report discusses the potential benefits of the proposed changes. It highlights the ways in which the changes could improve the company's efficiency, reduce costs, and enhance the quality of its products and services.</p> <p>6. The sixth part of the report discusses the next steps in the implementation process. It outlines the key tasks that need to be completed, and provides a timeline for when these tasks should be completed.</p>
<p>7. The seventh part of the report discusses the overall conclusions of the study. It summarizes the key findings and provides a final assessment of the company's current position and the potential for future success.</p> <p>8. The eighth part of the report discusses the limitations of the study. It identifies the areas where the study may have been limited, and provides suggestions for how to improve the study in the future.</p> <p>9. The ninth part of the report discusses the acknowledgments. It thanks the individuals and organizations that have supported the study, and provides a list of references.</p>	<p>7. The seventh part of the report discusses the overall conclusions of the study. It summarizes the key findings and provides a final assessment of the company's current position and the potential for future success.</p> <p>8. The eighth part of the report discusses the limitations of the study. It identifies the areas where the study may have been limited, and provides suggestions for how to improve the study in the future.</p> <p>9. The ninth part of the report discusses the acknowledgments. It thanks the individuals and organizations that have supported the study, and provides a list of references.</p>	<p>7. The seventh part of the report discusses the overall conclusions of the study. It summarizes the key findings and provides a final assessment of the company's current position and the potential for future success.</p> <p>8. The eighth part of the report discusses the limitations of the study. It identifies the areas where the study may have been limited, and provides suggestions for how to improve the study in the future.</p> <p>9. The ninth part of the report discusses the acknowledgments. It thanks the individuals and organizations that have supported the study, and provides a list of references.</p>

अथवा शतधौतेन सर्पिषा क्षीरजेन वा ।
निमग्नान्यक्षिपक्षमाणि यावत्सुस्तावदेव हि ॥४४॥
पूरयेन्मीलिते नेत्रे तत उन्मीलयेच्छनैः ।
धारयेद्द्वर्त्मरोगेषु वाङ्मात्राणां शतं बुधः ॥ ४५ ॥
स्वच्छे कफे सन्धिरोगे मात्रापञ्चशतं हितम् ।
शुक्ले च षट्शतं कृष्ण-रोगे सप्तशतं मतम् ॥४६॥
दृष्टिरोगेष्वष्टशतमधिमन्थे सहस्रकम् ।
सहस्रं वातरोगेषु धार्यमेवं हि तर्पणम् ॥ ४७ ॥
स्त्रिजनेन यवपिष्टेन स्नेहवीर्यैरितं ततः ।
यथास्वं धूमपानेन कफमस्य विशोधयेत् ॥ ४८ ॥
एकाहं वा त्र्यहं वापि पञ्चाहं चेष्ट्यते परम् ।
तर्पणे तृप्तिलिङ्गानि नेत्रेष्वेतानि भावयेत् ॥ ४९ ॥
सुखस्वप्नावबोधं च वैशद्यं वर्णपाटवम् ।
निवृत्तिर्व्याधिशान्तिश्च क्रियालाघवमेव च ॥५०॥
अथ साश्वतं गुरु स्निग्धं नेत्रं स्यादतितर्पितम् ।
रूक्षमस्त्राविलं रुग्णं नेत्रं स्याद्धीनतर्पितम् ॥ ५१ ॥
रूक्षस्निग्धोपचाराभ्यामेतयोः स्यात्प्रतिक्रिया ।

दी०—इदानीं तर्पणविधानं दर्शयन्नाह—
अथेत्यादि । विडालानन्तरं तर्पणकं दृष्टिप्रसादनकं
कर्म वच्मि । कीदृशं नेत्रं तर्पणयोग्यं भवति तदाह—
यद्रूपमित्यादि । यादृशं रूक्षं परिशुष्कमिति वाता-
मिष्यन्दादेव । आविलं कलुषं शीर्णपक्षमेति रोमशातनं
शिरोत्पात इति यथा—‘अवेदना वापि सवेदना वा
यस्याक्षिराज्यो हि भवन्ति ताम्राः । मुहुर्विरज्यन्ति च
याः स तादृग्व्याधिः शिरोत्पात इति प्रदिष्ट’ इति । कृ-
च्छ्रोन्मीलनसंयुतमिति कृच्छ्रोन्मीलनः आकुंचनसंज्ञः ।
यथा—‘वाताद्या वर्त्मसंकोचं जनयन्ति गता यदा ।
तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुंचनं नाम तद्विदुः’ इति । तिमिरार्जु-
नशुक्राद्यैरिति तिमिरं तु लिङ्गनाशस्य मूलमेव । यत-
श्चतुर्थपटलगतो दोषस्तिमिरं करोति तच्च नानारूपं
भवति । अर्जुनमिति शुक्लभागगतारोगविशेषः । यदुक्तं
‘एको यः शशरुधिरपमश्च बिन्दुः शुक्लस्थो भवति तद-
र्जुनं वदन्ती’ति । शुक्रमिति कृष्णभागगतं तच्च त्रिविधं
शुद्धशुक्रं शिराशुक्रं क्षतशुक्रं चेति । शुक्रमत्र पुष्पशब्द-
वाच्यं फूलीति लोके । आदिग्रहणादेतादृशैरन्यैरपि ।
अभिष्यन्दाधिमन्थकैरिति अभिष्यन्दो नेत्रामयः ।
अयमपि सर्वनेत्ररोगोत्पादक इत्यर्थः । अधि-
मन्थो नेत्रे शोथरूपो रुजावांश्च भवति स च
शा. सं. ४९

वृद्धेनाभिष्यन्देनैव क्रियावतां तत्पुरुषाणां चतुर्विधो जा-
यते । शुष्काक्षिपाकशोथाभ्यामिति शुष्काक्षिपाकः स-
र्वाक्षिगतारोगे पठितः स यथा—‘यत्कूणितं दारुणरूक्षवर्त्म
संदह्यते चाविलदर्शनं यत् । सुदारुणं यत्प्रतिबोधने च
शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षी’ति । शोथ इति । शोथजनेत्र-
पाकः । यतः—‘कण्डूपदेहाश्रयुतः पक्वोदुम्बरसन्निभः ।
संरंभी पच्यते यस्तु नेत्रपाकः स शोथज’ इति । वात-
विपर्ययैर्युत इति वातविपर्ययो नेत्ररोगविशेषः । अय-
मपि सर्वाक्षिगतारोगे पठितः । यथा ‘वारंवारं च
पर्येति भुवौ नेत्रे च मारुतः । रुजश्च विविधास्तीक्ष्णाः
स ज्ञेयो वातपर्यय’ इति । तं नेत्रं तर्पणे योज्यमिति
यत्पूर्वोक्तारोगविशेषे वर्णितं तन्नेत्रमित्यर्थः । तर्पणं तु
वक्ष्यमाणं बोद्धव्यम् । अथ तर्पणक्रियायामयोग्यविष-
यमाह—‘दुर्दिनात्युष्णशीतैरित्यनेन शीतोष्णवर्षास्वरूपं
कालं तर्पणविहितम् । प्राप्तिनिषेधत्वात् । दुर्दिनमिति
वर्षा मेघवृष्ट्याकुलं दिनं निषिद्धं नान्यत् । एव-
मत्युष्णमिति । ग्रीष्मे खरतरकिरणतापितदिवसम् ।
अतिशीतं वातादिव्याप्तं दिनमिति संभ्रमेष्विति भ्रमश्च-
क्रारूढस्येवार्थसंविद्धिः । अशांतोपद्रवे चाक्षणीति ।
आमदोषजननोपद्रवसहितं नाक्षि तर्पयेदित्यभिप्रायः ।
तद्यथा—‘उदीर्णवेदनं नेत्रं रागशोषसमन्वितम् ।
घर्षनिस्तोदशूलाश्रयुक्तमामान्वितं विदुः’ इति । इदानीं
तर्पणस्य कर्तव्यविधावपि कर्मविधानमाह—‘तर्पणार्थी
पुरुषः प्रथममेव शोभनं स्थानमन्विच्छेत् । तत्र वा-
तातपरजोरहिते इति । एतयोर्लक्षणत्वेनाभिधूम-
रहिते इति ग्रहणं । यदुक्तं—‘प्रतिसूर्याभिरहिते नीरुजो
धूममारुते । गृहे सुखे निराबाधं तर्पणं च समाचरेद्’ति ।
उत्तानशायिनेत्यनेन निश्चलस्य वीतक्रोधतयास्य चाव-
रोधः तन्त्रान्तरदर्शनात् ‘उत्तानशायिनः कार्यं नि-
श्चलस्य यथासुखम् । तर्पणं नेत्रयुगले वीतक्रोधभयस्य
चे’ति । अथ पश्चात्कर्माह—‘आधारौ माषचूर्णेन
नेत्रकोशयोरिति नेत्रपुटयोः । द्वौ आधारौ कुर्यात् ।
आधारो माषपिष्टीमयः पलीसंज्ञः । क्लिप्तेन माषचू-
र्णेनेति । क्लिप्तं जलेन मर्दितम् । कथंभूतावाधाराविति ।
परिमण्डलौ परि समन्ततो भावेन मण्डलाकारौ
तेनार्धाङ्गुलोत्सेधः द्यङ्गुलविस्तारं यथा स्यात् कुर्यादि-
त्यभिप्रायः । तथाहि ‘अर्धाङ्गुलोऽर्धविस्तारं यथा स्यात्ता-
क्षिरोधकृत्’ इति । पुनः कथंभूतावाधारौ । समाहितौ

<p> 1990 1991 1992 1993 1994 1995 1996 1997 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006 2007 2008 2009 2010 2011 2012 2013 2014 2015 2016 2017 2018 2019 2020 2021 2022 2023 2024 2025 2026 2027 2028 2029 2030 2031 2032 2033 2034 2035 2036 2037 2038 2039 2040 2041 2042 2043 2044 2045 2046 2047 2048 2049 2050 2051 2052 2053 2054 2055 2056 2057 2058 2059 2060 2061 2062 2063 2064 2065 2066 2067 2068 2069 2070 2071 2072 2073 2074 2075 2076 2077 2078 2079 2080 2081 2082 2083 2084 2085 2086 2087 2088 2089 2090 2091 2092 2093 2094 2095 2096 2097 2098 2099 2100 2101 2102 2103 2104 2105 2106 2107 2108 2109 2110 2111 2112 2113 2114 2115 2116 2117 2118 2119 2120 2121 2122 2123 2124 2125 2126 2127 2128 2129 2130 2131 2132 2133 2134 2135 2136 2137 2138 2139 2140 2141 2142 2143 2144 2145 2146 2147 2148 2149 2150 2151 2152 2153 2154 2155 2156 2157 2158 2159 2160 2161 2162 2163 2164 2165 2166 2167 2168 2169 2170 2171 2172 2173 2174 2175 2176 2177 2178 2179 2180 2181 2182 2183 2184 2185 2186 2187 2188 2189 2190 2191 2192 2193 2194 2195 2196 2197 2198 2199 2200 2201 2202 2203 2204 2205 2206 2207 2208 2209 2210 2211 2212 2213 2214 2215 2216 2217 2218 2219 2220 2221 2222 2223 2224 2225 2226 2227 2228 2229 2230 2231 2232 2233 2234 2235 2236 2237 2238 2239 2240 2241 2242 2243 2244 2245 2246 2247 2248 2249 2250 2251 2252 2253 2254 2255 2256 2257 2258 2259 2260 2261 2262 2263 2264 2265 2266 2267 2268 2269 2270 2271 2272 2273 2274 2275 2276 2277 2278 2279 2280 2281 2282 2283 2284 2285 2286 2287 2288 2289 2290 2291 2292 2293 2294 2295 2296 2297 2298 2299 2300 2301 2302 2303 2304 2305 2306 2307 2308 2309 2310 2311 2312 2313 2314 2315 2316 2317 2318 2319 2320 2321 2322 2323 2324 2325 2326</p>

न विषमैः । दृढाविति न शीर्णौ । असंधाविति संधिरहितौ । एतेन तन्निपुणेन कार्यावित्यर्थः । इदानीं तर्पणार्थं द्रव्यविशेषमाह—पूरयेन्नेत्राधाराविति शेषः । केन पूरयेत्तमाह—घृतमण्डनेत्यादि । विलीनघृतस्य घनीभूतस्योपरितनो भागो घृतमण्ड इत्युच्यते । कीदृशेन सुखोदकैः कृत्वा विलीने । एके सुखोदकैरेवाक्षिपूरणमाहुः । तदसंगतम् । अथवेत्यनेन द्रव्यान्तरमाह—धौतेन सर्पिषेत्यर्थः । क्षीरमथनात्समुद्धूतं नवनीतघृतं क्षीरघृतमित्युच्यते । क्षीरमत्र गव्यं ग्राह्यं तद्विहितत्वात् । तथाहि—‘गव्यक्षीरोत्थितं सर्पिस्तर्पणार्थं विधीयते । दृष्टिप्रसादनश्रेष्ठं तिमिरस्यापकर्षणमिति । अथ कियत्परिमाणेन पूरणं कार्यं तमाह—एके तु ‘पक्ष्माणि यावन्मज्जन्ति रोमवत्ता यदा भ्रुवो’रिति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च तत उन्मीलयेच्छनैरिति । उन्मीलनं तु शनैः कुर्यात् । शनैरित्यनेन कर्मान्तरं सूचयति । कथमुन्मीलयेत्तदाह चरकः—‘ततो वस्त्रेण पीतेन नीलेन हरितेन वा । पत्रैराच्छाद्य नयने ततः पश्येद्यथासुखमिति । अथ तर्पणस्य धारणं कियत्कालेन कार्यं तदाह—वर्त्मरोगेष्विति कृच्छ्रोन्मीलनपक्ष्मघातप्रभृतिषु । वाङ्मात्राणां शतमिति । गुर्वक्षरोच्चारणं वाक् तेषां शतमित्यर्थः । अथवाङ्गुल्योः छोटिकास्वरूपं वाङ्मात्रात्मत्वेन कथितम् । तथाच ‘निमेषोन्मेषणं पुंसामङ्गुल्याच्छोटिकाथवा । गुर्वक्षरोच्चारणं वा वाङ्मात्रेयं स्मृता बुधैरिति । स्वस्थे कफे इति प्रकृतिस्थे कफे अथवा स्वस्थे पुरुषे नीरोगे, निरुपद्रवे इत्यन्ये अतएव सोपद्रवे दोषे तर्पणं न विहितमिति पूर्वोक्तमेव । संधिरोगजलस्रावप्रभृतिके कृष्णरोगे शुद्धशुक्रशिराशुक्रप्रमुखे कफेच विकाराभिपन्ने अतएव षट्शतमित्यर्थः । पञ्चशतान् दृष्टिरोगेष्विति पित्ते नकुलान्ध्यप्रभृतिषु दृष्टिरोगेष्विति बहुवचनत्वेन पित्तजे रक्तजे वाऽष्टौशतानि कुर्यात् । अधिमन्थे सहस्रकमित्यस्य स्थाने अधिमन्थे नवशतमिति पठन्ति । सहस्रं वातरोगेष्विति बहुवचनत्वेनापि सन्निपातात्मके व्याधौ सहस्रमात्रं यावदेयं । तन्त्रान्तरे सप्तशतमात्राभिः सन्निपाते विहितम् । तथाच ‘वाचां सहस्रमात्रा स्याद्धारयेन्मारुतव्यथे । पित्तजे रक्तजे वा.....निव । सन्निपातात्मके सप्तपञ्च स्वस्थविधौ तथे’ति विषयोवगन्तव्यः । अथ कफक्षेहोपनयनं कुर्यात्तमाह—इदानीं दोषादिविशेषेण तर्पणविशेषस्य दिनान्तरमाह—एकाहमिति । एकदिनान्तरं ग्रन्थकारदर्शनात् । तथा च—‘अहन्यहनि वातोत्थे पित्तरक्ते

दिनान्तरम् । तर्पणं सन्निपातोत्थद्व्यन्तरं त्र्यन्तरं कफे’ इति । तत्र पित्तरक्तादिदोषे तर्पणं कार्यम् । वाग्रहणेन वातोत्थेपि अहन्यहनि कार्यं द्वितीयवाग्रहणेनापि द्व्यन्तरं बोद्धव्यं सन्निपातविषयं एके कटूष्णमिति । पठन्ति त्र्यहमिति त्रिदिनान्तरं तच्च कफेत्यनुक्ते स्वस्थादावपि । पञ्चाहमिति पञ्चदिनान्तरम् । अथ तर्पणलिङ्गानि यस्य भवन्ति तानाह—सुखं यथा स्यात् । स्वप्रावबोधो भवति । वैशद्यं नेत्रस्येति । वर्णपाटवमिति वर्णं श्वेतकृष्णादिकं तस्य पाटवं निर्मलत्वं एतेन व्यक्तवर्त्मने भवतः । निवृत्तिरवलोकनप्रचारो दृढतरो भवति । क्रियालाघवमिति सूक्ष्मावलोकनेपि समर्थदृष्टिर्भवतीत्यर्थः । अथातितर्पितस्य लक्षणा-न्याह—अथेति सुगमं । अथ हीनतर्पितस्य लक्षणमाह—रूक्षमस्निग्धं, अस्त्राविलं अस्त्रैर्नेत्रजलैराविलं कलुषीकृतं रागमारक्तां हीनतर्पितनेत्रमिति । अथ हीनातितर्पितस्य नेत्रस्य किञ्चित्प्रकारमाह—एतयोर्हीनातितर्पितयोः । तेनातितर्पितस्य नेत्रस्य किञ्चित्प्रकारतो रूक्षक्रियाहीनतर्पिता स्निग्धा कियेत्यभिप्रायः ॥ ३८-५१ ॥

गू०—अथ तर्पणं अथानन्तरं तर्पणकं चिकित्सितं वच्मि कथयामि । तर्पणकं नेत्रतृप्तिकरं । केषु रोगेषु तर्पणं कियते तानाह—यन्नेत्रं रूक्षं भवति । शुष्कं कुटिलं वक्रं आविलं मलयुक्तं शीर्णपक्ष्म शीर्णं गतं पक्ष्म नेत्ररोगं यस्य तत् । एते वातपर्यन्तादयो नेत्ररोगनिदाने ज्ञेयाः । एवंभूतं नेत्रं तर्पणे योज्यं । नेत्ररोगविशारदैर्वैद्यैः यत्र तर्पणं न विहितं तदाह—सुगमम् । यत्र तर्पणं न हितं येन विधानेन वा तदाह—वातादीनां हीने रहिते देशे उत्तानशायिनः पुरुषस्य नेत्रकोशयोः उपरिभागे क्लिप्तेन आर्द्रेण माषचूर्णेन परिमण्डलौ मण्डलाकारौ समौ दृढौ असंबाधौ कर्तव्यौ । तत्र नेत्रे विलीनेन द्रुतेन घृतमण्डनेन पूरयेत् । सुखोदकैर्वा अथवा शतधौतेन सर्पिषा क्षीरोत्थितेन सर्पिषा वा यावत् अक्षिपक्ष्माणि निमग्नानि भवन्ति तावत् कार्यं । मीलिते नेत्रे पूरयेत् । पूरणानन्तरं ततः शनैः उन्मीलयेत् । धारणे प्रमाणमाह—वाङ्मात्रालक्षणं गुर्वक्षरोच्चारणादिकं पूर्वोक्तमेव । सुगमं चान्यत् । तर्पणे दाहकफाधिक्ये प्रतीकारमाह—ततः स्नेहवीर्येण ईरितं अस्य कफस्त्रिभेन यवपिष्टेन यथास्वं धूमपानेन विशो-

ध्येत् । तर्पणं कियद्दिनपर्यन्तं कर्तव्यं तदाह—
एकाहं त्र्यहं परं प्रमाणं पञ्चाहं वा इष्यते । अथ तर्पणे
तृप्तिलक्षणमाह—तर्पणे नेत्रस्य सुखस्वप्नादीनि तृप्ति-
लिङ्गानि भावयेत् विचारयेदिति पूर्वेणान्वयः ।
सुखेन स्वप्नत्वं सुखेन बोधत्वं वैशद्यं विशदता नेत्रस्य ।
वर्णस्य पाटवं पटुत्वं निर्वृत्तिर्निरावृत्तिः स्पष्टदर्शनत्वं
व्याधिशान्तिः । क्रियालाघवं निमेषोन्मेषक्रियालघुत्वम् ।
अतितर्पितमाह—सासु—असुयुक्तं गुरु स्निग्धं च । अथ
हीनतर्पितनेत्रमाह—रुक्षं अस्माविलं रक्ताविलं रुणं
रोगयुक्तं हीनतर्पितं नेत्रं एवं स्यात् । अतितर्पितहीन-
तर्पितयोः प्रतिकारमाह—रुक्षोपचारेणातिस्निग्धस्य
न हीनस्निग्धेनेति यावत् ॥ ३८-५१ ॥

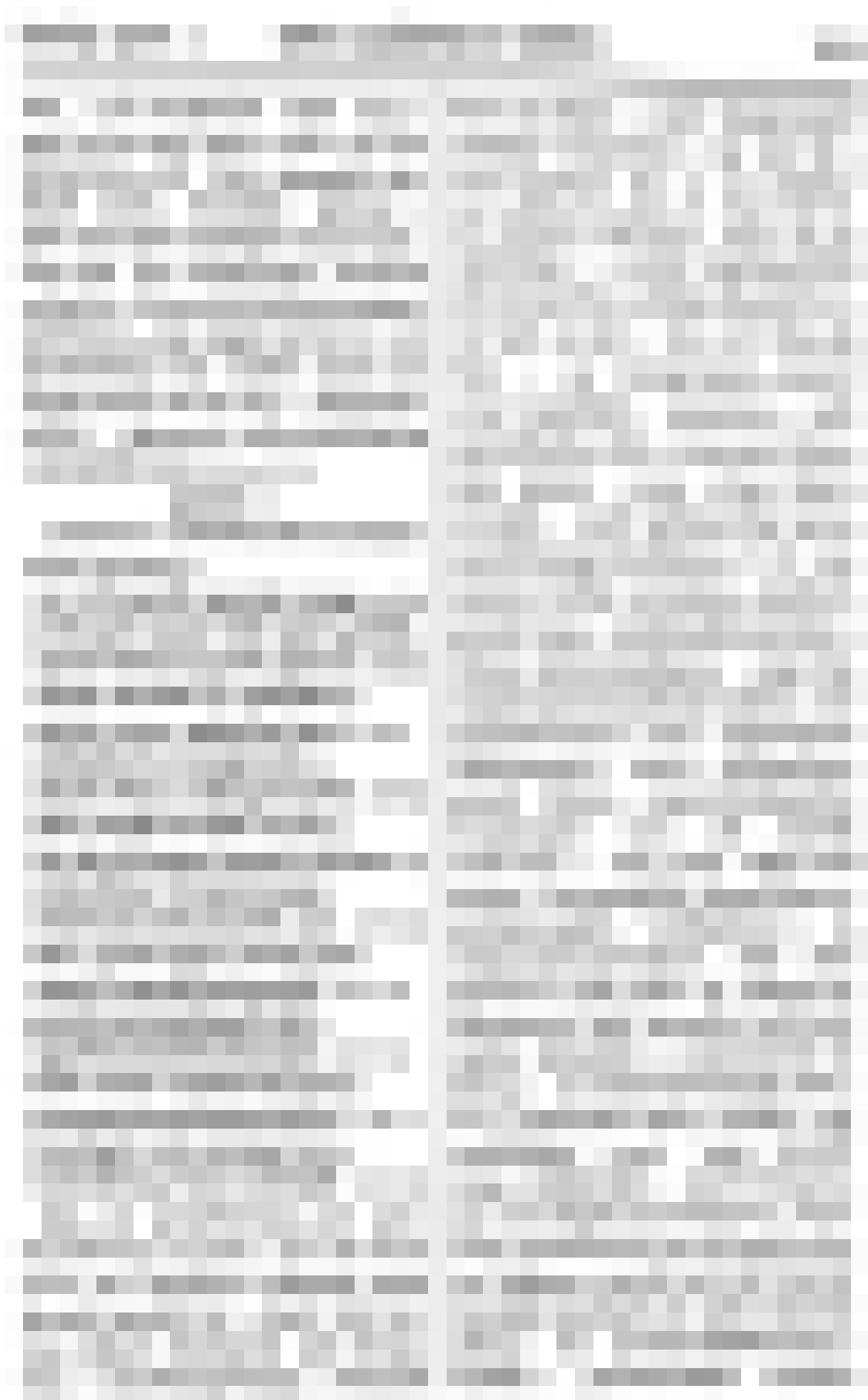
पुटपाकः ।

सम्बन्धश्चायं—तर्पणोक्तविधानक्रियाव्यापत्तिसमा-
नधर्मत्वं पुटपाकमाह—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुटपाकस्य साधनम् ॥ ५२ ॥
द्वौ बिल्वमात्रौ मांसस्य पिण्डौ स्निग्धौ सुपेषितौ ।
द्रव्याणां बिल्वमात्रं तु द्रवाणां कुडवो मतः ॥ ५३ ॥
तदेकस्थं समालोढ्य पत्रैः सुपरिवेष्टितम् ।
पुटपाकेन तत्पक्त्वा गृह्णीयात्तदसं बुधः ॥ ५४ ॥
तर्पणोक्तविधानेन यथावदुपचारयेत् ।
दृष्टिमध्ये निषेच्यः स्यान्नित्यमुत्तानशायिनः ॥ ५५ ॥
स्नेहो लेखनश्चैव रोपणश्चेति स त्रिधा ।
हितः स्निग्धोऽतिरुक्षस्य स्निग्धस्यापि हि लेखनः ५६
दृष्टेर्बलार्थमितरः पित्तासृग्गणवातनुत् ।
सर्पिर्मांसवसामज्जामेदःस्वादौषधैः कृतः ॥ ५७ ॥
स्नेहनः पुटपाकश्च धार्यो द्वे वाक्यते दशोः ।
जाङ्गलानां यकृन्मांसैर्लेखनद्रव्यसंयुतैः ॥ ५८ ॥
कृष्णलोहरजस्ताम्रशङ्खविद्रुमसिन्धुजैः ।
समुद्रफेनकासीसस्रोतो जदधिमस्तुभिः ॥ ५९ ॥
लेखनो वाक्यतः धार्यस्तस्यैतावद्विधारणम् ।
स्तन्यजाङ्गलमध्वाज्यतिक्तकद्रव्यपाचितः ॥ ६० ॥
लेखनाग्निगुणो धार्यः पुटपाकस्तु रोपणः ।
वितरेत्तर्पणोक्तां तु क्रियां व्यापत्तिदर्शने ॥ ६१ ॥

दी०—अथ पुटपाकविधानमाह—अथ पुटपा-
कस्य त्रैविध्यमाह—स पुटपाकः । अथ तेषां त्रयाणां
मध्ये कः कस्य विहितस्तमाह—अतिरुक्षस्य पुरुषस्य
स्निग्धस्यापि पुरुषस्येति शेषः । लेखनो लेखनः पुट-
पाकः । दृष्टेर्बलार्थं दृष्टिदृढीकरणार्थं इतरो रोपणपुट-
पाकः । स एष पित्तासृग्गणवातनुत् । गणवातादयो

नेत्रगता एव बोद्धव्याः । इदानीं स्नेहनपुटपाकमादौ
प्रदर्शयन्नाह—वसामांसाश्रितः । स्नेह इति शेषः ।
तथाच 'शुद्धमांसभवः स्नेहः सा वसा परिकीर्तिता'
मज्जा मस्तकमज्जा स्थूलास्थिषु च भवति । मेद उद्-
रस्थत्वगस्थिषु च । तथाचोक्तं 'स्थूलास्थिषु विशेषेण
मज्जा त्वभ्यन्तराश्रिता । अथेतरेषु सर्वेषु सरक्तं मेद उ-
च्यते' इति । दश इति । दशि मध्ये निषेच्य इति
विषयः । अथ लेखनपुटपाकमाह—जाङ्गलानां
जन्तूनां यकृन्मांसैरिति । यकृत्कालखण्डः । यद्यपि
जाङ्गलवर्गोऽष्टविधः कथितः । तद्यथा जाङ्गला विष्किराः
प्रतुदाः गुहाशयाः । प्रसहाः पर्णमृगा बिलेशया
ग्राम्याश्चेति । तथापि केषांचिन्मते पंचैव श्रेष्ठतमाः
जाङ्गलविष्किरप्रतुदपर्णमृगबिलेशयाश्च ते के जाङ्ग-
लाद्यास्तान् केषांचित् ज्ञापनार्थमाह—एणहरिणपर्ण-
कुरङ्गादयो जाङ्गलाः । लावतित्तिरकपिञ्जलवतीरुवादयः ।
विष्किराः कपोतपारावतकलिङ्गादयः । प्रतुदाः सिंह-
व्याघ्रवृ(षा?)श्वकशृगालमार्जारादयो गुहेशयाः । काक-
कङ्कुररचापभासादयः । प्रसहाः मृदुभूरिवकवृक्षशा-
यिकावानरप्रभृतयः । पर्णमृगाः श्वाविच्छशगोधान-
कुलादयो बिलेशयाः । अश्वाश्चतरगोखरोध्वस्तोरभ्र-
मेदःपुच्छप्रभृतयो ग्राम्या इति जाङ्गलवर्गः
समासेन प्रोक्तः । यस्यस्य दोषस्य विहितं तत्तत्रैव
ज्ञातव्यम् । लेखनद्रव्यसंयुतैरिति लेखनद्रव्यैर्वैष्यमाण-
कृष्णलोहरजःप्रभृतिकैः ईदृशैश्चेत्यभिप्रायः । कृ-
ष्णलोहरजःकृष्णसारवर्णताम्ररजश्च विद्रुमं प्रवालं
सिन्धुजं सैधवं कासीसं द्विविधं एकं भस्मसदृशं किं-
चिदम्ललवणरसं, द्वितीयं पुष्पकासीसं ईषत्पीतं तुवरं
तद्भवमेव स्रोतोजनमिति । रसाजनशब्दवाच्यं तच्च
द्विविधम् । एकं स्रोतोजनकृष्णपाषाणाकृति द्रव्यम् ।
अपरं तु दारुहरिद्राक्वाथेन कृत्रिमं पीतलोहितं । मस्तु
दध्नस्तोयविशेषम् । तथाच 'दध्नस्तु यदधस्तोयं
तन्मस्तु परिकीर्तित'मिति । अथातो रोपणपुटपाक-
माह—स्तन्यं स्त्रीदुग्धं तदभावे गव्यमार्जं वा । जाङ्गल-
शब्देन जाङ्गलप्राणिनां वसा मज्जा मेदो ग्राह्यं रोपणक्रि-
यायां विहितत्वात् । मधु क्षौद्रं आज्यं घृतं तिक्तकगव्यं
निबप्रभृतिकं लेखनत्रिगुणो धार्य इत्यनेन वाक्यतत्रयं
सूचितम् । अथ पुटपाकव्यापत्तिचिकित्सामाह—
वितरेदिति । पुटपाकव्यापत्तिदर्शने हीनातियोगे

तर्पणोक्तां क्रियां चिकित्सां कारयेत् । एतेन तानि लक्षणानि अत्रापि ज्ञेयानि इति ग्रन्थकृता सूचितम् । तथाहि—‘तर्पणं पुटपाकं च नस्याहं न च योजयेत् । यावन्त्यहानि युजीत द्विस्ततो हितभाक् भवेत्’ इति ॥ ५२-६१ ॥

गू०—अथ पुटपाकः । अतः ऊर्ध्वं अतः परं पुटपाकस्य साधनं वक्ष्यामि कथयिष्यामि । तत्साधनमाह—मांसस्य जाङ्गलमांसस्य बिल्वमात्रौ द्वौ पिण्डौ स्निग्धौ सुचिकण्णौ तथा सुपेषितौ सूक्ष्मपेषितौ बिल्वद्रव्याणां शुष्काणां बिल्वमात्रं द्रवः कुडवयुतः । फलं तन्मांसौषधं एकत्वं समालोच्य सम्यक् मेलयित्वा पत्रैर्जम्बूदिभिर्वेष्टितं कृत्वा पुनः मृत्तिकां वेष्ट्य पुटपाकयुक्त्या तद्रसं गृहीयात् । तर्पणोक्तविधानेन अवचारयेत् । तस्य ग्रहणविधानमाह—सः स्नेहादिभेदेन त्रिधाभूतः । उत्तानशायिनो नित्यं निषेव्यः स्यात् तस्य किञ्चिदो हितस्तदाह—सुगमम् । स्नेहमाह—सर्पिर्घृतं मांसादीनि मेदांतानि जाङ्गलानि स्वाद्वैषधैः काकोल्यादिभिः कृतस्नेहनस्तेन पुटपाकः ईदृशः इष्यते वाङ्मात्रा द्वे शते धार्याः । लेखनमाह—लेखनद्रव्याणि कृष्णलोहादीनि कृष्णलोहरजश्चूर्णं सिंधुस्रोतोञ्जनः चूर्णं दधिमस्तु दधिजलं लेखनो वाक् शतं धार्यः । एतावदेव तस्य धारणम् । अथ रोपणमाह—स्तन्यं दुग्धं जाङ्गलं जाङ्गलमांसं मधु क्षौद्रं आज्यं घृतं तिक्तकद्रव्याणि कटुक्यादीनि तैः पाचितः लेखनात् । रोपणः त्रिगुणप्रमाणो धार्यः । लेखने वाक्शतादिधारणं व्यापत्तिदर्शने उपद्रवे तर्पणोक्तां क्रियां वितरेत् ॥ ५२-६१ ॥

अञ्जनम् ।

अथ संपक्वदोषस्य प्राप्तमञ्जनमाचरेत् । हेमन्ते शिशिरे चैव मध्याह्नेऽञ्जनमिष्यते ॥ ६२ ॥ पूर्वाह्णे चापराह्णे च ग्रीष्मे शरदि चेष्ट्यते । वर्षासु नाश्रे नाप्युष्णे वसन्ते च सदैव हि ॥ ६३ ॥ लेखनं रोपणं चैव तथा स्यात्स्नेहनाञ्जनम् । लेखनं क्षारतीक्ष्णाम्लरसैरञ्जनमिष्यते ॥ ६४ ॥ कषायतिक्तरसयुक्सस्नेहं रोपणं मतम् । मधुरं स्नेहसंपन्नमञ्जनं तु प्रसादनम् ॥ ६५ ॥ गुटिकारसचूर्णानि त्रिविधान्यञ्जनानि च । कुर्याच्छलाकयाऽङ्गुल्या हीनानि च यथोत्तरम् ॥ ६६ ॥

श्रान्ते प्ररुदिते भीते पीतमद्ये नवज्वरे । अजीर्णे वेगघाते च नाञ्जनं संप्रशस्यते ॥ ६७ ॥ हरेणुमात्रां कुर्वीत वार्ति तीक्ष्णाञ्जने भिषक् । प्रमाणं मध्यमेऽध्यर्धं द्विगुणं तु मृदौ भवेत् ॥ ६८ ॥ रसक्रिया तूत्तमा स्यात्त्रिविडङ्गमिता हिता । मध्यमा द्विविडङ्गा स्याद्धीना त्वेकविडङ्गिका ॥ ६९ ॥ वैरेचनिकचूर्णं तु द्विशलाकं विधीयते । मृदौ तु त्रिशलाकं स्याच्चतस्रः स्नेहिकेऽञ्जने ॥ ७० ॥ मुखयोः कुण्ठिता श्लक्ष्णा शलाकाष्टाङ्गुलोन्मिता । अश्मजा धातुजा वा स्यात्कलायपरिमण्डला ॥ ७१ ॥ ताम्रलोहाश्मसंजाता शलाका लेखने मता । सुवर्णरजतोद्भूता शलाका स्नेहने मता ॥ ७२ ॥ अङ्गुलीव मृदुत्वेन कथिता रोपणे बुधैः । सायं प्रातर्वाञ्जनं स्यात्तत्सदा नैव कारयेत् ॥ ७३ ॥ नातिशीतोष्णवाताभ्रवेलायां संप्रशस्यते । कृष्णभागादधः कुर्यादपाङ्गं यावदञ्जनम् ॥ ७४ ॥

दी०—अथ अञ्जनप्रकारमाह—अथशब्दोऽत्राम-
दोषानन्तरं सूच्यते । तेनापरिपक्वदोषस्य प्राप्तमञ्जनम-
प्रशस्तमित्यभिप्रायः । यतः ‘अञ्जनं पूरणं काथपान-
मामे न शस्यत’ इति । प्राप्तमञ्जनमिति यद्यस्य समय-
स्योक्तं तत्तत्रैव योज्यमिति प्राप्तशब्देन वर्णितं ।
अथ कथमाचरेत्तदाह—हेमन्त इत्याद्यञ्जनविषयं सामा-
न्यं विशेषो यथा । अथ त्रिविधाञ्जनमाह—शुक्रादिषु
रोपणं क्लेदकण्डूपक्ष्मप्ररोहणादिषु स्नेहनं दृष्टिप्रसादनं
तच्च तिमिरादिषु अथ त्रयाणां सामान्येन द्रव्याण्याह-
क्षारादिवस्तुनिर्मितं लेखनाञ्जनं कथितं क्षारं यवक्षार-
प्रभृतिकं तीक्ष्णं मरिचादिकं अम्लरसं अम्लीकमातु-
लङ्गप्रमुखं रोपणाञ्जनं तु कषायादिनिर्मितं भवति ।
कषायो हरीतक्यादिः तिक्तो निम्बादिः । सस्नेहमिति ।
स्नेहं घृततैलादिकं प्रसादाञ्जनं तु स्नेहनसंज्ञं कथितम् ।
तत्तु मधुरादिनिर्मितं भवति । मधुरं मधुररसप्रायं
द्रव्यम् । मधुरं घृतगुडादिस्नेहसंपन्नमिति स्नेहार्थम् ।
अतएव स्नेहनं कथितम् । अथ त्रिविधाञ्जनस्य रूप-
माह—गुटिकारसचूर्णादीनां लक्षणं बोद्धव्यम् । तत्रि-
विधं तु शलाकया अङ्गुल्या वा यथायोग्यं कुर्यात् ।
अञ्जनमिति तानि यथोत्तरं तु हीनानि ज्ञातव्यानि यो
यस्मादुत्तरं यथोत्तरं तेन गुटिकाञ्जनाद्रसक्रियाञ्जनं
हीनं रसाचूर्णाञ्जनमिति । अथ येषां रोगिणामञ्जनं न

Date	Description
1900	Jan 1 - 1900
1901	Jan 1 - 1901
1902	Jan 1 - 1902
1903	Jan 1 - 1903
1904	Jan 1 - 1904
1905	Jan 1 - 1905
1906	Jan 1 - 1906
1907	Jan 1 - 1907
1908	Jan 1 - 1908
1909	Jan 1 - 1909
1910	Jan 1 - 1910
1911	Jan 1 - 1911
1912	Jan 1 - 1912
1913	Jan 1 - 1913
1914	Jan 1 - 1914
1915	Jan 1 - 1915
1916	Jan 1 - 1916
1917	Jan 1 - 1917
1918	Jan 1 - 1918
1919	Jan 1 - 1919
1920	Jan 1 - 1920
1921	Jan 1 - 1921
1922	Jan 1 - 1922
1923	Jan 1 - 1923

प्रशस्तं तानाह—श्रान्ते पुरुषे । श्रान्तता च छर्दनवाहनजा भवति । प्ररुदिते प्रकर्षरोदने कृते । मीते भययुक्ते पीतमद्ये पीतं मद्यं येन अजीर्णे आमाजीर्णे विष्टब्धे तु श्लादाौ विहितमेतत् । वेगाघाते मूत्रपुरीषादीनां चकाराद्भुक्तवति रात्रिजागरणे च नाञ्जनं विहितं तथाचोक्तम्—‘भुक्तवांस्तु शिरःस्नातश्रान्तश्छर्दनवाहनैः । रात्रौ जागरितश्चापि नातिज्वरित एव चे’ति । अथाञ्जनस्य परिमाणमाह—हरेणुमात्रमिति । हरेणुस्त्रिपुटः । कलायः रेणुकल्पपरे । मध्यमेऽञ्जने सार्धैकप्रमाणं यथा स्याद्वर्ति कुर्यादित्यभिप्रायः । मृदाविलञ्जने द्विगुणं हरेणुद्वयं यथा स्यात्तथा वर्ति कुर्यादिति शेषः । अथ रसक्रियाञ्जनमाह—रसक्रिया वक्ष्यमाणाञ्जनसमूहाञ्जनविशेषोऽवगन्तव्यः । उत्तममात्रा मृदञ्जनो विडङ्गो द्रव्यविशेषो व्याख्यातः । मध्यमेति न तीक्ष्णे मृदुरिति हीनेति तीक्ष्णाञ्जन इत्यर्थः । एकविडङ्गपरिमिता रसक्रिया वर्तमाना बोद्धव्या । तदुक्तं—‘विडङ्गमात्रं त्वपरे मध्यं द्वावुत्तमत्रयं । रसक्रियाणां वर्तीनां प्रमाणं परिकीर्तितं’ इति । अथापराञ्जनानां मानमन्यत्तदाह—वैरेचनिकं चूर्णमञ्जनप्रस्तावे बोद्धव्यं । तच्च तीक्ष्णाञ्जनं कथितं अतएव द्विशलाकोन्मितमेव मृदाविति मृदुचूर्णाञ्जने स्नेहनेञ्जने चतस्रः शलाकाः । तेन चतुःशलाकोन्मिताञ्जनं प्रोक्तमित्यर्थः । शलाकालक्षणं विधानमपि वक्ष्यमाणं बोद्धव्यम् । अथाञ्जनशलाकामाह—मुखयोरिति । शलाकाया ऊर्ध्वाधोभागगतयोरेव मुखशब्दो वाच्यः । तौ तु कुण्ठितौ विगतधारौ कुर्यादित्यभिप्रायः । तेन मुकुलाकारावित्यपरे । तथाच ‘वक्रांते मुकुलाकारा कलायपरिमण्डले’त्यादि । श्लक्षणेति । सर्वत्रैव श्लक्षणा कार्या मृदुत्वेन सस्निग्धेत्यर्थः । अष्टाङ्गुलोन्मिता अष्टभिरङ्गुलैः कृत्वा परिमिता कार्या अश्मजा स्फटिकादिपाषाणरचिता । न केवलं पाषाणजनिता धातुजा वा । धातुशब्देन सुवर्णादिकं गृह्यते । तेन सुवर्णरौप्यताम्रकाष्ठास्थिमयाः । कृता शलाका अञ्जने शस्ता अष्टाङ्गुलमिता शुभा इति । कलायपरिमण्डलेत्यनेन परिसमन्ताद्बर्तुला कार्या इत्यभिप्रायः । कलायो वर्तुलकलायः ॥ अस्याग्रे केचिदिति पठन्ति ‘वामे करतले कृत्वा सजलं निकषोपलम् । दक्षिणेनाञ्जनं नीत्वा करेण निकषेच्छनैः ॥ तेन कल्केन मतिमान् शलाकाग्रं प्रलिप्य च । उत्थाप्य चोत्तरं वर्तमानेनाङ्गुष्ठपर्वणा ॥ वर्तमानं शुक्लान्तरे चात्पां शलाकां

सुप्रवर्तयेत् । प्रथमं सव्यनेत्रं च पश्चादङ्ग्यात्तु दक्षिणं । शलाकाङ्गुष्ठदेशिन्या नवांतर्नयनं स्पृशेत्’ इत्यादि कैश्चित्तन्त्रान्तरादवगम्यात्र लिखितं न स्वमतं । लेखने लेखनाञ्जने स्नेहने स्नेहनाञ्जने । रोपणे रोपणाञ्जने । रोपणाञ्जनं तु दृष्टिप्रसादनं । बुधैरिति ग्रहणेन यथायोग्यं अन्यवस्तुजनिता शलाका योज्या । अथाञ्जनकर्मणः कालमाह—सायंप्रातः इत्यनेन सायं तीक्ष्णाञ्जनं कुर्यात् । प्रातः गण्डूषानन्तरं यथा सदाचारे रसाञ्जनादिकं तद्वदन्यदपि सदा सर्वकाले तदञ्जनं न कारयेदित्यर्थः । यतः । चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषात् । ‘योजयेत्सप्तरात्रे तु स्ववर्णार्थे रसाञ्जनमिति’ । तीक्ष्णाञ्जनं यथा ‘दिवा नतु प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्णमञ्जनं । विरेकदुर्बला दृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति । तस्मात् सायं निशायां तु ध्रुवमञ्जनमिष्यते । रात्रौ स्वप्रगुणादक्षिपुष्ठा ह्यञ्जनकर्षितेति’ । न केवलं सर्वकालं निषिद्धं किंतु यदा अतिशीतोष्णवाताभ्रं च भवति तदा तस्यां वेलायामपि नाञ्जनं कार्यमित्यर्थः । कुत्र स्थानेञ्जनं कुर्यात्तदाह—कृष्णभागादित्यादि सुगमम् ॥ ६२-७४ ॥

गू०—अथाञ्जनं अथ अथानन्तरं पक्वदोषस्य पुरुषस्य दिवसपञ्चकानन्तरं आगतपाकेऽक्षिण अञ्जनं आचरेत् । इदानीं साधारणाञ्जनविधिमाह—हेमन्ते इत्यादौ । हेमन्ते शिशिरे मध्याह्नेञ्जनं इष्यते ग्रीष्मे शरदि च पूर्वाह्णे अपराह्णे वर्षासु अनभ्रे अम्ररहिते । नात्युष्णे न उष्णसमये वसन्ते सदैव इष्यते । लेखनादिभेदेनाञ्जनभेदानाह—लेखनं रोपणं च प्रसादनं चेल्यञ्जनभेदः । लेखनं तत्र क्षारादिरसैः कषायादिभिः । प्रसादनं गुटिकादिभिः । त्रिविधमञ्जनमाह—गुटिकादीनि त्रिविधान्यञ्जनानि शलाकया अङ्गुल्या वा क्रियते । येषु अञ्जनं न देयं तानाह—वेगाघाते । मूत्राद्यवरोधे वर्त्यादौ । अञ्जनप्रमाणं तीक्ष्णेऽञ्जने हरेणुमात्रां वर्ति कुर्वीत । हरेणु रेणुका कलापो वा मध्यमे तीक्ष्णान्मध्यार्धां हरेणुमात्रातः अर्धार्धं सा हरेणुमात्रा मृदौ तीक्ष्णान्मृदौ द्विगुणं हरेणुतो द्विगुणं सक्रिया । उत्तमादि प्रमाणमाह—सुगमम् । वैरेचनादौ कियन्त्यः शलाका इत्याह—यतो वैरेचनिकं चूर्णं नेत्रे बहुसावकरं तद्वैरेचनिकं अञ्जनं वारद्वयं शलाकया दीयते । स्नेहकाले चतस्रः शलाका विधीयन्ते । शलाकाप्रमाणं यथा कस्य शलाकेति ।

च मुखयोर्द्वयोः । कुण्ठिता श्लक्ष्णा शलाकाङ्गुलोन्मिता ।
मुखयोर्द्वयोः कुण्ठिता न तीक्ष्णा श्लक्ष्णा सुन्दरा
अष्टाङ्गुलोन्मिता अष्टाङ्गुलप्रमाणा अश्मजा पाषाणजा
धातुजा स्वर्णादिधातुजा कलायपरिमण्डला । कलायो
वर्तुलकस्तत्परिमाणा स्थूला । लेखनादौ कीदृशी श-
लाका विधीयते तामाह—सुगमम् । कस्मिन्कस्मिन्
समये कस्मिन् भागे अङ्गनं कुर्यादित्याह—सायं-
संध्यायां प्रातः वा अङ्गनं स्यात् । अङ्गनं तदा न
कारयेत् । तत् अङ्गनं अतिशीतोष्णवाताभ्रवेलायां
न प्रशस्यते । अतिशीते अत्युष्णे काले नाङ्गनं कार्य-
मित्यर्थः ॥ ६२-७४ ॥

दी०—पूर्वमुक्तं लेखनरोपणस्नेहनभेदेन त्रिविधाङ्ग-
नेषु वर्तितरसचूर्णत्रिविधरूपं, तत्रादौ लेखनीवर्तिरधुना
विधीयते ।

चन्द्रोदया ।

शङ्खनाभिर्विभीतस्य मज्जा पथ्या मनःशिला ।
पिप्पली मरिचं कुष्ठं वचा चेति समांशकम् ॥ ७५ ॥
छानीक्षीरेण संपिष्य वर्तिं कृत्वा यवोन्मिताम् ।
हरेणुमात्रां संघृष्य जलैः कुर्यादथाङ्गनम् ॥ ७६ ॥
तिमिरं मांसवृद्धिं च काचं पटलमर्बुदम् ।
रात्र्यान्ध्यं वार्षिकं पुष्पं वर्तिश्चन्द्रोदया जयेत् ७७

दी०—इयं चन्द्रोदया वर्तिलेखनी कथिता । रा-
त्र्यङ्गनयोगेन चन्द्रोदयाभिधानमस्याः । तीक्ष्णाङ्गन-
त्वात् । शङ्खनाभिरिति मध्ये आवर्तत्वेन लघुचक्राकारं
द्रव्यविशेषं समुद्रजं शंखं शङ्खनाभिश्चन्द्रेण वाच्यम् ।
अथवा शङ्खस्य नाभिर्मध्ये ग्राह्यम् । अतिनिर्मलत्वात् ।
विभीतकस्य विभीतकफलमज्जा पथ्या हरीतकी । यवो-
न्मितेति । यवपरिमाणां वर्तिं कुर्यादित्यर्थः । अङ्गनार्थं
तु हरेणुमात्रा संघृष्याज्जयेत् । लेखनाङ्गनत्वात् जलैरि-
त्यनेन पूर्वं वर्तिः क्षीरेण संपिष्य कार्या पश्चादङ्गनस-
मये पानीयेन सह घृष्याज्जयेदिति भावः । मांसवृद्धि-
रर्मादिजनिता शेषं सुगमम् ॥ ७५-७७ ॥

गू०—अथ वर्तिः । शङ्खनाभिः शङ्खमध्यभागा ।
एतान्संपिष्य यवोन्मितां वर्तिं कुर्यात् । हरेणुमात्रां
रेणुकामात्रां संघृष्य अङ्गनं कुर्यात् । अस्याङ्गनस्य

१-तत्र समीचीनं, सर्वत्र शंखनाभेर्नेत्राङ्गनयोग्य-
त्वात् । शंखनाभिश्च शोभिता ग्राह्या । दी.

चन्द्रोदयावर्तिरिति संज्ञा तिमिरादीन् जयेत् ।
वार्षिकं पुष्पं वर्षप्रभवं जयेत् । इति चन्द्रोदयावर्तिः
॥ ७५-७७ ॥

करञ्जवर्तिः ।

पलाशपुष्पस्वरसैर्बहुशः परिभाविता ।

करञ्जबीजवर्तिस्तु दृष्टेः पुष्पं विनाशयेत् ॥ ७८ ॥

दी०—अथ पुष्पार्थलेखनीवर्तिद्वयमाह—पलाश-
पुष्पं किंशुकाभिधानं बहुशः इत्यनेन सप्तवारमित्यभि-
प्रायः । करञ्जबीजवर्तिरिति । करञ्जो बृहत्करञ्जः ॥ ७८ ॥

गू०—अथ लेखनीवर्तिः पलाशपुष्पस्वरसेन करञ्जी
बीजरेणुः बहुशः भाविता तद्वर्तिः शुक्रादीन् समु-
ल्लिखेत् दूरीकुर्यात् ॥ ७८ ॥

समुद्रफेनादिवर्तिः ।

समुद्रफेनसिन्धूत्थशङ्खदक्षाण्डवल्कलैः ।

शिग्रुबीजयुतैर्वर्तिः शुक्रादींश्छिन्नवल्लिखेत् ॥ ७९ ॥

दी०—अन्यद्योगमाह—समुद्रफेनेत्यादि । समुद्र-
फेनं प्रसिद्धं सिन्धूत्थं सैन्धवं शंखं प्रसिद्धं दक्षाण्डवल्क-
लैरिति । दक्षः कुकुटः तस्यांडत्वगेव ग्राह्या । एके
समुद्रफेन इत्यादिकं विपरीतं पठन्ति तद्यथा—‘समुद्र-
फेनदक्षाण्डत्वकसिन्धूत्थैः समोक्षिकैः । शिग्रुबीजयुतै-
र्वर्तिः शुक्रग्री शिग्रुवारिणे’ति । व्याख्यानयन्ति तत्र
माक्षिकं धातुमाक्षिकं शिग्रुवारिणा शिग्रुस्वरसेन शङ्ख-
वल्लेखनेन लेखनी कथिता ॥ ७९ ॥

गू०—अन्यच्च समुद्रफेनशङ्खदक्षाण्डकुक्कुटाण्ड-
वल्कलैः शिग्रु शोभाङ्गनं तद्वीजैः तद्वर्तिः शुक्रं पुष्पं
लेखनी वर्तिः ॥ ७९ ॥

दन्तवर्तिः ।

दन्तैर्दन्तिवराहोष्ट्रगोहयाजखुरोद्भवैः ।

शङ्खमुक्ताम्भोधिफेनयुतैः सर्वैर्विचूर्णितैः ॥ ८० ॥

दन्तवर्तिः कृता श्लक्ष्णा शुक्राणां नाशिनी परा ।

दी०—अथ लेखनीदन्तवर्तिमाह—दन्ती हस्ती-
ति रुढिः, वराहः शकरः, उष्ट्रः कमेलको-
ऽपि गोवृषभोऽपि, हयो घोटकः, अजो बस्तः छाग-
संज्ञः । खरो गर्दभः एतेषां दन्तैरित्यर्थः । कथंभूतैः

१-सप्तवारमित्यर्थः । २-अत्र सशर्करैरिति पाठः ।
चन्द्रोऽपि तथैव पठति । शंखः शंखनाभिः । ३-मरिच-
पादिकैरिति पठनीयं वाग्भटसंवादात् ।

Date	Description
1900	Jan 1 - 1900
1901	Jan 1 - 1901
1902	Jan 1 - 1902
1903	Jan 1 - 1903
1904	Jan 1 - 1904
1905	Jan 1 - 1905
1906	Jan 1 - 1906
1907	Jan 1 - 1907
1908	Jan 1 - 1908
1909	Jan 1 - 1909
1910	Jan 1 - 1910
1911	Jan 1 - 1911
1912	Jan 1 - 1912
1913	Jan 1 - 1913
1914	Jan 1 - 1914
1915	Jan 1 - 1915
1916	Jan 1 - 1916
1917	Jan 1 - 1917
1918	Jan 1 - 1918
1919	Jan 1 - 1919

शङ्खमुक्ताम्भोधिकेनयुतैरिति । शङ्खशब्देन सर्वत्र शङ्ख-
नाभिर्ग्राह्या । मुक्ता मौक्तिकं अम्भोधिकेन समुद्रफेनं
श्लक्ष्णा इति सूक्ष्मत्वेन संस्मिन्धा यथा स्यात् । परा
उत्कृष्टा अत्रानुक्ते पेषणार्थं जलमेव ग्राह्यम् ॥ ८० ॥

गू०—अथ लेखनी दन्तवर्तिः दन्ती हस्ती तदा-
दीनां दन्तैः अजः छागः खरो गर्दभ अम्भोधिकेन
समुद्रफेनं । दन्तवर्तिः लेखनीवर्तिः ॥ ८० ॥

नीलोत्पलवर्तिः ।

नीलोत्पलं शिमुबीजं नागकेशरकं तथा ॥ ८१ ॥

एतत्कलकैः कृता वर्तिरतिनिद्रां निवारयेत् ।

दी०—नीलोत्पलमित्यादि । इयमपि लेखनी-
वर्तिः कथिता । नीलोत्पलं नीलकमलं तदभावे
पद्मबीजं ग्राह्यमिति । सर्वत्र कल्कार्थमत्र जलमाहुः ।
अनुक्तत्वात् ॥ ८१ ॥

पुष्पवर्तिः ।

तिलपुष्पाण्यशीतिः स्युः षष्टिः पिप्पलितंडुलाः ८२
जातीकुसुमपञ्चाशन्मरिचानि च षोडश ।

सूक्ष्मं पिष्ट्वा जले वर्तिः कृता कुसुमिकाभिधा ॥ ८३ ॥

तिमिरार्जुनशुक्राणां नाशिनी मांसवृद्धिहृत् ।

(एतस्याश्वाञ्जने मात्रा प्रोक्ता सार्धहरेणुका ॥ ८४ ॥)

दी०—इदानीं रोपणीवर्तिविधानमाह—तिलेति ।
इयं रोपणी कुसुमिकावर्तिः कथिता । अत्र तिलपु-
ष्पाणि अशीतिसंख्याकानि पिप्पलीतंडुलाः पिप्पली-
मध्यगतबीजानि सर्षपाकाराणि षष्टिसंख्याकानि ग्राह्या-
णि । जाती सुमनाः तस्याः पुष्पाण्यपि पञ्चाशद्रणितानि
मरिचानि च षोडशसंख्याकानीत्यर्थः । जलैरिति बहु-
वचनत्वेन कुत्रापि क्षीरेण प्रचारः । तिमिरोपलक्षि-
तत्वेन गतं चक्षुः निवर्तयेदित्यपि योज्यं रोपणत्वात् ।
केचिदस्याग्रे इति पठन्ति । एतस्याश्वाञ्जने मात्रा प्रोक्ता
सार्धहरेणुका एतत्पूर्वं कथितमेव तस्माद्बहुभिर्न स्वीकृतं
पौनरुक्त्यभयात् । एके षष्टिः पिप्पलितंडुला इत्यस्य
स्थाने 'षष्टिसंख्याः कणाः स्मृता' इति पठन्ति एतन्न
मनोहरम् ॥ ८२-८४ ॥

गू०—अथ रोपणीवर्तिः । अशीतिः तिलपुष्पाणि ।

१ प्रक्षिप्तम् ।

कणा पिप्पली तस्याः कणिकाः षष्टिसंख्याः । जाती-
मुकुलानि पुष्पाणि पञ्चाशत् । इयं कुसुमिका वर्तिः ।
तस्या मात्रा सार्धहरेणुका । कुसुमिका वर्तिस्तिमिरादौ
॥ ८२-८४ ॥

रसाञ्जनवर्तिः ।

रसाञ्जनं हरिद्रे द्वे मालतीनिम्बपल्लवाः ।

गोशकृद्रससंयुक्ता वर्तिर्नक्तान्ध्यनाशिनी ॥ ८५ ॥

दी०—अथान्यां रोपणीवर्तिमाह—रसाञ्जनं कृष्ण-
पाषाणाकृतिधातुद्रव्यं तदभावे दार्वाकाथसमुद्भवं ग्राह्यं ।
हरिद्रे द्वे हरिद्रा दारुहरिद्रा मालतीपल्लवा निम्बपल्लवा
इति । मालती जाती निम्बः प्रसिद्धः एतयोः पल्लवानि
कोमलपत्राणि । गोशकृद्रस इति गोपुरीषस्वरसः । शकृ-
दित्यस्य स्थाने यकृदिति पाठान्तरम् ॥ ८५ ॥

गू०—रसाञ्जनं द्वे हरिद्रे हरिद्रा, दारुहरिद्रा,
मालती जाती निम्बः तयोः पल्लवाः कोमलपत्राणि गोश-
कृत् गोपुरीषं तद्रसं जलं तेन वर्तिः कृता नक्तान्ध्यं
रात्र्यान्ध्यं जयेत् ॥ ८५ ॥

धात्र्यादिवर्तिः ।

धात्र्यक्षपथ्याबीजानि एकद्वित्रिगुणानि च ।

पिष्ट्वा वर्तते जलैः कुर्यादञ्जनं द्विहरेणुकम् ॥ ८६ ॥

नेत्रस्त्रावं हरत्याशु वातरक्तरुजं तथा । *

दी०—इदानीं स्नेहनीवर्तिं दर्शयन्नाह—धात्र्यक्षेति ।
इयं स्नेहनी वर्तिः कथिता । एकद्वित्रिगुणानि यथाक्रमं
योज्यानि । वातरक्तरुजं तथेत्यनेन वातजनितां रक्त-
जनितामभिष्यन्दादीनां रुजं हरतीत्यन्ये व्याख्यान-
यन्ति । संमतोयमन्यत्रोक्तत्वात् । यथा 'पथ्याक्ष-
धात्रीफलमध्यबीजैस्त्रिभ्योऽेकभागैर्विदधीत वर्तिः । तथाञ्ज-

* अस्याग्रे—पारावतमलं निष्कं मरिचं माषमात्रकम् ।
घृष्ट्वा च निम्बवर्तीनां तोयं पर्युषितं जयेत् ॥ नक्तान्ध्यं
चिरकालस्थं हन्ति साज्यं न संशयः । श्वेतं पलाण्डुस्वरसं
हन्ति नक्तान्ध्यमानवम् ॥ सौराष्ट्रीकर्षमेकं तु तत्समं खर्परे
न्यसेत् । टंकार्धं तुत्थकं योज्यं सूक्ष्मं कृत्वा स चैकतः ॥
कांस्यपात्रेण तात्रेण धर्षयेन्निम्बुकद्रवैः । चतुर्थदिनपर्यन्तं
मर्दयेच्छोधयेत्पुनः ॥ घृतेन संहितां युक्त्या वटिकां कार-
येद्बुधः । नार्याः स्तन्येन वर्तिः सा नेत्रदृष्टिप्रसादिनी ॥
आजन्मगतवर्त्मानः पुनरेव भवन्ति च । कण्डूस्त्रावं हरे-
च्छीघ्रं गृध्रदृष्टिर्भवेन्नरः ॥ इत्यधिकमुपलभ्यते कुत्रचित् ॥

Date	Description
1910	1910
1911	1911
1912	1912
1913	1913
1914	1914
1915	1915
1916	1916
1917	1917
1918	1918
1919	1919
1920	1920
1921	1921
1922	1922
1923	1923
1924	1924
1925	1925
1926	1926
1927	1927
1928	1928
1929	1929
1930	1930
1931	1931
1932	1932
1933	1933
1934	1934
1935	1935
1936	1936

येदश्रुमतिप्रवृद्धमक्ष्णोर्हरेत् कष्टमपि प्रकोपमिति ॥ ८६ ॥

गू०—धात्री आमलकी अक्षं विभीतकं पथ्या हरी-
तकी क्रमेण एकद्वित्रिगुणानि एतानि द्विहरेणुमात्रं
अञ्जनं कुर्यात् । नेत्रस्त्रावं हरति स्नेहनी वर्तिका
नेत्रस्त्रावे ॥ ८६ ॥

रसक्रिया ।

तुत्थमाक्षिकसिन्धूत्थं सिताशङ्खमनःशिलाः ॥ ८७ ॥
गैरिकोदधिफेनं च मरिचं चेति चूर्णयेत् ।

संयोज्य मधुना कुर्यादञ्जनार्थं रसक्रियाम् ॥ ८८ ॥
वत्सरोगार्मतिमिरकाचशुकहरां पराम् ।

दी०—अथ रसक्रियामाह—इयं च लेखनीसंज्ञका
रसक्रियाञ्जनार्थं विहिता, अत्र तु माक्षिकं धातुमाक्षिकं,
सिन्धूत्थं सैन्धवं, सिता शर्करा, शङ्खं शङ्खनाभिः, उद-
धिफेनं—समुद्रफेनं चेति चूर्णयेदिति । अनेन समानमा-
नमेतेषां ग्राह्यम् । संयोज्य मधुना कुर्यादिति कोऽर्थः ।
एतच्चूर्णं मधूक्तशलाकया संगृह्य शुकादिदेशं धर्षये-
दित्यभिप्रायः । मधुग्लवितां वर्तिमाहुरेके ॥
८७-८८ ॥

गू०—अथ लेखनीरसक्रिया तुत्थं माक्षिकं
स्वर्णमाक्षिकं, सिन्धूत्थं सैन्धवं, सिता सितोपलं, शङ्खं,
मनःशिला, गैरिकं, उदधिफेनं, मरिचं, मधुनाञ्जनं इमां
रसक्रियां रसानां तुत्थकादीनां क्रिया रसक्रिया, यद्वा
रसविशिष्टा यतः पुष्पहरी रसक्रियायां धातुः
नास्ति कर्पूरमेवास्ति ॥ ८७-८८ ॥

तथाच लेखनी रसक्रिया—

वटक्षीरेण संयुक्तो मुख्यः कर्पूरजः कणः ॥ ८९ ॥
क्षिप्रमञ्जनतो हन्ति कुसुमं तु द्विमासिकम् ।

दी०—अथापरां लेखनीं रसक्रियामाह—कर्पू-
रजः कणः कर्पूरजः शकलः तेन कर्पूरशकलं संगृह्य
वटक्षीरेण सह संघृष्याज्जयेदित्यर्थः । मुख्य इत्युत्तमः ।
यतः कर्पूरस्त्रिविधो भवति । तद्यथा 'ईशावासो हिम-
संज्ञः पोतास इति स त्रिधा । अपके कथ्यते भेदः
कर्पूरे तु भिषग्वरैः' । लक्षणेनापि 'ईशावासो मृशं श्वेतो-
हिमसंज्ञस्तथाङ्कुरः । श्वेतः पोताश्रयः सर्वे रस-

वीर्यविपाकतः । प्रभावेनापि ते प्रोक्ताः पूर्वपूर्वगुणा-
धिकाः । तत्रापि यो नवक्षुद्रः स्फटिकाभः स
उत्तमः' इति मुख्यशब्देन व्याख्यातः । एके
'वटक्षीरेण संयुक्तं श्लक्ष्णं कर्पूरजं रजः । क्षिप्रमञ्जन-
तो हन्ति तमः सूर्योदयादिव' इति पठन्ति ॥ ८९ ॥

गू०—अथ पुष्पहरी रसक्रिया सुगमम् ॥ ८९ ॥

अतिनिद्रायां योगः—

क्षौद्राश्वलालासंघृष्टैर्मरिचैर्नेत्रमञ्जयेत् ॥ ९० ॥

अतिनिद्रा शमं याति तमः सूर्योदयादिव ।

दी०—क्षौद्रं मधु अश्वलाला घोटकवक्त्रजनितो
द्रवविशेषः । अतिनिद्रापि सन्निपातज्वरजनिता
बोद्धव्या । इयमपि लेखनी रसक्रिया कथिता ॥ ९० ॥

गू०—अथातिनिद्रायामञ्जनं सुगमम् ॥ ९० ॥

प्रबोधनाञ्जनम् ।

जातीपुष्पं प्रवालं च मरिचं कटुकी वचा ॥ ९१ ॥

सैन्धवं वस्तमूत्रेण पिष्टं तन्द्राघ्नमञ्जनम् ।

शिरीषबीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैन्धवैः ॥ ९२ ॥

अञ्जनं स्यात्प्रबोधाय सरसोनशिलावचैः ।

दी०—तत्र जातीपुष्पं, मालतीपुष्पं, प्रवालं विद्रुमं
कटुका कटुरोहिणी, वस्तमूत्रं छागमूत्रम् । शेषं सुबो-
धम् । इयमपि गोमूत्रेण कल्कीकृत्य वर्तिस्वरूपा
लेखनी रसक्रिया कथिता । अथवा कृष्णा पिप्पली । क-
थंभूतैः शिरीषबीजादिभिः सरसोनशिलावचैरिति ।
रसोनो हसुनवाच्यः । शिला मनःशिला वचा वि-
ख्याता एतानि द्रव्याणि अत्र गोधूमं विहाय सममा-
त्राणि ग्राह्याणि । गोमूत्रमानं तु कल्कार्थं यावत् ।
प्रबोधायेत्यनेन सन्निपातज्वरजनितं तन्द्रीविनाशना-
याञ्जनमत्राहुः ॥ ९१-९२ ॥

गू०—अथ निद्रायामञ्जनं, जाती मालती तस्याः
पुष्पं, प्रवालं विद्रुमं, कटुकी वचा । वस्तश्छागस्तन्मूत्रे-
णाञ्जनं, अथ सन्निपातेञ्जनम् । शिरीषः प्रसिद्धः ।
तद्बीजं कृष्णा पिप्पली रसोनः लसुनः शिला मनःशिला
वचा एतैरञ्जनम् ॥ ९१-९२ ॥

दाव्यादिरसक्रिया ।

दावी पटोलं मधुकं सनिम्बपद्मकोत्पलम् ॥ ९३ ॥

प्रपौष्णरीकं चैतानि पचेत्तोये चतुर्गुणे ।

विपाच्य पादशेषं तु शृतं नीत्वा पुनः पचेत् ॥ ९४ ॥

Category	Item	Value
A	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
B	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
C	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
D	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
E	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
F	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
G	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
H	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
I	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
J	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
K	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
L	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
M	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
N	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
O	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
P	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
Q	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
R	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
S	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
T	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
U	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
V	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
W	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
X	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
Y	1	100
	2	200
	3	300
	4	400
Z	1	100
	2	200
	3	300
	4	400

शीते तस्मिन्मधु सितां दद्यात्पादांशिकां नरः ।
रसक्रियैषा दाहाश्रुरक्तरागरुजो हरेत् ॥ ९५ ॥

दी०—इदानीं लेखिनीरसक्रियामभिधाय रोपणीरसक्रियामाह—दावीति । दावीं दारुहरिद्रा, मधुकं यष्टीमधु, पद्मकं काष्ठविशेषः । पद्माख इति लोके । यत्र पद्ममस्ति तत्र कमलं ग्राह्यं सर्वत्र, कमलाऽभावे पद्मबीजमिति । सर्वत्रचतुर्गुणता च काथ्यद्रव्याणाम् । काथ्यद्रव्यं तु दाव्यादिकं च सममात्रं देयं पादशेषं चतुर्थं सुशृतं कथितं तच्च पादशेषं पुनः पचेदित्यर्थः । सान्द्रीभूते हिमसदृशे तस्मिन् । सिता मधु च मेलयित्वा पादांशं क्षिपेदिति । पादांशं काथशेषात् । नर इति वैद्यः । इति रोपणी रसक्रिया प्रोक्ता । दाहादयोऽत्र नेत्रस्येति संबन्धः ॥ ९३-९५ ॥

गू०—अथ रोपणीरसक्रिया । दावीं दारुहरिद्रा, पटोलं, मधुकं, यष्टी, निम्बं, पद्मकं, उत्पलं कमलं, प्रपौडरीकं तद्रक्तं; एतानि तुल्यानि चतुर्गुणे तोये जले पचेत् । चतुर्थांशं शृतं काथं नीत्वा पुनः पचेत् । मधु-सिता सितोत्पलम् । पादांशं काथात् । एषा रसक्रिया दाहादिहरी रसरूपैका क्रिया रसक्रिया । यद्वा रसानां तुत्थादिधातूनां क्रिया रसक्रिया । यद्वा द्रव्याणां क्रिया रसक्रिया अश्रुस्त्रावादौ ॥ ९३-९५ ॥

रसाञ्जनादिरसक्रिया ।

रसाञ्जनं सर्जरसो जातीपुष्पं मनःशिला ।
समुद्रफेनो लवणं गैरिकं मरिचानि च ॥ ९६ ॥
एतत्समांशं मधुना पिष्ट्वा प्रक्लिन्नवर्त्मनि ।
अञ्जनं क्लृप्तकण्डून् पक्ष्मणां च प्ररोहणम् ॥ ९७ ॥

दी०—इयमपि रोपणीरसक्रियाञ्जनसमूहे विहिता । तत्र रसाञ्जनं दावींकाथोद्भवं, सर्जरसोऽभि-वल्लभः । लोके राल इति । लवणमत्र सैन्धवं नेत्रहितत्वात् । तथाच—‘मधु यवपादासंगः शतावरीमुद्ग-सैन्धवामलकी । चक्षुष्यः संक्षेपाद्वर्गः कथितो मिषगि-रयम्’ इति । शेषं सुगमम् ॥ ९६-९७ ॥

गू०—अथ पक्ष्मप्ररोहणादौ क्रिया । रसाञ्जनं दावींकाथोद्भवम् । सर्जरसो रालः । जाती मालती त-शा. सं. ५०

त्पुष्पं प्रक्लिन्नवर्त्मनि, क्लृप्तः क्लिन्नता, स्पष्टमन्यत् ॥ ९६-९७ ॥

गू०—अथ पक्ष्मरोगादौ तिमिरादौ अर्ममसूर-तिमिरादौ—

गुडूचीरसक्रिया ।

गुडूचीस्वरसः कर्षः क्षौद्रं स्यान्माषकोन्मितम् ।
सैन्धवं क्षौद्रतुल्यं स्यात्सर्वमेकत्र मर्दयेत् ॥ ९८ ॥
अञ्जयेन्नयनं तेन पिष्ट्वा मतिमिरं जयेत् ।
काचं कण्डूं लिङ्गनाशं शुक्लकृष्णगतान्गदान् ॥ ९९ ॥

दी०—अथान्या रोपणी रसक्रिया अपि दर्शय-न्नाह—गुडूचीत्यनेन । लतायाः सद्यो रसः सैन्धवं क्षौद्र-तुल्यमिति । क्षौद्रतुल्यं माषपरिमितं मर्दनमस्य कांसे ताम्रजे वा पात्रे इत्यसदीयसंप्रदायः । शेषं सुबो-धम् ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

पुनर्नवारसक्रिया ।

दुग्धेन कण्डूं क्षौद्रेण नेत्रस्त्रावं च सर्पिषा ।
पुष्पं तैलेन तिमिरं काञ्जिकेन निशान्धताम् १००
पुनर्नवा जयेदाशु भास्करस्तिमिरं यथा ।

दी०—अत्र क्षीरादीनां व्यस्तेन कृत्वा सर्वरोपणी रसक्रिया ज्ञातव्या दुग्धमत्र स्त्रीभवं सर्पिरत्राजं गव्यं वा तैलं तिलसंभवं काञ्जिकं शुक्तविशेषं प्रसिद्धम् । पुनर्नवेति पुनर्नवास्वरसः ॥ १०० ॥

गू०—अथ पुनर्नवानुपानमञ्जने पुनर्नवा दुग्धा-दिना कण्ड्वादीन् जयेत् यथा भास्करस्तिमिरम् ॥ १०० ॥

बब्बूलरसक्रिया ।

बब्बूलदलनिःकाथो लेहीभूतस्तदञ्जनात् ॥ १०१ ॥
नेत्रस्त्रावं जयत्येष मधुयुक्तो न संशयः ।

हिज्जलरसक्रिया ।

हिज्जलस्य फलं घृष्ट्वा पानीये नित्यमञ्जनम् ॥ १०२ ॥
चक्षुःस्त्रावोपशान्त्यर्थं कार्यमेतन्महौषधम् ।

दी०—बब्बूलदलाच्चतुर्गुणं पानीयं दत्वा निःकाथ्य पादशेषं पटे विस्त्राव्य नीत्वा पुनर्विपचेत् यावत् सान्द्रो भवति । पश्चात् पादयुक्तेन मधुना संस्त्राव्याजये-दित्यभिप्रायः । इयमपि रोपणी रसक्रिया व्याख्याता । हिज्जलस्य फलं कतकफलमिति प्रसिद्धं । एतन्महौषध-

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that proper record-keeping is essential for ensuring the integrity and transparency of financial data. This section also outlines the various methods used to collect and analyze data, highlighting the role of technology in streamlining these processes.

The second part of the document focuses on the challenges faced by organizations in implementing effective record-keeping systems. It identifies common pitfalls such as data redundancy, inconsistent formatting, and lack of standardization. The text provides practical advice on how to overcome these challenges, including the use of standardized templates and the implementation of robust data management protocols.

The third part of the document explores the benefits of a well-maintained record-keeping system. It discusses how accurate records can improve decision-making, enhance compliance with regulatory requirements, and facilitate the identification of trends and patterns in financial data. The text also highlights the importance of regular audits and reviews to ensure the ongoing accuracy and reliability of the records.

The fourth part of the document provides a detailed overview of the various tools and software available for record-keeping. It compares different options based on their features, scalability, and ease of use. The text also discusses the importance of selecting a system that can integrate seamlessly with existing organizational infrastructure and data sources.

The fifth part of the document discusses the role of training and education in ensuring the successful implementation of a record-keeping system. It emphasizes the need for ongoing training and support for staff members who will be responsible for maintaining the system. The text also highlights the importance of clear communication and documentation in the training process.

The sixth part of the document provides a summary of the key points discussed throughout the document. It reiterates the importance of accurate record-keeping and the need for a systematic approach to data management. The text also provides a final call to action, encouraging organizations to take the necessary steps to implement and maintain an effective record-keeping system.

मिति महाजनवरमेतदित्यर्थः । अयमपि योगो रोप-
णीरसक्रियायां कथितः ॥ १०१ ॥ १०२ ॥

गू०—अथ नेत्रस्त्रावेऽन्यः प्रयोगः सुगमम् ।
वबूलदलं पत्रं तस्य क्वाथो लेहीभूतः लेहाकारस्तस्या-
जनं हिज्जलो हिङ्गोठः तत्पलं घृष्ट्वा पानीयेनाजनम्
॥ १०१ ॥ १०२ ॥

इदानीं लेहनी रसक्रिया

कतकरसक्रिया ।

कतकस्य फलं घृष्ट्वा मधुना नेत्रमञ्जयेत् ॥ १०३ ॥
ईषत्कर्पूरसहितं स्मृतं नेत्रप्रसादनम् ।

दी०—नेत्रप्रसादनं दृष्टिप्रसादनम् । तस्याः प्रसन्न-
त्वेन नेत्रस्याऽपि प्रसन्नत्वम् । तथाचोक्तं दृष्टान्तेन
यथाहि—‘कनकस्थानां मणीनां विविधात्मनाम् ।
धौतानां विमला शुद्धिस्तैले वेलकरादिभिः । एवं नेत्रेषु
वर्त्या च अञ्जनाश्च्योतनादिभिः । दृष्टिर्निराकुला भाति
निर्मले नभसीन्दुवत्’ इति ॥ १०३ ॥

गू०—अथ लेहनी रसक्रिया । कतकफलं निर्मली
इति लोके प्रसिद्धा । किञ्चित् भीमसेनकर्पूरेणाञ्जयेत् ।
नेत्रप्रसादनं नेत्रप्रसन्नकरं, नेत्रप्रसादने ॥ १०३ ॥

अथ शिरोत्पाते रसक्रिया ।

सर्पिः क्षौद्रं चाञ्जनं स्याच्छिरोत्पातस्य शान्तये १०४

गू०—सर्पिर्धृतम् ॥ १०४ ॥

कृष्णसर्पवसारसक्रिया ।

कृष्णसर्पवसा शङ्खः कतकाफलमञ्जनम् ।
रसक्रियेयमचिरादन्धानां दर्शनप्रदा ॥ १०५ ॥

लेखनाञ्जनम् ।

दक्षाण्डत्वक्शिलाकाचशङ्खचन्दनसैन्धवैः ।
द्रव्यैरञ्जनयोगोऽयं पुष्पार्मादिविलेखनः ॥ १०६ ॥

कणारसक्रिया ।

कणा छागयकृन्मध्ये पक्त्वा नेत्रयुगेऽञ्जिता ।
अचिराद्गन्ति नक्तान्ध्यं तद्वत्सक्षौद्रमूषणम् ॥ १०७ ॥

चूर्णाञ्जनम् ।

शाणार्धं मरिचं द्वौ च पिप्पल्यर्णवफेनयोः ।
शाणार्धं सैन्धवं शाणा नव सौवीरकाञ्जनात् १०८

पिष्टं सुसूक्ष्मं चित्रायां चूर्णाञ्जनमिदं शुभम् ।

कण्डूकाचकफार्तानां मलानां च विशोधनम् १०९

दी०—अत्र विविधरसक्रियामभिधाय संप्रति चूर्णा-
ञ्जनविषये कैश्चित् प्रतिपादितामेकां रसक्रियामाह—
अञ्जनं रसाञ्जनं शङ्खप्रभृतीनां चूर्णं कृत्वा पूर्वं सर्प-
वसाक्तशलाकया पश्चात् चूर्णलितयाञ्जयेदिति भावः ।
कुत्रचिद्रसाञ्जनं विना प्रचरति तत्राञ्जनशब्देन कज्जल-
मेतत् कार्यमिति शेषः ॥ १०५ ॥

अथ लेखनं चूर्णाञ्जनमाह—दक्षः कुकुटः, शिला
मनःशिला, चन्दनमत्र रक्तं नेत्रहितकरत्वात् । दक्षा-
ण्डत्वगित्यादियोगश्चूर्णाञ्जनम् । अस्मत्संप्रदाये तु मधू-
क्तशलाकया च गृहीत्वाञ्जनं कार्यं एवं सर्वत्र । चूर्णाञ्जने
एके सैन्धवैरित्यस्य स्थाने गैरिकैरिति पठन्ति, द्रव्यै-
रञ्जनयोगोऽयमित्यस्य स्थाने तुल्यं रसाञ्जनं देयमिति
कथयन्ति । एतत्पदद्वयमपि संगतं तन्त्रान्तरदर्शनात् ।
तथाच—‘दक्षाण्डत्वक्शिलाशङ्खकाचचन्दनगैरिकैः । तु-
ल्यं रसाञ्जनं देयं पुष्पार्मादिविलेखनम्’ इति ॥ १०६ ॥

अपरमपि लेखनाञ्जनमाह—कणा पिप्पली, छाग-
यकृत् छागकालखण्डम् । पक्त्वा । केचित् ‘पक्त्वा
नेत्रयुगेऽञ्जिता’ इत्यस्य स्थाने ‘पक्त्वा तद्रसपेषिता’ इति
पठन्ति । तत्र तद्रसपेषितेति तत् खेदाम्बुना पिष्ट्वा
इत्यभिप्रायः । तद्वदिति छागयकृन्मध्ये च खिन्नं तद्रस-
सुपिष्टं च ऊषणं मरिचं क्षौद्रमत्र योगद्वयेऽपि प्रचरति ।
केचिन्मधुना सह भक्षणयोगद्वयमिदमाहुः । केषां-
चिन्मते यकृदित्युपलक्षणत्वेन तल्लभं पित्तं ग्राह्यम् ।
तन्मध्ये पिप्पली मरिचं मेलयित्वा धार्यं पश्चात् शुष्कं
तन्मधुना संघृष्ट्याञ्जयेदिति न खमतम् ॥ १०७ ॥

अथान्यच्च लेखनाञ्जनमाह—शाणार्धं माषकद्वय-
मितं मरिचमिति पिप्पल्यर्णवफेनयोश्च द्वौ शाणौ तेन
प्रत्येकं शाणमितमित्यर्थः । अर्णवफेनः समुद्रफेनः । एके
द्वावित्यनेन मिलित्वा शाणैकमाहुः । तत्र मनोहरं ।
सौवीरकाञ्जनान्नव शाणा ग्राह्याः । शाणष्टङ्कः कथितः ।
स चतुर्माषकप्रमितो ज्ञेयः । सौवीराञ्जनं सुवीराशब्द-
वाच्यं तच्च कृष्णनदीसंभवं भवति । तदभावे रसाञ्ज-
नमेव ग्राह्यं, मलश्च नेत्रसंभव एव ॥ १०८ ॥ १०९ ॥

गू०—अथ चूर्णाञ्जनम् । दक्षाण्डत्वक् इति । दक्षा-
ण्डत्वक् कुकुटाण्डवल्कलं, शिला मनःशिला, काचं

<p>1. Introduction</p> <p>The purpose of this study is to investigate the effects of a new teaching method on student performance. The study was conducted over a period of six months, during which time the new method was implemented in a classroom setting. The results of the study are presented in the following sections.</p> <p>2. Methodology</p> <p>The study used a quasi-experimental design, with two groups of students: a control group and an experimental group. The control group was taught using the traditional method, while the experimental group was taught using the new method. The data was collected through standardized tests and classroom observations.</p> <p>3. Results</p> <p>The results of the study show that the experimental group performed significantly better than the control group on the standardized tests. This suggests that the new teaching method is more effective than the traditional method. The data also shows that the experimental group was more engaged in the classroom and showed more improvement in their writing skills.</p> <p>4. Conclusion</p> <p>The study concludes that the new teaching method is more effective than the traditional method. The results of the study suggest that the new method should be implemented in other classrooms. Further research is needed to confirm these findings and to explore the long-term effects of the new method.</p>	<p>1. Introduction</p> <p>The purpose of this study is to investigate the effects of a new teaching method on student performance. The study was conducted over a period of six months, during which time the new method was implemented in a classroom setting. The results of the study are presented in the following sections.</p> <p>2. Methodology</p> <p>The study used a quasi-experimental design, with two groups of students: a control group and an experimental group. The control group was taught using the traditional method, while the experimental group was taught using the new method. The data was collected through standardized tests and classroom observations.</p> <p>3. Results</p> <p>The results of the study show that the experimental group performed significantly better than the control group on the standardized tests. This suggests that the new teaching method is more effective than the traditional method. The data also shows that the experimental group was more engaged in the classroom and showed more improvement in their writing skills.</p> <p>4. Conclusion</p> <p>The study concludes that the new teaching method is more effective than the traditional method. The results of the study suggest that the new method should be implemented in other classrooms. Further research is needed to confirm these findings and to explore the long-term effects of the new method.</p>
--	--

श्वेतकाचं शङ्खं चन्दनं सैन्धवं एभिर्द्रव्यैः पिष्टैरयमञ्जनयोगः पुष्पादिलेखनः । पुष्पादौ नक्तान्धे-कणा पिप्पली छागयकृन्मध्ये पक्त्वा पुनस्तद्रसपेषिता तद्रसः यकृद्रसः । अचिरात् शीघ्रेण नक्तान्धं रात्रौ दृष्टि-मन्दतां हन्ति । तद्वत् ऊष्णं मरिचं च कृतम् । सक्षौद्रं मधुसहितम् । नक्तान्धे चूर्णाञ्जनं चूर्णरूपम-ञ्जनं चूर्णाञ्जनं । अर्णवफेनं समुद्रफेनं मरिचं शाणार्धं पिप्पल्यर्णवफेनयोर्द्वौ शाणौ प्रत्येकं शाणाष्टकः सैन्धवं अर्धशाणं सौवीरकाञ्जनं नवशाणं चित्रायां चित्रानक्षत्रे सूक्ष्मं पिष्टं शुभं चूर्णाञ्जनं भवति । कण्डादौ ॥ १०५—१०९ ॥

इदानीं रोपणचूर्णाञ्जनमाह—

(मृदुचूर्णाञ्जनम्)

शिलायां रसकं पिष्ट्वा सम्यगाप्लाव्य वारिणा ।

गृहीयात्तज्जलं सर्वं त्यजेच्चूर्णमधोगतम् ॥ ११० ॥

शुष्कं च तज्जलं सर्वं पर्पटीसंनिभं भवेत् ।

विचूर्ण्य भावयेत्सम्यक्त्रिवेलं त्रिफलारसेः ॥ १११ ॥

कर्पूरस्य रजस्तत्र दशमांशेन निक्षिपेत् ।

अञ्जयेन्नयने तेन सर्वदोषहरं हि तत् ॥ ११२ ॥

सर्वरोगहरं चूर्णं चक्षुषोः सुखकारि च ।

दी०—एतन्मृदुचूर्णाञ्जनत्वेन रोपणत्वेन कथितं शिला-यां रसकं पिष्टेत्यादि । शिलायां पाषाणघटिता पेषणार्थं पात्रविशेषः । रसकं खर्परकं तच्च तुल्यमेदः । खपरीया-शब्दवाच्यो लोके । सम्यगाप्लाव्य वारिणा च । अस्मत् संप्रदाये तु तद्रसकं जलेनैव दृषदि संपेष्य पश्चाज्जिर्म-लपात्रे बहुजले संप्लाव्य मुहूर्तं विलम्ब्य तदुपरि स्वच्छं जलमपनीयाधःस्थितं तत् पर्पटीसंनिभं द्रव्यं भवति तद्वाह्यमित्यर्थः । कर्पूरचूर्णं तु दशमांशं पर्पटीस्वरूप-द्रव्यात् । सर्वदोषमिति वातपित्तकफरुधिरं । सर्वरोग-मिति नेत्राभिष्यन्दाधिमन्थप्रभृतिकं । चक्षुषोः सुख-कारीत्यनेन दृष्टिप्रसादनं कथितम् ॥ ११०—११२ ॥

गू०—अथ प्रसादनाञ्जनं चूर्णं । रसकं खर्परं शिलायां पिष्ट्वा वारिणा सम्यक् आप्लाव्य चालयित्वा वारिणा जलेन तत् पात्रान्तरे गृहीयात् । अधोगतं पाषाणादिकं त्यजेत् । तत् शुष्कं पर्पटीसंनिभं पुनः संचूर्ण्य त्रिवेलं त्रिफलारसेन भावयेत् । दशमांशेन कर्पूररजः क्षिपेत् । स्पष्टमन्यत् ॥ ११०—११२ ॥

प्रसादनाञ्जनम् ।

(सौवीराञ्जनम्)

अमृतसं हि सौवीरं निषिञ्चेन्न्रिफलारसैः ॥ ११३ ॥

सप्तवेलं तथा स्तन्यैः स्त्रीणां सिक्तं विचूर्णितम् ।

अञ्जयेत्तेन नयने प्रत्यहं चक्षुषोर्हितम् ॥ ११४ ॥

सर्वानक्षिविकारांस्तु हन्यादेतन्न संशयः ।

दी०—अथ ज्ञेहनाभिधं प्रसादनसंज्ञकं चूर्णा-ञ्जनमाह—अमृतसं सौवीरमिति । सौवीरं सौवी-राञ्जनं तच्च सुरमाशब्दवाच्यं त्रिफला हरीतक्यादिकं तस्याः सद्यो रसः कथितरसो वा तथेत्यनेन स्त्रीदुग्धे-नापि सप्तवेलमाहुः । स्तन्यैरिति बहुत्वेनाजं गव्यं वा क्षीरं ग्राह्यं । सिक्तमित्यत्राप्यमृतसमिति संबन्धः ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

गू०—अन्यच्च सौवीरं सुरमा स्त्रीणां स्तन्यैर्दुग्धैः स्पष्टमन्यत् ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

अथ दृष्टिप्रसादनी नागशलाका विख्याता, तामपि दर्शयन्नाह—

त्रिफलाभृङ्गशुण्ठीनां रसैस्तद्वच्च सर्पिषा ॥ ११५ ॥

गोमूत्रमध्वजाक्षीरैः सिक्तो नागः प्रतापितः ।

तच्छलाका हरत्येव सर्वान्नेत्रभवान्गदान् ॥ ११६ ॥

दी०—तद्वदित्यनेन पूर्वोक्तसौवीराञ्जनविधानवद-त्रापि सप्तवारं प्रत्येकं त्रिफलादिद्रव्येण निर्वापण-माहुः । उक्तमन्यत्रापि—‘त्रिफलाभृङ्गमहौषधसर्पिर्गोमू-त्रमध्वजाक्षीरैः । नागं सप्तनिषिक्तं करोति गरुडोपमं चक्षुः’ इति । अन्यत्रोक्तं दृष्टान्तेन द्रवयति । ‘त्रिफल-सलिलयोगे भृङ्गराजद्रवेण हविषि च विषमिश्रे क्षीर आज्ये मधूके । प्रतिपदमभितप्तं सप्तधा सीसमेकं प्रणि-हितगतिपश्चात् कारयेत्तच्छलाकम् ॥ तिमिरपटलकण्डा-स्त्रावरक्तप्रकोपासुपचितबहुदोषान्नर्मसंज्ञांस्तु रोगान् । सवितुसुदयकाले साञ्जना व्यञ्जना वा हरति नयन-रोगान् शोध्यमाना शलाका’ इति । वाग्भटेऽपि—‘श्रेष्ठाजलं भृङ्गरसं सविषाज्यमजापयः । यष्टीरसं च यत् सीसं सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ॥ तप्तं तप्तं पायितं तच्छलाका नेत्रे युक्ता साञ्जना व्यञ्जना वा । तैमिर्यार्मस्त्रावपैच्छित्य-पैलं कण्डूं जाड्यं रक्तराजीं च हन्ति’ इति (वा. उ. १३।३।३५) ॥ ११५ ॥ ११६ ॥

गू०—अथ सीसकशलाका । त्रिफला भृङ्गं भृङ्गराजः शुण्ठी एषां रसैः जलैः सर्पिषा घृतेन गोमूत्रमधु अजा-

<p>1. The first part of the report discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that proper record-keeping is essential for the integrity of the financial system and for the ability to detect and prevent fraud.</p>	<p>2. The second part of the report outlines the various methods used to collect and analyze data. It describes the process of gathering information from different sources and how this data is then processed to identify trends and patterns.</p>
<p>3. The third part of the report focuses on the results of the analysis. It presents the findings of the study, highlighting the areas where there were significant deviations from the expected norms. It also discusses the potential causes of these deviations and the steps that should be taken to address them.</p>	<p>4. The fourth part of the report provides a summary of the key findings and conclusions. It reiterates the importance of the data collected and the insights gained from the analysis. It also offers recommendations for future research and for the implementation of the findings in practice.</p>
<p>5. The fifth part of the report discusses the limitations of the study. It acknowledges that there are certain constraints on the data and the methods used, which may affect the generalizability of the findings. It also identifies areas where further research is needed to clarify the results and to address the limitations.</p>	<p>6. The sixth part of the report provides a final summary and conclusion. It reiterates the main points of the report and emphasizes the significance of the findings. It also offers a final recommendation for the implementation of the findings and for the ongoing monitoring of the system.</p>
<p>7. The seventh part of the report discusses the implications of the findings for the financial system. It highlights the potential risks and opportunities that arise from the results of the study. It also offers suggestions for how the findings can be used to improve the system and to prevent future issues.</p>	<p>8. The eighth part of the report provides a final summary and conclusion. It reiterates the main points of the report and emphasizes the significance of the findings. It also offers a final recommendation for the implementation of the findings and for the ongoing monitoring of the system.</p>

क्षीरैः एतैः सप्तसप्तवारं सिक्तः सेचितो नागः । सीसक-
शलाका नेत्ररुजः हरेत् । त्रिफलादिभिः प्रत्येकं रसैः
सप्त सप्तधा सिक्त इत्यर्थः । तथाच सुश्रुते—‘त्रिफला-
मृङ्गमहौषधसर्पिर्गोमूत्रमध्वजाक्षीरैः । नागं सप्तनिषिक्तं
करोति गरुडोपमं चक्षुः’ इति । त्रिफलादीनां समा-
हारः द्वन्द्वात्प्रत्येकं रसे निषेचनमिति ध्वनितम् । इति
सीसकशलाका ॥ ११५ ॥ ११६ ॥

प्रत्यञ्जनम् ।

गतदोषमपेताश्रु संपश्यन्सम्यग्भसि ।

प्रक्षाल्याक्षि यथादोषं कार्यं प्रत्यञ्जनं ततः ॥ ११७ ॥

न वाऽनिर्गतदोषेऽक्षिण धावनं संप्रयोजयेत् ।

प्रत्यञ्जनं तीक्ष्णतप्ते नेत्रे चूर्णं प्रसादनम् ॥ ११८ ॥

नयनामृताञ्जनम् ।

शुद्धे नागे द्रुते शुद्धं तुल्यं सूतं विनिक्षिपेत् ।

कृष्णाञ्जनं तयोस्तुल्यं सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥ ११९ ॥

दशमांशेन कर्पूरं तस्मिन् चूर्णं प्रदापयेत् ।

एतत्कृताञ्जनं नेत्रगदजिज्ञयनामृतम् ॥ १२० ॥

दी०—इदानीं चूर्णाञ्जनान्तर्गतं प्रत्यञ्जनविधान-
माह—अक्षि प्रक्षाल्य ततः प्रत्यञ्जनं कार्यम् । नेत्रे
तीक्ष्णप्रतप्ते प्रसादनं चूर्णं हितम् । शेषं सुगमम्
॥ ११७ ॥ ११८ ॥

अथ प्रसादनं चूर्णाञ्जनमाह—नागं सीसकं नाग-
शुद्धिस्तु पूर्वं धातुशोधनाऽध्याये कथिता । सूतं पारदं
शुद्धमिति शोधितं । शुद्धिरसस्य पूर्वं रसशोधनाध्याये
प्रतिपादिता । कृष्णाञ्जनमिति रसाञ्जनशब्दवाच्यं तच्च
द्विविधं एकं कृष्णपाषाणाकृतिधातुद्रव्यं । अपरं तु दारु-
हरिद्राकाथेन कृत्रिमं पीतलोहितं तयोस्तुल्यमिति पा-
रदसीसकसाम्यं रसाञ्जनमित्यर्थः । त्रयाणां दशांशे-
नात्र कर्पूरमिति । इदं नयनामृतं नाम प्रसादाञ्जनचूर्णं
प्रसिद्धमेव कृताञ्जनस्थाने प्रत्यञ्जनमिति पाठान्तरम्
॥ ११९ ॥ १२० ॥

गू०—प्रत्यञ्जनकरणे विधानमाह—सीसकशला-
कया बद्धितप्तया अञ्जने कृते दोषनाशे प्रत्यञ्जनं कर्तव्य-
मित्याह—गतदोषं तथा नयनासं गतनेत्रजलं अक्षि
नेत्रं अभसि संपश्यन् । ततः अक्षि प्रक्षाल्य यथा
दोषानुरूपं प्रत्यञ्जनमञ्जनं सदोषे नेत्रे धावनं नेत्र-
मित्यप्याह—अनिर्वान्तदोषेऽक्षिण धावनं न प्रयोज-

येत् । न कारयेत् । प्रत्यञ्जनं कारयेत् । प्रक्षालनं
विनैवेति ध्वनितार्थः । तीक्ष्णं तन्नेत्रे प्रसादनश्चूर्णो वा
कार्यः । स यथा—शुद्धे तैलादिभिः शुद्धे वा शला-
काकारेण शुद्धे नागे सीसके सति द्रुतं वह्निना द्रावितं
नागं शुद्धं सूतं हिङ्गुलोत्थं अष्टकर्मशुद्धं वा तुल्यं
निक्षिपेत् । तयोः सीसकसूतकयोस्तुल्यं कृष्णाञ्जनं
चूर्णयेत् । ततः सर्वमेकत्र चूर्णयेत् । तस्मिन् चूर्णे
कर्पूरं भीमसेनाख्यं दशमांशेन प्रदापयेत् । एतत्प्रत्यञ्ज-
नं नाम नेत्रगदहा नयनामृतं प्रत्यञ्जनं चूर्णम् ॥ ११७—
॥ १२० ॥

सर्पविषे संजीवनाञ्जनम् ।

जयपालभवां मज्जां भावयेन्निम्बुकद्रवैः ।

एकविंशतिवेलं तु ततो वार्तिं प्रकल्पयेत् ॥ १२१ ॥

मनुष्यलालया घृष्ट्वा ततो नेत्रे तयाऽञ्जयेत् ।

सर्पदष्टविषं जित्वा संजीवयति मानवम् ॥ १२२ ॥

दी०—अथ नेत्रप्रकरणपारिशेष्यात् विषहरी
वर्तिमाह—जयपालं दन्तिबीजं प्रसिद्धम् । तन्म-
ध्यगता मज्जा ग्राह्या । मजेति मेङ्गीशब्दवाच्या
सर्पदष्टविषमपि विषसाधर्म्यात् स्थावरविषतक्षणेप्य-
स्याः प्रचारः । एके सन्निपातविषयेऽञ्जनमस्याः प्रवदन्ति
॥ १२१ ॥ १२२ ॥

गू०—अथ सर्पविषहरमञ्जनम् । सुगमम् ॥ १२१ ॥
॥ १२२ ॥

अथ दृष्टिप्रसादनार्थं सार्वकालिकं योग-
द्रव्यमाह—

भुक्त्वा पाणितलं घृष्ट्वा चक्षुषोर्दीयते यदि ।

जाता रोगा विनश्यन्ति तिमिराणि तथैव च १२३

शीताम्बुपूरितमुखः प्रतिवासरं यः

कालत्रयेण नयनद्वितयं जलेन ।

आसिञ्चति ध्रुवमसौ न कदाचिदक्षि-

रोगव्यथाविधुरतां भजते मनुष्यः ॥ १२४ ॥

दी०—भुक्त्वा पाणितलमित्यादि सुगमम् । जाता-
रोगा इत्यादि पदद्वयं केचिदन्यथा पठन्ति । यथा
‘अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहतीति’ द्वितीययोगे
प्रतिवासरं प्रतिदिनं कालत्रयं प्रातर्मध्याह्नापराह्नादिकम् ।
जलेनेति मुखगण्डपूजनिवेन आसिञ्चतीत्यनेन वारंवारं
सेचनमभिहितम् । तथाचोक्तं ‘जलगण्डपूवैः प्रातर्बहुशो-

म्भोभिः प्रपूर्य सुखरन्ध्रम् । निर्दयमज्जक्षि क्षपयति
तिमिराणि नासाद्य' इति । एके भुक्त्वा पाणितल-
मित्यादि योगद्वयं नात्र पठन्ति । नासङ्गतमिति
सन्यमानैरस्माभिरपि लिखितम् ॥ १२३—१२४ ॥

दी०—अथ नेत्रविषय-प्रधानत्वेन तदर्थं सर्वकालं
यत्र विषयमिति मत्वा तत् प्रतिपालनार्थमुपदेशमाह—

‘चक्षुरक्षायां सर्वकालं मनुष्यै-

र्यैः कर्तव्यो जीविते यावदिच्छा ।

व्यथो लोकोऽयं तुल्यरात्रिन्दिवानां

पुंसामन्धानां विद्यमानेऽपि वित्ते ॥’

अयमपि तन्त्रान्तरादाहृत्य केनापि लिखितः न
स्वमतम् । अस्मार्थस्तु सुगम एव ॥

अथ त्रिखण्डानां पारिशेष्यात् कविरपि स्वगुण-
प्रकर्षतां सोऽष्टुपठवचनेन द्योतयति—

आयुर्वेदसमुद्रस्य गूढार्थमणिसंचयम् ।

ज्ञात्वा कैश्चिद्बुधैस्तैस्तु कृता विविधसंहिताः १२५

किञ्चिदर्थं ततो नीत्वा कृतेयं संहिता मया ।

कृपाकटाक्षनिक्षेपमस्यां कुर्वन्तु साधवः ॥ १२६ ॥

विविधगदार्तिदरिद्रनाशनं या

हरिरमणीव करोति योगरत्नैः ।

विलसतु शार्ङ्गधरस्य संहिता सा

कविहृदयेषु सरोजनिर्मलेषु ॥ १२७ ॥

अल्पायुषामल्पधियाभिदानीं

कृतं समस्तश्रुतिपाठशक्त्या ।

तदत्र युक्तं प्रतिबीजमात्र-

मभ्यस्यतामात्महितं प्रयत्नात् ॥ १२८ ॥

इति श्रीदामोदसुनुना शार्ङ्गधराचार्येण विरचितायां

शार्ङ्गधरसंहितायामुत्तरखण्डे नेत्रकर्मविधि-

नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

दी०—आयुर्वेदसमुद्रस्य अर्थमणिसञ्चयः । गूढं
एव गूढो गुप्तः, यथा समुद्रे मणिसमूहः प्रच्छन्नः सर्वै-
रेव न दृश्यः तथाऽयुर्वेदेऽपि अर्थोऽभिप्रायः । सर्वैरेव
नाधिगत इत्यर्थः । अतएव कैश्चिद्बुधैर्ज्ञातः । अर्थमणि-
संचय इति संबन्धः । यैरेव ज्ञातस्तैस्तु विविधा संहिताः
कृताः । विविधसंहिता हारीतसुश्रुतभृग्वस्त्रिवेदादयः ।
अथ कविः स्वात्मीयविषयमाह—किञ्चिदर्थमित्यादि ।

१ वाग्भटात् । (वा. उ० १४।९७)

तत इति संहितासमूहात् । मया शार्ङ्गधराचार्येण
किञ्चिदर्थं स्वबुद्ध्या एकदेशीयप्रयोजनं नीत्वा आहृत्य
इयं संहिता कृता निबद्धेत्यभिप्रायः । न तु स्वकपोल-
कल्पिता । एतेन मुनिप्रणीतत्वं संक्षेपत्वं च दर्शितम् ।
अथ कविविज्ञप्तिमाह—कृपाकटाक्षनिक्षेपमित्यादि ।
अस्यां संहितायां साधवः सज्जनाः कृपाकटाक्षनिक्षेपं
कृपया कटाक्षस्य दृष्टेः किञ्चिद्भागस्य निक्षेपं कुर्वन्तु ।
अनुमतार्थक्रिया अवश्यमेवेति भावं सूचयति ।
तेनावश्यमेव कटाक्षनिक्षेपं कुर्वन्तु । यतः कटाक्ष-
मात्राऽवलोकनेनाऽपि हृदयंगमा क्षमा भवति किमुत
सकलदृष्ट्या । एतेन ग्रन्थस्य समीचीनता दर्शिता ।
इदानीं कविरेव निजग्रन्थस्योत्कृष्टत्वमाह—या इयं
संहिता हरिरमणीव लक्ष्मीरिव योगरत्नैः प्रयोगमणि-
समूहैः कृत्वा विविधगदार्तिदरिद्रनाशनं करोति ।
विविधगदानां व्याधीनां आतिरेव दारिद्र्यं तस्य नाशनं
यथा लक्ष्मीर्बहुधनप्रदानेन अकिञ्चनपुरुषस्य दरिद्र-
नाशनं करोति तथा इयमपि संहिता सुयोगैः कृत्वा ना-
नारोगजनितपीडां हन्तीति भावः । एतेनास्याः प्रयोग-
साफल्यं दर्शितम् । तत् प्रयोगसाफल्यस्य व्यापार-
माह—विलसत्वित्यादि । सा संहिता, संहिता निरुक्ति-
स्तु पूर्वाध्याये दर्शिता । शार्ङ्गधराचार्यस्य सा संहिता
शार्ङ्गधराचार्यनिर्मिता सा इत्यभिप्रायः । नान्याः ।
एतेन ग्रन्थस्य सर्वमतानुबन्धत्वं दर्शितं, सरोजनि-
मलेषु कविहृदयेष्विति विलसतु विलासं करोतु कमल-
निर्मलहृदयपुरुषेषु स्थितिं करोत्वित्यभिप्रायः । नतु
पिशुनहृदयेषु तेषां हृदयानामनिर्मलत्वात् न तस्याः
स्थितेरवकाशः । यतस्ते स्वभाववशगाः कथं परगुण-
मवधारयितुं समर्थाः । तस्मात् सज्जनहृदयेष्वेव विलास
इति भावः । सहृदयत्वात् । एतेन ग्रन्थस्य निर्मलत्वं
सूचितं यतो निर्मलस्य निर्मलैः सह संबन्धः सुकर
एव ॥ १२५—१२८ ॥

विविधमुनिनिबन्धा ये महत्सुप्रसिद्धाः,

सुमतिदुरवबोधास्ते मया नैव दृष्टाः ।

तदपि गुरुसकाशावच्छ्रुतं तद्यलेखि

हृदमलभिषज्जाऽस्यां भावसिंहात्मजेन ॥ १ ॥

अभिनवनिबन्धरचनां श्रोतुं कः कोऽत्र लोलुपो भवति ।

यः कृपया परकाव्यं पश्यति सुदृशा स वै धीरः ॥ २ ॥

Date		Time		Location		Weather		Remarks	
1911	10/1	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/2	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/3	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/4	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/5	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/6	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/7	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/8	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/9	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/10	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/11	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/12	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/13	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/14	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/15	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/16	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/17	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/18	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/19	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/20	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/21	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/22	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/23	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/24	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/25	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/26	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/27	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/28	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/29	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/30	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00
1911	10/31	10:00	10:30	10:45	11:00	11:15	11:30	11:45	12:00

एकादशसहस्राणि तथा..... ।

शकानामाढमल्लो हि पञ्जिकायां विनिर्ममे ॥३॥

गोवर्धनोद्धरणहृष्टसमस्तगोप-

नानाश्रुतिश्रवणलज्जितमानसस्य (?) ।

इन्दुकलासमानं दंष्ट्रोद्युति

क्षितिहरेरवतु स्मितं वः ॥ ४ ॥

इति श्रीवास्तव्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभावसिंहात्म-

जेनाढमलेन विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां

दीपिकायामुत्तरखण्डे नेत्रकर्मादिविधि-

रध्यायः समाप्तः ॥

गू०—अथ समाप्तौ ग्रन्थकारः स्वकीयं विनयं करोति । सुगमम् । विनयं कृत्वा औत्कृष्ट्यमाह— शार्ङ्गधरस्य संहिता कविहृदयेषु विलसतु विशेषेण लसतु प्रकाशतु । कथंभूतेषु हृदयेषु । सरोजनिर्मलेषु

कमलवत् शुद्धेषु । सा का ? या हरिरमणीव लक्ष्मीरिव योगरत्नैर्विविधगदातिदरिद्रनाशं करोति । युज्यन्त इति योगाः काथचूर्णादीनां गणा रसा- दयश्च, तैः नानाविधज्वरादिरोगाणां आर्तिः पीडा तस्या यो दरिद्रस्तन्नाशं करोति ॥ १२५—१२८ ॥

श्रीमत्शाहसलेमस्य राज्ये कन्यागते रवौ ।

... .. ॥ १ ॥

काशीरामभिषग्वरो मधुकरः श्रीकृष्णपादाब्जयोः

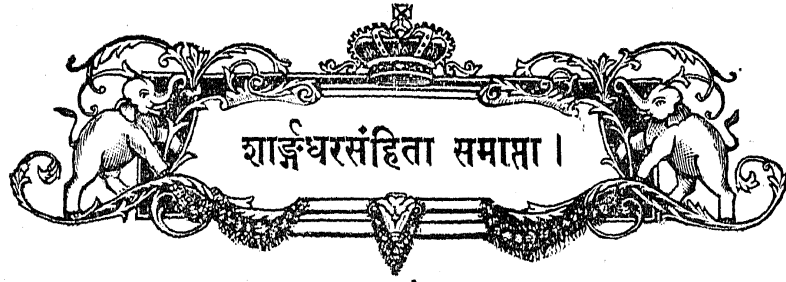
प्राचां ग्रन्थकृतां निबन्धकुसुमादाहृत्य माध्वीमिव ।

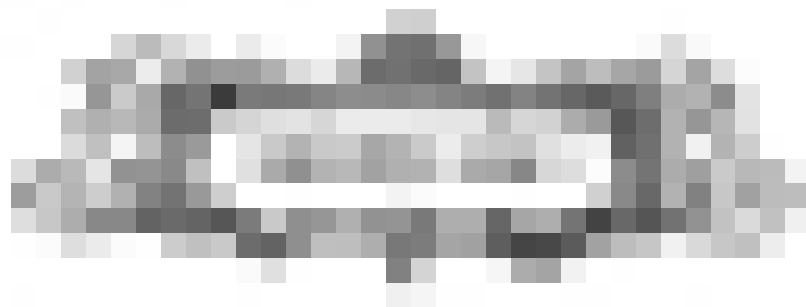
वैद्यानामुपकारकृत्तनुभृतां रोगप्रहारे क्षमां

सश्रीशार्ङ्गधरप्रबन्धविशदव्याख्यामकार्षीत्स्वयम् ॥ २ ॥

इति श्रीकाशीरामवैद्यविरचितायां गूढार्थदीपिकायां चिकित्सास्थाने नेत्रकर्मप्रसादननामाध्यायः ।

इति त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथ शार्ङ्गधरसंहिताया रोगपरौषधसूची ।

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
औषधगुणाः ।		विलेपीपानम् ...	१६८	तालीसादिचूर्णम्	१९३	रसाधनानि ।	
अरतिहरमधूकपुष्पादि- फाटः ... १७१		लवंगादिचूर्णम् ...	१८६	लवणभास्करचूर्णम्	१९४	त्रिफलाचूर्णम् ...	१७९
आयुष्यं चंदनादितैलम् २३२		त्रिदोषहरणम् ।		पुष्टिकराणि ।		पंचनिम्बचूर्णम् ...	१९४
कान्तिकृत्कैशोरगु- गुलुः ... २०३		धान्यादिमंडः ... १६९		धान्यादिमंडः ... १६९		बाहुशालगुडः ...	१९७
केशोत्पादकानि ।		अभयादिकल्कः ... १७७		चंदनादितैलम् ... २३२		सूरणादिवटकः ...	१९९
यष्टिमधुकतैलम् ... २२८		सुदर्शनचूर्णम् ... १८२		प्रतिमर्शनस्यम् ... ३४४		चंद्रप्रभागुटी ...	२००
केशस्थिरीकरणनी- लिकादितैलम्		लवंगादिचूर्णम् ... १८६		बलयानि ।		च्यवनप्राशाव०	२०८
केशवृद्धौ लेपः ३५८		चंद्रप्रभागुटी ... २००		तंडुलादियवागूः ... १६७		अगस्त्यहरीतकी	२१०
केशोत्पादकलेपः ३५८		त्रिफलामोदकः ... २०५		लवंगादिचूर्णम् ... १८६		कामदेवघृतम् ...	२१६
२ केशोत्पादकप्रलेपः		उत्कटदोषेषु प्रधानं ३४१		चंद्रप्रभागुटी ... २००		सुवर्णभस्म ...	२४२
केशश्यामीकरणलेपः		त्रिफलालक्षणगुणाः १७९		कूष्मांडकावलेहः २०९		अभयामोदकः ...	३१६
केशशातनम् ।		त्र्यूषणचूर्णं तंडुणाश्च १७९		अगस्त्यहरीतकी २१०		रोपणम् ।	
करवीरादितैलम् २३१		दीपनानि ।		कामदेवघृतम् ... २१६		कासीसादिघृतम्	२१८
रोमशातनलेपौ ३५९		धान्यादिकाथः ... १५२		चंदनादितैलम् ... २३२		वशीकरणम् ।	
क्षारगुणाः ... १८२		२ धान्यादिकाथः		कुमार्यासवः ... २३५		चंदनादितैलम्	२३२
गर्भप्रदम् ।		गुडूच्यादिकाथः १५१		द्राक्षारिष्टः ... २३८		वचादिलेपः ...	३६८
योगराजगुग्गुलुः २०२		उष्णोदकपानम् १६६		दशमूलारिष्टः ... २३९		वृध्याणि ।	
वंध्यायै कामदेवघृतम् २१६		शुंख्यादिमंडः ... १६८		मृगांकपोटली० ... २६८		जीवनीयगणः ...	१८०
वंध्यायै पुत्रदं त्रि- फलाघृतम् ... २१७		धान्यादिमंडः ... १६९		लोहरसायनम् ... २८३		लवंगादिचूर्णम् ...	१८६
शतायुःपुत्रदं फल- घृतम् ... २२१		पथ्यादिकल्कः ... १७७		मधुतैलबस्तिः ... ३३५		सूरणादिवटकः ...	१९९
गर्भपुष्टिदं लाक्षादि- तैलम् ... २२२		आमलक्यादिचूर्णम् १७८		बृंहणनस्यम् ... ३४३		चंद्रप्रभागुटी ...	२००
पुत्रदं नारायणतैलम् २२३		त्रिफलाचूर्णम् ... १७९		इन्द्रियबलदं प्रति- मर्शनस्यम् ... ३४४		कूष्मांडकावले०	२०९
बलादितैलम् ... २२४		त्र्यूषणचूर्णम् ... १७९		भेदीनि ।		फलघृतम् ...	२२१
दशमूलारिष्टः ... २३९		पंचकोलचूर्णम् ... १८०		आमलक्यादि० १७८		शतावरीतैलम् ...	२२६
ग्राही ।		लवणपंचकचूर्णम् १८१		त्रिफलादिचूर्णम् १७९		कुमार्यासवः ...	२३५
गुडूच्यादिकाथः... १५१		दाडिमाष्टकचूर्णम् १८५		बृंहणम् ।		लोहरसायनम् ...	२८३
न्यग्रोधादिकाथः १५८		लवणभास्करचूर्णम् १९४		विलेपीपानम् ... १६८		मधुतैलबस्तिः ...	३३५
तंडुलादियवागूः १६७		प्रहणीकपाटरसः २८१		जीवनीयगणः ... १८०		वर्णकरम् ।	
हरीतक्यादिचूर्णम् १८४		मधुतैलबस्तिः ... ३३५		कूष्मांडकावलेहः २०९		चातुर्जातचूर्णम्...	१८०
लघुगंगाधरचूर्णम् १८४		यापनबस्तिः ...		कुमार्यासवः ... २३५		च्यवनप्राशावलेहः	२०८
दाडिमाष्टकचूर्णम् १८५		पाचनानि ।		मेध्यानि बुद्धिहितानि च ।		अगस्त्यहरीतकी	२१०
तर्पणकरम् ।		धान्यादिकाथः ... १५२		सूरणादिवटकोमे० १९९		कामदेवघृतम् ...	२१६
तंडुलादियवागूः १६७		धान्यादिकाथः ...		च्यवनप्राशावलेहो० २०८		कासीसादिघृतं	२१८
		हीबेरादिकाथः... ३५३		बुद्धिहितं नारायण- तैलम् ... २२३		कुमार्यासवः ...	२३५
		गुडूच्यादिकाथः १५१		स्वर्णभस्म ... २४२		लोहरसायनम् ...	२८३
		शुंख्यादियुक्तमंडः १६६		सर्पिषपानम् ... २८८		मधुतैलबस्ति ...	३३५
		पथ्यादिकल्कः ... १७७				मुखकांतिकृत्ले०	३५७
		आमलक्यादिचूर्णम् १७८				शरीररक्तवर्णरोगे	
		पंचकोलचूर्णम् ... १८०				रक्तसावविधिः	३७३

—

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
वाजीकरणम् ।		हरीतक्यादिचूर्णम्	१८४	लोकनाथो रसः...	२६६	(२त्रिदोषोत्थातिसारे)	
शतावर्यादिचूर्णम्	१९५	महाखाण्डवचूर्णम्	१८७	अम्रितुण्डवटी ...	२७९	आनन्दभैरवो रसः	२७०
माषादिमोदकः...	२०६	दाडिमाष्टकचूर्णम्	१८५	अजीर्णकंदकरसः	२७९	(३ रक्तातिसारे ।)	
च्यवनप्राशावलेहः	२०८	लवंगादिचूर्णम् ...	१८६	कनकसुन्दरो रसः	२८०	जम्बवाग्रामलकीनां	
मदनकामदेवरसः	२८२	मरिचादिचूर्णम्	१८५	वमनम् ...	३०४	पल्लवरसः ...	१३९
कंदर्पसुंदरो रसः	२८२	नारायणचूर्णम् ...	१८८	अतिसाररोगे		मुस्तादिप्रमथ्या	१६४
शुक्रदम् ।		लवणत्रितयादिचू०	१९०	स्थूलबबूलिकापत्र-		बदरीमूलकल्कः	१७६
कामदेवघृतम् ...	२१६	चित्रकादिचूर्णम्	१९१	रसः ...	१३९	वमनम् ...	३०४
दशमूलारिष्टः ...	२३९	वडवानलचूर्णम्	१९१	स्योनाककुटजल०		अपसाररोगे ।	
शुक्रस्तंभनमांकार-		यवानीखांडवचूर्णम्	१९२	कुटजलक्पुट०		द्वितीयरसोनकल्कः	१७५
करभादिचूर्णम्	१९६	सितोपलादिचूर्णम्	१९३	तंडुलवारि ...	१४२	योगराजगुग्गुलुः	२०२
शोधनम् ।		लवणभास्करचूर्णम्	१९४	अरुत्वक्पुटपाकः	१४२	त्रिफलादिघृतम्	२१७
कंठहृद्वस्तिशोधनः		चित्रकादिचूर्णम्	१९१	तित्तिरपुटपाकः	१४२	लाक्षादितैलम् ...	२२२
सप्तमुष्ठादियूषः	१६५	सूरणादिवटकः ...	१९९	सोपद्रवातिसारे कुट-		चंदनादितैलम् ...	२३२
बस्तिशोधनमुष्णो-		पिप्पलीमोदकः...	२००	जादिकाथः ...	१५३	कुमार्यासवः ...	२३५
दकपानम् ...	१६६	चंद्रप्रभागुटी ...	२००	चिरोत्थातिसारे हीवे-		वमनम् ...	३०४
बस्तिशोधनोऽष्टगु-		योग्यराजगुग्गुलुः	२०२	रादिकषायः	१५३	रेचननस्यम् ...	३४१
णमंडः ...	१६९	कैशोरगुग्गुलुः ...	२०३	बालानामतिसारे		द्वितीय रेचननस्यम्	३४२
स्रोतःशोधनो धान्या-		कूष्मांडखंडकाव०	२०९	धातक्यादिशृतः	१५३	अंगपाकरोगे ।	
दिहिमः ...	१७३	क्षीरषट्पलघृतं ...	२१५	इन्द्रयवादिकाथः	१५४	रक्तस्रावविधिः ...	३७३
कासीसादिघृतं ...	२१८	पानीयकल्याणघृतं	२१७	आम्रास्थ्यादि०...	१५४	अंडवृद्धिरोगे ।	
मलशोधनो द्राक्षारिष्टः	२३८	कुमार्यासवः ...	२३५	अंकोलमूलकल्कः	१७६	चंद्रप्रभागुटी ...	२००
हृद्यम् ।		लोहासवः ...	२३६	लघुगंगाधरचूर्णम्	१८४	नारायणतैलम् ...	२२३
विलेपीपानम् ...	१६८	कुटजारिष्टः ...	२३७	बृहद्भङ्गाधरचूर्णम्	१८४	लोहरसायनम् ...	२८३
मरिचादिचूर्णम्	१८४	दशमूलारिष्टः ...	२३९	कपित्थाष्टकचूर्णम्	१८५	वमनम् ...	३०४
कामदेवघृतम् ...	२१६	लोकनाथरसः ...	२६६	दाडिमाष्टकचूर्णम्	१८५	निरुहवस्तिः ...	३३०
सर्वरोगहरम् ।		हेमगर्भपोटलीरसः	२६८	लवंगादिचूर्णम् ...	१८६	मुष्कशोथे क्षिरादाहः	३७७
सुदर्शनचूर्णम् ...	१८२	अम्रितुण्डवटी ...	२७९	मरिचादिचूर्णम्...	१८४	अंत्रवृद्धौ	
चंद्रप्रभागुटी ...	२००	लोहरसायनम् ...	२८३	यवानीखांडवचूर्णम्	१९२	रास्नादिकाथः ...	१५५
कैशोरगुग्गुलुः ...	२०३	वमनम् ...	३०४	तालीसादिचूर्णम्	१९३	२ रास्नादिकाथः	१५५
		अभयामोदकः ...	३१६	कुटजावलेहः ...	२११	(२ कुरंडरोगे ।)	
		निरुहवस्तिः ...	३३०	कुटजाष्टकावलेहः	२११	अजाज्यादिलेपः	३६७
अग्निदग्धरोगे ।		(२ महाप्रये ।)		मसूरादिघृतम् ...	२१६	अंसरोगे ।	
तुगाक्षीर्यादिलेपः	३६७	वसालेहपानम् ...	२८९	कंबूल्यरिष्टः ...	२३८	बृंहणनस्यम् ...	३४२
रोपणो यवादिलेपः	"	(३ दीसाप्रये ।)		लोकनाथरसः ...	२६६	अम्लपित्तरोगे ।	
सर्पिषः पयसो वा		मज्जालेहपानम् ...	२८९	हेमगर्भपोटलीरसः	२६८	कुटजावलेहः ...	२११
गंङ्गपः ...	३५३	अजीर्णरोगे ।		वमनम् ...	३०४	वसंतकुसुमाकररसः	२७२
अग्निविकाररोगे ।		निदिग्धिकादि०	१५०	(१ आम्रातिसारे ।)		निरुहवस्तिः ...	३३०
विषमाग्नौ हृषुषादि-		नारायणचूर्णम् ...	१८८	शुंठीपुटपाकः ...	१४३	अरोचकरोगे ।	
चूर्णम् ...	१८९	हृषुषादिचूर्णम् ...	१८९	वत्सकादिशृतः ...	१५३	आर्द्रकखरसः ...	१४०
(१ मंदाग्नौ ।)		सज्जीवनीवटी ...	१९९	शुंठ्यादिचूर्णम् ...	१९२	गुडूच्यादिगण०	१५२
अरुल्लकपुटपा०	१४२	गुडचतुष्टयगुटी...	२१९	हरीतक्यादिचूर्णम्	१८४	निदिग्धिकादि०	१५०
गुडूच्यादिगणकाथः	१४६	मण्डूरवटकः ...	२०९				
त्रिफलादिचूर्णम्	१७९						

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
वर्धमानपिप्प०	१७४	मरिचादिचूर्णम्	१८४	अश्मरीरोगे ।		उदररोगे ।	
आमलक्यादि०	१७८	महाखांडवचूर्णम्	१८७	चंद्रप्रभागुटी ...	२००	पुनर्नवादिक्वाथः	१५४.
सामाऽरुचौ त्र्यूषण-		नारायणचूर्णम्...	१९१	गोधुरादिगुग्गुलुः	२०४	चव्यादिक्वाथः ...	१५९
चूर्णम् ...	१७९	हपुषादिचूर्णम् ...	१८९	कुमार्यासवः ...	२३५	पुनर्नवादिक्वाथः	१५९
पंचकोलचूर्णम् ...	१८०	पंचसमचूर्णम् ...	१८९	विडंगारिष्टः ...	२३७	वर्धमानपिप्पलीकल्कः	१७४
चातुर्जातचूर्णम्...	१८०	लवणत्रितयादिचूर्णम्	१९०	त्रिविक्रमो रसः...	२७४	पंचकोलचूर्णम् ...	१८०
कदफलादिचूर्णम्	१८३	हिंवादिचूर्णम् ...	१९२	पूर्व स्वेद्याः ...	२९७	मरिचादिचूर्णम्...	१८४
बृहत्कदफलादिचूर्णम्	१८३	यवानीखांडवचूर्णम्	१९२	अभयामोदकः ...	३१६	महाखांडवचूर्णम्	१८७
दाडिमाष्टकचू०	१८५	लवणभास्करचूर्णम्	१९४	निरुहवस्तिः ...	३३०	नारायणचूर्णम् ...	१८८
लवंगादिचूर्णम् ...	१८६	चित्रकादिचूर्णम्	१९१	आनाहरीरोगे ।		हपुषादिचूर्णम् ...	१८९
जातीफलादिचूर्णम्	१८७	बाहुशालगुडः ...	१९७	पंचकोलचूर्णम् ...	१८०	पंचसमचूर्णम् ...	१८९
चित्रकादिचूर्णम्	१९०	गुडाभयायोगः ...	१९९	हिंवादिचूर्णम् ...	१९२	नाराचचूर्णम् ...	१८९
२ चित्रकादिचूर्णम्	१९१	बृहदारकादिमोदकः	१९९	यवानीखांडवचूर्णम्	१९२	लवणत्रितयादिचूर्णम्	१९०
हिंवादिचूर्णम्	१९२	सूरणादिपिंडिका	"	चंद्रप्रभागुटी ...	२००	तुंबर्वादिचूर्णम् ...	१९०
यवानीखांडवचूर्णम्	१९२	सूरणादिवटकः...	"	चांगेरीघृतम् ...	२१६	लवणभास्करचूर्णम्	१९४
तालीसादिचूर्णम्	१९३	मंझरवटकः ...	२००	निरुहवस्तिः ...	३३०	चित्रकादिचूर्णम्	१९१
सितोपलादिचूर्णम्	१९३	चंद्रप्रभागुटी ...	२००	आमरोगे ।		योगराजगुग्गुलुः	२०२
व्योषादिगुटिका	१९९	कांकायनगुटिका	२०१	चित्रकादिचूर्णम्	१९०	कैशोरगुग्गुलुः ...	२०३
चंद्रप्रभागुटिका ...	२००	योगराजगुग्गुलुः	२०२	व्योषादिगुटिका	१९९	त्रिफलामोदकः ...	२०५
योगराजगुग्गुलुः	२०२	त्रिफलगुग्गुलुः...	२०४	गुडशुंठीयोगः ...	१९९	षड्विन्दुघृतम् ...	२१९
अगस्त्यहरीतकी	२१०	कूष्मांडावलेहः ...	२०९	विरेकविधिः ...	३११	कुमार्यासवः ...	२३५
कुटजावलेहः ...	२११	अगस्त्यहरीतकी	२१०	आमचातरोगे ।		पिप्पल्यासवः ...	२३६
क्षीरषट्पलघृतम्	२१५	कुटजावलेहः ...	२११	शुंठीपुटपाकः ...	१४३	लोहासवः ...	"
कुमार्यासवः ...	२३५	कुटजाष्टकावलेहः	२११	धान्यादिक्वाथः...	१५२	रोहितारिष्टः ...	२३९
लोहासवः ...	२३६	चांगेरीघृतम् ...	२१६	रास्नादिक्वाथः ...	१५५	महावहिरसः ...	२७८
रोहितारिष्टः ...	२३९	पञ्चतित्तकघृतम्	२२२	रास्नादिक्वाथः ...	१५५	विरेकविधिः ...	३११
दशमूलारिष्टः ...	२३९	कासीसादितैलं ...	२२६	सप्तमुष्ट्रियूषः ...	१६५	अभयामोद० ...	३१६
लोकनाथरसः ...	२६६	उशीरासवः ...	२३५	उष्णोदकम् ...	१६६	निरुहवस्तिः ...	३३०
मृगांकपोटली ...	२६८	पिप्पल्यासवः ...	२३६	शुंठ्यादिकल्कः ...	१७६	(१ झीहोदरे ।)	
हेमगर्भपोटली ...	२६९	लोहासवः ...	"	पंचसमचूर्णम् ...	१८९	पथ्यादिक्वाथः ...	१६०
वमनविधिः ...	३०४	देवदार्वरिष्टः ...	२३७	अजमोदादिचूर्णम्	१८४	चंद्रप्रभागुटी ...	२००
विरेकविधिः ...	३११	रोहितारिष्टः ...	२३९	लवणभास्करचूर्णम्	१९४	खदिरारिष्टः ...	२३८
रेचननस्यम् ...	३४१	दशमूलारिष्टः ...	२३९	बाहुशालगुडः ...	१९७	लोकनाथरसः ...	२६६
अर्बुदरोगे ।		लोकनाथरसः ...	२६६	आतंत्ररोगे ।		(२ वातोदरे ।)	
चंद्रप्रभागुटी ...	२००	पूर्व स्वेद्याः ...	२९७	चंद्रप्रभागुटी ...	२००	बाहुशालगुडः ...	१९७
कांचनारगुग्गुलुः	२०५	विरेकविधिः ...	३११	योगराजगुग्गुलुः	२०२	उदावर्तरोगे ।	
खदिरारिष्टः ...	२३८	अभयामोदकः ...	३१६	चंद्रप्रभागुटी ...	२००	योगराजगुग्गुलुः	२०२
वमनम् ...	३०४	(१ रक्तार्शःसु ।)		योगराजगुग्गुलुः	२०२	षड्विन्दुघृतम्	२१९
सर्पपादिलेपः ...	३६६	अपामार्गबीजानां		इन्द्रियध्वंसरोगे ।		कुमार्यासवः ...	२३५
रक्तज्ञावः ...	३७३	कल्कः ...	१७६	नारायणतैलम् ...	२२३	नाराचरसः ...	२७२
अर्शरोगे ।		तिलकल्कः ...	१७७	उदररोगे ।		निरुहवस्तिः ...	३३०
सूरणपुटपाकः ...	१४३	महातिक्तघृतम् ...	२१८	सिद्धार्थादिलेपः...	३५७	मधुतैलवस्तिः ...	३३५
वर्धमानपिप्पलीकल्कः	१७४						

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
उपदंशरोगे ।		कफरोगे ।		क्षौद्रादिलेखनीरस-		कुटजावलेहः ...	२११
पटोलत्रिफलाक०	१६१	वासाखरसः ...	१३९	क्रिया ...	३९२	कामदेवघृतम् ...	२१६
मंजिष्ठादिकाथः	१६२	कण्टकारीपुटपाकः	१४३	कर्णरोगे ।		शतावरीतैलम् ...	२२६
पञ्चवल्कलशृतः	१६४	वरुणादिगणकाथः	१६०	मयूरघृतम् ...	२२१	दशमूलारिष्टः ...	२३९
कासीसादिघृतं ...	२१८	सप्तमुष्टियूषः ...	१६५	क्षारतैलम् ...	२३०	कासरोगे ।	
करवीरादिलेपः ...	३६७	उष्णोदकपानं ...	१६६	विरेकविधिः ...	३११	वासाखरसः ...	१३९
रोपणस्त्रिफलाले०	३६७	वाय्वमंडः ...	१६९	रेचननस्यम् ...	३४०	आर्द्रकखरसः ...	१४०
रसांजनादिलेपः	३७३	राजमंडः ...	३७३	सर्जिकादितैलं ...	३७१	वृषपत्रपुटपाकरसः	१४३
रक्तस्रावविधिः ...	३७३	वर्धमानपिप्पलीकल्कः	१७४	कर्णकीटहर-		क्षुद्रायाः पुटपाकरसः	३७१
उन्मादरोगे ।		निंबकल्कः ...	३७३	योगाः ...	३७२	विभीतकत्वक्पुटपाकः	३७२
ब्राह्मीखरसः ...	१४०	आमलक्यादिचूर्णं	१७८	(१ कर्णनाडीरोगे ।)		निदिग्धिकादिकः	१५०
षड्यंथीखरसः	३७३	त्रिफलाचूर्णम् ...	१७९	शंबुकतैलम्	३७३	पुनर्नवादिकाथः	१५४
शंखिनीखरसः	३७३	व्यूषणचूर्णम् ...	१७९	कर्णनादरोगे ।		वासादिकाथः ...	१५४
कूष्मांडखरसः	३७३	चातुर्जातचूर्णम्...	१८०	वृंहणनस्यम् ...	३४३	वासककाथः ...	१५४
द्वितीयरसोनकल्कः	१७५	कट्फलादिलेहः...	१८३	यष्ट्यादितैलं ...	३७१	२ वासादिकाथः	१५४
पानीयकल्याणघृतम्	२१७	कट्फलादिचूर्णम्	१८३	अपमार्गक्षारतैलं	३७१	क्षुद्रादिकाथः ...	१५४
लाक्षादितैलम् ...	२२२	जातीफलादिचूर्णं	१८७	(२ कर्णपाकरोगे ।)		क्षुद्राकाथः ...	१५४
चंदनादितैलम् ...	२३२	नाराचचूर्णम् ...	१८९	कोष्णवस्तमूत्रपूरणम्	३३०	दशमूलशृतः ...	१४९
वमनविधिः ...	३०४	चित्रकादिचूर्णम्	१९१	दाहे च रक्तस्रावः	३७३	उष्णोदकपानम्...	१६६
रेचननस्यम् ...	३४१	अजसोदादिचूर्णम्	१९१	पूतिकर्णे आम्रादि-		पंचमूलीक्षीरपाकः	१६७
(१ भूतोन्मादे ।)		मण्डूरादिवटकः	२००	तैलम् ...	३७२	वासहिमः ...	१७३
भूतयक्षरक्षोहरं पानीय-		योगराजगुग्गुलुः	२०२	(३ बाधिर्यरोगे)		वर्धमानपिप्पली	१७४
कल्याणघृतम्	२१७	चांगेरीघृतम् ...	२१६	विल्वादितैलम् ...	२३०	सुदर्शनचूर्णम् ...	१८२
यक्षराक्षसदूरीकरणं		प्रसारणीतैलम् ...	२२५	अपामार्गक्षारतैलं	३७१	त्रिफलादिचूर्णम्	१७९
लाक्षादितैलम्	२२२	मृगांकपोटलीरसः	२६८	(४ कर्णस्त्रावे दाहे च)		कट्फलादिचूर्णम्	१८३
पिशाचराक्षसजिह्वप-		हेमगर्भपोटलीरसः	२६९	कर्णस्त्रावे चूर्णम्	३७२	वृहत्कट्फलादिचूर्णम्	१८३
नम् ...	३५१	मंथानभैरवोरसः	२७९	कर्णस्त्रावदाहयोः-		कट्फलादिलेहः...	१८३
उरोग्रहरोगे ।		लोहरसायनम् ...	२८३	सर्जिकाचूर्णयोगः		दाडिमाष्टकचूर्णम्	१८५
वर्धमानपिप्पलीकल्कः	१७४	तैलस्नेहपानम् ...	२८८	कामलारोगे ।		वृहद्दाडिमाष्टकचूर्णम्	१८६
हिंम्वादिचूर्णम् ...	१९२	वमनम् ...	३०४	वासाखरसः ...	१३९	लवंगादिचूर्णम् ...	१८६
योगराजगुग्गुलुः	२०२	रेचननस्यम् ...	३४०	त्रिफलारसः ...	३७२	नारायणचूर्णम् ...	१८८
न्यवनप्राशावलेहः	२०८	सैधवादिगंडूषः ...	३५३	दावीरसः ...	३४३	लवणत्रितयचूर्णं	१९०
उरोघातरोगे ।		त्रिफलादिगंडूषः	३५३	निंबरसः ...	३४३	हिंम्वादिचूर्णम् ...	१९२
लाक्षाकल्कः ...	१७६	(२ तंद्रारोगे ।)		अलंबुषाखरसः...	१४०	तालीसादिचूर्णम्	१९३
कूष्मांडकावलेहः	२०९	रेचननस्यम् ...	३४०	फलत्रिकादिकाथः	१५४	सितोपलादिचूर्णम्	१९३
ऊर्ध्वजन्तुरोगे ।		वृंहणनस्यम् ...	३४३	सुदर्शनचूर्णम् ...	१८२	लवणभास्करचूर्णं	१९४
प्रतिमर्शनस्यम् ...	३४४	नीलोत्पलादिलेखनी-		हपुषादिचूर्णम् ...	१८९	मरिचादिगुटी ...	१९८
कपालरोगभेदेऽहं-		वर्तिः ...	३९०	मण्डूरवटकः ...	२००	शुंठ्यादिगुटी विभीत-	
षिकारोगे ।		जातिपुष्पायंजनं	३९१	चंद्रप्रभागुटी ...	२००	कत्वक्च ...	१९८
पिप्प्याकादिप्रलेपः	३५७	(३ निद्रारोगे ।)					
खदिरादिप्रलेपः	३५७	नीलोत्पलादिलेखनी-					
		वर्तिः ...	३९०				

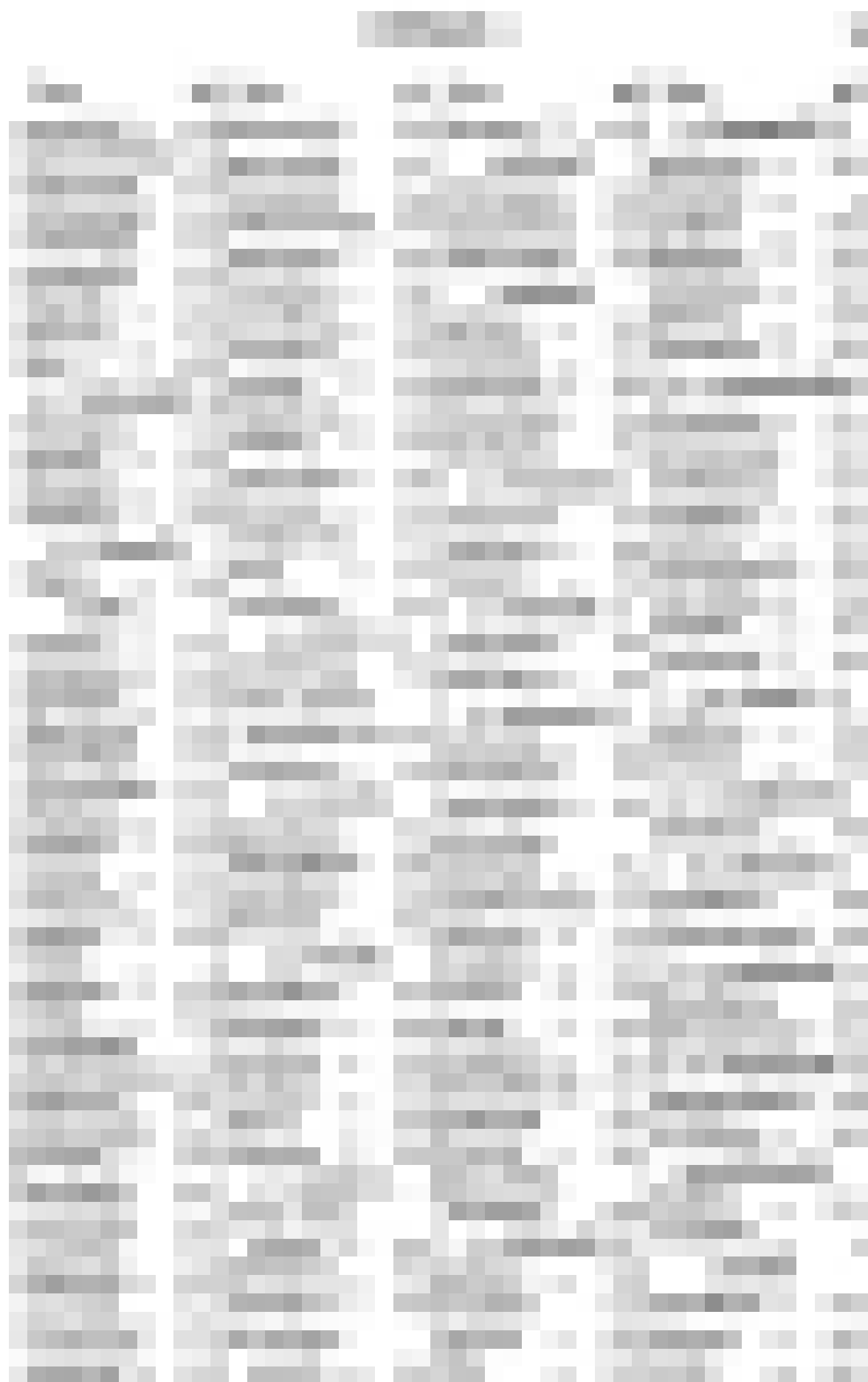
विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
व्योषादिगुटिका	१९९	त्रिफलामोदकः	२०५	(५ रक्तव्यङ्गे)		दाडिमाष्टकचूर्णम्	१८६
सूरणादिवटकः ...	१९९	कांचनारगुग्गुलुः	२०५	मरिचादितैलम् ...	२२७	लवंगादिचूर्णम् ...	१८६
पिप्पलीमोदकः...	२००	अमृताघृतम् ...	२१७	(६ श्वित्रकुष्ठे)		जातीफलादिचूर्णम्	१८७
चंद्रप्रभागुटी ...	२००	महातिक्तघृतम् ...	२१८	पटोलादिक्वाथः...	१६१	यवानीखांडवचू.	१९२
योगराजगुग्गुलुः	२०२	कासीसादिघृतं ...	२१८	मरिचादितैलम् ...	२२७	तालीसादिचूर्णम्	१९३
कैशोरगुग्गुलुः ...	२०३	षड्विन्दुघृतम् ...	२१९	श्वित्रहरलेपौ ...	३५९	सितोपलादिचूर्णम्	१९३
कंटकार्याघवलेहः	२०७	पञ्चतिक्तघृतम्	२२२	(७ श्वेतकुष्ठे)		लवणभास्करचूर्णम्	१९४
च्यवनप्राशावलेहः	२०८	वज्रतैलम् ...	२३१	उदयादित्यो रसः	२७६	बाहुशालगुडः ...	१९७
कूष्मांडकावलेहः	२०९	उशीरासवः ...	२३५	(८ सिध्मकुष्ठे)		सूरणादिवटकः ...	१९९
अगस्त्यहरीतकी...	२१०	लोहासवः ...	२३६	मरिचादितैलम् ...	२२७	योगराजगुग्गुलुः	२०२
पानीयकल्याणघृतम्	२१०	खदिरारिष्टः ...	२३८	सिध्महरप्रलेपौ ...	३६०	च्यवनप्राशावलेहः	२०८
लाक्षादितैलम् ...	२२२	बबूल्यारिष्टः ...	२३९	कुमिरोगे		कूष्मांडकावलेहः	२०९
लोहासवः ...	२३६	रोहितारिष्टः ...	२३९	त्रिफलादिक्वाथः	१५४	अगस्त्यहरीतकी	२१०
खदिरारिष्टः ...	२३८	दशमूलारिष्टः ...	२४०	निबदलकल्कः ...	१७४	पानीयकल्याणचूर्णम्	२१७
बबूल्यारिष्टः ...	२३८	महातालेश्वररसः	२७५	त्रिवृतादिकल्कः...	१७७	नारायणतैलम् ...	२२३
द्राक्षारिष्टः ...	२३८	कुष्ठकुठाररसः ...	२७५	मरिचादिचूर्णम्...	१८४	शतावर्यादितैलम्	२२६
दशमूलारिष्टः ...	२३९	खण्णक्षीरीरसः ...	२७७	मुसलीकंदादिचूर्णम्	१९६	चंदनादितैलम् ...	२३२
लोकनाथरसः ...	२६६	कनकसुंदररसः ...	२८०	कांकायनगुटिका	२०१	कुमार्यासवः ...	२३५
द्वितीयलोकनाथरसः	२६७	वमनम् ...	३०४	गौराद्यं घृतम् ...	२२०	पिपल्यासवः ...	२३६
मृगांकपोटली ...	२६८	विरिकः ...	३११	पञ्चतिक्तघृतम्	२२२	बबूल्यारिष्टः ...	२३८
हेमगर्भपोटली ...	२६९	अभयामोदकः ...	३१६	उशीरासवः ...	२३५	द्राक्षारिष्टः ...	२३८
द्वितीयहेमगर्भपोट-		रेचननस्यम् ...	३४०	कुमार्यासवः ...	२३५	दशमूलारिष्टः ...	२३९
लीरसः ...	२७३	रक्तसावः ...	३७३	खदिरारिष्टः ...	२३८	लोकनाथरसः ...	२६६
खयमग्निरसः ...	१८३	(१ दद्रुरोगे ।)		विरिकः ...	३११	मृगांकपोटलीर०	२६८
लोहरसायनम् ...	१८३	कासीसादिघृतं ...	२१८	कुमिकोष्ठे तैलले-		हेमगर्भपोटलीर०	२६९
वमनम् ...	३०४	देवदार्वारिष्टः ...	२३७	हृपानम् ...	२८५	द्वितीयहेमगर्भपो-	
अभयामोदकः ...	३१६	उदयादित्यरसः...	२७६	मधुतैलबस्तिः ...	३३५	टलीरसः ...	२७३
धूमः ...	३४७	प्रपुञ्जाटादिलेपः...	३६०	अवपीडननस्यम्	३४१	राजमृगांकरसः ...	२७३
कुष्ठरोगे ।		हेमक्षीर्यादिलेपः	३६०	क्षयरोगे		खयमग्निरसः ...	२७३
मंजिष्ठादिक्वाथः	१६२	दूर्वादिलेपः ...	३६०	वासाखरसः ...	१३९	लोहरसायनम् ...	२८३
बृहन्मंजिष्ठादिक्वाथः	१६२	(२ पामारोगे)		वृषपत्रपुटपाकरसः	१४३	अभयामोदकः ...	३१६
त्रिफलाचूर्णम् ...	१७९	कासीसादिघृतं ...	२१८	वासकक्वाथः ...	१६३	(१ उरःक्षतरोगे)	
त्र्युषणचूर्णम् ...	१७९	अर्कतैलम् ...	२२७	धान्यकादिहिमः	१७३	वासादिक्वाथः ...	१५४
नारायणचूर्णम् ...	१८८	मरिचादितैलम् ...	२२७	वर्धमानपिप्पलीक०	१७४	लवंगादिचूर्णम् ...	१८६
हृषुषादिचूर्णम् ...	१८९	प्रपुञ्जाटादिलेपः...	३६०	लाक्षाकल्कः ...	१७६	च्यवनप्राशावलेहः	२०८
लवणभास्करचू०	१९४	हेमक्षीर्यादिलेपः	३६०	जीवनीयगणः ...	१८०	कूष्मांडकावलेहः	२०९
पंचनिंबचूर्णम् ...	१९४	(३ पुंडरीककुष्ठे ।)		अष्टवर्गचूर्णम् ...	१८१	कामदेवघृतम् ...	२१६
चित्रकादिचूर्णम्	१९९	मरिचादितैलम् ...	२२७	कदफलादिचूर्णम्	१८३	द्राक्षारिष्टः ...	२३८
मंहुंरवटकः ...	२००	(४ मंडलकुष्ठे)		बृहत्कदफलादिचूर्णम्	१८३	क्षुद्ररोगे ।	
चंद्रप्रभागुटी ...	२००	सर्वेश्वरो रसः ...	२७६	कपित्थाष्टकचूर्णम्	१८५	महातिक्तघृतम् ...	२१८
योगराजगुग्गुलुः	२०२					रक्तसावः ...	३७४
कैशोरगुग्गुलुः ...	२०३						

[illegible]

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
(१ कच्छूरोगे)		गंडमालारोगे		कांकायनगुटिका	२०१	हिंवादिचूर्णम् ...	१९२
अर्कतैलम् ...	२२७	अलंबुषास्वरसः...	१४०	योगराजगुग्गुलुः	२०२	यवानीखांडवचूर्ण	१९२
मरिचादितैलम् ...	२२७	कांचनारत्वचः		कैशोरगुग्गुलुः ...	२०३	तालीसादिचूर्णम्	१९३
जात्यादितैलम् ...	२२९	काथः ...	१६०	त्रिफलागुग्गुलुः ...	२०४	लवणभास्करचूर्ण	१९४
(२ कंडूरोगे)		वरुणत्वचः काथः	१६०	त्रिफलामोदकः ...	२०५	बाहुशालगुडः ...	१९७
चंद्रप्रभागुटी ...	२००	कांचनारगुग्गुलुः	२०५	कांचनारगुग्गुलुः	२०५	कांकायनगुटिका	२०१
पानीयकल्याणघृतं	२१७	महातिक्तघृतम् ...	२१८	महातिक्तघृतम् ...	२१८	योगराजगुग्गुलुः	२०२
लाक्षादितैलम् ...	२२२	वचादितैलम् ...	२३२	बिन्दुघृतम् ...	२१९	अगस्त्यहरीतकी	२१०
मरिचादितैलम् ...	२२७	लांगलीतैलम् ...	२३२	पिप्पल्यासवः ...	२३६	कुटजावलेहः ...	२११
भृंगराजतैलम् ...	२२९	विडंगारिष्टः ...	२३७	लोहासवः ...	२३६	चांगेरीघृतम् ...	२१६
लोहासवः ...	२३६	सर्षपादिलेपः ...	३६६	खदिरारिष्टः ...	२३८	मसूरादिघृतम् ...	२१८
हेमक्षीर्यादिलेपः	३६०	गंडापचीरोगे		रोहितारिष्टः ...	२३९	पिप्पल्यासवः ...	२३६
दूर्वादिलेपः ...	३६०	कन्यास्वरसः ...	१४०	दशमूलारिष्टः ...	२३९	लोहासवः ...	२३६
(३ नीलिकारोगे)		अलंबुषास्वरसः...	१४०	लोकनाथरसः ...	२६६	देवदार्वरिष्टः ...	२३७
मातुलुंगादिलेपः	३५७	कांचनारगुग्गुलुः	२०५	विद्याधररसः ...	२७८	रोहितारिष्टः ...	२३९
वटपत्रादिलेपः ...	३५७	वमनम् ...	३०४	विरेकः ...	३११	दशमूलारिष्टः ...	२३९
(४ रक्तसरोगे)		सर्षपादिलेपः ...	३६६	अभयामोदकः ...	३१६	लोकनाथरसः ...	२६६
हेमक्षीर्यादिलेपः	३६०	रक्तस्त्रावविधिः ...	३७३	मधुतैलवस्तिः ...	३३५	मृगांकपोटली ...	२६८
बिचर्चिकारोगे		गुदरोगे		(२ कफगुल्मरोगे)		हेमगर्भपोली ...	२६९
चंद्रप्रभागुटी ...	२००	लवणत्रितयादिचूर्णम्	१९०	हिंवादिचूर्णम् ...	१९२	द्वितीयहेमगर्भपो-	
कासीसादिघृतं ...	२१८	विरेकः ...	३११	लवणभास्करचूर्ण	१९४	टलीरसः ...	२६९
अर्कतैलम् ...	२२७	गुदभ्रंशरोगे		(३ वातगुल्मरोगे)		हंसपोटलीरसः	२७४
मरिचादितैलम् ...	२२७	चांगेरीघृतम् ...	२१६	हिंवादिचूर्णम् ...	१९२	ग्रहणीकपाटरसः	२८१
उदयादिसो रसः	२७६	लोहरसायनम् ...	२८३	लवणभास्करचूर्ण	१९४	ग्रहणीवज्रकपाटरसः	२८१
प्रपुञ्जादिलेपः...	३६०	गुल्मरोगे		अन्धिरोगे		लोहरसायनम् ...	२८३
हेमक्षीर्यादिलेपः...	३६०	दशमूलशृतः ...	१५७	कांचनारगुग्गुलुः	२०५	आमसंग्रहण्याम्	
(५ विदारीरोगे)		पथ्यादिकाथः ...	१६०	खदिरारिष्टः ...	२३८	गुह्य्यादिकाथः	१५२
वमनम् ...	३०४	वरुणादिगणकाथः	१६०	विरेकः ...	३११	वातग्रहण्याम्	
रक्तस्त्रावः ...	३७३	त्र्यूषणचूर्णम् ...	१७९	रक्तस्त्रावविधिः ...	३७३	शालिपण्यादिकाथः	१५३
(६ विस्फोटरोगे)		मरिचचूर्णम् ...	१८४	ग्रहणीरोगे		पिप्पल्यादिचूर्ण ...	१८३
कासीसादिघृतं ...	२१८	कपित्थाष्टकचूर्णम्	१८५	आम्रादियवागूः...	१६४	सूरणादिवटकः ...	१९९
गौरादिघृतम् ...	२२०	दाडिमाष्टकचूर्णम्	१८६	तिलकल्कः ...	१६७	(२ कफग्रहणीरोगे-)	
विरेकः ...	३११	लवंगादिचूर्णम् ...	१८६	बृहतीकल्कः ...	१७७	सूरणादिवटकः	१९९
दशांगलेपः ...	३५६	महाखांडवचूर्णम्	१८७	गङ्गाधरचूर्णम् ...	१८४	छार्दीरोगे	
लांगल्यादिलेपः	३५६	नारायणचूर्णम् ...	१९१	मरिचादिचूर्णम् ...	१८४	बीजपूरपुटपाकः	१४२
(७ व्यंगरोगे)		हपुषादिचूर्णम् ...	१८९	कपित्थादिचूर्णम्	१८५	आम्रपुटपाकरसः	१७१
चन्दनादिलेपः ...	३५७	लवणत्रितयचूर्ण	१९०	दाडिमाष्टकचूर्णम्	१८६	जंबुजटापुटपाकः	१४६
मातुलुंगादिलेपः	३५७	तुंबर्वादिचूर्णम् ...	१९०	लवंगादिचूर्णम् ...	१८६	गुह्य्यादिगणः	१४६
अर्जुनत्वगादिलेपः	३५७	चित्रकादिचूर्णम्	१९१	जातीफलादिचूर्णम्	१८७	आम्रादिफांटः	१७१
वटपत्रादिलेपः	३५७	बाहुशालगुडः ...	१९७	नारायणचूर्णम् ...	१९१	मरिचादिहिमम्	१७२
		सञ्जीवनीगुटिका	१९८	चित्रकादिचूर्णम्	१९१	निबदलकल्कः	१७४

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
कट्फलादिचूर्णम् ...	१८३	सितोपलादिचूर्णम्	१९३	लोकनाथरसः ...	२६६	(९ विषमज्वररोगे)	
बृहत्कट्फलादिचूर्णम्	१८३	कूष्मांडकावलेहः	२०९	वातपित्तज्वरे		तुलसीपत्ररसः ...	१३९
महाखांडवचूर्णम्	१८७	अगस्त्यहरीतकी	२१०	पर्वटपंचभद्रकाथः	१४८	द्रोणपुष्पीरसः ...	१४८
यवानीखांडवचूर्णम्	१९२	पानीयकल्याणघृतम्	२१७	मधुकपुष्पादिफांटः	१७०	क्षुद्रादिकाथः ...	१४८
तालीसादिचूर्णम्	१९३	महातिक्तघृतम् ...	२१८	नीलोत्पलादिहिमं	१७३	मुस्तादिकाथः ...	१५१
कूष्मांडकावलेहः	२०८	अंगारकतैलम् ...	२२३	वातकफज्वरे		पटोलादिकाथः ...	१४९
दशमूलारिष्टः ...	२३९	नारायणतैलम् ...	२२३	क्षुद्रादिकाथः ...	१५१	रसोनकल्कः ...	१७५
लोकनाथरसः ...	२६६	चंदनादितैलम् ...	२३२	आरग्वधादिः ...	१४८	त्रिफलाचूर्णम् ...	१७९
विरिकः ...	३११	कुटजारिष्टः ...	२३७	शालिपर्ण्यादिः ...	१४६	(१० धातुस्थसर्वज्वरेषु)	
(२ त्रिदोषच्छर्दिरोगे)		ज्वरांकुशो रसः ...	२६४	पिप्पल्यादिकाथः	१५०	पिप्पलीमोदकः ...	२००
विल्वत्वक्काथः	१५५	ज्वरारिरसः ...	२६४	हिंवादिचूर्णगु०	१९२	क्षीरषट्पलघृतम्	२१५
गुडूचीकाथः ...	१४६	ज्वरशी गुटिका ...	२६५	(५ पित्तकफज्वरे)		पञ्चतिक्तघृतम्	२२२
मसूरसक्तुमंथः ...	१७१	लोकनाथरसः ...	२६६	अमृताष्टककाथः	१४९	लाक्षादितैलम् ...	२२२
एलादिचूर्णम् ...	१९४	कनकसुंदरो रसः	२८०	पटोलादिकाथः ...	१४९	ज्वरारिरसः ...	२६४
(३ पित्तच्छर्दौ)		वमनम् ...	३०४	वासककाथः ...	१५४	सहाज्वरांकुशो रसः	२६४
पर्वटकाथः ...	१५५	अपराजितधूपः	३५१	(६ त्रिदोषज्वरे)		अभयामोदकः ...	३१६
ज्वररोगे ।		(१ नवज्वरे ।)		लघुक्षुद्रादिकाथः	१४८	निरुहवस्तिः ...	३३०
वासकस्वरसः ...	१३९	नागरादिपाचनम्	१५२	अभयदिकाथः ...	१४९	अवपीडननस्य ...	३४१
वृषपत्रपुटपाकः ...	१४३	पाचनाय पटोलादिः		(७ सन्निपातज्वरे)		(११ शीतज्वरे ।)	
गुडूच्यादिगणः ...	१४६	कंटकार्यादिश्च काथः	१४९	शालिपर्ण्यादिः ...	१४६	क्षुद्रादिकाथः ...	१५१
लघुक्षुद्रादिकाथः	१४८	पटोलादिकाथः ...	१४९	पिप्पल्यादिकाथः	१५०	शीतारिरसः ...	२६५
कट्फलादिकाथः	१५०	(२ वातज्वरे)		अष्टादशाङ्गकाथः ...	१५०	(१२ एकाहिकज्वरे)	
निदिग्धिकादिकाथः	१५०	गुडूच्यादिकाथः	१५१	कुलित्यादियूषः		पटोलादिकाथः ...	१५१
ह्रीबेरादिकाथः ...	१५३	शालिपर्ण्यादिकाथः	१४६	संजीवनीगुटी ...	१९८	(१३ तृतीयकज्वरे)	
वासादिकाथः ...	१५४	काश्मर्यादिकाथः	१४६	लघुसूचिकाभरणरसः	२७०	गुडूच्यादिकाथः	१५१
षडङ्गपानम् ...	१६५	लोकनाथरसः ...	२६६	जलबन्धुरसः ...	२७१	पानीयकल्याणघृतं	२१७
उष्णोदकपानम् ...	१६६	(३ पित्तज्वरे)		पंचवक्त्ररसः ...	२७१	(१४ चातुर्थिकज्वरे)	
अष्टगुणमंडः ...	१६९	कट्फलादिकाथः	१५०	उन्मत्तरसः ...	२७२	देवदारवादिकाथः	१५२
लाजामंडः ...	१७१	पर्वटादिकाथः ...	१४६	अंजनरसः ...	२७२	पानीयकल्याणघृतं	२१७
आम्रादिफांटः ...	१७१	द्राक्षादिकाथः ...	१४६	कनकसुंदररसः ...	२८०	(१५ ज्वरातिसाररोगे)	
वासाहिमः ...	१७३	पर्वटादिकाथः ...	१४६	सन्निपातभैरवो रसः	२८०	बृहद्गुडूच्यादिकाथः	१५२
धान्याकादिहिमः	१७४	पर्वटकाथः ...	१४६	अवपीडननस्यं	३४१	नागरादिकाथः ...	१५२
वर्धमानपिप्पलीकल्कः	१७४	लोकनाथरसः ...	२६६	रेचननस्यम् ...	३४०	तारुण्यपिडिकारोगे	
आमलक्यादि०	१७८	(४ कफज्वरे)		प्रबोधाय शिरीष-		लोघ्रादिलेपः ...	३५७
जीवनीयगणचूर्णम्	१८०	पाचनाय बीजपू-		बीजायंजनम्	३९२	वटपत्रादिलेपः ...	१
सुदर्शनचूर्णम् ...	१८२	रादिकाथः ...	१४७	(८ जीर्णज्वररोगे)		तृष्णारोगे	
त्रिफलादिचूर्णम्	१७९	भूनिबादिकाथः ...	१४८	गुडूचीकाथः ...	१४६	गुडूच्यादिगणः ...	१४६
कट्फलादिचूर्णम्	१८४	पटोलादिकाथः ...	१५१	पंचमूलीक्षीर०	१६७	षडङ्गपानम् ...	१६५
कट्फलादिलेहः	१८३	त्रिकंटकादियुक्त-		अमृताहिमः ...	१७३	लाजमंडः ...	७६९
दाडिमाष्टकचूर्णम् ...	१८५	दुग्धपाकः ...	१६७	विरिकः ...	३११		
नारायणचूर्णम् ...	१८८						
यवानीखांडवचूर्णम्	१९२						
तालीसादिचूर्णम् ...	१९३						

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
मधूकपुष्पादिफाटः	१७०	(३ नष्टशुके ।)		(९ नासारक्तस्रावरोगे ।)		अधिमंथोपचारौ	३८२
आम्रादिफाटः ...	१७१	नारायणतैलम् ...	२२३	लोकनाथरसः ...	२६६	(४ अभिष्यंदरोगे ।)	
२ मधूकपुष्पादिफाटः	१७०	दशमूलारिष्टः ...	२३९	आमलादिलेपः ...	३६१	(वाताभिष्यंदे)	
यवसक्तुमंथः ...	१७२	नासारोगे ।		रक्तस्रावविधिः	३११	एरंडादिसेकः ...	३८०
मरिचादिहिमः ...	१७२	मयूरघृतम् ...	२२१	नेत्ररोगे ।		विल्वाद्याश्व्योतनं	३८२
धान्याकहिमः ...	१७३	विरेकविधिः ...	३११	मंजिष्ठादिकाथः	१६२	आश्व्योतनम् ...	३८१
धान्याकहिमः	"	रेचननस्यम् ...	३४०	अमृतादिकाथः	१६३	स्त्रीस्तन्याश्व्योतनम्	३८२
जीवनीयगणः ...	१८०	बृंहणनस्यम् ...	३४३	त्रिफलाचूर्णम् ...	१७९	पिंडिका ...	३८२
आमलादिगुटी ...	१९८	(२ नासाऽर्शोरोगे ।)		चंद्रप्रभागुटी ...	२००	(पित्ताभिष्यंदे)	
च्यवनप्राशावलेहः	२०८	गृहधूमादितैलं ...	२३०	योगराजगुग्गुलुः	२०२	आश्व्योतनम् ...	३८१
कूष्मांडकावलेहः	२०९	(३ क्षवथुरोगे)		कैशोरगुग्गुलुः ...	२०३	स्त्रीस्तन्याश्व्योतनं	३८२
सभक्तलेहसेवनं	२९०	कुष्ठादितैलं वा घृतम्	२३१	त्रिफलादिघृतम्	२२०	पिंडिके ...	३८३
निरुहवस्तिः ...	३३०	(४ नासादाहे ।)		मयूरघृतम् ...	२२१	पिंडिका ...	३८२
प्रतिमर्शनस्यं ...	३४४	रक्तस्रावः ...	३११	अभयामोदकः ...	३१६	त्रिफलापिंडिका ...	३८३
मधुगंडूषः ...	३५३	(५ नासापाके ।)		रेचननस्यम् ...	३४०	(श्लेष्माभिष्यंदे ।)	
दाहरोगे ।		वमनम् ...	३०४	बृंहणनस्यम् ...	३४३	शिरोविरेचनम् ...	३४१
गुडूच्यादिगणकाथः	१४६	रक्तस्रावविधिः ...	३११	हरीतक्यादिलेपः	३६०	पिंडिका ...	३८२
त्रिफलादिकाथः	१५७	(६ पीनसरोगे ।)		रसांजनादिलेपः	३६०	पिंडिका ...	"
न्यग्रोधादिकाथः	१५८	निदिग्धिकादिकाथः	१५०	यष्ट्यादिलेपः ...	३८४	त्रिफलापिंडिका ...	३८३
मधूकपुष्पादिफाटः	१७०	वासादिकाथः ...	१६३	रसांजनादिलेपः ...	"	(रक्ताभिष्यंदरोगे ।)	
२ मधूकपुष्पादिफाटः	"	व्यूषणचूर्णम् ...	१७९	सैधवादिलेपः ...	"	रक्तस्रावः ...	३११
यवसक्तुमंथः ...	१७२	दाडिमाष्टकचूर्णम् ...	१८६	निम्बुरसलेपः ...	"	सेकौ ...	३८०
(२ अन्तर्दाहे)		लवंगादिचूर्णम् ...	१८६	तर्पणम् ...	"	आश्व्योतनम् ...	३८१
धान्याकहिमः	१७३	बाहुशालगुडः ...	१९७	चंद्रोदयावर्तिः ...	३९०	स्त्रीस्तन्याश्व्योतनं	३८२
धान्याकहिमः	"	व्योषादिगुटिका	१९९	मृदुचूर्णांजनम् ...	३९५	पिंडिका ...	३८२
जीवनीयगणचूर्णं	१८०	अगस्त्यहरीतकी	२१०	सौवीरांजनम् ...	"	(सर्वाभिष्यंदरोगे ।)	
(३ हस्तपादाङ्गदाहे)		पाठादितैलम् ...	२३०	नानौषधसिक्तनाग-	"	आश्व्योतनम् ...	३८१
सितोपलादिचूर्णं	१९३	रेचननस्यम् ...	३४०	शलाका ...	"	पिंडिकाबंधनम् ...	"
(४ उरोदाहे)		(७ पूतिनासारोगे ।)		प्रत्यंजनप्रयोजनम्	"	(५ अश्रुरोगे ।)	
कामदेवघृतम्	२१६	व्याघ्र्यादितैलम् ...	२३१	प्रासादनचूर्णावकाशः	"	दाव्यादिक्रिया ...	३९२
अभयामोदकः ...	३१६	रक्तस्रावः ...	३११	नयनामृतांजनम्	"	(६ अंजननामिकारोगे ।)	
मधुगंडूषः ...	३५३	(८ प्रतिश्यायरोगे ।)		नयनप्रसादनपाणि-	"	प्रतिसारणम् ...	३८४
बिभीतकमज्जाप्रलेपः	३५३	आर्द्रकस्वरसः ...	१४०	तलस्पृशप्रकारः	३९६	(७ अन्धत्वरोगे ।)	
रक्तस्रावविधिः ...	३७३	बिभीतकपुटपाकः	१४२	नयनप्रसादनशीतो-	"	अंजनम् (कतकर-	
द्विजिह्वकरोगे ।		जातीफलादिचूर्णं	१८७	दकसेचनप्रकारः	३७९	सक्रिया) ...	३९४
वमनम् ...	३०४	बाहुशालगुडः ...	१९७	(२ नेत्राभिघातरोगे ।)		(८ अर्जुनरोगे ।)	
धातुक्षयरोगे ।		व्योषादिगुटिका ...	१९९	सावरादिसेकः ...	३८०	रोपणी वर्तिः (पुष्प-	
पिप्पलीमोदकः ...	२००	पानीयकल्याणघृतम्	२१७	(३ नेत्राधिमंथरोगे ।)		वर्तिः) ...	३९१
(२ शुक्रौजःक्षये ।)		लाक्षादितैलम् ...	२२२	रक्तस्रावविधिः ...	३११	(९ अर्मरोगे ।)	
कामदेवघृतम् ...	२१६	रेचननस्यम् ...	३४०	शिरोविरेचनम् ...	३४१	मरिचादिलेपः ...	३८४
						तुत्थादिरसः ...	३९२

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
लेखनचूर्णम् ... ३९४		सानुपानः पुनर्नवा-		परिकर्तिकरोगे ।		मधूकपुष्पफांटः	१७१
(१० नेत्रस्य कफादिमलं)		योगः ... ३९३		नारायणचूर्णम् ... १८८		निंबजकलकः ...	१७४
लेखनांजनम् ... ३९४		लेखनचूर्णांजनम् ३९४		परिणामशूलरोगे ।		त्रिफलाचूर्णम् ...	१७९
(११ नेत्रकंदुरोगे ।)		(२२ अरोगे ।)		विष्णुकान्ताजटा-		सितोपलादिचूर्णं	१९३
शुंठ्यादिपिंडिका ३८३		त्रिफलामोदकः २०५		कलकः ... १७५		योगराजगुग्गुलुः	२०२
रोपणी रसक्रिया ३९३		(२३ मांसवृद्धिरोगे ।)		पांडुरोगे ।		च्यवनप्राशावलेहः	२०८
गुडूच्यादिरसक्रिया ३९३		रोपणी वर्तिः ... ३९१		पुनर्नवादिक्वाथः	१६०	लाक्षादितैलम् ...	२२२
सानुपानः पुनर्नवा-		(२४ नेत्ररक्त रोगे ।)		वर्धमानपिप्पली	१७४	वसंतकुसुमाकरो रसः	२७२
योगः ...		(२४ नेत्ररक्त रोगे ।)		नारायणचूर्णम् ...	१८८	सर्पिष्पानम् ...	२८८
लेखनांजनम् ... ३९४		शाबरादिसेकः ... ३८०		हृष्यादिचूर्णम् ...	१८९	वमनम् ...	३०४
(१२ काचरोगे ।)		धात्र्यादिस्नेहनी वर्तिः ३९१		हिंवादिचूर्णम् ...	१९२	विरेकः ...	३११
तुल्यादिरसः ... ३९२		दाव्यादिक्रिया ... ३९३		यवानीखांडवचूर्णं	१९२	बृंहणनस्यम् ...	३४२
गुडूच्यादिरसः ... ३९३		(२५ लिङ्गनाशरोगे ।)		तालीसादिचूर्णम्	१९३	शमनसंज्ञगंडूषः	३५३
लेखनांजनम् ... ३९४		गुडूच्यादिक्रिया ३९३		चित्रकादिचूर्णम्	१९१	(१ विट्भंगरोगे ।)	
(१३ क्लेदरोगे ।)		(२६ वर्तुलरोगे ।)		बाहुशालगुडः ...	१९७	नारायणचूर्णम् ...	१८८
रोपणी रसक्रिया ३९३		तुल्यादिरसक्रिया ३९२		मंडूरवटकः ...	२००	मसूरादिघृतम् ...	११६
(१४ तिसिररोगे ।)		(२७ नेत्रवातरोगे ।)		पिप्पलीमोदकः ...	२००	(२ शरीरदुर्गंधरोगे ।)	
स्नेहपानम् ... २९३		पयआदिसेकः ... ३८०		चंद्रप्रभागुटी ...	२००	लाक्षादितैलम् ...	२२२
रोपणी वर्तिः (पुष्प-		धात्र्यादिस्नेहनी वर्तिः ८६		योगराजगुग्गुलुः	२०२	लेपौ ...	३६८
वर्तिः) ... ३९१		नेत्रशिरोत्पात-		कैशोरगुग्गुलुः ...	२०३	पृष्ठरोगे ।	
तुल्यादिरसः ... ३९२		रोगेऽजनं ... ३९४		कुटजखगवले	२११	प्रथमननस्यम् ...	३४१
गुडूच्यादिरसः ... ३९३		(२८ शुक्ररोगे ।)		कामदेवघृतं ...	२१६	पूतिदेहरोगे ।	
(१५ नेत्रदाहरोगे ।)		पथ्यादिषडङ्गकाथः १६२		पानीयकल्याणघृतम्	२२०	रक्तस्त्रावः ...	३११
दाव्यादिरसः ... ३९३		शुक्रादिरोगेऽजन-		महातिक्तघृतम् ...	२१८	प्रदररोगे ।	
(१६ नक्तान्ध्यरोगे ।)		वर्तिप्रकारौ ... ३९०		पञ्चतिक्तघृतम् ...	२२२	सशूलप्रदरे दाव्यादि-	
पथ्यादिषडङ्गकाथः १६२		लेखनी दंतवर्तिः ३९०		शतावरीतैलं ...	२२६	काथः ...	१५८
रसांजनविर्तिः ३९१		रोपणी वर्तिः ... ३९१		उशीरासवः ...	२३५	गोक्षुरादिगुग्गुलुः	२१८
सानुपानः पुनर्नवा-		तुल्यादिरसक्रिया ३९२		पिप्पल्यासवः ...	२३६	महातिक्तघृतम् ...	२१८
योगः ... ३९३		(२९ शुक्रकृष्णमार्गरोगे ।)		लोहासवः ...	२३८	(२ रक्तप्रदरे ।)	
लेखनांजनम् ... ३९४		गुडूच्यादिक्रिया ३९३		खदिरारिष्टः ...	२३८	तंदुलीयजटाकलकः	१७६
(१७ पटलरोगे ।)		(३० शुष्कनेत्ररोगे ।)		रोहितारिष्टः ...	२३९	शतावरीतैलम् ...	२२६
पथ्यादिषडङ्गकाथः १६२		पयआदिसेकः ३८०		दशमूलादिष्टः ...	२३९	निरुहबस्तिः ...	३३०
(१८ पक्ष्मरोगे ।)		(३१ नेत्रशोथरोगे ।)		लोहरसायनम् ...	२८३	प्रमेहरोगे ।	
रोपणी रसक्रिया ३९४		शुंठ्यादिपिंडिका ३८३		विरेकः ...	३११	अमृतास्त्ररसः ...	१३८
(१९ नेत्रपाकरोगे ।)		(३२ नेत्रस्त्रावरोगे ।)		अभयामोदकः ...	३१६	धात्र्याः स्त्ररसः	॥
पयआदिसेकः ... ३८०		धात्र्यादिस्नेहव० ३९१		पित्तरोगे ।		वरादिक्वाथः ...	१५८
(२० पित्तविकारे ।)		सानुपानपुनर्नवा-		वासास्त्ररसः ...	१३९	न्यग्रोधादिक्वाथः	१५८
शाबरादिसेकः ... ३८०		योगः ... ३९३		पर्पटजः काथः ...	१४६	त्रिफलाचूर्णम् ...	१७९
(२१ नेत्रपुष्परोगे ।)		रोपणी रसक्रिया ३९३		विलेपीपानम् ...	१६८	त्र्युषणचूर्णम् ...	१७९
द्विमासिककुसुमहरो		२ रोपणी रसक्रिया	॥	यवमंडः ...	१६९	लवंगादिचूर्णम् ...	१८६
वटक्षीरादिरसः ... ३९२				लाजमंडः ...	॥		

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
बाहुशालगुडः ...	१९७	तालीसादिचूर्ण ...	१९३	कासीसादिघृतं ...	२१८	मुखत्रणे मधुगण्डूषः	३५३
सूरणादिवटकः ...	१९९	लवणभास्करचूर्ण	१९४	षड्विन्दुघृतम् ...	२१९	मुखशोषवैरस्ययोग-	
मंझरादिवटकः ...	२००	सूरणादिवटकः ...	१९९	लोहासवः ...	२३६	दूषः	॥
चंद्रप्रभागुटी ...	२००	मंझरादिवटकः ...	२००	विडंगारिष्टः ...	२३७	पूतिमुखे रक्तसावः	३११
योगराजगुग्गुलुः	२०२	त्रिफलामोदकः ...	२०५	दशमूलारिष्टः ...	२३९	(२ गलरोगे ।)	
कैशोरगुग्गुलुः ...	२०३	क्षीरषट्पलघृतम्	२१५	कनकसुंदरो रसः	२८०	त्र्युषणचूर्णम् ...	१७९
गोक्षुरादिगुग्गुलुः	२०४	शतावर्यादितैलम्	२२६	पूर्वखेद्यः ...	२९७	कपित्थादिचूर्णम्	१८५
पानीयकल्याणघृतम्	२१७	लोहासवः ...	२३६	विरेकः ...	३११	लवंगादिचूर्णम् ...	१८६
शतावर्यादितैलं ...	२२६	रोहितादिष्टः ...	२३९	अभयामोदकः ...	३१६	महाखांडवचूर्णम्	१८७
उशीरासवः ...	२३५	विद्याधरो रसः ...	२७८	भस्मरोगे ।		यवानीखांडवचूर्णम्	१९२
कुमार्यासवः ...	२३५	वमनम् ...	३०४	न्यग्रोधादिकाथः	१५८	त्रिफलामोदकः	२०५
विडंगारिष्टः ...	२३७	विरेकः ...	३११	भुजरोगे ।		मयूरघृतम् ...	२२१
देवदार्वारिष्टः ...	२३७	अभयामोदकः ...	३१६	रेचननस्यम् ...	३४०	ब्राक्षारिष्टः ...	२३८
बब्बूल्यारिष्टः ...	२३८	मधुतैलवस्तिः ...	३३५	बृंहणनस्यम् ...	३४२	अवपीडननस्यम्	३४१
दशमूलारिष्टः ...	२३९	रक्तसावः ...	३११	रक्तसावविधिः ...	३११	रेचननस्यम् ...	३४०
वसंतकुसुमाकरो रसः	२७२	बालरोगे ।		अमररोगे ।		(३ गलगंडरोगे ।)	
प्रमेहबद्धरसः ...	२७७	अतिसारे धातक्या-		मधूकपुष्पादिफांटः	१७०	अभयामोदकः ...	३१६
वमनम् ...	३०४	दिष्टतः ...	१५३	२. मधूकपुष्पादिफांटः	२०९	सर्षपादिलेपः ...	३६६
विरेकः ...	३११	कासश्वासज्वरहरं		कूष्मांडकावलेहः	२०९	वातगलगंडे निचू-	
अभयामोदकः ...	३१६	कट्फलदिचूर्ण	१८३	वमनम् ...	३०४	लादिलेपः ...	॥
निरुहवस्तिः ...	३३०	कासज्वरच्छर्दिषु शृं-		अभयामोदकः ...	३१६	कफगलगंडे देवदा-	
(२ प्रमेहपिटिकारोगे ।)		ग्यादिलेहो वा वि-		मदात्ययरोगे ।		र्वादिलेपः ...	॥
कैशोरगुग्गुलुः ...	२०३	षालेहः ...	१८३	मद्यविकारे खर्जूरदि-		(४ गलग्रहरोगे ।)	
मातुलुंगादिलेपः	३५७	कासेषु यवक्षारादि-		मंथः ...	१७१	दाडिमाष्टकचूर्ण ...	१८६
रक्तसावः ...	३११	लेहः ...	१८४	मदरोगे ।		नारायणचूर्णम् ...	१८८
प्रवाहिकारोगे ।		(बालग्रहेषु ।)		दुष्टकोद्रवोत्थमदे		हिंवादिचूर्णम् ...	१९२
गङ्गाधरचूर्णम् ...	१८४	चंदनादितैलं ...	२३२	कूष्मांडकखरसः	१४१	(५ गलगुंडीरोगे ।)	
बृहद्गङ्गाधरचूर्णम्	१८४	धूपनम् ...	३५१	मधूकपुष्पादिफांटः	१७०	वमनम् ...	३०४
कुटजाष्टकाद्यवलेहः	२११	बालह्रीदि दाहः...	३७७	मनोविकाररोगे ।		(६ जिह्वारोगे ।)	
२. कुटजाष्टकाद्यवलेहः	॥	भगन्दररोगे ।		अवपीडननस्यं ...	३४१	यवानीखांडवचूर्ण	१९२
चांगेरीघृतम् ...	२१६	खदिरादिकाथः ...	१६१	मुखरोगे ।		त्रिफलामोदकः...	२०५
मसूरादिघृतम् ...	२१६	नारायणचूर्णम्	१८८	महाखांडचूर्णम्...	१८७	बलादिघृतम् ...	२२१
झीहरोगे ।		लवणभास्करचूर्ण	१८४	इरिमेदादितैलं ...	२२९	(७ उपजिह्वरोगे ।)	
कन्याखरसः ...	१४०	चित्रकादिचूर्णम्	१९१	क्षारतैलम् ...	२३०	नीलिकादितैलं ...	२२८
मरिचादिचूर्णम्...	१८४	सूरणादिवटकः ...	१९९	विरेकः ...	३११	(८ सुप्तजिह्वारोगे ।)	
हृषुषादिचूर्णम् ...	१८९	चंद्रप्रभागुटी ...	२००	तालवोष्ठपाके वमनं	३०४	सितोपलादिचूर्ण	१९३
लवणत्रितयादिचू-		योगराजगुग्गुलुः	२०२	मुखपाके गण्डूषः	३५४	(९ तालुरोगे ।)	
र्णम्...	१९०	त्रिफलागुग्गुलुः...	२०४	ओष्ठवक्रपाके दा-		त्रिफलामोदकः ...	२०५
हिंवादिचूर्णम् ...	१९२	त्रिफलामोदकः ...	२०५	हे च रक्तसावः	३११		
यवानीखांडवचूर्ण	१९२	कांचनारगुग्गुलुः	२०५	मुखकाण्ठे लेपः	३५७		

रोगपरौषधसूची ।

११

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
(१० दंतरोगे ।)		मेहनव्यथायामेरं-		ऊर्ध्वगरक्ते सितोपला-		सप्तमुष्टिग्रूषः	१६५
चंद्रप्रभागुटी	२००	डादिकाथः १५६		दिचूर्णम्	१९३	तंडुलादियवागूः	१६७
नारायणतैलं	२२३	(२ मेहनग्रंथिरोगे ।)		कुटजत्वगाद्यवलेहः	२११	वर्धमानपिप्पलीकल्कः	१७४
इरिमेदादितैलं	२२९	चंद्रप्रभागुटी	२००	(२ रक्तक्षयरोगे ।)		रसोनस्य कल्कः	१७५
बृंहणनस्यम्	३४२	विरेकः	३११	धान्यादिमंडः	१६९	जीवनीयगणचूर्ण	१८०
दंतचाले गंडूषः	३५३	लिंगस्तनवृद्धिकरौ		लाक्षाकल्कः	१७६	कट्फलादिचूर्णम्	१८३
दंतपाते पथ्यादिकाथः	१६२	लेपौ	३६८	वसास्नेहपानम्	२८९	२. कट्फलादिचूर्णम्	१८३
दंतरक्तक्षुतिपीडाशोथदा-		मेदोरोगे ।		स्नेहपानम्	२९२	जातीफलादिचूर्ण	१८७
हेषु प्रतिसारणं	३५४	न्यग्रोधादिकाथः	१५८	रक्तपित्तरोगे ।		नारायणचूर्णम्	१८८
मूत्ररोगे विरेकः	३१३	बिल्वादिकाथः	१५९	वासाखरसः	१३९	अजमोदादिचूर्ण	१९१
मूत्रकृच्छ्ररोगे ।		त्रिफलाकाथः	१५९	वृषपत्रपुटपाकरसः	१४३	योगराजगुग्गुलुः	२०२
सदाहमूत्रकृच्छ्रे ह-		उष्णशीताम्बु	१५९	बृहद्बुद्ध्यादिकाथः	१५२	गोक्षुरादिगुग्गुलुः	२०४
रीतक्यादिकाथः	१५७	शाखोटकादिकाथः	१६०	वासादिकाथः	१५४	च्यवनप्राशावलेहः	२०८
गोक्षुरकाथः	१५८	वरुणादिगणकाथः	१६०	वासककाथः	१५४	चांगेरीघृतम्	२१६
हिंम्वादिचूर्णम्	१९२	मंजिष्ठादिकाथः	१६२	त्रिफलादिकाथः	१५७	लाक्षादितैलम्	२२२
जीरगुडयोगः	१९९	उष्णोदकपानम्	१६६	यवमंडः	१६९	नारायणतैलम्	२२३
चंद्रप्रभागुटी	२००	त्र्युषणचूर्णम्	१७९	मधूकपुष्पादिफांटः	१७०	बलादितैलम्	२२४
गोक्षुरादिगुग्गुलुः	२०४	योगराजगुग्गुलुः	२०२	यवसकुमंथः	१७२	प्रसारण्यादितैलम्	२२५
च्यवनप्राशावलेहः	२०८	तैलस्नेहपानम्	२८८	आम्रादिहिमः	१७३	माषादितैलम्	२२५
चांगेरीघृतम्	२१६	वमनम्	३०४	वासाहिमः	१७३	देवदार्वरिष्टः	२३७
कामदेवघृतम्	२१६	मधुतैलबस्तिः	३३५	धान्यकादिहिमः	१८०	दशमूलारिष्टः	२६९
पानीयकल्याणघृतम्	२१७	यकृद्दोगे ।		जीवनीयगणः	१८०	हेमगर्भपोटली	२६९
कुमार्यासवः	२३५	लवणत्रितयादिचूर्णम्	१९०	कूष्माण्डकावलेहः	२०९	द्वितीयहेमगर्भपोटली	२६९
देवदार्वरिष्टः	२३७	हिंम्वादिचूर्णम्	१९२	कुटजलगायवलेहः	२११	खच्छंदभैरवः	२७४
दशमूलारिष्टः	२३९	रक्तस्त्रावः	३११	कामदेवघृतम्	२१६	वातनाशनो रसः	२७९
लोहरसायनम्	२८३	क्षिशोर्यकृति		महातिक्तघृतम्	२१८	लोहरसायनम्	२८३
अभयामोदकः	३१६	दाहः	३७७	शतावरीतैलम्	२२६	सर्पिष्पानम्	२८८
निरुहबस्तिः	३३०	योनिरोगे ।		चन्दनादितैलम्	२३९	तैलस्नेहपानम्	२८८
(२ मूत्राघातरोगे ।)		न्यग्रोधादिकाथः	१५८	उशीरासवः	२३५	वसास्नेहपानम्	२८९
वीरतर्वादिकाथः	१५७	लघुफलघृतम्	२२२	कुमार्यासवः	२३५	मज्जास्नेहपानम्	२८९
चंद्रप्रभागुटी	२०२	विरेकः	३११	लोकनाथो रसः	२६६	स्नेहपानम्	२९९
गोक्षुरादिगुग्गुलुः	२०४	योनिगाढीकरणलेपौ	३६८	त्रिफलादिगंडूषः	३५३	महाशाल्वणप्रयोगः	३०१
मूर्च्छारोगे ।		योनिद्रावणे लेपः	३६८	चंदनादिलेपः	३६२	वमनम्	३०४
मधूकपुष्पादिफांटः	१७०	(२ वंश्यायोनिरोगे ।)		रक्तस्त्रावः	३११	विरेकः	३११
आम्रादिफांटः	१७१	राक्षादिकाथः	१५६	लूतारोगे ।		अभयामोदकः	३१६
योगराजगुग्गुलुः	२०२	जीवनीयगणचूर्ण	१८०	कासीसादिघृतम्	२१८	अनुवासनतैलम्	३२७
निरुहबस्तिः	३३०	पुत्रदं शतावरीतैलं	२२६	गौराद्यं घृतम्	२२०	निरुहबस्तिः	३३०
मेदुरोगे ।		रक्तरोगे ।		वातरोगे ।		बृंहणनस्यम्	३४२
राक्षादिकाथः	१५६	हीबेरादिकाथः	१५३	वीरतर्वादिकाथः	१६०	सैहिकगंडूषः	३५४
शा. सं. ५२				गोक्षुरकाथः	१५८	शिरोबस्तिः	३६८

—

—

विषयः	पृष्ठः	विषयः	पृष्ठः	विषयः	पृष्ठः	विषयः	पृष्ठः
सपीडदुर्जयेऽनिले		बिंदुघृतम्	२१९	महानिम्बजटाकल्कः	१७४	(२४ विश्वाचीरोगे ।)	
रक्तस्रावविधिः	३११	शतावर्यादितैलं	२२६	द्वितीयरसोनकल्कः	१७५	अजमोदादिचूर्णम्	१९१
वृषणवाते आर्द्रक-		नाराचरसः	२७२	अजमोदादिचूर्णं	१९१	गुंजापिष्टलेपः	३६६
स्वरसः	१४०	इच्छामेदीरसः	२७२	नारायणतैलम्	२२३	(२५ गात्रस्फुरणरोगे ।)	
उष्णवायौ गोक्षुर.	१५८	विरेकः	३११	शतावर्यादितैलं	२२६	लाक्षादितैलम्	२२२
मूढवाते सूरणाव-		अभयामोदकः	३१६	गुंजापिष्टलेपः	३६६	(२६ हनुस्तंभरोगे ।)	
लेहः	२७८	(८ ऊरुग्रहरोगे ।)		(१४ तूणीरोगे ।)		विडंगारिष्टः	२३७
मूढवाते महावहिरसः	२७८	पार्श्वपृष्ठोरुपीडायां		अजमोदादिचूर्णं	१९१	रेचननस्यम्	३४०
अनंतवातरोगे वर्या-		रास्नादिकाथः	१५६	(१५ दंडापतानकरोगे ।)		(२७ विविधवातरोगे ।)	
दिलेपः	३६२	द्वितीयरसोनकल्कः	१७५	शतावर्यादितैलं	२२६	रास्नादिकाथः	१५६
(२ अपतंत्रकरोगे ।)		पिप्पल्यादिकल्कः	२००	(१६ निद्रानाशरोगे ।)		(२८ सपीडदुर्जयेऽनिले ।)	
मधूकसारदिनस्यम्	३४२	त्रिफलावटकः	२००	लोकनाथरसः	२६६	रक्तस्रावविधिः	३११
पक्करसोनकल्कः	१७५	विडंगारिष्टः	२३७	(१७ पक्षाघातरोगे ।)		वातरक्तोरोगे ।	
अपवाहुकरोगे ।		(९ कटिग्रहरोगे ।)		मंजिष्ठादिकाथः	१६२	अमृतादिकाथः	१६१
गुंजापिष्टलेपः	३६६	जंघाकटिग्रहे रास्ना-		माषादिनस्यम्	३४४	सदाहे पटोलादिः	१६१
(३ अंगपीडारोगे ।)		दिकाथः	१५५	(१८ प्रतूणीरोगे ।)		मंजिष्ठादिकाथः	१६२
गात्राणां सादगौरवे		स्तनस्कंधकटिमेढूह-		अजमोदादिचूर्णं	१९१	वर्धमानपिप्पली	१७४
रक्तस्रावः	३११	दयोत्थव्यथोपरि		(१९ प्रत्यष्टीलारोगे ।)		योगराजगुग्गुलुः	२०२
(४ अंगशोषे ।)		एरंडमूलादिकाथः	१५७	विडंगारिष्टः	२३७	त्रिदोषवातरक्ते कैशो-	
नारायणतैलं	२२३	संधिकटिपृष्ठगुदजंघानां		(२० प्रसुप्तिरोगे ।)		रगुग्गुलुः	२०३
(५ अर्दितवायुरोगे ।)		रज्यजमोदादिचूर्णं	१९१	मंजिष्ठादिकाथः	१६२	गोक्षुरादिगुग्गुलुः	२०४
निदिग्धिकादिकाथः	१५०	त्रिकपृष्ठग्रहे लाक्षादि-		सर्वेश्वरो रसः	२७६	च्यवनप्राशावलेहः	२०६
मंजिष्ठादिकाथः	१६२	तैलम्	२२२	स्वर्णक्षीरीरसः	२७७	कामदेवघृतम्	२१६
द्वितीयरसोनकल्कः	१७५	(१० कंफरोगे ।)		(२१ बद्धविहकरोगे ।)		पानीयकल्याणघृतम्	२१७
मधूरघृतम्	२२१	हस्तशिरोमन्याशिराकंठे		नाराचचूर्णम्	१९०	अमृताघृतम्	२१७
नस्यम्	३४२	वारुण्यादितैलं	२२४	(२२ मन्यास्तंभरोगे ।)		महातित्तघृतम्	२१८
(६ अष्टीलिकारोगे)		(११ काश्यपीरोगे ।)		मन्यापृष्ठग्रहे मयूरा-		कासीसादिघृतं	२१८
हिंवादिचूर्णम्	१९२	कुटजलगाद्यवलेहः	२११	दिघृतम्	२२१	सदाहे शतावरी-	
(७ आध्मानरोगे ।)		कामदेवघृतम्	२१६	रेचननस्यम्	३४०	तैलम्	२२६
रास्नादिकाथः	१५६	पिप्पल्यासवः	२३६	बृंहणनस्यम्	३४२	पिंडतैलम्	२२७
महाखाण्डवचूर्णम्	१८७	दशमूलारिष्टः	२३९	नस्यम्	३३८	लोकनाथो रसः	२६६
नारायणचूर्णम्	१८८	लोकनाथरसः	२६६	(२३ विडग्रहरोगे)		कुष्ठकुठारो रसः	२७५
हृषुषादिचूर्णम्	१८९	मृगांकपोटलीरसः	२६८	हरीतक्यादिकाथः	१५७	लोहरसायनम्	२८३
पंचसमचूर्णम्	१८९	(१२ कोष्ठवायुरोगे ।)		लवणपंचकचूर्णं	१८१	विरेकः	३११
नाराचचूर्णम्	१८९	बीजपूररसः	१४०	लवणत्रितयादिचूर्णं	१९०	निरुहबस्तिः	३३०
लवणत्रितयादि.	१९०	(१३ गृध्रसीरोगे ।)		यवानीखाण्डवचूर्णं	१९२	पित्तवातरक्ते मांस्या-	
तुंबर्वादिचूर्णम्	१९०	दशमूलशृतः	१४९	लवणभास्करचूर्णं	१९४	दिलेपः	३६१
तालीसादिचूर्णम्	१९३	शेफालीपत्रशृतः	१५५	चंद्रप्रभागुटी	२००	रक्तस्रावविधिः	३११
		रास्नादिकाथः	१५६	नाराचरसः	२७२	विद्रधिरोगे ।	
				इच्छामेदीरसः	२७२	विडंगारिष्टः	२३७

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
विरेकः	३११	(३ कीटविषरोगे ।)		सादिघृतम्	२१८	जरापलितरोगेऽभ्रक-	
रक्तस्त्रावः	३११	लांगल्यादिलेपः	३११	जात्यादिघृतम्	२१९	भस्म	२५०
(२ मध्यविद्रधिरोगे ।)		(४ मूषकविषे ।)		गौराद्यं घृतम्	२२०	लोहरसायनम्	२८३
शिमुक्काथः	१६०	योगराजगुग्गुलुः	२०२	त्रिफलादितैलम्	२२८	अभयामोदकः	३१६
वरुणादिगणकाथः	१६०	(५ सर्पविषे ।)		जात्यादितैलम्	२२९	बृंहणनस्यम्	३४२
(३ अभ्यन्तरविद्रधौ ।)		संजीवनीगुटिका	१९८	सर्पिष्पानम्	२८८	बलीपलितघ्नं प्रति-	
वरुणादिगणः	१६०	लघुसूचिकाभरणरसः	२७०	विरेकः	३११	मर्शनस्यम्	३४४
(४ वातविद्रधौ ।)		अंजनम्	३९६	अभयामोदकः	३१६	नस्यम्	३३८
शिश्वादिलेपः	३६५	विषूचिकारोगे ।		धूमपानम्	३४७	पलितहरलेपाः	३५८
(५ पित्तविद्रधौ ।)		महाखांडवचूर्णम्	१८७	(२ दुष्टव्रणे ।)		(३ अर्धशिरोरोगे ।)	
लाजादिलेपः	३६५	संजीवनीगुटिका	१९८	दशांगलेपः	३५६	पथ्यादिकाथः	१६२
(६ कफविद्रधौ ।)		अजीर्णकंटकरसः	२७९	शोधनरोपणार्थं लेपः	३६४	(४ अर्धवभेदकरोगे ।)	
इष्टकादिलेपः	३६५	विरेकः	३११	(३ शोधगंभीरव्रणे ।)		बृंहणनस्यम्	३४२
(७ आगन्तुकरक्तविद्रधौ ।)		पार्ष्णिदाहकर्म	३७७	रात्रौ प्रलेपः	३६४	सारिवादिलेपः	३६२
रक्तचंदनादिलेपः	३६६	विसर्परोगे ।		व्रणेषु लेपक्रमः	३६४	(५ कफशिरोरोगे ।)	
विषरोगे ।		पानीयकल्याणकघृतम्	२१७	व्रणवातशोथेप्रलेपः	३६४	प्रलेपौ	३६२
न्यग्रोधादिकाथः	१५८	महातिक्तघृतम्	२१८	व्रणपित्तशोथेप्रलेपः	३६४	(६ शिरःकंपादिरोगे ।)	
अंकोलमूलकल्कः	१८०	कासीसादिघृतं	२१८	व्रणस्य कफशोथे प्रलेपः	३६४	शिरोबस्तिः	३६८
चातुर्जातचूर्णम्	१८०	गौरादिघृतम्	२२०	व्रणस्याऽऽगंतुको	३६४	(७ शिरोग्रहरोगे ।)	
नारायणचूर्णम्	१८८	पञ्चतिक्तघृतम्	२२२	रक्तशोथयोः प्रलेपः	३६४	नारायणतैलम्	२२३
गौराद्यं घृतम्	२२०	कनकसुंदरो रसः	२८०	(४ व्रणपक्तये ।)		(८ दारुणरोगे ।)	
शतावर्यादितैलं	२२६	वमनम्	३०४	शणादिलेपः	३६४	नीलिकादितैलम्	२२८
सुवर्णभस्म	२४२	दशांगलेपः	३५६	व्रणदारणलेपः	३६४	प्रियालादिप्रलेपः	३५७
कनकसुंदररसः	२८०	रक्तस्त्रावः	३११	व्रणशोधनप्रलेपः	३६४	खाखसबीजादिलेपः	३६२
सर्पिष्पानम्	२८८	वातविसर्पे रास्नादि-	३६१	व्रणशोधनरोपणप्रलेपः	३६४	(९ पित्तशिरोरोगे ।)	
वमनम्	३०४	लेपः	३६१	व्रणकृमिहरलेपाः	३६४	धान्यादिलेपः	३६२
गरव्यासे विरेकः	३११	पित्तविसर्पे मृणालादिलेपः	३६१	शिरोरोगे ।		(१० वातशिरोरोगे)	
दुग्धस्य सर्पिषो वा		कफविसर्पे त्रिफलादिलेपः	३६१	त्रिफलामोदकः	२०५	प्रलेपौ	३६२
गंडूषः	३५४	विसंज्ञरोगे ।		मयूरघृतम्	२२१	(११ शंखकरोगे ।)	
दशांगलेपः	३५६	प्रथमननस्यम्	३४१	विरेकः	३११	वर्यादिलेपः	३६२
विषम्लेपौ	३५६	रेचननस्यम्	३४०	रेचननस्यम्	३४०	(१२ सूर्यावर्तरोगे ।)	
विषदुष्टशोणिते रक्त-		व्रणरोगे ।		बृंहणनस्यम्	३४२	बृंहणनस्यम्	३४२
स्त्रावविधिः	३११	गांगेरुकीमूलरसः	१४१	चंदनादिलेपः	३६२	सारिवादिलेपः	३६२
(२ द्विविधविषरोगे ।)		न्यग्रोधादिकाथः	१५८	वर्यादिलेपः	३६२	(१३ शिरःस्फोटरोगे ।)	
वंध्याककौटिकामूल-		पञ्चवल्कलशतः	१६४	रक्तस्त्रावः	३११	कासीसादिघृतम्	२१८
कल्कः	१७६	व्रणशोधनरोपणो		(२ अकालपलितरोगे ।)		शर्कराश्मरीरोगे ।	
पाटलाजटाकल्कः	१७६	निंबदलकल्कः	१७४	निंबबीजतैलम्	२२८	वीरतर्वादिकाथः	१५७
विल्वजटाकल्कः	१७६	कैशोरगुग्गुलुः	२०३	नीलिकादितैलं	२२८	एलादिकाथः	१५८
नारायणचूर्णम्	१८८	कांचनारगुग्गुलुः	२०५	भृंगराजतैलम्	२२९	दशमूलारिष्टः	२३९
पानीयकल्याणघृतं	२१७	नाडीदुष्टव्रणेषु कांसी-					

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
शुक्ररोगे ।		(४ उदरशूले ।)		(१६ पृष्ठशूले ।)		षड्विन्दुघृतम्	२१९
रास्नादिकाथः	१५६	मदनफलादिलेपः	३६५	सुदर्शनचूर्णम्	१८२	उशीरासवः	२३५
चंद्रप्रभागुटी	२००	(५ कटिशूले ।)		(१७ बस्तिशूले ।)		लोहासवः	२३६
योगराजगुग्गुलुः	२०२	सुदर्शनचूर्णम्	१८२	बीजपूररसः	१४०	रोहितादिष्टः	२३९
गोक्षुरादिगुग्गुलुः	२०४	लवणत्रितयादिचूर्णम्	१९०	हिंवादिचूर्णम्	१९२	विरेकः	३११
च्यवनप्राशावलेहः	२०८	चंद्रप्रभागुटी	२००	(१८ योनिशूलरोगे ।)		रेचननस्यम्	३४०
क्षीणरेतसि बलादि-		पानीयकल्याणकघृतं	२१७	हिंवादिचूर्णम्	१९२	दोषघ्नलेपः	३५६
तैलम्	२२४	(६ कफशूले ।)		फलघृतम्	२२२	दशांगलेपः	३५६
कुमार्यासवः	२३५	एरंडमूलकाथः	१५७	शतावरीतैलम्	२२६	रक्तस्रावविधिः	३११
शुष्कशुके वसापानम्	२८९	(७ कर्णशूले ।)		(१९ रक्तशूले ।)		पाणिपादोदरमुखशोथे	
क्षीणरेतसि स्नेहपा-		पथ्यादिकाथः	१६०	वत्सकादिशृतः	१५३	पुनर्नवादिकाथः	१६०
नम्	२९२	हिंवादितैलम्	२२९	(२० वातशूले ।)		वातकफकृतवृषणशोथे	
शुक्ररोगे ।		पंच प्रयोगाः	३७०	नागरादिकाथः	१५७	फलत्रिककाथः	१६०
कासीसादिघृतं	२१८	दीपिकादितैलं	३७१	(२१ शिरःस्थले ।)		शोषरोगे ।	
शूलरोगे ।		सोनाकतैलम्	३७१	वरुणादिगणकाथः	१६०	जीवनीयगणचूर्णं	१८०
निदिग्धिकादिकाथः	१५०	(८ गुदशूले ।)		पथ्यादिकाथः	१६०	अष्टवर्गचूर्णम्	१८१
पुनर्नवादिकाथः	१५४	हिंवादिचूर्णम् ।	१९२	शतावरीतैलम्	२२६	कूष्माण्डका-	
दशमूलकाथः	१४९	(९ जानुशूले ।)		रेचननस्यम्	३४०	वलेहः	२०९
कद्रफलादिचूर्णम्	१८३	सुदर्शनचूर्णम्	१८२	(२२ हृदयशूले ।)		(२ मुखशोषे ।)	
बृहत्कद्रफलादिचूर्णम्	१८३	(१० त्रिकशूले ।)		बीजपूरो रसः	१४०	आमलादिगुटी	१९८
पंचसमचूर्णम्	१८९	सुदर्शनचूर्णम्	१८२	हरिणशृंगपुटपाकः	१४४	बृंहणनस्यम्	३४२
तुंबर्वादिचूर्णम्	१९०	(११ नाभिशूले ।)		एरंडमूलकाथः	१५७	प्रतिमर्शनस्यम्	३४४
यवानीखांडवचूर्णम्	१९२	योगराजगुग्गुलुः	२०२	हिंवादिचूर्णम्	१९२	(३ व्यवायशोषे ।)	
लवणभास्करचूर्णं	१९४	(१२ नेत्रशूले ।)		शोथरोगे ।		च्यवनप्राशावलेहः	२०८
चंद्रप्रभागुटी	२००	लोघ्रादिसेकः	३८०	सर्वाङ्गशोथे पुनर्नवादि-		व्यायामकर्षिताय-	
कांकायनगुटिका	२०१	(१३ पक्तिशूले ।)		काथः	१६०	वसापानम्	२८९
षड्विन्दुघृतम्	२१९	कुमार्यासवः	२३५	२. पुनर्नवादिकाथः	१५९	श्लीपदरोगे ।	
दशमूलारिष्टः	२३९	त्रिनेत्रो रसः	२७८	पञ्चवल्कलशृतः	१६४	रास्नादिकाथः	१५६
लोकनाथो रसः	२६६	(१४ पार्श्वशूले ।)		त्रिफलाचूर्णम्	१७९	शाखोटकादिकाथः	१६०
नाराचरसः	२७२	बीजपूररसः	१४०	हपुषादिचूर्णम्	१८९	मंजिष्ठादिकाथः	१६२
खच्छंदभैरवः	२७४	एरंडमूलकाथः	१५७	अजमोदादिचूर्णं	१९१	सूरणादिवटकः	१९९
शूलगजकेसरी	२७८	पंचमूलीक्षीरपाकः	१६७	लवणभास्करचूर्णं	१९४	वमनम्	३०४
विरेकः	३११	सुदर्शनचूर्णम्	१८२	चित्रकादिचूर्णम्	१९१	धतूरादिलेपः	३६६
निष्ठुहवस्तिः	३३०	सितोपलादिचूर्णं	१९३	सूरणादिवटकः	१९९	रक्तस्रावविधिः	३११
(२ अंगशूले ।)		कामदेवघृतम्	२१६	त्रिफलावटकः	२००	श्वासरोगे ।	
शतावरीतैलम्	२२६	नारायणतैलम्	२२३	योगराजगुग्गुलुः	२०२	आर्द्रकखरसः	१४०
(३ आमशूले ।)		(१५ पित्तशूले ।)		कैशोरगुग्गुलुः	२०३	विभीतकत्वक्पुट-	
धान्यादिकाथः	१५२	शतावरीरसः	१४०	त्रिफलागुग्गुलुः	२०४	पाकः	१४३
हीबेरादिकाथः	१५३	त्रिफलादिकाथः	१५७	कुटजत्वगाद्यवलेहः	२११	निदिग्धिकादिकाथः	१५०
दुग्धपाकविधिः	१६७	नाराचचूर्णम्	१८९	कासीसादिघृतं	२१८	पुनर्नवादिकाथः	१५४

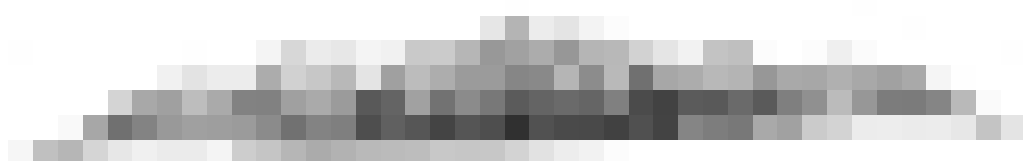

रोगपरौषधसूची ।

१५

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
वासादिकाथः	१५४	योगराजगुग्गुलुः	२०२	(२ स्तन्यरोगे ।)		लोकनाथो रसः	२६६
क्षुद्रादिकाथः	१५४	कंटकार्यायवलेहः	२०७	वमनम्	३०४	हृद्रोगे ।	
दशमूलशृतः	१४९	च्यवनप्राशावलेहः	२०८	(३ स्तन्यनाशे ।)		एरंडादिकाथः	१५७
वासादिकाथः	१५४	कूष्माण्डकावलेहः	२०९	जीवनीयगणचूर्णम्	१८०	दशमूलशृतः	१४९
उष्णोदकपानम्	१६६	अगस्त्यहरितकी	२१०	स्वरभंगरोगे ।		सुदर्शनचूर्णम्	१८२
पंचमूलीक्षीरपाकः	१६७	लाक्षादितैलम्	२२२	बिभीतकत्वचः पुट-		लवंगादिचूर्णम्	१८६
वर्धमानपिप्पली-		लोहासवः	२३६	पाकः	१४३	महाखाण्डवचूर्णम्	१८७
कटकः	१७४	खदिरारिष्टः	२३८	वासादिकाथः	१५४	नारायणचूर्णम्	१८८
सुदर्शनचूर्णम्	१८२	बच्चुल्यरिष्टः	२३८	कदफलादिचूर्णम्	१८३	लवणत्रितयादिचू-	
पिप्पलीचूर्णम्	१८३	ब्राक्षारिष्टः	२३८	दाडिमाष्टकादिचूर्णम्	१८५	र्णम्	१९०
कदफलादिचूर्णम्	१८३	दशमूलारिष्टः	२३९	व्योषादिगुटिका	१९९	शुंठ्यादिचूर्णम्	१९३
२. कदफलादिचूर्णम्	१८३	लोकनाथरसः	२६६	खरक्षीणतायां च्यव-		यवानीखाण्डवचूर्ण	१९२
कदफलादिलेहः	"	मृगांकपोट्टली-		नप्राशावलेहः	२०८	लवणभास्करचूर्ण	१९४
लवंगादिचूर्णम्	१८६	रसः	२६८	कामदेवघृतम्	२१६	चित्रकादिचूर्णम्	१९१
जातीफलदिचूर्णम्	१८७	हेमगर्भपोट्ट-		रेचननस्यम्	३४०	कांकायनगुटिका	२०१
नाराचचूर्णम्	१८९	लीरसः	२६९	(२ हलीमकरोगे ।)		च्यवनप्राशावलेहः	२०८
२ नाराचचूर्णम्	१८८	द्वितीयहेमगर्भ-		हृषुषायं चूर्णम्	१८९	महातिक्तघृतम्	२१८
लवणत्रितयादिचू-		पोट्टलीरसः	२६९	चंद्रप्रभागुटी	२००	लोहासवः	२३६
र्णम्	१९०	लोहरसायनम्	२८३	कामदेवघृतम्	२१६	खदिरारिष्टः	२३८
शुंठ्यादिचूर्णम्	१९२	वमनम्	३०४	हिंकारोगे ।		रोहितारिष्टः	२३९
हिंवादिचूर्णम्	१९२	(२ तमकरोगे ।)		रेणुकादिकाथः	१५५	वमनम्	३०४
तालीसादिचूर्णम्	१९३	लवंगादिचूर्णम्	१८६	लवङ्गादिचूर्णम्	१८६	विरेकः	३११
सितोपलादिचूर्णम्	१९३	सूतिकारोगे ।		लवणत्रितयादि-		निरुहबस्तिः	३३०
लवणभास्करचूर्णम्	१९४	सूतिकायाः शूलकास-		चूर्णम्	१९०	(२ हल्लासरोगे ।)	
शुंठ्यादिगुटी वा बिभी-		ज्वरश्वासमूर्च्छाकं-		हिंवादिचूर्णम्	१९२	गुडूच्यादिगण-	
तकत्वक्	१९८	पशिरोऽर्तिजिदेवदा-		सूरणादिवटकः	१९९	काथः	१४६
व्योषादिगुटिका	१९९	वादिक्काथः	१५८	कंटकार्यायवलेहः	२०७	वमनम्	३०४
सूरणादिवटकः	१९९	बलादितैलम्	२२४	अगस्त्यहरी-			
पिप्पलीमोदकः	२००	स्तनरोगे ।		तकी	२१०		
चंद्रप्रभागुटी	२००	रक्तसावविधिः	३११				

निर्णयसागरस्थविक्रेयपुस्तकानि ।

अष्टाङ्गहृदयमूलम् ।

श्रीमद्वाग्भट्टविरचितं । मूल्यं १॥॥ रु., मा. ४ आ.

चरकसंहिता ।

अग्निवेशकृता चरकप्रतिसंस्कृता, मूलमात्रा. मूल्यं ४ रु., मा. १ रु.

द्रव्यगुणसंग्रहः ।

अत्र नानाविधौषधीनां गुणागुणविवेचनं सम्यक्कृतमस्ति. मूल्यं १२ आ., मा. २ आ.

माधवनिदानम् ।

श्रीमन्माधवकरविरचितम्, श्रीमद्विजयरक्षित-श्रीकण्ठदत्ताभ्यां प्रणीतया
मधुकोश-आतंकदर्पणव्याख्याभ्यां सहितम् ।

अयं ग्रन्थो लोके सुप्रसिद्ध एवास्ति । अस्मिन्प्रायः सर्वेषां रोगाणां निदान-पूर्वरूप-रूप-
उपशय-संप्राप्ति-उपद्रव-साध्यासाध्यविचारादिविषयजातं यथावत्प्रतिपादितमस्ति.

मूल्यं २॥ रु., मा. ८ आ.

योगरत्नाकरः ।

अयं नात्यर्वाचीनो ग्रन्थोऽखिलभिषगणमान्योस्ति । अत्र सर्वेषां रोगाणां निदानपूर्विका-
चिकित्सा सविस्तरा सप्रमाणा च प्रतिपादितास्ति । तथा विविधरसायनकषायासवारिष्टावलेह-
गुटिकापाकादीनां प्रक्रियाप्रमाणानुपानादिप्रपञ्चोऽपि यथावत्कृतोस्तीत्ययं ग्रन्थः सर्वोपयुक्तः स्यात् ।

मूल्यं २॥ रु., मा. ६ आ.

शार्ङ्गधरसंहिता (मूलमात्रा) ।

अञ्जननिदानसहिता. मूल्यं १ रु., मा. ३ आ.

THE
JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

VOLUME LXXV
PART I

1945

CONTENTS

THE
JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

VOLUME LXXV
PART I

1945

CONTENTS

THE
JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

VOLUME LXXV
PART I

1945

CONTENTS

THE
JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

VOLUME LXXV
PART I

1945

CONTENTS

THE
JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

VOLUME LXXV
PART I

1945

CONTENTS

THE
JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

सुश्रुतसंहिता ।

श्रीडल्हणाचार्यविरचितया निबन्धसंग्रहाख्यव्याख्यया सहिता ।

अयं ग्रन्थो भगवतो धन्वन्तरेरुपदेशानुगुणं महर्षिश्रीसुश्रुतप्रणीतोऽखिलायुर्वेदनिबन्धेषु मूर्धन्यमणित्वेन वरीवर्ति । चरकाख्ये निबन्धे केवलं शारीरचिकित्साप्रतिपादनमेवास्ति सुश्रुते त्वखिलविषयाणां सारल्येन प्रतिपादनं सर्वोत्कृष्टतया कृतमस्ति । निबन्धकृतो हृद्यार्थप्रकाशनाय श्रीमत् डल्हणाचार्यप्रणीता व्याख्यापि सर्वाङ्गसुन्दरत्वेन विराजते । तथा सह संयोज्यायं ग्रन्थोऽधुनास्माभिर्मुद्रितोस्ति । भागद्वयस्य । मूल्यं १० रु., मार्ग. १ रु.

श्रीलौगाक्षिभास्करप्रणीतः

अर्थसंग्रहः ।

श्रीमत्परमहंसरामेश्वरशिवयोगिभिक्षुप्रणीतमीमांसार्थ-
संग्रहकौमुदीव्याख्यासहितः ।

अयं ग्रन्थो निखिलमीमांसापदार्थनिरूपणपरत्वेन जैमिनीयतन्त्रप्रविविक्षूणां सर्वेषामत्यन्तोप-
कारकः सर्वान्मीमांसाप्रकरणग्रन्थानतिशेते । अयमनेकत्रानेकवारमङ्कितोऽप्यशुद्धिबाहुल्यादनु-
चितसंबन्ध आसीत्सोऽस्माभिर्महता यत्नेन सुप्रसिद्धविद्वद्द्वारा संशोधय्य टिप्पण्यादिभिरलंकृत्य
मुद्रितोस्ति । मूल्यं १४ आ., मा. ४ आ.

वेदस्तुतिः ।

लोकेव्यवायेतिश्लोकः, जन्माद्यस्येतिश्लोकश्च,
काशीनाथोपाध्यायकृतव्याख्योपबृंहितश्रीधरीव्याख्या ।

श्रीमद्भागवते वेदस्तुत्यादयो निर्दिष्टा विषया अखिलवेद्या गभीरार्थाश्चेति न तिरोहितं विदु-
षाम् । मूलविषयगाम्भीर्याच्छ्रीधरीव्याख्यापि दुरूहैवासीदिति परमकारुणिकैर्धर्माब्धिकारैः काशी-
नाथोपाध्यायैः प्रणीतया श्रीधरीप्रकाशव्याख्यया सह मुद्रितास्ति । मूल्यं १० आ., मा. ४ आ.

वेदान्तसारः—

नृसिंहसरस्वतीस्वामिकृता सुबोधिनी तथा रामतीर्थविरचिता विद्वन्मनोरञ्जनी च ।

निर्दिष्टव्याख्याद्वयोपेतोऽयं ग्रन्थः जे. ई. जेकब इत्यनेन पाठान्तरैः आङ्ग्लटिप्पणैश्च सना-
थीकृत्य संस्कृतः । अस्य प्रथमावृत्तौ सार्धैकरूप्यकमासीत्परं च संप्रति ग्राहकसौलभ्यायास्यां
द्वितीयावृत्तौ केवलं सपादैकरूप्यं रक्षितम् । मूल्यं १। रु., मा. ४ आ.

पाण्डुरङ्ग जावजी,

निर्णयसागरमुद्रणालयाधिपतिः.

THE
FEDERAL BUREAU OF INVESTIGATION
UNITED STATES DEPARTMENT OF JUSTICE
WASHINGTON, D. C. 20535

MEMORANDUM FOR THE DIRECTOR

SUBJECT: [REDACTED]

DATE: [REDACTED]

1. [REDACTED]

2. [REDACTED]

3. [REDACTED]

4. [REDACTED]

5. [REDACTED]

6. [REDACTED]

7. [REDACTED]

8. [REDACTED]

9. [REDACTED]

10. [REDACTED]

11. [REDACTED]

12. [REDACTED]

13. [REDACTED]

14. [REDACTED]

15. [REDACTED]

16. [REDACTED]

17. [REDACTED]

18. [REDACTED]

19. [REDACTED]

20. [REDACTED]